

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Nemanja V. Mitrović

JUGOSLOVENSKO-RUMUNSKI ODNOSI
(1954–1968)

Doktorska disertacija

Beograd, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nemanja V. Mitrović

YUGOSLAV-ROMANIAN RELATIONS
(1954–1968)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

MENTOR

Akademik Ljubodrag Dimić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

ČLANOVI KOMISIJE

Prof. dr Mira Radojević, dopisni član SANU, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Prof. dr Aleksandar Životić, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Vladimir Lj. Cvetković, viši naučni saradnik, Institut za noviju istoriju, Beograd

Datum odbrane _____

JUGOSLOVENSKO-RUMUNSKI ODNOSI (1954–1968)

SAŽETAK:

Doktorska disertacija pod naslovom *Jugoslovensko-rumunski odnosi (1954–1968)*, imala je za cilj da rasvetli jednu važnu etapu u bilateralnim odnosima dve države i doprinese argumentaciji različitih hipoteza, koju su dosadašnja fragmentarna istraživanja iznela o jugoslovensko-rumunskim odnosima u periodu socijalizma. Vremenski okvir koji je dat u naslovu, izabran je jer predstavlja jedinstven period ponovnog građenja i razvijanja saradnje, nakon prekida proisteklog iz sukoba Jugoslavije sa Informbiroom. Godine koje su date kao graničnici disertacije, izabrane su iz više razloga. Rumunsko kašnjenje u normalizaciji, uticalo je da se umesto uobičajene 1953, uzme naredna godina, dok je krajnja izabrana jer je u 1968. godini dostignut vrhunac političke saradnje, stimulisan okolnostima intervencije pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj. Nakon kratkog osvrtu na ključne događaje, koji su u 19. veku stvorili mit o srpsko-rumunskom prijateljstvu, data je analiza perioda nakon Drugog svetskog rata. Posebna pažnja posvećena sukobu Josipa Broza Tita i Josifa Visarionoviča Staljina, 1948–1953, bila je potrebna zbog boljeg razumevanja problema, koje je trebalo rešiti u procesu normalizacije saradnje Jugoslavije i Rumunije. U radu je prilično prostora dato političkim odnosima u trouglu Beograd–Bukurešt–Moskva, tokom 50-ih godina, zbog presudnog uticaja Kremlja na postavljanje rumunskog rukovodstva prema FNRJ, a zatim kao faktora zbližavanja dve države na principima odbrane od sovjetskog hegemonizma. Budući da se lajtmotiv rumunske politike – saradnja na ravnopravnoj bazi i razvijanje odnosa sa Zapadom, odražavao na bilateralnu sferu, bilo je neophodno i smeštanje u širi međunarodni kontekst. Kako bi se odnosi prikazali u celosti, poseban akcenat stavljen je na razvoju jugoslovensko-rumunske saradnje u privrednoj, kulturnoj, naučnoj i društveno-političkoj sferi. Analizirano je stanje na granici, pitanje pogranične saradnje, položaj jugoslovenske i rumunske manjine u dvema zemljama i drugo. Život jugoslovenske manjine zahtevao je posebnu pažnju zbog sprovođenja represivnih mera, poput deportacije stanovništva, zatvaranja istaknutih predstavnika manjine, gašenja kulturnih institucija i ukidanja škola na maternjem jeziku. Pečat ovom periodu dala je saradnja u đerdapskom sektoru. Proučavanje mogućnosti i pregovori oko izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema, bili su uslovljeni razvojem celokupnih odnosa, jer su skupi i veliki međudržavni projekti, poput ovog, zahtevali dobre i stabilne bilateralne veze. Na kraju, analizirani su i subjekti koji su mogli da utiču na razvojni put i stvaranje opšte atmosfere. Pored lidera dve države, Josipa Broza, Georgiju Deža i Nikolae Čaušesku, i njihovih međusobnih odnosa, dotaknut je i rad ambasada, partija, ali i propagandno-informativnih organa. Disertacija je zasnovana na neobjavljenoj građi iz Diplomatskog arhiva Ministarstva inostranih poslova Republike Srbije, Arhiva Jugoslavije, Vojnog arhiva, Arhiva Srbije i drugih. Zatim, na objavljenoj arhivskoj građi u Srbiji i Rumuniji, dnevnicima, memoarima, periodici, kao i na relevantnoj srpskoj, rumunskoj i stranoj naučnoj literaturi.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Rumunija, bilateralna saradnja, Josip Broz Tito, Georgiju Dež, Nikolae Čaušesku, komunističke partije, manjine.

NAUČNA OBLAST: Istorija

UŽA NAUČNA OBLAST: Istorija Jugoslavije

UDK: 327(497.1:498)"1954/1968"(043.3)

YUGOSLAV-ROMANIAN RELATIONS (1954-1968)

SUMMARY:

The dissertation entitled Yugoslav-Romanian Relations 1954-1968 aimed to shed light on an important stage in the bilateral relations of the two countries and to contribute to the argumentation of various hypotheses put forward in the hitherto fragmentary research on Yugoslav-Romanian relations during the period of socialism. The time frame indicated in the title was chosen because it represents a unique period of reconstruction and development of cooperation after the interruption caused by the conflict between Yugoslavia and Cominform. The years that form the framework of the dissertation were chosen for several reasons. The delay of normalization in Romania led to the choice of the following year instead of the usual 1953, while the last year was chosen because the peak of political cooperation was reached in 1968, stimulated by the circumstances of the intervention of the five Warsaw Pact countries in Czechoslovakia. After a brief overview of the main events that established the myth of Serbian-Romanian friendship in the 19th century, the post-World War II period is analyzed. Special attention is paid to the conflict between Josip Broz Tito and Joseph Vissarionovich Stalin the years 1948-1953, which was necessary for a better understanding of the problems that had to be solved in the process of normalization of cooperation between Yugoslavia and Romania. In the treatise, much space is given to the political relations in the Belgrade-Bucharest-Moscow triangle. In the 1950s, due to the decisive influence of the Kremlin on the appointment of the Romanian leadership towards the FNRJ, and then as a factor in the rapprochement of the two states on the principles of defense against Soviet hegemony. Since the leitmotif of Romanian policy - cooperation on an equal footing and the development of relations with the West - was reflected in the bilateral sphere, it was necessary to place it in a wider international context. In order to present the relations in their entirety, special emphasis was placed on the development of Yugoslav-Romanian cooperation in the economic, cultural, scientific and socio-political spheres. The situation at the border, the question of cooperation at the border, the position of Yugoslav and Romanian minorities in the two countries and other topics were analyzed. The life of the Yugoslav minority required special attention because of repressive measures such as the deportation of the population, the imprisonment of prominent representatives of the minority, the closure of cultural institutions and the abolition of mother-tongue schools. This period was characterized by cooperation in the field of Iron Gate. The study of the possibilities and negotiations on the construction of hydroelectric power plants and navigation systems depended on the development of general relations, since expensive and large interstate projects such as this require good and stable bilateral relations. Finally, issues that can influence the development path and the shaping of the general atmosphere were also analyzed. In addition to the heads of state of the two countries, Josip Broz, Gheorghe Gheorghiu-Dej, and Nicolae Ceausescu, and their mutual relations, the work of embassies, political parties, and propaganda and information organs was also covered. The dissertation is based on unpublished material from the Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, the Archives of Yugoslavia, the Military Archives, the Archives of Serbia and others. Then on published archival material in Serbia and Romania, diaries, memoirs, journals, as well as on relevant Serbian, Romanian and foreign scientific literature.

KEY WORDS: Yugoslavia, Romania, bilateral cooperation, Josip Broz Tito, Gheorghe Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceausescu, communist parties, minorities.

SCIENTIFIC FIELD: History

SCIENTIFIC SUBFIELD: History of Yugoslavia

UDC: 327(497.1:498)"1954/1968"(043.3)

SADRŽAJ

PREDGOVOR	I
1. UVOD	1
1.1. Prostor i ljudi	1
1.2. Jugoslovensko-rumunski odnosi do 1945. godine	20
2. ISKUŠENJA JEDNOG SUSEDSTVA (1945–1953)	45
2.1. Bilateralna pod nadzorom Sovjetskog Saveza	45
2.2. Posledice sukoba sa Informbiroom	64
2.3. Rumunska politika prema jugoslovenskoj manjini i jugoslovenska prema rumunskoj ...	88
3. NORMALIZACIJA ODNOSA (1954–1958)	135
3.1. Pomirenje posle Staljinove smrti	135
3.2. Upoznavanje Rumunije	190
3.3. Brionski i bukureški sporazum – osnov novih odnosa	265
3.4. Mađarska kriza	278
3.5. Pitanje manjina	300
3.6. Društveno-politički i verski odnosi	317
4. MUKOTRPNNO IZGRAĐIVANJE POVERENJA (1958–1963)	341
4.1. Rumunija u antijugoslovenskoj kampanji	341
4.2. Problemi u Istočnom bloku	369
4.3. Rumunsko udaljavanje – jugoslovensko približavanje Sovjetskom Savezu	432
4.4. Neka bilateralna pitanja	480
4.5. Drugi vidovi saradnje u vreme ideološkog sukoba	510

5. RAZVOJ, SARADNJA, PROSPERITET (1963–1968)	581
5.1. Jugoslavija i rumunski put ka samostalnosti	581
5.2. Evropska bezbednost	637
5.3. Arapsko-izraelski rat	659
5.4. Susreti Tita i Čaušeskua u vreme krize u Čehoslovačkoj	671
5.5. Razvijanje bilateralne saradnje	681
5.6. Đerdap	737
6. LJUDI I INSTITUCIJE	755
6.1. Josip Broz Tito i rumunski državno-partijski vrh	755
6.2. Ambasade i ambasadori	763
6.3. Institucije i kadrovi	791
ZAKLJUČAK	829
IZVORI I LITERATURA	839
BIOGRAFIJA AUTORA	867

PREDGOVOR

Dobro je imati nekoliko komšija. Ako se sa jednim svađa da se sa drugim prijateljuje, da se ima na koga nasloniti.¹

Posebno mesto u srpskoj historiografiji zauzima proučavanje bilateralnih odnosa sa susednim zemljama. Zajednička istorija koju su narodi Balkana delili, što zbog interesa velikih sila čija su se koplja tu lomila, što zbog nacionalnih ciljeva samih balkanskih naroda, bila je puna krvavih stranica. Specifičnost odnosa Srba i Rumuna je upravo u razlici od takve generalne istorijske vertikale. Iako je bilo puno izazova, do većih sukoba nije dolazilo, čak ni tokom II svetskog rata, kada su se narodi dve kraljevine – Jugoslavije i Rumunije, nalazili na suprotnim stranama.

Odnosi dva suseda u socijalističkom periodu kretali su se amplitudinalnom putanjom i po karakteru su se razlikovali od odnosa pre II svetskog rata. Njima je specifičnu notu davala ideologija. Pitanje ko je veran komunističkim načelima, a ko nije, uspelo je da od 1948. pogorša prijateljske odnose, tada Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRR) i Narodne Republike Rumunije (NRR). Sukob Josipa Broza Tita i Josifa Visarionoviča Staljina, u odnose dve susedne države unosio je atmosferu neprijateljstva sve do 1953/1954. godine. Takvo stanje bilo je rezultat činjenice da je vrh Rumunske radničke partije bio veran sledbenik sovjetske politike, kao i činjenice da je uticaj do te mere bio jak da nijedna odluka nije mogla da se donese u Bukureštu bez „konsultovanja“ sa čelnicima Kremlja.

Rumunsko rukovodstvo je pitanju pomirenja prilazilo vrlo sporo, kasnilo je u normalizaciji diplomatskih odnosa, uspostavljanju saobraćajnih i trgovinskih veza i obnavljanju kulturne saradnje. Putem poboljšanja dve države su se umerenim tempom kretale sve do 1958. godine, kada je Rumunija bila primorana da se aktivnije uključi u antijugoslovensku kampanju. Stagnacija odnosa sa povremenim kratkotrajnim poboljšanjima i pogoršanjima, trajala je do posete rumunskog lidera, Georgiju Deža, novembra 1963. Promenjene okolnosti na međunarodnom planu i jačanje samostalnosti, doveli su do nove percepcije. Jugoslavija više nije bila opasnost, već primer da je moguće otrgnuti se iz zagrljaja Sovjetskog Saveza i ostvariti san o nezavisnosti. Još odlučnije tim putem je krenula dolaskom Nikolae Čaušeskua na čelo partije 1965. godine. Dodatni most spajanja bio je sporazum o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“. Orijentacija Rumunije i Jugoslavije na nezavisnu politiku i slični spoljnopolitički ciljevi, uticali su da se vremenom ozbiljnije priđe razvijanju saradnje, za šta su i postojale realne mogućnosti.

Hronološki okvir rada omeđen je 1954. i 1968. godinom. Međutim, kako bi se bolje razumeli problemi normalizacije odnosa, dat je osvrt na raniji period. Odluka da se izabere 1954. umesto 1953, koja je u historiografiji uzimana kao godina prestanka sukoba i početka normalizacije odnosa Jugoslavije sa socijalističkim zemljama, doneta je na osnovu činjenice da su diplomatske i mnoge druge veze obnovljene sa Rumunijom tek u toj godini. Kao krajnja granica uzeta je burna 1968, iz razloga što je intervencijom pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, dostignut krajnji domet saradnje dve zemlje. Odnosno, videlo se da Josip Broz Tito nije bio spreman na vojni savez, usmeren ka odbrani od eventualnog napada Sovjetskog Saveza. Ta godina uzeta je još iz jednog razloga. Njom je srušen san rumunskog rukovodstva o izlasku iz Varšavskog pakta i potpunoj nezavisnosti, a započet jedan realniji spoljnopolitički put pronalaženja odgovarajućeg mesta u bipolarnom svetu.

¹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana–Zagreb 1986, 7.

U okviru posmatranog perioda, vidljive su tri sekvence razvoja odnosa. Prva je trajala od 1954. do 1958. i karakteristična je po normalizaciji i poboljšanju pod budnim okom Kremlja. Drugu sekvencu, koja je trajala do 1963, odlikovao je rumunski pokušaj da, s jedne strane, zadovolji zahteve Moskve, postavljene po pitanju antijugoslovenske kampanje, a s druge zadrži saradnju sa Jugoslavijom na određenoj razini, pa čak i da je podigne u sferama u kojima je postojao realni interes. Poslednja sekvenca 1963–1968. označila je vreme bliskosti spoljnopolitičkih stavova i ciljeva i ubrzanog razvoja bilateralne saradnje. Dakle, predmet istraživanja bio je period 1954–1968. čija je osnovna karakteristika normalizacija i razvoj odnosa između Jugoslavije i Rumunije, do trenutka ispitivanja mogućnosti savezništva i vojne pomoći.

Jugoslovensko-rumunskim odnosima od II svetskog rata dosada, nije posvećena veća pažnja. Iz tog razloga, srpskoj historiografiji su odnosi sa Rumunijom u socijalističkom periodu malo poznati. Površna saznanja o političkim vezama pedesetih i šezdesetih godina, formirana su uglavnom zahvaljujući proučavanju međunarodnih problema, u kojima je ona imala istaknutu ulogu, ili na osnovu analize posebnih pitanja, poput izgradnje hidroelektrane ili deportacije jugoslovenskog manjinskog stanovništva u Baragan. Upravo nedostatak historiografskih istraživanja i izazov koji sa sobom nose neobrađene teme, bili su glavni motiv da se odlučimo za ovu temu.

Glavni cilj istraživanja bio je rekonstrukcija bilateralnih odnosa do 1968. i analiza faktora koji su uticali na razvojni put saradnje dve zemlje. Činjenica da su Jugoslavija i Rumunija imale specifičan položaj u tadašnjem svetu, od čega su često zavisile i njihove političke odluke, zahtevao je da se odnosi izvuku iz bilateralnih okvira i posmatraju kroz širi međunarodni ugao, kako bi se bolje razumeli. U disertaciji je, pored ostalog, pokušano praćenje procesa postepenog osamostaljivanja rumunskog rukovodstva od Moskve i njegovog uticaja na saradnju sa Beogradom, ali i tragova koje je Titova politika ostavljala na rumunsko-sovjetske odnose. Taj trougao Beograd–Bukurešt–Moskva je zauzeo ključno mesto u političkom delu doktorske disertacije.

Geografska bliskost, postojanje specifičnih pitanja, poput graničnih problema, sudbine jugoslovenske i rumunske manjine i mogućnosti zajedničkog iskorišćavanja određenih prirodnih resursa, bili su važni faktori u trasiranju politike Jugoslavije prema Rumuniji i obrnuto. Predmet analize bila su i pitanja personalnih promena kao faktora čvršćeg povezivanja, uticaja ideoloških razlika na bilateralnu saradnju, zatim mere u kojoj se rumunsko rukovodstvo oslanjalo na Jugoslaviju u sprovođenju glavnih spoljnopolitičkih ciljeva, kao i analize nivoa i struktura privredne i kulturne razmene.

*

Prilikom strukturiranja rada korišćen je hronološko-tematski pristup. Osim obaveznih delova – predgovora, zaključka, spiska izvora i literature, disertacija sadrži još šest poglavlja. Želja da se pruži uvid u tok formiranja odnosa između Srba i Rumuna, i da se na osnovu međusobne saradnje i kulturološkog uticaja utvrde koreni legende o „večnom prijateljstvu dva naroda“, dovela je do sintetičkog uvoda, koji u osnovnim crtama pokriva period od srednjeg veka do kraja II svetskog rata. Tako poglavlje „Iskušenja jednog susedstva“, predstavlja uvertiru u period koji tema disertacije obuhvata. Izlaganje o saradnji u prvim posleratnim godinama, uticaju Sovjetskog Saveza i sukobu Jugoslavije sa Informbiroom, koji je ostavio duboke ožiljke, pružili su bolje razumevanje problema, koji su se nakon toga pojavili prilikom normalizacije odnosa. Otklanjanjem posledica sukoba – rezultata slepe poslušnosti rumunskog rukovodstva prema Staljinu, bavi se drugo poglavlje pod naslovom „Normalizacija odnosa (1954–1958)“. Treće poglavlje „Mukotržno izgrađivanje poverenja (1958–1963)“, odgovara periodu zahlađenja u odnosima dve države, ponovo nastalom zbog ideološkog sukoba jugoslovenskog i sovjetskog rukovodstva, ali i prvoj fazi rumunskog udaljavanja od Moskve, započetoj sa odlaskom sovjetskih trupa. Poseta Deža Jugoslaviji iz novembra 1963, značajna za afirmaciju odnosa, uzeta je kao početak četvrtog poglavlja „Razvoj, saradnja, prosperitet (1963–1968)“. Kraj Deževe i prve godine Čaušeskuove vladavine, donele su veliku promenu. Dve

države su tada unapredile saradnju u svim oblastima, a bliski stavovi i interesi podigli su političku saradnju na viši nivo. Dok su sva pomenuta poglavlja bila mešavina hronološkog i tematskog principa, poslednje pod naslovom „Ljudi i institucije“ je tematsko. U njemu su obrađeni odnosi Josipa Broza sa rumunskim liderima, prikazani su rad i problemi diplomatskih predstavništva i odnosi između partijskih i propagandnih organa. Sublimacija rezultata istraživanja i osvrt na ključne događaje i procese iz perioda koji je analiziran, izneti su u zaključku. Disertacija se završava popisom izvora i literature koji su korišćeni prilikom pisanja.

*

Metodološka načela istorijske nauke, koja su korišćena pri izradi disertacije, podrazumevala su prikupljanje, analizu i kritičko vrednovanje primarnih izvora. Želju da se odnosi sagledaju na osnovu arhivske građe jugoslovenske i rumunske provincijencije, u određenoj meri je omela pandemija koronavirusa. U prvom redu omela je planove istraživanja u Nacionalnom arhivu u Bukureštu. Ipak, postojanje objavljene rumunske arhivske građe o odnosima, delom je nadomestilo manjak, koji bi se osetio da nije barem u osnovnim pravcima sagledana percepcija druge strane.

Ključni izvor znanja o temi bili su arhivski izvori, pohranjeni u više stotina kutija nekoliko arhiva koji se nalaze u Beogradu. Arhivski dokumenti o kojima je reč su u najvećoj meri bili produkt rada Kabineta Predsednika Republike, Državnog sekretarijata za inostrane poslove, Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije i Ambasade u Bukureštu, kao i mnogih drugih institucija i tela. Produkt njihovog svakodnevnog delovanja bili su razni izveštaji, analize, planovi, procene, telegrami, dopisi, informativni materijali, pisma, stenografske beleške, note, nacrti sporazuma i razni drugi materijali. Najvažniji arhivi koji čuvaju tu građu jesu Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije i Arhiv Jugoslavije. Pored njih, istraživanje je vršeno u Vojnom arhivu, Državnom arhivu Srbije i u drugim institucijama. Iz obimne građe selektovana su, hronološki i tematski grupisana i kritički sagledana dokumenta koja su imala značaj za temu disertacije.

U Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Srbije, kao najznačajniji fond za temu viđen je fond Politička arhiva. On sadrži stotinak relevantnih kutija sa materijalima vezanim za Rumuniju, Jugoslaviju i region, odnosno odnose Jugoslavije sa zemljama Istočnog bloka. Srž ovog fonda je u telegramima, periodičnim izveštajima i zabeleškama koje je Ambasada Jugoslavije u Bukureštu slala. Taj materijal zajedno sa materijalom nastalim u DSIP-u obrađuje mnoge teme u kojima se granala bilateralna saradnja. On pruža i uvid u funkcionisanje diplomatskih predstavništva i ministarstava. Takođe, zahvaljujući toj građi moguće je u određenoj meri pratiti proces donošenja odluka ili nastanka inicijativa i analizirati stavove važnih državnih i partijskih predstavnika. Ovaj fond je zbog raznolikosti materijala i tema koje pokriva predstavljao polaznu tačku u istraživanju teme. Drugi fond Diplomatskog arhiva, pod nazivom Strogo poverljivo, po značaju i obimu građe je manji, ali njegova specifičnost je pružila uvid u određen broj radnji koje su se odvijale iza kulisa.

U Arhivu Jugoslavije, najznačajnija građa za temu čuva se u fondovima: 837 – Kabinet Predsednika Republike, 507 – Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CKSKJ) i 559 – Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom. Na osnovu dobro sačuvanog i sređenog materijala iz ovih fondova bilo je moguće rekonstruisati važne događaje, steći uvid u stavove najznačajnijih državnih tela, ali i primetiti razlike u njihovim ocenama. Najveća vrednost fonda 837 leži u materijalima o uzajamnim posetama Josipa Broza Tita i rumunskog vrha, ali i u prvobitnoj selekciji najznačajnijih pitanja, jer se samo o takvim mogla očekivati Titova pažnja i njegovo angažovanje. Josip Broz je posetama Rumuniji prilazio veoma ozbiljno. Za svaku od njih pravljene su bedekeri – priručnici koji su sadržali elaborate o istorijskom, privrednom, kulturnom i drugom razvitku zemlje i ključnim tačkama iz dotadašnje bilateralne saradnje. Zahvaljujući dobroj pripremi produkt posete bile su bogate stenografske beleške, zajedničke izjave i potpisani sporazumi. Kabinet Predsednika Republike sadrži dragocen materijal koji osvetljava i uzvratne posete rumunskog državno-partijskog

rukovodstva, kao i ključna dokumenta važna za odnose dve države. Fond 507 značajan je za određivanje generalne linije prema Rumuniji. Centralni komitet, kao najznačajnije telo jedine političke partije u državi, krojio je, kako unutrašnju, tako i spoljnu politiku. Preko Komisije za međunarodne odnose i veze, održavao je kontakte sa drugim komunističkim i radničkim partijama. Elaborati iz ovog fonda dali su značajne informacije o stanju međupartijskih odnosa i uticaju koji je SKJ, preko pomenute Komisije, imao na određivanje koordinata bilateralne saradnje. Zajedno sa dosijeima Političke arhive, građa Komisije za nacionalne manjine pri ovom fondu pokazivala je postojanje interesovanja za položaj jugoslovenske manjine u Rumuniji i rumunske u Jugoslaviji. Ona je pružila uvid u predloge koje je država iznosila prilikom razgovora jugoslovenskih i rumunskih predstavnika, u cilju poboljšanja njihovog života. Fond sadrži i informacije o razgovorima državnih i partijskih predstavnika, beleške o važnim pitanjima i informacije o ulogama koje su partije imale u dvema državama.

Često zapostavljan segment u bilateralnoj saradnji su kulturni odnosi. Analiziranje njihovog nivoa, moglo je pružiti značajne zaključke o raspoloženju kulturnih radnika za saradnjom, uticaju ideologije na stvaralački pravac, i na kraju, o odnosu publike prema književnosti i umetničkom stvaralaštvu druge zemlje. Bogat fond 559 – Savezne komisije za kulturne veze sa inostranstvom, sadrži programe jednogodišnje, kasnije dvogodišnje saradnje, izveštaje o realizaciji i zabeleške umetnika ili predstavnika kulturnih institucija, koji su odlazili u radne posete. Preko kulturnih odnosa najbolje se realizovala želja za upoznavanjem razvitka druge strane. U zavisnosti od želje za međusobnim upoznavanjem državne administracije su stvarala uslove za višom ili nižom kulturnom razmenom. Preko godišnjih planova ostvarivala se tako razmena stipendista, kulturnih radnika, organizovana su gostovanja pozorišnih i muzičkih trupa i priređivale izložbe. Obrazovanje je takođe bilo jedna od ključnih tema. Problemi prosvetne politike prema manjinama, razmena i prevođenje književnih dela, kao i upoznavanje sa prosvetnim sistemima dve države mogu se detaljnije pratiti kroz fondove Saveznog sekretarijata za obrazovanje i kulturu – 318 i Saveznog saveta za obrazovanje i kulturu – 319.

U Arhivu Jugoslavije istraživanje je sprovedeno u još dvadesetak fondova. Od izuzetnog značaja bio je i fond Saveznog izvršnog veća – 616, čija je najveća vrednost za jugoslovensko-rumunske odnose u bogatom materijalu o pregovorima i izgradnji HEPS „Đerdap“, kao i o pitanjima privredne saradnje dve države. O balkanskoj saradnji kao pitanju od prvorazrednog regionalnog značaja za Beograd i Bukurešt značajnu građu čuva fond Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142. Saznanja o mnogim temama dobijena su posredstvom dnevnih i nedeljnih listova, a proširena zahvaljujući biltenima „TANJUG-a“ koji su pohranjeni u fondu 112 Arhiva Jugoslavije. Vesti stranih agencija, kao i isecci iz jugoslovenskih novina se nalaze i u nekoliko desetina kutija Arhiva novinske agencije *Borba*. Na kraju, određen značaj za temu imali su fondovi KNOJ i JNA Vojnog arhiva, zatim fondovi BIA, Knjaževsko srpske agencije u Valahiji i Moldaviji i Kraljevskog srpskog poslanstva, pohranjeni u Arhivu Srbije. U njima su se mogle pronaći dragocene informacije o pitanjima koja su izbijala na graničnoj liniji ili u sferi vojne saradnje, zatim o pitanjima emigracije i začecima diplomatskog predstavnništva u Rumuniji.

Osim neobjavljenih arhivskih izvora, korišćene su objavljene domaće i strane zbirke dokumenata, kako bi se delimično nadomestio nedostatak istraživanja u Rumuniji, ali i u drugim zemljama, pre svega Rusiji. Kao najvažnije ovom prilikom treba izdvojiti zbornike na rumunskom jeziku: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014; *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia*, Colecția de documente, seria I, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, București 2015; *Istoria românilor. România în anii 1948–1989*, vol. X, ed. Dinu C. Giurescu, București 2013; *România. Retragerea trupelor sovietice. 1958*, coord. Ioan Scurtu, București 1996; *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din*

Aprilie 1964, ed. Mihai Croitor, Cluj-Napoca 2012; Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări, 1955–1959*, București 1959; Gheorghiu-Dej Gheorghe, *Raport la cel de al III-lea Congres al Partidului Muncitoresc Român*, București 1960; *Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică: documente: 1941–1956*, trad. Laurențiu Constantiniu, Vitalie Văratîc, Simion Iurac, București 2013; Cătănuș Dan, *Între Beijing și Moscova: România și conflictul sovieto-chinez, (1957–1965)*, vol. I, București 2004; *România–Republica Federală Germania, Începutul relațiilor diplomatice 1966–1967*, coord. Dumitru Predavol. 1, București 2009; *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe: 1920–1947*, ed. George G. Potra și alți, București 2004 i *Relațiile româno-chineze, 1880–1974, Documente*, coord. Romulus Ioan Budura București 2005. Dokumenti koji su u njima objavljeni predstavljaju rad značajnih državnih i partijskih institucija, poput Centralnog komiteta Rumunske radničke partije i njenih sekcija, kao što je Odeljenje za odnose sa inostranstvom. Druga važna institucija za odnose sa Jugoslavijom bila je Ministarstvo inostranih poslova. Građa nastala radom pomenutih institucija se čuva u Nacionalnom arhivu i Arhivu Ministarstva inostranih poslova Rumunije.

Od objavljene građe na drugim jezicima treba izdvojiti: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, ed. by Mastny Vojtech, Malcolm Byrne Budapest 2005; *Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D (1937–1945), Volume XII – The war years, February 1 – June 22, 1941*; *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. Robert Jarman, vol. IV, 1949–1965, London 1997; *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*, редакторъ Е. Д. Орехова, В. Т. Середа, А. С. Стыкалин, Москва 1998; *The Prague Spring 1968, A National Security archive documents Reader*, ed. by Jaromir Navratil, Budapest 1998. Dok su na srpskom jeziku za temu važni: *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951; *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi, Prilog i građa (1946–1949)*, prir. Milin Miodrag, Milin Andrej, Temišvar 2004; Качик Миливој, *Матични протокол Срба у Барагану 1951–1955*, приредио Стеван Бугарски, Темишвар 2011. i *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956, Zbornik dokumenata*, priredili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borozan, V. Buharkin..., Beograd 2010.

Od memoaristike koja se odnosi na ovaj period, najvredniji su memoari Arsa Milatovića, koji je u drugoj knjizi *Pet diplomatskih misija*, dao detaljan opis vremena provedenog na mestu ambasadora Jugoslavije u Bukureštu 1960–1965. Povremenih osvrtâ na bilateralne odnose ili na neka međunarodna pitanja, koja su bila od velikog značaja za dva rukovodstva, bilo je i u sledećim delima: *Khrushchev Remembers*, by Edward Crankshav, translated and edited by Strobe Talbott, New York 1970; Slavoljub Đ. Petrović, *Sećanja i zapisi borca i diplomate*, Beograd 2012; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Beograd 1984; Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana 1980; Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, knj. IV, Zagreb 1982. Lavinia Betea, *Corneliu Manescu in dialog cu Lavinia Betea - Convorbiri neterminate*, Bucuresti 2001; Livinia Betea, *Partea lor de adevar*, Bucureti 2008; Lavinia Betea, *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Cluj Napoca 2001; Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăită. Memorii*, vol. II, București, Moscova, Praga, Bologna, București 2003. i Dan Ion Predoiu, *Imblanzirea Dunării – Portile de Fier I (1964–1972), Marturiile vremii*, Bucuresti 2000.

Periodika je u periodu socijalizma predstavljala važnu polugu propagandnog uticaja. Gotovo sve novine i časopisi, koji su izlazili 50-ih i 60-ih godina, objavljivali su samo ono što je partijama odgovaralo. Ipak, i takva ona je donosila puno važnih informacija, koje su se ticale saradnje dve države. Ključne za odnose bile su sledeće dnevne novine i časopisi: *Borba*, *Politika*, *Skantea*, *Romania libera*, *Lupta de clasa*, *Jugoslovenski pregled*, *Međunarodna politika* i drugi. Takođe, dragoceni su bili izveštaji o pisanju „TANJUG-a“ i inostranih novinskih agencija, poput „Aderpresa“, „Rojtersa“, „Asošijetd presa“...

Što se tiče literature o jugoslovensko-rumunskim odnosima nakon II svetskog rata, a posebno u periodu kojim se bavi ova disertacija, ona je malobrojna. Tek je u poslednjih desetak godina ova tema privukla određenu pažnju srpskih i rumunskih istoričara. Od domaćih svakako treba izdvojiti radove dr Vladimira Lj. Cvetkovića,² a od rumunskih Laura-Maria Herce, Cézara Avrama, Eugena Boje, Silviju Moldovana, Mirče Kirikoia, Dana Kaitusa i drugih. Treba naglasiti da u većini slučajeva nije reč o monografijama, već naučnim člancima, koji su pokrivali samo određena i vremenski kratka pitanja.³ Od malobrojnih monografija naročito se ističe knjiga dr Herce, profesorke Univerziteta Babeš-Boljaj iz Kluža iz 2016, pod nazivom *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic, Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*. Knjiga je nastala iz doktorata o rumunsko-jugoslovenskim odnosima 1950–1970. godine, odbranjenog 2011. godine. U vreme istraživanja i pisanja rada nismo uspeli da dođemo do rukopisa, te je o njegovom značaju moguće doneti zaključak samo na osnovu objavljena dva poglavlja od ukupnih pet, u vidu pomenute monografije.

Od ostalih treba pomenuti: Eugen Boia, *The Apple of Discord in Romanian-Yugoslav Relations: The Banat Issue, 1944–1947, Belgrade's claims to the Romanian Banat*, Elyria 2015; Mircea Chirițoiu, *Intre David și Goliat: România și Iugoslavia în Balanța războiului rece*, Iași 2005; Radu Flora, *Relațiile sârbo-române. Noi contribuții*, Panciova, 1968; Marshal Tito and Nicolae Ceaușescu, *The Lives and Legag Notorious Non Soviet Leaders*, Charles River Editors, 2018; Немања Митровић, *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020; Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964), vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014. Za razliku od bilateralnih odnosa život manjina je privlačio veću pažnju. O Srbima u Rumuniji pisali su najviše Pavle Stojanov, Ljubivoje Cerović, Miodrag Milin, Saša Jašin i drugi.⁴ O rumunskoj manjini

² Jedan od retkih srpskih istoričara koji se dotakao teme jugoslovensko-rumunskih odnosa u periodu Hladnog rata, doduše kroz sagledavanje šireg jugoslovenskog odnosa prema zemljama narodne demokratije u susedstvu, jeste Vladimir Lj. Cvetković. On je u doktoratu, kasnije pretočenom u monografiju *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958. godine* (Beograd 2013), analizirao političke odnose Jugoslavije sa Mađarskom, Albanijom, Bugarskom i Rumunijom. U kasnijim naučnim radovima dr Cvetković je osvetlio određene segmente i analizirao neka važna pitanja iz jugoslovensko-rumunskih odnosa, zbog čega se može smatrati pionir na ovom polju.

³ Neki od članaka jesu: Cezar Avram, „Relațiile Româno-Iugoslave în perioada confruntării dintre stalinism și titoism”, *Arhivele Olteniei*, serie nouă, nr. 35, 2021; Antolie Bajora, Bogdan-Tudor Constantinov, „Rumunsko-jugoslovenski odnosi, od sukoba do saradnje (1948–1964)”, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Vol. 8, 2021; Dan Cătănuș, „Reluarea relațiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la București, 23–26 iunie 1956”, in: *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4, București, 2004; Vladimir Lj. Cvetković, „Nikolae Čaușesku na VIII kongresu SKJ: jugoslovenske impresije, *Tokovi istorije*, 1–2(2006); В. Цветковић, „Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. године“, у: *1968 – четрдесет година касније*; В. Цветковић, „Економски односи Југославије у Румуније 1945–1948. године“, *Токови историје*, 1 (2021); Valeriu Dobrinescu Florin, „Cu privire la raporturile româno-iugoslave (1945–1947)“, *Cercetări istorice*, (serie nouă), vol. IX–X, 1978–1979; Leonard Dorogostaisky, „Ultimul val (1950–'56). Inutila poară a liniei de fortificații construită la granița cu Iugoslavia”, *Arheovest*, nr. VIII: In Honorem Alexandru Radulescu, *Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Timișoara 2022; Miodrag Milin, „Titoismul” la granița româno-iugoslavă. Preliminarii (octombrie 1944 – ianuarie 1945), *Revista istorică*, Serie nouă, VII, nr. 3–4 (martie – aprilie), 1996; Nemanja Mitrović, „Economic Relations between Yugoslavia and Romania during the 1960s”, *Transylvanian Review*; Spring 2019, Vol. 28 Issue 1, 131–145. 99. Siviu B. Moldovan, „Relațiile româno-iugoslave în primii ani postbelici”, in: *Istoria relațiilor internaționale*, coord. Cătălin Turliuc, Iași, 2000; Gheorghe Onișor, „Defecțiunea titoistă și România”, in: *Problema Iugoslavă: Studii și marginalii*, coord. Silviu B. Moldovan, Timișoara, 1998; Mircea Rusnac, „Procesul intentat liderilor sarbi „titoisti“, 1950, si implicatiile sale“, *Analele Banatului*, seria noua, Arheologie-Istorie, V/1997; Aleksandar Simić, Nemanja Mitrović, „Djerdap Through the Centuries“, *Transylvanian Review* 29 (2021– Supliment 2): Annemarie Sorescu-Marinkovic, „Multimedial Perception and Discursive Representation of the Others: Yugoslav Television in Communist Romania“, in: *The Multi-Mediatized Other The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980*, edited by Dagnosław Demski, Anelia Kassabova, Ildikó Sz. Kristóf, Budapest 2017; Francisko Veiga, „Sličnosti u političkom i društvenom životu Jugoslavije i Rumunije“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ur. Petar Kačavenda, redakcija Dragan Bogetić, Beograd 1996...

⁴ Neke od knjiga jesu: Andrej Milin, Miodrag Milin, Cvetko Mihajlov, *Srbi u Rumuniji za vreme komunizma*, Temišvar 2011; Ljubivoje Cerović, *Srbi u Rumuniji*, Beograd 2000; Miodrag Milin, Ljubomir Stepanov, *Srbi iz Rumunije u*

u jugoslovenskom Banatu je takođe pisano. Tom temom su se u prvom redu bavili i bave se istoričari Gligor Popi, Nikola Gligorijević, Mirča Maran, Petre Turlea i Zoran Janjetović.⁵

Korišćenje literature, naročito one o Hladnom ratu i međunarodnim odnosima, o istoriji Rumunije i Jugoslavije, kao i o njihovim vezama sa velikim silama, bilo je neophodno kako bi se odnosi Beograda i Bukurešta bolje razumeli. Imajući to u vidu, za potrebe istraživanja bili su konsultovani brojni radovi domaćih i stranih autora, o temama koje su mogle imati određen uticaj na odnose dve države. Ovakvim pristupom, mislimo da je uspešno umanjena opasnost od fragmentarne istorijske analize.

*

Na kraju želim da iskažem ogromnu zahvalnost institucijama, profesorima i kolegama koji su svojom podrškom i savetima učinili da rad na izradi disertacije ne bude pretežak. Pre svega, zahvaljujem se akademiku Ljubodragu Dimiću, koji je kao mentor brižljivo nadzirao i usmeravao istraživanje i pisanje disertacije. Veliku zahvalnost dugujem i dr Ljubinki Škodrić, mentoru koja je nadzirala moje angažovanje tokom trajanja stipendije u Institutu za savremenu istoriju. Zatim profesorima dr Miri Radojević i dr Aleksandru Životiću, čija podrška seže još od osnovnih studija. Naročito hvala dr Vladimiru Cvetkoviću, čiji su stručni saveti o literaturi i samoj temi značajno olakšali proces istraživanja. Najsrdačnije zahvaljujem zaposlenima u Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova, Arhivu Jugoslavije, Institutu za međunarodnu politiku i privredu, Arhivu novinske agencije *Borba*, Narodnoj i Univerzitetskoj biblioteci Srbije i drugim institucijama u kojima je vršeno istraživanje. Najzad, ogromnu zahvalnost dugujem kolektivu Instituta za savremenu istoriju, direktoru prof. dr Predragu Markoviću, naučnim savetnicima prof. dr Momčilu Pavloviću i dr Bojanu Dimitrijeviću i ostalim kolegama koji su savetima kako stručnim, tako i životnim ublažavali probleme koji su se javljali tokom nastanka rukopisa. Posebnu zahvalnost dugujem porodici i prijateljima, koji su praštali sate provedene u radu na disertaciji, razumeli nervozu, nadahnjivali i bili oslonac tokom proteklih pet godina.

Baraganskoj golgoti, Temišvar 2002; Pavle Stojanov, *Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji*, Beograd 1953; Лjubомир Степанов, *Савез Срба у Румунији*, Темишвар 2016; Лjubивоје Церовић, *Знаменити Срби у румунским земљама*, Нови Сад 1993; Андреј Милин, Миодраг Милин, *ССКДУР или Срби из Румуније на барикадама Хладног рата*, Темишвар 2009; Миодраг Милин, Цветко Михајлов, Милин Андреј, *Срби у Бараганској голготи: нови прилози*. Темишвар 2016; Marineasa Viorel, Daniel Vighi, Valentin Sămîntă, *Deportarea în Bărăgan – Destine, documente, reportaje*, Timisoara 1996; Smaranda Vultur, *Istorie trăită – Istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, 1951–1956*, Timișoara 1997; Saša Iașin, *Scurt istoric al sârbilor din România*, 2018 i dr.

⁵ Gligor Popi, *Formiranje, razvoj i delovanje Rumunske stranke (1923–1929)*, Novi Sad 1974; Gligor Popi, *Români din Voivodina în viața publică postelică*, Novi Sad 2002; Gligor Popi, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998; Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918–1941)*, Novi Sad 1976; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984; Petre Turlea, *Românii din Serbia 1940–1944*, Bucuresti 2012; Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022; R. King, *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge 1973; Mircea Maran, *Românii din Voivodina: istorie, demografie, identitate românească în localitățile Voivodinei*, Zrenjanin 2009; Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008; Mirča Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*, Pančevo 2004; Mirča Maran, *Rumunski putnici u Srbiji*, Pančevo–Vršac 2017...

1. UVOD

1.1. Prostor i ljudi

Srbi i Rumuni, vešte komšije, sa isprepletenom istorijom, kulturom i tradicijom. Kao dva naroda koja su vekovima živelu u graničnim delovima raznih carstava, morali su da se pomire sa načinom življenja u uslovima čestih geopolitičkih previranja. Instinkt za opstankom i konstantni poriv za slobodom i boljim životom osnovne su polazne tačke u sagledavanju njihove istorije.

Život na prostoru gde su se milenijumima sudarale i mešale različite struje, različiti narodi, carstva, kulture i religije nije bio lak. Ugrubo rečeno, taj prostor jeste jugoistočna Evropa ili Balkan,⁶ poluostrvo koje se i danas nalazi između Zapada i Orijenta. Most na kojem se ratovalo, ali i koji je spajao dva različita kulturološka i religijska sveta. Balkan za „Evropljane“ nikada nije bio dovoljno evropski, a za ljude sa Orijenta dovoljno „orijentalan“. Takav položaj između dva polariteta donosio je i karakteristiku polurazvijenog, polucivilizovanog i poluorijentalnog prostora. Međutim, istina je da je mnoštvo različitih uticaja dovelo do stvaranja bogatog civilizacijskog, kulturnog i jezičkog nasleđa jugoistočne Evrope.⁷

Treba naglasiti da nema jedinstvene definicije Balkana. Zbog različitih preklapanja nijedan metod, bilo geografski, istorijski ili društveno-politički, nije u celosti prihvatljiv. Neki istoričari u razmišljanju polaze od stava da njegove okvire treba svrstati prostor koji je bio pod uticajem Osmanskog carstva. Međutim, pomešanost stanovništva, ekspanzija Osmanskog ili Habzburškog carstva, isključuju ovaj pristup kao adekvatan, naročito ako se ima u vidu oblast Transilvanije, koja po strukturi odgovara karakteristikama srednjeevropskih zemalja, dok po orijentaciji većinskog stanovništva – Rumuna, njihovoj verskoj pripadnosti, mentalitetu i kulturi pripada „pravoslavno-osmanskoj“ jugoistočnoj Evropi. Prema tome, najpogodnija definicija Balkana jeste ona po kojoj, između ostalog, poluostrvu u celosti pripadaju jugoslovenski i rumunski prostor.

Za potrebe ovog rada dat je kratak osvrt na procese, događaje i kontakte koji su u prvom redu oblikovali dva naroda, zatim zblížili i stvorili legendu o večnom prijateljstvu Srba i Rumuna.

Crtice iz političke istorije

Sam nastanak srpskih srednjovekovnih država, a kasnije i rumunskih kneževina Vlaške (*Țara Românească*) i Moldavije (*Țara Moldovei*) bio je praćen uticajem moćnih suseda poput Vizantije, Bugarske, Mađarske, kasnije Osmanskog, Habzburškog i Ruskog carstva.

U Transilvaniji je novo poglavlje za Vlahe i Slovence otvoreno dolaskom Mađara, a sa njima i Sekelja, mađarizovanog plemena čiji su pripadnici bili korišćeni kao graničari i imali svoju upravu i određene privilegije. Za urbanizaciju je naročito bio značajan dolazak Nemaca – Sasa. Poput Sekelja, Sasi su od Mađara dobijali privilegije, a zauzvrat su u selima poboljšavali obradu zemlje, razvijali trgovinu, gradili gradove i bavili se mnogobrojnim zanatima. Osim pomenutih, starosedeooci su se mešali i sa Bugarima, Pečenezima i Kumanima, koji su u određenim vremenskim razmacima boravili na teritoriji današnje Rumunije. Vojvoda Basarab, koji se u XIV veku nametnuo ostalim vojvodama i ujedinio

⁶ U radu se termini jugoistočna Evropa i Balkan upotrebljavaju kao sinonimi. Termin Balkan se koristi kao neutralan, dakle bez stereotipnog negativnog prizvuka i oblasti pežorativnih konotacija.

⁷ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 37.

Vlašku je, prema izvorima i sudeći prema samom imenu, bio kumanskog porekla. Crni Vojvoda, mitski nadimak koji se odnosio na Basaraba, ili verovatnije na njegovog oca Tokomerijusa, uzima se kao još jedan dokaz da je ujedinitelj Vlaške bio romanizovani Kumanin.⁸ Mešanjem sa različitim narodima rumunski etnos je privajao i koristio znanja i veštine koji su drugi narodi posedovali. Oni su vrlo brzo ovladali veštinama ratovanja, metalurgije, urbanizacije, trgovine...

Kao što postoje dokumenti koji potvrđuju postojanje Slovena, kasnije Srba na prostoru današnje Rumunije, tako postoje i brojni istorijski izvori koji govore o Vlasima, posebnoj etničkoj i društvenoj grupaciji u srpskim zemljama. Prvi od njih je *Letopis popa Dukljanina* koji je prema mišljenju mnogih istoričara nastao u XII ili XIII veku.⁹ Vlasi se pominju i u mnogim poveljama srpskih vladara počevši od velikog župana Stefana. Takođe, spomenuti su i u nekoliko članova Dušanovog zakonika.¹⁰ Na osnovu izvora iz Dubrovačkog arhiva poznato je da je Vlah bio u Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj, ali i u Zeti. Dokumenti kazuju da su Vlasi imali svoje sudove i zakon „jus valachiorum“.¹¹

Ako na trenutak ostavimo po strani mit o prijateljstvu i pogledamo istorijske činjenice, možemo primetiti da prvi susret mlade Vlaške kneževine i tada kraljevstva Stefana Dečanskog nije bio prijateljski, jer je to bio susret vlaške i srpske vojske u bici kod Velbužda 1330. U njoj su tatarske i vlaške jedinice ratovale na strani bugarskog kralja Mihajla III Šišmana protiv Srba. Dakle, sukobi dva naroda jesu postojali, međutim, poput Velbužda i bitke na Rovinama¹² do ukrštanja oružja nije dolazilo voljom srpskih ili vlaških vladara, već su oni nastupali kao vazali u okviru vojski nekih drugih država, što posebno treba istaći.

Bitna godina za srpskog suseda bila je godina bitke kod Velbužda. Poraz bugarske strane u toj bici pokušao je da iskoristi mađarski kralj Karlo Robert i pokori ojačalog vlaškog vojvodu Basaraba. Pobedom u bici kod Posade novembra 1330. godine Basarab je učvrstio svoj položaj, ali i Mađarsku pretvorio u neprijatelja. Veliki vlaški vojvoda se posle nekoliko godina pomirio sa mađarskim kraljem i ponovo položio zakletvu. Druga ključna godina bila je 1359. kada je Basarabov sin Aleksandru odabrao pravoslavlje umesto katoličanstva. Pokrštanjem je vojvoda Aleksandru dobio drugo ime – Nikolae.¹³ Primanjem pravoslavlja i od strane samog vlaškog vladara bili su stvoreni uslovi za jačanje odnosa sa srpskom državom. Treba napomenuti da su srpski srednjovekovni vladari održavali dobre kontakte sa Kneževinom Vlaškom, što je bio i uslov za razvijanje obostrano potrebnih trgovinskih i drugih veza.

Srpsko carstvo je održavalo veze i sa drugom rumunskom kneževinom koja je nastala nekih pedesetak godina posle Vlaške. Vojvoda Bogdan I bio je osnivač Kneževine Moldavije 1346. godine. On i njegovi naslednici su polagali vazalnu zakletvu Mađarskoj i Poljskoj sve do prodora Osmanskog carstva. Dolaskom Osmanlija srpski i vlaški narod je zadesila slična sudbina. Srpska država je nestala sa političke karte već u XV, a Vlaška i Moldavija su opstale kao vazalne države sve do XIX veka.

⁸ Neagu Đuvara, *Kratka istorija Rumuna za mlade*, Beograd 2004, 52.

⁹ *Летопис попа Дукљанина*, приредио Славко Мијушковић, Београд, 1988.

¹⁰ Pogledati članove 22, 77, 82. Dušanovog zakonika (*Душанов законик*, приред Ђорђе Бубало, Београд 2011).

¹¹ Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd 2005, 2–3.

¹² U bici na Rovinama između Mirče Starijeg i sultana Bajazita I 1395. godine kao turski vazali učestvovali su Stefan Lazarević, Konstantin Dragaš, Konstantin Balšić i junak srpske epske poezije Kraljević Marko, koji je u tom sukobu i izgubio život. Prema Žitiju Stefana Lazarevića proizišlog iz pera Konstantina Filozofa, Marko Kraljević je želeo pobedu hrišćana, odnosno vlaškog vojvode potpomognutog ugarskim kraljem Žigmundom i po cenu života. Pogibija Marka Kraljevića koja je u pomenutom žitiju bila predstavljena kao svesno žrtvovanje uticala je, ne samo na stvaranje pozitivnog Markovog lika u srpskoj poeziji, već i kao novi segment jačanja legende o srpsko-rumunskom prijateljstvu. (Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех)* - *Житије деспота Стефана Лазаревића, Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 11, Београд 1989, 90).

¹³ Ovidiju Pečikan, *Istorija Rumuna*, Beograd 2015, 136.

Objašnjenje zašto je Srbija integrisana u Osmansko carstvo, a dunavske kneževine nisu, dao je francuski istoričar Žil Vajnštajn uz pomoć teorije tri kruga. Po njegovom mišljenju Vlaška, Moldavija i kasnije Transilvanija su pripadale trećem krugu, tj. Porta je na njih gledala kao na udaljene balkanske teritorije, te zbog toga se zadovoljila samo vazalnim odnosom, plaćanjem godišnjeg danka, peškeša i vođenjem istovetne spoljne politike. Privilegija pripadnosti trećem krugu bila je to što su dunavske kneževine same birale svoje vladare, što nije uvedena turska administracija, niti je rumunsko stanovništvo imalo status raje.¹⁴

Postoje izvori da je srpski element bio prisutan u rumunskom prostoru i pre nastanka kneževina u XIV veku. Trgovinske veze srpske srednjovekovne države i rumunskih kneževina, naročito trgovina solju, vremenom su bile obogaćene dinastijskim vezama i razgranatim crkvenim odnosima. Kao prva poznata dinastička veza zabeležena je udaja ćerke Litovoja, vojvode Oltenije (1247–1277) za srpskog kralja Milutina 1274. godine. Posle toga je vlaški vojvoda Aleksandru Basarab (1310–1357) udao ćerku za kralja Vukašina Mrnjavčevića. Ana, ćerka muntenskog vojvode Nikolae Aleksandrua (1352–1364), postala je srpska carica kada se car Uroš oženio njome 1360. Vladari Vlaške i Moldavije su rado za supruge uzimali srpske princeze ili devojke iz visokog staleža. Na primer, sin pomenutog vojvode Aleksandru Basaraba, Radu I, oženio je unuku kneza Lazara, zbog čega je njihov sin vojvoda Mirča Stariji osećao obavezu da pritekne u pomoć srpskoj vojsci na Kosovu 1389. Neagu Basarab se oženio Milicom Branković koja je bila veoma cenjena u Kneževini i poznata kao despina Milica. Petru IV Rareš se oženio Elenom, ćerkom despota Jovana Brankovića. Iz pomenutih i mnogih drugih brakova koji su usledili razvilo se prijateljstvo i saradnja. Sa nevestama iz Srbije dolazili su i mnogi učeni ljudi koji su svojim radom doprinosili uzdizanju rumunskih kneževina Vlaške i Moldavije.¹⁵

Prostor na kojem je došlo do naročitog zbližavanja Srba i Rumuna bio je Banat i delovi Transilvanije. Za razliku od Vlaške i Moldavije, koje su bile vazali Osmanskog carstva, Transilvanija je bila deo Mađarske, i u njoj su Rumuni posle 1330. i Posade izgubili pravo da budu birani u viši stalež ako nisu katolici. Zbog toga su se mnogi preselili u rumunske kneževine ili su pak ostajali i pomirili se sa sudbinom prvo slobodnih seljaka, a na kraju i kmetova. Rumune i Srbe koji su živeli na tom prostoru organizovala je borba protiv Turaka, ujedinjavala ista crkva – Karlovačka mitropolija, a zbližavala konstantna opasnost od mađarizacije. U ustanku Dože Đerđa učestvovao je veliki broj Srba i Rumuna. Vojska koju je Doža sakupio za potrebe vođenja krstaškog rata protiv Turaka se zbog nezadovoljstva okrenula protiv zemljoposедnika. Ovde treba naglasiti da se srpska imena pominju na obe strane. Dakle, Srba je bilo i među ustanicima i među vojskom Jovana Zapolje i Stefana Batorija, koji su ugušili ustanak posle bitke kod Temišvara 1514. godine. Nakon Mohačke bitke 1526. Banat je pripao Osmanskom carstvu, i za vreme vladavine Turaka na ovom prostoru većinsko stanovništvo su predstavljali Srbi. Brojnost Srba i živo sećanje na nekadašnju moćnu srpsku državu Nemanjića, održavali su želju za obnovom države.

Austro-turski rat od 1593. do 1606. godine, poznat u historiografiji kao Dugi rat, i prvobitni uspesi hrišćana, stvorili su među srpskim življem atmosferu da je taj rat pogodna prilika za obnovu nekadašnjeg sjaja. Banatski ustanak koji su Srbi podigli 1594. godine bio je najveći ustanak na Balkanu do XVIII veka. Na samom početku ustanka Srbi su za svog kralja, odnosno kralja Erdelja i Raške, a kneza Moldavije i Vlaške, proglasili erdeljskog kneza Žigmunda Batorija. Međutim, on nije uspeo da nagovori erdeljsku skupštinu da prekine vazalni odnos prema Turskoj i započne rat. Iako je

¹⁴ Ема Миљковић, Јонут Кожокару, „Изгубљена или уклопљена државност: Србија, Влашка и Молдавија у оквирима Османског царства“, *Државност, демократизација и култура мира*, ур. Бојана Димитријевић, Ниш 2015, 14–15.

¹⁵ Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове*, Нови Сад, 1997, 9–10.

ustanak ubrzo ugušen, a mošti najvažnijeg srpskog sveca Svetog Save spaljene na Vračaru od strane Sinan-paše, Srbi nisu prestali da se bore, niti je kult Svetog Save oslabio. Oni su zajedno sa Rumunima nastavili borbu protiv Osmanskog carstva pod zastavom vlaškog kneza Mihaila Hrabrog (1593–1601). Srbi predvođeni junacima poput Starine Novaka, Deli-Marka Segedinca, Đorđa Rac Slankamenca i Save Temišvarca, umnogome su pomogli ostvarivanju istorijskog trenutka za Rumune – prvog ujedinjenja Vlaške, Moldavije i Transilvanije. Značaj jednog Srbina je bio toliki da su o njemu Rumuni ispevali brojne pesme, isticali njegovu hrabrost, diplomatske sposobnosti i veličali njegova dela. Taj hajduk i zapovednik vojske Mihaila Hrabrog, kod Srba poznat kao Starina Novak, a kod Rumuna Baba Novak, bio je još jedna zajednička značajna ličnost srpskog i rumunskog naroda.¹⁶

Bez svog vladara i države, Srbi su ratovali za druge, snevajući da će na kraju obnoviti svoju državu ili bar steći neki pravno-administrativni okvir življenja na prostoru gde su živeli. Poput Dugog rata u očima Srba, kao povoljna prilika zasijala je pobeda Leopolda I, Jana Sobejskog i Karla Lotariškog nad Turcima, predvođenim Kara Mustafa-pašom kod Beča 1683. Ovoga puta Srbi su bili strpljivi i nisu odmah podigli ustanak. Međutim, kako je Veliki bečki rat (1683–1699) doneo oslobađanje Beograda i prodor hrišćanske vojske, Srbi su se priključili ratu. Zajedno sa carskim generalima oni su oslobađali srpske gradove poput Paraćina, Jagodine, Niša, carskog Prizrena, Prištine i Skoplja. Dalje napredovanje je zaustavljeno zbog napada Luja XIV na Austriju, te se habzburška vojska morala povući. Zajedno sa njom povlačili su se i Srbi. Velika seoba srpskog naroda, pod patrijarhom Arsenijem III Crnojevićem, završila se 1690. naseljavanjem oko 37.000 porodica na prostor iznad Dunava, do Budima i Komorana na jugu Slovačke. Kako je primetio istoričar Radovan Samardžić „Srbi ovoga puta nisu sasvim uzalud lili krv za ćesara Leopolda I. Godine 1690. oni su u Habzburškoj monarhiji stekli bar iluziju da su izdvojeni i zaštićeni carskim privilegijama (crkveno-školskom autonomijom)“.¹⁷ Za jedan deo Rumuna, koji su živeli u Erdelju, mir u Sremskim Karlovcima 1699. godine značio je pogoršanje položaja jer je ova kneževina izgubila svoj nezavisni status. Inkorporiranjem Erdelja u sastav Mađarske i donošenjem carske diplome, Rumuni nisu prepoznati kao povlašćeni narod, što je značilo da su izgubili mnoge privilegije koje su ostale rezervisane samo za Mađare, Sase i Sekelje. Potpadanje u najniži sloj društva, mađarizacija, pokatoličavanje i pokret unijaćenja u Transilvaniji, bili su glavni izazovi opstanka Srba i Rumuna u Habzburškoj monarhiji. Ipak, oni su uspeli da sačuvaju svoj identitet zahvaljujući pravoslavlju i crkvi kao organizaciji koja je bila ujedno i čuvar i tačka zbližavanja dva naroda.

Dok je srpska država sredinom XV veka nestala sa političke karte Balkana voljom Turaka, Carigrad se, kada je reč o rumunskim kneževinama, zadovoljio dobijanjem tributa i povremenim mešanjem u unutrašnje stvari kneževina. Plaćajući porez u novcu, namirnicama, ali i obasipajući sultana skupocenim poklonima, Rumuni su uspeli da sve do početka XVIII veka sačuvaju privilegiju izbora vladara iz svojih redova. Takav aranžman im je odgovarao, iako je tribut u Vlaškoj i Moldaviji za stotinak godina bio povećan više desetina puta. Početkom XVI veka Vlaška je plaćala 8.000 dukata Porti, a Moldavija 10.000, krajem tog veka tribut je u prvom slučaju skočio na 155.000, a u drugom na 65.000 dukata godišnje.¹⁸

Jačanje dunavskih kneževina bilo je direktno povezano sa osmanskim osvajanjima jer je propast srpske države omogućio da mnogi učenjaci i upravitelji nastave svoj rad u Vlaškoj i Moldaviji.

¹⁶ Više o Dugom ratu i Starini Novaku u zborniku: *Старина Новак и његово доба*, ур. Радован Самарџић, Београд 1988.

¹⁷ Радован Самарџић, „Српски народ крајем XVI и почетком XVII века и његов поновни излазак на историјску позорницу“, у: *Старина Новак и његово доба*, ур. Радован Самарџић, Београд 1988, 15.

¹⁸ Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa, globalna historija*, Sarajevo 2020, 83.

Geopolitičke prilike, sve češće pobune, udruživanja sa Habzburškom monarhijom i Ruskim carstvom od strane rumunskih vladara su prerastali u ozbiljan problem za Portu.¹⁹ Povod koji je doveo do promena bio je rusko-turski rat 1711–1713. kada je moldavski knez Dimitrije Kantemir stao na stranu Rusa, a sa njima je pregovarao i vlaški vojvoda Konstantin Brankoveanu. Svojim pečatom na ugovor u Lucku iz 1710. godine Kantemir je odabrao stranu, te je posle ruskog poraza 1711. godine kod Stanileštija svrgnut sa vlasti. Dolaskom Grka Nikolae Mavrokordata 1711. na presto Moldavije, počinje era vladavine fanariota – bogatih i visokopozicioniranih carigradskih Grka u Osmanskom carstvu. Brankoveanu je uspeo da sačuva presto još par godina, ali nepoverenje koje je Porta osećala prema njemu i sukob sa drugim bojarским porodicama, naročito porodicom Kantakuzin, dovela je 1714. godine do njegovog svrgnuća i pogubljenja zajedno sa četiri sina. Posle kratkotrajne vladavine Stefana Kantakuzina koja je nasilno završena, u Vlaškoj je 1716. godine uvedena fanariotska uprava. Cilj Porte sa bio je da u dunavskim kneževinama uspostavi vernu upravu i stvori uslove za sistematsku eksploataciju njenih prirodnih resursa.

Sticajem okolnosti, prvi fanariotski vladar i u jednoj i u drugoj kneževini, bio je Nikolae Mavrokordat. Pored mnogobrojnih negativnih stvari koje je donela era fanariota, bilo je i pozitivnih, poput sprovođenja različitih poreskih, administrativnih, sudskih i društvenih reformi i dubljeg prodora grčke kulture. Rusko-turski rat 1768–1774. godine je rumunskim bojarima bio prilika da zatraže autonomiju. Međutim, nepovoljan ishod rata i mir u Kučuk Kajnardžiji nije oslobodio dunavske kneževine strane vlasti, ali je Moldaviju zato oslobodio dela teritorije u korist Austrije koja je uz saglasnost Porte 1775. godine pripojila Bukovinu. Iako nije ukinut fanariotski režim, Kučuk Kajnardžijski mir je Rusiji dao pravo da bude zaštitnik hrišćana i pravo da interveniše u slučaju turskih zloupotreba. Pojava zaštitnika je smanjila eksploataciju kao i visinu godišnjeg tributa koje su kneževine davale Porti. Konačno, posle brojnih ratova i prilika, fanariotski režim je ukinut nakon rumunskog ustanka, na zahtev bojara 1822. godine.²⁰

S druge strane, položaj srpskog naroda je bio mnogo teži. Posle propasti srpske države, prostor naseljen Srbima je bio inkorporiran u turski sistem pašaluka i sandžaka. Narod je pretvoren u potčinjen i potlačen sloj – raju, koja je trpela razna ugnjetavanja i plaćala brojne poreze. Željni slobode, Srbi su se priključivali hrišćanskoj vojsci u svakom ratu koji je vođen protiv Turske i posle poraza trpeli strašne posledice. Ponavljanje istorije dovelo je do brojnih seoba Srba preko Dunava i mnogobrojnih žrtava. Uvertira za Srpsku revoluciju (1804–1835) bila je Kočina krajina, kratak period za vreme austro-turskog rata 1788–1791, kada su frajkori predvođeni Kočom Anđelkovićem, ratujući na strani austrijskog cara Josifa II, uspeli da oslobode teritoriju od Smedereva do Zapadne Morave. Kočina krajina je imala veliki značaj za podizanje ustanka jer je veliki broj ljudi, među kojima i Karađorđe Petrović, naučio veštinu ratovanja i stekao iskustvo. Taj doprinos je ovekovečio Vuk Karadžić rečima: „Od Kočine krajine i Srbi ratovati umeju“.²¹

Prve decenije XIX veka su na prostoru Balkana bile decenije nacionalnog buđenja. Srbi su od 1804. godine započeli borbu za konačno oslobođenje, a pokušaj je 1821. godine načinjen od strane Tudora Vladimireskua u Vlaškoj. Saradnja Srba i Rumuna nije izostala ni tokom ovog važnog perioda u istoriji dva naroda. Za srpske ustanike podrška Vlaške je bila od velikog značaja jer su preko njene teritorije Karađorđevi ustanici dobijali oružje, slali misije u Rusiju, ali i pomoć u vidu dobrovoljaca i ratne opskrbe. Vožd je od Bukurešta dobio zajam od 20.000 zlatnika, što je, ako se ima na umu vazalni položaj Vlaške i fanariotska uprava, predstavljalo veliki rizik. Kako piše Radu Flora,

¹⁹ Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Beograd 1997, 166.

²⁰ Andrej Ocetea, *Istorija rumunskog naroda*, Novi Sad 1979, 159–163.

²¹ Više u: *Историја српског народа*, књ. V-1, Београд 1981.

Karađorđevoj vojsci je u pomoć došlo i dva eskadrona rumunskih konjanika (do 300 konjanika) pod komandom Nikitića 1810. godine.²² Posle propasti ustanka 1813. godine većina ustanika se sklonila na teritoriju dunavskih kneževina. Iz pisma Stefana Živkovića Vuku Stefanoviću Karađižu, od 18. oktobra 1818. pominje se broj od 26.000 Srba samo u Bukureštu i još više po unutrašnjosti Vlaške i Moldavije. Iako je taj broj preteran, svakako treba uzeti u obzir činjenicu da je posle Habzburške najviše Srba utočište našlo upravo u dunavskim kneževinama.²³ Tome u prilog ide i veliko interesovanje koje je novi vladar knez Miloš Obrenović pokazao za ustaničku emigraciju. Kako bi saznao njihove namere on je ubrzo u Bukurešt poslao Mihaila Germana, čoveka od poverenja da se informiše o njihovoj brojnosti, vezama i planovima.²⁴

Kao što su Rumuni učestvovali u I srpskom ustanku, a sva je prilika i u II ustanku 1815. godine, tako je bilo Srba među vojnicima Tudora Vladimireskua koji je 1821. godine podigao ustanak u Vlaškoj. Njegova želja bila je, ne samo da rumunski narod oslobodi turske vlasti i fanariota, već i da umanjí uticaj velikih bojara uvođenjem Ustava. Sa Vladimireskuom se od srpskih ustanika borio Hadži Prodan sa četom od 300 boraca. Poput zajma koji je Karađorđe dobio iz Bukurešta, tako je i Jakov Nenadović materijalno pomagao rumunski ustanak. Sa druge strane, postoje izvori koji potvrđuju da je Miloš Obrenović imao kontakte sa vođom Heterije Aleksandrom Ipsilantijem, koji je u vreme rumunskog ustanka došao iz Rusije u dunavske kneževine primarno želeći da podigne jednu sveopštu balkansku pobunu. Miloš Obrenović mu je obećao pomoć i saradnju, ali tek kada ovaj dođe do Dunava. Međutim, razvoj događaja nije išao u korist rumunskog ustanka. Ipsilanti koji je ustanak započeo u Moldaviji i Vladimiresku u Vlaškoj nisu dobili podršku ruskog cara što je uticalo na to da ustanici u Vlaškoj, imajući za cilj oslobađanje samo svog naroda, započnu pregovore sa Portom. Heteristi su to smatrali izdajom te su Vladimireskua zarobili i ubili. Posle toga se pokret raspao, a Ipsilanti je sa malom vojskom poslednji otpor Turcima pružio kod Dragašanija 19. juna 1821. Rumunski ustanak nije bio uzaludan jer je sa njim bila završena era fanariota. Sultan je pod pritiskom velikih sila odlučio da vlast prenese na lokalno plemstvo, te je 1822. godine za moldavskog kneza postavljen Jon Sandu Sturdza, a za vlaškog Grigore Giku.

Jedrenski mir, koji je sklopljen posle rusko-turskog rata 1828–1829. godine,²⁵ imao je veliki značaj za zbližavanje Srba i Rumuna u privrednom smislu. Ovim mirom omogućena je slobodna plovdba Dunavom, koja je bila neophodan uslov za jačanje trgovinske razmene. Do tada, srpski knez je već imao ogromne posede u Vlaškoj, te je i njegov lični interes bio da uspostavi dobre odnose i proširi saradnju. Knez Miloš i vlaški knez Aleksandru Gika su se 1835. godine sastali u Pojani na imanju

²² Radu Flora, 37. Radu Flora, *Relațiile sârbo-române. Noi contribuții*, Editura `Libertatea`, Panciova, 322.

²³ *Вукова преписка*, књ. 1, Београд 1907, 62.

²⁴ Архив Србије (АС), Српска агенција у Букурешту (САБ), 1836, бр. 39, Spiskovi srpskih podanika u Vlaškoj.

²⁵ Posle Jedrenskog mira Rusija je na ime isplate ratne reparacije okupirala rumunske kneževine i tamo ostala sve do aprila 1834. Na čelo nove uprave bio je postavljen ruski general Pavel Kiseljev (1788–1872). Iako se radilo o stranoj upravi Kiseljev je svoj položaj iskoristio za reorganizaciju i modernizaciju kneževina. U tom smislu najvažniji korak napred bilo je donošenje Organskog pravilnika 1831. u Vlaškoj i početkom 1832. u Moldaviji. Organski pravilnik je u dvema kneževinama doživljavao kao Ustav i korišćen je do 1859. godine. Iako je želeo da zaštiti seljake, interesi Ruskog carstva i rumunskih boljara su morali biti na prvom mestu. Organski zakoni su poboljšali položaj seljaka samo davanjem slobode i mogućnošću prelaska iz službe jednog veleposednika u službu drugog. Romi su priznati za ljude, te više nisu mogli biti ubijani bez posledica. Organski pravilnici su modernizovali administraciju, uredili poreski sistem i izvršili podelu vlasti na izvršnu i zakonodavnu i u određenom procentu uslovlili vladavinu kneževa Narodnom skupštinom. Istina, Kiseljev nije bio prvi izbor cara Nikolaja I već treći pre njega su taj položaj kratko držali Fjodor Palen i Petar Želtuhtin. Drugi je umro od posledica trbušnog tifusa koji je harao rumunskim kneževinama. Zalaganjem Kiseljeva Rumunija se izborila sa trbušnim tifusom. A po mišljenju Tatjane Onilov tada su u rumunskim kneževinama postavljeni temelji zdravstva, odnosno medicinsko-administrativne uprave. (Tatiana Onilov, *Generalul Pavel Kiseleff, Principele Române și Regulamentele Organice (1829–1834)*, București 2020).

Obrenovića²⁶ i potpisali trgovinski ugovor, čija je ključna tačka bila trgovina solju. Već naredne godine knez je u svojstvu diplomatskog agenta u Bukurešt poslao Mihaila Germana. Smatra se da je imenovanje diplomatskog agenta kneza Miloša pri vladi u Bukureštu bio početak uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve države. Postavljanje ličnog agenta u Bukureštu odobrila je i Porta. Njegove dužnosti bile su da osim o diplomatskim pitanjima vodi brigu i o kneževim ličnim interesima, imanjima, pozajmicama koje je davao i samim vlaškim i moldavskim kneževima i trgovinskim poslovima. Vlaška i Moldavija u Srbiji nisu imale svog predstavnika sve do 60-ih godina. Međutim, tu dužnost su dugi niz godina uspešno vršili rumunski predstavnici u Carigradu.

Poverenje koje su razvijali pre svega srpski i vlaški vladari, ali i srpski i moldavski, bilo je vrlo značajno za događaje koji su usledili od sredine XIX veka. Kneževina Srbija bila je prva koja je priznala Ujedinjene rumunske kneževine 1859. godine, čak je srpska delegacija bila prisutna prilikom izbora Aleksandru Jon Kuze za vladara. Česte prepiske, naročito ostarelog kneza Miloša i novoizabranog Kuze izazivale su svakojake špekulacije. Austrougarska je sumnjičavo gledala na razvijene kontakte i predstavljala ih kao dokaz da dve države spremaju zajednički ustanak. Druga vladavina kneza Mihaila Obrenovića (1860–1868) je podozrenje samo još više povećala jer je bila usmerena ka jačanju zemlje i pripremanju za poslednji rat za potpuno oslobođenje od Turaka. Da bi se rat vodio neophodno je oružje, a njega Srbija nije imala dovoljno. Posle dužih i neuspešnih pregovora sa Francuskom 1862. godine, knez je uspeo da izvesne količine dobije od Rusije. Veliki problem posle nabavke je bio transport. Konstantin Magazinović je tako 1862. godine bio poslat u misiju u Bukurešt. Tajni deo misije bio je da dobije saglasnost od rumunskog kneza za prolazak transporta kroz njegovu državu. Knez, inače veliki prijatelj Mihaila Obrenovića je znajući koliko problema može da donese razotkrivanje, ipak pristao. Konvoj od 500 zaprežnih kola koji je prevezio oko 40.000 pušaka, 10.000 karabina, 30.000 pištolja i 3.000 sablji bilo je teško sakriti od stranih špijuna. Čim su saznali za oružje, London, Beč i Carigrad oštro su protestovali i vršili pritisak na rumunskog kneza da zaustavi konvoj i zapleni oružje. Međutim, Kuza se pravio nevešt i neobavešten o svemu tome i tako uspešno odolevao pritiscima sve dok konvoj nije stigao blizu Dunava, odnosno Đerdapa. U smirivanju velikih sila pomogao je i Mihailo koji je pismom ubeđivao da oružje nije namenjeno za borbu protiv Turske. Austrija i Turska nisu bile spremne da lako dopuste da se oružje prebaci u Srbiju. Austrija je u nameri da spreči transport koji je krajem decembra 1862. godine stigao

²⁶ Miloš Obrenović je još tokom Prvog srpskog ustanka uspostavio veze sa vlaškim i moldavskim kneževima radi trgovine, posebno solju. To su radile i mnoge druge srpske glavešine poput Hajduk Veljka, Mladena Milovanovića, Petra Dobrnjca i Milenka Stojkovića. Rumunija je za ustanike bila važna i zbog toga što je preko njene teritorije mogla da se uspostavi veza sa Rusijom, dopremi oružje i sve drugo za vojne i civilne potrebe. Miloš Obrenović je odmah posle Drugog srpskog ustanka kupio imanja u kneževinama. Prema arhivskim podacima, ti posedi su mu donesili veliku zaradu. Podatak iz 1835. godine kazuje da je knez imao prihod od 17.000 dukata. Na tim imanjima je sa porodicom proveo najveći deo emigracije od 1842. do 1858. godine. Jedno od nekadašnjih Miloševih imanja se nalazilo u mestu Herešti udaljenom četrdesetak kilometara od Bukurešta i 30 km od Dunava. Na imanju se nalazila crkva iz XVI veka koju je Miloš darovao, a u njenoj blizini je bio dvorac sa polumermnom fasadom. Imanje je kupio od Mateja Basaraba. Pored crkve se nalazio grob Miloševog brata Milana Obrenovića koji je 1813. godine preminuo u Bukureštu, a čiji su posmrtni ostaci nešto kasnije preneti na imanje Obrenovića. U blizini Hereštija se nalazi Miloševo selo, u kome su bili naseljeni Srbi iz Vojvodine najviše iz okoline Pešte. Obrenovići su imali imanje i u selu Izvoarele koje se nalazi nedaleko od Hereštija. Tu su podigli crkvu u kojoj se nalazi i freska Miloša i njegovih sinova. Ktitorstvo dinastije Obrenović i njihov odnos prema Rumunima ostavio je dobro sećanje koje se manifestovalo i na kasniji odnos i pogled na Srbiju i Jugoslaviju. Prilikom posete ambasadora Milatovića 31. maja 1961. okolno stanovništvo je pokazivalo u pozitivnom svetlu Obrenoviće i njihov odnos prema Rumuniji. Osim imanja u Hereštiju i Pojani, Miloš je bio vlasnik velikih imanja u Andreještiju, Tamašknoj, Tamadauu, Mavrodinu, Padini, Pjatri i dr. Ugledajući se na njega i mnogi drugi viđeniji Srbi su kupovali imanja u prijateljskim kneževinama. (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPS), Politička arhiva (PA), 1961, Rumunija, f. 121, dos. 23, Zabeleška Arsa Milatovića, ambasadora FNRJ u Rumuniji, o poseti selima Herešti i Izvoarele, gde je nekada bilo imanje Miloša Obrenovića, učinjenoj 31. maja 1961, pov. br. 4420026, 1–4; Sava Iancovici, „Din legăturile lui Miloş Obrenovici cu Țara Românească”, *Romanoslavica* V (1962), 163–178).

do Dunava poslala vojni brod, međutim, led ga je zadržao kod Turn Severina, a turske brodove kod Vidina. Tako je zahvaljujući Kuzi i zaleđenom Dunavu Srbija dobila oružje. Poslednji sanduci su prešli Dunav januara 1863. godine kod mesta Ciganaš-Brza Palanka, negde na pola puta između današnje dve hidroelektrane „Đerdap I“ i „Đerdap II“.²⁷ Jasan pokazatelj naklonosti rumunskog kneza Jon Kuze prema Srbiji bilo je njegovo držanje tokom transporta oružja iz Rusije u Srbiju preko Vlaške. Dva meseca nakon toga Rumunija i Srbija su uspostavile diplomatske odnose iako na taj korak kao podanice Osmanskog carstva nisu imale pravo.

Dolaskom nemačkog princa Karola Hoencolern-Sigmaringena na rumunski presto odnosi se nisu pogoršali, naprotiv, pregovori o savezu protiv Turaka su ušli u završnu fazu. Ugovor o prijateljstvu dve države su zaključile 20. januara 1868. godine u Bukureštu. On nije sadržao članove kojim bi se jasno deklarirao stav protiv Turske, već je postavljen na širokoj osnovi razvitka i napretka dve zemlje uz poštovanje zakona i prava proisteklih iz autonomnog statusa kneževina u Osmanskom carstvu. Tajni deo Ugovora je predviđao „složni rad“ na oslobađanju hrišćanskog naroda u Osmanskom carstvu i zaključivanje vojne konvencije. Iako druge zemlje nisu imale pristup odredbama Ugovora, svima je bio jasan njegov cilj. Srpsko-rumunski ugovor je bio deo jedne šire politike sklapanja dvostranih ugovora između Srbije, Rumunije, Grčke i Crne Gore u cilju oslobađanja. Ubistvo kneza Mihaila 10. juna 1868. je odložilo dalje pripreme za pokretanje oslobodilačkog rata. Kada je njegov naslednik knez Milan započeo rat sa Turskom 1876. godine, Rumunija je samo na prvi pogled zadržala neutralnost. Kako bi pomogla srpskoj vojsci, ona je od velikih sila zatražila neutralizaciju Dunava, što bi sprečilo tursku flotu da sa istoka napadne, zatim dozvolila tranzit naoružanja i dobrovoljaca i nabavku konja za potrebe rata. Pored toga, ona je uputila ambulantu Crvenog krsta sa nekoliko lekara, a zbrinula je i veliki broj izbeglica posle poraza srpske vojske, koja je zatražila primirje i dobila ga 1. novembra 1876. Ne zaboravljajući usluge, srpski narod se takođe prijateljski poneo kada se Rumunija 9. maja 1877. uključila u rusko-turski rat.²⁸ Ulaskom i Srbije u rat 13. decembra 1877. saradnja je još više proširena. Dve vojske su se susrele kod Vidina nakon čega su započele zajedničke operacije. Još dok je rat trajao knez Milan je učinio zvaničnu posetu Bukureštu sredinom januara 1878. godine. Rumunija je sa velikim oduševljenjem primila vest o donošenju Deklaracije o nezavisnosti Srbije, a Srbija o nezavisnosti Rumunije. Rat je završen primirjem između Rusije i Turske 31. januara 1878. godine u Jedrenu.

Zvanična potvrda nezavisnosti dve zemlje i pravo na pripajanje određenih teritorija usledilo je na Berlinskom kongresu, održanom od 13. juna do 13. jula 1878. godine. Posle zaključivanja kongresa, Srbija je dobila Niš, Pirot, Vranje, Leskovac i Prokuplje, a Rumunija deltu Dunava, Ostrvo zmija i deo Dobrudže.²⁹ Sticanjem nezavisnosti dve države su bile u stanju da bez prepreka nastave rad na razvoju političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa. Uspostavljanje zvaničnih diplomatskih odnosa usledilo je 14/26. aprila 1879. Sticanje nezavisnosti je dvema državama omogućilo da podignu diplomatska predstavništva sa nivoa konzulata na nivo poslanstva. Knez Milan i Karol I su nastavili uprtom stazom dobrih odnosa između vladara. Dve države su 1881. odnosno 1882. godine postale kraljevine, što je značilo, bar zvanično, statusno izjednačavanje sa ostalim evropskim monarhijama. Rumunija je za vreme vladavine kralja Karola dostigla visok stepen razvoja. Ekonomski se brzo razvijala zahvaljujući eksploataciji nafte. Posle SAD bila je druga u svetu po preradi nafte. Građene su fabrike i putevi. Poboľjšala je bankarski sistem i 1867. godine uvela svoju monetu – lej. Manje od godinu dana kasnije to je učinila i Srbija kovanjem dinara i zamenom starih bakarnih novčića za

²⁷ Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860-1968)*, Beograd 2015, 74–76.

²⁸ Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd 2005, 104–7.

²⁹ *Istorija srpskog naroda*, knj. V-1, 417–421.

dinar.³⁰ Kako Đuvara navodi, u Rumuniji su sve pruge koje i danas postoje napravljene u vreme kralja Karola I. Sjjaj razvoja umanjivalo samo agrarno pitanje, koje je posle nekoliko buna i reformi rešeno delimično posle Prvog svetskog rata. Srbija je takođe doživela modernizaciju za vreme kralja Milana.³¹ Problem u Srbiji bio je političke prilike. Borbe stranaka, menjanje ustava, izbijanje buna i na kraju nasilna promena dinastije Obrenović 1903. godine, bili su pokazatelj nestabilnosti države.

Na spoljnom planu, Srbija se za vreme kralja Milana približila Austrougarskoj i sa njom sklopila tajnu konvenciju. Neslaganje političara sa takvim kursom i veliko rusofilstvo koje je gajila i kraljica Natalija, stvarali su velike poteškoće Milanovoj vladavini. Inače, Natalija Keško je bila poreklom iz moldavske vladarske porodice Strudza. Njena Majka Pulherija bila je unuka moldavskog kneza Joana Strudze (1822–1828), a otac Petar Keško pukovnik ruske vojske. Delom zbog svog porekla, delom zbog lepote, a delom i zbog rusofilstva, Natalija je bila u srpskom narodu veoma poštovana i voljena.

Spoljnopolitički pravac Rumunije bio je umeren. Kralj Karol zbog svog porekla bio je privržen nemačkom kajzeru, ali je u vreme rata Pruske i Francuske, uvažavao frankofilstvo svog naroda. Međutim, par godina nakon proglašenja Rumunije za kraljevinu, Dimitru Strudza, ministar spoljnih poslova, potpisao je 1883. tajnu konvenciju sa Centralnim silama, koja je više puta produžavana, a poslednji put 1913. godine. Pre Velikog rata na Balkanu su se vodili ratovi za konačno oslobođenje od Turaka. U Prvom balkanskom ratu Rumunija je bila posmatrač, dok je u Drugom, koji se poveo između nezadovoljne Bugarske i ostalih balkanskih saveznica Srbije, Crne Gore, Grčke, kojima se priključio i dojučerašnji neprijatelj, uzela učešće. Uprkos postojanju tajne konvencije i neslaganja Nemačke i Austrougarske, napala je Bugarsku i u ratnom pohodu koji je više bio nalik šetnji, došla do same bugarske prestonice. Mir koji je potpisan u Bukureštu doneo je Rumuniji teritorijalno proširenje na Kvadrilateral, odnosno Dobrudžu. Osim pozitivnih, ovaj rat je na Rumune ostavio i neke negativne posledice. Srbi su našli još jedan dokaz da im je ona prijatelj, proširena je teritorija države i Rumunija se afirmisala kao arbitar Balkana. Negativni aspekti bili su da je Bugarsku pretvorila u neprijatelja i da je šetnja vojske i rat bez ispaljenog metka stvorio lažnu sliku o sposobnosti i spremnosti rumunskih vojnika (što će se pokazati u vojnom angažovanju Rumuna u Prvom svetskom ratu).³²

Veliki rat (1914–1918) bio je ozbiljan izazov za odnose dva susedna naroda. Ubistvo Franca Ferdinanda u Sarajevu, koje je uzeto za povod sukoba svetskih razmera, izazvalo je u Rumuniji veliku žalost. Novine su hvalile Franca Ferdinanda i predstavljale ga kao zaštitnika manjina, a političari su ga videli kao prestolonaslednika koji je mogao da nađe kompromis između Mađara i transilvanijskih Rumuna. Ipak, iz razgovora poslanika Mihaila Ristića sa rumunskim prestolonaslednikom Ferdinandom, vidi se kritika namere Austrougarske da za atentat okrivi ceo srpski narod.³³ Izbijanjem rata simpatije su prešle na stranu Srbije. Na dan objave rata, 28. jula, u Bukureštu su organizovane demonstracije na kojima je osuđena austrougarska agresija i represivna politika nad manjinama u Monarhiji, a glasno data podrška srpskom narodu.³⁴ Javnost je bila detaljno informisana o operacijama i toku rata. Svaka srpska pobeda bila je primana sa oduševljenjem. Ugledni naučnici, poput istoričara Nikolae Jorge, držali su predavanja o Beogradu i samom ratu, na kojima su često išli

³⁰ Dragana Gnjatović, „Kneževina Srbija na putu ka evropskim monetarnim standardima“, *Bankarstvo*, br. 2 (2015), 9.

³¹ Neagu Đuvara, *Kratka istorija Rumuna za mlade*, Beograd 2004, 194.

³² Više u: Саво Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књ. 2, Београд 1975.

³³ Momčilo Pavlović, „Rumunija i Srbija 1914. godine“, u: *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*, ur. Joan Bolovan i Momčilo Pavlović, Kluž Napoka 2018, 13.

³⁴ Ioan Scurtu, „Stav Rumunije o napadu Austrougarske nad Srbijom 1914. godine“, u: *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*, Kluž Napoka 2018, 78.

i dalje, komentarišući da je uzrok rata mnogo dublji od atentata izvedenog od ruke maloletnog Gavrila Principa.³⁵

Socijaldemokrati dve države su naročito bili angažovani protiv rata. Od prvih kontakata krajem XIX veka, njihovi predstavnici su ostvarili blisku saradnju. Srpske i rumunske članove partija zbližavala je ideja balkanske konfederacije. Naročito bliski odnosi bili su između Dimitrija Tucovića, generalnog sekretara Socijaldemokratske partije Srbije i Kristijana Rakovskog, lidera Socijaldemokratske partije Rumunije. Ova rumunska partija je na samom početku rata izašla sa osudom nemačkog i austrijskog militarizma i zalagala se za apsolutnu neutralnost, te promovisala ideju o „defanzivnoj balkanskoj federaciji“. Kako se rat razvijao rumunska štampa je sve više izražavala simpatije za uspehe srpske vojske. Iako je Rumunija imala sporazum sa Centralnim silama još od 1883, ona je proglasila neutralnost.³⁶

Geopolitička pozicija i značaj Rumunije doveli su do teritorijalnih i drugih ponuda Berlina i Beča, ali i Londona i Moskve, kako bi je privukli. Takođe, bile su nuđene i srpske teritorije, ali one za Bukurešt nisu bile ključne za donošenje odluke o prekidu neutralnosti. Svesni toga, srpski predstavnici, predvođeni Nikolom Pašićem, pokušavali su da pridobiju Rumuniju na svoju stranu ili makar obezbede saglasnost za transfer oružja preko njene teritorije, jedine kopnene veza sa Rusijom. Sa sve većim zbližavanjem Bugarske i Centralnih sila rasla je i zainteresovanost za savez sa Rumunijom jer bi na taj način zadržali ovog suseda u neutralnosti. Mala Srbija nije bila konsultovana od strane Antante tokom pregovora sa njom. Međutim, zainteresovanost suseda za ceo Banat je izazivala prilično nespokoјstvo u srpskim političkim krugovima. Kako se rumunsko nećkanje prelilo i u 1916. godinu, to je pogoršalo izgleda da Antanta sklopi sporazum, jer je krajem 1915. Srbija doživela vojni slom, te se Rumunija našla okružena snagama Centralnih sila. Tek posle velikih uspeha Brusilovljeve ofanzive u Galiciji i slamanja austrougarske vojske (4. jun–20. septembar 1916) i obećanja Transilvanije, Bukovine i Banata, ušla je u rat na stranu Antante. Tajni sporazum je potpisan 17. avgusta 1916, a nakon deset dana tri rumunske armije su prodrle u Transilvaniju.

Uspeh rumunske vojske je bio kratkotrajan. Makenzenovi ranije pripremljeni planovi za obračun sa njom, u slučaju da pređe na neprijateljsku stranu su brzo doveli do promene stanja. Nemačke i bugarske armije su u napad krenule iz Dobrudže. Već oktobra meseca Rumunija je vraćena u svoje granice, a 6. decembra nemačka konjica je ušla u Bukurešt. Jedina pomoć koju je dobila bila je od strane Rusije. Zahvaljujući njoj rumunska vojska je uspela da odbrani severnu Moldaviju sa Jašijem, u kojem je preseljen državni vrh, a sa njim je prešlo i srpsko poslanstvo.³⁷ Ta pomoć ju je i održala u ratu do decembra 1917. godine. Boljševička revolucija i izlazak Rusije iz rata stavili su je u tešku poziciju. Kako ne bi doživela sudbinu Srbije 11. decembra 1917. godine je potpisala primirje sa

³⁵ Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: Српско-румунске везе кроз векове*, Нови Сад 1997, 355–6.

³⁶ Sam ugovor članom 2. propisivao je da članice saveza vojno i na druge načine priteknu u pomoć samo u slučaju da jedna od njih bude napadnuta, ali ne i ako povede rat. Kralj Karol I, što zbog porekla, što iz ubeđenja da će Alijansa pobediti u ratu, bio je voljan stane na stranu Centralnih sila, ali on bez vlade takvu odluku nije mogao da donese. Drugog avgusta Karol je primio telegram iz Nemačke u kome je kancelar Tebald fon Betman Holveg, u tonu ultimatumu tražio da Rumunija izvrši mobilizaciju i započne pohod na Rusiju. Ubrzo je stigla vest da je italijanska vlada proglasila neutralnost, što je imalo velikog uticaja na rumunski politički vrh. Na Sinaji je 3. avgusta 1914. godine održana istorijska sednica Saveta krune na kojoj su se političari, za razliku od kralja, izjasnili za neutralnost. Karol I je posle glasanja sednicu zaključio rečima: „Kao ustavni kralj, samo se plašim da će prestiž zemlje biti okrnjen današnjom sednicom i da ste doneli jednu odluku zbog koje će se Rumunija kajati u budućnosti.“ (Više u: Ion Gheorghe Duca, *Amintiri politice*, Vol. 1, Munchen 1981, 52–58)

³⁷ АС, Министарство иностраних дела (МИД), Посланство у Букурешту, 1917, Ф. I, бр. 173, Генерални конзулат моли шефа Врховне команде да се Конзулату одобри промена стана у Јашију.

Centralnim silama, a 7. maja 1918. godine u Bukureštu je bio potpisan mirovni ugovor po kojem je de facto postala nemačka kolonija.³⁸

Muntenija, Oltenija, Dobrudža i južna Moldavija bile su okupirane. Dobrudža je predata Bugarskoj, a strateški važan deo na Karpatima Monarhiji. Nemci su eksploatisali naftu i druge prirodne resurse zemlje. Žito koje je Nemačka konfiskovala je pored nafte bilo ključno za produžetak rata. Takvo stanje nije dugo potrajalo jer je sa ofanzivom na Solunskom frontu počeo vojni kraj Centralnih sila. Dan pre nego što će Nemačka kapitulirati, Rumunija je ponovo ušla u rat na strani Antante, 10. novembra 1918. godine. Rumunski narod je veliki gubitke imao i u Transilvaniji koja je pripadala Monarhiji. Oni su ratovali na strani austrougarske vojske, a posle ulaska u rat matice, Budimpešta se obračunavala na različite načine sa transilvanijskim Rumunima. Često je dolazilo do deportacija, migracija, hapšenja i ubistava. U još težem položaju bili su Srbi u Banatu i drugim delovima Austrougarske. Oni su bili primorani da ratuju za Carstvo koje je proglasilo rat njihovoj matici. Na teritoriji današnje Rumunije, u Aradu, osnovan je prvi logor za Srbe iz Bosne i Kraljevine Srbije u Austrougarskoj monarhiji. Tu je na desetine hiljada Srba mučeno i podvrgavano neljudskim uslovima života. U Aradskoj tvrđavi je život izgubilo 4.321 Srba prema crkvenim podacima. Osim ovog, u Monarhiji je postojalo oko 300 logora od koji su najpoznatiji bili logor u Nedžideru, Doboju, Nađmeđeru, Šoponjeku, Muthauzenu itd.³⁹

Najveći deo Srba koji su imali vojnu obavezu bio je slat na Istočni front. Na tom ratištu je dolazilo do masovnih predaja, dezertiranja i prelazaka u redove ruske armije. Srbi nisu želeli da ratuju protiv pravoslavnog ruskog naroda. Od dobrovoljaca iz različitih krajeva i austrougarskih vojnika srpske narodnosti, zarobljenih na ruskom ratištu, formirana je, u Odesi aprila 1916, Prva dobrovoljačka divizija, koja je brojala 18.868 vojnika. Do stvaranja divizije došlo je ulaskom Bugarske u rat, jer dobrovoljci više nisu mogli Dunavom da dođu do Srbije. Ova divizija se stupanjem Rumunije u rat priključila operacijama istočne grupe III rumunske armije u Dobrudži tokom jeseni 1916. godine. Dobrovoljci su sve do 19. oktobra odolevali naletima neprijatelja, a povremeno prelazili i u kontraofanzivu. Povlačenje I dobrovoljačke divizije usledilo je nakon nemačkih uspeha protiv rumunskih jedinica koje su se nalazile na severozapadnom delu fronta. U Dobrudži je iz stroja izbačena oko polovina dobrovoljaca, tačnije 9.912 vojnika. Osnivanjem II dobrovoljačke divizije formiran je Srpski dobrovoljački korpus na čijem čelu se nalazio general Mihailo Živković. Divizije su kasnije učestvovalе i u borbama na Solunskom frontu.⁴⁰

Deset godina kasnije, kralj Aleksandar I Karađorđević i njegov tast, rumunski kralj Ferdinand I, zajedno su otvorili piramidalnu spomen-kosturnicu palim borcima I srpske dobrovoljačke divizije u Medžidiji, gradiću na kanalu Dunav–Crno more.⁴¹ Srpski dobrovoljci koji su se borili na strani Rumunije, u Dobrudži predstavljaju nastavak uzajamne pomoći dva naroda, koji je započeo na Marici 1371, Kosovu Polju 1389, nastavio se u ustancima u prvoj polovini XIX veka i završio sa Prvim i

³⁸ Postojalo je mišljenje nekih političara poput Take Joneskua da i rumunski vrh sa vojskom treba da se povuče u Rusiju po ugledu na srpsko povlačenje na Krfu i da ojačana krene u operaciju povratka svoje teritorije (Neagu Đuvara, *Kratka istorija Rumuna za mlade*, Beograd 2004, 216).

³⁹ Мирчета Вемић, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 2014 (147): 201–234; Opise života i stradanja u aradskom loguru nalaze se na stranicama knjige: Владимир Ђоровић, *Црна књига патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, (прештампано издање из 1920) Нови Сад 2015, 87–100.

⁴⁰ Душан Бојковић, „Српски добровољци у борбеним операцијама у Добруци 1916“, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, ур. Момчило Павловић, Београд 2015, 92–94.

⁴¹ Милан Петровић, „Румуни не заборављају жртве српских ратника“, *Политика* (<https://www.politika.rs/scc/clanak/362821/Svet/Rumuni-ne-zaboravljaju-zrtve-sccpskih-ratnika>, pristupljeno: 12. 04. 2022).

Drugim svetskim ratom.⁴² Prekrajanje istorijske karte i borba oko stvaranja novih država na Balkanu, biće novo iskušenje za mit o prijateljstvu koji je duboko ušao u kolektivno sećanje dva naroda.

Jezik i kultura kao lice naroda

Značajno više od srpske, rumunska nacija je tokom svog postojanja trpela različite strane uplive. Njeni osnovni elementi poput teritorije, jezika i porekla su zbog toga preuzimali veće ili manje karakteristike suseda. Bez dubljeg ulaženja u poreklo rumunskog naroda, mogu se приметiti prastari elementi Dačana, Rimljana i Slovena, Tatara, ali i Mađara, Nemaca, Turaka i drugih. Mešanje svih tih naroda dovelo je do toga da rumunski jezik bude vrlo koloritan. Na jezik i pismo, kao i literaturu i književnost, odražavali su se u sekvencama naročito slovenski, mađarski, turski i francuski uticaji. Relativno mirna istorija i bogatstvo stranih uticaja doprinelo je uzlaznom razvoju rumunske tradicije, kulture, a kasnije i nauke.⁴³

Rumunski je imao dug put nastanka. Od kasnolatinskog koji je bio korišćen od strane romanizovanog starosedelačkog stanovništva do prarumunskog vidljivi su uticaji mnogih drugih jezika, a naročito germanskih. Nauka o nastanku jezika pokazuje da je mešanje prarumunskog sa slovenskim jezikom došlo u IX veku, kada je već proces formiranja prvog bio završen. Takva tvrdnja je od strane lingvista potkrepljena dokazima da slovenski nije uticao na gramatiku i morfologiju, ali jeste na njegovu leksiku. Upravo, nakon mešanja sa slovenskim, može se koristiti izraz „rumunski jezik”. Simbioza slovenskog i prarumunskog jezika od IX veka bila je olakšana uplivom hrišćanstva. Ista religija približila je Srbe Vlasima, kako su germanska plemena nazivala starosedeoce koji su govorili latinskim jezikom. Rad mnogih lingvista pokazao je da se u rumunskom jeziku danas koristi oko 9.000 slavizama, dok je Slavko Vojinović pronašao više od 10.300 odrednica.⁴⁴ Ipak, treba naglasiti da su mnoge reči u srpskom jeziku, koje se i danas koriste poput frule, čota, ali i toponima poput Berbatovo, Svrljig, Surdulica prisvojene upravo iz rumunskog jezika.⁴⁵ Veliki broj reči slovenskog porekla u rumunskom jeziku predstavlja nepobitan dokaz da su Sloveni živeli na prostoru današnje Rumunije od ranog srednjeg veka i da su kroz proces simbioze bili sastojak koji je uticao na končano formiranje rumunskog naroda i njegovog jezika.

Nastanak srpskog jezika bio je jednostavniji. On se diferencijacijom kroz nekoliko faza formirao iz slovenskog. Srpska redakcija staroslovenskog bila je spona koja je zbližila narod i književni jezik, formiran zalaganjem Ćirila i Metodija u IX veku. Staroslovenski jezik, Ćirilova i Metodijeva glagoljica i Klimentova i Naumova ćirilica, služili su za širenje hrišćanstva, pismenosti i vizantijske kulture među Slovenima. Isto to pismo, prilagođeno potrebama rumunskog govornog područja

⁴² Kraljevina Srbija i Kraljevna Rumunija su u I svetskom ratu pretrpele ogromne ljudske i materijalne žrtve. Srbija je prema procenama izgubila 1.247.435 ljudi, odnosno 28% populacije. Od tog broja gubici vojske bili su 402.435 poginulih ili nestalih. Broj civilnih žrtava bio je prema podacima sa Mirovne konferencije oko 845.000 ljudi. Materijalna šteta procenjena je na 10 milijardi franaka, što je predstavljalo polovinu ukupne nacionalne imovine zemlje. Gubici Rumunije za njeno učešće od 1916. godine procenjeni su na oko 300.000 vojnika i još toliko civila što je iznosilo oko 10% ukupne populacije zemlje koja je prema popisu iz 1912. godine imala oko 7.5 miliona stanovnika. Tome treba pridodati materijalne gubitke od oko 72.000 biliona leja u zlatu. Pored toga morala je kao „doprinos za oslobođenje“ da isplati Antanti 5 milijardi franaka u zlatu (Миле Бјелајац, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева“, *Токови историје*, 1(2021), 41–84; Mircea Musat, Ion Ardeleanu, *Political life in Romania 1918–1921*, Bucurest 1982, 23–24).

⁴³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 2, Odnosi sa Rumunijom u toku 1961. i perspektive za 1962. godinu, . pov. br. 44379, 4–5.

⁴⁴ Више у: Славко Војводић, *Речник славизама у румунском језику*, Кикинда 2008.

⁴⁵ D. Gamulescu, *Elemente de origine sirbocroata ale vocabularului dacoroman*, Bucuresti i Pančevo 1974.

korišćeno je u pomenute svrhe i u prvim vojvodstvima, a kasnije i kneževinama od XIV veka. Iz toga proizilazi da je i na srpskom i rumunskom prostoru postojala diglosija. Narod je govorio jednim, a administracija, crkva i kultura su se koristile drugim jezikom. Naravno, suprotnost između dva jezika kod Rumuna je bila izraženija. Primat staroslovenskog i njegov monopol proistekao je pre svega iz činjenice da je služio za propagiranje hrišćanstva i vizantijske kulture koja se sa misionarima širila.

Slovenski jezik ili „limba slavona“ je nekoliko vekova bio zvanični jezik rumunske državne administracije, pravoslavne crkve i kulture. Kao službeni on je imao veliki uticaj na tok razvitka narodnog jezika. Profesor doktor Momčilo Savić u nekoliko svojih radova isticao je da je uticaj slovenskog jezika na rumunski bio mnogo veći nego što je to bio uticaj srednjovekovnog latinskog na zapadne jezike.⁴⁶ Rumunski jezik je u pisanom obliku zaživeo tek nakon propasti srpske države. Nikolae Jorga i Fridrih Štener bili su zaslužni za pronalaženje najstarijeg sačuvanog pisma na ovom jeziku, 1521. godine, pisanog rumunskom ćirilicom. Pismo iz Brašova ili „Scrisoarea lui Neacșu“ je pismo koje je trgovac Lupu Neakšu iz Kuplunga poslao upravitelju Brašova upozoravajući ga na opasnost od turskog napada. Dakle, rumunski jezik se kao pisani jezik počeo upotrebljavati tek od XVI veka.⁴⁷

Sledeći primeri potvrđuju da se slovenski jezik koristio u religijske i administrativne svrhe, ali i u svakodnevnom životu. Prilikom putovanja kroz Vlašku izvesni Jakob Bongarsio je 1585. godine zapisao da je dobio putnu ispravu na slovenskom jeziku. S druge strane, biskup iz None je davao upute misionarima, koji su odlazili u Vlašku da propovedaju takođe na slovenskom, što ukazuje na samu zastupljenost upotrebe. Takvi dokumenti svedoče da je, bilo da se radilo o određenoj regiji, ili većoj oblasti, stanovništvo koje je živelo na prostoru današnje Rumunije razumelo slovenski jezik.⁴⁸

Upliv Srba u društvenu, političku, kulturnu i duhovnu sferu Rumuna naročito je pojačan sa pojavom Turaka. Pre masovnih migracija u XVII i XVIII veku mnogi srpski velikaši su se sklanjali u Vlašku i Moldaviju i tamo aktivno učestvovali u političkom i ekonomskom životu. Zajedno sa velikašima probijala se i srpska književnost i umetnost i ostavljala značajan trag na rumunsku svakodnevnicu. Kao pokazatelje te tvrdnje treba navesti zapis fratra Alberta iz Bistrice o Rumunima iz 1546. godine. Njegovo viđenje je bilo da „Walahos“ čitaju Jevanđelje i Poslanice Apostola Pavla, ne na maternjem jeziku, nego na stranom jeziku poznatom pod imenom srpski „Die Raczische Sprach“. Veoma važna ličnost za rumunsku i srpsku srednjovekovnu istoriju bio je Sveti Nikodim Tismanski. Izvori kazuju da je rođen u Prilepu ili Prilepcu krajem XIII ili početkom XIV veka i da je verovatno bio u srodstvu sa knezom Lazarom. Zbog poznavanja grčkog jezika i boravka na Atosu, on je uz starca Isajiju predvodio kneževu delegaciju u Carigrad poslatu u cilju izmirenja srpske i grčke crkve 1375. Na teritoriji Srbije je osnovao manastir Manastiricu kod Kladova, a na teritoriji Vlaške Vodicu i Tismanu.⁴⁹ Podizanje pomenutih manastira su pomagali kako knez Lazar, tako i vlaški vojvoda Radu I. Na osnovu Hrisovulje Stefana Lazarevića iz 1396. godine zapaža se da je manastire Vodicu i Tismanu knez Lazar obdario i imanjima koja su se nalazila u Srbiji. Nikodim Grčić, kako je još bio poznat ovaj svetac, pored ktitorstva dao je i doprinos pomirenju patrijaršija, prema tvrđenju istoričara književnosti i akademika Đorđa Radojičića. On je bio i jedan od osnivača pismenosti i književnosti u području srednjeg podunavlja. Njegovo najpoznatije delo koje se sada čuva u Nacionalnom muzeju

⁴⁶ Momčilo D. Savić, „Савременост румунског у оквиру балканских језика“, *Анали Филолошког факултета*, бр. 20 (2000), 316.

⁴⁷ Razvan Moceanu, DOCUMENTAR: Scrisoarea lui Neacșu, cel mai vechi text datat, în limba română, care se păstrează până astăzi – 500 de ani (<https://www.rador.ro/2021/06/29/documentar-scrisoarea-lui-neacsu-cel-mai-vechi-text-datat-in-limba-romana-care-se-pastreaza-pana-astazi-500-de-ani/>, pristupljeno: 04.04.2022).

⁴⁸ Ilie Bărbulescu, *Româniile față de Sârbi și Bulgari*, București, 1905, 136–137.

⁴⁹ Бранка Кнежевић, *Манастир Манастирица – предање и историја*, Београд 1985, 161.

u Bukureštu bio je prepis *Četvojevanđelja* na srpsko-slovenskom jeziku. Često se ističe da je njegova zasluga što su važni istorijski izvori Rumunije poput pisma Vlada Cepeša III sultanu Mehmedu II iz 1462, kao i sultanova garancija mira moldavskom vojvodi Petru III Aronu iz 1455 napisani na srpsko-slovenskom jeziku ćiriličnim pismom.⁵⁰

Grigorije Camblak, Vlah rođen u Velikom Trnovu je takođe bio jedan od ličnosti koje su doprinele razvoju srpske i rumunske književnosti. On je bio iguman u moldavskim manastirima Sučeva i Nemc, po dolasku u Srbiju iguman Dečana, a kasnije i kijeovski mitropolit. Njegova dela poput: *Mučenje svetog Jovana Novog*, *Žitije Stefana Dečanskog* i *Pohvala kijevsom mitropolitu Kiprijanu* predstavljaju sam vrh bugarske, rumunske, srpske i ruske srednjovekovne književnosti. Treba pomenuti i Maksima Brankovića, srpskog despota, hrabrog ratnika, veštog diplomatu, ali i vlaškog mitropolita. Par godina po zamonašenju on je sa majkom Angelinom otišao iz Srema u Vlašku na poziv vojvode Radua gde je postao vlaški mitropolit i značajno doprineo poboljšanju organizacije crkve. Njegove diplomatske sposobnosti dobro su poslužile u radu na izmirenju Radua i moldavskog vojvode Bogdana Slepog koji su bili u sukobu. Posle smrti Radua 1508. mitropolit se vratio u Srem gde je obnovio Sremsku eparhiju i sagradio manastir Krušedol. Veliki dobrotvori izgradnje manastira bili su vlaški vojvoda Nagoe Basarab i njegova supruga Despina Milica.⁵¹ Maksim Branković je svoj životni put završio kao mitropolit Beogradski 1516. godine. Dok je služio kao vlaški mitropolit došlo je do otvaranja prve štamparije u Vlaškoj. Nju je u manastiru Delu kod Trgovišta 1508. godine osnovao čuveni štampar Makarije koji je rukovodio pre toga i radom prve srpske štamparije u Cetinju. Dakle, jeromonah Makarije je za vreme Crnojevića štampao *Oktoih*, prvu srpsku štampanu knjigu, a za vreme Radua Velikog i prvu štampanu knjigu nastalu na teritoriji Rumunije. Radilo se o staroslovenskoj religijskoj knjizi.⁵² Pitanje – Zašto je Makarije odabrao da štampariju sa Cetinja premesti u Vlašku? – ima logičan odgovor ako se samo zagrebe istorija doga doba. Vlaški vojvoda Radu Veliki bio je oženjen Katalinom Crnojević, sestrom Đorđa Crnojevića poslednjeg vladara Zete. Bračna veza i činjenica da je vlaški vojvoda bio veliki zaštitnik kulture i pravoslavne crkve nametnuli su Vlašku i manastir Delu kao najpogodnije i logično mesto za nastavak rada. Jeromonah Makarije je zbog svojih zasluga bio postavljen i za vlaškog mitropolita 1512. godine. Kao iguman Hilandara 1525. godine boravio je kod moldavskog kneza Petru IV Rareša od koga je dobio stalnu godišnju pomoć za srpski manastir na Atosu. Osim činjenice da je Makarije bio osnivač štamparija i tvorac prvih srpskih i rumunskih štampanih knjiga, treba istaći i njegov veliki doprinos za razvoj crkve i kulture dva naroda.⁵³

Mnogo Srba je u Vlaškoj i Moldaviji zauzimalo istaknuta mesta. Postoje zapisi o županu Nikoli iz Vlaške, o Stojanu gospodaru Černeca, o banu Krajove Georgije Racu, kao i Vučinu, članu državnog

⁵⁰ Чедомиљ Мијатовића, „Српски одзраци из румунске историје“, *Летопис Матуце српске*, књ. 187, св. трећа, Нови Сад 1896, 1–34; Emil Lăzărescu, „Nicolim de le Tismana si rolul său în cultura veche românească I (pîna în 1385)“, *Romanoslavica XI*, Bucuresti 1965; Ранко Јаковљевић, Православље и дело светог Никодима (<https://www.rastko.rs/istorija/delo/12771> pristupljeno 8.3.2022).

⁵¹ Osim što je Neagu Basarab pomagao izgradnju Krušedola, što je za njegove vladavine još jedan Srbin bio vlaški mitropolit, on je bio i veliki čuvar srpske tradicije. U čuvenom manastiru Curtea de Ardeș, čiji je on bio ktitor, oslikani su brojni motivi iz srpske crkvene i političke istorije. Na freskama se i danas mogu videti Sveti Sava, Sveti Simeon, knez Lazar i knjeginja Milica. Neagu Basarab je autor spisa „Slovo nakazatelnog“ na slovenskom jeziku. To delo je koncipirano kao poučna reč upućena sinu Teodosiju, nasledniku prestola (Đorđe Radojčić, „Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVI veka“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1956, 13–29).

⁵² Knjige koje je Makarije štampao u Vlaškoj bile su na slovenskom jeziku sa jusovima u vlaško-moldavskoj recenziji. Prva knjiga *Liturgijar* štampana je 10. novembra 1507, druga *Ohtoih* 1510, a treća *Tetrajevanđelje* 1512. Odlaskom Makarija na Svetu Goru, štampanje knjiga u Vlaškoj je stalo, a obnovljeno je dolaskom porodice Ljubović iz Goražda. Dimitrije Ljubović, unuk trgovca Božidara osnivača štamparije u Sopotnici kod Goražda je 1545. štampao *Molitvenik*, a dve godine kasnije i *Apostol*.

⁵³ Љ. Пузовић, „Макарије, јеромонах, шампар“, у: *Српски биографски речник, том. 5*, Нови Сад 2011, 754–755.

saveta Matije Basaraba. Vladari dve kneževine su primali srpske plemiće, davali im funkcije i koristili njihova znanja i veštine. Tako su veliki trag u Rumuniji ostavila braća Sava Branković, erdeljski mitropolit i diplomata erdeljskog kneza Mihaila Apafia (1661–1690), i grof Đorđe Branković, koji je svoju diplomatsku službu započeo kod pomenutog kneza, a završio kod vlaškog vojvode Šerbana Kantakuzina. On je u Bukureštu između 1684. i 1688. godine na rumunskom jeziku napisao *Hroniku Slovena Ilirika, Gornje Mezije i Donje Mezije*. U poređenju sa kasnijom *Slaveno-serbskom hronikom* u pet knjiga, koja ima skoro 2700 stranica, rumunska Hronika iako skromnog obima dragocena je za sagledavanje geneze njegovog stvaralačkog puta i želje da dokaže svoje despotsko poreklo i pravo. I rumunska i slaveno-serbska Hronika se izdvajaju po svom značaju. Grof Đorđe Branković nije bio samo prvi srpski istoričar, već i jedan od prvih istoričara rumunskog i drugih naroda Balkana. On se prema zapisu istoričara i političara Nikolae Jorge često potpisivao i na rumunskom kao „Brancoveanu“.⁵⁴

Legenda o prijateljstvu i kulturne isprepletenosti

Iz ovog kratkog pregleda da se naslutiti koliki je bio doprinos Srba pre svega u kulturnom razvoju Vlaške u prva dva veka njenog postojanja. Razvijena srpska država čija je kultura odisala vizantijskim duhom, ali i sadržala elemente sa Zapada, bila je u prilici da pomogne i usmeri mladu kneževinu Vlašku i u manjoj meri Moldaviju. Kada se sreća okrenula, srpsko carstvo propalo, a na kraju i Despotovina nestala pod naletom Turaka 1459, rumunski vladari su imali priliku da se revanširaju. Njihovo skromno bogatstvo im je omogućavalo da postanu ktitori i zaštitnici hrišćanstva na teritoriji koja se nekada zvala Srpska carevina, ali i da pruže utočište mnogim preživelim srpskim velikaškim porodicama. Dobri odnosi su od XV veka prerastali u legendu o prijateljstvu koja se u potpunosti razvila do XVII veka.

Najzaslužnija za nastanak i baštinjenje te legende je pravoslavna crkva. Prva faza u kojoj je crkva imala izuzetnu ulogu bio je period od prihvatanja hrišćanstva do vremena Svetog Save. Sveti Sava je zahvaljujući diplomatskom zalaganju uspeo da 1220. godine sa mađarskim kraljem Andrašom II postigne sporazum o širenju jurisdikcije Srpske arhiepiskopije i na deo Mađarske koji je bio naseljen Srbima i drugim pravoslavnim narodima. Taj sporazum je krunisan i pravom da se na Mađarskoj teritoriji podignu 4 pravoslavna manastira od koji su dva Bazješ i Zlatica na teritoriji današnje Rumunije. Svetosavlje je bilo stub jedinstva srpskog naroda izvan granica zemlje. Kult Svetog Save je toliko bio jak da se odrazio i na rumunsko stanovništvo. Zasluge za prelaženje sa grčkog na slovenski jezik u crkvenim obredima u određenoj meri treba povezati i sa svetosavljem. Osim Srba predanja o Svetom Savi i razne priče baštinili su i Rumuni.⁵⁵

Srpska pravoslavna crkva je sa povećanjem broja pravoslavaca iznad Dunava uspostavila i svoju organizaciju. Posle posete Svetog Save ugarskom kralju 1220. godine i dobijanja prava da Srpska pravoslavna arhiepiskopija vodi brigu o srpskom narodu u kraljevini Ugarskoj, prvi dokument koji pominje postojanje crkvene organizacije na teritoriji današnje Rumunije potiče iz 1479. godine. Taj

⁵⁴ Ђорђе Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео и приредио Стеван Бугарски, Нови Сад 1994, 8–10; Nikolae Jorga o njemu nije imao visoko mišljenje, čak ga je u knjizi nazvao „zloglasnim“ zbog želje da potući Veča i Moskve dođe do titule srpskog despota (Никола Јорга, *Историја Румуна и њихове цивилизације*, Вршац 1935, 214); Siniša Đuričić, „Grof Đorđe Branković između istoriografije i političkog oportunitizma“, у: *Историја и интерпретација: тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, ур. Момир Самарџић, Нови Сад 2020, 10–27.

⁵⁵ Љубивоје Церковић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 68–69.

dokument govori o postojanju eparhije SPC u Jenopolju. Jenopoljska eparhija je sve do turskog osvajanja Beograda 1521. bila potčinjena beogradskoj mitropoliji, a potom je na nju preneti dužnost zaštite nad celim pravoslavnim stanovništvom u Ugarskoj. Dakle, ne samo srpskog stanovništva već i drugih naroda hrišćanske veroispovesti grčkog obreda. Pad Banata pod tursku upravu 1552. godine doveo je do podele tzv. Ugarske mitropolije na dva dela, na erdeljsku eparhiju, koja je ostala u sastavu Ugarske sa sedištem u Jenopolju, i banatsku sa sedištem u Lipovi. Ove dve eparhije su bile potčinjene Karlovačkoj mitropoliji. Ona je osim Srba brinula i o transilvanijskim i banatskim Rumunima.⁵⁶

Srpska pravoslavna crkva je bila institucija pod čijem okriljem su saradivali i međusobno se zbližavali ovi narodi. Njoj treba prepisati i zasluge što su Rumuni uspeali da sačuvaju svoje nacionalno biće i veru i odbrane se od mađarizacije, pokatoličavanja i unijačenja čiji se pritisak najviše osećao tokom XVIII veka. SPC se trudila da slične uslove pruži i srpskom i rumunskom narodu. Ustanove u Vršcu, Temišvaru i Aradu pripremali su sveštenike oba naroda, a nastava se održavala kako na srpskom tako i na rumunskom jeziku. Rumuni su pod okriljem Karlovačke mitropolije ostali sve do 1864. godine, kada je došlo do stvaranja posebne rumunske crkve.⁵⁷

U okviru Habzburške monarhije dva naroda su imala još jednu zajedničku instituciju, a to su bile škole i školski inspektori. Veliki doprinos razvoju obrazovanja pružili su kao inspektori srpskih i rumunskih škola Teodor Janković Mirijeovski (1740–1814) koji se pored organizovanja bavio i pisanjem udžbenika,⁵⁸ i Avram Mrazović iz Sombora. Na ovom polju ostvario se i brat Dositeja Obradovića, Grigorije Obradović, koji je bio direktor banatskih škola.

Narodima je dugo bilo zajedničko i ćirilčko pismo koje se u Rumuniji koristilo sve do 1862. kada je bilo zamenjeno alfabetom. Rumuni su alfabetul chirilic român, vlaško-slovensko pismo iliti rumunsku ćirilicu, koristili za pisanje zvaničnih dokumenata od 14. veka, a u smanjenom obimu je upotrebljavano sve do tridesetih godina dvadesetog veka. Širenje ćirilice na dunavske kneževine je prema mišljenju istoričara započeto ekspanzijom Vlaško-bugarskog carstva, odnosno Drugog bugarskog carstva (1185–1396) Petra i Asena. Sa postepenim uvođenjem latinice krenulo se tokom 1830-ih. Tokom perioda tranzicije korišćeno je tzv. prelazno pismo koje je bilo kombinacija ćirilčkih i latiničkih slova i imalo je sedam varijacija. Odluku o prelasku na latiničko pismo doneo je knez Jon Kuza 1862. godine, a proces latinizacije završen je tokom vladavine Karola I Hoencolerna.⁵⁹

⁵⁶ Vremenom su bile formirane i druge eparhije. Prvi pomen temišvarske eparhije pronađen je u dokumentu iz 1608. godine i u njemu se kao temišvarski episkop navodi Neofit. Aradska eparhija osnovana je 1695. godine. Po osnivanju Karlovačke mitropolije 1708. sve eparhije koje su postojale u Habzburškom carstvu su potpale pod njenu jurisdikciju (Сања Цвркота, „Нова истраживања о српској православној епархији темишварској“, *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*, ур. Ненад Васић, Сандра Давидовић, Београд 2020, 173–174).

⁵⁷ Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984, 16–17.

⁵⁸ Teodor Mirijeovski imao je ključnu ulogu u odbrani srpskog jezika i ćirilčkog pisma u Habzburškoj monarhiji. Bio je tvorac reforme školstva i baze sistema danas poznatog kao moderno školstvo. Njegov „Školski ustav“ stavio je srpske i rumunske škole pod nadležnost države, propisao plan i program, postavio starosnu granicu za upis u škole kao i potrebne kompetencije nastavnog kadra. Zahvaljujući reformi broj srpskih i rumunskih škola u Habzburškoj monarhiji se za kratak period (1776–1781) čak upetostručio. Pored svega toga on je bio autor mnogih školskih udžbenika, propisa i pravilnika. Zahvaljujući radu i pokazanoj sposobnosti bio je pozvan od strane Katarine Velike da uredi školski sistem i u Rusiji. Bio je osnivač Pedagoškog instituta i prvog ruskog ministarstva prosvete. (Više o Teodoru Jankoviću Mirijeovskom u: Tanasije Jovanov, „Teodor Janković Mirijeovski i prvi koraci srpske i rumunske pedagoške misli“, *Simpozijum o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima: Actele Simpozionului dedicat relțaiilor sirbo (iugoslavo) - române* (Vršac.22-23.V 1970); Radmilo Dostanić, „Teodor Janković Mirijeovski“, *Pedagoška stvarnost: časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*, god. 42, br. 7/8 (1996), 476-482.

⁵⁹ <http://rbardalzo.narod.ru/4/rum.html> pristupljeno 18. 9. 2022.

Rumuni su od XVIII veka počeli da doživljavaju svoju renesansu. Njihov jezik se sve više koristio i razvijao. Uvođenje rumunskog jezika u crkvenu službu označilo je dodatni podsticaj za razvoj.⁶⁰ Mnoge liturgijske knjige su prevedene i štampane. Za razvoj kulture i prodor rumunskog jezika naročito je bio značajan vlaški vladar Konstantin Brankoveanu (1688–1714). On je bio zaslužan za osnivanje rumunske Akademije nauka, za nastanak novog stila u arhitekturi, koji će po njemu i poneti ime, i za otvaranje štamparija u Bukureštu, Buzeu, Snagovu i Rimniku. Osim verskih knjiga tokom XVIII veka u Vlaškoj su se štampale i druge knjige poput udžbenika, bukvara, zbirki pesama i dr.

Za Srbe je naročito bila važna poslednja štamparija u Rimniku koja je osnovana 1705. godine. U to vreme na teritoriji Habzburške monarhije postojala je samo jedna ćirilčka štamparija u Trnavi, u okolini Bratislave. Ona je bila na lošem glasu jer je smatrana jezuitskom i osnovanom u cilju unijačenja Srba, Rusina i Rumuna. Suočen sa takvim stanjem, mitropolit Mojsije Petrović je 1726. godine od štamparije u Rimniku zatražio da za potrebe Srba i Rumuna bude štampan dvojezični bukvar na rumunskom i rusko-slovenskom jeziku. Radilo se o prevedenom delu Teofana Prokopovića, *Pervoje učenije otrokom*, štampanog u Petrogradu 1720. godine. Već naredne 1727. isti bukvar je u Rimniku bio odštampan samo na rusko-slovenskom jeziku za Srbe i on je imao nekoliko izdanja. Bukvar je imao i samostalna izdanja na rumunskom jeziku. Značaj ove knjige bio je veliki za oba naroda. Osim što je bukvar predstavljao osnov za pedagoški rad, on je označio i obnavljanje štampane knjige kod Srba. U ovoj štampariji su preštampana i druga važna dela za Srbe, poput *Slovenske gramatike* Meletija Smotrickog 1755. i *Srbljaka*, dela aradskog episkopa Sinesija Živanovića 1761. Rimnički štampari su tako u XVIII veku uzvratili uslugu koju je jeromonah Makarije učinio za osnivanje i razvoj štampane reči na teritoriji današnje Rumunije 1508. godine.⁶¹

U vreme štampanja rimničkog bukvara na teritoriji Kraljevine Srbije (centralnog dela današnje Srbije sa Beogradom), koja je posle austrijskih osvajanja i Požarevačkog mira 1718. formirana kao deo Habzburške monarhije i postojala sve do 1739, škole su bile prava retkost. Prema podacima u Beogradu je postojala samo jedna grčka škola koju su pohađali i srpski đaci. Godine 1727, na poziv mitropolita Mojsija Petrovića, došao je iz Rusije Maksim Suvorov, prvi slovenski učitelj i osnivač Rusko-slovenske škole. On je tom školom udario temelj razvoj školstva kod Srba. Bukvarom iz 1726. godine obnovljeno je štampanje srpskih knjiga ugašeno četrdesetih godina XVII veka. i obezbeđen osnovni uslov za držanje kvalitetnije nastave. Tačnije, poslednja srpska knjiga na staroslovenskom jeziku *Triod cvetni* bila je štampana takođe u Rumuniji 1648. godine. Posle nje Srbi, nemajući mogućnosti za štampanje svojih knjiga, okrenuli su se knjigama iz Rusije zbog čega je sve do pojave Vuka Stefanovića Karadžića jezik crkve i jezik knjige bio ruska redakcija crkvenoslovenskog.⁶²

Imajući u vidu istorijske okolnosti i činjenicu da su Srbija od Save i Dunava pa do Čačka, Kraljeva i Kruševca (bez ovih gradova) kao i Mala Vlaška (Oltenija) bile u tom dvadesetogodišnjem periodu pod krunom istog monarha Karla IV, ista administracija olakšala je dobijanje dozvole za štampanje srpskih knjiga u Rimniku. S jedne strane, Rimnik se nalazio u istoj državi, a s druge, rimnička episkopija je bila pod jurisdikcijom Karlovačke mitropolije. Osim za Srbe, episkopska štamparija u

⁶⁰ Prva knjiga štampana na rumunskom jeziku bio je prevod sa staroslovenskog Kodeksa zakona govora 1640. godine. Ipak, na razvoj rumunskog jezika u velikoj meri je uticalo širenje protestantizma u Transilvaniji. Zalaganjem vlašskog vojvode Šerbanu Kantakuzina (1678–1688) došlo je do štampanja prve Biblije na rumunskom jeziku 1688. godine. Biblija predstavlja osnov za razvoj rumunskog jezika kao pisanog (Oana Oros, *O carte fundamentală pentru limba română: Biblia lui Șerban Cantacuzino*, (<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/o-carte-fundamentala-pentru-limba-romana-biblia-lui-serban-cantacuzino>), pristupljeno: 10.04.2022)

⁶¹ Više o značaju štamparije u Rimniku u: *Штампарія у Римнику и обнова штампаня српских књига 1726. године*, Нови Сад 1976.

⁶² *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, ур. Митар Пешикан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић, Нови Сад 1994, 20.

Rimniku je dala veliki doprinos kulturnom razvoju Rumuna. Ona je zaslužna i za štampanje prvog političkog manifesta rumunskog naroda *Trâmbițã românească* (Rumunska truba) 1769. godine. Treba naglasiti da su snalažljivi srpski mitropoliti uspevali da štampaju knjige i na drugim mestima. Tako je karlovački mitropolit Pavle Nenadović (1699–1768) u Jašiju u Kneževini Moldaviji štampao 1765. jednu bogoslužbenu knjigu.⁶³

Period prosvetiteljstva je bio naročito značajan za kulturno dopunjavanje Srba i Rumuna. Na mnoge srpske prosvetitelje je u nekom obliku uticalo rumunsko tlo. Neki su bili rođeni na teritoriji današnje zemlje, neki su deo života proveli u nekoj od kneževina i značajna dela tamo stvorili, a na neke je uticalo stvaralaštvo rumunskih književnika i umetnika. Najznačajniji srpski prosvetitelj Dositej Obradović je rođen u Čakovu, multietničkom mestu tada naseljenom Srbima, Rumunima i Nemcima. Dositej je deo svog života proveo i u Kneževini Moldaviji gde je radio kao učitelj francuskog jezika sinovca moldavskog arhiepiskopa Gavriila Kalimakija i razmenjivao misli sa mnogim moldavskim književnicima 1781–1782. Godinu dana nakon Moldavije, Dositej je objavio delo *Život i priklučenija*. U Kišinjevu je ep *Serbianku*, koja u stihu opisuje Prvi srpski ustanak, završio Sima Milutinović Sarajlija, a objavio 1826. godine. Ovaj ep pisan u desetercu je za Srbe ono što je Homerova *Ilijada* za Grke. U manastiru Giržavke, blizu Kišinjeva, Joakim Vujić, osnivač srpskog pozorišta, napisao je delo *Putešestvije po Ungriji, Vlahiji, Moldaviji, Besarabiji, Hersonu i Krimu*. Iguman manastira je u tom periodu bio Srbin Spiridon Filipović, poznati diplomata Karađorđa Petrovića i ruskog cara Aleksandra I.⁶⁴

Na teritoriji današnje Rumunije, tačnije u Aradu, rođen je i Sava Tekelija, veliki dobrotvor i prvi srpski doktor pravnih nauka. Reformator srpskog jezika Vuk Karadžić je bio očaran rumunskim narodnim pesmama. Uz pomoć narodnih pesnika beležio ih je po Vlaškoj, Erdelju i Banatu tokom 1822. Vuk je ostao u Rumuniji upamćen kao prvi koji je objavio zbirku rumunskih narodnih pesama i time značajno uticao na baštinjenje folklor. Inspiraciju za slovo „dž“ reformator iz Tršića je pronašao u starim rumunskim spisima, što je još jedan pokazatelj isprepletanosti kulturnih uticaja dva naroda. Njegov rad je bio veoma cenjen, a među rumunskim književnicima bilo je dostao onih koji su ga i lično poznavali, poput Andrej Šaguna i George Asakia. Prevođenje i objavljivanje pesama u rumunskim časopisima iz Vukove kolekcije *Srpske narodne pjesme* počelo je još za njegovog života. George Sion je bio prvi koji je preveo pet pesama i objavio ih u časopisu *Revista Carpaților* 1861. godine. Njegovim stopama su zatim krenuli Dionisije Miron, koji je između 1869. i 1889. preveo i objavio ukupno 43 balade, Hašdeu koji je preveo dve balade i jednu lirsku pesmu do 1979. godine i Teodoresku sa prevodom pesme Zidanje Skadra. Njihovim naporima zajedno sa prevodima Bacarija i Antona Balota iz međuratnog perioda na rumunskom su bile objavljene sve pesme iz Vukove pomenute antologije. Prevodi su prvi put skupljeni i objavljeni u jednoj knjizi *Cântece populare sârbești, Traduceri în românește* 1997. godine zahvaljujući zalaganju Gerge Kardaša.⁶⁵

Za Temišvar su bili vezani mnogi pesnici poput Jovana Sterije Popovića, Branka Radičevića i Dimitrija Tirola. Prva srpska pesnikinja, posle monahinje Jefimije, bila je Eustahija Arsić koja je živela i stvarala u Aradu. Ova „blagodarna i visokoučena gospođa“ bila je i veliki dobrotvor, pomagala je mnoge srpske učene ljude, među kojima je bio i sam Vuk Karadžić.⁶⁶ Krovna srpska kulturna ustanova Matica srpska stvorena 1826. godine je od samog početka privukla mnoge Srbe iz

⁶³ Pavle Ivić i Mitar Pešikan, „Srpsko štamparstvo“, *Projekat Rastko*, (https://www.rastko.rs/isk/isk_09.html, pristupljeno 04. 04. 2022).

⁶⁴ Марко Лопушина, *Срби у Источној Европи*, Нови Сад 2014, 218–219.

⁶⁵ Više u: „Румунска антологија из „Српских народних песама“ В. С. Караџића (1861–1977), у: *Langue et culture romaines dans l'espace Sud-Est europeen*, у: G. Mihăilă, București 2001, 677–692.

⁶⁶ Više u: Љубивоје Церовић, *Знаменити Срби у румунским земљама*, Нови Сад 1993.

Temišvara, Arada, i drugih mesta u istočnom Banatu. Pomenuti Sava Tekelija je Matici srpskoj zaveštao Tekelijanum, internat za studente u Budimpešti i svoju biblioteku iz koje se razvila Biblioteka Matice srpske. Zbog zasluga Tekelija je izabran za doživotnog predsednika ove ustanove. Treba pomenuti i Jovana Nakoa iz Velikog Srpskog Semikluša i Jovana Palika Učenog iz Temišvara, plemiće koji su bili jedni od najvećih dobrotvora Matice. Po ugledu na nju u Temišvaru je 1828. godine osnovano Društvo ljubitelja knjižestva. Masovno otvaranje srpskih kulturno-umetničkih društava i čitaonica dogodilo se u drugoj polovini XIX veka.⁶⁷

Do kratkotrajnog udaljavanja dva naroda došlo je 60-ih godina XIX veka. Revolucija 1848. godine ostavila je veliki trag na jačanje nacionalne svesti. Vreme jačanja Mađarske želje za dualizmom bilo je viđeno od rumunskih političara poput Andrea Močonija i Vićencijua Babeša, kao i erdeljskog episkopa Andreja Šaguna, kao prilika da se pokrene proces osamostaljivanja rumunske crkve. Na ruku ovom cilju išla je smrt patrijarha Josifa Rajačića decembra 1861. godine. Rumunski predstavnici su bojkotovali izbor novog patrijarha i obratili se austrijskom caru sa željom da dobiju svoju autonomnu crkvu. Razdvajanje je bilo neizbežno, te su za vreme patrijarha Samuila Maširevića 1864. Rumuni u Ugarskoj dobili svoju mitropoliju. Pod erdeljskom mitropolijom su se nalazile Aradska i Karansebeška episkopija, dok je Temišvarska ostala pod Karlovačkom mitropolijom. Srpska crkva je u početku bila protiv stvaranja posebne mitropolije iz, pre svega, finansijskih razloga, jer je rumunsko stanovništvo predstavljalo najbrojniju grupu pravoslavnih vernika. Raspodela manastira i crkvenih opština, kao i dragocenosti je u velikoj meri oslabila moć Srpske pravoslavne crkve. Pored toga, saradnja sa novoosnovanom rumunskom mitropolijom se brzo normalizovala i nastavila da doprinosi dobrim srpsko-rumunskim odnosima. Uticaj luteranstva, katolicizma i protestantizma na kulturni život Rumuna u Erdelju je doveo do reforme jezika. Posle izdavanja prve gramatike rumunskog jezika 1780. godine od strane unijata George Šinkaja i Samuela Miku Klejna, i zalaganja nekih rumunskih književnika poput Jona Heliadea, rumunska ćirilica je zamenjena latinicom 1862. godine. U liturgijske svrhe alfabet je uveden 1881. godine. Uvođenje rumunskog alfabeta je prema mišljenju onovremenih političara trebalo biti osnov ujedinjenja rumunskog naroda. Osim promene pisma, sprovedeno je i čišćenje jezika od slavizama i približavanje italijanskom i francuskom preko uvođenja brojnih neologizama.

Razvoj školstva do dvadesetog veka išao je malim korakom. Prema statističkim podacima, Srbija je po dobijanju nezavisnosti 1879. godine imala 15 osnovaca, a Rumunija 22 na 1000 stanovnika. Bolja privredna i društvena situacija u Rumuniji je dovela do povećanja razlike posle nekoliko godina. Tako je prema statistici iz 1900. godine na 1000 stanovnika Rumunija imala 88, a Srbija 51 đaka osnovne škole.⁶⁸

Početak 20. veka Rumunija je važila za zemlju sa velikim agrarnim potencijalom sa razvijenom petrolejskom industrijom i velikim šumskim kompleksima. Uprkos tome, obrada zemlje je bila na prilično niskom nivou, te su zbog primitivnog načina obrade prinosi bili veoma niski. Ako se uporede statistike može se primetiti da je po prinosima po hektaru kukuruza i pšenice bila među poslednjima u Evropi. Glavne industrijske grane, rudarstvo i bankarstvo, bile su u rukama stranih kompanija, tako da država od svojih prirodnih bogatstava nije za sebe dobijala veliku korist. Kraj Velikog rata joj je doneo gubitak od 14% stanovništva, veliku ekonomsku štetu, ali joj nije u velikoj meri devastirao industriju.⁶⁹ S druge strane Kraljevina Srbija je posle Carinskog rata sa Austrougarskom počela da

⁶⁷ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњих дана*, Београд 1997, 140.

⁶⁸ Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi, Prvi poslednja Evropa*, Београд 1997, 249.

⁶⁹ <http://www.centre-robert-schuman.org/userfiles/files/REPERES%20E2%80%93%20module%201-1%20-%20explanatory%20notes%20E2%80%93%20World%20War%20I%20casualties%20E2%80%93%20EN.pdf> (pristupljeno: 9. 10. 2022).

razvija svoju privredu, bila je u zlatnom dobu demokratije, ali su je balkanski ratovi i I svetski rat izuzetno iscrpeli te je stvaranje nove države Kraljevine SHS Srbija dočekala sa 28% manje stanovnika nego 1914. i sa prepolovljenom nacionalnom imovinom.⁷⁰

1.2. Jugoslovensko-rumunski odnosi do 1945.

Posle jednog veka duge političke, diplomatske i vojne borbe i nekoliko ratova ideja nacije konačno je trijumfovala na Balkanu. Propast tri carstva – Austrougarske, Rusije i Turske, i stvaranje jugoslovenske države i Velike Rumunije, značilo je konačno ostvarivanje nacionalnih težnji dva naroda. Međutim, pomešanost etnosa i razvoj fašističkih ideja tokom međuratnog perioda i naročito tokom Drugog svetskog rata pojačali su želje političara za stvaranjem homogene države ili pak zajednice kompatibilnih naroda. Na primer, u Jugoslaviji zbog varnica koje su postojale između konstitutivnih naroda, posebno Srba i Hrvata, pokušano je stvaranja jedne političke i državne nacije – Jugoslovena. Činjenica da je formiranjem Velike Rumunije posle Velikog rata Rumunija izgubila etničku homogenost pokrenula je intelektualce, ali i političare da razmišljaju o mogućim merama za pročišćavanje sopstvenog stanovništva. Njima su naročito smetali Jevreji kojih je najviše bilo u Jašiju. Posmatrajući politiku Nemačke prema Jevrejima, rumunski intelektualci su sve više govorili o obavezi pročišćenja države. Mihaj Antonesku, potpredsednik Vlade i brat generala Jona Antoneskua je u obraćanjima 1941. često govorio o tome kako se Rumunima sa ratom ukazala jedinstvena prilika da stvore homogenu državu. On je više puta ponavljao reči „purificarea etnica”. Čime su prema rezultatima istraživanja dr Vladimira Petrovića Rumuni bili ti koji su ustanovili termin „etničko čišćenje“, a ne Srbi sa ratovima 90-ih godina prošlog veka.⁷¹ Posle vampira, reči srpskog porekla, ali po grofu Drakuli i Rumuniji svetski poznatoj, pojam „etničko čišćenje“ bio je druga srpsko-rumunska kovanica koja je doživela globalnu upotrebu.

Koren nezadovoljstva mnogih naroda, pa čak i onih koji su dobili velika teritorijalna proširenja posle Prvog svetskog rata bio je u odlukama Konferencije mira u Parizu 1919. godine i prekrajanju evropskih granica. Na njoj su se oko teritorija, pored ostalih, borile dve kraljevine nastale u istom danu 1. decembra 1918. godine. Kamen spoticanja između Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Rumunije bio je Banat. Nezaustavljivo napredovanje srpske vojske koja je 1. novembra pobedonosno ušla u Beograd prelilo se i na teritoriju Habzburške monarhije. Jedinice Konjičke i Moravske divizije ušle su u Temišvar 17. novembra posle povlačenja nemačkih trupa. Do 21. novembra ove jedinice su izbile na reku Moriš, tako da su gradovi poput Arada i Segedina bili pod srpskom kontrolom. Teritorija koju je zauzela srpska armija bila je omeđena linijom Oršava–Mehadija–Karansebeš–Novi Arad, išla je rekom Moriš do Segedina, potom preko Baje, dalje tokom Dunava do Mohača, pa zatim na zapad preko Pečuja na Dravi i dalje.⁷² U svakom mestu su osnivani Narodni odbori koji su birali delegate za Veliku narodnu skupštinu za Bačku, Baranju i Banat na kojoj je došlo do proglašenja ujedinjenja sa Srbijom.

U Banatu je situacija bila nešto komplikovanija jer je Demokratska Mađarska Republika 31. oktobra proglasila Banatsku Republiku na čelu sa guvernerom Oto Rotom u Temišvaru.⁷³ Pored toga, u istom

⁷⁰ S. Đurović, „Industrija Srbije na na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Istorija XX veka*, 1 (1969), 181.

⁷¹ Više u: Vladimir Petrović, *Etničko čišćenje: geneza koncepta*, Beograd 2019.

⁷² Предраг Ј. Вајагић, „Улазак српске војске у Војводину новембра 1918“, *Војно дело*, 2018, vol. 70, br. 2, 570–3.

⁷³ Uprava Oto Rota u Banatu trajala je od kraja oktobra 1918. do februara 1919. godine. Ulaskom srpskih trupa, a shodno Beogradskom ugovoru potpisanom 13. novembra između Mađarske i Saveznika, dopušten je ostanak mađarske civilne

gradu je bio osnovan i Centralni rumunski savet koji je ubrzo prešao u Arad. Ulaskom Rumunije u rat 10. novembra Centralni nacionalni savet Transilvanije zatražio je od Mađarske da Banat i Transilvanija pređu pod njenu vlast. Pretenzija Rumuna na ceo Banat dovela je do zatezanja odnosa. U početku srpska vojska je doživljavana kao oslobodilačka i pozdravljana od strane banatskih stanovništva, ali kada su rumunski predstavnici počeli da se zalažu za prisajedinjenje celog Banata, čime je srpski interes bio ugrožen, došlo je do ometanja takvog cilja i povremenih hapšenja. Srpske vlasti su tako ograničile i broj delegata koji su krenuli na Veliku skupštinu zakazanoj u Alba Juliji za 1. decembar na 60 ljudi. Među zadržanim delegatima bio je i Miron Kristea, transilvanijski episkop. Ipak, on, kao i ostali delegati, uspeo je da na vreme stigne u Alba Juliju i da bude jedan od potpredsednika Velike narodne skupštine. Kasnije 1919. godine izabran je za prvog mitropolita Velike Rumunije, a 1925. i za prvog rumunskog patrijarha.⁷⁴

Srpski i rumunski zahtevi bili su sučeljeni na Konferenciji mira u Parizu januara 1919. godine. Kako bi potkrepile svoja prava i upoznale svet sa nacionalnim ciljevima, dve države su još tokom rata preduzele obimne propagandne aktivnosti. Već od 1914. godine postojao je Jugoslovenski odbor koji je promovisao ideju ujedinjenja Južnih Slovena, a Rumunija se aktivnije angažovala na tom polju od 1917. godine. Časopis *Romania*, braće Negulesku, koji je izlazio u Čikagu podržavao je pravo na Transilvaniju i druge oblasti gde su Rumuni živeli. Petog jula 1918. je Konstantin Anđelesku sa Vasile Stojkom osnovao Rumunsku nacionalnu ligu sa istim ciljem. Propaganda je naročito bila jaka u Francuskoj, tamo su delovala rumunska zvučna imena poput Take Joneskua, Oktavijana Goge, i Nikolae Tituleskua. Šestog septembra 1918. godine u Parizu je formiran i Nacionalni savet rumunskog jedinstva.⁷⁵ Dakle, obe strane su kroz propagandu želele da pojačaju svoja prava na teritorije Austrougarske monarhije. Na konferenciji mira jugoslovenska delegacija je izašla sa planom šefa srpske vojne misije generala Petra Pešića, dok su Rumuni tražili ceo Banat na osnovu tajnog ugovora iz 1916 sa Antantom. Na kraju, Velike sile su predložile kompromisno rešenje – podelu Banata. Predlog teritorijalne komisije, na čijem čelu je bio Andre Tardije, sačinjen marta a usvojen od strane Vrhovnog saveta, podrazumevao je da Srbija dobije zapadni Banat sa gradovima Belom Crkvom, Kikindom i Vršcem. Uprkos upornim prigovorima jugoslovenskih i rumunskih predstavnika ta linija, sa manjim izmenama, bila je konačna.⁷⁶

Pošto se srpska, sada jugoslovenska vojska i dalje nalazila do Mureša, doneta je odluka da se povuče u skladu sa iznetim predlogom. Srpska vojska je to učinila u periodu od 28. juna do 3. avgusta 1919. godine. Poslednje jedinice su napustile Temišvar 27. jula. Prilikom povlačenja, vojska je kao ratni plen ponela dosta nameštaja i aprata iz javnih ustanova. Nakon toga rumunska vojska predvođena poručnikom Virdžilom Ekonomuom i novoimenovanim prefektom za oblast Timiš–Torontal Aurelom Kosmom svečano je ušla u Temišvar 3. avgusta. Francuske trupe koje su u Banatu bile od februara 1919. kao garant mira, napustile su ovu oblast 12. avgusta.⁷⁷

Napetost ni posle toga nije splasnula, jer je jugoslovenska delegacija često izlazila sa predlozima o revidiranju granice, dok je Rumunija do kraja septembra 1919, tj. sve do ostavke Jona Bratianua, zahtevala ceo Banat. Jedini ustupak ovog rumunskog premijera i šefa delegacije bio je trougao

vlasti dok se je vojska morala da se povuče iznad linije Bistrica–Subotica– Pečuj–Drava. Tokom boravka srpskih trupa u Temišvaru njegov značaj bio je simboličan. Zbog kasnijeg političkog delovanja u cilju jačaja položaja Oto Rot je bio proteran februara 1919, a tokom intervencije rumunske vojske u Mađarskoj bio je uhapšen i posle nekoliko meseci pušten uz garancije da se više neće baviti politikom.

⁷⁴ Carmen Albert, „Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană (1918–1919)“, *Analele Banatului, S.N. Arheologie și Istorie*, XIX (2011), 449–456.

⁷⁵ Andrej Ocetea, *Istorija rumunskog naroda*, Novi Sad 1979, 291–292.

⁷⁶ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Београд 2015.

⁷⁷ Vasile Dudas, *Banatul în anii primei mari conflagrații mondiale*, Timisoara 2014, 168–70.

Beograd–Perlez–Pančevo radi odbrane jugoslovenske prestonice. Nepopustljivost Bratianua vodila je i ka rumunskom delovanju mimo konferencije mira, ali i o razmišljanju da vojno ostvare svoje ciljeve u odnosu na Banat. Zaista, na demarkacionim linijama bilo je sporadičnih oružanih incidenata između jugoslovenskih i rumunskih trupa. U svrhu potkusurivanja i dodatnog pritiska, Rumuni su isticali pravo i na istočnu Srbiju do Velike Morave, kao i na deo Makedonije, pravdajući se da na tim prostorima žive velike grupe Rumuna.⁷⁸ Postavljanjem novog šefa misije generala Konstantina Koande novembra 1919. godine i Aleksandru Vaed Voevoda na čelu rumunske vlade, koji se takođe pridružio rumunskoj misiji, sporazum je postao moguć i pitanje Banata je ubrzo skinuto sa dnevnog reda Konferencije mira u Parizu. U to vreme rumunska vojska se povlačila iz Mađarske, u kojoj je bila angažovana na gušenju revolucije od marta meseca. Vlast Bele Kuna i postojanje Sovjetske Mađarske Republike okončani su 4. avgusta ulaskom rumunske vojske, na čelu sa generalom George Mardareskuom, u Budimpeštu. Dolaskom admirala Hortija u Budimpeštu 16. novembra 1919. godine prestala je potreba za vojnim prisustvom. Međutim, prednost koju je Rumunija smatrala da će imati tokom teritorijalnih pregovora u Parizu odužilo je proces povlačenja. Poslednje trupe su napustile teritoriju Mađarske tek krajem marta 1920. Ovo angažovanje joj je učvrstilo pravo na Transilvaniju. Poput rumunskih, i jugoslovenske trupe koje su se nalazile u Baranji, a koja je prema odluci Visokog saveta pripala Mađarskoj, odbijale su da se povuku. Čak je 15. avgusta 1921. proglašena Baranjska Republika koja je trebalo da spreči pripajanje Mađarskoj. Ova akcija je imala kontraefekat jer je već 19. avgusta pod pritiskom Antante i mađarskih jedinica srpska vojska morala da se povuče.⁷⁹

Novembra meseca 1919. kada je rešeno pitanje granica između Kraljevine SHS i Rumunije stvoreni su uslovi za zbližavanje i saradnju. Trijanonski sporazum potpisan između Saveznika i Mađarske 4. juna 1920. zvanično je potvrdio teritorijalne promene i definisao uslove mira sa Mađarskom koja je izgubila gotovo dve trećine teritorije na kojoj je ostalo preko 3.5 miliona Mađara. Prava Mađara u novim državama, ali i Jevreja i drugih manjinskih zajednica, garantovao je član 51 ugovora. Međutim, činjenica da su Jugoslavija, Rumunija i druge države odbijale dugo da ga prihvate, pravdajući se da predstavlja mešanje u unutrašnje stvari nezavisnih država, najavio je teškoće sa kojima će se manjine suočavati. Stvaranjem Velike Rumunije etnička karta se značajno promenila. U njoj je oko 30% od celokupnog stanovništva bilo iz redova manjina, najviše Mađara 7.9%, Nemaca 4.1%, Jevreja 4.0%, Ukrajinaca 3.2%, Srba, Hrvata i Slovenaca 0.3% i dr. S druge strane, jugoslovensku državu je činilo tri naroda i nekoliko manjina. Srbi su činili 39%, Hrvati 23.9%, Slovenci 8.5%, Muslimani 6.3%, Makedonci 3.3%, Nemci 4.3% Mađari 3.9%, Albanci 4.0%, Rumuni 1.6%, Turci 1.2%...⁸⁰ Samo na osnovu ovih podataka mogli su se naslutiti problemi sa kojima su se vlasti susretale. Bukureštu je bilo naročito teško da integriše sve stanovništvo i uspostavi vlast. Rezultat toga bile su česte promene vlada u prvim posleratnim godinama. Brojni primeri su pokazali da je u državama sa nestabilnom vlašću često dolazilo do zanemarivanja potreba manjina te su tako njihova prava, koja su bila garantovana od mirovnih ugovora do samih Ustava, ostala često samo mrtvo slovo na papiru.⁸¹

Pravno gledano, jugoslovensko-rumunsku granicu definisao je prvo član 27. Trijanonskog ugovora, a zatim je članom 3 Ugovora u Sevru od 10. avgusta 1920. granica delimitirana. Obeležavanje granične linije na terenu izvršeno je do 1923. godine od strane međunarodne komisije. Definitivan izgled bio je utvrđen Protokolom od 24. novembra 1923. koji su potpisale dve države. Tim

⁷⁸ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira u Parizu 1919–1920*, (preštampano izdanje), Novi Sad 2019, 307.

⁷⁹ Više u: Aleksandar Horvat, „Baranjska republika 1921. godine“, *Rad Muzeja Vojvodine*, br. 56 (2014), 127–137.

⁸⁰ Podaci za Rumuniju su iz popisa 1930, a za Kraljevinu SHS iz popisa 1921.

⁸¹ Više o podeli Banata i Konferenciji mira u Parizu u: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, (preštampano izdanje), Novi Sad 2019; A. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Novi Sad 2019.

Protokolom bilo je regulisano pitanje razmene nekoliko opština i seoskih područja. Rumunija je Jugoslaviji predala opštine Pardanj, Modoš, Šurjan, Krivu Baru i Veliki Gaj, a Jugoslavija je Rumuniji ustupila opštine Staru Bebu, Pustu Kerestur, Žombolj, Čordu i Jan. Ovim Protokolom je takođe bio priznat suverenitet Rumunije nad ostrvima Kalinovac, Moldova i Ada Kale, a Kraljevini SHS nad ostrvima Plaviševica i Ogradina. Poslednja promena načinjena je Protokolom od 4. juna 1927. godine potpisanim u Bukureštu, kojim je Rumuniji dato pravo na korišćenje tromeđe između Jugoslavije, Mađarske i Rumunije, na rok od 99 godina. Granica koja je uspostavljena nakon Prvog svetskog rata više se nije menjala.⁸²

Na uspešno rešavanje graničnog pitanja uticala je i želja dve kraljevske porodice za orođavanjem. Prvi nagoveštaj o mogućem venčanju u Beograd je stigao 6. januara 1919. godine. U pismu koje je jugoslovenski predstavnik u Bukureštu, Đorđe Nastasijević, poslao premijeru Stojanu Protiću, stajalo je da su rumunski maršal dvora i žena načelnika štaba vojske generala Presana, raspitivali o mogućnosti ženidbe regenta Aleksandra sa jednom od rumunskih princeza. Dakle, pregovori o ženidbi tekli su uporedo sa žučnim raspravama oko podele Banata u Parizu, tako da su ova dva pitanja međusobno zavisila i uticala jedan na drugi. Pregovori oko sklapanja braku su zbog toga dugo trajali. Kako je rumunski kralj Ferdinand imao tri ćerke Elizabetu (1894–1956), Mariju (1900–1961) i Ileanu (1909–1991), Aleksandru je prvo bila ponuđena ruka najstarije Elizabete, međutim više mu se dopala Marija, poznata pod nadimkom Minjon. Pregovori su sve do maja 1919. godine išli dobro, Aleksandar Karađorđević je čak bio pozvan u Bukurešt, međutim, kadase saznao da će Torontal pripasti Kraljevini SHS pregovori su bili skoro prekinuti. Vremenom situacija se smirila, a u vreme zaključivanja bilateralnog saveza u okviru Male Antante sredinom 1921. gotovo je bilo sigurno da će doći do braka. Tad je bilo dogovoreno da regent (koji će posle smrti kralja Petra I 16. avgusta 1921, postati kralj Srba, Hrvata i Slovenca) pravoslavni Božić provede u Rumuniji. Tako je trećeg dana Božića, 9. januara 1922. godine, kralj Aleksandar verio princezu Minjon. Prilikom februarske posete kralja u pratnji Pašića i ministra inostranih poslova Ninčića u Bukureštu je bio sačinjen bračni ugovor. Buduća kraljica je u jugoslovensku prestonicu stigla 6. juna 1922. godine. U Sabornoj crkvi 8. juna srpski patrijarh Dimitrije je održao ceremoniju venčanja. Kum mladencima bio je engleski kralj Džordž V preko svog izaslanika vojvode od Jorka, što je dalo na međunarodnom značaju događaja. Ceremonijal majstor bio je niko drugi do čuveni Branislav Nušić. Marija Minjon je ovim brakom postala prva jugoslovenska kraljica. Sa njom završen je osam vekova dug niz dinastičkih veza između srpskih i rumunskih vladarskih kuća. Kraljica Marija je poput kraljice Natalije Obrenović, i mnogih srednjovekovnih princeza bila omiljena u narodu, a njen humanitarni rad tome je značajno doprineo. Rešeno pitanje granica, uspostavljena dinastička veza i prijateljstvo u kolektivnom sećanju dva naroda, najavili su buduće dobre političke, ekonomske i kulturne odnose Kraljevine SHS i Kraljevine Rumunije.⁸³

Versajski mir stvorio je dve velike države na Balkanu. Kraljevina SHS se prostirala na 248.666 km² sa 13.934.038 stanovnika po popisu iz 1931, a Kraljevina Rumunija 295.049 km² sa 18.057.028 stanovnika prema podacima iz 1930. godine. Srbi, Hrvati i Slovenci činili su oko 83% ukupnog stanovništva države, a Rumuni oko 72% u Kraljevini Rumuniji. To govori da ni jedna ni druga država nisu imale homogenu strukturu stanovništva, a ideja jedinstvenog političkog naroda bila je teško

⁸² Duško Dimitrijević, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, Beograd 2012, 106–108.

⁸³ Više o venčanju i kraljici Mariji u: Aleksandar Ђ. Маринковић, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд 2004, Марица Радојичић, „Слика о животу југословенске краљице Марије Карађорђевић“, *КСИО: Хуманистички часопис за младе истраживаче*, бр. 2 (2019), 49-65; Будимир Б. Павловић, *Краљица Марија Карађорђевић – велики српски добротвор и задужбинар*, Београд 2000).

ostvariva.⁸⁴ Glavna pitanja koja je trebalo rešiti odmah posle I svetskog rata u dvema državama bila su agrarno pitanje, obnova infrastrukture i privrede razorene ratom, ujednačavanje različitih administrativnih i ekonomskih sistema, smanjivanje razlika između razvijenih i nerazvijenih oblasti, sprovođenje izbora i donošenje Ustava.

U Rumuniji je posle rata velika pažnja posvećena sprovođenju agrarne reforme. Kralj Ferdinand je, kako bi motivisao vojnike, 1917. godine izdao Proglas o podeli zemlje nakon završetka rata. Država je 1921. eksproprialala i podelila na milion i po seljačkih porodica oko 3.464.000 ha. Prednost prilikom dodele imali su prvo mobilisani u Prvom svetskom ratu, zatim oni 1913. godine, ratne udovice, poljoprivrednici bez zemlje i ratna siročad. Kako je država imala u vidu zahvalnost za služenje otadžbini, a nemogućnost ljudi da obrađuju zemlju, to je ekonomska strana reforme bila skrajnuta. Ubrzo su se imanja porodica usitnila i postala nedovoljna za normalan život. Dometi reforme nisu bili veliki na ekonomskom planu, štaviše, od značajnog izvoznika žitarica postala je zemlja koja je u jednom periodu jedva podmirivala svoje potrebe. Nije bilo likvidirano ni pitanje veleposedničkih imanja niti pitanje bezemljaša. Prema statistici iz 1927. godine u Rumuniji je od ukupno 3.813.946 poljoprivrednih vlasnika samo njih 19.725 je držalo 21,29% ukupne obradive površine, odnosno skoro 3 miliona hektara. U toj godini Rumunija je imala oko 3 miliona seljaka sa posedom ispod 5 hektara i preko 1,2 miliona bezemljaša.⁸⁵

Za razliku od Rumunije u kojoj je sprovedena reforma na celoj teritoriji, u Kraljevini SHS ona se odnosila samo na teritorije koje nisu bile u sastavu predratne države. U Kraljevini Srbiji nije bilo veleposednika već je dominirao sitan posed. Agrarnom reformom koja je trajala od 1919. do 1931. sređeni su u određenoj meri zemljišni odnosi u BiH, Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori i Makedoniji, gde je srušen turski čitlučki sistem i u pripojenim delovima Habzburškog carstva gde je bilo dosta kolonijalnih poseda. Uporedo sa sprovođenjem agrarne reforme vršena je i kolonizacija napuštenih krajeva kako na jugu tako i na severu države. Poput Ferdinandovog proglašenja, reformu je regent Aleksandar najavio na Krfu 1917, obećavajući svim dobrovoljcima 8 jutara zemlje. Dokument donet 1919. godine predviđao je eksproprijaciju poseda većih od 100 jutara i nadoknadu vlasnicima. Reforma je najbrže izvedena u Bosni i Hercegovini, završena je u najvećoj meri do 1921, dok se u drugim krajevima ona dugo sprovodila. Branko Petranović je agrarnu reformu u SHS definisao kao dugu, nedoslednu, nepotpunu, kompromisnu i komplikovanu zbog mnoštva propisa.⁸⁶ Treba naglasiti da sve do donošenja Zakona o likvidaciji agrarne reforme 1931. seljaci nisu bili vlasnici zemlje, već zakupci na jednu ili više godina, što je umnogome i uticalo na nivo zainteresovanosti seljaka za obrađivanje. Na kraju je ukupno podeljeno oko 1.7 miliona hektara obradive zemlje. Prevelika usitnjenost zemlje koja je bila u rukama 1.985.000 gazdinstava, siromaštvo i neadekvatna obrada nisu dozvoljavali razvoj poljoprivrede, iako se njom prema popisu iz 1921. godine bavilo oko 78% stanovništva. Poljoprivreda je obezbeđivala oko 58% ukupnog nacionalnog dohotka dok je industrija učestvovala sa manje od 10%. Za razliku od stanja u Jugoslaviji Rumunija se velikom brzinom industrijski razvijala, naročito od 1923. godine kada je prosečni godišnji rast bio 5.4 posto – najviši

⁸⁴ Radi poređenja dati su statistički podaci za 1930. i 1931. godinu jer u Rumuniji nije rađen popis posle Prvog svetskog rata sve do 1930. Jugoslavija je prema prvom posleratnom popisu iz 1921. godine imala 12.545.000 stanovnika. Procenjuje se da je posle stvaranja Velike Rumunije u njoj živelo oko 16 miliona stanovnika. (*Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, Beograd 1989, 38; Radu Săgeată, *Structura Etnică a României Unite: scurt comentariu pe baza datelor recensământului din 29 decembrie 1930* (<https://www.geopolitic.ro/2020/01/structura-etnica-romaniei-unite-scurt-comentariu-pe-baza-datelor-recensamantului-din-29-decembrie-1930/#sdfootnote373sym>, pristupljeno: 15.04.2022)

⁸⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Rumunska konstitucija između dva svetska rata i danas, pov. br. 413879, 1.

⁸⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1989, 68.

u Evropi, a šesti u svetu.⁸⁷ Pre II svetskog rata u Rumuniji se godišnje proizvodilo oko 6.6 miliona tona nafte, 133.000 tona gvožđa, 284.000 tona čelika i oko 1.13 milijardi kilovat-sati (KWh) električne energije.⁸⁸ Od prirodnih bogatstava najvažnije su bile zalihe nafte koje su se procenjivale na oko 600 miliona tona, zatim soli, prirodnog gasa. One su bile i osnov za razvoj hemijske industrije. Osim toga raspolagala je značajnim količinama kamenog uglja oko 1.5 milijardi tona, lignita, a po rezervama finog zlata je bila na drugom mestu u Evropi. Jedina slaba tačka bila je gvozdena ruda, koje je po kvalitetu bila loša i sa malim procenjenim rezervama. Pod šumom je bilo negde oko 6.4 miliona hektara, što je oko 27% teritorije.⁸⁹ Takvim prirodnim bogatstvom i tempom industrijskog razvoja do 1938. godine uspela je da zadovolji 80% svojih potreba za industrijskim proizvodima i bude prva u Evropi po proizvodnji nafte. Prinos glavnih poljoprivrednih kultura bio je zbog loše obrade ispod evropskog proseka, međutim ogromne obradive površine omogućile su da bude na prvom mestu u Evropi po proizvodnji kukuruza i suncokreta.⁹⁰

Druga važna reforma bila je ukidanje poreskog cenzusa i uvođenje opšteg prava glasa u Rumuniji i u oblastima Kraljevine SHS izvan Srbije. Prvi izbori bili su sprovedeni novembra meseca 1919, a izbori za Ustavotvornu skupštinu u Kraljevini SHS godinu dana kasnije. Jugoslavija je na Vidovdan 1921. dobila prvi Ustav, a Rumunija 29. marta 1923.⁹¹ Davanjem opšteg prava glasa došlo je do razvoja višestranačkog sistema, tako je pored tradicionalne Konzervativne i Liberalne partije u Rumuniji posle I svetskog rata formirano još dosta partija. U proseku vlade su trajale godinu dana, jedini su izuzeci bile vlade liberala Jona Bratianua od 1922. do 1926. i George Tatareskua 1934–1937. godine.⁹² Od proglašenja ujedinjenja zemlje 1. decembra 1918. do zavođenja diktature generala Jona Antoneskua 1940. u Rumuniji je promenjeno 34 vlada. Za to vreme u Jugoslaviji je promenjeno 19 premijera iz redova Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke, Slovenske ljudske stranke i režimskih stranaka Jugoslovenske narodne stranke i Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ-a).⁹³

Nestabilnost u zemlji dovela je do jačanja ultra levičarskih i desničarskih organizacija. U međuratnom perioda radnički pokret u Rumuniji bio vrlo slab. Nije imao kapaciteta da se izbori za prava radnika, niti je u bilo nekih većih organizovanih akcija radničke klase pod rukovodstvom Komunističke partije Rumunije (KPR). Pred II svetski rat KPR je imala oko 1000 članova.⁹⁴ Za razliku od nje u Jugoslaviji su komunisti za svoj program donet u Vukovaru 1920. na početku imali veliku podršku. Program je kao ciljeve postavio diktaturu proleterijata, revoluciju i socijalističku republiku kao državno uređenje. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu postali su treća stranka u državi po broju mandata. Međutim, takvi ciljevi su od strane vlasti bili ocenjeni kao antidržavni. Komunističke partije su zbog svog organizovanja štrajkova, atentata i antidržavne propagande na kraju bile zabranjene dvadesetih

⁸⁷ *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996, 407.

⁸⁸ Šezdesetih godina Rumunija je značajno povećala proizvodnju. Tako podaci za 1963. godinu govore da je proizvedeno 1.5 miliona tona gvožđa, 2.45 miliona tona čelika, 9.6 miliona tona uglja, 11.86 miliona tona nafte, 8.8 milijardi m³ metan gasa i oko 10 milijardi KWh električne energije.

⁸⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 64304, 6.

⁹⁰ *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996, 408.

⁹¹ Odredbe starog Ustava iz 1866. koji je u prvim posleratnim godinama bio na snazi više nije odgovarao potrebama. Liberalna partija koja je na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1922. dobila 2/3 mandata, a zastupala interese bogatog sloja, uspela je da progura svoj nacrt Ustava. Želeći da se novi Ustav donese što pre ona je pogazila propis o postupku revizije iz 1966. godine i zaobišla postupak podnošenja projekta u oba doma Parlamenta. Tako da je izborno telo sastavila sama Liberalna partija. Ipak u skladu sa vremenom, novi Ustav je doneo opšte pravo glasa, jednakost svih građana i agrarnu reformu (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Rumunska konstitucija između dva svetska rata i danas, pov. br. 413879, 3).

⁹² Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 1995*, Bucharest 1995.

⁹³ Љубодраг Димић, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, *Владе Србије: 1805–2005*, ур. Радош Љушић, Београд 2005, 245–272.

⁹⁴ Више о КРР у међуратном периоду у поглављу „Људи и институције“.

godina, ali su nastavile da deluju u ilegali. Komunistička partija Jugoslavije je van zakona stavljena 1921. godine nakon ubistva ministra unutrašnjih dela Milorada Draškovića 1920. U jednom trenutku broj članova spao je na svega par stotina. Komunistička partija Rumunije zabranjena je 1924. godine nakon propagiranja ideje o samoopredeljenju i otepljenju Besarabije, Bukovine, Transilvanije i Dobrudže, i neuspele pobune manjina u Tatarbunariji, mestu u Besarabiji. Rumunska komunistička partija nije bila jaka iz nekoliko razloga, a to su: država je bila poljoprivredna, vrh partije i članstvo pretežno su činili pripadnici manjina, a na bezuslovno potčinjavanje Kominterni i SSSR-u narod nije gledao sa oduševljenjem, naročito ne na činjenicu da je partija bila protiv Velike Rumunije.⁹⁵

Sistemi savezništva i autoritarni režimi

Uticao fašističke Italije, kasnije i nacističke Nemačke, rezultovao je s druge strane na jačanje ultradesničarskih ideja. U Rumuniji je najznačajnija organizacija ove vrste bila Legija Arhangela Mihaila – Gvozdena gardu koju je Korneliju Zelea Kodreanu osnovao 1927, a u Jugoslaviji je najznačajnija organizacija bila ZBOR formirana od strane Dimitrija Ljotića 1935. Prema pismima koja su sačuvana može se zaključiti da je Dimitrije Ljotić visoko cenio Kodreanu, ali da se sa nekim njegovim postupcima, naročito spremnošću da silom osvoji vlast, nije slagao.⁹⁶

Nestabilnost državne vlasti i u jednoj i drugoj zemlji, unutrašnje i spoljašnje opasnosti dovele su do zavođenja autoritarnih režima. Posle ubistva u Skupštini,⁹⁷ kralj Aleksandar Karađorđević je 1929. godine zaveo ličnu diktaturu. Autoritarnim režimom želeo je da smiri unutrašnje nemire. U tu svrhu zabranjen je rad političkih stranaka, u štampu je uvedena cenzura, a na važne državne funkcije su došla vojna lica. Time je izreka da kralj upravlja državom kao kasarnom bila potvrđena.⁹⁸ Kralj ujedinitelj je kao univerzalno rešenje za sve unutrašnje probleme video stvaranje jedinstvene političke nacije, te je sve resurse uperio ka sprovođenju politike integralnog jugoslovenstva. Država je promenila ime u Kraljevina Jugoslavija, osnivane su razne organizacije, finansirani časopisi i svako ostalo propagandno delovanje u cilju oživljavanja ideje o jugoslovenskoj naciji. Donet je Ustav. Čak je nauka promovisala postojanje jedne nacije dok se na postojanje hrvatskog, srpskog, slovenskog i drugog elementa gledalo kao na subnacionalnu kategoriju – pleme. Odustajanje od politike očuvanja srpske, hrvatske i slovenske nacije, osim u promeni imena viđeno je i u novoj administrativnoj podeli države na devet banovina i glavnim gradom. U popisu koji je vršen 1931. godine postojali su samo Jugosloveni. Ova politika aktivno je sprovedena za vreme života kralja. Posle njegovog ubistva u Marseju 9. oktobra 1934. godine polako se odustalo od ideje, a kraj je došao sa osnivanjem Banovine Hrvatske 1939. Diktatura nije ostavila trajne posledice. Već 1935. godine knez-namesnik Pavle

⁹⁵ Više u: *Istorijska Savezna komunistička Jugoslavija*, ur. Ljubiša Vujošević, Beograd 1985, 76–80; Ekonomska kriza koja je trajala od 1929. do 1933. godine pogodila je i rumunsku privredu, naročito je uticala na pad industrijske i poljoprivredne proizvodnje. Veliko nezadovoljstvo padom standarda i otpuštanjem radnici su iskazali štrajkovima. Najveći štrajkovi radnika u Rumuniji bili su dva štrajka železničara u Bukureštu početkom 1933. u kojima je učesće uzelo preko 7.000 ljudi. Atmosfera je bila povoljna za uzdizanje socijalističkih ideja, ali Komunistička partija koja je od 1924. godine bila u ilegali, nije imala potencijala da preuzme organizaciju štrajkova i nametne se kao predvodnik pobuna (*Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R.*, București 1961, 228–231).

⁹⁶ Растко Ломпар, Димитрије Љотућ, учитељ или фарисеј, Београд 2021; Constantin Iordachi, „The Legion Archangel Michael in Romania 1927–1941“, *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, ed. John R. Lampe and Ulf Brunnbauer, London 2021, 248–256.

⁹⁷ U narodnoj skupštini je 20. juna 1928. Puniša Račić ubio dva poslanika Hrvatske seljačke stranke, Đuru Basaričeka i Pavla Radića i smrtno ranio lidera Stjepana Radića koji posle mesec dana preminuo u bolnici.

⁹⁸ Клод Елан, *Живот и смрт Александра I краља Југославије*, Београд 1988, 29–30.

Karađorđević je vratio parlamentarizam i sprovedeni su izbori, jedino je zadržana nova administrativna podela države.⁹⁹

Dolaskom na vlast Milana Stojadinovića 1935. godine Jugoslavija je počela sve više da se okreće Nemačkoj. Prve korake ka zbližavanju sa Nemačkom načinio je sam kralj Aleksandar Karađorđević 1934. Posle velike ekonomske krize u svetu, Nemačka je bila jedina koji je mogla da pruži prekopotrebno tržište za njene poljoprivredne proizvode i kapital. Intenziviranjem trgovine sa Nemačkom i Italijom, Stojadinovića je sve više privlačio i njihov sistem. Čak su mu na jednom mitingu uzvikivali „vođa“, ali je ta reč kada bi se skandirala dobila nepovoljan prizvuk „đavo“. Njegovo zbližavanje sa Musolinijem kroz potpisivanje Martovskog ugovora 1937. učinjeno je sa namerom da se smiri Hrvatska i zabrani delovanje Ustaša na tlu Italije. Rasplamsane trgovinske veze sa Nemačkom i njen kapital podigli su jugoslovensku privredu, ali britanski politički uticaj i knez Pavle doveli su do pada njegove vlade 1939.¹⁰⁰ Stojadinovićev rad na mestu premijera i ministra inostranih poslova bio je u suprotnosti sa interesima saveza Male Antante čiji je Jugoslavija bila član.

Novi raspored na evropskoj mapi posle I svetskog rata i veliko nezadovoljstvo Mađarske, Bugarske i drugih poraženih, upućivao je tri novoformljene evropske države na saradnju. Jugoslavija, Rumunija i Čehoslovačka su, kako bi se zaštitile od mađarskog revanšizma i obezbedile izvršenje tačaka budućeg mira, još na mirovnoj konferenciji počele pregovore o političkoj saradnji. Predlog za stvaranje saveza potekao je od Eduard Beneša, ministra inostranih poslova Čehoslovačke. Jugoslavija i Čehoslovačka su u Beogradu 14. avgusta 1920. godine potpisale Ugovor o savezu i uzajamnoj pomoći, a ključni član je predviđao zajedničko suprotstavljanje eventualnom napadu Mađarske. Tim sporazumom je postavljen temelj Male Antante. Pokušaj uspostavljanja Habzburške monarhije povratkom Karla Habzburga na presto Mađarske krajem marta ubrzala je odluku Rumunije da i zvanično pristupi organizaciji. Bilateralni ugovor sa Pragom bio je potpisan 23. aprila, a sa Beogradom 7. juna 1921. godine.¹⁰¹ Karlo je još jednom sredinom oktobra pokušao da preuzme vlast u Mađarskoj. Posle konsultovanja, članice Antante su 22. oktobra uputile Budimpešti ultimatum koji je sastavio Beneš. Ipak, eskalacija sukoba nije bila potrebna jer je Mikloš Horti 24. oktobra stavio tačku na pokušaje bivšeg habzburškog cara tako što ga je zarobio i internirao u manastir na Blatnom jezeru. Na zahtev Konferencije ambasadora on je 1. novembra predat Britanskoj misiji koja ga je internirala na portugalsko ostrvo Maderu gde je naredne godine i umro.¹⁰²

Formirana sa jasnim razlogom, Mala Antanta je bila savez baziran na dvojnim ugovorima tri zemlje koje su imale 48 miliona stanovnika i blizu 700.000 km². Sam taj podatak govori da je ovaj trojni savez predstavljao značajan faktor stabilnosti Versajskog sistema, do 30-ih godina prošlog veka. Aktivnost saveza bila je usmerena ka stalnom praćenju i protestovanju protiv tajnog naoružavanja, revanšističkih i revizionističkih planova, ali i propagandnom delovanju i sprečavanju pokušaja destabilizacije, kakav je bio pokušaj izazivanja nestabilnosti putem falsifikovanja novčanica zemalja Male Antante od strane Mađarske i Bugarske. Činjenica da se poražene zemlje sa Versajskim

⁹⁹ Ивана Добривојевић, „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра“, *Историја 20. века*, 2 (2008), 131–161; Љубодраг Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура“, *Књижевност*, 1–2–3 (1994), 171–207.

¹⁰⁰ Више о Милану Стојадиновићу у: *Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова*, ур. Миша Ђурковић, Београд 2013.

¹⁰¹ Убрзо су три земље закључиле и међусобне војне конвенције. Југословенско-румунска војна конвенција закључена је последња 23. јануара 1922. године.

¹⁰² Више о животу и покушајима ресторације Хабзбуршке монархије у: James and Joanna Bogle, *A Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary*. Leominster 2005.

sistemom nisu slagale navodila je Jugoslaviju, Rumuniju i Čehoslovačku da stalno budu na oprezu i da izrađuju vojne planove kojim bi brzo slomili svaku veću provokaciju.

Mala Antanta je do raspada 1938. koji je usledio potpisivanjem Minhenskog sporazuma 30. septembra i rasparčavanjem Čehoslovačke prošla kroz tri faze. Prva je bila od osnivanja do 1929. U to vreme savez je bio isključivo političke prirode i koncipiran na bazi bilateralnih dvogodišnjih ugovora. U drugoj fazi koja je trajala do 1933. savez je potpisivanjem zajedničkog ugovora prerastao u trojni sa dužim rokom trajanja. Ekonomska kriza primorala je članice da se okrenu i rešavanju privrednih pitanja i zajedničkog izlaska iz krize. Vrhunac razvoja došao je sa potpisivanjem Pakta o organizovanju 16. februara 1933. godine. Ovaj dokument je predviđao osnivanje Privrednog saveta kao pomoćnog organa Stalnog saveta koji se bavio ekonomskom saradnjom. Dolaskom Milana Stojadinovića na vlast Jugoslavija je počela, sa napuštanjem politike kolektivne bezbednosti, da se sve više udaljava od Male Antante, a približava Nemačkoj. Procenjujući opasnost od Nemačke, Francuska je sa Sovjetskim Savezom 1935 sklopila defanzivni savez u koji je želela da uključi i Malu Antantu. Čehoslovačka i Rumunija su iste godine uspostavile diplomatske veze sa Moskvom, i bile spremne za saradnju. Međutim Jugoslavija nije. Beneš i Titulesku su pokušavali da promene stav jugoslovenskog premijera prema Sovjetskom Savezu, ali u tome nisu imali uspeha. Stojadinović se držao saradnje sa Nemačkom. Prema nemačkim izveštajima knez Pavle i Milan Stojadinović su čak pokušavali da ometaju sklapanje saveza Rumunije sa Sovjetskim Savezom 1935. godine, slanjem upozorenja kralju Karolu o komunističkoj opasnosti.¹⁰³

Stojadinović i knez Pavle su Tituleskua videli kao glavnog pokretača ideje o rumunskom zaokretu ka Moskvi. Videvši to kao veliku smetnju za pronemački put i geopolitičko stanje na Balkanu, jugoslovenska vlada je zajedno sa Poljacima i Italijanima podržala pritiske Nemačke i rumunskih desničara da se iz političkog vrha odstrani Titulesku.¹⁰⁴ Rumunski kralj Karol II je posle smenjivanja Nikolae Tituleskua sa svih pozicija i njegovog proterivanja, u čemu je nemačka propaganda imala izvesnog uticaja, takođe krenuo pronemačkim putem. Profašistički režimi u Jugoslaviji i Rumuniji i njihovo zbližavanje sa Nemačkom i Italijom značili su de facto raspad saveza. To, kao i činjenica da je Nemačka počela da se ubrzano naoružava sa Hitlerovim dolaskom na vlast, sprečavali su svaki pokušaj da Mala Antanta preraste u odbrambeni savez i protiv drugih zemalja koje su pretile opstanku Versajskog poretka, a ne samo Mađarske i Bugarske. Drugačiji spoljnopolitički i ekonomski interesi, autoritarni režimi u Jugoslaviji i Rumuniji, a demokratski u Čehoslovačkoj doveli su do udaljavanja i konačnog gašenja Male Antante.¹⁰⁵

Jugoslavija i Rumunija su pored Grčke i Turske bile osnivači Balkanskog saveza ili pakta koji je oformljen 9. februara 1934. godine. Njegovom osnivanju prethodile su četiri balkanske konferencije održane u Atini, Ankari Bukureštu i Solunu od 1930 do 1933. Uređen po ugledu na Malu Antantu služio je za odbranu od revizionističkih težnji Bugarske i Italije. Cilj je bio da se obezbedi bezbednost granica i koordiniše akcija prema drugim zemljama Balkana koje nisu bile članice. Protivteža ovog saveza, kao i Male Antante, bilo je potpisivanje Rimskih protokola između Italije, Mađarske i Austrija marta 1934. Zbog jačanja italijanskog uticaja na Balkanu i nespremnosti članica da preduzmu određene korake Pakt nije ispunio cilj svog stvaranja niti je radio na saradnji balkanskih zemalja, jer nije uspeo u nameri da Bugarska postane jedna od članica. Poslednji sastanak Pakta dogodio se u

¹⁰³ Драган Петровић, Богдан Стојановић, „Југословенско-румунски односи у време владе Милана Стојадиновића 1935–1939“, у: *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*, Београд 2020, 344.

¹⁰⁴ Živko Avramovski, *Pitanje sovjetsko-rumunskog pakta i pad Tituleskua i posledice za rumunsku spoljno političku orijentaciju* (Poseban otisak iz knjige Istorija XX veka – Zbornik VII), Beograd 1971, 54–58.

¹⁰⁵ Više u: Здењек Сладек, *Мала Антанта 1918-1938: њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд 2019; Milan Vanku, *Mala Antanta 1920–1938*, Užice 1969.

Beogradu 2. februara 1940. i tada je u zajedničkom kominikeu objavljena neutralnost Pakta. Veliko razočarenje Rumunije izazvalo je zbližavanje Jugoslavije sa Bugarskom kroz potpisivanje Ugovora o nenarušivom miru i večnom prijateljstvu, koje je potrajalo do Aprilskog rata. Zvanično Balkanski savez se raspao kada je Rumunija pristupila Trojnom paktu.¹⁰⁶

Uvođenje diktature nije moglo da zaobiđe ni Rumuniju u kojoj je kralj Karol II uveo lični režim i ukinuo Ustav 10. februara 1938. godine. Zavođenje diktature u Rumuniji imalo je direktne veze sa prodorom fašizma i nemačkim uticajem. Njegova namera bila je da spreči formiranje vlade iz redova Gvozdene garde. Rumunija je tada upala u veliku krizu koja je mogla da dovede i do izbijanja građanskog rata. Diktaturom kralj je uspeo da izbegne stvaranje fašističke vlade, Gvozdena garda je bila zabranjena, njeni predstavnici uhapšeni, a vođa Korneliju Kodreanu pogubljen 30. novembra 1938. Legionari su se osvetili ubistvom premijera Armanda Kalineskua 21. septembra 1939, a kasnije Nikolae Jorge, istoričara i bivšeg premijera Rumunije i nekolicine antifašistički orijentisanih ličnosti. Brz pad Francuske naterao je rumunskog kralja da promeni politiku prema Gvozdenoj gardi koja je imala podršku Adolfa Hitlera i sastavi vladu u kojoj je jedno ministarsko mesto pripalo Kodreanuovom nasledniku Horiju Simi.¹⁰⁷

Prodor Nemačke u Rumuniju započeo je 1934. Sa privrednom saradnjom polako su se širile i fašističke i nacističke misli. Poput Jugoslavije, Rumunija je 1935. godine potpisala sa Nemačkom trgovinsku konvenciju i konvenciju o navigaciji. Tim konvencijama Nemačka je za samo godinu dana uspela da izbije na prvo mesto u rumunskom izvozu i uvozu. Stvaranjem Gvozdene garde i jačanjem nemačke agenture došlo je i do političkih promena u zemlji. Na izborima iz 1937. vladajuća Liberalna partija nije mogla da osigura većinu, dobivši samo 36% glasova. Posle toga kralj Karol II je zaveo diktaturu, doneo Ustav po kome je sva zakonodavna i izvršna vlast bila u njegovim rukama i omogućio brzi uspon fašizma u Rumuniji. Zabrana rada političkim partijama i uplitanje vojske u rukovođenje državom dovelo je do cenzure štampe i zabrane skupova i rada mnogih organizacija. Takav poredak je bio plodno tle za stvaranje poluvojničkih organizacija fašističkog tipa. Tada su stvorene fašističke partije „Fronta nacionalnog preporoda“ i „Narodne martije“. Antisemitizam je u Rumuniji sve više rastao. Dekretom od 9. maja 1940. godine Jevrejima je oduzeto pravo na posedovanje imovine na selu, ubrzo su izgubili i pravo vršenja javnih funkcija, pravo da biraju i budu birani. Dekretom od avgusta meseca strogo im je zabranjeno i da sklapaju brakove sa Rumunima. Ipak, to nije bilo dovoljno da Hitler smatra Karola II za saveznika i zaštiti njegovu državu od revizionističkih težnji suseda.

Dakle, Rumunija je od početka II svetskog rata 1939. godine pa do maja 1940. godine pokušavala da zadrži neutralan položaj i izuzme se iz rata. Međutim, ono što Bukurešt nije znao bilo je da je nemačko-sovjetskim sporazumom koji su 23. avgusta 1939. potpisali ministri spoljnih poslova Ribentrop i Molotov, predviđena revizija i ustupanje Besarabije i severne Bukovine SSSR-u. Moskva je u vidu ultimatumu zahtev za tim teritorijama postavila 26. juna 1940. godine, a pozitivan odgovor usledio je posle dva dana. Postiđena, Rumunija je od tada svoju politiku bezrezervno okrenula ka Nemačkoj. Posle formiranja vlade Jon Đigurtua 3. jula sa profašističkim ministrima poput Horiju Sime, ministra kulture, Mihaila Majjolneskua, ministra spoljnih poslova i Nićifora Krainika, ministra propagande, ostvarena je čvrsta veza sa Nemačkom. Ipak 30. avgusta Ribentrop i grof Čano su se

¹⁰⁶ Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973, 83; Branko Pavić, „Balkanski savez od 1934“, *Vojna enciklopedija*, ur. Nikola Gažević, knj. 1, Beograd 1970, 459.

¹⁰⁷ Više o Karolu II u: Marija Bukur, „Kralj Karol II Rumunski“, *Balkanski diktatori: diktatori i autoritarni vladari jugoistočne Evrope*, ur. Bernd J. Fišer, Beograd 2009, 87–117.

susreli u Beču i doneli tzv. Bečki diktat kojim je Rumunija prisiljena da Mađarskoj ustupi severnu Transilvaniju, a Bugarskoj Dobrudžu.

Početak septembra kralj Karol, kako bi se spasio od nezadovoljstva naroda pozvao generala Jona Antoneskua, koji je do tada važio za prozapadno orijentisanog političara i ponudio mu mesto predsednika Ministarskog saveta. Dok je ukidanjem Ustava i raspuštanjem Parlamenta u Rumuniji je zavladao fašizam. Kraljevom abdikacijom od 6. septembra 1940. u korist sina Mihaja i dekretom o predaji celokupne državne vlasti, Antonesku je postao rumunski „Führer“ odnosno „Conducător“. Rumunija je dekretom od 14. septembra proglasila Gvozdenu gardu za jedinu legalnu političku partiju i time postala „nacionalno-legionarska država“. Zvanično je pristupila Trojnom paktu novembra 1940. godine, a sledećeg meseca je potpisivanjem ekonomskog sporazuma Nemačkoj na raspolaganje stavila svoj celokupan privredni potencijal.¹⁰⁸ Saradnja legionara i vojske nije dugo trajala. Posle obračuna koji su izbili januara 1941. Hitler je poverenje dao Antoneskuu zbog veće podrške naroda, dok je glavne legionare zaštitio transferom u Nemačku. Legionari su tokom čitavog rata služili kao oruđe ucene prema rumunskom diktatoru. Takvo stanje je omogućilo da država bude tokom rata bezuslovno na strani Nemačke. U tome su pomogle i trupe koje su ušle u Rumuniju pod velom instruktora rumunske armije, ubrzo nakon zavođenja diktature.

Međuratna bilateralna saradnja

Posle rešenja pitanja granica u Parizu Kraljevina SHS i Kraljevina Rumunija su krenule putem razvijanja odnosa. Dobre privredne veze koje su postojale pre I svetskog rata između Srbije i Rumunije su bile osnov buduće saradnje. U toku 1919. godine velike nestašice osnovnih životnih namirnica u državi troimenog naroda usmerile su poglede trgovaca na uvoz iz Rumunije. Trgovinski odnosi su započeti odmah nakon državnih proglašenja od 1. decembra 1918. Prve molbe trgovaca iz Beograda, Velike Gradiške i drugih mesta, koje su stigle u Ministarstvo trgovine Kraljevine SHS sredinom decembra 1918, odnosile su se na uvoz šećera, kamene sode, kože i soli, dok su se molbe za izvoz odnosile na mast, slaninu i kukuruz.

Iz Rumunije su najčešće nabavljani proizvodi poput nafte i njenih derivata, uglja, soli, drvne građe, kamene sode, obuće, šešira i drugih artikala lake industrije. Nestašica goriva je bila naročito dramatična. Država je kako bi uspela da izvede pripreme za kraljevsku svadbu naredila predstavniku u Rumuniji Bošku Čolak-Antiću da nabavi 10.000 litara benzina, što je on i uspeo.¹⁰⁹ Jugoslavija je u Rumuniju najviše izvozila kukuruz, mast, slanina i suve šljive. U tim prvim godinama trgovina se obavljala na bazi kompenzacije. Države su dozvoljavale trgovcima i importno-eksportnim društvima trgovinu robom koja je bila potrebna jednom stanovništvu, za robu neophodnu stanovništvu druge države. Na primer, Kovinskom srpskom prometnom društvu je 1919. godine dozvoljeno da izveze 200 vagona cementa u zamenu za 200 vagona petroleja. Trgovina na bazi rekompencije je bila najčešće zastupljena. Za ostali uvoz i izvoz bilo je neophodno plaćanje carinskih taksi i obezbeđivanje valuta. Širenje privrednih odnosa nije imalo veliku perspektivu zbog slične privredne strukture. Naime, obe države su bile agrarne zemlje. Od isteka trgovinske konvencije Kraljevine Srbije i Rumunije aprila 1922. do 1925. godine nije postojao trgovinski ugovor, pa se robna razmena vršila

¹⁰⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Rumunska konstitucija između dva svetska rata i danas, pov. br. 413879, 4-5.

¹⁰⁹ Александар Ђ. Маринковић, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд 2004, 76.

po pravilima koja su važila za odnos između neugovornih zemalja. Februara 1925. zaključen je sporazum o primeni minimalnih carina.¹¹⁰

Trgovina se razvijala i mimo odobrenja nadležnih organa. Šverc je naročito bila česta pojava. Mnogi trgovci su krijumčarenjem pokušavali da izbegnu plaćanje carinskih taksi i dođu do veće zarade. Trgovinu je prilično ometalo postojanje samo jedne železničke veze kod Žombolja, dok je prelaz granice kolima ili pešaka bio moguć i preko graničnih punktova Vatin–Vršac, Modoš–Sečanj. Velika ekonomska kriza je dovela do novih pregnuća, ali one nisu poboljšale stanje u robnoj razmeni. Trgovinski sporazum između dve države bio je potpisan 4. avgusta 1930. godine u Bukureštu i bazirao se na principu najvećeg povlašćenja. Interes da se unapredi razmena doveo je 1932. godine do otvaranja Jugoslovenskog odbora za unapređivanje ekonomskih odnosa sa Rumunijom.

Loš period za jugoslovensko-rumunske trgovinske veze bio je 1932–1933. godina. Pad robne razmene je usledio kada je zbog krize Rumunija povećala uvozne carine na jugoslovenske artikle. Posle nekoliko uzaludnih intervencija na to povećanje odgovoreno je zabranom tranzita rumunske stoke preko teritorije Kraljevine Jugoslavije. Zabrana je naročito pogodila banatsku oblast koja je i najviše izvozila konje i goveda u Italiju.

Treba naglasiti da je Jugoslavija tokom međuratnog perioda konstantno imala pasivan trgovinski bilans sa Rumunijom. Statistički podaci za 1929. godinu pokazuju da je pasivni bilans iznosio 858 miliona dinara, odnosno da je Rumunija u jugoslovenskom uvozu učestvovala sa oko 1025 miliona, a u izvozu sa samo 168 miliona dinara.¹¹¹ Naponi da se u okviru Male Antante razvije privredna saradnja u malom obimu je pokrenula i trgovinske odnose dve države. Novi pomak usledio je 1935. Tada je potpisan ugovor o kliringu između Narodne banke Jugoslavije i Rumunije. Ubrzo je potpisan i sporazum o platnom bilansu koji je trebalo da rešeni finansijske probleme u robnoj razmeni. On je bio na snazi sve do 9. decembra 1939. godine kada je sa novim platnim bilansom Rumunija prestala da bude klirinška zemlja te je promet sa njom mogao da se vrši samo za devize. Na uspon razmene u 1935/1936. godini posebno su uticale dve okolnosti. Prva je bila odluka da Rumunija smanji uvoz iz onih zemalja sa kojima je imala pasivan platni bilans, što je pružilo priliku za jugoslovenski prodor, a drugi je bila uspostavljena direktna železnička linija Beograd–Temišvar, kada je pušten u rad Pančevački most novembra 1935. godine. U sličnim robnim listama 1936. godine pronađena su dva artikla koja su međusobno bila tražena. Na osnovu toga potpisan je i ugovor o isporuci 5.500 vagona godišnje petroleja iz Rumunije za jugoslovenski bakar. Ovaj sporazum nije dugo ostao na snazi iz razloga što jugoslovenska strana nije mogla da obezbedi dovoljne količine bakra za izvoz.¹¹²

Gradnja mosta na Dunavu bila je višedecenijska želja Beograda i Bukurešta. Prvi sporazum o izgradnji mosta između Srbije i Rumunije bio je zaključen 1913. godine, ali je izbijanje rata omelo izvršenje tog plana. Ponovni pregovori pokrenuti su i posle rata. Jugoslovensko-rumunski pregovori o ovom pitanju intenzivirali su se u periodu 1933–1936. godine. Sporna tačka bila je jedino odabir mesta. Konvencija koja je potpisana novembra meseca 1936. u Beogradu je predviđala izgradnju mosta između Kladova i Turn Severina. Ipak, veza na Dunavu će biti uspostavljena tek izgradnjom hidroelektrane „Đerdap“.

Dalji napori u cilju povećanja robne razmene vidljivi su kroz potpisivanje trgovinskog sporazuma iz 1937. koji je delimično uklonio teškoće u jugoslovenskom izvozu u Rumuniju, osnivanje Jugoslovensko-rumunske trgovinske komore jula 1939. i Rumunsko-jugoslovenske marta 1940. Rat

¹¹⁰ Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984, 123–125.

¹¹¹ *Statistički godišnjak 1931*, Beograd 1932, 303.

¹¹² Milan Vanku, *Srpsko-jugoslovensko rumunski odnosi kroz vekove*, 189–190.

u Evropi, ultimatumima poslali Rumuniji za reviziju granica od strane Mađarske, Bugarske i SSSR-a stvarali su dodatne probleme jugoslovensko-rumunskoj privrednoj saradnji. Ipak sredinom decembra 1940. godine zaključen je novi trgovinski sporazum sa Jugoslavijom koji je obezbedio bar na neko vreme razmenu najpotrebnijih artikala. Dobra politička saradnja uticala je na to da Rumunija ne obustavi isporuku preko potrebnih naftnih derivata Jugoslaviji i njenoj vojsci sve do puča od 27. marta 1941. godine. Napadom Nemačke 6. aprila prestala je bilo kakva mogućnost za dalju samostalnu privrednu saradnju dve države.

Pored privredne, Jugoslavija i Rumunija su tokom međuratnog perioda razvijale i druge vidove saradnje. Osim drumskog i železničkog saobraćaja bio je uspostavljen i poštanski i vazdušni saobraćaj. Dve države su uvođenjem olakšica za promet putnika i smanjivanjem taksi stimulisale razvoj turizma. Jugoslavija i Rumunija su imale uređen malogranični promet i regulisano pitanje dvovlasnika. Za bolju komunikaciju Beograda i Bukurešta naročito je bilo zaslužno uspostavljanje direktne telefonske linije 1924. godine.

Najvažniji međudržavni ugovor koji je potpisan od strane dve države bio je Konvencija o uređenju manjinskih osnovnih škola u Banatu 1933. godine.¹¹³ Zbog njene važnosti često se u historiografiji međuratna jugoslovensko-rumunska saradnja delila na period pre i posle Konvencije. Ona je na bazi reciprociteta uredila manjinsko školstvo, poboljšala školovanje nastavnog kadra otvaranjem učiteljskih škola u Vršcu i Temišvaru i regulisala pitanje slanja jugoslovenskih, odnosno rumunskih nastavnika na rad u manjinskim školama Banata. Značajan trenutak bilo je osnivanje Katedre za srpski jezik i književnost na Fakultetu za književnost u Bukureštu.

Kulturna saradnja je bila nastavak viševekovnog preplitanja srpskog i rumunskog umetničkog i književnog stvaralaštva. Širenje kulture i tradicije dva naroda nije išlo samo preko prevođenja dela najznačajnijih pisaca i izdavanja zbirki, rečnika i naučnih zbornika i monografija, već i kroz organizovanje brojnih predavanja, akademija, simpozijuma, koncerata gostovanja istaknutih umetnika i kulturno-umetničkih društava. Imena jugoslovenskih pisaca poput Jovana Dučića, Ive Andrića i Milana Rakića, ali i umetnika poput Ivana Meštrovića, bila su dobro poznata kulturnim krugovima u Bukureštu i drugim većim gradovima. Na jačanju kulturnih veza naročito su bili aktivni Isidora Sekulić, Kosta St. Pavlović, Tihomir Đorđević, Nikolae Jorga,¹¹⁴ Jon Barbulesku i drugi. Koordinisanje manifestacijama, gostovanjima i svim drugim kulturnim događajima bilo je olakšano 1936. godine osnivanjem Jugoslovensko-rumunskog udruženja u Beogradu, a početkom 1937. i

¹¹³ Rešavanje školskog pitanja u Banatu bilo je postavljeno pred dve vlade mirom u Sen-Žermenu 10. septembra 1919. Potpisivanjem jugoslovensko-rumunske Konvencije o odbranbenom savezu 7. juna 1921. Nikola Pašić i Take Jonesku su se založili da se pitanje manjinskih škola što pre reši. Međutim, prvi dokument kojim je pitanje pravno rešeno bio je Temišvarski protokol iz 1923, koji je predviđao osnivanje manjinskih škola u mestima sa najmanje 30 manjinskih đaka. Rumunski zakon o osnovnim školama donet 1925. godine predviđao je funkcionisanje manjinskih ali veroispovednih škola, dok je Rešenje Ministarstva prosvete Kraljevine SHS predviđalo nastavu na manjinskom jeziku samo do 4. razreda. Bledski sporazum potpisan 17. avgusta 1927. godine nije predviđao funkcionisanje privatnih škola, ali je kvotu za otvaranje manjinske škole spustio na 20 đaka. Nedostaci ovih sporazuma i zakona, ali i u velikoj meri nesprovođenje preuzetih obaveza od strane vlasti stvorilo je dozu nezadovoljstva manjinaca, ali i državnih predstavnika. Konačno, Konvencija od 10. marta 1933. potpisana od strane Božidara Jevtića i Aleksandru Iakovakija opunomoćenog ministra Rumunije bila je zadovoljavajuća za obe strane (Više u: Бранислав Глигоријевић, „Конвенција о уређењу мањинских основних школа у Банату, *Зборник за историју Матице Српске*, 7 (1973), 79–103).

¹¹⁴ Nikolae Jorga, jedan od najvećih rumunskih istoričara i političara, imao je prijateljska osećanja prema Srbima. On je po izbijanju Prvog svetskog rata držao predavanja o Srbiji kao vid podrške, povezanost Rumuna i Srba često su pominjane u njegovim radovima, a sam je dva puta boravio u Srbiji. Jorga je bio jedan od četvorice značajnijih putopisaca koji su ostavili beleške o svom putovanju po Srbiji – međuratnoj Jugoslaviji. Ostali su bili Nikolae Balčesku, Ilie Gergel i Teodor Filipescu (Putpopise možete pronaći u knjizi: Mirča Maran, *Rumunski putnici u Srbiji*, Pančevo–Vršac 2017).

Rumunsko-jugoslovenskog udruženja u Bukureštu. Cilj ovih udruženja i mnogih drugih kulturnih društava bilo je propagiranje prijateljstva, jačanje kulturnih veza i dobrosusedskih odnosa.¹¹⁵

Drugi svetski rat

Strah od komunističke opasnosti je u Rumuniji uzeo maha naročito posle gubitka Besarabije 1940. godine. Taj momenat i pristupanje silama Osovine su, kao temu razgovora sa jugoslovenskim ambasadorom, nametali komunističku opasnost i u Jugoslaviji. Polako se kod Rumuna, ali i Poljaka i Nemaca nametalo mišljenje da je Jugoslavija razrivena komunističkom propagandom i da su njene veze sa Sovjetskim Savezom vrlo tesne na svim poljima, iako je Beograd uspostavio diplomatske odnose sa Moskvom tek 6. aprila 1941. Tih meseci nesumnjiv je bio utisak da su Nemačka, Italija, Poljska, pa i Rumunija, na Jugoslaviju gledale kao na predstražu Moskve. Manojlesku je u razgovoru sa ambasadorom Avakumovićem preneo Musolinijev stav da je skoro sva omladina u Jugoslaviji bila potpuno komunizirana, a da se „jedna zemlja ceni po njenoj omladini“.¹¹⁶ Strah od komunizma Rumuni su povezali sa animozitetom koji su već gajili prema ruskom narodu, tako da je oduzimanje Besarabije samo pojačalo njihov pogled na Istok. S druge strane, gubitak Transilvanije i Dobrudže ranijim Bečkim diktatom doživeli su kao težak, ali neophodan ustupak zarad opstanka kakve takve države. Antonesku je smatrao da će bezuslovno potčinjavanje Trećem Rajhu po završetku rata dovesti do vraćanja oduzetih teritorija, a da će Rumunija svojom rasističkom politikom obezbediti stvaranje homogene države.

Nemačke trupe koje su se od jeseni 1940. godine nalazile u Rumuniji su do juna 1941. meseca uspele da modernizuju rumunsku armiju, a Nemačka je na osnovu sporazuma o isporuci nafte po povoljnijim uslovima i naoružala Rumune najmodernijim oružjem.¹¹⁷ U vreme objavljivanja rata Sovjetskom Savezu Rumunija na raspolaganje Hitleru stavila 35 moderno opremljenih divizija. Ipak, pre rumunskog angažovanja na Istočnom frontu, treba se osvrnuti i na početak rata u Jugoslaviji.

Devet nemačkih divizija sa oko 180.000 vojnika koje su se nalazile u Rumuniji su krajem 1940. i 1941. izazivale ozbiljnu zabrinutost Beograda. Ambasador Avakumović je u to doba više puta razgovarao sa generalom Antoneskuom želeći da sazna pravi razlog boravka. Osim ponavljanja da je razlozi obuka vojske, zaštita njegovog režima i odbrana od Sovjetskog Saveza, druge informacija ambasador nije mogao da izvuče. Delom ovu i jesu bili razlozi, ali je broj vojnika vodio ka zaključku da će oni biti upotrebljeni van zemlje. Animositet koji je postojao između Antoneskoa i vođe legionara Horiju Sime dostigao je vrhunac januara 1941. sa pobunom legionara i pogromom bukureštanskih Jevreja između 21–23. januara. Kao krucijalna pokazala se Antoneskuova poseta Berlinu od 17. januara gde je dobio prećutnu saglasnost za obračun sa neposlušnim legionarima. Tokom čitavog perioda sukoba nemačka vojska je mirno posmatrala da bi na kraju maršom kroz Bukurešt i pozdravljanjem Antoneskua pokazala da je na njegovoj strani.¹¹⁸

¹¹⁵ O odnosima dve države u međuratnom periodu više u: Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984.

¹¹⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije – 138, 4–340, Telegram Ambasade u Bukureštu od 9. avgusta 1940. godine, 1–2.

¹¹⁷ Oktobra 1940. godine bilo je ukupno oko 12.000 nemačkih vojnika u Rumuniji, međutim do sredine 1941. broj nemačkih vojnika koji su se pod oružjem šetali bio je dostigao pola miliona.

¹¹⁸ Glavni razlog sukoba bilo je neslaganje oko jevrejskog pitanja. Antonesku je želeo zakonima, pritiscima, iseljavanjem i eksproprijacijom imovine da Rumuniju oslobodi Jevreja, kojih je inače do 1940. godine bilo oko 800.000, da bi se samo tokom 1941. njihov broj smanjio na 350.000 ljudi. Legionari su imali drugačiju politiku. Terorom i pljačkom su želeli da

Opkoljena, vojno nadjačana, Jugoslavija je odlučila da se mimo raspoloženja naroda povinuje i pristupi Osovini kako bi se sačuvala uništenja. Međutim, raznovrsne antifašističke snage su noć pre potpisivanja Sporazuma o pristupanju Trojnom paktu 25. marta, započele demonstracije, koje su već sutradan dobile masovan karakter. Generali i oficiri predvođeni Dušanom Simovićem koji su bili naklonjeni Antanti su u tome videli priliku da preuzmu vlast te su u noći između 26. i 27. marta izveli državni udar. Puč od 27. marta u Jugoslaviji, postavljanje maloletnog kralja Petra II na tron i vlade generala Dušana Simovića, kojim je jugoslovenski narod neposredno izneo svoje mišljenje o savezu sa Nemačkom je u Rumuniji doživljen na dva načina. Rumunska kraljevska porodica i narod, kao i štampa sa oduševljenjem su pozdravili događaj i lepo govorili i pisali o mladom kralju Petru,¹¹⁹ s druge strane Antonesku i njegova vlada smatrali su da je to nepromišljen postupak koji će zasigurno dovesti do nemačkog napada na Jugoslaviju. Svoju bojazan izneo je i jugoslovenskom poslaniku Avakumoviću koji je sa sadržajem razgovora sa rumunskim generalom upoznao vladu u Beogradu.¹²⁰ Ambasada u Bukureštu je u nekoliko navrata slala telegrame Beogradu o mogućem napadu preko Sipskog kanala, ali je vlada, smatrajući da to neće biti slučaj, svoje poglede usmerila ka drugim granicama. Ubeđeni da napad neće početi sa rumunske teritorije jugoslovenski vrh je jugoslovensko-rumunsku granicu ostavio sa simboličnim brojem vojnika početkom aprila.¹²¹ Prema pisanju Petre Kurlea situacija na granici je sve do 27. marta bila nešto drugačija. On u knjizi *Rumuni u Srbiji* (1940–1944) prenosi izveštaj Specijalne obavешtajne službe Rumunije iz kojeg zaključuje da je Kraljevina Jugoslavija od leta 1940. godine intenzivno radila na fortifikaciji jugoslovensko-rumunske granice i povećanju broja trupa. Zbog povećanog broja incidenata na granici i ubacivanja agenata u Rumuniju smatra da cilj takvih jugoslovenskih postupaka nije imao samo defanzivni karakter.¹²² Bukurešt je nakon puča zahladnio odnose sa Beogradom, što se videlo u odluci zabrane izvoza nafte, ali i jasnog stavljanja do znanja ministra spoljnjih poslova Aleksandru Krecijanua 5. aprila da će sabotazu u sektoru Đerdapa rumunska Vlada razumeti kao akt uperen protiv nje. Pored toga banatskim folksdojčerima koji su se želeli da izbegnu mobilizaciju Rumunija je pružala utočište, a onima koji

za sebe, ne državu, pridobiju svu materijalnu korist. Zbog ukidanja nekih privilegija, smenjivanja sa važnih položaja legionara, Horiju Sima je naredio kampanju protiv Antunesku, za koga su govorili da je blizak Jevrejima i masonima. Uporedo s tom kampanjom, Gvozdena garda je sprovodila intenzivno širenje antisemitizma u narodu. Istog dana 21. januara kada su legionari zauzeli neke državne ustanove i blokirali rad Vlade, započet je i obračun sa Jevrejima. U tri dana koliko je pogrom trajao život je izgubilo oko 130 rumunskih Jevreja koji su živeli u blokovima Drobești i Vakarești, više hiljada je zlostavljano, a preko 1.000 objekata je uništeno, među kojima su bile i sinagoge. Prema kasnijim izveštajima legionari su oteti plen, koji nije obuhvatao novac i nakit odvezli u preko 200 kamiona. Kraj teroru došao je 23. januara kada su sa teškim naoružanjem i tenkovima vojnici Antoneskua brzo ugušili pobunu. U obračunima je stradalo oko 30 vojnika i minimum 200 legionara. Nemačka je Horiju Simi i drugim važnim rukovodiocima Garde pružila utočište, dok je vojni sud na kazne zatvora osudio oko 9000 pripadnika nekadanje Legije Arhangela Mihaila. Ipak, u saopštenju za javnost pogrom nije spominjan, što je bio očit dokaz da je Antonesku planirao da nastavi sa intenzivnom antisemitskom politikom. Treba napomenuti da rumunski antisemitizam ima duboke korene. Prva ograničenja javila su se još u Ustavu iz 1866. godine. Od tada pa sve do devedesetih godina broj se konstantno smanjivao. Koliko je Holokaust uticao na rumunsku populaciju ovog naroda, gotovo isto toliko je i komunistički režim. Na kraju je 90-ih godina u Rumuniji ostalo ispod 20.000 Jevreja (Carmen Țăgșorean, „Testimony over Time, The Fascist Rebellion in Bucharest in Words and Pictures (January 21–23, 1941)“, *Philobiblon*, vol. XX, no. 1(2015), 45–66; Jan Бриза, *Румунија: голгота и спасење*, Нови Сад 1990, 126).

¹¹⁹ Juliju Maniju je u znak podrške Jugoslaviji organizovao protest u Bukureštu, česte su bile poruke poput „Živela Jugoslavija“. Među Rumunima je vladalo mišljenje da će Jugoslaveni, pre svega Srbi prema iskustvu iz I svetskog rata pružiti veliki otpor Trećem rajhu (Sorin Oane, Cum s-a stricat prietenia dintre Romania si Iugoslavia <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cum-s-a-stricat-prietenia-dintre-romania-si-iugoslavia>, pristupljeno 20.04.2022).

¹²⁰ AJ, Emigrantska vlada KJ, 103–60, Izveštaj ambasadora Avakumovića od 29. 5. 1941, 1–2.

¹²¹ Više u: Radmila Radić, „Sećanje Koste St. Pavlovića“, *Tokovi istorije*, 1–2 (2009), 249–304.

¹²² Petre Țurlea, *Români din Serbia 1940–1944*, Bucuresti 2012, 49–50.

su ostali slala naoružanje. Pretenzije na Banat su ponovo postale aktuelna tema, samo ovoga puta bile su zainteresovane Mađarska i Rumunija.¹²³

Aprilski rat započeo je nemačkim napadom na Sip u noći između 5. i 6. aprila. Imajući u vidu važnost Dunava kao najboljeg transportnog puta britanski i nemački obaveštajci su se i pre početka II svetskog rata borili za dominaciju nad njegovom najslabijom tačkom – Đerdapskom klisurom. Sami Britanci su smatrali da u slučaju napada treba blokirati tok Dunava. Kako bi se takva ideja ostvarila u času nužde oni su sa jugoslovenskim vlastima razvijali dva plana. Prvi je bio obrušavanje litice u reku, a drugi potapanje šlepova sa cementom u Sipskom kanalu. Međutim, iznenadni napad i slaba vojno prisustvo jugoslovenskoj vojsci i britanskim specijalcima nije pružilo dovoljno vremena da sprovede nijedan od pomenuta dva plana.¹²⁴

Iako se rumunski vojnici nisu uključili u rat, sa njihove teritorije je bio sproveden napad, a aerodromi su korišćeni kao baza za vazdušne napade i bombardovanje. Prema nekim izvorima Rajh je uticao na Antoneskua da uzme učešće u ratu i sprovede civilnu upravu u Banatu, ali je to odbio da uradi. On je specijalnom nemačkom emisaru za ekonomska pitanja, Nojbaheru, koji je 5. aprila došao da izvesti rumunskog vođu o planovima za napad na Jugoslaviju, saopštio da Rumunija nema teritorijalnih pretenzija, ali da će u slučaju da Mađarska uđe u srpski Banat poslati takođe vojsku. Opasnost od sukoba dva značajna saveznika primorali su Hitlera da u poslednjem trenutku otkaže planiranu mađarsku okupaciju Banata.¹²⁵

Antijugoslovenski stav je krajem aprila često bio iznošen u rumunskim novinama, koje su bile pod uticajem Nemačke. One su pisale o lošem položaju rumunske manjine u Jugoslaviji, o dolasku delegacije iz istočne Srbije i Banata 14. aprila kod Mihaja Antoneskua, koja je zahtevala prisajedinjenje teritorija do Velike Morave i Tise Rumuniji. Sve to, a naročito činjenica da je Jugoslavija rasparčana, dovelo je do Memoranduma od 23. aprila kojim je Rumunija po prvi put postavila zahtev za Banatom i istočnom Srbijom, osvrćući se na lojalnost Nemačkoj, činjenicu da su ostale saveznice dobile velike teritorijalne nagrade i to što je na Konferenciji mira 1919. već bilo razmatrano pitanje pripadnosti celog Banata Rumuniji.¹²⁶ Kako do rešenja koje bi bilo zadovoljavajuće za Budimpeštu i Bukurešt, Berlin nije došao, odlučeno je da Nemačka sama upravlja ovim oblastima Srbije.

Antonesku je još nekoliko puta pokušao da dobije određene teritorijalne ustupke, ali to nije uticalo na raspoloženje naroda koji je imao prosrpska osećanja.¹²⁷ Prema zabeleškama Koste Pavlovića rumunski narod je pokazivao velike simpatije prema Jugoslaviji. Vojnici i civili koji su na putu do logora prolazili kroz rumunsku teritoriju bili su pozdravljani od strane naroda, a često im je uprkos

¹²³ Владимир Љ. Цветковић, „Југословенско/српско-румунски односи током 1941. године, у: *Други светски рат, 75 година касније*, том 1, ур. Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Дмитар Тасић, Београд 2021, 113–142.

¹²⁴ Марко Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1958): идеје и пракса*, докторска дисертација, Београд 2021, 148; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzorci i posledice poraza*, II, Beograd 1982, 278–279.

¹²⁵ Rebecca Ann Haynes, „A New Greater Romania? Romanian Claims to the Serbian Banat in 1941”, *Central Europe*, Vol. 3, No. 2 (2005), 99–120.

¹²⁶ Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D (1937–1945), Volume XII – The war years, February 1 – June 22, 1941 (DGFP, D, vol. 12), no. 387, Memorandum by an Official of the Foreign Ministry – Summarizes a memorandum from the Rumanian Government making claim to share in the partition of Yugoslav territory, and encloses comments by Minister Killinger, Berlin, April 23 1941, 616–618.

¹²⁷ DGFP, D, vol. 12, no. 614, Memorandum by an Official of the Foreign Minister's Secretariat, Record of a conversation on June 11 between Hitler and Antonescu in which Antonescu mentioned Rumania's claims and Hitler explained his problem with Soviet Russia who aimed to prolong the war. Rumania would be compensated after the war. Antonescu proposed to take part in the conflict from the start. Hitler explained his plan for the chain of command over allied forces in Rumania, Berlin Jun 13 1941, 996–1006.

strogim zabrana doturana hrana i voda. Jugoslovenski bombarderi koji su kao odgovor na poletanje aviona iz Rumunije prešli granicu i bombardovali Oršavu, Temišvar i Arad, a koji se iz te misije nisu vratili, bili su od strane rumunskog stanovništva i vojske sahranjeni uz sve počasti. Prisustvo sveštenika, ispaljivanje plotuna i vojna muzika nisu kod Nemaca bili dobro primljeni. Tako je komandant konjičkog puka „Kraljice Marije“ bio smenjen sa funkcije i penzionisan.¹²⁸ Na bombardovanje naseljenih mesta i komunikacija Antoneskuov režim je odgovorio protesnom notom u kojoj je izneto da je bombardovanjem ugrožena „rumunska neutralnost“. Stav o držanju po strani, iako je sa njene teritorije izvršen napad i davana logistička podrška, a 9. aprila iz pravca Temišvara nemačke kopnene jedinice ušle na teritoriju Jugoslavije, rumunska Vlada je branila činjenicom da se njena vojska nije učestvovala u napadu. Na kraju, obe strane su bile zadovoljne svojim potezima, koji pak nisu uzeti kao povod za objavu rata.¹²⁹

Posle kapitulacije Jugoslavije 17. aprila ratni zarobljenici su upućivani u logor Šag i druge logore preko rumunske teritorije. Tako se krajem aprila u Temišvaru našlo oko 10.000 zarobljenih jugoslovenskih oficira i vojnika. Na poziv Temišvarske, eparhije koji je bio objavljen u *Temišvarskom vesniku*, odazvao se veliki broj Srba koji su sakupili u kratkom roku velike količine, hrane, medikamentata, odeće i obuće. U ovoj akciji uključilo se i dosta Rumuna. Uprkos zabranama, kažnjavanjima i oštrim protestima, pomoć je krišom dostavljana zarobljenicima. Dosta stanovnika iz zapadnog Banata je tokom Aprilskog rata prešlo u Rumuniju. Prema rumunskim podacima samo tokom jedne noći između 8. i 9. aprila na teritoriji županije Timiš spas je pronašlo 517 muškaraca, 305 žena i 255 dece. Na sednici vlade Rumunije od 15. aprila razmatrali su se predlozi na koje sve načine je moguće iskoristi rat koji se vodio prema susedu. Na predloge poput teritorijalnih zahteva, razmatranja položaja jugoslovenske manjine u Rumuniji ili uvođenja restrikcija eparhiji SPC u Temišvaru, rumunski vrh je prilično razmišljao. Stenogram Ministarskog saveta zabeležio je Antoneskuov odgovor da nije dobro udarati nekog koga već napadnut od strane drugog. „Sada kada je Jugoslavija napadnuta, nemojmo ići s nožem iza leđa već ostavimo ovo pitanje za kasnije.“¹³⁰ Istog dana činilo se da je rumunsko-mađarski sukob oko Banata bio neizbežan nakon prelaska Tise od strane mađarske vojske. Sa davno izdatim naređenjem da reaguje u slučaju takvog čina u zapadnom Banatu je spremno čekao rumunski 6. korpus. Ipak sukob je izbegnut jer se nakon Antoneskuove intervencije kod nemačkog ambasadora Manfreda fon Kilingera Mađarska povukla.¹³¹

Odsečena od Ministarstva spoljnih poslova Ambasada je pokušavala da održava kontakte sa rumunskim državnim strukturama i ostalim prozapadnim diplomatskim korom. Kasnije, Vlada u emigraciji je uspela da uspostavi veze i u telegramu iznese uslove pod kojima bi se prekinule diplomatske veze. Glavna stavka bila je priznanje Nezavisne države Hrvatske ili okupacija jugoslovenske teritorije. Kada je 6. maja Bukurešt priznao NDH, diplomatski odnosi više nisu bili mogući, te je ambasador Avakumović 9. maja uručio pismo pomoćniku ministra spoljnih poslova Krecijanuu, u kojem su navedeni razlozi prekida odnosa i zatražena dozvola za napuštanje Rumunije.¹³² Neposredno pre 14. maja i evakuacije oko 100 lica, što činovnika Ambasade, konzulata

¹²⁸ Više o odnosima Rumuna prema Jugoslaviji u: Kosta St. Pavlović, „Yugoslavia and Romania, 1941“, *Journal of Central European Affairs*, 21, 1964, 4, 451–472.

¹²⁹ Зоран Јањетовић, „Југословенски Банат 1941, године“, *Срби и рат у Југославију 1941. године*, ур. Драган Алексић, Београд 2014, 291–317.

¹³⁰ *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri: guvernarea Ion Antonescu*, vol. III (aprilie–iunie 1941) eds. Marcel Dumitru Ciuca, Maria Ignat, Aurelian Teodorescu, București 1999, 209.

¹³¹ Владимир Љ. Цветковић, „Југословенско/српско-румунски односи током 1941. године, у: *Други светски рат, 75 година касније*, 126.

¹³² Vlada u emigraciji je kod Stejt departmenta izdejstvovala da Sjedinjene Američke Države preuzmu zaštitu jugoslovenskih interesa u Rumuniji nakon prekida diplomatskih odnosa i napuštanja zemlje od strane diplomatskog

u Braili, nastavnika i agenata rečne plovidbe, ambasadora Avakumovića su primili Jon Antonesku i rumunski kralj Mihaj. Otvoreni razgovori, ljubazan ton i uvažavanje koje je na tim prijemima pokazano, te činjenica da po protokolu nije bilo propisano da kralj prima odlazećeg predstavnika neke zemlje su nešto po čemu se prekid diplomatskih odnosa sa Rumunijom razlikovao od prekida sa ostalim državama u to doba.¹³³

Rumunska vojska, modernizovana i naoružana bila je spremna za objavu rata SSSR-u. Antonesku je smatrao da ozbiljnijim angažovanjem u ovom ratu ne samo da može dobiti Besarabiju i severnu Bukovinu, već i povratiti severnu Transilvaniju. Veliki broj rumunskih divizija je učestvovao u vojnim akcijama oslobađanja Besarabije i Bukovine, zauzimanje Krima i daljeg napredovanja ka istoku. Do novembra 1942. i Staljingrada, skoro 400.000 rumunskih vojnika je bilo angažovano.¹³⁴ Osim pomenutih oblasti Rumuniji je dato da uspostavi civilnu vlast i nad Pridnjestrovijem, odnosno teritorijom omeđenom rekama Dnjestar i Bug. Rumunska armija je na Istočnom frontu, a naročito tokom bitke za Staljingrad pretrpela ogromne gubitke. Od novembra 1942. do marta 1943. godine izgubila je preko 181.000 ljudi (od tog broja 15.566 je ubijeno, 67.183 ranjeno, a nestalo 98.692 vojnika). Sa napredovanjem Crvene armije rumunska vojska se povlačila, tako da se od leta 1943. godine izvan granica Rumunije nalazilo između 40.000–100.000 vojnika.

Napredovanje Crvene armije je uticalo na Antoneskua da preispita mogućnosti prelaska na drugu stranu. Prema izveštaju Kraljevskog poslanstva iz Kaira, Mihaj Antonesku je krajem avgusta vodio razgovor sa švedskim otpravnikom poslova u Bukureštu. On je saopštio da je Rumunija silom ugurana u rat i da je pokušavala da se odupre težnjama Trećeg rajha, zatim da je pohod na SSSR preduzela delom i zbog odbrane od nadirućeg komunizma. Kao primer rumunske suzdržani naveo je činjenicu da Rumunija nije želela da se okoristi nesrećom Jugoslavije, za razliku od Mađarske i Bugarske. Od švedskog poslanika je zatražio da sadržaj razgovora prenese Londonu i da javi reakcije Saveznika. Velika Britanija je bila vrlo rezervisana na pokušaj Rumunije da se približi. Treba naglasiti i da su od jeseni 1943. godine Antoneskuova vlada, opozicija predvođena Manijuem, kao i svi značajniji predstavnici rumunskog naroda počeli složno da rade na spasavanju Rumunije od daljih stradanja kroz pokušaje da se priklone drugoj strani.¹³⁵ Drugi izveštaji govore da su Rumuni od sredine 1943. godine sve više smatrali da je rat izgubljen. Antonesku koji je do Staljingradske bitke imao veliku podršku vojske posle toga je izgubio gotovo sve svoje pristalice. Inteligencija ga je smatrala „grobarom Rumunije” i jedinim krivcem za nedaće koje su snašle zemlju. Kralja Mihaja nisu krivili, smatrali su ga maršalovim i nemačkim zatočenikom. Želja običnog naroda bila je da se rat završi što pre. Inteligencija je pak smatrala da će Rumuniju skupo koštati izlazak iz rata, da će morati da plate Rusima i Saveznicima, ali i Nemcima zbog činjenice da će se među poslednjim okrenuti od njih. Kako je Crvena armija sve više napredovala u narodu se moglo čuti da će u najboljem slučaju država biti svedena na teritoriju Vlaške.¹³⁶

Početak marta 1944. godine rat se vodio blizu rumunske granice, gde je formiran front. Mesec dana pre toga jedna delegacija rumunskih političara je u Kairu započela tajne pregovore o uslovima pod kojim bi Rumunija mogla da se pridruži Antanti, međutim ti pregovori su ostali bez uspeha. Crvena

osoblja. Od jugoslovenskih diplomata ostao je samo savetnik Dragutin Kulmer koji iz zdravstvenih razloga nije mogao da putuje.

¹³³ Ratomir Milikić, „Povlačenje jugoslovenskog diplomatskog osoblja iz Kraljevine Rumunije 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 1 (2022), 73–88.

¹³⁴ *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996, 486.

¹³⁵ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London –341, f. 30, dos. 103, Izveštaj iz Kaira o stanju u Rumuniji, 10. 9. 1943, 1–2.

¹³⁶ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London –341, f. 30, dos. 103, Izveštaj iz Londona od 28. oktobra 1943, 1–3.

armija je aprila meseca stupila na rumunsku teritoriju, a probijanje fronta započeto je 20. avgusta tzv. Jaši-kišinjevskom operacijom. Pošto Antonesku nije želeo da zatraži primirje, kralj je grupicom vernih ljudi sproveo državni udar i uhapsio maršala 23. avgusta 1944. godine. Do tada Rumunija je u borbama na Istočnom frontu izgubila 624.540 vojnika (71.585 mrtvih, 243.622 ranjenih i 309.330 nestalih). Zbog čestih bombardovanja započelih 1943. godine, pa i nemačkih posle 23. avgusta 1944. zemlja je pretrpela i značajne materijalne i civilne žrtve.¹³⁷

Rumunska antisemitska politika odnela je između 280.000–380.000 Jevreja i značajan broj Roma. Objava rata Nemačkoj, proterivanje nemačkih trupa i ratovanje na strani Crvene armije tokom osam meseci u Mađarskoj, Austriji, Slovačkoj i Češkoj izbacilo je iz stroja još oko 170.000 rumunskih vojnika od čega 21.035 mrtvih, a ostalo ranjenih i nestalih.¹³⁸

Začeci komunizma i uloga članova partije u ustanku od 23. avgusta

Socijaldemokratska partija Rumunije bila je krajem XIX i početkom XX veka vrlo uticajna politička organizacija. Njena poslednja značajnija akcija bila je organizacija u sadejstvu sa Bugarima, Konferencije balkanskih naroda u Bukureštu tokom I svetskog rata. Za razliku od nje Komunistička partija koja je osnovana 1921. nije bila toliko popularna. Slaba aktivnost radničke klase, veliki procenat seoskog stanovništva i jaka buržoazija nisu dopuštali da KPR ojača i da se razvije. Kao agrarna zemlja ona je imala izrazito apolitično obično stanovništvo. Proleterijat ponikao iz feudalno-seljačke sredine nije mogao biti na nivou onog koji je potreban za razvijanje jake socijalističke svesti. Ustanci i štrajkovi kojih je u Rumuniji bilo više su imali karakter stihijskih pobuna nego organizovanih revolucionarnih pokreta sa jasnim ciljem. Na primer politička svest u seljačkom ustanku iz 1907, radničkim štrajkovima iz 1919. i 1923, kao i velikog štrajka železničara i naftaša iz 1933. godine bila je jedva primetna. Pravo glasa u Rumuniji je postalo opšte tek 1923. godine, a agrarna reforma koja je imala, pored ostalog i odraz na glasačko pravo konačno je izvršena 1944. godine. Iako je postojalo određeno interesovanje Rumuna za radnički i komunistički pokret, pokazalo se da je iz takve sredine gotovo nemoguće dobiti dobre partijske kadrove koji će imati istaknutu političku karijeru. Kao dokaz toga treba navesti činjenicu da su poziciju generalnog sekretara između 1920. i 1940. godine uglavnom držali stranci Bugari, Mađari i Ukrajinci ili pripadnici manjina.

Iako slaba i neučvršćena, partija je akcijama tokom štrajkova 1921. i 1923. godine i atentatima izazvala zabrinutost rumunskih vlasti te je naredne godine bila zabranjena. Pogon komunista i ilegalnost uticao je da partija još više oslabi. Neki od rumunskih zloglasnih zatvora gde su zatvarani članovi partije bili su u Karansebešu, Ploeštiju, Žilavi, Vakareštiju i Trgu Žiju. Među njima najpoznatiji je bio zatvor Doftana. Treba istaći da u Rumuniji sve do kraja XIX veka nije bilo posebno izgrađenih zatvora. Kažnjenci su najčešće bili smešteni u solane odakle nisu izlazili sve do odsluženja kazne. Zatvor Doftana je bio jedan od prvih koji je izgrađen sa konkretnom namenom. Njegova izgradnja je trajala od 1894. do 1895. godine, a za mesto je izabrano selo Telega koje se nalazi blizu Kimpine, jednog od najstarijih nalazišta nafte u Rumuniji. Pravljen prema belgijskom projektu, imao je kapacitet od skoro 400 ćelija od kojih je čak 280 bilo mračnih. Otuda je nastalo i uverenje da je to najzloglašeniji zatvor. Prva namena mu je bila smeštaj osuđenih seljaka iz pobune 1907. godine, a posle Oktobarske revolucije u njemu su se nalazili isključivo politički osuđenici.

¹³⁷ Više u: Dinu Giurescu, *Romania in the Second World War: 1939–1945*, New York 2000.

¹³⁸ Vladimir Solonari, „Romania in the Second World War“, *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, ed. John R. Lampe and Ulf Brunnbauer, London 2021, 373–382.

Mnogi istaknuti komunisti su proveli značajan deo života zatočeni upravo u ovom zatvoru. Posle 1933. godine tamo su tamnovali Dež, Kivu Stojka, Apostol, Aleksandru Dragiči, Aleksandru Mađoroš, Emil Bodnaraš i Nikolae Čaušesku. Zatvor je pretrpeo velika oštećenja u zemljotresu 1940. godine. Rumunsko rukovodstvo ga je 1949. godine obnovilo i preuredilo u partijski muzej.¹³⁹

Za razliku od zatvora u kojima su kazne izdržavali jugoslovenski komunisti, u rumunskim zatvorima je zbog strogog sistema bio onemogućen svaki vid političkog rada ili obrazovanja. Svako zadržavanje i pokušaj razgovora između zatvorenika bio je surovo kažnjavao. Jedino mesto gde su mogli da se sastanu bila je mala zatvorska kapela. Osim Deža koji je zatvoren sa 30 godina, ostali komunisti su bili starosti između 16 i 24 godine. Njihova mladost značila je da pre zatvora nisu mogli da steknu neka veća znanja o ideologiji niti da razviju neke propagandne veštine. Nijedan od pomenutih zatvorenika nije naučio u zatvoru, ili kasnije neki strani jezik. Većina njih, osim Bodnaraša, nije imalo neko više obrazovanje. Grupa komunista okupljena oko Georgiju Deža provela je vreme od štrajka iz 1933. pa do oslobođenja po rumunskim zatvorima. Drugi deo članova bio je na slobodi, ali izvan zemlje. Jedni su učestvovali u španskom građanskom ratu, drugi u ratu u francuskom Makiju, a treći su se nalazili u Sovjetskom Savezu.¹⁴⁰

Partija sa tako razbijenim članstvom je u puču od 23. avgusta mogla imati samo krajnje sporednu ulogu. U tom periodu ona je delovala kroz Nacionaldemokratski front osnovan od strane starih političara Manijua i Bratianua. Dakle, njenih samostalnih akcija nije bilo. Komunistička partija zbog svoje slabosti nije mogla brzo i lako da preuzme vlast u državi i pored ogromne podrške iz Moskve i Crvene armije na terenu. Ona je u leto 1944. brojala svega 800 članova. Rukovodioci partije zajedno sa Dežom su rat proveli u zatvoru tako da nisu mogli da utiču na razvoj događaja. Sam Dež je uspeo da pobjegne iz zatočeništva svega desetak dana pre avgustovskog prevrata, tako da o nekom ozbiljnijem uključivanju u organizaciju i izvršenje prevrata ne treba govoriti.¹⁴¹

Komunistička partija Rumunije je počela da se oporavlja i organizuje tek od februara 1945. godine. Vlada koja je stvorena 23. avgusta od građanskih partija na čelu sa kraljevim ađutantom Sanateskuom imala je za cilj da spasi Rumuniju od uništenja i plaćanja velike kontribucije. U tom pravcu prihvatile su da rumunske divizije učestvuju u daljem napredovanju ka Mađarskoj i Čehoslovačkoj.¹⁴²

¹³⁹ Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducecere în istoria comunismului românesc*, Bucharest 2005, 47–48.

¹⁴⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Savremena uloga partije u organizovanju ekonomskog i društvenog života u RNR, pov. br.438737, 1–2.

¹⁴¹ Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003, 105–106.

¹⁴² Rumunska komunistička istoriografija je isticala podatke da se se na kraju Drugog svetskog rata oni značajno angažovali protiv Trećeg rajha. U borbama protiv Nemačke učestvovalo je 528.000 rumunskih vojnika i da je Rumunska armija zarobila oko 118.000 Nemaca, a šteta koju je pretrpela bila je procenjena na oko milijardu dolara po kursu iz 1938. godine. Značajan doprinos Rumunska armija je uistinu imala prilikom oslobađanja Mađarske i Čehoslovačke, posebno teške su bile borbe prilikom oslobađanja Budimpešte. Prilikom opsade Bukurešta rumunska vojska je pretrpela gubitke od 11.000 ljudi, a prilikom napredovanja ka Pragu 70.000 vojnika je bilo ubijeno ili ranjeno. Uoči proslave dvadesetogodišnjice Dana pobeđe, dakle maja 1965. godine, rumunski rukovodioci su u govorima naročito insistirali na podacima koje je iznosio Radio London da je po vojnoj efektivnosti Rumunija bila na četvrtom mestu u borbi protiv Hitlera. Kao i izjavu engleskog laburističkog poslanika Tomasa u Parlamentu koji je predložio da se Rumuniji prizna „pravo suratnika“ (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 11. 05. 1965, pov. br. 417091, 1–2).

Na međunarodnom planu položaj Rumunije je od 12. septembra 1944. bio regulisan Konvencijom o primirju potpisanom u Moskvi. Ona je bila na snazi sve do zaključivanja Mirovnog ugovora 10. februara 1947. Glavni cilj Konvencije bio je da obaveže Rumuniju na nadoknadu štete u visini od 300 miliona dolara, koju je rumunska armija nanela SSSR-u za vreme rata, i da pohapsi i kazni sve ratne zločince i podstrekače protiv savezničkih država, izvrši defašizaciju zemlje i zabrani sve organizacije čiji je rad uperen protiv UN i SSSR-a. Zauzvrat, saveznice su poništile Bečki dekret od 30. avgusta 1940. godine čime je Rumuniji vraćena Transilvanija. Dok je neke odredbe konvencije izvršavala, onu o hapšenju i kažnjavanju ratnih zločinaca vlada Sanateskua je odlagala uvođenjem Ustava iz 1923. godine koji je zabranjivao stvaranje specijalnih sudova za kažnjavanje određenih grupa i ličnosti. Takođe, taj Ustav nije dozvoljavao izricanje smrtne kazne i konfiskaciju imovine, iako je Dekretom od 11. oktobra 1940, bilo moguće krivično gonjenje ratnih zločinaca.¹⁴³

Raznolikost sastava vlade uticao je da rešenje mnogih pitanja ne bude lako i jednostavno. Mnoga pitanja, poput ispunjenja odredbi iz Konvencije o primirju potpisanoj u Bukureštu 12. septembra 1944, mobilizaciji nacionalnih izvora za vođenje rata protiv Nemačke, demokratizacija i agrarna reforma su sporo rešavana. Na lokalnom nivou na vlasti je ostala skoro celokupna pređašnja administracija, tako da do reperkusija po organe vlasti iz vremena Antoneskua skoro da nije ni bilo. Vlada na čelu sa Radeskuom se usprotivila hapšenju i suđenju prestupnika i ratnih zločinaca i otežavala mobilizaciju ljudstva i sredstava na pomoć frontu. Nova vlada na čijem čelu je postavljen Petru Groza, marta meseca 1945. je bila osnov za donošenje mere koje su Rumuniju trebale da oblikuju postepeno po sovjetskom modelu. Međutim, da je sporost u sprovođenju odluka i promena bila osnovna karakteristika, pokazalo se da je i u vreme njegove vlade Rumunija pozivala na krivičnu odgovornost dezertere i one koji su odbijali da vode rat protiv SSSR-a i daju podršku Antoneskuovoj diktaturi. Tako je sredinom 1945. godine na jugoslovensko-rumunskoj granici po povratku iz Jugoslavije pohapšeno oko hiljadu pripadnika jugoslovenske manjine koji su ratovali na strani NOVJ. Oni su nekoliko meseci proveli u zatvorima čekajući suđenje do koga nije došlo zahvaljujući višestrukoj intervenciji Sloveskog antifašističkog fronta kod Vlade.¹⁴⁴

U narednih nekoliko redova je dotaknuto pitanje delovanja jugoslovenske, odnosno srpske nacionalne manjine u Rumuniji. Tokom rata javljale su se klice otpora Antoneskuovom režimu u vidu dezertera i begunaca. Srpska nacionalna manjina iz čijih je redova takođe vršena mobilizacija, čak i maloletnih dečaka koji su slati u poluvojne jedinice na obuku, kako bi do napunjenih 18 godina bili spremni za Istočni front. Vremenom srpski dezerteri su počeli da se organizuju i sukobljavaju sa rumunskim žandarmima i nemačkim folsksdojčerima. Velikog uticaja na manjince imalo je i delovanje partizanskih odreda u jugoslovenskom Banatu kojih je u leto 1941. bilo 15. Već od 1941. godine u Banatskoj klisuri je Žarko Despotović Jakubinski, beogradski student iz Belobreške i član KPJ, osnovao jedan partizanski odred. Početkom 1943. godine sa njim se spojio deo južnobanatskog partizanskog odreda. Partizani Žarka Despotovića su delovali na prostoru Banatske klisure, ali i na prostoru Deliblatske pešćare. Kontakt sa jugoslovenskim partizanima zabeležen je i proleća 1943. godine, kada je jedan odred iz severnog dela srpskog Banata, bežeći od nemačkih jedinaca, našao utočište u selima Čenej i Dinjaš. Ubrzo je u poslednjem pomenutom mestu osnovan Antifašistički

¹⁴³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 11.

¹⁴⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Rumunska konstitucija između dva svetska rata i danas, pov. br. 413879, 6–10.

odbor Srba za Banat Rumunije čiji je zadatak bio da prikuplja oružje, štampa letke i pomaže partizanima koji su prebegli u rumunski deo Banata. Osim toga, organizacija je sprovodila i brojne diverzantske akcije, a sukobi sa žandarmima i folksdojčerima zabeleženi su u mnogim srpskim mestima poput Velikog Sempetra, Dinjaša, Srpskog Semartona, Gada i dr. Na čelu organizacije bio je Miloš Todorov, lekar uz Dinjiša i beogradski đak.¹⁴⁵

Prodor Crvene armije i njeno izbijanje na Dunav dovelo je do velikog oduševljenja među manjinom, koja je organizovala zborove, sakupljala hranu i pomagala sovjetskim ranjenicima. Posle povlačenja nemačkih trupa u srpskim mestima su manjinci preuzimali vlast. Na području Klisure i Poljadije Srbi su osnivali narodnooslobodilačke odbore, kao organe vlasti koji su se brinuli o svim administrativnim, bezbednosnim, društveno-kulturnim pitanjima. Na čelu Glavnog odbora za Dunavsku klisuru smeštenog u Sokolovcu nalazio se Triša Kojičić. U skladu sa proglasom iz Bukurešta, na teritoriji Klisure bile su osnivane jedinice Narodne straže. Glavni štab bio je u Staroj Moldavi, a njime je rukovodio Nikola Gavrilović. Zadatak Narodne straže bio je da pruži logističku podršku Crvenoj armiji, da obezbedi sigurnost civilima, zaštititi omražene predstavnike vlasti i sačuva ih do suđenja, kao i da usmerava dobrovoljce za dalje ratovanje protiv Nemačke.¹⁴⁶

Već od septembra meseca 1944. manjinci u velikom broju prelaze na teritoriju Srbije kako bi se borili zajedno sa Titom i partizanima. Prema jugoslovenskim podacima njihov broj je bio 2.096. Život za oslobađanje matice položilo je 93 lica, a 400 njih je bilo ranjeno.¹⁴⁷ Početkom jeseni bila je osnovana krovna organizacija pod nazivom Slovenski antifašistički front (SAF) koji je oktobra osnovao list *Pravdu*, kao svoje glasilo. U početku samoinicijativno preuzimanje vlasti od Antoneskuovih pristalica i njihovo kažnjavanje postalo je organizovanije. Prisustvo Crvena armije i oslobađanje matice dovelo je i do nade među manjincima da je moguće prisajedinjenje Jugoslaviji ili pak značajno popravljajanje položaja u slučaju opstanka u Rumuniji. Delatnost SAF-a izazivao je veliko podozrenje rumunskih vlasti, koje su pokušavale da na svaki način ometaju njegov rad. Brinule su ih i prikupljene informacije iz Beograda, gde se takođe na svim nivoima razmatralo podnošenje zahteva za prisajedinjenje rumunskog dela Banata. Kako Miodrag i Andrej Milin u knjizi navode „srpski partizani su Temišvar već počeli da nazivaju Titovgrad”.¹⁴⁸

Sa komunistički indoktriniranim manjincima, koji su se za vreme rata borili u Jugoslaviji, u rumunski Banat i Banatsku klisuru su dolazili i jugoslovenski agenti koji su pozivali na neposlušnost fašističkoj rumunskoj upravi. Na takav rad rumunska žandarmerija je odgovarala nasiljem i ubistvima. Ipak agitovanje među Srbima u Rumuniji nije prestajalo. U Jugoslaviju je 25. marta 1945. godine stigla delegacija SAF-a predvođena Radom Felnačkim, koja je Šubašiću podnela izveštaj o teškom položaju manjine, ali i želje za prisajedinjenjem. Ipak, kako Miodrag Milin smatra, želja za odvajanjem rumunskog Banata i prisajedinjenjem Jugoslaviji nije bila odraz odnosa dva naroda već komplikovanih zbivanja na Balkanu i spoljašnjeg uticaja. Srbima manjincima koji su „nešto načuli o Lenjinu, Staljinu i komunističkoj ideologiji“ pojačanoj dolaskom Crvene armije i propagandnim parolama, da ništa što je staro u Rumuniji ne treba da preživi, zazvučalo je kao jedinstvena prilika da najzad dođu do „pravde“ i oslobode se svih stega. Međutim, ono što oni tada nisu znali bilo je da

¹⁴⁵ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 421.

¹⁴⁶ Isto, 423.

¹⁴⁷ Владимир Љ. Цветковић, „Црвена армија на Дунаву, ослобођење Београда и тежња Срба из Румуније ка присаједињењу Југославији 1944–1945“, у: *Ослобођење Београда 1944*, Београд 2010, 168–184.

¹⁴⁸ Miodrag i Andrej Milin, *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi, Prilog i grada (1944–1948)*, Vršac 2004, 74–82.

pitanje zapadnih granica Rumunije za Moskvu nije bilo sporno, te s toga ni klasna borba i princip samoopredeljenja nisu mogle biti garant da će do izvesnih promena granice stvarno doći.¹⁴⁹

Vrhunac delatnosti, sukoba, ali i de facto rešenje pitanja prisajedinjenja Banata Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ), došlo je sa pokušajima Pavla Stojkova, predsednika omladine SAF-a i Borislava Popovića, da organizuju Kongres SAF-a u Temišvaru 8. maja 1945. Cilj Kongresa bila je borba za ravnopravnost, veća prava srpske i duge slovenske manjine u Rumuniji i njihovo uključivanje u strukture državne organizacije. U početku Kongres je imao podršku rumunskih i sovjetskih vlasti. Međutim, pred samo otvaranje 7. maja major Pudrik, šef Savezničke kontrolne komisije je zabranio održavanje Kongresa sa obrazloženjem da SAF nije registrovana organizacija i da događaj nije prijavljen vlastima. Pravi razlog je bio strah od donošenja Deklaracije kojom bi se objavilo prisajedinjenje rumunskog dela Banata Rumuniji. Moskva je postavljanjem vlade Petru Groze 5. marta 1945. godine, kojem je inače obećala teritorijalni integritet zemlje, prestala da razmišlja o eventualnoj reviziji granice u Banatu. Staljin je to i Josipu Brozu Titu jasno stavio do znanja tokom njegovog boravka u Moskvi 5–17. aprila. Zabranu Kongresa je tražio lično Petru Groza kojeg je o namerama Srba obavestio gradonačelnik Temišvara Trajan Novak.¹⁵⁰ Ubrzo nakon toga došlo je do reorganizacije SAF-a u Savez slovenskih kulturno-demokratskih društava Rumunije (SSKDUR) čime je SAF kao politička organizacija prestao da postoji, a nova organizacija je pre svega imala obrise šireg društvenog i kulturnog tela. Savet jugoslovenskog predstavnika u Bukureštu i sovjetskih vlasti bio je da dalje političko delovanje jugoslovenska manjina ostvaruje putem zvaničnih rumunskih struktura. Čime je i svaka nada o prisajedinjenju Jugoslaviji nestala.¹⁵¹

Da li su Jugoslavija i Rumunija bile u ratu?

Da li su Jugoslavija i Rumunija bile u ratu? Pitanje je oko kojeg i danas ne postoji konsenzus. Da bi se došlo do pouzdanog odgovora mora se prvo proučiti razvoj međunarodnog prava. Sama činjenica da je došlo do razvoja ove nauke pokazuje da su se nesumnjivo i pogledi na neka pitanja promenili. Neposredno nakon Drugog svetskog rata, ovo pitanje je proučavano u naučnim krugovima i u samim državnim strukturama. U oceni tada se polazilo od definisanja pojma ratnog stanja na osnovu Konvencije o definisanju napada koju je i Jugoslavija potpisala 4. jula 1933. godine. Po toj konvenciji ratno stanje podrazumeva odnose koji dolaze posle prekida diplomatskih odnosa i koji u sebi sadrže elemente obostranog ili jednostranog neprijateljskog raspoloženja. Pravno gledano, da bi se dve države našle u stanju rata nije potrebna objava rata niti preduzimanje vojnih operacija. Dovoljno je čin ravan ili sličan vojnoj operaciji, namera da se nanese šteta drugoj državi ili postojanje jasnog neprijateljskog stava prema određenoj državi. Činjenice koje su iznošene u korist pozicija da su Jugoslavija i Rumunija bile u ratu su: Rumunija je bila članica Trojnog pakta. Član 3 tog ugovora obavezivao je potpisnice da upute političku, ekonomsku i vojnu pomoć onoj članici koja se nađe u ratu. Iako Nemačka nije insistirala da Rumunija objavi rat, da joj uputi vojnu pomoć, Rumunija je pružila političku i ekonomsku pomoć. Činjenica da je aprila 1941. dozvolila da nemačka vojska napadne sa rumunske teritorije, bila je dovoljna da jugoslovenska vlada prekine diplomatske odnose,

¹⁴⁹ Miodrag Milin, „Titoismul” la granița româno-iugoslavă. Preliminarii (octombrie 1944 – ianuarie 1945), *Revista istorică*, Serie nouă, tom VII, nr. 3–4 (martie – aprilie), 1996, 221–232.

¹⁵⁰ Isto, 84–86.

¹⁵¹ Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 77–80.

međutim zbog specifičnih veza koje su postojale između dve države i dve kraljevske porodice odnosi nisu prekinuti.

Do prekida nije došlo ni kada je istog dana 6. aprila Komandant vazduhoplovstva u Vršcu naredio bombardovanje aerodroma u Temišvaru. Jugoslovenski avioni tipa *Bristol Blenheim* su tom prilikom bombardovali aerodrom kod Temišvara, železničku stanicu u Temišvaru i Arad. Iz te akcije tri aviona se nisu vratila. Taj napad je bio jasan i nedvosmislen pokazatelj ratnog stanja. Međutim, do prekida diplomatskih odnosa nije došlo. Prema članu 11 pomenute Konvencije ratnim stanjem se proglašava i ako jedna država da potporu naoružanim bandama koje budu obrazovane na toj teritoriji, a deluju na teritoriji druge države. Princ Eugen divizija bila je formirana na teritoriji rumunskog Banata od strane foksdojčera, i kasnije proširila na folksdojčere jugoslovenskog Banata. Takođe, Rumunija nije osudila niti reagovala na ustaška zverstva ili druge pokolje na teritoriji Jugoslavije.¹⁵² Ambasada Jugoslavije u Bukureštu je 27. aprila dobila uputstvo o tome kakav akt bi bio potreban da se odnosi prekinu. Ambasadoru Avakumoviću je jasno bilo predloženo da će do prekida odnosa doći jedino ako Rumunija prizna NDH, napadne ili postavi zahtev za delom jugoslovenske teritorije. Posle tri meseca odolevanja Antonesku je 6. maja priznao vladu Ante Pavelića. Odnosi su zvanično prekinuti 13. maja 1941. godine. Poslednji prijem Avakumović je kod Antoneskua i rumunskog kraja ima 14. maja posle čega je napustio Rumuniju i preko Konstance otplovio za Jerusalim gde se nalazila jugoslovenska vlada u izbeglištvu.¹⁵³

Ako se promatra zbog čega nije došlo do objavljivanja rata ni sa rumunske ni jugoslovenske strane navode se nekoliko razloga. Prvi je da zbog velikih simpatija rumunskog naroda Antonesku nije želeo da izazove narodno nezadovoljstvo, drugi da objava rata nije bila ni potrebna, treće rumunski kralj, kao ni jugoslovenski, zbog dinastičkih veza, nisu želeli da narušavaju sklad. Takođe, ni nova vlast ustanovljena u Jajcu 1943. godine nije videla potrebu da se oglašava po tom pitanju jer je povredom članova Konvencije o definiciji napada Jugoslavija i pravno i faktički bila u ratnom stanju sa Rumunijom. Zbog želje da se posle rata razviju dobri odnosi zvanično ovaj problem nije pokretan, a diplomatski odnosi su obnovljeni pre nego što se rat završio februara, marta 1945.¹⁵⁴

¹⁵² DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 74, dos. 2, Da li je Jugoslavija u ratnom stanju sa Rumunijom, 16. 07. 1945, 1–3.

¹⁵³ Sorin Oane, Cum s-a stricat prietenia dintre România si Iugoslavia, *Historia* (<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cum-s-a-stricat-prietenia-dintre-romania-si-iugoslavia>, posećeno 24. 01. 2022.)

¹⁵⁴ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 74, dos. 2, Da li je Jugoslavija u ratnom stanju sa Rumunijom, 16. 07. 1946, 4.

2. ISKUŠENJA JEDNOG SUSEDSTVA (1945–1953)

2.1. Bilateralna pod nadzorom Sovjetskog Saveza

Posleratno stanje

Rumunija je posle Drugog svetskog rata bila zemlja koja se prostirala na 237.500 km² i imala 15.872.624 stanovnika od čega Rumuna oko 85%, Mađara oko 9% i Nemaca oko 2%, ostalo su činile druge manjine. Na popisu iz 1948, 45.447 stanovnika se izjasnilo kao Srbi, Hrvati i Slovenci. Zemlja je administrativno bila podeljena na 16 oblasti i gradove Bukurešt i Konstancu koji su imali ista prava kao i ostale oblasti. Ona je uprkos industrijalizaciji zadržala karakter agrarne zemlje jer se dve trećine stanovništva bavilo zemljoradnjom.¹⁵⁵ Jugoslavija je posle Drugog rata bila zemlja od 255.804 km² i 15.772.098 stanovnika prema popisu iz 1948. Srbi su činili 41.5%, Hrvati 24%, Slovenci 9%, Makedonci i Muslimani po 5.1%, Albanci 4.8%, Mađari 3.2%. Na pomenutom popisu, kao Rumuni izjasnilo se 64.095 stanovnika, a kao Vlasi 102.953. Poput Rumunije, Jugoslavija je takođe zadržala agrarni karakter.¹⁵⁶

Posleratni razvoj obe države bio je diktiran iz Moskve. Njihovo spoljno i unutrašnje delovanje išlo je u pravcu sovjetskih instrukcija, a Moskva je na osnovu dogovora Čerčila i Staljina od oktobra 1944. godine obezbedila uticaj u Rumuniji u visini od čak 90%, a u Jugoslaviji 50%. Nametanje uticaja u Jugoslaviji je u početku bilo lakše jer je KPJ iz rata izašla kao pobednik i imala ogromnu podršku naroda, dok su komunisti u Rumuniji tek trebali da se izbore za vlast i narodnu podršku. Staljin je sovjetsku politiku u Evropi najtačnije opisao prilikom sastanka sa Titom u Moskvi aprila 1945. Jugoslovenskom lideru je tada rekao da Drugi svetski rat nije kao onaj prošli i da svako ko okupira neku teritoriju nameće svoj društveni sistem.¹⁵⁷

U skladu s takvom politikom, Sovjetski Savez je naročito morao da se meša u funkcionisanje rumunske države. U njihovim očima ona je bila neprijateljska zemlja. Molotov je smatrao da je ona kapitulirala u trenutku kada se našla pred totalnim porazom, zbog čega se sa njom „moglo pregovarati samo oko vremena izvršenja reparacije“. Izveštaj o političkoj situaciji u Rumuniji jasno pokazuje da je u smeni vlade generala Radeskua, a pre toga i vlade generala Sanateskua i postavljanju vlade Petru Groze odluku donela Moskva.¹⁵⁸ Razlog smene bilo je mišljenje SSSR-a da prethodna nije bila

¹⁵⁵ Anton Golopenția; D C Georgescu, *Populația Republicii Populare Române la 25 Ianuarie 1948; rezultatele provizorii ale recensământului*, București 1948, 22; DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 64304, 2.

¹⁵⁶ Prema popisu iz 1948. godine 72.7% od ukupnog aktivnog stanovništva se bavilo poljoprivredom. Ubrzana industrijalizacija i migracije stanovništva iz sela u grad doveli su vremenom do smanjivanja tog procenta. Pad ispod 50% prvi put je zabeležen na popisu iz 1971. godine i tada je iznosio 47.3% (Srđan Milošević, „Od stagnacije do revolucije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja i dr, Beograd 2017, 327–365.

¹⁵⁷ Milovan Djilas, *Wartime*, New York 1977, 407.

¹⁵⁸ Posle 23. avgusta formirana je vlada generala Sanateskua koji je bio ključna figura u državnom udaru i hapšenju Jona Antoneskua. Pod pritiskom sovjetske armije i nemira u zemlji, a pod izgovorom da general ima diktatorske aspiracije kralj Mihaj je novembra doneo akt o smeni i postavljanju vlade još jednog generala Nikolae Radeskua. On je kao vatreni antifašista i čovek od velikog ugleda u narodu u početku mandata imao podršku Sovjeta. Međutim, pitanja poput reparacije od 300 miliona SSSR-u, deportacije Nemaca u SSSR i sve većih antikomunističkih ispada generala doveli su do oštre komunističke propagande i mitinga na kojima je zahtevana njegova smena. Njegov mandat trajao je od 7. decembra do 1. marta 1945. Na dužnost je podneo ostavku posle ultimatumu Višinjskog izrečenog kralju Mihaju, da u slučaju da u roku od dva sata kralj ne imenuje drugog premijera, SSSR neće moći da garantuje nezavisni položaj Rumunije (Više u: Katya Vladimirova, „General Nicolae Radescu: New Sources, New Perspectives, 1940s–1950s“, *History, The Journal of the Historical Association*, Volume 103, Issue 357 (2018), 610–627).

sposobna da održi red u zemlji, koji je bio od presudnog značaja za obezbeđivanje zaleđa za dalje napredovanje Crvene Armije.¹⁵⁹ Rumunska država je bila de facto okupirana zemlja. Prisustvo strane vojske, postojanje Savezničke kontrolne komisije (SKK) i diplomatska izolacija su dovoljne za takvu tvrdnju. Pomenuta Saveznička kontrolna komisija osnovana je sa ciljem da kontroliše sprovođenje odluka iz Konvencije o primirju¹⁶⁰ i štiti obnovu demokratije. Angloameričko prisustvo u SKK bilo je minimalno i bez ikakvog udela u odlučivanju. Preko ovog tela Moskva je vodila politiku Rumunije, podržavala komuniste i privredno je eksploatisala. Ubrzo su stvorena i razna mešovita društva čijim je radom kompletna privreda kontrolisana iz Moskve.¹⁶¹ Amerika i Britanija nisu želele da se zbog Rumunije konfrontiraju sa Staljinom, jedino što su činile bilo je upućivanje protesta na događaje koji su je polako transformisali po sovjetskom modelu. Oni su radije komunicirali preko SKK nego direktno sa rumunskim predstavnicima. Dakle, Zapad je samo nemo posmatrao kršenje suvereniteta i nezavisnosti jedne države.¹⁶²

Staljin je imao plan da preko formiranog Nacionalnog demokratskog fronta (NDF), oktobra 1944, u čijem sastavu su ulazile Rumunska komunistička partija, Socijaldemokratska partija, Partija zemljoradnika, deo liberala predvođenih George Tatareskuom, mnoge društvene organizacije i nekoliko nezavisnih političara, ojača uticaj rumunskih komunista, obezbedi njihovu apsolutnu vlast i na kraju Rumuniju preobrati u zemlju narodne demokratije. Dolaskom Petru Groze na čelo države marta meseca 1945. započeto je brzo napredovanje ka cilju. Komunisti su imali sve veći uticaj, a takozvane istorijske stranke su se polako gubile. Vlada Petru Groze trebalo je da ostavi utisak široke koalicije, zbog čega su komunisti od 18 ministarskih mesta zauzeli samo četiri i to pravdu, komunikacije, unutrašnje poslove i propagandu. Namera je bila da se iza koalicije, partija širi, razvija i zadobije narodnu podršku.¹⁶³ U tu svrhu sprovedene su mnoge mere. Rumuniji je 10. marta vraćena Transilvanija, 23. marta objavljen Zakon o agrarnoj reformi kojim je oko 900.000 seljačkih porodica dobilo zemlju, postavljen plan industrijalizacije i razbijena izolacija uspostavljanjem diplomatskih odnosa sa SSSR-om, 6. avgusta 1945.¹⁶⁴

Rumunski kralj kao i predstavnici starih i tradicionalnih partija Maniju i Bratianu se nisu mirili sa nametanjem vlasti od strane sovjeta. Kralj je, smatrajući da SAD, Velika Britanija i Francuska neće dozvoliti promene sistema u Rumuniji, a na šta je upućivalo i njihovo početno nepriznavanje vlade Petru Groze od 6. marta, pružao pasivan otpor odbijanjem komunikacije sa premijerom i izbegavanjem potpisivanja ukaza i drugih dokumenata.¹⁶⁵ Takođe, do samog priznavanja vlade od strane kralja nije došlo lako. Posle nekoliko nedelja, nemira i protesta u državi, kralj je popustio i priznao vladu Petru Groze tek kada je dobio uverenja da će severna Transilvanija biti vraćena

¹⁵⁹ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 10, Politička situacija u Rumuniji, London 20. 03. 1945, pov. br. 1630, 1

¹⁶⁰ Primirje je predviđalo da Rumunija obezbedi minimum 12 kompletno opremljenih divizija za dalji rat protiv Nemačke i Mađarske, da dozvoli slobodno kretanje savezničke vojske na svojoj teritoriji i obezbedi obskrbu za vojsku, zatim da plati reparaciju SSSR-u u visini od 300 miliona dolara kao i da vrati svu imovinu koju je konfiskovala sa ruske teritorije tokom rata. Prema mišljenju Ejverela Harimana, američkog ambasadora u Moskvi, ovakve odredbe su omogućile Sovjetima totalnu političku i ekonomsku kontrolu nad Rumunijom barem do konačnog potpisivanja mirovnog ugovora (Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014, 216).

¹⁶¹ Mešovita sovjetsko-rumunska društva – SOVROM osnovani su na osnovu trgovinskog ugovora od 8. maja 1945. i Konvencije potpisane 17. jula iste godine. Prvo mešovito društvo „Sovrompetrol“ formirano je upravo 17. jula i preuzelo je sve poslove oko eksploatacije i prerade nafte. Ubrzo su formirani i „Sovromtransport“, „TARS“, „Sovrombank“ i dr. U Rumuniji je formirano čak 16 mešovitih preduzeća i oni su funkcionisali sve do 1956. godine. SOVROM-i su omogućili eksploataciju rumunskih resursa preko granica reparacionih obaveza Rumunije i rekvizicije (Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducerea în istoria comunismului românesc*, Bucharest 2005, 73).

¹⁶² Veše o anglo-američkom prisustvu u SKK, sovjeticizaciji Rumunije i jačanju komunizma u: Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Sovietizarea României: perceptii anglo-americe (1944–1947)*, București 1993.

¹⁶³ Alfred J. Rieber, „The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War“, *The Journal of Modern History*, Vol. 76, No. 1 (March 2004), 62–106.

¹⁶⁴ Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918–2005)*, Bucuresti, 2005, 108–109.

¹⁶⁵ Kralj se upuštao i u tajne pregovore sa zapadnim državicima. Oni su pak značajniju pomoć i mešanje uslovljavali zahtevima za slanjem rumunske vojske u Grčku,

Rumuniji.¹⁶⁶ Najznačajniji pokušaj da se povrati predratni sistem zabeležen je 8. novembra 1945. Dan posle organizovanja manifestacije, u čast godišnjice Oktobarske revolucije, predstavnici starih političkih stranaka Maniju i Bratianu su organizovali miting ispred dvora u čast praznika Svetog Mihaila, koji je bio i imendan rumunskog kralja. Tog 8. novembra došlo je do sukoba i tuče dve struje, a u neredima su život izgubila dva radnika, dva policajca i dva vojnika, a bilo je ranjeno oko 30 ljudi. Takav događaj koji je od vladajuće strane okarakterisan kao pokušaj puča je dodatno narušio odnos kralja sa Grozinom vladom. Osim u Bukureštu protesta je bilo i u većim mestima u unutrašnjosti kao što su bili Jaši, Sibiju, Braila, Kluž, Temišvar i dr. U Temišvaru nije došlo do nereda jer su radnici pomogli organima reda da spreče veća grupisanja ljudi.¹⁶⁷

Februara meseca 1946. Zapad je ipak priznao vladu Petru Groze, čime su ugašene i poslednje nade kralja Mihaja da će uz pomoć SAD, Francuske i Britanije uspeti da sačuva svoj položaj i uređenje zemlje. Rumunska delegacija je dobila pravo učešća na Mirovnoj konferenciji u Parizu u statusu zemlje koja je aktivno učestvovala u ratu protiv Nemačke, dakle, ne u svojstvu učesnika u ratu na strani antihitlerovske koalicije. To je značilo da učešće u završnici rata i činjenica da je po ljudskim i materijalnim gubicima bila odmah iza SSSR-a, Britanije i SAD, nisu bili dovoljni da je savezničke zemlje gledaju kao partnera. Takav položaj je nije oslobodio plaćanja ogromnih reparacija, ali je poništio određene teritorijalne gubitke i omogućio pristupanje Ujedinjenim nacijama, ali tek posle nekoliko godina i upornog ponavljanja zahteva. Konačno, Rumunija je mirovni ugovor potpisala 10. februara 1947. Odredbe mira predviđale su i povlačenje najvećeg dela Crvene armije sa rumunske teritorije (sem dela armije neophodnog za održavanje kopnene veze do jedinica smeštenih u Austriji) u roku od tri meseca od stupanja mirovnog ugovora na snagu. Realnost je bila drugačija. Većina kopnenih i vazдушnih jedinica Crvene armije su se zadržale sve do 1958. godine.¹⁶⁸

Mirovni ugovor je označio kraj ratnog stanja u Rumuniji. Pored toga što je njime povratila Transilvaniju, morala je da prihvati i neke namete od strane savezničkih vlada. Tako je članom 3 morala da se obaveže da neće da donosi zakone koji bi mogli diskriminisati neke grupe rumunskih građana. Član 5 je predviđao da Rumunija raspusti sve organizacije fašističkog tipa koje su vršile neprijateljsku delatnost i da ubuduće neće tolerisati aktivnost sličnih organizacija. Iako je rumunska delegacija na mirovnoj konferenciji podnosila primedbe i apelovala da takvi članovi dovode do sknavljenja suvereniteta države, morala je da ih prihvati. Na sudbinu zemlje politički krugovi u Bukureštu gotovo da nisu mogli da utiču.

Prema dogovoru sa Konferencije na Jalti u Rumuniji je trebalo da se organizuju demokratski izbori. Oni su posle dužeg odlaganja sprovedeni 19. novembra 1946. godine. Na njima je Blok demokratskih partija okupljenih oko Komunističke partije Rumunije (KPR) osvojio 83.8% glasova i 347 od 414 poslaničkih mandata.¹⁶⁹ Izveštaji koji su na svetlost izašli posle pola veka pokazali su da je pored zloupotreba i pritisaka Nacionalna seljačka partija bila na putu da osvoji vlast. Posle izbora režim je pokazao pravo lice. Komunisti su se obračunali sa opozicionim partijama, Ministarski savet je pročišćen, a mnogi političari uhapšeni. Čak je i George Tataresku koji se priklonio režimu, bio predsednik delegacije na Konferenciji mira i ministar inostranih poslova u vladama Petru Groze do 1950. godine, završio u zatvoru. Na kraju, 30. decembra 1947. kralj Mihaj je bio primoran da potpiše dokument o abdikaciji. Par sati posle toga proglašena je Narodna Republika Rumunija čime je završena prva faza transformacije zemlje.¹⁷⁰

Iako se vlast u Bukureštu potpisivanjem mirovnog ugovora 10. februara 1947. obavezala na poštovanje osnovnih ljudskih prava i sloboda, ubrzo je počela sa njihovim kršenjem. Rumunski

¹⁶⁶ Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introduce în istoria comunismului românesc*, Bucharest 2005, 57.

¹⁶⁷ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 10, Izveštaj o stanju u Rumuniji, 15. 11. 1945, pov. br. 6566, 1–3.

¹⁶⁸ Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014, 224.

¹⁶⁹ В. Карра, „Победа демократских снага у Румунији“, *Политичка библиотека*, ур. Танасије Младеновић, бр. 23 (1947), 2–3.

¹⁷⁰ Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx...*, 65.

komunisti u toj godini iako nisu uspostavili potpunu vlast izlazili su sa deklaracijama iz kojih se videlo da je pravo slobode dostupno samo za radničku klasu.

Novi Ustav izglasala je Velika narodna skupština na sednici od 13. aprila, a pisan je na bazi sovjetskog Ustava iz 1936. godine. U vreme njegovog donošenja preko 80% rumunske privrede nalazilo se u privatnim rukama. Iako se on može smatrati polukomunističkim, ipak je imao elemente koji su ograničavali slobodu ljudi koji su drugačije mislili. Prvo, pre samih izbora od 28. marta 1948. bile su zatvorene sve značajnije stare stranke. Tako je Narodna seljačka stranka koju je predvodio Juliju Maniju zabranjena naredbom Ministarskog saveta od 29. jula 1947. Tokom jeseni prestala je da postoji i Narodna liberalna stranka Dinu Bratianua iako nije bila zvanično zabranjena. Seljačkoj stranci Lupua i ostacima Liberalne stranke, koje je predvodio Petre Bejan, za svaki slučaj je zabranjena upotreba štampe, radija i ostalih propagandnih sredstava za vreme predizborne kampanje jer su od strane vlasti bile posmatrane kao poslednje dve „opozicione stranke“. Tako je Velika narodna skupština sastavljena od 405 pripadnika Narodnog demokratskog fronta od ukupno 414 poslaničkih mesta sa lakoćom izglasala Ustav spravljen po instrukcijama Moskve.

Od 1948. godine rumunski komunisti, koji su na Kongresu od 21. februara apsorbovali Socijaldemokratsku partiju i promenili ime u Rumunska radnička partija, uređivali su celokupan politički, socijalni i kulturni život zemlje prema sovjetskom modelu. Pre donošenja Ustava 4. februara iste godine je bio potpisan Ugovor o prijateljstvu, saradnji i međusobnoj pomoći na 20 godina sa Sovjetskim Savezom.¹⁷¹ Za Rumuniju to je bilo zvanično obavezivanje na „konsultovanje“ sa Moskvom u svim aspektima spoljne politike.¹⁷² Kao i za Jugoslaviju, u prvim posleratnim godinama, ovaj Ugovor bio je temelj spoljnopolitičke orijentacije i garant bezbednosti zemlje u posleratnoj Evropi. Za komuniste u Bukureštu, kao i one u Beogradu Ugovor o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom bio je osnov izgrađivanja budućnosti za šta je bila neophodna sovjetska pomoć.¹⁷³

Ustav je izrazima „narodna država“ i „narod“ na neki način diskriminisao sve one koji nisu pripadali radničkoj klasi. Tako su zemljoposednici, industrijalci, kulaci, trgovci, poslovni ljudi i ljudi svih „zanimanja nekomunističke prirode“ bili izopšteni. Što se vidi i iz članka Roze Rubenštajn, objavljenog u *Narodnoj pravdi* 7. oktobra 1948. godine gde je naročito naglašeno da „za one koji ne zaslužuju slobodu, za one koji bi je nama oduzeli, kada bi je uživali, za one koji na bilo koji način ugrožavaju napredak naše države, ne može biti slobode.“ Diskriminacija je postala još više prisutna u septembarskom Ustavu iz 1952. Član 85 eliminisao je svaku pomisao da je sloboda garantovana svima. „U interesu onih koji rade, a imajući u vidu jačanje režima narodne demokratije, zakon jamči državljanima Narodne Republike Rumunije slobodu govora, štampe, sastajanja i slobodu uličnih povorki i demonstracija“. Sledeći član je zabranio rad svih udruženja koja nisu bila komunističke prirode ili nisu bila pod pokroviteljstvom Rumunske radničke partije. Tako je političko pravo bilo dostupno samo članovima partije. Izborni zakon od 26. septembra aktivno i pasivno pravo glasa davao je samo radnicima, vojnicima i seljacima. Po članu 5 tog zakona sve ostale klase su bile lišene prava glasa. Propisom koji je regulisao imenovanje kandidata i ograničenja samo na radne organizacije sprečavao je bilo kakvu pojavu opozicije.¹⁷⁴

Poput spoljne politike, unutrašnji život Rumunije bio je takođe kontrolisan kroz prisustvo sovjetske vojske, raznih instruktora, inženjera i stručnjaka, kao i preko SOVROM-a i Moskvi naklonjenih komunista, koji su ispred rumunskih stavljali interese Kremlja. Učestvovanje na strani Nemaca u

¹⁷¹ Slične ugovore Rumunija je imala i sa drugim zemljama narodne demokratije, s tim što je onaj potpisan sa Jugoslavijom krajem 1947. godine trajalo manje od godinu dana, odnosno do sukoba Tito–Staljin.

¹⁷² Tratat din 4 februarie 1948 de prietenie, colaborare și asistența între Republica Populara Română și Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice, Emitent MAREA ADUNARE NAȚIONALĂ, Publicat în MONITORUL OFICIAL nr. 45 din 24 februarie 1948 (<https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/37670>, pristupljeno 12.05. 2022).

¹⁷³ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956*, Zbornik dokumenata, priredili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borozan, V. Buharkin..., Beograd 2010, 21.

¹⁷⁴ DAMSPS, PA, 1953, f. 75, dos. 1, Povrede ljudskih prava u Rumunskoj, pov. br. 418309, 9.

Drugom svetskom ratu, nepriznavanje statusa saveznika na mirovnoj konferenciji i druge poteškoće, poštovanje velikih sila dogovora o sferama uticaja ostavljale su Rumuniji jedino da deluje kao satelit SSSR-a. Potpuna potčinjenost rumunske spoljne politike značila je da je ona i bilateralnu saradnju sa susednim zemljama razvijala onako kako je Staljin želeo. Instrukcije koje su dolazile iz Moskve nisu imale otpora u Bukureštu. Rumunsko rukovodstvo je u prvim godinama bilo apsolutno pokorno Sovjetima. Po karakteru obazrivo, pasivno i bez ikakve samoinicijative. Suprotno od takvog, rukovodstvo u Beogradu je od početka vodilo aktivnu spoljnu i unutrašnju politiku, borilo se za uvećanje teritorije i trudilo da zauzme vodeće mesto među istočnoevropskim državama. Za razliku od Georgiju Deža, Ane Pauker, Vasila Luke i Emila Bodnaraša, Tito, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Edvard Kardelj su imali oreol prekaljenih boraca protiv fašizma, pobednika u ratu i dokazanih rukovodioca. Želja Josipa Broza Tita da se izdigne iznad nivoa poslušnosti i postane prvi među jednakima u svojoj okolini nije blagonaklono posmatrana iz Kremlja.¹⁷⁵

Rumunija je od 1948. započela otvorenu sovjetizaciju. Prvi korak bio je nacionalizacija imovine, fabrika, banaka, rudnika, osiguravajućih društava, transporta i svih važnih institucija. Rumunski narod je takvu odluku pozdravio, ali se ubrzo pokazalo da je kontrolu nad celokupnom nacionalizovanom imovinom preuzeo SSSR preko novoosnovanih SOVRUM društava.¹⁷⁶ Prvi zakon koji se bavio nacionalizacijom industrije, rudnika, banaka, osiguranja i transporta usvojen je juna 1948.¹⁷⁷ Pre toga, Vlada Bloka demokratskih partija, formirana 6. marta 1946. godine, Dekretom 187 od 23. marta ozakonila je prelaz svojine u državno vlasništvo, bez naknade svim onim građanima koji su saradivali sa Nemačkom, bili ratni zločinci ili koji su napustili zemlju.¹⁷⁸

Sfera u kojoj je Rumunija naročito bila vezana za Sovjetski Savez bila je privreda i trgovina. Ako se posmatraju prirodna bogatstva onda ona spada u red bogatih evropskih zemalja jer obiluje prirodnim sirovinama, ima veliku proizvodnju žitarica i ostalih poljoprivrednih proizvoda, a obiluje i pašnjacima koji su preduslov za stočarstvo. Zbog izvora nafte koji su po nekim procenama po bogatstvu na sedmom mestu u svetu, a na prvom u Evropi, ako se ne računa SSSR, Rumunija je još u vreme prvog rumunskog kralja Karola I počela da radi na industrijalizaciji zemlje. Ipak, prvi koji su videli veliki potencijal Rumunije bili su strani investitori. Njih je u početku interesovala isključivo nafta zbog koje su još 1864. godine napravili prvo akcionarsko društvo za eksploataciju. Veliko interesovanje stranaca dovelo je do toga da do početka Prvog svetskog rata inostrani kapital kontroliše preko 80% rumunske industrije. Delom zbog toga, a delom i zbog potrebe da se nabave mašine i oprema potrebne za dalji razvoj industrije, Rumunija je veliku pažnju posvećivala izvozu. Do Drugog svetskog rata ona je najviše izvozila naftu i derivate, žitarice, drvo, živu stoku i stočne proizvode. Udeo petroleja u rumunskom izvozu 1937. godine prelazio je 70% ukupnog obima razmene koja je te godine iznosila blizu 60 milijardi leja. Iz liste uvoznih artikala posebno su se izdvajale mašine i motori namenjeni industrijalizaciji zemlje, a tek onda tekstil, gvožđe, vuna, vozila, proizvodi hemijske industrije i papir. Rumunija je najviše izvozila u Nemačku, ali i uvozila u nju, zatim veliku robnu razmenu imala je sa Čehoslovačkom, Engleskom, Austrijom i Italijom. Rumunska spoljna trgovina bila je kontrolisana od strane 51 trgovačke komore između dva svetska rata.¹⁷⁹

Od 1941. godine totalnu kontrolu nad rumunskom privredom uzima Nemačka. Tokom rata Rumunija je morala da se orijentiše skroz na izvoz, dok je uvoz u poređenju sa prethodnim periodom bio mnogo manji. Razumljivo, tokom rata izvoz je bio usmeren ka Nemačkoj, a u manjim količinama i ka Italiji,

¹⁷⁵ Laura-Maria Herța, *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic, Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj-Napoca 2016, 27.

¹⁷⁶ DAMSPS, PA, 1953, f. 75, dos. 1, Rumunija posle rata, pov. br. 418311, 6.

¹⁷⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 14.

¹⁷⁸ AJ, 507 – Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (nadalje: A CK SKJ, IX), 107/II–107, Informacije o NR Rumuniji i odnosima sa Jugoslavijom i ostalim zemljama, 12.

¹⁷⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Spoljna trgovina, pov. br. 416471, 1-2.

Mađarskoj i Bugarskoj. Posle rata kurs rumunskog izvoza je izmenjen iz korena. Imovinu Nemaca, Mađara i Italijana dobio je Sovjetski Savez, koji je preko noći postao vlasnik industrijskih kompanija i preduzeća koja su predstavljala samu srž većine industrijskih grana. Zahvaljujući vlasništvu nad ovim preduzećima Moskva je počela da osniva sovjetsko-rumunska mešovita društva – SOVROM, koja su se vremenom proširila i kontrolisala sve grane rumunske privrede. SSSR je vremenom preko njih, zatim naknade ratne štete, pomenutog vlasništva nad nemačkim i drugim preduzećima i nametanjem trgovinskih ugovora, potpuno zagospodario rumunskom privredom i držao preko 70% njene industrije pod kontrolom. I da nije bio ovako dominantan položaj Sovjetskog Saveza u Rumuniji, ona bi zbog sistema i ideološke orijentacije svoju spoljnu trgovinu verovatno usmerila ka SSSR-u i ka zemljama Istočnog bloka.¹⁸⁰

Počevši od prvog trgovinskog ugovora sa SSSR-om, potpisanim novembra 1945. godine, Rumunija je preuzimala obaveze da zadovolji ogromne apetite Sovjetskog tržišta. Celokupna privreda je zbog toga morala da ulaže velike napore i da deo proizvodnje koji je bio namenjen sopstvenim potrebama preusmerava za izvoz. Ogromna spoljnotrgovinska preorijentacija se vidi i iz statističkih podataka. Sovjetski Savez je u ukupnoj rumunskoj razmeni pre rata činio tek 0,50%, dok je 1950. godine činio 47%. Ako se tome pridoda podatak da je 37% njene trgovine bio usmeren na ostale zemlje Istočnog bloka, onda se zaključuje da je 4/5 rumunske spoljne trgovine otpadao na Istok, a samo jedna petina na Zapad i ostale zemlje sa kojima je Rumunija vršila razmenu. U narednim godinama razmena sa Moskvom je rasla tako da je po nekim procenama 1954. godine dostigla čak 60% udela u ukupnom obimu rumunske razmene. Veliki problem trgovine sa SSSR-om bilo je to što je Moskva rumunske proizvode plaćala po nižim cenama od realnih, a svoje proizvode Rumuniji naplaćivala daleko skuplje. Česti su bili primeri da Sovjeti otkupe robu plaćenu u rubljama i istu tu robu, nekad i direktno iz rumunskih luka prodaju Zapadu za dolare.¹⁸¹ U trgovinskim ugovorima SSSR-a i NRR česte su bile neravnopravne odredbe, jedna od takvi je bila da Rumunija ne može da kupi ili proda svoje proizvode ako se isti ili slični prodaju u SSSR-u, bez saglasnosti Moskve, ili ona koja je predviđala da Sovjetski Savez može da proda robu rumunskog porekla nekoj drugoj socijalističkoj zemlji a da Rumunija ne sme da se pojavi sa istom robom na tržištu te zemlje. Suština je da je SSSR od nje kupovao jeftino, a nije želeo da ima konkurenciju u prodaji iste te robe. Najveći pokazatelj koliko je Sovjetski Savez gušio trgovinu je činjenica da je Rumunija samo na izvozu nafte mogla da ostvari pozitivan trgovinski bilans, a ona je iz godine u godinu beležila deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni.¹⁸²

Podaci za 1952. godinu pokazuju da je Rumunija sa evropskim kapitalističkim zemljama ostvarila razmenu nešto veću od 60 miliona dolara, od čega je na uvoz otpadalo 44.4 miliona, a na izvoz 16.9 miliona. Ovo navodi da je imala veliki deficit koje se nadoknađivao čvrstom valutom. Ovakva karakteristika razmene je bila očekivana jer je Rumunija sa Zapada morala da uvozi mašine i opremu za razvoj svoje industrije koje nisu bile dostupne u drugim komunističkim zemljama.¹⁸³ Osim toga uvozila je kafu, kakao, gvozdenu rudu, električnu opremu, naučne instrumente, gumu, farmaceutske proizvode, aluminijum i drugo, a izvozila je najviše žitarice, stočnu hranu, meso, voće, vino i druga alkoholna pića, drvo, naftu, so, cement i hemijske proizvode.¹⁸⁴ Iako je postojala želja da se trgovinski odnosi sa Zapadom poboljšaju, prisustvo, sovjetskih stručnjaka i vojnika su zaustavljali svaki veći pokušaj, dok je Staljinov autoritet kod glavnih rumunskih komunista odbijao i svaku pomisao na tako nešto.

Važan za socijalistički razvoj Rumunije bio je Plenum održan u proleće 1949. godine na kome je usvojena „politička linija za socijalistički preobražaj sela“. Ustavnim odredbama od 13. aprila 1948.

¹⁸⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–68, Ekonomika Rumunije, 17–18.

¹⁸¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Spoljna trgovina, pov. br. 416471, 11.

¹⁸² Isto, 12.

¹⁸³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–68, Ekonomika Rumunije, 23.

¹⁸⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Spoljna trgovina, pov. br. 416471, 14.

godine usvojen je i princip da zemlja pripada onima koji je obrađuju, a agrarni maksimum je bio određen na 50 hektara. Dekretima 111 i 113 doneta je mera nacionalizacije imovine narodnih neprijatelja i onih koji su posle 23. avgusta 1944. napustili zemlju. Uporedo sa tim, od 1950. do 1956. vršeno je raskulačivanje seljaka i pripadnika nacionalnih manjina i njihovo interniranje u pustinje Baragana. Prema nekim podacima, zbog neizvršavanja obaveze otkupa i odbijanja da stupe u zadruga, deportovano je oko 80.000 rumunskih seljaka i pripadnika nacionalnih manjina.¹⁸⁵

Uticaj zaštitnika sa istoka prelio se na razvoj privrede. Osnov komunističke ideologije bila je industrijalizacija koja je u Rumuniji sprovedena na osnovu jednogodišnjih planova iz 1949. i 1950. godine i prvog petogodišnjeg plana od 1951. Dugoročni plan podrazumevao je razvoj teške industrije, proizvodnju mašina, a u poljoprivredi porast socijalističkog sektora. Ispod toga se krilo forsiranje svih onih grana poput nafte, transporta, drvne građe, elektrifikacije i povećanje eksploatacije rudnih bogatstava, za šta je Moskva bila naročito zainteresovana.

Odluka koja je na rumunsko društvo ostavila najdublje ožiljke bila je kolektivizacija zemlje koja je trajala od 1949. do 1962. godine. Na selu je režim 1949. godine usvojio rezoluciju o osnivanju Državnih poljoprivrednih gazdinstava, mašinsko-traktorskih stanica (MTS), zadruga i kolektivnih poljoprivrednih gazdinstava što je vodilo stvaranju socijalističkog sektora.

Sistem otkupa bio je koncipiran prema veličini zemljišnog poseda. Tako je seljak koji je posedovao 5 hektara (ha) morao da preda 20% prinosa, a onaj sa 30 ha čak 80% od bruto prinosa. Veće zemljoposednike dosta je opterećivao porez. Tako je porez u zavisnosti od prihoda mogao da se kreće 5–6% pa i preko toga. Na primer, za prihod od 750 leja plaćao se porez od 51, što je u procentima bilo 6.8, dok se za prihod od 20.000 leja plaćao porez od oko 7500, odnosno preko 37%. Za kulake porezi su bili veći još za 20% do 50%.¹⁸⁶

Život Rumuna je pored toga posebno pogodila novčana reforma iz januara 1952. godine koja je dovela do devalviranja vrednosti leja u odnosu na rublju. Samim tim su plate i nadnice bile umanjene a povećani nameti seljacima. Takve odluke donosili su i sprovodili Teohari Đorđesku, Ana Pauker i Vasile Luka. Ta činjenica, kao i to da su sve troje bili jevrejskog porekla, naročito ih je kompromitovala, te ih Deževa grupa bez većeg protivljenja naroda lako osudila maja 1952. godine. Međutim, i posle toga do povećanja životnog standarda nije došlo, jer je pravi razlog u stvari ležao u sve većim nametima od strane SSSR-a.

Kao glavne uzroke novčane reforme iz januara 1952. godine u Rumuniji treba spomenuti povećane zahteve SSSR-a i skupu proizvodnju, zbog koje su preduzeća uglavnom radila sa deficitom. Reforma je u prvom redu značila vezivanje leja za rublju i njegovu devalvaciju, što je svakako bila posledica rumunske spoljnotrgovinske orijentacije. U suštini ta reforma nije donosila povećanje plata, kako se govorilo, već njihovo smanjenje jer su se cene ipak formirale na tržištu, a hronični nedostatak osnovnih životnih namirnica značio je veliki raskorak između plata i njihove stvarne kupovne moći. Ni posle reforme mesečna zarada, naročito onih sa decom, nije bila dovoljna ni da podmiri najosnovnije životne potrebe. Određeno olakšanje donosio je sistem garantovanog snabdevanja koji je po povoljnijim cenama obezbeđivao osnovne namirnice zaposlenim Rumunima. Svi ostali su hranu morali da nabavljaju na slobodnom tržištu gde su cene bile i pet puta veće. Iako je Vlada pokušala uredbom da fiksira cene industrijskih i poljoprivrednih proizvoda, nestašica i velika potražnja ubrzo su dovele do poskupljenja. Kao primer mast je poskupela za 100%, a metar štofa čak 3 puta. Reformom koja nije donela dobre rezultate, najviše su bili pogođeni seljaci, jer su im se nameti povećali za preko 50%. Treba istaći da se sistem obaveznog otkupa odnosio na sve artikle, pa nije bio redak slučaj da seljak koji proizvodi određen poljoprivredni proizvod mora, kako bi preživeo, da isti

¹⁸⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 16.

¹⁸⁶ DAMSPS, PA, 1953, f. 75, dos. 1, Rumunija posle rata, pov. br. 418311, 3.

kupuje u gradu i na pijacama. Veliki problem Bukurešta bilo je i stambeno pitanje. Povećanje broja stanovnika sa 800.000 pre rata na preko milion značilo je veću potražnju za stanovima, što se odrazilo i na njihovo poskupljenje. Generalno gledano 1953. godine životni standard u Rumuniji je bio za oko 25% lošiji od onog iz 1948. godine. Često su po gradovima bile nestašice hleba, povrća, mesa, pa čak i alkoholnih pića. Kako bi se uveo neki red prodavnice su isticale spiskove ulica kojima mogu da prodaju proizvode. Policija je često intervenisala izbacivanjem seljaka iz redova kojima je ponestalo žita. Uz sve to zemlju je 1952. zadesila izuzetno sušna godina te je prinos bio ispod očekivanog.¹⁸⁷

Periodi do 1953. i nakon 1958. bio je ispunjen pritiscima, represijama i primenom sile kako bi se seljaci privoleli da stupaju u kolektivne zajednice. Mnogi su pružali otpor i pridruživali su se gerili koja se sa planina oružano suprotstavljala komunističkom režimu. Te jedinice su se naročito u Banatu održale sve do 1959. godine. Preuzimajući sistem gulaga Rumunija je nekoliko stotina hiljada seljaka, političkih protivnika i intelektualaca podvrgla teškim psihičkim i fizičkim torturama. Veliki broj politički nepodobnih bio je poslat na rad na izgradnji kanala Dunav–Crno more od 25. maja 1949. godine, kasnije su vršene i deportacije u Baragan, Brailu i drugde. Sovjetizacija je sa sobom nosila i rusifikaciju toponima, jezika i kulture. Na celoj teritoriji zemlje otvarane su sovjetske čitaonice, ekspoziture, udruženja sovjetsko-rumunskog prijateljstva, razni instituti poput Maksima Gorkog za ruski jezik i dr.¹⁸⁸

U državi su mnoge slobode bile ukinute krajem pedesetih godina dvadesetog veka. U posleratnoj Rumuniji nije postojalo slobodno izdavaštvo. Štampanje i distribuciju svih vrsta knjiga, stručne literature, udžbenika, brošura, kalendara i mapa moglo je da vrši jedino izdavačko preduzeće koje se nalazilo u državnom vlasništvu. To je bilo zakonski uokvireno dekretom broj 17 od 14. januara 1949. godine, dok je Generalna direkcija za štampu i štampane stvari ministarskog saveta NR Rumunije osnovana Dekretom 218, od 23. maja 1949, bila zadužena za kontrolu i izdavanje odobrenja za štampanje bilo kakve publikacije. Umetnost je takođe bila pod strogim nadzorom. „Ministarstvo umetnosti je imalo zadatak da sprovodi politiku i odluke vlade NRR i organizuje i nadzire širenje kulture i narodne umetnosti među masama“. Dekretom od 23. maja broj 217, bio je uspostavljen i monopol agencije „Aderpres“ nad širenjem vesti. Zadatak agencije bio je prema tom dekretu da „prima, predaje i širi političke, ekonomske i kulturne i druge informacije, te fotografske snimke u zemlji i inostranstvu. Čak je još jednom podvučeno da jedino ona ima pravo da vrši te funkcije.“¹⁸⁹ Sloboda veroispovesti je bar na papiru zadržana iako je svaka zajednica, da bi mogla praktikovati svoje obrede, morala biti priznata od strane Prezidijuma Velike narodne skupštine. Ipak režim je zabranio verskim zajednicama pravo na držanje verskih škola, one su zvanično zabranjene dekretom br. 175 od 3. avgusta 1948. godine.

Progon crkvenih lica nije izostao. Država se sa rimokatoličkom crkvom obračunavala tokom nekoliko godina počevši od 1947. kada je bilo uhapšeno preko 50 katoličkih sveštenika. Konkordat je otkazan 17. jula 1948, država se Dekretom o veroispovesti umešala i u sistem postavljanja sveštenih lica. Prema tom dekretu sveštenik je mogao da vrši svoju funkciju tek nakon odobrenja Prezidijuma i položene zakletve pred ministrom vera. Krajnji rezultat bio je da je broj biskupija u Rumuniji bio sveden sa pet na dve, da je kontrolom i cenzurom bila narušena veza biskupa i Vatikana, kao i da nije priznat autoritet samog pape. Poslednja dva biskupa, Marton iz Alba Julije i Durkovići iz Jašija su zajedno sa 130 sveštenika skinuti sa platnog spiska Ministarstva vera 1. februara 1949, da bi juna meseca bili i uhapšeni. Trećeg avgusta su raspušteni i svi rimokatolički crkveni redovi. Tako je 1949. godine rimokatolička crkva u Rumuniji ostala bez svoje hijerarhije. Nakon toga 27. aprila 1950. država je u Trgu Murešu pokušala da stvori svoju rimokatoličku crkvu, ali je pokušaj propao ekskomuniciranjem vođe sabora Andrei Agora. Kao posledica tih događaja iz Rumunije je proteran otpravnik poslova Vatikana u Rumuniji monsinjor O'Hare. Velika represija bila je sprovedena nad

¹⁸⁷ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 20.

¹⁸⁸ *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996, 520–526.

¹⁸⁹ DAMSPS, PA, 1953, f. 75, dos. 1, Povrede ljudskih prava u Rumunskoj, pov. br. 418309, 18–21.

Grkokatoličkom crkvom koja je bila prisiljena da se sjedini sa Rumunskom pravoslavnom crkvom (RPC). Zbog protivljenja bilo je uhapšeno pet episkopa, od kojih je samo jedan preživio zatvor i preko 600 sveštenika. Za razliku od katoličke i unijatske, RPC pod čijim je okriljem bilo oko 13 miliona Rumuna, nije doživljavala izrazitije manifestacije represije. To pak ne znači da njena hijerarhija nije prošla kroz čistku. Ograničavanjem crkvene službe na određen broj godina života 1947. godine razrešeno je četiri arhiepiskopa, a naredne godine je broj arhiepiskopija smanjen sa 18 na 14. Koliko-toliko podnošljiv odnos najviše crkvene hijerarhije sa državnim vrhom sprečavao je veće progone, ali je pojedinačni obračun sa svim sveštenicima koji nisu podržavali režim sproveden vrlo brzo i efektno. Mnogi takvi sveštenici su bili razrešeni dužnosti ili osuđeni na višegodišnje kazne zatvora „zbog neprijateljskog stava prema sadašnjem demokratskom režimu“.¹⁹⁰

Pravo na školovanje je takođe bilo ograničeno – državne škole su bile jedini izbor, a pravo na visoko obrazovanje imala su samo deca proleterskog porekla. Prema odluci Ministarstva obrazovanja od 26. oktobra 1948. nijedno dete bivšeg zemljoposjednika, industrijalca ili protivnika režima nije moglo da polaže prijemni ispit za upis na fakultete. Takođe, ustavnim aktima i ostala osnovna ljudska prava, poput prava na vlasništvo, slobodu putovanja i boravišta, bila su ugrožena.¹⁹¹

Za razliku od Rumunije Crvena armija se u Jugoslaviji nije dugo zadržala.¹⁹² Jaka komunistička partija koja je još tokom rata započela revoluciju bila je sposobna da se sama izбори za postepeni prelazak u socijalistički sistem. Što se komunista tiče, o društvenom sistemu i Jugoslaviji kao federaciji šest republika, odlučeno je još na II zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. Pod pritiskom Vinstona Čerčila, kralj Petar Drugi je za predsednika Vlade u emigraciji postavio Ivana Šubašića, voljnog da sa Titom načini kompromis. Posle sastanka na Visu 14–16. juna 1944. godine odlučeno je, pored ostalog, da se sastavi zajednička vlada od predstavnika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i „nekompromitovanih građanskih političara“. Formiranjem privremene vlade Demokratske federativne Jugoslavije 7. marta 1945. godine prestale su da postoje kraljevska vlada u emigraciji i NKOJ. Do izbora za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945. KPJ je uložila svu energiju kako bi i pre izbora pokazala jedinstven stav naroda, a opoziciji maksimalno suzila prostor za delovanje. Na kraju, opozicija se odlučila za apstinenciju. Na izbornim mestima su tako ostale samo dve kutije, jedna je bila Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ) tj. kutija u kojoj je glas išao „za Tita i novo“, a druga je bila kutija bez liste. Od oko 8.4 miliona glasača, na izbore je izašlo 88.66%, a za NFJ glasalo 90.48%. Dakle, izbori su bili za vladajuću stranu više jedna svečana manifestacija i jednoglasno iskazivanje podrške Titu i novoj Jugoslaviji. Nakon izbora, 29. novembra 1945. godine, proglašena je nova država – Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Novi Ustav, sastavljen po ugledu na sovjetski iz 1936. donet je već 31. januara 1946. Obnova zemlje, promena društvenih odnosa i opredeljenje za industrijalizaciju je u najvećoj meri podnelo selo. Uvođenjem obaveznog otkupa i ulaganjem svih investicija u razvoj industrije dodatno je pogoršao položaj seljaka. Jugoslavija je decembra 1946. godine usvojila i Zakon o nacionalizaciji.¹⁹³

¹⁹⁰ Ion Bulei, *Scurtă istorie a Românilor*, București 1996, 134.

¹⁹¹ DAMSPS, PA, 1953, f. 75, dos. 1, Povrede ljudskih prava u Rumunskoj, pov. br. 418309, 28.

¹⁹² Povoljno stanje, čvrsta partija bili su dovoljni za odluku da Crvena armija nastavi pohod ka Berlinu bez dužeg zadržavanja na teritoriji Jugoslavije. Međutim, čim se rat završio Sovjetski Savez je želeo da svoju vojsku pošalje i u Jugoslaviju radi čvršće kontrole. Takav zahtev Josipu Brozu Titu postavio je maršal Tolbuhin prilikom posete iz 1947. Moskva je tražila da joj jugoslovenski rukovodioci ustupe pet pristaništa na Jadranu, Pulu, Split, Šibenik, Boku Kotorsku i još jednu koju su sami Sovjeti trebalo da izgrade. Dolaskom sovjetske mornarice Staljin je želeo da poveća svoj uticaj. Na taj način Jugoslavija bi se približila Rumuniji u kojoj su jednu od osnovnih poluga direktnog uticaja bili sovjetski oficiri. Takvo odbijanje i spremnost Beograda na konfederaciju sa Albanijom u prvom redu bili su dovoljni za izbijanje sukoba. (Jože Pijevac, Tito i drugovi, knj. I, Beograd 2013, 435–436).

¹⁹³ Више у: Момчило Павловић, *За Тита или за краља, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд 2019; Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, књ. 2, Београд 1988; *Југословенска држава 1918–1998*, ур. Ђорђе Пиљевић, Београд 1999; Момчило Павловић, *Српско село 1945–52, Откуп*, Београд 1997.

Dakle, procesi preobražaja u Jugoslaviji i Rumuniji su se odigrali po sličnom scenariju i redosledu. Jedina razlika bila je u tome što je jaka KPJ tu transformaciju mogla da sprovede za kraći vremenski period. Kraljevina Jugoslavija je prestala da postoji već 1945, dok je Kraljevina Rumunija nestala krajem 1947. Predstavnici građanskih političkih stranaka su nestali iz Privremene vlade DFJ do oktobra 1945, dok su se u rumunskoj vladi oni zadržali do 1950. Prelazak na petogodišnju plansku privredu u prvoj je nastupio 1947, a u drugoj državi 1951. Razlozi za sporiju transformaciju bili su u snazi same partije, narodnom raspoloženju, sovjetskoj kontroli, ali i činjenici da je Rumunija mirovni ugovor potpisala tek 1947. godine.

Jugoslavija i Rumunija

Da se istorija ponavlja, dokazuje činjenica da je i posle II svetskog rata pitanje granica u Banatu izazivalo zaoštavanje atmosfere. Izbijanjem Crvene armije na Dunav pojačale su se aspiracije jugoslovenskih partizana prema rumunskom delu Banata. Dolasci delegacija Srba iz Banata u Beograd (posebno one iz marta 1945. na čijem čelu su bili Dušan Jovanović zvaní Debeli, službenik ambasade i oficir OZNE, Rade Felnački, Paja Stojanov, Ljubica Marković i Lazar Adamov) i zahtevi za prisajedinjenjem,¹⁹⁴ slanje agenata i partizanskih jedinica koje su unosile nemir i zajedno sa sovjetskim vojnicima pljačkali rumunska sela izazivalo je veliki strah u Bukureštu. Rumunska tajna služba je naročito bila mobilisana posle saznanja da je Staljin tokom boravka Andrije Hebranga u Moskvi januara 1945. godine podržao jugoslovenske zahteve savetom da Srbi treba da traže ujedinjenje sa Jugoslavijom. U tom smislu treba sagledavati i dalje događaje i nameru Srba za sazivanjem Kongresa u Temišvaru za 8. maj.¹⁹⁵ Slučajno ili ne, baš u vreme kada je u Beogradu počeo Osnivački kongres KP Srbije (8–12. maj 1945). Međutim, da je to za Moskvu bila politička igra i sredstvo pritiska pokazala je promena u stavu neposredno po uspostavljanju vlade Petru Groze marta meseca. Kako bi privukli Rumune i sredili situaciju u državi, Sovjeti su počeli da garantuju teritorijalni integritet. Za Grozu, Istočni Banat je bio nedeljiva celina Rumunije, a Zapadni Banat Jugoslavije, a nastupanje „jugoslovenskih i rumunskih reakcionarnih elemenata je bilo s ciljem da se zatruju odnosi među susedima.¹⁹⁶ Uznemirenost koju su s jedne strane u Rumuniji širili agenti iz Jugoslavije i pristalice ujedinjenja sa FNRJ, a sa druge, rumunski u Banatu i istočnoj Srbiji, trajala je do proleća 1945.¹⁹⁷ Mišljenje Moskve da granicu ne treba menjati jugoslovenski i rumunski komunisti uzeli su veoma ozbiljno. Istraživanje Eugena Boje pokazalo je da su se Tito i Petru Groza tajno sastali u Vršcu početkom jula 1945. godine u nameri da razmatraju pitanje Banata.¹⁹⁸ Pitanje je prema izjavi „da istočni Banat ostaje gde je i bio“, tj. u Rumuniji, datoj na Kongresu Fronta Orača 27. juna od strane samog Groze, u suštini bilo rešeno i pre tajnog sastanka. Situacija se do prve proslave 23. avgusta toliko popravila da je Groza u govoru naglasio da je problem granica u Transilvaniji i Banatu rešen, ne diplomatskim pregovorima i traženjem statistika, nego u duhu razumevanja i prijateljstva sa susednim narodima Jugoslavije i Mađarske. Tako, pitanje Banata za Rumune i Jugoslovene više nije predstavljalo izvor nesporazuma i mržnje.¹⁹⁹

¹⁹⁴ „Delegacija slovenskog antifašističkog fronta u Rumuniji stigla u Beograd“, *Temišvarski Vesnik*, 01. 04. 1945, 3.

¹⁹⁵ Kao što je pomenuto, odluku da se Kongres zabrani donela je Moskva. Prema svedočenju Koste Bešenancu Boje (1928–2006), revoltirani zabranom Kongresa nauružani partizani koji su se iz Temišvara vraćali u Jugoslaviju zarobili su i posle saslušanja ubili 6 civila u selu Taracul Mare. Jugoslavija na čijoj teritoriji se nalazi pomenuto mesto nije izvršila istragu, a Rumunija nije pokretala kasnije pitanje. Za ovaj događaj nisu još pronađeni dokazi u arhivskim izvorima.

¹⁹⁶ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 10, Politička situacija u Rumuniji, Bukurešt 27. 10. 1945, pov. br. 5599, 2.

¹⁹⁷ Gheorghe Onișoru, „Defecțiunea titoistă și România“, u: *Problema Iugoslavă: Studii și marginalii*, urednik Silviu B. Moldovan, Timișoara, 1998, 112.

¹⁹⁸ Eugen Boia, *The Apple of Discord in Romanian-Yugoslav Relations: The Banat Issue, 1944–1947, Belgrade's claims to the Romanian Banat*, Elyria 2015, 17.

¹⁹⁹ Isto, 28.

Posle toga postojala je još jedna lokalna inicijativa za ispravljanje granične linije. Aleksandar Stojanović je 23. januara 1946. godine uputio pismo Velebitu sa tri predloga promene granice sa Rumunijom. On je u prvom predlogu zastupao stanovište najširih jugoslovenskih interesa pravdajući ih zahtevima Rumunije za Transilvanijom u kojoj je bilo oko 2 miliona Mađara. Granična linija bi išla Tisom od Martonoša do ušća Moriša, pa rekom Moriš do mesta Požogo, odatle južno duž stare granice Karaško-severinske županije do Dunava i današnje hidroelektrane Đerdap. Novom granicom bi se država proširila za veća mesta: Faget, Ocelu Rošu, Karansebeš, Lugoš, Lipova, Temišvar, Rešica, Oršava itd. Zahtev za tolikom teritorijom doneo bi oko 960.000 stanovnika (od toga oko 510.000 Rumuna, 223.000 Nemaca, preko 100.000 Mađara, 53.000 Jugoslovena i mnoštva drugih naroda. Drugi predlog je obuhvatao nešto manju teritoriju. Granica bi u drugom slučaju išla ponovo rekama Tisom, Morišem, do Lipove, zatim rekama Tamišom, Belom i Crnom rekom do Dunava. Ova teritorija je prema podacima iz 1935. godine imala 830.000 stanovnika. Kao treća varijanta predlagana je teritorija sa još 100.000 stanovnika manje. Sve tri varijante bi prema mišljenju ovog stručnjaka donela Jugoslaviji velika prirodna bogatstva i značajna industrijska postrojenja, poput onog metalurškog u Rešici. Takođe, njima bi se rešilo i pitanje plavljenja Banata jer bi vodotoci bili kontrolisani od strane jedne hidrotehničke službe.

U slučaju odbijanja pregovora o promeni granice prema Rumuniji u korist Jugoslavije na Konferenciji mira u Parizu, Stojanović je predlagao i rešenje koje bi bilo u interesu dve države. Razmenom nekoliko sela putem pregovora direktno sa Rumunijom Jugoslavija bi dobila oko 6.000 Srba manjinaca, a Rumunija isto toliko pripadnika rumunske manjine. Stojanović je na umu imao razmenu Gudurice, Markovca, Mesića, Sočice, Jablanke i Kuštilja za rumunska sela Zlaticu, Lugovet, Sokolovac sa Bazjačom, Divič i Belobrešku. Osim razmene stanovništva takva granica bi imala najviše koristi za Vršac i Belu Crkvu jer bi ponovo bila uspostavljena direktna železnička linija sa Velikim Gradištem i Negotinom. Ipak elaborat i pismo glavnog sekretara Trgovinsko-industrijske komore u penziji i člana Istorijskog društva u Novom Sadu, Aleksandra Stanojevića, nisu bili dovoljna afirmacija za rukovodstvo da pokuša da pozitivno reši bar četvrti predlog.²⁰⁰

Prebrodivši krizu oko granice, odnosi su krenuli putem normalizacije. Za Rumune je vraćanje na politiku saradnje i dobrosusedstva sa Jugoslavijom bilo jedino moguće. Poboljšanju odnosa se prišlo lakše jer je u teškim trenucima okupacije Crvene armije i lošeg međunarodnog položaja ponovo vaskrsnula Jorgina kovanica i njen duh da „Rumuni imaju samo dva prijatelja, Crno more i Srbe“.²⁰¹

Na krilima želje za saradnjom brzo je rešeno vrlo važno školsko pitanje. Jugoslovenska vlast je 10. oktobra 1945. održala konferenciju u vezi sa pitanjem jugoslovenskih škola u Rumuniji. Na sastanku je bilo odlučeno da se Konvencija od 10. marta 1933. godine zadrži na snazi jer je ona povoljnije rešavala pitanje manjinskih škola nego što je to Uredba vlade Petru Groze mogla da pruži. Odlučeno je i da se učiteljima daje dodatak koji bi omogućio bolji položaj i prestiž, a ujedno i zainteresovao učitelje za odlazak u Rumuniju. Na konferenciji je bilo odlučeno da se izvrši i izbor novog crkveno-školskog odbora za manjinske škole u Rumuniji i smeni sveštenik Kostić i da se rumunskim organima uputi zahtev za oslobađanje prostorija koje su nekada korišćene za školske potrebe. Rumunski zahtev da pošalju u Jugoslaviju stalnog školskog referenta nije bio predviđen Konvencijom iz 1933. godine pa je i odbijen. Dopušten je kraći boravak jednog rumunskog činovnika u cilju upoznavanja sa stanjem rumunskih škola u Jugoslaviji.²⁰² Po ovom pitanju Rumunija se u Aide-memoire, koji je potpisan od strane ministra inostranih poslova George Tatareskua 20. februara 1946, složila sa zadržavanjem Konvencije iz 1933. i time obezbedila uslove za rad škola ili sekcija na

²⁰⁰ AJ, A CK SKJ IX-107/III-2, Pismo A. Stanojlovića od 23. 1. 1946. i elaborat o izmeni granica prema Segedinu i Rumuniji od 29. marta 1945.

²⁰¹ Valeriu Florin Dobrinescu, „Cu privire la raporturile româno-iugoslave (1945-1947)“, *Cercetări istorice*, (serie nouă), vol. IX-X, 1978-1979, Iași, 550.

²⁰² DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 13, Konferencija po pitanju jugoslovenskih škola u Rumuniji, 10. 10. 1945, pov. br. 4902, 1.

srpskohrvatskom jeziku u mestima gde ima najmanje 20 đaka jugoslovenske nacionalnosti. Odlučeno je i da crkveno-školske opštine nadležnost prepuste državi zbog nedovoljno sredstava za izdržavanje i plaćanje nastavnici. Dogovoreno je da država na čijoj se teritorije nalaze, ili će se otvarati nove manjinske škole, snosi sve troškove.²⁰³ Protavstavrofor Slobodan Kostić bio je smenjen 1. septembra 1946. godine sa položaja upravnika Pravoslavnog srpskog vikarijata u Temišvaru na osnovu note vlade Rumunije, a na njegovo mesto bio je postavljen prota Milan Nikolić.²⁰⁴ Iako je smena inicirana od strane SSKDUR-a i jugoslovenskog predstavništva, sa njom se nije složio Sinod Srpske pravoslavne crkve, što je izazvalo određene političke i pravne poteškoće.²⁰⁵

Ideologija je u prvim godinama posle rata postala još jedan stub na kojem su se dalje razvijali jugoslovensko-rumunski odnosi. Međutim, teška situacija u obema državama, sumnjičavost pojačana posle iskazivanja pretenzija u Banatu, planovi Moskve i dr. doveli su do toga da se pregovori o ponovnom uspostavljanju diplomatskih odnosa oduže. Tokom rata, a posle prekida diplomatskih odnosa, iz maja 1941. godine interese Jugoslavije u Bukureštu zastupala je Amerika pa Švajcarska. Kako druga nije imala odnose sa SSSR-om, to je dolaskom Crvene armije stvorilo velike poteškoće i za probleme jugoslovenskih državljana u Rumuniji. Razgovori i predlozi o uspostavljanju diplomatskih odnosa vodili su se već septembra 1944. godine uz posredovanje SSSR-a. Zahtevi jugoslovenskih državljana, pitanje hapšenja i predstavnika NDH i preuzimanja arhive, delovanje Nezavisnog komiteta Jugoslavije u Bukureštu, kao i pojava pukovnika Velimira Piletića sa preko sto oficira i vojnika, ubrzali su Tita da donese 1. oktobra 1944. odluku o slanju privremenog predstavnika NKOJ-a Nikolu Petrovića u Bukurešt. Njegovo postavljanje je imalo više karakter misije jer Moskva nije želela ni podržavala otvaranje predstavništva u tom trenutku. Misija Petrovića bila je da preuzme poslanstvo Kraljevine Jugoslavije i NDH, da organizuje slanje dobrovoljaca u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ) i eliminiše prisustvo Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO) u Rumuniji.²⁰⁶ On, kao i njegov naslednik od novembra meseca, Nikola Grulović, dugo nisu imali kontakte sa predstavnicima rumunskih vlasti. Na početku jugoslovensko predstavništvo u Rumuniji nosilo je zvaničan naziv Jugoslovenska delegacija pri Saveznoj kontrolnoj komisiji za Rumuniju, kasnije je preimenovano u Predstavništvo DFJ, a zatim i FNRJ krajem 1945. godine.

Zvanično pokretanje procesa uspostavljanja diplomatskih odnosa dogodilo se 13. avgusta 1945.²⁰⁷ Predlog o otvaranju predstavništva posle rata došao je od strane vlade Petru Groze. Jugoslavija je ubrzo nakon prispeća note pristala, ali je problem izazivao pasivni otpor rumunskog kralja koji nije želeo da potpiše akreditive. I pored toga decembra meseca Jugoslavija je bila spremna da pošalje svog diplomatskog predstavnika u rangju ministra ili ambasadora bez predaje akreditiva. Ovakva odluka bila je isključivo želja Tita da podrži napore rumunskih komunista u borbi za osvajanje vlasti u Rumuniji. Otvaranje Ambasade u Bukureštu trebalo je da ide posebnom linijom od privremenog predstavništva pri SKK. Tako je planirano da šef jugoslovenske delegacije pri Saveznoj kontrolnoj

²⁰³ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, Odgovor rumunske vlade na jugoslovenski Aide Memoire od 12 februara, pov. br. 2284, 1–3.

²⁰⁴ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 3, Dopis jugoslovenskoj Ambasadi u Rumuniji od 02. 09. 1946, pov. br. 11824.

²⁰⁵ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 3, Odluka Svetog arhijerejskog sinoda SPC o smeni prote Slobodana Kostića, 27. 11. 1946, pov. br. 14243, 1–2.

²⁰⁶ Draža Mihailović je imao jako uporište u Rumuniji i značajan broj pristalica, dolazak Velimira Piletića bio je vezan za delatnost četničkog propagandnog centra u Bukureštu. Međutim, hapšenjem Piletića od strane Sovjetske armije i grupisanjem jugoslovenskih zarobljenika u Bukurešt ubrzalo je likvidiranje četničkog uticaja. Više u: Велимир Пилетић, *Судбина српског официра*, Крагујевац 2002, 108. и даље.

²⁰⁷ U rumunskoj istoriografiji, kao i kod nekih srpskih/jugoslovenskih autora kao datum uspostavljanja diplomatskih odnosa uzima se 25. januar 1945. Međutim, dr Vladimir Cvetković je u radu iz 2022. godine pokazao da je proces obnavljanja predstavništava trajao dugo i prolazio kroz nekoliko faza, od oktobra 1944. pa do konačnog uspostavljanja februara 1946. godine (Владимир Љ. Цветковић, „Обнова дипломатских односа Југославије и Румуније после Другог светског рата“, *Токови историје*, 1(2022), 131–150).

komisiji ostane Grulović, a da se za ambasadora pošalje pogodna ličnost.²⁰⁸ Posle priznanja rumunske vlade od strane Amerike i Britanije 4. februara 1946. godine započeto je i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Jugoslavijom. Za prvog rumunskog ambasadora u Beogradu imenovan je Todor Vianu, profesor literarne estetike i kritike na Univerzitetu u Bukureštu i direktor Narodnog pozorišta. Zahtev za dobijanje akreditiva je Jugoslaviji bio upućen 10. februara. Vianu je akreditive predao Ivanu Ribaru 30. marta, a Tito ga je prvi put primio 2. aprila. Prvi jugoslovenski posleratni ambasador u Bukureštu postao je Dane Medaković.²⁰⁹ On je bio doktor filozofije i direktor Više pedagoške škole u Zagrebu. Ambasadori su na dužnost stupili u razmaku od par meseci. Todor Vianu je u Beograd došao marta, dok je Dane Medaković započeo rad iz Bukurešta u maju mesecu.²¹⁰

Drugi svetski rat je ostavio različite posledice na dve susedne zemlje. Dok je jedna bila poprište dugogodišnjeg rata, građanskog sukoba, okupacije i surove eksploatacije, što je ostavilo razorenu privredu i infrastrukturu, dotle je druga zahvaljujući svrstavanju u tabor Osovine uspela da izbegne rat na svojoj teritoriji, ali ne i velike materijalne i ljudske gubitke na Istočnom frontu i eksploataciju njenih privrednih bogatstava. Sovjetska okupacija Rumunije dovela je do eksploatacije, sada sa druge strane, i velikih ratnih pregnuća u korist antihitlerovske koalicije.²¹¹ Jugoslavija je kao najvažniji zadatak imala obnovu infrastrukture i privrede, međutim i pored velikog radnog elana ljudi nije bilo dovoljno materijala. S druge strane, ekonomsko iscrpljivanje Rumunije i par sušnih godina dovelo je do ozbiljnih nestašica osnovnih životnih namirnica. Ipak, ona je imala naftu koja je bila ključni artikl kako za njenog suseda tako i za druge zemlje. Tokom 1945. godine glavno pitanje za Jugoslaviju u odnosu na Rumuniju bilo je pitanje snabdevanja naftom i derivatima, kao i drugim potrebnim artiklima poput drveta, soli, hartije, uglja i dr. Veliko olakšanje pitanja snabdevanja donelo je potpisivanje trgovinskog sporazuma sa Rumunijom 15. decembra 1945. godine.²¹²

Prema istraživanju dr Vladimira Cvetkovića, prvo ekonomsko opštenje dve države dogodilo se još za vreme trajanja rata. Uz odobrenje Savezne kontrolne komisije marta 1945. godine u Pančevo je iz Rumunije dopremljeno 300 tona petroleja i isto toliko benzina.²¹³ Nesređene prilike, haotično stanje u obe države, kao i neuhodanost jugoslovenske privredne administracije dovelo je do samostalnih nastupa i pokušaja da se sklope određeni poslovi i na nivou lokalnih vlasti pa čak i vojnih. Takvo delovanje, kao i delovanje pojedinaca je imalo sve karakteristike crne berze. Cvetala je nelegalna trgovina, krijumčarenje, korupcija i prevare. Stabilnija situacija je jedino bila u slučaju kompenzacione trgovine. Cement se menjao za ugalj, pšenica za drvo. Ubrzo, tj. maja meseca 1945. je bila pokrenuta inicijativa o uspostavljanju trgovinskog sporazuma. Međutim, zbog dihotomije u rumunskoj Vladi, čiji je jedan deo bio saglasan, a drugi sklapanje sporazuma uslovljavao uspostavljanjem diplomatskih odnosa, došlo je do toga da je do zaključivanja trgovinskog sporazuma sa rokom trajanja od nepune godine između dve zemlje, došlo 15. decembra 1945. godine u Beogradu. Sporazum o razmeni robe i plaćanju, obuhvatao je jugoslovenski uvoz pre svega soli, naftnih derivata, butan gasa, ogrevnog drveta i amonijum nitrata, a izvoz gvožđa, bakra, magnezita, ferohroma, hmelja i duvana. Dakle, zainteresovanost je u prvom redu bila za sirovine, jugoslovensku rudu i rumunske naftne derivate.²¹⁴ Pokazalo se da je izvršenje preuzetih obaveza bio veliki zalogaj, te je do polovine

²⁰⁸ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 26, Telegram iz Beograda od 12. decembra 1945, pov. br. 6886, 1.

²⁰⁹ Miodrag Milin, Andrej Milin, *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi*, Prilog i građa (1944–1949), Temišvar 2004, (Poverljivi izveštaj Ambasadora Tudora Vianua potpredsedniku vlade Rumunije George Tatareskuu, 103–110; DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 75, dos. 4, Telegram Grulovića iz Bukurešta od 11. 02. 1946, pov. br. 1489, 1.

²¹⁰ Владимир Љ. Цветковић, „Обнова дипломатских односа Југославије и Румуније после Другог светског рата“, *Токови историје*, 1(2022), 131–150.

²¹¹ Više u: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Vol. II, ed. M. C. Kaser, Oxford 1986. 299–451.

²¹² DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 22, Trgovinski ugovor sa Rumunijom, pov. br. 7425, 1.

²¹³ Istog meseca Srbi u Rumuniji su prikupili oko 100 vagona namirnica koji su bili namenjeni za postradale krajeve u Jugoslaviji DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 28. 03. 1945, pov. br. 0155, 1.

²¹⁴ AJ, Predsedništvo vlade FNRJ –50, f. 64, dos. 32, Poverljivi protokol uz Sporazum o razmeni robe i plaćanju zaključenom između FNRJ i Rumunije 15. decembra 1945, 1–2.

oktobra 1946. izvršeno 16,8% planiranog rumunskog i samo 6% jugoslovenskog izvoza. Nezaiteresovanost preduzeća, problem plaćanja i transporta kao i nedostatak robe, uticao je na konačnu statistiku. Na kraju sporazum koji je nekoliko puta produžavan na po tri meseca ostvario je loše rezultate. Neki proizvodi poput gvožđa, bakra, antimona, hmelja i duvana nisu uopšte bili predmet izvoza, a benzin, petrolej, amonijum nitrit i mineralno ulje predmet rumunskog izvoza. Tako je Sporazum do Titove posete Rumuniji iz 1947. godine bio izvršen u visini od 38% jugoslovenskog izvoza i 34,9% od uvoza.²¹⁵ U tom periodu veliki problem predstavljao je pozitivni saldo Jugoslavije po sporazumu o nerobnom plaćanju iz 1945 u visini od skoro pola miliona dolara. Ovo pitanje je rešeno novim Sporazumom o nerobnom plaćanju od 30. septembra 1947. i posebnim likvidacionim protokolom kojim se Rumunija obavezala da dugovanja isplati u robi i kreditu za potrebe jugoslovenske ambasade u Bukureštu. Kakav god bio obim razmene, značaj ekonomske saradnje je u statistikama bio mnogo veći jer je na kraju 1947. u rumunskoj spoljnotrgovinskoj razmeni Jugoslavija zauzela četvrto mesto.²¹⁶

Rumunski ambasador Tudor Vianu je u jednom telegramu iz 1946. godine svojoj vladi preneo Titovu ocenu odnosa. U njemu se navodi deo iz Titovog govora na predizbornom mitingu povodom novembarskih izbora 1946. na kome je izjavio da Jugoslavija ima odlične ekonomske odnose, ali da je situacija u kojoj se Rumunija tada nalazila ometala razvoj političkih odnosa u meri u kojoj su Bukurešt i Beograd želeli. Realnost je bila malo drugačija. Ako se pogledaju statistički podaci, dve države su imale izrazito skromne trgovinske odnose. Rumunija je u ukupnom jugoslovenskom izvozu učestvovala sa svega 0.9%, a u uvozu sa 0.6%.²¹⁷ Važan pokazatelj poboljšanja bila je normalizacija situacije na granici i vraćanje Konvencije o dvovlasnicima iz 1924. godine na snagu. Zahvaljujući tome ubrzo je preko hiljadu Rumuna koji su imali oko 2.200 ha zemlje i oko 1600 Srba sa oko 3.500 ha moglo da nesmetano obrađuju svoja imanja koja su se nalazila preko granice. Treba spomenuti i napore zajedničkih komisija usmerenim ka olakšavanju prelaska granice, potpisivanju kulturne konvencije i dr.²¹⁸

Do prve zvanične posete političkog vrha dve zemlje došlo je u Beogradu 7–9. juna 1947. Rumunsku delegaciju je predvodio Petru Groza, a činili su je George Dež, tada ministar industrije i trgovine, zatim Emil Bodnaraš, generalni sekretar Ministarskog saveta, Štefan Vojtek, ministar prosvete i George Tataresku, ministar inostranih dela. Iako je niz konkretnih problema trebalo rešiti, delegacije su se zadržale samo na opštim stvarima. Rezultat posete bilo je, tako, koncipiranje okvira buduće saradnje. Veće uvažavanje predstavnika partije u rumunskoj delegaciji od strane domaćina, naročito je zasmetalo George Tataresku, koji je svoju funkciju u Beogradu doživeo kao „čisto dekorativnu”.²¹⁹ Određeni benefiti susreta bili su prihvatanje teksta kulturne konvencije koja je trebalo da bude potpisana u Bukureštu, zatim određivanje zajedničke komisije koja bi proučavala probleme u ekonomskoj saradnji, razmatranje problema plovidbe Dunavom i određivanje zajedničkog delovanja na Međunarodnoj dunavskoj konferenciji u cilju odbrane prava pribrežnih država.²²⁰ Pored toga, treba pomenuti i razgovore o mogućnostima zaključivanja Ugovora o prijateljstvu, saradnji i međusobnoj pomoći. Možda čak i najvažnije, bilo je zbližavanje lidera dveju partija. Produbljivanje ličnih veza najvišeg partijskog rukovodstva, u vreme kada je ideologija bila ključni faktor, s pravom je viđeno

²¹⁵ Mimo sporazuma retki su bili drugi trgovinski oblici. Treba spomenuti da je u momentima velike gladi Jugoslavija, doduše, posle određenih uslovljavanja isporučila Rumuniji pozajmicu od 2.000 vagona kukuruza januara 1947. koje je Rumunija delom u isporuci živih svinja vratila krajem 1947. godine.

²¹⁶ Valeriu Florin Dobrinescu, Cu privire la raporturile româno-iugoslave (1945-1947), *Cercetări istorice*, (serie nouă), vol. IX–X, 1978–1979, Iași, 551.

²¹⁷ Čedomir Štrbac, Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, Sukob KPJ i Informbiroa, Beograd 1975, 59–60.

²¹⁸ România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, *Colecția de documente*, seria I, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 11; Siviu B. Moldovan, „Relațiile româno-iugoslave în primii ani postbelici”, u: *Istoria relațiilor internaționale*, urednik Cătălin Turliuc, Iași, 2000, 333.

²¹⁹ Mihai Pelin, Uneori, nu prea des, și Stalin avea dreptate, 29 martie 2008 (<https://mihaipelin.wordpress.com/category/relatiile-regimului-comunist-cu-iugoslavia/>, prustupljeno 23.5.2022).

²²⁰ „Коминике о разговорима између представника владе Румуније и владе Југославије“, *Борба*, 11. 06. 1947, 2.

kao prvi uslov za razvoj saradnje na svim nivoima. U tom pravcu je išla i ocena *Skantee*, rumunskog partijskog lista, koji je posetu ocenio kao „otvaranje novog poglavlja u istoriji rumunsko-jugoslovenskih odnosa, poglavlja u kojem će, najzad, oba slobodoljubiva naroda moći međusobno da govore zajedničkim demokratskim jezikom međunarodne solidarnosti, borbe za mir i napredak...“²²¹ Jugoslovenski, kao i rumunski listovi, posebno su podvlačili da su bilateralni odnosi bazirani na prijateljstvu, uzajamnom poverenju kao i novom demokratskom uređenju.²²²

Do narednog susreta visokih predstavnika dve države bilo je vidljivih pomaka u poboljšanju bilateralnih odnosa. Pomenuta kulturna konvencija potpisana je 26. juna 1947. godine u Bukureštu. U ime jugoslovenske vlade potpisao je Vladislav Ribnikar, predsednik Komiteta za kulturu i umetnost, a u ime kraljevske Vlade Rumunije Oktava Livezeanu, ministar informisanja.²²³ Šef jugoslovenske delegacije koja je tom prilikom boravila u rumunskom glavnom gradu je kao ulogu kulturne saradnje podvukao upoznavanje dva naroda kroz prevođenje književnih dela, putovanja, razmena, kurseva i raznih kulturnih manifestacija.²²⁴

Oktobra meseca formirano je i Rumunsko-jugoslovensko društvo, organizacija koja je imala političko-propagandnu funkciju, umesto funkciju kulturnog promovisanja i zbližavanja stanovništva.²²⁵ Kulturno društvo Jugoslavija–Rumunija osnovano je nešto kasnije 9. januara 1948. godine u Beogradu. Za prvog predsednika bio je izabran ministar elektroprivrede Nikola Petrović.²²⁶ Takođe 1. januara 1948. godine otvorena je u Temišvaru knjižara „Jugoslovenska knjiga“, podružnica istoimene izdavačke kuće iz Beograda. Otvaranju su prisustvovali pored ostalih i Miloš Todorov narodni poslanik,²²⁷ ambasador Radonja Golubović i sekretar Rumunsko-jugoslovenskog društva Adorijan Georgie.²²⁸ Ona je, barem do sukoba Tita i Staljina, imala izuzetan uticaj na jugoslovensku manjinu. Knjige koje su se u njoj nalazile kupovali su podjednako i Srbi i Rumuni.²²⁹

Društvo jugoslovensko-rumunskog prijateljstva

Društvo jugoslovensko-rumunskog prijateljstva (ARJUG) osnovano je oktobra 1947. godine na inicijativu KP Rumunije. Treba naglasiti da su pre ove inicijative rumunski socijaldemokrati, a naročito Jon Pas, ministar umetnosti i publicista, zajedno sa jugoslovenskim državljanima radili na osnivanju jedne takve organizacije. Oni su Ambasadi prvi i uputili predlog o osnivanju Društva. Ipak,

²²¹ Rumunska štampa o značaju posete dr Petra Groze Jugoslaviji, *TANJUG– Vesti inostranih agencija i dopisnika*, Bukurešt, 7. 06. 1947.

²²² „Односи између Румуније и Југославије основани су на узајамном поверењу и пријатељству, пише румунски лист Скантеја“, *Борба*, 16. 07. 1946, 3.

²²³ DAMSPS, PA. 1947, Rumunija, f. 102, dos. 15, Ratifikacija Konvencije o kulturnoj saradnji sa Rumunijom, pov. br. 417211, 1.

²²⁴ „Izjava Vladislava Ribnikara povodom potpisivanja konvencije o kulturnoj saradnji između Jugoslavije i Rumunije,“ *Borba*, 01. 07. 1947, 2

²²⁵ România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, *Colectia de documente, seria I*, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 12.

²²⁶ Osnovano je Kulturno društvo Jugoslavija–Rumunija u Beogradu, *Borba*, 10. 01. 1948, 3.

²²⁷ Miloš Todorov rođen u Dinjišu 9. 10. 1913. Posle završetka temišvarskog liceja Konstantin Diakonović Loga odlazi u Beograd, gde 1939. godine završava studije medicine. Po izbivanju rata, uzima učešće u antifašističkoj borbi u rodnom mestu 1943. godine. Bio je član izvršnog odbora SAF-a, a kasnije prvi sekretar Saveza slovenskih kulturno-demokratskih udruženja. Stekao je veliko poverenje naroda i postao predstavnik jugoslovenske manjine u rumunskoj skupštini. Na avgustovskom procesu u Bukureštu 1950. godine osuđen je na 25 godina zatvora. Kantu je do pomilovanja 1955. služio u zatvorima Žilavi Ajudu i Piteštu. Po oslobođanju se oženio lekarkom Dušicom Stankom. Do penzionisanja je radio kao lekar. Po penzionisanju prešao je u Novi Sad i tamo proveo poslednje godine života. Umro je 1992. ili 1993. (Biografija Miloša Todorova u: *Srbi u Rumuniji za vreme komunizma*, ur. Andrej Milin, Миодраг М илин и Цветко Михајлов, Темішвар 2011, 505).

²²⁸ Izveštaj dopisnika TANJUG-a od 2. januara 1948, *TANJUG*, 03. 01. 1948.

²²⁹ Telegram dopisnika iz Bukurešta, *TANJUG*, 02. 01. 1948.

Ambasada je odugovlačila sa odgovorom na predlog socijaldemokrata jer je želela da KP Rumunija preuzme inicijativu. Na kraju, u saradnji svih zainteresovanih došlo je do osnivanja ARJUG-a. Pošto su posle početnih nesporazuma oko postavljanja rukovodstva organizacije dve stranke KP Rumunija i Socijaldemokratska stranka dogovorile, sazvana je skupština i za predsednika ARJUG-a izabrana je Florika Bagdasar, ministar zdravlja. Ona se u politički život i mesto ministra upustila nasledivši muža profesora Bagdasara.²³⁰ Za počasne predsednike bili su izabrani Georgiju Dež i ambasador Radonja Golubović. Predstavništvu FNRJ je naročito bilo stalo da generalni sekretar KP Rumunije bude član ARJUG-a. Za potpredsednike su bili izabrani ministar Jon Pas, predsednik Politbiroa SDS, George Vasiliki, poslanik i član Politbiroa, Konstantin Dajković, profesor Univerziteta i podsekretar u Ministarstvu trgovine i industrije, zatim Aurel Potop, poslanik i član Nacionalne seljačke stranke, i Kamil Petresku, književnik i član KP Rumunije. Društvo se bavilo organizovanjem raznih kulturnih manifestacija. Dovodjenjem umetnika, kao i organizovanjem kurseva srpsko-hrvatskog i rumunskog jezika.²³¹

Prvi ozbiljniji projekat Udruženja bila je organizacija proslave nedelje prijateljstva Rumunije i Jugoslavije, čiji je početak bio 28. novembra, a trajala je u stvari 14 dana. Takođe, organizovali su i proslavu Dana republike. Iako organizacija nije bila na nivou proslave nedelje sovjetsko-rumunskog prijateljstva, ona je među Rumunima primljena bolje i spontanije. Rumuni su sa mnogo više pažnje pratili različite manifestacije čiji je cilj bio predstavljanje Jugoslavije i njenog posleratnog razvoja. Štampa je objavila na desetine članaka koji su govorili o Jugoslaviji, a centralno mesto dato je Titovom referatu o prvom Petogodišnjem planu. Ambasada i ARJUG su 29. novembra otvorili izložbu „Tri rumunska slikara o Jugoslaviji“. Naziv izložbe se odnosio na Lučana Grigoreskua, Eugena Ispira i Lidije Makovej, koji su u leto te godine boravili u Jugoslaviji. Njihove slike prikazivale su razvoj FNRJ, izgradnju pruga, pejzaže, omladinu, industrijalizaciju i drugo. Ambasada je pre same proslave u šest reprezentativnih izloga postavila fotografije iz Jugoslavije, kasnije su rumunske masovne organizacije opremile još oko 100 manjih izloga dućana, radionica i ustanova po Bukureštu. Titov govor sa II kongresa Narodnog fronta Jugoslavije bio je preveden i u obliku brošure odštampan u 20.000 primeraka. Centralnu svečanu proslavu organizovao je ARJUG. Ona je bila održana u sali Ateneul Roman, a o Jugoslaviji su govorili Florika Bagdasar, Georgiju Dež, ministar industrije i ambasador Radonja Golubović. Takođe, po celoj Rumuniji bio je prikazivan film „Brčko Banovići“. Posle govora društvo SSKDUR-a izvelo je srpski narodni splet pesama i igara. Osnovna crta članaka i drugih kulturnih i umetničkih manifestacija i izložbi bilo je isticanje prijateljstva dva naroda i jugoslovenskog puta u socijalizam.²³² U toku proslave Ambasada je primila mnoštvo raznih pozdravnih telegrama čije je zajedničko bilo „pozdravljanje naroda Jugoslavije kao herojskog naroda koji pod genijalnim rukovodstvom Maršala Tita borbom u ratu, sada u izgradnji, gradi svoju budućnost“. ARJUG je februara meseca 1948. godine organizovao izložbu „Jugoslavija u borbi i izgradnji“ koja je posle Bukurešta bila prezentovana i u Ploestiju, Brašovu i Temišvaru. Prvobitni plan bio je da se u Bukureštu otvori velika izložba svih susednih socijalističkih zemalja Rumunije o obnovi i izgradnji. Međutim, do realizacije te ideje nije moglo doći pa je odlučeno da svaka zemlja pojedinačno napravi izložbu. Jugoslavija je svoju otvorila 26. februara u prisustvu potpredsednika Vlade Slavuleskua, ministarke Florike Bagdasar i mnogih drugih. Osim izložbe fotografija, prigodnih informacija i brošura, tokom 12 dana, koliko je izložba trajala, vršene su projekcije jugoslovenskih filmova „Omladina gradi“ i „Deca naroda“. Izložba je bila dobro propraćena u štampi i na radiju, zbog čega je ukupan broj posetilaca bio oko 35.000.²³³

²³⁰ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 8, Društvo za prijateljske veze sa Jugoslavijom ARJUG, pov. br. 422203, 1–2.

²³¹ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 01.05. 1947, pov. br. 57765, 1.

²³² DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 8, Izveštaj o kulturno-propagandnom radu povodom jugoslovensko-rumunske nedelje, pov. br. 81110, 3–6.

²³³ AJ, 314–19–836, Izložba „Jugoslavija u izgradnji“ u Bukureštu, 1–2.

Dva Društva su nešto intenzivnije delovala od početka 1948. godine. U Rumuniji je u februaru otvorena izložba fotografija „Jugoslavija u izgradnji“, štampan je prvi broj *časopisa Rumunija–Jugoslavija*, dok je u Beogradu maja meseca bila otvorena i izložba rumunskog folklora. Sledećeg meseca otvorena je i izložba rumunske narodne umetnosti. Jedna od značajnijih kulturnih razmena bilo je petnaestodnevno gostovanje rumunskog kulturno-umetničkog društva „Flakara” u Jugoslaviji. Ovaj ansambl se nalazio na turneji po zemljama narodne demokratije i posle Albanije i Jugoslavije boravio je i u Bugarskoj. Turneja je trajala tokom maja i juna meseca 1948. Pre toga je jugoslovensko Kulturno umetničko društvo (KUD) „Abrašević“ gostovalo nekoliko dana u Rumuniji.²³⁴ Treba istaći da su se u nekim mestima mimo centrale ARJUG-a u Bukureštu osnivala slična udruženja koja su propagirala prijateljstvo, takav je bio slučaj sa organizacijama u Ploesti i Brašovu.

Inicijativu za osnivanje sekcija udruženja ARJUG i u drugim mestima u Rumuniji pokrenuo je potpredsednik dr Anton Aleksandresu, član Prezidija rumunske Narodne skupštine i potpredsednik stranke Frontul Piugarilor početkom maja 1948. Prva sekcija koja je osnovana posle predavanja – konferencije u Jugoslaviji bila je u Krajovi krajem maja 1948. godine. Ona je poput glavne imala dokumentarno, književno i propagandno odeljenje, kao i odeljenja za folklor, kulturu i omladinu.²³⁵ Osim toga ARJUG je imao filijale u Temišvaru i Aradu. Društvo za učvršćivanje prijateljstva između Jugoslavije i Rumunije je za leto 1948. godine planiralo jedan ciklus predavanja o novoj Jugoslaviji koji bi bio održan u Bukureštu. Za teme predavanja odabrane su one najznačajnije poput: planska privreda, sindikalni pokret, omladina, žene, jugoslovensko-rumunski odnosi kroz istoriju, književnost i umetnost.²³⁶ Do daljeg širenja mreže nije došlo jer je ARJUG prestao da funkcioniše već od jula meseca iako o tome nije doneta zvanična odluka. Napadi na Tita i KPJ su u tom momentu vođeni samo preko štampe.²³⁷ Posle rezolucije ARJUG se raspao, većina članova koji su bili članovi KP Rumunije su usvojili negativan stav prema rukovodstvu Jugoslavije, dok su socijaldemokrati bili ili neopredeljeni ili pozitivno nastrojeni, kao na primer Jon Pas. Na vratima centralne kancelarije ARJUG-a bila je postavljena ceduljica da Udruženje neće raditi do 1. septembra. Posle tog datuma nije nastavilo rad. Umesto članova kancelariju je posetio jedan činovnik koji je popisao biblioteku. Ona je kasnije premeštena u Institut za univerzalnu kulturu. To je bio jasan znak da je ARJUG završio svoj rad. Slična sudbina očekivala je i „udruženja prijateljstva“ sa ostalim zemljama, osim ARLUS-a koji je jedini opstao iako je vreme njegov značaj dovelo na minimum.²³⁸

Posleratne veze

Saobraćajne veze između dve države su posle rata bile u lošem stanju. Pitanje pravnog regulisanja prometa putnika i robe železnicom bilo je rešeno posle sastanka dve delegacije od 26. do 3. septembra u Žombolju. Rezultat rada bili su potpisani sporazumi o uređenju pogranične službe za putnički, prtljažni i robni saobraćaj između jugoslovenskih državnih železnica i rumunskih železnica, uspostavljanje direktnog saobraćaja između dve zemlje i sporazuma o privilegovanom tranzitu.²³⁹

²³⁴ Rumunsko kulturno-umetničko društvo „Flakara“ iz Temišvara priredilo koncert u Beogradu 26. 05. 1948; Pisanje Borbe od 28. 02. do 04. 06. 1948.

²³⁵ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 9, Izveštaj o osnivanju sekcije ARJUG-a u Krajovi, 01. 06. 1948, pov. br. 415994, 1–2.

²³⁶ AJ, 314–19–834, Telegram Ambasade Rumunije u Beogradu od 18. maja 1948, 1.

²³⁷ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 11, Napadi protiv partijskog rukovodstva na čelu sa Titom, 3. 07. 1948, pov. br. 418103, 1.

²³⁸ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 10, Stav uprave ARJUG-a, 30. 09. 1948, pov. br. 101, 1–3.

²³⁹ Privilegovani tranzit podrazumevao je korišćenje dela pruge koji se nalazio na teritoriji druge države. Radilo se o vezi između mesta Jaša Tomić–Ninčičevo i Statora Moravica–Bazjaš. Po sporazumu, Jugoslavija je imala pravo na korišćenje rumunske pruge u dužini od 6.5 km koja je povezivala prva dva mesta, a Rumunija jugoslovenske u dužini od oko 60 kilometara koja je povezivala druga dva mesta (AJ, Predsedništvo vlade FNRJ –50, f. 64, dos. 63, Zaključni zapisnik o

Dakle, Sporazum o železničkom saobraćaju bio je potpisan 3. septembra 1946. godine u Žombolju i predviđao je korišćenje tri postojeće železničke linije Žambolj–Velika Kikinda, Stadora Moravica–Vršac i Bazjaš–Bela Crkva.

Nedostatak asfaltnog puta, mali broj železničkih linija i teškoće sa korišćenjem plovnog puta, uticali su da se brzo javi želja za uspostavljanjem vazdušne linije. Prva inicijativa je potekla sa rumunske strane septembra 1946. Posle nekoliko sastanaka Društva za vazdušni saobraćaj TARS i Glavne uprave za vazdušni saobraćaj FNRJ u Bukureštu i Beogradu, Sporazum o vazdušnom saobraćaju dve države su uspešno sklopile 30. juna. On je nakon izvršenih ratifikacija stupio na snagu 31. jula 1947. Sporazum je predviđao otvaranje linije Beograd–Bukurešt i Beograd–Bukurešt–Moskva.²⁴⁰ Vazdušna linija Beograd–Bukurešt je uvedena 16. septembra ugovorom o zajedničkom održavanju vazdušnog saobraćaja između Jugoslovensko-sovjetskog akcionarskog društva za civilno vazduhoplovstvo (JUSTA) i Avio transporta sovjetske Rumunije (TARS).²⁴¹ Od ukupno dva leta nedeljno, jedan je sprovodila JUSTA, a drugi TARS. Rumunija je još septembra 1947. godine stavila do znanja da ne želi sporazum po principu „pool“ odnosno sistem deljenja zarade na pola. Od sredine septembra do kraja decembra 1947. godine na relaciji Beograd–Bukurešt prevezeno je svega 38 putnika.²⁴² Sporazumom je bilo predviđeno otvaranje još jedne linije. TARS je 29. januara predložilo da ta linija bude Bukurešt–Milano sa tehničkim spuštanjem u Zagrebu. Saglasnost za takav predlog Glavna uprava civilnog vazduhoplovstva je dala sredinom maja 1948. Potrebne izmene u aneksu ugovora su predložene i izvršene oktobra iste godine.²⁴³ Predlog linije Bukurešt–Beograd–Milano je u stvari bio pokušaj obnove međuratne linije koja je uvedena 1937. godine između Rumunije, Jugoslavije i Italije.²⁴⁴ Ispostavilo se da realna potreba za uvođenjem linije nije postojala, te se uspostavljanje redovne linije može tumačiti kao politički i propagandni potez.

rezultatima železničke konferencije u Žombolju između predstavnika Jugoslavije i Rumunije radi utvrđivanja odredaba porebnih za normalno odvijanje železničkog saobraćaja između rumunskih i jugoslovenskih železnica, 1–3).

²⁴⁰ Споразум о ваздушном саобраћају између Југославије и Румуније, *Борба*, 04. 08. 1947, 6; АЈ, Председништво ФНРЈ–50, ф. 64, дос. 108, Ређење о потврди Споразума о ваздушном саобраћају између ФНРЈ и Краљевине Румуније, 31. јун 1947, 1–3.

²⁴¹ TARS je osnovan meseca avgusta 1945. godine kao mešovito rumunsko-sovjetsko društvo sa podjednakim vlasničkim udelom. SSSR je uložio avione, rezervne delove i potrebnu opremu, dok je Rumunija Društvu u zakup na 30 godina dala sve aerodrome sa pratećim objektima. Na čelu TARS-a su se nalazili Rumuni dok je gelnarni direktor bio iz SSSR-a. Ovo Društvo je u stvari bilo naslednik međuratnog preduzeća Compania franco-română de navigație aeriană (CFRNA) osnovanog 1920. koje je održavalo liniju Bukurešt–Pariz. Vremenom su uvedene linije i unutar Rumunije do Galca, Jašija i Kišinjeva. Kompanija je od 1930. godine bila poznata pod nazivom Liniile Aeriene Române Exploatate de Stat (LARES). TARS je posle povlačenja Sovjeta i gašenja ovog SOVROM-a 1954. godine poneo naziv Transporturi Aeriene Române (TAROM). JUSTA je osnovana 1947. godine na sličnoj bazi, ali je funkcionisala samo do izbijanja jugoslovensko-sovjetskog sukoba 1948. Zvanično je ukinuta 1949. godine. Više o TARS-u i JUSTI u: Milan Gulić, Momir Ninković, Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva slučaj JUSTE, *Istorija 20. veka*, 1(2014), 143–163;

²⁴² Илија Кукобат, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: Између сарадње и супротстављања*, Београд 2020, 125; DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 104, dos. 17, Dopis Konzularnom odeljenju MIP-a, pov. br. 104441.

²⁴³ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 131, dos. 2, Uspostavljanje linije Bukurešt Milano, pov. br. 5433, 1.

²⁴⁴ Zemunskim protokolom potpisanim septembra meseca 1937. godine između Ala litorije, Aeroputa i Larse uvedene su dve linije Rim–Beograd–Bukurešt–Konstanca i Bukurešt–Beograd–Zagreb–Trst–Venecija–Milano. U početku su letove izvodile italijanska i rumunska aviokompanija, a Aeroput se na drugoj liniji priključio septembra 1938. U toj godini i u dve naredne, italijanska kompanija Ala litorija je samostalno održavala letove na liniji Rim–Beograd–Bukurešt, dok su italijanska ALI, Aeroput i Larsa bile zadružene za drugu liniju do Milana. Letovi su bili mogući od maja do oktobra meseca. Na pomenutoj liniji italijanska i rumunska kompanija su naizmenično letele sve do septembra dok je Aeroput liniju držao poslednjih mesec dana. Letovi od Milana do Bukurešta normalno su sprovedeni u 1940. godini. Treba naglasiti i da je prva vazdušna veza između Beograda i Bukurešta uspostavljena marta 1923. godine zahvaljujući uključivanju Beograda od strane francusko-rumunskog društva u interkontinentalnu liniju Pariz–Carigrad. Lares je 1939. godine izneo predlog o zaključivanju sporazuma o uspostavljanju linije Bukurešt–Niš–Solun što je prihvaćeno i sa jugoslovenske strane. Međutim, početak rata u Evropi i dodatno pogoršanje političkih prilika nakon italijanskog napada na Grčku oktobra 1940. godine sprečili su potpisivanje sporazuma i pokretanje vazdušne linije (Čedomir Krunic, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije*, I, Beograd 2010, 374–377.

Regulacija režima voda između dve zemlje je i posle rata bila sprovedena na osnovu Konvencije iz 14. decembra 1931. Pregovori o potrebnim promenama u sistemu režima voda su sa Rumunijom vođeni 1947. godine. Najvažnije promene bile su vezane za sagledavanje sporova, definisanje arbitarnog suda i sankcijama. Pošto je jugoslovenska teritorija bila na nižem nivou od rumunske, na strani Beograda je bio interes da se režim voda što bolje reši, zbog veće opasnosti od poplava. Iako nije došlo do potpisivanja nove Konvencije, izmene su unete u Zapisnik mešovite komisije usvojenog 11. jula 1947. godine u Vršcu, koja je potvrdila važenje Konvencija o režimu voda, o plovidbi i hidrotehničkom sistemu kanala i reke Begej i drugih pravnih akata vezanih za ovu sferu saradnje.²⁴⁵

Osim pomenutih, u ovom periodu bilo je još dosta pokušaja i akcija usmerenih ka razvijanju odnosa. Lično Tito je želeo da se pohvali rezultatima ostvarenim u saradnji sa Rumunijom, pa je pritisak s toga bio veći na proces razvoja bilateralne saradnje. Želja da se, za razliku od sastanka u Beogradu, izađe sa konkretnijim uspesima, bila je takođe rezultat pritiska sa vrha na intenziviranje saradnje.

Poseta jugoslovenske delegacije na čelu sa Titom od 17. do 19. decembra 1947. doprinela je poboljšanju bilateralnih odnosa i uspostavljanju boljih veza između dve partije. Rumunska štampa je Tita veličala kao pravog heroja, dok je Jugoslavija predstavljena kao tvrđava mira na Balkanu. Publicitet koji je dat jugoslovenskoj delegaciji bio je ogroman. Uz odobrenje iz Moskve, tom prilikom je bio potpisan jugoslovensko-rumunski Ugovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći.²⁴⁶ Gledano iz Bukurešta, ovo je bio prvi ugovor ove vrste i prvi međunarodni akt koji je Rumunija potpisala posle Pariskog mirovnog ugovora, dok je za Beograd bio poslednji u nizu. Jugoslavija je 11. aprila 1945. potpisala sa SSSR-om prvi takav ugovor, tokom 1946. usledilo je potpisivanje sa Poljskom, Čehoslovačkom i Albanijom, a krajem 1947. godine i sa Bugarskom, Mađarskom i Rumunijom. Poslednji potpisan trajao je i najkraće, jer su njegove odredbe poštovane svega par meseci.

Titova poseta je predstavljala vrhunac u zbližavanja, ali ujedno i seme zahlađenja koje će isključiti za nekoliko meseci. Ta naznaka se vidi u sledećem. U Bukureštu je prema rumunskoj istoriografiji, ali i zapisima Milovana Đilasa ispitivan rumunski stav po pitanju: „Da li sovjetski put u izgradnji socijalizma treba da bude jedini put?“. Na večeri koju je priredio ambasador Golubović, Đilas je izneo mišljenje da sovjetski model ne treba da bude jedini način za izgradnju socijalizma, sa čim su se neki rumunski političari čak i složili. Ako se pogledaju činjenice, može se videti da način na koji se Moskva mešala u unutrašnje stvari i u kojoj meri je eksploatisala Rumuniju, bili su dovoljni da među Rumunima, pa čak i tvrdim komunistima, bude rašireno nezadovoljstvo.²⁴⁷ Znajući da kritikovanje upereno ka Moskvi može da izazove velike poteškoće, rumunski komunisti su odabrali stranu koja je bila pogodnija, a to je potpuna saglasnost sa svim sovjetskim planovima.

Iako se u Bukureštu već tada počelo smatrati da zbližavanje sa Jugoslavijom nosi sa sobom određenu dozu rizika, na polju razvoja bilateralnih odnosa nije došlo do zastoja. Do zamene više puta produžavanog trgovinskog ugovora došlo je posle dugih pregovora 15. aprila 1948. godine. Novi sporazum je otklonio najkrupnije probleme koji su u prethodnom periodu kočili izvršenje ugovorom preuzetih obaveza, odredio robne liste i datume isporuka, kao i načine otplate u slučaju javljanja pozitivnog salda sa jedne ili druge strane. Dan kasnije potpisan je i sporazum o kooperaciji između dve države. Naime, Jugoslavija se zbog kašnjenja u izgradnji visokih peći suočila sa problemom neispunjavanja ciljeva predviđenih petogodišnjim planom. Činjenica da je u Rešici postojala jedna od najvećih fabrika crne metalurgije na Balkanu, koja je zbog nedostatka sirovine radila smanjenim

²⁴⁵ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 104, dos. 8, Režim voda sa Rumunijom, pov. br. 104252, 13. 12. 1947, 1.

²⁴⁶ Jugoslavija je sa Rumunijom 19. decembra 1947. godine u Bukureštu potpisala Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. Dokument je zbog promene naziva rumunske države koja je ubrzo usledila je pretrpeo manje izmene Protokolom potpisanim 13. maja 1948. godine.

²⁴⁷ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente*, seria I, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 16.

kapacitetom, rezultovala je jugoslovenskom ponudom o kooperaciji. Posle dugih pregovora, 16. aprila 1948. godine bio je potpisan sporazum o preradi sirovina iz Jugoslavije i dobijanju 40.000 tona gvožđa. Zauzvrat, Rumunija je tražila određenu količinu rude gvožđa i koksa kao nadoknadu za pruženu uslugu.

Donošenje Rezolucije Informbiroa je poremetilo sve vidove saradnje. U ekonomskoj sferi Rumunija je od letnjih meseci počela sa odugovlačenjem izvršenja svojih obaveza i zastojem u isporuci ugovorom dogovorenih proizvoda. Sukob Tita i Staljina iako nije doveo do otkazivanja trgovinskog sporazuma značio je drastično opadanje i neizvršavanje ugovorom preuzetih obaveza. Redovni trgovinski sporazum za 1948. godinu predviđao je razmenu u vrednosti od 3 miliona dolara. Drastično opadanje se videlo u 1949. godini. Jugoslovenski ukupni izvoz u istočne zemlje je sa 7.488 miliona dinara u 1948. opao na 1.362, a uvoz sa 6.276 na 1.917 miliona dinara u narednoj godini. Rumunija se u potpunosti uklapala u politiku koja je iz Moskve vođena prema Jugoslaviji.²⁴⁸ Pod pritiskom Moskve ubrzo je došlo i potpunog prekida odnosa.²⁴⁹ Osim sa Rumunijom trgovinski odnosi bili su prekinuti i sa ostalim istočnoevropskim zemljama do polovine 1949. godine. Potpuna ekonomska blokada FNRJ je trajala sve do 1953.²⁵⁰

2.2. Posledice sukoba sa Informbiroom

Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza je za većinu došao iznenada. Krajem 1947. i početkom naredne godine odnosi između Beograda i Moskve bili su na visokom nivou. Jugoslavija je sve do marta 1948. godine u izveštajima koje je pripremalo sovjetsko Odeljenje za spoljnu politiku ocenjivana kao zemlja koja je najdalje otišla u izgradnji socijalizma i da je bila neosporno ispred drugih zemalja narodne demokratije. Osnivanje Informbiroa koji će imati ključnu ulogu u sukobu, 27. septembra 1947. u Šklarskoj Porembi u Poljskoj, bilo je ne samo pozdravljeno od strane jugoslovenskog rukovodstva, već i aktivno podržano, zbog čega je Beograd i izabran za sedište novog zajedničkog organa devet komunističkih partija i redakcije njegovog glasila *Za trajni mir, za narodnu demokratiju*. Par meseci po osnivanju Moskva je pozitivno ocenila rad kancelarije Informbiroa i zalaganje jugoslovenskog komunizma u populisanju i sprovođenju donetih odluka. Od poslednjeg pozitivnog izveštaja do prvog negativnog prošlo je svega 50-ak dana. Početak zaoštavanja odnosa viđen je u odluci da se sovjetski instruktori i vojni savetnici povuku iz Jugoslavije. Vlada FNRJ je o takvoj odluci obavestena preko telegrama upućenog od strane maršala Nikolaja Bulganjina 18. marta 1948. Milovan Đilas je u knjizi *Vlast i pobuna* dao lično mišljenje da je klica sukoba nastala tokom februarskog sastanka delegacije Jugoslavije, Bugarske i Sovjetskog Saveza, a u vezi težnji za stvaranjem federacije i hegemonističkih pretenzija Jugoslavije nad Bugarskom i Albanijom. Ipak, istraživanja Tatjane Volokitine u moskovskim arhivima pokazala su da je Staljin, bar zvanično, bio zadovoljan jugoslovenskim i bugarskim priznavanjem grešaka i potpisivanjem Sporazuma o koordinaciji spoljnopolitičkih poteza.²⁵¹ Ključan događaj je prema pomenutom autoru bila proširena sednica CK KPJ održana 1. marta 1948. godine. Na njoj su jugoslovenski komunisti analizirali utiske sa februarskog trojnog sastanka u Moskvi i razmatrali politiku SSSR-a. Na osnovu zapisa sa sednice vidi se da je bilo reči o razmatranju sovjetskog ekonomskog pritiska, degradaciji sovjetske države i osporavanju samostalnog razvijanja socijalizma. Desetak dana posle pomenutog telegrama

²⁴⁸ DAMSPS, PA, 1964, Regionalno, f. 181, dos. 8, Ekonomski odnosi FNRJ sa istočnoevropskim zemljama, pov .br. 451819, 1–4.

²⁴⁹ Više o jugoslovensko-rumunskim ekonomskim odnosima u članku: Владимир Љ. Цветковић, „Економски односи Југославије и Румуније 1945–1948. године“, *Токови историје*, 1 (2021), 165–190.

²⁵⁰ Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975, 58–59.

²⁵¹ Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991, 125; Tatjana Volokitina, „Povodom 50-godišnjice sovjetsko-jugoslovenskog konflikta 1948. godine“, u: *1948: Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije*, Beograd 1998, 162.

Bulganjina, tačnije 27. marta stiglo je pismo od Staljina i Molotova u kojem je pored kritika zahtevalo priznavanje grešaka od strane KPJ i uklanjanje rukovodstva na čelu sa Titom.²⁵² Istraživanja su pokazala da su uzroci sukoba bili brojni i višeslojni, proistekli iz kompleksnog sklopa partijskih, unutrašnjih i spoljnopolitički, ali i ličnih razloga dvojice lidera, Tita i Staljina.

Već tokom Drugog svetskog rata KPJ je, iako verna Sovjetskom Savezu, pokazivala želju za samostalnim delovanjem. Nastavljajući s tim i posle završetka rata, jugoslovenski komunisti su se mimo želje Staljina sukobili sa Zapadom oko Trsta, mešali se u građanski rat u Grčkoj, i unutrašnje stvari Albanije, te želeli da sa Bugarskom formiraju Balkansku federaciju.²⁵³ Istina, na ovakvo delovanje ih je kuražila sovjetska posleratna teza o različitim putevima u socijalizam. Kako se polarizacija sve više osećala između Istoka i Zapada, a vrhunac dostigla Čerčilovim vatrenom govorom u Fultonu o gvozdenoj zavesi, američkim sprovođenjem Trumanove doktrine i Maršalovog plana, Staljin je odlučio da promeni retoriku. Konfrontacija prema Zapadu od sredine 1947. iziskivala je odricanje od pomenute teze o putevima u socijalizam, ali i stvaranje jednog monolitnog istočnoevropskog bloka kojim bi bez suprotstavljanja mladih „narodnih demokratija“ upravljala Moskva. U takvoj atmosferi Titova samouverenost, hegemonističke pretenzije i želja za samostalnim delovanjem je viđena kao veoma opasna. Kritika KPJ i Tita bila je pripremljena još za osnivačku sednicu Informbiroa, međutim razvoj događaja je doveo do zaobilaženja tog dela u izveštaju pripremljenom od strane Kremlja. Odlaganje je trajalo sve do marta i prvog pisma iz Moskve, koje su jugoslovenski komunisti smatrali jednim velikim nesporazumom i u odgovoru od 13. aprila istovremeno dokazujući poštovanje Sovjetskog Saveza izjavili da su sovjetski stavovi, bazirani na informacijama Sretena Žujovića i Andrije Hebranga pogrešni. U drugom pismu iz Moskve od 4. maja direktno su napadnuti Josip Broz Tito i Edvard Kardelj, umanjen značaj partizanskog pokreta i opomenuti ostali komunisti da nisu ispravili svoje greške. Traženo je takođe da se o jugoslovenskom problemu raspravlja na sledećoj sednici Informbiroa. Odgovor KPJ od 17. maja bio je mnogo oštrije, a predlog da se problem iznese pred ostalim partijama odbijen.

Odluka da se drugo zasedanje Informbiroa održi u Bukureštu od 20. do 28. juna uvela je Rumunsku radničku partiju u centar sukoba. Na osnovu razgovora ambasadora Golubovića sa Dežom vođenim 17. maja može se zaključiti da je rumunsko rukovodstvo pokušalo da vodi politiku posrednika. Dež nije napadao vlast u Beogradu, smatrao je da je Titov doprinos borbi protiv fašizma i uspostavljanju komunističkog režima bio ogroman. Rukovodstvo FNRJ nije video kao trockiste, ali je smatrao da se treba suočiti sa određenim greškama. Položaj Rumunije je bio takav da joj u prilog nije išao sukob jugoslovenske i boljševičke partije. Smatrao je da bi najbolje rešenje bilo iznošenje problema pred Informbiro i razgovor sa ostalim partijama. Jugoslovensko odbijanje je video kao još jednu grešku. Po njegovom mišljenju nesporazum je trebalo što pre rešiti kako kapitalistički svet ne bi mogao da ga iskoristi za svoje interese. Kao rešenje video je sastanak delegacije KPJ predvođene Titom sa delegacijom sovjetske partije.²⁵⁴

Iako je Georgiju Dež u početku imao rezerve prema sovjetskom stavu, prihvatio ga je kako bi osigurao podršku SSSR-a u borbi za vlast. Tako su rumunski komunisti, kao i predstavnici ostalih partija podržali optužbe koje su uokvirene u Rezoluciji Informbiroa, odnosno „O stanju u KPJ“ donetoj 28. juna, poslednjeg dana zasedanja. U Rezoluciji koja je u suštini sadržala optužbe iznete u pismima, KPJ je definisana kao „sitno-buržoaska organizacija koja je izdala interese međunarodnog

²⁵² Sava Živanović, „Uzroci i posledice sukoba“, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, ur. Petar Kačavenda, Beograd 1999, 29.

²⁵³ Georgi Dimitrov, generalni sekretar KP Bugarske (KPB) i predsednik bugarske vlade je januara 1948. godine govorio da je balkanska federacija trebalo da pored Bugarske, Albanije i Jugoslavije bude sačinjena i od Rumunije, Mađarske, Čehoslovačke, Poljske i Grčke. Takođe, Dimitrov je govorio i o planu za stvaranje carinskog saveza triju zemalja – Bugarske, Jugoslavije i Rumunije (Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975, 73).

²⁵⁴ AJ, Arhiv CK SKJ, IX, 107/I–4, Pismo Radoja Golubovića iz Bukurešta upućeno Marku, o razgovoru Golubovića sa Dežom, 1–7.

proleterijata i vodi antisovjetsku politiku“. Zbog napuštanja marksizma-lenjinizma i usvajanja nacionalističkih ideja KPJ je izbačena iz Informbiroa, a sedište preseljeno u Bukurešt. U rezoluciji se takođe navodi da će nacionalistička politika dovesti do pretvaranja Jugoslavije u koloniju imperijalističkih sila. Poziv na kraju dokumenta upućen „zdravim snagama u KPJ“ da smene rukovodstvo na čelo sa Titom i postave novo koje će biti internacionalistički nastrojeno i verno Moskvi ipak nije urodilo plodom.²⁵⁵ Rezolucija Informbiroa, koja je doneta bez okrivljene strane, u suštini je tražila unutrašnji prevrat u Jugoslaviji. Očekujući takav rasplet na sastanku Informbiroa Tito je odbio da učestvuje smatrajući da argumentima ništa ne može da postigne i plašeći se mogućnosti da se iz Bukurešta i ne vrati. Njemu su Staljinovi metodi bili dobro poznati.

Peti kongres KPJ održan od 21. do 28. jula 1948. godine pokazao je apsolutno jedinstvo partije i poverenje u rukovodstvo na čelu sa Titom.²⁵⁶ Svi ostali koji su bili naklonjeni Staljinu bili su smenjeni sa funkcija, uhapšeni ili poslani na Goli otok od 1949. Proces obračuna počeo je upravo smenjivanjem i kasnijim hapšenjem Srećena Žujovića i Andrije Hebranga na V kongresu. Prvi incident koji je izazvao veći potres sa Ibeovcima dogodio se 11. avgusta 1948. Taj incident bio je vezan upravo za jugoslovenskog istočnog suseda. Trojica visokih oficira posle neuspešnog puča su pokušala da prebegnu u Rumuniju. Najpoznatiji među njima bio je general Arso Jovanović, načelnik Titovog vrhovnog štaba, zatim Branko Petričević i Vlado Dapčević. Jugoslovenski graničari su u blizini Vršca ubili generala Jovanovića, a ostala dvojica su bili uhapšeni i kasnije poslani na Goli otok.²⁵⁷

Komunističke partije u okruženju su ovaj sukob iskoristile za obračun sa svim neprijateljskim elementima u svojim zemljama. Za hapšenje je bilo dovoljno nekog optužiti da je titoista i agent Zapada.²⁵⁸ U većini satelita su 1949–1950. godine održani brojni inscenirani sudski procesi na kojima su bili osuđeni visoko pozicionirani članovi partija. Tako je u Albaniji osuđen i ubijen Koči Džodze, ministar unutrašnjih dela, u Mađarskoj ministar inostranih poslova Laslo Rajk, u Bugarskoj potpredsednik vlade Tračo Kostov, u Čehoslovačkoj Rudolf Slanski, a u Poljskoj je na višegodišnju robiju osuđen sekretar Poljske radničke partije Vladislav Gomulka. Što se rukovodstva RRP tiče, ono je prve represije sprovelo nad jugoslovenskom i nemačkom nacionalnom manjinom, a kasnije i nad partijskim protivnicima i neistomišljenicima.

Na početku sukoba Jugoslavija je bila u izuzetno teškom trenutku, izolovana i bez jednog prijatelja i saveznika u svetu. Nakon Rezolucije ona je imala diplomatske odnose sa svega 29 država, a sa nekima od njih poput Italije, Grčke i Austrije je imala loše odnose. Država je više od petine budžeta morala da odvaja za naoružavanje, a nestašica i sušne godine su je doveli do same ivice. Rat u Koreji je

²⁵⁵ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, red. Rodoljub Čolaković, Dragoslav Janković, Pero Morača, Beograd 1963, 462.

²⁵⁶ Ovo je bio prvi kongres KPJ posle Drugog svetskog rata. Između njega i prethodnog – IV kongresa prošlo je dvadeset godina. V kongresu je prisustvovalo 2.344 delegata, a KPJ je u tom periodu imala nešto manje od pola miliona članova. Titov referat trajao je sedam sati. Poslednjeg dana doneta je Rezolucija o odnosu KPJ prema Informbiro u kojoj su napadi okarakterisani kao nepravedni i netačni. Jugoslovensko rukovodstvo nije imalo iluzija o napadu, ali je takt Rezolucije pokazivao i shvatanje da se kod naroda ono što je godinama usađivano ne može preko noći izmeniti. Staljina koji je uzdizao do nebesa članstvo i narod nisu mogli preko noći istisnuti iz svesti. Veliki broj Jugoslovena je smatrao da je Staljin prevaren, čak je zabeležen slučaj u Pljevlju da je sovjetskom lideru upućen telegram sa molbom da ispravi nepravdu koju je Informbiro naneo. (*Pobjeda*, 6. 7. 1948). Novi CK od 63 člana, koji se od starog razlikovao samo po izostanku Žujovića i Hebranga dobio je jednoglasnu podršku da odbrani nezavisnost države. Na Kongresu je donet Program i Statut KPJ, koji su bili identična kopija sovjetskih, čime je trebalo na još jedan način pokazati vernost SSSR-u i Staljinu. Do tada se partija koristila Programom donetim na Vukovarskom kongresu 1920. Radio je direktno prenosio zasedanja, a novine su detaljno pisale o svemu što se dešavalo na zasedanjima, donoseći i najvažnije dokumente. Zbog broja izlagača Kongres je radio i noću, a samo Titov referat „Politički izveštaj CK KPJ od osnivanja partije do 1948. godine“ trajao je čitavih sedam sati (*Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, ur. Љубиша Вујошевић, Beograd 1985, 362–365).

²⁵⁷ Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, „Arso Jovanović – an erased biography“, *Balkanica Posnaniensia Acta et studia* 25 (2019), 161-180

²⁵⁸ Više zborniku: *The Tito–Stalin Split, 70 Years After*, eds. Tvrtko Jakovina and Martin Previšić, Zagreb–Ljubljana 2020.

takođe loše uticao jer je za posledicu imao skok cena u svetu. Tito je zbog toga morao da se okrene Zapadu, a Amerikanci su među prvima razumeli koliki benefit za njih može da ima sukob Tito–Staljin. Amerika je već od leta 1948. počela tajno da šalje naftu Jugoslaviji jer je prekidom odnosa Rumunija prestala da je isporučuje. Ovaj energent je bio krucijalan za opstanak Jugoslavije kao države.²⁵⁹ Zahvaljujući podršci Zapada Jugoslavija je uspela da iz sukoba izađe kao pobednik.

Simbolična najava jugoslovenske pobede bila je 1952. godina i utakmica između sovjetskih i jugoslovenskih fudbalera na Olimpijadi u Finskoj. Reprzentacije su na Olimpijadi odigrale dve utakmice, prvu 20 jula, a drugu 22. jula. Prva je bila završena nerešenim rezultatom 5:5, a druga jugoslovenskom pobedom 3:1. To nisu bile samo sportske utakmice već i političke. Pritisak koji su Tito i Staljin izvršili pismima na reprzentacije je za igrače značio, ne sportsko nadmetanje, nego borbu za život i smrt. Pobediti značilo je doneti svojoj državi ohrabrenje i privid da je moguće i iz političkog sukoba izaći kao pobednik.²⁶⁰ Rasplet i te utakmice je ubrzo usledio smrću Josifa Visarionoviča Džugašvili Staljina marta 1953. godine. Time je iz sukoba istrgnut lični momenat zbog kojeg pomirenje nije bilo moguće. Dolaskom Staljinovih naslednika postepeno se krenulo putem normalizacije. Prema mišljenju Jože Pirjeveca, prvi gest pomirenja došao je od strane nekadašnje Staljinove desne ruke Lavrentija Berije neposredno posle Staljinove smrti.²⁶¹

Sukob Tita i Staljina bio je prvi klin koji je napravio pukotinu u lagerskoj ploči. On je postao primer da i ostale lagerske zemlje mogu da se suprotstave Moskvi. To su kasnije učinili Mađari, Poljaci, Čehoslovaci, a želeli su i Rumuni.

Zaokret u rumunskoj politici

Prve vidljive naznake promene stava Rumunije prema Jugoslaviji javile su se u martu mesecu 1948. godine. Dotada topao odnos i spremnost na saradnju, zamenjen je hladnoćom prilikom opštenja i kidanjem saradnje. Rumunska radnička partija je na sastanku Politbiroa od 22 aprila razmatrala odnos Jugoslavije i SSSR-a, i sovjetska pisma upućena jugoslovenskoj partiji od 27. i 31. marta. Zaključak sastanka imao je nekoliko glavnih celina. Prvo, osuđen je odnos KPJ prema Sovjetskoj komunističkoj partiji (boljševika) – SKP(b), i kritikovan vrh partije zbog trockizma i imperijalizma, zatim data je puna podrška sovjetskom rukovodstvu. Treće, izražena je nada da će KPJ „likvidirati nezdrave manifestacije i strane uticaje među svojim rukovodstvom, za dobrobit proletarijata i čitavog jugoslovenskog naroda, a takođe i za dobrobit snaga demokratije i socijalizma u celom svetu“. Na kraju, RRP se iznela i određenu dozu samokritike. Smatrala je da je ujedinjenjem sa Socijaldemokratskom partijom februara meseca, u članstvo primila veliki broj „malograđanskih i neprijateljskih elemenata“ i kao obavezu videla sprovođenje akcije čišćenja svojih redova i podizanja ideološkog nivoa kadrova.²⁶²

Već sledećeg meseca jasno je naglašeno od strane Ministarstva spoljnih poslova Rumunije da će primenjivati pravilo reciprociteta u odnosima. Neki od primera bili su sledeći. Aprila meseca je Ambasada FNRJ uputila Ministarstvu informisanja Rumunije zahtev za spiskom novinara, umetnika i drugih javnih radnika koji su po Ugovoru o kulturnoj saradnji trebalo da borave u Jugoslaviji. Međutim, Rumunija je odugovlačila sa odgovorom tako da do saradnje nije ni došlo. Maja meseca sekretar sindikata novinara izneo je stav da se o Jugoslaviji ne treba pisati jer ni ona nije pisala o

²⁵⁹ *Историја Савеза комуниста Југославије*, ур. Љубиша Вујошевић, Београд 1985, 3367–368.

²⁶⁰ [Tog Ijeta u Tampereu Jugoslavija protiv SSSR-a, Tito protiv Staljina / Bljesak.info | BH Internet magazin](http://TogIjeta.uTampereu.Jugoslavija.proriv.SSSR-a.Tito.proriv.Staljina/Bljesak.info|BHInternetmagazin), pristupljeno 19. 9. 2022.

²⁶¹ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, Beograd 2013, 471.

²⁶² Resolution on Yugoslavia of the Political Bureau of the Central Committee of the Romanian Workers' Party April 22, 1948, Wilson Center, Digital Archive, [Wilson Center Digital Archive](http://WilsonCenterDigitalArchive), pristupljeno 12. 10. 2022.

Rumuniji i da svako ko bude pisao o njoj biće isključen iz sindikata. Istog meseca ministar Teohari ŃeorŃesku je saopštio odluku da rumunska omladinska delegacija neće ići u Beograd na savetovanje Veća balkanske omladine jer „ona nema šta da nauči od jugoslovenske omladine“. Posle početnih uspeha sa izložbom ARJUG-a „Jugoslavija u izgradnji“ koja je od februara bila prikazivana u Bukureštu, Ploeštiju, Brašovu i Temišvaru, ona je početkom maja zaustavljena te u drugim mestima koja su planirana nije održana. Bez dozvole izložba je prenetu u Arad, ali je po prispeću bila oduzeta od strane Okružnog komiteta RRP. Proslava Titovog rođendana od strane Rumuna nije ni planirana, spremljen materijal novine nisu objavile, radio nije izdao ni saopštenje, a akademija nije ni bila u planu. Ipak, posle iznošenja stava da će Ambasada sama organizovati proslavu, rumunsko rukovodstvo je popustilo i organizovalo akademiju na koju je bilo pozvano svega dvadesetak ljudi. Adoria, sekretar ARJUG-a, govorio je isključivo o Rumuniji, dok je Tita samo uzgred spomenuo. Knjiga o omladinskoj pruži Šamac–Sarajevo bila je odštampana u 10.000 primeraka, ali nije bila puštena u prodaju, takođe nije prikazan ni film „Slavica“. Hlađenje odnosa bila je uvertira i znak da će se u budućnosti odnosi razvijati u suprotnom pravcu.

U jednoj hladnoj atmosferi Rumunija je tako sačekala II savetovanje Informbiroa u Bukureštu koje je trajalo od 20. do 28. juna, posle donošenja dokumenta „O stanju u KPJ“. Prema informacijama Georgiju Dež je na savetovanju Informbiroa pokazao drugačiji stav od ostatka rumunskog rukovodstva i da je po nekim pitanjima stao u odbranu Jugoslavije. Zbog toga je bio kritikovan i doveden u sukob sa Anom Pauker i ostalim predstavnicima moskovske grupe.²⁶³ Na kraju, Rumunska radnička partija je prihvatila odluku i krenula sa prerađivanjem na nižim instancama. Sa preradom se krenulo već 29. juna, a toga dana je i odlučeno da se i u okruge pošalju visoki partijski predstavnici kako bi ubedili lokalno rukovodstvo u ispravnost Rezolucije Informbiroa. Na sednici Političkog biroa CK RRP od 13. jula razmatrani su načini za pojačanje antijugoslovenske propagande. Neki članovi partije poput Josifa Rangeca, Kivu Stojke i Mirona Konstantineskua, smatrali su da je potrebno uložiti više truda jer je rumunski narod pre interesovao problem kolektivizacije nego političko stanje u Jugoslaviji.²⁶⁴ Iz mnogobrojnih primera videlo se da je rukovodstvo očekivalo da će na V kongresu KPJ doći do smenjivanja Tita i ostalih. Jednom prilikom, Ana Pauker je pitala Zeca, sekretara Ambasade u Bukureštu, da li će ići na Kongres. Pošto je dobila negativan odgovor nadovezala se opaskom da je možda i bolje jer će se tamo svašta desiti. To dovodi do zaključka da su prognoze u Bukureštu bile da bi smenjivanje Tita i njegovih saradnika delovalo vrlo povoljno na Rumuniju, jer bi s jedne strane mogla da nastavi započetu politiku razvoja saradnje s Jugoslavijom, a sa druge da svoju energiju usmeri ka gorućim unutrašnjim problemima, a ne na suzbijanje titoizma i propagandno delovanje protiv susedne države. Kako bi pomoglo takav razvoj i okuražilo „pravoverne komuniste u FNRJ“ rumunsko rukovodstvo je započelo sa optužbama, hajkom i antijugoslovenskim natpisima. Verovatno, ambasador Golubović upućen u to i očekujući takav rasplet, otišao je na Kongres, ali se, videvši u kom smeru se odvija, brzo vratio za Rumuniju.²⁶⁵

S druge strane, avgusta meseca se u okviru Rumunske radničke partije pričalo da je Dež protiv Rezolucije, a takvo stanovište imalo je i dosta članova na nižem nivou. Takva opaska data je na osnovu činjenice da je, za razliku od drugih, on bio blaži i više je svoj govor u njegovom rodnom mestu Grivice, a u vezi za odlukom da visoki funkcioneri sprovode razradu Rezolucije po oblastima, bazirao na nedostacima Rumunske partije u vezi sa rezolucijom.²⁶⁶ Kao primer različitog pogleda na sukob treba istaći Okružni komitet u Bakau koji je jednoglasno usvojio stav da se ne slaže sa rezolucijom. Kako bi izbegao represije, jedan od najistaknutijih predstavnika OK Bakau je prebegao u Jugoslaviju. Bilo je među novinarima onih koji su smatrali da će Jugoslavija nastaviti put u

²⁶³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–7a, Telegram iz Bukurešta od 17. 7. 1948, 1.

²⁶⁴ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente*, seria I, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 21.

²⁶⁵ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 13, Izveštaj za period april–avgust, pov. br. 128277, 1–3.

²⁶⁶ Pored Deža i drugi lideri su učestvovali u razradi dokumenta oblasnim partijskim komitetima. Tako je Kivu Stojka bio u Bakau, Emil Bodnaraš u Kampulungu, Čaušesku u Fagarašu, George Stojka u Konstanci...

socijalizam bez obzira na sve. Šerban Nedeljku, odgovorni urednik lista *Frontul Plugarilor*, u avgustu je rekao da će Rezolucija samo zbližiti Jugoslovane i CK KPJ i da će zemlja na čelu sa Titom izgraditi socijalizam i bez pomoći drugih demokratskih zemalja i SSSR-a. Slično je mislio i Nikola Tiza, glavni urednik organa Generalne konferencije rada *Viața Sindicală*. Rumunska partija je, kako bi predupredila slične izjave, mnoge Rumune koji su putovali u Jugoslaviju ili imali kontakte sa Ambasdom stavila pod sumnju i kontrolisala, odnosno izvodila na saslušanja. Posle ostavke Golubovića rumunska policija je otvoreno počela da prati ko dolazi i odlazi iz Ambasade. Formalno opštenje je ostalo na istom nivou. Vize su i dalje izdavane, a Ambasada je doduše u ograničenom broju pozivana na prijeme i proslave. Mnogi od Rumuna, pa i samih članova partije su službenicima Ambasade u poverenju saopštavali da ne veruju u Rezoluciju i da znaju da optužbe nisu istinite.²⁶⁷

Ipak, retko ko od članova je istupao protiv Rezolucije. U štampi je u prvi mah ona prepričavana i proširavana, a zatim su Ana Pauker i Vasile Luka krenuli sa iznošenjem kleveta. Posle Rezolucije rumunsko rukovodstvo je zauzelo jasan položaj prema KPJ. Ana Pauker je u članku objavljenom u listu Informbiroa *Za trajni mir, za narodnu demokratiju* iznela stav da je likvidacija Titovog režima „pitanje života i smrti za jugoslovensku kompartiju“. Ona je režim u Beogradu videla kao sektaško-birokratski i teroristički.²⁶⁸ Tito je u jednom rumunskom listu opisan ovako: „Uzdigavši se u jednog malog bonapartu, Tito je uobrazio da može sam izgraditi socijalizam u svojoj zemlji bez pomoći SSSR-a i radničke klase celog sveta, udaljujući se sa pravilne političke linije narodne demokratije.“ Češće nego sa Napoleonom, Tito je upoređivan sa Hitlerom. U novinama se moglo često pročitati da su Tito i Ranković pošli putem fašističkih metoda, da je na V kongresu došlo do sprovođenja fašističkog metoda slepog klanjanja naroda prema „fireru“²⁶⁹

Sukob Tita i Staljina iskorišćen je i za obračun unutar Rumunske radničke partije. Vasile Luka je odmah posle Rezolucije na sednici CK RRP iznoseći materijal protiv Jugoslavije napao i Deža. To isto je učinio i Josif Kišinjovski na sastanku 13. jula. Videvši da je njegov položaj došao u opasnost Dež se priklonio većini i aktivnije počeo da propagira antijugoslovensku politiku. Vremenom je zadobio potpuno poverenje Staljina, tako je bio određen da na narednoj sednici Informbiroa, održanoj 16–19. novembra 1949. godine u Budimpešti, upravo on predstavi Izveštaj o stanju u Jugoslaviji. U tom izveštaju Dež je optužio Rajka, Kostova i Patraškanua kao imperijalističke agente. Time je Dež preokrenuo situaciju i odnos snaga u RRP koji je još više došao do izražaja procesom protiv pomenutog Patraškanua. Što se tiče KPJ ona je u referatu Deža predstavljena kao partija atentatora, špijuna i angloameričkih plaćenika, koja više nema ništa zajedničko sa marksizmom-lenjinizmom. Govoreći ono što je Staljin želeo da čuje Dež je dobio zeleno svetlo i prećutno odobrenje za sprovođenje čistke unutar RRP.²⁷⁰

Među prvim napadima na Jugoslaviju, u Rumuniji bili su oni na prostorije „Jugoslovenske knjige“. U nekoliko navrata, počev od 9. jula, jedna banda je prelepljivala izlog prodavnice, pokušavala da uđe u „Jugoslovensku knjigu“ i uzvikivala protiv direktora, protiv Jugoslavije i Tita. Policija je obećala da će istražiti slučaj, ali kasnije je inspektor izašao sa izjavom da rumunska policija ne može da štiti imovinu jugoslovenskog naroda sve dok se Titova slika nalazi u izlogu. Na proteste iz Beograda, Bukurešt je odgovarao da su napadi rezultat provokacija zaposlenih u knjižari, što nije dovelo do smirivanja stanja, već do dalje eskalacije problema. Rumunija je na svaki način pokušavala da remeti rad knjižare, te je, između ostalog, 21. jula oduzela pošiljku sa knjigama iz Beograda. Na intervenciju Ambasade rumunsko Ministarstvo inostranih poslova je odgovorilo povlačenjem dozvole za rad „Jugoslovenskoj knjizi“ i zahtev da Vlada FNRJ likvidira ovo preduzeće.²⁷¹ Iako je

²⁶⁷ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 13, Izveštaj za period apil–avgust, pov. br. 128277, 1–3.

²⁶⁸ *Pentru pacea durabilă, pentru democrația poporului*, 15. 7. 1948, 2;

²⁶⁹ *Femeia și Caminul*, 11. 7. 1948, 1; *Romania Libera*, 26. 7. 1948, 1.

²⁷⁰ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, 2005, 127–129.

²⁷¹ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 11, Povlačenje dozvole za rad filijale Jugoslovenska knjiga u Temišvaru, 30. jul. 1948, pov. br. 421929, 1–2.

ugovor o zakupu prostorija isticao 1. oktobra 1948. vlasti u Temišvaru su avgusta meseca počele da traže da se prostorije koje je iznajmljivala što pre isprazne. Istog meseca je knjižara uz pritisak policije bila zatvorena, a Ambasada je jedino mogla da uputi protestnu notu, koja je i upućena 21. avgusta 1948. godine.²⁷² Prostor „Jugoslovenske knjige“ je zamenila filijala „Ruske knjige“. Odluka o zatvaranju po mišljenju Pavla Stojanova bila je to što su i pored zabrana i pretnji, manjinci dolazili u knjižaru, kupovali štampu i pokušavali da saznaju i drugu stranu sukoba koji ih je lično pogađao.²⁷³

Jugoslovenski ambasador, Radonja Golubović, 28. jula 1948. godine podneo je ostavku na mestu ambasadora i priključio se strani koja je napadala Jugoslaviju. Umesto njega postavljen je Radoš Jovanović krajem avgusta 1948. Novi ambasador je, posle odugovlačenja, akreditive predao 14. oktobra. Već 15. oktobra ga je primio Petru Groza koji se pravdao da on nije član Rumunske radničke partije i da nema veze sa rezolucijom Informbiroa. Posebno je naglasio da je sukob stvar partija ali da, kako se ispostavilo, odnos između partija u velikoj meri utiče i na odnos između država. U razgovoru koji je trajao dvadeset minuta Petru Groza je izrazio žaljenje što nije mogao da dođe u Jugoslaviju i ode na Jadran gde ga je na odmor pozvao Tito. Pomenuo je i pušku koju mu je Tito poklonio.²⁷⁴ Golubović je za Pravdu iz Temišvara objavio članak pod nazivom „Drug Radonja Golubović u svom novom pismu žigoše politiku klike izdajnika Tita, Kardelja, Rankovića i Đilasa.“²⁷⁵

Tokom jula meseca celokupna rumunska štampa bila je u znaku napada na Jugoslaviju i njeno rukovodstvo. Dan posle donošenja Rezolucije u *Skantei* je izašao članak Rautua, za njim su objavljivani članci Deža u listu *Za trajni mir, za narodnu demokratiju*, potom i članci Ane Pauker, Vasile Luke, Josifa Kišinjevskog i drugih.²⁷⁶ Svi članci su u napadima išli dalje od same Rezolucije. Često pominjane reči bile su klika, diktatorski režim, fašistički metodi, agenti međunarodnog imperijalizma. Virdžil Trofin tada član CK Radničke omladine Rumunije, koji je bio na pruži Šamac–Sarajevo, u jednom članku se osvrnuo i na izgradnju te pruge. On je pisao o vojničkoj disciplini, lošem odnosu između rukovodilaca i brigadira, da na pruži nije bilo marksističkih knjiga, te da su postavljeni zadaci bili fizički potpuno iscrpljujući.²⁷⁷ Naslovi o Jugoslaviji u novinama su bili uvek na naslovnoj strani ispisani velikim slovima i posebno bombastični, poput naslova iz tabloida. Neki rumunski listovi poput *Romania libera* su čak naslove članaka ispisivali crvenom bojom kako bi se naročito podvukao njihov šokirajući sadržaj i dr.

Ambasada Rumunije u Beogradu je 24. avgusta organizovala proslavu u čast obeležavanja 23. avgusta 1944. Pozivu se od strane visokih predstavnika niko nije odazvao. Niži članovi partije sa Beblerom na čelu su otišli i ostali desetak minuta. Prilikom izlaska nastao je incident. Bebler je glasno kritikovao rumunske predstavnike da jugoslovensko rukovodstvo nazivaju ubicama, banditima, hitlerovcima i da vređaju državne institucije. Jugoslovenska delegacija je optužila Rumune za kršenje ugovora, torturu nad rumunskim državljanima srpske nacionalnosti i stvaranje jedne ratne atmosfere u odnosima.²⁷⁸

Na sve oštrije i brojnije napade Jugoslavija je zvanično reagovala 25. avgusta 1948. godine. Ministar inostranih poslova Stanoje Simić je ambasadoru Rumunije u Beogradu Teodoru Rudenku predao opširnu notu na jedanaest stranica. U toj noti taksativno su bile navedene povrede Ugovora o

²⁷² DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 13, Protestne note Ambasade FNRJ u Bukureštu, pov. br. 128338, 1.

²⁷³ Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 136.

²⁷⁴ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 4, Zabeleška o razgovorima ambasadora Jovanovića, pov. br. 432334, 1.

²⁷⁵ *Pravda*, organ SSKDUR-a, god. 5, br. 369, 22. avgust 1948, 5.

²⁷⁶ Iako je Dež u početku bio suzdržan, razvoj događaja ga je primorao da aktivnije sprovodi antijugoslovensku politiku kako ni on sam ne bi došao pod kritiku i time izgubio u borbi za vlast. Tako je i on u članku objavljenom avgusta 1948. godine tvrdio da je Jugoslavija napustila marksističko-lenjinstičko učenje, odbacila iskustvo Komunističke partije Sovjetskog Saveza i prigrila desničarske ideologije i revizionizam (Gheorghe Gheorghiu Dej, „Cuvant inainte“, in *Lupta de clasa*, august 1948, 1–2).

²⁷⁷ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 2, Izveštaj o pisanju štampe za mesec juli, pov. br. 423402, 1–3.

²⁷⁸ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente*, seria I, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 23.

prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između FNRJ i NRR. Od pozivanja građana FNRJ na pobunu i obaranje vlade i rukovodstva partije od strane visokih funkcionera RRP, poput Ane Pauker, ministra inostranih poslova, preko optužbi za imperijalizam, antisovjetsku kampanju i nedemokratski poredak do direktnog vređanja Tita i najvišeg državnog rukovodstva. Jugoslavija je protestovala i zbog kršenja ugovora i konvencija potpisanih između dve države. Rumunske vlasti su prekršile Kulturnu konvenciju od 26. jula 1947. godine napadom i zatvaranjem filijale *Jugoslovenske knjige* u Temišvaru, 20. jula 1948, zatvaranjem ARJUGA.²⁷⁹ Ugovor o pograničnom režimu bio je prekršen stvaranjem poteškoća i sprečavanjem jugoslovenskih dvovlasnika da obrađuju imanja koja su se nalazila u Rumuniji. Protestovalo se i zbog pritiska na manjinu, odvođenja rukovodilaca Saveza slovenskih kulturno-demokratskih društava u noći između 2. i 3. jula i prisiljavanja da potpišu deklaraciju protiv jugoslovenskog rukovodstva. Ministar Teohari Đorđesku je lično obilazio mesta poput Dinjaša, Ivande, San Martona i pozivao jugoslovenske manjince da se izraze protiv rukovodstva Beograda. Manjincima su bile konfiskovane knjige napisane od strane jugoslovenskih rukovodilaca, zabranjeno je bilo slušanje „Radio Beograda“. Posebno organizovane grupe imale su dužnost da vrše prislistru svih mesta u kojima su živeli jugoslovenski manjinci. Rumunija je vrbovala jugoslovenske građane koji su vodili propagandu protiv Jugoslavije kako preko radio-emisija na srpskom jeziku, preko lista *Pravde*, ili agitacijom među manjincima. Prvi istaknutiji agitator bio je ambasador Radonja Golubović koji je ubrzo nakon donošenja rezolucije podneo ostavku. Učestali napadi na jugoslovensko rukovodstvo i korišćenje uvredljivih izraza, zabeleženo je tokom pokušaja bekstva generala Arse Jovanovića i njegove smrti 12. avgusta 1948. godine.²⁸⁰

Na jugoslovenski protest Rumunija je odgovorila da je „Nota od 25. avgusta 1948. godine od početka do kraja sastavljena od falsifikovanih i klevetničkih tvrdnji i da želi da ospori političkim ljudima RNR njihovo pravo da slobodno izraze svoje mišljenje, da bi na taj način sklonila od kritike sadašnje rukovodioce KPJ“. Jugoslovensko pozivanje na Ugovor o prijateljstvu je za Rumune bilo neosnovano. U daljem tekstu kategorički su odbijeni svi ostali zahtevi jugoslovenske Vlade, a posebno je istaknuto da Rumunija ne može zabraniti svojim članovima da učestvuju u radu partijskih organizacija i da daju političke izjave za koje su bili opunomoćeni.²⁸¹

U članku „Povodom klevetničke kampanje protiv Jugoslavije“ objavljenog u *Borbi* 1. septembra 1948. godine bilo je pobrojano do tog datuma već 47 natpisa protiv Jugoslavije objavljenih samo u *Skantei*, zvaničnom listu RRP.²⁸²

Prilikom dolaska u Rumuniju, u posetu roditelja u selu Dinjaš i rođacima u Temišvaru, 21. oktobra 1948. godine, bio je uhapšen beogradski student tehnike Nikola Jovanov. On je zadržan u pritvoru zbog svog pozitivnog stava prema Titu i Jugoslaviji. Bio je član KPJ i borac JA. Mnogi drugi koji su dolazili bili su izloženi torturi, hapšenjima i vređanjima. Manjina je ipak trpela najveću štetu. Osim uvreda i sukoba, u prvim mesecima su beležene česte krađe i napadi. Napadi na granici i različite provokacije su postajale sa svakim mesecom sve učestalije.²⁸³ Dvovlasnicima je bio zabranjen prelaz na drugu stranu čime je direktno bila pogođena njihova egzistencija. Mnogi seljaci zbog toga nisu uspeli da uberu letinu, voće ili plodove drugih kultura, koje su imali na drugoj strani granice. Kao primer može se navesti zatvaranje granice od kraja jula do 22. septembra na sektoru Jaša Tomić. Stanovnici tog područja su u Rumuniji imali oko 300 jutara zemlje mahom pod kukuruzom i suncokretom. Zatvaranje granice u periodu žetve nanelo je štetu tim seljacima u vrednosti od preko

²⁷⁹ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 12, Nota Vlade FNRJ Vladi NR Rumunije, 25. 08. 1948, pov. br. 618, 3.

²⁸⁰ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 128, dos. 12, Nota Vlade FNRJ Vladi NR Rumunije, 25. 08. 1948, pov. br. 618, 7–9.

²⁸¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–4, Odgovor RNR na Notu jugoslovenske Vlade od 25. avgusta, 1–4.

²⁸² „Povodom klevetničke kampanje protiv Jugoslavije“, *Borba*, 01. 09. 1948, 2.

²⁸³ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 10, Verbalna nota od 29. 10. 1948, pov. br. 43657, 1.

polu miliona dinara. Po otvaranju granice od onog što je preostalo graničari su u vidu poreza u naturi oduzimali svakom po 100 kg kukuruza ili suncokreta.²⁸⁴

U međuvremenu, počevši od 15. jula 1948. godine, Ambasada je redovno slala protestne note rumunskom MIP-u. Prva je bila vezana za ometanje rada „Jugoslovenske knjige“ u Temišvaru, posle nje su usledile note zbog blokiranja stanova diplomatskih predstavnika, hapšenja Ivana Brozine, jugoslovenskog državljanina i službenika Stalne delegacije pri Đerdapskoj administraciji, oktobra 1948. Ambasada se susretala sa sve ozbiljnijim prekršajima, tako je od početka 1949. zabeleženo više primera nepoštovanja imuniteta diplomatskih predstavnika, vršenja pritisaka na jugoslovenske državljanke, neizdavanja viza dvovlasnicima i dr. Jula meseca 1949. godine Ambasada je uputila dva demarša povodom fizičkih napada i provokacija službenika jugoslovenskog predstavništva u Bukureštu, zbog maltretiranja jugoslovenske delegacije za repatrijaciju, a na kraju i njenog proterivanja. Sredinom jula meseca rumunska policija je uhapsila dvojicu službenika Ambasade Medića i Lacića, što je bio do tada najoštrija povreda diplomatskog imuniteta jednog predstavništva. S druge strane MIP FNRJ je takođe upućivao protestne note. Tokom 1948. Ambasadi Rumunije u Beogradu uručivani su protesti zbog napada na jugoslovenske učitelje i profesore koji su radili u manjinskim školama u Rumuniji, zbog povreda slobode plovidbe Dunavom, a u narednoj godini i protiv povrede teritorije i vazdušnog prostora FNRJ, skidanja sa voza u Žamboliji jugoslovenskog diplomatskog kurira, početkom avgusta 1949, i grubog postupanja rumunskih carinskih organa prema građanima Jugoslavije. Oštar protest je upućen 20. oktobra nakon ubistva jugoslovenskog graničara Ivana Karandeka.²⁸⁵

Pritisaka na Jugoslaviju bilo je i u ekonomskoj sferi – razna odugovlačenja u pregovorima za trgovinski protokol, neopravdani zastoji u isporukama naftnih derivata, lima, odugovlačenje u plaćanju pozajmljenog kukuruza i dr.²⁸⁶ Već u jesen 1948. Rumunija je otkazala trgovinski i platni sporazum pod izgovorom da su oni odgovarali samo jugoslovenskoj strani. Da je ponašanje Rumunije prema Beogradu bilo deo jedne šire politike, osmišljene u Moskvi, potvrđuje istoričar Mark Kramer. On je u članku „Staljin, sovjetska politika i konsolidacija komunističkog bloka u istočnoj Evropi“ pokazao da je jedan od glavnih ciljeva osnivanja SEV-a bio da se obezbedi koordinacija ekonomskih napada na Jugoslaviju i nadoknade gubici istočnoevropskih zemalja načinjeni prekidom trgovine sa FNRJ.²⁸⁷

Od 1949. godine rumunsko rukovodstvo je počelo sistemski da se bori protiv titoizma. Marta i aprila 1949. godine upravni organ Partije doneo je niz odluka kojim je dato pravo na azil emigrantima iz Jugoslavije, omogućena politička i druga vrsta pomoći i dopušteno osnivanje emigrantskog lista *Pod zastavom internacionalizma* čiji je urednik postao Duško Novakov.²⁸⁸ Videvši veliki potencijal RRP

²⁸⁴ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 130, dos. 9, Protestna nota Ministarstvu inostranih poslova Rumunije, pov. br. 420017, 1–3.

²⁸⁵ DAMSPS, PA, 1949, Rumunija, f. 119, dos. 17, Protestne note MIP FNRJ upućene Ambasadi Rumunije u Beogradu od oktobra 1948. do oktobra 1949, pov. br. 128341, 1–2.

²⁸⁶ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 6, Kršenje sporazuma, 09.11. 1948, pov. br. 42979, 1.

²⁸⁷ Ekonomska integracija zemalja Istočne Evrope odvijalo se kroz Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć koji je osnovan 25. januara 1949. godine u Moskvi. U njegovom osnivanju po rezultatima do kojih je došao istoričarka Elena Dragomir, Rumunija je imala ključnu ulogu. Pismo koje je Dež poslao Staljinu 1948. godine se smatra jednim od glavnih pokretača za stvaranje SEV-a. U početku je cilj bio privlačenje zemalja centralne Evrope, koje su počele da se okreću ka Americi zbog pomoći koju je nudio Maršalov plan. Međutim, kasnije zadatak organizacije je postala integracija članica u jedinstvenu ekonomsku celinu. (Mark Kramer, “Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944-1953”, Online 2010, 27–28 (<https://www.semanticscholar.org/paper/Stalin%2C-Soviet-Policy%2C-and-the-Consolidation-of-a-Kramer/ab11a98f1e2cb37654319b84d204d75237423cb7>), pristupljeno 29. 05. 2022).

²⁸⁸ Samo u jednom broju ovog lista mogli su se pročitati članci poput: „Novo razobličavanje Titove fašističke bande“, „Fašistički nasilnici isuviše su zabrazdili“, „Čitav demokratski tabor osudio je i prezreo bandu beogradskih fašista“, „Stvarajmo nove ilegalne organizacije komunista“, „Žene se odlučno bore protiv fašističkog terora i kapitalističke eksploatacije Titove klike“, „Sve je bezdušnija eksploatacija radnika u Vojvodini“, „Radni seljci bore se protiv

je obezbeđivala sve potrebne uslove da emigranti razviju propagandni rad protiv Titovog režima. Rat između dveju partija se sve više prelivao na bilateralne odnose. Zbog toga je došlo do otkazivanja Ugovora o prijateljstvu 1. oktobra 1949. i mnogih drugih aranžmana. U tome je Rumunija išla dalje od svih istočnoevropskih zemalja.²⁸⁹

Treba posebno napomenuti da tokom Informbiroa Jugoslavija nije prekinula saobraćaj u potpunosti ni sa jednom zemljom sem sa Rumunijom. Iako su materijalni gubici jedne takve odluke bili ogromni, rumunsko rukovodstvo je sredinom januara odlučilo da prekine celokupan saobraćaj sa Jugoslavijom. Odluka je Vladi Jugoslavije saopštena notom od 17. januara 1950. Prekidanjem drumskog, a naročito železničkog saobraćaja, Rumunija je izgubila kraći i jeftiniji put za transport svojih proizvoda do tržišta drugih evropskih zemalja, a prekidom poštanskog saobraćaja obe države su trpele ogromnu štetu. Obrazloženje za takav čin od strane Bukurešta bio je da Jugoslavija koristi svaku priliku da u Rumuniju ubaci špijune, agitatore i propagandni materijal, te da vrši torturu nad službenicima i putnicima koji putuju rumunskim vozovima ili preko Jugoslavije u druge zemlje.

Pitanje obnavljanja saobraćaja je stoga bilo vrlo važno. Jugoslavija ga je zajedno sa pitanjem povratka Jovana Vukoičića i Radovana Milovanovića, koji su pripiti 1950. godine prešli jugoslovensku granicu, bili zatvoreni i kasnije radili kao radnici na poljoprivrednom dobru u blizini Bukurešta, kao i pitanje oslobađanja Arsić Rada jugoslovenskog državljanina od daljeg služenja vojnog roka u radnim jedinicama gde su uslovi bili naročito loši, postavila u drugom krugu. Dakle krajem 1953. godine posle postavljanja hitnijih pitanja poput prava jugoslovenskih državljana, problema odnosa prema manjini i povratku dece iz Rumunije, koja, međutim, nisu imala izgleda da budu rešena do kraja te godine.²⁹⁰

Listom svi rumunski komunisti su izlazili sa napadima na Jugoslaviju (Josip Kišinjovski, Vasile Luka, George Apostol, Aleksandru Dragiçi, Mihai Roșeanu, Emil Bodnaraș, Kivu Stojka, Aleksandru Mađaroș, Čaușesku, Dež...). Neki govori su imali oštriji ton, neki su pozivali na borbu jugoslovenskog naroda protiv bande Tito–Ranković, neki upozoravali rumunski narod na opasnost od fašističke i imperijalističke Jugoslavije. Tito je bio izdajnik, špijun, provokator, strani agent, ali i Juda, dželat, zločinac i ratni huškač. Georgiju Dež, generalni sekretar, u referatu povodom „tridesetogodišnjice borbe partije pod zastavom Lenjina i Staljina“ izjavio je da „američki imperijalisti činili su a i dalje čine napore da bi iznutra razjedinili organizovani front snaga mira. Oni su pokušali da u tu svrhu iskoriste bandu Tito–Ranković, čije su ruke umrljane krvlju jugoslovenskih patriota. Njihov je pokušaj bio bezuspešan. Komunističke i radničke partije u zemljama narodne demokratije potpomognute borbom boljševičke partije, skinule su masku titoistima i zadale uništavajuće udarce imperijalističkim agentima u svojim zemljama i učvrstile svoju budnost prema neprijateljskoj infiltraciji.“²⁹¹ Dež je i tokom 1952. godine često govorio protiv Jugoslavije. Tako je u govoru održanom u Bukureštu povodom izbora, upozorio da na rumunskim granicama „operiše najprodanija i najpodlija banda slugu američkih imperijalista – profesionalna klika špijuna i izdajnika koji ne prestaju sa provokacijama protiv naše zemlje i drugih zemalja narodne demokratije, organizuju povrede naših granica i našeg vazdušnog prostora, ubacuju špijune i diverzante na našu teritoriju“.²⁹²

kapitalističkih zadruga i kulačke eksploatacije“, „Titova klika pretvorila je KPJ u policijski aparat“, „Titova klika predala je Beogradski univerzitet u ruke fašista“, „Jugoslovenski fašisti onemogućuju širenje prosvete u radnim masama“, „Naši iseljenici u Americi – protiv fašističko-gestapovskog režima Tita–Rankovića u Jugoslaviji“, „Zajmovi i kamate- Kandže bankara iz Volstrita sve više stežu jugoslovensku privredu“ i dr. (*Pod zastavom internacionalizma*, 15. 9. 1949, 1–8).

²⁸⁹ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia*, Colecția de documente, seria I, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 26.

²⁹⁰ DAMSPS, PA, 1953, f. 74, dos. 5, Predlozi o pokretanju nekih nerešenih problema, pov. br. 415820, 1–3.

²⁹¹ *Skanteia*, 11. 05. 1951, 1–2.

²⁹² *Skanteia*, 29. 11. 1952, 1.

Nikolae Čaušesku, tada general-major, u govoru povodom šestogodišnjice oslobođenja Nemačke, takođe je napao Jugoslaviju. „Da bi ostvarili svoju agresivnu politiku američki imperijalisti se takođe koriste i svojom agenturom na Balkanu, fašističkom bandom Tito–Ranković. Nije slučajno da je jedan od najpodlijih slugu američkih imperijalista Tito, ugovorio odnose saučesništva sa američkim lakejima u Bonu da fašističkoj Jugoslaviji stalnu pristižu vozovi sa oružjem iz Zapadne Nemačke“.²⁹³ Sa ovakvim antijugoslovenskim i antititoističkim govorima Čaušesku i Dež su često nastupali. Iako po sadržaju govora oštri, ipak se oni u to vreme nisu smatrali nosiocima rumunske neprijateljske politike prema Jugoslaviji. Nosioći su bili iz redova moskovske grupe koju su predvodili Ana Pauker, Vasile Luka Patraşkanu i drugi.²⁹⁴

Jaka antijugoslovenska propaganda, pokušaji atentata na Tita, ali i sve ozbiljnije stanje na granicama, delovale su na jugoslovensko rukovodstvo da ozbiljno razmatra mogućnost vojnog napada na Jugoslaviju. Dokument koji bi potvrdio postojanje sovjetskog plana intervencije u Jugoslaviji do danas nije otkriven. Međutim, pobornici teze da je Staljin uistinu planirao da napadne Jugoslaviju kao dokaze spominju memoare mađarskog generala Bele Kiralja koji je 1956. godine prebegao na Zapad²⁹⁵ i memoare Nikite Hruščova.²⁹⁶ U tom smislu počelo se sa sprovođenjem nekih mera. Broj vojnika podignut je na 390.000 povećanjem vojnog roka, uvedene su jedinice civilne zaštite kojih je krajem 1949. bilo 195 sa efektivom od 80.000 ljudi.

Na početku sukoba vojne snage Jugoslavije i suseda su bile gotovo izjednačene. Pod oružjem je Jugoslavija imala 32 divizije sa 325.000 vojnika, a zemlje narodne demokratije u okruženju 28 divizija sa 346.000 vojnika.²⁹⁷ Mirovini ugovor potpisan 1947. godine u Parizu ograničavao je rumunske oružne snage samo na broj potreban za rešavanje zadataka unutrašnjeg karaktera i odbrani granica. Član 11 Ugovora određivao je da Rumunska armija sme da ima najviše 138.000 ljudi.²⁹⁸ Narednim članovima je bila ograničena nabavka i proizvodnja naoružanja. Mirovni ugovor Rumunija je poštovala sve do izlaska Rezolucije informbiroa. Tada je došlo do nagle promene stava i brzog povećanja ljudstva i delimične preorijentacije industrije na vojnu. Rumunija je reorganizacijom, produženjem vojnog roka i povećanjem broja regruta svoju vojnu efektivu do kraja 1949. godine podigla na blizu 300.000, da bi efektivna Rumunske armije početkom 1953. godine iznosila oko pola

²⁹³ *Stanteia*, 8. 5. 1953, 2.

²⁹⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 10, Stav Rumunske radničke partije prema Jugoslaviji, pov. br. 418313, 1

²⁹⁵ Ovaj mađarski general, koji je posle 1956. postao istoričar je u jednom članku osvrćući se na sukob Tita i Staljina opisao Mađarsku ulogu u planu napada na Jugoslaviju (Bela Kiraly, “The Hungarian Army under Soviet Control” in: *20th Century Hungaria and the Great Powers*. New York, 1995, 290–293). Savremenija istraživanja su pokazala da se mađarska vojska nije pripremala za napad na Jugoslaviju. Laslo Riter je dokazao da je osnovna uloga mađarske vojske u periodu 1949–1955. bila odbrana od neprijatelja. U tom pogledu treba posmatrati i nagomilavanje vojske na granici sa Jugoslavijom, izgradnja utvrđenja i postavljanje prepreka. Još jedan argument stvoren je detaljnom analizom sposobnosti i opremljenosti mađarske vojske. Ona je pokazala da za napadačko angažovanje mađarska vojska nije imala dovoljno kvalitetnog rukovodećeg kadra, dovoljno modernog naoružanja, a ni moral samih vojnika nije bio na visokom nivou. Dakle, i da je Staljin razmišljao o napadu, teško da bi on mogao biti izveden bez dužih priprema armija zemalja narodne demokratije (László Ritter, *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategy*, *Parallel History Project on Cooperative Security (PHP)* 2005, 1–33, <https://s1p.doczz.net/store/data/008406644.pdf?k=AwAAAYFaiEaAAACWJNbASrx6QCTnWxurjuCqYnfwBIh#pdfjs.action=download>, pristupljeno 13. 06. 2022).

²⁹⁶ Istina, Nikita Hruščov u svojim memorima navodi da ne zna da je u Kremljinu zvanično razmatran plan o napadu na Jugoslaviju. On navodi da su određene diskusije o ovom pitanju vođenje nezvanično u Staljinovoj dači. Međutim, da se o tome razmišljalo potvrđuju i razne pripreme, slanja agenata u Jugoslaviju, specijalnih jedinica iz Odese ka Jugoslaviji, razmeštanje vojske na granici i dr. (*Khrushchev Remembers* by Edward Crankshav, translated and editet by Strobe Talbott, New York 1970, 408–428).

²⁹⁷ Vladimir Prebilič, Damjan Gušten, „The Intervention that Never Happened: Yugoslavia under the Threat of Soviet Intervention, 1948–1953”, in: *Exiting War. Post Conflict Military Operations. 6th international conference Military History Working Group*, ed. Miloslav Čaplovič, Maria Stanová, Andre Rakoto, Bratislava 2006, 290–301.

²⁹⁸ Pešadija uključujući tu i graničare nije smela da pređe broj od 120.000, protivavionske jedinice 5.000, kao i ratna mornarica. Avijacija nije smela da ima više od 150 aviona uključujući rezerve od najviše 100 borbenih i ukupno 8.000 ljudi.

miliona ljudi. Razvojem namenske industrije uspela je da zadovolji potrebe za lakim tenkovima, artiljerijom srednjeg kalibra, zatim minobacačima, avionskim bombama i morskim minama. Teško naoružanje je dolazilo iz SSSR-a Čehoslovačke i Mađarske. Jačanje vojne snage od trenutka kada je sukob Tita i Staljina izašao na videlo, upućivalo je na zaključak da se rumunsko rukovodstvo na korak kršenja odredbi Pariskog ugovora odlučilo upravo zbog potreba zaoštavanja odnosa sa Jugoslavijom i eventualnog vojnog angažovanja. Od ukupno 14 pešadijskih divizija, Rumunija je 6–7 rasporedila prema jugoslovenskoj granici. Pored toga tu su bile još i jedna granična, osam samostalnih pukova artiljerije, planinaca, konjice, inženjerije i veze i po jedna tenkovska i avionska divizija. Kao redovna pojava ustalilo se logorovanje divizija u pograničnoj zoni kao i pokreti ostalih jedinica ka granici. Po nekim jugoslovenskim procenama konstantno je da je tokom sukoba prema Jugoslaviji bilo raspoređeno više od 150.000 rumunskih vojnika. Rumunska i sovjetska vojska bila je koncentrisana u dva operativna pravca prema Jugoslaviji. To su bili Temišvarski i Krajova–Turn, Severin–Kalafat. Na prvom položaju bile su 1951. raspoređene tri divizije, od čega jedna motorizovana i jedna tenkovska brigada. Osim toga tu su se nalazile i sovjetske oružane snage. U Temišvaru je bila smeštena 32. sovjetska motorizovana divizija od 9000 vojnika sa artiljerijskim pukom i bataljonom „Kaćuša“. Na drugom operativnom pravcu bilo je tri divizija, jedna tenkovska brigada, jedan konjički puk i prateća logistika. U dubini prvog i drugog pravca nalazila su se dva planinsko-lovačka korpusa stacionirana u Trgu Murešu i Sinaji. U pograničnom pojasu su intenzivno delovale i jedinice MUP-a – graničari i oficiri Sekuritatee i policije.²⁹⁹ Rumunija je od 1948. godine krenula i sa fortifikacijom i izgradnjom vojne infrastrukture. Podigla je više aerodroma poput onih u Anini, severoistočno od Oravice i između Temišvara i Rekaša. Fortifikaciona utvrđenja su takođe bila građena. Jedno je izgrađeno od mesta Kurtić, na mađarskoj granici, do Temišvara. Napravljeni od armiranog betona, sa nizom bunkera povezanih rovovima, bili su i od Temišvara do Lipove i od Karansebeša do Rešice. Kao naročit sistem odbrane korišćeno je kolje i bodljikava žica na granici, koja je trebalo da spreči upad na jugoslovensku teritoriju.³⁰⁰

Osim Rumunije i druge zemlje u jugoslovenskom susedstvu su povećale svoju efektivu. Bugarska je tako sa oko 65.000 propisanih mirovnim ugovorom, do kraja 1949, na sličan način kao i Rumunija, podigla vojsku na 135.000, a u narednoj godini na 195.000, što je bilo povećanje za 300%. Ipak, cilj, kako će se pokazati, bio je što bolja priprema za defanzivni rat i zaštitu sopstvene teritorije.³⁰¹ Kako Staljin nije uspeo da smeni Tita, iznutra podstrekivanjem i hrabrenjem jugoslovenskih komunista vernih Moskvi, smatralo se da će sledeći korak verovatno biti vojna intervencija. Sve pokušaje udara i zavera KPJ je uz pomoć UDB-e uspela da spreči. Podatak da je u borbi protiv Informbiroa bilo uhapšeno, ispitano i maltretirano 55.663 lica, a da je kroz Goli otok od 1949. do 1956. godine prošlo preko 16.300 ljudi³⁰², govori o spremnosti Tita i njegovih saradnika da učine sve kako bi se on održao na vlasti.³⁰³ Osim bezbednosnih mera, KPJ je kao vrstu odbrane donela Zakon o radničkom samoupravljanju 1950, decentralizaciju proglašenu novim Ustavnim zakonom iz 1953, prihvatila je Zapadnu pomoć i posegnula za afirmacijom svog spoljnopolitičkog položaja. Od oružanog napada je pokušala da se osigura sklapanjem Balkanskog sporazuma sa Grčkom i Turskom februara 1953. i posrednim povezivanjem sa NATO-om.³⁰⁴

²⁹⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 114–115.

³⁰⁰ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 4, str. pov. 322, 33–34.

³⁰¹ Laura-Maria Herta, *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic. Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj 2016, 283–284.

³⁰² Treba naglasiti da se radi o dva zatvora za pristalice Rezolucije Informbiroa. Prvi je bio muški i nalazio se na Golom otoku, a drugi ženski na Svetom Grguru. Zatvori su pristalicama Staljina i Rezolucije bili napunjeni do 1956, odnosno 1958. kada je reč o vojnim zatvorenicima. Nakon tog perioda zatvori su bili sa političkih promenjeni u zatvore za teža krivična dela i funkcionisali su sve do 1989. godine (Više o Golom otoku u: Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*, Zagreb 2019; Milinko Stojanović, *Goli otok–Anatomija zločina*, Beograd 1991).

³⁰³ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat (1944–1974)*, Beograd 2014, 121.

³⁰⁴ Sporazum je potpisan 28. februara u Ankari između Jugoslavije, Grčke i Turske. Tim paktom je ustvari garantovana bezbednost potpisnica, jer u slučaju napada pomoć su trebale da pruže ostale dve države. Pošto su Grčka i Turska bile

Još tokom pregovora i uzajamnih poseta vojnih i parlamentarnih delegacija Jugoslavije, Turske i Grčke, Rumunija se osećala ugroženom. Njen propagandni aparat je još od kraja 1952. godine počeo sa objavljivanjem materijala protiv zблиžavanja i potpisivanja Balkanskog sporazuma. Posle kratkotrajnog smanjivanja oštice, početkom februara, propaganda je nastavila sa kritikom usmerenom ka potpisivanju sporazuma, i istom žestinom da napala zблиžavanje tri balkanske zemlje. Glavna teza oko koje je građena kampanja bila je da je trojni savez nastao sa ciljem napada na SSSR i zemlje narodne demokratije. Kao najveća opasnost viđen je uticaj na Bugarsku i Austriju i usmerenost pakta ka njihovom odvajanju od lagera. Jugoslavija je paktom sa Turskom i Grčkom narušila planove Moskve i uspešno izašla iz izolacije u koju ju je postavio Kominform. Zatim, važna je i činjenica da je paktom stvoren savez od 50 miliona ljudi na Balkanu koji su bili spremni da se suprotstave bilo kojoj agresiji. Ujedno sa tim, rumunskom narodu Jugoslavija je pokazala da mala zemlja koja se odupre pritisku velike sile ne postaje plen druge velike sile, već može da sačuva svoju nezavisnost.³⁰⁵ Kampanja protiv Jugoslavije sa osvrtom na potpisivanje tripartitnog ugovora, ali i Titovog puta u London trajala je od februara do 10. aprila. Vrhunac je dostigla u martu kada je objavljeno 45 antijugoslovenskih natpisa. Posle 10. aprila natpisa više nije bilo, od strane rumunskih vlasti počela se zapažati korektnost prilikom opštenja sa diplomatskim predstavnicima zemlje, stonoteniseri su aprila meseca gostovali bez ikakvih propagandnih ispada i uvreda, a skidanje Titovih karikatura sredinom aprila bilo je najvidljiviji znak nastupajućih promena.³⁰⁶

Sve pomenute mere bile su usmerene ka zadržavanju monolitnosti vlasti i narodnog jedinstva. Pored toga nije se gubilo iz vida da Jugoslavija mora da ostane socijalistička zemlja. Želja da se put u socijalizam zadrži uprkos svemu odredila je i odnos Jugoslavije prema Zapadu. Pritisnuta nestašicom hrane zbog sušnih godina, sankcijama, pretnjama i opasnošću od rata, Jugoslavija je tek kada nije videla drugi izlaz, prihvatila zapadnu pomoć 1950. godine, a vojnu 1951. tj. posle tri godine od početka sukoba.³⁰⁷ Prve godine Jugoslavija je dobila pomoć u iznosu od 100 miliona dolara, druge 29 miliona, dok je tripartitna pomoć SAD, Francuske i Britanije za period 1951–1954. iznosila 344 miliona dolara.³⁰⁸ Za Tita, cilj je bio da dobije garancije Sjedinjenih Američkih Država da će u slučaju sovjetske invazije zaštititi Jugoslaviju. S druge strane, Vašington je imao drugačiji cilj. Iako zapadna administracija nije u biti promenila stav o komunističkim državama, a tu je svakako spadala i Jugoslavija, ona se odlučila na pružanje pomoći kako bi dobila mogućnost da prodre iza gvozdene zavese i svojim ponudama privuče Jugoslaviju NATO-u i njegovim planovima. Kako se, međutim, posle razgovora vođenih sa generalom Tomasom Hendijem novembra 1952. godine, pokazalo, Amerika je eventualnom ratu na Balkanu pridavala samo lokalni značaj. To je za Beograd značilo da u slučaju intervencije istočnoevropskih zemalja neće doći do direktnog angažovanja SAD. Kako bi iz takve situacije Tito izvukao najviše, opredelio se za vezivanje sa Grčkom i Turskom kroz pomenuti Balkanski pakt. Na taj način Jugoslavija je dobila spremnost pomenutih zemalja, a neposredno i NATO-a da će priteći u pomoć, a istovremeno zadržala je dovoljnu udaljenost od samog NATO-a i uključivanja u zapadni bezbednosni sistem.³⁰⁹

Titovo povezivanje sa Zapadom, izbijanje Korejskog rata, Staljinov utisak da Amerika ne bi prepustila Jugoslaviju sovjetskoj milosti, važni su argumenti zbog čega, ako je i postojao plan, nije došlo do napada na Jugoslaviju. Dakle, Korejski rat koji je besneo i u kojem su se direktno umešale SAD i SSSR, za Staljina je bio jasan pokazatelj da Zapad neće dozvoliti da Sovjetska armija pregazi

članice NATO-a to je značilo da su preko njih i ostale članice bile pod obavezom da pomognu. O Balkanskom sporazumu više u: *Balkanski pakt 1953-1954*, Zbornik radova, Beograd, 2008.

³⁰⁵ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Izveštaj za februar i mart 1953. godine, pov br. 44489, 19.

³⁰⁶ *Borba*, 6. april 1953.

³⁰⁷ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000, 56.

³⁰⁸ AJ, KPR 1-2/4, Razvoj socijalističke ekonomike, 70–71.

³⁰⁹ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2012, 71–72.

Jugoslaviju i izbije na Jadran. Veliki strateški položaj koji je Titova država imala i značaj u Hladnom ratu za obe strane spasao ju je intervencije.

I pored toga, vršene su pripreme na jačanju oružanih snaga u zemljama narodne demokratije. Staljin je pred rumunsko rukovodstvo postavio zadatak da u mirnodopskom periodu raspolaže sa 250.000 vojnika, a u vreme rata sa 600.000. Sovjetski instruktori, pročišćavanje komandnog kadra dovođenjem kadrova poput Čaušeskua, Leontina Salažana i Viliama Sudera na rukovodeća mesta, i opremanje rumunske armije, trebalo je da od nje stvore pouzdanog saveznika spremnog na odazivanje pozivu za rat iz Moskve.³¹⁰

Primeri emigriranja i ubacivanja agenata na jednu, odnosno na drugu teritoriju, zabeleženi su i pre početka sukoba. Jedan od prvih zarobljenih agenata bio je Gica Pavel uhvaćen u noći između 9. i 10. juna 1948. Na osnovu saslušanja on je u Rumuniju poslat sa zadatkom da prenese propagandni materijal i da od jednog inženjera koji je radio u Fabrici Rešica prikupi informacije i u FNRJ prokrijumčari dve karte rumunskog Banata. Prema podacima koje je izneo Ivo Banac u jednom članku iz 1982. do 1954. godine, Jugoslavija je zabeležila oko 700 pokušaja infiltriranja u Jugoslaviju iz Mađarske, Rumunije i Bugarske, a od tog broja bilo je uhvaćeno 160, a likvidirano 40 emigranata.³¹¹ Prema podacima iz rumunskih arhiva emigracije i imigracije između Rumunije i Jugoslavije, barem u prve dve godine sukoba, nisu imale masovni karakter. Prema izveštaju za rumunske Granične komande za mesec januar 1950. bilo je 18 slučajeva emigracije sa 22 lica, i 10 slučajeva imigracije sa 20 lica.³¹²

Rumunsko rukovodstvo, svesno svojih slabosti i prisustva sovjetskih vojnika i savetnika, težilo je da se za svaku odluku koja je imala veze sa Jugoslavijom konsultuje sa Moskvom. Dež je od Staljina tražio da pošalje predstavnike iz sovjetskih bezbednosnih struktura koji bi pomogli Rumunima u otkrivanju imperijalističkih i titoističkih špijuna i izdajnika. Strah koji je vladao i od samog susreta sa jugoslovenskim predstavnicima najbolje ilustruje potreba da se izvrše zajednički hidrografski radovi. Rumunsko rukovodstvo je prvo odlagalo radove, a kasnije zatražilo i savet od Moskve septembra 1948. Bukurešt je zazirao i od same činjenice da za potrebe izvršenja radova treba da dozvoli nekolicini jugoslovenskih stručnjaka da stupe na rumunsku teritoriju.³¹³

Granični incidenti

Najveća pretnja da propagandni rat preraste u pravi bilo je stanje na granicama. Priprema za takozvane „male ratove“ počela je odmah po donošenju Rezolucije Informbiroa. Jugoslavija je od leta 1948. počela sa radovima na fortifikaciji i uređenju prostora na granicama sa Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom i Albanijom. Sa povećavanjem broja incidenata i intenziviranjem sukoba radovi su naročito pojačani od 1949. godine. U unutrašnjosti svoje teritorije, Jugoslavija je još od juna meseca 1948. godine, krenula sa radovima na izgradnji utvrđenja, komandnih mesta i podzemnih centara za vezu.³¹⁴ S druge strane granice, Mađari, Rumuni, Bugari i Albanici, izgrađivali su takođe utvrđenja i druge vrste objekata u cilju osiguravanja granice, ali i pripreme za eventualni vojni sukob. Rumuni su na primer, tokom 1948. i 1949. godine pravili rovove, artiljerska gnezda i karaule, a kasnije ojačali

³¹⁰ Florin Șperlea, *De la armata regală la armata populară. Sovietizarea armatei române, 1948–1955*, București, 2003, 104–106.

³¹¹ Ivo Banac, „Yugoslav Cominformist Organizations and Insurgent Activity: 1948-1954“, in: *At the Bink of Wor and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspectiue*, ed. W. Vucinich, New York 1982, 247–248.

³¹² România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente, seria I, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 38–39.

³¹³ Laura-Maria Herta, *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic. Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj 2016, 147–148.

³¹⁴ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd 2014, 180.

sistem minskim poljima, bodljikavom žicom i proterivanjem stanovništva iz graničnog područja.³¹⁵ Sve do donošenja Rezolucije, Jugoslavija je ugrožavanje svoje teritorije očekivala jedino sa Zapada. Shodno tome, takav je bio i raspored jedinica Jugoslovenske armije. Jugoslovenske granične jedinice su tako obezbeđivale pre svega liniju prema Italiji, Austriji i Grčkoj, dok je granica prema zemljama narodne demokratije bila gotovo bez ozbiljnije zaštite. U kratkom roku, na ovim granicama je pristigao veliki broj jedinica Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), koje su bile prvi pojas granične zaštite. I sa druge strane granice bio je povećan broj vojnika. Mađarska je udvostručila broj, a Bugarska do 1950. godine povećala vojnu efektivu sa 1.300 na 4.500 vojnika.³¹⁶ Iz Titovog ekspozee, datog u vezi sa razmatranjem pitanja vojnog budžeta za 1951. godinu, primećuje se da je Rumunija broj vojnika na granici sa 1.800–2.000, povećala na 4.500–5.400 do 1950. godine. Imajući u vidu dužinu granice dolazi se do zaključka da je na svaki kilometar granične linije dolazilo između 10–12 vojnika.³¹⁷

Tokom sukoba, tj. od 1948. do 1954. godine, bilo je zabeleženo 7.877 graničnih incidenata, od čega 142 oružana sukoba u kojima je život izgubilo 24 jugoslovenskih graničara i bilo ranjeno ili ubijeno 12 civila. Drugi vid ugrožavanja, koji je zahtevao veliku budnost, bilo je ubacivanje špijuna i diverzanata i rad špijunskih centara. U susedstvu FNRJ postojalo je 90 špijunskih centara iz kojih je u zemlju bilo ubačeno 713 informbiroovskih špijuna i diverzanata.³¹⁸ Stanje na jugoslovensko-rumunskoj granici je tokom 1948. godine bilo mirnije od stanja na granici sa drugim zemljama narodne demokratije. Prvi incidenti izbili su nekoliko dana pre donošenja Rezolucije u Bukureštu na jugoslovensko-albanskoj granici. Već 25. juna bio je ranjen prvi jugoslovenski graničar Tanasije Krstić. Prvi meci iz Mađarske i Bugarske bili su ispaljeni tokom jula i avgusta 1948. Razmene vatre na jugoslovensko-rumunskoj granici tokom 1948. gotovo da nije bilo. Prvi incident, s druge strane, bio je zabeležen u jesen 1948. Radilo se o ilegalnim upadima na teritoriju i narušavanju graničnog prostora. Dana 30. oktobra dva srpska graničara upala su na rumunsku teritoriju u blizini Žombolja, a istog dana je jedan školski avion povredio rumunski vazdušni prostor preletevši iznad Dete. Slaba dostupnost arhivske građe pohranjene u Vojnom arhivu Srbije predstavlja problem prilikom istraživanja pojave prvih incidenata. S druge strane, rumunska istoriografija je za prvo otvaranje vatre na granici uzela 4. novembar 1948. U izveštaju granične komande, upućenom centralnoj administraciji, zabeleženo je da je u noći 4. novembra, sa teritorije Jugoslavije pucano na vodnika Popa Mikalakea, a dva dana kasnije i na poručnika Lupu Konstantina, blizu luke Oravica. U dva poverljiva izveštaja Ministarstva spoljnih poslova Rumunije, nastalim krajem 1949. godine, navodi se da je tokom 1949. godine bilo 27 akata provokacije od strane jugoslovenskih graničara i vlasti i još 22 provokacije od strane Srba.³¹⁹ Na protestnu notu Rumunije, jugoslovenska vlada je odgovorila uzvraćanjem protesta zbog provokacija rumunskih graničara, otvaranja vatre na jugoslovenske vojnike i civile i verbalnog provociranja. Kako bi se sprečilo eskaliranje sukoba i rešavali incidenti, Jugoslavija je u telegramu od 14. decembra 1950. upućenom Ministarstvu inostranih poslova RNR, predložila osnivanje zajedničke mešovite komisije za rešavanje graničnih incidenata.³²⁰ Međutim,

³¹⁵ Rumunija je 1950. godina, sledeći mađarski primer, izorala tzv. meki pojas u širini od 10 metara duž čitave granice. Naročiti odbrambeni sistemi pojavili su u blizini Temišvara. Između Čavoša i Tolvidije, sektoru četrdesetak kilometara jugozapadno od Temišvara, a blizu granice napravljena su minska polja, a u blizini sela Hetin, Radujevo i Keča vojnici su postavili bodljikavu žicu 1950. godine. Iste godine izvršena je reorganizacija graničnih jedinica. Osim što je povećan broj, više pažnje se posvećivalo odbrani po dubini nego zaštiti same granične linije. Radovi na izgradnji utvrda i sistema nastavljani su i u kasnijim godinama (Marko B. Miletić, *Politika odbrane Jugoslavije (1945–1958): ideje u praksa*, doktorska disertacija, Beograd 2021, 37).

³¹⁶ Marko Miletić, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)“, *Токови историје* 2/2020, 185–208.

³¹⁷ AJ, KMJ, II-5-a-1/21, Informacije u vezi sa radom armije.

³¹⁸ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 366–367.

³¹⁹ România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia, Colecția de documente, seria I, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 39.

³²⁰ Pre toga, Jugoslavija je sa Mađarskom imala takov aranžman, međutim on je trajao samo dva meseca, od 3. avgusta do 31. oktobra 1949. Posle skoro godinu dana razmene nota sličan sporazum o radu mešovite komisije o ispitivanju

rumunski vrh je predlog doživeo kao pokušaj Beograda da sakrije svoju odgovornost za incidente, ubacivanje špijuna i narušavanje vazdušnog prostora, kao i da bi jedno takvo telo bilo do maksimuma iskorišćeno u propagandne svrhe. Odgovor upućen 25. januara 1950. godine bio je pun optužbi i pogrdnih reči za Jugoslaviju i njeno rukovodstvo.³²¹

Jugoslovenski podaci kazuju da se tokom 1949. godine situacija na granici značajnije pogoršala. Broj incidenata na granicama sa zemljama narodne demokratije bio je uvećan na 442. Od tog broja incidenata sa rumunske strane bilo je najmanje 38. Od težih treba navesti ubistvo jugoslovenskih graničara Ivka Jovanovića, 20. maja kod sela Kuštilj, i Ivana Tarandoka, 13. oktobra 1949. na granačnom sektoru kod Bele Crkve. Ranjeni su Svetozar Jovanović i Siš Berkasov u blizini sela Miletićevo u vršačkom graničnom sektoru.³²²

Rumunija je, kao što je spomenuto ranije, od početka 1949. godine počela da se planski obračunava sa titoizmom. Zakonom br. 16, od 13. januara 1949, Rumunija je odredila niz mera prema onima koji su radili protiv bezbednosti države. Taj zakon je široko korišćen za obračun svih onih koji su u očima vlasti bili viđeni kao titoisti. Država je na osnovu zakona od 7. februara rasporedila snage bezbednosti u graničnim područjima. Prema tom zakonu vojska je dobila potpunu kontrolu nad celokupnom teritorijom koja se nalazila 27 km od granice. Oni su osumnjičene hapsili i najčešće slali na prinudni rad, posebno na izgradnji kanala Dunav–Crno more. Takođe, u tom periodu započela je izgradnja utvrda, minskih polja, artiljerijskih položaja, bacača plamena, protivavionskih položaja, bunkera i postavljanje bodljikave žice duž čitave rumunsko-jugoslovenske granice. Novija istraživanja su pokazala da je do 1953. godine bilo izgrađeno preko 2000 različitih fortifikacionih objekata duž granice. To možda ide u prilog tezi da je Staljin prilikom obračuna sa Titom imao na umu tri metoda: smenu Tita iznutra pomoću Sretena Žujovića i Andrije Hebranga (Tito je ovaj plan osujetio njihovim hapšenjem i zatvaranjem velikog broja sumnjivih članova na Goli otok); pokušajem atentata (prema podacima ukupno je bilo 22 pokušaja); i kao poslednja alternativa, bio je napad na Jugoslaviju. Međutim, splet okolnosti, zaoštavanje odnosa sa Zapadom, Berlinska kriza i formiranje Atlantskog pakta, ubrzo su pokazali da je poslednja opcija veoma rizična.³²³ Posle drugog sastanka Informbiroa, održanog u novembru 1949. godine, rumunsko rukovodstvo je održalo sastanak na kojem je doneta odluka o temeljnom proučavanju svih pitanja u vezi sa „delovanjem beogradske fašističke bande u RNR“. Neposredno posle toga, u Rumuniji je pokrenut niz mera usmerenih ka zaustavljanju opasnosti od titoizma i prelaska granice. To se naročito videlo u zaoštavanju stanja na granici u narednim godinama. Treba istaći da se u velikoj većini izveštaja graničnih službi i okružnih institucija, kao uzrok zaoštavanja, navodi povreda vazdušnog prostora, prebacivanje jugoslovenskih agenata, emitovanje antisovjetskih emisija preko radio-stanica koje su se mogle slušati u rumunskom Banatu, a i šire. Najčešći incidenti koji su dolazili sa rumunske strane bili su otvaranje vatre na jugoslovenske graničare i teritoriju, povreda vazdušnog prostora, prelazak naoružanih grupa vojnika, slanje špijuna i antijugoslovenskog propagandnog materijala. Međusobne optužbe za različite teritorijalne povrede,

graničnih incidenata bio je potpisan sa Bugarskom avgusta 1950. Pokušaji da se napravi aranžman sa Albanijom nisu dali rezultata. Čak je u mesecima posle upućivanja predloga došlo do povećanja broja incidenta na granici. Mađarska i Rumunija su u svetlu novih okolnosti posle Staljinove smrti i iskazane želje rukovodstva u Moskvi za normalizacijom odnosa, juna meseca prihvatile predlog o formiranju zajedničke mešovite komisije. Sa Mađarskom je ona uspostavljena potpisivanjem Sporazuma o sprečavanju i ispitivanju graničnih incidenata u Baji 28. avgusta, a sa Rumunijom potpisivanjem sličnog dokumenta 11. septembra u Temišvaru. Posle mnogih teškoća i dugih pregovora Sporazum je potpisan i sa Albanijom 11. decembra 1953 (Više u: *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951, 354. i dalje; AJ, KPR, I-5-b/97-1, Beleška o radu jugoslovenske delegacije u Temišvaru povodom pregovora za rešavanje graničnih incidenata; Александар Живоћ, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011, 351–352).

³²¹ Mircea Chirițoiu, *România și Jugoslavia în Balanța războiului rece*, Iași 2005, 133–135.

³²² VA, JNA, K KNOJ I GJJ, br. 3718, Pregled ubistava, ranjavanja i otmica 1. 6. 1948–31. 12. 1955.

³²³ Leonard Dorogostaisky, „Ultimul val (1950–'56). Inutila povară a liniei de fortificații construită la granița cu Jugoslavia”, *Arhevest, nr. VIII*: In Honorem Alexandru Radulescu, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara 2022, 687–723.

izazivanje graničnih incidenata i razmene protestnih nota, samo su još više pogoršavale situaciju. Jugoslavija je brojala incidente rumunskih graničara, a Rumunija je izveštavala o jugoslovenskim agentima, konfiskovanjem titoističke propagande, knjiga i pisama pisanih na rumunskom.³²⁴

Naredne 1950. godine, broj incidenata se više nego udvostručio, sa 442 popeo se na 936. Na prvom mestu su i dalje bili incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici. Za razliku od 1949. Rumunija je sa poslednjeg mesta prešla na drugo. Na jugoslovensko-rumunskoj granici u toj godini bilo je zabeleženo čak 278, što je u odnosu na broj iz 1949. bilo povećanje od preko 7 puta. Drugu poziciju po broju izazvanih incidenata Rumunija će zadržati do kraja sukoba. Godine 1951. na jugoslovenskoj granici notirano je 432, naredne 436, a u godini Staljinove smrti 433, dok je u 1954. bilo 130 incidenata. Pored dva smrtna ishoda iz 1949. godine na jugoslovensko-rumunskoj granici stradala su još dva jugoslovenska vojnika 1951, a jedan je bio ranjen. Kod Hetina, 3. avgusta 1949, Ivan Šimec je izgubio život, a kod mesta Sveti Hubert, 13. juna 1951, Stanoje Vukojević, graničar rodom iz Međveđe kod Trstenika. Graničar Šimec nakon ranjavanja bio je prevezen u zrenjaninsku bolnicu, ali je posle nekoliko sati podlegao ranama. On je bio radnik iz okoline Rijeke. U Zrenjaninu je bio organizovan veliki protest protiv zločina od strane rumunskih graničara. U mestima kroz koje je prolazilo telo do Jelenja pored Rijeke, svuda su bili organizovani prigodni govori i protesti. Sličnih manifestacija nezadovoljstva prema stanju na granicama bilo je i prilikom drugih smrtnih slučajeva.³²⁵ Osim vojnih u incidentima je bilo i civilnih žrtava. Tako je 18. septembra 1952. godine rumunska granična jedinica ubila dva seljaka iz Bele Crkve, koji su sekli drva u blizini granice, dok je treći uspeo da se spase.³²⁶ Ako se pogleda ukupna statistika može se primetiti da je većina incidenata bila u domenu narušavanja vazdušnog prostora, otvaranja vatre, uperivanja reflektora i dr. Za period od 1948. do marta 1955. godine ukupno je bilo 8261 incidenta, život je izgubio 21 jugoslovenski graničar, a ranjeno je bilo 33. Od tog broja, na granici sa Rumunijom registrovan je 1761 incident, četiri ubistva i dva ranjavanja.³²⁷ Porast incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici primetan je od 1950. godine. U proseku 1949. bilo je registrovano mesečno oko 3 incidenta, naredne godine 20, a od 1951. do 1953. godine po 33 incidenata mesečno.³²⁸

Polje na kojem su rumunski komunisti naročito izazivali zadovoljstvo Staljina bilo je vođenje propagandnog rata. Staljinovu sliku Tita kao prikrivenog fašiste, saradnika Zapada i izdajnika, razni rumunski mediji su prenosili i dalje razrađivali. Na skupovima su rumunski komunisti pozivali na kritiku i mržnju rumunskog naroda, prema jednom stranom vođi o kojem objektivno oni nisu znali ništa konkretno. Dok je, s jedne strane, KPJ upozoravala da se ne radi o ideološkom sukobu, te da se iza dogmatske i teološke rasprave u stvari krije želja da se raznim pritiscima Jugoslavija potčini, s druge strane, predstavnici okolnih narodnih demokratija su ideološke devijacije KPJ smatrale za glavni razlog sukoba. Na primer, Leonte Rautu je smatrao da su jugoslovenski komunisti zbog arogancije i nipodaštavanja sovjetske vojne pomoći krenuli putem potpunog napuštanja marksizma-lenjinizma. Rautu je „dobronamerno“ upozoravao da je rukovodstvo KPJ zaslepljeno nacionalizmom i da čini veliku grešku ako misli da samo može da izgradi socijalizam, bez podrške demokratskih snaga i SSSR-a. Odmah iza sovjetske Pravde, po oštini napada bili su rumunski listovi. Glasilo Informbiroa, *Za trajni mir i narodnu demokratiju*, funkcionisalo je upravo iz Bukurešta. Za potrebe odbrane od potpadanja pod uticaj strane ideologije i napuštanja marksizma-lenjinizma, RRP je septembra 1948. godine obnovila časopis *Lupta de clasa*. Kako je Dež u predgovoru izjavio, časopis je trebalo da bude teorijsko i političko telo CK RRP koje će se boriti i protiv politike FNRJ. Na

³²⁴ Laura-Maria Herta, *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic. Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj 2016, 151–153.

³²⁵ „Огорчени протести народа због убиства граничара Ивана Шимца“, *Политика*, 5. 8. 1949, 1.

³²⁶ „Румунски граничари убили из заседе два задругара из Беле Цркве, Јездимира Стојановића и Тому Станојевића“, *Борба*, 19. 9. 1952.

³²⁷ Марко Милетић, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)“, *Токови историје* 2/2020, 197.

³²⁸ „Трогодишњи биланс једне злочиначке политике, За рачун агресора“, *Политика*, 12. 8. 1951, 3.

talasima Radio Bukurešta na srpsko-hrvatskom emitovane su emisije u kojima je Tito predstavljen kao krvnik, špijun i plaćenik. Evolucija jezika i načina na kojim je KPJ napadana u Rumuniji, naročito je uzela zamaha od 1949. godine. Tito je čak i u lokalnim novinama prikazivan kao Juda, podli agent imperijalista, despotski i teroristički diktator, bandit, fašista, krvnik, jeftino oružje SAD i prevrtljivac.³²⁹ U preglednom radu „Slika Tita u časopisu Lupta de clasa“ Gracian Kormos je pokazao genezu razvoja antititoizma u Rumuniji. Prvi broj ovog časopisa, koji je obuhvatao mesece avgust i septembar 1948. godine, doneo je dva članka koja su se ticala sukoba: „Rezolucija Informativnog biroa o situaciji u Komunističkoj partiji Jugoslavije“ i „Program i Statut KPJ – novo svedočenje o izdaji marksizma“. U njima se osuđuje pogrešna politika, ali se Tito, Kardelj, Đilas i Ranković, još uvek nazivaju drugovima. U člancima se međutim pod znak pitanja stavlja vreme još koje će Titova grupa vladati i kritikuje njegov kult ličnosti. Prvo izdanje časopisa 1949. godine, koje obuhvatalo period januar–mart, postepeno prelazi iz pedagoškog pristupa problemu u oštrije napade i kriminalizaciju Titove klike. Oktobarsko izdanje je donelo nešto novo, a to je ideja o zaveri. Od tada Tito počinje da bude demonizovan, naziva se raznoraznim pogrđnim imenima. Poseban zamah antititoističke propagande dao je Budimpeštanski proces, održan septembra 1949, na kojem je Laslo Rajk sa još devedesetak mađarskih komunista osuđen kao Titov špijun i agent imperijalizma, koji je imao za cilj vraćanje Mađarske u kapitalizam. On je sa još 14 saradnika bio osuđen na smrt.³³⁰ Krivljenje Titove biografije trebalo je da pokaže da je on ubačen od strane kapitalističkih sila kao trojanski konj s ciljem da ugrozi socijalističko jedinstvo. Krajem 1949. godine Moskva i njeni sateliti su se nedvosmisleno odlučili za konačan raskid sa KPJ i Titom. Titova klika je proglašena za neprijatelja radničke klase, a KPJ je osporavano pravo da se naziva komunističkom partijom. Tokom naredne godine, a posebno od izbijanja Korejskog rata, u propagandne tekstove se uvodi i opasnost od imperijalističkog rata u kojem će jugoslovenski narod biti topovsko meso. Napadi u toj godini sve više prelaze na teritoriju stanja u državi. Teško ekonomsko stanje, sušne godine i neizvršavanje prvog petogodišnjeg plana, naročito su korišćeni kao pokazatelji da je put kojim je jugoslovensko rukovodstvo krenulo bio pogrešan i da „sada od totalne propasti Jugoslaviju može da spase samo velika pomoć sa Zapada“.³³¹ Članci u *Skantei* i ostalim rumunskim listovima su takođe bili puni teških optužbi i uvreda. Kako bi se kod naroda izazvala tražena reakcija, režim u Jugoslaviji je poistovećivan često sa onim pojmovima koji su ostavili dubok negativni trag. Jedan od takvih je bio fašizam. Primerci *Skantee* iz 1951. godine pokazuju upotrebu ovog pojma u različitim varijantama poput – „fašistička banda u Beogradu“, „fašističko kraljevstvo Judo–Tita“, „Titova fašistička klika“ i dr. Posebno treba navesti propagandni rad na srpskom jeziku. Osim brošura, letaka, pamfleta, karikatura i štampe, u Rumuniji su na nekoliko radio-stanica poput „Radio Bukurešta“, „Radio Temišvara“ i *Romania libera* bile emitovane antijugoslovenske emisije na srpsko-hrvatskom jeziku.³³²

Kako su bombastični naslovi i vatreni govori bili iznova i iznova ponavljani, među rumunskim komunistima je sve više jačao strah od „titoističke kontaminacije rumunskog stanovništva“. Kako bi se uticaj Tita i jugoslovenskog puta sasekao u korenu, rukovodstvo se odlučilo da sprovede teror nad svima onima koji su predstavljali opasnost. Kao i u slučaju hapšenja informbiroaca i interniranja na Goli otok, i u Rumuniji je stradao veliki broj nevinih.³³³ Povod za obračun sa jugoslovenskom manjinom i njenim vođstvom bio je hapšenje dvojice službenika jugoslovenske Ambasade u Bukureštu, Boška Lacića i Nikole Medića, između 16–17. jula 1949. Oni su optuženi za rasturanje

³²⁹ Mircea Rusnac, „Procesul intentat liderilor sârbi "titoiști" (1950) și implicațiile sale“, *Analele Banatului*, 1997 (5), 383–395.

³³⁰ Za propagandne potrebe iste godine je bila objavljena dokumentacija sa procesa u obliku knjige pod nazivom: Koltai Ferenc, *László Rajk and his Accomplices before the People's Court*, Budapest 1949.

³³¹ Grațian Cormoș, *Imaginea lui Tito în Lupta de clasă* ([Imaginea lui Tito în Lupta de clasă – Echinox Journal \(ubbcluj.ro\) http://caieteeleechinox.lett.ubbcluj.ro/?p=2315#_edn9](http://caieteeleechinox.lett.ubbcluj.ro/?p=2315#_edn9), pristupljeno: 13. 06. 2022).

³³² Naslovi članaka u *Skantei* od 2. juna do 27 jula 1951 (Scanteia, 1951, anul XX, nr. 2050–2102).

³³³ Prema podacima iznetim u knjizi Ljubodraga Dimića *Jugoslavija i Hladni rat*, samo u 1949. godine bilo je pogrešno uhapšeno ili poslato na Goli otok 47% od ukupnog broja hapšenika.

propagandnog materijala protiv RNR i označeni kao agenti krvnika Rankovića, odnosno kao agenti UDB-e.³³⁴ Ubrzo nakon objavljivanja članka o njihovom hapšenju avgusta meseca počeo je obračun sa pripadnicima jugoslovenske manjine.

Već od poslednjih meseci 1948. godine rad predstavništva je bio veoma otežan. Protokolarne stvari, posete, razmene nota i prisustvo na raznim događajima, polako su sasvim prestale. Dužnost jugoslovenske Ambasade, kao i rumunske u Beogradu, svela se na prikupljanje informacija i prosleđivanje protestnih nota. Zajednička Dunavska plovidba je prestala da postoji. Rumuni su kao krivca projektovali Jugoslaviju i njene antirumunske akcije, a slične konstrukcije su se kao bumerang vraćale iz Beograda u Rumuniju. Na kraju, 1951. zastupnik jugoslovenske strane je napadnut sa svih strana, napustio je rad Dunavske komisije i time prekinuo jugoslovensko učešće u ovom međunarodnom telu.

Treba naglasiti da je beogradsko tumačenje neprijateljskog rumunskog stava prema Titu i KPJ bilo opterećeno istorijskim razvitkom. Prijateljski osećaj dva naroda, koji političke elite nisu mogle lako promeniti, bio je jedan od osnovnih gradivnih elemenata, stava da je sukob sa Rumunijom bio nametnut od strane Moskve. Milovan Đilas u svojim memoarima navodi da su Rumunija i Jugoslavija bile izuzetak pravila da obične države sa zajedničkim granicama imaju više svađa od drugih. Dakle, neprijateljstvo nije bilo viđeno kao izraz želje rumunskog naroda, već kao posledica sovjetskih akcija dogmatski shvaćenih, od kako se često navodi „sitne elite“ poput one koja je bila u Bukureštu.³³⁵

Preletanje aviona preko granice

Vrlo osetljivo pitanje tokom sukoba bilo je preletanje aviona. Za razliku od vojnika i civila, koje je granična straža mogla da uoči i zaustavi u pokušaju prelaska na drugu stranu, u slučaju pilota to je bilo gotovo nemoguće. Zato su piloti podvrgavani posebnim kontrolnim merama. Međutim, od trenutka kada se vinu u oblake, šansa da se zaustavi namera preletanja, bila je gotovo minimalna. Osim gubitka pilota, aviona, velika opasnost pretela je i od odavanja strogo poverljivih informacija o broju eskadrila i rasporedu aerodroma i baza. Preleta je bilo s obe strane. U pitanju su bila lica koja se nisu slagala sa zvaničnom politikom i ideologijom koja se vodila u Jugoslaviji ili Rumuniji.³³⁶ Prvi pilot koji je uspeo da preleti na drugu stranu bio je Rumun Aurel Vajku. On se spustio u Jugoslaviju 6. juna 1949. godine. Nakon sletanja avion je bio oduzet, a on je saslušan od strane jugoslovenske vlasti. Značaj koji je u propagandnom i obaveštajnom smislu imao za Jugoslaviju, olakšalo je odluku da se Aurelu da politički azil. U Jugoslaviji se Vajku nije zadržao dugo, već je naredne godine dobio odobrenje da emigrira u Kanadu.³³⁷

Nakon Vajkua nije bilo preleta na jugoslovensku teritoriju sve do 5. jula 1952. Tog dana su dva rumunska pilota, kapetan Georgiu Juo i potporučnik Boris Konstantin, pripadnici 170. lovačkog puka,

³³⁴ Mircea Rusnac, Procesul intentat liderilor sârbi "titoiști" (1950) și implicațiile sale, *Analele Banatului*, 1997 (5), 385.

³³⁵ Bela knjiga, 16.

³³⁶ Sa jugoslovenske strane bilo je takođe dosta pokušaja. Prvi i najpoznatiji slučaj bio je prelet generala Pera Popivode 16. avgusta koji je na školskom avionu PO-2 sleteo kod Temišvara. Avion je posle nekoliko nedelja, 7. septembra vraćen Jugoslaviji, a general je posle kratkog boravka otišao u Moskvu gde je razvio antijugoslovensku delatnost. Jugoslovenska posada od dva pilota i mehaničara 7. septembra 1948. odletela je u Rumuniju da povрати dvokrilni avion PO-2 koji se nalazio u Temišvaru. Prilikom povratka ustanovljeno je da su Rumuni skinuli neke delove i ispraznili rezervoar aviona tako da je za povratak posada morala da istoči određenu količinu benzina iz aviona sa kojim je došla po njega. Aleksandar Opojević, načelnik štaba, i Berislav Supek, komandant 119. zemunskog transportnog puka su transportnim avionom Šće-2 sleteli u Rumuniju 1948 (DAMSPS, PA, 1948, Jugoslavija, f. 80, dos. 7, Povratak aviona iz Rumunije, 9. oktobar 1948, pov. br. 435521, 1; Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd 2017, 71–72).

³³⁷ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 15, Telegram DSIP-a rumunskoj Ambasadi u Beogradu od 23. septembra 1953, pov. br. 412971, 1.

na Meseršmitima poleteli iz Lugoša i neopaženo sleteli, jedan u blizini Petrovca na Mlavi, a drugi kod Alibunara. Oni su upravljali avionima tipa „Meseršmit-109“. Prilikom sletanja, kod Alibunara došlo je do oštećenja aviona kojim je upravljao Konstantin. Razlog zašto su se piloti prizemljili blizu granice, a ne dalje bio je nedostatak goriva. Iz bojazni od preletanja rumunski piloti su dobijali ograničene količine goriva dovoljne samo za kraći let. Uprkos, ovoj i drugim merama piloti su pronalazili put da napuste teritoriju države.³³⁸ Nakon sletanja obojica pilota su dobila azil, a FNRJ je preko note obavestila Rumuniju o odluci u vezi sa njima. Pored ostalog, ponovila je zahtev da joj se vrati avion „Biker“ koji je „zalutao“ na teritoriju Rumunije 10. decembra 1950. Ubrzo po preletanju ova dva pilota, lovački puk koji je bio stacioniran u Lugošu, bio je rasformiran. Nekoliko meseci pre preleta dva Meseršmita, azil je zatražila posada rumunskog aviona „Henkel-111“ koji je 13. marta 1952. godine sleteo na zemunski aerodrom. Jedan stariji potporučnik, pilot, tri člana posade i politički komesar, pripadali su 17. bombarderskom puku iz Brašova. Radilo se o političkom komesaru Joanu Bukuru, poručniku-pilotu Dmitru Pickurku, mehaničaru Georgi Čure i radio-telegrafisti Eugenu Horeu.³³⁹

Prilikom patrolnog leta tri rumunska borbena lovca „JAK-23“, na relaciji Karansebeš–Kluž–Lugoš–Karansebeš, došlo je do skretanja jednog sa kursa i ateriranja kod Čuprije 24. jula 1953. godine. U kokpitu tog aviona nalazio se pilot sa činom starijeg poručnika Mihai Đakonu. Prema izjavi koju je dao, do prelaska u vazdušni prostor Jugoslavije došlo je usled magle i da se pilot od ostatka grupe odvojio iznad Lugoša. Zvanično je do preleta, odnosno prinudnog spuštanja na teritoriju FNRJ, došlo usled nedostatka goriva i gubitka orijentacije. Pilot je po sletanju jugoslovenskim vlastima ostavio odluku da li će ga vratiti u Rumuniju ili ostaviti, sa napomenom da ako bude vraćen da će trpeti represalije od strane Rumuna. Dalja ispitivanja ukazala su da je Đakonu to i nameravao da učini i da je magla bila savršena prilika. On je pripadao 97. reaktivnoj diviziji u Janka koja je imala od decembra 1952. puk u Karansebešu sa dve divizije i 15 ispravnih i dva neispravna „JAK-23“ aviona. Kao što se da primetiti, Đakonu je bio četvrti pilot koji je prebegao u Jugoslaviju. Pre njega su to učinili Vljaku Aurel, kapetan Georgiu Juo i poručnik Boris Konstantin. Nakon sukoba zabeleženo je sletanje na jugoslovensku teritoriju još jednog mlaznjaka tipa „MIG-15“.

Rumunija je u tom periodu posedovala 4 vazduhoplovne divizije. Osim pomenute Divizije 97 u Janka, postojala je 66. reaktivna divizija u Krajovi sa 10 „MIG-15“ aviona i pukom u Karakalu, sa manjim brojem aviona. Treća jurišna divizija se nalazila u Sibiu, sa jednim pukom u Turdi. Ona je imala 14 „Štormovik“ aviona sa klipnim motorima. Četvrta divizija bila je mešovita i nalazila se u Brašovu. Nju su činili puk 6 Tupoljev bombardera, transportni puk sa tri Junkersa u Bukureštu i puk sa Pizler avionima.³⁴⁰ Predstavnici rumunske Ambasade, otpravnik poslova Silviu Munteanu, i drugi sekretar Koteanu, 28. septembra su razgovarali sa pilotom i pokušali da ga ubede da se vrati. Zbog iskustva sa rumunskim postupcima prema mnogo manjim prekršajima pilot je odlučio da ostane iz straha od moguće kazne. Za samog pilota najteže je bilo to što je u Rumuniji ostavio roditelje, ženu i dete.³⁴¹ Informacije o rumunskoj vojsci jugoslovenski agenti su prikupljali i na druge načine. Pod optužbom saradnje i špijunaže u korist Titove Jugoslavije, a konkretno zbog davanja informacija o položaju rumunskih i sovjetskih trupa u Olteniji i Banatu, i skica rumunskog vojnog aerodroma u Krajovi, 14. decembra 1951. je na smrt osuđen Mihaj Romanesku, a 25. aprila 1952, suđeno je za izdaju i Ilie Ioneskuu, generalu majoru odgovornom za izgradnju utvrđenja na jugoslovensko-rumunskoj granici. Znajući kako su se završila ta suđenja, kao i da je Velika narodna skupština odbila da podari pomilovanje ili preinači osude na smrt, Mihaj Đakonu, kao i ostali koji su prebegli, nisu ni razmišljali

³³⁸ „Случајеви бекства из Румуније у последње време нису ретки,“ *Политика*, 7. 7. 1952, 2.

³³⁹ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd 2017, 120–121.

³⁴⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 15, Informacija o dolasku rumunskog pilota u Jugoslaviju, pov. br. 412788, 1–2.

³⁴¹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 15, Zabeleška o sastanku između rumunskog pilota Diokanu Mihai-a i otpravnika poslova rumunske Ambasade Munteanu Silviu-a, II sekretara Cotaenu u prisustvu Perišić Zvonka, načelnika Konzularnog odeljenja DSIP-a 28. septembra 1953. godine u Konzularnom odeljenju, pov. br. 412788, 1–2.

o vraćanju u Rumuniju, iako su u domovini ostavili porodicu i sve što su imali.³⁴² Za jugoslovensko vazduhoplovstvo od posebne važnosti je bio mlazni avion „JAK-23“ koji je ispitivan u Vazduhoplovnom opitnom centru (VOC). Kao najsavremeniji sovjetski mlazni lovac, on je bio više nego interesantan za Zapad. Kako bi zadržala podršku i pomoć, Jugoslavija je morala da potvrdno odgovori na zahtev Amerike da joj se isporuči avion, kako bi mogli da se upoznaju sa mogućnostima sovjetske avijacije na konkretnom primeru. U potpunoj tajnosti „JAK-23“ je bio predat Amerikancima koji su izvršili razna testiranja i ispitivanja u vazduhoplovnom centru u Ohaju. Posle toga mlaznjak je u tajnosti vraćen Jugoslaviji.³⁴³ Za jugoslovensko rukovodstvo avion je bio jako vredna karta, kojom je u slučaju nekih pregovora sa Rumunima, mogla dobiti da poboljša svoju poziciju. Pokazaće se da je takvo stanovište ispravno, jer je pitanje povratka aviona koji su se nalazili na jugoslovenskoj teritoriji, bilo među prvim pitanjima koje je Rumunija pokrenula na bilateralu.

Dunav u vreme sukoba

Dunav je reka koja je vekovima spajala, a u određenim trenucima i razdvajala, dve obale i dva naroda, srpsko-jugoslovenski i rumunski. Kao međunarodna reka sa slobodnom plovidbom ona se prvi put pominje u Pariskom miru 1856.³⁴⁴ Kao reka od velikog značaja privlačila je poglede velikih sila. Prvo Austrougarske, zatim Nemačke i Sovjetskog Saveza. Dunavska obalska komisija, koja je osnovana nakon 1856, trajala je svega dve godine. Razlog njenog brzog nestanka bilo je nepoklapanje sa interesima Dvojne monarhije, čija je dominacija bila nesporna sve do pariskih mirovnih ugovora, kojima je završen Prvi svetski rat. Stvorena je Međunarodna dunavska komisija, ali i u njoj su velike sile imale presudan uticaj. Tokom Drugog svetskog rata Nemačka je Dunav pretvorila u svoju unutrašnju reku. Načelo slobodne plovidbe bilo je ponovljeno na Pariskoj mirovnoj konferenciji posle Drugog svetskog rata. Iako je tada proklamovano načelo Dunav – pribrežnim državama, osećala se dominacija Sovjetskog Saveza, što preko zemalja narodne demokratije, što zbog kontrole plovnog parka. Pitanje uređenja režima plovidbe nije rešeno u Parizu, već na posebnoj konferenciji održanoj u Beogradu 1948. Iako je sukob bio u povelju, sovjetski ambasador Anatolij Josifovič Lavrentijev je početkom marta preneo predlog da Beograd bude mesto održavanja. Kako se bližio jun mesec, tako su rasle sumnje da će mesto održavanja biti pomereno. Kako navodi Milan Gulić: „upravo je pitanje Beograda kao mjesta održavanja konferencije prvi momenat kada su SAD postale svjesne da između FNRJ i SSSR-a postoje ozbiljna razmimoilaženja“.³⁴⁵ Sumnji nije bilo mesta, jer je Moskvi bilo izuzetno stalo da po ovom pitanju pokaže jednodušan stav sa svim pribrežnim državama, pa i Jugoslavijom. SSSR je 15. juna izradio nacrt konvencije, ali on nije odgovarao jugoslovenskim interesima. Na sastanku u Moskvi od 26. juna do 2. jula 1948. godine raspravljalo se o svim tačkama.

³⁴² *Istoria românilor. România în anii 1948–1989*, vol. X, ed. Dinu C. Giurescu, București 2013, 130–132.

³⁴³ *Secret US MIGs, Air Forces Monthly*, june 2001, 21–22.

³⁴⁴ Sloboda plovidbe međunarodnim rekama bila je proklamovana na Bečkom kongresu 1815. godine. To načelo je sa Pariskim mirom iz 1856. i njegovim članom 15 počelo da se primenjuje i za reku Dunav. Tim članom je bila određena i zabrana naplate taksi za samu plovidbu na reci, a nametnuta obaveza održavanja plovnog puta. Konvencijom o definitivnom statutu Dunava donetom posle Prvog svetskog rata 1921. godine slobodna plovidba bila je proširena i na plovne pritoke i kanale. Tada su osnovana dva tela Evropska komisije za Donji Dunav i Međunarodna komisija sastavljena od velikih sila za Gornji Dunav. Druga komisija je imala ovlašćenja da menja planove radova pribrežnih država, da kontroliše izvođenje radova i oceni za osnovu kojih radova je moguće kasnije naplaćivati takse. Međunarodna komisija se mešala i u rad tela kao što je bila Đerdapska rečna uprava, putem prava na izdavanje agremana za šefove službi koje su predlagale pribrežne zemlje. Jugoslavija i Rumunija su u sektoru Đerdapa osnovale zajedničku upravu kojoj je bilo dozvoljeno naplaćivanje takse za potrebe održavanja i obezbeđivanja plovidbe. Te takse nisu smele da donose bilo kakvu dobit već su morale biti u visini potrebnoj za pokrivanje troškova vuče i monitoringa kroz Đerdap i izvedenih radova na održavanju (DAMSPS, SPA, 1955, I, dos. 3, Beleška o položaju Jugoslavije u Dunavskoj komisiji i učešću podunavskih zemalja u izgradnji Đerdapa, 1–2).

³⁴⁵ Милан Гулић, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, 175–176.

Aleš Bebler, pomoćnik ministra inostranih poslova FNRJ, kao jugoslovenski predstavnik, imao je težak zadatak da u nacrt unese jugoslovenske zahteve od kojih Beograd ni po koju cenu nije želeo da odustane. Na sredini sastanka došla je i vest o usvajanju Rezolucije Informbiroa, što je dodatno otežalo položaj jugoslovenskog predstavnika. Ipak, cilj da se na Beogradskoj konferenciji istupi jedinstveno je primorao Moskvu na popuštanje. Posle pauze od nekoliko dana, 2. jula je Višinski, zamenik ministra inostranih poslova SSSR-a, saopštio da se Sovjetski Savez slaže sa izostankom Tise i ostalih pritoka iz konvencije, sa zahtevom da sedište đerdapske administracije bude i sa jugoslovenske i rumunske strane u Oršavi i Tekiji, za traženje dozvole za prolazak ratnih brodova. Predlozi da Beograd bude prestonica i da se sektor Đerdapa skрати za tridesetak kilometara na prostor od Dobre do Kladova, nije bio usvojen, ali na tome Jugoslavija nije do kraja ni insistirala. Ostale države su jednoglasno podržale unos jugoslovenskih amandmana u nacrt konvencije, čime su konsultacije uprkos teškim političkim izazovima završene uspešno.³⁴⁶ Jugoslavija je na zvanično pitanje SSSR-a, Francuske, Britanije i SAD, o održavanju konferencije, odgovorila potvrdno 8. jula, a za datum održavanja izabran je 30. jul. Dakle, nešto više od mesec dana od Rezolucije Informbiroa bila je zakazana međunarodna konferencija, prva takve vrste u Jugoslaviji. Visok rang predstavnika svih zemalja pokazuje da je Konferencija imala veći značaj od uređenja plovidbe Dunavom. Zapadne delegacije su bile sastavljene tako da sagledaju pored ostalog i stanje u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Sovjetsku delegaciju je predvodio Andrej Januarjevič Višinski, a rumunsku Ana Pauker, ministar inostranih poslova, Aleksandru Brladeanu, zamenik ministra industrije i Teodor Rudenko, ambasador u Beogradu. Glavni sukob u Beogradu nije, kako se moglo očekivati, bio između dve države razdeljene Rezolucijom Informbiroa, već između pribrežnih država predvođenih SSSR-om i zahtevima Britanije, Francuske i SAD za što većim udelom u odlučivanju, a na osnovu Statuta iz 1921. Kako bi dokazali svoju pravovernost, jugoslovenski predstavnici su, zastupajući pravo pribrežnih država, dali prenatlašenu podršku sovjetskom predlogu. Kako je to Dedijer primetio: „bilo je to kratko, lažno primirje.“³⁴⁷ U nadi da će ponovo zadobiti milost Staljina, jugoslovenski komunisti su čak zapadnim predstavnicima pokazivali vrata. Konferencija je trajala do 18. avgusta kada je usvojena Konvencija od 47 tačaka od strane 7 država, dok su Britanija, Francuska i SAD glasale protiv. Jugoslavija je uspela da zadrži član o zabrani slobodne plovidbe pritokama i kanalima, koji je doslovce bio unet u Dunavsku konvenciju. Pored toga bila je ukinuta privilegija nekih velikih sila da njihovi ratni brodovi mogu ploviti Dunavom. Ovom konvencijom su pribrežne države odnele prevagu jer su sve ostale nepribrežne zemlje, uključujući tu i velike sile, isključene iz upravljanja i kontrolisanja. Umesto kontrole od strane međunarodne zajednice, uvedena je kontrola Dunavske komisije u kojoj su podjednaka prava imale sve pribrežne zemlje. I pored nedostataka poput propisivanja načina za korišćenje reke i u druge svrhe, poput hidroenergetike i industrije, Konvencija je bila značajna jer je na prvom mestu vodila računa o formalnoj jednakosti i suverenitetu svih podunavskih zemalja članica.

Značaj Beogradske konferencije je uprkos svemu bio veliki jer je Dunav kao slobodna reka bio po prvi put predat na upravljanje pribrežnim zemljama. Nova Dunavska komisija sa sedištem u Galcu bila je sastavljena od po jednog predstavnika sedam država. U Galcu je bilo i sedište specijalne rumunsko-sovjetske administracije zadužene za ušće Dunava. Druga administracija za Đerdap planirana je da ima dva sedišta u Oršavi i Tekiji. Konvencija je na snagu stupila 11. maja 1949. godine, a o njenoj primeni se i danas stara Dunavska komisija čije je sedište od 1954. godine u Budimpešti.³⁴⁸ Austrija i Nemačka koje su bile podunavske zemlje dugo nisu imale pravo na članstvo. Prva je to postala 1960, a druga tek 1998. Proširenjem članstva, Dunavska komisija je konačno ispunila cilj da Dunav bude u rukama država koje su izlazile na njene obale.

³⁴⁶ *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945–1956*, dokument 163, 381–384.

³⁴⁷ Vladimir Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969, 209.

³⁴⁸ Милан Гулић, „Београдска дунавска конференција 1948“, *Токови историје*, 1 (2013), 173–202.

Zajedničko istupanje Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i drugim državama na međunarodnom planu završilo se odmah nakon Beogradske konferencije. Dunav je postao linija razdvajanja koju su prelazili samo oni koji su morali zbog posla (delegacije, piloti na Dunavu...) ili oni s ciljem da emigriraju. Osim toga, on je bio i mesto sukoba, pobjeda teritorijalnih voda, izazivanja incidenata i korišćenja vatrenog oružja. Teret sukoba podnosio je i transport robe brodovima, saobraćaj u celini, kao i službenici koji su često onemogućavani da izvršavaju radne zadatke, ili su ih izvršavali u teškim uslovima. Na razne pritiske od rumunske strane, Jugoslavija je u početku odgovarala protestima, ali je kasnije i sama pribegla korišćenju recipročnih mera. Prolaz ratnih brodova, provokacije i razmena vatre na granici i činjenica da bi jedan od mogućih pravaca sovjetskog napada na Jugoslaviju mogao ići Dunavom, držali su jugoslovensku vojsku i rukovodstvo u konstantnoj pripravnosti.

U sklopu projekta onesposobljavanja objekata i trasa započetog 1951. godine, razmatrano je i pitanje onemogućavanja plovidbe Dunavom, koji je smatran strateški vrlo važnim. Na bazi ideja razvijenih tokom Drugog svetskog rata o blokiranju Dunava izrađen je plan o urušavanju stenovite obale u Đerdapu, gde je rečni tok bio najuži.³⁴⁹ On se oslanjao na britanski plan pod nazivom Dunavska operacija sa kraja 1938, a koji je razrađen naredne godine. Kako bi sprečili pre svega prevoz rumunske nafte i žitarica sa Balkana, planirano je sprovedene tri vrste dejstvovanja – otkup brodova, potkupljivanje mornara i đerdapskih pilota kako bi pokazivali neprijateljski stav prema Nemcima, i blokiranje plovidbe³⁵⁰. Treća vrsta sabotaže podrazumevala je miniranje potpornog zida u tesnacu Greben, potapanje šlepova u Sipskom kanalu i obrušavanje litica u Kazanu. Za britanske planove u Đerdapu bio je zadužen Džulius Henau – čovek s bezbroj lica. Prokopavanje komora u Kazanu počelo je septembra 1939. ali se nije puno odmaklo zbog loše konfiguracije terena. Iako su Britanci nudili planove, jugoslovenski Generalštab ih nije prihvatio neželevći da pogoršava odnose sa Nemačkom. Dobro upućena Titova bezbednosna služba je sigurno posedovala ove informacije, te je u vreme sukoba sa Informbiroom u svrhu odbrane konsultovala istoriju i iz nje izvlačila ideje.³⁵¹ Jugoslovenski plan o miniranju litica u Kazanu je dovršen do kraja 1952, a od strane Tita odobren 10. januara 1953. Prokopavanje dva tunela u dužini od 275 metara i njihovo miniranje čije eksplozija je trebalo da pokrene lavinu od preko 500.000 kubika kamenja trajali su od jula 1953. do 1956. Radove na vrlo nepristupačnom terenu izvodila je posebna vojna jedinica nazvana „Građevinsko preduzeće Romanija“ koju je činilo 454 oficira i vojnika. Činjenica da su radovi počeli tek nakon Staljinove smrti, u vreme kada su bili načinjeni prvi koraci ka pomirenju, umanjuje opravdanost projekta. Ipak, on je u slučaju opasnosti mogao da obezbedi blokadu Dunava na preko godinu dana i plavljenje Vojvodine. Ovaj projekat zajedno sa ostalim trebalo je da uspori napad i onemogući korišćenje jugoslovenske infrastrukture i privrede i pruži rukovodstvu i snagama dovoljno vremena da organizuju odbranu u manje pristupačnim krajevima Bosne i Hercegovine.³⁵² Eksploziv do današnjih dana nije uklonjen iz tunela, a poslednje razmatranje aktiviranja i zatrpavanja Đerdapa bilo je u vreme NATO agresije.

Jugoslovenski predstavnici u raznim telima vezanim za Dunav poput Dunavske komisije i Privremenog komiteta za upravljanje poslovima Đerdapske administracije su od 1948. do 1953.

³⁴⁹ Dunav je za Treći rajh predstavljao glavnu saobraćajnu arteriju. Kako je rat odmicao javljale su se ideje u savezničkim štabovima o diverzijama i blokiranju plovidbe na razne načine. Najčešći način bio je bombardovanje i postavljanje mina u Dunav. Prema procenama tokom rata je u Dunav postavljeno oko 3.500 mina. Od toga broja su u jugoslovenski deo Dunava samo Saveznici položili oko 1000 mina u periodu od aprila do septembra 1944, a veliki broj je položen od strane Nemaca prilikom povlačenja. Smetnje plovidbi pravilo je i rušenje mostova i namerno potapanje brodova (Nikola Safonov, „Upotreba mina na Dunavu u Drugom svetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, 3 (1980), 511–519).

³⁵⁰ Milan Gulić, „Važnost Dunava i Đerdapa u ratnim operacijama na području Jugoslavije 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2012), 39–62.

³⁵¹ Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав, Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 225–227.

³⁵² Војан Димитријевић, *Југословенска народна армија 1945–1959*, Београд 2014, 183; Марко Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1958): идеје и пракса*, докторска дисертација, Београд 2021, 147–148.

izlagani različitim pritiscima i poteškoćama.³⁵³ Dunavska komisija, koja je zasedala dva puta godišnje u Galcu, prema Milanu Guliću bila je „svojevrsni poligon za sovjetsku politiku prema Jugoslaviji“. Praćenje i vredanje jugoslovenskih delegata i preglasavanje jugoslovenskih predloga je nešto što je obeležilo sva zasedanja u periodu sukoba.³⁵⁴ Maltretiranja, hapšenja, pa i pucnji u pravcu delegata, koji su odlazili u Oršavu na sastanke Đerdapske administracije, bili su redovna pojava. Hapšenje službenika Đerdapske administracije 7. oktobra 1948. godine i njegovo zadržavanje do 28. marta naredne pod optužbom širenja propagandnog materijala, bili su mimo svih pravila ophođenja prema licu sa diplomatskim imunitetom. Situaciju je pogoršavalo ubistvo dva rumunska službenika od strane jugoslovenskih graničara 1949. godine. Pošto je ubistva bilo teško dokazati, rumunske vlasti su se odlučile na zaoštavanje odnosa, česta ispitivanja, pretresanja, proterivanja i hapšenja. Ubrzo je u Oršavi, koja je bila centar ĐA, ostao samo stalni delegat FNRJ pri Privremenom komitetu Velizar Ninčić i šofer Radovan Popović. Oni su takođe trpeli torturu, tako da im je ostanak u Oršavi bio i više nego mučan i tegoban. Početkom avgusta je tako konstatovano da je Rumunija preuzela potpunu kontrolu nad ĐA, te je zbog daljeg pritiska posle nekoliko dana povučen i stalni delegat Ninčić. Od tada su službenici prelazili u Oršavu iz Tekije samo kada je to bilo prekopotrebno. Pritisak je vršen i na agencije Jugoslovenskog dunavskog rečnog brodarstva u Braili i Đurđu. Već septembra 1949. godine, pod izgovorom da Jugoslavija i nema transport na rumunskom toku Dunava, vlasti su ukinule pomenute dve agencije i proterale službenike Vasilija Meskea i Milisava Brčarevića. Slično se desilo i sa jugoslovenskim agencijama na teritoriji SSSR-a, Bugarske i Čehoslovačke tokom te i naredne 1950. godine. Kao vid pritiska sprovedeno je stopiranje isplata za potrebe korišćenja lokomotivske vuče kroz Sipski kanal. Dug ĐA prema Jugoslaviji do 1949. godine bio je oko 300.000 franaka. Zbog neplaćanja Jugoslavija je 2. septembra 1952. godine odlučila da preuzme potpunu kontrolu nad vučom.³⁵⁵ Osnivanjem Uprave sipske lokomotivske vuče u Kladovu (USLV) i preuzimanjem kontrole u noći 30. septembra, ona je prigrabila pravo na njenu eksploataciju. Tim činom bio je poništen Ugovor iz 1934. o obalskoj vuči u Sipskom kanalu između Međunarodne dunavske komisije i Kraljevine Jugoslavije. Pokušaj Rumunije da dovlačenjem tegljača Vaškapsu smanji potrebu za korišćenjem vuče i izbegne plaćanje takse, završio se privođenjem posade 12. novembra i smenom

³⁵³ Posle Drugog svetskog rata pitanje regulisanja plovidbe Đerdapom bilo je rešeno na osnovu provizornog sporazuma Jugoslavije i Rumunije na osnovu koga je Privremeni upravni komitet 5. oktobra 1945. godine preuzeo upravljanje poslovima Đerdapske administracije umesto dotadašnje rumunske provizorne uprave. Sedište Privremene Đerdapske administracije bilo je u Oršavi, a tela si bila sastavljena od jugoslovenskih i rumunskih predstavnika. Međutim, posle Rezolucije Informbiroa jugoslovenski predstavnici su morali da se povuku i prepuste glavne poslove, zadržavajući samo nekoliko mesta u servisima čiju su aktivnost vršili iz Tekije.

³⁵⁴ Na prvom zasedanju Komisije od 11. do 17. novembra 1949. kojim je predsedavao Teodor Rudenko, bivši rumunski ambasador u Beogradu, jugoslovensku delegaciju je predvodio ambasador FNRJ u Bukureštu Radoš Jovanović Selja. Gotovo svaki predlog koji je potekao od predstavnika Beograda nije bio usvojen glasanjem pet protiv, jedan (glas FNRJ) za. Takvo stanje se zadržalo sve do sastanka Specijalnog komiteta u Bukureštu, koji je razmatrao jugoslovenski predlog novog poslovnika i 8. zasedanja održanog jula meseca 1953. u Galcu. Jugoslavija zbog pritiska i nemogućnosti da ostvari svoja prava se od drugog zasedanja, kojim je predsedavao George Preoteasa, zamenik ministra inostranih poslova, održanog marta 1950. odlučila da nadalje ne plaća obaveznu kotizaciju. Uprkos mišljenju o potrebi napuštanja Dunavske komisije, Jugoslavija je iz političkih razloga redovno slala delegacije tokom perioda sukoba. Jedino je u znak protesta bilo napušteno četvrto zasedanje na kojem je usvojen Pravilnik o plovidbi Dunavom. Prelaskom zasedanja u Budimpeštu 1954, a što je realizovano na osnovu jugoslovenskog predloga, atmosfera u Dunavskoj komisiji se potpuno normalizovala. Jugoslavija je po prvi put zauzela neke bitne pozicije u Komisiji i mogla podjednako da učestvuje u raspravama (Više u: Милан Гулић, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд 2015, 261–293).

³⁵⁵ Od tada Sipska lokomotivska vuča više nije bila pod zakupom Đerdapske rečne administracije već je poslovala kao samostalno finansirano preduzeće. Usluge Uprave SLV koristile su brodarska društva istočnoevropskih zemalja od 1. do 20 oktobra kada su usluge obustavljene zbog neisplaćivanja avansa i dugovanja. Do tada Sovjetsko državno brodarstvo (SDGP) dugovalo je 446.810 dinara, Sovjetsko-mađarsko brodarsko društvo 232.409 dinara, a Sovjetsko-rumunsko brodarsko društvo 118.889 dinara (DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 6, str. pov. 375, 17).

rumunskog predstavnika u Privremenom komitetu Mirče Paveleskua. Odbijanje lagerskih zemalja, osim Čehoslovačke, da plate taksu izazvalo je velike finansijske gubitke.³⁵⁶

Jugoslavija je takođe vršila pritisak koristeći se pravom na oštriju kontrolu svih plovila koja su ulazila u njen deo plovnog puta Dunava. Pored redovne carinske kontrole, Jugoslavija je na svaki brod slala carinske službenike koji su pratili plovidbu kroz Jugoslaviju. Ometanje normalne plovidbe bilo je vidljivo kroz Uredbu o kontroli posada stranih brodova od marta 1950. Njom je ograničen broj pristaništa i van njih je bilo strogo zabranjeno zaustavljanje brodova i izlazak posade. Na Dunavu je bilo i pravih ratnih epizoda poput pokušaja rumunskih vojnika da opkole jugoslovenske ribare kod Kladova septembra 1949. godine. Ribare je spasila granična patrola koja je naterala rumunske motorne čamce da se povuku posle razmene vatre. Iz pravca Rumunije često se pucalo na jugoslovensku teritoriju, na civile kao i na granične patrole. Sa druge strane Dunava bilo je raspoređeno 1450 vojnika i 116 oficira i podoficira i 825 policajaca, raspoređenih u 34 karaule, 83 osmatračnice. Njima je na vodi pomagao mornarički odred iz Turn Severina sa šest čamaca. Ako se ove brojke uporede sa stanjem na jugoslovenskoj strani, može se primetiti da je graničnu liniju na Dunavu prema Rumuniji čuvalo četiri puta manje vojnika i policajaca.³⁵⁷

2.3. Rumunska politika prema jugoslovenskoj manjini do normalizacije

Slovensko stanovništvo naseljavalo je Banat još od četvrtog veka, ali je ono dolaskom Mađara potisnuto iz tih krajeva. Ponovno naseljavanje, sada srpskog stanovništva, masovno počinje od druge polovine XIV veka. Razlog je bio nadiranje Turaka. Takvo pomeranje stanovništva promenilo je etničku mapu Banata i dovelo do toga da je od 1552. godine do 1717. godine bio naseljen većim delom srpskim stanovništvom, sa centrima u Temišvaru i Aradu. Migracije Srba ka Banatu bile su rezultat prvo nadiranja Turaka, a zatim njihove borbe sa Habzburškim carstvom koje je raznim potezima pokušavalo da privuče Srbe na svoju stranu i naseli ih u pograničnim zonama. Upravo takva zona bio je Banat. Jedna od većih grupnih migracija desila se u vreme austro-turskog rata. Tada je posle zaustavljanja Austrije, u prodoru ka Makedoniji, tamošnje stanovništvo predvođeno patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem krenulo ka severu. Posle još jednog rata koji se završio 1718. godine, Banat je konačno pripao Habzburškom carstvu, a Srbi koji su tu živeli vršili su graničnu službu i učestvovali u ratovima na strani Beča, zauzvrat su imali određene privilegije. Osim borbe na strani Habzburške, Srbi su se često borili i protiv nje, pokušavajući da za sebe izbore veće privilegije i više slobode, pošto su Srbi u 1848. godini ostali na strani Beča u sukobu sa Mađarima. Sledeće godine su dobili nagradu u vidu autonomne jedinice sa sedištem u Temišvaru. Iako Vojvodstvo Srpsko i Tamiški Banat nisu obuhvatali teritoriju na kojoj su većinu činili Srbi, iako je trajalo samo 10 godina, ono je za Srbe predstavljalo pokazatelj da mogu da se izbore za bolji položaj u okviru carstva. Donošenje austrougarske nagodbe 1864. odrazilo se loše na poziciju srpskog stanovništva. Mađarima je prepuštena uprava nad delovima naseljenim Srbima, a problem je bio što je njihova politika bila da postoji samo jedna nacija – mađarska. Ovu politiku oni su revnosno sprovodili sve do 1918. i kraja I svetskog rata. Za sve to vreme život Srba je ispunjen borbom, ako ne u ratu, onda u miru za dobijanje slobode ili nacionalnih i političkih prava.³⁵⁸

Pobedonosnim prodiranjem od Solunskog fronta, srpska vojska je ušla i u Banat zaposevši Temišvar, Šomboliju i oblast Klisure. Međutim, odlukom mirovne konferencije veliki deo Banata naseljenog

³⁵⁶ Милан Гулић, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд 2015, 244–249.

³⁵⁷ Milan Gulić, „Dunav kao Berlinski zid istoka: represija, propaganda i prijetnja na obalama rijeke tokom sukoba Jugoslavije sa zemljama Informbiroa“, u: *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej*, redakcja M. Pavlović, N. Stambolija, Andrzej Zaćminski, Bydgoszcz 2014, 28–46.

³⁵⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 1.

Srbima pripao je Rumuniji. Linija razgraničenja je išla tako da je približan broj Srba i Rumuna stvaranjem granice ostao van matične zemlje.³⁵⁹

Posle I svetskog rata jugoslovenska manjina je uglavnom činila jedinstvenu celinu u blizini granice. Najkompaktnija je bila oblast klisure koja je levitirala kako kulturno, tako i ekonomski, ka Jugoslaviji i naročito Vršcu.³⁶⁰ Centar jugoslovenske manjine bio je u temišvarskoj oblasti. Tu su Srbi bili najbrojniji i naseljavali su 41 selo i pet gradova – Temišvar, Arad, Čakovo, Sentmikloš i Detu. Od pomenutog broja sela, Srbi u 10 sačinjavaju celokupno stanovništvo, a u 14 se njihov procenat zastupljenosti kreće od 50% do 90%. Kada se govori o jugoslovenskoj manjini obično se misli na srpsku manjinu. Međutim, treba naglasiti da je u Rumuniji bilo i Hrvata (oko 5.000) i oni su imali dva svoja centra. Jedan je bio Rekaš, severno od Temišvara, a drugi Keča, koji se nalazi jugozapadno od Žombolja.³⁶¹

Jedini izuzetak su bila izdvojena naselja Krašovana (Karašovani –Karaševci po reci Karaš) u okolini Rešice, oko čijeg porekla se i danas vodi bučna polemika. Dvanaest naselja u blizini grada Krašova, koji je bio naseljen Srbima Karaševcima, predstavljao je posebnu oblast i specifičnu, kako po jeziku i kulturi, tako i po tradiciji. U toj oblasti, koja se nalazi blizu industrijskog centra Rešice po nekim podacima bilo je do 8.000 Karaševaca.³⁶² Bilo da su delom srpskog, hrvatskog ili čak bugarskog porekla oni imaju svoju specifičnost. To je specifičan torlački dijalekt, običaji i katolička veroispovest. Prema lingvističkim i etimološkim istraživanjima 60% prezimena jeste rumunskog porekla, a oko 33% srpskog, odnosno srpsko-hrvatskog. Prema tome, oni danas predstavljaju posebnu etničku grupaciju iako se veliki deo prema popisu iz 2002. izjasnio kao Hrvati ili Srbi.³⁶³ Verska pripadnost je odigrala ključnu ulogu u tome da se Karaševci u najvećem procentu identifikuju sa Hrvatima. Prema istraživanjima Mihaja Radua Karaševci su od XIII do XVIII veka u katoličkim dokumentima i pismima pominjani kao šizmatici, odnosno pravoslavci. Ako ne pre onda sigurno sa talasom velikih seoba može se tvrditi da je srpski živalj naselio i te krajeve. Mađarski izvori beleže da je vlast kao uslov za njihovo naseljavanje u Karašku dolinu postavila prelazak u katoličku veru. Dalja istraživanja pokazuju da je na primer u XVI veku 85% prezimena bilo srpskog porekla, a preostalih 15% mađarskog i rumunskog. Mađarska vlast, katoličko sveštenstvo u tvrđavama, kao i nekoliko misija koje je papa slao od XVII veka idu tome u prilog.³⁶⁴ Iz tih misija, kao i iz zapisa Ljudevita Gaja i nekih mađarskih intelektualaca iz XIX veka potiče teorija o hrvatskom poreklu Karašovana. Iako je geneza ove etničke grupe bila duga i burna oni su se u XX veku i periodu koji je

³⁵⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 1.

³⁶⁰ Reč je o 12 srpskih sela koja su se nizala uz obalu Nere i Dunava. Zbog planina koje su se nalazile, ta regija je ekonomski, ali i kulturno bila okrenuta ka Vršcu i sa njim činila jedinstvenu celinu iako pripalu drugoj državi.

³⁶¹ Prema statističkim izveštajima jugoslovenske ambasade u Bukureštu, u Rumuniji je 1956. godine bilo 43.067 Srba i 7.058 Hrvata, odnosno ukupno 50.125 pripadnika jugoslovenske nacionalne manjine. Rumunski statistički podaci su se razlikovali od jugoslovenskih, pa tako prema rumunskoj zvaničnim podacima sa popisa od 21. februara 1956. godine bilo je 46.464 jugoslovenskih manjinaca, odnosno oni su predstavljali 0,27% celokupnog stanovništva Rumunije. Od ove brojke koja se sigurno kretala oko 50.000 (više ili manje u zavisnosti od izvora podataka) samo oko 5% je živelo u gradovima i bavilo se zanatstvom i sitnom trgovinom, dok je intelektualaca bilo vrlo malo. Najveća koncentracija manjinaca bila je u Temišvarskoj oblasti. U njoj je, ako se uzme rumunski popis, živelo 44.174, od čega oko 2.000 samo u gradu Temišvaru. Rumunski statistički podaci kazuju i da je oko 43.149 manjinaca govorilo srpsko-hrvatskim jezikom DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 1; DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), 21. 12. 1957, pov. br. 426670, 1.

³⁶² Prema podacima za 1968. godinu bilo ih je 6423. Od toga 2519 je živelo u Karaševu, 1023 u Klokotiću, 810 u Lupaku...

³⁶³ Mile Tomić, *Antroponimija Karaševaca*, Novi Sad 1972, (Poseban otisak iz *Zbornika za filologiju i lingvistiku*, XV/2, 1972) 213–227.

³⁶⁴ Михај Н. Радан, Миљана Радмила Ускату, „О карашевској антропонимији из XVI века“, *Исходуума*, 8 (2022), 235–264.

predmet ovog rada izjašnjavali kao Hrvati.³⁶⁵ Intenzivan rad katoličkih sveštenika i učitelja sa hrvatske teritorije, naročito u vreme obe Jugoslavije je učvrstio hrvatski nacionalni identitet ove oblasti. Zbog podudarnosti sa izvorima, ali i današnjim izjašnjavanjem većine stanovništva karaške regije Karaševci su u radu tako i posmatrani.³⁶⁶

Prema statistici iz 1937. godine u rumunskom Banatu bilo je 60.000 Srba i oko 10.000 Hrvata. Manjinci su se uglavnom bavili zemljoradnjom (80% stanovništva).³⁶⁷ Seljaštvo se naročito usmeravalo na ratarstvo, vinogradarstvo i voćarstvo. U najvećem procentu radilo se o srednjim ili malim posednicima, a čak 43% domaćinstava spadalo je u grupu sa posedom ispod 1.5 jutara ili bez poseda. Bezemljaši, koji su živeli na selu obično su bili nadničari, a u retkim slučajevima su uzimali zemlju u rentu. Srpsko građanstvo (20%) su činili uglavnom sitne zanatlije i trgovci, kvalifikovani radnici. Intelektualaca je bilo vrlo malo.³⁶⁸ U Rumuniji su Srbi bili najvećim delom grupisani u Banatu u oblasti Timiš koja je podeljena u pet županija. Ta oblast je prema popisu iz 1938. godine imala 1.760.000 stanovnika od čega 40.200 Srba.³⁶⁹ Bilo je oko 10.000 porodica mahom seoskih. Na tendenciju smanjivanja osim rumunizacije uticao je i loš natalitet. Od pomenutog broja porodica preko 2.000 je bilo bez dece. Za razliku od Srba u pomenutoj rumunskoj statistici iz 1938. godine Hrvati nisu bili pomenuti. Oni su živeli u Rekašu, u Timiš-torontalskoj županiji i sami su sebe nazivali Šokcima, zatim u Keči, i najveća grupa od 7.600 živela je oko i u Krašovi, od čega potiče i njihov naziv Krašovani. Ukupni broj Hrvata prema podacima iz 1938. godine bio je oko 8700.³⁷⁰

Treba spomenuti da je bilo i jugoslovenskih građana, koji su naročito tokom međuratnog perioda, u potrazi za poslom, odlazili u Rumuniju. Najviše je bilo Makedonaca, Albanaca, Srba, Jevreja i Hrvata. Njihov duži ostanak stvorio je jugoslovensku koloniju u Rumuniji. Ona je prema podacima iz 1947. godine brojala 1.206 ljudi. U najvećem broju slučajeva reč je o građevinarima, radnicima u fabrikama ili vlasnicima malih zanatskih ili ugostiteljskih radnji. Jedini izuzetak bilo je dvoje lekara koji su radili u struci.³⁷¹ Posle Drugog svetskog rata postojali su iseljenički Narodni front i AFŽ u Bukureštu koji su imali oko 200 članova. To su bile jedine organizacije jugoslovenskih iseljenika, koje su okupljale samo one nastanjene u Bukureštu. Razbijenost i raštrkanost iseljenika nije dopuštala stvaranje čvršće organizacije. Teški životni uslovi kojima su se pridodali pritisci u pravcu uzimanja rumunskog državljanstva rezultovao je pojavom zahteva za repatrijaciju. Oktobra 1947. godine pokrenuto je pitanje povratka jugoslovenskih iseljenika iz Galca u Jugoslaviju. Rumunske vlasti nisu

³⁶⁵ Mario Bara, „Prešućeni karaševski Hrvati: Karaševci u vojvođanskom dijelu Banata“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2011, 57–84.

³⁶⁶ Više u: Saša Nedeljković, „Od lokalnog i regionalnog do nacionalnog: konstrukcija identiteta Karaševaca u XXI veku“, *Etnoantropološki problemi*, 1(2018), 65–82.

³⁶⁷ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u susjednim istočno-evropskim državama, pov. br. 39730, 3.

³⁶⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 2.

³⁶⁹ Ținutul Tamiș (region ili oblast Tamiș) oformljen je izmenom Ustava i donošenjem teritorijalnog zakona 1938. godine. Oblast je bila jedna od 10 tada oformljenih u Rumuniji i obuhvatala je rumunski Banat i delove Transilvanije. Iako su kao administrativne jedinice županije bile očuvane, najznačajnija ovlašćena su bila preneti na novoformirane regione. Region Tamiș imao je pet županija. Najviše Srba bilo je u županiji Timiš-Torontal 29.000, zatim 9.500 u županiji Karaš i ostatak u županijama Arad, Severin i Hunedoara. Ovakva podela trajala je do 1940. godine kada je vraćen stari sistem. Nova teritorijalna organizacija uvedena je 1950. godine formiranjem 28 regiona, čiji je broj nakon dve godine smanjen na 18. Kako je podela na regione bila praksa preuzeta iz Sovjetskog Saveza, ona nije mogla da opstane sa jačanjem nacionalizma. Februara 1968. godine Velika narodna skupština je izglasala zakon kojim je vraćena stara administrativno-teritorijalna podela zemlje na županije. Međutim, te županije su se drastično razlikovale od onih pre 1950. godine. Bilo je ukupno 39 okruga (<https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/16-februarie-1968-controversele-ultimei-1410491.html>, pristupljeno: 21. 1. 2023).

³⁷⁰ Slobodan Kostić, *Srbi u rumunskom Banatu, istorijski, brojni i ekonomski-pregled pregled za 1940*, Temišvar 1940, 123–126.

³⁷¹ Broj po narodnostima bio je: 759 Makedonaca, 162 Albanaca, 98, Srba, 93 Jevreja, 79 Hrvata, 9 Slovenaca i dr (AJ, Ministarstvo rada FNRJ –25, 1947, f. 64, dos. 180, Naši iseljenici u Rumuniji, 3. 9. 1947, 1–2).

pravile smetnje za njihov odlazak, tako da je krajem godine u Jugoslaviju bilo vozom vraćeno 37 jugoslovenskih građana.³⁷²

Rumunska država je skrivano podsticala asimilaciju kroz otvaranje rumunskih škola u mestima gde je bilo samo nekoliko đaka rumunske narodnosti, spajanjem opština i manjkom manjinskih učitelja. Asimilacija je bila najizraženija u ekonomski razvijenim krajevima i u gradovima Temišvaru i Aradu. Pokušaj da se pomogne održavanju manjine bila je Kulturna konvencija iz 1933. godine³⁷³ između Jugoslavije i Rumunije, kojom je regulisano osnovno i srednje školstvo. U tom periodu jugoslovenska nacionalna manjina je raspolagala sa 94 učitelja i 13 srednjoškolskih nastavnika. Dolaskom nove komunističke vlasti škole su oduzete crkvama i njih je kontrolisala i finansirala država. Otvoren je internat za studente srednje škole u Temišvaru i jedno odeljenje pri rumunskoj učiteljskoj školi. Međutim, ove mere nisu promenile opštu sliku položaja jugoslovenske manjine koja je i dalje imala velikih problema.³⁷⁴

Jugoslovenska nacionalna manjina nije imala posebna prava ili propise. Pravno gledano, manjine u Rumuniji je štitiio tzv. Versajski sistem zaštite manjina, koji je bio nametnut ugovorima o miru sklopljenim nakon Prvog svetskog rata. Taj sistem je garantovao pravo zaštite života, lične i verske slobode, jednakost, politička i građanska prava, pravo na službu i bavljenje bilo kojim zanimanjem, korišćenje maternjeg jezika, podizanje dobrotvornih verskih, obrazovnih i društvenih ustanova i pravo na osnovne škole na maternjem jeziku. Ova prava su bila međunarodnog karaktera, što će reći iznad unutrašnjih propisa države. Kontrolu poštovanja prava manjina vršilo je samo Društvo naroda. Međutim, ovako naznačena prava se u praksi nisu poštovala, te jugoslovenska manjina nije osetila boljitak ni posle Velikog rata. Jedina razlika je bila u tome što je mađarizacija zamenjena rumunizacijom. Manjina koja je u velikoj meri bila prepuštena samoj sebi bila je podložna asimilaciji od strane vlasti. Nakon Drugog svetskog rata načinjeni su koraci ka poboljšanju položaja manjina. Pravni status jugoslovenske manjine je poput ostalih bio sadržan u Ustavu i Statutu nacionalnosti. Jedina važna regulativa bila je ona iz Ustava koja kazuje da „trudbenicima, građanima Narodne Republike Rumunije, bez obzira na nacionalnost ili rasu, obezbeđena je potpuna ravnopravnost u svim oblastima privrednog, političkog i kulturnog života. Zakonom se kažnjava svako neposredno ili posredno ograničavanje prava trudbenika, građana NR Rumunije, neposredno ili posredno uspostavljanje privilegija na osnovu rase ili nacionalnosti kojoj pripadaju građani, svako ispoljavanje šovinizma, rasne mržnje, nacionalne mržnje ili šovinističke nacionalističke propagande“. Dakle, na papiru manjinci su imali ista prava kao i Rumuni. Međutim, odnos vlasti prema njima nije bio isti, zbog čega se ne može govoriti o ravnopravnosti pripadnika srpske nacionalne manjine i drugih nacionalnosti. Takvo stanje bilo je posledica vođenja antijugoslovenske kampanje koja je ostavila duboko nepoverenje jednih prema drugima. Takva atmosfera dovela je do povremenih kršenja zakonskih propisa i prava zagantovanih Ustavom i posle 1955. godine.³⁷⁵

Bilo je propusta i u koliko-toliko uređenom školstvu. Manjak nastavnog kadra srpske nacionalnosti i udžbenika, Rumunija je koristila za uvođenje nastave na rumunskom jeziku i zapošljavanje rumunskih nastavnika. Osim malog broja pevačkih društava i čitaonica, preko kojih je manjina pokušavala da održi nacionalno obeležje, manjinci nisu imali bilo kakvu drugu kulturnu ili političku organizaciju. Pasivan ili negativan odnos vlasti trebalo je da dovede do toga da manjina izgubi nacionalno obeležje i dobije bezobličan oblik koji bi bio pogodan za asimilaciju. Kada se situacija

³⁷² AJ, Ministarstvo rada FNRJ –25, 1947, f. 64, dos. 180, Izveštaj Ambasade od 20. novembra 1947, 1–5.

³⁷³ Konvencija o uređenju manjinskih osnovnih škola u Banatu je propisivala otvaranje takvih škola u mestima je bilo 20 dece školskog uzrasta. Takođe propisano je i otvaranje učiteljskih škola u Vršcu i Temišvaru, otvaranje zabavišta, pravo da nastavnički kadar bude sa etničkog prostora. Sve škole su bile finansirane iz državnog budžeta, a brigu o njima je vodilo nadležno ministarstvo.

³⁷⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 2.

³⁷⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 1–2.

promenila primećeno je malo poboljšanje. Manjina je 1930. godine dobila *Temišvarski dnevnik*, prvi list na srpskom jeziku koji je izlazio dva puta nedeljno. List je u međuratnom periodu bio u službi crkve, a tokom rata je korišćen za potrebe okupatora.³⁷⁶ Posle tri godine je potpisana pomenuta Konvencija, a 1936. zabeležen je pokušaj stvaranja Srpske zemljoradničke stranke. Ipak, taj pokušaj političkog organizovanja je ostao neuspešan delom zbog protivljenja vlasti, a delom zbog pasivnosti i spremnosti manjine da se bavi politikom. Odziva manjine nije bilo ni kada su rumunske političke organizacije nudile primamljive demagoške programe o smanjenju i oproštaju dugova ili podeli zemlje.³⁷⁷

Emigracija

Rasplamsavanjem sukoba Tita i Staljina emigrantsko pitanje je sve više dobijalo na značaju. Na obema stranama postojali su ljudi koji se nisu slagali sa proklamovanom zvaničnom linijom. Mnogi od njih su, ako je reč o Jugoslaviji, završili na Golom otoku ili u zatvorima, a u Rumuniji u zatvorima ili radnim logorima, kao što je bio onaj za potrebe izgradnje kanala Dunav–Crno more. Od oko 5.000 jugoslovenskih emigranata polovina je prebegla direktno iz zemlje. To su uglavnom bili politički neistomišljenici, oficiri, studenti, ali bilo je i ljudi koji su iz Jugoslavije bežali zbog nekog krivičnog dela. Od 500 emigranata u Rumuniji njih 16 je otišlo zbog izvršenog krivičnog dela. Po završetku sukoba i davanja amnestije oko 200 emigranata se vratilo u maticu, dok su ostali nastavili život, a neki i delovanje protiv jugoslovenskog rukovodstva. U Rumuniji je od 1949. pa do kraja sukoba funkcionisalo 13 propagandnih emigrantskih centara, koji su kao produžena ruka sovjetske propagandne mašinerije napadali Tita preko radija i listova. Najvažnija takva ustanova bio je radio „Slobodna Evropa“ sa sedištem u Bukureštu. Radio je pokrenut jula meseca 1949. godine. Urednik je bio Milan Petrović koji je kao i mnogi drugi emigranti Jugoslaviju napustio preplivavši Dunav. Kivan na rukovodstvo, i tražeći neki posao kako bi preživeo, rado se odazvao ponudi da radi u ovoj radio-stanici. On u knjizi *Dražesni KGB javi se* navodi da je poznatijima koji su uspeali da preplivaju Dunav bio Milorad Feliks književnik i Momčilo Luburić, profesor i osnivač privatnog rumunskog univerziteta.³⁷⁸

Emigranti u Rumuniji bili na početku smešteni u ulici Ana Petresku br. 50. To je bila prolazna jedinica u kojoj su posle saslušanja dolazili i gde su dobijali legitimacije *emigrant politik*, 3000 leja i odelo. Nakon priprema smešteni su u vilu Gara de Nord koja se nalazila 14 km od Bukurešta. Prema izveštaju UDBA-e Milan Petrović je u Bukurešt stigao decembra 1948. godine, gde je živio sa Ljubom Pavićevićem, kapetanom JNA koji je takođe preplivao Dunav. Na početku je predavao ruski jezik i po osnivanju lista *Pod zastavom internacionalizma* postao član redakcije, a kasnije dobio mesto na radiju „Slobodna Evropa“. Pomenuti list je osnovan ubrzo posle objavljivanja prvog emigrantskog lista *Nova borba* u Pragu septembra 1948. i imao je mesto jednog od značajnijih emigrantskih glasila. Njegov urednik bio je Duško Novakov.³⁷⁹ O radu, obezbeđivanju uslova i kontroli jugoslovenske emigracije u Rumuniji u prvim godinama sukoba starao se izvesni partijski funkcioner Dombi, od pedesetih godina i Gonča, koji je bio instruktor pri CK.³⁸⁰ Sa druge strane, Rumuni su pažljivo motrili

³⁷⁶ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u susednim istočno-evropskim državama, pov. br. 39730, 3.

³⁷⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 4.

³⁷⁸ O Milanu Petroviću i njegovom životnom putu više u: Dragoslav Simić, Milan Petrović, *Dražesni KGB – javi se*, Beograd 2009.

³⁷⁹ Arhiv Srbije (AS), fond Bezbednosno informativne agencije (BIA), I-128, IB emigranti u Rumuniji.

³⁸⁰ Neki obavještajni podaci o djelatnosti jugoslovenske informbirovske emigracije u periodu sukoba, kao i u periodu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa, Beograd, decembar 1954. Korišćenje jugoslovenske IB emigracije od strane SSSR-a i satelitskih zemalja u agresivnom pritisku protiv FNRJ, u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, priredio R. Luburić, Podgorica 2007, 295–297.

na pokušaje preplivavanja koje su kažnjavali drastičnim merama. Vatra je često otvarana na ljude koji su pokušavali da preko Dunava pređu na jugoslovensku stranu. Emigracija je objavila i knjigu *KPJ u rukama špijuna i ubica* 1952. godine. Rumunska partija je po ugledu na druge, emigrante posmatrala kao legitimne predstavnike FNRJ. Oni su bili redovno pozivani na skupove, proslave i druge događaje, a sa ciljem da izazovu povlačenje zvanične delegacije ili članova jugoslovenskog predstavništva. Takođe, bili su postavljeni na razna mesta rezervisana za jugoslovenske državljane ili pripadnike manjine. Bili su postavljeni angažovani kao profesori, radili kao novinari manjinskog lista, prevodioci, na radiju i bili članovi različitih organizacija.³⁸¹

Emigranti su bili korišćeni za propagandni rad među manjinom. Oni su pod pokroviteljstvom rumunske vlasti držali predavanja, agitovali i rasturali letke. Jedan takav pokušaj bilo je organizovanje Konferencije 13. maja 1951. u Saravoli na kojoj je govorio emigrant Đorđe Vrcelj. Početak konferencije bio je zakazan za 9 časova, ali zbog slabog odaziva Srba iz okolnih mesta ona je pomerena za četiri posle podne. Pod prisilom se na zbornom mestu okupio određen broj manjinaca koji su saslušali izlaganje, tj. deklamovanje poznatih kleveta protiv Jugoslavije i njenog rukovodstva. Govor nije izazvao gotovo nikakvu reakciju okupljenih Srba. Po završetku, mišljenje slušalaca bilo je da je govor izneo mnogo laži i da oni na osnovu slušanja „Radio Beograda“ znaju pravo stanje o Jugoslaviji.³⁸²

Za vlast u Jugoslaviji naročito opasno bilo je ubacivanje „naoružanih špijuna i diverzanata“. Sredinom pedesetih godina broj je dostigao 604 zabeležena slučaja, od toga iz Rumunije 17. Normalizacijom odnosa propagandna glasila su naredbom sovjetskog rukovodstva zatvorena u svim zemljama 1954. godine. Amnestiju koja je data prihvatilo je samo 27% emigracije. Iako je amnestija za Rumuniju obuhvatala gotovo sva, sem 6 lica, nju je iskoristilo oko 40%.³⁸³

U Jugoslaviji je posle Drugog svetskog rata utočište našlo veliki broj političkih emigranata. Najviše ih je bilo iz Albanije, Bugarske, Mađarske, Rumunije i Čehoslovačke. Podaci kazuju da je do kraja 1951. godine u Jugoslaviji bilo oko 7.700 emigranata iz okolnih država. Iz Rumunije je emigriralo nešto preko 1.300 ljudi. Do 1950. godine socijalna struktura rumunskih emigranata je bila sačinjena od intelektualaca, službenika i drugih profesija koje su zahtevale određene veštine. Samo stotinak od tog broja je ostalo u Jugoslaviji, dok su ostali posle kraćeg zadržavanja odlazili na Zapad. Posle 1950. godine prevagu su uzeli seljaci, radnici i vojnici. Najviše vojnih begunaca bilo je iz Rumunije. Prema podacima vojnih organa u periodu od 1948. do 1952. godine azil je zatražilo 465 vojnih lica, od čega 147 Rumuna. Treba naglasiti da ni u jednoj od pomenutih statistika nisu u obzir uzimani podaci o broju emigranata iz redova nacionalne manjine kojih je bilo bar nekoliko puta više. U početku su emigranti vraćani u matice, ali saznanje da su pod prisilom morali da lažno svedoče o stanju u državi i prisustvu kapitalističke vojske i špijuna, takva praksa je promenjena. Država do 1952. godine nije imala uređen sistem evidentiranja, ispitivanja, provere i praćenja emigracije. Naročite kritike upućivane su problemu otkrivanja špijuna koji su se nalazili među emigracijom. Januara su stvari krenule nabolje formiranjem Komisije za izbeglice pri Predsedništvu vlade FNRJ. Ovaj organ je bio osnovan sa zadatkom da naročito vodi računa o političkoj emigraciji, da se stara o smeštaju, raspoređivanju, finansiranju, koordinaciji akcija i sprovođenju jednake politike prema svim emigrantskim grupama.³⁸⁴

Emigranti su mogli slobodnije da deluju u Jugoslaviji. Većina njih je na nacionalnom nivou formirala organizacije. Emigranti su pravo na kulturna i politička udruženja dobili 1951. godine. Program

³⁸¹ Radoica Luburić, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbiroovskoj i politemigrantskoj štampi“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955*, ur. Ljubodrag Dimić, Beograd 2005, 170.

³⁸² AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 80.

³⁸³ Момчило Митровић, Слободан Селинић, „Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964“, *Токови историје*, 1–2 (2009), 31–54.

³⁸⁴ Радоница Лубурић, „Политичка емиграција из информбироовских земаља у Југославији (1948–1953)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (1996) 215–228.

njihovog delovanja bio je na bazi patriotizma, a protiv podjarmljivanja, eksploatacije od strane SSSR-a, za slobodu, demokratiju i prijateljske odnose sa svima, a naročito sa Jugoslavijom. Bez obzira na različite političke struje unutar tih organizacija, oni su delovali složno u borbi protiv stanja u istočnoevropskim zemljama i uticaja SSSR-a na njih. Rumunska emigracija je sredinom 1953. godine pokrenula list *Borac* na maternjem jeziku. Svim emigrantima, politički inspirisana država je poklanjala pažnju i trudila se da im obezbedi uslove za normalan život. U slučaju da nisu bili zaposleni dobijali su 3.000 dinara mesečno, a oni sa porodicama još 2.000 za ženu i po 1.000 po detetu. Čak i ako su im plate bile male od države su u vidu pomoći dobijali dotaciju sa kojom su obezbeđivali mesečni priliv od 6.000 dinara. Dakle, ukoliko je plata iznosila 4.000, pomoć je bila 2.000. Oni su imali pravo na besplatno zdravstvo, školovanje, a mnogima je država rešila i stambeno pitanje. Studenti su dobijali posebne stipendije u iznosu od 4.000 mesečno, na to redovno im je isplaćivana i tromesečna pomoć od 6.000, tako da je u suštini stipendija iznosila 6.000 dinara mesečno. Odnos jugoslovenske vlasti prema ovoj vrsti emigracije bio je dobar. Vlast je takvom politikom želela da privuče emigrante i njihovo delovanje iskoristi za svoje ciljeve. Svuda gde je postojala grupa od najmanje 15 emigranata, postojala je mogućnost da se otvori klub i da im bude stavljena na raspolaganju emigrantska štampa, radio i potreban prostor za organizovanje.³⁸⁵ Jedan od istaknutijih predstavnika emigracije bio je i Radu Ilije, bivši pripadnik Sekuritatee. On je u Jugoslaviju prebegao 28. avgusta 1953. godine. Po njegovom iskazu, posle bekstva na Zapad, njega i još dvojicu oficira francuska i američka obaveštajna služba je obučavala za diverzije. Njih je američki avion iz Atine 31. jula tajno prebacio u Rumuniju. Oni su bili poslani od strane „Nacionalnog komiteta Rumuna u Parizu“ koji je bio reakcionarna monarhistička grupacija. Međutim, posle mesec i po dana provedenih u Rumuniji oni su otkriveni od strane Sekuritatee i razbijeni. Radu Ilije je uspeo da na sektoru Nakova (Velika Kikinda) pređe u Jugoslaviju.³⁸⁶

Prema podacima od 1948. do 1952. godine u Jugoslaviju je prebeglo oko 2000 Rumuna, od čega je samo 124 lica odlučilo da ostane. Prema tome, za Rumune Jugoslavija nije bila prvi izbor, već je kao najbliža više posmatrana kao prolazna stanica na putu ka Zapadu.³⁸⁷

Odnos prema manjinama u Rumuniji

Rumunska vlast je bila jako osetljiva na sve što je bilo vezano ili moglo da utiče na pitanje državnosti. Neobjašnjiv postanak rumunskog jezika, mešavina latinskih, slovenskih i germanskih korena, uticaji različitih naroda od Tračana, preko Grka i Rimljana, do Nemaca, Mađara i Slovena, ostavili su vidljiv trag na Rumune. Burna srednjovekovna prošlost istorijskih pokrajina iz kojih je nastala država, kasna svest i ostvarivanje ujedinjenja, kao i velike nacionalne manjine poput Nemaca i Mađara, koje su bile na višem kulturnom i civilizacionom nivou, bili su neki od faktora koji su uticali na veliku osetljivost u pitanjima granice i integriteta zemlje kao i pitanja nacionalnih manjina i njihovog položaja. Veliki žig i pored nasilnog političkog potiskivanja na rumunsku nacionalnost dalo je oduzimanje Moldavije i Besarabije. Vlast je forsiranjem latinskog porekla i latinske tradicije želela da zemlji pojača karakter individualnosti kako u okviru lagera tako i u geografskom okviru Balkana.³⁸⁸

Tri najvažnija pitanja rumunske unutrašnje politike u ovom periodu bila su kolektivizacija, privlačenje inteligencije na stranu partije i manjinsko pitanje. Poslednje je naročito bilo problematično u Banatu i Transilvaniji. Kratak vremenski period u kom je ova oblast kroz istoriju pripadala Rumuniji (međuratni period i posle oslobođenja) uticao je da se Rumuni osećaju inferiornijima. Vekovno pripadanje ovih oblasti Habzburškom carstvu, tj. Austrougarskoj monarhiji,

³⁸⁵ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 8.

³⁸⁶ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 7, str. pov. 426, 33.

³⁸⁷ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022, 427.

³⁸⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 27. 1. 1959, pov. br. 42838, 2.

a pre toga Mađarskoj kraljevini, uticalo je da dominantnu ulogu imaju Mađari, a pored njih Nemci i Srbi. Celokupan, ekonomski, privredni i društveni razvoj, kao i tradicija bila je vezana za manjine. Tradicija austrougarskog sistema vlasti i društvenog organizovanja bila je sveprisutna na ovom podneblju. Nivo razvoja je bio daleko iznad rumunskog što se osećalo i posle Drugog svetskog rata. Višenacionalnost Banata i Transilvanije otežavala je rumunizaciju i pored masovnog naseljavanja ovih krajeva, što je doprinosilo manjku osećaja integrisanosti sa ostalim delovima zemlje.³⁸⁹

Prema popisu iz 1956. godine, Rumunija je imala 17.5 miliona stanovnika od tog broja oko 15% bili su pripadnici različitih manjina. Iz tabele se može videti da je najbrojnija nacionalna manjina bila mađarska, zatim nemačka i jevrejska. Sledile su ukrajinska, ruska, romska i jugoslovenska. Ako se podaci uporede sa onim iz popisa načinjenog 1930. godine može se primetiti veliko smanjenje broja nemačke, jevrejske i ostalih manjina. Jedan od razloga je bio gubitak teritorija što se odrazilo na smanjenje ruske, ukrajinske i bugarske manjine, zatim rat i antisemitizam koji je pogodio jevrejsku i delom ostale manjine.³⁹⁰

Tabela 1: Statistika nacionalnih manjina u Rumuniji po popisima iz 1956. i 1930.

Nacionalne manjine u hiljadama	Popis 1956.		Popis 1930. godine	Nezvanične procene matičnih zemalja
	Prema nacionalnosti	Prema jezičkoj pripadnosti	Prema nacionalnosti	
Mađari	1.600	1.650	1.425	preko 2 miliona
Nemci	385	395	745	450
Jevreji	150	34	728	450
Ukrajinci i Rusi	140	115	991 (Ukrajincima 582, Rusa 409)	
Romi (Cigani)	100	65	262	
Jugosloveni	45	46	51	60
Česi i Slovaci	40	24	52	
Turci	14	14	155	30
Bugari	12	13	366	oko 100

Rumunija nije imala ozbiljnijih namera da pokreće pitanje nacionalnih manjina i proširuje njihova prava iz nekoliko razloga. Prvi je svakako namera integracije i nacionalnog osnaživanja zemlje, a ne treba prevideti i pitanje rumunske manjine u inostranstvu. U okolnim zemljama Rumuna je najviše bilo u Sovjetskom Savezu, negde oko 2.7 miliona, zatim u Jugoslaviji oko 50 hiljada, u Bugarskoj oko 20 hiljada, dok ih u Mađarskoj nije bilo. Takva slaba rasprostranjenost dovela je rumunsko rukovodstvo do zaključka da joj diskusija o manjinama ne može doneti nikakvu korist. Pitanje manjine u Sovjetskom Savezu nije mogla da pokreće iz političkih razloga.³⁹¹

³⁸⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 1–2.

³⁹⁰ Isto, 3.

³⁹¹ Rumuni su tokom Berlinske konferencije postavili pitanje teritorija naseljenim njihovim manjinama, nudeći SSSR-u prisajedinjenje dela Dobrudže Bugarskoj, a zauzvrat tražeći Besarabiju i Bukovinu. Odgovor sovjetskih predstavnika bio je koncipiran u vidu pretnje da će promeniti stav prema Transilvaniji. Stajanje na stranu Mađara, pa čak i neutralno držanje bi značilo sigurni gubitak Transilvanije. Zbog toga Rumuni nisu tokom čitavog socijalističkog perioda više nikad pokrenuli pitanje manjine u SSSR-u.

U zemlji su, osim Ustavom, prava nacionalnih manjina bila zagarantovana i Dekretima br. 86 i 630 iz 1945. godine.³⁹² Međutim, svi zakonski akti nisu manjinama propisivali razvoj već su samo garantovali određena prava koja su mogla da se široko i na različite načine tumače, odnosno poštuju. U ovim dekretima pominju se samo mađarska i nemačka manjina, dok o jugoslovenskoj i ostalim nema ni govora. Za njih su važile opšte ustavne uredbe o pravima čoveka. U politici vlast na pitanje manjina nikada nije računala kao na most koji može da posluži razvoju dobrosusedstva. Takvu praksu je imao i sam Sovjetski Savez. Rumuni su se u politici držali mišljenja da svaki razgovor o jednoj manjini sa sobom može da povuče i pitanje ostalih, što bi po njima dovelo do narušavanja granica i unutrašnjeg mira u državi. Zbog toga su oni svaki razgovor sa jugoslovenskim predstavnicima odbijali kategorički uz pravdanje da je pitanje manjina unutrašnje pitanje svake zemlje.³⁹³ Iz službene terminologije je krajem 50-ih godina bilo izbačen termin „nacionalna manjina“, a umesto nje se koristio izraz „društvu bratskih naroda“.³⁹⁴

Školsko pitanje

Srpska manjina je na teritoriji Banata imala svoje veroispovedne škole od 1775. godine. Stvaranjem Kraljevine Rumunije kojoj je pripao istočni deo Banata, stanje se nije promenilo. Jedino je umesto mađarizacije počela da se sprovodi rumunizacija. Kraljevina Rumunija je priznala status quo te su Srbi u prosvetnom i verskom pogledu zadržali ista prava koja su imali i pre rata. Takvo stanje je trajalo sve do donošenja konvencije između dve države.³⁹⁵ Iako je Konvencija o manjinskim školama od 10. marta 1933. propisivala da sve škole postanu državne, jedino su hrvatske (katoličke) prihvatile status javno-državnih, dok su srpske ostale veroispovedne.

Sve do 1933. godine srpski narod je u Rumuniji imao dve vrste škola. U Banatskoj klisuri bilo je 11 manjinskih škola u kojima je trebalo da se nastava u I i II razredu odvija isključivo na maternjem jeziku, a u III i IV nacionalna grupa predmeta je trebalo da se predaje na rumunskom, a ostali na srpskom jeziku.³⁹⁶ Međutim, to pravilo se zbog manjka nastavnog kadra retko gde poštovalo. Većinom se nastava u celosti odvijala na rumunskom jeziku. Drugi tip škola, koje su se nazivale srpske pravoslavne veroispovedne, bio je zastupljeniji, naročito u Gornjem Banatu, i o radu tih škola brinula se crkva odnosno crkvena opština. Usvajanjem Konvencije o manjinskim školama 1933. sve manjinske škole srpskog stanovništva postale su veroispovedne i njih je izdržavala sama manjina, a upravljali crkveno-školski odbori, dok su hrvatske škole zadržale državni karakter. Crkvena opština je, dakle, morala da obezbedi sredstva, sama otvara i rekonstruiše školske zgrade i obezbeđuje plate nastavnici. Rumunija se nije mešala niti pomagala rad manjinskih škola, ali je s druge strane manjina za pravo organizovanja nastave državi plaćala „školski porez“. Veroispovedne škole funkcionisale su po načelima koje je propisivalo „Eparhijsko ustrojstvo“, dokument potpisan 1872. godine. Prema tom dokumentu, vrhovno telo koje je brinulo o radu škola bilo je školski odbor, a u

³⁹² Rumunija je prvi put na osnovu člana 60 Senžermenskog mirovnog ugovora koji je 10. 09. 1919. godine potpisan sa Austrijom, prihvatila obaveze prema manjinama. Prihvatanje tog člana bio jedan od uslova koje je morala da ispuni kako bi na Pariskoj mirovnoj konferenciji imala veće izgleda da ostvari svoje nacionalne težnje. DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Zakon br. 36 za statut nacionalnih manjina, dekret broj 309 od 6. februara 1945; DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Zakon br. 630 u pogledu ustanovljenja i kažnjavanja izvesnih prekršaja Zakona za statut nacionalnosti, dekret broj 2441 od 3. avgusta 1945.

³⁹³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 8.

³⁹⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Telegram iz Bukurešta od 7. jula 1960, pov. br. 421531, 2.

³⁹⁵ AJ, 313–1–10, Izveštaj o položaju i potrebama srpskih veroispovednih osnovnih škola u Rumuniji, 25. 10. 1945, 1.

³⁹⁶ Nastavni plan i program bio je donet 1937. godine i po njemu na rumunskom jeziku od III razreda držali su se časovi rumunskog, istorije, zemljopisa, tj. geografije i ustava. Od V razreda celokupna nastava se izvodila na rumunskom jeziku, osim naravno časova srpskog i veronauke. U višim razredima gimnazije sprovodio se državni program, ali su neki časovi držani i na srpskom ukoliko je bilo nastavnog osoblja.

njegovo ime između sednica manjinsko školstvo je vodio predsednik ili njegov zamenik. Školski odbor od četrnaest članova poslednji put je izabran 1926. godine, a poslednju sednicu je održao 1938. godine. Od tada, pa do prvih posleratnih godina, veroispovednim školama upravljao je zamenik predsednika školskog odbora, prota Slobodan Kostić.³⁹⁷

Za razliku od srpskih škola, hrvatske manjinske škole su bile državne, dok su nadzorni organi bili rumunske prosvetne vlasti. Shodno promena koje su bile izvršene u Jugoslaviji po pitanju položaja manjinskih škola, a posle boravka delegata Ministarstva prosvete DFJ Stevana Filipovića, predloženo je da i srpske i hrvatske manjinske škole u pređu pod upravu države. Time bi se problemi plata, izdržavanja škola, nabavke materijala i učila rešila, a „nastavnici ne bi zavisili od milosti prote Slobodana Kostića“ koji je i po odluci sastanka učitelja 8. septembra 1945. godine viđen kao prepreka.³⁹⁸ Ta Učiteljska skupština, čijim je radom predsedavao Rade Felnački, školski referent, donela je rezoluciju kojom je jednoglasno izglasano nepoverenje Eparhijskom školskom odboru na čelu sa protom Kostićem. Druga tačka rezolucije bila je odluka da sve veroispovedne škole pređu u manjinske državne škole. Skupština je od Eparhijskog odbora zahtevala pored ostalog i izveštaj o stanju učiteljskog mirovnog fonda, a od Ministarstva prosvete u Beogradu 1.000 bukvara.³⁹⁹ Prema informacijama koje je na terenu sakupio državni izaslanik Stevan Filipović, videlo se da su manjinske škole bile u teškom položaju, bez adekvatnih prostorija, dovoljno materijala i udžbenika i sa velikim manjkom nastavnog kadra. Na osnovu zapisnika sa sastanka Eparhijskog školskog odbora, od 7. septembra, bilo je 60 upražnjenih učiteljskih mesta.⁴⁰⁰

Rat je u velikoj meri uticao na stanje manjinskih škola. Srpske pravoslavne škole su se u školskoj 1944/1945. godini susrele sa nizom problema, od oštećenih školskih zgrada, finansiranja, do ljudstva što je direktno uticalo na broj otvorenih škola. Te školske godine upisano je bilo 3.096 đaka u 50 škola – u 81 odeljenje. Međutim, prema podacima, broj prispele dece za školu bio je preko 4.400, što je značilo da je bilo potrebno minimum 108 odeljenja. U srpskim manjinskim školama radilo je 38 učitelja Srba rumunskih državljana, 10 sa jugoslovenskim državljanstvom, 29 sveštenika i 4 pomoćnika učitelja. Upraznjeno je ostalo 27 učiteljskih mesta. Što se tiče hrvatskih manjinskih škola, otvoreno je bilo 10 odeljenja sa 800 đaka, a postojala je potreba za minimum 17 odeljenja. U otvorenim školama radilo je četiri Hrvata sa jugoslovenskim državljanstvom, četiri Rumuna, jedna Hrvatica sa rumunskim državljanstvom i jedan Bugarin.⁴⁰¹

Agrarna reforma je posebno otežala finansiranje jer je uticala na drastično smanjenje prihoda crkvenih opština. Prvom reformom iz 1924. godine srpska crkva je izgubila više od polovine poseda, od preko 7.200 jutara, ostalo joj je oko 3.145 jutara zemlje. Srpska crkva nije bila u mogućnosti da obezbedi dovoljno sredstava za plate i normalno funkcionisanje. Prema odredbama Konvencije iz 1933. u izdržavanju manjinskih škola trebalo je da učestvuju i političke opštine sa 14% udela u troškovima, međutim, retko koja opština je pomagala rad manjinskih srpskih škola. U međuratnom periodu uspevala je da opstane zahvaljujući pomoći koju je izdvajao Sveti arhijerejski sinod. Od države

³⁹⁷ Jugoslovenski komunisti na njega nisu gledali sa blagonaklonošću jer je 1942. godine prihvatio ponudu jedne četničke delegacije da u rumunskom Banatu osnuje četnički pokret. Partizani su ga posle oslobođenja Temišvara 1944. godine odveli u Vršac na saslušanje, ali je posle nekoliko dana bio pušten. U tajnim izveštajima prota Kostić bio je opisan kao inteligentan i sposoban čovek koji je sve poslove Eparhije i manjinskih škola držao u svojim rukama. „Čovek koji ima rutine, koji poznaje ljude, njihove slabosti i mane, koji ume da posedi svoje ponašanje, da sigurno ovlada svojom okolinom. Pronicljiv je i snalažljiv u svakoj situaciji“. Zbog rumunske politike poštovanja autonomije crkava, nepostojanja želje Svetog Sinoda da ga smeni, u prvom godinama posle rata nije postojala mogućnost da se prota osudi ili kazni.

³⁹⁸ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 20, Izveštaj o školama naših naroda u Rumuniji, 17. 09. 1945, pov. br. 583, 1–4.

³⁹⁹ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 20, Zapisnik sa sastanka održanog 8. septembra 1945. između izaslanika Ministarstva prosvete DFJ i učitelja srpskih i hrvatskih škola u Rumuniji, pov. br. 268, 1–2.

⁴⁰⁰ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 20, Zapisnik redovne sednice Eparhijskog školskog odbora održane u Temišvaru 7. septembra 1945, pov. br. 265, 2.

⁴⁰¹ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 1, Aide Memoire, pov. br. 7614. 1.

Rumunije pomoć do 1945. godine nije tražena. Pošto Eparhijski crkveno-školski odbor na kraju više nije mogao odgovoriti zadacima, a crkva izdržavati, odlučeno je da se poput stanja u Jugoslaviji škole predaju državi koja bi se brinula o finansiranju, dok bi upravljanje školama bilo predato narodnim odborima.⁴⁰² Položaj rumunske crkve u Jugoslaviji je bio isto težak. Za razliku od rumunske Vlade koja je ratifikovala Konvenciju o režimu Srpske pravoslavne crkve u rumunskom Banatu, i Rumunske pravoslavne crkve u jugoslovenskom Banatu od 2. jula 1934. godine, to vlada u Beogradu nije učinila, te se ni nova vlast nakon rata nije obavezivala tačkama iz Konvencije. Što je značilo da je agrarna reforma u Jugoslaviji crkveno imanje RPC tretirala isto kao i imanja SPC. Crkvama i manastirima Rumunske pravoslavne crkve u Banatu bilo je dozvoljeno da zadrže do 10 ha, sve preko je bilo konfiskovano.⁴⁰³

Posle definitivnog razgraničenja 1924. godine, Rumuni koji su ostali u Jugoslaviji živeli su u sedam srezova. Najviše ih je bilo u alibunarskom, velikobečkerečkom, pančevačkom, zatim u vršačkom, velikogajskom, kovačičkom i kovinskom. Broj Rumuna u jugoslovenskom Banatu prema popisu iz 1931. godine bio je 72.348.⁴⁰⁴

S druge strane, rumunska manjina je imala bolje uslove za školstvo. Manjinske škole finansirala je država, a sva nastava bila je držana na rumunskom jeziku, dok se srpski mogao čuti samo na časovima srpskog jezika. Rumuni u jugoslovenskom delu Banata školske 1944/1945. godine imali su 74 osnovnih škola sa 98 odeljenja, sa 3887 učenika, 5 zabavišta sa 200 dece i odeljenja na Učiteljskoj školi i gimnaziji sa 365 srednjoškolaca. Na osnovu toga „Vlada FNRJ je iskazala nadu da će Vlada Rumunije uskladiti svoje držanje sa prosvetno-kulturnim potrebama jugoslovenske manjine i shodno principima demokratičnosti i načelu reciprociteta stvoriti jugoslovenskoj manjini one i onakve uslove prosvetno-kulturnog razvoja kakvi su omogućeni rumunskoj manjini u Jugoslaviji“.⁴⁰⁵

Na sastanku u Ministarstvu inostranih poslova 10. oktobra 1945. godine, na kojem je prisustvovao referent manjinskih škola Ministarstva prosvete, Ostanek, raspravljalo se o pitanjima vezanim za manjinske škole u Rumuniji. Na tom sastanku doneta je važna odluka da se Konvencija od 10. marta 1933. zadrži na snazi iz razloga što je njome bilo povoljno rešeno školsko pitanje. Dodatni razlog bio je što bi eventualno spravljanje nove konvencije moralo da sačeka potpisivanje mirovnog ugovora sa Rumunijom. Kako bi se popravio položaj učitelja i privoleli učitelji iz Jugoslavije da odlaze u rumunski Banat, odlučeno je da se učiteljima pored redovnih plata uvede i specijalni dodatak od 1.500 dinara. O političkom radu je takođe raspravljano. U tom smislu doneti su predlozi da se izmeni sastav Eparhijskog školskog odbora kojim je upravljao prota Slobodan Kostić. Preko predstavnštva u Bukureštu trebalo je tražiti od rumunskih vlasti povraćaj oduzetih školskih zgrada i školskog inventara.⁴⁰⁶

Jugoslovenska nacionalna manjina je u Rumuniji do 1. juna 1946. godine imala srpske pravoslavne veroispovedne škole. Nadzor nad školama imala je srpska crkva i rumunska država. Do pomenutog datuma stanje u ovim školama je bilo dosta loše. Veliki problem je bio pronalaženje učitelja jer niko nije želeo da radi za malu platu i bez obezbeđene penzije.⁴⁰⁷ Nakon završetka Drugog svetskog rata, u Rumuniji je bilo oko 45 osnovnih četvorogodišnjih škola sa oko 70 učitelja. Treba naglasiti da je

⁴⁰² DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 1, Izveštaj o položaju Srba i Hrvata u Rumuniji, 10. januar 1946, pov. br. 7615, 1.

⁴⁰³ AJ, Predsedništvo vlade FNRJ-50, f. 64, dos. 168, Konvencija o režimu Srpske pravoslavne crkve u rumunskom Banatu i Rumunske pravoslavne crkve u jugoslovenskom Banatu, 1-2.

⁴⁰⁴ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 1, Izveštaj o položaju Srba i Hrvata u Rumuniji, pov. br. 7615, 6.

⁴⁰⁵ Isto, 2.

⁴⁰⁶ AJ, 313-1-24, Konferencija po pitanju jugoslovenskih škola u rumunskom Banatu, 10. 10. 1945, 1-2.

⁴⁰⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Izveštaj o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 45933, 2.

broj učitelja sa završenom učiteljskom – srednjom školom, bio izuzetno mali, i da su većinu nastavnog kadra činili nesvršeni đaci srednje škole u Temišvaru.⁴⁰⁸

Manjinske škole u Rumuniji su sve do 1. aprila 1946. godine bile u nadležnosti crkve i rumunske države. U slučaju veroispovednih škola, crkvena vlast je bila ta koja je postavljala, premeštala i davala plate učiteljima. Posle pomenutog datuma srpske škole su postale državne. Za razliku od srpskih, hrvatske škole su ranije, 1936. godine prešle iz verskih u državne. Prema dogovoru, i one su trebalo da budu finansirane od strane države, tj. opštine na čijoj teritoriji su se nalazile. U Rumuniji su neke opštine priznavale takvu naredbu iz Bukurešta, dok su druge poput Temišvar Mehala, Temišvar Grada, odbijale da iz svog budžeta izdržavaju i njih. Proces prelaska je bio uređen tako da su škole pojedinačno tražile prelazak pod državno okrilje, a Ministarstvo prosvete je te zahteve potvrdilo aktom br. 93170/1946 zavedenim 1. aprila. Takva vrsta davala je slobodu izjašnjavanja, te je i posle 1. aprila ostalo osam veroispovednih škola (sedam srpskih i jedna hrvatska u Nermetu-Karašovi). Državnih škola je bilo ukupno 56 i bile su raspoređene u županijama Timiš–Torontal (35), Karaš (18), Arad (2) i Severin (1).⁴⁰⁹

Nedostatak učitelja, njihovo neredovno izdržavanje, dovelo je do toga da su bili primoravani da pored učiteljskog posla imaju još jedno zanimanje. Primorani da rade dodatni posao, imalo je negativnog uticaja na kvalitet školovanja i pažnju koja je obrazovanju posvećivana. Odnarodaivanju je doprinelo još i postavljanje rumunskih učitelja tamo gde nije bilo srpskih, kao i korišćenje rumunskih udžbenika. Izvesna poboljšanja došla su sa postavljanjem Lazara Ademova za inspektora srpsko-hrvatskih sekcija osnovnih škola. Vlada Jugoslavije uspela je da izdejsstvuje da se učiteljima priznaju sva prava i prinadležnosti, ispravljen je pogrešno računat radni staž, kao i da srpsko-hrvatske škole imaju zasebnu upravu i budžet koji će obezbeđivati mesne političke opštine.⁴¹⁰

Iz izveštaja koji je podneo Lazar Ademov vidi se da je decembra 1946. godine Aradska županija sa pet srpskih opština, imala dve državne škole sa dva učitelja i 52 učenika, i tri veroispovedne škole sa dva sveštenika, jednim kursistom i 41 učenikom. U Karaškoj županiji je bilo 13 državnih škola sa 24 učitelja i 1.280 đaka i 4 hrvatskih državnih škola u kojima su nastavu u velikoj meri držali rumunski učitelji na rumunskom jeziku, jer je bilo samo dva jugoslovenska učitelja na 712 učenika. U Severinskoj županiji je situacija takođe bila loša. Tamo je postojalo samo jedno odeljenje sa 200 učenika i jednim učiteljem. Nešto bolje stanje Lazar Ademov je uočio u Timiš-torontalskoj županiji. U 30 državnih škola radilo je 63 učitelja sa 2.268 đaka, postojale je takođe šest veroispovednih osnovnih škola sa 250 učenika, tri učitelja, tri sveštenika i jednim kaluđerom i još dve hrvatske škole sa dva učitelja i 50 đaka.⁴¹¹

U Temišvaru je postojala i srpska sekcija pri gimnaziji „Loga“ u kojoj su radila četiri jugoslovenska profesora, dva sveštenika i tri rumunska nastavnika. Ova „Slovenska sekcija“ državne gimnazije u Temišvaru bila je osnovana 1933. godine u vreme potpisivanja jugoslovensko rumunske školske konvencije. Broj učenika je varirao. Podaci za 1947. godinu pokazuju da je od I do VIII razreda bilo ukupno 274 učenika. Deca jugoslovenske manjine su osim ove pohađala i rumunske državne gimanzije, tako je u srednjim školama u Aradu na rumunskom nastavu pohađalo 20 manjinaca, a u Senmiklošu još 22 đaka.⁴¹²

U rumunskom delu Banata bilo je 1946. godine ukupno 64 osnovnih škola sa 81 učionicom, 105 učitelja, od čega pet sveštenika, i ukupno 4.447 đaka. Savez slovenskih kulturno-umetničkih društava

⁴⁰⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 17.

⁴⁰⁹ AJ, 305–3–604, Srpsko-hrvatske škole u Rumuniji, 2.

⁴¹⁰ AJ, 315 (Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ) – 3–599, Izveštaj o stanju jugoslovenskih škola u Banatu od 14. 08. 1946, 1–2.

⁴¹¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–7, Istorijski i socijalno ekonomski pregled Srba i Hrvata u rumunskom delu Banata, 25

⁴¹² DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 23, Stanje srpsko-hrvatskih škola, pov. br. 102456, 2–7.

u Rumuniji je u Temišvaru osnovao internat za srednjoškolce, koji je primao oko polovinu srpskih srednjoškolaca, koji su učili u srpskoj sekciji pri gimnaziji „Konstantin Đakonović Loga“ u Temišvaru. Školske 1945/1946. godine u sedam razreda gimnazije bilo je upisano 200 đaka, 1947/1948. godine gimnaziju je pohađalo 285 đaka, a u internatu je bilo smešteno 126. Osim toga SSKDUR je o svom trošku školovao oko 20 đaka. Internat je radio od 1946. godine.⁴¹³ Uprava srpske srednjoškolske sekcije pri gimnaziji u Temišvaru imala je velikih problema sa obezbeđivanjem nastavnog kadra. Tokom 1946. godine nekoliko puta se obraćala Komitetu za škole i nauku pri FNRJ sa spiskom potrebnih profesora. Uprava nije imala profesore za matematiku, fiziku, hemiju, latinski jezik, istoriju, geografiju, pevanje i gimnastiku. Jedno od upućenih pisama počinjalo je sa: „Uprava gimnazije veoma je uznemirena i u vrlo neugodnom položaju, upravo u nedoumici šta da radi: da li da odredi rumunske nastavnike, ili da ostavi decu gotovo bez nastave“. Iz toga se može zaključiti da izbor nije bio nimalo lak. Postavljanje dodatnih rumunskih profesora značilo bi uvođenje nastave na rumunskom jeziku i potencijalnu rumunizaciju, dok je smanjivanje ili ukidanje nastave značilo neispunjavanje školskog programa i pravljenje velikih praznina u znanju učenika. Pitanje nastavnog kadra se dodatno pogoršalo oktobra meseca, kada je Ambasada u Rumuniji uspela da po principu reciprociteta izdejstvuje otvaranje I razreda srpske sekcije pri Učiteljskoj školi u Temišvaru, za školsku 1946/1947. Teški uslovi rada doveli su i do napuštanja radnih mesta, to je naročito bilo osetno u gimnaziji. Školske 1947/1948. godine, Lidija Iskrić, koja je radila kao profesor matematike i fizike u višim razredima gimnazije, posle božićnjeg raspusta se nije vratila, te je sa njenim odlaskom prekinuta nastava pomenutih predmeta. Pored ovih, te školske godine se nisu predavali ili su se predavali samo u pojedinim razredima, i predmeti istorija, geografija, latinski jezik, nemački jezik, crtanje i pevanje. Osim toga iz izveštaja inspektora Lazara Adamova vidi se da je osnovnim školama bilo potrebno pet srpskih učitelja i 9 hrvatskih.⁴¹⁴

Odeljenje pri Učiteljskoj školi, koje je pokrenuto 1946. godine, takođe je imalo velikih problema. Formiranjem odeljenja u I razred se upisalo 16 učenika koji su školu pohađali kao učenici petog razreda gimnazije i pored gimnazijskih predmeta imali su i predmete po programu za I razred učiteljske škole. Zbog nedostatka nastavnog kadra i preopterećenosti učenika, Učiteljska škola naredne godine nije radila. Treba naglasiti da na takve uslove ni rumunske vlasti nisu blagonaklono delovale. Minimum za uspostavljanje rada bilo je pronalaženje nastavnika za srpski jezik i agronomiju.⁴¹⁵

Status profesora i učitelja se delimično popravio prelaskom ovih škola pod upravu države, a finansiranje je prebačeno na budžet mesnih političkih opština.⁴¹⁶ Prema podacima iz marta 1948. godine bilo je 56 državnih i 8 veroispovednih osnovnih škola na srpsko-hrvatskom jeziku. Te škole je pohađalo ukupno 4.447 đaka, a u njima je radilo 105 učitelja.⁴¹⁷ U Temišvaru je postojala i osmorazredna gimnazija koja je bila u okviru rumunske škole. Od ukupno desetak profesora, šestoro je bilo poslato iz Jugoslavije (Ljubomir Ajvaz – profesor filozofije i pedagogije, Kosta Nikolić – profesor srpskog jezika i književnosti, Ivan Oksić – profesor latinskog i ruskog jezika, Vinko Vilović – profesor matematike, Nikola Gavrilović – profesor francuskog jezika i istorije i Gojko Vukmirović

⁴¹³ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 131, dos. 8, Srpsko-hrvatske škole u Rumuniji, pov. br. 47456, 4–5.

⁴¹⁴ AJ, 315–3–601, Izveštaj o gimnaziji u Temišvaru, 31. 10. 1946, 1.

⁴¹⁵ AJ, 305–3–627, Popunjavanje nastavnog kadra u jugoslovenskoj gimnaziji i učiteljskoj školi u Temišvaru, 20. 1. 1948, 1–2.

⁴¹⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 27, Manjina naša u Rumuniji, pov. br. 423617, 1.

⁴¹⁷ Od ukupno 105 učitelja, njih 49 je bilo iz redova manjine, zatim bilo je 5 sveštenika, a samo 8 su bili jugoslovenski državljani dok su ostatak činili pomoćni učitelji – omladinci. Što se tiče rasporeda, u srpskim školama je radilo 103 učitelja, a u hrvatskim samo dva. Podaci pokazuju da polovina učitelja nije bilo kvalifikovano, to su uglavnom bili ljudi osnovnog obrazovanja, nezavršeni gimnazijalci, popadije i deca srednjeg sloja. Zbog neredovnih i malih plata zainteresovanost kvalifikovanih učitelja za nastavu je bila na veoma niskom nivou. Treba naglasiti da je plata kvalifikovanih učitelja posle 1. aprila 1946. godine iznosila 3.000 leja (oko 1.000 dinara), a plata kursista i drugih obučenih učitelja bila je 1.800 leja (600 dinara). U oba slučaja to nije bilo dovoljno da se podmire osnovne životne potrebe za hranom i smeštajem (AJ, 305–3–604, Srpsko-hrvatske škole u Rumuniji, 6).

– profesor fiskulture). Ukupan broj profesora i učitelja, koji su bili iz Jugoslavije, prema spisku za tu godinu bio je osamnaest. Dve trećine je bilo mladih ljudi bez dece, a ostalih šest su imali između jednog i troje dece, za koje su primali poseban dodatak na platu.⁴¹⁸ Sukobom Tita i Staljina ti jugoslovenski profesori su bili otpušteni i zamenjeni rumunskim profesorima. Rumuni su profesorima koji su se 3. septembra javili u vezi sa popravnim ispitima saopštili da ne mogu učestvovati u ispitima i više raditi kao profesori u gimnaziji. Bili su zamenjeni rumunskim profesorima i manjincima koji su se izjasnili za Rezoluciju Informbiroa. Kako se pravno ne bi kršio sporazum između Jugoslavije i Rumunije, promene nastavnog osoblja vršene su na zahtev SSKDUR-a. Dodatni pritisak na jugoslovenske državljane bilo je uskraćivanje plata. Pravno gledano, rumunska vlast je takvu odluku mogla da donese na osnovu isteka Sporazuma o nerobnom plaćanju 15. septembra 1948. godine. Zabrana isplate zarada važila je i za službenike Ambasade FNRJ u Rumuniji.⁴¹⁹ Takođe, zamenjeni su bili i učitelji koji su imali jugoslovensko državljanstvo, najčešće nekvalifikovanim osobama. Jedini uslov je bio da su verni sistemu. Ambasada Rumunije je 14. oktobra 1948. poslala notu vladi FNRJ da hitno opozove jugoslovenske profesore i učitelje koji su se tada i dalje nalazili na teritoriji Rumunije. Kao razlog navedeno je podsticanje neprijateljstva prema državnim organima i rasturanje materijala „šovinističke i klevetničke sadržine.“⁴²⁰ Vest o noti nekoliko dana kasnije na naslovnoj strani objavila je *Pravda*, list SSKDUR-a. U istom broju objavljen je članak pod naslovom „Kako se bori Titova klika protiv sopstvenog naroda“ odnosno prevod istoimenog članka originalno objavljenog u listu *Za trajni mir, za narodnu demokratiju*.⁴²¹

Osim proganjanja nastavnog osoblja režim je zatvorio i filijalu „Jugoslovenske knjige“ koja se nalazila u Temišvaru 20. jula 1948.⁴²² Umesto nje otvorena je „Srpska knjiga“. Šef knjižare bila je Neva Kurić žena Aleksandra Kurića, inspektora školstva za Temišvar. Ona, kao i njen muž, radili su kao agenti Sekuritete. Publikacije za ovu knjižaru štampane su u Bukureštu, a na prevođenju su radili emigranti i pojedini manjinci. Osim knjižare u Temišvaru je postojao i komitet za rasturanje propagandnog materijala po srpskim selima, na čijem čelu se nalazio Draganov Miša, oblasni sekretar za kulturu i prosvetu. Zadatak ovog komiteta je bio da knjigama snabdevaju biblioteke na terenu i dele besplatno emigrantske listove.⁴²³

Školska deca jugoslovenske nacionalne manjine ako nisu imala člansku kartu Saveza rumunske omladine (UTM) nisu mogla da se školuju. Deci koja su sa roditeljima deportovana u Baragan pravo školovanja bilo je oduzeto u potpunosti posle Rezolucije Informbiroa.⁴²⁴

Politička aktivnost manjine

Prva politička aktivacija jugoslovenske manjine došla je sa Drugim svetskim ratom. Ustanak jugoslovenskih naroda i borba protiv okupatora bili su faktori koji su uticali na pojavu političkog aktivizma. Ono po čemu je jugoslovenska manjina ostala upamćena bilo je odricanje da ratuju protiv Sovjetskog Saveza. Prvi vojni begunci javili su se u prvoj ratnoj godini, dok je u proleće 1944. godine bilo u svakom selu po nekoliko srpskih dezertera. Neke rane studije pokazale su da je u rumunskom delu Banata bilo između 1.200 i 1.500 vojnih begunaca pripadnika manjine. Osim dezerterstva

⁴¹⁸ AJ, f. 314 (Komisija za kulturu i umetnost pri vladi FNRJ) –19–736, Spisak lica koja se nalaze kao profesori i učitelji u Rumuniji, 1948, 1.

⁴¹⁹ AJ, 315–3–615, Izveštaj o jugoslovenskim profesorima i učiteljima u manjinskim školama Rumunije, 1–3.

⁴²⁰ AJ, A CK SKJ IX, 107/III–12, Zabeleška o noti koju je 14. 10. 1948 predao rumunski ambasador Rudenko, 1.

⁴²¹ *Правда, орган Савеза словенских културно-демократских удружења у Румунији*, 21. 10. 1948, 1–4.

⁴²² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Izveštaj o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 45933, 3.

⁴²³ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 7, str. pov. 426, 32.

⁴²⁴ DAMSPS, SPA, 1958, II, dos. 12, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 11, str. pov. br. 397, 27–28.

manjinci su se pokazali i u antifašističkoj borbi. Već u prvim mesecima rata u Klisuri je bio organizovan otpor, a u temišvarskim selima taj otpor je ojačao 1943. godine. Oni su bili povezani sa pokretima otpora u Jugoslaviji. Ta veza je omogućila da oko 2.000 manjinaca uzme učešće u borbama za oslobođenje Jugoslavije, a oko 100 je položilo svoje živote za njenu slobodu. Preokret u Rumuniji od 23. avgusta 1944. godine je tako jugoslovensku manjinu našao organizovanu i spremnu za borbu protiv okupatora, a ujedno i za poboljšanje nacionalnih prava. Međutim, ugovor o miru potpisan sa Rumunijom, nije sadržao detaljnije odredbe prava nacionalnih manjina. On je samo sadržao odredbu o poštovanju osnovnih prava čoveka i sloboda svih građana, bez obzira na rasu, jezik i veru. U razradi tog člana bile su navedene neke odredbe poput prava na slobodnu reč, štampu, veroispovest, politički izbor i okupljanje. Posebnom klauzulom naglašeno je bilo i da unutrašnji zakoni jedne zemlje ne smeju da budu diskriminišući između državljana. Dakle, ovim je zabranjena svaka rasna, polna, jezička i verska diskriminacija, kao i povreda prava na imovinu, zanimanje, bavljenje politikom i dr.⁴²⁵

U periodu između 1920. i 1941. godine jugoslovenska nacionalna manjina imala je oko 50 učitelja i 50 sveštenika koji su držali nastavu u osnovnim školama. On su često bili i pokretači kulturnog života. Nalazili su se na čelu mnogih udruženja i bili prepoznati kao čuvari tradicije. U međuratnom periodu kulturno-prosvetni život jugoslovenske manjine se odvijao preko pevačkih društava, koja su postojala u svim mestima gde je manjina bila kompaktna (Srpski Sv. Petar, Srpski Sv. Marton, Čakovo, Dinjaš, Čenej...). Ukupno je bilo oko 30 pevačkih društava. Osim njih bilo je desetak biblioteka sa čitaonicama u većim mestima, tri dobrotvorna društva i sportska udruženja, većinom fudbalski klubovi.⁴²⁶

Period između Drugog svetskog rata i sukoba sa Informbiroom bio je karakterističan po popravljaju položaja jugoslovenske manjine. Slični sistemi, uvedeni u Jugoslaviju i Rumuniju, uticali su da i rumunska politika asimilacije oslabi i omogući ostvarivanje određenih prava propisanih novim Ustavom. Vlast nije blagonaklono gledala na zahteve jugoslovenske manjine i podršku koja je dolazila iz Beograda. Međutim, dobro organizovani u antifašistički front, kasnije SSKDUR, oni su uspeli da ostvare dosta pogodnosti i povećaju životni standard. Država je preuzela kontrolu nad školama i finansijski ih pomagala. U Temišvaru je otvoren internat za učenike srpske srednje škole i srpsko odeljenje pri rumunskoj Učiteljskoj školi. Takođe, studentima je omogućeno da studiraju u Beogradu i budu stipendisti. Osnovano je i manjinsko preduzeće za rasturanje knjiga iz matice – pomenuta „Jugoslovenska knjiga“.⁴²⁷

Antifašistički front koji je osnovan tokom rata aktivno je radio na okupljanju manjine. Već 1944. godine pokrenuo je u Temišvaru list *Pravdu*, a u srpskim sredinama organizovao je lokalnu vlast, bavio se konfiskacijom imovine odbeglih Nemaca i ratnih zločinaca i kažnjavao narodne neprijatelje. Front je po oslobođenju služio kao glavna organizacija koja je u svim selima imao svoje lokalne podružnice. Osnivanjem Fronta demokratskih partija Rumunije, on mu se priključio i aktivno pomagao. Jedan od razloga njegove reorganizacije bio je vidljiviji antirumunski karakter dela članstva, koji je imao za cilj prisajedinjenje dela Banata Jugoslaviji. Reorganizacijom su prvo stvorena slovenska kulturno-demokratska udruženja, koja su preuzela imovinu i članstvo AFOS-a ili SAF-a. Temišvarski odbor formiran je 19. avgusta 1945, a njegov prvi zadatak bio je obnavljanje internata. Na Prvoj skupštini SKDUR-a, 30. septembra, ukinut je AFOS/SAF, a njegova imovina je prešla u ruke novoosnovanog „Saveza slovenskih kulturnih demokratskih udruženja Rumunije“.⁴²⁸

⁴²⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 5.

⁴²⁶ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 17.

⁴²⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 6.

⁴²⁸ Za prvog predsednika izabran je Bora Popović, za zamjenike Jovan Bujanj, Anton Dupica i Boško Lacić, a za sekretara Miloš Todorov (Љубомир Степанов, *Савез Срба у Румунији*, Темишвар 2016, 38–39).

Zadatak Saveza bio je da okuplja Slovence u Rumuniji u jednu kulturnu zajednicu koja bi gajila slovensku kulturu u duhu demokratskih stremjenja putem skupova, kulturno-umetničkih i sportskih priredbi, narodnog univerziteta, različitih kurseva, predavanja i štampe. List Saveza postala je *Pravda*. Za razliku od Antifašističkog fronta SSKDUR je pre svega bila kulturna organizacija lojalna Rumuniji. Čak je oko 95% članstva Saveza istovremeno bilo i članstvo Partije. Zbog toga je ideologija sve više krasila delatnost Saveza. Popularnost u srpskim selima bila je ogromna, zbog nje je izlaznost na izborima iz 1946. i 1948. godine, kao i podrška partiji, bila između 95–97%. Rad Saveza bio je širok, osim jugoslovenske manjine, on je obuhvatao i 16.000 Bugara. Imao je 61 mesnu organizaciju, 29 pevačkih društava, 25 tamburaških družina i 11 folklornih grupa. Osim toga pokrenuo je Srpski narodni univerzitet i Omladinsko pozorište „Jovan Sterija Popović“ u Temišvaru. Važan zadatak SSKDUR-a bilo je jačanje i učvršćivanje veza između Jugoslavije i Rumunije. Omladinci Saveza, njih 400, odazvali su se pozivu i učestvovali u izgradnji pruge Šamac–Sarajevo.⁴²⁹ Odziv bi bio i veći da nije bilo jake partijske agitacije protiv slanja omladinaca. Oficir bezbednosti Blagoje Milorad, koje je kasnije postao rukovodilac za manjinu u CK RRP, govorio je da je „slanje brigada u Jugoslaviju šovinistički gest i da KPR to neće dozvoliti“. Zabeleženo je dosta sličnih izjava od strane manjinaca bliskih vlasti, ali i od strane Rumuna. Kada je videla da bez velike buke ne može da spreči nameru brigadista, vlast je dopustila odlazak i zabranila da se u Jugoslaviji predstavljaju kao Srbi i da govore srpskim jezikom. O izgradnji pruge Šamac–Sarajevo i učešću brigade sastavljene od manjinaca rumunski listovi nisu izveštavali.

Na napore SSKDUR-a, usmerene ka stvaranju okruženja za nesmetani i ravnopravni kulturni i nacionalni život manjine, vlast je gledala sa nepoverenjem. Cilj je bio da razvoj manjina drži pod kontrolom i na niskom nivou, zato se i trudila da ometa svaku aktivnost manjina. Politika obojena nacionalnošću išla je toliko daleko da je zahtevala od partijskih funkcionera koji nisu bili Rumuni, da rumunizuju ili promene imena. Tako je Laslo Lajoš uzeo ime Vasile Luka, a Silađi je postao Salažan. Od jugoslovenske manjine se zahtevalo da što manje u javnosti govore srpsko-hrvatskim jezikom jer oni „žive u Rumuniji i treba da se ponašaju svuda kao rumunski građani, a svaka upotreba maternjeg jezika predstavlja šovinistički istup“. Iako je partija dala saglasnost da se obrazuju organizacije SSKDUR-a u Klisuri, ona je u praksi bila protiv toga i vršila jaku agitaciju. Na prostor Klisure je bio poslan član KP za Temišvar, Mirko Živković, kasniji direktor Državnog izdavačkog preduzeća u Bukureštu, s ciljem da spreči stvaranje pomenutih organizacija. U izveštajima koje je slao u Bukurešt pisalo je da jugoslovenska manjina stvara šovinističke, pa čak i terorističke organizacije, da istupa protiv KP, da želi otcepljenje rumunskog Banata. Na osnovu tih izveštaja 1947. godine bilo je iz KPR isključeno oko 50 omladinaca, Srba koji su radili na stvaranju manjinskih organizacija u Klisuri. Kako bi izazvali razdor u manjini partijski rukovodioci su davali podršku onim organizacijama na čijem čelu su bili bivši pripadnici i simpatizeri pokreta Draže Mihailovića. Takav je bio crkveni hor „Sloga“. Organi partije su izveštavali o radu ovog hora, partijski rukovodioci su često odlazili na koncerte i pozivali manjinu i ljubitelje slovenske muzike da dolaze na iste. Za razliku od pomenutog crkvenog hora, mnogobrojna kulturna udruženja koja su bila pod kontrolom SSKDUR-a, bila su diskriminisana, o njima se nije pisalo, njihov rad nije promovisan dolascima partijskih predstavnika, niti je davana materijalna ili druga podrška. Centralni komitet je bio protiv toga da jugoslovenska manjina ima predstavnika u Parlamentu. Međutim, manjina je uspela da progura kao svog predstavnika na listi Demokratskog bloka dr Miloša Todorova. Iako je i kasnije postojalo negodovanje povodom njegovog imenovanja, ipak je ušao u Parlament.⁴³⁰

Nešto bolji odnos vlasti prema manjini počeo je da se primećuje posle posete Josipa Broza Tita Rumuniji. Moguć razlog popuštanja jeste Titov sastanak s manjinskom delegacijom i njegovo

⁴²⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 7.

⁴³⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 8.

isticanje da „Srbi treba da budu u prvim redovima u izgradnji narodne demokratije u Rumuniji. Tu izjavu su dugo propagandno iskorišćavali ne samo manjinski listovi, već i rumunski.⁴³¹

Politika skoro svake zemlje, koja je u okviru svojih granica imala stanovništvo druge nacionalnosti, bila je da stvori uslove da oni prihvate obeležja te države i njene nacije. Rumunija se u tom pogledu nije razlikovala od drugih. Mere usmerene ka rumunizaciji jugoslovenske, kao i drugih manjina, počele su da se sprovede već u prvim posleratnim danima. Ispravnije bi bilo reći da je nova socijalistička država samo nastavila dobro uprtim stazama kojim je išla Kraljevina Rumunija u međuratnom i ratnom periodu. Priprema terena za asimilaciju je bio jako važan proces. U prvom redu trebalo je stvoriti uslove da manjina ostane bez političkih i kulturnih pokretača i obrazovanih ljudi. Kada je u pitanju jugoslovenska manjina prvi na udaru bili su oni koji su za vreme rata učestvovali u NOVJ, jer su oni za vreme ratovanja u Jugoslaviji dobili i prvo političko obrazovanje. Po povratku u Rumuniju predstavljali su pokretačku snagu i stub nacionalnog okupljanja manjine, i kao takvi bili opasni za vlast i njene planove. Da se sa sprovođenjem mera odmah krenulo potvrđuje podatak da je više od polovine manjinaca, koji su učestvovali u NOVJ, bilo 1946. hapšeno zbog dezerterstva i napuštanja zemlje. Na procesu u Temišvaru osuđeno je njih dvanaest na kaznu zatvora između jedne i sedam godina. Intervencijom SSKDUR-a oni su oslobođeni, ali je sama činjenica hapšenja ljudi koji su se borili protiv fašizma ostavljala gorak utisak.⁴³²

Period posle rata do 1947. godine je za jugoslovensku manjinu u Rumuniji bio dobar. Naredna 1948. godina je donela velike promene. Rezolucija Informbiroa nije samo uticala na politički aktivni deo manjine nego i na obično ljude. Rumunski komunisti su počeli sa organizovanim i raznovrsnim pritiskom na jugoslovensku manjinu sa ciljem da se ona izjasni za Rezoluciju. Prekid odnosa FNRJ i Rumunije označio je i početak diskriminacije Jugoslovena. Pod optužbama da su špijuni i fašisti mnogi su bili progonjeni i hapšeni. Na montiranim procesima mnogi su osuđeni na kazne zatvora pod optužbom za neprijateljski rad protiv države. Samo tokom 1949. godine je pohapšeno oko 400 lica, a osuđeno na smrt ili dugogodišnju robiju oko 170.⁴³³ Obično stanovništvo je takođe trpelo pritisak. Etiketa nacionalne pripadnosti im je onemogućavala da pronađu ili zadrže posao. Radnje koje su bile u vlasništvu Jugoslovena su bile zatvarane, a imovina oduzimana. Pritisak je vršen kako bi im se nametnulo rumunsko državljanstvo. U tom cilju davana su i obećavanja o dobro plaćenim poslovima, lakšeg i mirnijeg života. Vrhunac diskriminacije je bila prinudna deportacija stanovništva u Baragan.⁴³⁴

SSKDUR je od sredine 1948. godine postojao samo formalno sa nekim muzičkim i pevačkim sekcijama. Njegov rad se sveo na nekoliko priredbi godišnje i izdavanje lista *Pravda*. Savez je tako funkcionisao do 1953. godine, kada je jula meseca izvršeno njegovo tiho rasformiranje. Sva manjinska društva služila su zadnjih godina samo za to da se pojavljuju po mitinzima i drugim manifestacijama koje je priređivala RRP. Svrha je bila da se pokaže kako je manjinsko pitanje u Rumuniji pravilno rešeno. Kasnije su sekcije rasturene i formirane u oblastima zajedno sa sekcijama ostalih manjina. U okviru tih grupa, na primer u Temišvaru gde ima Srba, Nemaca, Mađara i drugih, Srbi su krajem 1953. godine dobili svoju sekciju.⁴³⁵

⁴³¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 9.

⁴³² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 19.

⁴³³ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u susjednim istočno-evropskim državama, pov. br. 39730, 5.

⁴³⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i jun, O našim državljanima u Rumuniji, pov. br. 48161, 4.

⁴³⁵ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 7, str. pov. 426, 32.

Počeci pritiska

Prve informacije da se novouspostavljena rumunska vlast loše odnosi prema pripadnicima jugoslovenske nacionalne manjine i uopšte ljudima slovenskog porekla u Rumuniji, bio je izveštaj delegacije koja je 26. marta 1945. godine došla u Beograd. Nju su sačinjavali Rade Felnački, školski referent i predsednik Slovenskog antifašističkog fronta u Rumuniji, Lazar Adamović, učitelj i urednik *Pravde*, Ljubica Marković, sekretar AFŽ-a, Pavle Stojanov, sekretar Omladinskog središnjeg odbora SAF-a i Đura Jovanović Mita, sekretar Jedinštenog narodnog fronta Severnog Banata. Deputacija je Šubašića izvestila o statusu slovenskog življa i broju. Tako je iznet podatak da je bilo oko 180.000 Slovena, od čega 50.000 Srba, 30.000 Hrvata, zatim Čeha, Bugara, Rutena i Slovaka. Svi oni bili su organizovani kroz Slovenski antifašistički front i Slovenski antifašistički front žena, dve masovne organizacije čija su sedišta bila u Temišvaru, u zgradi srpske crkvene opštine. Rad pomenutih organizacija, osim rumunskih vlasti, ometalo je i držanje prote Kostića. Delegacija je dalje govorila o neprijateljskom stavu Rumuna prema Jugoslaviji posle 6. aprila 1941. godine. „Sve vesti koje su objavljivane u Savezničkim zemljama o nekom rumunskom blagonaklonom držanju za vreme tih teških naših dana bile su neistinite. Rumuni su se, naprotiv, vrlo rđavo pokazali, a rumunske jedinice su činile neprijateljske akte prema Jugoslaviji u momentu nemačkog napada.“ U izveštaju nastalom povodom posete delegacije, pomenuti su konkretno pucnji od strane rumunske baterije na jugoslovensku vojsku, i gotovost rumunskih jedinica da pređu jugoslovensku granicu ako se izda naređenje. Prilikom prolaska jugoslovenskih zarobljenika i interniraca rumunsko stanovništvo nije pokazalo nikakvu saosećajnost. Gestovi dočeka i pružanja pomoći su bili isključivo od strane slovenskog i jevrejskog naroda.⁴³⁶ Rade Felnački je Šubašiću referisao da se odnos Rumuna nije promenio ni posle uspostavljanja demokratske vlade, a razlog je bio što je vojska i dalje sadržala fašističke i legionarske elemente, a ni državni aparat nije bio promenjen. Tokom 1945. godine dolazilo je i do graničnih incidenata, proterivanja jugoslovenskih dvovalasnika i pucanja na mesta i karaule sa jugoslovenske strane. Delegacija je kao glavni cilj delovanja slovenskih organizacija nedvosmisleno navela „ujedinjenje sa Jugoslavijom svih pokrajina u kojima živi slovensko stanovništvo, ili ukoliko je to nemoguće, preseljavanje ovog stanovništva u Jugoslaviju.“ Osim Srba i Hrvata za ujedinjenje su bili i Česi, Bugari, Slovaci i Ruteni (Ukrajinci i Rusini). Od Šubašića, Velebita i Gavrilovića delegacija je dobila instrukcije da nastavi rad, čuva slovensku zajednicu, ali i da ne ulazi u konflikt sa rumunskim vlastima. U vezi sa ujedinjenjem na kojem je delegacija naročito potencirala, uputstvo je bilo da bude obazriva i da rad na tom polju sprovodi kanalima koji nisu dostupni rumunskoj javnosti i vlastima. Drugim rečima, da se priprema za povoljan trenutak kada će cilj moći da se javno iznese.⁴³⁷

Jugoslovenski državljani

Osim manjinaca u Rumuniji je posle rata bilo 3.830 lica sa jugoslovenskim ispravama. Ti jugoslovenski državljani su najvećim delom bili Makedonci (90%). Pre rata broj jugoslovenskih državljana u Rumuniji iznosio je oko 5.000. Oni su 1935. godine u Bukureštu dobili prvu osnovnu školu. Pre toga ali i posle osnivanja te škole koja nije imala adekvatne uslove đaci jugoslovenske kolonije su najčešće pohađali bugarske škole. Jaka bugarska propaganda kao i davanje olakšica čak i materijalne pomoći đacima negativno je delovala na koheziju jugoslovenske kolonije. Takvo stanje dovelo je do velikog broja odricanja od jugoslovenskog pasoša tokom rata. Posle rata su ponovo u

⁴³⁶ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 20, Poseta delegacije Jugoslovena iz Rumunije, 26. 03. 1945, pov. br. 27249, 1–4.

⁴³⁷ DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 26, Poseta delegacije Jugoslovena iz Rumunije, 26. 03. 1945, pov. br. 3321, 1–2.

Ambasadu stizali zahtevi za izdavanjem novih pasoša. Prema oceni službenika Ambasade, državljani nisu pokazivali bilo kakvo interesovanje za događaje u zemlji kako Rumuniji tako i Jugoslaviji. Jugoslovensko državljanstvo su samo koristili u situacijama kada su im bili ugroženi lični interesi.⁴³⁸

U Rumuniji je posle Drugog svetskog rata bilo oko 800 porodica sa jugoslovenskim pasošem. Najveći deo su predstavljali Makedonci koji su u međuratnom periodu odlazili u Rumuniju kao pečalbari. Jugoslovenski državljani su se obično bavili trgovinom i bili deo srednjeg staleža. U Bukureštu ih je bilo najviše, oko 300 porodica, zatim u Turn Severinu, Temišvaru, Braili, Galcu, Ploeštiju, Brašovu i Đurđu. U Bukureštu je do Drugog svetskog rata postojalo Udruženje jugoslovenskih državljana i osnovna škola u kojoj je predavao jugoslovenski učitelj. Tokom rata mnogi jugoslovenski državljani su na nekoliko meseci bili držani u političkim logorima. Pošto uslovi nisu bili poput uslova u mnogim drugim logorima svi zatvoreni građani su ostali živi. Posle 23. avgusta osnovan je Nacionalni komitet koji je preuzeo na sebe zaštitu interesa jugoslovenskih građana. Predsednik komiteta bio je trgovac Pantović, koji je zahvaljujući podršci Antoneskua i unosnim poslovima sa inostranstvom stekao bogatstvo.⁴³⁹ Komitet je kasnije preuzeo Nikola Petrović, prvi jugoslovenski delegat, pod čijom upravom je Komitet prerastao u privremeno predstavništvo koje je pak dolaskom Grulovića postalo predstavništvo DFJ u Bukureštu.⁴⁴⁰ Inicijativom Grulovića novembra 1944 godine osnovan je Narodno-oslobodilački front a za predsednika izabran Aleksandar Gavrilović, kinematograf. Ova organizacija je radila pre svega na sakupljanju priloga za jugoslovensku armiju, što u novcu, što u odeći i hrani. Do dolaska Ranka Zeca za sekretara Predstavništva Narodno-oslobodilački front se nije bavio političkim radom. Oktobra 1945. godine održana je skupština i Front omasovljen, a rukovodstvo osveženo. Front je počeo da se bavi političkim radom, vođene su diskusije o važnim temama, razmatran je predlog Ustava, a slavljani datumi poput Dan proglašenja Republike, pobeđe na izborima, 1. maj i Titov rođendan. Pored predstavništva u Bukurešt Front je bio organizacija od velikog značaja za promovisanje nove Jugoslavije. Međutim, kao i Predstavništvo, kasnije Ambasada u periodu kada diplomatski odnosi nisu bili potpuno uspostavljeni zbog specifičnog položaja Rumunije i pregovora sa Saveznicima o miru ni Front nije imao većih uspeha u zaštiti prava jugoslovenskih građana. Nerešena pitanja ponovnog otvaranja škole za jugoslovensku koloniju, omogućavanje Makedoncima da šalju pomoć rođacima u Jugoslaviji, kao i povratak zainteresovanih državljana sa pokretnom imovinom u Jugoslaviju bila su ta koja su smanjivala ugled kako predstavništva tako i Fronta.⁴⁴¹

Rumunski komunisti akte jugoslovenske manjine uprte ka pripajanju dela rumunskog Banata Jugoslaviji, a kasnije i želje za što većim pravima nisu zaboravili. Sukob Tita i Staljina im je bio dobar povod da pokušaju da uspostave potpunu kontrolu i jugoslovensku manjinu pretvore poslušnu i vernu grupicu vladajućeg režima. Širina represije koja je prema rumunskim komunistima bila neophodna zahtevala je temeljnu pripremu i zakonsku osnovu. Zakon broj 16 koji je omogućio hapšenje i suđenje svima koji su bili viđeni kao „prijatelji Titove fašističke klike“ donela je Velika narodna skupština 1. januara 1949. godine. Dok su bazični dokumenti od kojih se uvek polazilo bili Rezolucija Informbiroa i Dežev izveštaj na drugom zasedanju Informbiroa 1949. godine u Budimpešti pod nazivom „Komunistička partija Jugoslavije u rukama špijuna i atentatora“. Dežev izveštaj predstavlja doradu

⁴³⁸ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 23, Jugoslovenska kolonija, pov. br. 427417, 1–2.

⁴³⁹ Delatnost Petrovića pokazala je da je Komitet pre njegovog dolaska podržavao vladu u Londonu i pomagao četnike. Konkretno oficira Velimira Piletića i advokata Trifunca. General Mihailović je krajem 1944. godine poslao Piletića da pregovara sa Tolbuhinom, zajedno sa njim krenulo je 150 Crvenoarmejaca koje je Piletić oslobodio tokom rata i koji su se borili pod njegovom komandu. Ipak on je bio zarobljen i odveden u Lubjanku zatvor NKVD-a u Moskvi. Prilikom transporta kroz Rumuniju za Beograd gde je trebalo da bude osuđen na montiranom procesu i streljan, uspeo je da pobjegne i kasnije emigrira u Pariz. Zajedno sa njim u Sovjetski Savez su bili deportovani i Pantović, sin prote Kostića.

⁴⁴⁰ DAMSPS, PA, 1946, Rumunija, f. 76, dos. 4, Jugoslovenska kolonija u Rumuniji, pov. br. 15497, 1.

⁴⁴¹ Isto, 3.

i proširenje Rezolucije, Njen ključni deo jeste optužba da prelaz Titove klike u fašizam nije slučajan već da je izvršen po nalogu anglo-američkih imperijalista čiji je Tito bio plaćenik.⁴⁴²

Suđenja za titoizam su uzela maha od 1950. godine. Prema rumunskim podacima te godine je uhapšeno pod poznatom optužnicom 6.635 ljudi, naredne broj se utrostručio i popeo na 19.235, a 1952. dostigao je broj od 24.826 ljudi.⁴⁴³

Optužbe na račun Jugoslavije i manjine

Prvi znaci promene odnosa prema jugoslovenskoj manjini javili su se mesec dana pre donošenja Rezolucije. Od početka kampanje protiv Jugoslavije u svaku manjinsku opštinu bio je poslat bar jedan agent. Zadatak tih agenata bio je da prikupljaju podatke i dostavljaju ih policiji. U Temišvaru je sve do novembra na istrazi radio instruktor CK RRP Josif Bogdan. U okviru svog zadatka on je organizovao ekipe koje su redovno obilazile sela i hvatale pripadnike manjine. Svako ko bi naleteo na takvu ekipu morao je odgovoriti na pitanje: „Jesi li za revoluciju i Staljina ili Tita?“⁴⁴⁴ Cilj vlasti nije bio samo da ukine prava manjine koje je ona uspela da izvojuje do tada, nego i da radi na njenom fizičkom uništenju. U antimanjinskoj i antijugoslovenskoj aktivnosti rumunska vlast se obilato koristila jugoslovenskim emigrantima koji su se nalazili u Rumuniji. Prilikom sakupljanja informacija o „nacionalističkom raspoloženju jugoslovenske manjine“, koje je vršio lično dr Bogdan, često su se mogle čuti kritike usmerene ka raznim manjinskim organizacijama i pojedincima. Uredništvu lista *Pravda* Bogdan je prebacivao za korišćenje Titovih reči kao svojevrsnog motoa na naslovnim stranama svakog broja „Ja želim da Srbi odavde budu u prvim redovima u izgradnji narodne demokratije u Rumuniji“, kao i za korišćenje petokrake. Pred samu proslavu Titovog rođendana pokrajinski komitet u Temišvaru je zabranio objavljivanje pripremljenih članaka i održavanje priredbi i predavanja. Kako bi se umanjio publicitet izložbe „Jugoslavija u izgradnji“ koje je tokom maja meseca organizovalo društvo ARJUG, sovjetsko-rumunsko društvo ARLUS je na brzinu priredilo izložbu koja je dobila prestižno mesto i sav publicitet.

Posle donošenja Rezolucije pritisak je bivao sve veći. Teohari Đeorđesku, ministar unutrašnjih poslova i sekretar Politbiroa CK RRP, početkom jula je bio poslat u Temišvar sa zadatkom da zaustavi širenje simpatija prema Titu i obezbedi izjavu podrške Rezoluciji od strane rukovodstva SSKDUR-a i uglednijih Srba. Sastanak sa viđenijim manjincima bio je održan 2. jula. Kako nije dobio zadovoljavajući odgovor, iste noći je izvršen pritisak nad Milošem Todorovim, kao i nad sekretarima SSKDUR-a, Božom Stanojevim i Jocom Sapundžijinom, i članovima izvršnog odbora Nikolin Jocom, Petrov Borom i drugima. Posle izvršenog pritiska, neki članovi, tačnije njih 23, popustili su, pa je na hitno sazvanoj sednici 3. jula doneta deklaracija o saglasnosti sa Rezolucijom.⁴⁴⁵ Međutim, samo nedelju dana posle, doneta je u tajnosti kontradeklaracija, 10. jula, kojom je SSKDUR stao na stranu Jugoslavije, osuđujući Rezoluciju. Ubrzo se za njeno postojanje saznalo, te su policija i oblasni komitet zabranili njeno objavljivanje, a 11 nepokolebljivih članova izvršnog tela bilo je narednog dana uhapšeno i uz korišćenje „tvrdih metoda“ saslušano od strane Josifa Bogdana.⁴⁴⁶ Kako napred imenom pomenuti nisu promenili stav ni u pritvoru, odlučeno je da se zadrže, a predsednik i narodni poslanik Miloš Todorov bio je prevezen u Temišvar i stavljen u kućni pritvor. Sa njim su u nekoliko

⁴⁴² Cezar Avram, „Relațiile Româno-Iugoslave în perioada confruntării dintre stalinism și titoism”, *Arhivele Olteniei*, serie nouă, nr. 35, 2021, 201–212.

⁴⁴³ *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia*, Colecția de documente, seria I, ur. Constantin Hlihor, Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015, 52.

⁴⁴⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 27, Manjina naša u Rumuniji, pov. br. 423617, 2.

⁴⁴⁵ *Правда, орган ССКДУР-а*, 4. 7. 1948, 1.

⁴⁴⁶ Андрей Милин, Миодраг Милин, *ССКДУР или Срби из Румуније на барикадама Хладног рата*, Темишвар 2009, 43.

navrata razgovarali Ana Pauker i ministar Đeorđesku, ali on nije promenio stav. Zbog toga je do suđenja održanog u avgustu 1950. godine, bilo u jednoj duševnoj bolnici u Brašovu.

Iz SSKDUR-a isključeni su svi koji su bili protiv Rezolucije kao „nenarodni elementi, provokatori i banditi“. Na avgustovskoj redovnoj sednici izabrano je novo rukovodstvo. Na mestu predsednika je ostao Bora Popović, za generalnog sekretara je izabran učitelj Aleksandar Kurić, a za kulturnog sekretara Borislav Božin. Partija je imenovala budućeg univerzitetskog profesora Mirka Živkovića, člana OK RRP i Aleksandra Kurića, da vrše nadzor nad manjinom i prijavljuju svakog ko bi izrazio neslaganje sa državnim stavom prema Jugoslaviji.⁴⁴⁷ Takođe, bilo je promenjeno i uredništvo *Pravde*, a država se pobrinula da opremi list boljim papirom i poveća tiraž. Cilj je bio da se posredstvom lista šire Rezolucija i napada KPJ. Ovakvi postupci su izazivali veliko nezadovoljstvo manjine koja je na različite načine to i iskazivala. Paljeni su primerci *Pravde*, ispisivane parole podrške Titu, pevane partizanske pesme i postavljani zahtevi za puštanjem Miloša Todorova. Reakcija vlasti bila je izbacivanje iz velikog broja Srba iz partije, povećanje broja policajaca, slanje agenata Sigurance u srpske sredine i povećanje prinudnog otkupa. U drugom navratu, zavedene su i zabrane kretanja od 20 časova do 5 ujutru, a obali Dunava je bio zabranjen pristup, za odlazak u drugo selo bila je potrebno prijavljivanje policiji. Zabranjeno je skupljanje u grupe, a proslave poput venčanja, krštenja su se mogle održati samo uz odobrenje policije. Poslednja mera značila je da se osim političkih pritisaka brzo pribeglo i ekonomskom pritisku na jugoslovensku manjinu.⁴⁴⁸ Treba naglasiti da je vlast i RRP sve do avgusta 1950. godine izbegavala da javno napada manjinu. Tako vesti o hapšenjima, smeni, zatvaranju „Jugoslovenske knjige“ i drugim merama pritiska nisu bile objavljivane i emitovane preko radija.

Hapšenja i tajna suđenja

Sa privođenjima manjinaca počelo se u vreme kada su prvi put bili uhapšeni Miloš Todorov, Boža Stanojev i drugi istaknuti predstavnici. Tokom 1948. godine vlast je sprovodila meru pojedinačnog hapšenja istaknutih ljudi i aktivista SSKDUR-a. Razbuktavanje antijugoslovenske kampanje i povećavanje pritiska na manjince usledilo je u narednoj godini. Hapšenja su postajala masovnija, u nekim selima je hapšeno i po 50 ljudi. Žrtve torture bile su te godine porodice oko 400 učesnika NOVJ koji su posle rata ostali u Jugoslaviji, manjince koji su imali rodbinske veze u matici i omladince koji su učestvovali u radnim akcijama, poput izgradnje pruge Šamac–Sarajevo.⁴⁴⁹ Osim toga Rumunija je počela sa sprovođenjem i drugih mera. Učiteljima koji su odbili da se izjasne za Rezoluciju naređivano je da napuste zemlju. Srpskim seljacima je prilikom otkupa oduzimano više žita uz nižu cenu nego onu namenjenu drugim rumunskim državljanima. Manjinci su uklanjani iz opštinskih uprava, ustanova i skoro svih organizacija. Vrbovanje, maltretiranje i hapšenje je bilo svakodnevna pojava koja je trebalo da stvori osećaj nepoverenja i straha, atmosferu nesigurnosti i konačno da dovede do razbijanja manjine.

Procentualno, najveći broj privedenih lica bio je iz Banatske klisure, naročito iz mesta Sokolovac, Zlatica i Belobreška. Prema podacima koje je Pavle Stojanov u knjizi *Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji* izneo, bilo je iz Sokolovca u periodu od godinu dana (jul 1949–jun 1950), uhapšeno 55 lica. Hapšenja su vršena od strane Sigurance uz pomoć policije i vojske. Obično noću, kamion je bio postavljen izvan sela i u njega su jedan po jedan privođeni i ubacivani uhapšeni. Možda najveću torturu doživela je grupa od 16 omladinaca starosti do 20 godina. Oni su bili uhapšeni prilikom pokušaja prelaska u Jugoslaviju marta 1950. i smešteni u jednom od najzloglasnijih

⁴⁴⁷ Љубомир Степанов, *Савез Срба у Румунији*, Темишвар 2016, 39.

⁴⁴⁸ Више у: Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 125. и даље.

⁴⁴⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 10.

rumunskih zatvora Vakarešti. On je bio jedan od nekoliko koji je posedovao tzv. crne sobe, mračne podrumske prostorije od 12 kvadrata ispunjene vodom. Zatvorenici su u vodi do kolena provodili tamo izvesno vreme. Tortura se, pored toga, sastojala i u polivanju vodom u intervalima od 20 minuta. Posledice posle samo jednog do dva dana provedenog u crnoj sobi bile su gubitak vida, govora, krvarenje unutrašnjih organa...⁴⁵⁰

Rumunija je u aktivnostima protiv Jugoslavije koristila naročito informbirovske emigrante (IB). Oni su pravili i rasturali antijugoslovenski materijal, ali i obilazili jugoslovenske državljane s ciljem da ih ubede da ostanu u Rumuniji, da ne uzimaju jugoslovensko državljanstvo i da ne odlaze u Jugoslaviju. Neke su vrbovali i za špijuniranje. Među najaktivnijim emigrantima bili su Svetozar Rašković i Petar Ćuk. Činjenica da su avgusta meseca dosije emigranata preneti iz Ureda za kontrolu stranaca MUP-a u Odeljenje Sekuritete, govori da je vlast ozbiljnu ulogu davala nastupu jugoslovenskih IB emigranata i da je planirala da ih aktivnije angažuje prema Jugoslaviji.⁴⁵¹ U cilju informisanja, ali i prevaspitavanja vlast se služila predavačima, listom *Pravda*, ali i novopokrenutim časopisom *Kulturni upitnik*. U njemu su poslušni manjinci i emigranti pisali kritičke članke pune uvreda na račun Jugoslavije i objavljivali zvučne članke iz sovjetskih, istočnoevropskih i emigrantskih listova. Na terenu je Mirko Živković bio jedan od najaktivnijih predavača, njegova tumačenja događaja bila su na liniji sledeće izjave: „Dužnost svakog srpskog trudbenika jeste borba protiv titovskih rovarjenja, čija je prljava uloga otkrivena, jer se na ovaj način borimo za bolju budućnost, time branimo mir koji brane milioni i milioni radnih ljudi celog sveta na čijem čelu stoji nepobedljivi Sovjetski Savez i genijalni učitelj radnog čovečanstva drug J. V. Staljin“. Dakle, predavanja organizovana za srpske seljake bila su sačinjena od blaćenja jugoslovenskog rukovodstva, veličanja SSSR-a i Staljina i isticanja važnosti svake etape u socijalističkom razvoju, poput kolektivizacije, predaje otkupa, industrijalizacije, nacionalizacije i dr.⁴⁵²

Prva javna optužba na račun jugoslovenske manjine bila je upućena tokom javnog suđenja dvanaestorici članova bande, koja je na teritoriji Banata ubijala članove KP Rumunije, predsednike mesnih odbora i seljačkih zadruga. Suđenje je bilo sprovedeno u Temišvaru od 21. do 25. juna 1949. godine. Na čelu bande čiji su članovi bili bivši pripadnici Gvozdene garde nalazili su se Blanaru Spiru, Patre Domošneanu i Aurel Vernikesku. Kazna prilikom suđena je za skoro sve bila smrt, ono što je posebno kod ovog slučaja bila je završna reč javnog tužioca potpukovnika Nikolae Konstantineskua. On je rekao da su „banditi tražili pristalice i među izvesnim šovinističkim, titoističkim elementima iz redova srpskog stanovništva u rumunskom Banatu“.⁴⁵³

Data izjava je bila povod organizovanja suđenja jugoslovenskim manjincima, a cilj zastrašivanja manjine. Prvo suđenje održano je 16. septembra 1949. godine u Temišvaru pred vojnim sudom. Na optuženičkoj klupi su se nalazili sekretari SSKDUR-a, Boža Stanojev i Joca Sapundžijin, Đurica i Borislav Konjić, Sima Janošević i Slavko Adamov. Boža Stanojev, kao i drugi, pre suđenja je bio u zatvoru gde je trpeo brojna fizička maltretiranja. Zbog nedostatka dokaza on i Sapundžijin nisu osuđeni, ali su zadržani u pritvoru, dok su ostali dobili zatvorske kazne u trajanju od jedne do pet godina. U istom periodu 1949. godine došlo je i do suđenja srpskim omladincima iz Temišvara, Dinjaša i drugih mesta zbog neslaganja sa Rezolucijom Informbiroa. Velimir Selin, Arsa Ivanov, Ljubinka Necin, Ivan Stojanov, Radmila Ivanov i mnogi drugi bili su osuđeni na kazne zatvora od 3 do 10 godina.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 9, Tajna suđenja pripadnicima jugoslovenske manjine od sredine 1948, pov. br. 418303, 1.

⁴⁵¹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 6, str. pov. 375, 29.

⁴⁵² Миодраг Милин, „Срби у Румунији на комунистичкој странпутици домаће државе (Између Тита–„Југе“ и генијалца Стаљина), *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 307–319.

⁴⁵³ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 9, Javna suđenja na kojima je kleветана Jugoslavija, pov. br. 418303, 1.

⁴⁵⁴ Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 143.

Dež je 3. decembra 1949. u jednom govoru izjavio da „u Rumuniji živi srpska nacionalna manjina kojoj treba posvetiti veliku pažnju u vaspitavanju jer ona treba da bude barijera protiv „titoizma“.⁴⁵⁵ Ova izjava Deža značila je da će do represije, političkog pritiska i grube denacionalizacije jugoslovenske manjine od strane rumunskih vlasti doći isključivo zbog pružanja otpora prema sprovođenju politike Informbiroa prema Jugoslaviji. Solidarnost manjine sa maticom i KPJ, kao i propagiranje jugoslovenskih stavova bili su glavni razlozi zbog kojih je manjina došla pod udar policije. Solidarnost sa maticom bila je produkt velikog uticaja NOP-a i povezanosti manjinaca iz Rumunije sa njim. Jugoslovenska manjina je pratila liniju KPJ i slušala savete iz Beograda. Jedan od njih je bio da se manjinci uključe u rad KP Rumunije i pomognu demokratizaciju zemlje. Zbog toga je i Front narodne demokratije u srpskim selima istočnog Banata dobijao skoro stopostotnu podršku. Posle Rezolucije u Banat su početkom jula meseca došli visoki predstavnici partije na čelu sa tadašnjim sekretarom Politbiroa i ministrom unutrašnjih poslova Teoharijem Đorđeskuom i članom Agitpropa Bogdanom. Pošto njihov zadatak političkog ubeđivanja predstavnika jugoslovenske manjine nije uspešno izvršen, primenjene su policijske mere hapšenja, maltretiranja, a na kraju i masovne deportacije.⁴⁵⁶

Najupornija u stavu bila je grupa oko narodnog poslanika Miloša Todorova i dva sekretara SKDUR-a. Todorova su posle upornih odbijanja da prihvati rezoluciju IB-a avionom prebacili u Bukurešt i držali u kućnom pritvoru neko vreme, a kasnije su ga prebacili u Brašov. Umesto njega na rukovodeće mesto Saveza postavljen je generalni sekretar Kurić koji i nije bio član Saveza. Novo rukovodstvo nije dobilo podršku jugoslovenske populacije. Pretplate za list *Pravda* gotovo da nisu plaćane, a narod je odbijao da čita ovaj list nazivajući ga „Krivda“. Od 1949. godine dodatno su povećani pritisci na manjinu. Veliki broj agitatora, koji je stvoren jednomesečnim kursom u „Kadrovskoj školi“ u Temišvaru, koristio je svaku priliku, svaki skup i manifestaciju za napad na Jugoslaviju i Tita.⁴⁵⁷

Krajem 1949. počelo se sa izvođenjem manjinaca pred sud, a pojedinačna hapšenja nisu prestajala. Od tada pa do avgusta 1950. godine održano je pet tajnih suđenja.⁴⁵⁸ U Bukureštu je 1. avgusta 1950. došlo do javnog suđenja rukovodiocima jugoslovenske manjine i istaknutim pripadnicima, od kojih su četiri jugoslovenska i osam rumunskih državljana srpske nacionalnosti (Miloš Todorov, Božidar Stanojević, Vidosava Nedić, Nikola Milutinović, Đuro Basler, Miladin Silin, Anđelko Pejović, Milorad Adamov, Živa Petrov i službenici Ambasade Nikola Medić i Boško Lacić). Vlast se trudila da insceniranom procesu da međunarodni karakter i pozadinu velike zavere. Verovatno je Rumunija želela da sledi primer Mađarske, Bugarske, Albanije i drugih narodnih demokratija. Cilj je bio da se dokaže da su rukovodioci jugoslovenski špijuni i da su majski kongres SAF-a iz 1945. organizovali po direkciji Beograda u cilju prisajedinjenja Jugoslaviji.⁴⁵⁹ Proces je vodio general major Aleksandru Petresku, koji je još u vreme Antoneskua bio vrhovni sudija vojnog suda u Bukureštu. Na tu poziciju je uspeo da se vrati 1946. uspešno se prilagodivši novom režimu. Vlast je za potrebe suđenja dovela nekoliko svedoka među kojima su se isticali Rade Felnački, učitelj Mirko Milan i emigrant iz FNRJ Slobodan Pauljević. U optužnici se pored dokazivanja, pretenzija Jugoslavije nad rumunskom teritorijom, posebno naglašava špijunaža i antirumunski rad Ambasade u Bukureštu i njenih službenika.⁴⁶⁰ Sedmog avgusta na smrt su bili osuđeni inženjer Đuro Basler, Nikola Milutinović,

⁴⁵⁵ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 4-6.

⁴⁵⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 27, Manjina naša u Rumuniji, pov. br. 423617, 2.

⁴⁵⁷ Isto, 3.

⁴⁵⁸ Osim ovog značajni procesi bili su „špijanski proces“ odžan krajem 1949. godine u Temišvaru dvojici sekretara SSKDUR-a i grupi manjinskih aktivista, i proces protiv prote Milana Nikolića i nekoliko drugih srpskih sveštenika. Ukupno na svim procesima osuđeno je na dugogodišnje kazne zatvora preko 150 manjinaca (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 11).

⁴⁵⁹ „Joш једна клеветничка судска инсценија, *Политика*, 5. 8. 1950, 3.

⁴⁶⁰ Skraćena verzija teksta optužnice, kao i iskazi osuđenih po najvažnijim pitanjima dostupni su i na srpskom jeziku u zborniku „Срби у Румунији за време комунизма, ур. Андреј Милин, Миодраг Милин и Цветко Михајлов, Темішвар 2011, 101–138. Rekonstrukcija je izvršena na osnovu članaka objavljenih u listu *Pravda* od 3–8. avgusta 1950 i dokumenta o procesu publikovanom u Culegere de materiale privitoare la activitatea criminala a serviciilor de spionaj

dobrovoljac jugoslovenske armije i upravitelj internata pri srpskoj gimnaziji u Temišvaru i Vidosava Nedić, takođe dobrovoljac Jugoslovenske armije i službenik rumunske državne bezbednosti. Todorov, Stanojev i Lacić osuđeni su na doživotnu robiju, a ostala šestorica na vremenske kazne zatvora do 25 godina.⁴⁶¹ Rumunska sredstva informisanja su pomno pratila proces suđenja i izveštavala o svemu što je bilo u korist cilja klevetanja Titove Jugoslavije. S druge strane, držanja pojedinaca koji i posle višemesečne torture nisu bili slomljeni i koji su i dalje odbijali da potpišu unapred spremljeno priznanje, o njima nije bilo reči. Na kaznu smrti streljanjem ponovo je osuđen je Jugosloven Basler Đuro. Kako suđenje ipak ne bi imalo strašniji krvavi epilog, preostale dve smrtno kazne su u poslednjem trenutku preimenovane u doživotne, a doživotne smanjene na najviše moguće vremenske kazne sa prisilnim radom.⁴⁶²

Veliki značaj koji je dat procesu i surovost kazni bio je samo uvertira i opravdanje za još rigoroznije mere koje su trebale da se sprovedu. Na ovom procesu SSKDUR je prikazivan kao jugoslovenska špijunska organizacija, koja je sa Beogradom bila povezana preko Ambasade FNRJ. Osim špijunaže Savez je optuživan i za nameru pripajanja rumunskog dela Banata Jugoslaviji.⁴⁶³ Zanimljiva je činjenica da jedino u Rumuniji nijedan rumunski partijski ili državni rukovodilac nije osuđen kao jugoslovenski špijun. U ostalim zemljama Istočnog bloka život su kao jugoslovenski špijuni na nameštenim procesima izgubili mnogi viđeniji partijski rukovodioci, poput Dzodzea, Kostova, Rajka i Slanskog. Nisu svi Srbi bili podvrgnuti pritisku i hapšenjima. Posle čišćenja državnog aparata i otpuštanja iz državnih, partijskih i drugih ustanova i mesnih odbora, na svojim mestima su ostali, a ubrzo i napredovali u službi, provereni manjinci, policijski agenti i oportunisti koji su u antijugoslovenskoj kampanji videli šansu za poboljšanje ličnih pozicija. Ti ljudi zbog loših karakteristika i neslavne prošlosti nisu bili primljeni u bilo koje manjinske organizacije. Propagandno delovanje i pritisak na manjinu sproveden je i pomoću jugoslovenskih emigranata. Među srpskim življem ordiniralo je devet ekipa sa ukupno 27 emigranata. Te ekipe bile su sastavljene od obrazovanih, uticajnih i sposobnih Jugoslovena koji su mogli da propagiraju, ubeđuju, drže predavanja i pišu članke za *Pravdu*. Ekipe su slate svakog meseca, a pred svaki odlazak Centralni komitet je pripremao referate o Jugoslaviji, koji su bili čitani na zborovima sa manjinom. Na sastanke stanovništvo je dolazila ili pod pritiskom ili iz straha. Glavna teza bila je namera Jugoslavije da pripoji rumunski deo Banata. Najveći deo pripadnika manjine je emigrantsku aktivnost, čitanje referata, primao hladno i sa ćutanjem. Emigranti su osim navedenih aktivnosti pokušavali da vrbuju i privuku k sebi manjince pomoću raznih brošura štampanih na srpskom, prevođenjem knjiga i udžbenika, koji su imali obavezni pamflet protiv Jugoslavije. Naročiti fokus bio je usmeren ka omladini i mladićima koji su odslužili vojni rok. Samo mali deo manjinaca, mahom iz ličnih razloga, prihvatio je stavove koji su zastupani od strane emigracije i rumunske države.⁴⁶⁴

Procesa u Bukureštu i Temišvaru je bilo i nakon velikog iz avgusta 1950. Tokom mnogih kasnijih suđenja dešavalo se da su okrivljeni, koji su govorili protiv Jugoslavije, dobijali najblaže kazne. To se naročito odnosilo na državljane drugih država, a ne Jugoslovene. Poseban primer bio je slučaj suđenja grupi od 10 špijuna i zaverenika Vatikana i italijanskog špijunskog centra koji se nalazio u Rumuniji. Na suđenju od 10. do 15. septembra 1951. godine saslušan je i izvesni Topa Petre, koji je uglavnom govorio protiv Jugoslavije. On je iznosio činjenice kako je Tito imao tajni sastanak sa grofom Sforcom na jednom ratnom brodu prilikom kojeg je odlučeno da se Trst vrati Italiji, dok bi

imerialiste pe teritoriul RPR, Bucuresti 1951, pod naslovom „Procesul tradatorilor si spionilor titoisti“. Na rumunskom jeziku je o procesu objavljen dobar članak M. Rusnac, „Procesul intentat liderilorsarbi „titoisti“, 1950, si implicatiile sale“, *Analele Banatului, seria noua, Arheologie-Istorie*, V/1977, 383–395.

⁴⁶¹ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 428.

⁴⁶² Записи Божицара Станојевића о САФ-у и ССКДУР-у, у: *Срби у Румунији за време комунизма*, ур. Андреј Милин, Миодраг Милин и Цветко Михајлов, Темешвар 2011, 37.

⁴⁶³ Iako je program Saveza bio da pomaže razvoj socijalizma, da manjina bude lojalna Rumuniji i da sprečava ideje priključenja Rumuniji...

⁴⁶⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 11.

Jugoslaviji bilo dato zeleno svetlo da sa Grčkom podeli teritoriju Albanije. On je od svih dobio najkraću zatvorsku kaznu. Pošto se radilo o javnom suđenju vlast je njegov iskaz koristila u propagandne svrhe.⁴⁶⁵ Poput Bože Stanojeva i Boško Lačić, učitelj i član izvršnog odbora SSKDUR-a, bio je posle izrečene doživotne kazne zatvora na velikom suđenju u Bukureštu, ponovo izveden na tajno suđenje i osuđen na 25 godina zbog antikominformskog stava januara 1951. Kako bi se zaplašila manjina, iako tajno, na suđenje je policija dovela oko 50 seljaka iz srpskih banatskih sela.

Već u proleće 1951. godine na duže vremenske kazne bili su osuđeni prota Milan Nikolić iz Ketcfelja, paroh Pavle Marković iz Temišvara, koji je i umro u zatvoru i sveštenik Milan Ilić iz Saravole. Pored sveštenih lica bili su osuđeni i prosvetni radnici poput Marijane Bugarski, direktorke srpske gimnazije u Temišvaru i Lazara Ademova, nekadašnjeg nadzornika svih srpskih škola u Rumuniji. Prota Nikolić je bio osuđen na 10 godina zbog toga što je javno u prisustvu ministra Đorđeskua odbio da potpiše izjavu solidarisanja sa Rezolucijom IB. Njegovo suđenje je jako pogodilo manjinu jer je on odlukom vlade Petru Groze od septembra 1946. godine bio priznat za jedinog zvaničnog rukovodioca Srpske eparhije u Temišvaru, a kasnije je bio i zamenik poslanika jugoslovenske manjine u rumunskom Parlamentu.⁴⁶⁶

I posle 1951. bilo je hapšenja i suđenja, ali su primat preuzele druge metode. Vlastima se dugo opirao Joca Sapundžin. On se od hapšenja uspešno skrivao sve do 1953. godine. Po hvatanju bio je izveden pred sud u Temišvaru i osuđen na doživotnu robiju sa prisilnim radom.⁴⁶⁷ Druga faza u obračunu sa jugoslovenskom manjinom, ali i svim onim grupama stanovništva koje su drugačije mislile od partije, bila je ostvarena u vidu deportacija. Pripreme za deportaciju velikog broja ljudi iz sektora granice bile su sistematske i temeljne. Treba ponoviti da su vlasti svim učiteljima koji nisu podržavali Rezoluciju IB naredile da napuste Rumuniju, da je srpskim seljacima prilikom otkupa oduzimano više žita, manjinci su uklanjani iz opština i drugih ustanova.⁴⁶⁸ Sa druge strane, vlasti su organizovale i ekipe koje su u manjinskim naseljima održavale političke skupove. U takvim okolnostima dolazilo je do lakog cepanja kohezije i pojave kako spoljnog tako i unutrašnjeg straha u etnosu. Manjinci su se pored organa vlasti bojali i pojedinaca iz svojih redova.

Rezolucija IB je, dakle, poslužila Rumuniji kao prilika da konačno razbije kompaktnost jugoslovenske manjine i da je ostavi bez sposobnih lidera. Na 12 procesa održanih u Rumuniji između 1948. i 1955. osuđeno je preko 400 pripadnika manjine na kazne zatvora od 5–25 godina. Poslednji proces bio je 1959. godine protiv četvorice studenata koji su optuženi za propagandu u korist Jugoslavije. Više hiljada manjinaca iz pograničnog područja je bilo deportovano u pustinje Baragana gde su proveli oko 5 godina.⁴⁶⁹

Tokom 1952. godine antijugoslovenska kampanja se kretala u nekim zadatim granicama. Po broju članaka protiv Jugoslavije ona je iz meseca u mesec malo varirala. Presek stanja pokazuje da je u proseku u rumunskim listovima nedeljno objavljivano po pet antijugoslovenskih natpisa. Tokom priprema za izbore za Veliku narodnu skupštinu 30. novembra 1952. godine, propagandna aktivnost se povećala u smislu objavljivanja plakata i brojnih karikatura protiv Jugoslavije. Karakteristika pisanja štampe bila je u preštampanju članaka iz moskovske *Pravde* ili nekog drugog stranog lista poput *Rabotnicelskog dela*. Za rumunske članke korišćen je posebno materijal iz jugoslovenskih listova o neispunjavanju obaveza i zacrtanih planova pojedinih preduzeća, o nedostacima u transportu i dr. Takve podatke novinari su naročito naglašavali, izvrtali i komentarima, već uobičajno naglašavali

⁴⁶⁵ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 9, Javna suđenja na kojima je klevetana Jugoslavija, pov. br. 418303, 1.

⁴⁶⁶ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 9, Tajna suđenja pripadnicima jugoslovenske manjine od sredine 1948, pov. br. 418303, 1–2.

⁴⁶⁷ Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 160–161.

⁴⁶⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 7.

⁴⁶⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 19.

loše stanje u Jugoslaviji, njeno skretanje ka imperijalizmu i dr.⁴⁷⁰ U mesecima pred Staljinovu smrt rumunska propaganda je u pogledu forme i sadržine ostajala na istim pozicijama. U februaru je u pet glavnih rumunskih listova objavljeno 36, a tokom marta 45 antijugoslovenskih natpisa. Povećano pisanje tokom marta bilo je samo rezultat odgovora Rumunije na Titovu posetu Londonu.⁴⁷¹

Sukob je imao velikih reperkusija i na jugoslovenske državljane u Rumuniji. Prema podacima Ambasade u Bukureštu njih je posle rata bilo oko 6.000, ali se broj pred sukob spustio na 3.000. Razlog smanjenja su bili uzimanje rumunskog državljanstva ili ilegalni boravak u Rumuniji. Oni su bili integrisani u rumunsko društvo i radili u raznim fabrikama ili institucijama. Sukob je pogoršao njihov položaj, te je na kraju aprila 1951. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova donelo meru da jugoslovenski državljani treba da napuste Rumuniju u roku od 10 do 15 dana. U skladu sa tom odlukom mnogi su bili otpušteni sa posla ili službe ili bili primorani da prime rumunsko državljanstvo u slučaju da žele da ostanu. Tokom cele 1951. godine iz Rumunije je repatrirano 410 lica, od toga 250 Makedonaca, 58 Rumuna, 35 Srba, 30 Nemaca i dr).⁴⁷² Ova odluka pogodila je sve starosne strukture, tako su, da napuste Rumuniju, bili primorani kako mladi tako i stari. Jugoslovenski državljani koji su bili u mešovitom braku bili su odvajani od porodica, a stara i iznemogla lica od potomaka i hranioca. Na brojne žalbe vlasti su obično odgovarale: „Mi ne radimo srcem nego glavom“. Takvom odlukom nezadovoljno je bilo i rumunsko stanovništvo, jer su se proterivali ljude koji su u Rumuniji zasnovali porodice, a neki i proveli čitav radni vek.⁴⁷³

Vlada FNRJ je na diskriminisanje i teror prema manjini reagovala notama od 18. aprila i 28. juna 1951. godine. U njima je vladi Rumunije izražen protest protiv „nečovečanskih postupaka i diskriminacionih mera“ prema jugoslovenskim državljanima i pripadnicima nacionalne manjine. Naročito je podvučen zahtev da se raseljavanje manjinaca zaustavi i da se oni vrate na svoja ognjišta uz povraćaj oduzete pokretne i nepokretne imovine. Pored toga završni deo note je postavio zahtev i da rumunska Vlada osigura sva prava koje je Ustav i zakon propisivao manjinama. Na takve note Beograd nije dobio nikakav odgovor. U daljem postupku, Jugoslavija je pitanje povrede Ugovora o miru i gaženje manjinskih prava od strane Rumunije, stavila na dnevni red VI zasedanja Generalne skupštine UN 1951. godine. Iako je Rezolucijom konstatovana povreda Ugovora o miru i Rumunija pozvana da ubuduće izvršava obaveze, vlast je nastavila da krši prava jugoslovenske nacionalne manjine.⁴⁷⁴

Deportacija stanovništva

U vreme sukoba Tita i Staljina kao neprijatelj broj jedan u Rumuniji nije viđena Jugoslavija već jugoslovenska nacionalna manjina, dok je matica najčešće samo optuživana za podstrekivanje neprijateljstva prema Rumuniji, dotle je kao opipljivi neprijatelj posmatran narod u istočnom Banatu. Napadima na maticu stvoreni su uslovi za otvoreno fizičko uništavanje jugoslovenske manjine. Ako se pogleda period od 1948. do deportacije iz 1951. može se primetiti nekoliko faza i stepena represivnih mera prema manjini. Prvo je sprovedena mera političkog pritiska, zatim se krenulo sa otpuštanjima i hapšenjima rukovodilaca SSKDUR-a i redakcije lista *Pravda*. U drugoj fazi krenulo se sa hapšenjima aktivista Saveza, proganjanje učitelja, zabrana rada srpskih kulturnih organizacija i sudski procesi. U trećoj fazi došlo je do masovnih deportacija jugoslovenske manjine.

⁴⁷⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Izveštaj za novembar i decembar 1952. godine, pov. br. 41854, 20–21.

⁴⁷¹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Izveštaj za februar i mart 1953. godine, pov. br. 44489, 23.

⁴⁷² AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 81.

⁴⁷³ „Брутально протеривање наших грађана из Румуније, *Борба* 14. 4. 1951, 3.

⁴⁷⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 12–13.

Počeci priprema za deportaciju vidljivi su u zakonskim aktima donetim u periodu od 1949. do 1951. Prvi u nizu bio je zakon o ograničenju i likvidaciji kapitalističkih elemenata u poljoprivredi iz marta 1949, zatim je oktobra 1950. doneta odluka o načinu doseljavanja i stanovanja u prenaseljenim urbanim centrima. Ključan akt bilo je rešenje Vlade od 15. marta 1951. godine, koje je Ministarstvu unutrašnjih poslova dalo određene ruke da može da naredi premeštanje iz prenaseljenih centara bilo kog lica, a naročito onih koji su svojim delovanjem nanosili štetu izgradnji socijalizma u Rumuniji. Članom 4 bilo je propisano da se licima može odrediti i obavezno mesto boravka u bilo kom delu zemlje. To je značilo da lica koja bi bila premeštana nisu smela da napuštaju novo mesto stanovanja bez dozvole vlasti.⁴⁷⁵ Namera da se pogranična zona očisti od nepoželjnih elemenata učvrstila je ideju o deportaciji. Tako je „radi osiguranja bezbednosti pogranične zone sa Jugoslavijom“ doneta Direktiva Ministarskog saveta od 5. juna 1951. o raseljavanju svih onih lica iz graničnog pojasa u dubini od 25 km, koji su viđeni kao opasni ili imali predispozicije da to postanu. Dakle, poslednji dokument označio je početak akcije preseljenja stanovništva iz pogranične oblasti.⁴⁷⁶

U periodu april–jul 1950. godine bilo je uhapšeno preko 800 manjinaca koji su bili obeleženi kao rizična kategorija spremna na otpor planiranoj deportaciji. Sa završnim priprema za sprovođenje jedne od najdrastičnijih mera prema manjini krenulo se ubrzo nakon avgustovskog procesa. Prve deportacije datiraju od septembra 1950. godine i one su bile manjeg obima i uglavnom iz mesta blizu granice. One su bile sprovedene kao test iz želje da se državni organi upoznaju sa reakcijom stanovništva i svim elementima sprovođenja postupka deportacije. Tada je iseljeno po nekoliko srpskih porodica iz mesta Čavoš, Đira i Gad.⁴⁷⁷ Nakon uspešnog testiranja, državna bezbednost je novembra meseca 1950. izradila generalni plan deportacije, sastavljen po uzoru na sovjetsko iskustvo izmeštanja većeg broja ljudi u Sibir i brojne radne logore. Po tom planu bilo je predviđeno premeštanje više od 40.000 ljudi.

Završne pripreme za deportaciju otpočele su 10. juna 1951. godine sa formiranjem komisija u selima koje su imale zadatak da naprave spiskove lica za deportaciju. Pet dana nakon toga uočen je pokret vojske iz unutrašnjosti ka granici sa Jugoslavijom. Najveći deo vojske bio je upućen ka Banatskoj klisuri zbog činjenice da je srpska manjina tamo bila najkompaktnija. Osim vojnika bilo je povećano i prisustvo oficira koji su se u džipovima kretali i osmatrali naselja. U početku, stanovništvo je umirivano uveravanjima da su oficiri u poteri za nekim bandama, a da je vojska tu zbog manevara. Dan pre otpočinjanja operacije, u srpskim selima su održane konferencije. Na nekim od njih poput onih u selu Stara Moldava i Banatska Klisura, rumunski predstavnici vlasti su govorili da se očekuje napad iz Jugoslaviji. Kako bi država zaštitila stanovništvo odlučeno je da se u vidu predostrožnosti privremeno iseli stanovništvo iz graničnog sektora, a nakon prolaska opasnosti iseljeni bi bili vraćeni svojim kućama. Tako je zvanični razlog deportacije bio potencijalni napad Jugoslavije na Rumuniju.⁴⁷⁸

Nastavak priprema obuhvatao je obezbeđivanje i grupisanje transportnih sredstava. Na železničkim stanicama u Oršavi bilo je pripremljeno oko 300 teretnih vagona, u Čeneju oko 100, Johanisveldu 70 i na železničkoj stanici Kručeni oko 50. Za transport su bile određene pouzdane mašinovođe. Pored vojnih kamiona transport ljudi do železnice vršilo je preduzeće „Sovromkonstrukcija“, čija je primarna delatnost bila izgradnja važnih objekata za vojnu i civilnu namenu. Osim vojnika, oficira bezbednosti, partijskih predstavnika, u operaciji je učestvovalo i dosta studenata koji su bili određeni za raspoređivanje ljudi u kamione i vagona. U konačnici, bilo je potrebno 6.200 vagona kako bi se izvela operacija deportovanja stanovništva.⁴⁷⁹ Do 17. juna sve pripreme su bile završene, a tog dana

⁴⁷⁵ Миодраг Милин, „Срби из Румуније у Бараганској голготи“, *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 321–335.

⁴⁷⁶ Љубивоје Церковић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 429.

⁴⁷⁷ Павле Стојанов, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953, 162.

⁴⁷⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 15, Problem jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji, 419041, 1–3.

⁴⁷⁹ Miodrag Milin, Ljuba Stepanov, *Srbi iz Rumunije u Baraganskoj golgoti*, Vršac 2002, 7–9.

je sproveden i razmeštaj vojske. Nekoliko sati pred sam početak sva sela su bila opkoljena, graničari su sa puškama na gotovs zauzeli položaj i prema Jugoslaviji i prema unutrašnjosti Rumunije. Dobošari su u selima objavili zabranu kretanja, napuštanja sela i izlaska iz kuća, a u većim mestima bilo je proglašeno opsedno stanje i prekinut rad institucija i fabrika. Oko ponoći između 17. i 18. juna započeto je deportovanje. Oficiri su sa vojnicima upadali u dvorišta i saopštavali porodicama da imaju dva do tri sata da se sprema za polazak. Od stvari bilo je dozvoljeno nošenje samo odeće, ličnih predmeta i posteljine. Vojnici su ljude zatim odvodili do kamiona, u nekim selima na neko određeno sabirno mesto, a u naseljima koja su bila blizu železničkih stanica, stanovništvo je direktno odvedeno i smeštano u teretne vagona. Vojska je nakon toga vršila popis preostalih stvari i njihovu vrednost koja je trebalo da bude isplaćena nakon deportovanja. Procenjena vrednost je bila mnogo manja od realne, a do isplate u većini slučajeva nije ni došlo. Nepokretna imovina je po automatizmu postajala vlasništvo države, a ljudi određeni za deportaciju su od pokretne imovine mogli zadržati samo ono što su mogli da ponesu. Pošto se radilo o seljačkom stanovništvu, dopušteno je i zadržavanje par konja ili volova, četiri para živine, do četiri ovce i svinje. Ostali stočni i živinski fond je prodavan državi po određenim cenama. Pljačke i nasilje su bile sastavni deo deportacije. Mnogi vojnici i oficiri su pune kamione stvari slali svojim kućama, a to nije doživljavano kao pljačka, već nagrada za „požrtvovano izvršavanje zadatka“.⁴⁸⁰

Kako bi sve prošlo bez većeg otpora ili potresa odlučeno je da se deportacija sprovede noću. Pre samog čina država je u Banat poslala jake snage policije i graničnih jedinica. Radilo se o 10.000 policajaca i 12.000 vojnika. Oružane snage su za kratko vreme blokirale sve kuće označene za deportaciju, a oficiri su upadali i naređivali da se lica sprema u roku od dva do tri sata. Vojska koja je takođe bila angažovana je pljačkala i vršila represiju, za razliku od njih zabeleženo je da su oficiri za pokretne i vredne stvari nudili beznačajne sume novca. U pogledu nekretnina vlasnici su bili primoravani da potpisuju izjave kojima su svoju imovinu poklanjali državi. Po izlasku iz domova manjinci su bili skupljeni u sabirne logore blizu gradova, a često i na otvorenom polju. Tamo su bez ikakvih informacija čekali i po šest dana na dalji transport. Konačno odredište bila je pustinja Baragan. Uslovi života i rada su tamo bili takvi da se jedino moglo zaključiti da je cilj deportacije bio psihičko i fizičko uništenje manjine.⁴⁸¹

Zbog teškoća sa transportom, blizu Temišvara, Lugoša, Turn Severina i nekih drugih mesta, bili su formirani privremeni logori u kojima su ljudi čekali i po nekoliko dana kako bi bili transportovani na konačno odredište. Ti privremeni logori bili su najčešće na otvorenom bez fizičke ograde, a bekstvo je sprečavala vojska koja je formirala krug oko grupisanih deportiraca. Zbog iscrpljenosti mnogi su bili prinuđeni da bacaju i ono malo stvari koje su poneli od kuće. Putovanje vagonima je bilo veoma naporno, ljudi su silom uguravani u velikom broju u vagona, zagušljivost, vrućina i nedostatak vode bili su uzroci na desetine smrtnih slučajeva. Duge kompozicije su često vukle po dve lokomotive. One se nisu zaustavljale do odredišta, sem u slučaju dopune rezervoara za vodu. Svaki vagon čuvala su po dva vojnika sa automatima na gotovs.⁴⁸²

Oni koji su odbili da se povinuju odluci bili su prebijani i hapšeni. Nasilje je vršeno i nad onim licima koja su odbijala da potpišu zapisnik i popis stvari. Prema saznanjima Pavla Stojanova, bilo je i slučajeva ubistva. Primer je ubistvo Kornja Vikentija, državljanina Jugoslavije iz Statora Moravice. Njega su vojnici uhapsili i ubili, a potom pregazili, kako bi se ubistvo vodilo kao nesrećni slučaj – saobraćajna nesreća. Po istom autoru procena deportovanih ide na oko 15.000 od čega je 60% pripadnika jugoslovenske manjine.⁴⁸³

⁴⁸⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 59.

⁴⁸¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 11.

⁴⁸² AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, Deportacija naše manjine iz graničnog pojasa, 3.

⁴⁸³ Павле Стојанов, *Југословенска мањина у Румунији*, Београд 1953, 170–173.

Deportacija je vršena iz naselja koja su se nalazila na udaljenosti od 20–35 km od granice. Najveći broj deportovanih bio je iz Turn Severina oko 2.000, Male Teremije 940, Varjaša, 800, Stamora Moravice 560, Žombolja 480, Belobreške, Kručenija, Dete i Dente po 400, Oršave, Čeneja i drugih mesta između 50 i 250. U *Borbi* od 4. jula objavljen je članak u kojem je piše da je iz oblasti Klisure deportovano skoro sve stanovništvo i da su nakon deportacije ostala naselja čijim ulicama je krstarila policija, i puste kuće razlupanih vrata i prozora.⁴⁸⁴

Ljubivoje Cerović u knjizi *Srbi u Rumuniji* koja je objavljena 1997. godine donosi podatke da je u Baragan deportovano preko 40.000 ljudi iz 203 banatskih naselja. Od toga broj deportovanih iz redova srpske manjine bio je 2.215 iz 42 naselja. Najviše Srba bilo je iseljeno iz Varjaša, Dinjaša, Malog Bečkereka, Srpskog Sematrona, Velikog Sempetra, Rudne, Saravole, Čenada i Čeneja. Iz ostalih naselja poput Keče, Gada, Ketcfelja, Sokolovca broj deportovanih Srba bio je između 50 i 100.⁴⁸⁵ Sećanje manjince Đoke Plavšanina, koji je uspeo da 19. maja 1952. godine pređe u Jugoslaviju, kazuje da je dve nedelje pre deportacije u njegovom rodnom mestu Čeneju stiglo preko 100 vagona i ogroman broj vojnika. Operacija deportacije iz Čeneja trajala je četiri dana i obuhvatila je 60 porodica. Tokom i nakon deportacije Plavšin je čuo za dosta tragičnih slučajeva, umiralo se od gladi, žeđi, hladnoće, a mnogi su digli ruku na sebe. U Baraganu se najviše umiralo od tifusa.⁴⁸⁶

Činjenica je da je iz rumunskog Banata deportovan veliki broj ljudi. Neki proračuni govore da je u Baragan deportovano oko 8.000 manjinaca, dok je rumunska vlast kasnije priznala broj između 5.000 i 6.000 deportiraca.⁴⁸⁷

Rumunska historiografija je bliža podacima koje je izneo Ljubivoje Cerović. Prihvaćen broj deportovanih jeste 44.000 iz tri okruga, Timiš, Karaš-Severin i Mehedinc. Ova masovna deportacija obuhvatala je oko 800 porodica iz 172 naselja. Po brojnosti redosled deportiraca bio je: Nemci koji su bili u nemačkoj vojsci, bogatiji rumunski seljaci, izbeglice iz Bukovine i Besarabije koje su 1949. godine došle u Banat zbog ruske okupacije tih oblasti, pripadnici jugoslovenske manjine i dr. Strane državljane su raselili u druga mesta, dok su pripadnike manjine u najvećem broju oterali u Baragan.⁴⁸⁸ Nisu sva mesta podjednako bila pogođena prinudnim deportacijama. Iz nekih mesta je broj izdvojenih za deportaciju iznosio preko 2/3 stanovništva. Na primer: iz sela Mali Komos sa 1.500 stanovnika deportovano je 1.000, iz Velikog Komosa gde je živelo 3.000 deportovano je 1.000, iz Bulgarusa od 2.000 stanovnika ostalo je polovina, a iz Žimbolije od 8.000 stanovnika deportovano je 2.000...⁴⁸⁹

Različiti izvori daju različite podatke, rumunski arhivi daju podatke o manjem broju deportovanih, jugoslovenski i drugi donose nekoliko puta veće procene. Višedecenijskim zalaganjem Miodraga i Andreja Milina, kao i Cvetka Mihailova koji je i sam preživeo „baragansku golgotu“ polako su se pomerila znanja. U njihovoj poslednjoj knjizi *Srbi u baraganskoj golgoti – novi prilozi* popisano je 2.800 deportovanih Srba. Kako autori navode, proces suočavanja sa ovim događajem je u Rumuniji bio težak i spor. Posle stidljive amnestije i povratka deportiraca tokom 1955. i 1956. godine bilo je par pokušaja da se rumunsko društvo i vladajuće garniture javno odrede prema deportaciji. Međutim, autori smatraju da je taj poslednji čin baraganske drame nastupio tek 2015. godine kada je promovisana knjiga Marčela Samance pod nazivom *Baraganci – sudbine na talasima istorije* i kada

⁴⁸⁴ „Нацистички методи у служби Коминформа, Из обласи Клисуре депортован скоро сав живаљ“, *Борба*, 4. 7. 1951, 1.

⁴⁸⁵ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 430.

⁴⁸⁶ „Нечувени терор и масовно уништавање наше мањине у Румунији“, *Борба*, 3. 6. 1952, 2.

⁴⁸⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Izveštaj o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 45933, 5.

⁴⁸⁸ Viorel Marineasa, Daniel Vighi, Valentin Sămîntă, *Deportarea în Bărăgan - Destine*, documente, reportaje, Timisoara 1996, 9–13.

⁴⁸⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, O deportacijama juna 1951. godine, pov. br. 416471, 5.

je u rumunskoj Skupštini povedena debata čiji je zaključak bio da ova tragedija ne sme biti zaboravljena, ali ni ponovljena, posle čega je ceo Parlament odao poštovanje žrtvama.⁴⁹⁰

Kako bi se opravdala velika deportacija stanovništva, vlasti su početkom avgusta objavile sumnjiva priznanja grupe špijuna ubačenih uz Jugoslavije. Novine su prenele da su osumnjičeni priznali da su u Rumuniju došli sa zadatkom da ruše postojeći režim, ubijaju partijske i državne rukovodioce i rade na otcepljenju rumunskog Banata i dr. Iako je planirano suđenje, do njega nije došlo jer su svrhu ispunile i objavljene izjave. One su učinile sumnjivom celu manjinu, a želja za otcepljenjem je naročito potraživana kao glavna osnova za deportovanje iz graničnih pojaseva.⁴⁹¹

Za razliku od povoda, uzrok je teže definisati. Većina smatra da je deportacija bila samo jedna epizoda iz represivne serije koja je bila glavni put ka ostvarivanju vlasti rumunskim komunistima. Stečenu vlast su želeli da održe i učvrste likvidiranjem bilo kakve naznake postojanja opozicije ili revolta. Najveća prepreka na rumunskom putu u socijalizam predstavljala je sporost kolektivizacije. Baragan je stoga bio direktno povezan sa rumunskim planom kolektivizacije. Najbolji način da se otklone protivnici ove agrarne reforme bilo je iseljavanje onih koji bi se opirali. Pomenute liste za deportaciju bile su tako pune imena stojećih i dobrostojećih seljaka. Deportovanjem takvih lica vlast se rešila protivnika, a kod ostalog stanovništva potisnula svaku želju za protivljenjem. Treba naglasiti da je najviše protivnika planovima rumunskih komunista bilo među manjinama koje su bile najgušće rasprostranjene u blizini „prkosne Jugoslavije“. Gotovo ratno stanje na granici bilo je dovoljan izgovor koji je mogao da ubedi ljude da se deportacija vrši s ciljem zaštite stanovništva od eventualnog jugoslovenskog napada.⁴⁹²

Nakon deportacije nastavljen je pritisak na preostalo manjinsko stanovništvo. Pojačane policijske snage i kontinuirano osnivanje žandarmerijskih stanica u mestima sa više od 10 srpskih porodica trebalo je da onemogući svaku manifestaciju protesta. Pored verbalnog pritiska i povremenih hapšenja i batinanja, osnovni vid pritiska bio je putem otkupnih mera. Za srpsku manjinu bio je predviđen veći otkup. Vremenom sve manje porodica je moglo da izmiri otkupne zahteve te su vlasti pribegavale oduzimanju stoke i pokretne imovine. Kada ni to nije bilo dovoljno seljacima su skidana vrata i prozori sa kuća. Kako prenosi Pavle Stojanov, mnogi manjinci su pokušali da se spasu bekstvom u Jugoslaviju. Međutim, bodljikava žica, mine i veliki broj graničara i osmatračnica prelazak su činili gotovo nemogućim. Za neke je tako jedini izlaz bilo samoubistvo. Primer je Triva Kecman koji je februara 1952. nađen obešen sa hartijom na kojem je pisalo „Nisam mogao da izmirim otkup u mesu. Uzmite zato u zamenu moje meso“.⁴⁹³

Baragan

Pomen Baragana, jedne pustinjske ravnice, i danas među srpskom manjinom izaziva različite emocije. Ta stepska oblast, plodna i pogodna za uzgoj žitarica, ali ne i za život, bila je logor za veliki broj manjinaca, ali i Rumuna. Iako plodno tle zbog čestog plavljenja i jakih vetrova nije bilo pogodno za obrađivanje, u međuratnom periodu postojali su pokušaji da se u Baraganu stvore pirinčana i pamučna polja, ali zbog loših uslova teško je bilo zadržati radnike na tom mestu. Veći deo baraganske ravnice nije bio naseljen, jedini delovi koji su imali manji broj stanovnika bili su predeli pored pruge Bukurešt–Konstanca, krakova pruge do Slobozije i Kalaraša i delovi bliži Dunavu i rukavcima. Pored

⁴⁹⁰ Više u: Миодраг Милин, Цветко Михајлов, Андреј Милин, *Срби у Бараганској голготи: нови прилози*. Темишвар 2016.

⁴⁹¹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 9, Tajna suđenja pripadnicima jugoslovenske manjine od sredine 1948 do danas, pov. br. 47272, 2.

⁴⁹² Smaranda Vultur, *Istorie trăită – Istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, 1951–1956*, Timișoara 1997, 382.

⁴⁹³ Павле Стојанов, *Југословенска мањина у Румунији*, Београд 1953, 178.

postojećih naselja od 1950. godine sa deportacijama podignuto je 23 novih u kojima su živeli deportovani Srbi iz Banata, Nemci i Rumuni sa jugoslovenske, bugarske i ruske granice. Bilo je i nekoliko turskih i bugarskih porodica sa ostrva Ada Kale. Takođe, rumunske vlasti su u Baragan slale lica iz većih gradova koja su bila obeležena kao nepoželjna po raznim osnovama. Naročita pažnja posvećivana je sprečavanju grupisanja ljudi, tako da su naselja bila mešovita.⁴⁹⁴ Ipak, u nekim mestima bilo je nekoliko stotina pripadnika srpske manjine. Najviše ih je bilo u Valera Vijiloru, čak 422, zatim u Škeju oko 200, Bambakaru 161, Oharu 151, Fetešu 148 i Rikitoasi 139.⁴⁹⁵

Svi deportirani su bili upošljeni u okviru nekoliko državnih poljoprivrednih dobara poput „Partizen“, „Perieci“ i „Pribežji“, koja su tamo formirana. Direkcije ovih dobara su bile smeštene u gradovima Sloboziju i Kalarašu i one su pod svojom upravom imale određen broj sela iz kojih su mogle da koriste radnu snagu. Organizacija rada je kretala od direkcije, pa se delila na centre i na kraju sekcije. Sekcije su se u slučaju potrebe za radnom snagom obraćale stanicama policije i Sfatul popularu (šefu kadra) u selima. Šef kadra je uz pomoć policijske stanice, koja je brojala nekoliko ljudi, održavao red i pre svega obezbeđivao određen broj radnika koji je direkcija državnog dobra zahtevala. Sela su povremeno posećivali i agenti Sekuritatee koji su dodatno ulivali strah kod deportiraca zbog odvođenja potkazanih ili onih koji su se protivili ili jednostavno nisu želeli da rade. Dakle, i u Baraganu je primenjivan opšti tip ustrojstva. Sela su se delila na radne brigade sezonskih radnika. Određen broj ljudi imao je i stalan posao poput čuvara stoke ili gonioca zaprega. Dnevnicu je bila 5 leja, a zanatlije su mogle da dobiju najviše 8 leja. Od zarade su im odbijali dva leja za hranu koja se sastojala od hleba i čorbe. Isplata je dolazila na kraju meseca s tim što je često kasnila, a često se zakidalo prilikom isplate. Kazne za bilo koji prekršaj su išle od batinanja, novčanih kazni od 50 do 100 leja, zadržavanja od podizanja plata do premeštaja na kanal Dunav–Crno more.⁴⁹⁶ Prema nekim podacima vlast u Baraganu je najviše poteškoća imala sa Srbima iz Banata, koji su se često suprotstavljali i u najvećem broju izbegavali radno angažovanje. S druge strane, Nemci su se redovno odazivali na pozive za rad, pokazivali najviši stepen discipline i zalaganjem podizali norme zbog čega su ih drugi deportirani mrzeli. Od poljoprivrednih sorti u Baraganu su se gajile pamuk, pirinač, vinova loza, pšenica i kukuruz. Osim poljoprivrednih postojala su i stočarska državna dobra. Centri za prodaju, magacini i utovarne stanice, klanionice i postrojenja za preradu su se nalazili u obližnjim velikim mestima poput Kalaraša i Slobozija.⁴⁹⁷ Vlast u Baraganu su predstavljali narodni saveti sastavljeni od policije, pojedinih privilegovanih deportiraca, zatim policijske stanice i ekspoziture Sekuritatee.⁴⁹⁸

Prvog dana deportovani u Baragan zatekli su samo gomilu slame koju je vlast dopremila da ljudi ne bi spavali na zemlji. Kuće, odnosno kolibe morali su sami da grade, a država im je obezbedila jedino krovnu građu, koju su morali da radom otplaćuju. Oni su krenuli od nule i godinama postepeno gradili svoj novi dom. Pored kuća, Srbi deportirani su izgradili i crkvu od pruća, greda i blata. Prema nekim kazivanjima crkvu nisu sagradili Srbi već je deo kuće ustupila jedna rumunska porodica, a Rumuni iz susednih mesta su doneli ikone i osnovni pribor.⁴⁹⁹ Život se polako vraćao u normalan tok. Loši uslovi nisu prekinuli životni ciklus, te se u baraganskim selima rađalo, venčavalo i umiralo kao u svakom drugom mestu, s tom razlikom što je sahrana bilo neuporedivo više od prva dva životna događaja.⁵⁰⁰ Pijaće vode nije bilo u blizini tako da su naseljenici morali da je dovlače sa izvora

⁴⁹⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 75, dos. 18, Baragan, pov. br. 417781, 1.

⁴⁹⁵ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији*, Нови Сад 1997, 431.

⁴⁹⁶ DAMSPS, SPA, 1951, Rumunija, f. VII, dos. 13, Izveštaj kanal Dunav–Crno more, Podaci dobijeni od jugoslovenskih državljana, koji su radoči na kanalu o diplomatskih predstavnika, str. pov. br. 2006, 1.

⁴⁹⁷ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 75, dos. 18, Baragan, pov. br. 417781, 5.

⁴⁹⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 8.

⁴⁹⁹ Миљивој Качик, *Матични протокол Срба у Барагану 1951–1955*, приредио Стеван Бугарски, Темишвар 2011, 15.

⁵⁰⁰ Миодраг Милин, „Срби из Румуније у Бараганској голготи“, *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 321–335.

udaljenih po 15 ili 20 kilometara. Naročito loša situacija bila je u selu Perišori Noi. Kopanjem bunara pitanje snabdevanja vodom je donekle ublaženo. Samo radno sposobno stanovništvo bilo je u mogućnosti da sagradi bolju kuću, a stariji ljudi i nemoćni su živeli u improvizovanim kućama – zemunicama. Kuće su se gradile od blata, a bile su pokrivene slamom. Sela su bila nalik jedna drugima jer su deportirci morali da poštuju plan gradnje. Kuće su bile tako postavljene u jednom redu, a sastojale su se iz jednog ili dva manja odeljenja. Pošto je Baragan bio bogat atmosferskim padavinama i vlagom, a česti su bili i jaki vetrovi, kuće su prokišnjavale, a dešavalo se i da, kada je kiša padala i više od 40 dana, dođe do urušavanja krovova, čak i celih kuća. Zbog takvih prirodnih uslova kuće su morale često da se popravljaju i lepe novim slojevima blata. Kako bi se zalihe hrane sačuvale, u uglovima domova često su kopane rupe koje su služile kao ostava.⁵⁰¹

Prvih nekoliko dana po dolasku deportovani su se hranili samostalno iz sopstvenih izvora, ali su im ubrzo zalihe oduzete zbog prelaska na zajedničku ishranu. Za doručak je obično služena čorba bez hleba, za ručak pola litra pasulja ili čorbe od krompira i povrća sa 250 grama kačamaka. Kačamak je u prvim mesecima bio zamena za hleb kojeg nije bilo. Kasnije su se uslovi poboljšali te su deportirci mogli sami da uzgajaju ili kupuju potrebne prehrambene proizvode.⁵⁰² Namirnice u seoskim prodavnicama bile su skuplje od onih u drugim mestima, a za određene artikle poput šećera, petroleja ili papira za pokrivanje kuća osim novca bilo je potrebno dati određenu količinu poljoprivrednih proizvoda poput žita ili jaja. Zbog saliniteta zemlje povrće nije uspevalo, tako da su osnovne namirnice poput luka, krompira, pa i kukuruza, najčešće morale da se kupuju. Seljacima iz starijih naselja bilo je zabranjeno da prodaju svoje proizvode deportircima, tako je kilogram masti zbog potražnje dostigao cenu od 30 leja. Deci koja su bila stasala za školu nije bilo omogućeno školovanje, kako u selima tako ni u gradovima poput Slobozija.⁵⁰³

U Baraganu se nalazila samo jedna bolnica sa 3 lekara deportiraca. Oni su bili zaduženi za sve deportovane. Zbog velikog broja ljudi kojima je zbog uslova zdravlje bilo ugroženo, čestih bolesti i povreda i neimućstva adekvatnih instrumenata i materijala za lečenje, smrtnost je bila velika. Mnogi su umirali od gladi, bolesti ili iscrpljenosti, a bilo je primera da majke oduzimaju život novorođenoj deci zato što nisu imale čime da ih hrane. Zbog lošeg kvaliteta vode i vlage najčešća oboljenja bila su malarija, tifus i žutica. Zbog gladi samoubistva i umiranja su bila svakodnevna pojava. Prva zima 1951/1952. koju su deportirci dočekali nesprenni, odnela je veliki broj života. U Baraganu je prema nekim podacima tokom zime od gladi i smrzavanja umiralo svakog dana između 10 i 15 ljudi. Za starosedelačko stanovništvo deportirci su bili predstavljeni kao postradali narod iz Koreje koje je spas našao u Rumuniji. Preporučivano im je da ne stupaju u kontakt sa njima zbog nepoznavanja jezika, a deportircima je bilo strogo zabranjena svaka vrsta opštenja sa lokalnim stanovništvom. Život u Baraganu mogao se podeliti na dva perioda, prvi do Staljinove smrti tokom kojeg je bila sveprisutna represija, i drugi od 1953. kada se postepeno povećavala sloboda. Do 1955. godine deportirci su stvorili osnovne uslove za život, a u pomenutoj Crkvi u mestu Markuleštu vršili su se povremeno obredi od strane sveštenika deportiraca Radivoja Felnačkog i Milorada Ilića ili stranih sveštenika. Naročito važan bio je boravak Milivoja Kačika, sveštenika u Rudni, koji je u dva navrata (april–maj i avgust–septembar) 1955. godine, boravio u Baraganu sa zadatkom da vrši obrede i napravi matični protokol umrlih, venčanih i krštenih. Prema njegovom iskazu posetio je 18 naselja, a Srba je bilo u 23 mesta. Na osnovu njegovih zapisa i drugih izvora u Baraganu je bilo 80 rođenja, 137 smrtnih slučajeva. Imenom i prezimenom došlo se do broja od 2.378 Srba, Hrvata i Karaševaka, odnosno 2319 Srba. Kada se oduzme broj umrlih i doda broj novorođenih iz Baragana je izašlo 2265

⁵⁰¹ „Геноцид у Румунији, Хиљаде несрећних људи без крова у бараганској степи“, *Борба*, 3. 10. 1951,2.

⁵⁰² АЈ, А СК СКЈ, IX, 107/III–15, О неким питањима из ситуације у Румунији 1951, 62.

⁵⁰³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 9.

manjinaca.⁵⁰⁴ Tačan broj povratnika u banatska sela nije utvrđen jer je deo Srba odlučio da ostane u Baraganu ili se preselio na drugo mesto.

Pesma Baragana

Zeleni listovi latice lale, na drugi dan Rusale (Duhova)
probudio nas rano Sekuritete i došao auto „Rate“
Za tri sata da budemo spremni da nas se ukrca za stanicu i odvede u Baragan.
Baraganski vetar, oštar i neprijateljski kao da nas je on doveo ovde.
Da pravimo kuće od ćerpića bez vode bez dasaka.
Kuće su od zemlje kao da će nam možda biti grobnice.
Da hoće Bog da da da urliču vuci u njoj, a nama da odemo odavde
Kakav gorak život.

Danju dobrovoljan rad sa četvrt hleba za tri ili četiri dana zatim danima i danima tako nekoliko nedelja

Zemljoposednici u Baraganu grade kuću prema planu.
Ujutru u četiri sata lupa neko na prozor, Neni ide sa pamukom
Svi da se obuku i na opštinu da se ide
Ukrncani u kolima sa ozeblim nogama uputili smo se na gaze
Jutrom idemo na čaj tako slatki i ukusni da ga celog prospemo
zatim sa svima polazimo na posao
voz koji prolazi tuda u dvanaest sati opaža se iz daleka
ručak još nije stigao, a stomak se već ispraznio.⁵⁰⁵

Dvadeset tri sela koja su deportirci sagradili i u kojima su živeli do 1956. godine danas više ne postoje. Kako bi se umanjilo sećanje na interniranje i prisilan rad, vlasti su već početkom 60-ih godina porušile sva naselja. Dokumenti su sve do pada Čaušeskua bili strogo čuvana tajna. Jedino što je za to vreme čuvalo sećanje bila je oralna istorija. Četrdeset godina kasnije (1991–1996) sproveden je projekat prikupljanja priča ljudi koji su preživeli deportaciju.⁵⁰⁶ Njihova svedočenja i sačuvana pisma i fotografije dugo su bile glavni izvor o Baraganu. Otvaranjem rumunskih fondova koji su čuvali tajnu dokumentaciju postalo je moguće da se iz više uglova sagleda jedan period kada je Rumunija sprovedla metod zastrašivanja i obračuna sa neistomišljenicima po ugledu na sovjetski gulag.

Logor u blizini Braile i rad na izgradnji kanala Dunav–Crno more

Osim Baragana postojala su još brojna nenaseljena mesta gde su bili smeštane porodice deportovane sa jugoslovensko-rumunske granice. Takvi su bili logori u pustinji Georgiju kod Kalaraša, kod Delenja u oblasti Prut i na osam kilometara od Braile.⁵⁰⁷ Logor kod Braile se nalazio na putu između ovog mesta i Galca prema Dunavu. U njemu je bilo smešteno 800 porodica. Najveći procenat u logoru činile su rumunske i nemačke porodice. Srpskih je prema podacima bilo ukupno 28, većinom iz Čanada. Pored Srba bilo je i nešto Makedonaca. Kao i Baragan, ni ovaj predeo ranije nije bio naseljavan. Oblast je većim delom godine bila poplavljena, a voda za piće se izvlačila motorima čije je održavanje plaćala svaka porodica sa 50 leja godišnje. Deportirci su bili grupisani u mestima po

⁵⁰⁴ Више о подацима у: Миодраг Милин, Љубомир Степанов, *Срби из Румуније у Бараганској Голготи*, Темишвар 2002.

⁵⁰⁵ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 75, dos. 18, Pesma Baraganca, pov. br. 417781, 1.

⁵⁰⁶ Smaranda Vultur, *Istorie trăită – Istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, 1951–1956*, Timișoara 1997, 383–34.

⁵⁰⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 63.

nacionalnosti. Sami su morali da naprave kuće na placu od 800 kvadratnih metara, koliko je svaka porodica dobila. Kako bi izgradili kuće i kupili potrebni materijal, a reč je ovde isključivo o zemunicama, dakle kućama od blata i pruća, deportirci su morali da prodaju skoro sve vrednije stvari koje su sa sobom doneli. Tako u selu posle prve godine nije bilo nijednog konja, govečeta, a retkost je bila videti i živinu. Zbog loših uslova života oboljevanja su bila masovna, a smrtnost zbog neadekvatnog lečenja velika. Porodice su obično na tom malom parčetu imanja gajile kukuruz i malo povrća. Kako bi preživeli, radno sposobni deportirci su radili ili u fabrikama u Braili ili na državnom poljoprivrednom imanju, što je bio veći procenat. Naravno, isključivo kao prosta radna snaga. U logoru koji je imao izgled sela nalazio se odbor i jedna milicijska stanica. Narodni savet, tj. odbor, imao je zadatak da obezbeđuje radnu snagu. Na njegovom čelu se nalazio jedan Rumun iz Braile, a njemu su pomagala dva agenta Sekuritatee. Oni su vrbovali neke deportirce kako bi imali uvid i kontrolu. Za razliku od Baragana u logoru blizu Braile nije do 1953. godine zabeležen nijedan slučaj ženidbe ili udaje. Nepoverenje među doseljenicima bilo je veliko jer je bilo moguće da se bez odgoaranja deportirac ubije. U početku je dozvoljeno kretanje do 15 km od mesta boravka, međutim 1953. godine i to je ukinuto. Deportircima je bilo zabranjeno da odlaze na Dunav i tamo pecaju, a neko ko bi se na tako nešto osmelio mogao je biti ubijen. Za pridošlice je takođe važio otkup, koji je zbog velike bede njima naročito teško padao. Pored srpske mahale nalazilo se i groblje koje je već posle par godina imalo 30 grobova.⁵⁰⁸

Treba spomenuti još i logor u blizini Kalaraša i logore za izgradnju kanala Dunav–Crno more. Ovaj grandiozni projekat se radio prema planu iz međuratnog perioda. Tim kanalom bi se smanjio plovni put do Crnog mora za oko 250 km, a i izbegla bi se plovidba nezgodnim delom Donjeg Dunava, za čiji prolazak je bila potrebna specijalna pilotaža. Poput Đerdapa i tu je Dunavskom konvencijom bila organizovana posebna administracija koja je brinula o plovnosti tog dela reke i vršila usluge pilotaže. Glavni razlog što je vlast krenula u realizaciju veoma skupog projekta i kopanja kanala dugog 60 km bila je potreba da se smeste i radno iskoriste mnogobrojni politički zatvorenici, protivnici režima i kriminalci. Tako glavno sredstvo za izvođenje radova nije bila teška mehanizacija već ašov i pijuk. Dakle, ljudi su pomoću tih alata trebali da iskopaju kanal dug 60 km, širok 30 metara i dubok 10 metara. Prema stručnim procenama takav rad bi trajao 10 do 15 godina. Jedan od pripadnika mađarske manjine koji je bio poslat na gradilište je rad na kanalu upoređivao sa radom egipatskih robova na izgradnji piramida ili rimskih robova koji su gradili puteve.⁵⁰⁹

Na kanalu su radili i vojnici sastavljeni od „kulačkih i buržoaskih sinova“, u koje rumunska vlast nije imala poverenja niti je želela da im u ruke stavi pušku, te su oni korišćeni isključivo za fizičke radove. Projekat je sproveden pod nadzorom sovjetskih stručnjaka. Prema podacima iz 1952. na kanalu je radilo 19.000 političkih zatvorenika, 20.000 civilnih radnika i 18.000 vojnika. Oni su bili podeljeni u brigade od 60 do 80 kažnjenika koje su radile svaki dan u tri smene. Kažnjenici su dobijali platu u visini one namenjene slobodnim ljudima, ali im je najveći deo oduziman za hranu i smeštaj, tako da im je ostajalo od 200 do 300 leja mesečno. Hrana se sastojala od hleba, čorbe i krompira i davana je u podne i uveče. Česta su bila zlostavljanja kažnjenika. Među njima nije bio sproveden politički rad.⁵¹⁰ Nakon povlačenja sovjetskih inženjera 1953. radovi na kanalu su na određen period bili zaustavljeni. Nikolae Čaušesku će se dolaskom na vlast vratiti ideji izgradnje kanala između luke Černavoda na Dunavu i Konstance na obali Crnog mora. Te će projekat nakon tri decenije biti završen 1984. godine. Kanal je na kraju bio dug oko 65 kilometara, a osim njega bio je izgrađen i severni krak od tridesetak kilometara koji se protezao da luke Navodori.⁵¹¹

⁵⁰⁸ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 5, str. pov. 362, 45–47.

⁵⁰⁹ Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, 554

⁵¹⁰ DAMSPS, SPA, 1951, Rumunija, f. VII, dos. 13, Izveštaj kanal Dunav–Crno more, Podaci dobijeni od jugoslovenskih državljana, koji su radoči na kanalu o diplomatskih predstavnika, str. pov. br. 2006, 1–3.

⁵¹¹ Više u: David Turnock, „The Danube-Black Sea Canal and its Impact on Southern Romania“, *GeoJournal*, vol. 12, no. 1 (1986), 65–79.

Rumunska manjina u Jugoslaviji

Položaj drugih naroda u Srbiji, odnosno Jugoslaviji bio je tokom istorije promenljiv i zavisio je od mnogih faktora. U ovom radu se nećemo baviti Aromunima, srednjovekovnim Vlasima, potomcima starosedelaca Balkana, koji su se isključivo bavili stočarstvom i zbog toga često menjali mesto boravka, i Cincarima, zanatlijama i trgovcima koji su tokom XVIII i XIX veka u više manjih grupa naseljavali Srbiju iz pravca juga i kao imućniji sloj doprineli formiranju srpske buržoazije. Zbog imetka i obrazovanja mnogi ljudi cincarskog porekla su zauzimali visoke položaje u političkom i kulturnom životu Srbije.⁵¹² U novijoj srpskoj istoriji cincarskog porekla bili su: ministar inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije Aleksandar Cincar Marković, predsednik Vlade KJ Dragiša Cvetković, zatim Dimitrije Ljotić, kompozitor Stevan Hristić, istoričari Vasa Čubrilović i Dušan J. Popović, Borislav Pekić, Aleksandar Vučo, kao i Konstantin Koča Popović, Pavle Savić i drugi.⁵¹³

Neosporno rumunsko poreklo na današnjoj teritoriji Srbije imaju dve grupacije, Rumuni u Vojvodini i Vlasi istočne Srbije. Pravno gledano jedino su Rumuni u Vojvodini dobili status nacionalne manjine. Vlasi istočne Srbije, kako su i pre Prvog svetskog rata živeli na toj teritoriji, nisu imali status manjine, te ih međunarodni zakoni o manjinama nisu prepoznali. Treba naglasiti i to da su se oni sami sebe smatrali Srbima i da takav status nisu ni želeli.⁵¹⁴ Prvi se na teritoriji srpskog Banata aktivno pominju od XVI veka i oni su zajedno sa Srbima u okviru Habzburškog carstva i turskog perioda upravljanja Banatom (1552–1716) delili sve nedaće sa srpskim narodom. Etnička slika Banata beleži dve veće promene. Prva je došla sa Velikom seobom Srba 1690. kada je srpski element postao dominantan, a drugi posle austro-turskog rata, kojim je Banat konačno potpao pod habzburšku vlast. Posle Požarevačkog mira dolazi do obimnijeg doseljavanja Rumuna u Banat. Nova vlast ubrzo počinje i sa planskim naseljavanjem Rumuna, koji su kao i Srbi bili korišćeni kao graničari.⁵¹⁵ Između 1740. i 1808. naseljena je većina mesta u kojima i danas žive Rumuni. Jedno od veći planskih naseljavanja koje su vršile vojne vlasti zabeleženo je 1765. godine. Rumunskim stanovništvom je tada naseljeno Banatsko Novo Selo, Dolovo, Alibunar, Seleuš i dr. Mesta poput Uzdina, Kovina, Mramorka, Deliblata, naseljena su krajem XVIII i početkom XIX veka. Vladimirovac, koji je po osnivanju nosio naziv Petrovo selo naseljen je 1808. godine.⁵¹⁶

Strah od mađarizacije i tuđinska vlast je zbližila Srbe i Rumune u Banatu. Cilj očuvanja identiteta i dobijanja većih prava u Austrougarskoj dovodio je do čestih zajedničkih istupa dva naroda. Posle krize oko odvajanja rumunske crkve iz Karlovačke mitropolije, politički stavovi Svetozara Miletića i viđenje rumunskog zahteva kao legitimnog, stvorili su uslove za zajedničko delovanje. Austrougarska nagodba je ubrzala zbližavanje. Svetozar Miletić i Vincenciu Babeš su, shvatajući šta dualizam donosi, pokušali da u Budimpeštanskom saboru 1867. godine proguraju Nacrt zakona za uređivanje i obezbeđivanje državnopravnih narodnosti i jezika u Ugarskoj. Međutim, umesto njega Sabor je izglasao Zakon o narodnostima 1868. godine, koji nije sadržao nikakve garancije za poštovanje prava i jezika drugih narodnosti u Ugarskoj, sem Mađara i Nemaca. Borba protiv

⁵¹² Više o Aromunima i Cincarima u: Zef Mirdita, *Vlasi. Starobalkanski narod*, Zagreb 2009; Nikola Trifon, *Cincari. Narod koji nestaje*, Beograd 2010; Душан Ј. Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937.

⁵¹³ Pribislav B. Marinković, *Velikani. Znamenite ličnosti cincarskog porekla u istoriji Srba*, Beograd 2005.

⁵¹⁴ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022, 39.

⁵¹⁵ Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad 1961, 54.

⁵¹⁶ Godinu pre zvaničnog osnivanja sprovedeno je probno naseljavanje kako bi se videlo da li je oblast pogodna za život. Prvi naseljenici bili su iz mesta Veliki Žam, Klopodija i Surduka. Prvi popis sproveden 1811. godine donosi da je u Petrovom selu živelo nešto preko hiljadu i po ljudi. Najviše stanovnika Vladimirovac je imao na popisu iz 1900. 6031. Mesto je nekoliko puta menjalo ime, a ime Vladimirovac je ustanovljeno 1922. Mircea Maran, *Românii din Voivodina: istorie, demografie, identitate românească în localitățile Voivodinei*, Zrenjanin 2009, 173–5.

mađarizacije dostigla je vrhunac 1895. sazivanjem Kongresa narodnosti i prihvatanja Rezolucije o stvaranju saveza Srba, Rumuna i Slovaka u Ugarskoj.⁵¹⁷

Sve do formiranja Kraljevine SHS položaj dva naroda u Dvojnoj monarhiji bio je sličan, a mađarizacija je podjednako pritiskala Srbe, Rumune i ostale narode. Razgraničenjem Banata stvorene su manjine u dvema državama, njihovo priznanje i poštovanje prava obezbeđivali su mirovni ugovori u Parizu. Kraj Prvog svetskog rata, kako Srbe, tako i Rumune koji su živeli van matice, poneo je i ideju sajedinjenja sa maticom koju je učinio vrlo bliskom. U cilju ostvarivanja tih težnji rumunsko stanovništvo sa prostora nekadašnje Austrougarske se organizovalo, formiralo Nacionalnu gardu, čiji su predstavnici sve do ulaska srpske vojske početkom novembra imali cilj da održavaju red.⁵¹⁸ Nekoliko nedelja nakon ulaska srpskih trupa u Vršac, pod komandom Dušana Dodića, bilo je formirano Gradsko veće sastavljeno 17. novembra od po 25 Srba, Rumuna, Nemaca i Mađara. Za predsednika ovog tela izabran je rumunski prota Trajan Oprea. Nesređeno stanje pružilo je priliku dvojici rumunskih učitelja iz Kuštilja kod Vršca da osnuju krajem novembra časopis *Opinka* (Opanak) koji se zalagao za opšte pravo glasa, demokratiju i republiku. Urednici Patrikije Ramneanku i Petre Bizerea su čak organizovali i izbore za delegate za Veliku skupštinu u Alba Juliji na kojoj je 1. decembra proglašeno ujedinjenje Rumunije. Međutim, srpske vlasti su uspele da ometu dalje akcije ka ujedinjenju sa Rumunijom. Prorumunska propaganda trajala je još nekoliko godina.

Nacionalni komitet za ujedinjenje celokupnog rumunskog naroda je na razne načine pokušavao da dopre do Rumuna koji su ostali u Jugoslaviji. Najčešći vid agitacije je bio posredstvom rasturanja letaka i manifesta i uticajem na đake koji su se školovali u Rumuniji. Veoma bitna za položaj manjina u Vojvodini bila je odluka Veliki narodne skupštine Vojvodine od 25. novembra 1918. godine, dakle pre jugoslovenskog ujedinjenja, da se „nesrpskim i neslovenskim narodima koji ostaju u našim granicama obezbeđuje svako pravo, koji žele da kao manjina očuvaju i razvijaju svoje narodno biće“. Ova odluka doneta je zahvaljujući inicijativi Jaše Tomića koji je smatrao da u jednoj višenacionalnoj sredini, zarad mira, treba obratiti veliku pažnju i potrebama drugih naroda.⁵¹⁹ Međunarodne odredbe o zaštiti manjina, Kraljevina SHS, kao i Kraljevina Rumunija, preuzela je Mirovnim ugovorom u Sen Žermenu koji je potpisan 10. septembra 1919. godine između Austrije i Saveznika. Jugoslavija je javno iznela odredbe mira u Privremenom zakonu iz 1920. godine. Od tada se u novinama često provlačilo da novostvorena država daje ista građanska prava i većinskom stanovništvu i manjinama.⁵²⁰ Iako su na papiru prava bila široka, u praksi većina njih nije poštovana. Najvažnije je svakako bilo prosvetno pitanje. Posle dugih pregovora i neizvršenog Bledskog sporazuma iz 1927. godine, Jugoslavija je sa Rumunijom potpisala Konvenciju o uređenju manjinskih škola 1933. godine. Rumunski srednjoškolci su tek od školske 1934/1935. godine dobili mogućnost da slušaju nastavu na rumunskom jeziku otvaranjem paralelnih odeljenja pri Gimnaziji i Učiteljskoj školi u Vršcu. Do nepoverenja vlasti prema rumunskoj manjini dolazilo je zbog bliskih osećanja prema matici, prorumunskoj propagandi, iz ugla Beograda preteranom korišćenju maternjih jezika, ali i lošem odnosu Rumuna prema jugoslovenskoj manjini i nesprovođenju bilateralnih ugovora koji su razmatrali manjinske probleme u dvema državama.⁵²¹

U Kraljevini, kao i danas, rumunska populacija bila je koncentrisana u južnom delu Banata. Kao jedini stanovnici ili kao većinsko stanovništvo, bili su naseljeni u oko dvadesetak naselja, a u isto

⁵¹⁷ Gligor Popi, „Srpsko-rumunska saradnja i zajednička borba ugnjetenih narodnosti u periodu dualizma“, *Balkanica* VII, Beograd 1976, 209–217.

⁵¹⁸ *Koliko se poznajemo, iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*, ur. Alena Peškova, Novi Sad 2014, 52.

⁵¹⁹ Zoran Janjetović, „Vojvođanski Nemci i stvaranje jugoslovenske države“, *Mitološki zbornik* 41 –Sto godina od prisajedinjenja Vojvodine Srbiji, Rača 2019, 143–144; L. Rehak, „Regulisanje položaja rumunske nacionalne manjine u međuradnim ugovorima između dva svetska rata“, *Lumina*, br. 1, 1966, 1–12.

⁵²⁰ Ilija Pržić, *Zaštita manjina prema ugovoru o miru 1919–1920. godine i suverena prava države*, Beograd 1922, 30–32.

⁵²¹ Jovan Pejcin, „Pogled na prošlost Srba u rumunskom Banatu 1918–1941“, u: *Seobe Srba nekad i sad*, ur. Vladimir Grečić, Beograd 1990, 232–234.

toliko naselja su živeli zajedno sa Srbima.⁵²² Rumuni su u Jugoslaviji bili orijentisani na bavljenje poljoprivredom, a mali broj je živio u gradovima poput Pančeva, Vršca, Bele Crkve i Zrenjanina i bavio se zanatstvom ili trgovinom. U međuratnom periodu, shodno načinu života, glavno pitanje za rumunsku manjinu, kao uostalom i za celokupno stanovništvo, bilo je agrarno pitanje. Rumuni u jugoslovenskom Banatu su pored sitnih i srednjih zemljoposjednika imali i dosta bezzemljaša. Predviđanje da će agrarna reforma rešiti ovaj problem nisu se ispunila jer ona nije predviđala da obuhvati i pripadnike nacionalnih manjina. Stanje je dodatno pogoršavala činjenica da su velika prostranstva banatske zemlje bila ustupana kolonistima koje je država neretko naseljavala i u čisto rumunskim sredinama. Ne samo da za Rumune agrarna reforma nije rešila problem bezzemljaša, iako je po podacima Nikole Gaćeše do kraja agrarne reforme 1950. godine 4203 rumunskih porodica dobilo 8.817 ha zemlje, već je dodatnim naseljavanjem dodatno ugrozila opstanak rumunske manjine.⁵²³ Reakcija predstavnika manjine bila je molba rumunskoj Vladi da bezzemljašima iz jugoslovenskog Banata rumunskog porekla dodeli zemlju u rumunskom Banatu. Kako ni do toga nije došlo, mnogi manjinci su se odlučili za napuštanje i odlazak u preokookeanske zemlje. Rumunska Vlada je uz saglasnost Beograda 1930. godine naselila oko 500 siromašnih porodica iz jugoslovenskog Banata u Dobrudžu. Oni su se tamo zadržali sve do 1940. kada su pod pritiskom događaja morali da se presele u rumunski Banat.⁵²⁴

Stanje na društveno-kulturnom i političkom planu kod rumunske manjine počelo je da se popravlja od 1923. godine. Do tada je glavna prepreka bila nada da je moguće preinačiti granice. Rumunski ekstremni deo je odbijao da učestvuje u životu nove države. Službenici, pa čak i doktori koji su odbijali da koriste zvanični jezik države, bili su smenjeni.⁵²⁵ Pošto je odluka o granicama bila konačna rumunska manjine je prestala da se opire i odrekla ekstremnih pogleda. Početkom 1923. godine Rumuni su uvedeni u biračke spiskove, osnovana je Rumunska stranka⁵²⁶ koja je preuzela brigu o zaštiti manjinskih prava, a zahvaljujući njoj Rumuni su dobili nedeljni list *Rumunski glas* koji je kao glasilo stranke izlazio do 1925. Iz redova ove stranke Rumuni su dobili i prvog poslanika u Jugoslaviji. Na izborima 1923. za poslanika je izabran predsednik stranke Joan Žianu. Do 1925. godine Stranka je ostala bez dva najznačajnija predstavnika. Aurel Novak se zbog starosti i želje da se preseli u Rumuniju povukao sa mesta predsednika 1924, a Žianu je razočaran izbornim rezultatima 1925. godine takođe napustio Jugoslaviju. Te godine je prestao da izlazi i *Rumunski glas*. Odlukom upravnog odbora stranke ona je prešla u opoziciju, raskinuvši saradnju sa Radikalnom strankom, a približivši Demokratskoj i Socijalističkoj stranci i njihovom bloku.⁵²⁷ Ekstrema je bilo i u godinama koje su sledile, ali je od kraja dvadesetih rumunska Vlada polako smanjivala podršku i okretala se prilagodljivijim i pomirljivijim predstavnicima rumunske manjine. Oni koji se nisu mirili često su napuštali i prelazili u rumunski Banat. Takva lica su čak 1930. godine uspela da održe Kongres Rumuna iz Jugoslavije u Temišvaru. Međutim, od njihovih zahteva za poboljšanjem položaja Rumuna

⁵²² Prema popisu iz 1948. u Jugoslaviji je bilo 64.095 Rumuna, a na popisu iz 1953. broj se smanjio na 60.364 (Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata* (1918–1941), Novi Sad 1976, 9–12).

⁵²³ Nikola Gaćeša, „Agrarna reforma i kolonizacija u Vojvodini 1945–1948“, u: *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad 1995, 450–477.

⁵²⁴ Nikola Gaćeša, „Položaj vojvođanskih Rumuna u agrarnoj reformi i kolonizaciji između dva svetska rata“, *Savremeno obrazovanje* 3, *Prilozi za istoriju Rumuna*, Novi Sad 1970, 109–126.

⁵²⁵ *Hronika Rumuna u Kraljevini SHS*, Kalendar Nadajdea za 1928, Vršac, 45–46.

⁵²⁶ Rumunska stranka osnovana je 10. februara 1923. godine u Alibunaru. Osnivačkoj skupštini prisustvovalo je oko 5000 ljudi, a za predsednika stranke izabran je dr Aurel Novak advokat iz Bele Crkve, koji se političkim radom bavio i u Austrougarskoj. Njegov zamenik bio je ugledni prota iz Vršca Teodor Oprea, koji je vršio funkciju episkopskog vikara karansebeške dijeceze. Osim stranke na Kongresu Rumuna u Alibunaru doneta je odluka o formiranju Rumunskog kulturnog udruženja sa zadatkom da podstiče rad kulturnih društava i zalaže se za njihove želje pred državnim organima („Kongres Rumuna iz Vojvodine Pančevo“, *Banatski Radikal*, br. 7, 1923).

⁵²⁷ Više o ovoj stranci u: Gligor Popi, *Formiranje, razvoj i delovanje Rumunske stranke (1923–1929)*, Novi Sad 1974.

u jugoslovenskom Banatu zvaničnici iz Bukurešta su se ogradili. Samim tim domet Kongresa je ostao na nivou manifestacije rumunskih izbeglica i disidenata.⁵²⁸

Rumuni u Jugoslaviji su od aprila 1927. godine ponovo dobili nedeljni list. *Nadeždeu* su pokrenuli intelektualci iz Kuštilja, koji su za prvog urednika izabrali novinara Nikolae Romana. Predstavnici stranke predvođeni Teodorom Patrikom su podržali list i ubrzo preuzeli njegovo izdavanje. Stranka je tokom 1928. godine zapala u veliku krizu, koja je okončana zavodenjem diktature. Zakonom o zaštiti države bio je zabranjen rad svih stranaka, tako da je i Rumunska stranka posle šest godina prestala da postoji, ubrzo nakon zavodenja Šestojanuarske diktature 1929. godine. Treba naglasiti da je, iako osnovana kao predstavništvo svih Rumuna, ona zastupala samo interese rumunskog bogatog i srednjeg sloja, dok su po strani ostali oni najbrojniji – siromašni seljaci. Glavni razlog loših rezultata na izborima je bila upravo ta činjenica. Posle donošenja Oktroisanog ustava stvorili su se uslovi za izbore koji su i sprovedeni 8. novembra 1931. Rumuni su na izborima istakli dva kandidata – Aleksandru Butoarka, za Alibunarski, i Teodora Petrika, za Vršački srez. Međutim, nijedan nije dobio dovoljan broj glasova. Razlog je bio taj što su Rumuni u velikoj meri bojkotovali izbore, smatrajući ih nedemokratskim zbog javnog glasanja. Gloženja u krugovima političkog vrha rumunske manjine nastavljena su i za vreme diktature. Naročito je to bio vidljivo u proleće 1934. kada je Emil Kačura u Pančevu stvorio novi list *Naše novine*, koje su kritikovale predstavnike rumunske manjine. Butoraka je na sledećim izborima uspeo da obezbedi potreban broj glasova i uđe u skupštinu kao rumunski poslanik. Tokom te 1935. godine politički život manjine se dodatno afirmisao formiranjem Rumunskog centralnog odbora koji je proglašen za jedino telo koje ima pravo da predstavlja rumunsku nacionalnu manjinu. Ipak, ovo telo, zbog frakcionaških borbi nije imalo veliki uticaj. Glavni protivnik bilo je Udruženje „Astra“ (Udruženja za kulturu rumunskog naroda u jugoslovenskom Banatu),⁵²⁹ osnovano 1936, koje je ubrzo pokrenulo i svoju publikaciju – *List rumunskog naroda*.

Pomirenju dve frakcije, jedne koju je predvodio Butoraka, okupljenu oko lista *Nadeždea*, i drugu koju je predvodio sveštenik Joan Miter oko prethodno spomenutog lista, kumovao je rumunski opunomoćeni ministar u Beogradu Viktor Kadere. Mir među predstavnicima rumunske manjine trajao je do decembarskih izbora 1938, na kojima za poslanika nije izabran nijedan rumunski predstavnik, delom i zbog rasplamsanih političkih aspiracija pojedinaca i sukoba. „Astra“ je ubrzo postala glavno predstavničko telo Rumuna. Komunisti među rumunskom manjinom imali su slabu podršku, četnici takođe. Tako, okupacija Vojvodine nije među rumunskim stanovništvom izazivala veliki revolt, štaviše bila je prihvaćena od strane Rumuna.⁵³⁰ Tokom Drugog svetskog rata Rumuni, zbog malog broja, nisu imali velikih aspiracija kao Mađari. Činjenica da je Rumunija bila saveznik Nemačke, svakako se odrazila i na položaj manjine.

„Astra“ je sve do 1944. nastavila da bude glavni predstavnik manjine. Ratne prilike su njen rad razvile i na sferu propagande, prikupljanja hrane, namirnica, i dobrovoljaca za rat na Istočnom frontu. Samo tokom 1941. bilo je u dobrovoljce upisano oko 500 rumunskih manjinaca. Osim toga ona je radila i na oslobađanju zarobljenika. Vremenom članstvo je bilo obavezno, a nijedan pojedinac nije mogao

⁵²⁸ *Banatul*, časopis za kulturu, organ Kulturnog udruženja u Banatu, Temišvar br. 1 1930, 7–8.

⁵²⁹ Astra je bila najznačajnije kulturno udruženje Rumuna u Austrougarskoj. Osnovano je 1861. godine u Sibiju i isprva ordiniralo samo u Transilvaniji. Prvi predsednik društva bio je mitropolit Andrej Šogun. Na prostor Banata Udruženje je svoj rad proširilo 1896. Od 77 ogranaka, četiri su se početkom XX veka nalazila na teritoriji današnje Srbije. To su bila odeljenja u Beloj Crkvi, Vršcu, Toraku i Pančevu. Posle I svetskog rata ti ogranci su prestali da postoje. Rad Udruženja bio je obnovljen 1936. godine i posle par godina broj sekcija je dostigao 40, što je značilo da je Astra do 1938. godine imala u skoro svim mestima sa većinskim rumunskim stanovništvom svoje odeljenje. Rad Udruženja zabranjen je 1944. sa oslobađanjem Banata zbog saradnje sa nacistima i Antoneskuom (Mirča Maran, Aleksandra Đurić-Milovanović, „Kulturna udruženja Rumuna u Vojvodini”, *Етнолошко-антрополошке свеске* 24 (2014), 70–84).

⁵³⁰ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva svetska rata*, Novi Sad 1976, 81–83.

da istupa bez konsultovanja sa ovom organizacijom. Od osnivanja do kraja rata, na čelu Udruženja nalazio se sveštenik Adam Fištea.⁵³¹

Prelazak Rumunije u tabor saveznika 23. avgusta 1944. godine odrazio se i na Rumune zapadnog Banata. Nemačke vlasti su zbog toga rukovođenje manjinom prepustile legionarima koji su ostali verni nacizmu. Tada u Vršac dolazi Ilie Rotea. Legionari su zajedno sa Nemicima pokušali da pruže otpor, ali je Banat početkom oktobra bio oslobođen. Sporadičnih slučajeva saradnje rumunske manjine sa NOB-om bilo je od početka rata, međutim oni sve češći postaju od 1943. godine. Nekako u vreme pada Antoneskua bili su formirani i prvi Narodnooslobodilački odbori u rumunskim naseljima zapadnog Banata, a posle oslobađanja Banata počelo se sa masovnijim uključivanjem rumunske manjine u partizanski pokret, delom dobrovoljno, a delom i pod pritiskom.⁵³² Opšte uzev, rumunska manjina se tokom rata držala rezervisano kako prema nemačkoj okupacionoj upravi, tako i prema pokretima otpora. Činjenica da nije bilo masovnog opredeljenja za jednu ili drugu stranu to najbolje potvrđuje. Aprila 1945. godine u KPJ bilo je 20 članova iz redova rumunske manjine, a mesec dana kasnije se broj popeo na 86, dok se istovremeno broj članova iz redova Srba popeo sa 5.911 na 47.272.⁵³³

Najveći procenat rumunske populacije nije bio politički aktivan, po karakteru konzervativan, nije se lako upuštao u društvene procese. Zato je komunistička vlast morala da posveti veću pažnju kako bi integrisala ovu manjinu u novo – socijalističko uređenje. Izuzetak je bio deo inteligencije, koja je bila oportunistički nastrojena. Njen angažman tokom rata nova vlast je brzo zaboravila kako bi mogla da ih iskoristi za uticaj i propagandni rad i pridobijanje ostatka manjine. Već 13. maja 1945. formirano je na Kongresu u Alibunaru Kulturno udruženje Rumuna, a za predsednika je izabran Trajan Flora. Udruženje je imalo sekcije za propagandu, sport, umetnost i štampu. Predsednik poslednje sekcije je bio čuveni književnik Vasko Popa. Veliki doprinos bilo je osnivanje lista *Libertatea*, čiji je prvi broj izašao 27. maja 1945.⁵³⁴ *Libertatea*, kao glavno glasilo manjine, štampano je u tiražu do 5.000 primeraka i u obimu od 4 do 10 strana. U listu se naročita pažnja posvećivala poljoprivredi i kulturi, temama koje su najviše interesovale manjinu. Velika pažnja bila je posvećena izdavaštvu, te je osim pomenutog lista formiran časopis *Lumina, Bucuria pionierilor*, štampano je i nekoliko zbirki pesama autora poput Radu Flore, Mihaja Avrameskua i Jon Balana.⁵³⁵ Uz list *Libertatea* štampani su brojni dodaci. Dodatak za decu *Bucuria pionierilor* je kao mesečnik počeo da izlazi od 1946. godine. Kasnije se osamostalio i promenio ime u *Bucaria copilor*. Štampan je na 12 stranica u tiražu od 3.500 primeraka. Ovaj mesečnik je bio od ogromnog značaja jer je pored par lektira na rumunskom bio jedino dodatno sredstvo i pomoć pri učenju. Za odrasle je 1946. formiran dodatak za književnost *Libertatea Libera*. On je sledeće godine promenio ime u *Lumina* i služio za objavljivanje pesama, proze, kritika i vesti iz književnosti. Krajem pedesetih godina dodatak je dobio konačnu formu. Bio je štampan u 750 primeraka na 60 stranica. *Libertatea* je imala i dodatak za omladinu *Cuvântul tinerețului*, takođe je osnovan u godini kada i svi drugi, a od 1948. je štampan pod imenom *Tinerețea*.⁵³⁶ Svi ovi listovi, kao i sva štampana reč, bili su delo izdavačke kuće „Libertatee“ iz Vršca. Činjenica da je štamparija bila zastarela, da je rumunska manjina oskudevala sa lektorima, rezultovalo

⁵³¹ Gligor Popi, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998, 80–81.

⁵³² Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 34–35; Pasivnost Rumuna i držanje po strani primetno je i prilikom odaziva na poziv za učešće u antifašističkoj borbi na strani partizana. Po oslobođenju Banata od 1.900 pozvanih Rumuna mobilizaciji se odazvalo 278. (Zoran Janjetović, nav. delo, 237.) Ostali su se ili prešli u Rumuniju ili su se skrivali. Prema podacima Gligor Popi, bilo je samo nekoliko slučajeva terora nad rumunskom manjinom od strane nove vlast. S druge strane, na osnovu Izveštaja OZN-e Srđan Cvetković navodi da je do 20. juna 1945. streljano 16, odvedeno na prisilni rad 9, predato sudu 11, upućeno u logor 3, predato vojnim organima 8 pripadnika rumunske manjine (Srđan Cvetković, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine 20. juna 1945“, *Istorija 20. veka*, br. 1 2011, 189–200; Popi, *Romanii*, 18).

⁵³³ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 41.

⁵³⁴ *Libertatea*, br. 1. 27. 05. 1945.

⁵³⁵ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 236.

⁵³⁶ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022, 625–626.

je da tehnički kvalitet ne bude na visokom nivou. Knjige i novine štampane u Vršcu sadržale su veći broj slovnih i gramatičkih grešaka. Pored nabrojanih postojala su još dva lista koja su izlazila u kraćem periodu. To su bila *Femina nouoă* za žene od 1949. do 1953. i *Satul*, list namenjen poljoprivredi koji je izlazio samo tokom 1954. godine. Razlozi za njihovo ukidanje bili su finansijske prirode i slabija zainteresovanost čitalaca u prvom redu.⁵³⁷

Kulturno udruženje Rumuna je rukovalo aktivnostima manjine na kulturnom planu sve do maja 1948. i formiranja Saveza kulturno-prosvetnih društava Vojvodine u Novom Sadu (SKPDV). Osnivanjem ovog tela i rumunske sekcije unutar njega država je želela da, s jedne strane, kulturne aktivnosti manjina stavi pod nadzor i koristi ih u propagandne svrhe, a s druge da podstakne čuvanje nacionalnog identiteta i radi na integraciji manjina u jugoslovensko društvo.⁵³⁸ Kako se iz članka objavljenog u *Libertatei* vidi, rumunski predstavnici su na prvu podržali osnivanje SKPDV-a. Glavni razlozi za takav stav su bila očekivanja da će formiranje jednog takvog tela poboljšati veze sa državnim organima, stvoriti povoljnije uslove za povezivanje svih kulturnih društava i koordinaciju njihovog rada, ali i da će državna politika na viši nivo podići obuku zainteresovanih za rad na kulturnom polju.⁵³⁹

Prve posleratne godine su bile teške i za rumunsku manjinu. Otkup, formiranje zadruga, čvrsta vlast, nacionalizacija imovine, hapšenja i ispitivanja, nisu zaobišla ni nju. Pozitivna strana bila je elektrifikacija sela, izgradnja javnih objekata, domova kulture, opštinskih i mesnih zgrada i dr.⁵⁴⁰

Školsko pitanje bilo je jedno od najznačajnijih i za manjinu u Rumuniji i u Jugoslaviji. U Kraljevini SHS osim mirovnih ugovora, vlast se obavezala da manjina obezbedi nastavu na manjinskim jezicima i Privremenim zakonom i Vidovdanskim ustavom. U poslednjem je naznačeno da će se obezbediti manjinama nastava na maternjem jeziku „pod uslovima koje će propisati zakon“. Međutim, taj Zakon o narodnim školama donet je tek 1929. godine. Do 1918. u delu Banata koji će postati jugoslovenski bilo je 105 učitelja, od tog broja u Kraljevini je ostalo svega 32. Za manjine je dodatni problem bilo ukidanje veroispovednih škola i njihovo pretvaranje u državne. Kako bi se rešili nagomilani školski problemi jugoslovenske i rumunske manjine formirana je Mešovita komisija. Posle nekoliko sastanaka novembra meseca 1923. u Temišvaru komisija je postigla kompromis o nekim pitanjima. Dogovoreno je da manjinske škole u Banatu budu državne, da je u njima od trećeg razreda obavezno učenje državnog jezika, da učitelji budu iste narodnosti kao većina učenika i da se za potrebe nastave otvori rumunsko odeljenje pri Učiteljskoj školi u Vršcu i srpsko u Temišvaru. Međutim, vlade su odbile pripremljeni nacrt Konvencije o školsko- crkvenom pitanju, te je pitanje ostalo otvoreno. Novi podstrek dalo je usvajanje Zakona o narodnim školama u Rumuniji decembra 1925. kojim su rešena najvažnija crkveno-školska pitanja jugoslovenske manjine. Do pregovora dve strane došlo je na Bledu gde je i potpisan Sporazum, ali ne i Konvencija. Novost je bila u tome što je zabranjeno postojanje privatnih konfesionalnih škola, uslov za otvaranje manjinske škole u nekom mestu od tridesetoro školske dece spušten je na dvadesetoro, a predloženo je formiranje Glavnog školskog odbora. Kako Skupština nije ratifikovala, Bledski sporazum nije mogao da u celosti bude sproveden u život. Kao znak dobre volje vlada je ipak neke odredbe Sporazuma sprovodila.

Jugoslovenski zakon o narodnim školama, koji je donet decembra 1929. godine, predviđao je postojanje manjinskih odeljenja tamo gde je bilo najmanje tridesetoro dece. U takvim odeljenjima bi se nastava izvodila na maternjem jeziku, a državni jezik bi bio obavezan predmet. Kritično stanje zbog velikog nedostatka učitelja rumunske narodnosti,⁵⁴¹ a sa druge strane priličan broj učenika, uticali su da se predstavnici dve države konačno založe za rešenje ovog pitanja. Na sastanku Male

⁵³⁷ AJ, 507, XVIII – k. 8, Spisak listova i časopisa namenjenih pripadnicima nacionalnih manjina.

⁵³⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988, 124.

⁵³⁹ *Libertatea*, 16. maj 1948, 2.

⁵⁴⁰ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 67–69.

⁵⁴¹ U školskoj 1929/1930. godini na 4.930 rumunskih đaka raspoređenih u 92 odeljenja bilo je svega 28 rumunskih učitelja, a ostala mesta su popunjavali učitelji kojima rumunski jezik nije bio maternji.

Antante decembra 1932. na kojem su bili Jevtić i Titulesku postignut je dogovor oko osnovnih pitanja i pokazana želja da se crkveno-školsko pitanje što pre reši. Pregovori su počeli januara 1933, a 10. marta je u Beogradu potpisana Konvencija o uređivanju manjinskih osnovnih škola u Banatu. Konvencija je na snagu stupila septembra iste godine. Ona se zasnivala na sistemu reciprociteta. Sve odluke koje su važile za rumunske manjinske škole bile su primenjivane i za jugoslovenske škole u Rumuniji. Od tačaka naročito su bile važne one koje su propisale mogućnost angažovanja učitelja iz Rumunije odnosno Jugoslavije pod ugovorom, kao i otvaranje manjinskih odeljenja u mestima sa najmanje dvadesetoro učenika. Rumunsko odeljenje pri Učiteljskoj školi u Vršcu otvoreno je školske 1935/1936, dok su četiri razreda pri gimnaziji u Vršcu otvorena 1934. godine. Prva generacija od šest učitelja završila je školovanje u Vršcu 1940. godine, a naredne diplomu je steklo samo troje. Kako se nastava na rumunskom do tada odvijala najviše zahvaljujući kontraktualnim nastavnicima iz Rumunije, školovanje učitelja u Vršcu je trebalo u nekom trenutku da u potpunosti isključi potrebu za ugovorcima koji su dolazili iz Rumunije. Osim osnovnih škola, četiri razreda gimnazije i odeljenja pri Učiteljskoj školi na osnovu Konvencije u Vršcu je otvoren učenički dom 1935. godine, a naredne otvoren i dom za učenice. Finansiranje ovih domova, kao i stipendiranje rumunskih učenika i studenata koji su studirali u Jugoslaviji, vršilo je Ministarstvo prosvete Rumunije. Konvencija o uređenju manjinskih škola imala je velikog značaja za jugoslovensku i rumunsku manjinu, ali period koji je bio potreban da se do nje dođe pokazuje da je vlast nerado prišla potpisivanju Konvencije. Beograd je na to pristao ne zbog realnih potreba već kako bi pokazao predusretljivost savezniku iz Male Antante.⁵⁴² Tokom Drugog svetskog rata manjina je uspeła da ostvari neke potrebe koje je ispoljavala pred jugoslovenskim vlastima. Rumunska gimnazija i Učiteljska škola su na primer 1941. godine dobile više razrede, a predmeti poput istorije i geografije su bili obrađivani po rumunskim udžbenicima. To je značilo da se tokom rata celokupna nastava izvodila na rumunskom jeziku i po rumunskim udžbenicima. Međutim, dolazak nemačkih trupa značio je da je većina boljih objekata bila podređena vojnim potrebama. Tako su za potrebe nemačke vojske bile korišćene zgrade vršačke gimnazije, internata i Učiteljske škole, te se nastava jedno vreme odvijala u privatnim kućama.⁵⁴³

Veliki broj Rumuna iz jugoslovenskog Banata je imao želju da studira u matici. Međutim, nepoverenje državnih organa je toj želji često pravilo smetnje. Kako bi problem postavili na ozbiljan način, rumunski studenti su 1923. godine osnovali Udruženje rumunskih studenata u Kraljevini SHS. To Udruženje je kao glavne poteškoće iznelo problem oko izdavanja pasoša studentima od strane jugoslovenskih vlasti, pitanje stipendiranja studenata, ali i otvaranje gimnazije u Sv. Mihailu (Lokve). Članovi ovog Udruženja su aktivno učestvovali i u političkom i kulturnom životu manjine. Mešali su se u sukobe rumunskih manjinskih predstavnika, organizovali različite kulturne manifestacije i zalagali se za poboljšanje položaja manjine u Jugoslaviji i zbližavanje dva naroda.

Kulturni život rumunske manjine je počeo da se budi tek od 1923. godine sa pokušajem formiranja Kulturnog udruženja Rumuna u Kraljevini SHS. Zamišljeno kao krovna organizacija, ovo udruženje je trebalo da okuplja, rukovodi i štiti sva ostala kulturna udruženja manjine. Kako državne vlasti nisu dozvolile osnivanje jednog takvog organa, kultura aktivnost rumunske manjine je ostala rascepkana i fragmentirana. U sferi organizovanja značajno mesto je imalo osnivanje Udruženja rumunskih horova i fanfara 1931. koje je okupljalo 35 horova i 14 orkestara. Tek sa formiranjem „Astre“ 1936. godine rumunska manjina je dobila jednu krovnu organizaciju koja se bavila kulturnim životom zajednice. Sedište „Astre“ bilo je u Vršcu, a sekcije su se osnivale u mestima u kojima je bilo minimum deset članova. Tokom međuratnog perioda kulturni život rumunske manjine se vrteo oko amaterskih kulturno-umetničkih društava, koja su često držale razne manifestacije. Od tridesetih godina skoro svako selo je imalo hor, a u nekim mestima postojali su duvački i gudački orkestri. Ta društva su imala česte nastupe i povremena gostovanja u rumunskom Banatu. Što se štampe tiče u

⁵⁴² Бранислав Глигоријевић, „Југословенско-румунска конвенција о уређењу мањинских школа Румуна у Банату 1933. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 7 (1973), 79–103.

⁵⁴³ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 42–44.

međuratnom periodu je izlazilo ukupno devet publikacija čije je izlaženje po pravilu bilo kratko. Jedino je *Nadeždea* neprekidno štampana 17. godina. Knjige na rumunskom su u jugoslovenskom Banatu bile prava retkost. Osim par čitanki i kalendara, od kojih je najpoznatiji bio „Kalendar Nadeždea“ (izlazio u Vršcu 1929–1944) i srpsko-rumunskog rečnika, štampanog 1936. kojeg je priredio Josif Frenciu iz Uzdina, druge knjige nisu štampane. Književna i naučna literatura je u jugoslovenskom Banatu povremeno slata iz Rumunije. Naročito treba izdvojiti rad Kulturnog doma i biblioteke „I. Bibesku“ iz Turn Severina koji je osnovala i snabdevala čak 35 seoskih i crkvenih biblioteka u jugoslovenskom delu Banata. Od drugih većih donacija treba spomenuti još i poklon kralja Karola II od 185 knjiga za potrebe biblioteke nedeljnika *Nadeždea* 1937. godine.⁵⁴⁴ Tokom rata na polju izdavaštva nije došlo do boljitka. Pored *Nadeždee* i njegovog godišnjeg kalendara izdata je samo jedna zbirka pesama George Bulika iz Uzdina, pod nazivom *Sakralna cvetanja* 1942. Rumunska manjina je nastavila da se knjigama snabdeva iz Rumunije. Folklorni ansambli i orkestri su nastavili da budu jedan od najizraženijih vidova kulturne aktivnosti manjine.⁵⁴⁵

Ipak, institucija koja je držala rumunsko stanovništvo na okupu, bila je Crkva. Rumuni u Banatu i Transilvaniji, kao većinski pravoslavni narod, sve do osamostaljenja rumunske crkve 1864. i formiranja mitropolije u Sibiju, bio je pod okriljem Karlovačke mitropolije u Habzburškom carstvu. Podela Banata posle Prvog svetskog rata dovela je do toga da dve rumunske eparhije, Aradska i Karansebeška, imaju jurisdikciju i u Jugoslaviji. Sedam rumunskih sela u severnom Banatu (Torontal) pripadalo je Aradskoj eparhiji sa protoprezviteratom u Sarči, dok su ostala rumunska naselja bila pod jurisdikcijom Karansebeške eparhije koja je imala dva protoprezviterata u Vršcu i Banatskom Novom Selu. Treba naglasiti da Rumuni, za razliku od Srba u rumunskom Banatu, nisu imali episkopski vikarijat. Rumunska crkva bila je naročito nezadovoljna položajem u Jugoslaviji zbog eksproprijacije crkvenih imanja, ukidanja veroispovednih škola i oduzimanja objekata, zabrane da rumunski sveštenici drže časove veronauke i odugovlačenja sa postizanjem crkvene konvencije. Prilikom potpisivanja Konvencije o školama 1933. godine vođeni su razgovori i o crkvenim pitanjima. Međutim, pregovori su se otegli, te je Konvencija o položaju rumunske pravoslavne crkve u jugoslovenskom delu Banata potpisana 1934. godine. Vlada Rumunije je istu ratifikovala naredne godine, dok jugoslovenska nije. Zahvaljujući tome, srpski episkopski vikarijat u Temišvaru je mogao da funkcioniše, dok je vikarijat rumunske crkve u Jugoslaviji formiran tek početkom 1971. godine. Interese rumunske crkve su sve do tada zastupala tri pomenuta protoprezvitera. Gubitak velikih poseda i objekata, smanjenje uticaja na školstvo i kulturni život zajednice uopšte, kao i nepostojanje finansijske pomoći od strane Jugoslavije, za rumunsko sveštenstvo izazivalo je veliki revolt zbog čega su rumunski sveštenici bili među prvima u zalaganju za „velikorumunski šovinizam“.⁵⁴⁶

Kao što je spomenuto, Antoneskuov režim je u okolnostima kada su sve države isticale određene teritorijalne pretenzije nad teritorijom Jugoslavije, takođe postavio Trećem rajhu zahteve. Osim Banata, rumunski zahtevi su se protezali i na istočnu Srbiju zbog Vlaha, i Makedoniju zbog Cincara. Međutim, kako se ti zahtevi nisu podudarali sa Hitlerovim planovima tako od ostvarivanja tih želja nije moglo doći. Shvatajući u kom se pravcu odvijaju događaji, Antonesku je od 1942. kada je ukinuta iridentistička kancelarija u Turn Severinu, započeo politiku kulturnog buđenja Rumuna u jugoslovenskom Banatu i Vlaha istočne Srbije. Propaganda je kod privih i imala određenih uspeha, ali kod Vlaha, delom zbog toga što su se oni u svesti smatrali Srbima, a delom i zbog nepismenosti i

⁵⁴⁴ Više u: Mirča Maran, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*, Pančevo 2004.

⁵⁴⁵ Tokom rata naročito popularni bili su orkestri Jona Duraina iz Vladimirovca i Vikentija Petrovića-Bokaluca iz Malog Torka. Orkestar Jona Durina je bio aktivan od Prvog svetskog rata pa do njegove smrti 1947. godine. Njegov orkestar je bio neizostavan za bilo kakvu manifestaciju rumunske manjine. Od pozorišnih komada naročito su bila popularna dela Nikolae Cincariua iz Vladimirovca, koja nisu imala veliku umetničku vrednost, ali su bila po ukusu rumunske publike. Njegova dela su izvođena u gotovo svim rumunskim mestima istočnog, ali i u dosta mesta zapadnog Banata (Mircea Maran, *Vladimirovat – pagini de istorie culturala*, Novi Sad 1998, 45–49; Petru Sosdeanu, *Activitatea teatrala la Uzdin*, Uzdin 2002, 86).

⁵⁴⁶ Gligor Popi, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva svetska rata*, Novi Sad 1976, 123–126.

drugačijeg dijalekta, nisu razumeli propagandne letke, rezultati su bili neprimetni. Iako u nepovoljnom položaju, vlada Milana Nedića je aktivno radila na suzbijanju širenja rumunske nacionalističke propagande. U jednom trenutku bilo je kao rešenje predloženo iseljavanje Vlaha u Transilvaniju, međutim Nemci takvo masovno pomeranje nisu želeli da razmatraju pre kraja rata.⁵⁴⁷ Kako se komunističko oslobađanje bližilo, tako su počele da se osećaju nove osnove na kojima će se graditi posleratna država. Komunistička partija je te osnove najvećim delom definisala po uzoru na Sovjetski Savez, koji je bio u svemu model i inspiracija.

Nova vlast na rumunsku manjinu nije gledala kao na neprijatelja, ali je zbog saradnje naročito inteligencije i činovništva sa okupatorom, kao i zbog Antoneskuovog režima, imala dozu nepoverenja. Potreba naročito za prosvetnim radnicima je najveći deo rumunske inteligencije spasila ozbiljnijih kazna, što ne znači da nije bilo masovnih suđenja, izricanja kazni i likvidacija. Aleksandru Butoaraka, koji je bio međuratni predvodnik i vlasnik lista *Nadeždea*, 1950. godine je osuđen na šest godina zatvora zbog političkog rada tokom prvih godina rata. Generalna linija vlasti bila je da se manjine uključe u funkcionisanje nove države. Zbog toga je kao vid zaštite donet Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora 24. maja 1945. I u mnogim drugim dokumentima, programima i statutima pojavljuje se element ravnopravnosti svih naroda i svih nacionalnih manjina u državi. Međutim, vlast se time nije lišila represije kao mere. Svako protivljenje, a naročito neizvršavanje otkupa i protivljenje kolektivizaciji, povlačilo je reakciju vlasti.⁵⁴⁸ Od 1947. do 1950. godine, u rumunskim mestima su uz pomoć metoda pritiska i zastrašivanja osnovane 22 zadruge, sastavljene od isključivo rumunskih porodica, a Rumuni su u mešovitim mestima bili članovi još 78 zadruga.⁵⁴⁹

Nacionalizacija takođe nije zaobišla rumunsku manjinu. Manjini su bili oduzeti svi kreditno-novčani zavodi poput banke „Luceafarul“ iz Vršca. Rumunskoj crkvi u Vladimirovcu je oduzet deo zemlje i dr. Ono što se kao pozitivno može navesti bila je elektrifikacija sela, izgradnja javnih objekata i napredak na polju prosvete i kulture. Kao što je spomenuto, Komunistička partija i njen program, kako pre rata tako i tokom njega, nisu bili bliski rumunskoj manjini. Međutim, dolaskom na vlast stvorili su se novi uslovi. Naročito inteligencija i činovništvo je u idejama Karla Marksa, Engelsa i Lenjina, videlo priliku da zadrži položaj i stekne privilegije. Isti ljudi koji su tokom rata pisali nacionalističke, pa i fašističke članke su počeli afirmativno da govore i pišu o socijalizmu i KPJ. Kao predstavnici manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu NR Srbije iz novembra 1946. godine, pojavili su se Trajan Flora, predsednik Kulturnog udruženja Rumuna, Koriolan Lupšić, sekretar pomenutog Udruženja i predsednik NO sreza Pančevo, Aurel Trifu, Jon Petroane, zemljoradnik iz Mesića i drugi. Prva trojica bili su izabrani i za poslanike NR Srbije.⁵⁵⁰

Kako navodi Mirča Maran, nova vlast je imala među siromašnim seljaštvom i bezemljašima iskrenu podršku. To se naročito zapažalo u selima Mesić i Kuštilj. Primer toga bilo je formiranje radne ženske brigade „Bratstvo-jedinstvo“ u Kuštilju koja je od septembra 1949. godine učestvovala u izgradnji

⁵⁴⁷ Jedan od vidova propagandnog delovanja među Vlasima ali i Srbima tog kraja bilo je puštanje zarobljenika. Samo u periodu april–maj pušteno je oko 4.000 zarobljenika koji su imali odluku da se oslobađaju kao Rumuni. Njih su rumunske vlasti opremile različitim propagandnim materijalima i knjigama koji su ovi doneli u istočnu Srbiju. Više u: Dragoljub Petrović, „Iredenta fašističke Rumunije u severo-istočnoj Srbiji 1941–1944. godine“, *Jugoslavenski istorijski časopis* br. 3–4 (1966), 31–54.

⁵⁴⁸ Visoko postavljene otkupne norme bile su veliki teret za svakog seljaka. Retko koja seoska porodica je mogla bez poteškoća da obezbedi traženu količinu proizvoda. Zbog toga je česta pojava bila da seljaci iz jednog mesta odlaze u drugo kako bi dokupili potrebne količine i ispunile obavezu. Međutim, za tako nešto nisu svi imali dovoljno sredstava te je dolazilo do hapšenja, ispitivanja, mučenja i maltretiranja stanovništva. U rumunskim mestima nezadovoljstvo zbog otkupnih mera kulminiralo je 1947. napadom na sedište mesnog narodnog odbora u Dolovu (Више у: Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу 1945–1952*, Нови Сад 2002).

⁵⁴⁹ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 67.

⁵⁵⁰ Gligor Popi, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998, 108–110.

Novog Beograda.⁵⁵¹ Pritisak, poput onog koje je trpelo rukovodstvo jugoslovenske manjine u Rumuniji u vreme sukoba sa Informbiroom, bio je vidljiv i u slučaju rukovodstva rumunske manjine. Mitinzi i protest koji su bili organizovani u znak podrške jugoslovenskom rukovodstvu trebali su da pokažu kako su svi narodi Jugoslavije čvrsto uz Tita. Glavna manifestacija podrške bila je Konferencija javnih, političkih i kulturnih radnika rumunske manjine, održana u Vršcu 5. juna 1949. godine. Na toj konferenciji Aurel Trifu, tada generalni sekretar sekcije za Rumune Saveza kulturno-prosvetnih društava Vojvodine (SKPDV), pročitao je referat o stavu prema Rezoluciji Informbiroa. Možda značajnija od toga bila je Rezolucija kojom se odbacuju svi napadi na Jugoslaviju od strane rukovodstva NR Rumunije. Poput Miloša Todorova, Joce Sapundžijina i Bože Spasojeva, pod pritiskom vlasti nisu pokleknili ni Trajan Flora i Koriolan Lupšić. Oni su zbog podržavanja Rezolucije Informbiroa bili osuđeni na 7 i po i 10 godina zatvora, odlukom suda 1950. godine. Poput mnogih i oni su završili na Golom otoku.⁵⁵²

Posle nekoliko godina tokom kojih je rumunska manjina mogla nesmetano da se razvija (ako izuzmemo otkup i nacionalizaciju koji su pogodili sve narode nove Jugoslavije), druga polovina 1948. godine donela je pogoršanje. Rumuni su morali da biraju između podrške jugoslovenskom rukovodstvu, koje ih je kažnjavalo za drugačiji izbor, i simpatija za stav matice i ostalih socijalističkih država. Kao što se vidi iz primera dvojice poslanika u Skupštini NR Srbije i predstavnika rumunske manjine, dugogodišnje kazne zatvora pod optužbama „za izdaju i špijunažu u korist bivšeg rumunskog ambasadora Teodora Rudenka“ nisu izostale. Da su to bili sporadični slučajevi kazuju i podaci o broju isključenih pripadnika rumunske manjine do konca 1949. U tom periodu je samo pet Rumuna izbačeno iz KPJ od ukupno 712 izbačenih sa teritorije autonomne pokrajine. Do kraja sukoba ukupno je kažnjeno 20 Rumuna i Vlaha istočne Srbije.⁵⁵³ Ipak, sukob je imao i pozitivnih strana za rumunsku manjinu. Poboljšanje na prosvetno-kulturnom planu započeto posle rata nije zaustavljeno ni posle 1948, štaviše bilo je i intenzivirano. Titov aparat je smatrao da je kulturno-prosvetna sfera od velikog značaja za propagandno isticanje socijalizma i uzdizanje novog rukovodstva, te je još za vreme rata naročitu pažnju posvećivao ovom pitanju.

Rumunske škole u Banatu osnovane su u 18. veku za vreme austrougarske uprave i po karakteru su bile slične srpskim školama. O njima su se starali zajednički direktori srpskih i rumunskih škola postavljeni od dvora poput Teodora Jankovića Mirijejskog, velikog reformatora školstva. Podelom Banata 1918. godine rumunske škole su nastavile da funkcionišu bez većih promena do oslobođenja 1944. godine. Posle sakupljanja podataka o broju učenika, nastavnog osoblja i materijalnih sredstava, komunisti su u prvoj polovini januara 1945. u većini mesta pokrenuli nastavu u rumunskim školama. Na primer, u Svetom Mihajlu bilo je 467 đaka i šest nastavnika, u Vladimirovcu 301, a Seleušu 175 đaka sa tri nastavnika. Glavni problemi na početku bili su nedostatak ogreva, mali broj rumunskih nastavnika i nedostatak udžbenika. Reforma školstva, izvedena Zakonom o produžetku osnovnog obrazovanja sa četiri na sedam godina usvojenim oktobra 1945. godine, značila je podelu na niže i više razrede (od petog do sedmog razreda) tzv. progimnazije. Zbog malog broja đaka, one su od školske 1946/1947. bile otvorene u svega pet rumunskih naselja. Glavni problem je i dalje bio nedostatak nastavnog kadra i udžbenika. U pomenutoj školskoj godini u svim rumunskim nižim i višim razredima kojih je bilo 23 sa 91 odeljenjem i 3.451 učenicom radilo je ukupno 85 nastavnika. Vidnije poboljšanje uslova, broja đaka i odeljenja došlo je sa školskom 1952/1953. godinom. Broj rumunskih škola se popeo na 39 sa ukupno 144 odeljenja i 4.679 đaka. Poređenja radi, te godine je u odnosu na prethodnu otvoreno 39 novih odeljenja i upisano 912 novih đaka.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 71.

⁵⁵² Gligor Popi, *Români din Voivodina în viața publică postelică*, Novi Sad 2002, 19–20.

⁵⁵³ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022, 395.

⁵⁵⁴ O osnovnom školstvu rumunske manjine posle Drugog svetskog rata u: Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2009, 282–300.

Za razliku od osnovnih škola manjina je prva odeljenja srednje škole dobila tek nakon potpisivanja Konvencije iz 1933. Začetak srednjoškolskog obrazovanja bio je otvaranje rumunskog odeljenja pri Gimnaziji u Vršcu. Školske 1934/1935. u prvi rumunski razred pri gimnaziji bilo je upisano 47 đaka. Rumuni su više razrede gimnazije dobili u vreme okupacije 1941. godine. Školske 1941/1942. godine je u peti razred odnosno prvi razred više gimnazije bilo upisano 14 učenika, a zahvaljujući premeštaju rumunskih učenika iz drugih gimnazija formirana su i ostala odeljenja Više gimnazije. Školske 1935/1936. godine je otvoreno prvo odeljenje na rumunskom jeziku pri Učiteljskoj školi u Vršcu. Ratne prilike omogućile su otvaranje pored odeljenja za učitelje i odeljenje za vaspitače. Od 1945. do 1953. godine diplomu učitelja na rumunskom jeziku steklo je 147 đaka, što je značilo stvaranje baze ne samo nastavnog kadra već i rumunske inteligencije u Jugoslaviji. Osim u Vršcu, školovanje učitelja ove manjine od 1952. godine bilo je moguće i u Novom Sadu, nakon otvaranja Grupe za rumunski jezik na Višoj pedagoškoj školi koja je nakon 1955. godine rad nastavila u Zrenjaninu.⁵⁵⁵ Rumunska manjina je svoju prvu srednju školu kao samostalnu instituciju dobila u godini sukoba sa Informbiroom. Prvi direktor samostalne i potpune rumunske Gimnazije koju je pohađalo 318 đaka bio je Radu Flora, poznati lingvистa i univerzitetski profesor, a tada sveže diplomirani profesor rumunske književnosti. Gimnazija je samostalnost održala do reforme školstva iz 1955. godine, kojom je produženo osnovno školovanje sa četiri na osam razreda. Takva reforma značila je da su niži razredi gimnazije postali peti, šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole, a gimnazija je zadržala samo nekadašnje više razrede. Prva četiri razreda rumunske gimnazije su bila pripojena osnovnoj školi „Olga Petrov Radišić”, dok su ostali razredi vraćeni pod okrilje Vršačke gimnazije čime je rumunska gimnazija kao samostalna institucija prestala da postoji.⁵⁵⁶

Iako je sukob uticao na to da državno rukovodstvo više pažnje posveti manjinama, on je za rumunsko školstvo imao i lošu stranu jer su te godine Jugoslaviju napustili svi preostali kontraktualni nastavnici iz Rumunije. Zbog toga se narednih nekoliko godina osećao nedostatak nastavnog kadra. Prema podacima koje je sakupila Komisija za nacionalne manjine, 1953. godine nedostajalo je 76 učitelja i 60 nastavnika u višim razredima, kako bi se zadovoljile potrebe rumunskih škola. Iako je od pedesetih godina više pažnje posvećeno školovanju nastavnog kadra za potrebe manjinskih škola i posle prvih deset posleratnih godina broj prosvetnih radnika nije bio zadovoljavajući. Što se tiče rumunske manjine, do 1955. godine je u Jugoslaviji obrazovano ukupno 152 rumunska učitelja i nastavnika.⁵⁵⁷

Agitprop, odnosno tela koja su od kraja 1942. godine postojala pri štabovima narodnooslobodilačkog pokreta su imala veliki značaj u stvaranju masovnih organizacija i aktivnosti. U početku cilj agitpropa bio je mobilisanje što većeg broja ljudi u cilju oslobađanja zemlje, kasnije cilj je postao mobilisanje radi ostvarenja planova socijalističke izgradnje. Reorganizacijom ovog tela iz marta 1945. godine stvorena je jedna ozbiljna institucija koja se granala do najnižeg nivoa. Sekcije za štampu i agitaciju, kulturni, pedagoški, teorijsko-predavački i organizaciono-tehnički rad, postojali su pri svakom partijskom komitetu. Od ovog tela poticale su inicijative za organizovanje kulturnog života u svakom mestu, ali i za širenje informacija i ideološki rad među stanovništvom.⁵⁵⁸ Želja da se stvori novo društvo u kome će podjednaku šansu imati i siromašni značila je uključivanje svih društvenih kategorija u politički i kulturni život. Kako je komunizam najviše pristalica imao među siromašnima, partija se trudila da upravo tom sloju obezbedi uslove, najpre za školovanje i normalan život. Siromašno stanovništvo se počelo masovno uključivati u rad kulturnih sekcija, horova, ansambla, pozorišnih trupa i drugih kulturnih društava. Kada je reč o manjinskim sredinama treba naglasiti da se tu nisu osećale razlike. Proklamovanje ideje za stvaranjem besklasnog i jednakog društva značilo

⁵⁵⁵ Gligor Popi, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998, 170.

⁵⁵⁶ Više u: Mirča Maran, Nevena Knežević, „Vršačka gimnazija i daroviti učenici“, u: *Dostignuća i perspektive u obrazovanju darovitih*, 24. tematski zbornik Visoke škole strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov“, ur. Grozdanka Gojkov i Aleksandar Stojanović, Vršac– Arad 2019, 238–248.

⁵⁵⁷ Arhiv Vojvodine, Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine –334, Komisija za nacionalne manjine, br. 284–12234.

⁵⁵⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988, 45–48.

je veća prava za manjine. Po Ustavu iz januara 1946. godine manjine su imale pravo na slobodu, na kulturni razvitak i slobodnu upotrebu jezika. Integracija manjinskog stanovništva vršena je naročito preko Jedinštenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF), odnosno od avgusta 1945. preko Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ). Pod njegovim okriljem kao opštenarodne političke organizacije funkcionisale su različite institucije poput Antifašističkog fronta žena, Narodne omladine Jugoslavije, razne sindikalne organizacije kao i udruženja i zadruga. Rumunska manjina bila je apsorbovana preko Narodnog fronta Vojvodine, koji je imao federalni status. Za razliku od drugih, NFV je zbog velikog broja narodnosti imao zadatak da naročito radi na stvaranju čvršćeg narodnog jedinstva. Zbog toga ne čudi njegova sveopšta prisutnost, od političkog, kulturnog, prosvetnog, zdravstvenog, socijalnog pa do sportskog života zajednice.⁵⁵⁹

Komunistička partija koja je bila inspirator i pokretač svih akcija u zemlji, zahtevala je da svaka manifestacija ima idejno-vaspitnu funkciju. Bilo da se radilo o priredbama, izložbama, otvaranju narodnih univerziteta, čitaonica, knjižara, domova kulture, prikupljanju inventara za škole i drugo, u osnovu svega je morala biti promocija socijalističkih vrednosti. Naravno, svako delovanje na kulturno-umetničkom planu bilo je u granicama socrealizma. Veću slobodu u stvaralaštvu doneo je sukob Tita i Staljina. Tranzicija, odnosno postepeno napuštanje socijalističkog realizma, trajala je do Kongresa književnika održanog 1952. godine u Ljubljani i Krležinog referata o slobodi u književnom stvaralaštvu.⁵⁶⁰

Osim što je data veća sloboda u stvaralaštvu, konkretno rumunska manjina je tokom perioda sukoba sa Informbiroom značajno unapredila stanje u prosvetno-kulturnoj sferi. Država je u takvim okolnostima dopustila, pored ostalog, formiranje potpune gimnazije na rumunskom jeziku u Vršcu, osnivanje Rumunskog nacionalnog pozorišta u istom gradu, kao i pokretanje emisija na novosadskom radiju.⁵⁶¹ Osnivanje pomenutog pozorišta 1949. godine bilo je od velike važnosti za rumunsku manjinu, jer je njime stvorena prva profesionalna dramska grupa.⁵⁶² Ono je ujedno bilo i vrhunac stremljenja da se od dramskih sekcija u selima, koja su služila isključivo za zabavu, formiraju ozbiljnija amaterska pozorišta, a u konačnici i jedno profesionalno. Pored ovog treba napomenuti da je iste 1949. godine u Vršcu pokrenuto i lutkarsko pozorište na rumunskom jeziku koje je prvu predstavu „Crvenkapa“ izvelo 30. decembra 1949.⁵⁶³ Vremenom je veliku popularnost i dosta slušalaca stekao i program Radia „Novi Sad“ na rumunskom jeziku. Ovaj Radio je osnovan 31. marta, ali je sa emitovanjem programa počeo tek 29. novembra 1949. godine. Razlog osnivanja bio je potreba nacionalnih manjina za glasilom ove vrste. Uistinu, 68% programa bio je posvećen nacionalnim manjinama, a osim srpskih bilo je emisija na mađarskom, slovačkom, rusinskom i rumunskom jeziku. Prva postava rumunske redakcije bila je sačinjena od Jona Markovičana kao urednika, Simona Ceroga, daktilografa i prevodioca, i spikerke Katarine Mađarac.⁵⁶⁴ Za razliku od emisija na mađarskom koje su do kraja pedesetih godina bile udvostručene, broj rumunskih radio-emisija nije povećavan i kretao se oko broja 20. Kao moguć razlog treba navesti broj radio-aparata i

⁵⁵⁹ O NFV više u: Jelena Popov, *Narodni front u Vojvodini 1944–1953*, Novi Sad 1986.

⁵⁶⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988, 256–257.

⁵⁶¹ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu, 1945–1952*, Vršac 2009, 83.

⁵⁶² Predlog o osnivanju profesionalnog rumunskog pozorišta je iznet i usvojen na godišnjoj skupštini SKPDV-a održanoj u Novom Sadu 27. marta 1949. godine. Pozorište je isprva imalo osam plaćenih glumaca, a prvu predstavu je izvelo 5. juna iste godine. Radilo se o komediji Karađalea „Napast“ u režiji Nikola Bokšana. Već od kraja 1949. godine ovo pozorište je postalo centar kulturnog života rumunske manjine. Za vreme svog osmogodišnjeg trajanja (1949–1956) pozorišna trupa je izvela 57 predstava u 29 mesta. Razlog ukidanja bio je najvećim delom finansijske prirode, ali i opadanje kvaliteta usred napuštanja ili odlaska na odsluženje vojnog roka najznačajnijih članova trupe. Rumunsko narodno pozorište je svoju poslednju predstavu „Sirena“ Zaharija Bršana izvelo 15. aprila 1956. godine. (Više o pozorištu u: Mirča Maran, *Kulturne prilike...*).

⁵⁶³ Gligor Popi, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998, 384. Gligor Popi, autor desetina istoriografskih dela i profesor u Vršcu, bio je jedan od prvih članova Rumunskog narodnog pozorišta. Treba naglasiti da je prva postavka bila sastavljena uglavnom od prosvetnih radnika rumunske manjine.

⁵⁶⁴ Radio Novi Sad, Redacția programului în limba română 1949–2004, priredio Pavel Gățăianțu, Novi Sad 2004, 10–14.

činjenica da su Rumuni radio slušali više zbog muzike nego informisanja. Prema podacima u šest rumunskih sela, koja su 1954. godine imala struju, nalazilo se oko 500 do 600 radio-aparata. Od 1952. program na rumunskom je počeo da emituje i Radio „Zrenjanin” koji je osnovan iste godine.⁵⁶⁵ Ako se pogleda istorijska vertikala razvoja rumunske manjine, može se primetiti da je do velikih promena došlo u prvim godinama posle Drugog svetskog rata. Period agitprop kulture u Jugoslaviji je stvorio bolje uslove za školovanje, drastično smanjio broj nepismenih Rumuna i oživeo kulturni rad ove manjine.

Iz ovog kratkog pregleda odnosa Jugoslavije i Rumunije tokom ideološkog sukoba može se zaključiti da je provokacija bilo i sa jedne i druge strane. Svojtveno Rumuniji, ona je u sukob ušla sa malim zakašnjenjem ali je brzo pokazala da je u stanju da sovjetske instrukcije izvršava revnosno. Rumunska propagandna mašinerija je u stopu pratila pisanje sovjetskih listova i vođenje antijugoslovenske politike. Jugoslavija je ubacivanjem agitatora i radom među jugoslovenskom manjinom u Rumuniji, pokušavala da propagira svoju verziju i prikaže pravo stanje u zemlji. Incidenti na jugoslovensko-rumunskoj granici su po broju bili na drugom mestu, a obračun sa jugoslovenskom manjinom i državljanima, kao i svim rumunskim državljanima, koji su simpatizovali Tita i jugoslovenski put u socijalizam, bio je naročito svirep. Ideološki sukob je na licu istorije jugoslovensko-rumunskih odnosa napravio dubok rez pod nazivom Baragan – „Sibir u rumunskoj verziji“. Manjine su bile te koje su podnele najveći teret sukoba. Treba naglasiti da je za razliku od jugoslovenske manjine, rumunska u Jugoslaviji imala i određene koristi od sukoba.

⁵⁶⁵ Mirča Maran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008, 232.

3. NORMALIZACIJA ODNOSA (1954–1958)

3.1. Pomirenje posle Staljinove smrti

Početak 1953. godine međunarodna situacija je bila zabrinjavajuća za mir. Događaji koji su se redali nisu davali puno nade za početak progresivnog razvoja u svetu. Merkantizam na Zapadu i gvozdена politika Staljina na Istoku, sve više su se gložili i stvarali utisak da je na pomolu još jedan rat svetskih razmera. U Evropi je situacija bila takođe loša. Neizvesnost se ogledala u mnogobrojnim nerešenim pitanjima poput nemačkog, austrijskog, pitanja Trsta i stanja u odnosima FNRJ sa socijalističkim zemljama. Samo u toku 1952. godine došlo je do 2.390 graničnih incidenata na jugoslovenskim granicama sa istočnim susedima. Ujedinjene nacije, kao najvažnija svetska organizacija, bile su skrajnute. Onemogućavanje rada OUN bio je rezultat politike velikih sila i blokova. Ideja koegzistencije, koju je Jugoslavija propagirala, bila je potiskivana, a često i odbacivana. Dalji negativan sled događaja zaustavljen je u martu mesecu 1953.⁵⁶⁶

Nagoveštaj promena situacije u svetu bila je Staljinova smrt. U Koreji je jula meseca 1953. zaključeno primirje, stvoreni su uslovi za sređivanje diplomatskih odnosa i stanja na granici između FNRJ i zemalja Istočne Evrope, obnovljeni su kontakti ministara inostranih poslova četiri velike sile na konferenciji u Berlinu, januara–februara 1954. godine. Tršćansko pitanje je rešeno 5. oktobra 1954. godine. Zaključen je Državni ugovor u Austriji 15. marta 1955. godine, sazvana Ženevska konferencija na vrhu jula 1955. i konferencija ministara inostranih poslova četiri sile oktobra 1955. Tu su naravno bile Beogradska i Moskovska konferencija i deklaracije vlada FNRJ i SSSR od 2. juna 1955. i 20. juna 1956. Sve to dovelo je do izvesne normalizacije i poboljšanja odnosa u svetu. Kao rezultat zalaganja za miroljubivu koegzistenciju, 1959. godine je došlo do stvaranja uslova za popuštanje hladnoratovske zategnutosti. Pozitivni tok se mogao videti na konferenciji četiri sile koja je održana u Ženevi od maja do jula 1959. godine i koja je stišala krizu oko nemačkog pitanja.⁵⁶⁷ Ipak, najkrupnija manifestacija u smeru miroljubive koegzistencije bila je poseta Nikite Hruščova Sjedinjenim Američkim Državama, septembra 1959. godine. Razgovori predstavnika dve najveće sile doveli su do zajedničkog zaključka da bi rat u savremenim uslovima značio katastrofu za sve. Takvo saznanje uticalo je na postizanje načelne saglasnosti da međunarodne probleme treba rešavati ne silom već pregovorima. Još jedna pozitivna stvar Hruščovljeve posete i susreta sa Dvajtom Ajzenhauerom bila je odluka da treba razmotriti problem razoružanja. Na osnovu toga dogovoreno je da se sazove sastanak Komiteta desetorice o razoružavanju u Ženevi i konferencija četiri sile u Parizu 1960. godine.⁵⁶⁸

Promena politike Sovjetskog Saveza, koja je usledila sa dolaskom Hruščova na vlast, značila je spremnost za razgovore o svim otvorenim problemima, pa i o obustavljanju Hladnog rata. U prvim godinama Vašington je takvu orijentaciju Moskve razumeo kao iznuđenu politiku zbog ekonomskih i političkih teškoća u SSSR-u, te je nastavljao da nastupa sa pozicije sile. Međutim, zbog novonastalih uslova, pritiska američkog mnjenja kao i stavova evropskih saveznika, počeo je da prihvata pregovore sa Moskvom o glavnim međunarodnim problemima. Pojavljivanje novih žarišta i kriza poput one u Mađarskoj, oko Sueca ili na Dalekom istoku, remetili su pregovarački i miroljubivi kurs, ali ga, kada je jednom bio pokrenut, nisu više mogle zaustaviti.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 7, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435327, 1.

⁵⁶⁷ Цон Луис Гедис, *Хладни рат, Ми данас знамо*, Београд 2003, 170, 358–360.

⁵⁶⁸ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 1–3.

⁵⁶⁹ Isto, 10.

Promene u SSSR-u

Ubrzo nakon Staljinove smrti u SSSR-u je počelo da se radi na uklanjanju posledica staljinizma, koje su dovele do krize sistema i izolacije na spoljnom planu. Smrt „nastavljača Lenjinovog dela“ za ceo svet značio je završetak jedne epohe i najavu perioda realnijeg sagledavanja stvarnosti. Čak su i postupci Lavrentija Berije to ukazivali. Reforma bezbednosnog sistema, stavljanje sistema radnih logora u civilne ruke, oslobađanje zatvorenika, humanizacija stanja u zatvorima i druge odluke, delovale su kao velika promena. Pragmatičnost u politici Staljinovih naslednika značila je i donošenje odluke o povećavanju proizvodnje potrošnih dobara i lake industrije.⁵⁷⁰ Međutim, za stanje koje je ostalo nakon Staljina neko je morao da bude kriv. Iako je Berija možda bio i liberalniji od proseka sovjetskog rukovodstva, on je kao šef Staljinove tajne policije i jedan od aktera masovnih čistki bio zgodna prilika, a još više jer je bio viđen kao jedan od glavnih pretendenta na čelo Sovjetskog Saveza. Juna meseca stvorile su se okolnosti za realizaciju plana o uklanjanju Berije. Inicijatori su bili Nikita Hruščov, general Žukov, Molotov, Vorošilov, a na kraju im se pridružio i Maljenkov, koji je uz pomoć Berije bio postavljen na mesto premijera SSSR-a. Prilika je bila sazivanje Prezidijuma ministara 26. juna. Tokom zasedanja Berija je bio optužen za špijunažu u korist britanske obaveštajne službe i izdaju. Ubrzo nakon toga je grupa naoružanih ljudi, predvođenih generalom Žukovim, upala i uhapsila Beriju. Izveštaji jugoslovenske Ambasade u Moskvi ukazuju na to da je Beograd Berijino hapšenje tumačio u svetlu unutrašnje politike. Smatrali su da njegovo uklanjanje znači da rukovodstvo želi da smanji uticaj bezbednosnih struktura i da ne dozvoli da šef Staljinove policije postane i šef države.⁵⁷¹ Decembra meseca bilo je održano šestodnevno suđenje, na kojem je na smrt bio osuđen Berija i još šest njegovih saradnika – Merkulov, Dekanozov, Vlodziimirski, Mešik, Goglidže i Kobulov. Od tada je proces liberalizacije i demokratizacije preuzeo Nikita Hruščov, poreklom Ukrajinac.⁵⁷² On je naročitu pažnju posvetio životnom standardu, rastu lake industrije, destaljinizaciji i amnestiji zatvorenika iz gulaga. Do liberalnijih pogleda je došlo i na spoljnopoličkom planu, kao i u odnosu na Jugoslaviju.⁵⁷³

Prvi koraci bili su napravljeni i po pitanju krize koja se osećala u odnosu sa ostalim istočnoevropskim (IE) zemljama. Berija se zalagao za davanje veće samostalnosti, a zahvaljujući njemu na čelo KP Mađarske bio je postavljen Imre Nađ. Do tada celokupan razvitak zemalja koje su bile u sovjetskoj interesnoj sferi bio je podređen interesima Moskve. To se naročito videlo u nametanju metoda, grubom mešanju u unutrašnje stvari i ekonomskoj eksploataciji. Posle junskih nereda u Nemačkoj 1953,⁵⁷⁴ štrajkova u Čehoslovačkoj, sovjetsko rukovodstvo je promenilo odnos i donelo niz mera u cilju ispravljanja politike. Umesto ekonomskog iskorišćavanja, na snagu su stupile odluke o davanju kredita, pozajmica, brisanju dugova i posebno ukidanju mešovitih društava. U Moskvi se popuštanje

⁵⁷⁰ Seweryn Bialer, *Stalin's Successors: Leadership, Stability, and Change in the Soviet Union*, Cambridge 1982, 23–27.

⁵⁷¹ Telegram jugoslovenskog ambasadora u Londonu Vladimira Velebita Državnom sekretarijatu za inostrane poslove o britanskim reagovanjima na hapšenje L. P. Berije London, 17. jul 1953. godine, u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, urednik R. Luburić, Podgorica 2007, 85–6.

⁵⁷² Andrew Sangster, *The Times, Life and Moral Dilemma of Beria*, Cambridge 2019, 199–202.

⁵⁷³ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 7, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435327, 3.

⁵⁷⁴ Reč je o štrajku radnika od 16. i 17. juna u Istočnoj Nemačkoj. On je počeo u Berlinu zbog povećanja radnih normi, ubrzo se prelio i na ostale velike gradove dobijajući politički karakter. Njime su Nemci izrazili nezadovoljstvo zbog okupacije, podele Nemačke i uvođenja socijalizma. Kriza je nastupila kada su se mnogi članovi Partije solidarisali sa štrajkom, što je bilo veliko iznenađenje kako za Moskvu tako i za Zapad. Protesti su ugušeni uz pomoć sovjetskih trupa i tenkova. Pobuna je uticala na vladu NDR da donese niz mera kako bi poboljšala stanje, dok je SSSR želeći da ublaži eksploataciju oprostio dugove, dao nove kredite, počeo sa ukidanjem mešovitih društava i odrekao se daljih reparacija. Berija je po mišljenju drugih komunista u Moskvi razmatrao mogućnost davanja autonomije nekim sovjetskim zemljama poput Estonije, Letonije i Litvanije, a o Istočnoj Nemačkoj imao je stav da to nije čak ni država i da je u životu održavaju samo sovjetske trupe. Ovakva stanovišta su dodatno izazivala strah ostalih komunista i učvrstila grupu oko Nikite Hruščova da je uklanjanje Berije jedina moguća opcija.

videlo kroz reorganizaciju sistema, smanjenje broja ministarstava i donošenju amnestija političkih osuđenika i rehabilitacije mnogih.⁵⁷⁵

Ipak, u spoljnoj politici koncepcija mira nije bila još moguća. Odluka zapadnih sila da remilitarizuju Zapadnu Nemačku i uvedu je u NATO, izazvala je burnu reakciju i stvaranje Varšavskog pakta. Osnivanje pakta počelo je na konferenciji sazvanoj u Varšavi decembra 1954. godine, a sporazum je potpisan 14. maja naredne godine. Njime je pakt bio definisan kao vojna grupacija osam istočnoevropskih zemalja, čije su snage imale zajedničku komandu. Stvaranje još jednog bloka negativno je delovalo na želje za normalizacijom odnosa i mirom između kapitalističkog i socijalističkog sveta.⁵⁷⁶

Staljinova smrt i reakcija Bukurešta

Staljinova smrt je u Istočnom bloku prouzrokovala strah i uznemirenost. To se naročito osećalo kod rukovodstva u Bukureštu, koje je hitno preduzelo mere predostrožnosti. Marta meseca u Rumuniji je gotovo vladalo opsadno stanje. Kroz Bukurešt su krstarili kamioni sa vojnicima, policijske patrole i organi bezbednosti. Vlast je na svim važnijim punktovima bila udvostručila obezbeđenje, a zgrada CK bila je blokirana. Svim diplomatskim predstavnicima je na nekoliko dana bilo zabranjeno da napuštaju grad. Uvedena su danonoćna patroliranja, a došlo je i do pokreta vojnih jedinica. Tako su sa severoistoka zemlje, u dve kompozicije, vagoni puni vojske krenuli ka Bukureštu.⁵⁷⁷

Na jugoslovenskoj granici je takođe uvedeno posebno stanje. Pogranične patrole su povećane na četiri vojnika, a u pograničnim mestima, poput Oršave, bilo je zabranjeno javno okupljanje, lokali nisu radili, a bila su uvedena obavezna dežurstva omladinskih organizacija u svim mesnim odborima. Shvatajući značaj Rumunije i položaj komunista u njoj, Moskva je kao sigurnost poslala pojačanje svojim trupama u Moldaviji.⁵⁷⁸ U ostalim lagerskim gradovima i u pograničnoj zoni prema Jugoslaviji, bile su takođe uvedene određene mere predostrožnosti. U Varšavi su čak od 6. do 9. marta gradom krstarili tenkovi. Svi lideri su u govorima naročito isticali jedinstvo i apelovali na budnost i potrebu zbijanja redova. Uporedo sa tim organizovane su pogrebne procesije i skupovi. Proglašena je opštenarodna žalost. Ipak, može se reći da se radilo o montiranoj masovnoj žalosti. Najveći deo građana je sa pritajnom radošću dočekao vest o smrti. Većina Rumuna je očekivala da će to biti početak novog doba i promena na unutrašnjem planu.⁵⁷⁹

Za razliku od prethodnih mitinga koje je RRP organizovala i na koje su bili u obavezi da dolaze samo ljudi zaposleni u državnim ustanovama i preduzećima, za ovaj je izvršen pritisak i na ostale građane. Svaki član partije morao je da iz svoje ulice pokrene komšije. Preduzeća, fakulteti i škole su takođe morale kolektivno da izađu i prisustvuju. Iako je miting počeo oko 10 sati, ljudi su već oko 6 sati, po hladnom vremenu, bili izvedeni na ulicu. Specijalne ekipe su išle od vrata do vrata i budile one koji su se uspavali. Članovi partije su bili primorani da stavljaju crne florove, a Informbiroovci su se takmičili u iskazivanju žalosti. Glavni miting bio je organizovan u Bukureštu. Jedan od najstarijih bulevara u Bukureštu bio je pun ljudi. Sve sporedne ulice su bile zatvorene, kako ljudi ne bi mogli da ga napuste pre vremena. Na samom mitingu bilo je i onih koji su se okupljali u grupama, glasno

⁵⁷⁵ Wydra Harald, *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge 2007, 165–166.

⁵⁷⁶ Mastny Vojtech, Malcolm Byrne, *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, Budapest 2005, 21.

⁵⁷⁷ Rukovodstvo je naredilo da vojska bude u pripravnosti kako bi mogla da, u slučaju nereda, blagovremeno interveniše. Sa severoistoka su ka Bukureštu u noćnim satima krenule dve kompozicije sa 100 vagona, 60 putničkih punih vojskom i 40 teretnih. Dodatna predostrožnost pokazana je nadletanjima aviona i pojačanim vazдушnim saobraćajem.

⁵⁷⁸ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 2, str. pov. 181, 4.

⁵⁷⁹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Rumunija u vreme Staljinove smrti, pov. br. 416269, 1–2.

pričali i smejali se. Dugo stajanje, glad i umor, uticali su na to da, kada je završio poslednji govornik, ljudi u neredu napuštaju trg, kako bi što pre stigli kućama.⁵⁸⁰

Uoči sahrane i na sam dan Staljinove sahrane, bilo je mnogo hapšenja. Pojedinci su u znak prkosa baš u vreme kada je davan minut ćutanja nazdravljali i kucali čašama. Rumunsko rukovodstvo je posle mitinga organizovalo transport ljudi iz fabrika do ruske Ambasade, gde su u kilometarskim redovima čekali da se upišu u knjigu žalosti. Vlast je na to prisiljavala i učenike. Građani su morali da nose crne trake, da ističu crne zastave na kućama, a posebne ekipe su ih obilazile i terale da prisustvuju mitinzima. Crkvena zvona su četiri puta dnevno po pola sata zvonila sve do Staljinove sahrane. Na dan smrti 5. maja, tačno u deset časova bio je obustavljen rad u fabrikama i ustanovama, a saobraćaj prekinut, a na dan sahrane 9. maja život u Rumuniji je stao na tri minuta. Jedna od mera kojom je trebalo pokazati žalost bila je i zabrana toćenje alkohola na šest dana.⁵⁸¹

Zabeleženo je nekoliko slučajeva hapšenja građana koji nisu poštovali državne odluke i onih koji su ismejivali Staljinovu smrt. Štampa je bila puna članaka i vesti o Staljinu, pravljene su rekapitulacije, iznošeni dirljivi momenti iz njegovog života i posebno naglašavan njegov doprinos rumunskom oslobođenju i razvoju. Vlast je i prema stranim predstavništvima preduzela određene mere. Policija je u vreme Staljinove smrti uhapsila nekoliko stranih službenika austrijskog, izraelskog i američkog poslanstva.⁵⁸²

S druge strane, narod je vest o smrti primio sasvim drugačije. Mnogi su vest dočekali kao veliko olakšanje, zbog čega je ona kod njih izazivala radost. Nisu bili retki primeri da se umesto „čašice za dušu Staljina“ popije cela flaša cujke ili vina. Zabeleženo je da su rumunski radnici baš u trenutku ćutanja, nalazili po skrovitim mestima fabrika i veselo kucali čašama vina. Prema izveštajima jugoslovenskih graničara znaci radosti i veselja mogli su se videti i kod rumunskih graničara, što ukazuje na to da se celokupan rumunski narod, makar i potajno, radovao i očekivao promene nabolje u zemlji.⁵⁸³ Ekstremniji primer radosti zbog Staljinove smrti bilo je selo Četate kod Kalafata. Prema izveštajima stanovništvo sela se napilo i organizovalo demonstracije. Intervencijom policije polovina demonstancata je bila uhapšena, ali to nije zaustavilo meštane da nastave sa iskazivanjem osećanja. Ubrzo nakon toga u centru sela osvanula je mrtva kokoška ispod koje je visio natpis: „Sto jaja sam snela i Staljina nisam nahranila i zbog toga sam se obesila!“ Slične parole kojima je narod iskazivao svoje zadovoljstvo zbog smrti lidera, ali i kritikovao sovjetsku eksploataciju, tih dana su se često pojavljivale u skoro svim rumunskim mestima. Iako primorani da pred budnim okom države javno iskazuju žalost, oni su se radovali smatrajući da je došao kraj njihovim mukama. Jedino se vrh partije i države osećao drugačije, više iz straha šta donosi sutrašnjica, nego iz stvarnih osećanja žalosti. U prvi mah, oni su se trudili da preuveličaju žalost u čitavoj zemlji. Novine su prvih meseci nakon smrti pisale dosta o velikom vođi, partija je nizu fabrika dala ime velikog Staljina, preimenovane su mnoge ulice i trgovi i planirani spomenici u mnogim mestima. Međutim, kako je vreme prolazilo, rukovodstvo u Moskvi se sve jasnije opredeljivalo za promene, te je tako Staljin sve manje pominjan u Rumuniji.⁵⁸⁴

Ugledanje rumunskog rukovodstva na sovjetsko videlo se i u kopiranju odluke o amnestiji. Prezidijum Vrhovnog sovjeta SSSR-a je 27. marta doneo ukaz o amnestiji lica osuđenih na kazne do pet godina. Svima, osim onih koji su bili osuđeni zbog kontrarevolucionarne delatnosti, špijunaže, krupne krađe i ubistva sa predumišljajem, ovim ukazom su kazne smanjene ili prepolovljene. Svega nekoliko dana nakon toga i Rumunija je donela ukaz o amnestiji. Međutim, cela odluka nije bila javno

⁵⁸⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Sa mitinga povodom Staljinove smrti u Bukureštu, pov. br. 44489, 34–35.

⁵⁸¹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 2, str. pov. 181, 5–6.

⁵⁸² AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–77, Izveštaj DSIP-a o političkoj situaciji u Rumuniji, 15. 6. 1953, 2.

⁵⁸³ *Graničar*, br. 3, 28. mart 1953. godine.

⁵⁸⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Mesečni izveštaj Ambasade za april 1953, pov. br. 46652, 4. 4. 1953, 12.

objavljena već samo njen prvi deo. Izostavljen je bio deo koji je govorio o tome na koje kazne se amnestija odnosila. Na osnovu drugih izvora ljudi su saznali da su od amnestije bili izuzeti politički osuđenici. Lica osuđena na dve godine zatvora bila su oslobođena, onima čija je kazna bila do četiri godine izdržavanje je skraćeno za dve-tri, a do osam godina za trećinu. U suštini odluka se odnosila na lica osuđena zbog neizvršavanja obaveznog otkupa i zbog manjih prekršaja.⁵⁸⁵

Rezultat te mere bio je vrlo skroman. Iz zatvora je pušten samo mali broj seljaka zatvorenih zbog otkupa i nešto sitnih prestupnika. Međutim, i taj značaj je poništen novim hapšenjima „nepouzdatih lica“ i promena krivičnog zakonika koje su u suštini donosile oštrije kazne za sve prekršaje. Radikalizacija krivičnog zakonika i mogućnost izricanja smrtne kazne, čak i za obična krivična dela, sprovedena je sa ciljem da se uguši otpor u narodu. Male hajdučke skupine, koje su iz šuma napadale državne organe i izazivale nemire, bile su problem koji vlast nije uspela da reši dugo posle kraja II svetskog rata. Osim hajdučije i otpor seljaka prilikom otkupa predstavljao je veliku opasnost za poredak u Rumuniji. Ako se tome doda generalno loš životni standard, česte nestašice hrane i velika nezaposlenost, može se onda razumeti kakav je strah kod rumunskog rukovodstva izazivala svako izlivanje nezadovoljstva.

Kao glavni uzrok svega toga viđen je u narodu Sovjetski Savez i sve veći izvoz osnovnih životnih namirnica i prevelika odvajanja za potrebe rumunske i sovjetske armije. Mišljenje naroda o Rusima je i pre toga bilo loše, a sa povećanim zahtevima posle Staljinove smrti javno iskazivanje nezadovoljstva je bivalo sve brojnije. Česte su bile izjave da su ih Rusi doterali do prosjačkog štapa ili da je Tito imao pravo, „jer se sada najbolje vidi kakvu je korist rumunski narod dobio od bratske pomoći SSSR-a“.⁵⁸⁶ Naročito su glasno stav izražavali Mađari. Kao primer toga treba navesti izveštaj službenika jugoslovenskog predstavnštva sa puta u Sibiju od 22. juna 1953. godine. U jednom kafiću, čuvši da su prisutni i jugoslovenski predstavnici, radnik u livnici „Independenca“ javno je izneo svoje mišljenje: „Hoću da kažem ljudima (mислеći na Jugoslovane) koji idu u slobodnu zemlju, kako u Rumuniji žive radni ljudi. Ja po osam časova lijem čelik, a po tri sata moram da čekam u redu za ¼ hleba i to ne znam da li ću ga dobiti. Nikad nismo bednije živeli. Ovo govorim premda znam da ću posle ovoga otići u zatvor. Ovde 90% ljudi ovako misli, a naročito mi Mađari. Mi bi išli u Mađarsku, ali nam ne daju. Ako dođe do rata ja nikada neću da pucam na Jugoslovane. Govorim istinu, a za istinu se ovde ide u zatvor. Pozdravite druga Tita. Recite mu što se ovde radi. Za sve ovo krivi su Rusi, oni jedu naš hleb!“⁵⁸⁷

Normalizacija odnosa Jugoslavije i lagera

U prvoj polovini 1953, tačnije posle Staljinove smrti, socijalističke zemlje predvođene Sovjetskim Savezom pokazale su spremnost i pokrenule inicijativu u pravcu normalizacije odnosa sa Jugoslavijom. Novo sovjetsko rukovodstvo je, kako bi sačuvalo SSSR, moralo da promeni poglede i zameni radikalni pristup politici novim pragmatičnim. Za jedinstvo lagera Jugoslavija je bila velika opasnost. Novim političkim oružjem – strpljenjem, spremnošću da se razmene mišljenja, saslušaju stavovi druge strane i iznađu kompromisna rešenja – čelnici u Moskvi su želeli da sklone Jugoslaviju sa puta daljeg otvaranja prema Zapadu. Strahovali su da bi Tito mogao da se potpuno okrene Zapadu i preko Balkanske federacije pristupi NATO-u. Promenom politike trebalo je sprečiti takav razvoj događaja, tj. zaustaviti Zapad u nameri da Jugoslaviju iskoristi kao oruđe za razbijanje lagera i ujedno umanjiti „loš primer“ SKJ na druge komunističke partije. Prvi primeri promene stava bili su

⁵⁸⁵ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 2, str. pov. 181, 8.

⁵⁸⁶ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 4, Informacije iz Rumunije, str. pov. 322, 20.

⁵⁸⁷ Isto, 34.

potpisivanje Sporazuma o osnivanju Đerdapske rečne administracije, učestvovanje jugoslovenske košarkaške reprezentacije na Evropskom prvenstvu u Moskvi održanom od 24. maja do 4. juna i prijem otpravnika poslova Dragoja Đurića kod Molotova, ministra inostranih poslova SSSR-a. Iako je bilo dosta protivnika ideje o promeni odnosa sa Jugoslavijom, Nikita Hruščov i Mikojan su uspeli da jula 1953. kroz Prezidijum CK KPSS proguraju stav o neophodnosti normalizacije odnosa sa SKJ i Titom.⁵⁸⁸

Prve naznake, odnosno potezi preispitivanja mogućnosti za poboljšanje odnosa, prema izveštajima otpravnika poslova u Moskvi Đurića, vidljive su još od kraja marta i aprila 1953. godine. Posle posete Molotovu činovnici jugoslovenskog predstavništva više nisu praćeni, a neprijateljskih natpisa i akcija više nije bilo. Molotov je otpravniku Dragoju Đuriću 6. juna saopštio odluku o slanju ambasadora u Beograd, što je značilo normalizaciju diplomatskih odnosa. Avgusta–septembra su bili razmenjeni agremani kojima je ambasador u Beogradu postao Vasilij Aljeksjejevič Valjkov, a jugoslovenski u Moskvi Dobrivoje Vidić.⁵⁸⁹ Kod susednih zemalja narodne demokratije, otvaranje prema Jugoslaviji je teklo različitim intenzitetom. Dok su u Bukureštu sredinom aprila skidane antijugoslovenske parole i karikature, Budimpešta, Tirana i Sofija su još više pojačavale propagandnu delatnost. Mađarsko rukovodstvo je sa jasnijim naznakama izašlo maja meseca, a bugarsko je tada izazvalo najveći broj graničnih incidenata – 41. Jasna razlika u odnosu svih susednih partija prema SKJ vidljiva je posle isticanja jasne želje Moskve za poboljšanjem, kroz predlog o slanju ambasadora u Beograd. Nakon toga i druge države su počele sa koracima koji su vodili poboljšanju.⁵⁹⁰

Druga polovina 1953. i 1954. godine protekla je u znaku normalizacije diplomatskih odnosa, obnove i razvoja bilateralne saradnje i stišavanja antijugoslovenske kampanje. Posle SSSR-a Mađarska je bila druga zemlja koja je pokrenula pitanje razmene ambasadora. Imre Nađ, koji je jula meseca izabran na mesto predsednika vlade, i njegov novi kurs koji je propagirao liberalizaciju i demokratizaciju, u tome su imali velikog udela. Zbog činjenice da je predloženi Šandor Kurimski ocenjen kao sovjetski i policijski čovek, došlo je do odugovlačenja, ali ne i odbijanja predloženog ambasadora. Mađarska je dobila ambasadora u Beogradu krajem avgusta, a Jugoslavija je agreman za Dalibora Soldatića zatražila 28. septembra, a dobila nakon dve nedelje.⁵⁹¹ Bugarska je bila sledeća, ona je za Adamova agreman zatražila krajem avgusta, a dobila 8. septembra. Jugoslavija nije žurila sa slanjem ambasadora u Sofiju. To je učinila krajem oktobra. Za razliku od drugih, Bugari su na zatražen agreman za Mitu Miljkovića 24. oktobra, pozitivno odgovorili nakon samo četiri dana.⁵⁹² Albanska inicijativa obnove diplomatskih odnosa upućena je 6. novembra 1953. godine, preko poslanstva u Budimpešti. U slučaju Albanije, nije bilo samo u pitanju podizanje odnosa i razmena ambasadora, nego ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa koji su u celosti prekinuti 1950. godine povlačenjem diplomatskog osoblja iz Tirane i albanskog iz Beograda. Zbog činjenice da se albanska antijugoslovenska politika najsporije menjala, do razmene ambasadora je došlo tek u narednoj godini. Bato Karafili je u Jugoslaviju stigao krajem juna meseca, a Predrag Ajtić u Tiranu septembra 1954. godine. Veliki problem za jugoslovensko predstavništvo bilo je pitanje zgrade. Kako bi ispitali iskrenost namera i na terenu se upoznali sa situacijom, jugoslovenski rukovodioci su odlučili da prvo u Albaniju pošalju otpravnika poslova Redžepa Đihu. On se od aprila do dolaska ambasadora borio za vraćanje nekadašnje zgrade poslanstva i za poboljšanje odnosa i smanjenje grube

⁵⁸⁸ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2012, 191.

⁵⁸⁹ Više u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, Podgorica 2007, 95–130 i 135–231.

⁵⁹⁰ Više o dinamici otvaranja susednih istočnoevropskih država prema Jugoslaviji u: Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, Beograd 2014, 59. i dalje.

⁵⁹¹ Katarina M. Kovačević, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, doktorska disertacija, Beograd 2018, 117–126; Katarina Kovačević, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953 – 1956“, u: *Velike sile i male države u Hladnom ratu-slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005.

⁵⁹² Mita Miljković, *Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnika 1953 –1956*, Beograd, 1995, 42–43.

pratnje od strane albanske službe.⁵⁹³ Uporedo sa procesom normalizacije diplomatskih odnosa, vršeni su pregovori, zaključivani bilateralni ugovori i uspostavljeni ekonomski i drugi odnosi.

Višegodišnje napeto stanje na relaciji Beograd–Moskva nije moglo da se promeni preko noći. Jugoslovensko rukovodstvo je bilo naročito oprezno, smatralo je da momentalna normalizacija odnosa nikako ne bi bila dobra za, pre svega, njen međunarodni položaj. Ojačane veze sa Zapadom, Titov put u London i otvaranje novih vidika nakon afroazijskog putovanja 1954–1955. godine su dodatno učvrstili principe miroljubive koegzistencije, poštovanja nezavisnosti, vanblokovskog opredeljenja, borbe protiv kolonijalizma i nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, na kojima je počivao jugoslovenski spoljnopolitički kurs. S druge strane, tokom tih godina FNRJ je ekonomski i vojno bila veoma zavisna od Zapada. Potreba za finansijskom i vojnom pomoći nametala je jugoslovenskom rukovodstvu da pažljivo promatra i daje uverenja da svaki korak ka poboljšanju odnosa sa lagerom ne znači i uvlačenje u njega.⁵⁹⁴ Našavši se između zapadne pomoći, ali i pritiska koji je pretio da ugrozi neprikosnoven položaj SKJ u društvu i izvrši demokratizaciju s jedne, i sovjetskog hegemonizma s druge strane, jugoslovensko partijsko i državno rukovodstvo je moralo da traži alternativu. Kao idealna politika koja bi učvrstila jugoslovenski položaj na duže vreme javila se politika ekvidistance prema Istoku i Zapadu, balansiranje saradnje i okretanje ka trećem svetlu, iz čega će nastati i politika nesvrstanosti.⁵⁹⁵ Na taj način odnosi sa Zapadom nisu ugroženi, a otvoren je put normalizacije odnosa sa lagerom. Važna potvrda ispravnosti takvog kursa bila je činjenica da je zapadna pomoć nastavila da stiže.⁵⁹⁶ Kada je formiran Varšavski pakt 14. maja 1955. Jugoslavija je imala alternativu, te nije morala da se opredeli i bira između jednog ili drugog vojnog bloka.

Prekretnica u procesu poboljšanja odnosa Jugoslavije sa zemljama narodne demokratije bila je poseta Hruščova i donošenje Beogradske deklaracije 2. juna 1955. Sama činjenica da je sovjetska delegacija došla u Jugoslaviju bila je viđena kao jugoslovenska pobjeda. Takođe, sve ostalo je za Jugoslovene komentarisano i posmatrano iz tog ugla. Uslovi za ovu posetu počeli su da se stvaraju sredinom 1954, kada je posle uzleta tokom 1953. nastalo višemesečno usporavanje normalizacije. Hruščov je u sklopu borbe za vlast u Moskvi pokušao da na politici prema Jugoslaviji osvoji neki poen. Tako je 22. juna poslao Titu i CK SKJ pismo sa predlogom o punoj normalizaciji odnosa, koja je obuhvatala i saradnju partija. Međutim, Titov odgovor se čekao nekoliko nedelja. Razlog su bili pregovori oko vojnog saveza sa Turskom i Grčkom. Želeći da pokaže Zapadu da političko klatno ne naginje ka Sovjetskom Savezu, odgovor na Hruščovljevo pismo došao je tek nakon potpisivanja trojnog Ugovora o savezu, političkoj saradnji i uzajamnoj pomoći, 9. avgusta 1954. Odgovor Tita i CK SKJ usledio je 11. avgusta. U njemu su povoljno ocenjeni predlozi, ali sa zadržkom da partijska saradnja može da usledi tek nakon normalizacije bilateralnih odnosa. Tito nije poricao optužbe protiv Berije, ali u veličinu njegove uloge izražena je sumnja, pored ostalog i rečima da „što se nas tiče, uzrok ovog sukoba nije bio pojedinac, recimo Đilas“. Nakon ove prepiske usledila su još dva naizmenična pisma iz septembra i novembra 1954, u kojima je pokazano obostrano razumevanje. Ova prepiska se u istoriografiji uzima kao polazište za dalji tok normalizacije, koji je usledio u 1955. godini. Moskva je raspuštanjem emigrantskih organizacija i prihvatanjem sastanka na najvišem nivou na kome je trebalo da se govori o uzrocima sukoba pokazala veliki interes.⁵⁹⁷ Preuzimanje inicijative u politici prema FNRJ,

⁵⁹³ Aleksandar Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile (1945–1961)*, Beograd 2011, 451 i dalje.

⁵⁹⁴ Dragan Bogetić, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nezavisnost*, Beograd 1990.

⁵⁹⁵ Više u: Svetozar Rajak, „In Search of a Life Outside the Two Blocs: Yugoslavia’s Road to Non-alignment“, u: *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945 – 1955. Slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd 2005, 84–105.

⁵⁹⁶ Ekonomska i vojna pomoći bazirana na tripartitnom aranžmanu, Jugoslaviji je od 1952 do 1955. imala izuzetnu važnost za opstanak i razvoj. Ekonomska pomoć od 352 miliona dolara, od čega 128 miliona za period 1954–1955. i velika vojna pomoć, ali i dodatno zbližavanje nakon rešenja tršćanske krize 1954. godine, omogućile su Jugoslaviji da staloženo i bez pritiska razmatra pruženu ruku pomirenja iz Moskve (Dragan Bogetić, „Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom“, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, zbornik, Beograd 1999, 46–47).

⁵⁹⁷ Više u: Đoko Tripković, „Obnavljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1954–1955. godine“, *Vojno-istorijski glasnik*, 2–3 (1997), 251 – 274; Jan Pelikan, „Jugoslavija i Sovjetski Savez polovinom 1954. godine. Od normalizacije diplomatskih odnosa do političke saradnje“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2 (1997), 142–156.

zalaganje za dalji razvoj teške industrije (čime je privukao konzervativnu grupu KPSS-a), za razliku od suparnika Maljenkova koji je primat davao povećanju životnog standarda i potrošačke industrije, i vraćanje na lenjinističke principe, bili su osnovna sredstva koja su Hruščovu obezbedila pobjedu. Februara meseca Maljenkov je bio smenjen sa premijerske funkcije, a zamenio ga je Nikolaj Bulganjin, Hruščovljeva desna ruka.⁵⁹⁸ Tita je posle puta u Indiju i Burmu krajem 1954. i početkom 1955.⁵⁹⁹ tokom kojeg je sazrela ideja o nesvrstavanju, obradovala Nikitina sovjetska ideja o pojasu neutralnih zemalja između dva bloka (Finske, Švedske, Nemačke, i Jugoslavije).⁶⁰⁰ Upravo na dan kada je stvoren Varšavski pakt, 14. maja, najavljen je dolazak visoke sovjetske delegacije u Beograd. Ta „slučajnost“ je na Zapadu izazivala surevnjivost u jugoslovenske namere.⁶⁰¹

Pomirenje sa Rumunijom

Pokazatelji odnosa rumunske vlasti prema Jugoslaviji, posle Staljinove smrti, bili su krajnje protivurečni. Na primer, jugoslovenskim stonoteniserima, bilo je omogućeno da se ravnopravno takmiče u Rumuniji sa ostalim nacionalnim ekipama (ovde se može primetiti sličnost sa uslovima obezbeđenim prilikom boravka košarkaške reprezentacije Jugoslavije u Moskvi krajem maja početkom juna 1953). Iako je kašnjenje u izdavanju viza, zbog čega je bio ceo turnir pomeren za jedan dan, nagoveštavalo diskriminaciju, nje nije bilo. Rumunske vlasti i organizatori su prema jugoslovenskim sportistima postupali isto kao i prema drugima. Naznaka pozitivnih promena viđena je i u izdavanju vize za sekretara Ambasade, Popovića, u najkraćem mogućem roku. Takođe pozitivno je primljena i odluka rumunskih vlasti od 15. aprila 1953. kojom je bilo naređeno skidanje antijugoslovenskih parola i karikatura, osim onih vezanih za Trojni sporazum. Parole su na iznenađenje bile skidane tokom dana i odvožene kamionima. Međutim, glavna pitanja nisu pokretana, i dalje se vršio pritisak na građane da prime rumunsko državljanstvo, da ne dolaze u Ambasadu. Odnos prema službenicima je bio podnošljiviji, ali je policijska pratnja i pratnja oficira Sekuritatee bila pojačana.

⁵⁹⁸ Jugoslaviju je više od smene Maljenkova interesovao referat Molotova, ministra inostranih poslova, koji je, između ostalog, osvrćući se na Jugoslaviju rekao da na planu normalizacije ona nije učinila dovoljno. Zbog Titovog odsustva na referat je u *Borbi i Politici* 9. februara kratko odgovoreno da Molotov stav ne odgovara stvarnosti. Po povratku Tita usledio je detaljniji odgovor 7. marta u kome je izneto da se u zemljama narodne demokratije i dalje Jugoslavija gleda informbiroovskim očima (*Borba i Politika* od 9. februara). Rumunija je pažljivo posmatrala diskusiju Tita i Molotova i obazrivo donosila vesti o tome. Na sednici Skupštine 22. februara pokazalo se da rumunsko rukovodstvo pažljivo osluškuje sovjetske želje. Dež je u delu o spoljnoj politici, može se reći, preslikao Molotovljev referat, a o odnosu sa Jugoslavijom rekao da se razvijaju u duhu međusobnog razumevanja. Smena Maljenkova je kod Rumunskog rukovodstva izazvala nesigurnost i pitanje: „U kom pravcu će se razvijati dešavanja u Moskvi?“. Pronicljivi ambasador Nikola Vujanović je stoga u Beograd slao telegram sadržine da će Rumunija čekati da se situacija razbistri i da, dok do toga ne dođe, ne treba očekivati veće promene u odnosu prema Jugoslaviji (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Telegram Ambasade u Bukureštu od 24. februara 1955, pov. br. 42531, 1).

⁵⁹⁹ Više o ovim posetama i stvaranju politike aktivne miroljubive koegzistencije u: Ljubodrag Dimić, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. Prilog za istoriju hladnog rata“, *Tokovi istorije*, 3–4 (2004), 27–54.

⁶⁰⁰ Pokazatelj da se išlo ka tome bilo je rešenje austrijskog pitanja. Posle dugih pregovora između SAD, Britanije, Francuske i SSSR-a u dvorcu Belvedere je 15. maja 1955. potpisan Državni ugovor o Austriji, kojim je ona dobila nezavisnost. Austrija je posle toga bila oslobođena od prisustva sovjetske vojske čime se završio period okupacije ove zemlje koja je, ako se računa i period pod Trećim rajhom trajala sedamnaest godina (Robert L. Ferring, „The Austrian State Treaty of 1955 and the Cold War“, *The Western Political Quarterly*, vol. 21, no. 4 (Dec., 1968), 651–667).

⁶⁰¹ Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001, 135; D. Reynolds, *One world divisible, A global history since 1945*, London 2001, 110–113; Dragan Bogetić, *Nesvrstanost kroz istoriju, Od ideje do pokreta*, Beograd 2019, 15–18; William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, London 2003, 251.

Negativne naznake bile su povećanje graničnih incidenata sa 43 u martu, na 75 u aprilu mesecu 1953. „Radio Bukurešt“ je i dalje istim tonom emitovao antijugoslovenski sadržaj. Teren gde bi se promena odnosa najbrže mogla videti bio je odnos prema jugoslovenskom predstavništvu, ali na tom polju nije bilo promena nabolje. Prema službenicima Ambasade početkom aprila je čak bila povećana politička kontrola, a državljani su i dalje trpeli pritisak za uzimanje rumunskog državljanstva i pretnje da ne idu u Ambasadu. Nametanje rumunskog državljanstva vršeno je preko ucena da će svi koji budu uzeli dobiti svu neophodnu pomoć, poput posla, zdravstvene zaštite i prava na školovanje njihove dece.⁶⁰² Kao osnovnu meru, prema stranim predstavništvima rumunske vlasti su koristile prisluškivanje. Mnoga predstavništva su otkrila prisluškivače u prostorijama ambasada i stanovima službenika. To su do 1953. godine prijavili Turci, Jevreji, Amerikanci, Švajcarci, Šveđani, Austrijanci i Jugosloveni. Osim toga bezbednost je vrbovala sva lica koja su radila kao pomoćno osoblje u stranim predstavništvima. Na osnovu karakteristika sprovedenih mera prema stranim predstavništvima, može se zaključiti da su Rumuni kopirali ruski metod i prisluškivanja i vrbovanja, kao i kažnjavanja i praćenja.⁶⁰³ Prema jugoslovenskom predstavništvu bili su primećeni i drugi vidovi diskriminacije, kao na primer ometanje izvršenja različitih usluga neophodnih za funkcionisanje jednog stranog predstavništva, poput pružanja zdravstvenih, majstorskih i drugih usluga.⁶⁰⁴

Putovanja po zemlji su bila zabranjena. Jugoslovenskim predstavnicima u Rumuniji nije bilo dozvoljeno da posete druga mesta, iako je rumunskoj Ambasadi u istom periodu izdata saglasnost za posetu Novom Sadu i Zagrebu. Na kraju, jugoslovenska Ambasada jedina nije bila pozvana na proslavu 1. maja. Međutim, na toj proslavi u Bukureštu je po prvi put primećen izostanak antijugoslovenskih parola, i oštih napada u govorima zvaničnika. Jedino što je podsećalo na sukob bile su parole pozdrava jugoslovenske emigracije.⁶⁰⁵ Takođe, u sklopu praznika bila je pripremana izložba rumunskih karikatura, čiji su glavni deo zauzimali prikazi Ajzenhauera, Čerčila i naravno Tita. Kako su se okolnosti promenile, došlo je do otkazivanja izložbe i uklanjanja tih karikatura.⁶⁰⁶

Na partijskim konferencijama održanim aprila meseca je provejavala antijugoslovenska atmosfera sa posebnim uporištem u kritikama Trojnog sporazuma. Rumunska štampa je 23. aprila objavila parole sovjetskog Centralnog komiteta, a dan kasnije i svog CK. Rumunske parole se nisu mnogo razlikovale od sovjetskih. Među njima bila je i jedna koja je pozdravljala „borbu jugoslovenskih emigranta protiv fašističkog režima Tito–Ranković za oslobođenje zemlje“. Rumunska propaganda i antijugoslovenske parole nisu prekinute prvih meseci posle Staljinove smrti. Međutim, već od maja u rumunskoj štampi se primećivalo sve ređe pisanje o Jugoslaviji. Izrazi poput – beogradski fašisti, banda ubica i drugi, više se nisu upotrebljavali. Štampa je od tada, kada je trebalo da piše o susedu, uglavnom pisala o teškom ekonomskom stanju. Pored želje da se izbegne pisanje o ideološkom ili političkom razmimoilaženju, skretanje pažnje na ekonomske probleme Jugoslavije služilo je i za usmeravanje fokusa naroda sa rumunskih ekonomskih problema i velikih poteškoća sa ishranom, na tuđe probleme.

U članku *Romania libera* od 27. maja 1953. po prvi put Rumunija nije govorila pogrдно o Titu niti je Jugoslaviju predstavila kao apsolutno zavisnu od Zapada. Čak je komentarisao Titov govor u Slavanskom brodu i objavljeno da je jugoslovenski lider oštro napao politiku italijanske vlade i velike

⁶⁰² DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za februar – mart 1953, pov. br. 44489, 35.

⁶⁰³ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 22.

⁶⁰⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 6, Odnos Rumunije prema FNRJ, 26. 05. 1953, pov. br. 417819, 1.

⁶⁰⁵ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 4.

⁶⁰⁶ Pismo odgovornog saradnika centralnog aparata Ministarstva spoljnih poslova SSSR V. I. Kirsanova glavnom uredniku lista *Za trajni mir, za narodnu demokratiju!* M. B. Mitinu o smanjivanju antijugoslovenske propagande u Rumuniji. Moskva, 18. maj 1953, u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR*, R. Luburić.... 278–279.

sile sa Zapada u vezi sa pitanjem Trsta.⁶⁰⁷ Negativno spominjanje Jugoslavije je sasvim ischezlo polovinom juna meseca, tj. u vreme kada je Sovjetski Savez popustio i počeo pregovore sa Titom.

Saznanje da postoji želja u Moskvi da se pošalje ambasador u Beograd nije s oduševljenjem primljena među rumunskim partijskim rukovodstvom. Iako se očekivalo da će ta vest odjeknuti u svim zemljama, pa i u Rumuniji, do toga nije došlo. Bojazan da će vest i hvaljenje odluke biti protumačeno kao slabost rukovodstva i napuštanje politike koja je do tad vođena sprečili su bilo kakvo rumunsko saopštenje, komentarisanje i objavljivanje u štampi. Na ponašanje Rumunije Beograd je gledao kao na preveliku zavisnost rukovodstva od Moskve i želju da se ni u čemu ne ističe i privlači pažnju. Rumunija je vest o naimenovanju Valjkova objavila u štampi 18. juna.⁶⁰⁸

Posle juna meseca izostavljene su iz štampe i uobičajene vesti o teškom ekonomskom stanju u Jugoslaviji, kao i natpisi iz emigrantskih listova. Na zahteve Ambasade rumunski MIP je počeo da odgovara i brže izdaje dokumenta, uverenja i krštenice, a u razgovorima prilikom prijema pokazivan je korektan stav. Ambasada je počela da dobija pozive za proslave poput praznika 23. avgusta, Dana armije 7. novembra i dr. Tako je rumunsko rukovodstvo prestalo i sa tom vrstom diskriminacije. Policijska pratnja je ostala na snazi, ali su provokacije prestale. Promena nabolje ipak nije bila ravnomerno rasprostranjena. U bitnim stvarima i problemima, od kojih je najviše zavisio tok jugoslovensko-rumunskih odnosa, nije došlo do ikakve promene. Tu je Rumunija dobrano kasnila za ostalim istočnoevropskim zemljama.

Najhitnije rešenje zahtevali su različiti slučajevi jugoslovenskih građana, a tu Rumunija nije pokazala volju. Većina jugoslovenskih državljana bilo je otpušteno sa posla, na njih je vršen pritisak da se odreknu jugoslovenskog i uzmu rumunsko državljanstvo, a zahtevi za repatrijaciju nisu rešavani. Čak ni najozbiljniji slučajevi, kao što su bili slučaj studenta Mitrovića obolelog od tuberkuloze, zatim osamdesetogodišnjeg Makedonca Stojana Georgijeva, slepe devojkice Lele Hristovske⁶⁰⁹ i drugih, nisu bili rešeni. Odnos se nije promenio ni prema manjini. Više hiljada manjinaca bilo je po zatvorima i logorima, a određen broj jugoslovenskih državljana (Ambasada je u tom trenutku znala za desetak) takođe se nalazio u rumunskim zatvorima. U zatvoru su se 1953. godine i dalje nalazili službenici Ambasade Nikola Medić i Boško Lacić, iako su izdržali izrečenu kaznu od tri godine.⁶¹⁰

Najosetljiviji problem bio je problem dece koja su držana u Rumuniji i kojima nije dopuštano da se vrate porodicama u Jugoslaviju. Devetoro jugoslovenske dece bilo je 19. juna 1950. godine silom odvedeno od strane rumunskih pograničnih organa. Radilo se o učenicima škole za turizam i ugostiteljstvo iz Bele Crkve, koji su šetajući zalutali na rumunsku teritoriju i nakon toga odvedeni do rumunskih graničara.⁶¹¹ Jugoslavija je odmah po otmici tražila njihovo puštanje, ali odgovor na upućenu notu nije dobijen. Više puta su MIP i Ambasada u Rumuniji pokretali ovo pitanje, ali svi

⁶⁰⁷ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 77, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 27. 05. 1953, pov. br. 47019, 1.

⁶⁰⁸ Telegram ambasade FNRJ u Bukureštu Državnom sekretarijatu za inostrane poslove da je sva rumunska štampa objavila da je V. A. Valjkov naimenovan za sovjetskog ambasadora u Jugoslaviji, 18. jun 1953, u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR*, R. Luburić... 153–154.

⁶⁰⁹ Lela Hristovski se u Bukureštu sa majkom našla zbog lečenja. On je 1948. godine otišla u Rumuniju kako bi izlečila vid, ali je u međuvremenu oslepela, a vlasti joj nakon sukoba nisu dozvoljavale da se vrati u domovinu („Југословенски грађани не могу да се врате из Румуније“, *Политика* 3. 11. 1951, 2.

⁶¹⁰ Medić je pušten sredinom 1954. negde pre slanja zahteva za agreman budućeg ambasadora u Rumuniji. Po puštanju na slobodu, rumunski organi su saopštili da Medić ne želi da se vrati u Jugoslaviju, već da bi voleo da ostane u Bukureštu i nađe neki posao. Boško Lacić je kaznu zatvora izdržavao od 16. aprila 1949. pa sve do 26. oktobra 1955. godine. On je u trenutku hapšenja imao zvanje administrativnog manipulanta. Njemu je po puštanju omogućen povratak u zemlju, a država mu je isplatila sve plate kao da je normalno obavljao posao, a ne uhapšen i bio na izdržavanje kaznu zatvora. Osim toga bio je i unapređen u zvanje referenta. Za razliku od kolega, koje je zadesila slična sudbina u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Bugarskoj, koji su tražili sudsku rehabilitaciju, obeštećenje i povratak konfiskovane imovine, Boško Lacić nije pokretao to pitanje (DAMSPS, PA, 1956, Jugoslavija, f. 45, dos. 20, Zabeleška u vezi oštetnog zahteva koji su podneli službenici DSIP-a koji su bili u zatvoru u ČSR, Mađarskoj, Bugarskoj i Rumuniji, pov. br. 423647, 2).

⁶¹¹ Radilo se o deci srpske i mađarske nacionalnosti: Eisler Jožef, Guli Jožef, Palatinović Janoš, Dubinji Janoš, Varga Ištván, Varga Andraš, Valter Đula, Menjhart Vera i Juhas Eržebet.

zahtevi su ostajali bez odgovora. Otpравnik poslova je 6. februara 1951. godine posetio MIP tražeći da se hitno preduzmu mere u cilju vraćanja jugoslovenske dece. Odgovor je bio da predstavnicima rumunskog MIP-a nije bilo poznato u kom se stadijumu nalazi ovaj slučaj, te da će izvestiti Ambasadu FNRJ čim dobiju informacije. Pošto posle više od pola godine nije stigla informacija, Ambasada je 24. septembra 1951. godine uputila protestnu notu i ponovila zahtev, ali nju pomoćnik Ministra inostranih poslova nije želeo da primi odbijajući je kao notu klevetničkog sadržaja.⁶¹² Tek posle dva insistiranja od 9. i 30. jula 1953. Vlada Rumunije je pismenim putem odgovorila na zahteve za povratak dece.

Posle otmice deca su odvedena u selo Orovice, gde su ispitivana o razlozima prelaska granice i o stanju u Jugoslaviji i životnom standardu. Posle toga su tri meseca bila zatočena u zatvoru Sekuritatee u Temišvaru koji se nalazio prekoputa Gimnazije Loga. Kasnije su bili premešteni u Bukurešt i Kološvar, gde su upisani u škole 1952. godine. U emigrantskom listu *Pod zastavom internacionalizma* 1951. godine bio je objavljen tekst koji je otmicu predstavio kao spasenje dece, kojoj predstoji srećnija budućnost od one koju bi imali u Jugoslaviji. Prema saslušanju zatvorenika Radivoja Petakova, koji je neko vreme bio zatvoren u istom zatvoru, radilo se o deci koja su pričala srpski i mađarski.⁶¹³ Na konstantne zahteve da se deca vrate ili bar obezbedi kontakt sa njima, rumunska vlast nije odgovarala pune tri godine. Prvi odgovor Vlade NRR, koji je bio upućen Vladi FNRJ, bio je 7. septembra 1953. U noti br. 5460 pisalo je da Vlada NRR odobrava povratak dece „ako to oni žele pošto su sada to već mladi ljudi” i da će olakšati kontakt Ambasade FNRJ sa decom. Takav odgovor za Jugoslaviju nije bio prihvatljiv jer je tražila direktan kontakt Ambasade sa decom i njihov što brži povratak kući.⁶¹⁴ Smatrala je da maloletna lica moraju biti vraćena, bez obzira da li to žele ili su zbog pritiska ili privilegija naterani, ili su sami odlučili da ostanu. Jugoslavija je zahtevala da se kontakt sa decom održi u zgradi Ambasade bez rumunskih predstavnika. Predstavništvo FNRJ nije želelo pod drugim uslovima da dođe do kontakta zbog bojazni da bi prisustvo Rumuna otežalo izjašnjavanje dece, koja su već tada imala preko 17 godina. Postojao je i problem utvrđivanja identiteta dece i strah da bi, u slučaju da se pristane na sastanak u prostorijama DSIP-a, Rumunija mogla sprovesti antijugoslovenske postupke koji bi bili i propagandno iskorišćeni. Zbog toga je otpравnik poslova Topaloski odbio poziv rumunskog direktora protokola Joneskua od 3. oktobra 1953. da dođe u DSIP radi uspostavljanja kontakta sa decom.⁶¹⁵ Do pomaka je došlo 1954. godine kada je repatriirano troje od devetoro dece. Prve su bile vraćene dve devojčice Veronika Menjhart i Eržebet Juhas 18. jula 1954. godine, a posle mesec dana vraćeno je još jedno dete.⁶¹⁶

Rumunija je bila jedina zemlja istočnog bloka koja je sa Jugoslavijom prekinula celokupan železnički, drumski i poštanski saobraćaj. Ona je Konvenciju o regulisanju pogranične službe i tranzita zaključenu 3. septembra 1946. godine otkazala i od 17. januara 1950. godine obustavila celokupan poštanski i železnički saobraćaj. Takva odluka donela je ogromnu ekonomsku štetu dvema državama.⁶¹⁷ Granice su bile potpuno zatvorene, i posle Staljinove smrti je nastavljena izgradnja raznih utvrđenja, a sovjetski i rumunski vojnici su pod punom ratnom opremom konstantno bili u pripravnosti. Iz tih primera može se izvesti zaključak da je Rumunija do kraja 1953, ali i u narednoj godini, zadržala neprijateljski stav prema Jugoslaviji. U njoj je otoplavanje i prilazak normalizaciji najsporije išao. Moguć razlog bila je apsolutna podređenost rumunskog rukovodstva Moskvi, iz koje

⁶¹² DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos 10, Nota DSIP-a FNRJ Ambasadi NR Rumunije od 30. jula 1953, pov. br. 49382, 1–2.

⁶¹³ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos 10, Zapisnik o dopuni saslušanja od 18. jula 1953. Petakov Radivoja, Zatvor u Pančevu 31. jul 1953, pov. br. 413532, 1–2.

⁶¹⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 15, Odgovor DSIP-a na notu MIP NRR broj 5460 od 7. 9. 1953, pov. br. 412971, 1–2.

⁶¹⁵ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos 10, Telegram iz Bukurešta od 5. 10. 1953, pov. br. 414429, 1.

⁶¹⁶ „После четири године поново међу својима“, *Политика*, 30. 7. 1954, 1.

⁶¹⁷ *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije*, dokument br. 210, Beograd, 1951, 298–300.

je proizilazio strah od samoinicijative i prelaženja dozvoljene granice postavljene od strane sovjetskog rukovodstva, kao i mišljenje da je promena politike prema Jugoslaviji prelazna faza.⁶¹⁸ Takođe, bitan faktor je bila brojnost sovjetske vojske. Njeno prisustvo se osećalo u svakom delu zemlje. Sovjetski uticaj na život, kulturne tokove, shvatanja, bio je dominantan posle rata pa sve do sredine pedesetih godina. Kao primer treba uzeti Temišvar kroz koji su često patrolirale sovjetske patrole, ruski oficiri i vojnici su se opijali po kafanama, knjižare su bile pune knjiga na ruskom jeziku i njihovih prevoda na rumunski. Gradski trolejbusi gotovo da nisu bili korišćeni od strane Rumuna, jer je ruta kojom su oni saobraćali vodila od centra grada do periferije gde su bile stacionirane sovjetske snage.⁶¹⁹ Dakle, kod rumunskog rukovodstva je zasigurno postojao dvojni strah. Prvi od podrške, od koje je umnogome zavisilo ko će vladati u Rumuniji, a drugi da u slučaju protivljenja trupe Crvene armije ne budu uperene protiv njih samih.

Posle Staljinove smrti u Rumuniji su postepeno skidani antijugoslovenski plakati i karikature. Međutim, pred kraj 1953. godine, one su se ponovo pojavile na kratko. Uoči izbora karikature koje su pokazivale da je Jugoslavija protiv mira i da ugrožava slobodu Rumunije, pojavile su se u Galcu i Oršavi i nekim okolnim mestima. Njih je primetila i delegacija koja se decembra nalazila u Galcu na devetom zasedanju Dunavske komisije. Za razliku od pograničnih oblasti, karikature koje prikazuju Jugoslaviju kao opasnog suseda nije bilo u unutrašnjosti. U Bukureštu se vlast odlučila za ismejavanje izbora u kapitalističkim zemljama, tako da je bilo mnogo propagandnog materijala protiv Amerike, Nemačke, Turske, Francuske i Engleske.⁶²⁰

Sve promene koje su nastupile u odnosima dve države posle 1953. godine se mogu svesti na popuštanje u antijugoslovenskoj propagandi i korektnije držanje prema jugoslovenskim zvaničnicima u Bukureštu. U mesecima posle Staljinove smrti rumunska štampa je ređe pisala o Jugoslaviji. Karakteristika koja je prva bila uočena odnosila se na izostanak formulacija kao što su bile „beogradski fašisti“ i „bande ubica“. Promena u percipiranju spoljne politike uočena je u članku lista *Romania libera* od 27. maja koji se bavio pitanjem Trsta. Titov govor je ocenjen kao oštar napad na politiku italijanske vlade i politiku Zapada. To je bio prvi put da rumunska vlast da drugačiju ocenu od one koja je u suštini Jugoslaviju pokazivala kao apsolutno zavisnu od Zapada.⁶²¹

Rumuni tokom 1953. godine nisu pokazali volju za razmatranjem važnih problema u bilateralnim odnosima, kakav je na primer bio Baragan. Čak niko od rumunskog rukovodstva nije izrazio želju za normalizacijom odnosa sa Jugoslavijom, a jedina od svih susednih država nije prišla razmeni ambasadora. Na sve to treba dodati činjenicu da je granica ostala potpuno zatvorena, a kretanje građana u graničnom pojasu strogo zabranjeno. „U stvari, tamo se i dalje grade bunker i druga utvrđenja, a broj rumunskih i ruskih vojnika u tom sektoru se ne smanjuje“, kako stoji u jednom izveštaju Ambasade FNRJ u Bukureštu.⁶²²

Pitanje na čijem je rešenju rumunsko rukovodstvo u ovom periodu insistiralo, zapostavljajući sva ostala koja su po značaju bila daleko veća, bilo je pitanje razmene aviona. Jugoslavija je 1953. posedovala četiri rumunska aviona od kojih je jedan bio na mlazni pogon, a Rumunija dva stara i manje vredna jugoslovenska aviona.⁶²³ Jugoslavija je rešenje ovog pitanja prolongirala iz razloga da pokrene sa mrtve tačke probleme koji su bili od interesa za Beograd. Iz tajnog razgovora Milorada

⁶¹⁸ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Sadašnje stanje jugoslovensko-rumunskih odnosa, pov. br. 415820, 1–3.

⁶¹⁹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 5, Beleška o bavljenju jugoslovenske Delegacije u Temišvaru povodom pregovora za rešavanje graničnih incidenata, pov. br. 418044, 6–8.

⁶²⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 9. 12. 1953, pov. br. 416898, 1.

⁶²¹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 3.

⁶²² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec januar, pov. br. 4700, 7.

⁶²³ Prvi prelet na teritoriju Jugoslavije načinio je Vajku Aurel, posle njega us Georgiju Juo i Boris Konstantin 1952. i Mihai Đakon u jula 1953. (Više u potpoglavlju *Preletanje aviona preko granice*, 87).

Milatovića, načelnika I odeljenja, sa otpravnikom poslova rumunske Ambasade Munteanuom (drugim sekretarom Ambasade) krajem 1953. godine dat je pristanak za razmenu tehničkih komisija koje bi pregledale stanje aviona, ali ne i za pilote. Mnogo važniji trag razgovora bio je osećaj da Munteanu nije bio radostan niti spreman na normalizaciju odnosa. U slučaju pokretanja pitanja razmene diplomatskih predstavnika, otvoreno je rekao da je protiv toga i da bi o svom stavu i poteškoćama u Beogradu izvestio nadležne. Problem oko aviona bio je i u samom transportu. Zbog zatvorenih granica transport bi morao da ide preko Mađarske i Bugarske, što nije odgovaralo nijednoj strani, a Sporazum o saobraćaju iz 1946, koji je prekinut od strane Rumuna 1950. godine, nije još bio obnovljen.⁶²⁴

Pitanje aviona Beograd je video kao kartu za određene ucene. Kao uslov za pristanak na razmenu, jugoslovenski predstavnici su postavljali pitanje svojih građana u Rumuniji i pitanje njihovog povratka u zemlju.⁶²⁵ Povećana ljubaznost rumunskih predstavnika naročito u razgovorima sa jugoslovenskim otpravnikom poslova u Bukureštu, Ilijom Topaloskim, vremenom je stvorila osećaj da je Rumunija u načelu spremna da normalizuje odnose i da samo čeka zeleno svetlo iz Moskve. Postepeno se išlo ka ostvarenju tog cilja, za razliku od prethodnog perioda određene inicijative za razgovor o nekim, doduše manje značajnim problemima dolaze i sa rumunske strane. Kada se uverila da se situacija pomerila sa mrtve tačke, Jugoslavija je pozitivno odgovorila i do razmene aviona je došlo krajem juna 1954. godine.

Beograd je smatrao da volju za poboljšanjem odnosa ne treba očekivati iz Bukurešta već Moskve. Imajući u vidu okolnosti, nisu se nadali da će do normalizacije odnosa ubrzo doći jer „Sovjetski Savez iz vojno-strateških razloga ne planira da pokrene normalizaciju odnosa Rumunije sa Jugoslavijom“. Razlog više je i ruska eksploatacija zbog koje je izolacija zemlje bila više nego poželjna za Moskvu.⁶²⁶

Rumunija je od svih susednih zemalja Istočnog bloka najsporije prilazila pitanju normalizacije odnosa. Svako pitanje ili problem koji je ležao između Jugoslavije i Rumunije je razmatran u naročito teškim uslovima, često nepotrebno stvaranim od strane rumunskog rukovodstva. O ključnim pitanjima poput zatvaranja jugoslovenskih državljana i odbijanja njihovog puštanja i nakon izdržane izrečene kazne, položaja deportovanih pripadnika nacionalne manjine, zatim o problemu dvovlasničkih imanja i puštanja devetoro jugoslovenske dece, koja su još 1950. godine zalutala na rumunsku teritoriju da se vrate u zemlju, nije bilo nijedne reči sa rumunske strane.⁶²⁷

Za razliku od naroda članstvo RRP je nešto drugačije gledalo na normalizaciju saradnje. I dok je stanovništvo većinom sa radošću dočekalo tu vest, na partijskim konferencijama je na Jugoslaviju i posle dve godine od Staljinove smrti gledano kao na kapitalističku zemlju. Sa njom je moguće normalizovati odnose, uspostaviti dobru ekonomsku, kulturnu i sportsku saradnju, ali ne i razviti političke ili vojne odnose. Loše iskustvo koje je imalo jugoslovensko rukovodstvo uticalo je da se prilikom svake inicijative ima u obzir činjenica da je FNRJ nezavisna država, da ima dobre odnose sa Zapadom koje ne treba kvariti, i da bi normalizacija s ciljem vraćanja na period pre 1948. bila katastrofalna za dugoročne spoljnopolitičke i unutrašnje ciljeve zemlje. Da cilj Jugoslavije nije vraćanje u lager, nego samostalan dalji razvitak, Tito je morao više puta da ubeđuje zapadne

⁶²⁴ DAMSPS, Strogo poverljiva arhiva (SPA), 1953, II, dos. 14, Zabeleška o razgovoru načelnika I odeljenja M. Milatovića sa otpravnikom poslova rumunske Ambasade Munteanuom, dana 24. decembra 1953, str. pov. br. 596, 1–2.

⁶²⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Zabeleška o razgovoru drugova Tabora Rafaela, Dušana Ristića, Kavčić Franca, Marković Ante sa drugom Popaloski Ilijom, otpravnikom poslova Ambasador FNRJ u Bukureštu, na dan 9. 3. 1954, pov. br. 17308, 2.

⁶²⁶ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec januar, pov. br. 4700, 8.

⁶²⁷ Iako je bilo primera pozitivnog odnosa prema jugoslovenskim predstavnicima i tokom 1953. godine. Svakako takav primer jeste pitanje Đerdapske administracije. Tolerantniji odnos Rumuni su pokazali i izadavanjem viza i tretmanom jugoslovenskih stonotenisera koji su se tamo takmičili kao i vraćanju dva jugoslovenska ribara koji su 23. februara zalutali na rumunsku teritoriju (DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, str. pov. 181, 2).

diplomate, kod kojih je sa svakom veću o napretku na putu normalizacije javljala sumnja. Za Amerikance, koji su vremenom prihvatili normalizaciju i smatrali da, dok je god Tito na vlasti da će Jugoslavija zadržati nezavisan put, negativno je jedino moglo da se protumači raspuštanje Balkanskog pakta ili preveliko ekonomsko vezivanje za Sovjetski Savez i zemlje narodne demokratije.⁶²⁸ Rumunija je za Beograd, kao i za Zapad, posmatrana kao produžetak Sovjetskog Saveza. Ovakvo tumačenje dolazilo je iz činjenice da je imala veliki strateški značaj, da je u njoj Moskva do krajnjih granica sprovodila politiku eksploatacije i da joj je rukovodstvo bilo u potpunosti potčinjeno. Kašnjenje Rumunije po pitanju normalizacije tumačeno je kao odluka SSSR-a da u njoj ima jako uporište za eventualni plan B. Odnosno, u Beogradu se verovalo da lager nije skroz odustao od planova za napad na Jugoslaviju, a Banat je u tom smislu bio najpogodnije mesto i najbliža linija do glavnog grada FNRJ. Postojala su i druga mišljenja poput toga da zbog eksploatatorskih interesa SSSR ne želi da jugoslovenska stvarnost ima bilo kakvog uticaja na Rumuniju; da se otezanjem vrši pritisak na Jugoslaviju i dr.⁶²⁹

U obzir su prilikom analize uzimane i unutrašnje prilike u zemlji. Tako je iniciranje normalizacije i brz razvoj mogao da negativno utiče na položaj rukovodstva, koji je do tada vodio antijugoslovensku politiku, te priznavanje grešaka nije bilo opcija za Deža i partijski i državni vrh. Loša ekonomska situacija, zatvorenost i ruska eksploatacija bi stanovništvu padali još teže kada bi se stanje u Jugoslaviji moglo otvoreno sagledati. Smatralo se da bi samupravljanje izazvalo komešanje radničke klase, izostanak otkupa i zahteve za liberalnijom politikom prema selu i većom slobodom u umetnosti i kulturi. Takođe, prekid sukoba povlačio je promenu odnosa prema manjini i poništavanje svih diskriminatorskih mera, što bi izazvalo dugove kod ostalih manjina i neželjenu krizu. Rumunsko aktiviranje na polju normalizacije, koje se javilo sredinom 1954. godine, tumačeno je kao pokušaj da se utiče na sve bolju saradnju Jugoslavije sa Zapadom.⁶³⁰ Pokazivanje želje i sve veće zalaganje rumunskog rukovodstva dovelo je da Narodna Republika Rumunija brzo sustigne Mađarsku i Bugarsku koje su prednjačile u normalizaciji.

Stvaranje Đerdapske rečne uprave

Jedan od prvih vesnika promena u odnosima Jugoslavije i Rumunije, te celog lagera, bili su uspešni pregovori o osnivanju Đerdapske rečne uprave i usvajanje jugoslovenskih amandmana na 8. zasedanju Dunavske komisije 1953. godine. Pitanje upravljanja Đerdapom javilo se posle Prvog svetskog rata nestankom Austrougarske. Do 1921. preostalim ugarskim servisom upravljala je Međusaveznička dunavska komisija, a zatim Međunarodna dunavska komisija. Konačno rešenje pitanja došlo je 1. jula 1933. kada je tripartitnim ugovorom Kraljevine Jugoslavije, Kraljevine Rumunije i Međunarodne dunavske komisije, formirana Đerdapska administracija sa sedištem u Oršavi, koja je funkcionisala i tokom Drugog svetskog rata. Promene nastale posle rata stvorile su potrebu za drugačijim rešenjem, a dok se ono nije našlo poslovima međuratne Đerdapske administracije upravljao je Privremeni komitet.⁶³¹

⁶²⁸ AJ, KPR, I-3-a, SAD, Zabeleška o razgovoru druga Predsednika s američkim ambasadorom g. Ridlbergerom prilikom njegove posete, Beli dvor 16. 11. 1954, 1-2.

⁶²⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za maj-jun 1954, pov. br. 48191, 1-3.

⁶³⁰ Jugoslovenska politika prema Zapadu je u to vreme došla do izražaja kroz završetak glavnih pregovora oko vojnog saveza sa Turskom i Grčkom i njegovog potpisivanja 9. avgusta 1954. na Bledu, i rešenja tršćanskog pitanja Londonskim sporazumom potpisanim 5. Dragan Bogetić, „Sjedinjene Američke Države i formiranje Balkanskog pakta 1952-1955”, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1 (2001), 186-197; Миљан Милкић, „Југословенска дипломатија и решавање тршћанске кризе 1954”, *Војно-историјски гласник*, 2 (2021), 182-206.

⁶³¹ Милан Гулић, „Питање Ђердапа између два светска рата“, *Токови историје*, 1 (2014), 175-199; Милан Гулић, „Ђердапска речна управа“, у: *Дунавом кроз Ђердапску клисуру*, зборник радова са научног скупа Историја

Uspostavljanje nove Đerdapske administracije bilo je predviđeno Beogradskom konvencijom. Prvi predlog o započinjanju pregovora ka stvaranju nove ĐA – Đerdapske rečne uprave potekao je 23. maja 1949. iz Beograda. Kako je sukob već bio u jeku, odgovor Bukurešta stigao je tek posle pet meseci u oktobru. U njemu je Rumunija iznela stav da pregovore ne treba početi dok se ne konstituiše Dunavska komisija i ne reši pitanje obalske vuče kroz Sipski kanal.⁶³² Na zasedanju DK iz decembra 1952. godine raspravljalo se o tom pitanju kao i o jugoslovenskom zahtevu da pitanje Đerdapske administracije bude jedno od tačaka dnevnog reda. Komisija je to prihvatila, ali ne kao jugoslovenski, već kao rumunski zahtev. Predloga je u tom periodu bilo i sa jedne i druge strane, ali kompromis (zvanično oko mesta održavanja pregovora) nije postignut sve do februara 1953. Krajem meseca Rumunija je iznela prihvatljiv predlog da se pregovori održe i u jednoj i drugoj zemlji naizmenično. Glavni pokretač koji je terao Rumune na pregovore bili su ogromni gubici posle otkazivanja usluge vuče. Za samo pola godine Rumunija i ostale IB zemlje su zabeležile 400 miliona dinara gubitaka. Dakle, Rumune su uz insistiranje Rusa na pregovore terali isključivo ekonomski interesi.

Kada su se dve strane saglasile da to budu mesta Oršava i Tekija stvorili su se uslovi za otpočinjanje pregovora 15. aprila 1953. Pregovori su bili u interesu za ceo lager te je i Rumunija pokazala volju za saradnjom. Posle šest sednica, 22. aprila prihvaćen je dnevni red. Povodom održavanja konferencije o Đerdapskoj administraciji Bukurešt je prihvatio sve jugoslovenske predloge i u najkraćem roku izdao vizu sekretaru jugoslovenske Ambasade Milutinu Popoviću. Čak je i bez otezanja došlo do prijema u rumunski MIP. Sastav delegacija je bio viši nego što bi u normalnim okolnostima bio. Jugoslovenske pregovarače predvodio je Slavoljub Đera Petrović, načelnik uprave za probleme UN pri Ministarstvu inostranih poslova, u čijem je nadležstvu bio i Dunav, a rumunske Grigore Preoteasa, zamenik ministra inostranih poslova i predsednik Dunavske komisije.⁶³³ Značaj pregovora je bio ogroman. Jugoslavija, kao i ceo svet, posmatrala ih je kroz prizmu moguće promene odnosa sa lagerom posle Staljinove smrti. Druga strana ih je inicirala, po mišljenju Slavoljuba Petrovića, kako bi Moskva preko Rumunije ispitala spremnost Jugoslavije na popuštanje zategnutosti. Drugi cilj je bio saglasnost Jugoslavije da i Sovjetski Savez može da koristi lokomotivsku vuču, a za Jugoslaviju stvaranje Đerdapske rečne uprave (ĐRU). Iz tih razloga, prema sećanju jugoslovenskog predsednika delegacije, pregovori su bili „klasičan primer nepripremljenih i neusaglašenih pregovora“.⁶³⁴ Takvo stanje i mnoštvo otvorenih pitanja doveli su do toga da pregovori traju 45 dana, doduše u mirnoj, čak i ljubaznoj atmosferi, što je za obe strane bio dobar signal.

Jugoslavija je naročito insistirala na tome da dođe do ravnomerne raspodele servisa, tj. službe rečne uprave. Od ukupno četiri tela, Jugoslavija je zahtevala dva i to računovodstvo i tehnički servis, a Rumunima bi ostali sekretarijat i plovidbeni servis. Drugi važan zahtev bio je da se lokomotivska vuča u Sipskom kanalu ne podvede kao tačka ugovora, već, pošto je to zasebno jugoslovensko

пловидбе Ђердапском клисуром одржаног 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и технике, ур. Гордана Каровић, ПИНУС 9–10, Београд 2019, 141–180.

⁶³² Vekovima je Dunav u Đerdapu stvarao probleme i usporavao plovidbu. Prvi pokušaji da se poboljša i olakša plovidba bili su preduzeti od strane Austrougarske 1889. planovima o izgradnji Sipskog kanala. Iako je kanal po završetku radova 1896. godine plovidbu učinio bezbednom, brzina vodenog toka je i dalje predstavljala veliko opterećenje, pogotovo za manje brodove. Rešenje je nađeno 1899. godine dovlačenjem remorkera „Vaskapu“ koji je vukao brodove, a njega dve parne mašine pomuću čeličnih kablova. Početak Prvog svetskog rata je Sipski kanal ostavio bez vuče, te gotovo nije ni korišćen sve do 1916. kada su Nemci postavili lokomotivu koja je zamenila sistem sa remorkerom. Nemačka je prilikom povlačenja minirala sistem vuče, za čiju obnovu je trebalo 12 godina. Kraljevina SHS je sistem lokomotivske vuče u potpunosti obnovila 1928. i on je služio sve do 1969. godine kada je izgradnjom HE Đerdap I došlo do potapanja obale kanala na kojoj se nalazila pruga, lokomotiva i neophodne zgrade. (Više o Sipskom kanalu u: Вишеслав Живановић, Урош Бановић, „120 година од пуштања у саобраћај Сипског канала: било некад, да се подсетимо“, *Баитиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, 18 (2016), 285–300; Зоран Бундало, Милан Милосављевић, *Најкраћа пруга на свету – Сипска локомотивска вуча*, у: *Дунавом кроз Ђердапску клисуру*, зборник радова са научног скупа Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаног 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и технике, ур. Гордана Каровић, ПИНУС 9–10, Београд 2019, 181–208.

⁶³³ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Odnosi Jugoslavije i Rumunije, pov.br. 17810, 1

⁶³⁴ Slavoljub Đ. Petrović, *Sećanja i zapisi borca i diplomate*, Beograd 2012, 155–157.

preduzeće, da ono posle toga stupi u ugovor sa Đerdapskom administracijom kao privatno preduzeće i vršilac usluga.⁶³⁵ Tokom nastavka pregovora rumunska delegacija je pokušavala da izdvoji i reši one stvari koje su joj bile u interesu, pre svega formalno sklapanje Sporazuma bez obavezivanja na njegovo izvršenje i rešenje pitanja vuče. Znajući za takav cilj, jugoslovenska delegacija je zauzela u pregovorima nepokolebljiv stav da se potpisivanju sporazuma pristupi zajedno sa svom pratećom dokumentacijom.

Posle prekida pregovora zbog prvomajskih praznika, i posle savetovanja u Bukureštu, Rumuni su ozbiljnije pristupili radu. Jedina dva problema koja nisu bila tokom maja meseca rešena, bila su pitanje duga Privrednom komitetu i pitanje vuče. Jugoslavija nije želela da se odrekne svojih potraživanja prema Privrednom komitetu, a interes druge strane bio je otpis dugovanja. Po pitanju vuče, rumunska strana je smatrala da ima pravo da o tome rešava, a da pomoćna vuča spada u nadležnost Đerdapske administracije. Isticali su da kako je „Vaškapu pripadao, da tako treba i lokomotivska vuča da bude deo ĐRU“. Jugoslavija je svoje stanovište branila činjenicama da je ona jedini vlasnik lokomotivske vuče i obećavala da neće služiti kao izvor zarade i da će se pod istim uslovima vršiti uslugu za sve brodove i zastave.⁶³⁶

Rumunija, a preko nje i ceo lager, prihvatila je čak i jugoslovenske pozicije po pitanju obalske vuče. Po tom pitanju vodile su se duge debate. Neki od predloga bili su da se lokomotivska vuča, koju je Jugoslavija preuzela 1952. godine vrati pod okrilje, tj. zakup zajedničke novoosnovane ĐRU ili pak da obe strane imaju uticaj na određivanje visine taksi. Kako do toga nije došlo prihvaćeno je da USLV ostane jugoslovensko vlasništvo, ali da njene usluge mogu da koriste sva broderska društva bez diskriminacije, kao i da takse bude u visini potrebnoj samo za pokrivanje rashoda.⁶³⁷ Sporazum o uspostavljanju Đerdapske rečne uprave potpisan je 31. maja zajedno sa nizom pratećih ugovora koji su rešavali pitanja prelaska granice od strane delegacija, carine, kao i prekršajima i o rezultatima pregovora po pitanju obalske vuče u Đerdapu. Velika briga prilikom stvaranja Uprave pridavana je ravnopravnosti. Osim što je sporazum potpisan i u Tekiji i Oršavi, u tim mestima su jednako po važnosti bile podeljene po jedna služba i sekcija. Tako je sedište Službe radova i finansijske sekcije bilo u Tekiji, a Plovidbene službe i administrativne sekcije u Oršavi. Zadovoljstvo potpisivanjem Sporazuma bio je i u Beogradu i u zemljama lagera. Ovaj prvi međudržavni ugovor FNRJ sa jednom istočnoevropskom zemljom, nakon Staljinove smrti, bio je naznaka novih akcija u pravcu normalizacije, što se ubrzo potvrdilo tokom razgovora Vjačeslava Molotova sa Dragojem Đurićem, otpravnikom ambasade, u Moskvi, 6. juna, kada je pokazana sovjetska namera da pošalje ambasadora.⁶³⁸ Usluge Uprave SLV, posle uplate dugovanja i avansa koje je za Sovjetsko-rumunsko brodersko društvo iznosilo oko 300.000 dinara, a za SDGP oko 950.000 dinara, ponovo su počele da budu dostupne istočnoevropskim zemljama od 18. avgusta 1953. godine.⁶³⁹

U dunavskom svetu povoljniji vetrovi nastavili su da deluju i tokom rada Specijalnog komiteta Dunavske komisije od 8. juna u Bukureštu i redovnom osmom zasedanju u julu u Galcu od 26. juna do 3. jula 1953. Pобољшanje nije bilo momentalno, već su se preplitali trenuci zaoštavanja i popuštanja. Za razliku od ranijih odlazaka delegacije preko Mađarske, ovoga puta striktno je zahtevano da delegacija pređe samo preko jugoslovensko-rumunske granice. Ovom zahtevu je rumunska strana izašla u susret. Iako se delegacija predvođena Slavoljubom Đerom Petrovićem pojavila na dogovorenom mestu u dogovoreno vreme, morala je da potroši skoro čitav dan kako bi

⁶³⁵ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, str. pov. 181, 25–26.

⁶³⁶ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 3, str. pov. 254, 15–16.

⁶³⁷ Zahvaljujući pregovorima stvoreni su uslovi za normalizaciju plovidbe. Nakon isplate preostalih dugova Sovjetskog dunavskog državnog parobrodarstva (SDGP), Mađarsko-sovjetskog broderskog akcionarskog društva (MESHART), rumunskog „Sovromtransporta“ i Bugarske rečne plovidbe (BRP), 20. avgusta bilo je moguće normalno korišćenje obalske vuče.

⁶³⁸ Милан Гулић, „Стварање Ђердапске речне управе 1953. године као један од првих знакова промене у односима Југославије и совјетског блока“, *Архив Југославије*, 1–2 (2012), 142–156.

⁶³⁹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 6, str. pov. 375, 17.

prešla granicu. Opis prelaska ostavio je Slavoljub Petrović u memoarima *Sećanja i zapisi borca i diplomate*: „Počinje otvaranje granice (posle dugog čekanja rumunskih službenika) koja je već godinama zatvorena. Seku se bodljikave žice, uklanjaju metalne i drvene barikade, teške mašine uklanjaju gvožđe i balvane! Ceo vidljivi teren, na kome je ranije bilo više službenih zgrada je zaravnat i zaoran, a nekadašnji asfaltni put je nestao... U prelasku granice izgubili smo dobar deo dana. Najzad nam prilaze dva službenika, pregledaju pasoše i u znaku mirno pokazuju pravac puta.“⁶⁴⁰ Rumunske vlasti su delegaciju na tom putu do Bukurešta otvoreno pratile. Tokom šetnji po ulicama Bukurešta agenti su ih redovno slikali, odbijajući da predaju slike i da se legitimišu. Takvi postupci provokatorskog karaktera su bili sračunati na sprečavanje normalnog rada i ugrožavanje lične bezbednosti jugoslovenske delegacije.⁶⁴¹ Međutim, tokom sednica u Bukureštu i Galcu, bio je primetan korektniji stav rumunskih i drugih predstavnika kao i stupanje u kraće razgovore sa jugoslovenskom delegacijom. Po prvi put je i šef jugoslovenske delegacije postavljen na čelo jedne radne grupe. Petrović je predvodio rad na izradi projekta sanitarnih pravila.⁶⁴² Iako nisu bili usvojeni jugoslovenski predlozi, poput smanjenja ovlašćenja sekretara komisije, osnivanja Izvršnog komiteta koji bi radio tokom čitave godine i rotiranja država članica na mestu predsednika, sekretara i ostalih važnih pozicija koji bi uneli ravnopravnost u rad Dunavske komisije, poboljšanja odnosa među članicama je bilo. Sve to navelo je jugoslovenskog predstavnika da napusti politiku bojkota i suprotnog glasanja od ostalih članica. Zahvaljujući usvajanju predloga o izmeni sanitarnog i veterinarskog pravilnika, Jugoslavija je po prvi put glasala na isti način kao i drugi. Ostale države su po tim pitanjima načinile ustupak jugoslovenskoj delegaciji kako bi predupredile ishod glasanja i sprečile ponavljanje rezultata „5 za, 1 protiv“ sa svih prethodnih glasanja. To bi svakako pokazalo da do promena nije ni došlo i da je diskriminacija Jugoslavije u ovom organu i dalje na snazi. Pozitivno izjašnjavanje FNRJ po pomenutim tačkama stvorilo je utisak da postoji sazvučje u Komisiji. Sovjeti su se nadali da će to na Zapadu biti protumačeno kao znak da se Jugoslavija polako vraća u lager.⁶⁴³ Činjenica da nije promenjen Poslovnik, kao ni usvojen predlog o premeštanju sedišta iz Galca, nije pogoršao opšti utisak da nastupaju bolja vremena.

Potvrda takvog utiska donela je naredno IX zasedanje Dunavske komisije 9–17. decembra 1953. Prilikom dolaska u Galac, osim Titove karikature, koja je odmah skinuta, i defilea tenkova pored zgrade gde se zasedalo, drugih neprijatnosti nije bilo. Naročito su šef sovjetske delegacije Biklin, koji je izabran za predsednika umesto Preotease, i mađarski predstavnik Eduard Šik, pokazivali ljubaznost. S druge strane upadljivo je bilo rumunsko izbegavanje jugoslovenske delegacije, što je, ako se pogleda tok normalizacije, bilo i za očekivati. Na IX zasedanju je promenjen Poslovnik, za generalnog sekretara izabran šef jugoslovenske delegacije Dragoje Đurić i prihvaćen jugoslovenski predlog o premeštanju sedišta DK iz Galca u Budimpeštu. Popuštanje sovjetske politike, systemske diskriminacije prema Jugoslaviji, od kraja 1953. godine donelo je vidne promene u radu Dunavske komisije. Iako u početku skrajnuta, Jugoslavija je uporno zahtevala ravnopravnost u radu i promenu sedišta Komisije. Cilj je bio da omogući svojim brodovima plovidbu donjim tokom Dunava i da ravnopravno sa drugim pribrežnim državama odlučuje o Dunavu.

Sovjetski Savez je ovim i drugim ustupcima Jugoslaviji dopustio da se ta organizacija demokratizuje i što više usaglasa sa Konvencijom o režimu plovidbe na Dunavu od 1948. godine.⁶⁴⁴ Skriven cilj

⁶⁴⁰ Slavoljub Đ. Petrović, *Sećanja i zapisi borca i diplomate*, Beograd 2012, 242.

⁶⁴¹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 3, Protosna nota Ambasade od 22. juna, pov. br. 49230, 1–3.

⁶⁴² Tokom zasedanja šef mađarske delegacije Enre Šik je bio prvi koji je ublažio stav prema Jugoslaviji. Čak je, skrivajući se od ostalih, Petroviću šapnuo da je „nastala harošaja pagoda za druga Tita“. Te reči su u određenom obimu uticale da se u Beograd pošalje prvi pozitivan izveštaj o kretanju odnosa posle Staljinove smrti. Da je od Šika potekla prva vest da je sovjetsko rukovodstvo donelo odluku da normalizuje odnose potvrdio je i Mirko Tepavac, koji je do 1959. godine bio ambasador u NR Mađarskoj (Alesandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998, 125)

⁶⁴³ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 58, dos. 15, O 8. zasedanju Dunavske komisije 23. 7. 1953, pov. br. 417977, 1–3.

⁶⁴⁴ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama, pov. br. 18848, 5.

Moskve bio je da privuče Jugoslaviju, na Zapadu izazove sumnju i zaoštavanje odnosa prema rukovodstvu u Beogradu, i pokaže da u međunarodnim organizacijama poput Dunavske komisije između Jugoslavije i lagersa postoji suglasje. Od tada je radom aparata rukovodio direktor postavljen od strane Komisije, kojoj je i bio odgovoran, a na ostalim rukovodećim mestima su se periodično smenjivali predstavnici svih država članica. Do ovakvih promena došlo je tokom poslednje dve sednice Dunavske komisije u Galcu, na kojima se videla velika volja za pozitivnim promenama.⁶⁴⁵ U toku 1955. godine došlo je do novog pomaka. Potpisan je sporazum o utvrđivanju pravila o plovidbi na sektoru gde Dunav čini granicu, ali je iz njega izuzet sektor Đerdapa jer je činio posebnu celinu.⁶⁴⁶ Završetkom izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“ prestala je potreba za Đerdapskom rečnom upravom, koja je sporazumom dve zemlje i ukinuta 30. oktobra 1976.⁶⁴⁷

Dan nakon završetka IX zasedanja zainteresovane strane za obnavljanje saobraćajnih veza su se sastale u Beogradu i razmatrale mogućnosti. Najveću zainteresovanost su pokazale Jugoslovensko državno rečno brodarstvo (JRDB) i Jugoslovenske državne železnice (JDŽ), dok su ostale poput PTT, Jugoslovenskog avio saobraćaja, turističke agencije „Putnik“ i Narodne banke, smatrali da je ekonomski interes mali ili da bi poslovanjem bili na gubitku. To se naročito odnosilo na JAT, koji je i pre sukoba jedino pozitivno poslovao na relaciji Beograd–Prag. S druge strane JRDB je imalo veliki interes da koristi Dunav i naročito put do Crnog mora. S tim u vezi odlučeno je da se pokrene to pitanje. Posle pregovora na nivou institucija predstavnici su smatrali da je moguće ponovo uspostaviti brodarsku agenciju u Braili. Smatrajući da postoji tehnička mogućnost pitanje je pokrenuto na diplomatskom nivou. Međutim, Simeon Bugić, rumunski ministar inostranih poslova, saopštio je 22. aprila 1954. Topaloskom da ne postoje uslovi, ali da će on pitanje razmotriti. Iza takvog odgovora krio se interes Sovjetskog Saveza koji nije želeo da u Braili, mestu gde su bile raspoređene sovjetske trupe, stalno borave Jugosloveni. Imajući to u vidu Beograd je umesto Braile predložio luku Đurđu (Đurđevo). Kako još ni diplomatski odnosi razmenom ambasadora nisu bili normalizovani, pitanje saobraćaja je moralo još da sačeka.⁶⁴⁸

Aktivnije angažovanje Rumunije 1954.

Na početku 1954. godine Rumunija je bila jedina zemlja Istočnog bloka koja sa Jugoslavijom nije razmenila diplomatske predstavnike na najvišem nivou, a situacija na granici bila je prilično nekarakteristična za mirnodopsko bilateralno stanje odnosa. U štampi su se pojavljivali i dalje antijugoslovenski natpisi. Takva praksa, doduše u lakšem obliku, nastavila se do sredine juna meseca u kojem je objavljeno 16 antijugoslovenskih komentara. Već sledećeg meseca rumunska propaganda mašinerija je bila zaustavljena, te se u novinama nije mogao naći nijedan negativan natpis o Jugoslaviji ili njenom rukovodstvu.⁶⁴⁹ U Rumuniji kao bastioni antijugoslovenskog delovanja ostali su još samo emigrantska radio-stanica „Slobodna Evropa“ i list *Pod zastavom internacionalizma*. Njeno delovanje je tolerisano do septembra meseca. Obustavljanjem emitovanja programa ove stanice 29. septembra može se reći da je započet proces ukidanja emigrantskih propagandnih organizacija u Rumuniji. Ujedno sa ukidanjem „Slobodne Evrope“ započeto je stidljivo objavljivanje

⁶⁴⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec februar, pov. br. 42785, 8.

⁶⁴⁶ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Odnosi Jugoslavije sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama u toku 1955. godine, pov. br. 18641, 11.

⁶⁴⁷ Милан Гулић, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*, 289–293.

⁶⁴⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april – maj, pov. br. 46268, 6–7.

⁶⁴⁹ DAMSPS, PA, 1954, Regionalno, f. 70, dos. 2, Antijugoslovenska IB propaganda u periodu od 1. 6. do 20. 7. 1954. pov. br. 17601, 3–4.

komentara, a češće kratkih informacija o važnijim jugoslovenskim akcijama na spoljnjem i unutrašnjem planu.⁶⁵⁰ Instrukcijom iz Moskve u toku oktobra meseca ukinute su sve emigrantske organizacije u lageru. U Rumuniji je tada ukinut list *Pod zastavom internacionalizma*, zabranjene propagandne emisije na temišvarskom i bukureštanskom radiju i što je posebno važno, iz prodaje su povučene sve knjige, brošure i druge publikacije sa antijugoslovenskim prizvukom.⁶⁵¹ Ukidanje antijugoslovenske propagande je bilo najvidljiviji pokazatelj promene odnosa. Stanovnici Rumunije i drugih istočnoevropskih zemlja su skidanjem karikatura i natpisa sa zgrada i iz izloga, zatim prestankom objavljivanja antijugoslovenskih članaka i drugih natpisa, i na kraju zabranom radio-emisija i emigrantskih organizacija, mogli da naslute da se jedan period u kome je Jugoslavija viđena kao najveći neprijatelj završava. Jasna naznaka da se krenulo putem političke normalizacije bilo je sastavljanje instrukcije CK svim organima. U njoj se kaže sledeće: „Promena politike prema Jugoslaviji rezultat je politike rumunske partije i vlade u borbi za mir i inicijativa za normalizaciju je rumunska. Izneseni dosadašnji koraci su u pravcu normalizacije. Sva antijugoslovenska delatnost ima da prestane. Iz rečnika treba izbaciti titoizam, fašizam i ostalo. Sve knjige, karikature, razni partijski udžbenici u kojima se napada Jugoslavija treba da se povuku iz prodaje i biblioteka. Partijsko članstvo se upozorava da će svako ko bi se protivio ovoj liniji ili bi izopačio biti pozvan na odgovornost.“⁶⁵²

O problemu normalizacije odnosa raspravljalo se u 9. marta 1954. u DSIP-u. Zaključak sa tog sastanka bio je da Jugoslavija ne sme da dozvoli Rumuniji da normalizuje odnose na način na koji bi ona želela. Rešavanje sporednih pitanja i onih koji su išli u korist samo njoj trebalo je da se spreči uslovljavanjem i iznošenjem važnih pitanja, bez čijeg rešavanja bi se stvorio samo privid normalnih odnosa dve zemlje. Zaključci, koji su tada doneti, da ne treba izdati vizu vojnom atašeu pre nego što se razmene ambasadori, da rešenje rumunskog zahteva o povratku aviona i drugih zahteva bude uslovljeno rešavanjem finansijskih potraživanja, oslobađanjem zatvorenika, među kojima je bilo i članova jugoslovenskog predstavništva, zatvaranjem pitanja repatrijacije i dr. trebali su da obezbede rešavanje važnih pitanja, a ne samo manifestacione izlive saradnje. Sprovođenje ovakve recipročne politike ubrzo je dalo benefite i iniciralo promene u rumunskom stavu.

Prve konkretnije promene rumunske politike prema Jugoslaviji usledile su tokom maja i juna 1954. godine. Tada su, posle dve godine i potpune zabrane repatrijacije, Rumuni dozvolili prve izlazne vize jugoslovenskim državljanima. Nakon tog prvog nagoveštaja, usledili su i drugi. Rumunsko rukovodstvo podnelo je predlog za uspostavljanje saobraćaja, što je značilo i popuštanje zategnutog stanja na granici. Ministar trgovine Marsel Popesku je nezvanično saopštio da je Rumunija spremna da uspostavi trgovinske odnose. Odnos prema predstavništvu se popravio, a iz zatvora je bio pušten Medić, a zatražen je i agreman za ambasadora u Beogradu.⁶⁵³ Međutim, promenljiv odnos rumunskih vlasti prema jugoslovenskom predstavništvu u Bukureštu, organizovani incidenti, praćenje službenika i veliki broj nerešenih pitanja, uticali su da Jugoslavija ne žuri sa slanjem svog ambasadora.

Na sastanku otpravnika poslova, Ilije Topaloskog, sa prvim pomoćnikom MIP-a, Preotelesom, podvučen je problem odnosa prema jugoslovenskom predstavništvu. Odgovor Rumuna bio je da oni sva pitanja podređuju pitanju normalizacije odnosa, te da će odnos u tom duhu i tu biti promenjen. Naročito ih je brinuo sistem reciprociteta koje je sve aktivnije zagovaran. Baš u tom periodu dogodio se sudar u Beogradu sa kolima rumunskog predstavništva, a rumunski službenici su izveštavali i o raznim drugim neprijatnostima. Takvi događaji u Beogradu uticali su da vlasti popuste sa pratnjom,

⁶⁵⁰ *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. Robert L. Jarman, vol. IV, 1949–1965, London 1997, 580–581.

⁶⁵¹ DAMSPS, PA, 1954, Regionalno, f. 70, dos. 2, Informacija o raspuštanju organizacija i ukidanju listova u IB zemljama, pov. br. 17789, 2.

⁶⁵² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Tumačenje normalizacije, pov. br. 17958, 1.

⁶⁵³ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i jun, pov. br. 48161, 1.

iako sa tim nisu skroz prekinuli. Umesto otvorenog praćenja počeli su sa diskretnijim oblicima, ipak i dalje приметnim. Topaloski je Preoteasi otvoreno rekao i da oni ne treba da očekuju dolazak jugoslovenskog ambasadora u Bukurešt sve dok se odnos vlasti prema predstavništvu ne promeni i dok se ne stvore normalni i bezbedni uslovi za rad budućeg ambasadora, a odnosi poboljšaju u određenoj meri.⁶⁵⁴

Ovakva politika FNRJ je unosila izvesnu dozu nemira kod rukovodstva u Bukureštu. Oni su odnose morali da dovedu u okvir kakav je bio zacrtan za ceo lager. Iako se kod jugoslovenskih diplomata smatralo da Rumunija ima posebne instrukcije iz Moskve, i da je kao važna strateška zemlja predviđena da ima sporiji i duži put ka pomirenju, naknadni potezi su pokazali drugačije.⁶⁵⁵ Ilija Topaloski je smatrao da glavne razloge za opšte stanje odnosa i politiku Bukurešta prema Jugoslaviji treba tražiti u uticaju i volji Moskve. U sovjetskoj politici tzv. „miroljubive ofanzive“ Rumunija je imala posebno mesto, ona je bila neka vrsta rezerve i ucene jugoslovenskog rukovodstva. Odluka da takav položaj bude prepušten njoj je doneta iz vojno-strateških razloga. U zavisnosti od razvitka međunarodne situacije Moskva je preko nje najlakše mogla da vrši dalji pritisak na Beograd.⁶⁵⁶ Međutim, jačanje jugoslovenske međunarodne pozicije i afirmacija njenog nezavisnog položaja, uticali su da dalji pritisci sa Istoka gube na značaju i da je rešavanje spornih problema moguće isključivo mirnim putem, zbog čega Rumunija kao rezerva sovjetske politike gubi na značaju. Takva promena okolnosti je dovela do prvih pokazatelja rumunske strane za normalizacijom. Veliki uticaj je imala intenzivnija delatnost Jugoslavije usmerena ka promeni osnova Balkanskog pakta i stvaranjem vojnog saveza sa Grčkom i Turskom.⁶⁵⁷

Kako bi se upotpunila slika, treba u razmatranje uzeti i klimu koja je vladala u unutrašnjoj politici Rumunije. Njeno rukovodstvo nije imalo jednodušnu podršku u narodu, te se smatralo da bi brzo poboljšanje odnosa dovelo u pitanje ispravnost prethodnih odluka i politike u celini, što bi moglo da ima velike posledice po samo rukovodstvo. S druge strane postojao je i izvestan pritisak Moskve, kojoj je bio cilj da stvori utisak da sve lagerske zemlje vode identičnu politiku prema Jugoslaviji. U suprotnom, dovela bi se u pitanje vodeća uloga Sovjetskog Saveza i monolitnost spoljne politike lagerske. Potvrdu takvog stanja treba tražiti u izgledu većine jugoslovensko-rumunskih pregovora. Do trenutka kada se postavi sa jugoslovenske strane pitanje svrsishodnosti pregovora, Rumunija je iznosila zahteve koji su bili daleko od kompromisnih, vodila debate i pokušala da postigne sporazum koji bi samo njoj odgovarao. Međutim, čim bi jugoslovenska delegacija počela da odustaje od pregovora, popuštala bi. Tog trenutka, kada je u pitanje dovođen nastavak pregovora, kompromisi su brzo nalaženi, a prihvatani su i jugoslovenski zahtevi sa kojima ona nije bila saglasna.

Na toj matrici je posle dužih pregovora avgusta 1954. godine potpisana Konvencija o uspostavljanju železničkog saobraćaja koji je posle ratifikovanja započeo 2. oktobra.⁶⁵⁸ Po sporazumu za uspostavljanje međunarodnog železničkog saobraćaja, između Jugoslovenskih železnica i

⁶⁵⁴ DAMSPS, SPA, 1954, I, dos. 22, Telegram iz Bukurešta od 19. 07. 1954, str. pov. br. 484, 1–3.

⁶⁵⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Zebeleška o razgovoru drugova Tabor Rafaela, Dušana Ristića, Kavčić Franca, Markotić Ante sa drugom Topaloski Ilijom, otpravnikom poslova Ambasade FNRJ u Bukureštu, na dan 9. 3. 1954, pov. br. 17308, 2–3.

⁶⁵⁶ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i jun, pov. br. 48161, 3.

⁶⁵⁷ Na primer, Bledski sporazum nije komentarisano u Rumuniji, što se opet može protumačiti kao želja da komentarisanjem Balkanskog sporazuma ne pokvari tek započetu normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom, Grčkom i Turskom, ili je pak samo čekala zvaničan stav Moskve po ovom pitanju, a dotle je samo prenosila pisanje TASS-a. Još u toku pregovora na Bledu, pojavile su se glasine da Sovjetski Savez planira da vojnim povezivanjem Mađarske, Rumunije i Bugarske parira Balkanskom savezu. U njemu bi centralno mesto zbog svog položaja dobila Rumunija (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec jul i avgust, pov. br. 411173, 12).

⁶⁵⁸ Pitanje uspostave saobraćaja sa zemljama narodne demokratije bilo je razmatrano 18. decembra u DSIP-u. Jugoslovenske železnice su od uspostave mogle imati veliki finansijski benefit te su se izjasinile za. Sa Rumunijom je ovo pitanje išlo sporo, osim zbog rumunske politike čekanja i iz tehničkih razloga. Trebalo je obnoviti prelaz kod Vatina koji je bio zatvoren od 1950. kada je Jugoslavija prekinula celokupan železnički i poštanski saobraćaj.

Rumunskih državnih železnica trebalo je da se otvore pruge Žambolija–Velika Kikinda, zatim Statora Moravica–Vršac i Bazjaš–Bela Crkva. Istim sporazumom je dogovoreno da se primopredaja vozova, kola, prtljaga, robe i pošte vrši za obe uprave na jednoj stanici, tako su za to određene stanice Žambolija, Vršac i Bazjaš.⁶⁵⁹ Pregovori o uspostavljanju železničkog saobraćaja pokrenuti su na rumunsku inicijativu, a trajali su od 5. jula do 4. avgusta, kada je popisana konvencija i završni protokol sa pravilnikom. Pregovori su prekinuti na dva dana, zbog incidenata koje je izazvala rumunska strana u Bukureštu 19. i 20. jula, ali su posle toga nastavljani uspešno. Oni su trajali duže nego što je planirano, iz razloga što je domaćin odbijala da ih vodi posredstvom potkomisija koje bi rešavale određene probleme. Još jedan razlog je što su prvi nacrti dve strane bili dosta različiti, te je jugoslovenska delegacija napravila treći nacrt koji je kombinovao elemente iz jugoslovenskog i rumunskog predloga. Ovaj treći je rumunska strana uzela kao bazu za dalje pregovore. Glavni problemi u pregovorima bili su dugo odbijanje Rumuna da osim železničke linije na pruzi Kikinda–Žambolija dopuste i uspostavljanje linije Vršac–Statora Moravica. Na kraju su pristali uz uslov da se druga linija otvori šest meseci nakon stupanja sporazuma na snagu. Redovan železnički saobraćaj preko pograničnog prelaza Vršac–Statora Moravica otvoren je 23. marta 1955. godine. Međutim, u početku je uspostavljen samo teretni saobraćaj, a tek kasnije i putnički.⁶⁶⁰

Nije lako došlo do dogovora ni po pitanju stanica smene. Rumunska strana je insistirala da stanica smene saobraćaja bude devet meseci Žambolija, a tri meseca Kikinda i da se svake godine ta razmera menja. Takav predlog važio je i za stanice Vršac i Statora Moravica. On je zahtevao da se personal i oprema stalno premeštaju, što je dosta komplikovalo i otežavalo stvari. Zbog toga je jugoslovenska delegacija odbijala da pristane i zahtevala da se uvede stari sistem fiksnih stanica smene saobraćaja, koje bi bile Žambolija za jednu i Vršac za drugu liniju. Treći ključan problem bio je sistem obračunavanja usluga. U svim problematičnim tačkama jugoslovenska strana je na kraju uspešla da izgura svoje predloge i zaključi ugovor koji je bio prihvatljiv za obe strane.⁶⁶¹ Sporazumom je bilo predviđeno saobraćanje tri voza dnevno. Uspostava železničkog je zajedno sa rečnim saobraćajem predstavljala uslov da se ekonomski odnosi i trgovinska razmena uopšte uzmu u razmatranje. Kako su pomenuta dva uslova ispunjena počelo je da se promišlja o obnovi ekonomskih odnosa, turističke saradnje i dr.

Razmena ambasadora⁶⁶²

Od 1948. do 1953. godine diplomatski odnosi FNRJ sa lagerskim zemljama bili su spuštani na najniži mogući nivo, a sa Albanijom i prekinuti 11. oktobra 1950. godine. Policijski pritisak, verbalni, ali i fizički nasrtaji na jugoslovenske diplomatske predstavnike i njihovo denunciranje zbog „neprijateljskog rada“ dovele su do toga da su socijalističke zemlje uskratile gostoprimstvo i proterale skoro 150 službenika jugoslovenskih predstavništava. Nakon Staljinove smrti očekivalo se poboljšanje i tih odnosa. Inicijativa je prvo stigla iz Moskve, a shodno stavu da će sve članice lagerske pokazati zainteresovanost za normalizacijom diplomatskih odnosa nakon što to uradi prva zemlja socijalizma, nisu se brzo ostvarile na primeru Rumunije. Nakon potpisivanja Sporazuma o plovidbi Đerdapom maja meseca i Sporazuma o graničnim incidentima iz septembra 1953, Rumunija se odlučila da stopira dalje akcije koje su vodile ka poboljšanju. I dok su Mađarska i Bugarska nastavile put normalizacije, ona se sve do proleća 1954. godine upravljala politikom izolacije i zatezanja

⁶⁵⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 17, Sporazum za uređenje prelazne službe za putnički, prtljažni i robni saobraćaj između Jugoslovenskih Rumunskih državnih železnica, pov. br. 48484, 1.

⁶⁶⁰ „Нормализовање саобраћаја између Румуније и Југославије, *Борба*, 22. 3. 1955, 3.

⁶⁶¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 9, Zabeleška o toku pregovora za ponovno uspostavljanje železničkog saobraćaja sa Rumunijom, pov. br. 41005, 1-2.

⁶⁶² O ambasadorima, i ambasadama više u poglavlju „Ljudi i institucije”.

odnosa. Tek su tokom maja i juna meseca blaži postupci prema Ambasadi, davanje izlaznih viza, najava pregovora o železničkom saobraćaju i trgovinskom sporazumu, i prevashodno puštanje iz zatvora jednog jugoslovenskog službenika Ambasade, doveli do poboljšanja atmosfere.⁶⁶³ Dugo očekivan predlog o razmeni ambasadora Rumunija je podnela 5. juna 1954. Agreman je tada zatražen za Nikolae Guinu, a dobijena je saglasnost iz Beograda 16. juna. Odmah po dolasku u Beograd rumunski ambasador je 2. oktobra 1954. godine predložio da se povedu pregovori o uspostavljanju trgovinske razmene.⁶⁶⁴ Ovaj predlog je sa radošću primljen kod jugoslovenskog vrha, ali sa davanjem odgovora nije se žurilo, jer je trebalo izabrati povoljan trenutak kojim bi potvrđan odgovor na rumunski zahtev o pokretanju trgovinskih odnosa sa sobom povukao i razgovore o bitnim pitanjima. Tako je odgovor saopšten lično Georgiju Dežu 2. decembra tokom zvaničnog prijema novog jugoslovenskog ambasadora. Posle saopštenja pozitivnog odgovora postavljeno je bilo i pitanje položaja manjine u Rumuniji, što je izazvalo nelagodnost kod sagovornika.

Tražnje agremana za Nikolae Guinu, vuklo je sa sobom sličnu reakciju i sa jugoslovenske strane. Međutim, neočekivano, odnos rumunskih organa bezbednosti je prema jugoslovenskim službenicima sa prvim danima jula meseca postao neprijateljski. Sama Ambasada i stanovi njenih službenika bili su blokirani i pod otvorenom prismotrom od strane policijskih službenika, izlazak automobilom predstavljao je veliki rizik od insceniranog sudara sa policijskim automobilima iz pratnje. Sve to, kao i često dobacivanje uvrede i pretnji od strane agenata, ugrožavalo je rad predstavništva, ali i ličnu bezbednost njenih službenika. Na takav odnos rumunskih vlasti Beograd je uputio protestnu notu 15. jula, međutim, ona nije postigla očekivani efekat. Štaviše, narednog dana su otpravnik poslova Iliju Topaloskog i četvoricu drugih službenika Ambasade, verbalno, a zatim i fizički, napali agenti kojima se priključio i jedan policajac. Ovaj incident prevazilazio je čak i one iz perioda 1948–1953. Reakcija Jugoslavije, ali i skoro svih predstavnika diplomatskog kora u Bukureštu, bila je oštra osuda Rumunije. Nedelju dana kasnije sovjetski otpravnik poslova je prilikom susreta sa Topaloskim 24. jula u egipatskoj Ambasadi pokazao zainteresovanost za odnos rumunskih predstavnika prema predstavništvu. Neprijatno iznenađen kada je saznao da pratnja i pritisak na Ambasadu FNRJ i njene službenike nije prestala, obećao je da će se lično založiti da dođe do poboljšanja. Možda i zbog intervencije Sovjeta, pritisak je naglo prestao 25. jula, a narednog dana je Topaloskog pozvao pomoćnik ministra inostranih poslova Preoteasa. Očekivanja jugoslovenskog otpravnika, da će rumunski predstavnik pokušati da zataška incident, pokazala su se kao pogrešna. Na njegovo iznenađenje, Preoteasa je izjavio da žali zbog neprijateljskog postupanja službenika prema članovima Ambasade, uputio je izvinjenje i dao obećanje da će rumunska Vlada preduzeti mere potrebne za suzbijanje sličnih postupaka. Činjenica da su se postupci od početka jula pa do 25. istog meseca izdvajali od mera koje su u cilju normalizacije sprovodile ostale zemlje lagerske, navodila je zaključak da je rumunsko rukovodstvo želelo time da ostvari neki konkretan cilj. Glavna pretpostavka je bila da je rumunska želja da pritiskom izazove povlačenje većine službenika Ambasade, jer su oni znanjem jezika, razgranatim kontaktima i poznavanjem prilika u državi, izazivali velike poteškoće Sekuritatei i policijskim organima.⁶⁶⁵

Kako dvadesetak dana nije bilo ispada i vidljivih znakova praćenja i kako je odnos prema službenicima Ambasade postao predusretljiviji i ljubazniji, Jugoslavija je konačno 17. avgusta odlučila da zatraži agreman za postavljanje ambasadora u Bukureštu. Podizanje ranga predstavništva trebalo je da izvrši Nikola Vujanović čiji je agreman rumunska vlada i prihvatila 25. avgusta.

⁶⁶³ Владимир Љ. Цветковић, „Дипломатске мисије ФНРЈ у Софији, Букурешту и Тирани 1953–1954: повратак амбасадора, услови рада и инциденти“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, зборник радова, ур. Слободан Селинић, Београд 2012, 205–222.

⁶⁶⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Odnosi Jugoslavije i Rumunije, pov.br. 17810, 3.

⁶⁶⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 4, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec jul i avgust 1954, pov. br. 411173, 14–16.

Početak septembra 1954. godine rumunski ambasador Guina je stigao u Beograd,⁶⁶⁶ a Vujanović 11. novembra u Bukurešt. Predajom akreditiva od strane Nikole Vujanovića, 19. novembra, smatralo se da je pitanje reuspostavljanja diplomatskih odnosa bilo konačno rešeno i sa Rumunijom. Kako je Vladimir Cvetković u doktoratu *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije* lucidno primetio, normalizacija diplomatskih odnosa bila je, pored obnove normalnog opštenja između dve države, stvar prestiža. Za razliku od drugih pitanja, Jugoslavija je insistirala da inicijativa dođe sa druge strane. Razlog je bio da time, makar prividno, SSSR, Rumunija, Mađarska i druge zemlje lagera priznaju da je njihovom krivicom prekinuta diplomatska saradnja.⁶⁶⁷ Dakle, za rukovodstvo u Beogradu razmena ambasadora sa zemljama narodne demokratije nije bila formalan čin i osnov normalne međudržavne korespondencije, već priznanje da je ona iz sukoba izašla kao pobednik i da je pravda bila na njenoj strani.

Ono što je bilo najvidljivije jeste pisanje novina. Rumunska štampa je počela da objavljuje objektivne informacije, da prenosi članke iz jugoslovenskih novina i delove iz Titovih govora. Na primer, povodom godišnjice oslobođenja Beograda *Skantea* je prenela članak iz *Pravde*. Važna vest bila je da su iz prodaje bile povučene sve knjige sa antijugoslovenskom tematikom. Vlada je čak zabranila izlaženje emigrantskog lista *Pod zastavom internacionalizma* i prekinula emitovanje emigrantskih emisija na radiju „Bukurešt“ i „Temišvar“. Kao zvanična potvrda želje za normalizacijom odnosa smatrane su izjave najvišeg rumunskog rukovodstva (Bugić, Popesku) o „potpunoj spremnosti za dalje i što uspešnije razvijanje međusobnih odnosa“⁶⁶⁸ Pregovori su primani sa oduševljenjem kod rumunskog stanovništva, jedino su partijski članovi i oficiri imali rezervisan stav. Veliki broj njih je sumnjao u jugoslovenske namere, smatrajući da Tito pregovore želi da iskoristi samo za jačanje jugoslovenske unutrašnje i spoljne pozicije. U tim krugovima česta je bila i ovakva izjava: „Mi napadamo Atlantski pakt, a branimo Balkanski koji je u stvari samo njegov regionalni ogranak“. Zato su sumnjali u namere Jugoslavije pogotovo što ona u tom trenutku nije planirala da napusti Balkanski savez.⁶⁶⁹

Ideološki gledano rumunsko rukovodstvo kao u ostalom ni ono u Moskvi nije tada planiralo da se istinski pomiri sa jugoslovenskim vrhom, već je normalizacija odnosa sa njom trebala biti uvod u postepeno vraćanja Jugoslavije u okvire Istočnog bloka. U tom svetlu moguće je tumačiti i incident od 15 jula. Postoje mišljenja da je, napadom na službenike Ambasade, trebalo da se da do znanja Beogradu da normalizacija diplomatskih odnosa ne znači da je došlo do promene raspoloženja Rumunije prema Jugoslaviji.⁶⁷⁰ Podozrenje u normalizaciji odnosa Jugoslavije sa zemljama Istočnog bloka je bilo vidljivo i na Zapadu. Engleski ambasador u Bukureštu je prilikom jednog razgovora sa jugoslovenskim predstavnicima izjavio da on lično ne veruje u vraćanje Jugoslavije „staroj porodici“ i na to je dodao „i jedni i drugi su komunisti, ipak razlika između Jugoslavije i ovih drugih je neuporediva“.⁶⁷¹ Georgiju Dež je po prvi put u toku razgovora sa jugoslovenskim ambasadorom Nikolom Vujanovićem⁶⁷² 2. decembra 1954. godine, otvoreno izjavio da su Rumuni spremni da urade

⁶⁶⁶ Odnos prema njemu je bio dobar, ali Jugoslavija je na snazi držala uvedenu recipročnu meru o ograničenju kretanja. Od dolaska rumunskog ambasadora u Beograd, pa do septembra 1956. godine, važilo je ograničenje kretanja za ambasadora i članove ambasade. Odlukom od 26. septembra osoblju rumunske ambasade je dozvoljeno kretanje po čitavoj teritoriji Jugoslavije izuzev po pograničnim zonama (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 22, Nota o ukidanju dosadašnjih ograničenja o kretanju članova Ambasade, pov. br. 415742).

⁶⁶⁷ Vladimir Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu: 1953–1958*, doktorska disertacija, Beograd 2012, 90.

⁶⁶⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec septembar i oktobar, pov. br. 413990, 1.

⁶⁶⁹ Isto, 2

⁶⁷⁰ Isto, 3

⁶⁷¹ Isto, 4.

⁶⁷² Nikola Vujanović je pre položaja ambasadora bio ministar u DSIP-u, a ranije sekretar Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije. Rumunska vlada je 25. avgusta dala agremen za jugoslovenskog ambasadora, a on je u Bukurešt došao 12.

sve što je moguće kako bi olakšali razvitak prijateljskih odnosa i da žele da im Jugoslavija otvoreno ukaže na sve što bi moglo otežati takav razvoj.⁶⁷³ Ambasador je odmah na to odgovorio da je pitanje jugoslovenske nacionalne manjine ključno i od njegovog rešenja zavisi razvoj odnosa. Dež tada nije bio spreman da prizna nepravedan odnos prema manjini, već je naglasio da su „kažnjavani i deportovani kulaci i pripadnici Gvozdene garde“. Pozitivno je bilo to što ipak nije isključio mogućnost nekih grešaka pojedinaca prema pripadnicima manjine.⁶⁷⁴

Jedna od bitnih karakteristika rumunskog stava prema Jugoslaviji bila je škrtost u pogledu priznavanja grešaka. Jugoslovenske analize su polazile od pretpostavke da su rumunski rukovodioci bili zadojeni staljinističkim dogmama i da su se zato bojali promena i nerado govorili o greškama iz prošlosti. Naročito ovo poslednje, odnosno shvatanje o nepogrešivosti rukovodstva, bilo je karakteristično za staljinizam. U ovom pogledu ona je čak išla dalje od samog Sovjetskog Saveza. Iz pomenutog se razvio pristup koji je podrazumevao da se greške iz prošlosti sakriju ili prečute, ili u krajnjoj liniji za njih optuže članovi partije ili protivnici koji politički više nisu bili aktivni.⁶⁷⁵

Potpisivanje ugovora o rešavanju graničnih incidenata

Jugoslavija je imala velike probleme na skoro svim svojim granicama. Mađarski, rumunski, bugarski i albanski predstavnici su od druge polovine 1953. godine počeli da se zalažu za normalizaciju, zbog čega je jugoslovenska inicijativa brzo prihvaćena. Hitnost rešavanja pitanja incidenata na granici dokazano je činjenicom da je u većini slučajeva, već na prvo pokazano interesovanje za otklanjanje teške atmosfere na granicama, došlo do potpisivanja sporazuma o predupređivanju i rešavanju graničnih incidenata putem mešovite komisije.⁶⁷⁶ Kao i u ostalim slučajevima, granične incidente na jugoslovensko-rumunskoj liniji je „izazivala isključivo rumunska strana“, dok su napadi sa jugoslovenske strane smatrani potrebnim „odbrambenim merama“. Najčešći vid izazivanja incidenata bio je ispaljivanje metaka na jugoslovenske stražare, ali i civile, usmeravanje reflektora u dužem trajanju na jugoslovenske osmatračnice, povreda vazdušnog prostora i verbalno vređanje jugoslovenskih stražara na graničnoj liniji.⁶⁷⁷ Međutim, bilo je i upada na jugoslovensku teritoriju, otmice njenih građana i ubacivanja propagandnog materijala i agenata. Što se najbolje vidi iz priložene tabele o broju incidenata u prvih 6 meseci 1953.

Tabela 2: Broj incidenata na jugoslovenskoj granici u prvoj polovini 1953.

Meseci	Mađarska	Rumunija	Bugarska	Albanija	Ukupno
januar	167	15	16	4	202
februar	114	19	8	7	148
mart	226	39	26	3	274
april	223	75	31	13	342
maj	192	39	41	16	288
jun	96	35	30	10	171
svega:	998	222	152	53	1.425

novembra 1954. godine (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 25, Telegram ambasade FNRJ u Bukureštu od 16. novembra 1954, pov. br. 415115.

⁶⁷³ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Tumačenje normalizacije, pov.br. 17958, 2.

⁶⁷⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 18, Pitanja za rešavanje prema Rumuniji, pov. br. 17956, 1

⁶⁷⁵ ⁶⁷⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade za novembar i decembar, pov. br. 416752, 5.

⁶⁷⁶ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama, pov. br. 18848, 3.

⁶⁷⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 21, Pregled incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici za mesec decembar 1953, pov. br. 4704, 1-2.

Pored Mađara koji su u prvoj polovini 1953. godine izazvali skoro 2/3 ukupnog broja zabeleženih incidenata, Rumunija je bila sledeća najaktivnija na tom planu. Incidenti od strane Rumuna naročito su bili brojni posle Staljinove smrti. Ako se uporede podaci iz tabele vidi se da je u aprilu bilo čak pet puta više incidenata nego u januaru iste godine. Na granicama je bila izrazitija aktivnost i informbiroovaca, koji su koristeći Dunav i Begej ubacivali propagandni informbiroovski materijal na jugoslovensku teritoriju. Ribari su često nalazili u vodi drvene kutije pune brošura, časopisa i knjiga. Ublažavanje stava Moskve na spoljnopolitičkom i unutrašnjem planu posle marta meseca, Jugoslavija je razumela kao dobru priliku da obnovi inicijativu sporazumnog rešavanja graničnih incidenata sa susednim zemljama putem mešovityh komisija. Nota bugarskoj i mađarskoj vladi upućena je 10. juna, a Vladi Rumunije 13. istog meseca 1953. godine.⁶⁷⁸

Mađarska je prva prihvatila jugoslovenski predlog i posle pregovora u Somboru i Baji 28. avgusta je potpisan Sporazum o ispitivanju i sprečavanju graničnih incidenata. Ove prve pregovore obeležila je dobra atmosfera, međutim napredak pregovora išao je sporo. Mađarska je polazila sa stanovišta da je svaki prelazak granice incident, ali je na kraju pristala na sve jugoslovenske zahteve. Treba napomenuti da srdačna atmosfera nije odraz potpune promene stava, već namera da se pred Zapadom izazove sumnja u dalji politički put FNRJ.⁶⁷⁹

Rumunija je pregovore prihvatila početkom jula, te su oni delom tekli uporedo sa mađarskim. Paralelnost pregovora poslužilo je za upoređivanje atmosfere koja je stvarana od strane Mađara i Rumuna. Atmosfera koja je vladala tokom sednica i samog dolaska delegacije u Temišvar i malobrojnih razgovora koje je imala, bila je krajnje formalna, a nekad i neprijatna. Delegaciju je na granici čutke sačekao sekretar rumunskog dela pregovaračkog tima, do Temišvara se išlo sporednim putem, jer su vlasti zabranile korišćenje puta Moravica–Žebel–Temišvar. U mestu Čepsa predsednik zadruga je pokušao da u razgovoru prikaže kako je stanje mnogo bolje u Rumuniji, ali su ga iznete činjenice o Jugoslaviji i naročito saznanje da u njoj nema otkupa mesa i ostalog, zbunile. Čak je u gužvi jugoslovenskom prevodiocu, misleći da je Rumun, postavio pitanje: „Gde je onaj iz Sekuritete?“ Jednog biciklistu, koji je pozdravio jugoslovensku zastavu, auto iz pratnje je zakačio i gurnuo u jarak. Policija je sprečavala građane da dođu u kontakt sa članovima delegacije. Oni koji su se čak i malo približili automobilu, bili su odvedeni u policijsku stanicu. Ovakvo postavljanje, koje nije bilo prijateljsko, potkrepljivalo je mišljenje u DSIP-u da Rumuni nisu inicijatori i da još kod rukovodstva u Bukureštu nije sazrela atmosfera. Na prvom sastanku delegaciji je dato do znanja da se po gradu može kretati, ali ne i van grada, bez posebne dozvole. Kada je dozvola zatražena za posetu Aradu, nije dobijena.

Pod velikim pritiskom bila je srpska manjina u Temišvaru i oko njega. Sekuretatea je pod sumnjom da jedan član delegacije ima rođake u Rumuniji, na pet dana zatvorila dva muška člana porodice Radosavljević. I pored svega, manjinci su se okupljali oko jugoslovenske delegacije, ljubili zastavu i pokazivali veliku ljubav prema matici. Za sam pomen Tita sledilo je hapšenje. Tako je i jedan kaluđer Daba bio uhapšen jer je u zdravici pomenuo ime jugoslovenskog lidera. Za vreme prenosa Titovog govora iz Okruglice, vlast je celom Temišvaru isključila struju, te su se zainteresovani ljudi okupljali oko automobila kako bi čuli. Velika grupa okupila se oko auta jugoslovenske delegacije. Oni koji su uspeli da razgovaraju sa delegacijom i izbegnu pažnju policije govorili su o teškoj situaciji u Rumuniji i nezadovoljstvu ljudi. Delegacija je vodila pregovore baš u vreme kada se organizovala proslava pet godina od proglašenja Republike. Tako je zabeležila dosta viceva koji su na duhovit način pokazivali pravo stanje. Odgovor na pitanje, koja je sličnost između Uskrsa i festivala, bio je što se i o Uskrsu posti kao i pred festival, samo što se festivalski post nastavlja i posle festivala. Drugim rečima,

⁶⁷⁸ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 6, str. pov. 375, 15.

⁶⁷⁹ AJ, KPR, I-5-b, Zabeleška o toku pregovora sa delegacijom NR Mađarske po pitanju rešavanja graničnih incidenata, 7. 10. 1953, 1–3; Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1984, 168–169.

nekoliko nedelja pre festivala sledovanja su bila smanjena i neurednija. Pivo i vino nije moglo da se nađe jer je čuvano za potrebe slavlja.⁶⁸⁰

Tok samih jugoslovensko-rumunskih pregovora pokazivao je veštačku želju i razotkrivao stvarnu nameru Rumuna. Oni su želeli da potpišu takav sporazum o rešavanju graničnih incidenata, koji bi po sadržini u praksi onemogućavao ispitivanje incidenata. Sam dogovor oko jezika na kom će se pregovarati trajao je dva dana. Rumuni su insistirali da se pregovara na ruskom uz obrazloženja da nemaju prevodioca za srpski i da je ruski jasniji i precizniji za formulisanje. Na kraju su ipak pristali da oni teku na rumunskom i srpskom jeziku. Pregovori su se naizmenično odvijali u Temišvaru i Vršcu.

Veliku upornost rumunska delegacija pokazala je prilikom insistiranja da se teži incidenti poput ubistva, ranjavanja i povrede teritorija, što je obuhvatalo skoro sve incidente, rešavaju diplomatskim putem. Dugo su odbijali predlog da komisija vrši anketu na licu mesta, a zalagali da se povremeni sastanci i rešavanje putem dopisa uvede u praksu. Odbijali su da eksperti poput kriminologa, lekara, fotografa i drugih učestvuju u radu komisije. Na kraju, najuporniji su bili po pitanju roka posle kog je trebalo da dođe do sastanka dva dela komisije. Jugoslavija se držala predloga od 35 časova dok je Rumunija zahtevala sastanak tek nakon 96, odnosno 72 časa od momenta uručenja poziva.⁶⁸¹

Tek nakon saopštenja jugoslovenske delegacije da više nema smisla pregovarati i da diplomatskim putem rumunska delegacija zatraži nastavak pregovora kada bude došla do realnijih pozicija, došlo je do dogovora. Rumunska delegacija je isto to popodne pismeno saopštila da se slaže sa jugoslovenskim stavom po pitanju roka. Naredne dve sednice su privedle sporazum kraju. Rumuni su napustili skoro sve svoje pozicije uključujući i nastojanje da se ispitivanje težih prekršaja vrši diplomatskim kanalima. Sporazum je tako postignut posle 32 sednice i potpisan je u Vršcu i Temišvaru 11. septembra 1953. godine. On je posle Sporazuma o uspostavljanju Đerdapske rečne uprave bio drugi ugovor potpisan sa Rumunijom. U tom trenutku, rumunskom rukovodstvu je bilo stalo samo do potpisivanja sporazuma, ali ne i od njegove implementacije, što se videlo da su potkomisije prvo zasedanje imale tek u leto naredne godine, dok se Mešovita komisija sastala u Novom Sadu između 3. i 9. decembra.⁶⁸²

Incidenti posle potpisanog sporazuma

Sklapanje sporazuma o ispitivanju i rešavanju nije značilo i njihov prekid, jer su smanjenim intenzitetom granični incidenti nastavljeni tokom 1954. i 1955. godine. Naročito u 1955. godini vidljiva je promena u vrsti i broju incidenata. Ispaljivanje metaka i raketa je značajno opalo, ali je povećan broj povreda vazdušnog prostora.⁶⁸³ Zbog ovakvog stanja pokrenuta je inicijativa o promeni i dopuni ugovora između FNRJ i NR Rumunije o načinu ispitivanja i uređivanja incidenata potpisanog 1953. u Vršcu. Mešovita komisija se na pomenutom sastanku u Novom Sadu dogovorila o potrebnim izmenama i potpisan nacrt delegirala vladama na odobrenje. Rumunska Vlada je nacrt

⁶⁸⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 5, Beleška o bavljenju jugoslovenske Delegacije u Temišvaru povodom pregovora za rešavanje graničnih incidenata, pov. br. 418044, 2–4.

⁶⁸¹ AJ, KPR, I-5-b, Beleške o bavljenju jugoslovenske delegacije u Temišvaru povodom predgovora za rešavanje graničnih incidenata, 1–4.

⁶⁸² AJ, KPR, I-3-a, SSSR, 170, Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama, 3–5.

⁶⁸³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 13, Pregled graničnih incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici za mesec juni 1955, pov. br. 49866.

odobrila 7. septembra, a jugoslovenska nešto ranije. Izmene su bile vezane za raspored, broj i sedište graničnih opunomoćenika i za protokol pri ispitivanju graničnih incidenata.⁶⁸⁴

Stanje na jugoslovenskim granicama se nakon 1953/54. godine drastično poboljšalo. Smanjen broj većih incidenata, prekid doturanja propagandnog IB materijala i ubacivanja špijuna, povukli su sa sobom i odluku o reorganizaciji i smanjenju broja vojnika na granicama prema istočnoevropskim zemljama. Zahvaljujući primeni sistema dubinskog obezbeđenja granice, štab je odlučio da izvrši redukciju i formacijske promene graničnih jedinica. Ukupno je bilo rasformirano 25 vodova i 17 karaula, čime je brojno stanje graničara bilo smanjeno za 1.520 lica 1956. godine. Donošenje ovakve odluke pravdano je neefikasnošću pojedinih vodova i činjenici da je tokom godine zabeleženo preko 60% manje incidenata u odnosu na 1955. godinu. U slučaju Rumunije, broj incidenata je sa 26, smanjen na 9 i to lakših oblika povrede granice poput uletanja rumunskih letilica u jugoslovenski vazdušni prostor. S druge strane, normalizacija na granici povećala je broj pokušaja ilegalnih prelaza. Tako je tokom 1955. godine iz Jugoslavije zabeleženo sedam uspešnih prelaska, a isto toliko je bilo sprečeno, dok je iz pravca Rumunije prelazak u Jugoslaviju pokušalo 17 lica. Broj se u narednoj godini značajno povećao. Iz Jugoslavije je u Rumuniju prebeglo 15 lica, sprečen prelazak još 21 osobe, dok je prilikom prelaska u Jugoslaviju iz Rumunije uhvaćena 51 osoba.⁶⁸⁵ Takav smer kretanja i sve više pokušaja bekstva iz Rumunije na Zapad preko Jugoslavije, uticao je da rumunska vojna uprava sprovede manja pojačanja graničnih jedinica i vraćanje u neke napuštene karaule. Sa događajima u Mađarskoj došlo je i do skoka broja graničnih incidenata. Tako je od 48 zabeleženih incidenata tokom 1957. godine došlo do 18 povreda vazdušnog prostora, 8 pucanja u pravcu jugoslovenske teritorije, 9 povreda teritorije i još 13 drugih incidenata poput osvetljavanja, bacanja raketa i verbalnih napada. Prema Rumuniji je u toj godini i Jugoslavija činila presteupe, od kojih se naročito ističu povrede vazdušnog prostora od strane aviona Vazduhoplovnog centra u Vršcu. Treba napomenuti da to nisu bili smišljeni akti prema Rumuniji već rezultat grešaka pilota pomenute škole.⁶⁸⁶

Česte povrede vazdušnog prostora s jedne i druge strane delom su bile prouzrokovane zbog blizine civilnih aerodroma granici. Najčešći preleti na tuđu teritoriju činjeni su od strane jedriličara i pilota sportskih aviona, koji su zbog konfiguracije terena i blizine granice lako mogli da zalutaju. Osim aerodroma kod Vršca problem je bio i sa rumunskim aerodromom kod Turn Severena. Generalna direkcija civilnog vazduhoplovstva NR Rumunije se stoga 12. oktobra 1957. godina zvanično obratila jugoslovenskim organima u nadi da će rešiti problem preletanja kod Turn Severina. Rumunski zahtev se odnosio na otvaranje slobodne zone od osam kilometara u poluprečniku.⁶⁸⁷ Prema molbi Rumuna nadletanje te teritorije FNRJ bi bilo dovoljno za normalno funkcionisanje navedenog civilnog aerodroma. Jugoslavija je u principu izlazila u susret sličnim molbama, ali poučena iskustvom na granici sa Italijom odlučila je da da negativan odgovor.⁶⁸⁸ Obrazloženje odgovora bilo je da bi imali sličan slučaj kao i sa aerodromom Miren kod Gorice na jugoslovensko-italijanskoj granici, na kojoj italijanski avioni ne poštuju određenu zonu preletanja jugoslovenske teritorije i često krše vazdušni prostor. Pored toga, na tom sektoru bilo je primetno da pored transportnih aviona koji su imali dozvolu za preletanje, Italijani su navedeni aerodrom koristili i za sletanje svojih borbenih aviona. Situacija

⁶⁸⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 14, Protokol o izmeni i dopuni sporazuma između vlade FNRJ i vlade NRR o načinu ispitivanja i rešavanja incidenata koji bi nastali na jugoslovensko-rumunskoj granici sačinjenog u Temišvaru, a potpisanog u Vršcu 11. septembra 1953, Bukurešt 7. septembra 1955, pov. br. 18403.

⁶⁸⁵ Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 20, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica od 1. 12. 1955. do 1. 11. 1956, pov. br. 2526, 1–4.

⁶⁸⁶ Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 21, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1957. godinu, pov. br. 24, 2–3.

⁶⁸⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 14. 12. 1957, pov. br. 425985.

⁶⁸⁸ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 18, Zapisnik sa V redovnog zasedanja Mešovite komisije za ispitivanje i rešavanje incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici, održanog od 2. do 7. aprila 1958. godine u Novom Sadu, pov. br. 412369, 2.

sa Rumunijom je bila još teža zbog komplikovanih političkih odnosa, članstva u Istočnom bloku, ali i jugoslovenskoj proceni da je nemoguće da rumunski avioni vrše manevre samo u traženoj zoni.⁶⁸⁹

Pored pomenutih lakih povreda vazdušnog prostora, bilo je i onih koji su klasifikovani kao teži. Tu se radilo o nadletanju zabranjenih i strateških područja ili infrastrukture ili snimanju terena iz vazduha. Primer težeg narušavanja vazdušnog prostora bilo je nadletanje zabranjene zone grada Beograda od strane aviona rumunskog preduzeća „Taron“. Piloti su prilikom odlaska za Bukurešt u nekoliko navrata u februaru mesecu 1957. godine kršili vazdušni prostor i propise postavljene od strane „JAT-a“. Kako su se prestupi ponavljali, zaključak je bio da je nadletanje bilo cilj provokacije ili osmatranja terena.⁶⁹⁰

Veći problem u toj godini predstavljalo je IV zasedanje Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za granične incidente koje je održano od 1. do 6. aprila 1957. Naime na III zasedanju iz aprila 1956. godine, rumunski deo komisije predložio je izmenu člana 14 Sporazuma o graničnim incidentima. Taj član se odnosio na vraćanje lica zalutalih s jedne na drugu stranu. Cilj promene bio je da se svi prestupnici, pa i oni politički, vraćaju u matičnu zemlju. Pošto je takav predlog bio u suprotnosti sa Poveljom o pravima čoveka OUN, jugoslovenska strana ga je odbila. Međutim, na trećem zasedanju odlučeno je da se taj predlog odlaže, a ne odbija, te je rumunska strana mogla da ga pokrene bilo kada. Problem je nastao jer su tokom perioda između dve sednice vraćani i politički emigranti za koje Jugoslavija nije imala posebno interesovanje. Tako je sa rumunske strane bilo sedam takvih slučajeva, a sa jugoslovenske pet. Ti slučajevi su Rumunima mogli da posluže kao snažan argument. Razmatranjem ovog problema, pravno odeljenje je došlo do zaključka da ukoliko to pitanje bude pokrenuto, jugoslovenski odgovor treba da bude da su se granične potkomisije bavile i stvarima koje su bile izvan njihove kompetencije.⁶⁹¹

Aktiviranjem Rumunije u antijugoslovensku kampanju situacija na granici je bila pooštrena, ali do većih incidenata nije dolazilo. U godini 1958. zabeležen je ukupno 61 incident, od čega par većih poput otmice dva jugoslovenska ribara koji su ribarili na rumunskom delu Dunava. Nakon VII kongresa i početka antijugoslovenske kampanje u Istočnom bloku Rumunija je počela da sprovodi stroži režim kontrole granične linije. Broj patrola sastavljenih od četiri graničara su bile česta pojava, a konjičke patrole su korišćene na teritoriji daljoj od granice. Poput Mađarske, u Rumuniji su bile organizovane specijalne pomoćne civilne jedinice pod nazivom „Prijatelji graničara“ koje su bile sačinjene od mladih naoružanih ljudi. Uz pomoć njih vršena je stroga kontrola duž cele granične linije, a na određenim mestima pored Dunava ponovo je postavljana bodljikava žica. Rumuni, za razliku od drugih susednih zemalja, su na granici prema Jugoslaviji izvodili zamašnije fortifikacione radove, čišćenje granične linije i postavljanje osmatračnica. U odnosu na 1957. broj ilegalnih prelazaka granice bio je povećan. Iz Jugoslavije je u Rumuniju uspelo da pređe 46 lica, a uhvaćeno 45, takođe bilo je više pokušaja prebega rumunskih državljana, ali i vojnika na jugoslovensku teritoriju.⁶⁹² Decembra meseca 1958. godine iz broda „Turn Mugurele“ iskočila su dva lica kako bi preplivala Dunav i prešla na jugoslovensku stranu. Jedno lice je uspelo, dok su rumunski vojnici ranili drugo koje se nakon toga udavilo. Do kraja 1958. godine u Jugoslaviju je uspelo da prebegne 10 rumunskih graničara i jedan oficir. Tako veliki broj vojnih prebega doveo je do radikalnijih mera prema graničarima i okrivljavanja jugoslovenskih organa zbog navodnog motivisanja i nagovaranja. Sličnih pokušaja bilo je i u narednoj godini. Jedna takav zabeležen je 6. marta 1959. nizvodno od Turn Severina. Sa broda „Čarna Voda“ šest lica je pokušalo da prebegne na jugoslovensku teritoriju.

⁶⁸⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 18, Nadletanje jugoslovenske teritorije kod aerodroma Turn Severin, 09. 12. 1957, pov. br. 425985.

⁶⁹⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 23, Telegram iz Bukurešta od 15. 03. 1957, pov. br. 45548.

⁶⁹¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 25, Zabeleška u vezi sa četvrtim zasedanjem Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za granične incidente, 27. 03. 1957, pov. br. 427491.

⁶⁹² Vojni arhiv (VA), f. Jugoslovenska narodna armija, k. 24, dos. 1, Izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1958, pov. br. 47, 4-6.

O ovim incidentima raspravljano je na VI redovnom zasjedanju Mešovite komisije za ispitivanje i rešavanje incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici, održanom 1–7. septembra 1959. godine u Bukureštu.⁶⁹³ Tokom prvih godina normalizacije nisu bili retki slučajevi da vojnici JNA ili rumunske armije dezertiraju i pređu na teritoriju druge države. Države su se često pridržavale neformalnog dogovora o vraćanju dezertera tako da je, na primer, Rumunija Jugoslaviji vratila od 1955. do 1958. ukupno pet jugoslovenskih vojnih dezertera.⁶⁹⁴ Prvi zabeležen slučaj, da je Jugoslavija odbila da saraduje na ovom planu, bio je slučaj dvojice rumunskih vojnika koji su dezertirali i prešli u Jugoslaviju 3. januara i 23. februara 1959. godine. Razlog odbijanja bio je taj što su ti vojnici po prelasku u Jugoslaviju zatražili i dobili azil, te u obrazloženju jugoslovenskih vlasti oni nisu više spadali u grupu zalutalih vojnika koji su se uzajamno vraćali. U ovom slučaju od velike koristi bi bila Konvencija o pravnoj pomoći. Međutim, iako je Jugoslavija bila predala nacrt konvencije rumunskim vlastima 1958. godine do potpisivanja nije došlo u narednoj godini.⁶⁹⁵ Prema međunarodnom pravu i jugoslovenskim zakonima davanje azila dvojici rumunskih vojnika je bio ispravan postupak. Prema izveštaju jugoslovenskih stručnjaka vraćanje rumunskih državljana, bilo vojnika ili civila, postojalo je samo u slučaju nenamernog prelaska granice, odnosno u slučajevima kada su takva lica „zalutala na teritoriju druge zemlje“. Slučaj sa dvojicom rumunskih vojnika je bio drugačiji, jer se radilo o bekstvu i traženju azila.⁶⁹⁶

Uspostavljanje granica

Svakako najvažniji pregovori bili su vezani za uspostavljanje granica između Jugoslavije i Rumunije. Pregovori o obnovi jugoslovensko-rumunske granice su počeli 20. januara u Temišvaru prvim sastankom Mešovite komisije za obnovu granice.⁶⁹⁷ Sporazum po ovom pitanju potpisan je 28. januara 1955. godine, a obnova granica počela je 26. maja, a završena je 13. oktobra 1955. godine. Tako je Završni protokol o izvršenoj obnovi potpisan u Vršcu 13. oktobra. Od dočeka delegacije pa do završetka pregovora na svakom, koraku se videla promena raspoloženja Rumuna prema Jugoslovenima. Preterana ljubaznost, bogato isplaniran program boravka i pažnja koja je posvećena delegaciji, gotovo da je smetala. Posle pregovora bili su organizovani izleti, posete bioskopima i važnim obeležjima grada. Program je bio tako osmišljen da delegacija nije imala slobodnog vremena. Osim htenja da se pokaže prijateljski, cilj je bio da se izbegne da bez kontrole delegacija šeta gradom u kojem je bilo dosta Srba. Kako je na primedbu jugoslovenskih predstavnika program preuređen, tako se pojavila policijska pratnja. Za razliku od delegacije koja je u Temišvaru boravila 1953. radi potpisivanja Sporazuma o rešavanju i ispitivanju graničnih incidenata, ovoj je bilo dozvoljeno da razgovara sa manjinom koja se naročito interesovala da li će se poboljšanje bilateralnih odnosa odraziti i na njih.

Što se tiče samog toka pregovora, tu nije bilo većih prepreka i razlika u stavovima. Zbog činjenice da se Rumunija nije eksponirala u napadu na Jugoslaviju, za razliku od Mađarske i Bugarske koje su

⁶⁹³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 10, Zapisnik sa VI redovnog zasjedanja jugoslovensko-rumunske komisije za incidente, pov. br. 433447, 1–2.

⁶⁹⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 30, Zabeleška o razgovoru sa II sekretarom rumunske Ambasade u Beogradu Vasile Šandruom, 15. 5. 1959, pov. br. 413672, 1.

⁶⁹⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 30, Zabeleška o razgovoru Bože Stanića, savetnika u DSIP-u, sa Vasile Šandruom, II sekretarom rumunske Ambasade, 5. 6. 1959, pov. br. 415572, 1–2.

⁶⁹⁶ Čak i da je postojala Konvencija o pravnoj pomoći Jugoslavija verovatno ne bi vektradiovala rumunske vojnike, jer ako se pogleda takva Konvencija sa Bugarskom vidi se da je Jugoslavija insistirala na članu koji je definisao isključenje mogućnosti izručenja lica za vojna krivična dela (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 31, Beleška povodom zahteva za izručenje dvojice begunaca, pov. br. 415175, 1.

⁶⁹⁷ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Pregled postavljenih i rešenih pitanja između Jugoslavije i istočno-evropskih zemalja u periodu od 1. decembra do 14. januara, pov. br. 17735, 4.

aktivno učestvovala i kasnije tokom okupacije, granična obeležja su bila dobro očuvana. Na graničnoj liniji sa pomenute druge dve države došlo je do rušenja graničnih stubova i drugih obeležja linije. Obnovu granične linije sa Mađarskom i Bugarskom, zbog stanja u kome se nalazila, trebalo je što pre rešiti. Takav stav su imale sve zainteresovane strane, te je do sporazuma i završetka radova na dvema graničnim linijama došlo u prvoj polovini 1954. godine. Radovi na obnovi granične linije sa Rumunijom nisu bili među pitanjima koja su zahtevala hitno rešenje te su se dve strane saglasile da do njih dođe kasnije.⁶⁹⁸

Pripreme za obnovu vršene su prema materijalu koji je proizvela Međunarodna komisija za razgraničenje na mirovnim pregovorima u Parizu posle Prvog svetskog rata, a prema miru u Sevru od 10. avgusta 1920. Pored ovog, korišćeni su i drugi dokumenti o granici koji su donošeni kasno, poput Konvencije o zaštiti i čuvanju graničnih oznaka od 30. januara 1933. godine. Podela radova na obnovi granice bila je takva da je Rumunija imala zadatak da obnovi granični odsek „A“, koji je obuhvatao graničnu liniju od jugoslovensko-rumunsko-mađarske tromeđe do sela Moravica. Jugoslavija je obnovila odsek „B“ od sela Moravica do sela Kusić. Deo od ušća Nere u Dunav do tromeđe sa Bugarskom, na takozvanom odseku „C“, radove je izvodio svako na svojoj teritoriji zbog toga što je linija razgraničenja išla Dunavom. Čišćenje linije od korova, žbunja i drveća izvodila je takođe svaka strana na svojoj teritoriji.

Radovi na obnovi granice koja je duga 311.340 km trajali su oko četiri meseca, tačnije od 26. maja do 25. septembra 1955. Posle završetka sprovedena je zajednička inspekcija koja je prekontrolisala radove. Od 29. septembra do 13. oktobra se Mešovita komisija sastala treći i poslednji put. Tada je potpisan Zapisnik o izvršenim radovima i izvršeno je unošenje podataka u nove planove. Ovaj posao unošenja podataka i iscertavanja planova je bio vrlo važan jer je sprečavao da ubuduće dođe do neslaganja oko položaja određenih graničnih stubova i njihovih koordinata. Neslaganje oko pojedinih stubova bio je i glavni problem u radu Mešovite komisije za obnovu granica.⁶⁹⁹

Pošto je granica prema Rumuniji bila obnovljena u 1955. godini trebalo je napraviti svojevrsnu konvenciju na osnovu koje bi se obnovljena granica mogla čuvati, održavati i obnavljati. Sa Rumunijom, kao i sa ostalim susednim zemljama, postojale su konvencije o čuvanju graničnih oznaka sklopljene nakon Prvog svetskog rata. Na početku 1956. godine Jugoslavija je jedino imala potpisanu novu konvenciju sa Mađarskom (16. januar 1956), dok sa Rumunijom, Bugarskom i Albanijom je pregovore po ovom pitanju tek trebalo da započne.⁷⁰⁰

Hidrotehnički sporazum 1955.

U sklopu rešavanja problema na granici može se podvesti pitanje zajedničkih vodotokova u Banatu. Bujna hidrografija i nepovoljna – ravna konfiguracija terena, u kombinaciji je stvarala opasnost od poplava. Pregovori na polju rešavanja ovog problema su urodili plodom potpisivanjem Sporazuma o sprečavanju poplava na graničnom području i Sporazuma o režimu voda na vodotocima i hidrosistemima.

U periodu dok su granice bile zatvorene nije bilo moguće rešavati osnovne probleme koje je najčešće izazivala sama priroda. Jedan od većih problema, koji se iz godine u godinu sve više povećavao, bile su poplave. Zbog toga je 12. februara 1955. godine u Temišvaru zaključen Sporazum o preduzimanju hitnih mera u cilju sprečavanja poplava u toku 1955. godine na jugoslovensko-rumunskom

⁶⁹⁸ Isto, 7.

⁶⁹⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 10, Izveštaj o završetku radova na obnovi jugoslovensko-rumunske granice, 1-6, pov. br. 18596

⁷⁰⁰ DAMSPS, PA, 1956, Jugoslavija, f. 45, dos. 4, Telegram od 28. 04. 1956 poslat načelniku biroa Sekretara Saveznog izvršnog veća od strane državnog savetnika za inostrane poslove Milana Bartoša, pov. br. 423132, 1.

graničnom području. U Banatu su dve strane bile posebno zainteresovane za kontrolu reka poput Starog Begeja, Tamiša, Moriša, Brzave i kanala Begeja i Zlatice. Zbog neodržavanja sistema od 1948. godine pitanje poplava je bilo jedno od hitnijih koje je trebalo rešiti nakon Staljinove smrti. Iako je problem bio naznačen Sporazumom o načinu ispitivanja i rešavanja incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici potpisanog 11. septembra 1953. godine u Vršcu, do pregovora je došlo tek početkom 1955. godine.⁷⁰¹

U Beogradu su 10. februara potpisani i Sporazum između FNRJ i NRR o utvrđivanju pravila o plovidbi, na delu gde Dunav čini granicu između Jugoslavije i Rumunije, sa izuzetkom Đerdapskog sektora, i Aranžman o određivanju nadležnosti vlasti dužnih za gonjenje prekršaja o plovidbi počinjenih na delu Dunava, na graničnoj liniji, ili u neposrednoj blizini te linije. Ovaj sporazum i aranžman odobreni su od strane vlada dve zemlje krajem maja, odnosno sredinom juna meseca.

Rumunska strana je 4. januara 1955. godine predložila da se sastankom hidrotehničkih stručnjaka i vladinih predstavnika započne rad na zajedničkom iznalaženju rešenja vezanog za regulisanje režima voda u pograničnom delu.⁷⁰² Od februara meseca do aprila 1955. vođeni su pregovori o rušenju i izgradnji nasipa, o radu crpnih stanica, o izgradnji novih sistema zaštite. Iz toka tih pregovora se videlo da Rumunija želi potpisivanje sporazuma, ali da je odugovlačenjem pokušavala da stvari postavi tako da njihove probleme rešava Jugoslavija. Na kraju je ipak potpisan Sporazum između Vlade SFRJ i Vlade Rumunije, o hidrotehničkim pitanjima na hidrotehničkim sistemima i vodotocima graničnim ili presečenim državnim granicom, 7. aprila 1955. godine, odnosio se na reke Stari Begej, Tamiš, Moravica, Karaš i Nera. I pre potpisivanja Jugoslavija je pokazala gest dobre volje i izašla u susret molbama rumunske strane da pomogne sanaciji poplavljenih periferije grada Žombolja i fabrike keramike. Uspešan završetak pomenutih pregovora otvorio je put ka rešavanju ostalih problema vezanih za granične reke. Povedeno je razmatranje uređenja i korišćenja jugoslovenskih i rumunskih luka na Dunavu i korišćenje plovnog parka jedne i druge strane. Pokrenuto je i rešavanje pitanja plovidbe na Begeju.⁷⁰³ Jedan od značajnih pregovora vođen je između Jugoslovenskog rečnog brodarstva i Rečne plovidbe Rumunske Republike „NAVROM“ o uzajamnoj ispomoći i remontaži sredinom oktobra. Ove dve institucije su 21. novembra 1955. sklopile Sporazum o remorkaži, davanju pomoći u slučaju havarije i Sporazum o agentiranju i komercijalnoj i tehničkoj saradnji. Sporazumi su, pored ostalog, podrazumevali da dve strane pristaju na pomoć pri premeštanju teretnih šlepova i drugih plovnih jedinica u pristaništima, i da vrše remorkažu istih na celom potezu plovnog Dunava ili samo na pojedinim sektorima stave na raspolaganje potrebnu vučnu snagu.⁷⁰⁴

Uprkos potpisanom Sporazumu o režimu voda na granici, došlo je do plavljenja graničnog područja juna 1957. godine. Krivac u ovom slučaju nije bio drastičan skok vodostaja, već ljudski faktor. Sistem kanala i ustava koji postoji na tom efikasan je jedino ako sinhrono deluje i u Jugoslaviji i Rumuniji. Kod sela Međe i Jonela to nije bio slučaj. Kada je Tamišac narastao jugoslovenska vodoprivreda je otvorila ustav kod Međe očekujući da isto to urade i Rumuni kod sela Jonela. Međutim, i posle nekoliko opomena do otvaranja brane nije došlo te je Tamišac poplavio oko 505 ha⁷⁰⁵ obradivog zemljišta sa jugoslovenske strane. Jugoslovensko-rumunska komisija koja se sastala utvrdila je da je šteta nastala zbog krivice rumunskog vodotehničkog organa koji nije postupio po načelima Sporazuma potpisanog 1955, zbog čega je rumunska brana u ključnom periodu između 15. i 25. juna

⁷⁰¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 6, Sporazum o preduzimanju hitnih mera u cilju sprečavanja poplava u toku 1955. godine na jugoslovensko-rumunskom graničnom području, pov. br. 43076.

⁷⁰² DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Pregled postavljenih i rešenih pitanja između Jugoslavije i istočno-evropskih zemalja u periodu od 1. decembra do 14. januara, pov. br. 17735, 4.

⁷⁰³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 6, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 13. aprila 1955, pov. br. 45344.

⁷⁰⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 7, Sporazum između JRB i NAVROM o uzajamnoj ispomoći u remorkaži, slučajevima havarija, nasedanja, opasnosti i nužde plovila, pov. br. 18770, 1-2.

⁷⁰⁵ Poplavljenno područje je bilo pod kukuruzom i pšenicom. Šteta na poljima zasejanim kukuruzom je bila velika i kretala se 80–100%, dok je šteta kod pšenice bila manja. Procena ukupne štete kretala se oko 16.5 miliona dinara.

bila zatvorena čak 10 dana. Rumuni su želeli da krivicu prepisu manipulacijom brane od strane neodgovornih hidrotehničkih organa i lica. Takav pristup je trebalo da vodi ka priznavanju krivice i prestanku daljeg razgovora o tome i eventualnoj odšteti. Njihov predstavnik inženjer Jon Čorika je obišao poplavljeno područje, ali nije želeo da učestvuje u proceni štete pravdanjem da nema takva ovlašćenja. Rumunski deo Mešovite komisije uostalom nije ni potpisao zapisnike od 26. juna i 2. jula 1957. godine.⁷⁰⁶ Tokom drugog sastanka, početkom jula meseca, rumunski predstavnici su pokazali jugoslovenskom delu komisije poplavljeno područje od oko 500 ha u okolini sela Jonela. Međutim, izveštaj pokazuje da šteta nije nastala usled povećanog vodostaja kao u Jugoslaviji, već zbog začepljenih i obraslih kanala nižeg reda.⁷⁰⁷ Ne može, a da se ne primeti, da je do nepravilnog ili neodgovornog rukovanja pomenutom branom došlo u vreme kada je Jugoslavija ponovo počela biti kritikovana od strane članica Varšavskog pakta. Iako se tada Rumunija zvanično držala po strani i izbegavala da javno vodi antijugoslovensku kampanju, nekim postupcima kao što je uostalom bio i ovaj, pokazivala je da podržava antijugoslovensku politiku Moskve.

Sporazum o režimu voda na granici je veći značaj imao za Jugoslaviju nego Rumuniju zbog konfiguracije terena. Do kraja 1967. godine zajednička jugoslovensko-rumunska Hidrotehnička komisija sastala se ukupno 14 puta i rešila 203 pitanja. Između glavnih zasedanja propisanih statutom mešovite potkomisije su zasedale 75 puta. Iako se zajedničkom pravilnikom za odbranu od poplava na vodotocima, hidrotehničkim sistemima i graničnim, ili presečenim državnim jugoslovensko-rumunskom granicom, težilo da se predupredi svaka zloupotreba ili blagovremeno delovanje, u periodima zategnutih odnosa Rumunija nije prezala da zaobilaženjem pravilnika nanese štetu na jugoslovenskoj teritoriji. Vrlo bitan projekat za Jugoslaviju kanal Dunav–Tisa–Dunav bio je jedan od predmeta rada komisije. Naime, iako je Zakon o finansiranju izgradnje sadržao tačku o participaciji Rumunije u izgradnji kanala DTD, to pitanje nije postavljeno. Umesto tog traženo je od Rumunije da se izjasni o zainteresovanosti za kanal na XI zasedanju održanom od 28. oktobra do 6. novembra 1963. Do konačnog istupanja Rumunije sa stavom došlo je na XIII zasedanju 11–23. aprila 1966. U saopštenju je stajalo da nije zainteresovana za DTD, ni za participaciju u investicijama. Dokumentacija o izgradnji je bila odobrena ali su postavljeni i određeni uslovi. Prvi je bio da jugoslovenska strana po završetku sistema DTD da Komisiji Pravilnik o funkcionisanju ustava Orlovat i Botaš. Tražena je dokumentacija za novu graničnu postavu na Tamišu, iako ona nije bila predviđena u idejnom projektu, i da se komisiji do 1. oktobra 1966. godine dostavi prikaz režima proticanja velikih voda na graničnim vodotocima poput Starog Begeja, Tamiša, Brzave, Moravice i Karaša. Problem sa graničnim rekama bio je i u usaglašavanju hidroloških podataka. Razlozi su bili što rumunsko rukovodstvo nije izvršilo dovoljan broj merenja i što se obrada podataka nije vršila prema zajedničkoj metodologiji. Zbog nemogućstva da se podaci usaglase, rumunska strana je pomoću propuštanja velikih količina voda koristila kanal DTD i bez investicija. Jedna od dužnosti komisije bilo je ispitivanje kvaliteta vode. Zajedničko fizičko-hemijsko ispitivanje počelo je da se vrši na kanalu Plavi Begej od 1964. godine. Pokazalo se da je voda iz Plavog Begeja često lošeg kvaliteta, bez dovoljno kiseonika i čistoće. Zbog zagađenosti je često dolazilo do pomora ribe u kanalu. Pošto se zajedničko ispitivanje vršilo na zahtev jedne ili druge strane, dolazilo je do momenta kada su Rumuni pozivali samo kad je kvalitet vode dobar, dok su Srbi zvali kada je kvalitet Plavog Begeja bio loš. Zbog čestih poplava jugoslovenska delegacija je uspela da dobije dozvolu da se izgrade granični nasipi za odbranu od nekontrolisanog izlivanja. U dužnost komisije spadali su i

⁷⁰⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 28, Zapisnik po predmetu ustanovljenja štete od poplava nastale usled nepropuštanja vode od strane hidrotehničke službe NR Rumunije, 28. 07. 1957, pov. br. 417010, 2–3.

⁷⁰⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 28, Izveštaj o radu hidrotehničkih organa Begejske vodene zajednice i DZIF od strane Rumunije na dan 2. 7. 1957. godine po pitanju nepravilnog manipulisanja graničnim ustavom kod Jonela /Međa i procene štete prouzrokovane zatvaranjem pomenutog ustava Telegram iz Bukurešta od 13. 01. 1957, pov. br. 417010, 3.

troškovi rada ledolomaca i miniranja na sektoru od mađarske granice do Vukovara i na sektoru Đerdapa.⁷⁰⁸

Prvi trgovinski sporazum 1956. i međusobna potraživanja

Razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa je bio uslovljen razvojem saradnje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza u svim sferama pa i u ekonomskoj. Prvo opipavanje zainteresovanosti za ekonomsku saradnju sa jugoslovenske i sa strane SSSR-a i zemalja narodne demokratije došlo je na II konferenciji o ekonomskoj saradnji Istok–Zapad, koju su organizovale Ujedinjene nacije u Ženevi krajem marta 1954.⁷⁰⁹ Iako se direktno nije govorilo o obnavljanju ekonomskih odnosa, osećala se obostrana zainteresovanost do te mere da su eksperti vodili razgovore o mogućnostima saradnje. Prilikom sastanka rumunskih i jugoslovenskih eksperata, u očekivanom hladnom i uzdržanom tonu, razmatrana je mogućnost konkretne trgovinske razmene naftnih derivata za jugoslovenski kukuruz. Na tome je i ostalo, pošto Rumunija nije želela da za kukuruz ponudi sirovu naftu, već samo derivate poput benzina. Velika potčinjenost SSSR-u nagoveštavala je da će ovo pitanje prvo morati da se reši sa Sovjetskim Savezom, a po dobijanju zelenog svetla i sa satelitima.⁷¹⁰

Treba napomenuti da Jugoslavija nije ishitreno ulazila u obnavljanje ekonomskih odnosa. Očekujući normalizaciju na tom planu, rukovodstvo je oformilo specijalne komisije koje su trebale da analiziraju stanje i potraživanja sa svakom zemljom lagera do 1953. Zahvaljujući tom angažovanju prikupila je podatke i uvidela da velika dugovanja prema njoj imaju sve ove zemlje sem Bugarske, premda je ona bila dužnik. Rukovodstvo u Beogradu je, s druge strane dobro razumelo svoj položaj i obaveze koje je imalo prema Zapadu, a koje su u određenoj meri mogle biti smetnja ka obnavljanju ovog vida saradnje sa Istokom.⁷¹¹ Takođe, želja Moskve da prodre na mnoga tržišta izazivala je određenu dozu ugroženosti. Tako su i vesti o pokušajima rumunskog prodora na tržište Bliskog istoka, Afrike ili Indije, primane sa sumnjom da posredi nije bio čist ekonomski interes, već izvršenje naredbe iz Moskve da povoljnijom ponudom istih artikala, lager zameni Jugoslaviju na ovim tržištima.⁷¹² Iako je bilo sumnji, smatralo se da je obnova trgovinskih odnosa vrlo važna stepenica ka normalizaciji, a ekonomski prekopotrebna.

Prvi Trgovinski i Platni sporazum sa Moskvom Beograd je potpisao 5. januara 1955. godine. Ukupno predviđena razmena od 20 miliona bila je u toku godine udvostručena dopunskim listama. Na kraju

⁷⁰⁸ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 79, dos. 9, Informacija o radu i osnovnim problemima mešovitenih komisija za vodoprivredu sa Mađarskom i Rumunijom, pov. br. 441168, 11–7.

⁷⁰⁹ Prva konferencija je organizovana sredinom aprila 1953. godine, ubrzo nakon Staljinove smrti i predstavljala je sovjetsku želju da izađe iz izolacije.

⁷¹⁰ David Wight, „East-West Cooperation and the United Nations Economic Commission for Europe“, *International Organization*, vol. 11, no. 1 (1957), 1–12; *The Economic history of Eastern Europe, 1919–1975*, Vol. III (Institutional Change within a Planned Economy), ed. Michael Charles Kaser, Oxford 1986, 85–86.

⁷¹¹ Sukob sa Informbroom i ekonomska blokada sa Istoka dovele su Jugoslaviju u veliku krizu iz koje se izvukla zahvaljujući zapadnoj pomoći. Američka pomoć je počela da stiže od septembra 1949. godine i dolazila je u raznim oblicima. Do 1961. ona je dostigla visinu od 1.946.800 dolara. Osim Amerike u sklopu tzv. tripartitnog ugovora pomoć su od 1951. pružile Britanija i Francuska. Prvi trgovinski sporazum između SAD i Jugoslavije potpisan je 8. januara 1952. godine i on je omogućio otvorenu ekonomsku saradnju. Ipak, nosio je i određena ograničenja koje je predviđao američki zakon pod imenom Borbeni akt (Battle Act – Mutual Defense Assistance Control Act) iz 1951. Zakon je zabranjivao razmene stateških proizvoda sa zemljama lagera. Što je značilo da bi američka pomoć prestala ako bi Jugoslavija SSSR-u ili nekoj drugoj zemlji narodne demokratije prodala neki proizvod namenske industrije, naftu ili određene obojene metale (Džon R. Lempí, *Jugoslavija kao istorija, Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004, 245; Radina Vučetić, *Kokakola socijalizam*, Beograd 2019, 54; [Battle Act | Legislation | US Encyclopedia of law \(lawi.us\)](https://legislation.lawi.us/battle-act/), <https://legislation.lawi.us/battle-act/> pristupljeno: 10. 11. 2022).

⁷¹² Владимир Љ. Цветковић, „Прве иницијативе за обнову економских односа Југославије са земљама „народне демократије“ у суседству 1953–1954“, *Архив, часопис Архива Југославије*, 1/2 (2012), 156–172.

godine bilo je zaključeno 97%, a izvršeno 65% od predviđenog uvoza i 97% zaključenog, a izvršeno 85% izvoza.⁷¹³ Nakon SSSR-a, u Beogradu se očekivalo da će se uskoro obnoviti ekonomska saradnja i sa ostalim zemljama. Mađarska je potpisala 14. januara, a Bugarska je obnovila ekonomsku razmenu 16. marta 1955. Sledeća na redu je bila Rumunija. Zvanične izjave o spremnosti za obnovu jugoslovensko-rumunskih ekonomskih odnosa razmenjene su u toku 1954. godine. Vest da je Bukurešt spreman da prihvati jugoslovensku inicijativu iznetu maja meseca i započne pregovore, doneo je u Beograd novi ambasador Nikolae Guina oktobra 1954, a jugoslovenski odgovor je lično Dežu preneo ambasador Vujanović, prilikom audijencije 2. decembra. Nakon razmatranja pitanja datuma i mesta, dogovoreno je da pregovori počnu 15. januara 1955. u Beogradu. Poučeni iskustvom očekivali su da će do aranžmana sa Rumunijom doći nešto kasnije, na šta je uticalo dugo čekanje rumunskog odgovora, a zatim i jugoslovenskog. Prvi Trgovinski i Platni sporazum sa Bukureštom je potpisan sa zakašnjenjem od dva meseca od SSSR-a. Tačnije, ugovori su potpisani marta 1955. godine u Beogradu. Po jugoslovensko-rumunskom ugovoru bila je predviđena ukupna razmena u visini od šest miliona dolara, koliko je bilo predviđeno za 1948. godinu, ali sa mogućnošću da na osnovu drugih ugovora trgovinska razmena poraste u toku 1956. godine.⁷¹⁴ Sporazumom je predviđen uvoz naftnih derivata, hemikalija, soli i drugih sirovina, a izvoz metalne robe, valjanih i drugih proizvoda. Činjenica da je ugovorena suma bila upravo ona koja je trebalo da bude izvršena 1948, govori o tome da je postojala želja da se period između prevaziđe, ali i o tome da zbog slabe upoznatosti sa kapacitetima i ponudom i jednog i drugog tržišta, pregovarači nisu mogli racionalno da sagledaju mogućnosti razmene. Zbog toga je u prvom talasu odlučeno da se uspostave ekonomske veze i sprovede razmena na nivou preduzeća i komora.⁷¹⁵ Od ukupne razmene realizovano je svega 24% od uvoza i 28% od izvoza. Delimičan krivac za to bila je jugoslovenska nemogućnost da zbog obaveza prema Zapadu i prethodno potpisanim ugovorima sa Sovjetskim Savezom, Mađarskom i Bugarskom, odgovori na rumunske zahteve.⁷¹⁶

Vetar u jedra razvoju, kako ekonomskih odnosa Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, tako i sa Rumunijom, dala je poseta Hruščova i Bulganjina Beogradu. Tokom jula postignut je Sporazum o regulisanju obostranih obaveza i potraživanja, a Moskva je tom prilikom Beogradu oprostila dug od 90 miliona dolara. Do kraja 1955. i početkom 1956. godine Jugoslavija je sa Sovjetskim Savezom potpisala sporazume o naučno-tehničkoj saradnji, o robnoj razmeni za 1956. godinu, o kreditiranju i pozajmici, o saradnji na razvoju istraživanja u oblasti nuklearne nauke i korišćenja nuklearne energije u mirnodopske svrhe, i o izgradnji industrijskih preduzeća u FNRJ (projektovanje i opremanje fabrike azotnih đubriva, fabrike super-fosfata, termo-centrale, i opremanje dva rudnika olova i cinka i pogona za topljenje žive).⁷¹⁷

Kod razvoja jugoslovensko-rumunskih ekonomskih odnosa u 1955. godini treba izdvojiti zaključivanje Trgovinskog sporazuma decembra 1955. za narednu godinu i rešenje starih uzajamnih finansijskih obaveza. Jugoslovenska delegacija za pregovore, predvođena Rudi Kolakom, direktorom Uprave za spoljnu trgovinu, u Bukurešt je krenula 3. decembra i tamo boravila 20 dana.⁷¹⁸ Trgovinski sporazum za 1956. godinu predviđao je obim razmene od oko 11 miliona dolara. Struktura je takođe bila poboljšana obezbeđivanjem uvoza nafte, kukuruza i masti. Protokolom o regulisanju posleratnih potraživanja dogovoreno je da Rumunija u roku od dve godine uplati preko kliringa 1.5 miliona dolara.⁷¹⁹ Zacrtnih 11 miliona dolara za 1956. godinu predstavljalo je nešto više od jedne sedmine

⁷¹³ DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 1, Ekonomski odnosi sa istočnoevropskim zemljama, pov. br. 422959, 2.

⁷¹⁴ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Odnosi Jugoslavije sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama u toku 1955. godine, pov. br.18641, 11.

⁷¹⁵ Isto, 3

⁷¹⁶ DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 1, Ekonomski odnosi sa istočnoevropskim zemljama, pov. br. 422959, 7.

⁷¹⁷ DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 1, Ekonomski odnosi sa istočnoevropskim zemljama, pov. br. 422959, 3.

⁷¹⁸ AJ, Savezno izvršno veće (SIV) –130, f. 628, dos. 1037, Rešenje o obrazovanju delegacije za trgovinske pregovore sa NR Rumunijom, 2. 12. 1955, 1–2.

⁷¹⁹ DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 1, Ekonomski odnosi sa istočnoevropskim zemljama, pov. br. 422959, 8.

predviđene razmene sa Istočnim blokom za tu godinu. Ako se ima na umu sličnost tržišta i činjenica da je planirana razmena gotovo udvostručena od planirane za prošlu godinu, mogu navesti na to da je to bila ili više politički predviđena razmena ili da je među rukovodstvom postojalo uverenje da je razvoj odnosa dostigao nivo koji bi omogućio da se plan dostigne.

O finansijskim potraživanjima potrebno je malo više reći kako bi se ona u potpunosti razumela. Stara potraživanja između Jugoslavije i Rumunije se mogu podeliti u tri kategorije. U prvu grupu spadala su obostrano priznata, drugu grupu činila su ona koja su dokumentima dokazana sa jedne strane dok ih dužnici nisu prijavili, i u poslednjoj grupi spadala su ona bazirana samo na prijavi poverilaca bez drugih dokaza. Početak rešavanja ovog problema javio se rumunskim predlogom da se sva potraživanja konverzuju u dolare, tako što bi svu čvrstu valutu računali po predratnim kursevima dok bi one koje su posle rata pretrpele valutnu reformu računali po trenutnim kursevima. Po tom predlogu Rumuni bi bili poverioci za prve dve kategorije, pošto su insistirali na zlatnoj klauzuli od potraživanja u funtama. Jugoslaviji taj model za prve dve kategorije nije odgovarao. Ona je želela da izjednači potraživanja, što je bilo moguće jedino napuštanjem zlatne klauzule. Jugoslovenski predlog bio je da se potraživanja obračunaju po kursu u trenutku obavljanja posla. Po tom modelu Jugoslavija bi u prve dve kategorije čak bila u plusu za oko 200.000 dolara. Što se tiče treće kategorije, u koju su spadala nedokumentovana potraživanja, a koja su iznosila oko 800.000 dolara u jugoslovensku korist, rumunski predstavnici nisu bili spremni da prihvate. Takođe, nisu prihvatili ni likvidaciju potraživanja između privatnih lica čija imovina nije prešla u vlasništvo države. Cilj rumunske strane bio je da prebije obostrana potraživanja nastala pre rata i tokom rata.⁷²⁰ Jugoslavija na takav kompromis nije mogla da pristane jer bi prihvatanjem rumunskog načina računanja bila u gubitku većem od milion dolara, a takođe za nju je bio bitan i problem reemigrantske imovine. Jugoslovenska strana je u pregovorima, koja su trebala da se vode u Beogradu tokom januara 1957. godine, a održani od 8. do 25. aprila, bila jedino spremna da pristane na obračun dugovanja i potraživanja.⁷²¹ Za razliku od ovih, posleratna potraživanja od 9. maja 1945. do 24. marta 1955. godine su skoro u potpunosti bili obuhvaćena protokolom o likvidaciji međusobnih potraživanja potpisanim 28. decembra 1955. godine u Bukureštu. Ovaj protokol je obuhvatao uzajamna dugovanja i potraživanja između dve zemlje, ustanova i privrednih organizacija osim dugovanja PTT i železničke uprave. Utvrđen saldo od preko 1.5 miliona dolara u korist Jugoslavije Rumunija je trebala da uplati u korist klirinškog računa Narodne banke FNRJ u nekoliko rata do decembra 1957. godine. Jugoslavija se obavezala da će ta sredstva koristiti za izvršenje robnih i ostalih plaćanja predviđenih platnim sporazumom između Jugoslavije i Rumunije.⁷²² Na aprilskim pregovorima u Beogradu iz 1957. rumunska delegacija je pitanje rešenja obeštećenja za reemigrantsku imovinu vezala za pitanje rešenja starih predratnih i ratnih potraživanja. Zbog takvog poteza i suviše dalekih stavova ova pitanja nisu bila uspešno rešena. Krajem 1957. godine jugoslovenska strana je više naginjala prebacivanju rešenja ovih pitanja sa nivoa stručnih delegacija na viši nivo, jer posle tri neuspešna pregovora stručnjaci više nisu imali nove argumente, a rešenje nije pronađeno.⁷²³

Ekonomska saradnja je posmatrajući odnose Jugoslavije sa lagerom u tim godinama bila jedan od najdragocenijih oblika, zbog kojeg je bilo vredno ponekad i rizikovati. Znajući iz iskustva kakve posledice jednostrano vezivanje može doneti, jugoslovensko rukovodstvo se trudilo da posle pomirenja uspostavi balans između razmene sa Zapadom i Istokom. Potpuno oslanjanje na SSSR do 1948. dovelo ju je u veliku krizu. Vezivanje za Zapad posle toga počelo je bivati sve više uslovljavano. Iz takve situacije FNRJ je pokušala da se izvuče održavanjem dostignutog nivoa razmene sa Zapadom, a povećanjem sa Istokom do određene mere. Mogućnost kliringa bila je od prvorazrednog značaja jer je Jugoslavija uspevala da za svoje proizvode zameni za prekopotrebne sirovine poput

⁷²⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 6, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 24. 12. 1956, pov. br. 422296, 1–2

⁷²¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 6, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 27. 12. 1956, pov. br. 422296.

⁷²² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 23. 01. 1956, pov. br. 422700, 1.

⁷²³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 105, dos. 5, Naša potraživanja prema Rumuniji, pov. br. 47834, 1.

nafte, uglja i hemikalija. Istočno tržište bilo je manje zahtevno, te je tamo Jugoslavija mogla da plasira proizvode koji po kvalitetu nisu zadovoljavala visoke zapadne kriterijume. Pride, na Istoku su se lakše dobijali povoljni krediti, nabavljale licence za proizvodnju određenih artikala i školovali stručnjaci. Skok od 2.8%, u 1954, na 23% u 1956. od ukupnog jugoslovenskog izvoza i od 0.7 na 22% iz socijalističkog sveta od ukupnog uvoza se i te kako osetio, najpre u platnom bilansu, a zatim i u povećanju životnog standarda Jugoslovena.⁷²⁴

Beogradska i Moskvska deklaracija i XX kongres

Kao što je spomenuto, pregovori oko posete Nikite Hruščova i sovjetske delegacije započeli su u prepisci sa Titom u septembru i novembru 1954. godine, a 14. maja je javnost upoznata sa odlukom i datumom posete. Nikita Hruščov, kome je ovo bilo prvo zvanično putovanje otkako se našao na čelu države, zajedno sa Anastasom Mikojanom i Nikolajem Bulganjinim, Andrejem Gromikom i Šepilovim je u Jugoslaviji boravio od 26. maja do 2. juna. Oni su imali nezavidan zadatak da priznaju greške. Olakšavajuća okolnost bila je politika da se krivica za sukob ne svali na celo sovjetsko rukovodstvo već samo na Beriju, Abakumova i druge „neprijatelje naroda i prezrene agente imperijalizma“.⁷²⁵ To se, imajući u vidu prepisku dvojice lidera, moglo i očekivati. Hruščov je smatrao da je njegov lični dolazak dovoljan da se pomirenje država i partija brzo završi i da se obnovi saradnja na svim nivoima. Međutim, Titu se nije žurilo, on je odbio uspostavljanje međupartijskih odnosa, pa čak da u javnost izađe sa zajedničkom opštom ideološkom izjavom. O načinima za uspostavljanje partijskih odnosa razgovarano je više između delegacija. O tome su Tito i Hruščov diskutovali nekoliko puta u četiri oka. Ipak domaćin je bio odlučan i nije ispoštovao želje visokog gosta.⁷²⁶ Na samom dočeku jugoslovensko rukovodstvo je bilo hladno, a narod koji je došao da pozdravi „sovjetske drugove“ bio je uzdržan. Kako je Hruščov zabeležio, Jugosloveni su za razlaz između dve partije krivili Staljina, a ne delegaciju koja je došla u Beograd.⁷²⁷ Položaj Sovjeta je tokom prve sesije uzdrmao Svetozar Vukmanović Tempo, koji je obraćajući se Hruščovu, izrazio sumnju da se konflikti u budućnosti neće javiti rečima: „Vi sada za sve okrivljujete Beriju, a ja se pitam, ko garantuje da se opet neće pojaviti neki Berija? Koliko je meni poznato, vi ste u prošlosti uvek prebacivali odgovornost na ljude koji su stradali zbog politike koju je ranije sprovodilo celo rukovodstvo.“ Hruščov je na to okarakterisao Tempa kao „mekoburžoaznog elementa“.⁷²⁸ Ipak, atmosfera se u nastavku razgovora smirila i poseta je ispunila svoj cilj.

Deklaracija koja je potpisana poslednjeg dana posete imala je snažan međunarodni odjek. Dva nacarta sporazuma bila su dosta različita. U takvim slučajevima su se obično vodile duge diskusije i razmatrao svaki član pojedinačno. Međutim, to u Beogradu nije bio slučaj. Zvučnost koju bi dobila izjava da su dve strane pokazale puno razumevanje i da su se nalazile na istoj strani je za sovjetsku deklaraciju bio dragoceniji od samog sadržaja deklaracije. Zbog toga se Hruščov bez mnogo razmišljanja odrekao sovjetskog nacarta sporazuma i prihvatio u potpunosti jugoslovenski.⁷²⁹ Značaj Beogradske deklaracije nazvane po mestu potpisivanja bio je, bar na papiru, u proklamovanim principima na kojima je trebalo da budu stvoreni bolji odnosi. Dve vlade su se saglasile oko poštovanja suvereniteta, integriteta i ravnopravnosti, oko uzajamnog poštovanja i nemešanja u unutrašnje stvari druge zemlje, oko unapređenja ekonomske saradnje, prestanka negativne propagande, ali i oko stava da politika

⁷²⁴ *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, Beograd 1989, 300–303.

⁷²⁵ Љ. Димић, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај–2. јун 1955“, *Историјски гласник*, Орган Историјског друштва СРС, 1–2 (1997), 35–67.

⁷²⁶ Андрей Борисович Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*. Москва 2008, 444.

⁷²⁷ *Khrushchev Remembers*, ed. Stobre Talbott, Boston 1974, 380.

⁷²⁸ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, II, Beograd 1971, 233.

⁷²⁹ Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana 1980, 147.

vojnih blokova podriva poverenje i pojačava međunarodnu zategnutost.⁷³⁰ Titu je bilo naročito stalo, što je deklaracijom i dobio, da Moskva prizna da je Jugoslavija nezavisna, socijalistička zemlja koja ima vlastiti put u izgradnji socijalizma. To priznanje je s jedne strane ojačalo spoljnopolitičku poziciju zemlje, a s druge učvrstilo Titov režim, afirmisalo model samoupravljanja i otklonilo brigu o bezbednosti zemlje.⁷³¹

George Georgiju Dež je zvanično susret u Beogradu između sovjetske i jugoslovenske delegacije ocenio na sledeći način: „Rumunski narod i Vlada NR Rumunije pozdravljaju sa zadovoljstvom i radošću pozitivne rezultate pregovora i deklaraciju vlade SSSR i FNRJ, koji su u ime svojih vlada potpisali drugovi Bulganjin i Tito. Sovjetski Savez i Jugoslavija dali su na taj način veliki prilog stvari saradnje među narodima i smanjenju međunarodne zategnutosti, stvari mira i socijalizma. Rumunski narod kao i drugi narodi narodnodemokratskih država, kao i svi narodi koji vole mir i radni ljudi svih zemalja, toplo pozdravljaju principe izražene u deklaraciji. Rumunski narod koji ima vekovne prijateljske odnose s jugoslovenskim narodom raduje se svakom novom koraku ka poboljšanju odnosa između NR Rumunije i FNR Jugoslavije. Vlada NR Rumunije je spremna da pruži svoj stalni doprinos normalizaciji i razvijanju prijateljskih i dobrosusedskih odnosa i saradnje sa FNR Jugoslavijom“.⁷³²

Na principima Beogradske deklaracije Jugoslavija je uspela da poboljša ekonomske, granične i druge odnose sa ostalim IE zemljama i stvori pogodnu atmosferu za razvijanje kontakata između sindikalnih, omladinskih, novinarskih i drugih organizacija. Na to je uticalo i zalaganje Hruščova koji je preuzeo obavezu da posle Beograda upozna rukovodstvo ostalih komunističkih partija sa rezultatima posete i zatraži njihovu saglasnost za potpisano u Beogradu. Tako je posle Beograda sovjetska delegacija posetila Sofiju, a u Bukureštu se sastala sa predstavnicima rumunskog, čehoslovačkog i mađarskog partijskog i državnog vrha.⁷³³ U saopštenju načinjenom 5. juna prisutni u Bukureštu su podržali zaključke Beogradske deklaracije i što je važnije, izrazili želju da i oni krenu putem kojim je SSSR krenuo.⁷³⁴

Da je Rumunija konačno otvoreno prišla normalizaciji posle dve i po godine od Staljinove smrti nagoveštavao je poduži članak Kišinjevskog objavljen u broju 27 lista *Za čvrst mir, za narodnu demokratiju*, a koji je 10. jula prenela i *Skantea*. Činjenica da je Rumunija javno izašla sa pohvalama suseda, veličanjima Beogradske deklaracije i isticanja želje za dubljom saradnjom, navela je jugoslovenske analitičare na pomisao da je Bukurešt spreman da razgovara o najkrupnijim nerešenim pitanjima.⁷³⁵ U štampi Rumuni su sve do kraja avgusta pozdravljali rezultate susreta Tita i Hruščova u Beogradu i donetu deklaraciju, istovremeno dajući izjave o želji za poboljšanjem saradnje. Prilikom proslave 23. avgusta Jugoslaviji je dato počasno mesto, u zdravicama je često podvlačeno prijateljstvo

⁷³⁰ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 31–33.

⁷³¹ Đoko Tripković, *Jugoslavija –SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 16.

⁷³² Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „Govor Deža povodom dolaska sovjetske delegacije, *Radio Bukurešt*, 4. 6. 1955, 2.

⁷³³ Potreba da se druge zemlje lagera upoznaju sa zaključcima jugoslovensko-sovjetskog razgovora i dobije njihovo odobrenje bila je proistekla iz novih političkih nastojanja Moskve. Želja da se novo rukovodstvo distancira od Staljina i njegovog doba značila je neophodne promene na skoro svim poljima. Ovde se radilo više o estetskoj nego dubljoj promeni, jer Hruščov svakako nije želeo da primat koji je SSSR imao u socijalističkom svetu prepusti demokratskim principima. Upravo je Varšavski pakt formiran na tim osnovama. On se po načinu delovanja može uporediti i sa Dunavskom komisijom u kojoj su javno sve članice imale pravo da se slobodno izjašnjavaju i glasanjem uzimaju učešća u odlučivanju. Stvarnost je bila da je glasano onako kako Sovjeti žele. S tim u vezi bio je i Hruščovljev kratak obilazak Sofije i Bukurešta, da zatraži prividnu saglasnost. (Douglas A. MacGregor, „Uncertain Allies? East European Forces in the Warsaw Pact“, *Soviet Studies*, vol. 38, no. 2 (Apr., 1986), 227–247.

⁷³⁴ Андрей Борисович Едемский. *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*. Москва 2008, 476–477.

⁷³⁵ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „Članak Kišinjevskog o Jugoslaviji“, *Tanjug*, vesti inostranih agencija, 30. 7. 1955, 1–4.

i pozdravljan Josip Broz, ali, kako će se videti, proces donošenja konkretnih mera koje su utirale put razvoju bilateralnih odnosa i rešenju ključnih pitanja je bio vrlo postupan.⁷³⁶

Međutim, dva meseca nakon posete Tito je u govoru održanom u Karlovcima 27. jula izrazio sumnje u te želje. Pored pohvala sovjetskog rukovodstva, u delu govora izneo je da neki rukovodioci u istočnoevropskim zemljama i dalje hapse ljude koji pohvalno govore o Jugoslaviji ili ističu antistaljinističke stavove i da zbog lošeg odnosa u prošlosti ne mogu lako da se pomire sa novonastalom situacijom.⁷³⁷ U istom govoru Tito je izneo i oštre kritike prema Zapadu. On je još jednom i jednima i drugima stavio do znanja da ne planira da se svrsta ni na čiju stranu, već da spoljnu politiku, kao i unutrašnju, vodi samostalno kao lider jedne nezavisne države.⁷³⁸

Titova putovanja, priznavanje NR Kine i njenih zahteva prema Tajvanu, sklapanje bilateralnih ugovora, pre svega u ekonomskoj sferi, dolazak sovjetske delegacije u Beograd, izazivali su dozu sumnje u opstanak dotadašnjeg spoljnopolitičkog kursa i odnosa sa Zapadom.⁷³⁹ Ipak, svima se činilo da je povratak Jugoslavije u istočni tabor bio malo verovatan. Procene CIA o budućoj orijentaciji zemlje i njenom međunarodnom položaju potvrđivale su takvo stanovište. Iako je maksimalistički cilj Sovjeta – lagerska integracija Jugoslavije, bio ocenjen kao malo verovatan, minimalistički, pak, da ona postane deo grupe neutralnih država koje bi činile tampon zonu između dva suprotstavljena bloka, bio je realniji.⁷⁴⁰ I kao takva ona je Zapadu mogla biti od velike koristi zbog uticaja koje je rukovodstvo imalo u zemljama lagerske zahvaljujući izvojevanoj pobedi nad Staljinom. Mađarska, koja je u tom periodu težila da krene putem demokratizacije i proklamovanog novog kursa Imre Nađa, bila je znak da bi i ostale zemlje mogle slediti Jugoslaviju i usprotiviti se sovjetskom hegemonizmu. Iako su se okolnosti promenile, ona ni za jednu ni za drugu stranu nije prestala da bude značajan činilac.⁷⁴¹

Po Titovom mišljenju bipolarni svet je bio veliki rizik za njegov položaj. Oslanjanje samo na Zapad ili na Istok, stvaralo je podozrenje kod druge strane. Imajući to u vidu, on se posle proputovanja po Africi i Aziji odlučio za treći put – put nesvrstanosti, koji je za njega bio jedini put. Zapad se posle početnih sumnji uverio da Jugoslavija zaista ne planira povratak u lager, ali ni da se uključi u Severnoatlantski bezbednosni sistem i da je čvrsto rešena da zadrži svoju nezavisnu poziciju. Videvši da može i od takve Jugoslavije imati koristi, SAD je počeo da je podržava i koristi njen uticaj za svoje ciljeve.⁷⁴²

XX kongres

Da se nije radilo o kratkotrajnom manevru u političke svrhe, već da je Sovjetski Savez krenuo putem miroljubive politike i raskida sa lošim stranama Staljinovog vremena, pokazao je XX kongres KPSS-a održan od 14. do 25. februara 1956. Osim za proklamaciju nove politike, i osude staljinizma, on je imao presudan uticaj na uvođenje politike koegzistencije kao zvanične linije sovjetske Partije i Vlade

⁷³⁶ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „Zdravica Konstantina Prvuleskua“, Tanjug, 23. 8. 1955, 2.

⁷³⁷ Јосип Броз Тито, *Борба за мир и међународну сарадњу*, том IX, Београд 1957, 262–3.

⁷³⁸ Govor u Karlovcima od 27. jula 1955: Josip Broz Tito, *Govori i članci*, том X, Zagreb 1955, 243–269.

⁷³⁹ Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988, 738.

⁷⁴⁰ *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1993*, priredio Momčilo Pavlović, Beograd 2009, 111 i dalje.

⁷⁴¹ Vladimir Lj. Cvetković, Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje „narodne demokratije“ posle Beogradske deklaracije 1955”, *Istorija 20. veka*, 3 (2012), 149–162.

⁷⁴² Za Stejt department naznačajnija korist od Jugoslavije bila je njen uticaj na zemlje narodne demokratije i njihovo stanovništvo. Podržavajući i snažeći Jugoslaviju, Amerika je želela da poveća njen ugled i uticaj i da u sadejstvu sa diverzijama, bacanjem letaka i podržavanjem opozicije u tim zemljama trebalo da dovede do reakcija i nekih promena (Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000, 252–254).

i vraćanja na Lenjinovo shvatanje komunizma.⁷⁴³ Smatrajući da nastavak po starom nema lepu perspektivu, sovjetsko rukovodstvo je u sklopu priprema za XX kongres donelo dosta odluka kojim je olabavljen pritisak vlasti na sve aspekte života. Otkupna norma je smanjena, okućnice povećane, poboljšani su uslovi u fabrikama kako bi se radnici zainteresovali za rezultate i uzeli učešća i dr. Na kulturnom i umetničkom planu se takođe osetio dašak slobode.⁷⁴⁴

Kako su se odnosi sa Sovjetskim Savezom poboljšali očekivalo se da Jugoslavija pošalje delegaciju na kongres. Poziv iz Moskve stigao je krajem 1955. godine i zatekao Tita na putu za Egipat. Jugoslovenski lider je odlučio da u skladu sa svojom politikom ne učini korak koji bi značio da je stanje u odnosima vraćeno na period pre 1948. U skladu sa tim odlučeno je da se ne šalje delegacija već samo pozdravni telegram. Osim ličnih političkih ciljeva, u razmatranje takve odluke treba imati u vidu i činjenicu da je Tito sve što je stizalo iz Moskve uzimao sa rezervom, i možda malo paranoično posmatrao iz ugla da svaki korak u partijskoj saradnji može biti korak bliže sovjetskom cilju uvlačenja u lager. Kao razloge odbijanja poziva Edvard Kardelj je sovjetskom ambasadoru Firjubinu saopštio nekoliko glavnih. To su bili reakcija sveta i jugoslovenskog naroda koji se još nije oporavio od sukoba, zatim međunarodni položaj FNRJ, prisustvo Kominforma, koji je osudio Jugoslaviju 1948. i činjenica da je svaki kongres KPSS imao odlike jednog svepartijskog kongresa komunističkih partija. Utapanje Jugoslavije u takvo društvo značilo bi da se ona ne razlikuje od njih, što u Beogradu svakako nije bio jedan od ciljeva u budućnosti.⁷⁴⁵

Tokom Kongresa bilo je dosta reči o reformama i „usavršavanju komunističkog sistema“, ali ne i o kultu ličnosti i Staljinovim metodama vladanja. Razlog je bilo prisustvo i raširenost Staljinovih pobornika. Ono što je tok Kongres pokazao najvišem rukovodstvu bilo je da je atmosfera blagonaklona okretanju novog lista. To je i ohrabrilo Nikitu Hruščova da 25. februara na zatvorenoj sednici podnese referat pun kritika Staljinove vladavine i baštinjenja kulta ličnosti.

Hruščov u svojim sećanjima otkriva unutrašnju borbu koju je 1953. godine vodio sa Staljinovim autoritetom. Staljin je za njega dugo bio neprikosnoven i autoritativan lider, koji ima važno mesto u istoriji. Međutim, posle procesa protiv Berije sve ga je više zaokupljivala misao o ljudima koji su bili žrtve režima. Godine 1954. formirana je Pospilova komisija sa zadatkom da ispita koliko je ljudi bilo kažnjeno, zbog čega i na koji način je vođena istraga. Rezultati su pokazali da je na hiljade ljudi bilo lišeno slobode bez dokaza i pravog razloga. Dolazak u Beograd i razgovor sa jugoslovenskim predstavnicima je Hruščova naterao na razmišljanje. Snažan utisak na njega je izazvao pokazan jugoslovenski sarkazam kada je za politiku prema Jugoslaviji i zločine u SSSR optužen Berija. Iako je tada vatreno branio Staljina, kod njega se javila nesigurnost. „Tada nisam potpuno shvatao potrebu ne samo za otkrivanjem zločina već i za potkazivanjem pravog krivca kako se staljinistički metodi više nikada ne bi koristili u našoj Partiji“. Hruščov je smatrao da je XX kongres, odnosno prvi posle Staljina, bio jedinstvena prilika da se raskine sa prošlošću i oduži dug prema nevino stradalima. Međutim, takvo mišljenje nisu delili svi u Prezidijumu CK KPSS. Vorošilov i Kaganović su naročito bili protiv. Smatrali su da će to uniziti SSSR, ugled partije i međunarodni položaj, ali i da će svet kao krivce takođe osuditi i njih kao novo rukovodstvo, koje je bilo svedok ili čak saučesnik u tim zločinima.⁷⁴⁶ Presudilo je mišljenje da će istina kad-tad izaći na videlo i da će konsekvence tada biti možda i veće. Osetivši da ima određenu podršku, Hruščov je skupio hrabrost i započeo proces destaljinizacije. Govor iza zatvorenih vrata je uzdrmao sve prisutne na sastanku, a Zapad je ubrzo saznao za sadržaj referata. Tekst referata je bio prvi put objavljen u *Njujok Tajmsu* 5. juna 1956. zahvaljujući kopiji do koje je su došli MOSAD i CIA. Istog meseca CK KPSS je usvojio rezoluciju

⁷⁴³ Ričard Pajps, *Komunizam– Kratka istorija*, Beograd 2004, 96.

⁷⁴⁴ Đoko Tripković, „XX kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza i jugoslovensko–sovjetski odnosi“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1 (2001), 200–213.

⁷⁴⁵ Đoko Tripković, „Uspom i pad jugoslovensko–sovjetskih odnosa 1956“, *Istorija 20. veka*, 2 (1998), 121 – 141.

⁷⁴⁶ *Khrushev Remembers*, ed. Stobre Talbott, Boston 1974, 371–385.

o likvidaciji kulta ličnosti i njegovih posledica.⁷⁴⁷ Ključne tačke Kongresa, koje su za razliku od tajnog referata bile javne, bile su afirmacija miroljubive koegzistencije, odbacivanje rata kao načina rešavanja problema, prihvatanje činjenice da je moguć mirni prelazak iz kapitalizma u socijalizam, kao i da postoje različiti putevi u socijalizam. Kod poslednjeg se pored Kine pominjala i Jugoslavija, kao primer drugačijeg puta.⁷⁴⁸

Jugoslovensko rukovodstvo, iako nije poslalo delegaciju, pažljivo je pratilo Kongres i očekivalo da on bude istorijski. Informacije iz prve ruke Beograd je dobijao od ambasadora Vidića koji je u svojstvu posmatrača prisustvovao zasedanjima. Jugoslavija je osetila veliko olakšanje formulacijom Kongresa, da je mnogo uradila na izgradnji socijalizma i da se ona „nalazi u procesu socijalističke izgradnje sa specifičnim formama izgradnje privrede“.⁷⁴⁹ U tajnom referatu Hruščov je izneo mišljenje da je „Staljin odigrao sramnu ulogu u jugoslovenskoj aferi“ i da ona nije imala osnova.⁷⁵⁰ Za razliku od zapadnih zvaničnika, koji su bili sumnjičavi i smatrali da se u sovjetskoj politici ništa nije promenilo, jugoslovenska vrhuška je pohvalno govorila i pozitivno ocenila Kongres. Ipak, potajno se očekivalo više. Borba protiv staljinizma, koja je počela da se oseća u atmosferi samog Kongresa, a među predstavnicima komunističkih partija, ozvaničena u tajnom izveštaju, imala je dosta dodirnih tačaka sa Jugoslavijom. Zato se smatralo da je njeno iskustvo iz sukoba sa Staljinom bilo veoma značajno. Kako to nije pomenuto, a nije ni razvoj jugoslovensko-sovjetskih odnosa posle 1953. godine, jugoslovenska diplomatija je smatrala da Moskva u FNRJ gleda kao eventualnog takmaca za mesto lidera socijalističkog lagersa. Ipak, i pored toga, optimizam a budućnost jugoslovensko-sovjetskih odnosa je bio ogroman u Beogradu.⁷⁵¹

Od marta do juna meseca 1956. godine odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza su postali toliko dobri, da su izazivali zabrinutost Zapada da će se Tito vratiti u lager. Uveravanja da je jugoslovenska politika zasnovana na očuvanju nezavisnosti zemlje je umirila Vašington, koji je ipak nastavio budno da prati pripreme za zvaničnu posetu SSSR-u i nestrpljivo očekuje rezultate Titovog boravka u Moskvi. Kao vid pritiska i želje da se stavi do znanja Titu da će približavanje Moskvi imati određenih posledica, došla je odluka američkog Kongresa sredinom maja da smanji Jugoslaviji dogovorenu pomoć za polovinu. Za razliku od perioda 1951–1954. kada je prosečna godišnja pomoć iznosila 173 miliona dolara, ona je do 1958. godine zbog približavanja Istoku spala na prosečnih 26 miliona dolara godišnje.⁷⁵² Takva odluka je samo još više ubedila jugoslovensko rukovodstvo da nastavi putem ekvidistance prema blokovima i približavanja zemljama Azije i Afrike.

⁷⁴⁷ Matitiahu Mayzel, „Israeli Intelligence and the leakage of Khrushchev's “Secret Speech”, *Journal of Israeli History*, 32 (2013), 257–283.

⁷⁴⁸ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 24.

⁷⁴⁹ U referatu koji je Hruščov pročitao 14. februara na redovnom zasedanju u delu o spoljnoj politici kratko je pomenuta Jugoslavija kao zemlja „gde vlast pripada radnicima, a društvo se bazira na društvenoj svojini nad sredstvima proizvodnje, u procesu socijalističke izgradnje obrazuju se svojevrsne konkretne forme upravljanja privredom i formiranja državnog aparata.“ Imajući na umu i iskustvo Jugoslavije u nastavku je Hruščov saopštio da je sasvim verovatno da će forme prelaska na socijalizam u budućnosti biti sve raznovrsnije i da se do njih neće nužno dolaziti građanskim ratom i revolucijom („Из извештаја ЦК КПСС првог секретара ЦК КПСС Н. С. Хрушчова на XX конгресу КПСС, Москва 14. 2. 1956“, у: *Југословенско-совјетски односи 1945–1956*, зборник докумената Београд 2010, 841–842).

⁷⁵⁰ „Izvodi iz specijalnog izveštaja N. S. Hruščova na zatvorenom zasjedanju XX kongresa KPSS, Moskva, 25. februar 1956“, u: *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, tematska zbirka dokumenata, priredio Radoica Luburić, Podgorica 2007, 580.

⁷⁵¹ AJ, KPR, I – 5 – b, SSSR, Izveštaj o XX kongresu KP Sovjetskog Saveza, 19. 3. 1956.

⁷⁵² John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubiša S. Adamović, *Yugoslav-American economic relations since World War II*, Durham 1990, 68–70.

Za najviše (koje je bilo obavješteno o stavovima u referatu Hruščova), srednje, kao i niže rumunsko rukovodstvo, XX kongres bio je veliki šok. Oni su bili iznenađeni referatom generalnog sekretara Nikite Hruščova u kojem je odbačen staljinizam i kritikovan kult ličnosti. Brzina, nivo kritike i otvoreno nastupanje protiv staljinizma stvorili su opšte stanje zbunjenosti u Rumuniji. Partija nije znala kako da odgovori i reaguje u početku zato se pridržavala politike rezervisanosti i prenošenja informacija sa Kongresa bez komentarisanja. Ipak u okviru najvišeg članstva smatralo se da je XX kongres velika pobjeda Jugoslavije i Tita. Bilo je rašireno mišljenje da su, sve ono što je iskazano u Hruščovljevom referatu, Jugosloveni znali i tako mislili mnogo ranije. Neko je to u Rumuniji izgovarao sa radošću, a neko s rezignacijom.⁷⁵³

Rumunsku radničku partiju je XX kongres KPSS zatekao u trenutku kada je ona sprovodila u život zaključke donete na svom II kongresu, koji je u velikoj meri bio u staljinističkom duhu. Na njemu su dominirale ideje „jednog puta u socijalizam“⁷⁵⁴ i presudnoj ulozi države i partije. U oblastima ideologije i naročito umetnosti uočljiv je bio način shvatanja starih staljinista. Od II kongresa rumunske do XX kongresa sovjetske partije, prošlo je samo tri meseca, a zaključci doneti na njima su bili dijametralno suprotni. To pokazuje da rumunsko rukovodstvo nije dobijalo potrebne informacije iz Moskve. Iako se dalo naslutiti da će KPSS na XX kongresu pokrenuti neke promene, u Bukureštu se izgleda nije ni sanjalo da će proces destaljinizacije biti toliko jak. Za sve rumunske rukovodioce, ali i obične članove partije koji su bili staljinistički odgojeni, referat Hruščova je bio veliki šok, a za neke i teško razočarenje. Na adresu CK i lokalnih komiteta stizala su anonimna protestna pisma puna prekora i optužbi kako su rumunski rukovodioci sve do tada veličali Staljina, pa čak i učestvovali u svemu za šta ga posle XX kongresa optužuju. Ovakva situacija je godila i rumunskom „klasnom neprijatelju“ koji ju je obilato i koristio. Zbunjenost partije i razočarenje naroda u socijalizam, zatim jaka težnja za promenama i postojeća naklonost Zapadu, okuražila je rumunske antisocijalističke elemente kojih je bilo čak i u samoj partiji. Njihova akcija bila je usmerena na širenje vesti o promeni vlasti, o koalicionoj vladi sa građanskim partijama, sukobu i rascepu u CK, zatim intervenciji SAD i Zapada. Stari političari i ostaci buržoazije su počeli da se organizuju i šire uticaj. Među njima je naročito bilo rašireno mišljenje da se mere liberalizacije u Rumuniji sprovode pod pritiskom Zapada i da to znači postepeno uzmicanje komunizma. U tom cilju vladalo je i uverenje da njihovim angažovanjem može ubrzati taj proces i na kraju dovesti do pobjede demokratije i kapitalizma.⁷⁵⁵

Rumunskoj partiji je trebalo skoro mesec dana da se konsoliduje, analizira zaključke sa XX kongresa i spremi svoj stav prema njemu, a za to vreme štampa je samo mehanički prenosila referate i diskusije sa Kongresa bez ikakvog reagovanja rumunskog rukovodstva osim onih floskula poput: „vrlo interesantno“, „od velikog značaja za budućnost“, „mnogo novoga, ali sve još treba proučiti“... Prazninu od tih mesec dana rumunski vrh je pokušao da pokrije forsiranjem svog II kongresa i direktivama o njegovom izučavanju po organizacijama.⁷⁵⁶

Postavlja se pitanje zašto je rumunski vrh ćutao skoro mesec dana i da li su pomišljali da se ne slože sa referatom Hruščova? Odgovor na drugi deo pitanja je jasan. Rumunsko rukovodstvo je bilo isuviše vezano za SSSR i prilično disciplinovano i lojalno Moskvi, tako da pomisao suprotstavljanja

⁷⁵³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 3.

⁷⁵⁴ Za razliku od prethodnih kongresa na II kongresu se ideji jednog puta dodao nastavak koji je podrazumevao poštovanje izvesnih specifičnosti svake zemlje na tom putu.

⁷⁵⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 11.

⁷⁵⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 4.

zaključcima XX kongresa u Bukureštu nije postojala. Razlog oklevanja rumunskog rukovodstva da se postavi, najverovatnije je dolazio iz nesigurnosti u dalji razvoj situacije u samom Sovjetskom Savezu. Po svemu sudeći, ljudi okupljeni oko Deža su čekali da vide dokle će ići proces destalinizacije u SSSR. Nesigurnost je bila dodatno pojačana razlikama u gledištima između najviših predstavnika KPSS, kao i činjenicom da u tom trenutku borba između starog i novog još nije bila definitivno završena u korist novog. Tome treba dodati da i rumunsko rukovodstvo nije bilo oduševljeno tako brzo i za njih neočekivanom detronizacijom Staljina. Njima, iako su zvanično jednodušno odobravali taj proces, nije bilo lako da odjednom napuste šemu staljinističkog perioda u kojoj su dugo živeli i prema čijim su koordinatama donosili odluke u unutrašnjem političkom životu Rumunije.⁷⁵⁷ U sagledavanju ovog pitanja mora se uzeti i strpljivi karakter samih Rumuna. Kroz istoriju se pokazalo da ne vole da budu u prvim redovima, već da uvek čekaju da se situacija što viši razbistri i da se zatim priklone pobjedničkoj strani. Tako su i u ovom slučaju čekali da druge države zauzmu pre njih zvaničan stav i da u Moskvi jezičak prevagne na stranu novog. Od unutrašnjih razloga od velikog značaja je bila protivurečnost XX kongresa II kongresu Rumunske radničke partije, ali i velika rasprostranjenost antisocijalističkih i antisovjetskih elemenata kod rumunskog naroda. Trebalo je i prevazići opasnost od unutrašnjih potresa koje bi izazvalo prihvatanje zaključaka XX kongresa.⁷⁵⁸

Nesumnjivo je da se Rumunija posle Kongresa našla u nezavidnoj situaciji. Njegovo prihvatanje značilo bi osudu sopstvene politike i otvoreno demantovanje II kongresa RRP koji je protekao u jasnom znaku staljinizma, a osuda bi predstavljala direktno suprotstavljanje Moskvi. Veliku opasnost su osećali najviši rumunski rukovodioci koji su svoj položaj i sve oko sebe gradili u duhu staljinizma. Partijski vrh, po povratku rumunske delegacije iz Moskve koju je predvodio sam Dež, bio je bez zvaničnog stava punih mesec dana. Sve do Plenuma CK održanog 22–24. marta mogle su se čuti samo pojedine opšte izjave nekih rumunskih najviših predstavnika. Tako je Bodnaraš, član Politbiroa i potpredsednik Vlade izjavio da je: „Kongres lep, vrlo interesantan i da ima mnogo novih stvari. Smatram da će on još više učvrstiti lager i da je doprinos mira uopšte.“ Bodnaraš je priznao da je „drug Tito imao prava i da je socijalizam kao cilj jedan, a da se do njega može doći različitim putevima“. Ova izjava potpredsednika Vlade je bila dijametralno suprotna izjavi koju je dao tokom razgovora sa jugoslovenskim predstavnicima decembra 1955. godine i u kojoj je istakao: „Staljin je veliki čovek, iako vi Jugosloveni to ne priznajete!“ Drugi član Politbiroa Kišinjevski je pak izjavio da: „Kongres ima veliki značaj, da je razjasnio mnoge stvari koje su nama i drugima bile nejasne i da su sada putevi jasniji i širi“.⁷⁵⁹

Prvi plenum Centralnog komiteta Rumunske radničke partije održan je u trenutku kada je prašina podignuta kongresom u Moskvi počela da se sleže. Referat Georgiju Deža je bio prilično blag u osudi „Staljinovog kulta ličnosti“, a još blaži u samokritici onoga što je učinjeno sprovođenjem staljinističke politike u Rumuniji. Izostanak samokritike pravdan je činjenicom da, za razliku od drugih partija, RRP nije koristila radikalne staljinističke metode. Ona nije imala slučaj sličan slučaju Lasla Rajka u Mađarskoj ili Trajča Kostova u Bugarskoj, te nije imala ni potrebe za rehabilitacijom. Osetljivo manjinsko pitanje ostalo je i dalje bez priznavanja krivice. Dež je izneo stav da je rumunska politika prema manjima bila ispravna i da su hapšeni i internirani samo kulaci i fašistički elementi. I pored toga, činjenica da je Dež izabrao da poseti Temišvar i mesta naseljena jugoslovenskom manjinom i tamo sa oblasnim komitetom tumači zaključke XX kongresa, tumačena je u Beogradu kao znak da će nakon toga jugoslovensko-rumunski odnosi tek krenuti u pravcu dostizanja punog potencijala.

⁷⁵⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 24. 03. 1956, pov. br. 44562.

⁷⁵⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 5.

⁷⁵⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 10.

Javnost je sa dosta skraćenom verzijom referata upoznata tek posle objavljivanja članka o kultu ličnosti u sovjetskoj *Pravdi* 29. marta 1956. Do tada je samo objavljeno da je plenum održan i naveden je dnevni red. Upoređivanjem referata i pomenutog članka može se primetiti ogromna sličnost u onim segmentima vezanim za negativne i pozitivne ocene Staljina i njegovih zasluga. Referat koji je izašao u štampu bio je znatno blaži od prave verzije i kraći, zbog izostavljanja svih onih mesta u kojima se konkretnije ulazilo u Staljinovu osudu i samokritike zbog vođenja staljinističke politike u Rumuniji. U novinama i partiji se provlačila izjava da rumunsko rukovodstvo nije ništa znalo o Staljinovim nedelima i kultu ličnosti i da zbog toga RRP ne može da snosi odgovornost. Mišljenje da to treba da ostane stvar Sovjetskog Saveza je zastupano, pored ostalog, i sa ciljem da rukovodstvo izbegne ozbiljnu samokritiku vlastitih grešaka.⁷⁶⁰ Takva odluka je, u stvari, bila dobar način da se primeni zaobilazni oblik otpora i da se izbegne neprijatnost koja može nastati usred saopštavanja istine članstvu. Pozitivna strana toga je bila što takva akcija nije podrazumevala da rumunski vrh jasno iznese samokritiku za odluke iz prošlosti. Mora se priznati da je sve ovo imalo negativne strane, naročito je pogubno uticalo na članstvo koje je nejasnim informacijama bilo demoralisano i dezorijentisano. Među nižim članovima se širila izuzetno opasna misao za partiju da su „komunisti 30 godina varani, ko im može garantovani da nisu prevareni i sada. Ko zna da sutra neće doći neko ko će za Hruščova reći isto kao on danas za Staljina!“⁷⁶¹

Prilikom puštanja jugoslovenskog filma „Crveni Cvet“ u Bukureštu, ambasador je imao prilike da sa nekoliko istaknutih rumunskih rukovodioca razgovara o XX kongresu. Iz razgovora koji je vođen tokom večere održane 24. marta moglo se videti generalno shvatanje najvišeg rumunskog rukovodstva. Pomoćnik ministra unutrašnjih dela Pintelija, ambasadoru je saopštio upravo to. On je istakao značaj i podelio mišljenje da će novom politikom ideje socijalizma biti bliže drugim narodima što umnogome može doprineti konačnoj pobedi socijalizma. Hruščovljev referat ocenio je kao smeli i izuzetno hrabar korak odbacivanja ranije politike. Prema Staljinu je bio uzdržan. Smatrao je da on nije kriv za sve što se navodilo protiv njega, već da veliki deo krivice treba da ponese Berija koji mu je davao lažne podatke. Što se tiče primene nove politike, pomoćnik ministra je smatrao da je SSSR-u lakše da to uradi, jer je Moskva duže vreme postepeno menjala izvesne stvari. Za Rumuniju je to, pak, bilo mnogo teže. Za rukovodstvo nova politika je došla naglo i izazvala veliki šok. Pintelija je naročito podvukao da će državi biti teško da sprovede brzu destaljinizaciju. Po njegovom mišljenju razlog je bio u višegodišnjem vaspitavanju Rumuna na liku i delu Staljina. Stav da je za sprovođenje procesa potrebno nekoliko godina, kao i da je referat Hruščova najteže pao najstarijim članovima partije koji su oformljeni i razvijani na Staljinovom učenju delili su mnogi članovi CK.⁷⁶²

Rumunija je posle 24. marta 1956. godine počela da sprovodi određene mere u pravcu nove politike i stavova. Sa ostalim višim članovima partije Dež je posle Plenuma organizovao sastanke u Bukureštu i unutrašnjosti na kojima je čitao i komentarisao referat Nikite Hruščova sa zatvorene sednice. Prisutni na ovim sastancima se nisu suprotstavljali Dežu ili pokazivali neslaganja sa njegovim stavovima, a nije bilo ni pojave samokritike. Sastanci nisu razmatrali primenu referata u Rumuniji niti je bilo diskutovano o zadacima RRP. Posle čitanja referata Dež je prisutne na sastancima (na jednom je u Bukureštu bilo 1.200 članova) pozvao na diskusiju i slobodno iznošenje mišljenja. Po nekima, ovo je bio prvi sastanak na kome se moglo izneti mišljenje još od 1944. godine.⁷⁶³

Retki su bili izlivi kritika ili sukoba. Izuzetak je bio sukob jednog pisca Benjuka i Donalakea, sekretara Gradskog komiteta Bukurešt, oko pojave kulta ličnosti u Rumuniji. Pisac je izjavio da je bilo primera veličanja Deža i da u svetlu XX kongresa sa tim treba prestati. Donalake je smatrao da je potrebno isticanje pojedinih rukovodioca kao primera i zbog vaspitnu funkciju za narod. Drugi

⁷⁶⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 6.

⁷⁶¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 28. 03. 1956, pov. br. 44781.

⁷⁶² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 25. 03. 1956, pov. br. 44618, 1–2.

⁷⁶³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 29. 03. 1956, pov. br. 44562.

primer je bila kritika Marguleskua, ministra prosvete, koji je napao organe bezbednosti za niz izvršenih zloupotreba i nezakonitosti. Diskusija je prekinuta Deževim slaganjem sa piščevim stavom i kritikama ministra prosvete.⁷⁶⁴ Dakle, ovi sastanci su više imali informativni karakter, pošto nije analizirana rumunska praksa, niti su iznošeni zadaci za dalji rad. Cilj sastanaka je bio da se viši članovi partije upoznaju sa situacijom kako bi mogli da diskutuju o njoj.⁷⁶⁵ Jedan od zaključaka sastanaka je bio da će o ovom ubrzo biti govoreno i tumačeno, odnosno, kako se tada govorilo, prerađeno na nivou svih partijskih organizacija.⁷⁶⁶

Na kraju su 29. marta u *Skantei* objavljeni izvodi iz Deževog referata pročitano na Plenumu CK. Osim isticanja opštih mesta i svetskog značaja XX kongresa, Dež je ukratko prepričao i analizirao Hruščovljev referat i pohvalio dostignuća KPSS u periodu između XIX i XX kongresa. Bitno za odnose sa Jugoslavijom bilo je podvlačenje teze o različitim putevima u izgradnji socijalizma. Pohvalio je „lenjinsku principijelnost sa kojom je CK KPSS rešio probleme sa FNRJ, zemljom koji gradi socijalizam i sa kojom socijalističke zemlje treba da pojačaju veze prijateljstva i saradnje u zajedničkom interesu mira i socijalizma.“⁷⁶⁷ Po shvatanju Deža pomirenje sa Jugoslavijom bilo je u interesu čitavog lagera i međunarodnog radničkog pokreta. Rešenjem ove krize potpomognuto je zalaganje za mirnom koegzistencijom i mirom uopšte, a lager je smanjio broj svojih neprijatelja.⁷⁶⁸ Dežev referat, kasne prilično oštre kritike Staljinu, naravno sve u skladu sa stavom Moskve, zatim blede i slabo pojavljivanje samokritike, te insistiranje da se pokaže kako je II rumunski kongres imao dosta sličnosti sa XX kongresom KPSS, iako se zna da su bili dijametralno suprotni, trebalo je da ublaže negativan uticaj destalinizacije na položaj RRP.⁷⁶⁹

Kombinacijom više izjava i govora Georgiju Deža, mogu se postaviti određene teze u rumunskom shvatanju Hruščovljevog referata. Dež se saglasio sa štetnim uticajem Staljinovog kulta ličnosti, a na primeru Rumunije smatrao je da je taj kult dogmatskim primenjivanjem nekih teza bez prethodnog analiziranja rumunske društvene i ekonomske stvarnosti imao negativan uticaj. Štetan za zemlju bio je i veliki uticaj na propagandu, kulturu, umetnost i štampu. U ideološkim tumačenjima velika prepreka je bila to što se proučavanje marksizma i lenjinizma svodilo isključivo kroz tumačenje i prihvatanja stavova iz istorije SKPb-a. Poštovanje pogrešnih Staljinovih teza vodilo je pogrešnim taktičkim zaključcima i odlukama koje su nanosile štetu Rumuniji. Dež je kritikovao Staljinovu tezu o zaoštavanju klasne borbe i jačanju socijalizma zbog koje je došlo do teških posledica izazvanih čestim nezakonitim odlukama i samovoljnim postupcima pravdanim klasnom borbom. Bleda izjava samokritike je zabeležena kod Deža priznanjem da je bilo nedostataka po pitanju unutarpartijske demokratije, da nema dovoljno kritike i samokritike, da kongresi shodno staljinističkim principima nisu redovno bili održavani i da je centralizam bio prenaplašen. Pored toga, isticao je da je državi potrebno uvlačenje masa u upravljanje, povećanje ovlašćenja nižih organa, poštovanje zakonitosti i borbe protiv birokratizma. Ipak, dubljom analizom otkiva se da izlivi samokritičnosti nisu bili pokrenuti od strane rukovodstva, već su skoro doslovce prepisani zaključci XX kongresa.⁷⁷⁰

Iz novih Deževih stavova rodile su se i neke konkretne mere. Doneta je odluka da se izvrši čišćenje i uklanjanje Staljinovih dela iz svih biblioteka i da se prestane sa izučavanjem istorije SKPb-a. Dež je posebno naglašavao i kritikovao preveliku zastupljenost Staljinovih dela i njihovo proučavanje u

⁷⁶⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 12.

⁷⁶⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 29. 03. 1956, pov. br. 44562.

⁷⁶⁶ Do prerade Hruščovljevog referata došlo je početkom aprila 1956. godine. Prerade su vršene u okviru oblasnih centara, na sastancima aktiva i u jedinicama armije. Ovim sastancima su rukovodili članovi i kandidati Politbiroa. Sam Dež je prisustvovao preradi u Temišvaru. Ovaj aktiv je izabrao iz želje da se sam uveri u proces rešavanja pitanja manjinaca. Što se tiče prerade u velikim fabrikama i kombinatima tu su sastanke vodili članovi CK (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 03. 04. 1956, pov. br. 45105, 1).

⁷⁶⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 31. 03. 1956, pov. br. 12, 1.

⁷⁶⁸ Isto, 2.

⁷⁶⁹ Isto, 3.

⁷⁷⁰ Isto, 2.

partijskim školama. Umesto izučavanja *Kratkog kursa istorije KPSS-a* u partijskim i drugim školama uvedeni su materijali sa XX kongresa, II rumunskog kongresa i referat Deža sa Plenuma.⁷⁷¹ Kao osnovu za lekcije uzimana su Lenjinova dela i predavanja sastavljena na Marksističkom univerzitetu CK. Odlučeno je da u početku partijski kabineti, u kojima se drže predavanja za propagandiste i instruktore, budu pojačani prisustvom nekog člana CK, koji bi pomagao i vršio kontrolu lekcija.⁷⁷²

Pre uvođenja mera zabrane dela bilo je obustavljeno njihovo dalje štampanje. Iako su knjige bile sklonjene sa izloga i rafova biblioteka i knjižara, one su se i dalje tamo nalazile i svaki čovek je na zahtev mogao da ih dobije. Po ovom pitanju partija je najviše problema imala u armiji, koja je imala najintenzivniji staljinistički program političkog i ideološkog rada. Tako odgojena armija je najviše pokazivala nezadovoljstvo destaljinizacijom, te je CK morao direktno da se pozabavi rešenjem problema nastalim izbacivanjem Staljinovih dela iz armije. Partija je čak na određeno vreme prizela upravu nad Vojno izdavačkim preduzećem. Politički vrh se ovde trudio da što bezbolnije sprovede uklanjane Staljinovog kulta.⁷⁷³

Osim knjiga, veliki problem su bile Staljinove slike i biste. Ovde je partija u početku bila za to da narodu prepusti da sami odluče šta će s tim, da za njihovo uklanjanje i zabranu ne daju direktivu. Iza ovakvog rešenja je, u stvari, stajalo kolebanje partije. Kao primer treba navesti to da je vlast povodom proslave Prvog maja prvo izdala naređenje da se Staljinovi portreti ne nose u povorkama, a zatim je ta odluka preinačena u savet da se mogu nositi u manjem broju. Partiju je velike glavobolje spasilo loše vreme koje nije dozvolilo da se parada održi. I pored toga, po gradu su na nekoliko mesta bili istaknuti Staljinovi portreti.⁷⁷⁴

Partija je u slučaju nacionalnog praznika, koji se u Rumuniji proslavljao 23. avgusta, bila odlučnija. Izdala je naredbu da se Staljinove slike ne nose i ističu u povorci. Tokom te proslave vidljivo je bilo i nešto manje portreta sovjetskih rukovodilaca, a više rumunskih. Ta proslava je ipak ostala upamćena po jednoj drugoj pojavi. Po prvi put posle normalizacije odnosa su se na jednoj rumunskoj paradi pojavile slike Josipa Broza Tita. Jugoslovenska diplomatska služba je taj trenutak okarakterisala kao želju samo rumunskog vrha da pokaže prijateljski odnos prema susedu. Tokom proslave se videlo šest istih Titovih portreta, što je samo potvrdilo mišljenje da je to naređeno i organizovano od samog vrha. U okviru borbe protiv kulta ličnosti, umesto portreta poznatih, preovlađivale su slike običnih radnika i udarnika iz različitih rumunskih preduzeća. U govorima je tema o jedinstvu lagera menjana temama o koegzistenciji i miroljubivoj saradnji. Za vreme banketa nazdravljalo se, osim SSSR-u, i drugim zemljama poput Kine i Jugoslavije, a pominjale su se i Engleska, Francuska i SAD. Vojni deo parade je trajao znatno kraće zbog štednje, koja se generalno primećivala u svim segmentima organizacije proslave.⁷⁷⁵

Staljinovo ime su u Rumuniji i dalje nosili gradovi, trgovi, ulice i fabrike. Partija je jednom izdala direktivu da se Orašul Staljin ponovo zove Brašov. Tokom juna i jula meseca 1956. godine intenzivno se upotrebljavalo staro ime za grad. Svi natpisi, uključujući i one na putevima, bili su promenjeni u tom periodu. Međutim, ubrzo se rumunski vrh predomislio, pa je gradu vraćeno ime Staljina. Stiče se utisak da u tom periodu nije postojao zvaničan stav prema Staljinovim slikama, bistama i toponimima sa njegovim imenom. Sve je bilo prepušteno samoinicijativi pojedinaca i ustanova. Nezvanična direktiva je bila da se slike i nazivi postepeno i neupadljivo skidaju i uklanjaju. Tako su, na primer, u

⁷⁷¹ Neko vreme rumunski vrh nije znao šta da da za proučavanje po partijskim školama umesto Istorije SKPb-a. Zbog toga je rukovodstvo u drugoj polovini aprila čak poslalo u setvenu kampanju. Toliko im je bilo potrebno vremena da naprave novi program učenja.

⁷⁷² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 04. 04. 1956, pov. br. 45129, 1.

⁷⁷³ Isto.

⁷⁷⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 9.

⁷⁷⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 26. 08. 1956, pov. br. 414056.

nekim ustanovama slike bile skinute do kraja 1956. godine, dok su u drugim i dalje stajale kao u vreme Staljinove pune moći.⁷⁷⁶

Iz govora Deža i Kivu Stojke su se videla priznanja da su napravljene određene greške i da je dolazilo do kršenja zakonitosti. Ipak, ovo priznanje nije važno i u kršenju zakona i odnosa prema manjinama, štaviše, Dež je bio izričit i čvrst u stavu da je rumunska politika prema manjinama uvek bila bazirana na socijalističkim principima. Rukovodstvu je bilo teško da prizna činjenicu da su desetine hiljada građana, među kojima i oko 6.000 jugoslovenskih manjinaca, stradali u močvarama Baragana. Zbog toga su se odlučili za tiho ispravljanje počinjenih grešaka i politiku opštih deklaracija i izjava o greškama iz prošlosti.⁷⁷⁷

Od određenih učinjenih koraka treba spomenuti predlog da se pristupi izmeni nekih zakona koji su umanjivali slobodu i prava građana – da se policiji zabrani da vrši saslušanja, a tužilaštvo pozove da poštuje zakon i izvrši kritičku reviziju svih političkih procesa.⁷⁷⁸ Sve to je bilo delimično podstaknuto i otvorenijom kritikom dotadašnje rumunske politike, koja je naročito bila vidljiva u Bukureštu. Narod je najviše kritikovao organe bezbednosti zbog kršenja zakona, zatim izolovanje rukovodstva od naroda. Bilo je protesta zbog davanja imena živih rukovodioca ulicama i raznim objektima. Međutim, što se dalje išlo od centra ka unutrašnjosti, sve je manje bilo reči kritike. Ovaj trenutak je bio izuzetno važan jer je prvi put posle Drugog svetskog rata narod mogao da govori ono što misli. Dež je ovakve otvorene izlive čak i javno podržavao.⁷⁷⁹ Oživljena kritika, naročito kod intelektualaca, umetnika i članova partije, bojažljivo je počela da zadira i u raniju liniju partije, a sa tim i u pitanje odgovornosti rumunskog rukovodstva. Iako je rukovodstvo javno podržavalo iznošenje kritika, one su za njega bile vrlo opasne. Rumuni su oprezno pristupili demokratizaciji i destalinizaciji unutrašnjeg života baš u nameri da spreče da im kontrola isklizne iz ruku. Novu politiku veći deo rukovodstva nije primio sa oduševljenjem, a oni koji jesu nisu se usuđivali da sprovedu smelije mere jer nisu imali poverenja u saradnike, partiju, a ni u narod.

Unutrašnje nezadovoljstvo je dalje ublaženo propisom o smanjivanju ovlašćenja organa bezbednosti. Najstrože je bilo zabranjeno hapšenje bez ozbiljnog razloga, a da se saslušanja vrše isključivo u prisustvu javnih tužilaca. Treba napomenuti da za greške i učinjena bezakonja u Rumuniji nije bio niko kažnjen. Vlast je pošla od pretpostavke da su svi krivi. Opravdanje za takvo mišljenje nalaženo je u konstataciji da su rumunski rukovodioci i svi koji se nalaze ispod njih samo sprovodili politiku Staljina i Berije, te da zbog toga oni ne mogu da snose odgovornost, jer su u suštini radili ono što im je bilo naređeno.⁷⁸⁰

Posle XX kongresa bilo je vidljivo ubrzanje puštanja nepravedno osuđenih lica, ali u tihoj atmosferi bez rehabilitacije, javnih odluka, pisanja štampe i izraza samokritičnosti. Na taj način je Rumunija želela da neopaženo amnestira sve one koji su između ostalog bili osuđeni zbog Jugoslavije. Što se tiče Baragana, on je u najvećoj meri bio raspušten pre XX kongresa. Ovde je Kongres značajan po tome što je ubrzao delimično ispravljanje materijalnih nepravdi. Nekim ljudima su vraćene kuće, neki, čija su ognjišta bila porušena ili korišćena u neku drugu svrhu, dobili su obeštećenja. Problem zapošljavanja bivših deportiraca i zatvorenika je bio ublažen. Može se zaključiti da kod oslobađanja građana osuđenih ili deportovanih zbog Jugoslavije Kongres nije bio pokretač jer su ti procesi počeli

⁷⁷⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 14.

⁷⁷⁷ Isto, 9.

⁷⁷⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, po. br. 18899, 13.

⁷⁷⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 7.

⁷⁸⁰ Isto, 11.

još ranije, ali je uticao da se privedu kraju. Za rumunski vrh Kongres je bio potvrda da po ovom pitanju idu pravilnom putanjom.⁷⁸¹

Na kraju, može se reći da su proces destaljinizacije i debirokratizacije u Rumuniji, osim umerenosti i opreznosti, karakterisali još i strah, nesigurnost u liniji i neodlučnost do koje tačke treba ići u sprovođenju nove politike. Zbog svega toga odluka KPSS da se proces destaljinizacije uspori iz straha od osamostaljivanja istočnih zemalja je u Rumuniji primljena bez većih problema. Rumuni su iz poznatih vlastitih pobuda sporo sprovođili demokratizaciju, a od maja meseca su je dodatno kočili. Isticanje Titovih slika na paradi povodom nacionalnog rumunskog praznika je bila samo potvrda da Rumuni žele da nastave sa politikom produbljivanja odnosa sa Jugoslavijom i posle XX kongresa, ali da njen uticaj na proces destaljinizacije nije spremna da prihvati.

Proces kočenja destaljinizacije i liberalizacije, započet maja 1956. godine, počeo je na svim poljima da se oseća od jula meseca. Komisija koja je proučavala sudske procese nije došla ni do jednog slučaja rehabilitacije nevino osuđenih u tom periodu. Kritika koja se pojavila posle XX kongresa je gotovo tada bila već potpuno zamrla. Nije je više bilo ni u štampi, ni na partijskim sastancima. Jedino su zabeležene sporadične kritike upućene nekom direktoru preduzeća ili sekretaru niže partijske organizacije. Od zvaničnih izjava, da je potrebno uvlačenje naroda u upravljanje, zatim da radnici uzmu više učešća u rukovođenje fabrikama, da je neophodno izvršiti decentralizaciju vlasti i prenos većih ovlašćenja na niže organizacije, sprovedeno je malo. Jedino su direktori preduzeća dobili veća ovlašćenja i ponovo su zaživele sindikalne organizacije.⁷⁸²

U nekim drugim sferama je ipak došlo do kakvih-takvih promena. Vidnih uspeha je bilo na polju debirokratizacije. U mnogim institucijama je sprovedeno smanjivanje broja administrativnog osoblja. Tako je u ministarstvima otpušteno mnogo službenika, a plan kome se težilo je bio smanjenje zaposlenih za 50%. Razume se, ovakvom odlukom vlast je stvorila još više nezadovoljnih ljudi i svojih protivnika. Brigom o tim ljudima u vidu mera isplaćivanja tri mesečne plate i pronalasku posla u privredi, nije bio skoro niko zadovoljan. Najviše ozlojeđenih bilo je među otpuštenima iz vojske i organima bezbednosti, jer je partija ostavila upravo one koji su bili njen oslonac vlasti i njeno oruđe. Iz ovog se vidi da je država pod demokratizacijom i debirokratizacijom podrazumevala samo sitne promene, usavršavanje i pojeftinjenje državnog i partijskog aparata.⁷⁸³

Ako stanje u Rumuniji po pitanju destaljinizacije i drugih procesa poredimo sa stanjem u drugim istočnoevropskim zemljama, može se primetiti da je Rumunska radnička partija dosta zaostajala za ostalim državama. Verna Sovjetskom Savezu, ona nije krenula putem osamostaljivanja, mada se pod određenim uslovima može reći da je usporenim sprovođenjem destaljinizacije napravila neke minorne korake i u tom pravcu. Pored toga, stanje koje je vladalo u partiji nije odavalo sigurnost da ona može da se izbori sama i u okvirima u kojim bi joj SSSR dopustio. Nedostatak revolucionarnog, velika ograničenost staljinističkih kadrova, jedinstvo u partiji ostvareno kompromisima između starog i novog, izolovanost od partija od naroda i konačno nepoverenje u svoj narod, bile su samo neke od činjenica koje su onemogućavale RRP da se bar malo odalji od Moskve.⁷⁸⁴

⁷⁸¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 10.

⁷⁸² Isto, 18.

⁷⁸³ Isto, 19.

⁷⁸⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 20.

Nakon godinu dana od susreta u Beogradu Tito i Hruščov su se sastali u Moskvi. Neobično duga poseta jugoslovenske delegacije, koja je trajala od 1. do 23. juna 1956, srdačni dočeci i ovacije građana tokom Titovih obraćanja, ostavljali su utisak da su veze dve države sve bolje. Događaji koji su prethodili poseti bili su vrlo nadahnjujući i za samog Tita. Analizirajući događaje između dva susreta (XX kongres, procesi rehabilitovanja u SSSR-u i satelitima tokom proleća, raspuštanje Informbiroa, smena Molotova sa mesta ministra spoljnih poslova i dr.) Tito je verovatno očekivao da će čuti nešto novo i pozitivno. Međutim, po ključnim pitanjima stanovišta dva lidera su i dalje bila daleka. Hruščov je želeo da Jugoslaviju udalji od Zapada i uvuče u lager, a Tito odnose na ravnopravnoj osnovi. Čim se krenulo sa zvaničnim razgovorima došlo je do promene tona posete. Tokom četiri susreta dveju delegacija 7, 9, 18. i 20. juna, pitanje daljeg odnosa partija izazivalo je najviše rasprava.⁷⁸⁵ Za sovjetsku delegaciju ovo pitanje je posmatrano kroz prizmu vraćanja Jugoslavije pod okrilje socijalističke zajednice, dok je za Tita bilo postavljanje odnosa na bazi ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje stvari druge strane.⁷⁸⁶ Hruščov nije odustao od ideje uključivanja Jugoslavije u lager i njenog udaljavanja od Zapada, dok njegov sagovornik nije želeo da teško izvojevani međunarodni položaj zameni ulaskom u lager, gde je i tokom razgovora otvoreno stavljeno do znanja da je cilj Moskve jedinstvo lagera, što je isključivalo mogućnost samostalnog istupanja članica.

Saznanje da se gledišta u biti nisu promenila, ipak nije omelo dve delegacije da potpišu zajednički dokument – deklaraciju sličnu Beogradskoj. Nazvana po mestu potpisivanja, ova Moskovska deklaracija doneta je 20. juna 1956. godine. Iako su nacrti dveju strana bili veoma različiti, 18. juna, domaćini kako bi sprečili debakl pregovora učinili su ustupak Jugoslaviji. Postignuta je saglasnost da se u deklaraciji iznesu samo stavovi oko kojih postoji konsenzus. Ona je u suštini potvrdila principe iz Beogradske i posebno podvukla činjenicu da su putevi socijalističkog razvitka u raznim zemljama i uslovima različiti, da bogatstvo formi doprinosi jačanju socijalizma. Na osnovu toga postignut je dogovor da saradnju treba temeljiti na dobrovoljnosti, ravnopravnosti, prijateljskoj kritici i razmeni mišljenja o spornim pitanjima između partija.⁷⁸⁷ Ipak zadovoljstvo potpisanim dokumentom nisu delile obe strane. Dok je Tito u povratku na mitingu u Bukureštu veličao zaključke i rezultate posete, Moskva se trudila da Deklaraciju zataška, a Zapad je sve to gledao sa pozorenjem.⁷⁸⁸

Sovjetsko rukovodstvo se plašilo da, i pored dogovora da načela iz Moskovske deklaracije ne mogu biti preneti i na odnos Jugoslavije sa ostalim komunističkim partijama, jugoslovenskim primerom ne krenu i druge istočnoevropske zemlje. Kako bi predupredili samostalnu aktivnost ostalih partija Sovjeti su odmah nakon odlaska jugoslovenske delegacije 22. juna sazvali sastanak lidera socijalističkih zemalja. Kako je Veljko Mićunović primetio, cilj sastanka bio je da se jasno da do

⁷⁸⁵ Tokom prvog i drugog sastanka centralna tema bio je odnos Jugoslavije sa zemljama narodne demokratije, a na trećem odnos između Partija. Videvši kuda Hruščovljevo uporno ponavljanje jedinstva Istočnog bloka i bliže saradnje socijalističkih zemalja vodi, jugoslovenski lider je otvoreno rekao da Jugoslavija nema nameru da ulazi u bilo koji blok i da će nastaviti saradnju sa Zapadom, ali nikako na štetu Sovjetskog Saveza (Đorđe Borozan, „Posrednik mira između „gvozdениh zavjesa“ (Razgovori Tito-Hruščov u Kremlju 1956. godine)“, *Vojno-istorijski glasnik*, 2–3 (1997), 133–153
⁷⁸⁶ D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, Beograd 2006, 57–59.

⁷⁸⁷ „Зједничка изјава влада СССР и ФНРЈ, Москва 20. јун 1956“, у: *Југословенско-совјетски односи 1948–1956*, зборник докумената, приредили Љ. Димић, М. Милошевић, Ћ. Борозан, И. Бухарин, Ј. Внукова, Ј. Зеленко..., Београд 2010, 912–916.

⁷⁸⁸ Procena CIA se nije promenila, Smatrali su da Titu ne odgovara članstvo u lageru. Međutim, američki narod, kao i političari su pisanje štampe i sam tok posete i potpisane Deklaraciju gledali kao očite znakove potpune saglasnosti u mišljenjima. Pozorenje je samo pojačalo Titov govor u Bukureštu i isticanje samo pozitivnih stvari i utisaka iz Moskve. Kako bi ubedio zapadne diplomate, Tito je po povratku u Jugoslaviju isticao da u Moskvi nije bilo pritiska od strane Sovjeta, da Jugoslavija treba da smanji ili prekine saradnju sa Zapadom, kao ni da uđe u lager. To je trebalo da ubedi pre svega Amerikance da su se i u Sovjetskom Savezu pomirili sa činjenicom da Jugoslavija ni po koju cenu neće odustati od teško stečene nezavisnosti (Josip Broz Tito, *Govori i članci*, XI..., 176–7).

znanja da ono što je potpisano sa KPJ neće važiti i za druge partije i da se zabrani pozivanje na Moskovsku delegaciju.⁷⁸⁹ O rezultatima razgovora sa jugoslovenskom delegacijom članice lagera bile su informisane i pismom upućenim 13. jula. Hruščov je i u njemu podvukao da ostali nemaju pravo da se rukovode jugoslovenskim primerom jer su se realnost i potrebe razlikovale od onog što je pisalo u deklaraciji.⁷⁹⁰

Moskovska deklaracija predstavljala je zenit približavanja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Po nekima ona je predstavljala i zvanični kraj perioda normalizacije odnosa dve države. Spoznaja da Hruščov neće ostvariti svoj cilj, ali da se odnosi neće bazirati ni na Titovim željama, značila je istovremeno da je period uspona završen i da predstoji vreme stagnacije i postepenog opadanja. Za sovjetsku spoljnu politiku imperativ je bio monolitnost lagera, te se moglo očekivati da više neće biti popuštanja nalik odluci o raspuštanju Informbiroa i Hruščovljevog tajnog govora o destalinizaciji. Potvrda su svakako bili događaji u Poljskoj i Mađarskoj, a za njihovo izbijanje je kao delimičan krivac viđen upravo jugoslovenski primer.

Pogled na dve jugoslovensko-sovjetske deklaracije i XX kongres iz bilateralne vizure

Titov pogled na razvoj jugoslovensko-sovjetskih odnosa, zemljama narodne demokratije, kao i odnosa Moskve prema lagerskim zemljama, bio je pragmatičan. On je smatrao da će za Kremlj biti veoma teško da vodi različitu politiku prema Jugoslaviji od one prema ostalim zemljama lagera. Iz toga se javljala sumnja u prave namere Hruščova, ali i mišljenje da loši odnosi nisu u interesu ni jedne ni druge strane. Činjenica da je ruski vitalni interes da se meša u unutrašnje stvari članica lagera, da ih eksploatiše i zastupa u spoljnoj politici, preko čega se stvarala jedinstvenost lagera, nije dozvoljavala preveliko zblizavanje sa Jugoslavijom pod uslovima koje je Beograd postavio. Napore Hruščova u pravcu demokratizacije i propagiranja miroljubive spoljne politike, a na unutrašnjem planu raskida sa staljinističkim metodama, Tito je potpuno podržavao. Smatrao je i da je normalizaciju sa ostalim zemljama usporavalo staljinističko rukovodstvo, koje se još uvek pitalo ili čak u nekim državama i vodilo glavnu reč. Tako je, kao jedan od bitnijih ciljeva, Tito predstavio borbu protiv tih elemenata. Možda i iznad očekivanja Beograda, tokom 1955. godine unapredovali su jugoslovenski odnosi sa Rumunijom. Za to je bilo najviše zaslužno jačanje Deževe pozicije od jeseni 1954. Već početkom 1955. godine primećeno je veće angažovanje rumunskog rukovodstva toliko da je ubrzo inicijativa prešla u njihove ruke. U nekim segmentima je u prvoj polovini godine Rumunija prevazišla Mađarsku i Bugarsku, koje su od samog početka intenzivno radile na normalizaciji.

Poseta sovjetske delegacije Beogradu bila je veliko iznenađenje za javnost. Pripremanje za posetu su u Rumuniji bili obavješteni samo neki najviši funkcioneri. Ona je bila najveća senzacija i snažno je odjeknula u svim slojevima stanovništva. Opšte mišljenje je bilo da je to velika pobeda Jugoslavije, naročito zbog toga što Hruščov i Bulganjin dolaze u Beograd, a ne Tito u Moskvu. Sama poseta je komentarisana kao veliki događaj i govoreno je da je to prvi put da posle 1945. godine tako visoka sovjetska delegacija odlazi u inostranstvo. Bilo je i komentara poput: „kako je moguće da u glavni centar fašizma i imperijalističkih zavera ide jedna takva delegacija na pokajanje“.⁷⁹¹ Veliki šok izazvan promenom sovjetske politike prema Jugoslaviji izazvao je širenje raznih teorija i mogućih ishoda posete Hruščova Beogradu. Neki od njih su bili da će Tito posredovati između Rusa i Amerikanaca i privoleti ove prve da napuste Rumuniju, zatim da je izvesno vraćanje Jugoslavije u

⁷⁸⁹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956–1958*, Beograd 1984, 88–89.

⁷⁹⁰ Ljubodrag Dimić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956*, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, ur. Đoko Tripković, Beograd 1999, 289.

⁷⁹¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec juni-juli 1955, Odjek posete sovjetske delegacije Beogradu, pov.br. 49088, 1.

Istočni blok čime bi Rumunija još više bila izolovana od Zapada što bi dodatno učvrstilo sovjetsku dominaciju. Neki su smatrali da se u Beogradu diskutovalo o Rumuniji i da se Tito zalagao da joj Sovjetski Savez da veću slobodu. Ovo mišljenje je bilo rasprostranjeno i među partijskim članovima i ostalim ljudima koji su bili socijalistički orijentisani. Iz čega se vidi da je nepopularnost Rusa i želja da napuste Rumuniju bila rasprostranjena i u redovima partijskog članstva.⁷⁹²

Za razliku od njih, u višem rukovodstvu nije bilo iluzija o tome da će Jugoslavija prići Istočnom bloku, ali i oni su bili mišljenja da je učinjen veliki korak jugoslovenskom približavanju bloku, u pogledu ideologije i stavova u međunarodnoj politici. U direktnom obraćanju jugoslovenskim diplomatskim predstavnicima zvaničnici su izjavljivali da su ciljevi obe strane zajednički (misleći na socijalizam), a da su ostalo detalji oko kojih se lako mogu sporazumeti. Mnogi su evocirali uspomene i stara poznanstva sa Titom. Čak i za najviše rumunsko rukovodstvo Hruščovljev govor na aerodromu je bio iznenađenje. Oni nisu očekivali da će Hruščov priznati krivicu, nadali su se da će govoriti o deobi odgovornosti i potrebi da se prošlost zaboravi i da se krene napred. Ovaj govor je naročito pojačao jugoslovenske pozicije u Rumuniji. Dež je povodom Beogradske deklaracije izjavio da su SSSR i FNRJ učinili veliki doprinos u pravcu saradnje među narodima i da je NRR odlučna da doprinese produženju normalizacije i razvoju prijateljskih odnosa i dobrosusedske saradnje sa FNRJ.⁷⁹³

Mnogi funkcioneri koji su na krilatici nepogrešivosti sovjetske politike vodili izrazitu antijugoslovensku kampanju, zastupali su stav da miroljubiva politika SSSR i spremnost da zarad mira sovjetsko rukovodstvo razgovara sa svima, pa i sa Titom, ne menja njihovo mišljenje da je Jugoslavija kapitalistička zemlja. Ipak priznavanje grešaka od strane Hruščova i Beogradska deklaracija, kao i izjave o razmeni socijalističkog iskustva su opovrgla takva mišljenja. Veliki problem za kadar koji je bio čvrsto vezan za režim bila je činjenica da su oni uvek izjavljivali da je Rumunija nezavisna zemlja i da kao takva samostalno gradi odnos prema drugim zemljama, a ovi događaju su nipodaštavali takve stavove. Česte su bile izjave u razgovorima članova partije poput ove: „Rusima je lako. Optužili su Beriju i Avakumova, a šta ćemo mi. Mi smo uvek naglašavali da smo nezavisna zemlja, a sada moramo priznati da smo svoju politiku prema Jugoslaviji zasnivali na izmišljotina Berije i Abakumova“.⁷⁹⁴

U redovima inteligencije i kulturnih radnika koji nisu odbacivali socijalizam, ali su bili razočarani njegovim strogim shvatanjem, Beogradska deklaracija primljena je sa oduševljenjem. Rumunski obrazovani sloj je samo tražio liberalnije oblike socijalizma koji bi im otvorili nova polja za naučni i kulturni rad. Takve liberalne oblike su videli u jugoslovenskoj praksi socijalističke izgradnje, ali i u kineskoj, i to godinu dana pre pokretanja „Kampanje stotinu cvetova“. Oni su se nadali da će Jugoslavija i Kina uticati na Sovjetski Savez da pođe putem veće liberalizacije, što bi se po njihovom mišljenju brzo odrazilo i na odnos Moskve prema Rumuniji. U komentarima posete Hruščova često se čula poslovice „Planina je otišla medvedu, a ne medved planini.“, na šta je dodavano „kad bi mi imali jednog Tita sve bi se drukčije dalo uraditi“. To je bila u nekoj meri otvorena kritika rumunskog rukovodstva i njegove sposobnosti da upravlja državom i vodi brigu o nacionalnim interesima. Posle Beogradske deklaracije u Rumuniji su se mogli videti neki jugoslovenski filmovi. Oni su na širok krug rumunskih umetnika ostavili veliki uticaj. Realizam, dobra gluma i nešablonska rešenja su među rumunskim kulturnim radnicima izazvali mišljenje da je moguć drukčiji odnos prema socijalističkoj umetnosti.⁷⁹⁵

⁷⁹² Isto, 2.

⁷⁹³ Isto, 6

⁷⁹⁴ Isto, 3.

⁷⁹⁵ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec juni-juli 1955, Odjek posete sovjetske delegacije Beogradu, pov.br. 49088, 4.

Posmatrajuću reakcije zvaničnika, jugoslovenski diplomatski predstavnici su dolazili do zaključka da rumunsko rukovodstvo nije temeljno obavješeno od strane Rusa. Osećala se nesigurnost i delimična nejasnoća u rumunskim stavovima, što je posledica nedostatka pouzdanih informacija i pokušaja da oni sami raznim načinima dođu do prave slike o jugoslovensko-sovjetskom toku razgovora. Zbog toga su se odlučili za politiku suzdržanosti, koja je bila adekvatan odgovor u slučaju da pregovori krenu dobrim ili lošim tokom. Za rumunsko rukovodstvo veliki pritisak je predstavljala činjenica da su se reakcije na Beogradsku deklaraciju ispoljavale pre zvaničnog saopštenja sa vrha. Zbog kalkulisanja Bukurešt nije znao kako da kanališe reakcije svojih građana. Naravno, ni građanima nije bilo lako, jer su beznadežno gledali u rukovodstvo, i da li će ih ono kazniti ili pohvaliti zbog načina reagovanja.

Izgleda da na Bukureštanskoj konferenciji, koja je usledila odmah nakon Beogradske konferencije, nije bilo onoliko informacija od strane sovjetskih delegata, koliko su Rumuni očekivali. Sastanku su osim sovjetskih i rumunskih predstavnika prisustvovali Česi i Mađari. Imajući u vidu dužinu sastanka, može se zaključiti da se konferencija svela na kratko izlaganje sovjetske delegacije suštine i toka razgovora u Beogradu i određeno davanje direktiva za dalji rad. Cilj ove konferencije, kako je smatrano u Beogradu, bio je da se formalno omogući satelitima da govore o zajedničkoj konferenciji, o zajedničkoj odluci i razmeni mišljenja, te da se sakrije zavisnost i mehaničko usvajanje sovjetskih odluka od strane satelita, a ne da se prema dogovoru iz Beograda o toku razgovora obaveste predstavnici narodnih demokratija.⁷⁹⁶

Posle konferencije bio je organizovan prijem u Predsedništvu Vlade za 800 zvanica. Od nekoliko zdravica koje je Dež održao bar jedna je bila namenjena Jugoslaviji. On je pozdravio uspešne jugoslovensko-rumunske odnose i izrazio želju za građenjem dobrosusedske i prijateljske saradnje. Hruščov je takođe posle pozdrava upućenih domaćinima – Rumunima, govorio o važnosti pomirenja i uspostavljanja prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom i podvukao da je „u Beogradu likvidiran jedan sukob koji je koristio samo imperijalističkoj reakciji“. Na prijemu je bio prisutan i Nikola Vujanović, jugoslovenski ambasador u Bukureštu. Njega su, kao predstavniku Jugoslavije, Dež, Hruščov, Apostol, Bulganjin, Mikojan i drugi često pozdravljali i nazdravljali podignutim čašama.⁷⁹⁷

Posle Beogradske deklaracije status jugoslovenskih državljana i pitanje repatrijacije, kao i jugoslovenske manjine u Rumuniji, znatno je popravljen. Režim prema manjincima je bio blaži i davao im veću slobodu. Čak je država promenila odnos prema deportiranim u Baraganu. Oni su počeli biti tretirani na mnogo humaniji način što je za neke bio pokazatelj da se bliži kraj njihovim mukama. Na osnovu toga se povećala nada da će se glavno pitanje – pitanje manjine i jugoslovenskih državljana u jugoslovensko-rumunskim odnosima, ubrzo početi da rešava.⁷⁹⁸

Beogradska deklaracija je donela izvesne promene u pisanju rumunske štampe o susedu. Sve do juna meseca rumunske novine su isključivo prenosile vesti agencije „TASS“ o događajima u Jugoslaviji i u retkim prilikama preuzimani su od *Pravdinih* specijalnih dopisnika iz Beograda. Međutim, od sastanka u Beogradu situacija se promenila. Na dan objavljivanja Beogradske deklaracije skoro cela *Skantea* bila je posvećena dešavanjima u gradu na ušću Save u Dunav. Posle ovog prelomnog događaja gotovo da nije bilo broja ovih ili nekih drugih centralnih novina, a da nije sadržao bar jednu vest o Jugoslaviji. Pored „TASS-ovih“ od tada su se češće pojavljivale vesti rumunske novinske agencije koja je prenosila „TANJUG“ i „Jugopres“ ili prepričavala pisanje jugoslovenskih listova.

Posle govora Hruščova Bukurešt je nastojao da se prikaže kao prijatelj Beograda. U rumunskom rukovodstvu je Deklaracija primljena sa zadovoljstvom, mada su zamerili što o tome Tito nije javno

⁷⁹⁶ Isto, 14.

⁷⁹⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 5, Zabeleške o svečanom prijemu u čast delegacije SSSR-a, pov. br. 18149, 1.

⁷⁹⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec juni-juli 1955, Odjek posete sovjetske delegacije Beogradu, pov.br. 49088, 16.

govorio. Još tokom sastanka u Beogradu organizovana su predavanja o beogradskim razgovorima u cilju da se komentari usmere i oblikuju. Neke informacije do kojih je došla Ambasada u Bukureštu govore da je došlo do razlike u stavovima u samom vrhu partije. Navodno su Dež i Apostol bili za slepo praćenje Moskve i kopiranje njenih poteza, a Bodnaraš i Kivu Stojka za samostalno pronalaženje oblika saradnje, što im je omogućavala i sovjetska politika davanjem veće samostalnosti na međunarodnom planu.⁷⁹⁹

Na nižim nivoima bilo je različitih poimanja jugoslovensko-sovjetskog pomirenja. U rumunskoj armiji su organizovana predavanja odmah posle Beogradske deklaracije. Na tim predavanjima je iznošeno da je do sastanka u Beogradu došlo na inicijativu Jugoslavije. Međutim, rezultati pregovara su pripisivani isključivo miroljubivoj politici sovjetskog rukovodstva. Josipa Broza i SKJ na tim predavanjima nisu uopšte spominjali. I dalje su se mogle čuti kritike jugoslovenskog sistema kao sistema koji ima mnogo kapitalističkih elemenata. Na predavanjima za armiju nije bilo dozvoljeno diskutovanje niti postavljanje pitanja u vezi Deklaracije. Ovakvo objašnjavanje je stvaralo prostora da se u Rumuniji i dalje može o Jugoslaviji govoriti pogrдно. Zanimljiv primer ove konstatacije vidljiv je iz izjave jednog rumunskog majora. On je prepričao razgovor između potporučnika-politkomesara i železničara. Železničar, kao predstavnik običnog naroda, izneo je dosta rasprostranjeno mišljenje da je Tito sve vreme vodio ispravnu politiku i da je tu činjenicu potvrdila i sama Moskva dolaskom njenih najviših predstavnika u Beograd. Železničara je u izlaganju prekinuo pomenuti potporučnik, iznošenjem mišljenja da Rumunija, SSSR i ostale istočnoevropske zemlje neće nikada poštovati Tita i njegovu kliku i dodao da ih i dalje smatraju izdajnicima socijalizma. Time je prekinuta dalja rasprava. Iako se major nije slagao sa potporučnikom, nije smeo da mu protivreči, jer je neslaganje sa takvim stavom moglo lako biti kažnjeno zatvorom. „Bolje je bilo govoriti o Titu i jugoslovenskim rukovodiocima klevetnički i nazivati ih pogrđnim rečima“.⁸⁰⁰ Iako se loš stav prema još uvek provlačio u ključnim strukturama, poput vojske i partije, sve se više govorilo o promeni perspektive. Brana koja je trebalo da zadrži širenje saznanja o Jugoslaviji i spreči izlivanje „titoizma“ na rumunsko stanovništvo, počela je da popušta. Narod je već u sebi imao pozitivno mišljenje o Jugoslaviji, ali je iz straha od kazni zadržavao u sebi ili tiho izgovarao. Najvišem rukovodstvu je naročito bilo stalo do toga da se u javnosti izbegavaju diskusije i da pomirenje polako prevlada sukob bez većeg talasanja. Međutim, bilo je teško sakriti nešto poput istorijskog sastanka jugoslovenskog i sovjetskog lidera i Deklaracije koju su oni potpisali.

Ubrzanje normalizacije nakon Beogradske deklaracije

Proces normalizacije odnosa Jugoslavije sa susednim narodnim demokratijama se ubrzao posle posete Nikite Hruščova i Bulganjina Beogradu. Među njima je naročito prednjačila Bugarska, koja je počela na jugoslovenske predstavnike u Sofiji da gleda kao na istočnoevropske predstavnike, što znači da je policijska pratnja članova Ambasade prestala. Bugarska je takođe pokazala želju da pokrene rešavanje svih spornih pitanja (osim makedonskog), ali i da ih i stvarno reši.⁸⁰¹

Beogradska deklaracija je pokrenula i obazrive Rumune. Činjenica da se njihovo rukovodstvo na tom planu aktiviralo posle sovjetskog jasnog znaka, potvrđuje da su jugoslovensko-rumunski odnosi umnogome zavisili od planova i politike Moskve, određene za Rumuniju po ovom pitanju. Rumunske inicijative poput široke kulturne saradnje, pregovora oko finansijskih potraživanja, uspostavljanja vazdušne linije, proširenja ekonomske saradnje i poziva jugoslovenske delegacije proslavi 23.

⁷⁹⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Pregled izveštaja Ambasade FNRJ u Bukureštu juni-juli 1955, pov. br. 410463, 1.

⁸⁰⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 27, Tumačenje jugoslovensko-sovjetske deklaracije u RA, pov. br. 423995, 1

⁸⁰¹ Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese*, Beograd 2014, 268.

avgusta, bukvalno su zatrpale DSIP tokom jula i avgusta.⁸⁰² Te inicijative u pravcu poboljšanja na širokom planu bile su odbijane upornim jugoslovenskim traženjima da se reše najosetljivija pitanja poput statusa jugoslovenske manjine i osuđenih Jugoslovena. Uporno insistiranje na rešenju ovih pitanja je urodilo plodom, te se pristupilo pronalaženju rešenja. Rumunsko rukovodstvo je na kraju popustilo i donelo odluku da se deportovani Srbi puste iz Baragana i drugih logora, a da se uhapšeni i osuđeni Jugosloveni oslobode. Treba pomenuti da su posle Beogradske deklaracije pušteni na slobodu svi jugoslovenski državljani osuđeni na antijugoslovenskim procesima i u Poljskoj, ČSR, Mađarskoj i Bugarskoj.

Popuštanje je usledilo početkom 1956. godine nakon puštanja deportiraca iz Baragana. Već 1. februara sa Rumunijom je potpisan Sporazum o vazдушnom saobraćaju, a linija Beograd–Bukurešt bila je uspostavljena aprila iste godine. U ime FNRJ Sporazum je potpisao direktor uprave civilnog vazduhoplovstva Batrić Jovanović, a u ime RNR, George Vaduva, direktor rumunskog vazduhoplovstva. Nedelju dana kasnije potpisan je i ugovor između JAT-a i rumunskog TAROM-a o generalnom zastupništvu i uzajamnom usluživanju.⁸⁰³ Od 1956. do 1966. liniju Bukurešt–Sofija–Beograd, a u jednom periodu i Bukurešt–Sofija–Beograd–Atina, držao je rumunski TAROM. Broj letova je varirao između dva i šest nedeljno. Iako su se politički odnosi 60-ih godina popravljali, zainteresovanost za letove je ostala mala. Zbog slabe rentabilnosti došlo je do ukidanja linije 1967. Tokom te godine nije bilo ni usputnog sletanja rumunskih aviona na teritoriji Jugoslavije. Nakon pregovora vođenih početkom 1968, JAT je uspostavio let do Bukurešta 1. aprila iste godine. Tokom čitavog tog perioda sa rumunske strane bio je korišćen sovjetski model aviona „Iljušin Il-14“ koji je imao mali kapacitet mesta od 18 do 26 sedišta.⁸⁰⁴

Ekonomski odnosi su dobili poseban zamajac. Sklopljeni su trgovinski sporazumi za 1956. godinu sa svim istočnoevropskim zemljama izuzev Mađarske, a sa Poljskom, Čehoslovačkom i Rumunijom sklopljeni su i sporazumi o međusobnim finansijskim potraživanjima. Sa Rumunijom su pored toga zaključeni sporazumi o vazдушnom i poštanskom saobraćaju, zatim o vodoprivrednim pitanjima, brodarstvu i uzajamnom ispomaganju na Dunavu.⁸⁰⁵ Protokol o poštanskom saobraćaju potpisan je u Beogradu 9. juna 1955. nakon pregovora delegacija predvođenih George Munteanuom, pomoćnikom generalnog direktora poštanske uprave Rumunije, i Vladimirom Šenkom, pomoćnikom direktora Generalne direkcije PTT Jugoslavije. Protokol o razmeni pošte na graničnom prelazu važio je samo za železničku trasu Kikinda–Žombolj. Sa popravljanjem odnosa septembra meseca 1955. godine u Beograd je stigao rumunski predlog o zaključivanju uže poštanske konvencije između dve zemlje.⁸⁰⁶ Sporazum su na kraju 13. januara 1956. u Bukureštu potpisali Vladimir Šenk i generalni direktor rumunskih pošta Mihail Baboianu.⁸⁰⁷ U okviru ekonomskih pregovora jugoslovenska strana je postigla takođe izvesne rezultate. Osim tražene robne liste, rumunski predstavnici su pristali da

⁸⁰² Ponuda da ceo vazdušni saobraćaj konvencijom sa Jugoslavijom, koji je išao preko Praga, prebace na Beograd bila je neočekivana, ali i teško ostvariva. Ponuđen je i reeksport rumunske nafte i finalnih proizvoda industrije od čega bi Jugoslavija imala velike koristi. Pokazana je želja za jugoslovenskim filmovima i za zaključivanje ugovora koji ne bi obavezao Jugoslaviju na reciprocitet nabavke i puštanja u bioskopima. Rukovodstvo je počelo da poziva jugoslovenske diplomatske predstavnike na razne manifestacije od proslave praznika do svečanih prijema. Poziv na proslavu rumunskog državnog praznika bio je upućen sedam dana pre početka. Titov kabinet je poziv odbio izgovorom da je rok suviše kratak da bi se organizovala poseta. Odgovor je upućen 20. avgusta, a uz saglasnost je bio pročitan tokom svečanosti (AJ, KPR, I – 1/969, Zabeleška o razgovoru Dragoja Đurića sa rumunskim ambasadorom Nikolae Guinom, 22. 8. 1955, pov. br. 411234, 1–2).

⁸⁰³ „Потписан Уговор о ваздушном саобраћају са Румунијом“, *Борба*, 11. 2. 1956, 2.

⁸⁰⁴ *Priča o jugoslovenskom aerotransportu, 40 godina Jugoslovenskog aerotransporta: 60 godina civilnog vazdušnog saobraćaja Jugoslavije* Kranj 1987, 89; *Godišnji bilten*, Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovību, br. 7, 1956, 19; Isto, br. 13, 1966; Isto, br. 15, 1968, 21; Дмитрий Соболев: *Хроника советской гражданской авиации 1941–1960*, Москва 2020, 217–218.

⁸⁰⁵ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 1, Pregled odnosa Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama od Beogradske deklaracije do danas, pov. br. 18909, 1-2.

⁸⁰⁶ „Румунија предложила Југославији закључивање поштанске конвенције“, *Борба*, 6. 9. 1955, 3.

⁸⁰⁷ „Потписан споразум о поштанској служби између ФНРЈ и Румуније“, *Борба*, 17. 1. 1956, 4.V

prodaju i 50.000 tona sirove nafte, što je bio izuzetno darežljiv znak, jer su Rumuni ovaj dragoceni artikl nudili samo u prerađenom obliku.⁸⁰⁸

Od Deklaracije, karakteristično za sve istočnoevropske zemlje bilo je to što su izbegavale dublje ulaženje u bilateralne odnose sa Jugoslavijom. Akcenat su stavljale na razmenu raznih delegacija i sprovođenje kulturnih i sportskih manifestacija. Cilj ovakve politike bio je da pred njihovom javnošću, ali i pred svetom, pokažu kako su sa rešena skoro sva pitanja i da se stvorila osnova za vraćanje Jugoslavije u tabor. Ovakva politička aktivnost je imala za cilj i izazivanje sumnje na Zapadu u jugoslovensku nezavisnu poziciju i iskrenost odnosa sa zapadnim državama.⁸⁰⁹ Ipak u pozadini ovakve „pozorišne predstave“ odnosa sa Jugoslavijom, često na inicijativu Beograda, rešavana su i neka važna pitanja na nivou međudržavnih odnosa sa zemljama Istočnog bloka. Nizom postignutih sporazuma, kojima su regulisana ranija nerešena pitanja, stvoreni su uslovi za razvijanje bolje međudržavne saradnje na realnim osnovama.⁸¹⁰

Jedino po pitanju manjine nije bilo zadovoljavajućeg napretka sa Rumunijom. Jugoslavija je to pitanje pokušavala da postavi već od 1953. godine, ali činjenica je da je to unutrašnja stvar i pride za Rumune vrlo osetljivo pitanje, uticali su da Beograd kalkuliše i traži povoljan trenutak kako bi pokrenuo pitanje kod rumunskog rukovodstva. Povoljnije okolnosti i prve vesti o puštanju deportiraca do Beograda su doprle u avgustu 1955. Međutim, uz tu radosnu vest išla je i ona da je retko kome bilo dozvoljeno da se vrati svojoj kući. Plan vlasti je bio da deportirce u Baraganu podeli na tri kategorije. Prvoj bi se omogućilo vraćanje imanja, drugoj samo oslobađanje bez prava na povratak imanja i sa zabranom naseljavanja u područjima gde živi jugoslovenska manjina. A treću kategoriju zadržati u Baraganu.⁸¹¹

Blagotvorno dejstvo na jugoslovensko-rumunske odnose u drugoj polovini 1955. godine su osim Deklaracije imala još dva događaja. Prvi je bio poseta Nikite Hruščova Rumuniji početkom septembra meseca. Tokom posete, između ostalog, vođeni su i razgovori o stanju odnosa Rumunije sa zapadnim susedom. Hruščov nije bio zadovoljan stanjem jugoslovensko-rumunskih odnosa te je savetovao rumunskom rukovodstvu da posveti više pažnje. Njegovi konkretni predlozi bili su dugogodišnji aranžmani, šira saradnja u ekonomskoj i kulturnoj sferi i susret na najvišem nivou. Drugi je bio Plenum CK RRP iz oktobra 1955. Na njemu je potisnuta linija o postupnosti i opreznosti u razvoju odnosa sa Jugoslavijom, koju su zastupali Bodnaraš i Kišinjevski. Posle ovog Plenuma ubrzo je došlo do ozbiljnijih pokazatelja želje za uspostavljanjem što boljih odnosa. Pušteni su bili jugoslovenski deportirci sa Baragana, oslobođeni Jugosloveni koji su osuđeni na antijugoslovenskim procesima, zaključen je trgovinski sporazum i sporazum o vazдушnom saobraćaju i rešena su pitanja finansijskih potraživanja. Pisanje rumunske štampe je počelo da bude pozitivnije, iako se i dalje izbegavalo pominjanje Jugoslavije kao socijalističke zemlje, razmenom umetnika ostvareni su i prvi kontakti na kulturnom planu.⁸¹²

Godina 1955. bila je izuzetno uspešna po pitanju normalizacije odnosa. Rešeno je većina ključnih problema čak delom i onih vezanih za posleratna potraživanja prema Rumuniji. Jedino problematično pitanje koje nije rešeno i koje je ostalo za narednu godinu bio je problem oko pograničnih imanja i malograničnog prometa. Ovo pitanje je bilo u interesu Jugoslavije jer je više njenih građana imalo imanja u Rumuniji, nego obratno, a postojala je i bojazan o dozvoli prelaska rumunskih građana na

⁸⁰⁸ „Завршени југословенско-румунски преговори о поштанском саобраћају, *Политика*, 10. 6. 1955, 4.

⁸⁰⁹ DAMSPS, PA, 1956, Jugoslavija, f. 43, dos. 10, Pregled odnosa Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama od Beogradske deklaracije do danas, pov. br. 43267, 7.

⁸¹⁰ DAMSPS, PA, 1956, Jugoslavija, f. 43, dos. 10, Odnosi sa ostalim istočnoevropskim zemljama, 12. mart 1956, pov. br. 422911, 4.

⁸¹¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 19, Zabeleške sa sastanka održanog 21.9.1955. na kome je diskutovano o odnosima FNRJ i NRR, pov. br. 18447.

⁸¹² DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 1, Jugoslavija i IE zemlje, pov. br. 424112, 6-7.

jugoslovensku teritoriju.⁸¹³ Od tehničkih pitanja ostalo je potpisivanje sporazuma o socijalnom osiguranju, o borbi protiv zaraznih bolesti, plovidbi Begejom, dvojnomo državljanstvu, zaštiti bilja i veterinarsko-sanitarne konvencije. Izlivi želje za daljim poboljšanjem bilaterale bili su prisutni i tokom II kongresa RRP. Dež je u referatu koji je u izvodima prenela i štampa izjavio da je „Rumunija za dalje razvijanje odnosa na bazi ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari, uzajamnog razumevanja i poverenja, jer su dve zemlje osim istorijskog prijateljstva vezivali i slični društveno-ekonomski uslovi, zajednička privrženost stvari mira i mirnoj koegzistenciji među narodima“.⁸¹⁴

Jači uticaj na razvoj odnosa je ipak od Beogradske deklaracije i II kongresa RRP imao XX kongres koji je u Rumuniji shvatan prećutno kao pobeda Jugoslavije. Dež je na Plenumu CK posle Kongresa počeo da govori o Jugoslaviji kao zemlji koja gradi socijalizam. Ovakva atmosfera je bila pogodna za pokretanje važnih pitanja, poput sporazuma o regulisanju reke Nere i plovidbe na Begeju, regulacija pitanja dvovlasničkih imanja, malograničnog prometa, dvojnog državljanstva i ekstradicije. Jedino pitanje koje u tom trenutku još nije bilo načeto bilo je pitanje rehabilitacije velike opasnosti po rumunsko rukovodstvo.⁸¹⁵

XX kongres je imao veliki uticaj na stav Rumunije prema Jugoslaviji. U narodu i u samoj partiji ovaj Kongres je često komentarisano kao zasluga Tita i Jugoslavije. Bodnaraš je rekao da je „drug Tito imao prava“. Donalake je izjavio: „Kongres je stavio do znanja svima da su KPJ i Tito bili u pravu i pobedili“. Izjava Deža na Plenumu CK od 22. do 24. marta 1956. godine je bila još jedna potvrda, a glasila je: „Lenjinski CK sproveo je u život jednu principijelnu, elastičnu, mirnu, aktivnu spoljnu politiku, ne povlačeći se ni onda kada se radi o priznavanju pojedinih grešaka, učinjenih u prošlosti kao što je bio slučaj sa Jugoslavijom. Danas nam je poznat uzrok konflikta između zemalja socijalističkog lagersa i Jugoslavije, između komunističkih i radničkih partija i SKJ. Na bazi fasifikovane i nepravedne informacije Beriže i njegovih saučesnika bile su na brzinu i na proizvoljan način prekinute veze između partija, a zatim i između država. Problemi koji su mogli potpuno biti rešeni putem partijske i prijateljske diskusije bili su čudovišno preterani, što je dovelo do prekida odnosa zemalja socijalističkog lagersa sa prijateljskom zemljom koja gradi socijalizam. Danas je rukovodstvo KPSS našlo pravilno rešenje koje su usvojile sve komunističke i radničke partije, svi progresivni ljudi iz čitavog sveta, svi narodi. Likvidacija nenormalnih odnosa sa Jugoslavijom bila je ostvarena u interesu čitavog socijalističkog lagersa i međunarodnog radničkog pokreta i u interesu mira“.⁸¹⁶

Ipak, iz ove izjave vidljivo je odsustvo samokritike. Dež ni u jednoj rečenici nije pomenuo odgovornost Rumunije, niti o pritisku i pogrešnoj politici vođenoj prema jugoslovenskoj nacionalnoj manjini. Međutim iz njegovih kasnijih postupaka videlo se da će uprkos nepriznavanju grešaka i odgovornosti biti izvršene određene mere koje će poboljšati stanje manjine.⁸¹⁷ Posle ovih dešavanja bilo je vidno primetno povećanje rumunske zainteresovanosti i njihove inicijative za rešavanje međusobnih susedskih odnosa. Čak su sa rumunske strane pokretana određena pitanja koja su smatrana osetljivim, poput problema dvovlasničkih imanja i malograničnog prometa, a promenjen je odnos i prema državljanima Jugoslavije koji su se nalazili u Rumuniji.⁸¹⁸ Bukurešt se sve više isticao

⁸¹³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 1.

⁸¹⁴ „Румунија за даље развијање одоса са Југославијом на бази узјамног разумевања и поверења“, *Борба*, 25. 12. 1955, 1.

⁸¹⁵ DAMSPS, PA, 1956, Jugoslavija, f. 43, dos. 10, Pregled odnosa Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama od Beogradske deklaracije do danas, pov. br. 43267, 4.

⁸¹⁶ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, Uticaj XX kongresa KPSS na stav Rumunije prema Jugoslaviji, pov. br. 18899, 14.

⁸¹⁷ Dež je prisustvovao sastanku partijskog aktiva u Temišvaru na kojem je komentarisano i objašnjavano XX kongres, a kasnije je posetio jedno selo nastanjeno jugoslovenskom manjinom gde se raspitivao za stanje seoskog stanovništva i manjine. Bilo je reči i da će se ubrzo pokrenuti rehabilitacija lica osuđenih po pitanju Jugoslavije.

⁸¹⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, Uticaj XX kongresa KPSS na stav Rumunije prema Jugoslaviji, pov. br. 18899, 15.

kao inicijator brže realizacije svega što je bilo ugovorima dogovoreno. U pisanju štampe karakteristično je bilo suvo informisanje. Brojnost tekstova o Jugoslaviji su u 1956. značajno povećana. Naročito zastupljena u rumunskim medijima, Jugoslavija je bila u vreme pre i tokom zvanične posete Josipa Broza Tita. U štampi rumunsko rukovodstvo je u osudi svojih grešaka prema Jugoslaviji bilo izuzetno škrto. Oni nikada u samokritici nisu otišli dalje od saopštenja „da žale zbog onoga što je bilo i da se raduju što je to prošlo“. Krivica je prebacivana na ondašnje sovjetsko rukovodstvo i naročito na Beriju.⁸¹⁹

3.2. Upoznavanje Rumunije

Za razliku od Jugoslavije i nekih drugih zemalja gde je rat devastirao industriju i uništio većinu proizvodnih pogona, u Rumuniji je naneo neuporedivo manju štetu. Jedino su prilikom povlačenja Nemaca u borbama nastradale neke saobraćajnice i bila je oštećena petrolejska industrija. Veliki uticaj na pogoršanje rumunske privrede imali su i teritorijalni gubici u ratu. Rumunija je izgubila Besarabiju bogatu vinogradima i šumom, Bukovinu bogatu šumom i sa razvijenim stočarstvom i deo Dobrudže.⁸²⁰ Veću štetu od rata rumunskoj privredi nanele su dve izuzetno sušne godine 1946. i 1947. Tada je Rumunija bila primorana da uvozi žitarice, a proizvodnja nafte je jedva iznosila 3,5 miliona tona, dok je, poređenja radi, 1936. godine proizvedeno 8 miliona tona nafte.⁸²¹ Takvo stanje je vodilo ogromnoj inflaciji koja je opet negativno uticala na stanje u industriji. Mnoge grane industrije, koje su bile u vlasništvu stranaca, smanjile su proizvodnju i zbog očekivanja nacionalizacije. Sve te

⁸¹⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 15.

⁸²⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Spoljna trgovina, pov. br. 416471, 5.

⁸²¹ Među najznačajnijim prirodnim bogatstvima Rumunije posebno se isticala nafta. Vađenje i njeno korišćenje datira još iz 15. veka kada je vađena u ataru Lukačești i oblasti Bakau. Iz velikog broja zapisa vidi se da je u drugoj polovini 18. veka postojalo nekoliko primitivnih bunara u oblasti Ploești. U početku nafta je bila korišćena u onom stanju u kojem je izlazila na površinu zemlje. Stoga je njena primena bila ograničena na podmazivanje kola, pravljanje lekova i osvetljavanje kuća. Prva rafinerija sa kojom je začeta i petrolejska industrija otvorena je u blizini Ploeștija 1857. godine. Njenim radom dobijan je petrolej za lampe. Zahvaljujući gasu dobijenom iz nafte, Bukurešt je iste godine postao prvi grad u svetu koji se osvetljavao na taj način. Značaj ove grane uvidela su strana preduzeća koja su upumpavala kapital u razvoj naftne industrije u Rumuniji. Od nekih 275 tona u 1857. proizvodnja se 1895. godine popela na 80.000 tona, a 1913. na 1.84 miliona tona. Sve do Prvog svetskog rata strane kompanije su držale proizvodnju u svojim rukama (94% proizvodnje je pripadao nemačkim, holandskim, engleskim, američkim i francuskim kompanijama). U međuratnom periodu odnos u kapitalu bio je 73.7% u korist stranog i oko 26.3% u korist domaćeg. Od stranih kompanija dominirali su angloholadnski „Royal Dutch Schell preko filijale „Astra Romania“, zatim američki „Standard Oil“ i anglo-francusko-belgijski kroz društvo „Steaua Romania“. Nemci kao poraženi u Velikom ratu izgubili su vodeću poziciju, ali su nekoliko godina pred Drugi svetski rat značajno poboljšali svoje pozicije u Rumuniji. Rekordna godina po proizvodnji bila je 1936. kada je izvađeno 8.703 tona nafte. Skoro celokupna količina bila je vađena iz oblasti oko reka Prahove i Dimbovice, tj. u pojasu oko Ploeștija. Ostali izvori u Bakauu, Piteștiju i Krajovi bili su malo ili se uopšte nisu koristili. Tokom Drugog svetskog rata celokupna proizvodnja nafte u Rumuniji bila je stavljena na raspolaganje Nemačkoj. Bazeni kod Piteștija i Krajove su počeli da se eksploatišu tek posle 1945. godine. Predratnu proizvodnju nafte, onu rekordnu iz 1936, Rumunija je uspela da dostigne tek 1953. godine. Krajem pete decenije dvadesetog veka promenio se i odnos iskorišćenja izvora. Tako je u ukupnoj proizvodnji sa predratnih preko 99% bazen Ploești učestvovao sa manje od 34%, Bakau sa nešto preko 18%, Krajova sa 26%, a Pitești sa 21%. U razmaku od 15. godina (1946–1960) proizvodnja je gotovo učetrostručena. Od proizvodnje ispod 3 miliona tona 1946. popela se na 11.5 miliona tona nafte 1960. godine. Od derivata, rumunske rafinerije najviše su proizvodile delimično prerađenu naftu tzv. pacuru, zatim benzin, dizel i petrolej. Navedena količina nafte bila je dovoljna da potpuno zadovolji domaće tržište i da velike količine orijentiše na izvoz. Rumunija je od ukupne proizvodnje trošila za svoje potrebe između 35% i 45%, a ostatak je izvozila, najviše u SSSR i ostale zemlje lagera. Globalno posmatrano Rumunija je 1962. po proizvodnji nafte bila na 11 mestu u svetu, a na drugom u Evropi. Naftne zalihe su u to vreme procenjivane na 400–600 miliona tona, a zalihe gasa na 600 milijardi metara kubnih. DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 17, Rumunska petrolejska industrija, pov. br. 420072, 1–7; DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 2, Odnosi sa Rumunijom u toku 1961. i perspektive za 1962. godinu, pov. br. 44379, 1).

okolnosti dovele su do opadanja proizvodnje u naftnoj i drvenoj industriji za 60% u odnosu na predratni nivo, za 40% u teškoj industriji i po 30% u proizvodnji tekstila i uglja. U sledećoj godini je završena nacionalizacija i počelo se sa primenjivanjem planske proizvodnje, u početku preko mesečnih planova, da bi 1949. godine bio donet prvi jednogodišnji plan. Rumunija je na dugoročni oblik planiranja privredom prešla 1951. godine, kada je donet prvi petogodišnji plan.⁸²²

Tradicionalno, Rumunija je bila poznata kao agrarna zemlja sa velikim šumskim fondom i razvijenom petrolejskom industrijom. Njena poljoprivredna površina iznosila je preko 14.5 miliona hektara (Jugoslavija imala 11.9 miliona ha), od čega je bilo 9.8 miliona ha obradivog zemljišta. Bogati šumski fond zauzimao je 6.4 miliona hektara. Međutim, od svih grana privrede poljoprivreda je beležila najmanji rast. Na selu je prema popisu iz februara 1956. godine živelo preko 12 miliona stanovnika, odnosno 68.7% populacije, a u gradu nešto manje od 5.5 miliona, odnosno 31.3%.⁸²³ Kolektivizacija, otkup, siromaštvo i tradicionalni metodi obrade, pomešani sa lošim godinama, bili su glavni razlozi takvog stanja. U odnosu na predratne podatke, Rumunija je do 1960. godine beležila skroman porast proizvodnje iako je imala 52.000 traktora i 23.000 kombajna na raspolaganju. Predratni prosek prinosa pšenice u Rumuniji je iznosio 2.63 miliona tona godišnje, a 1960. on je iznosio oko 3.4 miliona tona. Prinos kukuruza se popeo na 5.53, što je bilo za milion tona više od predratnog proseka. Povećan broj stanovnika i teška eksploatacija od strane Sovjetskog Saveza su i taj rast anulirali, te je nestašica hleba bila česta pojava u četrdesetim i pedesetim godinama prošlog veka. Razvoj poljoprivrede, ali i industrije u Rumuniji je počeo da bude osetniji tek posle ukidanja sovjetsko-rumunskih mešovityh društava, povlačenja sovjetskih trupa i prestanka isplate reparacije Sovjetskom Savezu.⁸²⁴

Sovjetska kontrola

Od svih sfera društvenog funkcionisanja u Rumuniji najviše je SSSR-u bila potčinjena privreda. Ovde se otvoreno može govoriti o sovjetskoj eksploataciji koja se sprovodila preko „mešovityh društava“, neravnopravnog odnosa valuta, diktiranja cena i raznih vidova neravnopravne trgovine. U potčinjavanju se otišlo mnogo dalje nego u ostalim zemljama Istočnog bloka. Glavni razlozi takvog razvoja stvari bili su što je Rumunija bila bogata sirovinama i što je pokazivala najmanji otpor stranom uplivu, kako od naroda tako i od partijskog rukovodstva. Vremenom, narod je bio sve siromašniji i nezadovoljniji. Sovjetski Savez je na to počeo da obraća pažnju tek od sredine 1953. godine. Do prvih mera da se takvo stanje promeni došlo je početkom 1954. godine.⁸²⁵ Kao najomraženiji predstavnici eksploatacije bili su viđeni sovjetsko-rumunska mešovitya društva – SOVROM-i, tako da je tu moralo doći do hitnih mera, kako bi se stanje u privredi i odnos masa prema SSSR-u promenio.

Sovjetski stepen kontrole privrede u proseku je iznosio 75%, a u nekim strateški ključnim granama i do 100%. Moskva je kontrolu i eksploataciju rumunske privrede vršila preko pomenutih SOVROM-a. Od 1945. do 1955. godine u Rumuniji je delovalo 16 mešovityh društava, dok je broj u drugim

⁸²² Zakonska osnova planske privrede došla je sa Ustavom iz 1952. godine. Planiranje je tako bilo u nadležnosti Ministarskog saveta. Veće ministara je zajedno sa partijom donosilo ciljeve koje je Komitet za planiranje koristio kao kostur za izradu detaljnog plana do kojeg se dolazi analiziranjem podataka, odnosno planova na lokalnom nivou. Kada je plan završen i usvojen nastupa faza njegve raspodele po resornim ministarstvima koja ga dalje prosleđuju preduzećima i organizacijama. Ministarski savet je bio nadležan za izvršenje, a nadzor je vršen preko narodnih saveta koji su mogli da predlažu odgovarajuće mere (AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Planiranje privrede u Rumuniji, 3.

⁸²³ *Anuarul statistic al RPR 1956*, Bucuresti 1957, 8–11.

⁸²⁴ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Razvoj kolektivizacije, 21.

⁸²⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 6.

zemljama nije prelazio 5–6.⁸²⁶ Koliko je u ekonomskom smislu za Sovjete bila važna Rumunija rečito govori podatak da je od pomenutog broja čak 12 bilo iz privredne sfere, a od toga iz industrije 9 preduzeća, 2 u trgovini i 1 u građevinarstvu. Ostala četiri mešovita društva pokrivala su oblasti bankarstva, osiguranja, filma i istraživanja uranijuma.

Iako su svi mislili da će posle Staljinove smrti popustiti sovjetska kontrola, činjenica je bila da je Moskva čak pojačala svoja potraživanja prema Rumuniji. Bez obzira na teškoće, bila je prinuđena da isporuči tražene količine robe bez zakašnjenja. Pritom Sovjetski Savez je imao toliku kontrolu da je mogao uzimati sve sirovine i proizvode koji su mu u trenutku bili potrebni, ne vodeći računa o aranžmanima. I pored toga, rumunsko rukovodstvo je SSSR isticalo kao jedinog nosioca zastave mira, kao istinskog borca za poboljšanje međunarodnih odnosa, ali u narodu se mržnja svakim danom sve više povećavala tako da su otvorene manifestacije neprijateljskog stava prema Moskvi počele bivati sve češća pojava. Nemoć i nejasan stav doveli su rumunsko rukovodstvo do odlaganja donošenja bilo kakvih odluka, a listovi su zbog toga potpuno izgubili samostalnost i uglavnom su donosili preštampane članke iz sovjetske štampe bez komentara. Sveprisutnost SSSR-a, prosovjetska štampa i propaganda, dodatno su iritirale narod koji je teško živio. Na ulicama su se mogle čuti izjave da su ih Rusi doterali do prosjačkog štapa, „da se sada najbolje vidi kakvu je korist rumunski narod dobio od bratske pomoći SSSR-a, ali i da je nova taktika SSSR-a dokaz da je Tito imao pravo. U tim godinama odnos Rumunije prema Zapadu bio je kopija odnosa SSSR-a. Rumunski članci su bili puni izraza poput: „imperijalistički agresori“, „američke ubice“, „sluge američkog imperijalizma“...⁸²⁷

Teška ekonomska situacija u kojoj Rumunija bila 1953. godine i činjenica da je glavni razlog lošeg stanja bila ogromna eksploatacija od strane Sovjetskog Saveza, dovele su konačno do prvih promena. Moskva je odlučila da krene putem ukidanja mešovitih društava. Početni plan je bio da se većina SOVROM-a rasformira do 1. januara 1954. godine. Na takvu odluku Moskve uticali su u određenoj meri i događaji u Istočnoj Nemačkoj, Mađarskoj i Češkoj. Odricanje od mešovitih društava, dakle, nije bila dobra volja Moskve, već nužnost kako bi se smirilo nezadovoljstvo i sprečilo dalje osiromašenje Rumunije, ali i da bi se pronašli novi metodi iskorišćavanja, jer su postojeći bili do krajnjih mera kompromitovani. Rukovodstvo SSSR-a se nije odricalo dalje eksploatacije, već se odlučilo za zamenu metoda i eventualno smanjenje stepena eksploatacije, kako bi se ekonomska i životna situacija u Rumuniji u određenoj meri popravila.⁸²⁸ Na osnovu izjave koju je dao Molotov prilikom razgovora sa jugoslovenskom delegacijom u Beogradu 1955. godine Moskva je rasformiranje nekih mešovitih društava želela da uradi na tih i neprimetan način. Tako da je o tome do javnosti dolazilo malo informacija, a i one koje su izašle u javnost bile su zbujujuće.⁸²⁹ Rusi su uspeli da rad komisija za rasformiranje pređe u konspirativnosti. Te komisije su bile sastavljene od Rusa i eventualno nekog člana ministarstva u čiju nadležnost je trebalo da pređe određeni SOVROM. Rok za završetak rada ovih komisija bio je do jeseni 1954. godine, odnosno do početka kongresa partije. Razlozi zašto su se sovjetski rukovodioci odlučili na korak rasformiranja ovih društava, preko kojih su uspešno eksploatisali zemlju, bio je u tome što je vladalo veliko nezadovoljstvo ovim organizacijama u Rumuniji. Javno se govorilo da je glavni razlog njihova nerentabilnost i međunarodna situacija. Rumuni su naročito bili nezadovoljni činjenicom da su oni imali čak 16 mešovitih društava, a ostali mnogo manje, ili je u drugim zemljama Istočnog bloka funkcionisao bolji sistem mešovitih društava.⁸³⁰ Pogađala ih je i činjenica da je Sovjetski Savez preko mešovitih

⁸²⁶ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 11, Rasformiranje sovjetsko-rumunskih mešovitih društava, pov. br. 418335, 1–3.

⁸²⁷ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 75, dos. 7, Neke karakteristike današnje situacije u Rumuniji, 26. 06. 1953, pov. br. 27433, 2–3.

⁸²⁸ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 74, dos. 4, Izveštaj za oktobar i novembar Ambasade u Bukureštu, pov. br. 415820, 2–3.

⁸²⁹ „Stenografske bilješke o razgovorima vlada FNRJi SSSR, Beograd, 27–28. maj, 2. jun 1955. Dolazak Rusa u Beograd“, u: Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a, R. Luburić....457.

⁸³⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 7, O Sovromima, pov. br. 17870, 17694.

društava za petrolej, gas, saobraćaj, industriju traktora i brodogradnju, bio apsolutni gospodar tih grana rumunske privrede. Kontrolu od oko 90% sovjeti su imali nad rumunskom proizvodnjom uglja, eksploatacijom šuma i osiguranja i od oko 65% nad hemijskom industrijom, građevinarstvom i bankarstvom.

Takav uticaj Moskva nije želela da olako preda, te se istovremeno sa ukidanjem SOVROM-a razmišljalo o drugim sistemima zamene. Na primer, preko novouspostavljene Trgovinske komore Rumunije, u kojoj su se većinom nalazili ruski stručnjaci, SSSR je planirao da kontroliše spoljnu trgovinu. Raznim klauzulama uspeali su da obezbede dugoročan uticaj u rumunskoj privredi. Jedna od takvih klauzula o rasformiranju mešovitih društava je podrazumevala da Rumuni robnim isporukama isplate ruski udeo u preduzećima, koji je bio više puta uvećan, čime su postavljene nerealne sume. Iz svega rečenog može se zaključiti da je davanje veće samostalnosti u razvitku bila više propagandna manifestacija, mada je nesumnjiv izvestan stepen prepuštanja upravljanja na nižim nivoima odlučivanja. Razlog koji je možda uticao na ovakav tok stvari je taj što je privreda zahvaljujući ruskoj eksploataciji i lošoj državnoj politici došla u veoma tešku situaciju, koja je pretela da ostavi trajne posledice na razvoj rumunske ekonomije.⁸³¹ Treba naglasiti da se eksploatacija nije značajno smanjila ukidanjem mešovitih društava, već je ona poprimila drugi oblik. Ipak, odluka o ukidanju je za Rumune, a posebno njihovo rukovodstvo, bila od velikog značaja. Narod je sa radošću primio vest o ukidanju nečeg što je u njegovim očima bio direktni pokazatelj iskorišćavanja i mešanja u unutrašnje funkcionisanje države. S druge strane, Rusi su ovom merom dali značajnu podršku rumunskoj Vladi, koja joj je bila prekopotrebna zbog sprovođenja raznih mera u cilju izlaska iz veoma teške ekonomske situacije i podizanja životnog standarda.⁸³²

Među prvim sovjetsko-rumunskim mešovitim društvima ukinut je „Sovromasigurare“, osnovan 30. jula 1949. On je prestao da funkcioniše 15. oktobra 1953. godine. Kapital i uloga, kao i u ostalim društvima nisu bili jednaki. Rumunski udeo sastojao se iz četiri nacionalizovanih osiguravajućih društava „Vatra Dorej“, „Dacia“, „Asigurarea Romanesca“ i „SUN“, a ruski iz sedam, koji su pretežno bili ostaci italijanskog kapitala, čiji je vlasnik po odredbama mira u Parizu postala Moskva. Osim toga, društvo je raspolagalo i sa 16 velikih palata u Bukureštu. Po ukidanju, poslove ovog društva preuzela je novoformirana administracija za osiguranje pri rumunskom ministarstvu finansija „Adasa“. Rumunija je ukidanjem sovjetsko-rumunskog mešovitog društva bila u obavezi da Sovjetskom Savezu isplati njihov deo u dolarima po kursu iz 1938. godine, a nepokretna imovina je podeljena.⁸³³ Do kraja 1953. godine ugašena su još dva, „Sovromtransport“ i „Sovromkonstrukcija“. Prvi je bio osnovan jula 1945. godine i imao je kontrolu nad čitavim saobraćajem u Rumuniji, kako nad kopnenim, tako i nad rečnim i pomorskim saobraćajem. Umesto njega formirano je preduzeće „Romtransport“. Građevinska industrija je u Rumuniji bila velikim delom pod kontrolom drugog pomenutog SOVROM-a. On je kontrolisao čak 60% celokupnog rumunskog građevinarstva.⁸³⁴

Najveći deo ovog posla je urađen tokom 1954. godine. Kao jedino mešovito društvo u narednoj godini ostalo je preduzeće „Sovrompetrol“ koje je posle izvesnih odlaganja predato Rumuniji krajem decembra 1955. godine. U obrazloženju o ukidanju ovog mešovitog društva navedeno je da je ono ispunilo svoj zadatak, koji je bio da udvostruči proizvodnju, stvori kvalitetni kadar i osposobi administraciju. Ugovor je potpisan 13. decembra u Bukureštu od strane Mateskua, ministra finansija i Smakova, pomoćnika ministra sovjetske spoljne trgovine.⁸³⁵ Ovim je rešen problem mešovitih društava u Rumuniji. Istina, postojalo je još jedno bugarsko-rumunsko-sovjetsko društvo „Sovromkvarcit“ koje se bavilo vađenjem rude uranijuma, ali ono zbog svoje specifičnosti posla nije

⁸³¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 12. maja 1954, pov. br. 46033.

⁸³² Зоран Јовановић, „Виђења и сусрети“, *НИИ*, 25. 9. 1954, 3.

⁸³³ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 8, str. pov. 513, 18.

⁸³⁴ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 9, str. pov. 563, 25.

⁸³⁵ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 15. 12. 1955, pov. br. 416936.

pominjano u javnosti i bilo je potpuno pod kontrolom Sovjeta.⁸³⁶ To mešovito društvo je predato sredinom novembra 1956. godine pod, kako su Rumuni govorili „povoljnim uslovima otplate sovjetskog udela u roku od nekoliko godina“. Iako je Konvencija iz 1951. proglašena nevažećom, „Kvarcit“ je nastavio da radi pod izmenjenim okolnostima narednih 20 godina.⁸³⁷ Procenjena ukupna vrednost, koju je Rumunija trebala da plati na ime otkupa, iznosila je 9.6 milijardi leja, ali je „dobrom voljom“ SSSR-a smanjena na 5.3 milijarde leja.

Nagomilani problemi, pojave gladi, veliko nezadovoljstvo⁸³⁸ i javno iskazivanje koje je naročito bilo podstaknuto događajima u Nemačkoj i Čehoslovačkoj i smenjivanjem Berije, uticalo je da vlast podrobnije razmotri stanje u privredi. Na plenumu CK RRP od 19. i 20. avgusta 1953. godine raspravljano je o problemu privrede i životnog standarda. Plenum je izašao sa zaključkom da postoje veliki nedostaci partije i Vlade na ekonomskom, kulturnom i drugim poljima. Dež je u referatu pročitano povodom svečane proslave, 23. avgusta, javno priznao neuspehe na svim poljima privrednog i društvenog života. Kao zadatke Vlade RNR Dež je izneo sprečavanje daljeg zaostajanja poljoprivrede, prehrambene i lake industrije. U ove grane privrede planirano je upumpavanje 5 milijardi leja, investicija koje će biti oduzete od sredstava namenjenih razvoju teške industrije. Planirano je da se do 1955. godine udvostruče ulaganja u poljoprivredu i laku industriju. Dež je priznao i da su ciljevi petogodišnjeg plana, koji je rađen u sklopu sovjetskih planova, bili nerealni čak i išli na štetu nacionalne ekonomije. U suštini, petogodišnji plan je predviđao samo ubrzan razvoj onih grana koje su zanimale Moskvu, poput petroleja, transportnih sredstava, kanala Dunav–Crno more i krupnih objekata. U sklopu mera, čak je izgradnja kanala, koji je bio i najveće gradilište u Rumuniji, prestala na neko vreme, a radna snaga, uključujući i zatvorenike, usmerena je ka poljoprivredi i razvoju prehrambene industrije.⁸³⁹ Na pomenutom Plenumu od 19. do 20. avgusta donete su dve rezolucije – „O zadacima partije u domenu razvitka nacionalizovane privrede i stalnog povišenja materijalnog i kulturnog nivoa radnih ljudi“ i „O poboljšanju partijskog rada i učvršćivanja veza partije sa masama“. Iako je partija priznala greške, ona nije raspravljala o uzrocima istih i tome šta je rumunsku privredu dovelo do teškog položaja. Međutim, i delimično priznavanje grešaka uticalo je na jačanje sumnje među članstvom u ispravnost puta kojim je Rumunija išla.⁸⁴⁰

Donete mere treba posmatrati šire, jer one nisu bile specifične samo za Rumuniju. U kratkom vremenskom periodu i u ostalim istočnoevropskim zemljama održani su plenumi sa sličnim zaključcima i merama. Tako je mađarska partija održala dva plenuma juna i 31. oktobra 1953, KPSS je održao 7. septembra, KPC 14. septembra i 5. decembra, a ostale partije tokom meseca oktobra 1953. godine. Svi plenumi su najveću pažnju posvetili problemima životnog standarda i potrebama radnih ljudi i njihovih ličnih prava. Jednoličnost je upućivala na to da je teško materijalno stanje naroda bilo glavni problem svih istočnoevropskih zemalja. Donete jednoobrazne mere o smanjivanju ulaganja u tešku industriju i preorijentacija investicija na prehrambenu industriju, laku i u poljoprivredi, ukazivale su da je težak položaj nastao upravo iz razloga prevelikog forsiranja industrijalizacije. Osim mera koje su bile usmerene ka podizanju standarda plenuma, a naročito onaj rumunski, pretresali su i neke partijske probleme. Tako je Plenum CK RRP tražio da se striktno poštuju principi kolektivnog rukovodstva i da se strogo pridržavaju statuta. Rumunsko rukovodstvo

⁸³⁶ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 7.

⁸³⁷ Prema kasnijim podacima tokom rada ovog SOVROM-a, SSSR je iz Rumunije izvezero oko 20.000 tona uranijuma, a kasnije još 10.000 tona (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodiocima u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 17; DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 23. 11. 1956, pov. br. 420106, 1).

⁸³⁸ Na sindikalnoj konferenciji železničara u Turn Severinu jedan radnik je izneo poteškoće u pogledu snabdevanja životnim namirnicama. On je zbog izjave da mu je plata 380 leja, a da kilogram masti košta 40 leja, te da se pomuću karata ne može dobiti ništa bio uhapšen.

⁸³⁹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 6, str. pov. 375, 27–28.

⁸⁴⁰ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa–Rumunija, unutrašnji život, opšti podaci, 1950–1970, „NR Rumunjska, opći podaci“, 1954, 5–6.

je kao centralni zadatak videlo jačanje veza između radničke klase i seljaka i jačanje kontrole partije nad državnim organima.⁸⁴¹

Kolektivizacija

U svim istočnoevropskim zemljama je posle rata izvršena nacionalizacija celokupne industrije, rudarstva, saobraćaja i bankarstva.⁸⁴² Nacionalizacija je naročito pogubno delovala na sektor zanatstva koji je gotovo isčezao. Promene nastale posle 1953. godine su omogućile liberalniji stav i konkretno omogućile oporavak zanatstva. Sledeća faza, koja je pratila nacionalizaciju, bila je kolektivizacija sela. Međutim, privredna politika koja je u svim zemljama bila usmerena na industrijski razvoj je u velikom delu zapostavila poljoprivredu, a kolektivizacija je samo doprinela da poljoprivredna proizvodnja dodatno opadne. Primat industrije nakon Drugog svetskog rata u formiranju nacionalnog dohotka je u istočnoevropskim zemljama doveo do njegovog konstantnog porasta. U Rumuniji je izuzetak bila 1954. koja je pokazala pad indeksa.⁸⁴³ Vrlo visok je bio udeo akumulacije u raspodeli nacionalnog dohotka. Ona se ostvarivala putem visokih stopa poreza na promet potrošnih artikala, visokih otkupnih obaveza, unutrašnjih zajmova i dr. Sve to je direktno uticalo na održavanje konstantno niskog životnog standarda. Kompletna slika se može stvoriti sagledavanjem činjenice da ukupni su rashodi na investicije u pojedinim oblastima, armiju, administrativne organe, iznosili po pravilu u svim zemljama više od polovine nacionalnog dohotka. Sama ulaganja u kapitalnu izgradnju, odnosno investicije su uzimale do 30% nacionalnog dohotka, dok je više od polovine tog broja odlazilo na izgradnju teške industrije. Takva investiciona politika je rezultovala da se u svim istočnoevropskim zemljama ostvari povećanje proizvodnje u teškoj industriji za tri do četiri puta. U toku prvih desetak posleratnih godina sfera poljoprivrede je totalno zanemarivana, a statistika pokazuje da je 1955. godine poljoprivredna proizvodnja bila na nivou predratne, a u nekim zemljama Istočnog bloka i ispod nje.⁸⁴⁴

U godinama posle Staljinove smrti postavljalo se pitanje ukidanja otkupa, zatim odustajanja od prinudne kolektivizacije i prioriteta teške industrije u razvoju privrede. Godina 1955. je donela odgovor na ova pitanja. Od ubrzanog razvoja teške industrije i stare staze u razvoju se nije odustalo, ali je određena pažnja počela da se poklanja poboljšanju životnog standarda. Sužavanje izvora akumulacije trebalo je da stimuliše rast standarda stanovništva, ali je s druge strane dovodilo do usporavanja tempa industrijalizacije. Konsonanciju ova dva suprotna prioriteta socijalistički lideri su planirali da ostvare kroz povećanje produktivnosti rada. Smatrali su da bi produktivnost mogla da nadomesti određen procenat smanjenja ulaganja koji bi se iskoristio za prekopotrebno poboljšanje standarda.⁸⁴⁵

⁸⁴¹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 9, str. pov. 563, 1–2.

⁸⁴² Izuzetak je bila Istočna Nemačka u kojoj je u pedesetim godina postojalo privatno vlasništvo. Tako je 1955. godine 14.5% industrije bilo i dalje privatno, 2.9% industrije je bilo u vlasništvu zadružnih organizacija (DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 5, Karakteristike privrednog razvoja zemalja Istočne Evrope, pov. br. 18945, 1).

⁸⁴³ Nacionalni dohodak u Rumuniji je predratni nivo dostigao 1950. godine i od tada rastao sa dva izuzetka u pedesetim godinama. Prvi pad zabeležen je 1954. i bio je za 3% manji prethodne godine. Drugi pad zabeležen je 1956. i bio je za 14% manji od 1955. godine po glavi stanovnika. U oba slučaja razlog pada bilo je pogoršanje stanja u poljoprivredi. Udeo poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka se 1954. smanjio za 2.5%, a drugi put za preko 8%. (*Anuarul statistic al RPR 1958*, Bucuresti 1959, 68–69).

⁸⁴⁴ Naravno, veliki uzrok ovakvog stanja bili su prinudni otkupi i veliki porezi, ali ne sme se zanemariti ni uticaj menjanja svojinskih odnosa i manjka investicija (DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 5, Karakteristike privrednog razvoja zemalja Istočne Evrope, pov. br. 18945,4).

⁸⁴⁵ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 5, Karakteristike privrednog razvoja zemalja Istočne Evrope, pov. br. 18945, 7.

U Rumuniji je, kao i u Jugoslaviji, posle agrarne reforme od marta 1945. godine poljoprivreda počivala na sitnom posedu. Njom je bilo podeljeno 1.11 miliona hektara pomoću kojih je osnovano 400.000 novih poljoprivrednih gazdinstava, a još oko pola miliona domaćinstava je dobilo povećanje poseda. Drugom reformom iz 1948. godine broj domaćinstava sa posedima iznad 10 ha je smanjen na 168.000, ali je i takav predstavljao značajan faktor. Zanemarivanje poljoprivrede rezultovalo je da prinos posle Drugog svetskog rata premaši onaj iz referentne 1938. godine, tek zahvaljujući rodnoj 1955. godini. Ipak, već sledeće godine on je bio za 10% manji od visine dostignute u međuratnom periodu. Tako tek od 1957. možemo govoriti da je poljoprivreda u Rumuniji prestigla proizvodnju iz 1938. godine. Primat su imale tradicionalne kulture, kukuruz i pšenica, međutim, od sredine pedesetih primetno je posvećivanje veće pažnje uzgoju industrijskog bilja, naročito šećerne repe koja je do 1957. porasla pet puta (sa 25.600 na 131.400 hektara).

Kolektivizacija koja je objavljena 1949. godine, sporo je napredovala. Naredne godine samo nešto preko 4 hiljade domaćinstava je pristupilo zadrugama, što je predstavljalo 0.1 procenat i domaćinstava i ukupne poljoprivredne površine Rumunije. Napori koji su se ulagali u kolektivizaciju i prisila doprinela je da do 1958. godine skoro 1.5 miliona domaćinstava uđe u kolektivizaciju (oko 40% od ukupnog broja domaćinstava i 34% poljoprivredne imovine).⁸⁴⁶

Na avgustovskom plenumu 1953. godine bilo je odlučeno da se osim mera za razvoj poljoprivredne proizvodnje pristupi i brzom razvoju stočarstva. Ubrzo je vlada donela uredbu kojom je regulisano ugovaranje stoke i stočnih proizvoda, kao i odluka o ugovaranju slobodnih viškova. Posle toga, sledeća važna mera usmerena ka poboljšanju stočarstva, bila je doneta 9. juna 1955. godine i njom je bio regulisan sistem otkupa i nabavljanja stoke, živine i stočnih proizvoda. Pored toga povećana je cena za ugovorenu stoku za 5-10%, a bila je dostupna i besplatna veterinarska pomoć. Važna mera za uzgajivače stoke bilo je pravo kupovine rasnih grla i stoke za tovljenje po državnim, odnosno nižim cenama od tržišnih. Ove odluke su značile da je država počela da stočarstvo vidi kao jednu od značajnijih grana privrede. Za par godina došlo je do povećanja cena stočnih proizvoda. Tako je 1953. godine kilogram telećeg mesa koštao 3,6 leja, a 1955. godine 7,5 leja. Nisu sve cene bile povećane, cena svinjetine je ostala nepromenjena uglavnom iz razloga što je zbog velike potražnje ona i ranije bila dosta visoka. Važna je svakako bila i odluka o smanjenju otkupnih obaveza, koja je viđena kao dobra mera stimulanja i povećanja stočarske proizvodnje. Uprkos nizu mera za poboljšanje stanja u poljoprivredi i raznih olakšica koje su trebale da stimulišu i povećaju proizvodnju, veliki broj seljaka i dalje nije bio u stanju da državnim otkupnim preduzećima pruži veće količine poljoprivrednih proizvoda i stoke. Ovim olakšicama nisu bili iskorenjeni ni slučajevi kada su se seljaci zaduživali kako bi isporučili velike zacrtane otkupne količine koje nisu mogli da proizvedu na svojim imanjima.⁸⁴⁷

Državno rukovodstvo je na mere i olakšice usmerene ka poljoprivredi gledalo isključivo kao na privremene i prekopotrebne odluke kojim bi se poboljšali ova grana i dovela na željeni nivo. Poklanjanje veće pažnje poljoprivredi je i u Deževom izlaganju na savetovanju održanom od 28. februara do 3. marta 1955. godine, je bilo posmatrano kao „privremeni fenomen“, te je teška industrija predstavljala i dalje osnovnu bazu nacionalne ekonomije. Njegovo mišljenje bilo je: „Samo na bazi moćnog razvitka teške industrije mogu se snabdeti sve grane nacionalne ekonomije modernom tehnikom i osigurati jedan novi polet lake i prehrambene industrije, jedan novi polet agrokulture“. Što se tiče poljoprivrede, rumunsko rukovodstvo je bilo ubeđeno da je samo socijalistički preobražaj poljoprivrede mogao da reši pitanje povećanja proizvodnje. Iz toga se videlo da Rumunska radnička

⁸⁴⁶ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Razvoj kolektivizacije u periodu 1950–1958, 23.

⁸⁴⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Nove odluke o stimulanju razvoja stočarstva, pov.br. 41136, 9-11.

partija nije planirala da odustane od kolektivizacije, već da veću pažnju pokloni jačanju postojećih zadruga i proširenju zadružnog pokreta.⁸⁴⁸

Za Rumuniju je bilo karakteristično da se nikada nije odrekla razvoja i velikih ulaganja u tešku industriju. Period od Avgustvskog plenuma 1953. pa do 1955. godine bio je samo nužda da se veća sredstva izdvoje za potrebe vađenja poljoprivrede i lake industrije iz teške situacije. Za donošenje takve odluke ključna je bila sovjetska podrška. U samom Sovjetskom Savezu je u ovom periodu bila opala zainteresovanost za izgradnju teške industrije, tako da Moskva nije bila zainteresovana ni za forsiranje izgradnje novih kapaciteta teške industrije u Rumuniji, osim u onim segmentima gde je Rumunija imala bogate sirovinske izvore (naročito naftu i uranijum). Sovjetsko rukovodstvo je razvijalo novu politiku usmerenu ka integraciji Istočnog bloka. Ta politika trebalo je da dovede do planske i čvršće podele poslova i zadataka, kako bi se mogućnosti svake socijalističke zemlje iskoristili za podizanje i jačanje monolitnosti Istočnog bloka.⁸⁴⁹

I i II petogodišnji plan

Godina 1955. bila je veoma važna jer se njom završavao prvi petogodišnji plan koji je trebalo da podigne rumunsku privredu. Socijalistički sektor u industriji je potpuno preovladao, u sferi transporta je dostigao 90%, u unutrašnjoj trgovini 80%, dok je u poljoprivredi bio zastupljen sa svega 35%. Takav zaostatak kolektivizacije bio je nešto što će biti jedan od glavnih problema u poljoprivredi sve do početka 60-ih godina.⁸⁵⁰

Sumiranje uspeha I petogodišnjeg plana u Rumuniji je naročito bio izražen tokom II Kongresa održanog krajem 1955. godine. Na njemu su isticali uspesi i navođen statističkim podacima razvoj privrede. Tako su se mogle čuti izjave da je industrijska proizvodnja 1955. godine bila veća 2.9 puta nego 1938. godine, a 3.4 nego 1948. Najveći porast bio je, po navodima Deža, u proizvodnji nafte, gasa, električne energije, čelika, mašina i hemijske proizvodnje.⁸⁵¹ Kao što se iz priložene tabele da primetiti, proizvodnja datih proizvoda je u odnosu na referentnu godinu porasla i preko pet puta.

Tabela 3: Porast proizvodnje glavnih industrijskih proizvoda tokom I petogodišnjeg plana u odnosu na 1938. godinu

	Merna jedinica:	1938.	1950.	1955.
Struja	Mil. KWh	1130	2113	4300
Ugalj	Hiljadu tona	2826	3890	6200
Nafta	Hiljadu tona	6594	5047	10575
Gvožđe	Hiljadu tona	133	320	575
Hemijski proizvodi	Mil. leja	9348	16650	50530

Takvi rezultati se nisu mogli postići bez ogromnog investiranja u određene grane industrije. Plan investicija bio je premašen za skoro 10%, pa je tako od planiranih 53.4% u industriju investirano 62.6% svih planiranih investicija. Preko polovine investicija u industriji otišle su na razvoj teške industrije, što je uticalo da razvoj potrošačke industrije i zemljoradnje bude ostvaren minimalno iznad plana. Pored ovolikih ulaganja primetna su bila određena zaostajanja u pogledu proizvodnje čelika, valjanog gvožđa, uglja, koksa, cementa i celuloze, kao i nekih tkanina, obuće, mlečnih i drugih

⁸⁴⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Izveštaj Ambasade u Bukureštu za mesec februar-mart 1955, pov.br. 44448, 10.

⁸⁴⁹ Isto, 13.

⁸⁵⁰ *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R.*, București 1961, 633.

⁸⁵¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 25. 12. 1955, pov. br. 417640.

proizvoda.⁸⁵² Iako je od Avgustovskog plenuma 1953. počelo da se poboljšava stanje u prehrambenoj industriji, zacrtani ciljevi određeni prvim petogodišnjim planom i pored donetih specijalnih mera nisu mogli biti ostvareni.

Obim razmene je od 1950. godine do 1955. porastao dva puta, ali je i dalje veliki procenat odlazio na razmenu sa istočnoevropskim zemljama. Spoljnotrgovinska razmena je 1955. ostvarivana sa ukupno 62 zemlje. Treba istaći i da je robna razmena prema Zapadu porasla tokom tog perioda za 2,5%, što je značilo da je razmena sa Istokom u procentualno u ukupnoj zastupljenosti bila smanjena.⁸⁵³ Nacionalni dohodak je takođe porastao dva puta, odnosno dva i po puta u odnosu na 1938, tj. 1948. godinu. Međutim, porast nacionalnog dohotka se nije manifestovao kroz poboljšanje životnog standarda već je i dalje najveći deo odlazio na investicije. Plan nije bio ostvaren u sferi produktivnosti rada. Od planiranog povećanja od 75% na kraju petogodišnjeg perioda ostvareno je 47.7%. Kritike i podvlačenje problema nalik produktivnosti rada, cene koštanja, kvaliteta proizvoda, snabdevanja sirovinama i tehničko-organizacionih problema u preduzećima, jasno su pokazivale kojoj sferi će naredni petogodišnji plan posvetiti posebnu pažnju.⁸⁵⁴ U celini gledano, rumunski vrh je mogao biti zadovoljan rezultatima I petogodišnjeg plana.

Drugi petogodišnji plan privrednog razvitka Rumunije započeo je 1955. godine. On je usvojen na II kongresu RRP krajem 1955. godine, na osnovu referata Kivu Stojke. Drugi petogodišnji plan u nije sadržao neke nove smernice unutrašnjeg političko-ekonomskog života, zbog čega se više može posmatrati kao nastavak Prvog petogodišnjeg plana jer apsolutni prioritet je i u njemu dat teškoj industriji, a unutar nje industriji sredstava za proizvodnju. Od ukupnih investicija 56% išlo je na industriju (od toga 50% na sredstva za proizvodnju, 6% za industriju potrošnih dobara), 11.5% na razvoj transporta i komunikacija, 12.5% na poljoprivredu i šumarstvo, 2.5% na građevinsku industriju i 17.5% za društvene, zdravstvene, kulturne i ostale potrebe. Cilj ovakve raspodele investicija bio je da se za pet godina industrijska proizvodnja poveća za 60% (5.5 puta veća nego 1948. godine), a da godišnji tempo rasta industrije sredstava za proizvodnju bude iznad 11%.⁸⁵⁵ Ambiciozan privredni plan je predviđao da na kraju perioda u mnogim granama industrije bude ostvareno povećanje od 200%, a u hemijskoj industriji čak 300%. Što se tiče zemljoradnje, tu je naglasak bio na razvoju socijalističkog sektora. Naglašena je veća odlučnost u osnivanju novih kolhoza i drugih formi kooperacije.

Tabela 4: Raspored investicija tokom II petogodišnjeg plana

Raspored investicija u procentima:	Sredstva za proizvodnju	Potrošačka dobra	Poljoprivreda i šumarstvo	Saobraćaj i transport	Stambena izgradnja	Prosveta, kultura, nauka	Dr.
100%	50%	6%	12.5%	11.5%	5.5%	4%	10.5%

Treba naglasiti da se novi petogodišnji plan u Rumuniji velikim delom oslanjao na instrukcijama dobijenim od SEV-a. Politika podele rada između članica je uticala da se u Rumuniji u prvom redu razvijala industrija nafte i hemijska industrija. Određen ude trebalo je da se ostvari i u okviru proizvodnje transportnih i poljoprivrednih mašina. Petogodišnjim planom je bilo zacrtano da se izgradi prva fabrika sintetičkog materijala perlona, fabrike azotnog đubriva i fabrike za proizvodnju sumporne kiseline.

⁸⁵² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 7.

⁸⁵³ Robna razmena Rumunije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim državama je 1955. godine i dalje bila velika. Ona je te godine zauzimala 70% ukupnog obima spoljne razmene Rumunije.

⁸⁵⁴ „Rumunija na putu socijalističke izgradnje“, *Oslobođenje*, 24. 8. 1957, 3–4.

⁸⁵⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 1.

Na VII zasedanju SEV-a u Berlinu, održanom maja 1956. godine, postavljeni su važni zadaci i za rumunsku poljoprivredu. U ovom privrednom sektoru Rumunija je do 1960. trebalo da poveća za proizvodnju za 30%, i proširi setvene površine za 10.5%. Trebalo je udvostručiti i postojeću mehanizaciju. S tim u vezi, Rumunija je trebalo da godišnje proizvodi 2.000 žitnih i 1.800 kukuruznih kombajna i više traktora.⁸⁵⁶ U ostvarivanju ovih zadataka određeno je da Rumuniji pruži određenu pomoć Istočna Nemačka. Pred ministarski savet, koji je bio odgovoran za sprovođenje, plan je postavio veliki zadatak da do 1960. godine 70% obradive površine Rumunije stavi pod socijalističku poljoprivredu. On je zahtevao veliko pregrnuće stanovništva kako bi se ostvarilo.⁸⁵⁷ Rumunsko rukovodstvo, dakle, izradu dugoročnog privrednog plana nije baziralo samo na nacionalnim ciljevima ili marksističko-lenjinističkoj filozofiji o izgradnji baze za socijalistički preobražaj, već i prema interesima SEV-a kao ekonomske zajednice lagerskih zemalja.

Iako je XX Kongres KPSS-a bio sazvan ubrzo posle rumunskog II kongresa, on u prvi mah, odnosno sve do kraja 1956. godine, nije uticao na odlučnost rumunskog rukovodstva da forsira tešku industriju. Događaji u Mađarskoj i Poljskoj su bili ti koji su trgnuli rumunsko rukovodstvo. Opasnost od ponavljanja takvog scenarija i u Rumuniji uticala je na odluku da se određena pažnja posveti poboljšanju položaja stanovništva i životnog standarda. Na Plenumu CK RRP od 27. do 29 decembra 1956. godine Dež je u izlaganju priznao da su zbog neiskustva napravljene greške u privrednom razvoju i da je zapostavljena glavna obaveza rumunskog rukovodstva, a to je brzo podizanje životnog standarda! U tom pravcu on je predložio rebalans petogodišnjeg plana i „veća izdvajanja za materijalne i kulturne potrebe naroda“. Pokazaće se da je to bila samo politička izjava i da su mere koje su donete u tom smislu, po obimu i benefitima nisu imale za cilj da bitnije utiču na promenu standarda i života u Rumuniji. Tome u prilog ide posvećenost rumunskog rukovodstva u sprovođenju tih mera, kao i zaokret u politici koji je usledio posle Moskovskog savetovanja iz novembra 1957. godine. Zaključci izneti na savetovanju su u Rumuniji bili razrađeni na junskom i novembarskom Plenumu CK RRP sledeće godine.⁸⁵⁸

U konačnici, glavni cilj novog plana ostao je isti – razvoj industrije, posebno teške. Dež je isticao da će se Rumunija za ostvarivanje II petogodišnjeg plana isključivo osloniti na „sopstvene resurse i stvaralačku snagu rumunskog naroda“, dok će se u okviru privredne saradnje osloniti na iskustva SSSR-a. Tu je naročito podvukao važnost usklađivanja privrednih planova zemalja socijalističkog tabora i njihovo međusobno ispomaganje. Rumunsko rukovodstvo je smatralo da će međunarodna podela rada koncipirana u skladu sa interesima svake zemlje, posebno i u interesima čitavog socijalističkog bloka biti od krucijalne važnosti za razvitak glavnih privrednih grana i podizanja tehničkog nivoa u proizvodnji.⁸⁵⁹ Ukupne investicije i raspodela na grane su u novom planu ostale identične prethodnom u procentima, ali je investicioni fond povećan za 110 milijardi leja, što je u odnosu na stari plan iznosilo povećanje od skoro 75%. Više pažnje, ali i dalje nedovoljne, primećeno je u sferi poljoprivrede. Ovde je od ukupnih investicija izdvojeno 12.5% (u starom planu za poljoprivredu je izdvojeno 10.4%). Od investicija u industriju najviše je odlazilo na razvoj petrolejske industrije za koju je izdvojeno više od petine ovih sredstava, zatim hemijske, industrije celuloze i hartija, crne metalurgije, energetske industrije i proizvodnje uglja.⁸⁶⁰

Posebnost II petogodišnjeg plana bila je što je prvi put pomenuto rumunsko bogatstvo rudom uranijuma. Stvaranje i razvoj industrije za proizvodnju rude je započeta je zalaganjem SSSR-a tokom I petogodišnjeg plana. Imajući taj podatak u vidu, novi plan je donosio projekat o izgradnji centra za

⁸⁵⁶ Rumunija je prvi kombajn sa motorom od 22. konjske snage napravila 1949. godine u pogonu „Vasile Rojta“ u Bukureštu. Rađen je po sovjetskoj licenci. („Prvi rumunski kombajn“, *Pod zastavom internacionalizma*, 15. 9. 1949, 8).

⁸⁵⁷ AJ, KPR I-3-a/97-4, O učešću Rumunije u SEV-u, pov. br. 423617, 1-2.

⁸⁵⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 2.

⁸⁵⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 9.

⁸⁶⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 10.

nuklearna istraživanja uz pomoć Moskve. Već tokom 1956. godine planirano je puštanje eksperimentalnog reaktora od 2.000 kilovata i ciklotrona snage 12.5 mega-elektronvolti, koji bi služili za proizvodnju reaktivnih izotopa.⁸⁶¹

Iz navedenih podataka primećuje se da II petogodišnji plan kao glavne karakteristike ističe povećanje napora u industrijalizaciji, povećanje pritiska usmerenih ka ostvarivanju kolektivizacije i razvijanje grana za koje Rumunija poseduje sirovine. U to vreme je jasno bio i formulisan novi kurs ekonomske integracije Istočnog bloka. Stari vid integracije bloka, koji je išao isključivo preko SSSR-a, trebalo je zameniti direktnom saradnjom zemalja. Cilj novog plana bio je da se rezerve svake zemlje iskoriste racionalnije i da se uspostave bliži kontakti između zemalja bloka.⁸⁶²

Za razliku od prethodnog plana, novi je predviđao izvesno poboljšanje standarda života. Povećanjem proizvodnje potrošne robe za 50%, smanjivanjem cena i povećanjem plata za 30%, planiran je porast standarda za 30%. Plan je predviđao i porast produktivnosti rada za najmanje 40% u industriji i državnom poljoprivrednom sektoru i 50% u građevinarstvu.⁸⁶³ Na kraju petogodišnjeg plana trebalo je da se ostvari rast nacionalnog dohotka za 50% veći u odnosu na 1955. godinu. Partija je ovoga puta odlučila da od svih investicija izdvoji 15% i usmeri na porast kulturnog i zdravstvenog nivoa stanovništva i poboljšanju snabdevanja. To je bio veliki skok u odnosu na prethodni plan. U okviru II petogodišnjeg plana izdvojeno je čak tri puta više sredstava za izgradnju stanova, zdravstvenu zaštitu i komunalnu privredu.⁸⁶⁴

Od svih problema u poljoprivredi rumunski rukovodioci su kao glavni videli povećanje ukupne produkcije. Mere koje su počeli da sprovode kako bi rešili ovaj problem bile su uglavnom usmerene na povećanje setvenih površina i produktivnosti rada. Već za 1955. godinu plan je bio da Rumunija raspolaže sa 10 miliona hektara obradive površine i da sa nje dobije prosečno 10 miliona tona prinosa godišnje. Radilo se na povećanju broja traktora, drugih mašina i veštačkog đubriva, ali i na primenjivanju modernih iskustava, sredstava i metoda. Kako bi seljaci u praksi videli pozitivnu stranu korišćenja modernih agrotehničkih mera, odlučeno je da se u svakom selu formira ogledna parcela na kojoj bi se pod rukovodstvom stručnjaka u praksi primenjivati nova znanja i metode. Rezultat I petogodišnjeg plana u poljoprivredi nije bio zadovoljavajući. Površina oranica socijalističkog sektora, na čemu se posebno insistiralo, od 12% 1950. povećana je na 25.5% 1955. godine. Ako se računaju i pašnjaci u okviru socijalističkog sektora, onda se dolazi do podatka da je krajem 1955. godine 1/3 svih poljoprivrednih površina pripala poljoprivrednim zadrugama i kombinatima.⁸⁶⁵

Osetila se i izvesna liberalizacija u planiranju gajenja kulture. Do mera sprovedenih 1955. godine država je određivala koju će kulturu i na kolikoj površini seljak sejati, dok je od tada seljaku dopušteno da sam određuje koliko će zasejati i čega. Međutim, otkupnim obavezama Rumunija je sebi obezbedila da na indirektan način i dalje planira i usmerava poljoprivrednu proizvodnju. Dakle, otkupna obaveza seljacima je nametala da zaseju određenu količinu nekih kultura kako bi podmirili dug prema državi. Novi način otkupa, koji je reformom uveden u poljoprivredu, omogućavao je seljaku da sa jedne strane zadovolji lične potrebe, a sa druge strane državi obezbedi više prihoda.⁸⁶⁶

Glavni zadatak novog petogodišnjeg plana u poljoprivredi je bio porast proizvodnje tržišnih proizvoda, naročito u socijalističkom sektoru poljoprivrede. Socijalistički sektor je trebalo do 1960. godine da preuzme 60% do 70% ukupne tržišne proizvodnje. Postavljeni su bili i ciljevi koje je trebalo postići u poljoprivredi do kraja II petogodišnjeg ciklusa. Neki od njih bili su proizvodnja 15 miliona tona žitarica, povećanje površina pod kukuruzom na 4 miliona hektara sa prinosom od 8 do 9 miliona

⁸⁶¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 26. 12. 1955, pov. br. 417640, 1-2.

⁸⁶² Isto, 3.

⁸⁶³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 13.

⁸⁶⁴ Isto, 10.

⁸⁶⁵ Isto, 11.

⁸⁶⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II– 90, Situacija na selu i snabdevanje gradova, 1.

tona, zatim u stočarstvu porast broja goveda na 5 miliona, svinja na 6, ovaca na 15 miliona. Projektovana je bila modernizacija proizvodnje povećanjem broja traktora na 37.000. U okviru obezbeđivanja novih obradivih površina trebalo je isušiti 115.000 hektara zemlje u vodoplavnoj regiji uz Dunav, kao i pošumiti oko 600.000 hektara. Dež je u planu za period 1956–1960. kao primarni cilj postavio jačanje političkog i organizacionog rada u poljoprivredi, koji bi omogućio vidnije uspehe u stvaranju novih poljoprivrednih zajednica i kolektivnih gazdinstava. Ova dalja kolektivizacija je trebala da se vrši na principima slobodnog pristanka seljaka, nikako silom.⁸⁶⁷ Uprkos isticanja nenasilnog pristupa kolektivizaciji, Rumunija je planirala da raznim pritiscima u vidu povećanja ekonomskog i političkog pritiska na seljake, sprovede oštriju politiku po ovom pitanju. Smatrali su da pošto kolektivizacija nije bila privlačna seljacima, a metod prisilne kolektivizacije nije davao očekivane rezultate, kao jedini način ostajao je samo ekonomski pritisak i promovisanje osnovnih prednosti kolektivne poljoprivredne proizvodnje po selima.⁸⁶⁸

Ekonomska situacija u Rumuniji 1957. godine je bila veoma teška i pored mera koje je rukovodstvo sprovodilo. Nedostatak žita je bio hroničan. Količine koje je Rumunija dobila na zajam od SSSR-a su stizale neredovno i sa zakašnjenjem. Takva situacija je dovela do nestašice hleba koja je najvidljivija bila u unutrašnjosti zemlje. U gradovima se hleb delio često samo onima koji su bili u radnom odnosu. Osim s hlebom i brašnom, velikih poteškoća država je imala i sa mlekom, mesom i uljem. Iako je povećala plate, one nisu imale nikakvog uticaja na podizanje standarda jer je vladala velika oskudica u potrošačkoj robi. Malo bolja situacija je bila sa industrijskom potrošačkom robom. Zbog visokih cena Rumunija je imala određenih zaliha. Međutim, pošto je država dopustila seljacima slobodnu prodaju poljoprivrednih proizvoda, smatrano je sredinom godine da će se ti fondovi brzo isprazniti. Zbog toga je na sednicama dugo razgovarano o potrebi nabavke industrijske robe u inostranstvu. U toj nameri Rumuniju je kočio manjak deviza, a Zapad nije nalazio u Rumuniji robu koja je interesantna, osim nafte, koju je rumunsko rukovodstvo retko nudilo.⁸⁶⁹

Procene bogate žetve za 1957. godinu su uticale na rukovodstvo da pravi određene planove. Cilj je bio da se preko državnih imanja, mašinsko-traktorskih stanica (MTS) i mlinova, osiguraju potrebne količine za gradsko stanovništvo, a da se prinosi sa seljačkih zadruga koriste kao rezerva. Dobri prinosi su ohrabрили planere da izađu i sa idejom da se prekine ugovaranje sa individualnim seljacima i da se preko veštačkog održavanja cena na slobodnom tržištu vrši neposredan pritisak na seljake kako bi sami prihvatili zadruga (gde bi cene za prodaju bile veće, a za kupovinu seljaka članova zadruga povoljnije).⁸⁷⁰ Ono na šta rumunska vlast nije računala bila je potreba ljudi da otvaranjem slobodnog tržišta stvaraju zalihe. Iz tog razloga cena žita je posle samo nekoliko dana naglo skočila – od 1.3 leja na 2.5 leja po kilogramu. Ovakav razvoj je stvorio problem rukovodstvu. Od potrebnih 1.500 tona žita za grad i vojsku, država je obezbedila ugovorima i sa državnih imanja oko 1.000, ostatak je trebalo nabaviti na slobodnom tržištu po nižoj ceni. Međutim, neočekivan skok cene je omeo takav plan. Kao najbolje rešenje država je videla ponovnu pozajmicu iz SSSR-a, iako je godina bila izuzetno rodna.⁸⁷¹

Nezadovoljstvo mase izazivao je, pored pomenutog, i nizak standard, koji je bio direktna posledica načina rukovođenja privredom. Velika ulaganja u industriju nisu davala očekivane rezultate, delom iz toga što je rumunskom privredom rukovođeno na birokratsko-administrativni način iz centra. Dakle, bez učešća neposrednih proizvođača i rukovodstava. Takve okolnosti su uticale na porast nezainteresovanosti proizvođača, te je po nekim procenama produktivnost rada bila manja nego pre rata u Rumuniji. Na demoralizaciju je uticalo i uverenje Rumuna da se njihova bogatstva ne zadržavaju u zemlji, već odlaze van nje. Zbog svega toga, bile su izuzetno raširene pojave špekulacije,

⁸⁶⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 12.

⁸⁶⁸ Isto, 13.

⁸⁶⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 17. 6. 1957, pov. br. 413702, 1.

⁸⁷⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 27. 8. 1957, pov. br. 418729, 1.

⁸⁷¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 24. 10. 1957, pov. br. 422584

korupcije, pronevere i krađe opštenarodne imovine. Prema nekim stranim listovima Rumunija je još tada ocenjivana kao komunistička država sa najvećom stopom korupcije. U samim člancima listova poput *Skantee*, priznavano je postojanje korupcije rečima poput „neki delovi radnika takođe krađu“ ali se istovremeno takva pojava opravdavala činjenicom da je „porast socijalističke svesti vrlo komplikovan proces“. Pozivajući na veću budnost, partija je priznavala da je opšte raspoloženje članova i zaposlenih u fabrikama odisalo ravnodušnošću prema kriminalu i korupciji.⁸⁷² Nezadovoljstvo seljaštva je takođe bilo veliko. Prisilna kolektivizacija je nešto s čime se seljak suočio ubrzo posle Drugog svetskog rata. Posle više od deset godina sprovođenja takve politike Dež je na savetovanju u Konstanci krajem 1957. godine saopštio da je u Rumuniji uspešno kolektivizirano 50% zemlje. Nasilna kolektivizacija, stvaranje zadruga na mestima gde nisu postojali ekonomski uslovi, dovelo je do opadanja poljoprivredne proizvodnje, zbog čega je moralo doći do usporavanja tempa sprovođenja ove politike. Istraživanja su pokazala da su prinosi po hektaru na individualnim gazdinstvima bili čak dva do tri puta veći nego na kolektiviziranoj zemlji. Takva statistika je pred rumunsko rukovodstvo postavljala pitanje isplativosti kolektivizacije.⁸⁷³

Rumunsko iskustvo sa kolektivizacijom nije bilo dobro. Od Plenuma CK RRP iz 1949. godine, kada je pokrenut, sprovođenje plana ni u jednom trenutku nije išao glatko. U prvom periodu kolektivizacije, koji je trajao do 1953. godine i bio među Rumunima poznat pod nazivom „raskulačivanje“, sprovedena je nasilna politika, tj. prisilno teranje seljaka na ulazak u zadruge. Grupa okupljena oko Ane Pauker i Vasile Luke je na svim poljima, pa i ovom, slepo pratila i kopirala sovjetski model ignorišući stvarne mogućnosti zemlje. Naravno, ni Dež se tome nije protivio. Tako je forsirana samo najviša forma udruživanja, dok su ostale forme bile zapostavljene. Nasilna kolektivizacija, primena grube sile na selu i prinudni otkup, izazivao je veliki otpor. Nezadovoljstvo seljaka je bilo toliko da su česti bili sukobi pa i ubistva agitatora i službenika koji su sprovodili mere. Kao i tokom Drugog svetskog rata, javilo se odmetništvo, prava hajdučija. Grupice seljaka i protivnika režima odbeglih u šume, vodile su pravi gerilski rat protiv komunističke vlasti. Ta pojava je dugo opstajala u Rumuniji. Vlast bez veće podrške naroda dugo nije mogao da stane na kraj tom problemu. Nasilna politika kolektivizacije dala je mnogo niže rezultate od očekivanih. Zbog toga, ovaj period se u komunističkim istorijama Rumunije naziva početkom kolektivizacije. Nakon 1953. godine Rumunska radnička partija je počela da ispravlja neke propuste. Glavna je bila orijentacija na elastičnije forme udruživanja seljaka. Iako se nije odstupalo od kolektivnih gazdinstava, težište je ipak palo na stvaranje zadruga nižeg tipa. Taj niži tip je u suštini značio samo zajedničku obradu zemlje, ne i kolektivni život. Ovakav način udruživanja je bio podnošljiviji za seljaka, te je značajan porast niže forme udruživanja bio vidljiv već 1954. godine. Od ukupne obradive površine niže forme su 1954. godine zauzimale 11%, a kolektivna gazdinstva 8%. Naravno, na takav porast su uticale nasilne mere koje su se i dalje sprovodile. Seljaci, koji nisu bili deo neke vrste kolektiva su trpeli pritiske, otkup, diskriminaciju i velike poreze, te je u takvim okolnostima bilo izuzetno teško opstati kao individualni poljoprivredni proizvođač. Iako je zvanična politika bila slobodno udruživanje i davanje prednosti zadrugama sa rentom i zadrugama za zajedničku obradu zemlje, izjednačavanje ove, niže i više forme, kolektivizacije u narednim godinama, pokazuje da je vlast više potencirala formiranje kolektivnih zadruga. Oktobra 1957. godine od ukupno 9.680.000 ha, socijalističkom sektoru je pripadalo oko 33% (od čega 7% su bila državna dobra). Međutim, mnogo bitnija statistika od ove je ona vezana za učešće pojedinih sektora u snabdevanju centralnog državnog fonda.⁸⁷⁴

⁸⁷² Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, Čistka protiv korupcije u Rumuniji, Opserver, 3. 8. 1958, 2.

⁸⁷³ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 5, Aktuelni problemi u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama, pov. br. 430073, 13.

⁸⁷⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Situacija na selu i snabdevanje gradova posle ukidanja obaveznog otkupa, pov. br. 426766, 1.

Tabela 5: Učešće u snabdevanju centralnog državnog fonda krajem 1956. u %

državne poljoprivredne jedinice	7.8
kolektivna poljoprivredna gazdinstva	10.6
poljoprivredne zadruge	5.5
individualna gazdinstva	76.1
svega:	100.0 %

Na osnovu date tabele može se zaključiti da velika ulaganja i insistiranje na kolektivizaciji, državi nisu donosili korist. Zastupljenost od samo 24% svih oblika socijalističkog sektora govori o nerentabilnosti ulaganja. Individualni sektor nije imao dotacije i privilegije socijalističkog sektora, ali je sa više od 76% učešća u snabdevanju centralnog fonda bio glavni izvor, kako rumunskih gradova, tako i ponude rumunskog izvoza. Socijalistički sektor posedovao je najbolju i najplodniju zemlju, obrađivan je mašinama posredstvom Mašinsko-traktorskih stanica (MTS), zadruge su imale pravo na izuzetno pogodne kredite, prvenstvo u nabavci đubriva i semena, a dobijale su i veliku državnu besplatnu pomoć za razne fondove. Preko 20% ukupnih ulaganja država je davala besplatno. Sve ovo jasno je govorilo rukovodstvu da efekat kolektivizacije nije odgovarao visini materijalnih ulaganja. Umesto da se stvaranjem kolektiva podiže proizvodnja i stvaraju viškovi, oni se delovanjem socijalističkog sektora smanjuju.

Velika nezainteresovanost, prinuda i loša organizacija su uticali na lošu produktivnost, tako da je insistiranje na kolektivizaciji, osim ekonomske štete, donosilo i dodatno političko nezadovoljstvo seljaštva. Plan rumunskog rukovodstva da do 1960. godine poveća učešće zadruga u centralnom državnom fondu sa 1/4 na 3/4 zasnovano je na ideji o bržoj kolektivizaciji, daljim ulaganjima i povećanju produktivnosti. Takav plan je već tada ocenjivan kao napregnut jer nije proizišao iz zahteva i mogućnosti rumunskog sela, već iz čistih političkih motiva.⁸⁷⁵ Zbog toga je kolektivizacija u suštini više hvaljena nego kritikovana. Hvaljene su naročito oblasti Konstanca, Krajova, Galac i Temišvar, u kojima je proces bio pri kraju, a kritikovane oblasti Pitești i Hunedoara gde je kolektivizacija bila usporena. Pogrešna linija partije nigde nije iskazivana i osporavana, već u slučajevima gde je trebalo naći krivca, on je pronalazan u delovanju lokalnih organa i slaboj aktivnosti političkih komiteta. Ukidanjem mera prinudnog otkupa izgledalo je kao da je država shvatila značaj individualnog sektora i da je rešila da i njemu posveti delić pažnje. Međutim, uporedo sa sprovođenjem te mere, forsirana je i kolektivizacija. Realan ekonomski razlog zašto su seljaci odbijali da uđu u zadruge, bio je u tome što je država imala izraženija potraživanja prema njima (otkup mesa i vune, kontrahiranje po nižim cenama od tržišnih). Iz tih razloga individualni proizvođač je imao za nijansu bolji položaj od zadrugara, tako da bolji uslovi života i zarada nisu bili motivi na osnovu kojih bi država mogla da lakše vrši kolektivizaciju. Seljaci koji su ušli u zadruge nisu bili zainteresovani za obrađivanje kolektivne zemlje, to su shvatali kao neku nevolju koju treba ispuniti samo formalno „jer se od toga ne živi“ Zadrugama je posle podmirjenja svih obaveza za prodaju na slobodnom tržištu ostajalo vrlo malo. Kada se i to malo raspodeli svim članovima zadruge ne ostane skoro ništa. Primer lošeg položaja seljaka u zadrugama je, da je i u uspešnim zadrugama jedna četvoročlana seljačka porodica dobija samo oko 3.000 leja godišnje. Ta svota nije bila dovoljna da pokrije ni osnovne potrebe jedne porodice. Kako bi preživeli seljaci su, kao što je pomenuto, zapostavljali rad na kolektivnom imanju, a usredsređivali se na svoje okućnice iz koji su jedino mogli da izvuku neke novčane prihode. Treba istaći da je okućnica jedne porodice u početku bila 20 ari, pa je sredinom pedesetih povećana na 30 ari.⁸⁷⁶

⁸⁷⁵ Isto, 2–3.

⁸⁷⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Situacija na selu i snabdevanje gradova posle ukudanja obaveznog otkupa, pov. br. 426766, 4–5.

Godina 1957. bila je prva posle ukidanja obaveznog otkupa. Ona je pokazala velike poteškoće u obezbeđivanju potrebnih rezervi iako je godina bila izuzetno plodna.⁸⁷⁷ Problem u obezbeđivanju je rezultovao dodatnim pritiscima kojima je trebalo naterati seljake na kontrahiranje. Da bi ih naterali rukovodioci su izdali naredbu da mlinovi od proizvođača primaju samo ograničenu količinu žita. Slična mera ograničenja uvedena je prilikom iznošenja robe na pijacama. Porezi su povećani, a takođe je zahtevana i isplata svih nepredatih količina žitarica iz ranijih godina. Tako da je, 1957. godine, zbog nepoverenja seljaka prema režimu i režima prema seljaku, zbog posledica desetogodišnje jednostrane orijentacije u privredi i teškoća na selu, došlo do problema u snabdevanju osnovnih životnih artikala, iako je godina bila izuzetno rodna. Veliki problem je pored žita bio sa mesom. Iako je cena mesa bila duplirana, seljaci nisu bili zainteresovani za gajenje. U odnosu na 1956. godinu, stočni fond Rumunije je porastao za samo 0.5%. Zadruga zbog lošeg stanja nisu bile u stanju da obezbede ni prostu reprodukciju stočnog fonda. Zbog toga je zahvaljujući otkupu, država opet bila oslonjena na individualnog proizvođača. Želja seljaka da izbegnu obaveze, a države da sprovede otkup, dovodile su do čestih sukoba između administracije, policije i seljaka. Već krajem 1957. godine se osećala nestašica mesa. U Bukureštu su, na primer, bili česti redovi građana koji su satima čekali da kupe meso po ceni od 15 do 30 leja po kilogramu. Goveđeg mesa je bilo više u ponudi od svinjskog. Situacija sa hlebom u Bukureštu je bila stabilna, crni hleb je mogao da se nabavi za 1 lej, a beli za 6 leja po kilogramu. Međutim, u unutrašnjosti se već krajem godine počela osećati nestašica. Za razliku od gotovog hleba, snabdevanje brašnom je bilo podvrgnuto kontroli čak i u Bukureštu. Posredstvom specijalnih karata, brašno su mogli da kupe samo zaposleni i to najviše dva kilograma mesečno po ceni 5–6 leja po kilogramu. Jedino poboljšanje se osetilo na slobodnom tržištu, koje je zbog rodne godine bilo dobro snabdeveno, ali su i cene na njemu bile i po nekoliko puta više.⁸⁷⁸

Na pogoršano snabdevanje je, osim navedenih unutrašnjih poteškoća i problema, uticala i izvozna obaveza Rumunije prema istočnoevropskim zemljama u okviru SEV-a. Rumunija je pored stalnih obaveza izvoza mesa u SSSR, ČSR i NDR, posle događaja u Mađarskoj morala da velike količine osnovnih životnih namirnica izveze i tamo.⁸⁷⁹

Za razliku od Jugoslavije, koja je rano prestala sa korišćenjem otkupnog sistema, a od kolektivizacije odustala 1953. godine, Rumunija sredinom 50-ih nije imala u planu da odustane od ovog sistema. Glavni razlog je bio problem ishrane gradskog stanovništva jer velika većina radnika u gradovima ne bi bila u stanju da sebi priušti ni osnovne životne namirnice koje su na slobodnom tržištu koštale nekoliko puta skuplje.⁸⁸⁰

Odluka o ukidanju otkupa 1957. je već u prvoj godini pokazala svoje pozitivne i negativne strane. Ta mera je stimulatивно uticala na individualnu proizvodnju, a negativno na proizvodnju u socijalističkom sektoru. Međutim, ubrzo je do umanjivanja pozitivnog uticaja na individualni sektor poljoprivredne proizvodnje uticalo donošenje novih administrativnih mera. Tu se pre svega misli na zimsku kampanju kolektivizacije u oblastima Temišvara, Bukurešta i Galca.⁸⁸¹ Takva politika je izazvala i nezadovoljstvo seljaka i otpor, te je država morala da sprovede policijsku intervenciju. Niz dodatnih poteškoća, koje su zaustavile proces postavljanja odnosa selo–grad na nekoj ekonomskoj osnovi, uticali su da rukovodstvo RRP sedne i zajedničkim snagama napravi plan daljeg razvoja u

⁸⁷⁷ Ugovorima država je uspela da obezbedi samo 200.000 tona, dok su ukupne potrebe države u žitu bile oko 1.5 miliona tona. Zbog rodne godine, ubrzo posle žetve država je zaustavila kontrahiranje smatrajući da će zbog bogatog roda uspeti da po jeftinijoj ceni popuni zalihe od individualnih proizvođača. Međutim, cena je na slobodnom tržištu skočila sa 1.3 leja na 2.5 do 3 leja po kilogramu. Plan je bio da iz socijalističkog sektora nabavi još 800.000 tona, a ostatak od pola miliona uveze iz SSSR u zamenu za kukuruz.

⁸⁷⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 14, Situacija na selu i snabdevanje gradova posle ukidanja obaveznog otkupa, pov. br. 426766, 6–8.

⁸⁷⁹ Isto, 9.

⁸⁸⁰ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 32, Zabeleška o razgovoru ambasadora sa potpredsednikom rumunske Vlade Alexandrom Moghiorosom na dan 31. 5. 1955. godine, pov. br. 18131, 1-3.

⁸⁸¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II– 90, Situacija na selu i snabdevanje gradova, 2.

poljoprivredi. To je učinjeno avgusta meseca 1958. na konferenciji u Konstanci. Ipak, ovo savetovanje nije ispunilo očekivanja jer na poljoprivredu nije gledalo kao na celinu, već su detaljnije obrađeni samo neki problemi, poput produktivnosti i kolektivizacije.⁸⁸²

Kolektivizacija je i na sastanku u Konstanci istaknuta kao najvažnija stvar daljeg razvoja poljoprivrede u Rumuniji. Dosta se govorilo o ulozi političkog rada među seljaštvom i u tom pogledu isticana je važnost punog angažovanja državnog i partijskog rukovodstva. I pored tako isticanog cilja, rukovodstvo je bilo svesno da sprovođenje kolektivizacije sela u cilju dokazivanja socijalističkog preobražaja će doneti opadanje prinosa, jer Rumunija nije imala realnu osnovu za potpuni prelazak na zadružni sistem. Administrativne mere kojima je rukovodstvo pokušalo da zaustavi neželjeni pravac razvoja, da utiče na promenu ekonomske strukture sela i da poveća produktivnost rada, na kraju su dovele do nezainteresovanosti, kako individualnih proizvođača, tako i onih iz kolektivnog sektora. Sve to je dovelo Rumuniju do situacije da ne može da zadovolji svoje potrebe, a kamoli obaveze koje proističu iz članstva u SEV-u. Iako je glavni razlog stagnacije i opadanja proizvodnje bio u podbacivanju kolektivnih gazdinstava raznog tipa, vlast nije odustala od mera pojačavanja tempa kolektivizacije.⁸⁸³ I tokom 1958. godine isticana je uloga mašinsko-traktorskih stanica. One su 1957. godine posedovale preko 50.000 raznih poljoprivrednih mašina, od čega 20.700 traktora. Nedovoljna iskorišćenost ovih stanica u vezi sa prekomernim trošenjem rezervnih delova i nebrige zaposlenih, dovela je do toga da takve jedinice nisu bile samoodržive, te je vlast svake godine morala da pomaže (1957. godine pomoć države iznosila 957 miliona leja). I pored ogromne nerentabilnosti država je zarad političkih razloga zadržavala stanice i njihovu ulogu, tako da je sve kritike na račun rada MTS ublažavala i prebacivala na druge sektore.⁸⁸⁴

Na savetovanju u Konstanci je kao cilj postavljen razvoj kolektivnog sektora. On je do 1960. godine trebalo da obezbedi 80% unutrašnjeg snabdevanja države, kao i da od individualnih proizvođača koji su centralni državni fond snabdevali sa preko 76.1% proizvoda, preuzme funkciju glavnog snabdevača. Treba razjasniti da je i posle ukidanja otkupa, kao prelazno rešenje dok se kolektivni sektor ne razvije u dovoljnoj meri, zadržano snabdevanje od individualnih proizvođača pomoću administrativnih mera i zabrana, poput kontrole potrošnje i prodaje, poreza, ograničenog raspolaganja količinama iznad lične potrebe, kao i ugovorima. I na ovom savetovanju se videlo da državu individualni proizvođači ne interesuju, niti ona na njih gleda kao na važan ekonomski faktor (iako 3/4 tržišta upravo oni zadovoljavaju). Iz toga se vidi da se rešavanju ekonomskih problema nije prilazilo sa stručne strane, već su se oni sagledavali iz političke vizure koja je sama definisala probleme i ciljeve mimo stvarnih ekonomskih zahteva.⁸⁸⁵

Politika kolektivizacije je i dalje zvanično bila na dobrovoljnoj bazi, međutim, niz primera nasilne kolektivizacije, poput one u Konstanci 1957. kada je policija terala seljake da pristupe zadrugama, kao i jasno zacrtane brojke u daljem razvoju, govorele su drugačije. Da bi se ostvarili takvi planovi, korišćenje nasilja i ucena su bili jedini način.

⁸⁸² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 14, Ocena savetovanja o poljoprivredi u Konstanci, aprila 1958, pov. br. 412464, 1.

⁸⁸³ Sredinom pedesetih godina kolektivni sektor je podmirivao samo 25% unutrašnjeg tržišta Rumunije, dok je 75% tržišta snabdevano iz individualnog sektora. Ove brojke izgledaju još značajnije ako se ima u vidu da je 52% celokupne obradive površine Rumunije držao kolektivni sektor sa državnim poljoprivrednim imanjima.

⁸⁸⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 14, Ocena savetovanja o poljoprivredi u Konstanci, aprila 1958, pov. br. 412464, 2–3.

⁸⁸⁵ Isto, 5.

Laka industrija

Laka industrija koja je bila osnov za normalno funkcionisanje društva i koja je direktno uticala na život stanovništva, posle Drugog svetskog rata u Rumuniji, nije dovoljno razvijana. Sva ulaganja bila su usmerena, shodno socijalističkim iskustvima, u tešku industriju. Najznačajnije grane lake industrije bile su tekstilna, kožna, industrija kaučuka i plastičnih masa, industrija stakla i fine keramike, kao i industrija pokućstva. I pored slabih ulaganja neke grane su se u prvim posleratnim godinama razvijale.

Tabela 6: Broj preduzeća lake industrije 1938–1947.

	1938		1944		1945		1946		1947	
Ukupno:	803	100%	928	115%	934	116%	938	118%	780	97.1%
tekstilna industrija	606	100%	708	116%	709	117%	709	117%	549	90.6%
industrija kože i kaučuka	168	100%	189	112%	192	114%	196	116%	199	118%
industrija stakla, keramike i kućnih potreba	29	100%	31	106%	33	113%	33	113%	32	110%

Posle 1947. broj preduzeća se drastično smanjilo u lakoj industriji, razlog je bila nacionalizacija. Glavna mera koja je došla sa nacionalizacijom bila je komasacija, odnosno ukрупnjavanje i reorganizacija. Komascijom lake industrije vlasti su želele da ostvare povećanje produktivnosti rada, da snize cenu proizvodnje, da omoguće lakše snabdevanje i bolju organizaciju. Istovremeno sa nacionalizacijom i komascijom, došle su i određene investicije kojima su građeni novi pogoni i modernizovani i proširivani postojeći. Između 1948. i 1950. godine u laku industriju je uloženo 153 miliona leja. Od tih sredstava oformljene su nove fabrike tekstilne industrije. Godine 1950. završena je fabrika konfekcije „Georgije Georgiju Dež“ u Bukureštu, zatim fabrika pamučnih vlakana i tkanina „Moldova“ u Botosanu i fabrika konfekcije „Braila“.⁸⁸⁶

Tabela 7: Preduzeća lake industrije 1948–1950. godine

	1948	1949	1950
Ukupno:	472	356	329
tekstilna industrija	373	263	245
kožna industrija	66	59	49
industrija stakla i keramike	33	34	35

Reorganizacija je 1950. godine stvorila situaciju da je od nekadašnjih 780 fabrika lake industrije za tri godine ostalo 329. Naravno, ovde nije reč o gašenju preduzeća, mada je takvih slučajeva i bilo, nego o spajanju i stvaranju velikih pogona. Treba naglasiti da je broj zaposlenih rastao, a za tih nekoliko godina bio skoro udvostručen. Sektor lake industrije je 1947. godine upošljavao 89.220 ljudi (što je bilo povećanje od samo 3% u odnosu na 1938. godinu), a 1950. godine 159.051 ljudi. Međutim, treba istaći da glavno povećanje nije bilo u radničkom sektoru, već u administrativnom. Od pomenutog broja, 1947. godine je bilo 74.154 radnika, a 1950. 128.715. Tako je poslednje godine pete decenije u administraciji lake industrije bilo zaposleno preko 30.000 ljudi. I pored toga laka industrija je zabeležila izvesne pomake i pre I petogodišnjeg plana. Proizvodnja pamučne tkanine,

⁸⁸⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Rumunska laka industrija, pov. br. 429783, 1–2.

koja je bila jedna od glavnih u rumunskoj tekstilnoj industriji, 1950. godine skočila je na 9.1 m² po glavi stanovnika (1938 – 6.7 m²; 1948 – 5.7 m²).⁸⁸⁷

Laka industrija, odnosno industrija potrošnih dobara u Rumuniji, bila je podijeljena na dva dela prema nadležnosti – na republičku koja je obuhvatala 78% proizvodnje ove grane i lokalnu, u čijoj se nadležnosti nalazilo ostalih 22%.⁸⁸⁸ Razlika između ova dva dela, sem u kontroli Ministarstva ili lokalnih organa, bila je i u broju i veličini postrojenja. Republički sektor je raspolagao sa manjim brojem preduzeća, ali sa mnogo većim kapacitetima, a u lokalnom sektoru su se nalazila manja i srednja preduzeća, te je njihov broj bio veliki.⁸⁸⁹

Prvi petogodišnji plan je lakoj industriji doneo ozbiljnija ulaganja. Za pet godina, tačnije od 1951. do 1955, u laku industriju uloženo je preko 1 milijarde 250 miliona leja. I pored toga, nastavljen je trend smanjivanja broja preduzeća. Za pet godina Rumunija je izgubila dodatnih 60 fabrika lake industrije. U preostale 252 fabrike 1955. godine radilo je 186.896 radnika. Najveći porast na kraju I petogodišnjeg plana zabeležila je industrija kućnih potrepština. Ona je u poređenju sa 1950. godinom proizvodila 2.5 puta više proizvoda.⁸⁹⁰

Tabela 8: Porast proizvodnje po granama 1955. u odnosu na 1950. godinu

prerada industrijskih kultura	126.3%
pamuk i kudelj	162.4%
vuna i svila	175.2%
trikotaža i konfekcija	185.6%
Koža	186.8%
staklo i keramika	211.5%
domaće potrepštine	253%

Do 1958. godine nastavljeno je razvijanje rumunske lake industrije. Rukovodstvo je bilo više usmereno na proširenje postojećih kapaciteta i unapređivanje proizvodnje, nego na otvaranje novih postrojenja. Nekoliko je ipak otvoreno. Godine 1956. otvorena je predionica u Georgeni, a 1957. još jedna većeg kapaciteta u Falticenu. U 1957. godini završene su i fabrika fajansa u Sigišoari i fabrika gumenih proizvoda u Žilavi. Naredne 1958. godine nije otvorena nijedna veća fabrika, ali su prošireni kapaciteti fabrike „Filatura Romaneasca de bumbac“ iz Bukurešta, a u fabrici konfekcije „Georgiju Dež“ formiran je pogon za proizvodnju čarapa sa kapacitetom od dva i po miliona pari godišnje. Broj fabrika iz ove sfere se ukupnjavanjem dalje smanjivao, 1958. godine ostalo je svega 231 fabrika lake industrije, koje su pak upošljavale 184.098 radnika. Karakteristično za rumunsku laku industriju bilo je da se preko 61% njenih ukupnih kapaciteta nalazilo u okolini tri veća grada – u okolini Bukurešta i u samom gradu 27.9%, kod Orašul Staljina (Brašov) 16.7% i u oblasti Temišvara 16.4%.⁸⁹¹

Važno pitanje lake industrije bilo je pitanje snabdevanja sirovinama. Ova grana se sirovinama snabdevala na nekoliko načina – otkupom, ugovaranjem i uvozom. Kada je reč o prehrambenoj industriji, snabdevanje sirovinom poljoprivrednog porekla se vršilo na dva načina. Prvi je bio direktno ugovaranje preduzeća sa poljoprivrednim proizvođačima, a drugi ugovorima preduzeća sa lokalnim

⁸⁸⁷ Isto, 3.

⁸⁸⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 30, Industrija potrošnih dobara, pov. br. 432883, 1.

⁸⁸⁹ Ministarstvo industrije potrošnih dobara je 1959. godine imalo u svojoj nadležnosti oko 600 preduzeća, dok je lokalni sektor raspolagao sa oko 9000 malih preduzeća. Treba naglasiti da je pomenutih 600 preduzeća davalo skoro 35% ukupne industrijske proizvodnje Rumunije.

⁸⁹⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Rumunska laka industrija, pov. br. 429783, 4.

⁸⁹¹ Isto, 5–6.

organima vlasti, koji su vršili obavezni otkup ili kontrahirali sa zadrugama. Postojao je i način snabdevanja preko slobodnog tržišta, ali on nije igrao značajniju ulogu. Za ostale segmente proizvodnje ove industrije Rumunija je veliki deo sirovina nabavljala posredstvom uvoza. Tako su pamuk, vuna, koža i veštačka vlakna najvećim delom dolazila iz inostranstva.⁸⁹²

Prema izveštaju Aleksandrua Senkovičija, ministra industrije potrošnih dobara uoči proslave 15-godišnjice proslave oslobođenja, Rumunija je za period od deset godina 1948–1958. u laku industriju uložila 5 milijardi leja. Od tog novca podignuto je stotinak novih fabrika i modernizovano ili prošireno još 300 postojećih. Osim gorepomenutih fabrika tekstilne industrije, značajno je bilo formiranje i fabrika konzervi „Tekiçi“ i „Tulcea“, fabrika mleka u prahu „Murusel“ u Remetei, kombinata šećera i ulja „Oltenija“ u Podari i kombinata za kaučuk u Žilavi. U Rumuniji se tokom pomenute decenije u određenom obimu razvila i industrija mašina koja je proizvodila opremu za fabrike lake industrije. Zbog toga vlast je mogla da se pohvali da je u velikoj meri prešla sa uvoza proizvodnih mašina i delova za industriju potrošnih dobara na svoju proizvodnju.⁸⁹³ Senkoviči je u izveštaju isticao da je modernizacija fabrika, njihovo opremanje savremenim tehnologijama i podsticanje inicijative radnika i inženjera, doprinelo povećanju produktivnosti rada, te je u odnosu na 1950. godinu, 1958. godine ona povećana za 55%.⁸⁹⁴ Iako se iz navedenog vidi da se na polju lake industrije osećao boljitak, ona se nije razvijala tempom koji bi podmirio zahtevi domaćeg tržišta. S tim u vezi, ni životni standard ljudi nije mogao da doživi veći skok.

Životni standard u Rumuniji

Prirodna bogatstva Rumuniju svrstavaju u jednu od najbogatijih zemalja na svetu, pa ipak standard života njenog stanovništva je bio niži od onog u mnogo siromašnijim zemljama. Od oslobođenja na životni standard stanovništva uticale su mnoge promene. Uspostavljanje demokratske vlade, agrarna reforma, monetarna stabilizacija i likvidiranje inflacije, uspostavljanje NRR, sprovođenje nacionalizacije, naglo jačanje SOVROM-a i sa njima eksploatacije Rumunije od strane Sovjetskog Saveza. Tome treba pridodati i podređivanje svega razvoju teške industrije i stvaranja zadruga, čiji se broj naročito povećava tokom 1951. i 1952. godine. Sve do 1953. godine ovi faktori nisu uticali na pogoršanje životnog standarda, već samo na njegovo održavanje na niskom nivou. Čak se do sredine 1953. godine mogao pratiti i mali porast standarda. Ključan faktor su prevashodno bili interesi Sovjetskog Saveza, koji su od rumunske privrede stvorili privezak, odnosno zemlju čija je proizvodnja bila koncipirana na dopunu sovjetske privrede. Trenutak od kada se može pratiti drastično opadanje životnog standarda bio je Staljinova smrt. Moskva je tokom 1953. godine drastično povećala svoja potraživanja prema Rumuniji, ne vodeći računa o njenim potrebama. To je jedan od glavnih razloga zašto je tokom 1953. godine došlo, dotada, najveće nestašice artikala široke potrošnje, a naročito prehrambenih proizvoda. Kao reakcija na nestašicu i prekomerno opterećenje rumunske privrede javio se otpor seljaka uperen pre svega ka kolektivizaciji i velikim otkupnim količinama. Bilo je čestih nemira, podizani su štrajkovi radnika i pojačala se diverzantska aktivnost gerilaca, koji su i dalje u nepristupačnim delovima zemlje pokazivali svoj otpor novom sistemu, potpomognuti od strane Amerike.⁸⁹⁵ U ovakvoj situaciji povećala se mržnja stanovništva prema Rusima i nezadovoljstvo vladajućim vrhom države. To je bilo opasno za partiju i njene rukovodioce, zato je avgusta meseca sazvan Plenum CK na kojem je kritikovano postojeće stanje i iznet plan o

⁸⁹² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 30, Industrija potrošnih dobara, pov. br. 432883, 2.

⁸⁹³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 15, Plodni bilans u razvitku industrije potrošnih dobara, Scantea, 20. 8. 1959, pov. br 424586, 1–2.

⁸⁹⁴ Isto, 4.

⁸⁹⁵ Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918–2005)*, Bucuresti, 2005, 130.

poboljšanju životnog standarda, stavljanjem fokusa na poljoprivredu, laku i prehrambenu industriju.⁸⁹⁶

Preorijentacija ekonomske politike posle Staljinove smrti u SSSR imala je uticaj i na Rumuniju, koja je sledeći primer Moskve odlučila da uspori ritam industrijalizacije u prilog podizanja poljoprivredne proizvodnje i životnog standarda stanovništva. Tako je od 77 milijardi leja predviđenih za investiranje za period 1953–1955, izdvojeno, odnosno reducirano, 17 milijardi leja, od kojih je deo trebalo da ode na podizanje poljoprivredne proizvodnje. Na pomenutom Plenumu CK od 19. do 20. avgusta 1953. bilo je podvučeno da je glavno pitanje „pitanje hleba!“ U tom smislu, Vlada je promenila politiku prema seljacima. Neke od preporuka lokalnim partijskim organizacijama bile su da se smanji upotreba administrativnog pritiska, da se spreče sve zloupotrebe od strane administrativnih i partijskih organa u oblasti otkupa, poreza, podele zemlje i da se striktno pridržavaju principa slobode.⁸⁹⁷

Avgustovski plenum bio je značajan po tome što je partija po prvi put ozbiljno govorila o uslovima života u gradovima i u selima i donela određene mere za podizanje životnog standarda. Na njemu se dosta govorilo o poljoprivredi. Konstatovano je da je zbog prekomernog ulaganja u industrijalizaciju došlo do zapostavljanja poljoprivrede i industrije prehrambenih proizvoda. Javno se govorilo da je industrijska proizvodnja u odnosu na 1948. godinu porasla 3.5 puta, a da poljoprivredna nije dostigla ni predratni nivo. Na plenumu su po tom pitanju donesene i neke hitne mere, poput snabdevanja poljoprivrednih organizacija potrebnim mašinama, uređajima i alatima. Odlučeno je da se investiranje u poljoprivredu za 1954. godinu udvostruči, i da se individualnim gazdinstvima omogući zakup raznih poljoprivrednih mašina iz 3.800 centara. Međutim, glavni problem koji je gušio razvoj u poljoprivredi bio je otpor sistemu prinudnog otkupa i administrativnog upravljanja. Takođe, postojao je strah od ponovne prinudne kolektivizacije, koja je zvanično bila odbačena od partije, ali se i dalje u raznim vidovima pojavljivala. Imajući to vidu, država je donela odluku o smanjenju otkupnih kvota za 1954. godinu. Seljacima je omogućeno da po nižim cenama i preko kredita nabavljaju potrebne industrijske proizvode.⁸⁹⁸

Plenum je doneo nekoliko važnih zakonskih akata koji su bili usmereni ka poboljšanju životnog standarda. Doneta je uredba o poboljšanju sistema plata, stimuliranju kvalifikacije radnika i o porastu produktivnosti rada, kojom je određeno povećanje zarada od 10% do 15%. Zatim, dekretom je smanjen porez na plate radnika i službenika, kao i porez na dohodak umetnika i književnika, u proseku za 30%. Dalje je smanjen porez na zgrade, omogućeno je povoljno kreditiranje sa kamatom od 0,10% za izgradnju stanova, na bazi udruživanja između stanara. Komunalije su smanjene u proseku za 25% i utvrđena je najviša granica kirije na 1 lej po metru kvadratnom. Dalje je doneta odluka o poboljšanju rada u jaslama i o formiranju novih. Penzije su takođe bile povećane, a utvrđena je minimalna starosna penzija od 150 leja za gradske i 110 leja za seoske penzionere. Odlučeno je da se smanje poreske stope na dohodak za 40%, kao i takse za 70% svim zadružnim gazdinstvima i poljoprivrednim udruženjima koje svoje proizvode prodaju na pijacama. Smanjena je i taksa za individualne proizvođače za 50%.⁸⁹⁹ Gazdinstvima sa malo zemlje, a dosta članova, omogućen je otkup oko pola miliona hektara obradive zemlje iz državnih rezervi u trajno vlasništvo. Ovim i drugim odlukama usmerenim direktno ka poboljšanju poljoprivredne proizvodnje država je htela da poboljša život i pridobije stanovništvo ka vlasti. Tu je glavnu ulogu trebalo da odigra odluka koja je propisivala učestvovanje seljaka u formiranju otkupnih kvota i njihovo pravo na žalbu prema donesenoj odluci opštinskih organa, kao i dekret o slobodnom raspolaganju preostalim količinama po predaji otkupa.

⁸⁹⁶ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 10, Životni standard u Rumuniji, pov. br. 17712, 3

⁸⁹⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 10, Preorijentacija ekonomske politike, pov. br. 18069.

⁸⁹⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 11, O nekim pitanjima rumunske poljoprivredne politike, pov.br. 1896.

⁸⁹⁹ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Životni standard, 29.

Na kraju, dopušteno je seljacima da slobodno na pijacama formiraju cene za svoje proizvode, što je izazvalo veliko povećanje cena osnovnih proizvoda za kojima je postojala velika potražnja.⁹⁰⁰

Osim ovog slobodnog tržišta postojalo je i snabdevanje preko kartica. Ono je vršeno preko direkcije „Alimentare“ koja je imala strukturu prilagođenu strukturi i administrativnoj podeli gradova. U Bukureštu je bilo osam rejona, koja su vodila brigu o radu prodavnica, njihovom snabdevanju i ceni artikala. U Rumuniji je postojalo više kategorija karata za snabdevanje, a svaka kategorija se razlikovala po količini sledovanja prehrambenih artikala. Kartice su postojale i za kupovinu odeće i obuće, ali su se one dobijale tek posle šest meseci rada u nekoj ustanovi.⁹⁰¹ U prvu kategoriju su se nalazili minerski radnici, u drugoj su bili radnici koji su izvršavali teške poslove, i u trećoj kategoriji su se nalazili svi ostali. Na primer, prva kategorija je dobijala kilogram hleba, druga pola kilograma, a treća 350 grama dnevno, odnosno 1, 5 – 750 mililitara i 500 mililitara ulja nedeljno. Ipak ovaj sistem nije bio sjajan jer su mnoge namirnice bile nedostupne usred nedostatka prehrambenih artikala, tako da su se mogle naći isključivo na slobodnom tržištu po visokim cenama. Cene uz kartice su bile niže 50–60%, ali je takođe pored čestih nestašica roba bila lošijeg kvaliteta.⁹⁰² U gradovima se najviše osećala nestašica hleba, masti i šećera. Za stanovnike Bukurešta bilo je normalno da prolaze pored kolona ljudi koji su nekoliko sati pre otvaranja pekara čekali u redovima. Hleb nije bio dostupan ni za imućnije ljude, zbog ograničenja da se na slobodnom tržištu može kupiti samo kilogram hleba dnevno. Situacija je od februara 1953. godine bila još lošija u Turn Severinu. Zbog prisustva vojske, gradske pekare su za stanovništvo hleb proizvodile samo dva puta nedeljno, utorkom i petkom. Mast se delila dva do tri puta godišnje u malim količinama, a od mesa Rumuni su u najboljem slučaju mogli sebi priuštiti iznutrice, noge ili glave. Cene na slobodnom tržištu su u proseku bile četiri puta više. Vrednost prosečne radničke mesečne plate od 400 leja odgovarala je vrednosti jednog praseta.⁹⁰³

Domaćinstva koja su bila u radnom odnosu su na ovaj način dobijala i ugalj i gas. Drva za ogrev su se delila u tri rate, u količini od 1 do 3 tone. Međutim, zbog lošeg sistema i manjka, mnoga domaćinstva su tokom zime sasvim ostajala bez ogreva. Gas se delio samo onim domaćinstvima u kojima je služio kao osvetljenje, i to je maksimalno jedno domaćinstvo moglo da kupi 14 kg po ceni od 0,5 leja po kg. Ako je neka porodica želela više, onda bi joj se za tu traženu količinu oduzelo sledovanje u drvima za ogrev. Bilo je i slučajeva da je vlast u vreme mećava uslovljavala ljude da čiste sneg za dozvolu da kupe petrolej za osvetljenje.⁹⁰⁴

Tokom jake zime 1953–1954. godine, zbog mećava i drugih vremenskih nepogoda, u Bukureštu i nekim mestima, zavladao je velika nestašica hleba. Dugi redovi građana, koji su se prostirali ispred svake pekare, često nisu mogli da budu zadovoljeni sledovanjem hleba, zbog čega su među gladnim i nervoznim ljudima izbijale svađe i tuče. Pogrdne reči su upućivane i na račun vlasti, a mogli su se čuti i povici poput „tako se gradi socijalizam“ i „gde je naše žito“. Osim hleba, hronična je bila i nestašica ostalih prehrambenih proizvoda. Policija je nekad stajala na strani naroda i primoravala prodavce da otvaraju pekare, a u nekim slučajevima je morala da interveniše prilikom tuča i svađa koje su izbijale u redovima. Policija se trudila, a takva je bila i naredba, da izbegava postupke kojim bi se veliko nezadovoljstvo zbog nestašice hleba pretvorilo u pokret masa protiv vlasti.⁹⁰⁵

Snabdevanje preko kartica je važno sve do 25. decembra 1954. godine, kada je zajedničkom odlukom vlade i CK ukinuto racionirano snabdevanje. Obrazloženje ove odluke bilo je da su u Rumuniji stvoreni uslovi potrebni za prelazak na slobodnu trgovinu. Tako je ona bila jedna od poslednjih

⁹⁰⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, O nekim novim zakonima i uredbama donetim posle avgustovskog plenuma Rumunske radničke partije, pov. br. 416471, 2-5.

⁹⁰¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–15, O nekim pitanjima iz situacije u Rumuniji 1951, 45.

⁹⁰² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, Karta za snabdevanje, pov. br. 416471, 1.

⁹⁰³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–77, Izveštaj DSIP-a o političkoj situaciji u Rumuniji, 15. 6. 1953, 4.

⁹⁰⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, O deljenju uglja i gasa, pov. br. 416471, 4.

⁹⁰⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, O nedostatku hleba i tučama u redovima za isti, pov. br. 416471, 7.

zemalja koja je ukinula racionirano snabdevanje. Posle 1954. godine, u određenom vidu, sistem snabdevanja preko karata ostao je još samo u Albaniji i Istočnoj Nemačkoj. Glavni razlog zbog koga ovaj sistem nije ranije ukinut bila je teška ekonomska situacija nastala posle završetka Drugog svetskog rata, koja se godinama nije popravljala. Problem ukidanja karata i prelaska na slobodnu trgovinu je prvi put postavljen na Avgustovskom plenumu.⁹⁰⁶ Uređenje ovog sistema počelo je 1946. godine, kada je donet Zakon o stvaranju „ekonomata“, organa za snabdevanje u preduzećima i o neposrednoj razmeni hrane i industrijske robe između sela i grada. Zakonom je bilo naređeno da su vlasnici preduzeća bili obavezni da obezbede radnicima i njihovim porodicama hranu i industrijske artikule po nabavnim cenama. U jesen naredne godine izvršena je kategorizacija robe široke potrošnje i u početku je obuhvatala samo najvažnije prehrambene i industrijske proizvode, a kasnije ogrev i petrolej. Međutim, nedostatak artikala i često povećanje cena (poljoprivredni proizvodi su 1952. godine na slobodnom tržištu bili tri puta skuplji u odnosu na 1947. godinu) uticali su da ni ovaj sistem nema snagu da bar održi životni standard na nekom nivou.⁹⁰⁷

Jedna od glavnijih mera koja je ublažila grubu eksploataciju, bila je odluka o promeni odnosa između rumunske i sovjetske valute, a preko nje i prema ostalim valutama zemalja satelita. Rumunija je februara meseca 1954. godine izvršila revaluaciju leja i skoro udvostručila zlatnu podlogu svoje valute (sa 0.793 na 0.148 grama, te je odnos prema rublji spao sa 2.8 na 1.5 leja po rublji). Novi kurs leja uveden je sa ciljem da se ispravi ekonomska neravnopravnost u odnosu na ostale zemlje bloka i da se ona izbalansira sa stvarnim ekonomskim potencijalom. Revaluacija leja je Rumuniji omogućila da poveća uvoz, ili smanji izvoz bez gubitaka u prilivu stranih deviza. Ovo se naravno odnosilo samo na istočno tržište, koje je bilo zasnovano na klirinškoj osnovi, dok se razmena sa Zapadom vršila posredstvom čvrste valute – dolara, funte, sterlinga ili švajcarskog franka. Razlozi koji su doveli do promene kursa nisu bili samo ekonomske, već i političke prirode. Loša ekonomska situacija pretila je da oslabi političku poziciju režima i da dodatno pogorša nezadovoljstvo naroda upereno ka Sovjetskom Savezu. Promena kursa leja nije uticala na unutrašnje tržište, to se vidi iz toga što su cene proizvoda ostale iste. Uostalom, revaluacija leja bila je uperena isključivo prema inostranstvu, odnosno prema zemljama Istočnog bloka. Rumunski vrh se nadao da će ovom merom doći do slabljenja ekonomske eksploatacije od strane Sovjetskog Saveza. Moskva je podrškom promene rumunskog kursa svesno smanjivala svoje privilegije, nadala se da će realnijom politikom prema Rumuniji uspeti da narod približi komunizmu. Međutim, ravnodušnost građana u odnosu na ovu meru je bila veliko iznenađenje kako za rumunsko, tako i za sovjetsko rukovodstvo.⁹⁰⁸ Posledica promene kursa, koju su mogli osetiti obični građani, bila je smanjenje cena za međunarodni saobraćaj na vozovima i avionima za 50%, koja je počela da se primenjuje od marta meseca. Opet, ovo smanjenje se nije odnosilo na unutrašnji saobraćaj, tako da nije pogodilo najveći deo stanovništva.⁹⁰⁹

Što se tiče cena na slobodnom tržištu i u praksi situacija je bila drugačija. Nestašica osnovnih proizvoda i njihova potražnja su bili faktori koji su uticali na kretanje cena. Vladinom uredbom bila je određena cena od 4.08 leja za flašu vina, međutim, najjeftinije vino se moglo kupiti tek za 10 leja, preporučena cena za jedan metar štofa bila je 120 leja, a u praksi početna cena je bila od 300 do 350 leja po metru. Poskupljenje zbog nestašice je pogodilo i osnovne prehrambene proizvode, tako je marmelada poskupela za 50%, puter za oko 3 leja, a mast za preko 100%. Povećanje cena nije pratilo povećanje plata. Obični činovnici i radnici su imali mesečna primanja koja su se kretala oko 300 leja. Plata viših službenika, univerzitetskih profesora i doktora je polazila od 850 leja. Primanja u vojnom sektoru su bila malo veća. Tako je podoficir zarađivao oko 400 leja, policajac do 500, kapetan 900, major oko 1500, a pukovnik do 3000 leja. Najmanja primanja imali su radnici u poljoprivredi, njihova dnevnicica je iznosila 6 leja, tako da su mesečno, ako bi radili 30 dana, bili u stanju da zarade tek 180

⁹⁰⁶ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 10, Ukidanje karata za snabdevanje u Rumuniji, pov. br. 19031, 1.

⁹⁰⁷ Isto, 4.

⁹⁰⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 5. februara 1954, pov.br. 42828.

⁹⁰⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 31. marta 1954, pov. br. 44000.

leja, što je bilo duplo manje od recimo običnog radnika u tekstilnoj industriji. Zbog lošeg životnog standarda česte su bile vesti o samoubistvima, naročito u Bukureštu i većim gradovima. Na primer, u Temišvaru se jedna žena bacila u reku zajedno sa dva deteta jer nije mogla da za njih obezbedi hranu. Glad je bila osnovni uzrok ovakvih i sličnih očajničkih poteza među rumunskim stanovništvom.⁹¹⁰

Od drugih mera usmerenih ka poboljšanju ekonomskog položaja treba spomenuti: forsiranje individualnih seoskih gazdinstava, smanjenje taksi i poreza, povećanje plata, privatna izgradnja kuća uz državne zajmove i smanjivanje izdataka za državni aparat.⁹¹¹ Već prvi rezultati ovih mera videli su se posle nekoliko meseci. Oštra kriza naročito u snabdevanju stanovništva artiklima široke potrošnje je ublažena. Mere od kojih po značaju treba izdvojiti zavodjenje novog kursa rumunske valute, ali i popuštanje sovjetskog pritiska na privredu, naročito su pomogle poboljšanju stanja u privredi.⁹¹² Pored toga osećalo se i izvesno oživljavanje privatnog sektora u gradovima. Sitna trgovina je bila sveprisutnija, otvarale su se nove piljare i zanatske radionice. Ipak to nije smanjilo rasprostranjenost, pa i značaj crne berze i špekulacije za preživljavanje naroda.⁹¹³ Veliki broj ljudi se bavio trgovinom na crno u velikim gradovima. Ovi trgovci su uglavnom prodavali artikle široke potrošnje. Robu su najčešće nabavljali od službenika državnih magacina, koji su na ovaj način obezbeđivali sebi dovoljno novca za život. Radnici u državnim prodavnicama su se takođe dovijali na sve načine da dodatno zarade. Vid takve dodatne zarade je bio mito ili tzv. napojnica bez koje se retko šta moglo kupiti. Kupac kada dođe u radnju sa namerom da kupi nešto je odvratan najčešće izgovorima da je određeni artikal rezervisan, a rezervacija se skidala samo odobrovoljavanjem prodavca, odnosno podmićivanjem. Važan akter u poslovima na crnoj berzi bili su i železničari koji su najčešće do grada prenosili namirnice. Njih su na stanicama obično čekali preprodavci kojima su prodavali donetu robu, a ovi je posle nudili na pijacama. Nije redak bio ni primer da železničari prodaju na pijacama.⁹¹⁴

Mera koja je možda dočekana sa najviše odobrenja 1954. bila je odluka Vlade da zabrani prekovremeni rad u ustanovama. Po novim pravilima, od ove odluke se moglo odstupiti jedino u slučaju specijalnog odobrenja ministarstva u čijem se resoru nalazila ustanova. U tom slučaju prekovremeni rad se plaćao duplo, a radnik je mogao za onoliki broj sati provedenih na prekovremenom radu da sutradan kasnije dođe na posao. Najkasnije zadržavanje rukovodilaca na poslu bilo je do 20 časova. Ograničeni su i sastanci na najduže dva sata, a preporučeno je i smanjivanje broja sastanaka. Na ovakvu odluku Vlade uticala je činjenica da je određeno radno vreme od, 8 do 16 časova, često bilo produženo održavanjem raznih sastanaka. Tako su poslom iscrpljeni radnici gotovo svakodnevno morali da odlažu vreme za ručak zbog zadržavanja na poslu. Iz toga proizilazi da je na donošenje odluke uticala želja da se zaustavi dodatno iscrpljivanje ljudi, a pored toga da se uštedi na nepotrebnom korišćenju svetla i ogreva.⁹¹⁵

Pod pritiskom niskog životnog standarda i unutrašnjeg nezadovoljstva, a prateći novi umereni politički kurs Moskve, Rumunija je u 1955. godini nastavila da stidljivo i polako ide koracima liberalizacije u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici. Promene u unutrašnjoj politici su se ispoljile u svim oblastima društvenog života. Mere usmerene ka poboljšanju života na selu bile su pre svega uperene ka smanjenju pritiska u kolektivizaciji i u otkupu. Uveden je sistem po kome su seljaci mogli prodavati proizvode državi po cenama višim od otkupnih, ali nižim od onih na slobodnom tržištu. Ključna olakšica u ovakvoj trgovini između seljaka i države bila je u tome što je za količinu prodate

⁹¹⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 10, Dopis, pov. br. 18194.

⁹¹¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec februar, pov. br. 42785, 1-2.

⁹¹² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april-maj, pov. br. 46268, 1.

⁹¹³ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec novembar i decembar, pov. br. 416752, 6.

⁹¹⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Tekući politički i drugi događaji u Rumuniji, pov. br. 416752, 2.

⁹¹⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, Zabrana prekovremenog rada, pov. br. 416471, 3.

robe na ovaj način bila umanjena otkupna obaveza. Umerenijom politikom planiranja u poljoprivredi i smanjenjem pritiska na bogate seljake, države se trudila da stimuliše poljoprivrednu proizvodnju. Ovakve mere su imale određenih konkretnih rezultata. Život seljaka je u izvesnoj meri popravljen, ali je u ovom sloju postojao strah od eventualnog vraćanja na staro i ponovne nasilne kolektivizacije.⁹¹⁶

Glavne promene koje su nastupile 1955. godine u oblasti industrije bile su usmeravanje većeg dela zarade lake industrije ka lokalnim organima, čime su se povećala njihova ovlašćenja i uloga u lokalnim poslovima, zdravstvu i prosveti. Osim toga bilo je vidljivo da su rukovodeća mesta počeli da zauzimaju stručni ljudi, čime je država pokazala da više ne insistira da važne položaje u preduzećima zauzimaju isključivo oni koji su bili politički pouzdani.⁹¹⁷

Posle izvesnog zastoja ponovo su uvedene i regulisane stipendije za đake i studente (đaci od 90 do 230 leja, studenti 270 leja), ali su bili obavezivani da žive u studentskim domovima, čija je cena bila u visini stipendije. Povećane su plate za neka zanimanja i smanjena cena nekih osnovnih proizvoda poput hrane, lekova, odeće i obuće u proseku od 10% do 20%. Odluka o ukidanju karata za snabdevanje je sa velikim nezadovoljstvom primljena, naročito među gradskim stanovništvom koje je u toj odluci videlo dalje propadanje njihovog standarda.⁹¹⁸ Iako je zvanično govoreno o smanjivanju cena, nije podvlačeno da se ne radi o smanjivanju dotadašnjih važećih cena preko karata za snabdevanje, tako da je suprotno od toga došlo u stvari do povećanja cena. Normirane cene osnovnih životnih namirnica su bile više od ranije garantovanih za snabdevanje. Meso je posle 24. decembra koštalo 13 leja, a dotada preko karata samo 4 leja. Hleb je od 0.75 skočio na 2 leja, a kilogram šećera sa 3.80 na 9 leja. Pritom, ove cene su važile za radnike, službenike, zadrugare, penzionere, đake i studente. Ostalo stanovništvo je moralo kupovati na slobodnom tržištu gde su cene bile znatno više. Kako bi se malo ublažila velika razlika u cenama država je isplaćivala naknade, odnosno neku vrstu novčanog dodatka za hleb, šećer i meso, koji se kretao od 33 leja za decu do 109 leja za radnike na teškim fizičkim poslovima.⁹¹⁹ Za ostale proizvode stanovništvo nije dobijalo dodatak. Ovom odlukom je samo pogoršano stanje, jer svojim platama ljudi nisu mogli da zadovolje ni najosnovnije životne potrebe. Prvi rezultati ove odluke bili su da je cena proizvoda široke potrošnje naglo skočila, u nekim slučajevima i preko 100%. Novo stanje je naročito pogađalo porodice sa više dece jer su ukupni rashodi tih porodica i ranije prevazilazili njihov budžet.⁹²⁰ Jedini koji nisu izgubili donošenjem ove mere i čiji se životni standard u neku ruku i poboljšao, bili su seljaci. Prvo, oni nisu bili obuhvaćeni sistemom karata za snabdevanje tako da ih odluka o ukidanju direktno nije pogađala. Indirektno sa odlukom o ukidanju donesene su neke mere o smanjivanju cena za gorivo, obuću, odeću, gumi koja je bila rasprostranjena za pravljenje seoske obuće – opanaka, lekova i drugih industrijskih proizvoda. Poskupljenje prehrambenih proizvoda seljake nije pogodilo, čak im je odgovaralo pošto oni nisu kupovali te namirnice već ih prodavali.⁹²¹ Stanje se malo popravilo po pitanju zdravstvenog i socijalnog osiguranja. Radničke porodice su imale pravo na korišćenje vrtića

⁹¹⁶ *Probleme economice*, no. 12 (1958), 10–12.

⁹¹⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 1.

⁹¹⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRR u Bukureštu za mesec decembar-januar 1954/55,

⁹¹⁹ Kao primer može se navesti studija slučaja minera. On je na osnovu karata za snabdevanje mesečno dobijao benihiciju od oko 150 leja. Naknada posle odluke o ukidanju karata je za ovu kategoriju radnika iznosila maksimalnih 109 leja. To znači da je on bio već na samom početku oštećen. Da situacija bude gora, kao što je nekoliko puta naglašeno, dodaci su važili samo za hleb, šećer i meso, ostale neophodne proizvode za ishranu morao je da nabavlja po znatno višim cenama. Ako se šteta izazvana ukidanjem karata prenese na celu porodicu onda je stanje bilo još gore (DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 10, Ekonomija NRR i ukidanje karata, pov. br. 17712, 3).

⁹²⁰ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 31. 12. 1955, pov. br. 444, 1-2.

⁹²¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 10, Ekonomija NRR i ukidanje karata, pov. br. 17712, 3

za decu i domova za studente. Prema podacima, između 1951. i 1955. godine pravo na višenedeljni odmor u banjama i planinskim odmaralištima iskoristilo je 1.5 miliona radnika i pola miliona dece.⁹²²

Rumunija je pored brojnih unutrašnjih problema i spoljne eksploatacije uspela da ostvari vidne rezultate u ekonomskom razvoju. Samo zahvaljujući prirodnim bogatstvima (pre svega nafte), hemijskoj industriji i usmeravanju poljoprivredne proizvodnje ka izvozu, bila je u stanju da ostvari pozitivan spoljnotrgovinski bilans. Po zaključcima II kongresa RRP vidi se da je petogodišnji plan ispunjen novembra 1955. godine i da je obim industrijske proizvodnje 1955. godine bio 2.9 puta veći u odnosu na 1938. godinu, odnosno 3.5 puta veći ako se uporedi sa 1948.⁹²³ Tokom godina posle Drugog svetskog rata težište u razvoju industrije bilo je stavljeno na naftnu, hemijsku, metaluršku i električnu industriju. Nacionalni dohodak je tokom prvog petogodišnjeg plana povećan 2.5 puta u odnosu na isti 1948. godine. Segment u kome plan nije ostvaren bila je produktivnost rada koja je u industriji bila manja za 28.7%, od planirane. Na rezultate veliki negativan uticaj imala je spoljna eksploatacija koja je isisavala veliki procenat ostvarenih rezultata u privredi.⁹²⁴

Prve vidnije promene u podizanju standarda osetile su se krajem oktobra 1956. godine, kada je donesena odluka o poboljšanju platnog sistema. Ovom odlukom su minimalne radničke plate bile povećanje u proseku za 25–45%. Minimalna mesečna plata je tako povećana sa 280 leja na 350–400 leja. Penzije koje su se kretale od 120 do 150 leja takođe su bile povećane, tako da su krajem te godine iznosile od 200 do 250 leja. Novina koja je uvedena ovom odlukom bila je vezana za dečiji dodatak koji do tada nije postojao. Dečiji dodatak u visini od 100 leja je priman za decu mlađu od 14 godina. Odlukom je takođe bilo uređeno da porodice sa nižim primanjima primaju dodatak za svako dete, dok je za ostale dodatak smanjivan proporcionalno prema primanjima za drugo, treće i četvrto dete. Za razliku od dečijeg dodatka, koji je stupio odmah na snagu, novi sistem plata je prvo eksperimentalno uveden u pojedina preduzeća svake privredne grane, da bi posle dobijenih analiza konačno bio uveden u svim preduzećima u drugoj polovini 1957. godine.⁹²⁵ Odluka o povećanju plata bila je spremna od II kongresa RRP, ali ona nije planirana da se uvede brzo. Na donošenje ove odluke pre željenog vremena uticali su događaji u Mađarskoj i Poljskoj, te se potez rumunske Vlade može smatrati kao mera da se preduprede slični događaji. Da je ovakva konstatacija tačna potvrdilo je veliko propagandno promovisanje odluke o platama u štampi. Glavna mesta posvećena pompeznim naslovima, izlivima zahvalnosti poput članka književnika Stankua u *Skantei* pod naslovom „Volimo koga voli naš narod“ služili su da se prikriju znaci nezadovoljstva u narodu i spreče masovniji izlivi kritike.⁹²⁶

Visina zarada bio je najbolji pokazatelj životnog standarda stanovnika. Iako je u Rumuniji nominalna vrednost plata bila nekoliko puta povećavana, realna vrednost je sporo rasla. Ako se uporede podaci iz 1950. sa podacima iz 1958. godine, može se uočiti da je realna plata radnika porasla za 60% tokom tog razdoblja. Većinsko stanovništvo u Rumuniji je, pored konstantne migracije ka gradovima i dalje bilo seosko. Za seosko stanovništvo, pa i ono koje je radilo u zadrugama, plata nije bila prvorazredno merilo položaja. Iako su imanja bila ograničena, seljaci su živeli u najvećoj meri od onoga što su mogli da proizvedu i prodaju. Smanjenje otkupa, dozvole za izlazak na slobodna tržišta, krediti i neke olakšice za seljake koji su prihvatili kolektivizaciju, samo su delimično poboljšale položaj na selu. Odluka koja je stvorila bolje uslove doneta je tek 1957. godine i to je bilo ukidanje obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, osim za meso i vunu.

I pored pomenutih mera, prosečan stanovnik Rumunije je pedesetih godina živeo veoma loše. Plate su bile dovoljne da obezbede samo opstanak. Prosečna radnička porodica sa dvoje ili troje dece je

⁹²² *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R., București* 1961, 637.

⁹²³ *Anuarul statistic al RPR 1958*, București 69.

⁹²⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 4.

⁹²⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 01. 11. 1956, pov. br. 418413, 1.

⁹²⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 02. 11. 1956, pov. br. 418458, 1.

mogla da na mesečnom nivou obezbedi samo hranu malih nutritivnih vrednosti. Živelo se najvećim delom na povrću – krompiru i paradajzu, a meso je na trpezi bilo najčešće jednom nedeljno. Zbog takve ishrane zdravlje Rumuna je bilo veoma loše. Najčešće se oboljevalo od tuberkuloze i bolesti srca. Retko koja porodica je mogla da obezbedi drva ili ugalj za ogrev, a plata radnika bila je dovoljna da za godinu dana, pored hrane, obezbedi još jedino jedan par obuće. Život na selu je takođe bio težak, zbog otkupa, a kasnije velikih poreza i ograničavanja prodaje na slobodnom tržištu.⁹²⁷ Poboljšanja je bilo i 1959. Na Plenumu CK RRP jula meseca doneta je odluka o povećanju plata, smanjenju poreza na zarade, povećanju penzija i umanjenju cene određenog broja industrijskih i prehrambenih proizvoda.⁹²⁸ Međutim simultan rast cena, veći prohtevi koji su dolazili sa modernizacijom nisu dopuštali da stanovništvo bolje živi.

Otpor komunizmu

Otpor komunističkom režimu u Rumuniji imao je različite oblike. Od odbijanja seljaka da predaju otkup, njihove pasivnosti, pa do partizanskih četa koje su se po vrletima Karpata skrivale i iz zasede napadale državne činovnike, sovjetske i rumunske vojnike, koji bi tuda prolazili. Seljaci, iako najbrojniji, pokazivali su najčešće pojedinačni vid otpora, te stoga nisu predstavljali glavnu opasnost po režim. Njihovo odbijanje kolektivizacije je rezultovalo sporim razvojem poljoprivrede po socijalističkom režimu. Sa njima se vlast obračunavala na razne načine, od batinanja, hapšenja, do deportacije i nasilnog oduzimanja zemljišta. Protivljenje seljaka da prihvate kolektivizaciju doprinelo je hapšenju oko 80.000 ljudi do 1952, od kojih je javno osuđeno 30.000. Posle perioda stagnacije posle Staljinove smrti, rukovodstvo je od 1955. i II kongresa RRP ponovo intenziviralo proces. Najveći otpor seljaka, koji je bio u krvi ugušen, desio se u mestu Vadu Roška u oblasti Vrančea. Krajem novembra meštani Šuraja i Vadu Roška su započeli protest sa zahtevom da se njihova molba za uključivanje u zadrugu poništi, jer je bila iznuđena pritiskom od strane vlasti. Pobuna seljaka bila je ugušena u krvi 4. decembra 1957. godine. U intervenciji Sekuritatee je ubijeno 9 seljaka, a ranjeno 17. Otvaranje vatre na pobunjene seljake naredio je Nikolae Čaušesku, tada član Politbiroa, zadužen za organizaciona pitanja i kolektivizaciju. Nakon gušenja pobune usledila su hapšenja čiji su epilog bile duge zatvorske kazne. Poslednji otpor kolektivizaciji sa smrtnim ishodom desio se u Valcei, u okrugu Olt. Ovu pobunu je policija ugušila ubistvom 5 seljaka, i osudom još 25 na višegodišnje kazne zatvora. Proces kolektivizacije je proglašen završenim 1962. godine kada se 60% od ukupno 15 miliona hektara zemlje našlo u rukama poljoprivrednih zadruga, 30% u državnim poljoprivrednim gazdinstvima, a ostatak je ostao u privatnom vlasništvu. U socijalistički poljoprivredni sistem bilo je uključeno više od 3.2 miliona stanovnika.⁹²⁹

Vlast je u bezbednosnom smislu više strahovala od reakcije manjinskog stanovništva, naročito onih masovnih zajednica kao što je bila mađarska. Posle Drugog svetskog rata u povraćenoj Transilvaniji živelo je, pored Rumuna, brojno mađarsko, nemačko i drugo stanovništvo. Mađari, nezadovoljni zbog svog položaja bili su velika opasnost po novu vlast, koja je u prvim godinama bila veoma krhka. Usvajanje nove teritorijalno-administrativne podele na oblasti i okruge (po ugledu na SSSR umesto županija – žudeca) 1950. godine bio je početak većeg pritiska da se Mađarima kao najvećoj manjini koja je po popisu iz 1956. godine brojala više od 1.5 miliona pripadnika daju veća prava. Pod pritiskom Moskve rumunsko rukovodstvo je moralo da 1952. godine stvori Mađarsku autonomnu

⁹²⁷ Marius Oprea, *The Final Offensive: The Socialist Transformation of Agriculture from Slogans to Reality (1953–1962)*, in: *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*, ed. Dorin Dobrinu and Constantin Iordachi, Budapest 2009, 66–67.

⁹²⁸ AJ, *Savez sindikata Jugoslavije*–117, f. 363, dos. 562, *Životni standard*, 28.

⁹²⁹ Sanda Borșa, *Between Propaganda and Repression: the Collectivization of the Romanian Agriculture and the Metamorphoses of the Rural World (1949–1962)*, Cluj-Napoca 2013, 135–137.

oblast (MAO) u srcu Transilvanije od oblasti Mureš i Staljin (Brašov). Nova jedinica obuhvatala je nešto više od 730.000 stanovnika, od čega je 77% Mađara, odnosno većinom subgrupe Sekelja, 20% Rumuna i ostalo Roma, Nemaca i Jevreja. Ustav iz 1952. je članom 19 regulisao postojanje autonomne jedinice, ali pored prava na korišćenje mađarskog jezika kao službenog i prava na dvojezične natpise, drugih znaka autonomije nije bilo. Zakoni koje je donosio Bukurešt sprovedili su se po Ustavu bez izuzetka i u MAO.⁹³⁰

Nezadovoljstvo je time malo smanjeno, ali činjenica da je oko milion Mađara ostalo van ove oblasti, kao i da je kulturni i duhovni centar zajednice Kluž ostao van autonomne oblasti, i dalje je podsticala revolt. Iako su imali svoju vladu, njena ovlašćenja su bila beznačajna. Potiskivanjem mađarskog članstva iz partije do 1953. godine manjina je izgubila i prividne predstavnike u rukovodstvu. Antimađarski stav Rumuna se pojačao sa događajima u Budimpešti 1956. godine. Studenti, koji su protestima zahtevali veća prava, bili su hapšeni i osuđivani. U godinama koje su usledile bila je sprovedena politika postepenog umanjivanja prava mađarske manjine. Na udaru je naročito bilo obrazovanje. Rumunizacija i sprečavanje zatvaranja manjine vidljiva je u nameri da se umani broj škola koje su nastavu držale isključivo na mađarskom jeziku. Broj takvih osnovnih škola je sa 1022 u 1956. spao na 915 u 1959, a srednjih sa blizu 500 na 470. Istovremeno, bilingvalne škole su bile u porastu, tako da je do 1959. godine otvoreno još oko 100 osnovnih i 50 srednjih bilingvalnih škola. Vrhunac tog procesa bila je odluka o spajanju mađarskog Univerziteta Boljaj sa rumunskim Univerzitetom Babeš u Klužu iste godine.⁹³¹ Dalje mere podrazumevale su teritorijalne izmene Mađarske autonomne oblasti. Godine 1960. njoj je oduzet južni deo, a pripojeno par okruga iz oblasti Kluž. Time je procenat Mađara smanjen za 15%, pored toga smanjena su ovlašćenja i promenjeno je ime u mađarsku autonomnu oblast Mureš. Put samostalnosti i rastuća nacionalna osećanja dovela su 1968. godine do ukidanja oblasti i napuštanja sovjetskog modela teritorijalno-administrativne organizacije. Rumunija je ponovo bila podeljena na žudece.⁹³² Mađari, iako brojni, nisu izazivali veće potrebe nakon 1945. godine, jedini koji jesu bili su partizani po šumama. Odmah nakon oslobođenja, bivši vojnici, legionari, fašistički političari i svi oni koji su se eksponirali tokom Antoneskuovog režima, kao jedan od mogućih vidova dalje borbe ili spasenja, nalazili su u nepristupačnim mestima. Jačanjem komunizma i obračunavanjem sa istorijskim strankama gerila je postala rasprostranjenija.

Prvi organizovani pokret otpora Rumuna bio je stvoren još 1944. Na njegovom čelu se od leta 1945. godine našao general Aurel Aldea, ministar unutrašnjih poslova u Sanateskuovoj vladi. U početku je taj Nacionalni pokret otpora bio usredsređen na obračun sa Mađarima, koji su tokom uprave nad severnom Transilvanijom činili zločine nad rumunskim stanovništvom. Osveta je dostigla velike razmere u zimu 1944–1945. godine. Pokret se raspao Aldeinim hapšenjem maja 1946. godine, ali većina njegovih pristalica nije otišla kućama, već se odmetnula u planine. Informacija da postoje ljudi spremni da se bore protiv komunističkog režima bila je dragocena za Zapad. Šef ispostave CIA u Bukureštu, Gordon Mason, između 1949–1951. je sprovodio plan stvaranja kontakta sa partizanima. Britanija i Amerika su od Rumuna iz tih planinskih krajeva pokušavale da naprave agente, koji bi odlazili partizanima noseći potrebnu opremu i sa njima organizovali diverzantske napade. Međutim, surevnjivost lokalnog stanovništva prema strancima često je dovodila do propasti akcije i razotkrivanja agenata. Tako su rumunski partizani u najvećem broju slučajeva bili samoorganizovane grupice ljudi, koji iz različitih razloga nisu želeli da prihvate novi poredak.⁹³³

⁹³⁰ AJ, A CK SKJ IX, 107/II–73, Izveštaj Ambasade u Bukureštu za septembar–oktobar 1952, 5.

⁹³¹ R. King, *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge 1973, 153.

⁹³² Dennis Deletant, *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*, London 1995, 108–110.

⁹³³ Eduard Mark, „The OSS in Romania, 1944–45: An Intelligence Operation of the Early Cold War“, *Intelligence and National Security* 9/2,(1994), 320–344.

Gerila je u Rumuniji bila aktivna od 1944. do 1960. godine. Prve grupice su se javile u severnoj Bukovini kao rezultat sovjetskog napredovanja. Posle okupacije odnosno „oslobađanja“ cele teritorije Rumunije centar otpora se premestio u Transilvaniju u Karpatima. Nova etapa otpora započela je sa proglašenjem Narodne Republike i jačanjem partije. Masovniji odlazak u planine zabeležen je od 1948. godine sa pojačanim pritiskom, a rekordan broj gerilskih grupa javio se naredne godine. Treba naglasiti da je sukob Jugoslavije sa Informbiroom delovao motivišuće na Rumune da se priključe otporu. U to doba su se partizanima pridruživali i sveštenici, jer je partija pokušala da pritiskom prekine veze rumunskih katolika sa Zapadom, a pripadnici grkokatoličke veroispovesti su terani da pređu u pravoslavlje. Imovina unijatske crkve decembra 1948. godine bila je i konfiskovana.⁹³⁴ Dakle, u odmetništvo su išli svi koji su se opirali nametanju društvenog uređenja sa Istoka. To su bili seljaci, bivši vojnici, legionari, intelektualci i političari iz zabranjenih stranaka i sveštenici.

Bande su bile samostalne i srazmerno male grupe od 10 do 40 članova. Njihovo prisustvo i borba davali su nadu običnim ljudima da će demokratija ipak pobediti, zbog toga su ih štitili, skrivali i snabdevali namirnicama. Nada je potrajala sve do Mađarske revolucije. Tada su mnogi Rumuni prestali da se opiru i prihvatili su uređenje. Razlog je bio što Amerika, od koje su Rumuni očekivali pomoć, nije ništa uradila da zaštiti Mađare. Neki od poznatijih predvodnika otpora bili su: pukovnik Jon Uca (ubijen 1949) u planinskom delu Banata (Severin), major Nikolae Dabija (ubijen 1949) i Teodor Šušman (ubijen 1951, a njegovi sinovi 1958) na planinskom vencu Apuseni, zatim Jon Gavrila Ogoranu u okrugu Fagaraš, Viktor Lupša u okrugu Vrancea (ubijen 1956).⁹³⁵

Organizacija legionara Viktora Lupše nosila je naziv „Vlad Cepeš II“. Pokret je osnovan 1948. godine. Lupša je želeo da omasovi pokret i govorio je kako ima podršku Jugoslavije i Amerike. Ključni momenat u njegovom otporu bila je organizacija ustanka. U noći između 23–24. jula 1950. godine dao je znak za početak ustanka u 19 sela. Međutim, loša komunikacija i pasivnost većine dovela je do propasti pokušaja. U strahu od kazne, više od 100 seljaka se sklonilo u šumu. Vlasti su ispitivale, hapsile preko 1000 ljudi i mnoge osudile na kaznu zatvora, što je bila najveća sprovedena represivna mera nad bilo kojim pokušajem otpora u Rumuniji. Posle pet godina skrivanja Viktor Lupša se predao 1955. godine, a osuđen je na smrt krajem 1956. Najduže se vlastima opirao Jon Ogoranu iz Fagaraša. Kao predvodnik grupe borio se protiv komunizma do 1956. godine, a posle toga se skrivao još dvadeset godina. Uhvaćen je 1976. godine i osuđen na smrt. Međutim, intervencijom američkog predsednika Niksona kazna je preinačena. Umro je 2006. godine ostavivši nekoliko knjiga, memoara i zapisa. Po njegovom životu je 2009. godine snimljen i film „Portret borca“.⁹³⁶

Kako bi učvrstila vlast i oslobodila se svih vidova otpora, rumunska vrhuška se koristila najradikalnijim metodama. Prema podacima koje je u knjizi izneo Ioan Skurtu, između 1948. i 1958. godine represija je sprovedena nad velikim procentom populacije. Kaznama zatvora ili slanja u radne logore bilo je podvrgnuto 400.000 stanovnika, a čak nad tri četvrtine njih nije sprovedeno suđenje ili izrečena presuda. Osim toga, oko 50.000 porodica je bilo deportovano, a nad 100.000 bila je sprovedena mera prisilnog boravka.⁹³⁷

⁹³⁴ Оливера Драгишић, „Покрет у планинама: антикомунистички покрет отпора у Румунији 1944–1962. године“, *Токови историје*, 2 (2020), 161–184.

⁹³⁵ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 209–212.

⁹³⁶ Ion Gavrilă-Ogoreanu, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol.2, Timișoara 1995, 256–64; [Ogoranu, partizantul anticomunist care a umilit Securitatea \(I\) \(ziare.com\)](#), pristupljeno 22. 9. 2022).

⁹³⁷ Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918–2005)*, Bucuresti, 2005, 132.

U istom periodu kada se partija borila protiv pomenutih vidova otpora, vodila se i borba za prevlast u vrhu partije. Rumunska partija je imala tri frakcije koje su dobile imena po sastavu, načinu rada ili mestu gde su se pre 23. avgusta 1944. godine nalazile. To su bile izvorna ili zatvorska frakcija, moskovska i frakcija tzv. veterana. Na čelu prve frakcije koja je rat provela u zatvorima Rumunije, a naročito u zatvoru Trgu Žiu, nalazio se Georgiju Dež. Pored njega važni predstavnici bili su Miron Konstantinesku, George Apostol, Aleksandru Dragiçi, Teohari Đorđesku i Nikolae Čaušesku. Drugu frakciju činili su međuratni rumunski komunisti koji su, bežeći od hapšenja, tridesetih godina otišli u Moskvu. Najvažniji predstavnici bili su Ana Pauker, Vasile Luka, Leonte Rautu i Valter Roman.⁹³⁸ Oni su se u domovinu vratili sa Crvenom armijom i imali su naročitu podršku Molotova i Višinjskog. Treća grupa bila je grupa komunista veterana, koji su za vreme rata ostali u Rumuniji i delovali tajno. Zvučna imena grupe bili su Štefan Fortiš, generalni sekretar partije između 1940. i 1944. godine, zatim Ramus Kofler, Konstantin Prvulesku, Josif Rangec i Lukreciju Patraškanu. Zatvorska grupa, želeći da postane vodeća snaga u Rumuniji, prvo se obračunala sa trećom grupom. Obračun je počeo još tokom rata u aprilu mesecu 1944. godine, u vreme dok su Dež i ostali bili u zatvoru. Emil Bodnaraš je prisilio Fortiša da se odrekne mesta generalnog sekretara. Iako mu je obećana sloboda, on je nekoliko puta bio zatvaran da bi na kraju 1946. godine bio otet i ubijen od strane sovjetskog i rumunskog agenta, a kasnije prvog šefa Sekuritatee (1948–1963), George Pintilia.⁹³⁹ O njegovoj sudbini se saznalo tek tokom rada komisije za rehabilitaciju koju je formirao Čaušesku 1965. godine.⁹⁴⁰ Nastavak obračuna usledio je sa hapšenjem Lukreciju Patraškanua 1948. godine i njegovim zatvaranjem.⁹⁴¹ Proces protiv Patraškanua bivšeg člana Politbiroa CK i još nekoliko Jevreja, koji je

⁹³⁸ Grupa Ane Pauker, koju su činili intelektualci, mahom Jevreji i Mađari, imala je veliku početnu prednost. Oni su kao obrazovani i sa dosta političkog iskustva steknutog u SSSR-u, lako uz podršku Moskve, zauzeli ključna mesta u Rumuniji. Borba sa radnicima – robijašima iz Doftane, trajala je dugo i konačno se završila između 1953. i 1955. Zatvorski život kasnijeg rumunskog vrha ostavio je dubok trag. Borba za život, neizvesnost i opasnost od donošenja odluka uticali su na stvaranje karaktera Deža i ostalih. Čvrsto povezani prijateljskim vezama, sličnog karaktera i razmišljanja, oni su se u političkom delovanju naročito čuvali donošenja naglih odluka i čuvali se rizika i opasnosti. Od trenutka kada su preuzeli vlast oni su nastavili sa obazrivim, proračunatim i oportunističkim postupcima, kao i stavu da odluke treba da se sprovedu tiho, brzo i bez skretanja pažnje. Rivaliteta između Deža, Stojke, Apostola, Dragiça, Čaušeskua i ostalih iz Daftane gotovo da nije bilo. Zbog toga su oni i uspeli da pobede grupu Ane Pauker. Izuzetak je činio samo Bodnaraš koji je u tu grupu slučajno upao. Kao Ukrajinac, kraljevski oficir koji je saradivao sa sovjetskom vojnom obavestajnom službom, bilo je teško da stekne potpuno poverenje Deža i ostalih (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 7, Deo partijske prošlosti RRP, pov. br 48181, 1–4).

⁹³⁹ George Pintilie (1902–1985), rođen kao Timofej Bodnarenko, po narodnosti Ukrajinac, u Tiraspolu u Pridnjestrovlju – Moldavija. Bio je krajem dvadesetih godina regrutovan od strane NKVD-a i sa zadatkom da uspostavi mrežu za diverzije i špijunažu poslat je u Rumuniju 1928. godine. Ubrzo su ga rumunske vlasti uhapsile i u zatvoru je proveo tri godine. Tada se upoznao sa Dežom, Đorđeskuom i drugim predvodnicima zatvorske grupe. Već tada je postao njihov čovek za specijalne operacije. Većinu krvavih zadataka je on izvršavao. Kao sovjetski i rumunski pouzdanik viđen je za prvog čoveka Sekuritatee koja je osnovana 30. avgusta 1948. godine. Sa tog mesta bio je izvršilac mnogih represivnih mera, poput hapšenja političkih protivnika, deportacija, slanja na kanal Dunav–Crno more i obračuna u samom vrhu partije. Pored Fortiša učestvovao je u procesima protiv Patraškanua, Ane Pauker, Luke, Đorđeskua i ostalih. Penzionisan je 1963. godine na lični zahtev. Rehabilitacijama iz aprila 1968. godine bio je politički kritikovan, ali protiv njega nije vođen proces. Čak, Čaušesku ga je rehabilitovao 1971. godine i nagradio za „službu državi“ ordenom Tudora Vladimireskua. Umro je 1985. godine (Gabriel Catalan, Mircea Stanescu, „Scurtă istorie a Securității“, *Sfera Politicii*, 109 (2004), 38–41;

⁹⁴⁰ Cristina Diac, *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*, Târgoviște 2014, 323–325.

⁹⁴¹ Lukreciu Patraškanu rođen je 1900. godine u Bakau, Moldavija. Posle završenog Pravnog fakulteta, doktorirao je 1925. u Lajpcigu sa tezom o agrarnoj reformi u Rumuniji 1918–1921. Bio je član Rumunske socijalističke partije od 1919. godine i osnivač Rumunske komunističke partije 1921. Deset godina kasnije na V kongresu održanom u SSSR-u bio je izabran za člana CK. Treba naglasiti da je u to vreme generalni sekretar partije bio Poljak Aleksandar Štefanski. Tokom međuratnog perioda bio je 6 puta zatvaran između 1924. i 1944. godine. Aprila 1944. godine vodio je tajne pregovore sa kraljem oko zbacivanja Antoneskuovog režima, a kasnije je zajedno sa Emilom Bodnarašem pregovoraao sa Nacional-liberalnom i Nacional-seljačkom partijom. Odigrao je važnu ulogu u puču od 23. avgusta. Bio je autor kraljevog proglašenja i jedan od rumunskih predstavnika na potpisivanju primirja sa Sovjetskim Savezom. Od 1944. do 1948. godine vršio je

počeo 1954, za Jugoslaviju je došao prilično neočekivano. Glavno pitanje, koje je okupiralo jugoslovenski diplomatski kor, bilo je zašto je baš taj trenutak izabran za izvođenje procesa, jer je Patraškanu bez suđenja bio već šest godina u zatvoru. Beograd je proces video kao početak velikog čišćenja nepouzdatih elemenata, tj. članova iz partije. Zatim, on je trebalo da stvori pogodno okruženje za važniji proces protiv Ane Pauker, na šta je upućivala brzina donošenja smrtne presude i izvršenje iste. Dalje je pretpostavljano da će posle suđenja doći do pogoršanja položaja rumunskih Jevreja. To se mislilo na osnovu informacije da je 10-ak dana pre suđenja Patraškanuu sproveden tajni proces protiv 43 Jevreja.⁹⁴²

Ana Pauker,⁹⁴³ drugi čovek Rumunske radničke partije i predvodnik moskovske grupe, uticala je na odugovlačenje procesa protiv Patraškanua, ali je i on delimično uticao na to da ona bude sledeća žrtva (bilo da je on pripadao njenoj grupi, što je teško dokazivo, bilo da je ona iz drugih pobuda bila protiv njegove osude). U vreme Patraškanuovog likvidiranja Ana Pauker je već dugo bila u nemilosti dela partije na čelu sa Dežom. Ona je bila glavni oponent, te je u njenom padu važnu ulogu igrala i Deževa ambicija. Međutim, bila je neophodna Staljinova dozvola da se proces pokrene. Nju je Dež dobio 1952. godine. Na odluku Staljina da se odrekne svoje „Gvozdene lejdi“, kako je na Zapadu bila poznata kao prvi ženski ministar spoljnih poslova na svetu, uticala je njena sve veća neposlušnost. Ona je mimo zabrane da se Jevrejima daju vize, zbog nepriznavanja Izraela od strane SSSR-a 1948. kao države, pomogla da Rumuniju od 1950. do 1952. napusti 100.000 Jevreja.⁹⁴⁴ Zatim, bila je protiv nasilne kolektivizacije, protiv suđenja veterana španskog rata kao imperijalističkih špijuna, i protiv

dužnost ministra pravde. U periodu od 1944. do 1945. smatran je prvim čovekom partije. Do prvog konflikta sa zvaničnim rukovodstvom došao je na proleće 1946. godine kada je na mitingu u Klužu govorio protiv davanja privilegovanog položaja Mađarima. Njegovo isticanje da je prvo Rumun pa komunista ga je kod ostalih drugova okarakterisalo kao nacionalistu. Pre toga partija nije sa odobravanjem gledala ni njegov pokušaj posredništva tokom „kraljevog štrajka“ kada je pokušao da pomiri Grozu i kralja Mihaja. Kao član rumunske delegacije na konferenciji mira u Parizu isticao je nacionalističke stavove, što je i Sovjetima zasmetalo. Tako je od 1947. počela je njena marginalizacija. Tokom Kongresa ujedinjenja Rumunske komunističke partije i Socijaldemokratske partije 21–23. februara Patraškanu je bio napadnut od strane Teohari Đorđeskua za nacionalizam i šovinizam i smenjen sa svih funkcija. U aprilu 1948. godine bio je i uhapšen zajedno sa suprugom Elenom i još četrdesetak lica. Glavna optužba je bila da je „nosilac buržoaskog nacionalizma“, da je bio saradnik državne bezbednosti tokom međuratnog perioda. Izbijanjem sukoba sa Informbiroom Patraškanuu su dodate optužbe za titoizam i saradnju sa FNRJ zajedno sa Ramusom Koflerom, komunistom zaslužnim za organizaciju finansiranja partije tokom 30-ih i 40-ih godina. Protiv njih se proces vodio nekoliko godina. Osuđeni su i likvidirani u noći između 16. i 17. aprila 1954. u zatvoru Žilava. Jačanjem nacionalizma u Rumuniji, željom Čaušeskua da izvrši pritisak na druge članove partije i snizi kult Georgiju Deža došlo je aprila 1968. godine do rehabilitacije Patraškanua (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 6, Smenjeni i navodno uhapšeni rukovodioci CK i vlade Rumunije od 1948. godine, pov. br. 17790, 1-2; Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu: moartea unui lider comunist*, Bucuresti 2011).

⁹⁴² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 21. 4. 1954, pov.br. 44922.

⁹⁴³ Ana Pauker (1893–1960). Rođena je kao Hana Rabinson u jevrejskoj porodici u Vaslujiu, Moldavija. U Bukureštu je radila kao učiteljica hebrejskog jezika, a kasnije je upisala medicinu u Ženevi, ali je prekinula studije. Tokom boravka u Francuskoj udala se za Marsela Paukera, komunističkog aktivistu, pod čijim se uticajem pridružila komunističkom pokretu. Zbog političke delatnosti i zalaganja za odvajanje Besarabije od Rumunije, nekoliko puta je hapšena. Posle bekstva iz zatvora 1926. godine otišla je u SSSR. Tamo je boravila i školovala se pod okriljem Kominterne do 1934. Po povratku u Rumuniju biva uhapšena i osuđena na 10. godina zajedno sa Mađarošem, Aleksandru Dragičijem i drugima. Rat je dočekala u zatvoru, ali je 1941. godine u sklopu razmene zarobljenika, zamenjena za rumunskog političara koji je držan u Sovjetskom Savezu. U Moskvi je postavljena za predvodnika rumunskih komunista u izgnanstvu – „moskovske grupe Rumunske radničke partije“. Po oslobođenju Rumunije postavljena je za sekretara partije, ali je krajem 1945. to mesto ustupila Dežu. Takva odluka je više bila sovjetska demagoška taktika prema rumunskom narodu, jer je Dež bio iz radničke klase i Rumun, a Pauker Jevrejka koja je došla sa Crvenom armijom. Od 1947. godine vršila je funkciju ministra spoljnih poslova, zamenivši George Tatareskua. Vrtlog antisemitističke kampanje u SSSR-u i satelitima je poneo i nju. Smenjena je sa svih funkcija 1953. pod optužbom za desno skretanje, protivladinu aktivnost, kosmopolitizam i cionizam. Od 1954. godine je zahvaljujući intervenciji Vjačeslava Molotova iz zatvora prebačena u kućni pritvor. Umrta je 1960. godine od raka dojke u Bukureštu (Robert Levy, *Ana Pauker–The Rise and Fall of a Jewish Communist*, California 2001; Vladimir Tismăneanu, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, București 1995, 219–212).

⁹⁴⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–71, Smenjivanje u rukovodstvu RRP, 5.

suđenja Patrașkanuu i njegovoj grupi. Ipak, njen pad treba gledati u sklopu Staljinove akcije pročišćenja partije od jevrejskog članstva.

Kako je od 1950. godine postepeno titoizam ustupao mesto cionizmu, kao razlogu za čistke, tako je pad Vasile Luke i Ane Pauker bio sve izvesniji. Najava je bila hapšenje Rudolfa Slanskog, generalnog sekretara KPČ, 24. novembra 1951. On je bio optužen da je deo jevrejske zavere. Pad Slanskog ubrzao je neminovni obračun u Rumuniji.⁹⁴⁵ Dakle, antisemitizam „Generalisimusa“ je bio glavni pokretač, te je optužba bila cionizam. Dež je zahvaljujući potezima Moskve uspeo da slomi moskovsku grupu Ane Pauker i Vasila Luke. Međutim, da se nije radilo o izvršenju Staljinovih hirova, već i o želji Deža da otkloni protivnike, vidljivo je u tome što je pored pomenutih osuđen i Teohari Đorđesku, Rumun, Dežev saborac iz zatvora, moćni ministar unutrašnjih poslova i jedan od pretendenta na mesto generalnog sekretara još od 1940. godine. Ono što povezuje troje rukovodilaca bila je jedino istaknuta pozicija u državi i partiji.⁹⁴⁶ Dež je početkom 1952. godine boravio u Sovjetskom Savezu gde je i dobio određene ruke od Staljina da se obračuna sa oponentima. U isto vreme u Moskvu su stigli negativni izveštaji o radu grupe Pauker, Luka i Đorđesku, potpisani od strane šefa sovjetskih savetnika i sovjetskog bezbednosnog savetnika pri Ministarstvu unutrašnjih dela u Rumuniji, Aleksandra Saharovskog.⁹⁴⁷ On je zajedno sa urednikom časopisa *Za trajni mir i narodnu demokratiju*, Markom Borisovičem Mitinim, pomogao Kišinjevskom, Konstantineskuu i Mađarošu da sastave optužbe protiv ove grupe. Ana je uhapšena 18. februara 1953, ali je posle Staljinove smrti puštena u kućni pritvor. Suđenje Ani Pauker i ostalima je sprovedeno tokom 1954. godine.⁹⁴⁸ Ona je maja meseca 1953. isključena iz partije i dozvoljeno joj je samo da radi kao prevodilac bez prava da se potpisuje. Njoj nije bilo suđeno.

Vasile Luka⁹⁴⁹ je s druge strane bio mučen u zatvoru, ispitivan i ponovo mučen, da bi na kraju bio osuđen na smrt tokom procesa sprovedenog od 4. do 8. oktobra 1954. Kazna mu je preinačena u doživotnu robiju od strane Prezidijuma.⁹⁵⁰ Umro je u zatvoru Ajud 1963. godine. Zajedno sa njim, ispitivana je grupa njegovih saradnika. Od dvadeset devetoro, troje je bilo osuđeno na težak rad i duge zatvorske kazne. Teohari Đorđesku⁹⁵¹ jedini nije bio iz moskovske grupe, odnosno nije došao u

⁹⁴⁵ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 154–155.

⁹⁴⁶ Vladimir Tismăneanu, „The Tragicomedy of Romanian Communism“, *East European Politics and Societies*, vol. 3, no. 2 (Spring 1989), 361–365.

⁹⁴⁷ *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, Finale Raporta*, Bukuresti 2006, 157.

⁹⁴⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 26. 5. 1954, pov. br. 411649.

⁹⁴⁹ Vasile Luka (1898–1963) rođen je u sekeljskoj porodici u Katilini kao Laslo. Od 1919. godine je započeo partijski i sindikalni rad u železnici u Brašovu. Od 1924. se nalazio na mestu sekretara oblasnog komiteta u Brašovu. Zbog nemirnog duha i dozom neposlušnosti bio je 1929. smenjen sa funkcije, posle učešća u pripremi štrajka rudara Lupeni koji se završio pokoljem. U filmu koji je snimljen 1962. lik izdajnika Lučana je trebalo da asocira na Vasile Luku. Bio je više puta osuđivan. Njega je 1938. pred sudom branio Jon George Maurer. Posle velike čistke 1937–1938. on prelazi u Sovjetsku socijalističku Republiku Ukrajinu, gde je izabran za poslanika. Učestvovao je u deportaciji 30.000 stanovnika Severne Bukovine na istok Rusije. Po izbijanju rata prelazi u Moskvu gde pomaže stvaranju emisija na rumunskom koje su se emitovale na Radiju „Moskva“ protiv Antoneskua. Posle 23. avgusta bio je izabran za sekretara partije, a 1947. je postavljen na mesto ministra finansija. U nemilost je pao zajedno sa Anom Pauker i Đorđeskuom. Optužen za desno skretanje, antivladinu delatnost i protivljenje reformi rumunskog leja. Izzačen je iz stranke avgusta 1953. a kasnije osuđen na doživotnu robiju. Iz zatvora je u periodu 1956–1959. slao pisma i molbe za pomilovanje, ali odgovor nije dobio za života. Umro je u zatvoru 1963 (George H. Hodos, *Show trials: Stalinist purges in Eastern Europe, 1948–1954*, New York 1987, 93–102; Stan Soica, *Dicționar biografic de istorie a României*, Bucuresti 2009, 321–322; [Vasile Luca către Dej: „Nu merit să mor în închisoare“ \(istoria.ro\)](http://www.historia.ro), pristupljeno 20. 9. 2022).

⁹⁵⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 12. 10. 1954, pov. br. 413399.

⁹⁵¹ Teohari Đorđesku (1908–1976) je rođen u Kitili blizu Bukurešta u siromašnoj trgovačkoj porodici. Sa petnaest godina je počeo da radi u štampariji „Cartea Romaneasca“. Posle tri godine se pridružio sindikatu, a 1929. i Rumunskoj komunističkoj partiji. Hapšen je nekoliko puta, ali nije bio dugo zadržavan u zatvoru. Zajedno sa tadašnjim generalnim sekretarom partije Štefanom Forišom je 1940. godine boravio u Sovjetskom Savezu gde ga je Georgi Dimitrov, tada sekretar Kominterne obučavao špijunaži, kodiranju i drugim veštinama za tajni rad. Teohari je sebe video kao na mestu generalnog sekretara. Po povratku u Rumuniju bio je uhapšen i osuđen na 10 godina 1941. U zatvoru se sprijateljio sa Dežem, a kasnije i sa Bodnarašem. Posle 23. oktobra krenuo je njegov uspon. Već novembra 1944. godine ušao je u

Rumuniju sa Crvenom armijom. Međutim, njegovo stajanje uz Anu Pauker i Vasile Luku i moć koju je imao, činili su ga opasnim i štetnim za Deža. On je na Plenumu 26–27. maja 1952. optužen za desna i leva skretanja, nedovoljnu militantnost kao ministar unutrašnjih poslova i nedovoljnu revolucionarnu budnost. Uslovljen hapšenjem žene i dece priznao je krivicu po svim optužbama. Zbog saradnje pušten je na slobodu 1956. i vraćen na staro radno mesto – korektora u štampariji. Penzionisan je 1963.

Nakon 1953. godine Dež je svu vlast skoncentrisao u svojim rukama. Posle ovih procesa dugo niko nije smeo da protivreći generalnom sekretaru, koji je, istina, kao vid kampanje napustio to mesto 1954, ali se vratio naredne godine. Georgiju Dež je prvo na račun sukoba sa Titom uspeo da skloni neke oponente, stavom prema Jugoslaviji je prigrlio simpatije Staljina, a kasnije je takođe iskoristio i borbu protiv „jevrejske zavere“ da se dočepa potpune kontrole. Njegov staljinizam zbog toga ni posle 1953. godine ne treba dovoditi u pitanje. Iako su komunistički istoričari smatrali da je obračun oko vlasti bio ujedno i početak Deževe autonomne politike, modernija istraživanja su pokazala da Dež u tom trenutku bez sovjetske pomoći ne bi bio u stanju da rukovodi državom. Tako se počecima rumunskog puta ka samostalnosti može govoriti tek posle 1957–1958. godine, posle mađarskih događaja, povlačenja savetnika, a kasnije i sovjetskih vojnika iz Rumunije.⁹⁵²

Sve žrtve Deževog režima su rehabilitovane 1968, posle rada komisije na čijem čelu je bio Jon Popescu-Pucuri, direktor Instituta za izučavanje partije pri CK KPR, koja je preispitala procese svih osuđenih i u većini slučajeva donela predlog o rehabilitaciji. Rad ove komisije počeo je šest meseci nakon stupanja Čaušeskua na mesto generalnog sekretara 1965. godine.⁹⁵³

Reorganizacija vlasti

Partija u Rumuniji se u početnim godinama suočavala sa velikim poteškoćama. Bez revolucionarne tradicije i sa malim brojem članova ona se preko noći pretvorila u masovnu organizaciju. Takav razvoj nije išao u prilog kvalitetu njenih članova. U partiju su ulazili razni ljudi od kojih je većina bila inspirisana željom za ostvarivanjem karijere. Ovakvi članovi su želeli da se preko partije dokopaju državnog aparata i polako napreduju u novom birokratskom sistemu. Rumunska radnička partija je nekoliko puta sprovedila čišćenje svojih redova od takvog članstva. Najmasovnije je bilo između 1948. i 1949. godine kada je isključeno oko 200.000 članova. Posle toga protokol za prijem novih članova postao je složeniji i duži. U vreme II kongresa RRP je imala oko 550.000 članova, a 1959. se broj popeo na oko 720.000.⁹⁵⁴ Glavna crta rumunskih komunista, kako među nižim, tako i među višim članstvom, bila je rasprostranjena apolitičnost i nezainteresovanost da se dublje sagledaju određeni problemi, a pogotovu pitanja iz sfere ideologije i teorije.

Ministarstvo unutrašnjih dela kao podsekretar za administrativne poslove. Odatle je podrivao podrivao rad i postavljao sebi odane ljude. Dolaskom vlade Petru Groze marta 1945. postao je ministar. Podčiniivši ministarstvo i tajnu službu stekao je veliku vlast. On je bio odgovoran za nameštanje izbora, hapšenja i obračunavanja sa partijskim protivnicima. Bio je veran i moskovskoj i zatvorskoj grupi. Prvi je napao Patraškana, rukovodio je hapšenjima titoista i deportacijama, ipak bio je osuđen za desna skretanja. Posle tri godine istrage i tamnovanja 1956. je oslobođen i zaposlen u štampariji u kojoj je počeo. Posle izvesnog vremena uzdigao se do mesta direktora i bio je vraćen u CK kao zamenski član 1972. godine. Umro je 1976. u Bukureštu (Cristian Culicui, „Teohari Georgescu: a short biography of the minister who transformed Romania into a communist state“, *Romanian Journal of History and International Studies*, vol. IV, no. 2 (2017), 99–129).

⁹⁵² G. Hodoș, *Show Trials. Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954*, New York 1987, 100–101.

⁹⁵³ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Berkeley 2003, 188–190.

⁹⁵⁴ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Radnička partija, formiranje i razvoj, 34.

U Rumuniji je najviši organ vlasti bila Velika narodna skupština RNR, njome su rukovodili predsednik i dva potpredsednika. Između polugodišnjih zasedanja poslove je obavljao Prezidijum sačinjen od predsednika, dva potpredsednika, sekretara i 13 članova. Najviši izvršni organ država je Ministarski savet koji je do 1956. godine imao pet komiteta za planiranje, snabdevanje, otkup poljoprivrednih proizvoda, za višu nastavu i umetnost, zatim komisiju državne kontrole i 28 ministara. Odluke Ministarskog saveta su sprovedene posredstvom lokalnih organa vlasti, što su u bili narodni saveti oblasti, rejona, gradova i opština i njihovih izvršnih odbora. Računajući Autonomnu mađarsku oblast Rumunija je bila podeljena na 18 oblasti i grad Bukurešt.⁹⁵⁵

Rumunski državni sistem bio je karakterističan po centralizmu i birokratizmu. Najveću moć je imao Ministarski savet, a od ministarstava resor unutrašnjih poslova. Policija je po ovlašćenjima prednjačila ispred onih u ostalim istočnoevropskim zemljama. Za hapšenje ili zatvor dovoljna je bila denuncijacija. Narodno nezadovoljstvo sovjetskom eksploatacijom i politikom domaćeg rukovodstva bilo je ogromno. Promene koje su nastupile posle Staljinove smrti jasno su stavile do znanja rumunskom rukovodstvu da ako želi da ostane na položaju mora da promeni odnos, pristupi liberalizaciji režima i što je najvažnije poveća popularnost partije i obezbedi joj rukovodeće mesto. Osim popuštanja mera pritiska, poboljšanja životnog standarda i položaja slobodnih seljaka, moralo je doći i do reorganizacije sistema. U tom pravcu značajnu ulogu je imalo decembarsko zasedanje Velike narodne skupštine 1953.⁹⁵⁶ Najvažnija odluka ove skupštine bila je o reviziji Ustava. Pod uticajem promena nastalih u SSSR-u i ostalim zemljama lagera, došlo je i do izvesne reorganizacije rumunske Vlade. Pomenuta revizija Ustava se ticala smanjenja broja i reorganizacije ministarstava. Tako je korigovani Ustav predviđao da rumunska vlada nadalje ima 26 ministarstava i još desetak komiteta i sličnih vladinih radnih grupa.⁹⁵⁷ Lokalni organi vlasti su proširili ovlašćenja u privrednoj, prosvetnoj, zdravstvenoj i kulturnoj sferi. Najznačajnija odluka u tom smislu bilo je prepuštanje dela dobiti od preduzeća lake industrije i učestvovanje u pravljenju planova proizvodnje lokalnih preduzeća.⁹⁵⁸

Država je pokrenula i mere za popuštanje političkog pritiska. Tajna služba Securitatea, policija i armija podvrgnute su čišćenju i reduciranju broja zaposlenih. Naređeno je da se nasilje kao način rada ovih organa smanji. Izdat je i nalog da se prekine sa hapšenjem ljudi bez razloga, da se takvi puste iz zatvora i da se poboljša odnos prema stanovništvu i strancima. Odluka da se razmotre pojedinačno svi slučajevi interniranih lica u Baraganu i da se pristupi njihovom oslobađanju nije važila samo za pripadnike srpske nacionalne manjine, već i za sve ostale deportirce. Njihova sudbina je direktno zavisila od razvoja odnosa Jugoslavije i Rumunije, pa i stava Sovjetskog Saveza.⁹⁵⁹

Promene u sistemu su nastavljene na Plenumu CK Rumunske radničke partije od 19. aprila 1954. godine. Glavni cilj bila je reorganizacija partijskog rukovodstva počevši od Politbira pa na dole. Do takve odluke je došlo po ugledu na promene u Moskvi. Može se primetiti da je ovaj Plenum bio šablonski i vrlo sličan onom održanom u Moskvi posle Staljinove smrti. Georgiju Dež u formalnom talasu reorganizacije nije više bio generalni sekretar partije i predsednik Vlade. Sa gubitkom prvog zvanja nije izgubio i moć koju je posedovao, što navodi na zaključak da je odluka bila propagandnog karaktera. Ipak, ako se ovo protumači kao pokušaj da se bar pred narodom umanjí mogućnost koncentracije partijske i državne vlasti u rukama jednog čoveka, onda je Plenum privremeno i imao uspeha. Za sekretara partije izabran je Apostol, koji je ovim postao drugi čovek u Rumuniji na štetu

⁹⁵⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 11–12.

⁹⁵⁶ Ono je značajno za jugoslovensko-rumunske odnose po tome što je prvi put posle 1949. godine jugoslovenska delegacija mogla direktno da prati tok zasedanja, jer je jugoslovenski kor dobio zvaničan poziv da prisustvuje otvaranju i sednicama skupštine.

⁹⁵⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec januar 1954, pov. br. 4700, 3.

⁹⁵⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 14.

⁹⁵⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april-maj, pov. br. 46268, 2.

Kišinjevskog. Do ovakvog izbora došlo je zbog udaljavanja između Deža i Kišinjevskog nakon likvidacije Patraškana. ⁹⁶⁰

Na Plenumu je i Sekretarijat doživeo promene. U njega su ušli Čaušesku, pomoćnik ministra odbrane koji je bio zadužen za politički rad u armiji, Fazekas Janoš, Mađar, član CK UTM (omladinske organizacije) i Mihaj Dalea koji nije bio član CK, a izabran je za člana sekretarijata. Izbor Čaušeskua i Dagića, ministra unutrašnjih poslova za kandidate Politbiroa, bio je rezultat potrebe da se njihova državna funkcija uskladi sa položajem u partiji.

Osim ovih kadrovskih pitanja, na pomenutom Plenumu od 19. aprila 1954. godine, Dež je morao da prizna niz neuspeha u ostvarivanju planova postavljenih na Avgustovskom plenumu (slaba disciplina, neispunjenje obaveze o stvaranju partijskog aktiva od 80.000 do 100.000 „boljih“ članova partije). Ozbiljnije kritike bile su vezane za ekonomski razvoj. Obećanja o podizanju standarda, ukidanja snabdevanja na karte, povećanje proizvodnje, nisu bila ispunjena. Najviše zbog pomenutih neuspeha rukovodstvo Rumunije je odlučilo da odloži sazivanje II kongresa partije od oktobra za 30. novembar. ⁹⁶¹ Na aprilskom Plenumu bilo je kritika i na račun Ane Pauker, tako da je jugoslovenskom rukovodstvu tada bilo jasno da je ona sledeća meta vlasti posle likvidacije Patraškana. Na Plenumu Ani Pauker je prebacivano za pogrešno vođenu politiku prema selu, ali i stidljivo za uvlačenje neprijateljskih elemenata u partiju i veza sa Izraelom. ⁹⁶²

Po planu za 1953. godinu trebalo je da dođe do povećanja od 24% u industrijskoj proizvodnji u odnosu na prošlu godinu. Međutim, početkom 1954. godine videlo se da je proizvodnja porasla samo za 14,4%. U drugim sferama došlo je do još manjih rezultata. Vlada je u izveštajima za javnost priznala deo svojih propusta. Kritikovan je čitav niz nedostataka raznih ministarstava u organizovanju proizvodnje i rukovođenju privrednim poslovima. Naročito je podbacila prehrambena industrija i proizvodnja nafte i uglja. Ipak, Vlada je neke informacije i sakrila. O redukciji plata, smanjenju radnih mesta, ⁹⁶³ o prekidu radova na kanalu Dunav-Crno More i o izgradnji metroa u Bukureštu nije bilo reči. Na osnovu ovih podataka može se doći do zaključka da je izvršenje plana bilo znatno ispod predviđenog nivoa. Neuspeh je bio u direktnoj vezi i sa kvalitetom članstva i spremnosti naroda da izvršava postavljene ciljeve. ⁹⁶⁴

Glavne zamerke su bile uperene protiv političkog rukovodstva koje nije u dovoljnoj meri pomagalo preduzećima u savladavanju ciljeva petogodišnjeg plana. Nije vođena ni briga o nabavci sirovina, kontroli kvaliteta proizvoda, pronalaženju stručnjaka, povećanju produktivnosti i smanjenju troškova proizvodnje. Ono je optuživano i za slabe rezultate u sferi poljoprivrede, gde nije ostvaren cilj zacrtane kolektivizacije i jačanja poljoprivrednih zajednica kao oblika obrađivanja zemlje. ⁹⁶⁵ Ovde je veliki problem bio ozbiljan otpor seljaka nastojanjima rumunske vlasti za kolektivizacijom, zbog čega se taj proces odvijao vrlo sporo, a i postignuti uspesi su bili loši zbog neorganizacije i manjka podrške novoformljenim zadrugama.

⁹⁶⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 6, Plenum CK RRP od 19. aprila 1954, pov.br.17413.

⁹⁶¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-77, Izveštaj sa aprilskog Plenuma CK RRP, 2.

⁹⁶² DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april-maj, pov. br. 46268, 5.

⁹⁶³ Prema jednoj odluci od 17. februara došlo je do otpuštanja većeg broja radnika. Ovi otpušteni radnici su bili usmereni na rad u poljoprivredi. U nekim organizacijama broj zaposlenih smanjen je i do 40%. Iz fabrike tekstila „Georgiju Dež“ koja je imala oko 7.000 upošljenika bez posla je ostalo 2.700, a iz fabrike električnih uređaja „Dinamo“ od 4.000 polsao je izgubilo 1.600. Osim toga obustavljene su i stipendije studentima, ukinuta su dopunska sledovanja sportistima kao i specijalni fondovi u preduzećima, ukinute su i izvesne privilegije u armiji i policiji (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 27. marta 1954, pov. br. 45130).

⁹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 20. februara 1954, pov. br. 42069.

⁹⁶⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec septembar i oktobar, pov. br. 413990, 7.

Pomenute kritike, koje su bile samo jedne od razloga za odlaganje kongresa, detaljno su raspravljane na plenumima oblasnih komiteta kojima su često prisustvovali članovi najvišeg rukovodstva. Da je situacija u rumunskoj privredi, a naročito u sferi poljoprivrede bila ozbiljna, govori podatak da su čak i članovi CK i Politbiroa odlazili u unutrašnjost i radili na mobilizaciji lokalnih partijskih članova i sređivanju otkupa i drugih gorućih problema.⁹⁶⁶ Ovi članovi su iznosili i neke partijske kritike od kojih je svakako bila najvažnija zapostavljanje zadatka stvaranja čvršće veze partije sa narodom i propusti u prijemu novih članova partije. Takva pretkongresna delatnost je morala da stvori kolikotoliko povoljnije okruženje za sazivanje II kongresa. Tome u prilog je svakako išao predlog novog statuta i direktiva za razvoj poljoprivrede i stočarstva.⁹⁶⁷ Partija je pre Kongresa želela da ostvari određene rezultate, kako u unutrašnjoj, tako i u spoljašnjoj politici. Svakako da je na plenumima oblasnih komiteta tokom pretkongresnog talasa aktiviranja bilo reči i o spoljnoj politici, pa i o odnosima sa Jugoslavijom, samo su redovno o tome izostajala saopštenja u rumunskoj štampi.⁹⁶⁸

Na Plenumu CK, 2. avgusta 1954, definitivno je usvojen dnevni red zakazanog Kongresa partije za 30. oktobar i donesen je nacrt novog statuta. Ovim nacrtom trebalo je da se suzi mogućnost slobodnog odlučivanja odozdo, te da se osnovne organizacije svedu na nivo izvršioca odluka koje se donose u vrhu partije. Primetno je da je statut rađen na osnovu statuta KPSS-a, ali poseduje i određene specifičnosti koje su karakteristične za stanje u Rumuniji. Tako u rumunskom nacrtu statuta, vidljiva je želja za organizacionim jačanjem, borbom protiv špijuna i kontrolom primanja novih članova u.⁹⁶⁹ Na ovom Plenumu predstavljen je zakon o amnestiji, koji je usvojen na za to sazvanoj skupštini. Novi zakon je omogućio da iz zatvora budu puštene osobe osuđene za prekršaje koji nisu bili političkog karaktera ili za teža krivična dela. Zakon je prema tome pogađao najviše one koji su osuđeni najviše do pet godina zatvora. U najvećoj meri ovim zakonom bili su obuhvaćeni seljaci koji su uhapšeni zbog protivljenja prinudnom otkupu.⁹⁷⁰

Promene nastale, pre svega u Sovjetskom Savezu, prema značaju rumunske partije uticale su da Dež ponovo zauzme mesto generalnog sekretara i da tako očuva neprikosnoveni položaj u partiji, a da na mesto predsednika Vlade dovede prijatelja Kivu Stojka, preko koga je mogao da sačuva svoj uticaj.⁹⁷¹ Položaj prvog sekretara nije bilo lako sačuvati jer su sposobni i uticajni ljudi uvek predstavljali određenu opasnost. Imajući to na umu, bilo je očekivano da u vrhu partije dođe do nekih obračuna. Svoju ličnu poziciju Dež je uspeo da sačuva smenom i guranjem u drugi plan Kišinjevskog i Bodnaraša, rumunske rukovodiocice koji su se po značaju nalazili odmah ispod Georgiju Deža. Formalno je na Plenumu CK od 3. oktobra 1955, bio smenjen Apostol sa mesta prvog sekretara i postavljen za predsednika sindikata. Njegovo mesto zauzeo je Dež, a za sekretara CK (jednog od četvorice) izabran je Kišinjevski, što je po pravilima značilo da on treba da se povuče sa položaja potpredsednika Vlade, jer je odlukom sa aprilskog Plenuma 1954. godine postavljeno da sekretari CK ne mogu biti članovi vlade. Mogući razlog njegovog degradiranja sa drugog najznačajnijeg mesta u Rumuniji na niži položaj je bio njegov ugled i odanost Moskvi. Do smene je došlo iako se on lično nije suprotstavljao Dežu, ali je ipak predstavljao određenu opasnost za njegov položaj. Na Plenumu

⁹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 9, O situaciji u Rumuniji, Dopis od 31. oktobra 1954, pov. br. 17793.

⁹⁶⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec septembar i oktobar, pov. br. 413990, 8.

⁹⁶⁸ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec septembar i oktobar, pov. br. 413990, 10.

⁹⁶⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec jul i avgust, pov. br. 411173, 4-5.

⁹⁷⁰ Isto, 9.

⁹⁷¹ „Radio Pariz“ je kao temu jedne od emisija puštenih u etar 6. oktobra 1955. godine imao normalizaciju jugoslovensko-rumunskih odnosa. U emisiji je istaknuto francusko mišljenje da je Deževa ostavka na mesto predsednika Vlade olakšati proces zbližavanja, jer je Dež bio jedan od najvatrenijih nosilaca antijugoslovenske kampanje. Smatrali su da Jugoslavija nije još zaboravila žestok govor i izveštaj koji je Dež novembra 1949. godine pročitao na zasedanju Informbiroa u Budimpešti (Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „Radio Pariz o normalizaciji jugoslovensko-rumunskih odnosa“, Tanjug, 9. 10. 1955, 12).

je došlo do većih promena u samoj Vladi. Tako su dotadašnji potpredsednici Bodnaraš, Konstantinesku i Borila postali prvi potpredsednici. Ministar spoljnih poslova postao je Preoteasa,⁹⁷² dotadašnji pomoćnik ministra. Manesku je postao ministar finansija, a dotada je obavljao dužnost pomoćnika ministra. Na čelo ministarstva vojske došao je Solazeanu, dotadašnji pomoćnik. Promenjeni su i ministri prehrambene industrije i metalurgije.⁹⁷³

Broj ministarstava u Rumuniji je 1956. godine bio povećan reorganizacijom Ministarstva poljoprivrede i šumarstva. Dekretom Velike narodne skupštine od ovog su formirana tri nova ministarstva. Na čelo Ministarstva poljoprivrede postavljen je dotadašnji ministar konstrukcija George Hosu. Ministarstvom šumarstva rukovodio je dotadašnji ministar starog i celovitog ministarstva Konstantin Popesku, dok je za ministra novog Ministarstva državnih poljoprivrednih imanja postavljen profesor univerziteta i nekadašnji ministar u Grozeovoj vladi, Bukur Skopu.⁹⁷⁴

U Ministarstvu inostranih poslova došlo je do veće promena činovnika. U cilju pripreme za noviju i aktivniju spoljopolitičku delatnost dovode se na mesta referenata sposobniji ljudi.⁹⁷⁵ U Vladi je takođe došlo do nekih personalnih promena. Sa pozicije potpredsednika smenjen je Petresku i postavljen pomenuti George Hosu. Ova promena je sa sobom povlačila i postavljanje novog ministra poljoprivrede Marina Stankua. Smenjivanje Petreskua bilo je očekivano i povezano sa njegovim izbacivanjem iz Centralnog komiteta krajem jeseni 1955. godine.⁹⁷⁶ Brzo uzdidzanje Petreskua sa mesta ministra finansija na mesto potpredsednika Vlade i isto tako brz pad, značili su da je došlo ili do sukoba Petreskua sa nekim iz vrhovnog rukovodstva ili do velike zloupotrebe ovog istaknutog predratnog člana partije.⁹⁷⁷ U Ministarstvu unutrašnjih poslova su takođe bile planirane velike promene. Trebalo je ukupan broj zaposlenih smanjiti za 30%, a određena odeljenja, poput odeljenja graničara, vatrogasaca i trupa bezbednosti, wpredati u nadležnost Ministarstva odbrane.⁹⁷⁸

II kongres RRP i liberalizacija

II kongres Rumunske Radničke partije, odnosno VII ako se računaju kongresi Komunističke partije Rumunije od njenog osnivanja 1921. godine, održan je 23. do 28. decembra 1955. godine. Prvobitno je bio zakazan za mart 1954, kasnije je pomeren za april, oktobar, a na kraju na neodređeno vreme. Neki od izgovora bili su da bi rad kongresa i njegova priprema uticali negativno na jesenju setvu. Pravi razlog je bio nestabilna atmosfera u spoljnoj politici, formiranje poststalinističke politike i nezadovoljavajući rezultati rumunskog prvog dugoročnog privrednog plana. Činjenica da su do proleća 1954. godine sve države već održale svoje partijske kongrese doprineo je da to bude poslednji u nizu. Zakašnjenje od preko dvadesetak meseci i promenjeni uslovi, označili su ga kao prvi kongres održan u istočnoevropskim zemljama u periodu postepenog napuštanja staljinističkih koncepcija.⁹⁷⁹

⁹⁷² George Preoteasa je po zanimanju bio novinar. Njegov uspon u politici počeo je 1948. godine kada ga Ana Pauker postavila za generalnog sekretara u Ministarstvu inostranih poslova. U procesu protiv Ane Pauker i Vasila Luke imao je određenu ulogu te nije osuđen kao njihov saradnik, već je unapređen na mesto pomoćnika ministra spoljnih poslova, a izabran je ubrzo i za predsednika Dunavske komisije. Kao predsednik Dunavske komisije aktivno je radio protiv Jugoslavije. Ubrzo je izabran za ministra spoljnih poslova. Na II kongresu RRP izabran je za člana CK i kandidata za Politbiro i sekretara CK. Kao već isproban odigrao je važnu ulogu u padu Konstantineskua i Kišinjevskog na plenumima CK 28—29. juna i 1—3. jula 1957. godine kada su obojica izbačena iz Politbiroa.

⁹⁷³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 03.10. 1955, pov. br. 413216, 1.

⁹⁷⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 11. 01. 1956, pov. br. 4401.

⁹⁷⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 24. 04. 1956, pov. br. 46317.

⁹⁷⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 10. 05. 1956, pov. br. 47278.

⁹⁷⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 30. 12. 1955, pov. br. 44

⁹⁷⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 08. 06. 1956, pov. br. 49005.

⁹⁷⁹ „Поново одложен контрес РРП, Тражење новог пута“, *Борба*, 4. 11. 1954, 3.

Na Kongresu je uzelo učešća 774 delegata sa pravom glasa i 31 sa konsultativnim pravom. Među delegatima najviše je bilo radnika, čak 436, zatim zadružnih seljaka 93, 87 intelektualaca, 67 individualnih zemljoradnika, 21 oficir i 19 službenika. Skoro jedna petina ukupnog broja delegata bile su žene. Rad su pratile i 32 delegacije drugih komunističkih partija. Od poznatijih, u Rumuniju su ovim povodom došli maršal Ču De, potpredsednik NR Kine, Rakoši i Todor Živkov, sekretari KP Mađarske i Bugarske, Dolores Ibaruri i Vaclav Kopecki.⁹⁸⁰

Komisija za propagandu pri CK je štampanim medijima savetovala da pretkongresne radnje i kampanju ne ističu previše. Partija je ovim želela da pokaže da je kongres stvar Rumunske radničke partije, a ne države. Izričiti oprez je savetovan tokom rasprava o kapitalizmu i imperijalizmu. Umeren stav je trebalo pokazati prema Engleskoj i Francuskoj, pa čak i prema SAD. Vašington je trebalo kritikovati samo ako je to zahtevala koncepcija članka. Rumunski listovi su najveću pažnju trebali da posvete značaju SSSR-a za razvoj Rumunske radničke partije i podvući ulogu narodno-demokratskih zemalja, kakva je bila Kina.⁹⁸¹ Slušajući savete Komisije, kongresna kampanja je počela dosta kasno i odvijala se prilično umereno. U listovima su najbrojnije bile teme vezane za izvršenje prethodnog petogodišnjeg plana i promociju novog, ali i teme o istoriji RRP i njenom dotadašnjem razvoju.⁹⁸²

Dnevni red je obuhvatao pet tačaka. Prva je bila Izveštaj o radu CK, druga se odnosila na petogodišnji plan, treća je bila Izveštaj Revizione komisije pročitao od strane Nikolae Guina, sledila je tačka o projektu izmene statuta i u okviru pete tačke vršio se izbor CK, Revizione i Kontrolne komisije.⁹⁸³

Rumunska privreda je u prvih deset godina postigla određeni napredak, ali posmatrano sa njenim pravim mogućnostima rezultati su bili vrlo skromni. Takvo stanje je pre svega bilo zahvaljujući eksploataciji vršenoj od strane SSSR i podređivanju rumunskog razvoja njenom razvoju. Tek posle 1955. godine, ukidanjem mešovitenih društava, odnosno 1957. godine, odlaskom sovjetskih trupa sa rumunske teritorije, tj. promenom stava Moskve prema Bukureštu, bilo je moguće napraviti veći korak u smislu privrednog razvoja. Nekako, sa dobijanjem većih sloboda poklopilo se i donošenje II petogodišnjeg plana. On je za razliku od I plana pokazao želju za ekonomskom, a sa njom i drugim vrstama samostalnosti u razvoju. Međutim, afirmacija Rumunije i privredna orijentacija usmeravana isključivo svojim potrebama, došla je sa šetogodišnjim planom privrednog razvoja zemlje (1960–1965).⁹⁸⁴

Rumunski potencijali za razvoj industrije bili su u nafti, gasu, uglju. Po rezervama zlata nalazili su se na drugom mestu u Evropi, kao i po rezervama soli. Jedina slaba tačka Rumunije je bila gvozdena ruda. Male zalihe i ruda sa slabim procentom gvožđa uticali su da Rumunija u razvoju teške industrije ima određenih poteškoća. Razvoj njene crne metalurgije se zbog toga je isključivo zavisio od uvoza gvozdene rude iz inostranstva – pre svega Sovjetskog Saveza, Indije, Turske i Bugarske.⁹⁸⁵

Posmatrano u odnosu na Jugoslaviju Kongres je bio značajan jer se desio nakon Beogradske deklaracije i posete Hruščova i Bulganjina kada je najviše sovjetsko rukovodstvo priznalo da je krivo za neprijateljski odnos posle Rezolucije Informbiroa. Zbog toga se u Beogradu očekivalo da će upravo u Bukureštu, gde je sve i počelo, biti dosta reči o pogrešno vođenoj politici Sovjetskog Saveza i njenih satelita prema FNRJ. Ipak, Dež je u svom referatu najviše mesta dao pitanjima unutrašnje politike i ekonomskog razvoja. Čak i u prvom delu referata gde je Dež govorio o spoljnoj politici i međunarodnoj situaciji Jugoslaviji nije bila posvećena dovoljna pažnja,⁹⁸⁶ već je stanje u svetu

⁹⁸⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 1.

⁹⁸¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 17. 12. 1955, pov. br. 417640.

⁹⁸² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 19. 12. 1955, pov. br. 417640.

⁹⁸³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 1.

⁹⁸⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 1–2

⁹⁸⁵ Isto, 4.

⁹⁸⁶ Štaviše u referatu Georgiju Deža Jugoslavija je samo jednom kratko pomenuta u kontekstu da postoje uslovi za razvijanje dobrih odnosa sa FNRJ i SKJ, ali bez elaboriranja dokle se stiglo u normalizaciji odnosa i kakav stepen

posmatrano strogo sa blokovskih pozicija i sve zasluge za popuštanje zategnutosti su pripisivane „taboru mira, demokratije i socijalizma na čelu sa Sovjetskim Savezom“.⁹⁸⁷ Tačnije, Jugoslavija je pomenuta kratko u dva navrata. Prvi put kada je Dež nabrajao dobre poteze SSSR-a („Ponovo su uspostavljeni prijateljski i bratski odnosi između SSSR-a i FNRJ, što je događaj od velikog značaja za stvar mira i socijalizma.“), a drugi put kada je govorio o dobrim rumunskim potezima.⁹⁸⁸ Bez obzira na kratkoću, osvrt na odnose sa Jugoslavijom predstavlja najpozitivniju izjavu datu posle normalizacije. Dež je pomenuo prvi put sličnost društveno-ekonomskih uslova, zajedničku težnju ka izgradnji socijalističkog društva i mirnoj koegzistenciji.⁹⁸⁹

U spoljnopolitičkom delu referata Dež je bio protivurečan. Insistirao je na politici koegzistencije sa jedne, a sa druge strane kritikovao je Zapad i iznosio podatke o snazi lagera i ulozi SSSR-a. Tvrde formulacije NATO i kapitalizma su pokazivale da je i dalje u Rumuniji vladala jaka blokovska politika. Novina je bila diferencijacija zapadnih zemalja. Nisu sve zapadne zemlje bile oštro napadane. Stav prema SAD se nije promenio, ali jeste prema Francuskoj, Engleskoj i Italiji. Prema njima je isticano tradicionalno prijateljstvo i mogućnost široke ekonomske i kulturne saradnje.⁹⁹⁰ Dež je govorio i o zadovoljstvu zbog odluke Generalne skupštine OUN zbog prijema Rumunije u članstvo. Razloge zašto je Rumunija morala dugo da čeka na ovu odluku rumunsko rukovodstvo je videlo u kočanju SAD i pojedinih zapadnih zemalja, a u cilju da se omogući njihovo mešanje u unutrašnje stvari Rumunije.

Iz referata se videlo da je glavni akcenat II kongresa stavljen na ekonomskom razvoju države, naročito iz ugla izvršenja petogodišnjeg plana i koncipiranja planova i ciljeva za naredni period, kao i na partijska pitanja. Dež se naročito trudio da pokaže kako je za unutrašnji preobražaj Rumunije najviše zasluga imala sama Partija, koja je imala veliku pomoć SSSR-a.⁹⁹¹ U delu koji se odnosi na stanje u partiji Dež je govorio o potrebi za jačanjem veza sa narodom i masovnim organizacijama. Izvršen je oštar napad na Anu Pauker, Vasile Luku, Teohari Đorđeskua i njihove simpatizere zbog desnog skretanja. Ova grupa je kritikovana i optuživana za frakcionaštvo, razbijanje partije, uvlačenje neprijateljskih elemenata i davanje podrške klasnim i idejnim protivnicima. Oni su viđeni kao grupa koja je želela da razbije i smanji ulogu partije.⁹⁹² Masovno upisivanje u partiju po izveštaju u okviru referata zaustavljeno je 1947. godine, a naredne je izvršeno čišćenje, pri čemu je izbačeno 192.000 članova. Na Plenumu 1950. godine osuđeno je masovno upisivanje i prihvaćena ideja stvaranja kadrovske partije. Ovaj proces je završen 1952. godine, kada su CK i Partija očišćeni od neprijateljskih i sumnjivih elemenata. Godine 1955. Partija je imala blizu 600.000 članova od čega su oko 10% bili kandidati. Dež je naročito bio ponosan na ostvareno jedinstvo u Partiji, poštovanje principa unutarpartijskog demokratizma, discipline i kolektivnog rukovođenja.⁹⁹³ Iz dela o unutrašnjoj politici videlo se da se ide ka definitivnom obračunu sa neprijateljima, uz odbacivanje mogućstva rehabilitacije likvidiranih, zatim ka jačanju uloge Partije i samog Deža i praćenjem linije Hruščova i Bulganjina. Ovo poslednje je podrazumevalo postepeno napuštanje staljinizma, međutim u Rumuniji je to shvaćeno kao napuštanje staljinističkih metoda, ali ne i staljinizma u idejnom smislu.⁹⁹⁴ Ovakva koncepcija će rumunskom političkom vrhu Hruščovljevim referatom na kongresu KPSS-a, samo tri meseca posle rumunskog, stvoriti velike probleme.

bilateralne saradnje je rumunska strana predviđala (Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvîntări, 1955–1959*, București 1959, 27–28).

⁹⁸⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 6.

⁹⁸⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 24. 12. 1955, pov. br. 41760.

⁹⁸⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 4.

⁹⁹⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 24. 12. 1955, pov. br. 41764.

⁹⁹¹ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Rumunska radnička partija, formiranje i razvoj, 34.

⁹⁹² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 14.

⁹⁹³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 27. 12. 1955, pov. br. 417640, 1

⁹⁹⁴ Isto, 2

Govoreći o partiji, Dež je više puta kritikovao idejnu slabost, zaostajanje teorijske misli i razvijanja ideologije u Rumuniji. Osim toga bio je nezadovoljan i propagandnim radom, naročito školskim i šablonskim izučavanjem marksizma i njegovim gotovo dogmatskim shvatanjem, koje nije bilo moguće primeniti u svakodnevnom životu.⁹⁹⁵

O petogodišnjem planu referisao je Kivu Stojka, a član sekretarijata Nikoale Čaušeku je bio pozvan da referiše o izmenama Statuta partije. Oba ova referata nisu donela ništa novo u odnosu na referat Georgiju Deža. Oni se stoga mogu posmatrati kao razrada osnovnih teza i iznošenje dodatnih detalja o temama o kojim je Dež već bio govorio.⁹⁹⁶

Kongres je sadržinom Čaušeskuovog referata imao veliki pravni i administrativni značaj. Doneo je novi Statut partije kojim je istaknuto pravo da partija kontroliše celokupni državni i politički život u Rumuniji. Glavne izmene bile su vezane za prijem u članstvo, mere kažnjavanja i isključenja iz partije, zatim nadležnosti lokalnih organizacija, odnosno obaveze da dosledno izvršavaju naredbe sa vrha i sazivanja kongresa jednom u četiri godine.⁹⁹⁷ Za razliku od starog, novi Statut je bio podeljen na 11 glava i 73 člana. Imao je opširan uvod o istoriji RRP i njenim zaslugama. Naročito je podvučena njena uloga u borbi protiv fašizma i organizovanju ustanka od 23. avgusta 1944. godine. Osim o Komunističkoj partiji Rumunije, pohvalno se govorilo i o levom krilu Socijaldemokratske partije i njenoj ulozi u borbi protiv ugnjetačkog režima u predratnom periodu.⁹⁹⁸

Kao jedan od glavnih ciljeva istaknuto je mobilisanje svih radnih ljudi za dalji razvoj socijalističke ekonomije i uništenje klasnog neprijatelja. Statutom je regulisan prijem u partiju. „Član RRP može biti svaki radni čovek i državljani NR Rumunije koji priznaje statut i program i koji aktivno doprinosi njegovom ostvarivanju, aktivno radi u jednoj od partijskih organizacija, ispunjava sve odluke Partije i plaća određenu članarinu“.⁹⁹⁹ Ova naizgled jednostavna formulacija za prijem, bila je zakomplikovana uspostavljanjem visokih i rigoroznih kriterijuma, naročito prema zainteresovanim intelektualcima i pripadnicima drugih političkih organizacija.¹⁰⁰⁰ Jedna od novih ovlašćenja koje su partijske organizacije dobile bila je kontrola nad administracijom u preduzećima i zadrugama. Partijske organizacije u ministarstvima i centralnim ustanovama, zbog načina organizacije nisu mogle da vrše takvu kontrolu, ali su bile u obavezi da konstatuju nedostatke u radu administracije i da predloge dostavljaju direktno CK i rukovodstvu ministarstva.¹⁰⁰¹ Zbog značaja armije njoj je bila posvećena posebna glava. Radom u armiji je po statutu rukovodila „Viša politička uprava armije koja je imala kompetencije posebne sekcije CK“. Dakle, imala je mnogo veća ovlašćenja od ostalih političkih organizacija.¹⁰⁰²

U cilju sprovođenja partijske linije u masovnim organizacijama počeli su da se osnivaju i partijski aktivni, kroz čiji rad je Partija videla način da kontroliše izvršenje državnih odluka i da se bori protiv

⁹⁹⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 15.

⁹⁹⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 24. 12. 1955, pov. br. 41760.

⁹⁹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–79, Izveštaj N. Čaušeskua, člana CK RRP na II kongresu RRP decembra 1955, 13–15.

⁹⁹⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 18.

⁹⁹⁹ Scanteia, 29. 12. 1955, 2.

¹⁰⁰⁰ Prijem u partiju se vršio isključivo iz redova kandidata ili omladinske organizacije. Sistem kandidata je bio podeljen na tri grupe. U prvu grupu su ulazili radnici u industriji sa stažom od najmanje pet godina, a primali su se uz preporuku dva člana partije stažom dužim od tri godine. Drugu grupu činili su ostali radnici, seljaci koji su radili u zadrugama i inženjeri. Njihovo učlanjenje bilo je uslovljeno preporukama tri člana sa stažom dužim od četiri godine. U posledjoj grupi svrstavali su se svi ostali. Ova grupa je imala i jednu podgrupu u koju su ulazili raniji članovi drugih partija. Za treću grupu kandidata bile su potrebne četiri preporuke članova sa stažom od šest godina, dok je za podgrupu bilo potrebno čak pet preporuka od kojih tri od članova sa osmogodišnjim stažom, a dve sa predratnim stažom. Ovde je novi statut promovisan na Drugom kongresu RRP doneo novinu po kojoj je postojala mogućnost vraćanja članova u kandidate najviše do godinu dana (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 01.01. 1956, pov. br. 476).

¹⁰⁰¹ Isto, 2.

¹⁰⁰² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 20.

birokratizma. Od početka sprovođenja direktive, ozvaničene na Avgustovskom plenumu 1953. godine, pa do kraja 1955, u Rumuniji je stvoren partijski aktiv koji je brojao od 80.000 do 100.000 članova. Svi ti ljudi su imali zadatak da na terenu kontrolišu sprovođenje odluka, utiču na dalju indoktrinaciju i redovno podnose izveštaje na osnovu kojih je partijski vrh mogao da stvori potpunu sliku o jačini partije u institucijama, ali i u narodu.¹⁰⁰³ Posebnom glavom statut je omeđio odnos Partije i omladine. Cilj ovog poglavlja bio je da poboljša veze Partije i omladinske organizacije UTM i da zacrta pravce razvoja partijskog delovanja među omladinom. Jedan od prvih koraka bio je ostvaren potčinjavanjem CK UTM Centralnom komitetu Partije.¹⁰⁰⁴

Statut je detaljno naznačio sva prava i sve obaveze članova i partijskih organa. Kongres je na primer, po novom morao da se saziva na najmanje četiri godine (u statutu od 1948. godine rok sazivanja je bio tri godine), dok su plenumi morali da se sazivaju na četiri meseca. Glavno ovlašćenje plenuma bilo je da bira sastav politbiroa, sekretarijata i da postavlja prvog sekretara. Sekretarijat se brinuo o tekućim poslovima, vršio kontrolu izvršenja partijskih odluka i izbor kadrova.¹⁰⁰⁵ Na kongresu Politburo je dobio novi sastav od 9 članova, 7 starih i 2 nova. Novi su bili Aleksandru Dragiçi, ministar unutrašnjih poslova i Nikolae Čaušesku, član CK od 1952. Obojica su bili kandidati Politbiroa od 1954. godine. Na kongresu je izabran 61 član Centralnog komiteta i 35 kandidata za članove CK. Od bivšeg sastava CK, koji je brojao 41 člana, u novom je ostalo 28.¹⁰⁰⁶

Poseban programski deo kongresa predstavljala je diskusija. U njoj su učešće uzeli brojni delegati koji su imali viši partijski položaj, poput sekretara oblasnih komiteta, ministara, članova CK i Politbiroa. Diskusija na kongresu, u stvari, nije bila prava diskusija jer su diskutanti bili unapred izabrani i zaduženi da diskutuju o određenim problemima. Pored izlaganja određenih problema diskusija se svodila još i na detaljniju razradu postavki koje je Dež izneo u referatu. Jedino zanimljivo izlaganje, koje je delom protivrečilo Deževoj izjavi da je stanje u toj sferi zadovoljavajuće, a delom godilo partijskoj liniji, bilo je izlaganje Mirona Konstantineskua o stanju u nauci, kulturi i umetnosti. On je tokom diskusije oštro napao kulturne delatnike zbog slobodnog razumevanja stvaralaštva, odaljavanja od stvarnosti i nepridržavanja partijskih instrukcija.¹⁰⁰⁷ Nastup Kišinjevskog takođe treba pomenuti zbog kritike propagande. On je smatrao da propaganda ne radi dovoljno na razbijanju nedoumica nastalih kod nižih članova partije i običnog naroda o prioritonom razvoju industrije, socijalističkom preobražaju poljoprivrede i podizanju budnosti Rumuna, od opasnosti koja je pretila od unutrašnjih neprijatelja i spoljašnjih agresivnih namera sa Zapada. Kišinjevski se osvrnuo posebno i na problem izbora kadrova po prijateljskoj i rođačkoj liniji, a ne po zasluži. Ostala izlaganja diskutantata su bila samo u okviru proširenja Deževog referata.¹⁰⁰⁸

Ako se učini kraći osvrt na ceo Dežev referat može se zaključiti da je on nastojao da dokaže da je unutrašnji preobražaj Rumunije izvršen od strane samih Rumuna i da je naročito insistirano na ulozi države koja je i dalje bila staljinistički shvatana kao „glavni instrument socijalističke izgradnje“. Glavne karakteristike Kongresa i donetog Statuta, takođe su bile jako isticanje uloge partije u organizacijama i ustanovama, pooštrenje kriterijuma za prijem u partiju i posebno insistiranje na disciplini. Detaljnije su bila propisana prava članova na kritiku, žalbe, a jasno su bila određena i pravila prilikom isključivanja i kažnjavanja članova. Cilj takvih dokumenata bio je centralizam i jačanje CK. Išlo se ka učvršćivanju jedinstva i razvoja partije. U cilju smanjivanja moći vojske pojačana su bila ovlašćenja partijskih organizacija u armiji.¹⁰⁰⁹ Na Kongresu je došlo i do prvog pokušaja analize i naučne obrade razvitka rumunske narodne revolucije. Ovde su jasno odvojene dve

¹⁰⁰³ *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R*, București 1961, 644–645.

¹⁰⁰⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 21.

¹⁰⁰⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 01.01. 1956, pov. br. 476, 2.

¹⁰⁰⁶ *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R*, București 1961, 648.

¹⁰⁰⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 16

¹⁰⁰⁸ Isto, 17.

¹⁰⁰⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 01.01. 1956, pov. br. 476, 3.

etape. U prvoj je naročito isticana uloga partije, iako je ona tad bila slaba i gotovo bez uticaja u narodu. Za drugu etapu bilo je karakteristično isticanje ogromnih uspeha partije u izgradnji ekonomske osnove socijalizma u Rumuniji.¹⁰¹⁰

Kongres je zaključio rad donošenjem nekoliko važnih dokumenta. Prvi je bio Rezolucija o usvajanju izveštaja CK o radu i direktiva o daljem razvoju partijskog, ekonomskog i društvenog života. Drugi je bio rezolucija kojom je odobren izveštaj Revizione komisije. Treći dokument je, u stvari, bio usvojen predlog o izmeni i dopuni Statuta Rumunske radničke partije.¹⁰¹¹

Rumuni su bili zadovoljni održanim II kongresom (doduše svega tri meseca, jer je proklamacija novog sovjetskog kursa na XX kongresu KPSS bila u suprotnosti sa osnovnim postulatima koje je rumunski kongres propagirao). Atmosfera na samom zasedanju, prisustvo puno stranih delegacija i njihovi pozdravni govori, navode na zaključak da partija nije želela da Kongres poprimi radne karakteristike već manifestacione. Pečat je svakako bio Dežev referat. Dominacija prvog sekretara trebalo je da pruži i za ličnu afirmaciju i da istakne njegovu neospornu rukovodeću ulogu. Jedinstvo koje je vladalo u partiji i koje se jasno pokazalo tokom Kongresa ostvareno je na kompromisnoj liniji između staljinizma i izvesne težnje za reformom, koju nameću zahtevi svakodnevnog življenja. Ova linija bila je postavljena strogo u skladu sa linijom Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Za razliku od Jugoslavije, Rumunija se nije usudila da se udalji od zvanične linije i da uradi nešto na svoju ruku. To je bilo pokazano i na ovom Kongresu partije.¹⁰¹²

Neinformisani o namerama Hruščova, oni su Kongres održali u staljinističkom duhu, ali uz tiho napuštanje onih metoda koje je Moskva već kritikovala. Staljin je veličan kao jedan od najvećih ideologa i najveći vođa, njegove greške nisu spominjane, a o njegovom kultu se i dalje govorilo pozitivno. Šok koji je Dež doživeo na XX kongresu, posebno na zatvorenoj sednici februara 1956. godine, slušajući Hruščovljev referat, bio je ogroman. Prvo, govor ga je pogodio kao staljinistu, a drugo, II kongres RRP je u svetlu novih saznanja bio sasvim u suprotnosti sa pravcem kuda je Sovjetski Savez krenuo. Rumunskom vrhu je trebalo mesec dana kako bi se pribrao i izašao sa nekom izjavom. Na Plenumu koji je održan od 22. do 24. marta objavljena je blaga osudu staljinizma i kulta ličnosti. To je značilo da se nisu spremale drastičnije mere, od onih već predviđenih odlukama II kongresa. U svom govoru Georgiju Dež je sproveo blagu samokritiku, ali je svaljivanjem krivice za sprovođenje staljinističkih metoda na već osuđene u borbi za vlast Anu Pauker, Vasila Luku i Đorđeskua i naglašavanjem činjenice da Rumunija nije nikog osudila na kaznu smrti u vreme sukoba Jugoslavije i Informbiroa, uspeo da sa sebe i svojih saradnika skine odgovornost. Od navedenih, Teohari Đorđesku je viđen kao glavni krivac što se državna bezbednost i policija shodno Staljinovom vremenu koristila terorom. Prikazujući sebe kao žrtvu kolektivnog rukovodstva u kojem su do 1952/1953. glavnu reč vodili goreimenovani, uspeo je da se oslobodi od nezgodnih pitanja lične odgovornosti i samokritike. Kao najispoljeniji oblik propagiranja kulta ličnosti u Rumuniji viđeno je skandiranje pojedinih imena od strane naroda, osim toga naznačeno je da se uticaj ispoljio u raznim oblicima, poput davanja imena preduzećima, ustanovama, gradovima, rejonima i ulicama, veličanjem u književnim delima i naglašavanjem pozitivnih crta u listovima.¹⁰¹³

Na martovskom Plenumu doneti su zaključci koji su bili u saglasnosti sa odlukama XX kongresa. Odnosno, u Rumuniji su tek tada donete konkretnije mere destaljinizacije zemlje. Partijski rukovodioci su prišli revidiranju stavova iznetih na II kongresu RRP. Kako bi se to ostvarilo Dež je odlučio da sprovede „revidiranje nekih odluka, govora i članaka partijskih i državnih rukovodilaca,

¹⁰¹⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, II kongres Rumunske radničke partije, pov. br. 4604, 6

¹⁰¹¹ Isto, 17.

¹⁰¹² Isto, 23.

¹⁰¹³ Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „Skantea o kultu ličnosti u Rumuniji,“ *Scanteia*, 7. 4. 1956, 1.

kako bi se uklonio uticaj kulta ličnosti i pojedine formulacije zasnovane na pogrešnim i prevaziđenim postavkama.“¹⁰¹⁴

Obezbeđivanje većih građanskih prava i slobode, zahtevalo je promenu u rumunskom zakonodavstvu. Tužilaštvo je dobilo nalog da kritički razmotri sve političke sprovedene procese i da se nadalje drži poštovanja zakonitosti i procedure.¹⁰¹⁵ Od ostalih mera treba navesti borbu protiv birokratizma. Smanjenje državnog aparata i premeštanje zaposlenih iz administracije u proizvodnju, bilo je od strane Apostola, člana Politbiroa, viđeno kao goruće pitanje rumunske reorganizacije.¹⁰¹⁶ Rukovodstvo je povuklo Staljinova dela iz prodaje i ona nisu više bila korišćena u partijskim školama. Istorija SKP(b) je bila zamenjena materijalom sa XX kongresa. Takođe, Staljinove biste bile su uklonjene, osuđeni pušteni na slobodu, ali bez rehabilitacije, što je naročito pogodilo jugoslovensku manjinu. Opuštanje i pojava kritike u intelektualnim krugovima, a kasnije događaji u Poljskoj i Mađarskoj, brzo su oprezno rumunsko rukovodstvo odvratili od dalje destaljinizacije. Na osnovu pomenutih primera, Dež je zaključio da destaljinizacija ne bi dovela do učvršćivanja njegove vlasti, niti približavanja naroda i partije.¹⁰¹⁷ Ipak, poboljšanje životnog standarda je bilo hitno potrebno.

Posle događaja u Mađarskoj, održan je od 27. do 29. decembra Plenum CK RRP. Njegov cilj bio je poboljšanje uslova. Kao uzroci lošeg standarda viđeni su problemi u poljoprivrednoj proizvodnji. Na Plenumu je doneta odluka da se veća pažnja posveti ovoj grani privrede i potrošačkoj industriji. U tom smislu izvršen je rebalans investicija na štetu razvoja teške industrije, čiji je razvitak i dalje bio primaran. Rukovodstvo je smatralo da bi povećanjem proizvodnje došlo i do povećanja prihoda seljaka. Kako bi se motivisali, jedna od značajnijih mera o kojoj se tada raspravljalo, bila je pomenuto ukidanje obaveznog otkupa osim za meso i vunu. Takvim potezom je od celokupnog prometa robe oko 40% spalo na teret slobodnog tržišta. Mere za podizanje poljoprivredne proizvodnje obuhvatale su povećanje tehničko-materijalne baze, mašina i veštačkog đubriva. Istina, većina mera u poljoprivredi se odnosila na socijalistički sektor, te se od kolektivizacije nije odustalo. Poboljšanje životnog standarda trebalo je da obezbedi povećanje zarada za 40%, poboljšanje socijalne nege, penzija, dečijih dodataka i stipendija. Jedan od razloga zašto se rukovodstvo odlučilo za ovakve mere bila je situacija u drugim istočnoevropskim državama i rizik koji je postojao od narodnog nezadovoljstva.¹⁰¹⁸

Izborni sistem Rumunije i rad državno-partijskih organa

Rumunski sistem izbora bio je sličan sovjetskom. Izbori za narodnu skupštinu vršili su se prema okruzima, a na svakih 40.000 birača dolazio je jedan narodni poslanik. Pravo glasa imali su svi građani sa navršениh 18 godina, a mogli su da budu birani sa navršениh 23. Glasačko telo u obuhvatalo je oko 11 miliona građana u 1956. godini koji su birali 423 poslanika i još 130.000 predstavnika u lokalnim narodnim odborima. Liste kandidata je predlagao Front narodne demokratije, masovna

¹⁰¹⁴ Isto, 1.

¹⁰¹⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–81, Prvi plenum Ck RRP i mjere destaljinizacije, 2.

¹⁰¹⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 11–12.

¹⁰¹⁷ AJ, KPR I–3–a/97–4, Stanje u RRP posle XX kongresa KPSS, 4–6.

¹⁰¹⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–82, Informacije o II plenumu CK RRP 27–29. 12. 1956, 1–4.

rganizacija koja je funkcionisala samo u vreme izbora.¹⁰¹⁹ Izjašnjavanje naroda vršilo se pomoću glasačkih listića, s tim što su se sa liste precrtavali kandidati za koje građanin nije hteo da glasa.¹⁰²⁰

Godina 1956. je bila izborna godina u Rumuniji. Odlukom Velike narodne skupštine zakazani su izbori za nove odbornike Narodnih saveta za 11. mart 1956, odnosno, u pitanju su bili izbori za nove lokalne vlasti. Specifičnost ovih je bila da su se po čitavoj zemlji osnivali Saveti Narodnodemokratskog fronta. Osnivanjem su rukovodili partijski komiteti, a članstvo je bilo sastavljeno od partijskog rukovodstva, naučnika, kulturnih radnika, običnih radnika i seljaka. Rad Fronta je isključivo bio vezan za izbore za Skupštinu ili Narodne savete, a namena mu je bila da rukovodi izbornom kampanjom. Posle izbora Front se raspuštao.¹⁰²¹ Na izborima je izabrano 130.000 odbornika – kandidata Narodnodemokratskog fronta od čega su 44% bili članovi ili kandidati partije. Glasalo je oko 10 miliona ljudi.¹⁰²²

Iste te godine sprovedeni su i izbori novih partijskih organa. Oni su počeli u drugoj polovini novembra 1956. godine sa godišnjim konferencijama osnovnih organizacija. Tokom tih konferencija bila je osetna linija uvođenja u biroe onih koji su do tada bili zapostavljeni. S tim u vezi, kao glavna parola na konferencijama isticano je „uključivanje u rukovodstvo članova koji nisu bili na rukovodećim funkcijama“. Rezultati izbora su pokazali da je ova linija bila i sprovedena. U Bukureštu je na čelo osnovnih organizacija bilo izabrano 40% novih sekretara, a u njihove biroe 55% novog članstva. Verovatno je do takvog procenta novih kadrova došlo i zbog tendencije da se smanji broj intelektualaca u rukovodstvima određenih organizacija. Novoizabrani birovi, okupljeni u rejonskim komitetima, odmah su bili upoznati sa partijskim zadacima kroz Odluku CK za poboljšanje partijske propagande i njenog jačeg povezivanja sa praksom socijalističke izgradnje i Instrukciju CK o primanju novih članova i kandidata u partiju.

Posle ovih izbora sprovedeni su u toku decembra i izbori za oblasne komitete. Na partijskim konferencijama 18 oblasti prisustvovali su članovi Politbiroa. Dež je prisustvovao konferenciji u MAO, Kišinjevski u Ploeštiju, Konstantinesku u Klužu, Apostol u Glacu... Ove konferencije su se od prethodnih razlikovale po tome što su na njima iznošeni izveštaji sekretara za čitav period narodnodemokratskog režima, a ne samo za jednogodišnji period između dve oblasne konferencije. Cilj rekapitulacije rezultata novog sistema bio je da podseti narod na razlike između predratnog i posleratnog sistema i pokaže superiornost komunističkog sistema.

Kao glavni zadatak u narednom periodu istican je rad na socijalističkom preobražaju poljoprivrede, što će reći kolektivizaciji. Na konferencijama je naročito diskutovano o uspehu potpune kolektivizacije sreza Haršova u oblasti Konstance, krajem novembra 1956. godine. Ovaj uspeh je

¹⁰¹⁹ Preteča Fronta narodne demokratije bilo je Blok demokratskih partija koji je osnovan maja 1946. Blok je osnovan radi sprovođenja parlamentarnih izbora u Rumuniji zbog čega je imao svoj izborni program i listu, kao i Izborni komitet koji je osnovan juna meseca 1946. godine. U Blok su ulazile stranke prve vlade Petru Groze. To su bile Komunistička, Socijaldemokratska, Front zemljoradnika (plugara), Nacional–caranistička (stranka Aleksandreskua), Liberalna (Tatareskua) i Narodna seljačka stranka. Blok nije bio stalno telo već je potreba za njim prestala posle izbora. Za sledeće izbore u Rumuniji održane proleća 1948. godine ponovo je oformljen, ali pod imenom Front narodne demokratije. Front je u suštini bio formalna organizacija, on nije imao program, stalno rukovodstvo i svoj list. Njegovo postojanje je vezivano za velike unutrašnje događaje kao što su bili izbori, diskusije o Ustavu ili masovnog angažovanja ljudi u izvršenju neke akcije. Front je bio organizovan na teritorijalnom principu. Počev od republičkog nivoa pa do najmanjih administrativnih jedinica, on je imao savete. Na vrhu se nalazio Centralni savet, a ispod su bili saveti oblasti, gradova, rejona i opština. U Centralni savet su ulazili i predstavnici različitih organizacija nacionalnih manjina poput demokratskog fronta Jevreja, antifašističkog odbora Nemaca, narodnog saveza Mađara i rusko-ukrajinskog demokratskog komiteta. Sve do 1952. godine u Centralni savet je ulazio i predstavnik Saveza slovenskih kulturno-prosvetnih udruženja (SSKDUR). Prilikom sazivanja Fronta za potrebe donošenja novog ustava 1952. godine predstavnik jugoslovenske manjine je bio izostavljen, i jugoslovenska manjina nije imala predstavnika u ovom telu desetak godina posle toga (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 11, Front narodne demokratije Rumunije, pov. br. 34606, 1–2).

¹⁰²⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 12.

¹⁰²¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 14.01. 1956, pov. br. 4628.

¹⁰²² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 15. 03. 1956. godine, pov. br. 43926.

pompezno propratila štampa, a rumunsko rukovodstvo je pozivalo ostale partijske organizacije da se ugledaju na uspeh Oblasnog komiteta Konstancie i da izučavaju njegova iskustva u kolektivizaciji. Iako je javno propagiran slobodan princip, namera vlasti da ovde sprovodi ubrzanu politiku je značila neminovno korišćenje prisilnih metoda. Međutim, decembarska odluka Plenuma CK o ukidanju prinudnog otkupa na sve seljačke proizvode sem mesa i vune, stvarala je velike poteškoće u sprovođenju linije ubrzanе kolektivizacije. Ovom odlukom je ukinut glavni pritisak koji je pokazivao određene rezultate. Bez njega partija je izgubila glavno sredstvo ekonomskog pritiska, a korišćenje administrativnih prisilnih metoda je bilo otežano posle nastanka novih okolnosti izazvanih XX kongresom.¹⁰²³

Druga tačka po važnosti o kojoj se diskutovalo tokom ovih konferencija bilo je jačanje unutarpartijske demokratije i veza sa narodom. Takođe, kritikovano je kršenje principa demokratije i socijalističke zakonitosti, pojava birokratizma i odvajanja organizacija od naroda. Zbog toga su neki sekretari oblasnih i rejonskih komiteta javno smenjeni. Iako se značaj ovih pojava umanjio ocenom da su kritike bile iznošene čisto radi kritike i da su zalaganja za demokratizaciju i poštovanje zakonitosti bila čisto deklarativne prirode, ostaje činjenica da je ova tema po prvi put bila javno isticana u prvi plan i da je ulazila u zaključke konferencija. Osim kolektivizacije, jačanja partije i njenog odnosa sa narodom, u zaključke su uvršteni i zadaci usmereni ka otklanjanju preterane centralizacije, smanjivanju partijskog aparata i jačanju političko-idejnog rada među omladinom koja je bila najviše podložna uticaju neprijateljske propagande.¹⁰²⁴

Izbori za skupštinu u Rumuniji su održani trećeg februara 1957. godine. Predizborna aktivnost je od decembra meseca 1956. godine oživela Narodno-demokratski front koji je sastavljan samo kada su se pripremali izbori. U Centralni odbor Fronta ulazili su članovi CK i Politbiroa, na čelu sa samim Dežom. Osim članova partije ušle su i bivše socijaldemokrate, članovi bivšeg rukovodstva Grozine partije zemljoradnika, ali i predstavnici zemljoradničkih zadruga, udarnici, javni i kulturni radnici. Posle formiranja Centralnog odbora formirani su i oblasni i rejonski odbori. Za razliku od prethodnih izbora, za ove su u oblasne i rejonske odbore Fronta ulazili ljudi brani na širokim narodnim skupovima, a ne postavljeni administrativnim naređenjima odozgo. Ipak, sistem izbora kandidata i broj mandata je gotovo onemogućio da birači utiču na sastav parlamenta.¹⁰²⁵ Neposredno pre izbora bio je ukinut propis koji je proglašavao bivše spahije, industrijalce, bankare, bivše krupne trgovce, vlasnike privatnih preduzeća i kulake nedostojnima da biraju i budu birani za narodne poslanike. Tako, posle povlačenja ovog propisa, da biraju i budu birani nisu mogla samo osuđena lica. Time je biračko telo Rumunije povećano za oko milion ljudi, te je u biračke spiskove bilo upisano 11.653.000 birača.¹⁰²⁶

U izbornom proglašenju Fronta narodne demokratije dat je i jedan pasus u kome su prikazani prijateljski odnosi sa Jugoslavijom. Ovim je partija želela da pokaže kako je njena politika bila da gradi dobre odnose, što je bilo u skladu sa njenim potrebama i prijateljskom shvatanju Jugoslavije od strane naroda.¹⁰²⁷ Prvo odbijanje davanja bezrezervne podrške Moskvi u sukobu sa Beogradom Rumuni su pravdali svojim razlozima. Za njih su dobri odnosi sa Jugoslavijom bili veoma važni, a posete na najvišem nivou i zaključeni sporazumi, bili su korisni za stabilizaciju partijske vlasti, podizanje autoriteta rukovodstva i međunarodnu afirmaciju zemlje. Odluka da se ostane po strani u antijugoslovenskoj kampanji prouzrokovanoj događajima u Mađarskoj je, dakle, imala unutrašnji

¹⁰²³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 4-6.

¹⁰²⁴ Isto, 8.

¹⁰²⁵ Isto, 11.

¹⁰²⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 8, Izbori za narodne savete u Rumunskoj Narodnoj Republici, pov. br. 49434, 1.

¹⁰²⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 11.

motiv. Među najvišim rukovodstvo su se mogla čuti mišljenja kako se Rumunija jednom opekla sukobom sa Jugoslavijom te da bi još jedan takav scenario uticao na potpuno diskreditovanje rukovodstva u narodu. Politika bezuslovne podrške i pokoravanja Moskvi nije dotada davala dobre rezultate. Nova taktika rumunskog rukovodstva ojačana izvesnim ekonomskim olakšicama i pomoći iz SSSR je hrabrila rukovodstvo u ispravnost njihove odluke. Smatrali su da i sam Hruščov želi da Rumunija ima dobre odnose sa Jugoslavijom i da eventualno posluži kao faktor posredovanja i smirivanja na relaciji Beograd—Moskva. Neinsistiranje sovjetskog rukovodstva na podršku i učešće u antijugoslovenskoj propagandi je glavni razlog koji je omogućio ovakvo postavljanje Rumunije. Međutim, da je Moskva pozvala Bukurešt, rukovodstvo još opterećeno staljinističkim shvatanjima i poprilično ekonomski i politički zavisno od SSSR-a, bez razmišljanja bi stalo na njenu stranu. Elem, ovakva atmosfera stvarala je i neke negativne uticaje na bilateralne odnose dve zemlje. Zbog opreznosti Rumunija je privremeno zaustavila proučavanje jugoslovenskog iskustva i stopirala primenu nekih dobrih strana. Kako Moskva produbljuje odnosa sa Jugoslavijom ne bi shvatila kao izazivanje, rukovodstvo je odlučilo da malo uspori tempo razvoja bilaterale i sačeka da vidi kako će se sukob Moskve i Beograda dalje razvijati.¹⁰²⁸

Posle događaja u Mađarskoj karakteristično za unutrašnje stanje u Rumuniji bilo je da je proces demokratizacije bio praćen ili umanjen pojačanim pritiskom vlasti. S jedne strane, rukovodstvo je shvatalo da stari sistem više ne može da se sprovodi i da je potrebno da se on reformiše i učini elastičnijim i prihvatljivijim za rumunsko stanovništvo. S druge strane, bojazan da bi odlučnija promena mogla da izazove neželjenu reakciju, kao i pojačan rad neprijateljskih elemenata, stalno ih je usporavalo na tom putu, a čak i nagonilo da koriste stare isprobane metode policijske kontrole i pritiska. Iako opterećeno, kako strahom od promena, tako i staljinističkom ideologijom, rumunsko rukovodstvo je bilo rešeno da ne odustane od puta demokratizacije i izvesne liberalizacije sistema.¹⁰²⁹

Posle izbora od trećeg februara sastala se nova Velika narodna skupština Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957. Od ukupno 437 izabranih poslanika, 74% odnosno 324 je bilo iz redova radnika i seljaka, a 26% odnosno 113 su bili intelektualci. Što se tiče etničkog sastava, preko 84% su bili Rumuni, dok je ostalih 67 poslanika pripadalo brojnim nacionalnim manjinama.¹⁰³⁰ Dnevni red je predviđao raspravu o izmenama i ukidanju nekih članova Ustava, raspravu o zakonu koji je utvrđivao broj ministarstava, raspravu o budžetu za 1957. godinu, iznošenje projekta zakona o organizovanju i funkcionisanju i ratifikaciju dekreta Prezidijuma skupštine. Pored toga Skupština je izabrala nov Prezidijum i obrazovala novu vladu NR Rumunije.¹⁰³¹

Novi Prezidijum je bio sastavljen od 19 članova, a na čelo je postavljen Petru Groza, a za potpredsednike akademik Mihail Šadoveanu i Anton Moisesku. Naravno Dež je bio jedan od članova. Novi Prezidijum se od prethodnog razlikovao po većoj zastupljenosti intelektualaca (sada ih je bilo 10 umesto 6) i članova Centralnog komiteta (6 prema 4 ranijih).¹⁰³² Za predsednika Skupštine reizabran je član Politbiroa Konstantin Prvulesku. Kivu Stojka je izložio potrebu o smanjivanju broja ministarstava sa 30 na 15.¹⁰³³ Do toga je došlo na sednici Skupštine od 19. marta 1957. Neka ministarstva su bila ukinuta, ali je većina pripojena drugim ministarstvima.¹⁰³⁴ Na primer, u

¹⁰²⁸ Isto, 13.

¹⁰²⁹ Isto, 14.

¹⁰³⁰ Jugoslovenska nacionalna manjina je u novom sastavu Skupštine imala 3 poslanika (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 12, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 18. 02. 1957, pov. br. 43579, 1).

¹⁰³¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 5, Zasedanje Velike narodne skupštine Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957, pov. br. 48975, 2.

¹⁰³² Isto, 3.

¹⁰³³ Dva ministarstva su bila ukinuta i pre zasedanja Velike narodne skupštine. Radilo se o Minstarstvu otkupa i Ministarstvu lokalne privrede.

¹⁰³⁴ Nova ministarstva i ministri: Ministarstvo inostranih poslova — George Preoteasa, unutrašnjih — Aleksandru Dragiçi, prosvete i kulture — Konstantinesku, poljoprivrede i šumarstva — Jon Kozma, spoljne trgovine — Marcel Popesku, građevina i građevinskog materijala — George Hosu, finansija — Aurel Vizoli, narodne odbrane — Leontin

Ministarstvo teške industrije su se stopila bivša ministarstva metalurgije i elektro-energije, u Ministarstvo transporta i telekomunikacija ušla su ministarstva železnice, pomorskog, vazdušnog i drumskog saobraćaja i Ministarstvo pošta i telekomunikacija, a u Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva ušla su bivša ministarstva šumarstva, državnih poljoprivrednih dobara i Ministarstvo drvne industrije.¹⁰³⁵ Na čelu nove Vlade ponovo je bio postavljen Kivu Stojka, broj potpredsednika je smanjen sa 8 na 6. Skoro svi stari potpredsednici su ostali, osim Simeona Bugića i George Hosua koji je postao ministar.¹⁰³⁶ Zvanje prvog potpredsednika je takođe ukinuto, njega je do tada imao Bodnaraš.¹⁰³⁷ On je u novom sazivu ostao potpredsednik i izabran je za ministra transporta.

Novi ministar ekonomije Vizali¹⁰³⁸ predložio je da u novom budžetu bude izdvojeno 52% sredstava za privredni sektor, 23.3% za socijalnu i kulturnu aktivnost, 8.1% za odbranu i za državnu administraciju 3.2%. Planom je predviđena i rezerva od 8% ukupnih sredstava. Ako se ovaj uporedi sa budžetom za prethodnu godinu, vidi se da su sredstva opredeljena za privredu i kapitalnu izgradnju bila 5.5% manja, za narodnu odbranu manja za 1.4%, ali su sa druge strane za socijalnu delatnost povećana za 4.4%. Ministar je izložio plan o povećanju budžetskih prihoda za 8.9% i rashoda za 8.2% u odnosu na 1956. godinu.¹⁰³⁹

Donesen je novi zakon o narodnim savetima. Kako bi se sprečila preterana centralizacija odlučeno je da se nastavi sa davanjem veće samostalnosti lokalnim vlastima. Lokalni organi vlasi su do tada bili podređeni višim narodnim savetima, a u nekim granama delatnosti i ministarstvima. Takva podređenost i zavisnost je smanjivala sposobnost upravljanja odbora i njihov autoritet, koji je bio osnova za uspešno izvršavanje partijskih zadataka.¹⁰⁴⁰ Zbog toga je odlučeno da se izvrše određene promene. Do skupštine je već bilo oko 4.000 preduzeća prešlo pod nadležnost lokalnih organa. Nov zakon je predviđao da sve kulturne ustanove, pozorišta, bioskopi, biblioteke i projektantski biro, potpadnu pod nadležnost narodnih saveta. Projektni biro, su se od tada stvarali pri lokalnim organima i bili su zaduženi da na terenu svoje teritorijalne jedinice prave projekte građevinskih objekata, stanova, komunalne mreže, sportskih, kulturnih i drugih objekata. Pre donošenja ovog zakona projektni biro, su bili pri ministarstvima zaduženi sa sve tehničke radove na terenu.¹⁰⁴¹ Zakon o reorganizaciji i funkcionisanju narodnih saveta predviđao je i novine u raspodeli dobiti, koje su sada išle u veću korist lokalnih organa. Dobit od industrijskih i trgovinskih preduzeća je po novom raspoređena tako da je 25% išlo u oblasni fond za razvoj preduzeća i komunalnih službi, a 75% je

Salazan, industrije potrošnih dobara — Stefan Vojtek, teške industrije — George Popa, hemijske i petrolejske industrije — Mihail Floresku, pravde — George Dijakonesku, ministarstva za probleme lokalnih organa i državne administracije — Petru Kostake, zdravlja i socijalnog staranja — Vionea Marinesku i transporta i telekomunikacija — Bodnaraš (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 4, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 19. 03. 1957, pov. br. 46089, 1). Preoteasu je ubrzo na mesto ministra spoljnih poslova zamenio Maurer, bivši predsednik Skupštine. Po obrazovanju je bio advokat, ali nije bio preterano hvaljen kao radnik. Međutim, kao bliski Dežev prijatelj bio je stalno forsiran. Ispostaviće se da će kasnije Maurer postati jedan od najznačajnijih političara krajem Deževe i u vreme Čaušeskuove vladavine. Međutim, te 1957. godine kada je izabran za ministra, njega su opisivali kao društvenog čoveka, pasioniranog lovca i alkoholičara (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 4, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 16. 07. 1957, pov. br. 415999, 1).

¹⁰³⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 5, Zasedanje Velike narodne skupštine Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957, pov. br. 48975, 7.

¹⁰³⁶ Potpredsednici u novoj Vladi bili su Emil Bodnaraš, Aleksandru Mogjorš, Petre Borila, Miron Konstantinesku, Stefan Vojtek i Aleksandru Brladeanu.

¹⁰³⁷ Dež je polako vodio politiku sklanjanja Bodnaraša sa važnih pozicija. Prvo je bio potpredsednik i ministar vojske. Izmenama u vladi formalno je izgubio ministarstvo, ali je i dalje pri CK i Politbirou bio odgovoran za vojsku. U ovoj Vladi ostao je običan potpredsednik, a kao ministar je dobio manje važan sektor transporta.

¹⁰³⁸ Vizali je bio guverner banke i pristalica Ane Pauker i Vasila Luke, zbog čega je bio osuđen i u zatvoru proveo nekoliko godina. Pušten je na slobodu svega nekoliko meseci pre izbora. Za ministra finansija je postavljen zbog velikog iskustva i stručnosti.

¹⁰³⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 5, Zasedanje Velike narodne skupštine Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957, pov. br. 48975, 8.

¹⁰⁴⁰ Isto, 9.

¹⁰⁴¹ Isto, 10.

ostajalo gradu ili opštini čije je preduzeće bilo. Za razliku od njih, prihodi od školskih i bolničkih taksi su ostajali u celosti ustanovi koja ih je i naplaćivala.¹⁰⁴² Narodni saveti su od tada vršili i akviziciju i ugovaranje poljoprivrednih proizvoda sa individualnim seljacima i sa zadrugama. Tako je veliki deo posla koje je bilo pod nadležnost Ministarstva otkupa njegovim ukidanjem prešao u nadležnost narodnih odbora.¹⁰⁴³

Ovim zakonom se htelo da narodni saveti dobiju veću vlast i da suštinski počnu da rukovode lokalnom delatnošću ljudi od ekonomskog, društvenog do administrativnog polja. Iako je iščezla zavisnost od ministarstva, narodni odbori su bili podređeni Vladi i višim narodnim savetima, koji su mogli da ponište svaku njihovu odluku pod izgovorom da je u suprotnosti sa zakonom. Ovim se sačuvala linija jedinstvenog rukovođenja zemljom.

Novi poslovnik Skupštine je doneo neke izmene koje su išle ka proširivanju nadležnosti i veće uloge Skupštine u životu Rumunije. Obrazovano je osam novih komisija umesto ranijih tri. To su bile komisije za privredu i finansije, poljoprivredu i šumarstvo, odbranu, spoljnu politiku, administraciju, kulturu i prosvetu, socijalno staranje i zaštitu, kao i za pravna pitanja. Ove komisije su trebale da se bave proučavanjem problema, sagledavanjem stanja na terenu i pravljenjem projekata zakona i drugih vrsta odluka.¹⁰⁴⁴ U njihov rad je bilo uključeno oko 200 poslanika. Nov poslovnik je predviđao da Skupština po potrebi može da pristupi formiranju specijalnih komisija, čiji bi cilj bio vršenje nadzora nad radom državnih organa. Svaki poslanik je imao pravo na interpolaciju, ali je Prezidijum mogao da poslanika liši imuniteta na osnovu predloga Pravne komisije Skupštine.¹⁰⁴⁵ Prethodni poslovnik o ovim, kao i drugim pitanjima, nije sadržao odredbe ili su one bile tako formulisane da ih je bilo lako zaobići. Ono što se u drugim zemljama prosto podrazumevalo i bilo izraz osnovnih demokratskih prava poslanika, u Rumuniji je ozvaničeno tek te 1957. godine. Tako je Skupština tek od te godine počela da služi kao organ koji je proučavao stanje u zemlji i osmišljavao projekte novih zakona, a ne samo mesto gde se formalno diskutovalo i glasalo o već izrađenim zakonskim predlozima od strane organa pri ministarstvima.

Osim što je donela velike promene na putu demokratizacije, ovo skupštinsko zasedanje je bilo upamćeno i po atmosferi. Nesvakidašnje veliki broj poslanika se tokom nekoliko dana rada Skupštine javio za reč i izneo mišljenje o raznim problemima. Javili su se i prvi, doduše bojažljivi glasovi, protiv. Takva atmosfera je doprinela da sve više liči na pravu skupštinu, a ne na mesto gde su mehanički bile izglasavane odluke CK ili nekog drugog visokog državnog i partijskog organa.

U cilju smanjivanja aparata pored svođenja broja ministarstava sa 30 na 15, odlučeno je da se u penziju pošalju svi muškarci koji su imali preko 55 godina i 30 godina staža i sve žene preko 50 godina i 25 godina radnog staža. Službenici koji su bili poreklom sa sela, a imali su više od jednog hektara zemlje, bili su otpušteni. Ista sudbina je zadesila porodice u kojima su bili zaposleni muž i žena sa preko 1.000 leja primanja – jedan od njih je bio otpušten. Krajem marta Politbiro je doneo odluku o reorganizaciji strukture i rada seoskih komiteta partije. Sistem od jednog prvog sekretara i tri do pet sekretara, koji su rukovodili sekcijama, bio je zamenjen. Srez je odlukom bio podeljen na sektore i sekretari su rukovodili njima u celini, a u srezu odgovaraju za po jedan sektor. Ovim merama trebalo je da se smanji partijski aparat sreskih komiteta za 1958. godinu.¹⁰⁴⁶ Radno stanovništvo, koje

¹⁰⁴² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april 1957, pov. br. 49735, 1-2.

¹⁰⁴³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 5, Zasedanje Velike narodne skupštine Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957, pov. br. 48975, 10.

¹⁰⁴⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april 1957, pov. br. 49735, 1-2.

¹⁰⁴⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 5, Zasedanje Velike narodne skupštine Rumunske Narodne Republike od 16. do 22. marta 1957, pov. br. 48975, 11.

¹⁰⁴⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec april 1957, pov. br. 49735, 1

je bilo obuhvaćeno ovim promenama, suočilo se sa nekoliko modela. Radnici, koji su bili blizu penzije, bili su penzionisani pre vremena, oni koji su imali zemlje vraćani su na selo, a ostali su iz velikih centara slati u unutrašnjost. Država je davala i privremenu pomoć dva do tri meseca, dok oni koji su ostali bez posla ne nađu drugi.¹⁰⁴⁷

Oprezna politika vođena u Rumuniji, naročito nakon događaja u Mađarskoj, uticala je da i u partiji dođe do čvršće kontrole. U želji da se na sastancima izbegnu neželjene diskusije, CK RRP je aprila 1957. godine doneo odluku da osnovne partijske organizacije moraju tražiti odobrenje za dnevni red svojih sastanka. Po uputstvu, predlog dnevnog reda se podnosio sekretaru komiteta na odobravanje. Zbog velikog broja predloga sekretari nisu stizali da pročitaju i daju odobrenje, pa je loša strana ove odluke bila da neke organizacije nisu održale sastanak preko dva meseca. Jednostavno mali broj sekretara nije mogao fizički da pokrije sve organizacije koje su im bile podređene.¹⁰⁴⁸ Na primer, gradski komitet je imao tri sekretara, a svaki od njih je rukovodio izvesnim brojem organizacija. Taj broj po jednom sekretaru je nekada išao i preko 80, pa i preko 110. Osim toga, svaki sekretar je odgovarao po jednom pitanju za čitav grad. Kao pomoć sekretarima su u radu pomagali instruktori koji su u suštini samo podnosili izveštaje o stanju u organizacijama. Oni nisu mogli da rešavaju probleme niti da daju saglasnost za održavanje sastanka, tako da je sam posao padao na sekretare. Instruktori su, dakle, bili tek nešto više od kurira koji su se kretali između organizacija i sekretara. Zbog takvog uređenja i nove odluke došlo je do popuštanja discipline članova, ali i partijskog kadra. Takva pojava je oštro kritikovana u članku *Skantee* od 14. maja 1957. godine. Kako bi se poboljšala situacija oblasni i sreski komiteti su počeli da organizuju kurseve za sekretare osnovnih organizacija sa ciljem da ih obuče za snalaženje u novim uslovima.¹⁰⁴⁹

Decentralizacija

Promene u Sovjetskom Savezu nakon XX kongresa uticale su na Rumuniju u smeru sprovođenja mera blage demokratizacije i decentralizacije društva. Poseta jugoslovenske delegacije na čelu sa Titom, padala je baš u vreme kada su procesi destaljinizacije od početnih življih akcija upali u period usporavanja i zaustavljanja. Očekivanja da će poseta Tita uticati na ponovno pokretanje usporenih procesa, razbijena su događajima u Poljskoj i Mađarskoj. Takav razvoj događaja je samo učvrstio rumunsko rukovodstvo u stavu da treba ići oprezno i čekati dalji razvoj događaja u drugim istočnoevropskim zemljama. Potvrda takvog stava je od jula meseca počela da pristiže i iz Moskve. Sovjetsko rukovodstvo je počelo da upozorava na opasnost od novog Poznanja i savetovalo da ne treba brzati u sprovođenju mera. Tendencija Kremlja ka ograničavanju demokratizacije i procesa osamostaljivanja u zemljama istočnog bloka se podudarala sa raspoloženjem i stavovima rumunskog rukovodstva. Tako su saveti i upozorenja Moskve samo poduprli stav o usporavanju.¹⁰⁵⁰

Ipak određeni, pokazatelji decentralizacije u Rumuniji viđeni su 1957. godine u reorganizaciji ministarstava. Osim spajanja, stvaranja departmana i generalne direkcije, ministarstva su ovom reorganizacijom bila rasterećena mnogih nadležnosti prebacivanjem na lokalne organe vlasti. Oblast planiranja je takođe delimično decentralizovana. Broj proizvoda, čija je proizvodnja centralistički planirana, bio je smanjen sa 1.000 na 620 tokom te i naredne godine. Rukovodioci preduzeća dobili su veća prava u raspolaganju finansijama i planiranju, ali je uslov za formiranje stimulativnog fonda preduzeća bio ispunjavanje plana proizvodnje ili njegovo premašivanje. U sklopu decentralizacije

¹⁰⁴⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 37, Telegram iz Bukurešta od 24. 4. 1957, pov. br. 49239, 1.

¹⁰⁴⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O partijskom životu i radu za maj i juni 1957, pov. br. 413738, 2.

¹⁰⁴⁹ „Период отклањања претераног централизма“, *Политика*, 23. 9. 1957, 5; DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i juni 1957. godine, pov. br. 414002, 2.

¹⁰⁵⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 1-2.

pokušano je uvođenje proizvodnih savetovanja kroz koje bi se proizvođači delimično uključili u proces planiranja proizvodnje. Vlast je na papiru davala veće kompetencije i narodnim savetima, ali ako se sagleda rumunska decentralizacija krajem 50-ih godina, može se primetiti da je većina predloga ostala samo na papiru, dok se u praksi retko šta sprovodilo. Želja partije da bude rukovodeća snaga u društvu kao i lična želja Deža da sto bolje učvrsti svoju vlast, bile su u suprotnosti sa osnovnim ciljem decentralizacije, što je raspodela nadležnosti – moći sa vrha ka dnu upravnog organizma.¹⁰⁵¹

Decembarski Plenum CK RRP

Na kraju burne 1956. godine za Rumuniju, održan je Plenum CK RRP 27–29. decembar. Akcenat je bio na razvoju poljoprivrede. Na njemu je Georgiju Dež održao referat o ekonomskoj situaciji i perspektivama razvoja poljoprivrede. Glavne odluke pokazale su veću zainteresovanost rukovodstva za podizanje životnog standarda stanovništva. Pažnja je zbog toga bila posvećena razvoju poljoprivrede, lake industrije i izgradnji stanova. Dakle, onim granama privrede koje su mogle najbrže da doprinesu podizanju standarda. O teškoj industriji rečeno je da je u krizi zbog nedostataka sirovina, slabe organizacije rada, nedovoljnog zalaganja radnika, delom izazvanog zbog centralističkog i birokratskog načina upravljanja privredom.¹⁰⁵² Važna odluka bila je ona kojom je ukinut obavezan otkup za sve proizvode osim mesa i vune, sa naznakom da će ubrzo otkup biti ukinut i za njih. Rast u poljoprivredi bio je planiran i kroz veću stimulaciju seljaka, investiranje i forsiranje upotrebe mehanizacije i hemije u agrotehnici. Postojeća postrojenja su trebala da proizvode više poljoprivrednih mašina i alata, a hemijska industrija više veštačkog đubriva i poljoprivrednih hemikalija. Po iznesenom planom trebalo je da proizvodnja poljoprivrednih mašina poraste za 300%.¹⁰⁵³

Na Plenumu je došlo i do izvesnih promena u rukovođenju privredom. Iako se ostalo pri demokratskom centralizmu, sprovedene su izvesne izmene. Ministri su dobili veća ovlašćenja na račun ministarskog saveta, lokalni organi na račun ministarstava, a direktori preduzeća na račun i jednih i drugih. Lokalni organi su dobili i veći broj preduzeća manjeg značaja na upravu. Značaj odluke je bio što je dobit od tih preduzeća ostajala lokalnim organima na raspolaganje. Pored toga, i višak dobiti preduzeća od opšteg značaja ostajao je na raspolaganje delom samom preduzeću za premije, stambenu izgradnju i drugo, a delom je ulazio u lokalni budžet.¹⁰⁵⁴ Zadatak lokalnih organa bio je da rade na afirmaciji seoskih gazdinstava za povećanjem proizvodnje i produktivnosti rada. Kako bi se to ostvarilo trebalo je seljacima pokazati da bi sa povećanjem proizvodnje došlo i do povećanja njihovih prihoda. Zato je odlukom o ukidanju obaveznog otkupa trebalo afirmisati i slobodno tržište. Po planu predviđano je da od celokupnog prometa robe 40% ide preko slobodnog tržišta.¹⁰⁵⁵

Čak je došlo i do izmena u sistemu centralnog planiranja. Lokalni organi i preduzeća su dobili veći uticaj na stvaranje konkretnih planova. Preduzeća su se sama brinula za radnike i kadrove, a centralno se samo utvrđivao opšti platni fond. U 1957. godini je došlo do povećanja osnovne plate za 35%, ali

¹⁰⁵¹ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Decentralizacija Rumunije od 1957, 31.

¹⁰⁵² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O radu II plenuma CK RRP u Bukureštu održanog od 27. do 29. XII 1956, pov. br. 4762, 1.

¹⁰⁵³ „Пленум ЦК РРП донео више одлука“, *Борба* 30. 12. 1956, 2.

¹⁰⁵⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 8.

¹⁰⁵⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O radu II plenuma CK RRP u Bukureštu održanog od 27. do 29. XII 1956, pov. br. 4762, 1.

ukupna zarada je porasla za samo 15%. Razlog toga bilo je smanjivanje drugih vidova zarade poput prebacivanja norme i raznih drugih dodataka na platu.¹⁰⁵⁶

Značaj ovih izmena bio je u tome što se krenulo u uspostavljanju odnosa selo—grad na ekonomskoj osnovi, koja je trebalo da zameni dotadašnju administrativnu osnovu. Drugim rečima trgovina između sela i gradova trebalo je da se odvija prirodnim putem bez mešanja države. Veća pažnja data je razvoju proizvodnje robe široke potrošnje i podizanju životnog standarda. Propagirano je jače povezivanje partije sa narodom na svim nivoima, ali bez navođenja konkretnih mera i davanja saveta. Prema tome, odluke sa decembarskog Plenuma RRP predstavljaju ozbiljan korak na putu liberalizacije državnog sistema. Jedino što je moglo da naškodi daljem razvoju bila je nedovoljna proučenost donetih mera. Politika nužde koja je rumunske rukovodioce naterala na ovakve korake uticala je da se ishitreno donesu mere bez dubljeg proučavanja i stvaranja rezervi koje bi mogle sprečiti eventualno izbijanje ekonomske krize.¹⁰⁵⁷ Da se velikim delom radilo o odlukama koje su trebale da ostvare primarno političke efekte, pokazuje i često iznošena priča o povećanju budžetskih prihoda. Ona je bila u suprotnosti sa realnim stanjem privrede. Istinitost o povećanju prihoda budžeta umanjivala je slaba proizvodnja, loša žetva i manjak zainteresovanosti radnika za povećanje proizvodnje zbog birokratskog načina upravljanja privredom.¹⁰⁵⁸

Razrada donetih odluka na Plenumu počela je u januaru 1957. godine. Na plenarnim sastancima Saveta sindikata i CK omladine Rumunije doneti su određeni zaključci o merama potrebnim za sprovođenje odluka decembarskog Plenuma. U referatu predsednika Saveta sindikata Georgi Apostola izneta je potreba da se na proizvodnim savetovanjima diskutuje o nacrtima proizvodnih planova i trgovinskim planovima preduzeća. Osim toga, trebalo je da direktori na sastancima redovno iznose izveštaje o izvršenju tih planova, kao i o ostvarenju ugovora i kooperacije sa drugim preduzećima. Ono što je bila suština referata jeste da proizvodna savetovanja dobiju veća prava i da se od čisto savetodavnih tela pretvore u organe sa pravom donošenja odluka o pitanjima koja su bila vezana za kolektiv. Videlo se takođe da vrh nije još ima nameru da napušta centralistički način rukovođenja privredom.¹⁰⁵⁹

Decembarski Plenum RRP dao je opšte smernice za uklanjanje preterane centralizacije u administrativnom, ekonomskom i partijskom aparatu. Tako je u prvim mesecima u partijskim organizacijama počelo ozbiljnije izučavanje tih smernica i stvaranje plana o njihovom sprovođenju. Partijske organizacije su se naročito usredsredile na plan smanjivanja broja centralnih ustanova i broja državnih službenika.¹⁰⁶⁰ Glavni deo realizacije plana o smanjivanju državnog aparata će doći na zasedanju Skupštine posle izbora održanih u februaru 1957. godine.

Nastavak borbe za vlast

Odgovornost za staljinističku praksu sprovedenu u Rumuniji, nakon XX kongresa nije moglo da zaobiđe gotovo nijednog člana najvišeg partijskog tela. Pitanje odgovornosti Georgiju Deža je tako provučeno na martovskom Plenumu 1956. Optužbe da je sprovodio staljinističku politiku i obilato se

¹⁰⁵⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 9.

¹⁰⁵⁷ Isto 10.

¹⁰⁵⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O radu II plenuma CK RRP u Bukureštu održanog od 27. do 29. XII 1956, pov. br. 4762, 2.

¹⁰⁵⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Beleška o preduzetim merama za primenu odluka II plenuma CK Rumunske radničke partije, pov. br. 42205, 1.

¹⁰⁶⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Izveštaj o aktivnostima Rumunske radničke partije u periodu mart-april 1957, pov. br. 48976, 1.

koristio prokazanim metodama izneli su 23. marta 1956. Miron Konstantinesku¹⁰⁶¹ i Josif Kišinjevski.¹⁰⁶² Za njih dvojicu to je bila prilika da iniciraju politiku liberalizacije i dovedu do smene prvog čoveka partije. Međutim, nisu uspeli da dobiju podršku ostalog članstva, te je Dež poslednju dvojicu rumunskih komunsita, koji su ustali protiv njegove vlasti, lako porazio.

Na Plenumu održanom sa prekidima od 28. juna do 3. jula došlo je do izbacivanja Kišinjevskog i Konstantineskua iz Politbiroa. Kišinjevski je bio oslobođen i funkcije člana Sekretarijata CK. Treba naglasiti da je Plenum održan u isto vreme kada i Plenum KPSS u Moskvi. Rukovodstvo na čelu sa Dežom je videlo priliku da se oslobodi dvojice visokih rukovodilaca koji su važili za najekspoziranije staljiniste u Politbironu. Izgleda da je izvesnu ulogu u pripremama imao i general Žukov koji je boravio u Rumuniji. Borba dva krila u Moskvi se odrazila i na Rumuniju. Dež je podršku dao Hruščovu, što je video i kao odličnu priliku da se oslobodi tvrdih staljinističkih elemenata u Politbironu, sa kojima nije imao dobre odnose. Prema Kišinjevskom se još od XX kongresa vodio postupak tihe smene. Međutim, posle događaja u Mađarskoj on je ponovo aktiviran u CK na poziciji organizacione kontrole nad privredom. U istom periodu je Konstantinesku bio postavljen za ministra prosvete i kulture zbog čvrste ruke kojom je trebalo da uvede red među kulturnim radnicima i intelektualcima. On je u Politbironu inače bio zadužen za agitaciju i propagandu. Pošto je taj period polako prolazio rukovodstvo je rešilo da nastavi sa procesom sa kojim je stalo, a plenum je ispaao kao idealno mesto za to.¹⁰⁶³ Izveštaj o smeni ove dvojice pao je u senku promena koje su se dogodile u Moskvi, tako da je rumunsko stanovništvo i niže partijsko članstvo promene primilo sa oduševljenjem. Promenama su naročito bili zadovoljni intelektualci. Dok su sa druge strane, viši partijski članovi bili zabrinuti zbog mogućih reperkusija ovakvih odluka i promena. Smenu Kišinjevskog svi su primili sa odobravanjem, jer on bio jedan od najomraženijih ljudi u Rumuniji – delom zbog staljinističkih pogleda, a delom i zbog toga što je poreklom bio Jevrejin. Konstantinesku je bio omrznut među kulturnim radnicima i intelektualcima, ali ne i među običnim svetom. Iako se znalo da je bio tvrdi staljinista, običnom stanovništvu nisu do kraja bili jasni razlozi njegove smene. Što se tiče mesta

¹⁰⁶¹ Miron Konstantinesku (1917–1974), rođen u Kišinjevu. Tokom studija na Filozofskom fakultetu u Bukureštu priključio se Uniji komunističke omladine 1935. godine. Iste godine je zajedno sa Brladeanuom, Peoteasom i drugima osnovao Studentski demokratski front kao protivtežu rastućem fašizmu. Aktivnije se uključio u rad KPR za vreme rata. Uhapšen je 1941. i neko vreme je proveo u zatvoru sa Dežom kome se priklonio. Posle oslobođenja kao urednik *Skantee* doprineo je jačanju Deževog kulta i pomagao obračun komunističke partije sa drugim strankama. On je jedan od autora fabrikovane Deževe biografije koja je trebalo da pokaže revolucionarniji karakter njegove ličnosti. Bio je član Politbiroa od 1945. od 1953. do 1955. nalazio se na čelu Državnog komiteta za planiranje, a naredne godine je odigrao važnu ulogu u smirivanju protesta u Klužu izazvanih mađarskom revolucijom. Napad na Dežu, koji je delom bio inspirisan i zbog njegovog dobrog odnosa prema ubijenom Patraškuanu, nije stavio tačku na njegovo političko angažovanje. Posle rehabilitacije 1968. bio je kratko ministar obrazovanja, potpredsednik Vlade i predsednik Narodne skupštine. Kao akademik, sociolog i istoričar ostavio je vidnog traga i u nauci. Bio je predsednik Akademije i rektor partijskog Univerziteta Ștefan Georgiu (Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, Bucharesti 1990; Ștefan Bosomitu, *Miron Constantinescu. O biografie*, Bucuresti 2014).

¹⁰⁶² Josif Kišinjevski (1905–1963), rođen kao Jakob Roitman u jevrejskoj porodici u Balcu u Moldaviji. Komunističkoj partiji se priključio 1928. godine, ali je iste godine i osuđen na dve godine zatvora. Po puštanju odlazi u Sovjetski Savez gde pohađa kurs Kominterne. Na V kongresu u Gorikovu 1931. biva izabran za člana CK KPR. Posle kongresa bio je posat u maticu sa zadatkom da obnovi agitprop partije, ali i radi kao saradnik NKVD-a. Drugi svetski rat proveo je u zatvorima i bio jedan od bliskih Deževih saradnika. Njegovo polje delovanja bilo je propaganda i kultura, a smatran je za jednog od vodećih ideologa partije. Iako Jevrejin on je bio jedan od ključnih u procesu protiv Ane Pauker, Patraškuanu, Vasila Luke i Đorđeskua. Posle sukoba sa Dežom isključen je iz Politbiroa i marginalizovan. Više nije biran na važne funkcije. Umro je 1963. godine od raka (Vladimir Tismăneanu, „Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism“, in: *Working Paper No. 37*, Woodrow Wilson International Center for Scholar, Washington 2002, 25–27).

¹⁰⁶³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 04. 07. 1957, pov. br. 414912, 1.

Jugoslavije u ovim dešavanjima, ona je još jednom u oku Rumuna viđena kao strana koja je kao pobednik izašla iz sukoba.¹⁰⁶⁴

Plenum je bio sazvan s ciljem da se analizira stanje u zemlji i da se sagledaju metode partijskog rada koje su bile u skladu sa zadacima postavljenim na II kongresu RRP i XX kongresu KPSS, pored toga rešavalo se i pitanje nepartijskog delovanja u Politbirou. Glavna optužba protiv Kišinjevskog i Konstantineskua bila je da su oni pogrešno protumačili zaključke XX kongresa zbog čega su počeli da insistiraju na traženju krivaca za kult ličnosti u Rumuniji, a glavne napade su usmeravali na Deža. Pored toga, oni raspravu o tome nisu vodili u CK, već su želeli da se diskusija prenese na ulice. Cilj takvog delovanja kako je optužnica shvatala, bilo je nametanje stavova drugima, stvaranje frakcija i stvaranje podela u CK. Optuživani su i kao sledbenici osuđene grupe oko Ane Pauker, Vasila Luke i Teoharia Đorđeskua. Kišinjevski je kao rukovodilac agitacijom i propagandom od vremena Ane Pauker i dosta dugo posle nje, optuživan i kao glavni krivac za stvaranje kulta ličnosti oko Ane Pauker. Na Plenumu su obojica bili okarakterisani kao malograđani i oportunisti. Njihova namera da raspravu o kultu ličnosti iznesu na ulice išla je u korist neprijateljima koji su mogli da izazovu krupne potrese u zemlji. Gledano očima partije, ove optužbe su bile u velikoj meri istinite, ali ipak glavni razlog za smenu je bio obračun. Radilo se o frakcionaškoj borbi Kišinjevskog i Konstantineskua za vlast i uklanjanje Deža. U početku ovog sukoba pomenute dvojice i Deža, koji se otezao više od godinu dana, Dež je sprovodio taktiku očuvanja makar prividnog jedinstva u partiji. Međutim, sa vremenom frakcionaštvo Kišinjevskog i Konstantineskua je bilo sve izraženije, tako da se sukob više nije mogao sakriti. Prema Deževom mišljenju, pravo vreme za obračun bilo je ono u kojem je sovjetsko rukovodstvo bilo zauzeto svojim unutrašnjim stvarima. Cilj je bio da se u sukob ne umeša sovjetsko rukovodstvo, a trenutak je bio bolji jer se u Moskvi mogao naslutiti takođe neki obračun među sovjetskim rukovodstvom. Ipak treba istaći da je da je rasplet u Rumuniji započet pre nego što su Dež i ostali mogli da znaju kako će se stvari odvijati u Moskvi. Tu činjenicu će ubrzo potvrditi razvoj događaja koji je išao suprotnim pravcima na dva plenuma.

Konstantinesku i Kišinjevski su tako na junskom Plenumu bili optuženi za revizionizam i „liberalnu anarhiju“. Za razliku od prethodnog obračuna za vlast, ovde se nije radilo o teškim merama i hapšenju, već je „frakcionaška grupa Konstantinesku–Kišinjevski“ kažnjena marginalizovanjem i sklanjanjem sa političke scene. Konstantinesku se posle toga usredsredio na naučni rad, a Kišinjevski je postao direktor štamparije. Odluka o njihovoj smeni objavljena je na isti dan u *Skantei*, kada je u moskovskoj *Pravdi* objavljena vest o padu antipartijske grupe Molotova i Kaganoviča, 4. jula 1957.¹⁰⁶⁵ Dakle, po sredi sukoba nije bila idejna borba na bazi staljinizma i antistaljinizma propagiranog na XX kongresu. Ispostavilo se da promene u Rumuniji nisu bile povezane sa onim u Moskvi jer su imale sasvim drugačije obeležje. Po svemu sudeći, Dež je iskoristio gužvu u Moskvi da se što lakše i bezbolnije oslobodi svojih protivnika.¹⁰⁶⁶

Poslednja faza obračuna sa protivnicima počela je sa jeseni 1957. Radilo se o starom partijskom kadru koji je ilegalno delovao tokom međuratnog perioda. Većina njih bila je u organizaciji ustanka železničara u Grivici iz 1933. godine. Radilo se o Konstantinu Doncei, Grigore Raćeanu, Štefan Pavelu, Vasile Bju, Vasile Negoici i Jakobu Kocoveanu. George Raćeanu je u jesen uputio pismo Dežu u kojem je naglasio da postoji veliko nezadovoljstvo u narodu sa politikom koju partija vodi. On je svoj stav još jednom ponovio tokom proslave Nove godine 1958. koju su organizovali železničari. Vest o tome je stigla do Deža, koji je naredio Ionu Vinceu, potpredsedniku partijske kontrolne komisije, da formira grupu koja će nadgledati Raćeanuovo ponašanje. Komisija koju su činili Konstantin Prvulesku i George Stojka nije uspela da izazove samokritiku, već naprotiv, Raćeanu

¹⁰⁶⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 03. 07. 1957, pov. br. 415030, 1.

¹⁰⁶⁵ *Scanteia*, 4. 7. 1957, 1.

¹⁰⁶⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 06. 07. 1957, pov. br. 415304, 1-3.

je 3. maja 1958. godine uputio Memorandum Dežu, u kojem je postavio pitanje deportacije ljudi u svrhu izgradnje kanala Dunav–Crno more, korišćenja sovjetskih metoda u poljoprivredi, stvaranju radničke aristokratije i propuštanja prilike da se u vreme Mađarske revolucije Rumunija izvuče iz sovjetske kontrole. Na Plenumu 9–13. juna 1958. godine Raćeanu je sa gorepomenutim drugovima izbačen iz partije pod optužbom da je klasni i narodni neprijatelj i agent Zapada. Optužbe protiv njih je izneo Nikolae Čaušesku. Optužbama se pridružio Rautu koji je kao još jedan razlog izneo revizionističke stavove i njihove simpatije prema jugoslovenskom modelu socijalizma. Raćeanu je kritikovala i njegova supruga Ilona. Nekoliko dana pre samog Plenuma ona se nagodila sa Georgiju Dežom. Pristala je da stane protiv muža pod uslovom da omoguće njenom sinu, a Raćeanuovom posinku, Mičea Raćeanuu, rođenom u jevrejskoj porodici Bernat, da nastavi školovanje na Moskovskom državnom institutu za međunarodne odnose.¹⁰⁶⁷ Nakon nekoliko dana od Plenuma, on je bio uhapšen. Sličnu sudbinu su doživeli i ostali. Nakon ovog procesa, po značaju mnogo manjeg od procesa grupi Konstantinesku–Kišinjevski, više nije bilo nikog spremnog da se suprotstavi Deževoj volji. Sve do smrti, on je bio neprikosnoveni vladar Rumunije.

Gibanja ka novom spoljnopoličkom putu

Plenum CK RRP od 28. juna do 3. jula 1957. na kome je, kako smo videli, došlo do izbacivanja iz Politbiroa dvojice staljinista, a u isto vreme izvršeno vraćanje na staljinizam, uticao je i na promenu spoljnopoličkih gledišta Bukurešta bar na kratko. Osim Jugoslavije, koja je po prvi put od 1954. godine bila negativno spominjana u referatu Deža, došlo je i do drugačijih pogleda prema Kini. Kina, koja se u Rumuniji od XX kongresa redovno pominjala pored SSSR kada se govorilo u ulozi socijalističkog lagera, sada je izostavljena. Ona nije bila direktno napadana, samo je bilo očito da u govorima o policentризmu u radničkom pokretu se, pored Jugoslavije, mislilo i na nju. Pored ovih zemalja napadane su i komunističke partije Poljske i Italije, i lično Toljati, zbog nekih nemarksističkih pogleda.¹⁰⁶⁸ Do ovakvih stavova Rumunija je došla ugledajući se na Moskvu, koja je od događaja u Mađarskoj i Poznanju sve više težila vraćanju na staro. Rumunija je shodno svojoj politici umerenog i zakasnelog iznošenja stavova kasnije pokrenula takve težnje. Kao problem za rumunsko rukovodstvo pojavio se njihov propust jer su sagledavali samo spoljnopolička kretanja u SSSR-u, ne i unutrašnje procese koji su se po smeru delimično razlikovali. Usmereni samo na spoljnu politiku nisu bili obavešteni na vreme o svrgavanju Molotova i drugih, te su verujući da je kurs vraćanja na staljinizam ispravan, tako i postavili Plenum.¹⁰⁶⁹ Videvši samo pomenutu stranu, Rumunija je u politici zaoštavanja prema Jugoslaviji i ostalim zemljama, koje su imale drugačije viđenje od onog u Moskvi, želela da osigura podršku sovjetskog rukovodstva, između ostalog i za smenu Kišinjevskog i Konstantineskua.¹⁰⁷⁰

Treba istaći činjenicu da je neposredno posle događaja u Mađarskoj i Poljskoj, zaključno sa prvim mesecima 1957. godine, rumunsko rukovodstvo u govorima i štampi manje pominjalo ulogu SSSR-a i njegovog značaja. Na primer, u Deževom govoru o Mađarskoj polovinom decembra 1956. godine Sovjetski Savez nijednom nije pomenut, a na Plenumu CK održanog istog meseca spominjana je samo ekonomska pomoć Moskve. Takva atmosfera je povukla jugoslovenske analitičare na pomisao da rumunsko rukovodstvo teži samostalnijem postavljanju, koji bi u nekom periodu doveo do vođenja nezavisne politike.¹⁰⁷¹ Da su takva predviđanja preuranjena pokazao je članak „Jedinstvo

¹⁰⁶⁷ Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Berkeley 2003, 194.

¹⁰⁶⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Plenum CK Rumunske radničke partije od 27. 6. do 3. 7. 1957. godine, pov. br. 419959, 4-5.

¹⁰⁶⁹ Isto, 7.

¹⁰⁷⁰ Isto, 8.

¹⁰⁷¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 31, Telegram iz Bukurešta od 23. 1. 1957, pov. br. 41707, 1–2.

socijalističkih zemalja – uslov izgradnje socijalizma“ objavljen u *Skantei* od 3. marta 1957. godine, u kome je CK, pod pritiskom SSSR-a, ali i rumunske javnosti koja je očekivala ma kakav stav svog rukovodstva, izneo u svemu lagerske ocene Titovog govora u Puli, ali na umeren i obazriv način uz isticanje prijateljskih odnosa. Dakle, članak je naglasio samo ideološke razlike, ali nije uticao na bilateralnu saradnju dva suseda.¹⁰⁷² Da je Rumunima bilo bitno da se njihov članak razlikuje od ostalih pisanja u istočnoevropskim zemljama, svedoči postupak sekretara rumunske Ambasade u Beogradu, Komše. On je prilikom posete i razgovora sa Filipom Babićem, v. d. načelnikom I odeljenja, izrazio protest što je *Borba* pomenuti članak navela zajedno sa ostalim antijugoslovenskim člancima i time ga izjednačila sa njima.¹⁰⁷³ Na osnovu ovog i ostalih poseta zaposlenih u rumunskoj Ambasadi, vidi se da je Rumunima bilo izuzetno stalo da, koliko je moguće, umanje negativne delove članka, a istaknu delove u kojima se potencirala dobra, prijateljska saradnja, i želja za unapređivanjem odnosa u svim sferama.

Kao najvažnije stanovište istaknuta su borba protiv revizionizma i protivljenje policentrističkim tendencijama u međunarodnom radničkom pokretu. Ovo poslednje je bila aluzija na spoljopolitičko delovanje Jugoslavije, Kine i Poljske, koje se protivilo Moskvi kao istorijskom centru radničkog pokreta. Nakon svega rečenog jasno je da je Plenum bio u duhu staljinističkih shvatanja, tako da je u Rumuniji liberalizacija morala još da sačeka. Umesto da se vode odlukama XX kongresa KPSS, Rumuni su u svojoj borbi da sačuvaju vlast i što veći uticaj na sve sfere života, počeli sve više da koriste isprobane staljinističke metode koje su često bile vrlo oštre.

Neobavešteni na vreme o zaokretu napravljenom na moskovskom Plenumu, rumunski rukovodioci su se našli u teškoj situaciji. Zbog toga su odugovlačili sa objavljivanjem materijala sa svog Plenuma koji su bili u raskoraku sa zaključcima moskovskog.¹⁰⁷⁴ Ispravljenu rezoluciju sa Plenuma objavili su 9. jula. U njemu, kako bi se približio rezoluciji sa moskovskog Plenuma, jako je bila podvučena uloga SSSR-a i značaj XX kongresa. U rezoluciji se o Jugoslaviji nije ništa spominjalo, ali je u Deževom referatu i u preradi po komitetima bilo dosta napada na funkciju jugoslovenskih radničkih saveta, nepravilan stav Jugoslovena u pogledu odnosa države i partije i spoljopolitičke stavove prema najvažnijim pitanjima i posebno odnosa prema SSSR-u. Osim SKJ, napadane su i partije Poljske i Italije, Toljati, pogotovo zbog nemarksističkih pogleda. Taj referat je sa drugim materijalima bio dat na preradu do nivoa oblasnih i sreskih komiteta. Saznanje o promenama u Moskvi su zaustavili dalju preradu tog materijala, a umesto njega je na širu preradu poslat izmenjen referat iz koga je izbačen deo sa napadima na Tita i još dosta drugih delova, koji su bili suprotni duhu moskovskog Plenuma.¹⁰⁷⁵ Uprkos razlikama i pomenutim kritikama, Dež je u referatu, istina, govorio i o dobrim odnosima sa Titom i o potrebi da se uprkos razlikama ostvari dobra saradnja na državnom planu. Kao i u slučaju II i XX kongresa i ovde je došlo do razlika u stavovima Moskve i Bukurešta. Rumunsko rukovodstvo, koje je sa zakašnjenjem obavешteno o dešavanjima u Moskvi, još jedanput je moralo da traži sličnosti i prilagođava svoje zaključke zaključcima donesenim u Moskvi.¹⁰⁷⁶ Da se radilo o zaokretu ka staljinizmu potvrđuju i članci objavljeni u teorijskom listu partije *Lupta de clasa*. Taj list je člancima „Jedinstvo partije i vernost prema marksizmu-lenjinizmu“ i „Uloga države u izgradnji socijalizma“ polemisa o policentrizmu i radničkom pokretu, napadao revizionizam i oportunistički, isticao državu

¹⁰⁷² Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „Skraćena verzija rezolucije Plenuma CK RRP, TASS, 9. 7. 1957, 7.

¹⁰⁷³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 31, Zabeleška o razgovoru v. d. načelnika I odeljenja Filipa Babića sa sekretarom rumunske Ambasade Komšom 12. marta 1957. godine, pov. br. 45492.

¹⁰⁷⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 08. 07. 1957, pov. br. 415304, 1-2.

¹⁰⁷⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Plenum CK Rumunske radničke partije od 27. 6. do 3. 7. 1957. godine, pov. br. 419959, 3.

¹⁰⁷⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 10. 07. 1957, pov. br. 415579, 2.

kao glavnog instrumenta izgradnje socijalizma i centralističko rukovođenje privredom video kao jedino ispravno. Indirektno, kroz ove članke je napadana i Jugoslavija i kritikovan njen sistem.

Među Rumunima veće interesovanje je vladalo za promene u Moskvi nego za one domaće. Stav velike većine prema domaćem Plenumu je bio hladan i karakterisan kao nešto što neće doneti ni štete ni koristi Rumuniji. S druge strane, na promene u Moskvi se gledalo sa velikom nadom i očekivanjima da će one povoljno uticati na rumunsku politiku. Među rumunskom inteligencijom je bilo i dosta rezervisanosti. Oni su se plašili da posredi promena stoji samo obična borba za vlast i da do pravih promena, samim tim i promena u Rumuniji, neće doći. U razlozima promena u Moskvi obično stanovništvo, da ponovimo još jednom, videlo je pobjedu Jugoslavije. Rasprostranilo se mišljenje da je Tito te promene najavio još svojim govorom u Puli. Oni koji su jugoslovenski nastrojeni izjavljivali su da „uvek bude onako kako Jugosloveni kažu“.¹⁰⁷⁷ Među članovima partije promene u Moskvi su pozdravljane, ali se u glasovima osećalo da im je krivo što još jednom nisu na vreme informisani o kursu Plenuma, te su u isto vreme održali svoj, koji je napravio zaokret ka staljinizmu, dakle krenuo suprotnim smerom od onog održanog u Moskvi. Što se tiče napada na Jugoslaviju verovalo se da je Dež to učinio kako bi zadovoljio Ruse i smanjio njihove zamerke. Pored toga, smatrano je da se plašio da njegovi protivnici Kišinjevski i Konstantinesku, nemaju neku podršku iz Moskve koja bi mogla da ugrozi njegov položaj.¹⁰⁷⁸

Treba napomenuti da je po pitanju ocene Plenuma došlo do mimoilaženja između Ambasade FNRJ u Bukureštu i Državnog sekretarijata za inostrane poslove (DSIP). Ambasada je dala negativnu ocenu, dok je DSIP pozitivno ocenio zaključke. Ambasada je na osnovu dostupne dokumentacije, razgovora sa rumunskim rukovodiocima poput Preotease i informacija prikupljenih na druge načine, smatrala da je Plenum pokazao prostaljinističke tendencije, da je smena Kišinjevskog i Konstantineskua bila u suštini rezultat borbe za vlast i da je u svom referatu Dež kritikovao Jugoslaviju. S druge strane, DSIP je pozitivnu ocenu dao na osnovu sagledavanja unutrašnjih procesa u Rumuniji od XX kongresa. Sekretarijat je isključivanje pomenutih staljinista video kao uklanjanje smetnje u procesu demokratizacije. Na osnovu rezolucije ocenjeno je da Rumunija nastavlja putem socijalističke demokratije na osnovu mera uklanjanja preteranog centralizma, proširenja nadležnosti narodnih saveta i preduzeća, veće pažnje usmerene ka povećanju životnog standarda, želje za većim povezivanjem partije sa narodom i vođenja spoljne politike na principima miroljubive koegzistencije. Kao rezultat unutrašnjeg razvojnog puta Rumunije, a ne ponovnog jačanja staljinizma, viđeni su i delovi rezolucije o potrebi jačanja lagera na čelu sa SSSR-om, borbi protiv svake revizije marksizma-lenjinizma i zaoštavanju ideološke borbe između kapitalizma i socijalizma.¹⁰⁷⁹ Smenu dvojice staljinista i činjenica da je bukureštanski održan u isto vreme kad i moskovski Plenum, Regionalnom odeljenju DSIP-a bili su dovoljni pokazatelji da dva plenuma oceni kao delove jednog te istog progresivnog procesa. I pored kasnije doteranih sličnosti, jasno je bilo da su po duhu ova dva plenuma bila potpuno različita. Tako je ubrzo DSIP uvažio podatke dobijene od Ambasade kao ispravne.¹⁰⁸⁰

Proslave kao sredstvo približavanja narodu

Pedesetogodišnjica velikog seljačkog ustanka iz 1907. godine se padala 1957. Rumunsko rukovodstvo je odlučilo da tu godišnjicu pompezno obeleži, te je početkom januara meseca izdala

¹⁰⁷⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 13. 07. 1957, pov. br. 415612, 1.

¹⁰⁷⁸ „Кишиневски и КонстантINESКУ ослобођени дужности чланова Политбироа“, Борба, 5. 7. 1957, 4.

¹⁰⁷⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Beleška o odlukama CK RRP koje su donete na zasedanju od 28. juna do 3. jula 1957. godine, pov. br. 415811, 1–2.

¹⁰⁸⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Plenum CK Rumunske radničke partije od 27. 6. do 3. 7. 1957. godine, pov. br. 419959, 2.

instrukcije za opštu organizaciju proslave širom zemlje. Plan je bio da se godišnjica obeleži u svim rumunskim mestima, takoreći tokom februara i marta u svakom rumunskom selu. Proslavom ovog i drugih praznika, partija je želela da istakne rumunsku nacionalnu i istorijsku tradiciju i da se kroz nju poveže sa narodom i učvrsti svoju vlast.¹⁰⁸¹ Osim nacionalnih, Rumunija je obeležavala i socijalističke datume i praznike. Tako je 22. aprila svečanom akademijom obeležena godišnjica rođenja Lenjina. Ipak referat jednog člana Politbiroa pokazao je da se rumunski komunisti još nisu dovoljno udaljili od staljinizma, te je u tom pogledu pomenuti referat, koji je govorio o lenjinizmu, počivao na Staljinovom delu „Osnovi Lenjinizma“. Ovakve proslave su se te godine u drugim zemljama koristile i za propagiranje antijugoslovenske kampanje, međutim Rumuni u ovom referatu nisu pomenuli Jugoslaviju, niti govorili o temama koje bi se mogle tumačiti kao kritika jugoslovenskih stavova.¹⁰⁸² Potvrda da se Rumunija nije oslobodila staljinizma videla se tokom proslave 1. maja. Za razliku od prošlogodišnje proslave na kojoj zbog kiše nije bilo svečane parade, ove godine se ona održala i pokazala da se Rumunija u nekom smislu vratila staljinizmu. Ako se ova parada uporedi sa prošlogodišnjom održanom povodom nacionalnog praznika 23. avgusta, vidi se da je razlika bila u tome što se na ovoj vidno isticalo portretno prisustvo Staljinovog lika. Tokom parade, odmah uz Marksa, Engelsa i Lenjina, nalazili su se i Staljinovi portreti. U govorima je naročito istican SSSR i lager. Moskva i njeno rukovodstvo su isticani kao bastion mira i socijalizma. Ovakvi govori su svakako bili sastavljeni na osnovu direktiva odozgo, tako da se nije očekivalo da se sa isticanjem Sovjetskog Saveza pomene i Jugoslavija. Za razliku od prošlogodišnje parade od 23. avgusta, na ovoj nije bilo portreta Josipa Broza Tita, niti je Jugoslavija pominjana u parolama. Ipak, kada se žar proslave malo stišao, Rumunija je sledećeg dana u okviru jedne radio-emisije prenela utiske sa prvomajske proslave u Beogradu.¹⁰⁸³ Što se tiče proslave 23. avgusta, godine 1957, ona je bila pompezna i slična prošlogodišnjoj, samo bez Titovih portreta. Od 1956. godine Rumunija je u svečanim govorima rukovodilaca više isticala rumunske zasluge u oslobađanju i važno mesto koje je partija imala u svemu tome. Dotada se rumunska zasluga gotovo i nije isticala, već je kao oslobodilac hvaljen isključivo Sovjetski Savez. Jugoslavija nije isticana na ovoj proslavi, za razliku od prethodne, ali nije ni napadana. Na svečanoj akademiji referat Bodnaraša je dotakao pitanje odnosa sa Jugoslavijom, kao i ocenu susreta Tita i Hruščova. Oba ova pitanja su pozitivno ocenjena u referatu.¹⁰⁸⁴ Godine 1957. je u smislu proslava bila bogatija za još jednu. Na samom kraju godine Rumunija je odlučila da svečano obeleži desetogodišnjicu proglašenja Republike. Prošlih godina ovaj datum u Rumuniji nije obeležavan, ali pošto je ovoga puta godišnjica bila okrugla, odlučeno je da se proslavi. Glavna svečanost je bila održana 30. decembra. Ona je obuhvatala različite manifestacije, a kao glavni događaj organizovano je svečano zasjedanje Skupštine.¹⁰⁸⁵

Prvi maj 1958. godine u Rumuniji je proslavljen u znaku isticanja pripadnosti lageru i rukovodeće uloge Moskve. Shodno zaoštrenom odnosu lagera prema Jugoslaviji slika Tita se nije pojavila u povorci, a specifičnost rumunske proslave bila je pojava Staljinovog portreta među živim liderama, a ne među klasicima, poput Marksa, Engelsa i Lenjina. Umesto vojske defilovala je tzv. Radnička milicija, a Bukurešt je bio oblepljen parolama poput „Da živi nerazrušivi socijalistički tabor na čelu sa SSSR-om“. Iako nije bilo Titovog portreta, Rumuni su na manje vidljiv način parolama poput „Bratski pozdrav jugoslovenskim narodima, graditeljima socijalizma“, pokazali želju za daljim razvijanjem saradnje i prijateljstva. Prvomajske i druge proslave su u Rumuniji organizovane više iz političkih potreba. Tokom takvih dana rukovodstvo je želelo da pokaže stranoj, ali i domaćoj publici,

¹⁰⁸¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 8, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 30. 01. 1957, pov. br. 49023, 1.

¹⁰⁸² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 8, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 23. 04. 1957, pov. br. 49023.

¹⁰⁸³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 8, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 03. 05. 1957, pov. br. 49780.

¹⁰⁸⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 8, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 24. 08. 1957, pov. br. 418506, 1.

¹⁰⁸⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 8, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 24. 12. 1957, pov. br. 426709, 1.

rumunsko bogatstvo i izobilje. Ozbiljna organizacija pokretnih bifea, velike količine mesa i drugih osnovnih artikala, trebalo je da pokažu upravo to.¹⁰⁸⁶

U zagrljaju Sovjetskog Saveza

Do Staljinove smrti potčinjavanje Rumunije je dostiglo ozbiljan nivo. To je izazivalo veliko nezadovoljstvo naroda, koji je kroz istoriju stalno bio ugrožen od strane Rusa. Za sva nezadovoljstva, bilo da su ona uistinu bila izazvana delovanjem sovjetske politike ili ne, Rumuni su krivili Moskvu i svakim danom je mržnja naroda bila sve veća. Mnogi, odbijajući da prihvate novi sistem i ulogu SSSR-a u njihovoj državi, prihvatili su se i oružanog otpora i gerilskim načinom ratovanja pokušavali, ako ništa drugo, onda da pokažu koji stepen nezadovoljstva postoji u narodu. Rumuni su na rusko prisustvo i pomoć gledali kao na okupaciju. Određen stepen nezadovoljstva je nagrizao i samu rumunsku partiju. Smrt Staljina je otvorila novu stranicu u sovjetskoj politici. Rukovodstvo u Moskvi je bilo svesno da nema toliki autoritet i moć koliko je Staljin imao, da bi moglo da silom kontroliše sva dešavanja u Sovjetskom Savezu i satelitskim zemljama. Zbog toga se okrenulo vođenju elastičnije politike.

SSSR je korišćenjem tzv. „stručnjaka” i u periodu posle 1953. kontrolisao rumunski unutrašnji život. Ruski stručnjaci bili su raspoređeni na svim važnim mestima u ključnim oblastima društvenog života. Formalno oni su imali samo savetodavnu ulogu, ali u praksi su bili ti koji su direktno upravljali gotovo svim najvažnijim poslovima. Takav način savetovanja vremenom, uporedo sa jačanjem rumunske partije, izazivao je nezadovoljstvo i kod samih partijskih rukovodilaca. Nakon Staljinove smrti bilo je češćih javnih izliva nezadovoljstva naroda. Jedna od masovnijih manifestacija rumunskog raspoloženja bila je tokom rvačkog takmičenja između sovjetskih i rumunskih ekipa. Šestog februara 1954. održan je pomenuti susret u rvanju. Po koncepciji sportskih dešavanja u okviru socijalističkih zemalja, pre početka samog nadmetanja, održani su govori o prijateljstvu, o zajedničkoj borbi za mir i prijateljstvo između naroda. Ovakvi govori znali su da se oduže i izazovu nestrpljenje kod gledalaca. Kada je reč o nadmetanju između Rumunije i SSSR-a, govori partijskih predstavnika trajali su preko pola sata. Ogorčenje na tribinama, nastalo dugim govorima punim dobro poznatim frazama, sa svakom borbom je bilo sve veće. Sovjetske, kao i rumunske sudije, bile su naklonjene ruskim rvačima i pobeđe, kako zaslužene, tako i nezaslužene, bile su pripisivane gostujućim sovjetskim rvačima. U poslednjem meču, u kojem je bilo jasno da je pobeđu odneo rumunski rvač, sudija nije želeo da prihvati, već je tražio da se meč nastavi. Nezadovoljstvo koje je samo raslo kod posmatrača tokom ove poslednje borbe dostiglo je vrhunac. Narod je otvoreno protestovao i raznim uzvicima iskazivao nezadovoljstvo. Tako se manifestacija prijateljstva najavljena u pozdravnim govorima pretvorila u iskazivanje neprijateljstva i mržnje od strane prisutnog naroda na tribinama. Najčešće uzvikivana parola bila je „To su ruski metodi!”. Na kraju, Rumuni su odneli samo jednu pobeđu, a po stvarnom stanju bili su pobednici u najmanje četiri borbe.¹⁰⁸⁷ Za rukovodstvo dve države i dve partije rezultat nije bio bitan. Za njih je vrlo važna bila reakcija naroda, koja je pokazivala da situacija nije bila dobra i da na uticaj i „pomoć“ Sovjetskog Saveza u Rumuniji nije gledano kao na prijateljski akt države koja je imala neprikosnoveni položaj u Istočnom bloku.

Iako spremno da promeni u izvesnoj meri odnos prema Rumuniji, sovjetsko rukovodstvo nije moglo da naglo povuče svoje savetnike (delom i zbog njihovog protivljenja, jer su mnogi zasnovali porodice u Rumuniji) i promeni način pomoći i uticaja. Ipak, ovaj proces je otpočet još tokom 1953. godine. Istina, u toj i sledećoj godini došlo je samo do manjih promena, a većina savetnika je iz Rumunije povučena tokom 1955, izuzev u armiji. Pokazalo se da Rumunija nije bila spremna da samostalno

¹⁰⁸⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 11. 5. 1958, pov. br. 411266, 1-2.

¹⁰⁸⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, Susret reprezentacija Rumunije u RSFSR, pov. br. 2.

preuzme rukovođenje sopstvenom unutrašnjom politikom, tako su i posle toga često pozivani sovjetski stručnjaci prilikom pravljenja novog petogodišnjeg plana, pokretanja novih fabrika ili rešavanja kompleksnih zadataka.

Smena Leonida Georgijeviča Melnikova 1955, sovjetskog ambasadora u Bukureštu, koji je mogao svojim ugledom i sposobnošću osigurati neposrednu kontrolu svoje zemlje nad Rumunijom, bila je jasan pokazatelj promene politike. Na njegovo mesto je došao Aleksej Epišev, sa mesta sekretara Oblasnog partijskog komiteta u Odesi. Iako su obojica svoj dolazak u Rumuniju doživljavala kao kaznu, Melnikov je imao mnogo veći uticaj od Epiševa na rumunsko rukovodstvo.¹⁰⁸⁸

Do promena je došlo i u sferi spoljne politike. Moskva je postepeno menjala način nametanja stavova rumunskom vrhu u spoljnoj politici i težila da njihov odnos bar prividno poprими karakter ravnopravnosti. Cilj je bio da se sve odluke i koncipiranje stavova o nekim međunarodnim prilikama donose zajednički, odnosno da Moskva predloži, a ostale partije prihvate. U tom smislu SSSR je povećao i učestio informacije o svojim potezima i namerama. Želja Sovjetskog Saveza je bila da odbaci stare grube metode naređivanja i da novim prihvatljivijim putem osigura i pojača svoj politički uticaj u Rumuniji. Naravno, ovakva promena odnosa bila je rezultat popuštanja zategnutosti u svetu i u skladu sa sovjetskom politikom „mirovne ofanzive“. Sovjetsko rukovodstvo nije moglo da na međunarodnoj sceni nastupa na liniji mira, koegzistencije i nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, a da i dalje zadrži kruti sistem rukovođenja zemljama Istočnog bloka. U tom pogledu ona je morala svojim satelitima dati više slobode i aktivirati ih na planu spoljne politike.¹⁰⁸⁹

Privi primeri samostalnijeg delovanja Rumunije na spoljnom planu javili su se krajem 1953. godine i početkom 1954.¹⁰⁹⁰ Tada je rumunsko rukovodstvo ponovo pokrenulo pitanje ulaska u OUN,

¹⁰⁸⁸ Leonid Melnikov (1906–1981) je bio sovjetski političar čija se karijera razvijala uzlaznom putanjom do 1953. godine. Za vreme Staljina bio je sekretar KP Ukrajine, član CK KPSS i od 1952. godine član Prezidijuma CK. Posle Staljinove smrti dolazi period njegovog političkog nazadovanja. Zbog sukoba sa Hruščovom oko antisemitističke kampanje u Ukrajini, u kojoj je Melnikov zauzeo tvrd stav, našao se u nemilosti novog rukovodstva u Moskvi i juna 1953. je bio isključen iz Prezidijuma. Od 28. jula 1953. do 7. aprila 1955. godine vršio je funkciju sovjetskog ambasadora u Bukureštu. Posle 1955. godine počinje njegovo kratkotrajno napredovanje. Do 1957. bio je ministar novoosnovanog resora izgradnje preduzeća industrije uglja. Nakon toga bio je poslat u Kazakstan gde je ostao na mestima u državnom vrhu do 1964. Po povratku u Moskvu, pa do smrti 1981. godine, rukovodio je Državnim komitetom za bezbednost na radu u industriji i rudarstvu pri Savetu ministara SSSR. Aleksej Aleksejevič Epišev (1908–1985), takođe je vrhunac svoje karijere dostigao u poslednjim godinama Staljinove vlasti. Godine 1951. bio je izabran za zamenika ministra državne bezbednosti Semjona Ignjatijeva, a posle hapšenja grupe bivšeg šefa bezbednosti Viktora Abakumova. Kao visokopozicionirani predstavnik bezbednosti imao je određenu odgovornost za antisemitističku kampanju „doktorska zavera“, kada je uhapšeno 37 jevrejskih doktora decembra 1952, za proces protiv Slanskog i za „noć ubijenih pesnika“, kada je likvidirano 13 Jevreja u sovjetskom zatvoru Lubjanka 12. avgusta 1952. Iako nije odgovarao posle Staljinove smrti, on je bio vraćen u Odesu. Za ambasadora u Rumuniji bio je postavljen 14. avgusta 1955, a nakon mandata je 1961–1962. godine bio i ambasador u Beogradu, nasledivši Ivana Zamčevskog (<http://www.knowbysight.info/MMM/04051.asp>; http://www.hrono.ru/biograf/bio_je/epishev_aa.php, pristupljeno 23. 9. 2022).

¹⁰⁸⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 1-3.

¹⁰⁹⁰ Jedino gde je pre toga rumunsko rukovodstvo pokušavalo da pokaže svoju samostalnu volju bilo je u odnosima prema susednoj Mađarskoj i Bugarskoj. Odnosi Rumunije i Mađarske nikada nisu bili naročito dobri zato što je između njih stajao veliki problem Transilvanije i njenog stanovništva. Posle Drugog svetskog rata ova oblast sa 1.5 miliona Mađara je pripala Rumuniji. Odnos rumunskih vlasti prema ovoj manjini je bio krajnje diskriminatorski. Stanje nastalo posle Rezolucije Informbiroa je bilo prilika za Rumune da dodatno pogoršaju položaj Mađara u Transilvaniji. Hapšenja i velike deportacije su tako, osim jugoslovenske, pogodile i mađarsku manjinu. Istina, pod pritiskom oštrog protesta mađarske Vlade, i „savetom“ Moskve, krajem 1952. godine je formirana tzv. Autonomna mađarska oblast, koja je trebalo da garantuje samostalni politički i kulturni razvitak. Ipak ova tvorevina je imala čisto formalni karakter, što se videlo i na osnovu toga što je oblast obuhvatala samo mali deo Transilvanije i što je bila daleko od granice sa Mađarskom. Problemi u odnosima sa južnim susedom, koji su remetili razvijanje odnosa u pozitivnom pravcu, bili su rumunske pretenzije na deo Dobrudže koji je još pre Drugog svetskog rata pod pritiskom Adolfa Hitlera bio predat Bugarskoj i poteškoće u ekonomskoj saradnji. Glavni problem na ekonomskom polju bio je što Bugari nisu bili u stanju da svojim izvozom ili novcem pokriju import iz Rumunije. Opet pod pritiskom Moskve morali su da održavaju prividno dobre odnose, ali povremena rumunska odlaganja isporuke sirovina, pre svega nafte, ali i restrikcije struje su u Bugarskoj stvarale ozbiljne

aktivnije je učestvovalo u radu nekih međunarodnih organizacija i dosta radilo na boljem ekonomskom povezivanju sa zapadnim zemljama, kao i sa zemljama Bliskog, Srednjeg i Dalekog istoka. Rumunski spoljnopolitički kurs je dugi niz godina bio usklađen sa interesima i gotovo identičan sa kursom Sovjetskog Saveza. Veliki problem rumunske spoljne politike je ležao u njenoj izolaciji. Rumunija nije bila član OUN i njenih organizacija, pa je, prema tome, bila van svih razmatranja međunarodnih problema. Godine 1954. ona je pojačala svoje napore usmerene ka stvaranju pozitivnijih okolnosti koje bi omogućile njen ulazak na međunarodnu scenu. Pokrenula je aplikaciju za prijem u UNESCO, što je bilo podržano i od strane Jugoslavije.

Rumunija je 25. septembra 1954. godine uputila zahtev za prijem Rumunije u OUN. Ona je kroz deklaraciju Vlade povodom završetka Ženevske konferencije pokrenula to pitanje. U deklaraciji je bila istaknuta rumunska želja za razvitkom ekonomskih i kulturnih odnosa sa svim narodima i pomenuto njeno pravo na učešće u radu OUN. Vlada je preuzela i čitav niz akcija usmerenih ka boljem povezivanju sa kulturnim i sportskim organizacijama sa Zapada. Strane delegacije i posetioci su primani uz počasti, o njima je vođena posebna briga tokom boravka u Rumuniji, a sve zarad stvaranja povoljnijeg političkog raspoloženja Zapada prema Rumuniji.¹⁰⁹¹ Velikim silama SAD, SSSR-u, Francuskoj i Velikoj Britaniji, koje su odlučivale o tom pitanju, nije se žurilo. O prijemu novih članica one su raspravljale na sastanku ministara spoljnih poslova u Ženevi od 27. oktobra do 16. novembra 1955. Konačno, odlukom donetom 10. decembra 1955, Rumunija je zajedno sa Mađarskom i Bugarskom u grupi sa još 16 država primljena u Ujedinjene nacije.¹⁰⁹²

Jedan od zahteva međunarodne zajednice bio je da se u lagerskim zemljama oslobode svi politički zatvorenici, optuženi između ostalog i za titoizam i cionizam. Ona je za svog predstavnika u OUN imenovala Atanase Žožu, rumunskog akademika. Ovaj predratni komunista i član CK bio je dekan Filozofskog fakulteta i profesor za istorijski i dijalektički materijalizam. Smatran je za jednog od najboljih marksista u Rumuniji. Izborom ovakvog čoveka, državni vrh je želeo da stvori što povoljniju sliku na zasedanjima Ujedinjenih nacija. Međutim, to joj u očima drugih zemalja nije pomoglo jer je ona, kao i ostale zemlje lagerske, glasala po volji Kremlja. Pre svakog zasedanja Skupštine UN, ministri spoljnih poslova Istočnog bloka bi se sastali i dogovorili o nastupu na međunarodnoj sceni. Osim toga i tokom zasedanja Skupštine bilo je dosta „savetovanja“ zemalja IE sa Sovjetskim Savezom. Tako je Rumunija u očima ostalih članica OUN bila zemlja bez svoje spoljne politike.¹⁰⁹³

Ona je, kao i ostale članice Istočnog bloka, imala jake razloge za izlaskom na tržišta Azije i Afrike, jer je jedino tu mogla naći kupce za njene proizvode. Sa druge strane, rumunskoj forsiranoj industriji su već počele da fale osnovne sirovine, koje su se u okviru Istočnog bloka sve teže nalazile.

U realizaciji spoljnopolitičkih ciljeva Rumunija se suočila sa ozbiljnim kadrovskim problemom. Naime, dosadašnji predstavnici Ministarstva spoljnih poslova su isključivo birani po principu poverljivosti i spremnosti da mehanički izvršavaju naređenja iz Moskve. Takvi ljudi u novim okolnostima nisu bili spremni da samostalno misle i vode rumunsku spoljnu politiku. Sam vrh je bio svestan ovog problema, pa je već početkom 1954. godine započeo proces smenjivanja i postavljanja novih i sposobnih ljudi u spoljnopolitičkoj službi.¹⁰⁹⁴ Na tom planu bili su vidljivi koraci samostalnog delovanja, ali ovde rumunsko rukovodstvo zbog manjka iskustva nije želelo da se previše odvoji od

probleme (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec januar, pov. br. 4700, 3-4).

¹⁰⁹¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec jul i avgust, pov. br. 411173, 11.

¹⁰⁹² Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918-2005)*, Bucuresti, 2005, 128.

¹⁰⁹³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 16. 01. 1956, pov. br. 4666.

¹⁰⁹⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 4.

Moskve. Dežu i ostalima je savetovanje sa sovjetskim rukovodiocima o svim važnim međunarodnim pitanjima u velikoj meri bilo i dalje potrebno i dobrodošlo.¹⁰⁹⁵

Veću volju za samostalnije delovanje rukovodstvo je pokazalo u sferi ekonomskih odnosa i spoljne trgovine. Statistika pokazuje da je od zacrtanih 80% ukupnog obima izvoza na Istok ostvareno 70%, a da je akonto toga povećana razmena sa Zapadom. Rumunija je tada više pažnje počela da posvećuje drugim tržištima što se vidi i iz podatka da je razmena sa Istočnim blokom 1955. porasla dva puta, a sa Zapadom uprkos velikim problemima 2.5 puta. Te godine otvorila se mogućnost za prodor na indijsko tržište. Početkom godine Indija je pokrenula petogodišnji plan razvoja, koji je trebalo da dovede do razvoja ekonomije, kojom bi mogla da podmiri sopstvene potrebe. U sklopu toga iste godine je osnovala Korporaciju za naftu i prirodni gas, i kako nije imala iskustva na tom polju (jer su do tada njene resurse iskorišćavali stranci – Englezi) juna meseca se obratila Bukureštu. Tada je indijski ministar prirodnih resursa Kašav Dev Malavija izneo planove o nacionalizaciji proizvodnje nafte i zatražio pomoć od Bukurešta.¹⁰⁹⁶ Iako je bio sumnjičav oko mogućnosti trgovinske razmene i činjenice da je Indija u tom trenutku mogla da ponudi samo pamuk i tekstilne proizvode, Dež je u saradnji video veliku korist za rumunsko otvaranje na spoljnom planu, a Moskva odličnu priliku da socijalistički svet proširi svoj uticaj na zemlje trećeg sveta. Dakle, nastup Rumunije prema Indiji bio je više zajednička odluka Bukurešta i Moskve koja je imala kao primarni cilj širenje socijalizma, pa čak i nauštrb ekonomske isplativosti. Obezbedivši saglasnost indijski poziv je mogao biti prihvaćen, a prilikom boravka indijske parlamentarne delegacije leta naredne godine bio je potpisan ugovor o isporuci opreme za eksploataciju nafte, koja je aprila 1957. godine i postavljena u podnožju Himalaja. Za Indiju, Rumunija je postala glavni partner na planu razvoja naftne industrije.¹⁰⁹⁷ Uspešnost saradnje i činjenica da je Indija do kraja petogodišnjeg plana, tj. 1960. godine, stvorila svoju rafineriju i pogone za eksploataciju, bili su snažna preporuka Rumunije ostalim zemljama trećeg sveta. Već 1958. godine Malavija je hitno zatražio od Bukurešta opremu i stručnu pomoć za izgradnju još dve rafinerije velikog kapaciteta. Svestan da to ona sama nije mogla da obezbedi, naglasio je da Indiju ne zanima da li će traženu opremu obezbediti sama ili uz pomoć Sovjetskog Saveza. Uspešnost rumunsko-indijske saradnje bila je put socijalističkog prodora u treći svet. Posle Indije, Rumunija je pomogla izgradnju nacionalne naftne industrije Indonezije, a kasnije se proširila i na Bliski istok i Afriku.¹⁰⁹⁸

Odnos Rumunije nije bio isti prema svim zemljama Zapada, što zbog sovjetske politike, što zbog ličnih ekonomskih interesa. Najjači napadi i kritike bili su usmereni prema SAD, dok je prema evropskim zemljama došlo do umerenije politike. Prema Francuskoj i Italiji rumunsko rukovodstvo je bilo naročito blago. Dež je povodom toga na II kongresu izjavio da Rumuniju sa ovim zemljama vezuje tradicionalno prijateljstvo, koje pruža dobro okruženje za razvoj ekonomskih, kulturnih pa i političkih odnosa.¹⁰⁹⁹ Veću slobodu na spoljnopoličkom planu dao je odlazak Bulganjina i Hruščova u Englesku. Razgovorima koji su tamo bili vođeni otvorena je perspektiva za sve istočnoevropske

¹⁰⁹⁵ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 5.

¹⁰⁹⁶ Rumunija, tj. Sovjetski Savez u pravom smislu, nisu bili prvi izbor Indijaca. Oni su se za pomoć prvo obratili Americi, Britaniji i Zapadnoj Nemačkoj. Uslovi koje su ove države postavile bili su preveliki za Nju Delhi te se on obratio Istočnom bloku. U Moskvi je indijska delegacija primetila veću predusretljivost i želju da se bez prevelikog ličnog profita pomogne u razvoju indijske nacionalne industrije. Treba naglasiti da je u narednim godinama u svetu bipolarnog takmičenja Moskva velike nade polagala u Indiju, što se vidi i iz podataka da je u razvoj njene industrije do kraja 60-ih uložila 40% celokupne pomoći opredeljene za pomoć postkolonijalnim zemljama, prema procenama to je oko 2.4 milijarde dolara (Jeremy Friedman, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*, North Carolina 2015, 129–131).

¹⁰⁹⁷ Corina Mavrodin, „Courting the non-aligned: Romania, petro-diplomacy and the global Cold War“, *Cold War History*, vol. 21, no. 2 (2021), 179–195.

¹⁰⁹⁸ Corina Mavrodin, *A Maverick in the Making: Romanias de-Satellization Process and the Global Cold War (1953–1963)*, doctoral thesis, London 2017, 216.

¹⁰⁹⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 1, Rumunija u 1955. godini, pov. br. 18899, 5.

zemlje da poboljšaju odnose sa ovom državom. Povoljnije okruženje stvorilo se i prema Francuskoj i Italiji.¹¹⁰⁰

Aktivnost Rumunije posle XX kongresa je bila naročito povećana. U okviru lagera Rumunija je uzela učešća u svim stvarima koje nisu zahtevale da se nešto detaljnije pretresa stanje unutrašnje politike u njoj samoj. Tako je Dež 10. marta 1956. godine u ime Informbiroa podneo na Plenumu CK Grčke komunističke partije referat o XX kongresu. Referat je bio dosta kritičan prema KP Grčke. Dež je istakao da je njihova linija bila pogrešna u obema revolucijama i posavetovao grčke drugove da je potrebno izvršiti temeljne analize njihove dotadašnje delatnosti. Posle ovoga u Grčkoj je održan od 26. marta do 1. aprila još jedan plenum na kome su osuđene i optužbe protiv Jugoslavije. Kao krivac naznačen je Zaharijadis, koji je fabrikovao optužbe protiv Jugoslavije, kako bi ugodio svojim pretpostavljenim. Grci su oformili i jednu komisiju sa ciljem da ispita sve greške starog CK i podnese izveštaj na sledećem kongresu. Zaharijadis, kao glavni krivac, pozvan je na odgovornost CK.¹¹⁰¹

Prividna ravnopravnost – novembarska poseta 1956. Moskvi

Događaji u Poznanju i Mađarskoj su doprineli zauzimanju realnijeg stava u bilateralnim odnosima Rumunije i SSSR-a. Rumunsko rukovodstvo je naročito krizom u Budimpešti shvatilo koliko je njen položaj zavisio od Sovjetskog Saveza, te da bi u slučaju sličnog scenarija, intervencija bila jedini spas za sistem. Sa druge strane, Moskva je nezadovoljstvo svih naroda razumela kao veliku opasnost koja je lako mogla da se iz Mađarske prelije u druge zemlje. Ekonomski momenat i loš životni standard su bile sfere u kojima je trebalo nešto hitno preduzeti.¹¹⁰²

Tokom zvanične posete Deža, Bodnaraša i Kivu Stojke Budimpešti, koja se odvijala u vreme krize oko Imre Nađa, što je bio i glavni razlog dolaska rumunske delegacije, stigao je hitan poziv iz Moskve za sastanak. Razlog posete bio je da se, poput sličnog sa Poljskom, raspravlja o ekonomskim poteškoćama i nađu rešenja. Zbog toga se Kivu Stojka hitno vratio u Bukurešt 23. novembra 1956. godine. Za dan je oformljena delegacija od privrednih rukovodioca, inženjera i ministra spoljne trgovine. Oni su 24. novembra otputovali za Moskvu. Pozivanje na hitan sastanak se tumačilo na nekoliko načina. Jedan koji je bio najbliži pravom razlogu bio je da je sovjetsko rukovodstvo želelo da iz političkih razloga napravi izvesne ekonomske ustupke Rumuniji. Okolnosti koje su pratile ovaj sastanak išle su tome u prilog.¹¹⁰³ Po dolasku rumunske delegacije u Moskvu videlo se da su Rusi želeli da sastanku daju svečani i zvanični karakter. U prošlosti su posete ovakvog tipa bile uglavnom neformalne, bez svečanog dočeka i interesovanja štampe. Pravi cilj sastanka se razlikovao od zvanično proklamovanog o običnom usklađivanju planova ekonomskog razvoja.¹¹⁰⁴ Po prvi put je poseta ovog tipa bila praćena zvaničnim i protokolarnim manifestacijama, čak su i rezultati pregovora bili objavljeni u formi deklaracije dva ravnopravna partnera. Ipak, iz deklaracije se videla želja SSSR-a da manjim ustupcima stvori utisak ravnopravnosti, davanjem boljih uslova da dodatno učvrsti svoj položaj u Rumuniji, ali i da istovremeno sačuva što je moguće više starih principa u odnosima.¹¹⁰⁵ Kako bilo, rumunsko rukovodstvo je bilo izuzetno zadovoljno novim ugovorom.¹¹⁰⁶ Bukurešt je dobio zajam od preko milijardu rubalja. Mogućnost otplate kredita putem izvoza robe iz

¹¹⁰⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 06. 05. 1956, pov. br. 47076, 1.

¹¹⁰¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 04. 04. 1956, pov. br. 45174, 1–2.

¹¹⁰² Ghica Ionescu, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964, 275.

¹¹⁰³ Predaja poslednjeg SOVROM-a (koji se bavio iskopavanjem urana) Rumunima, zatim ispadanje Mađarske i Poljske kao ozbiljnih ekonomskih partnera Sovjetskog Saveza iz plana SEV-a bili su neki od razloga.

¹¹⁰⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 26. 11. 1956, pov. br. 420279, 1.

¹¹⁰⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 05. 12. 1956, pov. br. 420895, 1

¹¹⁰⁶ Iako su dobili mnogo manje nego Poljaci kojima je Sovjetski Savez otpisao dugove, precizirao pitanje stacioniranja trupa i priznao da su u izvesnoj formi postojali oblici eksploatacije.

preduzeća koja se podižu iz tog kredita u roku od 4 do 10 godina. Postignut je dogovor o isporuci opreme za dve najmodernije rafinerije nafte i nekoliko zavoda hemijske industrije.¹¹⁰⁷

Analizom kominika sovjetsko-rumunskih pregovora, koji je zvanično objavljen 4. decembra, vidi se da je jednostrano sastavljen, a da je druga strana samo potpisala. Na karakter kominike uticale su i prethodno doneta Deklaracija od 30. oktobra i sovjetsko-poljska deklaracija. Ako se za okvir odnosa prema drugim istočnoevropskim zemljama uzme pomenuta Deklaracija, onda se vidi da je ona široko shvatana od slučaja do slučaja. Na jedan način je ona primenjena u pregovorima sa Poljskom, a na drugi sa Rumunijom.¹¹⁰⁸ Ovim rumunsko-sovjetskim pregovorima rumunska štampa davala je veliki publicitet, što je izazvalo veliku zainteresovanost naroda. Zajednička kominika, koja je bila objavljena nedelju dana nakon pregovora u Moskvi, u rumunskoj štampi je prikazana tako da je davala vrlo neodređenu sliku postignutih rezultata i glavnog ekonomskog dela deklaracije. Rumuni su bili nezadovoljni jer je ova deklaracija dolazila posle sovjetsko-poljske u kojoj su sva rešenja bila jasno formulisana. U saopštenju za javnost bilo je, na primer, reči o nekim sporazumima i kreditima, ali ne i glavnom sporazumu o likvidaciji sovjetske imovine u bivšim SOVROM-ima. Par dana po objavljivanju deklaracije, Kivu Stojka je održao govor preko radija kojim je otpočeto postepeno i dublje upoznavanje sa rezultatima posete. Ovaj govor i brojni članci koji su se posle njega pojavili, govorili su o ravnopravnim odnosima Rumunije i Sovjetskog Saveza, o otpisanom dugu, dobijenim kreditima, odlaganju plaćanja nekih starih dugova i o zajmu u žitu. Međutim, zbog načina na koji je prezentovana, u narodu su poseta i njeni rezultati bili slabo primljeni. Rumuni su sumnjali čak i u ono što je bilo faktički postignuto Deklaracijom, zbog načina što to u njoj nije jasno i konkretno rečeno. Veru u istinitost proklamovanih rezultata u narodu je još više smanjivala izjava o „ravnopravnim i pravednim odnosima u prošlosti između NR Rumunije i SSSR-a“, ali i staro iskustvo Rumuna sa Rusima.¹¹⁰⁹ Za razliku od sovjetsko-poljske deklaracije, u kojoj je druga strana uistinu tretirana kao ravnopravna i kojom je oprošteno dugovanje Poljske na ime kredita između 1946–1953. godine, sovjetsko-rumunska deklaracija nije bila tako široke ruke. Nejasne definicije, zavijen ton i činjenica da dugovanja Rumunije na ime kredita između 1949–1955. nisu precrtana, već je samo otplata odložena na četiri godine, pokazale su da je Moskva imala granice do kojih je želela da uzdigne Rumuniju u bilateralnom kontekstu i da joj stavi do znanja da ipak nisu ravnopravne i da Bukurešt umnogome zavisi od pomoći sa Istoka.¹¹¹⁰

U odnosima Rumunije i SSSR-a, krajem 1956. i početkom 1957. godine pojavilo se pitanje prenošenja kompetencija vezanih za plovidbu donjim Dunavom sa zajedničkog sovjetsko-rumunskog organa na Rumuniju. Želja da se ukine Specijalna rečna administracija za donji Dunav i njena nadležnost prenese na Rumuniju, javila se iz činjenice da su se radovi na održavanju plovidbe u ovom sektoru izvodili isključivo na rumunskoj teritoriji. Jugoslaviji se nije dopao taj predlog jer bi značio reviziju Dunavske konvencije, ali nije imala ništa protiv da do dogovora između Moskve i Bukurešta dođe. Rumunija je bila spremna da dopusti da se SSSR oslobodi dužnosti održavanja i da se ukine dvojna administracija.¹¹¹¹ Međutim, bila je zainteresovana da sasluša i jugoslovenski predlog koji se od pomenutog razlikovao po tome što bi izbegao koliziju sa Dunavskom konvencijom iz 1948. godine. Drugim rečima, Beograd je predlagao da Specijalna rečna administracija i dalje funkcioniše kao dvojno telo, ali da SSSR u okviru njega prenese sva ovlašćenja na NR Rumuniju.¹¹¹²

¹¹⁰⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 11. 12. 1956, pov. br. 421328, 1.

¹¹⁰⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 17, Sovjetsko-rumunski kominike, pov. br. 421458, 3.

¹¹⁰⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 7.

¹¹¹⁰ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 160.

¹¹¹¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 23, Zabeleška o ukidanju Specijalne rečne administracije za donji Dunav, pov. br. 46704,

¹¹¹² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 23, Zabeleška o razgovoru v.d. načelnika I odeljenja Filipa Babića sa savetnikom rumunske ambasade Pacuraruom, 26. mart 1957, pov. br. 46704, 1.

Stvaranje drugog vojnog bloka bilo je direktna posledica nemačkog pitanja i želje Zapada da Saveznu Republiku Nemačku (SRN) naoružaju i uvedu u NATO.¹¹¹³ Prvobitno je planirano da Zapadna Nemačka postane deo Evropske odbrambene zajednice, međutim protivljenje Francuske, koja je 30 avgusta 1954. godine zvanično odbila predlog, dovelo je do sprovođenja drugog plana – uključivanja SRN u NATO. Zabrinutost SSSR-a bila je povećana oktobra 1954, kada je SR Nemačka zajedno sa Italijom primljena u Briselski pakt, a kasnije postala deo Zapadnoevropske unije potpisivanjem Pariskog sporazuma od strane sedam zapadnih država. Kako bi sprečilo dalje napredovanje ka članstvu u NATO-u sovjetsko rukovodstvo je sazvalo međunarodnu konferenciju u Moskvi 29. novembra 1954. Međutim, Zapad je odbio da učestvuje. Deklaracija koju su donele istočnoevropske zemlje 3. decembra, kritikovala je cilj Zapada i najavila da će u slučaju prijema Zapadne Nemačke u Severnoatlantski pakt one biti primorane da sprovedu određene zajedničke mere u pravcu vojne saradnje. Kako upozorenje nije urodilo plodom, Moskva se pripremala i za realizaciju plana o vojnoj saradnji. Prijemom SR Nemačke u NATO 9. maja taj plan je brzo i realizovan.¹¹¹⁴

U Varšavi je u periodu od 11. do 14. maja 1955. godine bila održana osnivačka konferencija Varšavskog pakta na kojoj je prisustvovalo osam delegacija sastavljenih od najviših funkcionera istočnoevropskih zemalja i Kine u svojstvu posmatrača. Potpisivanjem Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između NR Albanije, NR Bugarske, Mađarske, Nemačke Demokratske Republike, Poljske Narodne Republike, Rumunske Narodne Republike, SSSR-a i Čehoslovačke Republike, stvoren je nov sistem kolektivne bezbednosti u Evropi. Konferencija je bila odgovor na pariske ugovore čijom je ratifikacijom nastao NATO.¹¹¹⁵ Duh u kojoj je protekla pokazuje da je Konferencija u Varšavi imala manifestaciono-propagandni karakter. Na njoj nije došlo do posebnog rada, razmatranja i diskusije oko problema vezanih za stvaranje Varšavskog pakta, već je, svedena na govore šefova delegacija, služila samo da ozvaniči sklapanje Ugovora. To navodi na zaključak da je projekat ugovora o savezu i zajedničkoj komandi stvoren u Moskvi već ranije bio prihvaćen.

Konferenciju je otvorio domaćin, poljski predsednik Vlade Jozef Cirankijević, a posle njega je reč uzeo Bulganjin. Referati šefova delegacija trajali su dva dana, trećeg dana konferencije pročitana je tekst ugovora, zatim su bile posećene obližnje znamenitosti i odata počast palim sovjetskim i poljskim vojnicima. Poslednjeg dana potpisan je Ugovor i javnim govorima Cirankijevića, Bulganjina i kineskog posmatrača, zatvoren rad Konferencije.¹¹¹⁶ Pomirljiv i blag govor Bulganjina trebalo je da pokaže da pakt ima otvoreni karakter i da su dobrodošle sve zemlje usmerene na mir bez obzira na njihov sistem. Za razliku od Bulganjina koji je govorio o razoružavanju, protiv ratne propagande, o ograničavanju vojnih snaga u oba dela Nemačke i protiv diskriminacije, poljski predsednik Vlade je bio oštriji, napadao je SAD, navodio američke antipoljske aktivnosti, podvlačio opasnost od

¹¹¹³ Inicijativa za rešenje nemačkog pitanja potekla je 1952. godine iz Moskve. U Staljinovoj noti od 10. marta 1952. godine bilo je predloženo ujedinjenje Nemačke nakon povlačenja četiri sile sa njene teritorije i garantovanja neutralnosti. Međutim, predstavnici Britanije, SAD i Francuske smatrali su da Nemačka treba da se naoruža i pridruži Evropskoj odbrambenoj zajednici (EOZ). Kancelar Konrad Adenauer je smatrao da je cilj Moskve uvlačenje cele Nemačke u njenu interesnu sferu, te je ponudu neutralizacije video kao prikrivenu sovjeticizaciju. Do septembra meseca bile su razmenjene po tri note. Dve strane su se složile oko organizovanja slobodnih izbora i arbitraže od strane četiri sile, ali nisu oko granica na Odri i Visli prema Postdamskoj konferenciji i problemu neutralizacije. Kako dogovor nije postignut, Staljinova inicijativa je kasnije posmatrana kao velika, ali promašena šansa da se reši nemačko pitanje. Želja da se Zapadna Nemačka ponovo naoruža naročito je pogađala Poljsku, Čehoslovačku i Istočnu Nemačku, koje su pokušale međusobno da sklope odbrambeni savez (Više u: Rolf Steininger, *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*, New York 1990).

¹¹¹⁴ Robert Hanter, *Security in Europe*, London 1969, 109.

¹¹¹⁵ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 2, Ugovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između NR Albanije, NR Bugarske, Mađarske, Nemačke Demokratske republike, Poljske Narodne Republike, Rumunske Narodne Republike, SSSR-a i Čehoslovačke Republike, pov. br. 47174.

¹¹¹⁶ Borba, 15. 5. 1955, 1.

remilitarizacije Zapadne Nemačke i isticao pitanje granice na Odri i Nisi. Ključno mesto u govoru bugarskog predstavnika Červenkova je imao Balkan. On je u govoru izneo mišljenje da će Varšavski pakt imati veliki uticaj na učvršćivanje mira na Balkanu. U formulaciji „da su za očuvanje mira zainteresovani svi balkanski narodi, a da odbrana mira treba da bude njihova zajednička stvar“, Červenkov je želeo da umeša i Jugoslaviju. Kao opasnost po Balkan video je delovanje Grčke i Turske, koje su za njega bile eksponenti agresivnih planova NATO-a.¹¹¹⁷

Osim multilateralnog ugovora, potpisanog 14. maja poznatog kao Varšavski ugovor, članice su potpisale i bilateralne ugovore o prijateljstvu i pomoći. Varšavski ugovor stupio je na snagu 4. juna nakon ratifikacije. Podrazumevao je rok trajanja na 20 godina, koji se nakon prvog isteka automatski produžavao na još 10. Glavne odredbe bile su pružanje hitne pomoći (i vojne u slučaju potrebe) napadnutoj članici pakta i uzajamna konsultacija o svim značajnim međunarodnim pitanjima od zajedničkog interesa. Pedesetih godina Varšavski pakt je imao rudimentalnu organizaciju. Rukovodeće i najviše telo bio je Politički konsultativni komitet, sastavljen od najviših rukovodilaca zemalja članica poput premijera, ministara odbrane i spoljnih poslova. Komitet je sazivan po potrebi, a najmanje dva puta godišnje. On je određivao glavni plan rada i rešavao važnija pitanja. Njemu su bili podređeni Sekretarijat i Stalna komisija. Sedište ova dva tela bilo je u Moskvi. Sekretarijat se bavio tehničkim pitanjima, a Komisija je pripremala zajednički stav o spoljnopolitičkim pitanjima koji je formulisan u vidu preporuke, te zvanično nije bio obavezujućeg karaktera. Pakt je imao i izvršne organe. Pod zajedničkom komandom oružanih snaga bio je zajednički Štab oružanih snaga (nalik Generalštabu) u čijoj strukturi su se nalazila odeljenja za naoružanje, opremu, obuku jedinica, planiranje manevara, operativne poslove i vojnoobaveštajnu službu. Na čelu Zajedničke komande nalazio se u početku zamenik sovjetskog ministra odbrane, a telo su činili ministri odbrane ili visoki vojni delegati drugih zemalja. Prvi glavnokomandujući je bio maršal Ivan Stepanovič Konjev. On se na položaju zadržao do 1960. godine.¹¹¹⁸

Na čelu Štaba bili su imenovani zamenici načelnika sovjetskog Generalštaba. Tako je od 1955. do 1962. Štabom rukovodio general Aleksej Antonov. Varšavski pakt je 50-ih i delimično 60-ih godina bio vojni savez sa liderom, odnosno glavne funkcije i politiku je sprovodio SSSR. Tokom šezdesetih godina počinje polako razvijanje i stvaranje novih organa, koji su mogli na bolji način da sprovedu mogućnosti koje je Ugovor pružao. Iako je bio veoma sličan Severnoatlantskom paktu, on se od njega razlikovao po ideologiji koja je zahtevala monolitnost i centralizaciju vojnog bloka. SAD je imao preimućstvo u NATO, ali su odluke donosile isključivo jednoglasno, tj. izjašnjavanjem svih članica pakta, dok je u Varšavskom paktu bila nesumnjiva dominacija Sovjetskog Saveza. Njeni ljudi su rukovodili organizacijom sa neograničenim mandatima, ona je ta koja je donosila odluke, a ostale članice nisu imale gotovo nikakvog uticaja na donošenje ili sprovođenje odluka.¹¹¹⁹

Jugoslovenski vrh je na Konferenciju gledao ravnodušno, a takva je bila atmosfera i kod samog poljskog naroda. Iako je partija na mitinge narod silom terala, kod njih nije mogla da izazove da pokažu veliko oduševljenje. Cilj Moskve je nesumnjivo bio da stvaranjem ovakvog vojnog saveza pojača svoju moć i poboljša pozicije prilikom pregovora sa Zapadom. Što se tiče Rumunije, izlaganje Deža nije privuklo veliku pažnju. On je odnose sa Jugoslavijom samo kratko spomenuo kroz ocenu

¹¹¹⁷ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 2, Neka zapažanja o Varšavskoj konferenciji, pov. br. 47175, 2-3.

¹¹¹⁸ Ivan Stepanovič Konjev (1897–1973) je na početku Drugog svetskog rata imenovan za komandanta 19. armije koja je imala važno mesto u odbrani Moskve. Tokom rata komandovao je Zapadnim, kasnije Severozapadnim, Stepkim i Ukrajinskim frontom. Njegove armije su ušle u Berlin ali je Stanjin čast osvajača dodelio Žukovu. Posle rata bio je zapovednik sovjetskih okupacionih trupa u Istočnoj Nemačkoj, zamenik ministra odbrane, vodio je suđenje Beriji 1953. Kao komandant Varšavskog pakta 1956. godine rukovodio je intervencijom u Mađarskoj. U periodu između 1961–1962. godine ponovo je bio postavljen na mesto komandanta oružanih snaga u Istočnoj Nemačkoj. Sahranjen je zajedno sa ostalim herojima Sovjetskog Saveza u zidinama Kremlja (<https://www.britanica.com/biography/Ivan-Stepanovich-Konev>, pristupljeno 11.10.2022).

¹¹¹⁹ Den Haag, „Differences Between Nato and the Warsaw Pact“, *Atlantische Tijdingen*, 57 (1967), 1–16.

da normalizacija saradnje ide u dobrom pravcu.¹¹²⁰ Važna svrha Varšavskog ugovora bila je i povećanje uticaja Sovjetskog Saveza u ostalim istočnoevropskim zemljama, čime bi se sprečila opasnost od želje za većom samostalnošću tih zemalja. Jedan od člana ugovora predviđa mogućnost razmeštanja vojnih jedinica zemalja ugovornica na svakoj od teritorija. To je omogućilo da SSSR nastavi sa praksom slanja svojih trupe na teritoriju druge članice VU i da preko njih kontroliše i vrši uticaj. Ovaj član je pored ostalog omogućio dalji boravak sovjetskih trupa u Mađarskoj i Rumuniji, koje su posle povlačenja vojske iz Austrije izgubile prevashodnu namenu i bile ostavljene suprotno odredbama mirovnih ugovora.¹¹²¹ Vremenom će doći do popuštanja te će stale članice dobiti veću ulogu. S vremenom i prihvatanjem bipolarnog sveta, dva pakta su suštinu svog postojanja bazirala na defanzivnim principima i postala sredstvo odvracanja druge strane od radikalnijih akcija.¹¹²²

Stav Jugoslavije prema Varšavskom paktu se može porediti sa stavom prema Severnoatlantskom paktu. U oba slučaja rukovodstvo je smatralo da nisu ispunjeni uslovi postavljeni članom 51 Povelje OUN, koji se odnosi na stvaranje regionalnog pakta usmerenog na vršenje prava kolektivne samoodbrane za slučaj napada na jednu ili više članica. Jugoslavija je smatrala da je NATO nastao na ideološkoj osnovi i da nezadovoljava pojam regionalnosti, a da Varšavski pakt po zemljama članicama takođe ima ideološki karakter. Stoga, negativna ocena novostvorenog vojnog saveza od strane Jugoslavije se zasnivala na njenoj suprotnosti sa Poveljom OUN i da zbog toga on ne može služiti kao legitiman instrument. Podela sveta na dva ideološka bloka i stvaranje vojnih paktova je posmatrano i kao nov podsticaj u trci za naoružavanje. Odredba o stvaranju zajedničke komande Varšavskog pakta je bila još jedan izvor za jugoslovensku negativnu ocenu. Pošto je imao ovlašćenja da komanduje ministrima narodne odbrane, koji predvode nacionalne kontingente i mogao da odlučuje o upotrebi vojske svih članica. To znači da vojska ne dobija komande od nacionalnog autoriteta već od stranca – zajedničkog komandanta. Takvo uređenje je Jugoslavija videla kao kršenje suvereniteta zemalja članica.¹¹²³

Prema vojnom planu, rumunske i bugarske oružane snage, potpomognute delimično i mađarskim jedinicama, bile su okrenute delovanju na balkanskom ratištu, tj. dejstvu prema Turskoj i Grčkoj, dok je Albanija kao glavni zadatak imala čuvanje sovjetskih baza na svojoj teritoriji. Glavni fokus ostatka vojne efektivne članica bio je okrenut ka centralnoj Evropi. Tako su sovjetske, poljske, čehoslovačke, istočnonemačke, sa preostalim delom mađarskih jedinica, bile raspoređene u centralnom evropskom ratištu. Proces unifikacije IE zemalja trajao je i pre formiranja Varšavskog ugovora (VU), a glavni izvršiooci procesa bili su sovjetski instruktora. Uporedo sa smanjivanjem instruktora povećavan je broj nacionalnih kadrova obučavanih u SSSR-u.¹¹²⁴

Rumunija se, kao i ostale istočnoevropske zemlje, složila sa potpisivanjem Varšavskog ugovora. Ona kao verni sledbenik nije dovodila u pitanje odluke Moskve. Ipak, povlačenje vojnih snaga iz Austrije, nakon 15. maja 1955, pojačalo je nade da će se i Rumunija osloboditi sovjetskih trupa. Varšavski ugovor je u tom smislu predstavljao prepreku, jer je omogućavao nastavak prisustva sovjetskih trupa u Rumuniji. Prvi izazov novom vojnom bloku nije bio spoljašnja opasnost već unutrašnja. Mađarski ustanak, koji je izbio 23. oktobra, predstavljao je veliku opasnost za urušavanje jedinstva lagera i održanja komunističkih partija na vlasti. Po ovom pitanju rumunsko rukovodstvo je imalo identičan stav sa Moskvom. Dež je smatrao da je intervencija neophodna. On je imao i jake unutrašnje razloge za takav stav. Smatrao je da bi u slučaju dolaska na vlast kontrarevolucionarna Mađarska postavila

¹¹²⁰ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 2, Neka zapažanja o Varšavskoj konferenciji, pov. br. 47175, 4–6.

¹¹²¹ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 2, Varšavski ugovor – Stav Jugoslavije prema Varšavskom paktu 20. 5. 1955, pov. br. 418097, 1–3.

¹¹²² Zoran Žic, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, Beograd 1978, 102–105.

¹¹²³ DAMSPS, PA, 1955, Regionalno, f. 52, dos. 3, Ocena Varšavskog ugovora, pov. br. 18097, 2-3

¹¹²⁴ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 98, dos. 15, Milivoja Maksić, Varšavski pakt, pov. br. 442986, 98.

pitanje povratka severne Transilvanije, simpatije prema promenama u Mađarskoj bi se sa mađarske manjine raširile i na ostalo stanovništvo, što bi na kraju dovelo do nemira i pada rumunskog državnog i partijskog vrha. Na osnovu toga, prilikom boravka Hruščova početkom novembra u Bukureštu, Dež je bio spreman da ponudi svaku vrstu pomoći, pa i vojno učestvovanje njegove zemlje. Na sastanku Politbiroa CK RRP, Dež je izjavio da je Rumunsko učestvovanje, smeštanje Nađa i njegovih saradnika i njihovo držanje, bila rumunska obaveza i međunarodna dužnost. Osećaj da režim u Bukureštu zavisi od Sovjetskog Saveza je stvarao od Rumunije vernog sledbenika sovjetskog tumačenja marksizma-lenjinizma.¹¹²⁵

Veoma bitna za nju bila je konferencija Savetodavnog političkog komiteta zemalja članica Varšavskog pakta, koja je održana u Moskvi od 24. do 26. maja 1958. godine. Na toj konferenciji donete su važne odluke koje su se ticale vojnih snaga. Sve članice su na zasedanju prihvatile plan smanjivanja oružanih snaga. Sam Sovjetski Savez je saopštio da će do kraja godine smanjiti broj vojnika za 300.000 ljudi, a ostale članice za 118.000. Smanjenjem od 418.000 vojnika Varšavski ugovor je želeo da pokaže volju za popuštanjem međunarodne zategnutosti. U tom pravcu odlučeno je da se sa teritorije Rumunije povuku sovjetske trupe koje su tamo bile raspoređene. Odlučeno je i da se kontingent sovjetskih trupa u Mađarskoj smanji za diviziju.¹¹²⁶ Ovakvim potezima članice VU su želele da pokažu privrženost miru, za razliku od Severnoatlantskog pakta. Zbog toga je tokom sastanka naročito isticano, a u medijima prenošeno, komentarisanje aprilskog savetovanja zemalja članica NATO-a u Kopenhagenu. Potencirani su planovi o povećanju vojne snage Atlantskog pakta i dupliranje oružanih snaga kojima raspolaže Amerika. Često je ponavljana cifra od 400 milijardi dolara koje je NATO uložio u ratne pripreme. Narušavanje ugleda drugog pakta nastavljeno je primerima provokatorske delatnosti Zapada po celom svetu i praksa američkih aviona da u mirnodopskom periodu lete ka granicama SSSR-a natovareni hidrogenskim bombama. Stoga je odluka o smanjenju oružanih snaga VU bila neočekivana za sve. Zapad je mislio da će na Konferenciji članica Varšavskog pakta u Moskvi, koja je sazvana mesec dana posle sastanka NATO-a u Kopenhagenu, Moskva prihvatiti dalju trku u naoružavanju i krenuti putem daljeg zaoštavanja Hladnog rata. Međutim, Varšavski pakt se opredelio za politiku popuštanja i velikim delom uspeo u želji da se prikaže kao „oruđe mira, a ne rata“. Ovakvu politiku Moskve je Rumunija zdušno podržala. Korak napred je bilo protestno pismo rumunske Vlade, koje je 24. aprila bilo uručeno poslanstvu SAD u vezi sa pomenutim letovima američkih aviona natovarenih bombama ka granici SSSR.¹¹²⁷

Sastanak u Moskvi je bio iskorišćen i za antijugoslovensku propagandu. Kritike Jugoslavije i programa SKJ su se najviše vezivale za revizionizam. „Pored ostalog Savetovanje u Moskvi daje divan odgovor izmišljotinama revizionista, spremnih da stave znak jednakosti između Severnoatlantskog pakta i Varšavskog sporazuma. Takve konstatacije, kao što je poznato, sadrži Program Saveza komunista Jugoslavije. Takve konstatacije izazivaju negodovanje ne samo čitavog komunističkog i radničkog pokreta, ne samo naroda socijalističkog lagersa, već svakog pobornika mira, koji je odlukama Moskovskog savetovanja država članica Varšavskog pakta našao izvor nadahnuća u svojoj borbi protiv imperijalističke politike pripremanja novog rata.“¹¹²⁸ Povlačenje sovjetskih trupa iz Rumunije otvorilo je nove perspektive i stvorilo uslove za postepeno snaženje rumunskih težnji za nezavisnijim položajem. To će se početkom 60-ih godina odraziti i na njeno ponašanje u okviru Varšavskog pakta.

¹¹²⁵ Denis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 61.

¹¹²⁶ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 7, Radio Moskva–komentar od 1. 6. 1958, pov. br. 431564, 1–2.

¹¹²⁷ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 24. 4. 1958, pov. br. 410092, 1.

¹¹²⁸ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 7, Posle konferencije članica Varšavskog pakta u Moskvi, 1. 6. 1958, pov. br. 431563, 2.

Stanje u Rumunskoj armiji (RA) u Staljinovo doba je bilo loše, delom i zbog toga što se nalazila pod neposrednom komandom sovjetskih stručnjaka. Iako su oni zvanično imali samo savetodavnu ulogu, njihova vlast se u praksi prostirala i do direktnog komandovanja. Tokom perioda sukoba Tita i Staljina, rumunski generali i niže vojne strukture, naročito su pokazivali aktivnost u antijugoslovenskoj propagandi. Osim vojske koja je bila raspoređena duž granice, i izazivanjem incidenata pokazivala borbenost, starešine su često izlazile sa govorima i izjavama tokom raznih manifestacija, koje su potom štampane u novinama ili časopisima. Tako je povodom Dana sovjetske armije, 24. februara 1951. godine, u *Skantei* odštampan govor general-majora vazduhoplovnih snaga Konstantina Dončea u kome se navodi da „Naše (rumunsko) susedstvo sa fašističkom Jugoslavijom koja je postala baza američkog imperijalizma za agresiju treba da bude za naš narod stalni podstrek za povećanje patriotske budnosti“.¹¹²⁹

U skladu sa novom sovjetskom politikom ustanovljenom posle smrti Staljina, došlo je do popuštanja i u ovoj, za Moskvu jako značajnoj sferi. Čak dve trećine vojnih stručnjaka je povučeno iz Rumunije, a preostala trećina, koja je većim delom bila zastupljena u nižim komandnim ustanovama, izgubila je na značaju. Rumunski oficirski kadar je konačno dobio neposredno komandovanje armijom, a preostali ruski stručnjaci su dobili stvarnu savetodavnu ulogu. Ovako postavljeno može navesti da je Rusija ispustila kormilo rumunske armije iz svojih ruku. Međutim, vojska je bila jedna od najznačajnijih sfera koje je Moskva želela da kontroliše, stoga je tražila nove načine nadzora i uticaja. Pronašla ih je u suptilnijim metodama koje su sprovedene preko sovjetskog generalnog uticaja u Rumuniji, preko sovjetske obaveštajne službe i rumunskih oficira koji su se školovali u SSSR-u. Da je njena teritorija bila od velikog geopolitičkog značaja za rukovodstvo u Moskvi, pokazuje činjenica da se sovjetska armija i posle Staljinove smrti nije povukla iz Rumunije niti se broj sovjetskih vojnika smanjio. Jedino su jedinice bile povučene iz glavnih centara i blizine saobraćajnih magistrala, kako ne bi upadale u oči rumunskom narodu i strancima. Njena funkcija se nije menjala, svoj pogled je usmeravala ka Zapadu, a ostala je jasan pokazatelj rumunskom rukovodstvu da se mora pridržavati davno uspostavljenih pravila i slušati sve savete koji su stizali iz Moskve.¹¹³⁰

U vreme sukoba Tita i Staljina, imala je izuzetnu važnost kao zemlja koja se graničila sa Jugoslavijom. Pozicija na rubu sovjetske odbrambene linije iziskivala je konstantnu pripravnost, kako sovjetskih trupa koje su se nalazile na njenoj teritoriji, tako i domaćih. Takvo aktivno stanje vojske je iziskivalo velika odvajanja iz budžeta, koja su često išla i nauštrb razvoja industrije i poljoprivrede. Zato je sa prvim koracima u pravcu pomirenja sa Beogradom, Bukurešt počeo da razmišlja o smanjivanju vojnika i vojnih izdataka. Veća otpuštanja iz vojske zabeležena su u 1955. godini. Tada je broj vojnika smanjen za 40.000.¹¹³¹ Odluka o daljem smanjivanju vojnih efektivna je doneta i za 1956. godinu. U njoj je do prvog septembra trebalo otpustiti još 20.000 ljudi. Politika smanjivanja vojne sile obezbeđivala je više radnika za fabrike i štednju materijalnih i finansijskih sredstava koje je država usmerila na jačanje narodne privrede.¹¹³² Štedljivost je uočena i tokom vojne vežbe rumunske mornarice od 19. jula. Manevrima su prisustvovali vojni atašei istočnoevropskih zemalja i Jugoslavije.¹¹³³ Promene u vojsci su posebno naznačene i u novom statutu donetom na Drugom kongresu partije 1955. godine. Novina je bila da je radom armije rukovodila „viša politička uprava

¹¹²⁹ *Scanteia*, 24. 02. 1951, 2.

¹¹³⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 6.

¹¹³¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Važniji događaji iz unutrašnje i spoljne politike Rumunske Narodne Republike od jula 1956. godine, pov. br. 4621, 1.

¹¹³² Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „Smanjenje rumunskih oružanih snaga“, TASS, 12. 7. 1956, 2.

¹¹³³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 24. 07. 1956, pov. br. 12026.

armije“, sa kompetencijom posebnih sekcija CK. Savet tim upravama bio je da se što bliže povežu i sa lokalnim partijskim organizacijama i učestvuju u njihovom radu. Zadatak šefova političkih sekcija bio je i da redovno izveštavaju komitete o političkom radu u jedinicama armije. Veće uključivanje armijskih partijskih organizacija u rad na terenu i njena veća uloga, vodila je smanjivanju moći vojnih lica u armiji. Ovim se išlo ka ostvarivanju što veće kontrole partije nad armijom. Treba naglasiti da u Statutu iz 1948. godine nisu postojali ovakvi pogledi na rad političkih organizacija u okviru armije.¹¹³⁴

Rumunija je sredinom pedesetih godina imala 445.300 ljudi pod oružjem. Oni su bili raspoređeni u četiri roda – u kopnenu vojsku, ratno vazduhoplovstvo, ratnu mornaricu i jedinice Ministarstva unutrašnjih poslova. Tada je na čelu armije bio general Leontin Salažan. Kopnena vojska bila je organizovana u dve vojne oblasti, koje su imale u svom sastavu 7 korpusa i ukupno 290.500 vojnika.¹¹³⁵ Rumunsko ratno vazduhoplovstvo bilo je podeljeno na četiri divizije, reaktivne lovačke, jurišne, mešovite avio-divizije i hidroeskadrile. Od ukupno 490 aviona, 250 su bili mlazni lovci, zatim bilo je 70 jurišnih, 20 bombardera, 30 transportnih, 15 hidroaviona, 100 školskih i 5 izviđačkih. Vazduhoplovstvo je raspolagalo sa 15.000 vojnika. Ratna mornarica je raspolagala u to vreme sa 4 razarača, 3 podmornice, 12 monitora, 10 torpednih čamaca i po nekoliko brodova druge vrste, poput vedeta, minolovaca, minopolagača, jurišnih čamaca i školskih brodova. Ljudstvo od oko 18.000 vojnika bilo je raspoređeno u 4 puka mornaričke pešadije i jedne tenkovske brigade, koji su zajedno činili korpus, i jedinice obalske odbrane sastavljene mahom iz artiljerijskih jedinica. Ostatak od skoro 64.000 ljudi pripadao je MIP-u koji je u svom sklopu imao granične jedinice, jedinice bezbednosti i vatrogasne jedinice. Osim toga, Rumunska armija je imala i radne jedinice u kojima su vojni rok služili mladići iz nepodobnih porodica ili nacionalnih manjina poput jugoslovenske. Oni su tretirani kao radna snaga i nad njima nije sprovedena vojna obuka. Na vojsku država je zvanično izdvajala oko 9% celokupnog budžeta, što nije moglo da pokrije sve izdatke, te je Vlada preko drugih grana budžeta doturala još sredstava. Vojni rok je bio tri godine za sve rodove, osim za mornaricu, gde je trajao godinu više. Odlukom od 10. novembra 1955. godine rok je za sve rodove, osim za vazduhoplovstvo, PVO i graničare, bio smanjen za godinu danu. Ova odluka, kao i odluka o smanjenju snaga za 40.000 vojnika i demobilizacije oficira, dovela je da krajem 1956. godine Rumunska armija smanji snagu za 72.800 ljudi. Tada je vojni rok služilo 336.000 vojnika, a komandi kadar je raspolagao sa 36.500 podoficira i oficira.¹¹³⁶

Tih godina je i Jugoslavija težila reformama i dodatnom smanjenju broja vojnika. Reorganizacija JNA izvršena je 1956. godine, s ciljem uvođenja nove organizacije. Vojne oblasti bile su zamenjene armijskim oblastima, sastavljenim iz vojnih područja umesto korpusa. U cilju smanjenja broja vojnika nekoliko divizija je rasformirano, a umesto nekih su uvedene nove formacije – pešadijske brigade. JNA je prema podacima od 1. maja imala ukupno 389.192 lica, od toga je vojnika bilo 270.785, 65.116 oficira i podoficira, 46.328 civila i 6963 pitomaca. Vojska snaga je bila podeljena na 15 pešadijskih, 3 oklopne divizije, 12 pešadijskih, 6 brdskih, po 2 oklopne i mornaričko-desantne brigade, 1 planinsku brigadu, 2 samostalna pešadijska puka, 1 tenkovski puk, 3 samostalna brdska i po 2 samostalna pešadijska i oklopna bataljona. Ona je imala 20 artiljerijskih, 7 artiljerijsko-izviđačkih diviziona, kao i 11 PAA pukova i 27 diviziona. Avijacija je brojala 20 pukova, a mornarica 3 razarača, 13 diviziona i 2 mešovita odreda borbenih i pomoćnih plovila. Takođe, deo vojske činio je određen broj inženjerskih odeljenja, odeljenja za vezu i atomsko-biološko-hemijskih jedinica.¹¹³⁷

¹¹³⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 01.01. 1956, pov. br. 476, 2-3.

¹¹³⁵ Vojni rok u Rumuniji je prema Dekretu iz 1957. godine bio smanjen na 2 godine za sve rodove osim ratne mornarice, novo skraćivanje došlo je 1964. kada je došlo do smanjenja sa dve godine na 16 meseci.

¹¹³⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 25–28.

¹¹³⁷ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd 2014, 378–380.

Prema svedočenju prebeglog rumunskog oficira Vasila Dimitrua¹¹³⁸, koji je 25. marta zatražio azil u Parizu, Rumunska armija je bila dobro opremljena, snabdevena i hranjena, ali i pored toga vojnici nisu bili lojalni komunističkoj vlasti. Obrazloženje takvog stava Dimitru je dao isticanjem činjenice da je veliki deo armije sastavljen od seljačkih sinova i radnika koji su „gajili smrtnu mržnju prema komunistima“. Veliko nezadovoljstvo i loš životni standard su ono što je inspirisalo Dimitrua da zatraži azil od francuskih vlasti.¹¹³⁹ Drugi su pak kao razloge navodili sovjetsku eksploataciju, ucene, nedostatak slobode, različite kazne za lica koja odbijaju da se bave špijunažom ili onih koji imaju drugačije mišljenje. Jedan oficir trgovačke mornarice je u izjavi datoj za Radio „Slobodna Evropa“ kao razlog svog traženja azila u Belgiji naveo „da više nije mogao da podnese ulogu pomoćnika sovjetske pljačke u Rumuniji.“¹¹⁴⁰ Osim vojnika, na Zapad su bežali kulturni, sportski, naučni predstavnici. Za njih su pogodne prilike bile razna međunarodna takmičenja i gostovanja po Evropi.

Izveštaji o lošem stanju dolazili su sa svih strana. Jedan major RA je 1956. godine jugoslovenskom sagovorniku detaljnije govorio o atmosferi među vojnicima. Moral armije je po njegovim rečima bio izuzetno nizak zbog dugog vojnog roka, slabog životnog standarda, okupacije zemlje, krute discipline i lošeg odnosa prema vojnicima. Major je dodao da zbog takvog stanja vojska bi se u slučaju rata raspala za nekoliko dana. Izneo je da jedino politički komesari drže vojsku na okupu. Oni imaju glavnu reč u svakom pogledu i data im je veća vlast i od samog komandnog kadra u vojsci. O obrazovanju oficirskog kadra izneo je podatak da je 30% sa osnovnom školom, a da u vojsci još ima oficira koji ne umeju da pišu. Po pitanju prisustva ruskih jedinica u Rumuniji, smatrao je da će one zbog vidljive reakcije, slabe povezanosti partije i naroda, problema Nemačke i drugih evropskih pitanja, ostati još nekoliko godina. O značaju Beogradske deklaracije za Rumuniju rekao je da ona može koristiti svim zemljama, pa i Rumuniji, da dođu do slobode i nezavisnosti. Ženevsku konvenciju video je kao dokument posle kojeg će doći do većih promena u Rumuniji i drugim zemljama IB.¹¹⁴¹ Iz iznetog se vidi da je major bio dobro upućen i u glavne međunarodne tokove. Međutim, očekivanja koje je major imao će se ostvariti samo delimično, neka će se ostvariti, dok će druga biti sputana različitim spletovima događaja i okolnosti.

U sklopu prvih koraka u vojnom osamostaljivanju, Rumunija je početkom 1957. godine pristupila pripremanju novih uniformi za svoju armiju. Dotada RA je koristila uniforme koje su pravljene po sovjetskom modelu. Razvoj rumunske uniforme ukorenjene u tradiciji trajao je sve do 1948. godine. Proglašenje Narodne Republike, kao i prisustvo sovjetske armije, dovelo je do usvajanja sve više elemenata uniforme Crvenoarmejaca. Do 1952. uniforma, kao i sistem oznaka i činova, postali su istovetni sovjetskim. Želja da se napravi jasna distinkcija i nastavi nacionalni put razvoja rumunske uniforme, dovela je do odluke uvođenja novih 1957. U upotrebu je vraćen sako sa reverima, redom od četiri dugmeta i kragom sa strelicama i tanjim epoletama, a do 1968. godine zamenjeni su i poslednji ostaci sovjetskog uticaja u vidu crvene zvezde na kapi, koja je mesto ustupila amblemu grba Republike, na ovalnom suncu okruženom krunama od hrastovog lišća. Dakle, neposredno pre

¹¹³⁸ Vasile Dimitru bio je rumunski prvak u trčanju na 1000 i 1500 metara i poručnik Sekuritatee. U Francuskoj je marta meseca boravio kao član atletske delegacije predvođene zamenikom predsednika komiteta za filskulturu V. Vajde. Rumunska sportska reprezentacija je tada učestvovala na međunarodnom takmičenju u atletici. Nakon njegovog bekstva po povratku delegacije u Bukurešt bio je uhapšen potpukovnik Sekuritatee koji je bio odgovoran za gostovanja rumunskih sportista u inostranstvu (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, Oficir Sekuritatee zatražio azil u Francuskoj, pov. br. 46268, 2).

¹¹³⁹ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „Izjava bivšeg rumunskog oficira“, *Asošijeted pres*, 14. 4. 1954, 2.

¹¹⁴⁰ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „Izjava prebeglog rumunskog oficira trgovačke mornarice Sabina Floreskua“, *Rojter*, 15. 10. 1954, 2.

¹¹⁴¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 27, Tumačenje jugoslovensko-sovjetske deklaracije u RA, pov. br. 423995, 2-3.

napuštanja sovjetskih trupa Rumunska armija se vratila tradicionalnoj uniformi, koja je kako bi postala praktičnija i udobnija doživela izvesnu modernizaciju.¹¹⁴²

Rumunsko otvaranje ka ostatku sveta

Rumunske težnje ka povezivanju sa zemljama izvan lagera imale su prevashodno ekonomsko obeležje, tj. prodiranje na nova tržišta. Početkom 50-ih godina od ukupnog rumunskog izvoza u SSSR je odlazilo oko 60%, 20% na ostale zemlje lagera i isto toliko na Zapad i ostale delove sveta. U trgovini sa Zapadom, Rumunija je pod pritiskom Sovjetskog Saveza skoro sasvim ukinula izvoz glavnih proizvoda – nafte i drvne građe, što je pak uticalo na zainteresovanost Zapada za trgovinsku razmenu. Kako bi se stanje malo poboljšalo rukovodstvo je od 1953. godine počelo da sprovodi neke mere i da na izvoznim listama namenjenim Zapadu uvrštava naftu, mazut, benzin i drvo. Rumunija je možda više nego bilo koja druga socijalistička zemlja bila zainteresovana za proširenje ekonomske razmene sa Zapadom. Ipak je ona imala proizvode koji su bili traženi na Zapada, a koje je pod pritiskom Moskve morala da prodaje Istoku po cenama koje joj nisu odgovarale. Od 1953. godine rukovodstvo je usmerilo određene napore ka uspostavljanju ekonomskih odnosa sa Zapadom i Bliskim istokom. To je, naravno, bilo u skladu sa političkim pravcem razvoja trgovine između Istoka i Zapada, koji je iniciran iz Moskve. Dakle, rumunske ekonomske veze sa Zapadom se pedesetih godina moraju posmatrati isključivo kroz sagledavanje stava Sovjetskog Saveza, odnosno Istočnog bloka prema razmeni sa kapitalističkim zemljama. Naznake promene tvrdog kursa prema ovom pitanju viđene su još za vreme Staljinovog života. Ozbiljnije sagledavanje pitanja otvaranja trgovinskih veza sa Zapadom dogodilo se na Ekonomskoj konferenciji održanoj u Moskvi aprila 1952. godine. Tada je usvojen stav i izražena želja SSSR-a i ostalih za razvijanjem trgovine sa kapitalističkim zemljama. Takvo interesovanje se još više ispoljilo na Ženevskoj konferenciji o trgovini Istok–Zapad iz aprila 1953. Tokom sastanka u Ženevi zemlje narodne demokratije pokazale su više spremnosti za stvarnim povećanjem razmene, dajući realnije i konkretnije predloge. Kako bi ubedile drugu stranu u iskrenost namera, one su nudile i neke strateške proizvode poput nafte, hroma i mangana, koji su za Zapad dotada bili pod embargom, kao i spremnost da ponude popuste i cene ispod svetskog nivoa. Sve to nije bilo dovoljno da se napravi revolucija u spoljnotrgovinskim odnosima. Ipak, neke zemlje poput Francuske, Zapadne Nemačke, Švajcarske i zemlje Skandinavije, pokazale su veći interes, naravno iz želje da povećanjem razmene sa IB zemljama poprave svoju ekonomsku situaciju i svoj platni bilans. Na toj liniji tokom 1953. godine došlo je do sklapanja nekoliko desetina bilateralnih ugovora. Rumunija je, prateći politiku ostalih, na spoljnom planu takođe prišla povećanju spoljnotrgovinske razmene sa Zapadom.¹¹⁴³

Ovakav kurs u sferi ekonomije bio je rado prihvaćen od strane rumunske vlasti, jer je omogućavao uvoz vrlo važnih i potrebnih proizvoda sa Zapada, naročito preciznih mašina, prevoznih sredstava i robe široke potrošnje, a otvarala se i mogućnost za obezbeđivanje strane valute u kojoj je naročito oskudevala. Ekonomska saradnja sa zemljama Srednjeg istoka je pre svega potrebna kao tržište za proizvode rumunske industrije, koji zbog svog obima ne mogu da budu apsorbovani od tržišta Istočnog bloka ili koji zbog kvaliteta nisu interesantni Zapadu.¹¹⁴⁴ Ako se posmatra statistika za period od 1950. do 1955. godine, vidi se da je obim rumunske razmene generalno porastao za dva puta, a da je razmena sa zemljama van bloka porasla za dva i po puta. Naravno, odnos za zemljama van Istočnog bloka se može posmatrati tek od druge polovine 1953. godine, kada je Rumuniji dopuštena veća

¹¹⁴² <http://presamil.ro/istoricul-tinutei-actuale-pentru-oras-si-serviciu/>, pristupljeno 10. 12. 2022; DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 6, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 08. 01. 1957, pov. br. 4565, 1.

¹¹⁴³ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 9, str. pov. 563, 5–6.

¹¹⁴⁴ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec januar, pov. br. 4700, 5-7.

sloboda.¹¹⁴⁵ Normalizacija trgovinske razmene sa Zapadom nije zavisila od raspoloženja rumunske Vlade, već pre svega od stanja međunarodnih odnosa, ekonomske politike Moskve i njene volje da Rumuniji dopusti da deo izvoznih artikala preorijentiše sa Istoka na Zapad. Važno je istaći da Ministarstvo spoljne trgovine nije moglo da samostalno zaključuje trgovinske ugovore. Za sklapanje ovakvih ugovora njemu je bilo potrebno odobrenje Ministarstva inostranih poslova, koje je bilo pod kontrolom Moskve. Prema tome, odluka da Rumunija počne da zaključuje ugovore sa nekim zapadnim zemljama nije potekla od rumunskog, već od sovjetskog vrha, jer je SSSR imao potpuni monopol nad rumunskom spoljnom politikom.¹¹⁴⁶

U smislu izvesnog osamostaljivanja javio se novi oblik ekonomske integracije koji se ostvarivao u okviru Istočnog bloka. Međusobna ekonomska saradnja, koordiniranje planova i kooperacija, poprimile su novi oblik i vršile se na bilateralnom nivou, a ne preko ili posredstvom SSSR-a. Rumunija je u ovom smislu najviše bila upućena na Mađarsku, naročito zbog izgradnje jake hemijske industrije, koja će biti u stanju da apsorbuje otpatke petrolejske industrije. Pozitivna strana ove promene je mogućnost da zainteresovane strane direktno dogovaraju uzajamne poslove sa više ravnopravnosti i slobode.¹¹⁴⁷

Posle Titove posete u Rumuniji 1956. je usledio period intenzivne spoljnopolitičke aktivnosti. Posebno je bila aktivna u pravcu poboljšanja odnosa sa zemljama Zapada. Te godine Rumunija je uspela da uspostavi nove odnose, kako diplomatske, tako i ekonomske, te je na kraju diplomatsku saradnju imala sa 36 zemalja, a ekonomske odnose sa skoro 70.¹¹⁴⁸ Ovo je bilo moguće usled ublažavanja stavova Moskve. Rumunska štampa je u tom duhu dosta ublažila karakter članaka o Zapadu. Tada je više akcenat bio stavljan na teme koegzistencije, mira i saradnje. Veće angažovanje u spoljnoj politici i pojavljivanje Rumunije na svetskoj pozornici nije bio rezultat samostalnih ideja Bukurešta. Još se o nekom vidu samostalne politike nije moglo govoriti. Delovanje rumunskog vrha na ovom polju je isključivo proisticalo iz potrebe Sovjetskog Saveza za jačanjem svog međunarodnog položaja kroz veće, ali naravno kontrolisano istupanje ostalih zemalja Istočnog bloka. Mogućnost življe spoljnopolitičke aktivnosti je godila Georgiju Dežu i političkom vrhu, jer su oni u dopuštenim okvirima delovanja mogli da ostvare i neke svoje ciljeve. Glavni cilj bio je da uspostavi ili proširi trgovinsku saradnju sa tim zemljama. Ona se najviše koncentrisala u tim naporima na SAD, iako je stav rumunskog rukovodstva u proteklim godinama bio više nego loš prema Vašingtonu.¹¹⁴⁹

Pogled na SAD je vremenom počeo da se menja. Rumunija je sve više želela da popravi odnose sa Sjedinjenim Američkim Državama i pređe preko ideoloških razlika zarad boljih ekonomskih veza. List *Skantea* je u tom cilju 12. jula 1956. godine objavio opširan članak pod naslovom „U interesu poboljšanja i razvijanja odnosa između Rumunske Narodne Republike i SAD“. Ovim člankom državno-partijsko rukovodstvo je želelo da pokaže svima svoju spremnost za rešavanjem svih pitanja sa SAD. U članku je naročito naglašena povoljnost trenutka zbog tendencije sve većeg slabljenja međunarodne zategnutosti. Prvi diplomatski uspesi na tom polju viđeni su u mesecu avgustu, dolaskom jedne grupe američkih umetnika i grupe industrijalaca. Za Ameriku neformalne razgovore, koji su se otpočeli 15. oktobra 1956. godine u Bukureštu, rumunsko rukovodstvo je ocenjivalo kao veoma značajne. Ti rumunsko-američki pregovori su kao predmet razgovora imali ekonomske odnose

¹¹⁴⁵ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 7.

¹¹⁴⁶ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Spoljna trgovina, pov. br. 416471, 19.

¹¹⁴⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 8.

¹¹⁴⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 30.

¹¹⁴⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 11.

i neka nerešena finansijska pitanja.¹¹⁵⁰ Najznačajnije pitanje za Rumuniju je bilo problem blokiranoz zlata i određene sume dolara, a za Ameriku imovina u Rumuniji koja je bila nacionalizovana.

Od ostalih zemalja, vidnije uspehe ostvarila je na bilateralni sa Grčkom, Francuskom, Engleskom i Zapadnom Nemačkom. Što se tiče poslednje zemlje, tu su odnosi bili turbulentniji. Krajem avgusta 1956. godine u Rumuniji se vodila oštra kampanja protiv odluke o zabrani komunističke partije Zapadne Nemačke. Celokupna rumunska štampa predvođena *Skanteom* objavljivala je pregršt opširnih članaka, izveštaja i izjava nezadovoljnih ljudi. Širom zemlje su bili organizovani protesti i mitinzi. Ljudi su se okupljali u fabrikama, preduzećima i raznim ustanovama, kako bi izrazili osudu „fašističke mere“ zapadnoevropske vlasti. Posle nekoliko dana oglasio se i CK deklaracijom o osudi ovog „nezakonitog i samovoljnog akta zapadnonemačke vlade“.¹¹⁵¹ S druge strane ekonomski odnosi sa FRN su bili dobri. Rumuniji je bilo vrlo stalo da razvija ekonomske odnose sa njom jer je ona mogla da ponudi robu koja je bila potrebna za dalji razvoj rumunske privrede. Tako je u 1957. godini obim razmene u svakom pravcu bio oko 40 miliona dolara.¹¹⁵²

Sa Grčkom su početkom jeseni 1956. uspešno privedeni kraju pregovori oko međusobnih ekonomskih potraživanja, a postignut je i sporazum o podizanju predstavnštva na nivo ambasade. Ubrzo posle potpisivanja sporazuma o uspostavljanju diplomatskih odnosa određeni su i ambasadori. Sa Francuskom i Engleskom osetno se u drugoj polovini 1956. godine povećala trgovinska razmena. London je prema Bukureštu imao velika potraživanja u vezi sa eksproprijacijom i nacionalizacijom. Pošto nije došlo do zadovoljavajućeg rešenja, Engleska je prekinula i trgovinske pregovore sa Rumunijom, koji su se paralelno vodili u avgustu 1956. godine. Ako pogledamo statistiku videćemo da je izvoz u Britaniju od 1952. godine do 1956. išao uzlaznom putanjom (Izvoz: 1952. godine bio 0.9 miliona funti, 1953 – 1.4, 1954–2.1, 1954–3.4, 1956–1.8), dok se uvoz kretao krivudavijom linijom tokom tog perioda (Uvoz iz Velike Britanije: 1952–1.5 miliona funti, 1953–1.9, 1954–1.1, 1955–1.1 i 1956–1.2).¹¹⁵³ Glavni artikli rumunskog izvoza u Veliku Britaniju bili su ceralije, zatim drvo i pluta, a iz VB su uvozili vunu, šećer, hemikalije, mašine i vozila.¹¹⁵⁴

Veće tržište za rumunske proizvode je ipak bilo u zemljama Azije i Srednjeg istoka. Svesna toga, Rumunija je i u 1956. godini nastavila sa naporima da proširi odnose u svim poljima sa ovim zemljama. Jedan od rezultata tih napora bio je dugoročni ekonomski ugovor potpisan avgusta meseca sa Egiptom, koji je uticao i na povećanje trgovinske razmene. Dogovorena je bila poseta Nasera, ali je zbog krize oko Sueca ona propala. Rumunija je u Egipat i druge arapske zemlje slala dosta svojih stručnjaka sa zadatkom da ispituju njihova tržišta i pronađu način da tamo probiju svoje proizvode. Namera da se učestvuje na tržištu nerazvijenih zemalja Azije, Afrike i Južne Amerike, bila je jedan od razloga zašto su Rumuni požurivali sa poboljšanjem odnosa sa Jugoslavijom. Rumunskom rukovodstvu su bile potrebne dobre veze sa takvim zemljama i jugoslovensko poznavanje karaktera njihovih tržišta.¹¹⁵⁵

Rumunija je u odnosima sa dvema nemačkim državama imala koliko toliko dobre odnose. Ona je priznavala postojanje dve Nemačke. Pozdravila je prekid ratnog stanja i uspostavljanje diplomatskih odnosa dve nemačke države 1955. Trudila se da sa NDR održava „bratske odnose“, a da sa FRN razvija saradnju. Zalagala se za likvidiranje okupacionog statusa Berlina. Od sredine pedesetih godina Rumunija je sa Zapadnom Nemačkom razvijala veze i povećavala razmenu u oblastima trgovine,

¹¹⁵⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Važniji događaji iz unutrašnje i spoljne politike Rumunske Narodne Republike od jula 1956. godine, pov. br. 4621, 2.

¹¹⁵¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 01. 09. 1956, pov. br. 414403, 1.

¹¹⁵² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 6. 1. 1958, pov. br. 4249, 1.

¹¹⁵³ DAMSPS, PA, 1956, Razno, f. 67, dos. 7, Robna razmena V. Britanije sa SSSR-om i istočnoevropskim zemljama, pov. br. 423891, 3.

¹¹⁵⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 11–12.

¹¹⁵⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 10.

kulture, nauke. Tada je u Bukureštu i došlo do promene stav i pojave zainteresovanosti za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Zapadnom Nemačkom.¹¹⁵⁶ Vlada je pozdravila i predlog SSSR-a u vezi sa normalizacijom situacije u Berlinu. Po tom predlogu Berlin bi dobio status slobodnog grada, u čije funkcionisanje i uređenje ne bi smele da se mešaju druge strane. Smatrali su da okupacija Berlina od strane SAD, Francuske i Nemačke, nema opravdanja i da se time samo sprečava normalizacija između dve nemačke države, ali i Istoka i Zapada. Rumunsko rukovodstvo je bilo mišljenja da jedino nemački narod može da ostvari nacionalno jedinstvo, stoga je podržavalo inicijativu NDR za stvaranjem jedne nemačke konfederacije koja bi bila značajan korak na putu zbližavanja Istočne i Zapadne Nemačke.¹¹⁵⁷

Struktura i obim spoljne trgovine Rumunije su se postepeno menjali posle Drugog svetskog rata. Osnov za poređenje posleratnog napretka bila je spoljnotrgovinska razmena iz 1938. godine. Tada je Rumunija izvozila gotovo isključivo sirovine i prehrambene proizvode. Čak 97% njenog izvoza činili su nafta, drvo, žitarice i drugi poljoprivredni proizvodi, a 75% njenog uvoza činili su gotovi proizvodi. Sa razvojem industrije struktura se menjala, tako da je već 1948. godine smanjen uvoz gotovih proizvoda, ali povećan uvoz sirovina. Razlog je bio što je Rumunija i pre rata, a sa industrijalizacijom naročito, bila primorana da uvozi gvozdenu rudu, koks i valjane materijale za svoju tešku industriju. Izvoz sirovina je takođe opao jer je ratna šteta uticala na visinu eksploatacije nafte. Benefiti industrijskog razvoja videli su se kroz povećanje izvoza gotovih proizvoda, opreme za eksploataciju nafte i hemijskih proizvoda. U strukturi izvoza 1956. godine 57.2% činile su sirovine, 23.2% poljoprivredni proizvodi i 19.6% gotovi proizvodi, a u uvozu prehrambeni 6.6%, sirovine 50.3% i gotovi proizvodi 43.1%. Izolacija i staljinistički sistem nisu dozvoljavali hrabrije nastupe izvan granica lagersa te je pedesetih godina Rumunija trgovinsku razmenu vršila sa svega 33 države. Sa dolaskom Hruščova polako su se stvarali povoljniji uslovi, te je već 1958. godine trgovinska razmena vršena sa 73 zemlje iz Evrope, Azije i Afrike.¹¹⁵⁸

Približavanje Sjedinjenim Američkim Državama

Za razliku od drugih zapadnih zemalja, prema kojima je Rumunija umereniji stav i želju za saradnjom počela da iskazuje od 1954. godine, sa Sjedinjenim Državama je takav odnos počeo da se primenjuje tek nakon 1956. Za razliku od Francuske i Britanije, Amerika je bila značajno rezervisanija u pogledu širenja saradnje sa jednom lagerskom zemljom.¹¹⁵⁹

Prvi pokazatelji promene politike SAD prema Rumuniji javili su se tokom 1957. godine. Tada je rumunska ekonomska delegacija prilikom prijema u Vašingtonu naišla na bolju atmosferu. Tokom pregovora američka strana je sama predložila obnovu pregovora oko regulisanja međusobnih potraživanja, koje je dugi niz godina kočilo razvoj odnosa dve države. Problem je bio u tome što su rešenja bila dijametralno suprotna. SAD su predlagale pojedinačnu procenu svih potraživanja, a Rumuni utvrđivanje jedne globalne sume uz deblokiranje rumunskog zlata. Oprečne procene bile su i oko vrednosti blokiranog zlata. Rumunska procena se kretala oko 31 milion dolara, dok su SAD priznavale samo 11 miliona.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12 „Rumunski narod i pitanje Berlina“, *Skantea*, 5. 12. 1958, 1.

¹¹⁵⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12, Deklaracija vlade RNR po pitanju normalizacije situacije u Berlinu, 1–2.

¹¹⁵⁸ AJ, Savez sindikata Jugoslavije–117, f. 363, dos. 562, Razvoj spoljne trgovine 1950–1958, 27.

¹¹⁵⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–10, DSIP Rumunija, odnosi Jugoslavije i Rumunije, 1956, 32.

¹¹⁶⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 9. 10. 1957, pov. br. 421529.

Treba istaći da je Vašington odnosima sa Rumunijom prilazio iz aspekta unutarlagerskih odnosa, posebno odnosa Rumunije sa SSSR-om. Na osnovu analiza koje je Stejt department pravio, Vašington je na Rumuniju gledao kao na zemlju koja može imati određenih benefita za njenu spoljnu politiku. Takav stav je proizilazio iz ocena da u njoj nema ni 5% članova partije koji su bili za SSSR. Ovaj podatak je Amerikance navodio na zaključak da pozicija SSSR i ostalih članica lagera nije čvrsta u Rumuniji.

Na ruku takvim zaključcima išla je i široka spoljnopolitička aktivnost Rumunije u 1958. godini. Putovanje Kivu Stojke po Aziji,¹¹⁶¹ Maurera po Južnoj Americi, istaknut nastup rumunske delegacije na zasedanju OUN-a i velika aktivnost na ekonomskom polju sa vanlagerskim zemljama. Takva aktivnost je izdvajala ovu članicu lagera od ostalih.¹¹⁶²

Jedni od većih međunarodnih događaja, koji su pokrenuli i rumunsku reakciju tokom 1958. godine i poremetili razvoj odnosa sa Amerikom bili su promena vlasti u Iraku i iskrcavanje američkih vojnika u Libanu i engleskih u Jordanu. Poput Moskve, Bukurešt je odmah priznao novu republikansku vlast u Iraku. Iskrcavanje snaga u Libanu i Jordanu ocenjeno je kao agresija na slobodu arapskih naroda i ozbiljna pretnja miru. Rumuni su, stoga, tražili povlačenje trupa i mirno rešenje problema. Kao podrška arapskim narodima rumunska vlast je organizovala „spontane demonstracije i mitinge širom Rumunije. Protesti su bili rasprostranjeni po svim ustanovama, preduzećima i javnim mestima. Glavna parola je bila „Dole ruke od Libana i Jordana“. Rumunski listovi nisu preneli stavove Jugoslavije po ovim pitanjima. Jedino je kratko saopšteno da je Beograd priznao Republiku Irak.¹¹⁶³ Demonstracije u Rumuniji su trajale nedelju dana, posle toga primat u akcijama Bukurešta dobila je medijska propaganda sovjetskih stavova i inicijativa i rumunsko potpuno slaganje sa njima. Tako je u štampi skoro 50% prostora zauzimala reprodukcija sovjetskih materijala, izjava i poruka.¹¹⁶⁴ Sledeći primer Sovjetskog Saveza, ona je 8. septembra potpisala sporazum sa Republikom Irak o uspostavljanju diplomatskih odnosa u rang u ambasada.

Zbog takvih stavova, kao i drugih problema i razlika, Rumunija je leta 1958. imala problema na relaciji Bukurešt–Vašington. Pozicije Amerike uticale su i na pogoršanje, najpre ekonomskih odnosa sa drugim zemljama Zapada. Tako su trgovinske veze sa Zapadnom Nemačkom svedene na beznačajan nivo, a pogoršanje je nastupilo i u saradnji sa Italijom i Francuskom, koje su bile Rumunski glavni zapadni partneri. Vašington je u velikoj meri negativno uticao na tek uspostavljene odnose sa Južnom Amerikom. On je koristio svoj uticaj da preko konferencije američkih zemalja utiče i uslovljava južnoameričke države da ne izvršavaju ugovorene aranžmane sa Bukureštom. Glavni razlog ovakvog američkog delovanja rumunsko rukovodstvo je videlo u želji SAD da vrši pritisak radi iznuđivanja odštete za nacionalizaciju američke imovine.¹¹⁶⁵ Rumunija nije imala rešeno

¹¹⁶¹ Potreba za širenjem i pronalaženjem novih tržišta je dovela do posete delegacije predvođene Kivu Stojkom Dalekom istoku, marta meseca 1958. godine. Prva zemlja koju su Rumuni na tom putu posetili bila je Indija. U šesnaestodnevnoj poseti, Rumuni su obilazili Indiju i razgovarali sa njenim zvaničnicima. Glavna tema bila je saradnja u sferi naftne proizvodnje. Dogovoreno je da Rumunija u Indiji gradi jednu rafineriju i primi njihove stručnjake, koji bi mogli da na terenu ispituju bušotine i ležišta nafte. Glavni interes Indije bio je da dobije opremu na kredit. Politička pitanja koja su tokom posete bila u drugom uglu potvrdila su samo neka poznata stanovišta Rumuniji. U zajedničkom saopštenju podvučena je potreba za obustavu nuklearnih eksplozija, izražena podrška narodima u borbi protiv kolonijalizma i zahtev da se Kini omogući mesto u UN. Ubrzo posle posete, u Rumuniju su stigli indijski stručnjaci i trgovinska delegacija na čelu sa Satiš Čendrom, koja je ispitivala mogućnosti trgovinske razmene dve zemlje. Od 18. do 23. oktobra u Bukureštu je boravio indijski ministar za petrolejska nalazišta, Kešava Deva Kalajaja. Svrha njegove posete bilo je svečano potpisivanje sporazuma o isporuci opreme za izgradnju rafinerije petroleja sa kapacitetom od 750 hiljada tona godišnje Indiji (DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Delhija od 3. 4. 1958, pov. br. 448725, 1–2; DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 29. 10. 1958, pov. br. 425950, 1; DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 6. 3. 1958, pov. br. 45402, 1).

¹¹⁶² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 20. 12. 1958, pov. br.430705, 1–2.

¹¹⁶³ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 24. 7. 1958, pov. br. 418274, 1.

¹¹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 31. 7. 1958, pov. br. 418741, 1.

¹¹⁶⁵ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 27. 8. 1958, pov. br. 420536, 1.

to pitanje sa većinom drugih zemalja. Juna meseca je u Bukureštu boravila francuska delegacija, koja je pregovarala oko pitanja odštete za nacionalizovanu imovinu. Iako je počela sa 150 miliona dolara, spustila se na 30 tokom pregovora. Međutim, Rumunija je bila spremna samo da ponudi 15 miliona dolara, te ni ovaj pokušaj nije bio uspešan. Slično se desilo i sa delegacijom Grčke.¹¹⁶⁶ Pokušaj da se u pregovorima oko finansijskih potraživanja obezbedi što bolji položaj na kraju je doveo do negativnog efekta na proces ekonomskog i svakog drugog približavanja Rumunije kapitalističkim zemljama.

Ekonomski odnosi sa drugim zemljama

Rumunija se pedesetih godina trudila da održava ekonomske odnose sa svim zemljama bez obzira na njihovo uređenje. Naravno, najveći deo odnosa je otpadao na zemlje lagera. U drugoj polovini 50-ih godina Rumunija je naročito krenula u pravcu proširenja trgovinskih odnosa sa kapitalističkim zemljama i nerazvijenim azijsko-afričkim područjima. U datoj tabeli se vidi da je Rumunija i uspevala u tome.

Tabela 9: Kretanje rumunske spoljne trgovine u procentima

	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.
Lagerske zemlje	81.5	79.3	78.0	74.3	73.5
Kapitalističke zemlje	18.5	20.7	22.0	25.7	26.5
Celokupni promet	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kako je Rumunija postizala sve veće uspehe na polju industrijalizacije, pojavljivala se želja za širenjem ekonomskih odnosa sa kapitalističkim zemljama i zemljama trećeg sveta. Kako se i iz tabele može primetiti, ona je tome prilazila oprezno, jer nije želela da veliko povećanje poremeti odnose sa lagerskim partnerima. Ipak, do toga je došlo kada je Rumunija zahtevala da osim sirovina u istočnoevropske zemlje izvozi i industrijske proizvode. Usled odbijanja, u prvom redu Poljske i NDR, došlo je do povećanja njenog pasivnog salda. Taj problem je pokušala da reši izvozom na zapadno tržište. Međutim, tu je bilo puno problema, od kvaliteta robe i njene cene, do onih političkih. Spoljnotrgovinski promet sa lagerskim zemljama je tako 1957. godine iznosio skoro 2.4 milijarde rubalja, a sa ostalim zemljama oko 822 miliona.¹¹⁶⁷

Rumunija je u 1957. godini zaključila svoj trgovinski bilans sa deficitom od oko 250 miliona rubalja. Zbog toga je glavni zadatak u narednoj godini bio povećanje izvoza u socijalističkim zemljama, a naročito u SSSR, Istočnu Nemačku i Kinu, kao i na nerazvijeno azijsko-afričko tržište. Sa sve većom industrijalizacijom Rumunija je želela da promeni strukturu svog izvoza i poveća ponudu svojih industrijskih proizvoda, a naročito opreme za industriju nafte, proizvode hemijske industrije, petrolejske proizvode i mašine. I pored nuđenja velikih pogodnosti, snižavanja cena i propagandnog rada, nije uspela da drastičnije promeni svoju izvoznu strukturu. Slika Rumunije, kao izvoznika poljoprivredno prehrambenih proizvoda i sirovina drvne građe i sirove nafte, nije mogla da se lako promeni. Želja da se razvije veća ekonomska saradnja za Zapadom dovela je do određenih poremećaja u odnosima sa lagerom u trgovinskom smislu. Rumunija je tako pokušala da izvrši korekciju strukture robne razmene u svoju korist. Ona je u 1958. sprovela politiku vezivanja uvoza industrijskih

¹¹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 14. 6. 1958, pov. br. 414627, 1.

¹¹⁶⁷ DAMSPS, SPA, 1959, II, dos. 15, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 1, str. pov. br. 145, 30–32.

proizvoda za izvoz svojih industrijskih proizvoda (izuzev SSSR-a) i kočila izvoz ključnih artikala poput drva, žitarica i stoke. Takva politika prema lageru dovela je do povećanja rumunskog pasivnog salda prema pojedinim lagerskim zemljama. Kako bi to ispravila i likvidirala rastući dugovni saldo, Rumunija je istupila sa predlogom izvoza mašina kao dodatne stavke u robnoj listi. Poljska je takav predlog odbila, te je 1958. godinu zaključila sa aktivnim saldonom prema Rumuniji od preko 4 miliona dolara. S druge strane, NDR je prihvatila predlog i zaključila uvoz rumunskih mašina i vagona u vrednosti od 5 miliona dolara. ČSR je u toku poslednja dva kvartala 1958. godine uvezla velike količine poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, sa izuzetkom žitarica, čime je uspeła da smanji svoj pozitivni saldo. Ipak, porast pasivnog salda Rumunije je doveo do kočenja prometa sa istočnoevropskim zemljama. Radi intervencije na svom unutrašnjem tržištu, koji je zbog lošeg bilansa poljoprivredne proizvodnje nastao, Rumunija je morala da se preorijentiše na zapadna tržišta. Izvoz rumunskih mašina i opreme je sa velikom većinom zemalja bio vezan za odgovarajući uvoz. Rumunija je u 1958. godini ostvarila izvoz svojih industrijskih proizvoda, nevezano za jednake protustavke, jedino u Kini, Koreji i Albaniji. U razmeni sa zapadnim zemljama nije takođe uspeła da ostvari svoje planove. Loše stanje na rumunskom unutrašnjem tržištu, potreba nabavke osnovnih prehrambenih artikala i industrijske robe široke potrošnje, prinudili su Rumuniju da na Zapad izvozi žitarice, stoku, građu, drvo i sirovu naftu, za koje je postojalo interesovanje.¹¹⁶⁸

3.3. Brionski i bukureški sporazumi – osnovi novih odnosa

Tito u Rumuniji 1956.

Tokom neformalnog razgovora ambasadora Vujanovića sa Dežom, održanim sredinom maja 1956. u Bukureštu, rumunski lider je pokušavao da objasni istorijat RRP i stanje izazvano novom sovjetskom politikom proklamovanom na XX kongresu. Tokom razgovora Dež se sve vreme trudio da pokaže kako je njegova odgovornost za odnose sa Jugoslavijom u periodu od 1948. do 1952. godina bila mnogo manja. On je izlažući istorijat naznačio da su sve do 1952. godine u Rumuniji postojala dva rukovodstva i da je krilo okupljeno oko Ane Pauker bilo to koje je sprovodilo politiku neprijateljstva, a da je on za to vreme bio samo formalno generalni sekretar. Do jedinstva u partiji je došlo od te 1952. godine kada su počeli da se stvaraju, zahvaljujući čvrsto Centralnom komitetu, uslovi za popravljjanje odnosa. Međutim, do toga nije moglo doći sve dok se sukob nije rešio sa Moskvom. Dež je priznao da je on, kao i mnogi drugi, bio vaspitan da bez pitanja izvršava svaku odluku koja je dolazila iz Moskve. O sprovođenju novog kursa Dež je jugoslovenskom ambasadoru rekao da ga oni sprovede s oduševljenjem, ali da u tome ne žele da idu ubrzanim putem koji bi mogao dati neprijateljima izvesnu korist. Smatrao je da ne treba skupiti sva Staljinova dela na gomilu i zapaliti, već ih postepeno uklanjati kako sa ulica i rafova biblioteka i knjižara, tako i iz glava ljudi koji su bili vaspitani u staljinističkom duhu.¹¹⁶⁹ Ovakav razgovor imao je cilj da se pripremi teren i stvori što bolja atmosfera za dogovoren susret Georgiju Deža i Josipa Broza Tita.

Itinerar Titove posete Sovjetskom Savezu sadržao je i posetu Rumuniji u povratku. Ona je trajala od 23. do 26. juna. Osim Tita, delegaciju su činili još Edvard Kardelj, Koča Popović, Mijalko Todorović, Jakov Blažević, predsednik IV Sabora NR Hrvatske, Jože Vilfan, generalni sekretar Predsednika Republike, Anton Vratuša, podsekretar u SIV-u i Nikola Vujanović, ambasador u Bukureštu. Njih je dočekala takođe visoka rumunska delegacija sastavljena od Deža, Kivu Stojke, predsednika Ministarskog saveta, Bodnaraša, prvog potpredsednika, Georgiu Preotease, ministra inostranih

¹¹⁶⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Izveštaj o nekim ekonomskim pitanjima, pov. br. 44996, 4-5.

¹¹⁶⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 20. 05. 1956, pov. br. 47916, 4-6.

poslova, njegovog zamenika Štefana Kleža, zatim Avrama Bunaćiu, sekretara Prezidijuma Velike narodne skupštine, Petru Borile, Aleksandra Mađaroša i Guine, ambasadora u Beogradu.¹¹⁷⁰

Za vreme posete bilateralni odnosi su dodatno osnaženi potpisivanjem nekoliko sporazuma i dugim razgovorima. Međutim, na nivou partijske saradnje i spoljnopolitičkih pogleda stvari su bile malo komplikovanije. Dok je Tito prepričavao razgovore sa sovjetskim rukovodstvom isticao je suglasje stavova skoro po svim pitanjima, osim pitanja multilateralne saradnje socijalističkih zemalja, načina i tempa obnavljanja partijskih odnosa. Jugoslavija je polazila od stanovišta da nije potreban čak da je i šteta zatvoreni socijalistički organizam i da partijski odnosi zbog različitosti normalizacije sa zemljama narodne demokratije ne mogu da se uniformno obnove. Na Titovo izlaganje Dež i Bodnaraš nisu imali ništa posebno da dodaju, dok su o odnosima govorili sa puno frazeologije, kretali se u opštim okvirima bez udubljenja u određena pitanja i izražavali želju za prijateljskim odnosima. Takva reakcija druge strane je izazvala malu zbunjenost jugoslovenske delegacije, koja je smatrala da ono što je dogovoreno u Moskvi može biti veliki pokretač i u odnosima sa zemljama narodne demokratije. Očekivanja u vezi toga bila su velika, iako je i Titu predočeno da Moskovska deklaracija ne važi za ostale članice lagersa.¹¹⁷¹

Ono što Tito u tom trenutku nije znao, jeste da je posle njegovog odlaska iz SSSR-a, rumunska delegacija na čelu sa Dežom i Bodnarašem, zajedno sa drugim predstavnicima ostalih partija, boravila u Moskvi. Georgiju Dež je dva dana pre Titove posete zajedno sa sovjetskim ambasadorom u Rumuniji krenuo put Moskve (ambasador 20. juna, Dež 21. juna, obojica se vratila 23. juna 1956). Zvaničan razlog te posete bio je pregovor oko nekih ekonomskih pitanja, a nezvaničan, savetovanje pred Titovu posetu i informisanje o razgovorima koje je Tito pre toga vodio sa sovjetskim rukovodstvom u Moskvi.¹¹⁷² Dežu i ostalim rukovodiocima je jasno stavljeno do znanja da treba razvijati saradnju, ali se ne upuštati u dublje dijaloge, naročito ne o osetljivim ideološkim pitanjima. Kako je Tito završio izlaganje o važnosti Moskovske delegacije, rumunska strana je osećala da i ona treba nešto da kaže o svom putu u prestonicu socijalističkog sveta. Bodnaraš je upoznao sagovornike sa razgovorima vođenim u Moskvi 22. i 23. juna o ekonomskim problemima i usput pomenuo ideje za dalji razvoj međunarodnog radničkog pokreta. On je objasnio da se u budućnosti ne planira osnivanje jednog organa komunističkih partija nalik na Kominternu, već samo zajedničkog časopisa kroz koji bi se mogla ostvariti neformalna i neobavezujuća saradnja.

Kada je reč o bilateralnim pitanjima tu je ponašanje rumunske delegacije bilo sasvim drugačije. Poseta je doprinela razmatranju pitanja od zajedničkog interesa, poput izgradnje Đerdapa, pitanja turizma i razmene informacija, sklapanja ekonomskog, kulturnog i naučno-tehničkog sporazuma. Po prvom pitanju dogovoreno je formiranje Mešovite komisije koja je trebalo da prouči opcije i dođe do zajedničkog plana izgradnje hidroelektrane, dok su druga dva pitanja krunisana potpisivanjem sporazuma.¹¹⁷³

Osim toga, poput posete Moskvi, koja je dovela do obnove partijskih odnosa, tako je i poseta Bukureštu trebalo da dovede do uspostavljanja odnosa između SKJ i RRP. Jedino po ovom pitanju su pozicije dve delegacije bile drugačije. Dok su Rumuni insistirali da do toga dođe, Titu se nije žurilo, smatrao je da još nije došlo vreme za takav vid saradnje. Jedino što je želeo jeste da se u vidu

¹¹⁷⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-9, Objavljena razmena mišljenja o odnosima između SKJ i RRP, Bukurešt 26. 6. 1956, TANJUG, 1.

¹¹⁷¹ AJ, KPR, I-2/ 7-2, Zabeleška o razgovorima u Bukureštu prilikom posete Predsednika Rumuniji 23- 26. jun 1956, 12.

¹¹⁷² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 28, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 21. 06. 1956, pov. br. 49855, 1.

¹¹⁷³ „1956 iulie, Raport cu privire la vizita efectuată în România, între 23-26 iunie 1956, decătre delegația iugoslavă condusă de Iosip Broz Tito“ in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 57-63.

saopštenja istaknu principi na kojima bi mogla da se u budućnosti zasniva saradnja partija.¹¹⁷⁴ Ipak, poseta je primarno imala propagandni cilj. Od strane rumunskog rukovodstva posmatrana je kao događaj koji će poboljšati položaj rumunskog rukovodstva i promovisati državu na spoljnom planu. Tito je takođe među ciljevima imao i veličanje njegovog ugleda pred Rumunima, ali i pred celim svetom. On je miting u Bukureštu od 26. juna propagandno iskoristio za promociju Beogradske i Moskovske deklaracije i uticaj na rumunsko stanovništvo i stanovništvo drugih istočnoevropskih zemalja. Tito je u govoru jasno stavio do znanja da je razlog zbog kojeg su se jugoslovenska i rumunska delegacija sastale bila normalizacija odnosa Beograda i Moskve i „spremnost rumunskih rukovodilaca da pođu putem koji je označen duhom Beogradske deklaracije“. On se osvrnuo na patnje nedužnog jugoslovenskog i rumunskog naroda zbog sukoba iz 1948. godine, ističući da posle Drugog svetskog rata niko nije mogao ni pretpostaviti da je tako nešto bilo moguće da se desi. Naglašavajući da te patnje treba ostaviti u prošlosti, izrazio je nadu da će se prijateljstvo, razumevanje i međusobna podrška razvijati ubrzano u skladu sa željama i osećanjima dva naroda. Ono što je kapitalističkim zemljama naročito zasmetalo u Titovom govoru, bilo je veličanje socijalističkog sistema, prijateljstva Jugoslavije, SSSR i istočnoevropskih zemalja i hvaljenje sovjetske politike mira.¹¹⁷⁵

Treba posebno naglasiti da se Titov uticaj u tim zemljama najbolje video u činjenici da rukovodstvo nije moralo da Rumune tera da prisustvuju mitingu, oni su sami dolazili u želji da čuju čoveka koji se uspešno suprotstavio Staljinu i iz sukoba izašao kao pobednik. Takođe, Rumuni su očekivali, pošto je prošla opasnost od Jugoslavije, da će sovjetska vojska napustiti rumunsku teritoriju, da će Tito uticati na pokretanje demokratskih procesa i liberalizacije zemlje i ostvarivanje većeg stepena samostalnosti. Međutim, te nade su bile uzaludne. Sovjetska armija je ostala još dve godine, demokratizacija je zaustavljena događajima u Poljskoj i Mađarskoj o kojima se ćutalo, destalinizacija usporena, a borba za veću samostalnost odgođena za srećnija vremena.¹¹⁷⁶

Rumunsko rukovodstvo je poklonilo veliku pažnju i potrudilo se da što bolje ugosti jugoslovensku delegaciju. U tome im je pomoglo veliko interesovanje ljudi koji su bez prinude dobrovoljno izlazili na ulice i pozdravljali Tita gde god da je prošao. Od njegovog dočeka na železničkoj stanici „Jaši“ pa ispraćaja u Temišvaru, više hiljada Rumuna ga je s oduševljenjem pozdravljalo i očekivala njegovo obraćanje. Njegovi govori u Bukureštu i Temišvaru bili su praćeni sa velikom pažnjom i već tada posmatrani kao istorijski.¹¹⁷⁷

I u jugoslovenskim listovima je pozitivno pisano o poseti. *Borba* i *Politika*, kao i ostali listovi, prenosili su najvažnije segmente, davali izvode iz govora i zdravica i objavljivali intervjue rumunskih rukovodilaca. Najznačajniji je bio Dežev intervju za *Politiku* u kojem je on naglasio važnost susreta, ali se osvrnuo i na rumunsku spoljnu politiku koja je po njegovim rečima počivala na mirne koegzistencije. Određena doza euforije nije prestala da se oseća ni nakon završetka posete u domaćim

¹¹⁷⁴ Dan Cătănuș, „Reluarea relațiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la București, 23–26 iunie 1956”, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4, București, 2004, 72–86.

¹¹⁷⁵ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци, књ. XI*, Заргеб 1959, 136–141.

¹¹⁷⁶ Titova poseta Bukureštu je na duže staze trebalo da dovede do povlačenja ruskih trupa iz Rumunije i Mađarske. Poboljšanjem odnosa sa Jugoslavijom, Moskva više nije imala glavni razlog zbog koga je trupe držala u graničnim zemljama sa njom. I Jugoslavija je tražila povlačenje sovjetskih trupa sa područja koja su gravitirala ka njoj zbog svoje bezbednosti. Dosta rasprostranjena ideja za čiju realizaciju je trebalo više vremena bilo je stvaranje jedne zajednice država koja bi zamenila problem položaja istočnoevropskih zemalja i time omogućila saradnju između Istoka i Zapada. Ta zajednica bi sačuvala socijalistički poredak, ali bi u njoj Jugoslavija imala glavnu ulogu. Sa Titom na čelu za nju se ne bi moglo reći da je pod sovjetskom dominacijom. Zbog sfera u kojem je politika SSSR-a krenula, ova ideja je tada bila realna a njena realizacija potrebna zbog daljeg razvoja odnosa na relaciji Istok–Zapad. Glavni zagovornici ove ideje u Rumuniji su bili iz redova bivših socijaldemokrata i liberalnog građanstva (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 28, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. 6. 1956, pov. br. 49803, 1–2).

¹¹⁷⁷ Informacije o poseti i njenom toku su bile objavljivane na naslovnicaama svih novina („Entuziasta primire din gara Iași”, în *Scînteia*, an XXV, 24 iunie 1956, 1; „Președintele RPF Iugoslavia, Iosip Broz Tito, a sosit în capitală”, în *Scînteia*, An XXV, 25 iunie 1956, 1).

listovima.¹¹⁷⁸ Jedino što su jugoslovenski rukovodioci mogli zameriti rumunskim po pitanju organizacije zvanične posete Tita Rumunijin bila je pasivnost u tumačenju po partijskim organizacijama bilateralnih odnosa sa Jugoslavijom posle posete. Za očekivati je bilo da je o tome diskutovano zbog značaja posete za unutrašnju i spoljnu politiku Rumunije. Sa druge strane, rumunsko rukovodstvo je bilo svesno da među članovima postoji veliko interesovanje za odnose sa Beogradom. Mnogobrojna pitanja koja bi se pojavila na takvim sastancima su zahtevala odgovore o kojima je rumunski vrh radije voleo da ćuti. Može se reći da je izostanak unutrašnje prerade značajnih događaja i referata rumunskih rukovodilaca bio konstanta u politici CK. Tako ni referat održan na Plenumu CK sredinom jula meseca, o kolektivizaciji, koji je govorio o teškoćama tog procesa i činjenici da se brže razvijaju niže forme od viših, nije prošao kroz partijske organizacije. Jedino je niže članstvo sa zaključcima Plenuma CK o poljoprivredi upoznato preko direktiva. Na tom istom Plenumu Dež je pročitao referat i o odnosima sa Jugoslavijom, čiji je tok pozitivno ocenio. Međutim, ništa o ovom referatu i diskusijama koje su ga pratile nije bilo saopšteno javnosti, niti prorađeno po partijskim organizacijama. Za glavni razlog, svakako pored unutrašnjih o kojima je malopre bilo reči, treba uzeti uticaj Moskve. Za Rumune je, makar i neformalna reakcija sovjetskog rukovodstva, u ovom slučaju određena kritika makar nekoliko visokih članova CK KPSS jugoslovenskih shvatanja i njene prakse, bila dovoljna da Bukurešt preduzme sve korake kao bi povratio osmeh na licima sovjetskih rukovodilaca.¹¹⁷⁹

Za razliku od upoznavanja naroda i nižeg članstva, sa rezultatima Titove zvanične posete, rumunski vrh je bio agilniji u praktičnom sprovođenju svega što je na pregovorima zaključeno. Može se reći da su u svemu što se tiče međudržavnih odnosa bili inicijativno ispred Jugoslavije. Odmah po završetku posete obrazovan je komitet na čelu sa Kivu Stojkom koji je imao zadatak da se bavi sprovođenjem u život svega što je tokom posete bilo dogovoreno. Osim ove, obrazovane su i brojne komisije koje su se bavile konkretnim pitanjima poput projekta izgradnje hidrocentrale na Đerdapu i konvencija o ekonomskoj, tehničkoj i kulturnoj saradnji.¹¹⁸⁰ Cilj ubrzane realizacije dogovorenog bio je plan rumunskog rukovodstva da sve pregovore završe i spremne sporazume do oktobra, kada je planirana Deževa poseta Jugoslaviji. Potpisivanjem već spremljenih ugovora i sporazuma bi se toj poseti dao mnogo veći značaj. Međutim, Jugoslaviji se nije toliko žurilo. Mnoga pitanja nisu bila dovoljno proučena u Beogradu (poput Đerdapa), a priličan broj stručnjaka je tokom avgusta koristio godišnji odmor. Iz tih razloga Jugoslavija nije želela da zaključuje ugovore bez prethodne detaljne analize.

Rumuni su prihvatili predlog da se razmene grupe stručnjaka, koje bi na terenu utvrdile mogućnosti proširenja ekonomske saradnje i razradili oblike moguće kooperacije između preduzeća. Zatim, da se na Đerdap pošalju eksperti koji bi proučili sve probleme i predložili rešenja. Posle takve jedne detaljne pripreme bi se održali razgovori na višem nivou tokom kojih bi se doneli zaključci i potpisali sporazumi. Do oktobra 1956. godine većina pregovora je završena. Uspešno su obavljani razgovori o ekonomskoj saradnji. Na Đerdapu su se sastale delegacije jugoslovenskih i rumunskih stručnjaka, koji su ustanovili osnovne probleme. Iz njihovog rada je proizašao predlog da se stvori Mešovita komisija koja bi radila na pripremi zajedničkog projekta izgradnje hidrocentrale.¹¹⁸¹ Decembra 1956.

¹¹⁷⁸ „Реч Георгиу Дежа“, *Борба*, 27. 6. 1956, 3; Интервју Георге Дежа Политици, Развој пријатељских односа Румуније и Југославије доприноси миру и међународној сарадњи, *Политика*, 14. 8. 1956, 2–3.

¹¹⁷⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 12

¹¹⁸⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija—Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 2.

¹¹⁸¹ Stvaranje Mešovite komisije je bilo moguće jer je to bilo predviđeno Ugovorom između FNRJ i NR Rumunije o hidrotehničkim problemima na hidrotehničkim sistemima i graničnim vodotocima i onim koji seku granicu potpisanog 7. aprila 1955. godine u Bukureštu, tj. kraće Sporazumom o hidrotehničkim pitanjima (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 27, Telegram iz Bukurešta od 09. 01. 1956, pov. br. 422637, 1). Prvi sastanak Jugoslovensko-rumunske mešovite komisije održan je u Vršcu 10. marta 1956. godine. Na čelu jugoslovenske delegacije bio je Milutin Gagić, savetnik Savezne komisije za vodoprivredu, a na čelo rumunske Hajmer Samoil, pomoćnik ministra poljoprivrede. Na ovom prvom sastanku izrađen je nacrt Pravilnika o radu Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije, dat osvrt na štetu izazvanu poplavama tokom 1955. godine i usvojen predlog o zajedničkim merama tokom 1956. godine. Osim toga precizirani su

godine izabrani su šefovi te Mešovite komisije za korišćenje vode Dunava u energetske svrhe. Za šefa jugoslovenskog dela postavljen je Hasan Brkić, a rumunskog dela Pope Stojka, ministar energetike.¹¹⁸²

Što se tiče tehničke saradnje tu su se dve strane saglasile da je moguće njegovo neposredno sklapanje. Delimično iz tog razloga je u Beograd došao u oktobru pomoćnik ministra spoljne trgovine Rumunije, Novak, koji je pregovarao o trgovinskoj razmeni za iduću godinu. Jedino je u zaostatku bila Konvencija o kulturnoj saradnji. O tome je postignut dogovor da razgovori budu odloženi za kasnije.¹¹⁸³

U svim pregovorima vođenim bilo između partijskih rukovodilaca ili stručnjaka, kao konstanta se pojavilo izbegavanje vođenja političkih razgovora. Svi sastanci su prolazili u okviru diskusija o praktičnoj saradnji, pa čak se i u neformalnim razgovorima retko pominjala politika. Ono dokle su Rumuni bili spremni da idu bio je razgovor o problemima u poljoprivredi. Jedino gde je bilo reči o politici jeste prilikom posete jugoslovenske sindikalne delegacije predvođene Đurom Salajem. Jedan od razloga što su se vodili politički razgovori bio je što je Apostol, koji je postavljen na čelo rumunske sindikalne organizacije, želeo da pokaže svoj autoritet.¹¹⁸⁴

Tokom posete bilo je dotaknuto i pitanje manjine. Za razliku od ustaljene prakse da ono bude pokrenuto od strane jugoslovenskih predstavnika, sada je bilo drugačije. Iz želje da informišu o, po njihovom shvatanju pozitivnom razvoju tog pitanja, Rumuni su ga prvi pokrenuli. Dež je u razgovoru sa Titom govorio o povratku deportiraca u rodna mesta, pružanju pomoći oko obnove kuća i oslobađanja osuđenih na procesima u vreme sukoba. Međutim, pravo stanje stvari nije bilo zadovoljavajuće za Jugoslaviju, ali želja da se ne pomute odnosi doveli su do toga da se na tome ne insistira. Prilikom prolaska Tita kroz Temišvar, na putu ka Beogradu, na železničkoj stanici se okupilo mnogo manjinaca i Rumuna. Tito im je održao pozdravni govor, koji je oduševio sve one koji su došli da ga vide. Njegov govor u kojem je podvukao da je kod rumunskih rukovodilaca naišao na „najveće razumijevanje“ i da je većina problema manjine rešena u najboljem redu, posebno je delovalo na manjince. Tito je u cilju daljeg razvijanja prijateljskih veza dve države apostrofirao potrebu da osećanja jugoslovenske manjine prema matici ne budu na štetu lojalnosti prema državi u kojoj živi.¹¹⁸⁵

Rumunima je naročito bilo drago što je Tito podvukao potrebu da manjina bude lojalna i da su „naše zemlje sada prijatelji i kao prijatelji gradiće srećniju budućnost“.¹¹⁸⁶ Zvanična poseta Tita je kod manjinaca izazivala nadu da će njihov status ubrzo biti popravljen nabolje, i da će moći da se slobodnije ponašaju. Poseta i Titov govor su doprineli kuraženju jugoslovenske manjine, koja je ubrzo posle posete počela da pred rumunske organe vlasti postavlja različita potraživanja i zahteve.¹¹⁸⁷

U praksi posle posete nije došlo do vidnog poboljšanja položaja manjine. Ljudi koji su bili vraćeni iz Baragana su i dalje bili građani drugog reda. Zemlja im nije vraćena, a situacija nije bila dobra ni po pitanju vraćanja kuća. Kome je bilo moguće, Rumuni su vratili, a za ostale je isplaćivana odšteta u visini od polovine vrednosti kuće, a za drugu polovinu im je omogućen dugoročni kredit. Slična situacija je bila i sa amnestiranim zatvorenicima. Njima nije dato nikakvo obeštećenje za

tehnički projekti za popravku hidrotehničkih sistema Zlatice i Tamišea i izvršen je proračun troškova za evakuaciju rumunskih voda kod Žombilja (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 27, Zapisnik sa zasedanja Jugoslovensko-rumunske hidrotehničke komisije održanog u Vršcu od 11. do 18. marta 1956. godine, pov. br. 423084, 1-3).

¹¹⁸² DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 49, dos. 11, Međudržavni odnosi sa SSSR-om i IE zemljama, pov. br. 41992, 42.

¹¹⁸³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-26, Kratak pregled bilateralnih odnosa SKJ-RRP (1956-1963), 2.

¹¹⁸⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija—Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 4.

¹¹⁸⁵ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци, књ. XI*, Загреб 1959, 142-143.

¹¹⁸⁶ Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964), vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 48-50.

¹¹⁸⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 13. 06. 1956, pov. br. 49366, 1.

konfiskovanu imovinu i robijanje. Što se tiče poslova, oni su radili samo najneznačajnije i najniže poslove. Niko od njih nije dobio ni najniži rukovodeći položaj. Jugoslovenska delegacija je tokom posete nekoliko puta govorila o ovom problemu, čak je Tito i u neformalnim razgovorima sa Dežom naglašavao značaj koji bi rešenje tog problema imalo za dalje odnose dve države i partije.¹¹⁸⁸ Rumunsko rukovodstvo je ovom problemu prilazilo naročito nevoljno, jer je njegovo rešenje povlačilo mnoge druge problema i posebno pitanje odgovornosti. Do popuštanja se dolazilo obično posle mnogobrojnih apela i insistiranja jugoslovenskih predstavnika. U Beogradu se čak smatralo da su Dež i Kivu Stojka pokazivali najviše volje da izađu u susret jugoslovenskim zahtevima i da rešenjem pitanja materijalnih obeštećenja amnestiranih, a potencijalno i rehabilitacijom pojedinaca, otklone krajnju prepreku u normalizaciji odnosa. Ali, rizik za najviše rukovodstvo okupljeno oko Deža, bio je izuzetno veliki. Pokretanje pitanja odgovornosti za ranije greške i bezakonja, priznavanje i ispravljanje istih, moglo bi da dovede do pogoršanja odnosa u vrhu partije i sukoba Deževe struje sa strujom Kišenjevskog i Bodnaraša.¹¹⁸⁹ Možda i iz tog razloga Tito je na mitingu jugoslovensku manjinu pozvao da bude verna rumunskoj vlasti, ali je i provukao rečenicu da bi trebalo sve greške načinjene prema manjini ispraviti i nadoknaditi štetu.

Titova poseta Sovjetskom Savezu i Rumuniji, a posebno njegov govor na mitingu u Bukureštu, impresionirao je zapadne diplomate. Njegovo čvrsto usmerenje ka nezavisnoj politici su shvatali kao želju Jugoslavije da ne menja odnose sa Zapadom. Pored toga, na posete se gledalo i kao na dobru lekciju istočnoevropskim zemljama za njihovu dalju politiku.¹¹⁹⁰

Među običnim stanovništvom o poseti se pričalo kao o prvoj u Rumuniji za koju nije bio potreban pritisak ni aktivnost vlasti da izvede narod na ulice. Izašli su čak i oni koji nikada nisu izlazili u sličnim prilikama. Titov govor u Bukureštu narod je sa oduševljenjem podržao iz razloga što se takav govor mogao retko čuti u zemlji. Sadržaj govora, koji se razlikovao od onih tipično koncipiranih nalik zdravicama, posebno je obradovao rumunske slušaoce. Otvoreno izlaganje priče o krivici za raniji sukob i odnosu između naroda i rukovodstva, kod Rumuna je izazivao nadu da će i njihova država krenuti putem većeg osamostaljivanja od Moskve. Međutim, svesni svog položaja, javila se i bojazan da će Titov dolazak biti iskorišćen samo za učvršćivanje položaja rukovodstva, a da će politika ostati ista ona stara. U pozadini toga se moglo čuti i šaputanje da je Jugoslavija napustila svoju politiku i da se vratila u socijalističku porodicu i pod okrilje SSSR-a.¹¹⁹¹

Koliko je bilo oduševljenje naroda zbog normalizacije odnosa i Titove posete, govori i interesantan podatak da su brojni građani i kulturni radnici od rumunskih vlasti tražili da im se vrate odlikovanja koja im je Tito darovao tokom posete Rumuniji 1947. godine, a vlast konfiskovala 1950. godine.¹¹⁹²

Sredinom jula 1956. godine CK RRP je održao Plenum na kome je Dež, pored problema u kolektivizaciji, govorio i o pregovorima sa Jugoslavijom. Osim standardne ocene da su pregovori bili vrlo pozitivni, Dež je govorio i o prošlosti. U referatu je izneo da su prema Jugoslaviji svi pravili greške, jer je takav stav bio deo politike svih socijalističkih zemalja. Priznao je da je bilo preterivanja, ali samo od strane pojedinaca. Tako je Kišinjevski kritikovan zbog preterivanja u propagandi, a Bodnaraš zbog delovanja na granici, postavljanju armija, podizanju utvrđenja i postavljanju bodljikavih žica. U daljem govoru Dež je rekao da su greške socijalističkih zemalja i njihov odnos prema Jugoslaviji, nju dovele u težak položaj, zbog čega je ona iako socijalistička zemlja morala da potraži američku pomoć. Rekao je i da su zemlje Istočnog bloka dužne da pomognu Jugoslaviji da se

¹¹⁸⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Politički život NR Rumunije posle posete druga Tita, pov. br. 4621, 15.

¹¹⁸⁹ Isto, 16.

¹¹⁹⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 28, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 02. 07. 1956, pov. br. 410695.

¹¹⁹¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 28, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 03. 07. 1956, pov. br. 410858, 1-2.

¹¹⁹² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 37, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 31. 07. 1956, pov. br. 412394, 1.

oslobodi od američke kontrole diktirane preko kredita i raznih vrsta pomoći. O ovom referatu nisu bili obavješteni niži partijski organi niti javnost.¹¹⁹³

Razvoj bilateralne saradnje

Rumunska zainteresovanost za poboljšanje odnosa sa Jugoslavijom dolazi iz više grupa razloga. Prvu čine spoljnopolički razlozi. Ovde Jugoslavija je mogla umnogome da doprinese afirmaciji u svetu i poboljšanju odnosa, kako sa Istokom, tako i sa Zapadom. Druga grupa jesu vojno-strateški razlozi. Uspostavljanjem dobrih odnosa Rumunija se više ne bi nalazila na prvoj liniji sovjetskog odbrambenog sistema. Prestanak takve uloge bi ubrzo otvorio i mogućnost povlačenja sovjetskih trupa, što je osnovni preduslov da rumunsko rukovodstvo počne da razmišlja o nekoj dozi samostalnog delovanja. U ekonomskom smislu to bi značilo veliko smanjenje vojnih izdataka. Sredstva koje je Rumunija trošila na vojsku bi bila od velike koristi u rešavanju nagomilanih problema u privredi. Sama Jugoslavija je predstavljala interesantno tržište za Rumuniju, a ako se tome doda činjenica da je ona preko Jugoslavije mogla da dođe i do mnogih drugih tržišta, koja su joj u tom trenutku bila nedostupna, postaju jasni ekonomski razlozi. Zajednička pitanja od značaja predstavljaju još jednu grupu razloga. Ovde treba samo navesti izgradnju hidroenergetskog i plovidbenog sistema na Đerdapu i melioraciju Banata. Poslednju grupu čine unutrašnji razlozi. Rumunska radnička partija je u velikoj meri bila izolovana od naroda i nije imala veliki autoritet. U Bukureštu je smatrano da povezivanje sa državom, koja uživa veliki ugled kod Rumuna i njenim narodom, može da poboljša autoritet, ali i da ostvari jače veze sa njom. Kod unutrašnje grupe postojalo je i nekoliko razloga protiv. Oni su se uglavnom vezivali za drugačiji sistem u Jugoslaviji koji bi mogao da stvori probleme rukovodstvu. Ta opasnost je otklonjena prikrićivanjem i izostankom informacija o unutrašnjem uređenju FNRJ za običan narod, dok je planirano da se jugoslovenski sistem detaljno prouči u partiji sa ciljem da se jednog dana neke njegove pozitivne strane moći primeniti.¹¹⁹⁴ Sa druge strane Jugoslavija je takođe imala svoje razloge za dobre bilateralne odnose sa Rumunijom. Osim opšteg političkog interesa, treba navesti i potrebu za ekonomskom saradnjom, za realizacijom dugoročnih zajedničkih projektata vezanih za Dunav i za kooperacijom u privredi.¹¹⁹⁵

Period od juna do oktobra 1956. je bio naročito bogat kontaktima i sastancima predstavnika dve države u različitim oblastima društvenog delovanja. U intervjuu za *Politiku*, Georgiju Dež je 14. avgusta podvukao da je Titovom posetom otvoren novi stadijum u odnosima i da će on dovesti jačanja privrednih, naučnih, kulturnih i partijskih veza.¹¹⁹⁶ Realizovanje takve želje počelo je već tokom Titovog boravka. Tada je započet dvonedeljni boravak delegacije ženskih društava Jugoslavije. Predstavnice Jugoslavije su u periodu od 20.6. do 4.7. 1956. godine posetile mnoge institucije, preduzeća i mesta u Rumuniji. Njima je shodno duhu u kome su se razvijali jugoslovensko-rumunski odnosi pokazana velika pažnja i gostoprимljivost. U novinama je boravku ženske delegacije dat širok publicitet i naročito srdačan ton.¹¹⁹⁷ Pošto se radilo o sferi koja nije bila bliska politici i ideološkim razlikama, rumunsko rukovodstvo nije imalo nikakvih otklona prema saradnji. U tom smislu uzvratna poseta predstavnica ženskih društava Rumunije bila je brzo realizovana. One su u Jugoslaviji boravile

¹¹⁹³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 1-2.

¹¹⁹⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 21.

¹¹⁹⁵ Isto, 22.

¹¹⁹⁶ „Интервју са првим секретаром Централног комитета Румунске радничке партије Георге Георгију Дежом“, *Политика* 14. 8. 1956, 2

¹¹⁹⁷ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija– Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1947–1958, „Delegacija jugoslovenskih žena posetila Rumuniju, *Aderpres*, 20. 6. 1956, 7.

od 15. do 28. septembra iste godine. Pošta je takođe bila pažljivo organizovana i sadržajna, razlika je bila samo u tome što publicitet nije bio onakav kao što je Rumunija očekivala. Simbolično za pokazivanje želje da se ostvari i saradnja u oblasti nauke, bilo je prisustvo rumunske delegacije na komemoraciji Nikole Tesle u Beogradu 4. jula.¹¹⁹⁸ Osim pomenutih, bila je organizovana petnaestodnevna poseta rumunske novinske delegacije predvođene Viktorom Brladeanuom, urednikom spoljnopolitičke rubrike *Skantee*, zatim sedmodnevna poseta delegacije Narodnog odbora Beograda predvođene Milošem Minićem Rumuniji početkom oktobra.¹¹⁹⁹

Tokom 1956. izvršena je i razmena omladinskih delegacija dve države. Prvo su krajem juna jugoslovenski omladinci boravili u Rumuniji povodom Kongresa Saveza radne omladine, koji se održavao od 27. do 30 juna, a krajem novembra, početkom decembra, rumunska delegacija je uzvratila posetu Savezu omladine Jugoslavije.¹²⁰⁰

Važnija od pomenutih u političkom smislu bila je zvanična poseta sindikalne delegacije Rumuniji. Od 3. do 14. septembra 1956. u Rumuniji su boravili predstavnici Jedinštenih radničkih sindikata Jugoslavije, predvođeni predsednikom Đurom Salajem. Tokom boravka bili su ugovoreni razni oblici dalje saradnje između sindikata i kolektiva pojedinih preduzeća i stvoren osnov za buduće kontakte. Realizovanje dogovora o ekonomskoj saradnji iz Bukurešta započelo je posetom grupe rumunskih ekonomskih stručnjaka, koji su doputovala u Beograd 14. septembra. Oni su zajedno sa jugoslovenskim stručnjacima radili na pripremi novog trgovinskog ugovora i predloga za dugoročnu saradnju. Razgovori su se iz Beograda preneli u Bukurešt 5. oktobra 1956, kada je jugoslovenska delegacija uzvratila posetu. Lično Dež je bio izuzetno zainteresovan za tok tih pregovora jer je želeo da se njegov boravak, zakazan za kraj oktobra, osvetli potpisivanjem važnih ugovora o saradnji, kao što je bio dugoročni i ekonomski. Iako bez potpisane kulturne konvencije u ovom periodu je realizovano gostovanje Beogradske filharmonije u Rumuniji. Ona je od 5. do 15. oktobra osim Bukurešta nastupala i u drugim većim gradovima. U periodu jun–oktobar cvetala je i sportska razmena. Jugoslaviju je posetilo i takmičilo se deset rumunskih sportskih ekipa, dok su se u Rumuniji takmičile četiri jugoslovenske ekipe.¹²⁰¹ Intenziviranje saradnje između dva susreta bilo je inspirisano političkim razlozima i ličnom Deževom željom da se propagandno predstavi poboljšanje u jugoslovensko-rumunskim odnosima.

Brionski sporazum i poseta Georgiju Deži

Uzratna poseta rumunske delegacije predvođene Georgiju Dežom dogovorena je tokom Titovog boravka u Rumuniji. Međutim, utvrđivanju tačnog datuma i programa posete počelo je posetom ambasadora Nikole Vujanovića Dežu, 22. avgusta 1956. godine. Okvirno je tokom razgovora ambasadora i generalnog sekretara RRP dogovoreno da do posete dođe u drugoj polovini oktobra

¹¹⁹⁸ Posle Tesline smrti 1943. godine Amerika je za jedinog naslednika imenovala političara Savu Kosanovića, sina Tesline sestre Marice. Njegovim zalaganjem i angažovanjem Ambasade u Americi, Tesline lične stvari su 1951. godine prenete u Beograd. Kosanović je Teslinu zaostavštinu poklonio državi koja je 1952. godine osnovala prvi tehnički muzej u Jugoslaviji. Muzej Nikole Tesle bio je smešten u vili Đorđa Genčića u Krunskoj ulici, gde se i sad nalazi. Teslina urna je u Muzej stigla 1957. godine, čime je stalna postavka bila upotpunjena ([Музеј Николе Тесле | Историјат \(nikolateslamuseum.org\)](https://www.muzejnikolateslamuseum.org) pristupljeno 14. 9. 2022).

¹¹⁹⁹ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1947–1958, „Rumunski novinari u Splitu“, *Slobodna Dalmacija*, 8. 6. 1956, 2; „Представници Народног одбора Београда вратили се из Букурешта, Борба, 6. 10. 1956, 2.

¹²⁰⁰ „Председник Тито примио делегацију омладине Румуније“, 4. 12. 1956, 2

¹²⁰¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Odnosi Rumunije i Jugoslavije u periodu jun-oktobar 1956. godine, pov. br. 4621, 1-2.

meseca. U prisustvu Borile, koji je služio kao prevodilac jer Dež nije bio siguran u svoje znanje ruskog jezika, ambasador je shvatio da rumunski lider puno očekuje od posete i da se raduje što dolazi u Jugoslaviju. Saopštio je ambasadoru da je njegova želja da ostane što duže i da bogato osmišljenim programom upozna što bolje susednu zemlju. Podvukao je da bi voleo da se podrobno upozna sa društvenim sistemom i jugoslovenskim iskustvom u izgradnji socijalizma, zatim da poseti i nekoliko republika, da razgovara sa republičkim, ali i lokalnim rukovodstvom, da obiđe fabrike i razgovara sa predstavnicima radnika.¹²⁰² Sredinom septembra utvrđen je tačan datum posete za 20. oktobar, ali nije bilo precizirano trajanje posete. U tom trenutku očekivalo se da će poseta trajati 10 do 15 dana.¹²⁰³ Ipak, poseta je trajala nešto kraće, od 20. do 29. oktobra 1956.

Rumunsku delegaciju predvođenu Dežom činili su Kivu Stojka, Petre Borila, Leonte Rautu, Aleksandru Brladeanu i Grigore Preoteasa, dočekali su Tito, Kardelj, Moša Pijade, Svetozar Vukmanović Tempo, Ivan Gošnjak, Koča Popović i Mijalko Todorović. Jugoslavija se potrudila da ispuni većinu želja koje je Dež izneo jugoslovenskom ambasadoru. Tako je program boravka bio ispunjen posetama gradova, kulturnim obležjima, fabrikama poljoprivrednim dobrima i dr. Posle Beograda, gde su započeti razgovori, posećena je rafinerija i železara u Sisku, a zatim razgovori nastavljeni u Zagrebu. Posle razgledanja fabrike „Rade Končar“, delegacija se 25. oktobra zaputila za Ljubljanu. Pre Briona, gde su razgovori nastavljeni 26. oktobra, gosti su posetili fabriku „Litostroj“, Opatiju, Postojnsku jamu i brodogradilište „3. maj“ u Rijeci.¹²⁰⁴

Tokom posete bili su potpisani važni ugovori poput: Trgovinskog i platnog sporazuma, Protokola o dugoročnoj robnoj razmeni za period 1957–1960, Konvencije o kulturnoj saradnji i Sporazuma o naučno-tehničkoj saradnji. Tokom razgovora bio je odlučeno i da se hitno pristupi rešavanju pitanja dvovlasničkih imanja¹²⁰⁵ i formiranju mešovite komisije namenjene korišćenju hidroenergetskih izvora Dunava u Đerdapu. Mešovita jugoslovensko-rumunska komisija, koja je dotada postojala, bila je oformljena na nivou stručnjaka, bez partijskih predstavnika.¹²⁰⁶ Svrha dugoročnog trgovinskog sporazuma bila je da obe strane obezbede uvoz potrebnih proizvoda. Tako je Rumunija ovim sporazumom želela da osigura svoje tržište uvozom iz Jugoslavije, sledećim proizvodima: valjanog materijala, bakra, kablova, valjanog bakra, gvozdene rude, plavog kamena, hemijskih i farmaceutskih proizvoda, alkaloida, tanina i vatrostalnog materijala. S druge strane, Jugoslavija je posebno bila zainteresovana da obezbedi uvoz nafte i njenih derivata, kukuruza, masti, uljarica i nekih hemijskih i farmaceutskih proizvoda. Obe strane su u načelu prihvatile ovakav sistem i stav da se dugoročnim aranžmanom predvide ključni artikli robne razmene za period od četiri godine, kao i da to bude baza za godišnju robnu razmenu. Jedini problem koji se pojavio u toku pregovora bio je zahtev za bakrom i neprihvatanje da zauzvrat preuzme obavezu isporuke određenog kontingenta nafte. Dakle, sporazum je utvrdio ključne artikle robne razmene sa Rumunijom i predvideo da ona u 1957. godini bude u minimalnoj visini od 7 miliona dolara u svakom pravcu. Kao realno je postavljeno i povećanje na 9

¹²⁰² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 29, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 23. 08. 1956, pov. br. 413946, 1.

¹²⁰³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 29, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 18. 09. 1956, pov. br. 417040.

¹²⁰⁴ AJ, KPR, I–3–a, Program zvanične posete Vlade Rumunske Narodne Republike FNRJ od 20. do 29. oktobra 1956, 1–7.

¹²⁰⁵ Pitanje dvovlasničkih imanja bilo je jedno od retkih za koje Rumunija nije pokazivala zainteresovanost. Glavni problem je bio veći interes Jugoslavije i oprečnost u stavovima. Do 1948. godine korišćenje dvovlasničkih imanja bilo je rešeno Konvencijom iz 1924. godine. Prva inicijativa posle otkazivanja od strane Rumunije javila se 1950. godine, ali su pregovori bili prekinuti zbog oprečnih stavova. Jugoslavenska delegacija je tražila obnovu Konvencije, a rumunska likvidaciju. Ponovni pregovori vođeni su januara 1957. godine (AJ, SIV–130, f. 628, f. 1037, Depeša načelniku Biroa sekretara Saveznog izvršnog veća od 28.12. 1956, 1; AJ, SIV–130, f. 628, f. 1037, Depeša načelniku Biroa sekretara Saveznog izvršnog veća od 8. 6. 1957, 1–2).

¹²⁰⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 5.

miliona dolara u 1960. godini.¹²⁰⁷ Sporazum o naučno-tehničkoj saradnji predviđao je formiranje Mešovite komisije sa zadatkom da sporazum sprovede u delo. U ovoj sferi Jugoslavija je naročito bila zainteresovana za školovanje svojih inženjera u Rumuniji iz oblasti naftne prerađivačke industrije i opreme za proizvodnju nafte. Kulturna konvencija bila je bazirana na već nekoliko puta ponavljanim predlozima razmene umetnika, kulturno-umetničkih društava i organizovanja izložbi.¹²⁰⁸

Međutim, najvažniji sporazum koji je na Brionima 27. oktobra bio potpisan odnosio se na obnovu partijskih odnosa. On je sastavljen na bazi isticanja zajedničkih pozicija, a zaobilaznja razlika. Saradnja je trebala za početak da se ostvaruje kroz razmenu informacija i materijala sa kongresa i plenuma, razmenu mišljenja o pitanjima važnim za međunarodni radnički pokret i kroz razmenu partijskih delegacija. Očevidne razlike se ipak nisu mogle sakriti, te je ostavljena mogućnost „objektivne, konstruktivne i drugarske kritike“.¹²⁰⁹ Saradnja partija bila je bazirana na principima koji su bili prihvatljivi ili su oslikavali zajedničke interese. Promovisan je princip poverenja, ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari, zatim princip slobodne razmene gledišta kao i konstruktivne kritike. Razvijanje veza između SKJ i RRP bila je nužna radi daljeg jačanja odnosa dve države, propagiranja politike miroljubive koegzistencije i jačanja socijalizma u svetu. Jugoslovenska delegacija je naročito insistirala da u tekst Deklaracije uđe „gledište da forme i metode izgradnje socijalizma u raznim zemljama i raznim uslovima mogu biti različiti“ i da je stranama potpisnicama „tuđa svaka tendencija mešanja u pitanjima utvrđivanja tih formi i metoda socijalističke izgradnje“.¹²¹⁰

Ono što je posebno impresioniralo rumunsku delegaciju bila je stabilnost jugoslovenskog sistema i u trenucima krize kakva je izbila upravo tokom boravka Rumuna u Jugoslaviji (previranja u Mađarskoj). Snažan utisak na delegaciju ostavila je samoinicijativa i visoka svest jugoslovenskih radnika po preduzećima, njihovo poznavanje problema i načina organizacije i funkcionisanja preduzeća u kojima su bili zaposleni.¹²¹¹ Iako su imali želju da detaljno prouče jugoslovenski sistem i nešto od toga primene kod kuće, Rumune je u tome sprečio sled događaja i namera da se događaji u Mađarskoj i Poljskoj ne ponove u Rumuniji.¹²¹²

Agresija na Egipat i događaji u Mađarskoj brzo su bacili u pozadinu komentare o poseti. Dež je na proširenoj sednici Politbiroa, ubrzo po povratku, podneo pozitivan izveštaj o poseti i najavio da će biti oformljene komisije za proučavanje svega što je delegacija videla u Jugoslaviji. Detaljniji izveštaj je najavljen za sledeći plenum. Smatra se da je odluka o povećanju plata i penzija došla kao posledica posete, kao i događaja u Mađarskoj i Poljskoj.¹²¹³

U vezi Titovog govora i Kardeljevog ekspozea, CK nije preduzeo korake u cilju informisanja ili davanja instrukcija partijskom članstvu. Ono je o tome informacije crpelo iz sekundarnih izvora, poput štampe, radija ili biltena jugoslovenske ambasade u Bukureštu, koji je objavio pune tekstove

¹²⁰⁷ DAMSPS, SPA, 1956, I, dos. 8, Podsetnik za predstojeće razgovore sa rumunskom delegacijom, str. pov. br. 376, 2–3.

¹²⁰⁸ AJ, KPR, I–3–a, Zajedničko saopštenje povodom zvanične posete delegacije vlade Rumunske Narodne Republike Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, Brioni 27. 10. 1956, 1–4.

¹²⁰⁹ Odnosi dveju strana, polazeći od principa marksizma-lenjinizma, moraju se razvijati na bazi punog poverenja, iskrenosti i jednakih prava, nemešanja u unutrašnje stvari, slobodne razmene mišljenja, što podrazumeva i objektivnu konstruktivnu i prijateljsku kritiku („1956 octombrie 27. Declarația cu privire la relațiile dintre PMR și UCI“, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 74–76).

¹²¹⁰ Deklaracija o odnosima između Saveza komunista Jugoslavije i Rumunske radničke partije, *Borba*, 28. 10. 1956, 2.

¹²¹¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunij–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 5.

¹²¹² DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 4–5; Više u narednom podpoglavlju.

¹²¹³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 30, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 06. 11. 1956, pov. br. 418798.

Titovog i Kardeljevog ekspozea. Niže članstvo na osnovu jugoslovenske predstave i rumunskih članaka bez komentara, nije moglo da stvori sliku stava najvišeg rukovodstva prema Jugoslaviji. Znak da je ipak odnos postavljen na stabilne osnove, bio je pisanje rumunske štampe povodom 29. novembra i odbijanje Rumunije da učestvuje u antijugoslovenskoj propagandi. Rumunski narod je naročito ovo poslednje shvatao kao znak izvesne nezavisnosti i pokazatelj da će o rumunskim pitanjima postepeno početi da se odlučuje u Bukureštu, a ne u Moskvi. U decembru 1956. godine došlo je do Deževog govora u Trgu Murešu o Mađarskoj, u kome nije pominjana diskusija između Jugoslavije i SSSR-a, koja je bila upravo vezana za mađarske događaje. Ovakvi primeri su bili pokazatelj da je Rumunija spremna da odnose sa Jugoslavijom gradi na osnovu svojih potreba, i da izbegava uticaj ideoloških konfrontacija Moskve i Beograda na bilateralu.¹²¹⁴

Tri dana uoči posete, u Rumuniji su u štampi počele da se objavljuju reportaže, fotografije i vesti o Jugoslaviji. Uz saopštenje o odlasku delegacije u svim listovima je dat i uvodnik. Najveći publicitet imao je doček i prvi dan posete, a kako je boravak kretao ka kraju publicitet je opadao. Ogroman pažnja je zatim data zajedničkim saopštenjima i potpisivanju dokumenata. Ove vesti su se nalazile na naslovnim stranama gotovo svih rumunskih listova, u narednim brojevima bili su dati uvodnici i komentari. Aktuelnost posete se stižala već 31. oktobra zbog događaja u Budimpešti. Jugoslovenska ocena rumunskog pisanja o poseti je bila pozitivna, ali je kritikovana površnost i informativni karakter članaka.¹²¹⁵

Jugoslavija je takođe dala široki publicitet i prijateljski ton. Ocene štampe bile su da će poseta imati veliki uticaj na dalje razvijanje odnosa dve države. Tokom boravka Dež je u zdravicama podvlačio da je glavna želja socijalističkih zemalja da dođe do popuštanja međunarodne zategnutosti. On je razmenu mišljenja i saradnju među partijama video kao ključan uslov za vođenje takve politike. Jugoslavija se trudila da tokom boravka pokaže što veće gostoprinstvo i da što detaljnije upozna rumunsku delegaciju sa razvojem države u svim sferama. Ono što se tokom posete moglo primetiti bilo je insistiranje Josipa Broza da se saradnja ostvaruje na principima uzajamne pomoći, poštovanja nezavisnosti i suvereniteta i ravnopravnosti.¹²¹⁶

Dež je posetu Jugoslaviji gledao iz ugla poboljšanja veza Jugoslavije i zemalja Istočnog bloka, te je u intervjuu za *Skanteu*, 9. novembra 1956. godine, rekao da je „od velikog međunarodnog značaja ponovno uspostavljanje veza između Jugoslavije i ostalih socijalističkih zemalja. Nedavna poseta delegacije rumunske Vlade i Radničke partije Jugoslaviji, pokazali su da je stvorena čvrsta baza za stalno učvršćivanje bratskih i prijateljskih veza među našim socijalističkim zemljama.“¹²¹⁷ S druge strane, jugoslovenska štampa je dosta prostora posvetila poseti. Jedan od važnijih bilo je prenošenje Deževog odgovora na Titovu zdravicu. Dež je izjavio da je rumunska delegacija došla kao prijatelj prijatelju i da „rumunski narod prati sa dubokim interesovanjem i bratskim simpatijama ostvarenja radnih ljudi jugoslovenskih gradova i sela.“¹²¹⁸

¹²¹⁴ U telegramu P. Groze, K. Stojke i G. G. Deža poslatom Josipu Brozu povodom 29. novembra–nacionalnog praznika FNRJ stoji: „Molimo Vas da primite najvatrenije pozdrave i želje da sve lepše uspehe u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji. Izražavajući duboku veru rumunskog naroda, od sveg srca se radujemo što su se bliski odnosi prijateljstva i saradnje između NR Rumunije i FNRJ razvili i neprestano se razvijaju u interesu dva bratska naroda, u interesu stvari socijalizma i mira“(DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 49, dos. 11, Međudržavni odnosi sa SSSR-om i IE zemljama, pov. br. 41992, 17.

¹²¹⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 30, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 06. 11. 1956, pov. br. 418814.

¹²¹⁶ „Посета високих гостију из Румуније допринеће даљем развијању пријатељске сарадње две земље“, *Борба*, 20. 10. 1956, 1; „Румунским руководиоцима приређен свечани дочек у Београду, *Борба* 21. 10. 1956, 3; „Јачање идеја социјализма и прогреса у светским размерама одстрањује могућност општег оружаног сукоба, *Политика* 22. 10. 1956, 3; „Делегација Владе и Радничке партије Румуније у посети Словенији, *Борба*, 26. 10. 1956, 3.

¹²¹⁷ DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 49, dos. 11, Međudržavni odnosi sa SSSR-om i IE zemljama, Članak G.G. Deža o jedinstvu socijalističkih zemalja, objavljen u *Skantei*, 9. 11. 1956, pov. br. 41992, 17.

¹²¹⁸ „Došli smo u vašu sredinu kao prijatelj prijatelju, *Borba*, 22. 10. 1956, 1.

Od početka normalizacije odnosa 1953. godine do kraja 1959. godine, Jugoslavija je sa Rumunijom zaključila 22 međudržavna sporazuma i konvencije, kojima su regulisana razna pitanja u odnosima dve zemlje. Međutim, iako je njima bio obezbeđen normalan odnos, mnoga pitanja su ostala nerešena. U prvom redu to su bila pitanja dvovlasničkih imanja,¹²¹⁹ predratnih i ratnih potraživanja, reemigrantske imovine i rehabilitacije i obeštećenja osuđenih jugoslovenskih građana i pripadnika nacionalne manjine na antijugoslovenskim procesima u Rumuniji. Ova četiri pitanja su u više navrata i bila otvarana (poslednje u neoficijalnoj formi), ali do rešenja se nije došlo.¹²²⁰ Što se tiče regulisanja ratnih i predratnih potraživanja sa Rumunijom tu nije bilo mnogo razloga da se ozbiljnije priđe rešavanju tog problema. Pre svega, nije bilo konkretnog ekonomskog interesa koji bi bio dovoljan da se insistira na rešavanju ovog pitanja. Povremeni pregovori oko toga su se vodili između 1955. i 1957. godine. Rumunska strana je decembra meseca predložila prebijanje obostranih spornih potraživanja bez salda, međutim u tom trenutku Jugoslavija nije pristala. Kada je godinu dana kasnije, decembra 1956. godine, prihvatila, Rumuni su odustali od svog predloga. U Bukureštu su 17. januara 1957. godine otpočeli pregovori na kojima su izneti oprečni stavovi. Rumuni su predložili likvidaciju dvovlasničkog režima, smatrajući da bi uspostavljanje bilo suprotno duhu i kretanju privrede u pravcu socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede. U njihovom elaboratu stajalo je i da bi drugačije rešenje nanelo štetu socijalističkim poljoprivrednim organizacijama, koja su rukovala dotada dvovlasničkim imanjima. „Vraćanje zemlje vlasnicima i stvaranje sitnih poseda bi naškodilo kolektivizaciji“.¹²²¹

Navodeći da su likvidacijom rešili ovo pitanje sa Mađarskom i Bugarskom, predložili su ustupanje dvovlasničkih imanja državi na čijoj se teritoriji nalaze. Tada su bili spremni da naknadom anuliraju saldo koji je išao u korist Jugoslavije.¹²²² Međutim, u tom trenutku Jugoslavija je čvrsto zastupala stav ponovnog uspostavljanja dvovlasničkog režima, koji je pravdala očekivanjima jugoslovenske manjine i dvovlasnika. Jugoslovenski predlog se oslanjao na Konvenciju od 5. jula 1924. po kojoj je dvovlasnički režim između dve države funkcionisao sve do 1949. godine, kada je jednostrano ukinut.¹²²³ Na kraju, jugoslovenska delegacija, koju je predvodio Bogoljub Popović, zamenik načelnika Konzularnog odeljenja DSIP-a, i rumunska pod vođstvom Gonde, načelnika rumunskog MIP-a, prvog februara su potpisale Protokol na osnovu kojeg je formirana Mešovita komisija od po tri predstavnika sa zadatkom da se ispita stanje na terenu.¹²²⁴

Posle ispitivanja pravnog i faktičkog stanja dvovlasničkih imanja planirano je da se otpočne nova sesija pregovora. Nešto kasnije, u aprilu 1957. godine, bio je iznet potražni zahtev u iznosu od

¹²¹⁹ Podaci iz 1959. godine pokazuju da je bilo oko 11.000 jugoslovenskih dvovlasnika sa oko 33.000 ha zemlje. Najviše dvovlasničke zemlje bilo je oko jugoslovensko-albanske granice (16.440 ha), zatim jugoslovensko-rumunske i jugoslovensko-mađarske granice. Pitanje dvovlasničkih imanja sa Rumunijom obuhvatalo je 1.453 jugoslovenskih dvovlasnika sa ukupno 4783 ha zemlje i 1510 rumunskih dvovlasnika sa oko 1900 ha zemlje (DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Beleška o mogućnosti za proširenje saradnje sa susednim IE zemljama, pov. br. 432856, 1).

¹²²⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 20, Beleška o stanju bilateralnih odnosa FNRJ–RNR i našim eventualnim inicijativama, pov. br. 425358, 1.

¹²²¹ Po rumunskim podacima 90% dvovlasničkih imanja na rumunskoj teritoriji je bio uključen u socijalistički poljoprivredni sektor. Rumunskoj politici kolektivizaciji bi uspostavljanje dvovlasničkog režima prouzrokovao velike probleme jer „rumunski seljaci uključeni u zadruge su nastavili da jednim okom gledaju i priželjkuju individualni posed“ (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 30, Izveštaj o pregovorima sa Rumunijom po pitanju dvovlasničkih imanja na jugoslovensko-rumunskoj granici (17. 01–01. 02. 1957), pov. br. 419087, 2).

¹²²² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 30, Telegram iz Bukurešta od 17. 01. 1957, pov. br. 41191.

¹²²³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 30, Telegram iz Bukurešta od 19. 01. 1957, pov. br. 41058.

¹²²⁴ AJ, SIV–130, f. 628, f. 1037, Depeša načelniku Biroa sekretara Saveznog izvršnog veća od 8. 6. 1957, 1–2

700.000 dolara. Kako do prihvatanja nije došlo, daljih pregovora o tome nije bilo. Po mišljenju jugoslovenskih organa, stvarni razlozi rumunskog insistiranja na likvidaciji bili su želja da se zaustavi liberalizacija na granici, jer bi obnova dvovlasničkog režima omogućila dodir pograničnog stanovništva, što bi Rumuniji donelo dosta problema. Razlozi su bili veliko nezadovoljstvo jugoslovenske manjine i mogućnost bekstva rumunskih državljana.¹²²⁵

Pomenuta komisija je rad završila posle pola godine. Ona je imala dva sastanka. Prvi je bio u Vršcu 6–22. avgusta, a drugi u Temišvaru od 28. avgusta do 14. septembra. Poslednjeg dana u zasedanja u Temišvaru je bio potpisan i zapisnik o radu i rezultatima. Tokom tih zasedanja bile su razmenjene liste dvovlasnika i utvrđena jedna zajednička sa imanjima koja nisu bila sporna. Za ostale površine iz jugoslovenske i rumunske liste dogovoreno je da se izvrši naknadna provera.¹²²⁶ Prema tom spisku, u Rumuniji se nalazilo oko 2.019 ha zemlje čiji su vlasnici bili jugoslovenski državljani, i oko 1.177 ha zemlje rumunskih državljana u Jugoslaviji. Pored usvojene zajedničke liste, postojale su i dve zasebne liste sa različitim podacima čiju je tačnost trebalo proveriti na terenu. Jugoslovenska je sadržala interese 2.002 jugoslovenska dvovlasnika sa oko 5.400 ha zemljišne imovine u Rumuniji, i 1.782 rumunska dvovlasnika sa 2.127 ha u FNRJ. S druge strane, rumunska lista navodila je 2.043 jugoslovenska dvovlasnika sa ukupno 3.875 ha vlasništva u Rumuniji i 1.313 rumunskih dvovlasnika sa 3.142 ha u Jugoslaviji. Dogovoren sastanak delegacija za 1958. godinu nije održan, a vremenom je i inicijativa splasnula.¹²²⁷ Posle sastanka Mešovite komisije iz 1957. godine više nije bilo pregovora, a pitanje je ostalo na mrtvoj tački.

Februara 1960. godine građani sela Međe su podneli MIP-u molbu za regulisanje pitanja njihovih dvovlasničkih imanja u Rumuniji, koja se ne koriste od 1948. godine. Služba za pravne poslove je u razmatranju ovog problema, starog 12 godina, razmišljala i o obeštećenju pomenutih dvovlasnika unutar Jugoslavije, jer je po Ustavu država bila dužna da pruži zaštitu svojim građanima za ostvarivanje njihovih prava u inostranstvu.¹²²⁸ Ipak, odgovor SIV-a nije bio pozitivan. Jugoslovensko rukovodstvo je smatralo da je u pitanju veliki broj dvovlasnika (165 domaćinstva sa oko 660 katastarskih jutara)¹²²⁹, te da iz tog razloga, kao i zbog toga što ovaj problem nije bio rešen i sa drugim susednim zemljama, ne treba preduzimati nikakve unutrašnje mere. Obeštećenje dvovlasnika prema Rumuniji od strane Jugoslavije bi pogoršalo, prema njihovom mišljenju, izgleda da se pitanje u celosti reši. Stav Rumunije po ovom pitanju je bio da su oni zadovoljni situacijom na granici, što je impliciralo da pitanja poput dvovlasničkih imanja i malograničnog prometa još nije bila spremna da rešava.¹²³⁰ Zaoštravanje u odnosima poremetilo je dalje pregovore, koji, iako nisu skinuti sa dnevnog reda, nisu ni pominjani sve do 1962. Na sastanku u DSIP-u te godine donet je zaključak da je jedino rešenje ovog pitanja moglo biti putem likvidacije uz novčanu naknadu za razliku u hektarima koja je išla u jugoslovensku korist, jer Rumuni nisu bili spremni na bilo koje drugo kompromisno rešenje. Na spremnost, s druge strane, da se pod tim uslovima nastave pregovori, čekalo se skoro godinu dana.

¹²²⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 30, Izveštaj o pregovorima sa Rumunijom po pitanju dvovlasničkih imanja na jugoslovensko-rumunskoj granici (17. 01–01. 02. 1957), pov. br. 419087, 3

¹²²⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 30, Zapisnik o radu Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za utvrđivanje pravnog i faktičkog stanja imanja jugoslovenskih i rumunskih dvovlasnika u pograničnoj zoni, pov. br. 41097.

¹²²⁷ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, NR Rumunija: dvovlasnički odnosi i malogranični promet, 2–3.

¹²²⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 18, Pitanje naših dvovlasničkih imanja u NR Rumuniji, 24. 02. 1960, pov. br. 45122, 1–2.

¹²²⁹ Jedno katastarsko jutro (k.j) ima 0,6 ha, što znači da su pomenuta domaćinstva imala oko 396 hektara zemlje na rumunskoj teritoriji.

¹²³⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 18, Predmet Šomori Ištvan i drugi iz Hetina, srez Zrenjanin– rešenje pitanja dvovlasničkih imanja u graničnom pojasu Rumunija–Jugoslavija, 29. 03. 1960, pov. br. 48608, 1.

Zajedno sa pitanjem dvovlasnika Rumunija je htela da pregovara i o likvidiranju starih potraživanja i o imovini povratnika.¹²³¹

Bez rešenja je ostalo i pitanje imovine jugoslovenskih reemigranata iz Rumunije. Beograd je posle inicijalnih pregovora izneo zahtev za obeštećenje u iznosu od 100.000 dolara. Na takav zahtev Bukurešt je odgovorio sa ponudom od 50.000 dolara, ali i sa vezivanjem rešenja za stara potraživanja. Međutim, ponuda od 50.000 dolara bila je neprihvatljiva za jugoslovensku stranu.¹²³²

3.4. Mađarska kriza

Previranja u Poljskoj i Mađarskoj

XX kongres i Titova poseta Moskvi su delovale ohrabrujuće na reformističke pokrete u nekim istočnoevropskim zemljama. Provlačenje jugoslovenskog primera i ugledanje na njega izazvalo je mišljenje u Kremlju da saradnja sa Titom možda i nije tako korisna i da je čak kontraproduktivna po sovjetske odnose sa ostalim članicama lagersa. U Poljskoj je naročito bio jak pokret demokratizacije, poboljšanja životnog standarda i reforme sistema u celini. On je neprestano jačao od Staljinove smrti do juna 1956. godine. Hruščovljev referat i smrt prvog sekretara Poljske ujedinjene radničke partije Boleslava Bjeruta u Moskvi, koja se dovodila u vezu sa sadržajem tog dokumenta, bili su dodatno ohrabrenje. Antikomunistički nastrojeni intelektualci su u Varšavi osnovali kružok „Krivi krug“ gde su raspravljali o nezavisnosti i isplatljivosti petogodišnjih planova i odozgo dirigovane privrede. Nezadovoljstvo je bilo sve veće i u narodu. Uprkos obećanjima Poljske ujedinjene radničke partije i njenog novog šefa Edvarda Ohaba, uslovi rada u fabrikama i društveni standard nisu poboljšani. U jednoj od najvećih fabrika u Poljskoj – metalnoj industriji „Josif Staljin“ u Poznanju je posle odbijanja ministra metalurgije da ispuni zahteve radnika 28. juna 1956. izbio štrajk. Radnicima ove fabrike su se u protestnom maršu pridružili i zaposleni u ostalim fabrikama. Ubrzo je u protestu učestvovalo više od 100.000 ljudi, koji su upadali u javne ustanove, od zatvora, sudova, institucija lokalnih vlasti i dr. Kako bi se sprečilo širenje štrajka i na druge oblasti, kao u Istočnoj Nemačkoj 1953. godine, vlast je odlučila da silom uguši pobunu. Preko 10.000 vojnika, 400 tenkova i druga oklopna mašinerija su ušli u Poznanj i do 30. juna ugušili pobunu. Život je prema nekim procenama izgubilo između 50 i 100 ljudi, a bilo je ranjeno preko 600.¹²³³

Štrajk radnika u Poznanju, iako ugušen, doveo je do ubrzanja procesa demokratizacije. To se ispoljilo kroz donošenje odluka na VIII plenumu koje su uslišile zahteve naroda za poboljšanjem uslova života i rada. U rezoluciji Plenuma je stajalo da „opšti pravac promena jeste produbljanje i razvijanje demokratizma u sistemu, likvidacija preterane centralizacije u planiranju, kao i dalje proširivanje prava, inicijative i kontrole radnih masa“. Događaji u Poljskoj doneli su decentralizaciju i prenošenje nadležnosti sa viših na niže organe u oblasti upravljanja privredom, smanjenje broja privrednih resora, pokrenut je proces formiranja radničkih saveta i došlo je do promena na čelu države. Orhaba je na

¹²³¹ U nadi da će moći da reši pitanje finansijskih potraživanja, rumunski ambasador je početkom maja 1957. intervenisao kod Brkića. Međutim, jugoslovenski stav je ostao i tada nepromenjen. Jedini kompromis Beograd je mogao da napravi oko kompenzacije potraživanja bez salda, što je uostalom rumunska strana predložila 1955. godine. Rumuni su posebno insistirali na promenu jugoslovenskog stava po pitanju obračuna potraživanja u nemačkim markama (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 18. 05. 1957, pov. br. 411056; AJ, SIV-130, f. 628, f. 1037, Pregovori sa Rumunijom o dvovlasničkim imanjima, 5. 7. 1963.

¹²³² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 19, Telegram Ambasadi u Bukureštu od 2. 6. 1960, pov. br. 414283, 1.

¹²³³ Više u: Tony Kemp-Welch, "Dethroning Stalin: Poland 1956 and its legacy." *Europe-Asia Studies*, vol. 58, no. 8 (2006), 1261-1284

čelu partije zamenio oktobra meseca Vladislav Gomulka. Njega su izabrali sami komunisti smatrajući da je smena rukovodstva neophodna za opstanak sistema. U unutrašnjoj politici odustalo se od prisilne kolektivizacije i bila je data veća sloboda seljacima. Kao jedan od veći uspeha treba naglasiti potpisivanje poljsko-sovjetske deklaracije novembra 1956. godine, kojom je regulisan odnos dve države. Moskva se Deklaracijom obavezala na ravnopravnost u odnosima, nemešanje u unutrašnje stvari druge zemlje i na uzajamnu pomoć. U tom pravcu bili su oprošteni poljski dugovi i konačno rešen status sovjetskih trupa u Poljskoj. Do ovakve reakcije sovjetskog rukovodstva došlo je najverovatnije zbog stava da pobuna nije pretila da ugrozi sam sistem jer radnici tokom protesta nisu ispoljavali antikomunističke stavove, već su uz pevanje internacionale tražili poboljšanje uslova, odnosno po parolama „Tražili su hleb!“. Poznanjski ustanak je ipak bio početak takvih tendencija u socijalističkom bloku. O događaju u Poznanju se sve do 1980. godine ćutalo, a kao krivci za pobunu optuživani su zapadni špijuni.¹²³⁴

Mađarska kriza

Mađarska je među zemljama narodne demokratije bila predvodnik normalizacije odnosa sa Jugoslavijom nakon Staljinove smrti. Posle SSSR-a sa njom su prvo uspostavljeni diplomatski odnosi i rešena brojna bilateralna pitanja. U tome je svakako veliku zaslugu imao Imre Nađ, koji je u talasu destaljinizacije bio protivteža Maćešu Rakošiju, čoveku Staljinovog kova. Njegovim dolaskom na vlast Mađarska je krenula putem demokratizacije, liberalizacije i iznalaženja sopstvenog puta u socijalizam. Brojne reforme koje su se brzo sprovodile su izazivale veliku zainteresovanost jugoslovenske diplomatije. Međutim, ubrzo su se reči podrške pretvorile u bojazan da Nađ prebrzo korača i da članovi Partije mađarskih trudenika (PMT), koji su u velikom procentu podržavali Staljinovu politiku, nisu u stanju da ga prate. Izgubivši podršku partije i sovjetskog rukovodstva, Imre Nađ je do 18. aprila 1955. bio smenjen sa svih funkcija. Prilikom zvanične posete Hruščova Beogradu, razmenjena su mišljenja o mnogim temama. Iako je Hruščov govorio o Mađarskoj i Nađu, njegovoj dvogodišnjoj politici i smeni, od sagovornika nije dobio povratnu informaciju, pošto se ovaj držao stava nemešanja u unutrašnje stvari lagersa. Preciznije, Tito je bio skoncentrisan na to da Sovjeti potpišu deklaraciju, dokument koji bi bio osnova za dalji razvoj odnosa.¹²³⁵

Za jugoslovensku diplomatiju smena Nađa je bila neminovna, a povratak Rakošija komentarisano kao privremeno rešenje. Kako će se pokazati, progres koji je Nađ pokrenuo, i pored upornih pokušaja da se zaustavi i dovede u stanje pre 1953, nije mogao biti zaustavljen. Nezadovoljstvo restriktivnim merama koje je sprovodio Maćaš Rakoši po povratku na vlast je sve više raslo, da se na kraju pretvorilo u veći potres od štrajka u Poznanju.

Kao i Poljaci, i Mađari su zahtevali demokratizaciju unutrašnjeg političkog, ekonomskog i kulturnog života. Odbijanje rukovodstva na čijem se čelu nalazio Rakoši, dovelo je na kraju do oružanog ustanka u Mađarskoj. Za razliku od nemira u Poljskoj, duh mađarskog ustanka je izazvao mnogo veći alarm u Moskvi.¹²³⁶ Sa krizom u Mađarskoj, koja je tinjala duže vreme, jugoslovensko rukovodstvo je bilo dobro upoznato. Vraćanje Rakošija i njegovo hladno postavljanje prema pitanju normalizacije odnosa sa Jugoslavijom su štetili ukupnoj slici odnosa FNRJ sa istočnoevropskim zemljama. U vreme Titove posete Moskvi juna 1956. situacija u Mađarskoj je bila vrlo nepovoljna za komuniste i SSSR. Iako je Hruščov težio da obavesti Tita o krizi i objasni misiju Suslova, koji je u to vreme boravio u

¹²³⁴ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 28.

¹²³⁵ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2012, 200.

¹²³⁶ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 29.

Budimpešti, Tito se suzdržavao svakog komentara. Misija Suslova da se upozna sa stanjem je delom propala jer se kao predstavnik dogmatske struje zalagao za ostanak Rakošija na vlasti i u Kremlj slao ohrabrujuće vesti, iako je situacija već bila kritična. Tek je misija Anastasa Mikojana sredinom jula uspela u tome da Rakoši podnese ostavku. Kako Gibianski smatra, u donošenju odluke da je smena neophodna, uticalo je pismo sovjetskog ambasadora u Mađarskoj, Jurija Andropova, od 9. jula, da mađarska reakcija dobija moralnu podršku preko jugoslovenske štampe i radija. Posle Budimpešte planirano je da Mikojan poseti Jugoslaviju, kako bi se stvorila slika da je Jugoslavija saglasna sa smenom Rakošija i da je učestvovala u donošenju takvog rešenja.¹²³⁷ Veljko Mićunović je iz razgovora sa Hruščovim shvatio da SSSR ni po koju cenu neće dozvoliti da dođe do probijanja gvozdene zavese. Mikojan je uspeo u svojoj misiji u Bukureštu, ali u Beogradu nije uspeo da kod jugoslovenskog rukovodstva istisne skeptičnost u vezi sa Rakošijevim naslednikom Erne Gereom.

Jul mesec je za Jugoslaviju bio od velikog značaja zbog sastanka Tita sa Nehruom i Naserom, jačanju trećeg stuba jugoslovenske spoljne politike donošenjem Brionske deklaracije koja je istakla nesvrstanost kao opciju i zalaganje za miroljubivu koegzistenciju. Deklaracija je, sa jedne strane pokazala antikolonijalni stav zalaganjem za nezavisnost Alžira i Palestine, a sa druge pokazala razumevanje za privredne interese Zapada. Dve supersile su bez komentara prešle preko ovog, u istoriji zapamćenog kao ključnog momenta za stvaranje pokreta nesvrstanih.¹²³⁸ Opuštanju nije bilo mesto zbog odluke Nasera da po povratku sa Briona nacionalizuje Suecki kanal. To je Jugoslaviju za neko vreme diskreditovalo kao posrednika, zbog čega se najverovatnije Tito po ovom pitanju svrstao uz Moskvu dajući podršku Naseru. Oktobarskim napadom Izraela na Egipat i uključivanjem Engleske i Francuske pod izgovorom zaštite Sueckog kanala, pružilo je mogućnost za povratak Jugoslavije kao posrednika. Zahvaljujući činjenici da je upravo tada bila nestalni član Saveta bezbednosti, Jugoslaviji se pružila šansa da posreduje u krizi. Amerika i Sovjetski Savez su osuđivale rat, ali je ulaganje veta od strane Britanije i Francuske stopiralo svaki pokušaj da se kriza reši. Posredstvom jugoslovenskog predloga da se problem iznese pred Generalnu skupštinu Ujedinjenih nacija i Titove uloge medijatora u zbližavanju stavova Vašingtona i Moskve kriza je bila rešena. Usvajanjem američkog predloga o povlačenju izraelskih trupa je engleska i francuska politika doživela krah, a Naser iz sukoba izašao kao pobednik¹²³⁹ U ovom slučaju Vašington nije pružio podršku Parizu i Londonu, besan zbog činjenice da nije konsultovan. Pritisak je urodio plodom te su se anglo-francuske snage povukle 22. decembra, a Izrael marta naredne godine.¹²⁴⁰

U pogledu krize u Mađarskoj, događaji na Bliskom istoku su sprečili Zapad da energičnije protestuje protiv sovjetskog mešanja i na kraju vojne intervencije, a problemi u lageru su uticali da se Engleska i Francuska lakše odluče za ulazak u rat i zaštitu svojih interesa, smatrajući da će Moskva biti zauzeta unutrašnjim problemima.¹²⁴¹ Slikovit opis situacije dao je Nikita Hruščov prilikom sastanka na Brionima s Titom između 2. i 3. novembra: „Oni su zaglibili tamo, a mi u Mađarskoj“, što je značilo da je po njegovom viđenju bio povoljan trenutak za intervenciju sovjetskih trupa.¹²⁴² Druženja sa Hruščovom u Jugoslaviji i Krimu, zatim Titova promena politike prema krizi u Mađarskoj (osuda prve intervencije, davanje podrške drugoj), kao i mišljenje o uticaju na Nasera da donese odluku o nacionalizaciji Sueckog kanala, uticale su na pogoršanje stava Zapada prema Jugoslaviji, naročito Francuske i Velike Britanije. Iako je SAD bio nezadovoljan Titovim stavovima, ipak te godine nije doneo odluku o ukidanju pomoći.

¹²³⁷ Leonid Gibianski, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1996), 153–156.

¹²³⁸ Više u: Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006.

¹²³⁹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Savetu bezbednosti 1945–1985*, Beograd 1990, 265–266.

¹²⁴⁰ Više o Sueckoj krizi u: Aleksandar Životić, *Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957*, Beograd 2008.

¹²⁴¹ Gustav Keckes, „The Suez crisis and the 1956 Hungaria Revolution“, *East European Quarterly*, vol. 35, no. 1 (2001), 47–58; Od Arne Vestad, *Globalni hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd 2008, 166–168.

¹²⁴² Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010, 140.

Kako su događaji u Mađarskoj posle jula meseca nastavili da se odigravaju u nepoželjnom pravcu, stav Beograda je ostao na pozicijama da mađarsko rukovodstvo nije u stanju da povuče poteze kojim bi se kriza rešila, što je pak negativno uticalo na jugoslovensko-sovjetske odnose. Kako bi se stvorila iole bolja politička klima i razmenila mišljenja, Tito je pozvao Hruščova da poseti Jugoslaviju, a ubrzo je ta poseta bila uzvraćena Titovim odlaskom na Krim, gde je bio lični gost sovjetskog lidera.¹²⁴³ U nezvaničnim razgovorima, koje su dva lidera vodila krajem septembra i početkom oktobra, centralno mesto imala je ova kriza. Dovevši Ernea Gereu na Krim, Hruščov je lukavo uspeo da izvrši pristanak za zvaničnu posetu novog mađarskog rukovodstva Jugoslaviji, što je trebalo da pošalje poruku da je Beograd prihvatio Rakošijevog naslednika.

Mešanje Kremlja, donošenje izvesnih demokratskih mera od strane mađarskog rukovodstva, i pomenuta poseta od 15. do 23. oktobra Gereu Jugoslaviji nisu delovali onako kako je Hruščov očekivao. Stanje se sredinom oktobra drastično pogoršalo. Po povratku u Budimpeštu delegaciju su sačekali studentski protesti, koji su brzo proširili u otvoren ustanak koji je zahtevao donošenje konkretnijih mera u pravcu demokratizacije i destaljinizacije, u vidu Programa 16 tačaka. Smatrajući situaciju ozbiljnom, Sovjeti su poslali vojsku u Budimpeštu 24. oktobra na poziv Geree. Ova prva sovjetska intervencija nije naišla na odobrenje ostalih istočnoevropskih zemalja, kao ni Jugoslavije i javnog mnjenja, te su se zvaničnici Moskve odlučili na popuštanje. Gereu je smenjen, Imre Nađ je izabran za predsednika Vlade, a Janoš Kadar za prvog sekretara PMT. Jugoslavija je momentalno dala podršku novom rukovodstvu, jer je smatrala da će oni biti nosioci poboljšanja jugoslovensko-mađarskih odnosa, ali i nastaviti demokratizaciju Mađarske.

Prema Titovom izlaganju tokom sastanka sa Dežom na Brionima 27. oktobra, glavni razlog radikalizacije stanja u Mađarskoj bilo je pogrešno rukovođenje Gereu i Rakošija, koji su i u kritičnim situacijama vodili staljinističku politiku i time dodatno pogoršali društvene odnose i životni standard.¹²⁴⁴ Vraćanje Nađa i Janoša Kadera nije imalo iste rezultate kao postavljanje Gomulke, koji je Poljsku spasio sovjetske intervencije i smirio stanje u državi. Za razliku od njega, Nađ obećanjima šire unutrašnje reforme i povlačenja sovjetske armije 30. oktobra iz Mađarske, nije uspeo da smiri protestante. U strahu da ne izgubi podršku on je najavio uvođenje višepartijskog sistema, 1. novembra proglasio nezavisnost Mađarske i njeno istupanje iz Varšavskog pakta, što Moskva nije mogla ni pod kojim uslovima da dozvoli.¹²⁴⁵ Spremala se druga intervencija. Za razliku od prve, sovjetsko rukovodstvo je zatražilo mišljenja ostalih članica lagera, Kine i Jugoslavije, nesigurna u pravi izbor. U Moskvi su prvo izvršene konsultacije sa Lju Šaočijem, jednim od najbližih Maovih ljudi. Odluka o intervenciji je doneta nakon tih razgovora te je kineska delegacija na aerodrom otišla s mišljenjem da je neće biti.¹²⁴⁶ Na aerodromu je došlo do ponovnog sastanka i informisanja o promenjenoj odluci sa kojom su se kineski predstavnici složili. Posle toga, Hruščov i Maljenkov su se na poljsko-sovjetskoj granici sastali sa Gomulkom koji je takođe podržao nameru. Sovjetska delegacija je i u Bukureštu dobila zeleno svetlo od rumunske, čehoslovačke i bugarske partije. Rumuni i Bugari su želeli čak i da vojno učestvuju u intervenciji, ali je ta ponuda odbijena. Što se tiče Rumunije, Hruščov

¹²⁴³ Iako se očekivalo da Hruščovljev boravak u Jugoslaviji od 19. do 27. septembra bude prilika da se povedu razgovori o pitanjima gde je postojala različitost stavova, do toga nije došlo sve do poslednjeg dana posete. Hruščov je tek tokom poslednje večeri pred polazak pomenuo nezadovoljstvo Moskve nekim jugoslovenskim stavovima. Naročito je podvukao odnos Jugoslavije prema istočnoevropskim zemljama i pokušaje Zapada da preko Jugoslavije izazove nestabilnost u tim zemljama. Tito je zabrinutost sagovornika pokušavao da smanji mišljenjem da neprijateljsko delovanje neće imati velikih posledica ako se proces demokratizacije i destaljinizacije nastavi. Kao ključnu Tito je video sovjetsku pomoć Imre Nađu i njegovom sprovođenju reformi, koja bi bila dobar odgovor na reakcionarne elemente u Mađarskoj (Lj. Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956“, *Tokovi istorije*, 1-4 (1998), 23-59).

¹²⁴⁴ AJ, KPR, I-3-a, Jugoslovensko-rumunski razgovori na Brionima, 27. oktobar 1956. godine, 2-4.

¹²⁴⁵ Predrag J. Marković, „Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ur. Petar Kačavenda, Beograd 1996, 142-155.

¹²⁴⁶ Nakon završetka razgovora CK KPSS je pozvao maršala Koneva, zapovednika snaga Varšavskog pakta, koji ih je obavestio da mu je potrebno ne više od tri dana da smiri situaciju u Mađarskoj. Sastanak sa maršalom se završio rečima da započne pripreme i da čeka dalje naređenje. Odluka o vojnoj intervenciji doneta je 31. oktobra 1956.

je odbio ponudu uz opasku da su 1919. oni srušili Mađarsku Sovjetsku Republiku Bele Kuna, a da se sada nalaze na strani koja bi se rado obračunala sa kontrarevolucijom u Mađarskoj.¹²⁴⁷ Treba napomenuti da postoje izvori koji bacaju drugačije svetlo na tok sastanka i rumunski stav prema intervenciji u Mađarskoj. Po njima Hruščov je tražio da rumunske trupe učestvuju u intervenciji, ali su Dež i Bodnaraš to odbili, pozivajući se na postojanje velike mađarske manjine, velike „simpatije prema njoj“ i činjenicu da bi rumunsko učestvovanje izazvalo pogoršanje odnosa sa najbrojnijom manjinom.¹²⁴⁸

U planu je ostala samo još poseta Titu. U noći 2. novembra, avion u kojem su bili Hruščov i Maljenkov, sleteo je na brionski aerodrom. Na Hruščovljevo iznenađenje, Tito je u potpunosti razumeo sovjetsku potrebu, čak je savetovao da do intervencije dođe što pre. Njegova vizura bila je da je SSSR dužan da pomogne mađarskim komunistima i uguši kontrarevoluciju koja je pretela da odbaci socijalistički sistem. Međutim, kod njega, Rankovića, Kardelja i Mićunovića, koji su prisustvovali tajnom razgovoru na Brionima, osećala se i doza suzdržanosti. Za razliku od Hruščova, oni stanje u Mađarskoj nisu ocenili kao kontrarevoluciju, već kao događaje koji su išli ka tome. Saglasnost sa vojnom intervencijom u nekom obimu pokušali su da amortizuju potrebom da ona bude praćena i političkim akcijama, nalik dovođenju Janoša Kadera i uvođenju nekompromitovanih ljudi na važne funkcije. Kako bi Tita što više uvukao i prebacio mu deo odgovornosti Hruščov je zatražio da Jugoslavija pokuša da utiče na Nađa da podnese ostavku. Tito je to prihvatio, ali je imao i druge namere. Kontakt koji je načinjen odmah 3. novembra presudno je uticao na Imre Nađa i ostale njemu bliske ljude, da u bezizlaznoj situaciji nakon otpočinjanja intervencije zatraže azil u Ambasadi FNRJ. To je bila prilika da Tito preuzme inicijativu i izvuče se iz zagrljaja Hruščova, koji je sve više ostavljao utisak uvlačenja Jugoslavije u lager.¹²⁴⁹

Intervencija je započela 4. novembra hapšenjem mađarske delegacije u mestu Tokal blizu Budimpešte, gde je trebalo da se pregovara o povlačenju sovjetske vojske iz Mađarske. U ranim jutarnjim časovima sovjetski tenkovi su brzo prodrli u Budimpeštu i kršili svaki otpor. Već 5. novembra Hruščov je poslao pismo zahvalnosti Titu, Rankoviću i Kardelju i obavestio ih o uspešnom završetku intervencije, iako su sporadične borbe trajale do 11. novembra. U sukobima je stradalo 2.500 Mađara i 699 sovjetskih vojnika. Ranjenih na mađarskoj strani bilo je 20.000, dok se kao ranjeno ili nestalo vodilo oko 1.500 sovjetskih vojnika.¹²⁵⁰ Kao i dotada, Jugoslavija je budno pratila razvoj događaja. Mađarska revolucija je bila veliki bezbednosni rizik zbog čega je jugoslovenska služba bezbednosti konstantno analizirala nove informacije koje su dolazile. Stručnjake i političare brinula su posebno dva moguća puta razvoja intervencije. Prvi, da sovjetska vojska ne uspe da uguši revoluciju, što bi značilo gomilanje velikog broja sovjetskih divizija u blizini FNRJ, a drugi, da Zapad Mađarsku uzme u zaštitu, što bi značilo prerastanje intervencije u ozbiljan vojni sukob.¹²⁵¹

Pitanje Imre Nađa je izazvalo pogoršanje odnosa. Jugosloveni su predložili da se Nađ i ostali zvaničnici sa porodicama koji su se nalazili u azilu, njih 48, prebace u Jugoslaviju. Na to je Hruščov odgovorio pismom odbivši predlog, smatrajući da je jedino rešenje predaja azilanata mađarskoj Vladi. Uz to, izneto je ogorčenje jugoslovenskim postupkom i šteta koju prijateljski odnos prema Nađu može izazvati ka daljem razvoju jugoslovensko-sovjetskih odnosa.¹²⁵² Posle Titovog popuštanja, nađeno je rešenje da se azilantima da amnestija i da se vrate kućama. Posle teških pregovora sa mađarskom

¹²⁴⁷ Khrushev Remembers, ed. Stobre Talbott, Boston 1970, 461–462.

¹²⁴⁸ Sergiu Verona, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania 1944–1958*, London 1992, 102–103.

¹²⁴⁹ Lj. Dimić, „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955–1956“, *Tokovi istorije*, 1/4(1998), 56–58.

¹²⁵⁰ Paul Lendvai, *One Day That Shook the Communist World: The 1956 Hungarian Uprising and Its Legacy*, Princeton 2008, 276–283; Chaba Békés, „The 1956 Hungarian Revolution and international politics“, *Storia e politica. Annali della Fondazione Ugo La Malfa*, XXX (September 2016), 23–41.

¹²⁵¹ Марко Б. Милетић, *Политика одбране Југославије (1945–1958): идеје и пракса*, докторска дисертација, Београд 2021, 48–49.

¹²⁵² Dodatno pogoršanje nastalo je 5. novembra kada je iz sovjetskog tenka pucano na zgradu Ambasade i tom prilikom ubijen sekretar Milenko Milovanov.

Vladom, koje je vodio Dobrivoje Vidić, podsekretar za inostrane poslove, bio je i potpisan sporazum 21. novembra. Međutim, odmah po izlasku Nađa i ostalih iz jugoslovenske ambasade, vozila u kojem su se nalazili, bila su presretnuta. Nađ i nekolicina njegovih najbližih saradnika su bili uhapšeni i deportovani u Rumuniju.¹²⁵³ Na proteste jugoslovenske Vlade, Janoš Kadar je odgovorio da sporazum nije prekršen i da je njihovo prebacivanje u Rumuniju bilo neophodno zbog nestabilne situacije u zemlji. Iako je Tito događaje prihvatio kao „svršenu stvar“ to je loše uticalo na međunarodni položaj Jugoslavije.¹²⁵⁴

Zahvaljujući odluci SAD da nastavi pružanje finansijske pomoći i pismu podrške Dvajta Ajzenhaurera od 12. novembra, jugoslovenska diplomatija je povratila samopouzdanje. Tito je još jednom apelovao na Hruščova pismom od 3. decembra da se pronade prihvatljivo rešenje za sve tri strane i u prvom redu pomogne Jugoslaviji da se izvuče iz nezavidne pozicije, ali odgovor je bio negativan. Hruščov je u opširnom pismu rezimirao jugoslovensko-sovjetske odnose u svetlu mađarskog ustanka i krivicu za pogoršanje svalio na Beograd. Posle razmene nota Tito više nije insistirao, ali se interesovao za Nađu. Za razliku od drugih zemalja, jugoslovenski protesti i stavovi po pitanju Mađarske revolucije i Imre Nađa, u Rumuniji nisu negativno komentarisani. Dež je jedino u korespondenciji znao da nešto prebaci Jugoslovenima, ali se u novinama nisu pojavljivali kritički članci. Takvo držanje Rumuna, stav da je o tome Bukurešt i najmanje odlučivao, kao i da na to treba posmatrati kao na svršenu stvar, rezultovali su da kriza u Mađarskoj i potonje mešanje Rumunije u slučaj Nađa, ne pogoršaju jugoslovensko-rumunske odnose.¹²⁵⁵

Suđenje Imre Nađu i osmorici saradnika, koje je vođeno u tajnosti, završeno je smrtnim kaznama za četvoricu – Nađa, Siladija, Maletera i Gimešija, a dugogodišnjim robijama za ostale. Kada je sve bilo

¹²⁵³ Rumunija se kao zemlja gde će Nađ biti smešten javila na osnovu njegovog poverenja u rumunsko rukovodstvo. Poznato je da je Nađ 2. novembra saopštio ambasadoru RNR u Mađarskoj Popeskuu da mu je potreban Dežev savet. Već sutradan su se u Budimpeštu obrela zamenik inostranih poslova Malnašan i Vasile Roman koji je smatran za najboljeg poznavao zbiljanja u Mađarskoj. Oni su dugo razgovarali sa mađarskim rukovodstvom, a povod je, ako se u obzir uzmu intenzivna kretanja sovjetskih snaga prema mađarskoj granici, uspostava kontakta sa Moskvom. Posle tih razgovora su se kod Sovjeta posredstvom ambasadora u Beogradu Firjubina javile ideje da je Nađ želeo da zatraži azil i od Rumuna. Tome se Jugoslavija protivila i smatrala je da bi prebacivanje u Rumuniju loše delovalo na međunarodni položaj FNRJ. Jugoslovenskom predstavniku u Bukureštu je lično Dež saopštio 16. novembra da planira odlazak u Mađarsku i po pitanju Nađa izneo dva moguća rešenja, prvo koje je imalo većeg izgleda da on dobije azil u Rumuniji gde bi mu bio omogućen slobodan život, a drugi da ostane u Mađarskoj i da punu podršku Kaderu. Dež je bio spreman da da pismene garancije Jugoslaviji. Deportovanje Nađa u Rumuniju posle hapšenja 22. novembra sprovedeno je na osnovu zahteva Mađarske da prime Nađa iz razloga što mu oni u Mađarskoj ne mogu obezbediti sigurnost. Treba spomenuti da je Dež 22. novembra u jugoslovenskoj ambasadi u Budimpešti nekoliko sati pre hapšenja razgovarao sa Imreom. Međutim, Nađ je odbio pozive da se skloni u Rumuniju na neko vreme, a odbio je i da da podršku Kaderu. Na osnovu želja grupe Imre Nađa i njegove lične da ostane u Mađarskoj, Jugoslavija je uputila protest. Iako se možda i slagala sa odabirom Rumunije, zbog ličnog ugleda u svetu, morala je da javno protestuje protiv „nezakonitog deportovanja“. Slučaj Nađ je doveo i do tajnog sastanka Kardelja i Rankovića sa Bodnarašem i Borilom, gde su Rumuni tražili da se više ne diže prašina i slučaj posmatra kao svršen čin. U početku Dež je pokušao da od Nađa dobije saglasnost da želi da ostane u Rumuniji, međutim kako je taj trud propao tako se rumunski pogled radikalizovao. Nađ je od 14. decembra postao razbojnik i zakleti neprijatelj mađarskog naroda i socijalizma. Dež se na Jugoslovenske protest osvrnuo komentarom i poređenjem Đilasa i Nađa. Prvog Tito nije želeo da ostavi u njegovoj zemlji, a kada je drugom to uskraćeno on se bunio. „Ispada da Tito to može, a mađarski drugovi ne mogu.“ (A. C. Стыкалин, „Советско-югославская полемика вокруг судьбы „группы И. Надя и позиция румынского руководства (ноябрь-декабрь 1956 года)“, *Славяноведение*, 1 (2000), 70–81).

¹²⁵⁴ Pred članovima KPJ, a kasnije i narodom, državni i partijski vrh je Titovim govorom u Puli 11. novembra 1956. koji je kasnije i objavljen, pokušao da sumira jugoslovenski položaj i stav prema događajima u Mađarskoj. Kao krivac viđen je niz loših odluka sovjetskog i mađarskog rukovodstva, prva intervencija je kritikovana, a druga pravdana kao manje zlo i potreba kako bi se Mađarska spasila i zadržala unutrašnje socijalističko uređenje. Kritike koje je u redovima objavljenog govora pronašlo sovjetsko rukovodstvo, bile su još jedan razlog pogoršanja odnosa dve države. U talasu kritike sovjetske politike bilo je važno i Kardeljevo obraćanje u Skupštini 7. decembra iste godine. Tajna prepiska Tita i Hruščova, kao i javni odgovori iznošeni u štampi oko Mađarske bili su nastavljeni do februara 1957. godine (Katarina M. Kovačević, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, doktorska disertacija, Beograd 2018, 283–284).

¹²⁵⁵ *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. редакторы Е. Д. Орехова, В. Т. Середя, А. С. Стыкалин, Москва 1998, 740–743.

gotovo, mađarsko ministarstvo pravosuđa je izašlo sa saopštenjem 17. juna 1958. Smrt Nađa je bio veliki udarac za Tita, a navođenje Jugoslavije u presudama, kao strane koja je aktivno podržavala zaverenike i kontrarevoluciju, još jedna je tema koja je rasplamsala antijugoslovensku kampanju. Jugoslavija je isto kao u vreme procesa Laslu Rajku 1949. godine viđena kao krivac događaja, a njena navodna delatnost glavna je osnova za donošenje najstrože kazne za protagoniste.¹²⁵⁶ Potres koji je stvoren u Mađarskoj rezultovao je emigriranjem preko 200.000 građana. Većina njih, oko 180.000, prebegla je u Austriju, dok je oko 20.000 građana spas potražilo u Jugoslaviji. Prihvatanje izbeglica bilo je u skladu sa stavovima prema događajima u Mađarskoj i suprotstavljanju SSSR-u. Međutim, brojnost je predstavljala veliki problem, tako da je vlast u Beogradu u jednom trenutku pokušavala da spreči dalji priliv. Zahvaljujući materijalnoj i drugoj pomoći UNHCR-a, Međuvladinog komiteta za evropske migracije (danas je to Međunarodna organizacija za migracije) i Crvenog krsta, Jugoslavija je uspela da zbrine mađarske izbeglice od kojih je polovina bila u starosnoj dobi od 18 do 35 godina, a 30% su bila maloletna lica. Problem mađarskih emigranata je uspešno rešen do prvog kvartala 1958. godine, a podaci pokazuju da je u 2.773. lica repatrirano, 634 dobilo azil od strane FNRJ, a ostalih 16.374 je dobilo vize za SAD, Kanadu, Australiju, Francusku, Belgiju, Zapadnu Nemačku i dr. Činjenica da je dosta Mađara, koji nisu želeli da se pomire sa intervencijom, kao zemlju za azil odabrala Jugoslaviju, pokazuje da je i od strane običnog naroda ona posmatrana kao slobodna socijalistička zemlja koja se nalazila izvan lagera i nad kojom Moskva nije imala kontrolu.¹²⁵⁷

Mađarski događaji su pokrenuli ponovno zaoštavanje u odnosima Jugoslavije i lagera. Oni su poslužili kao povod da se ona napadne i optuži za mešanje u unutrašnje stvari, davanje podrške kontrarevolucionarnom radu i azila Imre Nađu i njegovim saradnicima. Kako je primetio Đoko Tripković u svojim radovima, godina 1956. je bila godina uspona, a istovremeno i pada jugoslovensko-sovjetskih odnosa sa drugim lagerskim zemljama. Kakve će posledice Mađarska revolucija imati na socijalistički svet, među prvima je osetio Milovan Đilas, koji je u knjizi *Tamnica ideja* zabeležio da je jugoslovenski komunizam pokrenuo krizu sovjetskog imperijalizma i da „rana koju je Mađarska revolucija nanela komunizmu nikada ne može kompletno da se zaleči“, te da „Mađarska predstavlja početak kraja komunizma uopšte“.¹²⁵⁸

Slučaj Poljske i Mađarske i tendencije koje su se pokazale u tim zemljama, izazvale su veliku zabrinutost u lageru. Godinu dana nakon tih događaja, u Moskvi je 14–16. novembra 1957. održana konferencija komunističkih partija, koja se bavila pitanjem jedinstva lagera. Tada je usvojena i Deklaracija 12 komunističkih partija koja je posebno podvlačila upravo monolitnost lagera, jačanje kohezije socijalističkog bloka na čelu sa SSSR-om. Deklaracija je najavila i novo zahlađenje u odnosima, jer je kroz osudu revizionizma direktno kritikovala stavove SKJ. Nju su kao svojevrstu platformu socijalističke zemlje koristile za buduće napade na jugoslovensko rukovodstvo i sprovođenje antijugoslovenske kampanje. Ideološke razlike su se od 1958. godine pretvorile u otvoreni sukob. Međutim, za razliku od prvog započetog deceniju pre, to je bio sukob koji je u cilju održavanja privredne i druge saradnje na određenoj razini, pažljivo odmeravan i kontrolisan. Ni jednoj, a ni drugoj strani, nije bilo u interesu da zarad ideoloških razlika prekine međudržavnu komunikaciju i saradnju na drugim poljima.

¹²⁵⁶ Đoko Tripković, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1 (1997), 61–74.

¹²⁵⁷ Više u: Katarina Kovačević, „The Refugee problem in Yugoslavia“, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006)*, ed. János M. Rainer and Katalin Somlai, Budapest 2006, 111–128; Dušan Kosanović, *Životne vetrometine*, Beograd 2005.

¹²⁵⁸ Milovan Đilas, *Tamnica ideja*, Beograd 1989, 93.

Rumunsko rukovodstvo je brzo i jednodušno osudilo događaje u Mađarskoj. Oni su ih doživljavali i lično zbog višemilionske mađarske nacionalne manjine u Transilvaniji i Banatu. Transilvanija je uvek bila glavni uzrok netrpeljivosti između Rumunije i Mađarske. U njoj je prema rumunskim izvorima bilo 1.3 miliona Rumuna, a po mađarskim izvorima 1.8 miliona Mađara. Treba se podsetiti da je Transilvanija iliti Erdelj, bila deo Mađarske sve do Prvog svetskog rata. Mirovnim ugovorom u Trijanonu ova oblast je postala sastavni deo Rumunije, za vreme Drugog svetskog rata potpala je pod vlast Mađarske, i konačno posle rata sastavni je deo Rumunije. Mađarsko rukovodstvo se nikada nije pomirilo sa gubitkom te teritorije i često je upućivalo zahteve, proteste ili molbe u Moskvu ili Bukurešt. Pod pritiskom, rumunsko rukovodstvo je stvorilo Autonomnu mađarsku oblast sa sedištem u Trgu Murešu, a u Klužu, etničkom centru mađarske manjine, neko vreme je funkcionisao mađarski konzulat. Najverovatnije do zatvaranja konzulata je došlo na rusku inicijativu. Na osnovu ovog kratkog upoznavanja moguće je razumeti zašto su Rumuni odmah prihvatili da učestvuju u sovjetskoj intervenciji u Mađarskoj. Smenu Rakošija pozdravili su i komentarima da im je drago jer on nikada nije pokazao da se pomirio sa gubitkom Transilvanije.¹²⁵⁹ Rakošijeva smena je mogla imati loš uticaj na položaj Deža i ostalih. Za rukovodstvo je naročito bila opasna analogija koja se tom prilikom proširila u narodu. Ona je vodila ka pitanju: Ko će biti smenjen od rumunskog rukovodstva? Zbog toga vrh nije ni iznosilo stavove o tim događajima, kako bi se pitanje što pre zaboravilo. I dok su Mađari uklonili Rakošijevo ime sa svih naziva ulica i fabrika, kod rumunskog rukovodstva se desio propust, te njegovo ime nije uklonjeno sa jedne velike rumunske fabrike.¹²⁶⁰

Još jednom se na primeru događaja u Mađarskoj pokazalo da rumunsko rukovodstvo zvanično reaguje sa zakašnjenjem. Čitavu nedelju posle ustanka u partijsko članstvo je bilo zbunjeno i oslonjeno samo na informacije od emisija sa stranih radio-stanica. Prvih pet dana štampa nije ništa o tome pisala. Dnevno je potom objavljivala samo po jednu kratku vest svedenu na informaciju da nereda u Budimpešti izazivaju reakcioni elementi. Tek krajem, oktobra kada je situacija postala vrlo ozbiljna, sazvan je hitan sastanak CK u Bukureštu, 24. oktobra, kojim je rukovodio Bodnaraš. Na njemu su donete odluke o policijskim i vojnim merama koje je bilo potrebno sprovesti. Obaveštajni izveštaji sa terena predviđali su veliku opasnost. Naročito raširen stav među rumunskom populacijom bio je da „šta se desilo u Mađarskoj desiće se u Rumuniji“.¹²⁶¹ Ovaj sastanak je prolongiran najviše iz razloga što se Dež sa najvišim rukovodiocima nalazio u zvaničnoj poseti Jugoslaviji. Pre njegovog povratka održan je još jedan sastanak 26. oktobra, na kojem su donete odluke o poboljšanju snabdevanja i povećanju plata, koje je trebalo da spreče narod, ponet protestnom atmosferom, da izađe na ulice.¹²⁶² Održan u njegovom odsustvu, sastanak je doneo odluku od nekim hitnim merama. Već dan nakon sprovedena je odluka o opširnijem informisanju stanovništva o događajima u Mađarskoj preko štampe. Prvi članak o tome isti dan je objavila *Skantea*. Njegov cilj je bio da pokaže kako su događaji u stvari delo stranih agresivnih imperijalističkih krugova koji su želeli restauraciju Hortijevske Mađarske. Ovakvo shvatanje karaktera i insistiranje na tome javilo se iz potrebe da se izbegnu ozbiljnije društvene i političke analize događaja u Mađarskoj, koje bi mogle da pokažu određene nedostatke i u rumunskom društvu i sistemu. Insistiranje na opasnost od spoljašnjeg neprijatelja je služilo i za zaplašivanje naroda, zbijanje partijskih redova i gašenje simpatija

¹²⁵⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Zabeleška o stanju u Rumuniji prema izveštaju naše ambasade – decembar 1956. godine, pov. br. 4704, 1.

¹²⁶⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 14.

¹²⁶¹ Antikomunističke parole poput „Živela Nacionalna seljačka stranka“, „Dole komunisti“ i „Hoćemo kralja Mihaja“, pokazivale su raspoloženje naroda. Takođe, jedan od vidova iskazivanja neraspoloženja prema komunizmu bilo je sknavljenje Lenjinovih i Staljinovih bista (Johanna Granville, „Hungary, 101: Seven Ways to Avoid a Revolution and Soviet Invasion of Romania“, *Cold War History*, vol. 10, no. 1 (February 2010), 81–106).

¹²⁶² Mihai Retegan, „Actul decizional în timpul revoluției ungare“, *Dosarele Istoriei*, vol. 3, no. 8 (1997), 45.

rumunskog naroda prema ovim događajima i narodnim zahtevima u Mađarskoj. Negativan uticaj na unutrašnji razvoj Rumunije bio je vidljiv u usporavanju procesa demokratizacije i liberalizacije.¹²⁶³ Po povratku Deža iz Jugoslavije 29. oktobra, Politbiro je osim ovih počeo da razmatra i mere za poboljšanje životnih uslova. Na osnovu razgovora koje je vodio sa Titom na Brionima, može se reći i da je na Deževu odluku da osim pritiska i kontrole sprovede mere u cilju poboljšanja životnih uslova, imalo Titovo mišljenje da je razlog pogoršanja krize, bila Rakošijeva odluka da nezadovoljstvo uguši staljinističkim metodama pritiska, a ne da se potruži da poboljšanjem uslova narod prihvati socijalizam kao dobru stvar. Sam državni vrh je želeo da smiri situaciju, ali je u slučaju potrebe bio spreman da interveniše i odgovori svim potrebnim sredstvima. Tokom oktobra i novembra meseca desili su se neki događaji koji su u Bukureštu ocenjeni kao izuzetno opasni.

Antimađarska osećanja, koja su bila stalno prisutna u Rumuniji, dodatno su se rasplamsala zbog straha da se uticaj Mađarske revolucije preko manjine ne prelije i na Rumune. Oštriji napadi mađarskog rukovodstva i kontrarevolucionara, zabeleženi su posle obaveštenja od strane Hruščova o sovjetskim namerama 2. novembra, dok je u štampi etiketa kontrarevolucije počela da se koristi od 26. oktobra. Kako bi prevazišlo krizu, rukovodstvo RRP se odlučilo da zagrevanjem antimadžarskog raspoloženja zataška razloge ustanka i zahteve pobunjenika.¹²⁶⁴

Najveće žarište je bila Autonomna mađarska oblast (MAO) i Kluž, kao centru mađarskog etnosa. Tu su već posle XX kongresa počele manifestacije nezadovoljstva. U vreme dok je Dež bio u zvaničnoj poseti Jugoslaviji akademski sloj i nekoliko članova oblasnog komiteta u Klužu su iznosili otvorene kritike Deža i vlasti, a među studentima i književnicima pojavio se program sličan onom iznetom od strane budimpeštanske omladine. Okupljeni intelektualci i studenti su zahtevali izdvajanje ogranka rumunske Akademije nauka u Klužu, kao zasebne jedinice koja bi postala Mađarska akademija nauka. Osim toga, tražili su da im se preda rumunsko pozorište, da se ponovo pokrene revija *Kornuk*, da se uvedu dvojezični natpisi u Klužu, odnosno uvedu i u gradovima van autonomne oblasti i ukine ruski jezik, marksizam i vojnička obuka. Studenti su pored toga zahtevali i poboljšanje studentskog standarda kroz povećanje stipendija i smeštajnih kapaciteta i raznovrsnije ishrane u kampusima. Ove zahteve su pratili i neredi. Rumunski studenti su izražavali podršku mađarskim kolegama, čak i kroz organizovanje demonstracija na nekim univerzitetima. Oštrije forme studentskih protesta i podrške mađarskim zahtevima, javile su se u Temišvaru i Bukureštu.¹²⁶⁵

U MAO i Klužu mogle su se videti parole za priključenje Mađarskoj, rumunske zastave bez grba i razne druge manifestacije nezadovoljstva i zahteva. Odgovor vlasti je bio jasan, uvođenjem najoštrijih mera bezbednosti u ovu oblast, hapšenjem građana i patroliranjem vojske. Ozbiljnost situacije je zahtevala budno praćenje na samom terenu. Tako je u mestima žarišta doneta odluka da se pošalju članovi Politbiroa Konstantinesku, Fazeka, Kračun i Mađaroš, član CK. Kako bi smirili situaciju davali su i obećanja u pogledu reforme školstva, ukidanja ruskog jezika, smanjivanja marksizma u nastavi i poboljšanja materijalnog stanja. Dež je jedino dozvolio da se pokrene revija *Kornuk*, dok je druge zahteve odbio.

Studenti kao najrevolucionarniji sloj stanovništva su ubrzo počeli proteste na drugim fakultetima i iznosili zahteve. U Jašiju, Temišvaru i Aradu okupljeni studenti su energičnije protestovali protiv sovjetskog uticaja i staljinističkih ostataka. U nekim mestima rumunski studenti su sa fakulteta

¹²⁶³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Rumunska radnička partija posle događaja u Mađarskoj, pov. br. 43118, 1-3.

¹²⁶⁴ Dragoş Petrescu, „Fifty-six as an identity-shaping experience, The case of the Romanian communists”, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006), ed. János M. Rainer and Katalin Somlai, Budapest 2006, 48–68.

¹²⁶⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 08. 11. 1956, pov. br. 418982, 1.

izbacivali i studente druge nacionalnosti, zbog optužbe da su staljinisti.¹²⁶⁶ Prema svedočenju Aurela Bagiu, u memoarima *Iza rešetaka (Printre gratii)*, posebna podrška Mađarskoj revoluciji među stanovništvom se osećala u Temišvaru. On je tada kao student Mašinskog fakulteta, bio jedan od organizatora protesta, zbog kojeg je u noći 30. oktobra uhapšeno oko 3.000 studenata. Njega i tridesetak ostalih organizatora sud je 16. novembra osudio na kaznu zatvora od dve do osam godina, zbog javnog agitovanja.¹²⁶⁷ Na osnovu ovog kratkog osvrtu stiče se utisak da je vlast toliko strahovala, da je na antiruske parole studenata i znake podrške revolucionarima u Mađarskoj brzo prešla sa reakcije preko omladinskog CK, na angažovanje policije. Međutim, policijske mere nisu odvratile studente od bojkota časova ruskog jezika, ispisivanja antiruskih parola i traženja poboljšanja standarda.¹²⁶⁸

Zahtevi studenata su bili delom akademske prirode, a delom su zalazili u politiku. Studenti su tražili prestanak politizacije studentskih organizacija i obrazovnog programa, pristup zabranjenim knjigama, povećanje studentskog standarda, pravedniji upis, smanjenje ruskog uticaja i štiva, ali su postavljali i pitanja prisustva sovjetske vojske, nasilne kolektivizacije, lošeg životnog standarda i plasiranja dezinformacija ili zataškavanje važnih vesti u novinama. Takvi zahtevi su se već pojavljivali septembra meseca, a intenzivirali i počeli da se radikalno postavljaju u vidu protesta tokom Mađarske revolucije. Osim na severu zemlje, studenti su se organizovali i u centralnom gradu. Za 5. novembar studentska organizacija Savez radne omladine (Uninea Tineratului Muncitoresc – UTM) i Unija studentskih asocijacija, planirala je demonstracije.¹²⁶⁹ Iako su se studenti okupili na glavnom trgu, protest je propao zbog izostanka organizatora koji su dan pre toga bili uhapšeni. Intervencijom policije na sličan način propao je i pokušaj protesta od 15. novembra.

Za razliku od gradova, u selima nije došlo do iskazivanja nezadovoljstva i manifestacija podrške pomenutim zahtevima. U nekoliko sela MAO došlo je do ozbiljnijih pokazatelja nezadovoljstva, ali su ona dolaskom članova CK i obećanjima usmerenim ka rešavanju nekih lokalnih problema bila utišana. Takođe, do protesta među radnicima nije došlo, iako je njihov položaj bio loš.¹²⁷⁰

Nezadovoljstvo radnika je smanjeno merama povećanja najnižih plata, penzija i dečijih dodataka, a železničarima je omogućen i besplatan prevoz. Ublažavanjem glavnih razloga za protest vlast je otklonila opasnost od radničke pobune. Posebna pažnja vlasti bila je posvećena fabrici vagona „Grivica Rošu“ koja je imala revolucionarnu tradiciju. Imajući to u vidu, neki studenti su dolazili u fabriku s ciljem da pokrenu pobunu i štrajk radnika. Međutim, vlast je bila brža, te je mitingom u fabrici, gde je o Mađarskoj i njenim kontrarevolucionarnim snagama, ali i merama rumunske Vlade o povećanju plata i penzija, govorio George Apostol, te je uspela da pridobije radnike na svoju stranu.¹²⁷¹ Revolucionarni duh studenata shvaćen je kao velika opasnost za režim, te je 13. novembra zatraženo od Ministarstva obrazovanja da razmotri mere za pročišćenje studentskog sloja na univerzitetima. Istog dana kada je pokušán protest u Bukureštu, 15. novembra, Nikolae Čaušesku,

¹²⁶⁶ Ioana Boca, „Romania after the Hungarian revolution of 1956, The Reaction Of The Authorities To Student Protests”, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006), ed. János M. RAINER and Katalin SOMLAI, Budapest 2006, 38–47.

¹²⁶⁷ Amnestija za njega i ostale objavljena je 1963. godine. On je za razliku od mnogih uspeo da prebrodi uticaj zatvora i 1968. godine postane građevinski inženjer, da se zaposli u struci i oženi, ali i politički aktivira kao član oblasnog veća u Klužu i bude predsednik u Udruženju bivših političkih zatvorenika i ogranka Anti-totalitarnog demokratskog fronta. Umro je 2010. godine (Aurel Baghiu, *Printre gratii*, vol. I–II, Cluj 1995).

¹²⁶⁸ Detaljnije u: Johanna Granville, „If Hope is Sin, Then We Are All Guilty”: Romanian Students’ Reactions to the Hungarian Revolution and Soviet Intervention 1956–1958”, *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 1905 (2008), 1–78.

¹²⁶⁹ Ove dve organizacije, iako su bile pod kontrolom partije, pokazalo se da je njihovo članstvo bilo otporno na partijsku indoktrinaciju. I pored izuzetaka koji su revnosno obavestavali vlast o namerama, ostali studenti ohrabreni događajima u susednoj zemlji su bili spremni da iskažu nezadovoljstvo koje se godinama skupljalo.

¹²⁷⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Zabeleška o stanju u Rumuniji prema izveštaju naše ambasade—decembar 1956. godine, pov. br. 4704, 2.

¹²⁷¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 04. 11. 1956, pov. br. 418724, 1–2.

mladi član Politbiroa CK, održao je govor i zahtevao izbacivanje svih bivših političkih protivnika partije sa fakulteta.

Kako bi bili spremni da u začetku uguše sve nemire, rumunski rukovodioci su uveli široke bezbednosne mere. U važnim ustanovama uvođene su policijske straže sastavljene od komunista, a u fabrikama straže sastavljene od odanih radnika. Bio je zabranjen dolazak u fabrike izvan radnog vremena, a formirane su i ekipe sa zadatkom da vrše ispitivanje raspoloženja kod stanovništva. Vojska i policija su bile u stanju pripravnosti, naročito one trupe koje su bile sastavljene od ruskih vojnika. Iz rumunske armije su uklanjani nepouzdana oficiri i oficiri mađarske nacionalnosti. Trupe su bile poslone na mađarsku granicu, a policiji je bilo naređeno da patrolirala krajevima nastanjenim Mađarima. Zabranjeni su bili javni skupovi, a velike utakmice su otkazane. Koliko je situacija bila zategnuta pokazuju i brojni primeri hapšenja poznatih pripadnika „Gvozdene garde“, studenata i slobodoumnih intelektualaca. Iz prethodnih redova se vidi da je težište mera bilo na vojnom i policijskom angažovanju, ali osim toga partija je radila i na političkoj mobilizaciji radnika i ekonomskom poboljšanju njihovog stanja. Osim povećanja plata i penzija preduzeti su određeni koraci za osiguranje što normalnijeg snabdevanja, što je bilo moguće postići ograničavanjem ili obustavom izvoza osnovnih potrošačkih proizvoda. Do Beograda su stigli glasovi da se na sednicama rumunskog vrha sagledava i proučava Jugoslavija i neka njena iskustva, koja bi kasnije mogla biti iskorišćena. Dešavanja u Mađarskoj su ovde samo ubrzala da rumunsko rukovodstvo počne da analizira sve ono što je videlo tokom zvanične posete rumunske delegacije predvođene Dežom Jugoslaviji. Iz razgovora sa Dežom, od osmog novembra, ambasador Vujanović je saznao da su Rumuni bili posebno očarani nekim segmentima jugoslovenskog sistema i upravljanjem u privredi, i da nešto od toga mogu da primene kod kuće. Stav jugoslovenskog rukovodstva prema merama uvedenim u Rumuniji je bio rezervisan, a ocenjeno je da nema veće opasnosti od nemira. Jedino što bi pokrenulo nezadovoljstvo i izazvalo veće potrebe u Rumuniji bila bi definitivna pobjeda kontrarevolucije u Mađarskoj.¹²⁷² Već do sredine novembra situacija se smirila. Umireni su bili studenti, intelektualci i radnici, zahvaljujući angažovanju Sekuritater i policije. Organizacija nekih većih protesta propala je zbog potkazivanja, špijuniranja u svim strukturama koje su želele da iskažu nezadovoljstvo stanjem u državi.

Demonstracije studenata od 5. novembra 1956. godine imale su svoj epilog. Studenti, koji su poneseni destalinizacijom i događajima u Mađarskoj i Poljskoj, hteli da protestima doprinesu bržem sprovođenju te politike, izvedeni su pred sud u drugoj polovini marta 1957. godine. Glavni dokazni materijal u postupku prema 16 studenata Pravnog fakulteta bili su leci u kojima se tražilo ukidanje nastave marksizma i ruskog jezika, povećanje stipendija i podrška Mađarima u borbi. Tokom saslušanja, jedan od studenata je izjavio da je njihova želja bila da sprovedu mirne proteste poput onih koje su mađarski studenti sprovedli 21. i 22. oktobra u Budimpešti 1956. godine. Ovaj proces je u stvari bilo drugo suđenje pod optužbom organizovanja demonstracija. Na prvom suđenju, koje je sprovedeno samo deset dana ranije, osuđeno je dvoje studenata sa po pet godina zatvora, a jedan profesor je oslobođen. O ovome u rumunskoj štampi se nije moglo pročitati, ali su glasine suđenjima bile duboko rasprostranjene po čitavoj Rumuniji.¹²⁷³

Nakon stišavanja bure krajem 1956. godine počela je kontrola i kažnjavanje studenata. Tako je bilo uhapšeno više hiljada ljudi, a na kazne zatvora osuđeno 80 studenata, tri srednjoškolaca, tri profesora i tri radnika. Raširenija mera bila je isključivanje studenata sa univerziteta. Određen broj profesora je bio izbačen sa fakulteta, a do promena je došlo i u Ministarstvu prosvete, smenom ministra i većeg broja njegovih pomoćnika. Ako se posmatra iz ugla rumunske partije, može se reći da su mere koje

¹²⁷² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 04. 11. 1956, pov. br. 418724, 4.

¹²⁷³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 26. 03. 1957, pov. br. 46651.

su sprovedene uticale na podizanje duha u samoj partiji i na jačanje njenog jedinstva. Međutim, te mere su još više udaljile obično stanovništvo od partije.¹²⁷⁴

Sovjetska intervencija u Mađarskoj je imala velikog uticaja na buđenje naroda istočnoevropskih zemalja. Mađari su prestali da se nadaju u američki dolazak. Konačno su shvatili da je komunizam tu došao da ostane. Rumuni su počeli da prihvataju stav da je dalja borba protiv komunizma besmislena i da je prilagođavanje komunističkom režimu i prihvatanje socijalističkog sistema jedini izbor.

Ekonomska saradnja u svetlu zaoštavanja odnosa sa lagerom

Burna 1956. godina razbila je sovjetske iluzije da je mudrom politikom moguće uvući Jugoslaviju u lager, a jugoslovenske da će na bazi XX kongresa doći do demokratizacije, ali i poštovanja načela Beogradske i Moskovske deklaracije u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Mađarski događaji i upletenost dve države u to, kao i kriza oko Imre Nađa, razbesneli su Hruščova, koji je na Jugoslaviju sve više gledao kao na glavnog krivca za krizu u Poznanju i Budimpešti i potreze u drugim zemljama narodne demokratije. Smatrajući da jugoslovenska ideologija loše utiče na jedinstvo lagera i poziciju Moskve u njemu, sovjetsko rukovodstvo je krajem 1956. i početkom 1957. počelo da sprovodi preventivne mere, kako bi predupredilo dalji neželjeni tok. Monolitnost lagera bila je glavna tema sastanka mađarske, čehoslovačke, rumunske i bugarske partije, koji je sazvaio SSSR u Budimpešti od 1. do 4. januara 1957. godine. Na oštre sovjetske napade i preuveličavanje uloge Jugoslavije u krizi rezerve su imale Mađarska i Rumunija.¹²⁷⁵ Prva jer je Kardar smatrao da su dobri odnosi sa Titom neophodni oporavku zemlje, a druga jer je imala direktne benefite od odnosa sa FNRJ. Razlog zbog kojeg je Rumunija pokušavala da ublaži ton diskusije bio je jer su baš u to vreme vođeni pregovori o trgovinskoj razmeni za 1957. godinu. Iako je Hruščov saopštio Mićunoviću decembra 1956. godine da će pogoršanje biti neminovno po partijskoj liniji, ali ne i po bilateralu, Beograd je kod Sovjetskog Saveza i drugih zemalja narodne demokratije posle mađarskog oktobra primetio opadanje, prvo u

¹²⁷⁴ Carmen Rijnoveanu, „The Impact of Hungarian Revolution of 1956 on Romanian Political “Establishment””; in: *The Crisis of the '50s- Political and Military Aspects”- Proceedings of the Romania-Israeli seminar, IDF- Department of History*, Tel Aviv 2007, 6–21; Corneliu Mihai Lungu, Mihai Retegan, *1956 explozia: percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*, București 1996.

¹²⁷⁵ Titov govor u Puli 11. novembra 1956. u kojem je sovjetsku podršku Rakošiju i Gereu video kao ključan razlog događaja i izneta kritika intervencije, kao i Kardeljevo obraćanje u Narodnoj skupštini 7. decembra, u kojem je osim glavnih tačaka Titovog obraćanja izneta i oštra kritika kidnapovanja Nađa i njegovih saradnika po izlasku iz jugoslovenske ambasade i dalje vojno angažovanje Crvene armije. Hruščov je bes javnom jugoslovenskom kritikom prvo ispoljio prilikom sastanka sa ambasadorom FNRJ Mićunovićem koji je upozoren da će SSSR adekvatno odgovoriti na napade, ali da će se partijski odnosi zasigurno poremetiti (Josip Broz Tito, *Govori i članci*, tom XI, Zagreb 1959, 228–230, Veljko Mićunović, *Moskovske godine*, 186–187). Zahlađenje koje se videlo već tokom razmene pisama između Beograda i Moskve i naročito u Hruščovljevom dužem odgovoru od 10. januara, u kojem su iznete optužbe za podsticanje krize i dvoličnost. CK SKJ je uzvratila pismom od 1. februara u kojem je Tito ponovio ključna polazišta jugoslovenske politike i rekapitulirao događaje u Mađarskoj. Ta razmena dovela je do zamrzavanja odnosa između partija, što je u tom trenutku odgovaralo i jednoj i drugoj strani. SSSR je trebalo prostora za saniranje situacije u lageru, a Jugoslaviji kako bi se posvetila svojoj novoj spoljopolitičkoj orijentaciji. Sukob ni izbliza nije bio onom iz 1948. Realnije sagledavanje okolnosti i jedne i druge strane navelo ih je na zaključak da totalni prekid odnosa može naneti ogromne štete. Pokazatelj da se radilo sukobu slabijeg intenziteta bio je i to što su u SSSR na primer Titov govor u Puli kritikovali, ali istovremeno naznačavali i ono što je pozitivno u njemu. Takođe ni časopis *Krokodil* nije objavljivao satirične pesme i antijugoslovenske karikature, kojih je u prethodnom sukobu bilo mnogo. (Dragan Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske politike*, 71–73; Ы. Баев, *Военнополитическите конфликти след втората световна война и България*, София, 1995, 189–190; Елизавета Александровна Быков, Анна Олеговна Гриднева, „Югославский фактор в восстании в Венгрии 1956 года и его влияние на советско-югославские отношения“, *Конфликтология/nota bene*, no. 1 (2021), 1–12).

ekonomskim odnosima. Stoga se očekivalo da će teret ideoloških razlika otežati pregovore sa Rumunijom.¹²⁷⁶

Početakom 1957. u Bukureštu su se sastali ekonomski stručnjaci Jugoslavije i Rumunije kako bi na bazi dugogodišnjeg protokola o robnoj razmeni, potpisanog tokom Deževog boravka na Brionima, potpisali prvi jednogodišnji trgovinski sporazum. U svetlu zatezanja odnosa jugoslovenska delegacija je očekivala da će biti puno prepreka, a rumunska strana ne tako blagonaklona. Međutim, srdačnost koja je pokazana, kao i ozbiljno razmatranje svih segmenata iz robnih lista i utisak da su pregovori vođeni na ravnopravnoj osnovi, odnosi su bili iznenađenje za jugoslovensko rukovodstvo, pogotovo što je dolazilo od jedne zemlje koja je bila veoma zavisna, kako u unutrašnjem, tako i spoljnom pogledu. Protokol o robnoj razmeni za 1957, u takvoj atmosferi je potpisan u Bukureštu 10. januara 1957. godine.¹²⁷⁷ Za razliku od drugih koji su prethodili ili usledili sa zemljama narodne demokratije, ovaj se razlikovao i po tome što je njime bilo predviđeno povećanje robne razmene za 30% u odnosu na predviđenu u 1956. godini.¹²⁷⁸ Trgovinski sporazum za 1957. godinu propisao je obim razmene od 7 miliona dolara u jednom pravcu. Tu cifru nije bilo lako dostići.

Činjenica da su ideološki i politički pritisci izostali nije značila da su pregovori tekli bez kriza i poteškoća. Različito sistema, specifična potraživanja i način plaćanja su predstavljali značajne prepreke. Rumunska strana je kao najveće prepreke ka ostvarivanju ugovora videla saradnju sa jugoslovenskim preduzećima, čiji način poslovanja, ispunjavanje obaveza preuzetih ugovorom i formiranje cena proizvoda, nije bio onakav kakav je zamišljan u Bukureštu. Jedna od glavnih kritika bilo je uračunavanje dispariteta između kursa dolara (R.O. dolar i USA dolara) i korišćenje pored svetskih cena i srednjeevropskih, dok Rumunija svoje proizvode prodaje isključivo po svetskim cenama. Od jugoslovenskih firmi, gde su se te prepreke naročito ispoljavale, pomenute su „Tehnopromet“, „Metaloprodukt i Željoh“. ¹²⁷⁹ Problem je bio i sa brodogradnjom, jugoslovenska strana nije želela da ova stavka bude deo tekuće robne razmene za razliku od rumunske. Nije bila spremna ni da sve artikule iz svog izvoza daje kroz klirring. Što se konkretno ticalo brodogradnje, tu su Rumuni kao kompromis predložili da plate 35% u slobodnim devizama, a za ostalo si bili spremni da daju klirinšku robu. Za jugoslovenske pregovarače jedino prihvatljivo bilo je plaćanje 65% cene brodova slobodnim dolarima, a ostalo naftom.¹²⁸⁰ Pošto Rumuni ovakav predlog nisu mogli da prihvate, postojala je opasnost da se robna razmena u oba pravca svede na 10 miliona dolara. Rumunija ne bi dobila brodove, a Jugoslavija naftu.¹²⁸¹

Od strane Beograda je kao najveći problem bila viđena centralizacija rumunske spoljne trgovine i mali broj izvozno-uvoznih preduzeća. Doživljavanje robnih listi sa rumunske strane, kao državne obaveze, izazivalo je stalno traženje garancija da će se one uistinu i ostvariti. Zato je na sastancima Komiteta za spoljnu trgovinu Jugoslavije i Savezne spoljno-trgovinske komore pokretano pitanje pronalazanja pogodnijih formi koordinacije i čvršćeg vezivanja jugoslovenskih preduzeća za obaveze

¹²⁷⁶ Jasni pokazatelj da se ideološko zahlađenje prelilo i na ekonomsku sferu bila je odluka SSSR-a sa Plenuma CK KPSS od 24. decembra da odloži investicije za izgradnju aluminijumskog kombinata, azotare, termoelektrane i drugih fabrika u Jugoslaviji. Pravi razlog odlaganja investicionih ugovora Hruščov je saopštio Veljku Mićunoviću 16. februara u vreme kada su delegacije za to pitanje i pitanje godišnjeg trgovinskog aranžmana boravile u Moskvi. Hruščov je kao razlog naveo da sovjetski narod ne može da prihvati da njegova vlada daje kredite državi koja napada SSSR i ruši saradnju. Trgovinski ugovor koji je potpisan posle velikih poteškoća bio je vrlo skroman. Skromnost u ekonomskom smislu su ispoljile i druge zemlje narodne demokratije, naročito Albanija i Bugarska (AJ, KPR, I-5-b, Pismo N.S. Hruščova CK SKJ i drugu Titu, 29. decembar 1956. godine; V. Mićunović, *nav. delo*, 237).

¹²⁷⁷ *Politika*, 12. 01. 1957, 2.

¹²⁷⁸ DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 49, dos. 11, Međudržavni odnosi sa SSSR-om i IE zemljama, pov. br. 41992, 41.

¹²⁷⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 7, Beleška o razgovoru vođenom 13. 11. 1956. godine između rumunskog trgovinskog izaslanika druga Vicola i druga Barbalića, generalnog sekretara Savezne spoljnotrgovinske komore, pov. br. 419884, 1.

¹²⁸⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 10. 12. 1956, pov. br. 421881, 1

¹²⁸¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 18. 12. 1956, pov. br. 421851, 2.

preuzete potpisivanjem robne liste sa Rumunijom.¹²⁸² Osim tih, postojala je i subjektivna prepreka među jugoslovenskim preduzećima, koja su zbog višegodišnjeg prekida svih odnosa sa Rumunijom stabilno tržište našla na nekoj drugoj strani, a vraćanje rumunskom tržištu iz više razloga smatrala rizikom. Tome u prilog ide i činjenica opšteg nepoznavanja privrede, nepovoljnih finansijskih uslova zbog postojanja deviznog sistema. Do većih promena koje bi omogućile povoljnije okruženje za privrednu saradnju bilo je potrebno vreme. Ono što je u tim prvim godinama od obnove ekonomske saradnje sa Rumunijom Beograd postavljao kao cilj, jeste upoznavanje sa rumunskim iskustvima u sferi proizvodnje nafte i dolazak rumunskih stručnjaka u Jugoslaviju na prvom mestu. Zatim, podizanje razmene sa nivoa sirovina i polupreradevina na razmenu proizvoda mašinske industrije. Za tako nešto, kao uslov, jugoslovenski stručnjaci su videli ravnopravnu razmenu koja potiče od činjenice da Rumuni svoje nabavke u Jugoslaviji plaćaju kliringom. Jugoslavija je po procenama mogla da kupuje traktore i bušilice, a da prodaje hidroturbine, generatore i druge mašine za koje postoji interesovanje.¹²⁸³

Pitanje nafte je bilo svakako glavno. Njena proizvodnja je bila jedna od najmlađih industrijskih grana u Jugoslaviji. Moderno iskorišćavanje naftnih potencijala panonskog i jadranskog basena počelo je tek posle Drugog svetskog rata. Prva veće naftno polje u Jugoslaviji bilo je otkriveno uoči Drugog svetskog rata. Otkriće Gojla značilo je najavu moderne proizvodnje. Sve do tada Jugoslavija je proizvodila naftu u izuzetno malim količinama dobijenim iz plitkih bušotina do 300 m, kojih je do 1939. godine bilo 185. Glavna nalazišta bila su u tzv. murskom basenu sa bušotinama u Selnici, Paklenici i Mikleuškoj, izvesnih nalazišta bilo je i u Hrvatskoj i Bosni. Prva bušotina u Srbiji iz koje je komercijalno eksploatisana nafta bila je kod sela Velike Grede i u Jermenovcima kod Vršca. Tu je proizvodnja nafte počela 1953. godine.¹²⁸⁴ Jugoslavija je 1939. godine proizvodila oko 190.000 tona, 1949. godine 314.000, a prvi milion je ostvarila 1957. godine. FNRJ je proizvodila sve vrste derivata osim visokooktanskih goriva, koja su bila namenjena za pogon avionskih motora. Pošto je pedesetih godina proizvodnja bila u povoju, Jugoslaviji je bilo potrebno iskustvo i pomoć u izgradnji rafinerija. Rumunija, koja je imala dugu tradiciju eksploatacije i razvijenu proizvodnju opreme i mašina za petrolejsku industriju, mogla je da u svakom segmentu pomogne Jugoslaviji.¹²⁸⁵

Povoljna politička klima za Jugoslaviju 1955. i 1956. godine uticala je da Rumunija bude popustljivija tokom trgovinskih pregovora. Međutim, u pregovorima za 1957. godinu videlo se da je u prvi plan stavljan realni ekonomski momenat, te je i struktura lista bila recipročnija.¹²⁸⁶ I pored izostanka određenih popuštavanja u političke svrhe, obim razmene je projektovan tako da bude za 33% veći od prošlogodišnjeg.¹²⁸⁷ Dva velika pitanja su uticala da se pregovori o trgovinskoj razmeni sa Rumunijom oduže na više od tri meseca. Prvi je bio rumunsko potraživanje brodova, a drugi stara potraživanja u visini od milion dolara jugoslovenskog duga. Pored toga, pregovori su tekli u srdačnoj atmosferi i čestom pokazivanju spremnosti sa rumunske strane na veću saradnju putem kooperacije i razmene iskustava.¹²⁸⁸ Nepovoljnost trgovinskog protokola za Beograd ogledala se u listi uvoza naftnih derivata. Lista naftnih produkata iz Rumunije bila je i po asortimanu i količini nedovoljna. Osim nafte po protokolu Jugoslavija je morala da primi i određene količine benzina i rasvetnog petroleja koje je i sama imala u velikim količinama. Za razliku od protokola razmene za 1956. godinu, po kome je uvezeno oko 6. 000 tona benzina i 30.000 tona ložulja, sada je trebalo da se uveze čak 20.000 tona benzina i 15.000 tona ložulja. Problem je bio u tome što ni svetskom tržištu nije bio

¹²⁸² DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 50, dos. 4, Izveštaj po ekonomskim pitanjima, pov. br. 42014, 2.

¹²⁸³ Isto, 4.

¹²⁸⁴ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 56, dos. 10, Istraživanja nafte u Jugoslaviji, pov. br. 430303, 1–2.

¹²⁸⁵ Isto, 22–23.

¹²⁸⁶ Kukuruz je bio izbačen sa liste zbog slabog prinosa, smanjena je količina lož ulja, ali povećana količina nafte za 20.0000 tona.

¹²⁸⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 13. 01. 1957, pov. br. 4881, 1.

¹²⁸⁸ Isto, 2.

potreban benzin, te je bilo veliko pitanje da li će uspeti da proda svoje i rumunske količine.¹²⁸⁹ Krajem 50-ih godina Rumunija je bila jako zainteresovana za kupovinu velikih brodova i tankera. Ta zainteresovanost je polazila iz činjenice da se rukovodstvo usmeravalo na veći razvoj trgovinskih odnosa sa zemljama Srednjeg i Dalekog istoka kao i Južne Amerike. Njihova brodogradilišta u Turn Severinu, Đurđu, Oltenici i Braili, bila su namenjena za izgradnju malih brodova do 500 tona nosivosti, dok je samo brodogradilište u Galcu bilo osposobljeno za izgradnju brodova i tankera do 3.000 tona nosivosti. Međutim, za ozbiljniju prekookeansku trgovinu bili su potrebni brodovi većih gabarita. Interesovanje za jugoslovensku brodogradnju počelo je sa popravkom rumunskog velikog putničkog broda „Transilvanija“. Posao je sklopljen oktobra 1955. godine. Ubrzo po prihvatanju posla američka ambasada se oglasila izjavom da je dogovor u suprotnosti sa Borbenim aktom i da bi njegovo sprovođenje rezultovalo otkazivanjem američke pomoći. Brod „Transilvanija“ imao je ogromnog značaja za Rumuniju i lager jer je bio jedan od najbržih brodova, te je kao takav i zbog njegove veličine, mogao da služi i u vojne svrhe. Bez obzira na reakciju Vašingtona, lično Tito je odlučio da se dogovor ispoštuje i brod popravi.¹²⁹⁰ Takva odluka je doneta ne samo zbog ekonomske koristi i mogućih poslova ove vrste sa lagerom nego i zbog čistog prestiža. Ubrzo posle toga stigli su i novi poslovi. Što se Rumunije tiče, sa njom je krajem 1957. bilo dogovoreno da se u Rijeci do 1961. godine za Rumune izgrade dva trampera od po 10.800 tona. Prvi teretni brod je završen na vreme, a drugi teretni brod pod nazivom „Bukurešt“ predat je Rumuniji 10. jula 1962.¹²⁹¹

Uprkos pomenutim problemima (nafta, brodogradnja, finansijska potraživanja) potpisan je sporazum koji je predviđao za 2 miliona dolara veći obim razmene od minimalnog dogovorenog Brionskim sporazumom. Za razliku od Protokola o robnoj razmeni za 1956. do ovog je došlo pregovorima na ravnopravnoj osnovi, te su poteškoće u pregovorima bile čisto rezultat realnih ekonomskih interesa. Treba naglasiti da su pregovori za 1956. godinu protekli pod jakim političkim uticajem koji je odgovarao više Jugoslaviji, te je struktura robne liste bila mnogo povoljnija za nju. Robna lista za 1957. godinu je izgubila takav karakter pošto se promenilo političko okruženje.¹²⁹²

Ideološka gložnja, koja su sve više počela da se pojavljuju u javnosti preko novina, svakako su bila prisutna i u odnosima dve države. Iako su razlike ostavljene po strani tokom poslednje runde pregovora, koja je dovela do zaključivanja trgovinskog i platnog sporazuma za 1957. godinu, razgovori o njima se nisu mogli izbeći. U ponovnom sukobu Beograda i Moskve Bukurešt se, bar u prvim mesecima, postavio kao „sporedni posmatrač“.¹²⁹³ Tokom sastanka Nikole Vujanovića i

¹²⁸⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 4, Kupovina naftnih derivata iz Rumunije, pov. br. 49694, 2F9. 04. 1957.

¹²⁹⁰ Brodovi „Transilvanija“ i „Besarabija“ napravljeni su 1938. godine u Kopenhagenu po rumunskoj narudžbini. Dimenzija 132x17.6 predstavljao je putnički brod sa 412 mesta. Ono što ih je izdvajalo bila je velika brzina od preko 25 čvorova. Prema izvršenim merenjima pedesetih godina brod „Transilvanija“ je bio najbrži brod na svetu sa postignutom brzinom od 25.7 čvorova. Po predaji NAVROM-u krstarilo je na relaciji Konstanca–Aleksandrija preko Pireja i Istanbula. Posle Drugog svetskog rata Besarabija, preimenovana u Ukrajina, kao deo ratne štete je predata SSSR-u, ali je do 1954. godine plovila pod upravom zajedničkog akcionarskog društva „Sovromtransport“. Intenzivno od 1944. do 1950. godine ovim brodovima su se prevozili Jevreji do Izraela, a posle toga brodovi su vraćeni za korišćenje u turističke svrhe. Brod Transilvanija je imao dva velika remonta. Prvi je izvršen u brodogradilištu „Rijeka“ između 1955. i 1957. a drugi 1962–1963. u Kopenhagenu u brodogradilištu odakle je i ponikao. Transilvanija je plovila sve do 1975. godine kada je povučena zbog remonta. Nepažnjom i smanjenjem nivoa u Dunavu došlo je do prevrtanja i potonuća broda 1979. godine ([TRANSILVANIA | marinarii.ro](https://marinari.ro), <https://marinari.ro/nava-de-croaziera-transilvania/> pristupljeno 12.11.2022).

¹²⁹¹ „Теретни брод „Букурешт“ предат румунском предузећу“, *Борба*, 11. 7. 1962, 4.

¹²⁹² DAMSPS, PA, 1957, Jugoslavija, f. 50, dos. 4, Izveštaj po ekonomskim pitanjima, pov. br. 42014, 1.

¹²⁹³ Događaji od početka 1957. u rumunsko-sovjetskim odnosima su bili izuzetno afirmativni za rumunsko rukovodstvo. U sklopu mera Hruščov je smatrao da je popuštanje kontrole u Rumuniji nužno kako ona ne bi bila sledeća, ali u isto vreme predstavljala je i jednu vrstu zahvalnosti rumunskom rukovodstvu zbog pokazane vernosti. Krajem 1956. promena odnosa Hruščova prema Rumuniji videla se u vraćanju dela rumunskog nacionalnog blaga, koji je posle rata bio odnet u SSSR i u ukidanju poslednjeg sovjetsko-rumunskog mešovitog društva – „Sovromkvarcita“. Veoma bitna odluka bila je doneta 14. januara 1957. i njom je Hruščov objavio povlačenje svih sovjetskih instruktora i savetnika iz Rumunije, a kruna popuštanja bila je povlačenje sovjetskih trupa naredne godine (Vasile Buga, „Relațiile româno-sovietice, 1953–1958 (II)“, *Arhivele totalitarismului*, 3–4 (2004), 45–63).

Georgiju Deža, 17. februara, to je naročito došlo do izražaja. On je odgovornost podjednako video i u jednoj i drugoj strani. Smatrao je da se greška što se do javne polemike uopšte i došlo, a među sovjetskim optužbama rumunsko rukovodstvo se sa nekim slagalo, a sa nekim i nije. Rumunija je u sukobu pokušala čak da bude i posrednik. Dež je tokom razgovora sa ambasadorom predložio sastanak predstavnika komunističkih partija na kojem bi se razgovaralo o krizi koja je nastala.¹²⁹⁴ Ipak Rumunsko držanje po strani i izbegavanje zauzimanja stava nije moglo dugo da potraje, jer su ostale članice lagera, kao i Sovjetski Savez, sve više obraćale pažnju na nivo jugoslovensko-rumunskih odnosa. Tako je pritisak, koji je u početku bio u formi primećivanja i ukazivanja, počeo da bude sve izraženiji tokom marta 1957. Na kraju, rumunsko rukovodstvo je popustilo pod pritiskom i stidljivo ušlo u antijugoslovensku kampanju preko objavljivanja tuđih kritičkih članaka u svojim glasilima.

Rumunija u antijugoslovenskoj kampanji

Zbog čestih razmena državnih i partijskih delegacija dve zemlje, u 1956. godini došlo je do većeg spominjanja Jugoslavije u rumunskoj štampi. Tada se o njoj pisalo u brojnim člancima praćenim fotografijama. Prema statistici ona je u toj godini imala veći publicitet od bilo koje istočnoevropske zemlje, naravno izuzimajući Sovjetski Savez, koji je i dalje bio najzastupljeniji. Međutim, rumunska štampa je posle događaja u Mađarskoj smanjila pisanje. Prenela je prvi komentar *Pravde* o Titovom govoru u Puli, ali ujedno i izvod iz govora. Oba članka su bila bez rumunskih komentara. Poslednji u nizu „toplih“ članaka dat je povodom proslave jugoslovenskog praznika 29. novembra u *Skantei*, dok su uvodnici sličnog karaktera bili štampani i u ostalim rumunskim listovima. Posle decembarskog prenosa članka Pavlova o govoru Edvarda Kardelja, o Jugoslaviji je retko pisano. Rumunska štampa nekoliko meseci nije prenosila vesti o susedu, niti govore jugoslovenskih rukovodilaca, a takođe nije prenosila ni sovjetske članke antijugoslovenske sadržine, što je u Beogradu toplo pozdravljano.¹²⁹⁵

Titov govor u Puli izazvao je veliko nezadovoljstvo Moskve, koje se iskazalo oštrom antijugoslovenskom kampanjom. U njoj Rumunija nije učestvovala, ali su dobri odnosi sa Jugoslavijom bili konstantno na ivici. Velika zavisnost Bukurešta, koja je dolazila iz sfera ekonomije, ideologije, zatim krucijalne podrške Sovjetskog Saveza po pitanju prisajedinjenja i držanja Transilvanije, ali i prisustva sovjetskih trupa i stručnjaka u Rumuniji, nije dozvoljavala da se ponaša previše nezavisno. Ona je bila primorana da se prikloni strani Sovjetskog Saveza i drugih istočnoevropskih zemalja, ali se nije slagala sa njihovim metodama. Bila je protiv polemike, uvredljivih izjava i aluzija jer je smatrala da su te stvari štetne za socijalizam.¹²⁹⁶

Rukovodstvu u Beogradu, a i samom rumunskom rukovodstvu, bilo je jasno da ostajanje po strani nije moguće i da je samo pitanje trenutka kada će zbog pritiska Rumunija ući u antijugoslovensku kampanju. Konačno je poklekla početkom marta 1957. godine. U *Skantei* je 3. marta bio objavljen članak „Jedinstvo socijalističkih zemalja – uslov izgradnje socijalizma“.¹²⁹⁷ Iako se ovo uzima kao početak antijugoslovenske kampanje u Rumuniji, mora se istaći sva posebnost ovog prvog izdanka antijugoslovenske propagande. Sam članak, za razliku od sličnih objavljenih u drugim socijalističkim zemljama, izdvajao se po načinu tretiranja spornih pitanja i samom izboru problema. Rumunija se ovde držala pravila nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, tako da nije diskutovala o

¹²⁹⁴ AJ, 507, CK SKJ, IX, 107/I–12, Depeša o razgovoru Vujanović–Dež, 17. 2. 1957. godine, 2–3.

¹²⁹⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957, pov. br. 413737, 13.

¹²⁹⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 7.

¹²⁹⁷ AJ, KPR, I–5–b, Rumunija, Beleška o članku „Jedinstvo socijalističkog tabora–uslov izgradnje socijalizma“ objavljenom 3. 3. 1957. u „Skantei“.

unutrašnjim pitanjima izgradnje socijalizma, već samo o spoljnopolitičkim problemima, naročito na jugoslovensko izjednačavanje dva bloka koje je predstavljeno kao Titovo poistovećivanje „lagera mira sa lagerom imperijalizma“. Osim toga Rumunija nije napadala, niti „lično polemicala sa Titom i Kardeljem“, koji su u drugim zemljama žestoko napadani, niti Jugoslaviju optuživala za revizionizam. Ton članka je bio takav da je izbegavao bilo kakvo vređanje druge strane. Interesantno je da je u ovom članku pokazala i neslaganje sa stranom kojoj je morala da se prikloni. Zemljama učesnicama u antijugoslovenskoj kampanji je zamerala ton u kojem je teklo polemisanje.¹²⁹⁸ Posle ovog članka rumunska aktivnost u antijugoslovenskoj propagandi je stala. Posle 3. marta o Jugoslaviji se u rumunskoj štampi nije pisalo u negativnom tonu, niti su prenošeni antijugoslovenski članci iz drugih zemalja.¹²⁹⁹ To znači da *Skantea* i ostali listovi od vrha države nisu dobili instrukcije da ulaze u diskusiju, već da kao i do tada iznose samo agencijske vesti o najvažnijim događajima iz susedne zemlje.¹³⁰⁰ Bukureštu je bilo i te kako važno da to stavi do znanja jugoslovenskom rukovodstvu, kako bi se u Beogradu pravilno tumačio nastup i razumelo da je Rumunija morala da se po krupnim pitanjima i sama izjasni. Zbog toga je Nikoli Vujanoviću stav da ne želi pogoršanje odnosa više puta istican. Ambasadoru je to u maniru izvinjenja ponovio i Preoteasa, koji je tada bio na čelu ministarstva inostranih poslova nekoliko dana posle objavljivanja članka u *Skantei*. Centralni komitet je povodom pomenutog članka jasno izjavio da određena neslaganja ne smeju da se odraze na međusobne partijske i državne odnose. Zbog toga i nije došlo do značajnije prerade po partijskim organizacijama, niti su date posebne direktive za to. Prerada u centralnim organizacijama u Bukureštu, kao i u partijskim školama, te Institutu za društvene nauke „Ždanov“ i Akademiji nauka, nije bila uobičajeno sprovedena. Za nju nisu davani posebni referati, već se odmah prelazilo na diskusiju koja se obično svodila samo na prepričavanje članka. Čak na tim sastancima nije prisustvovao niko iz Centralnog komiteta ili Politbiroa, što je inače bila uobičajena praksa.¹³⁰¹ Za uplašeno stanovništvo i one koji su u prvom sukobu postradali, ohrabrujuće je delovao govor premijera Kivu Stojke na zasedanju Skupštine 18. marta. On je u delu govora posvećenom odnosima sa Jugoslavijom preskočio ideološke razlike i istakao samo pozitivan razvoj bilateralne saradnje i nadu da će se u budućnosti ona odvijati i dalje na bazi deklaracija potpisanih u Bukureštu i Brionima 1956.¹³⁰²

Zvanične izjave na antijugoslovenskoj liniji nije bilo sve do Deževog govora u Sofiji, održanog povodom boravka u Bugarskoj, početkom aprila. Tako je i ta Deževa izjava na mitingu 2. aprila bila rezultat velikog pritiska, koji su bugarska i sovjetska strana vršile tokom čitavog boravka rumunske delegacije.¹³⁰³ U Sofiji je Dež ocenom da su istupanja Tita i Kardelja bila protiv „jedinstva i solidarnosti socijalističkih zemalja“, vidljivije stao u odbranu „lagerskih shvatanja socijalizma“. Iako je njegov govor bio mekši od govora Živkova, on je ipak predstavljao deo antijugoslovenske kampanje.¹³⁰⁴ Da je ovo bio samo trenutak popuštanja pod pritiskom, pokazao je naredni Dežev govor u Bukureštu, održan povodom posete francuske partijske delegacije, gde je govorio samo pozitivno

¹²⁹⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 9.

¹²⁹⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Izveštaj o aktivnostima Rumunske radničke partije u periodu mart-april 1957, pov. br. 48976, 8.

¹³⁰⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 9.

¹³⁰¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Izveštaj o aktivnostima Rumunske radničke partije u periodu mart-april 1957, pov. br. 48976, 9.

¹³⁰² *Borba*, 21. 3. 1957, 2; *Libertatea*, 31. 3. 1957, 1.

¹³⁰³ Pritisci Bugarske su i pre toga bili jaki. Govor Jugova krajem marta 1957. godine u Bukureštu jasno je pokazao nameru Bugara da vrše pritisak na Rumune u cilju njihovog aktivnijeg uključivanja u antijugoslovensku kampanju (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 30. 03. 1957, pov. br. 47032). Prateći ton izjava prilikom zvanične posete Deža Bugarskoj može se zaključiti da je Bugarska dobila zeleno svetlo, ili što je verovatnije direktivu iz Moskve da Rumune nateraju da se oštrije postave prema Jugoslaviji. Cilj je svakako bio da lager stvori jedinstvenu antijugoslovensku politiku (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 05. 04. 1957, pov. br. 47363).

¹³⁰⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 32, Telegram iz Bukurešta od 6. 4. 1957, pov. br. 47902, 1.

o odnosima sa Jugoslavijom.¹³⁰⁵ Istina, na taj govor je uticala i nova atmosfera koja je došla sa znacima smirivanja u govorima sovjetskog rukovodstva prilikom posete albanske delegacije Moskvi sredinom aprila 1957.¹³⁰⁶

Značajno povećanje vesti je ponovo počelo od aprila meseca 1957. godine. Dnevna štampa je od tada redovno beležila najvažnije događaje u Jugoslaviji. Objavljivane su informacije, Titovi i govori drugih važnih jugoslovenskih rukovodilaca. Pisalo se o socijalističkoj izgradnji i proslavama važnih praznika. Međutim, to nisu bili originalni članci, već preuzeti iz jugoslovenskih i stranih listova i kao prevod objavljivani u rumunskim. Dakle, rukovodstvu se nije žurilo sa objavljivanjem sopstvenih članaka i izražavanjem ličnih stavova, nije im se žurilo ni u antijugoslovenskoj kampanji, pa ni sa prvim znacima popuštanja kampanje. Rumuni su čekali da vreme pokaže i da ih usmeri na pravi put. Nisu želeli da se ponovo dovedu u neprijatnu situaciju kao 1953.¹³⁰⁷

Popuštanje antijugoslovenske kampanje, viđeno u govoru Hruščova i poseti jugoslovenske parlamentarne delegacije, u Rumuniji nije izazvalo skoro nikakve promene, jer slobodno možemo reći, antijugoslovenske kampanje je u njoj bilo minimalno. U skladu sa rumunskom politikom kašnjenja i odugovlačenja sa izražavanjem bio pozitivnih, bilo negativnih stavova, došlo je i do blagog kašnjenja u primeni poboljšanja odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i drugim istočnoevropskim zemljama. Kao što rumunsko rukovodstvo nije žurilo u priključivanju antijugoslovenskoj kampanji ostalih članica Varšavskog ugovora, tako nije ni žurilo sa pozitivnim istupanjem, već se držalo očuvanja dobrih bilateralnih odnosa i prelaženja preko ideoloških razlika.¹³⁰⁸ Ipak, popuštanje zategnutosti je uticalo da dođe do ponovnog zagrevanja atmosfere koja je vodila intenzivnijem poboljšanju odnosa Rumunije sa Jugoslavijom. Već tokom aprila štampa je počela više da piše o Jugoslaviji, a u maju i da ponovo daje izvode iz Titovih izjava datih „TANJUG-u“ i „Dejli Herald-u“ kao i da daje šire informacije o socijalističkoj izgradnji u Jugoslaviji. Veliku pažnju štampa je posvetila i boravku jugoslovenske parlamentarne delegacije u Rumuniji.¹³⁰⁹

Do posete jugoslovenskih predstavnika Savezne narodne skupštine Jugoslavije Rumuniji, došlo je 11. maja 1957. godine. Delegaciju koja je dve nedelje bila gost Velike narodne skupštine Rumunije, predvodio je Blažo Jovanović, predsednik Narodne skupštine Crne Gore. Plan posete bio je da nakon višednevnog boravka u glavnom gradu delegacija krene u obilazak unutrašnjosti. U planu je bila poseta Jašiju, Ploeštiju, Konstanci, Brašovu, Temišvaru i drugim gradovima. Delegaciju je na aerodromu sačekao potpredsednik rumunske Skupštine Maurer i predsednik Sindikata Apostol.¹³¹⁰ U Bukureštu je imala prilike da poseti neke od najznačajnijih rumunskih fabrika poput „Zavod 23. avgust“ koji je proizvodio uglavnom motore za lokomotive, industriju nafte i druge konstrukcije namenjene železnici, zatim fabriku bešavnih cevi „Republika“ i Železničku radionicu sa 7.000 radnika, kao i fabriku konfekcije „Georgiju Dež“ i štampariju *Skantee*. Od kulturnih ustanova, delegacija je obišla biblioteku rumunske Akademije i Univerzitet u Jašiju.¹³¹¹ Takođe učinjena je poseta Konstanci, a delegacija je u Medžidiji, mestu udaljenom četrdesetak kilometara od grada, položila venac na spomenik i zajedničku kosturnicu srpskim borcima, koji su u okviru Prve srpske dobrovoljačke divizije život dali za odbranu Rumunije od nemačkog i bugarskog napada u Prvom svetskom ratu, od avgusta do oktobra 1916.¹³¹² Nakon toga načinjena je poseta Klužu, Brašovu, Devi,

¹³⁰⁵ Borba, 22. 4. 1957. godine, 2.

¹³⁰⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunij–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 10.

¹³⁰⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–14, Izveštaj Ambasade u Bukureštu o stavu Rumunije prema Jugoslaviji i pisanju štampe, 25. 6. 1957, 1–2.

¹³⁰⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O partijskom životu i radu za maj i juni 1957, pov. br. 413738, 10.

¹³⁰⁹ Isto, 7.

¹³¹⁰ „Наша парламентарна делегација стугла у Букурешт“, *Борба* 12. 5. 1957, 1.

¹³¹¹ „Срдачан дочек југословенске парламентарне делегације у Јашију“, *Политика*, 16. 5. 1957, 2.

¹³¹² „Југословенска парламентарна делегација положила венац на споменик изгинулим српским војницима у Добруци“, *Борба* 18. 5. 1957, 4.

Hunedoari, Temišvaru i Ploeshtiju. Kako je poseta imala manifestacioni karakter, a delegacija zadatak upoznavanja sa rumunskom stvarnošću, Blažo Jovanović je prilikom svih govora isticao obostranu težnju za razvijanjem saradnje i stvaranjem bolje budućnosti za narode dve države. Značaj koji je poseta imala za Rumune vidljiv je iz prijema kod predstavnika najviših rumunskih rukovodilaca. Blažo Jovanović je imao prilike da razgovara i sa predsednikom Narodne skupštine, Konstantinom Prvuleskuom, Dežom, pa i Petru Grozom, tada predsednikom Prezidijuma.¹³¹³ U razgovorima su dominirale teme bez neke posebne sadržine, sem deklarativnih izjava, tokom razgovora nije bilo konkretnih razmatranja saradnje ili sklapanja dogovora o saradnji. Na kraju posete upućen je poziv da rumunska delegacija uzvрати posetu Jugoslaviji. Međutim, do te posete će doći tek nakon pet godina.¹³¹⁴

Od prvih znaka opadanja kampanje, viđenih sredinom aprila, do konkretnijih primera, prošlo je skoro dva meseca. Prihvatanjem poziva da vojna delegacija na čelu sa Gošnjakom, kao i partijska delegacija na čijem čelu su se našli Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj, provedu odmor u Sovjetskom Savezu, bili su pokazatelji da je prepirka završena. S druge strane ona je imala dve simbolike. Prva je bila u činjenici da je boravak delegacija pao u vreme kada je završen poslednji čin u sukobu unutar kolektivnog vođstva u Moskvi. Neuspeh Maljenkova, Kaganoviča i Molotova, grupe koja je imala hladniji stav prema Jugoslaviji i koja nije budućnost SSSR-a videla u liberalizaciji, da smene Hruščova, rezultovao je njihovim padom na Plenumu CK KPSS 18–22. juna. Na Plenumu je Hruščov lukavo preokrenuo stvar u svoju korist etiketiranjem protivnika kao staljinista. Protivnici su prevideli činjenicu da je Hruščov već držao sve najznačajnije pozicije u državi. Na njegovoj strani je bila vojska pod komandom generala Žukova, KGB i general Ivan Sjerov, a takođe, na bitnim mestima u Vladi sedeli su njegovi ljudi. Položaj koji su zauzeli posle Staljinove smrti nisu želeli lako da prepuste smenom Nikite Hruščova.¹³¹⁵ Pad „staljinista“ bio je u Beogradu posmatran kao još jedna jugoslovenska pobeda, jer se sukob pored mađarske krize i Imre Nađa rasplamsao zbog Titovog isticanja da među sovjetskim rukovodiocima ima i dalje onih koji nisu napustili staljinove metode rada. Utisak o pobedi je, međutim, pomutio lukavi Hruščov, koji poput dovođenja Geree na Krim i susreta sa Titom, Rankovića i Kardelja 19. jula neprijatno iznenadio Todorom Živkovim i Enverom Hodžom, a što je na Zapadu protumačeno kao još jedno jugoslovensko istupanje u okviru lagera. Takav postupak je Tita definitivno ubedio da Hruščov nije odustao od svog cilja. Staljin je pokušao na silu da od Jugoslavije napravi pouzdanog satelita, a Hruščov je mudrijom politikom želeo da je vrati u lager.

Sa vremenskom razlikom od nedelju dana, i u Rumuniji se odigrala borba za učvršćivanje vlasti. Kao i u Moskvi, i u Bukureštu je ona imala veze sa Jugoslavijom. Plenum CK RRP od 28. juna do 3. jula 1957. bio je bojište na kojem je Dež porazio poslednje protivnike Mirona Konstantineskua i Josifa Kišinjevskog i prigrlio potpunu vlast. Ne sagledavši u potpunosti namere SSSR-a, rumunski Plenum je pokazao zakasnelu reakciju rukovodstva u smeru antijugoslovenske kampanje. Kako bi pratili liniju Sovjetskog Saveza Rumunija je čistku Molotova, Maljenkova, Kaganoviča i Šopilova, iskoristila za političku čistku poslednjih protivnika.¹³¹⁶ Na zaoštavanje stava prema Jugoslaviji i njenom sistemu, glavni uticaj je imala želja za dobijanjem podrške Moskve u naporima da se što lakše Dež oslobodi

¹³¹³ „Свечани пријем у част југословенске парламентарне делегације у Букурешту“, *Борба*, 25. 5. 1957, 3.

¹³¹⁴ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija– Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1947–1958, „Blažo Jovanović: Velike i raznovrsne mogućnosti saradnje, *Komunist*, 31. 5. 1957, 2.

¹³¹⁵ Roy Aleksandrovich Medvedev, Zhores A. Medvedev, *Khrushchev: the years in power*, New York 1976, 51–54.

¹³¹⁶ U završnom delu Plenuma preispitano je antivladino delovanje Konstantineskua i Kišinjevskog u vezi sa frakcionaštvom, tumačenjem XX kongresa CK KPSS u Rumuniji i kritikovanja Dežu u vezi kulta ličnosti i njegovog rada. Među optužbama na račun dvojice našlo se njihovo kritikovanje rada državne bezbednosti, njihovo angažovanje sa staljinistima Anom Pauker i Vasile Lukom. Optužbe protiv njih je iznosio Nikolae Čaušesku. Dež je odluku da se obračuna sa njima doneo posle Plenuma održanog marta 1956, na kojem je glavna tačka bila prerada XX kongresa KPSS. Prilike za obračun su bile nepovoljne sve do trenutka kada se sličan proces desio u Moskvi (Alina Tudor and Dan Catanus, *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu – Iosif Chișinevschi 1956–1961*, Bucharest 2001, 250-54).

svojih protivnika.¹³¹⁷ Da je to bila kratka i tiha epizoda pokazuje činjenica da je Dežev referat u kome je napadana Jugoslavija, ali istovremeno hvaljena bilateralna saradnja i lični odnosi Deža sa Titom, nije štampan, a prerađivan je samo do nivoa sreskih komiteta. Na dalje prerađivanje je uticala informacija o toku moskovskog Plenuma, koji je, ispostavilo se, bio pogrešno protumačen u Bukureštu. Prema mišljenju ambasadora Vujanovića, Dež je bio ubeđen da će na Plenumu CK KPSS doći do usporavanja destaljinizacije i otpočinjanja jedne konzervativnije politike, a nepoznavanje odnosa snaga i koja je struja bila u preimućstvu, naterali su ga da iskoristi priliku i obračuna se sa svojim protivnicima dok se još prašina nije slegla u SSSR-u. Na sreću ovaj događaj nije ostavio posledice na jugoslovensko-rumunske odnose, najpre zato što je brzo zataškan i što je osim negativnih imao i pozitivne kritike i želju za razvijanjem saradnje u budućnosti. Beogradu je od napada bilo važnije isticanje želje za saradnjom, tako da je jugoslovensko rukovodstvo za razliku od ambasadora Vujanovića pozitivno ocenilo Plenum kao sledeći korak u destaljinizaciji, a smenu Kišinjevskog i Konstantineskua kao potreban obračun. Kroz prizmu svog uticaja na Rumuniju posmatrane su i druge odluke sa Plenuma, poput davanja većih nadležnosti narodnim savetima i veće uvlačenje radnika u upravljanje privredom, što su stvari tipične za jugoslovensko samoupravljanje.¹³¹⁸ Pokazalo se da je normalan tok odnosa ubrzo nastavljen bez problema. Na to je dodatno uticao susret Tita i Hruščova u Snagovu kraj Bukurešta 1. i 2. avgusta 1957.¹³¹⁹

Odnosi nakon sastanka u Snagovu

Sastanak je bio dogovoren 8. jula, ali su pregovori oko mesta sastanka potrajali malo duže. Na kraju je doneta odluka da se sastanak održi na pola puta, u Snagovu pored Bukurešta, istom onom mestu iz kojeg je potekla Rezolucija Informbiroa. Cilj sastanka nije bio ništa više do manifestacije da je sukob ostavljen u prošlosti. Državno-partijske delegacije FNRJ i SSSR-a su se 1. i 2. avgusta¹³²⁰ sastale kako bi razjasnile probleme koji su nastupili u odnosima. Tito i Hruščov su na ovom sastanku potvrdili značaj Beogradske i Moskovske deklaracije za razvitak prijateljskih odnosa između dve zemlje. Usaglašen je bio i stav da se saradnja SKJ i KPSS-a ostvaruje na principima marksizma-lenjinizma, a državna na principima nemešanja u unutrašnje stvari, poštovanja suvereniteta i saradnje na bazi ravnopravnosti i uzajamne pomoći. Lideri su se saglasili i sa predlogom da dve države rade na „daljem svestranom razvijanju uzajamnih odnosa i na uklanjanju prepreka koje otežavaju takav razvitak“.¹³²¹ Na te ustupke i Jugoslavija je morala da odgovori jednim. Ona je prihvatila da u zajedničkoj izjavi bude objavljena rečenica o potrebi učvršćivanja jedinstva i bratske saradnje komunističkih i radničkih

¹³¹⁷ U vreme Plenuma CK *Lupta de klasa* je objavila uvodnik pod nazivom „Svest i spontanost u izgradnji socijalizma“ Mihaila Frunza. Specifičnost ovog članka bila je u tome što je on predstavljao prvi teoretski rumunski spis koji je aludirao i polemisao o jugoslovenskim stavovima. Iako Jugoslavija nije direktno pomenuta, zastupanje demokratskog centralizma i centralnog rukovođenja privredom, a kritikovanje „nekih komunističkih publikacija u inostranstvu“ i njihovih drugačijih i pogrešnih stavova, jasno ukazuje da se misli o jugoslovenskom putu u socijalizam. Ovaj članak, kao i Dežev referat na Plenumu, u kojem je on oštro napao samoupravljanje, odnos SKJ i države, kritikovao ulogu u mađarskoj krzi i neprihvatanje da bude deo jedinstvenog socijalističkog lagera, ocenjeni su kao najradikalniji nastupi Rumuna protiv Jugoslavije i zakasneli vrhunac u antujugoslovenskoj kampanji koja je uveliko jenjavala (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 33, Telegram iz Bukurešta od 13. 7. 1957, pov. br. 415846, 1–2).

¹³¹⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, Beleška o odlukama CK RRP, 16. 7. 1957, pov. br. 415811, 1–2.

¹³¹⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Plenum CK Rumunske radničke partije od 27. 6. do 3. 7. 1957. godine, pov. br. 419959, 10.

¹³²⁰ Jugoslovensku delegaciju činili su Tito, Kardelj, Ranković, Veljko Vlahović i Veljko Mićunović, a sovjetsku Hruščov, Mikojan, Kuusinev, Ponomarjov, Firjubin i Jurij Andropov. Togom razgovora izvršena je razmena mišljenja o situaciji u svetu i međunarodnom radničkom pokretu, borbi za mir i bezbednost naroda (AJ, KPR I–2/10, Saopštenje o susretu delegacija CK SKJ i Vlade FNRJ i CK KPSS i Vlade SSSR, 4. 8. 1957, 1–2).

¹³²¹ *Borba*, 4. avgust 1957, 1.

partija svih socijalističkih zemalja, zbog imperijalističkih težnji koje su bile usmerene ka zaoštavanju međunarodne zategnutosti.

Prema rumunskim izvorima, u Snagovu je došlo i do potpisivanja dokumenta koji je zbog svoje sadržine ostao tajni. U njemu su bili izneti jedinstveni stavovi dve strane o važnim događajima na međunarodnoj sceni i date zajedničke ocene međunarodne situacije. Hruščovu je svakako bilo u interesu da takav dokument bude javan, međutim, na zahtev Tita koji je smatrao da bi jedan takav dokument pogoršao odnose FNRJ sa zapadnim zemljama i značio faktu pripadnost bloku, nije postao poznat javnosti. Tajni sporazum je sadržao obećanje da će Jugoslavija učestvovati na Savetovanju u Moskvi, planiranom za novembar, zatim da će promeniti stav prema Istočnoj Nemačkoj, i prihvatiti jedinstvo i bratsku saradnju koja je bila neophodna za odupiranje imperijalističkim ciljevima.¹³²² I u slučaju da je Tito zaista potpisao takav dokument, on se ne bi mogao smatrati kao izraz prave želje već kao ustupak Sovjetskom Savezu, sličan onom kada je Hruščov pristao da potpiše Moskovsku deklaraciju. Ustupak je bio manji jer je Tito spreman samo da potpiše interni dokument. Dakle, opšte postavke ovim susretom nisu promenjene, ali nije došlo ni do približavanja stavova po spornim pitanjima, jer su obe delegacije čvrsto ostale na svojim stavovima. Jedini benefit, što je razvoj odnosa pokazao, bio je da je susretom u Snagovu zaustavljeno hlađenje odnosa nastalo događajima u Mađarskoj.¹³²³

Susret je imao veliki značaj i za međunarodni položaj dve države. Sovjetski Savez je poboljšao pozadinu svoje mirovne politike, time što je i Tito dao podršku za smenu Molotova i ostalih. S druge strane ona je u Beogradu još više osnažila politiku ekvidistance i učvrstila vanblokove pozicije. Međutim, po mišljenju jugoslovenskog rukovodstva, to nije bilo dovoljno da se klatno nagnuto ka Zapadu vrati na sredinu. Zbog toga je usledilo priznanje Demokratske Republike Nemačke 15. oktobra 1957. Time su odnosi sa Zapadom pogoršani, a prekinuti sa najvažnijim ekonomskim partnerom Jugoslavije – Saveznom Republikom Nemačkom.¹³²⁴ Nakon završetka sastanka u Snagovu, jugoslovensku delegaciju su do pristaništa u Đurđu i ukrcavanja na brod „Krajina“, kojim su otputovali do Smedereva, ispratili Dež, Petru Borila, Bodnaraš i Apostol. Tito je rumunsko rukovodstvo uputio u rezultate razgovora smatrajući da će se oni povoljno odraziti na razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa.¹³²⁵

Period od jula do septembra meseca 1957. godine bio je karakterističan po normalizaciji pisanja rumunske štampe o Jugoslaviji, ipak, sa velikom dozom obazrivosti i zadržavanja na objavljivanju agencijskih vesti iz bilateralnih odnosa, sa posebnim akcentom na ekonomske teme.¹³²⁶ U *Skantei*, kao i drugim listovima, pojavljivale su se informacije o Jugoslaviji, njenoj unutrašnjoj politici i odnosima sa socijalističkim zemljama. Poseta poljske delegacije Beogradu bila je iskorišćena za propagandno isticanje jedinstva lagerske i aktivnog učestvovanja FNRJ u njemu. U članku objavljenom u *Skantei* 14. septembra, ta poseta je bila predstavljena kao deo lagerske akcije međusobnih poseta i razmene mišljenja između partijskih i državnih predstavnika. Takvo tumačenje nije imalo posledice jer su u Beogradu i Bukureštu smatrali da su ideološke čarke zbog rumunskog položaja bile neminovne, ali i da one ne treba da utiču na bilateralnu saradnju. Primetan je bio samo izostanak pisanja o odnosima Jugoslavije sa Zapadom.¹³²⁷

Iscrpnije i detaljnije štampa je pisala o bilateralnim odnosima u tom periodu. Zabeležen je napredak na polju kulturne saradnje, saradnje oko Đerdapa, kao i raznih poseta državnih i partijskih zvaničnika (poseta Rautua, Maurera i Bodnaraša Beogradskom sajmu...). Ako se ima na umu mali broj stranica

¹³²² *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 64.

¹³²³ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 12–13.

¹³²⁴ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006, 77.

¹³²⁵ Vest za štampu o susretu jugoslovenske i sovjetske delegacije od 4. 8. 1957, 1.

¹³²⁶ AJ, KPR I–2/10, Pisanje štampe istočnoevropskih zemalja o Jugoslaviji posle sastanka u Rumuniji, 8.

¹³²⁷ „Legăturile fraterne dintre țările socialiste se întăresc”, *Scantea*, 14. 9. 1957, 1.

rumunskih listova (*Skantea* samo četiri), Jugoslaviji je poklanjana čak i veća pažnja nego nekim socijalističkim zemljama. Naravno, iz poređenja treba izostaviti SSSR, jer je o njemu najviše pisano, a mnogi članci su i preuzimani od sovjetske agencije „TASS“. Treba naglasiti da, osim u Moskvi, Rumunija nije imala dopisnike u drugim zemljama, kao i da je izbegavala da objavljuje svoje originalne tekstove. Problem informisanja o susedu bio je isuviše kompleksan – s jedne strane, osetljivost jugoslovenske problematike i pitanje standarda njene manjine, a s druge, veliko interesovanje rumunskog naroda za jugoslovensku unutrašnju i spoljnopolitičku praksu. Interes uspostavljanja dobrih odnosa i mnoga važna zajednička pitanja terali su ih da stalno levitiraju između pisanja i prećutkivanja. Pisanje o jugoslovenskoj praksi im nije bilo u interesu zbog delikatne unutrašnje situacije, a nisu želeli ni da je kritikuju. Dakle, selekcija vesti je zbog svega rečenog bila direktno vezana za uticaj koji bi određena vest mogla da ima na situaciju u Rumuniji.¹³²⁸

Cilj da zadrži dobre odnose i pored pritiska, može se objasniti iz ugla spoljnopolitičkih htenja Rumunije. Bukurešt je želeo da prekine sa trinaest godina dugom izolacijom i raširi svoje kontakte sa ostatkom sveta. Za tu nameru vrlo važna bila je Jugoslavija, kao jedina susedna zemlja sa dobrim kontaktima sa kapitalističkim svetom. Činjenica da su jugoslovensko-rumunski odnosi dobri, afirmativno bi delovala na spoljnopolitički položaj, kao i na lakše prihvatanje rumunske pružene ruke od strane Zapada. Antijugoslovenska kampanja je, u njenim nastojanjima da uspostavi diplomatske odnose sa Grčkom i Zapadnom Nemačkom, pojačala veze sa frankofonim rođakom Francuskom i Italijom. Međutim, negativnih posledica je imala na napore da se predstavi zemljama Azije i Afrike, gde je Titov uticaj bio sve veći. S druge strane, rumunski kratki izleti u antijugoslovensku kampanju bili su produkt održanja poverenja kod Sovjeta, ali i lične podrške Hruščova Georgiju Dežu.¹³²⁹

Da podsetimo, prvo istupanje došlo je pod pritiskom, govor u Sofiji je takođe bio dat kako se ne bi izneverila sovjetska manifestacija jedinstva lagera, a treće istupanje na Plenumu CK RRP bilo je namera da se zadrži Hruščovljeva podrška za obračun sa Konstantineskuom i Kišinjevskim.¹³³⁰

Specifičan odnos Rumunije prema Jugoslaviji je bio velikim delom produkt unutrašnjih faktora. Držanje inicijative i propagandno forsiranje prijateljstva nije dovelo do rešavanja krupnih problema, poput pitanja manjine, emigracije,¹³³¹ jugoslovenskih građana u Rumuniji i dvovasnikičkih imanja, kao i konzularne problematike, kontakata dva naroda, turizma i međupartijskih odnosa. Kako bi se slika prijateljstva predstavila u jačem svetlu, Rumunija je davala značajan publicitet rešavanju normalnih

¹³²⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 31, Pisanje i ocena pisanja rumunske štampe o FNRJ u periodu od 1. jula do 30. septembra 1957, pov. br. 422635, 1–4.

¹³²⁹ Više u poglavlju o rumunskoj spoljnoj politici (Johanna Granville, „Dej-a-Vu: Early Roots of Romania's Independence,” *East European Quarterly*, XLII, vol. 4 January 2009, 368–404).

¹³³⁰ Rumunsko rukovodstvo je u novom kursu sovjetske politike, započetom posle Staljinove smrti, bilo više zainteresovano za popravljene svog položaja u lageru i učvršćivanje unutrašnjih pozicija, nego u davanju podrške pozitivnim tendencijama. Razvoj stvari u tom pravcu je delom išao i zahvaljujući rumunskoj politici opreza i strpljivosti. Ispoljavanje pozitivnih tendencija posle XX kongresa KPSS-a nije Rumuniji išlo na ruku. Međutim, popuštanje u Sovjetskom Savezu je Rumuniji omogućilo da zadobije određenu ulogu u politici privlačenja Jugoslavije ka lageru. Širi manevarski prostor koji je time stvoren, dao joj je mogućnost da popravi svoj položaj i sprovede neophodne promene u unutrašnjoj politici i prevaziđe neke teške posledice staljinističke ere na političkom i ekonomskom planu (DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 24, Izveštaj o politici RRP prema FNRJ, pov. br. 412456, 1).

¹³³¹ I nakon pomirenja dve države nakon Staljinove smrti, Rumuni su nastavljali da prelaze granicu u nadi da će dobiti azil u Jugoslaviji. Jugoslovenske vlasti koje su u početku u političkim azilantima iz Rumunije videli značajno propagandno sredstvo, u vreme sukoba sa Informbiroom su nakon normalizacije na tu pojavu gledali kao na prepreku srdačnijih veza i moguću predmet spora. Krajem juna 1956. godine zabeležen je zanimljiv pokušaj jugoslovenskih vlasti da se oslobode rumunske emigracije. Prema svedočenju dvadeset Rumuna, koji su iz Jugoslavije prešli u Austriju, njihov odlazak na Zapad bio je potpomognut od strane jugoslovenskih organa, koji su ih dovezli do neposredne blizine granice, pokazali im u kom pravcu je Austrija i zatim otišli (Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „Prebacivanje rumunskih izbeglica u Austriju“, *Asošijeted pres*, 29. 6. 1956, 2).

pitanja, poput granice, saobraćaja, ekonomske i kulturne razmene. Tome su umnogome doprinele i izjave prijateljstva, pokazivanje gostoprimstva i pohvalno pisanje štampe o Jugoslaviji.

Prvo zahlađenje odnosa je došlo sa mađarskim događajima. Da li je na antijugoslovenski stav Rumunije više uticao stav Moskve ili je pak u tome značajniju ulogu odigrao strah od unutrašnjih nemira u Rumuniji, teško je reći. Sigurno je samo da su događaji u Mađarskoj za rumunsko rukovodstvo predstavljali veliku i realnu opasnost. Granica sa Mađarskom, brojna mađarska manjina, unutrašnja nestabilnost i simpatije naroda za događaje u susedstvu, uticali su da Bukureštu zasmeta jugoslovenska ocena događaja. Strah od nemira, zbunjenost i početak sprovođenja liberalizacije u privredi i politici (ukidanje otkupa, reorganizacija lokalnih vlasti, povećanje autoriteta Narodne skupštine i narodnih saveta) doprineli su promeni kursa taktiziranja i strpljivosti. Prvi vidljiv izraz kritike, koji je svakako uticao i na produbljivanje nepoverenja, bio je Dežev govor i napadanje ocene mađarskih događaja i unutrašnjeg razvitka Jugoslavije. Na blago smirivanje i sprečavanje većeg polarisanja uticao je sastanak predstavnika KPSS-a i SKJ u Snagovu blizu Bukurešta avgusta 1957. Posle toga Rumuni su ponovo počeli sa potenciranjem prijateljstva i razvojem bilaterale. U tom cilju forsiran je Đerdap, usledile su posete Bodnaraša i Maurera i isticana balkanska inicijativa. Jugoslavija je u rumunskim medijima ponovo dobila veliki publicitet. Talas novog straha od rata upućivao je Rumuniju na Sovjetski Savez kao zaštitnika. Zbog toga je rukovodstvo počelo da potencira važnost lagerskog jedinstva i uloge Moskve. Ako se to ima na umu, onda ne čudi odluka da se za najvećeg neprijatelja Rumunije na Decembarskom plenumu iz 1957. godine proglasi revizionizam. Zbog toga Jugoslavija počinje da bleđi u očima rumunskog rukovodstva kao pozitivan faktor i postaje opasnost.

Ako se posmatra rumunski odnos prema Jugoslaviji posle Moskovske deklaracije iz 1957. godine, može se videti da uprkos iskazima o želji za daljim poboljšanjem odnosa sa Jugoslavijom, rumunsko rukovodstvo nije pokrenulo nijednu važniju inicijativu koja bi potvrdila takvu želju i doprinela razvijanju bilateralnih odnosa u svim sferama. Tako se može reći da je na rumunskom kursu normalizacije odnosa sa Jugoslavijom, nastupio prekid u 1958. godini. Taj prekid, koji je dostigao vrhunac oštrim pismom poslatim jugoslovenskom Centralnom komitetu i apelu da ostale IE zemlje postupe kao što je Rumunija, nije trajao dugo. Na njega, kao i uostalom na ostale ispade rumunskog rukovodstva, ne treba gledati kao na unutrašnju želju da zaoštre odnose, već na želju da ne štrči previše iz lagerske politike.

3.5. Pitanje manjina

Uticaj normalizacije odnosa na položaj manjine u Rumuniji

Početak normalizacije odnosa je u Banatu bio primljen veoma radosno, međutim, promene u odnosu vlasti prema jugoslovenskoj manjini nisu išle u ritmu glavnog toka normalizacije. Za svaku državu, pa tako i za Rumuniju, koja je imala brojniju manjinu, teško da se može reći da je pre i posle Drugog svetskog rata imala nediskriminišući stav prema drugim narodnostima. Činjenica je da je na pripadnike manjina gledano sa podozrenjem – u krajnjoj liniji zbog želje za prisajedinjenjem s maticom. Kao što se iz ranijih poglavlja može zaključiti, Rumunija je (opet kao i većina drugih država) sprovodila politiku asimilacije. Manjine su se borile za poboljšanje svojih prava i dobijanje određenog udela u odlučivanju, a država se zalagala da različitim metodama ugrozi jedinstvo određenog etniteteta, razbije jezgro i romanizuje ga u nekoj meri. Zbog toga se može reći da je period informbiroovskog sukoba samo tešku situaciju učinio nepodnošljivom. Otvoren pritisak, hapšenja, maltretiranja i deportacije, kao i zabrana ili uslovljavanje školovanja, mogućnost zaposlenja samo na

lošim radnim mestima i drugi vidovi diskriminacije, doveli su manjinu do ruba opstanka, i kako je Vladimir Cvetković u svojim radovima naznačio „ispod svakog zakonskog i civilizacijskog minimuma“.¹³³² Zbog toga su prve vesti o normalizaciji 1953. donele veliku radost. Ipak do konkretnih mera poboljšanja položaja trebalo je čekati još nekoliko godina. Promene koje su dodirivale i sferu života manjine bile su do 1955. od minornog značaja, zbog činjenice da je vlast uspešno zaobilazila otvaranje i rešavanje glavnih pitanja. Zbog problematičnosti mađarskog pitanja u Rumuniji, rukovodstvo je smatralo da bi poboljšanje položaja druge manjine izazvalo velike potrebe. Zbog osetljivosti manjinskog pitanja, u celini, Bukurešt je naročito nerado donosio promene na tom polju.

Jedna od značajnijih promena koja direktno nije bila vezana za manjinu, ali je blagotvorno delovala, bio je prestanak ometanja radio signala iz Jugoslavije. Manjinci su ponovo mogli da slušaju „Radio Beograd“ i „Novi Sad“, a mnogi Rumuni su takođe slušali emisije na rumunskom jeziku koje je emitovao „Radio Novi Sad“. Naročito popularne bile su emisije muzičkog i kulturno-umetničkog programa. Tiho je sprovedena odluka o smanjenju progona i pritiska. Ubrzo je bilo dozvoljeno da rodbina posećuje deportovane u Baraganu, povučena je antijugoslovenska literatura, a mnoga lica koja su direktno učestvovala u represiji nad manjinom bila su smenjena ili premeštena. Tako je i pukovnik Mojs, koji je bio šef Sekuritete u oblasti Temišvara, bio premešten u Brašov.¹³³³

Oblast kulture izabrana je kao prva u kojoj će se pokazati nova rumunska politika prema Jugoslaviji. Ona je izabrana zato što je ta sfera nosila najmanje rizika, a verovalo se da će u narodu proći bez velike pompe. Rumunija je naročitu pažnju u kulturi poklanjala folkloru. Folklorne manifestacije trajale su po šest meseci godišnje. Za to vreme kroz različite nivoe takmičenja vršena je selekcija najboljih folklornih ansambala, koji su na kraju dolazili na završnu smotru u Bukureštu. Najbolji ansambl je biran svake godine i nastupao je na kraju pred državnim rukovodstvom i diplomatskih korom. Veliki trud koji je ulagan u folklor i ogromna sredstva koja su se izdvajala za funkcionisanje društava, organizaciju takmičenja i nabavku skupocenih kostima, imao je cilj da pokaže rumunsku tradiciju. Kako bi se ispoštovao format, učešće su uzimali i manjinski folklorni ansamblji. One manjine koje ih nisu imale dobijale su ih po direktivi sa vrha. Ipak, da je akcenat bio sama na rumunskom folkloru, govori činjenica da je veći deo repertoara manjinskih društava bio rumunskog porekla, i da su se ma koliko talentovani bili, manjinski ansamblji u takmičenjima gubili.¹³³⁴

Takva politika uticala je na to da je i jugoslovenska manjina trebalo da dobije folklorno društvo u jednom momentu. Smrt Staljina i politika pomirenja je donošenje te odluke samo ubrzala. Na vreme pokretanja inicijative uticala je i činjenica da je krajem godine trebalo da u Temišvaru boravi jugoslovenska delegacija. Shodno tome, određeni pokazatelji poboljšanja odnosa prema manjini bili su dobrodošli. Još jedan razlog koji ne treba zanemariti bila je želja da se smanji uticaj sveštenstva na manjinu. Prema mišljenju Ambasade, dozvola za osnivanje Ansambla došla je i kao protivmera, kako bi se smanjio ili eliminisao uticaj sveštenika na manjinu, naročito jedne grupe koja je počekom te godine osnovala pevački hor. Osnivanje hora izazvalo je veliku zainteresovanost manjinaca, te je ubrzo imao oko 200 članova.¹³³⁵

Novembra 1954. godine potpredsednik Vlade Kišinjevski, dao je zadatak jednom srpskom profesoru muzike da organizuje srpsku kulturno-prosvetnu grupu od 100 članova. Pošto je ovaj odbio da po formiranju vodi tu grupu, na čelo je bio postavljen jedan rumunski dirigent. Godinu dana po osnivanju grupa je brojala 50 članova – omladinaca do 25 godina koji su imali status profesionalaca i za to primali platu od 500 leja i imali obezbeđen stan. Kako je Ansambl bio profesionalan i za participaciju

¹³³² Vladimir Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu: 1953–1958*, doktorska disertacija, Beograd 2012, 123.

¹³³³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 12

¹³³⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 23.

¹³³⁵ (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 30, Srpska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424569, 5).

se dobijala plata, može se zaključiti da članovi kao glavni motiv nisu imali neka nacionalna osećanja i očuvanje tradicije već uhlebljenje. Pošto je finansijer bila država, Ministarstvo kulture je postavljalo godišnji plan rada. On je u proseku postavljao cilj od 100 nastupa godišnje. Zbog rukovodstva i načina rada, Ansambl nije bio cenjen među jugoslovenskom manjinom. Više uspeha je imao kod rumunske publike. Najviše nastupa je imao u Temišvaru i većim selima, ali bilo je i različitih gostovanja po čitavoj Rumuniji.¹³³⁶ Ansambl srpskih narodnih pesama i igara je imao sekcije za laku i narodnu muziku, pozorište i balet. U početku su čak 90% repertoara činile rumunske pesme i kola, iako je osnovan s ciljem da se širi i razvija srpski folklor.¹³³⁷ Pošto je KUD osnovan od strane vlasti, za direktora je postavljen Rumun. Jasna politička konotacija dovela je do izbegavanja manjinaca da se učlani ili posećuje priredbe.¹³³⁸

Jugoslavija je razumela koliko je osetljivo bilo pitanje manjina za rumunsko rukovodstvo te ga nije iznosila u početku. Tražila je povoljnu priliku i uverenje da je u Rumuniji sazrela potreba za poboljšanjem saradnje. Kada je odlučeno da se povedu razgovori i o ovoj temi na najvišem nivou, zatraženo je da to ne bude zvaničan ili pismeni zahtev, već da se u razgovoru sa Bukureštom pitanje postavi kako bi se videlo da li postoji spremnost za razmatranje problema manjine ili ne. Pride, odnos neke države prema manjinama je bio isključivo njena unutrašnja stvar, tako da je matična zemlja mogla samo da se interesuje, ali ne i da utiče na atmosferu u njihovom odnosu. Prvi razgovor na najvišem nivou o stanju jugoslovenske nacionalne manjine poveo je Nikola Vujanović, jugoslovenski ambasador u Bukureštu, tokom zvaničnog prijema kod predsednika Vlade Georgiju Deža, 2. decembra 1954. Posle uvodnog dela razgovora i odobravanja rumunske strane potvrdnim odgovorom i zakazivanjem razgovora o trgovinskoj razmeni za januar 1955. godine u Beogradu, ambasador je otvorio najosetljivije pitanje u jugoslovensko-rumunskim odnosima. Njegovo izlaganje Dež je pažljivo slušao i nije prekidao i u trenutku kada je ambasador počeo da pominje Baragan i zatezanje odnosa posle rezolucije Informbiroa, kada je i počeo pritisak na jugoslovensku manjinu. Ambasador je za sve vreme svog izlaganja govorio mirno, ne osuđujući, već samo tražeći da Rumunija po ovoj stvari pokuša da učini sve što je u njenoj moći da njihov položaj popravi i dovede na jedan normalan nivo, kakav ima rumunska nacionalna manjina u Jugoslaviji. Vujanović se trudio da meri reči i ne pređe granicu posle koje bi odgovor druge strane bio da je to unutrašnje pitanje i da Jugoslavija nema pravo da se meša. Kako bi inicirao poboljšanje, on je Dežu govorio o položaju rumunske manjine u FNRJ i predložio da ambasador Guina poseti rumunska naselja u Banatu kad god poželi, nadajući se da će Dež prihvatiti i ponuditi jugoslovenskom ambasadoru da poseti srpsku manjinu u rumunskom Banatu. Kako Bukurešt to nikako nije želeo, Dež se po predlogu izjasnio da Rumunija nema pravo da se meša u unutrašnje stvari Jugoslavije. Dež u svom odgovoru nije želeo da prizna da je rumunska politika prema manjinama bila pogrešna, već da su oni proganjali samo fašiste, odnosno pripadnike Gvozdene garde i kulake koji su bili ubačeni i među jugoslovenskom manjinom. Jedino što je priznao, bilo je da je došlo do zloupotreba i pogreški od strane pojedinaca i da će se stvar ispitati, a krivci kazniti. Dež je na kraju razgovor zaključio izjavom „Možete biti uvereni da su već preduzete izvesne mere da se isprave greške koje su učinjene prema nekome i da ćemo mi učiniti sve što je potrebno i šta je moguće da se otkloni svaka teškoća i smetnja koja bi stajala na putu našim dobrim odnosima“. Ostatak razgovora je protekao u srdačnoj atmosferi o raznim temama.¹³³⁹

Ubrzo posle ovog razgovora pitanje manjina je ozbiljnije razmatrano u samom vrhu partije. Iz tih diskusija nastala je jedna partijska komisija koja je imala zadatak da ispita stanje među nacionalnim

¹³³⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 4.

¹³³⁷ Do 1956. godine došlo je do promene u repertoaru tako da je on postao ispunjen većinom srpskim kolima i pesmama. Broj članova je se u to vreme povećao na 90. Osim Srba koji su činili većino bilo je u redovima članstva i Rumuna (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 3).

¹³³⁸ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 31, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 45831, 16.

¹³³⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Zabeleške o razgovorima s predsednikom vlade Dežom na dan 2. decembra, pov. br. 17870, 4-7.

manjinama i sprovede mere radi poboljšanja stanja. U nadležnost ove komisije našla se i jugoslovenska nacionalna manjina. Članovi ove komisije su osim Banata obišli i Baragan, gde su sprovedli neku vrstu ankete. U razgovorima sa deportiranim interesovali su se za nacionalnu pripadnost, imovinsko stanje, razlog deportovanja i veza pojedinaca sa inostranstvom. Jugoslovenski ambasador Vujanović smatrao je da ovakva policijska ispitivanja vode vrbovanju i eventualnom puštanju pojedinaca, što je i pretpostavljeno još tokom razgovora sa Dežom.¹³⁴⁰

Jugoslovenska manjina je tokom godina represije izgubila većinu svojih organizacija, tako je 1954. godine ostala sa samo nekoliko škola, jednim listom *Pravda* i novoosnovanom kulturnom grupom. U srpskoj gimnaziji mnogi nastavnici su bili proterani ili uhapšeni, a na njihova mesta su došli Rumuni. Posle normalizacije, odnos rumunskih nastavnika je bio bolji od odnosa srpskih prema učenicima. Srpskim đacima je bilo gotovo zabranjeno da upisuju fakultet. Godine 1955. je na svim rumunskim fakultetima ukupno bilo samo 18 srpskih studenata različitih godina studija. Oni su pod specijalnim okolnostima bili primljeni na fakultete. Često su to bili istaknuti sportisti koji su svoja dalja takmičenja uslovljavali fakultetom.¹³⁴¹ Srpska crkva je takođe osetila represiju. Iako sveštenici nisu bili deportovani, izuzetak je bio uhapšeni paroh profesor i direktor srpske gimnazije Milan Nikolić iz Ketcelja, koji je zbog nepriznavanja Rezolucije Informbiroa bio osuđen na 15 godina zatvora.¹³⁴²

Sa druge strane, rumunska manjina je u Jugoslaviji je imala značajno bolje uslove da se razvija i slobodu da baštini svoje nasleđe. Obrazovanje na rumunskom jeziku je bilo moguće u 41 osnovnoj školi sa 52 odeljenja i 167 učitelja. Zatim srednje školovanje je bilo moguće pored državni škola i na maternjem jeziku u gimnaziji i odeljenjima pri Učiteljskoj školi u Vršcu. Takođe postojala je i Katedra za rumunski jezik u okviru Pedagoške škole u Novom Sadu. Kulturu i tradiciju su negovali u okviru 37 kulturno-prosvetnih društava sa 133 raznih sekcija, zatim 7 orkestara, 5 narodnih univerziteta i 37 biblioteka. Od 1949. godine u Vršcu je postojalo i rumunsko pozorište. Izdavačka kuća „Libertatea“ koja je štampala istoimeni nedeljni list u 3.500 primeraka, mesečni kulturni list *Lumina*, dečiji list *Bukaria copilor* i sva ostala štampa aktivno je radila od 1953 godine.¹³⁴³

Iako do konkretnih odluka o poboljšanju položaja manjine nije došlo sa objavom normalizacije, vidljiv je bio veći osećaj slobode. Manjinci više nisu proganjani, a vremenom su ponovo mogli da se obrate vlastima za zaštitu svojih prava. Do poslednjeg je najviše došlo zahvaljujući odluci da se iz policije otpuste ili premeste svi oni koji su učestvovali u njihovom proganjanju. Vremenom je došlo i do uklanjanja antijugoslovenskih knjiga i brošura iz prodaje i iz knjižare „Srpska knjiga“ ili „Naša knjiga“. Omogućeno je i štampanje i prevođenje srpskih klasika. Ponovo su otvarane manjinske škole u mestima gde su živeli Srbi, ali se sa onim glavnim, tj. puštanjem deportiraca i rehabilitacijom osuđenika, dosta kasnilo.¹³⁴⁴

Tokom sastanka Mešovite komisije za obnovu jugoslovensko-rumunske granice, u Temišvaru januara 1955, jugoslovenski delegati su mogli da posete i dođu u kontakt sa jugoslovenskom manjinom. Predsednik jugoslovenskog dela Mešovite komisije, pukovnik Andrija Bogojević, za potrebe Beograda sastavio je izveštaj o onome što je video i čuo. Njemu su često prilazile grupe manjinaca ili pojedinci koji su molili da im se pomogne da se njihovi bližnji puste iz zatvora ili Baragana. On je primetio da je situacija sa omladinom bila izuzetno loša. Mnoge čak rumunske vlasti su isključivale iz škola, gimnazija i fakulteta, ne ostavljajući im drugi izbor sem da rade fizičke poslove po fabrikama i gradilištima.¹³⁴⁵ Tokom jedne večere pokrenut je neformalan razgovor i o pitanju jugoslovenske

¹³⁴⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec novembar i decembar, pov. br. 416752, 7.

¹³⁴¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Pitanja za rešavanje prema Rumuniji, pov. br. 17943, 2.

¹³⁴² Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 99.

¹³⁴³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Zabeleška o razgovoru sa ministrom inostranih poslova RNR Avramom Bunačijem, dana 20. februara 1961, pov. br. 45784, 4.

¹³⁴⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 14.

¹³⁴⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 2.

manjine. Rumuni su na večeru doveli određene pripadnike nacionalne manjine koji su bili uz rumunsku vlast i u teškim danima i koji nisu pretrpeli represiju režima. Njihova uloga je bila da pokažu kako je stanje nacionalne manjine dobro (jedan od prisutnih je bio Obradov, predsednik Oblasnog narodnog saveta). U razgovorima pukovnik Konstantin Nikolesku, koji je predvodio rumunsku delegaciju, govorio je da niko u Rumuniji nije osuđen zato što je bio „titoista“ i protiv rezolucije IB, već da je vlast zatvarala i osuđivala samo kulake, neprijatelje socijalizma i progresa i zapadne špijune. Na kraju je dodao da se „smatra čašću da neko ode na rad u Baragan!“ Ovakvo istupanje rumunskih predstavnika bio je pokušaj da se izbegne priznavanje krivice, a mere sprovedu bez privlačenja velike pažnje. Rukovodstvo je shvatalo da položaj manjine mora da se promeni nabolje, kako bi mogao da se nastavi put normalizacije, ali javna promocija takvog shvatanja nije dolazila u obzir.

Prilikom susreta Ansambla i jugoslovenske delegacije mnogi članovi su plakali i govorili da bi želeli da popričaju sa njima. Ova činjenica ukazuje da i njihov položaj nije bio dobar. Ovaj Ansambl predvodili su i Borivoje Nikšić i Jovanović, ljudi koji su otvoreno napadali i pričali protiv Jugoslavije od 1948. do 1954. Na mesto direktora, umesto Nikšića, ubrzo je došao Somborac koji je bio pušten iz zatvora, rehabilitovan i vraćen u partiju. Nada članova da će novi direktor imati bolji odnos se pokazala varljivom jer je ljudski poriv da se zadrže date pozicije i privilegija uticao na novog direktora da vodi politiku sličnu onoj koju su vodili i njegovi prethodnici. Sam Ansambl je bio podeljen na tri sekcije, hor, folklor i orkestar, četvrta sekcija – balet, nije formirana jer nije bilo dovoljno interesenata.¹³⁴⁶ Veliki deo manjine, što se vidi i iz izveštaja pukovnika Bogojevića, želeo je da se preseli u Jugoslaviju. Najčešće su to bile porodice ili samohrane majke sa decom koje su zarad bolje budućnosti potomstva htele da napuste svoje kuće i pređu granicu.

Vlast je preko privilegija i dobrih položaja uspela da na svoju stranu privuče šezdesetak manjinaca. Oni su kao novinari *Pravde*, poslanici, nastavnici, direktori i upravnici, predstavljali rukovodeće jezgro srpske nacionalne manjine (1960. godine uz vlast je bilo 20 novinara temišvarske *Pravde*, glavni urednik lista Milan Jovanović, tri poslanika, jedan potpredsednik oblasnog komiteta Narodnog odbora Temišvara – Kusić, direktor gimnazije Dušan Sabljčić, desetak nastavnika srednje škole i upravnik Ansambla Bojan Krstić).¹³⁴⁷

Osim Ansambla kao manjinska ustanova u Temišvaru postoji srpska „Naša knjiga“ knjižara koja je uglavnom prodavala udžbenike i dela srpskih klasika i manjinaca. Od srpskih klasika mesto na policama su našla dela Zmaja, Veselinovića, Glišića, Nušića. Pored njih su se nalazili prevodi najpoznatijih rumunskih pesnika i pisaca poput Emineskua i Šadoveanua. Poput ostalih knjižara i ova je morala da poseduje knjige na ruskom jeziku. Takav odabir literature je dolazio iz razloga što to nije bila samostalna već deo jedinstvenog lanca jednog preduzeća. Sve knjižare u Rumuniji, počevši od one glavne u Bukureštu do najmanjih u selima, zvale su se „Naša knjiga“. One su pored literature, prodavale i pribor i druge predmete. Srpska knjižara u Temišvaru, stoga, nije bila izuzetak. Iznad ulaznih vrata nije stajao natpis na srpskom, već na rumunskom jeziku – „Libraria noastră“.¹³⁴⁸

¹³⁴⁶ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 11, Položaj naše nacionalne manjine, Iz izveštaja puk. Andrije Bogojevića, predsednika Mešovite komisije za obnovu jugoslovensko-rumunske granice sa II zasedanja održanog od 23. do 29. januara 1955, pov. br. 411703, 1-2.

¹³⁴⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 30, Srpska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424569, 1-3.

¹³⁴⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Telegram iz Bukurešta od 7. jula 1960, pov. br. 421531, 2.

Na srpskom jeziku izlazili su dnevni list *Pravda*¹³⁴⁹ i dva časopisa *Narodna kultura* i *Novi život*. Osim toga dva puta dnevno se po dvadeset minuta emitovala radio-emisija na srpsko-hrvatskom jeziku.¹³⁵⁰ Pomenuti organi manjine, može se slobodno reći i organi partije, nisu se bavili preterano Jugoslavijom niti problemima jugoslovenske manjine u Rumuniji. Na primer, list *Pravda*, zvanični organ Oblasnog komiteta RRP i Narodnog saveta Temišvarske oblasti, koji je izlazio u Temišvaru, šturo je pisao o Jugoslaviji, jer su se na njegovom čelu nalazili ljudi koji su se isticali antijugoslovenskom delatnošću, a sa početkom normalizacije odnosa počeli su tobože da se zalažu za jugoslovensko-rumunske odnose i širenje prijateljstva.¹³⁵¹ List je štampan u nekoliko hiljada primeraka i izlazio je dva puta nedeljno. Sastojao se iz pet rubrika koje su imale posebnog urednika. Dugi niz godina glavni urednik je bio Milan Jovanović. Veliki broj emigranata koji su bili zaposleni u listu govorio je o struji koja je preovladavala. Tako da je i posle normalizacije odnosa on ostao središte najokorelijih neprijatelja Jugoslavije, kako je stajalo u jednom izveštaju. Osim IB emigranata, novinari lista bili su i ljudi koji su, poput glavnog urednika, bili školovani u sekcijama CK RRP i koji su imali zapaženo mesto u vreme informbiroovske kampanje protiv Jugoslavije. U njemu se o Jugoslaviji nije puno pisalo, a onda kada jeste, pisalo se uglavnom negativno. Zbog toga list nije bio popularan među manjinom, a kada se o njemu govorilo govorilo se kao o organu Sekuritatee.¹³⁵² Časopis *Narodna kultura* bio je glasilo Ministarstva kulture Rumunija za Temišvarsku oblast, a *Novi život* organ temišvarske filijale Saveza književnika Rumunije. Kao časopisi za promociju srpske kulture, oni su veću pažnju poklanjali jugoslovenskoj kulturi, ali isključivo ranijeg perioda. Dakle, u njima se nije mogao naći izveštaj, ogled ili prikaz dela jugoslovenskih savremenih pisaca.¹³⁵³

Prilikom jednog održavanja sastanka Mešovite komisije u Vršcu od 11. do 17. maja 1955. rumunski delegati su imali priliku da se bliže upoznaju sa rumunskom nacionalnom manjinom. Posle predstave „Dobri vojnik Švejk“ date u manjinskom pozorištu u Vršcu, rumunska delegacija je na ručku u hotelu „Srbija“ razgovarala sa članovima pozorišne trupe. Ovaj sastanak je pratio i jedan mali incident kada su tokom izleta i ručka na Avali članovima rumunske delegacije sa šapki skinute petokrake. Međutim, ovaj incident nije uticao na dalje razgovore i raspoloženje u Mešovitoj komisiji. Jedino je rumunska delegacija odbila da prisustvuje utakmici između Jugoslavije i Škotske.¹³⁵⁴ Taj incident, zatim oslovljavanje Deža sa gospodine, umesto sa družje (što je bio socijalistički pozdrav), u odgovoru Tita od 20. avgusta na poziv da delegacija vlade FNRJ prisustvuje proslavi državnog praznika 23. avgusta 1955, bili su načini da Beograd stavi do znanja Bukureštu da odnosi nisu još u potpunosti normalizovani i da predstoji rešavanje još niza problema. U prvom redu starih potraživanja i mnogih nerešenih problema jugoslovenske manjine u Rumuniji.

¹³⁴⁹ Manjinski list *Pravda* je po normalizaciji odnosa bilo sastavljen od manjinaca koji su imali antijugoslovenski stav ili koji su se pokazali kao poslužni. Od ukupnog broja zaposlenih čak 10 novinara i 6 službenica su bili oni ljudi koji su radili tokom perioda 1949–1955. za radio-stanicu „Slobodna Jugoslavija“ koja je predstavljala jednu od najsnažnijih antijugoslovenskih propagandnih institucija u zemljama lagersa (DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Izveštaj o jugosloven skoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 45933, 4).

¹³⁵⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 4.

¹³⁵¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 11, Položaj naše nacionalne manjine, Iz izveštaja puk. Andrije Bogojevića, predsednika Mešovite komisije za obnovu jugoslovensko-rumunske granice sa II zasedanja održanog od 23. do 29. januara 1955, pov. br. 411703, 3.

¹³⁵² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Srpska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424259, 5.

¹³⁵³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 5.

¹³⁵⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 12, Izveštaj o boravku rumunske delegacije u Mešovitoj jugoslovensko-rumunskoj komisiji za oporavku, obnovu i dopunu graničnih stubova i oznaka, pov. br. 18085, 2.

Posle godinu dana od početka normalizacije odnosa između FNRJ i NRR, stanje jugoslovenske manjine u Baraganu se nije promenilo. Niko od deportiraca tokom 1954. nije bio vraćen kući, na snazi je i dalje bila zabrana kretanja u krugu većem od 15 km, i dalje su ljudi bili bez legitimacija, a život je bio podjednako težak kao i na početku. U jednom izveštaju o stanju u Baraganu ostalo je zabeleženo: „Kuće su od dasaka i blata, najbliži izvori vode su udaljeni 6 km, rade na pirinčanim poljima za dnevnicu od 3 do 5 leja ili za 1 do 2 kg hleba.“ Jedini vid popuštanja od 1951. bilo je dopuštenje da svešteno lice može da kroči u baraganski logor. Prvi koji je posetio deportirce od 1951. godine, bio je sveštenik iz Temišvara, koji je maja 1955. održao službu na otvorenom polju i pokrstio svu decu rođenu od 1951. godine. Posle razgovora Dež–Vujanović u Baragan su poslate komisije koje su sprovodile ankete. Nekim deportircima je obećano da će ih vratiti kućama, deci do 15 godina dozvolili su da odlaze na dva do tri meseca kod rođaka, nuđene su i parcele do 2 ha u Baraganu, što je trebalo da privuče deportirce da tu i ostanu.¹³⁵⁵ Preko ljudi koji su posećivali rođake u zatočene u Baraganu, pukovnik Bogojević, koji je januara meseca 1955. boravio u Temišvaru, doznao je da su tamo uslovi života gori nego što je očekivao. Za jednu dnevnicu od 3 do 5 leja deportirac je mogao da kupi hleb i još malo druge hrane što nije bilo dovoljno za jednog čoveka, a kamoli za porodicu. Zbog loše i oskudne hrane, deca koja su se rađala bila su fizički i umno zaostala i podložna raznim bolestima. Kuće proteranih u Baragan su najčešće ostajale puste, upropašćene i opljačkane, a neke su dodeljene novodoseljenim rumunskim porodicama ili date na korišćenje civilnoj ili vojnoj ustanovi.

Od avgusta meseca 1955. godine počelo je veće puštanje rumunskih, ali i jugoslovenskih deportiraca iz Baragana.¹³⁵⁶ To je označilo početak prve faze puštanja u kojoj su određeni stari, nesposobni za rad, siromašni i deca školskog uzrasta. Za mesec dana bilo je pušteno oko 150 porodica srpske nacionalne manjine, ali nisu svi dobili dozvolu da se vrate kući, nekima je samo dopušteno da odu i nasele bilo koje mesto osim svog. Izgovor za ovakvu podelu bio je da su imanja tih porodica uzeta za potrebe kolektivnih gazdinstava, mašinskih stanica ili smeštaja drugih državnih i vojnih institucija, te se zbog toga ne mogu vratiti pravim vlasnicima. Veliki šok je ponovo nastao i za one koje su vlasti pustile. Po napuštanju Baragana oni su išli u neko drugo mesto, najčešće selo gde nisu poznavali nikoga i nisu imali ništa svoje, tako da su se zbog toga mnogi nudili rumunskim seljacima kao sluge samo da bi preživeli. Bilo je teško napustiti Baragan jer su deportirci tamo vremenom podigli nekakve kolibe i stvorili nešto, a puštanjem su i to malo morali da napuste.¹³⁵⁷

Pošto oslobađanje nije krenulo u prihvatljivom obliku, ponovo se javila potreba da država zvanično pokrene pitanje deportiraca. Pitanje manjine zvanično je pokrenuo ambasador Vujanović, sada u razgovoru od 19. oktobra 1955. godine sa Kivu Stojkom, koji je neposredno pre toga bio smenjen sa mesta ministra odbrane i imenovan za prvog potpredsednika Vlade. Za jugoslovensku stranu je bilo neprihvatljivo tumačenje da je bilo grešaka i da su u Baragan većinom proterani gvozdenogardejci i kulaci. Jugoslavija je mogla da pristane jedino na puštanje svih interniraca sa Baragana, uz omogućavanje nastavka rada na poslovima na kojima su bili pre deportacije i uz naknadu štete.¹³⁵⁸ Za Rumuniju je priznavanje krivice bilo vrlo osetljiva stvar koja bi mogla da izazove unutrašnje

¹³⁵⁵ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 15, Problem jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji, 419041, 5.

¹³⁵⁶ Prema jugoslovenskim podacima u rumunskim logorima se nalazilo oko pet do šest hiljada jugoslovenskih manjinaca (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Odnosi Rumunija–Jugoslavija u periodu od juna 1956. do maja 1957. godine, pov. br. 29055, 4).

¹³⁵⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 29, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 5. septembra 1955, pov. br. 411990.

¹³⁵⁸ Ambasador je upozoravao DSIP da iznošenje zahteva poput puštanja svih Srba iz Baragana uz odštetu, kao vid mešanja u unutrašnje stvari druge države, može da bude kontraproduktivno. Zato je predlagao da se borba za jugoslovenske deportirce vodi pod plaštom puštanja svih deportiraca, kako Rumuna tako i pripadnika drugih manjina. Međutim, pre nego što je Vujanovićev predlog ozbiljno shvaćen pisanje „TANJUG-a“ o položaju Srba u Baraganu izazvalo je nezadovoljstvo kod Rumuna.

probleme, zato je vlast više išla tihom rešavanju ovog problema, što je značilo da se javno krivica ne prizna, a da se ljudi oslobode iz logora i zatvora.¹³⁵⁹ Imajući to u vidu, ambasador je po instrukcijama svoje Vlade pažljivo pokušao da iznese problem Baragana. Umesto zvaničnog – pisanog zahteva, ambasador se Stojki obratio usmeno. Biranim rečima izbegao je direktno traženje da se deportirci puste uz odštetu, već je upravo to učinio iznošenjem mišljenja da davanje slobode nije značajno ako je ne prati pomoć u obezbeđivanju osnovnih uslova za život. I na takav način izlaganja Kivu Stojka nije blagonaklono gledao, jer se on kao i većina drugih rumunskih rukovodilaca učvrstio na stanovištu da je pitanje manjine unutrašnje pitanje Rumunije.

Iako je pitanje deportovanih predstavljalo težak problem, posebno što u Baragan nisu bili deportovani samo pripadnici jugoslovenske manjine, već i ostali, rukovodstvo je ipak odlučilo da ispuni u nekoj meri zahteve Jugoslavije. U samom vrhu partije se tokom novembra i početkom decembra raspravljalo o mogućim rešenjima baraganskog pitanja. Prvi predlog, koji je dotada imao ogromnu podršku članstva, bio je da je to rumunska stvar i da se ispravljanje grešaka vrši postupno i bez većih potresa. Takav stav je naročito zastupao Emil Bodnaraš, a sve do tada bio podržavan i od Deža. Međutim, Georgiju Dež je prilikom te diskusije izneo nov predlog da je potrebno brže i radikalnije rešenje tog pitanja. Na taj način je došlo do sudbonosne odluke za jugoslovensku manjinu. Odlukom Vlade od 7. decembra, svi deportirci su mogli da napuste Baragan i vrate se svojim kućama. To je značilo je da je glavna prepreka na putu stvaranja srdačnih odnosa dve zemlje konačno pala.

Proces puštanja je počeo da se obavlja vrlo sporo i sa dosta problema krajem 1955. i početkom 1956. godine. Odluka je deportircima saopštena 15. decembra iste godine. Odredbe su postavljene široko, tako da su pružale mogućnost različitih tumačenja, što je državi i odgovaralo.¹³⁶⁰ Interes države je bio da se povratnicima ne vrati njihova zemlja, već da im se da lošija i na nekoj daljoj lokaciji, naročito ako se radilo o imanjima u pograničnom rejonu, gde je rumunska vlast želela da izvrši potpunu kolektivizaciju. Želja da se ovaj proces što pre izvrši je pojačavana činjenicom da bi kolektivizacija onemogućila rešavanje pitanja dvovlasničkih imanja u graničnom području.¹³⁶¹ Već tokom pregovora o ovom pitanju rumunska strana je iznosila argument da je sva zemlja uključena u socijalistički sektor i da ju je nemoguće cepkati i deliti na individualna imanja. Zbog velikih problema prilikom realizacije odluke, mnogi su odbijali da prime zemlju ponuđenu u zamenu, koja je bila gotovo uvek udaljenija i lošijeg kvaliteta. Odšteta za kuće je bila takva da sa njom povratnici nisu mogli ništa da učine. Državni organi nisu želeli da pomognu ni u slučajevima kada su kuće bile posednute od strane drugih fizičkih lica. Dešavalo se i da povratnike stanovnici nisu želeli da prime, te su ovi morali da ponekad stanuju u susedna mesta i nekoliko godina.¹³⁶² Mnogobrojne žalbe i molbe koje su slate nadležnim organima, a naročito Ministarstvu poljoprivrede, nisu bile rešavane, a pošto se radilo o rumunskim državljanima

¹³⁵⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 29, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 3. oktobra 1955, pov.br. 413617.

¹³⁶⁰ Odluka je glasila da sva deportovana lica imaju pravo da se vrate u svoje domove, da će im se vratiti kuće i poljoprivredno zemljište koje su posedovali pre iseljenja, a da sa Baragana mogu poneti sve što su stekli. U odluci su data rešenja u slučaju uzurpacije imanja deportiraca. Ako su im poljoprivredna imanja uključena u državna poljoprivredna gazdinstva, oni bi dobijali drugo zemljište iz državnog poljoprivrednog fonda. U slučaju da je zemljište bilo dato poljoprivrednim zadrugama ili seljacima, ono bi im bilo vrađeno posle žetve ili skidanja plodova. U pogledu kuća takođe su postojali različiti slučajevi. Ako im se kuće ne vraćaju ili su uništene, država se obavezala da će im dati druge kuće ili će isplatiti odštetu od 50% procenjene vrednosti u novcu i 50% u vidu zajma uz obavezu da se kuća sagradi za godinu dana. Dok ne dobiju ili izgrade kuće opštinski organi su bili dužni da im obezbede stanovanje. Što se tiče kuća odluka je bila neodređena u pogledu slučajeva kada se zauzete kuće neće vratiti i definicije „uništene kuće”. Teškoće su u praksi dolazile iz načina tumačenja odluke. Na primer, za uništenu kuću su se smatrali objekti koji su bili potpuno srušeni, a oni koji su bili oštećeni, koji su ostali bez inventara i stolarije, ili bez krova, nisu ulazili u ovu kategoriju. Dakle, štetu koja su iseljenici pretrpeli u pogledu kuća i inventara im nije bila nadoknađena jer nije bila ni određena odlukom Vlade (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 6).

¹³⁶¹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 5.

¹³⁶² Мнюдраг Милин, „Срби из Румуније у Бараганској голготи“, *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 321–335.

Ambasada nije imala mogućnost da im konkretno pomogne. Jedino na šta su mogli da računaju bilo je pokretanje tog problema kod rumunskih zvaničnika.¹³⁶³ U Beogradu su očekivali da će biti dosta problema u sprovođenju odluke od 7. decembra. Međutim, nisu očekivali na tako loše sprovođenje jedne državne odluke. Iako nezadovoljni, smatrali su da je svako rešenje bolje od toga da manjinci nastave život u baraganskoj pustinji. Država je nadalje nastavila da se zalaže za probleme bivših deportiraca, ali je za razliku od pre, sada je zastupala pojedince ili manju grupu sa sličnim problemom.

Po pitanju zatvorenika Rumunija je donela Dekret o pomilovanju i amnestiji, a članom 5 određeno je da se iz zatvora puste svi strani državljani bez obzira na dužinu kazne. Dopusštena je i šira repatrijacija jugoslovenskih građana.¹³⁶⁴ Pitanje osuđenika je rešeno samo delimično oslobađanjem od daljeg izdržavanja kazne. Ono ključno, otklanjanje pravne posledice presuda, nije izvršeno. Tretirani kao bivši osuđenici zbog protivdržavne delatnosti, oni nisu mogli da ostvare pravo na povraćaj konfiskovane imovine niti da dobijaju odgovarajuće poslove. Za takve ljude jedini oblik zaposlenja bio je u nivou teških fizičkih poslova. Našavši se u takav položaj, oni su odbijali da prihvate tihiu rehabilitaciju, već su zahtevali da se izvrši javna rehabilitacija pred partijskim organima od kojih su tražili i da daju izjavu da su ih nepravedno osudili i isključili iz partije. Naravno, partijski komiteti su to odbili.¹³⁶⁵ Ostavši bez političke rehabilitacije i prihvatljivog rešenja ličnog položaja, osuđenici jugoslovenske nacionalnosti su kao jedino rešenje videli prelazak u Jugoslaviju.¹³⁶⁶

Na početku 1956. godine u rumunskim zatvorima se nalazilo još 45 Srba iz Banata. Neki podaci govore da je ukupno bilo 170 osuđenih na kazne robije od 15 i više godina i na smrt. Većina je puštena tokom maja, a poslednja četvorica su bila puštena nekoliko meseci nakon toga.¹³⁶⁷ Njihovim puštanjem, rešen je problem oslobađanja jugoslovenskih državljanja i manjinaca u Rumuniji. U suštini, oni su samo bili oslobođeni daljeg izdržavanja kazne, ali su presude ostale na snazi. Kako nisu time bile poništene pravne posledice presuda, oni su se i dalje tretirali kao bivši osuđenici zbog protivdržavne delatnosti. To je značilo da su ostali građani drugog reda i bili diskriminirani u svakom pogledu.

Pitanje se još nije moglo zatvoriti. Naime, po puštanju na slobodu i povratku većine deportiraca i osuđenika natrag u njihova mesta, javio se problem oko vraćanja kuća i imanja. Većina kuća je bilo zauzeto od strane vojske, zadruga ili kolonista iz Moldavije, a ostale koje su bile prazne ili su se u međuvremenu ispraznile, bile su u bednom stanju. Tako su povratnici još jednom morali da svoj život počinju od nule. Rumunske vlasti se nisu trudile da pomognu u rešavanju ovih osnovnih egzistencijalnih pitanja povratnika. Komisije koje su osnovane sa ciljem procene uništene imovine i isplaćivanja nadoknade za zauzete kuće, radila su sporo i često svojim radom izazivale nezadovoljstvo povratnika. Ljudi su sticali utisak da se organi vlasti namerno povlače kako bi ostavili

¹³⁶³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 7–8.

¹³⁶⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 29, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 27. septembra 1955, pov. br. 412906.

¹³⁶⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 6.

¹³⁶⁶ Poput Rumunije i Jugoslavija je, doduše u manjoj meri, pribegla suđenjima i zatvaranjima rumunskih državljanja pod optužbom neprijateljskog delovanja i špijunaže. Određen broj rumunskih državljanja se 1955. nalazio u jugoslovenskim zatvorima po različitim osnovama. Do kraja te godine većina rumunskih državljanja osuđenih u Jugoslaviji u vreme sukoba sa Informbiroom bilo je pušteno. Odlukom o pomilovanju predsednika FNRJ Josipa Broza povodom proslave 29. novembra, još šest rumunskih državljanja je pušteno na slobodu i predato rumunskim vlastima 7. decembra 1956 godine na granici kod Vršca (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 36, Zabeleška o razgovoru prvog sekretara M. Bojčetića sa prvim sekretarom rumunske ambasade Komšom, 4. 12. 1956. i sa atašecom rumunske Ambasade Dožom, 5. decembra 1956. godine, pov. br. 420792).

¹³⁶⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 21. 06. 1956, pov. br. 49915, 1.

povratnike da sami rešavaju svoja pitanja. Zato je bilo i mnogo sukoba i fizičkih obračuna između povratnika i ljudi koji su odbijali da napuste njihove kuće.¹³⁶⁸

Tretiranje oslobođenika kao građana drugog reda stvaralo im je velike probleme prilikom povratka konfiskovane imovine ili zaposlenja. Prvo je skoro u svim slučajevima ostalo nerešeno, dok je sa poslom bilo malo bolja situacija. Svi bivši osuđenici su tokom 1957. godine našli posao. Međutim, to su bili po pravilu fizički poslovi. Čak su i intelektualci bili zaposleni kao fizikalci. Česti su bili slučajevi da su im u lice saopštavane reči da kao bivši osuđenici ne mogu da nađu bolja radna mesta i da država u njih nema poverenja. Retki su bili primeri da nađu posao u struci, kakav je bio slučaj Bože Stojanova. On se posle izlaska iz zatvora relativno brzo zaposlio u jednom preduzeću kao tehničar sa platom od 660 leja. Do toga je došlo iz razloga što je direktor bio njegov poznanik i Srbin poreklom. Stojanov, kao bivši istaknuti političar, počeo je da se interesuje i za politički rad u preduzeću. Bio je izabran za člana uprave sindikalne organizacije. Međutim, to je trajalo kratko, na sledećim izborima Oblasni komitet partije je izdao direktivu da mu se zabrani izbor, te je njegovo ime skinuto sa kandidatske liste.

Više slučajeva bilo je nalik Lazaru Vemiću. Iako je bio zaposlen u Oblasnom savetu u Temišvaru kao statističar, što je donekle odgovaralo njegovim kvalifikacijama, posle nekoliko meseci je otpušten sa obrazloženjem da kao bivši osuđenik ne može da obavlja poverljive poslove. Poput mnogih drugih i on je imao zdravstvene probleme koji su bili posledica tamnovanja. Da bi mogao da preživi i stekne pravo na lečenje, bio je prinuđen da se zaposli u tekstilnoj fabrici kao fizički radnik. Za platu od oko 500 leja on je kao intelektualac i plućni bolesnik morao da nosio džakove.¹³⁶⁹

Većina osuđenika nije prihvatila tihu rehabilitaciju, već je zahtevala javno rehabilitovanje i izjavu da su nepravедno osuđeni. To je značilo da su bili izuzeti od javnog i političkog života. Vremenom vlast je prestala da im nudi mogućnost prihvatanja tihe rehabilitacije i sve više insistirala na stavu da su oni pravедno osuđeni. Oni koji su odbijali da priznaju da se radilo o pravедnoj presudi i da su obaveštajno saradivali sa stranom državom su se povukli i pasivno držali u odnosu na čitav javni i politički život. Pasivnost je dolazila iz ubeđenja bivših osuđenika da je njihov položaj u Rumuniji bez perspektive i da ne mogu očekivati neko poboljšanje. Prilikom razgovora predstavnika Ambasade sa deseticom osuđenika, bivših rukovodilaca srpske manjine iz Temišvara, videlo se da oni jedino rešenje teške situacije vide u prelasku granice. Naročito su isticali da ne misle da treba da u Jugoslaviji budu nagrađeni za rad i da žive od zasluga, već da „pošteno rade prema svojim sposobnostima, da od toga žive i da jednom osete šta to znači živeti kao ravnopravan i slobodan građanin“.¹³⁷⁰

Među puštenim Srbima nalazili su se i skoro svi rukovodioci SSKDUR-a, poput Miloša Todorovića, prote Nikolića, Bože Stojanova, braće Nikolin i drugih. Zbog svog držanja jugoslovenska manjina je na njih i dalje gledala kao na svoje rukovodstvo. Bivše rukovodioce SSKDUR-a su često posećivale grupe Srba u nadi da će dobiti odgovore na pitanja poput stava prema vlastima, o ljudima koji su još bili u zatvoru i o nekim ličnim stvarima. Zbog nagomilanih pitanja i želje da i dalje pomažu jugoslovenskoj manjini kao njihovi predstavnici, zatražili su savet od Beograda. U pismu koje je Jova Nikolin poslao Ambasadi u Bukureštu stajalo je da se oni smatraju Jugoslovenima i da su kao lojalni spremni da urade sve šta se od njih traži. Odgovor je bio da oni sebe moraju da posmatraju kao rumunske građane i da za lična pitanja, zadovoljenje prava, materijalnu pomoć rešavaju preko

¹³⁶⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Neki problemi u vezi repartriranih i puštenih Srba u Banatu, pov. br. 4612, 1.

¹³⁶⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 11.

¹³⁷⁰ Isto, 13.

rumunskih organa i u okviru zakona. Ambasada im je dala savet i da prema vlastima zauzmu lojalan stav kako ne bi posle toliko godina stradanja ponovo dospeli u zatvor.¹³⁷¹

Veliki problem za Ambasadu je bila zainteresovanost manjinaca za prelazak u Jugoslaviju. Ova želja je pravdana lošim položajem posle izlaska iz zatvora i nemogućnošću da normalno žive u sredini i pod vlašću koja se neprijateljski ponela prema njima. U interesu Jugoslavije nije bilo da ih preseli i time dodatno smanji broj jugoslovenske manjine u Rumuniji, i sa njom zapostavi baštinu koja se vekovima razvijala, naročito u istočnom tj. rumunskom delu Banata.¹³⁷² Posle nekoliko molbi koje je ambasador Vujanović lično uputio tokom razgovora sa Dežom, Kivu Stojkom i ostalim najvišim rukovodiocima, došlo je do veće zainteresovanosti za rešavanje pitanja položaja povratnika u Banatu. Zainteresovan za razvijanje što boljih odnosa sa Jugoslavijom, a svestan da je pitanje manjine veoma bitno na tom putu, Dež se lično počeo baviti ovim problemom. Početkom aprila 1956. je posetio Temišvar, održao konferenciju partijskog aktiva i obišao jedno srpsko selo. Cilj Deža je bio da se na licu mesta upozna sa problemima i da izda potrebna uputstva za poboljšanje položaja manjine. Ipak, ta njegova poseta nije dovela do osetnijeg boljitka.¹³⁷³

Problemi sa kojima su se suočavali povratnici i bivši osuđenici uticali su da Josip Broz Tito tokom posete Rumuniji, jula meseca 1956. godine, takođe pokrene manjinsko pitanje u razgovoru sa Georgiju Dežom. Tito se naročito fokusirao na pitanje sudske i javne rehabilitacije osuđenih i pitanje obeštećenja bivših zatvorenika i deportiraca. Obećanja koja je dao Dež u vezi ovog problema nisu bila ispunjena, te su manjinski problemi i dalje bili kočnica dubljeg povezivanja dve države. Pitanje položaja manjine bilo je postavljeno pred rumunske zvaničnike i tokom njihove posete Beogradu, avgusta meseca iste godine. Tom prilikom, pored obećanja da će razmotriti pitanje, delegati su izjavili da je to njihova unutrašnja stvar. Jugoslavija nakon tih razgovora u Beogradu više nije intervenisala po ovom pitanju. Kako je vreme prolazilo i situacija sa antijugoslovenskom kampanjom lagera bila sve aktuelnija, stekao se utisak da su se jugoslovenski rukovodioci saglasili sa izjavom da je to unutrašnje pitanje Rumunije i da njegovo rešenje zavisi samo od dobre volje njihovih organa vlasti.¹³⁷⁴

Ne treba izgubiti iz vida da manjina nije bila monolitna. Antijugoslovenska kampanja, prilika da čovek osuđujući druge spase sebe i svoju porodicu, nije bila strana ni njima. Brojni ljudi su zarad svoje kože, oportunitizma ili ma kog drugog benefita, pristajali da rade protiv interesa svog naroda. Tu spremnost jednog dela na beskompromisan odnos prema drugima je rumunska vlast podržavala i vešto koristila, stvarajući time još veći jaz i podeljenost unutar manjine. Kao primer treba navesti odbijanje, naročito baraganaca i bivših osuđenika, da budu deo Ansambla, jer su smatrali da je on predvođen „prodanim dušama“. Ipak, oni su bili za to da takva institucija postoji, uz nadu da će jednog dana na njeno čelo doći nekompromitovane mlađe generacije.¹³⁷⁵ Rukovodeći deo manjine bio je sačinjen od ljudi odanih režimu. Svega oko 60 manjinaca je zauzimalo istaknuta mesta u rukovodećoj nomenklaturi i javnom životu. To su bili ljudi koji su karijeru izgradili tokom informbiroovskog sukoba. Manjina je iz redova takvih dobijala svoje poslanike, predstavnike na lokalnu, novinare, profesore i direktore kulturnih i prosvetnih institucija.¹³⁷⁶

¹³⁷¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–17, Izveštaj naše Ambasade u Bukureštu o problemima u vezi sa repatriranim i puštenim Srbima u Banatu, 2.

¹³⁷² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Neki problemi u vezi repatriranih i puštenih Srba u Banatu, pov. br. 4612, 2-3.

¹³⁷³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 05. 04. 1956, pov. br. 45220, 1.

¹³⁷⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 13–14.

¹³⁷⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 14.

¹³⁷⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Srpska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424259, 8–9.

Svi pripadnici manjina su teško dolazili do pasoša, tako da je poseta matičnoj zemlji bila teško ostvariva. Na pasoš se čekalo i preko godinu dana. Bilo je gotovo nemoguće da više članova porodice dobije putnu ispravu. Baraganci i bivši osuđenici pasoš nisu mogli ni dobiti. Ovakav odnos je delimično bio opravdan činjenicom da su svi nezadovoljni manjinci kao jedini izlaz iz teške situacije videli preseljenje u Jugoslaviju. Iako se zvanično tvrdilo da su ravnopravni i izjednačeni sa ostalim građanima, u praksi su ipak bili građani drugog reda. Iako na papiru stoji da oni uživaju sva prava, realnost je bila da se do njihovog ostvarivanja teško dolazilo.

Iz svega navedenog može da se izvede zaključak da je Rumunija i posle normalizacije odnosa nastavila da, u nešto blažem obliku, vodi diskriminatorску politiku prema jugoslovenskoj, ali i drugim manjinama. Pošto postoje i neki pozitivni primeri odnosa prema manjini, o generalizovanju ne treba govoriti. Jedino što je, na primer, i u 1957. godini bilo jasno izraženo, jeste otvorena diskriminacija prema deportiranim i bivšim osuđenim. Jedan od glavnih razloga bio je što Rumunija u tom trenutku svog razvoja nije bila spreman da prizna načinjene greške i u potpunosti rehabilituje osuđene ili izgnane. Potpuna rehabilitacija i priznavanje grešaka bi po njihovom mišljenju prouzrokovalo veće unutrašnje proteste, dok bi se autoritet partije značajno smanjio. Kako bi se zadovoljile obe strane došlo se do polovičnog rešenja. Progonjeni su bili oslobođeni, ali im žig političkih krivaca i sumnjivih lica nije skinut. Nezadovoljstvo se pojačavalo i činjenicom da njihovi materijalni problemi nisu rešeni, niti im je data neka vrsta odštete. Takvo stanje podgrevala je sa jedne strane sumnjičavost vlasti, a sa druge pasivan ili aktivan otpor manjine.¹³⁷⁷

Iako direktno više nisu bila kršena prava manjine zagarantovana Ustavom i zakonskim aktima, bilo je i primera određene diskriminacije manjine kao celine. Primer je bilo i služenje vojnog roka. Pripadnici jugoslovenske nacionalne manjine, koji su bili stasali za vojsku, isključivo su bili raspoređivani u radne jedinice. Na snazi su dugo ostale mere pojačane kontrole granice i obezbeđivanja graničnog pojasa, ograničavanje kretanja i postavljanje bodljikave žice uz granicu. Od antijugoslovenske kampanje, naročito u graničnom delu, opstale su tzv. hajke na „ubačene špijune i diverzante“, širenje neistina o teroru nad prebeglim rumunskim građanima. Pod okrilje opšte kampanje protiv „šovinizma manjina u Rumuniji“ potpala je i jugoslovenska manjina. Tako ni nju nisu mimoišle mere kažnjavanja šovinističkih elemenata, njihovo isključivanje iz partije, otpuštanje sa posla ili degradiranje. Osim toga, za njih važila je još jedna mera – špijuniranje i uhođenje najpoznatijih „titovaca“ i „sumnjivih Srba“. S tim u vezi, u Temišvaru je uhapšeno tri, a u Bukureštu sedam (osam) studenata manjinaca nakon 1957. godine.¹³⁷⁸

Školsko pitanje

Po normalizaciji odnosa Rumunija je počela doslednije da sprovodi član 82. Ustava i odredbe iz Statuta o nacionalnosti prema jugoslovenskoj manjini. Školovanje je bilo jedno od najvažnijih pitanja, ključno za opstanak manjine. Poboljšanje u sferi manjinskih škola počelo je otvaranjem tzv. sedmoletki u svim mestima gde su živeli pripadnici jugoslovenske manjine. Osim sedmoletki, u Temišvaru je postojala i srpska Gimnazija (i dve sedmoletke) kojoj je bila pripojena kao odeljenje i Učiteljska škola. Gimnazija je u početku imala oko 500 đaka, a u njoj je školovanje trajalo 10 godina (sedmoletka plus tri razreda više škole). Novi zakon je predviđao produženje školovanja na 11, a zatim i 12 godina. Razlog je bio povećanje srednjoškolskog obrazovanja u Rumuniji sa tri na pet godina.¹³⁷⁹ Vremenom broj đaka se prepolovio, a 1960. godine je u prvi razred Gimnazije upisano

¹³⁷⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 16–17.

¹³⁷⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 15.

¹³⁷⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 3.

samo petoro đaka. Gimnazija u Temišvaru je imala i internat sa 128 mesta. Cena mesečne stanarine je bila oko 250 leja, što je u proseku bilo od trećine do polovine radničke plate. Zvaničan naziv škole, kao i natpis na samoj zgradi bio je na rumunskom jeziku, takođe i pločice na kancelariji direktora ili zbornice. Židovi zgrade bili su „ukrašeni“ parolama Rumunske radničke partije, SSSR-a i floskula o jedinstvu lagersa i borbi protiv savremenog revizionizma. Na osnovu toga, teško se moglo zaključiti da se radilo o srpskoj školi, osim one jedne reči sa rumunskog naziva škole „Državna srednja škola na srpskom jeziku“.¹³⁸⁰

Godine 1956. iz učiteljske škole, tzv. Pedagoške škole, izašla je poslednja generacija, jer je vlast sa brojem odškolovanih đaka smatrala da je potreba za učiteljima na srpsko-hrvatskom jeziku bila zadovoljena. Program u ovim školama je bio istovetan programu u rumunskim školama, razlika je bila u tome što su udžbenici bili prevedeni,¹³⁸¹ a imali su i dodatni predmet – srpsko-hrvatski jezik i jugoslovenska književnost. Veći problem od udžbenika predstavljao je izbor predavača. Nastavi kadar u manjinskim školama postavljao je Nastavni savet oblasti iz redova manjinaca, ali po spisku Ministarstva prosvete. Takav model izbora je omogućavao da se biraju kompromitovana lica i ona koja služe više režimu nego interesima manjine. Ako se zna da ti izabrani nastavnici nisu bili stručno kompetentni, a često nisu imali ni dovoljno poznavanje srpsko-hrvatskog jezika, onda se može dobiti jasna slika o školskom sistemu za manjinsko stanovništvo.¹³⁸²

Ako se ostave po strani praktični problemi manjinskog školstva, poput izbora nastavnog kadra, dostupnosti udžbenika, pravno gledano, jugoslovenska manjina je uživala ista prava kao i ostale manjine u Rumuniji. Manjinske škole – sedmoletke, otvarale su se u svim mestima koja su imala deset ili više đaka manjinaca. Bilo je primera otvaranja i u mestima koja su imala i manje od 10 osnovaca.¹³⁸³ Za razliku od osnovnog, dalje školovanje, pogotovo fakultetsko, nailazilo je na niz prepreka, te je u tom stepenu obrazovanja ograničavanje bilo mnogo izraženije. Po Ustavu i zakonima pripadnici manjine su imali ista prava za nastavak školovanja kao i Rumuni, međutim, država se potrudila da njihov upis na fakultet svede na najmanju moguću meru. Neke od čestih prepreka bile su negativne političke karakteristike kandidata, prijemni ispiti i problem finansiranja, odnosno dobijanja državnih stipendija, ali i nepoznavanje rumunskog jezika i „numerus clausus“. Dakle spektar, ograničenja bio je izuzetno širok.¹³⁸⁴

Na drugoj strani rumunska manjina u FNRJ je imala daleko bolji položaj, te je školsko pitanje, uprkos brojnim problemima, posle Drugog svetskog rata, sredinom pedesetih godina, dovedeno na prihvatljiv nivo. Veliki problem za svaku manjinu u oblasti školstva bilo je pitanje udžbenika i njihovog štampanja. Što se tiče rumunske manjine, prema podacima jugoslovenskih vlasti, potreba za štampanjem udžbenika bila je skoro zadovoljena do kraja 1957. Podaci kazuju da je do oktobra te godine štampano 75 rumunskih udžbenika za osnovne i srednje škole u tiražu od ukupno 108.050 primeraka, što je prema procenama zadovoljavalo 94% potreba.¹³⁸⁵ Od 1956. godine je u malim

¹³⁸⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Srpska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424259, 2–3.

¹³⁸¹ U Rumuniji je sve udžbenike, kako na rumunskom, tako i na jezicima nacionalnih manjina, štampalo „Državno izdavačko preduzeće“ iz Bukurešta. Treba napomenuti da su udžbenici manjina uglavnom bili prevodi sa rumunskog ili brižljivo sastavljeni za određenu manjinu uz posredstvo i kontrolu Ministarstva unutrašnjih poslova. Treba naglasiti da su se udžbenici za prvih osam razreda osnovnih škola delili besplatno (DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagersa i drugim, pov. br. 435473, 22).

¹³⁸² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 3

¹³⁸³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 2–4.

¹³⁸⁴ Da bi upisao fakultet ili neku višu školu, kandidat je morao da dostavi 12 dokumenata. To su pored biografije i uspeha tokom školovanja bili: potvrda o članstvu u Savezu radničke omladine (UTM), uverenje da su roditelji članovi zadruge, uverenje da nisu osuđivani, kao i kandidat, i posebno uverenje o socijalnom poreklu. Svaka molba je posebno razmatrana, prvenstvo su imala deca radničkih i seljačkih porodica. Deca bivših oficira rumunske vojske, bivših državnih funkcionera i osuđenih za antidržavnu delatnost, nisu imali pravo školovanja.

¹³⁸⁵ AJ, A CK SKJ 507, XVIII, 9 / I–36, Neki problemi udžbenika na jezicima nacionalnih manjina, 14. XI, 1958, 3–6.

količinama uvožena i literatura iz Rumunije, ali je uvoz udžbenika postao obimniji tek nakon povezivanja manjinske izdavačke kuće „Libertatea“ sa izdavačkom kućom „Cartimax“ iz Bukurešta 1961. godine.¹³⁸⁶

Prve školske godine 1953/54, nakon smrti Staljina, u školskim klupama našlo se nešto manje od 6.000 rumunskih đaka. Prema statistici, u osnovnim školama do 4. razreda bilo je upisano 3.803 đaka u koji su nastavu pohađali na maternjem jeziku. U višim razredima osnovnog školstva do 8. razreda, zajedno sa nižim razredima gimnazije upisano je 3.004 đaka, dok je u višim razredima gimnazije bilo 119 i u Učiteljskoj školi još 59 đaka. Treba naglasiti da je veliki procenat manjinske dece pohađao i redovne srpsko-hrvatske škole. Razloga je bilo nekoliko. U početku je glavni razlog bio nedovoljan broj manjinskih škola, ali i pored toga kao konstanta koja korene vuče još iz habzburškog perioda, javljao se oportunistički roditelj, koji su decu svesno slali u redovne škole kako bi ona bolje naučila službeni jezik i imala veće šanse za nastavak školovanja i bolje radno mesto. Gledajući celokupnu manjinu u Vojvodini, procenat takve dece je 1959. bio 13.7%, a 1963. se popeo na preko 20%. Činjenica da je značaj dobrog poznavanja službenog jezika bio ključan uslov za bolju budućnost, kao i činjenica da se on u maternjim školama nije mogao savladati u dovoljnoj meri, kod Rumuna i drugih brojčano manjih manjina naročito je uzimala uzleta. Prema podacima koje je u svom radu izneo Trailo Spariosu, broj Rumuna u srpskim školama je imao konstantan rast i do raspada SFRJ dostigao skoro 40%.¹³⁸⁷ Za razliku od desetak studenata koji su dobili šansu da se školuju na rumunskim univerzitetima, broj studenta iz redova rumunske manjine je u Jugoslaviji tj. NR Srbiji bio već 1952/53. trocifren, a dve godine kasnije na Beogradskom univerzitetu se školovalo 133 Rumuna. Treba istaći da je otvaranje katedre za rumunski jezik i književnost došlo nešto kasnije. Zalaganjem profesora Radua Flore na Filološkom fakultetu u Beogradu katedra je formirana 1963. godine, a u Novom Sadu 1981.¹³⁸⁸

Posle Drugog svetskog rata, pa do 1960. godine, fokus države u obrazovanju bio je na likvidaciji nepismenosti. Rezultati opismenjavanja rumunske manjine nisu bili zadovoljavajući, ali su bili bolji od proseka u celoj državi koji je 1953. iznosio 25.4%, a 1961. 19.7%. Procenat nepismenih pripadnika rumunske manjine starijih od 10 godina je 1961. godine iznosio 16.3%.

Svakodnevni problemi i razvojni put manjina

Za razliku od drugih manjina, jugoslovenski manjinci su dobijali pasoše za posetu rođaka u inostranstvu uz velike poteškoće. Mlađim ljudima, a naročito onima koji su bili deportovani na Baragan ili proveli određeno vreme u zatvoru, nisu ni pod kojim uslovima mogli da dobiju pasoš.¹³⁸⁹

Jugoslovenska Ambasada je pred rumunskim organima vlasti često govorila o problemima manjina i jugoslovenskih državljana, ali je retko pokretala pojedinačne probleme i pokušavala da ih reši. Tako su mnogobrojni zahtevi ostali nerešeni. Među njima naročito brojni bili su oni za povraćaj imovine oduzete u vreme sukoba sa Informbiroom.¹³⁹⁰ Ono što je Ambasada uspela da reši bili su zahtevi za

¹³⁸⁶ Popi, *Românii*, 351.

¹³⁸⁷ Траило Спаріосу, „Стање и проблеми румунске националне мањине у СР Југославији“, у: *Положај мањина у СРЈ*, ур. Милош Маџура и Војислав Становчић, Београд 1996, 688–689.

¹³⁸⁸ [Filološki fakultet u Beogradu - Rumunski jezik i književnost \(bg.ac.rs\)](http://filološki.fakultet.u-bеоград.ac.rs), pristupljeno 14. 9. 2022.

¹³⁸⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 39, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 424031, 7.

¹³⁹⁰ U periodu posle rezolucije Informbiroa zbog projugoslovenskog stava bili su osuđeni mnogi jugoslovenski državljani. Oni koji su preživeli kazne amnestirani su 1955. godine, ali pitanje povraćaja imovine ili naknade nije uvek sprovedeno. Na primer, Toma Dimčević, Milan Petrović, Aleksandar i njegov sin Ljubomir Gavrilović, bili su 1950. godine osuđeni na 15 godina prisilnog rada. Jedna grupa državljana bila je osuđena zajedno sa pripadnicima manjine na avgustovskom procesu u Bukureštu 1950. godine. Od njih Đuro Baslar je osuđen na smrt i streljan, Boško Lacić na doživotni prisilni

materijalnu pomoć najugroženijim licima. Neki su dobijali stalnu mesečnu dotaciju od 200 do 400 leja, a neki samo jednokratnu novčanu pomoć.¹³⁹¹

U periodu od 1949. do 1955. održano je 12 procesa na kojima je osuđeno oko 400 manjinaca na zatvorske kazne od 5 do 25 godina. Iako na kraju pušteni, oni nisu bili rehabilitovani u pravom smislu, već samo oslobođeni daljeg izdržavanja kazne. Beleg jugoslovenskih špijuna i zatvorenika ih je sprečavao u nalaženju odgovarajućih poslova i sticanja određenog društvenog položaja. Slična situacija je bila i sa onim koji su bili pušteni iz Baragana. Prema nekim izveštajima u tu rumunsku pustinju je bilo deportovano oko 6.000 manjinaca sa jugoslovensko-rumunske granice. Treba naglasiti da nijedan deportirac koji je bio imućniji nije dobio po povratku svoje imanje, već im je u zamenu za nacionalizovanu imovinu dodeljivana zemlja lošijeg kvaliteta, često rasparčana i međusobno udaljena, dok su kuće bile oronule i po pravilu napravljene od naboja.¹³⁹² Teški posleratni uslovi na selu, prisilna kolektizacija i raskuličavanje, dovele su do napuštanja sela od strane mladih generacija. Tražeći bilo kakvo uhlebljenje, mladi su se nastanjivali u gradovima i zapošljavali u fabrikama. Napuštanje svoje nacionalne sredine i život u novoj, čisto rumunskoj sredini, uticalo je na zaboravljanje običaja, jezika i tradicije. Brakovima sa Rumunima je otpočinjala poslednja faza rumunizacije. Deca koja su se rađala u takvim brakovima i živela u takvoj sredini su postojali „čisti Rumuni“.

Što se političkog angažovanja tiče, manjina je prema Ustavu morala imati svog predstavnika u Skupštini. Od 465 poslanika Velike narodne skupštine 61 poslanik je bio iz redova manjinaca. Rumunski predstavnik je dolazio na 37.000 birača, dok je manjinski na 41.000. Manjina je osim toga u državi bila zastupljena sa 19 listova i 17 časopisa na njihovim jezicima. Ipak treba naglasiti da je sadržaj tih glasila bio najčešće običan prevod članaka iz rumunskih novina. Pored toga manjine su imale pozorišta, opere i folklorne ansamble, čiji je broj zavisio od veličine neke manjinske zajednice. Mađarska manjina je zbog brojnosti tako imala tri državna pozorišta i dve opere. Nemačka i jevrejska zajednica su takođe imale slične organizacije. Jedinствен primer je bio Dom kulture nacionalnih manjina u Konstanci. Vlast, kako bi zadovoljila formu u crnomorskom pristaništu u kome je pored Rumuna bilo još 8 nacionalnosti, otvorila je Dom kulture u kome je svaka etnička grupa imala svoju sekciju.

Manjine su preko Državnog izdavačkog preduzeća mogle da štampaju knjige, glasila i brošure. To preduzeće je pokrivalo sve grane izdavanja, od štampanja udžbenika, prevoda rumunskih literarnih dela, preštampavanja knjiga iz zemalja matica. Preko jednog preduzeća država je imala potpunu kontrolu i detaljan uvid u svaku knjigu koju je trebalo štampati za potrebe neke manjine. Na primer, do 1960. godine na srpsko-hrvatskom je odštampano preko 100 rumunskih klasičnih i savremenih dela. Država je preko štampanih dela, programa manjinskih folklornih ansambala, pozorišnih repertoara i opera, pokušavala da i taj segment podredi političkim potrebama i koristi kao oruđe propagande. Folklor je prema viđenju partijskih rukovodilaca predstavljao najmanju opasnost za vlast, zbog čega je naročito bio forsiran.¹³⁹³

Nedostatak kulturno-prosvetnih institucija, čitaonica, biblioteka, pozorišta, sportskih udruženja, pa i ljudi koji bi po obrazovanju i ugledu mogli da reprezentuju, baštine i predvode manjinu, olakšavao je asimilaciju. Do 1960. godine među manjinom je postojao veliki strah od skupljanja u većem broju i razgovora na maternjem jeziku. Posle toga, zahvaljujući izvesnoj liberalizaciji u Rumuniji,

rad, Milorad Adamov na 25 godina prisilnog rada... Bilo je i jugoslovenskih državljana (Dušan Samardžić i Anton Demsar) koji su više puta bili hapšeni i zatvarani bez presude.

¹³⁹¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 36, Naknada štete progonjenim jugoslovenskim državljanima u NRR, pov. br. 48974,1–2

¹³⁹² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 1, dos. 3, Političko stanje i rumunizacija jugoslovenske manjine u RNR, pov. br. 438738, 19–20.

¹³⁹³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 1, dos. 3, Političko stanje i rumunizacija jugoslovenske manjine u RNR, pov. br. 438738, 24.

jugoslovenska manjina je počela da se slobodnije ponaša. Mlađe generacije su počele slobodnije da se na javnim mestima, ulicama ili u kafanama, okupljaju i razgovaraju i bez većeg straha stupaju u kontakt sa Jugoslovenima koji su dolazili u Temišvar.

Rumunska nacionalna manjina u Jugoslaviji je imala drastično bolji položaj od jugoslovenske. Mogla je da radi i stvara bez većih poteškoća. Tokom sukoba sa Informbiroom zbog podrške Rezoluciji „O stanju u KPJ“ osuđeno je oko 20 pripadnika rumunske manjine, što je u poređenju sa brojem osuđenih i deportovanih Srba bio mali procenat. Pобољшanje položaja manjina u FNRJ se naročito osetio posle 1953. i donošenja Zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja države. Iako se on nije ticao direktno pitanja manjina, omogućio je da neposrednije uključivanje manjinaca u život zemlje. Zahvaljujući tome, oni su sami mogli da se izbere za bolji položaj. Pokazatelji dobrih strana ovog ustavnog zakona bili su otvaranje osnovnih škola i gimnazija, katedri manjinskih jezika na fakultetima, osnivanje izdavačkih kuća i štampanje udžbenika, literature i novina.¹³⁹⁴ Rumunska izdavačka kuća „Libertatea“ osnovana je u Vršcu aprila 1953. godine, spajanjem istoimene štamparije, koja je bila u sastavu Rumunskog kulturnog saveza sa filijalom štamparije i izdavačke kuće „Bratstvo-jedinstvo“. Od 1953. do 1957. godine u njoj je štampano 122 dela u 122.000 primeraka. Veliki problem štamparije je bila zavisnost od države i dotacija. Štamparija zbog slabog odziva u pretplati i loše prodaje knjiga i novina nije mogla da obezbedi samostalno finansiranje. Zbog toga je posle 1957. godine, sa smanjenjem državnih dotacija, štampala pored novina još samo udžbenike. Knjige i druga literatura, posle te godine, mogle su tek povremeno da se štampaju.¹³⁹⁵ Zato se period do 1956. godine smatrao vremenom razvijenosti rumunske književnosti. Od Drugog svetskog rata, pa zaključno sa tom godinom, objavljeno je 276 izdanja u 495.000 primeraka. Tu su se našli i klasici rumunske književnosti – Jon Kreanga, Jon Luka Karađale, Mihaj Eminesku, Aleksandru Vlahuca i drugi.

Među poslednjim jugoslovenskim delima, koja su u tom periodu bila prevedena na rumunski, našla se i knjiga Dobriće Čosića *Daleko je sunce*. I u književnosti domaćih manjinskih pisaca period posle 1955. do sredine naredne decenije je predstavljao vreme stagnacije. Radu Flora je pored toga uočio da je njemu prethodio period razvoja. Po njegovom mišljenju prva decenija posle rata bila je vreme političkog i društveno-angažovanog stvaranja. Kružok „Lumina“ osnovan 1946. godine koji je predstavljao srce manjinske književnosti se držao partijskih smernica u pisanju i time obezbeđivao podršku vlasti. Dela članova su rado štampana jer su se bavila tada aktuelnim socijalističkim temama. Rumunski pisci su pretežno pisali poeziju i kraća prozna dela.¹³⁹⁶

Oblast kojoj država nije obraćala preteranu pažnju bila je privreda. Naravno, to se nije odnosilo samo na rumunsku manjinu već na čitavu oblast. Naročito loše stanje bilo je u vršačkom srezu koji je posle Drugog svetskog rata u ekonomskom pogledu pokazao drastično opadanje. U njemu su Rumuni činili oko 20% ukupne populacije, a druge manjine su predstavljale oko 18%. U poljoprivredu kao glavnu granu privrede gotovo da nije ulagano što je rezultovalo drastičnom smanjenju udela u ukupnoj vojvođanskoj proizvodnji ovog sreza. Godine za koje postoje podaci su 1947. i 1956. Statistika kazuje da je srez učestvovao sa 6.6% udela u proizvodnji Vojvodine, da bi devet godina kasnije opao na 3.7%. Ako se gleda proizvodnja cele Jugoslavije ovaj srez je imao nacionalni dohodak za 34% manji od državnog proseka. Zaposlenost je bila izuzetno niska zbog manjka fabrika, ali i većih državnih institucija. Što se rumunske manjine tiče bilo je zaposleno svega 6.5% radno sposobne populacije. Razlog toga delimično leži i u činjenici da je manjina živela tradiconalnim životom te njeno stanovništvo nije pokazivalo preveliko interesovanje za rad u fabrikama. Zbog toga je od

¹³⁹⁴ Жарко Обрадовић, „Положај мањина у Југославијама“, *Социолошки преглед*, 4 (2018), 1171–1195.

¹³⁹⁵ AJ, 130, 140/190, Problemi izdavačke delatnosti u AP Vojvodini 1957. godine

¹³⁹⁶ Gligor Popi, *Romanii*, 285–297.

poljoprivrede šezdesetih godina živelo 68% rumunske populacije, što je bilo skoro duplo više od državnog proseka.¹³⁹⁷

U opadanju je bio i broj kulturnih i sportskih društava nakon 1954. godine. Od 35 rumunskih kulturno-prosvetnih društava 1949. godine, broj se 1960. sveo na 17. Ovde nije reč o pogoršanju položaja manjine, već je smanjenje u najvećem broju slučajeva došlo zbog spajanja i stvaranja ozbiljnijih društava sa više sekcija. Međutim, zbog manjka interesovanja ili finansijskih problema, određen broj je bio i zatvoren. Naročit primer predstavljalo je ukidanje poluprofesionalnog pozorišta u Vršcu 1956. godine. Osim kulturno-prosvetnih društava manjina je raspolagala sa tri sportska i dva lovačka udruženja.¹³⁹⁸

Za razliku od drugih manjina, koje su koliko-toliko pokazivale interesovanje i ulazile u redove partije iz različitih namera, rumunska manjina se držala po strani. Uporedni podaci koje Zoran Janjetović iznosi pokazuju da je u razmaku od 1953. do 1958. godine jedino broj članova iz redova ove manjine opao sa 5.473 na 5.110. Razlozi za takav trend su bili tradicionalni način života zemljoradnika koje politika nije toliko interesovala, izolacionalizam i pasivnost. Rumuni kao i Srbi bili su vernici, a kako je vera bila u suprotnosti sa komunizmom, to je bio još jedan od razloga. Shodno broju članova i zainteresovanosti, Rumuna je bilo veoma malo i u opštinskim i sreskim, odnosno okružnim odborima AP Vojvodine i kretali se između 2% i 3.5%.¹³⁹⁹ Neke službe poput službe bezbednosti nisu bile dostupne za manjinu. U policiji je ipak bilo pripadnika manjine. Sredinom pedesetih radilo je u policiji 11 Rumuna, ali Sekretarijat za unutrašnje poslove nije bio rad da dozvoli napredovanje manjinskih policajaca, čak je pokazao tendenciju za njihovim otpuštanjem. Između 1950–1958. godine otpušteno je preko 100 manjinaca, među kojima i 13 Rumuna.¹⁴⁰⁰

Zatvorenost rumunske manjine je osim načina života bila prouzrokovana i činjenicom da matica nije pokazivala interesovanje za nju i njene probleme. Za razliku od jugoslovenskog predstavništva, rumunsko u Jugoslaviji nije postavljalo pitanje manjina prilikom prijema i razgovora sa jugoslovenskim zvaničnicima. Od podizanja rumunskog predstavništva na nivo ambasade, ono kao jedan od glavnih objekata svoga rada nije isticalo poboljšanje položaja svoje manjine niti rumunskih udruženja. U prvim godinama Ambasada je pokazala najveću aktivnost u radu prema emigraciji. Cilj je bio da emigrante vrati u maticu ili ih razbije. U tom trenutku ih je bilo oko 40. Ni na ovom polju nisu imali uspeha jer emigranti su, uprkos izjavama dobre volje, znali da bi po povratku završili u zatvoru ili još gore bili ubijeni.¹⁴⁰¹ Pitanje manjine je u prvom redu nije postavljano zbog njegove osetljivosti kod kuće. Ambasada se stoga trudila da svojim primerom „nemešanja u unutrašnje stvari druge zemlje“ smanji zainteresovanost FNRJ za svoju manjinu i proredi apele za poboljšanje njihovog položaja. Na osnovu toga može se reći da je rumunska manjina svojim zalaganjem i zahvaljujući povoljnom zakonodavstvu i odnosu vlasti FNRJ, koja ako nije mogla da pomogne nije odmagala, uspeła da sa svakom godinom poboljša za nijansu svoj položaj.

¹³⁹⁷ Saša Kicošev, *Geografske i demografske karakteristike rumunske narodnosti u SAP Vojvodini*, Novi Sad 1989, disertacija, 148. i dalje)

¹³⁹⁸ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022, 605.

¹³⁹⁹ *Isto*, 490–491.

¹⁴⁰⁰ *Isto*, 551.

¹⁴⁰¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 24, O radu rumunske Ambasade u Beogradu, pov. br. 427206.

3.6. Društveno-politički i verski odnosi

Saradnja na nivou sindikata

Rumunska sindikalna organizacija bila je jedna od najznačajnijih masovnih organizacija u Rumuniji posle Drugog svetskog rata.¹⁴⁰² Ona svoje korene vuče od 1. maja 1944. godine kada su radnici zajedno sa Socijaldemokratskom partijom i Rumunskom komunističkom partijom osnovali Jedinstveni radnički front. Ubrzo nakon pada Antoneskua, obrazovana je komisija sa ciljem stvaranja jedinstvenog rumunskog sindikata. Ona je januara meseca 1945. održala sindikalni kongres na kojem je osnovan rumunski Sindikat. Nakon godinu dana, imao je više od 1.3 miliona članova, 1949. broj je narastao na 1.5 miliona, da bi 1958. godine dostigao 2.5 miliona članova.¹⁴⁰³ U skladu sa naporima vlade Petru Groze i komunista, Sindikat je bio viđen kao glavni partner u povećavanju proizvodnje i stvaranju radničke klase kao najvažnijeg sloja novog poretka. Za razliku od sovjetskih sindikata rumunski su bili pravna lica u preduzećima koja su neposredno zastupala radnika. Uslov za osnivanje posebnog sindikata u preduzeću bilo je da ima više od sto radnika. U slučaju da se radi o manjom preduzeću, sindikat je osnivan tako što su se radnici nekoliko preduzeća spajali. Oni su bili glavni oslonac u ispunjenju i prevazilaženju godišnjih, a kasnije i petogodišnjih privrednih planova. Položaj radnika je bio isti kao i u Jugoslaviji. S jedne strane oni su motivisani, drugim rečima terani da proizvode više, s druge strane posebnim snabdevanjem i uvođenjem radničkih karata bile su im koliko-toliko obezbeđene osnovne potrebe – hrana i odeća. Radnici su imali dobro socijalno osiguranje, pravo na godišnje odmоре, penzije letovanja i školovanje za decu.¹⁴⁰⁴

Kao druga najmasovnija organizacija Sindikat je viđen kao najznačajniji oslonac partije. Dež je u govoru tokom II kongresa RRP 1955. godine rekao da partija mora veliku pažnju usmeriti na probleme radnika jer „sindikalne organizacije zajedno sa rukovodstvom preduzeća moraju da prouče najbolje metode za povećanje produktivnosti, sniženje cene koštanja, poboljšanje kvaliteta proizvodnje i uklanjanja nedostataka u sferi kulturno-masovnog rada.“ Za Dežu sindikat je bio „škola komunizma za mase trudbenika“. Drugim rečima oni su jednostavno bili transmisija partije, sredstvo kojim je RRP vršila mobilizaciju masa za izvršavanje planova kroz organizaciju socijalističkih takmičenja, prevazilaženje postavljenih normi i iznalaženje drugih metoda stimulisanja. Prva značajnija reorganizacija sindikalnog organizovanja u Rumuniji sprovedena je 1958. godine. Tada su ukinuti posredni strukovni sindikati i umesto njih formirana oblasna sindikalna veća i gradsko veće

¹⁴⁰² Sledeća masovna organizacija bila je Savez radničke omladine (UTM). Ona je za razliku od Sindikata bila direktno vezana za Partiju. Shodno tome po definiciji ona je okupljala naprogresivniju omladinu sa zadatkom vaspitavanja u duhu komunizma. Članovi UTM mogli su biti mladići od 14 do 28 godina. Ukupan broj članova kretao se oko 2.4 miliona. Takođe, treba pomenuti Udruženje saveza studenata, koje je imalo više podudruženja po fakultetima. Ti fakultetski savezi bili su osnovna organizacija Udruženja i prilikom upisa fakulteta studenti su podnosili zahtev za članstvo. Takvim sistemom postignuto je da su članovi u stvari svi studenti. Udruženje je bilo direktno vezano sa UTM od kojeg je dobijalo instrukcije i radne zadatke. Predsednik Udruženja je po pravilu bio sekretar CK UTM, dok su predsednici po univerzitetima bili članovi biroa UTM. Još jedna masovna organizacija bio je Savez za fizičku kulturu i sport, koja je obuhvatala preko 3.7 miliona članova u to vreme. Osnovne organizacije bile su udruženja sportista po preduzećima, poljoprivrednim gazdinstvima i institucijama. Savez je bukvalno imao monopol nad sportom. Obuhvatao je sve vrste sportova pa čak i sportsku avijaciju, radiofoniju, sve osim lova i ribolova koji su pripadali Ministarstvu šumarstva. Glavni zadatak saveza bio je razvijanje masovnog sporta i fizičkog vaspitanja. Savez je u punom smislu reči postao masovna društvena organizacija reorganizacijom iz 1957. godine. Od ostalih treba pomenuti savez žena, savez književnika, likovnih i pozorišnih umetnika (DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 16, Zabeleška o razgovoru A. Čudine sa Petre Lupom, članom CK RRP rukovodiocem sekcije za masovne organizacije CK RRP, 18. 06. 1964, 1–5).

¹⁴⁰³ Godine 1964. Rumunski sindikati brojali su preko 3.8 miliona članova.

¹⁴⁰⁴ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 652, Rumunski sindikati 1946. godine, 1–2.

Bukurešta. U suštini, reorganizacija je značila jačanje centralizacije, snaženje veza između Centralnog veća sindikata Rumunije sa osnovnim organizacionim jedinicama u fabrikama.¹⁴⁰⁵

Krajem jeseni 1955. godine na čelo rumunskog sindikata postavljen je George Apostol. Svoje postavljanje komentarisao je kao potrebu za unapređenjem rada sindikata, naročito onih osnovnih organizacija u preduzećima i ustanovama. Istakao je da je rad sindikata bio po važnosti odmah iza rada u partiji, stoga je za razvoj bila potrebna velika pomoć partije. U razgovoru, koji je u novembru vodio sa ambasadorom Vujanovićem, videlo se da je Apostol bio zainteresovan za jugoslovensko društveno uređenje. Zanimao se naročito za veća proizvođača, za radničke savete i rad sindikata i uloge koju je imao u sistemu radničkog upravljanja. Pošto je postavljen za predsednika Centralnog Saveta sindikata NR Rumunije, Apostol se našao na čelo delegacije koja je od 12. februara 1956. godine boravila u Jugoslaviji.¹⁴⁰⁶

Poziv za posetu potekao je od Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ), a sproveden je kao sastavni deo puta rumunske delegacije u Italiju i njenog učestvovanja u radu Kongresa Generalne konfederacije rada Italije (GKR). Cilj boravka u Jugoslaviji bio je obnavljanje prekinutih veza između jugoslovenskog i rumunskog sindikata, što bi pomoglo razvoju prijateljskih odnosa između dve države i njihovih radnih ljudi.¹⁴⁰⁷ Tokom desetodnevnog boravka rumunska delegacija je razgovarala sa Josipom Brozom Titom, drugim rukovodiocima i predstavnicima jugoslovenskog sindikata. Rumunski sindikalisti su se upoznali sa mnogim privrednim sektorima, posmatrali rad organizacija i institucija, razgovarali sa radnicima, sindikalnim i partijskim aktivistima i sa predstavnicima jugoslovenske inteligencije. Delegaciju su posebno oduševile poruke jugoslovenskih radnika poput ove: „Ponesite radničkoj klasi Rumunije naš bratski pozdrav i naše želje za uspeh u borbi za izgradnju socijalizma“. Upoznali su se sa jugoslovenskim dostignućima u razvoju industrije, posebno teške, industrije sredstava za proizvodnju i brodogradilištima u Rijeci i Puli, koja su imala kapacitet proizvodnje brodova do 20.000 tona. U Zagrebu su obišli fabriku konfekcije „Nada Dimić“, koja je nastala ujedinjenjem više malih radionica. Posetom ove i drugih sličnih fabrika delegacija se upoznala sa dostignućima Jugoslavije u sferi lake industrije.¹⁴⁰⁸

Za delegaciju je posebno bio interesantan sistem samoupravljanja, te im je u fabrikama detaljno govoreno o tome kako funkcionišu radnički saveti sastavljeni od svih radnika i njihovoj saradnji sa lokalnim organima samoupravljanja, odnosno narodnim odborima i većima proizvođača. Sličnost je pronađena u ustrojstvu sindikata i njegovih organizacija po preduzećima i proizvodnim granama. Jugoslavija je imala 18 sindikata po proizvodnim granama i 10 saveza koji su obuhvatali razne profesije. Od 2.200.000 zaposlenih njih 1.650.000 su bili članovi sindikata. Mala razlika u odnosu na rumunsko ustrojstvo bila je u socijalnom osiguranju koje je bilo organizovano na principu samoupravljanja od strane osiguranika. Finansijska sredstva za podmirivanje tih potreba plaćala su preduzeća i ustanove, dok osiguranici nisu uzimali udela u finansiranju.¹⁴⁰⁹

Apostol je u razgovorima sa Đurom Salajem, predsednikom CV SSJ, govorio o načinima kojim je sve moguće uspostaviti bolje odnose između sindikata Jugoslavije i Rumunije. Bilo je i predloga povezivanja sindikalnih organizacija na nižem nivou. Tako je Drago Bogdanić, predsednik sindikalnog veća Rijeke, predložio direktno povezivanje sindikata Rijeke sa sindikatом neke rumunske luke. Deo rumunske delegacije je 17. februara posetio Centralni odbor Udruženja učitelja, nastavnika i profesora Jugoslavije. Pasko Nikolae, predsednik CK Sindikata prosvetnih radnika

¹⁴⁰⁵ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Organizacija i aktivnost sindikata, 40–43.

¹⁴⁰⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 1, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 09. 11. 1955, pov. br. 4866.

¹⁴⁰⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 1, U prijateljskoj Jugoslaviji i među italijanskim radnim ljudima (prevod sa rumunskog Izveštaja Apostola objavljenog u rumunskoj štampi 1 aprila 1956. godine), pov. br. 45336, 1-2.

¹⁴⁰⁸ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1956–1967, „George Apostol o poseti Jugoslaviji“, *TANJUG*, 31. 3. 1956, 7.

¹⁴⁰⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 1, U prijateljskoj Jugoslaviji i među italijanskim radnim ljudima (prevod sa rumunskog Izveštaja Apostola objavljenog u rumunskoj štampi 1 aprila 1956. godine), pov. br. 45336, 6.

Rumunije, otvoreno je govorio o svim problemima u obrazovanju i pokazao veliku spremnost za saradnju kroz predloge o razmeni delegacija, obukama, razmeni štampe i raznog materijala. Jedina oblast u koju jugoslovenski predstavnik Urošević nije mogao da uvuče rumunske predstavnike, bila je razmena informacija i upoznavanje sa školskim problemima manjina. Osim prosvetne i u drugim sferama je došlo do pokretanja saradnje, razmene poseta i informacija.¹⁴¹⁰

Konkretan rezultat posete vidljiv je kroz usvojene oblike saradnje. Tako je dogovoreno organizovanje razmene sindikalnih organizacija po proizvodnim granama, razmene socijalističkog iskustva između samih radnika dve države i sindikalnih publikacija, članaka za štampu i razmene predavača koji bi govorili o problemima sindikalnog rada u Jugoslaviji i Rumuniji. Načelno je bila dogovorena uzvratna poseta jugoslovenske sindikalne organizacije Rumuniji, koja je i ostvarena iste godine.¹⁴¹¹

Poseta jugoslovenske delegacije, predvođene predsednikom CS SSJ Đurom Salajem, realizovana je od 4. do 14 septembra 1956. godine. Pored Salaja delegaciju su činili Jovan Popović, sekretar CV SSJ, Vančo Unkovski, sekretar Republičkog veća Sindikata Makedonije i Nikola Pešut, predsednik Radničkog saveta rafinerije nafte u Sisku. Tokom desetodnevnog boravka u Rumuniji delegaciji je pružena prilika da se upozna sa aktivnostima fabrike petroleja „Prvi maj“ u Ploesti, fabrike metalurgije „23 avgust“ u Bukureštu, industriju vune i „Crvenu zastavu“, poljoprivrednu zadrugu u blizini Temišvara i mnoge druge važne fabrike i organizacije u Rumuniji.¹⁴¹²

Domaćini su se potrudili da pokažu isto onakvo gostoprimstvo kakvo ih je zateklo u Jugoslaviji februara meseca. Štampa je detaljno izveštavala o razgovorima i kretanjima jugoslovenske delegacije po Rumuniji. Organizovane su bile svečane večere, razgovori sa najvišim rukovodstvom i svečane akademije za sindikalni aktiv. Razgovori su tekli u prijatnoj atmosferi, čak i onda kada je Salaj postavio pitanje Apostolu o problemima jugoslovenske manjine. Ugovoreni su oblici proširenja saradnje kroz uzajamnu saradnju u sindikalnim listovima, razmenu radnika, stručnjaka i delegacija preduzeća i razmenu iskustava.¹⁴¹³ Konkretnije, dogovorena je razmena predavača tokom novembra i decembra meseca i definisane su teme. U novembru su predavanja bila posvećena metodu učešća sindikata u organizovanju i rukovođenju proizvodnjom u preduzećima, a u decembru je razmatrano pitanje problema socijalnog osiguranja.¹⁴¹⁴ Dogovorena je saradnja između sindikalnih časopisa *Rad* i *Munka*. Postignut je sporazum da se na mesečnom nivou razmenjuju članci autora koji će biti prevedeni i objavljeni u časopisu druge zemlje, dogovorena je recipročna razmena stručnih i političkih publikacija. Poseta raznih rumunskih fabrika rezultovala je dogovorom o saradnji kolektiva u sličnim sferama rada, poput metalurgije, brodogradnje i tekstilne industrije. Osim bilateralne, uspostavljena je saradnja u okviru međunarodnih organizacija, poput Međunarodne organizacije rada i Međunarodnog udruženja za socijalno osiguranje, putem razmene mišljenja i konsultacija.¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁰ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 652, Beleška o sastanku u Centralnom odboru Udruženja učitelja, nastavnika i profesora Jugoslavije sa članovima rumunskih sindikata, 17. 2. 1956, 1–2.

¹⁴¹¹ „Синдикална делегација Румуније поднела извештај о посети Југославији, *Политика*, 2. 4. 1956, 2.

¹⁴¹² „Наша синдикална делегација на челу са другом Ђуром Салајем отпутовала у Румунију, *Борба*, 5. 9. 1956, 1; Архив новинске агенције Борба, f. Jugoslavija– Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1956–1967, „Boravak jugoslovenske sindikalnde delegacije u Rumuniji”, *Aderpres*, 11. 9. 1956, 3.

¹⁴¹³ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 2, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 15. 09. 1955, pov. br. 415197.

¹⁴¹⁴ U sklopu ovih predavanja Ašer Deleon, sekretar CV SSJ je boravio u Bukureštu i Brašovu od 23. do 30. decembra 1956. Na osnovu njegovog izveštaja može se zaključiti da su rumunski sindikalisti bili veoma zainteresovani za jugoslovenski sistem samoupravljanja, ali i da je postojao strah vlasti da se sindikalisti previše ne upoznaju sa jugoslovenskim rešenjima i iskustvom. Zato je Delonu bilo organizovano samo jedno predavanje u Bukureštu. Ono je izazvalo mnoga pitanja, većina je bila usmerena ka poređenju radničkog standarda i uslova u dve države, ali neka su pokazivala i rumunsko nezadovoljstvo svojim sistemom. Od njih se naročito izdvajalo pitanje o postojanju slobodnog tržišta u Jugoslaviji i tome da li je ono u suprotnosti sa socijalističkim društvenim uređenjem... (AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj o boravku u Rumuniji Ašer Deleona, 1–4).

¹⁴¹⁵ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos.562, Zapisnik sa zajedničkog sastanka održanog između delegacija Centralnog veća SSJ i sekretarijata Centralnog saveta Sindikata Rumunije u Bukureštu 12. 9. 1956, 1–5.

Razmena delegacija povodom proslave 1. maja je poprimala sve više na značaju za Jugoslaviju, zbog mogućnosti razmene mišljenja sa sindikalnim predstavnicima drugih zemalja. Tako su Krsta Popivoda, član CK SKJ i Ljubo Mijatović, član Sekretarijata CV SSJ, boravili u Rumuniji od 30. aprila do 7. maja 1957. godine i tamo mogli da spoznaju raspoloženje sindikalnih delegacija Kine, Poljske, Mađarske i drugih zemalja. Posebno važan bio je razgovor sa delegacijom Istočne Nemačke tokom kojeg se naročita pažnja posvetila problemu priznanja te države od strane FNRJ. Tokom celog boravka delegacija je imala srdačan prijem, nailazila je na ljubaznost i otvorenost u razgovorima. Iako je prijavljen dolazak dvočlane delegacije, Rumuni su se prema šoferu Stojanu Gaku odnosili kao ravnopravnom predstavniku Jugoslavije, što se videlo u poklonima, pozivnicama za kulturne programe i prijeme. Na mitingu organizovanom 3. maja, pred radnicima fabrike „23. avgust“ u Bukureštu, govor Popivode bio je praćen parolama „živelo prijateljstvo rumunskog i jugoslovenskog naroda“ i gromoglasnim aplauzom.¹⁴¹⁶ Iste godine u Jugoslaviji je boravio Jon Keža, član Centralnog veća, u svojstvu predavača o zadacima rumunskih sindikata, a na Kongresu Radničkih saveta Jugoslavije rumunski predstavnik je bio lično George Apostol. Takođe, bile su razmenjene i delegacije sindikata rudara i sindikata saobraćajnih i transportnih radnika.

Intenzivan razvoj saradnje ipak nije nastavljen u narednoj godini, a razlog pogoršanja bio je VII kongres SKJ. Iako nije bilo razmene poseta na najvišem nivou, bilo je par nižih poseta poput boravka predstavnika grafičkog sindikata NR Rumunije od 28. decembra do 12. januara 1958. i metalškog sindikata od 9. do 24. januara iste godine.¹⁴¹⁷ Veze sindikalnih organizacija su polako zamirale tako da su odnosi od maja 1958. do aprila 1959. bili svedeni na nulu. Čak ni Ambasada u Bukureštu nije mogla da ostvari kontakt sa rumunskim sindikalnim organizacijama. Rukovodeći kadar sindikata članovi jugoslovenske Ambasade su mogli samo da vide na većim prijemima. Odnos među sindikalnim organizacijama pogoršan je i zbog izraženijeg angažmana predsednika Rumunskih sindikata George Apostola, koji je često izlazio sa oštrim kritikama jugoslovenskog uređenja.¹⁴¹⁸

Naučno-tehnička saradnja

Nakon uspostavljanja normalnih diplomatskih odnosa sa većinom zemalja nakon Drugog svetskog rata, kao i dobijanja mesta u Ujedinjenim nacijama, Jugoslavija je započela i tehničku saradnju sa drugim državama i međunarodnim organizacijama. Treba naglasiti da je u periodu 1951–1957. na Jugoslaviju je gledano kao na nerazvijenu zemlju sa velikim privrednim problemima, na osnovu čega su joj razvijene zemlje upućivale besplatnu tehničku pomoć. Sa razvojem procentno se smanjivala ta pomoć, koja je potpuno prestala do 1957. godine. Umesto ovog oblika Jugoslavija počinje da razvija tehničku saradnju sa drugim zemljama na recipročnoj osnovi. Ona se najvećim delom bazirala na rešavanju privrednih problema i jačanje proizvodnih potencijala, a sa povećanjem materijalne osnove ona se prelivala i na sfere poput prosvete, kulture, zdravstva i administracije. Kao osnovni vid naučno-tehničke saradnje isticala se obuka i stručno usavršavanje jugoslovenskih kadrova i angažovanje stranih eksperata u jugoslovenskim fabrikama. Pored toga, značajan segment bio je nabavka opreme, tehničke dokumentacije i literature.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁶ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj delegacije CV SSJ o boravku u Rumuniji na proslavi Prvog maja 1957, 1–5; Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija– Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1956–1967, „Govor Krste Popivode na mitingu u fabrici „23 avgust“ u Bukureštu, *TANJUG*, 5. 5. 1957, 19.

¹⁴¹⁷ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj o boravku rumunske delegacije grafičara, 14. 1. 1958, 1; Izveštaj o boravku sindikalne delegacije metalških radnika Rumunije, 1–2.

¹⁴¹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 2, Odnosi sa masovnim organizacijama Rumunije, pov. br. 41547, 2.

¹⁴¹⁹ DAMSPS, PA, 1965, Jugoslavija, f. 83, dos. 3, Elaborat o upućivanju kadrova na obuku i stručno usavršavanje u inostranstvu putem tehničke saradnje, pov. br. 417343, 4–7.

Obuke su bile organizovane po principu kraćeg ili dužeg boravka u nekoj zemlji, rada i praktičnog usavršavanja u stranim fabrikama, kao i pohađanje specijalnih kurseva ili seminara. Naravno, uspeh usavršavanja je varirao od zemlje do zemlje. Razlog toga bilo je pitanje u kolikoj meri su druge zemlje dozvoljavale da se strani stručnjaci upoznaju sa metodama rada i tehničkim svojstvima određenog proizvodnog pogona i u kojoj meri je bio dopušten uvid u tehničku dokumentaciju. Plan naučno-tehničke razmene stvaran je na osnovu godišnjih i dugoročnih programa, na osnovu kojih su u najvećem broju slučajeva potpisivani jednogodišnji sporazumi sa drugim zemljama. Te programe pravio je Savezni zavod za privredno planiranje, a na kraju izbor kadrova za Usavršavanje vršila je samostalno svaka zainteresovana fabrika. Stručnjaci koji su se usavršavali u inostranstvu bili su u obavezi da po povratku u zemlju prenesu stečeno znanje i iskustvo, kako među kolegama, tako i u drugim sličnim radnim organizacijama. Neki podaci govore da je u periodu 1951–1964. godine u inostranstvu stručno usavršavanje pohađalo 12.185 stručnjaka, od čega je iz oblasti privrede bilo 10.310, za neprivrednu oblast 1.075, a 800 su bili stručnjaci iz specijalnih oblasti. Ova statistika nije obuhvatala stručno usavršavanje realizovano posredstvom Komisije za kulturne veze sa inostranstvom, Saveznog saveta za koordinaciju naučnoistraživačkog rada, Saveza studenata, kao i direktnih veza privrednih i drugih organizacija. Za period od četiri godine 1961–1964, Jugoslavija je u Rumuniju uputila svega 79 stručnjaka na usavršavanje, dok se u istom periodu, na primer u Poljskoj, usavršavalo 638, u SSSR-u 657, a u Mađarskoj 281 jugoslovenski stručnjak.¹⁴²⁰

Tabela 10: Pregled kadrova upućenih u Rumuniju od 1961–1964.	
Privredne delatnosti	ukupno 68
Industrija i rudarstvo	55
Poljoprivreda i šumarstvo	12
Saobraćaj i veze	1
Neprivredne delatnosti	ukupno 2
Prosveta, kultura, zdravstvo, štampa...	–
Javna administracija	2
Specijalne oblasti	ukupno 9
Nuklearna energija, planiranje, ekonomski razvoj, finansije, statistika...	–
Geološka istraživanja	8
Hidrogeologija	1

Kulturni razvoj Rumunije i saradnja sa Jugoslavijom

Od kraja Drugog svetskog rata u oblasti kulture isključivo je provejavao sovjetski uticaj. Slobodnog umetničkog izraza gotovo da nije bilo, tako da su umetnici bili primorani da deluju u granicama socrealizma. Drugim rečima, kultura je bila u službi razvoja socijalizma. Rumunija, kao zemlja satelit, bila je u obavezi da propagira sve što je sovjetsko. Sva važnija dostignuća sovjetske književnosti, nauke ili umetnosti su u Rumuniji revnosno prevedena i prikazivana, a sovjetske umetničke grupe su uz najviše počasti dočekivane širom države. Sa druge strane, u SSSR-u retki su bili primeri prevođenja rumunske literature i gostovanja rumunskih ansambala. Posle Staljinove smrti i u kulturi se situacija promenila malo nabolje. Tokom tzv. „meseca prijateljstva“ Rumunije i Sovjetskog Saveza, po prvi put je 1954. godine došlo do ravnopravne zastupljenog programa. U

¹⁴²⁰ Isto, 29–30.

Moskvi i ostalim većim gradovima organizovan je veći broj akademija, konferencija, koncerata, izložbi i promocija posvećenih rumunskoj kulturi. Po prvi put je u etar pušteno pet emisija o Rumuniji na radio i televizijskim stanicama Kijeva i Harkova.¹⁴²¹ U Rumuniji je bilo 50-ih godina pet radio stanica koje su se nalazile u Bukureštu, Jašiju, Krajovi, Temišvaru i Brašovu.

Sedma umetnost je u Rumuniji počela da se razvija dosta kasno. Prvi posleratni film snimljen je 1949. godine, a njegova tema bila je radna akcija. Prvi filmski studio „Alex Sahia“ osnovan je 1950. godine u mestu Buftea, nedaleko od Bukurešta, i služio je isključivo za proizvodnju žurnala i dokumentarnih filmova. Žurnali su se pravili jednom nedeljno, a godišnje je proizvedeno do 20 dokumentarnih filmova.¹⁴²² Nešto kasnije, osnovan je i centralni studio „Bukurešt“ za proizvodnju umetničkih filmova. Najveći broj tih ostvarenja kojih je do 1955. bilo 12, isključivo je bio namenjen idealizovanju postojećeg poretka i propagiranju prijateljstva sa SSSR-om. Film „Mitrea Kokor“, snimljen prema romanu Mihaila Šadoveanua, nagrađen je na istočnoevropskom filmskom festivalu u Karlovim Varima. Za razliku od ovog, ostali filmovi su po kvalitetu bili znatno ispod i karakterisala ih je početna faza razvoja. Rumunski filmovi su ispred umetničkog stavljali interes partije, tako da je i pomenuti film propagirao neki segment socijalističkog društva, konkretno kolektivizaciju. U kinematografiji se u drugoj polovini 50-ih godina naročito osećao nedostatak dobrih scenarija. Prema mišljenju Zorana Jovanovića, jugoslovenskog filmskog kritičara, razlog je bio prevelika upletenost partije u stvaralaštvo, zbog čega su scenaristi više obraćali pažnju da li će se tekst svideti partijskim predstavnicima, a ne publici i filmskim kritičarima.¹⁴²³ Uticaj Sovjetskog Saveza i slaba razvijenost rumunske kinematografije je dovela do situacije da je u rumunskim bioskopima najveći broj filmova bio ruskog porekla. Od stranih filmova ruski su zauzimali 80%, od ostalih socijalističkih zemalja 10% i toliko je otpadalo na engleske, italijanske i francuske filmove. Američka kinematografija je bila strogo zabranjena. Broj bioskopskih sala u zemlji je iznosio negde oko 250 u gradovima i još oko 1.000 u unutrašnjosti. Postojalo je i oko 200 kamiona-bioskopa koji su obilazili sela.¹⁴²⁴

U Jugoslaviji je ova sfera umetnosti bila na nešto boljem nivou. U periodu 1951–1957. godine proizvedeno je 75 dugometražnih i blizu 1.500 kratkometražnih filmova. Oni nisu služili samo za zabavu, već ih je država prilično eksploatisala u propagandne svrhe, kako u samoj državi, tako i u inostranstvu. Od dvesta kratkometražnih – dokumentarnih filmova, koliko se godišnje proizvodilo, malo njih po kvalitetu je odgovaralo zahtevima zapadne publike. Za sedam godina (od 1951. do 1957) izvezeno je svega 65 dokumentarnih filmova. Situacija sa dugometražnim je bila bolja što se tiče izvoza. Jugoslavija je u pomenutom periodu od 75 proizvedenih uspela da u inostranstvu prikaže 40 filmova i da napravi preko 150 prodaja. Najviše ostvarenih prodaja bilo je u SSSR-u (18), zatim Poljskoj (16), Čehoslovačkoj (15), Bugarskoj (12), DR Nemačkoj (11), Kini (8) i Rumuniji (6). Što se tiče Zapada, Jugoslavija je najviše prodaja imala u SR Nemačkoj (6) i Argentini, Belgiji, Meksiku i SAD.¹⁴²⁵

Što se tiče pozorišta, njihov broj u Rumuniji je u prvoj polovini 50-ih godina bio 29, od čega čak 9 u glavnom gradu, od kojih su najznačajnija: „Državna opera i balet“, „Državna opereta“, „Dramsko nacionalno pozorište Karađale“ i „Dramsko gradsko pozorište“. Broj muzeja se u tom periodu kretao oko 200. Naročita pažnja je davana Muzeju umetnosti NRR, koji je osnovan 1950. godine i smešten u bivšoj kraljevskoj palati. Pored njega značajni su još i Muzej prirodnih nauka „Grigore Antipa“, tada jedan od najvećih u Evropi, zatim Muzej rumunskog sela i Muzej narodne umetnosti. Takođe, u

¹⁴²¹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 4.

¹⁴²² DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 21, Zabeleška o razgovoru sa Aristidom Moldovanom, direktorom filmskog studija „Alex Sahia“ 12. 02. 1955, pov. br. 44390.

¹⁴²³ Rumunska kinematografija, jaka baza –umetnički nivo nezadovoljavajući, *NIN*, 16. 10. 1955, 3.

¹⁴²⁴ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 11, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, O propagandi i nekim vidovima kulturno-prosvetne delatnosti, pov. br. 44395, 3.

¹⁴²⁵ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 62, dos. 15, Informacije i analize štampe, film radio i ostala audiovizuelna sredstva, pov. br. 427189,10.

tom periodu imala je čak 17 simfonijskih orkestara. Glavni centri su bili u Bukureštu, Klužu, Jašiju i Temišvaru.¹⁴²⁶

Na domaćem tlu bila je vidljiva veća sloboda u organizovanju radio i televizijskog programa. Od tada se na malim ekranima, ali i pozornicama i koncertnim binama, pojavljuju ne samo dela sovjetskih umetnika, već i dela iz ostalih blokovskih zemalja, pa čak i pojedina sa Zapada.¹⁴²⁷

Rumunija je spadala među nekoliko zemalja sa najvećim brojem nepismenih stanovnika. Podaci za 1930. godinu pokazuju da je bilo 42% stanovništva nepismeno, a da je 1944. godine bilo oko 4 miliona nepismenih Rumuna. Nova vlast je u propagandi iznosila podatke da je organizovanjem analfabetskih kurseva 1955. godine broj sveden samo na nekoliko stotina hiljada. Međutim, u stvarnosti veliki broj ljudi koji je prošao kurs ostao je polupismen ili je posle nekog vremena ponovo pripadao grupi nepismenih. Pismenost stanovništva je pre svega zavisila od životnog standarda stanovništva. Pošto je rumunski standard bio veoma nizak, a nivo kulture na srednjem ili niskom stupnju, onda se može zaključiti da je problem opismenjavanja kako starog, tako i mladog stanovništva, odnosno dece koja iz različitih razloga nisu pohađala ili povremeno pohađala školu, i dalje bio aktuelan u Rumuniji.¹⁴²⁸

Međutim, 1954. godina donela je i jednu čudnu odluku o uvođenju novog načina pisanja. Novim pravopisom koji je počeo da se primenjuje od 1. aprila 1954. godine umekšan je rumunski jezik i time izvršena rusifikacija unošenjem mekog glasa iz ruskog jezika. Ministarski savet je naložio promenu iz razloga što su sve „narodnodemokratske zemlje izvršile ovu izmenu“ i da se njom usklađuje pisanje i razvoj rumunske kulture.¹⁴²⁹

Uvreženo je mišljenje da je kultura podređena partiji i da je njena svrha ostvarivanje ciljeva partije. Konstantinesku je tokom diskusije na Kongresu RRP istakao „da ono što treba da karakteriše novu socijalističku kulturu jeste njen partijski duh, a put koji treba slediti za stvaranje pojedinih velikih dela je put određen od strane partije“. Rumunski vrh je u globalu bio zadovoljan stanjem u oblasti nauke, kulture i umetnosti. Književnici su kritikovani naročito zbog širenja teorija o suspendovanju klasne borbe i zbog pogrešnog tumačenja slobode stvaranja. To dokazuje da je partija bila svesna da su umetnici i književnici pored pokazivanja vernosti u stvari bili nezadovoljni i uglavnom su zbog toga stajali po strani.¹⁴³⁰

Angažovana rumunska inteligencija

Referat Hruščova na XX kongresu je naročito ohrabrujuće delovao na rumunske književnike. Među njima se pojavilo dosta slobode u iznošenju misli i kritika, naročito u pouzdanim krugovima prijatelja ili kolega. Najpoznatiji primer je bio slučaj Aleksandrua Žara,¹⁴³¹ književnika koji se tokom perioda

¹⁴²⁶ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 11, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, O propagandi i nekim vidovima kulturno-prosvetne delatnosti, pov. br. 44395, 7.

¹⁴²⁷ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 13, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, Odnosi između SSSR-a i Rumunije posle Staljinove smrti, pov.br. 17955, 5.

¹⁴²⁸ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 11, Izveštaj Ambasade u Bukureštu, O propagandi i nekim vidovima kulturno-prosvetne delatnosti, pov. br. 44395, 8.

¹⁴²⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Informacije, Novi pravopis, pov. br. 416471, 6.

¹⁴³⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 28. 12. 1955, pov. br. 417640, 1.

¹⁴³¹ Aleksandru Žar (1911–1988), bio je rumunski pisac jevrejskog porekla. Rođen u Jašiju kao Solomon Jakob. Bio je član KP Rumunije, kao mlad uzeo je učešća u Španskom građanskom ratu, a zatim i u pobunama u Francuskoj. Njegovo angažovanje i odlazak u Pariz bilo je delom rezultat braka sa vatrenom komunistkinjom Olgom Bančik, takođe jevrejskog porekla iz Kišinjeva. Ona se u francuski pokret otpora aktivno uključila 1942. godine, kao deo imigrantske grupe predvođene Borisom Golbenom, a zatim Mišelom Manušjanom. Ona je svoje antifašističko učešće u Francuskoj platila životom. Posle hapšenja osuđena je na smrt zajedno sa još 22 članova grupe. Presuda je izvršena u Štuttgartu 10. maja

1948–1953. aktivno angažovao u radu protiv jugoslovenskog rukovodstva. Njegovo najznačajnije antijugoslovensko delo bio je roman *La borna 203 (Na graničnom kamenu 203)*, izdat 1951. godine. On je optuživao među prijateljima, ali i na partijskim sastancima, rad CK i lutanje rumunskih rukovodilaca. Naročito ih je smatrao odgovornima za neuspeh rumunske literature i nepostojanje slobode u stvaralaštvu. Naime, Žar, rumunski Jevrejin i dugogodišnji član partije, na partijskom sastanku kulturnih radnika glavnog grada održanog u maju oštro je napao politiku u oblasti kulture. Iznosio je kritike da je CK vezivao ruke književnicima i da se grubo mešao u proces stvaranja nametanjem tema o kojima su pisci trebali, odnosno morali da pišu. „Zbog odluka rumunskog CK i samog Deža, rumunska književnost osam godina nije dala značajnije književno delo“. Javna i direktna kritika rumunskog vrha je mogla biti iskra koja bi zapalila opštenarodno nezadovoljstvo. Ovakve pojave su postajale sve češće, što je naročito plašilo rumunski vrh pred Kongres književnika, koji je bio zakazan za jun mesec 1956. godine.¹⁴³² Žarova kritika dosegla je do samog vrha partije pitanjima o tome ko književnike pravi ludim, zašto su se Rumuni okrenuli protiv Jugoslovena, naroda prema kojem su imali kroz istoriju dobre i prijateljske veze i dr. Pojedinačnu kritiku najviši rukovodioci su doživljavali kao bezazlenu. Međutim, ako bi se kritika proširila i dobila obrise javnog iskazivanja nezadovoljstva većeg broja ljudi, onda bi rizik po rukovodstvo bio izuzetno veliki.¹⁴³³ Vlast protiv onih kritika nije iznosila stav sve do 30. broja lista Unije rumunskih književnika pod nazivom *Gazeta literara* od 12. aprila 1956. U njemu je između nekoliko intervjua poznatih rumunskih pisaca objavljen i onaj sa Aleksandru Žarom. On je u intervjuu nastavio sa kritikama i proširio ih na mešanje partije u umetnost i težnje za stvaranjem posebne kulture proleterijata. Takav stav, koji je javno objavljen, sada je primljen sa velikom zabrinutošću u Centralnom komitetu RRP, naročito što je takav intervju objavljen u periodu priprema za Kongres književnika.¹⁴³⁴

Partija nikako nije smela da dozvoli da pojedinačne optužbe pisaca prerastu na Kongresu u zajedničku kritiku vlasti. Zbog toga su preduzeli mere u cilju smirivanja ovakvih pojava među književnicima. Književnika Žara su pozvali na partijsku odgovornost i na sastanku u prisustvu Deža, Konstantineskua i Leona Rautua, isključili iz partije kao „neprijatelja radničke klase“. Dvojicu pisaca, odnosno književnog kritičara Jona Vintera i dramaturga Mihaila Davidoglua, koji su podržali Žarovu kritiku, kaznili su partijskim ukorom. Ako se pažljivije pogleda biografija ovog rumunskog pisca, vidi se da je on od 1948. godine predstavljao istaknuto lice u književnom pokretu i bio jedan od najrevnosnijih sprovodilaca partijske kulturne politike. Na osnovu toga može se naslutiti da njegova ideja nije bila čisto kritikovanje i iznošenje nezadovoljstva svih pisaca. Moguć razlog suprotstavljanja i kritikovanja politike CK, želja je da se u svetlu velikih promena politike SSSR istakne kao pravi revnosni sprovodilac ideja nove politike proklamovane Hruščovljevim referatom. Hrabrost da krene tim putem dali su mu manji partijski sastanci, održavani tokom aprila, na kojima su književnici iznosili izvesne kritike i probleme u rumunskoj literaturi. Izgleda da nije bio upoznat sa politikom

1944. godine odrublivanjem glave. Aleksandru Žar je uspeo da sačuva svoj i život ćerke Dolores. Posle rata se vratio u Rumuniju gde se usredsredio na književnu karijeru (<http://rehes.org/avtor2/banchik.html>, pristupljeno 17. 10. 2022). Opređenje za obradu tema koje je partija podržavala i intenzivan rad ubrzo su ga svrstali u jednog od vodećih pisaca komunističkog režima. Važno mesto u njegovom opusu predstavljali su romani posvećeni ustanku radnika u Grivici pod nazivom „Kraj žalbi“ i „Velika priprema“. Takođe, bavio se pitanjem jugoslovensko-rumunske granice. Kroz dela „Negde na Dunavu“ i „Na graničnom kamenu 203“ on se bavio životom rumunskih graničara i opasnostima sa kojima su se oni suočavali. Nakon smrti Staljina pao je u nemilost vlasti zbog kritičkog stava. Maja 1956. je izbačen iz partije i do kraja života je radio u antikvarnici. I u tom periodu nastavio je sa objavljivanjem književnih dela. Umro je u Bukureštu 1988. godine (Marin Radu Mocanu, *Cazarma scriitorilor*, Bucuresti 1998, 124–129).

¹⁴³² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 12.

¹⁴³³ Marin Radu Mocanu, *Cazarma scriitorilor*, Bucuresti 1998, 130.

¹⁴³⁴ Cosmin Radu, *Crossings and Dwellings, or the Impossibility of the Black Box: The Romania-Yugoslavia Border's Closings and Openings, 1940's to 1980's*, A thesis submitted to the University Of Manchester for the degree of Master of Philosophy in the Faculty of Humanities, Manchester 2012, 58.

umerenog sprovođenja destaljinizacije, te je njegov pokušaj i neuspeh pokazao da se u Rumuniji na književnost i dalje gleda na ždanovski način.¹⁴³⁵

Vladimir Tišmaneanu iznosi nešto drugačiji pogled. Po njegovom mišljenju Žar je bio samo marioneta u Deževom planu da se održi ideološka budnost i uticaj partije nad kulturnom sferom. Dobro savladana tehnika političke manipulacije dovela je do rezultata. Žar je prvo od Deža dobio podršku za stav da partija previše pritiska umetnost i kulturu, i ohrabrenje da upravo on treba da pokrene debatu o staljinističkim metodama u kulturi. Na sastanku tokom kojeg je Žar izneo kritiku staljinizma bili su prisutni Dež i Rautu. Svesni da Žar nije bio omiljen među književnicima, zbog svog prenatlaženog zastupanja socrealizma u rumunskoj književnosti, bili su uvereni da on neće dobiti podršku ostalih. Napad na njega trebalo je da dovede do kompromitovanja onih književnika koji bi insistirali na liberalizaciji. Partija je s druge strane govorima Deža i Rautua preuzela na sebe obavezu da stavi tačku na sve staljinističke zloupotrebe. Većina rumunskih književnika je ovakav razvoj događaja ocenila kao dobro osmišljenu predstavu, čija je pouka bila da šire liberalizacije u kulture neće biti.¹⁴³⁶

U strahu da ideja kritike nije bila zaustavljena izbacivanjem i kažnjavanjem pomenutih pisaca, Partija je odlučila da preuzeme kontrolu nad organizovanjem kongresa književnika. Centralni komitet je pažljivo osmislio kongres. Uveo je sistem izbora delegata po kojem nepoželjni ili kompromitovani u očima partije nisu smeli da prisustvuju. Referati su prethodno morali biti pokazani Centralnom komitetu. U slučaju da referat nije odgovarao morao je biti menjan ili pisan iznova. Tako je referat jednog pisca mađarske nacionalnosti odbijen, a zadatak da napiše novi je poveren drugom piscu. Na samom kongresu je taj, sada tuđi referat, morao da pročita prvi pisac jer je njegovo ime bilo poznatije. Tako zamišljen kongres je i sporveden. Na svečanom otvaranju Kongresa književnika, 18. juna, prisustvovao je ceo Politbiro na čelu sa George Dežom. Pre prelaska na dnevni red, Miron Konstantinesku, člana Politbiroa, kongresistima je pročitao, slobodno možemo reći, poruku ždanovskog tipa, kojom je prisutne upoznao sa partijskom linijom i „posavetovao“ ih kako da misle i pišu.¹⁴³⁷ Ovakvo izlaganje i prisustvo vrha partije je u prisutnim delegatima srušilo svaku želju za otvorenom diskusijom i stvorilo mučnu atmosferu u kojoj je protekao ceo Kongres. Treba još jednom naglasiti da je partija sama izabrala 200 pouzdanih delegata. Sam izbor delegata vršen je pozivanjem potencijalnih kandidata na razgovore u CK, gde su bili detaljno ispitivani. Nekoliko dana pred sam Kongres, bio je sazvan sastanak svih delegata na kome je partija iznela stav CK o samom kongresu i upozorila književnike. Ovaj sastanak ostao je upamćen među književnicima kao „generalna proba kongresa“. Kada se uzme u obzir priprema i tok, vidi se da on nije ni bio pravi književni kongres, nego više neki partijski.¹⁴³⁸ Osim rumunskih delegata, bilo je prisutno još 40 stranih iz 18 zemalja. Jugoslavija je kao svoje predstavnike poslala Vaska Popu, koji je održao govor na rumunskom jeziku i Grigora Viteza.¹⁴³⁹ Glavna pitanja zbog partijske kontrole, koja su interesovala ceo književni svet, ostala su bez odgovora. Na sesijama Kongresa su se izbegavala pitanja poput: „Kako stimulisati literaturu?“, „Zašto nema kvalitetnih knjiga na temu sadašnjice?“. Umesto toga referati su se bavili teorijskim i estetskim pitanjima. Izlaganja su bila puna slave i veličanja partije. Pisac Zaharija Stanku je u ovome otišao korak dalje, on je u govoru rekao da je postao dobar pisac zahvaljujući partiji i da je sve što je napisao zapravo njeno vlasništvo. Vitner i Davidoglu, koji su bili kažnjeni partijskim ukorom, održali su govore pune samokritike i „zahvalnosti što im je partija rasvetlila njihove greške“.

Pomenute diskusije o estetici su pokazale da rumunski književni svet nije bio jedinstven, već podeljen na grupe okupljene oko pojedinih književnih časopisa. Najomraženija bila je grupa „proletkultovaca“

¹⁴³⁵ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 14. 06. 1956, pov. br. 49364, 1-2

¹⁴³⁶ *Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, Finale Raporta*, Bukuresti 2006, 73–74.

¹⁴³⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 21. 06. 1956, pov. br. 49850, 1.

¹⁴³⁸ Isto, 1.

¹⁴³⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 15, Izveštaj o kongresu rumunskih književnika (18–24. jun 1956) , pov. br. 411665, 4.

okupljena oko *Skantee*. Nju su predvodili urednik lista i član CK Toma Sorin i književnici Trajan Selmaru, Mihai Novikov i Moraru. Na ovu grupu se gledalo kao na oruđe preko kojeg CK upravlja književnim svetom i preko svojih članaka iznosi ždanovske kritike na račun stvaralaštva ostalih rumunskih pisaca. Glavni protivnici ove grupe bili su mahom mlađi pisci okupljeni oko nedeljnika *Književne novine* i mesečnika *Rumunski život*. Oni su kritikovali sa stanovišta zaključaka II kongresa sovjetskih pisaca na kojem je bila izneta teorija da u okviru socijalističkog realizma se mogu razvijati razni pravci i načini izražavanja. Oni su „proletkultovce“ napadali za dogmatizam u teoriji i socijalistički vulgarizam u istoriji literature.¹⁴⁴⁰ Rezultat prepucavanja između grupa bio je smena svih „proletkultovca“ iz upravnih organa. Novo rukovodstvo u književnom svetu sastavljeno od ljudi liberalnijih shvatanja je bila jedina pozitivna stvar Kongresa. Dolaskom nove garniture pisaca, spremnih na reforme, stvorena je šansa da se iskoristi svaki povoljan trenutak na putu liberalizacije u literaturi.¹⁴⁴¹

Na Kongresu se pokazalo da još nije došlo vreme slobodnog stvaralaštva, a ni slobodnog mišljenja. Mešanjem partije, on je izgubio svaki smisao. Od želje književnika za slobodnom diskusijom, došlo se do parade raspoloženja partije i njene orijentacije. Realizovan na ovakav način, bio je težak poraz za intelektualce uopšte. Kritika u Rumuniji, naročito ona upućena na više rukovodioce i organe, tada je potpuno zamrla. Rumunski pisci nisu dobro razumeli okolnosti i razloge zbog kojih je posle XX kongresa rukovodstvo izvršilo određena popuštanja. Mere liberalizacije u kulturi nisu bile produkt partijske dobre volje, već straha da se nezadovoljstvo ne pretvori u nered. Partija, dakle, nije odustala od ideje da se od književnosti napravi kasarna, a pisci poslušni vojnici koji bi slepo izvršavali partijske direktive.

Nova nada se ubrzo javila posetom Josipa BrozaTita. Tokom juna i jula meseca među piscima se pojavilo uverenje da će Titovi razgovori sa rumunskim rukovodiocima uticati na smekšavanje stava prema književnom stvaralaštvu. Međutim, pokazalo se da je ovo bila samo još jedna neostvorena želja pisaca. Štetno po stanje u Rumuniji, uticali su događaji u Poznanju. Otvoreno sovjetsko nezadovoljstvo poljskim rukovodstvom i zabrinutost Moskve za dalji razvoj događaja je uticalo da KPSS ispita svoje odluke i pristupi izvesnom reteriranju od puta demokratizacije. Situacija u Poljskoj i raspoloženje Sovjetskog Saveza je kod rumunskog rukovodstva viđeno samo kao potvrda da je njihova oprezna politika ispravna.¹⁴⁴²

Političko stanje u zemlji i shvatanja u samom vrhu partije nisu davali nadu da će promene u književnosti i umetnosti početi inicijativom odozgo. S druge strane, slabost i nejedinstvo u Savezu književnika, koji je predvodio Mihail Benjuk, učinili su da zahtevi književnika, i da ih je bilo, nisu imali nikakvih izgleda za uspeh. Mlađa generacija kulturnih radnika, koji su bili spremni na sprovođenje reforme, poučeni iskustvom Žara,¹⁴⁴³ nisu imali hrabrosti da je sami pokrenu, već su čekali da se prvo promeni stav vrha prema kulturi.¹⁴⁴⁴

Posle događaja u Mađarskoj, kultura u Rumuniji je bila pod posebnim nadzorom RRP. Rukovodioci su bili svesni da su, posle studenata, na bunt obično bili spremni pripadnici inteligencije, književnici i umetnici. Do naročitog pritiska na kulturu u zemlji došlo je posle nekoliko meseci od mađarske krize. Taj period od nekoliko meseci je bio takozvani probni period. U njemu su rumunski

¹⁴⁴⁰ Isto, 6.

¹⁴⁴¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Rumunska književnost od XX kongresa KPSS do danas, 4–5.

¹⁴⁴² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 2, Situacija u Rumunskoj radničkoj partiji i njen razvoj posle 20. kongresa KPSS, pov. br. 4621, 13.

¹⁴⁴³ Aleksandru Žar je početkom avgusta 1957. godine, dakle posle više od godinu dana od njegovog izbacivanja iz partije, kao „kontrarevolucionarni element“ u novinama objavio samokritiku u kojoj je priznao svoje zablude i molio za oprostaj. Kao razloge koji su ga naveli na stranputicu spominjao je događaje u Mađarskoj (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 06. 08. 1957, pov. br. 417637, 1).

¹⁴⁴⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 78, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 19. 07. 1956, pov. br. 411833.

rukovodioci odlučili da dopuste izvesna popuštanja. Tako su rehabilitovani, naravno samo literarno, ne i politički, neki književnici čija su dela bila zabranjena. Neki od njih su bili Panait Istrati, Oktavijan Goga i Vojnești. Dela ovih i još nekoliko drugih književnika su ponovo počela da se štampaju i puštaju u prodaju. Listovi poput *Contemporanul* i *Viata Romaneasca* su člancima o rumunskom kulturnom nasleđu i njegovim vezama sa evropskom kulturom, ponajviše francuskom, davali nadu da će uskoro doći do otvorenije politike CK prema kulturi i umetnosti. Poslednji dašak slobode za kulturne radnike dat je na godišnjoj skupštini Saveza likovnih umetnika. Okuraženi umetnici su iznosili oštre kritike na račun rukovodstva Saveza i socijal-realizma kao pravca u umetnosti. Dopušteno je bilo da se tajnim glasanjem smeni dotadašnji predsednik Boris Kardeje i sekretar Maks Herman Maksi, koji je bio ujedno i sekretar partijske organizacije likovnih umetnika i direktor Državnog muzeja umetnosti. Agitprop na to nije reagovao kao ni na članke objavljene u časopisima *Stea* i *Utrunku*, jednom rumunskom i jednom mađarskom časopisu iz Kluža. Sporni članci koji su se bavili pitanjem kulturnog nasleđa bili su ocenjeni od strane CK kao nacionalistički i šovinistički, ali su prošli cenzuru Agitpropa i bili objavljeni.¹⁴⁴⁵

Međutim, uporedo sa pomenutim dešavanjima, tajno su počele pripreme za uvođenje cenzure i kontrole u svet kulture. Prvi javni nagoveštaj vraćanja na staru kulturnu politiku dao je član Politbira, Nikolae Čaušesku, u govoru održanom povodom proslave Lenjinovog rođendana, 22. aprila 1957. godine.¹⁴⁴⁶ Posle tog govora rumunsko rukovodstvo je donelo odluku o pooštavanju mera na kulturnom planu i uvođenju oštre cenzure svih književnih listova.¹⁴⁴⁷ Na sazvanom sastanku svih aktiva zaduženih za kulturu, zaključeno je da Rumunija ne sme da dozvoli da u njenoj kulturi i umetnosti dođe do scenarija iz Mađarske i Poljske. Potvrđeno je i da je „socijalistički realizam“ jedini mogući pravac u rumunskoj kulturi.¹⁴⁴⁸ Ubrzo nakon toga objavljuvani su članci u *Skantei* koji su oštro napali i kritikovali listove poput onih iz Kluža. U članku „O problemima kulturnog nasleđa“ oštro su napadnuti listovi *Stea* i *Utrunka*, zbog, kako je bilo navedeno „celovitog preuzimanja nekih autora i protivurečnih dela iz nacionalnog i svetskog kulturnog nasleđa, kao i zbog nekritičkog ponovnog uvažavanja nekih strujanja pretežno ili potpuno dekadentnih.“¹⁴⁴⁹ List *Stea* je posebno kritikovan zbog članka o Rilkeu, koji je bio delo ereljskog pisca i kritičara Lucijana Blage. Časopisi *Viata Romaneasca* i *Contemporanul* su bili takođe izvrgnuti kritici. Prvi zbog idealizovanja i preuveličavanja uloge koju je imao Nikolae Jorga, jedan od najvećih rumunskih istoričara, a drugi zbog nemarksističke analize radova vajara Konstantina Brankusa. Kritikovani su i istaknuti pojedinci. Jedan od njih bio je akademik Andrej Ocetea, direktor Istorijskog instituta rumunske akademije nauka, veliki rumunski istoričar. On je kritikovan zbog predavanja koje je održao u Akademiji o pomenutom istoričaru Nikolae Jorgi i njegovim zaslugama za rumunsku historiografiju. CK nije zabranio štampanje predavanja Ocetea o najvećem rumunskom istoričaru, ali je zabranio da se to predavanje nađe u svečanoj publikaciji Akademije koja je izašla povodom godišnjice ujedinjenja Vlaške i Moldavije.¹⁴⁵⁰

Mnogi drugi listovi i intelektualci bili su kritikovani zbog svojih dela ili iznetih mišljenja u tom periodu, od događaja u Mađarskoj do proleća 1957. godine. Pored svega došlo je i do smenjivanja svih liberalnijih rukovodilaca u kulturnom sektoru, jer se smatralo da su oni krivi za stanje u književnosti i umetnosti. Tako je, između ostalog, smenjen i generalni direktor za umetnost u Ministarstvu prosvete i kulture Paul Kornea. Smatralo se da je on odgovoran za ublažavanje situacije na polju umetnosti od početka 1957. godine, jer je bio i direktni sprovodilac politike Agitpropa CK u

¹⁴⁴⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O partijskom životu i radu za maj i juni 1957, pov. br. 413738, 5.

¹⁴⁴⁶ Isto, 6.

¹⁴⁴⁷ Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014, 249.

¹⁴⁴⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i juni 1957. godine, pov. br. 414002, 2.

¹⁴⁴⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O partijskom životu i radu za maj i juni 1957, pov. br. 413738, 6.

¹⁴⁵⁰ Isto.

oblasti kulture.¹⁴⁵¹ Osim toga partija je sprovela brojne seminare za intelektualce sa ciljem ideološkog prevaspitavanja. Ti seminari su se održavali na svakom fakultetu, institutu, u svakom pozorištu, pa čak i u bolnicama. Dakle, u svakoj instituciji u kojoj se nalazio veći broj intelektualaca. Ovo „prevaspitavanje“ nije zaobišlo ni samostalni intelektualni svet koji je na primer živeo na selu. Za njih je partija organizovala političke kružoke na kojima su se proučavale teme kao što su istorija partije, politika partije u socijalističkom preobražaju sela, nauka i misticizam i druge. Ovi seminari i politički kružoci su trebali da u roku od mesec dana obuhvate čitavu rumunsku inteligenciju.¹⁴⁵² Vraćanje na staru „ždanovsku“ politiku partije, u kulturi nije bio rezultat samo unutrašnjeg stanja i mera kojim je partija želela da izbegne izbijanje događaja sličnih onima u Mađarskoj i Poljskoj. Jedan bitan razlog vraćanja na staru politiku bio je i uticaj i ugledanje na politiku SSSR u ovoj oblasti.¹⁴⁵³

Politika rukovodstva u kulturi, koja je kretala sa pozicije da je „socijalistički realizam jedini pravilan i moguć put za umetnost jedne socijalističke zemlje“ nastavljena je i u 1958. godini. Prva oštrija kritika upućena na račun književnika pojavila se na plenarnoj sednici Komiteta saveza rumunskih književnika od 22. februara. Na njoj je kritičar Paul Đorđesku oštro napao književnike što kao temu ne uzimaju aktuelne probleme poput oslobođenja, kolektivizacije, života radnika i izgradnje velikih projekata. Zaoštavanje kursa u kulturi i ideološkom polju nekako je došlo u vreme objavljivanja Programa SKJ, koji je negativno ocenjen u svim lagerskim zemljama. Zbog toga, može se tvrditi da je ovakvo kretanje i odnos rukovodstva prema inteligenciji i umetnicima, proizišlo ne samo iz ličnih motiva RRP, već i iz tendencije celog lagerska ka zaoštavanju i kampanji protiv „revizionističke Jugoslavije“. Tako je kurs zaoštavanja na svim poljima kulturne delatnosti vođen pod parolom „suprotstavljanja revizionizmu i apolitičkom neutralizmu“. Posle savetovanja u Agitpropu CK RRP 30–31. maja 1958. u Rumuniji je počela borba protiv pojava strane ideologije i stranog ideološkog uticaja u zemlji.¹⁴⁵⁴

Slabo razvijen politički život u zemlji, i centralistički, uski način agitpropskog rukovođenja na polju kulture nauke i umetnosti, izazivali su nezadovoljstvo inteligencije i pojačavali njen kritički odnos prema stanju u zemlji. Iz tih razloga Rumunska radnička partija je u redovima inteligencije imala najslabije pozicije. Mnogi koji su bili članovi su u periodu 1956–1958. godine bili izbačeni. Ideološki čuvar, koji je upravljao štampom i književnim listovima, nije dozvoljavao da se objavi bilo koji članak protiv vlasti i protiv razvijanja kulture u Rumuniji, mimo želja partije. Želju za većom slobodom rumunski književnici, kao i umetnici, nisu imali snage da sprovedu. Pokušaji iznošenja kritike i iskazivanja volje za destaljinizacijom u kulturi, partija je uspešno sasekla povezujući takve želje sa kompromitujućim imenima poput Aleksandru Žara, Mihaila Davidoglua i drugih. Sa događajima u Poljskoj i Mađarskoj pojavila se nova nada. Međutim, za razliku od poljskih i mađarskih intelektualaca koji su uspeli da se ujedinjenjem i sinhronizovanim akcijama izbore za bolji položaj, Rumunima je nedostajala hrabrost i solidarnost. Među rumunskim intelektualcima niko se nije usudio da javno podrži borbu poljske i mađarske intelektualne elite, s druge strane Petru Dumitriu je među prvima izneo kritiku događaja u Mađarskoj, u članku objavljenom u *Gazeti Literari*.¹⁴⁵⁵

Po pitanju odnosa prema Jugoslaviji rumunska inteligencija je bila rezervisana. Kompromitovanje Bukurešta, odnos prema Beogradu od 1948. do 1953/4. godine, uticali su na to da inteligencija priču rukovodstva o jugoslovenskom revizionizmu prima sa nevericom. Kao izraz neslaganja sa takvom državnom politikom rumunska inteligencija je izabrala pasivnost i ćutanje.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 2, Pregled pošte Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec maj i juni 1957. godine, pov. br. 414002, 2.

¹⁴⁵² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 9, O partijskom životu i radu za maj i juni 1957, pov. br. 413738, 4.

¹⁴⁵³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Rumunska književnost od XX kongresa KPSS do danas, 7.

¹⁴⁵⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 7, Zaoštavanje kursa RRP na kulturnom sektoru, pov. br. 414306, 2–4.

¹⁴⁵⁵ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, 184.

¹⁴⁵⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 7, Zaoštavanje kursa RRP na kulturnom sektoru, pov. br. 414306, 5.

Jugoslovenko-rumunski kulturni odnosi

Posle prvih koraka ka normalizaciji odnosa Jugoslavije sa zemljama Istočnog bloka, javili su se i prvi stidljivi predlozi u sferi kulturne i sportske saradnje. Većina tih zemalja, među kojima je bila i Rumunija, saradnju na kulturnom planu su zamišljale na široj platformi, dajući niz predloga i želeći potpisivanje kulturne konvencije. Kod svih je kulturna saradnja bila u službi politike, što je bilo i u skladu sa ideologijom. Zbog toga je posebna pažnja u predlozima poklanjana grupnim gostovanjima ansambala, pozorišnih grupa i orkestara, uz davanje širokog publiciteta i prisustvovanje predstavnika najvišeg državnog vrha. Cilj je bio da se preuveličaju odnosi, Zapadu prikaže nivo ostvarene saradnje, a ostvari i određen uticaj na nacionalne manjine u FNRJ. Jugoslavija, kao socijalistička zemlja, poput svojih suseda, razvoj je posmatrala kroz stvaranje baze i njene nadogradnje. Upravo su kultura, umetnost i sport bile ta nadogradnja, te su one očitó imala sekundarnu važnost i u bilateralnim odnosima. Sa Rumunijom u 1953. godini gotovo da nije došlo do saradnje, što je, imajući u vidu tok normalizacije, bila i logična posledica. Jedino je u martu na Svetskom stonoteniserskom turniru u Bukureštu učestvovala jugoslovenska ekipa, a rumunska je učestvovala na prvenstvu koje se održalo novembra naredne godine u Beogradu.¹⁴⁵⁷

Predlozi za oživljavanje saradnje su od rumunske strane došli krajem 1953. godine. Od tih predloga treba izdvojiti plan o gostovanju većeg broja rumunskih istaknutih umetnika u Jugoslaviji, zatim izložbe njihove narodne umetnosti, saradnju radio-stanica, razmenu naučnih publikacija i recipročno prevođenje literarnih dela. Od svega toga tokom 1954. godine ništa nije realizovano. Sa Rumunijom je u početku kulturna i sportska saradnja ostvarena više kroz učešće ekipa na raznim međunarodnim manifestacijama i takmičenjima. Nije došlo ni do razmene gramofonskih ploča za potrebe emitovanja na radiju, kao što je učinjeno sa Bugarskom sredinom 1954.¹⁴⁵⁸ Delimičan razlog za to bilo je što je jugoslovensko rukovodstvo na ovaj vid odnosa gledalo kao na čisto kulturnu, ne i politički obojenu saradnju i propagandu. To, sa druge strane, Rumuniji nije odgovaralo zbog spoljnopolitičkih razloga i postojanja rumunske manjine, jer je prevashodno želela da kulturnom saradnjom postigne određeni politički efekat, što se posebno videlo u insistiranju da posetama umetnika bude pridat visok značaj i gotovo diplomatski protokol.¹⁴⁵⁹

Za stanje u kulturnoj sferi zaslužan je i stav Beograda, koji je na razvoj gledao sa velikim rezervama. U DSIP-u je vladalo uverenje da sve dok se normalizacija ne dovede barem na nivo na kojem su bili odnosi sa Mađarskom i Bugarskom, ne treba prilaziti saradnji u oblasti kulture, umetnosti i sporta. Zbog toga je tokom 1954. godine ostvarena saradnja isključivo pri međunarodnim takmičenjima. Pored navedenog stonoteniserskog kontakta, u ovoj godini je u Bukureštu izvesno vreme boravila i jugoslovenska odbojkaška delegacija. Na poziv Komiteta demokratskih žena Rumunije, petočlana delegacija Saveza ženskih društava Jugoslavije je od 20. juna do 5. jula obilazila rumunske gradove i upoznala se sa kulturom, običajima, problemima žena, zdravstvenom i socijalnom zaštitom, i dobila okvirnu sliku socijalizma i sistema upravljanja u Rumuniji.¹⁴⁶⁰

Jedna od prvih akcija uspešno sprovedenih u ovoj oblasti, bila je pokrenuta od strane Muzeja sa Cetinja, za čije potrebe je trebalo iz Rumunije nabaviti podatke o životu i radu jeromonaha Makarija, koji je radio u štampariji Đurđa Crnojevića do pada Zeta, a nakon toga je delovao u Vlaškoj. Muzej je podatke tražio radi proslave 460 godina od nastanka prve srpske štamparije. Preko jugoslovenske ambasade Muzej u Cetinju je saznao da se u Klužu nalaze knjige iz 1507. godine na rumunskom

¹⁴⁵⁷ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, 183–185.

¹⁴⁵⁸ AJ, KPR, I-3-a, SSSR, 170, Normalizacija odnosa Jugoslavije sa SSSR-om i ostalim istočnoevropskim zemljama, 6–9.

¹⁴⁵⁹ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 5, Informacije o kulturnoj i sportskoj saradnji FNRJ sa zemljama Istočnog bloka, pov. br. 17943, 5–6.

¹⁴⁶⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 6, Izveštaj delegacije Saveza ženskih društava o boravku u Rumuniji, pov. br. 18068, 1–2.

jeziku, koje je štampao sam Makarije, ali i radovi Dimitrija Vukovića, za koga je Muzej takođe bio zainteresovan. Radi sakupljanja podataka, u Rumuniju je pozvan da nekoliko nedelja boravi i istražuje Jagoš Jovanović, predsednik Naučnog društva NRCG i direktor Istorijskog instituta NRCG, o trošku Instituta za kulturne veze NR Rumunije sa inostranstvom.¹⁴⁶¹ Ova rumunska ustanova imala je zadatak da vodi brigu oko održavanja i razvijanja kulturnih odnosa sa inostranstvom u političkom, organizacionom i tehničkom smislu. Na čelu Instituta za kulturne veze sa inostranstvom, nalazio se predsednik, dva potpredsednika, sekretar i direktori brojnih sekcija. Sekcije su postojale za pojedine zemlje ili za više zemalja, zajedno za određeni kulturni domen poput muzike, pozorišta, literature.¹⁴⁶²

Za razliku od Rumunije, koja je saradnju u oblasti kulture kontrolisala i vodila preko državnih i partijskih organa, Jugoslavija je davala veću slobodu kulturnim institucijama. Drugim rečima, u Rumuniji je saradnju sa inostranstvom inicirala država, a u Jugoslaviji su to u najvećoj meri činili sami umetnici i kulturne institucije. Ovakvi različiti sistemi su stvarali probleme u saradnji dve države. Tokom 1954. godine došlo je do brojnih rumunskih predloga o kulturnoj saradnji, iako su Ambasada i Ministarstvo uputili rumunske predstavnike na relevantne kulturne institucije, do veće saradnje nije došlo. Činjenica da su jugoslovenski kulturni radnici mogli da biraju sa kim će saradivati je uticala da zainteresovanost za rumunsku kulturu bude mala. Čak nije postojala ni zainteresovanost da Jugoslavija ugosti rumunske umetnike najvišeg ranga, poput dirigenta Đorđa Đorđeskua, koji je bio jedan od najpoznatijih u Evropi. Ovakvo stanje je u Bukureštu shvatano kao da Beograd ne želi da ostvari saradnju na kulturnom polju. Kako bi se situacija malo poboljšala moralo je da dođe do intervencije državnih i partijskih organa sa jugoslovenske strane.¹⁴⁶³ Zbog toga je uspostavljena komisija za kulturnu saradnju, koja je pregovarala o svim pitanjima sa rumunskim Institutom za kulturne veze. Rezultat ovih pregovora bio je dogovor o gostovanju dve grupe jugoslovenskih, kao i rumunskih solista, u Beogradu i Bukureštu, zatim ansambla „Kolo“ u Bukureštu i jedne izložba slika.¹⁴⁶⁴

Situacija se malo popravila posle posete Hruščova Beogradu i zaključenja Beogradske deklaracije 1955. Rumuni su počeli aktivnije da rade na normalizaciji, pokazivali su više inicijative, predlagali su da dođe do što šire kulturne saradnje u svim oblastima, od razmene naučnika i umetnika, gostovanja ansambala, do organizovanja izložbi. Kulturnu konvenciju između Jugoslavije i Rumunije predviđala je još Bukureštanska deklaracija. S tim u vezi, Državni sekretarijat za inostrane poslove izradio je prednacrt bazirajući ga na Konvenciju koju je FNRJ potpisala sa Poljskom. Posle dostavljanja prednacrt za zainteresovanim ustanovama, i razmatranja njihovih primedbi, stvoren je nacrt koji je dostavljen rumunskoj Vladi radi otpočinjanja pregovora, a po planu Konvencija je trebalo da se potpiše krajem novembra ili početkom decembra 1956.¹⁴⁶⁵

Jedan od prvih vidova saradnje koji je pokrenut bio je u filmskoj sferi. Ambasada u Bukureštu je za početak organizovala prikazivanje filmova „Put mira“ i Njih dvojica“, za uži krug rumunskih umetnika, a kasnije su ti filmovi, kao i „Bakonja fra Brne“, „Kekec“ i „Krvavi put“, prikazivani u bukureškim bioskopima. Rumunski umetnici koji su se bavili filmom bili su iznenađeni kvalitetom jugoslovenskih filmova, zbog čega su izražavali želju da sklope ugovor o uvozu filmova u Rumuniju. Ambasada ih je uputila na „Jugoslavija film“, instituciju koja je bila nadležna za ovakvu saradnju.¹⁴⁶⁶ Od strane Rošianua došao je predlog da se 29. novembra, tokom proslave Dana Republike u

¹⁴⁶¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 32, Dopis Državnog muzeja NRCG u vezi sa boravkom Jagoša Jovanovića u Klužu i Bukureštu, pov. br. 410447.

¹⁴⁶² DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 33, Zabeleška o razgovoru S. Soca i M. Župana sa predsednikom Instituta za kulturne veze sa inostranstvom Mihai Rosianuom, 24. februara 1955. godine, pov.br. 17854.

¹⁴⁶³ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 1, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 18. aprila 1955, pov. br. 45272.

¹⁴⁶⁴ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 1, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 19. avgusta 1955, pov. br. 411192.

¹⁴⁶⁵ DAMSPS, SPA, 1956, I, dos. 8, Podsetnik za predstojeće razgovore sa rumunskom delegacijom, str. pov. br. 376, 6.

¹⁴⁶⁶ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 3, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 6. jula 1955, pov. br. 49013.

Bukureštu, organizuje nedelja jugoslovenskog filma. Ugovor o kupoprodaji između Rumunije i Jugoslavije potpisan je 27. novembra 1955. godine. On nije određivao koliko su dve strane bile u obavezi da kupe filmove, već je bio otvorenog karaktera. Svaka strane je mogla da nabavi onoliko filmove koliko je smatrala da joj je potrebno.¹⁴⁶⁷

Gostovanje dirigenta Đorđa Đorđeskua¹⁴⁶⁸ i Zenaide Pali u Beogradu, koje je bilo predloženo još 1954, realizovano je tek krajem novembra 1955, što znači da su rumunski umetnici koji su rado primani u značajnim evropskim kulturnim centrima, na gostovanje u Beogradu morali da čekaju više od godinu dana. U Bukureštu su pak, takođe krajem novembra, gostovali violinista Petar Toškov i dirigent Samo Hubat iz Zagreba.¹⁴⁶⁹ Određenih pomaka bilo je i u oblastima književnosti i nauke. Komisija za kulturne veze FNRJ sa inostranstvom je na molbu Ambasade u Bukureštu poslala oko tridesetak književnih dela, koja su trebala da budu prevedena i štampana. Najveće interesovanje je i dalje vladalo za jugoslovenske komediografe poput Nušića. Njegova *Gospođa Ministarka* je bila jedno od retkih dela koje je u to vreme izvođeno u rumunskim pozorištima.¹⁴⁷⁰ S druge strane, Radu Flora i Timotej Popović su preveli roman rumunskog pisca Čezara Petreskua, pod nazivom *Crno zlato*, a štampala ga je Matica srpska iste godine. Jugoslovenski slavisti su 1955. godine uspeli da uspostave kontakt sa kolegama iz Rumunije. Kao gosti Jugoslavije, dvojica slavista iz NRR su učestvovala na sastanku održanom u Beogradu, a jedan od njih je izabran u međunarodni odbor slavista.¹⁴⁷¹

Saradnja u kulturnoj sferi nije se razvijala onako kako je bilo planirano za 1956. godinu. Čak ni minimalan plan kulturne razmene nije bio ostvaren. Po ovom pitanju problem je bio zainteresovanost jugoslovenskih umetnika. Brojne pozive za gostovanje u Rumuniji, jugoslovenski književnici, umetnici, ali i ustanove i ansambli, kako profesionalni, tako i amaterski, odbijali su. Rumuni su se trudili da što boljim uslovima privuku Jugoslovane, ali to nije bilo dovoljno. Nudili su predavanja na srpskom jeziku, gostovanja uz plaćeni odmor i druge pogodnosti, ali nisu naišli na odaziv.¹⁴⁷² Tokom godine, intenzivnija saradnja bila je jedino u sferi poziva i gostovanja predstavnika Jugoslavije na važnim manifestacijama. Na rumunske pozive među prvima se odazvao predsednik Kulturne komisije FNRJ Marko Ristić. On je sa suprugom deset dana bio gost Ministarstva kulture Rumunije. Tokom boravka posetio je veliki broj kulturnih ustanova i vodio razgovore sa značajnim predstavnicima rumunskog kulturnog života. Kao gosti Takmičenja amatera sela i grada, u Rumuniji su boravili Joca Marjanović, član Saveta kulturno-prosvetnih društava BiH i Joška Nađ, član Predsedništva kulturno-prosvetne zajednice Vojvodine. Kao što je ranije pomenuto, Vasko Popa i Grigor Vitez su predstavljali Jugoslaviju na Kongresu rumunskih književnika. Tokom dvonedeljnog

¹⁴⁶⁷ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 3, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 27. novembra 1955, pov. br. 412790.

¹⁴⁶⁸ Đorđe Đorđesku (1887–1964) bio je jedan od najpoznatijih rumunskih dirigenata 20. veka. Školovao se u Berlinu gde je završio Višu muzičku školu, smer – violončelo. Posle nesreće koju je doživeo 1916. godine nije više mogao da svira, te je na savet prijatelja počeo da diriguje. Posle I svetskog rata vratio se u Rumuniju i ubrzo počeo da rukovodi mladom filharmonijom u Bukureštu. Tokom međuratnog perioda postao je veoma poznat i cenjen kod domaće i strane publike. Sa Bukureškom filharmonijom nastupao je u većini evropskih zemalja, a 1926. godine i u SAD. Zbog saradnje sa Nmcima tokom II svetskog rata, bio je smenjen iz uprave Filharmonije, ali je nastavio da se bavi muzikom. Na mesto direktora Filharmonije vratio se 1957. nakon emigriranja dotadašnjeg direktora Konstantina Silvestrij. Sve do smrti aktivno je predstavljao Rumuniju u svetu i bio jedan od najpoznatijih rumunskih umetnika izvan granica države. U Jugoslaviji je nastupao više puta tokom međuratnog perioda, a nakon toga 1955. i 1957. godine kada je sa rumunskom filharmonijom septembra meseca održao koncerte u Beogradu, Zagrebu i drugim gradovima. (<https://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/in-memorial-george-georgescu-la-sala-radio-de-ziarul-de-duminica-10252349>, pristupljeno 18. 10. 2022; „Razgovor s dirigentom rumunjske filharmonije George Georgescuom“, *Vjesnik*, 2).

¹⁴⁶⁹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 57, dos. 3, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 27. novembra 1955, pov. br. 412790.

¹⁴⁷⁰ „Deset godina Kulturnog uspona“, *Večernje novosti*, 26. 6. 1956, 4.

¹⁴⁷¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 10, dos. 23, Opšti izveštaj za 1955. godinu, drugi deo, 430.

¹⁴⁷² DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 13, Telegram iz Bukurešta od 01. 09. 1956, pov. br. 414370, 1.

boravka oni su obišli nekoliko gradova i dosta kulturnih institucija.¹⁴⁷³ Rumunija je sredinom maja 1956. organizovala izložbu posvećenu jugoslovenskom slikarstvu pod nazivom „60 slika savremenog jugoslovenskog slikarstva“. Izložba je bila otvorena u Bukureštu, a onda preseljena u Arad i Temišvar. Otvaranju izložbe prisustvovao je jugoslovenski umetnik Đorđe Popović. Izložba je izazvala veliko interesovanje i raspravu među rumunskim umetnicima, zbog čega je Institut za kulturne veze predložio da se organizuje diskusija na temu „za ili protiv socijalističkog realizma“, na kojoj bi uzeo učešća bar jedan jugoslovenski likovni kritičar. Kritike su bile naročito žive zbog prevelike slobode jugoslovenskih slikara.¹⁴⁷⁴

Dve države su Kulturnu konvenciju potpisale na Brionima tek oktobra 1956. Ona nije sadržala konkretne predloge ili planove saradnje u narednom jednogodišnjem periodu, već samo opšte pravce u kojima je saradnja mogla da se odvija. Bez jasnih smernica, u povoljnim političkim uslovima, saradnja na kulturnom planu se razvijala po inerciji. Uz veliko insistiranje je došlo do određene saradnje, na primer, u Rumuniji je tokom 1956. godine boravila Beogradska filharmonija predvođena Krešimirom Baranovićem i Žikom Zdravkovićem. Turneja je trajala dve nedelje i obuhvatala koncerte u Bukureštu, Krajovi, Aradu i Temišvaru. U istim mestima nastupali su i operski pevači iz Zagrebačke opere – Nada Putar i Drago Bernardić. Rumunske turneje imali su i zagrebački dirigent Samo Hubad i članovi beogradske opere Anita Mezatova i Jovan Gligorijević.¹⁴⁷⁵ S druge strane, rumunski kulturni radnici su se češće odazivali pozivima. U Jugoslaviji je gostovalo puno rumunskih umetnika. U Operi u Zagrebu gostovala je rumunska pevačica Lucija Stanesku, 12. juna 1956, i Zeneida Pali, članica Bukureštanske opere, koja je u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Novom Sadu igrala Karmen u istoimenoj operi. U nekoliko gradova nastupao je, tokom trinaestodnevne turneje, Ansambl rumunskih narodnih igara sa orkestrom Barbu Lautaru. Treba pomenuti da je Rumunska akademija poslala tri svoja akademika na Kongres Udruženja za međunarodno pravo, koji se održao početkom septembra 1956. godine i da je pored nekoliko dela prevedena i odštampana Domanovićeva *Stradija*.¹⁴⁷⁶ Organizacija ovih gostovanja padala je na teret zemlje domaćina. Umetnici su od organizatora dobijali smeštaj, pratnju, prevoz i honorare u određenom iznosu, ali u valuti zemlje domaćina, koju su uz pomoć državnih organa menjali za dinare, odnosno leje. Interesovanje za određene umetnike se pismenim putem podnosilo Komisiji za kulturne veze ili Institutu za kulturne veze RNR, koji su nakon toga razmatrali zahtev i kontaktirali umetnike. U slučaju da je zahtev bio otvorenog tipa, predloge ovim institucijama davale su organizacije ili specijalizovane institucije poput „Jugokoncerta“.¹⁴⁷⁷

Nakon službenog puta Božidara Torbice, direktora „Jugoslavija filma“ i Svetolika Nešića, direktora „Morava filma“, od 21. do 30. novembra 1956. godine, u Rumuniji se videlo da jugoslovenski filmovi poput „Njih dvojica“, „Krivi put“, „Nevjera“, „Bila sam jača“ i „Jubilej gospodina Ikla“, nisu imali očekivanu gledanost – naročito u odnosu na druge strane filmove puštane u istom periodu. Kao ilustraciju treba uzeti mađarski film „Actidentul“ kojeg je od januara meseca pa do novembra pogledalo 832.000 rumunskih gledalaca, a pomenuti jugoslovenski film „Nevjera“ samo 92.208. Rumunija je 1956. godine raspolagala sa 1.000 bioskopa za projekciju filmova na traci od 35 mm i oko 1.500 stabilnih i pokretnih bioskopa sa 16 mm trakom. Iako su rumunske nadležne institucije ulagale mnogo u reklamiranje i promociju jugoslovenskih filmova, oni nisu izazivali veće interesovanje rumunske publike iz razloga što je njihovo tržište bilo prezasićeno ratnim

¹⁴⁷³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 10, dos. 24, Opšti izveštaj za 1956. godinu, prvi deo, 296.

¹⁴⁷⁴ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 17. 05. 1956, pov. br. 47838.

¹⁴⁷⁵ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 10, dos. 24, Opšti izveštaj za 1956. godinu, prvi deo, 297.

¹⁴⁷⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 13, Zabeleška o kongresu Udruženja za međunarodno pravo, pov. br. 4233289.

¹⁴⁷⁷ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 53, dos. 116, Beleška o razgovoru R. Nikolajevića savetnika Konisije sa S. Hubadom, dirigentom zagrebačke filharmonije 28. 1. 1956, 1.

filmovima.¹⁴⁷⁸ Čest vid razmene filmova bio je prilikom razmene poseta visokih delegacija. Tako je tokom zvanične posete sindikalne delegacije, predvođene Apostolom od 12. februara 1956, u Jugoslaviju prikazan rumunski film u boji „Slavuj“ čija je radnja bila vezana za narodne igre.¹⁴⁷⁹

Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da se kulturna saradnja između dve zemlje odvijala, jednim delom putem direktnih kontakata srodnih organizacija i ustanova, a drugim zvanično utvrđenim godišnjim planom. Prva linija je najvećim delom zavisila od afiniteta i potreba određenih ustanova poput univerziteta, akademija, saveza i društava za saradnju sa sličnim inostranim organizacijama. U realizaciju druge uključivala se direktno vlast. Na taj način, dogovorene kulturne manifestacije trebalo je da imaju reprezentativni karakter, a ujedno su mogle da služe i u političke svrhe. Sa jugoslovenske strane za takav vid saradnje bila je zadužena Komisija za kulturne veze sa inostranstvom, dok je u Rumuniji saradnju dogovarao Institut (Komitet) za kulturne veze. Jugoslovenska Komisija donosila je okvirne godišnje planove saradnje. Na primer, za 1957. godinu predlagala je gostovanje rumunske Filharmonije, izložbu rumunskog klasičnog slikarstva,¹⁴⁸⁰ nekoliko solističkih gostovanja istaknutih rumunskih umetnika, gostovanje jugoslovenskih u Rumuniji, kao i jedne jugoslovenske opere i nekoliko muzičkih ansambala.¹⁴⁸¹

Verski odnosi

Odnosi između crkava i socijalističkih zemalja nisu bili idealni. Stepen otpora sveštenstva prema vlasti je bio u srazmeri sa položajem koji je određena crkva imala u toj državi pre rata. Naravno, važan faktor koji je uticao na crkveno-državne odnose su bile i mere koje su nove vlasti sprovodile u cilju odvajanja crkve od države. U Rusiji, Bugarskoj i Rumuniji, pravoslavlje je bilo glavna religija, dok je u Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj primat imala katolička crkva. Bez obzira o kojoj se crkvi radilo, one su u međuratnom periodu bile i državne religije. Crkveni praznici su bili i državni, veronauka je bila obavezan predmet u školama, sveštenici su jedini imali pravo na vođenje matičnih knjiga i sklapanje brakova. Crkva je imala veliki broj verskih škola, zavoda, bolnica i drugih institucija. Raspolagala je izdavačkim preduzećima, imala svoje listove i štamparije. Prihodi su dolazili sa raznih strana, od obreda, dobročinstva, preko prihoda od krupnih zemljišnih poseda i izdavanja objekata koji su bili u njenom vlasništvu. Srednji vek, koji je bio poznat po kitorstvu i poklanjanju velikih poseda i dragocenosti, od crkve je napravio najbogatiju instituciju. Uloga koju je imala nekada je i prevazilazila moć same države. O sprezi koja je postojala između crkve i države govori i činjenica da je sveštenstvo često imalo i istaknute državne funkcije. Dolaskom socijalizma došlo je do promene ovakvog položaja. Novi Ustavi i jednobrazni Zakoni o pravnom položaju verskih zajednica, izazvali su korenite promene i aktivnost sveštenstva sveli na čisto religijske funkcije. Međutim, nezadovoljstvo sveštenstva, ali i samog naroda, naročito u onim državama koje nisu imale socijalističku tradiciju ili jak komunistički pokret, dovelo je do toga da se negde načini kompromis, a negde država umeša u izbor crkvenih velikodostojnika, koji su sada dolazili iz redova partijskih

¹⁴⁷⁸ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 17, Izveštaj Božidara Torbice i Svetolika Nešića sa službenog puta iz Rumunije od 21. 11 do 30. 11. 1956, pov. br. 421291, 1-3

¹⁴⁷⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 1, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. 02. 1956, pov. br. 45336.

¹⁴⁸⁰ Izložba je trebala prvo da gostuje u prostorijama Narodnog muzeja u Beogradu maja meseca 1957. godine, a da zatim bude prenetu u Skoplje i još jedan grad. Jugoslovenski predstavnici su izričito zahtevali da slike budu iz perioda XIX veka i da broj slika bude između 70 i 80 zbog planiranog izložbenog prostora. Osim ove razmatrana je i izložba nastavnog materijala. Na kraju izložba nije realizovana (AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 99. dos. 220, Izložba rumunskog slikarstva XIX veka, 28. 1. 1957).

¹⁴⁸¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 11, Plan kulturne saradnje, 13. 02. 1957, pov. br. 43295, 1–2.

aktivista ili simpatizera. Energično suprotstavljanje novih vlasti reakcionarnom sveštenstvu dovelo je do represije, oduzimanja crkvene imovine i zatvaranja ili proganjanja velikog broja sveštenika.¹⁴⁸²

Stanje SPC u Rumuniji

Od XVII veka u Temišvaru i Aradu, Srpska pravoslavna crkva je imala svoje episkopije. Međutim, sa smanjivanjem broja Srba u rumunskom delu Banata, ostala je samo episkopija sa sedištem u Temišvaru. Razgraničenjem posle Prvog svetskog rata, ostao je takođe određen broj parohija srpske i rumunske crkve sa obe strane granice. Odnosi u pogledu jurisdikcije nisu bili regulisani na pravi način, već su u zavisnosti od potreba i međudržavnih odnosa rešavani osnovni problemi. Osnov za rešavanje ovog pitanja bio je Carski reskript Marije Terezije iz 18. veka. Godine 1934. vođeni su pregovori između Ministarstva vera Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine Rumunije, ali oni zbog drugačijih interesa nisu doveli do rešavanja pitanja položaja pravoslavnih parohija sa obe strane granice. Crkvenu konvenciju, sačinjenu 2. jula 1934. godine, Rumunija je ratifikovala naredne godine, ali Jugoslavija nije. Poslednji temišvarski episkop bio je Georgije Letić. On je hirotonisan 1903. godine i to zvanje je imao sve do 1931. godine, kada se deo Temišvarske eparhije u Jugoslaviji sjedinio sa Vršačkom eparhijom u Banatsku eparhiju, a prvi episkop nove eparhije je postao upravo Georgije Letić. Time je Temišvarska eparhija ostala bez episkopa, a njegovu dužnost vršili su administratori. Georgije Letić je tu dužnost vršio do smrti 1935. godine, a nakon njega episkopi Irinej Ćirić do 1952. i Visarion Kostić do 1979.

Stanje na terenu je bilo takvo da je za sveštenike SPC u rumunskom delu Banata bio nadležan episkop vikar prota Stevan Tomić¹⁴⁸³, koji je imao sedište u Temišvaru. Fiktivno, on je priznavao vlast episkopu iz Vršca, ali je u praksi njegov rad bio usaglašen sa direktivama koje je dobijao od Direkcije za vere, koja se nalazila pri Vladi RNR i imala svoju ekspozituru u Temišvaru. Treba naglasiti da je slično rešenje pitanja jurisdikcije imala i Rumunska pravoslavna crkva za svoje parohije u jugoslovenskom delu Banata.¹⁴⁸⁴

Srpska nacionalna manjina je na crkvu gledala ne samo kao na versku organizaciju, već i nacionalnu. Crkva je za njih bila najvažniji stub jedinstva i očuvanja tradicije i srpstva, naročito u vreme kada je zbog Rezolucije Informbiroa došlo do ukidanja manjinskih škola, nacionalnih organizacija i kulturnih društava. Crkva je tako ostala jedina nacionalna organizacija koja je okupljala Srbe u Rumuniji. Nakon pomirenja, odnos partije prema SPC u Rumuniji se popravio. Vlast se prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Rumuniji počela odnositi na isti način kao i prema svojoj Crkvi. Temišvarska eparhija je imala tri parohije, a u svim selima nastanjenim pravoslavnim srpskim stanovništvom postojala je i crkva. Temišvarskoj eparhiji je dozvoljeno da ima svoju bogosloviju, koja zadovoljava potrebe za sveštenicima. Finansiranje srpskog sveštenstva je delom obezbeđivala država sa davanjem zagarantovane plate od 200 do 300 leja mesečno, dok je ostatak sveštenicima obezbeđivala crkvena

¹⁴⁸² DAMSPS, PA, 1960, Regionalni sistem, f. 92, dos. 19, Položaj crkve u istočno-evropskim zemljama, pov. br. 436397, 1–3.

¹⁴⁸³ Stevan Tomić je formalno bilo arhijerejski zamenik koji je umesto episkopa upravljao parohijama. On je na to mesto došao 1947. godine nasledivši Slobodana Kostića, koji je dužnost obavljao od 1942. do 1947. godine. Stevan Tomić na mestu vikara ostao do 1971. godine kada ga je zamenio Đorđe Hranisavljević (Saša Iașin, *Scurt istoric al sârbilor din România*, 2018, 35).

¹⁴⁸⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 5, Razgovori A. Milatovića, ambasadora SFRJ u Bukureštu o nekim nerešenim pitanjima iz odnosa Srpske i Rumunske pravoslavne crkve, pov. br. 42397, 2–3.

opština. Pošto crkvi država nije oduzela nepokretna imanja ona je zadržala neke izvore prihoda, iako je deo prema onome koji uzima država bio mali, tačnije državi je pripadalo 90%, a crkvi 10%.¹⁴⁸⁵

Odnos novih komunističkih vlasti prema religijskim zajednicama

Verski kult u Rumuniji je pre rata bio veoma razvijen, toliko da je ona aktivno učestvovala u svim društvenim sferama, čak se povremeno uplitala i u državne poslove. Od svih vera pravoslavlje je imalo najprivilegovaniji položaj koji je poticao iz rasprostranjenosti među stanovništvom (80% Rumuna su pravoslavci). Status verske zajednice su osim pravoslavne imale i druge istorijske crkve, kao što su katolička, grkokatolička, reformistička, unijatska, jevrejska i islamska. Prema zakonu iz 1928. ostalim crkvama, poput baptističke ili adventističke, priznavan je samo status crkvenih udruženja. Novim zakonom iz 1939. položaj crkvenih udruženja se pogoršao, a neke verske sekte su bile zakonom zabranjene. Antoneskuov režim je zbog svoje karakteristike i orijentacije ka Nemačkoj naročito bio protiv Jevreja, čija je crkva u godinama rata bila zabranjena.¹⁴⁸⁶

Po oslobođenju i formiranju Vlade Petru Groze, svi verski zakoni su stavljeni van snage i proglašena je puna sloboda upražnjavanja verskih običaja bilo koje crkve. Nova vlast je zakonom iz 1947. godine izjednačila sve kultove i dala ravnopravan status svim crkvama, a sektama čiji su obredi bili u skladu sa javnim životom i zakonom, priznat je legalni status.¹⁴⁸⁷

Rumunska pravoslavna crkva je bila bogata i uticajna. Pod njenim okriljem nalazilo se preko 72% rumunskog stanovništva, Unijatska nešto ispod 8%, a Katolička crkva oko 7%. Kler je bio dobro plaćen od strane države kao i crkve. Pored rezidencija i kuća crkvenih lica postojali su domovi za oporavak, sveštenika, kao i domovi za prestarele. Rumunija je tokom komunizma imala dva teološka instituta i pet bogoslovija.¹⁴⁸⁸

Podaci za 1945. godinu govore da je pravoslavna crkva imala oko 7.856 hramova i 12.000 sveštenika, daleko ispod nje je bila grkokatolička sa 1.800 hramova i 2.100 sveštenika, a rimokatolička je imala 750 hramova sa isto toliko sveštenika. Crkve u Rumuniji su imale velike površine zemlje koja im je zakonom o agrarnoj reformi i nacionalizaciji oduzeta.

Po zakonu koji je važio u Rumuniji, sveštenici su od države dobijali mesečnu platu koja je bila do 200 leja. Država nije uskraćivala pravo na vršenje običaja. U situacijama kada je zarad veće produktivnosti režim pokušao da ukine neka praznovanja, poput Božića i Uskrsa, stanovništvo je masovno protestovalo i odbijalo da dolazi na posao. Zato je država bila primorana da izađe u susret stanovništvu i važne verske praznike proglasi za neradne praznične dane.

Pri građenju novih verskih objekata država je narodu izlazila u susret tako što je davala zemljište i omogućavala nabavku potrebnog materijala po povoljnijim cenama. Ipak, sama sredstva za izgradnju je morao da sakupi narod. U školama se veronauka nije učila, ali učenicima nije zabranjivano da posle časova odlaze u crkve i tamo slušaju časove veronauke. Partija je znala da sveštena lica imaju veliki

¹⁴⁸⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 38, Položaj jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji (posle puštanja sa Baragana i iz zatvora), pov. br. 426670, 5.

¹⁴⁸⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 5, Razgovori A. Milatovića, ambasadora SFRJ u Bukureštu o nekim nerešenim pitanjima iz odnosa Srpske i Rumunske pravoslavne crkve, pov. br. 42397, 1.

¹⁴⁸⁷ Keith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014, 256.

¹⁴⁸⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 8, Zabeleška u vezi sa izložbom srpske grafike od XVI do XVIII veka, pov. br. 42353, 1.

uticaj na narod, zbog toga je pokušavala da ih angažuje u svoju korist. Njihov zadatak je bio da propagiraju i utiču na narod, da pišu članke su pozivali vernike da prihvati određenu odluku vlasti.

Represiju režima su posle 1948. godine osetili srpski pravoslavni sveštenici u Banatu. Oni su od strane vlasti bili viđeni kao predvodnici naroda i veliki srpski patrioti, zbog čega su maltretirani, hapšeni, a neki čak i deportovani u Baragan. Zbog ovakvog odnosa preostalo srpsko sveštenstvo se pasiviziralo u nadi da će na taj način izbeći represiju.

Druge verske zajednice i sveštenici su takođe bili pod određenim pritiskom. Osim nacionalizacije, koja je crkvama oduzela velika imanja, bilo je i drugih pritisaka. Na osnovu govora Deža u Skupštini, u kojem je papa predstavljen kao protivnik i „prepreka formiranja komunizma u Rumuniji“, Rumunija je 17. jula 1948. ukinula konkordat sa Vatikanom iz 1927, a kasnije je broj episkopa smanjen sa šest na dva. Katoličkoj crkvi su oduzeta neka imanja, a sveštenici, koji se nisu saglasili sa stanjem, bili su podvrgavani raznim pritiscima, hapšenju, zatvaranju i slanju u radne logore. Čak se nekoliko katoličkih episkopa našlo na izgradnji kanala Dunav–Crno more. Cilj komunista bio je da katoličke vernike odvoji od pape i stvori neku vrstu nacionalne katoličke crkve.¹⁴⁸⁹

Nakon ukidanja konkordata i obezbeđivanja vernosti Rumunske pravoslavne crkve, partija se okrenula Unijatskoj crkvi. Njeno postojanje je takođe viđeno kao opasnost, te je doneta odluka o ujedinjenju Unijatske crkve sa RPC. U javnosti je stapanje predstavljeno kao želja unijatske pastve da se poveže sa „majkom crkvom“. Prvog oktobra 1948. godine, pod pritiskom Sekuritatee, objavljena je saglasnost o spajanju potpisana od strane 37 unijatskih sveštenika. Zbog protivljenja uniji, krajem oktobra bilo je uhapšeno šest episkopa i 25 sveštenika. Proces je bio završen 1. decembra 1948. godine nacionalizacijom celokupne imovine crkve od koje je veći deo dat RPC, a ostatak je ostao u vlasništvu države. Sem pojedinačnih slučajeva hapšenja neposlušnih sveštenika više nije bilo većih akcija uperenih prema religijskim zajednicama.¹⁴⁹⁰

Zbog tolerantnog stava države, vera je imala veliki uticaj na stanovništvo. Partija je kao najveći problem videla činjenicu da se popularnost crkve ne smanjuje kod rumunske omladine. U takvim okolnostima Dežu je bila potrebna pomoć klera. Bez njihovog angažovanja, mnoge akcije kao na primer one za pripremu izbora, potpisivanje raznih apela, i forsiranje nekih grana privrede, možda ne bi bile prihvaćene od strane stanovništva.¹⁴⁹¹ Međutim, saradnjom sa režimom, crkva je slabila vezu sa narodom. Narodu je naročito smetalo učestvovanje sveštenika u partijskim kampanjama, podrška kolektivizaciji i luksuz u kojem je sveštenstvo živelo, dok su oni preživljavali. Saradnja RPC i RRP se nije odvijala po principu ravnopravnosti. Iako je finansijski država štitila Crkvu, ona je vršila i pritisak na organizaciju i funkcionisanje. Kako je Lukian Leustean primetio, period između 1956. i 1958. godine bio je vreme paralelne saradnje i sprovođenja antireligijskih mera od strane vlasti. Mešanje u izbor najviše crkvene hijerarhije, uklanjanje ikona iz škola, a u pomenutom periodu aktivno korišćenje Crkve u političke svrhe, dostiglo je veliki stepen. Jedna od poslednjih velikih mera bila je odluka da monaštvo mogu da prime osobe tek nakon 55. godine života. Patrijarh Justinijan, koji je imao dobru saradnju sa vlastima, zbog te mere je bio prinuđen da protestuje jer je iz rumunskih manastira bilo izbačeno oko 5.000 monaha i monahinja. Zbog svoje drskosti „Crveni

¹⁴⁸⁹ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „O verskom progonu u Rumuniji“, Pariz, emisija na srpsko-hrvatskom, 5. 4. 1951, 1.

¹⁴⁹⁰ Lucian N. Leustean, „Constructing Communism in the Romanian People's Republic. Orthodoxy and State, 1948–49“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 59, No. 2 (March, 2007), 303–329;

¹⁴⁹¹ DAMSPS, PA, 1955, f. 56, dos. 12, Izveštaj Ambassade u Bukureštu, Odnos crkva država u Rumuniji, pov. br. 44385, 1-4.

patrijarh“ se našao šest meseci u izolaciji u isposnici Dragoslavele.¹⁴⁹² On je prvo bio stavljen u kućni pritvor početkom decembra 1957, a zatim stavljen u izolaciju. Razlog hapšenja bilo je njegovo protivljenje proterivanju monaha i hapšenju sveštenika pravoslavne i ostalih crkava, pod izgovorom njihove antirežimske delatnosti i prikrivanja protivnika režima. Ipak je i pored toga saradnja države i crkve bila nastavljena, a RPC je odigrala važnu ulogu u rumunskom otvaranju ka Zapadu. Njeni kontakti sa ostalim crkvenim organizacijama su bili više u svrhu diplomatije, nego stvaranja i osnaživanja crkvenih veza. U tim okolnostima treba posmatrati i posetu Srpskoj pravoslavnoj crkvi iz 1957. godine.¹⁴⁹³

Poseta rumunskog patrijarha Jugoslaviji 1957.

Prvi zvanični posleratni kontakt dve pravoslavne crkve dogodio se u jesen 1956. godine. Burna vremena posle Drugog svetskog rata i zahlađenje političkih odnosa donošenjem rezolucije Informbiroa, uzrokovala su da SPC i RPC gotovo prekinu svaku vrstu odnosa. Talas političkog odmrzavanja između Jugoslavije i SSSR-a uticao je najpre na poboljšanje crkvenih veza sa Ruskom pravoslavnom crkvom. U sklopu takvog delovanja delegacija Srpske pravoslavne crkve učinila je posetu Moskvi 1956. godine, a u povratku se izvesno vreme zadržala i u Bukureštu. Prilikom prijema kod rumunskog patrijarha Justinijana, razgovaralo se o razvoju crkvene saradnje i u sklopu toga srpska delegacija je pozvala Rumunsku pravoslavnu crkvu u zvaničnu posetu.¹⁴⁹⁴ Komunističke vlasti, iako nisu cenile Crkvu i njene predstavnike, smatrale su da je uspostavljanje duhovnih veza od velikog značaja i za poboljšanje državnih i partijskih odnosa. Tako je prilikom organizacije posete jugoslovenski vrh pružio veliku podršku. Rumunsku delegaciju, koja je u Jugoslaviji boravila od 2. do 11. juna 1957. godine, predvodio je sam rumunski patrijarh Justinijan.¹⁴⁹⁵ Do posete je došlo zahvaljujući velikom uticaju partija. Naime, u sklopu nastavka normalizacije planirano je uspostavljanje kontakata u svim sferama. Da je partija imala odlučujuću reč, može se videti i iz odnosa Rumunske crkve i njene partije. Tadašnji rumunski patrijarh je imao vrlo bliske veze sa najvišim rumunskim partijskim rukovodstvom. On je još kao sveštenik saradivao sa partijom, a Georgiju Dež se kod njega skrivao posle bekstva iz zatvora. Zahvaljujući vezi sa generalnim sekretarom partije, Justinijan je 1948. bio i izboran na mesto patrijarha. Bezrezervna podrška koju je partija imala od strane predstavnika Rumunske pravoslavne crkve rezultovala je da crkva aktivno učestvuje u svim forumima i organizacijama, naročito onim posvećenim borbi za mir.¹⁴⁹⁶

Poseta je bila velikim delom proizvod političkih potreba, tako da je imala pre svega kurtoazni karakter. Teme razgovora bile su opšta pitanja vere i pojačavanje veza između dve crkve. Dok problemi srpskih parohija u Rumuniji i rumunskih u Jugoslaviji, koji su bili delikatni i kompleksni, nisu bili ni spomenuti.¹⁴⁹⁷ Svečani doček pripremljen je u Vršcu, a zatim su gosti nastavili put do Beograda. Na železničkoj stanici, visoke goste dočekaao je patrijarh Srpske pravoslavne crkve Vikentije, Veljko Zečević, sekretar Saveznog izvršnog veća, Momčilo Bojčetić, sekretar Državnog

¹⁴⁹² Lucian N. Leustean, *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947–65*, New York 2009, 143–145.

¹⁴⁹³ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „O hapšenju patrijarha Rumunske pravoslavne crkve, *Junajted pres internešenal*, 8. 12. 1958, 1.

¹⁴⁹⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 17, Boravak delegacije Rumunske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, pov. br. 428808, 3.

¹⁴⁹⁵ Delegaciju su činili: Justin, mitropolit Moldavije, Firmilijan mitropolit Oltenije, banatski mitropolit Vasilije, Romanski episkop Teofil, rektor Bogoslovskog fakulteta u Bukureštu Jovan Koman, episkop vikar rumunskog patrijarha Teoktist, Trajan Belašku, vikar Erdeljske mitropolije i Trajan Gika savetnik Patrijaršije („Делегација Румунске православне цркве стиже 2. јуна, *Политика*, 28. 5. 1957, 3).

¹⁴⁹⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 39, Telegram iz Bukurešta od 01. 06. 1957, pov. br. 412279, 1.

¹⁴⁹⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 39, Telegram iz Bukurešta od 28. 05. 1957, pov. br. 411964, 1.

sekretarijata za inostrane poslove, rumunski ambasador Nikolae Guina i mnogi drugi. U brojnoj pratnji rumunska delegacija sprovedena je do Saborne crkve gde su održani svečani govori. Glavni deo govora bio je podsećanje na dugu istoriju dobrih odnosa i na svesrdnu pomoć koju su dva naroda i dve crkve davale jedna drugoj od srednjeg veka. Veliki značaj ovoj poseti nije pridavala samo Srpska crkva, već i narodna vlast. Rumunsku delegaciju su, u želji da pokažu gostoprимljivost i veliko poštovanje, 3. juna primili i Aleksandar Ranković, potpredsednik SIV-a, Miloš Minić predsednik Izvršnog veća Srbije i mnogi drugi. Rumunskog patrijarha je 5. juna u vili na Dedinju primio i predsednik Republike Josip Broz Tito. Posle prijatnog i srdačnog razgovora rumunska delegacija je krenula na četvorodnevno putovanje po Srbiji. Oni su obišli Kragujevac, Svetozarevo, Vrnjačku banju, Trstenik, Čačak, Oplenac, Sremske Karlovce. Od srpskih svetinja posećeni su manastiri Ljubostinja, Žiča, Karlovačka crkva, Krušedol i dr.¹⁴⁹⁸ U Titovo ime, Ranković je prilikom prijema, patrijarha Justinijana odlikovao ordenom Jugoslovenske zastave prvog reda, a ostale članove delegacije istim ordenom drugog i trećeg reda. Poslednjeg dana posete rumunska delegacija je posetila banatska sela u kojima je živelo mahom rumunsko manjinsko stanovništvo. U Banatskom Novom Selu služena je i liturgija. Posle prijema u Gradskom odboru grada Vršca, poseta je bila zvanično završena, a delegacija ispraćena sa železničke stanice.¹⁴⁹⁹

Na osvrta na posetu, može se zaključiti da je vlast i Srpska pravoslavna crkva uložila velike napore kako bi što bolje ugostila predstavnike Rumunske pravoslavne crkve. Srdačnim gestovima državni vrh i Srpska crkva pokazali su spremnost za što bržu normalizaciju svih vidova odnosa. Crkva, koja je vekovima bila veza između dva naroda, bila je zbog toga izuzetno dragocena u toj stvari. Kako su i sami patrijarsi istakli „ovom posetom su obnovljene tradicionalne direktne veze između verskih poglavara Srpske i Rumunske pravoslavne crkve“. Deklaracija koja je bila tom prilikom potpisana obavezivala je na razvijanje saradnje, razmenu iskustava, publikacija, studenata i profesora. Takođe, imajući u vidu ogroman moralni uticaj, dve crkve su se obavezale da će njihovo sveštenstvo raditi samo na jačanju prijateljskih veza jugoslovenskog i rumunskog naroda.¹⁵⁰⁰ Po povratku u Bukurešt rumunski patrijarh je primio jugoslovenskog ambasadora i izrazio zadovoljstvo zbog posete i srdačnosti domaćina. Na prijemu se pojavio i Petru Groza, tada predsednik Prezidijuma Velike narodne skupštine. On je iskazao zadovoljstvo zbog načina na koji je realizovana poseta i u zdravici koju je posvetio Josipu Brozu i srpskom patrijarhu Vikentiju, naglasio je da se radilo o poseti prijateljskoj zemlji, čiji su oni prijatelji bili i čiji će nastaviti da budu.¹⁵⁰¹

Iako je tokom srdačnog prijema govoreno o poseti delegacije Srpske pravoslavne crkve, do nje nije došlo sledećih nekoliko godina. Po principu reciprociteta, koji je bio i deo potpisane Deklaracije, patrijarh Vikentije, odnosno njegov naslednik od septembra 1958. godine German, trebalo je te ili naredne godine da poseti rumunskog patrijarha. Mada je postojala određena prepiska između dve crkve, do zvaničnog poziva za uzvratanje posete nije došlo. Srpska Pravoslavna crkva je s tim u vezi marta 1960. godine preko jugoslovenske Ambasade u Bukureštu pokrenula pitanje o poseti.¹⁵⁰²

Zbog zakazanih poseta carigradskog patrijarha Atanagore i jerusalimskog Benedikta, bilo joj je važno da sazna da li će i kada Rumunska pravoslavna crkva uputiti poziv. Prilikom susreta rumunskog patrijarha Justinijana i ambasadora Milatovića, sredinom aprila 1960. poveden je razgovor iz koga je jugoslovenska strana mogla da zaključi da Rumunska crkva ima na umu obavezu poziva, ali da 1960.

¹⁴⁹⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 17, Boravak delegacije Rumunske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, pov. br. 428808, 9–14; „Александар Ранковић проредио пријем у част делегације Румунске православне цркве,“ *Борба*, 5. 6. 1957, 2.

¹⁴⁹⁹ AJ, KPR I–3–a/97–6, Program dočeka i boravka u FNRJ rumunske crkvene delegacije, 1–2.

¹⁵⁰⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 17, Boravak delegacije Rumunske pravoslavne crkve u Jugoslaviji, pov. br. 428808, 17.

¹⁵⁰¹ „Делегација Српске православне цркве посетиће Румунију,“ *Борба* 13. 5. 1958, 2.

¹⁵⁰² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 30, Telegram upućen Ambasadi FNRJ u Bukureštu 16. marta 1960, pov. br. 47584, 1.

godine neće doći do organizovanja posete.¹⁵⁰³ Konačno do poziva da patrijarh German poseti Rumuniju došlo je početkom septembra 1962. godine. Rumunski patrijarh je pozvao Germana da sa delegacijom od desetak članova učini posetu u periodu od 22. oktobra do 5. novembra 1962. godine. Rumunska vlast je poseti posvetila veliku pažnju, crkve u kojima su služena bogoslužjenja bile su prepune, veliki odaziv visokih državnih funkcionera bio je na prijemima i koktelima. Međutim, rumunska štampa je u skladu sa svojim interesima škrto obavještavala o toku posete.¹⁵⁰⁴ Prilikom prijema patrijarha Germana kod visokih predstavnika, poput Maurera i Bodnaraša, naročito su potencirane istorijske veze, prijateljstvo i želja za saradnjom sa jugoslovenskim narodima. Kao konkretan benefit posete došlo je do obećanja rumunskog patrijarha da će dati 20 stipendija jugoslovenskim studentima teologije za dva rumunska teološka fakulteta, kao i posebne stipendije bogoslovima iz Jugoslavije na pet rumunskih seminarija.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 30, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 18. 04. 1960, pov. br. 410555, 1.

¹⁵⁰⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 39, Telegram iz Bukurešta od 26. 10. 1962, pov. br. 435446, 1.

¹⁵⁰⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 39, Telegram iz Bukurešta od 08. 11. 1962, pov. br. 436373, 1–2.

4. MUKOTRPNNO IZGRADIVANJE POVERENJA (1958–1963)

4.1. Rumunija u antijugoslovenskoj kampanji

Početak ideološkog sukoba

Nekoliko meseci zatišja u odnosima sa Jugoslavijom 1957. godili su Hruščovljevim naporima da učvrsti svoju vlast nakon juskog Plenuma CK KPSS. Susret sa Titom u blizini Bukurešta je bio pokazatelj da se stanje u lageru i u jugoslovensko-sovjetskim odnosima normalizovalo. Posle toga Hruščovu je bila potrebna još jedna sveopšta manifestacija jedinstva komunističkog i radničkog pokreta da bi učvrstio položaj predvodnika socijalističkog sveta uzdrmanog nakon XX kongresa i događaja u Mađarskoj i Poljskoj. Zato je u novembru mesecu bilo sazvano savetovanje svih komunističkih partija u Moskvi, koje je prihvaćeno i od strane Jugoslavije, povodom četrdesetogodišnjice Oktobarske revolucije. Svečanost je trajala od 5. do 20. novembra i osim svečanih akademija i proslave sadržala je dva važna sastanka. Prvi deo susreta od 14. do 16. novembra planiran je samo za one partije koje su bile na vlasti u svojim državama. Sam skup, kao i potpisivanje zajedničke deklaracije, koja je trebalo da sadrži kompromisne stavove koje bi sve partije mogle da potpišu, trebalo je da svetu pokažu prvi cilj, tj. da su socijalističke države jedinstvene, ali i da označe formiranje još jedne međunarodne komunističke organizacije. Drugi skup od 16. do 19. novembra predstavljao je savetovanje svih 64 partija i on je osim promocije politike mira trebalo da potvrdi sovjetsko mesto kao predvodnika.¹⁵⁰⁶

O ideji savetovanja Hruščov je razgovarao sa Titom početkom avgusta u Rumuniji. Tada se SKJ složila sa predlogom uz ogradu da deklaracija promovise ravnopravnu saradnju i princip nemešanja u unutrašnje stvari. S tim u vezi, pre savetovanja su u Beograd došli Ivan Pavlovič Pomelov, član CK KPSS-a i Jurij Andropov, koji je tada bio zadužen za odnose sa socijalističkim državama, kako bi dobili pristanak za nacrt koji su poneli sa sobom. Međutim, nacrt nije dobio odobrenje.¹⁵⁰⁷ Znajući kakav će rasplet biti, Tito je odlučio da on lično ne ide, ali da pošalje Kardelja i Rankovića. Za prikazivanje jedinstva lagera bilo je od presudnog značaja da jugoslovenska delegacija učestvuje i potpiše deklaraciju. Hruščov i pored pritiska, ubeđivanja po hodnicima i tokom večera, nije uspeo da ubedi jugoslovenske delegate, koji su mu na kraju saopštili da neće učestvovati u savetovanju partija na vlasti niti potpisati deklaraciju. Takav odgovor značio je neminovan raskol između SKJ i KPSS-a.¹⁵⁰⁸

Savetovanju 64 partije jugoslovenska delegacija je prisustvovala i potpisala „manifest mira“ iako ne u potpunosti zadovoljna njegovom sadržinom zbog prevelike kritike Zapada. Osim Jugoslavije, protiv sovjetskog predloga stvaranja političke organizacije svih komunističkih partija bile su Italija i Poljska. Palmiro Toljati je izašao sa govorom koji je kao osnov daljeg razvitka komunizma predviđao samostalnost svih komunističkih partija. Zaključak njegovog obraćanja bio je da bez samostalnosti partija nije moguće dalje razvijanje komunističkog pokreta kao masovnog.¹⁵⁰⁹ Iako je Hruščov

¹⁵⁰⁶ Jerzy Holzer, *Komunizam u Evropi: povijest pokreta i sustava vlasti*. Zagreb, 2002, 102.

¹⁵⁰⁷ Prihvatanje Deklaracije koja je sadržala različita stanovišta po pitanju blokova, značenja pojma lager, mesta KPSS u međunarodnom radničkom pokretu i osudu revizionizma, značilo bi gaženje osnovnih postulata jugoslovenske spoljne politike.

¹⁵⁰⁸ Edvard Kardelj, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana 1980, 149–150.

¹⁵⁰⁹ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog saveza. Od Domovinskog rata do položaja druge velesile–Staljin i Hruščov 1941–1964*, II, Opatija 1985, 378–379.

obezbedio podršku Kine, neslaganje pomenutih država rezultovao je krahom ideje o stvaranju masovne organizacije slične Kominterni, preko koje bi se širili zadaci postavljeni iz Kremlja. Kina je dala podršku smatrajući da bi se time poništila destaljinizacija i vratile vrednosti iz staljinističkog perioda. Kako će se pokazati, to je bio koren jednog mnogo većeg sukoba nego što je bio jugoslovensko-sovjetski. Jedino oko čega se 12 partija složilo bilo je formiranje zajedničkog časopisa čije bi sedište bilo u Pragu i preko kojeg bi se vršila razmena mišljenja o marksističko-lenjinističkoj teoriji.¹⁵¹⁰

Odbijanje Jugoslavije da potpiše zajednički dokument, kasnije nazvan Deklaracija 12 partija, konačno je ubedilo sovjetski vrh da Jugoslaviju nije moguće vratiti u lager.¹⁵¹¹ Zbog toga je dalje suzdržavanje od napada SKJ kao revizionističke partije i izražavanja sumnji u Jugoslovenski socijalizam bilo izlišno. Prva sa napadima krenula je Albanija, koja je nastup jugoslovenske delegacije u Moskvi komentarisala kao revizionistički napor da se potkopa jedinstvo socijalističkog lagersa. Za razliku od nje, odnosi sa susednom Bugarskom, Mađarskom i Rumunijom su se odvijali u dva koloseka – bilateralni, gde se nije osetilo pogoršanje, i ideološki, gde je primećeno zahlađenje i sve češći napadi savremenog revizionizma. Bugarska je otvoreno kritikovala revizionizam i hladila partijske odnose, s druge strane Mađarska je i dalje pokazivala želju za produbljivanjem partijskih odnosa i sastankom partijskih delegacija na najvišem nivou, a interno kritikovala revizionizam i spominjala potrebu da Savez komunista Jugoslavije samokritički sagleda svoje greške.

Rumunija, nalik Mađarskoj, u javnosti nije pokazivala znake zahlađenja u bilo kojoj sferi odnosa. Međutim, iza zatvorenih vrata FNRJ je napadana kao glavni nosilac savremenog revizionizma i prema njoj su izražavane rezerve.¹⁵¹² U javnosti, iako su se predstavnici poslanstva u Bukureštu trudili da opaze bilo kakav nagoveštaj promene, to im nije išlo za rukom. Rumunski predstavnici su nastavili sa istim ophođenjem, istim pisanjem o Jugoslaviji i istim zalaganjem za rešavanje pitanja od zajedničkog interesa. Jedino što je kvarilo idilu bilo je povremeno objavljivanje članaka o revizionizmu u časopisu *Lupta de clasa*. Međutim, i u tom teorijskom časopisu partije rukovodstvo je davalo direktive da ton članaka bude blag i bez direktnog pominjanja Jugoslavije, njene partije ili rukovodstva. Da su Rumuni bili nezadovoljni što se potpis jugoslovenskih delegata nije našao na Deklaraciji 12 partija, pokazalo je uporno izbegavanje njihove diplomatije da razgovara o toj temi. Prvi pokazatelj da RNR izbegava dalje proširenje odnosa na partijskom planu, bio je viđen početkom 1958. godine sa posetom studentske delegacije Rumuniji. Poseta je prošla u toploj i srdačnoj atmosferi, međutim celokupni utisak je pokvarilo rumunsko neprihvatanje da potpiše već dogovoren i pripremljen Ugovor o saradnji studentskih organizacija. Konkretan razlog nije bio naveden od strane rumunske delegacije, već je isticano da takav dokument nije potreban kada su u pitanju prijateljske organizacije i zemlje.¹⁵¹³

¹⁵¹⁰ „Declarația de la Moscova (noiembrie 1957)”, în *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din Aprilie 1964*, ed. Mihai Croitor, Cluj-Napoca 2012, 430–446.

¹⁵¹¹ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976, 191–194.

¹⁵¹² Vladimir Cvetković, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu: 1953–1958*, doktorska disertacija, Beograd 2012, 498. i dalje.

¹⁵¹³ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 30, Telegram Ambasade u Bukureštu od 4. 1. 1958, bez oznake, 1.

Povod rasplamsavanja – VII kongres

Posle savetovanja komunističkih i radničkih partija u Moskvi i usvajanja Deklaracije 12 partija i Manifesta mira pojedine IE zemlje su počele sa napadima na Jugoslaviju pod velom ideološke kritike. Međutim, odbijanje Jugoslavije da potpiše zajednički dokument nije bio dovoljan razlog da se započne široka antijugoslovenska ofanziva, a u Sovjetskom Savezu Hruščovljeva preokupiranost učvršćivanjem položaja je ometala veće angažovanje. Po preuzimanju potpune partijske i državne vlasti, smenom predsednika vlade Nikolaja Bulganjina, taj proces je bio završen marta 1958. Od savetovanja je prošlo dosta vremena, tako da zaoštavanje u tom trenutku ne bi imalo potpuno pokriće. „Srećom po Hruščova“ povod za zaoštavanje ideološkog sukoba, još povoljniji od prethodnog je nađen u objavljenom nacrtu Programa SKJ marta meseca.

Iako su u lageru naslućivali kakva će sadržina novog programa biti, objavljivanje nacrtu je izazvalo veliko komešanje, najpre u Moskvi. Sama sadržina programa, njegovo objavljivanje na više stranih jezika i radio promocija su od strane sovjetskog rukovodstva shvatili kao odgovor na Deklaraciju 12 partija, pa i kao direktan izazov sovjetskom modelu socijalizma. Kako je nacrt bio u suprotnosti sa nastojanjima Istočnog bloka i za mnoga pitanja nudio drugačije poglede i rešenja, tumačen kao internacionalni program koji ostalim partijama nudi drugačiji model od sovjetskog, doživljavao je kao velika opasnost. U suštini, problem je bio sličan onom oko kojeg je započet sukob 1948. godine. Samostalnost i drugačiji put u socijalizam jedne socijalističke države direktno su ugrožavale snagu Varšavskog pakta koji bi tolerisanjem jedne takve zemlje postao inferiorniji od Severnoatlantskog pakta. Vođenje vanblokofske politike i njeni benefiti bi pokolebali satelite i ugrozili jedinstvo lagera. Na kraju i samostalno rukovođenje zemljom je ugrožavalo položaj predvodnika i uticaj prve zemlje socijalizma. U Staljinovim, Hruščovljevim i očima ostalih sovjetskih lidera, jednostavno vanblokofske opredeljenje tokom Hladnog rata – sukoba Istoka i Zapada, jednostavno nije bilo prihvatljivo.¹⁵¹⁴

Na objavljen nacrt u obliku knjige CK KPSS je odgovorio ubrzo, pismom od 5. aprila. Njime je Beograd obavешten da Sovjeti neće poslati delegaciju koja je već bila formirana na VII kongresu od 22. do 26. aprila i dato obrazloženje te odluke u vidu kritika nacrtu. Sovjeti su ga doživeli kao antisovjetski, suprotan marksizmu-lenjinizmu, zaštitnički orijentisan prema imperijalizmu, a rušilački prema jedinstvu socijalističkog sveta. Tito je pokušao u pismu od 15. aprila i slanjem ambasadora Mićunovića kod Hruščova da umanjí nezadovoljstvo unošenjem određenih izmena. Međutim, Hruščov po prvi put nije želeo da primi jugoslovenskog predstavnika. Osamnaestog aprila objavljivanjem članka „O Nacrtu programa SKJ“ u *Komunistu*, zvaničnom teoretskom listu CK KPSS, zvanično je započeo drugi jugoslovensko-sovjetski sukob.¹⁵¹⁵ Učešće svojih delegacija na Sedmom kongresu u Ljubljani otkazale su posle SSSR-a i druge članice lagera, zatim Kina, KP Italije i Francuske. Sa izuzetkom Albanije, Kine, Čehoslovačke i Francuske, ostale zemlje su poslale posmatrače.¹⁵¹⁶ Posle oštrog odgovora na optužbe lagera, koje je Ranković izneo u referatu, i oni su

¹⁵¹⁴ Dragan Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006, 192–195.

¹⁵¹⁵ Sovjetsko rukovodstvo sve do 18. aprila i prvog otvorenog napada u listu *Komunist*, nije iznosilo kritike na račun Jugoslavije, VII kongresa i programa SKJ, iako je bilo poznato sa glavnim tačkama i predlogom programa SKJ. U periodu samog rada VII kongresa (22–26. aprila) sovjetska štampa samo je registrovala rad Kongresa, a nije donosila informacije o sadržini glavnih referata poput Titovog, Kardeljevog i Rankovićevog. Posebna vrsta antijugoslovenskog rada u SSSR-u, osim direktnog napada, bila je i oštra kritika revizionizma u teoretskim listovima poput *Komunista*, *Izvestija*, *Sovjetska Rosija*, *Novo vreme* i nekim vojnim časopisima (*DAMSPS*, PA, 1958, Jugoslavija, f. 55, dos. 25, Informacija o pisanju sovjetske štampe o Jugoslaviji u periodu pred VII Kongres SKJ, 10. maj 1958, pov. br. 411150, 1–2).

¹⁵¹⁶ Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Beograd 2012, 242.

napustili Kongres. Napuštanje sale u pola govora bio je jasan znak nezadovoljstva i najava budućeg sukoba.¹⁵¹⁷ Tito je u referatu „Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije“, iznetom na samom otvaranju Kongresa, izneo umerena gledišta. Zapad je napadao zbog agresije u Egiptu, Koreji, Alžiru, govorio je o uzrocima novog ideološkog trvenja sa Sovjetskim Savezom, ali u delu gde se očekivalo da će kritikovati sovjetsku politiku prema Jugoslaviji, on je izvršio retrospektivu sovjetske politike posle Drugog svetskog rata. U referatu je oštro napadnut Staljin i njegova politika koja je dovela do stvaranja NATO-a, do sukoba sa Jugoslavijom i pogoršanja odnosa Istok – Zapad. O Hruščovu, kao njegovom nasledniku, govorio je pohvalno i iz vizure jugoslovensko-sovjetskog pomirenja, Beogradske i Moskovske deklaracije, XX kongresa i njegovog aktivnog zagovaranja mirovne politike.¹⁵¹⁸ Oštrijji na rečima je bio referat Rankovića o političko-organizacionim zadacima SKJ, u kojem je odgovoreno na sovjetske optužbe i izveden zaključak da Sovjeti nisu izvukli pouke iz sukoba 1948. i da ponovo žele da krenu putem Informbiroa. Ranković je u završnom delu referata pozvao sve prisutne i one koji su napustili Kongres da razmisle o politici koju SSSR vodi prema Jugoslaviji, jer se po njegovom mišljenju takva politika nije pogađala samo Jugoslaviju i SKJ, već ceo međunarodni radnički pokret.¹⁵¹⁹

Najdrastičniju reakciju je ubrzo posle Kongresa pokazala NR Kina, čiji je ambasador Vu Hsiju Čuan napustio Jugoslaviju, a takođe je to uradio i jugoslovenski predstavnik Vladimir Popović 25. juna.¹⁵²⁰ KP Kine, kao radikalna partija, borbu protiv jugoslovenskog komunizma, pokrenutu u Moskvi, podržala je zvanično 9. aprila pismom upućenim Hruščovu. Mao Cedung je informisao Moskvu da je odlučio da preduzme iste mere.

Konfrontacija je bila pojačana nakon prvomajskih praznika i otkazivanja posete Klimenta Vorošilova, predsednika Prezidijuma CK KPSS, 9. maja, dan pre dogovorenog datuma. U članku pod nazivom „Jedinstvo i zbijenost marksističko-lenjinističkih partija“ SKJ je optuživana da je ideologiju prodala Vašingtonu za dolare. Otkazivanje posete i odlaganje sprovođenja investicija kredita od 285 miliona dolara, notom od 27. maja sukob se sa partijskog nivoa prelio na bilateralni. On se rasplamsao Hruščovljevim nastupom na VII kongresu Komunističke partije Bugarske (KPB) 3. juna u Sofiji. Između ostalog, Jugoslavija je predstavljena kao „Trojanski konj imperijalizma“, a njen socijalizam da je izgrađen na američkoj pšenici. U osvrtu na prvi jugoslovensko-sovjetski sukob, Hruščov je pohvalno govorio o radu Informbiroa i ispravnosti Rezolucije o stanju u SKJ. Na takve optužbe istom oštrinom je uzvratio Tito, u pismu upućenom CK KPSS-u 14. juna i govoru u Labinu na stopedesetogodišnjicu rudarenja u istarskim rudnicima. Tito je odbacio sve optužbe, za stvaranje NATO-a i jačanje Zapada okrivio je Staljina i politiku koju je nastavljena. Na optužbe kako se socijalizam ne može graditi za američkoj pšenici, podsetio je na američku pomoć pruženu SSSR-u tokom velike gladi 1921–1922. godine i time da „to može činiti onaj ko zna, a onaj koji ne zna ne može graditi socijalizam ni na sopstvenoj pšenici“. Posle toga je korespondencija između dve partije sasvim prestala.¹⁵²¹

Partijske odnose SKJ i KPSS, kao i PMT, dodatno je pogoršala vest o egzekuciji Imre Nađa 17. juna 1958. Dotada, Mađarska je pokušavala da se uzdržava oštarih kvalifikacija i napada na jugoslovensko

¹⁵¹⁷ Jedini posmatrač iz socijalističkih zemalja koji je do kraja saslušao Rankovićev govor bio je Guholski, poljski ambasador.

¹⁵¹⁸ AJ, 507, CK SKJ, Sedmi kongres, k. 1/5, Politički referat Josipa Broza Tita „Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije“, str. 1 – 4.

¹⁵¹⁹ Referat Aleksandra Rankovića na VII kongresu SKJ, *Borba*, 24. 4. 1958.

¹⁵²⁰ D. Bogetić, *Nova strategija...*, 190.

¹⁵²¹ J. B. Tito, *Sabrana djela*, XIII, Beograd 1980, 260–261.

rukovodstvo. Međutim ta vest je poremetila odnose. Na saopštenje Mađarskog ministarstva pravosuđa i optužbe da je Jugoslavija pomagala pobunjenike, tj. da se mešala u unutrašnje stvari, odgovoreno je protestnim notama. Razmena nota i javna polemika trajala je i nakon jula meseca kada se kampanja stišala zbog dešavanja na Bliskom istoku. Kada su države uvidele da rasprava o slučaju događaja u Mađarskoj i egzekucije nema nikakvog efekta, rasprava je prekinuta krajem januara 1959. godine. Za razliku od Mađarske sa Sovjetskim Savezom, a preko njega i sa ostalim članovima Varšavskog pakta, zatišje je nastalo nakon zauzimanja istovetnog stava prema događajima u arapskom svetu. Na spoljnopolitička zbližavanja uticao je državni udar u Iraku i ukidanje monarhije. Likvidiranjem prozapadnog kralja Fejsala II 14. jula 1958. godine, od strane Pokreta slobodnih oficira i civila, predvođenih generalom Abdul Kerim el Kasemom proglašena je Republika Irak.¹⁵²² Strah SAD i Velike Britanije da se revolucionarni talas ne proširi na okolne države, doveo je do intervencije američkih snaga u Libanu 15. jula, i britanskih u Jordanu sledećeg dana.

Moskva je na takve akcije reagovala burno i zahtevala momentalno povlačenje, preteći da će se i sama vojno aktivirati u tom regionu. Hruščova je obradovalo brzo reagovanje Tita, koji je 16. jula priznao Republiku Irak, predložio uspostavljanje diplomatskih odnosa, osudio angloameričko mešanje i podržao zahteve Moskve. Takav postupak Jugoslavije rezultovao je prijemom ambasadora Mićunovića u srdačnoj atmosferi i pozivanjem Tita da se pridruži lovu u Ukrajini Hruščovu, Gomulki i Kadaru.¹⁵²³ Smanjenje antijugoslovenskih napada, ubrzo je bilo vidljivo zamenom kritičkih članaka vestima o pozitivnoj reakciji Tita na događaje na Bliskom istoku i informacijama o razgovorima sa Naserom, koji je baš u to vreme boravio u Jugoslaviji. Kako je Egipat bio vrlo važan za sovjetske planove, Tito i Hruščov su se dogovorili da egipatskom predsedniku obezbede sigurniji povratak letom preko Sovjetskog Saveza, Irana i Sirije. Ovi događaji doveli su do pokazivanja dobre volje iz Moskve da se spor ublaži ili razreši sastankom najvišeg rukovodstva. Međutim, takve ponude je Tito primao sa nepoverenjem, te je sa objavljivanjem prvog broja socijalističkog časopisa *Problemi mira i socijalizma u Pragu*, septembra 1958. godine, započela ponovna kampanja. U prvom broju jasno je stavljeno do znanja da je cilj časopisa borba protiv revizionizma, u tom trenutku najveće opasnosti po socijalistički svet, a Jugoslavija je viđena kao primer savremenog revizionizma. Članci koji su objavljivani u ovom časopisu predstavljali su novu fazu u antijugoslovenskoj kampanji – fazu usmeravanja glavnog napada sa novinskih na članke u „teoretskim i naučnim časopisima“. Do intenziviranja kampanje došlo je sa XXI kongresom KPSS, održanim od 26. 1. do 6. 2. 1959. godine. Hruščov je u referatu izneo optužbe da je rukovodstvo SKJ napustilo marksizam-lenjinizam i principe proleterskog internacionalizma, da vodi podrivajuću politiku prema lageru, da je njena vanblokowska politika lažna, a njen odnos sa Zapadom vrlo štetan. Ove optužbe su postale platforma za buduće napade na Jugoslaviju, a tu platformu su prihvatile i druge IE zemlje. Najdalje u kritici su otišli Kinezi, Albanci i Bugari, koji su u napadima ustalili termine poput „Titova klika“, „trockisti“, „revizionističke sluge američkog imperijalizma“ i „razbijači komunističkog pokreta“. Antijugoslovenska kampanja je u Albaniji i Bugarskoj korišćena i za širenje nacionalističkih i iredentističkih pretenzija na Kosmet i Makedoniju. Sa Kinom i Albanijom došlo je do degradiranja diplomatskih veza tokom 1958. godine, nakon povlačenja ambasadora tih zemalja iz Beograda, ali i jugoslovenskih iz Tirane i Pekinga. U drugim zemljama kampanja nije dostigla takav nivo, ali je propagandno delovanje bilo prilično razgranato.¹⁵²⁴

¹⁵²² Borba, 24. 6. 1957, 1–2; D. Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije“, *Istorija 20. veka*, 2 (2004), 123–154.

¹⁵²³ Veljko Mićunović, *Moskovske godine*, 481–482.

¹⁵²⁴ *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 151.

Vremenom se sve više napadala njena unutrašnja i spoljna politika. U sumnju se dovodilo da Jugoslavija ima socijalistički karakter, da je privreda doživela krah i da preživljava samo zahvaljujući američkoj pomoći, da se samoupravljanje pokazalo kao loše, dok se negirala rukovodeća uloga SKJ. Na spoljnom planu su takođe iznošene optužbe da ona u stvari ne vodi vanblokovanu politiku, sistematski se radilo na iskrivljavanju ili prećutkivanju jugoslovenskih inicijativa na međunarodnom planu ili njenih stavova na zasedanjima OUN. Napadan je i karakter Titovih putovanja i lažno predstavljani odnosi sa SAD. Često je dolazilo i do rehabilitacije rezolucije Informbiroa u cilju predstavljanja korena sukoba i revizionističkog kontinuiteta SKJ. Iako ne u opsegu iz 1948. kampanja je uticala na pogoršanje bilateralnih odnosa. Često je dolazilo do otkazivanja dogovorenih poseta, učestalo je bilo neizvršavanje i otkazivanje ekonomskih sporazuma, kao i smanjivanje kulturnih i drugih odnosa.¹⁵²⁵

Strategija političkog i ekonomskog pritiska Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja je kao i 1948. godine bila kontraproduktivna i Moskvu je još više udaljavala od cilja. Kao i u slučaju prvog sukoba, pritisak nije doveo do iscrpljivanja Jugoslavije i njenog pokajničkog vraćanja pod okrilje Sovjetskog Saveza, već okretanja ka drugoj strani. I u ovim okolnostima Tito se odlučio za političko i ekonomsko približavanje Zapadu. Kapitalistički svet je iz perspektive jugoslovenskih komunista opet postao strana koja je predstavljala manju opasnost po nezavisnost države. Ipak, promenjene okolnosti i Titovo povezivanje sa zemljama trećeg sveta, učinilo je da položaj ne bude tako dramatičan, kao onaj desetak godina ranije.

Rumunija u antijugoslovenskoj propagandi

Ostale istočnoevropske zemlje su u većoj ili manjoj meri bile primorane da učestvuju u sukobu. Već nakon objavljivanja nacrtu, one su započele kritiku koja je nakon završetka VII kongresa bila pojačana. Predstavnici komunističkih partija su, kao po dogovoru, „bratsku kritiku“ počinjali čuđenjem da je SKJ odlučila da izađe sa sopstvenim programom. Oni su smatrali da jednoj komunističkoj partiji nije potreban program pored „savršenog i na praksi oprobano programa KPSS-a“. Postepeno od bratske kritike se prelazilo na optuživanje za revizionizam.¹⁵²⁶ Do 1959. godine antijugoslovenska kampanja je vođena na platformi optuživanja Jugoslavije za skretanje sa socijalističkog puta. Neke osnovne postavke napada bile su da je VII kongres SKJ odbio „dobronamernu kritiku“ i time preuzeo odgovornost za sukob, da je jugoslovensko rukovodstvo ignorisalo Deklaraciju 12 partija, kao osnovnog programskog dokumenta međunarodnog komunističkog pokreta, suprotstavljajući joj revizionistički program SKJ, da su jugoslovenski rukovodioci napustili klasni ugao gledanja čime su se približili imperijalizmu. Napadani su da je politika SKJ usmerena ka razbijanju jedinstva socijalističkog lagera, da za usluge klevetanja lagera dobija američku pomoć i drugo. Sovjetsko rukovodstvo je na osnovu ovakvog viđenja dolazilo do zaključka da bi bilo čudno da se odnosi između zemalja razvijaju dok se istovremeno partijski odnosi kvare.¹⁵²⁷ To je bio znak da je moguće, pa i poželjno, da se sukob prelije na druge vidove saradnje.

¹⁵²⁵ Isto, 38.

¹⁵²⁶ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 16.

¹⁵²⁷ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 36–37.

Iako su rukovodioci socijalističkih zemalja često izjavljivali da ideološka razmimoilaženja neće negativno uticati na međudržavne odnose, do toga je ipak dolazilo.¹⁵²⁸ U mnogim socijalističkim zemljama antijugoslovenska kampanja je već od samog početka izgubila karakter ideološke diskusije i sve više išla ka pritisku i pokretu, koji je trebalo da dovede do diskreditacije FNRJ i njenog napuštanja nezavisne politike. Tako se može, kao glavni razlog kampanje, umesto Programa SKJ i VII Kongresa, koji je inače i pre njegovog usvajanja bio dobro poznat, uzeti odbijanje da potpiše Deklaraciju 12 partija, odnosno odbijanje da prihvati sovjetsku koncepciju socijalističkog lagera i da postane deo toga. Faza „drugarske kritike“ i striktno ideološke diskusije, trajala je sve do govora Hruščova na Kongresu Bugarske komunističke partije u Sofiji, odnosno do otkazivanja investicionih kredita Jugoslaviji i pogubljenja Imre Nađa. Zemlje Istočnog bloka, među kojima je Rumunija bila najuzdržanija, prelazile su sa kritike jugoslovenskog revizionizma na političke napade i optuživanja Jugoslavije za „razbijanje jedinstva socijalističkih snaga“ i predstavljanja kao „trojanskog konja imperijalizma“. Komunistička partija Kine, koja je prva pokazala tendenciju opravdavanja Rezolucije Infombiroa iz 1948, prešla je i na opravdavanje tadašnjih metoda prema Jugoslaviji i njenom rukovodstvu. Ostale komunističke partije su tome davale veliki publicitet u štampi, a nije se ni propuštala prilika za kritiku prilikom raznih događaja.

Kao i ostale IE zemlje, i Rumunija je februara prihvatila poziv da učestvuje na VII kongresu i odredila delegaciju tim povodom. Međutim, objavljivanje nacрта i oštra reakcija Moskve je dovela do otkazivanja učešća i objavljivanja nekoliko kritičkih članaka o revizionizmu.¹⁵²⁹ U članku „Stari i novi revizionizam“, objavljenom od 26. marta u listu *Romania libera*, savremeni revizionizam je okarakterisan kao „odjek imperijalističke buržoazije koji teži razjedinjavanju socijalističkih zemalja u vidu negiranja bitnih, opšte-obaveznih zakona socijalističke revolucije i socijalističke izgradnje u vidu negiranja uloge SSSR-a i KPSS-a, kao centra međunarodnog komunističkog pokreta. Njegov neposredni cilj bio je da komuniste natera na traženje potpuno novih, specifičnih puteva koji neće imati ničeg zajedničkog sa drugim socijalističkim zemljama. Ti elementi, koji su zaglibili u blato oportunitizma, manifestuju se u grozničavom traženju tzv. nacionalnog puta u socijalizam, koji po svaku cenu treba da se razlikuje od dosadašnjeg puta koji je proveren u praksi Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja.“¹⁵³⁰

U obrazloženju pisma od 16. aprila, kojim je otkazano rumunsko učešće, podvlači se nezadovoljstvo zbog jugoslovenskog poistovećivanja kapitalističkog i socijalističkog bloka. Kritikovana je zatim njena percepcija blokovske podele na interesne sfere i krivljenja slike o odnosima unutar lagera i saradnje između komunističkih i radničkih partija. RRP je u pismu takođe kritikovala jugoslovenski stav o Sovjetskom Savezu, kao zemlji koja pokušava da uspostavi ili je u određenoj meri uspostavila hegemoniju nad drugim istočnoevropskim zemljama. Rumunija je poziciju SSSR-a na čelu socijalističkog lagera videla kao želju da se na principima ravnopravnosti i razmene mišljenja i „vernosti marksističko-lenjinističkom učenju“ stvori jedinstvo i ideološka zbijenost komunističkih partija.¹⁵³¹ Ono što je Rumuniju odvajalo od drugih zemalja, bilo je nezadovoljstvo tretiranja

¹⁵²⁸ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 6, Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama u 1958. godini, pov. br. 432354, 2.

¹⁵²⁹ Misli se na članke: „Savremeni revizionizam – glavna opasnost u radničkom pokretu“, „O jedinstvu radničke klase i njene marksističko-lenjinističke partije“ objavljenih u martovskom broju *Lupta de clase* i članku „Stari i novi revizionizam“ koji je objavljen krajem tog meseca u časopisu *Romania libera*. U prvom članku glavni motiv bilo je isticanje neophodnosti klasne borbe u prelasku iz kapitalizma u socijalizam. U drugom se isticala rukovodeća uloga partije, a u trećem članku se isticalo jedinstvo lagera i čelno mesto Sovjetskog Saveza u MRP. To su bili prvi članci u kojima se kroz revizionizam aludiralo na jugoslovenske stavove nakon novembarskog savetovanja u Moskvi 1957.

¹⁵³⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–92, Beleške o pisanju rumunske štampe o revizionizmu, 7. 4. 1958, 1–2.

¹⁵³¹ AJ, KPR, I–5–b, Zabeleška o razgovoru Markovića, zamenika šefa Protokola sa Nikolae Guinom, rumunskim ambasadorom, 19. 4. 1958, pov. br. 136.

manjinskog pitanja u nacrtu. Samo postavljanje pitanja položaja jugoslovenske nacionalne manjine u susednim zemljama Bukurešt je smatrao uplitanjem u unutrašnje stvari drugih zemalja.¹⁵³² Pet godina kasnije, Dež se u razgovoru sa tadašnjim ambasadorom u Rumuniji, Milatovićem, dotakao 1958. godine i antijugoslovenske kampanje. On je ambasadoru saopštio da je Jugoslaviju lager osuđivao i nazivao „kristaliziranim izrazom revizionizma“ i „trojanskim konjem kapitalizma“ zbog toga što je izradila svoj partijski program. U jesen 1963. promenila je mišljenje, pa je smatrala da svaka partija treba da izradi svoj program prema svojim potrebama i prilikama. Istina, rumunska partija je svoj objavila tek 1975.¹⁵³³

Fluktuaciju odnosa između Beograda i Moskve Bukurešt je pažljivo pratio od Drugog svetskog rata i trudio se da kopira poteze koje je sovjetsko rukovodstvo donosilo. Situacija se i povodom VII kongresa nije promenila. Deževo pismo je bilo u najvećoj meri ponavljanje stava i optužbi koje je Hruščov izneo 5. aprila. Ambasador Guina je takođe napustio Kongres sa ostalim predstavnicima IE zemalja. Rumunima je teško padalo ponovo izbijanje nesuglasica, jer je politiku zbližavanja opet trebalo zameniti hlađenjem koje nije bilo u njihovom interesu. Imajući to na umu, DSIP je sa razumevanjem posmatrao sve antijugoslovenske akcije koje je Rumunija, verovalo se, morala da sprovodi pod pritiskom. Razumela je oštro Deževo pismo od 16. aprila, antijugoslovenski govor Rautua prilikom 88-godišnjice Lenjinovog rođenja, pa čak i zabranu štampanja Titovog referata u biltenu Ambasade. Ambasador Ferenc Hočevanar je u telegramima podsećao da treba sa razumevanjem gledati na rumunske ispade, jer se u suštini nije radilo o želji Rumuna da vode kampanju protiv Jugoslavije, već teledirigovanoj naredbi iz Moskve koju je trebalo sprovesti. Ambasador je kao dokaz iznosio normalno funkcionisanje Ambasade i činjenicu da se tada sukob još nije manifestovao na bilateralnu saradnju. Rumunska vernost, testirana još tokom događaja u Poljskoj i Mađarskoj, morala se nekako nagraditi. Hruščov je već 17. aprila, uputio pismo CK RRP koje je sadržalo radosnu vest da „više nije neophodno da sovjetske trupe borave na teritoriji Rumunske Narodne Republike“.

Na menjanje klime u jugoslovensko-rumunskim odnosima, uticalo je Moskovsko savetovanje održano u maju 1958. godine. Na njemu je SSSR pred lagerske zemlje postavio zahtev za jačanjem monolitnosti i učvršćivanjem unutrašnjeg položaja u svakoj socijalističkoj zemlji. Rumunsko rukovodstvo se nekako tokom savetovanja osetilo prozvano, zbog činjenice da Rumunska radnička partija nije predstavljala dovoljnu političku snagu i garanciju za sprovođenje zahteva lagera i unutrašnje učvršćivanje zemlje. Pored akutnih rumunskih problema, politička pasivnost naroda, loš životni standard, problemi u poljoprivredi i slabost veza partije i naroda, pojavio se i problem odnosa prema Jugoslaviji u skladu sa lagerskom politikom.¹⁵³⁴ Za nju je jugoslovensko pitanje bilo naročito teško zbog činjenice da je to bila njena granična zemlja, kao i zbog prijateljstva između naroda i vidnih simpatija. Stav manifestovan kroz kritičko pisanje štampe i osudu „jugoslovenskog revizionizma“ na partijskim sednicama, je zbog pomenutog bio više deklarativne prirode. Pasivno članstvo RRP je takvo zaoštavanje prema Jugoslaviji primilo ćutke i sa zebnjom da će to doneti dodatno unutrašnje zaoštavanje u Rumuniji. Da antijugoslovenska kampanja nije bila izbor Rumuna, kao i rumunske partije, dokazuje slaba produkcija rumunskih članaka i govora protiv Jugoslavije, ćutanje partijskog članstva, kao i izostajanje pokušaja da se angažuje javnost.¹⁵³⁵

Prvi primer direktnog pominjanja Jugoslavije i uključivanja RNR u kampanju, zabeležen je u članku *Skantee* od 18. maja, u kome je kritikovan program SKJ. Ubrzo posle toga, isti list je povodom

¹⁵³² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–18, Odgovor CK RRP na pozivno pismo za VII Kongres SKJ, 16. 4.1958, 6.

¹⁵³³ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 73.

¹⁵³⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 29, Antijugoslovenska kampanja u RNR i stanje bilateralnih odnosa, pov. br. 426086, 1.

¹⁵³⁵ Isto, 2.

proslave desetogodišnjice nacionalizacije u Rumuniji u uvodniku spomenuo SKJ u sledećem maniru: „Poznato je da su antimarksističke teorije, koje opovrgava iskustvo svih socijalističkih zemalja, bile sakupljene i sistematizovane od strane Saveza komunista Jugoslavije u Programu SKJ, koji predstavlja katehizis savremenog revizionizma. Odlučna i nepomirljiva borba protiv takvih teza predstavlja prvostepenu neophodnost jer takve teze seju najopasniju zbrku koja je veoma štetna za stvar socijalizma.“ I pored ovakvih direktnih članaka, antijugoslovenska kampanja u Rumuniji nije dostigla stepen kao u ostalim socijalističkim zemljama, a naročito u Albaniji i Bugarskoj. Ona je više imala labilan karakter, nekad izraženija, nekad umerenija.¹⁵³⁶

Treba naglasiti da je čest vid antijugoslovenskog delovanja Rumunije bio kroz prenošenje citata ili izjava drugih socijalističkih zemalja. U razgovorima zaposlenih u Ambasadi sa rumunskim predstavnicima, izražavano je kritikovanje jugoslovenskih stavova. Kao stav koji je najviše u suprotnosti sa rumunskim, pa i celokupnim socijalističkim načelima, podvlačeno je jugoslovensko izjednačavanje NATO-a sa Varšavskim paktom. Karakteristično za Rumuniju, bio je strah od izlaganja sukoba u javnost. Zato je zabranjeno štampanje i distribucija biltena o Jugoslaviji i njenom razvitku, koji je izdavala Ambasada. Problem oko biltena je izbio zbog sadržaja majskog broja, u kome je dat referat predsednika Tita sa materijalima sa Kongresa. Iza protesta rumunskih rukovodilaca stajao je strah da Titov referat ne dospe u rumunsku javnost, što bi ih nateralo da javno kritikuju i iznesu svoje suprotne stavove, a time bi se i bilateralni odnosi morali pokvariti.¹⁵³⁷

Rumunija je u početku uspevala da balansira između dobrih bilateralnih odnosa sa Jugoslavijom i podržavanja ideoloških napada ostalih zemalja na FNRJ. Povremeni rumunski nastup sa kritičkim govorima i člancima u listovima, za Beograd nisu predstavljali problem razvoja odnosa. Međutim, kako je pritisak ostalih članica lagera, pre svega SSSR-a, bivao sve veći, tako je i ona pod pritiskom morala da promeni odnos.¹⁵³⁸ Veći broj antijugoslovenskih natpisa i tendencija zaoštavanja atmosfere su se sve više odražavali i na bilateralu. *Skantea* je osim opširne kritike revizionističkih koncepcija o ulozi države, direktno počela da napada dopisnika „TANJUG-a“ i njegovo pisanje.¹⁵³⁹

Početkom juna 1958. u Rumuniji je pitanje savremenog revizionizma počelo da se detaljno proučava, razrađuje i kritikuje. Nova oštrina uneta je sredinom meseca Plenumom CK RRP. Tada je rumunsko rukovodstvo prvi put iznelo zvaničan stav prema Kongresu SKJ. Jedan od glavnih ciljeva Plenuma bio je obračun sa revizionizmom, koji je u dokumentima nazivan i „ideološka slabost“. Pred partijskim rukovodstvom Jugoslavija je napadana u skoro svim referatima od Deževog, Rautuovog do Čaušeskuovog. Od tog Plenuma antijugoslovenska kampanja postaje sastavni deo povedene sveobuhvatne unutrašnje akcije konsolidovanja i čišćenja partije. Kako je tada viđen, Plenum je predstavljao fazu unutrašnjeg čišćenja, kojim bi bilo omogućeno efikasnije angažovanje u antijugoslovenskoj propagandi čitavog lagera.¹⁵⁴⁰

Jačanju kampanje značajno je doprinelo i pogubljenje Imrea Nađa. Ipak, direktno povezivanje mađarske krize sa Jugoslavijom, koja je viđena kao inspirator i glavni krivac, nije previše uticalo na druge vidove bilateralnih odnosa sa Rumunijom. Ekonomska saradnja je tekla svojim normalnim

¹⁵³⁶ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 3, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 6. do 13. juna 1958, pov. br. 415189, 15.

¹⁵³⁷ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Odnosi Rumunije i Jugoslavije, 61; DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 24, Telegram iz Bukurešta od 13. 5. 1958, pov. br. 411368, 1–2.

¹⁵³⁸ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 6, Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama u 1958. godini, pov. br. 432354, 10.

¹⁵³⁹ DAMSPS, SPA, 1958, II, dos. 12, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 8, str. pov. br. 292, 1–3.

¹⁵⁴⁰ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 62, 21, Telegram iz Bukurešta od 2. 10. 1958, pov. br. 423552, 1–2.

tokom, kulturna takođe.¹⁵⁴¹ Kao prividan uticaj sukoba na zaoštavanje u ekonomskoj sferi, mogla se razumeti intervencija pomoćnika ministra trgovine Anu Tome, koja se u razgovoru sa sekretarom za ekonomske poslove Karadžinovićem požalila na tok robne razmene i poslovanje sa jugoslovenskim preduzećima. Ovde posredi nije bila politička komponenta nego stvarno nesolidno poslovanje jugoslovenskih preduzeća, koja su kasnila sa isporukom robe i ispunjavanjem drugih obaveza preuzetih ugovorima i robnom listom. Na rumunsku žalbu je ubrzo odgovorio Komitet za spoljnu trgovinu sa garancijama da će Jugoslavija kupiti i isporučiti tražene artikle, poput sumporne kiseline, roto papira, soli, rezane građe.¹⁵⁴² Iz tog primera se videlo da Rumuni ne žele da u bilateralne odnose sa Jugoslavijom unose ideološko neslaganje. Oni su se u antijugoslovensku kampanju uključili kasno, a može se reći i nevoljno. Zbog toga je karakter njihovih napada bio drugačiji od ostalih zemalja.¹⁵⁴³

Prelomnica koja je poljuljala uzdržan odnos, bio je neočekivano oštar govor George Apostola, predsednika sindikata i po značaju treće ličnosti u političkoj nomenklaturi. Dotada ovaj najžešći ispad poništio je postojanje tzv. rumunskog načina tretiranja Jugoslavije i najavio ozbiljno angažovanje u kampanji. Govor Apostola bio je održan povodom posete mađarske sindikalne delegacije, predvođene Miklošem Smođijem. Za razliku od Apostola, koji je trećinu govora posvetio jugoslovenskom revizionizmu, Jugoslaviji kao „fermentu raspada radničkog pokreta“ i „trojanskom konju“, Mikloš ni u jednoj rečenici nije pomenuo Jugoslaviju i SKJ.¹⁵⁴⁴

Sledeći veći ispad učinila je Gizela Vaš, član CK i rukovodilac odeljenja za međunarodne veze. Ona je u razgovoru sa ambasadorom Hočevarom, koji je CK RRP posetio radi predaje pisma CK SKJ, na bezobziran način govorila o potrebi „borbe do kraja i svim sredstvima“ protiv revizionizma SKJ i njegove razbijačke aktivnosti. Ovo je bio prvi zabeležen ispad jednog rumunskog funkcionera u direktnom kontaktu Ambasadam.¹⁵⁴⁵ Od jula meseca glavno sredstvo rumunske propagande „Radio Bukurešt“ počeo je da emituje antijugoslovenske komentare i u emisijama na srpskom jeziku, što ranije nije bio slučaj.¹⁵⁴⁶

Sledeća faza razvoja kampanje otpočela je sa govorom Hruščova na V Kongresu Jedinствene socijalističke partije (JSP, ili zvanično SED) održanom od 10. do 16. jula 1958. u Istočnom Berlinu. Od tog trenutka Moskva je težila da sukob predstavi kao ideološki, i da je SSSR u stvari strana koja se brani od jugoslovenskih napada. Tu fazu definisanu izjavama da „jugoslovenskim revizionistima ne treba davati značaj“ i da „spor sa Jugoslavijom nije zemljotres“, Rumunija je rado prihvatila. Iako se na prvi pogled činilo da se sukob smanjuje, to nije bio cilj lagera. Takvim planom pokušano je da se smanji interes Zapada i naročito afroazijskih zemalja za sukob i da se u određenoj meri smanji

¹⁵⁴¹ U okviru Dunavskog kupa u Beogradu održana je fudbalska utakmica između Radničkog i Štice iz Temišvara. Održan je bokserski meč između „Dinama“ iz Bukurešta i „Partizana“. A u Bukureštu je održano nekoliko mečeva između jugoslovenske i rumunske ženske šahovske reprezentacije (DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 3, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 6. do 13. juna 1958, pov. br. 415189, 16).

¹⁵⁴² DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 3, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 13. do 20 juna 1958, pov. br. 415190, 18.

¹⁵⁴³ Iz razgovora sa načelnikom odeljenja balkanskih zemalja MIP-a Babučijem jugoslovenski ambasador je saznao da je stav rumunskog rukovodstva sredinom juna 1958. bio da je kulminacija u sporu IE zemalja sa Jugoslavijom prošla i da oni ne očekuju dalje zaoštavanje odnosa (DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 3, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 13. do 20 juna 1958, pov. br. 415190, 17).

¹⁵⁴⁴ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 3, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 20. do 27. juna 1958, pov. br. 416144, 18.

¹⁵⁴⁵ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 4, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 27. juna do 5. jula 1958, pov. br. 416493, 14.

¹⁵⁴⁶ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 4, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 5. do 11. jula 1958, pov. br. 416694, 10.

obim kampanje, ali ne i njen intenzitet i krajnji cilj.¹⁵⁴⁷ U istom periodu, izbijanjem krize na Bliskom istoku, vidljiva je i namera lagera da kroz prećutkivanje jugoslovenskih stavova, širenje dezinformacija i izvrtnje činjenica diskredituje jugoslovensku spoljnu politiku i njene principe. Od tada su i države poput Mađarske i Rumunije aktivnije ušle u kampanju.

U kampanji rumunsko rukovodstvo se najviše koristilo teoretskom periodičnom štampom (dnevna štampa korišćenja samo za objavu ključnih dokumenata kampanje), radio-emisijama, govorima partijskih i javnih lica i izjavama raznih institucija. Sfera napada je osim ideoloških pitanja obuhvatala i poređenje rezultata privredne izgradnje i isticanje loših strana jugoslovenskog samoupravljanja. Međutim, i tu je rumunsko rukovodstvo bilo obazrivo. Velika pažnja je posvećivana da se stanovništvu, iz pisanja štampe, ne omogući pružanje više informacija o unutrašnjem životu u Jugoslaviji.¹⁵⁴⁸

Prvi primer da se ideološki sukob prelio na druge sfere bio je slučaj u kulturi. Bukureštansko pozorište „Dulešti“ je uoči same premijere, koja je trebalo da se održi sredinom jula, sa repertoara skinulo pozorišni komad Dobričanina „Zajednički stan“.¹⁵⁴⁹ Kulturna saradnja je posle političke sfere bila najviše pogođena. Zacrtani planovi po ugovoru o kulturnoj saradnji za 1958. godine su od septembra meseca naročito počeli da se ne ostvaruju. Rumuni su u potpunosti odustali od kulturne razmene početkom oktobra meseca. Do kraja godine izvršene su samo neke manje važne posete prosvetnih radnika i direktora nekih institucija. Imajući u vidu takav trend, Komisija za kulturne veze predala je rumunskoj Ambasadi u Beogradu nacrt plana kulturne saradnje za 1959. godinu, koji je bio manji od plana za 1958.¹⁵⁵⁰

Rumunija je od avgusta meseca prišla povećanju sopstvenih antijugoslovenskih natpisa. Oni su najvećim delom objavljeni u teoretskim časopisima poput *Lupta de clasa*, *Probleme economice*, *Cercetari filozofice*, *Viata Romaneasca*. Glavne mete napada u njima bili su Program SKJ, jugoslovenski put u socijalizam, samoupravljanje, sam sistem i rukovodstvo.¹⁵⁵¹ S druge strane smanjeno je pisanje u rumunskoj dnevnoj štampi, čak je smanjeno prenošenje antijugoslovenskih članaka drugih socijalističkih zemalja.¹⁵⁵² Za razliku od žestoke kampanje Albanije, Bugarske i Kine, Rumunija je želela da umerenim pristupom „jugoslovenskom pitanju“ zadrži ocenu sveta kao umerenog i uzdržljivog člana lagera. Kako bi sačuvali dobar glas, rukovodioci nisu smeli da se frontalno upuštaju u antijugoslovensku kampanju. Korišćenjem „taktike tihog podrivanja“ oni su

¹⁵⁴⁷ DAMSPS, SPA, 1958, II, dos. 12, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 7, str. pov. br. 239, 2–4.

¹⁵⁴⁸ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Odnosi Rumunije i Jugoslavije, 62.

¹⁵⁴⁹ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 4, Pregled odnosa FNRJ–IEZ od 11. do 18. jula 1958, pov. br. 417585, 11.

¹⁵⁵⁰ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 5, Hronološki pregled odnosa sa IZ zemljama za period septembar–oktobar 1958, pov. br. 426496, 17.

¹⁵⁵¹ Neki od važnijih članaka koji su tokom 1958. godine objavljeni u rumunskim listovima i časopisima o ideološkim pitanjima, savremenom revizionizmu odnosno Jugoslaviji bili su: E. Sugar, „Stari i novi revizionizam“, *Romania libera*, 26. 3. 1958; „Govor Rautua na svečanoj akademiji u Bukureštu povodom 88-godišnjice rođenja Lenjina“ *Skantea*, 23. 4. 1958; C. Lazaresku, „Veliko jedinstvo međunarodnog komunističkog pokreta (Prilikom godišnjice Moskovskog savetovanja komunističkih i radničkih partija)“, *Lupta de clasa*, br. 11; Al. Tanase, „Nepomirljiva suprotnost između revolucionarnog marksizma i revizionizma“, *Cercetari filozofice*, br. 1, april 1958; M. Nikolesku, L. Melinte, „Stalna aktuelnost lenjinističkih ideja“, *Lupta de clasa*, br. 4, april 1958; Dan Voinea, „Protiv revizionizma u teoriji o monopolističkom državnom kapitalizmu“, *Lupta de clasa*, br. 6, jul 1958; Al. Tanasa, „Kritika nekih revizionističkih koncepcija o ulozi države u kapitalizmu i socijalizmu“, *Viata Romaneasca*, br. 7, jul 1958; George Tudor, „Revizionizam i suština savremenog kapitalizma“, *Lupta de clasa*, br. 8; Toma Sorin (glavni urednik Skatee), „Naš ponos, naša nada“, *Moskovska Pravda*, 6. decembar 1958; Almasan, „Savremeni revizionizam– glavna opasnost u radničkom pokretu“, *Lupta de clasa*, br. 2, februar 1958...

¹⁵⁵² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 29, Antijugoslovenska kampanja u RNR i stanje bilateralnih odnosa, pov. br. 426086, 8.

svetskoj javnosti želeli da Jugoslaviju prikaže kao krivca za pogoršanje saradnje i bilateralnih odnosa.¹⁵⁵³

U zvaničnim razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima rumunsko rukovodstvo je izražavalo želju za zadržavanjem, pa i razvijanjem dobrih odnosa. Većina zvaničnika je izbegavala da govori o odnosima među partijama i da ističe svoje, a kritikuje jugoslovenske poglede. U razgovoru sovjetskog atašea, predstavnika *Skantee i Informacie Bucurestului* sa jugoslovenskim sekretarom Ambasade Prokićem, 21. avgusta, umesto kritika izražavali su zabrinutost. Njih je brinula nedovoljno oštra reakcija Jugoslavije na akcije Engleza i Amerikanaca na Srednjem istoku. Sovjetski ataše bio je „zabrinut“ što su u Jugoslaviji izostale demonstracije zbog Libana i što Beograd ne vodi oštru antiameričku kampanju. Rumuni su u prijateljskom tonu Prokiću preporučivali da Jugoslavija uđe u lager, što je bio dokaz da je želja da ona postane deo lagersa još uvek postojala.¹⁵⁵⁴

Od oktobra meseca bila su vidljiva neka ograničavanja i čvršće postavljanje prema Jugoslaviji. Rumunija je od tada pojačala mere kontrole na granici prema FNRJ, ograničila kretanje pograničnog stanovništva, učestalo je sprovodila pretres jugoslovenskih građana koji ulaze ili izlaze iz zemlje i oduzimala im imovinu. Bili su zabeleženi i primeri otpuštanja jugoslovenskih državljana i manjinaca. Kao i u slučaju sukoba sa Informbiroom, i zaoštavanje nastalo 1958. godine je najvidljivije bilo u odnosu prema manjini. Na Ambasadu u Bukureštu je takođe vršen pritisak. Kako bi sprečila njeno propagandno delovanje vlast je u saopštenju od 17. oktobra 1958. javila da obustavlja štampanje biltena svoje Ambasade u Beogradu, pa je shodno tome zahtevala da i jugoslovenska Ambasada prestane sa objavljivanjem svog biltena.¹⁵⁵⁵

Konkretnije o izvršenju bilateralnih sporazuma na planu robne razmene, naučno-tehničke saradnje, kulturne razmene za 1958. godinu i Đerdapa, razgovaralo se na sastanku jugoslovenskog ambasadora sa pomoćnikom MSP Malnašanom jula meseca. Konstatovano je da je od plana robne razmene izvršeno 60% i da je potrebno omogućiti povoljnije uslove za realizaciju plana za narednu 1959. godinu.¹⁵⁵⁶ Plan o naučno-tehničkoj saradnji je bio sa jugoslovenske strane izvršen, dok je sa rumunske ostalo nerealizovano šest zahteva. Hočevar je izložio Malnašanu činjenicu da posle februara u Jugoslaviju nije došao nijedan rumunski stažista. Slična situacija je bila i sa kulturnim planom saradnje. Rumunski izvođači i umetnici, prosvetni i kulturni radnici, nisu posetili Jugoslaviju, iako su njihove posete bile dogovorene.¹⁵⁵⁷ Malnašan nije ulazio dublje u razgovore o bilateralnim pitanjima. Saopštio je samo da Rumunija sprema predlog kulturne saradnje za 1959. godinu, a da o

¹⁵⁵³ Isto, 9–10.

¹⁵⁵⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 25, Telegram iz Bukurešta od 21. 8. 1958, pov. br. 419934,1.

¹⁵⁵⁵ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 5, Hronološki pregled odnosa sa IZ zemljama za period septembar–oktobar 1958, pov. br. 426496, 16.

¹⁵⁵⁶ Rumuni su imali mnogobrojne primedbe na ekonomsku saradnju sa Jugoslavijom. Rumunski trgovinski predstavnici su se na sastanku održanom 24. jula 1958. godine žalili na nezainteresovanost jugoslovenskih preduzeća za rumunsku robu, posebno za auto benzin, avio benzin, plinsko ulje, parafin, papir, sumpornu kiselinu i petrolejske uređaje. Problem je po rumunskom mišljenju bio i u nepoštovanju zaključenih ugovora sa jugoslovenske strane i traženju revizije cena za uvoz rumunske robe. Postojala je i žalba zbog izbegavanja odgovora od jugoslovenskih preduzeća na njihova traženja. Međutim, izlaganje rumunske strane bilo je preuveličano, što se vidi iz primera žalbe povodom slučaja sa sportskim čamcima. Rumuni su tražili samo jedan čamac i to nekoliko dana pre sastanka, a predstavili su kao da je reč o većoj narudžbini (DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o razgovoru sa predstavnicima rumunskog trgovinskog predstavnštva na dan 24. jul 1958, pov. br. 418094, 1–2).

¹⁵⁵⁷ Rumunija je tokom 1958. godine pokazala volju i spremnost na izvršenje dela sporazuma kulturne saradnje koji se odnosio na gostovanja jugoslovenskih kulturnih delatnika, ali ne i u vezi sa slanjem svojih u Jugoslaviju. Iz tog razloga rumunsko rukovodstvo nije poslalo svoju delegaciju na Dubrovačke letnje igre, nije poslala dirigenta Iona Dumitreskua, kao i neke druge umetnike. Iz političkih razloga ona je po pitanju kulturne saradnje sa Jugoslavijom vodila politiku odugovlačenja (DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 105, dos. 8, Dopis Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom od 2. 10. 1958, pov. br. 425091, 1–2).

ostalim stvarima nije dovoljno obavešten. Izbegavanje rumunskih zvaničnika da se upuštaju u dublje razgovore je tokom 1958. godine bila konstanta.¹⁵⁵⁸ Na osnovu toga se može zaključiti da je Rumunija taktizirala i odavala utisak neizvesnosti. Moguće da je slabijim pristupom izvršavanju prihvaćenih sporazuma i odugovlačenju sa pripremama planova za saradnju za 1959. godinu, želela da saradnju sa Jugoslavijom uspori i svede na niži nivo.

Predlog kulturnog plana za 1959. godinu, obuhvatao je pored razmene štampe, publikacija, naučne saradnje i direktne saradnje između raznih institucija, ustanova i saveza, i razmenu po dva prosvetna radnika, dodeljivanje dve stipendije za specijalizaciju u Rumuniji. Planirano je da Jugoslaviju poseti po jedan rumunski kulturni, pozorišni i filmski radnik, dok bi ona primila tri jugoslovenska kulturna radnika i ansambl zagrebačkih solista. Planirana je i razmena po tri vokalna ili instrumentalna muzička umetnika. U plan je uneta i ideja o organizovanju rumunske izložbe o slikarstvu XIX i XX veka (Lukian–Grigoresku–Andresku) i jedne jugoslovenske u Rumuniji.¹⁵⁵⁹

Državno-partijski vrh NRR je bio u nezavidnom položaju. S jedne strane, imao je interes za razvijanjem odnosa sa Jugoslavijom, naročito zbog spoljnopolitičkih tendencija, a sa druge strane, kao „satelit“, odnos prema susedu nije smeo drastično da zaostaje od odnosa ostalih. Politička saradnja je naročito morala da prati intenzitet sukoba. Rumunija je zato pribegla politici da sve što nema političku konotaciju bude izuzeto iz njenih antijugoslovenskih akcija. Takvu politiku proklamovala je u članku *Skantee* od 20. maja 1958. godine, a sa sprovođenjem je rumunsko rukovodstvo krenulo odmah. Država je de facto prekinula sve bilateralne aranžmane koji su imali politički karakter (susret na Đerdapu, posete omladinskih, ženskih i zadružnih organizacija i sindikata). Treba napomenuti, što se uostalom i vidi iz prethodnog izlaganja, da rumunska strana nije ograničavala jednosmernu realizaciju programa, odnosno nije zabranjivala posete različitih jugoslovenskih delegacija. Od februara meseca 1958. godine je čak bio stopiran svaki dogovoreni dolazak rumunskih delegacija. Za razliku od političke, sindikalne, kulturne i naučno-tehničke saradnje, ekonomska i sportska au se odvijala normalno.¹⁵⁶⁰

Ono što je tokom 1958. karakterisalo rumunsko angažovanje u antijugoslovenskoj kampanji, bilo je da se nije angažovao čitav vrh rukovodstva. Javno su protiv Jugoslavije izašli Apostol i Rautu. Javne manifestacije se uglavnom nisu koristile za direktne napade. Na njima se isticala pre svega borba protiv savremenog revizionizma i opasnosti od trojanskog konja. Iako se Jugoslavija tako nije direktno spominjala, svima je bilo jasno da se govorilo o njoj. Za razliku od javnog, unutar partije i tokom raznih partijskih sastanaka, korišćen je oštar rečnik i vođena je žestoka antijugoslovenska propaganda. Međutim, ni tamo napadi nisu imali podršku. Osim vrha rukovodstva, koji je morao zbog pritiska iz lagersa da deluje i izjašnjava se protiv, stanovništvo, posebno radnici i intelektualci, bili su uzdržani i protiv ponovnog zahlađenja odnosa sa Jugoslavijom.¹⁵⁶¹

Karakteristično za rumunsku aktivnost na polju antijugoslovenske kampanje 1958. godine, bilo je napadanje štampe, ali ne i političkog rukovodstva. Prvi put su rukovodioci RRP neposredno napali SKJ u zvaničnom kominikeu potpisanom povodom Deževe i Kivu Stojkine posete Čehoslovačkoj septembra meseca. Osnovne tačke napada rumunskih listova, poput *Lupta de clase*, *Viata Romaneasce* i drugih, bili su da jugoslovenski komunisti isključuju marksizam govoreći o potrebi likvidacije kapitalističke države, što je po njima bilo „jednako odricanju od borbenog oružja radničke

¹⁵⁵⁸ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 31, Telegram iz Bukurešta od 17. 10. 1958, pov. br. 425130, 2.

¹⁵⁵⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 105, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 25. 10. 1958, pov. br. 425423, 1–2.

¹⁵⁶⁰ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 29, Antijugoslovenska kampanja u RNR i stanje bilateralnih odnosa, pov. br. 426086, 6.

¹⁵⁶¹ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 62, 21, Telegram iz Bukurešta od 2. 10. 1958, pov. br. 423552, 4.

klase u odbrani od nasrtaja imperijalizma“. Zatim da partijski program negira njenu rukovodeću ulogu i stvara ideološku zbrku pogrešnim tvrdnjama o mirnom i postepenom prelazu kapitalizma u socijalizam, kao i da se odriče diktature proleterijata. Takvo područje napada svodilo se na opšte konstatacije, ponavljanje zajedničke platforme bez ozbiljnijeg i dubljeg ulaženja u razmatranje pomenutih stavova. Treba naglasiti da je Rumunija odmah posle VII Kongresa SKJ prestala sa objavljivanjem materijala iz Jugoslavije. Izuzev kratkih vesti iz sfere bilateralne saradnje, nijedna druga vest nije bila objavljena. Aktivniji napadi rumunske štampe bili su započeti povodom godišnjice potpisivanja Moskovske deklaracije 12 partija.¹⁵⁶² Sredinom novembra je oštrije napadnut revizionizam i Program SKJ. Više u fokusu nije bilo kompromitovanje jugoslovenske partije i njenog programa, već i kompromitovanje države posredstvom lažnog prikazivanja njene unutrašnje i spoljne politike. Svaki stav Jugoslavije koji je pomenut u rumunskoj štampi bio je prikazivan kao stav „buržoaskog agenture“ i kao stav suprotan „politici mira socijalističkih zemalja“.¹⁵⁶³

Na kraju, 1958. godina je donela pogoršanje bilateralnih odnosa dve zemlje. Na to je uticalo neizvršavanje ugovorenih poseta, pre svih rumunske parlamentarne delegacije, zatim obaveze iz plana o kulturnoj i naučno-tehničkoj saradnji, kao ni mnoge druge koje je ugovorima preuzela rumunska Vlada. Ona nije prihvatila neke jugoslovenske predloge usmerene ka proširivanju saradnje i sklapanju novih ugovora. Negativne promene osim na nivou bilaterale, bile su vidljive i na multilateralnom nivou. Primer za to bili su napadi u zajedničkoj češko-rumunskoj Deklaraciji, datoj prilikom posete rumunske delegacije Pragu, septembra 1958. godine.¹⁵⁶⁴

Rumunija je postepeno smanjivala saradnju i u bilateralnoj sferi. Posle Kongresa SKJ kod rumunskog rukovodstva bilo je vidljivo sistematsko izbegavanje saradnje i razmene naučnika, umetnika, raznih stručnjaka i studenata. Kidanje veza bilo je vidljivo i po pitanju tretmana jugoslovenske štampe i kontrole na granicama. Tako se bilateralna saradnja od tada svodila isključivo na rutinsko izvršavanje ranije potpisanih sporazuma, poput trgovinskog ili sporazuma o Đerdapu. Međutim, kada je bilo reči o stvarnom produbljivanju saradnje, razmeni iskustava i upoznavanju sa praksom druge strane, tu je pod različitim izgovorima kočila i izbegavala da ulazi u dublju diskusiju. Ona nije odgovorila na mnoge zahteve ili predloge koje je jugoslovenska strana postavila tokom 1958. Bez odgovora ostao je poziv da rumunska parlamentarna delegacija vrati posetu Jugoslaviji, zatim predlog za sklapanje bilateralnog ugovora o ribarenju u vodama Dunava, predlog za zaključivanje konvencije o pravnoj pomoći, molba za posetu rudara rumunskom Banatu (poslata još decembra 1957), molba Jugoslovenskog rečnog brodarstva za otvaranje agencije u Braili i dr.¹⁵⁶⁵

Sa razvijanjem kampanje Rumunija je sprovodila politiku izbegavanja susreta. Jedan od retkih razgovora koji je vođen na višem nivou, bio je realizovan zahvaljujući obaveznom protokolu. Prilikom odlaska Nikolae Guine sa mesta ambasadora u Jugoslaviji protokol je predviđao oproštajne posete najvišim jugoslovenskim predstavnicima vlasti. Kako Tito nije bio u zemlji odlazećeg rumunskog predstavnika primio je Edvard Kardelj, a zatim i Ranković, Mijalko Todorović, Rodoljub

¹⁵⁶² Deklaracija je proizašla kao zaključak sa Konferencije komunističkih partija socijalističkih zemalja, koja je održana 12–14. novembra 1957. godine u Moskvi. U deklaraciji je posebno bilo istaknuto pitanje jedinstva lagersa i jačanja kohezije socijalističkog bloka na čelu sa Sovjetskim Savezom. Posebno deo koji se u najvećoj meri odnosio i na Jugoslaviju, bio je predstavljanje revizionizma kao glavne opasnosti za međunarodni radnički pokret. Tu su bili u stvari osuđeni stavovi Saveza komunista Jugoslavije. Kao takva ona je u narednoj godini postala platforma za antijugoslovensku kampanju socijalističkih zemalja.

¹⁵⁶³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Linija pisanja rumunske štampe od VII kongresa SKJ do danas, pov. br. 48616, 2–3.

¹⁵⁶⁴ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 6, Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama u 1958. godini, pov. br. 432354, 10.

¹⁵⁶⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Bilateralni odnosi FNRJ i RNR, pov. br. 427225, 2.

Čolaković i drugi. Iako se Rumun trudio da izbegne temu pogoršanja odnosa lagera i Jugoslavije, ona je ipak morala biti dotaknuta. U razgovoru sa Kardeljem 16. februara 1959. godine postojala je saglasnost o potrebi daljeg razvoja bilateralne saradnje, ali su po pitanju ideoloških razlika zadržane postojeće pozicije. Kardelj je izneo stav SKJ da rukovodstvo ni u kom slučaju ne može revidirati svoju politiku i posegnuti za metod samokritike, ali da su u Beogradu svesni da do promene ne može doći ni u zemljama lagera. Prema njegovim rečima FNRJ je bila za dalje razvijanje svih oblika saradnje, ali da u tom pravcu dosta štete nanosi antijugoslovenska kampanja.¹⁵⁶⁶ Većina predstavnika sa kojima je Guina razgovarao nije imalo iluzija da se ideološki sukob može zadržati i voditi, a da se ne prelije na bilateralne odnose. S tim u vezi, Ranković je posebno naglasio da treba učiniti sve da uticaj na međudržavne odnose bude minimalan, jer bi pogoršanje bilo na štetu obe strane.¹⁵⁶⁷

Godina 1959. donela je nove oblike u antijugoslovenskoj kampanji. Sve do XXI Kongresa KPSS-a¹⁵⁶⁸ rumunska štampa je iznosila oštre napade na račun revizionizma, ali je i izbegavala da direktno pominje SKJ i Jugoslaviju.¹⁵⁶⁹ Međutim, odmah nakon početka Kongresa to se promenilo. *Skantea* je komentarišući Hruščovljev izveštaj napala Jugoslaviju i proširila teren antijugoslovenskog pisanja, optužbom da jugoslovenski komunisti negiraju neophodnost međunarodne klasne solidarnosti i da su se udaljili od pozicija radničke klase i tako sami izolovali od međunarodnog komunističkog pokreta. Dalji okvir antijugoslovenskog pisanja dao je Dežev govor u Moskvi, u kojem je FNRJ optuživana da je „napustila proleterski internacionalizam, da pokušava da podrije koheziju i ideološko jedinstvo komunističkih partija, da su koncepcije i praksa jugoslovenskih revizionista usmereni protiv jedinstva MKP, protiv socijalističkih zemalja i da su u suprotnosti sa interesima socijalizma i služe reakcionarnim snagama i imperijalizmu.“ Uzimajući ove optužbe kao argumente, štampa je za cilj postavila ubeđivanje čitalačke publike da Jugoslavija radi protiv socijalizma i za interese imperijalizma.

Dnevna i periodična štampa se više nije ustručavala od direktnog napada jugoslovenskog revizionizma. Časopis *Lupta de clasa*¹⁵⁷⁰ ocenjujući rezultate XXI kongresa je pisao da je Kongres zadao „uništavajući udarac revizionizmu“. U prvi plan časopis je stavio zaključke da Program SKJ napušta „pozicije radničke klase i služi interesima imperijalizma i da su politika i gledišta

¹⁵⁶⁶ „Notă privind discuția purtată la 16 februarie 1959 de către Nicolae Guină, fostambasador al RPR la Belgrad, cu Edvard Kardelj, vicepreședinte ale Vecei Federale Executive, referitoare la relațiile bilaterale româno-iugoslave, precum și la chestiunile divergente din interiorul mișcării comuniste internaționale” in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 134–137

¹⁵⁶⁷ „Raport întocmit de către Nicolae Guină, fostambasador al RPR la Belgrad, referitor la discuțiile purtate cu o serie de oficiali iugoslavi în cursul lunii februarie 1959”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 138–143.

¹⁵⁶⁸ XXI kongres KPSS-a je u napadima na Jugoslaviju potencirao na tome da je ona započela sukob, da „ne sledi opšte zakonitosti u izgradnji socijalizma, da nije van blokova, da zaostaje u privrednom razvitku, da zatvara poštene komuniste jer nisu saglasni sa Programom SKJ, da širi izmišljotine o razmimoilaženju između SSSR-a i Kine i vrši podrivačku delatnost u afroazijskim zemljama radi stvaranja nepoverenja prema Sovjetskom Savezu...“. Zaključak sa Kongresa je bio da se jugoslovensko rukovodstvo samo izolovalo od međunarodnog komunističkog pokreta i da je zato na Savezu komunista Jugoslavije da učini zaokret u pravcu zbližavanja na bazi marksizma–lenjinizma“ (DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 8).

¹⁵⁶⁹ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 14.

¹⁵⁷⁰ Aprilski broj ovog rumunskog časopisa doneo je članak „O klasnoj suštini države“ u kome je bila napadnuta politika SKJ i pisanje *Brobe* o ulepšavanju kapitalističke države, prihvatanja teorije o urastanju kapitalizma u socijalizam i etatizmu u socijalizmu. Drugi listovi su takođe objavljivali antijugoslovenske članke. Aprilski broj *Programe economice* je u uvodniku o razmatranju privrednih problema dva bloka iznosio tvrdnje da „Jugoslavija zaostaje u ritmu privrednog razvoja iza socijalističkih zemalja zato što pokušava da se razvija izvan svetskog socijalističkog sistema“, kao i da je Jugoslavija postigla daleko slabije rezultate na privrednom polju posle usvajanja revizionističkih teza (DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Hronološki pregled događaja iz odnosa Jugoslavije sa IE zemljama, april–maj 1959, pov. br. 416445, 37–38).

jugoslovenskih revizionista suprotna stvarima radničke klase i da se one sviđaju jedino imperijalistima.“ Jugoslavija i njena partija oštro su bile napadnute i na Plenarnom zasjedanju rukovodstva rumunskih književnika. Zaključak sa zasjedanja bio je da „Jugoslavija poriče ulogu partije u umetnosti i da se odrekla socijalističkog realizma, kao i da jugoslovenski pisci i SKJ teže da izazovu ideološku zbrku u umetnosti i da takav stav nije u interesu izgradnje socijalizma“. Od udruženja književnika napadi su se prelili i na druge organizacije. Tako je prvi sekretar CK Saveza rumunske omladine, Virdžil Trofin, napao rukovodioce omladinskih i studentskih organizacija Jugoslavije da na razne načine pokušavaju da „podriju jedinstvo i poseju neslogu među omladinom socijalističkih zemalja i omladinom komunističkih partija“. Ipak, treba istaći da, iako se obim napada povećao, pisanje rumunske štampe i napadi partijskog rukovodstva nisu dostizali razmere antijugoslovenske kampanje u drugim zemljama lagera (izuzev Poljske).¹⁵⁷¹

U govoru Deža pred partijskim aktivom Bukurešta od 6. marta po prvi put je napadnut lično Josip Broz. Prvi sekretar je u govoru zamerio Titu da izjednačava dva bloka i prikriva ulogu NATO-a u agresiji protiv arapskih zemalja. Ovaj Dežev govor je došao nakon XXI Kongresa KPSS-a i bio je pokazatelj da Rumunija više nije mogla da taktizira u borbi protiv Jugoslavije. Tako je prošlogodišnji vid borbe kroz teoretsku kritiku morala da dopuni i praktičnim akcijama, kojima bi se krenulo putem sužavanja i kvarenja bilateralnih odnosa između dve zemlje.¹⁵⁷² Kompromitovanje Jugoslavije kod azijsko-afričkih zemalja Rumunija je potencirala i kako bi popravila loš utisak koji je tamo izazvalo masovno iseljavanje Jevreja.¹⁵⁷³ Zbog unutrašnjeg stanja, raspoloženju Rumuna prema jugoslovenskom narodu i odnosu prema partiji, rukovodioci nisu mogli da antijugoslovensku aktivnost uzmu za bazu svog spoljnopolitičkog nastupa. Zbog toga se i borba protiv „jugoslovenskog revizionizma“ razlikovala od borbe drugih IE zemljama.¹⁵⁷⁴

U unutrašnjosti zemlje kampanja protiv jugoslovenskog revizionizma nije bila jaka. Više je ličila na stalno podgrevanje teme, nego na neku ozbiljnu i oštru kampanju. Najčešći vid antijugoslovenskog delovanja bila su predavanja o revizionizmu po partijskim organizacijama, preduzećima, ustanovama, ali i selima. Ozbiljniji odnos prema propagandi je bio u partijskoj nastavi, tamo su jugoslovenske rukovodioce predstavljali kao „sluge imperijalizma i protivnike socijalizma“. Osnovna teza bila je da su „Jugosloveni prodali interese naroda i socijalizma i da žive od američkih dolara, pa uprkos tome ekonomsko stanje u Jugoslaviji je slabo što pokazuje opravdanost postojanja socijalističkog lagera“. U slučaju jugoslovenske manjine rumunska partija je nastojala da im objasni da je „Titova Jugoslavija skrenula s pravog puta i da je danas u toj zemlji socijalizam doveden u pitanje“. U obrazovnom sistemu srpski profesori, kako bi zadržali položaj i očuvali egzistenciju, bili su prinuđeni da drže predavanja ili da bar svaki čas završe optuživanjem jugoslovenskog revizionističkog rukovodstva. Karakteristično za sva predavanja o tome, bilo da su se održavala u ustanovama, preduzećima, partijskim organizacijama ili selima, bilo je to da su prolazila bez diskusija. Stanovništvo nije pokazivalo zainteresovanost za predavanja niti pitanje Jugoslavije smatralo za problem. Štaviše, iz razgovora koje su službenici Ambasade u Bukureštu vodili sa rumunskim stanovništvom, videlo se da su im poznata osnovna kretanja u Jugoslaviji. Poznat im je bio sistem samoupravljanja i pravac

¹⁵⁷¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Linija pisanja rumunske štampe od VII kongresa SKJ do danas, pov. br. 48616, 5–6.

¹⁵⁷² DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 2, Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama februar–april 1959, pov. br. 410683, 29.

¹⁵⁷³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Osvrt na poštu Ambasade FNRJ u Bukureštu, 12. 3. 1959, pov. br. 46579, 3–4.

¹⁵⁷⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o izlaganju druga Hočevara u I odeljenju 2–3. aprila 1959, pov. br. 49959, 1.

unutrašnje i spoljne politike Beograda. Na njih je naročito impresivno delovala doslednost Jugoslavije na samostalnom putu izgradnje socijalizma. Naročito dobra obaveštenost bila je u Banatu jer je posredstvom jugoslovenskih radio-stanica i televizije mogla stvoriti drugačija slika od one koja je stanovništvu bila nametana putem antijugoslovenske propagande.¹⁵⁷⁵ S druge strane, Radio „Bukurešt“ je odašiljao signale pune napada na jugoslovenski revizionizam. Emisija puštena u etar 9. aprila pod nazivom „Marksistička dijalektika i savremeni revizionizam“ sastavljena je tako da se o savremenom revizionizmu polemise preko teoretskih postavki Programa SKJ. Iako se Jugoslavija nije direktno pominjala, bilo je jasno svakom slušaocu da se ona kritikuje kroz emisiju.

Prema nekim podacima od prvog januara 1959. pa do 24. marta 1959. godine, protiv Jugoslavije je u štampi zemalja lagera objavljeno preko 880 članaka i izjava. U njima su iznošene svakojake optužbe, napadana je spoljna i unutrašnja politika Jugoslavije, dovođen je u pitanje socijalistički karakter države. Oštri napadi bili su vezani za jugoslovensku politiku na selu i njenu kulturnu politiku, ali i je iznošeno mišljenje da je zbog „skretanja“ privreda doživela krah i da FNRJ održava samo američka pomoć. Što se tiče spoljne politike, tu je napadan put Tita u azijsko-afričke zemlje, odnos Jugoslavije i SAD, izražavana je i sumnja da Jugoslavija vodi vanblokovsku politiku. U novim okolnostima došlo je i do rehabilitacije rezolucije Informbiroa iz 1948. godine, iako je zbog nje Hruščov 1955. došao u Beograd u znak izvinjenja. Novi sukob je tražio povezivanje sa starim kako bi se pokazao revizionistički kontinuitet SKJ.

Tabela 11: Statistički pregled antijugoslovenske kampanje u zemljama lagera od VII Kongresa SKJ do 24. marta 1959. godine

	Članci u štampi	Članci na radiju	Preneseni članci	Govori rukovodstva	Deklaracije i telegrami
SSSR	273	175	199	38	8
Kina	277	31	311	21	2
Albanija	102	244	237	64	6
Bugarska	250	243	274	69	16
Čehoslovačka	198	90	184	19	1
Mađarska	70	30	107	24	4
Poljska	15	7	91	14	1
Rumunija	79	55	119	19	1
Istočna Nemačka	10	2	26	6	–

Na osnovu podataka koje donosi priložena tabela, a koja je rađena na osnovu materijala „TANJUGA“ i Prijemnog centra „Radio Beograda“, u koji su obrađivali samo centralnu štampu i radio-stanice istočnoevropskih zemalja, može se videti da je Rumunija bila među zemljama koje su se manje angažovale. Od devet zemalja ona je po antijugoslovenskim člancima u štampi, prenosu tuđih članaka, govorima rukovodstava bila na šestom mestu po intenzitetu, a na petom mestu po radio-emisijama. Dakle, od nje su slabiju kampanju vodile jedino Istočna Nemačka, Poljska i Mađarska.¹⁵⁷⁶

¹⁵⁷⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o unutrašnjoj situaciji u Rumuniji, prema podacima sakupljenim prilikom putovanja druga P. Prokića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudera, dopisnika „Tanjuga“, krajem maja 1959, pov. br. 416680, 6–7.

¹⁵⁷⁶ DAMSPS, SPA, 1958, II, dos. 15, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 2, str. pov. br. 147, 30.

Dež je govorom ispred partijskog aktiva Bukurešta od 6. marta 1959. nagovestio pogoršanje i promenu rumunske taktike u antijugoslovenskoj propagandi. Tako se sa ovim govorom završio period započet VII Kongresom SKJ, od kada je Rumunija vodila neku vrstu dvostruke taktike. Dotada, rukovodioci i štampa su pred javnošću pokušavali da sakriju suštinu svoje politike, tj. uopšte nisu isticali mišljenje, već samo prenosili tuđe materijale. Drugim rečima, oni sve dotada nisu imali svoj model borbe protiv Jugoslavije.¹⁵⁷⁷

Nakon tog govora Rumunija je prešla sa napada na SKJ na lično napadanje Josipa Broza Tita kritikama da je tokom posete azijsko-afričkim zemljama izjednačavao ulogu dva bloka i prekrivao ulogu NATO-a u agresiji protiv Egipta zbog Sueca, Libana, Jordana i Iraka. Takav nastup Deža, koji se zajedno sa rumunskim vrhom godinu dana uspešno držao po strani i isticao u antijugoslovenskoj propagandi samo onoliko koliko je trebalo, objašnjavan je u diplomatskim krugovima kao rezultat dva razloga. Prvi je bio pogoršanje odnosa sa arapskim zemljama koje su smatrale da Rumunija prekomernim iseljavanjem Jevreja pomaže cionistički pokret, a drugi da je Sovjetski Savez odlučio da ubaci i nju u sukob, poslednju lagersku rezervu koja nije bila kompromitovana u javnom nastupu protiv Jugoslavije.¹⁵⁷⁸

Rumunski napadi na Jugoslaviju pojačali se naročito od drugog kvartala 1959. godine. Kao i 1958. godine njeno učešće u antijugoslovenskoj kampanji bilo je karakteristično po upadljivom angažovanju štampe i radija. Promena u odnosu na 1958. godinu bila je u pojačanom ideološko-političkom radu u partijskim, društvenim i privrednim organizacijama, fakultetima i školama. U svim navedenim ustanovama brižljivo se vodilo računa da jugoslovenski revizionizam bude u centru napada. Brošure i priručnici, koji su bili namenjeni partijskim kadrovima, jugoslovenski revizionizam su prikazivali kao „školski primer izdaje marksizma“ i on se kao takav javljao u velikom broju tema, od uloge države u privredi, kolektivizacije, preko značaja rukovodeće uloge partije u državi, pa do klasne borbe i šovinizma. Unošenje jugoslovenskog revizionizma kao glavnog neprijatelja, pa i krivca, RRP je iskoristila i u pitanjima koji su zadavali rukovodstvu najviše briga. Tako su napadima na negativne pojave na unutrašnjem planu gotovo bez izuzetka dodavani i napadi na Jugoslaviju i kritikovan njen loš uticaj. Jugoslovenski revizionizam je bio delimični krivac za zastranjivanje rumunskih kulturnih radnika, razvoja šovinizma i apolitičnosti kod omladine, smanjene produktivnosti seljaka i radnika, kao i partijski organi zbog nedovoljne borbenosti. Te treba imati na umu da je stepen i forma antijugoslovenske aktivnosti direktno zavisila od problema i teškoća sa kojima se Rumunska radnička partija suočavala.¹⁵⁷⁹

Antijugoslovenska kampanja se u periodu od aprila do avgusta meseca vodila pod vidom borbe protiv „savremenog revizionizma“ kako spoljašnjeg tako i unutrašnjeg. Propagandni rad protiv revizionizma bio je u to vreme prilično sistematski i široko zamišljen. On je obuhvatao rad u gotovo svim oblastima, od čisto ideološkog pa do pitanja konkretne prakse izgradnje socijalizma i upoređivanja rezultata postignutih u privrednom razvitku Jugoslavije sa rezultatima postignutim u zemljama lagersa. Propaganda nije toliko izbijala iz dnevne štampe i radija, već se ispoljavala kroz teoretske i stručne publikacije i ideološko-politički rad u partiji i masovnim organizacijama.¹⁵⁸⁰

¹⁵⁷⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, O govoru G. Deža pred partijskim aktivom Bukurešta, 6. 3. 1959. godine, pov. br. 47274, 1.

¹⁵⁷⁸ Isto, 5.

¹⁵⁷⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 11. 7. 1959, pov. br. 418839

¹⁵⁸⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-20, Pismo Mome Pudara, dopisnika TANJUG-a iz Bukurešta od 15. 4. 1959, 2.

Velika svečanost u Rumuniji organizovana povodom proslave rođendana Lenjina, bila je takođe povod da se sprovede antijugoslovenska propaganda.¹⁵⁸¹ Na centralnoj akademiji održanoj u Bukureštu, povodom proslave Lenjinovog rođendana, Štefan Vojku je FNRJ napao za pokušaj podrivanja jedinstva, klevetanje i izvitoperivanje. U kritici njene privrede isticao je nisku produktivnost rada, zapostavljane kolektivizacije i raspuštanje većeg broja zadruga. Početkom maja je bila izraženija aktivnost rumunske štampe. Tako je 5. maja 1959. *Skantea* objavila članak Ilieskua pod nazivom „Linija suprotna jedinstvu snaga“ koji je u celini bio posvećen napadima na jugoslovensku spoljnu politiku, a posebno na politiku mira, koegzistencije i odnosa Jugoslavije sa azijsko-afričkim zemljama.¹⁵⁸² Ovaj članak za razliku od mnogih drugih nije ostao bez odgovora sa jugoslovenske strane. *Borba* je u broju od 9. maja odgovorila člankom „Skantea i linija“ u kome je ocenila rumunski članak, odbacila optužbe i objasnila osnovne postupke jugoslovenske spoljne politike. Osim SKJ i države, rumunski listovi su napadali i jugoslovenske agencije i listove. Tako je *Romania libera* u broju od 6. maja, u članku pod nazivom „Agencija TANJUG i objektivno obaveštavanje“ iznela optužbe da ova donosi lažne vesti o privrednom životu Rumunije sa ciljem „omalovažavanja stvarnosti ove zemlje“, a da je razlog toga odvratanje pažnje od stanja u jugoslovenskoj privredi, u kojoj je po mišljenju ovog rumunskog lista vladala skupoća i nezaposlenost.¹⁵⁸³

Kulminacija antijugoslovenske kampanje u 1959. godini osetila se u junu mesecu, kada su se završavali ili su bili završeni partijski kursevi i seminari i nastava na visokim školama. Za razliku od dotadašnje aktivnosti novost je bila uključivanje naučnih institucija u kampanju. Tako je Filozofski institut rumunske Akademije nauka imao zadatak da sastavi zbornik radova o revizionističkim shvatanjima u filozofiji i društvenim naukama.¹⁵⁸⁴

Liniju antijugoslovenske kampanje u ovom periodu trasirao je časopis *Lupta de clasa*. On je u svakom broju donosio studije i članke koji su imali za cilj da suzbiju buržoaska i revizionistička shvatanja, tj. sve ono što se u Jugoslaviji baštinilo. Treba naglasiti da je „borba za čistoću marksizma-lenjinizma“ velikim delom bila podstaknuta i unutrašnjim slabostima, teškoćama i ideološkoj konfuziji. Veliki problem za rumunsku partiju bila su različita ideološka strujanja među intelektualcima i javnim radnicima, koja su često bila u neskladu sa propagiranom politikom koju je RRP vodila. Kao najopasniji oblik tih strujanja uziman je jugoslovenski, odnosno savremeni revizionizam. Suzbijanje takvih strujanja bio je i cilj ideološko-političkog rada na visokim školama, gde su takve ideje mogle lako da se ukorene i prenesu među profesorima i studentima. Zato su katedre za „naučni socijalizam“, koje su postojale pri svim fakultetima, veliku pažnju posvećivale argumentovanju stavova i napada. Iz tih razloga sadržina predavanja bila je posvećena očuvanju čistote marksizma-lenjinizma, a njihov cilj suzbijanje buržoaskih ideja, oportunitizma i revizionizma. Veliki akcenat na ideološko-političkom radu uticao je da se osnuje Politički komitet univerzitetskog centra Bukurešt. Zadatak ovog komiteta bio je da predavanja podigne na jedan viši nivo, na kojem bi se argumentovano pobile sve postavke „buržoaskih ideologija i revizionista“. Karakteristična težnja kampanje ovog perioda bila je da se jugoslovenski revizionizam prikaže kao staro, već odavno poznato skretanje sa pozicija marksizma-lenjinizma, samo u novom ruhu. Naročito se naglašavalo da su revizionizam kao opasnost predočili

¹⁵⁸¹ Jugoslovenski revizionizam je 21. i 22. aprila bio napadnut od strane „Radio Bukurešta“, *Skantee*, *Romania libere*, kao i u provincijskoj štampi i na oblasnim konferencijama. Naročito su se isticali oblasni listovi u Jašiju i Trgu Murešu i napadi na akademiji održanoj u Klužu.

¹⁵⁸² DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Hronološki pregled događaja iz odnosa Jugoslavije sa IE zemljama, april–maj 1959, pov. br. 416445, 39.

¹⁵⁸³ Isto, 40.

¹⁵⁸⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Antijugoslovenska kampanja u Rumuniji u vreme april–avgust 1959, pov. br. 424595, 1.

još Marks i Lenjin, odnosno da bi ga sigurno i oni osudili. U tom pravcu su sva nova izdanja dela Marksa, Engelsa i Lenjina bila snabdevena opširnim predgovorima u kojima je ta teza bila razrađena.¹⁵⁸⁵

Posle oštih napada preko štampe na jugoslovensku spoljnu politiku i „TANJUG“, odnos prema Jugoslaviji se vratio na uobičajan tok početkom maja 1959. Jugosloveni su čak naišli na dobar prijem, ali broj službenih, kao i privatnih putovanja Rumuna u Jugoslaviju, bio je dosta ograničen. To govori da su natpisi u novinama bili pre izvršenja zadataka postavljenih rumunskom rukovodstvu, uoči Hruščovljevog puta u Tiranu. Lager je time želeo najverovatnije da izbriše razlike između pojedinih njenih zemalja u antijugoslovenskoj kampanji.¹⁵⁸⁶ Posle toga napadi su se stišali, Rumunija je čak počela sa primenom taktike prećutkivanja i zaobilaženja. Tako je u člancima povodom 9. maja i saradnji na Balkanu, Jugoslavija ispuštana ili samo uzgred pominjana. Ona nije prenela ni napade zabeležene na Kongresu sindikata ŠSR, kao ni telegram Hruščova Josipu Brozu.¹⁵⁸⁷

Pisanje, odnosno ne pisanje, jugoslovenske štampe o rumunskom predlogu konferencije i ugovora o razumevanju i kolektivne bezbednosti balkanskih zemalja, kao i poseta Koče Popovića Atini u trenutku kada je Grčka sprovodila politiku koja nije išla u prilog razvijanju mira na Balkanu, rumunsko rukovodstvo je tumačilo kao zvaničnu podršku grčkoj politici. Rumuni su smatrali da, iako se Jugoslavija izjašnjavala protiv trke u naoružanju, ona nije istupila protiv NATO-a koji je prema lagerskim tumačenjima želeo da preko Turske, Italije i Grčke ugrozi bezbednost na Balkanu. Dakle, ono je kritikovalo Jugoslaviju zato što nije svojim stavom pokazala da NATO ima agresorske ciljeve, a da su akcije Rumunije, Bugarske i Albanije, kao i lagera u celini, bile samo nametnut odgovor takvim planovima Severnoatlantskog pakta. Zaključak koji je iz svega toga izvukla bio je da je FNRJ zastupanjem neutralnog stava potpomagala „agresivne planove severnoatlantskih suseda“.¹⁵⁸⁸ Na toj liniji su išle i rumunske kritike stava prema Ženevskoj konferenciji. Neutralno postavljanje po pitanju konferencije i stavljanje Sovjetskog Saveza, koji se „istinski bori za miroljubivo rešenje problema u Ženevi“, u isti koš sa zapadnim zemljama, kao i pripisivanje odgovornosti za neuspehe svim stranama, bilo je takođe kritikovano od strane Bukurešta. Prebacivano joj je da na skup u Ženevi gleda kao na skup četiri sile koje se međusobno ne razlikuju, te da nepravedno umanjuje napore SSSR-a koji je u Ženevi pokušavao da nađe pravedno rešenje problema Nemačke i Berlina.¹⁵⁸⁹

Posle nekoliko oštih napada u avgustu mesecu usledio je period smirivanja antijugoslovenske kampanje. Dnevna štampa je izuzev nekoliko kratkih natpisa do kraja 1959. godine sprovodila liniju ćutanja. Ipak, na samom izmaku 1959. godine poslužila se nekim drastičnim merama poput organizovanja dva tajna procesa u Temišvaru i Bukureštu, na kojima su osuđeni na kazne od 4 do 12 godina zatvora studenti – pripadnici jugoslovenske nacionalne manjine, zbog održavanja veze sa Ambasadom FNRJ. Statut RRP, koji je u vidu brošure bio široko dostupan, sadržao je i osnovne teze napada na SKJ. U njemu su trockisti, šovinisti i savremeni revizionisti, predstavljeni kao izdajnici. Cilj SKJ bio je prema brošuri da uz pomoć Zapada partiju pretvore u široko političko udruženje bez klasnog karaktera. U njoj se kritikuje Statut SKJ prihvaćen na VII kongresu, zbog nepredviđanja bilo kakvih ograničenja za učlanjenje u partiju i tendencije da od komunističkih partija naprave političko

¹⁵⁸⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Antijugoslovenska kampanja u Rumuniji u vreme april–avgust 1959, pov. br. 424595, 4.

¹⁵⁸⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 26. 5. 1959, pov. br. 414882, 1.

¹⁵⁸⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 29. 5. 1959, pov. br. 415160, 1.

¹⁵⁸⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 26. 6. 1959, pov. br. 417759, 1.

¹⁵⁸⁹ Isto, 3.

vaspitne organizacije i mesta za diskusiju, ignorišući njihovu rukovodeću ulogu.¹⁵⁹⁰ Takođe, rumunske vlasti, ne samo što su na posetu Jugoslaviji gledale kao na posetu jednoj kapitalističkoj zemlji, shodno čemu su izdavali posebne pasoše, već su izazivale brojne smetnje prilikom njihovog sprovođenja. Takvim merama Rumunija je želela da izoluje Jugoslaviju od međunarodnog radničkog pokreta, da sebe predstavi kao inicijatora miroljubive politike na Balkanu, kao i da spreči svoje stanovništvo da se upozna sa jugoslovenskom realnošću.¹⁵⁹¹

Istoričari u kampanji protiv Jugoslavije

Istorija i propaganda su u socijalističkom svetu bile dve vrlo bliske oblasti. Poriv da se rukovodstvo i određena partija predstave u što boljem svetlu i naglase svetli trenuci iz prošlosti je od početka predstavljao pritisak za komunističku historiografiju. Želja Moskve da i u ovoj sferi rada ima uticaj, dovela je do ideje o stvaranju godišnjeg savetovanja predstavnika instituta za istoriju partije. Prvo savetovanje bilo je održano 1955. godine i na njemu su tretirana opšta pitanja profesije. Međutim, od treće konferencije održane u Pragu 1957. godine glavna tema bila je – iskustva razrade istorije komunističkih partija. Na tom savetovanju učešće je uzelo 14 predstavnika partija. Ovakvi skupovi bili su viđeni kao pogodno mesto da se vrši pritisak i naglašavaju pravci koji bi istoričari trebalo da slede. Naredna konferencija bila je pravi primer za to. Ona je održana u Berlinu 1958. godine u prisustvu 20 partija. Glavne tačke programa bile su način sagledavanja uloge Marksa i Engelsa, kao organizatora međunarodnog radničkog pokreta i razmatranje konkretnih mera za pisanje istorije komunističkih i radničkih pokreta. Kako se Konferencija održala u razvijenoj fazi antijugoslovenske kampanje, to je izrazita težnja organizatora bila da se rad istoričara dvadeset partija usaglasi sa potrebama kampanje. Uspeh koji je ta konferencija ostvarila stvorio je povoljno okruženje za veći upliv političkih tendencija.¹⁵⁹²

Peta konferencija bila je održana od 25. avgusta do 2. septembra 1959. godine u Bukureštu. Osim predstavnika 12 zemalja lagera i 9 zapadnoevropskih partija, Konferenciji su prisustvovali istoričari iz Čilea, Kanade, Indije i Indonezije. Ukupno 25 delegacija raspravljalo je o temama: „Borba partija za jedinstvo radničke klase“, „Zadaci istorijske nauke u borbi protiv savremenog revizionizma“ kao i nacrtu udžbenika o istoriji međunarodnog radničkog pokreta, publikovanju partijskih dokumenata i učvršćivanju veza između istorijskih instituta partija. Referat o prvoj tački pročitao je George Vasiliki, direktor Istorijskog instituta pri CK RRP. Njegov zaključak bio je da su socijaldemokrate bili krivi za pojavu savremenih problema i savremenog revizionizma. Prva tema bila je više posmatrana kao uvertira u glavnu temu o kojoj je referisao Šatagin, zamenik direktora Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS. Centralno mesto u njegovom referatu bilo je pitanje kritike revizionističkih tumačenja, a kao glavne zadatke istoričara video je razbijanje takvih tumačenja putem fundamentalnih radova o radničkom pokretu i drugim temama. Referate suzdržane u kritici Jugoslavije nadomestile su diskusije. U grubim napadima na SKJ naročito su se isticale partije Albanije, Bugarske, Kine i Indonezije.¹⁵⁹³ Dakle, IV i V konferencija istoričara bile su vidno podređene potrebama antijugoslovenske kampanje. Razlika između njih bila je u tome što je poslednja studioznije

¹⁵⁹⁰ Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „U jednoj brošuri napada se SK Jugoslavije“, *TANJUG*, 16. 12. 1959, 19.

¹⁵⁹¹ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Odnosi Rumunije i Jugoslavije, 63.

¹⁵⁹² AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–96, Informacije sa Pete konferencije predstavnika instituta za istoriju partije i istorijskih komisija komunističkih i radničkih partija u Bukureštu 25. 8–2. 9. 1959, 1–3.

¹⁵⁹³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–96, Časopis *Pitanja istorije KPSS*, br. 6/1959.

razmatrala problem savremenog revizionizma. Na njoj se osim jugoslovenskog primera ukazivalo i na pojave revizionističkih tumačenja i u drugim partijama poput Poljske, Mađarske i Italije. Delegacija Sovjetskog Saveza je u Bukurešt došla s ciljem da afirmiše zaključke svojih istoričara i utiče na druge predstavnike da pri obradi istorijskih tema, koje imaju veliku političku važnost, slede sovjetska tumačenja i pravac koji je zacrtan novom *Istorijom KPSS-a* i nacrtom *Istorije međunarodnog radničkog pokreta*.

Više od slike koje su konferencije slale, jugoslovensko rukovodstvo je brinula činjenica da će se važni događaji i procesi međunarodnog radničkog pokreta obraditi bez učešća jugoslovenskih istoričara i dokumentacije koja bi pokazala objektivno mesto jugoslovenske partije u tim događajima. Kako bi sprečili falsifikovanje i iskrivljavanje istorijskih činjenica, jugoslovenski rukovodioci i partijski istoričari su intenzivirali rad na objavljivanju građe i pisanju naučnih radova o važnim pitanjima, nadajući se da će na taj način istoričari iz ostalih socijalističkih zemalja morati da obrate pažnju i na te izvore i literaturu.¹⁵⁹⁴ Kako bi se detaljnije sagledao značaj V konferencije i metodi odbrane od falsifikovanja istorije jugoslovenske partije, rukovodstvo je od Ljubiše Stankova, načelnika Istorijskog arhiva CK SKJ, zatražilo da napravi elaborat. Zaključak tog elaborata od 25. decembra bio je da Jugoslavija treba da nastavi sa objavljivanjem građe i naučnim istraživanjima, ali da to neće promeniti mišljenje i stavove istoričara drugih partija, jer oni nisu posledica naučnih razlika, već su produkt ideološkog sukoba. Stepanov je kao najbolji način borbe protiv falsifikovanja video rasprave putem novinskih članaka, koji bi bili dostupni široj čitalačkoj publici i preko kojih bi se, ne samo vršila polemika i kritika, već bi se vršila i promocija naučnih dostignuća jugoslovenske historiografije.¹⁵⁹⁵

Pitanje brodova

Da se antijugoslovenska kampanja prenela sa ideološkog bojišta i na bilateralne odnose, govori činjenica o odnosu rumunskih pograničnih organa prema jugoslovenskim brodovima koji su plovili Dunavom. U toku 1959. godine česti su bili izveštaji Jugoslovenskog rečnog brodarstva da jugoslovenske brodove u oba smera plovidbe Dunavom prate naoružani patrolni čamci Rumunske ratne mornarice. Jedan od incidenata zabeležen je 7. maja, kada je brod „Tamnava“ bio praćen, pa na kraju i zaustavljen od strane rumunskog ratnog broda. „Tamnavu“ je rumunska mornarica pratila od Silistre do izlaska iz Suline. Na izlasku iz kanala Sulin, brod je bio zaustavljen i naređeno mu je da prati patrolni rumunski čamac. Pošto jugoslovenski brod nije ničim izazvao reakciju Rumunske ratne mornarice, a ni teritorijalnost voda nije bila narušena, ovakav akt je viđen kao provokacija i protivpravno gonjenje jugoslovenskog broda izvan teritorijalnih voda Rumunije.¹⁵⁹⁶ Čest slučaj bio je pravljenje problema predstavnicima Jugoslovenskog rečnog brodarstva u obavljanju dužnosti u rumunskim pristaništima u Đurđu i Braili. Primeri presretanja i šikaniranja od strane rumunske rečne uprave nastavila su se i u 1960. godine. Jugoslovenski motorni tanker „Gailo“, brod „Tamnava“, parni remorker „Pomgrad“, „Avala“ i mnogi drugi, bili su presretani tokom plovidbe Dunavom od strane rumunskih patrolnih čamaca i podvrgavani raznim neosnovanim proverama i zahtevima.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-96, Savetovanje istoričara u Bukureštu, 4-7.

¹⁵⁹⁵ Isto, 29-34.

¹⁵⁹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 6, Izveštaj Jugoslovenskog rečnog brodarstva od 22. 5. 1959, pov. br. 415724, 1-2.

¹⁵⁹⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 6, Naši brodovi u rumunskim lukama, pov. br. 43092, 1-3.

Antijugoslovenska kampanja 1960.

Iako se radilo o istim razlozima sukoba kao i u vreme Staljina, pojava novih činioca i jugoslovenske akcije na međunarodnom planu, uticali su da pritisak Moskve tokom druge antijugoslovenske kampanje bude dosta slabiji. Za sovjetsku spoljnu politiku Jugoslavija je tih godina imala određeni značaj, ne samo za odnos između Istoka i Zapada i odnos prema IE zemljama, nego i za njene namere prema zemljama Azije i Afrike¹⁵⁹⁸ i naročito gloženja na relaciji sa Pekingom, koji su se sve teže skrivali.

Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob je za razliku od ostalih događaja u 1958. godini delovao povoljno na odnose KPSS-a i KP Kine. Međutim, osuda revizionizma nije dugo zadržala sve izraženiji Maov dogmatizam, prema kome je i KPSS bila revizionistička strana. Kako je Kina bila jedan od odlučnijih boraca protiv jugoslovenskog revizionizma, tako je ona istovremeno za Moskvu bila prirodan saveznik. Napadi izneti na XXI kongresu krajem januara – početkom februara, i kampanja koja je usledila, po intenzitetu nije dugo trajala. Od aprila 1959. nije više bilo napada visokih zvaničnika, već se borba vodila samo preko teoretskih časopisa. Već krajem godine Moskva je jasno izrazila želju za poboljšanjem odnosa na svim nivoima, pa i partijskih. U razgovoru Perišića, savetnika jugoslovenske ambasade u Moskvi, i Deduškina, načelnika odeljenja sovjetskog MIP-a, koji je bio postavljen za savetnika ambasade u Beogradu, naglašeno je da „ideološke razlike postoje, ali u mnogo manjem obimu nego pre i da ih ne treba iznositi javno, nego prigušivati i tolerisati“.¹⁵⁹⁹

Krupan korak u tom pravcu bio je susret na visokom nivou, kojeg skoro dve godine nije bilo. Radilo se o privatnoj poseti Svetozara Vukmanovića Tempa, predsednika CK SSJ, Sovjetskom Savezu. Njega je Hruščov primio 16. januara 1960. Razgovori su i pored ispoljavanja različitosti vođeni u zdravoj atmosferi, a Tempo se u Beograd vratio pun optimizma.¹⁶⁰⁰ Hruščov se najduže zadržao u razgovoru o međunarodnim temama poput razoružavanja, pitanja Berlina, odnosa prema Kini i trećem svetu. Tada je Hruščov opovrgao mišljenje Tempa da je sovjetska poseta Americi iz septembra 1959. godine bila loše primljena od strane Kineza, iako je Peking pozitivno u štampi ocenio rezultate sastanka. Međutim, ono što je važno za takav Hruščovljev odgovor bilo je da su nesuglasice sve do aprila 1960. godine i Lenjinovog rođendana držane u bilateralnim diplomatskim okvirima. Takođe, težio je da pokaže da SSSR u ideološkom sukobu nije prelazio određene granice, naročito ne one zacrtane u Beogradskoj i Moskovskoj deklaraciji, poput nemešanja u unutrašnje stvari. Iako je bilo ironičnih razmena reči poput Tempovih „Naša revizionistička ekonomija se razvija dobro“ i Hruščovljevih „Naša marksističko-lenjinistička ekonomija se razvija i bolje“, jasno su stavljene granice sukoba. Ideološka rasprava vodila se i tokom 1960. godine, ali su odnosi bili popravljeni.¹⁶⁰¹

Početak 1960. godine obeležila je afera jugoslovenskog informativnog rada u istočnoevropskim zemljama. Prilikom posete Tempa Moskvi, Hruščov je 16. januara izneo kritiku zbog rada

¹⁵⁹⁸ SSSR je smatrao da su zemlje Azije i Afrike predstavljale prirodne saveznike socijalističkog bloka i da na osnovu njihovog oslobađanja od imperijalizma one treba da teže socijalističkom društvenom razvoju. S druge strane, Jugoslavija je smatrala da zemlje Trećeg sveta treba da nastupaju vanblokovski, kao nezavisne zemlje koje treba da se međusobno povezuju kako bi lakše ostvarivale svoje interese. Tito je bio mišljenja da bi insistiranje teorije marksizma-lenjinizma bilo kontraproduktivno, ali da bi onim zemljama koje samostalno pokazuju interesovanje za takvo uređenje, trebalo pomoći. Titov sve veći uticaj na Treći svet Moskva je posmatrala sa velikom pažnjom i nadom da će preko Jugoslavije moći da se poveća sa zemljama Azije i Afrike i ostvari bar neke od svojih težnji.

¹⁵⁹⁹ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 106.

¹⁶⁰⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, knj. IV, Zagreb 1982, 250–253.

¹⁶⁰¹ „ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, Alfabetice, Stenograma convorbirii lui N.S. Hrușciov cu S. Vukmanovici-Tempo, 16 ianuarie 1960, dos. 10U/1959–1960“, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsă, Cluj-Napoca 2014, 119–130.

jugoslovenske službe na teritoriji socijalističkih zemalja. On je naročito spomenuo da postoje dokazi o takvoj delatnosti u Rumuniji i Poljskoj. Očekujući postavljanje tog pitanja, Tempo je pokušao da odgovori da takav rad nije bio uperen protiv država, već jugoslovenske emigracije, koja je i dalje radila protiv državnih interesa. U Rumuniji su za špijunažu bili optuženi, a zatim i proterani vojni atašei Edo Bohinac i Gvozden Ognjenović i otpravnik poslova Voja Šobajić. Činjenica da su jugoslovenski agenti uhvaćeni na delu, primorala je Deža da uputi protestno pismo Josipu Brozu februara 1960. U njemu se rumunski lider pozvao na džentlmenski dogovor sa Titom iz 1956. godine da dve strane neće sprovoditi obaveštajni rad na teritoriji druge zemlje. Podatak da su taj rad predvodili zvanični predstavnici FNRJ je naročito pogađao prvog sekretara RRP. Neosporno delo špijunaže, ali i prilika da se slučaj iskoristi za diverzantsko-političko delovanje su bila dva osnovna razloga za pokretanje pitanja. Time je rukovodstvo želelo da smanji jugoslovensku aktivnost u zemlji na najmanju moguću meru i da u bilateralne odnose unese momenat nepoverenja koje bi dalo opravdanje za pasivnost u odnosima i neutralisanje jugoslovenske inicijative.¹⁶⁰²

Novi talas antijugoslovenskog delovanja Rumunije u 1960. godini podignut je člankom objavljenim u *Skantei* od 5. juna 1960. On je bio napisan po kosturu članka objavljenom u sovjetskom *Komunistu*. Članak u *Skantei* je bio isključivo ideološkog karaktera, iako su Rumuni u zaključku dodali rečenicu o svojoj rešenosti za daljim razvijanjem odnosa, on se svakako odrazio i na bilateralnu saradnju dve države. Kritike koje su objavljene predstavljale su u suštini rumunsku podršku sovjetskim stavovima. Međutim, nesklad između stvarnosti i lagerskih potreba u borbi protiv Jugoslavije, u velikoj meri je uticao da osim zvaničnih nastupa rumunsko rukovodstvo nije dalje išlo u ideološkoj raspravi. Defanzivno reagovanje Rumuna u razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima, ili češće izbegavanje uplitanja i dubljeg ulaženja u diskusije oko razlika u shvatanju socijalizma, bili su dokaz toga.¹⁶⁰³ Tako je i prilikom iznošenja jugoslovenske ocene o objavljenom „parafraziranom ruskom članku“ u *Skantei*, reakcija išla linijom uveravanja da se radi o ponavljanju već poznatih ideoloških stavova RRP i da on kao takav neće uticati na pogoršanje bilateralnih odnosa. Dokaz toga bilo je ponavljano isticanje mišljenja u razgovorima sa službenicima jugoslovenske Ambasade u Bukureštu da „treba pustiti da vreme stavi sporne probleme na svoje mesto“.¹⁶⁰⁴

Treba naglasiti da je članak u sovjetskom *Komunistu* i *Skantei* bio očekivana reakcija lagerske odluke Kongresa Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. U kongresnim materijalima vlast je jasno pokazala da se nije odrekla svojih stavova iznetih još u programu SKJ. Prema tome, izostanak reakcije lagerske bi mogao biti tumačen kao njihovo slaganje zbog čega je ponovno iznošenje kritike i razlike u stavovima bilo neophodno. Upravo o tome najbolje svedoči deo iz razgovora jugoslovenskog ambasadora Arse Milatovića sa mađarskim ambasadorom u Rumuniji Nemetijem: „Mi već 12 godina čekamo da priznate greške. Zašto ste tako gordi? Mi vas ne možemo pustiti da radite po vašem, jer to utiče na naše prilike... Mi ćemo i dalje povremeno ovako istupati, ne skidajući vas s dnevnog reda. Ne možemo vas ostaviti, jer ste vi naš deo, niste vi ni neutralni ni kapitalisti. To je sve na planu ideološke borbe. Mi ćemo i dalje brinuti za međudržavne odnose sa vama. Odnosi Mađarske i Jugoslavije su dobri i mi ćemo ih i dalje razvijati. Možda i zbog toga naši nisu objavili članak *Komunista*.“¹⁶⁰⁵

¹⁶⁰² *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 156–157.

¹⁶⁰³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 8. 6. 1960, pov. br. 415673, 1.

¹⁶⁰⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 10. 6. 1960, pov. br. 415858, 1.

¹⁶⁰⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Beleška o razgovoru sa mađarskim ambasadorom Nemeti, blisko vezanog sa sovjetskom Ambasodom, 14. 6. 1960, pov. br. 416233, 1.

Razgovor Arse Milatovića sa zamenikom ministra inostranih poslova od 13. juna, bio je od velikog značaja za pojašnjavanje stavova i prijema članka *Skantee* u Jugoslaviji. Na izraze Malnašana da Rumunija želi da razvija ekonomske i kulturne odnose, ambasador je odgovorio da je zabrinut za njihov dalji razvoj. Naročito je to izjavio zbog toga što rumunska strana nije pokazala znak razumevanja za razvoj odnosa objavljivanjem antijugoslovenskog članka. „Jugoslavija je na Rumuniju i njeno mesto u antijugoslovenskoj propagandi lagera gledala tolerantno. Međutim, u sadašnjoj antijugoslovenskoj akciji upadljive su nijanse od kineskih naziva „besni psi“ do „zakašnjavanja sa objavljivanjem članaka.“ Ambasador je izneo svoje žaljenje što su člankom napravili izuzetak od ranije prakse. „Proporcija između dužine iznetih napada i želje za razvojem odnosa je upadna. Zar pri tome reči za razvoj odnosa ne zvuče nerealno čak i za rumunski narod? Ako rumunski Kongres bude iskorišćen za antijugoslovenske napade to se kod nas neće razumeti ni zaboraviti, makar kakve bile nečije unutrašnje potrebe.“ Ovakvih razgovora kao sa Malnašanom bilo je malo, jer su rumunski rukovodioci posle objavljivanja članka pokušavali na sve načine da izbegnu razgovor i diskusiju, a i kada su bili priterani na to, razgovori su obično proticali bez žestine i u relativno normalnoj atmosferi. To navodi na zaključak da je Rumunija u vezi sa ovom antijugoslovenskom akcijom imala veliki pritisak od strane najviših predstavnika lagera.¹⁶⁰⁶

Ambasador se sa Malnašanom susreo i posle III Kongresa RRP. Tokom tog sastanka, 7. jula, razmotreno je stanje međudržavnih odnosa i izneti su utisci. Milatović je izneo da se Jugoslavija sa Rumunijom slaže u nizu pitanja spoljne politike, kao što je bilo pitanje razoružavanja, pitanja mira sa Nemačkom i miroljubive koegzistencije. Od razgovora ambasadora sa Kivu Stojkom, ubrzo nakon predaje akreditiva, Jugoslavija je posebno vodila računa o načinu pisanja i iznosila nekoliko predloga o razmeni novinskih delegacija i pojedinih novinara. Ambasador je smatrao da su određene tvrdnje iznete u govorima rumunskih rukovodilaca bile rezultat neobaveštenosti o jugoslovenskoj stvarnosti, a ne izraz zle namere. Primer koji je Dež naveo, da u Jugoslaviji privatni seljak može da kupi traktor, rezultat je neobaveštenosti.¹⁶⁰⁷ Neobaveštenost o pravom stanju bila je rezultat nepostojanja rumunskog dopisnika i razmene novinara između dve države. Po pitanju kulturne saradnje tu je došlo do slaganja da se ona razvija po planu, a da se ekonomska saradnja, uprkos pojedinim poteškoćama, dobro razvija. Mogućnost za povećanje obima nalazila se u većoj kupovini rumunskih trgovaca u Jugoslaviji, koja je bila ometana zabranama prelaska granice. Pitanje slobodnijeg prelaska kočilo je i mogućnost da rumunski građani posete grobove svojih predaka, koji su se borili na strani partizana u Drugom svetskom ratu. U tom smislu Malnašanu je ambasador preneo veliko interesovanje Saveza boraca, da se ostvari saradnja i omogući poseta makar povodom velikih praznika.¹⁶⁰⁸

Spominjanje interesovanja za porodice palih boraca je bilo u sklopu plana da FNRJ postepeno legalizuje svoje interesovanje za manjinu i u bilateralne odnose uvede praksu stalnog tretiranja problema manjine sa Rumunima. Takva želja je iziskivala postojanje načelnog pristanka Bukurešta za jače povezivanje jugoslovenskih predstavnika sa manjinom. Na ovom planu najveća prepreka je bila to što je celokupno pitanje manjinskog stanovništva bilo veoma škatljivo za rumunsko rukovodstvo.¹⁶⁰⁹

¹⁶⁰⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Razgovor sa Malnašanom od 13. juna, pov. br. 416316, 1–2.

¹⁶⁰⁷ Ograničenje privatnog poseda u Jugoslaviji je bilo na 10 ha zbog čega se seljaštvu nije toliko isplatilo da poseduje svoje traktore, koji su bez regresa u Jugoslaviji bili izuzetno skupi.

¹⁶⁰⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Zabeleška o poseti ambasadora FNRJ u Bukureštu Arse Milatovića i savetnika Luke Soldića, pomoćniku ministra inostranih poslova RNR, Aurelu Malnašanu, na dan 7. jula 1960, pov. br. 418407, 1–4.

¹⁶⁰⁹ Tu se naročito izdvajala mađarska manjina. Uz pomoć SSSR-a Rumunija je uspela da povрати Transilvaniju, koja joj je 1940. godine bila oduzeta od strane Mađara. Veliki broj manjina, koji je živeo u toj oblasti, naročito je opterećivao i zabrinjavao rumunsko rukovodstvo. Sa strateškog aspekata Transilvanija je teritorijalno u vidu klina razdvajala dve

Krajem 1960. godine u Moskvi je održano široko savetovanje komunističkih i radničkih partija. Cilj sastanka, koji je trajao od 11. do 25. novembra, bio je da se reše nagomilani problemi i pokaže jedinstvo. Glavna tema bio je kinesko-sovjetski sukob, a kroz Izjavu 81 partije, koja je potpisana i javno objavljena 4. decembra, provučen je i napad na Jugoslaviju. U Izjavi¹⁶¹⁰ koja je donesena na kraju savetovanja, Jugoslavija i njeno rukovodstvo je kritikovano zbog oportunitizma i revizionizma. U suštini bile su ponovljene dobro poznate optužbe. Cilj savetovanja je bio da dođe do kompromisa i izbegne izbijanje nove krize. SSSR je želeo da se postavi u sredini dve suprotnosti – jugoslovenske revizionističke i kineske dogmatske, i spreči dodatno zatezanje i s jednom i drugom stranom. Zato su sve zemlje učesnice u javnosti naglasak stavljale na jedinstvu komunističkih partija. Naročito se u sovjetskoj i kineskoj štampi podvlačilo to jedinstvo i prijateljstvo Kine i Sovjetskog Saveza. Ipak, ma koliko se pokušavalo da se prikrije različitost u stavovima, oni su se primećivali u člancima određenih listova. Različita tumačenja međunarodne situacije, pitanja rata, mira, koegzistencije i borbe protiv imperijalizma, koja su u suštini bila i predmet razmimoilaženja, nisu mogla da se do kraja potisnu. Dok u sovjetskoj *Pravdi* i drugim listovima dominira pitanje mira i koegzistencije, dotle je u kineskom *Ženmin Žibaou* akcenat na mobilisanju svih snaga u borbi za mir i protiv imperijalizma. Radikalniji je bio uvodnik kineskog lista *Crvena zastava*. Pisanje ovog lista je bilo ocenjeno kao osetnije natezanje stavova savetovanja u pravcu kineskih shvatanja po pitanju mira, koji su se bazirali na marksističko-lenjinističkom shvatanju mira – vođenje aktivne borbe protiv imperijalizma u cilju očuvanja mira.¹⁶¹¹ Već mesec dana nakon savetovanja se videlo da Moskva i Peking imaju nameru

osnovne istorijske oblasti Rumunije – Vlašku i Moldaviju. Ovde je izlišno postavljati pitanje da li je ovim Rumunija dobila ili izgubila. Velika teritorija bogata prirodnim bogatstvima, naseljena velikim brojem Rumuna, koji su se vekovima nalazili u okviru Habzburškog carstva, a koja je stvaranjem Velike Rumunije 1918. godine po prvi put ušla u sastav jedinstvene rumunske države, a posle Drugog svetskog rata u njoj konačno i ostala, predstavljala je takoreći ostvarenje rumunskih nacionalnih ciljeva. Iako je Sovjetski Savez Rumuniji oduzeo deo Besarabije i Severne Bukovine (Bugarska dobila deo Dobrudže), Rumunija time nije mnogo izgubila niti nanela štetu svojim nacionalnim interesima. Posle takve podele u Rumuniji se i nije osećala velika potreba za teritorijalnim revanšizmom. U ekonomskom pogledu Transilvanija je Rumuniji donela dopunu u prirodnim bogatstvima. Tek onda je najviše, zahvaljujući Transilvaniji, Rumunija postala u prirodnom smislu zaokružena celina poljoprivrednih, šumskih i rudnih bogatstava (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Zabeleška o razgovoru sa drugom Milatovićem o odnosima sa Rumunijom, 16. avgusta 1960. godine, pov. br. 421662, 1–3).

¹⁶¹⁰ Za razliku od Deklaracije 12 partija iz 1957. godine Izjava je bila opširnija i oštrija. Na 38 stranica su iznete najvažnije ocene i stavovi komunističkih partija (Deklaracija iz 1957. imala 15 strana). U Izjavi iz 1960. godine SAD je posmatran kroz vizuru imperijalizma i nazivan međunarodnim žandarom neprijateljem naroda celog sveta. Prvi put je izneta postavka o tri stupnja razvoja socijalističkih zemalja. SSSR koji izgrađuje temelje komunizma je na prvom stupnju, iza njega su zemlje koje uspešno izgrađuju socijalizam i zemlje koje stupaju na put socijalizma. Borba za mir je postavljena kao najvažniji zadatak komunizma. Stav o koegzistenciji i miru je direktno naveden, s tim što je interpretacija borbe za miru koegzistenciju bliža kineskim načelima. Deo o mobilizaciji masa za borbu protiv imperijalizma je bio kompromis između načinjen KP Kine. Kolonizmu je data posebna pažnja, razrađeni su zadaci i taktika pokreta u novooslobođenim zemljama. Pod kritiku je naročito došao savremeni kolonijalizam i SAD kao njen predstavnik. Jugoslovenski revizionizam je u Izjavi napadnut u mnogo grubljoj formi, nego što je bio slučaj u Deklaraciji iz 1957. godine. Tretiran kao još jedan ustupak Kinezima, napad je osim ideološkog imao i deo kritike spoljne politke Jugoslavije, naročito njenog angažovanja u vanblokovskim zemljama. Savetovanje je velike napore usmerilo ka tome da Izjava bude promovisana kao zvanični program svetskog komunističkog pokreta. Ako se Savetovanje posmatra iz ugla borbe Moskve i Pekinga, onda se može zaključiti da je Izjava kao produkt tog savetovanja u stvari kompromis dve strane i njihovih stavova. Za Hruščova ona je pobeda u smislu borbe za mir i koegzistenciju, jasno podvučena kao glavni zadatak svih komunističkih partija. Kinezi su svoju pobedu, pak videli u oštirim napadima SAD, imperijalizma i jugoslovenskog revizionizma. Priznata je njena međunarodna uloga i dostignuća u izgradnji. Već u samoj Izjavi se moglo nazreti gde je kraj kompromisa i gde će biti nastavak razlaza kineskog i sovjetskog puta (DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 8, Osvrt na Izjavu savetovanja predstavnika komunističkih i radničkih partija, pov. br. 436317, 1–7).

¹⁶¹¹ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 4, Reagovanje u zemljama lagera na „Izjavu“ Moskovskog savetovanja, pov. br. 422914, 1.

da savetovanje iskoriste za jačanje sopstvenih pozicija, što je samo dalje produbilo ideološki sukob. U takvoj borbi skoro sve partije, osim albanske, u manjoj ili većoj meri su podržavale stav Sovjetskog Saveza. Rumunija je u svojim izjavama naročito podvlačila nedopustivost odstupanja od opšte linije.¹⁶¹²

Na deo Izjave koji se odnosi na Jugoslaviju, sve zemlje, izuzev Albanije, reagovala su blaže nego što je to u samoj Izjavi formulirano. Od svih naročito je Kina pokazala uzdržanost. To se analiziralo kao zadovoljstvo Pekinga što je na savetovanju usvojena kritika bazirana na kineskim stavovima. Rumunija se dvojako postavila prema tom delu. U komentarima, tj. štampi, ona je dala dosta mesta napadima na jugoslovensku varijantu revizionizma, ali uz pažljivo izbacivanje izraza o rukovodiocima SKJ, zavisnosti od pomoći i podrivačkoj delatnosti Jugoslavije, koji su bili korišćeni u samoj Izjavi. Ipak i pored toga, rumunski list *Skantea*, kao i drugi, otišli su dalje od ostale lagerske štampe u upotrebi oštrih izraza i formulacija. Za razliku od štampe, rumunski zvaničnici su izbegavali da komentarišu Izjavu i kritike uperene ka Jugoslaviji. Bežeći od ozbiljnijeg razgovora, oni su najčešće umanjivali značaj formulacija u Izjavi i okretali se na stanje bilateralnih odnosa uz naglasak da žele da oni budu prijateljski i srdačni. U želji da izbegnu eventualan povratak na temu, rumunski rukovodioci su čak davali predloge kojima je moguće proširenje svih vidova bilateralne saradnje.

Jedini od diplomata, koji je prihvatio da razgovara o Izjavi, bio je bivši profesor dijalektičkog materijalizma Zvonkov, tada predstavnik VOKS-a. Ocenjen kao dogmatički kritičar Jugoslavije, on je i u slučaju Savetovanja 81 partije u Moskvi pokušao da objasni da je cilj bio da se Jugoslavija „odrekne primanja ekonomske pomoći sa Zapada i ilegalnog rada u lagerskim zemljama“, uz pominjanje primera u Rumuniji iz 1959. godine. Ipak i on je nakon toga prešao na ublažavanje i smanjivanje značaja.¹⁶¹³ Rumunski partijski organ *Skantea* je u svojim člancima povodom moskovske izjave provlačila slične zaključke. Najčešće je pominjano da je „demaskiranje jugoslovenske varijante revizionizma i nadanje nužan zadatak, da je revizionizam glavna opasnost i da on vodi paralizovanju i razoružavanju radničke klase i borbe radnih ljudi“. Slična sadržina bila je korišćena i u tekstovima ostalih listova poput *Stagul Reșu-a*, *Gazete litere* i *Contemporanula*, dok sindikalni list *Nunka* i omladinski list *Skantea tineretuli* u osvrtu na Izjavu nisu uopšte spomenuli Jugoslaviju.¹⁶¹⁴

Za razliku od primera iz prošlosti, gde je posle donošenja neke zajedničke izjave partija u kojoj je kritikovana Jugoslavija i SKJ krenula snažna antijugoslovenska kampanja, ovoga puta to nije bio slučaj. Rukovodioci i viši funkcioneri većine lagerskih zemalja su naročito podvlačili da se bilateralni odnosi sa Jugoslavijom neće kvariti. Kako bi pokazali da to stvarno i misle, Rusi i Poljaci su pokazali spremnost i dali inicijativu da se otpočne sa rešavanjem nekih problema. Sovjeti su takođe pokrenuli inicijativu i pozvali za nastavak razgovora o naučno-tehničkoj saradnji, koja se odlagala više od godinu dana, i obimnije proširenje kulturne saradnje. S tim u vezi, Poljaci, Nemci i Rumuni, zakazali su potpisivanje dugoročnih trgovinskih ugovora neposredno po objavljivanju Izjave donete na savetovanju u Moskvi. Naročitu protivrečnost pokazale su i neke izjave o mogućnosti uspostavljanja partijskih kontakata između Jugoslavije i lagerskih zemalja. Osim Sovjeta, takvu inicijativu su pokazali i Rumuni. Ambasador Rab je u razgovoru sa Vejvodom postavio pitanje: „Zašto Jugosloveni ne bi predložili da pošalju jednu partijsku delegaciju na najvišem nivou da rasprave sve te stvari?“. Pomenuta spremnost za razvijanje odnosa, kao i inicijativa za uspostavljanje partijskih odnosa, u

¹⁶¹² *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 84–85.

¹⁶¹³ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 15. 12. 1960, pov. br. 433861, 1.

¹⁶¹⁴ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 7, Komentari moskovske Izjave u zemljama lagerskih zemalja, pov. br. 436326, 4.

Beogradu je posmatrana kao pokušaj da se spreči oštrije reagovanje na iznete optužbe u Izjavi i pisanjima štampe.¹⁶¹⁵

Posle Izjave 81 partije, rumunska štampa se samo 3–4 puta osvrnula na jugoslovenski revizionizam. Preciznije, ona je u natpisima više govorila o borbi protiv revizionizma u celini. U prvim mesecima 1961. godine приметно je bilo da Rumuni nisu prenosili ničije napade, osim napada Envera Hodže. Međutim, u tom periodu je Rumunija sistematski izbegavala da piše o Jugoslaviji. Rumunski listovi nisu registrovali Titovo putovanje u Afriku, niti jugoslovenske stavove u vezi sa događajima na Kubi. Ustručavanje da javno zauzmu poziciju, van onoga na šta ih lager obavezuje, nije bila samo posledica pozitivnijeg odnosa prema Jugoslaviji, već njihovog načina delovanja. Oni su se u politici držali prakse da se ne ističu previše po stavovima prema međunarodnim događajima. Zbog toga su mnogi analitičari jugoslovensko-rumunskih odnosa smatrali da umerenost izjava po pitanju ideologije nije bila posledica posebnog stava ili političkog odnosa prema Jugoslaviji. Kao važan faktor pasivnog odnosa uzimala se i bojazan vlasti da preko pokretanja tih pitanja ne stvori interesovanje naroda za Jugoslaviju. Delimično zbog toga se, čak ni na partijskim sastancima, pitanje jugoslovenskog revizionizma nije dublje niti ozbiljnije analiziralo.¹⁶¹⁶

Isticani predlozi i želje za poboljšanjem bilateralne saradnje su potvrdu našli kroz ispunjenje trgovinskih ugovorenih obaveza, po razmeni raznih delegacija, ali i davanju viza rumunskim građanima za posetu rodbine u Jugoslaviji. Dok je tokom cele 1960. godine izdato samo pet takvih viza, samo u prva četiri meseca 1961. izdato je 14 viza.¹⁶¹⁷ Poboljšanje odnosa, uz zadržavanje prava na ideološku kritiku, bila je u suštini politika Moskve. Jugoslovensko-sovjetski odnosi su tokom 1960. i 1961. godine doživeli naročit skok koji je vidljiv u odmrzavanju investicija vrednih 350 miliona dolara, potpisivanju petogodišnjeg trgovinskog sporazuma, davanju vojne opreme, aviona i licenci.¹⁶¹⁸ Takva atmosfera je snažno uticala i na postavljanje ostalih članica lagera.

Pokušaji ambasadora Milatovića da razgovara o Izjave 81 sa rumunskim rukovodstvom

Moskovska rezolucija iliti Izjava, potpisana od strane lagerskih zemalja kojom su se sve članice obavezale za nastavak borbe protiv Jugoslavije (novembar 1960), značila je trenutno pogoršanje u odnosima. Jugoslavija preko takve jedne manifestacije nije želela lako da pređe, za razliku od Rumunije. Tokom poseta ambasadora visokim predstavnicima, poput Deža, Kivu Stojke, Drnćanua, načelnika balkanskog odeljenja, videlo se da su Rumuni izbegavali da govore o tome i u trenucima kada je ambasador naročito insistirao. Drnćanu je po tom pitanju izjavio da je njegova zemlja potpisala Izjavu zbog toga što je smatrala da ona nije izašla iz domena ideološkog sukoba, i da stoga ne treba da bude prepreka međudržavnih odnosa, da ambasadora ne posmatra kao predstavnika SKJ, već države, zbog čega nije želeo da diskutuje o tome sa njim. Na optužbe da se Izjavom mešaju u unutrašnje stvari Jugoslavije, da falsifikuju njenu politiku, vređaju narod i rukovodstvo i obavezuju se na dalju borbu protiv jugoslovenskih rukovodilaca, Drnćanu je odgovorio da državne stvari mogu da rešavaju i dalje na lep način, bez obzira na ideološki sukob.¹⁶¹⁹

¹⁶¹⁵ DAMSPS, PA, 1960, Razno, f. 92, dos. 4, Reagovanje u zemljama lagera na „Izjavu“ Moskovskog savetovanja, pov. br. 422914, 5–7.

¹⁶¹⁶ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 28. 04. 1961, pov. br. 42265, 1.

¹⁶¹⁷ Isto, 2.

¹⁶¹⁸ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 110.

¹⁶¹⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 22.12. 1960, pov. br. 434210, 1.

Sa Hosuom, članom Vlade, ambasador se nadao da će imati više uspeha. Međutim, posle izjave da su Rumuni, kao i ostali u lageru, očekivali da će Jugoslavija posle 1955. godine prići lageru, to se nije desilo, a nagoveštaj da ne želi da bude deo bloka dat je Titovim govorom u Puli i sa događajima u Mađarskoj 1956. godine. Posle toga Hosu se branio rečima da o tome ne želi da priča, jer je on samo običan rumunski građanin. Na postavljanje pitanja Izjave i jugoslovenskog etiketiranja kao podrivača međunarodnog komunističkog pokreta, Tita kao plaćenika, ali i razumevanja potrebe Bukurešta da je na strani Moskve, rumunski zvaničnik nije imao komentar. Čak ni kada je ambasador objavljivanje Izjave u centralnoj ali i provincijskoj štampi ocenio kao da je NRR „stala u borbi protiv jugoslovenskog revizionizma odmah iza Kine i Albanije.“ Bez komentara, za bogatom trpezom i preteranom ljubaznošću, prošao je sastanak sa Hosuom. Ambasador od ovog visokopozicioniranog rumunskog predstavnika nije mogao da čuje objašnjenje Izjave. Čak je pri izlasku Hosu „pridržio mantil jugoslovenskom ambasadoru i ispratio ga do lifta kao posle najljubaznijeg razgovora.“ Potpuno bežanje od diskusije, čak i predstavnika samog vrha Rumunske radničke partije, i svođenje svega na ideološki spor, bez želje da se dublje pojasni i razgovara, nešto je na šta je ambasador krajem godine naletao prilikom svake posete ili prijema.¹⁶²⁰

4.2. Problemi u Istočnom bloku

Sovjetsko popuštanje prema Rumuniji

Dolaskom Hruščova na vlast došlo je i do promene politike prema Rumuniji. Dalja izgradnja socijalizma zahtevala je da partija preuzme rukovodeću ulogu, a da bi to postalo moguće uslov je bio jaka partija i oslonac na mase. Iz tih razloga sovjetsko rukovodstvo je podršku pružilo Dežu i omogućilo mu da se otarasi pritiska moskovske grupe. Novo rukovodstvo partije bilo je zvanično ustoličeno na II kongresu. Od 41 ranijeg člana CK izbačeno je 14, novi CK je proširen za dodatnih 20 članova, te je tada od ukupno 61 čak 34 predstavljalo nove članove, uglavnom mlađe i školovane kadrove. Podmlađen CK bio je očišćen, ne samo od glavnih protagonista moskovske grupe, nego i od njihovih saradnika i pristalica. Nova linija isticanja uloge partije kao vodećeg u svim oblastima društvenog života, zbog slabosti samog rukovodstva, nije dala značajnije rezultate. Njoj je trebalo nešto drugo kako bi pridobila poverenje naroda. Strah rumunskog partijskog rukovodstva od reakcija mase, dovodio je do toga da Dež, kao i ostali rukovodioci, izbegava mitinge i direktno komuniciranje sa narodom. Bojazan da se kod stanovništva ne podstakne želja za demokratizacijom je partijskoj propagandi dala težak zadatak da sačuva narod od svih informacija koje bi imale makar minimalan uticaj na narod. Tradicionalna izolovanost partije od stanovništva dovela je do toga da se čak ni partijski članovi nisu ozbiljnije bavili politikom, analizom događaja i savremenim zbivanjima. Zadaci čitave partijske organizacije ispod CK su zbog toga bili praktične prirode, a članstvo je bilo okupirano problemima setve, žetve, organizovanja rada, povećanje produktivnosti. Zbog čega su pitanja podizanje društvenog života i idejno-političkog rada ostavljena po strani. Dakle, do 1960. godine Rumunija se nije bavila pitanjem zbližavanja i poboljšanja društvenog života, već samo privrednim razvojem. Takva usmerenost je dala značajne rezultate. Ona se između dva kongresa (1956. i 1960) industrijski razvijala ubrzanim tempom. Porast proizvodnje bio je veći nego u drugim zemljama.¹⁶²¹

¹⁶²⁰ Isto, 4–6.

¹⁶²¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Savremena uloga partije u organizovanju ekonomskog i društvenog života u RNR, pov. br.438737, 3–6.

Međutim, forsiranje teške industrije i nekih grana za koje ona nije imala sirovinu, poput slučaja sa crnom metalurgijom, stvaralo je dosta problema. Te ekonomske probleme Rumunija je sa daljim razvojem uspevala sve manje da reši u okviru lagera. Moguće je da je njena veća spoljopolitička aktivnost imala veze sa željom lagera, a pre svega SSSR-a, da omogući takvim dozvolama rešenje nekih rumunskih problema. Glavni problemi bili su snabdevanje sirovinama, jer je Rumunija oskudevala u rudama, naročito gvozdenoj i bakarnoj, koje su bile osnov crne metalurgije koja je naročito potencirana, zatim izgradnja novih energetskih izvora i plasiranje proizvoda. Treba napomenuti da je svoju industriju gradila uz veliku pomoć SSSR-a i drugih zemalja lagera, poput ČSR i NDR, ali rumunska industrija nije mogla da bude konkurenta na tim tržištima. Nekonkurentnost u razvijenim lagerskim zemljama i činjenica da je u oko 80% trgovinske razmene obavljala u okviru bloka, stvarale su ozbiljan problem za dalji privredni razvoj.¹⁶²²

Davanje mogućnosti da rukovodstvo deluje i izvan lagerskih okvira, da ispituje tržišta zemalja Južne Amerike, Bliskog i Dalekog istoka i zaključuje ugovore o saradnji, otvorio je nova vrata razvoja privrede. Samo u toku novembra meseca 1958. Rumuniju su posetile delegacije grčkih, kanadskih, britanskih, zapadno-nemačkih, argentinskih, sudanskih i albanskih stručnjaka iz oblasti industrije i trgovine. Njeni stručnjaci su, s druge strane, zarad potpisivanja trgovinskih sporazuma boravili u Iraku, Moskvi, Pekingu i Varšavi. Napori rumunske spoljne politike u ekonomskoj sferi su doneli vidljivije rezultate, koji se mogu predstaviti podatkom da je 1953. godine od ukupne razmene samo 13% imala sa vanlagerskim zemljama, a 1958. se taj procenat popeo na 25%.¹⁶²³ Novi period za Rumuniju počeo je upravo te godine sa povlačenjem sovjetskih trupa.

Povlačenje sovjetskih trupa iz Rumunije

Direktno prisustvo Sovjetskog Saveza u Rumuniji, u vidu mešovitih društava, stručnjaka, instruktora, ali i vojnika, u početku je bilo neophodno, kako bi se uspostavila i ojačala pozicija komunista. Međutim, eksploatacija koja je bila sastavni deo je nanosila velike poteškoće rumunskom narodu. Tek desetak godina nakon sovjetske okupacije i donošenja odluke o ukidanju mešovitih društava – SOVROM-a, 1954. godine, partijski vrh se okuražio da postavi pitanje povlačenja sovjetskih trupa. Misao da treba pokrenuti to pitanje došla je nakon sovjetskog prestanka okupacije Austrije jula 1955.¹⁶²⁴ Tokom Hruščovljeve posete Bukureštu od 21. do 26. avgusta 1955. Emil Bodnaraš, ministar odbrane, u toku razgovora mu se obratio pitanjem o mogućnostima povlačenja trupa.¹⁶²⁵ Okolnosti su tada bile povoljne, a Bodnaraš je izabran od strane CK RRP zbog ličnog odnosa sa sovjetskim liderom. Glavni argument je bio da se Rumunija graniči sa socijalističkim zemljama i da pomirenjem sa Jugoslavijom nema potrebe za stacioniranjem trupa.¹⁶²⁶ Međutim, odgovor Hruščova je tada bio

¹⁶²² AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–101, Kratak osvrt na istoriju Rumunske partije do III kongresa, 1–2.

¹⁶²³ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 2, Izveštaj Ambasade u Bukureštu od 20. decembra 1958, pov. br. 430705, 2-4.

¹⁶²⁴ Treba napomenuti da je jedan od glavnih razloga za sovjetsko vojno prisustvo, bilo i obezbeđivanje sigurne veze između SSSR-a i okupirane teritorije Austrije. Kako je maja meseca 1955. sklopljen Ugovor o povlačenju trupa iz Austrije, tako član Pariskog mira, potpisan između Saveznika i Rumunije februara 1947. godine, kojim je propisan boravak sovjetskih trupa, nije više bio aktuelan (Florin Constantinescu, *O istorie sincera a poporului roman*, Bucuresti 2002, 490–492).

¹⁶²⁵ U Rumuniji su bile stacionirane dve sovjetske mehanizovane divizije, jedna pešadijska motorizovana, jedna vazduhoplovna divizija i deo mornarice na Crnom moru (AJ, KPR I–2/7, SSSR: Sovjetske armije i armije IE zemalja – Varšavski pakt, 183).

¹⁶²⁶ Hruščov u memoarima navodi da se ovaj razgovor dogodio u Bukureštu neposredno posle Staljinove smrti. Bodnaraševo pitanje ga je iznenadilo i čak uvredilo. Međutim, bio je zadovoljan odgovorom da je još jedan razlog želja

negativan i oštar. Prema rumunskim zabeleškama Hruščov se toliko razbesneo da je skočio sa stolice i prisutne optužio da su nacionalisti i antisovjetski nastrojeni. Kada se smirio saopštio je da zbog Turske i krize u odnosima sa Zapadom sovjetsko rukovodstvo u tom trenutku ne može da razmišlja o povlačenju.¹⁶²⁷ Rumuni nisu imali iluzija o tome kakav će odgovor biti, njima je cilj bio da se pitanje postavi i Moskva stavi na razmišljanje. Ako je verovati Bodnarašovim zapisima, pozitivan odgovor Moskva je najavila novembra meseca iste godine, tokom proslave godišnjice Oktobarske revolucije. Tada se u poverljivom razgovoru Hruščov obratio rečima: „Druže Bodnaraš odlučili smo da povučemo sovjetske trupe sa teritorije Rumunije”. Događaji sa početka 1956. (XX kongres, gašenje Informbiroa...) pojačali su nadu stanovništva da će ubrzo videti kako sovjetske trupe marširaju ka istoku. Ipak, kriza u Poljskoj i Mađarskoj i ponovno zaoštavanje sa Jugoslavijom, odložili su odluku koja je Bodnarašu saopštena. Izgleda je krajem godine povećalo vraćanje dela rumunskog nacionalnog blaga, ukidanje Sovromkvarcit-a, i naročito povlačenje sovjetskih instruktora 14. januara naredne godine.¹⁶²⁸

Takvo popuštanje SSSR-a je i kod naroda, ali i kod rukovodstva, ojačalo nadu da će uskoro ispratiti i Crvenu armiju. Sastanak Tita i Hruščova u Snagovu avgusta 1957. godine je viđen kao dobar znak. Ipak, do kraja godine pitanje nije pokrenuto sa mrtve tačke. Na prvi pogled, VII kongres i rumunsko jasno opredeljenje u novom jugoslovensko-sovjetskom sukobu, mogli su uticati na dodatno popuštanje prema Bukureštu i donošenja odluke o rešenju dugoočekivanog pitanja. Međutim, rumunski istoričari smatraju da odluka o povlačenju trupa i jugoslovenski revizionizam nemaju dodirnih tačaka i da je na odluku Hruščova uticala politika smanjenja sovjetskih trupa u centralnoj i istočnoj Evropi za oko 300.000 vojnika. Taj razlog, finansijski aspekt i činjenicu da je Rumunija okružena socijalističkim državama, u *Memoarima* je pomenuo i sam Nikita Hruščov.¹⁶²⁹

Pored ovih treba dodati i pravilo reciprociteta, na osnovu kojeg je Hruščov smatrao da će smanjenje sovjetskih trupa povući i smanjenje trupa NATO-a u graničnom pojasu. Činjenica da je u Mađarskoj nakon revolucije značajno pojačano sovjetsko prisustvo, anuliralo je negativne posledice odluke o smanjenju trupa, tako da se u Moskvi smatralo da zbog povećanja u Mađarskoj, povlačenje iz Rumunije neće dovesti do smanjenja vojne prisutnosti SSSR-a u graničnom području. Pre nego što će odluka biti saopštena i sprovedena, došlo je do pravnog regulisanja privremenog boravka sovjetskih trupa u istočnoevropskim zemljama, u sklopu Varšavskog ugovora. Ključni principi budućeg pravnog osnova za boravak trupa, dogovoreni su tokom posete Kivu Stojke u Moskvi, novembra meseca 1956, povodom dogovora o ekonomskim pitanjima. Sporazum o pravnom statusu sovjetskih trupa privremeno stacioniranih na teritoriji Rumunije potpisan je 15. aprila 1957.¹⁶³⁰ Nakon toga su sklopljene konvencije o uzajamnoj pomoći, napravljeni propisi za kažnjavanje prekršaja u vezi sa stacioniranom vojskom, korišćenju objekata, aerodroma, transportnih i telekomunikacionih veza i dr. Za razliku od prethodne konvencije iz 1948, sada Crvena armija nije smela da se meša u unutrašnje stvari države i za pokrete ili dejstva morala je da traži saglasnost ili

rumunskog rukovodstva da pokaže da Rumunija nije „marksistička zemlja“ zato što se u njoj nalaze sovjetske trupe, već zato što je ona to sama želela (*Khrushchev Remembers*, by Edward Crankshav, translated and edited by Strobe Talbott, New York 1970, 565–567).

¹⁶²⁷ Sergiu Verona, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania 1944–1958*, London 1992, 82–83.

¹⁶²⁸ Vasile Buga, „Relațiile româno-sovietice, 1953–1958 (II)”, *Arhivele totalitarismului*, 3–4 (2004), 62–63.

¹⁶²⁹ Matthew Evangelista, „Why Keep Such an Army?” Khrushchev’s Troop Reductions, *Working Paper No. 19*, Cold War International History Project, Washington 1997, 5; „57. 1958 aprilie 17, Moscova. Scrisoarea lui N.S. Hrusciiov, prim-secretar al CC al PCUS adresată CC al PMR, cu privire la retragerea trupelor sovietice de pe teritoriul Romaniei”, în: *România. Retragerea trupelor sovietice. 1958*, coord. Ioan Scurtu, București 1996, 273.

¹⁶³⁰ Pre toga pitanje boravka sovjetskih trupa bilo je pravno zasnovano na osnovu primirja iz 1944, zatim Pariskog mira iz februara 1947, konvencije iz 1948. i na kraju Varšavskog pakta 1955 (Donald Falls, „Soviet Decision-Making and the Withdrawal of Soviet Troops from Romania“, *East European Quarterly*, vol. XXVII, no.4 (1993), 488–490).

odobrenje rumunskih vlasti. Osećajući da je sudbonosni trenutak blizu, Dež se postarao da obezbedi za sebe što bolju poziciju eliminisanjem protivnika, poput Konstantineskua i Kišinjevskog i privlačenjem naroda uz partiju putem ukidanja obavezne kvote, povećanja zarade i drugim merama.¹⁶³¹

Odluku o povlačenju trupa Hruščov je doneo posle savetovanja sa ministrom odbrane maršalom Radionom Malinovskim i iznošenjem pred Prezidijum CK KPSS. Nakon dobijene saglasnosti, razmenjena su tajna pisma između Moskve i Bukurešta 17. i 23. aprila. Uporedo sa tim Moskva je preduzela široku mirovnu akciju ka Zapadu. Upućivani su apeli o prestanku nuklearnih proba, o potpisivanju pakta o nenapadanju sa NATO-om i mirnim rešavanjem kriza. U takvoj atmosferi svečano je objavljena vest da su Ministarstva odbrane Sovjetskog Saveza i Rumunije potpisala Sporazum o povlačenju trupa, 24. maja 1958. Istog dana Hruščov je objavio i povlačenje još 119.000 vojnika iz Istočne Evrope i nacrt Sporazuma o nenapadanju između Varšavskog pakta i NATO-a. Pompa koja je pridana ovim odlukama trebalo je da dovede do sličnih poteza sa Zapada.¹⁶³²

Kako bi se pokazala zahvalnost, dokazalo da je verni saveznik i da su Deževi argumenti da odnosi treba da se razvijaju na bazi poverenja izneti tokom razgovora sa Hruščovom, Rumunija je organizovala bankete, razne svečanosti u znak prijateljstva i pozivala narod da prilikom povlačenja sovjetskih trupa izađe na ulice i baca cveće. Rok za izvršenje Sporazuma je bio 15. avgust, a poslednji kontingent od ukupno 35.000 vojnika je napustio teritoriju 25. jula. Mešovita komisija oformljena radi realizacije Sporazuma i rešavanja pitanja obeštećenja za štetu koju je vojska tokom boravka nanela običnim građanima, svoj rad je završila 29. jula, odbacujući sve pristigle zahteve kao neosnovane. Činjenica je bila da su i jedna i druga strana želele da što pre zatvore to pitanje.¹⁶³³

Odluka o povlačenju sovjetskih trupa bila je vest koju su Rumuni dugo čekali. Običan narod je sovjetske vojnike gotovo gledao neprijateljskim očima, a njihovo prisustvo je ravnano sa okupacijom. Trenutak kada su trupe počele da napuštaju zemlju je doživljavao kao dan ponovnog oslobođenja. Svečani početak odlaska sovjetskih trupa bio je zakazan za 15. jun 1958. Međutim, sve do tada Rumuni su vesti o povlačenju primali sa nepoverenjem. Delimičan razlog je što rukovodstvo, kao ni rumunski listovi, nisu isticali značaj te odluke. Tako je, bar u početku, ovaj izuzetno značajan događaj korišćen samo u pravcu učvršćivanja sovjetsko-rumunskog prijateljstva, a ne i prvog koraka na putu rumunskog osamostaljivanja od Moskve.¹⁶³⁴ Tokom narednih meseci su držana predavanja, svečani govori i drugo, kojima se isticalo to prijateljstvo i pozitivna uloga SSSR-a u lageru i svetu.¹⁶³⁵ U tom pravcu bila je koncipirana i proslava „meseca sovjetsko-rumunskog prijateljstva“. Mesec prijateljstva je počeo 7. oktobra, a završio se 7. novembra 1959. godine. Za razliku od prethodnih, organizatori ove su se trudili da proslava više bude spontana, nego stereotipna kao pre. Osim manifestacija na kulturnom planu, poput festivala sovjetskog filma, nedelja sovjetskog pozorišta, muzike, knjiga i slično, održana su i brojna predavanja o razvitku SSSR-a i njenom ekonomskom i naučnom

¹⁶³¹ Denis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 13–14.

¹⁶³² Eugene Boia, „The Withdrawal of Soviet Troops from Romania, 1955–1958”, *Proceedings of the Ohio Academy of History*, Ohio Academy of History Annual Meeting, 8–9 April 2005, held at Wittenberg University, Springfield 2009, 11–24.

¹⁶³³ Ioan Scurtu, *Istoria contemporană a României (1918–2005)*, Bucuresti 2005, 139–140.

¹⁶³⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 13. 6. 1958, pov. br. 4249, 1.

¹⁶³⁵ Primer je predavanje predsednika Vrhovnog suda Rumunije o rumunsko-sovjetskom prijateljstvu koji je podelu sveta na blokove ocenio kao podelu na „lager na čelu sa SSSR-om koji cveta“ i „imperijalistički blok koji propada“. Vrhovni sudija je SSSR ocenio kao stregonošu mira koji je radi njegovog očuvanja spreman na ustupke. U tom pravcu je komentarisano i povlačenje sovjetskih trupa (DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 25. 6. 1958, pov. br. 415356, 1).

razvitku.¹⁶³⁶ Ono što je naročito izdvojilo mesec prijateljstva, bio je V kongres Rumunskog društva i prijateljstva sa Sovjetskim Savezom (ARLUS), održan 31. 10 – 2. 11. Kongresu su prisustvovali najviši rumunski zvaničnici, poput Deža, Kivu Stojke, Apostola, Bodnaraša, Rautua, Prvuleskua... Značaj Kongresa je ponovo bio u veličanju Sovjetskog Saveza i potenciranju prijateljstva između NRR i SSSR-a. Proslava se završila svečanim obeležavanjem godišnjice Oktobarske revolucije u Bukureštu.¹⁶³⁷

Za razliku od naroda kome je povlačenje godilo, rumunskom rukovodstvu i nije. Rumunskoj partiji je tokom 14 godina, koliko je trajalo sovjetsko vojno prisustvo, glavni oslonac i neka vrsta sigurnosti bila upravo sovjetska vojska. Pregršt unutrašnjih problema, slabe ili neiskrene veze partije i naroda, slabo rukovodstvo i mnogi drugi problemi, bili su dodatno otežani činjenicom da je posle povlačenja sovjetskih vojnika Rumunija sama morala dalje u izgradnji socijalizma, ali i ispunjavanju dužnosti prema lageru i Moskvi.¹⁶³⁸

Značaj odluke o povlačenju trupa je bio ogroman. Rumunija je nakon toga počela da preispituje svoju prošlost, da se vraća tradiciji, da slobodnije prilazi saradnji sa kapitalističkim zemljama i rešavanju unutrašnjih problema, a nešto kasnije je krenula i putem samostalne spoljne politike. Sovjetski Savez, sa druge strane, ostvario je skroman doprinos jačanju mira. Sa geopolitičke tačke gledišta povlačenje nije ugrozilo ni u najmanjoj meri položaj Sovjetskog Saveza i Varšavskog pakta prema NATO-u, jer se Rumunija nije nalazila na granici blokova. Od ukupno 3.153 km granične linije, samo je 546 bilo prema jednoj nelagerskoj zemlji – Jugoslaviji, a ostalih 2.607 km prema članicama Varšavskog pakta. Činjenica da se Hruščov prilikom donošenja odluke oslanjao samo na vojne i diplomatske blagodeti, kasnije će stvoriti velike probleme, jer se takvim postupkom sovjetski lider odrekao vrlo efikasnog sredstva pritiska na rumunsko rukovodstvo. U ostalim istočnoevropskim zemljama vest je izazvala skromne reakcije. Narodi Mađarske, Istočne Nemačke, Poljske i Čehoslovačke su se nadali da će i oni dočekati tu radosnu vest. I dočekali su je, ali tek sa padom socijalizma.¹⁶³⁹

S druge strane, zapadni političari su se prema Hruščovljevim miroljubivim akcijama odnosili vrlo rezervisano i sumnjičavo. Hladan prijem vesti o povlačenju snaga iz Rumunije je na samom početku anulirao jedan od glavnih ciljeva Moskve, što je bilo propagandno isticanje miroljubive politike i preuzimanje inicijative. Rajmond Grafort, analitičar Kancelarije za nacionalne procene u okviru CIA, smatrao je da je odluka o povlačenju i smanjenju trupa bila inspirisana sovjetskom željom približavanja Jugoslaviji. Englezi su odluku komentarisali kao meru potrebnog preusmerenja materijalnih sredstava sa vojnog na civilni sektor.¹⁶⁴⁰ Zapadno ignorisanje odluke o povlačenju trupa iz Rumunije i smanjenju iz Istočne Nemačke i ćutanje na moskovske mirovne apele, umanjili su propagandnu prednost koju je Hruščov mislio zadobiti.

¹⁶³⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Proslava „meseca rumunsko-sovjetskog prijateljstva“, 14. 11. 1959, pov. br. 429783, 1–3.

¹⁶³⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, V Kongres ARLUS-a, 14.11. 1959, pov. br. 429783, 1.

¹⁶³⁸ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 29, Antijugoslovenska kampanja u RNR i stanje bilateralnih odnosa, pov. br. 426086, 1.

¹⁶³⁹ Vlad Georgescu, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, București 1992, 267–268.

¹⁶⁴⁰ Sergiu Verona, Donald R. Falls, „1944–1958, 14 ani de prezență militară sovietică în România“, *Magazin Istoric*, 5(1995), București, 44–52.

Kako bi osigurao vlast od pojave kontrarevolucionarnih stremljenja, kao onih u Mađarskoj 1956. godine, Dež se odlučio za radikalizaciju krivičnog zakona i teror nad ostacima političkih protivnika i članova Gvozdene garde. Kao komunista, on u tom trenutku nije želeo odvajanje od Istočnog bloka i bilo kakvu veću unutrašnju promenu, već samo stvaranje mogućnosti za samostalnu unutrašnju politiku i šire povezivanje na spoljnom planu. Prvi korak u obezbeđivanju vlasti bilo je jačanje službe bezbednosti. Sekuritetea je marta 1957. godine povećana za 2.059 oficira i 429 lica u civilnom sektoru, tako da je u tom trenutku imala 15.214 oficira i 6.078 civilnih službenika. Jaka bezbednosna organizacija trebalo je da nadomesti povlačenje sovjetskih trupa u smislu sigurnosti režima.¹⁶⁴¹

Posle majskog savetovanja komunističkih partija u Moskvi, juna meseca je bio održan Plenum CK RRP, čiji je osnovni kurs bio podizanje autoriteta partije, učvršćivanje discipline i jačanje rukovodeće uloge u svim oblastima života. On je trebalo da svim sredstvima reši unutrašnje slabosti, pre svega Partije, i pokuša da pozitivno odgovori na nove lagerske zadatke. Na njemu, zbog toga, nije raspravljano o glavnim unutrašnjim problemima, već o slabostima u samoj Partiji. Ocena Plenuma bi bila da je njime rumunsko rukovodstvo, svesno svoje snage, želelo da administrativnim merama, zastrašivanjem i obračunom sa političkim protivnicima, obezbedi put sprovođenja svega što je pred nju Moskva stavila. U cilju zaoštavanja stanja u Rumuniji išlo je i pitanje „jugoslovenskog revizionizma“. Ono je za rukovodioce bilo i zgodno za ulogu glavnog neprijatelja i opasnosti daljeg rumunskog razvoja. Referat Rautua, koji se bavio ovim pitanjem, posebno je akcentovao štetnost jugoslovenskog iskustva i sistema, ako bi se on i delom počeo sprovesti u Rumuniji. Negativno je ocenjivano samoupravljanje, privredni razvoj i komunalno uređenje. Posle Plenuma, u govorima o Jugoslaviji osetio se oštiji ton i rečnik. Javna istupanja Apostola i članci *Skantee* su bili sledeći stepen u zaoštavanju prema Jugoslaviji.

Naredni korak se osetio sa terorom prema onima koji su pratili ili razmišljali o primeni jugoslovenskih iskustava u Rumuniji, ili pak imali drugačiju ideju o pristupanju problemima socijalizma. Kako bi Partija uspešno ostvarila novu ulogu rukovodeće snage, bilo je neophodno nametnuti kontrolu na svim poljima društvene i državne delatnosti. Tako je junskim Plenumom delom poništen niz pozitivnih mera započetih ukidanjem obaveznog otkupa, davanjem većih ovlašćenja lokalnim organima vlasti i pokušajima da se poboljša standard života.¹⁶⁴² Njime je bio doveden u pitanje proces decentralizacije i demokratizacije koje je RRP od 1957. godine stidljivo vodila. Nakon Plenuma sprovedena je čistka unutar partije i državnih institucija. Rezultat je bio desetine hiljada izbačenih ljudi, koji su žigosani kao antisocijalističke snage, ostavljeni bez posla i mogućnosti ponovnog zaposlenja u skladu sa stručnom spremom. Mnogi studenti, seljaci, doktori, našli su se u zatvorima zbog levog ili desnog skretanja. Prema manjinama je pritisak bio pojačan pod parolom borbe protiv šovinizma i nacionalizma, iza čega se krila želja da se onemoguću povezivanje manjina sa maticama. Rumunizacija je poprimila veće razmere isticanjem da „u sadašnjoj etapi razvoja nema potrebe za postojanjem odvojenih škola i za držanjem nastave na jezicima nacionalnih manjina, jer je neshvatljivo da deca pripadnika manjina, rođena na rumunskoj teritoriji, ne znaju rumunski jezik“. ¹⁶⁴³

Veliki broj članova RRP bio je politički neizgrađen, a partiji je pristupio iz čisto karijerističkih razloga, tako da o nekoj vezanosti i odanosti socijalizmu u velikom broju slučajeva nije moglo biti

¹⁶⁴¹ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 218.

¹⁶⁴² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 29, Antijugoslovenska kampanja u RNR i stanje bilateralnih odnosa, pov. br. 426086, 3–5.

¹⁶⁴³ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Razvoj državnog i društvenog uređenja Rumunije, 11–12.

reči. Zbog toga, takvi članovi nisu reagovali u slučaju da se ne slažu sa politikom svog rukovodstva, već su sve prihvatili na pasivan način. Centralni komitet je ovom problemu ozbiljnije prišao na Plenumu održanom juna 1958. Osnovni zadatak tog Plenuma bilo je učvršćivanje rukovodeće uloge partije, te je iz tog razloga oštro udareno po „frakcionašima, pomirljivcima, oportunistima i drugim nosiocima slabosti unutar partije“. Zbog birokratskog metoda, u javnosti je Plenum shvaćen kao potencijalna opasnost koja može da ugrozi pozitivna kretanja u zemlji, koja su bila započeta posle XX kongresa KPSS-a. U opasnosti su bile odluke o ukidanju obaveznog otkupa, povećanju kompetencija lokalnih organa, povećanju uloge Narodne skupštine. Zahtev koji je postavljen pred rumunsko rukovodstvo da ozbiljnije uzme učešća u borbi za učvršćivanje jedinstva lagersa, odrazio se ne samo na njen odnos prema Jugoslaviji, nego i na njenu unutrašnju politiku. Ona je posle Plenuma počela da sprovodi oštrije mere. Česti su bili primeri hapšenja, otpuštanja sa posla, premeštaja u unutrašnjost i razni vidovi policijskog pritiska. Na udaru je ponovo bila najviše inteligencija, koja je tada osim kao nosilac buržoaskog uticaja, optužena i kao nosilac revizionizma.¹⁶⁴⁴

Dakle, Plenum Centralnog komiteta RRP, koji je održan 9–13. juna 1958. godine, predstavljao je naredni korak u zaoštavanju. Akcenat na organizaciono učvršćivanje partije, podizanje političko-ideološkog nivoa, borbu protiv revizionizma, buržoaske ideologije, učvršćivanje discipline u partiji i odobravanje stava Politbiroa po pitanju Jugoslavije i Programa SKJ, trebalo je da ostvari ideološku monolitnost.¹⁶⁴⁵

Plenum je doneo odluku o kažnjavanju svih kadrova koji su, poneti XX kongresom KPSS-a, iznosili predloge ili zastupali ideje decentralizacije i demokratizacije zemlje. Tako je kažnjen Emil Popa, član revizione komisije CK i predsednik odbora za privredu pri Narodnoj skupštini, zbog ideje o uvođenju radničkih saveta. Iz Partije su pored ostalih isključeni i Stefan Pavel, predsednik oblasnog NO-a Bukurešta, zbog zalaganja za predaju svih preduzeća lokalnim organima i Konstantin Donka, predsednik Komiteta za valorizaciju jer je jednostavno bio „zadoren kulačkim mentalitetom“.¹⁶⁴⁶

Period posle Moskovske deklaracije, a posebno od janskog Plenuma RRP iz 1958. godine, bio je poznat po sprovođenju politike „popravljanja stanja“ na polju umetnosti. Drugim rečima, to je bio period hajke na kulturne radnike zbog tzv. „sedam grehova“ – dekadencije, individualizma, formalizma, oportunizma, revizionizma, modernizma i simbolizma. Pod parolom vraćanja umetnika narodu i stavljanja umetnika u službu izgradnje socijalizma Rautu, šef Agitpropa, preko udruženja umetnika i redakcija umetničkih i naučnih listova i časopisa poveo je akciju za učvršćivanje socijalističkog realizma u Rumuniji. Time je vrednost rumunske umetnosti još više opala. Usmeravanje slikarstva na industrijski pejzaž, nametanje tema piscima i njihovo stvaranje bezvredne literature, dovelo je do još većeg odvajanja talentovanih umetnika, koji nisu želeli da se prilagode zahtevima stvaranja po narudžbini i u zadatim okvirima, i do njihovog zatvaranja u sebe. XXI kongres KPSS-a i potreba rumunskog rukovodstva da se prilagodi njemu je donela izvesne promene u umetnosti. Umesto kritike pomenutih sedam grehova, sada je akcenat stavljen na kritiku apologetizma, ustajalosti i stagnaciji. Rukovodstvo je u 1959. godini zamenilo politiku progona i kritike umetnika, koja se sprovodila 1958. godine, elastičnom politikom privlačenja umetnika zarad ostvarivanja zadataka u okviru šestogodišnjeg plana, kojim je u glavnim potezima formulisana izgradnja rumunskog socijalizma u kulturi.¹⁶⁴⁷

¹⁶⁴⁴ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 5, Aktuelni problemi u SSSR-u i istočnoevropskim zemljama, pov. br. 430073, 12.

¹⁶⁴⁵ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 14. 6. 1958, pov. br. 414628, 1.

¹⁶⁴⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 1. 7. 1958, pov. br. 416082, 1.

¹⁶⁴⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 17. 12. 1959. godine, pov. br. 432732, 1–2.

Sledeća važna mera bila je doneta 21. jula 1958. kada je odlukom Velike narodne skupštine smrtna kazna proširena za još nekoliko krivičnih dela. Urota sa strancima, koja bi dovela do povlačenja Rumunije iz Varšavskog pakta, objave neutralnosti ili ratnog stanja, ušla je u prekršaje za najstrožu kaznu. Promene su nastale i u definisanju krivičnog dela ekonomske sabotaže države, tako da se pod tim podrazumevalo uzimanje mita i krađa. Sa jeseni već su pale prve žrtve izmenjenog krivičnog zakonika.¹⁶⁴⁸ Pod parolom „učvršćivanja jedinstva naroda“ rumunska vlast je 1958. godine proširila akciju hapšenja pripadnika bivših stranaka, Gvozdene garde i na sveštenstva. Akcija hapšenja, koja se sprovodila posle 14 godina od oslobođenja, najverovatnije je bila inspirisana činjenicom neslaganja rumunske Patrijaršije sa politikom partije. Međutim, politika države je osim hapšenja sveštenstva zbog predratne političke pripadnosti ili delatnosti protiv države, obuhvatala i velike beneficije koje su davane crkvama i manastirima. Ovakvi potezi govore da je partija želela da stari sveštencički sloj zameni mlađim, koji bi bio prijateljski nastrojen prema režimu. Beneficije koje su s druge strane pomagale učvršćivanju uticaja crkve, ali i njenom postepenom pretvaranju u jedno od važnih uporišta partije, u konačnici je trebalo da dovedu do stvaranja jedinstva naroda i vlasti.¹⁶⁴⁹

Teror koji je usledio sa jeseni 1958. godine najbolje oslikavaju izvršenja smrtnih presuda i povećanje političkih osuđenika sa oko 6.200 na početku, na 10.125 krajem 1958. godine. Samo u toku avgusta meseca 1958. godine u Klužu je osuđeno 57 lica zbog antidržavne delatnosti, od čega je 13 osuđeno na smrt. U Bukureštu je osuđeno na smrtnu kaznu sedam lica zbog kontrarevolucionarne delatnosti.¹⁶⁵⁰ Dosta poznatih stanovnika je bilo osuđeno na duge vremenske kazne, a neki su, poput žene George Apostola, smenjeni sa funkcija. Tako je Melita Apostol bila smenjena sa mesta direktora rumunskog radija. Avgustovski nemiri najavili su talas čistki u Rumuniji, koji je trajao nekoliko godina. Broj zatočenika će januara 1960. godine dostići 17.613 lica.¹⁶⁵¹

Smanjivanje državnog aparata

Država je u akciji čišćenja aparata od sumnjivih lica napravila plan na osnovu kojeg je došlo do podele u tri kategorije. Prvu kategoriju su činili otpušteni o čijem ponovnom zaposlenju je brinula država, u drugu kategoriju su spadali oni koji su mogli sami da traže niže zaposlenje u državnoj administraciji, a u trećoj, najbrojnijoj grupi, bili su oni bez prava zaposlenja u državnom aparatu. Pošto je politički motiv bio glavni prilikom otpuštanja, na biroima su se pojavili i viškovi sa fakultetskim diplomama. Kako bi preživeli, intelektualci su zajedno sa običnim radnicama čekali ispred biroa u nadi za bilo kakvim poslom, čak i fizičkim. Za drugu i treću grupu ovde nije bio kraj, jer je država planirala da veliki deo otpuštenih iz ovih kategorija preseli u unutrašnjost. Kao primer širine sprovođenja odluka o „zaoštavanju klasne borbe i jačanju građanske discipline“ sa junskog Plenuma, treba navesti podatak o otpuštanju 25.000 zaposlenih u Bukureštu.¹⁶⁵²

¹⁶⁴⁸ Ghica Ionescu, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964, 289.

¹⁶⁴⁹ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 24. 8. 1958, pov. br. 420526, 1.

¹⁶⁵⁰ Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „Talas terora i čišćenja u Rumuniji, Junajted asošejtjed internešenal, 2. 9. 1958., 3.

¹⁶⁵¹ Denis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 16.

¹⁶⁵² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 20. 9. 1958, pov. br. 422644, 1.

Osim državnog aparata pre početka školske godine izvršeno je i čišćenje nastavnog kadra na fakultetima. Najoštriji rez napravljen je na katedri za ruski jezik, gde su otpušteni svi profesori. Na udaru su bili i studenti „zbog držanja nedostojnog današnjem omladincu i studentu“.¹⁶⁵³

Ovakva brojna otpuštanja, hapšenja, izbacivanja iz škola, univerziteta i naučnih ustanova, loše su delovala na odnos naroda i režima. Stvaranje straha, nepoverenja i lične nesigurnosti kod ljudi, kao i slaba žetva zbog koje su cene skočile, a standard opao, uticale su na pojavu velikog narodnog nezadovoljstva. Zapostavljanje životnog standarda, koji je bio jedan od najnižih u lageru (osim Albanije), bio je iz godine u godinu sve ozbiljniji problem. Postavlja se pitanje kako je rukovodstvo gledalo na takvo stanje? Odgovor nalik ovom: „Treba najpre stvoriti velika dela, dok narodu ostaje samo uteha da u veličanstvenim zadacima privrednog razvoja vidi i perspektivni odraz svoje budućnosti.“ – jasno je pokazivao odlučnost da se industrijalizaciji podredi sve ostalo.¹⁶⁵⁴ Sve više problema u unutrašnjoj sferi bilo je suprotno uspesima u spoljnoj politici koje je Rumunija počela da ostvaruje.

Obračun sa neistomišljenicima ili nepodobnim elementima društva, koje je partija frazno nazivala „klasni neprijatelj“, početkom 1959. godine je dobio odlučniji karakter. U to vreme su započela suđenja licima uhapšenim posle junskog Plenuma. Suđenje je vršeno pred vojnim sudom po pooštrenom zakonu. Tako je, na primer, grupa profesora i novinara koji su govorili i razmatrali mogućnost uvođenja višepartijskog sistema u Rumuniji, umesto tri godine koliko je obično bilo za takvu vrstu dela, dobili kazne od 20 do 25 godina zatvora. Novost u obračunu sa buržoaskim uticajem bilo je hapšenje i krivično gonjenje lica (jednog novinara i tri mlada književnika), zbog propagiranja ideja o umetnosti drugačijih od socrealizma. Dotada takva vrsta propagande se završavala moralnom osudom drugih kulturnih radnika, udruženja i štampe.¹⁶⁵⁵

Počevši od junskog Plenuma 1958. godine ređale su se oštre administrativne mere protiv svih kategorija stanovništva. Režim je sprovodio čišćenje državnog aparata, hapsio je bivše političare, progonio revizioniste, forsirao kolektivizaciju i radio na ukidanju privatnog zanatstva i male trgovine. Takva politika je sve više udaljavala stanovništvo od partije i pogoršavala unutrašnju sliku u Rumuniji. Represivne mere su trajale sve dok rukovodstvo nije shvatilo da se Rumunija bliži proslavi 15-godišnjice izgradnje socijalizma, te da takav jedan jubilej nije poželjno proslaviti u atmosferi napetosti i nezadovoljstva stanovništva. Osim toga nizak životni standard počeo je da smeta spoljnopoličkim apetitima Rumunije. Zato se rukovodstvo prvo opredelilo za pojačavanje privrednog razvoja, a kasnije i za poboljšanje životnog standarda kroz povećanje plata i penzija, smanjenje poreza na zaradu i sniženje cena nekih artikala.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵³ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 19. 9. 1958, pov. br. 422743.

¹⁶⁵⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 2, Izveštaj Ambasade u Bukureštu od 20. decembra 1958, pov. br. 430705, 5.

¹⁶⁵⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 14. 1. 1959, pov. br. 41435, 1.

¹⁶⁵⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 17. 7. 1959. godine, pov. br 420714, 2.

Promene u Rumuniji

Mere učvršćivanja vlasti

Donošenjem Zakona o organizaciji i funkcionisanju narodnih saveta Rumunske Narodne Republike, 22. marta 1957. godine stvoreni su uslovi za određene promene u upravljanju na lokalnom nivou. Međutim, sprovođenje zakona je moralo da sačeka izbore za narodne savete, koji su održani 2. marta 1958. godine. Izbori su zakazani Dekretom Prezidijuma Velike narodne skupštine RNR od 2. januara 1958, a pravo glasa imalo je oko 11.935.000 građana.¹⁶⁵⁷

Istovremeno sa izborima za narodne savete u Rumuniji su organizovani i izbori za rukovodstvo RRP, za upravna tela u sindikatima i organizacijama žena. Ipak, i na sastancima takvih organizacija, poput Gradskog komiteta RRP, Centralnog veća Saveza sindikata i Centralnog organizacionog komiteta žena Rumunije, kao glavni zadatak je isticana mobilizacija organizacija i članstva za izbore narodnih saveta.¹⁶⁵⁸ Veliko potenciranje izbora je proisticalo iz činjenice da su to bili prvi posle donošenja decentralizacionih mera i davanja većeg značaja lokalnim organima vlasti. Na izborima su bili birani deputati u 16 oblasnih, 8 rejonskih narodnih saveta grada Bukurešta i sam savet grada Bukurešta, zatim za 191 rejonski narodni savet, 171 gradski sa oblasnom i rejonskom podređenošću, kao i deputati u 4.314 opštinskih narodnih saveta.¹⁶⁵⁹

Kandidati su kao i za sve prethodne izbore predlagani odozgo, s tim što se prilikom ovih iz 1958. godine stvarao utisak da birači aktivno učestvuju u izboru mogućih kandidata. Postupak je bio da na zborovima građana iliti na kandidacionim konferencijama rukovodstvo odgovarajućeg saveta Fronta narodne demokratije predlaže jednog kandidata, a građani ga prihvataju ili odbijaju. Ovo je svakako bio korak napred u odnosu na praksu direktnog administrativnog postavljanja kandidata.¹⁶⁶⁰ Ovi izbori bili su održani u nešto izmenjenim uslovima. Plenumom Centralnog komiteta RRP od decembra 1956. sa narodnih saveta skinuta je velika obaveza. Odluka o ukidanju obaveznog otkupa (sem mesa i vune) i prelazak na kontrahiranje – ugovaranje poljoprivrednih proizvoda sa seljacima i zadrugama, olakšali su zaduženja narodnih saveta u ovom domenu. Kako ne bi bilo zabune, treba naznačiti da je otkupom rukovodilo Ministarstvo za otkup, ali da su tehnički poslovi oko izvršenja otkupa padali na narodne savete. Dakle, takvo angažovanje, ne samo da je oduzimalo dosta vremena, već je i urušavalo ugled u narodu. Na pomenutom Plenumu doneta je i odluka o davanju veće vlasti narodnim savetima u upravljanju. Na lokalne organe su prenesene određene kompetencije centralnih institucija. Tako je odmah posle Plenuma oko 4.000 manjih preduzeća potpalo pod jurisdikciju lokalnih organa, a posle dve godine broj se popeo na 9.000. Osim privrede lokalni saveti su se starali i o kulturi svoje oblasti. Veći značaj lokalnih saveta se naročito video 1958. godine, kada je Vlada na raspolaganje stavila petinu rumunskog budžeta (preko 8 milijardi leja). Ovakvim potezima država je živo sprovodila ideju o stalnom jačanju uloge i autoriteta narodnih saveta, kao i Narodne skupštine kao predstavničkih tela u odnosu na administrativne organe.¹⁶⁶¹

¹⁶⁵⁷ Ovoliko povećanje biračkog tela dogodilo se iz dva razloga. Prvi je bio ukidanje propisa koji je uskraćivao pravo zemljoposjednicima, bivšim industrijalcima, bankarima, vlasnicima privatnih preduzeća i kulacima, da biraju i budu birani. Ovakva odluka omogućila je povećanje biračkog tela još za izbore za poslanike Narodne skupštine od februara 1957. godine. Drugi razlog je bio upis stasale omladine u biračke spiskove.

¹⁶⁵⁸ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 8, Izbori za narodne savete u Rumunskoj Narodnoj Republici, pov. br. 49434, 8.

¹⁶⁵⁹ Isto, 13.

¹⁶⁶⁰ Isto, 2.

¹⁶⁶¹ Isto, 3–4.

Da bi se promene ozakonile, moralo je doći do ukidanja određenih članova iz Ustava, koji su bili u suprotnosti sa odlukama o radu lokalnih organa vlasti. Tako je na zasedanju Velike narodne skupštine od 16. do 23. marta 1957. godine, izglasano ukidanje ustavnog člana 59 i 62.¹⁶⁶² Obrazloženje Vlade za ukidanje prvog člana bilo je da „sekretari izvršnih komiteta narodnih saveta treba da budu stalni službenici koje imenuje hijerarhijski viši narodni savet“, a obrazloženje ukidanja drugog člana glasilo je: „dvojno potčinjavanje narodnih saveta više ne odgovara kompetencijama lokalnih organa narodne vlasti, koji treba u potpunosti da odgovaraju za svoj aparat i njegov rad.“ Usvajanjem izmena u Ustavu bila je obezbeđena veća samostalnost u radu lokalnih organa, koji su velikom podređenošću bili sputavani u velikoj meri. Ta Skupština je donela i pomenuti Zakon o organizaciji i funkcionisanju narodnih saveta.¹⁶⁶³

Izborna kampanja za narodne savete u Rumuniji je imala dva zasebna dela. Prvi se, kada je reč o ovim izborima, odvijao tokom januara i tada je došlo do izbora kandidata u svim izbornim jedinicama. Drugi deo izborne kampanje je sproveden narednog meseca i on je u suštini obuhvatao razgovore kandidata sa narodom. Prema podacima koje je objavila *Skantea*, oba dela kampanje su bila sprovedena po unapred utvrđenom planu. Tako je u 138.000 izbornih okruga održana otprilike jedna kandidaciona konferencija i jedno savetovanje kandidata sa biračima. Sadržina tih savetovanja je bila tipska – puna uopštenih govora i dobro poznatih podataka.¹⁶⁶⁴

Zvanični rezultati izbora pokazuju potpunu pobedu kandidata Fronta narodne demokratije. Izlaznost se kretala oko 99%. Rezultati su bili naštimovani tako da se broj listića koji su bili protiv kandidata FND kretao između pola i jednog procenta, a broj nevažećih listića između 0.1% i 0.2%. Za sve narodne savete bilo je izabrano 137.790 deputata, od čega 35.082 žena. Od svih izabranih oko 48% bilo je iz redova članstva RRP, a ostalih 52% su bili vanpartijski ljudi.¹⁶⁶⁵

Međutim, u te podatke je teško poverovati. Ono što je Ambasada Jugoslavije u Bukureštu uspela da dozna dokazuje takvo viđenje.¹⁶⁶⁶ Potpunu pobedu FDU na izborima umanjuje i saznanje da su na biralištima u Bukureštu i unutrašnjosti, birači na listićima pisali parole protiv državnog rukovodstva i sistema. Neke od najčešćih su bile: „Dole vlada na čelu sa Stojkom i Dežom“, „Dole komunizam“, „Dosta ruske eksploatacije“, „Dole otkup mesa“, „Hoćemo bolji život“, „Hoćemo demokratiju“, „Dole Sekuritatea“.

Ne treba sumnjati da je izlaznost bila velika, ali ne i potpuna. Država se potrudila da stvori povoljne uslove. Birališta su bila otvorena od šest sati ujutru do ponoći. Preko celog dana aktivisti su išli od kuće do kuće i pozivali da se izađe na birališta, a zabeleženo je i dosta slučajeva da su članovi izborne komisije popunjavali sami listiće birača koji se nisu pojavili.¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶² U suštini ti članovi su propisivali da „izvršni i naredbodavni organ saveta u malim opštinama sačinjavaju predsednik, potpredsednik i sekretar odbora, koji biraju deputati odnosnog narodnog saveta“ i „da su odseci izvršnih komiteta narodnih saveta podređeni kako narodnom savetu tako i izvršnom komitetu kojem pripadaju, kao i odgovarajućim odsecima neposrednog višeg izvršnog komiteta narodnih saveta i odnosnim ministarstvima“.

¹⁶⁶³ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 8, Izbori za narodne savete u Rumunskoj Narodnoj Republici, pov. br. 49434, 4–6.

¹⁶⁶⁴ U celoj Rumuniji održano je oko 150.000 kandidacionih konferencija na kojima je učestvovalo oko 6.760.000, a diskutovalo oko 478.000 građana, dok je sastanaka kandidata sa biračima bilo oko 158.000, na kojima je učestvovalo oko sedam miliona, a diskutovalo oko 560.000.

¹⁶⁶⁵ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 8, Izbori za narodne savete u Rumunskoj Narodnoj Republici, pov. br. 49434, 14.

¹⁶⁶⁶ U srezu Đurđu gde je zvanično glasalo 98.64%, u stvarnosti je slika bila drugačija. U opštinama Kakaleci na izbore je izašlo 84%, Pucumeu 64%, a u opštini Dragamešti samo 46%. U poslednjoj opštini i sličnim s takvom izlaznošću glasanje je bilo ponovljeno.

¹⁶⁶⁷ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 13. 3. 1958, pov. br. 46091, 1–2.

Pozitivna promena koja je uočena u periodu ovih izbora bila je veća pažnja usmerena ka narodnim savetima, insistiranje na zakonitosti i potrebi aktivnijeg učešća masa i stvaranja boljih rukovodećih kadrova u organima vlasti. Tako je kao konkretna mera sprovedeno smenjivanje svih članova Izvršnog odbora grada Bukurešta. Do smene je došlo zbog zloupotreba i jakog neraspoloženja stanovništva radom tog odbora – samo u toku jedne godine glavni urednik lista *Informacia Bucurestului*, organa Gradskog komiteta Partije i Gradskog odbora, primio je preko 30.000 protestnih pisama.¹⁶⁶⁸

Ovi izbori, ali i opšte stanje političkog duha u Rumuniji, pokazali su još jednom manjkavosti političko-ideološkog rada partije. Među stanovnicima se osećala velika nezainteresovanost za učestvovanje u političkom životu zemlje, a među članovima oportunistički je bio vodeća snaga. Da stanje u nije bilo zadovoljavajuće govori atmosfera sa partijskih konferencija. Od decembra meseca 1958. do 1. februara 1959. godine u Rumuniji se sprovodio izbor novih partijskih rukovodstava u osnovnim organizacijama, srezovima, gradovima i oblastima. Izveštaji sa sreskih i oblasnih konferencija, koji se održavaju svake druge godine, kao i prisustvo članova Politbiroa i njihovi oštri govori, ukazivali su na krizu unutrašnje politike. Govori uprti ka podizanju partijske borbenosti članstva jasno su ukazivali na problem tromosti i nesposobnosti koja je otežavala uspešno sprovođenje partijskih zadataka. Kritički ton mogao se čuti tokom rada partijskih konferencija, prilikom osvrta na probleme državnog i rada partijskih organa ali samo do oblasnog nivoa. Stalna tema na svim konferencijama je bila opasnost od uticaja buržoaske ideologije, kao i od liberalizma i oportunistički. U govorima članova Politbiroa bila je vidljiva i njihova zabrinutost za preteranu zainteresovanost i nekritičnost stanovništva i članova partije za savremenim ideologijama i podložnost stranim političkim uticajima, kao i pojavama šovinizma i nacionalizma u oblastima sa velikim procentom manjinskog stanovništva. Konferencije u oblastima Trgu Mureš, Oradea, Kluž i Staljin (Brašov), oštro su napadale pojavu „nacionalističkih zastranjivanja“, a naročito je ukazano na veliki uticaj šovinističkih ideja u Mađarskoj autonomnoj oblasti.¹⁶⁶⁹

Slaba ideološka aktivnost članstva, postojanje raznih ideoloških skretanja, naročito u redovima javnih, kulturnih i univerzitetskih radnika, takođe su bili naznačeni kao veliki problemi. Posebno je na konferencijama isticana opasnost od revizionističkih i reformističkih skretanja, a u okviru kojih je naročito podvlačen jugoslovenski revizionizam. U jednom od izveštaja na oblasnoj konferenciji u Bukureštu istaknuto je da je „savremeni revizionizam saradnik imperijalizma“ i da se članstvo Partije mora angažovati na razbijanju, kako teoretskom, tako i praktičnom, antimarksističkih teza jugoslovenskih revizionista.¹⁶⁷⁰ Govori i apeli za jačanje jedinstva, kao i oštar obračun sa neistomišljenicima ili oportunistima, potvrđivao je sumnje da je u rumunskoj partiji postojala opoziciona tendencija prema zvaničnom kursu. Zbog toga je kao naročit zadatak pred partijskim organizacijama postavljen vanpartijski rad i poboljšanje, odnosno jačanje veza sa narodom.¹⁶⁷¹

¹⁶⁶⁸ Isto, 2.

¹⁶⁶⁹ Član Politbiroa Mađaroš je na konferenciji Mađarske autonomne oblasti govorio kako je nedopustivo da rumunski državljani mađarskog porekla ne znaju rumunski jezik, koji je u njegovom govoru apostrofirao kao državni jezik. Drugi primer isticanja šovinizma bio je Apostolov govor u Klušu. On je izjavio da „nacionalno pitanje mora biti u centru pažnje“, naglašavajući potrebu angažovanja partijskih organa u uništavanju „nacional šovinističkih tendencija“. Iz ovih i sličnih govora se vidi da je problem nacionalnih manjina, a naročito problem sa mađarskom manjinom, koja je brojala oko dva miliona ljudi, bio i u 1959. godini jedan od glavnih pitanja u unutrašnjoj rumunskoj politici. Antirumunska osećanja i otpor Mađara su predstavljali veliko i osetljivo pitanje za rumunsko rukovodstvo. Iako, problem mađarsko-rumunske granice zvanično nije postojao, zbog izjava dva rukovodstva kao i zbog pripadanja istom bloku, to pitanje se i te kako osećalo u odnosima Mađarske i Rumunije.

¹⁶⁷⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Izveštaj o godišnjim partijskim konferencijama RRP 1958/1959. godine, pov. br. 44995, 2.

¹⁶⁷¹ Isto, 6.

Govor Deža od 6. marta 1959. pred partijskim aktivom Bukurešta se razlikovao od njegovih ostalih govora po tome što je prevazilazio okvire propagandne note kakvi su bili neki govori posle XXI kongresa KPSS-a. Njegov značaj je u tome što je dotakao osnovne probleme unutrašnjeg rumunskog razvitka, zatim što je dao odgovore na pitanja šta je to što je rumunskom rukovodstvu u Moskvi bilo zamereno od strane Hruščova. Najzad, govor ima značaj i za odnose Rumunije sa Jugoslavijom. Zaključak koji je već tada bio izveden iz prvog dela Deževog govora posvećenog unutrašnjoj politici, bio je da se u Rumuniji neće menjati kurs u razvoju privrede i popuštanja kontrole aparata u političkom i javnom životu. Problem životnog standarda, kao jedan od ključnih, rukovodstvo će početi da razmatra ozbiljnije tek posle stvaranja materijalne baze, a do tada će se rešavati samo hitni slučajevi. U prilog tome išlo je i povremeno povećanje plata i penzija, kao i davanje izvesnih povlastica.

Što se tiče drugog važnog pitanja, pitanja poljoprivrednog razvoja, tu je Dežev govor potvrdio zaključke sa savetovanja u Konstanci i utvrdio stav da je u „politici na selu“ pitanju kolektivizacije podređeno čak i pitanje povećanja proizvodnje. Iz toga se vidi da je rukovodstvo bilo spremno da zarad kolektivizacije, čiji se kraj očekivao do 1965. godine, trpi posledice stagnacije ili nazadovanja poljoprivredne proizvodnje. Iako je rukovodstvu bila, već unazad nekoliko godina, jasna velika nerentabilnost socijalističkog sektora, oni su zarad političkih motiva svesno nastavljali putem kolektivizacije, odnosno negativnim putem u razvoju poljoprivrede. Individualni proizvođači koji daju više od polovine tržišnih viškova se svesno pritiskaju raznim taksama i zabranama kako bi ušli u zadruga.

Najzad Dežev govor je i samim Rumunima razjasnio da država ne ide putem kopiranja sovjetskog modela. Iako je, kao i ostali rukovodioci članica lagera, održao panegirik XXI kongresu i veličao uspehe sovjetskog rukovodstva u izgradnji socijalizma, Dež je istakao da unutrašnje specifičnosti Rumunije zahtevaju malo drugačije postavljanje, te se zaključci sa Kongresa ne mogu u celosti primeniti na rumunski sistem. Iz njegovog govora videlo se da Sovjetskom Savezu tokom boravka u Moskvi nije bilo bitno da li i u kolikoj meri neka članica lagera kopira unutrašnje sovjetske mere, nego da li ispunjava osnovne lagerske norme.¹⁶⁷² Zato se manje postavlja kao pitanje kopiranje odluka XXI Kongresa, a više pitanje preduzimanja najboljih mera kojima bi se Rumunija trajno osposobila za izvršavanje zadataka u okviru lagera.¹⁶⁷³ Prihvatanjem u suštini svih odluka XXI kongresa, rumunski rukovodioci su prihvatili da će po svaku cenu pratiti tempo u takmičenju između lagera i kapitalizma. Glavni doprinos koji je zahtevan od Rumunije trebalo je biti potpuna kolektivizacija sela, kao i ubrzana industrijalizacija. To je značilo da se zarad opšte stvari lagera ostavljaju društvena i ekonomska pitanja u Rumuniji po strani ili odlažu za neko bolje vreme.¹⁶⁷⁴

¹⁶⁷² Dež je smatrao da ako je SSSR priznao unutrašnje specifičnosti Poljske, koja je pokazala i određen bunt, zašto ne bi priznala i rumunske specifičnosti, koja je sa pozicija discipline drugim članicama mogla da služi i kao primer.

¹⁶⁷³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, O govoru G. Deža pred partijskim aktivom Bukurešta, 6. 3. 1959. godine, pov. br. 47274, 7.

¹⁶⁷⁴ Takvom kursu unutrašnjeg razvitka smetala je Jugoslavija, koja je sa drugačijom praksom socijalističke izgradnje predstavljala, možda čak u očima mnogih Rumuna, bolju alternativu od sovjetskog modela razvoja. Činjenica da je tih godina jugoslovenska praksa demokratskog socijalizma davala velike rezultate u svestranoj izgradnji zemlje, negativno je uticala na ostvarenje lagerskih zahteva za brže ekonomsko i vojno jačanje njegovih članica. Zbog toga je Rumunija, koja se u početku uzdržavala od komentarisanja i mešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije, morala da krene sa napadima na jugoslovensku praksu i negiranjima rezultata socijalističke izgradnje u njoj (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 9).

Strogo centralističko planiranje i administrativno upravljanje, karakteristično za staljinistički period, dugo je sprovedeno u Rumuniji. U takvom sistemu uloga lokalnih organa vlasti bila je svedena samo na izvršavanje odluka viših organa poput resornih ministarstava. II Kongres u tom smislu nije doneo ništa novo, jer je takav način upravljanja u privredi bio samo potvrđen. Međutim, budući da su stavovi II Kongresa RRP ubrzo bili prevaziđeni odlukama XX Kongresa KPSS-a, Rumunsko rukovodstvo je moralo nešto da promeni kako ne bi zaostajalo za novoproglašenom politikom. Na martovskom Plenumu CK RRP 1956. godine, prvi put je ukazana potreba ublažavanja „preteranog centralizma i proširenja nadležnosti oblasnih organa vlasti“. Ona je bila preciznije formulisana na decembarskom Plenumu iste godine. Ipak, tada formulisane i izložene mere su zakonsku snagu dobile na zasedanju Velike narodne skupštine tek marta 1957, Zakonom o organizaciji i funkcionisanju narodnih saveta. vlast je decentralizaciji ozbiljno prišla godinu dana nakon proklamovanja takve potrebe. Pomenutim Zakonom učinjen je prvi korak u decentralizaciji privrede kroz jačanje nadležnosti lokalnih organa. Uporedo sa tim Zakon je načinio i korak u pravcu unutrašnje demokratizacije samih lokalnih organa i njihovog približavanja stanovništvu kroz organizacione oblike poput stalnih komisija i odbora građana.

Sporost i kolebljivost rumunskog rukovodstva bila je dodatno izražena u periodu sprovođenja odluka. Rumunsko rukovodstvo je najviše plašilo ispuštanje kontrole centralnog aparata nad proizvodnjom jednog dela lake industrije i stvaranje pukotina u centralističkom planiranju celokupne nacionalne proizvodnje. Posle inicijalnog sprovođenja mera, kada je oko 7.000 preduzeća lake industrije prešlo u nadležnost oblasnih i delimično sreskih narodnih saveta, tokom 1958. i 1959. došlo je do vidljivog usporavanja u sprovođenju mera decentralizacije. Tako je 1960. godine u nadležnost narodnih saveta dopalo ukupno oko 10.000 preduzeća. Iako je ovo veliki broj, podatak da su ta „decentralizovana preduzeća“ davala oko 25% ukupne proizvodnje lake industrije, govori o njihovom značaju za laku industriju. Iz bojazni da država izgubi kontrolu, decentralizacija je sprovedena samo u slučaju malih i srednjih preduzeća lake industrije. Još skromniji rezultati bili su vidljivi u odnosu na celokupnu industriju.¹⁶⁷⁵

Ponovna aktuelizacija decentralizacije započela je krajem 1959. godine sa pripremama za novi šestogodišnji plan. Ambiciozno zamišljen plan zahtevao je i sprovođenje mera vezanih za ovaj problem. Jasni pokazatelji daljeg prenošenja nadležnosti na oblasne i delimično sreske narodne savete, vidljivi su odlukom o ukidanju Ministarstva za građevinarstvo i građevinski materijal. Umesto njega bio je formiran Komitet za građevinarstvo i arhitekturu pri Ministarskom savetu, a njegove nadležnosti bile su samo opšte usmeravanje i pružanje stručne pomoći oblasnim savetima u pitanju građevinarstva. Savet je krajem februara 1960. godine na oblasne i gradske savete preneo nadležnosti vezane za urbanizaciju i sistematizaciju naselja. Početkom 1960. izvršena je i delimična decentralizacija drumskog saobraćaja. Od tada su narodni saveti mogli da formiraju preduzeća koja bi se bavila poslovima lokalnog saobraćaja, a krajem 1959. banjska lečilišta i odmarališta su takođe bila prešla u nadležnost lokalnih organa vlasti. Pri oblasnim savetima su se od 1960. godine osnivali saveti za umetnost, zatim ekonomski saveti koji su razmatrali i raspravljali probleme iz svoje branše.¹⁶⁷⁶

¹⁶⁷⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Referat Ambasade FNRJ u Bukureštu o merama decentralizacije i demokratizacije lokalnih organa vlasti u Rumuniji u periodu od II do III Kongresa RRP, pov. br. 418398, 1–2.

¹⁶⁷⁶ Isto, 5–6.

III kongres Rumunske radničke partije bio je od presudne važnosti za budući razvoj Rumunije. U tom periodu ona se našla u poziciji da bira između pokornog sleđenja sovjetske politike, koja je ostala eksploatatorski nastrojena, i puta koji je državne interese stavljao ispred svih ostalih. Iako je bio zakazan za početak 1960. godine, Kongres je morao biti odložen zbog neslaganja sa sovjetskim rukovodiocima u pogledu plana razvitka. Prvi put je donosio još veće odvajanje partije od naroda i mogućnost pobune, a drugi neminovno zahlađenje odnosa sa prvom zemljom socijalizma.

Moskva je rumunski plan smatrala nerealnim, previše ambicioznim i necelishodnim za opšti razvoj socijalističkih zemalja. Najveća razmimoilaženja su bila u pogledu razvoja poljoprivrede i grana industrije koje su bile sa njom povezane. Namere povećanja prinosa svih kultura u narednih pet godina za 80%, zatim razvoj prehrambene, mašinske i industrije široke potrošnje, izazivali su najviše kritika Rusa i Bugara. Česi i Nemci su se, s druge strane, protivili planu modernizacije industrije, jer su Rumuni takav plan želeli da sprovedu posredstvom nabavke opreme i licenci sa Zapada. Protivljenje je dolazilo iz činjenice da bi za nabavku mašina i opreme sa Zapada plaćali proizvodima koji su naročito deficitarni u pomenute dve članice SEV-a. Osim toga III kongres RRP je odlagan i zbog teškoća u fiksiranju šestogodišnjeg,¹⁶⁷⁷ a naročito perspektivnog plana, kao i želje da svoj kongres ne organizuju pre Kongresa KPSS-a, iz bojazni da se ne ponovi slučaj kao sa II, kada je samo nekoliko meseci kasnije XX kongres KPSS demantovao zaključke rumunskog i najavio novu politiku. Na odlaganje je takođe uticao buran razvoj međunarodne situacije, kao i strah rumunskog rukovodstva da ne pogreši u oceni spoljopolitičke i unutrašnje situacije.¹⁶⁷⁸

Već početkom godine počelo se sa pripremama za III kongres. Sam narod je takođe sprovodio određene pripreme smatrajući Kongres jednim od praznika i događaja koji će doneti neke promene. Kuće su sređivane, ulice i trgovi su ulepšavani, obnavljane su parole i ispisivane nove. Kako je ambasador Arso Milatović tada primetio, među parolama nije bilo onih kojima su izražavali zahvalnost Sovjetskom Savezu za oslobođenje, ali ni po imenu pominjanja Deža i drugih rukovodilaca. Osim toga akcenat je bio stavljen na razvoj tako da je jedna od najčešćih parola bila „Da procveta i večno živi draga i mila rumunska domovina!“. Radnici u fabrikama su, želeli to ili ne, morali da pokazuju takmičarski duh, jer je pred svaki kongres trebalo pokazati radni elan i obarati postavljene proizvodne norme, a oni radnici koji su bili najbolji bivali su nagrađeni.¹⁶⁷⁹ S druge strane partija je užurbano sprovodila pripreme.

Prvi stupanj u pripremi bilo je organizovanje konferencija, kao i izbor delegata. Taj proces završen je u martu mesecu.¹⁶⁸⁰ Za sreske, gradske i oblasne konferencije bilo je karakteristično da one u većini

¹⁶⁷⁷ Rumunija je na II kongresu RRP 1955. donela drugi petogodišnji plan koji je isticao 1960. godine, sa takvom praksom bi se i dalje nastavilo da nije došlo do određenih promena u SEV-u. Sve izrazitija tendencija privredne integracije u okviru SEV-a, naročito u materijalnom i vremenskom usklađivanju nacionalnih planova zemalja članica SEV-a sa sedmogodišnjim planom razvitka SSSR-a, je uticao da se u Rumuniji pre završetka predviđenog petogodišnjeg perioda pređe na novi šestogodišnji plan razvitka rumunske privrede (1960–1965). Iako plan 1959. godine nije bio preciznije postavljen, godišnji plan za 1960. godinu se sprovodio kao deo novog šestogodišnjeg ciklusa razvoja.

¹⁶⁷⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 7, Zabeleška o razgovoru savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, Voje Šobajića sa I sekretarom poljske Ambasade, T. Matišnjakom, 16. 4. 1960, pov. br. 411218, 1.

¹⁶⁷⁹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 25–26.

¹⁶⁸⁰ Pripreme za kongres počele su još oktobra 1959. godine sa godišnjim izbornim konferencijama osnovnih partijskih organizacija. Od kraja novembra do kraja decembra sprovedeno je zasedanje gradskih partijskih konferencija, a do početka januara rad su završile i sreske izborne konferencije. Rad oblasnih partijskih konferencija počeo je 27. februara, a bio je završen sredinom marta 1960. godine. Važnost ovih konferencija je bila jedino u tome što su na njima izabrani kandidati za III Kongres.

slučajeva nisu otišle dalje od izbora kandidata i bilansiranja privrednih rezultata i mobilizacije u cilju izvršavanja privrednih zadataka. Međutim, koncipiranje ekonomskog plana produžilo je pripreme do kraja maja, kada su objavljene direktive za šestogodišnji plan. Ujedno sa tim zakazan je i početak Kongresa za 20. jun 1960. godine. Na osnovu uvida u izveštaje sa oblasnih konferencija može se primetiti da je glavno mesto, a često i jedina tačka, bilo razmatranje daljeg ekonomskog razvoja zemlje. Tome u prilog ide i činjenica depolitizacije priprema i svođenje istih na ekonomske faktore. Ključan za Kongres bio je Plenum CK 17–18. maja, koji je razmotrio i dao na opštenarodnu diskusiju nacrt direktiva o planu razvitka privrede u Rumuniji do 1965. godine, i perspektivnog razvitka do 1975. Tako je i Dežev referat na ovom Plenumu bio u celini posvećen obrazlaganju privrednih zadataka postavljenih pred Rumuniju i njeno stanovništvo. Diskusija u narodu koja je povedena i usmeravana isključivo na privredni razvitak, bez reči o društvenom, dovelo je do toga da su narodne mase bile nezainteresovane i da su bez komentara odobravale planirani razvoj.¹⁶⁸¹

Napredak koji je Rumunija ostvarila u periodu posle napuštanja sovjetske armije uticao je da se među socijalističkim rukovodiocima polako promeni slika. Sve do tada oni su na Rumuniju i metode rada gledali sa potcenjivanjem, a smatrali su i da je domaće rukovodstvo bilo nezrelo da se nosi sa izazovima i nesposobno za vođenje masa. Promena stava uticala je na veću zainteresovanost među istočnim rukovodstvom za kongres. Tako je najavljen i dolazak samog Hruščova. Osim toga, u čast Moskve u vreme Kongresa zakazana je i velika izložba „SSSR – 1960“, koja je trebalo da promoviše dostignuća Sovjetskog Saveza u razvoju.¹⁶⁸²

Detaljniji razgovori i postavljanje osnova šestogodišnjeg plana, kao i razmatranje problema usaglašavanja sa planom ekonomskog razvitka drugih članica SEV-a, ali i problemi u zaključivanju višegodišnjeg ekonomskog ugovora sa istočnoevropskim zemljama (IEZ), doneti su na pomenutom majskom Plenumu.¹⁶⁸³ Kao osnov predstojećeg III kongresa u nacrtu direktiva postavljen je „razvitak materijalno-tehničke osnove socijalizma i brzi porast proizvodnih snaga u cilju dovršenja izgradnje socijalizma u Rumuniji.“ Cilj takvog plana bio je da se dostizanjem zadatog nivoa materijalne osnove, zajedno sa završetkom kolektivizacije poljoprivrede, obezbedi stvaranje socijalističkih produkcionih odnosa, koji bi obuhvatili čitavu narodnu privredu i dali joj jedinstven karakter. Kako bi se dostigli postavljeni ciljevi, Rumunija je trebalo da do 1965. godine ostvari godišnji rast industrijske proizvodnje od prosečnih 13%. Drugim rečima, mnoge grane industrije su do tada trebale da udvostruče proizvodnju.¹⁶⁸⁴

¹⁶⁸¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Beleška o III Kongresu RRP i savetovanju lagerskih partija, pov. br. 417466, 2.

¹⁶⁸² AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–99, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu o III kongresu RRP, 1.

¹⁶⁸³ Karakteristika III Kongresa bila je u tome što je on izneo višegodišnji plan razvoja, a da Rumunija nije pre toga dovršila razgovore o dugoročnoj ekonomskoj saradnji sa ostalim istočnoevropskim zemljama, osim sa Poljskom sa kojom razmena po obimu i važnosti nije bila od većeg značaja za Rumuniju. Iako je visoka rumunska privredna delegacija boravila u Moskvi skoro mesec dana i vodila razgovore o petogodišnjem sporazumu za trgovinsku razmenu i privrednu saradnju, do konačnog dogovora tada nije došlo. Problemi u pregovorima, naročito sa Istočnom Nemačkom i Bugarskom, kao i Čehoslovačkom i Sovjetskim Savezom, delom su proizilazili iz želje rumunskog rukovodstva za proširenjem saradnje sa Zapadom. Bukurešt je smatrao da bi mu ruke bile vezane ako pristane na potpisivanje detaljnih ugovora sa IEZ. Želja za napretkom odnosa sa zapadnim zemljama, u prvom redu sa Francuskom i Italijom, bila je inspirisana i namerom da se ubrza rešavanje problema starih dugova i odštete za izvršenu nacionalizaciju. Rumunsko rukovodstvo je u takvoj nameri polazilo od stava da bi kupovinom zapadnih licenci i nabavkom moderne industrijske opreme skratila put, kao i cenu potrebnu za dostizanje nivoa savremenog industrijsko-tehničkog razvoja. Ovakvom konceptu Sovjetski Savez i ostale razvijene članice SEV-a suprotstavljale su ideju da Rumunija treba da se usredsredi na razvoj poljoprivrede, koja bi išla nauštrb industrijskog razvoja. Industrijski razvoj je trebalo prepustiti razvijenim članicama poput SSSR i ČSR. (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 15. 6. 1960, pov. br. 416446, 2).

¹⁶⁸⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–99, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu o III kongresu RRP, 7.

Tabela 12: Planiran porast određenih industrijskih grana do 1965. godine u odnosu na 1959. godinu (100%)

Industrija sredstava za proizvodnju	220%
Industrija potrošnih dobara	200%
Mašinogradnja	220%
Crna metalurgija (proizvodnja gvozdene rude)	280%
Hemijska industrija	330%

Povećanje poljoprivredne proizvodnje za 80% prema 1959. godini predviđalo je i završetak kolektivizacije, kao i organizaciono i ekonomsko učvršćivanje zadruga. U referatu Dež je obećao da će kolektivizacija biti završena do 1965. godine i da će preostalih 680.000 seljačkih gazdinstava sa oko 1.8 miliona hektara dotad biti uključeno u socijalistički sektor.¹⁶⁸⁵ Pored povećanja prinosa planiran je i veliki skok u proizvodnji mehanizacije. Tako je 1965. godine Rumunija trebalo da raspolaže sa oko 100.000 traktora (1959. godine imala 33.000). Ovim bi jedan traktor došao na svakih 100 hektara obradive zemlje, za razliku od 1959. godine gde je dolazio na svakih 270 ha.¹⁶⁸⁶ Ovakvim planom značajno je bio ubrzan ritam privrednog razvitka. Iz investicionog plana vidi se da je rukovodstvo planiralo da na razvoj teške industrije, naročito crne metalurgije i hemijske industrije, stavi još veći akcenat. Najveća pažnja bila je data razvoju rumunske proizvodnje čelika, tako da je ključ uspeha šestogodišnjeg plana bio otvaranje čeličane u Galcu.¹⁶⁸⁷

Poljoprivredi je takođe posvećeno posebno mesto zbog loših rezultata u prethodnom planu. Jedino čime se Rumunija mogla pohvaliti 1960. godine u razvoju poljoprivrede, bio je uspeh u kolektivizaciji i činjenici da je nasilnim metodama i raznim pritiscima država uspešla da 75% površina pretvori u razne forme socijalističke privrede. Pa čak ni tu nisu bila ispunjena očekivanja, jer je polovina od ukupnog socijalističkog sektora otpadala na najnižu formu udruživanja u poljoprivredi. Ta forma je obuhvatala samo udruživanje u radu bez promene vlasništva nad zemljom. Ako bi se plan šestogodišnjeg privrednog razvoja poljoprivrede uporedio sa stanjem u Jugoslaviji, videlo bi se da je 1965. godine Rumunija prognozirala proizvodnju žitarica u obimu koji je u Jugoslaviji 1959. godine bio dostignut (kukuruz) ili čak premašen (pšenica). Ukupna proizvodnja žitarica 1965. godine je bila na istom nivou kao ona planirana te godine u Jugoslaviji, iako je Rumunija raspolagala sa gotovo više od 2 miliona hektara obradive zemlje od Jugoslavije.¹⁶⁸⁸

¹⁶⁸⁵ Ghica Ionescu, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964, 317.

¹⁶⁸⁶ Treba naglasiti da su u poljoprivredi postavljeni slični ciljevi kao i za period do 1960. godine, što znači da se oni nisu ispunili u drugom petogodišnjem planu. Direktive šestogodišnjeg plana zato odražavaju neuspeh napora na povećanju poljoprivredne proizvodnje u planovima do 1960. godine.

¹⁶⁸⁷ Prva razmišljanja o izgradnji velike čeličane u Rumuniji javila su se 1958. godine. Konačna odluka i izdvajanje ogromnih investicionih sredstava doneta je na III Kongresu RRP. Iako je materijal već bio pripremljen, na Kongresu je došlo do rasprave o mestu izgradnje čeličane. Iako je donet zaključak da je idealna pozicija u blizini Dunava i Crnog mora, debata se vodila između mesta blizu Konstance poput Mangalije ili Midije i Galca. Sam Dež se zalagao za poslednju lokaciju zbog činjenice da je tamo radio na železnici i da se oženio Marijom Stele Alekseom. Izgradnja fabrike je počela odmah nakon Kongresa, a završena je nakon Deževe smrti 1966. godine. Fabrika je počela sa proizvodnjom čelika tek 1968. godine kada su montirane poslednje mašine potrebne za preradu čelika ([Cresterea și descresterea Combinatului Siderurgic Galați. S-au împlinit 45 de ani de când Ceaușescu a tăiat panglica FOTO | adevarul.ro](#), pristupljeno: 21. 10. 2022).

¹⁶⁸⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 9, Osnovne karakteristike nacarta direktiva III Kongresa RRP o privrednom razvitku Rumunije u periodu 1960–1965, pov. br. 416114, 8–10.

Ako se uzme u razmatranje ispunjenost ciljeva i oni uporede sa planovima iznetim 1955. godine, onda se može zaključiti da je plan II petogodišnjeg perioda u mnogim segmentima ostao neispunjen.¹⁶⁸⁹ Neki od važnih segmenata gde Rumunija 1960. godine nije dostigla postavljene ciljeve, bili su: hemijska industrija, mašingradnja, industrija građevinskog materijala, zatim u proizvodnji nafte i gasa, kao i u poljoprivredi. Iz tog ugla je plan za period do 1965. godine izgledao prilično ambiciozno, pa i nerealno. Kako bi se takav plan ispunio bilo bi potrebno još veće naprezanje i odricanje stanovništva, naročito u sferi povećanja radne efikasnosti. U tom smislu 1960. godina je bila izuzetno važna kao probna godina, koja je trebalo da pokaže da li je Rumunija sposobna da ostvari planove, obezbedi bazu za šestogodišnji period i reši probleme koji su kočili privredni razvitak.¹⁶⁹⁰ Šestogodišnji plan razvoja nedvosmisleno pokazuje da je Rumunija nastojala da ojača svoju nacionalnu privredu, stvori materijalnu bazu za nesmetan put razvoja socijalizma i izvrši industrijalizaciju i kolektivizaciju. Ovako postavljen plan trebalo je da dovede do povećanja nacionalnog dohotka za 1.7–1.8 puta, da produktivnost rada podigne za 60%, plate radnika i službenika za 40–45%, prihode seljaka za 40%, maloprodajni promet za dva puta i poveća fond potrošnih dobara za 70%. Iz ovoga se vidi i da je Rumunija pokazala više sluha za problem životnog standarda i da je bila orijentisana na razvoj sopstvene bazične industrije, odnosno da se u razvoju oslanjala najvećim delom na sopstvene mogućnosti.¹⁶⁹¹

Na kraju, III kongres Rumunske radničke partije održan je u Bukureštu od 20. do 26. juna 1960. godine. Ključ za izbor delegata bio je da na svakih 700 članova partije dolazi jedan delegat sa pravom glasa, i da na svakih 700 kandidata za članstvo dolazi jedan delegat sa konsultativnim pravom glasa. Po takvom ključu bio je sproveden i izbor delegata za II Kongres, međutim zbog povećanja broja članstva (1955. bilo 595.400 članova, a 1. juna 1960. 834.600 članova i kandidata) III Kongresu je prisustvovao 941 delegat sa pravom glasa i 207 delegata sa konsultativnim pravom.¹⁶⁹² Od ukupno 1.153 delegata najviše je bilo onih sa partijskim stažom od 12 do 16 godina (774), što znači da su to bili članovi koji su pristupili partiji posle 1944. godine, a najmanje je bilo onih sa najdužim stažom, odnosno sa datumom otvaranja članske karte pre 23. avgusta 1944. godine (113). Čak 82.6% delegata su bili Rumuni, dok su ostalih 17.4% bili pripadnici nacionalnih manjina. Za razliku od II Kongresa na kome je prisustvovalo oko 30 inostranih delegacija, komunističkih i radničkih partija, na ovom Kongresu njihov broj prvog dana je bio 46, da bi se tokom rada povećao na 50. Veće interesovanje bio je direktan pokazatelj napretka, ali ne treba zaboraviti da je na to uticalo i prisustvo samog Hruščova. Njegova namera da u Bukureštu održi savetovanje lagerskih zemalja, uticala je da sve partije, osim Kine, Albanije, Koreje, Vijetnama i Mongolije, pošalju svoje prve sekretare.¹⁶⁹³

Dnevni red III kongresa obuhvatao je tri glavne tačke. Prva je bila Izveštaj CK RRP o radu Partije u periodu između dva kongresa, o planu razvitka nacionalne privrede 1960–1965. godine, i o šemi

¹⁶⁸⁹ Sve do 1955. godine celokupni razvitak bio je sputavan i kanalisan ka razvijanju poljoprivrede i hemijske industrije. Razlog je bio podređivanje privrednog razvitka razvitku SSSR-a i drugih članica SEV-a za koje je jedino bio dozvoljen razvoj teške industrije. U takvoj postavci Rumunija je trebalo da ima ulogu izvoznika sirovina. Drugi kongres RRP je bio prvi korak u odbijanju takvog mesta u SEV-u. Na njemu su izneti smeliji planovi industrijskog razvoja sa većim potenciranjem razvoja teške industrije, a posebno mašingradnje. Time je rumunsko rukovodstvo pokazalo orijentaciju ka razvoju onih grana industrije koje su bile zakržljale kroz praćenje plana postavljanog od strane SEV-a.

¹⁶⁹⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 9, Osnovne karakteristike nacarta direktiva III Kongresa RRP o privrednom razvitku Rumunije u periodu 1960–1965, pov. br. 416114, 12.

¹⁶⁹¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Beleška o III Kongresu RRP i savetovanju lagerskih partija, pov. br. 417466, 3.

¹⁶⁹² Socijalni sastav delegata bio je sledeći: 695 radnika, 214 kolektivista i udruženih seljaka, 105 inženjera, 84 intelektualaca, 31 oficir i 24 službenika. Za razliku od II Kongresa (67 delegata individualnih seljaka) na ovom nije bio izabran nijedan predstavnik iz reda idividualnih seljaka.

¹⁶⁹³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 1–3.

petnaestogodišnjeg perspektivnog privrednog plana. Druga tačka se odnosila na Izveštaj Centralne revizione komisije, a poslednja na izbor CK RRP i Centralne revizione komisije.¹⁶⁹⁴

U izbornom delu Kongresa nije bilo velikih potresa. U odnosu na stanje posle II Kongresa, broj članova CK je povećan sa 61 na 79. Od tog je novoizabranih članova bilo 34. Većih promena bilo je u sastavu nove Centralne revizione komisije (CRK), gde je od ukupno 21, 16 bilo novih, s tim da se broj članova CRK nije povećavao od onog posle II Kongresa. Najmanjih promena bilo je u najvišem telu RRP u Politbirou. U njemu je izabran samo jedan novi član. Posle II kongresa Politbiro je sačinjavalo 11 članova, od kojih je pred novi kongres ostalo 8. Na kraju je odlučeno da se broj članova sa 11 smanji na 9, tako da je izabran samo jedan novi član. Iz Politbiroa su u drugoj polovini 50-ih godina izbačeni Josif Kisinjevski i Miron Konstantinesku 1957. godine, a Konstantin Prvulesku je doživeo političku degradaciju. Umesto njega u Politbiro je bio izabran Jon George Maurer. Na degradaciju Prvuleskua se gledalo kao na odstranjivanje još jednog faktora potencijalne opozicije, a uvođenje Maurera u Politbiro je već tada u Rumuniji ocenjivano kao čin „intelektualne regeneracije Politbiroa RRP“, jer je on bio čovek liberalnih shvatanja i široke kulture. Brz napredak Maurera je pokazao njegovu stručnost i znanje. On je na II kongresu bio izabran za kandidata CK, a posle nekoliko godina i za člana Centralnog komiteta.¹⁶⁹⁵

Glavna karakteristika III kongresa RRP bila je da se u tretiranju političkih, društvenih i ideoloških problema, prilazilo sa stanovišta o nužnosti jedinstva i idejne čistote. Rukovodeća uloga partije se tako nije dovodila u pitanje. U tretiranju svih problema nekako se mešao i jugoslovenski revizionizam. Kritikovanjem Jugoslavije trebalo je staviti do znanja da rumunska vlast neće dozvoliti bilo kakvo odstupanje od starih puteva i isprobanih metoda. Pozivanjem na budnost i političku borbu protiv svakog skretanja sa partijske linije, trebalo je preduprediti bilo kakvu ideju o ugledanju na sumnjive primere, kakav je bio za rumunsko rukovodstvo i jugoslovenski. O razvoju socijalističke demokratije Dež je u svom referatu govorio samo u negativnom smislu, dok je Kivu Stojka govoreći o potrebi uvlačenja širokih narodnih masa u rukovođenje državnim i ekonomskim poslovima, izbegavao da dublje dotakne to pitanje i objasni kojim putevima i načinima bi se takva potreba ostvarila u budućnosti. Za razliku od problema u unutrašnjoj politici, u Deževom govoru o spoljnoj politici iskazano je slaganje sa sovjetskom politikom i podvučena važnost pitanja balkanske saradnje i stvaranja bezatomske zone. Zbog spoljnopolitičke, a naročito balkanske orijentacije, Rumunija nije mogla da napada jugoslovensku spoljnu politiku, jer bi napad bio protivrečan njenim predlozima o saradnji, međutim u slučaju unutrašnje nije bilo prepreka.¹⁶⁹⁶

Dežev govor na Kongresu o Jugoslaviji bio je, naravno u smislu kritikovanja revizionizma. U kritici najviše je govorio o jugoslovenskim stavovima, o ulozi partije i države, kritikovao je zatim i samoupravljanje, vaspitnu ulogu SKJ i ulogu vlasti u Jugoslaviji. Takvom stavu suprotstavljao je stav RRP da partija mora biti „organizator i kontrolor napora masa i pojedinaca, staratelj nad državnim organima i egzekutor pri izvršavanju postavljenih zadataka“. Zbog poteškoća u kolektivizaciji¹⁶⁹⁷ izraženijih napada bilo je na politiku u odnosu na seljaštvo. Dež je u tom smislu kritikovao stanje u Jugoslaviji, koje je omogućavalo da „srednji i sitni seljaci propadaju i idu kao sluge kulaka, koji

¹⁶⁹⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-99, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bujureštu o III kongresu RRP, 35.

¹⁶⁹⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 40-43.

¹⁶⁹⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Beleška o III Kongresu RRP i savetovanju lagerskih partija, pov. br. 417466, 4.

¹⁶⁹⁷ Unapred fiksirani datumi i procenti izvršenja kolektivizacije, manjak poljoprivredne mehanizacije i đubriva, ali i nedostatak političke svesti i dobrog raspoloženja među rumunskim seljaštvom, bili su glavni problemi rumunske politike u poljoprivredi (AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-99, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu o III kongresu RRP, 23).

uživaju državne kredite i koji se bogate“.¹⁶⁹⁸ Napadi u Deževom referatu bili su prvenstveno motivisani unutrašnjim potrebama zemlje u vezi sa izvršenjem šestogodišnjeg plana. Zbog toga cilj napada bio je da se upozori na opasnost od jugoslovenskog primera i da se unapred opomenu svi oni koji bi bili spremni na negodovanje ili izražavanje neslaganja sa ulogom partije i državnog aparata. Osim Deža, koji je Jugoslaviju u govoru napao na ideološkom planu, napad je bio uočen i od strane Hruščova i kineskih i albanskih delegata. Hruščov je Jugoslaviju napao na spoljnopolitičkom planu, sa ciljem da kompromituje njenu vanblokovanu politiku. Za razliku od Deža i Hruščova, koji su napadali samo određene segmente jugoslovenskog delovanja, kineski predstavnici su isticali potrebu vođenja stalne i konkretne kampanje protiv Jugoslavije. Albanci su za razliku od pomenutih isticali potrebu za jedinstvenom akcijom lagera u antijugoslovenskoj kampanji, tako da, u celini uzev, antijugoslovenska kampanja na Kongresu Rumunske radničke partije nije imala jedinstvenu platformu.¹⁶⁹⁹

Glavni cilj III kongresa Rumunske radničke partije bio je dobijanje potvrde i pomoći lagera za rumunske privredne planove. Karta na koju je rumunsko rukovodstvo dosta polagalo u ostvarenju svojih težnji, bila je činjenica da je Zapad Rumuniju posmatrao kao jednu od najslabijih karika lagera. Shodno cilju Sovjetskog Saveza, da jača jedinstvo lagera, smatrali su da će lager učiniti sve što je potrebno da ojača i nju, odnosno tu najslabiju kariku u lancu. Da bi se ostvarilo tako nešto bilo je neophodno raditi i na privrednom jačanju zemlje. Upravo je to ono što je rumunskom rukovodstvu davalo nadu da će lager pristati na predložen plan rumunskog privrednog razvoja. Za rukovodstvo u Bukureštu od velikog značaja je bilo i to što je ono dobilo podršku ostalih partija za politiku koju je sprovodilo, što je uticalo da Dež dodatno učvrsti svoj položaj u zemlji.¹⁷⁰⁰

Dolazak Nikite Hruščova naročito je u tom pogledu bio značajan. Bez obzira što razlog njegovog dolaska nije bio u značaju Kongresa, već prilika da se posle neuspešnog samita u Parizu, pred celokupnim lagerom i predstavnicima zemalja koji su bili prisutni u Bukureštu, iznesu sovjetski stavovi u odnosu na Zapad i za njih dobije široka podrška lagera. U tom smislu, trebalo je umanjiti značaj ispoljavanja razlika u pogledima Sovjetskog Saveza i Kine, koji su naročito posle Pariza negativno delovali na međunarodnu situaciju i politiku lagera prema Zapadu. Na sastanku je došlo do oštre rasprave između Hruščova i Peng Čena. Kako je nekoliko sati pre početka sastanka prvim sekretarima bio podeljen materijal protiv Kine, Hruščov je na sastanku zahtevao da se prisutni izjasne protiv kineskih stavova. Naročit pritisak Andropova i Aleksandrua Mađaroša vršen je na albanskog predstavnika Hisni Kapoa. Kako je zabeležio Arso Milatović u svojim memoarima „prvog dana kongresa uveče, pred šefovima delegacija, otpočeo ljuti boj između temperamentnog, nezaustavljivog Nikite Sergejeviča i krupnog, na prvi pogled spokojnog Penga. Oni su jedan na drugoga kidisali argumentima reči i pretili pesnicama ispred samog nosa zgranutog Deža koji je ni kriv ni dužan bio određen da tom njemu nemilom, sastanku predsedava“.¹⁷⁰¹ Iako je Hruščov oštro napao kinesku delegaciju, na kraju je ipak došlo do kompromisa. SSSR je zarad zajedničke izjave usvojio neke kineske stavove, a Kinezi neke sovjetske, naročito one po pitanju mogućnosti mirnog prelaska iz kapitalizma u socijalizam.¹⁷⁰²

Ovakav tok razvoja Kongresa uticao je da rumunska stvar prođe u senci daleko važnijih unutarlagerskih zbivanja. Rezolucija III kongresa je kao glavne zadatke postavila brzu

¹⁶⁹⁸ Ghica Ionescu, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964, 324.

¹⁶⁹⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Beleška o III Kongresu RRP i savetovanju lagerskih partija, pov. br. 417466, 9.

¹⁷⁰⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 11, III Kongres RRP, pov. br. 435814, 3.

¹⁷⁰¹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986,

¹⁷⁰² Ghica Ionescu, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964, 320.

industrijalizaciju, završetak kolektivizacije, proširenje mehanizacije i automatizacije proizvodnje, poboljšanje teritorijalne raspodele radne snage i ekonomsko jačanje manje razvijenih oblasti Rumunije. Poboljšanje životnog standarda, jačanje partije, njenog organizatorskog i ideološkog rada i očuvanje čistote marksističko-lenjinističke teorije i principa proleterskog internacionalizma, takođe su bili glavni zadaci. Na polju spoljne politike Rezolucija je promovisala jačanje prijateljstva sa SSSR-om i ostalim socijalističkim zemljama, otkrivanje i osudu imperijalističkih mahinacija i promovisanje principa miroljubive koegzistencije. Za razliku od Izveštaja CK RRP, gde se jasno pominjao jugoslovenski revizionizam, u Rezoluciji je govoreno uopšteno o revizionizmu bez pominjanja Jugoslavije.¹⁷⁰³

Kada bi se određivao značaj Kongresa u celini, onda bi osnovna konstatacija bila da je on imao značaj samo za privredni sektor. Međutim, i tu njegov značaj umanjuje činjenica da je imao samo manifestacioni karakter, jer su planovi razvoja nacionalne privrede Rumunije doneseni ranije, a na samom Kongresu su bez značajnijih diskusija samo u celini prihvaćeni. Najveći nedostatak bio je što nije raspravljano, niti je dato neko rešenje o društveno-političkim pitanjima koja su mučila rumunsko društvo. Veći značaj Kongres je imao za Hruščova i njegovo izlaganje o spoljnoj politici lagersa. Za podršku koju je dobio od Deža, on je uzvratio punom podrškom rumunskog šestogodišnjeg plana i iskazanom srdačnošću prema rukovodstvu. Ta srdačnost je nesumnjivo uticala da se položaj Deža osnaži, a time i jedinstvo u RRP još više ojača.¹⁷⁰⁴

Rumunsko rukovodstvo je sa velikom strepnjom pripremalo Kongres. Najviše neizvesnosti unosilo je neznanje da li će se lagerski rukovodioci odazvati pozivu, doći i priznati rumunske uspehe na privrednom planu. Poznato je bilo osećanje manje vrednosti, od kojeg je godinama trpelo rumunsko rukovodstvo. Međutim, lagerski interesi, dolazak Hruščova i odavanje velikog priznanja rumunskoj partiji, uticalo je na stvaranje velikog samopouzdanja rukovodstva posle Kongresa. Moguće je da je to uticalo da Rumuni nastave sa politikom stagniranja u razvoju političkih odnosa, kao i umerenog razvoja u sferi ekonomije i kulture.¹⁷⁰⁵ Posle Kongresa se iz razgovora sa rumunskim predstavnicima moglo primetiti da su oni pokazivali sve manje optimizma i staranja za razvoj međudržavnih odnosa sa Jugoslavijom. Utisak ambasadora nastao na osnovu razgovora sa Malnašanom, od 7. jula 1960. godine, pokazuje da su oni imali izvesno interesovanje za umereni razvoj ekonomskih i kulturnih odnosa, a skoro nikakav za razvoj na političkom planu po svim linijama.¹⁷⁰⁶

Prestanak stroge kontrole, povlačenje trupa, ukidanje sovjetsko-rumunskih mešovityh društava i veliki ekonomski razvitak, bili su faktori koji su zahtevali veću afirmaciju u inostranstvu. Tako je do III kongresa stvorena baza za dalji rumunski razvoj, ne samo u pravcu industrije, već i stvaranju ekonomskih, kulturnih i političkih veza sa svetom. Veću posvećenost političkim i društvenim problemima na Kongresu onemogućili su krah Pariske konferencije i rastuće unutarlagerske nesuglasice, odnosno kinesko-sovjetski sukob. Tako Kongres na društveno-političkom planu nije doneo ništa novo. Fokus je kao i na prošlom bio na privrednom razvoju, sa dodatkom potrebe za razvojem naročito spoljne trgovine. Ambiciozno zacrtan privredni plan zahtevao je osim investicija,

¹⁷⁰³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 30.

¹⁷⁰⁴ Isto, 44–45.

¹⁷⁰⁵ Na kongresu Jugoslaviju su napali Rumuni, SSSR, Kina i Albanija. Segment o tome u Deževom govoru je predstavljao u očima jugoslovenskih službenika mešanje u unutrašnje stvari jedne zemlje. Iskrivljavanje činjenica i kritikovanje jugoslovenskog sistema bio je znak da je u rumunskoj politici bilo sve manje umerenosti u postavljanju prema susedu. Razgovor sa ambasadorom Drncanuom, načelnikom balkanskog odeljenja MIP-a neposredno posle Kongresa i njegovo „provokatorsko–poučiteljsko držanje“ još više je učvrstilo uverenje da Rumunija sve više napušta politiku umerenosti.

¹⁷⁰⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Zabeleška o poseti ambasadora FNRJ u Bukureštu Arse Milatovića i savetnika Luke Soldića, pomoćniku ministra inostranih poslova RNR, Aurelu Malnašanu, na dan 7. jula 1960, pov. br. 418407, 5–6.

značajnije povećanje produktivnosti i kvaliteta proizvodnje, što je zahtevalo podizanje svesti i aktivnije učešće stanovništva. Na Kongresu je u tom smislu donesen Statut RRP koji je jasnije odredio mesto i kompetencije partije, ali i njenih organizacija i članstva. U suštini, Statut je partiji dao komandujuću, a ne vaspitnu ulogu, što je trebalo da omogući uvođenje radnika u neposredno upravljanje. Šire kompetencije dobile su i osnovne partijske organizacije, koje su po odredbama Statuta imale pravo kontrole primene političke linije, odluka partije i Vlade i planskih zadataka. U sprovođenju se pokazalo da promene nisu imale cilj povećanje udela masa u neposrednom upravljanju, niti postepeno spuštanje državnih funkcija, već olakšavanje upravljanja partijskim i državnim aparatom, materijalnim dobrim, ljudima i njihovom aktivnijem sprovođenju odozgo postavljenih zadataka.¹⁷⁰⁷

Jačanje nacionalnog 1960.

Rumunija je u toku 1960. godine počela sa tihim jačanjem nacionalnog i tradicionalnog duha. Rumunski parlament je „na zahtev građana i institucija” doneo odluku o preraspodeli opština i srezova između pojedinih oblasti. Na račun ukidanja pojedinih srezova (48) došlo je do povećanja ostalih, a od oblasti najviše je povećana teritorija Mađarske autonomne oblasti koja je dobila nekoliko srezova.¹⁷⁰⁸ Uz to, u sklopu vraćanja tradicionalnog, donesena je odluka o preimenovanju niza oblasti decembra 1960. Umesto aktuelnih naziva dobijenih po gradovima sedištima, oblastima su vraćena istorijska imena. Tako su oblasti ponovo ponele istorijske imena Banat, Oltenija, Maramureš, Dobrudža i Brašov. Stara imena su vraćena svim oblastima, osim onih koje su bile blizu granice sa SSSR-om. Vraćanje imena oblasti Sučeava i Bukovina bi bilo više nego jasan znak oživljavanja rumunske želje za povratkom Besarabije i severne Bukovine. Središte pomenute oblasti Brašov, od 1945. godine nosilo je Staljinovo ime. Uporedo sa promenom imena oblasti vraćeno je i staro ime gradu, koji je ujedno bio i jedan od najvažnijih centara Transilvanije. Tihi proces oživljavanja tradicionalnih vrednosti bio je vidljiv i u oblasti literature, školstva, muzike i nauke, kao i oživljavanju veza sa romanskim narodima i njihovom kulturom. U književnosti i umetnosti sve više prostora dobijaju teme iz prošlosti. U školama se pažljivije obrađuju događaji iz rumunske istorije. Da je period dodvoravanja Sovjetskom Savezu bio završen, govori činjenica da su se naučnici 1960. godine organizovali s ciljem pisanja udžbenika iz nacionalne istorije i istorije rumunske literature. Pokrenuta je i ideja pisanja partijske istorije. Početkom decembra rumunske istoričare je obradovala vest o rehabilitaciji istoričara i političara Nikolae Jorge i ponovnom objavljivanju njegovih dela. Njegovo pisanje o ruskim interesima i vremenu nametanja vlasti rumunskim kneževima, koji su bili turski vazali, išlo je u prilog politici postepenog jačanja nacionalizma i odvajanja od Moskve.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Savremena uloga partije u organizovanju ekonomskog i društvenog života u RNR, pov. br.438737, 12–15.

¹⁷⁰⁸ Na decembarskom zasedanju Narodne skupštine 1960. godine došlo je do ukidanja ili izmene nekoliko ustavnih članova iz Ustava od 1952. Posebno treba spomenuti ukidanje član 18, koji je određivao postojanje Mađarske autonomne oblasti. Novi član propisivao je da se ova oblast ne izdvaja ni po čemu od ostalih. Promena je bilo i kod člana 19 koji je nabrajao i teritorijalno određivao rumunske oblasti. Izmene ovog člana su bile u tome što je sada on sadržao samo imena bez teritorijalnog određenja i što je Mađarskoj oblasti dodat naziv Mureš. Umesto oznake „Mađarska“ uneto je istorijsko ime Mureš, čime je umanjen značaj mađarske oblasti. Na ove promene mađarska manjina, kao i zvaničnici države Mađarske, reagovali su pozitivno jer su smatrali da je ustavnim promenama isključeno određenje da Mađara ima samo u određenoj autonomnoj oblasti. Tako su smatrali da je time načinjen veliki korak u pravcu poboljšanja prava nacionalnih manjina (DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 8, Telegram od 12. 01. 1961, pov. br. 41352, 1–2).

¹⁷⁰⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 6, Telegram od 28. 12. 1961, pov. br. 4524, 1–2.

Početak januara 1961. godine izvršeno je pregrupisanje rejona Bukurešta. Centralni rejon glavnog grada dotada je nosio naziv po Staljinu. Pregrupisavanjem njegova teritorija je pripojena okolnim rejonima i time se iz upotrebe poput Brašova izbacio još jedan toponim. Od 1961. godine u Bukureštu se po ustanovama češće i ozbiljnije pričalo o planovima uklanjanja velikih Staljinovih spomenika, koji su se nalazili na rumunskim trgovima i po ustanovama.¹⁷¹⁰

Velika želja javila se i za promenu nekih delova najvišeg pravnog akta države. Ustav koji je donet 1952. eksplicitno je u uvodu naveo da je „Rumunska Narodna Republika nastala kao posledica istorijske pobede Sovjetskog Saveza nad nemačkim fašizmom i oslobađanja Rumunije od strane slavne Sovjetske armije“. Takva formulacija je počela sve više da smeta rumunskim apetitima za oslobađanje od sovjetskog uticaja. Na Plenumu održanom od 30. novembra do 5. decembra 1961. godine, dakle po povratku rumunske delegacije sa XXII kongresa u Moskvi, Dež je u referatu, napadajući grupu oko Ane Pauker, demantovao ulogu Crvene armije i Moskve u oslobađanju. Takvom izjavom bilo je jasno da će paragraf o oslobađanju i zahvalnosti Sovjetskoj vojsci biti izbačen iz novog Ustava, koji je po planu trebalo da bude donet 1965. godine.¹⁷¹¹

Uspostavljanje Državnog saveta

Na zasedanju Velike narodne skupštine od 20. do 22. marta 1961. došlo je do izvesnih promena u rumunskom Ustavu i formi najvišeg organa upravljanja. Izmene Ustava su se odnosile na reorganizaciju najviše državne vlasti i povećanje nadležnosti Narodne skupštine. Odredbom Ustava o osnivanju Državnog saveta određeno je da se nadležnosti Narodne skupštine prenose na ovaj organ u vreme kada Skupština ne zaseda.¹⁷¹²

Prezidijum koji je zamenjen ovim novim organom bio je više formalnog, a može se reći i dekorativnog karaktera. Sa druge strane, novoimenovani Državni savet RNR zahvaljujući datim kompetencijama dobio je izuzetno važnu ulogu. Dekreti koje je ovo telo donosilo imali su karakter normativnih akata sa zakonskom snagom.¹⁷¹³ Predsednik Državnog saveta, za razliku od predsednika Prezidijuma je uistinu bio šef rumunske države. Očekivano, za prvog predsednika izabran je Georgiju Dež, koji je ovim imenovanjem postao i šef partije i države.¹⁷¹⁴ Time su u jednoj ličnosti izjednačene dve najvažnije funkcije, partijska i državna. U okviru Državnog saveta najznačajnije telo bio je Biro, koji su činili, osim Deža, i predsednik Vlade, predsednik Skupštine i ministar inostranih dela. U prvom sazivu to su bili Dež, Maurer, Stefan Vojtek i Avram Bunaću.¹⁷¹⁵ Ovom reorganizacijom Rumunija je pokazala spremnost da načini jedan korak ka promenama. Promenom personalnog i organizacionog sastava najviših državnih organa ona je dobila sposobnije, obrazovanije i mlađe ljude,

¹⁷¹⁰ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 17. januara 1961, pov. br. 41707, 1.

¹⁷¹¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 19.

¹⁷¹² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 5, Telegram od 23. 03. 1961, pov. br. 49213, 1–2.

¹⁷¹³ Po Ustavu njih je naknadno morala da potvrdi Narodna skupština.

¹⁷¹⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 5, Analiza Ustavnih i personalnih promena u RNR izglasanih na zasedanju Velike narodne skupštine, IV saziva, koje je održano od 20–22. marta 1961, Bukurešt 19. 04. 1961, pov. br. 439535, 1–3.

¹⁷¹⁵ Avram Bunaću je bio do 1961. ministar inostranih poslova, ali je i nakon smene ostao u Državnom savetu. Njegov naslednik Korneliju Manesku je pre ministarske pozicije bio general lajtanat, predsednik Komiteta za plan, delegat MNO za koordiniranje vojnih i vladinih ekonomskih planova i ambasador u Budimpešti.

a da je većina novopostavljenih bila iz redova članstva Centralnog komiteta. Time se Partija još čvršće vezala za državu.¹⁷¹⁶

Destaljinizacija, XXII kongres KPSS i odraz na Rumuniju

Društvena kretanja koja su se u SSSR-u, ali i u ostalim socijalističkim zemljama, pokrenula na XX kongresu, a osnažila na XXII kongresu, najmanje su se ispoljila u Rumuniji. Analizom svih aspekata društvenog delovanja može se pokazati da je taj proces destaljinizacije i demokratizacije bio u krupnom zaostatku za ostalim socijalističkim zemljama. U sferi gde je došlo do promena, one po dubini i formi nisu bile na nivou onih u drugim državama. Tu su se najviše ispoljile rumunske osobenosti. Na izgled promena u Rumuniji uticali su mnogi faktori. Neki su bili subjektivni, neki objektivni, a veliki je bio i uticaj okolnosti u kojima se naročito od početka 20. veka razvijala rumunska nacija, inteligencija i sama država. Tu treba takođe izdvojiti kao faktor ekonomski razvoj, odnose sa drugim zemljama, idejno niski nivo partije i njenih članova i pasivnost društva. Možda su za Rumuniju bile mnogo važnije ideje proklamovane na XXII Kongresu, jer su se one odrazile na kuražniji pristup politici nezavisnosti, suvereniteta i ravnopravnosti u odnosu na druge države socijalističkog lagera. Konačno u javnost su izašli mnogi unutrašnji problemi koji su proisticali iz neravnopravnog odnosa SSSR i drugih istočnoevropskih zemalja prema Rumuniji. Upliv SSSR-a, njene armije, ideja i politike, nametanje normi koje su menjale okvire dotadašnjeg načina života i organizacije zbog kojih je najveći deo rumunskog društva trpeo, rezultovao je dubokim ožiljcima na licu nacije. Rumunija je ozbiljnije mere usmerene na ispravljanje takvog stanja počela da sprovodi dosta kasno. Prvi znaci nove politike bili su vidljivi kroz aktivnosti na planu afirmacije događaja iz nacionalne prošlosti, podmlađivanju partije i oslobađanju od stranih kadrova i naročito na insistiranju sopstvene linije privrednog razvoja i protivljenju planova koje je za Rumuniju imao SEV.¹⁷¹⁷

Osnov za sprovođenje rumunske politike bio je oslobađanje od stranih kadrova. Rumunija je sa realizacijom te mere otpočela sukobom sa grupom oko Ane Pauker, dobar deo završila procesima protiv Kišinjevskog i Konstantineskua 1957. godine, a poslednju fazu je sprovela okuražena zaključcima XXII kongresa. Statistički posmatrano, u najznačajnijim partijskim i državnim organizacijama 1963. godine ostala je samo 1/5 kadrova koji su upravljali Rumunijom neposredno pre XX kongresa KPSS-a. Dakle, rukovodstvo Rumunije se za tih 7–8 godina promenilo za 70% do 80%. Stari kadrovi su penzionisanjem, degradiranjem i drugim metodama zamenjeni mlađim ljudima koji su po nacionalnoj pripadnosti bili Rumuni. Tako je došlo do stanja da ona na ministarskim mestima ima ljude koji su imali između 35 i 45 godina.¹⁷¹⁸

XXI Kongres KPSS i Hruščovljev govor iz 1959, na rumunske rukovodioce uticali su kako na unutrašnjem, tako i na spoljnopoličkom planu. Kongres je uticao na Rumune da se prihvate ubrzanog tempa kolektivizacije. Sovjetske kritike su na Deža imale efekta, tako da je on perspektivni plan razvitka do 1965. godine objavio ne sačekavši odluku Plenuma. Hruščov je, dakle, imao većih zamerki na rumunsko zaostajanje u privrednom, nego u političkom smislu. Naročito je kolektivizacija viđena kao veliki problem. Treba istaći da Rumuni nisu bez rezerve prihvatili teoretske postavke Kongresa. Dež je smatrao da se odluke ne mogu automatski primeniti na rumunske prilike, te se

¹⁷¹⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 2.

¹⁷¹⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 1, Neki aspekti unutrašnje politike Rumunije, pov. br. 443405,1–2.

¹⁷¹⁸ Isto, 3.

kongresni materijal i nije prerađivao u partijskim organizacijama nego je više služio za popularizaciju socijalizma i javno veličanje Sovjetskog Saveza u Rumuniji.¹⁷¹⁹

XXII kongres KPSS održan je od 17. do 31. oktobra 1961. Bio je upamćen po tome što je bio poslednji kongres na kojem je delegacija KP Kine prisustvovala. Na Kongresu je došlo do još većeg raskola između kineske i sovjetske partije, posebno oko pitanja destaljinizacije. Odluka da se prihvati predlog uklanjanja Staljinovih posmrtnih ostataka iz Lenjinovog mauzoleja, preimenuju gradovi koji su nosili njegovo ime ili nekim drugim političarima iz vremena staljinizma i uklone statue, bila je prihvaćena i u ostalim lagerskim zemljama. Različitost u stavovima Pekinga i Moskve je na kongresu još više došla do izražaja. Značajno je pomenuti da je usvojen Treći program KPSS koji je dao planove i predloge komunističkog razvoja zemlje u narednih 20 godina. Od unutrašnjih pitanja bitna tačka je bila otvaranje Volgogradske hidroelektrane, tada najveće u Evropi, a do 1963. i u svetu. Zaključke XXII kongresa su prihvatile sve zemlje lagerske. Rumunija je pokazala bezuslovnu saglasnost sa tim stavovima, likvidacijom staljinizma, i odnosa prema KP Albanije i Kine. Međutim, tempo i umerenost sa kojom je CK RRP prišla u izvršavanju zaključaka i upoznavanju svoje javnosti sa odlukama Kongresa, izazivala je nezadovoljstvo. Moskva je naročito kritikovala sporost u organizovanju plenuma i likvidaciji spoljnih vidova Staljinove prisutnosti.¹⁷²⁰

Dež je posebno želeo da istakne da u Rumuniji posle 1955. godine nije bilo pojave staljinizma u rukovodstvu i da je njegovoj likvidaciji partija prišla humano. Obrazloženje toga bilo je da nijedan rumunski staljinista nije fizički uništen. Kao primer navođeno je da je Kišinjevskom omogućeno da radi kao generalni direktor za kulturno-propagandne institucije Ministarstva prosvete, da je Konstantinesku izabran za zamenika direktora Instituta za istoriju partije. Takođe, podvlačeno je i da je Teohari Đoršesku posle osude postao direktor srednje škole. Ana Pauker, kao vođa staljinističke struje, imala je prirodnu smrt, a Vasile Luka je osuđen na zatvor pre svega što je kao saradnik kraljevske policije bio odgovoran za smrt ljudi i sindikalista posle štrajkova u Banatu i Erdelju.¹⁷²¹

Dež je u svom govoru posvećenom osvrtu na prošlost isticao zasluge rumunskog naroda i revolucionarnih snaga. Naročito je preuveličana uloga rumunske partije u događajima 1944. godine, povezivanjem grupe Pauker za Staljina i Molotova, čime je skinuo sa sebe i svoje grupe svu krivicu za događaje pre 1955. godine. Referat je bio skrojen tako da pokaže ispravnost Deževe grupe, da veliča državu i partiju, a da pritom ne šteti interesima Sovjetskog Saveza i Hruščova.¹⁷²² Na Plenumu CK RRP održanom od 30. novembra do 5. decembra 1961. godine, diskutovalo se o XXII kongresu i situaciji u Rumuniji. Tempiran tako da bude posle svih plenuma u ostalim socijalističkim zemljama i da prouči iskustva i mišljenja ostalih komunističkih partija, rumunski Plenum je doneo zaključke koji su izvukli sve najbolje od ostalih. U Deževom govoru moglo se primetiti da je o odnosima Istok–Zapad, onim u lageru, i o ideološkoj borbi, rumunski stav bio gotovo istovetan stavu Moskve, odnosno samog Hruščova. Ono što je bila novost bilo je sagledavanje posleratnih događaja i razvoja u Rumuniji iz novog ugla. Dež je po prvi put izneo da je istorija partije bila u stvari stalna borba protiv frakcionaštva i agenata u rukovodstvu.¹⁷²³ Podvlačenje osobnosti se videlo i u govoru organizacionog sekretara Nikolae Čaušeskua, koji je istakao da partija nije učila samo na iskustvu KPSS, već i na sopstvenom iskustvu. Na Plenumu CK gotovo da Jugoslavija nije bila pomenuta.

¹⁷¹⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o izlaganju druga Hočevara u I odeljenju 2–3. aprila 1959, pov. br. 49959, 1.

¹⁷²⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Telegram od 23. 11. 1961, pov. br. 435658, 1–2.

¹⁷²¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–102, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu o Plenumu CK RRP od 30. 11. 1961, 4.

¹⁷²² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Telegram od 12. 12. 1961, pov. br. 437482, 1–4.

¹⁷²³ Vladimir Tismăneanu, *Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism*, Woodrow Wilson International Center For Scholars, Washinton 2002, 36.

Jedini izuzetak bila je kratka izjava starog člana KP George Vasilikia. On je o Jugoslaviji rekao: „Ignorišući zahteve zakona izgradnje socijalizma i odvojivši se od marksizma-lenjinizma, rukovodioci SKJ postali su eksponenti savremenog revizionizma“. Izbegavanje pominjanja jugoslovenskog revizionizma i kritike jugoslovenskog rukovodstva, išlo je u prilog rumunskoj politici da sa Jugoslavijom razvija i produbljuje odnose. Sukob Tito–Staljin je Rumunima mogao da posluži prilikom destaljinizacije kao primer otpora i borbe protiv onoga što je Staljin doneo narodima.¹⁷²⁴

Politika opreznosti pokazala se i na XXII Kongresu KPSS, novembra meseca 1961. Rumunsko rukovodstvo se svrstalo uz Hruščova, ali je nastupalo oprezno i izbegavalo bilo kakva zaoštavanja, naročito vodeći u tome računa o svom stanovništvu. Informacije koje su objavljivane u rumunskoj štampi o Kongresu pokazale su rumunsko umeće da prikrije i ublaži glavna pitanja i probleme Kongresa. O sukobu sa Albanijom i Kinom, što je bila glavna tema, Rumuni su pisali šturo. U prvom izveštaju sukob sa Albanijom nije ni pomenut, to je tek izašlo na videlo sa objavljivanjem Hruščovljevog referata. Dež je od svih lagerskih predstavnika najblaže govorio na Kongresu. Rumuni nisu objavljivali informacije da predstavnici Albanije nisu prisustvovali sednicama, albanska deklaracija nije pominjana, kao i izlaganje Ču Enlaja, koji je prvi otvoreno izneo sukob između KP Kine i KPSS po pitanju Albanije i odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih partija. Poseban problem za rukovodstvo bio je što je taj sukob izbio u javnost, te sakrivanje nije više bilo opcija. Od tog trenutka štampa je nastojala da minimizira sukob pred stanovništvom i svede ga samo na Albaniju. Veliki negativan uticaj za Bukurešt bi imalo saznanje masa o raspadu jedinstva lagera i razlozima sukoba unutar lagera. To bi Rumune moglo da podstakne na preispitivanje dosadašnjeg kursa Rumunske radničke partije, na zahteve liberalizacije i bržeg društvenog razvoja, kao i upitnosti odnosa prema Jugoslaviji. U razgovorima sa stranim diplomatskim predstavnicima i jugoslovenskim ambasadorom, trudili su se da zastupaju pomirljivu liniju. Negirali su ozbiljnost sukoba i ocene naročito zapadne štampe, pravdajući da je sukob samo svađa unutarlagerske porodice koja će se brzo rešiti.¹⁷²⁵ Posle Kongresa lager je više izražavao potrebu saradnje i približavanja sa Jugoslavijom.

U Rumuniji su se posle decembarskog Plenuma održavale oblasne konferencije na kojima je raspravljano, pored ostalog, i o zaključcima XXII. Na njima se u diskusijama i govorima nije dalje išlo od onoga što je Dež izjavio u referatu na Plenumu. Takvo tretiranje, dakle bez oštre kritike Kine ili Albanije, izazvalo je reakciju Moskve. Hruščov je Dežu zamerio blago reagovanje, posle čega se osetilo određeno pooštavanje u štampi u odnosu na Albaniju. Albansko rukovodstvo i njegove stavove kritikovala je *Lupta de clasa*, a ostali časopisi i listovi su prenosili kritike drugih komunističkih partija.¹⁷²⁶ Ovakvim odnosom RRP je želela da zaštiti niže članstvo i rumunski narod od stranog uticaja. Izbegavanje diskusija i šireg tretiranja odluka XXII kongresa, osim minimalnog stereotipnog isticanja njegovog značaja kroz odobravanje Deževog referata pročitnog na Plenumu, nije odstupalo od rumunske političke linije izbegavanja svake vrste potresa.

Najdalje što se išlo na nekim sastancima, bilo je podvlačenje da je u razvoju socijalizma došlo do različitog postavljanja mnogih pitanja u praksi. Rumunski komunisti su priznali da postoje četiri različite pozicije, pored sovjetske, to su kineska, jugoslovenska i italijanska. Za sve te pozicije isticali su da su to socijalistički pravci koji imaju svoje osobenosti, a ostavljali su ispravnost određene prakse vremenu. Naročito bitno za dalji razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa bio je iskaz da je Jugoslavija socijalistička zemlja, sa posebnom praksom koja je bila neproverena od drugih, te se zbog

¹⁷²⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 12, Analiza Plenuma CK RRP od 30, novembra 1961, pov. br. 438550, 6–11.

¹⁷²⁵ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 27. 10. 1961, pov. br. 432241, 1–2.

¹⁷²⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 08. 02. 1962, pov. br. 44772, 1.

toga smatralo da je u nekim teoretskim pitanjima SKJ naginjala reviziji. Međutim, zvaničan stav Rumunije je bio da ona ne napada jugoslovenske, a ni kineske stavove, nego da ih posmatra i kasnije iz njih izvlači zaključke. Već 23. februara 1962. direktor državnog ceremonijala, ministar Jonesku, potvrdio je takav stav, iznoseći ambasadoru Milatoviću da se „odnosi sa Jugoslavijom popravljaju jer se po svim linijama u partiji iznosi da je Jugoslavija socijalistička zemlja prema kojoj će se postavljati prijateljski i dobrosusedski, jer je Jugosloveni nikada nisu ni napadali ni vređali“.¹⁷²⁷ Ovakva promena je delom rezultat i revizije istorije i želja da se promeni ona verzija koja je bila nametnuta od strane Sovjeta.

Sfera u kojoj su se odluke XXII kongresa tumačile na specifičan rumunski način bila je obrada političke, državne, naučne i kulturne prošlosti. Sve do tada, ruski je bio jedini strani jezik koji se učio u školama, ruska literatura i nauka je dogmatski posmatrana, a sovjetska iskustva su imitirana i preslikavana u rumunskom kulturnom, naučnom i prosvetnom životu. Tih petnaestak godina sovjetske dominacije potislo je skoro dva veka dotadašnjeg rumunskog razvoja po ugledu na evropsku i naročito francusku kulturu. Slovenizacija jezika, ugledanje na sovjetsku kulturu i nipodaštavanje sopstvenih kulturnih dostignuća, koja su proglašavana kao negativna i buržoaska, i ignorisanje događaja iz nacionalne prošlosti, dodatno su jačali mržnju stanovništva prema Rusima. Zato je odluka o rehabilitaciji rumunske prošlosti i veličanju zasluga rumunske radničke klase, počev od socijaldemokrata, pa sve do komunista okupljenih oko Deža, dočekana sa velikom radošću. Argumenti koji su iznošeni primorali su i sovjetske i druge rukovodioce da priznaju zasluge i naročito ulogu rumunskih komunista u izvlačenju Rumunije iz Hitlerovog tabora i oslobađanju zemlje.¹⁷²⁸

Komunističke partije lagera, među kojima je naročito prednjačio KPSS, počele su od kraja 1961. godine ozbiljnije da zameraju rumunskom rukovodstvu za nedovoljnu solidarnost i naročito slabo pisanje o IEZ, kao i slab ideološko-politički rad među masama, nepolitičnost, pomirljivost prema Zapadu, neborbenost i nasleđe ideja XXII Kongresa. U svrhu negiranja takvih kritika rumunska vlast je od početka 1962. godine počela ozbiljnije i šire pripreme za sprovođenje političkih kurseva. Planirano je da ti kursevi obuhvate sve zaposlene bez obzira na školsku spremu ili stepen političke aktivnosti. U tom pogledu, na posebnim kursevima u partijskim kabinetima su spremni predavači i agitatori, koji su dalje trebali da šire političke ideje. Rumunska praktičnost se i ovde pokazala, a osim političkih kurseva oni su taj sistem koristili i za predavanje i promovisanje istorije RRP.

Na taj način, osim u školama koje su posebnu važnost poklanjale nacionalnoj istoriji, predavanja su bila omogućena i za starije generacije i zaposlene. Cilj je bio da se proučavanjem posleratne, ali i međuratne nacionalne istorije, pokaže da je partija imala jaku bazu i aktivno rukovodstvo koje je ozbiljno delovalo i doprinosilo pobedi nad fašizmom. Naročit osvrt pravljen je na posleratnu historiografiju koja je po novom viđenju zapostavljala rumunski doprinos oslobođenju i kao takva bila proruski nastrojena, a stvarnost često falsifikovala. U cilju regeneracije patriotizma i jačanja nacionalnog ponosa, Partija je reorganizovala Istorijски institut CK, obogatila ga mladim kadrovima i dala mu zadatak da aktivno radi na pripremi i izdavanju dokumenata o socijalističko-demokratskoj i komunističkoj aktivnosti od polovine XIX veka. Ambasada FNRJ u Bukureštu je takvu aktivnost Rumunije, pored jačanja uloge Partije i njenog značaja, videla i kao želju da se izoluje od Zapada, ali sada i od Istoka. Rumunski komunisti nisu želeli da se upuštaju u borbu protiv dogmatizma i revizionizma (više nego što je bilo potrebno). Ambasador Milatović je ocenjivao da Dež i njemu

¹⁷²⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 25. 02. 1962, pov. br. 46930, 1–2.

¹⁷²⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 1, Neki aspekti unutrašnje politike Rumunije, pov. br. 443405,5–8.

bliski saradnici više nisu na SSSR gledali kao uzor u državnom i ideološko-političkom smislu. Takav stav je zbog iskustva sa eksploatacijom od strane Moskve dobro primljen od strane masa.¹⁷²⁹

Znaci koji su pokazivali da je rumunsko rukovodstvo krenulo putem samostalnosti počeli su da budu izražajni posle XXII Kongresa KPSS-a. Simptomi rumunske nove politike pojavljivali su se u stavovima na unutrašnjem i spoljnom polju, ali i kritikama i komentarima od strane lagerskih zemalja, naročito Sovjetskog Saveza, Bugarske i Poljske. Promene u spoljno-političkim stavovima Rumunije bile su приметnije nakon decembarskog Plenuma RRP 1961. godine. Naročito u odnosima prema članicama lagera bile su vidljivije pojave koje su izražajnije pokazivale rumunsku želju za osamostaljenjem.¹⁷³⁰ Neki od prvih znakova bili su čišćenje rumunske administracije od stranaca i dovođenje mlađih Rumuna na njihovo mesto, zatim kritička ocena odnosa KPSS i drugih partija prema RRP i njenoj ulozi u oslobođenju Rumunije, na pomenutom Plenumu. Svakako tu je i destalinizacija, promena naziva gradova, jačanje nacionalizma, smanjenje časova ruskog jezika u školama i izbacivanje iz nastave istorije KPSS-a, kao i veća posvećenost razvoju nacionalne privrede, koja je stavljena iza razvoja opšte lagerske privrede kroz specijalizaciju i kooperaciju.¹⁷³¹ Značaj decembarskog Plenuma bio je i u javnom iznošenju činjenica koje su pokazivale da je rumunska partija, a posebno u okviru nje grupa oko Georgiju Deža, bila više od jedne decenije unižavana i zapostavljena od strane drugih komunističkih partija. One su Rumune i njihovu partiju smatrale nezrelim, te su joj dugo nametali rukovodstvo. To se naročito osećalo u međuratnom periodu, kada je dužnost generalnog sekretara prepuštana Bugarima, Ukrajincima, Mađarima ili Jevrejima, a posle rata postavljanjem sovjetskih poverljivih ljudi na najznačajnija mesta u državi i partiji. Takve činjenice je Dež u vidu referata izneo kroz opširan istorijski pregled. Osećaj dovoljne snage da se tako nešto ispolji u javnosti, bio je još jedan pokazatelj tendencija rumunskog rukovodstva da krene putem samostalnosti. U takvoj orijentaciji svakako je važan faktor bio i osećaj ponižavanja i pokazivanja niže vrednosti Rumuna u odnosima sa drugim lagerskim rukovodiocima. Da je krenula putem samostalnosti vidljivo je bilo i kroz povećanje udela kapitalističkih zemalja u trgovinskoj razmeni. Rumunija je zainteresovanost za zapadno tržište pokazala povećanjem vrednosti robne razmene sa 155 miliona dolara u 1959. godini na čak 410 miliona u 1961. Najveću razmenu imala je sa Zapadnom Nemačkom, zatim Italijom, Engleskom, Francuskom i Austrijom. Ekonomski odnosi sa zemljama Zapada nisu se samo zasnivali na robnoj razmeni, već i na kooperaciji, učešću na privrednim izložbama i posetama stručnjaka.¹⁷³²

U spoljnoj politici Rumunija je kao osnovni pravac isticala mir i koegzistenciju, a ne borbu protiv imperijalizma kao ostale lagerske zemlje.¹⁷³³ Najbolji dokaz promene rumunskog stava i uloge SSSR-a vidljiv je tokom velikih manifestacija. Za razliku od godina koje su prethodile 1962, veliki praznici su u Rumuniji drugačije proslavljani. Na proslavi sovjetske armije, koja je bila februara 1962, nije održana akademija, prostor u novinama je bio znatno manji, a na prijemu kod sovjetskih predstavnika nije bilo nijednog iz rukovodeće garniture. Govori rumunskih predstavnika bili su kratki i bez previše isticanja zasluga Crvene armije. Ministar narodne odbrane u svom obraćanju izbegao je uobičajene fraze o zahvalnosti, o pomoći prilikom oslobađanja NRR i o imperijalizmu, uzgredno je samo dotakao

¹⁷²⁹ DAMSPS, PA, 1962, Jugoslavija, f. 55, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 08. 11. 1962, pov. br. 436795, 1–3.

¹⁷³⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, U vezi nekih pojava na putu ka samostalnosti Rumunije, pov. br. 430487, 1.

¹⁷³¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 11.

¹⁷³² Isto, 12.

¹⁷³³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, U vezi nekih pojava na putu ka samostalnosti Rumunije, pov. br. 430487, 6.

važnost Varšavskog pakta za mir i saradnju armija.¹⁷³⁴ Na proslavi 1. maja akcentat je bio stavljen na obeležavanje završetka kolektivizacije. U povorkama su nošeni portreti rumunskih, ali i drugih rukovodilaca lagera. Izostavljeni su samo portreti Envera Hodže i Josipa Broza.¹⁷³⁵

Na proslavi rumunskog nacionalnog praznika se po prvi put osetilo da postoje neke poteškoće u odnosu sa Sovjetskim Savezom. Po prvi put u procesijama nije bilo fotografija sovjetskih rukovodilaca, niti parola o SSSR-u i zahvalnosti. Za razliku od takvog odnosa, po prvi put je bilo više Titovih portreta. U govorima je isključivo podvlačena uloga Rumuna u oslobađanju. Nezadovoljstvo Moskva je pokazala davanjem malog prostora rumunskom prazniku u svojoj štampi. Osnov ovakvog obeležavanja praznika bila je različitost u pogledu tumačenja oslobađanja i istorije komunističke partije, ali i nesuglasice oko ekonomskog puta Rumunije i njene uloge u SEV-u.¹⁷³⁶ Vojni deo parade bio je znatno kraći, a razlog je bila želja za isticanjem miroljubivosti kroz smanjenje snage armija. U govorima najviše se su se spominjale zemlje SSSR, Kina i Jugoslavija. Velika pažnja koja je poklonjena Jugoslaviji bila je i u vezi sa posetom Josipa Broza Tita, koja je trebalo da usledi ubrzo posle rumunskog praznika.¹⁷³⁷

Nakon 1956. godine i XX kongresa, gotovo sve lagerske zemlje, izuzev Albanije i Sovjetske Republike Gruzije, rodnog mesta Staljina, relativno brzo su uklonile Staljinova dela, portrete, biste i spomenike. Jedino je taj proces u Rumuniji trajao nešto duže. Rumunija je imala smelosti da iz biblioteka i knjižara odstrani Staljinova objavljena dela, da iz ustanova poskida slike i biste, ali ne i da odmah pristupi vraćanju starih naziva za mesta i uklanjanju spomenika. „Oraşul Staljin“, ime koje je rumunski grad Braşov nosio od 22. avgusta 1950, promenjeno je tiho bez zvaničnog obaveštenja 24. decembra 1960. Prema verziji Georgiju Deža, Ana Pauker je bila ta koja je zahtevala da jedan rumunski grad ponese ime po sovjetskom lideru. Njen prvi izbor bili su Konstanca ili Bukurešt, ali je Dež uspeo da je otrgne od promene imena glavnog grada i grada koji je ime dobio po sestri Konstantina Velikog. Zajedno sa imenom, tokom noći uklonjen je i veliki spomenik posvećen Staljinu iz centra grada. Nakon deset godina menjanja gradskog identiteta, nasilnog prekida sa prošlošću i propagiranja novog imena, koje je trebalo da postane sinonim za razvijenu industriju, ponovo je zaživelo staro ime. Rumuni su o tome saznali preko novina, radija i drugih sredstava informisanja, ali ne kroz posebne članke već kroz vremensku prognozu, sport i druga mesta gde Braşov označavao ime mesta ili oblasti.¹⁷³⁸ Jedini spomenik koji je nakon toga odolevao bio je onaj najznačajniji i najveći, spomenik u centru Bukurešta, na ivici parka Herastrau. Spomenik Staljina, koji u jednoj ruci drži knjigu, a drugom pokazuje pravac, bilo je delo vajara Dimitrie Demua. Spomenik je bio postavljen 6. novembra 1951. godine. Od tada je bio mesto okupljanja, sve do Staljinove smrti kada se hiljade ljudi poslednji put okupilo oko spomenika. Odluka da se ukloni doneta je tek na Plenumu CK RRP od 30. novembra do 5. decembra 1961.¹⁷³⁹ Radovi na uklanjanju statue i postolja sprovedeni

¹⁷³⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 26. 02. 1962, pov. br. 46911.

¹⁷³⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 05. 05. 1962, pov. br. 414786, 1.

¹⁷³⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 30. 08. 1962, pov. br. 428848, 1–2.

¹⁷³⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 6, Telegram iz Moskve od 28. 08. 1962, pov. br. 443490, 1–2.

¹⁷³⁸ Corneliu Pintilescu, „Oraşul Stalin (Stalin City), 1950–1960, The Political Construction of an Urban Identity”, in: *Histoire urbaine*, Volume 25, Issue 2 (2009), 49–68.

¹⁷³⁹ Crveni granit koji je korišćen za postolje i popločavanje neposredne blizine spomenika 70-ih godina je iskorišćen za izradu Obeliska Unije, na trgu Unije u Fokşanima, a od bronze je 1977. godine vajar Jon Irimesku je uz Čauşeskuovu saglasnost koji mu je i dao bronzane delove Staljinove statue koji su se nakon uklanjanja čuvali u podrumu CK KPR podigao spomenik Mihaju Şadoveanuu u Falticeni, mestu od velike važnosti za pišćevo stvaralaštvo ([INEDIT. Cum l-a topit Ceausescu pe Stalin in statuia lui Sadoveanu de la Falticeni dupa o intalnire privata cu Ion Irimescu - Ziaristi OnlineZiaristi Online](#), pristupljeno: 7. 11. 2022).

su u leto 1962. godine i trajali su nedelju dana. Uklanjanjem ovog spomenika Rumunija je simbolično završila proces destalinizacije, a ubrzo će sprovesti i proces desovjetizacije.

Na osnovu pregleda štampe i razgovora koji je Arsa Milatović vodio sa stranim diplomatama u Rumuniji, može se zaključiti da su odnosi Rumunije i SSSR-a krajem 1962. i početkom 1963. bili mnogo manje srdačni. Dež je u govoru povodom petnaestogodišnjice od proglašenja Republike izostavio da spomene značaj XX i XXII kongresa KPSS, što je od strane lagerskih dopisnika i predstavnika u Rumuniji odjeknulo kao „teško svetogrđe“. U pregledu istorije Dež nije rekao niti jednu reč o oslobodilačkoj ulozi Crvene armije, već je isključivo potencirao zasluge Rumuna i Partije u oslobađanju. Javno je iznošeno i to da je grupa Ane Pauker i Vasila Luke bila protiv podizanja ustanka 1944. godine i da je zahtevala da se oslobođenje prepusti Crvenoj armiji, kako bi uz njenu pomoć komunisti direktno došli na vlast i preskočili fazu saradnje ili sukoba sa buržoazijom. Time su se kao protivnici razvoja i smanjivanja uloge samih Rumuna u oslobađanju videli upravo komunisti koji su došli iz Moskve i vladali zemljom sve do uzdizanja Deža. Jasan zaključak koji je iz toga trebalo izvesti bio je da su radnici – robijaši iz Dofane, bili ti koji su zaslužni za spasavanje Rumuna od nacionalne katastrofe, koja bi bila sigurna da je Antonesku ostao na vlasti i suprotstavio se nadiranjju Crvene armije.

Po prvi put Rumunija je javno reagovala i na pisanje sovjetskih istoričara. Krajem 1961. godine istoričar V. B. Ušakov je objavio u Moskvi *Istoriju Hitlerove vladavine*. U delu koje govori o Rumuniji potpuno je izostavio 23. avgust i ulogu RRP u oslobađanju zemlje. U časopisu *Analele*, broj 6, Istorijskog instituta CK RRP, javno je objavljena kritika ove knjige. Ušakovu je zamereno za takav postupak, a prenosno i na CK KPSS, bez čije saglasnosti knjiga ne bi ni bila štampana.¹⁷⁴⁰ Ustanak od 23. avgusta je bio ključan za rumunsko rukovodstvo iz razloga što bi njegovim prihvatanjem i propagandnim iskorišćavanjem uloge koju je partija imala u organizaciji rukovodstvo steklo značajnu moralnu poziciju pred svojim narodom. Na kraju, rukovodioci ne bi bili posmatrani kao oni koji samo izvršavaju naređenja iz Moskve. Zbog toga je preko Istorijskog instituta RRP pripremila i knjigu od preko 1.000 stranica koja bi trebalo da pokaže značaj i osvetli 23. avgust 1944. Sukob oko tumačenja rumunskog ustanka splasnulo je nakon izlaženja četvrtog toma *Istorije velikog otadžbinskog rata SSSR*, koji obrađuje poslednje dve godine II svetskog rata. Nakon što su ocenili da se tumačenje sovjetskih istoričara poklapa sa rumunskim, recenzenti su javno pohvalili četvrti tom ističući u *Istorijском časopisu CK RRP* zadovoljstvo što ovoga puta rumunsku ulogu u organizovanju ustanka od 23. avgusta 1944. pravilno ocenili. Time je skoro dvogodišnji sukob rumunskih i sovjetskih istoričara 1963. godine bio završen, ali ne i borba koju su nastavili političari.¹⁷⁴¹

Ocene lagerske vezane za stav Rumunije su sve češće polazile od toga da ona više ne želi da bude „satelit“ i da pokazuje znake odvajanja od lagerske. Njena pozicija u SEV-u takođe je podržavala takvo mišljenje. Rumunski vrh se okrenuo isključivo svojim planovima kolektivizacije, dok je probleme u lageru i na međunarodnom polju pratio samo delimično, bez žara i želje za većim angažovanjem. Neke prognoze lagerskih predstavnika bile su da ne treba govoriti o izlasku Rumunije iz lagerske, ali da se sa uspesima industrijalizacije može očekivati da će se vremenom Rumunija sve manje zalagati za koheziju lagerske. Njihov glavni cilj bila je nacionalna nezavisnost koju nisu imali za vreme Staljinca. XX i XXII Kongres KPSS stvorili su uslove da Rumunija stupi na taj put.¹⁷⁴²

¹⁷⁴⁰ „Прекор В. Б. Ушакову, румунски часопис одговара совјетском историчару“, *Политика*, 17. 12. 1962. 5.

¹⁷⁴¹ „Румуни поздрављају нову совјетску Историју“, *Борба*, 27. 4. 1963, 2.

¹⁷⁴² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 17, Želje Rumunije za većom međunarodnom ulogom, pov. br. 442071, 1–5

Želja rumunskih rukovodilaca da krenu putem osamostaljivanja i vođenja svoje politike značila je neminovno konfrontiranje sa SSSR-om, dok je njihov stav prema integraciji SEV-a donosio pogoršanje odnosa i sa ostalim istočnoevropskim zemljama. Takvo stanje značilo je gubitak spoljne podrške koja je morala biti zamenjena većom podrškom samog naroda. U tom smislu počelo se sa jačanjem nacionalnog elementa i donošenjem drugih mera koje bi obezbedile veću podršku naroda, koja je u trenutcima gubitka spoljne bila od vitalnog interesa za rumunsko rukovodstvo i kurs željene politike. Jedne od takvih mera bile su septembarski Dekreti o amnestiji i pomilovanju¹⁷⁴³ i Dekret od 22. oktobra 1962. godine koji je državnim organima nametao obavezu brige o zapošljavanju puštenih kažnjenika na osnovu amnestije i pomilovanja. Iako su ovo bili značajni pomaci, u suštini prava ljudi se nisu popravila, jer nije došlo do promene u sistemu krivičnog gonjenja i suđenja. Osim pomenutog cilja zbližavanja sa narodom rukovodstvo je donelo ove dekrete iz još par razloga. Prvo, prepuni zatvori bili su veliki ekonomski teret za državu – kada se broj zatvorenika često osuđenih za beznačajne prekršaje na duge zatvorske kazne ili prinudni rad, pomnoži sa njihovim članovima porodice, dobija se veliki broj nezadovoljnih Rumuna, što je vodilo ka slaboj podršci naroda. Drugi razlog je rumunska borba za vođenje sopstvene politike, kojoj je, da bi opstala, bio potreban glas podrške velike većine naroda.¹⁷⁴⁴

Gestrateški položaj i činjenica da kroz nju ne prolazi nijedna značajnija saobraćajnica, uticali su na veliku izolovanost Rumunije, koja je istina u periodu pregrupisanja u samom državnom i partijskom vrhu bila vrlo pogodna. Međutim, izolovanost i neki unutrašnji problemi i osetljivost manjinskog pitanja su uticali da rumunske granice budu poput sita koje je imalo nisku propusnu moć. Stvaranje novih uslova i političkog kursa, kao i kritike koja je zbog svoje izolovanosti trpela na XXII kongresu, doprinelo je da se sprovedu mere liberalizacije. Rumunija je krenula sa zaključivanjem sporazuma o bezviznom prelasku granice sa svim socijalističkim zemljama. Prva takva konvencija potpisana je sa Mađarskom, sa kojom je samo u prvoj godini sporazuma granicu prešlo 100.000 rumunskih i mađarskih državljana. Odluka o liberalizaciji granica pospešena je velikom željom Rumuna da se turistički razvije. Olakšavanje postupka dobijanja turističkih viza je privuklo dosta turista, ali to nije omogućilo rumunskim građanima da slobodno putuju po svetu. Za njih su i dalje važila rigorozna ograničenja. Mada, i tu se osetilo poboljšanje, koje se najbolje ilustruje činjenicom da je Jugoslaviju privatno posetilo 1960. godine svega 8 lica, a 1963. skoro 100 puta više – do oktobra 1963, 545 Rumuna je posetilo Jugoslaviju.¹⁷⁴⁵

U Rumuniji ni posle 1963. godine nije postojao zakon ili uredba kojima bi bilo regulisano putovanje rumunskih državljana u privatne svrhe. Taj segment prepušten je „dobroj volji organa“. Oni koji su dobili dozvolu za odlazak u inostranstvo nisu dobijali pasoše, već „Certificat de calatorie“, odnosno neku vrstu potvrde ili dokumenta o putovanju. Osim tog dokumenta, Rumuni su plaćali i takse za vizu, i druga odobrenja. Ukupno su te takse 1963. godine iznosile oko 400 leja, odnosno polovinu srednje prosečne plate radnika i službenika. Politika liberalizacije donela je određene blage promene i u ovom sektoru. Tako je vize od 1. juna 1963. godine, umesto isključivo Ministarstva inostranih

¹⁷⁴³ Dekretom o amnestiji amnestirao je krivična dela protiv šuma. Zakonom o šumama bile su predviđene kazne doživotnog prinudnog rada i obavezna nadoknada štete. Drugim dekretom oslobođena su sva lica koja nisu izvršila krivično delo sa umišljajem, zatim ona koja su nanela državi štetu do 50.000 leja bez umišljaja, kao i lica osuđena na zatvorske kazne do 2 godine. Ostalim su kazne srazmerno po dužini i težini dela smanjene na polovinu, trećinu ili četvrtinu. Delimično pomilovanje dobila su i lica koja su bila osuđena na doživotnu robiju. Njima je kazna preinačena na 25 godina robije. Dekreti se jedino nisu odnosili na teža krivična dela učinjena sa umišljajem i na dela protiv državne bezbednosti.

¹⁷⁴⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Neki simptomi boljih odnosa prema čoveku u RNR, 15. 05. 1962, pov. br. 417588, 3–7.

¹⁷⁴⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 1, Neki aspekti unutrašnje politike Rumunije, pov. br. 443405, 10.

poslova, izdavala Generalna direkcija milicije. Međutim, vrhovna instanca za izdavanje viza i pasoša bila je Komisija za vize i pasoše koja se nalazila pri Ministarskom savetu. U slučaju da je negativno odgovoreno na molbu, policija nije davala nikakvo objašnjenje. Na vize se u Rumuniji čekalo mesecima, a procedura je bila vrlo komplikovana, a papirologija brojna. Uz molbu i osnovne generalije, morao je da se popuni i upitnik od sto pitanja i priloži garantno pismo lica koje rumunskog državljanina poziva u goste. Osim svega toga, ljudi su morali da se po dobijanju vize pismeno obavežu da će se vratiti u zemlju i da ponašanjem neće napraviti nikakvu materijalnu ili političku štetu interesima države. Analizom pozitivno rešenih molbi dolazi se do zaključka da su dozvolu dobijala jedino starija lica od 50 godina, skoro nikako zajedno muž i žena ili roditelj sa decom. Najveći procenat Rumuna koji su dobijali dozvolu da putuju bilo je iz redova seljaštva, vrlo retko su se vize izdavale intelektualcima za privatne posete. Još jedan napredak na ovom polju učinjen tokom 1963. godine, bio je ukidanje svih vrsta viza sa članicama lagera. Takva odluka doprinela je povećanju broja odlazaka naročito u SSSR i Mađarsku. Severnog suseda samo tokom 1963. godine posetilo je više od 60.000 rumunskih građana.¹⁷⁴⁶

Strani državljani u Rumuniji, koji su tu bili stalno naseljeni, trpeli su različite pritiske vlasti u cilju odricanja od stranih i prihvatanja rumunskog državljanstva. Oni nisu mogli da rade u sudstvu, advokaturi, prosveti i društvenoj administraciji. Takođe, nisu mogli dobiti članske karte društvenih i političkih organizacija. Čak takvi državljani nisu smeli da napuste mesto boravka bez pismenog odobrenja policije. Od 1961. godine pojačana je bila akcija pritiska u cilju prihvatanja rumunskog državljanstva. Od najčešćih pritisaka izdvajale su se mere privođenja, ubeđivanja, primamljivih ponuda, a na kraju je kao ultimatum postavljen pred stranog državljanina izbor – ili će napustiti zemlju ili će uzeti rumunski pasoš. Do 1963. godine ovakve mere nisu bili korišćene prema državljanima sa socijalističkim stranim dokumentima, naravno osim Jugoslavije. Državljanji FNRJ u Rumuniji su po ovom pitanju gledani kao građani kapitalističkih zemalja. Od početka godine i prema socijalističkim zemljama i njihovim državljanima su sprovedene slične mere. Pritisak na sve strane državljanje stvorio je političke probleme, a u najtežem položaju su se našli sovjetski građani kojih je bilo i najviše. Još jedna od mera bila je da rumunski državljani nisu mogli da sklope brak sa stranim državljanima, bez odobrenja Velike narodne skupštine.¹⁷⁴⁷

Kulturno odvajanje od SSSR

U javnosti CK RRP je uvek isticao da na linijama kulturne, političke i ekonomske aktivnosti sledi stavove KPSS. Međutim, u sprovođenju, vidljivo je bilo da je rukovodstvo politikom umerenosti i izvlačenja koristi za Rumuniju takvoj politici davalo jedinstveni ton. To se videlo u pitanjima koja su bila od velike važnosti za zemlju, a koja su se rešavala i sprovodila nekada i van sovjetskih instrukcija. Kao primer u unutrašnjoj politici treba navesti sporu kolektivizaciju, intenzivan razvoj industrije i uzdržanost prilikom rešavanja manjinskih pitanja, a u spoljašnjoj intenziviranje veza sa Zapadom, razvoj kulturnih i ekonomskih veza i određena pasivnost u antijugoslovenskoj kampanji i osudama SAD. Naročita pažnja Centralnog komiteta je bila posvećena politici izolacije naroda od svih spoljnih uticaja, makar oni dolazili i iz lagera. Takvom politikom CK RRP je smatrao da će najbolje održati kontrolu nad masom i moći da njom rukovodi u pravcu koji je sama partija zacrtala.¹⁷⁴⁸

¹⁷⁴⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 5, Položaj ličnosti u Rumuniji, 26. 10. 1963, 443404, 1–2.

¹⁷⁴⁷ Isto, 4.

¹⁷⁴⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 16. 11. 1961, pov. br. 434863, 1–3.

Značajni pokazatelj promene u Rumuniji bila je odluka da se napiše nova istorija partije. Rumuni su u diskusijama na plenumima i odborima, sa velikom radošću počeli da stavljaju akcenat, po pitanju sagledavanja prošlosti, na zasluge domaćih kadrova. Preuveličavanje uloge partije je naročito bilo vidljivo u sagledavanju svrgavanja Antoneskua avgusta 1944. godine i rumunske uloge u oslobađanju zemlje. Mnogi lagerski zvaničnici nisu bili zadovoljni novijim rumunskim pogledom na prošlost. Naročito su Bugari komentarisali da Rumuni, sada po prvi put, pripisuju sebi zasluge koje nisu imali. Sovjeti koji su najviše bili pogođeni revizijom istorije su se krajem 1960. i početkom 1961. odlučili da polemiku ne prenose u javnost. Prateći stav Moskve slično su postupile i ostale članice lagerske. ¹⁷⁴⁹

Rumunija je u toku 1961. godine, sledeći odluku Moskovskog savetovanja iz novembra 1960, o pojačavanju međusobnih veza zemalja lagerske preduzela niz mera. To su uglavnom bile manifestacije i posete na najvišem nivou koje je Rumunija učinila aprila Poljskoj, SSSR-u avgusta i Mađarskoj septembra meseca. Ipak te posete i propagandno delovanje nisu doveli do značajnijeg pomaka u bilateralnim odnosima naročito sa Mađarskom i Bugarskom. Na planu položaja manjina u Rumuniji, šire kulturne razmene i liberalizacije prelaska granice, nije načinjen nikakav pomak. Rumunija je pod izgovorom da sa lagerskim zemljama nema nerešenih problema, sve do 1957. godine nije vodila pregovore o zaključivanju bilateralnih ugovora iz konzularnog domena. Proces je pokrenut tek nakon 1956/57. godine, ali do značajnijih rezultata nije došlo. Iza izjave da su sklapanjem Varšavskog ugovora rešeni svi problemi, krila se želja Bukurešta da na sebe ne preuzme bilo kakve obaveze prema ostalim lagerskim zemljama i njihovim državljanima, koji su tokom rata živeli ili boravili u Rumuniji. Tako su time ostavljena ad acta sva socijalna, imovinska i ostavinska pitanja. ¹⁷⁵⁰

Rumunska orijentacija ka Zapadu je iz ugla kulture i tradicije, i pređašnjih državnih veza, bila normalan sled, jer se ona na naučnom i kulturnom planu ugledala sve do 1944. godine na Francusku, Nemačku i druge razvijene zemlje. Rumunija je stoga na kulturno-naučnom planu bila razvijenija od mnogih socijalističkih zemalja, čak i od SSSR-a i Mađarske. Superiornost koju su Rumuni osećali na ovom planu, zbog objektivno višeg nivoa razvoja medicine, matematike, arhitekture i umetnosti od ostatka lagerske, uticali su na teško prihvatanje novog kulturnog talasa koji je došao sa Crvenom armijom. Surovo nametanje sovjetskog modela na svim, pa i naučnom i kulturnom planu posle 1944, bio je veliki šok za Rumune. Smatrajući da komunizam neće dobiti odmah široku podršku naroda, Crvena armija je sa sobom dovela ljude koji su popunili sva važna mesta u rumunskoj administraciji. ¹⁷⁵¹ Svesna visokog nivoa nauke i kulture, ali i slabosti na ideološkom i političkom planu, Moskva je odlučila da na rumunsku kulturu deluje upravo preko te slabosti. Ubrzo po dolasku, Rusi su osnovali nekoliko naučno-kulturnih ustanova. Najvažnija je bila partijska škola „Andrej Ždanov“ koja je kao takva postojala sve do 1957. godine. U njoj su radili isključivo profesori iz SSSR-a, a zadatak joj je bila ideološka i politička obuka rumunskih kadrova. Osim nje, značajan je Rumunsko-ruski institut Rumunske akademije nauka, koji se bavio isključivo agenturom. Sovjetski kadrovi, koji su tu radili, imali su jasan zadatak da prevode i plasiraju Rumunima dostignuća sovjetske nauke i kulture. Institut „Maksim Gorki“ u okviru koga je postojalo pet fakulteta je takođe imao sličan cilj. U njemu je kompletni nastavni kadar bio doveden iz Sovjetskog Saveza, a nastava se odvijala isključivo na bazi ruske literature. Preko tih i drugih institucija Sovjeti su sprovodili aktivnosti koje je trebalo da umanje, negiraju ranija rumunska dostignuća na kulturnom i naučnom planu i da dovedu do obezličavanja Rumunije. Nosioci rumunske kulture su s tim ciljem bili kompromitovani, politički

¹⁷⁴⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 18. 12. 1961, pov. br. 437971, 1–2.

¹⁷⁵⁰ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 12, Neki vidovi odnosa NR Rumunije sa lagerskim zemljama, pov. br. 431862, 4–7.

¹⁷⁵¹ Ti ljudi su poreklom u Rumuniji bili poznati kao Besarabci, jer su poreklom bili iz Besarabije, Bukovine i južne Ukrajine

obeležavani i nad njima je vršena raznolika represija. Zbog toga, ali i zbog oduzimanja teritorija i viševjekovnog lošeg iskustva sa Rusima, rumunska inteligencija posebno nije podnosila Sovjetski Savez, a kod građanstva bez obzira na političku orijentaciju, bila je izražena netrpeljivost. Rumuni su osećali nepoverenje, pa i mržnju prema svemu što je dolazilo sa Istoka, i kao reakcija pojavilo se podizanje nacionalnih osećanja i stalno prisutna želja za nezavisnošću.¹⁷⁵²

Veličina sovjetskog talasa koji je preplavio Rumuniju u posleratnom periodu, može se sagledati na osnovu velikog broja ulica, koje su preimenovane i ponele naziv sovjetskih ličnosti i trgova u kojima su postavljani sovjetski spomenici. Obrazovne i naučne ustanove su bile napunjene sovjetskom i ruskom literaturom, fotografijama i bistama, ali i kadrovima koji su nametali novi sistem i program rada. Rumunsko-sovjetski muzej, koji je osnovan u Bukureštu, odnose kroz istoriju je subjektivno obrađivao s ciljem da pokaže postojanje prijateljskih veza i Rusiju, odnosno SSSR, kao večnog rumunskog protektora. Taj muzej je falsifikovanjem i propagandom pokušao da preobradi celo društvo. Njegov uticaj se preko sekcija po drugim mestima širio po čitavoj zemlji. Propagandni rad Moskve se ovde odvijao preko Društva sovjetsko-rumunskog prijateljstva (ARLUS). To društvo je, izuzimajući omladinsko i žensko, bilo najmasovnija i najmoćnija organizacija u Rumuniji. Ono je imala kancelarije u svakoj opštini, ogromna finansijska sredstva, ogroman propagandni i tehnički aparat, na raspolaganju su mu stajale štamparije, bioskopi, biblioteke, sale i škole ruskog jezika. Ovo društvo je držalo pod kontrolom dobar deo društvenog života u Rumuniji. Masovne manifestacije, obeležavanje meseca sovjetsko-rumunskog prijateljstva, predavanja, kursevi, izložbe i projekcije filmova, bile su samo neke od aktivnosti ARLUS-a.

Od 1957. godine počinje polako da se umanjuje značaj sovjetskog uticaja, a manifestacije toga se polako i ukidaju. Imena iz sovjetske istorije su postepeno potisnuta iz pozorišta, škola i knjiga, nazivi ulica, gradova i oblasti su promenjeni, a biste i spomenici sklonjeni sa trgova i iz institucija. Partijska škola je od 1957. godine nosila ime po istaknutom rumunskom socijaldemokrati Stefanu Georgiju. U njoj više nije bilo sovjetskih predavača, niti su se kadrovi obrazovali na sovjetskoj literaturi. Isto je važno i za Institut „Maksim Gorki“. On je pretvoren u Školu slavistike, pri Institutu za strane jezike. Lanac knjižara pod nazivom „Ruska knjiga“ je promenio ime u „Međunarodna knjiga“, a na policama knjižara se broj sovjetskih knjiga drastično smanjio u korist dela evropskih i svetskih pisaca, a neke knjižare su bile zatvorene ili srušene, kao što je bio slučaj sa bukureštanskom trospratnicom u kojoj se nalazila „Ruska knjiga“.¹⁷⁵³ Rumunsko-ruski institut pri Akademiji nauka sveden je na prevodilačku instituciju, bez drugih zadataka, a ARLUS je sveden na beznačajan nivo. Konačno, odluka da se zatvori pomenuti Rumunsko-ruski institut pri Akademiji nauka, doneta je krajem 1963. godine. Tako je Institut u kome je radilo preko 400 redovnih i oko 2.000 dopisnih saradnika, predvođenim akademikom Konstantinom Jašijem, zatvoren. Takođe je bio zatvoren i Rumunsko-ruski muzej u Bukureštu sa svim ekspoziturama u unutrašnjosti zemlje. Umesto centralnog muzeja u Bukureštu, nakon rekonstrukcije zgrade, otvoren je Muzej rumunske književnosti.¹⁷⁵⁴

Časopisi koji su se ovde prevodili na rumunski, poput *Komunista* i *Novog Vremena*, zamenjeni su sličnim časopisima koje je Rumunija pre toga pokrenula. Odlučeno je i da se slovenizacija jezika, koja se bazirala na osnovu tzv. „Staljinove lingvistike“ anulira. Početak toga bilo je vraćanje starih naziva mesta, pa čak i imena same države. Posle Drugog svetskog rata naziv države je promenjen sa „România“ na „Romînia“. I takav umekšan – slovenizovani naziv zemlje je korišćen sve do početka

¹⁷⁵² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, U vezi nekih pojava na putu ka samostalnosti Rumunije, pov. br. 430487, 3.

¹⁷⁵³ Kaith Hitchins, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014, 271.

¹⁷⁵⁴ Ioan Scurtu, *Istoria contemporana a României (1918–2005)*, Bucuresti 2005, 142–143.

šezdesetih godina. U štampi se tokom druge polovine 1963. godine sve više koristio stari oblik, a izvedene su i odgovarajuće pravopisne ispravke i izmenjeni suglasnici. Vraćanjem na „latinsko vreme“ ARLUS, koji je već bio sveden na beznačajan nivo, trebalo je da doživi novu reorganizaciju. Plan je bio da se ukinu njegove ekspoziture i po oblastima (po srezovima i opštinama su bile već ukinute), a da ostane samo predstavništvo u Bukureštu, koje bi imalo reprezentativni karakter. Reorganizacijom se Društvu ARLUS ukinulo pravo na projekcije filmova, organizovanje tečajeva ruskog jezika, predavanja i izložbi, štampanje nedeljnog lista i brošura kojim se popularisalo sovjetsko iskustvo. Treba naglasiti da gašenje sovjetskih i mešoviti organizacija, nije bilo nešto što bi jasno pokazivalo želju za osamostaljivanjem. Razlog tome jeste činjenica da su u većini socijalističkih zemalja ti „ostaci prošlosti“ već bili likvidirani. Može se reći da je Rumunija čak malo i kasnila sa time.¹⁷⁵⁵

Umesto sovjetskih praznika, Rumuni su počeli da slave datume iz svoje prošlosti, a naročito one vezane za doprinos ili žrtvu rumunskih kadrova u borbi za političko, kulturno ili ekonomsko uzdizanje. Rehabilitacija Tituleskua i Nikolae Jorge bila je vrhunac uzdizanja. Veličanje Tituleskuovih zasluga u politici i vraćanje Jorginih historiografskih radova u fokus, nesumnjivo su bili pokazatelj politike nacionalnog veličanja. Koliko je Rumunima bilo stalo do podizanja nacionalne svesti, govori i činjenica da je najviše rukovodstvo izbegavalo da sa šefovima misija razgovara na stranim jezicima, pogotovo na ruskom. Nametanje rumunskog jezika je išlo dotle da su rukovodioci i prilikom pozdrava govorili maternjim jezikom. Insistiranje na toj „rumunizaciji“ partije i institucija, naročito je vidljivo u armiji, u kojoj je na važna mesta postavljeno dosta mladih kadrova. Na poziciji analitičke uprave Rumunske armije postavljen je po tom modelu mladi Rumun koji nije znao „ni reč ruskog jezika“.¹⁷⁵⁶

Od 1961. godine više se u rumunskoj štampi, kao i u govoru rumunskih predstavnika nije moglo čuti ugledanje na sovjetska dostignuća, niti se primat davao sovjetskom razvoju. Više se kao cilj nije postavljalo dostizanje sovjetskog nivoa, već svetskog. *Skantea* je drastično smanjila prostor namenjen vestima iz unutrašnjeg i spoljnog delovanja Sovjetskog Saveza. Postepeno su se uklanjale barijere prema prodoru zapadne kulture. U Rumuniju je stizalo više zapadnih knjiga, ploča, filmova. Razmena kulturnih radnika, umetnika i turista je naročito intenzivirana sa Engleskom, Francuskom, Italijom i SAD. Konačno, u avgustu 1963. godine je prestalo i ometanje signala zapadnih radio-stanica.¹⁷⁵⁷

Često se od privrednih rukovodilaca mogla čuti formulacija da treba stvarati proizvode koji će po svom kvalitetu dostići visine najboljih svetskih ostvarenja. Sovjetski uzor više nije bio popularan ni u drugim sferama društvene delatnosti. Kao primer treba navesti zemaljsku Konferenciju rumunskih književnika iz 1962. godine. Na njoj književnici, poput Šadoveanua, Argezija i Benjuka, nisu više sovjetskoj književnosti priznavali primat, niti isticali njene domete na svetskom nivou.¹⁷⁵⁸ Umesto sovjetskih sa žarom su na Konferenciji uzdizana ostvarenja rumunskih književnika. Umesto Istoka, Rumunija je uzore počela da traži na Zapadu. Oprezno veličanje zapadnih kulturnih vrednosti primećeno je posredstvom brojnijih gostovanja zapadnih umetnika i prevođenja zapadnih pisaca. Repertoar rumunskih pozorišta je takođe doživeo promenu, u sve većem procentu su se javljala

¹⁷⁵⁵ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 31. 12. 1964, pov. br. 4170, 1–2.

¹⁷⁵⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, U vezi nekih pojava na putu ka samostalnosti Rumunije, pov. br. 430487, 9–11.

¹⁷⁵⁷ G. Ionescu, *Comunismul în România*, București 1994, 380–382.

¹⁷⁵⁸ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Rumunska književnost od XX kongresa KPSS do danas, 7.

zapadna dela. Kao primer u repertoaru Bukureštanskog pozorišta, od ukupno devet predstava, samo tri su bile sovjetske, a ostale su bili Šekspirovi, Bernard Šoovi, Hansberijini i Milerovi komadi.¹⁷⁵⁹

Poreklo jezika

Pitanje porekla i postanka rumunskog jezika bilo je takođe delikatno, a u dvadesetom veku je postalo i političko pitanje. U odnosu na spoljni uticaj menjale su se teze o premoći latinskog i slovenskog elementa. Primat latinskom korenu dat je polovinom XIX veka u atmosferi slabljenja pravoslavne crkve, zamene ćirilice latinicom i premoći proromanske inteligencije, koja je školovana najčešće u Italiji i Francuskoj. Politička orijentacija prema „latinskom“ Zapadu i povratak školovanih đaka u Rumuniju, doveo je do preuzimanja proromanske inteligencije, pitanja daljeg razvoja jezika i kulture.

Književni rumunski jezik se od tada izgrađivao obogaćivanjem iz drugih romanskih jezika, što je značilo potiskivanje i izbacivanje slovenskih reči iz jezika, koje su bile vrlo rasprostranjene u narodnom govoru. Tako se inteligencija sve više odvajala od većine naroda koji su bili neobrazovani i najvećim delom živeli od poljoprivrede.

Dolaskom socijalizma počeli su pokušaji jačanja slovenskog odnosno ruskog uticaja, kroz obrazovni sistem. Pokušaji da se u većoj meri utiče i na rumunsku inteligenciju, koja se držala starog kursa, bili su većinom neuspešni, jer ugled same partije u obrazovanim krugovima Rumunije nije bio veliki. Početkom 60-ih godina zvanično tumačenje je bilo da se rumunski jezik sastojao od po 30% dačko-ilirskih, slovenskih, tj. ruskih, i latinskih reči. Ostatak od 10% je otpadao na ostale jezike. Početkom 1961. godine bilo je i izjava rumunskih zvaničnika da se udeo slovenskih reči povećao. Jedan od takvih primera bio je bivši potpredsednik rumunske Vlade Atanase Žoža,¹⁷⁶⁰ koji je u to vreme bio predsednik Akademije nauka i član CK. On je u razgovoru sa grčkim ambasadorom izjavio da je tada u rumunskom jeziku bilo 40% ruskih – slovenskih reči. Partija je po ovom pitanju 1961. godine organizovala širok sastanak lingvista, akademika, profesora i drugih naučnih radnika. Na tom sastanku odlučeno je da se pristupi izradi udžbenika o postanku i razvoju rumunskog jezika. Kao osnovna koncepcija trebalo je da se uzme linija koju je zastupao Koteanu, glavni predstavnik opozicije staroj proromanskoj struji Rosetija. Dakle, prednost je data rumunskim slavistima i nosiocima rusofilске linije. Partija se nosila mišlju da će posleratni mladi intelektualci, školovani u duhu sovjetske literature, uz pomoć vlasti uspeti da u nauci prevaziđu staru zapadnjačku struju rumunskih intelektualaca.¹⁷⁶¹ Međutim, proces napuštanja sovjetskog uzora i vraćanje na tradiciju i kulturološku povezanost sa Zapadom je ugasila takve napore.

¹⁷⁵⁹ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 98, dos. 4, Neka pitanja rumunsko-sovjetskih odnosa gledanih kroz štampu i inače, pov. br.48469, 3–4.

¹⁷⁶⁰ Atanase Žoža je na mesto predsednika Rumunske akademije nauka (RAN) bio postavljen 1959. godine. Po vokaciji bio je filozof, a važio je za jednog od najboljih poznavalaca grčke filozofije. U Rumuniji je postojala jedna Akademija nauka sa dve filijale u Klužu i Jašiju. Osim filijala imala je i 35 Instituta u Bukureštu. Akademija je 1961. godine imala oko 200 članova, od čega 80 redovnih. Od političkih funkcionera redovni članovi Akademije bili su predsednik prezidijuma Velike narodne skupštine Maurer, potpredsednik Vlade Brladeanu, ministar prosvete i kulture Murgulesku, Žoža i drugi (AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Zabeleška o razgovoru Arse Milatovića, ambasadora FNRJ u Rumuniji prilikom posete predsedniku Rumunske akademije nauka Atanase Žoži, dana 30. januara 1961, 1–3).

¹⁷⁶¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 20. 01. 1961, pov. br. 42116, 1–2.

Proslave kao vid promocije Rumunije

Proslave značajnih datuma i događaja imaju veliki značaj za sagledavanje raspoloženja velikog broja ljudi, ali su važne i iz drugog ugla, jer predstavljaju prvorazrednu priliku da vlast oglasi svoje političke ciljeve ili pokaže trećoj strani novousvojeni politički pravac.

Rumunija je 1959. godine svečano obeležila stogodišnjicu ujedinjenja. Pripreme za proslavu su bile temeljne i sveobuhvatne. U svim delovima zemlje osnivani su odbori koji su rukovodili tim pripremama. Od manifestacija koje su bile realizovane, treba pomenuti svečano jubilarno zasjedanje Velike narodne skupštine, gde su govore održali Kivu Stojka i predstavnici tri istorijske pokrajine Vlaške, Moldavije i Transilvanije iz kojih je Rumunija nastala. Proslava tako značajne godišnjice bila je prilika da se potencira socijalni aspekt tog velikog istorijskog događaja za Rumune. Tako je propagandna mašinerija u brojnim člancima koji su govorili o ujedinjenju, potencirala da je do njega došlo isključivo borbom i voljom rumunskog naroda, a ne iz „međusobne igre velesila“, zatim da je komunistički režim u Rumuniji nastavak i ovaploćenje istorijskih stremljenja za nezavisnost i slobodu, kao i da Rumunska Narodna Republika predstavlja „definitivnu državnu tvorevinu u kojoj rumunski narod u zajednici sa nacionalnim manjinama ima najšire mogućnosti za svoj socijalistički razvitak i napredak.“ Rumunsko rukovodstvo je u proslavi stogodišnjice videlo zgodnu priliku da potencira rumunsku državnost i patriotizam, kao i za učvršćivanje režima, kao nastavljača najboljih tradicija zemlje i nosioca nezavisnosti. Nešto na čemu će za nekoliko godina rumunsko rukovodstvo naročito potencirati i šta će predstavljati kao glavni cilj svog političkog nastupa u zemlji i inostranstvu.¹⁷⁶²

Proslava rumunskog nacionalnog praznika 1959. godine imala je poseban karakter zbog želje rukovodstva da praznik dobije crtu afirmacije zvanične politike. Cilj je bio i podizanje ugleda države i njene politike, ne samo na unutrašnjem planu, već i na svetskom i lagerskom planu. Zbog toga je organizacioni odbor proslave dosta napora uložio da u Bukurešt dovede brojne goste i predstavnike organizacija i ustanova sa Zapada, kao i veliki broj lagerskih predstavnika. Tako su pored ostalih svečanosti prisustvovali aktivisti Kani Zilijakus i Paul Robeson, kao i Ivan Konjev i Adam Rapacki. Ipak, nedolazak Hruščova je među rumunskim rukovodstvom stvorio osećaj izvesne nelagodnosti i razočarenja. Samo glavna svečanost – parada, trajala je punih 6 časova, a pored nje su širom zemlje bile organizovane velike priredbe na stadionima, kao i proslave u manjim mestima i selima. Masovne manifestacije, koje su naročito potencirale da prikažu bogatstvo i izobilje, imale su za cilj da prikažu uspon zemlje na unutrašnjem planu i tako opravdaju ispravnost politike rukovodstva u izgradnji socijalizma. Veliki broj lagerskih predstavnika, koji su dobili pozivnice povodom proslave 23. avgusta, trebalo je da uklone lagerske ocene koje su često bile negativne. Cilj raskošne proslave bio je da učvrsti Deža i Kuvu Stojka na vlasti i poveća njihov ugled kako u Rumuniji tako i van granica zemlje. U sklopu takve politike afirmisanja bio je i pomenuti Plenum CK koji je posle decembarskog iz 1956. godine po prvi put ponovo razmatrao pitanje standarda, povećanja plata i penzija i smanjivanje cena nekih proizvoda. Mere poput navedenih i onih vezanih za amnestiju do 5 godina i delimičnu do 12 godina zatvora, kao i uvođenje novih ordena, podele odlikovanja i svečane akademije u svim ustanovama i masovne proslave, trebalo je da poboljšaju raspoloženje u narodu i stvore atmosferu koja nije odgovarala realnom stanju stvari.¹⁷⁶³

¹⁷⁶² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 27. 1. 1959, pov. br. 42838, 1–2.

¹⁷⁶³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 26. 8. 1959, pov. br. 422637, 1.

Novost koju je proslava donela bilo je i veličanje rumunskih uspeha, više od lagerskih, kao i preuveličavanje uloge rumunskih oružanih snaga u Drugom svetskom ratu. Na glavnoj paradi u Bukureštu zbog toga je u procesiji nošen manji broj slika lagerskih rukovodilaca, a više rumunskih sa brojnim nacionalnim parolama. Tako je proslava praznika 1959. godina imala i jače nacionalno obeležje. Vojne parade su bile organizovane, osim centralne u Bukureštu, i u svim oblasnim centrima. Trebalo je da pokažu spremnost i moderno naoružanje rumunske armije. U govoru Deža, na unutrašnjem planu istaknut je značaj kolektivizacije i odluka sa poslednjeg Plenuma, a na spoljnom je i dalje glavno mesto zauzimalo isticanje Rumunije kao doslednog i istrajnog borca za mir i miroljubivu politiku, naročito na Balkanu. Dež je u govoru ponovo pokrenuo predlog organizovanja balkanske konferencije i ugovor o kolektivnoj bezbednosti. U svečanim brojevima dnevnih listova i periodičnih časopisa nije se govorilo toliko o jugoslovenskom revizionizmu. Iako je bilo kritika na račun revizionizma, Jugoslavija ni u kom obliku nije direktno pomenuta.¹⁷⁶⁴

Proslava je kao i prethodnih godina bila detaljno organizovana i imala je veliki propagandni karakter. Ono što je proslavu 1960. godine razlikovalo od prethodnih, bila je mnogobrojnija povorka ljudi i pokazivanje životnog standarda, kroz bolju atmosferu u povorkama, bolju odevenost i slobodnije kretanje. Organizatori su se trudili da proslava ima izraženiji rumunski karakter i iskaže rumunska dostignuća. Treba istaći da nije bilo sadržaja vezanog za revizionizam. Jugoslovenski ambasador koji je, kao i ostali, sedeo i posmatrao paradu, pažljivo je tražio takve znake. Parole, slike lagerskih i rumunskih rukovodilaca, pozdravi i ciljevi, mogli su da pokažu kakvo je raspoloženje vladalo u Rumuniji. Ova proslava je bila značajna i po istupanju Nikolae Čaušeskua tada najmlađeg člana Politbiroa. Odluka da govori on umesto Apostola imala je veliki značaj, jer je Čaušesku smatran za nosioca tzv. rumunskog kursa u politici, a posebno u ekonomskom razvoju.¹⁷⁶⁵ Nekoliko dana nakon završetka ceremonijala Arso Milatović je bio bio pozvan na banket u čast proslave Dana pobeđe, koji je bio organizovan od strane poslanstva Čehoslovačke. Tada je došlo do jasnog znaka da Rumunija menja pogled prema Jugoslaviji. Ambasadoru je prišao Kivu Stojka, pružio ruku i izrazio nadu u poboljšanje odnosa, razvijanja privredne i druge saradnje, izgradnje Đerdapa i jačanja prijateljstva.¹⁷⁶⁶ Nakon toga u Jugoslaviji se više nisu očekivale neprijatnosti, čak ni tokom III kongresa koji je održan juna meseca 1960. Ni na proslavi 23. avgusta nije bilo iskaza o revizionizmu. Ovde je takođe velika pažnja posvećena promociji Rumunije, te za razliku od prethodnih godina u povorkama nije bilo slika lagerskih rukovodilaca, čak ni slike Hruščova. Mnogoljudne povorke, koje su brižljivo bile organizovane, trebalo je svetlu da prikažu jedinstvo rumunskog naroda i njegovu privrženost Partiji.¹⁷⁶⁷

Proslava meseca rumunsko-sovjetskog prijateljstva

Važna posleratna manifestacija u Rumuniji bio je mesec rumunsko-sovjetskog prijateljstva. On se masovno i pompezno obeležavao tokom novembra i angažovao je veliki procenat stanovništva. Više silom nego milom, Rumuni su veličali sovjetska dostignuća, zahvaljivali za oslobođenje 1944. godine i isticali pravednost politike rukovodstva iz Moskve. Tokom mesec dana organizovane su proslave, akademije, predstave, kulturno-umetničke manifestacije, projekcije, mitinzi i drugo, a sve to je organizovano posredstvom ARLUS-a – Rumunskog udruženja za prijateljske veze sa Sovjetskim

¹⁷⁶⁴ Isto, 3.

¹⁷⁶⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 4. 5. 1960, pov. br. 412266, 1.

¹⁷⁶⁶ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 30.

¹⁷⁶⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 24. 8. 1960, pov. br. 422672, 1–2.

Savezom. ARLUS je osnovan neposredno posle 23. avgusta 1944. godine. Zadatak tog udruženja bio je da kod rumunskih građana razvije ljubav prema SSSR-u i vrati poverenje koje je angažovanjem na drugoj strani bilo poljuljano tokom rata. U početku Udruženje je imalo svoja predstavništva samo u većim gradovima, ali razvojem SOVROM-a i jačanjem staljinizma otvarane su kancelarije po čitavoj Rumuniji. U tom periodu propaganda je jedino pratila rad ARLUS-a, dok su ostale rumunske masovne organizacije bile zapostavljane ili stavljane u službu jačanja rumunsko-ruskog prijateljstva. Organ ovog udruženja *Veak nou* (Novi vek) – čiji su dopisnici bili u 95% Rusi, razne publikacije i listove radili su prevashodno na isticanju sovjetskog iskustva, kao najvećeg mogućeg dometa u svim sferama. Sovjetska nauka, kultura, privreda, književnost i umetnost, predstavljani su kao najsavršeniji oblici na svetu. Prema pisanju pomenutog nedeljnog lista u broju od 17. marta, Društvo je imalo preko 4 miliona članova. Oni su bili grupisani u preko 200.000 klubova, koji su predstavljali osnovnu organizacionu jedinicu preko koje se odvijala i celokupna aktivnost. Obaveza svakog člana bila je da redovno posećuje sastanke i plaća članarinu. Rukovodeći kadar ARLUS-a morao je da prođe specijalan kurs koji je trajao od 3 do 6 meseci. Kako bi se stekao nekakav uvid u masovnost treba samo navesti podatak da je tokom 1951. godine održano 71.755 raznih manifestacija i još mnogo kurseva jezika i predavanja.¹⁷⁶⁸ Početna tačka od koje je počelo smanjivanje uticaja ARLUS-a bio je XX Kongres KPSS-a. Od tada pa do 1960. godine u štampi su se mogli naći izveštaji o radu Udruženja u unutrašnjosti. Međutim, posle te godine gotovo da nije bilo nikakvih informacija. Proslava meseca sovjetsko-rumunskog prijateljstva – novembar, dobijala je vrlo malo mesta u javnosti. Dakle, po prvi put mesecu rumunsko-ruskog prijateljstva nije bila posvećena posebna pažnja 1960. godine. Nekada pompezno obeležavanje sa nizom manifestaciji do te godine zamenjeno je sa nekoliko manjih manifestacija kojima nije pridavan veliki publicitet.¹⁷⁶⁹ Proslave su od tada proticale tiho i obeležavane su bez prisustva velikog broja ljudi i bez dolaska rumunskog vrha. Vremenom se značaj sve više smanjivao, a broj predstavnika vlasti se tokom proslave 1962. godine sveo na jednog. Te godine je manifestaciji prisustvovao iz CK RRP samo Kivu Stojka.¹⁷⁷⁰

Životni standard

Mere kojima je trebalo dati veću ulogu lokalnim organima vlasti su imale i nekih negativnih posledica. Birokratski aparat, kako državni, tako i partijski, naglo se povećavao, ali sa njim nije išla i demokratizacija. Narod, ili proizvođač, ako je reč o organizacijama u preduzećima, bili su sve više udaljavani od mogućnosti da utiču na rešenje ili bar iskažu probleme koji su ih mučili. Iako brojniji i veći, organi vlasti nisu bili produktivniji. Efikasnost sa rastom se gubila, a lokalni organi vlasti su postepeno prerastali u aparate koji samo čekaju direktivu odozgo, a koju kada ona stigne nisu sposobni da dosledno sprovedu. Takvo stanje je uticalo da običan narod vlast ne priznaje za svoju, iako ona u nazivu ima određenje „narodna“. Raspoloženje naroda prema vlasti pogoršavala je i ekonomska situacija. Pored izvesnih povećanja zarada od 1956. godine, plate su i dalje bile u većini slučajeva nedovoljne za normalan život. Nekvalifikovani radnici su imali plate između 400–500 leja, a kvalifikovani najviše između 800–1000 leja. Povećanje koje je nastupilo i na tržištu osnovnih životnih namirnica je uspelo da gotovo u celosti poništi povećanje zarada. Iako su plate bile veće, procentualno

¹⁷⁶⁸ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, str. pov. 181, 13.

¹⁷⁶⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 5, Analiza Ustavnih i personalnih promena u RNR izglasanih na zasedanju Velike narodne skupštine, IV saziva, koje je održano od 20–22. marta 1961, Bukurešt 19. 04. 1961, pov. br. 439535, 8.

¹⁷⁷⁰ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 98, dos. 4, Neka pitanja rumunsko-sovjetskih odnosa gledanih kroz štampu i inače, pov. br.48469, 1–2.

je trebalo više novca kako bi se napunila jedna potrošačka korpa na slobodnom tržištu. Slaba kupovna moć rumunskog stanovništva, kao i slaba zainteresovanost za domaće proizvode (koji su bili lošeg kvaliteta), doveli su do situacije da fabrike ne mogu da prodaju svoje proizvode. Slaba prodaja stvarala je velike finansijske probleme u preduzećima. Mnoga od njih su čak morala da podižu kredite kako bi isplatila plate radnicima. Nerentabilnost, veliki proizvodni troškovi, loša organizacija i slaba disciplina, bili su glavni problemi u rumunskoj privredi.¹⁷⁷¹

Situacija na selu je bila još gora. Nasilna kolektivizacija je od 1958. godine još više pojačala intenzitet. Na to je uticao cilj da se do 1960. kolektivizuje 70% celokupne zemlje u Rumuniji. U primoravanju seljaka da uđu u zadruge koristile su se razne metode. Najčešće su im govorili da će im sinovi biti izbačeni iz škola, da će izgubiti prava. U zastrašivanju se išlo dotle da su seljaci noću bili postrojavani u poljima gde im je bilo prećeno streljanjem ako odbiju kolektivizaciju. „Raskulačivanje“ je takođe bilo nasilno sprovedeno. Kulak – privatno lice, koje je moglo da svojim radom i imanjem normalno živi, bio je veliki neprijatelj socijalizma. Posle sprovođenja mera u Rumuniji više nije bilo seljaka sa 10 ha zemlje. Najveći privatni posed porodice od 4 do 6 članova je bio 2 ha, s tim što se pazilo da to ne bude plodna zemlja. Ta mera je trebalo dodatno da doprinese povećanju zadruga. Posle ulaska u zadruge standard seljaka je još više opao. Dnevnice za desetočasovno radno vreme na polju bile su oko 25 leja, u polju su morala da rade i deca starosti od 12 do 15 godina. Jedini način na koji je seljak iskazivao svoje veliko nezadovoljstvo bila je nezainteresovanost za kvalitet rada i prinose. Takvo stanje je 1959. godine dovelo do situacije da više od polovine zadruga i udruženja nije moglo da se pohvali rentabilnošću. Mnoge zadruge su imale već tada milionska dugovanja nastala uzimanjem kredita.¹⁷⁷²

Na Plenumu CK održanom 13–14. jula 1959. glavna tema bila je povećanje plata. Pokretanje pitanja blagostanja ljudi u Rumuniji, prvi put posle decembarskog Plenuma 1956. godine, bio je dokaz ozbiljnosti problema i teškog unutrašnjeg stanja. Priznanje rukovodstva da te teškoće nisu bile proistekle jedino delovanjem „klasnih neprijatelja, šovinizma i religionizma“ je najbolji pokazatelj. Razlozi koji su naveli rumunsko rukovodstvo da razmotri pitanje društvenog standarda i da donese određene mere, bili su pre svega nizak životni standard najvećeg dela stanovništva i nemogućnost da se pristojnije zadovolje najosnovnije potrebe u hrani i odevanju. Svrha povećanja bila je i stimulacija radnika, koji su pod parolom povećanja produktivnosti morali napornije i duže da rade, a taj prekovremeni rad nije bio dodatno plaćan. Ulogu je imala i jubilarna proslava praznika 23. avgusta.¹⁷⁷³ Na osnovu zaključaka donetih na tom Plenumu 30. jula 1959. godine, CK i Ministarski savet RNR doneli su odluku o povećanju tarifnih plata radnicima, majstorima, inženjerima, tehničarima, službenicima i specijalistima u preduzećima i državnim ustanovama, kao i o poboljšanju principa premija i povišica plata trudbenika. Prema toj odluci plate radnika su bile povećanje u proseku za 10%. Realno povećanja su varirala između 5–20%. Procenat rasta zarade zavisio je od ekonomske važnosti, uslova rada i tehničkog nivoa proizvodnih jedinica. Najveća povećanja su bila u mašinogradnji, industriji obojenih metala, industriji viskoze i železničkom saobraćaju. Uz ovu odluku o povećanju zarada išla je i odluka o dodacima na plate od 50 do 150 leja mesečno, za radnike koji su radili u teškim uslovima (u štetnoj sredini, pod visokom temperaturom i na izuzetno opasnim poslovima). Takođe, bio je propisan i dodatak za radnike koji su rukovodili određenim radnim

¹⁷⁷¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o unutrašnjoj situaciji u Rumuniji, prema podacima sakupljenim prilikom putovanja druga P. Prokića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudera, dopisnika Tanjuga, krajem maja 1959, pov. br. 416680, 1–2.

¹⁷⁷² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o unutrašnjoj situaciji u Rumuniji, prema podacima sakupljenim prilikom putovanja druga P. Prokića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudera, dopisnika Tanjuga, krajem maja 1959, pov. br. 416680, 3.

¹⁷⁷³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–21, Mere na sektoru društvenog standarda, pov. br. 424598, 2.

grupama ili imali neke dodatne funkcije. Za razliku od radnika, čije je povećanje bilo u proseku za 10%, prosečno povećanje zarade majstorima bilo je 20%, a inženjerima, tehničkom, administrativnom i specijalizovanom osoblju za 8%.¹⁷⁷⁴ Velika povećanja dobili su radnici uposleni u državnim i zadružnim trgovinama. Prodavci su dobili plate veće za 24%, za 27% lica koja sortiraju robu, kao i kuvari, konobari 21%, šefovi prehrambenih jedinica 16%. Povećanja je bilo i u vojsci, policiji i bezbednosnim strukturama. Tako je zarada oficira i podoficira Ministarstva oružanih snaga porasla za 20–22%, plata oficira MUP-a, Sekuritatee i policije za 15–20%.¹⁷⁷⁵

Istog dana kada je Ministarski savet doneo odluku o povećanju plata, Prezidijum Velike narodne skupštine je izdao Dekret o ukidanju i sniženju poreza na plate. Najveće koristi od te odluke imali su radnici sa zaradama do 1.000 leja. Odlukom su potpuno bili ukinuti porezi na plate koje su iznosile do 500 leja, kod onih do 600 smanjenje poreza bilo je za 85%, do 700 za 66%, da bi za plate između 900 i 1.000 leja smanjenje poreza iznosilo 25%.¹⁷⁷⁶ Pored njega, Prezidijum je doneo i Dekret o pravu na penziju u okviru državnog socijalnog osiguranja. On je propisivao da su uslovi za penziju bili 60 godina života i 25 godina radnog staža za muškarce, i 55 godina i 20 godina radnog staža za žene. Po toj odluci starosna penzija je bila povećana u proseku za 63%, tako da se kretala između 350 leja i 1.200 leja mesečno. Dekret je propisivao i prava na invalidsku penziju, penziju na osnovu beneficiranog radnog staža, penziju za posebne zasluge, porodičnu penziju i pravo na socijalnu pomoć.¹⁷⁷⁷ Posebnim Dekretom bilo je odlučeno da se penzije invalida povećaju u proseku za 41%, kao i da teški invalidi primaju odštetu za poboljšanje života u mesečnom iznosu od 200 leja. Veća povećanja penzija bila su za vojna lica. Prema odredbama Dekreta penzije vojnih lica su bile povećane u proseku za 52%.¹⁷⁷⁸

Osim pitanja plata i penzija, plenum se bavio i pitanjem cena namirnica. On je odlučio da se snizi cena negde oko 2.600 artikala. Velika većina proizvoda bila je iz oblasti konfekcije i obuće i kožne galanterije. Smanjenje u ovoj oblasti proizvodnje je išlo od 5% do 47%. Osim njih, sniženi su razni aparati poput radija, kamera i satova – najviše do 37%. Lekovi su sniženi od 13% do 63%, konditorski proizvodi 7–33%, masline, limun i čaj 25–40%, kakao 35,7%, kafa 25%, a proizvodi automobilske industrije 14–32%. Ovaj spisak proizvoda navodi da je reč o artiklima koji nisu bili od prvorazredne važnosti za prosečnog Rumuna. Pritom, kvalitet naznačenih proizvoda je bio izuzetno loš, te je odluka o sniženju došla kao rezultat toga. Kao protivteža smanjenju cena nebitnih artikala, došla je odluka o povećanju nekih osnovnih životnih namirnica, poput svinjskog, goveđeg i živinskog mesa za 30–40%, mesnih prerađevina do 25%, sireva od 30% do 55%, tako da su donete mere o sniženju cena dale vrlo skromne rezultate.¹⁷⁷⁹

Ipak, odluke o povećanju plata i penzija i smanjivanju poreza na zarade su imale delimičan pozitivan efekat, iako ne u meri u kojoj je rukovodstvo u propagandi pokazivalo. Benefitet povećanja dodatno je umanjivala i činjenica da je u isto vreme bila pokrenuta vrlo široka akcija štednje u zemlji. Planom štednje predviđeno je bilo da se uštedi milijardu leja i to ne na uštedi u materijalu ili administrativnim izdacima, nego posredstvom produženja radnog dana svakog radnika za nekoliko časova nedeljno. Tako se povećanje može posmatrati i kao naknada za neplaćeno prekovremeno angažovanje radnika.

¹⁷⁷⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 6, O povećanju plata radnika (trudbenika), pov. br. 421866, 1–2.

¹⁷⁷⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Odluka Plenuma CK RRP pov. br.419811, 2.

¹⁷⁷⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 6, Ukidanje i sniženje poreza na plate, pov. br. 421866, 1 .

¹⁷⁷⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 6, Dekret Prezidijuma Velike narodne skupštine o pravu na penziju u okviru državnog socijalnog osiguranja, pov. br. 421866, 7.

¹⁷⁷⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 7, Skantea, 8. 8. 1959, pov. br. 421866, 1–2.

¹⁷⁷⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Odluka Plenuma CK RRP pov. br. 419811, 5.

Drugim rečima, radnici su morali da odrade ono što im je propagandom predstavljeno kao povećanje zarade.¹⁷⁸⁰

Veliki upliv partije u državne poslove i isticanje njene rukovodeće uloge, značilo je da je ona preuzela funkciju resornih ministarstava, a da su državni organi pretvoreni u oruđe partije. Treba naglasiti da odluke o podizanju plata i penzija i smanjenju cene određenih proizvoda, nisu došle kao rezultat ekonomskih mogućnosti, nego kao gest dobre volje najvišeg partijskog rukovodstva. Zato ove mere pre imaju obeležje „prigodnog poklona za 23. avgust“ u iznosu od 4.7 milijardi leja nego stimulansa za dalje podizanje proizvodnje. Čak ni sredstva za takve odluke nisu bila u celosti obezbeđena. Trećina ukupnih izdataka je tek trebalo da bude obezbeđena kroz porast proizvodnje, na bazi povećanja produktivnosti rada i sniženja cene koštanja.¹⁷⁸¹ Sve navedene odluke stupale su na snagu od 1. avgusta, sem odluke o sniženju cena proizvoda, koja je zaživela 15. avgusta 1959. godine.¹⁷⁸²

Ovim merama, odnosno povećanjem ličnih dohodaka iz budžeta, uz odgovarajuće podloge u privrednom sistemu, koji nisu obezbeđivali ravnotežu proizvodnje i raspodele, dali su kratkotrajno poboljšanje. Istovremeno te mere su bile novi preduslov za buduće još veće pogoršanje kupovne moći stanovništva. Dakle, porast dohodaka i penzija bio je prisilan politički ustupak gradskom delu stanovništva, nego mere koje su bile rezultat razvoja privrede Rumunije.¹⁷⁸³ Intelektualci i većina stanovništva, koja su iole razumeli situaciju u zemlji, vest o podizanju plata nisu primili sa oduševljenjem već sa strahom. Veliki deo stanovništva nije verovao da će te mere moći da poboljšaju težak životni položaj ljudi i uticati da se po životnom standardu pomeri sa začelja lagera.¹⁷⁸⁴ Na takvo mišljenje je uticao i hroničan nedostatak osnovnih životnih namirnica u provinciji i industrijskim centrima, koji se javio usred leta 1959. godine. Nedovoljno tržišnih viškova (iako je godina bila rodna), uticalo je da se crni hleb u unutrašnjosti Rumunije mogao dobiti samo uz bonove. Nestašica brašna, ulja, soli i masti se jedino nije osećala tokom velikih proslava, kada je zarad pokazivanja razvoja puštana njihova veća količina na tržište. Dugi redovi i ograničenja su bili svakodnevnica u Rumuniji. Bez obzira na sezonu, jedna porodica je mogla da nabavi meso jednom do dva puta nedeljno, dok je za ulje, mast i brašno mesečni maksimum bio litar, odnosno dva kilograma.¹⁷⁸⁵

Vreme je pokazalo da je stanovništvo opravdano bilo zabrinuto. Teškoće u izvršavanju plana razvoja industrije pokazalo je da mere koje su donete u cilju mobilizacije proizvođača nisu dale očekivane rezultate. Rukovodstvo je novembra meseca 1959. godine sve otvorenije i oštrije počelo da kritikuje preduzeća, pa i čitave industrijske grane koje nisu dostizale planirani obim proizvodnje. Umesto uštede, proizvodnja je ispadala skuplja nego planirano, a kvalitet je pored toga bio na lošem nivou. U takvim okolnostima polako se zaboravljalo na realizaciju predviđenog povećanja životnog standarda gradskog stanovništva, koje je doneto na julskom Plenumu CK RRP, a planirano da se delom ostvari uštedom u privredi i proizvodnji. Krajem godine sve je manje u dnevnoj propagandi bilo reči o poboljšanju životnog standarda, a sve više o potrebi izvršenja plana. Rukovodstvo je pored parola „Još nije kasno“ i „Pitanje plana pitanje časti svakog građanina“ i naglašavanja uloge partijske

¹⁷⁸⁰ Isto, 6.

¹⁷⁸¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 17. 7. 1959. godine, pov. br.419730, 1.

¹⁷⁸² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Odluka Plenuma CK RRP pov. br.419811, 3.

¹⁷⁸³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Izveštaj G. Deža podnet na proširenom plenumu CK RRP, održanom 13–14. jula 1959. godine, 9.

¹⁷⁸⁴ Izuzimajući Albaniju Rumunija je imala najgori standard u lageru (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 17. 7. 1959. godine, pov. br.419730, 2–3).

¹⁷⁸⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 14. 7. 1959. godine, pov. br 419181, 1.

kontrole, pokušalo da oblicima demokratskog učešća radnika (proizvodna savetovanja, komisije i drugo) podstakne ispunjavanje planskih zadataka.¹⁷⁸⁶

Što se tiče sniženja cena, tu je zbog naknadnog povećanja cena nekih proizvoda, efekat te mere bio znatno umanjen. Utisak koji je moguće steći, bio bi da su odluke vezane za poboljšanje životnog standarda 1959. godine u Rumuniji bile najvećim delom proklamovane u propagandne svrhe, kako bi se u narodu stvorila pogodnija atmosfera za proslavu velikog rumunskog praznika 23. avgusta. Ipak, činjenica da je Partija počela da ozbiljnije razmatra pitanje životnog standarda u Rumuniji, bila je jedna od pozitivnijih promena.

Politika postepenog poboljšanja pokazala se i u 1960. godini. Celokupna rumunska štampa je 24. jula 1960. godine pompezno prenela odluku CK i Vlade, koju su potpisali Dež i Kivu Stojka, o sniženju maloprodajnih cena preko 1.100 proizvoda. Ipak, kao i u slučaju sniženja cena iz 1959. i ove godine se radilo o artiklima koji nisu bili artikli svakodnevne potrošnje, osim svinjskog mesa i pirinča. Najveći deo sniženih artikala nije pripadao prehrambenoj industriji, već industriji robe široke potrošnje. Cena takvih proizvoda, makar oni bili i sniženi, nije bila dostupna prosečnom Rumunu sa mesečnom zaradom od oko 700 do 800 leja. Mogući razlog odluke o sniženju industrijskih proizvoda poput motocikala, satova, najlon čarapa i obuće, bio bi i taj što su takvi proizvodi zbog visoke cene slabo prodavani te su fabrike imale velikih problema sa plasmanom robe. Trenutak za ovakvu meru bio je od strane rukovodstva dobro izabran, a svoju punu propagandnu svrhu dobio je u novinskim člancima, koji su bili puni poređenja sa stanjem u SAD, Turskoj, Grčkoj i Zapadnoj Nemačkoj gde su cene bile u stalnom porastu. Dodatna mera koja bi obezbedila da sniženi proizvodi pronađu put do potrošača bila je odluka o tehničkim kadrovima, doneta 22. jula, kojom je najavljeno povećanje plata visokokvalifikovanih tehničkih, ekonomskih i naučnih radnika za 20%. Rukovodstvo je smatralo da bi povećanje zarada ovog sloja, čije su plate i onako bile znatno veće od plata najvećeg dela stanovništva, obezbedilo veću kupovinu proizvoda koji su se nalazili u magacinima fabrika.¹⁷⁸⁷

Rumunija je imala veliki problem i sa stambenim prostorom. Veća pažnja izgradnji stanova počela je da se poklanja u poslednjim godinama šeste decenije. Šestogodišnjim planom trebalo je da iz budžetskih sredstava izgradi čak 300.000 stanova. Godina 1959. donela je velike promene i na sektoru privatnog građevinarstva, naročito na selu. Ukidanje obaveznog otkupa i par rodnih godina, omogućili su seljacima da u 1959. godini izgrade 70.000 seoskih kuća. Za razliku od privatnika, država je imala veliki problem koji je ugrožavao dostizanje zacrtanog cilja u izgradnji. To je bio nedostatak u građevinskom materijalu i naročito sanitarnoj opremi. S tim u vezi tokom 1960. godine vođeni su pregovori o kupovini tri moderne fabrike sanitarnih uređaja iz Engleske. Plan za 1960. bio je da država izgradi oko 32.000 stanova, od toga 12.000 u Bukureštu. Međutim, do 1. oktobra te godine sprovedeno je samo 34% plana. Zbog hroničnog nedostatka stanova i velike potražnje istih, javio se i veliki administrativni problem, a to je bilo primanje mita. Mnogi službenici koji su mogli da utiču na dodelu stanova su, primajući mito, sređivali da se stanovi izdaju i preko reda. Uprkos oštrim merama problem mita nije bilo lako rešiti.¹⁷⁸⁸

¹⁷⁸⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 23. 11. 1959. godine, pov. br 430511, 2.

¹⁷⁸⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 26. 7. 1960, pov. br.420045, 1–2.

¹⁷⁸⁸ U Rumuniji su već od proleća 1959. godine počela da rade specijalna tročlana sudska veća, koja su po skraćenom postupku u roku od 2 do 4 nedelje od otkrivanja prekršaja izricala kazne. Kao najčešća kazna bila je izricana presuda o upućivanju na teške radove u delti Dunava ili na izgradnju fabrika poput fabrike celuloze kod Braille, koja se 1960. godine uveliko gradila. Primanje mita je bio veliki problem i takav prekršaj nije bio vezan samo za administrativne radnike, već i za više i visoke rukovodioce. U Rumuniji je postojala čitava mreža službenika koji su primali mito. U jednoj akciji u Bukureštu otkriveno je da je u to bio umešan i potpredsednik grada (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 18. 10. 1960, pov. br. 427509, 1.

I posle povećanja zarada iz 1956. i 1959. godine način života u Rumuniji se nije značajno popravio. Sa platama oko 500–600 leja nije mogao da se obezbedi normalan život. Kako bi preživeli, stanovnici su se dovijali na razne načine, obično kroz vršenje drugih poslova, ali i šverca ili mita. Šverc i primanje mita bili su duboko ukorenjeni u svim državnim ustanovama. U zdravstvenim ustanovama čest primer je bio da se pregledi ili neke intervencije završavaju „preko reda“ ili van nadležne zdravstvene ustanove. Primer jedne stomatološke klinike pokazuje da je čak 80% zaposlenih dodatno zarađivalo na taj način. Tradicija čašćavanja lekara za dobro izvršenu uslugu bila je toliko rasprostranjena da se takav način odnosa između lekara i pacijenata podrazumevao. Država je pokušavala da se sa tim izbori čestim kontrolama, hapšenjima, suđenjima po kratkom postupku i slanjem na prinudni rad. Međutim, to nije uticalo da se stanje u sistemu poboljša. Plate zdravstvenih radnika su bile male. Prosečna plata lekara bila je oko 1200 leja, a čistačice oko 500 leja. Pomoću švercovanja, odnosno uvođenja pacijenata preko reda, i davanja skupljih lekova i drugih zloupotreba, kao i mita, lekar je mogao da zaradi mesečno još najmanje polovinu svoje plate.¹⁷⁸⁹

Veći uticaj od plata na povećanje standarda imao je razvoj lokalne ili male industrije, koja se u najvećoj meri bavila proizvodnjom robe široke potrošnje, od hrane, odeće, do pribora za svakodnevnu upotrebu. Rumunsko rukovodstvo je značaj lokalne industrije počelo da razmatra tek 1959. godine. Veće interesovanje bilo je uslovljeno stvaranjem boljeg okruženja za razvoj ove sporedne grane industrije, i davanjem većih ovlašćenja lokalnim organima vlasti. Porast malih preduzeća, zanatskih i prerađivačkih radionica, bio je od tada vidljiviji. Na kraju 1959. zemlja je raspolagala sa 9.000 jedinica lokalne industrije. O značaju lokalne industrije u nekim segmentima rumunske privrede, najbolje pokazuje podatak da je ona pokrivala 60% celokupne proizvodnje cigle i 38% kreča, a u znatnom procentu proizvodnju hleba, prehrambenih proizvoda, konfekcije i kožne galanterije. Za razliku od oblasti glavnog grada, oblast Pitești nije mogla da se pohvali razvojem lokalne industrije, štaviše, ovde je bila u gubitku. Glavni razlog podbacivanja iz ugla rukovodstva bilo je zanemarivanje bogatih lokalnih izvora i potreba lokalnog tržišta, kao i izuzetno loš kvalitet proizvoda. Benefite povećane proizvodnje stanovništvo je odmah, osetilo jer je ova industrija i služila da zadovolji potrebe stanovništva.¹⁷⁹⁰ Veliko povećanje ulaganja u ovu granu industrije za 1960. godinu (1.2 milijarde leja prema 780 miliona uloženi 1959. godine), trebalo je da doprinese porastu proizvodnje za 12–15%. To bi omogućilo da se na rumunskom tržištu pojavi 22% više proizvoda nego u 1959. godini, kao i da se poveća proizvodnja nekih prehrambenih proizvoda poput mesa, mleka i ulja za 50%, što je po procenama trebalo da u velikoj meri reši problem čestih nestašica.¹⁷⁹¹

Dakle, Rumunija je krajem 50-ih veću pažnju počela da posvećuje proizvodnji robe široke potrošnje. Samo za nekoliko godina, do 1960. je u količini, kvalitetu i asortimanu takve robe postigla značajan napredak. Međutim, kada bi se proizvodi 1960. godine uporedili sa jugoslovenskim, videla bi se osetna razlika u kvalitetu i asortimanu. Rumunski tekstil i obuća su bili znatno lošijeg kvaliteta od sličnih jugoslovenskih proizvoda. Takođe, iako je ponuda konfekcije bila široka, njen kvalitet nije bio na zavidnom nivou. Lošeg kvaliteta bili su i električni aparati. Sistem planiranja i distribucije je u Rumuniji bio nešto elastičniji. Tako su preduzeća koja su se bavila proizvodnjom potrošne robe dobijala plan u vrednosti, a sklapala su ugovore s trgovinom kojoj je roba dodeljena, o asortimanu. Na taj način je tržište dolazilo do većeg izražaja. Bez obzira na to u organizaciji privrede Rumunija je zaostajala za drugim lagerskim zemljama.¹⁷⁹²

¹⁷⁸⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 11, Rad jedne zdravstvene ustanove u Bukureštu, pov. br. 429498, 4–5.

¹⁷⁹⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Lokalna industrija i potrebe stanovništva, pov. br. 429783, 1–2.

¹⁷⁹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 30, Industrija potrošnih dobara, pov. br. 432883, 3.

¹⁷⁹² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 18, Izveštaj o boravku delegacije Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije u Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine, pov. br. 435480, 23–24.

Kao posledica mera podizanja životnog standarda došlo je do povećanja mesečnih primanja u Rumuniji. Godine 1960. najplaćenija grana u privredi bilo je rudarstvo. Rudar kopač je imao platu između 1.500 i 2.000 leja, dok je plata šefa proizvodnje, sa zvanjem inženjera bila preko 2.700. U ostalim granama privrede su se plate kretale od 500 za nekvalifikovanog radnika, do čak 2.500 za visokokvalifikovane. Uz to, Rumunija je tromesečno isplaćivala dodatke i premije ukoliko dođe do izvršenja ili premašivanja postavljenog plana. Ti dodaci su se obračunavali na osnovu realizacije godišnjeg plana. U državnoj službi je postojalo šest kategorija, a rangiranje nije išlo po stručnoj spremi već po funkciji. Plate su se kretale od 500 za pomoćno i nekvalifikovano osoblje, pa do 6.000 leja mesečno, koliko su imali pomoćnici ministara. Na to su više kategorije dobijale i razne dodatke, koji su mogli i dva puta da premaše iznos normalne plate. Sa takvim platama moglo je lepo da se živi, naročito ako se na to doda činjenica da je kirija u Rumuniji bila izuzetno niska, 1 lej po m². Službenici su sve do 1959. godine mogli da koriste privilegiju ishrane u menzama, koja je u proseku iznosila oko dva leja za ručak. Međutim, od julskog Plenuma CK RRP krenulo se sa pretvaranjem tih menza u restorane, tako da je cena obroka skočila na 10 leja. Plate u prosveti su bile niske. Na primer, učitelji su primali oko 600 leja na početku, a na svakih pet godina staža su dobijali povećanje od 200 leja.¹⁷⁹³ Dečiji dohodak iznosio je 100 leja i njega su mogle da koriste samo porodice čiji članovi nisu mesečno zarađivali više od 1.200 leja.¹⁷⁹⁴

Životni standard radnika je u bio znatno niži od onog u Jugoslaviji. Tako su se zarade većine radnika i službenika kretale između 700 i 1.200 leja, što ako bi se po tadašnjem kursu pretvorilo u dinare, iznosilo bi između 10.000–18.000 dinara. Što se tiče cena gledano u celini, nije bilo većih razlika u odnosu na cene sa jugoslovenskog tržišta. Za razliku od ostalih istočnih zemalja, u Rumuniji tehnička roba nije bila tako jeftina. Cene tehnike su se kretale između 1.000 i 2.000 leja za radio, televizor oko 4.000, bicikl oko 900, ručni sat od 220, a foto-aparat od 300 leja. Rumun je za obično odelo morao da izdvoji najmanje 380 leja, a za bolje minimum 550 leja. Nivo života u Rumuniji ogledao se u slaboj odevenosti naročito žena, kao i u svakodnevnim slikama na pijacama, gde su se stvarali ogromni redovi za jeftinije osnovne namirnice, poput iznutrica ili papaka, dok za kvalitetnije meso, zbog cene, nije postojala veća potražnja. Rumuni su se bili navikli na kupovinu jeftinijih artikala, tako da je nabavka kvalitetnijeg mesa, brašna ili ulja već smatrana luksuzom (crni hleb je koštao oko 2.2 leja za kg, a beli duplo od toga, dok je kilogram grožđa je koštao 4, a šljiva 2.5 leja) Jedinstvenost rumunskih pijaca bila je velika potražnja za koprivom, koja se dosta koristila u ishrani ljudi. Rumunija je u nekoliko navrata u drugoj polovini 50-ih poklanjala veću pažnju standardu. Tako je pozitivna strana Rumunije bila što je posedovala veliki broj lekara i relativno razvijenu zdravstvenu službu.¹⁷⁹⁵ Rumunski sindikati su držali veliki broj odmarališta ili vila u kojima su se odmarali najčešće radnici iz teške industrije. Sportu se takođe poklanjala velika pažnja, tako da je Rumunija po kvalitetu sporta bila poznata u svetu. Rumuni su naročito u ženskim sportskim disciplinama bili među najboljima u svetu.¹⁷⁹⁶

Često kao kritika rumunskom rukovodstvu upućivano je to što na čoveka gleda kao na sredstvo za ostvarivanje privrednih i drugih planova, a ne kao na cilj. Kako bi se podigla čovekova radna sposobnost, sprovodile su se mere koje su više podsećale na brigu za sredstva za rad, negoli na brigu

¹⁷⁹³ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 57, dos. 3, Podaci o platama u Rumuniji, januar 1960, pov. br. 433257, 1–3.

¹⁷⁹⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 4, Izveštaj sa puta u Rumuniju, Sindikalne delegacije rafinerije Sisak od 10. do 20. septembra 1962, pov. br. 436825, 6–7.

¹⁷⁹⁵ Samo u fabrici traktora u Brašovu, koja je upošljavala preko 9.000 radnika, radila je dobro opremljena ambulanta sa 40 lekara, uglavnom specijalista. Hrana u fabričkim menzama je bila relativno jeftina. Dobar ručak se mogao dobiti već za 3 leja.

¹⁷⁹⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 18, Izveštaj o boravku delegacije Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije u Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine, pov. br. 435480, 26.

o čoveku. Tako je i odlazak na odmor stvar mera, a ne želje radnika. Odluku da li će izvesni radnik ići na odmor u odmarališta donosi sindikat. Po pravilu, radnici su u odmarališta odlazili sami bez porodica, samo su u posebnim situacijama dopuštani porodični odmori, pre svega sa decom. Utisak da je radnik otišao na odmor umanjivala je činjenica da je svaki minut odmora bio isplaniran od strane Centralnog saveta sindikata. Postojao je detaljan plan kada se ustaje, obeduje i šta radi tokom dana, kao i kada radnik odlazi na spavanje. Vojničko ustrojstvo je nešto što je krasilo radnička odmarališta. Organizacija rada i produktivnost u rumunskim preduzećima bili su ispod nivoa koji je postojao u Jugoslaviji.¹⁷⁹⁷

Političko obrazovni rad partije je imao velikog uticaja na formiranje ljudi. Partija nije želela da indoktrinacijom stvori kadar koji će biti sposoban da samostalno razmišlja, rezonuje, zaključuje i ima hrabrost da iznosi lični stav. Tako se naročito u razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima videlo da su Rumuni, čak i oni iz visokog rukovodstva, na pitanja ili probleme reagovali skoro potpuno identično. Izjave su se u većini slučajeva svodile na poznate fraze. Za razliku od drugih lagerskih zemalja, u Rumuniji gotovo da se nije mogla naći osoba sa individualnom obojenošću i kakvim-takvim samostalnim stavom. Oprez u istupanju u razgovorima je išao dotle, da je izlaženje iz okvira onog što je bila direktiva ili službeni stav, bilo gotovo nemoguće. O teškoćama, problemima i politici, rumunski predstavnici su govorili isključivo kroz fraze i što uopštenije.¹⁷⁹⁸

Privredno jačanje

Snažniji ekonomski razvoj, i sa tim i želja za ekonomskim osamostaljivanjem u Rumuniji, počeo je tek posle 1955. godine. Dotada, ona je bila ekonomski potčinjena Moskvi. Sovjetski Savez je, posredstvom sovjetsko-rumunskih mešovitih društva – SOVROM-a, eksploatisao privredu. I pored toga je Rumunija morala da isplati oko 300 miliona dolara na ime ratne reparacije. Šteta koju je Antonesku načinio Sovjetskom Savezu tokom rata bila je procenjena na 948 milijardi rumunskih predratnih zlatnih leja.¹⁷⁹⁹ Maksimalno korišćenje tako preterane procene služilo je kao opravdanje, ne samo za reparaciju od 300 miliona dolara, već i za ogromne izdatke koje je Rumunija morala da daje. Imala je troškove za izdržavanje sovjetske vojske, sve dok ona nije napustila Rumuniju, zatim za eksploataciju sekvestrirane nemačke, italijanske i druge imovine poraženih u ratu, kao i rumunskog bogatstva preko SOVROM-a. Zbog takve eksploatacije, Rumunija u periodu od 1944. do 1955. godine nije mogla da izvrši i ono što se karakterisalo kao obnova ratom opustošenog ekonomskog potencijala.¹⁸⁰⁰ Brži razvoj Rumunije usledio je sa donošenjem drugog petogodišnjeg plana 1955–

¹⁷⁹⁷ Isto, 27.

¹⁷⁹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 18, Izveštaj o boravku delegacije Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije u Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine, pov. br. 435480, 30.

¹⁷⁹⁹ O pljačkanju Antoneskuove vojske u okupiranim delovima Ukrajine i južne Rusije, opširno je pisao u *Istoriji Rumunije* Mihailo Roler. Kao sovjetski građanin, koji je u Rumuniju došao sa Crvenom armijom, on je zastupao više interes Moskve nego Bukurešta. I pored toga on je dugi niz godina bio jedan od glavnih rumunskih istoričara. Kao zastupnik staljinizma, on je sve do 1958. godine mogao nesmetano da radi kao službeni istoričar. Bio je od 1955. pa do 1958. kada je pao u nemilost vlasti, direktor Instituta za istoriju partije. U *Istoriji Rumunije* koju je napisao iz strogog ugla klasne borbe opširno je opisao i procenio štetu koju su Antoneskuove divizije nanele SSSR-u. Takva knjiga se dugo koristila kao službeni udžbenik iz istorije u rumunskim školama (Francesco Zavatti, *Writing History in a Propaganda Institute, Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Stockholm 2016, 43).

¹⁸⁰⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 3.

1960, ali je njegovo sprovođenje imalo dosta poteškoća u praksi, te rezultati u nekim segmentima nisu bili onakvi kakav je plan predviđao.

Drugi petogodišnji plan u Rumuniji, iako nije bio ostvaren, doneo je značajan pomak u skoro svim granama. Tokom pet godina 1955–1960. prosečni godišnji porast industrije bio je 10.8%. Naročito se brzo razvijala crna metalurgija, mašinogradnja i metaloprerađivačka i hemijska industrija. Industrija sredstava za proizvodnju je tokom tog perioda beležila prosečni rast od 12.7%, a jedan od najmanjih porasta ostvaren je u proizvodnji dobara široke potrošnje 7.7%. I pored takvog razvoja, predviđeni plan nije bio ostvaren. Na neuspeh, prilično je uticalo stanje u poljoprivredi. Mali porast prinosa osnovnih kultura, kao i teškoće u kolektivizaciji, bili su glavni problemi sa kojima se rumunsko rukovodstvo susrelo. Glavni zadatak u poljoprivredi bio je da socijalistički sektor do 1960. godine preovlada i po površini i po udelu u tržišnim viškovima. Zahvaljujući velikim naporima i pritiscima države na seljaštvo, sredinom 1960. godine državna poljoprivredna dobra i razne vrste kolektivnih dobara obuhvatale su 80% obradive površine i seljačkih gazdinstava. To je u Rumuniji predstavljano kao velika pobeda napora partije, što je uistinu i bilo ako se taj procenat uporedi sa podacima iz 1955. godine, kada je socijalistički sektor obuhvatao samo 25% ukupne obradive površine i samo 14% seoskih gazdinstava. Međutim, rukovodstvo ovim nije bilo zadovoljno jer su više od polovine tog procenta ostvarenog u 1960. godini predstavljale najniže forme udruživanja. Što se tiče poljoprivredne proizvodnje, ona nije bila ni izbliza ostvarena. Plan da se do 1960. godine ostvari proizvodnja žitarica od oko 15 miliona tona godišnje nije dostignut. Godine 1959, koja se smatrala najrodnijom, pored 1957. godine, ostvarila je tek oko 10 miliona tona.¹⁸⁰¹ Još gori rezultati su se pokazali po pitanju stočarstva, tu su ostvareni rezultati rasta bili daleko ispod planiranih. Povećanje stočnog fonda od oko 6% (broj ovaca porastao u odnosu na 1958. godinu samo za 3%, a svinja za 12%), kao i mleka, mesa, sira i drugih proizvoda za prosečno 4% u odnosu na 1958. godinu, bili su daleko od ciljeva postavljenih II petogodišnjim planom.¹⁸⁰²

Tabela 13: Proizvodnja žitarica i drugih kultura u 1959. godini

Žitarice	9.7 miliona tona
Pšenica, ječam i raž	4 miliona tona
Kukuruz	5.7 miliona tona
šećerna repa	3.4 miliona tona
Suncokret	0.53 miliona tona

Glavni problem rumunske poljoprivrede bio je nezainteresovanost seljaka, koji su najčešće na nasilan način prelazili u zadrugе. Težak život, male nadnice i ostali problemi, uticali su na to da se stanovništvo više posveti okućnici od 30 ari, negoli ogromnim zajedničkim površinama. Na kraju II petogodišnjeg plana pokazali su se mnogi nedostaci i greške u razvojnom putu rumunske privrede. Produbljeno je bilo još više disproporcija između osnovnih sektora privrede, između industrije i poljoprivrede. Dok industrija raste brzim tempom, poljoprivreda je u Rumuniji stagnirala i u mnogo čemu zaostajala. Čak je i u industriji bio vidljiv problem raskoraka između razvoja teške i lake industrije. Preterana ulaganja u tešku industriju i zapostavljanje razvoja lake industrije, na čije se

¹⁸⁰¹ Od ukupne proizvodnje žitarica u Rumuniji 1959. godine na socijalistički sektor je otpadalo nešto više od 7 miliona tona (državni sektor – oko 1.5 miliona, a kooperativa nešto više od 5.5 miliona tona). Ostali prinos od oko 3.5 miliona tona dao je individualni sektor (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Proces kolektivizacije rumunske poljoprivrede, pov. br. 434183, 6).

¹⁸⁰² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 13, Izvršenje proizvodnog plana RNR u 1959. godini, pov. br. 44167, 2.

probleme gledalo iz vizure teškoća u raspodeli, a ne proizvodnji, doprineli su da laka industrija ne ostvari planom zacrtan razvoj za 1959. godinu.¹⁸⁰³

Tabela 14: Procenat izvršenja plana razvoja za 1959. godinu po ministarstvima i direkcijama (u procentima)

MINISTARSTVO TEŠKE INDUSTRIJE	103.8%
Generalna direkcija električne energije	99.2
Generalna direkcija za metalurgiju	105.6
Generalna direkcija mašinogradnje	104.5
Generalna direkcija za rudarstvo	103.1
MINISTARSTVO PETROLEJSKE I HEMIJSKE INDUSTRIJE	102.0%
Generalna direkcija bušenja i eksploatacije nafte i gasa	100.9
Departament prerade nafte	103.2
Departament anorganske hemije	103.2
Departament organske hemije	101.0
MINISTARSTVO INDUSTRIJE POTROŠNIH DOBARA	102.0%
Laka industrija	102.9
Prehrambena industrija	101.0
MINISTARSTVO ŠUMSKE PRIVREDE	105.7%
DEPARTAMENT ZA GRAĐEVINARSTVO	103.9%
MINISTARSTVO TRANSPORTA I TELEKOMUNIKACIJA	101.3%
PREDUZEĆA POD MINISTARSTVOM POLJOPRIVREDE	102.3%
INDUSTRIJSKA PREDUZEĆA NARODNIH SAVETA	97.3%
SAVEZ ZANATSKIH ZADRUGA	100.3%

Ako je verovati Deževom referatu sa III Kongresa RRP i podacima iz tabele, onda je u celini uzev ovaj period ipak ostvario pozitivan napredak. Značajno se povećala rumunska industrija, ostvaren je veliki napredak u kolektivizaciji,¹⁸⁰⁴ a nacionalni dohodak je skočio za 13% u odnosu na 1958. godinu. Produktivnost rada je rasla za 8% godišnje, a plate su u odnosu na 1955. godinu porasle za 33% već 1959. godine, čime je plan bio premašen godinu dana ranije (Rumunija je planirala da 1960. godine zabeleži realan porast plata od 30% u odnosu na 1955. godinu).¹⁸⁰⁵ U poređenju sa 1958. globalna industrijska proizvodnja porasla je za 11.1%, a sredstva za proizvodnju čak 14.6%. Izgrađeno je 1959. godine 21.000 stanova, zaposleno oko 85.000 novih radnika. Međutim, i pored povećanja plata, zapošljavanja i izgradnje stanova, životni standard u Rumuniji i dalje nije bio na zadovoljavajućem nivou na kraju 1959. godine.¹⁸⁰⁶

¹⁸⁰³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 13, Saopštenje Centralne statističke direkcije o izvršenju državnog plana RNR za 1959, pov. br. 44167, 1.

¹⁸⁰⁴ Na kraju 1960. godine kolektivizovano je 85% obradive površine Rumunije, 29% pripadalo je državnim poljoprivrednim dobrima, 32% kolektivnim poljoprivrednim gazdinstvima, a 35% otpadalo je na najniže forme kolektivne obrade zemlje (introvarasije) – po tome, samo 15% od ukupne obradive površine, ostalo je zadržao privatni sektor na selu (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Proces kolektivizacije rumunske poljoprivrede, pov. br. 434183, 8).

¹⁸⁰⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 11, III Kongres RRP, pov. br. 435814, 5.

¹⁸⁰⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 13, Saopštenje Centralne statističke direkcije o izvršenju državnog plana RNR za 1959, pov. br. 44167, 2–5.

Posle napregnutog plana industrijalizacije, koji je sproveden do decembarskog Plenuma iz 1956. godine, Rumunija je na neko vreme pažnju posvetila podizanju životnog standarda stanovništva, koji je bio na izrazito niskom nivou. U toku dve godine, koliko je trajao odmor od ubrzane industrijalizacije i napregnuća čitavog društva kako bi se planovi ostvarili, došlo je do povećanja plata, izgradnje stanova i ukidanja obaveznog otkupa. Treba istaći da je do takvih odluka rumunsko rukovodstvo došlo zbog povoljnih uslova u SSSR-u nakon XX Kongresa i objave politike liberalizacije i demokratizacije, ali i zbog straha od narodne pobune zbog velikog nezadovoljstva. Dakle, možda i veći razlog predstavljali su rumunski unutrašnji problemi. Sa usporavanjem demokratizacije u SSSR-u, Deževog osvajanja potpune vlasti i jačanja antijugoslovenske kampanje posle VII kongresa SKJ, stvorile su se nove okolnosti. Tako je krajem 1958. godine akcenat ponovo vraćen na razvoj teške industrije i naročito mašinske u okviru nje. Najviše rukovodstvo je često izjavljivalo da jedino teška industrija „može stvoriti socijalističku bazu koja bi u budućnosti omogućila rešavanje pitanja standarda i drugih potreba društva“.¹⁸⁰⁷

Novembra meseca 1958. godine sastao se Plenum CK, koji je raspravljao o privrednom planu za narednu godinu. Tada je odlučeno da centar plana, tj. privrednog uspona zemlje, i dalje bude izgradnja teške industrije. U planu je naročito potencirana važnost intenzifikacije ritma socijalističke izgradnje kroz veće napore radnika i bolje ekonomisanje proizvodnje. Rukovodstvo je slepo prateći „lenjinističku politiku u privredi“ – ubranu izgradnju teške industrije prenebregavalo loš životni standard, kao i političke i ekonomske probleme zemlje. O Deževom referatu koji je doneo plan privrednog razvoja za 1959. godinu se nije moglo raspravljati, tako da je i sam plan usvojen bez ozbiljnije diskusije ili kritike.¹⁸⁰⁸ Ipak, treba istaći da su rukovodioci bili upoznati sa lošim životnim uslovima stanovništva, tako da su bili i svesni nepopularnosti propagirane linije u razvoju privrede. Kako bi se uspostavio neki balans, vrh države i partije je pribegao taktici nalaženja krivca za lošu situaciju u državi. Najoštrijoj kritici bila su podvrgnuta određena ministarstva i direkcije (planska komisija, ministarstvo građevinarstva, transporta i teške industrije).

Novembarski Plenum RRP 1958. godine se više nije bavio problemima životnog standarda, već je bio usredsređen na privredni plan za 1959. godinu. Problemi i greške koje je Dež u referatu iznosio nisu bili vezani za nekada glavni zadatak – podizanje životnog standarda, već za tempo industrijalizacije. Tako je po svim merilima plan razvoja za 1959. godinu bio koncipiran po

¹⁸⁰⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Pregled pošte iz Rumunije, Osnovne karakteristike privrednog plana Rumunije za 1959. godinu, pov. br. 414401, 1.

¹⁸⁰⁸ Dež je u prvom delu referata iznosio brojke o uspesima rumunske privrede u 1958. godini, hvalio je premašen plan razvoja za 1958. godinu u visini 3.5% u industrijskom sektoru. Industrijska proizvodnja je bila veća za 9.5% od prethodne godine. Najveći rast bio je u metalurškoj i hemijskoj industriji, čak 19%. Kao orijentir razvoja uzimana je 1938. godina, tako je rumunska privreda 1958. godine proizvodila 5.4 puta više gvožđa, 5.3 puta čelika, 17 puta više metan gasa, 2 puta više tekstila iz pamuka, vune i štofa. Iznet je i podatak da su plate bile za 18% veće nego 1956. godine. U drugom delu Dež je govorio o planu za 1959. godinu. Dež je govorio da Rumunija ima potencijala da u 1959. godini dostigne industrijsku proizvodnju od 67 milijardi leja, što je bilo 8 miliona više od plana za tu godinu (10% više nego 1958). U proizvodnji čelika trebalo je da se dostigne cilj od 38% veće proizvodnje od prethodne godine, a u hemijskoj industriji za 26%. Plan za 1959. propisivao je i razvoj lake i prehrambene industrije za 6.9%, takvim porastom bi se po uverenju Deža značajno poboljšalo snabdevanje stanovništva potrošnim proizvodima. Dež se više zadržao na razvoju socijalističkog sektora poljoprivredne proizvodnje. Tu je najavio investicije od povećanje investicija sa 2.3 na 2.9 milijardi leja. Povećanim investicionim fondom trebalo je značajno povećati broj kolektivnih gazdinstava koji je 1. novembra iznosio 15.723 gazdinstava, zadruga i udruženja sa preko 1.760.000 porodica i 55% od ukupne poljoprivredne površine Rumunije. Velika pažnja posvećena je i razvoju drumske mreže i građenju stanova i poboljšanju produktivnosti. (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12, Ekpoze G. Deža na plenarnoj sednici CK RRP od 26–28. novembra 1958).

direktivama sa II Kongresa, odnosno sa izvornim zadacima II petogodišnjeg plana. Ponovo je osnov bio „iskustvo SSSR-a i ostalih lagerskih zemalja da se samo doslednim davanjem prednosti teškoj industriji, naročito mašinskoj, mora stvoriti socijalistička baza koja će u budućnosti omogućiti rešavanje pitanja standarda i drugih potreba društva“. Ponovo je postala aktuelna politika preteranog forsiranja izvesnih privrednih grana, a posebno industrije sredstava za proizvodnju. Takva politika uzimala je u razmatranje samo materijalno-tehničku bazu društva, dok su ostali problemi bili odlagani ili negirani.¹⁸⁰⁹

Na decembarskoj Skupštini, na kojoj je uz budžet usvojen i privredni plan za 1959. godinu, nastavljeno je sa oštrom kritikom ministarstva i centralnih državnih organa. Pošto je to bila politika raširena iz samog državnog vrha, na zasedanju nije bilo nijednog govornika koji nije hrabro kritikovao ministarstva poljoprivrede, finansija, teške industrije. Posredstvom Skupštine, rumunsko rukovodstvo je želelo da pokaže javno svoju brigu i odlučnost da radi na poboljšanju situacije u zemlji. Pronalaženje krivca i svaljivanje odgovornosti na centralnu državnu upravu je bio samo pokazatelj ozbiljnosti situacije u Rumuniji. Nekako, u to vreme javljale su se i kritike sa Istoka u vezi sa odnosom i poslovanjem sa članicama lagera, kao i kritike unutrašnjeg stanja u zemlji. Treba imati i na umu želju vrha države da se sačuva od kritika i eventualnih smena, zbog čega su Dež, Kuvu Stojka i ostali bili spremni da žrtvuju svoje niže saradnike. Primer toga jeste smena ministra građevinarstva, Hosua, koji je bio i član CK nešto pre novembarskog Plenuma.¹⁸¹⁰

Povećanje tempa industrijalizacije bila je jedna od osnovnih odlika privrednog plana za 1959. godinu. Ekonomske i političke mere donete u tom smislu su imale zadatak da omogućе što efikasnije postizanje ovog cilja. Za takav plan Rumunija je obezbedila 15% veći investicioni fond od onog za prethodnu godinu. U investiranju ponovo je teška industrija bila na prvom mestu, čak 90% svih investicija u industriji je odlazilo na ovu granu. Životnom standardu je bila posvećena čitava jedna rečenica u planu, u kojoj je samo konstatovano da je u celini ostvarena odluka decembarskog Plenuma iz 1956. godine. Uloga Partije je bila naročito potencirana. Partijske organizacije i rukovodioci, ne samo da je trebalo da postanu rukovodioci političke mobilizacije radnih ljudi u cilju ispunjavanja planskih zadataka, nego i kompetentni stručnjaci u svim stručnim ekonomsko-tehničkim pitanjima, kao i jedini arbitri i pouzdani oslonac režima u ekonomskim pitanjima. Ovakvo viđenje svrhe partijskih rukovodilaca je neminovno vodilo ka monopolizmu vlasti u rukama partijskih komiteta, odnosno u rukama poverljivih pojedinaca iz partije ili organa bezbednosti, koji su imali vlast da rešavaju sva pitanja iz oblasti politike, ekonomije, kulture, ideologije i obrazovanja. Rukovodstvo je bilo svesno svih problema unutrašnjeg života u Rumuniji i ocenjivalo je koje sve probleme je moguće odložiti, a koji su zahtevali hitno rešenje. S tim u vezi bila je odluka o povećanju industrije potrošnih dobara koja je zaostajala za ostalim granama industrije. Tako je za 1959. godine izdvojen veći investicioni fond veći za 53%. Hitno rešavanje problema snabdevanja stanovništva je bilo doneto ne samo zbog kritičnog stanja u tom domenu, već i želje rukovodstva da smanji, odnosno u potpunosti ukine uvoz osnovnih prehrambenih artikala.¹⁸¹¹

¹⁸⁰⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 3.

¹⁸¹⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 5. 1. 1959, pov. br. 4549, 1–2.

¹⁸¹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 5.

Nova etapa u vidu šestogodišnjeg plana razvoja

Glavni cilj šestogodišnjeg plana, kao što je nekoliko puta pomenuto, bio je razvitak materijalno-tehničke baze socijalizma i završetak procesa uvođenja socijalističkih odnosa u čitavu privredu, sa posebnom pažnjom na poljoprivredu. Zbog takvog cilja rumunsko rukovodstvo je javnosti 1960. godine predstavilo izuzetno ambiciozan plan razvoja narodne privrede do 1965. godine. Po tom planu, nacionalni dohodak je poslednje godine šestogodišnjeg perioda trebalo da bude za 80% veći od dohotka ostvarenog 1959. godine, dok je ukupna vrednost industrije trebalo da bude veća za 110%, uz prosečan godišnji rast od 13%. Plan razvoja je još veći akcenat stavio na proizvodnju crne, obojene, hemijske industrije, mašinogradnju i energetiku. Što se tiče poljoprivrede, tu su manje-više ponovljeni zadaci iz petogodišnjeg plana koji nisu bili ostvareni. Planirano je da proizvodnja žitarica dostigne 14–16 miliona tona, tako što bi prinosi iznosili 18 mc/ha za pšenicu, a 28 mc/ha za kukuruz. Glavni zadatak je bio završetak kolektivizacije, razvoj najviše forme udruživanja (državna poljoprivredna dobra), kao i ekonomsko i organizaciono učvršćivanje kolektivnih poljoprivrednih gazdinstava. Kako bi se ostvario tako zamišljen plan, država je planirala da iz državnih fondova izdvoji sumu od oko 180 milijardi leja za investicije. Od toga bi oko 60% išlo za industriju, 13% na poljoprivredu, 11% na socijalno-kulturni sektor. Pozitivno u planu bila je činjenica da je životni standard dobio određeno mesto. Planirano je da se do 1965. godine ostvari povećanje zarada od oko 40% u odnosu na 1959. godinu, i da se dotada izgradi oko 300.000 stanova sa prosečnom kvadraturom od 30m². Takav cilj je značio da je Rumunija trebalo godišnje da gradi oko 50.000 stanova.¹⁸¹² Plan je predviđao i veliko povećanje kvalifikovane radne snage i inženjera. Do 1965. godine trebalo je da se obuču i da stupi u proizvodnju oko 260.000 novih kvalifikovanih radnika, preko 100.000 stručnjaka sa srednjom i oko 54.000 sa visokom stručnom spremom. Ukupan broj inženjera trebalo je da 1965. godine bude 80.000.¹⁸¹³

Na III Kongresu Dež je izložio i perspektivni plan razvoja do 1975. godine. Cilj tog plana bio je da Rumunija postane razvijena industrijska zemlja sa svestranom visokoproduktivnom poljoprivredom. Takvo stanje bi joj omogućilo da pređe sa principa raspodele prema radu, na princip raspodele prema potrebama. U brojkama taj razvoj bi trebalo da izgleda ovako – ukupna industrijska proizvodnja je 1975. trebalo da poraste 6 puta u odnosu na 1959. godinu. Mašinogradnja bi porasla sedam puta, hemijska industrija 13–14 puta, proizvodnja električne energije 10 puta, lake industrije 7 puta, prehrambene industrije 5 puta i poljoprivrede 3 puta.¹⁸¹⁴

Već prilikom izvršenja, u prvim godinama videlo se da je najveći problem razvoja u stvari bio strog birokratsko-centralistički sistem rukovođenja. Tek posle toga bilo je preforsirano razvijanje crne metalurgije, za koju nije imala dovoljno sirovine, kao i mašinogradnje, za koju nisu postojali svi uslovi. Želja Rumunije da se osamostali razvijanjem sopstvenih proizvodnih snaga i zahvaljujući jakoj privredi dovede do stanja da nezavisno istupa u okviru lagersa, ali i van njega, nekako su bili razumljivi pokretači razvoja teške industrije.¹⁸¹⁵

Godina 1960. je bila ključna za dalji privredni razvitak Rumunije. Privredni plan za tu godinu donet na Plenumu CK RRP od 3. do 5 decembra 1959. godine, bio je prvi u novom šestogodišnjem planu. Kao takav, trebalo je da posluži kao provera rumunskih mogućnosti i spremnosti da krene putem ostvarivanja ambicioznog postavljenog plana do 1965. godine.

¹⁸¹² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 12–3.

¹⁸¹³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 4.

¹⁸¹⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 14–16.

¹⁸¹⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 5.

Kako bi se ostvario Rumunija je obezbedila veća investiciona sredstva. Ukupni investicioni fond za 1960. godinu iznosio je 23.5 milijardi leja, što je prema 17.6 milijardi za 1959. godinu bilo povećanje od 33%. Od celokupnog investicionog fonda 59% je bilo opredeljeno za industriju (od toga 39% energetika, 19% metalurgija i 21% hemijska industrija). Veća ulaganja bila su, osim standardnih u teškoj industriji, opredeljena za laku industriju. Čak 20% ukupnih industrijskih investicija odlazilo je na razvoj lake industrije (ranijih godina investicije u ovu granu su se kretale oko 10%). Ovim ulaganjima, ali više povećanjem produktivnosti, trebalo je proizvodnju povećati za 13% u odnosu na 6.8% koliko je povećana laka industrija 1959. Naročito je trebalo da se poveća proizvodnja osnovnih prehrambenih artikala, zacrtano je da to povećanje u odnosu na 1959. godinu bude za 40–50%. Rumunija je 1960. godine planirala da izgradi i 32.000 stanova, što je u odnosu na prošlogodišnjih 20.000 bilo povećanje od 51%.¹⁸¹⁶ Na osnovu takvog ulaganja trebalo je da industrijska proizvodnja poraste za 14% u odnosu na 1959, a produktivnost rada za 11%. Planirana je i velika štednja koja bi donela 5.2 milijarde leja. Takva štednja bi bila čak 3 puta veća od ostvarene u 1959. Planirano je povećanje stambene izgradnje za 50%, i povećanje zaposlenih u privredi za 160.000. Velikog investiranja bilo je i u poljoprivredi. Posvećivanje više pažnje poljoprivredi značilo je najviše želju da država i finansijskim stimuliše i ubrza kolektivizaciju. Investicije od 4.4 milijardi leja (25% više od 1959. godine) bi trebalo da utiču i na povećanje proizvodnje, nabavku mehanizacije. Planirano je da industrija poljoprivredi isporuči 10.750 traktora i 5.000 kombajna.¹⁸¹⁷

Jedan od značajnijih izazova za rumunsku privredu bila je automatizacija. Rumunski stručnjaci su, naročito u drugoj polovini 50-ih godina, teorijski razrađivali ovaj problem i došli su do zaključka da automatizacija može da donese istovremeno povećanje proizvodnje i uštedu pri proizvodnji. Da bi se to ostvarilo bila je neophodna potpuna elektrifikacija zemlje, mehanizacija glavnih proizvodnih procesa, automatizacija pojedinih instalacija i agregata, koji bi na kraju doveli do potpune automatizacije pojedinih preduzeća. Za takav rad čovek bi bio potreban samo radi kontrole proizvodnog procesa, a ne bi učestvovao u proizvodnji. Loša strana automatizacije iz ugla socijalističkog sistema bilo je stvaranje velikih socijalnih problema izazvanih ukidanjem radnih mesta. Automatizacijom bi se smanjilo zaposleno osoblje preduzeća u proseku za 64%. S druge strane, benefiti bi po rumunskim proračunima bili profit i smanjivanje potrebnog prostora za fabrike i cene proizvoda za 25–50%. U Rumuniji su najpovoljniji uslovi za automatizaciju postojali u mašinskoj industriji i metalurgiji, gde je ljudski faktor uticao sa 25–80% u formiranju cene koštanja. Najmanje rezultata automatizacija bi donela u industriji prerade nafte gde je ljudski faktor uticao sa svega 4% u formiranju cena. Do 1959. godine Rumunija je u potpunosti automatizovala proizvodnju u dvema visokim pećima u teškoj industriji. Time je proizvodnja u njima povećana za 12%, ušteda u sirovinama za 10%, i ušteda u drugim stvarima za 20%. Benefiti od automatizacije su bili razlog zbog koga je rumunsko rukovodstvo odlučilo da sve nove fabrike budu automatizovane. Plan razvoja je predviđao da Rumunija u periodu od tri godine od 1959. pristupi masovnom uvođenju automatizacije i telekomandnih uređaja u mašinskoj industriji. U industriji stakla čak 40% godišnje proizvodnje je ostvareno u poluautomatizovanim ili automatizovanim fabrikama. Produktivnost je prema statistici kod prvih bila veća za četiri puta, a kod drugih za čak sto puta. Kako bi se ovaj proces privedo planiranom kraju, rukovodstvo je planiralo da oformi centar koji bi koordinirao sav rad na pitanjima automatizacije, i koji bi izradio studiju i predloge o etapnom preobražaju nacionalne privrede.¹⁸¹⁸

Za razliku od poljoprivrede, plan razvoja industrije za 1960. godinu je bio i premašen. Prva godina šestogodišnjeg plana pokazala je rast industrije od 15.5%. Na takav skok uticala je povećana razmena

¹⁸¹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 10. 12. 1959. godine, pov. br 431970, 2.

¹⁸¹⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 14, Plan za 1960. godinu, 6. decembar 1959, 6–7.

¹⁸¹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 15, Neki problemi automatizacije u Rumuniji, 10. 9. 1959, 1–4.

sa Zapadom, za više od dva puta u odnosu na 1959. godinu. Razmena, odnosno nabavka moderne opreme i licenci od razvijenih zapadnih zemalja, bila je ključna za ovakav rast. Osim toga, produktivnost rada je uticala takođe na pozitivan razvoj. Povećanje plata stručnim kadrovima u industriji do 25% 1960. godine značajno je povećalo nivo proizvodnje, uštedu i produktivnost radnika.¹⁸¹⁹

Za 1960. planirano je povećanje industrijske proizvodnje za 14% i prinos u poljoprivredi na nivou dobre 1959. godine. Prema podacima Centralne statističke direkcije pri Ministarskom savetu NR Rumunije, industrijska proizvodnja je izvršena sa 103.6%, čime je planirano povećanje prevaziđeno za 2.9% (sa 14% na 16.9%). Industrija potrošačkih dobara, koja je obuhvatala laku i prehrambenu industriju, izvršila je plan sa 104.2%. Jedino je poljoprivreda podbacila. Rumunija je 1959. godine zabeležila prinos od 10.631 miliona tona žitarica, a 1960. godine prinos je bio za 8% manji, tj. negde oko 9.780 miliona tona. Investicioni fond za 1960. godinu na kraju je bio oko 22.5 milijardi, što znači milijardu ispod planiranih investicija. Neispunjenje plana objašnjavalo se nedostacima u tehničkoj dokumentaciji, kašnjenju sa uvozom mašina i opreme, i neblagovremene isporuke nekih uređaja i materijala od strane domaćih preduzeća. Što se tiče unutrašnje i spoljne trgovine i prometa robe, Rumunija je zabeležila porast od 15.7% (obim spoljne trgovine porastao za 33% prema rumunskom saopštenju). Važno pitanje razvoja privrede bio je i životni standard. Nacionalni dohodak je prema statistici porastao za 8% u odnosu na 1959. godinu. Broj zaposlenih je uvećan za 180.000 ljudi, te je 1960. godine u Rumuniji radilo 3.240.000 lica u privredi. Plate su zabeležile skok od 9%. Na osnovu ovih podataka Rumunija je donela zaključak da je u stanju da izvrši plan razvoja privrede do 1960. Iz podataka se vidi da je ritam industrijskog razvoja i unutrašnjeg i spoljnog prometa dobar, čak i bolji od planiranog, ali da je poljoprivreda i dalje bila najslabija karika u Rumuniji.¹⁸²⁰

Privredni plan za 1961. godinu predviđao je povećanje industrijske proizvodnje za 13.5% u odnosu na 1960. Vrlo važno bilo je i ostvarenje plana u poljoprivredi, koji je predviđao povećanje prinosa od 19% u odnosu na prethodnu godinu. Povećani investicioni fond trebalo je da dovede do uspešne realizacije plana, koji je za rukovodstvo bio bitan i zbog toga što se tada proslavljala značajna godišnjica – 40 godina od osnivanja KP Rumunije.¹⁸²¹

Rumunski naponi ka daljoj industrijalizaciji su u takvim okolnostima pokazali dobre rezultate u 1961. godini. Industrijska proizvodnja je porasla za preko 16%, čime je plan premašen za 3%. Najveći rast zabeležila je metalurgija i mašinogradnja, koja se u odnosu na 1960. godinu povećala za 20%, zatim petrolejska i hemijska industrija za 18%. Na polju lake industrije je takođe došlo do velikog povećanja od 19%.¹⁸²² Jedino sektor poljoprivrede nije zabeležio povećanje prinosa. Rumuni su ovde ulaganjima uspeli da mehanizaciju pojačaju sa 12.000 novih traktora i 6.500 kombajna, a socijalistički sektor podignu na 90% ukupne obradive površine. Društveni standard je podignut povećanjem plata od 16% u odnosu na 1959. godinu i izgradnjom novih 35.000 stanova. Takvi rezultati na polju industrijalizacije su ohrabрили rukovodstvo, koje je u planu za 1962. još više podiglo ciljeve.¹⁸²³ Rumunija je i dalje nastavila putem industrijalizacije sa naglaskom na teškoj industriji, i opremanju

¹⁸¹⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 2. 11. 1960, pov. br. 429226, 1.

¹⁸²⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 15, Izvršenje privrednog plana RNR za 1960. godinu, pov. br. 48500 1

¹⁸²¹ Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije,“ na plenumu CK RRP poneo referat Georgiju Dež, TASS, 1. 11. 1960, 2.

¹⁸²² Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija, 1957–1974, Konferencija bukureštanske gradske organizacije RRP, TASS, 30. 1. 1962, 7.

¹⁸²³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 1, Decembarsko zasedanje Velike narodne skupštine i izveštaj o izvršenju državnog plana za 1961. godinu, pov. br. 44335, 1–3.

najkvalitetnijom zapadnom opremom. Razvoj industrije od 15% godišnje omogućio je i povećanje spoljnotrgovinske razmene za 20–30% godišnje.

Tabela 15: Razvoj rumunske industrije između 1955. i 1961. godine

proizvodnja u tonama	1955.	1961.
čelik	766.000	2.127.000
valjani materijali	498.000	1.520.000
nafta i derivati	10.500.000	11.500.000
električne energije	4.3 milijarde kWh	8.6 milijardi kWh

Povećanje proizvodnje prikazano u tabeli ulilo je snagu rumunskom rukovodstvu da se osmeli na putu samostalnosti u daljem razvoju. Rumunija je sve više izbegavala obaveze koje joj je nametao SEV i nerentabilnu trgovinsku razmenu sa nekim članicama lagera. Rukovodstvo je SEV doživljavalo kao glavnu kočnicu rumunskog privrednog razvitka. Kurs rumunske ekonomske saradnje sa inostranstvom se sve više okretao ka Zapadnim zemljama i kapitalizmu. Vid otpora Moskvi u ekonomiji, bila je i zamena sovjetskog modela savremenom modernom tehnikom, koja je velikim delom dolazila sa Zapada. Jasan dokaz ovakve rumunske orijentacije bila je rešenost za svestranijim razvojem privrede proklamovanim u šestogodišnjem planu. Taj plan je po sadržaju bio u suprotnosti sa koncepcijama ekonomske integracije lagera i raspodeli sektora privrede koje je predložio SEV. Nezadovoljstvo takvom politikom je bilo sve veće u lageru, a članice su stavove rumunskog rukovodstva ocenjivale kao „nacionalističke i oponentske“.¹⁸²⁴

U prve tri godine šestogodišnjeg plana, Rumunija je postigla prosečni rast industrijske proizvodnje od 15.7%, što je za skoro tri posto više od planiranog (planom je bio predviđen rast od 13% godišnje). U prvi tri godine, odnosno od 1960. do kraja 1962, mašingradnja i industrija su zabeležile porast od 70%, hemijska industrija za 80%, proizvodnja električne energije za 60% itd. Te godine je zvanično završena kolektivizacija na selu i konstatovano povećanje mašinskog i stočnog fonda. Kao dokaz poboljšanja standarda na decembarskom zasjedanju Skupštine, koja je pretresala budžet za 1963. godinu, dat je podatak da je kupovna moć građana porasla, te da je u okviru trgovačke mreže u zemlji kupljeno tokom 1962. godine 50% više robe nego 1959. godine. Rumunija je od III Kongresa do kraja 1962. godine izgradila oko 108.000 stanova. Jedino neizvršenje plana bilo je u poljoprivredi. Uprkos velikim ulaganjima, Rumunija je i dalje mučila muku sa razvojem poljoprivrede, te prinos ni te godine nije bio zadovoljavajući. Treba naglasiti da je Rumunija prestala sa iznošenjem privrednog plana pred Skupštinu, kao i upoznavanja javnosti sa detaljima izvršenja godišnjeg plana i zadacima za narodnu godinu. Mogući razlog toga je nešto slabiji rast industrijske proizvodnje (umesto 16–17% koliko je bilo u prvim godinama šestogodišnjeg plana), zakašnjenje sa puštanjem u pogon planiranih fabrika i drugih objekata, nedovoljne obučenosti radnika za rukovanje modernim mašinama i povremene nestašice sirovina za proizvodnju, naravno i loš prinos kukuruza i žita.¹⁸²⁵

Značajno povećanje industrijske proizvodnje u Rumuniji dolazilo je prvenstveno kao rezultat puštanja novih fabrika u rad i drugih proizvodnih postrojenja, a ne povećanja produktivnosti rada, čemu je Rumunija takođe težila.¹⁸²⁶

¹⁸²⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–107, Informacije o NR Rumuniji i odnosima sa Jugoslavijom i ostalim zemljama, 5–6.

¹⁸²⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 9, Decembarsko redovno zasjedanje Velike narodne skupštine i usvajanje budžeta za 1963. godinu, pov. br. 42432, 6–8.

¹⁸²⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 6.

Tabela 16: Proizvodnja ključnih industrijskih proizvoda u 1962.

gvožđe	1.5 miliona tona
čelik	2.45 miliona tona
metalurški koks	1.1 miliona tona
gvozdena ruda	1.7 miliona tona
ugalj	9.6 miliona tona
nafta	11.86 miliona tona
gas metan	8.8 milijardi m ³
elektroenergija	10 milijardi kWh

Na planu razvijanja spoljnotrgovinskih veza Rumunija je već u prve tri godine pokazala značajan rast. Vrednost razmene je od milijardu dolara 1960. godine, povećana na preko 1.5 milijardi u 1963, ostvarivši prosečan godišnji rast od 13.5%. U strukturi lager je zauzimao preko 2/3 vrednosti, od čega je najviše odlazilo na saradnju sa Sovjetskim Savezom, a zatim Istočnom Nemačkom. Možda bitnije za Rumuniju je bio razvoj trgovinske razmene sa Zapadom, koji je porastao za 10%. Među kapitalističkim zemljama 1963. godine najviši procenat je odlazio na razmenu sa Zapadnom Nemačkom, zatim Italijom, Britanijom, Francuskom i Švajcarskom. Rumunija je najviše uvozila opremu i mašine posebno za hemijsku i elektrotehničku industriju, a izvozila sirovine i opremu za petrolejsku industriju, po kojoj je bila poznata u svetu kao drug i najveći izvoznik. Pored trgovine sa Zapadom, veliku pažnju rumunsko rukovodstvo je početkom 60-ih poklanjalo saradnji za zemljama Trećeg sveta. Pored uspostavljene saradnje za Indijom, Indonezijom, Burmom, Avganistanom, Egiptom i drugim zemljama Azije i Afrike, Rumunija se okrenula razvoju trgovinskih veza i sa zemljama Južne Amerike.¹⁸²⁷

Kolektivizacija

Rumunska politika prema selu je posle Staljinove smrti donela neke promene. Od 1953. godine bilo je vidljivo stišavanje hajke na kulake i forsiranje zadruga najvišeg tipa.¹⁸²⁸ Rukovodstvo je donosilo nove mere koje su uticale na liberalizaciju u poljoprivredi. Razvijale su se niže forme zadružnog života, čak je 1956. godine ukinut otkup. Na prvi pogled mere su davale utisak da je usledio period

¹⁸²⁷ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija, 1957–1974, rukovodioci George Georgiu Dež i George Maurer, „Put privrednog razvitka Rumunije, povodom posete državne delegacije RNR Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 17. 11. 1963, 1.

¹⁸²⁸ U Rumuniji su postojala tri tipa zadruga: introvarasije, proizvodne poljoprivredne zadruge i zadružna poljoprivredna dobra (GAC– *Gospodaria agricoala colectiva*). Introvarasije su nastale sa ciljem zajedničkog obavljanja svih ili samo najvažnijih poslova. Seljaci su u ovaj tip zadruga unosili deo ili čitavu, zemlju tako da su postojala i dva tipa ovih zadruga koja se u suštini nisu mnogo razlikovala. Zemlja je ostajala u vlasništvu seljaka, ali je bila obavezna komasacija odnosno ukрупnjivanje i stvaranje većih obradivih površina. Prihodi sa takvih parcela su se delili među zadrugarima prema veličini uložene zemlje i rada. Introvarasije su bile poznate i kao poljoprivredna udruženja i predstavljale su najniži tip zadrugarstva u socijalističkom sektoru. Drugi tip su bile prave zadruge. U njima je seljak unosi svu zemlju, a njemu je u neposredno lično korišćenje ostajalo samo oko 30 ari, tzv. okućnica. Unosila su se i sva sredstva za rad i ostala imovina. Procena unete imovine vršena je od strane skupštine zadruge. Seljak je gubio vlasništvo nad zemljom i za eventualno izlaženje nije mogao da potražuje prava na svoju nekadašnju imovinu. Seljaci su dobijali rentu koja se među svim zadrugarima delila od ukupne proizvodnje zadruge. Minimum 75% se dobijao prema uloženom radu, a maksimum 25% kao renta za unetu imovinu. Potenciranje podele na rad trebalo je da utiče na pretvaranje ovog tipa u najvišu formu zadruživanja, odnosno u zadružna poljoprivredna dobra. Kod poslednjeg tipa, koji je predstavljao najvišu formu u socijalističkom sektoru, sva imovina sem okućnice, postajala je kolektivna svojina. GAC se u Rumuniji razvijao po ugledu na sovjetske kolhoze, tako da je najviši rukovodeći organ GAC-a bila skupština (*Concilul de conducere*), koja se birala na dve godine (*Dezvolatarea economice Rominei 1944–64*, Bucuresti 1964, 35–37).

normalizacije odnosa selo–grad. Rumunski seljaci su smatrali da su konačno prebrodili najteži period i da je režim konačno počeo da više ceni najbrojniji sloj stanovništva.¹⁸²⁹ Međutim, svaka nova mera koja je doneta, samo je još više pojačavala kolebanje i brigu rumunskog rukovodstva da je pošlo pogrešnim putem. Prve godine nakon otkupa tj. 1957. godine, rukovodstvo se suočilo sa poremećajem u snabdevanju državnog fonda. Posmatranje tih teškoća kao zavere sela prema gradu, zatim sagledavanje spoljašnjih faktora, uticalo je sve više da se Rumunija vrati na staru liniju prema selu. Sve je upućivalo na to da se selu sprema još jedna ofanziva, koja bi za cilj imala socijalistički preobražaj. Posle kratkog predaha, na savetovanju u Konstanci 1958. godine, doneta je nova–stara linija prema selu. Orijentacija na državna dobra i zadruge, kao osnovne izvore proizvodnje, značila je ponovni pritisak na ostatak slobodnog seljaštva i nasilnu kolektivizaciju. Shvatanje problema u poljoprivredi od strane vlasti, ogledalo se u samo jednoj izjavi Georgiju Deža: „Inokosni seljak neće i ne može biti predmet brige države i društva, sve dok se seljak lično ne uveri da van zadruge nema perspektive“. Tako da, kada je rumunsko rukovodstvo pričalo o investicijama u poljoprivredi, uvođenju mehanizacije i savremenih agrotehničkih mera, to se prvenstveno odnosilo na državna dobra, a zatim na zadruge i kolhoze, dok na samostalne seljake u veoma retkim slučajevima.¹⁸³⁰

Veliki uticaj na zaoštavanje u rumunskoj politici prema selu imao je spoljašnji faktor. „Deklaracija 12 partija“ donela je promenu u unutarlagerskim odnosima i postavila nove zadatke u cilju usklađivanja višegodišnjih planova svake zemlje na liniji ekonomske integracije. Pokazalo se da Rumunija u nekim segmentima dosta zaostaje za ostalim članicama lagera, što je izazvalo kritike od strane Moskve. Naročito je kolektivizacija bila segment gde je Rumunija posebno zaostajala. Zbog toga je problem rumunske kolektivizacije bio jedan od pitanja kojem je posvećena veća pažnja na XXI kongresu KPSS-a. Kritikovano rukovodstvo u Moskvi moralo je po povratku ozbiljnije da pristupi rešavanju problema u poljoprivredi. Izjava Borile u Varšavi da je kolektivizacija u Rumuniji do 1965. godine problem broj jedan, bio je nagoveštaj mera koje su donete 27. marta 1959. Dekretom CK RRP i Vlade RNR o poboljšanju rukovođenja i partijske kontrole na državnim dobrima. Činjenica da je CK prvi put uzeo funkciju donosioca zakonske uredbe značila je želju da pokaže prvenstvo nad državnim aparatom i da dodatno potencira značaj odluke i važnost državnih dobara u poljoprivredi. Poljoprivreda i kolektivizacija je bila najveći problem zbog kojeg je rukovodstvo trpelo i najozbiljnije kritike od strane SEV-a, a naročito sovjetskog rukovodstva. Na junskom Plenumu rukovodstvo je iznelo podatak da je socijalistički sektor u poljoprivredi 1957. godine obuhvatao 41% površine i 28% svih seljačkih gazdinstava, a da je do decembarskog Plenuma socijalistički sektor obuhvatao 55% površina.¹⁸³¹ Drastično povećanje ostvareno je korišćenjem nasilnih metoda u kolektivizaciji. Međutim, problem je nastajao zbog činjenice da tempo kolektivizacije, koji je nasilno postizan, nije bio praćen i povećanjem poljoprivredne proizvodnje. Ma koliko se rukovodstvo trudilo da korišćenjem savremenih agrotehničkih mera, povećanjem mehanizacije i stručnog kadra u

¹⁸²⁹ Seljaci su u Rumuniji tih godina činili oko 67% celokupnog stanovništva.

¹⁸³⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, O politici na selu u vezi sa martovskim merama Vlade i Partije, 25. 4. 1959, pov. br. 411886, 1.

¹⁸³¹ Za samo mesec dana, odnosno koliko je prošlo od decembarskog Plenuma do XXI kongresa KPSS-a januara meseca postignuto je povećanje socijalističke površine sa 55% na 60%. Ipak i to nije bilo dovoljno da ublaži zaostatak Rumunije u kolektivizacije za ostalim članicama SEV-a. Zbog toga Dež i sam vrh rumunske države je trpeo kritike i veliki pritisak samog Hruščova. Pod takvim okolnostima Dež se obavezao da će do kraja III petogodišnjeg plana, odnosno do 1965. godine završiti kolektivizaciju u Rumuniji. Prihvatanje takve obaveze značilo je da je Rumunija sprema da zarad političkog cilja tj. potpune kolektivizaciji trpi negativne posledice koje su se odražavale na dalje opadanje poljoprivredne proizvodnje.

zadrugama, povećá prinose, oni nisu dostizali realne mogućnosti već su zbog nezaiteresovanosti seljaka redovno bili manji od očekivanih.¹⁸³²

Partija je želela da se usredsredi na državna dobra, koja su po planu kolektivizacije do 1965. godine bila određena da postanu glavni snabdevači državnog fonda i oslonac politike kolektivizacije, zbog čega je trebalo tu da vlada čvrsta partijska disciplina. Drugim rečima, trebalo je da državna dobra posluže kao primer koji svojim kvalitetima treba da privuče seljake u zadruge i druge vrste kolektiva. Mera na osnovu koje je formiran Savet, kao neka vrsta pomoćnog tela, sastavljenog opet samo iz rukovodećeg kadra, dala je do znanja da rešavanje problema proizvođača nije briga proizvođača, već partije i rukovodstva, odnosno direktora i inženjera. Tako sastavljeno telo trebalo je da utiče na stvaranje jače discipline, ali i straha među proizvođačima.¹⁸³³ Druga zakonska uredba izdata u vidu Dekreta Velike narodne skupštine, o ukidanju ostataka eksploatacije u poljoprivredi, direktno je bila vezana za kolektivizaciju. Određivanjem maksimuma koliko porodica može sama da obrađuje, rezultovalo je prinudnim ili kako je to partija videla dobrovoljnim odricanjem seljaka od viškova zemlje, u korist zadruga ili državnih dobara.¹⁸³⁴ Nemajući više mogućnosti da od onoga što im je ostalo prehrane porodicu, mnogi seljaci su bili prinuđeni da pristupe zadrugama.¹⁸³⁵

Sprovođenje prisilne kolektivizacije tokom 1958. godine dovelo je do daljeg pogoršanja ekonomsko-političke situacije. Naročito je to bilo vidljivo u Temišvarskoj oblasti koja je pre rata bila glavni snabdevač zemlje žitom. Loša žetva je pored kolektivizacije uticala da stanje bude još gore. Seljaci koji su silom ušli u zadrugu tokom 1958. godine su se u zadrugama susreli sa još gorim uslovima života. Mnogi su tokom 1959. preživljavali zahvaljujući sakrivenim zalihama od prošle godine. Do sredine 1959. godine u ovoj oblasti bilo je kolektivizirano oko 80% celokupne obradive površine. Od ukupno 324 sela i naselja, 306 ih je kolektivizirano u celini, što je predstavljalo šest celokupnih srezova i dva koja su bila kolektivizirana oko 80%. Od svih metoda vlast je najčešće koristila pojedinačno ubeđivanje od čoveka do čoveka, sa čestim korišćenjem batina, što se pokazalo kao najuspešniji metod kolektivizacije u Rumuniji. Zbog različitih pritisaka i nameta, nezadovoljstvo stanovništva u Banatu je bilo naročito veliko, tako da se i pitanje srpske manjine utopilo u to opšte nezadovoljstvo. Neko opšte mišljenje u Rumuniji tih godina bilo je da seljak materijalno teže živi nego što je živeo za vreme okupacije.¹⁸³⁶

Temišvarska oblast bila je za poljoprivredu države veoma važna.¹⁸³⁷ Zbog toga je tu potenciranje kolektivizacije bilo naročito izraženo. Najrasprostranjenija forma udruživanja bila je ona najniža tj.

¹⁸³² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Neke osnovne karakteristike privrednog plana za 1959. godinu Rumunske Narodne Republike, pov. br. 48615, 6.

¹⁸³³ Decembarški Plenum iz 1958. kojim je obnovljena industrijalizacija doneo je i mere kojima je trebalo da se ubrza kolektivizacija. Jedna od odluka je bila je namenjena poboljšanju partijskog rukovođenja i kontrole nad državnim dobrima. Odluka je pored saveta, koji nije bio izborni organ, odredila uvođenje funkcije „organizatora Partije“ i „šefa mehanizacije“. Ovim je partijski sekretar dobio pravnu vlast, dok je radnik bio još više udaljen od učešća u rešavanju problema rada. Dekretom Velike narodne skupštine o ukidanju ostataka eksploatacije u poljoprivredi, samo je bio ozvaničen proces koji se u Rumuniji godinama sprovodio. Mnogi seljaci kako bi se oslobodili diskriminacija i dodatnih poreza, prisilnog otkupa i uvrstili u punopravne građane, sami su predavali višak zemlje. Rukovodstvo je smatralo da će ovim Dekretom ukloniti glavnog neprijatelja kolektivizacije i omasoviti radnički pokret (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, O politici na selu u vezi sa martovskim merama Vlade i Partije, 25. 4. 1959, pov. br. 411886, 3–4).

¹⁸³⁴ Ako u blizini sela nema zadruge ili državnog dobra, onda se taj višak zemlje davao bezemljašima sa obavezom da formiraju zadrugu.

¹⁸³⁵ Po planu donetom na savetovanju o poljoprivredi u Konstanci od aprila 1958, trebalo je da se do 1960. godine kolektivizira 70% obradive zemlje, dok je potpuna kolektivizacija trebalo da se izvrši do 1965. godine (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o izlaganju druga Hočevara u I odeljenju 2–3. aprila 1959, pov. br. 49959, 2).

¹⁸³⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, O stanju u Temišvarskoj oblasti, 23. 4. 1959, pov. br. 411886, 1.

¹⁸³⁷ Ona je posedovala 13% celokupne obradive površine Rumunije, tj. oko 1.340.000 ha 1959. godine. Na obradivom zemljištu ove oblasti najviše su se gajile žitarice (70%), zatim industrijsko bilje (13), a ostatak su činili voćnjaci i pašnjaci.

prosta forma udruživanja u poljoprivredi, te su od njihovog uvođenja 1955. godine posle II kongresa RRP, intovarasije naročito bile razvijane. Od početnih 2.6% obradivog zemljišta socijalističkog sektora, one su do 1959. godine zauzimale 60% obradivog zemljišta Temišvarske oblasti. I u ovom najblažem prelazu sa individualnog načina proizvodnje na kolektivni, bilo je problema. Najveći problem koji se javio prilikom osnivanja intovarasija bio je kako ubediti seljake da u zajednicu unesu čitavo svoje zemljište, da rade zajedno u brigadama, da stvore osnovne fondove i da proizvodnju raspoređuju prema unetim površinama i prema radu. Velika pažnja se poklanjala razvoju najviše forme udruživanja. Stalna kampanja Oblasnog komiteta je davala određene rezultate, tako da je u leto 1959. godine Temišvarska oblast imala 372 dobro razvijena GAC-a, odnosno poljoprivredna kolektivna gazdinstva.¹⁸³⁸ Vodilo se računa i o povećanju broja stručnog poljoprivrednog kadra. Tako je 1958. godine u poljoprivredi radilo oko 28.000 stručnjaka, od čega 12.000 sa visokom stručnom spremom. Toliko broj značio je da je na svaka dva sela dolazilo po tri poljoprivrednih inženjera – tehničara, na svaka tri sela jedan veterinar, a na svakih pet jedan inženjer – mehaničar.¹⁸³⁹

Država je najviše pažnje i sredstava usmeravala na razvoj najviše forme, tako da su državna poljoprivredna dobra 1959. godine zauzimala 10% obradivih površina, što je bilo negde oko 1.053.000 ha kvalitetnog rumunskog zemljišta. Podatak da je u periodu 1955–1958. godine država raznim investicijama na svakih 100 ha uložila oko 250.000 leja, slikovito govori o važnosti razvoja socijalističkog sektora za državu. Tehnička oprema u GAS bila je na visokom nivou. Od ukupno 35.000 traktora, koliko je Rumunija posedovala krajem 1959. godine, čak 12.500 su bili stavljeni na raspolaganje državnim poljoprivrednim dobrima. Kada bi se tolikim brojem traktora podelila obradiva zemlja ove forme udruživanja, dobio bi se podatak da je na svakih 71 ha dolazio po jedan traktor.¹⁸⁴⁰ Uprkos velikom korišćenju agrotehničkih mera i mehanizovanoj obradi državna dobra nisu davala srazmerno bolji prinos. Prosečan prinos žita u takvim zadrugama varirao je između 1.500 kg i 2.500 kg po hektaru, a prosečan prinos kukuruza 1958. godine kretao se oko 2.000 kg po hektaru.¹⁸⁴¹

Tabela 17: Podela obradive površine i seoskih domaćinstava 1959.

U Rumuniji je 1959. godine bilo 3.6 miliona seoskih domaćinstava i 9.6 miliona obradivih površina	
Socijalistički sektor u ha	Privatni sektor u ha
Državna dobra.....1.3 miliona ha	4.3 miliona hektara
Radne zadruge–kolhozi.....1.7 miliona ha	
Poljoprivredna udruženja...2.3 miliona ha	
Socijalistički sektor–porodice	
Radne zadruge–kolhozi...426 hiljada porodica	1.8 miliona porodica
Poljoprivredna udruženja 1.4 miliona porodica	

Iz tabele se vidi da socijalističkom sektoru na porodice ne odlazi manje zemljišta nego što je u privatnom sektoru. Pod poljoprivrednim udruženjima koja su kao forma nastala 1955. godine na

¹⁸³⁸ GAC je skraćenica za Gospodaria agricola colectiva, ali je podjednako u upotrebi i GAS – Gospodaria agricola de Stat. Obe skraćenice označavaju državna poljoprivredna dobra.

¹⁸³⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, Poljoprivreda u Temišvarskoj oblasti (podaci iz dnevne štampe i časopisa, pov. br. 519809, 3–5.

¹⁸⁴⁰ Najveći broj traktora koji su bili korišćeni u GAC bili su moderni traktori na koje su mogle da se priključe razne mašine. Najrasprostranjeniji takav model traktora bio je UTOS–26.

¹⁸⁴¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 19, „Gospodaria Agricola de Stat”, *Lupta de clasa*, br. 5/59, 1–3.

porodicu je dolazilo najmanje zemlje. Ovim je najmanja forma udruživanja trebalo da bude manje privlačna, negoli državna dobra i zadruge, ali ipak dovoljna da privuče seljaštvo beneficijama i činjenicom da u poljoprivrednim udruženjima seljak ostaje vlasnik svoje zemlje.¹⁸⁴²

Seljaštvo je naročito plašila činjenica da je u Rumuniji za godinu i po dana, tj. do kraja 1960. godine, trebalo da se kolektivizuje još oko 1 milion hektara ili 20% zemljišta i da je po planu socijalistički sektor trebalo da postane dominantni sektor na tržištu, odnosno da obezbedi preko 70% ukupnih tržišnih viškova.¹⁸⁴³

Iako je 5/6 celokupne mehanizacije bilo na raspolaganju socijalističkom sektoru, i tu država ulagala dosta investicija i koristila sve agrotehničke mere, rezultati žetve su pokazivali da oni nisu davali srazmerno dobar prinos. Podaci žetve iz 1957. kada je socijalistički sektor obuhvatao 40% obradive površine pokazuje veliki zaostatak za privatnim sektorom. Po podacima u tabeli ispod, vidi se da je privatni sektor te godine prebacio socijalistički sektor za oko 1.7 miliona tona. Odnos u 1958. godini je bio sličan samo sa razlikom što je te godine prinos bio manji zbog suše.¹⁸⁴⁴

Tabela 18: Prinosi žitarica 1957. godine

Privatni sektor	7.257 miliona tona
Zadružni sektor	2.584 miliona tona
Državna dobra	1.200 miliona tona

Glavno merilo za nagrađivanje zadrugara bio je trudodan, odnosno uloženi rad u proizvodnji. Poput individualnih proizvođača i članovi zadruga su plaćali porez. Za zadruge se porez kretao između 45 i 60 leja, a za poljoprivredna udruženja od 75 do 100 leja po hektaru. Glavna razlika, pored vlasništva na zemljom bila je u planiranju i organizaciji. Zadruge su mogle same da određuju plan proizvodnje, dok je on u slučaju GAC-a bio određen od strane državnih organa. Pošto socijalistički sektor nije bio u stanju da sam obezbedi mehanizaciju, država je formirala pomoćnu organizaciju pod nazivom Mašinsko-traktorska stanica (MTS). Takvih organizacija bilo je po čitavoj državi i one su služile državi da pomogne zadrugama, ali i da ih kontroliše i usmerava njihov rad. Kako bi se povećala proizvodnja rukovodstvo zadruga je pribegavalo sporazumima sa porodicama zadrugara. Tako je dogovorom postavljan zadatak jednoj porodici da na duži vremenski period obrađuje određenu parcelu, i da sa nje proizvodi određenu količinu proizvoda koja je zavisila od uslova na samoj parceli. Za ispunjenje postavljenog cilja porodica je dobijala određen broj trudodana, a za premašivanje plana i 30% ili 40% u naturi i novcu od premašenog dela. Postojale su i kazne za ostvarivanje manje proizvodnje od zacrtane. Ovim sporazumevanjem trebalo je stimulisati zadruge da više rade, a samim tim i daju veće prinose. Kako bi poboljšali proizvodnju u GAC-u država je tamo slala stručnjake koje je plaćala iz budžeta. Retke su bile zadruge koje su delimično finansirale stručnjake. Tako je svako državno dobro imalo agronoma i veterinara na raspolaganju.¹⁸⁴⁵

Zbog činjenice da su zasnovani na najvišoj formi socijalističke svojine i da su u njima stvoreni socijalistički proizvodni odnosi, ova dobra su imala i izraženu političku funkciju. Trebalo je, dakle, pokazati da je najviša forma socijalističkog sistema u svemu bolja od privatne i kapitalističkog sistema. Pre svega, trebalo je da benefiti takvog načina proizvodnje pokažu seljacima sve prednosti

¹⁸⁴² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, O politici na selu u vezi sa martovskim merama Vlade i Partije, 25. 4. 1959, pov. br. 411886, 8.

¹⁸⁴³ Bojazan je dolazila iz činjenice da je krajem 1958. godine socijalistički sektor obezbeđivao samo 25% tržišnih viškova, a obuhvatao je tada 50% ukupne obradive površine.

¹⁸⁴⁴ Isto, 9.

¹⁸⁴⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, Aktuelni problemi poljoprivrede, pov. br. 432906, 1–6.

velike socijalističke proizvodnje u poljoprivredi i povedu rumunske seljake putem socijalističke poljoprivrede. Drugi Plenum CK RRP od 1949. godine je pred GAC stavio zadatak da u što kraćem roku postane veliki proizvođač žitarica, mesa, mleka, jaja... Zbog toga je državnim poljoprivrednim dobrima posredstvom komasacije data najkvalitetnija zemlja. Ministarski savet je 1950. godine odlukom izvršio specijalizaciju ovih dobara i dosta uložio u tehničko opremanje, koje bi omogućilo sprovođenje najsavremenijih agrotehničkih mera. Specijalizacijom većina dobara bila su orijentisana na proizvodnju žitarica. Pod žitaricama je tako 1953. godine bilo 45% ukupnog državnog zemljišta, a 1958. godine čak 76%.¹⁸⁴⁶

Tabela 19: Statistika mehanizacije u Rumuniji

Godina	Broj traktora	Broj kombajna
1949.	3.481 (stariji model sa 15 konjskih snaga)	31
1958.	17.593 (savremenijih model)	6.417

Zahvaljujući velikim ulaganjima, GAS je 1958. godine mogao da većinu poslova obavlja mehanizacijom. Te godine je jedan traktor dolazio na 58 ha, a jedan kombajn na 63 ha pod žitaricama. Korišćenje velikih količina đubriva i ostalih agrotehničkih mera je na kraju dovelo do pozitivnih rezultata i većih prinosa. Tako je 1958. godine sa 162 državna poljoprivredna dobra ostvaren prinos 1500–2.500 kg po hektaru. Drugim rečima, GAS je po hektaru dao oko 300 kg više žita i kukuruza od proseka cele Rumunije. Ipak, ako se uzmu u obzir velika ulaganja i dobri tehnički uslovi onda se može doći do zaključka da prinosi još nisu odgovarali ulaganju. Razlog što GAS nije postizao zadovoljavajuće rezultate bio je u slaboj produktivnosti i zainteresovanosti kolektiva.¹⁸⁴⁷

Tabela 20: Površine i proizvodnja u GAS¹⁸⁴⁸

period	1947–1949	1950–1952	1953–55	1956–58
površine pod žitaricama (u hiljadama hektara)	117.4	258.7	331.7	547.0
ukupni prinosi žitarica	132.2	246.3	361.3	739.0
tržišni viškovi od toga	38.7	111.6	128.6	322.4

Najveći procenat ulaganja, bio je namenjen upravo ovoj najvišoj formi udruživanja.¹⁸⁴⁹ Posebna pažnja koja se poklanjala razvoju državnih poljoprivrednih dobara, rezultat je namere da što veća obradiva površina Rumunije bude deo ovog socijalističkog poljoprivrednog sistema. Ako se pogleda period od 1950. do 1960. godine onda se mogu uočiti dve faze. U prvoj fazi, koja je simbolično trajala do 1955. godine, državna politika je osim povećanja površine radila i na ukрупnjivanju i smanjenju broja državnih dobara. Cilj je bio da manji broj dobara obuhvati što veće površine. Takva tendencija zamenjena je 1956. godine tendencijom povećanja ukupnih površina državnog sektora i povećanja broja državnih dobara. Do promene politike došlo je najvećim delom zbog brojnih teškoća koje su proizilazile iz upravljanja i organizacije suviše velikih dobara. Na početku 1960. godine državna poljoprivredna dobra su obuhvatala oko 12% ukupnih obradivih površina Rumunije.¹⁸⁵⁰

¹⁸⁴⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Državna poljoprivredna dobra (GAS), pov. br. 429783, 1.

¹⁸⁴⁷ Isto, 3–4.

¹⁸⁴⁸ Podaci preuzeti iz *Dezvoltarea economice Rominiei 1944–64*, Bucuresti 1964.

¹⁸⁴⁹ Na primer 1958. godine Država je u državna poljoprivredna dobra uložila polovinu ukupnih investicija namenjenih poljoprivredi. Tada su državna poljoprivredna dobra obuhvatala oko 10% ukupnih poljoprivrednih površina Rumunije.

¹⁸⁵⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Izveštaj o državnoj poljoprivrednoj delatnosti Rumunije, pov. br. 416113, 2.

Tabela 21: Razvoj državnih poljoprivrednih dobara do 1960.

	Broj državnih poljoprivrednih dobara	Ukupna površina u 1000 ha	Obradiva površina u 1000 ha
1950.	357	786	576
1955.	266	977	758
1958.	377	1437	1081
1960.	500	1700	1250

Zbog velike potrebe za žitaricama, rumunsko rukovodstvo je naročito insistiralo na razvoj i povećanje ratarskih kultura, naročito pšenice i kukuruza. Značajno povećanje gajenja žitarica vidljivo je 1958. godine, kada su one zauzimale 76% od ukupnih obradivih površina ovih dobara (1955. godine procenat je bio 56%). Potenciranje baš ove vrste socijalističke poljoprivrede dolazilo je iz želje političkog vrha da se državni fond najvećim delom snabdeva upravo od državnih poljoprivrednih dobara. Vidniji pomak na tom putu dogodio se 1959. godine, kada su ona učestvovala sa 36% od ukupnog državnog fonda pšenice, sa 22% mesa i 20% mleka.¹⁸⁵¹

Po planu razvoja nacionalne privrede Rumunija je 1960. godine trebalo da ostvari vidnije rezultate na polju prinosa. Međutim, loša godina uticala je da prinos 1960. bude znatno ispod prošlogodišnjeg. Tako je prosečni prinos pšenica na socijalističkom sektoru, koji je obuhvatao tada 80% zasejanih površina, jedva dostigao 13 mc/ha, dok je u individualnoj proizvodnji bio oko 10 mc/ha. Ovako loši rezultati predstavljali su jak udarac rumunskoj privredi.¹⁸⁵² Oni su delovali obeshrabrujuće na rukovodstvo koje je uložilo velike napore, naročito u domenu unapređivanja proizvodnje žitarica. Već po završetku žetve 1959. godine Partija je preko radija, štampe, putem organizovanja seminara i savetovanja, pokušala da afirmiše i poboljša proizvodnju uz povećanje ulaganja. Međutim, ništa nije moglo da nadomesti ogromnu nezainteresovanost proizvođača. Seljaštvo, koje je silom terano u zadruge, nezainteresovanošću je pružalo neki vid tihog otpora državnim vlastima, koji je nanosio veliku štetu planovima rumunskog rukovodstva.¹⁸⁵³

Za razliku od sfere industrije, poljoprivredna proizvodnja nije beležila rast. Razlog je u prvom redu bila forsirana kolektivizacija. Rumunija je uspela da čak tri godine pre roka završi proces kolektivizovanja obradivih površina, što je prouzrokovalo smanjenjem prinosa i potrebom većih investicionih ulaganja nego što je planom bilo predviđeno.¹⁸⁵⁴

U Rumuniji je proces kolektivizacije trajao mnogo duže nego u drugim istočnoevropskim zemljama. I pored mnogih prisilnih metoda koje su korišćene u tu svrhu, može se reći da je kolektivizacija prošla mnogo bezbolnije nego u ostalim zemljama, naročito se jasna slika dobija ako se uporedi sa kolektivizacijom u Bugarskoj.¹⁸⁵⁵ I pored velikih ulaganja i napora usmerenih ka podizanju poljoprivrede činjenica je bila da Rumunija u toj sferi nije imala zadovoljavajuće rezultate. Poljoprivreda ni izdaleka nije pratila njen industrijski razvoj. Iako su se slabi prinosi ponavljali iz

¹⁸⁵¹ Isto, 7.

¹⁸⁵² Prosečan rod pšenice bio 1180 kg po hektaru, a kukuruza 1700 kg/ha 1960. godine.

¹⁸⁵³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 9. 9. 1960, pov. br. 423711, 1–2.

¹⁸⁵⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 9.

¹⁸⁵⁵ Constantin Iordachi and Dorin Dobrinu, „The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962“, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, editors. Constantin Iordachi and Arnd Bauerkamper, Budapest and New York 2014, 251–292; Mihail Gruev, „Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s“, *Isto*, 329–368

godine u godinu, zahvaljujući velikoj obradivoj površini Rumunija je uspevala da podmiri svoje potrebe i da čak izvesne količine izveze. Međutim, prvo sovjetski zahtevi, a kasnije žeđ rumunskog rukovodstva za industrijskim razvojem, doveli su do toga da je rumunsko stanovništvo često bilo suočeno sa nestašicama hrane.¹⁸⁵⁶

Bez obzira na posledice, do 1962. godine Rumunija je uspela da kolektivizaciju privede kraju. Povodom završetka kolektivizacije sela organizovana su dva svečana zasedanja Plenuma CK RRP od 23. do 25. aprila i zasedanje Velike narodne skupštine od 27. do 30. aprila 1962. godine. U znak sećanja na žrtve seljačkog ustanka iz 1907. godine, Skupštini je prisustvovalo 11.000 seljaka. U govoru Dež je proglasio završetak procesa izgradnje materijalne baze i prelazak u završnu fazu izgradnje socijalizma.¹⁸⁵⁷

Na pomenutoj Skupštini donet je Zakon o reorganizaciji upravljanja poljoprivredom. Tim Zakonom stvoren je Vrhovni savet i sistem nižih oblasnih i sreskih saveta za poljoprivredu. Razlog reorganizacije bio je birokratizam, neefikasnost i još puno slabosti koje su se javile u radu ministarskog sistema. Vrhovni savet je zamenio Ministarstvo poljoprivrede, ali za razliku od njega imao je mnogo više kompetencija i ovlašćenja. Novi organ je imao između 800 i 1.000 članova i zasedao je najmanje dva puta godišnje. Članove je postavljao Ministarski savet. Vlada je takođe birala članove Izvršnog komiteta koji se sastojao od 15 do 25 ljudi. Predsednik Izvršnog komiteta bio je ujedno i predsednik Vrhovnog saveta. Novo telo je bilo podeljeno na sedam sekcija koje su obuhvatale probleme organizacije proizvodnje, zatim stručno-kadrovske, naučno-istraživačke, ekonomske i probleme saradnje u oblasti poljoprivrede sa drugim zemljama i organizacijama. Posebna sekcija bila je zadužena za mehanizaciju poljoprivrede. Rumunija je u sklopu reorganizacije pristupila i formiranju Centralnog poljoprivrednog instituta, koji je trebalo da objedini i koordiniše rad svih naučno-istraživačkih institucija iz te oblasti u zemlji. U praksi Vrhovni savet je imao više savetodavnu funkciju bez mogućnosti da direktno odlučuje i rešava probleme rumunske poljoprivrede.¹⁸⁵⁸ Reorganizacija upravljanja poljoprivredom bila je pokušaj da se uključivanjem stručnjaka i ljudi iz proizvodnje poboljša stanje i isključe negativne posledice strogog birokratskog centralizma.

Prve dve godine nakon završetka kolektivizacije pokazale su nedovoljnu zainteresovanost za obradu zemlje, naročito one koja zbog konfiguracije terena nije mogla mašinski da se obrađuje. Osim toga, vidljivo je bilo i opadanje stočnog fonda. Slična situacija bila je i kod slobodnih seljaka koji su imali oko milion hektara na raspolaganju. U cilju poboljšanja tog tzv. privatnog sektora, država je odlučila da ublaži neke mere. U zavisnosti od kvaliteta zemljišta i odluke zbora zadrugara okućnica je mogla biti veća od 30 ari. Seljacima je omogućeno i držanje stoke na okućnici. Broj krava ograničen je na dve, ovaca na 30, dok je u zavisnosti od mogućnosti ishrane broj živine i koza bio neograničen. Država je šumu i livade besplatno dala seljacima na korišćenje, a zadruge su na primer omogućile kupovinu prasića za tovljenje po ceni koja nije prelazila 10% cene na slobodnom tržištu. Jedina obaveza bila je da polovinu prodaju državi, po ceni koja je za 50% bila niža od tržišne. Ove i mnoge druge pogodnosti su bile pozdravljene od strane seljaka. Elastičnije postavljanje u poljoprivredi doprinelo je istovremeno i podizanju popularnosti vlasti među seljacima.¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 7.

¹⁸⁵⁷ Vladimir Tismăneanu, *Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washinton 2002, 42.

¹⁸⁵⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 11. 05. 1962, pov. br. 435993, 1–2.

¹⁸⁵⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, Zabeleška o razgovoru Milatovića sa Božidarom Ljiljanićem, sekretarom partijske organizacije u selu Ljupkovo, srez Nova Moldava, 2. maja 1964, pov. br. 423426, 2–3.

Nacionalni dohodak 1958–1963.

Sa razvojem industrije u Rumuniji došlo je do promene odnosa u nacionalnom dohotku. Iako je došlo i do poboljšanja u poljoprivredi, njen udeo se zbog većeg razvoja industrije smanjio. Polazna tačka za upoređivanje tokom socijalizma bila je 1938. godina. U njoj je udeo poljoprivrede iznosio 39%, a industrije 31%. Prva godina koje je pokazala promenu i dostizanje predratnog nivoa, bila je 1955, kada je odnos bio 38% poljoprivreda – 40% industrija. Ubrzana industrijalizacija dovela je do toga da udeo poljoprivrede 1960. godine spadne na 33%, a da se učešće industrije poveća na 44%. Konačno, sa 1963. godinom poljoprivreda je u nacionalnom dohotku pala na 28%, a industrija dostigla 48%. Ako se ima na umu veliki fond obradivih površina, kvalitet zemlje i sve veća ulaganja u poljoprivredu, dolazi se do zaključka da stvaranje velike razlike u udelu nacionalnog dohotka je prevashodno rezultat lošeg stanja i prinosa u poljoprivredi. Kao što se iz priložene tabele da videti, poljoprivreda uprkos razvoju i korišćenju agrotehničkih mera nije donela očekivano udvostručene ili utrostručene prinose.¹⁸⁶⁰

Tabela 22: Pregled razvoja poljoprivrede

	1938.	1955.	1962.	1963.
obradive površine pod kulturama u hiljadama ha	9.420	9.442.4	9.649.1	9.743.2
zasejano pod pšenicom	2.830	2.948	3.042	2.876
pod kukuruzom	3.878	3.265	3.107	3.371
proizvodnja u hiljadama tona pšenice	2.630	3.121	4.054	3.791
Kukuruza	4.055	3.935	4.932	5.964
prinosi po ha u mc	10.3	11.4	13.3	13.2
Kukuruza	10.4	12.9	15.9	17.7
Traktori	4.049	23.033	57.500	65.000
Kombajni		1.535	28.400	32.100
hektara po traktoru	2.493	419.5	172.5	151.8

Tabela 23: Rast Nacionalnog dohotka od 1950. do 1963. u Rumuniji

Godina	Stanovništvo u milionima	Nacionalni dohodak u milijardama leja	Nacionalni dohodak po glavi stanovnika u lejima
1950.	15.9	39.8	2.500
1953.	16.8	63.0	3.800
1955.	17.5	76.3	4.350
1956.	17.6	71.0	4.050
1960.	18.4	105.0	5.650
1963.	18.8	132.0	7.000

¹⁸⁶⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 3, Informacija o porastu broja stanovnika, nacionalnog dohotka, potrošnog i akumulacionog fonda i investicija, kao i udela industrije i poljoprivrede u nacionalnom dohotku RNR, 20. 11. 1964, pov. br. 448510, 1–5.

Iz priložene tabele koja daje podatke o stanovništvu i nacionalnom dohotku, primećuje se konstantan rast, sa izuzetkom u 1956. godini. U njoj, iako se broj stanovnika povećao, nije došlo do očekivanog skoka nacionalnog dohotka, već do njegovog smanjenja. Na takvu situaciju uticali su pre svega ispoljeni problemi u privredi.

Rumunija se naročito od 1959/1960. godine intenzivno počela razvijati. Porast industrijske proizvodnje od prosečno 15% godišnje direktno se ispoljavao i na povećanje nacionalnog dohotka po glavi stanovnika. Zahvaljujući velikim investicionim ulaganjima izgrađena su brojna nova postrojenja i modernizovana stara. Investiranje je naročito bilo usmereno ka razvoju hemijske industrije, mašinogradnje, elektroprivrede, livačke, građevinske i tekstilne industrije. Konkretna korist se naročito video kod ulaganja u hemijsku industriju, čiji su proizvodi bili od ključnog značaja za nacionalnu privredu. Proširenje asortimana za 200 novih proizvoda ove industrije odrazilo se i na povećanje spoljnotrgovinske razmene. Treba naglasiti da je hemijska industrija u periodu 1959–1963. godine beležila prosečni godišnji porast od 24%. Sledila je elektroprivreda sa 19%, mašinogradnja sa 18.5% i topionica sa 16.5%. Takav razvoj se direktno manifestovao i na povećanje nacionalnog dohotka. Prema podacima koje je iznela Ekonomska komisija OUN za Evropu za 1962. godinu, Rumunija je ostvarila povećanje stope neto nacionalnog proizvodnog dohotka za 7%.¹⁸⁶¹

Rumunija je i u međuratnom periodu obraćala dosta pažnje razvoju hemijske industrije. Ona je 1938. godine raspolagala sa 397 preduzeća i oko 28.300 zaposlenih. Od tada proizvodni indeks je porastao nekoliko puta. Rast proizvodnje je u odnosu na 1938. godinu porastao 14 puta 1961, a već 18 puta 1962.¹⁸⁶²

4.3. Rumunsko udaljavanje – jugoslovensko približavanje Sovjetskom Savezu

Kinesko-sovjetski sukob

Putevi KPSS i KPK su počeli da se naročito razilaze posle destaljinizacije 1956. Hruščovljeva kritika staljinizma i kulta ličnosti se nije dopala Mao Cedungu, koji je kineski komunizam, doduše sa posebnim karakteristikama, gradi na staljinističkoj ideologiji i autoritarizmu. Mao je destaljinizaciju i politiku miroljubive koegzistencije sa Zapadom smatrao revizionizmom. Odnosi dva državnika su se pogoršali od 1958. godine, kada je zbog kineskog napada na Tajvan¹⁸⁶³ Hruščov otkazao pomoć za Maov program stvaranja atomske bombe i ograničio trgovinsku razmenu. Takođe, on je u kinesko-indijskom ratu stao na stranu Indije. Takvi potezi i popustljiva sovjetska politika prema Zapadu doveli su do udaljavanja dva državnika. Mao je Hruščova počeo smatrati revizionistom i oportunistom.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁶¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 1, Izvršenje privrednog plana Rumunije za 1963. godinu, 27. 01. 1964, pov. br. 43242, 1–6.

¹⁸⁶² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 1, Razvoj hemijske industrije, pov. br. 420348, 5.

¹⁸⁶³ Gromiko, koji je bio poslat u Peking 6. septembra, bio je zapanjen kineskim shvatanjima. Cilj Maoa koji je napao Tajvan 23. avgusta 1958. nije bio osvajanje ili pak pridobijanje lokalnih ostrva, već čisto vođenje politike zatezanja i popuštanja prema Americi. Poput Hruščova koji je Berlin posmatrao tako, Mao je Tajvan video kao mesto dokazivanja da je Kina dovoljno snažna da se nosi sa Amerikancima. On je čak bio spreman da započne lokalni rat i prihvati nuklearno razaranje svojih gradova. Smatrao je da bi SSSR stao na stranu Kine nakon atomskog napada. Međutim, Gromiko je već tada saopštio Kinezima da Moksva neće podržati takvu politiku Pekinga. To je isto ponovio i Hruščov godinu dana kasnije tokom poslednje posete Kini. Kineski napad na Tajvan naterao je Hruščova da razmisli o posledicama koje bi na svet imalo pomaganje Maou u nameri da napravi atomsku bombu (Цон Луис Гедис, Хладни рат, Београд 2003, 364–365).

¹⁸⁶⁴ Richard Lowenthal, „National Interests and the Orthodox Faith”, *Sino-Soviet Rivalry*, ed. Climent Zablocki, New York 1966, 31–32.

Jasno je da su događaji 1958. godine bili posledica ideološkog mimoilaženja, međutim, u tom trenutku se kinesko-sovjetski sukob jedva primećivao i bio na nivou spekulacija. Treba naglasiti da je osim ideološke postojala i druga komponenta sukoba – nacionalni interesi, koji su kao moguć izvor nesporazuma najavljivani još za vreme Staljinovog života 1952. Franc Borkenau (1900–1957), austrijski intelektualac i jedan od pionira teorije totalitarizma, tada je pisao da je sukob komunističkih režima Kine i Rusije gotovo sigurna stvar na duge staze. Borkenau je smatrao da totalitaristički režimi u ovim dvema zemljama ne mogu da se posmatraju kao prijateljski, zbog naravi takvih režima da dominiraju okruženjem, a takođe jasna želja Mao Cedunga da očuva kinesku nezavisnost i rukovodi zemljom po svojoj volji, nešto je što sovjetsko rukovodstvo ne bi prihvatilo. Svakako, primer ispravnosti poslednje teze bio je sukob Tita i Staljina.¹⁸⁶⁵ Kao što je već istaknuto, odnosi Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom i odnosi Kine i SSSR-a su bili tesno povezani. Hruščovljevo vođenje antijugoslovenske politike je delovalo umirujuće na curenje razlika između Pekinga i Moskve u javnost. Međutim, eskalacija je bila neminovna, te je Hruščov smatrao da mu je za predstojeći sukob sa Kinom neophodna svaka podrška. Pomirenje sa Jugoslavijom krajem 1959. godine, koja je zbog revizionizma bila prirodni saveznik u odnosu na Kinu, uticalo je na sve veću zategnutost u odnosima dva komunistička giganta. Stav prema jugoslovenskom revizionizmu i sovjetski pomirljiv stav prema SAD, dodatno su udaljili dve strane.¹⁸⁶⁶

Tokom proslave Lenjinovog rođendana u Moskvi aprila 1960. godine došlo je do prvog izlaza sukoba iz bilateralnog okvira. KPK je objavila tri članka u zborniku pod nazivom „Živeo lenjinizam“ čija je sadržina pokazivala razlike u shvatanjima osnovnih ideoloških koncepata. U jednom od članaka je došlo do prvih optužbi na račun Hruščova. Kinezi su ga napali zbog revidiranja i izdaje lenjinističkog nasleđa. Smatrali su da su sovjetska načela miroljubive koegzistencije, odbijanja neizbežnosti rata i širenja komunizma nenasilnim sredstvima, pogrešna i da degradiraju komunistički i radnički pokret. One su se po pitanjima shvatanja savremene epohe, pitanja rata i mira i ocene „Velikog skoka napred“, još više izrazile na XI zasedanju Centralnog veća Svetske sindikalne federacije, održanog u Pekingu od 5. do 8. juna 1960. Kako je III Kongres RRP bio zakazan za 20. jun, to je Sovjetski Savez iskoristio za sastanak predstavnika komunističkih partija, na kojem bi se razmatralo pitanje neučestvovanja na samitu u Parizu. Razlog je bio američko odbijanje da se izvini zbog špijunaže sovjetskih vojnih baza i slanja špijunskih aviona od kojih je jedan pod nazivom „U2“ oboren 1. maja. Sastanak je bio iskorišćen i za osudu ponašanja kineskog predstavnika i upoznavanje sa glavnim razmimoilaženjima KPSS-a sa KPK.¹⁸⁶⁷

Hruščovu se na rumunskom Kongresu pružila prilika i da govori o neslaganjima sa Kinezima po pitanju mira i rata, prirodi imperijalizma i drugim važnim temama. Polemiku je bilo nemoguće izbeći usled sve glasnijih istupanja Kineza, koji su u neuspehu samita u Parizu videli potvrdu ispravnosti svog stava i neispravnosti Hruščovljeve politike pregovaranja sa Zapadom. Cilj Hruščova je bio da ublažavanjem svojih stavova tokom Kongresa i sastanka sa predstavnicima lagera, primora Kinu na

¹⁸⁶⁵ John Tashjean, „The Sino-Soviet Split“, *The China Quarterly*, vol. 94, June 1983, 342–361.

¹⁸⁶⁶ Ključan za sukob bio je sastanak Hruščova i Dvajta Ajzenhaurea u Kamp Dejvidu 25. i 26. septembra 1959. Tokom dva dana vođeni su razgovori o svim aspektima hladnog rata. Zajednički zaključak bio je da je pitanje razoružavanja ključno za očuvanje mira u svetu. Želja da se razgovara sa Amerikom, kao i da se Kina obuzda zbog ratobornog stava prema Tibetu i Tajvanu, dovelo je do otkazivanja dalje saradnje sa Kinom na stvaranju atomske bombe. Dvogodišnja saradnja naglo je prekinuta 20. juna 1959. godine, kada je Hruščov povukao oko 1.400 sovjetskih stručnjaka i prekinuo preko dvesta zajedničkih projekata koji su imali ogroman značaj za dalji kineski razvoj. Hruščovljeve neratoborne stavove ga je još jednom uvredio kada nije odlučnije tražio izvinjenje američkog predsednika zbog špijunaže nakon obaranja „U2“, američke letelice iznad SSSR-a. (Gordon H. Chang, *Friends and enemies: the United States, China, and the Soviet Union, 1948–1972*, Stanford 1991, 205–207).

¹⁸⁶⁷ *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 90–91.

kompromis i time ostvari jedinstvo lagerskih zemalja, ne odstupajući od svoje platforme. Iz govora kineskog delegata Peng Čenga, videlo se da CK KP Kine nije želeo javno zaoštavanje polemike. Blaži govor nije značio da je Peking bio spreman da odustane od svojih stavova. Ipak, podršku Hruščovljevom govoru Kinezi su dali jedino u vezi sa Pariskom konferencijom, dok su po ostalim pitanjima, iznošenjem najnovijih događaja u Koreji, Turskoj, Japanu, Kubi i Alžiru, upotrebili kao dokaz za ispravnost svojih stavova. Kineska delegacija je u Bukureštu prihvatila mogućnost da se spreči rat i očuva mir, ali je smatrala da je jedini put ka tome bio kroz očuvanje jedinstva lagerskih zemalja na kineskoj platformi politike prema Zapadu. Tokom rumunskog III kongresa svi predstavnici lagerskih zemalja su dali podršku Hruščovu, ali je izvestan manjak takve podrške bio u tome što se nijedan delegat nije kritički osvrnuo na kineske stavove. Jedina koja je štrčala od linije usaglašenosti bila je delegacija KP Albanije. Za razliku od ostalih delegacija, nju nije predvodio generalni sekretar Enver Hodža, već Hisni Kapo, član CK KP Albanije. On u svom obraćanju na Kongresu nije podržao nijedan od stavova, čak se nije osvrnuo na Hruščovljev govor što je nekako bila praksa koju su sprovodili svi ostali predstavnici komunističkih partija. Iako nije zauzeo stranu, Kapo je isticanjem potrebe „jačanja jedinstvene akcije i borbe protiv neprijatelja i izdajnika marksizma-lenjinizma – savremenih revizionista“ bio više na liniji govora kineskog delegata. Na kraju, u zajedničkom saopštenju predstavnika komunističkih i radničkih partija istočnih zemalja, jedinstvo je ispoljeno jedino u tome da je tok međunarodnih događaja potvrdio pravilnost Deklaracije i Manifesta mira. Ma koliko se trudili da zajedničko saopštenje pokaže jedinstvo lagerskih zemalja, ono nije uspelo, jer se nisu mogle prekriti razlike u osnovnim stavovima koje su se ispoljile u govorima Hruščova i Peng Čenga. Teškoće u postizanju kompromisa bile su vidljive i u tome što je zajedničko saopštenje izostavilo da da konkretniju ocenu međunarodnih odnosa, što je pak uticalo da ono bude izuzetno kratko. Kompromis je postignut u tome što je Kina pristala na gledište da u savremenim uslovima postoji mogućnost da se ostvari socijalistička revolucija mirnim putem, a SSSR da takođe postoji mogućnost da „radnička klasa izvojuje pobjedu socijalističke revolucije na način koji nije miran“.¹⁸⁶⁸

Poput većine, Dež se saglasio sa sovjetskim stavovima o pitanju rata i mira, sprovođenja politike mirne koegzistencije i načina prelaska iz kapitalizma u socijalizam. Jasno opredeljenje Rumuna dovelo je do hlađenja odnosa sa Kinom. Iako je u određenom smislu KPK osuđena od strane ostalih, izuzev Albanije, ona je pod velom kompromisa potpisala zajedničku Deklaraciju 26. juna 1960. godine. Na savetovanju održanom u Moskvi novembra 1960. godine, razlike će se još više produbiti, ali će i tom prilikom biti potpisana zajednička Moskovska deklaracija koja je bila rezultat kompromisnih uklapanja ideoloških pozicija i prećutkivanja glavnih razlika.¹⁸⁶⁹ Po Gedisovom mišljenju, najoštrija razlika između Pekinga i Moskve bila je u spremnosti prihvatanja rizika. Maou, koji je polazio sa stanovišta da je SSSR bio nadmoćniji od SAD, nije nikako bilo jasno zašto se Hruščov povlačio i vodio miroljubivu politiku. Jedino za njega racionalno obrazloženje bilo je da je sovjetski lider napustio marksizam-lenjinizam, što je pak kineskom lideru bio dovoljan razlog da odrekne poslušnost Kremlju.¹⁸⁷⁰

Sa jačanjem razlika jačala je i kineska antijugoslovenska propaganda. Desetak članka mesečno je bio prosek. Kina je vremenom od Jugoslavije napravila termin koji je označavao sve ono što socijalizam ne sme da postane. Ipak, nakon 1963. izraz revizionizam se u kineskom listu *Crvena zastava* sve više odnosio na Sovjetski Savez. Kina je tokom Kulturne revolucije, otpočete 1966. godine, polako napuštala stav prema Jugoslaviji kao revizionističkoj državi. Postepeno se od nešto manje od 1.200

¹⁸⁶⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Beleška o III Kongresu RRP i savetovanju lagerskih partija, pov. br. 417466, 8.

¹⁸⁶⁹ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, Cluj-Napoca 2009, 204–206.

¹⁸⁷⁰ Цон Луис Гедис, *Хладни рат*, Београд 2003, 370.

članaka uperenih ka Jugoslaviji 1963, naredne godine spustilo na nešto više od 300 napada. Prema tumačenju hrvatskog historičara Zvonimira Stopića, Jugoslavija je imala funkciju katalizatora kvarenja odnosa na relaciji Peking–Moskva, a kineska izražena antijugoslovenska kampanja je početkom 60-ih godina prerasla iz faze kritikovanja onog što ne valja u Jugoslaviji, preko kritikovanja slabosti socijalizma, do faze direktnih napada na SSSR.¹⁸⁷¹

U takvoj atmosferi Rumunija je pažljivo posmatrala i kalkulisala kojoj strani da se prikloni. Ona se u početku trudila da se kreće između uzdržanosti do blagog naginjanja ka Moskvi. Sve do 1963. godine Moskva je imala naklonost Deža, ali nakon toga Rumuni su se okrenuli Kini. Kinesko-sovjetski sukob je bio od velike važnosti za razvitak Rumunije i njeno odvajanje od sovjetskog uticaja. Linija spoljnopolitičke aktivnosti Rumunije je do početka 60-ih godina bila usklađena sa opštim pravcem lagerske, tj. sovjetske politike.

Kubanska kriza

Rumunsko-sovjetska bliskost je naročito došla do izražaja tokom 1961. Poklapanja na spoljnopolitičkom planu bila su potpuno konsonantna. Rumunija je u potpunosti podržavala Hruščovljevu politiku podrške Kubi, u kojoj su vlast januara 1959. godine, posle bekstva predsednika i vojnog diktatora Fulhensija Batiste Zaldivara, preuzeli revolucionari na čelu sa Fidelom Kastrom.¹⁸⁷² Od samog početka njegova vladavina bila je neprijateljski raspoložena prema Americi, u čijim se rukama nalazilo 3/4 kubanske imovine. Odnosi su se naročito pogoršali nakon nacionalizacije imovine sprovedene 1960. godine. Iako se u početku nije deklarirao kao komunista, pomoć koju je dobio od SSSR-a, naročito nakon američkog embarga kubanskih proizvoda, posebno šećera, i u vreme invazije u Zalivu svinja (15–19. april 1961), usmerili su ga u tom pravcu, pa je 1961. Kuba postala socijalistička republika.¹⁸⁷³

Reagovanje Rumunije na američku invaziju Kube prvih dana bilo je blago. Talas izražavanja stava bio je prepušten studentskim, naučnim i umetničkim krugovima, koji su o tome govorili na mitinzima. Na tim mitinzima nije govorila nijedna politička ili državna ličnost. U početku jedina aktivnost po ovom pitanju bila je slanje telegrama protesta omladine, žena i sindikata Ujedinjenim nacijama i istupanje rumunskog predstavnika u toj organizaciji. Rumunsko rukovodstvo je tek 21. aprila izašlo sa deklaracijom Vlade, koja je optužila SAD za organizovanje agresije na Kubi, izrazila saglasnost sa sovjetskom deklaracijom i podvukla simpatije rumunskog naroda prema kubanskom i drugim narodima Južne Amerike. Od tada, broj vesti o Kubi i o mitinzima se drastično povećao u rumunskoj štampi. Ipak, partijski i državni funkcioneri nisu istupali na mitinzima i dalje. Svoje nezadovoljstvo rumunski studenti, među kojima je bilo i onih iz Kube i drugih zemalja, iskazali su napadom na američko poslanstvo u Bukureštu. Predveče 19. aprila, iz kamiona je izašlo oko 1.000 studenata i provalilo ogradu, prevrnulo nekoliko automobila i demoliralo prostorije američkog predstavništva. Posle dvadesetak minuta policija je uspela da rastera studente. Ovaj napad je po svemu sudeći bio

¹⁸⁷¹ Zvonimir Stopić, „Četiri etape kineske kritike Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, no. 2 (2019), 357–372.

¹⁸⁷² Dubravka Stojanović, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*, Beograd 2015, 245.

¹⁸⁷³ Prvu veću ekonomsku pomoć Sovjetski Savez je uputio februara 1960. godine u vidu kredita od 100 miliona dolara. Osim toga Sovjeti su na Kubi gradili elektrane, obnavljali važna industrijska postrojenja i slali stručnjake iz raznih oblasti. Do 1960. godine sovjetska ekonomska pomoć dostigla je oko 600 miliona dolara (Više u: Robert S. Walters, „Soviet Economic Aid to Cuba: 1959–1964“, *International Affairs, Royal Institute of International Affairs*, vol. 42, no. 1 (Januar 1966), 74–86).

podstaknut od strane rumunskog vrha, koji je na taj način hteo da pokaže svoju aktivnost.¹⁸⁷⁴ Lagerski ambasadori su bili vrlo zadovoljni postupkom rumunske omladine, ističući da su u slučaju Kube na vreme pokazali svoje mišljenje, za razliku od slučaja ubistva Patrisa Lumumbe 17. januara 1961, kada su studenti tek posle šest dana simbolično napali Belgijsku ambasadu, a reakcija vlasti je bila takva da je posle toga u Belgiju poslala pozorišnu delegaciju i dala toj poseti veliki publicitet.¹⁸⁷⁵

Ovaj i mnogi drugi primeri pokazivali su da Hruščov u rumunskom rukovodstvu ima vernog sledbenika. Dež je 1961. čak tri puta boravio u Moskvi, a sovjetsko rukovodstvo je smatralo da sa Rumunijom ima najbolje odnose od svih istočnoevropskih zemalja. Dve zemlje su ostvarile tesnu saradnju. Hruščov je kao gest poverenja poslao planove za proizvodnju naoružanja i vojne opreme. Poseta rumunske državno-partijske delegacije Moskvi od 31. jula do 12. avgusta 1961, osim što je imala propagandni karakter i svrhu iskazivanja potpune rumunske saglasnosti sa politikom Hruščova, imala je zadatak i da rumunskom rukovodstvu diskretno uputi određene kritike. Nezadovoljstvo Rusa sa rumunskom spoljnom i unutrašnjom politikom se baziralo na njenoj slaboj aktivnosti. Nedovoljno angažovanje protiv Zapada, mlako držanje u odnosu SSSR–Kina i prema Albaniji, kao i spor unutrašnji razvoj, bile su stvari koje je trebalo ispraviti. Za rumunsko rukovodstvo benefit posete bio je u manifestacionom karakteru. Javne pohvale od strane Hruščova upućene Dežu i Rumuniji imale su veliki značaj za poboljšanje rumunske pozicije u okviru lagerske. Kominike nisu direktno pominjale Jugoslaviju, ali jesu nepomirljiv stav prema revizionizmu, dogmatizmu i sektaštvu, što je jasno ukazivalo da se prvo odnosi na Jugoslaviju, a drugo na Kinu. Ovim je Moskva pokušala da Rumune natera da se odlučnije angažuju, naročito protiv kineskih stavova. Moskva je tokom posete dala ogromnu podršku rumunskim ambicijama i naporima u smeru stvaranja bezatomske zone i razvijanja miroljubive koegzistencije na Balkanu.¹⁸⁷⁶ Znajući šta bi Rumune stimulisalo da se pokrenu, Hruščov je javno izneo sovjetsko slaganje sa rumunskim šestogodišnjim planom i intenzivnom industrijalizacijom. Aktivacija Rumunije viđena je već posle nekoliko dana na proslavi 23. avgusta. Rumunski rukovodioci su izbegavali razgovor sa albanskim predstavnikom, poštujući tako načelnu politiku Moskve o „isključivanju Albanije iz lagerske porodice“.¹⁸⁷⁷ Lager je u odnosu prema Jugoslaviji uoči XXII Kongresa KPSS pokazao izvesno zahlađenje. Povod su bile poruke koje je Tito razmenio sa Hruščovom, a ticale su se nuklearnih probi. Moskva je smatrala da je sila jedini način da se zaustave zapadne provokacije i da će manifestacije sile i nuklearne probe jedino moći da nateraju Zapad da pristupi pregovorima o sveopštem i nuklearnom razoružavanju. Takva atmosfera uticala je i na osetniju rezervisanost Rumuna prema Jugoslaviji, koji su, kako se da primetiti, nakon posete Moskvi brižno sledili sovjetsku politiku, čak i onu uperenu prema FNRJ.¹⁸⁷⁸

Treća poseta Deža Moskvi 16–31. oktobra bila je povodom XXII kongresa KPSS. Za razliku od 1956. godine, sada je bio u stanju da prihvati mere destalinizacije bez zadržke. Činjenica da u zemlji niko nije dovodio njegov autoritet u pitanje ključna je za razumevanje različitog stava rumunskog lidera u odnosu od onog iz 1956. godine i XX kongresa KPSS-a. Izveštaj koji je Dež podneo na sednici CK RRP od 30. novembra do 5. decembra bio je pun oštrih kritika staljinističkog perioda. Naravno za sve

¹⁸⁷⁴ Jugoslavija je na vest o iskrcavanju kubanskih emigranata u Zalivu svinja reagovala oštro. Tito, koji je tada bio u Egiptu, dao je izjavu u kojoj je napao Ameriku kao organizatora i glavnog krivca za napad na Kubu. Činjenica da se Jugoslovenski stav poklapao sa moskovskom politikom uticao je na pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa (D. Bogetić, Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971, Beograd 2012, 20–21).

¹⁸⁷⁵ Scanteia, 20. 04. 1961, 1; DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 22. 04. 1961, pov. br. 413054, 1–2.

¹⁸⁷⁶ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 17. 08. 1961, pov. br. 425301, 1–3.

¹⁸⁷⁷ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 31. 08. 1961, pov. br. 426602, 1.

¹⁸⁷⁸ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 112, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 14. 10. 1961, pov. br. 430640, 1.

loše što se u Rumuniji dešavalo u Staljinovoj epohi, bila je napadnuta moskovska grupa – frakcionaši Ana Pauker, Vasile Luka, Teohari ĆorĊesku, Miron Konstantinesku, Josif Kišinjevski i drugi.¹⁸⁷⁹

Sovjetsko-rumunski odnosi su nastavili uzlaznom putanjom i početkom 1962. godine. Rumunska radnička partija je na zahtev KPSS uputila pismo KP Kine, u kojem je kritikovala kineske napade na Sovjetski Savez i teze da će se SSSR i ostale socijalističke zemlje prilagoditi imperijalizmu, da vode suprotnu politiku marksizma-lenjinizma i da će njihova nastojanja za miran suživot na kraju dovesti do toga da će Istočni blok morati da moli za mir. Dakle, ništa nije naslućivalo da će doći do pogoršanja odnosa. Rumunija je podržavala spoljnu politiku Sovjetskog Saveza, a zauzvrat dobijala je više prećutne slobode za otvaranje prema Zapadu i kreditiranje daljeg unutrašnjeg razvoja.¹⁸⁸⁰ Međutim, aprila meseca u Bukurešt je stigao poljski predlog o specijalizaciji i integraciji privreda članica SEV-a, koji je trebalo da bude osnov za razmenu mišljenja na sledećem zasedanju, planiranom za jun mesec. Upravo taj predlog, odnosno želja Moskve da stvori jedinstvenu socijalističku privredu i tržište, i da svaka zemlja usmeri proizvodnju određene grane, bila je tačka razlaza Rumunije i SSSR-a. Dež nije mogao ni u kom slučaju da prihvati da zarad opšteg interesa napusti dalji razvoj teške industrije i da od zemlje napravi izvoznika sirovina, koja će u industriji jedino razvijati naftnu i hemijsku granu privrede.¹⁸⁸¹ Rumunija, kao ni SSSR, nisu želele da popuste, te je razmimoilaženje bilo neizbežno.

Smatrajući da će do izvesnih reperkusija doći, Dež je intenzivirao potragu za alternativnim ekonomskim i političkim putevima. Dotada se rumunski vrh u okviru samog lagera držao deklarativnog stava o prijateljstvu sa svim lagerskim zemljama uz isticanje jedinstva i zajedničkih ciljeva. Prema Zapadu je korišćena politika koegzistencije i širenja ekonomskih i kulturnih odnosa uz povremena zaoštavanja koja su pratila kretanja sovjetskih stavova. Prema Jugoslaviji rumunska spoljna politika bila je takođe deklarativnog karaktera. Rumuni su se po instrukcijama Moskve držali stava o razvijanju bilateralne saradnje bez obzira na ideološke razlike. Međutim, kada se napravi osvrt, ne može a da se ne primeti da su odnosi bili bolji ili lošiji i da su zavisili od nivoa intenzivnosti antijugoslovenske kampanje. Ipak, zaključak da je rumunska spoljna politika samo deo opšte lagerske politike bio bi pogrešan. Odnos Rumunije sa pojedinim zemljama bio je uslovljen i državnim interesima, interesima razvoja privrede, istorijskim problemima i preklapanjima teritorijalnih i drugih interesa.¹⁸⁸²

Za razliku od prve krize u kojoj je glavni akter bila Kuba, u drugoj tzv. kubanskoj raketnoj krizi 1962, Rumunija je pokazala nezadovoljstvo sovjetskim načinom vođenja politike. Pojava zemlje koja se protivila američkom imperijalizmu, u njenoj neposrednoj blizini, bila je za SSSR velika šansa da uzvratu Amerikancima zbog postavljanja raketa u blizini Izmira u Turskoj i Barija u Italiji, 1959. godine. Dogovor o instaliranju sovjetskih raketa na Kubu zaključen je jula meseca prilikom poseta Raula Kastro, kubanskog ministra odbrane, Sovjetskom Savezu. Već tog meseca otpočeta je operacija „Anadir“. Do oktobra meseca tajno je prebačeno preko 20.000 sovjetskih vojnika, preko 40 aviona „MIG-21“ i isto toliko bombardera koji su preneli 80 nuklearnih raketa. Kriza je u javnost izašla nakon Kenedijevog obraćanja 22. oktobra u kojem je izneo saznanja o raketama i najavio pomorsku blokadu Kube od 24. oktobra. Vrhunac krize bio je 27. oktobra, kada je oboren američki špijunski

¹⁸⁷⁹ *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 94.

¹⁸⁸⁰ *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din Aprilie 1964*, ed. Mihai Croitor, Cluj-Napoca 2012, 24–25.

¹⁸⁸¹ Više u poglavlju *Tačka razlaza – SEV*, 469.

¹⁸⁸² AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–100, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu o spoljnopoličkoj aktivnosti Rumunije i 1960, 1–4.

avion „Lokid U2“ i pokušano da se podvodnim bombama natera sovjetska podmornica sa nuklearnim torpedom da izroni. Zahvaljujući jednom članu sovjetske posade Vasiliju Arhipovu podmornica nije donela odluku da ispali torpedo, što bi zasigurno dovelo do američkog odgovora i prerastanja sukoba u nuklearni ili svetski rat. Kriza je 28. bila rešena Hruščovljevom naredbom da se demontiraju baze, a nuklearno oružje vrati u SSSR. Takva odluka doneta je na osnovu Kenedijevog obećanja da će prekinuti blokadu i da neće napadati Kubu. Pored toga dogovoreno je povlačenje američkih raketa iz Turske i Italije.¹⁸⁸³ Postoje dve hipoteze kojima se pokušao objasniti potez Hruščova. Prva je bila da je to bio u suštini defanzivan i potreban potez Sovjetskog Saveza, nakon što je SAD postavila nuklearne rakete u Grčkoj i Turskoj. Druga hipoteza jeste da je to u većoj meri bio Hruščovljev pokušaj da izvrši pritisak na Vašington, kako bi se na bazi kompromisa za sovjetsko povlačenje Amerika povukla iz Berlina. Međutim, prema mišljenju Kisindžera, takvim pokušajem je Hruščov izgubio kredibilitet i doveo do još čvršćeg zapadnog isticanja značaja Berlina. Tako je SSSR-u ostalo da kao najveći uspeh po pitanju berlinske krize istakne podizanje, zida čija je izgradnja počela 1961.¹⁸⁸⁴

Činjenica da se Hruščov nije savetovao, kao ni upoznao ostale članice Varšavskog pakta, izazvala je veliko nezadovoljstvo. Za rumunsko rukovodstvo je saznanje o krizi iz novina bilo veliki šok, naročito jer se skoro celokupni državno-partijski vrh Rumunije tada nalazio na proputovanju kroz Indoneziju, Burmu i Indiju od 8. do 24. oktobra. Poteškoće koje su se našle na tom putu, kao i neplanirana poseta Moskvi 23. oktobra, izazvala je bojazan za život kod Deža, Maurera, Stojke, Bodnaraša, Maneskua i drugih članova delegacije.¹⁸⁸⁵ Prilikom susreta u Moskvi Hruščov ih je informisao detaljnije o krizi, pomorskoj blokadi i izdavanju zapovesti o pripravnosti vojske svih članica pakta. Od svih lidera, Dež je Hruščovu naročito zamerio ovu kubansku avanturu. Na sastancima najvišeg rumunskog rukovodstva, kao i u prepisci dva lidera, Dež je iznosio otvorenu kritiku na račun Nikite Sergejeviča. Kritikovano je, pored ostalog, i to što je Hruščov iz želje da rumunsko rukovodstvo u slučaju eskaliranja kubanske krize veže za Moskvu na vrlo lukav način. Nakon početka pomorske blokade sve članice su na zahtev Hruščova poslale bar jedna brod u pravcu Kube, samo Rumunija nije. Kako bi se pokazalo jedinstvo i obezbedilo učešće, SSSR je jedan svoj tanker koji se nalazio u blizini Kube nazvao „Bukurešt“. Ispostaviće se da je to bio prvi brod kojim je Sovjetski Savez pokušao da izazove američku blokadu. Rumunima se naročito nije dopalo sovjetsko naređenje za stavljanje nacionalnih vojski članica u stanje pripravnosti. Rumunija će ubrzo svoju delatnost u VU usmeriti i ka sprečavanju da komanda pakta ima veće ingerencije nad armijom jedne članice od njenog samog državnog vrha.¹⁸⁸⁶ Prema kasnijim izjavama, Dež je naročito traumatično doživljavao krizu: „Moram da ti kažem Nikita Sergejeviču, da se nikad od oslobođenja nisam tako osećao kao za vreme krize u Karipskom moru, kada se činilo da smo na ivici provalije i da nas je samo jedan korak delio od nuklearne katastrofe.“¹⁸⁸⁷

Kako SSSR nije poštovao osnovno načelo konsultovanja, tj. da o namerama izveštava ostale članice, dovela je do odluke rumunskog rukovodstva da slobodnije tumači njene obaveze u VU. Tito je takođe

¹⁸⁸³ Philip Brenner, „Cuba and the Missile Crisis“, *Journal of Latin American Studies*, Vol. 22, No. 1 (Februar, 1990), 115–142; Dan Martins, „The Cuban Missile Crisis and the Joint Chiefs: Military Operations to Meet Political Ends“, *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 4 (Autumn 2018), 91–110.

¹⁸⁸⁴ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Beograd 2016, 531–533.

¹⁸⁸⁵ Mislili su da će poput George Preotease 1957. život završiti u namerno izazvanoj avionskoj nesreći.

¹⁸⁸⁶ Više o Rumuniji i raketnoj krizi na Kubi u: Larry Watts, „Romania Security Policy and the Cuban Missile Crisis“ in: *Cold War International History Project*, no 38, Washington 2013; Petre Opris, „Romania and the Cuban Missile Crisis: Soviet Nuclear Warheads for Romania?“, in: *Cold War International History Project Bulletin – The Global Cuban Missile Crisis at 50. New Evidence From Behind the Iron, Bamboo, and Sugarcane Curtains, and Beyond*, 17/18 (2012), Washington D.C., 514-521.

¹⁸⁸⁷ Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, 214.

bio svestan opasnosti koju je sukob dve sile mogao da donese. On se zato odlučio na iznošenje opreznog stava. Svoju delatnost je usmerio na nalaženje mira. Znajući kakve bi posledice imalo svrstavanje na bilo koju od sukobljenih strana, Jugoslavija se držala neutralne pozicije. Tito je smatrao i apelovao na Vašington i Moskvu da posredstvom UN pristupe pregovorima i nalaženju mirnog rešenja „krize koja pretila da gurne čovečanstvo u novi sveuništavajući rat“. Smatrao je da je uslov za rešenje krize obustavljanje mera koje su dovele do nje, misleći na SSSR i mere koje je druga strana, odnosno SAD, nagovestila da će sprovesti. Kao što je invazija na Kubu uticala na pogoršanje odnosa sa Amerikom, tako je raketna kriza i jugoslovensko postavljanje stvorilo uslove za podizanje odnosa sa Sovjetskim Savezom na najviši politički nivo i značajno unapređenje bilateralne saradnje.¹⁸⁸⁸

Rumunski oportunistički

Ono što se u rumunskoj spoljnoj politici primećivalo tokom 1962. i 1963. godine bila je veća doza oportunistički, zbog čega je rukovodstvo trpelo kritike od strane ostalih zemalja lagera, a naročito Sovjetskog Saveza. Osim kritike, Moskva je pokušavala da Bukurešt gura na veću oštrinu prema oceni kapitalističkih akcija, ali i jugoslovenskih revizionista. Zapad, kao i samo rumunsko rukovodstvo, nisu imali iluzija da će se u budućnosti krenuti putem veće saradnje. Svesno geografske pozicije, vojnog i drugog pritiska suseda, rumunsko rukovodstvo je samo opipavalo granice do kojih sme da ide, a da konsekvence budu prihvatljive.

Želja rumunskog rukovodstva da iz sino-sovjetskog sukoba izvuče korist, dovela je do odluke da vrata svog ambasadora Velčeskua u Tiranu marta 1963. Bukurešt je u suštini u ovom sukobu bio zvanično na strani Moskve, ali je postupcima i kritikama Hruščovljeve politike, kao i činjenice da se ekonomska saradnja sa Kinom poboljšala, prećutno prihvatao i pojedine kineske pozicije.¹⁸⁸⁹ Jasan znak bilo je odbijanje Deža da učestvuje na sastanku partija u Istočnom Berlinu, povodom sedamdesetog rođendana Ulbrihta, održanog krajem juna 1963. Razlog je bilo saznanje da Hruščov želi tom prilikom da još jednom iznese kritiku Kine i istakne jedinstveno mišljenje komunističkih partija. Simultano Rumunija je pravila prve korake ka normalizaciji odnosa sa Kinom. Maja meseca došlo je do sastanka Korneliju Maneskua, ministra spoljnih poslova i kineskog ambasadora Hu Žiangua, a 12. decembra se sa njim u Snagovu sastao i Georgiju Dež.¹⁸⁹⁰ Tom prilikom Dež je istakao želju za razvitkom rumunsko-kineskih odnosa i organizovanja sastanka na visokom nivou. Kinezi su rumunsku inicijativu prihvatili i slaganje sa razmenom visokih delegacija potvrdili istog meseca ambasadoru u Pekingu, Dumitru Georgiu. Plan je bio da se do sastanka dođe posrednim putem, na način koji ne bi izazvao reakciju Moskve. Međutim, zatezanje sovjetsko-kineskog sukoba pružilo je priliku Rumuniji da, pod plaštom posrednika u sukobu, poseti Peking i realizuje dogovoreni sastanak marta naredne godine.¹⁸⁹¹

Rumunsko pokazivanje samostalnosti i odbijanje ideje integracije SEV-a tokom 1963. godine, počelo je da se odražava i kroz odnose sa drugim zemljama članicama. Rumunske vlasti su tada pooštrile

¹⁸⁸⁸ Đoko Tripković, „Kubanska kriza i odnos Jugoslavije prema njoj“, *Istorija 20. veka*, 2 (2002), 89–102.

¹⁸⁸⁹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 108, dos. 3, Telegram iz Varšave od 06. 06. 1963, pov. br. 419286, 1–2.

¹⁸⁹⁰ U članku posvećenom trogodišnjici moskovskog savetovanja, George Maurer je dao rumunsko sagledavanje razmimoilaženja među komunističkim partijama. Njegov stav i stav RRP bio je da je nedopustivo da se u odnosima pribegava korišćenju napada i uvreda. Pravi način je bio „bratska razmena mišljenja“ putem susreta i konsultacija. Shodno svojem položaju rumunsko rukovodstvo je izričito bilo protiv mešanja, nametanja stavova i odluka drugim partijama. Što se tiče sukoba Kine i SSSR-a Maurer je podržao predlog za „prekid polemike o spornim pitanjima među bratskim zemljama“ („Ставови Румунске радничке партије“, *Борба*, 6. 11. 1963, 3).

¹⁸⁹¹ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 250 i dalje.

kurs prema građanima IEZ u državi. Dolazilo je do otpuštanja, preseljavanja u unutrašnjost, pogoršavanja uslova na radu i dr. Kulturna razmena se smanjila, kao i posete društveno-političkih organizacija. Za diplomatske predstavnike su počeli da važe propisi o kretanju i kontaktiranju rumunskih građana, što do tada nije bio slučaj. Treba napomenuti i da je Narodna banka Rumunije obustavila transfer novca u IEZ iz nasledstva i prodaju imovine rumunskih građana. Ovakvim postupcima naročito su bili ogorčeni Sovjeti i Poljaci. Kako bi izbegli svaku diskusiju o tom narastajućem problemu, rumunski zvaničnici su izbegavali da ostaju nasamo sa IEZ diplomatama. Rumunska objašnjenja ovakvih mera bila su da žele da izjednače pravila i usaglase njihov odnos sa svim državama.¹⁸⁹² O sovjetskoj politici prema NRR najbolje govori stav Akademije nauka. Akademici su na jednom zasedanju izašli sa izjavom da je posleratna politika Sovjetskog Saveza za cilj imala da zadrži Rumuniju na predratnom nivou agrarne zemlje, da zatvori već postojeće fabrike, pa čak i rusificira jezik i oduzme mu latinski karakter. Partijski članovi su u diskusijama često pominjali i SOVROM-e, kontribuciju i neravnopravnu trgovinu.¹⁸⁹³

Za razliku od drugih zemalja, ona je posle 1957/58. godine i napuštanja sovjetske armije, ulagala mnogo manje sredstava u vojsku, nego što su to činile druge članice lagera. Kao primer može se uzeti slučaj Bugarske, koja je, iako siromašnija, za vojsku izdvajala preko dva puta više novca po glavi stanovnika od nje (Rumunija izdvajala oko 170 leja po stanovniku). Ukidanje sovjetsko-rumunskih mešovitih društava omogućilo je pritom da više sredstava ostaje samoj državi. Rukovodstvo je od tada, oslobođeno direktnog upliva sovjetskih „instruktora i stručnjaka“, krenulo u industrijalizaciju i povećanje spoljne trgovine zemlje. Godišnji rast spoljnotrgovinske razmene bio je oko 30%, što je do 1962. godine državu približilo ukupnom bilansu od 2 milijarde dolara, koji je pritom bio i pozitivan. Upravo ta sfera delovanja je najviše kritikovana od strane lagera. Rumunija je po procentualnom prometu izbila na prvo mesto među IEZ po trgovini sa Zapadom. Sa udelom od 38% sa vanlagerskim i 62% sa lagerskim zemljama, ona je bila čak i ispred Poljske, ako se izuzme američka pomoć ovoj državi. Od sve češćih prozivki i pretnji uvođenjem sankcija ako se produži razvoj odnosa sa Zapadom, rumunsko rukovodstvo je pokušavalo da se opravda izjavama da trguju tamo gde im se najviše isplati i da takvu opremu ni po kvalitetu ni po rokovima isporuke ne mogu pronaći u lageru. Rumunsko rukovodstvo, koje je zahvaljujući ekonomskom napretku osnažilo svoje pozicije, krenulo je putem oslobađanja od sovjetskog uticaja i slepog sleđenja sovjetskog modela. Ipak, ono je pozitivno ocenjivalo Istočni blok kome je pripadalo. Pozitivno su nalazili u tome što ih je lager vojnički obezbeđivao, ekonomski osiguravao bazu, a ideološko-politički model je osiguravao primamljiv krut birokratski centralizam. Međutim, promene u politici Sovjetskog Saveza, koje su najvećim delom bile uslovljene sovjetsko-kineskim sukobom, delimično su išle na ruku Bukureštu. S jedne strane principi miroljubive koegzistencije na spoljnom planu su mu bili bliski. Ipak u razvijanju saradnje sa drugim zemljama rumunsko rukovodstvo je ozbiljne napore ulagalo da pogled i aktivnost masa zadrži na svojoj teritoriji, delom i zbog toga jer je u zemlji sve više bio na izražaju nacionalizam.¹⁸⁹⁴

¹⁸⁹² DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 08. 05. 1963, pov. br. 415800, 1–2.

¹⁸⁹³ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 108, dos. 1, Rumunija–SEV, 05. 04. 1963, pov. br. 412117, 1.

¹⁸⁹⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Odnosi u toku 1962. i perspektive za 1963, pov. br. 42411, 1–3.

Rumunsko flertovanje sa Zapadom

Spoljna politika Rumunije je dugo nakon Drugog svetskog rata bila u senci Sovjetskog Saveza. U periodizaciji njene spoljnopoličke istorije do dolaska Čaušeskua na vlast, razlikuju se tri razdoblja. Period od kraja rata do 1955, bio je razdoblje apsolutne podređenosti Sovjetskom Savezu. Drugi period trajao je do 1962, a karakterističan je po ekonomskom približavanju Zapadu i počecima ignorisanja direktiva sovjetskog rukovodstva. U trećem periodu, koji je trajao od 1962. do 1965, javilo se kategorično odbijanje podređenog položaja i oštrog razmimoilaženja između Bukurešta i Moskve i rumunske afirmacije na međunarodnoj sceni.¹⁸⁹⁵ Sve do 1958. godine i napuštanja sovjetskih trupa, od činovnika Ministarstva spoljnih poslova se nije očekivalo visoko znanje iz oblasti diplomatije, jer se od njih pre svega očekivalo slepo izvršavanje direktiva. Međutim, od sredine 50-ih godina Rumunija je počela planski da na važne funkcije dovodi mlade i školovane ljude. Oni su kasnije postali nosioci rumunskog spoljnopoličkog puta stvorenog na poštovanju nacionalnog interesa.¹⁸⁹⁶

U periodu posle Drugog svetskog rata glavno mesto u razmeni Rumunije zauzimao je SSSR. Tokom 1956, 1957. i 1958. godine u celokupnom obimu rumunske razmene Sovjetski Savez je ulazio sa oko 50% udela. On nije opadao uprkos činjenici da se od 1950. do 1958. godine obim razmene sa SSSR-om udvostručio. Takvo stanje bila je direktna posledica činjenice da je ona najvažnije artikle morala da izvozi upravo u prvu zemlju socijalizma. Od proizvoda u robnoj listi naročito su se po količini i po značaju isticali petrolej, sirova nafta, uranijum, drvo, žitarice, hemijski proizvodi, građevinski materijal i oprema za eksploataciju nafte. Posle SSSR-a po značaju za rumunski izvoz bile su Istočna Nemačka, ČSSR, Kina i Poljska.¹⁸⁹⁷

Spoljnotrgovinska razmena Rumunije u 1958. godini iznosila je oko 960 miliona dolara u oba pravca. Po karakteru razmena je bila na štetu Rumunije jer njen izvoz nije mogao da pokrije uvoz. Naročita nesrazmera bila je vidljiva u rumunskoj razmeni sa SSSR-om, DDR i ČSR. Glavni razlog takve pojave bilo je neostvarivanje rumunskih planova poljoprivredne proizvodnje i velikog smanjenja izvoza drvene građe, a sa druge strane uvoz opreme, kojim je trebalo da se zadovolje apetiti preteranog investiranja u razvoj teške industrije. Rumunija je svoj izvoz, koliko ona to želela ili ne, najviše bazirala na poljoprivrednim proizvodima. Druga važni izvozni artikli bili su proizvodi petrolejske industrije, a zatim hemijske, drvene i mašinogradnje. Uvoz je najvećim delom bio sačinjen od proizvoda mašinogradnje, metaloprerađivačke industrije, elektroindustrije i industrije guma i tekstila. Što se tiče raspodele rumunske spoljne trgovine na Istok i Zapad, u 1958. godini je na socijalističke zemlje otpadalo preko 77% celokupne robne razmene (743 miliona dolara). Najvažniji partner Rumunije bilo je svakako Sovjetski Savez sa kojim je ostvarivala preko 50% svoje celokupne razmene. Sledeća po značaju, ali sa mnogo manjim obimom razmene bila je DDR, zatim ČSR i Kina.¹⁸⁹⁸

¹⁸⁹⁵ Dan Cătănuș, *Între Beijing și Moscova: România și conflictul sovieto-chinez, (1957–1965)*, vol. I, București 2004, 9.

¹⁸⁹⁶ Florin Constantiniu, „Diplomație curojoasă“, *Dosarele Istoriei*, 11(2006), 3.

¹⁸⁹⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Izveštaj o nekim ekonomskim pitanjima, pov. br. 44996, 7.

¹⁸⁹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 8, Spoljnotrgovinska razmena Rumunije u 1958. godini, pov. br. 429772, 1.

Tabela 24: Spoljnotrgovinska razmena Rumunije u 1958. godini

SSSR	493
DDR	69
ČSR	64
Kina	44
Mađarska	31
Poljska	25
Koreja	4
Albanija	3
Vijetnam	1
Ukupno sa zemljama Istočnog bloka	743
Sa Zapadom i trećim svetom	220
	u milionima dolara u oba pravca

Na razmenu sa vanblokovskim zemljama, gde je uostalom spadala i Jugoslavija, otpadalo je 23% celokupne razmene, odnosno oko 220 miliona dolara. U ovoj grupi zemalja po važnosti su se isticale Zapadna Nemačka, Francuska, Italija, Argentina i Velika Britanija. Što se tiče ostalih zemalja treba još pomenuti razmenu sa UAR i Indijom koja je imala veliki potencijal za rast. Afroazijske zemlje sem pomenute su dotada bile potpuna nepoznanica. Naponi koje je ona od 1958. godine uložila rezultovali su pojavom Rumunije i na ovim tržištima. Ispitivanjima ona je došla do zaključka da tržišta nerazvijenih zemalja predstavljaju naročito plodno tle za prodor njenih proizvoda. Velikih uspeha država je u toku 1958. godine ostvarila sa zemljama Južne Amerike što se videlo po prvim posleratnim trgovinskim sporazumima potpisanim te godine sa Argentinom, Brazilom, Urugvajem i drugim zemljama.¹⁸⁹⁹

Tabela 25: Razmena sa vanblokovskim zemljama u 1958. godini

Zapadna Nemačka	51.5
Francuska	25.5
Italija	18.7
Argentina	11
Velika Britanija	10
Austrija	10
Grčka	10
Danska	8.7
Jugoslavija	7
Finska	6
Ostale zemlje	44
	u milionima dolara

Simultano sa podržavanjem sovjetske politike, Rumunija je počela otvaranje prema Zapadu. Ovakva orijentacija bila je prouzrokovana nemogućnošću lagersa da je snabde mašinama i opremom koje su bila neophodne za brz razvoj, naročito teške industrije. Zbog relativno male razmene sa kapitalističkim zemljama ona nije mogla da redovnim izvozom plati potrebnu opremu, zato je raznim ustupcima i posetama želela da obezbedi dobijanje zapadnih kredita kojim bi se mogla obezbediti

¹⁸⁹⁹ Isto, 2.

nabavka bar jednog dela opreme. Plaćanje tih dugoročnih i srednjoročnih kredita Rumunija je planirala da izvrši proizvodima koje je posedovala ili pak proizvodima koji će biti proizvedeni uz pomoć kreditirane opreme.¹⁹⁰⁰ Intenziviranje na tom polju je naročito bilo vidljivo od 1959. godine. Kako bi stvorila što povoljniju atmosferu za delovanje, ona je povelala niz pregovora sa evropskim zemljama i SAD o likvidaciji starih dugova i obeštećenja nacionalizovane imovine. U ovim pregovorima najveći problem predstavlja italijanska imovina, zbog činjenice da je SSSR uzeo njen najveći deo kao ratni plen. Uporedo sa tim pregovorima, rumunske delegacije su vodile razgovore za zaključivanje velikih poslova sa zapadnim kompanijama, kao što su bile „Montekatini“, „ENEI“, „Ansaldo“, „Šnajder“ i „SFIO“. Rumunija je naporno radila na povećanju razmene, dobijanju kredita, nabavci opreme i proširenja raznih vidova kooperacije.¹⁹⁰¹

Često pominjući vekovna prijateljstva i bliske odnose sa latinskim rođacima, Rumunija je uspevala da u kratkom periodu podigne obim razmene i zaključi brojne, za nju korisne, ugovore sa Francuskom, Italijom i ostalim zemljama. U sklopu pomenutih akcija naročito treba izdvojiti kampanju poseta rumunske delegacije, predvođene potpredsednikom Vlade i ekonomistom, Brladeanuom, nizu zapadnih zemalja tokom jula i avgusta 1959. Delegacija je uspela da zaključi poslove u visini od 55 miliona dolara sa engleskim, francuskim i italijanskim kompanijama. Izvesne rezerve zapadnih kompanija prema Rumuniji uticale su da ne dođe do obimnije saradnje. Naime, plan rumunske delegacije je bio da zaključi ugovore u vrednosti od čak 300 miliona dolara. Kod zaključenih ugovora prevashodno se radilo o nabavci instalacija za rafineriju nafte, potrebama otvaranja fabrike celuloze i šećera, kao i automobilskih guma. Cilj Rumunije je bio da osnivanjem svojih fabrika zadovolji sopstveno tržište i time se oslobodi uvoza iz kapitalističkih zemalja. Daljim razvojem bi višak proizvoda plasirala na tržište lagera. Rumunskom rukovodstvu je naročito išla na ruku i sovjetska kampanja propagiranja mira i koegzistencije. Razmena dokumentacije i stručnjaka sa Zapadom, pružila joj je šansu da se bolje upozna sa privrednim razvitkom kapitalističkih zemalja i da spozna sve prednosti koje bi rumunska privreda mogla da dobije implementacijom savremenih tehničkih dostignuća sa Zapada. Ovo poslednje je bilo i najveći pokretač rumunske nove spoljnopoličke orijentacije.¹⁹⁰²

U Rumuniji se otvoreno govorilo o potrebi razvoja industrije, naročito hemijske, i iskorišćavanja njihovih tehničkih dostignuća. To je bilo moguće jedino razvijanjem ekonomske saradnje, poboljšanjem razmene i kupovinom licenci. Benefit od nabavke moderne opreme rukovodstvo je videlo u preskakanju etape na putu tehničkog progresa. Kako bi pokazali da saradnja sa Zapadom nije bila samo isključivo motivisana ekonomskim potrebama, ona je morala da dozvoli i slobodniju saradnju na kulturnom nivou. To je bila cena koju je RRP morala da plati zarad bržeg privrednog razvoja. Iako su smatrali da je kulturna saradnja sa njima opasna, rukovodstvo u Bukureštu ju je prihvatilo sa pretpostavkom da je ona nužna i da će moći da kontrolišu i doziraju njihov uticaj. Treba istaći da su često u razgovorima među najvišim rukovodstvom, kao dobrodošli, viđeni nezainteresovanost rumunskog stanovništva i pasivnost. Zahvaljujući tome, rumunsko rukovodstvo je smatralo da može doziranjem informacija ili pružanjem dezinformacija da uspešno kontroliše uticaje sa strane, bilo da su oni dolazili sa Zapada u vidu buržoaske ideologije ili iz Jugoslavije u vidu revizionizma. U tom smislu može se posmatrati i bolje razumeti izbegavanje rumunskog rukovodstva da diskutuje o ideološkim razlikama, bilo da su se radili o revizionizmu ili dogmatizmu. Dakle, u

¹⁹⁰⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 8, Privredni odnosi Rumunije sa zapadnoevropskim zemljama, pov. br. 427215, 1–3.

¹⁹⁰¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 14. 4. 1960, pov. br. 410538, 1.

¹⁹⁰² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Neke napomene u vezi politike RNR na međunarodnom planu i njenom odnosu prema FNRJ, pov. br. 424568, 1–2.

Bukureštu je smatrano da bi produblјivanje diskusije moglo da zainteresuje mase i pokrene ih iz pasivnosti. Razgovori o politici i ideologiji bi svakako u javnosti izazvali različite stavove, koji bi delom verovatno bili suprotni onim što se podvodilo pod zvaničnom rumunskom politikom.¹⁹⁰³

Za razliku od stanovništva, Moskva je budno pratila spoljnopolitičku aktivnost rumunskog rukovodstva i vršila pritisak u trenucima kada je Dež prekoračavao granice dozvoljenog. Zbog toga je dolazilo i do perioda zatezanja odnosa sa Zapadom. Pogoršanje se krajem 50-ih naročito osetilo sa Italijom, zbog instaliranja rampi i ugrožavanja njene balkanske politike. Takvo stanje je trajalo do juna meseca 1959. odnosno do prvih znakova rumunskog popuštanja i sitnih ustupaka. Kako bi pokazali volju za poboljšanjem, članovi rumunske Vlade su prisustvovali prijemu u italijanskom poslanstvu, zatim, iz zatvora je bio pušten italijanski građanin koji je 1958. godine bio osuđen na 18 godina.¹⁹⁰⁴ Naročita pažnja bila je posvećena Britaniji, koja je mogla najlakše da ostvari kontakt sa rumunskim rukovodstvom. Pored toga, takođe je iz zatvora bio pušten jedan bračni par koji je čak i dobio dozvolu za iseljenje. Rumunski „flert“ je tokom 1959. godine bio najizraženiji sa Francuskom, pokazatelj toga bilo je dogovor oko obeštećenja francuske imovine,¹⁹⁰⁵ skok trgovinske razmene na oko 30 miliona franaka (sa 23 miliona iz 1958), stvaranje mešovite kulturne komisije i poseta privredne delegacije Francuskoj, sa zadatkom ispitivanja nabavke opreme mimo redovne razmene. Rumunski sitni ustupak bila je i velika pažnja data francuskom nacionalnom prazniku. Po obimu, ta pažnja se mogla meriti sa onom poklanjanom praznicima lagerskih zemalja.¹⁹⁰⁶

Poboljšanje odnosa sa Amerikom je nailazilo na najviše poteškoća. Niz nerešenih bilateralnih pitanja, kao i sumnjičavost Vašingtona, zahtevali su od Rumunije da pristane na velike ustupke. Zarad toga, februara meseca 1960. godine u Vašingtonu je boravila delegacija sa zadatkom da pregovara oko spornih pitanja. Napor da se dogovor gradi na kompenzaciji nije dao rezultata, jer Amerikanci nisu želeli da pristanu, smatrajući da je pitanje rumunske imovine u vrednosti od 22 miliona dolara davno zatvoreno. Iako su pokušavali da se dotaknu i tog pitanja, pregovori u Vašingtonu su se svodili isključivo oko utvrđivanja visine odštete koju SAD potražuje od nje. Amerikanci su eventualno bili spremni da prihvate, uz već naplaćenu odštetu, sporazum po kome bi Rumunija trebalo da isplati još oko 5 miliona dolara, kao i rešavanje pitanja američkih penzija izvesnog broja rumunskih državlјana. Pitanje penzija Vašington je želeo da reši kroz smanjenje rumunskog duga, na osnovu sporazuma koji je trebalo da proiđe iz razgovora. Uspešno rešenje, bar ovog pitanja, otežavao je američki uslov da njeno poslanstvo bude posrednik između SAD i rumunskih državlјana, što Bukurešt nije želeo da prihvati.¹⁹⁰⁷ Krajem marta pregovori su bili uspešno završeni, jer su Rumuni pristali na sporazum o uzajamnim finansijskim potraživanjima sa saldom od 2.5 miliona dolara u korist SAD. Amerikanci su se saglasili da se dogovoreni iznos otplati u ratama za pet godina. Rešenje starih potraživanja je otvorilo put razvoju ekonomskih odnosa i drugih odnosa dve države. Već u aprilu bili su vođeni američko-rumunski pregovori o kulturnoj saradnji.¹⁹⁰⁸

Samo tokom letnjih meseci (jul–septembar) 1960, koji su obično smatrani kao zatišje u razmeni poseta, u Rumuniji je boravilo 36 delegacija iz Evrope, Azije i Amerike, koje su razmatrale pitanje privredne, naučne i kulturne saradnje. Rumunija je na te kontinente odaslala u istom tom periodu 43

¹⁹⁰³ Isto, 5.

¹⁹⁰⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 7. 6. 1959, pov. br. 415867, 1.

¹⁹⁰⁵ Sporazum o obeštećenju bio je potpisan 9. februara 1959. godine u Bukureštu. Po njemu Rumunija je pristala na obeštećenje u visini od 21 milion dolara. Bilo je dogovoreno da se ta svota isplati tako da 60% na francuske portere zajmova koji će ići na teret Rumunije, a 40% raznim nosiocima prava zbog rumunskih mera nacionalizacije, eksproprijacije i zaplene.

¹⁹⁰⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 17. 7. 1959, pov. br. 419341, 1.

¹⁹⁰⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 26. 2. 1960, pov. br. 45414, 1.

¹⁹⁰⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 1. 4. 1960, pov. br. 49154, 1.

delegacije. Sastav tih delegacija je bio obično vrlo visok po zvanjima članova. Činili su ih akademici, profesori univerziteta i članovi Vlade ili CK RRP. Tokom leta ona je u SAD poslala pet delegacija, isti toliki broj je i ugostila. Iz Sjedinjenih Američkih Država u Rumuniju je u dva letnja meseca 1960. godine stigla jedna privredna delegacija, kao i dve naučne i kulturne. Naročita pažnja posvećena SAD bila je izražena u vremenu kada se sukob SAD–SSSR sve više pojačavao. Zanimljivo je istaći da na vanrednom zasedanju Velike narodne skupštine, sazvane avgusta 1960. godine, nije bilo nijedne osude „američkog imperijalizma“.

Novine su veliki publicitet poklanjale posetama ovih delegacija. Rumunija je štampala razne osvrtne na gostovanja američkih umetnika, naučnika i privrednika, davala izjave i intervjuje u svojim listovima, televiziji i radio-stanicama. U svim tim člancima i emisijama naročitu pažnju posvećivala je promociji onih delova koji su govorili o potrebi za proširenjem saradnje između SAD i Rumunije. Dakle, jasna je bila politička motivisanost ovakvog postavljanja prema Amerikancima. Slično, ako ne i još izraženije, sa više srdačnosti i isticanja tradicionalnog prijateljstva, Rumunija je govorila o Francuskoj. U rumunsko-francuske odnose novi polet dat je tokom leta 1960. Tada su bili razmenjeni prvi studenti i prvi lektori između dve države, predloženo je da se predstavništva podignu na nivo ambasada.

Pravac rumunske spoljne politike se jasno mogao videti iz govora Deža na avgustovskom zasedanju Velike narodne skupštine. On je pred narodnim poslanicima i ministrima, izjavio da će na planu spoljne politike država slediti „lagersku politiku Hruščova i da će od nje poći još malo dalje putem svojih ekonomskih interesa i stremljenjem kulturne saradnje, pa i širih narodnih masa“. Dež je tako, oslanjajući se na politiku miroljubive koegzistencije i načelima međunarodne trgovine, izjavio i da će Rumunija zahvaljujući svom privrednom razvitku biti u stanju da za nekoliko godina udvostruči, pa čak i utrostruči privrednu razmenu sa kapitalističkim zemljama.¹⁹⁰⁹

Želja za proširenjem ju je često stavljala u ulogu strane koja je davala inicijativu, ali je to ona činila vrlo oprezno. Vodila je računa o svojim potrebama i naročito o tome da joj akcije na ekonomskom planu dodatno ne otežaju poziciju. Jedan od najkarakterističnijih primera rumunske ekonomske politike prema Zapadu bili su odnosi sa Zapadnom Nemačkom. Sa njom je Rumunija uspela da do 1960. godine razvije razmenu od skoro 200 miliona maraka godišnje. Sa izuzetnom pažnjom su se odnosili i prema Francuzima, kojima su omogućili bogatu industrijsku izložbu. Vlast se potrudila da brojnim organizovanim posetama omogući da što veći broj Rumuna poseti i vidi francuska dostignuća u razvoju industrije. Ovakvim i sličnim akcijama želeli su da stvore što bolju atmosferu, koja bi omogućila da rumunske inicijative i traženja potrebnih mašina i licenci prođu bez većih poteškoća.¹⁹¹⁰ Rezultati tih napora nisu izostali. Veliki broj zapadnoevropskih firmi je izašao sa ponudama vezanim za isporuku raznih mašina i opreme za kredit. Od ostalih vanlagerskih zemalja Rumunija je ostvarila određenu ekonomsku saradnju sa zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike. Posebna pažnja poklanjana je UAR-u, Brazilu, Indiji, Kubi i Grčkoj. U sklopu saradnje ona je pružila tehničku pomoć u vidu geoloških i drugih istraživanja nafte Indiji, Avganistanu, Grčkoj, Vijetnamu, Severnoj Koreji i Albaniji. Slanje stručnjaka i opreme, trebalo je da obezbedi budući izvoz rumunske opreme za petrolejsku industriju u tim zemljama.¹⁹¹¹

¹⁹⁰⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Neke napomene u vezi politike RNR na međunarodnom planu i njenom odnosu prema FNRJ, pov. br. 424568, 6–7.

¹⁹¹⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 31. 5. 1960, pov. br. 415126, 1–2.

¹⁹¹¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 15, Razvitak privrede i ekonomski odnosi Rumunije sa inostranstvom u 1960, pov. br. 45934, 4.

Zarad širenja spoljne trgovine, Rumunija je pokrenula akcije uspostavljanja odnosa sa zemljama Azije i Afrike, kao i, kako je to ona često predstavljala, „rodbinskih veza“ sa zemljama Latinske Amerike. Naročito lukavo rukovodstvo je balansiralo u ovim akcijama između lagerskih težnji, svojih ekonomskih potreba i osećanja rumunskog naroda. Zbog velikog tržišnog potencijala, Rumunija je naročito ulagala napore da proдре na indijsko tržište. Taj cilj je počeo da se ostvaruje dolaskom indijske ekonomske delegacije, koja je 14. maja 1959. potpisala dugoročni robni i platni sporazum, prema kojem je bio udvostručen obim razmene. Rumunija je uspela da obezbedi Indiji petrolejsku opremu, počela da isporučuje industrijske i poljoprivredne mašine, a Indija Rumuniji gvozdenu rudu, sirovine za tekstil, kožu, i drugo.¹⁹¹² Odnosi sa njom zasnivali su se samo na ekonomskoj osnovi, ali veliki problemi u tom periodu doveli su do toga da robna razmena nije prelazila dva miliona dolara u oba pravca. Problem koji je Indija imala bio je u tome što nije mogla da pronade na rumunskom tržištu ekvivalentnu robu za isporuku začina, biljnih ulja i drugih artikala. Značajan benefit za obe zemlje bila je izgradnja rafinerije u Indiji u vrednosti od 700 miliona. Iz želje da ne pokvare šanse za svoje učešće u razvijanju petrolejske industrije u Indiji, Rumuni su pokazivali rezervisanost za pitanja unutrašnjeg i spoljnog delovanja Indije. Iako je postojao kulturni sporazum iz 1957. godine, na tom polju se, izuzev stipendiranja 10 indijskih studenata, nije realizovala nikakva druga saradnja. Po pitanju indijsko-kineskog spora, Rumunija je takođe bila neutralna. Za razliku od drugih lagerskih funkcionera, rumunski su izbegavali ovu temu uz objašnjenje da ne žele da se mešaju u odnose dve prijateljske zemlje. Po mišljenju indijskog otpravnika poslova u Bukureštu, Rumunija je više bila prokineski orijentisana po pitanju unutrašnje i međunarodne politike. A takav stav zasnivao se na stalnom insistiranju rumunskih rukovodilaca, na ratnoj opasnosti koja pretila Dalekom istoku i isticanjem napora Kine da predupredi takvu opasnost. Indijska ocena rumunskog rukovodstva bila je da su oni bili opterećeni kompleksom inferiornosti u lageru, što je bio razlog primetne doze nepoverenja prema svim članicama, pa i Sovjetskom Savezu.¹⁹¹³

Nesumnjivo je da su određeni zapadni politički krugovi u proširenju saradnje sa Rumunijom imali rezerve prema njenoj spremnosti da razvija odnose. Smatrali su da je uzlazni put moguć samo do one mere koja bi bila tolerisana u SEV-u i Varšavskom paktu. Ipak zgodna prilika da se deluju u pravcu dezintegracije lagera nije smela da se propusti. Vremenom te rezerve su bile sve manje. U iskrenost poriva za razvijanjem odnosa čvrste dokaze je davao šestogodišnji plan donet na III kongresu RRP. Jer je, pored ostalog, imao cilj da doprinese vidljivijem poboljšanju položaja u odnosima sa spoljnim svetom kroz proširenje privrednih odnosa, a naročito spoljnotrgovinske razmene sa Zapadom i nerazvijenim zemljama.

Organizacija UN

Tok politike približavanja Zapadu je prema mišljenju rumunskog rukovodstva bio u velikoj meri zavisao od njenog međunarodnog položaja. Isticanje osobenosti i slanje signala da NRR nije sovjetski satelit već zemlja koja je u stanju da vodi sopstvenu politiku, bila je glavna preokupacija u Bukureštu. Mesto na kojem je najbrže moglo doći do afirmacije rumunske spoljne politike bila je Organizacija ujedinjenih nacija. Rumunija je od 1959. godine bila izuzetno aktivna kako u Generalnoj skupštini OUN-a tako i njenim ostalim organima. Na početku ona je želela da iskazima o značaju malih zemalja i važnosti njihovog stava i očuvanja osnovnih principa međunarodne saradnje, pokaže emancipaciju

¹⁹¹² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 26. 5. 1959, pov. br. 414870, 1.

¹⁹¹³ DAMSPS, PA, 1960, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 4. 2. 1960, pov. br. 43055, 1.

i osamostaljivanje svoje delegacije u odnosu na sovjetsku. S druge strane, Moskva joj je nametnula zadatak lobiranja za predlog razoružavanja i prihvatanja zajedničke Rezolucije. Cilj je bio privlačenje ostalih članica OUN ka predlogu SSSR o opštem i totalnom razoružavanju. Povoljno glasanje o ovom pitanju 1959. rumunska delegacija je isticala i kao svoju zaslugu. Njeni predstavnici u Ujedinjenim nacijama bili su inicijatori novog načina pomoći nerazvijenim zemljama i kritikovanja starog metoda, koji je većina nerazvijenih zemalja videla kao način da američki privatni kapital, sakriven ispod OUN, kontroliše i sprečava razvoj nacionalne industrije nerazvijenih zemalja.¹⁹¹⁴ Ovo pitanje je rumunska delegacija vezala i za pitanje razoružavanja preko izjava da bi smanjenje vojnih budžeta proširilo pomoć nerazvijenim zemljama. Na široko prihvatanje u OUN naišao je i rumunski predlog o potrebi razvijanja svih oblika regionalne saradnje.

Zapaženu aktivnost delegacija imala je i u razmatranju drugih tema koje su iznošene na zasedanju skupštine. Po pitanju problema Tibeta Rumunija je imala daleko oštiri stav od svih ostalih članica lagersa, pa i SSSR. Ona je krizu na Tibetu na zasedanju ocenila kao pokušaj da Amerika iskoristi OUN kao instrument svoje politike prema NR Kini. To je u shvatanjima mnogih socijalističkih zemalja i njihovih delegacija bilo kršenje Povelje OUN i to tačke koja je definisala, odnosno zabranjivala mešanje u unutrašnje stvari drugih država.¹⁹¹⁵

Veliko interesovanje ostalih delegacija, izazvao je nacrt rumunske Rezolucije o proširenju međunarodne saradnje, u razvijanju petrolejske industrije slabo razvijenih zemalja. Treba istaći i činjenicu da je nacrt razvijan u saradnji sa delegacijama Indije, Venecuele, Meksika, Indonezije i Iraka. Popularnost nacrt Rezolucije dolazila je iz rumunskog priznanja uloge OUN u davanju pomoći nerazvijenim zemljama i isticanju da većina slabo razvijenih zemalja, koje raspolažu petrolejskim izvorima, žele da ih koriste za razvijanje svojih privreda i podizanje životnog standarda. Ideja da se ovo ključno pitanje za takve zemlje reši pod okriljem OUN, gde se ne bi pravila razlika između malih i velikih zemalja, ključna je za razumevanje velike zainteresovanosti. Stav Rumunije da OUN treba da pokaže odlučnije zalaganje koje bi doprinelo političkom i ekonomskom osamostaljivanju nerazvijenih zemalja je bio još jedan razlog.¹⁹¹⁶ Zajedno sa Čehoslovačkom. Rumunija je postavila pred petnaesto zasedanje OUN i pitanje izbora predsednika Generalne skupštine. Rumunsko-čehoslovački nacrt Rezolucije o popunjavanju mesta predsednika Generalne skupštine je kao osnovnu ideju imao izbor po geografskom principu. Rezolucija je u suštini zahtevala sistem u izboru koji bi omogućio da se predsednici biraju po redu, počevši od Istočne Evrope, preko azijsko-afričkog područja, Zapadne Evrope i Latinske Amerike. Cilj predloga je bio da se zaustavi zapadni monopol na to mesto i zaustavi niz od 14 godina kako nije izabran nijedan predsednik iz grupe socijalističkih zemalja. Nacrt Rezolucije je na kraju razmotrio i specijalni politički komitet 2. decembra.¹⁹¹⁷

Tokom 50-ih godina rumunsko rukovodstvo je u spoljnoj politici sve više kao lajtmotiv isticalo borbu za mir i miroljubivu saradnju sa svim narodima. Takva politika je bila i zakonom ozvaničena krajem 50-ih godina. Rumunija je 16. decembra 1959. donela Zakon o zaštiti mira prema kojem je „svaka propaganda za rat i svaki akt koji bi svojom prirodom pretio miru, predstavlja težak zločin prema domovini i prema čovečanstvu, jer predstavlja opasnost za čovečanstvo, kulturna i materijalna ostvarenja i opasnost za miroljubivu saradnju među narodima“. Stubovi na kojim se gradila rumunska spoljna politika su po tom zakonu bili: savez i saradnja sa SSSR-om i ostalim socijalističkim zemljama, neprekidno jačanje jedinstva i kohezije lagersa na osnovu proleterskog internacionalizma,

¹⁹¹⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Rumunija o svojoj aktivnosti u OUN, pov. br. 429783, 1–2.

¹⁹¹⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Rumunija o svojoj aktivnosti u OUN, pov. br. 429783, 4.

¹⁹¹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 14, Pitanje pomoći nerazvijenim zemljama, 13. 11. 1959, 1.

¹⁹¹⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 14, Rumunsko-čehoslovački nacrt Rezolucije o popunjavanju mesta predsednika Generalne skupštine na osnovu geografskog principa, 2.

zatim borba za zaštitu suvereniteta i nezavisnosti Rumunije i zaštita svih naroda od politike imperijalističke agresije. Takođe, i zalaganje za miroljubivu koegzistenciju sa svim narodima, nezavisno od njihovog društvenog i političkog uređenja, i podrška svim narodima u borbi za uspostavljanje nacionalne nezavisnosti bez ikakvih formi potčinjavanja i kolonizacije od strane drugih.¹⁹¹⁸ Postavši članica OUN Rumunija je još intenzivnije počela da zastupa i razvija politiku mira. Tako je pred Generalnom skupštinom OUN predložila nekoliko principa miroljubive i ravnopravne saradnje u sferi ekonomskih odnosa između država. Glavni principi za koje se ona zalagala bili su poštovanje suverenih prava svake države da raspolaze svojim privrednim resursima, poštovanje ravnopravnosti i reciprociteta, zatim davanje pomoći slabo razvijenim zemljama, bez ikakvih uslova koji bi mogli da dovedu do ekonomske i političke zavisnosti, i razmenjivanje iskustava i kontakata u ekonomskom, naučnom i tehničkom razvoju.¹⁹¹⁹

Iseljavanje Jevreja i Nemaca

Nemačka manjina je bila među brojnijima u Rumuniji. U Banatu ih je pedesetih godina bilo oko 100.000, a u Brašovu oko 200.000. Prva skupina se prilagodila i asimilovala u velikoj meri, zbog čega im je nemački jezik bio veoma loš. Drugi su uspeli da sačuvaju jezik najviše iz ubeđenja da su oni predstraža Nemcima prema jugoistoku. Zbog toga je za vreme rata tu bio veliki broj pristalica Hitlera, koji su najčešće i bili regrutovani u SS-trupama. Ipak, posle rata svi oni su otišli u Zapadnu Nemačku, a u Rumuniji su ostale njihove porodice. Razdvojenost od porodica bio je razlog što je vlast u Bukureštu bila zatrpana molbama za iseljenje Nemaca. Interes da se sa Zapadnom Nemačkom očuvaju i unaprede odnosi doveo je do obraćanja pažnje na molbe naročito od 1957. Za 14 meseci, zaključno sa februarom 1958. godine, preseljeno je 1.300, a neke brojke govore da je do kraja 1958. preseljeno još 2.000 lica u Zapadnu Nemačku. Naravno izdavanje dozvola je imalo određenu cenu, koja je zavisila od stručne sprema i posla kojim se pojedinac bavio.¹⁹²⁰

Prilika da se izade u susret sakupe politički poeni, ali i dobro zaradi viđena je i u željama jevrejskog stanovništva. Septembra meseca 1958. ponovo je otvorena mogućnost Jevrejima da se isele u Izrael. Ona je načelno postojala odmah posle Drugog svetskog rata, ali je zbog različitih ograničenja i zabrana bilo teško doći do dozvole. Tokom 1958. godine mnogo Jevreja koji su tražili repatrijaciju u Izrael je dobilo dozvolu da napusti zemlju. Uslovi su bili odricanje od rumunskog državljanstva, plaćanje različitih taksi i troškove prevoza do Budimpešte, a otuda do Beča, Napulja i Izraela.¹⁹²¹ Svako lice je moglo da ponese samo 70 kg ličnih stvari i od vrednosti samo jedan prsten od 10 grama. Problem su bile i visoke takse, kao i neregulisanje imovinskog pitanja. I pored toga, septembra meseca se svakog dana prijavljivao po 2–3 hiljade ljudi. Rumuni ih nisu odvrćali, čak i kada se radilo o istaknutim funkcionerima partije. Takav stav upućivao je na želju za rešenjem „jevrejskog pitanja“. Po statistici, te godine je u Rumuniji bilo oko 150.000 Jevreja. U Bukureštu ih je samo bilo 40.000. Većina je pripadala istaknutom delu društva. Neki su zauzimali visoke državne položaje, neki bili istaknuti naučnici, umetnici i profesori na univerzitetima i doktori i inženjeri. Široko davanje dozvola je bilo delom izazvano i pregovorima između dve zemlje. Izrael se prilično trudio da olakša proces

¹⁹¹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 15, prof. dr Tudor Popescu, „Spoljna politika Rumunije aktivni faktor u Borbi za mir“, *Steagul Rosu* . br 424586, 1.

¹⁹¹⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 15, prof. dr Tudor Popescu, „Spoljna politika Rumunije aktivni faktor u Borbi za mir“, *Steagul Rosu* . br 424586, 3.

¹⁹²⁰ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 23, Zabeleška o razgovoru Ambasadora FNRJ u Bukureštu, druga F. Hočevara sa George Stibiem, Ambasadorom NDR u Bukureštu, u suboru 15. 3. 1958, pov. br. 46571, 2.

¹⁹²¹ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 19. 9. 1958, pov. br. 422740, 1.

preseljenja, te je sa Grčkom bio potpisan sporazum da se transport vrši vazdušnom linijom Bukurešt–Atina–Izrael i vozovima Bukurešt–Beograd–Atina, a do Izraela onda brodom.¹⁹²²

Arapske zemlje su na rumunsku dozvolu Jevrejima da se iseljavaju i odlaze u Izrael, često ulagale proteste i iskazivale nezadovoljstvo. Ipak, tempo iseljavanja time nije bio usporen, došlo je samo do određenih izmena u administrativnom delu. Praksu da izraelsko poslanstvo prima putne isprave od MIP-a za iseljenje, vlasti su promenile. Tako je od februara meseca 1959. godine rumunski MIP sam nabavljao izraelsku ulaznu i sve transportne vize, a zatim popunjene putne isprave dostavljao zainteresovanim Jevrejima. On je takođe određivao pravac kretanja i upućivao Jevreje preko Mađarske i Austrije ili preko Jugoslavije i Grčke. Po nekim podacima, samo je u januaru 1959. godine izdala oko 10.000 putnih isprava, što pokazuje tempo kojim je iseljavanje teklo i pored protivljenja i žalbi arapske strane.¹⁹²³ Međutim, kako bi održala odnose sa arapskim zemljama, Rumunija je odlučila krajem februara da na neko vreme zaustavi dalje iseljavanje, a kako bi oraspoložila i pokazala volju za dobrom saradnjom, ona je proglasila za personu non gratu sekretara izraelskog Poslanstva Kerena Amnona, zbog navodne špijunaže, šverca, i širenja cionističke propagandu među rumunskim građanima.¹⁹²⁴ Posle čitave godine od januarskog protesta UAR i stopiranja iseljavanja, proces je nastavljen. Međutim, kako bi Rumunija imala formalno opravdanje za davanje dozvola, insistirano je na tome da zainteresovani Jevreji u molbama ne stavljaju da je zemlja u koju se ide Izrael. Izraelci su imali prihvatne centre u Italiji i Grčkoj, gde su smeštali i odatle slali Jevreje iz Rumunije u Izrael. Ovo je omogućilo da se nastavi proces iseljavanja, a da Rumunija ne prekrši dato obećanje UAR da neće iseljavati svoju populaciju u Izrael.¹⁹²⁵ Kako bi balansirali u odnosima, oni su samo u prvom kvartalu 1960. godine proterali još dvojicu izraelskih diplomata pod optužbom za špijunažu. Ovim je rukovodstvo želelo da pokaže Arapima da nema bliske odnose sa Izraelom.¹⁹²⁶ Proces „oslobađanja od Jevreja“, odnosno pripadnika zajednice, koji nisu bili skloni rumunizaciji nastavljen je i u narednim godinama. Samo u 1961. godini tranzitom preko Jugoslavije, Rumuniju je napustilo skoro 9.000 Jevreja. Druge masovne tranzitne linije su išle preko Bugarske, Mađarske i Austrije.¹⁹²⁷

Uporedo sa zaustavljanjem iseljavanja Jevreja, početkom 1959. godine zaustavljeno je i iseljavanje folksdojčera u Zapadnu Nemačku.¹⁹²⁸ Kao odgovor na takvu odluku Zapadna Nemačka je počela da sprovodi politiku prekidanja ekonomskih odnosa. Spor je uspešno rešen decembra meseca, potpisivanjem protokola o međusobnoj razmeni za period 1960–1963. On je predviđao znatno proširenje razmene u odnosu na 1958. godinu i otvarao je nove mogućnosti za saradnju. Rumunija je zbog takvog razvoja situacije od februara meseca 1960. godine ponovo počela sa izdavanjem viza, odnosno sa repatrijacijom oko 400–500 folksdojčera mesečno.¹⁹²⁹ Nakon izgradnje Berlinskog zida, došlo je i do pokušaja Istočnih Nemaca da preko teritorije Rumunije, a zatim Jugoslavije, dođu do Zapadne Nemačke. Od oko 800 pokušaja prelaska rumunsko-jugoslovenske granice, 250 je bilo uspešno. Rumuni su za razliku od svojih Nemaca sprovodili odlučne mere u zaustavljanju. Prilikom pokušaja prelaska granice bilo je i nekoliko ubistava ovih Nemaca od strane rumunskih graničara.¹⁹³⁰

¹⁹²² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 30. 9. 1958, pov. br. 423530, 1.

¹⁹²³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 16. 2. 1959, pov. br. 44318, 1.

¹⁹²⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 10. 3. 1959, pov. br. 46900, 1.

¹⁹²⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 26. 3. 1960, pov. br. 48529, 1.

¹⁹²⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 8. 4. 1960, pov. br. 49831, 1.

¹⁹²⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 02. 02. 1962, pov. br. 44134, 1–2.

¹⁹²⁸ U Rumuniji tada bilo nešto manje od 10.000 folksdojčera i oko 400.000 nemačkih manjinaca.

¹⁹²⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 29. 4. 1960, pov. br. 412288, 1.

¹⁹³⁰ <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Romania/Why-were-the-East-Germans-taking-the-Romania-route-to-West-Germany-180488>, pristupljeno 22. 10. 2022.

Osim Nemaca i Jevreja, postoje podaci da je Rumunija imala dogovor puštanja i manje važnih političkih protivnika i ljudi koji su bili nezadovoljni životom u Rumuniji. Posredstvom tajnih stranih organizacija, oni su napuštali državu u zamenu za određenu naknadu u deviznoj valuti. Za nekvalifikovanog radnika ili seljaka, cena je kod jedne organizacije sa sedištem u Londonu oko 500 funti, a dozvola za kvalifikovanog radnika se kretala preko 3.000 funti. Osim tih troškova od kojih je veći deo odlazio vlastima, zainteresovani su morali da plate troškove avio ili železničkog prevoza i određenu naknadu u lejima za odlazak. Kao što će se kasnije Jugoslavija odlučiti za izvoz radne snage zarad deviza, tako se iz istih pobuda Rumunija odlučila na prodaju ljudi.¹⁹³¹

Tačka razlaza – SEV

Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć osnovan je tokom savetovanja u Moskvi od 5. do 8. januara 1949. godine, s ciljem razvoja spoljnotrgovinskih veza i saradnje u oblasti ekonomije među zemljama članicama. Konstituisanju su prisustvovala, pored domaćina, Bugarska, Rumunija, Mađarska, Čehoslovačka i Poljska. Albanija se priključila kroz mesec, a Istočna Nemačka nakon godinu dana. Do donošenja Statuta 1959. jedini pravni dokument o stvaranju nove organizacije bilo je Saopštenje o osnivanju doneto na savetovanju u Moskvi. SEV je osnovan kao reakcija na Maršalov plan i formiranje Organizacije za evropsku ekonomsku saradnju 1948, koja je trebalo da pomogne pomenuti plan o rekonstrukciji Evrope. S druge strane, Sovjetski Savez je imao i cilj da što više podredi unutrašnji razvoj i interese svake od zemalja članica, sopstvenom socijalističkom razvoju i svojim spoljnopoličkim stremljenjima i potrebama u nadmetanju sa SAD i zapadnim zemljama.¹⁹³²

Prema istraživanjima koje je 2014. godine objavila Elena Dragomir, Rumunija je bila ta koja je pokrenula ideju o formiranju SEV-a. Ona je na osnovu stenografskih beležaka Plenuma CK, od 10. januara 1949, jednog dokumenta pod nazivom „O tesnoj ekonomskoj saradnji između SSSR-a i narodnih demokratija“, datovanog krajem 1948. godine, i pisama, odbranila hipotezu da je Georgiju Dež ideju o osnivanju ove organizacije saopštio Josifu Visarionoviču Staljinu krajem 1948. Pomenuti dokument je u stvari bio predlog o osnivanju specifične međunarodne organizacije unutar sovjetske sfere uticaja, čije bi glavno telo bio Savet za koordinaciju.¹⁹³³ Sadržaj dokumenta se može oceniti kao nacrt stvaranja jedne organizacije, kao što je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć. Potvrda da je Rumunija bila uključena leži i u sastanku u Moskvi od 5. januara 1949. kada je Molotov učesnicima podelio predlog i nacrt formiranja SEV-a. On je taj dokument predstavio u ime sovjetske i rumunske vlade.¹⁹³⁴ Elena Dragomir otkrila je i razlog zbog čega je rumunsko rukovodstvo nakon osnivanja skrivalo svoju ulogu. Na osnovu činjenice da je na sastanku u Moskvi osim Deža bio prisutan i Vasile Luka, predstavnik moskovske grupe, ova istoričarka je iznela hipotezu da je on bio jedan od autora rumunskog nacrta. Kao glavni dokaz istoričarka je navela odluku o spaljivanju dva primerka rumunskog nacrta 30. januara 1951, odmah nakon Deževog povratka iz Moskve, kada je od Staljina

¹⁹³¹ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život, „Sandi telegraf o organizovanju bekstva iz Rumunije, Sandi telegraf, 21. 6. 1964, 1.

¹⁹³² Radovan Vukadinović, „Pravna struktura Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 2, No. 1 (1965), 7–56

¹⁹³³ Elena Dragomir, „The Formation of the Soviet Bloc’s Council for Mutual Economic Assistance: Romania’s Involvement“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, No. 1 (2012), 34–47.

¹⁹³⁴ Rumunski istoričar Liviu Caranu se slaže da je Rumunija imala izvesnu ulogu u formiranju SEV-a, ali smatra da je ideja potekla iz Moskve, a da je shodno brojnim primerima, sovjetsko rukovodstvo želelo da inicijativa za formiranje potekne iz neke druge zemlje, kako bi se stvorio privid ravnopravnosti i zajedničkog odlučivanja (Liviu Țăranu, *România în Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, 1949–1965*, București 2007, 21–22).

dobio zeleno svetlo za obračun sa moskovskom grupom. Još jedan od mogućih razloga zašto je rukovodstvo ćutalo o osnivanju SEV-a, bili su predlozi Poljske i ĀehoslovaĀke da jedan od osnovnih zadataka organizacije bude koordinacija proizvodnih planova i specijalizacija industrije. Rumunija je iznela predlog formiranja s ciljem da za sebe stvori bolje uslove za uvoz mašina i opreme iz razvijenih socijalistiĀkih zemalja. Poljski i ĀehoslovaĀki predlozi nisu joj bili u interesu, jer je njen cilj bio razvijanje teške industrije, a na osnovu svojih sirovina i tadašnjeg stepena razvoja, smatrala je da Āe njena uloga u planu specijalizacije biti svedena na poljoprivredu, naftnu industriju i eventualno hemijsku industriju, a da Āe koordinacija planova od nje zahtevati nagli razvoj poljoprivrede.¹⁹³⁵ Predlozi Poljske i ĀSR tada nisu dobili epilog, ali su ponovo razmatrni 60-ih godina. Moskva je odlučila da u zvaniĀnom saopštenju o formiranju SEV-a od 25. januara 1949, u moskovskoj *Pravdi* izostavi deo o specijalizaciji i koordinaciji planova. U Ālanku je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć bio definisan kao organizacija formirana na bazi ravnopravnosti i otvorenog Ālanstva, Āiji je cilj razmena iskustava, pružanje uzajamne tehniĀke pomoći, razmena sirovina, prehrambenih proizvoda, mašina i alata.¹⁹³⁶

Glavni organi SEV-a bili su pomenuti Savet, na Āijim su se zasedanjima donosile odluke i preporuke daljeg rada ostalih organa. Kao najviši izvršni organ osnovan je Izvršni komitet, Āije su kompetencije bile rešavanje svih pitanja izmeĀu dva zasedanja Saveta, koordinacija privrednih planova i nadzor nad izvršavanjem prihvaćenih preporuka od strane zemalja Ālanica. StruĀni poslovi od 1956. bili su prepušteni tzv. Stalnim komisijama, Āiji se broj menjao, a u poĀetku ih je bilo 12. Te komisije su se bavile pitanjima saradnje po privrednim granama i pripremale su preporuke i planove koji su kasnije bili iznošeni pred više organe na razmatranje. Važno telo je svakako bio i Sekretarijat Saveta, koji je vršio administrativne poslove, analize, pripremao materijale za zasedanje organa ovog tela i multilateralne sporazume. Do 1956. godine SEV je svoj rad usredsredio na saradnju u oblasti spoljne trgovine, izgradnje kompleksnih objekata, isporuke opreme i nauĀno-tehniĀke razmene, što je kasnije predstavljano kao prva faza razvoja ove organizacije. SpecifiĀnost druge faze koja je potom zapoĀela, bila je integracija kroz koordinisanje privrednih planova, podelu rada, kooperacije i specijalizacije u proizvodnji Ālanica.¹⁹³⁷

U razvoju Saveta može se izdvojiti nekoliko etapa. Prva je bila do 1954. godine. Tokom tog razdoblja znaĀaj organizacije se nije video u konkretnim rezultatima uzdizanja saradnje, već je bio u politiĀkoj i propagandnoj sferi. Za vreme Staljinovog života nije bila moguća ravnopravna saradnja meĀu Ālanicama, već su iskljuĀivo ostale Ālanice bile podreĀene Moskvi, koja je više preferirala bilateralni vid odnosa od multilateralnog.¹⁹³⁸ Nakon Staljina sve snažnije se manifestovalo pitanje povezivanja i usklaĀivanja privrednih planova, jer je disproporcija izmeĀu socijalistiĀkih drŹava i manjak koordinacije, sve više bio smetnja za dalji ekonomski razvoj IstoĀnog bloka. Āetvorogodišnje zatišje u radu SEV-a završeno je sa IV sastankom Saveta u Moskvi, 26–27. marta 1954. godine, tokom kojeg su po prvi put analizirane mogućnosti usklaĀivanja privrednih planova. Tokom prethodnog perioda skromna saradnja istoĀnoevropskih zemalja kroz SEV bila je ograniĀena na trgovinsku razmenu.

Sa smrću Staljina i promenama u Sovjetskom Savezu, bili su potrebni novi metodi kako bi se zadrŹalo jedinstvo. U ekonomskom smislu Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć bio je viĀen kao dobar

¹⁹³⁵ Elena Dragomir, „The creation of the Council for Mutual Economic Assistance as seen from the Romanian archives“, *Historical Research*, Volume 88, Issue 240 (may 2015), 355–379.

¹⁹³⁶ Pravda, 25. 1. 1949, 1.

¹⁹³⁷ DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 57, dos. 10, Ekonomski odnosi sa istoĀno-evropskim zemljama, 14. 10. 1963, pov. br. 443354, 17–18.

¹⁹³⁸ Radovan Vukadinović, *Odnosi meĀu evropskim socijalistiĀkim drŹavama, SEV i Varšavski ugovor*, Zagreb 1970, 42–43.

instrument, međutim, njegova ograničenost na trgovinu je smanjivala mogućnosti. Kako bi se to prevazišlo, u drugom periodu razvoja ovog tela, koji je trajao do 1958. godine, glavna tačka na sednicama bila je sagledavanje mogućnosti koordinacije privrednih planova. Međutim, u praksi nije bilo željenih rezultata, delom i zbog malih ovlašćenja i nerazvijene strukture.

U periodu od 1958. do 1962. godine izvršeno je organizaciono jačanje i stvaranje pravnih osnova za širi rad. Međutim, SEV nije postao nadnacionalno telo, jer je svaku odluku donetu na sastancima Saveta morala da potvrdi svaka vlada posebno. Drugim rečima, u život su se mogle sprovesti samo one mere oko kojih je postojala jednoglasna saglasnost, odnosno one mere koje su svakoj državi posebno mogle obezbediti određenu korist. Potpisivanjem zajedničkog dokumenta Statuta SEV-a 1959. godine, države su se saglasile da Savet treba da bude telo koje će proširiti postojeće i inicirati nove oblike saradnje.¹⁹³⁹ U tom pravcu bilo je i donošenje zajedničkog dokumenta na junskom zasedanju 1962. godine, pod nazivom „Osnovni principi međunarodne socijalističke podele rada“. Međutim, kod pojedinih zemalja istovremeno se sve više isticala želja za vođenjem samostalnije ekonomske politike.¹⁹⁴⁰

Primer je svakako bila Rumunija. Tu treba istaći da se ona do početka 60-ih godina slagala sa svim predlozima koji su bili iznošeni na sastancima Saveta. Potvrda takvog stava bila je saradnja sa Bugarskom. U prvoj polovini 1957. godine Rumuni su potpisali nekoliko važnih sporazuma sa ovim susedom u sferi ekonomske saradnje. Ona se obavezala da u okviru svojih mogućnosti pomogne razvoj Bugarske kreditima ili stručnjacima. Posebna oblast bila je saradnja u metalurgiji. Bugarska, koja je pronašla velike zalihe gvožđa u okolini Sofije i gasa u okolini Varne, nije mogla sama da pristupi eksploataciji. S druge strane, Rumuniji, koja je bila razvijenija od nje i sa teškom industrijom u procesu ubrzanog razvoja, sve je više falilo sirovina. Velikim delom i iz tih pobuda rukovodioci iz Bukurešta su rado pristali da pomognu u iskorišćavanju nalazišta železne rude i gasa u susednoj zemlji.¹⁹⁴¹

U periodu od 1955. do 1958. godine činjeni su brojni pokušaji, ali bez konkretnih rezultata u pravcu šire ekonomske kooperacije u okviru SEV-a. Međutim, tek od 1958. godine bili su primećeni pomaci. U maju te godine sazvano je savetovanje rukovodilaca komunističkih i radničkih partija zemalja članica SEV-a, u cilju pojačavanja rada na integraciji. SEV je od te godine značajno intenzivirao napore usmerene ka koordinaciji nacionalnih planova ekonomskog razvitka za petogodišnji period 1960–1965. Glavni cilj bio je sprovođenje vrlo detaljne specijalizacije i standardizacije proizvodnje svih članica, po ugledu na privredu SSSR-a i naglasku na razvijanju pojedinih grana industrije u svakoj zemlji. Jedino je Sovjetskom Savezu priznato pravo na razvijanje svih privrednih grana nezavisno od ostalih članica. Predstavnici članica nadali su se da bi sprovođenje takvih mera dovelo do povećanja trgovine unutar lagera na oko 77% od celokupne razmene svih članica. Iz toga se vidi da je Istočni blok planirao neku vrstu odvajanja od svetskog tržišta i postizanje zadovoljenja sopstvenog tržišta iz proizvodnje članica SEV-a. Ekonomska nezavisnost bi prilično poboljšala položaj socijalističkih zemalja prema kapitalističkom svetu i doprinela širenju marksističko-

¹⁹³⁹ Sve veće problemi koji su se javljali iz organizacionih propusta doveli su na XII zasedanju organizacije u Sofiji 14. decembra 1959. do usvajanja Statut Saveza za uzajamnu ekonomsku pomoć koji je stupio na snagu 13. aprila 1960. godine. Na tom sastanku Rumuniju je predstavljao Aleksandru Đirleđanu. Značaj Statuta bio je u tome što su konačno posle 10 godina bile uređene mnoge oblasti. Izuzetak je bio odnos sa trećim zemljama. Ovo polje je definisano tako da je davalo pravo svakoj članici da sama koncipira odnose. Treba naglasiti da status posmatrača nije izričito bio naveden u Statutu, tako da je i ovde saradnja bila bazirana na principu dogovora. Savet je mogao pozvati druge zemlje da učestvuju u njegovom radu i dati im različite kompetencije. (DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 57, dos. 10, Ekonomski odnosi sa istočno-evropskim zemljama, , 14. 10. 1963, pov. br. 443354, 19).

¹⁹⁴⁰ Radovan Vukadinović, „Pravna struktura Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 2, No. 1 (1965), 7–56

¹⁹⁴¹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 27. 04. 1957, pov. br. 49409.

lenjinističkih ideja na ostatak sveta.¹⁹⁴² Konkretni cilj Saveta bio je povezivanje zemalja članica u jednu celinu. Integracijom je planirano da se Istočni blok dovede do stadijuma u kojem bi se privrede članica dopunjavale i potreba trgovine sa kapitalističkim zemljama svela na minimum.

Krajem 50-ih Rumunija je počela da na sastancima nacionalne interese stavlja ispred interesa lagera, što nije blagonaklono gledano od strane SSSR-a i drugih. Rukovodstvo IEZ je od 1959. godine počelo sa kritikama takvog stava izolacije od političkih i društvenih kretanja u lageru. Cilj kritika bio je, pored ostalog, i da druge zemlje, a naročito SSSR, steknu uvid i kontrolu nad odnosima Rumunije sa Zapadom, čiji je razvoj sve više zabrinjavao ostale članice. Još 1957. godine Vlada u Bukureštu je odbila predlog da se stvori turistička komisija SEV-a, koja bi rukovodila i pratila posete unutar lagera, ali posebno iz inostranstva. Posle dužeg vremena, ona je pristala na ukidanje viznog režima sa ostalim članicama lagera, ali ne u okviru SEV-a, kako je bilo predloženo, već sa svakom zemljom posebno. Bilateralni ugovor oko ukidanja viza potpisala je prvo sa Mađarskom, krajem 1961, a među poslednjima sa SSSR-om i Čehoslovačkom, sa kojima je ugovor potpisala marta 1963. godine. Bugarska je zbog tretiranja njene manjine krajem 1962. godine odbila pregovore o ukidanju viza.¹⁹⁴³

Uzrok sukoba

U drugoj polovini pedesetih godina ekonomska saradnja u lageru je išla u pravcu veće integracije. Forsirana politika socijalističke podele rada je od strane SEV-a pred Rumuniju stavila niz zadataka. Zajedno sa ostalim članicama, prišla je izradi perspektivnog plana razvoja privrede do 1965. godine. Bitno za Rumuniju bilo je zasedanje SEV-a od maja 1958. godine u Bukureštu. Na njemu su postavljeni okviri daljeg razvoja rumunske privrede. Rumunsko rukovodstvo je usvojilo sve zaključke i zadatke nametnute od strane ostalih članica, sem onih koji su se ticali razvoja crne metalurgije. Tako je Rumunija prihvatila zadatak razvoja petrolejske, hemijske industrije i poljoprivrede. Petrolejska i hemijska industrija su bile naročito bitne za SEV, čak se Komisija SEV-a za naftu i hemijsku industriju nalazila u Bukureštu. Rumunija je s druge strane posebno insistirala na razvoju teške industrije, što SEV-u kao organizaciji i nije bilo preko potrebno. Dodatan motiv, zbog čega SEV nije smatrao da je korisno preteranu ulaganje Rumunije u crnu metalurgiju, bilo je to što ona nije imala kvalitetna nalazišta gvozdene rude, te je osnovnu sirovinu za ovu granu industrije bila prinuđena da uvozi iz SSSR i Bugarske. Ipak, zarad što kompletnijeg razvoja, odnosno stvaranja nezavisne privrede, rumunsko rukovodstvo, i pored pritiska, nije odustajalo od svog plana.

Ono gde su se u potpunosti poklopili interesi SEV-a i Rumunije bio je razvoj petrolejske i hemijske industrije. Rumunija je sa godišnjom proizvodnjom od 11–12 miliona tona sirove nafte i kvalitetnim nalazištima metan gasa, imala odličnu bazu za uspešnu i rentabilnu proizvodnju čitavog niza hemijskih proizvoda, te je investiranje u tom segmentu privrede bilo sasvim opravdano. Razvoj poljoprivrede je u Rumuniji bio veliki problem. Ona nije uspela, i pored prisile, da poljoprivredu transformiše u socijalističku niti da poveća proizvodnju. Rezultat višegodišnjih napora tako nije bio pohvalan. Rumunija je do 1959. godine izvršila polovičnu kolektivizaciju. Ostale članice su je kritikovale zbog „većitog zaostajanja u lagerskoj socijalističkoj transformaciji i neispunjavanja obaveza i planova u okviru lagerske ekonomsko-političke integracije“. Njen zadatak u okviru SEV-a bio je da snabdeva pojedine industrijske članice lagera poljoprivrednim proizvodima, međutim ona ne samo da nije bila u stanju da ispuni u celosti takve zahteve, već je često morala da uvozi žito i

¹⁹⁴² DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 3, Integraciona stremljenja SEV-a, pov. br. 442570, 6–8.

¹⁹⁴³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 9. 03. 1963, pov. br. 48747, 1.

ostale osnovne namirnice za prehranu sopstvenog stanovništva. Kao primer može da se navede 1957. godina, u kojoj je Rumunija iz SSSR-a uvezla žito u vrednosti od oko 165 miliona rubalja. Takvo stanje izazvalo je veliku zabrinutost, te je na sastanku SEV-a odlučeno da unapređivanje poljoprivrede bude jedan od najvažnijih zadataka u Rumuniji. Pored dalje mehanizacije poljoprivrede, Rumunija je uz pomoć sovjetskih kredita trebalo da izgradi i fabriku azotnih đubriva, koja bi značajno unapredila agrotehničke mere i uticala na povećanje proizvodnje.¹⁹⁴⁴

Položaj Rumunije u lageru je pedesetih godina bio delikatan. Ona je zbog niza neraščišćenih pitanja sa Mađarskom i Bugarskom i nepoverenja prema Albaniji i ČSR, bila nekako izdvojena. Jedino je sa Sovjetskim Savezom jedinstveno delovala, odnosno imala dobre odnose zasnovane na rumunskoj poslušnosti. Prostora za poboljšanje odnosa imala je tokom 1959. godine samo saradnja sa Poljskom. Zbog delikatnog odnosa sa ostalim IE zemljama, Poljskoj je bio neophodan unutarlagerski saveznik. Potencijalno, to je jedino mogla biti Rumunija. Angažovanje Gomulke tokom 1959. godine u tom pravcu je dovelo do malih pomaka u poljsko-rumunskim odnosima.¹⁹⁴⁵

Suprotno od toga od sredine 1959. godine njeni odnosi sa Bugarskom su počeli da se pogoršavaju. Rumunski graničari su u avgustu ubili dvojicu Bugara koji su prešli na drugu stranu Dunava. Na traženja odštete i izvinjenja jer se „radilo o zalutalim ribarima“ rumunski organi su dali negativan odgovor. Ubrzo je u Bukureštu umro bugarski ambasador, a na njegovo mesto više od pola godine nije poslat novi. Problem je rastao i primerima raznih ograničenja bugarskim državljanima. Za negde oko 1.000 bugarskih državljana rumunske vlasti važila je zabrana posete matici, čak je bilo zabranjeno Bugarkama udatim za Rumune da u posetu svojoj državi vode decu. Velikih poteškoća bilo je u pregovorima o zaključivanju višegodišnjeg ekonomskog sporazuma o saradnji. Među stranim diplomatama se pričalo da je na pogoršanje odnosa između dve države uticalo „bugarsko podvaljivanje Rumuniji kod Sovjeta“. Kao razlog je spominjana zavist, jer se Rumunija u poslednjim godinama brže razvijala i imala više uspeha u uspostavljanju odnosa sa Zapadom.¹⁹⁴⁶

Ako se pogleda mesto i uloga Rumunije u SEV-u, može se videti da je ova organizacije naročito potencirala razvoj petrolejske i hemijske industrije. Namera da IE zemlje prevaziđu kapitalističke, nailazila je na problem zaostajanja u domenu modernih tehnologija i tehnike u proizvodnji. Kako bi se ta prepreka prevazišla sprovedena je politika korišćenja ili preotimanja najmodernijih dostignuća od kapitalističkih zemalja. Za Rumuniju je, shodno ulozi, glavno pitanje u odnosima sa Zapadom bila nabavka moderne opreme za petrolejsku industriju. Usavršavanje tehnologije prerade sirove nafte bi omogućilo Rumuniji da bude konkurentnija na svetskom tržištu. Iako je imala prilično razvijenu petrolejsku industriju i opremu za rafinerije uspešno izvozila u azijsko-afričke zemlje, želela je da nabavkom najsavremenijeg tipa rafinerije bude u samom vrhu.¹⁹⁴⁷

Položaj Rumunije u ovoj organizaciji nije bio ravnopravan. Zbog toga je rukovodstvo bilo prilično nezadovoljno, naročito odnosom razvijenih lagerskih zemalja. Nejednakost i drugačije viđenje integracije i unutarlagerskog plana podele rada je do izražaja naročito došlo tokom izrade rumunskog i drugih dugoročnih planova privrednog razvoja i njihovog međusobnog usklađivanja. Razvijene države poput SSSR-a, Čehoslovačke i Istočne Nemačke vršile su veliki pritisak na Rumuniju s ciljem da koncentriše svoj privredni plan na razvoj poljoprivrede, petrolejske i hemijske industrije. Dakle,

¹⁹⁴⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, SEV i mesto Rumunije u njemu, pov. br. 44996, 9.

¹⁹⁴⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o izlaganju druga Hočevara u I odeljenju 2–3. aprila 1959, pov. br. 49959, 3.

¹⁹⁴⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 8. 4. 1960, pov. br. 49832, 1.

¹⁹⁴⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Put rumunske privredne delegacije po Zapadnoj Evropi jula i avgusta 1959, pov. br. 423800, 1.

njihova namera bila je da Rumunija bude prvenstveno sirovinska baza razvijenih lagerskih zemalja. Rumunsko rukovodstvo je više bilo sklono ideji ravnomernijeg razvoja svih lagerskih zemalja, što je značilo da je u svom planu veliki, ako ne i glavni akcenat stavljala na razvoj teške industrije i drugih industrijskih grana u kojima je zaostajala za drugim članicama SEV-a.¹⁹⁴⁸

Odluka da se rumunsko rukovodstvo na sebi svojstven način odupre zahtevima lagera bila je donesena posle istraživanja i procene prirodnih bogatstava zemlje. Naročito postojanje nafte, gasa, uglja, obojenih metala i pre svega nalazišta gvožđa, ohrabrilo je rumunsko rukovodstvo da uprkos pritiscima nastavi sa razvojem teške industrije. Pomenuti način borbe podrazumevao je tihi i sporu borbu za obezbeđivanje svojih interesa. Najizraženiji vid Rumunija je pokazala stvaranjem teškoća i odugovlačenjem sa potpisivanjem protokola o robnoj razmeni za 1960. godinu, kao i dugoročnih ugovora sa skoro svim lagerskim zemljama, a naročito onim razvijenim poput SSSR-a, Čehoslovačke, Istočne Nemačke i Mađarske. Prilikom tih pregovora Rumunija je kao osnovnu poteškoću isticala strukturu razmene. Ona je tražila velike količine opreme i to one najmodernije. Na takav zahtev, skoro sve članice SEV-a su negativno odgovorile. Za njih, pak, problem su bile i zahtevane količine, kao i to što su se na spiskovima nalazili samo najsavremeniji modeli opreme industrijskih postrojenja. Razlog zašto lager nije želeo da udovolji zahtevima bio je višestruk. U samim razvijenim socijalističkim zemljama postojala je potražnja za modernom opremom. Lager se sve više orijentisao na izvoz u vanblokove zemlje, a odbijanje da se izađe u susret zahtevima bilo je korišćeno i u političke svrhe u cilju pritiska na Rumuniju i njene ambicije u pogledu razvoja nacionalne industrije. Na takav pritisak ona je uzvraćala ponudama za izvoz gotovih proizvoda, što je bilo u suprotnosti od zahteva druge strane za sirovinama, poput drvene građe i polupreradevina iz petrolejske i hemijske industrije.

Problemi koji su proizilazili iz suprotnih interesa članica lagera, a koji su se naročito ispoljili tokom pomenutih pregovora, uticali su da se rumunsko rukovodstvo okrene vanblokovskom tržištu. Goruće pitanje bilo je kako do 1965. godine podići industrijsku proizvodnju na viši nivo i kako povećati njenu ekonomsko-finansijsku rentabilnost? Rešenje do kojeg je rukovodstvo došlo zahtevalo je orijentaciju na razvijanje trgovine sa zapadnim zemljama. Nabavka modernih mašina i opreme, kao i licenca i potrebne dokumentacije iz Engleske, Zapadne Nemačke i Italije, jedino su mogle Rumuniju da dovedu do cilja. Kako bi došla do toga, ona je morala da proširi tržište za neke svoje proizvode za kojima je postojala potražnja na Zapadu. To su naravno bile poljoprivredne hemijske i petrolejske sirovine. Zainteresovanost za NRR od strane zapadnih zemalja značila je da su je gledale kao jednu od najslabijih karika Varšavskog pakta preko kojeg je postojala nada da je moguće ugroziti jedinstvo Istočnog bloka.¹⁹⁴⁹ Uporedo sa javljanjem takve orijentacije Rumunije, pojavila se i tendencija ka postepenom proširenju privrednih odnosa i sa Jugoslavijom posle 1959. godine.

Međunarodna socijalistička podela rada, kao vid povezivanja, bila je aktuelna u razgovorima, ali je tek od XV zasedanja SEV-a u Varšavi od 12. do 15. decembra 1961. godine, ona stavljena u prvi plan.¹⁹⁵⁰ Sve do tada, integracija u SEV-u se u principu bazirala na usaglašavanje razmene putem

¹⁹⁴⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 7, Neke karakteristike privredne politike Rumunije, pov. br. 424567, 1–2.

¹⁹⁴⁹ Isto, 1–3.

¹⁹⁵⁰ Kao predstavnik Rumunije bio je Aleksandru Birldeanu, zamenik predsednika Saveta ministara. Glavna tačka zasedanja bilo je ubrzavanje integracije stvaranjem nadržavnog tela koje bi na osnovu ovlašćenja zemalja članica donelo obavezna rešenja i predloge o svim privrednim pitanjima koja su bila bliska integraciji. Ta rešenja i predlozi bi obuhvatali čitav dijapazon od investiranja, projektovanja, do proizvodnje i plasmana. Cilj Moskve je bio da se ovakvim sistemom ojača lager, stvaranjem međusobne ekonomske zavisnosti između članica. Na zasedanju nije prisustvovala Albanija, prema kojoj je na savetu odlučeno da se preduzimaju nikakve mere, ni Kina koja je pozvana kao posmatrač. Jugoslavija nije mogla da dobije status posmatrača, a njeno učešće kroz prihvatanje članstva bilo je u suprotnosti sa njenom

dugoročnih kredita u spoljnoj trgovini. Početak mera usmerenih ka industrijskoj kooperaciji vidljiv je od VII zasedanja iz 1956. godine održanog u Berlinu. Analize koje su tom prilikom sprovedene pokazivale su da paralelizam proizvodnje onemogućuje pojeftinjenje nekih proizvoda, usavršavanje tehnologije i modernizacije. Tada je donesena i odluka da se u cilju poboljšanja i veće konkurentnosti sa Zapadom sprovede podela rada. To je u principu značilo stvaranje plana o specijalizaciji svake zemlje za one industrijske proizvode za koje je postojala najbolja sirovinna i tehnička baza. U sferi poljoprivrede do konkretne razrade došlo je na sastanku SEV-a u Moskvi, 2–3. februara 1960. godine. Tada se postavilo pitanje vrednovanja predloga o specijalizaciji u poljoprivredi. Ideja je bila da se određene zemlje usredsrede na poljoprivrednu proizvodnju, a neke na proizvodnju traktora, kombajna, priključnih mašina, đubriva i drugih hemijskih proizvoda.¹⁹⁵¹ Shvatajući da bi takva podela rada unazadila rumunska nastojanja za industrijalizacijom, Dež je na III kongresu od 20. do 28. juna iste godine dao nedvosmisleno podršku daljoj industrijalizaciji i naročito razvoju rumunske teške industrije. S jedne strane, želja za jačanjem nacionalne privrede, a sa druge upornost sovjetskog rukovodstva da realizuje plan stvaranja nadnacionalnog organa i jedinstvenog privrednog plana u okviru SEV-a, najavljivali su težak period za Rumuniju. Na pomenutom zasedanju iz 1961. godine doneta je odluka da se krene putem ozakonjenja podele rada i stvaranja nadržavnog tela, koje bi koordiniralo i izrađivalo planove. Sa takvom odlukom su se u načelu složile sve prisutne članice, pa i Rumunija.¹⁹⁵²

Razgovori vođeni u Varšavi i najava stvaranja jednog superorganizma nije odgovarala ni Rumuniji. Njeno mišljenje bilo je da SEV ne treba da bude koordinator koji bi odlučivao, nego organ koji treba da ukazuje na razmenu i korisnu saradnju u cilju izgradnje socijalizma. Po informacijama koje je ambasador Milatović dobio od diplomatskog kora i samog razgovora sa Malnašanom, zaključio je da superorganizam nije bio u njihovom interesu i da ga nisu prihvatili na zasedanju u Varšavi.¹⁹⁵³ „Smatrali su da bi dalja integracija SEV-a i stvaranje tela, koji bi nametao rešenja vladama, mogao štetiti razvoju NRR i vezama sa ostalim zemljama.“ Strah od integracije kod Rumuna je bio prisutan i iz iskustva koje je u ekonomskim odnosima sa zapadnim zemljama stvarala njihova integracija.¹⁹⁵⁴ Krajem 1961. godine poznati stručnjak George Gaston Marin je sa pozicije direktora planske komisije kritikovao potčinjavanje manje razvijenih zemalja SEV-a interesima razvijenih. Ta njegova kritika i isticanje da Rumunija u tadašnjem trenutku razvoja nije mogla da prihvati ograničenja industrijalizacije pokazali su jasno odbijanje sovjetskih planova.¹⁹⁵⁵

Povod koji je doveo do razmimoilaženja dve strane je bio poljski predlog o specijalizaciji i integraciji od 5. aprila 1962. Ukratko, njime je predlagano stvaranje vrhovnog planskog organa, čije bi odluke bile iznad odluka vlada, zatim formiranje zajedničkih preduzeća, rejonizacija industrije, raspodela radnika, sirovina i dr. U suštini, to su bile razrađene ideje koje je Hruščov nešto ranije izneo u članku. On je trebalo da posluži kao osnova za diskusiju i usvajanje zaključaka na narednom zasedanju Saveta planiranim za jun mesec. I dok je CK RRP tumačio materijal i izvlačio tačke sa kojima se nije slagao,

vanblokovskom politikom. (DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 04. 01. 1962, pov. br. 4270, 1–3

¹⁹⁵¹ Elis Neagoe-Plesa, „Rolul lui Gheorghe Gheorghiu Dej în elaborarea politicii externe și în direcționarea relațiilor româno-sovietice (1960–1965)“, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 9/I (2005), 231–240.

¹⁹⁵² DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 3, Integraciona stremljenja SEV-a, pov. br. 442570, 6–8.

¹⁹⁵³ Na januarskom sastanku Milatovića i Malnašana razgovaralo se o XV redovnom zasedanju SEV-a. Tom prilikom Ambasador je izneo jugoslovenski stav da integracija Zapada i Istoka može samo negativno da utiče na dalji razvoj ekonomskih odnosa (DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 25. 01. 1962, pov. br. 42680, 1).

¹⁹⁵⁴ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 27. 01. 1962, pov. br. 42680, 1.

¹⁹⁵⁵ Ivan Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001, 160.

15. maja je od Vladislava Gomulke stiglo pismo i revidiran nacrt iz koga je izbačeno dosta spornih mesta. Međutim, i takav nije bio odgovarajući za Bukurešt. Tokom sastanka u Moskvi 6–7. juna 1962. godine, Gomulka je u referatu zaobilazio sva sporna mesta i držao se opšteg tona. Predloženi dokument na usvajanje pod nazivom „Osnovni principi međunarodne socijalističke podele rada“ bio je rukovođen idejom o stvaranju zajedničkih planskih organa, koji bi nacionalne interese stavili u senku razvoja jedinstvene celine Istočnog bloka. Hruščov je u svom govoru naročito potencirao značaj integracija, bodreći svoje izlaganje činjenicom da, ako su kapitalističke zemlje stvaranjem Evropske ekonomske zajednice Rimskim ugovorom 1957. mogle da prihvate delimično ograničenje državnog suvereniteta u cilju borbe protiv komunizma, to mora učiniti i lager.¹⁹⁵⁶ U tom trenutku Hruščov kao zadatak nije video stvaranje „zajedničkog kotla“, odnosno potpunog spajanja nacionalnih privreda, već izradu zajedničkog plana za glavne proizvodne grane. Dež je na tom sastanku čvrsto stao iza rumunskih interesa i uložio veto na promenu sistema donošenja odluka u SEV-u. Na Hruščovljevo zalaganje on je suprotstavio mišljenje da je svrsishodnija i privlačnija ideja o dobrovoljnoj kooperaciji ekonomskih planova i punom korišćenju nacionalnih, ekonomskih i drugih potencijala svake zemlje članice, a ne integracija i stvaranje naddržavnog organa, koji bi narušio suverenitet država članica.¹⁹⁵⁷

Rumunsko suprotstavljanje je za Hruščova bila novost, te je odlučio da posle posete Bugarskoj dođe u Bukurešt, kako bi ublažio iskazane razlike u Moskvi. Na početku posete, od 18. do 25. juna, Hruščov je, kako bi podigao atmosferu, priznao dostignuća rumunske industrije i kolektivizacije poljoprivrede i hvalio rumunski razvoj, ali je zatim počeo sa iznošenjem zamerki poput zaostajanja u pogledu životnog standarda, sloboda i društvenih odnosa građana. Neke od konkretnih kritika u poljoprivredi bile su u podacima da je u Rumuniji prosečna težina svinja spremnih za klanje oko 56 kilograma, a po Hruščovu trebalo bi biti iznad 90, kritikovan je pored toga i način uzgoja kukuruza. Tokom cele posete često se vraćao na ova dva pitanja obično završavajući raspravu rečima „kako ćete postupiti, vaša je stvar, na kraju radite kako mislite, nezavisni ste, vi odgovarate za ono što radite“. Tokom cele posete Hruščov je bio kritički nastrojen i ljut, što je dovelo do zatezanja situacije. Prema stenogramskim beleškama, dva lidera su toliko pokvarila odnose, da tokom dužeg putovanja vozom nisu progovorila nijednu reč.¹⁹⁵⁸

Glavna tema razgovora, ujedno i svrha posete, bila je odnos Rumuna prema međunarodnoj podeli rada u lageru.¹⁹⁵⁹ Međutim, svi pokušaji Hruščova u pravcu usaglašavanja nacionalnih privreda su ostali bez rezultata, delom i zbog njegovog kritičkog stava. Hruščov je smatrao da rumunska industrija traktora i lokomotiva, koju je tokom posete i obišao, proizvodi malo po velikoj ceni i da bi kroz specijalizaciju privreda mogli po značajno nižim cenama da nabave iste proizvode. Dakle, Hruščovljev karakter je doprineo dodatnom pogoršanju odnosa. Kasnija sećanja Deža na ovu posetu sovjetskog lidera, bila su slikovito opisana samo u jednoj rečenici: „Hruščov se prema nama ophodio kao da je on gospodar u našoj zemlji.“ Rumune je naročito pogodila Hruščovljeva kritika spore

¹⁹⁵⁶ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez: 1956–1971*, Cluj-Napoca 2014, 234–235.

¹⁹⁵⁷ Florin Abraham, „Gheorghe Gheorghiu-Dej and Romania’s Eastern Neighbourhood“, *EuroTimes*, Vol. 11 (Spring 2011), 11–29.

¹⁹⁵⁸ Mihai Croitor „An Episode of the Romanian-Soviet Differences. The medium body weight of slaughtered pigs in Romania“, *Historia, Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Vol. 56, Nr. 2(2011), 105–115.

¹⁹⁵⁹ Problem o kojem se raspravljalo, koji takođe nije bio rešen, bio je odnos Rumunije i Bugarske. Od Hruščova se očekivalo da će posredovati ili uticati da dođe do sastanka dve delegacije, na kojem bi se razgovaralo o problemima. U prvom planu Bugari su želeli Rumune da čvršće obavežu na izgradnju HE Izlaz–Somovit, zatim na rešavanje problema tranzita bugarske robe kroz Rumuniju, kao i tretmana bugarske nacionalne manjine. S druge strane, Rumuni su pokušavali da od Bugara dobiju gvožđe koje im je bilo potrebno za povećanje proizvodnje u kombinatu Hunedoari (DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 98, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 14. 07. 1962, pov. br. 423792, 1).

demokratizacije, manjak poštovanja i kritika privrednog razvoja.¹⁹⁶⁰ Zahvaljujući takvom odnosu Hruščov je izgubio jednog od najpouzdanijih sledbenika – Rumuniju, koja je sve do 1962. godine bezpogovorno izvršavale sve „savete“ koji su dolazili iz Moskve.

Pored posete Hruščova Bukureštu, došlo je do još jednog susreta koji nije javno istican. Boravak Deža, Kivu Stojke i Maurera avgusta meseca u Moskvi, takođe je za cilj imao rešavanje problema u ekonomskim odnosima sa SEV-a. Rumunima je i prigovarano zbog nezadovoljavajućeg tempa u kooperaciji sa IEZ, forsiranog razvoja odnosa sa Zapadom, naročito snabdevanja zapadnom tehnikom i nepisanja o lagerskim događajima. Osim ekonomskih bilo je i prigovora na rumunsko gledanje na istorijske teme i izdavanje *Istorije Rumunske radničke partije*. Takav stav rukovodstva imao je veliku podršku inteligencije i običnog naroda. Naročito je inteligencija bila zadovoljna time što je Rumunija počela da „ispravlja kičmu i da ne zaboravlja nacionalni ponos i prošlo unižavanje“.¹⁹⁶¹ Ostale članice SEV-a su smatrale da odnos socijalističkih zemalja sa kapitalističkim u sferi ekonomije treba da bude sveden isključivo na trgovinsku razmenu. S tim u vezi, kako je Ulbriht smatrao, svaka nabavka opreme, kupovina čitavih fabrika i obuka od strane zapadnih stručnjaka, može imati velike posledice za čitav lager. Rumuni sa takvim stavom nisu mogli da se slože. Po pitanju saradnje unutar SEV-a oni su bili u načelu za integraciju, ali su imali drugačija mišljenja o tome na kom nivou i u kojim privrednim granama treba prići integraciji. Kako se pokazalo, sve obaveze koje je Bukurešt prihvatio sa junskog zasedanja u Moskvi 1962, nije planirao da se pridržava. Rumunska politika bila je da prihvatanjem izbegne konflikt, ali da odugovlačenjem i manjim izvršavanjem preuzetih obaveza zaštititi svoje interese.¹⁹⁶²

Gibanje Rumunije

Odnosi Rumunije sa ostalim istočnoevropskim zemljama na ekonomskom planu, počeli su da se pogoršavaju sa većim privrednim razvojem. Njena želja da nacionalnu privredu podigne na visok nivo suprotstavljali su se lagerski planovi o integraciji. Ti planovi su podrazumevali da ona ostane poljoprivredna zemlja i izvoznik sirovina, a da se industrijalizacija prepusti drugima. Povoljan položaj u odnosu na druge zemlje, visoka stopa rasta industrijalizacije, prirodna bogatstva, bez velikih dugovanja, kao i sa poletnim razvojem odnosa sa Zapadom, nije mogla tek tako da žrtvuje svoju nacionalnu privredu lageru. Rukovodstvo koje je sve više jačalo i učvršćivalo svoje pozicije smatralo je da će upravo na ekonomskom planu dobiti najveću podršku stanovništva. Na taj način rukovodstvo u Bukureštu je mislilo da će napraviti veliki korak ka nezavisnijem položaju, ali i ka zbližavanju sa narodom.¹⁹⁶³ Plan ekonomske integracije SEV-a kroz zajedničko planiranje, multilateralnu izgradnju i finansiranje, kao i kooperaciju, njoj nije odgovarao jer je u osnovi vodilo ka iskorišćavanju prirodnih bogatstava i ka usporavanju proizvodnih snaga Rumunije. Kako je rukovodstvo jačalo, tako se i taj spor širio i izbijao u javnost. Važnost podrške celog naroda je za rukovodstvo bilo presudno. Zbog toga su posebne akcije bile preduzete na planu propagandnog delovanja. Objašnjenje problema masama je bilo uprošćeno, kako bi odjek bio što širi. Osnovne postavke u izlaganju su bile da po planu SEV-a ona treba da ostane agrarno-sirovinska baza ostalih istočnoevropskih zemalja, da

¹⁹⁶⁰ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 98, dos. 8, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića sa Ivanom Spasovim, savetnikom bugarske Ambasade, dana 27. juna 1962, pov. br.424567, 1–2.

¹⁹⁶¹ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 08. 09. 1962, pov. br. 431674, 3.

¹⁹⁶² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodiocima u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 7.

¹⁹⁶³ DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 137, dos. 9, Odnosi Rumunije–SEV, pov. br. 49980, 1–4.

zaustavi svoj razvoj i modernizaciju industrije, a svoja bogatstva podredi planovima SEV-a, te da bi strani organi bili iznad upravnih organa Rumunije. Stanovništvu je sve to delovalo kao želja Moskve da se vrati u vreme kada je vršena eksploatacija kroz sistem SOVROM-a. Naročito nezadovoljstvo masa podsticalo je saznanje da bi po tim planovima Rumunija svojim bogatstvima trebalo da pomaže siromašnu i nerazvijenu Bugarsku, sirovinski siromašnu Mađarsku i Čehoslovačku.¹⁹⁶⁴

Nije joj išao na ruku ni plan da se kroz SEV ograniče trgovinski odnosi sa Zapadom, jer je zahvaljujući razvoju i prirodnim bogatstvima, ali i naporima koje je da tada bila uložila, bila na dobrom putu da iskoristi pun potencijal ekonomske razmene sa kapitalističkim zemljama. S druge strane, protivljenje integraciji u okviru SEV-a, ostale zemlje su objašnjavale stavom da Bukurešt zbog političke nerazvijenosti nije u stanju da shvati važnost integracije za budući razvoj bloka. Kako u jednom izveštaju ambasadora Milatovića piše „IEZ predstavnici su u razgovorima optuživali Rumune za egoizam, opterećenost nacionalističkim osobinama, lokalpatriotizam i idejno-političku zaostalost“.¹⁹⁶⁵

Intenziviranje spora došlo je za Rumuniju u zgodnom trenutku. Posle XXII Kongresa i početka faze otvorenog sino-sovjetskog sukoba, istočnoevropske zemlje i Sovjetski Savez, nisu mogli da posvete dovoljnu pažnju rumunskom prkosu u ekonomskoj sferi, te je Dež imao veći manevarski prostor. U Moskvi je postojala bojazan od skretanja ka Kini, od uticaja Zapada preko trgovinskih veza i naučno-kulturne saradnje, ali i od skretanja ka Jugoslaviji. Smatrali su da politika širokog učlanjenja neproverenih intelektualaca, koji nisu formirani u „ideološko-političkom duhu“, može odvesti Rumuniju u nepoželjnom pravcu. Sovjetski Savez je na početku napada bio oprezan, zbog čega kritike tokom 1962. godine nisu bile uperene ka najvišem rumunskom rukovodstvu, već ka srednjem i nižem. Razlog takvog postavljanja je bila spremnost na kompromis sa Dežom, jer „ovakvi jeretički stavovi sigurno nisu dolazili od njega“. Politika i jedne i druge strane bila je da se o sporu ne razgovara na nivou diplomatskih predstavnika, niti da se sa tim izlazi u javnost. Tako u Bukureštu nije mogla da se čuje diskusija o ovom problemu, bar ne u početku.¹⁹⁶⁶

Kako Hruščov i ostale članice kojima je pogodovala integracija, nisu odustali od te ideje, došlo je do vidljivijeg razmimoilaženja između Rumunije i SEV-a u prvoj polovini 1963. godine. Ona je u odupiranju odbijala čak i one akcije koje su joj bile direktno od koristi. Takav stav je dolazio od toga da rukovodstvo nije želelo da se čak ni tako veže za SEV. Mišljenje koje se u Rumuniji propagandno isticalo, da je ona sama sebi dovoljna i da su njeni uspesi na polju privrede ogromni, ukorenilo se u narodu. Tako je rukovodstvo imalo veliku podršku za takvo postavljanje prema Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć i SSSR-u. S druge strane, ideja integracije je i dalje promovisana u lageru. Na narednom zasedanju SEV-a od 15. do 21. februara 1963. godine promovisano je stvaranje jedinstvenog organa za planiranje. Rumunski predstavnik Aleksandru Brladeanu je imao jasna uputstva svoje Vlade. On se suprotstavio sovjetskom predlogu, pozivajući se na načelo nemešanja u unutrašnje stvari drugih država i zaštite nacionalnog suvereniteta. Iako je delovalo da je Hruščov ublažio ili barem odložio sprovođenje svojih ideja, na tom zasedanju je vršen oštar pritisak na rumunskog predstavnika da prihvati predloge o integraciji u okviru SEV-a.¹⁹⁶⁷

¹⁹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Neki karakteristične pojave u sporu Rumunija–SEV, pov. br. 444064, 1–2.

¹⁹⁶⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 14. 12. 1962, pov. br. 444090, 1.

¹⁹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Neki karakteristične pojave u sporu Rumunija–SEV, pov. br. 444064, 3.

¹⁹⁶⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodstvom u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 7–8.

Da se ovom pitanju ozbiljno prilazilo u vrhu, govore česti plenumi, kojih je inače dotada bilo vrlo malo. Na martovskom Plenumu, koji je trajao četiri dana, 5–8. marta, partija je odobrila istupanje svoje delegacije na zasedanju SEV-a i istakla potrebu „respektovanja nacionalne nezavisnosti i suvereniteta, pune jednakosti u pravima, drugarske pomoći i uzajamne koristi članica SEV-a, dok aktivnost ove organizacije treba da bude razvoj svake zemlje članice uz postepeno uklanjanje razlika u nivoima ekonomske razvijenosti.“¹⁹⁶⁸ Odluka da se zaključak sa Plenuma objavi, izazvao je natpise u zapadnim listovima o mogućem sovjetsko-rumunskom nesporazumu, na polju privredne saradnje. Nakon takvog nastupa rumunskog predstavnika između marta i juna usledila je razmena oštrih pisama između CK KPSS i CK RRP. Jedna od tema oko koje je takođe izbio nesporazum, bilo je pitanje Đerdapa, koji je prema sovjetskom mišljenju trebalo da postane multilateralni projekat, a ne bilateralni između Rumunije i Jugoslavije.¹⁹⁶⁹

U diplomatskim krugovima su se kao razlozi zaoštavanja odnosa na relaciji Moskva–Bukurešt iznosila tri pitanja. Prvo je bilo nesaglasnost sa uspostavljanjem supernacionalnih organa, a posebno sevovskog planskog organa. Drugo pitanje bilo je rumunsko neprihvatanje stvaranja nadnacionalnih preduzeća i udruženja, a treće se odnosilo na internacionalizaciju đerdapske hidroelektrane. Takva aktivnost je služila i da bi se vanlagerskim zemljama pokazalo da je Rumunija samostalna zemlja i da može sama da donosi odluke.¹⁹⁷⁰

Odnose Rumunije i SEV-a pažljivo su pratile zapadne diplomate. Tumačenja da su istupanja rumunskog rukovodstva uvertira u izlazak iz SEV-a, proizvela su da naročito Britanija i Italija, počnu da bez rezerve podržavaju rumunske inicijative na planu daljeg ekonomskog približavanja kapitalističkom svetu.¹⁹⁷¹ Zapad je na različite načine pokušavao da što više rasplamsa sukob. Zapadne zemlje su zbog toga nudile važne proizvode po nižim cenama, licence i stručnu pomoć. Povoljne uslove Rumuni su dobijali i za artikle koje Istok nije ni mogao da ponudi. Takođe, od maja meseca bilo je приметно prećutno prelaženje preko određenih kineskih stavova, što je omogućilo normalizaciju odnosa sa Kinom.¹⁹⁷²

Poseta sovjetske delegacije predvođene Nikolajem Podgornim Bukureštu, početkom juna 1963. godine, bila je korisna za obe strane. Moskva ju je iskoristila za stvaranje što bolje atmosfere uoči pregovora sa Kinom i opovrgavanja špekulacija Zapada, a Bukurešt kako bi istakao da je insistiranje na ravnopravnosti pravilno. Zarad dobijanja pune rumunske podrške sovjetskoj politici koegzistencije, Hruščov je pristao da sa više pažnje posmatra rumunske ciljeve i njene specifičnosti.¹⁹⁷³ Iako je došlo do smirivanja napetosti u okviru SEV-a, za vraćanje odnosa na staro bilo je kasno. Rumunija je već užurbanim koracima krenula putem normalizacije odnosa sa Kinom, jačanjem veza sa Zapadom i proširenjem saradnje sa Jugoslavijom.

Osećajući da će izgubiti Rumuniju, Hruščov se na sledećem sastanku Saveta odlučio na popuštanje. Na sastanku koji je održan od 24. do 26. jula 1963, sovjetski lider je održao govor koji je bio prihvatljiv za Rumuniju. Pre samog nastupa on je zamolio rumunsku delegaciju da se ne osvrće na

¹⁹⁶⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 12. 03. 1963, pov. br. 48742, 1–2.

¹⁹⁶⁹ „1963 martie 30. Scrisoarea lui Nikita S. Hruščiov, prim-secretar al CC al PCUS, adresată lui Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, referitoare la divergențele româno-sovieticecu privire la construirea hidrocentralei de la Porțile de Fier”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito. Documente (1954–1964)*, vol.II, 245–254.

¹⁹⁷⁰ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 7, Komentari Soldićevih kolega u vezi sa odnosom RNR–lager, pov. br. 415970, 1.

¹⁹⁷¹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 06. 06. 1963, pov. br. 419274, 1–2.

¹⁹⁷² DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 04. 04. 1963, pov. br. 49075, 1.

¹⁹⁷³ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 8, Analiza posete delegacije KPSS –prema štampi i prvim razgovorima sa DK, 07. 06. 1963, pov. br. 419353, 1.

određene elemente, jer će suština biti takva da će sigurno odgovarati rumunskim interesima. Izvesno smirivanje situacije došlo je sa Hruščovljevim pismom, poslatim maja meseca, u kome je dao podršku daljem rumunskom razvoju, i jasno izjavio da odluke SEV-a nisu obavezujuće za njene članove, uz napomenu da bi odvajanje Rumunije od Saveta, značilo njenu propast. Neočekivano, drugog dana zasedanja IK SEV-a, sovjetski predstavnici su izvršili pritisak na predstavnika Brladeanua u pravcu prihvatanja ekonomske integracije. Dodatno zaoštavanje izazvale su optužbe ostalih članica da ona namerno minira SEV, da u njoj vladaju nacionalisti koji su prokineski i prozapadno nastrojeni. Nada da će se odnosi popraviti ugasila se sovjetskim zaokretom. Čvrsto držanje Brladeanua je do kraja zasedanja još više pokvarilo atmosferu. Pokušaj da se situacija smiri načinjen je dolaskom Hruščova u Piškiji, pokraj Temišvara. Relativizujući stavove i optužujući druge članice za forsiranje integracije, on je pokušao da se približi Dežu, Međutim, članci koji su nakon toga objavljivani i u kojima se podvlačila nužnost integracije privreda zemalja lagera, sve su više usmeravali rumunsko rukovodstvo ka javnom eksponiranju svojih stavova i razlikama u pogledima sa Sovjetskim Savezom.¹⁹⁷⁴

Kako bi učvrstilo svoje redove i zauzelo što povoljniju poziciju za konfrontaciju državno-partijsko rukovodstvo je do sredine 1963. godine izvršio reorganizaciju. Tako je od osamnaest ministara iz 1961. u novom sazivu ostalo samo osmoro, dok je dovedeno deset novih i mladih ljudi. Drastične promene koje je Dež sprovodio dokazivale su želju da se sa vlasti sklone svi koji su bili natureni Rumuniji od strane KPSS-a, i svi oni u koje Dež nije bio siguran da će predano sprovođiti novu liniju rumunskog razvoja.¹⁹⁷⁵ Do sledećeg plenuma došlo je već u junu mesecu 1963. Na njemu je završeno konsolidovanje rumunskih stavova i principa. Prvi put je principe nezavisnosti, suvereniteta, izgradnje socijalizma svojim sredstvima i korišćenja sopstvenog iskustva, Dež javno izneo na zasedanju prvih sekretara komunističkih partija, u julu mesecu 1963. godine u Moskvi. Princip nezavisnosti definisao je da rukovodstvo ne prihvata naturanje obaveza u ime bilo koje političke, partijske ili ekonomske organizacije, a koje bi se kosile sa punom nezavisnošću države. Važno za ovakvu definiciju bilo je isticanje da su partija i narod vrhovne sudije i da je rukovodstvo dužno da poštuje stav mase. Princip suvereniteta značio je da neće biti dozvoljeno niti tolerisano bilo kakvo mešanje u unutrašnje stvari. Zajedno sa principom izgradnje sopstvenim sredstvima, izneta je i želja za slobodnom trgovinskom i ekonomskom razmenom sa svima gde postoji interes, bez obzira na sistem.¹⁹⁷⁶

U javnosti se osećao dašak promene u odnosima sa Sovjetskim Savezom, a prvi vidljivi primeri usledili su tokom proslave 23. avgusta. Prvi put niko od Sovjeta nije bio u radnom predsedništvu svečane akademije. SSSR se u govorima pominjao samo kao jedna od socijalističkih zemljama. Čaušesku, koji je govorio na svečanoj akademiji, nije uzviknuo posebnu parolu za prijateljstvo sa SSSR, već za bratsko jedinstvo socijalističkih zemalja. Na centralnoj tribini nije bilo sovjetskih predstavnika, a u povorci sem slika klasika marksizma i rumunskih rukovodilaca nije bilo drugih. Čaušeskuov govor, u kome je podržao miroljubivu politiku SSSR-a, bio je jedini primer posebnog naglašavanja prve zemlje socijalizma.¹⁹⁷⁷

Period do proslave Dana Oktobarske revolucije doneo je izvesno poboljšanje odnosima Rumunija–SSSR. Ostale socijalističke zemlje prestale su sa optužbama i u određenom smislu prihvatile forme saradnje, koje su bile bliže Bukureštu. Rumunsko rukovodstvo je podvlačilo da usvaja sve forme bilateralne saradnje, dok je po pitanju multilateralnih bilo spremno da prihvati samo one najniže.

¹⁹⁷⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodstvom u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 6.

¹⁹⁷⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 05. 04. 1963, pov. br. 413472, 1–2.

¹⁹⁷⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 05. 10. 1963, pov. br. 432487, 3.

¹⁹⁷⁷ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 13, Telegram iz Bukurešta od 28. 08. 1963, pov. br. 428442, 1–2.

Periodično neinsistiranje na striktnom poštovanju odluka SEV-a, dovelo je i do povremenih ispoljavanja rumunske želje za saradnjom u okviru SEV-a.¹⁹⁷⁸ Kao jedan od takvih istupa može se sagledati prisustvo Georgiju Deža, prijemu koji je organizovao sovjetski ambasador novembra meseca. U zdravici Dež je naglasio da se između SSSR i Rumunije razvija bratska saradnja na svim poljima i podvukao privrženost i aktivnost državnog vrha u rešavanju svih međunarodnih problema u zajedništvu sa SSSR-om i ostalim socijalističkim zemljama. Takvim stavovima rumunski rukovodioci su želeli da izazovu percepciju u Moskvi da se NRR ne udaljava i da su problemi koji su se pojavili rešivi. Cilj Deža je bio da odlaže neizbežno prerastanje razlika u javno isticanje rumunskih stavova, ne samo u okviru saradnje u SEV-u, već i po svim ostalim međunarodnim pitanjima.¹⁹⁷⁹

Kada je reč o razmimoilaženju sa Savetom, potrebno je da se istaknu ključni stavovi koji su se u načelu razlikovali od političkog pravca ove organizacije. Rumuni su smatrali preuranjenim i štetnim ubrzanje procesa integracije socijalističkih zemalja, jer su se one nalazile u fazi razvitka nacionalnih proizvodnih snaga, a takođe su razlike u stepenu razvitka bile previše velike da bi integracija bila podjednako korisna za sve članice. Smatrali su da je osnovno pravo svake socijalističke zemlje da se orijentiše na potpunije razvijanje proizvodnih snaga, u zavisnosti od mogućnosti i potreba. Naročito protivljenje rumunski predstavnici pokazivali su prema tendencijama davanja ovlašćenja SEV-u u pogledu donošenja odluka o privrednom razvitku neke zemlje članice. Integraciju su bili spremni da prihvate pod uslovom da ona ni najmanje ne ugrožava samostalnost upravljanja i odlučivanja svake članice, kao i pritiska na odricanje od proizvodnje koju je neka zemlja smatrala potrebnom i korisnom. Rumunija je kategorički bila protiv ideje o podeli rada unutar SEV-a na multilateralnoj osnovi. S druge strane, bilateralni model saradnje je bio prihvatljiviji. Rezerva je postojala i prema kooperaciji unutar ove organizacije, a razlog je bio osećaj o nedovoljnoj rumunskoj razvijenosti za takav vid saradnje. Stav Bukurešta bio je da najveći broj zaključaka prihvata u formi preporuka, a ne obaveza. Svi pomenuti stavovi dovode do zaključka da je, nekad i mimo ličnih ekonomskih interesa, on u prvi plan stavljao isticanje ekonomske samostalnosti. To se naročito videlo u odbijanju međunarodne podele rada i preteranog forsiranja crne metalurgije, nekih sektora mašingradnje i brodogradnje, za šta Rumunija sama nije imala dovoljno objektivnih mogućnosti.¹⁹⁸⁰

Traženje sigurnosti na Zapadu

Tradicija rumunske politike izbegavanja sukoba i potresa značila je da je Bukurešt mogao da pristane na kompromis po svim pitanjima, sem onih koji su direktno pogađali vitalne interese. Takav je sigurno bio privredni razvoj i industrijalizacija. Pomirljiva politika prema Kini i Jugoslaviji, razvoj odnosa sa Zapadom, nije značio okretanje od Moskve već isticanje da postoje i druge opcije. Naročito je lageru upadalo u oči nesrazmerno povećanje rumunske spoljne trgovine. Ona je 1962. godine povećala razmenu sa Zapadom za 150% u odnosu na stanje iz 1959. godine. Zahvaljujući tome Rumunija je vršila ekonomsku razmenu sa 90 zemalja sveta.¹⁹⁸¹

Sve do 1960. godine NRR je imala najslabije privredne odnose od svih IE zemalja sa Zapadom. Produbljivanje svesti o sopstvenoj vrednosti i prirodnim bogatstvima i sondiranja koje je izvršila na

¹⁹⁷⁸ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 15, Iz razgovora Kneževića sa Kamenickim, prvim sekretarom ČSR Ambasade, 14. 11. 1963, pov. br. 437128, 1.

¹⁹⁷⁹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 11. 11. 1963, pov. br. 436794, 1.

¹⁹⁸⁰ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 17.

¹⁹⁸¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 8.

Zapadu, promenili su takvu sliku. Rumunija je tokom svega par godina potpisala značajne dugoročne trgovinske sporazume sa zapadnim zemljama, dok su države poput Britanije Nemačke i Italije, smatrajući je najslabijom karikom u lageru, iz političkih razloga činile značajne ustupke u cenama, ponudi kredita, davanju besplatnih licenci i tehničkih usluga. Takav odnos Zapada dolazio je i iz pragmatičnih razloga, jer je ona za razvijene kapitalističke zemlje bila novo tržište, ali i dobar izvor sirovina i polufabrikata. Pored političkih, bilo je i dosta realnih razloga za veću saradnju sa Rumunijom, zbog dobrog tržišta poljoprivrednih proizvoda i nekih sirovina. Do 1963. godine Sjedinjene Države su i prema njoj primenjivale politiku embarga, kao i prema ostalim istočnoevropskim zemljama. Zbog toga je obim trgovine u 1962. iznosio svega 3 miliona dolara, a firma „Hajdrokarbon“ koja je preko Nemačke i Francuske posredno isporučila opremu za rafineriju „Brazi“, bila je kažnjena zabranom izvoza na pet godina. Od 1963. godine Vašington je promenio stav i počeo pažljivije da posmatra politiku Rumunije.¹⁹⁸²

Naročito poboljšanje trgovinskih odnosa sa Zapadom i planovi za 1963. godinu, koji su u slučaju Italije bili za 80% veći od 1962. godine, značilo je samo dodatnu sigurnost u slučaju daljih zatezanja i pritisaka od strane IEZ i SEV-a. Polazna baza za razvoj odnosa Rumunija–Zapad bila je liberalna politika Sovjetskog Saveza prema trgovini sa kapitalističkim zemljama i miroljubiva koegzistencija. Takva politika Moskve uticala je da rumunsko rukovodstvo krene putem obnove, prevashodno odnosa sa onim zemljama Evrope koje su imale istaknutu ulogu u njenoj predratnoj privredi. Na kraju 1962. godine stanje u spoljnoj trgovini je bilo takvo da se trgovina sa vanlagerskim zemljama popela na 35%, a po izveštajima zapadnih diplomata i na 38% celokupnog obima trgovine sa inostranstvom, što je u vrednosti iznosilo između 1.8 i 2 milijarde dolara. Iako je Rumunija krenula sa zelenim svetlom širenja odnosa sa Zapadom, ubrzo se videlo da je u razvoju prešla željene granice i da nema nameru da zaustavi širenje. Zbog toga se često moglo primetiti da je štampa prećutkivala odlazak svojih visokih funkcionera u kapitalističke zemlje, kao i prijeme stranih zvaničnika. Pored ekonomskih veza, naročito od 1962. godine, kada je Rumunija i sa vanlagerskim zemljama počela da sprovodi sistem dvogodišnjih kulturno-naučnih programa o saradnji, vidljiv je značajan porast i na drugim poljima.¹⁹⁸³

U takvoj atmosferi odnosi prema Jugoslaviji bili su naročito pod lupom. U slučaju da je Rumunija krenula putem značajnijeg otvaranja i poboljšanja veza, to bi poslužilo ostalim istočnoevropskim zemljama kao povod za napad zbog „skretanja sa utabanog puta marksizma-lenjinizma“. S druge strane, takav odnos bi i Kini poslužio za napad i pogoršanje odnosa sa Bukureštom. Prema jednom izveštaju poslatom u Beograd, „postoji indicija da su na sastancima rumunskog vrha raspravljali i o putu kojim je Jugoslavija krenula“. Ugledanje na njeno iskustvo za Rumuniju iz mnogih razloga nije viđeno kao povoljno, te je Dež takav vid političke orijentacije odbio. On nije bio spreman da zbog odnosa sa Jugoslavijom ostane bez kineske podrške i da se izloži opasnom uticaju jugoslovenske stvarnosti.¹⁹⁸⁴

Može se reći da je borba Rumunije za nezavisnost i samostalnost, otpočela 1962. godine na ekonomskom polju, u trenutku kada je Bukurešt braneći svoj plan industrijalizacije došao u sukob sa koncepcijama SEV-a, koje su od određenih socijalističkih zemalja tražile prilagođavanje njihovih nacionalnih planova multilateralnoj saradnji. Od svih članica ideje o zajedničkom planiranju,

¹⁹⁸² DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 3, Odnos Rumunija–Zapad, 15. 04. 1963, pov. br. 444064, 1–3.

¹⁹⁸³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Neki aspekti odnosa Rumunija–Zapad, pov. br. 444066, 1.

¹⁹⁸⁴ Talas boljeg odnosa viđen je u prvom kvartalu 1963. godine, kada je došlo do zaključivanja pregovora o Đerdapu, boljeg ugovora o kulturnoj saradnji, dobrog toka razgovora i prijema novinske delegacije, slanja delegacije u Beograd na pregovore oko turističke saradnje i davanja više mesta gostovanjima jugoslovenskih umetnika u novinama. Posebno treba istaći dozvoljavanje repatrijacije prve grupe IB emigranata u Jugoslaviju (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Neki karakteristične pojave u sporu Rumunija–SEV, pov. br. 444064, 6).

zajedničkom fondu i stvaranju naddržavnog planskog organa, najviše su pogađale Rumuniju. Iako je većina problematičnih ideja u godinama koje su sledile bilo napušteno, ona se i dalje držala kontriranja i politikom veta otežavala rad organizacije. Ostale članice su bile nezadovoljne njenim nastupima i često su izlagale da ona burno reaguje na sam pomen reči „multilateralno“, „zajedničko“ ili „naddržavno“. Za njih je metod bilo kakve koordinacije planova ili rada bio neprihvatljiv. Shodno sopstvenim interesima, Rumunija je bila spremna da diskutuje u SEV-u jedino o kooperaciji, specijalizaciji i široj ekonomskoj saradnji, ali pod uslovom da se aranžmani zaključuju isključivo na nivou bilaterale. U konačnici Rumunija je na SEV gledala ne kao na organizaciju koja odlučuje i rešava probleme ekonomske saradnje članica, već kao okrugli sto – forum gde bi se problemi razmatrali i proučavali u cilju kasnijeg rešavanja putem bilateralnog dogovora. Njen prkos i otežavanje funkcionisanja Saveta, dovelo je do drugačijeg pristupa ostalih članica. One su se sve više bližile zaključku da je saradnja u SEV-u moguća i mimo onih članica koje se protive, odnosno mimo Rumunije.¹⁹⁸⁵

Pogoršavanje stanja u odnosima sa SEV-om, bilo je samo jedan deo celovitije politike Rumunije prema saradnji sa istočnoevropskim zemljama. Promena je prvo bila izražena kroz razlike u pitanju vezanom za priznanje istorijske uloge rumunske partije, tretiranja nacionalnih manjina i teritorije na kojima su te manjine živele. Javno izbijanje spora je jedino bilo moguće na ekonomskom planu, jer je tu posedovala najsnažnije argumente. Mogla je da izađe sa kritikama ekonomske politike SSSR-a, ali i drugih prema njoj u prošlosti, a imala je do 1963. relativno razvijene odnose sa vanlagerskim zemljama i podršku naroda. Pokretanje pitanja partijskih odnosa bi bilo od daleko manjeg značaja, dok bi pitanje manjina moglo biti kontraproduktivno.¹⁹⁸⁶

Na osnovu toga, može se doći do zaključka da je pokretanje ekonomskog pitanja bilo za Deža jedini mogući izbor. Rumunski vrh je pritom smatralo da je sukob Sovjetskog Saveza i Kine značajno povećavao šanse da se spor na planu ekonomskih odnosa sa istočnoevropskim zemljama reši u njegovu korist. U stavu Rumunije, bar te 1963. godine, osećala se velika volja za kompromisnim rešenjem, jer je u srži rumunsko rukovodstvo bilo interno, zakopčano i uvučeno u svoje grane, i vrlo osetljivo na sukobe i potrese. Otpor je za njih bio sredstvo samo u slučaju krajnje nužde.

Jugoslavija i integracija Zapada i Istoka

Jugoslovensko rukovodstvo je, u suštini, na integraciju koja se dešavala na Zapadu i Istoku gledalo kao na procese koji imaju negativan efekat na njene ekonomske odnose. Jugoslavija sa Evropskom ekonomskom zajednicom (EEZ) i Evropskom asocijacijom spoljne trgovine (EAST), nije imala regulisane odnose niti je radila na tome. Međutim, u nekim drugim organizacijama imala je regulisan status, kao u Organizaciji za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC). U svojstvu posmatrača, Jugoslavija je učestvovala od februara 1955. godine. Posebnim ugovorima obezbeđeno je njeno ravnopravno učešće u oblastima produktivnosti, poljoprivrede, naučno-tehničke saradnje i ekonomskih konsultacija. Reformisanjem OEEC-a, 30. septembra 1961. i prerastanjem u Organizaciju za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD), ona nije niti izgubila niti dobila. Već oktobra je, kao i sa prethodnom organizacijom, sklopila ugovor. Ipak, treba napomenuti da učešće u svojstvu

¹⁹⁸⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informacija o nekim aspektima spoljnopolitičke pozicije Rumunije, pov. br. 412560, 1–3.

¹⁹⁸⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 3, Neke karakteristične pojave u sporu Rumunija–SEV, 15. 04. 1963, pov. br. 444064, 1–7.

punopravnog člana nije pokretano ni od jugoslovenske niti druge strane. Slična situacija je bila i prema lagerskoj organizaciji.

Zbog sukoba nije ni razmatrano pozivanje Jugoslavije na prvu osnivačku konferenciju SEV-a januara 1949. Ipak, posle pomirenja i normalizacije odnosa ona je u svojstvu posmatrača prisustvovala VII i VIII zasedanju u Berlinu i Varšavi 1956. i 1957. godine. Takvo učešće je bilo moguće prvenstveno iz razloga što SEV tada nije imao statut, te učešće nije bilo pravno regulisano i definisano. U onim sferama gde je bilo u interesu da prisustvuje, upućivani su joj pozivi. Tako je opet u svojstvu posmatrača jugoslovenska delegacija učestvovala u nekim organima SEV-a. To su bile stalne komisije koje su rešavale određena konkretna pitanja. FNRJ je u okviru Stalne komisije za spoljnu trgovinu učestvovala u zaključivanju Sporazuma o multilateralnom kliringu 1956. godine, zatim u radu stalne komisije za saobraćaj, kao i na IV zasedanju Stalne komisije za eksploataciju energetskih resursa Dunava, koja je održana aprila 1958. godine. Ponovno pokretanje antijugoslovenske kampanje onemogućilo je svako dalje učešće, iako je u nekoliko navrata tokom 1959. godine s tim u vezi Beograd pisao Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć.¹⁹⁸⁷

Dakle, Jugoslavija je od normalizacije odnosa pa do pogoršanja 1958. imala status posmatrača i redovno je slala delegate na zasedanja. Međutim, sa antijugoslovenskom kampanjom Beograd više nije bio obaveštavan o zasedanjima. Zahtevi za dobijanje statusa posmatrača od februara i decembra 1959. godine bili su odbijeni bez ozbiljnijeg obrazloženja.¹⁹⁸⁸ Do toga je došlo što su lagerski predstavnici smatrali to prvenstveno političkim pitanjem, koje u vremenu ideološkog sukoba nije moglo biti pozitivno rešeno. Promene koje su nastupile u pogledu organizacije SEV-a nakon donošenja Statuta, a naročito člana koji je organizaciju predstavljao kao otvorenu za druge evropske zemlje, predstavljao je priliku da se Jugoslavija ponovo aktivira. Tada je ponovo pokrenula pitanje dobijanja statusa posmatrača.¹⁹⁸⁹ Razlog zbog kojeg je želela da aktivno, ili na drugi način učestvuje u radu SEV-a, bio je što je u tom trenutku 25–30% njene celokupne robne razmene sa inostranstvom, bio sa zemljama lagera. Učešće u jednoj krovnoj ekonomskoj organizaciji lagera bi po mišljenju jugoslovenskih stručnjaka omogućilo lakše zaključivanje trgovinskih sporazuma, dobijanje kredita i većih projekata. Ona je na SEV morala da se oslanja i po pitanju iskorišćenja energetskog i plovidbenog potencijala Dunava, pa je i pitanje Đerdapa, a naročito nabavke potrebne opreme za buduću hidroelektranu, bilo nešto što je povećavalo želju za saradnjom.¹⁹⁹⁰

Širenje ekonomskih odnosa sa istočnoevropskim zemljama od 1960. i nove spoljnopoličke okolnosti, uticale su na Jugoslaviju da ponovo uzme u razmatranje saradnju sa SEV-om. Ona je januara 1963. godine uputila predlog ovoj organizaciji za informativne razgovore. Promenjena politička situacija uslovlila je da odgovor bude pozitivan. Naravno, odmah treba istaći da nije razmišljala o članstvu, već isključivo o saradnji zasnovanoj na zajedničkim ekonomskim interesima. Proces integracije SEV-a i stav da bi saradnja doprinela daljem proširivanju robne razmene, kooperacije i naučno-tehničke razmene, privukla je interesovanje Beograda.¹⁹⁹¹ Odvijanje ekonomske razmene sa članicama na bilateralnoj bazi je sa povećanjem donosilo veće poteškoće. Saradnja na bilateralnoj osnovi je bila karakteristična po teškoćama godišnjeg balansiranja uvoza i izvoza sa svakom zemljom pojedinačno, usklađivanja struktura razmene, asortimana, rokova i obaveznih listi. Smatrala je da će saradnja preko SEV-a rešiti većinu tih pitanja. Do informativnog

¹⁹⁸⁷ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 3, Integraciona stremljenja SEV-a, pov. br. 442570, 8–10.

¹⁹⁸⁸ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 24–25.

¹⁹⁸⁹ DAMSPS, PA, 1960, Regionalni sistem, f. 92, dos. 10, Statut Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), pov. br. 411912.

¹⁹⁹⁰ DAMSPS, PA, 1960, Regionalni sistem, f. 92, dos. 12, Status posmatrača FNRJ u SEV-u, pov. br. 435345, 1–2.

¹⁹⁹¹ DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 57, dos. 10, Ekonomski odnosi sa istočno-evropskim zemljama, , 14. 10. 1963, pov. br. 443354, 16.

razgovora sa Sekretarijatom SEV-a došlo je tokom boravka delegacije u Moskvi 24–29. juna 1963. godine. Tokom razgovora jugoslovenska delegacija se upoznala sa načinom funkcionisanja i mogućim formama saradnje. Za nju nije bila bitna forma ili dobijanje statusa posmatrača, već isključivo suština i poboljšanje ekonomskih odnosa. Interes je bio da se razvije saradnja na polju kooperacije i specijalizacije u mašinogradnji, crnoj i obojenoj metalurgiji, da se uredi i poveća robna razmena i postigne sporazum po valutno-finansijskim pitanjima.¹⁹⁹² Na X zasedanju Izvršnog komiteta SEV-a, održanom krajem decembra 1963. godine u Bukureštu, sve članice su se pozitivno izjasnile o jugoslovenskoj želji za saradnjom u oblastima gde postoji ekonomski interes. Brladeanu, potpredsednik rumunske Vlade je kao predsedavajući sastanka odredio Fadejeva, sekretara SEV-a da otpočne pregovore sa Jugoslavijom radi iznalaženja odgovarajućih formi za saradnju.¹⁹⁹³

Ubrzo nakon toga je u Moskvi delegacija predvođena Avgustinom Papićem, državnim podsekretarom u Saveznom sekretarijatu za spoljnu trgovinu, pregovarala o formi saradnje. Dogovor koji je postignut bio je svojevrsni presedan. Odlučeno je da saradnja bude bazirana na principu ugovora, koji će omogućiti saradnju na razradi i sprovođenju mera od uzajamnog ekonomskog interesa poput trgovine, metalurgije, valuta, finansija, različitih grana industrije i naučno-tehničke saradnje. Ugovor je ostavljao mogućnost proširenja saradnje i na druge oblasti, kao i na pravo učešća sa savetodavnim glasom u radu stalnih komisija koje obrađuju probleme iz saradnje. Ovo poslednje je značilo da preporuke i odluke po pitanjima od uzajamnog interesa imaju pravo da donose samo članice SEV-a. Naravno, da bi se neka odluka sprovela, bila je neophodna saglasnost jugoslovenskih predstavnika.¹⁹⁹⁴ Faktički takav vid saradnje je omogućavao Jugoslaviji da prihvati ili odbaci preporuke ili odluke, bez formalnog članstva.

Pored ostalog, omogućeno joj je da učestvuje u radu ostalih organa, u cilju informisanja i upoznavanja, što je u suštini bilo pravo posmatrača. Konačno, Sporazum sa Jugoslavijom o njenom učestvovanju u radu organa SEV-a, zaključen je u Moskvi 19. septembra 1964. godine.¹⁹⁹⁵ Savezno izvršno veće je 2. decembra 1964. godine donelo odluku o osnivanju Stalne misije SFRJ pri SEV-u. Iako se saradnja najvećim delom odvijala direktnim kontaktom SEV-a sa jugoslovenskim delegacijama, postojanje stalne komisije od pet članova je bilo potrebno radi sagledavanja rada organizacije i unapređivanja dalje saradnje.¹⁹⁹⁶ Konkretno učestvovanje nacionalna delegacija SFRJ je započela tokom 1965. godine, angažovanjem u Stalnoj komisiji SEV-a za spoljnu trgovinu, zatim u Komisiji za valutno-finansijska pitanja, obojenu i crnu metalurgiju, kao i one zadužene za radio-tehničku i elektronsku industriju, hemijsku industriju, mašinogradnju i za koordinaciju naučnih i tehničkih istraživanja.¹⁹⁹⁷

Balkanska saradnja

Ideja o saradnji balkanskih naroda i država datira još iz perioda borbe za oslobođenje balkanskih naroda od Turskog carstva. Prva organizacija koja je imala za cilj široku balkansku saradnju i

¹⁹⁹² Isto, 21–23.

¹⁹⁹³ DAMSPS, PA, 1964, Regionalno, f. 181, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 31. 12. 1963, pov. br. 4311, 1–2..

¹⁹⁹⁴ DAMSPS, PA, 1964, Regionalno, f. 181, dos. 11, Pregovori sa SEV-om, 05. 02. 1964, pov. br. 44458, 1–3.

¹⁹⁹⁵ DAMSPS, PA, 1964, Regionalno, f. 181, dos. 15, Sporazum između Vlade SFRJ i Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć o učestvovanju SFRJ u radu organa SEV, pov. br. 440004.

¹⁹⁹⁶ DAMSPS, PA, 1964, Regionalno, f. 181, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 02. 04. 1965, pov. br. 439286, 1–2.

¹⁹⁹⁷ DAMSPS, PA, 1965, Jugoslavija, f. 74, dos. 14, Informacija Komije za koordinaciju saradnje između SFRJ i SEV, 439066, 26–32.

zajedničku borbu za oslobođenje bila je Heterija, tajno društvo osnovano u Odesi 1814. godine. Drugi pokušaj saradnje bio je vezan za napore Mihaila Obrenovića da stvori savez balkanskih država, koje bi zajedničkim snagama došle do konačnog oslobođenja. Ta ideja, koja se nije ostvarila zbog smrti kneza Mihaila, zaživela je tek sklapanjem Balkanskog saveza nizom dvostranih ugovora između Kraljevine Srbije, Crne Gore, Grčke i Bugarske. Ideja se nije ugasila konačnim oslobođenjem u Balkanskim ratovima, već je poprimila nove ciljeve. Tako je u međuratnom periodu, nakon četiri balkanske konferencije (1930–1933), došlo do sklapanja Balkanskog sporazuma između Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske. Određene forme saradnje bile su vidljive i tokom Drugog svetskog rata. Treba istaći da su postojale razvijene balkanske organizacije u sferi politike, kulturne saradnje i sporta i ranije. Socijalističke partije su naročito bile vezane za ideju balkanske saradnje. U tom smislu postojale su – Prva balkanska socijalistička konferencija, osnovana u Beogradu 1910, zatim Balkanska radnička federacija, koja je obnovljena u Bukureštu 1915. i Balkanska komunistička federacija, formirana 1920. u koju su ušli socijademokrate i komunisti svih balkanskih zemalja osim Turske.¹⁹⁹⁸

Nakon Drugog svetskog rata ideja saradnje ostvarena je kroz sprovođenje ideje o balkanskoj federaciji između Jugoslavije i Bugarske, uz usku saradnju Jugoslavije sa Albanijom. Sve do 1948. godine radilo se na razvijanju sindikalnih, sportskih i drugih organizacija u ovom regionu. Oštar prekid u razvijanju, čak oštriji od onog koji je bio posledica ratnog stanja, došao je sa Rezolucijom IB. Iz različitih razloga Jugoslavija, Grčka i Turska su pronašle dovoljno volje da 1953. godine pristupe sklapanju Balkanskog pakta. Ankarski ugovor je stvorio bazu za dalje razvijanje regionalne saradnje i pristup svih balkanskih država ovom savezu.¹⁹⁹⁹ Međutim, činjenica da su pakt osnovale pomenute države je na socijalističke zemlje delovalo. Tako da, iako je Ankarski ugovor predviđao njegovo proširenje, do njega svakako nije moglo doći, a vremenom se sveo samo na saradnju Jugoslavije i Grčke.²⁰⁰⁰

Značaj regionalne saradnje, ali protivljenje jugoslovenskom modelu, dovelo je do pojave inicijative od strane članica lagersa. Ta inicijativa je kao glavni cilj imala da likvidira Balkanski pakt i Jugoslaviju izvuče iz saradnje sa NATO-om. Predsednik rumunske Vlade Kivu Stojka predložio je 10. septembra 1957. godine sastanak šefova balkanskih zemalja, sa ciljem razmatranja pitanja mira i saradnje na Balkanu do kraja te godine. Inicijativa je sadržala predloge o razvijanju mnogostrane saradnje, na bazi miroljubive koegzistencije između balkanskih zemalja. Pismo koje je Stojka uputio Titu naglašavalo je potrebu za razvijanjem prijateljskih odnosa među državama na Balkanskom poluostrvu u ekonomskom, političkom i kulturnom pogledu. Odgovor je Jugoslavija uputila 14. septembra. Tito je u principu podržao rumunski predlog za sastanak šefova vlada, uz naglašavanje postojanja mnogih nerešenih pitanja između balkanskih država. Rešavanje brojnih bilateralnih problema se iz odgovora

¹⁹⁹⁸ Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986, 55–56; Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, 118–120.

¹⁹⁹⁹ Ankarski ugovor potpisan februara 1953. godine podrazumevao je formiranje Balkanske skupštine Balkanskog instituta, ekonomske i drugih organizacija. On se bazirao na principima ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih i očuvanje nezavisnosti. Stoga je na insistiranje Jugoslavije doneta i Deklaracija o nezavisnosti Albanije. Na Bledu je avgusta 1954. godine potpisan Ugovor o Balkanskom savezu (Милан Терзић, „Југославија и Балкански пакт 1953/1954“, у: *Југославија у Хладном рату- прилози истраживањима*, ур. Александар Животић, Београд 2010, 111–124).

²⁰⁰⁰ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 41.

na pismo Kivu Stojke vidi kao preduslov za stvaranje jedne sveobuhvatne saradnje, na principima ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari drugih i prijateljstva na Balkanu.²⁰⁰¹

Reakcija drugih zemalja polazila je sa sličnih pozicija, međutim, uz veće naglašavanje postojećih bilateralnih i nerešenih problema između određenih zemalja. Ocena grčke Vlade bila je da je rumunski predlog bio isključivo propagandnog karaktera, jer je viđen kao „sastavni deo sovjetske mirovne kampanje na Balkanu“. Grci su smatrali da bi postavljanje manjih i realističnijih ciljeva i prilaženje problemu regionalne saradnje na diskretniji način, bilo mnogo bolje primljeno kod svih zemalja na poluostrvu.²⁰⁰² Poruka Stojke bila je, dakle, povoljno primljena u Albaniji, Bugarskoj i Jugoslaviji. U Grčkoj i Turskoj podršku predlogu iskazalo je veliki broj političara i predstavnika raznih oblasti javnog života, ali ne i njihove vlade.

Inicijativa Kivu Stojka je više bila sovjetska nego rumunska, jer je došla u vreme kada se SSSR intenzivno zalagao za stvaranje regionalnih bezatomske zone, o čemu se raspravljalo u Potkomitetu OUN za razoružavanje. Odmah nakon toga usledili su predlozi u vidu plana Rapackog, za stvaranje bezatomske zone u srednjoj Evropi. Januara 1958. predloženo je formiranje takve zone na Srednjem istoku, a tokom XXI kongresa Hruščov je predložio bezatomsku zonu na Dalekom istoku, a januara 1959. u Skandinaviji.²⁰⁰³

Kivu Stojka, predsednik Vlade RNR, početkom 1958. godine je izneo suštinu rumunskog predloga za mir na Balkanu: „Zna se da se u prošlosti Balkan nazivao bure baruta. Danas, kada je puščani prah prevaziđen postavlja se pitanje šta je bolje. Da instaliramo jedni protiv drugih rampe za lansiranje atomskih projektila, ili da stvorimo uslove za razvijanje miroljubive saradnje između zemalja u ovom delu Evrope, u interesu njihovog ekonomskog napretka i poboljšanja života njihovih naroda? Rumunska vlada, što se nje tiče, nastaviće da i ubuduće pravi napore za učvršćivanje mira i sporazumevanja na Balkanu.“²⁰⁰⁴ Dež je dao potpunu podršku inicijativi tokom 1957. godine, a u narednoj je na zasedanju Skupštine UN ponovio rumunski predlog. U obraćanju je izneo da bi neutralna zona obuhvatala Mađarsku, Rumuniju, Bugarsku, Jugoslaviju, Albaniju, Grčku i Tursku. Smatrao je da je saradnja moguća i bez odricanja navedenih zemalja od članstva u NATO ili VU. Kao ključno za uspeh i ostvarenje bezatomske zone, on je u intervjuu datom dopisniku *Njujork Tajmsa* Harisonu Solzberiju 1. oktobra 1958, naveo garancije velikih sila. Ovim je na indirektan način napao američku politiku, jer je Sovjetski Savez, kako je to u suštini bio njegov predlog, izrazio spremnost da poštuje sporazum.²⁰⁰⁵

Jugosloveni su jasno shvatali šta bi za njih realizacija rumunskog predloga značila. Osim Grčke i Turske, sve ostale države su bile članice Varšavskog ugovora i podređene Moskvi. Time bi se FNRJ previše približila lageru, što bi de facto bilo viđeno kao ulazak Jugoslavije u lager. Takvom balkanskom saradnjom bi bio ugrožen sam osnov jugoslovenske spoljne politike, princip ekvidistance i vanblokovskog položaja. Rumunska inicijativa, a još više jugoslovenski pozitivan odgovor, na Zapadu je izazvao ponovnu sumnju u Titove namere. Većina zapadnih ambasadora u Beogradu je predlog Kivu Stojke posmatrala kao ideju koja je potekla iz Moskve, sa ciljem smanjenja uticaja

²⁰⁰¹ DAMSPS, SPA, 1957, II, dos. 8, Telegram DSIP-a svim predstavništvima u inostranstvu od 14. 09. 1957, str. pov. br. 193, 1.

²⁰⁰² DAMSPS, SPA, 1957, II, dos. 8, Telegram iz Atine od 16. 09. 1957, str. pov. br. 435, 1–2.

²⁰⁰³ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, Problemi balkanske saradnje, materijal za diskusiju, 5.

²⁰⁰⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12, Ilinesku V. „Balkan može i treba da postane zona mira“, *Skantea* 31. 5. 1959, 3.

²⁰⁰⁵ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa, Rumunija, 1957–1974, rukovodioci George Georgiu Dež i George Maurer, „Georgiju Dež o Balkanu i odnosima Rumunija–SAD, *Tanjug*, 12. X. 1958, 2.

Balkanskog pakta. U zapadnom diplomatskom koru bilo je i razumevanja za jugoslovensko prihvatanje predloga. Ser Džon Nikols, britanski ambasador u Beogradu, tokom prijema kod Aleša Beblera je pokazao da je uveren u pravilnu procenu jugoslovenskog rukovodstva uz opasku da „ako neko kaže da želi raj na zemlji, ne može mu se dati negativan odgovor“. On je smatrao da inicijativa nema velikih izgleda da uspe zbog velikog polariteta između Grčke i Turske, s jedne strane, i ostalih zemalja Balkana. Bio je uveren da će inicijativa od pomenute dve članice NATO-a biti odbijena.²⁰⁰⁶

Razrada rumunskog predloga išla je ka sklapanju pakta o prijateljstvu, nenapadanju i stvaranju Balkanske antante, o čemu bi se detaljnije diskutovalo na predloženoj konferenciji. Međutim, ostale zemlje su kao realniji i normalniji sled videle prvo izgradnju prijateljskih odnosa među samim državama, zatim konferenciju šefova balkanskih vlada, i najzad, kao rezultat sastanka i postizanje multilateralnog sporazuma.²⁰⁰⁷

Kako do realizacije nije došlo, Rumunija se stalnim angažovanjem trudila da balkansko pitanje drži aktuelnim. Tako je Kivu Stojka ponovio predlog, putem izjave date za *Vašington post* novembra 1958. godine, i još jednom 5. marta 1959. godine preko grčkih listova *Vima* i *Nea*. On je u tim prilikama ponovo predložio sazivanje konferencije šefova vlada balkanskih naroda i naglasio važnost koju bi za narode imao mir na Balkanu. Bugarska i Albanija su podržale, Jugoslavija i Grčka smatrale da je potrebno rešiti prvo bilateralna pitanja, a Turska je odlučila da ignoriše ponovljeni predlog.²⁰⁰⁸ Pokretanje antijugoslovenske kampanje je uticalo na stagnaciju inicijative i jačinu propagandnog isticanja rumunskog predloga, koji je, istina, u vreme stišavanja kampanje ponovo izlazio na površinu.

Pojačano interesovanje za ovakvu politiku javilo se sa posetom sovjetske delegacije predvođene Hruščovom Albaniji krajem maja 1959. godine.²⁰⁰⁹ Pored razgovora o bilateralnim pitanjima i saradnji, u Tirani je naročita pažnja bila posvećena međunarodnim problemima, odnosima Istok–Zapad i brizi za Balkan, čija je sigurnost umanjena potezima SAD i NATO-a u Grčkoj, Turskoj i Italiji.²⁰¹⁰ U zajedničkoj deklaraciji sovjetska i albanska Vlada su se složile da bi rešavanju problema na Balkanu značajno doprinelo sazivanje konferencije predložene od strane rumunske Vlade, u cilju diskutovanja o aktuelnim problemima saradnje na Balkanskom poluostrvu još 1957. Mesec dana kasnije, sovjetski vrh je u Deklaraciji od 25. juna zvanično pokrenuo pitanje bezatomske zone, za čije postojanje su po njegovom mišljenju bile potrebne garancije velikih sila. Nakon posete Hruščova Albaniji, Rumunija je naročito počela da radi na afirmaciji lagera i njegove politike na Balkanu. Njoj se u tim nastojanjima priključila i Bugarska. Cilj je bio da se Varšavski pakt prikaže kao jedini faktor koji se zalaže za sređivanje prilika i razvijanje međuregionalne saradnje.

²⁰⁰⁶ Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese...*, 537.

²⁰⁰⁷ DAMSPS, SPA, 1957, II, dos. 8, Telegram iz Atine od 18. 09. 1957, str. pov. br. 439, 3.

²⁰⁰⁸ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, Problemi balkanske saradnje, materijal za diskusiju, 2.

²⁰⁰⁹ Deklaracija sovjetske Vlade o problemu osiguravanja mira i sigurnosti u zoni Balkana i Jadranskog mora predata je 25. juna u Moskvi ambasadorima Jugoslavije, Bugarske, Grčke, Italije, Turske, SAD, Engleske, Francuske i otpravnicima poslova Albanije i Rumunije, koji su trebali da je dostave svojim vladama. Predlog o stvaranju zone bez atomskog i nuklearnog naoružanja na Balkanu, Hruščov je ponovio i prilikom posete Tirani. I u jednoj i drugoj prilici sovjetska strana je govorila o značaju rumunskog predloga od 6. juna, kojim je Rumunija ponovila inicijativu organizovanja konferencije šefova balkanskih država. Hruščov je pozdravio i govor Josipa Broza od 8. juna u kome je on izneo slaganje sa predlogom stvaranja denuklearizovane zone na Balkanu, ali se i složio sa Titovim mišljenjem da bi bezatomska balkanska zona bila mnogo bezbednija ako bi se u njeno stvaranje uključila i Italija. Kritikovao je vlade Turske, Grčke i Italije koje nisu reagovala na sovjetske i rumunske predloge (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 13, Spoljnopolitički problemi Balkan i Jugoslavija, 1–3).

²⁰¹⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12, Zajednička sovjetsko-albanska deklaracija, Tirana 30. maj, 2.

Vest da se u Grčkoj odvijaju vojne akcije, koje dovode u opasnost balkanske narode, izazvala je reagovanje Rumunije. Njeno rukovodstvo je u Deklaraciji o smeštaju rampi za teledirigovane rakete u Grčkoj i problemu mira i bezbednosti na Balkanu, apelovalo da se „grčka Vlada uzdrži od preduzimanja akcija koje su u protivrečnosti sa naporima koji se čine u cilju slabljenja međunarodne zategnutosti, likvidacije Hladnog rata i odstranjivanja opasnosti atomskog rata“. Ponovo je potencirano sazivanje konferencije na kojoj bi bilo moguće proučavanje i razmatranje odluka o problemima mnogostrane saradnje i razvijanja dobrosusedskih odnosa. Sastanak šefova država bi po rumunskom mišljenju bio dobar povod i za razmatranje Ugovora o sporazumevanju i kolektivnoj bezbednosti u balkanskoj oblasti. Njime bi se države obavezale da će sporna pitanja i probleme rešavati mirnim putem, da neće koristiti agresiju i pretnje ratom u međunarodnim odnosima, da neće dozvoliti stacioniranje vojnih jedinica opremljenih nuklearnim oružjem, koje pripadaju drugim državama, i da neće dopustiti instaliranje raketa i teledirigovanih projektila na svojoj teritoriji. Potenciranjem ovog Ugovora, Rumunija je želela da direktno kritikuje grčku i tursku Vladu i da iskaže kako samo one ne žele da pristanu na sastanak koji bi stvorio uslove za mirno koegzistiranje na Balkanu.²⁰¹¹

Rumunski MIP je uputio protestnu notu i italijanskoj Vladi u vezi s instaliranjem rampi, ali pošto je nota sadržala pasus koji je optuživao Italiju da je „u službi imperijalističkih krugova“, italijanski poslanik je odbio da je primi. Rumunsko rukovodstvo je posle toga, redigovanu notu koja nije sadržala uvredljivi pasus, objavilo u štampi. Odbijanjem italijanskog poslanika da primi notu, još više je bio produbljen animozitet započet još 1958. godine, kada su službenici poslanstva održali sastanak sa italijanskim građanima u Rumuniji, tokom kojeg su ih uveravali u nezakonitost rumunskih namera za iseljavanje stranaca.²⁰¹²

Rumunske inicijative o balkanskoj saradnji iz prethodnih godina su zbog izvršenja sporazuma između Vašingtona i Atine, u smislu isporuke raketa, koje su mogle imati i bojeve glave, i pretvaranja Turske u vojnu bazu, dobile na značaju krajem 1959.²⁰¹³ Njeno zalaganja, a preko nje i Sovjetskog Saveza, da Balkan bude mirna zona bilo je poništeno američkim raketama u Grčku. Negativan uticaj na „rumunsku politiku mira“ imali su i potezi turske Vlade, tj. savez koji je ona potpisala sa SAD.²⁰¹⁴ Odluka da na raspolaganje NATO-u stavi svoju teritoriju, značila je dopuštenje da se u njoj instaliraju rampe za rakete. Rumunija je želju Vašingtona da Grčku i Tursku pretvori u „most za američke rakete“, ocenjivala kao nešto što je bilo u suprotnosti sa razgovorima između američkog i sovjetskog vrha, koji su vodili ka razoružavanju i miru. Predlog Hruščova o stvaranju bezatomske zone na Balkanu i basenu Jadranskog mora, kao i predlozi mirne koegzistencije u regionu, mogli su da doprinesu učvršćivanju mira i razvijanju političke, ekonomske i kulturne saradnje.²⁰¹⁵ Zemlje socijalističkog lagersa su u svojoj zajedničkoj politici naročito isticale želju za popuštanjem međunarodne zategnutosti i uspostavljanje mira u celom svetu. Što se tiče Balkana, njihov program

²⁰¹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 12, Deklaracija rumunske Vlade o smeštaju u Grčkoj rampi za teledirigovane rakete i probleme mira i bezbednosti na Balkanu, *Skantea* 7. 6. 1959, 3–4.

²⁰¹² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 26. 5. 1959, pov. br. 414863, 1.

²⁰¹³ Osmog novembra je na osnovu grčko-američkog sporazuma u Grčku stigao prvi transport američkih raketa „Honest John“. Tim raketama su bile opremljene jedinice koje su završile obuku u Zapadnoj Nemačkoj. Ostale balkanske zemlje su ovakav potez Grčke razumele kao njeno odbacivanje predloga da se sazove balkanska konferencija na kojoj bi se prišlo stvaranju Balkana kao zone bez raketa. Grčki narod je po pisanjima štampe bio protiv poteza vlade i daljeg naoružavanja. Grčko stanovništvo nije želelo da na svojoj teritoriji budu oformljene američke baze, smatrali su da bi one donele novu opasnost, a ne Grčku učinile sigurnijom.

²⁰¹⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Pozicije suprotne popuštanju na Balkanu, *Skantea*, 14. 11. 1959, pov. br. 429783, 1.

²⁰¹⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, U interesu mira i napretka čovečanstva, *Skantea*, 3. 11. 1959, pov. br. 429783, 2.

je bio stvaranje uslova u kojim narodi mogli mirno da žive i rade. Za tako nešto bilo je neophodno postane „poluotok mira i da na njemu ne bude ni raketa ni atomskog oružja“. Rumunija, kako iz svojih, tako i iz razloga zajedničke lagerske politike, naročito je potencirala predloge o mirnoj koegzistenciji na Balkanu.

Saradnja nije trebalo samo da se ostvari na polju politike, već i na ostalim poljima poput naučnog i kulturnog. U tom smislu Rumunija je na V zasedanju Svetske federacije demokratske omladine, 13. avgusta 1959. godine, predložila da se u Bukureštu održi konferencija omladinskih i studentskih organizacija balkanskih zemalja.

Konferencija je bila održana od 30. januara do 4. februara u Bukureštu. Pre same konferencije nekoliko puta su održani sastanci predstavnika omladinskih i studentskih organizacija Balkana i jadranskog područja. Na sastanku od 26–27. septembra u Bukureštu prisustvovali su predstavnici iz Jugoslavije, Bugarske, Albanije Grčke i Italije. Na tom sastanku kao glavna tema konferencije određena je: „Doprinos omladine i studenata i njihovih organizacija pretvaranju Balkana i Jadrana u dezatomiziranu zonu mira i proširenje saradnje i prijateljstva na kulturnom i sportskom planu”.²⁰¹⁶ Jugoslovenski predstavnici su naročito apelovali da konferencija ima radni karakter, a ne manifestaciono propagandni, da se insistira na pitanjima saradnje i što šireg i čvršćeg povezivanja omladinskih organizacija i razvijanja saradnje u oblasti sporta, kulture i turizma. Zalagali su se i za što šire učešće najrazličitijih omladinskih organizacija na konferenciji.²⁰¹⁷ Međutim, na drugom sastanku održanom sredinom novembra videlo se da je susret ipak od inicijatora bio zamišljen isključivo kao manifestacija sa deklarativno–propagandnim istupanjima na liniji lagerske mirovne ofanzive. Glavni referat rumunskih domaćina se nije odnosio toliko na probleme omladine i povezivanja omladinskih organizacija Balkana, koliko na stanje u svetu, isticanje lagerskih ocena i ponavljanje predloga o pretvaranju područja Balkana i Jadrana u bezatomsku zonu mira. Zato su lagerske zemlje spremile dva moguća scenarija u zavisnosti da li će omladinske organizacije prisustvovati Konferenciji ili ne. U slučaju da se donese odluka o neprisustvovanju, lager bi to iskoristio za oštre napade na Jugoslaviju.²⁰¹⁸

Imajući to u vidu delegacija sastavljena od predstavnika Saveza studentske omladine i predstavnika NOJ-a se aktivno angažovala na pripremi i u radu Konferencije. Od ostalih delegacija učešće su uzele omladinske organizacije Bugarske, Albanije, Grčke i Italije. Osim pomenutih, pozivu su se odazvali u svojstvu posmatrača generalni sekretar Svetske federacije demokratske omladine, generalni sekretar Međunarodne studentske unije i sekretar COSEC-a i delegacija Kipra. Iako pozvane, Turska, Mađarska i SSSR nisu poslale svoje predstavnike.

Glavno mesto na Konferenciji zauzeo je spor oko objave zajedničkih dokumenata. Jugoslovenska delegacija se slagala sa Apelom omladini balkansko-jadranskog područja i preporukama o budućoj saradnji omladinskih i studentskih organizacija, ali ne i sa Pismom namenjenom vladama, koje bi po njenom mišljenju promenilo omladinski karakter Konferencije. Posle napada na jugoslovensku delegaciju Rumunija je predložila poseban sastanak sa jugoslovenskim predstavnicima, tokom kojeg je došlo do usvajanja kompromisnog rešenja da se Pismo vladama objavi u formi propratnog akta. Po pitanju druga dva dokumenta jugoslovenski predstavnici su uspeli uz mnogo truda da ublaže lagerske formulacije nacrtu o mesto isticanja doprinosa ideji o stvaranju bezatomske zone. Postignuta je

²⁰¹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Telegram iz Bukurepta od 28. 9. 1959, pov. br. 425241, 1

²⁰¹⁷ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, Izveštaj sa sastanka u Bukureštu povodom organizacije Susreta omladine i studenata balkanskog i jadranskog područja, 26–27. 9. 1959, 4–5

²⁰¹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 4, Telegram II odeljenja DSIP-a Ambasadama u Bukureštu, Sofiji i Atini, pov. br. 4030411, 1

saglasnost i da glavna tačka bude značaj aktivne saradnje omladine i mere za konkretnu saradnju između njihovih organizacija. U javnosti Rumunija je želela da istakne jedinstvenost stavova na susretu i samu Konferenciju kao deo akcije rumunske inicijative mira na Balkanu. Kako je umanjivanje jugoslovenskog doprinosa i isticanje rumunskih stavova, kao stavova celog skupa, dovelo do razvodnjavanja prvobitne zamisli, to je na kraju dovelo do objave članka Nikolae Romana sekretara CK UTM o nekonstruktivnim stavovima jugoslovenskih predstavnika. Takođe, organizator se trudio da Konferencija ima zatvoreni karakter, zbog čega su propratna sportska takmičenja i kulturno-umetničke manifestacije protekle uz minimalno prisustvo odabrane publike. Jugoslavija nije dopustila da Konferencija bude politička manifestacija lagerskih stavova, a zahvaljujući upornom zalaganju NOJ se afirmisao kao aktivni faktor u borbi za razvijanje ravnopravne saradnje na Balkanu.²⁰¹⁹

Osim ove saradnje na „Radio Bukureštu“ je objavljen predlog o formiranju konferencije novinara ovih država, koji je iznet na Konferenciji spoljnopolitičkih novinara u Pragu, održanoj od 8. do 10. juna 1959. Još jedan od primera bio je predlog o balkanskoj organizaciji romanista iznet tokom međunarodnog seminara romanista održanog u Bukureštu. Od ostalih inicijativa treba pomenuti još i predlog o sazivanju sastanka žena, podnošenje rezolucije o stvaranju mirnih zona na regionalnoj osnovi na zasedanju OUN-a i dr.²⁰²⁰

Rumunija je 5. juna predala Grčkoj Deklaraciju za zaključivanje ugovora o kolektivnoj bezbednosti na Balkanu, a Bugarska je nešto pre toga, 21. maja, uputila istoj zemlji notu sa predlogom za regulisanje bilateralnih odnosa, a 10. juna i predlog o zaključivanju pakta o nenapadanju. Te godine, čini se Bugarska je od Rumunije preuzela inicijativu, a Todor Živkov je u govoru održanom u Narodnoj skupštini 25. decembra 1959. dao niz predloga o uspostavljanju balkanske saradnje na ekonomskom planu, o smanjivanju oružanih snaga i predložio je sastanak ministara inostranih poslova. Te godine su u Rumuniji, Bugarskoj i Albaniji, kao i Grčkoj, osnovani i komiteti za balkansku saradnju, a u Jugoslaviji je već postojala Jugoslovenska liga za mir, te je formiranje još jednog komiteta sa sličnim kompetencijama bilo odbijeno.²⁰²¹ Grčki komitet je 1960. godine izašao sa predlogom o osnivanju Koordinacionog komiteta.²⁰²²

Jedan od ciljeva rumunskog i bugarskog istupanja bio je da se prikažu kao nosioci saradnje na Balkanu, a da Jugoslaviju, koja je bila politički faktor prvog reda, svedu na drugorazrednog igrača. Beograd je bio za razvoj balkanske saradnje, ali je kao uslov prvo postavljao poboljšanje bilateralnih odnosa i otklanjanje svih negativnih elemenata i teškoća. Mirovne akcije lagerske jugoslovensko rukovodstvo je posmatralo kroz vizuru propagande i sastavnog dela politike Sovjetskog Saveza. Kao glavni cilj lagerske videlo je napore da Moskva legalizuje svoje prisustvo na Balkanu i ojača pozicije, kako bi mogla da ovo područje predstavi kao područje sukoba interesa Istoka i Zapada.²⁰²³

Jugoslavija je na ove predloge gledala blagonaklono i ocenjivala ih kao korisne,²⁰²⁴ ali je zamerala i protivila se propagandnom motivu i efektu, koji su ovi predlozi trebali da imaju za afirmisanje

²⁰¹⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-97, Predmet o susretu balkanske omladine u Bukureštu, 4-6

²⁰²⁰ DAMSPS, SPA, 1959, II, dos. 15, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 8, str. pov. br. 260, 6.

²⁰²¹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 20. 01. 1963, pov. br. 442104, 2.

²⁰²² DAMSPS, SPA, 1959, II, dos. 15, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 8, str. pov. br. 260, 5.

²⁰²³ DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 43.

²⁰²⁴ Takav stav se vidi iz pisma Tita Kivu Stojki od 14. septembra 1957, govora Tita u Smederevu od 8. juna 1959, Kardeljevog intervjua od 3. jula, govora Tita u Nišu 23. novembra i ekspozeu Koče Popovića u Narodnoj skupštini od 21. novembra 1959. godine (DAMSPS, SPA, 1959, II, dos. 15, Bilten Državnog sekretarijata za inostrane poslove, br. 8, str. pov. br. 260, 8).

lagerske politike. Pored razloga isticanja uloge lagera, Jugoslavija nije mogla u celosti da prihvati ovakve rumunske predloge zbog činjenice da oni afirmišu Rumuniju, a sa njom i Bugarsku kao nosioce balkanske solidarnosti. Saradnja pod tim uslovima bi uvukla Jugoslaviju na mala vrata u razne druge lagerske kombinacije. Zbog svega toga Beograd je po pitanju balkanske saradnje na prvo mesto isticao važnost stvaranja atmosfere pogodne za uspostavljanje saradnje, odnosno da je važan preduslov prestanak neprijateljske propagande i raspirivanja mržnje prema drugim narodima, zatim uzajamno objektivno informisanje o stanju i životu u svakoj zemlji i pojačano iskazivanje tolerancije.²⁰²⁵ Osnivanjem Komiteta za saradnju balkanskih naroda u Grčkoj, dodatno se razvila aktivnost usmerena ka povećanju međubalkanske saradnje. Ovaj komitet je svojom aktivnošću, direktnim obraćanjem istaknutim ličnostima različitih balkanskih zemalja i posetama, želeo da doprinese formiranju sličnih komiteta i u ostalim balkanskim zemljama. Naročito su posete Venizelosa i bivšeg grčkog ministra Mapasa Rumuniji, realizovane u poslednjem kvartalu 1959. godine, trebale da podstaknu formiranje komiteta u Bukureštu. Mapas je boravio kao gost rumunskog Nacionalnog komiteta za mir, gde je održao predavanje i govorio o potrebi proširenja sastava balkanske konferencije i na četiri velike sile, i o potrebi uključivanja Balkana u problem opšteg razoružavanja i stvaranja fonda za pomoć nerazvijenim balkanskim zemljama iz ušteda na vojnim budžetima.²⁰²⁶

Članice lagera zainteresovane za balkansku saradnju su isticale želju da Jugoslaviju privuku i da se ona ozbiljnije angažuje na Balkanu. U tom pravcu bilo je odlučeno da se kampanja popusti, a i predloži da se konferencija balkanskih država organizuje u Beogradu. Susedne lagerske zemlje su isticale da bi angažovanje Jugoslavije u organizaciji konferencije bilo od velike koristi zbog njenih dobrih odnosa sa Grčkom i Turskom.²⁰²⁷ Čak je i sovjetsko rukovodstvo smatralo da je uspešnost balkanske saradnje umnogome zavisila od angažovanja Jugoslavije i njenog uticaja na pomenute dve države. To je prilikom posete Rumuniji istakao i Nikita Hruščov početkom novembra. 1959. Jugoslavija je pak svoje angažovanje pokušavala da uslovi normalizacijom odnosa sa socijalističkim zemljama na ideološkom planu. Naročito su tada u suprotnosti sa generalnom lagerskom politikom, bili pojačani antijugoslovenski ispadi Albanije, početkom novembra meseca.²⁰²⁸

U situaciji kada je saradnja među balkanskim državama bila loša, ili je u nekim slučajevima nije ni bilo, Jugoslavija je smatrala da je insistiranje Rumunije i Bugarske na sazivanju kongresa bilo neprirodno. Tako je Tito na mitingu u Nišu 22. novembra dao negativno mišljenje o ideji sazivanja Konferencije zemalja koje imaju loše bilateralne odnose. Tu je naročito izdvojio odnos Albanije prema FNRJ. Mešanje Sovjetskog Saveza i naročito Hruščovljevo zalaganje pokazano na mitingu u Tirani maja 1959. godine, viđeno je kao dobra mogućnost za Jugoslovane. Oni su smatrali da bi Moskva mogla da svojim uticajem na Albaniju i Bugarsku poboljša njihov stav prema Beogradu. Negativnim stavom, rumunska inicijativa je propala, a konferencija je morala da sačeka bolja vremena.²⁰²⁹

²⁰²⁵ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Balkanska politika lagera i naše mogućnosti, pov. br. 424925, 1–2.

²⁰²⁶ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 7. 10. 1959, pov. br. 425853, 1.

²⁰²⁷ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 4, Telegram I odeljenja DSIP-a Ambasadama FNRJ u Varšavi, Pragu, Budimpešti, Bukureštu i poslanstvima u Berlinu i Tirani, pov. br. 428122, 1.

²⁰²⁸ Albanija je optuživala Jugoslaviju za ugrožavanje nezavisnosti, ugnjetavanje manjina i podrivanje mira na Balkanu. Takva istupanja Albanije imala su podršku nekih socijalističkih zemalja, najpre Čehoslovačke i Kine. Ovakva politika albanskog rukovodstva prema Jugoslaviji godila je i politici lagera. Taktika stalnog pritiska na i održavanje budnosti prema revizionizmu u lageru je bila u skladu sa politikom SSSR-a te je sigurno albansko rukovodstvo imalo podršku i Moskve (DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 4, Telegram iz Varšave od 12. 11. 1959, pov. br. 429438, 1).

²⁰²⁹ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 103.

Blokovska podjeljenost i neki nerešeni međudržavni problemi zemalja, bili su velika prepreka balkanskoj saradnji. Pedesetih godina glavne prepreke na ovom putu bili su odnosi između Grčke i Albanije, Grčke i Bugarske, Grčke i Rumunije, kao i antijugoslovensko delovanje socijalističkih zemalja prema rukovodstvu u Beogradu. Grčka je imala teritorijalne zahteve za severni deo Epira, što je uz insistiranje na repatrijaciju grčkih državljana, uticalo na nepostojanje normalnih diplomatskih odnosa Grčke sa Albanijom. Između Grčke i Bugarske bila su nerešena pitanja reparacije,²⁰³⁰ pitanja grčkih izbeglica i repatrijacije grčkih državljana. Odnosi Bugarske sa KP Grčke i EDO-om su uticali da diplomatski odnosi ostanu na nivou otpravnika poslova i da ne budu rešena granična pitanja i uspostavljen normalan saobraćaj.

Sa Rumunijom odnosi su bili otežani pitanjima naknade za nacionalizovanu grčku imovinu u Rumuniji, repatrijacije grčkih državljana i pitanje grčkih izbeglica.²⁰³¹ Radi rešavanja pitanja naknade, od januara 1959. godine pa skoro do kraja 1960. godine, boravila je grčka delegacija koja se bavila pitanjem procene obeštećenja nacionalizovane imovine. Na čelu te delegacije bio je Riko Agatoklis, nekadašnji generalni direktor turizma Grčke i advokat pri Kasacionom sudu. Osim zadatka procene imovine i pregovora sa rumunskim predstavnicima, on je imao zadatak i da ostvaruje kontakte sa ekonomskim i kulturnim predstavnicima RNR, a dosta je bio aktivan i na propagiranju ideje balkanske saradnje i nedopuštanja mešanja velikih sila u balkanske stvari.²⁰³² Odnosi Rumunije prema grčkoj Ambasadi i raznim komisijama postao je krajnje tolerantan. Organi vlasti ni na koji način nisu ometali rad Ambasade, niti joj zabranjivali da ostvaruje kontakte sa grčkim državljanima i emigranitima. Dakle, za razliku od odnosa sa Atinom, odnosi sa grčkim ambasadorom Pumpurasu i predsednikom komisije Agatoklisu su bili izuzetno srdačni i prijateljski.²⁰³³ Dobri odnosi su nastavljeni i sa dolaskom novog ambasadora Akilopula. Krajem 1960. godine bio je viđen i veliki pomak u rešavanju pitanja odštete za nacionalizovanu imovinu. Posle potpisivanja prvog dela sporazuma, koji je obuhvatio odštetu za imovinu u visini od 6 miliona dolara, dogovoreno je da se u prvim mesecima 1961. godine potpiše i sporazum o plaćanju ostalih potraživanja koja su iznosila oko 24 miliona dolara. Kao i prethodni ambasador, i Akilopulo se držao daleko od jugoslovenskih predstavnika. Izbegavajući razgovore sa jugoslovenskim ambasadorom Arsom Milatovićem pokušavao je da sakrije razvoj odnosa Grčke i Rumunije.

Veliki napredak krajem 1960. godine Rumunija je ostvarila i u odnosima sa Turskom. Veća pažnja bila je posvećena proslavi turskog praznika, započeti su pregovori o regulisanju starih potraživanja i za februar 1961. bila je zakazana poseta rumunske delegacije Turskoj, koja je trebalo da raspravlja o delu spornih potraživanja koji je iznosio 10–15 miliona dolara. Još neki pokazatelji bili su izvršenje

²⁰³⁰ U pogledu ocene grčko-bugarskih odnosa, rumunsko rukovodstvo je prvi put istupilo sa kritikom bugarske strane početkom 1960. godine. Rumunska ocena bila je da je nadmeno držanje Bugara prema Grčkoj i neplaćanje reparacije bio glavni problem u odnosima. Smatrali su da bi plaćanje prve rate reparacija Grcima uticalo na smirivanje situacije na Balkanu. Takvim gestom grčka Vlada bi bila primorana da pristane na pregovore sa Bugarima, koji bi vodili stvaranje bolje atmosfere za realizaciju rumunskih predloga vezanih za Balkan (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram Ambasade u Atini od 20. 2. 1960, Razgovor sa rumunskim ambasadorom Drenceanuom, pov. br. 44700, 1).

²⁰³¹ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 4, Predlog za našu aktivnost u vezi lagerskih inicijativa o balkanskoj saradnji, pov. br. 430560, 1–3.

²⁰³² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 22. 3. 1960, pov. br. 47986, 1.

²⁰³³ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, Odnosi Grčke i IE zemalja, 2.

trgovinskog sporazuma za 1960. u visini od 10 miliona dolara obostrano i prvi zvanični prijem turskog ambasadora kod predsednika rumunske Vlade.²⁰³⁴

Rumunska inicijativa na Balkanu išla je u poboljšanju odnosa u svim sferama. Zajedno sa Turcima i Bugarima oni su marta 1960. godine pokrenuli inicijativu usmerenu ka obnavljanju Balkanskog lekarskog saveza. To Društvo je postojalo od 1932. do 1940. godine i organizovalo je pet balkanskih lekarskih nedelja, a šesta je bila zakazana za 1940. godinu u Bukureštu. Međutim, zbog pogoršanja situacije izazvane ratom, do toga nije došlo, a Savez se ubrzo i raspao. Ideja o obnavljanju trebalo je da se razmotri sredinom 1960. godine. Iako nije došlo do realizacije junskog sastanka balkanskih predstavnika, Rumunija je tokom 1961. pokrenula ideju o organizovanju VI medicinske balkanske nedelje u Bukureštu. Savez lekarskih društava Rumunije se 16. maja obratio Savezu lekarskih društava Jugoslavije, pozivajući ga da učestvuje na VI balkanskoj medicinskoj nedelji zakazanoj za septembar 1961. Posebnim dopisom istovremeno su se obratili rumunski dermatolozi, sa predlogom da se uspostave kontakti sa jugoslovenskim dermatolozima i razmene iskustva u ovoj oblasti. Turci i Grci su negativno gledali na ideju o obnovi Balkanskog lekarskog saveza i VI lekarske nedelje, zbog mišljenja da Rumuni u prvi plan imaju propagandno-politički cilj, a tek posle razvoj stručne saradnje.²⁰³⁵

Tokom 1961. Rumunija je pokrenula još jednu inicijativu usmerenu ka razvoju međubalkanske saradnje. Radilo se o konferenciji rektora univerziteta, koja je bila zakazana za oktobar, takođe u Bukureštu. Rektor Univerziteta u Bukureštu „C. I. Parhon“ je uputio pozivno pismo rektorima jugoslovenskih univerziteta. Ta konferencija je imala podršku Međunarodnog udruženja univerziteta, a trebalo je da raspravlja o pitanjima od zajedničkog interesa i mogućnosti saradnje na naučnom polju i razmeni profesora i studenata.²⁰³⁶

Sastanak komiteta za balkansku saradnju u Sofiji 10–13. mart 1962.

Inicijativu za organizovanje balkanske konferencije je od Rumunije i Bugarske preuzeo grčki komitet. On je u tom pravcu uspeo da ostvari konkretne pomake organizovanjem sastanka delegacija iz Rumunije, Bugarske i Jugoslavije u Atini aprila 1961. godine. Jedino albanska delegacija nije prisustvovala zbog nedobijanja grčke vize. Bez dnevnog reda i cilja, sastanak je verovatno bio organizovan radi razmene mišljenja i opipavanja terena za eventualne predloge. U uvodnom delu su iznošene ideje o saradnji, ali su reakcije učesnika bile skromne. Jedini predlozi koji su bili ozbiljnije shvaćeni su bili rumunski o organizovanju balkanske konferencije, koje je Bugarska proširila na sastanke lekara, inženjera, naučnika i umetnika. Jedina učesnica koja je istupala sa konkretnim merama u cilju poboljšanja saradnje na Balkanu bila je Jugoslavija. Ipak, nijedan jugoslovenski predlog nije bilo usvojen zbog nemogućnosti da se izgradi zajednički stav o ključnim mestima, ali i prihvate predlozi o malograničnom prometu, organizovanju graničnih sabora za razvijanje bilateralnih ekonomskih kulturnih i drugih odnosa, kao i o objektivnom informisanju javnosti o životu i prilikama u balkanskim zemljama. Rumunija se nije slagala sa iznetim, a naročito je ispoljila negativan stav prema poslednjem predlogu. Prvi sastanak se, prema tome, može posmatrati više kao

²⁰³⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 12. 11. 1960, pov. br. 430209, 1–2.

²⁰³⁵ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 115, dos. 14, Telegram iz Ankare i Atine od 25. i 26. 08. 1961, pov. br. 425907 i 426190.

²⁰³⁶ DAMSPS, PA, 1961, Regionalni sistem, f. 115, dos. 14, Zabeleška o organizovanju VI medicinske balkanske nedelje u Bukureštu i o sastanku rektora univerziteta u Bukureštu, pov. br. 424641, 1–2.

želja za opipavanjem spremnosti drugih zemalja i isticanja pravaca u kojima bi saradnja bila ostvariva. Konkretna mera koja je usvojena bila je organizovanje drugog sastanka.

U Sofiji je na inicijativu Bugarske i Rumunije 10–13. marta 1962. održan II sastanak bugarskog, rumunskog i grčkog komiteta za balkansku saradnju i Jugoslovenske lige za mir nezavisnost i ravnopravnost naroda. U svojstvu posmatrača bila je delegacija Kipra. Albanska delegacija zbog promenjene političke atmosfere nije bila pozvana. Rumunski deo delegacije bio je sastavljen od akademika Mihaila Gelmedžeanua, Todora Marineskua, glavnog urednika *Skantee* i Vasila Florija, sekretara rumunske omladine. Jugoslovensku delegaciju predvodio je Dobrivoje Vidić, a članovi su bili Miroslav Vitorović i Kiro Hadži Vasilev. Tačke dnevnog reda i referati vezani za miroljubivu koegzistenciju u donošenju konkretnih mera, prikrili su osnovni motiv sastanka, koji je bio političko-propagandno promovisanje predloga o stvaranju bezatomske zone na Balkanu i veličanje lagera. Kao uslov za prisustvovanje jugoslovenska delegacija je postavila striktno držanje teme balkanske saradnje, iznošenje samo pozitivnih predloga bez kritikovanja drugih, što se naročito odnosilo na plan Bugarske da kritikuje albanske stavove. S tim u vezi, Beograd je insistirao da sastanak bude zatvorenog tipa bez objavljivanja referata i sadržaja diskusija u štampi. Pristajanje na takve uslove i držanje teme doprineli su iznošenju mnogih pozitivnih predloga, što je kasnije i od strane jugoslovenskih predstavnika bilo pozitivno ocenjeno. Albanija u referatima nije spominjana, a problem bugarsko-grčkih odnosa sagledan je iz ugla rada na poboljšanju.

Ozbiljnija diskusija bila je oko završnog dela zajedničke izjave. Raspravljalo se oko rumunske formulacije: „delegacije podržavaju predlog stvaranja zone mira i bezatomskog oružja na Balkanu, izjavljujući da će se svim sredstvima truditi da se ovaj predlog što pre realizuje“ i jugoslovenske: „delegacije smatraju da samo striktno sprovođenje miroljubive koegzistencije i svestrane saradnje između balkanskih zemalja mogu stvoriti najpovoljnije uslove za pretvaranje oblasti Balkana u zonu stabilnog mira i bezatomskog oružja, u zonu napretka svih balkanskih naroda. Delegacije podržavaju ideju stvaranja takve zone na Balkanu“. Rumunsko htenje da se što pre prihvati njihov predlog o saradnji²⁰³⁷ i bezatomskoj zoni, jugoslovenska delegacija nije mogla da prihvati, jer je smatrala da se do takvog stanja dolazi tek posle poboljšanja odnosa među balkanskim zemljama. Na kraju je usvojen grčki predlog završetka kominikea, koji je bio svojevrsan kompromis dve formulacije.²⁰³⁸

Ko najvažnije odluke koje su nešto kasnije bile sprovedene treba izdvojiti susret lekara i predstavnika dečijih organizacija. Šesta balkanska nedelja medicine održana maja meseca 1962. u Bukureštu imala je čisto stručni karakter. Tokom nedelju dana stručnjaci iz Albanije, Grčke, Bugarske, Kipra, Turske, Rumunije i Jugoslavije, diskutovali su isključivo o problemima medicinsko naučne saradnje. Jedini pokušaj da se sastanak politizuje bio je u referatu albanskog delegata, koji je pokušao da nastanak sifilisa u Albaniji veže za period privremene okupacije od strane srpske vojske. Intervencijom jugoslovenskog delegata deo o tome je izbačen iz referata, a diskusiji je vraćen stručni ton. Zadovoljni odvijanjem Šeste medicinske nedelje, delegati su se složili da se Sedma organizuje u Sofiji 1964.

²⁰³⁷ Istočnoevropska ofanziva na Balkanu počela je predlogom o organizovanju savetovanja šefova balkanskih država koji je izneo Kivu Stojka 10. 09. 1957. Posle toga Rumunija kojoj se kasnije priključila i Bugarska iznosila je brojne inicijative poput: stvaranja bezatomske zone, zaključivanju pakta o nenapadanju i kolektivnoj bezbednosti, o smanjenju oružanih snaga, sastanaka ministara inostranih poslova, zatim parlamentarnih delegacija, kao i raznih predloga za proširenje ekonomske, naučne i svake druge saradnje. Takođe, inicijative su upućivane i ka organizovanju raznih političkih, društvenih, o sportskih kontakata. Cilj takvih predloga bio je slabljenje pozicija Zapada i NATO-a na Balkanu, sprečavanju instaliranja zapadnih raketnih baza u Italiji, Grčkoj i Turskoj (što nije zaustavljeno) da se umanjí uloga Jugoslavije i likvidira Balkanski pakt, koji je u stvarnosti već i bio mrtav i drugo (DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 9, Balkanska saradnja i politika lagera, pov. br. 442956).

²⁰³⁸ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 9, Izveštaj o sastanku Komiteta za balkansku saradnju u Sofiji, pov. br. 442877, 1–4.

godine.²⁰³⁹ Značaj razmene stručnih iskustava doprineo je da Jugoslavija prihvati da 26–27. septembra u Skoplju organizuje sastanak stručnjaka iz Bugarske, Albanije, Grčke, Rumunije i Turske o zaštiti bilja i proizvodnji duvana i da istog meseca prisustvuje susretu rukovodilaca dečijih organizacija u Bukureštu.²⁰⁴⁰

Savez organizacija za fizičku kulturu redovno je učestvovao na balkanskim sportskim susretima. Na sastanku je ovo jugoslovensko udruženje podržalo inicijativu Bugara o osnivanju Balkanijade, sportskog takmičenja koje je trebalo da obuhvati sve grane sporta. Predsednik jugoslovenske delegacije je jedino napomenuo da bi bilo dobro da do prve Balkanijade dođe tek nakon 1964. godine, zbog mediteranskih i olimpijskih igara. Bugarskoj inicijativi su se energično usprotivili Grci i Turci, koji nisu videli potrebu za njenim osnivanjem, kada su već postojale Balkanske igre. Balkanske sportske igre, koje su obuhvatale samo neke sportske grane, održavale su se svake godine i obuhvatale su sportiste iz skoro svih balkanskih zemalja. Tokom 1962. godine održane su igre u atletici i košarci u Turskoj, tenisu u Rumuniji i rvanju u Atini. Jugoslavija jedino nije imala predstavnike u boksu i fudbalu na ovim igrama.²⁰⁴¹

Stvaranje bezatomske zone na Balkanu je i tokom šezdesetih bio glavni cilj balkanskih komiteta. U tom pogledu, bilo je planirano i sazivanje vanrednog sastanka krajem 1962. na kojem bi se dublje razmotrila ta ideja.²⁰⁴² Međutim, kako je Jugoslavija odbila da učestvuje, do sastanka nije ni došlo. Razlog zbog kojeg Jugoslavija nije prihvatila učešće bio je činjenica da je sastanak sazvan naprečac i da delegacije ne bi imale dovoljno vremena da se pripreme. Tako je o balkanskoj bezatomskoj zoni ostalo da se raspravlja na sledećem sastanku komiteta, koji je bio zakazan na proleće u Bukureštu.²⁰⁴³ Jugoslavija je pitanje balkanske saradnje posmatrala sa realnog gledišta. Stanje odnosa među balkanskim državama nije davalo optimizma za većim rezultatima multilateralno koncipiranih predloga. Najviši dometi na liniji balkanske saradnje su u tom trenutku bili manifestaciono-deklarativnog karaktera. Jugoslavija se nije protivila takvom vidu saradnje, ali je tu nastupala vrlo oprezno, ne udaljavajući se od stava da je prvo potrebno poboljšanje odnosa između samih država.²⁰⁴⁴

Centralno mesto koje je Jugoslavija zauzimala na Balkanu, ipak je tražilo da se i ona ozbiljnije angažuje na polju inicijativa i time zauzme mesto koje joj po položaju pripada. Tako je Aktiv za pitanja balkanske saradnje Jugoslovenske lige za mir, na februarskim zasedanjima sastavio spisak mogućih predloga. Među njima su se izdvajali sledeći – da Beograd bude domaćin četvrte konferencije 1964. godine, da ona bude javna i da obuhvata osim delegata komiteta, i predstavnike sindikalnih, omladinskih, kulturnih i drugih organizacija, da se predloži sastanak predstavnika nacionalnih komisija Uneska balkanskih zemalja u Beogradu i da se organizuju razni festivali i konferencije stručnih udruženja. Treba pomenuti i predlog o osnivanju Instituta za balkansku saradnju u Beogradu ili nekom drugom gradu, koji bi se bavio pitanjima kulturne, privredne i društvene

²⁰³⁹ Isto, 12.

²⁰⁴⁰ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 10, Saglasnost za sastanak stručnjaka za zaštitu bilja i proizvodnju duvana, pov. br. 423687, 1–2.

²⁰⁴¹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 20. 01. 1963, pov. br. 442104, 3.

²⁰⁴² Jugoslaviji je poziv za vanredno zasedanje stigao preko telegrama predstavnika grčkog komiteta Stamatisa Merkirisa upućenog 2. novembra 1962. godine Vidiću. Merkuris je naveo da je predloženo da do sastanka dođe između 30. novembra i 3. decembra. Odgovor na telegram bio je da to pitanje prevazilazi mogućnosti balkanskih komiteta i liga, pa i samih balkanskih država, te da će se o tome detaljnije razgovarati na redovnom zasedanju u Bukureštu (DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Balkanska saradnja, pov. br. 443733, 3.

²⁰⁴³ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 20. 01. 1963, pov. br. 442104, 2.

²⁰⁴⁴ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 27. 03. 1963, pov. br. 442432, 4.

saradnje. Sličan predlog o osnivanju dao je u Sofiji Stamatīs Merkuris, ali je njegova ideja bila da to bude Institut koji bi se bavio isključivo izučavanjem istorije balkanskih naroda.²⁰⁴⁵

Velika prepreka balkanskoj saradnji bili su interesi velikih sila. Oni su bili i glavni razlog nesređenosti odnosa na Balkanu. Dok je SSSR preko Rumunije i Bugarske mirovnim inicijativama na Balkanu pokušavao da parira inicijativama koje su stizale sa Zapada i time obezbedi svoju poziciju na poluostrvu, Zapad je preko Grčke i Turske odbijao skoro svaku takvu inicijativu. Beograd je, imajući to u vidu, smatrao da bi pozitivno rešenje predloga o stvaranju bezatomske zone na Balkanu bilo moguće tek sa postizanjem opšteg sporazuma o naoružanju.²⁰⁴⁶ Kinesko-sovjetski, a sa njim i albansko-sovjetski sukob, doneo je promenu u rasporedu snaga na ovom poluostrvu, zbog čega on postaje još interesantniji za velike sile, a time i neizvesniji. Zastupanje posebnih interesa od strane Albanije dovelo je do trostruke podeljenosti na Balkanu, zbog čega je podozrenje postalo veće među tim zemljama. Takvo stanje je rezultovalo na kraju da i konstruktivne akcije nailaze na velike poteškoće, a prevazilaženje blokovske podeljenosti deluje još dalje.²⁰⁴⁷

Promena političkih prilika uticala je i na karakter i pozicije određenih država na trećem zasedanju, koje je održano 27–29. maja 1963. godine u Bukureštu. Albanski komitet za mir je bio pozvan, ali nije odgovorio na poziv. Najznačajnija promena u stavovima izrazila se kod Rumuna. Domaćin trećeg zasedanja se po stavovima približio Jugoslaviji, što je značilo jačanje pozicije saradnje na realnim osnovama. Rumunski delegati su insistirali na iznalaženju konkretnih oblika saradnje, naročito u pravcu povećanja trgovinske razmene. Ono što je naročito išlo u prilog jugoslovenskom stavu bilo je zalaganje Rumunije za sređivanje odnosa, prvo na bilateralnoj osnovi, koja je po jugoslovenskim shvatanjima bila preduslov za širu saradnju. U Bukureštu je došlo i do izvesne polarizacije. Bugarski zahtev da u kominike uđe tačka u kojoj se pozivaju šefovi država da upute apel o stvaranju bezatomske zone, Rumuni nisu prihvatili, te ta tačka nije ni uvrštena. Pozitivna evolucija u rumunskim stavovima dovela je do toga da su oni, kao i Jugosloveni, u prvi plan stavljali želju da se balkanska saradnja spusti na realni nivo. Zbližavanje u stavovima omogućilo je da Jugoslavija na četvrtom zasedanju u Beogradu naredne godine izađe sa novim inicijativama i konkretnim predlozima.²⁰⁴⁸ U razgovoru sa ambasadorom Milatovićem, zamenik ministra inostranih poslova Pele je istakao zadovoljstvo zbog sličnih jugoslovensko-rumunskih stavova po pitanju Balkana i izjavio da je „identičnost rumunsko-jugoslovenskih pogleda najaktivniji faktor u razvijanju balkanske saradnje“.²⁰⁴⁹ Rumunski nastup na sastanku bio je čvrst pokazatelj želje Bukurešta da vodi nezavisniju politiku i da spoljnopoličke nastupe koristi u prvom redu za sopstvenu promociju.

Treći svet i prijem Beogradske konferencije u Bukureštu

Krajem 50-ih i početkom 60-ih godina Rumunija je neangažovane zemlje posmatrala isključivo kao potencijalno tržište za svoje industrijske proizvode. S tim u vezi, ona se fokusirala na značajnije predstavnike trećeg sveta, kao što su bili Indija, Indonezija i UAR. Za razliku od Tita, Dež se pomirio sa postojanjem bipolarnog sveta i u skladu sa tim pokušavao da Rumuniji obezbedi što bolji položaj.

²⁰⁴⁵ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 16. 03. 1963, pov. br. 442383, 1–3.

²⁰⁴⁶ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Problemi balkanske saradnje, 22. 04. 1963, pov. br. 442583, 1.

²⁰⁴⁷ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Stanje na Balkanu u uslovima albansko-sovjetskog sukoba, pov. br. 443693, 1–2.

²⁰⁴⁸ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Beleške o balkanskoj saradnji iz izlaganja Mojsova, predsednika Lige za mir koje je kao šef delegacije prisistvovao sednici Balkanskog komiteta u Bukureštu, pov. br. 419793, 1–3.

²⁰⁴⁹ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 111, dos. 5, Teogram iz Bukurešta od 31. 05. 1963, pov. br. 442104,418576, 1.

U političkom kontekstu početkom šezdesetih on je jedino pokazao veće interesovanje za probleme u odnosima na relaciji Indija–Kina–Sovjetski Savez, zbog čega je predvodio delegaciju koja je prisustvovala VI kongresu KP Indije održanom aprila 1961. Usmerenost ka pronalazaženju puta, koji bi obezbedio veću saradnju sa Zapadom, a što manje razljutio SSSR, nije ostavljalo puno prostora rukovodstvu da se dublje posveti pokretu neangažovanih zemalja. Dalje razvijanje ekonomskih odnosa sa neangažovanim zemljama usledilo je ubrzo nakon Deževe posete Indoneziji, Indiji i Burmi oktobra meseca 1962, odobrenjem plana za pospešivanje ekonomske saradnje. Prilikom pomenute posete, kao i posete parlamentarne delegacije maja 1962, tri zemlje su u političkom smislu percipirane po kriterijumu naklonosti prema socijalističkom svetu.²⁰⁵⁰

Za jugoslovensko rukovodstvo nesvrstanost je bila ključni adut za intenzivno spoljnopolitičko prisustvo na svetskoj sceni. Saradnja sa zemljama Azije i Afrike i izražena antiblokovska politika, smetale su i Stejt departmentu i Kremlju, jer su obe strane želele da Jugoslaviju svrstaju u svoj tabor. Tom cilju, jugoslovenska politika miroljubive koegzistencije i saradnja sa Naserom i Nehruom, nije išla u prilog. Zaoštavanje odnosa između dve sile, naročito zbog obaranja američkog špijunskog aviona „U-2“, viđeno je kao prilika da nesvrstane zemlje izađu sa apelom za mirno rešavanje problema. Četvorica lidera „trećeg sveta“, Nehru, Naser, Sukarno i Nkrumah, zajedno su sa Titom izašli sa takvim predlogom na XV zasedanju Generalne skupštine UN 1960. godine.²⁰⁵¹ Iako ta inicijativa, kao i kasniji pokušaji nisu urodili plodom, Tito se iz Njujorka vratio zadovoljan i ubeđen da jedinstveno istupanje nesvrstanih zemalja može biti od velike koristi za očuvanje mira i normalno funkcionisanje najvažnije međunarodne institucije Ujedinjenih nacija.²⁰⁵²

Kao što je istaknuto, Rumunija nije pridavala veliki značaj nesvrstanim zemljama, a u tom periodu je sprovodila antijugoslovensku kampanju, kao i ostatak lagera. U duhu ignorisanja Jugoslavije, rumunska štampa je slabo izveštavala o Titovom „putu mira“ započetom u februaru, a završenom u aprilu 1961, a koji je imao jasan cilj zbližavanja sa zemljama Afrike i dobijanja podrške za sazivanje konferencije vanblokovskih država.²⁰⁵³ Tokom posete Egiptu, Tito je dogovorio sa Naserom da se konferencija održi pre XVI zasedanja Skupštine UN i da se pre nje organizuje pripremni sastanak. Nakon upućivanja poziva u sedamnaest država, pripremni sastanak je uspešno održan u Kairu 5–12. juna. Prilikom sazivanja I konferencije neangažovanih zemalja 1–6. avgusta 1961, pojavila su se dva problema – odabir domaćina i pridobijanje Nehrua. U najužem izboru bili su Kairo, Havana i Beograd. Nakon što je Naser podržao Tita, za domaćina je izabran Beograd.²⁰⁵⁴

Umesto vesti o bilateralnim odnosima ili informaciji da je za prvu nedelju septembra zakazano održavanje Konferencije, rumunski listovi i stručni časopisi su bez ličnih konstatacija prenosili najznačajnije antijugoslovenske tekstove. Konačno, prva kraća vest o Konferenciji objavljena je krajem avgusta 1961. u *Skantei*, a 31. avgusta to je učinio i „Radio Bukurešt“. U harmoniji sa sovjetskim stavovima, Rumunija je bazirala stavove da treba, pored ostalog, razmatrati i nemačko pitanje. Dakle, informacije o Konferenciji su skromno iznete samo nekoliko dana pred početak rada.

²⁰⁵⁰ Petre Opreș, „Indian-Soviet-Chinese Relations in Bucharest’s Perspective, 1955–1964, II“, *Arhivele Totalitarismului*, 1–2(2012), 86–95.

²⁰⁵¹ To zasedanje ostalo je upamćeno po naelektrisanj i mučnoj atmosferi i skandalima koje je činio Hruščov. Jedan od najpoznatijih bio je lupanje cipelom. Upućivanje pretnji i nemogućnost dijaloga između dva suprotstavljena bloka su smanjivale manevarski prostor Titu i zemljama „trećeg sveta“. O Titovom reakcijama na dešavanja tokom XV zasedanja u: Mladen Adamović, *Brozovi strahovi, Kako je čuvan Tito i pokušaju atentata: prema kazivanju i dnevniku generala Milana Žeželja*, Beograd 2004, 324–326.

²⁰⁵² Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010, 169–171.

²⁰⁵³ U sklopu putovanja bile su posete Gani, Liberiji, Togu, Gvineji, Maroku, Maliju, Tunisu i Egiptu (UAR).

²⁰⁵⁴ Više u: Драган Богетић и Љубодраг Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961*, Београд 2013.

U izveštajima o radu naročito je potencirano nemačko pitanje, a kao zanimljiv detalj koji je natpise Rumunije izdvajao od ostalih u IE zemljama, bio je u upitnim vestima da je na Konferenciju poslato dosta zapadnih agenata s ciljem da utiču na domaćina i učesnike. Pritisak sovjeta bio je mnogo izraženiji. Samo dan pre početka, oni su testirali „Car bombu“. Rumunija je nakon završetka sumirala rezultate sastanaka i zaključila da su se nesvrstane zemlje okrenule protiv Zapada. Analizom i drugih članaka vidi se da je u fokusu Rumuna bila Evropa i nemačko pitanje, a ne problemi dekolonizacije i nesvrstanih država.²⁰⁵⁵

4.4. Neka bilateralna pitanja

U skladu sa sprovođenjem antijugoslovenske kampanje bila je koncipirana i međudržavna saradnja od 1958. godine. Iza zvaničnih izjava da su odnosi dobri i da rumunsko rukovodstvo teži poboljšanju, stajala je suprotna aktivnost na polju konkretne saradnje. Rumunija od druge polovine 1958. godine nije pokazivala nikakvu inicijativu za regulisanje obaveza prihvaćenih na osnovu potpisanih sporazuma niti ka rešavanju preostalih otvorenih pitanja. Pored toga, prema inicijativama koje su dolazile sa jugoslovenske strane, bila je vidljiva jasna politika neprihvatanja ili odugovlačenja. O nekim pitanjima kao što je bila konvencija o pravnoj pomoći, vraćanja posete parlamentarne delegacije Rumunije, jugoslovenska strana nije dobijala nikakav odgovor. Čutanje je bilo jasan znak odbijanja. Odugovlačenje sa rumunske strane bilo je vidljivo u realizaciji naučno-tehničke saradnje, rešavanju hidrotehničkih pitanja, pa i radu komisije za Đerdap. Odnos prema jugoslovenskom predstavništvu u Bukureštu je takođe bio postavljen na takvim postulatima. Svaki zahtev Ambasade je sporo i dugo obrađivan.

Kako je antijugoslovenska politika bila na snazi od 1958. Rumunija je krivicu često prebacivala na drugu stranu. Ona je nju i naročito njenu štampu, kritikovala po skoro svim pitanjima bilateralne saradnje. Smatrala je da jugoslovenski natpisi o Rumuniji odražavaju negativan stav prema njoj. Kao primeri su spominjani članci o nekim negativnim pojavama, koje su u Jugoslaviji ocenjivane kao zakonitost i osnovno kretanje kod suseda. Zatim, pogrešno izveštavanje o rezultatu utakmice između rumunske i mađarske rukometne reprezentacije na svetskom prvenstvu u Beču, kao i žigosanje Bukurešta kao krivca za otkazivanje odbojkaškog meča između rumunske i jugoslovenske reprezentacije.²⁰⁵⁶ Dakle, usmerenost kritike na javne manifestacije, a ne na suštinske probleme, pokazivalo je da u okolnostima kampanje pokrenute posle VII Kongresa KPJ, nije postajala motivacija da se izvan propagandne sfere pokrene inicijativa za suštinsko poboljšanje bilateralne saradnje.

Odnos prema jugoslovenskim građanima i manjincima je takođe bio pogoršan, a pitanje prelaska granice bilo je pritisnuto raznim dodatnim zahtevima, zbog čega je broj privatnih poseta bio sveden na minimum.²⁰⁵⁷ Sa jugoslovenske i rumunske strane, državne vlasti su tražile da građani koji su želeli da pređu granicu, osim ličnih isprava, poseduju overena garantna pisma. Jugoslavija se takve procedure pridržavala sve do početka 1959. godine, kada je donela meru kojom su ukinuta garantna

²⁰⁵⁵ Владимир Љ. Цветковић, „Одјек Београдске конференције 1961. године у суседним земљама Источног блока“, *Токови историје*, 1(2017), 155–171.

²⁰⁵⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 26. 6. 1959, pov. br. 417759, 4.

²⁰⁵⁷ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 2, Odnosi Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama februar–april 1959, pov. br 410683, 30–31.

pisma i jugoslovenske overe u oba pravca. Takvu olakšicu Rumuni nisu sproveli, tako da je garantna deklaracija i dalje bila uslov za odobrenje vize za posetu.²⁰⁵⁸

Jugoslavija je u skladu sa svojim opštim političkim stavovima i željom za što boljom saradnjom sa svim zemljama, pokrenula inicijativu za razvoj granične saradnje sa Rumunijom, Mađarskom i Bugarskom, u poslednjem kvartalu 1960.²⁰⁵⁹ Kao povod za inicijativu prema istočnom susedu, poslužila je pokazana rumunska spremnost za rešenjem postojećih problema i unapređenjem bilateralnih odnosa i odnosa među zemljama balkanskog područja. Motivišuća je bila volja za zajedničko rešavanje pitanja pogranične vodoprivrede, zaštite bilja, veterinarske službe, i saobraćaja na graničnim rekama. Vlada u Beogradu je smatrala da bi rešavanje preostalih problema na granici značajno doprinelo boljem razumevanju i saradnji dve države. Inicijativa je pre svega bila usmerena ka liberalizaciji režima na granici, koji bi omogućio pograničnom stanovništvu efikasnije korišćenje zdravstvenih, veterinarskih, saobraćajnih i drugih službi i lakšu razmenu dobara. Prvi korak u razvoju dobrosusedskih odnosa, bilo je zaključivanje sporazuma o olakšicama za prelaz granice i uspostavljanju prometa u graničnim rejonima.

Inicijativa o malograničnom prometu pokrenuta je 4. oktobra 1960, kada je rumunskom ambasadoru u Beogradu Rabu, Veljko Mićunović predao notu sa predlogom. Sadržaj dokumenta, koji je pored malograničnog režima pomenuo i jugoslovensku spremnost da se ponovo pristupi pregovorima o rešavanju pitanja dvovlasničkih imanja, izazvao je veliko iznenađenje Raba, što je značilo da će Bukurešt biti hitno informisan o noti. Za ambasadora je još veće iznenađenje predstavljala činjenica da je Jugoslavija ovakvu inicijativu prvo uputila njegovoj zemlji, a ne Bugarskoj ili Mađarskoj.²⁰⁶⁰ Pokretanje pitanja malogranične saradnje je prilično iznenadilo, ne samo Rumune, već i Bugare, koji sa njom nisu imali potpisan takav sporazum, iako su bili ideološki bliski i pripadali istom taboru. Bugari su smatrali da je Jugoslavija pokrenula ovo pitanje svesna da će ga Rumunija unapred odbiti.²⁰⁶¹

Jugoslavija je pregovore o malograničnoj saradnji Rumuniji ponudila na osnovu primera sa Italijom, sa kojom su posredstvom takvog ugovora bila rešena mnoga granična pitanja, a promet robe povećan.²⁰⁶² Razlog što je takva inicijativa prvo pokrenuta kod Rumunije, bila je inspirisana i time

²⁰⁵⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 28, Zabeleška iz razgovora sekretara V. Bakića sa šefom pasoškog oteka u Konzularnom odeljenju MIP-a NRR Vladareanu, prilikom posete 3. 2. 1959, pov. br. 44927, 1.

²⁰⁵⁹ Mađarska je odgovorila negativno posle pola godine uz obrazloženje da Jugoslavija želi da pokretanje tog pitanja iskoristi u propagandne svrhe. Bugarska nije odgovorila, smatrajući da je dovoljno održavanje tzv. graničnih sabora koji su se održavali svake godine, a obnovljeni su na inicijativu Bugarske 1956. godine (DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 63, dos. 22, Malogranični promet sa susednim IE zemljama, pov. br. 417795, 1–2).

²⁰⁶⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 9, Telegram I odeljenja DSIP-a upućen Ambasadi u Bukureštu od 1. 10. 1960, pov. br. 425659, 1.

²⁰⁶¹ Odnosi na granici između Bugarske i Rumunije bili su veoma loši. Primer koji slikovito najbolje pokazuje stanje na bugarsko-rumunskoj granici bio je most na Dunavu, između dve države, na čijim je krajevima bila stacionirana vojska. Rumuni su dozvoljavali svojim građanima da u Bugarskoj posete samo najužu rodbinu. To je važilo i za posete sa druge strane. Turističke posete iz Rumunije bile su moguće samo na osnovu kolektivnih pasoša i isključivo preko rumunske turističke agencije.

²⁰⁶² Između Jugoslavije i Rumunije je u međuratnom periodu postojala malogranična saradnja. Posle dugih pregovora 13. maja 1937. godine bila je potpisana Konvencija o pograničnom prometu kojom je konačno bilo uređeno to pitanje. Konvencija je važila za zonu širine od 10 km s jedne i druge strane granice. Stanovništvo je imalo pravo da jednom nedeljno prelazi granicu i da na teritoriji druge države ostane najduže dva dana. Ova klauzula nije važila za lekare, veterinare i babice. Sfera prometa novca i robe bila je uređena ograničenjima količine novca i količine robe koja je mogla da se prenese preko granice. Takođe, postojao je spisak artikala koji su mogli da se izvezu i uslovi pod kojima je to bilo moguće. Takva Konvencija je bila na snazi do 1941. godine i u ograničenom obliku od 1945. do 1948. Manjinci su do te godine mogli da dolaze u drugu zemlju, posećuju rođake ili obrađuju svoja imanja (dovlasnici). Stalan kontakt i otvorena granica omogućavali su razvijanje veza matice sa manjinom, što se videlo kroz uticaj Jugoslavije na svoju manjinu u istočnom Banatu, kao i Rumunije na svoju u Vojvodini. Nakon 1956. godine osetljivost manjinskog pitanja i strah od

što se predstavljala kao inicijator balkanske saradnje, a rešenje bilateralnih problema je iz jugoslovenske vizure svakako bio uslov i za razvoj „multilateralne saradnje u duhu koegzistencije”.²⁰⁶³

Dodatan motiv bio je što je marta 1960. godine pokrenula pitanje obnove graničnih obeležja koja se po odredbama Konvencije između Vlade FNRJ i Vlade NRR od 5. oktobra 1957. godine padala upravo tada.²⁰⁶⁴ Na redovnom zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za obnovu granica od 11. do 18. aprila 1960. u Temišvaru, dogovoreno je da se posao završi još u toku iste godine, kako stanje graničnih obeležja nije iziskivalo veće ljudske i materijalne napore.²⁰⁶⁵ Radovi na obnovi su trajali od 1. juna do 22. septembra 1960. godine, a izveštaj o završetku radova podnet je na Drugom zasedanju Mešovite komisije za obnovu i obeležavanje granice, održanom u Zrenjaninu od 17. do 24. oktobra 1960.²⁰⁶⁶

Što se tiče povreda teritorijalnosti, u 1960. godini je došlo do par upada civilnih aviona u vazdušni prostor druge države, što nije uzimano kao ozbiljnije ugrožavanje. Protokol, kada je reč o takvim kršenjima je bio strogo poštovan i od obe strane.²⁰⁶⁷ U poređenju sa istočnoevropskim susednim državama, Rumunija je tokom 1960. godine značajno smanjila broj incidenata. Sa 44 u 1959. na svega 16, dok je sa jugoslovenske strane izvršeno 13 povreda rumunskog teritorijalnog prostora. Od incidenata treba izdvojiti sledeći – hapšenje dvojice Jugoslovena i kršenje protokola prilikom ispitivanja i vraćanja.²⁰⁶⁸ Dva jugoslovenska državljanina, Martin Gržan iz mesta Jaša Tomić i Krsto Apostolovski Sibinovski iz Tetova, 19. juna su zalutali i prešli na rumunsku teritoriju kod sektora Jaša Tomić. Tamo su bili uhapšeni od strane graničara i zadržani u pritvoru 12 dana. Ispitivani su i maltretirani najpre u selima Čavoš i Deta, a zatim i u Temišvaru. Prema izveštaju „prilikom saslušanja Martina, islednici su ga tukli do besvesti, provocirali i neprijateljski istupali prema njemu i Jugoslaviji“. Po zaključenom sporazumu o ovakvim pitanjima, zalutala lica su morala biti vraćena u roku od šest dana po prelasku granice. Pomenuti jugoslovenski državljani zadržani su još šest dana preko toga. Prilikom predaje, preko granične komisije za sektor 2, zamenik graničnog opunomoćnika major Niku Aurel je kao razlog kašnjenja naveo da je opunomoćnik bio u bolnici, a on na odmoru. Utvrđeno je da je izgovor laž i da je Aurel i lično učestvovao u saslušanjima. Povodom ovoga, Odeljenje za pograničnu službu i strance pri Saveznom državnim sekretarijatu za unutrašnje poslove,

uticaja jugoslovenske stvarnosti na rumunsku populaciju rezultovali su manjkom bilo kakvog interesovanja Bukurešta za obnavljanje malogranične saradnje tokom pedesetih, ali i dobrim delom šezdesetih godina (AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije –142, f. 42, dos. 148, NR Rumunija: dvovlasnički odnosi i malogranični promet, 1; DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Jugoslovenska nacionalna manjina u NR Mađarskoj i NR Rumuniji, pov. br. 39797, 17.)²⁰⁶³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 17. 10. 1960, pov. br. 426613, 1–2.

²⁰⁶⁴ Ugovor o obnovi i obeležavanju granice predviđao je da se periodično na svakih pet godina vrši obnova granice. Kako je on bio potpisan 1955. godine izvršenje te obaveze padalo se u 1960.

²⁰⁶⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 10, Izveštaj o Prvom redovnom zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za obnovu i obeležavanje granice, pov. br. 435539, 1–4.

²⁰⁶⁶ Oba zasedanja Mešovite komisije su se odvijala u sličnim sastavima. Jugoslovensku delegaciju je predvodio Miloško Ćuk, pukovnik JNA i šef biroa za razgraničenje, a rumunsku Jon Tudor, general-major. DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 10, Zabeleška o Drugom redovnom zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za obnovu i obeležavanje granice, pov. br. 431698, 1–2.

²⁰⁶⁷ Primer zautale jedrilice kojom je upravljao učenik jedriličar Tihec Ivan, koji je trebalo da izvrši 1. avgusta let na liniji Vršac –Pančevo, a zalutao je i preleteo rumunsku granicu. Jedriličar i jedrilica su posle nekoliko dana bili predati jugoslovenskim graničnim organima bez većih poteškoća (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 12, Telegram DSIP-a, II odeljenje od 11. avgusta 1960, pov. br.422082, 1).

²⁰⁶⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 12, Telegram DSIP-a, II odeljenje od 11. avgusta 1960, pov. br.422082, 3.

²⁰⁶⁸ Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 27, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1960, pov. br. 54, 1–4.

uputilo je protestno pismo predstavniku rumunskog dela Mešovite komisije za ispitivanje i utvrđivanje graničnih incidenata.²⁰⁶⁹

Naredne godine došlo je do ozbiljnijeg graničnog incidenta. Na sektoru Markovca 8. septembra 1961. ranjen je vojnik JNA, Ibro Alić. Prema zapisniku hitac je došao sa rumunske teritorije. Ovaj slučaj je iznet na VIII redovnom zasjedanju Mešovite komisije za granične incidente, ali rumunski deo komisije odbio je da razmatra slučaj stavom da u vreme ranjavanja na tom delu nije bilo njihovih vojnika, niti civila, te da je ranjavanje najverovatnije došlo sa jugoslovenske teritorije. Zbog činjenice da je Ugovor o graničnim incidentima sklopljen 11. septembra 1953. godine sa rokom važenja od 10 godina bio pri kraju važenja, nije moglo da se čeka rešenje na sledećem redovnom zasjedanju, te je upućen zahtev za hitno sazivanje vanrednog zasjedanja Komisije.²⁰⁷⁰ On je održan od 25. do 28. aprila u Pančevu. Pitanje ni tada nije rešeno jer dve strane nisu uspele da se dogovore oko toga sa čije teritorije je došlo do ranjavanja vojnika. Alternativa je bila da se slučaj reši iznošenjem problema diplomatskim putem, ipak posle razmatranja jugoslovenski DSIP doneo je zaključak da slučaj ne pokreće. Ostalih 17 incidenata sa rumunske i 15 sa jugoslovenske strane predstavljali su lakše povrede.²⁰⁷¹

Sfera gde se antijugoslovenska kampanja više ispoljavala tokom 1961. godine bila je postavljanje rumunskih organa prilikom rešavanja određenih pitanja i prilikom zasjedanja Mešovite komisije za granične incidente. U drugoj polovini naredne godine, odnos rumunskih organa bio je upadljivo srdačniji. Čak je došlo do ponovnog razmatranja grupe incidenata, za koje ranije nije postojala volja za proverom sa rumunske strane. Ponovnim razmatranjem, rumunski organi su priznali postojanje incidenata i uputili izvinjenje jugoslovenskom delu Mešovite komisije. Takav gest, kao i srdačniji odnos samih graničara, koji su počeli i da stupaju u kontakt sa jugoslovenskim vojnicima, bili su jasni pokazatelji napretka koji je postignut.²⁰⁷²

Tokom 1960. godine Jugoslavija je nastavila sa inicijativama usmerenim ka poboljšanju odnosa, pa je tako ponovo postavljala pitanje potpisivanja Konvencije o ribolovu na graničnim rekama, zatim sklapanja Konzularne konvencije, Konvencije o pravnoj pomoći²⁰⁷³ i Konvencije o socijalnom osiguranju. Takođe, od velike važnosti bilo je pitanje osnivanja Konzulata u Temišvaru.²⁰⁷⁴ Uprkos

²⁰⁶⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 26, Postupak rumunskih organa prema jugoslovenskim građanima, pov. br. 421248, 1–2.

²⁰⁷⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 17, Dopis Državnom sekretarijatu za inostrane poslove FNRJ od 15. 02. 1962, pov. br. 55904, 1–2.

²⁰⁷¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 18, Vanredno zasjedanje Mešovite komisije o načinu ispitivanja i rešavanja incidenata na jugoslovensko-rumunskoj granici, 22. 06. 1962, pov. br. 420534, 1–3.

²⁰⁷² Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 29, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1961, pov. br. 18, 3–4; Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 31, dos. 2, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1962, pov. br. 10, 2–6.

²⁰⁷³ Ugovor između FNRJ i NRR o pravnoj pomoći bio je potpisan 18. oktobra 1960. godine u Beogradu.

²⁰⁷⁴ Do prvog pokretanja pitanja otvaranja predstavništva u Temišvaru došlo je 1926. godine. Na zahev Banatske trgovačko-industrijske i zanatske komore iz velikog Bečkereka odgovoreno je negativno. Na osnovu izveštaja poslanika iz Bukurešta Boška Čolak-Antića i direktor Konzularno-trgovačkog odeljenja Branislava Markovića donet je zaključak da državi nije u interesu da otvara konzulat. Prema dr Srđanu Mičiću, dva su osnovna razloga. Prvi je bio da bi veću korist od rada Konzulata u Temišvaru imala rumunska strana, zbog razvijenije industrije u blizini granice i veće mogućnosti propagandnog delovanja među nacionalnom manjinom. Drugi razlog je bio nepoverenje prema politici vlade generala Aleksandrua Avereskua oformljene krajem marta iste godine. Sumnja u generalovo vođenje politike prema Beogradu i Maloj Antanti bila je izražena zbog njegovih kontakata sa nemačkim feldmaršalom Erihom fon Ludendorffom i okretanja ka Italiji, koja je želela preko Rumunije da poremeti odnose na Balkanu. Ekonomsko zbližavanje, potpisivanje Konkordata, kao i Ugovora o prijateljstvu Bukurešta i Rima tokom 1926. pokazali su da je Averesku, zarad jačanja položaja prema Sovjetskom Savezu, ali i razvoja ekonomskih odnosa bio spreman na bližu saradnju sa Musolinijem. Otvaranje rumunskog Konzulata u Varni je takođe bilo Vidinu, je takođe shvaćeno kao akt uperen protiv Jugoslavije, posebnog zbog mogućnosti propagandnog delovanja na Vlahe u Timočkoj krajini. Jugoslavija je interes za predstavništvom u Temišvaru pokazala početkom 1941, i nakon Drugog svetskog rata. Međutim, rumunsko uslovljavanje

jugoslovenskom konstantnom nastojanju, do razvijanja odnosa i do potpisivanja pomenutih konvencija nije moglo doći zbog pasivnosti i izbegavanja saradnje na svim linijama sa druge strane.

Na planu kulturne saradnje Jugoslavija je bila manje aktivna. Ona se odvijala po skromnom godišnjem planu. Sredinom godine sa rumunske strane pojavio se predlog da se zaključuje na osnovu dvogodišnjih planova, pošto je takva tendencija postojala i u ostalim lagerskim zemljama. Rumunija je naročito bila pasivna u onim pitanjima koja su iole imala politički karakter. Tako je pitanje saradnje sindikata, mirovnih pokreta, razmene novinara, kao i vraćanje parlamentarne delegacije, naročito izbegavano, ili je dolazilo do pregovora iz političkih razgovora, kojima se nije postiglo ništa više od manifestacionog propagiranja rumunske želje za saradnjom.²⁰⁷⁵

Jedino gde je Rumunija pokazala interesovanje bilo je pitanje izgradnje HE Đerdap. Potreba za električnom energijom, koja je bila preduslov dalje industrijalizacije, terala je rukovodstvo u Bukureštu da po strani stavlja sve ideološke nesuglasice, ali i pritiske Moskve, zarad što brže elektrifikacije. Rumunima se toliko žurilo da su više puta predlagali i da radovi na izgradnji započnu pre završetka Ekonomsko-tehničkog i finansijskog memoranduma. Takođe, nekoliko puta NRR je nudila kredite za izgradnju jugoslovenskog dela projekta. Ovakva volja se nije izražavala u drugim oblastima sve do kraja 50-ih godina.

Smanjenje antijugoslovenske kampanje septembra 1960. godine, donelo je vidljive promene na planu objavljivanja informacija o Jugoslaviji. Rumunska štampa je samo u prve dve nedelje septembra meseca objavila oko 200 redova o njenoj spoljnopolitičkoj aktivnosti. Time je bojkot vesti, koji je dugo vladao u rumunskoj štampi, bio prekinut, ali samo po pitanju informisanja o jugoslovenskoj spoljnoj politici. Za razliku od nje, o unutrašnjim prilikama se i dalje nije pisalo. Rukovodstvo u Bukureštu je zbog različitih društvenih sistema smatralo da objavljivanje vesti o jugoslovenskom unutrašnjem razvoju može samo da šteti i izaziva neželjene reakcije stanovništva.

Na planu bilaterale Bukurešt je nakon septembra prihvatio pregovore o pravnoj konvenciji, ribarenju u graničnim vodama, kao i o socijalnoj i konzularnoj konvenciji. Ipak, svuda je bila vidljiva velika opreznost i uzdržanost. Imajući u vidu strah rumunskog rukovodstva da bi bliža saradnja sa Jugoslavijom u bilo kojoj sferi, a naročito u političkoj, kao i ma kakvo objavljivanje vesti o jugoslovenskom unutrašnjem životu, moglo oživeti interes i simpatije rumunskog naroda, proces popuštanja morao je biti vrlo postepen. Rukovodstvo nije želelo da izazove neželjene procese, manifestacije i komešanja u narodu. Iz svesti da je stanovništvo gajilo velike simpatije prema Jugoslaviji, rukovodstvo je smatralo da bi drastično popravljivanje odnosa sa, na primer Francuskom ili SAD, dovelo do bezazlenije reakcije rumunskog stanovništva.²⁰⁷⁶

Jugoslovensko-rumunski odnosi 1960. godine, tj. u vreme popravljivanja saradnje se, uzev u celini, nisu drastično razlikovali od prethodnih godina. Osnovne karakteristike su ostale iste. Rumunija se i dalje držala delovanja u vidu formalnog izražavanja spremnosti za dobrosusedskim odnosima, razvijanja međudržavne saradnje i insistiranja na odvojenosti bilateralnih odnosa od ideoloških razmimoilaženja. Rukovodioci su se potpuno držali stava ignorisanja Jugoslavije i njenog unutrašnjeg razvoja, kao i spoljnopolitičkih akcija. Štampa je davala minimalni publicitet bilateralnim odnosima,

Konzulatom u Bitolju, čime bi se priznalo postojanje njene nacionalne manjine u Makedoniji bilo je nešto što Beograd nije mogao da prihvati (Срђан Мићић, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)*, докторска дисертација, Београд 2017, 406–411).

²⁰⁷⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Zabeleška o razgovoru sa drugom Milatovićem o odnosima sa Rumunijom, 16. avgusta 1960. godine, pov. br. 421662, 4–5.

²⁰⁷⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Neke napomene u vezi politike RNR na međunarodnom planu i njenom odnosu prema FNRJ, pov. br. 424568, 8.

a vlast je sprovodila mere usmerene ka sprečavanju uticaja Jugoslavije i njenog popularizovanja u narodu.²⁰⁷⁷

Na polju rešavanja nekih međudržavnih problema bilo je u 1960. godini određenih uspeha. Došlo je do zatvaranja graničnog pitanja rešavanjem markiranja granične linije, stavljanja na snagu Konvencije o gonjenju prekršaja plovidbe u Đerdapu, regulacije ribarenja na graničnim rekama²⁰⁷⁸ i izmene pograničnih oznaka. Dobra saradnja bila je po pitanju zaštite bilja, vodoprivrede, rada granične komisije i oko konvencije o pravnoj pomoći. Dakle, u svim onim pitanjima od skromnog političkog efekta. Međutim, krupne inicijative, koje su obično dolazile sa jugoslovenske strane, Rumuni su zaobilazili ili odlagali. Takva je, na primer, bila konvencija o socijalnom osiguranju, koja bi omogućila isplatu invalidnina rumunskim građanima učesnicima NOB-a,²⁰⁷⁹ zatim konzularna konvencija i sporazum o malograničnom prometu. Pregovori oko prve su u početku držani u neizvesnosti, a zatim 1961. godine su prekinuti, zbog insistiranja jugoslovenske delegacije na teritorijalnom principu, tj. isplate socijalnih davanja samo dok se određeno lice nalazi na teritoriji te države.²⁰⁸⁰

Pitanje ostvarivanja prava na invalidninu bilo je aktuelno u više navrata i njemu treba posvetiti određenu pažnju. Nakon kapitulacije Antoneskuovog kabineta, 23. avgusta 1944. godine, u redove NOVJ stupilo je više od 2.000 pripadnika jugoslovenske manjine. U najvećem procentu radilo se o omladincima koji su se za vreme rata, do 1944. godine, krili po šumama odbijajući da ratuju na strani Antoneskuove režima protiv Sovjetskog Saveza. Posle završetka rata bili su demobilisani i oko 1.500 manjinaca se vratilo u Rumuniju. Oni su od strane novog režima bili posmatrani kao vojni begunci i dezerteri. Neki su odmah hapšeni na granici, a drugi su pozivani na odgovornost. Pitanje invalidnina je ubrzo pokrenuto posle njihovog povratka. Tokom 1946–1947. godine oko 110 manjinaca je preko Ambasade ili direktno preko SIV-a, zatražilo ostvarivanje prava na invalidsku naknadu. Iako su u prvim godinama odnosi bili dobri, do 1948. samo je deset predmeta bilo pozitivno rešeno, dok su ostali bili u postupku rešavanja.²⁰⁸¹

Donošenjem rezolucije IB, manjinci koji su ratovali u Jugoslaviji su ponovo bili hapšeni pod optužbom ilegalnog prelaska granice za vreme rata. Proganjanje i diskriminacija uticala je da se i oni koji su ostvarili pravo odreknu, kako bi se zaštitili od postupaka vlasti. Tokom tog perioda, sve do 1954. ostali nisu ni pomišljali da zatraže svoja prava. Ponovno aktuelizovanje pitanja počelo je 1956. godine, a do 1960. oko 40 lica je zatražilo pravo ličnih ili porodičnih invalidnina. Rumunska vlast je odbijala sporazum oko ovog pitanja, smatrajući ta lica vojnim dezerterima, ali i iz straha od uticaja Jugoslavije na njenu manjinu u Rumuniji, koja bi značajno porasla kroz finansijsku potporu ove vrste. Iz tih i drugih razloga rumunske vlasti su odbijale ili odugovlačile sa izdavanjem potrebne dokumentacije, kako bi ta lica ostvarila svoja prava u Jugoslaviji.²⁰⁸²

²⁰⁷⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Spoljnopolitička aktivnost Rumunije u 1960. godini i njeni odnosi sa pojedinim zemljama, pov. br. 45939, 18.

²⁰⁷⁸ Sporazum o ribarstvu na graničnim vodama između FNRJ i NR Rumunije bio je potpisan 30. januara 1961. godine u Temišvaru.

²⁰⁷⁹ Nacrt konvencije o socijalnom osiguranju Rumunima nije odgovarao, jer je predviđao retrospektivno davanje ljudima koji su posle 1945. godine prešli u Jugoslaviju, a značajan deo svog života i radnog staža proveli u Rumuniji. Dok bi davanje invalidnina borcima od strane Jugoslavije uticalo na popravljavanje položaja jugoslovenske manjine, i povezivanje sa maticom, to bi bio i presedan koji bi se odrazio na slične zahteve i drugih nacionalnih manjina, ali i na zahteve samih Rumuna.

²⁰⁸⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 22.

²⁰⁸¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–23, Odnosi sa Rumunijom u toku 1961 i perspektive za 1962, 5–6.

²⁰⁸² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 24, Lične i porodične invalidnine za pripadnike jugoslovenske nacionalne manjine i njihove porodice, pov. br. 43398, 1–2.

Loš procenat rešavanja zahteva je dolazio i delom zbog insistiranja jugoslovenskih organa na prikupljanju svih potrebnih dokumenata. Zbog toga Jugoslavija je početkom 1961. godine isplaćivala svega jednu ličnu invalidninu u iznosu od 120 leja i tri porodične od 52 leja mesečno. Problem niske vrednosti i broja invalidnina, kao i poteškoća u postupku ostvarivanja prava, sve više su zauzimali mesta u izveštajima jugoslovenskog predstavništva u Rumuniji. U sklopu rešavanja tih problema, u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, na zahtev ambasadora Milatovića, aprila 1961. sazvan je sastanak na kome su pored predstavnika DSIP-a bili prisutni i predstavnici Državnog sekretarijata za poslove narodne odbrane, Sekretarijata SIV-a za socijalnu politiku i komunalna pitanja, Saveznog zavoda za socijalno osiguranje i Saveza boraca. Na tom sastanku su donete konkretne mere o pomoći pri kompletiranju predmeta, ubrzanju postupka, osnivanju komisije u Pančevu i o povećanju invalidnina.²⁰⁸³ Po donetoj odluci visina lične invalidnine za manjince u Rumuniji trebalo je da iznosi između 300 i 800 leja, a porodična između 300 i 400 leja mesečno u zavisnosti od nivoa invaliditeta.²⁰⁸⁴ Nakon toga jugoslovensko predstavništvo je počelo aktivnije da se zalaže kod rumunske vlasti na tom planu.

Sklapanje konzularne konvencije Rumunima nije odgovaralo, zbog pitanja nekoliko hiljada bivših jugoslovenskih građana koji su tada imali dokumenta apatrida,²⁰⁸⁵ rumunsko, bugarsko ili albansko državljanstvo. Tu se radilo o Makedoncima, Cincarima, Šiptarima i ljudima različite nacionalnosti iz Vojvodine, koji su u najvećem procentu radili kao pečalbari. Oni su se držali jugoslovenskog državljanstva u periodima kada su odnosi bili dobri, a odricali kada je dolazilo do pogoršanja odnosa.²⁰⁸⁶

U 1961. godini od strane Jugoslavije ponovo su bila pokrenuta pitanja rehabilitacije i obeštećenja jugoslovenskih građana,²⁰⁸⁷ otvaranje konzulata u Temišvaru, odnosa prema IB emigraciji, malograničnom prometu i dvovlasničkim imanjima. Pored toga, pokrenuta su pitanja i o Konzularnoj i Konvenciji o socijalnom osiguranju, o drumskom saobraćaju, regulaciji plovidbe Begejem, radovima na Đerdapu, o ratnim i predratnim potraživanjima i reemigrantskoj imovini, realizaciji dogovorenih poseta, regulisanju invalidnina manjincima, učesnicima u NOB, akcija u vezi poseta grobnih mesta i istorijskih spomenika u Rumuniji i pitanja položaja manjine.²⁰⁸⁸

Svi problemi koji su navedeni nisu bili samo osobeni za odnos prema Jugoslaviji, već i za odnose RNR sa ostalim susednim državama. Eventualno rešenje tih problema sa Beogradom, druge susedne države ili njihove manjine, mogle bi da iskoriste kao presedan koji bi primorao Bukurešt da slično

²⁰⁸³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 24, Informacija o regulisanju invalidnina jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 415450, 1–3.

²⁰⁸⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 21, Zabeleška sa sastanka održanog u Službi za pravne poslove i međunarodne ugovore DSIP-a na dan 23. marta 1961. godine po pitanju dodeljivanja ratnih invalidnina za pripadnike jugoslovenske manjine u Rumuniji koji ispunjavaju uslove po jugoslovenskom zakonodavstvu o ratnim vojnim invalidima, pov. br. 410050, 2.

²⁰⁸⁵ Apatridi su osobe bez državljanstva. Termin je pravno definisan Konvencijom o statusu lica bez državljanstva usvojenom na zasedanju Skupštine UN od 28. septembra 1954. Jugoslavija je Konvenciju prihvatila 5. aprila 1959. godine, a na snagu je stupila naredne godine (<http://www.unhcr.rs/media/54ConventionStatelessnessSerbian.pdf>, pristupljeno 15. 10. 2022).

²⁰⁸⁶ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Spoljnopolitička aktivnost Rumunije u 1960. godini i njeni odnosi sa pojedinim zemljama, pov. br. 45939, 19–20.

²⁰⁸⁷ Konačno pitanje rehabilitacije bilo je zatvoreno posle donošenja odluke da se rehabilituju preostali rumunski građani jugoslovenskog porekla koji su stradali zbog Rezolucije Informbiroa januara 1965. godine. Ta odluka je bila podstaknuta notom Ambasade, koji se odnosio na najteže slučajeve manjinaca, bivših robijaša koji su izostali iz prethodnog talasa rehabilitacije (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 13, Telegram iz Bukurešta od 23. 01. 1965, pov. br. 43451, 1).

²⁰⁸⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 4, Beleška o neposrednim zadacima prema Rumuniji na osnovu referisanja ambasadora Milatovića, pov. br. 49367, 1–5.

postupi i prema drugim manjinama. Zbog čega se rumunsko rukovodstvo nije lako upuštalo u rešavanje pomenutih problema. Konkretno, strah od zahteva mađarske i nemačke manjine je značajno smanjivalo prostor za pregovore i u slučajevima kada je postojala jaka želja za iznalaženjem kompromisnog rešenja.

Većeg napretka bilo je jedino u oblasti ekonomske saradnje. Rumunsko rukovodstvo je tokom 1961. često isticalo statistički podatak da se spoljnotrgovinska razmena sa Jugoslavijom za tri godine povećala za 90%.²⁰⁸⁹ Spremnost za povećanje saradnje bila je rezultat realnih interesa i taktike da se potenciranjem na tu vrstu odnosa nadomesti suzdržanost u drugim oblastima. Kroz ekonomsku saradnju pokušala je da umiri jugoslovensku kritiku rumunskog izbegavanja susreta na višem nivou. U tim okolnostima Bukurešt je odlučio da u Jugoslaviju pošalje ministra trgovine George Raduleskua septembra 1961. Iako se radilo o poseti strogoj karaktera, u odnosu na teme o kojima je moglo da se govori, ona je imala veliki pozitivan odjek. Napore domaćina da pokrenu razgovor o političkim i ideološkim problemima, Radulesku je izbegavao opštim i neodređenim odgovorima i nastojanjem da ne izađe iz okvira trgovanja. Zbog toga se značaj posete sveo samo na činjenicu da je jedan rumunski ministar posle dužeg vremena posetio Jugoslaviju. To je služilo analitičarima kao pokazatelj mogućeg razvoja u odnosima, pored toga, naznake u tom pravcu su bile i fleksibilnije držanje Rumunije u pregovorima, dozvola za učestvovanje u proslavi u čast Dositeja Obradovića, najava dogovora o konzularnoj konvenciji i dr.²⁰⁹⁰

Prilikom prijema i razgovora ambasadora Milatovića sa Georgiju Dežom 15. juna 1961. u okviru dela o bilateralnim odnosima bilo je dosta reči o ideološkim razlikama. Georgiju Dež je te razlike slikovito opisao poslovicama „Ne treba vrapca gađati topom“ i „Svako se pokriva ćebetom kakvo poseduje“. Vrapca u prvoj poslovice predstavljaju te ideološke razlike, koje nisu tolike, zbog čega ih nije trebalo često aktuelizovati, dok je drugom poslovice Jugoslaviji u zavijenoj formi priznato pravo na samostalan razvoj. Iz usvajanja takvog principa proizilazio je stav da ideološke razlike ne bi trebalo da nadalje predstavljaju veliku prepreku razvoju bilateralnih odnosa.²⁰⁹¹ Ipak, pokazalo se da je sektor štampe najbolji pokazatelj stvarnog stanja u odnosima. Rumunska štampa i tokom 1961. godine često nije registrovala informacije o razvitku Jugoslavije i o onom što je ostvareno uzajamnim dogovorom rukovodilaca. Jedino se delimično pisalo o spoljnoj politici FNRJ. Iako se radilo o kratkim i često prilagođenim vestima, koje su odgovarale rumunskim spoljnim i unutrašnjim interesima, kao i lagerskoj politici, one su bile dragocen pokazatelj rumunskog raspoloženja.

Iako je Dež pokazivao određene znake odvajanja, bilateralni odnosi su i dalje su bili vezani za odnose sa lagerom. Rumunija je prema FNRJ sledila Hruščovljevu politiku „vruće–hladno“, ali s tim što se nije isticala ekstremnim postupcima u pravcu zaoštavanja ili poboljšavanja odnosa. Bitan faktor bio je strah od jugoslovenskog uticaja na rumunske mase i od izlaska problema u javnost. Zbog toga je

²⁰⁸⁹ Jugoslovenski statistički godišnjaci su često preskakali Rumuniju u tabelama koje su prikazivale razmenu sa evropskim državama. Do takve odluke je dolazilo iz uverenja da Rumunija ne predstavlja značajnijeg trgovinskog činioca, iako su postojale države koje su po obimu razmene bile ispod RNR. Statistički kalendari FNRJ su sve do 1962. iz spiska evropskih zemalja sa kojima je Jugoslavija imala međunarodnu razmenu, izostavljali Rumuniju. Ambasador Milatović je nekoliko puta reagovao na takvo stanje, poslednji put 19. aprila 1962. godinu uz obrazloženje da je vrednost razmene sa Rumunijom bila mnogo veća od one koja je prikazana sa zemljama poput Belgije, Danske ili Švedske. Obrazloženje Saveznog zavoda za statistiku bilo je da je Rumunija zbog manjeg obima u proteklim godinama bila svrstana u grupni odeljak „Ostale zemlje“. Direktor Ante Novak je na primedbu ambasadora pozitivno odgovorio i obećao da će od sledeće godine Rumunija biti navedena u pojedinačnom spisku zemalja, a da će iz njega ispasti Danska. Za 1962. greška je ispravljena u verzijama Statističkog kalendara na stranim jezicima (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 19. 04. 1962, pov. br. 413381, 1; DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 10, Odgovor Saveznog zavoda za statistiku od 05. 05. 1962, pov. br. 444674, 1).

²⁰⁹⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 29. 09. 1961, pov. br. 429665, 1–3.

²⁰⁹¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 15. 06. 1961, pov. br. 419034, 1.

Rumunija popuštala pred upornim jugoslovenskim insistiranjima na određena pitanja, kako bi sprečila da vest o odbijanju dođe do javnosti, pred kojom bi se kompromitovala i snizila ugled na međunarodnoj pozornici.

Problemi železničkog saobraćaja

Posle normalizacije odnosa, problem uspostavljanja i obnove železničkog saobraćaja nije bio rešen. Nakon Sporazuma o otvaranju železničkog saobraćaja, ostala su dva važna pitanja. Jedno je bilo obnova linije Statora Moravica–Vršac–Bazjaš, a drugo obnova lokalne pruge između sela Međe i Jaše Tomića. Drugo pitanje je bilo uspešno rešeno tek posle posete ambasadora Vujanovića Emilu Bodnarašu, početkom septembra 1957. Rumunski ministar za saobraćaj i potpredsednik Vlade je na pitanje obnove železničkog saobraćaja između dva pomenuta mesta odmah potvrdno odgovorio. U razgovoru je izneo i priznanje da je pruga upropašćena njihovom krivicom i da je njihov zadatak da je obnove uz reči „Nije nam to jedina glupost. Mnogo više smo bacali na podizanje utvrđenja duž granice, a sada smo to dali seljacima da tamo trape krompir i kisele kupus“.²⁰⁹²

Ubrzo nakon ovog razgovora, železničke direkcije su uspostavile kontakt i napravile plan obnove pruge, koja je ukupno bila dugačka 6.5 km. Sastanak predstavnika jugoslovenske i rumunske železnice bio je održan 6. septembra 1957. Na tom sastanku napravljen je organizacioni plan i dogovoreno vreme početka radova. Rumuni su zatražili da im Jugoslavija uz naknadu obezbedi tucanik za zastor njihovog dela pruge, jer bi dopremanje na lokaciju iz Rumunije bilo komplikovano i skupo. Radovi na obnovi pruge Međa–Jaša Tomić počeli su ubrzo nakon sastanka i trajali oko mesec dana.²⁰⁹³ Što se tiče pruge Statora Moravica–Vršac–Bazjaš, Bondaraš je odgovorio da će se taj problem proučiti i da će biti rešen, ako se ukaže potreba. Istovremeno sa obnovom lokalne pruge, Rumunija je Direkciji za železnički saobraćaj uputila molbu da joj ustupi na korišćenje 500 otvorenih vagona i 500 vagona zatvorenog tipa, koji bi prvenstveno služili za prevoz jugoslovenske robe. Međutim, Jugoslavija je i sama imala poteškoća da zadovolji sopstvene potrebe za vagonima. Odluka da se negativno odgovori na zahtev i da joj se ne ustupi makar i simbolična količina vagona, pala je zbog sličnih zahteva Grčke, Mađarske i Bugarske. Ustupanje vagona jednoj zemlji bi, pored ostalog, izazvalo nezadovoljstvo ostalih, što bi uticalo i na pogoršanje bilateralnih odnosa sa njima.²⁰⁹⁴

Na dnevni red je 1957. godine došlo i pitanje likvidacije međusobnih potraživanja između jugoslovenskih i rumunskih železnica. Iako je u Bukureštu te godine potpisan poseban protokol, koji je trebalo da reši to pitanje, odredbe tog protokola nisu ispunjene ni posle pet godina. Sa jugoslovenske strane postojala su tri zahteva koje su Rumuni odbijali ili odugovlačili da ispune. Prvo je bilo isplata pune odštete za 17 izgubljenih teretnih vagona. Jugoslavija je potraživala odštetu od preko 280.000 zlatnih franaka (cena dobijena množenjem ukupne težine sa 2.5 franaka po kilogramu). Ta visina je Bukureštanskim protokolom i prihvaćena, međutim, pre isplate na jugoslovenskim prugama je 1958. godine bio oštećen jedan rumunski vagon. Rumunsko rukovodstvo iskoristilo priliku i za njega potraživao uvećanu odštetu od 4.5 franaka po kilogramu, što je bilo značajno veće od realne cene. Jugoslavija je ponudila samo 1.5 franaka po kg. Po principu reciprociteta, druga strana

²⁰⁹² DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 09. 09. 1957, pov. br. 422151.

²⁰⁹³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 02. 10. 1957, pov. br. 422151.

²⁰⁹⁴ U određenim periodima godine Jugoslaviji je nedostajalo i do 3.000 vagona za prevoz sopstvene robe. Dnevna potražnja je bila ogromna, zbog čega se dnevno punilo preko 13.000 vagona (DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 123. 10. 1957, pov. br. 422151).

je i za jugoslovenska potraživanja primenila tu tarifu, tako da je isplaćeno, umesto 280.000 franaka, samo 146.000.

Drugo potraživanje odnosilo se na vraćanje 184 teretnih vagona koji su 1947. godine ostali u Rumuniji. Rumunske železnice su odbijale da ih vrate, kao i da razgovaraju o eventualnoj naknadi smatrajući da je predmet zastareo. Još jedno potraživanje koje je bilo rešeno Beogradskim sporazumom od 1. 12. 1947. godine, a do čije realizacije nije došlo, odnosilo se na potraživanje 65 teretnih vagona, koji su se u tom trenutku nalazili na rumunskim prugama. Pošto pomenuta pitanja nije bilo moguće rešiti na nivou institucija ili na bilateralnom nivou, predmeti su izneti na arbitražu Međunarodne železničke organizacije za upotrebu teretnih kola (RIV). Prvo razmatranje jugoslovensko-rumunskog železničkog problema potraživanja, bilo je na zasedanju RIV-a od 19. oktobra 1962. godine. Na tom sastanku je dogovoreno da komisija sastavljena od predstavnika francuskih i austrijskih železnica prouči problem, i predlog rešenja iznese na jednom od narednih zasedanja. Uporedo s tim, na predlog rumunskih predstavnika dogovoren je sastanak na kojem je pokušana nagodba.²⁰⁹⁵

Putem poboljšanja odnosa

Godina 1962. donela je poboljšanje odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, samim tim i sa ostatkom lagera. Iako se atmosfera prenela i na Rumuniju, poboljšanje nije bilo na jednakoj razini kao u slučaju ostalih. Vidljiva je bila veća odlučnost i spremnost ostalih istočnoevropskih zemalja da prihvate jugoslovenske inicijative za dalji razvoji ili da ih sami ponude. Rumunija se i dalje držala oprobano i više puta dokazanog sistema opreznosti i sporosti.²⁰⁹⁶ Kašnjenje u sleđenju sovjetskog primera rezultovalo je da do vidljivije promene odnosa konačno dođe krajem 1962. godine. Konkretni primer bilo je uzvratanje posete parlamentarne delegacije FNRJ iz 1957. godine. Iako je zvaničan poziv rumunskoj parlamentarnoj delegaciji poslat već 1957. godine, zbog ideološkog pogoršanja, do pozitivnog odgovora došlo je tek posle pet godina. Za sve to vreme Beograd je revnosno pokretao to pitanje, ali je odgovor druge strane ili izostajao ili bio neodređen. Prve naznake promene stava po ovom pitanju, javile su se tokom razgovora Arse Milatovića sa Maneskuom, 13. juna 1961. Međutim, odbijanje Jugoslavije da ponovi poziv je još jednom dovelo do odlaganja posete. Zvaničnu saglasnost je Petru Stamboliću ambasador Jon Rab uručio 28. septembra 1962.²⁰⁹⁷

Za početak desetodnevne posete uzet je 12. novembar, a da predvodi delegaciju izabran je Štefan Nikolau, potpredsednik Skupštine, akademik i lekar po struci. Delegacija je tokom boravka posetila značajna industrijska i kulturna obeležja Srbije, Bosne, Slovenije i Hrvatske. Osim Petra Stambolića, predsednika Savezne skupštine, delegaciju je 19. novembra na Brionima primio Josip Broz Tito. Slaba informisanost o unutrašnjem razvoju Jugoslavije izazvala je veliko interesovanje članova delegacije i doprinela da se u Rumuniju vrte sa dosta pozitivnih utisaka.²⁰⁹⁸

Poseta je imala veliki značaj i za jugoslovensku manjinu u Rumuniji, zbog činjenice da je po prvi put temišvarska *Pravda* prenela iz centralne štampe članke o poseti na naslovnoj strani ili istaknutim mestima, što je tumačeno kao dalji korak ka poboljšanju položaja manjine.²⁰⁹⁹ Međutim, članak

²⁰⁹⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 14, Nerešena pitanja sa Rumunijom, pov. br. 439312, 1–2.

²⁰⁹⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 3, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 439132, 4–6.

²⁰⁹⁷ *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 162–163.

²⁰⁹⁸ „Румунска парламентарна делегација посетила Савезну народну скупштину, *Борба*, 22. 11. 1962, 1.

²⁰⁹⁹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 5. 12. 1962, pov. br. 439835, 1.

objavljen u *Libertatei*, manjinskom nedeljniku iz Vršca, pod naslovom „Poseta rumunske parlamentarne delegacije“ nije sa blagonaklonošću gledan u Rumuniji. Razlog je bio što je članak izneo stav rumunske nacionalne manjine da tempo razvoja jugoslovensko-rumunskih odnosa ne odgovara stvarnim potrebama i mogućnostima i da za trenutno stanje nije kriva Jugoslavija.²¹⁰⁰

Karakter rezervisanosti Rumunije u saradnji sa Jugoslavijom nije bio svojstven ostalim istočnoevropskim zemljama, koje su stanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa posmatrale kao glavni faktor u svom postavljanju prema Jugoslaviji. U periodima poboljšanja one su odlučnije prihvatale jugoslovenske inicijative za poboljšanje bilaterale ili su ih i same predlagale. Tokom 1962. godine Jugoslavija je sa svim lagerskim zemljama, osim Albanije, imala dobre odnose. Najmanji pomak se zbog opreznosti osetio u jugoslovensko-rumunskim odnosima. Razmena političkih predstavnika je i dalje bila na niskom nivou, jedino je izvesnog napretka bilo u ekonomskoj sferi. Kao konkretne primere treba navesti poziv sekretara SIV-a za industriju, Danila Kekića, i pomoćnika državnog sekretara za spoljnu trgovinu, Vujice Gajinovića, da posete Rumuniju, da povećaju trgovinsku razmenu i otpočnu druge vidove saradnje, kao što je kooperacija u industriji, učešće na jugoslovenskim sajmovima i otvaranje jugoslovenske industrijske izložbe u Bukureštu tokom 1963. godine.²¹⁰¹ Oni su oktobra meseca 1962. bili gosti ministra metalurgije i mašinogradnje, Konstantina Tuzua, i ministra spoljne trgovine, George Raduleskua. Značaj ove posete proizilazi iz toga što je prvobitno bila zamišljena kao kurtoazna sedmodnevna poseta, ali se pretvorila u konkretnu razmenu mišljenja i predloga o mogućnostima i formama unapređivanja privredne saradnje.²¹⁰²

Najviši domet posete bila je pokazana obostrana želja za boljim upoznavanjem razvoja i mogućnosti dveju privreda. U tom smislu, od velike pomoći bila je izložba o dostignućima rumunske privrede u poslednjih deset godina. Veća spremnost Rumuna dovela je do prihvatanja predloga o formiranju zajedničke radne grupe stručnjaka, koja je trebalo da prouči mogućnosti saradnje na planu industrije. Rumuni su predložili i da u Jugoslaviju pošalju grupu stručnjaka i većih privrednika, kako bi se detaljnije upoznali sa razvojem Jugoslavije i uvideli mogućnosti za saradnju,²¹⁰³ što je bilo prihvaćeno od strane Kekića. Osim velike zainteresovanosti, novost kod Rumuna je bila i davanje velikog publiciteta boravku i razgovorima, koje su Kekić i Gajinović vodili sa rumunskim predstavnicima. Gostoprимljivost i spremnost za razvoj privrednih odnosa dolazila je i delom iz svesti rumunskih rukovodilaca da njihova saradnja prilično zaostaje iza one koju su u tom trenutku imale druge istočnoevropske zemlje sa Jugoslavijom.²¹⁰⁴ Pozitivan odjek ove, kao i kulturnih, sindikalnih poseta, zatim boravka parlamentarne delegacije Jugoslaviji, posete jugoslovenskog patrijarha i razmene

²¹⁰⁰ *Libertatea*, 18. 11. 1962, 1.

²¹⁰¹ Rumunija je bila jedna od retkih zemalja u kojoj se nisu organizovale međunarodne izložbe, već su po odobrenju vlasti druge države mogle pojedinačno da predstave dostignuća svoje industrije. Na prelomu dve decenije Rumunija je zbog svog razvitka postala interesantnija zapadnim zemljama, te su tako mnoge kapitalističke države pokrenule pitanja organizovanja industrijskih izložbi u Bukureštu. Tako je 1961. godine bilo velikih izložbi francuske, italijanske i austrijske industrije, a 1962. godine po prvi put je izložbu napravila i Velika Britanija. Industrijska izložba Jugoslavije do koje je došlo 1963. bila je prva takve vrste i veliki pokazatelj promene Rumunije u odnosu prema Jugoslaviji (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 17. 11. 1962, pov. br. 430509, 1–2). Treba napomenuti da je do te izložbe iz 1963. godine Jugoslavija realizovala jednu izložbu robe široke potrošnje u Bukureštu. Izložba je bila zatvorenog tipa što je značilo da su kupci bili isključivo članovi diplomatskih predstavništva, dok su obični građani mogli samo da razgledaju postavku. I popred loše promocije i zatvorenosti, interesovanje za nju je bilo veliko (DAMSPS, PA, 1962, Jugoslavija, f. 60, dos. 4, Održavanje izložbe u istočnim zemljama, pov. br. 45664, 1).

²¹⁰² „Југословенско-румунске економске односе треба подићи на виши ниво – истакнуто је у разговорима Данила Кекића са румунским руководиоцима“, *Борба*, 2. 11. 1962, 4.

²¹⁰³ Tu delegaciju, koja je Jugoslaviju posetila januara 1963. godine, predvodio je Dežev zet G. Radivoj, koji je bio zamenik ministra zadužen za mašinogradnju. Delegacija koja je brojala dvadesetak ljudi u razgovorima o industrijskoj kooperaciji provela je u Jugoslaviji petnaestak dana.

²¹⁰⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 01. 11. 1962, pov. br. 436114, 1–3.

sportista, doprinelo je određenom prodoru jugoslovenske stvarnosti do rumunskog naroda, što je naročito plašilo rukovodstvo. Verovatno iz tog razloga Bukurešt je tokom 1962. godine povlačio određene negativne akcije, poput suđenja jednoj grupi manjinaca i proterivanja jugoslovenskog ekonomskog predstavnika.

Na kulturnom planu Rumuni su se striktno pridržavali okvira predviđenog programom kulturne saradnje. Izvan toga odbijali su svaku inicijativu poput one za uzajamnu reviziju tekstova u školskim udžbenicima i posete jugoslovenskih istoričara umetnosti, u cilju upoznavanja i snimanja spomenika srpske i jugoslovenske kulture, kao i predloga za širu saradnju književnika. Niz kočnica, kojih je bilo sa obe strane, uticale su da i takva saradnja bude nezapažena ili bez očekivanih rezultata. Neki razlozi bili su nepridržavanje zacrtanih rokova obe strane, nedovoljan kvalitet izabраниh predstavnika, kao i slaba promocija jugoslovenskih nastupa u Rumuniji. Zahvaljujući odugovlačenju Rumuna, nekoliko tačaka je ostalo neizvršeno, poput dolazaka rumunskog lektora, nekih naučnih radnika i specijalizanta.

O opštem podizanju stepena saradnje između FNRJ i NRR se još ne može govoriti. Iako je od XXII kongresa KPSS-a broj vesti o Jugoslaviji bio povećan, njihova sadržina i značaj nisu bili veliki. Rumunska štampa je uglavnom pisala o odnosima sa Sovjetskim Savezom i jugoslovenskim spoljnopolitičkim aktivnostima, koji su bili u saglasnosti sa lagerskim stavovima. Jedinii znak poboljšanja bio je što u 1962. godini nije bilo direktnih napada ili kritika na račun Jugoslavije, a značajno se smanjio i broj natpisa o revizionizmu. Došlo je i do konkretnih pomaka u pregovorima o Đerdapu koji su ušli u poslednju fazu. Međutim, ključna pitanja poput malograničnog prometa, dvovlasničkih imanja, reemigrantske imovine, starih potraživanja, socijalne konvencije i ona o drumskom saobraćaju, ostala su i dalje otvorena.²¹⁰⁵

Uslovi za rešavanje ključnih pitanja iz bilaterale stekli su se 1963. godine. Sredinom godine, rumunsko rukovodstvo je pokazalo spremnost da priđe problemima koji su dugo zaobilaženi. Ambasadoru Arsi Milatoviću, 6. juna 1963. godine usmeno je saopšteno da su rumunski rukovodioci proučili problem dvovlasničkih imanja i da su spremni da započnu pregovore jer više nije bilo razlika u pogledu. Spornog nije bilo ni kod starih potraživanja i nacionalizovane imovine te su pregovori oko tih pitanjima bili samo tehnička stvar. Bolji pristup viđen je kod uspostavljanja saobraćaja preko granice. Rumunija, za razliku od Jugoslavije, nije imala ugovore o režimu i malograničnom prometu sa susednim zemljama, a prelazak na takav sistem bi bio presedan koji bi morao da se primenjuje i prema ostalim zemljama. Interes za saradnju je na kraju omogućio olakšice kod rodbinskih i drugih privatnih poseta, a naročito onih koje su obuhvatale nacionalne manjine i pogranično stanovništvo. Drugim rečima, Rumunija je ambasadoru usmenim putem najavila da će izaći sa predlogom za sastanak stručnjaka, po pitanju dvovlasničkih imanja, starih potraživanja i predloga za konvenciju o drumskom saobraćaju.²¹⁰⁶

Pregovori o takvim imanjima, prošireni i na stara potraživanja i reemigrantsku imovinu, otpočeli su u Bukureštu 11. novembra 1963. godine. Jugoslovensku delegaciju od četiri člana predvodio je Žarko Matijašević, javni prvobranilac Autonomne pokrajine Vojvodine. Polazna tačka za pregovore bio je zapisnik Mešovite komisije, koja je zasedala tokom avgusta i septembra 1957. u Vršcu i Temišvaru.

²¹⁰⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 3–4.

²¹⁰⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 3, Pregovori sa Rumunijom o pitanju dvovlasničkih imanja, 27. jun 1963, pov. br. 421814, 1.

Na osnovu razmenjenih listi dvovalsnika²¹⁰⁷ komisija je utvrdila da u Rumuniji ima oko 2.019 ha jugoslovenske imovine, a rumunske u SFRJ oko 1.178 ha. Još juna meseca 1963. godine održan je sastanak u DSIP-u gde su utvrđeni minimalni zahtevi na koje bi delegacija mogla da pristane. Cilj je bio da se za razliku u hektarima od Rumuna dobije novčana naknada, ali je rukovodstvo bilo spremno i na likvidaciju potraživanja bez naknade jer bi procene vrednosti zemlje bio dug i komplikovan proces koji bi odložili rešenje pitanja za više godina.²¹⁰⁸ Tokom pregovora u Bukureštu, rumunska delegacija je izašla sa zahtevom da Jugoslavija odustane od 1.400 ha imovine, koja se vodila kao imovina dve opštine i jedne mesne kancelarije.²¹⁰⁹ Razmatranje tih zahteva i ustanovljavanje realnog stanja na terenu je produžilo razgovore, tako da je delegacija dobila saglasnost da produži boravak sa mesec dana na mesec i po. Zbog toga do rešenja ipak nije došlo u 1963. godini već početkom naredne godine.²¹¹⁰

Za razliku od drugih, partijski odnosi su u toku perioda koji obrađuje ovo poglavlje stagnirali. Rumunija nije bila voljna da obnovi ovaj vid saradnje, iz razloga što nije želela da u slučaju novog talasa antijugoslovenske kampanje, ponovo mora da degradira svoje pozicije prema Jugoslaviji. Beograd je imajući u vidu opreznost i rumunsku postupnost, odlučio da malim koracima pomeri stanje sa mrtve tačke.

Jugoslovensko-rumunski ekonomski odnosi

Ako se analiziraju privrede Jugoslavije i Rumunije, može se zapaziti da one nisu izrazito komplementarne, te potreba za saradnjom nije bila takva da bi bila nametana kao stvarna potreba i potencirana od strane privrednih faktora dve države. To je ujedno i razlog zašto rumunski i jugoslovenski privredni krugovi nisu pokazivali veću zainteresovanost za trgovinu i druge vidove saradnje. Ipak, realne mogućnosti su bile mnogo veće nego što je bio nivo trgovinske razmene krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina. Iako je interes za razvojem ekonomskih odnosa od 1959/1960. bivao sve izraženiji, opasnost od dodira Rumuna sa Jugoslavijom, kao i upoznavanje sa jugoslovenskom stvarnošću, bio je preveliki rizik za rukovodstvo da dozvoli da se odnosi odvijaju prema potrebama tržišta. Razmena stručnjaka po naučno-tehničkom osnovu je takođe smatrana kao nepoželjna zbog bližih kontakata i upoznavanja rumunskog naroda sa stvarnim stanjem u Jugoslaviji. Nametanje ograničenja i kočnica je u tom pogledu sa rumunske strane bilo sasvim legitimno u odnosima. Još jedna opasnost je dolazila od strane lagersa, koji bi značajnije poboljšanje odnosa protumačio kao rumunsko vezivanje za Jugoslaviju i ugledanje na njen specifičan razvojni put u socijalizmu.²¹¹¹

²¹⁰⁷ Prema jugoslovenskim podacima iz 1957. godine bilo je 5399.99 ha jugoslovenske imovine u i 2108.49 ha rumunske u Jugoslaviji. Prema rumunskim podacima prvih je bilo 3866.92 ha, a drugih 3096.25 ha.

²¹⁰⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 3, Predstojeći pregovori sa NR Rumunijom o dvovlasničkim imanjima, 30. septembar 1963, pov. br. 431929, 1–2.

²¹⁰⁹ Pregovore su otežavala pitanja odštete za brod „Balčik“ i fabriku u Zrenjaninu. Brod je bio konfiskovan 1943. godine kao ratni plen jer je tokom rata plovio naoružan pod nemačkom zastavom. On je na kraju bio potopljen. Fabrika traka u Zrenjaninu, je bila oduzeta zbog saradnje vlasnika Kala Nabja sa okupatorom (DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 21. 11. 1963, pov. br. 438037, 1).

²¹¹⁰ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 3, Rešenje za produžetak boravka delegacije za još 15 dana, 17. 12. 1963, pov. br. 441010, 1.

²¹¹¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, U vezi nekih pojava na putu ka samostalnosti Rumunije, pov. br. 430487, 13–14.

Ipak, to rumunske rukovodioce nije sprečavalo da nadahnuto govore o željama i planovima za saradnju. Prilikom oproštajne posete ambasadora Vujanovića, do koje je došlo sredinom januara 1958, Kivu Stojka je istakao značaj proširenja ekonomske razmene i sklapanja kooperacija u različitim sferama privrede. Tom prilikom je isticana potreba za opremom za električne i druge centrale i kupovinom velikih brodova, a nuđena opremu za industriju nafte. Kao vid kohezivne razmene, spomenuta je mogućnost razmene traktora. Na tom polju je Kivu Stojka video odličan model kooperacije. Njegov predlog bio je da Jugoslavija razvija i povećava proizvodnju malih traktora poput „Fergusona“ i da produkcijom bude u stanju da zadovolji oba tržišta, dok bi Rumunija velikim traktorima zadovoljila i jugoslovenske potrebe. Đerdap se u tom razgovoru, ipak, nametnuo kao najvažniji projekat, koji bi umnogome doprineo poboljšanju ekonomskih odnosa. Stojka je govorio da je još februara 1955. godine na sastanku SEV-a u Moskvi govorio o ideji hidrocentrale i da je Hruščov odmah prihvatio i ponudio pomoć, što su uradili i predstavnici Bugarske, Mađarske i ČSR. Rumuni su, kao i Jugosloveni, učešće drugih naroda u izgradnji videli kroz kreditiranje, koje bi bilo vraćeno strujom. Hidroelektrana bi tako ostala samo svojina dve države.²¹¹²

Ekonomski odnosi krajem 50-ih

Ekonomski odnosi sa Rumunijom su posle sukoba sa Informbiroom ponovo uspostavljeni 1955. godine. Robna razmena je tada bila regulisana standardnim trgovinskim i platnim sporazumima. Zahvaljujući poseti državno-partijske delegacije Jugoslaviji iz 1956, stvoreni su uslovi za dalje proširenje ekonomske saradnje. Tokom posete potpisan je Brionski sporazum, koji je obuhvatao i plan ekonomske saradnje do 1960. godine, koji je mogao da se povećava posredstvom formiranja većih jednogodišnjih robnih listi. Protokol o dugoročnoj robnoj razmeni utvrdio je dugoročne robne liste, koje su trebalo da predstavljaju bazu za razvijanje robne razmene. Tako se razmena 1957. i 1958. godine razvijala na osnovu tih listi, čiji je obim u oba pravca iznosio 18 miliona dolara. Međutim, tok razmene u tim godinama pokazao je da ni taj obim nije bilo moguće u potpunosti ostvariti. Celokupna realizacija u oba pravca 1957. godine iznosila je samo oko 50%, a 1958. je bila i ispod polovine vrednosti robne liste. Dublja analiza razmene pokazuje da krivica za to nije bila jednostrana, već obe države nisu izvršavale svoje obaveze preuzete na osnovu trgovinskog i platnog sporazuma i dugoročnog protokola o ekonomskoj saradnji. Po jugoslovenskom uvozu realizacija se bazirala na sirovoj nafti jer je za nju vladala velika zainteresovanost. Jugoslovenski rukovodioci su se trudili da dobiju traženu godišnju količinu od 70.000 tona propisanu dugoročnim sporazumom koji je morao svake godine da se potvrdi. Rumunija je, s druge strane, bila zainteresovana samo za proizvode crne i obojene metalurgije i proizvode industrije kablova, mada i tu rumunski uvoz nije do kraja ostvaren. Kada se pogleda saldo, vidi se da je Jugoslavija bila u povoljnijem položaju. Druga strana je 1958. godine imala pasivni saldo od 1 milion dolara, koji je pokušala da poboljša povećanjem cena proizvoda iz svoje izvozne liste i isporučivanjem nekih proizvoda za koje jugoslovenska privreda nije bila zainteresovana. Takav tok ekonomske saradnje je oba rukovodstva 1959. godine doveo do zaključka da dugoročne liste iz Brionskog sporazuma, a koje su bile rezultat političkih potreba, a ne realnih mogućnosti i zahteva, nisu bile realne. Iako svesni toga, jugoslovenski rukovodioci su zbog političke situacije i pogoršanja političkih i partijskih odnosa sa Rumunijom, bili stava da od dugoročne liste ne treba odustati. Njima je trebalo da se pokaže jugoslovenska dobra volju u odnosima sa Rumunijom.

²¹¹² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 24, Telegram iz Bukurešta od 19. 1. 1958, pov. br.41280, 1

Pored toga, Jugoslavija je bila i za pronalaženje modela kojima bi se mogla poboljšati stvarna trgovinska razmena.²¹¹³

Trgovinski pregovori o robnoj razmeni za 1959. godinu počeli su 6. januara 1959. godine u Bukureštu i trajali sve do aprila meseca. Jugoslovensku delegaciju je predvodio Lazar Latinović, opunomoćeni ministar u DSIP-u, a rumunski pregovarački tim je predvodila Ana Toma, pomoćnik ministra trgovine. U toku pregovora došlo je do niza problema, koji su nastali iz želje Rumuna da iz robne liste izbace, pre svega, sirovu naftu. Pored nje, izbačeni su još meso i mast, a umesto tih bili su ponuđeni artikli koji Jugoslaviji nisu bili potrebni, poput skroba, šupljeg stakla i pulpe. Insistiranje na nafti je u jednom trenutku došlo do predloga Rumunije da će isporučiti sirovu naftu, ako od Jugoslavije dobije bakar. Važna tačka u pregovorima bila je predaja promemorije o stanju trgovinskih pregovora Vladi NRR, od strane jugoslovenskog ambasadora 24. februara 1959. U tom dokumentu jugoslovenska strana je naročito istakla želju za doslovnim sprovođenjem Brionskog sporazuma, te da je odgovornost za kršenje i loše odvijanje pregovora krivica Rumunije. I posle toga Bukurešt nije promenio stav o isporuci nafte. Pregovori između delegacija su prekinuti 2. marta, ali su nastavljeni diplomatskim putem po povratku jugoslovenske delegacije u Beograd. Rumunija je 6. marta uputila odgovor na promemoriju, u kojem je negirala jugoslovenske argumente i dala predlog da se pregovori nastave.²¹¹⁴ To je i učinjeno početkom aprila. U Bukurešt je tada doputovao Milija Medenica, viši referent u Komitetu za spoljnu trgovinu i zamenik predsednika jugoslovenskog pregovaračkog tima. On je ponovo postavio pitanje nafte, ali ni ovog puta nije dobijen poželjan odgovor.²¹¹⁵

Drugi deo pregovora je pokazao više rumunske spremnosti za postizanje kompromisa, što je značilo da je ona ipak želela da do potpisivanja sporazuma dođe što pre. Iz te želje je prihvatila sve jugoslovenske predloge. Tako se pri usaglašavanju robne liste saglasila sa izbacivanjem valjanog materijala, alu-čelične užadi, bakarne lak žice i druge proizvode, a sa druge strane je bila povećana količine plinskog ulja, ravnog stakla i roto papira. Ovim izmenama rumunska lista izvoza bila je veća za 800.000 dolara. Bio je prihvaćen i jugoslovenski predlog da se zbog smanjenja obima razmene smanji i manipulativni kredit, sa 1.5 miliona dolara na 500.000 dolara, kao i da Jugoslavija može slobodno da vrši reeksport derivata, koji joj neće biti potrebni za podmirenje sopstvenih potreba.²¹¹⁶

Posle dugih pregovora, kako bi se izbegla situacija da dođe do prekida, a samim tim i do nepotpisivanja ugovora o trgovinskoj razmeni, nađeno je kompromisno rešenje. Jugoslavija je odustala od nafte, ali je kao naknadu dobila veće količine plinskog ulja. Rumunija je odustala od nekih proizvoda od bakra. Konačna robna lista bila je koncipirana u vrednosti od 10 miliona dolara, što je bilo smanjenje robne razmene za 45%. Trgovinski sporazum i protokol o robnoj razmeni za 1959. godinu, potpisan je tek 13. aprila 1959. godine od strane Toma Ane, pomoćnikom ministra za spoljnu trgovinu i savetnika ambasade FNRJ u Bukureštu, Voja Šobajića.²¹¹⁷

Problem i kašnjenje potpisivanja sporazuma proizilazio je delom i iz drugačijeg tumačenja Brionskog sporazuma. Rumunska strana je smatrala da je, poput nafte koju je ona bila dužna da daje, Jugoslavija

²¹¹³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 16, Izveštaj o nekim ekonomskim pitanjima, pov. br. 44996, 1–3.

²¹¹⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 27, Izveštaj o trgovinskim pregovorima sa Rumunijom 1959. godine, pov. br. 411627, 1–3.

²¹¹⁵ Glavni artikli liste izvoza iz Rumunije u Jugoslaviju bili su petrolejski proizvodi. Oni su od ukupnog rumunskog izvoza odnosili čak 2.330.000 dolara. Velike količine plinskog ulja (50.000 tona), lož ulja (40.000 t), avio benzina (5.000t) su tražene sa ciljem da se veliki procenat tih količina reeksportuje, odnosno proda drugim zemljama (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 28, Beleška o međunarodnom trgovinskom sporazumu, pov. br. 411889, 1–2).

²¹¹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 27, Izveštaj o trgovinskim pregovorima sa Rumunijom 1959. godine, pov. br. 411627, 5

²¹¹⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 27, Telegram iz Bukurešta od 8. 4. 1959, pov. br. 410090, 1.

bila dužna da isporučuje bakar. Problem je nastao jer on nije bio isporučivan, a za to vreme, odnosno čitave tri godine, naftu je dobijana. S druge strane, Jugoslavija je smatrala da je Rumunija Brionskim sporazumom preuzela obavezu isporuke sirove nafte, a da je isporuka bakra formulisana kao ispitivanje mogućnosti, te se Beograd ni na koji način nije obavezao da će isporučivati bakar.²¹¹⁸ Posle predaje aide-memoire rumunskoj Ambasadi u Beogradu, od 16. aprila, gde je navedeno da je zbog odbijanja isporuke nafte narušen Brionski protokol i smanjen obim razmene za 45%, usledio je oštar napad predstavnika Ministarstva trgovine. U izjavi, koju je 22. aprila prenela agencija „Ađerpres“, Rumuni su svu krivicu za smanjenje obima razmena, kao i izostanka nafte iz rumunske robne liste, predstavljali kao isključivo krivicu jugoslovenske strane. Napadi rumunske štampe oko trgovinskog sporazuma bili su nastavljeni sve do kraja maja meseca. U njima su naročito učestvovali predstavnici MST, „Ađerpres-a“ i članovi Ambasade u Beogradu.²¹¹⁹

	1958		1959		1960 (ugovoreno)	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	uvoz	izvoz	Uvoz
SSSR	36.4	57.8	47.2	57.5	53	53
NDR	26.3	26.3	26.7	28.9	36	38
Poljska	22	35.9	33.9	20.3	30	30
ČSR	19.5	27.4	16.4	23.2	25	25
Mađarska	14.1	35.6	13	31.5	17	19
Rumunija	2.4	4.7	2.4	3.7	6 (izvršeno)	6 (izvršeno)
Bugarska	1.9	5.3	8	4.7	10	10
Albanija	0.6	1.2	0.4	0.1	1	1
Ukupno	123.2	194.2	148	170	178	182

Iako je tokom 1959. godine došlo do izvesnog povećanja (što se da videti iz priložene tabele), treba naglasiti da je za razvoj trgovinskih odnosa sa zemljama lagera bilo karakteristično sužavanje formi saradnje. Tako su podaci izneti u tabeli u najvećoj meri proizašli samo iz trgovinske razmene.²¹²⁰

Dakle, ekonomski odnosi u 1959. godini bili su manji po pitanju uvoza. Razlog toga je poznat – izostanak nafte iz liste uvoznih artikala iz Rumunije. U slučaju izvoza tu je primetna stagnacija. Vrednost izvoznih artikala je ostala ista – 2.4 miliona dolara i u 1958. i 1959. godini. Ako se pogleda ukupna vrednost trgovinske razmene Jugoslavije sa socijalističkim zemljama, može se primetiti da je 1959. godine u sferi izvoza postignuto određeno povećanje, dok je trend smanjenja primetan po pitanju uvoza. Činjenica je da su socijalističke zemlje teže pristajale na isporuku određenih artikala koje je Jugoslavija zahtevala. Time je željeno da se izvrši dodatni pritisak na nju i potpomogne antijugoslovenska kampanja. U celini uzev, robna razmena sa IE zemljama je u 1959. godini

²¹¹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 27, Zabeleška o razgovoru Šobajića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, sa P. Georgijuom, načelnikom Regionalnog odeljenja 15. aprila 1959, pov. br. 411387, 1–2.

²¹¹⁹ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 3, Hronološki pregled događaja iz odnosa Jugoslavije sa IE zemljama, april–maj 1959, pov. br. 416445, 41.

²¹²⁰ Stišavanje kampanje odrazilo se na poboljšanje ekonomskih odnosa, u toku 1959. godine. Jugoslavija je sa svim IE zemljama potpisala redovne godišnje sporazume o robnoj razmeni, naučno-tehničkoj i kulturnoj saradnji za narednu godinu. Na osnovu date tabele može se primetiti i povećanje obima robne razmene. Primetno je da je izvoz u periodu 1958–1960. godine i pored ideološkog i političkog sukoba rastao za oko 20%, dok je uvoz beležio određen pad. Ekonomski odnosi sa Rumunijom nisu bili na nivou opštih crta odnosa. Izvoz se u 1958. i 1959. godini nije poboljšao, dok je uvoz značajno smanjen. Razlog je bio u drugačijoj strukturi rumunskih artikala. Najduži pregovori oko koncipiranja uvoznih lista vodili su se oko nafte i njenih derivata. (DAMSPS, PA, 1960, Jugoslavija, f. 56, dos. 2, Informativni materijal o međunarodnom razvitku, pov. br. 435330, 39).

učestvovala sa samo 27% u celokupnoj razmeni Jugoslavije sa inostranstvom.²¹²¹ Krajem 1959. godine u odnosima na relaciji Jugoslavija–lager, bilo je primetno određeno smirivanje i ublažavanje antijugoslovenskih napada. Takva atmosfera je uticala i na promenu u sferi trgovinske saradnje, koja se ispoljila željama mnogih predstavnika IE zemalja za povećanjem razmene.²¹²²

U okviru ekonomske saradnje bitan segment predstavljala je naučno-tehnička razmena. Tokom 1958. i 1959. godine se sa praksom obostranog korišćenja tehničkih iskustava i dostignuća skroz prestalo. Svođenje saradnje isključivo na razmenu stručnjaka, dovelo je do nestanka konkretne koristi od naučno-tehničkih veza.²¹²³ Do pomaka u ovoj sferi došlo je sredinom godine, na II zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za naučno-tehničku saradnju, održanom 10–17. juna 1959. godine u Beogradu. Sastanci Komisije organizovali su se na osnovu Sporazuma o naučno-tehničkoj saradnji između FNRJ i NRR od 27. oktobra 1956. godine i Statuta Komisije od 21. maja 1957. Jugoslovensku stranu predvodio je predsednik jugoslovenskog dela Mešovite komisije Alojz Dular, a rumunsku Radukan Ćoroju. Iz razgovora vođenih u Beogradu jugoslavenska strana uspeła je da u svoju korist dobije potrebnu dokumentaciju od rumunskih privrednih organizacija i ustanova. Tako je dogovoreno da Rumunija pošalje dokumentaciju za proizvodnju čađi, nepotpunim sagorevanjem tekućih ugljovodonika kontinuiranim procesom u pećima, zatim dokumentaciju o proizvodnji farmacetina, fermentaciju penicilina i aureomicina i dokumentaciju o geologiji nalazišta uglja u rudniku Berzaska–Kozla. Dogovoreno je da Rumunija primi jugoslovenske stručnjake na praktičnu ili stručnu specijalizaciju po navedenim stavkama, kao i usavršavanje po pitanjima istraživanja izvora nafte i drugim problemima u industrijskoj proizvodnji.²¹²⁴

Jugoslovensko-rumunska trgovinska razmena u tim godinama je bila vrlo podložna uticaju lagerske politike prema Beogradu. Jedino je razvoj trgovinske razmene bio gori sa Albanijom. Rumunski rukovodioci su, više nego drugi iz lagerske, celokupne odnose kalibrirali prema jačini antijugoslovenske kampanje, iako su se trudili da u istoj javno ne uzimaju značajnijeg učešća. Tako je razmena za dvogodišnji period 1957–1959 bila u oba pravca bila prepolovljena u odnosu na zacrtan plan po Brionskom sporazumu. Godine 1957. ostvarena je razmena u visini od 8 miliona dolara, naredne godine se spustila na 7.1 milion, da bi 1959. godine dostigla zabeležila najniži nivo od 6.1 milion dolara. Vrhunac uticaja lagerske kampanje bio je, dakle, izražen 1959. godine, kada je Rumunija naročito bila neaktivna i sistemski kočila uvoz iz Jugoslavije. U razgovorima sa delegatima i zvaničnicima, Rumuni su takvu liniju pravdali željom da izbalansiraju deficitarni kliring i ostvare potrebna sredstva za plaćanje brodova naručenih od Jugoslavije. Bilans te godine, osim sužavanja razmene, bio je i to što je Jugoslavija od poverioca na kliringu postala značajan dužnik.²¹²⁵

Prvi znaci promene u rumunskom odnosu, viđeni su početkom druge polovine 1960. godine. Tada je u Jugoslaviju stigao prvi predstavnik nekoliko spoljnotrgovinskih rumunskih preduzeća. Njegov boravak je bio izuzetno dragocen za jugoslovensko-rumunsku trgovinsku razmenu, pošto je zaključio izvoz iz FNRJ u RNR u visini od oko 1.5 miliona dolara i proučio mogućnosti daljeg izvoza nekih industrijskih proizvoda. U julu mesecu Rumunija je pojačala svoje trgovinsko predstavništvo u Beogradu sa dva službenika i posle skoro godinu dana odlučila da popuni mesto šefa tog

²¹²¹ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 17.

²¹²² Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Analiza razdoblja između 1919. i 1968*, Zagreb 1971, 245.

²¹²³ DAMSPS, PA, 1959, Razno, f. 91, dos. 5, Najvažniji događaji u IE zemljama od 1953, pov. br. 435373, 16.

²¹²⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 23, Zapisnik sa II zasedanja Mešovite jugoslovensko–rumunske komisije za naučno–tehničku saradnju, pov. br. 417358.

²¹²⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 18, Neke karakteristike privredne politike Rumunije, pov. br. 440440, 3–4.

predstavništva jednim ekonomskim savetnikom. Osim toga, službenici Ambasade u Bukureštu su u telegramu često obavještavali kako su u Ministarstvu trgovine nailazili na veću zainteresovanost i spremnost za proširenje razmene sa Jugoslavijom. Spremnost na saradnju je bilo nešto na šta jugoslovensko rukovodstvo nije bilo naviklo, jer je od 1957. godine ono moralo da rumunsku stranu „gura” u realizaciju protokola o robnoj razmeni. Na utisak da je Rumunija konačno postala spremna da krene putem razvijanja odnosa, uticala je i inicijativa da se već u oktobru otpočne sa pregovorima o zaključivanju razmene za iduću godinu, kao i dugoročnog plana do 1965. godine. Posebno zainteresovanost vladala je za tok pregovora oko Đerdapa. Statistički podaci, koji govore da je u politici prema Jugoslaviji Rumunija zaostajala iza svih lagerskih zemalja, sigurno je bio jedan od pokretača želje za poboljšanjem. Takvo ekonomsko zaostajanje odnosa nije odgovaralo više Bukureštu, niti u pogledu bilateralnih odnosa, niti u okviru njenih političkih akcija na Balkanu. Naravno, nije samo Rumunija bila krivac lošeg razvoja ekonomskih veza. Deo krivice otpada i na Jugoslaviju, jer je visokim cenama nekih svojih proizvoda, kao i slabom afirmacijom svojih trgovinskih preduzeća da ozbiljnije priđu saradnji, uticala na takav tok.²¹²⁶

Uspon robne razmene

Pregovori oko visine robne razmene i robnih lista za 1960. godinu trajali su oko mesec dana. Počeli su 22. decembra 1959. godine, a bili su završeni 23. januara 1960. Najveći problem, koji je i odužio pregovore, bio je traženje robe sa rumunske strane, koju Jugoslavija nije bila u mogućnosti da isporuči. Neki od artikala koji su izazivali spor, bili su proizvodi valjanog materijala crne metalurgije, tj. razni limovi, zatim aluminijum u bloku, galvanizovana žica, kao i proizvodi hemijske industrije, poput metanola, naftalina i formaldehida. Problem pomenutih traženih artikala bio je u tome što ih je Jugoslavija proizvodila u nedovoljnoj količini, te ih je u cilju zadovoljavanja sopstvenih potreba morala i sama uvoziti. Osim pomenutih, rumunska delegacija tokom pregovora nije pokazala interesovanje za druge proizvode koji su se godinama izvozili (barit, tanin, burad, riblje konzerve), kao ni za novopredložene artikale za koje je tokom godina povremeno pokazivala zainteresovanost (pšenica za setvu, agregati, roba široke potrošnje).²¹²⁷ Jugoslavija je pak pregovorima prišla sa stavom da se robna razmena postavi na realnim osnovama i da se, ako je moguće, poveća. Zbog toga je zahteve postavila za onom robom koja je dotada bila stalna na robnim listama, i njoj pridodala još nekoliko predloga koje je druga strana posedovala i u velikim količinama izvozila u druge zemlje. Po pitanju predložene jugoslovenske izvozne liste nije bilo većih promena. Uglavnom su to bili proizvodi koji su se godinama uspešno izvozili.

Još jedan problem u pregovorima bilo je pitanje rumunskog aktivnog salda na kliringu, koji je trebalo da se reši tako što bi se debalansirao robnom listom u vrednosti od oko 1.5 miliona dolara.²¹²⁸ Beograd na takvo rešenje nije želeo da pristane, te je ponudio da se to pitanje odloži. Na kraju, iz bojazni da ne dođe do opadanja obima robne razmene, što bi naročito za Bukurešt bilo politički loša manifestacija, usaglašene su robne liste u ukupnoj nominalnoj vrednosti od 15 miliona dolara u oba pravca. Rumunija je tokom pregovora računala da će na osnovu jugoslovenskih potreba za naftom

²¹²⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 7, Neke karakteristike privredne politike Rumunije, pov. br. 424567, 4–6.

²¹²⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 5, Informacija o tekućim pregovorima sa Rumunijom za 1960, pov. br. 41004, 1–2.

²¹²⁸ Problem salda nastao je kao posledica ograničenih rumunskih kupovina u Jugoslaviji tokom 1959. godine. U toj godini jugoslovenski izvoz je bio ostvaren sa oko 50% vrednosti robnih lista dok je uvoz ostvaren u potpunosti.

uspjeti da dobije najpotrebnije artikle u velikim količinama (samo zahtevi za limom su iznosili 3/4 rumunske liste potraživanja), ali pošto u listi za 1960. godinu nije unela naftu, Rumuni su morali da odustanu od svojih zahteva. U razmeni se ponovo javila nesrazmera.²¹²⁹ Usaglašene robne liste su i po izvozu i uvozu bile veće od onih za 1959. godinu, za oko milion dolara u jednom pravcu. Takođe, bila je poboljšana i struktura listi. Jugoslavija je dobila sve esencijalne proizvode, čak i nešto više plinskog ulja i prozorskog stakla od očekivanog, a Rumunija je dobila više traženih mašina i robe široke potrošnje. Iz izjave rumunske strane da su pregovorima za 1960. godinu prišli ozbiljnije i konstruktivnije, u Beogradu su se stvarale prognoze da je realno očekivati potpuno izvršenje ugovorene trgovinske razmene. Potpisivanje protokola izvršeno je u pozitivnoj atmosferi 28. januara u Beogradu.²¹³⁰

Već nakon nekoliko meseci javio se problem, koji je bio česta pojava i u prethodnim trgovinskim sporazumima – visoke cene jugoslovenskih proizvoda. Po rumunskim izveštajima, cena kablova, alu-užadi, alu-žice i ferosilicijuma je bila i do 30% veća od zapadnoevropskih i svetskih cena. Uzrok problema bio je što su preduzeća u većini slučajeva sama formirala cene, te država tu nije bila direktni krivac. Visoke cene je rumunsko rukovodstvo primalo kao znak nedovoljne spremnosti da Beograda da ispuni obaveze iz Protokola. Dok je ono, s druge strane zastupalo stav i spremnost da svu svoju robu izveze u po svetskim cenama. Time se mogla krivica za loš tok trgovinske razmene prebaciti u celosti na Jugoslaviju.²¹³¹

Tabela 27: Glavni izvozni artikli²¹³²

Izvoz iz FNRJ	Uvoz iz NR Rumunije
Građevinske i instalacione cevi 200.000 dolara	Plinsko ulje 55.000t
Kablovi 550.000 dolara	Avio benzin 5.000t
Alu-užad i valjani materijal aluminijuma 250.000 dolara	Petrolej za osvetljenje 5.000t
vatrostalni materijal 7.300t	mazivna ulja 100t
Celuloza 2.000t	vazelinsko ulje i medicinski vazelin 100t
Azbest 500t	so 30.000t
Ferosilicijum 500t	Kalcinirana soda 3.000t
Hemijski i farmaceutski proizvodi 500.000 dolara	Roto papir i razna hartija 3.000t
Hrastova burad 100.000 hl	Prozorsko staklo 1.350.000 m ²
Voćne sadnice 50.000 dolara	Krpe 400t
Mašine i oprema 1 milion dolara	Hemijski i farmaceutski proizvodi 500.000 dolara
Brodovi 1.575.000 dolara	Mašine i oprema 1 milion dolara
Roba široke potrošnje 300.000 dolara	Roba široke potrošnje 300.000 dolara

²¹²⁹ Razlika od 1.5 miliona dolara na strani jugoslovenskog izvoza trebalo da pokrije rumunska rata za otplatu dugova za brodove, a na strani uvoza to je koncipirano kao izravnjanje za negativni jugoslovenski saldo koji je 1959. godine toliko i iznosio.

²¹³⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 5, Informacija o završenim pregovorima sa Rumunijom za 1960, pov. br. 42011, 1.

²¹³¹ Jugoslavija je jedino imala primedbu na višu cenu prozorskog stakla od očekivane (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 4. 3. 1960, pov. br. 46128, 1).

²¹³² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 5, Protokol o robnoj razmeni, pov. br. 46545.

Povećana zainteresovanost za rumunske artikle videla se u broju poseta jugoslovenskih trgovaca. Samo u prvoj polovini prvoj polovini 1960. godine rumunske industrijske centre je posetilo 64 trgovaca. S druge strane, Rumunija nije pokazivala ni najmanje interesovanje za slanje svojih predstavnika. Tek je sa septembarskim talasom, koji je doneo vidna poboljšanja u jugoslovensko-rumunskoj ekonomskoj saradnji, došlo do posete prvih rumunskih trgovaca i jačanja rumunskog trgovinskog predstavništva u Beogradu.

Međutim, situacija sa jugoslovenskim izvozom nije išla planiranim tempom. Pomenute visoke cene, manja zainteresovanost rumunskih trgovaca, što je pravdano manjkom slobodnih kadrova koji su bili zauzeti pregovorima oko petogodišnjih trgovinskih sporazuma sa IEZ, dovelo je do toga da je juna meseca debalans iznosio skoro 2 miliona dolara.²¹³³ Taj problem je viđen isključivo kao rezultat rumunske nezainteresovanosti za neke artikle, poput vatrostalnog materijala, hemijskih proizvoda, mašina i robe široke potrošnje. Dakle, za robu koja je po robnoj listi bila u vrednosti oko 3 miliona dolara. Osnovni uzrok jugoslovenskog dugovnog salda na kliringu je bio direktni rezultat toga. Rumunija je pored ovih problema trebalo da do kraja godine Jugoslaviji isplati 1.575.000 dolara na ime dospelih rata za brodove i izvesnu svotu za transportne usluge. Ograničavanje kupovine naftnih derivata zbog stanja kliringa bilo je posmatrano kao neosnovano, pa čak viđeno kao kršenje Platnog sporazuma. Rumunija je kao rešenje, što je bilo apsolutno neprihvatljivo, nudila predlog o ustupanju klirinških sredstava u nekoj zemlji gde je Jugoslavija imala aktivni saldo.²¹³⁴

Ekonomski odnosi u 1960. godini između dve države zabeležili su izvestan napredak, uprkos brojnim problemima. Prema Protokolu o robnoj razmeni, potpisanom januara 1960. godine, planirano je povećanje od 20%, odnosno razmena u obimu od 12 miliona dolara u oba pravca. Ako se uzme u obzir putanja kojom je razvoj odnosa išao, onda se tom povećanju treba dati posebna pažnja. Neki od faktora koji su uticali da dođe do povoljnije trgovine bili su na vreme potpisan protokol, njegova realnost i naponi privrednih resora i organizacija dve zemlje usmereni ka realizaciji predviđene robne razmene i prevazilaženju problema. Te godine je po prvi put predviđena robna razmena potpuno izvršena.

Ako se razmena uporedi sa prethodnom godinom, može se zaključiti da je obim bio udvostručen. Iako je ona bila potpuno izvršena, to nije značilo da je protokol do kraja ispoštovan, jer se analizom može primetiti da struktura realizovane razmene i one predviđene protokolom, nije bila ista. Izvestan deo robe nije realizovan, ali je taj prostor popunila razmena robe koja je bila van protokola. Najvažnije delimično ostvarene tačke bile su izvoz mašina i opreme sa obe strane, uvoz naftnih derivata i jugoslovenski izvoz hemijskih proizvoda.

Teškoća je najviše bilo u prvoj polovini godine, kada se osećao nastavak antijugoslovenske politike zaoštrene 1959. godine, tako da je aktivnije izvršavanje protokola došlo u drugoj polovini godine. Zbog političkih interesa Rumunija je u početku svesno kočila svoj uvoz iz Jugoslavije i izvoz naftnih derivata. Osim toga kočnica u razmeni bile su visoke cene jugoslovenskih proizvoda. Znatno iznad svetskih cena bili su traktori, kablovi i bešavne cevi. U analizi problema posebno se treba osvrnuti na rumunski strah od masovnije pojave jugoslovenske robe na tržištu. Veća prisutnost izazvala bi unutrašnje probleme rumunskom rukovodstvu i otežala propagandno delovanje, koje je trebalo da pokaže zaostalost jugoslovenske privrede. U tom smislu Rumuni su posebno usporavali uvoz mašina i opreme, transportnih sredstava i robe široke potrošnje, dakle, onih proizvoda koji bi pobili tvrdnju o lošem stanju u jugoslovenskoj privredi.

²¹³³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 6, Telegram iz Bukurešta od 6. 6. 1960, pov. br. 415520, 1.

²¹³⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 6, Referat od 6. 6. 1960, pov. br. 415520, 1.

Linija bržeg i sveobuhvatnijeg razvoja privrednih odnosa sa vanlagerskim zemljama, koja je usvojena na III Kongresu RRP, uticala je na elastičniji stav i prema Jugoslaviji. Dodatno zagrevanje za poboljšanje odnosa bilo je podstaknuto željom za izgradnjom Đerdapa, pozitivnim izveštajima rumunskih stručnih i trgovinskih delegacija, koji su u Jugoslaviju dolazili u drugoj polovini 1960. godine²¹³⁵ i aktiva na kliringu sa Jugoslavijom. Povećanje rumunskih potreba pred kraj godine presudno je uticalo na odluku da se otpočne sa uvozom jugoslovenskih mašina i transportnih sredstava i robe široke potrošnje, čak i preko protokolom utvrđenog kontingenta. Rumunska inicijativa da se povedu pregovori o zaključivanju dugoročnog protokola o robnoj razmeni do 1965. godine, koji je potpisan početkom decembra u Bukureštu, istovremeno sa potpisivanjem Protokola za 1961. godine, značio je potvrdu rumunske rešenosti da poštuje liniju prihvaćenu na svom III kongresu. U razgovorima Rumuni su više isticali spremnost za proširenje saradnje i podvlačili da vide sve više mogućnosti za napredak na polju privrednih odnosa.²¹³⁶

Jedino se po pitanju naučno-tehničke saradnje stagniralo. Odnosi u ovoj sferi su bili komplikovaniji od privrednih odnosa. Protokol koji je potpisan juna 1959. godine je prema priloženim podacima Ambasade FNRJ u Bukureštu u najvećoj meri izvršen jednostrano. Jugoslavija i njena Uprava za tehničku pomoć su uspele da do juna 1960. godine izvrše sve odredbe predviđene protokolom o saradnji. Ona je ispunila odredbe o slanju svojih stručnjaka na praksu, i o izradi tehničke dokumentacije. Iako je postojala velika zainteresovanost naučnika iz Rumunije za ovaj vid saradnje, Ministarstvo unutrašnjih dela je na sve načine pokušavalo da omete dolazak rumunskih stručnjaka na praksu i usavršavanje u FNRJ. Najčešći vid ometanja bilo je odugovlačenje sa izdavanjima potrebnih viza i drugih dozvola za put. Ovakva aktivnost rumunskog MUP-a dolazila je iz straha da dodir rumunskih stručnjaka sa jugoslovenskom stvarnošću i stvaranje ličnih kontakata, ne donese neželjen uticaj na njih, što bi moglo kasnije da stvori unutrašnje probleme. Rok za potpisivanje novog protokola bio je jun 1960. godine, međutim, iako je Jugoslavija aprila poslala nacrt Protokola o naučnoj saradnji i predložila pregovore u Bukureštu, rumunska strana se nije izjasnila, pa do kraja 1960. godine nije došlo do pregovora i potpisivanja Protokola.²¹³⁷

Prvi vanprotokolarni ugovori

Jedan od retkih privrednih ugovora koji se nije svodio na robnu razmenu 1960. godine bio je ugovor o izgradnji sušara. Jedna jugoslovenska firma se obavezala da će u Rumuniji izgraditi i opremiti nekoliko sušara. Ugovor je obuhvatao isporuku instalacija i rad jugoslovenskih stručnjaka na izgradnji objekata i instruktaži rumunskih radnika za rukovođenje procesom proizvodnje. Rumuni su bili zainteresovani za ovakav vid saradnje jer je prerađivačka industrija, kao i poljoprivreda, u celini pokazivala najmanje znake napredovanja. Po navedenom pitanju oni su želeli da otvore još sušara u saradnji sa jugoslovenskim preduzećima i da od njih dobiju instalacije za kompletiranje procesa

²¹³⁵ U toku prvih šest meseci nije došlo do planiranih poseta rumunskih trgovaca. Posle upornih insistiranja jugoslovenske Ambasade u Bukureštu, ali i promene u samoj politici Rumunije, jula meseca je stigao prvi trgovački predstavnik nekoliko spoljnotrgovinskih preduzeća. On je za kratko vreme uspeo da zaključi vrednost uvoza iz Jugoslavije u visini od 1.5 miliona dolara i da se informiše o mogućnostima eventualnog pojačanog uvoza iz industrijskog sektora. Istog meseca Trgovinsko predstavništvo u Beogradu je pojačano sa dva službenika, a mesto savetnika šefa predstavništva je posle godinu dana popunjeno početkom 1961 (DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 18, Neke karakteristike privredne politike Rumunije, pov. br. 440440, 5).

²¹³⁶ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 15, Razvitak privrede i ekonomski odnosi Rumunije sa inostranstvom u 1960, pov. br. 45934, 5–7.

²¹³⁷ Isto, 8.

proizvodnje od pranja voća pa do pakovanja istog. Pošto nisu posedovali kapacitete za pravljenje potrebnih rezervnih delova za strojeve, zahtevali su i isporuku određene količine repromaterijala. Septembra meseca stručnjaci iz preduzeća „Cer“ iz Čačka uspeali su da završe podizanje 20 sušara za voće. Rumunsko rukovodstvo je pokazalo veliko interesovanje za to, te je prilikom svečanog prijema u čast završetka radova kod Capoša, potpredsednik Centralnog saveza potrošačkih zadruga Rumunije (Centrokoop) 12. septembra 1960. jugoslovenskim predstavnicima i stručnjacima saopštio da postoji želja da se u idućoj godini podigne još 50–80 takvih sušara.²¹³⁸

Za razliku od drugih vidova saradnje, u privredi su Rumuni pokazivali za nijansu veće interesovanje. Naročito su bili zainteresovani za povećanje saradnje između Centrokoopa i jugoslovenskog Zadružnog saveza. Međutim, različitost u sistemima, kao i pritisak lošeg političkog razvoja, rezultovali su da su načini na kojima je moglo doći do unapređivanja saradnje izuzetno skromni. Rumunska vlast je nudila dva tipa saradnje – kroz trgovinsku razmenu u okviru međudržavnih sporazuma, odnosno razmene poljoprivrednih proizvoda i opreme za poljoprivredu preko plana trgovinske razmene, i načinom direktne saradnje između Centrokoopa i jugoslovenskih odgovarajućih organizacija. Pomenuta organizacija je imala ovlašćenja da vrši razmenu nekih poljoprivrednih proizvoda u zamenu za slične ili odgovarajuću opremu. Uslov je bio da takvo poslovanje ne opterećuje kliring. Organizacija je od artikala mogao da izvozi, tj. vrši razmenu sa drugim inostranim organizacijama i preduzećima, samo sirovinu i polufabrikante poput voća, povrća, lekovitog bilja, pulpe, semena, sokova, drva za ogrev i razne građe. Rumunsko rukovodstvo bilo je naročito zainteresovano za nabavku uređaja za konzerviranje jaja, selekciju voća, transportere za utovar i istovar, sušara za žito, uređaja za raznošenje hleba i drugih namirnica, aparate za preciznije merenje vlažnosti žita, kao i hemijske preparate protiv biljnih i drugih bolesti. Osim toga, interesovao ih je genetski materijal životinja, semena pšenica kao i roba široke potrošnje.²¹³⁹

Još jedan problem saradnje koji je imao realnih osnova da bude rešen izvan političkog sukoba i razlika, bio je problem koordinacije u spoljnoj trgovini. Inicijativa za uspostavljanje koordinacije na ovom planu dolazila je od strane rumunskog spoljnotrgovinskog preduzeća „Eksportlemn“. Kao primer realne koristi koja bi bila proizvod kooperacije bilo je povećanje cene nekih artikala. Pošto su Jugoslavija i Rumunija bile najveći snabdevači Italije, Zapadne Nemačke i Austrije bukovim drvetom, od kojeg se dobijala celuloza, zahvaljujući lošoj sinhronizaciji, u drugoj polovini 50-ih godina cena bukovog drveta je pala sa 23 dolara na 8.5 po metru kubnom. Slična situacija je bila i sa izvozom retortnog (aktivnog) uglja, čiji su jedini snabdevači u Evropi bile ove dve zemlje.²¹⁴⁰

²¹³⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 4, Zabeleška o razgovoru Vida Kneževića, ekonomskog atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Capošom, potpredsednikom Centrokoopa 12. septembra 1960, pov. br.424489, 1.

²¹³⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 4, Zabeleška o razgovoru Vida Kneževića, ekonomskog atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Capošom, potpredsednikom Centralnog saveza potrošačkih zadruga, 7. septembar 1960, pov. br.424488, 1–2.

²¹⁴⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 4, Zabeleška o razgovoru Vida Kneževića, ekonomskog atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Rotaruom, zamenikom generalnog direktora spoljnotrgovinskog preduzeća „Ekportlemn“ dana 17. septembra 1960, pov. br.424491, 1.

Krajem 1960. godine Rumunija je pokazivala više elana za povećanje trgovinske saradnje. Pregovori o zaključivanju dugoročnog sporazuma za period 1961–1965,²¹⁴¹ kao i o zaključivanju Protokola o robnoj razmeni za 1961. godinu, trajali su od 1. novembra do 12. decembra 1960. godine. Tokom pregovora jugoslovensku delegaciju činili su Slavoljub Petrović, ambasador u DSIP-u kao šef delegacije, Vasa Vesković, savetnik u Komitetu za spoljnu trgovinu (KST), zatim Vid Knežević, trgovinski ataše u Bukureštu, Aleksandar Živković, sekretar u DSIP-u, Ivan Gruden, viši referent SSK i Mileva Popović, referent u Narodnoj banci. Sa njima je pregovarala rumunska delegacija predvođena Anom Tomom, zamenikom ministra trgovine, a sačinjena od Jon Stojana, zamenika šefa delegacije, Konstantina Jakobutza, rumunskog trgovinskog atašea u Beogradu, Lisandru Stefaneskua i još nekoliko službenika Ministarstva trgovine Rumunije. Same pripreme za pregovore o trgovinskoj saradnji Jugoslavije i Rumunije su pokazale neke pojedinosti, čime se razbio jedinstven stav i jedinstvena politika prema trgovinskoj saradnji lagera sa Jugoslavijom. Rumunija je bila među malim brojem zemalja koje su dale inicijativu za započinjanje pregovora o petogodišnjoj trgovinskoj razmeni i proširenju saradnje na ekonomskom planu. Druge zemlje lagera su pak odlagale datume otpočinjanja trgovinskih pregovora ili su taj datum pomerale iza moskovskog savetovanja. Želele su, dakle, prvo da čuju zvaničan stav Moskve, pa tek posle toga da formiraju stav prema ekonomskoj saradnji sa Jugoslavijom. Ovakvim postavljanjem Rumunija je pokazala da razvoj svoje nacionalne privrede stavlja ispred zahteva lagerske monolitne politike.

Iskazivanje veće želje za povećanjem razmene, bilo je direktno vezano sa rumunskom rešenošću da ostvari zacrtane ciljeve privrednog razvoja, postavljene šestogodišnjim planom. Visoki ciljevi nisu iziskivali samo punu mobilizaciju unutrašnjih snaga i materijalnih sredstava, već i prevazilaženje okvira lagera. Dakle, Rumuniji je bilo potrebno širenje na ostala tržišta jer je okvir lagerske saradnje bio nedovoljan za realizaciju rumunskih planova. Po pitanju razvoja spoljne trgovine, planirala je da duplira razmenu sa milijardu dolara u 1960. na dve milijarde 1965. godine. Takva želja je iziskivala i povećanje razmene sa svim zemljama. U tom pogledu veoma važnu ulogu imao je projekat izgradnje HE Đerdapa.

Prvi pokazatelji promene stava prema Jugoslaviji bili su ispoljeni tokom 1960. godine, kada je Rumunija počela da oživljava robnu razmenu i da u nju šalje svoje stručnjake radi izučavanja tržišta i kupovine robe, kao i sprovedene mere radi jačanja rumunskog trgovinskog predstavništva u Beogradu. Želja Rumunije da ima vodeću političku ulogu na Balkanu zahtevala je i manifestaciju dobre saradnje sa Jugoslavijom. Dobar način za dobijanje izvesnih političkih poena u tom smislu, bila je spremnost da bude inicijator proširenja ekonomske saradnje sa ovom zemljom. Blažom politikom prema Jugoslaviji, želela je da pobeđi Bugarsku, koja je takođe imala izvesnih pretenzija na vodeću ulogu na Balkanu. Poboljšanjem odnosa sa Jugoslavijom, Rumunija je smatrala da će je i pridobiti na svoju stranu za rešenje pitanja Balkana.

Na sastanku delegacija održanom druge nedelje novembra meseca 1960. godine, Rumuni su pokazali spremnost ka povećanju robne razmene. Kao realnost su predložili da u 1961. treba krenuti sa razmenom u oba pravca od 16 miliona dolara. Takav početak bi omogućio da se dostigne cilj od 22 miliona u 1965. godini. Na samom početku pregovora obe delegacije su izašle sa širokim planovima za robnu razmenu. Međutim, već posle prvog sastanka zahtevi su već bili svedeni na realan nivo.

²¹⁴¹ Pregovori o dugoročnom sporazumu bili su vođeni na bazi postojećeg sporazuma potpisanog na Brionima 1956. godine koji zbog negativnog razvoja odnosa i antijugoslovenske kampanje u koju je Rumunija ušla 1958. godine nije bio u celosti izvršen.

Rumunija je odustala od zahteva za velikim količinama valjanog materijala crne metalurgije, a jugoslovenska delegacija od zahteva za đubrivom, sirovim gvožđem i nekim artiklima rezane građe.²¹⁴² Rumunska delegacija je u pregovorima o razmeni imala realističan i konstruktivan stav. Ona je prihvatila i zahtev da mašinogradnja, elektro i metaloprerađivački artikli, kao i transportne usluge, budu značajan deo jugoslovenske izvozne liste. Jedini uslov je bio da 50% te liste bude sačinjen od proizvoda na kojima je Rumunija naročito insistirala (betonsko gvožđe, cevi, ferolegure, kablovi i cel-vlakna). Pristala je i na isporuku većih količina proizvoda petrohemijske industrije, valjanog materijala, rotopapira, cementa i stakla, dok je odbila pod izgovorom deficitarnosti, povećanje izvoza sirovog gvožđa i veštačkih đubriva.²¹⁴³ Rumunki stav se u drugoj polovini novembra delimično promenio. Razlog je bio što Jugoslavija nije prihvatila isporuku većih količina valjanog materijala. Od prethodno pomenutog dogovora, rumunska delegacija je tokom kasnijih pregovora odustala kao i od davanja prednosti Jugoslaviji u mašinama i transportnoj opremi. Međutim, prihvatila je da u 1961. godini uveze artikle metaloprerađivačkog sektora u visini od 500 hiljada dolara i sektora elektroindustrije do 200 hiljada.²¹⁴⁴

Početak decembra pregovori o dugoročnoj saradnji su bili uspešno okončani. Na sastanku delegacija od 3. decembra 1960. godine definitivno su bile zaokružene robne liste za dugoročni sporazum. Rumunija je posle dužeg odbijanja na kraju prihvatila zahteve za roto papir i svinjsku kožu, kao i uvoz proizvoda transportnog sektora u visini 300–400 hiljada dolara godišnje. Utvrđene robne liste polazile su od 7 miliona dolara u 1961. do 10.2 miliona u 1965. godini po jugoslovenskom izvozu i uvozu u rasponu od 7 do 10.3 miliona dolara. Najvažnija odluka ovog dugoročnog sporazuma bila je što je Jugoslavija uspeła da definiše količinu uvoza rumunskih artikala za koje je u Beogradu postojalo veliko interesovanje. Tako je ugovorom Jugoslavija dobila tražene kontingente iz sektora naftnih derivata, cementa, hemije, roto papira i kože. Pored toga obezbedila je i veći izvoz u mašina i opreme, transportnih sredstava, metaloprerađivačke i elektro industrije.

Ipak nisu svi delovi pregovora bili uspešno okončani. Veliki naponi koji su uloženi u pregovorima oko povećanja manipulativnog kredita i plaćanja transportnih usluga nisu urodili plodom. Rumunija nije želela da pristane na povećanje zbog jugoslovenskog visokog zaduženja od 1.9 miliona dolara. Ona je uporno insistirala da manipulativni kredit ostane u granicama od 500 hiljada dolara, sve dok jugoslovenski saldo ne bude sveden u te granice.²¹⁴⁵

Dugoročni sporazum za pomenuti period predviđao je ukupnu razmenu od 86.6 miliona dolara. Obimnost usvojenog šestogodišnjeg plana privrednog razvoja, kao i usmerenost Rumunije ka modernizaciji industrijskih kapaciteta, povećanje spoljne trgovine i posebni ekonomski interesi za HE Đerdap, uticali su da Rumunija promeni stav prema pitanju ekonomske saradnje sa Jugoslavijom.

	u 000\$				
	1961	1962	1963	1964	1965
Izvoz iz FNRJ	7.000	7.600	8.500	9.300	10.200
Uvoz iz RNR	7.000	7.600	8.500	9.500	10.300

²¹⁴² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 9, Izveštaj o trgovinskim pregovorima između FNRJ i RNR za zaključivanje dugoročnog sporazuma i Protokola o robnoj razmeni za 1961, pov. br. 36335, 3.

²¹⁴³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 12. 11. 1960, pov. br. 430105, 1–2.

²¹⁴⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 21. 11. 1960, pov. br. 430966, 1.

²¹⁴⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 3. 12. 1960, pov. br. 432102, 1.

Strukturalno gledano, prihvaćene robne liste predstavljale su razmenu industrijske robe sa nižim i višim stepenom obrade. Kod rumunskog izvoza naftni derivati su učestvovali sa oko 30%, građevinski materijal (cement, staklo) sa 20%, hemijski proizvodi, roto papir i druge vrste papira, kao i svinjska koža su imale oko 20%, oprema takođe sa 20%, dok je ostatak od 10% odlazio na proizvode tekstilne industrije i so. U jugoslovenskom izvozu najzastupljeniji su bili artikli metaloprerađivačke industrije i mašinogradnje sa oko 33%, sledili su ostali industrijski proizvodi sa 25%, zatim proizvodi tekstilne industrije sa 22%, i sa po 10% proizvodi crne i obojene metalurgije i elektroindustrije. Sa jugoslovenskog stanovništva naročito je bila pozdravljena činjenica da je sporazumom o dugoročnoj razmeni postignut veći izvoz od uvoza za oko 1–1.2 milion dolara godišnje u oblastima mašinogradnje, metaloprerađivačke i elektroindustrije. Dugoročni sporazum je trebalo je da donese povećanje od 75% 1965. godine u odnosu na 1960. godinu.²¹⁴⁶

Robne liste za 1961. godinu utvrđene su sa debalansom od oko milion dolara u korist RNR. Zbog toga je lista jugoslovenskog izvoza po vrednosti trebalo da iznosi oko 10 miliona, a uvoz oko 9 miliona. U robnu listu izvoza unesena je i pozicija konstrukcije u vrednosti od 1.730.000 dolara, koja se odnosila na otplatu klirinškog dela za dva broda. Kada se sve sabere, ukupan planirani obim razmene za 1961. godinu se kretao oko 19 miliona, što je bilo povećanje od 60% u odnosu na 1960. godinu. Već na početku 1961. Jugoslavija je smatrala da je u mogućnosti da izvrši izvoz u celosti, ali kod uvoza su već tada uočavane određene poteškoće. Jedan od problema bio je što se firme nisu u dovoljnoj meri orijentisale na uvoz iz Rumunije. Takvo stanje je naročito bilo u segmentu mašina i opreme. Jugoslovenska preduzeća nisu želela da uvoze rumunska postrojenja za bušenje i eksploataciju nafte jer su smatrala da je rumunska oprema bila zastarela.²¹⁴⁷

Tokom pregovora dve strane su izrazile spremnost da razmatraju mogućnost industrijske kooperacije i drugih oblika ekonomske saradnje. Liste za 1961. godinu bile su obogaćene unošenjem posla prerade čeličnih gredica u betonski čelik, u jagodinskoj fabrici kablova „Svetozarevo“. Vrednost tog posla iznosila je oko milion dolara u oba pravca. Ugovor o slanju čeličnih gredica iz Rumuniju u Jugoslaviju na preradu bio je kod jugoslovenskog rukovodstva primljen kao nesumnjiv pokazatelj da je rumunski vrh krenuo slobodnije u razvijanju odnosa u privrednoj sferi. Po pitanju kooperacije Rumunija je tokom pregovora izjavila da će podržati svaku inicijativu u tom pravcu. Ona je bila za saradnju u svim oblastima u kojima je postojao obostrani interes. Jedna od sfera za koju su još tada Rumuni pokazali interesovanje bila je kooperacija u proizvodnji šinskih vozila.²¹⁴⁸

Prva godina petogodišnjeg plana ekonomske saradnje

U ekonomskom smislu godina 1961. se razlikovala od prethodnih zbog razvijeniije godišnje liste, zaključivanja Protokola o dugoročnoj razmeni i prvih koraka u sklapanju izvozno-uvoznih dogovora koji nisu bili predviđeni protokolom. Razlika je bila i u samoj motivaciji. Ovi ugovori su bili inspirisani više realnim ekonomskim potrebama, a manje političkim ili nekim drugim razlozima. Zahvaljujući takvoj zainteresovanosti, Jugoslavija je izvezla veće kontingente mašina, opreme i robe široke potrošnje, a kupila izvesne količine čeličnih gredica, živih svinja i mesa mimo utvrđenih listi.

²¹⁴⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 9, Izveštaj o trgovinskim pregovorima između FNRJ i RNR za zaključivanje dugoročnog sporazuma i Protokola o robnoj razmeni za 1961, pov. br. 36335, 5–6.

²¹⁴⁷ Isto, 7.

²¹⁴⁸ Isto, 11.

Ako se ekonomska razmena u 1961. godini malo dublje sagleda, može se primetiti da je i u njoj bilo dosta problema. Za razliku od prethodnih godina, sada je krivica većim delom padala na teret jugoslovenskih preduzeća koja nisu sklapala poslove po izvozu iz Rumunije. To je dovelo do debalansa na kliringu i povećanja salda u jugoslovensku korist. Osim toga, sredinom godine, javio se problem da i preduzeća i već zaključene poslove ne izvršavaju ili ih odugovlače. Loš odnos prema izvozu pogađao je čak i rumunske najpoželjnije stavke poput mašina, cementa i naftnih derivata. Još jedan problem koji se pojavio već tokom sklapanja protokola bilo je rumunsko insistiranje na reciprocitetu, posebno u pogledu mašina i opreme. Glavna stavka u robnim listama jugoslovenskog izvoza bila je upravo to, te je Bukurešt kalkulišući i vršeći svojevrstne ucene sa količinom naftnih derivata pokušao da izjednači ili koliko je moguće poveća obim izvoza svojih mašina i opreme. U tu svrhu jula meseca 1961. u Rumuniji je boravila stručna delegacija čiji je zadatak bio da ispita mogućnosti industrije i naročito kvaliteta određenih proizvoda iz grupe mašina i opreme. Zaključak koji je ozbiljno bio razmatran tokom pregovora za zaključivanje trgovinskog protokola za narednu godinu, bio je da postoji mogućnost uvoza rumunskih bušećih garnitura i opreme za eksploataciju i rafiniranje nafte, zatim opreme za hemijsku industriju i delova za šinska vozila. Da će saradnja ubuduće teći uzlaznom putanjom pokazivalo je učestvovanje Rumuna na Zagrebačkom velesajmu posle višegodišnjeg odbijanja. Iako njihov informaciono-tehnički biro nije uspeo da zaključi nijedan značajniji posao, samo njegovo prisustvo doprinelo je razvijanju kontakata i bližem upoznavanju jugoslovenskih preduzeća sa rumunskim industrijskim razvojem. Ako bi se tražili uzroci rumunske veće aktivnosti na planu ekonomske saradnje, moglo bi se govoriti o uklapanju u opšti plan povećanja spoljnotrgovinske aktivnosti s jedne, i želje da se na polju gde je postojala realna zainteresovanost većom aktivacijom nadoknade ostale sfere bilateralnih odnosa.²¹⁴⁹

Okolnosti koje su dovele do zaključivanja prvih posebnih uvozno-izvoznih ugovora bilo je učešće delegacije Ministarstva poljoprivrede Rumunije na Sajmu poljoprivrede u Novom Sadu. Zahvaljujući tom prvom učešću, rumunski predstavnici su imali prilike da se upoznaju sa dostignućima poljoprivredne industrije, što je uslovalo da ubrzo posle toga dođe do zaključivanja prvih poslova po izvozu poljoprivredne mehanizacije u Rumuniju.²¹⁵⁰

Do posete George Raduleskua, ministra trgovine Rumunske Narodne Republike došlo je u prvoj polovini septembra 1961. On je bio gost Krajgera, rukovodioca zaduženog za Zagrebački velesajam. On je tokom posete razgovarao sa visokim jugoslovenskim rukovodiocima. Sa Mijalkom Todorovićem, potpredsednikom SIV-a, vodio je razgovore o produbljivanju ekonomskih odnosa i proširenju tog vida saradnje izvan okvira trgovinske razmene.²¹⁵¹ U podnetom referatu po povratku, Radulesku je istakao mogućnosti za proširenje ekonomske saradnje, ali te mogućnosti su se najvećim delom odnosile na trgovinu. Da je došlo do određenih promena u stavu Rumunije, moglo se videti i u prihvatanju poziva za večeru koji je uputio ambasador Milatović. Rukovodioci su dotle bili uzdržani i proračunati, i Ambasadu posećivali samo u izuzetnim prilikama. Pored Raduleskua, gosti su bili Bargaoanu, član kolegijuma Ministarstva trgovine i ambasador Drnceanu, zadužen u MIP-u za balkansku saradnju. Tokom večere se najviše govorilo o potrebi razvoja saradnje u oblasti mašinogradnje i uzajamnog povećanja kupovine mašina i češće razmene stručnjaka u cilju upoznavanja tržišta. Netipično za Rumune, bio je razgovor o potrebi stvaranja međusobnih kontakata

²¹⁴⁹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 14, Ekonomski odnosi Jugoslavije i Rumunije u 1961, pov. br. 455322, 16–17.

²¹⁵⁰ DAMSPS, PA, 1962, Jugoslavija, f. 60, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 20. 04. 1962, pov. br.413250, 1.

²¹⁵¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 15, Zabeleška o razgovoru druga Mijalka Todorovića, potpredsednika SIV-a sa George Raduleskuom, ministrom trgovine Rumunske Narodne Republike, dana 11. 09. 1961, pov. br. 42886, 1–2.

između rukovodilaca. Otvorena razmena stavova učvrstila je Beograd u stavu da je najveća prepreka razvoju trgovinskih odnosa bila struktura liste jugoslovenskog uvoza. Velika zastupljenost sirovina i polufabrika u odnosu na rumunsku listu uvoza koja je sadržala mnogo više gotovih jugoslovenskih proizvoda, izazivala je nezadovoljstvo i mere koje su dovodile do rezervisanosti prilikom izvršenja godišnjeg plana razmene.²¹⁵²

Za razliku od trgovinskog dela saradnje, naučno-tehnička tokom 1961. nije pokazala boljitak. Samo zasedanje Mešovite komisije za naučno-tehničku saradnju je održano sa polugodišnjim zakašnjenjem, umesto krajem prethodne ili početkom aktuelne, pregovori su održani tek juna meseca 1961. godine. Protokol malog obima takođe nije dosledno izvršavan. Glavna stavka, odlazak na stručnu praksu i usavršavanje radnika i naučnika se odvijala sa dosta problema. U Rumuniji je te godine bilo oko 15 jugoslovenskih stručnjaka,²¹⁵³ a u Jugoslaviji 19 rumunskih. Dok su se jugoslovenske vlasti trudile da rumunskim stručnjacima obezbede sve potrebne uslove, Rumuni nisu pokazivali takav nivo. Pored prijateljskog prijema i iskazivanja srdačnosti jugoslovenskim stručnjacima često nije obezbeđivano ni ono šta je radnim nalogima i programima bilo dogovoreno. Kašnjenje sa realizacijom je za ona usavršavanja, čiji je glavni deo bio terenski rad, prouzrokovalo to da takva praksa bude nekorisna. Loši vremenski uslovi onemogućavali su sadržajni program stručnjacima iz oblasti naftne industrije. Veliki broj neiskorišćenih dana, brojne teoretske diskusije, neključivanje u radne grupe, kao i ponavljanje opštepoznatih stvari, dovodili su do toga da prakse manje-više budu nekorisne. Ako se na to doda i povremeno razočarenje tehničkim i stručnim nivoom na koji se nalazila fabrika domaćin, onda se može zaključiti da je u ovoj sferi saradnje korist bila vrlo mala.²¹⁵⁴

Druga godina

Trgovinska razmena 1962. godine nije nastavila tempom iz prethodne, te nije uspela da se ostvari ni polovina dogovorene saradnje. Razlog takvog stanja bio je što je po planovima petogodišnje razmene do 1965. godine, postavljena cifra od 20 miliona dolara razmene u oba pravca. Problemi u 1962. godini nastali su u prvom redu zbog nerealno sastavljenih robnih listi, naročito u pogledu jugoslovenskog uvoza. U prvoj polovini godine zaključeno je samo 2.6 miliona dolara po jugoslovenskom izvozu i samo 1.4 miliona po uvozu. Kao primer nerealnih količina određenih artikala, može se navesti utvrđeni kontingent od 60.000 tona plinskog ulja, što je bilo za trećinu više od onog potrebnog čitavoj Jugoslaviji. Još veća razlika vidi se kod kontingenta uvoza petroleja za osvetljenje. Jugoslaviji je godišnje bilo potrebno oko 3.000 tona, a prema planu 1962. godine ona je trebalo da uveze čak 10.000 tona.²¹⁵⁵

Neizvršenje se pokazalo i u izvozu zbog visokih cena, neodgovarajućeg kvaliteta i nedostatka artikala poput kablova, betonskog čelika i dr. Sa rumunske strane teškoće su se pojavljivale kod realizacije njihovog izvoza hartije i lošeg kvaliteta mašina i tekstilnih proizvoda. Razmena nije povećana i zbog rumunskog odbijanja da izveze artikle izvan liste, koje je godinama pre toga izvozila, poput gredica, drvene građe, mesa i svinja. Treba napomenuti da, osim toga, zbog rumunskog kočenja nije realizovan u celosti ni jugoslovenski izvoz mašina i opreme, transportnih sredstava, proizvoda

²¹⁵² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 10. 10. 1961, pov. br. 430453, 1–2.

²¹⁵³ Najveći procenat jugoslovenskih stručnjaka bio je iz dva preduzeća. Naftagas iz Novog Sada je u Rumuniju uputio šestoricu radnika, a isti broj je poslao i „Cinkarne“ iz Celja.

²¹⁵⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 14, Ekonomski odnosi Jugoslavije i Rumunije u 1961, pov. br. 455322, 21.

²¹⁵⁵ „Rumunija: nerealni dugoročni aranžmani“, *Ekonomska politika*, 23. 6. 1962, 3.

metaloprerađivačke i elektroindustrije. Značajnu ulogu u formiranju takvog rumunskog stava imala je i nesolidarnost pojedinih preduzeća, kašnjenje sa isporukama i visoke cene (Rumunija je za manje para kupila jugoslovenske kablove preko Engleza). Druga strana loše realizacije godišnjeg plana razmene bila je što je rumunsko rukovodstvo imalo značajne obaveze prema SEV-u i što je ulagalo velike resurse i energiju u dalje razvijanje trgovine sa kapitalističkim zemljama. U tom smislu Jugoslavija je bila trećerazredni partner, koji po obimu razmene nije imao većeg značaja na njenu celokupnu spoljnotrgovinsku razmenu. Konačni bilans te godine bio je da je zbog propusta, teškoća promene u strukturi i nedovoljnog angažovanja, Protokol robne razmene za 1962. godinu izvršen samo sa oko 47% u oba pravca.²¹⁵⁶

Tabela 29: Struktura razmene sa Rumunijom u 1958. i 1962. godini

	1958.		1962.	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
Sirovine i reprodukcija	63*	68	32.4	80.2
Mašine i oprema	10	20	52.7	8.1
Poljoprivredni proizvodi	24	7	10.6	8.7
Široka potrošnja	3	5	4.3	3

Iz priložene tabele može se primetiti da je tokom naznačenog perioda došlo do promene zastupljenosti u izvozu i uvozu. Na početku Jugoslavija je najviše izvozila sirovine, ali je vremenom primat dat mašinama i opremi, koje su 1962. godine premašile polovinu ukupnog izvoza. Upornim zahtevima jugoslovenskih predstavnika redosled robne liste se gotovo u tom periodu nije promenio. Rumunija je najviše izvozila sirovine od kojih u prvom redu naftne derivate. Udeo Jugoslavije u ukupnoj rumunskoj robnoj razmeni 1961. godine bio je oko 1.2%, dok je rumunski udeo bio 0.7%. Veći obim razmene blokirala je jugoslovenska nezainteresovanost za opremu i mašine, koja je pravdana time da Rumunija ne želi da izvozi kvalitetnije proizvode, kao i problem izbegavanja korišćenja svetskih cena u razmeni od strane jugoslovenskih predstavnika i preduzeća.²¹⁵⁷

Polovično izvršenje protokola je u određenoj meri popravila činjenica da su te godine otvorene nove mogućnosti za saradnju i stvorena baza za prevazilaženje ograničenosti samo na trgovinsku razmenu. Pitanje industrijske kooperacije između Jugoslavije i Rumunije pokrenuto je juna meseca 1962. godine, od strane ambasadora, prilikom razgovora sa rumunskim ministrom spoljne trgovine Raduleskuom. Konkretniji razgovori o tome vođeni su prilikom oktobarske posete Kekića i Gajinovića Bukureštu.

Ova poseta je zajedno sa prihvatanjem revizije petogodišnjeg plana razmene, kroz jednogodišnji i trogodišnji plan, značajno doprinela razvoju ekonomske saradnje. Poseta dvojice jugoslovenskih predstavnika bila je praćena dolaskom privrednih stručnjaka u cilju boljeg upoznavanje sa potencijalima za saradnju. Kao prvo, kontakt na tom nivou posle 1957. godine je doprineo razgovorima o industrijskoj kooperaciji i drugim vidovima saradnje, kao i značajnijem građenju poverenja i sklapanja ličnih veza i kontakata sa relevantnim rumunskim predstavnicima iz sektora

²¹⁵⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Razvoj bilateralnih odnosa u periodu 1962/63, pov. br. 410641, 3.

²¹⁵⁷ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 3, Predlog za uspostavljanje saradnje sa SEV-om, pov. br. 442569, 15–16.

privrede.²¹⁵⁸ Kao konkretan pomak bilo je formiranje radnih grupa na čelu sa pomoćnicima ministara, koji su trebali da ispituju mogućnosti i podnesu izveštaje. Paralelno sa tim, veliki doprinos pružili su pregovori predstavnika „Crvene zastave“ sa rumunskim preduzećima, održani istovremeno sa posetom Kekića i Gajinovića. Početkom decembra je uručivanjem konkretnog predloga programa saradnje u proizvodnji mašinskih radilica, kotlovskih postrojenja, alata, šinskih vozila, poljoprivrednih mašina, motornih vozila, elektroindustrije, hidroopreme, rudarskih i građevinskih mašina, kao i tekstilnih mašina, otvorena nova faza. Ujedno sa tim prvi konkretniji pomak učinjen je potpisivanjem godišnjeg protokola trgovinske razmene i saradnjom „Crvene zastave“ i „Steganul rošua.“

Relativno sporo prilaženje ovakvoj vrsti saradnje bilo je i iz razloga što je industrijska kooperacija tek bila u povoju u Rumuniji. Ona ni sa lagerskim zemljama nije imala značajniji procenat ovog vida. Razlog je u nepoverljivom stavu i mišljenju da bi kooperacija sa industrijski razvijenijim partnerima stavila Rumuniju u podređen položaj. Iz njihovog ugla jugoslovenska industrija je bila na sličnoj razini, te pitanje ravnopravnosti nije ni razmatrano kao eventualna prepreka. Jugoslovenski stručnjaci su smatrali da je ovakva saradnja realna, polazeći od zainteresovanosti za naprednim procesom i zapadnim licencama, koje je jugoslovenska industrija posedovala, a koje niko u lageru nije imao.²¹⁵⁹

Prvi razgovori o mogućnostima uvoza automobila iz Jugoslavije i nabavke rumunskih polufabrika i fabrika, za potrebe „Crvene zastave“²¹⁶⁰, vodili su se između generalnog direktora fabrike, Prvoslava Rakovića, i direktora rumunskog spoljnotrgovinskog preduzeća, inženjera George Leontua, 29. novembra 1962. godine. Rumuni su bili zainteresovani za uvoz jugoslovenskih automobila i razvoj kooperacije, naročito u sferi proizvodnje kamiona. Od traženih stavki poput limova, sintetičke boje, ležajeva i guma, ona je bila spremna da izvozi samo poslednje dve. Ostale ili nije imala u dovoljnoj količini, ili po kvalitetu nisu zadovoljavali jugoslovenske potrebe.²¹⁶¹ Rezultat razgovora koje je direktor Raković vodio bila je saglasnost da se formira zajednička komisija koja bi ispitala mogućnosti za saradnju. Kooperacija je bila posebno moguća između „Crvene zastave“ i „Steganul rošua“, fabrike kamiona iz Brašova. Ova rumunska fabrika bila je osnovana 1925. godine kao fabrika vagona, a transformaciju je doživela tokom rata, kada je pored

²¹⁵⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Odnosi Jugoslavija–Rumunija u toku 1962. i perspektive za 1963, pov. br. 42411, 8–9.

²¹⁵⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Odnosi Jugoslavija–Rumunija u toku 1962. i perspektive za 1963, pov. br. 42411, 10–12.

²¹⁶⁰ Koreni automobilske industrije u Kragujevcu počeli su 1940. godine kada je po licenci Dženeral motorsa montirano 250 kamiona u Vojno-tehničkom zavodu, preteći Fabrike automobila (Jason Vuic, *The Yugo. The Rise and Fall of the Worst Car in History*, New York 2010, 52–53). Nakon oslobođenja obnovljena fabrika je proizvodila vojnu opremu i oružje, a nakon toga poljoprivredne i zanatske alate i sredstva za široku potrošnju. Zavodi „Crvena zastava“ iz Kragujevca su se 1953. godine samoinicijativno preorijentisali na proizvodnju automobila. Pod političkim pritiskom odlučeno je da se licenca za proizvodnju kupi od italijanskog „Fiata“ 12. avgusta 1954. Njime je fabrika dobila pravo da proizvodi i prodaje kamione od 1.5 tona, putničke automobile, teretna vozila, kampanjole i traktore. Licenca je podrazumevala dozvolu za izvoz proizvoda u granične zemlje, Iran Etiopiju, Tursku, Izrael i Burmu i druge zemlje, osim onih na čijem je tržištu „Fiat“ bilo zastupljen. Prvi Fića izašao je iz fabrike 1955. godine i proizvodio se narednih 30 godina bez prestanka, „Zastava Tristać“ („Fiat 1300“) počeo je da se proizvodi od 1961. kada je počela i proizvodnja lakog kamiona. Sedamdesetih i osamdesetih godina je počela proizvodnja zastave 101 i prvog potpuno domaćeg modela „Yugo“. Delovi za automobile su se proizvodili u Jugoslaviji zahvaljujući mreži kooperanata sa cele teritorije. Posredno preko većih fabrika u kooperaciji je učestvovalo ukupno 1200 preduzeća. Na čelu fabrike je od 1955. do 1974. godine bio inženjer Prvoslav Raković. Njegovo zalaganje je omogućilo proizvodnju novih tipova i povećanje kapaciteta i modernizovanja proizvodnje. Model kamiona o kojem je bilo reči tokom pregovora sa Rumunijom 1962. godine bio je kamion „Zastava 620b“ (modifikovana verzija „Fiata 615“), koji se proizvodio od 1961. godine u Kragujevcu (Više u: Ranka Gašić, *Jugoslovenski Detroit*, Beograd 2017).

²¹⁶¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 30, Zabeleška P. Živkovića, atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu o razgovorima vođenim 29. 10. 1962, između generalnog direktora fabrike automobila „Crvena Zastava“ – Kragujevac i direktora rumunskog spoljnotrgovinskog preduzeća inženjera G. Leontea, pov. br. 441566, 1–3.

ostalog proizvodila i topove od 75 mm i municiju. Obnovljena posle rata, proizvodila je razne proizvode od petrolejske opreme, lagera, teretnih vagona i cisterni, do strugova. Nova etapa usledila je 1954. godine, kada je u fabrici počela proizvodnja kamiona tipa „CP 101“ od 90 konjskih snaga (KS). Oni su se izrađivali sve do sredine 1962. godine, kada su zamenjeni modernijim modelom nosivosti od 3 tone i 140 KS, a od 1963. godine počela je proizvodnja prototipa od 5 tona. Godišnja proizvodnja modela „CP 101“ bila je oko 12.000 komada, a u fabrici je radilo oko 8.500 radnika od čega 400 inženjera.²¹⁶² Interes za kooperaciju je bio u određenom procentu veći kod Jugoslavije, jer je ona početkom 60-ih godina tek počinjala sa proizvodnjom kamiona nosivosti od 1.5 i 2 tone, dok je Rumunija započela fazu ispitivanja kamiona od 5 tona.

Takvo stanje uticalo je na to da se pregovorima od 21. novembra do 13. decembra 1962. o zaključivanju trgovinskog protokola za 1963. godinu ozbiljnije priđe. Pored brojnih poteškoća koje su pratile pregovore, posle postavljanja Viktora Joneskua na mesto šefa rumunske delegacije, došlo se do usvajanja realnijih robnih listi. Tako je vrednost u oba pravca postavljena na 21 milion dolara, što je bilo za 11% više u odnosu na plan razmene za 1962. godinu. U listama kao nerearno, izostavljeno je rumunsko staklo, cement i avio-benzin, a iz jugoslovenskog izvoza ferodo, gume i još neki artikli. Značajna stavka bila je povećanje vrednosti mašina i opreme sa 2 miliona, koliko je bilo predviđeno dugoročnim protokolom, na 2.6 miliona dolara. Jugoslavija je iz Rumunije želela da više uvozi naftu, čelične grede, razne hemijske i farmaceutske sirovine, tekstil, mašine i opremu, pre svega za petrolejsku industriju. Rumuni su s druge strane, bili zainteresovani za valjani materijal crne metalurgije, čelik, obojene metale, kablove, ferolegure, tekstil, mašine i robu široke potrošnje. Za razliku od drugih zemalja perspektiva proširenja saradnje na industrijsku kooperaciju i druge vidove bila je izuzetno mala.²¹⁶³ Ipak povećanje od 600 hiljada trebalo je da bude iskorišćeno za otpočinjanje kooperativne saradnje između fabrika „Crvene zastave“ iz Kragujevca i „Steganul rošua“ iz Brašova. Prva je u tom iznosu trebalo da izveze transportna sredstva, a druga da u istoj vrednosti izveze delove za ugrađivanje u vozila.²¹⁶⁴ Zastavini automobili su se na svetskom tržištu prvi put pojavili 1960. godine. Delimično i pod pritiskom Italije, Jugoslavija je u vreme pregovora započela akciju prodora na istočnoevropska tržišta. Tokom 1963. godine uspostavljena je saradnja sa Rumunijom, ali mnogo značajniji su bili ugovori o prodaji, razmeni delova, sklapanju automobila i kooperaciji sa Poljskom i SSSR-om iz perioda 1964–1966. Pun obim automobilska kooperacija dobiće krajem 1960. i početkom 1970.²¹⁶⁵

Struktura robne razmene dogovorena dugoročnim sporazumom za period 1961–1965. godine, postala je velika kočnica razvoju saradnje, jer se pokazalo da niz proizvoda iz donetih listi nije više bio aktuelan, kako za jednu tako i za drugu stranu. Zahvaljujući reviziji dugoročnog sporazuma, zaključen je Protokol o robnoj razmeni za 1963. godinu, kojim je taj problem rešen.

Uzlazna linija u razvoju odnosa koja se pojavila od 1960. godine, donosila je postepena poboljšanja skoro u svim sferama. Ta linija zabeležila je značajniji rast u drugoj polovini 1962. godine, kada je postavljeno ili rešeno dosta pitanja. Tada je došlo i do uzvratne posete parlamentarne delegacije, posete Kekića, koja je otvorila razgovore o industrijskoj kooperaciji itd. Ipak, krajem decembra došlo je do zastoja, što se najjasnije videlo u zahtevu za povlačenje ekonomskog savetnika Vida Kneževića.

²¹⁶² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 30, Zabeleška o poseti gradu Brašovu sa strane jednog dela kolektiva Ambasade FNRJ u Bukureštu, dana 27. novembra 1962, pov. br. 443631, 7–10.

²¹⁶³ DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 57, dos. 10, Ekonomski odnosi sa istočno-evropskim zemljama, , 14. 10. 1963, pov. br. 443354, 33.

²¹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Pregled ekonomskih odnosa između Jugoslavije i Rumunije u toku 1962. godine, pov. br. 42411, 4–7.

²¹⁶⁵ Ranka Gašić, *Jugoslovenski Detroit*, Beograd 2017, 106–107.

Stagnacija u odnosima dolazila je iz rumunske želje da razvoju saradnje prilaze postepeno. Takav stav je prilično jasno izložio Maurer jugoslovenskom ambasadoru 19. februara 1963. godine.²¹⁶⁶ Povoljna atmosfera na relaciji Beograd–Moskva, zbog toga nije imala očekivano dejstvo na razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa. Opreznost, odmeravanje i sagledavanje iskustva drugih se ponovo pokazalo na bilateralnom nivou, te je umerenost dolazila kao jedina moguća politička linija Bukurešta. Do pozitivnog pomaka došlo je krajem februara i početkom marta meseca, kada je Rumunija ocenila da stanje u odnosima Jugoslavije i IEZ može otvoriti nove mogućnosti i za bilateralnu saradnju. Pregovori o Đerdapu su umnogome doprineli.²¹⁶⁷ Želja za boljim upoznavanjem bila je primetna na svakom koraku. Nakon 1961. godine Rumunija je počela da učestvuje na jugoslovenskim sajmovima, kao što je Zagrebački velesajam i Novosadski sajam. Godine 1963. ona je značajno proširila svoj izložbeni paviljon, s ciljem da jugoslovenskim preduzećima prikaže široku paletu proizvoda koji bi možda zainteresovali i poboljšali ekonomsku saradnju. Razne mašine, alatlijeke, građevinska, petrolejska i elektrotehnička oprema, traktori, kompresori, agregati, i niz proizvoda lake industrije, trebalo je, po mišljenju direktora rumunskog paviljona George Kulija, da privuku pažnju i izmame ugovore o saradnji.²¹⁶⁸

Avgusta meseca 1963. godine, Dež je prilikom razgovora sa ambasadorom izneo da oni žele što više susreta sa jugoslovenskim rukovodiocima, i da su spremni da potpisivanje sporazuma o izgradnji Đerdapa podignu na veći nivo od nivoa ministara, a istakao je i nameru da Rumunija pomogne obnovu Skoplja posle zemljotresa.²¹⁶⁹ Nakon toga, u razvoju bilateralnih odnosa više nije bilo perioda stagnacije, dve države su prilazile rešavanju i onih pitanja koja su zbog svoje kompleksnosti ili osetljivosti bila dugo odlagana.

4.5. Drugi vidovi saradnje u vreme ideološkog sukoba

U periodu 1958–1963. saradnja jugoslovenskih i rumunskih društveno-političkih organizacija bila je na niskom nivou. Sve do novembra 1963. i posete Deža Jugoslaviji, gotovo da nije bilo značajnijih susreta. Partije nisu razmenjivale delegacije, niti dokumentaciju, a razlog je bio drugačija ideološka pozicija, koja je prerasla u ideološki sukob nakon VII Kongresa SKJ. Saradnja društvenih organizacija je tokom tog perioda držana na najnižem mogućem nivou. Do susreta predstavnika studentskih, sindikalnih, proizvodnih, kulturnih i drugih organizacija, obično je dolazilo nakon dugog insistiranja jugoslovenske strane. Takvi sastanci imali su formalni i propagandni karakter, dok je konkretna saradnja i razmena iskustava redovno izostajala. Jedan od značajnijih susreta u vreme mukotrpnog izgrađivanja poverenja, bila je poseta jugoslovenske sindikalne delegacije Rumuniji 1960. godine.²¹⁷⁰

Sindikalni kontakti

Saradnja masovnih organizacija dve države bila je strogo vezana za političke odnose. Sindikati, kao najznačajnije masovne organizacije i po važnosti odmah iza partija, bili su naročito podložni uticaju promenljive političke atmosfere. Pogoršanje odnosa Jugoslavije sa istočnoevropskim zemljama koje

²¹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 19.02. 1963, pov. br. 45704, 1.

²¹⁶⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Beleška o nekim pitanjima bilateralne saradnje, pov. br. 410641, 1–2.

²¹⁶⁸ „Udvostručena međusobna robna razmena“, *Privredni pregled*, 14. 9. 1963, 3.

²¹⁶⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 29. 08. 1963, pov. br. 428669, 1–2.

²¹⁷⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–26, Kratak pregled bilateralnih odnosa SKJ–RRP (1956–1963), 5.

je došlo sa VII kongresom SKJ je momentalno uticalo na opadanje saradnje i prekid gotovo svih kontakata između predstavnika dve organizacije. Od maja meseca 1958. godine do aprila naredne, nije bilo razmene materijala, delegacija, članaka ni drugih vidova saradnje iz prethodnih godina. Kontakt je ponovo uspostavljen posle boravka Nikolae Paskua, sekretara rumunskih sindikata od 21. do 29. aprila 1959. godine, povodom IV kongresa Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ). Tokom Kongresa on se trudio da prati liniju koju je zauzela sovjetska delegacija. Prilikom posete fabrici čarapa „Partizanka“ trudio se da pronađe mane i dokaže da se uloga sindikata u Jugoslaviji smanjila, što bi pokazalo da su Apostolovi govori i članci u kojima je napadao Jugoslaviju tačni. Ipak, on je u svojim nastupima i ponašanju imao značajnu dozu suzdržanosti, što je na kraju dovelo do poboljšanja sindikalnih odnosa.²¹⁷¹

Naročito važan za stvaranje nove baze saradnje bio je razgovor Ašera Deleona, sekretara CV SSJ, sa Paskuom, vođen 27. aprila u Beogradu. Pasku je kao razloge za prekid saradnje naveo jugoslovensko pismo upućeno februara meseca, u kojem je navedeno da će FNRJ svojim članovima delegacije isplaćivati dnevnice u devizama i odugovlačiti sa odgovorom na rumunski predlog o analiziranju dotadašnjih odnosa iz aprila meseca. Tokom celog boravka i naročito ovog razgovora, Pasku je pokušavao da krivicu za slabu saradnju svali na predstavnike jugoslovenskog sindikata, a da zaslugu za iniciranje razgovora o poboljšanju prepíše sebi. Iako nije postignuta saglasnost oko razloga prekida odnosa, jer je Deleon zadržao mišljenje o političkoj pozadini prekida, sagovornici su se složili o potrebi nastavka saradnje. Kao početni oblici usvojeni su: razmena mišljenja najviših predstavnika, razmena novinara časopisa *Rad* i *Munka*, poseta rumunske delegacije Radničkom univerzitetu u Sarajevu, poseta jugoslovenskih grafičkih radnika Grafičkom kombinatu „Skantea“ i razmena informacija i publikacija.²¹⁷²

Jedna od važnijih razmena delegacija između Jugoslavije i Rumunije bila je poseta delegacije Centralnog veća SSJ Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine. Ona je nedelju dana boravila i obilazila zemlju kao gost rumunskog Centralnog saveta. Jugoslovensku delegaciju su činili Mile Jovičević, predsednik Federacije sindikata javnih službenika Jugoslavije, Miliš Milaković, potpredsednik Republičkog veća sindikata Bosne i Hercegovine, Miodrag Pavlović, potpredsednik Sindikalnog veća Svetozareva, Rikard Štajner, sekretar Komisije Centralnog veća SSJ za raspodelu dohotka i lične dohotke radnika i službenika, šef delegacije bio je Mika Špiljak, potpredsednik Centralnog veća SSJ.²¹⁷³ Rumunsku delegaciju tokom razgovora predvodio je Anton Moisesku, potpredsednik rumunskog Centralnog saveta. Osim njega razgovorima su prisustvovali i sekretari Centralnog saveta Despot i Mihaj Marin, kao i prvi zamenik rukovodioca Ekonomskog odeljenja i zamenik rukovodioca Međunarodnog odeljenja Centralnog saveta. Glavni razgovori bili su vođeni u Bukureštu, a delegacija je imala priliku da od 30. marta do 3. aprila obiđe i mesta Stalin (Brašov), Sinaju i Ploešti.

U Brašovu su obišli fabriku traktora, gde su vođeni razgovori sa direktorom i sindikalnim aktivistima. Na sastanku sa funkcionerima Oblasnog saveta sindikata u Stalinu, razgovaralo se o radu sindikalnih foruma i organizacija na polju nagrađivanja u privredi i načinu učešća sindikata u životu komune. Drugog aprila posetili su planinsko odmaralište Sinaju i letnju kraljevsku rezidenciju, koja je već u to vreme bila preuređena u muzej, kao i druga važna mesta Sinaje. Posle toga su delegacija je posetila Ploešti, centar rumunske petrolejske industrije, i zatvor Doftanu, gde su bili držani rumunski komunisti pre rata, a koji je takođe preuređen u muzej. Po povratku u Bukurešt posećeno je jedno

²¹⁷¹ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj o boravku rumunskog delegata Nikolae Paskua na IV kongres SSJ u periodu od 21–29. 4. 1959, 1–7.

²¹⁷² AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Zabeleška o završnom razgovoru sa delegatom Rumunskih sindikata, 27. 4. 1959, 1–3.

²¹⁷³ „Делегација Централног већа Савеза синдиката Југославија отпутовала у Румунију, *Борба*, 28. 3. 1960, 1.

poljoprivredno dobro u blizini grada, nekoliko fabrika, centralna pijaca, kao i Muzej rumunskog radničkog pokreta. Delegati su obišli novu kongresnu dvoranu, nove stambene blokove, umetničku galeriju, kao i operu.²¹⁷⁴

Petog aprila je održan glavni sastanak jugoslovenske delegacije sa Sekretarijatom Rumunskih sindikata, na kome je prisustvovao i George Apostol, predsednik Centralnog saveta. Glavna tema razgovora bila je problem raspodele i nagrađivanja u privredi. Razgovori ipak nisu mogli da prođu bez određene političke konotacije, tako da je rumunska strana iz političkih razloga gledala na razlike u radu jugoslovenskih i rumunskih sindikata sa pozicija kritike.²¹⁷⁵ Kao glavne primedbe u odnosu na rad jugoslovenskih sindikata bilo je da oni ne učestvuju u rešavanju niza problema, da mobilisanje radnih ljudi za što bolje učestvovanje u proizvodnji nije direktan problem jugoslovenskih sindikata, nego radničkih saveta,²¹⁷⁶ da ne učestvuju u radu socijalnog osiguranja, da ne doprinose dovoljno vaspitanju radnih ljudi. Posle upoznavanja i inicijalnih razgovora prešlo se na konkretizaciju saradnje. Tu se pokazalo da Rumunija nije bila naročito zainteresovana za oživljavanje i produbljivanje veza među sindikatima. Razlog je svakako bio političke prirode, iako je rumunska strana više puta napominjala kako ideološki sukob ne sme da utiče na saradnju. Većina jugoslovenskih predloga je bila ili odbijena ili preneti za narednu 1961. godinu. Posete na nivou gradskih rukovodstava su bile svedene na jedan grad, razmena predstavnika preduzeća odlagana, kao i odlazak grupa radnika na godišnji odmor.²¹⁷⁷ Poseta je imala značaj za razvijanje odnosa u celini. Držanje jugoslovenske delegacije, njena odmerenost i optimizam, bili su važan pokazatelj sa koje pozicije se nastupa. Rumunskim sagovornicima se naročito svidelo ponašanje Mike Špiljka i njegovo često iznošenje želja za podizanjem sindikalne saradnje i poboljšanjem bilateralnih odnosa.²¹⁷⁸

Ono što je bilo dogovoreno tokom zajedničkih sednica u Bukureštu 29–31. marta i od 4. aprila 1960. godine, bilo je objavljeno u zapisniku, zaključenom između dveju delegacija o budućem razvitku prijateljskih veza i saradnje između sindikata dveju zemalja. Rumunija se obavezala da će krajem godine poslati jednu sindikalnu delegaciju radi razmene iskustava, da će biti organizovana razmena delegacija centralnih veća, centralnih odbora strukovnih sindikata, sreskih i opštinskih sindikalnih veća, kao i sindikalnih podružnica pri preduzećima, radi boljeg upoznavanja. Dogovorene su organizovane dalje razmene predavača, zatim međusobne razmene grupa radnika u vezi odlaska na godišnji odmor, razmena publikacija i razne dokumentacije, ali većina navedenog je trebalo da se

²¹⁷⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 18, Izveštaj o boravku delegacije Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije u Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine, pov. br. 435480, 1–3.

²¹⁷⁵ „Делегација Савеза синдиката вратила се из посете Румунији, *Борба*, 8. 4. 1960, 1.

²¹⁷⁶ Za razliku od rada jugoslovenskih sindikata, rad rumunskih sindikata je počivao na sistemu preuzetom iz lagerske. Tako je osnovni zadatak rumunskih sindikata bio mobilizacija radnih ljudi za izvršenje plana i planskih zadataka i izvestan nivo brige za standard radnika. Za razliku od ranijeg perioda kada su sindikati u Rumuniji bili uglavnom poluga državnog aparata ili uprava preduzeća u sprovođenju pojedinih akcija i zadataka, 1960. godine osećala se veća samostalnost. Sve sindikalne organizacije finansijski su bile vezane za budžet Centralnog veća, stoga i zavisne od njega. Veliki značaj u sindikatima daje se radničkoj kontroli koja je mogla nenajavljeno da vrši inspekcije. Centralno mesto je svakako sindikat imao u izmeni iskustava o formama rada, organizaciji proizvodnje i racionalizaciji iste. Kada bi se u preduzeću uočio neki tehnološki ili organizacioni problem, sindikat je raspisivao konkurse sa ciljem da pronade najbolje rešenje problema. Karakteristična je bila veza između preduzeća i sindikata na bazi kolektivnih ugovora. Preduzeća su se obavezivala da će stvoriti materijalne uslove za izvršenje plana i da će rešiti određen broj problema u pogledu standarda radnika, a sindikati su se u ime radnika obavezivali da će izvršiti odnosno premašiti plan proizvodnje (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 18, Izveštaj o boravku delegacije Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije u Rumuniji od 29. marta do 6. aprila 1960. godine, pov. br. 435480, 17–21).

²¹⁷⁷ Isto, 13–15.

²¹⁷⁸ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 24.

sprovodi tek od 1961. godine.²¹⁷⁹ Tokom 1960. godine je došlo samo do posete rudara iz Rumunije.²¹⁸⁰

Niz nesuglasica i nesporazuma, koji su mahom dolazili od strane rumunske delegacije, pokazivao je da Rumunija nije želela da kroz posetu jugoslovenske sindikalne delegacije ostvari i razvije saradnju. Napadi za pisanje „TANJUG-a“, insistiranje na „razgovorima“, a ne „pregovorima“, zatim zahtevi da se ne govori o međunarodnom sindikalnom pokretu, već samo na nivou dva sindikata, kao i kritikovanje Jugoslavije, bili su dovoljan pokazatelj namera Rumunije. Posle završetka posete, pismom George Apostol je Miki Špiljku poslao pismo od 9. maja u kome je izneo razočarenje izjavama i ocenama koje je 16. aprila jugoslovenska delegacija za list *Rad*, a čije je članak preneo „Radio Slobodna Evropa“. Centralnom veću Saveza sindikata Rumunije se naročito nije dopala izjava Mike Špiljka o skromnim željama Rumunije za proširenjem saradnje u 1960. godini, što je „Radio Slobodna Evropa“ dodatno naglasio. Na to pismo uz duža objašnjenja odgovorio je lično Mika Špiljak preporučenim pismom George Apostolu.²¹⁸¹ Iz tih pisama, kao i nekih drugih beleški i zapisnika, videla se sama atmosfera koja je bitna za određivanje samih namera koje su dve strane imale. Tako se jugoslovenska delegacija tokom razgovora postavljala tako da pokaže što veću zainteresovanost za rumunske metode i sisteme, poput onog o nagrađivanju i stimulaciji radnika, bez da ukazuje na slabosti tog rumunskog mehanizma i nametanja boljih jugoslovenskih rešenja. Dotle je rumunska strana naročito potencirala na isticanje onih karakteristika jugoslovenskog sistema, prema kojim je rumunsko rukovodstvo već imalo negativan stav.²¹⁸² Takvim odnosom očigledna je bila namera da Rumunija iz ovih razgovora stvori platformu za kasniju kritiku i zamerke. U delu razgovora o stvaranju planova buduće saradnje videla se mala zainteresovanost rumunske strane za unapređenje odnosa između dva sindikata, dok se kod članova rumunske delegacije tokom razgovora primećivala uzdržanost i velika opterećenost prošlošću jugoslovensko-rumunskih odnosa, iz kojeg je proizlazilo nepoverenje.²¹⁸³

Do promene atmosfere nije došlo ni prilikom razmene delegacija povodom proslave 1. maja 1960. Rumunska delegacija, koju su činili George Jonesku, predsednik Gradskog sindikalnog veća Bukurešta i Jon Vojku saradnik CV SSJ, u Beograd je došla sa ciljem da pronade potvrdu za već formirane negativne stavove o jugoslovenskom sindikalnom organizovanju. Oni su smatrali da SSJ nema kao primarni cilj brigu o radnicima i da u celini sindikati u Jugoslaviji služe za iskorišćavanje

²¹⁷⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 19, Zapisnik zaključen između delegacija Centralnog veća SSJ i Centralnog Saveza Sindikata Rumunije o budućem razvitku prijateljskih veza i saradnje između sindikata dveju zemalja, pov. br. 426451, 1–2.

²¹⁸⁰ Radilo se o vraćanju posete delegacije rudnika Lonea u Jugoslaviji koja je sprovedena na poziv rudnika Breza. Rumunska delegacija je od 26. decembra 1959. godine do 6. januara 1960. godine boravila u Jugoslaviji. Tročlanu rumunsku delegaciju predvodio je Olteanu Dimitru, predsednik sindikalne podružnice u rudniku Lonea. Vraćanje posete dogovoreno je za april 1960. godine. Takođe, tročlana jugoslovenska delegacija predvođena Nafiz Ismetom, sekretarom Rudničkog odbora rudnika Breza, posetila je Rumuniju od 17. do 30. aprila 1960. Ova poseta je bila korisna za jugoslovensku delegaciju zato što je u Rumuniji videla nekoliko značajnih tehničkih rešenja i upoznala se sa rumunskim dostignućima u oblasti rudarstva (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 19, Izveštaj o boravku delegacije rudnika Lonea u Jugoslaviji od 26.12. 1959. do 6. 1. 1960, pov. br. 44020, 1–5; AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj o boravku delegacije Sindikata rudara Breze u Rumuniji od 17–30. aprila 1960, pov. br. 417984, 11–12).

²¹⁸¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 19, Prepis pisma George Apostola drugu Miki Špiljku od 9. maja i odgovro druga Špiljka na to pismo sa prevodom komentara Slobodne *Evrope* o izjavi druga Špiljka datoj listu *Rad* po povratku iz Rumunije, pov. br. 413843.

²¹⁸² Kritikovali su relativno slobodno tržište u okviru jugoslovenske planske privrede, primerima želeli da pokažu kako jugoslovensko tržište ima dosta sličnosti sa kapitalističkim. Kritikovana je i činjenica što su u Jugoslaviji fabrike pripadale grupama radnika, zbog čega je po rumunskom mišljenju dolazilo do ispoljavanja negativnih aspekata konkurencije i skrivanja iskustava...

²¹⁸³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 19, Beleška o razgovorima između delegacija CV sindikata Jugoslavije i Rumunije, vođenih u Bukureštu, pov. br. 435538, 1–3.

radnika. Rumunski predstavnici su sa takvim ubedenjem prilikom poseta fabrikama i lokalnim sindikalnim organizacijama tražili podatke kojima bi potvrdili stav da je njihov sistem bolji od jugoslovenskog. U sklopu politike oni su izbegavali zvanične razgovore sa jugoslovenskim sindikalnim predstavnicima i nisu dozvoljavali upuštanje u dublje diskusije ni o kakvom pitanju. Takvi napori su se naročito ispoljili prilikom razgovora sa Ašerom Deleonom u prostorijama Komisije za međunarodne veze 12. maja. Na kraju su otišli sa zaključkom da će rezultati pokazati čiji je sistem bio pravilniji i bolji.²¹⁸⁴

Jugoslovenski predstavnik Dragi Stamenković, potpredsednik CV SSJ, bio je jedan od dvadeset pet predstavnika stranih zemalja koje su se odazvale pozivu da prisustvuju IV kongresu rumunskih sindikata. On je u Rumuniji boravio od 25. oktobra do 5. novembra 1960. godine. Sam Kongres je trajao od 26. do 29. oktobra. Iako je statut predviđao da se kongresi održavaju na četiri godine, razmak između III i IV bio je duplo veći. Najveća pažnja bila je posvećena privrednom razvitku. Prema referatu George Apostola, predsednika CV rumunskih sindikata, industrijska proizvodnja Rumunije povećala se pet puta u odnosu na stanje 1938. godine. On je naglasio da je sindikalna organizacija povećala kompetencije, da je smanjila broj plaćenih službenika za 70% i da je veća pažnja posvećena proizvodnji i stvaranju boljih uslova za radnike, a sve u skladu sa kritikama III kongresa RRP. U to vreme Sindikat je imao 2.852.312 članova. Na IV kongresu usvojen je novi Statut i izabrano novo rukovodstvo Centralnog veća, Apostol je reizabran na vodeću funkciju. Iako su se očekivali napadi na Jugoslaviju od strane Kine i Albanije, do njih nije došlo. Prilikom obraćanja Stamenkovića 28. oktobra, oni su svoje nezadovoljstvo iskazali neprisustvovanjem. Do napada nije došlo zalaganjem domaćina koji su ubedili Kineze i Albance da Kongres nije mesto za raspravljanje o ideološkim razlikama. Posle obilaska više gradova i fabrika, poslednjeg dana boravka Dragi Stamenković je razgovarao sa George Apostolom o pitanjima poboljšanja sindikalne saradnje i o brojnim međunarodnim problemima. Dogovorena je razmena predavača i publikacija, ali je uzvratna poseta rumunske sindikalne delegacije odložena za narednu godinu.²¹⁸⁵

Tokom 1961. godine došlo je do više međusobnih poseta sindikalnih delegacija, ali vidljivijeg napretka i razvijanja konkretnije saradnje nije bilo. Kao važnije posete treba izdvojiti boravak rumunske delegacije na čelu sa potpredsednikom CV Sindikata Rumunije Vasile Mušatom od 15. do 23. maja. Cilj posete bio je razmena iskustava i upoznavanje sa sistemom socijalnog osiguranja i pitanjima higijensko-tehničke zaštite na radu. Uzvratna poseta, ostvarena krajem oktobra 1961. godine, bila je posvećena pitanju zdravstvene zaštite, a delegaciju je predvodila Olga Vrabič, sekretar CV SSJ.²¹⁸⁶

Iako je Centralno veće Saveza sindikata Jugoslavije pokazivalo veliku aktivnost u pravcu razvoja, njegove inicijative nisu primljene sa većim oduševljenjem u Bukureštu. Predlog sindikalne saradnje za 1962. koji je Jugoslavija predala, sadržao je deset razmena, ali je bilo prihvaćeno samo četiri. To su bile – jedna povodom proslave 1. maja, i druga redovna, koju je realizovala delegacija Sindikalne podružnice rafinerije u Sisku. Iz Rumunije su takođe došli povodom proslave 1. maja i dve delegacije sindikalnih zdravstvenih radnika i rafinerije Ploesti. Jugoslovenske sindikalne delegacije su primane u atmosferi prijateljstva, iza koje se krila želja da joj se osim osmeha ne prikaže ništa što bi moglo da koristi ili što bi omogućilo bliže upoznavanje sa funkcionisanjem i radom rumunskog sindikata. S

²¹⁸⁴ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Zabeleška o razgovoru rumunske sindikalne delegacije na proslavi 1. maja u Komisiji za međunarodne veze 12. 5. 1960, 1–2.

²¹⁸⁵ AJ, Savez sindikata Jugoslavije –117, f. 363, dos. 562, Izveštaj o boravku druga Dragog Stamenkovića, potpredsednika Centralnog veća SSJ, na Kongresu rumunskih sindikata, 25. 10–5. 11. 1960, 14–18.

²¹⁸⁶ „Румунска синдикална делегација отпутовала из Југославије, Борба, 24. 5. 1961, 1; „Делегација Централног већа ССЈ отпутовала у Букурешт, Борба, 26. 10. 1961, 1.

druge strane, rumunske delegacije su u Jugoslaviji polazile od nezainteresovanosti, do težnje da se uključe u razgovore s ciljem da veličaju nivo rumunske sindikalne organizacije.²¹⁸⁷

Novo poglavlje u saradnji sindikata otvoreno je posetom rumunske sindikalne delegacije na čelu sa predsednikom Isakom Martinom tokom septembra 1963. Delegati su u Beograd doputovali 20. septembra i za vreme trajanja posete obišli su, osim Beograda, Zagreb i Ljubljano. Od visokih predstavnika delegaciju je primio potpredsednik Republike Aleksandar Ranković.²¹⁸⁸ Otvorenija atmosfera i slobodnije teme razgovora koje je Martin vodio sa Vukmanovićem, dovele su do definisanja dalje saradnje i dogovora da se već decembra iste godine poseta vrati.²¹⁸⁹

Probleme kontakata društvenih organizacija i pojedinaca

U pogledu razvoja odnosa postojale su različite faze. Od sporog prilaza normalizaciji odnosa, preko istrčavanja ispred lagera tokom 1956. i 1957. godine, do pogoršanja kroz antijugoslovensku kampanju, kočenja i optuživanja Jugoslavije da se meša u unutrašnje stvari, sve do smirivanja od 1960. godine. Razvoj bilateralne saradnje najavljen je prestankom napada u štampi i u govorima rumunskog rukovodstva, posle juskog Kongresa RRP 1960. godine. To je umnogome bio jedinstven slučaj u IEZ, naravno uslovljen isključivo ličnim interesima i karakterističnom obazrivom politikom. Veći razvoj saradnje počeo je od druge polovine 1962. godine gotovo u svim sektorima, od ekonomskog, preko kulturnog do sportskog. Rumunija je u određenoj meri otvorila i svoje granice, tako da je izdavanje preko 400, odnosno ukupno 1.000 viza za posetu Jugoslaviji bilo značajno poboljšanje, ako se uzme podatak da je Rumunija 1960. godine izdala samo 10 viza privatnim licima. Čak je inicijativa o dvovlasničkim imanjima, starim potraživanjima i nadoknadi za nacionalizovanu imovinu, bila prihvaćena u načelu, ali pod izgovorom da se ne stekne utisak prebrzog razvoja odnosa, pregovori su odgođeni. Rumunija tokom 1962. godine nije onemogućavala Jugoslaviji davanje invalidnina borcima NOVJ iz redova manjine, kao ni odlazak porodica u posetu grobovima palih boraca u Jugoslaviji.²¹⁹⁰

Tabela 30: Rumunski državljani koji su boravili u Jugoslaviji 1962. godine

Sportisti (u okviru 25 ekipa)	395
Privatna lica	419
Po kulturno-naučnoj saradnji	59
Po naučno-tehničkoj saradnji	25
Sindikalne posete	22
Parlamentarna delegacija	15
Pregovori oko Đerdapa	30
Učešće na sajmovima	5
Delegacija rumunskih žena	3
Delegacija na Kongresu Saveza studenata Jugoslavije	2
Komisija za rešavanje graničnih incidenata	4
Ostali	54
	Ukupno 1.033 lica

²¹⁸⁷ DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 9, Problemi balkanske saradnje, pov. br.4443945, 16–17.

²¹⁸⁸ „Потпредседник Ранковић примио делегацију румунских Синдиката“; „Одлазак румунске синдикалне делегације, *Борба*, 30. 9. 1962.

²¹⁸⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–26, Politički odnosi SFRJ–RNR 1963, 3.

²¹⁹⁰ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Konzularna problematika NRR–FNRJ u 1962, pov. br. 42411, 6–8.

Razlika od 218 lica između dve godine (1961. ukupno izdato 815 viza), načinjena je najvećim delom zahvaljujući izdavanju viza privatnim licima. Samo godinu dana ranije, granicu je prešlo 129, a 1962. zaključno sa 15. decembrom, 419 rumunskih državljana, koji su bili u privatnim posetama. Važno je istaći da je oko 80% privatnih poseta učinili pripadnici manjine koji su imali rodbinu u Jugoslaviji, kao i da je prosečna starost tih lica bila između 55 i 60 godina. To je ukazivalo da su se rumunske vlasti i dalje držale stava da mladim ljudima, bračnim parovima ili ljudima sa decom, ne izdaju vize. Tako od pomenutih 419 lica, nijedno nije bilo uzrasta do 25 godina. Ambasada je često prigovarala na praksu da Rumuni koji službeno putuju u Jugoslaviju ne dolaze lično da preuzmu pasoše i obave razgovor sa predstavnicima Ambasade. Takvu praksu rumunske vlasti su ciljano sprovodile, kako bi onemogućile svaki kontakt svojih građana sa stranim predstavnicima, što, dakle, nije bio slučaj samo sa jugoslovenskim predstavništvom, već i sa drugim predstavništvima stranih država u Rumuniji.²¹⁹¹

Sprovođenje repatrijacije je takođe otežavano sa rumunske strane. Tokom 1962. godine Ambasada Jugoslavije je dostavila dokumentaciju i podnela zahteve za 72 lica, od čega je 30 predmeta bilo vezano za IB emigrante, a ostalih 42 za ostalu emigraciju koja je bila zainteresovana za povratak u zemlju. Rumunska vlast je izdala svega šest odobrenja.

Lažna želja za razvojem društvenih i političkih kontakata

Početak 1960. godine česte su bile izjave rumunskih rukovodilaca da su se kontakti na privrednom, kulturnom, omladinskom i drugim planovima razvijali „brže i intenzivnije nego ranije“. Kao razlog izvesnog popravljivanja odnosa videli su mirniju atmosferu u međunarodnim odnosima i popravljivanje atmosfere. Služeći se međunarodnim popuštanjem i zatišjem u antijugoslovenskoj kampanji, Rumunija je želela da realizaciju kulturnih i naučno-tehničkih aranžmana prikaže kao dokaz da su bilateralni odnosi ušli u fazu pune normalizacije. Time je najpre želela da pokaže svoje zalaganje u pravcu ispunjenja uslova za regionalnu saradnju po rumunskim principima. Ovakvo postavljanje rumunskog rukovodstva, Beograd je ocenjivao kao novu taktiku ka stvaranju dobre volje i privlačenju jugoslovenske strane u njihove akcije koje su se vodile na balkanskom planu. To su bile brojne inicijative saradnje raznih organizacija i udruženja balkanskih zemalja, poput organizacija omladine, žena i novinara.²¹⁹²

Rumunske izjave dobrih odnosa i eksploatacija realizacije aranžmana na bilateralnom planu, Jugoslavija je pokušala da iskoristi u svoju korist, tako što je izlazila sa konkretnim predlozima koji bi direktno mogli da utiču na proširenje saradnje i poboljšanje bipolarnih odnosa. Jugoslovenski predstavnici su postavljali pitanje uzvraćanja posete rumunskih parlamentaraca. Upućen je bio poziv da predstavnici sindikalnih organizacija učine posetu prilikom proslave 1. maja, kao i poziv da predstavnici rumunskog Crvenog krsta prisustvuju međunarodnoj konferenciji Crvenog krsta, koja je bila organizovana u Jugoslaviji. Takođe, treba spomenuti poziv na kongres Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) i poziv da rumunski novinari budu gosti *Večernjih novosti i Politike*.²¹⁹³

²¹⁹¹ Isto, 10.

²¹⁹² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 25. 1. 1960, pov. br. 42110, 1.

²¹⁹³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Zabeleška o poseti Arse Milatovića načelniku regionalnog odeljenja za Balkan Petru Georgiju na dan 27. 4. 1960, pov. br. 413802, 1–3.

Međutim, odgovori funkcionera na jugoslovenske predloge, koji su bili puni fraza i praznih reči o postepenosti, značili su da vreme još nije bilo pogodno.²¹⁹⁴ Tome u prilog išla je i zabrana građanima da posete Jugoslaviju. Zabrana prelaska granice sa bilo koje strane pokazivala je da rumunske želje za razvijanjem odnosa nisu bile u skladu sa njenim stvarnim delovanjem.²¹⁹⁵ Ona je u kontaktima sa jugoslovenskim službenicima i raznim delegacijama pokazivala uzdržanost i bojaznost od saradnje i stupanja u obaveze, što je odavalo utisak velikog nepoverenja. Za razliku od politike odlaganja važnijih razgovora, sitnije jugoslovenske inicijative su često bile prihvatane. Bili su izuzetno zadovoljni i poboljšanjem pisanja „TANJUG-a“ o Rumuniji što su videli kao mogućnost otvaranja saradnje u oblasti štampe.²¹⁹⁶

Prvi korak u tome bio je dolazak delegacije rumunskog Komiteta za mir²¹⁹⁷, na poziv Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda, 6–11. maja 1960. Na čelu delegacije bio je Teodor Marinesku, direktor „Ađerpresa“. Iako je to bila dobra manifestacija poboljšanja veza, ispostavilo se da konkretnije saradnje još ne može biti. To se jasno videlo iz pregovora dve delegacije. Rumunska je odbijala skoro sve iznete predloge, dok je svoje predloge, u slučaju da su bili prihvaćeni od strane jugoslovenske delegacije, povlačila i menjala. Članovi delegacije nisu želeli da se u bilo kakvom kontekstu upotrebljava reč „socijalizam“. Smatrali su da bi ona mogla biti drugačije protumačena i pružila pogrešnu poruku, jer u suštini za njih Jugoslavija nije bila socijalistička zemlja. Iz tog razloga nisu dolazile u obzir formulacije poput: „naše socijalističke zemlje“ ili „u interesu mira i socijalizma“.²¹⁹⁸

Rumunska delegacija je jasno stavljala do znanja da nije bila za proširenje kulturne, naučne i druge saradnje. Uporedo sa takvim stavovima, tražila je podršku za projekat balkanske saradnje, kao i za sovjetske spoljno-političke stavove o raznim međunarodnim problemima, poput zabrane jednostranog obavljanja atomskih eksperimenata i problema razoružanja. Iz toga je proizilazilo da je pristanak dolaska delegacije u Jugoslaviju bio inspirisan isključivo propagandnim potrebama Rumunije kao i lagera, a ne stvarnim željama za uspostavljanje saradnje između raznih jugoslovenskih i rumunskih organizacija. Da je došla sa takvim ciljevima, od kojih je najvažniji bio da Jugoslavija pismeno iskaže svoj pristanak za rumunski predlog hitnog sazivanja jednog balkansko-jadranskog sastanka mirovnih pokreta, pokazuje da je obaveštenje o svom dolasku uručila telegramom samo dan pre polaska iz Bukurešta. Atmosfera pregovora je bila sve gora, tako da je nekoliko puta dolazilo u pitanje da li će se objaviti i zajedničko saopštenje. Pregovori su bili neprijatniji i teži, čak i od sličnih razgovora sa delegacijama mirovnih pokreta Bugarske i SSSR-a. Na takvo stanje je, najviše svojim držanjem, uticao Todor Marinesku koji je, iako nije bio formalni šef delegacije, vodio glavnu reč i stvarao problem čak i u onim segmentima gde su se stavovi ostalih delegata poklapali. Tokom višednevnog boravka, rumunska delegacija je posetila Zagreb, Rijeku i

²¹⁹⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 30. 1. 1960, pov. br. 42622, 1.

²¹⁹⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 7. 3. 1960, pov. br. 46313, 1.

²¹⁹⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 1. 4. 1960, pov. br. 48986, 1.

²¹⁹⁷ Delegaciju rumunskog mirovnog pokreta činili su: Štefan Milku, akademik i prvi sekretar Akademije RNR, poslanik i član Nacionalnog komiteta za odbranu mira, Sanda Rangec, sekretar Nacionalnog komiteta za odbranu mira, Marčel Breslašu, član odbora književnika NRR i član Nacionalnog komiteta za odbranu mira i Teodor Marinesku, generalni direktor agencije „Ađerpres“ i sekretar rumunskog komiteta za uzajamnu saradnju i razumevanje među balkanskim narodima. Njih su ispred Jugoslovenske lige dočekali Cvijetin Mijatović, Miroslav Vitorović, Kiro Hadživasilev, Antonije Isaković i Janko Klikovac.

²¹⁹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Cirkularno pismo iz kabineta Mićunovića od 16. 5. 1960, pov. br. 413121, 1–2.

Ljubljani. Za vreme putovanja po Jugoslaviji Rumuni nisu pokazivali interesovanje za jugoslovenski društveno-politički život, niti su se upuštali u diskusije o samoupravljanju.²¹⁹⁹

U celini uzev, u 1960. godini rumunsko rukovodstvo je u odnosu na Jugoslaviju pokazivalo krajnju uzdržanost u razvijanju bilo kakvih političko-društvenih kontakata. Izgovori za takav stav su bili svakojaki. Rumunsko rukovodstvo se obično pravdalo zauzetošću oko Kongresa RNR, zatim nedostatkom stručnih kadrova i slično. Strahovanje pred lagerom da se rumunsko rukovodstvo ne ističe previše i ne razlikuje od ostalih, zatim nizak političko-idejni nivo rukovodstva i naroda, tradicionalna politička inertnost i pasivnost masa, kao i sklonost političkom konzervativizmu, imali su jak efekat na stvaranje rumunske politike prema Jugoslaviji. Jedini oblik saradnje koji nije do tančina proveravan i kontrolisan, bio je oblik razmene materijala između organizacija. Takav vid saradnje nije rumunskoj strani stvarao dodatne poteškoće iz razloga što je odnosni materijal dospevao u ograničen broj ruku. Na planu kulturne saradnje situacija je bila bolja, ali i ovde se osećala jaka rumunska želja za kontrolom. Tako su radije pokazivali želju da prime jugoslovenske kulturne delatnike, nego da šalju svoje. U izveštajima Jugoslovena koji su boravili u Rumuniji, konstantan utisak bio je da su domaći organi velike napore ulagali u akcijama da sačuvaju mase od eventualnog štetnog uticaja gostiju. To se činilo stalnim nadzorom, kanalisanjem i izborom mesta poseta. U sferi ekonomske saradnje, ma koliko ona bila direktno uslovljena političkim odnosima, videla se realna potreba za povećanjem obima saradnje. Bez obzira kakve su bile političke oscilacije lagera prema Jugoslaviji, Rumunija je na osnovu realnih ekonomskih potreba pokušavala, uostalom kao i Jugoslavija, da uspostavi ekonomske veze.²²⁰⁰

Saradnja političkih i društvenih organizacija nije ostvarena u 1960. godini. Rumuni nisu prihvatili ni pozive za posetu parlamentarne delegacije Jugoslaviji i srpskog patrijarha Rumunskoj pravoslavnoj crkvi. Nije dobijena saglasnost ni za razmenu delegacija glavnih gradova, slanje delegata na Kongres SSRNJ, Kongres novinara i Kongres Crvenog krsta. Karakter rumunskog odbijanja nije bio oštar, već su se rukovodioci, počev od samog Deža, za svaku nerealizovanu ili odbijenu razmenu izvinjavali ili je pravdali različitim izgovorima. U toj godini je jedino došlo do razmene delegacija za 1. maj i slanja delegacije Komiteta za odbranu mira u Beograd.²²⁰¹

Saradnja između društvenih organizacija dve države bila je na niskom nivou i tokom 1961. i 1962. godine. Do boljih kontakata dolazilo je samo u slučajevima gde je postojalo interesovanje druge strane. Tako je na inicijativu Jugoslovenske lige za mir uspostavljena je veza sa rumunskim Komitetom za zaštitu mira. Do razvoja saradnje pomenute dve organizacije došlo je zbog velikog angažovanja Rumunije na Balkanu. Želja da ona bude pokretač balkanske saradnje i stvaranja bezatomske zone, dovela je do probijanja rezervisanosti prema FNRJ. Tokom 1960. i 1961. godine izvršena je razmena delegacija, a u 1962. je došlo do razmene materijala i publikacija. Simbolične saradnje bilo je i na nivou omladinskih i ženskih organizacija.²²⁰²

Značajano poboljšanje u okviru saradnje društveno-političkih organizacija primećuje se od 1963. godine. Omladinske organizacije su hrabrije prišle saradnji na bilateralnom i internacionalnom nivou. Tokom 1963. Savez omladine Jugoslavije (SOJ) i Savez radne omladine Rumunije (UTM) ostvarili su kontakt, ali do sklapanja konkretnih aranžmana nije došlo, osim dolaska jedne rumunske delegacije

²¹⁹⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Zabeleška o boravku delegacije rumunskog mirovnog pokreta, pov. br. 445326, 1.

²²⁰⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 31. 5. 1960, pov. br. 415126, 1–2.

²²⁰¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Spoljnopolitička aktivnost Rumunije u 1960. godini i njeni odnosi sa pojedinim zemljama, pov. br. 45486, 21.

²²⁰² DAMSPS, PA, 1962, Regionalno, f. 99, dos. 9, Problemi balkanske saradnje, pov. br.4443945, 16–17.

na VII kongres SOJ-a. Činjenica da se bližila Deževa poseta Jugoslaviji zakazana za novembar mesec, doprinela je aktivaciji rumunskih masovnih organizacija. Oktobra je došlo do posete delegacije Nacionalnog saveta rumunskih žena, na poziv jugoslovenske Konferencije za društvenu aktivnost žena. Ubrzo nakon završetka te posete, druga delegacija iste organizacije prisustvovala je međunarodnom seminaru, održanom u Beogradu, pod nazivom „O ulozi i učešću žena u lokalnoj samoupravi“.²²⁰³

Kulturna saradnja

Rumunska dostignuća na polju kulture i obrazovanja

Veliki problem Rumunije na kulturnom planu bio je raskorak između relativno visokog kulturno-naučnog nivoa inteligencije i velike zaostalosti seljačkog stanovništva. Takvo stanje je rukovodstvo, raznim merama donetim ubrzo posle rata, pokušavalo da ublaži. Neozakonjenom merom cenzusa za upis u više gimnazije, po kojem je 50% upisanih đaka trebalo da dolazi iz radničkog, 25% iz seljačkog i 25% iz intelektualnog sloja stanovništva, želela je da kroz nekoliko generacija napravi balans i ima značajan broj obrazovanih ljudi iz nižih slojeva. Međutim, uspesi takve mere nisu bili veliki. Razlozi su bili brojni, od nepostojanja materijalnih sredstava seljaštva da školuju svoju decu, preko malih stipendija i nezainteresovanosti radničke i seljačke dece da u većem broju nastave školovanje, do činjenice da su deca intelektualaca zahvaljujući brojnim šupljinama i rasprostranjenom mitu uspevala da i dalje u najvećem procentu upisuju više škole.

Rumunija je imala krajem 1960. godine razgranatu mrežu škola, koja uprkos naporima nije uspevala da stvori novu generaciju inteligencije, koja bi bila bliža vlasti, već su se novi rumunski intelektualci obično stapali sa starom inteligencijom, čineći sa njom jedinstvenu političku celinu, čiji su se pogledi često razlikovali od pogleda partije. Viđena kao potencijalna opasnost od strane rukovodstva, ona je dobijala posebnu pažnju. U politici RRP kao stalnost javljala se potreba borbe protiv buržoaske ideologije kod inteligencije. Tako je u referatu Deža na III kongresu RRP, štetnost buržoaske ideologije postavljena čak i pre revizionizma i dogmatizma. Virdžil Trofim, sekretar CK omladine, dva meseca kasnije je na Kongresu omladine to još jednom ponovio. Kao jezgro buržoaskog uticaja kod inteligencije rukovodstvo je videlo institucije poput Akademije nauke, Univerziteta i drugih naučnih i kulturnih institucija. Pritisak koji je vršen na staru rumunsku inteligenciju, zatim nemogućnost RRP da bez kadrova–intelektualaca stvoru novu „pamet“, nametalo je da inteligencija bude tretirana kao konstantna opasnost. Zbog takvog stanja iz Rumunije su, relativno lako, uspevali da prebegnu na Zapad mnogi najeminentniji muzičari, naučnici i književnici. Poznati pisac Petru Dumitriu (1924–2002) i dirigent Konstantin Silvestri (1913–1969) bili su jedni od mnogih prebega iz 1960. godine.²²⁰⁴

Promena politike prema Zapadu i potreba za inteligencijom koja bi u boljem svetlu predstavila Rumuniju, rezultovala je delimičnom afirmacijom rumunske inteligencije. Od 1958. godine to je bilo izuzetno vidljivo u partijskoj i državnoj politici. Zaklanjajući se iza ideje koegzistencije na planu

²²⁰³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–26, Politički odnosi SFRJ–RNR 1963, 3.

²²⁰⁴ Jedan od najistaknutijih rumunskih književnika mlade generacije, Dumitriu, emigrirao je u Francusku januara 1960. godine i ubrzo u Parizu je štampao knjigu o porodičnom životu Deža i ostalih rukovodilaca, pod naslovom *Nekrunisana kraljica*. Iako je ovo bio veliki udarac za ugled rumunskog rukovodstva, njegovo emigriranje nije pokvarilo odnose Rumunije sa Francuskom, štaviše oni su tokom 1960. godine ossetno poboljšani.

kulturne saradnje, inteligencija je koristila sve naučne skupove da se pokaže na Zapadu i da tu afirmiše svoje postojanje, a time ujedno i osnaži svoj uticaj na rumunsko rukovodstvo. Znajući da partija od nje ima direktne koristi, ona je dopuštala sebi da umereno ispoljava neke tendencije koje bi u drugim okolnostima bile oštro sankcionisane od strane vlasti.²²⁰⁵

Postavlja se pitanje koliki je broj i kakav je realni uticaj imala rumunska inteligencija na politički i društveni život Rumunije. Najbolji odgovor bi se dao upoređivanjem statističkih podataka dve zemlje. Rumunija je imala veliku bazu odakle je dobijala intelektualce. Godine 1960. bilo je 2.380.000 učenika svih škola, koji su počevši od te godine do mature dobijali besplatno sve udžbenike. Ovim je rukovodstvo pokušalo da poveća broj onih učenika koji nisu mogli da se školuju iz materijalnih razloga.²²⁰⁶ Rumunija je 1958. godine imala 100 listova, od čega 20 dnevnih i 234 časopisa.

Tabela 31: Uporedba najznačajnijih zanimanja i kulturnih ustanova

	Godina iz koje su podaci	Jugoslavija	Rumunija
Lekari	1960.	13.000	24.000
diplomirani inženjeri	1950–1960.	12.500	49.000
Ekonomisti	1950–1960.	5.450	14.000
javne biblioteke	1958.	5.170	18.501
Bioskopi	1958.	1527	2.097
Pozorišta	1958.	55	76
Radio-stanice	1958.	9	17

Podaci pokazuju da je Rumunija imala u proseku duplo više ključnih zanimanja za socijalističku izgradnju. Usmerenost na stvaranje ekonomske baze i omogućavanje barem besplatne zdravstvene zaštite dovelo je do gore izloženih razlika u broju lekara, zatim inženjera i ljudi čija je sfera interesa bila ekonomija. Nasleđen razgranati sistem kulturnih institucija i dodatni naponi u toj sferi doveli su do ogromne razlike u broju biblioteka, bioskopa i pozorišta.

Težnja Rumunije da pojača ulogu partije, kao i države, produbi klasnu borbu i iskaže jedinstven stav protiv revizionizma, koja je naročito bila vidljiva od junskog Plenuma 1958. godine, imala je odraza i na polju kulture. Na Plenumu Komiteta Saveza rumunskih književnika, održanom krajem januara 1959, Partija je želela da naglašavanjem svoje uloge i celokupnog života, a naročito u književnosti, književnike, kao i umetnike, potčini partijskoj liniji „socijalističkog preobražaja“. Istovremeno je dala do znanja književnicima da će vršiti obračun sa svim negativnim pojavama u književnosti, poput bežanja od stvarnosti, revizionizma i liberalizma i zalaganja za pravce koji ne odgovaraju socrealizmu. Sekretar Udruženja književnika Mihai Beniuk je u referatu zbog toga naglasio da „literatura treba da ide napred, ona treba da izražava radni elan i uspehe u izgradnji socijalizma, ne sme da se vuče na repu stvarnosti jer književnik treba da bude u prvim redovima, on treba da se približi masama graditelja socijalizma“. U tu svrhu, Beniuk je iskazao i kako je Rumunija odlučila da književnike, koji bi pisali o zadatim temama, motiviše raznim stimulacijama. Partija je želela da ih milom, a ako to ne urodi plodom i silom, privuče liniji socijalističkog preobražaja umetnosti i kulture,

²²⁰⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Neke napomene u vezi politike RNR na međunarodnom planu i njenom odnosu prema FNRJ, pov. br. 424568, 4.

²²⁰⁶ Isto, 3.

ali i dodatno uključi u antijugoslovensku propagandu. S tim u vezi bila je i kritika jugoslovenskih stavova o socijalističkom realizmu, iznetih na Kongresu jugoslovenskih književnika.²²⁰⁷

Obrazovi sistem RNR

Reforma školstva koja je u Rumuniji izvršena po ugledu na SSSR 1948, uvela je obavezno sedmogodišnje obrazovanje. Međutim, njime rumunske vlasti nisu uspele da obuhvate svu decu. Problem je bio što se obavezno sedmogodišnje školovanje delilo na dva ciklusa. Prvi četvorogodišnji i drugi trogodišnji.²²⁰⁸ Prvi ciklus prema podacima Ministarstva prosvete uspeo je da obuhvati 97.8% dece, dok je drugi obuhvatao 85.6%. Rumunija je imala velikih poteškoća zbog nepostojanja jedinstvenog obrazovnog procesa u sedmogodišnjim školama. Zbog podele na dva ciklusa, postojali su prijemni ispiti pri prelasku iz četvrtog u peti i iz sedmog u osmi razred. Veliki problem obrazovanja bilo je neredovno pohađanje škole. Sedmogodišnje škole nisu predstavljale jedinstvenu instituciju. Pored njih postojale su tzv. osnovne škole, koje su imale samo četiri razreda i gimnazije. Često su gimnazije obuhvatale tri ciklusa školovanja: osnovni četvorogodišnji, drugi ciklus sedmogodišnje škole i tzv. više razrede gimnazije. Tako da je školovanje u rumunskim gimnazijama trajalo 11 godina (4+3+4). Bez obzira na postojanje sedmogodišnje škole, gimnazije su obuhvatale i više i niže razrede. Za više razrede postojala je mogućnost pohađanja kroz večernje škole koje su uvedene 1954. godine. Već 1958. od ukupno 48.000 učenika viših razreda gimnazije u Bukureštu, čak 16.000 je bilo radnika, službenika i oficira koji su pohađali večernje kurseve.

Ministarstvo nastave u Rumuniji nije bilo zaduženo za stručne škole. Mali broj je tako potpadao drugim odgovarajućim ministarstvima. One su bile organizovane pri većim preduzećima i fabrikama. Takav vid obrazovanja imao je tri nivoa: profesionalno, majstorsko i politehničko obrazovanje. Profesionalno obrazovanje ili tzv. škola učenika u privredi je bio prvi nivo, međutim, posle završetka učenik nije mogao odmah da upiše drugi nivo, odnosno da se školuje za majstora. Uslov je bio da prvo provede tri godine u preduzeću i da posle tog perioda položi prijemni ispit. Kriterijumi za politehničku školu su bili još stroži, Nju su mogli da upišu samo učenici sa završenom gimnazijom. Rumunske škole su imale drugačiju organizaciju od jugoslovenskih. U njima jedini organ uprave bio je direktor, dok se nastavničko veće više tretiralo kao pedagoški savet. Direktori su upravljali uz pomoć zamenika. Svaka škola je imala onoliko zamenika koliko stepena obrazovanja. Na primer, stručne škole su imale zamenike koji su bili zaduženi za profesionalno, majstorsko i politehničko obrazovanje, a ako je škola u svom sastavu imala i internat, onda je postojao i zamenik direktora koji se bavio smeštajem učenika. Vannastavne aktivnosti su bili isključivo vezane za kolektiv. Tako da, iako je postojala omladinska organizacija u školi, ona se nije pojavljivala kao organizator aktivnosti,

²²⁰⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 20, Izveštaj o proširenom sastanku Komiteta Saveza književnika NR Rumunije krajem januara 1959, pov. br 47271, 2.

²²⁰⁸ Osnovna škola u Rumuniji je bila obavezna i obuhvatala je sedam razreda podeljena u dva ciklusa. U prvom četvorogodišnjem nastava je bila razredna, a u drugom trogodišnjem predmetna. Pravo na potpune osnovne škole imala su samo ona mesta koja su mogla da obezbede više od 25 đaka po razredu, dok je niži četvorogodišnji ciklus postojao u svim mestima. Po završetku potpune osnovne škole đaci su sticali pravo da upišu srednje četvorogodišnje škole (DAMSPS, PA, 1960, f. 113, dos. 17, Rumunija, Zabeleška o poseti Pantelije Prokića Jonu Borki, generalnom direktoru opšte obrazovnih škola na dan 28. 4. 1960, pov. br. 413805, 2).

već je i ona bila vezana obično za jednog nastavnika koji je rukovodio nekom vanškolskom aktivnošću.²²⁰⁹

Reforma školstva iz 1948. je rumunskom obrazovnom sistemu donela odvajanje školstva od crkve i princip povezivanja nastave, tj. teorije sa praksom. Tako su deca na selu izučavala poljoprivredne pouke četiri časa nedeljno. Osim toga, imala su obavezu da obrađuju svoje parcele ili da učestvuju u radu na imanjima kolektivnih poljoprivrednih gazdinstava. Za razliku od njih, deca u gradovima su izučavala industrijske pouke i radila u školskim radionicama. Pored nastave učenici u srednjim opšteobrazovnim školama su imali obaveznu dvonedeljnu praksu pri kraju školske godine (11–26. aprila ili 12–25. juna).²²¹⁰

Nastavnički kolektiv je jednom mesečno održavao sastanke na kojima se diskutovalo o problemima i njihovom rešenju. Školski inspektori su jednom u tri meseca sazivali sastanak nastavničkih kolektiva rejona i na tim sastancima su po pravilu samo davali uputstva nastavnicima za dalji rad ili saopštavali neke važne odluke. Inspektori su bili pod okriljem rejonskih narodnih odbora i takav jedan odbor je imao posebne inspektore za osnovno, sedmogodišnje i predškolsko obrazovanje. Glavni zadatak inspektora bio je da obiđu sve škole, kontrolišu rad nastavnika i daju predloge za otklanjanje eventualnih propusta ili slabosti u radu.²²¹¹

Ministarstvo nastave je donosilo planove i programe za sve škole, tako da su prosvetni radnici imali malo prostora da utiču na njihovu izmenu ili izradu. Ono je štampalo udžbenike, vodilo personalnu politiku i vršilo organizaciju pedagoškog, stručnog i političkog usavršavanja nastavnog kadra. Škole u svojim budžetima nisu imale sredstva opredeljenja za nabavku opreme i materijale, te su se nastavna sredstva nabavljala isključivo preko Ministarstva.

Sve to Ministarstvo nastave i kulture je uspevalo da radi i kontroliše zahvaljujući postojanju tri sektora, pet direkcija i dve samostalne službe. Odeljenja Ministarstva bila su podeljena na sektor za kulturu, za višu nastavu i za opštu nastavu. Odeljenje za opštu nastavu se delilo na pet direkcija. Prva je obuhvatala sva pitanja vezana za opštu kulturu. Tu je spadao rad u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama i školama za decu sa potrebama. Druga direkcija je bila namenjena profesionalnom i tehničkom obrazovanju. Tu su spadale u suštini stručne škole. Treća tzv. pedagoška direkcija se bavila posredstvom četiri službe, problemima nastave, planovima i programima, pedagoškim problemima profesionalnih škola, pitanjima proizvodnje politehničkog i didaktičkog materijala potrebnog za izvođenje nastave i štampanjem udžbenika. Četvrta direkcija se bavila pitanjima vaspitanja omladine i fizičkog vaspitanja. Poslednja direkcija, direkcija školske inspekcije, delila se na dva sektora koja su pokrivala kontrolu škola opšteg obrazovanja i škola za tehničko obrazovanje. Dve samostalne službe, koje su takođe postojale, bavile su se personalnim pitanjima i usavršavanjem, i pedagoškim uzdizanjem kadrova.²²¹²

²²⁰⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 35, Izveštaj o boravku jugoslovenske delegacije u NR Rumuniji od 21. novembra do 6. decembra 1958. godine, na osnovu sporazuma o kulturnoj saradnji i razmeni iskustava, pov. br. 42691, 1–3.

²²¹⁰ DAMSPS, PA, 1960, f. 113, dos. 17, Rumunija, Zabeleška o poseti Pantelije Prokića Jonu Borki, generalnom direktoru opšte obrazovnih škola na dan 28. 4. 1960, pov. br. 413805, 3.

²²¹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 35, Izveštaj o boravku jugoslovenske delegacije u NR Rumuniji od 21. novembra do 6. decembra 1958. godine, na osnovu sporazuma o kulturnoj saradnji i razmeni iskustava, pov. br. 42691, 4.

²²¹² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 35, Izveštaj o boravku jugoslovenske delegacije u NR Rumuniji od 21. novembra do 6. decembra 1958. godine, na osnovu sporazuma o kulturnoj saradnji i razmeni iskustava, pov. br. 42691, 6–7.

Karakteristika rumunskog obrazovnog sistema bila je primena stroge discipline. Disciplina u školama je bila tolika da je ubijala svaku samostalnost ili inicijativu dece. Nastavnici i učitelji su se morali slušati bez pogovora, a postojanje rang lista dece, odnosno jasna razlika između najboljeg učenika i onog najgoreg u školi, pokazivala je primenu sistema selekcije.²²¹³

Škole su radile u nekoliko smena. Zbog manjka prostora i zgrada u većim centrima, radile su čak u tri smene. Što se tiče predškolskih ustanova, bilo ih je nekoliko vrsta – to su bila zabavišta, obdaništa koja su radila neprekidno i obdaništa u kojima su se deca zadržavala šest ili dvanaest sati.²²¹⁴ Dakle, tri vrste zabavišta u Rumuniji su se razlikovala po dužini rada. Ona sa normalnim radnim vremenom su se nalazila pri različitim ustanovama, preduzećima ili u naseljenim mestima, tj. u ulicama. Ona koja su bila pri nekoj instituciji ili preduzeću bila su u nadležnosti tih organizacija, dok su ona smeštena u ulicama bila u nadležnosti narodnog odbora grada. Druga vrsta zabavišta bila su namenjena za onu decu čije majke nisu radile ili su imale skraćeno radno vreme. Ta zabavišta su obično radila prepodne. Poslednja vrsta, sezonska zabavišta su se nalazila po selima i radila su samo u vreme poljoprivrednih radova. Zvanično, zabavišta su bila besplatna, ali roditelji su morali da mesečno izdvajaju između 36–46 leja po detetu. Za tu sumu deca su imala obezbeđene obroke, nadzor i različite aktivnosti. Ovim sistemom su bila obuhvaćena deca od tri do sedam godina.²²¹⁵

Rumunija nije imala Zakon o školstvu, ali je većina stvari bila definisana Pravilnikom o opšteobrazovnim školama. Jurisdikciju nad osnovnim četvorogodišnjim i sedmogodišnjim školama, kao i o srednjim školama u Rumuniji, imali su izvršni odbori narodnih saveta. Srednje stručne škole bile su pod nadležnost raznih ministarstava, u zavisnosti od oblasti specijalizacije.

Rumunija je krajem 50-ih godina imala preko 100.000 studenta od kojih je oko 50% primalo državne stipendije, dok je oko 10.000 studenata bilo privilegovano i primalo tzv. stipendije po zaslugi, koje su bile za oko 50 leja više od običnih. Obična stipendija je bila koncipirana tako da pokrije osnovne potrebe kao što su smeštaj i ishrana. Što se tiče smeštajnih kapaciteta Rumunija je 1960. godine otvorila dva nova doma, jedan u Klužu sa kapacitetom od 1.800 mesta i drugi u Bukureštu sa oko 1.000 mesta. U državi je postojalo pet potpunih univerziteta i nekoliko delimičnih. Takvo stanje omogućavalo je da od 1948. do 1960. godine diplomira oko 120.000 studenata. Prema statističkim podacima, Rumunija je 1961. godine imala oko 165.000 zaposlenih sa fakultetskom diplomom, od čega 25.000 lekara i 54.000 inženjera. Na fakultetima je postojala kontrola dolaska na predavanja i davanja ispita na vreme od strane univerzitetskih vlasti i omladinskih organizacija. Zbog toga je, po mišljenju jednog rumunskog rektora, postojao veliki procenat studenata (95%) koji su uspevali da diplomiraju na vreme. Rumunija je veliku pažnju poklanjala poreklu studenata. Napori su bili usmereni ka tome da što više dece radnika i seljaka upisuje fakultete. Zahvaljujući tome, oko 2/3 studenata upisanih na rumunskim univerzitetima su iz radničkih ili seljačkih porodica. Kako bi pomogla njihovo studiranje država je stipendirala čak 60% studenata. Stipendije su u proseku bile dovoljne da se podmire troškovi stanovanja, ishrane i drugih osnovnih potreba. Najveće stipendije namenjene najboljima su se kretale i do 600 leja, što je bilo u rangu plata radnika ili nastavnika.²²¹⁶ Dobro stanje bilo je i po pitanju broja i vrste naučnih ustanova. Samo Rumunska akademija nauka

²²¹³ Isto, 8.

²²¹⁴ Isto, 5.

²²¹⁵ DAMSPS, PA, 1960, f. 113, dos. 17, Rumunija, Zabeleška o poseti Pantelije Prokića Jonu Borki, generalnom direktoru opšte obrazovnih škola na dan 28. 4. 1960, pov. br. 413805, 1.

²²¹⁶ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Zabeleška o razgovoru prilikom posete koju je drug Arso Milatović, ambasador FNRJ u Bukureštu učinio rektoru Univerziteta u Bukureštu Janu Livesku (prisustvovao i prorektor G. Mihoc) dana 16. decembra 1960, pov. br. 42269, 2.

(RAN)²²¹⁷ imala je u glavnom gradu 47 instituta i još priličan broj po glavnim oblasnim mestima i izdvojenim odeljenima u Klužu i Jašiju.²²¹⁸

Prema podacima za 1962. godinu, rumunski visokoškolski sistem je sadržao 151 fakultet sa oko 84.000 studenata i 10.360 nastavnika. Od tog broja čak trećina se nalazila u Bukureštu, Kluž je imao 24 fakulteta, a Jaši kao treći po značaju 23. U studentskim domovima postojalo je mesta za nešto manje od 43.000 studenata. Samo za dve godine 1961–1962. bilo je izgrađeno 17.000 novih mesta.²²¹⁹ Ako se podaci uporede sa predratnim, zapaža se da je broj fakulteta bio upetostručen, a broj studenata povećan za preko tri puta. Statistički podaci govore da je za razliku od nižeg i srednjeg školstva, Jugoslavija ipak imala razvijenije visoko obrazovanje.²²²⁰

Tabela 32: Visko školstvo u Rumuniji

	1938/1939.		1961/1962.	
	Rumunija	Jugoslavija	Rumunija	Jugoslavija
Broj fakulteta	33	26	151	204
Broj upisanih studenata	26.409	16.978	83.749	158.000 ²²²¹

Rumunija je po pitanju školstva mogla da se pohvali dobrim rezultatima. Prema zvaničnim podacima gotovo da nije bilo nepismenog stanovništva. Dobra školska mreža, koja je razvijena posle Drugog svetskog rata, omogućila je da 1962. godine Rumunija ima preko 2.8 miliona učenika i preko 111.000 nastavnika. Broj škola u odnosu na 1939. godinu se povećao za oko 2.5 puta, a broj učenika sedam puta. Školske 1939. godine Rumunija je imala oko 1.604.000 učenika, a 1961/1962. godine 2.808.000. Vrlo bitna baza za dalji razvoj industrije bila je školovana radna snaga. Imajući to u vidu, rumunsko rukovodstvo je veliku pažnju posvećivalo otvaranju stručnih škola i stvaranju nastavnog kadra. Osim velikog broja opštih škola²²²² i fakulteta, u Rumuniji je bilo još 601 stručna škola.²²²³

Tabela 33: Statističko poređenje nižih i srednjih škola u Rumuniji i Jugoslaviji od 1938. do 1961.

	1938/39		1959/60		1960/61	
	Rumunija	Jugoslavija	Rumunija	Jugoslavija	Rumunija	Jugoslavija
Ukupno škola	14.226	10.276	16.393	15.822	16.473	16.022
Broj učenika u milionima	1.66	1.68	2.49	2.92	2.78	3.12
Broj nastavnika	51.200	48.200	101.300	104.900	115.700	111.800

²²¹⁷ Reorganizacijom načinjenom 1948. godine RAN je postala jedna kompleksa naučna ustanova. Osim pomenutih filijala Kluž i Jaši imala je i tzv. „naučne baze“ u Trgu Murešu i Temišvaru. Pod njenom jurisdikcijom nalazilo se 25 instituta, 1 oservacija, 4 naučna centra i 4 naučna kolektivna. Početkom 60-ih godina imala je oko 200 akademika i ukupno oko 5.000 zaposlenih (AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 3, Osvrt na naučno-kulturni razvoj RNR, 2).

²²¹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 17, Zabeleška o poseti Pantelije Prokića Ofeliji, direktoru Ministarstva nastave i kulture na dan 14. 4. 1960, pov. br. 413804, 1–2.

²²¹⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 10, Osvrt na naučno-kulturni razvoj RNR, pov. br. 47427, 5.

²²²⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 3, Statistička uporedba RNR–FNRJ, Školstvo, 1–2.

²²²¹ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 93, dos. 4, Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 2, 06. 01. 1964, pov. br. 451009, 9.

²²²² Rumunija je školske 1961–62. raspolagala sa 11.106 četvorogodišnjih, 4.417 sedmogodišnjih i 370 jedanaestogodišnjih i večernjih škola.

²²²³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 7, Rumunska privreda danas, pov. br. 46304, 6.

U poređenju sa Jugoslavijom, Rumunija je bila na većem stupnju razvoja školstva. Iz priložene tabele primećuje se da je, iako teritorijalno manja, imala više škola i nastavnog kadra u nižim i srednjim školama, a manje učenika. Dok je u sferi visokog školstva imala manje fakulteta i studenata.²²²⁴

Kulturna odnosi

Kulturna saradnja između Jugoslavije i Rumunije se 1958. i 1959. godine odvijala smanjenim intenzitetom. Ona je obuhvatala saradnju naučnih ustanova i akademija, razmenu stručnog materijala, umetničkih eksponata između muzeja, posete stručnih delegacija, izložbe, učešće na festivalima i dr. Plan kulturne saradnje za 1958. godinu bio je potpisan 21. decembra 1957. u Bukureštu. U početku su postojali veliki izgledi da se plan u velikoj meri ostvari, ali je zbog pogoršanja odnosa Jugoslavije i lagersa on samo delimično ostvaren. Zbog toga je za 1959. godinu bio značajno smanjen kako bi imao većeg izgleda za ostvarenje.

Iako se Rumunija trudila da kulturnu saradnju sa Jugoslavijom svede na minimum u 1958. godini, a samim tim izbegne i popularizaciju Jugoslavije u Rumuniji, te godine su sprovedene manifestacije ipak doprinele popularisanju. Prva je bila izložba fotografija „10 godina izgradnje socijalističke Jugoslavije“. Izložba je bila dogovorena Planom za kulturnu saradnju za 1957. godinu, ali zbog kašnjenja ona je realizovana januara 1958. godine u Bukureštu. Prikaz istorije razvoja o kojem je rumunsko stanovništvo malo znalo, privuklo je dosta posetilaca. Za vreme dok je bila otvorena, posetilo ju je oko 10.000 Rumuna. Sudeći po knjizi utisaka, ona je izazvala pozitivne reakcije. Bilo je puno utisaka koji su pokazivali oduševljenje nad dostignućima u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji i divljenje njenim lepotama. Veliku pažnju privuklo je jugoslovensko prisustvo na filatelističkoj izložbi organizovanoj novembra 1958. godine u čast stogodišnjice rumunske poštanske marke. Na toj izložbi, koju je posetilo preko 100.000 ljudi, Jugoslavija je svojim predstavljanjem i osvajanjem nekoliko nagrada privukla značajnu pažnju. Od ostalih manifestacija saradnje koje su doprinele popularizaciji Jugoslavije u Rumuniji treba pomenuti gostovanje ljubljanskog pozorišta lutaka tokom maja 1958. i gostovanje u Bukureštu i Temišvaru beogradskog pevača Jankovića.²²²⁵ Lutkarsko pozorište koje je imalo značajan uspeh na Festivalu lutkarskih pozorišta u Bukureštu, nije imalo isti tretman kao ostale gostujuće trupe. Jugoslovenima nisu dodeljene nikakve nagrade, slike i informacije o njima nisu bile publikovane, a u štampi nisu objavljene nikakve kritike. Takav odnos je bio jasan pokazatelj uticaja ideološkog sukoba na bilateralnu saradnju dve države.²²²⁶

Još jedan segment saradnje koji je delimično bio realizovan bilo je stipendiranje stručnjaka. Jedna od predložene dve jednogodišnje stipendije bila je ustupljena Narodnom muzeju u Beogradu, koji ju je podelio kako bi više osoba uspelo da se usavrši ili upozna sa dostignućima rumunske arheologije i muzeologije.²²²⁷ Radoslav Galović, kustos Narodnog muzeja, bio je jedan od retkih koji je uspeo da iskoristi stipendiju u vreme kada se antijugoslovenska kampanja već zaoštrila. On je tokom maja, juna i jula 1958. boravio u Bukureštu, Jašiju i Klužu, gde je pod okriljem Arheološkog instituta i Muzeja starina proučavao nalazišta starih kultura koje su imale sličnosti ili bile povezane sa

²²²⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 10, Kultura i umetnost, 14. 02. 1963, pov. br. 47248, 2.

²²²⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 15, Delatnost kulturnog atašea i atašea za štampu u 1958. godini i dalje perspektive rada, pov. br. 45001, 2.

²²²⁶ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Naše kulturne veze sa inostranstvom, 5–6.

²²²⁷ AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, f. 234, dos. 333, Stipendije rumunske vlade, novembar 1957, 1.

starčevskom i vinčanskom kulturom. Osim toga, bilo mu je omogućeno da koristi biblioteke gde je nalazio značajne radove za arheološke nalaze sa prostora Jugoslavije.²²²⁸ Kako se radilo o saradnji koja je bila individualnog tipa i koja nije privlačila interes javnosti, ona je protekla mimo političkih tokova. Radoslav u podnetom izveštaju nije zabeležio nijednu neprijatnost, čak je primetio veliku zainteresovanost rumunskih stručnjaka za posetu i upoznavanje sa Jugoslavijom i njenim kulturnim blagom.

Rumunija je početkom 1958. godine pokazivala volju da izvršava potpisan plan kulturne saradnje, ali je nakon VII kongresa postepeno počela da na suptilan način otkazuje ili odbacuje većinu predloga koji su poticali iz Jugoslavije.

Ipak, jedan od glavnih vidova popularizacije Jugoslavije u Rumuniji koji je imao stalniji karakter, bio je bilten Ambasade FNRJ u Bukureštu na rumunskom jeziku, koji je bio štampan u 2.000 primeraka jer je za njim vladala velika potražnja. Bilten je bio tražen i od stane ministarstava prosvete, finansija, spoljnih poslova i drugih državnih institucija, univerziteta, biblioteka i akademija nauka. Međutim, sa pojačanim antijugoslovenskim radom, rumunska vlast je donela odluku o zabrani biltena i o pojačanoj kontroli plasiranja drugog jugoslovenskog propagandnog materijala. Postojali su čak i pokušaji da se skloni izlog u dvorištu ambasade na kome su bile okačene fotografije.²²²⁹

Od važnijih izložbi tokom 1959. godine treba pomenuti izložbu rumunske savremene umetnosti otvorene od 25. septembra do 25. oktobra u Etnografskom muzeju u Beogradu. Izložba i prilika da se upozna rumunska umetnost je izazvala veliko interesovanje publike. Jugoslovenska štampa, ali i radio i televizija, redovno su davali priloge o izložbi, što je značajno doprinelo publicitetu.²²³⁰ Ona je obuhvatala 205 dela preko 70 rumunskih umetnika iz oblasti slikarstva, vajarstva i grafike.²²³¹

Kinematografija

Filmovi su za sve socijalističke zemlje imali ogroman propagandni značaj. Jugoslovenska kinematografija se u drugoj polovini pedesetih godina intenzivno razvijala i bila jedna od boljih u toj oblasti. Činjenica da je u razmeni filmskog materijala bila jedino u potčinjenom položaju prema SSSR najbolje o tome govori. Sporazum o razmeni filmova samo sa SSSR-om obavezivao ju je da više uveze nego što izveze filmova (1:4). Prema ostalim je izvoz bio veći od uvoza. To se naročito osećalo prema Rumuniji, sa kojom je bila u obavezi da na svaka tri filma uveze jedan. Međutim, saradnja koja je počela 1955. godine nije išla shodno tim pravilima.

Rumunija je prvi film snimila 1949. On se bavio entuzijazmom omladine za radne akcije, temom koja je bila vrlo popularna i u Jugoslaviji. Temelje svoje kinematografije postavila je 1950. sa početkom izgradnje filmskog grada u mestu Bufte, blizu Bukurešta. Međutim, 50-ih godina nije beležila

²²²⁸ AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu, f. 234, dos. 333, Izveštaj sa studijskog boravka Radoslava Galovića u Rumuniji od 17. 5. do 28. 7. 1958, 1–2.

²²²⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 15, Delatnost kulturnog atašea i atašea za štampu u 1958. godini i dalje perspektive rada, pov. br. 45001, 3–4.

²²³⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 12. 11. 1959, pov. br. 4300068, 1.

²²³¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom– 559, f. 99, 220, Izložba rumunskog savremenog slikarstva i vajarstva, spisak eksponata.

značajnije uspeha. Krivac za to je bila kriza scenarija i veliki pritisak vlasti. Scenariji na socijalističke teme, kao i ekranizacije dela pisaca socrealizma, poput Šadoveanua, težili su na prvom mestu da zadovolje očekivanja predstavnika partije, a tek zatim i publike. Takvi filmovi poput „Mitrea Kokor“ i „Unuci trubača“ nisu ispunjavali umetničke standarde. Takva dela su teško zavređivala pažnju inostranstva, ali su zato zajedno sa sovjetskim činili 80% domaćeg bioskopskog programa. Ostalih dvadeset procenata delili su filmovi ostalih socijalističkih zemalja i ostatka sveta. Treba naglasiti da su se u Rumuniji 50-ih godina američki filmovi nisu prikazivali, a od kapitalističkih zemalja bili su najviše zastupljeni italijanski i francuski.²²³²

U vreme dobrih političkih odnosa Rumuni su kupovali filmove čak i u onim trenucima kada Jugoslavija nije poštovala sporazum. Promena se primećuje 1958. kada je Bukurešt uslovio saradnju poštovanjem sporazuma. Razlog zašto su šest jugoslovenskih preduzeća izbegavala da kupuju njihove filmove, bio je loš kvalitet i slaba zainteresovanost publike.²²³³ Nakon zastoja u saradnji 1958, Jugoslavija je naredne godine kupila dva filma „Ciulinii Bărăganului“ (Baraganski čičak) i „Alo?... Ați greșit numărul!“ (Pogrešili ste broj). Osim njih, u Kruševcu, Sremskoj Mitrovici, Novom Sadu i Zrenjaninu bio je prikazivan film „Vautour 101“ (Orao 101). Međutim, rumunski filmovi poput ovog poslednjeg nisu nailazili na dobar prijem među jugoslovenskom publikom. Za isti taj period ona je kupila sedam filmova²²³⁴, koji su bili prikazivani u Bukureštu i provincijama.²²³⁵ Rumuni su u sferi razmene bili aktivniji. „Romfilm“ je redovno otkupljivao određen broj filmova, dok je s druge strane „Jugoslavija–film“ retko sprovodio narudžbine, smatrajući ih nedovoljno kvalitetnim i zanimljivim.²²³⁶ Saradnja pomenute dve kuće počela je ugovorom o uzajamnoj kupoprodaji, potpisanom u Beogradu 1955. godine. Od tada pa do 1960. godine „Romfilm“ je otkupio nekoliko puta više dugometražnih i kratkometražnih filmova.²²³⁷

Sporadično se dešavalo da jugoslovenska publika pokaže veće interesovanje za neko filmsko ostvarenje nastalo u „Buftu studiju“. Takav primer je bio film „Na Dunavu“ (Dunavski talasi) režisera Liviju Čuleja nagrađenog na filmskom festivalu u Karlovim Varima. Njegova premijera u Jugoslaviji održana je 21. novembra 1960. godine u novosadskom bioskopu „Odeon“. Svečanoj projekciji su osim visokih predstavnika vlasti prisustvovali i rumunski predstavnici među kojima je bio Lazar Vrabije, glumac koji je tumačio jednu od glavnih uloga. Osim ovog, iste večeri bili su prikazani i dokumentarni filmovi „Morsko letovalište Mamaja“ i „Svetlosti i tmine“.²²³⁸

²²³² „Румунска кинематографија, јака техничка база – уметнички ниво незадовољавајући“, *НИИ, филмски свет*, 16. 10. 1955, 4.

²²³³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Osvrt na našu propagandu prema IE zemljama i propagandu ovih zemalja prema nama, 18–19.

²²³⁴ To su bili filmovi „Vesna“ prvi i drugi deo, „Nije bilo uzalud“, „Gospođa ministarka“, „H–8“, „Veliki i mali“, „Naš dobri stari pijanino“. Prva četiri filma su se tokom 1960. godine uveliko prikazivala a ekranima u Rumuniji, dok su preostala četiri bila u procesu adaptacije za prikazivanje (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 114, dos. 3, Zabeleška o poseti Pantelije Prokića zameniku direktora Direkcije za difuziju filmova Lasku, 23. mart 1960, pov. br. 410432, 1.

²²³⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 114, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 1. 4. 1960, pov. br. 49207, 1

²²³⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 114, dos. 3, Zabeleška o poseti Polića Slavka, I sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu Direkciji za difuziju filmova RNR–12.10. 1960, pov. br. 428111, 1–2.

²²³⁷ Rumunija do 1960 godine kupila sledeće dugometražne filmove: „Krvavi put“, „Dva prijatelja“, „Bili su jači“, „Stojan Mutikaša“, „Dogodilo se u Beogradu“, „Hanka“, „Bura ravnodnevnice“, „Proleće“, „Ne čekaj za maj“, „Nije bilo uzalud“, „H–8“, „Veliki i mali“, „Naš dobri stari pijano“, „Gospođa ministarka“. Jugoslavija je pak za isti period otkupila sledeće dugometražne filmove: „Mitrea Kokor“, „Orao 101“, „Alo?... Pogrešili ste broj“, „Baraganski čičak“ i „Valovi Dunava“.

²²³⁸ „Одржана свечана премијера румунског филма На Дунаву“, *Борба*, 22. 11. 1960, 3.

Među velikanima srpske istorije koji su radom ili životom bili vezani za Rumuniju bio je i Mihailo Polit Desančić. On je rođen u Novom Sadu 15. aprila 1833, a umro 30. marta 1920. godine i sahranjen na temišvarskom groblju *Ćetatea*, poznatom i kao srpsko groblje. Školovao se u Beču i Parizu, a zvanje doktora pravnih nauka stekao je 1861. u Beču. Njegov politički rad u Austrougarskoj bio je značajan ne samo za Srbe, već i za Slovake i Rumune, čiji je bio predstavnik i poslanik u ugarskom Saboru u periodu od 1873. do 1913. Od početka Prvog svetskog rata do 1917. godine bio je u zatvoru. Po puštanju, tada već u dobi od 80 godina, odlučio je da se sa ćerkama preseli na imanje od 500 jutara u Liblingu, mestu udaljenom 40 km od Temišvara, gde je posle tri godine i umro. Kao najznačajnija figura u Vojvodini posle Svetozara Markovića, pitanje prenošenja njegovih ostataka je izazvalo veliko interesovanje. Prvi pokušaji da se zemni ostaci prenesu činjeni su 20-ih i 30-ih godina. Komisija koja je tada osnovana, nije uspela da sprovede plan tokom skoro dve decenije svog postojanja. Nova inicijativa da se prenesu ostaci iz Pustare Mira u Novi Sad pokrenuta je krajem 50-ih godina od strane pukovnika JNA, Rašića, nećaka Vladislave Polit Desančić,²²³⁹ ćerke istaknutog srpskog političara 19. veka.

Posle Desančićeve smrti u Liblingu su živle dve njegove ćerke Milica i Vladislava. Treća ćerka Julka je umrla u Jugoslaviji i sahranjena u porodičnoj grobnici u Novom Sadu zajedno sa dva Politova brata. Milica je umrla 1957. godine, tako da je u vreme pokretanja zahteva jedino Vladislava bila živa. Veliko Politovo imanje je od 1945. godine postepeno deljeno kolonistima – Rumunima, poslednjih pet jutara zemlje država je Vladislavi oduzela 1960. godine. Posle toga jedini izvor primanja joj je bila jugoslovenska penzija, 700–800 leja mesečno, kasnije povećana na 1.000 leja. Uporedo sa zahtevom zatražena je i repatrijacija Vladislave, koja je živela u siromaštvu i sama u Liblingu.²²⁴⁰

Jugoslovenska vlast je smatrala da je zahtev opravdan, ali i politički koristan jer bi mogao da bude manifestacija brige za jugoslovenskom manjinom u Rumuniji.²²⁴¹ Ambasador je povratak sa martovskog sastanka 1961. u DSIP-u iskoristio da proputuje kroz Banat i ostvari neki kontakt sa manjinom. On je posetio Detu, Dentu, Libling, Temišvar, Lugož, Devu i banju Kalimanešti. U Liblingu je posetio i Vladislavu Polit Desančić i Politov grob, koji nije imao adekvatno spomen obeležje, već samo gvozdeni krst bez natpisa. Iz razgovora sa njom saznao je da u mestu živi samo još jedna Srpkinja, udata za rumunskog popa. Na osnovu toga, ambasador je uputio u Beograd depešu u kojoj je naveo da bi poput inicijative oko obeležavanja i postavljanja ploče na rodnu kuću Dositeja Obradovića, moglo nešto slično da se uradi i u slučaju Mihaila Polit Desančića – da se postavi ploča i uredi njegovo grobno mesto, ili da se posmrtni ostaci prenesu u Novi Sad.²²⁴²

Uspešno sprovedena proslava stopešetogodišnjice smrti Dositeja Obradovića, štampanje njegovih dela i politički uticaj koji je prisustvo Draže Markovića, tada člana IV CK Srbije, imalo na manjinu,

²²³⁹ Vladislava Beba Polit Desančić rođena je 1886. godine. Bila je jedna od prvih žena doktora nauka u Srbiji. Doktorirala je na temi „Petefi kod Srba“. Bavila se književnim, novinarskim i političkim radom. Veliki trag je ostavila u borbi za emancipaciju žena. Bila je do 1922. godine udata za novinara Milana Popovića. On je 1945. godine streljan u Novom Sadu kao saradnik okupatora. Duboku starost je dočekala u mestu Žebelj kod Temišvara. U literaturi se pogrešno navodi da je godina njene smrti 1949. Prema izveštajima Ambasade i memoarima Arse Milatovića može se zaključiti da je bila živa i 60-ih godina (*Енциклопедија српског народа*, ур. Радош Љушић, Београд 2008, 222).

²²⁴⁰ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 54, dos. 3, O dr Mihailu Polit Desančiću, pov. br. 425487, 1–4.

²²⁴¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 26, Prenošenje kostiju dr Polit Desančića u rodni kraj, 17. oktobar 1960, pov. br.428119, 1–2.

²²⁴² AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Zabeleška sa puta po Banatu i dalje do Bukurešta od 28–31. marta 1961, 1–3.

povuklo je razne inicijative na kulturnom planu – poput popisivanja spomenika, njihove zaštite, polaganja venaca na grobove istaknutih Srba poput Desančića, Dositeja, Tekelije, Pere Segedinca, Miše Anastasijevića, spomeniku palih srpskih ratnika u Dobrudži i Temišvaru i dr.²²⁴³ Međutim, prenos posmrtnih ostataka Polit Desančića dugo nije mogao da bude realizovan.

Kulturna saradnja krajem 50-ih

Rumuni su saradnju u kulturnoj sferi voleli da drže na niskom nivou. Tako je u realizaciji plana za 1959. godinu, sve do septembra meseca, bilo primetno oklevanje u izvršenju čak i onih obaveza dogovorenih ugovorom. Međutim, u poslednjem kvartalu godine, tačnije od septembra meseca, rukovodstvo je aktivnije krenulo u izvršavanje zaostalih obaveza iz plana. U načinu realizovanja segmenata iz ove oblasti videlo se da je ono više išlo na formalno izvršenje preuzetih obaveza, nego na stvaranju saradnje sa sličnim kulturnim institucijama u Jugoslaviji. Konstantna tendencija na sužavanje kontakata došla je do izražaja i u rumunskom predlogu plana za 1960. godinu. U predlogu se videla želja da se unapred fiksira umetnička razmena, a da se kulturna svede na gostovanje pozorišta lutaka, razmenu folklornih eksponata i folklornih društava, cirkusa, kao i saradnju u oblasti sporta. Rumunskom predlogu suprotstavio se predlog koji je sadržao brojne elemente stvarnog proširenja kulturnih i naučnih odnosa. Postojanje tačaka koje su govorile o saradnji akademija, raznih instituta, arhiva i biblioteka, kao i organizovanja izložbi, dovele su rumunsku delegaciju u neugodan položaj. Odbijanje jugoslovenskih predloga bilo bi u javnosti shvaćeno kao manjak interesovanja, a kao krivac neuspelih pregovora bila bi viđena rumunska delegacija, koja je odbila jugoslovenske predloge i inicijative i svesno preuzela odgovornost za sužavanje i deformisanje kulturne saradnje. Kako bi sprečili takvu lošu promociju u javnosti, tokom pregovora prihvatili su skoro sve jugoslovenske inicijative, ali su insistirali da nosioci predloga za proširenje kulturne saradnje budu i oni. Tokom pregovora, koji su trajali između 12. i 27. januara 1960. godine, prihvatili su skoro sve jugoslovenske predloge, osim onog koji je obuhvatao saradnju preduzeća za prodaju štampe. Oni nikako nisu želeli da dođe do veće razmene knjiga i periodike sa Jugoslavijom, a razlog odbijanja bio je da prodaja štampe spada u nadležnost Ministarstva za spoljnu trgovinu, te da zbog toga ta tačka nije mogla biti predmet sporazuma o kulturnoj saradnji. Odluka Rumuna da prihvate nešto širi plan kulturne i naučne saradnje, bio je u najvećoj meri rezultat propagandno-političkih motiva. Želja da javno manifestuje potrebu za saradnjom sa Jugoslavijom, koja bi joj donela izvesne političke poene, bila je mnogo jača od želje za stvarnim proširenjem, što se videlo i u procentu realizacije plana.²²⁴⁴

Rumunski predstavnik Viktor Dimitriu, direktor odeljenja za kulturnu saradnju, trudio se da iz plana izostavi gostovanja na Dubrovačkim igrama, Sterijiinom pozorištu i Festivalu u Puli, kao i nekoliko gostovanja jugoslovenskih umetnika na rumunskim festivalima. Zatim da nivo muzičke razmene svede samo na gostovanja narodnih ansambala, a izložbe samo na sektor naučne literature.²²⁴⁵ Kako bi plan učinili neobavezujućim, zbog brojnih ustupaka Rumunija je morala da odbije predlog da aranžmani koncertnih organizacija poput „Jugokoncerta“ i „Srbokoncerta“ sa „Ostom“ budu deo sporazuma o kulturnoj saradnji. U slučaju da je tako nešto bilo prihvaćeno, Rumunija bi bila čvršće vezana za ostvarenje sklopljenih aranžmana.²²⁴⁶

²²⁴³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–21, Zabeleška o razgovorima sa ambasadorima iz Rumunije i Mađarske o problemima naše nacionalne manjine u tim zemljama, 21. 5. 1962, 2–3.

²²⁴⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos.16, Pregovori o kulturnoj saradnji za 1960, pov. br. 44168, 1–3.

²²⁴⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 36, Telegram iz Bukurešta od 21. 11. 1959, pov. br. 430383, 1.

²²⁴⁶ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Pregovori o kulturnoj saradnji za 1960, 1–3.

Na planu kulturne saradnje tokom 1960. godine nije bilo pomaka. Godišnji program odvijao se sa puno poteškoća. U kulturnoj, kao i u ostalim sferama, osećao se strah od jugoslovenskog uticaja na rumunsko stanovništvo. Posete, izložbe, koncerti i predstave jugoslovenskih umetnika u Rumuniji su se odvijale uz budnu pažnju organa vlasti i što manje kontakata. Cilj je bio da se ta saradnja odvija što tiše i da kod rumunskog stanovništva ne pokrene veće interesovanje. Zbog toga je promocija jugoslovenskih manifestacija bila svedena na minimum. Što se tiče rumunskih poseta u oblasti kulture, one su dopuštane u onoj meri koja je odgovarala i doprinosila potrebama rumunske afirmacije. I u ovom slučaju se vodilo računa da jugoslovenska stvarnost ne utiče na umetnike i kod njih ne izazove simpatije i prenošenje utisaka po povratku. U kulturi rukovodstvo se vodilo mišlju da ukoliko su kontakti mogli biti ozbiljniji ili masovniji da ih treba izbegnuti.²²⁴⁷ Iako je bilo različitih vrsta poseta i razmena, one su postavljene od strane Rumunije na takav način da su mogućnosti idejno-političkog delovanja druge strane bile svedene na minimum.²²⁴⁸

Realizacija plana u naučnoj sferi pokušana je maja meseca. Na poziv Rumunske akademije nauka planiran je boravak tri predstavnika jugoslovenske Akademije, koji bi potpisali sporazum. Međutim, prvo zbog III kongresa, a onda zbog tehničkih stvari, poseta je odložena. Problem je nastao oko toga koje institucije treba da potpišu Sporazum o saradnji u oblasti nauke. Rumunija je smatrala da to treba da urade akademije, a Jugoslavija, shodno planu kulturne saradnje, Komisija za kulturne veze i Rumunska akademija nauka. Pravi razlog je bila nespремnost na takvu vrstu kooperacije, te je raznim izgovorima odugovlačeno njeno potpisivanje.²²⁴⁹ Odbijanje Beograda da prihvati rumunsko mešanje u određivanje sastava delegacije za sklapanje direktnog sporazuma o naučnoj saradnji između Saveznog saveta za naučni rad FNRJ i Akademije nauka NRR, bilo je iskorišćeno kao prilika za vršenje pritisaka i odugovlačenje sa početkom pregovora. Zahtev Rumuna da se u pregovaračkoj delegaciji nađu isključivo akademici i neprihvatanje da se sporazum sklopi sa ovlašćenom Komisijom za kulturne veze, nije bio odobren, te do potpisivanja nije ni došlo. Jugoslovenski analitičari su kao pozadinu ovakvog zahteva videli političke aspiracije Rumuna, koji su preko svoje Akademije, koja je imala naučno-politički karakter, želeli ideološki da deluju na krem jugoslovenske inteligencije. Sporazum je jedino bio moguć u okolnostima koje bi rumunskoj strani omogućile direktan kontakt sa jugoslovenskim akademikima, na koje bi tokom pregovora i sklapanjem ličnih veza pokušali da šire politički uticaj.²²⁵⁰

Tokom godine došlo je do razmene prosvetnih i naučnih radnika. Važna je bila poseta Predraga Petrovića, sekretara Saveza za prosvetu AP Vojvodine, i Stefanovskog, od 3. do 16. novembra. Tokom boravka oni su obišli obrazovne ustanove u Bukureštu, Piteštiju, Brašovu i Sinaji. Prvobitni plan posete bio je obilazak i upoznavanje sa rumunskim sistemom stručnog i specijalnog obrazovanja, ali je zbog položaja Petrovića program proširen na predškolski, osnovni, srednji nivo obrazovnog sistema, kao i sistema obrazovanja odraslih. Cilj delegacije da se detaljnije upozna sa manjinskim školstvom nije sproveden do kraja, zbog odbijanja domaćina da program proširi na posetu Klužu i Temišvaru. Ipak, u Brašovu su postojale rumunsko-nemačke i rumunsko-mađarske škole, na osnovu kojih je Petrović mogao da stekne osnovni dojam.²²⁵¹ Pre toga, decembra 1959. godine rumunska

²²⁴⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Spoljnopolitička aktivnost Rumunije u 1960. godini i njeni odnosi sa pojedinim zemljama, pov. br. 45486, 20.

²²⁴⁸ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Saradnja na planu kulture između Jugoslavije i NR Rumunije u 1960, 1.

²²⁴⁹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Saradnja u oblasti nauke, 22. 11. 1960, 1–4.

²²⁵⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 3, Kultura i umetnost, 3–4.

²²⁵¹ U Rumuniji su postojala dva tipa škola namenjenih manjini. Prve su bile zasebne manjinske škole, a druge dvojezične, najčešće rumunsko-nemačke, mađarske, srpske, ali bilo je i nemačko-mađarskih, srpsko-mađarskih i drugih. Plan nastave u manjinskim školama ili odeljenjima nije se razlikovao od opšteg nastavnog programa. Nastava se izvodila na

prosvetna delegacija sastavljena od Jon Borka, direktora departmana za školska i prosvetna pitanja u Ministarstvu prosvete, i Leftera Panaia, kulturnog atašea Ambasade u Beogradu i profesora srpsko-hrvatskog jezika, posetila je Jugoslaviju. Tokom petnaestodnevnog boravka od 1. do 15. decembra oni su posetili više osnovnih, srednjih i specijalnih škola i obrazovnih ustanova na teritoriji Beograda, Novog Sada i Zagreba.²²⁵²

Značajna je bila razmena lekora između dve zemlje. Lektor Avgust Kovačec je gostovao na katedri slavistike Univerziteta u Bukureštu. Njegov rad i nastavu na katedri su Rumuni nastojali da ometaju različitim sredstvima. Studenti su sabotirali određene delove njegovih predavanja, biblioteke su sklanjale potrebnu literaturu i drugo. Kao i u drugim pogledima razmene, Rumuni su se i ovde plašili da predavanjima jugoslovenski lektor želi da podstakne revizionizam kod studenata i da na njih idejno deluje. S druge strane, na katedri za romanistiku Zagrebačkog sveučilišta predavanja je bez ometanja držao rumunski lektor Eugen Kmpeanu.²²⁵³

Do veće saradnje došlo je na polju muzike. Na osnovu protokola sklopljenog 25. marta između „Jugokoncerta“, „Srbokoncerta“ i rumunskog Biroa za umetničke turneje (OSTA), realizovana su mnoga planirana gostovanja. Po Rumuniji koncerte su održali Melanija Bugarinović, Ansambl zabavne muzike A. Subote, Branko Pajević, Mirjana Vukdragović i Živojin Zdravković. Na direktan poziv „OSTA“ gostovali su i bariton Dušan Popović i dirigent Đura Jakšić februara 1961.

Najupečatljiviji boravak imao je studentski Ansambl „Branko Krsmanović“ od 15. do 25. jula 1961. Za vreme boravka Ansambl je održao dva koncerata u Bukureštu, zatim u Ploeštiju, Brašovu, Sinaji, Bakauu i Pietra Neamci. Iako su organizatori vodili računa da koncerti ne izazovu veliku zainteresovanost, do neočekivanog uspeha je ipak došlo. Bez velike promocije i objavljivanja gostovanja, karte su bile rasprodate, čak je došlo do incidenta kada je grupa ljudi koja je ostala bez karata provalila u salu kako bi pratila nastup. To je izazvalo određene konsekvence na dalju turneju Ansambla. Organizatori su promenili rutu, zaobišli neke radničke centre, ograničili program, dovodili odabranu publiku, povlačili određen broj karata iz prodaje i postavljali brojnije obezbeđenje. U obilasku članove Ansambla vodili su zatvorenim autobusima, a na javnim mestima, posetama muzejima, galerijama i drugim kulturnim zdanjima, onda kada je na ulicama bilo najmanje sveta. Popunjenost programa nije davala prostora za samostalno šetanje i razgledanje Rumunije.²²⁵⁴ Kritičari preko kojih se osećalo raspoloženje vlasti, nisu blagonaklono pisali o nastupima jugoslovenskih umetnika. Ansambl je kritikovan zbog preteranog imitiranja zapadnih džezista, zbog repertoara koji se čak 80% sastojao od italijanskih pesama i dr. Razlog ograničavanja bio je strah od neželjenog uticaja moderne lake muzike na rumunsko stanovništvo. Za razliku od rumunske štampe, jugoslovenska je redovno objavljivala informacije o nastupima i osvrte na gostovanje rumunskih umetnika. Tokom 1960. godine koncerte u Jugoslaviji su održali Ansambl narodne muzike „Barbu Lautaru“, Teodorijan Valentin, prvi solista Opere iz Bukurešta, Mirča Basarab, dirigent Državne filharmonije „Georgi Enesku“ i Zenaida Pali, prvakinja Opere u Bukureštu. Izvan Protokola,

manjinskom jeziku sem istorije i geografije u završnim razredima osnovnih i srednjih škola. Rumunski jezik se učio od drugog polugodišta prvog razreda osnovne škole sa po tri časa nedeljno. Zbog većeg broja časova doneta je odluka da se broj časova fizičkog vaspitanja smanji na jedan nedeljno kako bi se učenici rasteretili (AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Prosveta i školstvo u Rumuniji, 14–15; AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Opšti izveštaj o boravku u NR Rumuniji, 1–4).

²²⁵² AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Izveštaj o boravku prosvetnih radnika iz NR Rumunije, 24. 12. 1959, 1–3.

²²⁵³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Saradnja na planu kulture između Jugoslavije i NR Rumunije u 1960, pov. br. 45939, 3.

²²⁵⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 03. 11. 1961, pov. br. 423803, 1–2.

gostovanja su imali još i violinista Jon Vojku, Ekatarina Vilковиći, solistkinja Opere iz Kluža i Arta Floresku, solistkinja bukureštanske opere.²²⁵⁵

Važni segmenti razmene bile su izložbe. U 1960. godini organizovane su dve izložbe arhitekture, jedna rumunska u Beogradu²²⁵⁶ i jugoslovenska u Bukureštu. Pošto je prva na redu bila rumunska, organizatori su naročitu pažnju posvetili tome da karakter izložbe bude takav da ne da izgovor i mogućnost jugoslovenskoj izložbi arhitekture da poprими propagandni karakter. Iz tog razloga, pamflete o uspesima i planovima budućeg razvoja (njih je po prvobitnom planu bilo više nego eksponata), sveli su na minimum. Jugoslovenska izložba je i pored odsustva propagande i osvrta u štampi imala značajan uspeh po broju posetilaca i njihovih utisaka.

Otvaranju jugoslovenske izložbe arhitekture u Bukureštu prisustvovalo je 150 zvanica, kulturni atašei IE zemalja, sem Albanije, i veliki broj rumunskih zvaničnika, poput pomoćnika ministra Dumitreskua, načelnika političkog odeljenja Drnčeanua, generalnog sekretara Instituta za kulturne veze sa inostranstvom Gimeša i dr. Govor Gimeša na otvaranju bio je okarakterisan kao pozitivan, a razlog je želja Rumuna da neutrališu negativan utisak koji je izazvala Moskovska deklaracija.²²⁵⁷ Da se sa rumunske strane vodilo računa, pokazuje i izbor Muzeja „Simu“, smeštenog u centru grada i namenjenog svečanim prilikama. Suprotno tome bile su informacije o otvaranju same izložbe, par plakata sadržalo je informaciju o vremenu otvaranja, ali ne i o mestu i datumu. Broj posetilaca se kretao između 500–1.000 na dan. Izložbu je pogledalo dosta političkih predstavnika, profesora i studenata arhitekture.²²⁵⁸

Izložba jugoslovenske primenjene umetnosti u Bukureštu jula–avgusta nije imala većeg uspeha. Razlog je bio letnji termin, neobaveštenost o izložbi, sakrivanje kataloga i knjige utisaka od posetilaca. U slučaju i jedne i druge izložbe, Ambasada nije mogla da dobije podatke o broju posetilaca niti na uvid knjigu utisaka. Delimičan prepis knjige utisaka o izložbi primenjene umetnosti koji je dobijen posle dužeg insistiranja, ocenjen je kao falsifikat u Ambasadi. Na polju štampe Rumuni su i tokom 1960. godine sprečavali dolazak njihovih novinara u Jugoslaviju. Cilj je već poznat – ometanje informacija o političkim, ekonomskim i kulturnim zbivanjima u Jugoslaviji i njenom razvoju.²²⁵⁹

Seminar rumunskog jezika

Institut za kulturne veze sa inostranstvom je na Sinaji od 1. do 22. avgusta 1960. godine organizovao Seminar rumunskog jezika, kulture, istorije i umetnosti. To je bio prvi takav seminar organizovan posle II svetskog rata. Učešće na njemu uzeli su mnogi profesori iz raznih zemalja. Od ukupno 50 učesnika, najviše je bilo predstavnika socijalističkih zemalja (sedam Poljaka), jedino Kina i Albanija

²²⁵⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Saradnja na planu kulture između Jugoslavije i NR Rumunije u 1960, pov. br. 45939, 5–6.

²²⁵⁶ Rumunska izložba savremene arhitekture bila je otvorena od 1. do 14. decembra 1960. godine u izložbenom paviljonu u Masarikovoj ulici br. 4. Sa rumunske strane govor na otvaranju održala je arhitektka Aleksandra Florian, a sa jugoslovenske potpredsednik Saveza arhitekata Jugoslavije Macura. Rumunski arhitektka je boravila na osnovu Sporazuma o kulturnoj razmeni, te je u sklopu njenog boravka bilo organizovano putovanje po Jugoslaviji u trajanju od četiri dana (AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 105. dos. 234, Izveštaj o boravku drugarice arh. Aleksandre Florian, koja je bila komesar Izložbe rumunske arhitekture, pov. br. 45791, 1–4).

²²⁵⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 29. 12. 1961, pov. br. 4142, 1.

²²⁵⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 25. 02. 1961, pov. br. 45790, 1–3.

²²⁵⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 21, Saradnja na planu kulture između Jugoslavije i NR Rumunije u 1960, pov. br. 45939, 7.

nisu poslale predstavnike. Od zapadnih zemalja prisustvovali su predstavnici Francuske, Zapadne Nemačke, Grčke, Holandije, Italije, Švajcarske i Portugalije, a bilo je i predstavnika iz Latinske Amerike. Jugoslaviju su na ovom Seminaru predstavljali Draško Redžep i Čeda Popov. Predavanja su držali profesori i asistenti sa Univerziteta u Bukureštu i Klužu. Među njima je bio i pripadnik srpske manjine, profesor Petrović, koji je bio rođen u okolini Zrenjanina.

Seminar je obeležilo skandalozno ponašanje predstavnika zapadnih zemalja, koji su za vreme predavanja igrali karte, pričali viceve i ismejavali predavače. Kolektivno bojkotovanje predavanja bilo je podstaknuto oštrim policijskim režimom prema učesnicima. Na svakih pet učesnika policija je određivala jednog „vodiča“. U vidu saveta, učesnicima je bilo i stavljeno do znanja da nije preporučljivo da sami napuštaju hotel, a imali su i specijalne značke na kojima je pisalo iz koje zemlje dolaze, i bez kojih niko nije smeo da se kreće. Zbog bojkota i napuštanja predavanja, posle nekoliko dana zamenjena je celokupna ekipa predavača. Umesto iskusnih predavača dovedeni su mladi, ali politički pouzdani profesori i asistenti, koji su u predavanja ubacivali sorealistička mišljenja, pa i kritike savremenog revizionizma.

Posebna pažnja „vodiča“ data je jugoslovenskim učesnicima. Oni su bili izolovani od ostatka učesnika i bilo im je zabranjeno da ostvaruju kontakt sa rumunskim stanovništvom. Vodiči su nastojali da spreče i njihove kontakte sa predstavnicima iz Latinske Amerike. Redžep i Popov su bili smešteni u zaseban apartman koji je bio izdvojen od ostatka. Na predavanjima su ih prve prozivali i u slučaju da nisu bili prisutni za njima je izdavana prava poternica. Svaki pokušaj da se stupi u kontakt sa drugim predstavnicima bio je ometen. To se desilo i kada je rumunska književnica Veronika Porembaku, veliki poštovalac dela Desanke Maksimović, prišla jugoslovenskim predstavnicima u cilju prikupljanja građe za svetsku antologiju narodne poezije. Treba istaći da Jugoslavija tokom predavanja nije nijednom pomenuta, jedino je Andrej Ocetea istoričar i akademik u jednom predavanju napao savremeni revizionizam. Od predstavnika zemalja lagera želju da ostvare kontakt sa Jugoslovenima izrazili su jedino Poljaci i Bugari. Bugari zato što predstavnici drugih socijalističkih zemalja nisu hteli da razgovaraju sa njima, a Poljaci zato što su pokazivali otvoren bojkot prema Rusima, a Rumune takođe napadali.²²⁶⁰

Izložbe u Bukureštu 1960.

Po ugovoru o kulturnoj saradnji Jugoslavija je 5. jula 1960. godine u Bukureštu otvorila izložbu primenjene umetnosti. Ta izložba je u glavni grad stigla posle zatvaranja izložbenog perioda u Sofiji. Obuhvatala je fotografije, slike, plakate, ambalaže, skice pozorišnih kostima i unutrašnje dekoracije, kao i eksponate nameštaja, tekstila, dečije konfekcije i predmeta od porculana.²²⁶¹ Želja Rumunije da je što manji broj ljudi poseti, uticala je da za izložbeni prostor bude odabrana zgrada koja se nalazila izvan prometnog dela grada. Pored toga vreme trajanja jul–avgust je takođe bilo nepovoljno. Osim kratkog teksta o otvaranju, u novinama nije dat nijedan prikaz ili osvrt, zbog čega je i promocija bila loša.

Izložba je, pritom, bila smeštena na spratu zgrade u čijem se prizemlju nalazio čuvar koji je prodavao brošure o rumunskoj narodnoj radinosti i kineskoj umetnosti, a kataloge jugoslovenske izložbe je

²²⁶⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 16, Zabeleška o razgovoru Sretena Aleksića sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Redžepom i Popovim, asistentima Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 24. avgusta 1960, pov. br. 424493, 1–3.

²²⁶¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 22, Telegram iz Bukurešta od 7. 7. 1960, pov. br. 418444, 1.

držao pod stolom i nije ih nudio posetiocima.²²⁶² Skrivanje kataloga, kao i knjige utisaka po zatvaranju izložbe 5. avgusta, pokazivali su atmosferu koja je vladala među organizatorima. Iz predatog prepisa iz knjige utisaka moglo se videti da je za mesec dana, koliko je i bila otvorena, nju posetilo nešto preko 7.300 lica. Ovakav način organizovanja jugoslovenske izložbe primenjene umetnosti pokazivao je da je Rumunija bila zainteresovana samo za formalno izvršenje preuzetih obaveza, a ne i da sprovođenjem preuzetih obaveza pokaže volju za dalji razvoj odnosa.

Do kraja 1960. godine u Bukureštu je bila organizovana još jedna jugoslovenska izložba, koja je trebalo da promoviše arhitekturu. Otvorena je 20. decembra 1960. Trajala je tri nedelje. Pre nje u Beogradu je 27. novembra bila otvorena izložba rumunske arhitekture.²²⁶³

Uvoz knjiga

Prema statističkim podacima napravljenim od strane Novinarskog preduzeća „Forum“ iz Novog Sada, primetna je velika razlika u količini i vrsti uvezenih knjiga iz Rumunije. Kao poređenje sa uvozom iz Mađarske, primetna je velika razlika u ovom vidu saradnje između dve lagerske zemlje. Što se uvoza iz Rumunije tiče vidljiva je velika nesrazmera. Dva preduzeća „Forum“ iz Novog Sada i „Cartimex“ iz Bukurešta su marta 1960. godine zaključila sporazum o uzajamnoj kupoprodaji knjiga, novina i časopisa, u vrednosti od 7.000 dolara. „Forum“ je u ime Jugoslavije uveo preko 26.600 primeraka i skoro ostvario odredbe iz ugovora, dok je Rumunija kupila samo 1 do 2 primeraka nekoliko jugoslovenskih časopisa za potrebe instituta u vrednosti do 100 dolara. Važan cilj ovog ugovora trebalo je da budu udžbenici. Jugoslavija je za potrebe nastave na rumunskom jeziku uvezla oko 60 udžbenika, dok Rumunija nije nijedan jedini. Izostanak kupovine udžbenika je naneo veliku štetu školama koje su držale nastavu na srpskom jeziku u Rumuniji, jer je poslednji kontingent štampan 1956/57. godine bio iscrpljen. U nedostatku udžbenika profesori su bili prinuđeni da učenicima diktiraju lekcije prevodeći ih sa rumunskog jezika. To se svakako odrazilo i na kvalitet nastave i ispunjenje plana i programa za školsku godinu.²²⁶⁴ „Forum“ je najviše uveo dela lake literature – beletristike, zatim stručne i naučne literature, a najmanje časopisa i publikacija koji se bave svakodnevnim i aktuelnim problemima u Rumuniji. Negativna činjenica iz kulturnih odnosa bila je da je do 1961. godine prevedeno sa rumunskog na srpski jezik samo tri rumunska romana, a od poezije, književne kritike i drugih književnih oblika nije ništa. S druge strane Rumuni su preveli duplo više, što je, ako se uzme broj prevoda, u Jugoslaviji takođe izuzetno malo. Problem nije bio samo političke prirode već i stava samih izdavačkih preduzeća koja nisu pokazivala veću zainteresovanost za dela rumunske, odnosno jugoslovenske literature.²²⁶⁵

²²⁶² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 23, Telegram iz Bukurešta od 20. 7. 1960, pov. br. 418444, 1.

²²⁶³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 22, Zabeleška o poseti Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu potpredsedniku Instituta za kulturne odnose sa inostranstvom RNR Aleksandru Bujkanuom, na dan 26. septembar 1960, pov. br. 428113, 1–3.

²²⁶⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Zabeleška o razgovoru sa ministrom inostranih poslova RNR Avramom Bunaćijem, dana 20. februara 1961, pov. br. 45784, 2.

²²⁶⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 22, Pregled uvezenih knjiga u 1960, pov. br. 48518, 2.

Tabela 34: Pregled uvezenih knjiga iz Mađarske i Rumunije u 1960. godini

Vrsta:	Mađarska	Rumunija
Časopisi i publikacije	545	8
Naučna i stručna literatura	97.718	5.515
Beletristika	115.077	19.368
Muzikalije	6.987	77
Političko-naučna literatura	-	1.391
Društveno-politička literatura	-	168
Udžbenici	-	58
Razno	5.071	20
Ukupno komada:	225.398	26.605
Ukupna vrednost:	25.133.298 dinara	1.933.854 dinara (6.445 dolara)

Kulturna saradnja 1961–1962.

Na osnovu Sporazuma o kulturnoj saradnji potpisanog 27. oktobra 1956. godine, sastavljeni su godišnji protokoli sve do 1961. Takva vrsta planiranja nije predstavljala najzgodnije rešenje. Vremenom se pokazalo da su jednogodišnji planovi kulturne saradnje bili kratki za pripremu i izvršenje ugovorom preuzetih obaveza. Ta prepreka je postala izraženija od 1958, a već naredne godine pojavila se želja za pronalaskom novih modaliteta. Prelazak na dvogodišnje planiranje je od početka 1960. viđeno kao najbolja opcija. Od oktobra meseca 1960. godine započele su pripreme plana saradnje za 1961–1962. godinu.²²⁶⁶ Posle napornih i dugih pregovora, prvi dvogodišnji program saradnje zaključen je u martu 1961. godine u Beogradu. Po sadržaju nije doneo posebne novine. Rumuni nisu popustili po pitanju zaključenja sporazuma o naučnoj saradnji i sporazuma o razmeni i prodaji štampe. Jedino gde se video određeni pomak bilo je prihvatanje recipročne razmene stipendista, univerzitetskih profesora, književnika i novinara.²²⁶⁷ Naučna saradnja i sklapanje direktnog ugovora je i u dvogodišnjem planu bilo razmatrano. Kao i u planu za prethodnu godinu, rumunska delegacija je pristala da se unese u plan stav da će obe strane podržati zaključivanje direktnog sporazuma, sada jasno definisanog između Akademije NRR i Saveznog zavoda za naučni rad FNRJ. Predsednik rumunske Akademije Žoža, krajem januara 1961. odgovorio je da neće prihvatiti delegaciju Saveznog zavoda za pregovore o naučnoj saradnji, zbog toga što institucija sa kojom RAN treba da sarađuje sa jugoslovenske strane nije bila odgovarajuća. Kao alternativu predlagali su da se uz plan kulturne saradnje prilože predlozi naučne saradnje. Kao vid naučne saradnje predlagana je razmena naučnika na period od šest meseci godišnje i razmena raznih materijala, naučnih publikacija i štampe. Dakle, politički odnosi ni 1961/1962. godine nisu dostigli razinu potrebnu kako bi se potpisao sporazum o direktnoj saradnji naučnih ustanova.²²⁶⁸

²²⁶⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 20, Program kulturne saradnje sa Rumunijom za 1961/1962, 31. 10. 1960, pov. br. 429676, 1–4.

²²⁶⁷ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Kulturna saradnja sa istočnoevropskih zemljama u 1961, 13.

²²⁶⁸ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Radni plan za pripremu Sporazuma o kulturnoj saradnji NRR i FNRJ za 196. i 1962. godinu, 1; AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 66, dos. 147, Depeša iz Bukurešta, 31. 1. 1961, 1.

Na kulturnom polju 1961. nije pokazivala znake poboljšanja. Obe države se nisu pridržavale Protokola kulturne saradnje, a naročito se nisu poštovale odredbe o rokovima za predlaganje kandidata za razmenu. Nepridržavanje u rokovima i druge poteškoće dovele su do čestih odlaganja, tako da je najveći deo kulturne saradnje za tu godinu pokušao da se realizuje u poslednja dva meseca. To je pak dovelo do poteškoća prilikom prijema i organizacije boravka delegacija i pojedinaca koji su dolazili ili odlazili po raznim tačkama kulturnog programa. Ono što je naročito došlo do izražaja bila je sporost u davanju saglasnosti za posete Jugoslovena, hladan prijem i slab publicitet u novinama. Rad lektora Kmpeanu u Zagrebu i Kovačeca u Bukureštu se odvijao normalno. Rumuni su prekinuli sa direktnim ometanjem rada jugoslovenskog lektora. Ipak, početkom juna meseca 1961. Kmpeanu je bez znanja i dopuštenja Komisije za kulturne veze održao tri predavanja o rumunskoj gramatici u Zrenjaninu.²²⁶⁹ Takva aktivnost zahtevala je uvođenje strože kontrole, kako bi se on zadržao samo na predavanja u okviru fakulteta u Zagrebu, i prilika da se od Rumuna traži da organizuju predavanja Kovačeca u Klužu ili Temišvaru.²²⁷⁰

Loša situacija bila je po pitanju razmene umetnika. Tokom 1961. godine nije došlo do realizacije nijednog gostovanja umetnika, po planu razmene koji su marta potpisale agencije „OSTA“ i „Jugokonzert“. Većina je bila pomerena za narednu godinu. Slično je bilo i po pitanju razmene po dva novinara. Rumunija i te godine nije želela da realizuje razmenu, pokušavajući da i na taj način izvrši pritisak na izveštavanje dopisnika „TANJUG-a“. Treba naglasiti da u tom trenutku rumunsko rukovodstvo nije bilo ni spremno da dopusti povezivanje i saradnju među novinarima dve države. Prilikom razmene književnika uočena je potreba da se s jugoslovenske strane pažljivije biraju predstavnici, naročito zbog toga što je u razgovorima sa rumunskim književnicima glavna tema bila – zadaci književnika u socijalizmu. Iz tog razloga je trebalo birati pisce koji su imali dobro ideološko znanje.²²⁷¹

U sklopu Sporazuma o kulturnoj saradnji Jugoslaviju je krajem juna meseca 1961. posetio rumunski omladinski ansambl „UTM“ koji je brojao 103 člana, mahom radničke omladine i inženjera.²²⁷² Uočena praksa da se saradnja intenzivira u nekoliko poslednjih meseci dovela je do realizacije većine stavki kulturnog plana, a naročito razmene pozorišnih, filmskih i umetničkih predstavnika dve zemlje. Rumunija je po pitanju specijalizacije i nekih drugih tačaka sporazuma pokazala spremnost na kompromis. Od dve desetomesečne stipendije za specijalizaciju, Jugoslavija je 1961. godine iskoristila jednu, a u dogovoru druga je prenetu u narednu godinu.²²⁷³

Na području stipendiranja studenata za školovanje u Jugoslaviji, kao i Jugoslovena u Rumuniji, nije postojalo interesovanje sve do školske 1957/58. godine, kada su Rumuni realizovali jednu specijalističku stipendiju. Ako se pogleda desetogodišnji period od 1951. do 1961, ta stipendija je bila izolovan slučaj. Nešto bolje stanje bilo je u sferi školovanja o sopstvenom trošku. Iste godine kada je realizovana pomenuta specijalizacija, pet Rumuna je studiralo u Jugoslaviji. Interesovanje za studiranje u ovim zemljama nije bilo veliko, zbog čega je u narednom periodu zadržana u programu kulturne saradnje samo razmena po dve stipendije za specijalizaciju, u trajanju od osam do deset meseci.²²⁷⁴ U sklopu dvogodišnjeg plana kulturne saradnje, odobrenje da studira u Rumuniji je za školsku 1962/63. godinu dobila Mirjana Ilić iz Novog Sada, a Rumuni su u Jugoslaviju na mesec

²²⁶⁹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 66, dos. 147, Depeša iz Bukurešta, 31. 1. 1961, 1.

²²⁷⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Odnosi na kulturnom planu u 1961, 26.

²²⁷¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–23, Odnosi na kulturnom planu u 1961. godini, pov. br. 435461, 26–28.

²²⁷² DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 56, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 29. juna 1961, pov. br. 420676, 1

²²⁷³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Kulturna saradnja sa istočnoevropskim zemljama u 1961, 15.

²²⁷⁴ AJ, Savez studenata Jugoslavije–145, f. 32, dos. 92, Strani studenti u FNRJ, 1. 12. 1958, 4–5.

dana poslali Margaritu Dumitresku, saradnicu Speleološkog instituta Rumunske akademije nauka. Jugoslovenska studentkinja je od strane rumunske Vlade dobijala mesečno 690 leja kao stipendiju. Bio joj je obezbeđen smeštaj u studentskom domu, besplatne studije i lekarska pomoć, dakle, sve osim putnih troškova koje je morala sama da snosi.²²⁷⁵

Što se kulturnih ustanova tiče, Rumunija je početkom 60-ih imala 12.100 domova kulture, 27.600 biblioteka, 210 muzeja, 104 pozorišta, kao i veliki broj opera, filharmonija i bioskopa. Brojala je oko dvadesetak radio-stanica, tridesetak dnevnih listova i skoro 300 raznovrsnih časopisa.²²⁷⁶

Realizacija kulturne saradnje za 1962.

Tradicija da se program kulturne i naučne saradnje ne ostvaruje, bila je poštovana i u 1962. godini. Široko postavljen član Protokola kulturne saradnje o razmeni naučnih radnika omogućavao je različiti pristup. Jugoslavija je odlučila da razmenu naučnih radnika u trajanju od šest meseci podeli na šest mesečnih istraživanja. Iako je postojala saglasnost, Rumuni su tek kada je većina trebalo da se organizuje, saopštili da nisu u mogućnosti da prime jugoslovenske stručnjake jer se rumunska Akademija nauka ne bavi sferama geologije, šumarstva i istraživanja nafte. Tako je od predloženih šest jugoslovenskih naučnika²²⁷⁷, ostvarena samo poseta Sergeja Dimitrijevića i Dušana Kuščera sa jugoslovenske i Emila Kondurakija, direktora Arheološkog instituta Rumunske akademije nauka.²²⁷⁸

Na planu prosvetne razmene realizacija je takođe bila slaba. Jugoslavija je na specijalizaciju poslala Mirjanu Ilić, kustosa Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, koja je tamo boravila i radila od 8. oktobra u Institutu za folklor.²²⁷⁹ Rumuni su jednog predloženog lektora određenog za specijalizaciju povukli, smatrajući da je suviše mek i da jugoslovensko iskustvo može ostaviti veliki uticaj na njega. Za Opreu Florea, asistenta Politehničkog instituta, Rumuni nisu dostavili tražene podatke, tako da ni njegova poseta nije realizovana. Na polju razmene po dva univerzitetska profesora nije se dalje otišlo od predloga kandidata.

Od realizovanih poseta treba pomenuti učešće jugoslovenskih profesora na letnjem kursu rumunskog jezika, literature, istorije i umetnosti u Sinaji i učešće rumunskih profesora V. Vaskua, i D. Gamuleskua na XII letnjem seminaru srpsko-hrvatskog jezika i jugoslovenske književnosti u Zagrebu i Zadru. Rumuni su svoje predstavnike poslali i na Festival jugoslovenskog igranog filma u Puli, zatim na Dubrovačke letnje igre i na Sterijinom pozorju. Po Protokolu Rumunija je trebalo da pošalje

²²⁷⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 28, Zabeleška o razgovoru Slavka Polića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukurešti u Direkciji za kulturu MIP-a sa Oancea Aleksandrom 22. 08. 1962, pov. br. 430498, 1.

²²⁷⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 2, Odnosi sa Rumunijom u toku 1961. i perspektive za 1962. godinu, pov. br. 44379, 6–7.

²²⁷⁷ Predlozi sa jugoslovenske strane za 1962. godinu bili su: Sergije Dimitrijević, viši naučni savetnik Istorijskog instituta Akademije nauka, specijalnost numizmatika, ing. Živko Pletikapić, šef odeljenja Instituta za istraživanje nafte, ing. Milašin Miladinović, šef odeljenja Zavoda za geološka istraživanja iz Sarajeva, ing. Dušan Kuščer, docent PMF-a iz Ljubljane i ing. Branislav Pejovski, direktor Šumarskog instituta iz Skoplja. Sa rumunske strane je takođe bilo više predloga, ali zbog nepreciznosti predloga u vezi sa trajanjem i svrhom boravka došlo je do otezanja ili zastoja (AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Realizacija programa kulturne saradnje sa NR Rumunijom u 1962. godini i predlozi za projekat novog programa, 1–2).

²²⁷⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 4, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića, savetnika Ambasade sa Istrati Jorgu, prvim sekretarom u Direkciji za kulturne veze rumunskog MIP-a, dana 30. oktobra 1962, pov. br. 438486, 1.

²²⁷⁹ Program naučno-kulturne saradnje za 1961. i 1962, kao i prethodni planovi, propisivao je dve desetomesečne stipendije za specijalizaciju u drugoj zemlji. Takođe, isto je propisivao i plan saradnje za naredne dve godine (DAMSPS, PA, 1962, Jugoslavija f. 61, dos. 1, Predlog plana stipendija za 1962/63, pov. br. 4537, 34).

i još jednog predstavnika za koga je uručen poziv da prisustvuje Festivalu jugoslovenskog dokumentarnog filma u Beogradu.

Bolja situacija bila je sa razmenom umetnika i umetničkih društava i ansambala. Jugoslaviju su tokom 1962. godine posetili violinista Stefan Ruha, pijanista Ferdinand Veris i operski pevači iz Opere iz Kluža. Od jugoslovenskih umetnika u rumunskim gradovima su nastupali solisti iz novosadske i skopljanske opere, zatim pijanista Ranko Filjak, dirigent Mladen Jagušt, prvakinja Beogradske opere Milka Stojanović i prvakinja Skopljanske opere Marija Skalovska. U novembru i decembru mesecu otvorene su izložbe rumunskog umetnika Parahinma u Beogradu i srpske grafike u Bukureštu. Izložba stare srpske grafike od XVI do XVIII veka bila je otvorena od 30. novembra do 20. decembra 1962. godine. U sali Nikolae Kristea je tokom tog perioda bili izloženo 50 drvoreza i bakrореza iz perioda XVI do XVIII veka, među kojima su bila i dela Hristifora Žefarovića i Zaharija Orfelina.²²⁸⁰ Rumunska vlast njoj nije pridala veću važnost. Umesto ministra ili pomoćnika kulture, izložbu je otvorio pomoćnik direktora Umetničkog muzeja RNR, Atanasiu. Po zvaničnim podacima izložbu je svakog dana videlo između 300–800 ljudi. Međutim, službenici Ambasade koji su često bili prisutni izjavili su da u svakom dobu dana nije bilo više od pet ljudi istovremeno. U interesu Rumuna bilo je da što manje ljudi vidi izložbu, zbog čega vlast nije uložila napore da rastura plakate u većem broju, poziva diplomate ili pošalje visoku zvaničnu delegaciju na otvaranje.²²⁸¹

U ostalim oblastima, poput književnosti, arhitekture, saradnje izdavačkih preduzeća, radija i televizije, došlo je do slabe razmene. Svega nekoliko predstavnika ovih oblasti je boravilo u jednoj ili drugoj zemlji. Mala pažnja koja je pridavana boravku jugoslovenskih kulturnih radnika bila je konstanta, štampa je retko izveštavala o nastupima, a još ređe davala kritike i osvrte na nastupe. Vlast je jedino veću pažnju i više srdačnosti pokazala prema književnicima Vasku Popi i Florinki Štefan. Broj omogućenih kontakata i pažnja koja je data prevazilazila je uobičajenu normu. Razlog toga svakako treba tražiti u tome što su navedeni jugoslovenski književnici bili pripadnici rumunske nacionalne manjine.²²⁸²

U toku 1962. realizovana je dvanaestodnevna poseta velikog rumunskog pesnika Tudora Argezija, njegove ćerke i sina. Rumuni su Argezija smatrali drugim najvećim rumunskim pesnikom posle Emineskua. Poseta Jugoslaviji bila je njegova želja, tako da se i program dosta oslanjao na razgovor koji je sa njim 6. juna 1962. vodio Luka Soldić, savetnik jugoslovenske Ambasade u Bukureštu. Tada osamdesetdvođodišnji rumunski pesnik želeo je da većinu vremena provede u Dubrovniku, da razgovara sa Titom, jugoslovenskim književnicima poput Andrića, Krleže, Vaska Pope i drugih i da poseti Muzej fresaka.²²⁸³ Porodica Argezi je u Beograd stigla 21. juna. Od značajnijih državnika njega je 23. juna primio Krste Crvenkovski, sekretar za prosvetu i kulturu Saveznog izvršnog veća. Na putu ka Dubrovniku obišao je Sarajevo, Split i druga mesta. Naročito utisak na njega ostavila je poseta Muzeju Gavrila Principa. Podsećanje na Prvi svetski rat je na pesnika kao savremenika i učesnika delovalo vrlo emotivno.²²⁸⁴ Pred sam povratak, u Beogradu je održana konferencija za novinare u „Metropolu“, na kojoj je Argezi istakao veliko poštovanje i prijateljstvo prema Jugoslaviji. Takođe,

²²⁸⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 102, dos. 227, Prikaz izložbe u nedeljniku *Contemporanul* od 7. 12. 1962, 1–2.

²²⁸¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 8, Zabeleška u vezi sa izložbom srpske grafike od XVI do XVIII veka, pov. br. 42353, 3.

²²⁸² AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 4, dos. 8, Realizacija programa kulturne saradnje sa NR Rumunijom u 1962. godini i predlozi za projekat novog programa, 7.

²²⁸³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 74, dos. 168, Telegram iz Bukurešta od 9. 6. 1962, 1–3.

²²⁸⁴ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, kulturni odnosi, 1945–1979, „Povodom posete Argezija Jugoslaviji“, *Gazeta libera*, 5. 7. 1962, 2.

po povratku su rumunske novine na istaknutim mestima prenele utiske porodice Argezi sa putovanja.²²⁸⁵ Ambasador Milatović je njega smatrao jednim od najvatrenijih pobornika razvijanja prijateljskih odnosa dve zemlje i konkretnije plodnije i bliže saradnje, „kavaljerom duha“, kako je Argezi nazivao pesnike i umetnike Rumunije i Jugoslavije.²²⁸⁶

Te godine se na primeru posete Sergeja Dimitrijevića, stručnjaka za numizmatiku, primetilo poboljšanje odnosa prema stručnjacima koji su boravili u Rumuniji. Odnos prema njemu bio je izuzetno dobar, bile su mu dostupne sve zbirke numizmatike koje je tražio. Mogao je da poseti muzeje koji su bili naznačeni pre samog realizovanja, ali i onih koje je viši naučni saradnik Istorijskog instituta sam predložio. Dimitrijević je učestvovao i na sednicama Rumunskog numizmatičkog društva, oktobra 1962. On je tragove srpskog srednjovekovnog novca pronašao u petnaest javnih i privatnih zbirki. Rezultat njegovog istraživanja bio je da je u drugoj polovini XIV veka Vlaška prihvatila novčane jedinice koje su se koristile u Srbiji, a da su kasnije i srpski vladari prihvatili neke vlaške novčane vrste.²²⁸⁷

Saradnja 1963.

Program kulturne saradnje za 1963–1964. godinu je bio sličan prošlom dvogodišnjem sporazumu. Dve strane su se na polju prosvete obavezale da će dati godišnje po dve devetomesečne stipendije za specijalizaciju, da će omogućiti gostujuća predavanja po dva univerzitetska profesora i da će razmeniti slaviste i romaniste u okviru Slavističkog seminara u Zagrebu, odnosno Letnjeg tečaja jezika i književnosti, istorije i umetnosti rumunskog naroda u Sinaji. Na polju kulture, Jugoslovenska koncertna agencija „Jugokonzert“ i rumunska Agencija za priredbe i umetničke turneje, obavezale su se da će godišnjim ugovorima organizovati gostovanja solista, dirigenata i umetničkih ansambala. Simfonijski orkestri, pozorišta i opere, bili su u obavezi da u repertoar uvrste po jedno delo druge strane. Kao sastavni deo ugovora o dvogodišnjoj kulturnoj saradnji stavljena je i obaveza država da podstiču i omogućuju saradnju umetnika i udruženja, kao i razmenu publikacija i otvaranje izložbi.²²⁸⁸ Što se tiče saradnje u naučnoj oblasti, dve države su se programom obavezale da će do 30. juna 1963. godine Savezni savet za naučni rad FNRJ i Akademija RNR, zaključiti sporazum o saradnji i utvrditi konkretan plan razmene naučnih radnika, materijala, učešća na konferencijama i direktne saradnje naučnih organizacija, poput saveza lekara, matematičara, fizičara i drugih. Na osnovu navedenog može se primetiti da se plan nije mnogo razlikovao od prvog dvogodišnjeg plana kulturne saradnje. Ipak, u pristupanju realizaciji zbog promenjenih spoljnopolitičkih stavova došlo je do drugačijeg pristupa realizaciji dogovorene saradnje.²²⁸⁹

Dok su dotada poteškoće dolazile uglavnom sa rumunske strane, te godine to nije bio slučaj. Rumuni su skoro sve tačke predviđene ugovorom izvršili u predviđenom roku. Poteškoća je bilo jedino u tome što nisu na vreme saopštavali datum dolaska svojih predstavnika, što je otežavalo organizaciju boravka. Tokom te godine primetno je bilo odugovlačenje sa jugoslovenske strane. Mnogi

²²⁸⁵ „Жеља за дубљим и чвршћим зближавањем, књижевник Тудор Аргези о утисцима које носи из наше земље,“ *Политика*, 5. 7. 1962, 2.

²²⁸⁶ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 84.

²²⁸⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 5, Izveštaj dr Sergija Dimitrijevića, višeg naučnog saradnika Istorijskog instituta u Beogradu, pov. br. 440363, 1–4.

²²⁸⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 9, Program za primenu Sporazuma o kulturnoj saradnji između SFRJ i RNR za 1963. i 1964. godinu, pov. br. 416724.

²²⁸⁹ AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i RNR za 1962. i 1963, 3–4.

predstavnicima, profesori i inženjeri, poput Zlatka Kostrnčića i Milana Potkonjaka iz Sarajeva, više puta su pomerali datum odlaska.²²⁹⁰

Želja Rumunije da intenzivira kulturnu saradnju videla se i u stavu novog ambasadora Aurela Malnašana. On je 10. juna 1963. godine posetio Janeza Vipotnika, saveznog sekretara za prosvetu i kulturu FNRJ, i saopštio mu da je želja da se obim kulturne saradnje između zemalja poveća. U tu svrhu Ambasada je postavila posebnog saradnika za kulturna pitanja, čiji bi zadatak bio da koordinira i radi na poboljšanju veza.²²⁹¹

Druge godina plana je pokazala neke nove oblike saradnje. Tada je došlo do prvih inicijativa saradnje kulturnih institucija i udruženja, mimo dvogodišnjeg sporazuma. Prva ponuda, koja je direktno potekla od neke ustanove u Rumuniji, bila je ponuda Srednje muzičke škole iz Bukurešta da sa horom i orkestrom od oko 200 učenika, profesora, na čelu sa direktorom, gostuje u Jugoslaviji i održi koncerte tokom leta. Direktor je u pismu kojim je predložio saradnju bio spreman da pod istim uslovima primi i organizuje nastupe u Rumuniji. Posle kratkih pregovora oko termina, dogovoreno je da do gostovanja bukureštanskog srednjoškolskog orkestra i hora dođe krajem oktobra i da koncerti budu u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Banja Luci i Puli.²²⁹²

Značajna za dalji razvoj, bila je šestodnevna poseta Janeza Vipotnika, saveznog sekretara za prosvetu i kulturu, od 20. juna 1964. godine. Značaj koji je imala za Rumune pokazuju brojni članci u novinama. *Skantea* je tokom celog trajanja boravka objavljivala informacije o razgovorima i posetama jugoslovenske delegacije na naslovnoj strani.²²⁹³ Napredak koji je postignut u ovom polju ohrabrio je dve delegacije da naredni dvogodišnji plan šire postave. Sporazum o naučnoj, prosvetnoj i kulturnoj saradnji za 1965. i 1966. godinu, potpisan je već 6. novembra 1964. godine u Beogradu, od strane Malnašana i Osmana Đikića, sekretara Komisije za kulturne veze sa inostranstvom. Program je predviđao više tačaka i proširenje broja razmene naučnih, prosvetnih i kulturnih radnika dve zemlje, ali i dalje napore na sklapanju direktne saradnje između kulturnih institucija Jugoslavije i Rumunije.²²⁹⁴ Naročito značajan za unapređenje saradnje bio je rad zajedničke komisije za izučavanje istorijskih spomenika u Rumuniji i Jugoslaviji. Tokom 1965. komisije predvođene univerzitetskim profesorom Vojislavom Đurićem i direktorom Direkcije za istorijske spomenike u Bukureštu, Grigore Joneskuom, dogovorile su da saradnja sadrži nekoliko etapa: popis spomenika važnih za istoriju Jugoslavije na teritoriji Rumunije i za NRR na teritoriji Jugoslavije, konzervaciju, organizovanje izložbi, razmene izvesnih spomenika kulture i organizaciju studijskih putovanja i predavanja.²²⁹⁵

²²⁹⁰ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 10, O izvršenju programa kulturne saradnje u 1963, pov. br. 437119, 1–3.

²²⁹¹ AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Zabeleška o poseti Aurela Malnašana, ambasadora Rumunije saveznom sekretaru za prosvetu i kulturu Janezu Vipotniku, 19. 6. 1963, 1.

²²⁹² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 09. 03. 1964, pov. br.47529, 1; DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 10. 06. 1964, pov. br. 425040, 1.

²²⁹³ „Sosirea unei delegații culturale Iugoslave“, *Scînteia, organ al Comitetului Central al P.M.R.*, 22. 6. 1964, 1; „Primirea de către tovararășul Emil Bodnăraș a delegației culturale iugoslave“, *Scînteia*, 26. 6. 1964, 1; „O colaborare largă în toate domeniile, Declarațiile lui Ianez Vipotnik, secretar de stat federativ pentru problemele învățămîntului și culturii al R.S.F Iugoslavia“, *Scînteia*, 28. 6. 1964, 1.

²²⁹⁴ „Даље развијање културно-просветне сарадње између Југославије и Румуније“, *Борба*, 7. 11. 1964, 1.

²²⁹⁵ AJ, Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu –318, f. 234, dos. 333, Program rada o načinu ostvarivanja programa predviđenog članom 27 Programa kulturne saradnje između dve zemlje, 25. 9. 1965, 2–4.

Pitanje izdavanja i prevođenja stranih pisaca, pogotovo jugoslovenskih, bilo je vrlo škatljivo za Rumuniju. Ona je od strane literature najviše prevodila i štampala dela ruskih pisaca, zatim francuskih, engleskih i nemačkih. Tiraži su se u zavisnosti od popularnosti kretali i do 12.000–14.000 primeraka, dok su dela velikih klasika imala tiraže i do 40.000 primeraka. Izdavačko preduzeće koje se bavilo prevođenjem i štampom stranih dela zvalo se „Editura petru literatura universala“. Plan štampanja i izbor pisaca bio je na osnovu preporuka i potražnje publike. Rumuni su najviše voleli da čitaju romane, dok su najmanju zainteresovanost pokazivali prema dramskim tekstovima. Posle rata pa do 1960. godine, u Rumuniji je štampano svega desetak dela jugoslovenskih pisaca, mahom klasika, dok je u Jugoslaviji od 1956. do 1959. štampano devet rumunskih autora.²²⁹⁶ Veće mogućnosti za saradnju stvorile su se nakon osnivanja Saveza izdavača Jugoslavije (21. april 1961), organizacije koja je nasledila Udruženje izdavača FNRJ. Na čelo organizacije došao je Nikola Lalić, direktor izdavačke kuće „Rad“ iz Beograda. Na osnovu Statuta može se primetiti da je jedan od značajnijih ciljeva bio predstavljanje izdavača inostranstvu i saradnja sa sličnim organizacijama iz drugih zemalja. Sa Rumunijom su bili vidljivi određeni pomaci, ali je karakter opreznosti suseda i nepoverenje prema korisnosti jugoslovenskog uticaja dovodilo do sporih pomaka.²²⁹⁷

Iako je dvogodišnji plan 1961/62. predviđao sklapanje direktnog sporazuma o saradnji između jugoslovenskih i rumunskih izdavača, do realizacije te tačke nije došlo do kraja 1962. godine. Takođe, nije bila realizovana ni inicijativa manjinskog preduzeća „Libertatea“ da sa Rumunijom organizuje izložbe knjiga u Vršcu i Temišvaru. Ipak, za takve planove u tom trenutku nisu postojale potrebne političke okolnosti. Rumunija nije želela da saradnju podigne na nivo koji bi omogućio nesmetan kontakt kulturnih institucija i udruženja i razmenu materijala, bez direktne kontrole najviših tela za saradnju sa inostranstvom. Početkom januara posetila ju je delegacija Saveza izdavača Jugoslavije, sastavljena od Aurela Trufua, predstavnika „Libertatee“ iz Vršca i Jelenka Bučevca, iz Turističke štampe Beograd. Pored srdačnog prijema, ni oni nisu uspeali da postignu dogovor oko uslova direktne saradnje.²²⁹⁸

Zbog političkog i ideološkog opterećenja, bilo je nemoguće da se u Rumuniji izda roman nekog savremenog jugoslovenskog pisca. U planu za 1963. godinu bilo je samo štampanje starijih dela poput *Pop Ćire i pop Spire* – Stevana Sremca, *Krležinih Pripovedaka*, *Paukova* – Iva Ćipika i *Vase Rešpekta* – Jakova Ignjatovića. Obrazloženje zašto se, na primer, ne štampaju *Deobe Dobrice Ćosića*, bilo je što obimna dela i trilogije ne mogu da izazovu interes kupaca. Pomenuto izdavačko preduzeće se nije bavilo distribucijom knjiga. Taj posao je bio u nadležnosti Centra za knjižare.²²⁹⁹

²²⁹⁶ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 74, dos. 167, Saradnja u izdavačkoj delatnosti sa Rumunijom, 3. 2. 1961, 1.

²²⁹⁷ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 74, dos. 167, Informacija o osnivanju Saveza izdavača Jugoslavije,

²²⁹⁸ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 74, dos. 168, Predlog delegacija, 5. 12. 1962, 3.

²²⁹⁹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom–559, f. 1, dos. 1, Zabeleška Luke Soldića, savetnika Ambasade sa Ilkom, Melinesku, glavnim urednikom izdavačkog preduzeća „Editura petru literatura universala“, dana 3. aprila 1962, 1–5.

Tabela 35: Pregled štampanih književnih dela jugoslovenskih autora u Rumuniji 1954–1963.

Autor i delo	Godina štampanja	Tiraž
B. Nušić, <i>Gospođa ministarka</i>	1954.	4.000
R. Domanović, <i>Stradija</i>	1956.	15.000
B. Nušić, <i>Školska godina</i>	1956.	15.000
D. Ćosić, <i>Daleko je sunce</i>	1957.	10.000
B. Nušić, <i>Izabrana dela</i>	1957.	12.000
J. Veselinović, <i>Hajduk Stanko</i>	1958.	10.000
G. Vitez, <i>Prepelica</i>	1958.	10.000
B. Stanković, <i>Nečista krv</i>	1959.	8.000
B. Ćosić, <i>Pokošeno polje</i>	1962.	/
I. Andrić, <i>Na Drini ćuprija</i>	1962.	/
Sremac, <i>Pop Ćira i pop Spira</i>	1963.	25.000

Godine 1963. „Editura pentru literatura univerzala“ prevela je i u 25.000 primeraka štampala knjigu Stevana Sremca *Pop Ćira i pop Spira*. Predgovor za knjigu napisao je Mirko Živković, pripadnik srpske manjine, profesor Filološkog fakulteta u Bukureštu i šef odeljenja za političko-naučnu literaturu u državnom izdavačkom preduzeću. Treba naglasiti da se u Rumuniji sve više štampala i prevodila dela pisaca sa teritorije Jugoslavije, ali i da su to uglavnom bili pisci iz XIX i sa početka XX veka. Jedini izuzetak bilo je delo Ive Andrića *Na Drini ćuprija* i Dobrice Ćosića *Daleko je sunce*. Pomenuta dva izuzetka su se po tematici uklapala u stariju književnost, tako da je to bio razlog zašto su ona i štampana.²³⁰⁰ Ubrzo je pokrenuto prevođenje i štampanje još nekoliko savremenijih dela jugoslovenske književnosti, poput *Pokošenog polja* Branimira Ćosića, *Izabranih dela* Krleže, a na srpskom su štampana dela Janka Veselinovića i Vojislava Ilića.²³⁰¹

Turizam

Rumunija je krajem 50-ih godina počela intenzivno da radi na razvoju turizma. Akcija izgradnje velikih objekata na obali Crnog mora trebalo je da doprinese stvaranju turističkog pojasa letnjeg turizma. U periodu 1958–1960. godina Rumunija je samo u Mamaji, najpoznatijem letovalištu, izgradila oko 3.000 novih kreveta, 1960. započela izgradnju još 5.000. Treba naglasiti da je Mamaja bila rezervisana samo za strane turiste, Rumuni tu nisu mogli da letuju. Do 1958. godine gotovo svi strani turisti su bili iz lagerskih zemalja. Put razvoja turizma je već posle par godina dao velike rezultate. Rumunija je imala spremnih oko 30.000 ležaja, 1960. godine zemlju je posetilo 100.000 turista,²³⁰² od čega je 15.000 bilo iz zapadnih zemalja. Najveći broj dolazio je iz Istočne Nemačke, Čehoslovačke i Mađarske. Sa ovim zemljama prihodi od turizma bili su predviđeni kao posebna stavka u robnim listama trgovinskih sporazuma. Na osnovu tih sporazuma su se kasnije zaključivali ugovori između turističkih organizacija. Turističke objekte u Rumuniji gradila je isključivo država, dok je čitav segment spadao u nadležnost Ministarstva trgovine. Nacionalna turistička organizacija (ONT), koja je takođe postojala, bila je samo zadužena za organizaciju i propagandu. Može se na

²³⁰⁰ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 18. 03. 1963, pov. br. 49977, 1.

²³⁰¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 24, Zabeleška o poseti Arse Milatovića, Ambasadora FNRJ u Bukureštu i Luke Soldića, savetnika Ambasade Filološkom fakultetu Univerziteta u Bukureštu, dana 3. februara 1962, pov. br.48356, 1–2.

²³⁰² Broj stranih turista u Rumuniji je 1958. godine bio oko 30.000, naredne godine se popeo na oko 60.000.

osnovu toga doneti zaključak da je turizam posmatran isključivo kao grana privrede, te je stoga bio strogo centralizovan i pod rukovodstvom direktnog organa Vlade.²³⁰³

Prirodne lepote Rumunije, dobra zimovališta i solidna letovališta su privlačila strane turiste, ali je rigorozni sistem policijske kontrole, bio velika prepreka značajnijem prilivu zapadnih turista. Sistem dobijanja viza je takođe bio strog. Ona se mogla dobiti tek posle uplate određene sume novca na ime pansiona i potpisivanja izjave o strogom poštovanju unapred određene maršrute kretanja po Rumuniji. Što se tiče rumunskih turista, oni su u SSSR odlazili isključivo organizovano u grupama nazivanim „karavani prijateljstva“. Takve posete su bile izrazito propagandne prirode i strogo kontrolisane. U ostalim lagerskim zemljama dopuštan je mali broj viza, dok je Rumunima bilo onemogućena poseta neke vanlagerske zemlje. Domaći turizam je takođe bio pod prismotrom. Mali broj odabranih radnika je dobijao vaučere za odmor od 15 dana pod povlašćenim uslovima. Treba napomenuti da je to bio odmor bez porodice i uz strogu organizaciju i obavezu poštovanja dogovorenog vremena i plana. Ostali Rumuni koji su imali želju za odmorom morali su sami da se snalaze.²³⁰⁴

Država je bila zainteresovana i za razvoj turističkih veza sa Jugoslavijom, ali pod posebnim uslovima. Održavali su kontakte sa turističkom organizacijom tj. preduzećem za saobraćaj putnika i turista „Putnik“ iz Jugoslavije. Pošto su u Rumuniji postojala posebna mesta za strane turiste, kao što je Mamaja, u pregovorima su više favorizovali grupne posete od individualnih, posebno što je grupu bilo lakše kontrolisati. Zbog toga su rumunske ponude za grupne posete bile od čak pet do osam puta jeftinije od individualnih.²³⁰⁵ Ipak, u ovom periodu nije postojalo veće interesovanje za turističku saradnju. Problemi poput dobijanja viza, visokih taksi i nepovoljnog kursa menjanja dinara za leje bili su ključni faktori.

Sportska saradnja

Situacija u sportu bila je ispod nivoa kulturne ili neke druge sfere. Jugoslovenski sport je, u celini gledano, bio na većoj razini od rumunskog,²³⁰⁶ zbog čega su rumunski klubovi posmatrani kao inferiorniji i manje vredni pažnje. Otuda je poticalo i slabo interesovanje za mečeve između reprezentacija i najboljih klubova. U prvoj polovini šezdesetih godina nije gostovala nijedna jugoslovenska kvalitetnija ekipa u Rumuniji. Naravno, izuzetak su bila takmičenja poput prvenstva Balkana i Evrope, na kojem su učestvovali jugoslovenski košarkaši i odbojkaši, stonoteniseri i

²³⁰³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 21, Zabeleška o razgovoru Vida Kneževića, ekonomskog atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Avramom Silberstajnom, direktorom Nacionalne turističke organizacije Rumunije, dana 1. marta 1961. godine u Bukureštu, pov. br. 412745, 1–3.

²³⁰⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 12. 04. 1961, pov. br. 411511, 1–2.

²³⁰⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 21, Zabeleška o razgovoru Vida Kneževića, ekonomskog atašea Ambasade FNRJ u Bukureštu sa Avramom Silberstajnom, direktorom Nacionalne turističke organizacije Rumunije, dana 1. marta 1961. godine u Bukureštu, pov. br. 412745, 4.

²³⁰⁶ Jedan od razloga lošeg stanja su bili česti prebezi sportista na Zapad i kažnjavanje istaknutih sportista zbog uzimanja novca ili ideoloških skretanja. Tako je 1958. godine Elena Čeler, svetska prvakinja u stonom tenisu, bila „oslobođena“ titule sportskog majstora“. Osim nje, kažnjeni su državni šampion u stonom tenisu Matej Gantner, članovi nacionalnog gimnastičarskog tima, ženske reprezentacije u košarci, čak 50 fudbalera, zatim sportske sudije, treneri i ostalo pomoćno osoblje. Razlozi za kažnjavanje fudbalera bili su postojanje fondova iz kojih su se sportisti tajno nagrađivali, zatim pojava sitnoburžoaskog liberalizma. Partija je kao rešenje videla uvođenje obaveznog političko-vaspitnog rada, zabrane novčanih nagrada, davanja poklona i organizovanja banketa. (Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „Kažnjavanje istaknutih sportista u Rumuniji, Rojter, 27. 8. 1958; „Pojava buržoaske ideologije kod rumunskih fudbalera, zbog čega je mnogim istaknutim igračima zabranjena svaka sportska aktivnost, Borba 26. 8. 1958, 7).

fudbaleri. Izuzev toga, gostovanja su u većini slučajeva prihvatale drugorazredne ekipe, a vodeći klubovi, ako su se odazivali, odlazili su sa rezervnim sastavima. Neodazivanje na pozive najkvalitetnijih sportskih ekipa, nisu popravljali ni dobri uslovi koje su rumunske organizacije nudile. Dakle, može se reći da je opšta pojava u tom periodu bila potcenjivanje rumunskog sporta. Da je takav odnos bio neosnovan, najbolje govore rezultati sa tih susreta. Jugoslovenske ekipe koje su dolazile u nekvalitetnim sastavima su se u većini slučajeva vraćale sa porazom. Takvo stanje je dovodilo do narušavanja samog ugleda jugoslovenskog sporta, ali i države u celini, jer je narod upravo kroz te pobeđe merio prestiž nacije. Rumunsko rukovodstvo je mnogo veću pažnju poklanjalo sportu od jugoslovenskog. Šezdesetih godina sportom u Centralnom komitetu rukovodio je Aleksandru Dragiči, član IK i sekretar. Rumuni su bili skloni da nespozazume u sportu podižu na visok državni nivo. Primer toga bilo je otkazivanje termina gostovanja od strane Crvene zvezde. Rumunski ministar inostranih poslova je preko Ambasade u Bukureštu, intervenisao kod jugoslovenskih organa, u cilju da se nespozazum prevaziđe i gostovanje sprovede. Česta pridika rumunskih funkcionera bila je da jugoslovenske ekipe odbijanjem gostovanja potcenjuju rumunske klubove i sportske organizacije. Oni su polazeći od sopstvenog sistema odobravanja gostovanja i pravila da se u inostranstvo šalju najkvalitetnije ekipe, smatrale da je normalno da tako postupa i Jugoslavija i da njene ekipe pokušaju da jakim sastavima na pravi način predstave svoju državu.²³⁰⁷

Politika se često mešala u sport, ali i sport u politiku. Najbolji primer je svakako bila fudbalska utakmica između Jugoslavije i SSSR-a, na Olimpijskim igrama u Helsinkiju, 1952. godine. Politički značaj „drame u Trampereu“ bio je ogroman za dva sukobljena lidera Tita i Staljina.²³⁰⁸ Kada se radilo o Rumuniji, naročito posle njene Aprilske deklaracije iz 1964. godine, ostale istočnoevropske zemlje su svele gostovanja svojih ekipa na minimum i od upućenih poziva prihvatale samo do 30%. Težnja za razvojem odnosa sa Zapadom javljala se i u sportu, ali je za razliku od ekonomije, razvoj u ovom domenu bio spor. Odbijanjem gostovanja socijalističke zemlje su davale indirektno do znanja da se ne slažu sa rumunskom politikom koja je stremila ka nezavisnosti, kao ni sa njenim stavovima prema SEV-u i Varšavskom paktu. Svesni toga, jugoslovenski analitičari su krajem marta 1966. godine savetovali da bi slanje jugoslovenskih ekipa u najboljim sastavima doprinelo poboljšanju celokupnih odnosa, jer bi podršku iskazanu kroz gostovanja rumunsko rukovodstvo i te kako umelo da ceni.²³⁰⁹

Jugoslovenska manjina

Zvanični *Statistički godišnjak* Rumunije za 1958. godinu, daje podatak da je u zemlji bilo oko 46.500 pripadnika jugoslovenske nacionalne manjine, odnosno „Srba, Hrvata i Slovenaca“, kako stoji u tabeli. Od tog broja srpskim jezikom je govorilo 43.057 lica, a od ukupnog broja 44.683 je živelo u Temišvarskoj oblasti.²³¹⁰ Ako se podaci uporede sa predratnim, kada je samo u toj oblasti živelo 65.000 manjinaca, može se doći do zaključka da je jugoslovenska nacionalna manjina bila u opadanju. Razlog takvog kretanja bile su drastične mere sprovedene od 1948. godine pa do 1955. godine – deportacija u Baragan, konfiskacija imovine, hapšenja i pogubljenja, kao i diskriminacija i „tihi teror“ posle 1955. godine, ali i pad prirodnog priraštaja. Takvo stanje dovelo je do političkog, ekonomskog

²³⁰⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 14, Dopis Ambasade u Rumuniji Upravi za Istočnu Evropu od 28. 03. 1966, pov. br. 412540, 1.

²³⁰⁸ Drama u Trampereu (<https://www.reprezentacija.rs/drama-u-tampereu/> pristupljeno 24. 11. 2021)

²³⁰⁹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 14, Dopis Ambasade u Rumuniji Upravi za Istočnu Evropu od 28. 03. 1966, pov. br. 412540, 1.

²³¹⁰ Anuarul statistic al R.P.R, Bucuresti 1959, 72.

i kulturnog slabljenja zajednice, koja je kao takva bila podložna ubrzanj rumunizaciji. Jugoslavija je prvo zbog loših odnosa, a kasnije i razumevanja da je pitanje manjina najviše zbog brojne mađarske i nemačke manjine bilo vrlo osetljivo, izbegavala da se ozbiljnije zalaže za svoju manjinu. Čak i u godinama, 1956. i 1957, kada su odnosi bili najbolji, nije došlo do ozbiljnijeg razmatranja problema jugoslovenske manjine od strane rumunskog rukovodstva i pored određenog insistiranja od strane Beograda i Ambasade u Bukureštu.²³¹¹

Iako su manjine po Ustavu imale formalno ista prava kao i Rumuni, to se u praksi nije poštovalo. Cilj države da sprovodi rumunizaciju je nalagao da se ustavne odredbe, koje su govorile o statusu manjina, lako krše. Otežavajuća okolnost u slučaju jugoslovenske manjine bila je sprovođenje informbirovske politike zvaničnih rumunskih vlasti. Od mnogobrojnih udruženja, srpskih biblioteka, muzeja, knjižara, kulturnih društava i ansambala, koje je posedovala jugoslovenska nacionalna manjina, i u okviru kojih je isticala svoja nacionalna obeležja, posle 1948. ostalo je samo nekoliko. Godine 1958. postojao je samo jedan ansambl, gimnazija i jedan list²³¹², koji nisu imali pravo na nacionalno obeležje, a nisu bile ni institucije koje su revnosno čuvale jugoslovensku nacionalnu individualnost i kulturne tekovine. Posle pomirenja nije došlo do uspostavljanja veza matice sa preostalim manjinskim udruženjima. Rumunske mere, poput zatvaranja granice za manjinice, čime je onemogućena cirkulacija između pripadnika jugoslovenske manjine i matice, zatim zabrane korišćenja matične štampe, raznih časopisa, pa čak i nacionalnih instrumenata, prekinule su svaku vezu sa Jugoslavijom. Tako je pedesetih godina situacija bila toliko loša, da čak Ambasada nije posedovala precizne podatke o broju i materijalnom stanju svoje manjine. Sve do 1948. godine manjina je bila ekonomski jaka, te je čak u nekim trenucima i pomagala svoju maticu.²³¹³ Mere rumunskih vlasti, koje su direktno pogađale i uticale na ekonomsko propadanje jugoslovenske manjine, bile su kolektivizacija, raskulačivanje, konfiskacija imovine i ukidanje dvovlasničkih imanja. Pored toga, više hiljada manjinaca koji su bili deportovani u Baragan, kao i 400 uhapšenih i osuđenih, izgubili su skoro svu imovinu. Mnogim manjincima i po puštanju na slobodu krajem 1955. i 1956. godine nisu vraćena imanja. Veliki broj se nije ni usudio da zatraži povraćaj, a bilo je i onih koju su odbijali da prihvate neplodnu i lošu zemlju u zamenu za oduzetu. Zbog toga mnogi su živeli

²³¹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 1.

²³¹² Ansambl jugoslovenskih igara i pesama imao je repertoar koje se u početku bazirao samo 30% na jugoslovenski folklor, a ostalo na rumunski i ruski po 30% i 10% mađarskog folklor. Zbog toga su nastupi u mnogim srpskim selima ovog Ansambla bili bojkotovani. Manjina je u Temišvaru imala jednu potpunu gimnaziju koju je pohađalo 1958. godine samo 150 učenika. Nekada je škola imala 800 đaka, situacija u seoskim školama bila je izuzetno teška, a u njima su se časovi držali na srpskom, a ostala konverzacija je morala ići na rumunskom. Korišćenje srpskog jezika bilo je zabranjeno u lokalnoj upravi i sudovima. List *Pravda*, koji je izlazio 3 puta nedeljno, imao je mali tiraž i vrlo slabo je bio čitan. Razlog je to što se na njegovim stranicama može naći sve osim nacionalnog sadržaja. List je u stvari služio kao sredstvo antijugoslovenske propagande, te je u mnogim slučajevima bio oštiji od rumunskih listova. Knjižara u Temišvaru koja se do 1949. godine zvala „Srpska knjiga“ a posle toga „Naša knjiga“ je od knjiga na srpskom jeziku imala samo mali broj jugoslovenskih klasika. Dela koja su spadala u modernu jugoslovensku književnost bila su zabranjena u Rumuniji, a njihovo posedovanje je povlačilo oštre sankcije. Treba ovde još pomenuti i emisiju na srpskom jeziku „Radio Temišvara“. Radio je svakog dana osim ponedeljka emitovao polučasovnu emisiju na srpskom jeziku, koja je u suštini sadržala kombinaciju narodne muzike sa vestima i životu u zadrugama. Izbor vremena emitovanja (radnim danima od 6.00–6.30, a vikendom od 8.00–8.30) i sadržaja je planski odabiran kako bi se slušanost tog programa sveo na minimum. Osim „Radio Temišvara“, „Radio Bukurešt“ je imao program na stranim jezicima, polučasovna emisija na srpskom jeziku emitovala se od 20.00–20.30 svakim danom. Međutim, ni ona se nije bavila pitanjima i problemima manjine nego prenošenjem vesti iz Rumunije i lagera i veličanjem uspeha lagerske politike.

²³¹³ Krajem 1944. godine Jugoslavija je od svoje manjine iz rumunskog Banata dobila 106 vagona pomoći u raznim predmetima, zatim 6 miliona leja i 350 hiljada dinara u novcu. Osim toga sve do 1948. godine manjina je u maticu slala brojne dobrovoljačke brigade koje su pomagale u obnovi zemlje. Zainteresovanost je bila toliko da jugoslovenske vlasti nisu imale mogućnosti i kapaciteta da smeste sve prijavljene omladince iz Rumunije. Tako je okvirno sprečeno 1.300 omladinaca – manjinaca, da učestvuju u radnim akcijama.

u bedi i obično preživljavali tako što su radili kao nadničari ili radili nateže fizičke poslove u fabrikama.²³¹⁴

Kasniji podaci govore da skoro nijedan pripadnik manjine, koji je posedovao kvalitetniju zemlju, zgrade i vredniju pokretnu imovinu, nije dobio istu nazad. Umesto svoje, dobijali su u zamenu zemlju daleko lošijeg kvaliteta, udaljenu i rasparčanu, oronule kuće od naboja koje su bile pritom podignute na zemljištu koje je bilo pod udarom nacionalizacije, sekvestracije i dr. Mogućnost povratka pokretne imovine nije ni uzimana u obzir. Što se tiče osuđenih manjinaca, nijedan nije bio rehabilitovan, već su bili samo oslobođeni daljeg izdržavanja kazne, a po izlasku nisu dobijali odgovarajuće zaposlenje, jer su u očima vlasti oni i dalje bili špijuni.²³¹⁵ Mali broj koji je radio u državnoj službi je bio pod udarom sprovođenja opšte čistke „nelojalnih elemenata“, a manjinci su bili jedni od njih, ostao bez posla, a time i bez sredstava za život.²³¹⁶ Ove mere sem administracije pogodile su najviše fakultete i studente. Pod optužbom nacional-šovinizma, čitanja jugoslovenske štampe, odlaska u Ambasadu, samo krajem 1958. i 1959. godine je sa Univerziteta u Bukureštu izbačeno osam studenata – manjinaca, a uhapšeno dvoje. Posebna pažnja studentima i profesorima, odnosno inteligenciji jugoslovenske manjine, davana je iz razloga što su oni davali najveći otpor procesu denacionalizacije. Zbog velike diskriminacije ovaj sloj stanovništva je bio i najviše zainteresovan za prelazak, odnosno bekstvo u Jugoslaviju.²³¹⁷

Tokom 1958. i 1959. godine rumunska politika prisilne kolektivizacije dovela je do drastičnog pogoršanja života na selu i do širenja nezadovoljstva. U Banatu, gde je koncentracija jugoslovenske manjine bila najveća, do aprila 1959. godine bilo je kolektivizirano preko 80% zemlje. Opšte nezadovoljstvo doprinelo je da antijugoslovenska kampanja ne bude toliko izražena. Za razliku od perioda 1948–1954. nije se preduzimao dodatni pritisak prema manjini. Bukvalno su tih godina manjinci i seljačko rumunsko stanovništvo živeli podjednako teško. Vlast se u antijugoslovenskoj kampanji trudila samo da obezbedi jaku kontrolu u pograničnom pojasu, koja je sprečavala stanovnike Banata da saznaju šta se dešava u Jugoslaviji. Stanovništvo Banata je bilo okupirano drugim problemima i strahovima. U banatskim selima, ali i većim mestima, glavna tema bila je strah od nove sušne godine i problem zadrugara u novcu, dok je gradsko stanovništvo u Temišvaru i drugim gradovima, pored toga, strahovalo od gubitka službe bez obrazloženja po čestoj optužbi „grehova iz daleke ili bliske prošlosti“. Veliki strah od gubitka posla i čestih provera biografija uticao je na stvaranje atmosfere u kojoj niko nije imao hrabrosti da razgovara ili komentariše unutrašnje ili međunarodne događaje. U takvoj atmosferi se ni ime Jugoslavije nije na ulicama ili u razgovorima pominjalo. Velika apatija koja je vladala, davala je prostora oblasnom komitetu da u aktivnostima ne ide dalje od kontrole sprovođenja planova obrade i setve, a po pitanju antijugoslovenske kampanje ne dalje od prenošenja članaka rumunske centralne i sovjetske štampe.²³¹⁸

²³¹⁴ U srpskom selu Ivandi od ukupno 28 vraćenih deportiraca, 20 je ostalo bez ikakvog imanja pa su kako bi preživeli nadničili na farmama i državnim dobrima. Čak su i kao takvi često dobijali pretnje da će biti i odatle izbačeni ili da će im se nadnice smanjiti. Činjenica da je Temišvarskoj oblasti kolektivizovano čak 90% obradive površine, dok je u ostatku Rumunije taj procenat bio oko 50%, velikim delom je bio rezultat i politike Rumunije prema jugoslovenskoj manjini koja posedovala velika imanja u Banatu.

²³¹⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 20.

²³¹⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 5.

²³¹⁷ Pokušaji bekstva su od strane vlasti nemilosrdno bili korišćeni u propagandne svrhe i kao izgovor za sprovođenje oštrih “preventivnih” mera. Primer pokušaja bekstva jednog učenika srpske Gimnazije u Temišvaru, njegovo hapšenje i izricanje kazne od pet godina zatvora, često je bio prikazivan kao razlog zbog čega je nužno bilo stvaranje atmosfere stroge kontrole i nadzora (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 10).

²³¹⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 19, O stanju u Temišvarskoj oblasti, 23. 4. 1959, pov. br. 411886, 2.

Godine 1958. ponovo je oživeo trend proglašavanja manjinaca „kulacima“²³¹⁹ Etiketa „kulak“ je sa sobom nosila veliku diskriminaciju, jer je proglašavanje kulakom značilo bojkotovanje pojedinca, kao i njegove porodice, zatim neizostavno je značilo i ekonomsko uništavanje, a davalo je i formalno opravdanje za raznovrsne sankcije. Oštre mere protiv kulaka trebalo je da pokažu šta čeka sve one manjince koji se još nisu uklopili u socijalistički sistem poljoprivredne proizvodnje, odnosno u kolhoze.²³²⁰

Sistem dvovlasničkih imanja je bilo pitanje koje je više puta pokretano i koje nije uspešno rešeno pedesetih godina. Najintenzivniji pregovori o tom pitanju vođeni su 1957. godine. Tada Jugoslavija nije pristala na rumunski predlog o „prebijanju dvovlasničkih imanja“ i naknadi razlike oštećenim vlasnicima, pošto se prethodno zatvori granica i potpuno likvidiraju dvovlasnički posedi. Tokom 1958. godine naročito su bili brojni zahtevi jugoslovenskih manjinaca u kojima je traženo da se oni ise u FNRJ, uz zamenu svojih imanja u Rumuniji za imanja rumunskih dvovlasnika u Jugoslaviji. Međutim, ovo kao i pitanje povratka konfiskovane imovine bivšim osuđenima i baragancima, nije bilo rešeno pedesetih godina, sem nekoliko sporadičnih slučajeva. Činjenica da su lokalni organi čak i u 1958. godini sproveli naknadnu konfiskaciju imanja i naplaćivali sudske troškove i takse po presudama pojedinih manjinaca iz perioda 1950–1953, govori o odnosu Rumunije prema ovim pitanjima.²³²¹

Ovakav odnos prema manjini, kao i nemogućnost Jugoslavije da poboljša njihov položaj, uticao je na stvaranje situacije u kojoj su osnovni elementi bili i rezignacija manjine prema matici, dalja asimilacija, eliminisanje iz javnog, društvenog i političkog života, kao i prekidanje svake veze sa maticom, pa čak i sa Ambasadom u Bukureštu. Asimilaciju je pospešivao naročito strah i loše materijalno stanje. Zbog straha, mnogi manjinci su svoju decu slali u rumunske škole i prihvatili rumunski jezik zarad boljeg položaja. Mnoge mlade pripadnice su iz čisto materijalnih pobuda stupale u brak sa imućnijim Rumunima, kako bi se izbile iz bede i imale kako-tako normalan život. Sve to je uticalo na smanjivanje, razbijanje jedinstva manjine, kao i na gašenje srpskih škola zbog manjeg broja đaka. Česta izjava tog vremena bila je „Došlo vreme da se Srbin ne sme zvati Srbinom!“²³²²

Svesna značaja koji je obrazovni sistem imao na formiranje identiteta i osećaja nacionalne pripadnosti, rumunska vlast je naročitu pažnju posvećivala manjinskom sistemu školstva. Zato se u tim školama isključivo primenjivao rumunski nastavni program, kao i rumunski udžbenici koji su bili prevedeni na srpski jezik. Ovakvim sistemom đaci nisu u školi mogli saznati apsolutno ništa o Jugoslaviji. Mali broj manjinskih škola i konstantna tendencija da se postojeće škole stapaju ili pretvaraju u rumunske, takođe su služile svrsi denacionalizacije. Akcija vlasti u smeru stvaranja jedinstvenog prosvetnog sistema, obustavljanja štampanja udžbenika na srpskom jeziku, kao i tendencija pripajanja škola rumunskim, što se naročito izrazilo pripajanjem mađarskog Univerziteta u Klužu rumunskom, izazvale su veliku zabrinutost da će doći do ukidanja srpske Gimnazije u Temišvaru i stvaranja mešovitih škola.²³²³

Sedmogodišnje škole za srpsku manjinu postojale su samo u većim sreskim mestima, poput Velikog Sent–Mikloša, Dete, Rešice i Nova Moldave. Samo za dve godine, u odnosu na 1956, bile su ukinute tri osnovne četvorogodišnje škole, jedna pedagoška,²³²⁴ dvogodišnja tehnička škola u Sent–

²³¹⁹ Najčešće su to bili deportirani koji nisu bili ušli u zadruga i oni manjinci koji su javno manifestovali simpatije prema Jugoslaviji.

²³²⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 11.

²³²¹ Isto, 7.

²³²² Isto, 9.

²³²³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–19, Izveštaj Ambasade FNRJ o položaju naše manjine u Rumuniji, 27. 5. 1959, 2–3.

²³²⁴ Pedagoška škola je zvanično zatvorena 1958. godine. Međutim, tada je iz završeno školovanje poslednje generacije, jer je nekoliko godina pre toga bio zaustavljen upis novih generacija u ovu četvorogodišnju školu. Zvaničan razlog zatvaranja bila je procena da se više nije osećala potreba za učiteljskim kadrom.

Miklošu²³²⁵ i tri srpska odeljenja pri rumunskim školama. Tako je broj manjinskih škola po rumunskoj statistici iz 1958. godine bio: 31 osnovna četvorogodišnja škola, 11 sedmogodišnjih i jedna jedanaestogodišnja, tj. gimnazija. U tim školama, školske 1957/1958. godine bilo je 2.122 đaka u četvorogodišnjim, 558 u sedmogodišnjem sistemu i 125 u gimnaziji. Pedagoška sekcija, koja je postojala pri rumunskoj školi, imala je 14 đaka (samo godinu dana pre čak 60 učenika), tehnička škola 35, a sekciju manjinaca u privredi je pohađalo 26 učenika. Što se tiče visokog obrazovanja, na fakultete je išlo oko 60 manjinaca.²³²⁶ Najviše ih je bilo na fakultetima u Temišvaru (20), zatim na Filozofskom fakultetu, Katedri za srpski jezik u Bukureštu (12), a na ostalim fakultetima u Bukureštu još 16 jugoslovenskih studenata. Osim toga, još 10 studenata jugoslovenske manjine je studiralo na fakultetima u Klužu.²³²⁷

Od izuzetne važnosti za opstanak srpske manjine u Rumuniji bila je crkva. Postojanje Temišvarske episkopije je čak pozitivno tumačeno i od strane jugoslovenskih komunista. Razlog je bio što su sveštenici temišvarske Srpske pravoslavne opštine nastojali da očuvaju jugoslovensku nacionalnu tradiciju i kulturu i kod manjinaca grade osećaj pripadnosti.²³²⁸ Pri srpskoj parohiji u Temišvaru postojala je i bogoslovska škola. Međutim, ona je do 1960. godine trebao da prestane sa radom, jer je 1959. godine školovala poslednje dve generacije (poslednji četvrti i peti razred Bogoslovije).²³²⁹

Godina 1959. donela je kampanju ukidanja i smanjivanja kulturnih ustanova manjina. Želja da se prvenstveno radi na asimilaciji manjinskog stanovništva i da se suzbiju svi oblici vezivanja manjina za maticu, naročito je pojačala delovanje partije u tom pravcu posle Deževog govora studentima u Bukureštu 1959.

U cilju degradiranja nacionalnog duha i tradicije, počelo se sa ukidanjem odvojenih klubova i kulturnih udruženja u selima i mestima gde su postojale jake manjinske zajednice. Osnivanjem jedinstvenih klubova i udruženja trebalo je „zblížiti manjine sa rumunskim stanovništvom“. Međutim, ovakve mere dovele su do jačanja šovinističkih i nacionalističkih osećanja, najviše kod mađarske, nemačke i jevrejske manjine. Na nezadovoljstvo svih uticala je prevashodno mera o spajanju osnovnih i srednjih škola u svim mestima gde nisu imale apsolutnu većinu. Ovim su ukinute manjinske uprave, a kontrolu su preuzele rumunske uprave. Osim škola, svoje uprave su izgubila pozorišta, univerziteti, partijske organizacije i sindikalne podružnice. U okviru partije sproveden je i obračun sa tzv. „nosiocima šovinističkih manifestacija“. Dolazilo je do izbacivanja iz partije, smenjivanja sa položaja, degradiranja, ali i hapšenja pojedinih manjinaca.

Veći otpor pokušajima rumunizacije pružali su Mađari i Nemci, koji su bili najbrojniji i najbolje organizovani. Povećanje pritiska dovelo je do jačanja reakcionih elemenata. Bilo je primera gde su nezadovoljni manjinci uništavali imovinu, palili zadružna imanja i vodili ili podržavali neprijateljsku propagandu. Specifična vrsta otpora koja je ostala još od rata bilo je odmetništvo. Naoružane bande, koje su ordinirale po šumama i međusobno bile povezane, vodile su gerilsku borbu protiv vlasti.

²³²⁵ Ova agrotehnička škola prestala je da postoji kao samostalna srpska ustanova još 1953. godine, kada je iz Temišvara bila prebačena u Sent Mikloš. Tamo je nastavila život kao srpska sekcija pri rumunskoj agrotehničkoj školi. Na kraju ona je premeštena u Čakovo, gde je trebalo da poslednje generacije završe svoje školovanje, da bi posle toga bila konačno ugašena i kao sekcija (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru od 28–30 maja 1959, pov. br. 416718, 1).

²³²⁶ Podaci koje je Ambasada u Bukureštu prikupila su se razlikovali od rumunske zvanične statistike za 1958. godinu, koja je navodila broj od 140 studenata jugoslovenske nacionalne manjine.

²³²⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 12.

²³²⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Problemi jugoslovenske nacionalne manjine, 10. februar 1959, pov. br. 45169, 13.

²³²⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru od 28–30 maja 1959, pov. br. 416718, 1.

Protiv tih bandi političkih nezadovoljenika, ljudi koji su odmetništvom pobjegli od kažnjavanja, kao i nezadovoljnih manjinaca, država je vodila oštru borbu. Dakle, rumunsko rukovodstvo je povelu opštu borbu protiv svih protivnika, od političkih, preko idejnih, buržoaskih i kapitalističkih, preko manjine do inteligencije i sveštenstva. Čak je i sveštenstvo sumnjicano da pomaže reakcione elemente i da je neprijateljski element.²³³⁰

Antijugoslovenska propaganda prema manjini

Izrazito sredstvo preko kojeg je rumunsko rukovodstvo vodilo antijugoslovensku kampanju među jugoslovenskom manjinom, bio je, pored lista *Pravde*, srpski Ansambl iz Temišvara. Rukovodstvo Ansambla je u suštini sprovodilo politiku dobijenu od strane Oblasnog komiteta RRP, koja je često bila protiv interesa manjine. To se videlo i u sastavu programa na nastupima, kao i u pratećim delovima uz nastup Ansambla. Česta je bila praksa krajem 1958. i u 1959. godini da na turnejama po selima gde je živelo srpsko stanovništvo, budu organizovana i predavanja o jugoslovenskom revizionizmu. Njih su držali Stevan Nikšić, pomoćnik direktora Ansambla i Vojislav Ćirić, profesor srpske škole u Temišvaru. Ako se ima u vidu da je Ansambl godišnje održavao oko 140 koncerata, može se zaključiti da se na njega ozbiljno računalo u antijugoslovenskoj kampanji. Ovakvim delovanjem privukao je veliku mržnju manjinaca, broj članova se zbog toga smanjio, a čest je bio i bojkot njegovih nastupa.²³³¹

Antijugoslovenska kampanja se u oblastima gde su živeli Srbi prelivala u ozbiljnu diskriminaciju. Mnogi manjinci, koji su smatrani sumnjivima, bili su pod prismotrom. Istaknutiji predstavnici od profesora pa do sveštenika, bili su uhođeni sa ciljem da se otkrije da li nešto kriju ili govore o Jugoslaviji ili Rumuniji. Veliki strah koji je vladao među njima uticao je da se ne ispoljava bilo kakvo neslaganje.²³³² Strah od novih hapšenja, preseljenja i diskriminacije, uticao je da se povinuju politici rumunske partije i da na neko vreme ne ispoljavaju svoj jugoslovenski osećaj i znake nacionalne pripadnosti.²³³³

Druga zemaljska konferencija udruženja studenata iz 1959. godine se razlikuje od svih ostalih po značaju koje joj je političko rukovodstvo dalo. Na takvim godišnjim konferencijama su se obično razmatrali problemi studiranja i stanje na univerzitetima u Rumuniji. Međutim, te godine konferenciji je prisustvovao ceo Politbiro na čelu sa Dežom. Splet događaja i činjenica da je to bio prvi masovni događaj od Deževog povratka iz Moskve su bili ključni za razumevanje. Njegovo prisustvo je govorilo u prilog tome da će u obraćanju biti reči najviše o XXI Kongresu KPSS-a i da će biti izneti

²³³⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Beleška o unutrašnjoj situaciji u Rumuniji, prema podacima sakupljenim prilikom putovanja druga P. Prokića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudera, dopisnika Tanjuga, krajem maja 1959, pov. br. 416680, 4–5.

²³³¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru od 28–30 maja 1959, pov. br. 416718, 5–6.

²³³² U slučaju neslaganja ili protestovanja sledile su oštre mere. Prkos je najizraženiji bio među studentima, tako da je u kratkom periodu bilo uhapšeno troje studenata sa Univerziteta u Temišvaru i još osmoro sa Univerziteta u Bukureštu. Jedan od njih, Dušan Matejašević, bio je uhapšen zbog sumnje da je pevao titoističke pesme.

²³³³ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru od 28–30 maja 1959, pov. br. 416718, 6–7.

utisci i ocena sa tog Kongresa. Međutim, o tome nije bilo govora, kao ni o revizionizmu i Jugoslaviji.²³³⁴

Dež je na II nacionalnoj konferenciji studenata održao govor koji je prevazilazio okvire studentskog interesovanja. On je u govoru posle dela o uspesima u izgradnji socijalizma u Rumuniji i veličanja Sovjetskog Saveza, postavio pitanje odnosa nacionalnih manjina prema rumunskoj državnosti. Važnost tog govora je bila u onome što je posle njega usledilo. Sam govor i Deževo prilaženje pitanju manjina sa stanovišta ignorisanja nacionalnih individualnosti, najavili su oštriju politiku rumunskog rukovodstva, asimilacije koja je poništavala prava manjina na poseban etnički život, zaštitu i ravnopravnost.²³³⁵ Položaj mađarske manjine i njen otpor, koji je moguće iskazati u paroli „ako već treba robovati SSSR-u, onda je još uvek bolje u Erdelju u Mađarskoj, nego u Erdelju u Rumuniji“. Zatim položaj nemačke i jevrejske, poljske i bugarske, čije se pitanje statusa zbog politike socijalističkog internacionalizma nije ni postavljalo, kao i situacija sa srpskom manjinom, koja je bila predmet najoštrijih represija posle 1948. godine, govori o rumunskoj politici prema drugim narodnostima.

Politika otvorene asimilacije, koja je pojačana Deževim govorom studentima, pokazuje da je 1959. godine rumunsko rukovodstvo pitanju manjina i etničkih grupa prišlo sa pozicija čistog rumunskog šovinizma. Iz govora se pored toga vidi da je Dež, kao glavnu kritiku, postavio da manjine pokazanom otpornošću predstavljaju centrifugalnu snagu koja usporava izgradnju socijalizma u Rumuniji, kao i završetak procesa kristalizacije rumunske državnosti. Pominjanje državnosti je ovde bila, pre svega, kritika mađarske manjine i Erdelja, koji je zbog političkih sporazuma Hitler–Staljin iz 1940. i Staljin–Čerčil 1944, dva puta menjala gospodara. Na sve negativniju politiku rumunskog rukovodstva prema manjinama, koja je od 1948. godine išla samo negativnom putanjom, treba gledati ne samo iz ugla postizanja rumunske monolitnosti, već i iz zahteva lagera da se u svakoj zemlji, pa i Rumuniji, stvori jako unutrašnje jedinstvo. To je bila politika poznata pod parolom borbe protiv „buržoaskog šovinizma i nacionalne zatvorenosti“. Oštrija politika prema manjinama, najavljena Deževim govorom studentima, bila je još jedna u nizu pogrešnih mera kojom je samo pogoršavano unutrašnje stanje u Rumuniji.²³³⁶

Primer zaoštavanja politike prema manjinama na Univerzitetu, zabeležen je sredinom godine, kada je u Klužu, drugom po veličini univerzitetskom gradu, izvršeno spajanje fakulteta „Babeš“ i „Boljaj“ i sprovedena reorganizacija Instituta „Dr Petru Groza“. Spajanje rumunskog i mađarskog fakulteta u jednu celinu, značilo je da će studenti mađarske nacionalnosti zajedno učiti sa rumunskim studentima. Odlučeno je da se na ujedinjenom fakultetu nastava izvodi ili samo na rumunskom (grupa rumunski jezik i književnost), samo na mađarskom (grupa mađarski jezik i književnost) ili na rumunskom uz postojanje mađarskih odeljenja, odnosno uporedo na oba jezika.

Studentima srpske nacionalne manjine su tada predstavnici Ministarstva pretili da „ako produže kao do sada, nisu zaslužili da na fakultetu uče maternji jezik i da će univerzitetske vlasti preduzeti mere da Rumuni uče srpski, a Srbi rumunski jezik“.²³³⁷

Krajem februara 1959. došlo je do određenih mera i protiv nemačke nacionalne manjine. U Jašiju je tada bila osuđena jedna grupa nemačkih protestanata na čelu sa pastorom, koji je dobio 25 godina zatvora zbog štampanja letaka protiv ženidbe Nemaca protestanata Rumunkama. Zbog takvog odnosa

²³³⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 23. 2. 1959, pov. br. 45201, 1.

²³³⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 9, O govoru Deža na II Nacionalnoj konferenciji studenata u Bukureštu od 20. do 22. februara 1959, pov. br. 46152, 1.

²³³⁶ Isto, 3.

²³³⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 10. 7. 1959, pov. br. 418836, 1.

rukovodstva prema nemačkoj manjini, Zapadna Nemačka je sprovela mere ekonomske restrikcije. Ona je tada obustavila svu trgovinsku razmenu sa Rumunijom. Dotada je bilo problema u uspostavljanju ekonomskih odnosa, najviše iz razloga što je Zapadna Nemačka to uslovljavala rešavanjem pitanja spajanja nemačkih porodica. Pogoršanje odnosa uticalo je i na usporavanje iseljavanja Nemaca iz Rumunije, koje se dotada vrlo efikasno sprovodilo.²³³⁸

Pritisak na obrazovne i kulturne institucije Srba u Rumuniji

Početak februara 1959. godine Ministarstvo prosvete i kulture NR Rumunije, donelo je odluku kojom je zabranilo državnom izdavačkom preduzeću u Bukureštu izdavanje udžbenika na srpskom jeziku za više razrede. Razlog toga je odluka da se nastava u višim razredima isključivo vrši na rumunskom jeziku. Pored toga, odluka se odnosila i na zabranu štampanja posebnih udžbenika za hrvatsku manjinu na latinici, osim bukvara i čitanke za prvi i drugi razred osnovne škole. Od tada su se mogli koristiti samo udžbenici štampani ćirilskim pismom ili oni na rumunskom jeziku. Svi udžbenici za srpske manjinske škole su se od tada prevodili sa rumunskog jezika, osim čitanke²³³⁹ i gramatike.²³⁴⁰

Iz razgovora sa predstavnicima jugoslovenske manjine u Temišvaru, Ambasada je informisana da srpske manjinske škole nekoliko meseci posle donošenja odluke Ministarstva prosvete nisu bile informisane o tome. Znali su samo da se sprema neka reforma, ali ne i kakva. Na osnovu štampe, informacija o insistiranju na poznavanju rumunskog jezika i stopiranja štampanja manjinskih udžbenika na srpskom jeziku, zaposleni u srpskoj Gimnaziji su očekivali radikalnu reformu koja nije isključivala i mogućnost ukidanja te škole do početka nove školske 1959/1960. godine. Ovakvo mišljenje kod profesora²³⁴¹ se razvijalo na osnovu broja učenika u Gimnaziji. Godine 1959. prvi razred je imao svega pet đaka, drugi 12, a treći 21 đaka. Sve manji broj učenika koji su upisivali školu davao je opravdanje vlastima da obustave upis novih generacija, što bi vodilo ka zatvaranju jedine srpske jedanaestogodišnje škole. Šušalo se i o planu ukidanja viših manjinskih škola kao posebnih jedinica i o formiranju mešovitih škola u kojima bi se samo maternji jezik predavao na jeziku manjine, dok bi se ostali predmeti držali na rumunskom jeziku i učili iz rumunskih udžbenika. Takvim sistemom mešovitih škola bi upravljali naddirektori, koji bi rukovodili grupama od nekoliko škola.²³⁴²

Da je odnos prema Jugoslaviji, iza fraza o dobrim odnosima, bio kritički, govori da su i 1962. godine korišćeni udžbenici za srpsku manjinu koji su sadržali informbiroovske konstatacije. Kao primer treba navesti deo iz udžbenika geografije, štampanog 1952. godinine za VI razred. U njemu je pisalo da „po oslobađanju Jugoslavije od strane sovjetske armije vlast je prevarom prigrabila klika Tita–Rankovića i pretvorila Jugoslaviju u koloniju američkog imperijalizma.“ Ovakvi sadržaji su pokrenuli inicijativu sa jugoslovenske strane da se izvrši revizija svih udžbenika, ali i biblioteka, kako bi se odstranile sve knjige koje su sadržale optužbe iz vremena sukoba Tita i Staljina. Predlog Luke

²³³⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 28. 2. 1959, pov. br. 45726, 1.

²³³⁹ Čitanka namenjena srpskom jeziku bila je sadržajno koncipirana od 60% dela jugoslovenskih pisaca i 40% dela rumunskih pisaca. Jugoslovenska mesta i događaji iz istorije se nisu spominjali u čitanci i gramatici. Tekstovi su bili apolitični, osim onih rumunskih koji su birani tako da podstiču patriotsko vaspitanje omladinaca i stav da je Rumunija otadžbina svih Rumuna i svih manjinaca (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 29, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 417583, 17).

²³⁴⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Telegram iz Bukurešta od 16. 3. 1959, pov. br. 47234, 1.

²³⁴¹ Srpska Gimnazija u Temišvaru je krajem 50-ih godina imala 22 nastavnika. Od toga su 6 bili Rumuni i oni su predavali francuski, latinski, crtanje, pevanje i politehnicaciju (praktični rad u školi). Škola je imala i partijsku organizaciju na čijem čelu se nalazila profesorka – Rumunka.

²³⁴² DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Neki novi momenti o položaju naše manjine u Rumuniji, 15. 5. 1959, pov. br. 413569, 1–2.

Soldića, iznet prilikom posete Harapu, savetnika Regionalnog odeljenja MIP-a februara 1962, bio je i da se na bazi reciprociteta ispituju i sadržaji jugoslovenskih knjiga.²³⁴³

Broj škola je i dalje bio u opadanju. Tako je već 1959. godine ostalo samo osam sedmogodišnjih škola u većim srpskim mestima.²³⁴⁴ Opadanje broja učenika u srpskim školama je velikim delom bilo rezultat oportunitetizma, odnosno odluke roditelja da svoju decu upisuju u rumunske škole, kako bi smanjili pritisak. Razlog je bio i taj što su jugoslovenski manjinci posle završetka srpskih škola imali velikih problema prilikom ostvarivanja prava na dalje školovanje.

Pominjana knjižara „Naša knjiga“ koja je bila i jedina jugoslovenska knjižara u Rumuniji, već 1959. godine bila je pretvorena u prodavnicu dečijih igračaka i školskog pribora, samo je par polica bilo posvećeno knjigama na srpsko-hrvatskom jeziku. Od tog malog broja knjiga, većinu su predstavljali prevodi Deževih govora, važnijih referata, Hruščovljevih govora, Staljinovih dela, mera rumunske vlade i partije, kao i priručnika za partijsku nastavu u selu i gradovima. Dakle, od dela jugoslovenskog porekla bilo je samo nekoliko naslova poznatih pisaca poput Nušića, Glišića i Svetolika Rankovića. Nepostojanje brošura i knjiga, koje bi govorile o socijalističkoj Jugoslaviji, o životu i njenom razvoju, bio je jasan pokazatelj namere rumunskih vlasti da manjincima onemoguće bilo kakav dodir sa maticom. Ta namera je bila vidljiva i u strukturi zaposlenih. Čak tri prodavačice su bile Rumunke koje nisu znale srpski jezik. Iz svega navedenog, može se zaključiti da knjižara „Naša knjiga“ nije služila jugoslovenskoj manjini, a kamoli to da je bila centar okupljanja manjinaca. Umesto da ona bude jedan od centara prosvetnog i kulturnog vaspitanja i čuvanja tradicije, radila je na sužavanju nacionalnih osobenosti.²³⁴⁵

Od drugih mera posvećenih denacionalizaciji, treba spomenuti onu o ukidanju mogućnosti kupovine jugoslovenskih novina u Temišvaru i okolini. Sve do VII Kongresa SKJ manjinci su mogli da kupuju i da se pretplate na dnevne listove poput *Borbe i Politike*, kao i na pojedine časopise poput *Komunista* i *Naše stvarnosti*. Posle Kongresa i osude Programa SKJ, zabranjeno je svako rasturanje jugoslovenskih listova u Rumuniji. Na štampu se gledalo kao na ilegalni revizionistički materijal, te je posedovanje takvog materijala povlačilo i određenu odgovornost. U Rumuniji se o Jugoslaviji nije gotovo ništa štampalo, naročito ne o temama ili delima posleratne Jugoslavije, tako da ni ponude knjiga nije moglo da bude.²³⁴⁶

Jedini način na koji je manjina mogla da se informiše o dešavanjima, bio je posredstvom jugoslovenskih radio-stanica i televizije, čiji su se programi mogli slušati i gledati u Banatu bez ikakvih smetnji i teškoća. Nepostojanje veće prirodne barijere omogućavalo je da jačina signala koja je dopirala do tih krajeva bude odlična. Tako su manjinci preko „Radio Beograda“ i „Novog Sada“, kao i preko televizijskih stanica, održavali vezu sa Jugoslavijom i informisali se o događajima u zemlji. Treba naglasiti da su emisije „Radija Novi Sad“ na mađarskom jeziku bile izuzetno popularne u Rumuniji. Njih su slušali Mađari, ali i Rumuni. Dobijanje informacija iz drugog ugla još više je povećavalo nepoverenje samih Rumuna i drugog stanovništva, u istinitost antijugoslovenskih napada

²³⁴³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 22, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu sa E. Harapom, savetnikom u Regionalnom odeljenju rum. MIP-a dana 22. 02. 1962, pov. br. 48342, 1–3.

²³⁴⁴ Sedmogodišnje škole su bile u selima: Srpski Semarton, Varjaš, Čenej, Belobreška, Sokolovac Sempetar, Dinjaš i Čanad.

²³⁴⁵ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru 28–30. maja 1959, pov. br. 416718, 4.

²³⁴⁶ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o nekim novim momentima u životu jugoslovenske nacionalne manjine u Rumuniji, pov. br. 416718, 3.

od strane rumunskog rukovodstva i neistina o jugoslovenskom sistemu i razvoju, koje su bile širene posredstvom rumunske štampe.²³⁴⁷

Na kraju 50-ih godina jugoslovenska manjina je bila demolarisana i iznurena. Stara generacija, koja je zbog učešća u NOVJ i simpatijama pokazanim prema matici, proživela različite torture od robije do deportacije, ostala je bez nade da joj ona može pomoći u poboljšanju položaja. Za razliku od njih, nove generacije su pokušavale da se prilagode i izvuku maksimum iz stanja u kome su se nalazile. Takav način razmišljanja je takođe išao na ruku asimilatorskoj politici. Pojava koja je bila karakteristična za drugu polovinu 50-ih bila je prisilna kolektivizacija i raskulačivanje na selu. Takve mere su uslovile brojne migracije manjinaca sa sela u gradove. U potrazi za boljim životom Jugosloveni su se zapošljavali u rumunskim fabrikama, pristajući da rade najteže fizičke poslove. Takvo kretanje stanovništva značilo je napuštanje sela, koja su bila jezgro i čuvar celovitosti manjine. Odlazak u grad značio je napuštanje takve nacionalne sredine, zaboravljanje jezika i običaja. Život u rumunskoj sredini, sklapanje brakova sa njima, slanje dece u standardne škole, sve je uticalo da se i oni počnu osećati Rumunima. Na selu je situacija bila slična. Skoro potpuna kolektivizacija Banata (92%) uticala je na to da manjinci, koji su živeli po selima, budu u celini kolektivizovani. Oni su decu, kako bi im bar obezbedili šansu da pristojniji život, dobrovoljno davali u rumunske škole, jer je dobro znanje jezika bilo osnovni uslov za prijem u stručne škole ili na neki zanat.

Dašak liberalizacije jugoslovenska manjina osetila je 1960. godine. Za razliku od prethodnih godina, moglo su se na ulicama ili po kafanama čuti i videti grupe manjinaca kako međusobno razgovaraju na maternjem jeziku. Slobodnije su stupali u kontakt s Jugoslovenima koji su dolazili u Temišvar. Manjina je otvorenije govorila o problemima i nedostacima poput manjka biblioteka i čitaonica i prepreka prilikom poseta rođacima u Jugoslaviji. Po tom pitanju oni su oblasnim i gradskim odborima slali veliki broj molbi, ali vlast nije želela da dopusti stvaranje ozbiljnijih veza između matice i manjine.²³⁴⁸

Zaključak o karakteru manjinskih kulturnih institucija u Rumuniji bi bio da su one samo formalno pripadale jugoslovenskoj manjini. Manjinske su bile samo po formi, a državne po sadržaju i problematici koju su tretirale. Ako je reč o novinama ili časopisima, jedino što je asocijalo na list manjine bio je jezik kojim se pisalo. Te „manjinske institucije“ su često korišćene i u propagandno-političke aktivnosti uperene protiv Jugoslavije.²³⁴⁹

Jugoslavija se u periodu 1956–1961. godine nije zvanično interesovala za manjinu kod rumunskih predstavnika. Početkom 1961. godine počela je življa aktivnost na ovom planu. Jugoslavija je na rumunski stav da je situacija na granici normalna, reagovala više puta diplomatskim putem. Prilikom razgovora Ive Vejvode, pomoćnika Državnog sekretara za inostrane poslove, sa rumunskim Ambasadorom u Beogradu, Jon Rabom, 19. januara 1961, najviše se govorilo upravo o pitanju manjina i situaciji na granici. Vejvoda je u razgovoru podvlačio da Jugoslavija nije bila zadovoljna situacijom na granici i rumunskim odgovorima na predloge o poboljšanju. Iznoseći podatak da je tokom 1960. godine samo nekoliko građana prešlo granicu sa običnim pasošima, Vejvoda je konstatovao da se situacija može smatrati normalnom samo „zbog toga što vozovi prelaze s jedne na drugu stranu“. Smatrao je da će pitanje jugoslovenska strana prestati da postavlja onog trenutka kada Bukurešt preispita negativan stav u pogledu poboljšanja situacije na granicama i odnosa prema jugoslovenskoj manjini, za koje je DSIP veoma zainteresovan. O načinu na koji je izlaganje bilo primljeno slikovito govori deo iz zabeleške o razgovoru koji kaže da je rumunski ambasador bio

²³⁴⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 35, Beleška o jugoslovenskoj nacionalnoj manjini u Rumuniji, prema podacima sakupljenim po drugovima P. Prokić, prvom sekretaru Ambasade FNRJ u Bukureštu i M. Pudar, dopisniku TANJUG-a prilikom njegovog boravka u Temišvaru od 28–30 maja 1959, pov. br. 416718, 5.

²³⁴⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br. 435473, 20–21.

²³⁴⁹ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Jugoslovenska nacionalna manjina u NR Mađarskoj i NR Rumuniji, pov. br. 39797, 17.

„deprimiran tokom razgovora“.²³⁵⁰ Odgovor Rumuna bio je da je pitanje manjine rešeno dogovorom sa Briona 1956. Prema tom dogovoru pitanje manjina rešeno je sporazumom da je to unutrašnje pitanje i da ga svako rešava na osnovu lenjinističkih principa bez mešanja sa strane. Zbog čega su Rumuni smatrali da svako postavljanje tog pitanje ne doprinosi razvoju odnosa već to otežava.²³⁵¹

Ambasador Milatović je februara meseca 1961. ponovo pokrenuo pitanje položaja, ali je dobio isti odgovor. Jedino mu je posle nekoliko meseci bilo omogućeno da poseti Temišvar. Međutim, susrete koje je tamo imao sa predstavnicima manjine su ga u velikoj meri iznenadili. Glavni urednik lista *Pravde*, Milan Jovanović, odbio je da sa Milatovićem razgovara na srpskom jeziku što je dovelo do brzog završetka posete. Nakon toga dogovoren razgovor sa direktorom umetničkog ansambla Stevanom Nikšićem je otkazan. Ambasador je jedino posetio episkopiju Srpske pravoslavne crkve u Temišvaru. Tamo ga je sačekao vikar prota Stevan Tomić, nekadašnji aktivni borac protiv „Titove klike“. Međutim, susret sa njim, razgledanje crkve, njene riznice i biblioteke, prošao je u dobroj i ljubaznoj atmosferi, jer su se sagovornici držali prošlih vekova i mesta koje je Srpska crkva imala za očuvanje Srba, najpre u Austrougarskoj, a zatim u Rumuniji.

Nakon ove posete pitanje manjina nije pokretano sve do susreta Tita i Deža novembra 1963. Tada je ambasador u razgovoru sa Kornelijem Maneskuom uporedio svoju posetu manjini sa prolaskom rumunskih predstavnika kroz Moldaviju, jednu od republika Sovjetskog Saveza, u kojoj su živeli većinom Rumuni. I tom prilikom je stav da je pitanje manjina unutrašnja stvar svake zemlje jasno izražen. Na pitanje da li se Manesku osećao isto kao i jugoslovenski ambasador kada je boravio u Temišvaru, rumunski ministar je odgovorio da on navuče zavese u vagonu kako ga stanovnici Moldavije rumunskog porekla ne bi videli, a on čuo njihove razgovore i žalbe zbog prinudnog iseljavanja u južnoazijske sovjetske republike. Nakon uspešne posete Deža i potpisivanja ugovora o izgradnji Đerdapa, primetilo se izvesno poboljšanje položaja manjine. Jugoslaviji je jedno od prioriternih pitanja bilo priznavanje prava borcima NOVJ iz Rumunije i isplata invalidnina. Ubrzo je to pitanje rešeno, a istoričari poput Jon Popesku Pucurija su počeli da govore o učešću Srba iz Banata u oslobađanju Rumunije i Jugoslavije i njihovim žrtvama datim za slobodu.²³⁵²

Zakasneli proces protiv Srba

I pored čestog spominjanja talasa poboljšanja bilateralnih odnosa, kao i rumunskog stava prema jugoslovenskoj manjini, u praksi se nisu primećivale promene. Pritisak na manjinu i njeno zastrašivanje koje je služilo politici rumunizacije, nisu prestajali ni početkom 60-ih godina. Jedna od poslednjih represivnih mera, nakon koje se prešlo na politiku tihe rumunizacije bilo je hapšenje petnaestak Srba tokom jula i avgusta meseca 1961. godine, pod optužbom da su u periodu 1950–1954. godine dostavljali jugoslovenskoj Ambasadi podatke o broju manjinaca interniranih u Baragan. Istraga je trajala oko 9 meseci, a pred sud je izvedeno šest lica, od čega je jednom suđeno u odsustvu, a preostalih devet je pušteno uslovno i korišćeno u svojstvu svedoka tokom suđenja. Proces je održan 16. i 17. marta 1962. pred drugostepenim armijskim Vojnim sudom u Temišvaru, koji je doneo presudu licima za špijunažu.²³⁵³ Na osam godina zatvora bio je osuđen Sovra Dragić iz Saravola, na sedam godina Zorida Bogosavljević iz Dinjaša, nekadašnja radnica u srpskoj knjižari u Temišvaru. Zatim, na šest godina su osuđeni Pera Milošević iz Grada i Miša Marin iz Varjaša, a na pet i po godina

²³⁵⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 3, Zabeleška o razgovoru sa Ambasadorom NR Rumunije J. Rabom, na dan 19. 01. 1961, pov. br. 43149, 1–2.

²³⁵¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 21. 02. 1961, pov. br. 45743,1.

²³⁵² Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 53–56.

²³⁵³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–22, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, 22. 6. 1963, 12.

strogog zatvora Tomislav Stojanov iz Dinjaša. Vojni sud je pored toga doneo presudu u odsustvu i Stojić Mirči, advokatu iz Nove Moldove, koji je septembra 1960. godine prebegao u Jugoslaviju. On je osuđen na 8 godina zbog špijunaže u korist Jugoslavije i na još 8 godina zbog ilegalnog prelaska granice. Prilikom suđenja okrivljeni su u svoju odbranu iznosili odluku o amnestiranju iz septembra 1955. godine, međutim, sud to nije uzimao u obzir. Iz govora tužioca iz Kluža može se zaključiti da je cilj procesa bio da se manjina zaplaši i oslobodi nade da Jugoslavija može da je zaštiti. Policija je čak poturanjem provokatora pokušala da u proces uplete i sadašnje predstavnike Ambasade, a ne samo u optužnici navedenog nekadašnjeg jugoslovenskog diplomatu Milutina Popovića. Intervencija Beograda i traženje obrazloženja takvog procesa od strane ambasadora završavalo se izričitim stavom da je pitanje manjina unutrašnje pitanje, a proces je postupak prema rumunskim državljanima, a ne jugoslovenskim, tako da se Rumuni nisu osećali dužnim da jugoslovenskim predstavnicima išta objašnjavaju.²³⁵⁴

Trenutak sprovođenja procesa navodi na zaključak da je vlast želela da smanji uticaj i veze manjinaca sa maticom, jer u vremenu jake želje za poboljšanjem odnosa proces je mogao samo da škodi. Zbog toga verovatno broj osuđenih, kao i uhapšenih, nije bio veći. Prvi benefit za Rumuniju bio je da su nakon procesa gotovo prestale posete manjinaca Ambasadi, kao i molbe za odlazak u Jugoslaviju. Na osnovu prikupljenih izveštaja, ambasador je od generalnog sekretara MIP-a George Pelea, avgusta meseca zatražio informacije o procesu manjincima u Banatu. Odgovor generalnog sekretara bio je da nije upoznat i da sumnja da je moguće da se takav proces održao, a Milatoviću je obećao da će se raspitati. Ambasada zvanični odgovor o tome, i pored čestih intervencija od rumunskih predstavnika, nije dobila do kraja 1962. godine.²³⁵⁵

Odnos prema jugoslovenskim državljanima u Rumuniji.

Početak 1962. u Jugoslaviji je donet Zakon o amnestiji, kojim su oslobođeni svi oni koji su radili protiv jugoslovenskog rukovodstva i koji su emigrirali u inostranstvo. Kao susedna zemlja Rumunija je primila veliki broj emigranata. Po objavi Zakona pojavila se želja kod većine da se vrate svojim porodicama u Jugoslaviji, međutim, rumunski organi su pokušavali da na svaki način to spreče. Posle podnošenja molbe u Ambasadi, takvi ljudi su bili presretani od strane rumunske policije, legitimisani i pozivani u stanicu na razgovor. Tamo je na njih vršen pritisak da prihvate rumunsko državljanstvo i povuku molbu za jugoslovenskim. Sličan pritisak vršen je i na ostale građane koji su dolazili u Ambasadu.²³⁵⁶

Odnos prema jugoslovenskoj manjini se posle procesa pred Vojnim sudom u Temišvaru stabilizovao i u duhu razvoja saradnje pokazao i znake poboljšanja. To se naročito videlo u odnosu vlasti prema njima, broju odobrenih putovanja u Jugoslaviju i slobodnog slušanja jugoslovenskih radio-stanica. Manjinci su kao naročito poboljšanje videli to što ih vlasti više nisu gledale sa podozrenjem i što im nije prećeno proterivanjem i hapšenjem. Ipak nepoverenje i strah koji su se represivnom politikom uvukli među pripadnicima jugoslovenske manjine činili su da se s rezervom prilazi svakoj pozitivnoj meri.

²³⁵⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o RNR i aktuelnom stanju njenog unutrašnjeg razvitka i odnosa sa Jugoslavijom, lagerom i ostalim zemljama, pov. br. 456125, 10.

²³⁵⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 38, Telegram iz Bukurešta od 22.08. 1962, pov. br. 428197, 1; Telegram iz Bukurešta od 19. 11. 1962, pov. br. 438633, 1.

²³⁵⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 25, Zabeleška o razgovoru Sretena Aleksića, sekretara ambasade FNRJ u Bukureštu i šefa konzularne sekcije sa Mihailo Simionom, šefom odseka u Konzularnom MIP-a, dana 05. 04. 1962, pov. br. 413757, 1–2.

Doduše, proces rumunizacije koji je fuzionisanjem jugoslovenskih i rumunskih škola, ukidanjem manjinske Gimnazije u Temišvaru i otežavanjem prilikom upisa fakulteta, novi podstrek dobio početkom šezdesetih, nastavljen je i u 1963. godini. Tokom godina vlast je uspela da pridobije raznim povlasticama određen broj mlađih Srba preko kojih je trebalo stvoriti uporište. Pritisak na manjinske škole je bio osnovno sredstvo rumunizacije. Godine 1962. zatvorena je jedina sedmogodišnja škola u Aradu podignuta u vreme Save Tekelije. Sve manji broj đaka, kojih je bilo svega 3.000 i stotinak srednjoškolaca, pokazivali su pravo stanje. Mali broj dece koji je pohađao srpske škole bio je rezultat i odluke roditelja da upisuju svoju decu u redovne rumunske škole. Benefit toga bio je da prilikom upisivanja višeg nivoa školovanja nije bilo prepreka i polaganja dodatnih ispita.²³⁵⁷

Pitanje opstanka manjinskih škola

Posle donošenja rezolucije Informbira 1948. godine, broj škola je počeo naglo da opada. Podaci za školsku 1955/56. kazuju da je u godinama normalizacije odnosa manjina raspolagala sa 34 četvorogodišnje osnovne škole. Trend smanjivanja broja nastavio se i posle toga. Školske 1958/59. bilo je 26 četvorogodišnjih, a naredne samo 20. U Temišvaru, u kome je živelo negde oko 5.000 manjinaca, bile su tri osnovne škole i jedna srednja. Broj sedmogodišnjih je, sa 16 u školskoj 1958/59, prepolovljen u narednoj godini. Manjinske škole su zatvarane, a njihovo mesto su zauzimale sekcije, odnosno odeljenja srpske manjine pri rumunskim školama. U mestima koja su bila čisto srpska, uspeli su da ih sačuvaju, s tim što je morao da se poveća broj časova rumunskog jezika sa tri na šest nedeljno.²³⁵⁸ U periodu između 1948–1957. godine, u Temišvaru je radila i Učiteljska škola koja je iškolovala oko 100 učitelja. Ona je ukinuta 1957. godine, sa obrazloženjem da je podmiren broj učitelja za potrebe jugoslovenske nacionalne manjine. Naredne godine ukinuta je i niža Tehnička škola jugoslovenske manjine i škola za učenike u privredi. Proces ukidanja je bio nastavljen i sve je više poprimao stalan karakter. Srednja manjinska škola u Temišvaru – „Državna srednja škola na srpskom jeziku“, bila je 1960. godine spojena sa srednjom nemačkom. Nova ustanova u Temišvaru se zvala „Državna škola br. 6“. Pomenuta srpska škola je školske 1955/56. imala oko 300 učenika, a novu fuzionu školu je upisalo svega 140 đaka manjinaca. Od 1955. do 1959. godine u okviru šest rumunskih škola postojale su četiri sekcije četvorogodišnjih i dve sekcije sedmogodišnjih na srpskom jeziku. Takođe, srpska sekcija je postojala i pri jednoj gimnaziji. Od 1959. godine ukinute su sve srpske sekcije u rumunskim školama. Za razliku od toga, mađarskih i nemačkih sekcija je bilo i nakon toga. U sklopu srednje manjinske škole postojao je internat, koji je mogao da primi oko 100 učenika. Mesečni troškovi života u internatu su iznosili oko 250 leja, što je bilo između polovine i trećine prosečne plate. Nastava se u osnovnim i srednjim školama izvodila na srpskom jeziku, uz upotrebu udžbenika na srpskom, koji se nakon toga više nisu štampali.

Novi zakon u Rumuniji je za razliku od Konvencije iz 1933. propisivao da se manjinske škole mogu otvarati samo u mestima u kojima manjinsko stanovništvo predstavlja kompaktnu celinu. U ostalim mestima, gde su oni pomešani sa rumunskim stanovništvom, bilo je moguće otvaranje samo srpskih sekcija pri rumunskim osnovnim školama. Do školske 1960/1961. broj potrebnih učenika za sekciju je bio 10, a od tada je povećan na 20, što je značilo ukidanje postojećih sekcija i privlačenje manjinske dece da upisuju rumunske škole, usled velike udaljenosti manjinskih ili srpskih sekcija pri državnim školama.

²³⁵⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 16, Jugoslovenska nacionalna manjina u Rumuniji, pov. br. 49967, 1.

²³⁵⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–22, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, 22. 6. 1963, 13.

Kao primer ukidanja srpskih škola treba navesti selo Ljupkovo u srezu Nova Moldava, u kojem je od 2.000 stanovnika bilo preko 80% Srba. U tom mestu je 1960. godine administrativnom odlukom srpska četvorogodišnja škola prevedena na rumunski jezik. Srpski nije predavan čak ni kao strani jezik. Toj odluci se niko nije protivio, iako su trećinu nastavnog osoblja činili Srbi, a sa 4/5 bili zastupljeni u partijskoj organizaciji. Slično je bilo i sa ukidanjem srpskih škola u drugim mestima.²³⁵⁹

U oblastima Kluž, Brašov i Banat, pod velom reorganizacije, došlo je do ukidanja radnih mesta i restrikcija u vidu odluke da pripadnici nacionalnih manjina ne mogu biti na rukovodećim mestima u sudstvu, partijskim organizacijama, pa čak ni u zdravstvenim ustanovama. Krajem godine došlo je i do ukidanja manjinskog odeljenja u Ministarstvu nastave i Komitetu za kulturu i umetnost. Primetno je bilo smanjenje štampanja literature na manjinskim jezicima, čak i po pitanju udžbenika, od kojih su se štampali samo bukvari i čitanke do IV razreda. Nastava se u srpskim osnovnim i srednjoj školi u Temišvaru odvijala na srpskom-hrvatskom jeziku, ali su nastavnici predavanje držali obično iz udžbenika na rumunskom.²³⁶⁰ Učenici su, usled toga, hvatali beleške sa predavanja i iz toga učili. Manjak udžbenika na srpskom jeziku predstavljao je veliko opterećenje.

Manjini se nije izlazilo u susret ni tamo gde su postojale velike potrebe za bar srpskom sekcijom pri rumunskoj školi. Primer je bio Arad, gde je sve do 1961. godine postojala srpska škola. Posle toga, u istoj zgradi otvorena je rumunska škola bez ijednog srpskog odeljenja, iako je u Aradu bilo oko 650 Srba. Srpskih sekcija nije bilo ni u Pećiki, ali ni u mestima oko Nove i Stare Moldove ili u blizini rumunsko-jugoslovenske granice. Takva politika, koja je važila ne samo prema jugoslovenskoj već i prema drugim manjinama u Rumuniji, dovela je do značajnog smanjivanja broja dece u osnovnim školama. Manjina je na nekih 60.000 ljudi, kolike su bile realne procene na osnovu podataka sveštenika Srpske pravoslavne crkve, imala svega 2.300 učenika. Rumunska nacionalna manjina, radi poređenja, u istom periodu je, sa sličnim brojnim stanjem, imala 5.190 osnovaca.²³⁶¹

Sistem i odnos prema školama rumunske nacionalne manjine u Jugoslaviji je bio mnogo bolji. Ona je imala dobre škole za školovanje nastavnog kadra. Za razliku od Pedagoške škole u Temišvaru, koja je posle odškolovanih stotinak đaka ugašena, u Vršcu je neometano radila Učiteljska škola na rumunskom, a u Zrenjaninu Viša pedagoška škola, koja je obrazovala nastavnike za maternji jezik i književnost. Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, juna 1960. godine, u Vojvodini je bilo zaposleno 183 učitelja, 31 nastavnik i 4 profesora iz rumunske manjine, koji su predavali u osnovnim manjinskim školama, i još oko stotinak nastavnika koji su držali predmete u višim razredima osnovne škole.²³⁶² U Vršcu je Pedagoška škola imala školske 1958/59. godine tri razreda sa 65 đaka, koje je obučavalo 8 profesora. Stručni kadar za rumunski jezik obrazovao se na Filološkom fakultetu u Beogradu, gde je postojala katedra za rumunski jezik i književnost. Potrebe rumunske manjine su ovim sistemom školovanja bile zadovoljene. Za osnovne škole postojeći broj učitelja je do te mere bio zadovoljavajući, da su se polaznici I razreda upisivali svake druge ili treće godine.²³⁶³

Iako je deklarativno visoko školstvo bilo otvoreno za sve, u praksi je za pripadnike srpske manjine postojalo mnogo prepreka. Oni su fakultete mogli da upišu samo ako su bili članovi Rumunske radničke partije ili Saveza radne omladine Rumunije.

²³⁵⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, Zabeleška o razgovoru Milatovića sa Božidarom Ljiljanićem, sekretarom partijske organizacije u selu Ljupkovo, srez Nova Moldava, 2. maja 1964, pov. br. 423426, 3–4.

²³⁶⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–23, Neki vidovi konzularnih odnosa FNRI–RNR u toku 1961 i perspektive za 1962, 1–2.

²³⁶¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Konzularna problematika Rumunija–Jugoslavija u 1962. godini, pov. br. 42411, 3–6.

²³⁶² AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–22, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, 22. 6. 1963, 13.

²³⁶³ DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos.28, Obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika i školama nacionalnih manjina, oktobar 1961, pov. br. 421128, 8.

U Rumuniji je jedino na Filološkom fakultetu u Bukureštu postojala srpsko-hrvatska sekcija. Ona se nalazila u okviru katedre za slavistiku, na kojoj su se izučavali još i ruski, bugarski i čehoslovački jezik. Broj studenata je školske 1960/61. bio 15, s tim što na prvoj i drugoj godini nije bilo studenata. Školske 1962/63. na katedri srpsko-hrvatskog jezika u Bukureštu bilo je ukupno 40 studenata, od toga su 10 bili srpske nacionalnosti, a ostali Rumuni, koji su po državnom planu studirali srpski, kako bi po završetku bili zaposleni u institucijama okrenutim ka Jugoslaviji. Pored toga, na ostalim fakultetima se nalazilo još 5–6 pripadnika jugoslovenske manjine.

Bilo je mnogo razloga tako lošeg stanja sa visokim školstvom. U prvom redu tu su bile mnogobrojne zabrane, uslovljavanja, finansijski momenat, rigorozno testiranje za manjinske đake, ali i mogućnost zaposlenja. Na primer, po završetku srpske sekcije na Filološkom fakultetu, manjinci su mogli da rade samo kao učitelji u osnovnim manjinskim školama ili uz članstvo partije u redakciji manjinskog lista *Pravda* u Temišvaru. Mala zainteresovanost za ovu sekciju je dolazila i zbog činjenice da su kao lektor i asistent radili IB emigranti, Milorad Georgijević i Branko Berić. „Oni su obarali studente i onda kada su smatrali da oni pozitivno gledaju na Jugoslaviju“. Na Fakultetu je bilo zabranjeno čitati savremenu jugoslovensku literaturu, koja je smatrana za dekadentnu i antimarksističku. Osim pomenutih emigranata na Katedri su bili zaposleni još dva Rumuna i jedan manjinac.²³⁶⁴

Emigranti su držali i druge institucije namenjene Srbima. Urednik emisije na srpsko-hrvatskom na „Radio Bukureštu“ bio je IB emigrant, Milan Petrović, kao i spikeri Miodrag Đukić i Zorka Luburić. U izdavačkom preduzeću „Editura“ za jugoslovensku manjinu koja je štampala udžbenike, prevodila knjige, radilo je 12 IB emigranata i samo jedan manjinac. Oni se nisu bunili kada je 1959. doneta odluka o prestanku štampanja udžbenika, kao ni 1961. kada je u srpskim manjinskim školama i sekcijama doneta zabrana korišćenja starih udžbenika, pod izgovorom zastarelosti i nekompatibilnosti sa rumunskim planom i programom. Jedan od takvih bio je pogled na posleratnu istoriju Rumunije. U rumunskim udžbenicima istorije, Jugoslavija se nije pominjala ni kao socijalistička ni kao neangažovana zemlja, a o Drugom svetskom ratu naročito je isticana pomoć Crvene armije prilikom oslobađanja Jugoslavije, ali je prećutkivano njeno učešće prilikom oslobađanja Rumunije.²³⁶⁵

Crkva

Stanje odnosa Srpske pravoslavne crkve sa državom, u prvim posleratnim godinama nije bilo na nivou stanja u Rumuniji. Proces prilagođavanja novim uslovima je tekao malo sporije, sve dok u crkvenom vrhu nije preovladalo stanje da je saradnja sa državom ključna za njen opstanak. Međutim, i pored toga, mnogi sveštenici su bili opozicija vlasti. Kako u jednom izveštaju piše, oni su „zloupotrebljavali veru u političke svrhe, davali verskim manifestacijama reakcionarno političko obeležje, širili nacionalnu i versku netrpeljivost, klevetali društveni poredak, održavali veze sa emigracijom i kršili propise kojima je bio regulisan položaj crkve u zemlji“. Za državu je opasnije bilo delovanje dela crkve, koji se nalazio u inostranstvu. Tokom rata, pravoslavne crkve u SAD, Kanadi, Latinskoj Americi, Australiji i Evropi, bile su na strani pokreta Dragoljuba Mihailovića, a potom su podržavale interese četničke emigracije. U tom smislu, u očima novog državnog rukovodstva one u bile glavni

²³⁶⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 11, Problem odnosa nacionalnosti u okviru RNR kao i nacionalni problem u odnosima RNR sa državama lagera i drugim, pov. br.435473, 18.

²³⁶⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–22, Informacija o jugoslovenskim nacionalnim manjinama u Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj, 22. 6. 1963, 14.

nosio antijugoslovenske aktivnosti. Želeći da smanje tu antijugoslovensku aktivnost, država je vršila pritisak na matičnu crkvu da iz organizacije izbací sve neprijateljski raspoložene sveštenike prema državi. Važan rezultat tog pritiska bila je odluka Arhijerejskog sabora od jula meseca 1963, o smenjivanju američkog episkopa Dionisija i formiranje tri nove eparhije, umesto jedne. Zbog takvih veza, partija nije mogla kao u Rumuniji da se osloni na pravoslavnu crkvu, što je pak uticalo da položaj SPC bude veoma loš.²³⁶⁶

Za razliku od Rumunske pravoslavne crkve, SPC nije mogla da se pohvali bogatstvom i stabilnim finansijskim stanjem. Drugi svetski rat joj je odneo velika materijalna dobra i time narušio vekovima izgrađivanu bazu. Izgubila je 665 crkava, 37 manastira i 72 kapele. Skoro dvadeset godina posle rata, SPC je uspela da izgradi ili obnovi samo 57 crkava. Kao primer treba navesti da je 1940. godine iz svojih sredstava izdržavala 3.685 sveštenih lica, a 1959. godine samo 100. Godišnji prihodi su se smanjili više od pet puta. Kako bi preživela, SPC je morala da se u finansijskom smislu osloni na pomoć države koja nije bila velika. Nakon smenjivanja Dionisija, stvorili su se uslovi za bolju saradnju crkve i države. Tako je već iste 1963. godine država za različite potrebe dotirala oko 175 miliona dinara crkvi. Osim finansijskog, veliki problem su bili i sveštenici. Na teritoriji Jugoslavije SPC je imala čak 835 upražnjenih parohija. U Crnoj Gori, na primer, na 184 parohije bilo je svega 40 sveštenika i to većinom starijih. Od pet međuratnih bogoslovija, SPC-u su ostale samo dve, sa 370 polaznika. U periodu od 1945. do 1960. godine Bogosloviju je završilo 520 polaznika, od čega je rukopoloženo 302, što znači da je u proseku crkva godišnje dobijala svega 19 novih sveštenika. Pravoslavna crkva u Rumuniji nije imala ni tih problema, broj sveštenika je bio optimalan, a finansiranje stabilno.²³⁶⁷

Susret jugoslovenskih crkvenih predstavnika sa predstavnicima Rumunske pravoslavne crkve, bio je zbog različitog položaja praćen sa velikim rezervama. S jedne strane, stajala je siromašna SPC, koja nije želela da se olako povinuje partiji, a sa druge, bogata RPC, čiji je patrijarh Justinijan otvoreno podržavao rumunsko rukovodstvo i služio ciljevima partijske politike, kako na unutrašnjem, tako i na spoljnom planu. Nakon posete delegacije Rumunske crkve, predvođene patrijarhom Justinijanom iz 1957. godine, trebalo je da se organizuje uzvratna poseta. Međutim, pogoršanje odnosa nakon VII kongresa je realizaciju posete odložilo na neodređeno vreme. Talas poboljšanja je tek 1962. stvorio uslove za dolazak delegacije SPC u Rumuniju.²³⁶⁸

Crkvena saradnja nije bila samo pitanje odnosa pomesnih crkava, već delom i spoljnopoličko pitanje dve zemlje. Rumunska vlast je posredstvom Departmana za kultove, koji se u određenom smislu može posmatrati kao ministarstvo, obezbeđivala tesnu saradnju države i Crkve, naročito pravoslavne. Departman je imao lokalne predstavnike i velika materijalna sredstva, koja su mu pomagala u ostvarivanju navedenog cilja. Između ostalog, bio je nadležan i za Temišvarsku eparhiju, čiji je vikar Stevan Tomić bio lojalan rumunskim vlastima, što je naročito pokazao držanjem tokom sukoba Jugoslavije i Informbiroa. Vikar je stalni kontakt sa Departmanom, tj. državnim vlastima, ostvarivao preko blagajnika eparhije rumunskog porekla. Nakon 1948. godine nije odlazio u Jugoslaviju, a retko je od banatskog vladike tražio savet ili odobrenje. On je na obostrano zadovoljstvo sve probleme rešavao uz pomoć Departmana i njegovog predstavnika u Temišvaru. Ostale verske zajednice su takođe, uz saglasnost ovog odeljenja, rešavale sva pitanja.²³⁶⁹

²³⁶⁶ DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 57, dos. 4, Neka pitanja iz odnosa sa pravoslavnom crkvo, 23. 12. 1963, pov. br. 443553, 2.

²³⁶⁷ Isto, 4–5.

²³⁶⁸ „Румунски патријарх Јустинијан приредио ручак у част патријарха Германа“, *Борба*, 27. 10. 1962, 2.

²³⁶⁹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 85.

Stvaranjem potrebne atmosfere u bilateralnim odnosima, došlo je do inicijative za vraćanje posete iz 1962. Nakon kraće prepiske, dogovoreno je da patrijarh German poseti Rumuniju oktobra meseca. Desetodnevna poseta delegacije Srpske pravoslavne crkve počela je 23. oktobra. Način prijema, ljubaznost i posvećena pažnja, stvarali su utisak da se radi o poseti nekog istaknutog državnika, a ne crkvenog velikodostojnika. Srpskog patrijarha su među ostalima primili predsednik Vlade Maurer i potpredsednik Emil Bodnaraš. U govorima i zdravicama dva patrijarha, prijateljstvo dve crkve i dva naroda tražilo se od srednjeg veka – od dolaska srpskog kaluđera Nikodima, koji je početkom XV veka u manastiru Tismana radio na izradi crkvenih knjiga. Njegovo „Četvoroevanđelje” je jedan od najznačajnijih rumunskih srednjovekovnih spisa.²³⁷⁰ Tokom boravka srpskom patrijarhu su ukazivane velike počasti, organizovani prijemi kod najviših državnih predstavnika i pokazivani, osim verskih objekata, i dostignuća Rumunije u privrednoj i kulturnoj sferi. Tokom posete, jugoslovensku versku delegaciju frapirao je položaj Crkve i njeno bogatstvo. Bogati pokloni, raskošne crkvene ustanove i očuvani manastiri i crkve, govorili su o položaju koji je Rumunska pravoslavna crkva imala. Saradnja sa partijom je bila očigledna, ali se nekako formirala na opšte zadovoljstvo. Država je davala privilegije crkvi, a zauzvrat crkveni velikodostojnici nisu kritikovali i smetali nameri partijskih rukovodilaca da zadobiju veće poverenje širokih narodnih masa.²³⁷¹

Derdap

Energetska karta

Električna energija u Rumuniji je počela da se proizvodi i iskorišćava od 1882. godine, kada je u Bukureštu izgrađeno nekoliko malih centrala pomoću kojih se grad osvetljavao električnom energijom. Sledeći grad u kojem je izgrađena centrala bio je Temišvar, za razliku od glavnog grada, ovde je razlog bio snabdevanje lokalne industrije energijom. Prva hidrocentrala u Rumuniji izgrađena je u Saduu 1896. Centrala sa dve turbine i 250 KS je bila dovoljna da se strujom snabdeva Sibiu. Do kraja 19. veka većina tih malih centrala bila je namenjena osvetljenju gradova. Prve veće centrale od 1.000 kW koje su se koristile za industriju, sagrađene su početkom XX veka. One su u Rumuniji građene na bazi koncesija davanim stranim i domaćim privatnim licima i investitorima. Sve do Drugog svetskog rata kao pogonsko gorivo u elektranama najviše je korišćen petrolej (60%), zatim ugalj, gas, a najmanje vodena snaga. Od ukupne proizvodnje električne energije, koja je u 1938. godini iznosila oko 1.130 miliona kWh, termocentrale su davale 982 miliona, a hidrocentrale samo 148 miliona kWh. Po potrošnji električne energije po glavi stanovnika, Rumunija je bila na poslednjem mestu u Evropi sa 72.4 kWh. Bukurešt, Valea Prahovei i Brašov, trošili su 65% od ukupne nacionalne proizvodnje i oko tih centara je bilo smešteno oko polovina centrala. Najvažnije hidrocentrale u međuratnom periodu bile su „Dobrești“, „Rešica“, „Sadu I“ i „Sadu II“, „Trgu Mureš“ i „Sinaja“.²³⁷²

Rumunija je veću pažnju povećanju kapaciteta i elektrifikaciji zemlje počela da posvećuje sa 1948. godinom i uvođenjem državnog planiranja. Te godine je proizvodnja iznosila oko 1.500 kWh, a 1960. godine popela se na 7.650 miliona kWh. Od toga je 7.245 miliona proizvedeno u termoelektranama

²³⁷⁰ Isto 87.

²³⁷¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 8, Zabeleška u vezi sa izložbom srpske grafike od XVI do XVIII veka, pov. br. 42353, 2.

²³⁷² Desetogodišnji plan elektrifikacije Rumunije bio je usvojen na plenumu CK RRP 26. oktobra 1950. godine. Plan je kao imperativ postavio povećanje proizvodnje koja bi mogla da zadovolji planirani industrijski razvoj, zatim elektrifikaciju sela i pokretanje proizvodnje električnih uređaja (*Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R.*, București 1961, 614).

(94.7%), a samo 405 miliona kWh u hidroelektranama. Ogromna nesrazmera se javila, ne toliko zbog geografske karakteristike i energetske pogodnih reka, koliko zbog činjenice da je Rumunija imala dosta nafte i uglja. Za razliku od ovakvog odnosa, u Jugoslaviji su hidroelektrane proizvodile više od polovine ukupne nacionalne struje. Kao primer treba uzeti podatke za analiziranu 1960. godinu u Rumuniji. U istoj godini Jugoslavija je imala proizvodnju od oko 8.928 miliona, od toga je vodenom snagom dobijano blizu 6.000 miliona, a termosnagom ostatak od 3.000 miliona kWh.²³⁷³

Rumunija je od kraja 50-ih počela da posvećuje veliku pažnju korišćenju i proizvodnji električne energije. Njena godišnja potrošnja po stanovniku bila je među najmanjim u Evropi, što se jasno vidi iz priložene tabele. Međutim, do 1968. godine ona je uspela da razvojem proizvodnje i intenzivnom elektrifikacijom zemlje, poveća potrošnju iznad one koju je ostvarivala Jugoslavija. Sa prosečnim godišnjim povećanjem od preko 15% za period 1958–1968, ona je uspela da potrošnju po stanovniku popne na 1.320 kWh godišnje, dok je Jugoslavija do 1968. godine i prosečnim godišnjim rastom od 11.6%, dostigla 1.036 kWh. Ipak, i dalje je problem bio u tome što je većina energije dolazila iz termoelektrana.²³⁷⁴

Tabela 36: Godišnja potrošnja električne energije po stanovniku u kWh

Država	1955.	1968.
Jugoslavija		1.036
Rumunija	204	1.320
Bugarska	216	1.883
Mađarska	476	1.374
Istočna Nemačka	1.378	3.948
Poljska	544	1.607
Sovjetski Savez	749	2.675
Čehoslovačka	980	2.774
Engleska	1.693	3.797
Zapadna Nemačka	1.467	3.392
Francuska	1.106	2.372

Krajem 50-ih godina najvažnije hidrocentrale u Rumuniji, koje su proizvodile samo 5.3% ukupne električne energije, bile su „Maroeni“ u oblasti Ploesti, „Sadu V“ u oblasti Brašov i „Valiug“ na reci Brzavi. Njihov pojedinačni potencijal bio je oko 15.000 kW. Daleko snažnija u tom periodu bila je hidroelektrana „Lenjin“ – Bikaz na reci Bistrici, čija je izgradnja počela 1957. godine. U trenutku preseka tj. 1960, ona je u pogon pustila četiri agregata ukupne snage 110.000 kW. Radovi su završeni 1961, kada su puštena još dva agregata, te je ukupna snaga ove hidroelektrane bila oko 210.000 kW. Po statističkom pregledu za 1960. godinu glavni potrošač električne energije u Rumuniji bila je industrija sa 61.9%.²³⁷⁵

Sve veća potrošnja koja je dolazila sa industrijskim razvojem, uključivanje u jedinstveni istočnoevropski energetska sistem, zahtevi okolnih lagerskih zemalja za uvozom električne energije iz Rumunije, bili su samo neki od razloga koji su je terali da obrati veću pažnju hidroenergetskom potencijalu. U tom pogledu, izgradnja gigantske hidroelektrane u Đerdapu bi za Rumuniju značila veliko olakšanje. Glavni problem pored nesrazmere hidro i termo izvora bilo je u veličini elektrana. Većina centrala je bila srednjeg kapaciteta, a mali broj je mogao da se pohvali potencijalom većim od par desetina hiljada kW. Dakle, u narednom stupnju razvoja njoj su bile potrebne centrale iz reda onih sa velikim potencijalom. Šestogodišnji plan privrednog razvoja, koji je zbog isticanja industrije i želje

²³⁷³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 17, Elektro-energija Rumunije, pov. br. 438738, 1–3.

²³⁷⁴ „Elektroenergetski sistem“, u: *Tehnička enciklopedija*, ur. Rikard Podhorsky, Zagreb 1973, 342–343; DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 121, Potrošnja električne energije po stanovniku kWh/godišnje, pov. br. 438988, 2.

²³⁷⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 17, Elektro-energija Rumunije, pov. br. 438738, 4–8.

da se dokaže ostalim članicama lagersa bio od izuzetne važnosti, ambiciozno je postavio cilj da u 1965. godini rumunske centrale budu u mogućnosti da proizvedu 18.5 milijardi kWh (2.7 puta više nego što je proizvedeno u 1959), a do 1975, čak 70 milijardi kWh. Đerdap je u pravcu ostvarenja takvog plana bio ključan. Zato ne čudi što je Rumunija sa normalizacijom pokrenula pitanje ispitivanja, a od 1960. godine i potencirala što brži početak izgradnje.²³⁷⁶ Proizvodnja električne energije je 1963. godine iznosila 11.6 milijardi kWh. Međutim, iako znatno povećana, nedostatak energije se osećao, te je država bila primorana da oko 125 miliona uveze kWh iz Poljske i uvede Zakon o racionalizaciji električne energije.²³⁷⁷ Veći akcenat na razvoj elektroprivrede iziskivao je osnivanje posebnog ministarstva. Sve do 1961. godine elektroprivreda je bila jedan od sektora Ministarstva teške industrije. Reorganizacijom ovog ministarstva nastalo je posebno – Ministarstvo rudarstva i elektroenergije.

Đerdapski sektor

Od kraja XIX veka, pa do kraja Drugog svetskog rata, intenzivno se razmišljalo o mogućnostima iskorišćenja hidroenergetskog potencijala Dunava, koji je od Banata pa do jugoslovensko-rumunsko-bugarske tromeđe, imao pad od 36 metara, što je prema tadašnjim proračunima značilo i do 18 milijardi kWh energije godišnje. U Đerdapskoj klisuri, koja se proteže od Golubačkog grada do Turn Severena, u dužini od 107 km, Dunav ima prosečan protok od 5.515 metara kubnih u sekundi. Prosečan energetska potencijal Dunava je oko 8000 kW na kilometru toka, ali je u zoni Sip–Gura Vai on 81.800 kW/km. Preko deset puta veći energetska potencijal je rezultat velikog pada od 7 m za svega 6 km u tom sektoru.²³⁷⁸ Takva računica je privlačila mnoge kompanije koje su proučavale i pravile planove. Sve varijante su predviđale izgradnju brane u sektoru Đerdapa, koja bi osim električne energije doprinela i rešavanju problema plovidbe kroz sektor.²³⁷⁹

Po završetku radova na regulaciji plovidbe u Đerdapu od Stenke (između Dobre i Golupca) i Sipa 1896,²³⁸⁰ nemački industrijalac, Hugo Luter, koji je inače bio i jedan od glavnih izvođača tih radova, zatražio je od srpske Vlade koncesiju za iskorišćenje vodene snage u Đerdapu. Zakonom o pogodbi potpisanom naredne godine, Srbija je ovom industrijalcu iz Braunšvajga dala isključiva prava na upotrebu i iskorišćavanje vodene snage od Brnjice do Kladova. Ipak, Luterov projekat o elektrani snage 22.000 kW nije zaživeo, zbog protivljenja Austrije da se Sipski kanal upotrebi za izgradnju brane.²³⁸¹

²³⁷⁶ Isto, 9–10.

²³⁷⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 1, Elektroprivreda RNR, pov. br. 420348, 1.

²³⁷⁸ V. Vlajić, „Ukroćeni Đerdap“, *Ekonomika politika*, 17.6. 1961, 3–4.

²³⁷⁹ Kao prvi projekat o korišćenju vodenih snaga Dunava, smatra se koncesija iz 1897. koju je dobio H. Luter za upotrebu svih vodopada na srpskoj obali Dunava od Brnjice do Kladova. Godine 1918. pojavile su se dve studije, po jednoj na Đerdapu bi se proizvodilo 3 milijarde kWh godišnje, a po drugom bi se gradnjom dve hidroelektrane kod Sipa i Grebena obezbedila energija od 4.8 milijardi kWh godišnje („Циновска брана у Ђердапу, *Илустрована политика*, 24. 7. 1962, 6.

²³⁸⁰ Radovi na regulaciji plovnog puta ugovoreni su Ugovorom Kneževine Srbije sa Austrougarskom od 8. jula 1878, a ojačani Berlinskim ugovorom, prema kojem je Dunavu priznat evropski značaj. Radovi su počeli naredne godine i sa 1896. bilo je izgrađeno nekoliko kanala i drugih vodograđevina. Kanal Steka bio je dug 1.900 m, kanal Kozla-Dojke 3.540 m, Kanal Izlaz, Tahtalija do Grebenskih vrata bio je dužine 2.315 m, tu su bili i kanali Svinjica, Juc, Đevrin, Sip i Mali Đerdap. Naknadno je Sipski kanal poboljšan produženjem desnog nasipa za preko 1.850 m (Više u: Ранко Јаковљевић, *Историја једне границе*, Београд 2010, 205–206).

²³⁸¹ Predrag J. Marković, Čedomir Antić i Danilo Šarenac, *Korak ispred vremena – 125 godina Simensa u Srbiji*, Beograd 2012, 77.

Pokrenuto pitanje iskorišćavanja vodene snage Dunava u Đerdapu, postalo je vrlo aktuelno, te su mnogi strani investitori nudili planove i sredstva za realizovanje projekata izgradnje brane. Mađarska rečna uprava je 1912. planirala hidrocentralu od 100.000 KS kod Sipa, kojom bi se osvetlila Budimpešta. Drugi mađarski planovi iz 1918. predviđali su gradnju dve ili tri hidroelektrane kod Grebena, Sipa i Juca, ukupne snage 800.000 KS. Čehoslovački inženjer Anton Smirček je 1921. nudio dve varijante, prvu sa tri hidroelektrane pozicionirane slično kao i u mađarskom predlogu, i drugu sa dve kod Juca i Sipa. Novina u Smirčekovom planu bila je gradnja brodskih prevodnica uz levu obalu, a hidrocentrala uz desnu. Kraljevina SHS se 1926. godine prvi put istakla sa svojim predlogom. Projekat koji je izradila Generalna direkcija voda, sadržao je izgradnju dve prevodnice ispod Grebena i Sipa, sa po dve hidroelektrane na jugoslovenskoj i rumunskoj strani ukupne snage od preko 5 milijardi kWh. U trku za uređenje Đerdapa, uključila se 1930. godine i Švajcarska. Ona je Jugoslaviji i Rumuniji ponudila da u zamenu za pravo iskorišćavanja električne energije u periodu od 30 godina i naplate plovidbenih taksi, izgradi centralu u Đerdapu. Rumunski predlog sa dve varijante i ukupnom snagom do 1 milijardu KS, iznet je 1932. od strane univerzitetskog profesora iz Bukurešta, George Vasileskua. Hidropotencijal Dunava u Đerdapu postao je 1940. godine opsesija i Nemaca. Po naređenju Rajha od 1940. do 1943. ovim pitanjem se bavila firma „Simens-Šukert”. Ona je 1943. godine izradila studiju o regulaciji na samo jednoj stepenici, odnosno izgradnji samo jednog hidroenergetskog i plovidbenog sistema u Đerdapu, na 942. kilometru Dunava. Ovaj plan je predviđao po dve brodske prevodnice sa komorama dužine 325 i širine 25 metara sa svake strane i instalaciju nekoliko velikih turbina, koje bi obezbedile godišnju proizvodnju 10.5 milijardi kilovat-časova električne energije. Međutim, prevashodno zbog ratova, političkih i ekonomskih prilika, realizacija svih pomenutih planova nije bila moguća.²³⁸²

Nagli industrijski razvoj podunavskih zemalja i porast njihove trgovine, vodili su ka povećanju plovidbe Dunavom. Povećana frekvencija brodova i trgovinske razmene posle 1945. nailazila je na veliki problem po imenu Đerdap, koji je bio najuži i najopasniji deo za plovidbu. Sve veća potreba za bržim i sigurnijim prolaskom kroz klisuru, na kraju je izvršila dovoljan pritisak na one u čijoj se jurisdikciji Đerdap nalazio. Konačno rešenje pitanja Đerdapa počelo je jugoslovensko-rumunskim pregovorima.²³⁸³

Opsežna istraživanja kompanije „Simens“ postala su baza za dalje proučavanje i potvrdu zaključka da je najbolje mesto za izgradnju hidroelektrane bilo ispod Sipskog kanala kod ostrva Crkvište.²³⁸⁴ Na osnovu ovog nemačkog projekta, jugoslovenski stručnjaci su nastavili sa proučavanjem i dodatno razradili plan i pre nego što je Rumunija postavila to pitanje. Nemački plan o izgradnji brane koja bi omogućila pad od 26 metara i potencijal od 10.7 milijardi kWh električne energije, smatran je nedovoljno dobrim. Jugoslovenski inženjeri su kao prihvatljivije smatrali pad veći za 4.5 metra, kojim bi se dobilo 1.9 milijardi kWh više i osigurala bezbedna plovidba i u najsušnijim godinama sve do Beograda.

²³⁸² Радоје Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Ђердана, историја и садашњост*, Београд 2000, 155–157.

²³⁸³ Aleksandar Simić, Nemanja Mitrović, „Djerdap Through the Centuries“, *Transylvanian Review* 29 (2001 – Supliment 2): 227–252.

²³⁸⁴ Simensov projekat uspeła je da dobije jedna jugoslovenska delegacija koja je posetila sedište kompanije 1946. godine. On je sadržao generalni plan sa razrađenim topografskim i hidrološkim podacima (aerosnimci, merenje zemljišta i nivoa vode...). Prema mišljenju jugoslovenskih eksperata bilo je potrebno još dve do tri godine istraživanja kako bi se projekat izmenio i priveo kraju (AJ, KPR I–2/7–2, Korišćenje vodenih snaga Dunava na Đerdapskom sektoru, 1–5).

Pitanje Đerdapa je pokretano pre 1948. godine, ali je sukob omeo bliže razgovore o tome. U periodu sukoba dve države su samostalno vršile određena istraživanja. S jugoslovenske strane, brojni instituti, poput „Jaroslava Černog“, „Jovana Žujovića“, „Geosonde“ iz Beograda, novosadskog „Hidrozapovoda“, zagrebačkog „Geoistraživanja“ i drugih, izvršili su do 1954. godine dragocena istraživanja na osnovu kojih je u drugoj polovini iste godine „Energoprojekt“ uspeo da sastavi orijentacioni elaborat o veličini i glavnim karakteristikama hidroenergetskog i plovidbenog sistema na Đerdapu. Taj elaborat je bio od velike pomoći prilikom pregovora sa Rumunijom 1956.²³⁸⁵

Pre nego što će pokrenuti inicijativu, rumunsko rukovodstvo je plan o izgradnji hidroelektrane na Đerdapu pominjalo nekoliko puta sovjetskom rukovodstvu, krajem 1955. i početkom 1956. godine. Savet iz Moskve je bio da se obrazuje posebna jugoslovensko-rumunska komisija, koja bi proučila sve aspekte i napravila predlog i predračun izgradnje. SSSR je bio zainteresovan da pomogne ovom projektu, a Moskva bi se potrudila da Jugoslavija i Rumunija dobiju pomoć u novcu i opremi od Mađarske, Čehoslovačke i Bugarske.²³⁸⁶

Pregovori

Pred samu posetu jugoslovenske delegacije Bukureštu, juna 1956, Kivu Stojka je na prijemu u Ambasadi Francuske u Bukureštu govorio jugoslovenskom ambasadoru o značaju Đerdapske klisure i njenim prirodnim bogatstvima. Naročito je apostrofirao hidropotencijal i velika nalazišta kvalitetnog uglja i gvožđa, zbog čega je moglo doći do zajedničkog razvijanja crne metalurgije na tom području. Njegov cilj je bio da jugoslovenskom rukovodstvu stavi do znanja da je Rumunija ozbiljna i spremna da započne jedan grandiozni projekat.²³⁸⁷ Tokom razgovora između delegacija FNRJ i NRR 1956. godine u Bukureštu, zvanično je pokrenuto pitanje saradnje na projektu izgradnje Đerdapa.²³⁸⁸ Tito i Dež su se složili da se do uzvratne posete Deža Jugoslaviji formira Mešovita komisija, koja bi ispitala osnove za projekat i proučila materijale koji su postojali o hidroenergetskoj eksploataciji Dunava. Saglasnost po ovom pitanju postignuta je tokom razgovora rumunskog ambasadora Guine sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom, u Beogradu, 8. avgusta. Za termin sastanka Mešovite komisije je predložena poslednja nedelja avgusta meseca.²³⁸⁹ Važni dokumenti za pokretanje pitanja bili su Zajednička deklaracija vlada dve države, objavljena 26. juna, i kominike sa posete Deža Jugoslaviji, objavljene na Brionima 27. oktobra 1956. godine.

Jula meseca 1956. godine u Rumuniji je već bila organizovana komisija za proučavanje Đerdapa, na čijem čelu su bili Gaston Meran, zatim ministar energetike Georg Čioera i ministar vodotransporta Rager Georg. Iz uverenja da je za proučavanje projekta, upoznavanje sa terenom i za tehničku

²³⁸⁵ Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina*, Zagreb 1970, 761.

²³⁸⁶ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 5, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 24. 02. 1956, pov. br. 44210.

²³⁸⁷ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 6, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 17. 07. 1956, pov. br. 411675.

²³⁸⁸ Sadržajnijih razgovora bilo je i pre Titove posete Bukureštu. Već 1947. godine Dež je u razgovoru sa Žujovićem i Vujasinovićem predložio osnivanje Mešovite komisije, koja bi imala zadatak da prouči mogućnosti korišćenja Dunava kao izvora električne energije. On je predložio i da se u komisiju pozove Bugarska radi eventualne saradnje. Predlog formiranja komisije je Jugoslaviji odgovarao, ali započinjanje projekta i konkretnije izrade opsežnog plana nije, zbog već donetog Petogodišnjeg plana privrednog razvoja u kojem Đerdap nije bio predviđen (AJ, Predsedništvo vlade FNRJ-50, f. 64, 180, Podsetnik o razgovoru između Žujovića i Vujasinovića sa strane FNRJ i Georgiju Deža sa strane Rumunije, vođenih 18. decembra 1947. godine u Bukureštu, 1-2).

²³⁸⁹ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 5, Zabeleška o razgovoru drž. podsekretara za inostrane poslove gruga Dobrivoja Vidića sa rumunskim ambasadorom Guinom, dana 8. avgusta 1956. godine, pov. br. 412874.

pripremu za početak rada, bilo potrebno oko četiri godine, predlagali su da se što pre sastane Mešovita komisija za proučavanje energetskih, plovidbenih i drugih pitanja, za rukovođenje i koordiniranje radova na uređenju Dunava na sektoru Đerdapa i otpočne rad. Za okvirno vreme Rumuni su takođe predlagali drugu polovinu avgusta, a trajanje procenjivali na oko dve nedelje.²³⁹⁰ Ipak do sastanka je došlo nešto kasnije.

U Oršavi su se od 27. septembra do 2. oktobra sastali jugoslovensko-rumunski stručnjaci, s ciljem da razmotre najpogodnije mogućnosti i zajedno prouče dotadašnja istraživanja, koja su bila zasebno vršena.²³⁹¹ Zaključak tog sastanka bio je predlog da se osnuje Mešovita jugoslovensko-rumunska komisija, koja bi nastavila proučavanje Đerdapa kao najpogodnijeg mesta za zajedničku hidroelektranu. Treba napomenuti da je ta Komisija osnovana tokom zvanične posete Deža Jugoslaviji, a dokument o osnivanju je potpisan je na Brionima 27. oktobra iste godine. Cilj Komisije bio je da prouči iskorišćavanje voda Dunava u Đerdapskom sektoru sa tehničkog, ekonomskog i drugog stanovišta, kao i posledice izgradnje. Zatim, da izradi Tehničko-ekonomski memorandum i da rukovodi i koordinira istraživačkim i projektantskim radovima.²³⁹²

Do prvog zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije, došlo je između 17. i 25. juna 1957. u Beogradu. Tada je odlučeno da se odmah pristupi izradi zajedničke studije o mogućnostima korišćenja Dunava u sektoru Đerdapa. Na tom I zasedanju, na kojem su delegacije predvodili Čedomil Milićević, generalni direktor Zajednice jugoslovenske elektroprivrede, i Nikolae Georgiju, zamenik ministra teške industrije, bio je usvojen i Statut Komisije koji je propisivao njene zadatke i nadležnosti. Dve Vlade su tokom jula meseca imenovale za predsednike Stojke Popa, ministra elektroprivrede i Hasana Brkića, predsednika Komiteta za spoljnu trgovinu FNRJ.²³⁹³

Pitanje hidroenergetskog iskorišćavanja Dunava u sektoru Đerdapa nije samo bilo vezano za Jugoslaviju i Rumuniju. Njime su se bavile i druge socijalističke zemlje. Razmena električne energije i korišćenje hidroizvora Dunava su bile glavne teme III zasedanja Stalne komisije SEV-a održanog u Moskvi 10–16. septembra 1957. godine. Iako nije bila član SEV-a, Jugoslavija je pozvana da prisustvuje sa statusom aktivnog posmatrača. Jugoslovensku delegaciju je predvodio Čedomil Milićević, a pored njega bili su Ivo Pelikon, savetnik Ambasade FNRJ u Moskvi i inženjer Radmilo Marković. Na sastanku je prezentovana kompleksna šema korišćenja Dunava od Bratislave do ušća u Crno more. Što se tiče dela Dunava koji prolazi kroz Jugoslaviju, postignuto je mišljenje da je deo od Bezdana do Bazijaša nepovoljan za hidroenergetsko korišćenje, zbog malog pada reke. Međutim, potez od Bazijaša do Turn Severina, ocenjen je kao jedan od najpovoljnijih sektora Dunava za energetsko iskorišćavanje. Na zasedanju se videla velika zainteresovanost SEV-a za izgradnju hidroelektrane na Đerdapu. Iz toga su proizišle neke preporuke upućene jugoslovenskoj delegaciji. Neke od njih su bile potreba za analiziranjem hidroenergetskog potencijala Dunava od Bezdana do

²³⁹⁰ DAMSPS, PA, 1956, Rumunija, f. 79, dos. 5, Telegram Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. 07. 1956, pov. br. 411613, 2.

²³⁹¹ Uporedo sa jugoslovensko-rumunskim pregovorima na teritoriji Jugoslavije, kao i na teritoriji NRR, započeta su opsežna geografska, geološka, arheološka, etnološka i druga istraživanja. Rad na istraživanju arheološke ostavštine Đerdapskog sektora trajali su od 1956. do 1960. godine, dok je radove na rekognosciranju celog terena od Rama do Radujevca, vršio tokom 1958. godine Arheološki institut Srpske akademije nauka. Iako je SANU dala preporuke za očuvanje istorijskih spomenika poput Trajanove table, Tiberijevog, Klaudijevog i Domicijanovog natpisa i delova rimskog puta, ona nisu prihvaćena. Tako je, na primer, umesto da se oko Trajanove table i rimskog puta izgradi brana lučnog oblika dužine 25 metara, koja bi zaštitila i omogućila pristup samom lokalitetu, odlučeno da se Tabla izmesti iznad predviđenog nivoa Dunava posle izgradnje HE Đerdap. Radovi na izmeštanju vršeni su 1969. godine (Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina*, Zagreb 1970, 759).

²³⁹² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Beleška o projektu zajedničkih jugoslovensko-rumunskih radova na Dunavu i sektoru Đerdapa, pov. br. 428320, 1.

²³⁹³ „Пристапуће се изради заједничке студије о могућностима коришћења Дунава на сектору Ђердапа“, *Борба* 26. 6. 1957, 2; „Именовани председници југословенске и румунске комисије за изградњу ђердапског електросистема“, *Борба* 24. 7. 1957, 3.

ušća Nere, ispitivanjem mogućnosti stvaranja većih akumulacija u slivovima pritoka Dunava na teritoriji FNRJ, kao i ponuda da u maju–junu Jugoslaviju poseti sovjetska delegacija stručnjaka iz Hidroprojekta SSSR-a, koja bi obišla teren i proučila ga. Mađarska, Čehoslovačka i Bugarska su bile posebno zainteresovane. Mađarska je nudila učešće u investiranju izgradnje, a zauzvrat tražila da se oko 25% kapaciteta hidroelektrane isporučuje njoj. Čehoslovačka je tražila između 20–30% kapaciteta, a Bugarska je izrazila spremnost da učestvuje u zajedničkom radu i izgradnji.²³⁹⁴ Rumunija je, kao i Jugoslavija, želela da po svaku cenu izbegne trijumvirat, odnosno i najmanje mešanje Bugarske u rešavanje pitanja Đerdapa.²³⁹⁵

Veliki pomak u pregovorima bio je vidljiv na III zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije, održanom u prvoj polovini decembra 1957. Na tom zasedanju jugoslovensku delegaciju predvodio je takođe Čedomil Milićević, a rumunsku zamenik šefa delegacije Konstantin Dimkulesku, rektor Politehničkog instituta u Bukureštu. Tokom dvonedelnog rada bile su donete konkretne odluke. Postignut je sporazum o obrazovanju zajedničke radne grupe s ciljem pripreme tehničko-ekonomskog elaborata. Formirane su ekonomska, finansijska i pravna sekcija u okviru Komisije. Potpisan je protokol o uprošćavanju formalnosti prilikom prelaska stručnjaka preko granice. Takođe, zaključeno je da hidroenergetski i plovidbeni sistem treba da projektuju domaće institucije „Energoprojekt“ i Institut za projektovanje energetskih postrojenja iz Bukurešta.²³⁹⁶ Mnoge od pomenutih stvari bile su realizovane posle razgovora ambasadora Vujanovića sa Kivu Stojkom, 29. novembra 1957. Tokom tog razgovora bila je primetna velika želja Rumuna da radovi na izgradnji krenu već 1959. godine. U tom pravcu, Stojka je jugoslovenskim predstavnicima nedvosmisleno stavljao do znanja da će oni učiniti sve što je u njihovoj moći da do toga dođe.²³⁹⁷ Taj razgovor je omogućio rumunskom delu Mešovite komisije da dobije veća ovlašćenja. Tako su oni tokom rada mogli operativno sami rešavati niz tehničkih i drugih pitanja, što je značajno ubrzalo donošenje odluka.²³⁹⁸ Na zasedanju Mešovite komisije započetog 26. marta 1958, osim analize radova, odobren je nacrt ugovora između „Energoprojekta“ i Instituta za energetska projektovanja iz Bukurešta, o zajedničkoj izradi ekonomsko-tehničkog memoranduma. Cilj tog ugovora bio je da se napravi jedinstveno rešenje jugoslovenskih i rumunskih stručnjaka o korišćenju Dunava u sektoru Đerdapa.²³⁹⁹ Kako je saradnja u okviru Komisije rasla, tako se povećavala pažnja okolnih zemalja i javljala zainteresovanost za učešće prvo u izradi projekta, a zatim i u njegovoj izgradnji i iskorišćavanju. Kako se radilo o članicama lagera, to je značilo da će neminovno doći do pokretanja pitanja Đerdapa i pred organima Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć.

U Bukureštu je 8–16. aprila 1958. održano IV zasedanje Saveta SEV-a za razmenu elektroenergije i korišćenje hidroizvora Dunava. Jugoslovenska delegacija je i na ovom sastanku prisustvovala u svojstvu aktivnog posmatrača. Činili su je Čedomil Milićević, Dimitrije Milovanov, glavni inženjer Direkcije za izgradnju kanala Dunav–Tisa–Dunav, Radmilo Marković, asistent hidrograđevinskog savetnika u Zajednici jugoslovenske elektroprivrede i Vitomir Jakšić, viši inženjer u „Energoprojektu“ kao prevodilac. Jugoslovenskoj delegaciji predloženo je da učestvuje u izradi šeme kompleksnog korišćenja Dunava, ali je to odbijeno zbog stava da bi time FNRJ ugrozila svoj nezavisni položaj. Kao razlozi navođeni su to što Jugoslavija nije bila član SEV-a i što je ta organizacija želela da je uvuče jedino u projekat izrade šeme, ali ne i u plan razmene električne

²³⁹⁴ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 10, III zasedanje Stalne komisije SEV-a, pov. br. 4697, 14.

²³⁹⁵ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 28, Kratka informacija u vezi sa boravkom eksperata članova Sekcije za dokumentaciju i Tehničke sekcije mešovite jugoslovensko-rumunske Komisije za uređenje Dunava u sektoru Đerdapa (6–18. 10. 1957), pov. br. 422782, 2.

²³⁹⁶ „Завршено треће заседање Југословенско-румунске комисије за координирање радова на уређењу Ђердапа“, Борба, 27. 11. 1957, 2.

²³⁹⁷ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 29, Telegram iz Bukurešta od 30. 11. 1957, pov. br. 425108.

²³⁹⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 28, Kratka informacija u vezi sa boravkom eksperata članova Sekcije za dokumentaciju i Tehničke sekcije mešovite jugoslovensko-rumunske Komisije za uređenje Dunava u sektoru Đerdapa (6–18. 10. 1957), pov. br. 422782, 3.

²³⁹⁹ „Заседање Мешовите југословенско-румунске комисије, Борба 27. 3. 1958.

energije i izradu energetskih bilansa. Iz tih razloga Jugoslavija nije pozivana na sastanke radnih grupa, a nije ni dobijala izveštaje o njihovom radu između dva zasedanja. Zaključci IV zasedanja bili su nedostatak električne energije u Mađarskoj, Istočnoj Nemačkoj i Čehoslovačkoj. Po analizama uočen je i nedostatak krutih goriva, te je kao alternativa predlagan prelazak na plin i veće iskorišćavanje hidroenergije. Na zasedanju je u tom smislu velika pažnja posvećena izgradnji Đerdapa i dve hidrocentrale na srednjem toku Dunava („Volfstal“ na češko-austrijskom delu i „Nađmaroš“ na češko-mađarskom delu Dunava) i jedne na donjem toku Dunava, nizvodno od Đerdapa.

Ruski predstavnik, inženjer Ruso, izneo je potrebu da se projekat HE Đerdap završi do 1960, a da se izgradnja okonča do 1965. godine. Rok od pet godina potrebnih za izgradnju pravdao je povoljnim uslovima koji bi omogućili da izgradnja bude brža i jeftinija, a što bi na kraju uticalo na jeftiniju proizvodnju električne energije. Na zasedanju rumunska delegacija je pokazala veliku zainteresovanost za izgradnju hidrocentrale kod Oršave umesto kod Sipa. Ovim pomeranjem bi se izbeglo potapanje dela železničke pruge i puta Turn Severin–Černa i grada Orašave. Međutim, u okviru rumunske delegacije je bilo i neslaganja. Rumunski profesor Pavel je smatrao da je Sip jedino povoljno mesto za izgradnju hidroelektrane, te da ideja o premeštanju kod Oršave nije dobra.

Od ostalih pitanja koja su razmatrana, istaklo se još i pitanje visine nivoa vode nizvodno od Đerdapa. Za Jugoslaviju je nivo bio bitan zbog mogućeg potapanja Negotinskog rita i terena pored Dunava, kao i efikasnosti hidroelektrane koja direktno zavisi od nivoa donje vode. Posebno osetljiv bio je sektor od Vidina. Tu je rumunska delegacija predlagala kotu 37, a bugarska kotu 30, kojom bi se izbeglo potapanje bugarskih teritorija i mesta Ruse, Lom i Vidin. Povodom ovog pitanja održan je sastanak bugarske, rumunske i jugoslovenske delegacije sa Rusoom, predstavnikom „Gidroprojekta“ i Kazakom, predstavnikom SEV-a, po pitanju varijantnih rešenja na Dunavu nizvodno od Sipa.²⁴⁰⁰ Rumuni su predlagali dve stepenice, jednu na Zimniči ili Izlazu na koti 37, a drugu na Briali na koti 18, dok su Bugari pored navedenih predlagali još jednu kod Vidina sa gornjom vodom na koti 37–40, a donjom na koti 30 kod Izlaza.²⁴⁰¹

Zbog zainteresovanosti Rumunije, ali i Sovjetskog Saveza za projekat izgradnje hidroelektrane na Đerdapu, tokom antijugoslovenske kampanje koja je započela 1958. godine, saradnja na ovom polju se nije promenila. Rumuni su se čak trudili da pokažu da politički odnosi ni u najmanjoj meri neće uticati na razvoj projekta i rad Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije.²⁴⁰² Ovakvu ocenu potvrđuju i rumunski arhivski izvori. U njima se konkretno navodi da, iako su ekonomske veze oslabile nakon VII Kongresa SKJ, saradnja na zajedničkom projektu izgradnje Đerdapa je nastavljena normalnim tokom, što je dokaz da je za Rumuniju projekat bio od vanrednog značaja, i iznad svih drugih pitanja.²⁴⁰³ IV zasedanje Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za rukovođenje i koordiniranje radova na uređenju Dunava na sektoru Đerdapa, održanom u Bukureštu od 12. do 21. jula 1958. godine, prošlo je u normalnoj atmosferi. Komisija je konstatovala da su predviđeni istražni radovi na terenu izvršeni u roku, a neki i pre roka. Zbog takvog tempa bili su stvoreni uslovi za izradu Tehničko-ekonomskog memoranduma. Tehnička, ekonomsko-finansijska i pravna sekcija, u radu su, naročito tokom 1958. godine, ostvarile veliki napredak.²⁴⁰⁴

²⁴⁰⁰ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 12, Izveštaj sa IV zasedanja Stalne komisije SEV-a održanog u Bukureštu od 8–16. aprila 1958, pov. br. 49732, 1–3.

²⁴⁰¹ DAMSPS, PA, 1958, Regionalno, f. 92, dos. 14, Prepis izveštaja, pov. br. 431459, 2–4.

²⁴⁰² DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 12. 7. 1958, pov. br. 416663, 1.

²⁴⁰³ „Scrisoarea lui Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, adresată lui Nikita S. Hruščiov, prim-secretar al CC al PCUS, referitoare la respingerea de către partearomână a propunerii sovietice privind construirea hidrocentralei de la Porțile de Fier pe o „bază multilaterală”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 237–244.

²⁴⁰⁴ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 105, dos. 21, Zapisnik IV zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za rukovođenje i koordiniranje radova na uređenju Dunava u sektoru Đerdapa, održanom u Bukureštu od 12. do 21. jula 1958, pov. br. 419180, 2–4

Glavni zadatak Mešovite komisije bio je izradi Tehničko-ekonomskog memoranduma hidrocentrale na Đerdapu. Rok za taj posao je bio 30. jun 1959. Mešovita komisija je uspela da ga izradi sa malim zakašnjenjem. Saglasnost o najvećem delu Memoranduma bila je postignuta na zasedanju od 16. do 24. jula u Bukureštu. Međutim, zbog revizije i nekih nerešenih ekonomsko-finansijskih pitanja, nije mogao biti poslat odmah na ratifikovanje.²⁴⁰⁵

Svi aspekti izgradnje sistema Đerdapa, o kojima se pregovaralo tri godine i koji su predstavljeni u 11 svezaka, 1.300 strana i 300 skica i planova, bili su svedeni u jedan dokument. Taj Tehničko-ekonomski memorandum o uređenju Dunava u sektoru Đerdapa donet je, kao što je rečeno, na VI zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za rukovođenje i koordinaciju radova. Predvodnik jugoslovenskog dela komisije ovog važnog zasedanja bio je Čedomil Milićević, a rumunske Nikolae Georgiju, zamenik ministra teške industrije. Nakon završnih konsultacija donet je zajednički tekst Memoranduma, koji je označio kraj proučavanja i faze ispitivanja.²⁴⁰⁶ On je pozitivno ocenjen od strane jugoslovenskih stručnjaka, koji su ga posmatrali iz energetsko-ekonomskog, vodoprivrednog i saobraćajnog aspekta. Manjih predloga je bilo u vezi sa proširenjem prevodnice sa predloženih 30 na 34 metara, problemom uključivanja novih kapaciteta u elektroenergetski sistem putem dalekovoda i definisanja mera zaštite od podizanja vodostaja.²⁴⁰⁷ Treba naglasiti da je Rumunija po pitanju izgradnje hidroelektrane namerno odugovlačila sa poslovima vezanim za pripremanjem Tehničko-ekonomskog memoranduma. Jasno vidljiv preokret došao je sa početkom nove 1960. godine. Od tada je rumunsko rukovodstvo promenilo stav i uzelo aktivnijeg učešća, čak je rumunska strana požurivala završetak ove studije. Od sredine godine je izlazila i sa direktnim predlozima koji su bili u cilju realizacije ideje.²⁴⁰⁸ Odugovlačenje rumunske strane sa predajom tehničke dokumentacije i pojave nekoliko spornih pitanja u ekonomsko-finansijskoj i pravnoj sekciji, prouzrokovalo je kašnjenje izrade samog Memoranduma. Tako je umesto planiranog poslednjeg zasedanja Komisije za jun 1959. godine, koja je trebalo da donese pomenuti Memorandum, zasedanje održano aprila naredne godine.²⁴⁰⁹ Ono je počelo 9. i trajalo do 20. aprila 1960. u Bukureštu.²⁴¹⁰

Jugoslovenska i rumunska Vlada su Memorandum usvojile maja, odnosno avgusta 1960. godine. Po svojim tehničko-ekonomskim pokazateljima Đerdap se svrstavao u red najekonomičnijih hidroelektrana u svetu. Njegovom izgradnjom, bar što se tiče Jugoslavije, zadovoljile bi se potrebe za električnom energijom posle 1971. Snagu Đerdapa, u slučaju da se nije izgradio, trebalo bi da nadomesti izgradnja 9–10 manjih hidroelektrana, koje opet ne bi proizvodile više kilovat-časova godišnje.²⁴¹¹

Stručnjaci su sve do tada razmatrali tri varijante rešenja problema.²⁴¹² Prva je podrazumevala izgradnju dve elektrane, jedne između Sipa i Mošiši Babe, a druga između Radujevca i Gruje. Druga

²⁴⁰⁵ „Rumunsko-jugoslovenski razgovori o uređenju Dunava na sektoru Đerdapa, *Privredni pregled*, 25. 7. 1959, 6; DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 20, Beleška o stanju bilateralnih odnosa FNRJ–RNR i našim eventualnim inicijativama, pov. br. 425358, 2.

²⁴⁰⁶ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 28.

²⁴⁰⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Zapisnik VI zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za rukovođenje i koordinaciju radova na uređenju Dunava u sektoru Đerdapa, 05. 08. 1960, pov. br. 420469, 2–3.

²⁴⁰⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 17, Neke napomene u vezi politike RNR na međunarodnom planu i njenom odnosu prema FNRJ, pov. br. 424568, 8.

²⁴⁰⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Beleška o projektu zajedničkih jugoslovensko-rumunskih radova na Dunavu i sektoru Đerdapa, pov. br. 428320, 2.

²⁴¹⁰ „Завршено заседање Мешовите румунско-југословенске комисије о уређењу Дунава, *Борба*, 21. 4. 1960, 1.

²⁴¹¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o problemima izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, pov. br. 442475, 2.

²⁴¹² Prvobitno je predlagano građenje tri stepenice, odnosno tri brane na Dunavu. Prva kod Radujevca, odnosnu mesta Gruje sa rumunske strane bi podigla nivo reke do Sipa na 42 metara nadmorske visine. Drugom branom kod Sipa nivo vode bi se dalje podigao do Golupca za dodatnih 23 metara, odnosno na nadmorsku visinu od 65 m. U slučaju kad se ne bi gradila brana kod Radujevca, Sipska brana bi podigla nivo vode na 55 metara što bi iziskivalo građenje još jedne brane kod Donjeg Milanovca. Analize su pokazivale da je najpogodnije mesto za izgradnju glavne brane bilo na potezu Sip–

je predviđala takođe dve, kod Oršave i Gruje, a treća varijanta izgradnju tri hidroelektrane. Prve dve na mestu iz prvog predloga, a treća bi bila sagrađena uzvodno od Porečke reke kod Juca. Jugoslovenska i rumunska strana su se posle istraživanja složile da je najisplativija prva varijanta, jer sa najmanje investicija osigurava najbolje energetske performanse i najjeftinije rešenje problema plovidbe kroz sektor Đerdapa, najtežeg i najopasnijeg toka Dunava. Taj predlog je i usvojen Memorandumom. Elektrana kod Sipa bi se po predlogu gradila u prvoj fazi i sastojala bi se iz dva dela, jugoslovenskog i rumunskog, od po pet agregata. Slične konstrukcije, samo sa drastično manjim hidropotencijalom, projektovana je i druga hidroelektrana. Prvom fazom bi se postigla efikasnost korišćenja hidropotencijala Dunava od preko 80% visinom brane od 38 metara, a u drugoj fazi nešto manje od 20%.²⁴¹³ Ukupna instalirana snaga prve elektrane je planirana na 1.450.000 kW sa proizvodnjom od 8.3 milijarde kWh godišnje, što bi se postiglo instaliranjem Kaplanovih turbina, snage 153.200 kilovata i generatorima od po 160.000 kilovat-ampera.²⁴¹⁴ Druga hidroelektrana bi takođe imala dve mašinske sale sa po pet agregata, ukupne snage 364.000 kW, koji bi godišnje mogli da proizvedu oko 2.4 milijarde kWh i time iskoriste 17.8% ostatka dunavskog potencijala. Unutar nje bi bile postavljene takođe Kaplanove turbine, snage od po 36.100 kilovata i generatori od 37.000 kilovat-ampera. Izgradnja druge hidroelektrane je planirana nakon završetka prve, ali u trenutku usvajanja Memoranduma datum nije bio preciziran.²⁴¹⁵

Plovidbeni problem prve veće brane rešen je brodskim prevodnicama dimenzije 300x35 metara, koje bi poput lifta spuštale i podizale brodove. Jedna komora bi prema planu mogla da primi brod sa četiri šlepa i da ga spusti i podigne. Punjenje ili pražnjenje vode iz komora, u zavisnosti od smera kretanja, vršilo bi se snažnim pumpama, koje bi bile u stanju da za nekoliko minuta spuste ili podignu nivo vode.²⁴¹⁶ Planirani sistem Đerdap imao je još jednu funkciju. Osim za prevazilaženje problema plovidbe i snabdevanja električnom energijom, hidroelektrana je bila planirana i kao mesto koje povezuje dve obale. Duž brane planirana je izgradnja magistrale, odnosno puta koji bi, poput nekada Trajanovog mosta, spojio dve obale.²⁴¹⁷

U cilju pritiska na Jugoslaviju kako bi dala pozitivan odgovor za Tehničko-ekonomski memorandum, Rumunija je sredinom novembra 1960. godine organizovala sastanak predstavnika elektroprivrede iz mnogih zemalja poput SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Francuske, SAD, Švedske, Austrije, zatim predstavnika komisije za energetiku EK OUN za Evropu i dr. Ovim sastankom htela je i da delegacije upozna sa dosadašnjim rumunskim rezultatima na ovom planu, o uslovima i budućim planovima. U pozdravnom govoru zamenik ministra teške industrije i šef rumunske delegacije u mešovitoj komisiji za izradu elaborata i TEM-a o Đerdapu, Georgiju Nikolae, govorio je pohvalno i isticao saradnju sa Jugoslavijom na ovom planu. S ciljem da izvrši pritisak da Jugoslavija da svoju saglasnost, on je o Đerdapu govorio kao o projektu koji je bio pred početkom realizacije. Da je on bio u fokusu Rumuna, pokazuje i poseta mestu gde je hidroelektrana bila planirana, od strane svih delegacija. Predstavnik Jugoslavije je trebalo da pre kraja programa sastanka napusti Bukurešt, zbog već ugovorenih obaveza u zemlji. Međutim, posle savetovanja sa ambasadorom Arsom Milatovićem, odlučio je da ostane do

Gura Vai, gde se nalazilo poslednje prirodno suženje Dunava u Đerdapu poznato pod nazivom Gvozdena vrata. Brana na ovom mestu bi obezbedila uspor od 36 metara što bo bilo dovoljno za prekrivanje svih stena u koritu i otkanjanja svih smetnji za bezbednu plovidbu poput brzaka i kanala. Time bi rešilo pitanje plovnog puta uz maksimalno iskorišćavanje hidropotencijala reke (Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka Krajina*, Zagreb 1970, 754–755).

²⁴¹³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Beleška o projektu zajedničkih jugoslovensko-rumunskih radova na Dunavu i sektoru Đerdapa, pov. br. 428320, 3.

²⁴¹⁴ „Dve hidroelektrane na Đerdapu, *Oslobođenje*, 2. 4. 1960, 3; V. Vlajić, „Ukroćeni Đerdap“, *Ekonomska politika*, 17. 6. 1961, 3–4.

²⁴¹⁵ N. Komnenić, „Đerdap: Ekonomsko i tehničko rešenje“, *Ekonomska politika*, nedeljni privredni list Borbe, 27. 2. 1960, 3–4.

²⁴¹⁶ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija, industrija, hidroelektrane, HE Đerdap, 1956–1965, „Лифтови за бродове“, *Pad*, 8. 4. 1961, 4

²⁴¹⁷ Vaso Marković, „Đerdapski projekat i rumunsko-jugoslovenska saradnja“, *Međunarodna politika*, 1. 6. 1962, 214–16.

kraja, kako to sa rumunske strane, kao i od strane drugih delegacija, ne bi bilo protumačeno kao gest manjeg interesovanja ili kao vid neke demonstracije nezadovoljstva.²⁴¹⁸

Bilo je prilično pokazatelj velike rumunske zainteresovanosti za izgradnju HE u Đerdapu. Čak su i najviši rukovodioci u razgovoru sa jugoslovenskim predstavnicima iskazivali zainteresovanost i govorili o benefitima hidroelektrane za privredni razvitak. U analizama rumunskog postavljanja 1960. godina je bila prelomna. Cele 1959. godine oni su odugovlačili rad Mešovite komisije. Potpuni zaokret početkom 1960. godine bio je rezultat želje da se ostvari ambiciozni šestogodišnji privredni plan. Izgradnja HE Đerdap je bila ključna ispunjenje cilja da se do 1965. godine proizvodnja struje utrostruči (sa 7 milijardi kW u 1960, na 21 milijardu kW).²⁴¹⁹ Za tako ambiciozan plan, Rumunija nije imala rentabilnijeg izvora od Dunava – međunarodne reke. Rumunske reke su bile plitke i male, te se nije mogao od tih vodotokova očekivati veliki energetski potencijal. Svega par reka je moglo da omogući pogonsku snagu za srednje elektrane. Termoelektrane, koje su bile glavni proizvođač struje u Rumuniji, bile su skupe, zahtevale su velike količine uglja, a one na naftu ili gas bile su izuzetno skupe za izgradnju, a takođe su dosta trošile glavnu rumunsku sirovinu. Planovi o izgradnji HE Crna Voda sa Bugarskom, nisu mogli da budu alternativa Đerdapu iz više razloga. Prvo, Đerdap je ekonomski bio mnogo isplativiji, drugo, potencijal Dunava je u sektoru Đerdapa bio više puta veći od ostalog toka. Za izgradnju Đerdapa rumunsko rukovodstvo je imalo veliku podršku, ali i pritisak Sovjetskog Saveza, koji je u sklopu planova za jači izlazak na centralnoevropsko tržište, zahtevao brzo povećanje transportne moći Dunava. Đerdap, kao usko grlo, bio je najveća kočnica za planove opterećenja Dunava kao transportne rute. Ovde treba istaći da je SEV period do 1965. posmatrao kao jedan od ključnih za razvoj i jaču privrednu integraciju lagera. Ta etapa je u suštini bila i prekretnica za privredni razvitak Rumunije, jer je od njenih potencijala zavisilo da li će SEV insistirati na orijentaciju Rumunije ka poljoprivredi ili će dati saglasnost za dalji razvitak teške industrije. Bar se tako u Bukureštu mislilo. U naporima da dobiju podršku za svoj cilj, rumunsko rukovodstvo je računalo na Đerdap kao glavni adut. Energija koja bi se dobijala od te hidroelektrane bi drastično povećala mogućnosti za industrijalizaciju, koju je ona od 1960. godine vidljivije i energičnije zastupala i pred SEV-om.²⁴²⁰ Đerdap je za Rumune bio velika šansa da pokažu pred drugim članicama lagera sposobnost. Imajući u vidu deficitarnost električne energije u lageru, to je moglo da posluži i kao odlična prilika za jačanje pozicija, pre svega u odnosu na susedne socijalističke zemlje. Preko izvoza električne energije popravili bi se bilateralni odnosi, koji su bili prilično zategnuti.²⁴²¹

Drugi razlozi aktivnijeg i upornijeg rumunskog zahteva da se što pre pristupi početku izgradnje sistema Đerdap, bili su uspostavljanje kopnene veze sa Jugoslavijom, razvoj turizma, elektrifikacija, uređenje plovidbenog puta i mogućnost da se veće količine nafte i derivata preusmere sa termoelektrana na hemijsku industriju. U tom pogledu, cilj Rumuna bio je da se do 1975. godine napravi zaokret po pitanju izbora između termo i hidroelektrana i najznačajnija sirovina preusmeri u razvoj teške i hemijske industrije. U razgovorima sa jugoslovenskim ambasadorom ili drugim predstavnicima FNRJ, insistirali su na formulaciji da Mešovita komisija treba da predloži vladama izgradnju hidrocentrale. Takva formulacija je njima bila potrebna, kako bi projekat mogao da uđe u perspektivni plan. Rešenost je pokazivana isticanjem da mogu da izdvoje procenjena sredstva od 150 miliona dolara za osam godina, što je godišnje predstavljalo nepuna dva procenta ukupnih jednogodišnjih investicija. Smatrali su da obezbeđivanje finansijskih sredstava neće predstavljati

²⁴¹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 113, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 10. 10. 1960, pov. br. 426611, 1.

²⁴¹⁹ Rumunija je 1960 imala prosečnu potrošnju od 414 kwh po glavi stanovnika. Ubrzani razvoj industrije do 1965. sa sobom je vukao i povećanje potrošnje električne energije, pa se očekivalo da potrošnja bude dva do tri puta veća (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 15, Razvitak privrede i ekonomski odnosi Rumunije sa inostranstvom u 1960, pov. br. 45934, 9).

²⁴²⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 18, Neke karakteristike privredne politike Rumunije, pov. br. 440440, 6.

²⁴²¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 14. 05. 1960, pov. br. 412659, 2.

veliko opterećenje ni za Jugoslaviju, zbog čega nisu mogli da shvate jugoslovensko odugovlačenje.²⁴²²

Kivu Stojka je u razgovoru sa Arsom Milatovićem isticao da Rumunija želi da, u okviru plana koji će objaviti, ozvaniči projekat izgradnje. Prema njihovim procenama, oni imaju dovoljno ljudi, novca i drugih materijalnih sredstava da svoj deo sistema izgrade za četiri do pet godina. Stojka je molio ambasadora da prenese Vladi FNRJ molbu da razmotri projekat i donese odluku o tome da li je u mogućnosti da pristupi izgradnji. Jugoslavija je, s druge strane, to takođe želela, ali je usvojenim planom svoja materijalna sredstva i potencijale angažovala, tj. preusmerila na izgradnju drugih hidroelektrana.²⁴²³ Dakle, Bukurešt je po pitanju Đerdapa imao jasan stav, dok je Beograd pre bio za načelnu saglasnost za nastavak pripremnih radova u cilju izgradnje, sročćen tako da je pravno ne obavezuje za konačnu izgradnju, kao ni za rok početka.

Videvši da Beograd ima određenih zadržki, Rumuni su pokazali spremnost da kreditiraju određen deo izgradnje jugoslovenskog dela sistema, a da se otplata vrši kroz energiju koja će se proizvoditi na tom delu Đerdapa. Ponuda je dolazila iz saznanja da će jugoslovenska Vlada odobriti Tehničko-ekonomski memorandum i samu izgradnju, onog trenutka kad obezbedi kredite za podizanje svog dela. Rumunski Ministarski savet je Memorandum odobrio ubrzo nakon njegovog donošenja aprila 1960. godine.²⁴²⁴ Savezno izvršno veće Jugoslavije je to uradilo tek 21. septembra. Kao što je pomenuto, ona ni tada nije želela se pravno obaveže na izgradnju, već samo na nastavak pripremnih radnji.²⁴²⁵ Razlog tome je, osim finansijskih problema, bio i veliki rizik. Nisu želeli da se upuštaju u grandiozan zajednički projekat, pogotovo ne u trenutku kada jugoslovensko-rumunski odnosi nisu bila stabilni i na potrebnoj razini.

Kako bi istakla zainteresovanost, ona se obavezala da nastavi dalje pripreme u cilju izgradnje HE Đerdap i predložila Rumuniji sastanak delegacija dveju Vlada. Kao neposredne zadatke koji su bili i preduslov izgradnje videla je osnivanje nove Mešovite komisije ili produženje mandata staroj, nastavak istražnih radova potrebnih za izradu idejnog i glavnog projekta. Po ovom pitanju Rumunija je smatrala da je staroj Komisiji dat zadatak da vodi sve poslove oko uređenja Dunava, samim tim je bila zadužena i za samu izgradnju. Zatim, izradu dinamike pripremnih radova i troškova po godinama, kao i izradu konvencije o preduzeću za izgradnju, osnivanje investitorskog preduzeća i na kraju izrada sporazuma o načinu izvođenja građevinskih i montažnih radova, kojim bi se regulisao i način saradnje na zajedničkim radovima.²⁴²⁶ Kao bitna nerešena pitanja Beograd je video pitanja koja su ostala otvorena ili nedovoljno obrađena u Tehničko-ekonomskom memorandumu, poput pitanja definitivnog utvrđivanja kote uspora – visine brane. Rumunija je želela što višu kotu i stvaranje akumulacionog jezera do Beograda. Time bi se stvorilo veštačko jezero, većim delom kanjonskog tipa, dugo 150 kilometara, sa prosečnom dubinom od 40 metara, a u nekim delovima bi iznosila i preko 100. Takvo jezero bi s jedne strane rešilo probleme plovidbe i omogućilo veću proizvodnju električne energije, ali bi s druge potopilo mnoga naselja, poput većeg dela Donjeg Milanovca, Sipa, Tekije, Oršave i drugih. Takav projekat bi omogućio godišnju proizvodnju od oko 9 milijardi kWh. Čisto radi poređenja, Jugoslavija je 1959. ukupno proizvodila nešto manje od 9 milijardi, a Rumunija nešto preko 6.8 milijardi kWh.²⁴²⁷

²⁴²² DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 14, Zabeleška o razgovorima vođenim (V. Šobajić) na ručku kod druga Ambasadora Milatovića, na dan 19. 04. 1960, pov. br. 411222, 1.

²⁴²³ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 14, Telegram iz Bukurešta od 10. 05. 1960, pov. br. 412659, 1–2.

²⁴²⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Zabeleška o poseti Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, Malnašanu, zameniku ministra inostranih poslova NR Rumunije, dana 8. avgusta 1960. pov. br. 421790, 1–3.

²⁴²⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 25. 10. 1960, pov. br. 427633, 1.

²⁴²⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Beleška o projektu zajedničkih jugoslovensko-rumunskih radova na Dunavu i sektoru Đerdapa, pov. br. 428320, 2–3.

²⁴²⁷ „Језеро дуго 150 километара, *Политика*, 22. 11. 1961, 3.

Za dve države bilo je bitno da se utvrdi visina investicija potrebnih za izgradnju plovidbenog i energetskog dela sistema i sklopi dogovor o tome da li će biti osnovano jedno zajedničko mešovito preduzeće za izgradnju i investicije ili će se pristupiti formiranju dva posebna preduzeća koja će po potrebi koordinirati.²⁴²⁸ Pre početka same izgradnje bilo je potrebno rešiti i neka pravna, tehnička i finansijska pitanja i dodatno obraditi neka iz usvojenog Memoranduma, poput: definitivnog utvrđivanja visine brane, tačnijeg definisanja visine odšteta, obezbeđivanja potrebne logistike za buduće gradilište (snabdevanje materijalom, opremom, energijom), utvrđivanja dimenzija prevodnica, visine taksi i ograničenja plovidbe tokom izgradnje, poštujući zahteve Dunavske komisije. U noti koja je bila upućena Rumuniji jugoslovenska Vlada je konkretno predložila pregovore između opunomoćenih delegacija, koje bi regulisale sva gorenavedena pitanja i stvorile uslove za otpočinjanje izgradnje.²⁴²⁹ Pomenutu notu ambasador Milatović je predao Aurelu Malnašanu. Reakcija Rumuna po izveštaju pristiglom u Beograd bila je vrlo optimistična, i više nego što sadržaj note za to daje povoda. Kao razlog toga video se značaj trenutka u kom je nota i odluka o Đerdapu donesena, ali i same note za spoljnopolitički nastup Rumunije, najpre u samom lageru.²⁴³⁰

Na osnovu Protokola potpisanog u Beogradu 23. decembra 1960. godine o daljem radu na projektu izgradnje hidroelektrane, dogovoreno je da se tokom 1961. godine pristupi pripremi Sporazuma o pristupanju realizaciji hidrocentrale Sip–Gura Vai.²⁴³¹ Tokom marta i juna meseca 1961. u Bukureštu i Beogradu su vođeni pregovori u cilju nalaženja zajedničkih rešenja za probleme tehničko-ekonomske, ekonomsko-finansijske i pravne prirode. Tokom pregovora kao najveći problem isplivalo je finansiranje jugoslovenskog dela sistema. Rumunska delegacija je predlagala dva rešenja. Prvi je Jugoslaviji nudio kredit od 104 milijarde za izgradnju, s napomenom da bi Rumuni gradili i jugoslovenski deo, a da bi otplata kredita bila kroz korišćenje struje sa elektrane u količini od 3 milijarde kilovat-časova godišnje, na period od 20 godina. Drugi predlog je bio da svaka strana finansira izgradnju svog dela. Za Jugoslaviju su oba predloga bila neprihvatljiva. Prvi iz razloga što bi Rumunija kroz otplatu kredita crpla 70% električne energije iz jugoslovenskog dela i što bi po evropskim cenama to bila vrednost od 600 miliona dolara na 20 godina, što je skoro 6 puta veća dobit od datog kredita. Drugi predlog je zbog drugih jugoslovenskih planova investiranja bilo nemoguće prihvatiti. Kao protivpredlog dat je vid klasičnog kredita na 25 godina sa kamatom od 2% uz mogućnost dela otplate Rumuniji kroz električnu energiju. Nesuglasice su nastale i oko traženja kredita od drugih zemalja. Rumunija nije bila saglasna sa idejom traženja od podunavskih zemalja, obrazlažući takav stav dovoljnom finansijskom sposobnošću da sama izgradi Đerdap. Ipak, Jugoslaviji su davali određene ruke da može sama da pronalazi kreditore za svoj deo sistema.²⁴³² Ona je, s druge strane, traženje kredita videla kao dobro rešenje iz razloga što je sistem Đerdap infrastrukturna investicija, kojom bi se rešio međunarodni problem plovidbe.

Dunav kao plovidbeni put su najviše koristile SSSR sa 45%, zatim Mađarska, Bugarska, Rumunija i ČSSR sa oko 35%. Prema stavu jugoslovenske delegacije, izgradnju je trebalo da finansiraju krediti dobijeni od podunavskih zemalja, a anuiteti bi se vršili kroz plovidbene takse sa rokom od 30 godina i kamatom od 2.5%. Rumunski stav je bio da se izgradnja finansira sopstvenim sredstvima, a da se naplata uloženog vrši posredstvom taksi. Jugoslavija je insistiranjem na kreditiranje podunavskih zemalja želela da se lagerske zemlje, a naročito SSSR, obavežu na završetak celokupnih radova, čime bi se otklonila mogućnost političkog uticaja i amplitudinalnog odnosa lagera prema Jugoslaviji na tok

²⁴²⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 15, Neposredni zadaci vezani za izgradnju Đerdapa, pov. br. 4355256, 1–3.

²⁴²⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 01. 11. 1960, pov. br. 428912, 1–2.

²⁴³⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 04. 11. 1960, pov. br. 429340, 1

²⁴³¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 12, Tekući problemi u vezi nastavka pregovora na uređenju Dunava u sektoru Đerdapa, razgovori od 13. do 23. decembra 1961 u Beogradu, pov. br. 41028, 1–4.

²⁴³² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 14, Ekonomski odnosi Jugoslavije i Rumunije u 1961, pov. br. 455322, 23.

izgradnje. Ovakvim rešenjem bi se osigurala. U slučaju da se ne dođe do povoljnog rešenja pitanja finansiranja, Beograd je bio spreman da izgradnju sistema Đerdap odloži i na nekoliko decenija.²⁴³³

SSSR, kao zemlja koja je učestvovala sa gotovo trećinom ukupnog prometa kroz Đerdap, bila je vrlo zainteresovan. Mogućnost otplate kredita iz Moskve bio je ili putem plovidbene takse ili putem električne energije. I u prvom i drugom načinu zainteresovanost su pokazivale Mađarska i Bugarska, donekle i Čehoslovačka. Međutim, problem je ovde bio u obliku kredita. Lagerske zemlje nisu mogle da ponude kredit u konvertibilnoj valuti, već samo robi, što Jugoslaviji nije odgovaralo. Razmatrale su se i mogućnosti finansiranja sa Zapada, međutim, takvi krediti bi bili dosta skupi i zahtevali bi garanciju neke međunarodne finansijske organizacije. Najpovoljniji partner bila je Međunarodna banka. Ona je kao kreditor smatrana za najpogodniju i najsigurniju opciju, ali je i tu bilo problema oko toga da li bi banka prihvatila da finansira izgradnju jedne zajedničke hidroelektrane sa Rumunijom koja nije bila njena članica. Dakle, u obezbeđivanju sredstava putem kredita najveći problem je bila njegova forma. Robni krediti, koji su jedino bili mogući sa Istoka, Jugoslaviji nisu odgovarali, jer je pitanje bilo koliko bi ta roba odgovarala njenim potrebama, a uslovi koji su postavljeni sa Zapada bili su praćeni brojnim uslovljavanjima i visokim kamatama.²⁴³⁴

Ozbiljnijeg pomaka u jugoslovensko-rumunskim pregovorima bilo je tokom 1962. godine. Pomak koji je zabeležen jasno je upućivao da se bliži potpisivanje osnovnog Sporazuma i pratećih konvencija o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap. Međutim, početkom 1962. godine bilo je aktuelno pitanje trećeg suvlasnika, što je stvaralo određene poteškoće. Želja Bugara da učešćem u projektu sebi obezbede deo električne energije, pojavila se tada u Beogradu i Bukureštu. U notama koje je jugoslovenski ambasador u Bugarskoj razmenjivao, kao i u odgovoru Tita bugarskom predsedniku Jugovu, videlo se da je Jugoslavija razmatrala ponudu Bugarske kao suvlasnika. Iz razgovora sa rumunskim ambasadorom Rabom, kao i Arsa Milatovića sa Malnašanom, tumačilo se da je i Rumunija načelno saglasila sa bugarskim predlogom o suvlasništvu. U celom događaju bilo je čudno to što su i FNRJ i NRR bile protiv učešća treće strane, ali su na zahtev Bugarske odgovarale donekle potvrdno. Mimo dogovora između jugoslovenskih i rumunskih predstavnika, Bukurešt je za februar mesec zakazao trojni sastanak sa Bugarskom. Takvo postupanje bilo je planirano i trebalo je da dovede do toga da Jugoslavija bude ta koja će Bugarsku odbiti kao suvlasnika, jer Rumunija zbog SEV-a i pritisaka iz Moskve nije mogla tako lako doneti takvu odluku, a unošenje trećeg lica joj sigurno nije bilo u interesu. Do razjašnjenja stavova došlo je prilikom posete Arsa Milatovića i Bogoljuba Stojanovića, šefa jugoslovenske delegacije, na pregovorima u vezi izgradnje hidrocentrale na Đerdapu, potpredsedniku Vlade RNR, Aleksandru Brladeanu, 9. marta 1962. Na sastanku je bio prisutan i šef rumunske delegacije, a ujedno i pomoćnik ministra ruda i električne energije Nikolae Georgiju. Brladeanu je tokom razgovora izbegavao da iznese rumunski stav insistirajući jedino na pitanju zašto je Jugoslavija odugovlačila sa odgovorom Bugarskoj. Ipak, do kraja boravka delegacija u, 12. marta stvoren je utisak da Rumunija ne želi da Bugarima dopusti bilo kakvo učešće u izgradnji i korišćenju Dunava.²⁴³⁵ Kasnije, ona je pitanje učešća Bugara u izgradnji i pristanak postavljala kao nesporazum. Saglasnost je po rumunskom rukovodstvu bila data na predlog finansijskog učešća, podnetog oktobra 1961, a ne za uvođenje kao suvlasnika. Iz toga se može zaključiti da su Rumuni samo formalno postavljali pitanje bugarskog učešća, a da za to nisu imali realnih interesa. Zbog položaja u lageru oni nisu mogli direktno da odbiju bugarski predlog, te su takvu odluku prepuštali jugoslovenskoj strani.²⁴³⁶ Beograd svakako na to nije mogao da pristane, jer je inostrani vlasnički kapital na jugoslovenskoj teritoriji bio u suprotnosti sa ustavom FNRJ. Dodatno nametljivo

²⁴³³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 15, Cirkularni telegram DSIP-a od 11, 07. 1961, pov. br. 421617, 1–3.

²⁴³⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 21, Beleška o nekim mogućnostima finansiranja izgradnje HE Đerdap, pov. br. 442835, 1–4.

²⁴³⁵ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 77.

²⁴³⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 24, Zabeleška o poseti Arse Milatovića, ambasadora FNRJ u Rumuniji i Bogoljuba Stojanovića, šefa jugoslovenske delegacije na pregovorima u vezi izgradnje hidrocentrale na Đerdapu, potpredsedniku Vlade RNR Aleksandru Brladeanu na dan 9. marta 1962, pov. br. 48090, 6–7.

postavljanje Jugova i drugih bugarskih predstavnika i javno iznošenje da je doneta zajednička odluka tri zemlje o izgradnji Đerdapa, učvrstili su stav da ponudu o suvlasništvu, kao i eventualno kreditiranje, ne treba prihvatiti.²⁴³⁷ Bugarska je do maja meseca pokušavala da politikom lobiranja u Beogradu i Bukureštu obezbedi učešće u projektu, a zatim i pomoću Sovjetskog Saveza. Naročit pritisak Hruščov je u prisustvu Todora Živkova izvršio na Deža prilikom putovanja brodom „Baltika“ ka Njujorku, tj. zasedanju OUN septembra 1962. godine. Hruščov je insistirao da takav projekat treba da bude izgrađen zajedničkim naporima, ali je Dež uspevao da izbegne odgovor. Dodatnu zabunu izazvalo je špekulisanje Bugara. Todor Živkov je tokom putovanja pred svima izneo da su Jugosloveni prihvatili zahtev da Bugarska bude partner u izgradnji Đerdapa, a da samo Rumuni nisu. To je kod Deža izazvalo veliku zabunu. Kada je od Stojanovića i Milatovića dobio jugoslovenski odgovor, tražio je od Živkova objašnjenje. Bugari su tvrdili da je Živkov dao takav iskaz jer je došlo do jezičkog nesporazuma prilikom razgovora jugoslovenskih predstavnika sa Antonom Jugovim. Radilo se o Titovom pismu od 23. decembra 1961. godine, u kome je na bugarski zahtev odgovoreno širokim načelima dobrosusedske saradnje. Odgovor je u suštini glasio da FNRJ nalazi da u energetici i povezivanju energetskih mreža dve države postoje realni uslovi, koje stručnjaci treba da ispituju, što je kod Bugara protumačeno kao jugoslovenski pristanak za učešće izgradnji Đerdapa.²⁴³⁸

Jugoslavija je odbila učešće Bugara kao suvlasnika, čime je učinjena usluga Rumuniji. Bugari su prestali da se nadaju tek posle razgovora Hruščova sa Živkovim krajem godine u Moskvi. O sadržini tog razgovora Dež je bio upoznat tokom sastanka sa sovjetskim liderom, 24. i 25. juna 1963. Hruščov je savetovao Živkovu da se više ne nada učešću u projektu, jer „da je na mestu Rumunije i SSSR bi na kraju postupio isto“. Takođe, Živkov je poslušao predlog da se usredsredi na pitanje izgradnje druge hidroelektrane sa Rumunijom na Donjem Dunavu. Time je pitanje bugarskog učešća bilo konačno zatvoreno.²⁴³⁹

Na novembarskom sastanku Mešovite komisije 1962. u Bukureštu, rešena su i ostala tri problema: podela energije iznad reke Nere uzvodno do Beograda, određivanje roka izgradnje i pribavljanje kredita za izgradnju sistema pod povoljnim uslovima. Pomenuto je ranije da je Rumunija nudila nekoliko vrsta kredita Jugoslaviji. Poslednji aktuelan bio je onaj u kome je ponuđeno 45 miliona dolara sa rokom otplate na 20–25 godina. Rumunski pregovarački tim je insistirao da do potpisivanja sporazuma o izgradnji dođe u 1962, za šta nisu dobili saglasnost jugoslovenske strane. Oni su izražavali želju da taj sporazum bude bilateralnog tipa, najviše zbog bojazni od pritiska lagera na uključivanju trećih zemalja u izgradnju.²⁴⁴⁰ Predat rumunski nacrt konvencije doneo je još jedan problem. U tekstu su nasipe tretirali kao štetne i predlagali da sve troškove na održavanju nasipa snosi svaka strana pojedinačno, uz delu energije na ravne delove. Jugoslovenskoj strani takva formulacija nije odgovarala jer su troškovi gradnje nasipa bili mnogo veći na jugoslovenskoj strani. Posle pregovora tokom decembra rumunski deo delegacije odustao od svog stava i prihvatio kompromisno rešenje.²⁴⁴¹

²⁴³⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 22, Telegram upućen Ambasadi FNRJ u Bukureštu 23. februara 1962, pov. br. 46088, 1.

²⁴³⁸ „Stenograma discuțiilor purtate de delegația română, condusă de Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar al CC al PMR, cu delegația sovietică, condusă de Nikita S. Hrușciiov, prim-secretar al CC al PCUS, referitoare la divergențele româno-sovietice”, în: *În umbra Kremlinului: Gheorghie Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din Aprilie 1964*, ed. Mihai Croitor, 86–89.

²⁴³⁹ Par nedelja pre razgovora sa Dežom Hruščov se Đerdapa dotakao prilikom boravka Čaušeskua u Moskvi 8. juna 1963. Tada je saopštio stav da buduća hidroelektrana pripada samo zemljama na čijem tlu će se nalaziti, a da Bugarska može da učestvuje samo kao krediter, ali ne kao deoničar (*Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 188–190).

²⁴⁴⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 3, Stanje odnosa Jugoslavija–Rumunija, pov. br. 435896, 1–2.

²⁴⁴¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 24, Telegram Ambasadi FNRJ u Bukureštu od 27. 11. 1962, pov. br. 439010, 1.

Jugoslavija je, smatrajući da su uslovi dobri, a Rumunija kao partner sigurna, ozbiljnije prišla pitanju izgradnje hidrocentrale. Ona je posredstvom Saveznog zavoda za privredno planiranje, Zajednice jugoslovenske elektroprivrede i HE Đerdap, izradila analizu uklapanja centrale na Dunavu u energetske sistem FNRJ 1962. godine. Prema proračunima potrošnja električne energije za period od deset godina, počevši od 1960, trebalo je da se poveća više od 3.5 puta. Sa početnih 8.963 GWh 1960. godine na 31.800 GWh 1970. godine. Postojeći kapaciteti prema toj analizi zadovoljavali su potrebe države sve do 1966. godine.²⁴⁴² To znači da je bilo potrebno napraviti plan i varijante podmirjenja potražnje za električnom energijom od 1966. godine.²⁴⁴³ Mešovita komisija za izgradnju hidroenergetskog i plovidbenog sistema na Đerdapu, u okvirnim planovima imala je da će izgradnja elektrane biti završena najranije 1969. godine, što je značilo da je dotada trebalo potrošnju podmiriti iz drugih izvora. Veći manjak električne energije procenjivan je za 1969. godinu i on je izračunat na oko 2.075 GWh, a za narednu na oko 5.400 GWh.²⁴⁴⁴

Stručni tim je imao tri varijante za rešenje ovog problema. Prva je bila izgradnja HE Đerdapa, koji bi u potpunosti podmirio potrebe, zatim izgradnje devet hidroelektrana (Dubravica, Višegrad, Ustipreča, Andrijevo, Žur, Bočac, Salakovac, Ustikolina i Štrbački Buk), a treća opcija je bila izgradnja petnaest srednjih i malih hidroelektrana. Prema proračunima najpovoljnija varijanta je bila prva. Ukupni investicioni troškovi su kod prve procenjeni na 120.650 miliona dolara, a u drugoj na 134.760 (razlika od 11% bila je u korist HE Đerdap), dok je treća varijanta bila daleko nepovoljnija i procenjavana na blizu 200.000 miliona dolara. Procena ekonomičnosti pokazivala je da je cena proizvodnje električne energije kod Đerdapa niža za 23% od druge, odnosno za 61% od treće varijante. To je u praksi značilo da je bi cena električne energije Đerdapa bila 1.83 din/kWh, kod druge 2.25 din/kWh i konačno 3.05 din/kWh kod treće opcije. Takođe, analiza pokazuje da je i dinamika ulaganja kod Đerdapa bila daleko povoljnija, što se vidi iz podatka da bi u periodu 1962–1968. ulaganja kod prve varijante iznosila oko 72.870, a kod druge varijante 126.496 miliona dinara.²⁴⁴⁵ Nakon takve analize, državni vrh je konačno doneo odluku da pristupi realizaciji projekta sa Rumunijom.

Pregovori su 1963. godine ušli u poslednju fazu. U Bukureštu su se od 13. do 30. januara sastale stručne komisije, koje je trebalo da donesu zajednički tekst osnovnog sporazuma i pratećih konvencija i statuta. Zbog nekoliko nerešenih pitanja, komisije nisu uspele da završe tekst Sporazuma. Glavni problem bio je dogovor oko visine investicija za kotu uspora 69.5 m, određivanje roka za početak izgradnje sistema, kao i pitanja finansiranja. O kreditu od 47.4 miliona dolara od plovidbe za finansiranje jugoslovenskog dela objekta u prvih pet godina gradnje, ponuđenog od strane Rumunije marta 1962. godine, Jugoslavija se dotada još nije konačno izjasnila. Taj kredit je posmatrala kao rezervnu varijantu, jer je u procesu bilo traženje kredita od SSSR-a i drugih podunavskih zemalja. Problem se javio i oko dobijanja saglasnosti Dunavske komisije za investiranje od 94.8 miliona dolara, koju je trebalo da snose podunavske zemlje kroz povećanje plovidbenih taksi.²⁴⁴⁶

Poslednja tura pregovora oko Đerdapa započeta je 4. marta 1963. godine u Beogradu. Rumunska delegacija predvođena Nikolae Georgijuom, pomoćnikom ministra za elektroenergiju, imala je

²⁴⁴² Procena potrošnje za 1966. godinu bila je 19.500 GWh, a za narednu 22.000 GWh. U prvoj pomenutoj godini procenjen manjak energije bio bi 101 GWh, a naredne 2.200 GWh. Jugoslavija je 1962. godine već bila razmatrala izgradnju tri termoelektrane TE „Ljubljana“, TE „Lukovac II“ i TE „Kostolac II“. Prva je trebalo da se izgradi do kraja 1964. godine, a ostale dve do 1966. Kapacitet samo jedne bi pokrio manjak za 1966, a ostale dve za 1967. godinu. Plan izgradnje TE „Kosovo“ do 1968. godine, kao i hidroelektrana „Rijeka“, „Hajdoše“ i „Potpeć“, sa čijom se izgradnjom počelo u periodu 1959–1961. godine, zadovoljavale su planiranu potrošnju zaključno sa 1968. godinom, koja je bila procenjena na 25.000 GWh.

²⁴⁴³ DAMSPS, PA, 1962, Jugoslavija, f. 61, dos. 12, Uklapanje HE „Đerdap“ u energetske sistem FNRJ, pov. br. 44321, 3–6.

²⁴⁴⁴

²⁴⁴⁵ Isto, 12–14.

²⁴⁴⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 22, Informacije o pregovorima za sklapanje Sporazuma o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 4. 2. 1963, pov. br. 44121, 1–2.

direktivnu da ostane u Jugoslaviji sve dok se ne završi posao i ne reše svi problemi koji su sprečavali konačno potpisivanje Sporazuma o izgradnji. Pored starih problema, bilo je otvoreno još i pitanje likvidacije salda, koji je proistekao iz viška radova na jugoslovenskoj strani (oko 43 miliona dolara u jugoslovensku korist). Rumunska delegacija je pokušavala da smanji saldo na račun troškova oko zaštite Banata, štete za komunikaciju i pitanja Morave – oko čega Jugoslavija nije htela da pregovara, nego se držala iznosa od 20 miliona rumunskog učešća dogovorenog tokom decembarskih pregovora u Tekiji i Oršavi, kao i dobijanja što je moguće više radova na jugoslovenskom delu objekta. Rumunija je bila spremna da reši ili pitanje salda ili pitanje kredita za plovidbu, jer bi ukupna cifra rešenja oba pitanja u jugoslovensku korist bila oko 80 miliona dolara. Jugoslovenska delegacija, predvođena Bogoljubom Stojanovićem, predsednikom Odbora za društveni plan Skupštine NR Srbije, pitanje kredita za plovidbu postavljala je više iz taktičkih razloga, jer je otpočela pregovore o kreditiranju sa drugim zemljama. Na primer, od SSSR-a je tražen kredit za opremu, građevinsku mehanizaciju i plovidbu, u trenutku dok je rumunska delegacija bila u Beogradu.²⁴⁴⁷

Do kraja marta meseca rumunsko rukovodstvo je zauzelo definitivni stav po pitanju Đerdapa. Oni su se opredelili da ne sklapaju nikakve multilateralne aranžmane. S takvim stavom su upoznali i Hruščova 15. marta, koji je u pismu rumunskom CK i Vladi od 9. marta, naglasio da je maksimalno iskorišćavanje Dunava moguće jedino uz učešće svih zainteresovanih socijalističkih zemalja i da je prilazak tom problemu najbolji kroz predlog koji je doneo i razradio SEV 1956. godine.²⁴⁴⁸ Rumunija je kategorički odbila Hruščovljev predlog da i ostale socijalističke zemlje učestvuju u izgradnji hidroelektrana, kao suvlasnici objekta kroz jedan multilateralni aranžman. Odbili su i mogućnost ustupanja električne energije drugim zemljama, iz razloga što je energija trebalo da postane osnov daljeg razvoja njihove industrije.²⁴⁴⁹

Jugoslavija je takođe bila za bilateralni aranžman, uz odbijanje bilo kakvog vlasništva treće strane, ali se izjasnila za podršku IEZ, naročito Sovjetskog Saveza i njegovo učestvovanje u kreditiranju, nabavci opreme i tehničkoj pomoći.²⁴⁵⁰ Jugoslovenski i rumunski rukovodioci bili su svesni da samostalno ne mogu da izgrade i opreme hidroelektranu. Jedina socijalistička zemlja koja je imala tehničkih mogućnosti i dovoljno iskustva bila je SSSR.²⁴⁵¹ Radom stručnih delegacija utvrđeno je da su dve države uz maksimalne napore mogle kooperacijom da proizvedu do 70% predviđene opreme.²⁴⁵² Iako su skoro sva pitanja u Beogradu bila rešena, Sporazum nije potpisan. Dve Vlade su

²⁴⁴⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Operativno pismo Ambasade FNRJ u Bukureštu od 14. marta 1963, pov. br. 48722, 1–2.

²⁴⁴⁸ Pre nego što je pismom obavešten Dež, o Đerdapu i multilateralnom aranžmanu i njegovim prednostima članice SEV-a su raspravljale na sastanku Izvršnog komiteta organizacije februara 1963. Zaključak je bio da bi kroz SEV, Đerdap mogao da postigne svoj puni kapacitet i povećanje očekivane proizvodnje električne energije sa 1.45 na 2.3 miliona kW („Scrisoarea lui Nikita S. Hruščiov, prim-secretaral CC al PCUS, adresată lui Gh. Gheorghiu-Dej, prim-secretar alCC al PMR, referitoare la necesitate construirii hidrocentraleide la Porțile de Fier pe o „bază multilaterală”, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 233–236).

²⁴⁴⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 23, Informacija o pismu koje je Hruščov uputio CK RRP u vladi Rumunije po pitanju kompleksnog iskorišćavanja Dunava, 21. 03. 1963, pov. br. 49491, 1–2.

²⁴⁵⁰ U odgovoru CK KPSS na Deževo pismo od 15. marta u kojem je Hruščova posredno optužio za ugrožavanje nacionalnog suvereniteta kroz predlog o multilateralnoj izgradnji projekta, viđeno je ublažavanje pozicija. Nikita Hruščov je dao sasvim drugo tumačenje „multilateralnog aranžmana“. Po novom pismu koje je 30. marta poslato u Bukurešt Hruščov je pod pomenuti koncept podrazumevao kreditiranje i drugu vrstu pomoći u zamenu za određen procenat električne nakon izgradnje hidroelektrane. O ovoj temi dvojica lidera će razmeniti još nekoliko pisama do juna 1963. Dež se u tom periodu čvrsto držao očuvanja nacionalnog suvereniteta i postulata nemešanja u unutrašnje stvari, a Hruščov se trudio da predlog multilateralne saradnje svede na čisto finansijsko-kreditni nivo (*Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 181–185).

²⁴⁵¹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Dušana Kvedera, pomoćnika Državnog sekretara za inostrane poslove sa Aurelom Malnašanom, novim Ambasadorom Rumunije, dana 11. aprila 1963, pov. br. 412363, 1.

²⁴⁵² DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 1, Zabeleška o poseti grupe jugoslovenskih stručnjaka Rumunije u vezi ispitivanja mogućnosti industrijske kooperacije u izradi opreme za hidrocentralu Đerdap, pov. br. 422704, 1–3.

sporazum o izgradnji parafirale 12. juna 1963. godine u Bukureštu. Jedanaest dokumenata, koliko je sporazum sadržao, sa jugoslovenske strane je u svečanoj dvorani Velike narodne skupštine Rumunije potpisao Bogoljub Stojanović, član IV SR Srbije, a sa rumunske Nikolae Georgiju, pomoćnik ministra rudarstva i električne energije.²⁴⁵³ Sporazum nije konkretizovao mnoga pitanja, poput kooperacije u proizvodnji opreme. O mogućnostima za zajedničku proizvodnju stručnjaci su raspravljali juna meseca u Bukureštu i kasnije novembra u Beogradu. Protokolom koji je potpisan 21. novembra 1963. godine, određeni su mogući oblici saradnje i predloženo je osnivanje tri stručne grupe za električnu opremu, za mašinsku opremu i za građevinsku mehanizaciju.²⁴⁵⁴

Važno pitanje vezano za izgradnju hidroelektrane bilo je i određivanje buduće granice na tom delu. U cilju razmatranja rumunskog zahteva za ustupanje dela jugoslovenske teritorije, koji bi omogućio nesmetano održavanje i obezbeđivanje rumunskog dela brane u DISP-u, održan je 4. jula 1963. sastanak. Sastanku su prisustvovali predstavnici Službe za pravne poslove, Uprave za Istočnu Evropu, Biroa za razgraničenje, Generalštaba, Energoprojekta i HE Đerdapa. Zaključci sa ovog sastanka bili su da nova granična linija seče branu tačno po sredini, i da se prihvati rumunski zahtev za teritorijalnom kompenzacijom, s tim što bi se o tome kasnije pregovaralo. Izgradnjom nove brane kod Radujevca–Gruje, Jugoslavija bi se našla u sličnom položaju kao i Rumunija kod Sipa, tako da bi i ona tada tražila deo teritorije. Obeležavanje nove granice planirano je da se izvrši prilikom tehničkog pregleda i prijema glavnog objekta.²⁴⁵⁵ Pitanje pomeranja granice na mestu buduće brane, rešeno je na principu pomeranja linije na njenoj sredini, čime bi se omogućilo da i jedna i druga strana nesmetano obavljaju upravu nad svojim delom elektrane i prelivnih polja. Nova granica je tako trebalo da ide po sredini objekta, da bi uzvodno i nizvodno od njega išla pod pravim uglom, sve do trenutka presecanja stare granične linije, posle čega bi se vratila u normalan tok.²⁴⁵⁶

Osnovni princip saradnje dve države po pitanju Đerdapa bio je 50–50%. Dakle, podjednako bi učestvovala u izgradnji, eksploataciji i održavanju sistema. Prema idejnom projektu, investiciona vrednost se kretala oko 400 miliona dolara. Međutim, pored ovog principa, veća količina radova na jugoslovenskoj strani iziskivala je da Rumunija saldo od 37 miliona dolara nadoknadi delimično kroz radove na jugoslovenskom delu glavnog objekta, a delimično kroz isporuku robe (20 miliona dolara). Od ukupne godišnje proizvodnje, koja je 1971. godine u vreme završetka radova projektovana na 10.7 milijardi kilovat-časnova, dve države bi raspolagale podjednakim delom. Isto je važno i za ubiranje taksi od usluga dve brodske prevodnice. Zarada bi se delila na ravne časti bez obzira na to na kojoj prevodnici je protok bio veći.²⁴⁵⁷ Ekonomsko opravdanje je stručnjake navelo na veću kotu uspora. U Tehničkom memorandumu bila je predviđena izgradnja brane sa kotom od 63 metara, ali je nakon dodatnih razgovora dogovoreno da ona varira do kote 69.5 metara. Zahvaljujući toj mogućnosti, u periodu većeg protoka vode, od planiranih 8.500 metara kubnih, nivo brane spuštaće se do bazne kote od 63 metara, a u vreme smanjenog protoka u sušnim mesecima protok, a samim tim i proizvodnja struje, biće nadoknađena većim padom vode na turbine. Takav sistem bi omogućio iskorišćenje punog potencijala Dunava, koji bi mogao da proizvodi do 11.4 milijardi kWh godišnje sa instaliranom snagom od 2.040 kilovata.²⁴⁵⁸

Jugoslavija je u celosti sagledavala značaj izgradnje hidroelektrane. Osim električne energije, ona je bila važna i za turističku ponudu zemlje, za poboljšanje socijalnog položaja stanovništva tog kraja,

²⁴⁵³ „Парафиран уговор о изградњи хидроенергетског и пловидбеног система“, *Борба*, 13. 6. 1963, 1.

²⁴⁵⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Protokol o razgovorima koji su vođeni na II zasedanju Mešovite stručne potkomisije SFRJ i RNR o realizaciji i kooperaciji u proizvodnji opreme za HE Đerdap, pov. br. 439188.

²⁴⁵⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 20, Zabeleška o sastanku održanom u DSIP-u na dan 4. juna 1963. po pitanju određivanja granice sa Rumunijom na delu Dunava gde će biti izgrađena prelivna brana, pov. br. 419094, 1–3.

²⁴⁵⁶ AJ, SIV–130, f. 616, dos. 1963, Izgradnja Đerdapa, pitanje granične linije, 7. 6. 1963, 1–3.

²⁴⁵⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o problemima izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, pov. br. 442475, 7.

²⁴⁵⁸ Bogoljub Stojanović, „Hidroenergetski sistem Đerdap“, *Međunarodna politika*, 16. 4. 1963, 23–28; „Колос пред гвозденим вратима“, *Борба*, 29. 11. 1963, 2.

ali i za bolje saobraćajno povezivanje. U sklopu obezbeđivanja transporta za vreme izgradnje, planirana je bila rekonstrukcija puta dužine 170 km, Požarevac–Golubac–Milanovac–Sip–Kladovo i njegovo pretvaranje u saobraćajnicu prvog reda. Uređivanjem sliva Morave bila bi obezbeđena zaštita od nanosa i štete koju je izazivala čestim poplavama. Nastankom akumulacionog jezera bili bi prevaziđeni svi problemi plovidbe kroz sektor Đerdapa. Propusna moć bi se sa 11–12 miliona tona godišnje povećala na 45 miliona, a uporedo sa tim bi se i troškovi smanjili sa 0.62 dolara po toni na 0.55 po završetku izgradnje, a posle otplate zajmova bi iznosili svega 0.12 dolara po toni. Uporedo sa pomenutim beneficijama smanjilo bi se i vreme potrebno za prolaz kroz đerdapski sektor, sa 120 na 32 časa. Porast Dunava bi omogućio plovidbu do Slankamena i morskih brodova nosivosti do 5.000 tona, što bi značilo da bi Beogradsko pristanište postalo, ne samo rečno, već i morsko.²⁴⁵⁹ Zahvaljujući akumulacionom jezeru, usporavanju toka i podizanju nivoa, plovidba bi bila bezbedna, lakša i brža, moguća kako danju tako i noću, nizvodno i uzvodno, a nestala bi i potreba za sipskom vučom i pilotiranjem kroz sektor.

Procenjena vrednost investicija za izgradnju plovidbenog sistema bila je oko 95 miliona dolara. Od te sume oko 55 miliona je bilo za izgradnju prevodnice i pretpristaništa, dakle, direktno za plovidbeni deo, dok je ostalih 40 miliona dolara predstavljalo učešće u izgradnji brane i drugih objekata, koje bi zajedno koristile energetska i plovidbena sfera. Takođe, određeni deo bio je namenjen za nadoknadu od poplava koje bi izazvalo stvaranje akumulacionog jezera. Jugoslavija i Rumunija su planirale da taj deo finansiraju podunavske zemlje, srazmerno njihovom učešću u plovidbi kroz Đerdap. Shodno tome, dve države su se obratile Dunavskoj komisiji. Razlog zbog čega je bilo važno obratiti se ovom nadnacionalnom telu bilo je što bi se branom pregradio međunarodni plovni put, koji je morao biti prohodan po odredbama Dunavske konvencije. Ta Konvencija je propisivala i obavezu izveštavanja prilikom bilo kakve promene ili radova na međunarodnom plovidbenom putu. Još jedan razlog obraćanja, bio je taj što bi radovi na izgradnji propusne brane Đerdap od najtežeg dela i uskog grla plovidbenog puta, pretvorio u mirno jezero pogodno za plovidbu. Time bi prestala i potreba usluga Đerdapske administracije (zbog podvodnih stena, plovidbe kroz kanale, plićake i brzake i poprečnih strujanja bila je potrebna posebna signalizacija, pilotaža loceva i vuča plovila). Sve te beneficije su dovele Beograd i Bukurešt do zaključka da i ostale zemlje koje koriste Dunav treba da učestvuju u investicionim ulaganjima.²⁴⁶⁰

Samo iz ovih redaka može se zaključiti da je izvršenje projekta otklanjalo mnogobrojne probleme, kako dve države, tako i svih drugih koje su od Dunava zavisile, na ovaj ili onaj način. Cena nije bila mala, akumulaciono jezero bi promenilo geografski opis, potopilo mnoga naseljena mesta i mnoga kulturno-istorijska blaga Đerdapske regije. Tu cenu su dva državna rukovodstva bila spremna da plate.

Konačan dogovor o pitanjima, poput, ko će potpisati sporazum i gde, pao je tokom posete rumunske delegacije na čelu sa Dežom od 22. do 30. novembra 1963. Maurerovom predlogu da zbog značaja sporazum treba da potpišu predsednici država, usprotivio se Koča Popović, stavom da je praksa da takve ugovore potpisuju predsednici Vlada ili ministri. Međutim, od daljeg insistiranja Koča Popović je odustao, čim se Tito složio sa Maurerovim predlogom. Razgovor o Đerdapu je tog 28. novembra završen Titovom upadicom tokom Deževe zdravice u kojoj je veličan značaj izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema, da „posle potpisivanja Sporazuma više ne bude svađe između Jugoslavije i Rumunije“.²⁴⁶¹

²⁴⁵⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 2, Informacija o problemima izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, pov. br. 442475, 5.

²⁴⁶⁰ DAMSPS, SPA, 1963, Rumunija, dos. 17, Informacija o vanrednom zasedanju Dunavske komisije povodom jugoslovensko-rumunskog projekta za izgradnju plovidbenog i hidroenergetskog sistema Đerdap, 31. 10. 1963, str. pov. br. 30, 2.

²⁴⁶¹ Notă cu privire la o serie de scurte convorbiripurtate de către Gh. Gheorghiu-Dej, preşedinte al Consiliului de Statşi prim-secretar al CC al PMR, cu o serie de politicieni iugoslavi, încadrul vizitei oficiale efectuate în RSFI, între 22–30

Do samog potpisivanja Sporazuma između vlada SFRJ i RNR o izgradnji i eksploataciji sistema Đerdap, došlo je poslednjeg dana posete u Beogradu, 30. novembra 1963, od strane Josipa Broza Tito i George Georgiju Deža.²⁴⁶² Sporazum je predviđao da se sistem sastoji od četiri osnovne grupe objekata. Prvu grupu činio je glavni objekat sastavljen od brane, elektrane, prevodnica i drugih objekata, koji su služili za direktnu eksploataciju sistema. Zatim, drugu grupu činile su komunikacije, odnosno izgradnja novih i rekonstrukcija starih puteva i izgradnja pristaništa i dalekovoda. Treću grupu činili su sistemi zaštite od povećanja vodostaja Dunava – nasipi, kanali i crpne stanice. Na kraju, posebnu grupu činili su objekti za zaštitu akumulacionog jezera od nanosa.²⁴⁶³ Pored glavnog Sporazuma, bilo je potpisano još 11 pratećih konvencija, protokola i drugih dokumenata, potpisanih od strane predsednika vladinih pregovaračkih delegacija Bogoljuba Stojanovića i Nikolae Georgijua.²⁴⁶⁴ Svi pomenuti sporazumi stupili su na snagu 16. juna 1964. godine nakon, ratifikacije i razmene nota. Dve države su bile dužne da o postignutoj saradnji obaveste Dunavsku komisiju, a Jugoslavija je, s obzirom na to da je potpisivanje izvršeno u Beogradu, registrovala svih 12 bilateralnih ugovora kod Generalnog sekretara OUN.²⁴⁶⁵

U periodu nakon potpisivanja sporazuma, do svečanog otvaranja radova na Đerdapu, Jugoslavija se intenzivno bavila pitanjem nabavke opreme i kreditiranja od strane Sovjetskog Saveza. Rumuni sa takvim jugoslovenskim naporima su bili saglasni. Delegacija na čelu sa Bogoljubom Stojanovićem, članom IV SR Srbije, od 11. do 22. marta 1964. godine razgovarala je o mogućnostima saradnje. Sovjeti su pokazali spremnost da pozitivno odgovore na skoro sve jugoslovenske zahteve, ostavljajući im mogućnost da diktiraju uslove. Bila je spremna da isporuči mehanizaciju preko kredita, da isporuči agregate, transformatore i drugu opremu, ili da obezbedi potrebnu pomoć kako bi deo opreme bio proizveden u Jugoslaviji. Jedino gde je sovjetska delegacija pokazala neslaganje, bilo je po pitanju kreditiranja reprodukcionog materijala i delova. Jugoslavija je posle sastanka razmatrala dve varijante sovjetskog učešća – prva maksimalna zahtevala je uzimanje kredita od oko 40 miliona dolara, a druga minimalna od oko 25 miliona dolara. Druga je za Jugoslaviju bila primamljivija jer je obezbeđivala značajno učešće domaće industrije u izgradnji.²⁴⁶⁶

Značaj koji je Đerdap imao predstavljao je povod da se dvojica predstavnika susretnu i na svečanom otvaranju radova. Program otvaranja bio je razrađivan nekoliko meseci. Na kraju je na sastanku pomoćnika ministara inostranih poslova u Turn Severinu, od 19. avgusta 1964, donet konačni predlog. On je sadržao nekoliko celina: svečano otvaranje gradilišta i otkivanje spomen-ploča, plovidba Dunavom uzvodno od Turn Severina, zajednička manifestacija kulturnog i sportskog karaktera u Turn Severinu i međusobna prijateljska poseta građana Jugoslavije i Rumunije, pomoću pontonskog mosta. Treba napomenuti da je odlučeno da se čitav ceremonijal snimi, kako bi bio iskorišćen za zajednički film o Đerdapu.²⁴⁶⁷

noiembrie 1963, in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 416–421.

²⁴⁶² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 07. 08. 1964, pov. br. 429868, 1.

²⁴⁶³ AJ, KPR, I–2/21, Osnovne karakteristike sporazuma i ostalih dokumenata, 1–3.

²⁴⁶⁴ Konvencija o izradi projekta za izgradnju sistema Đerdap, Konvencija o izvođenju radova, Konvencija o naknadi šteta prouzrokovanih izgradnjom sistema, Konvencija o utvrđivanju investicija o međusobnom obračunu, Konvencija o eksploataciji sistema, Statut Mešovite komisije, Protokol o prelasku jugoslovensko-rumunske granice u vezi izgradnje sistema, Protokol o regulisanju izvesnih pitanja i dodatni akt uz Protokol, Pismo o kreditu, Pismo o ispravkama granice na Dunavu i Završni akt. Ti dokumenti su objavljeni u: *Službeni list SFRJ*, broj 11, 14. 9. 1964, 893–932.

²⁴⁶⁵ Радоје Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Бердана, историја и садашњост*, Београд 2000, 158–159.

²⁴⁶⁶ AJ, SIV 130, f. 616, dos. 1964, Izveštaj delegacije SFRJ sa pregovora u Moskvi od 11. do 22. marta 1964, 3–8.

²⁴⁶⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 12, Predlog programa otvaranja gradilišta hidroelektrane Đerdap, pov. br. 429868, 1–4.

5. RAZVOJ, SARADNJA, PROSPERITET (1963–1968)

5.1. Jugoslavija i rumunski put ka samostalnosti

Dež u Beogradu traži podršku za svoju spoljnu politiku

Prekretnicu nakon Staljinove smrti u jugoslovensko-rumunskim odnosima predstavljali su susreti na najvišem nivou, do kojih je došlo 1956. godine. Oslanjajući se na to iskustvo, diplomatska predstavništva dve države smatrala su da je tu praksu neophodno ponoviti i nakon otopljanja antijugoslovenske kampanje početkom 60-ih godina. Jugoslavija je želju za razvijanjem saradnje izražavala konstantno. Ambasador Milatović je prilikom svakog susreta sa rumunskim zvaničnicima uvek imao na umu Titove reči, da je njegov zadatak da učini sve kako bi došlo do poboljšanja saradnje. Međutim, u Bukureštu se dugo kalkuliralo. Pogoršanje odnosa sa Sovjetskim Savezom i ostalim zemljama lagera, zbog plana integracije u okviru SEV-a, nije bio dovoljan razlog da dođe do nagle promene stava. Dež, koga su diplomate smatrale dalekovidnim političarem, u obzir je uzimao mnoge faktore. Svestan geopolitičkog položaja, smatrao je da jugoslovenski model nije primenljiv za Rumuniju i da bi takav vid isticanja nezavisnosti sigurno doveo do intervencije. Ipak sukob je oportunistički koristio za ispitivanje granica. Kao što je ranije pomenuto, Rumunija je februara meseca vratila ambasadora u Tiranu, a aprila 1963. sa Kinom potpisala obimniji trgovinski ugovor. U smeru poboljšanja išli su i jugoslovensko-rumunski odnosi tokom 1963. Dežev oportunizam značio je, s jedne strane, da Rumunija ne želi pogoršanje odnosa sa zemljama lagera, ali i da je sopstveni i nesmetani razvoj posmatrala kao neprikosnoveni cilj. S druge strane, kriza koja je nastupila oko integracije u okviru SEV-a, kao i promenjene spoljnopolitičke okolnosti nakon eskalacije sino-sovjetskog sukoba i raketne krize, značila je da Rumunija ima više opcija i da više nema potrebe da bude poslušni sovjetski satelit. Zauzimanjem neutralnog stava u sino-sovjetskom sukobu, sa pretenzijama da se pojavi i kao posrednik, bilo je politički sračunato na to da Rumunija jača svoj položaj. Kao osnov svoje buduće što samostalnije politike, trebalo je da ističe principe nemešanja, ravnopravne saradnje i miroljubive koegzistencije. Ona se sve više okretala ka saradnji sa Zapadom, Jugoslavijom i zemljama trećeg sveta. Nesvrstane zemlje su za nju u tom periodu bile važne samo u ekonomskom pogledu. Ključni zadatak Rumunije bio je da obezbedi podršku za svoju politiku u slučaju dalje polarizacije od Moskve. Značajan nagoveštaj za Deža da će ga Tito podržati, bila je prilika da prilikom posete Beogradu, novembra 1963. godine, rumunski lider održi govor u Saveznoj skupštini Jugoslavije. Takav gest domaćina, kojim se kršio protokol, bio je komentarisano kao jasan pokazatelj u kom pravcu će odnosi ići.²⁴⁶⁸

Jugoslovenski predstavnici su na početku 1963. godine izneli predloge o razvoju saradnje i kao obavezan naveli susret na vrhu. Rumunski odgovor na to bio je u suštini potvrđan, ali neodređen. Konkretniji razgovori o tome povelili su sa rumunskom ponudom o potpisivanju Sporazuma o Đerdapu. Beograd je smatrao da Sporazum treba da bude potpisan na nivou resornih ministara, što je izazvalo zabunu. Na hitan poziv, ambasador Milatović je 17. septembra 1963. godine otišao na hitan prijem kod Deža, kako bi o tome razgovarao. Dež je na osnovu zabeleške iz razgovora Pelea i Milatovića, pohvalno govorio o naporima jugoslovenskog predstavnništva i želja rukovodioca za

²⁴⁶⁸ Ghiță Ionescu, *The Reluctant Ally: a study of communist Neo-colonialism*, London 1965, 102–111.

poboljšanje odnosa. Naročito je pohvalno govorio o jugoslovenskoj spoljnoj politici, kontaktima sa zemljama sa svih kontinenata i politici miroljubive koegzistencije. Tokom sastanka razjašnjeno je i da je Rumunija smatrala da je ponuda za potpisivanje ujedno bila i poziv za susret na najvišem vrhu. Međutim, stav da potpisivanje treba da se izvrši na nivou ministara je zatekao rumunskih vrh. Dež je ambasadoru izneo želju za zvaničnim susretom i razgovorima sa Josipom Brozom, prilikom kojeg bi bio i potpisan sporazum o izgradnji. Za mesto susreta predložen je Bukurešt, ali je zbog Titovih putovanja, rumunska delegacija na čelu sa Dežom, bila spremna da dođe u Beograd ili neko drugo mesto.²⁴⁶⁹ Izveštaj o sastanku je Titu uručen pred sam put u Južnu Ameriku i SAD, koji je trajao od sredine septembra do kraja oktobra. Ubrzo posle ovog sastanka, dogovoreno je da do susreta dođe u Jugoslaviji.

Ambasador je Dežu 22. oktobra podneo izveštaj i priložio program puta. Kako se poseta poklapala sa proslavom II zasedanja AVNOJ-a, jugoslovensko rukovodstvo je odlučio da u znak dobre volje rumunskom predsedniku Državnog saveta ponudi nešto čime dotada nije udostojen nijedan svetski lider – da na tako veliki dan za jugoslovenski narod, održi govor u Saveznoj skupštini. Dež se brzo složio i sa temama razgovora predloženim od strane Tita. Pored razmatranja bilateralnih pitanja, u fokusu su bili problemi u međunarodnom komunističkom pokretu i informisanje rumunske strane nakon Titove posete SAD, Čileu, Boliviji, Meksiku i Brazilu. Problemi u Južnoj Americi su se naročito povećali nakon Kubanske raketne krize, koju je Rumunija iskoristila za prvi samostalan nastup u okviru Ujedinjenih nacija. Dež tada nije poslušao sovjetsko uputstvo da se socijalističke zemlje suzdrže od glasanja, te je glasao za denuklearizovanje Latinske Amerike, nasuprot željama Sovjetskog Saveza i Kube.²⁴⁷⁰ Ipak, on je igrao oprezno. Želju za približavanjem Jugoslaviji ublažavala je međunarodna situacija i rumunski spoljnopolitički ciljevi. Razvoj jugoslovensko-sovjetskih odnosa, tokom 1962. godine, bio je krunisan odmorom visoke jugoslovenske delegacije na čelu sa Titom i Rankovićem, u SSSR-u od 3. do 20. decembra. Razgovori i atmosfera koja je pratila boravak, uticali su da to bude zvanično propagiranje da su razlike prevaziđene i stvoreni uslovi za razvoj odnosa u svim sferama. Nikita Hruščov je javno govorio da je Jugoslavija socijalistička zemlja, da postoje različiti putevi u izgradnji socijalizma i da je sovjetsko rukovodstvo spremno da prevaziđe ideološka razmimoilaženja. Tada je došlo i do obnove partijske saradnje.²⁴⁷¹

S druge strane, napadi Kine na SKJ su postali izraženiji. Kina je u svom sukobu sa Sovjetskim Savezom poseban prostor davala jugoslovenskom pitanju. Napadala je Hruščova da je napustio Izjavu 81 komunističke partije iz 1960, iako Jugoslavija nije promenila svoje stavove, i dalje je ostala revizionistička država. Tito je podršku Hruščovu, čija je politika imala sve više kritičara, izjavio i prilikom vraćanja odmora od strane sovjetskog rukovodstva Jugoslaviji, od 20. avgusta do 3. septembra. Rezultat je bilo javno propagiranje jedinstvenih stavova po mnogim važnim pitanjima, dalje produbljevanje bilateralne saradnje, Titovo veće angažovanje protiv razobličavanja kineskih stavova i Hruščovljevo interesovanje za radničke savete, čime je priznato još jednom pravo na poseban put.²⁴⁷² Dakle, u rumunskim nastojanjima približavanje Moskve i Beograda nije predstavljalo prepreku, niti jugoslovenska politika nesvrstanosti, ali je odnos Kine i Jugoslavije mogao da poremeti napore koje je Dež činio u pravcu razvijanja saradnje s Pekingom. Zgodan način da se rekonfiguriše odnos prema Jugoslaviji, a ne pogorša proces kinesko-rumunskog približavanja, bio je kroz isticanje čvrstog poštovanja principa nemešanja u unutrašnje stvari druge države. Na taj

²⁴⁶⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 17. 09. 1963, pov. br. 438238, 1.

²⁴⁷⁰ *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954–1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsă, Cluj-Napoca 2014, 200–201.

²⁴⁷¹ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 136–137.

²⁴⁷² J. B. Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1966, 282–288 (Govor u Velenju 30. avgust 1963).

način Dež je mogao osudu Jugoslavije i programa SKJ iz 1958. tumačiti kao zanetost sovjetskog uzora, a sa druge odbraniti rumunsku politiku prema Kini.²⁴⁷³

S takvim planom je rumunska državna delegacija stigla u Jugoslaviju 22. novembra 1963. Osim Deža, predsednika Džavnog saveta i prvog sekretara RRP, delegaciju su činili Jon George Maurer, predsednik Ministarskog saveta, Emil Bodnaraš i Aleksandru Brladeanu, potpredsednik Ministarskog saveta, Korneliu Manesku, ministar spoljnih poslova i Aurel Malnašan, ambasador.²⁴⁷⁴ Sa njima su razgovore, osim Josipa Broza, vodili Eduard Kardelj, predsednik Savezne skupštine, Petar Stambolić, predsednik SIV-a, Miloš Minić, potpredsednik SIV-a, Koča Popović, državni sekretar za inostrane poslove, Marin Cetinić, savezni sekretar za saobraćaj, Kiro Gligorov, sekretar za finansije, Bogdan Crnobrnja, generalni sekretar predsednika Republike, Mirko Tepavac, pomoćnik državnog sekretara za inostrane poslove i Arso Milatović, ambasador u Bukureštu. Tokom posete delegacija je posetila, pored Beograda, Sarajevo, Mostar Zenicu, Zagreb, Ljubljanu, mnoga preduzeća i kulturne i druge ustanove.²⁴⁷⁵

Okolnosti u kojima je došlo do posete, bili su da je Rumunija zauzela jasan stav u odnosu na aktuelna zbivanja u Međunarodnom radničkom pokretu i da je u velikoj meri prevazišla poteškoće u odnosima sa Sovjetskim Savezom i SEV-om. Rezultat toga bilo je konsolidovanje rumunske nezavisne pozicije u Istočnom bloku, što joj je omogućilo nastavak intenzivnog delovanja u okviru lagera, ali i izvan njega. Imajući to u vidu, rumunski motivi za posetu bili su prevazilaženje zastoja u razvoju odnosa sa Jugoslavijom, jasnije definisanje politike prema zapadnom susedu, potpisivanje vrlo značajnog Sporazuma o izgradnji Đerdapa na najvišem mogućem nivou, upoznavanje sa prilikama u Jugoslaviji i njenim stavovima prema najvažnijim svetskim problemima. Rumunija je tada počela da se interesuje i za jugoslovensko iskustvo saradnje sa neangažovanim zemljama. Istina, njihov interes je u tom momentu išao samo u okviru ekonomije.²⁴⁷⁶

Prilikom dočeka na granici i tokom putovanja vozom od Vršca ka Beogradu, Dež je Arsi Milatoviću, Tepavcu i Miniću, saopštio da je u pogledu saradnje sa Jugoslavijom rumunsko rukovodstvo vremenom razvilo poseban stav. „Između Rumuna i Jugoslovena ima razlika, ima stvari koje nam se kod vas ne dopadaju i obrnuto, ali to nije razlog da se svađamo, nego da mirno razgovaramo, menjamo mišljenja i kroz to rešavamo teškoće i razlike.“ Od samog ulaska u zemlju pa do svečanog ispraćaja voza za Bukurešt, poseta se odvijala u prijateljskoj i pozitivnoj atmosferi. Rumunsko rukovodstvo neke propuste protokola, poput pogrešnog smeštanja članova delegacije Maneskua, Brladeanua i Bodnaraša, tokom svečane sednice Savezne skupštine u Domu sindikata, nije uzimalo za zlo, te se atmosfera nije ni u tim slučajevima pogoršala.²⁴⁷⁷

Razgovori o spoljnopolitičkim temama su bili vrlo dragoceni. Kako bi učinila gest spremnosti za razvijanje saradnje, Rumunija je pređašnji stav o osudi Jugoslavije, kao države sa revizionističkom

²⁴⁷³ Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hruščiov și Tito (1954-1964), vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 210.

²⁴⁷⁴ Iako se radilo o najvišim predstavnicima države i partije, na molbu Jugoslavije korišćen je samo izraz „poseta državne delegacije“, jer partijski odnosi su bili suviše zaostali za jednu takvu manifestaciju. Bez obzira na to, u Jugoslaviju je došlo četiri od ukupno trinaest članova, koliko je Politbiro CK RRP imao. Takav sastav državne i partijske delegacije gotovo da nikada nije oformljen za posetu jednoj stranoj državi, što je samo po sebi naslućivalo značaj i ozbiljnost razgovora koji će se u Beogradu voditi.

²⁴⁷⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-27, Zajedničko saopštenje o jugoslovenski-rumunskim razgovorima, 31. 11. 1963, 1–2.

²⁴⁷⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 5, Poseta rumunske državne delegacije Jugoslaviji, pov. br. 452024, 1–4.

²⁴⁷⁷ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb, 1986, 127–128.

partijom, odbacila kao neosnovan i stvoren pod uticajem Moskve. O programu SKJ Dež je tokom posete govorio kao o pravu svake partije da ga donosi i da niko sa strane nema prava da ga ocenjuje ili kritikuje. Na osnovu principa nemešanja u unutrašnje stvari i Toljatijeve teze o „jedinstvu kroz razlike“, Rumuni su isticali nezavisnost država i partija u okviru komunističkog pokreta, kao svoj cilj.²⁴⁷⁸ Što se tiče rumunskih stavova o važnim događajima i problemima, tu se nije bilo promena, od članka pod nazivom „Čvrst temelj jedinstva međunarodnog komunističkog pokreta“, objavljenog oktobra 1963. godine u časopisu *Problemi mira i socijalizma*, koji je formalno potpisao Jon George Maurer.²⁴⁷⁹ Držanje stavova iznetih u tom članku, značilo je sličnost po mnogim pitanjima sa jugoslovenskim spoljnim pogledima, jer su bili građeni na osnovima mira, koegzistencije i nemešanja u unutrašnje stvari drugih država. Iako je pokazano veliko interesovanje za politiku nesvrstanosti i jugoslovensku saradnju sa zemljama trećeg sveta, rumunska pažnja i dalje nije bila velika.

Ključno polazište koje je tokom razgovora o Kini rumunska strana zastupala, bilo je poređenje sa nepravednom osudom Jugoslavije 1948. i 1958. godine. Dež je naročito podvukao da su se oni često pitali da li čine pravu stvar što se mešaju u pitanja Jugoslavije. „Za usvajanje nekih oblika koje SFRJ i Savez komunista Jugoslavije smatraju pravednim, zašto moramo nužno smatrati da su se oni time odrekli socijalizma? Je li tako? Naravno da ne. Isto tako, u našim analizama postavili smo i pitanje, zašto da se mešamo u kinesku stvar? Kinezi su zaključili da im odgovara komunistički oblik organizacije. Sistem koji su stvorili i primenjuju u praksi, pravedan ili ne, oni su razvili. Zašto onda da se mešamo, ko nam na to daje pravo? /.../ U tom pogledu čvrsto stojimo na poziciji nemešanja u poslove drugih bratskih partija i država“. U naporima za vođenjem konstruktivnog dijaloga sa svima, Georgiju Dež je obećao Titu da će se založiti da Kina bolje upozna jugoslovenski put razvoja i stavove SKJ. U odgovoru Tito je polazio od dve teorije. Jedna je bila da je Komunistička partija Kine radila sve iz želje da promoviše jednakost unutar MKP, a druga, kojoj je bio skloniji, jeste da je kinesko rukovodstvo želelo samo da zadobije ideološki primat u organizaciji, čemu se SKJ odlučno protivio. Na kraju pitanje je zatvoreno konstatacijom da između dve partije prema Kini postoje slična mišljenja po pitanju mira i rata i miroljubive koegzistencije, što je za Tita bilo sasvim dovoljno.²⁴⁸⁰

Treba istaći da, kao što je Rumunija u Beogradu branila KPK, tako je i prilikom posete Pekingu Emil Bodnaraš marta 1964. branio Jugoslaviju i dokazivao da je ona socijalistička zemlja. Kao što se Tito nije složio sa rumunskim stavovima, tako se ni kineski rukovodioci Deng Sjaoping i Peng Čen, nisu

²⁴⁷⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-27, Poseta rumunske državne delegacije Jugoslaviji, 18. 12. 1963, 3.

²⁴⁷⁹ Redakcija lista sastavljena od predstavnika svih komunističkih partija imala je primedbe na članak i želela je da izbaci određene delove. Rumunski predstavnik se tome usprotivio i postavio ultimatum – ili će se štampati u celini ili će biti objavljen u Rumuniji i slat svuda gde rukovodstvo misli za zgodno. Nakon toga članak je štampan u celosti i bio je početak rumunskog hrabrog izlaženja u javnost sa sopstvenim stavovima. U tom članku Rumunija je, gradići svoje spoljnopoličke stavove kao oslonac, uzela ne citate Marksa ili Lenjina, već Izjavu 81 komunističke partije i naročito principe nezavisnosti, suverenitet ravnopravnosti, obostrani interes, potrebu saradnje socijalističkih zemalja i izjednačavanje svih komunističkih partija, bez obzira na njihovu veličinu. Pogledi prema SEV-u i nepristajanje na formiranje superorganizma te institucije i vrhovne planske komisije je u očima drugih zemalja Rumune predstavilo kao nacionaliste koji žele da socijalizam grade sopstvenim snagama. Po pitanju kinesko-sovjetskog sukoba Dež je bio za iznalaženje rešenja na osnovu savetovanja komunističkih partija iz 1957. i 1960. godine i za momentalno prekidanje javne polemike (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-27, Zabeleška iz razgovora sa članovima rumunske delegacije, konkretno sa Dežom, u prisustvu Dodnaraša i Brladeanua, a povremeno i Maurera, u vozu prilikom praćenja od Vršca do Beograda i od Beograda kroz Bosnu, 4. 12. 1963, 3–4.

²⁴⁸⁰ „Stenograma convorbirilor dintre delegația de stat a RPRcondusă de Gh. Gheorghiu-Dej, președintele al Consiliului de Stat și prim-secretar al CC al PMR,și delegația de stat a RSFI condusă de Iosip Broz Tito, președintele al RSFI și secretar general al UCI, referitoare la relațiile bilaterale româno-iugoslave, la evoluțiile interne survenite în cele două state, precum și la chestiunile internaționale“, in: Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciiov și Tito (1954-1964), vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014, 386–415.

složili sa iznetim argumentima, ali nisu ni kritikovali rumunsku novu politiku prema Jugoslaviji.²⁴⁸¹ Tokom prvih dana posete, u Beograd je 23. novembra stigla vest o ubistvu Džona Kenedija. Tu vest je Tito odmah podelio sa Dežom, uz podsećanje na njegovu posetu američkom predsedniku od 20. do 25. oktobra. Deža je u Titovom izlaganju odnosa sa SAD i ubijenim predsednikom, naročito iznenadila spontanost. Ulogu Petra Stambolića u jugoslovensko-rumunskim razgovorima, zbog njegovog slanja u SAD na sahranu, preuzeo je Miloš Minić.²⁴⁸²

Bez obzira na to, poseta je nastavila da se realizuje po planu. Trećeg dana posete, 24. novembra, rumunska delegacija u pratnji Minića, Tepavca i Arse Milatovića, krenula je na proputovanje. Prva stanica bili su gradovi u Bosni i Hercegovini, Sarajevo i Zenica. U poslednjem je, prema pisanju štampe, rumunske goste na ulicama dočekalo oko 30.000 ljudi, sa pozdravima i transparentima „Da živi prijateljstvo i saradnja između naroda dve socijalističke zemlje RNR i SFRJ!“.²⁴⁸³ U Bosni je delegacija posetila hidrocentralu Jablanicu na Neretvi, gde je Dež naročito pokazao interesovanje i izašao sa predlogom o razmeni iskustava inženjera i radnika iz oblasti hidroenergetike. Nakon posete Mostara prešla je u SR Hrvatsku.²⁴⁸⁴ U Zagrebu je delegacija upoznata sa radom Instituta za atomska istraživanja „Ruđer Bošković“, a posetila je i fabriku uređaja za hemijsku i prehrambenu industriju „Jedinstvo“. Nakon posete Ljubljani 26. novembra, Deža i ostale rumunske članove delegacije, dočekao je na Brdu kod Kranja Josip Broz Tito sa suprugom Jovankom Broz.²⁴⁸⁵ Po planu su obišli i upoznali se sa radom fabrike elektomehanike „Iskra“ i agrokombinatom u Smledniku i Ihanu. Na Brdu su delegacije nastavile zvanične razgovore 27. novembra, a istog dana su Brladeanu i Miloš Minić vodili dijalog o razvoju privredne saradnje u Ljubljani. Oni su razmenjivali mišljenja i o međunarodnim pitanjima, međunarodnim ekonomskim odnosima i ulozi koju socijalističke zemlje treba da preuzmu u borbi za očuvanje mira.²⁴⁸⁶

Značajno obraćanje rumunskog predsednika, pored govora pred Saveznom skupštinom povodom proslave 29. novembra – II zasedanja AVNOJ-a,²⁴⁸⁷ bilo je na mitingu održanom u Zenici 25. novembra, u hali Železare, ispred 10.000 radnika. On je u jednočasovnom govoru dotakao sve najvažnije bilateralne i multilateralne teme. Kao glavni cilj Rumunije u narednom periodu naveo je potpuno ostvarivanje šestogodišnjeg plana razvoja, a na spoljnopolitičkom nivou očuvanje mira i pretvaranje Balkana u zonu dobrosusedskih odnosa. Kao ključno mesto u saradnji dve države video

²⁴⁸¹ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 274–280.

²⁴⁸² Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb, 1986, 126.

²⁴⁸³ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, 1956–1967, „Rumunska štampa o poseti rumunske delegacije“, *Tanjug*, 26. 11. 1963, 19.

²⁴⁸⁴ „Председник Државног савета НР Румуније Деж посетио Сарајево, Јабланицу и Мостар“, *Политика*, 25. 11. 1963, 1.

²⁴⁸⁵ „Гости разгледали атомски институт „Пуђер Бошковић“ и фабрику „Јединство“, „Георге Георгију Деж допутовао у посету Словенији, *Борба*, 27. 11. 1963, 1.

²⁴⁸⁶ „Председници Тито и Деж наставили разговоре на Брду код Крања“, *Борба*, 28. 11. 1963, 1.

²⁴⁸⁷ U govoru na svečanom zasedanju Savezne skupštine 29. novembra, Dež se osvrnuo na tri ključne teme: antifašistički otpor i doprinos Jugoslavije u borbi protiv Hitlera, bilateralna saradnja i značaj Đerdapa i ključni međunarodni izazovi. Činjenica da je isticao ulogu Jugoslavije i Rumunije tokom Drugog svetskog rata, bez da pomene Sovjetski Savez, značila je da je Rumunija ozbiljno krenula putem lične promocije i distanciranja od Moskve. Jugoslavija je u govoru tretirana kao ravnopravna socijalistička zemlja koja aktivno radi na odbrani mira i diplomatskom rešavanju kriza. Kao zajednički cilj dve zemlje Dež je naglasio mirnu koegzistenciju zemalja sa različitim društvenim sistemima, zatim potrebu opšteg razoružavanja, likvidiranja kolonijalnog sistema, mirnog rešavanja nemačkog pitanja i pretvaranja Balkana u denuklearizovanu zonu („Треба неуморно улагати напоре за решавање спорних проблема путем преговора, за ликвидирање Хладног рата и трке у наоружању, говор Дежа на прослави АВНОЈ-а у Дому синдиката“, *Борба*, 2. 12. 1963, 3.

je zajedničku izgradnju Đerdapa i dalji razvoj privrednih veza.²⁴⁸⁸ Želja da se odvoji od Sovjetskog Saveza, trasirala je deo Deževog obraćanja o Drugom svetskom ratu. On u govoru pred radnicima zeničke Železare nije pomenuo doprinos SSSR-a, već samo ulogu Josipa Broza i „neustrašivu borbu jugoslovenskog naroda, koji je svojim žrtvama i heroizmom upisao neizbrisivu stranicu u istoriji velike borbe čovečanstva za uništenje fašizma i za slobodu.“ Još nešto što su radnici mogli da primete, bilo je podvlačenje potrebe za jedinstvenom akcijom svih socijalističkih zemalja i oslobodilačkih pokreta za mir i demokratiju u svetu. Shodno rumunskoj politici, Dež iz jedinstva međunarodnog komunističkog pokreta nije izdvajao ni Jugoslaviju ni Kinu.²⁴⁸⁹

U bilateralnom delu glavni cilj posete bio je razvoj ekonomskih odnosa i u tom smislu formiranje zajedničkog Komiteta za privrednu saradnju. Kao glavni zadaci tokom razgovora navođeni su: proširenje obima robne razmene, zaključivanje dugoročnog ugovora za period 1966–1970, zajednički nastup na trećim tržištima, uspostavljanje kooperacije u industriji, povezivanje elektrosistema,²⁴⁹⁰ zaključivanje sporazuma o drumskom saobraćaju,²⁴⁹¹ otvaranje zajedničke granične železničke stanice, zaključivanje sporazuma u oblasti turizma i šira razmena informacija o najvažnijim pitanjima.²⁴⁹² Rumunija je, iako nevoljno smatrajući da je to isključivo unutrašnja stvar zemlje pokazala spremnost da razgovara i o pitanju odnosa prema manjinama. Najmanji interes je pokazan prema malograničnoj saradnji. Najdalje što su tu mogli da idu bila je liberalizacija vizno-pasoškog režima. Pristanak na to, bio bi za Rumune svojevrsni presedan, koji bi uticao na uvođenje sličnog režima i prema ostalim graničnim zemljama.²⁴⁹³ Treba istaći da su tokom posete donete odluke da se dve države aktivnije angažuju u određenim segmentima saradnje.

Strani diplomati su posetu Deža Jugoslaviji posmatrali sa velikim interesovanjem. Prva mišljenja bila su da će Rumuni posetu iskoristiti za jačanje svoje samostalne uloge. Međunarodna politička javnost je na osnovu činjenice da se rumunsko rukovodstvo nije previše angažovalo protiv SKJ, niti je prednjačilo u normalizaciji, očekivala da se u Beogradu razgovara o ekonomskoj i svakoj drugoj saradnji. Rumunsko približavanje Jugoslaviji je posmatrano kao način da se Bukurešt ekonomski lakše poveže sa Zapadom.²⁴⁹⁴ Poljski ambasador u Bukureštu, Sobjerajski, izjavio je: U jugoslovenskoj politici nema ničeg zagonetnog, ona je jasna za sve. Nije samo jasno kakve će stavove o pojedinim pitanjima imati Rumuni“.²⁴⁹⁵

Glavna pitanja diplomatskog kora bila su razlozi koji su Deža naveli da sa najvišom mogućom delegacijom poseti Jugoslaviju i rezultati razgovora. Zapadna štampa je smatrala da Rumunija planira da se odvoji od lagerske i priđe pokretu nesvrstanih ili da preko Tita razvije bolje kontakte sa Zapadom, a istočna štampa je takva stanovišta ismejavala. Ipak, takva predviđanja su izazivala ozbiljnu zabrinutost u lageru. U Bukureštu se nakon povratka delegacije i jugoslovenskog ambasadora razvila živa diplomatska aktivnost, kako zapadnih, tako i istočnih predstavnika. Ambasadora Milatovića su pitanjima saletali i jedni i drugi. Sovjetski predstavnik Žegaljin je, kako bi saznao više o poseti, pozvao Milatovića da sa suprugom bude gost u njegovoj vili u Snagovu. Jugoslovenski ambasador je tokom tog boravka prepričavao kominike, opisivao tok posete, putovanja, prijeme i razgovore. Cilj Žegalina

²⁴⁸⁸ „Razgovore sa jugoslovenskim rukovodstvom vodimo u atmosferi prijateljstva i sporazumevanja“, *Borba*, 26. 11. 1963, 3.

²⁴⁸⁹ Румунски народ радује се значајним резултатима југословенских трудбеника, *Вечерње новости*, 5.

²⁴⁹⁰ Sporazum potpisan 18. decembra 1963.

²⁴⁹¹ Sporazum zaključen 25. decembra 1963.

²⁴⁹² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-27, Poseta rumunske državne delegacije Jugoslaviji, 2.

²⁴⁹³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Cirkularni telegram od 12. 12. 1963, pov. br. 440008, 1–3.

²⁴⁹⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Telegram iz Varšave od 28. 11. 1963, pov. br. 438763, 1.

²⁴⁹⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 02. 11. 1963, pov. br. 438873, 1.

bio je da sazna da li je bilo analiziranja prošlosti, kvalifikovanja sovjetskog postavljanja prema Jugoslaviji ili Rumuniji, i eventualno da nasluti da li je bilo planova za „zaveru malih protiv velikih“.²⁴⁹⁶

Rumunija između Pekinga i Moskve

Nakon posete osetio se značajan napredak u saradnji dve države. Međupartijska saradnja je ponovo uspostavljena kroz razmenu delegacija, slanje dokumentacije i međusobno informisanje o najvažnijim temama. U sklopu takve prakse CK RRP je poslao pismo CK SKJ, u kojem je detaljno govorio o kinesko-sovjetskom sukobu i pokušajima rumunskog rukovodstva da posreduje u pogoršanju, koje je nastupilo u toku februara 1964. Članak CK KPK o razlikama sa KPSS, objavljen u kineskom partijskom listu *Ženmin žimbao*, 4. februara, primorao je Moskvu na reakciju da na plenumu razmotri razlike sa KPK i materijale objavi u štampi. O toj odluci je 13. februara izvestila i rumunsko partijsko rukovodstvo. Rumunija je sutradan poslala apel za hitnim prekidom polemike i ponudom da se održi sastanak na najvišem nivou. Kina je prihvatila da neko vreme ne izlazi sa javnim kritikama, a SSSR da odloži odluku o objavljivanju materijala sa Plenuma.²⁴⁹⁷ Takva akcija Rumunije nije naišla na odobravanje ostalih komunističkih partija. Iako se Sovjetska partija složila, KP Mađarske je javno kritikovala, smatrajući da takva inicijativa izjednačava SSSR i Kinu, a u očima Janoša Kadara za sukob je bilo krivo samo kinesko rukovodstvo.²⁴⁹⁸

Rumunska delegacija, na čelu sa Jon George Maurerom, boravila je u Kini od 3. do 10. marta 1964. Rumunija je, uistinu, pokušala da posreduje u smanjenju tenzija i zalagala se da se zatvori javna polemika. Nikita Hruščov sa kojim se Maurer susreo nakon posete Kini i Severnoj Koreji se složio sa takvim predlogom. Iako su Rumuni izradili i nacrt sporazuma o smanjenju tenzija, do njegovog potpisivanja nije došlo zbog kineskog objavljivanja kritičkog teksta pod nazivom „Proleterska revolucija i Hruščovljev revizionizam“. Nakon toga je i SSSR objavio dokumente sa sastanka CK KPSS od februara, na kome se raspravljalo o kineskim skretanjima. Rumunsko posredništvo je tako propalo, ali je cilj zbližavanja sa Kinom bio realizovan. Tokom ostatka 1964. došlo je do više poseta i razgovora visokih delegacija, što se odrazilo na značajno popravljavanje bilateralnih odnosa.²⁴⁹⁹

Poseta Miloša Minića, kao predvodnika jugoslovenske delegacije na osnivačkom sastanku Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za kulturnu saradnju, 25–28. marta, iskorišćena je za bolje informisanje o rumunskom pokušaju posredovanja u sukobu. Do neplaniranog tročasovnog sastanka došlo je 28. marta u 10 časova.²⁵⁰⁰ Nakon Deževog govora o temama razvoja poljoprivrede i industrije, zatim problema povezivanja proizvodnih preduzeća sa inostranim tržištem i preraspodele mnogih činovnika MUP-a, u sektor proizvodnje usledilo je izlaganje o stanju u MRP. Kao razlog rumunskog intervenisanja u sovjetsko-kineskom sporu, Georgiju Dež je predstavio želju za obustavom polemike, zatim mirnog sagledavanja spornih pitanja i organizovanjem bilateralnog sastanka KPSS i KPK, a ne ambiciju da Rumunija bude posrednik. Boravak rumunske delegacije u Kini bio je izuzetno neprijatan. Prema Maurerovom izveštaju Kinezi su se povišenim tonom obraćali članovima delegacije, kritikovali, i čak postavljali pitanja razloga posete, cilja i daljeg boravka u Kini. Maurer je sačekao da sagovornici kažu šta imaju, pa je zatim izneo rumunske stavove o štetnosti raskola u MRP i neophodnog rešenja sukoba. U Peking u se razgovaralo i o Jugoslaviji. Kako je Dež

²⁴⁹⁶ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb, 1986, 131–132.

²⁴⁹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-28, Pismo CK RRP upućeno CK SKJ, 18. 2. 1964, 1–5.

²⁴⁹⁸ Lucian Robu, „Declarația PMR din aprilie 1964 și poziția intelectualității din RPR”, *Transilvania*, 8 (2009), 11–23.

²⁴⁹⁹ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 250 i dalje.

²⁵⁰⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-29, Zabeleška iz razgovora na sastanku kod Georgiju Deža, 28. marta 1964, 2–4.

preneo, Kinezi nisu bili inicijatori Izjave 81 partije, ali su je prihvatili i nakon njenog objavljivanja strogo poštovali. Dežu je naročito bilo stalo da pokaže kako rumunska poseta nije bila inicirana sa strane, već da je to bila odluka same RRP i da je Maurerovo putovanje u Peking, Pjong Jang i Gagru, gde se razgovaralo sa Hruščovom, takođe bilo odraz želje da se istaknu rumunski stavovi. Kao su Kinezi odbili da obustave napade, to je značilo da je rumunski pokušaj posredovanja propao. Nakon toga smatrali su da je situacija u MRP bila u stadijumu približavanja definitivnom raskidu.²⁵⁰¹ Jedini benefit rumunskog angažovanja bio je prestanak napada i javne polemike na 28 dana. Dež je izrazio veliku zabrinutost od budućeg razvoja sukoba i strah od mogućeg definitivnog rasepa, što je bio jedan od razloga zašto se Rumunija protivila sazivanju svetskog savetovanja komunističkih partija. U zabeleški koju je načinio, Arso Milatović je gotovo proročki predvideo da okolnosti pod kojima je održan sastanak, prilagođavanje izlaganja Jugoslaviji, nagoveštavaju da je razgovor bio „rezultat nekog skorašnjeg novog zaključka o budućoj rumunskoj politici.“ Pažnja koja je Jugoslaviji poklonjena, značila je da je Dežu stav jugoslovenskog rukovodstva i podrška bila dragocena.²⁵⁰²

Jugoslovenskim analitičarima su uporno odbijanje Rumunije da se povinuje tendencijama koje su provejavale u SEV-u, bile dobro poznate, kao i želja da svoju industriju osavremeni najmodernijim mašinama sa Zapada. Takva nastojanja su dovođila do kvarenja odnosa sa Sovjetskim Savezom, ali se o nekakvom drastičnom pogoršanju nije razmišljalo. U početku je Rumunija bila na strani Sovjetskog Saveza u sukobu sa Kinom. Rumuni su Kineze, zbog shvatanja rata i drugih stavova, smatrali gorim od Jugoslovena. Ipak, sve veće zatezanje oko pitanja daljeg ekonomskog razvitka zemlje sa Moskvom, dovelo je do razmatranja Kine kao mogućeg saveznika.²⁵⁰³ NRR je naročito od 1962. godine počela u njoj da vidi veliku podršku za svoju samostalnu ekonomsku politiku. Isticanjem principa nemešanja u unutrašnje stvari i različitih puteva u izgradnji socijalizma, CK RRP je zauzimao neutralan stav prema sukobu. Iako Maurerov pokušaj posredovanja nije uspeo, njegov boravak u Kini je imao veliki uticaj na dalje razvijanje rumunsko-kineskih odnosa. Kako je sam Maurer kasnije govorio, cilj njegovog putovanja nije bilo posredovanje, već detaljnije upoznavanje KP Kine sa rumunskom politikom prevazilaženja sovjetske hegemonije i zadobijanja njihove podrške.²⁵⁰⁴ Uspeh tog dela posete omogućio im je veliku prednost u smeru prevazilaženja pritiska Moskve kroz SEV. Nakon raketne krize na Kubi, želja za ekonomskim udaljavanjem od Moskve prešla je i na političko distanciranje. Deža je naročito pogodio to što ga Hruščov nije obavestio o planovima u Kubi, niti zatražio njegovo mišljenje kao ravnopravnog člana Varšavskog pakta.²⁵⁰⁵

Ipak, glavni pritisak Moskva je izvršila u ekonomskoj sferi. Poslednji pokušaj da se ostane pri integracionim planovima, Sovjetski Savez je učinio posredstvom članka uglednog profesora sa Moskovskog univerziteta, Emila Borisoviča Valeva. U članku pod nazivom „Problemi privrednog razvoja dunavskih okruga u Rumuniji, Bugarskoj i SSSR-u“ objavljenom februara meseca u *Analima Moskovskog univerziteta br. 2*, Valev je predložio projekat prekogranične ekonomske integracije. Plan je podrazumevao stvaranje međudržavnog privrednog kompleksa, koji bi obuhvatao teritoriju Besarabije, juga Ukrajine, jugoistočne Rumunije i severne Bugarske. Najveći prostor kompleksa bio bi u Rumuniji oko 100.000 km², a zatim Bugarskoj 38.000km² i na kraju u Sovjetskom Savezu sa 12.000km². Sfera delovanja zajedničkog privrednog organizma trebalo je da bude najvećim delom u

²⁵⁰¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-29, Zabeleška o izlaganju G. Deža, prilikom prijema druga M. Minića, 5–6.

²⁵⁰² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-29, Zabeleška iz razgovora na sastanku kod Georgiju Deža, 28. marta 1964, 23.

²⁵⁰³ Dan Cătănuș, *Între Beijing și Moscova: România și conflictul sovieto-chinez, (1957–1965)*, vol. I, București 2004, 108–109.

²⁵⁰⁴ L. Betea, *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Cluj Napoca 2001, 176.

²⁵⁰⁵ D. Cătănuș, *Între Beijing și Moscova: România și conflictul sovieto-chinez, (1957–1965)*, vol. I, București 2004, 201–203.

poljoprivredi, zatim naftnoj i delom u mašinskoj industriji. Za razliku od Bugara koji su prihvatili ideju, rumunska reakcija je bila burna. Na teoretskoj razini na članak je odgovorio Kostin Murgescu, dopisni član Akademije i urednik ekonomske rubrike lista *Romania Libera*, u članku „Koncepti protiv osnovnih principa ekonomskih odnosa između socijalističkih zemalja“ objavljenom početkom juna u časopisu *Viata economica*. Planom je Valev predviđao da Rumunija u zajedničkoj proizvodnji unese teritoriju sa koje je poticalo 48% celokupne industrijske proizvodnje i 44.5% poljoprivredne. Odnosno, čak 86% proizvodnje nafte, oko 60% kukuruza i pšenice, 54% automobilske i 51% hemijske industrije države.²⁵⁰⁶ Sa takvim udelom rumunsko rukovodstvo ni pod kojim uslovima nije moglo da se složi, a sam plan je doživelo kao veliki atak na integritet i suverenitet zemlje. Bukurešt je u planu video oživljavanje Hruščovljevih ideja, a u krajnjoj liniji i vraćanje na ideju stvaranja jedinstvene socijalističke države. Ideja se javila odmah nakon Drugog svetskog rata i propagirala je stvaranje federacije Bugarske, Rumunije i drugih socijalističkih zemalja sa Sovjetskim Savezom. Jasan pokazatelj da se plan oslanjao i na takvu ideju, bio je u oblasti sa kojom je Rumunija trebalo da uđe u privredni kompleks teritorija, čijim bi gubitkom Rumunija bila odsečena od mora.²⁵⁰⁷

Oštra reakcija bila je i tokom zasedanju SEV-a. Rumunski predstavnik Brladeanu je zahvaljujući modelu da se odluke donose jednoglasno uspeo da nakon duže debate odbaci prihvatanje takvog načina integracije. Ipak, najznačajnija reakcija Rumunije bila je donošenje Deklaracije na proširenom Plenumu CK RRP od 15. do 22. aprila.

Deklaracija RRP

Radovi istoričara Mihaila Joneskua bacaju novo svetlo na nastanak rumunskog najznačajnijeg dokumenta iz socijalističkog perioda. On je na osnovu arhivskih dokumenata pokazao da postoji nepobitna veza između rumunske želje za nezavisnom politikom, odnosa sa Sovjetskim Savezom i moderiranjem u sukobu Moskve i Pekinga. Prema stenogramu sa sednice Politbiroa CK RRP od 18. marta 1964. godine, ideja o javnom oglašavanju Rumunije došla je od Nikite Hruščova. Na pomenutom sastanku od 15. marta u Pitsundi, Maurer, Bodnaraš, Stojka i Čaušesku su sa sovjetskim liderom razgovarali o rezultatima posete Kini i Severnoj Koreji. Hruščov je kao moguć način rumunskog posredovanja u sukobu video objavljivanje apela koji bi pozvao sukobljene strane na prekid polemike. Takva ponuda je od strane Deža i ostalih rumunskih rukovodilaca viđena kao jedinstvena prilika da RRP izađe sa svojim stavovima, zbog čega je osim apela za prekid polemike, odlučeno da dokument sadrži osnovne postulate na kojima je počivala i na kojima će počivati rumunska spoljna politika. Na sastanku Politbiroa CK RRP 2. aprila, određena je komisija sa zadatkom da nakon nastavka kinesko-sovjetskog sukoba izradi projekat deklaracije CK RRP o rumunskom zvaničnom stavu prema sukobu i drugim pitanjima. Komisiju su činili Maurer, Apostol, Čaušesku, Stojka, Bodnaraš i Leonte Rautu. Dokument je na Plenumu od 15. do 22. aprila bio usvojen pod nazivom „O stavu RRP po pitanjima međunarodnog komunističkog i radničkog pokreta“. Od predloga da to bude apel, nastao je dokument koji je ozvaničio rumunski zaokret u spoljnoj politici.²⁵⁰⁸

²⁵⁰⁶ Emanuel Copilaș, „Economical divergences and geopolitical opportunities. Romanian. Foreign Policy in the last period of Gheorghiu-Dej Regime“, *Revista Română de Geografie Politică*, no. 2, (November 2010), 356–374.

²⁵⁰⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodiocima u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 13.

²⁵⁰⁸ Dennis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 69–72.

Deklaracija je koncipirana kroz sedam poglavlja, koja su trebala da pokažu rumunske stavove o najznačajnijim pitanjima. Prvo poglavlje govori o rumunskim pokušajima da se zaustavi javna polemika, drugo o pitanju prelaska iz kapitalizma u socijalizam, treće o odbrani mira kao najznačajnije stvari, četvrto o socijalizmu kao faktoru istorijskog razvoja, peto o narodnooslobodilačkim pokretima kao sastavnom delu međunarodnog revolucionarnog pokreta, šesto o MKP kao najvažnija pokretačka snaga, i sedma tačka je kao temu imala neophodnost očuvanja jedinstva u MKP. Glavna linija Deklaracije bila je bazirana na dokumentima usvojenim na moskovskim savetovanjima iz 1957. i 1960. godine. Zbog toga je CK KP Kini već 10. aprila upućeno pismo u kojem je naglašeno da će neki stavovi biti suprotni kineskim, ali i sovjetskim, te da je cilj rumunske partije da istakne svoje sopstvene stavove.²⁵⁰⁹

Iako je ovaj dokument u suštini prezenter isključivo interesa rumunske države i partije, tadašnja situacija u Međunarodnom radničkom pokretu je omogućila jasno formulisanje stavova bez rizika da se zbog toga pokvare odnosi sa socijalističkim zemljama. U spoljnoj politici isticanje odbrane mira i miroljubive koegzistencije kao životnog pitanja, bilo je za Rumune polazna baza za saradnju sa svim državama. Oni su se u razradi tog stava zalagali za ukidanje vojnih blokova, a kao prelaznu meru predložili su sporazum o nenapadanju između Varšavskog pakta i NATO-a. Kao čvrst temelj odnosa među socijalističkim zemljama, dokument ističe identičnost državnog uređenja u kome rukovođenje pripada radničkoj klasi, zaštitu revolucionarnih tekovina, jedinstvo ciljeva izgradnje socijalizma i zajedničku marksističko-lenjinističku ideologiju. Ipak, ona ne isključuje mogućnost različitosti u unutrašnjem i međunarodnom životu, što se direktno odnosilo na slučaj Jugoslavije posle 1948. godine. S tim u vezi, kao principi saradnje podvučeni su ravnopravnost, nemešanje u unutrašnje stvari i pravo svake partije da bira svoje rukovodstvo i rešava politička i organizaciona pitanja.²⁵¹⁰ Politika vođenja široke saradnje sa svim zemljama, bez obzira na njihovo društveno uređenje, koju je Rumunija počela intenzivnije da vodi od početka 60-ih godina, bila je konačno formulisana u pomenutoj Deklaraciji, a razradu je doživela u govoru Deža na zasedanju Velike narodne skupštine avgusta 1964. godine.²⁵¹¹

Rumunija je Deklaracijom potvrdila kurs politike nezavisnosti i njene izgradnje. Naročito je podvučena odluka o modernizovanju industrije i trgovini sa zemljama koje su nudile najbolje uslove za nabavku i najmoderniju opremu. Deklaracija CK RRP je, u stvari, bila nešto nalik šire platforme za dalju samostalnu politiku. Njom je rumunsko rukovodstvo jasno zauzelo stav nezavisnosti i posebnosti mišljenja u okviru SEV-a, VP i MKP. Ipak, po ključnim pitanjima poput rata i mira, koegzistencije, pitanja razoružanja i socijalističkog puta, sistema i formi, Rumunija je ostala u okvirima Izjave 81, odnosno dala je podršku KPSS po ovim pitanjima.²⁵¹²

Jedna od važnijih tačaka u Deklaraciji bio je odnos među socijalističkim zemljama i njihovim partijama. Rumunija je iznoseći taj problem otvoreno kritikovala staljinizam i nekadašnji odnos prema Jugoslaviji. Najvećih razlika bilo je po pitanju odnosa u okviru SEV-a. Deklaracija je značajna po tome što je nagomilane probleme otvoreno iznela u javnost. Na račun ekonomskog izrabljivanja iznošeno je mnogo podataka, kao na primer, o SOVROM-u, težnjama SEV-a i koncepciji jedinstvenog planiranja. Ovo poslednje je rumunsko rukovodstvo videlo kao znak hegemonog stava

²⁵⁰⁹ Dan Cătănuș, „Declarația din aprilie 1964: context istoric și ecou internațional“, *Arhivele Totalitarismului*, nr.3–4(2006), 118–124.

²⁵¹⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 15, Osnovne karakteristike Deklaracije o stavu RRP u pitanjima MKRP, 30. 04. 1964, pov. br. 418172, 4–5.

²⁵¹¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 12, Odnosi Rumunija–Zapad, pov. br. 448509, 1.

²⁵¹² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 05. 05. 1964, pov. br. 418948, 1.

Sovjetskog saveza i drugih razvijenih socijalističkih zemalja nad ostalima. Pritisci kojima je Rumunija izlagana na svakom zasjedanju SEV-a bili su osnovni razlog iznošenja problema u javnost.²⁵¹³ Težeći da svoju praktičnu politiku teorijski potkrepi, u Deklaraciji je često citiran Lenjin i podvlačeni njegovi stavovi. Za njih je plansko rukovođenje nacionalnom privredom bilo jedan od osnovnih atributa suvereniteta socijalističkih država. Po njihovom mišljenju bi „prelazak nekih ovakvih poluga u kompetenciju nekih nadržavnih ili vandržavnih organa pretvorilo suverenitet u jedan beznačajan pojam“.²⁵¹⁴

Od ličnosti tokom razrade Deklaracije najviše je napadan Hruščov. To se moglo primetiti i neposredno pre usvajanja rezolucije, po načinu pisanja i proslavi njegovog rođendana, koji je proslavljan 17. aprila. Dok su ostale lagerske zemlje organizovale proslave i u novinama naširoko veličale i pisale o Nikiti Sergejeviču, dotle je u rumunskim dnevnim listovima njegov rođendan usputno spomenut. Smrt rumunskog umetnika George Vrake, bila je vest koja je zauzela naslovnice *Skantee, Romania Libere* i drugih novina.²⁵¹⁵ Neosporavajući njegov doprinos razvoju socijalizma, rumunski komunisti su ga kritikovali zbog ponašanja poput gazde, vređanja Brladeanua i drugih, uvredljivih postupaka prema Maureru u Gagri i Moskvi, pritiska na Deža da dođe na rođendan, vulgarizaciju XX kongresa, kao i nekih odluka na spoljnopolitičkom planu. Među najvažnijima bilo je donošenje odluke o slanju i povlačenju raketa sa Kube, bez konsultovanja sa drugim članicama VU. Njegova želja da postigne jedinstvo lagera kroz SEV, tumačena je kao odluka koja može da dovede do gorih odnosa među socijalističkim zemljama, od onih koji su bili za vreme Staljina. Naročito im je smetala sovjetska špijunaža i vrbovanje rumunskih građana, što je Hruščov i sam priznao, a kao razlog navodio opasnost od okretanja Rumunije Zapadu. Tokom nekoliko godina proterano je par stotina sovjetskih građana iz Rumunije i šest diplomata, dok su aparati za prisluškivanje Deža i ostalih visokih predstavnika bili povezani sa sovjetskom Ambasadom. Ostale socijalističke zemlje kritikovane su uglavnom u okviru SEV-a.²⁵¹⁶

Rumunska partija je na Deklaraciju gledala kao na jedan od njenih osnovnih dugoročnih dokumenata. Stoga je njena prerada trebalo da obuhvati nekoliko miliona ljudi, a posredno sve rumunske građane. Po partijskim organizacijama na svim nivoima o ovom dokumentu se diskutovalo nekad i po više od 10 sati, a razrada je vršena po glavama. Na oblasnim sastancima obavezno su bili prisutni članovi Politbiroa ili Centralnog komiteta. Tako je u Banat bio poslat Čaušesku, u Ardeš Borila, a u Bukurešt Apostol.²⁵¹⁷

Za Jugoslaviju je Deklaracija bila naročito važna zbog VII poglavlja, koje govori o stanju u MRP i posebno o osudi prošlosti. Tu je rumunski vrh dao drugačiji pogled na stanje i osudio politiku koja je vođena prema Jugoslaviji. Javno kritikovanje i isticanje da je bila na pravoj strani dodatno je otvaralo mogućnost za razvoj bilateralnih odnosa. Takva ocena bila je propraćena pažljivim proučavanjem Deklaracije i davanjem dosta prostora u jugoslovenskoj štampi. Osuda postupka Kominterne iz 1948. godine, kao i antijugoslovenske kampanje vođenje zbog usvajanja programa SKJ na VII kongresu, izmamile su Titovu ocenu da je „izjava Rumunske radničke partije dobar dokument“. Novine su u izvodima opširno donosile delove iz Deklaracije i naglašavale njen značaj. Treba naglasiti da je

²⁵¹³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 10.06, 1964, pov. br. 425186, 3.

²⁵¹⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 15, Osnovne karakteristike Deklaracije o stavu RRP u pitanjima MKRP, 30. 04. 1964, pov. br. 418172, 3.

²⁵¹⁵ *Scântea, România Liberă*, 17. 4. 1964, 1.

²⁵¹⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 16, Telegram iz Bukurešta od 10.06, 1964, pov. br. 425186, 4–5.

²⁵¹⁷ N. Oleteanu, Ionel Ciobanu, „Declarația P.M.R. din aprilie 1964 – o adiere de primăvară înaintea înghețului”, in: *Anii 1961-1972: Țările Europei de Est, între speranțele reformei și realitatea stagnării*, ed. Rusan Rimulus, București, 511–517;

Jugoslavija bila jedina socijalistička zemlja koja je dala prostora Deklaraciji RRP u štampi.²⁵¹⁸ Rumuni su nekako računali na podršku Jugoslavije. Da im je ona bila bitna od samog početka izdavanja Deklaracije, govori činjenica da je jedino na srpsko-hrvatskom štampana Deklaracija u vidu brošure, istog dana kada je izašla na rumunskom – 26. aprila 1964. godine.²⁵¹⁹

Razgovori vođeni posle donošenja Deklaracije, između jugoslovenskih predstavnika u Bukureštu i rumunskih rukovodilaca, pokazali su da je posle više od decenije Rumunija konačno počela da sa više poverenja gleda na Jugoslaviju i da su se time stekli uslovi za stvaranje jedne dublje saradnje.

Jugoslavija je pozitivno ocenila Deklaraciju, navodeći njene delove u svojim listovima. Jugoslovenski vrh je smatrao da je Rumunija, beležeći ekonomski rast poslednjih godina, dobila dovoljno hrabrosti da javno promoviše nezavisan kurs. Izrazita različitost po pitanju saradnje u ekonomskoj oblasti predstavljala je najpogodniji teren za kurs samostalnosti, makar u početku. Isticanje velike političke različitosti bi svakako bilo tretirano kao vid pobune protiv SSSR-a, što bi Moskva svakako sankcionisala. Protivljenje saradnji u okviru SEV-a i činjenica da Rumunija posle 20 godina saradnje sa lagerom nije pronašla odgovor za svoje probleme, niti bila ravnopravno tretirana, uticali su da jugoslovensko rukovodstvo još jednom oceni ovu organizaciju i razmotri saradnju sa njom.²⁵²⁰ Pozitivno je ocenjeno i zauzimanje antidogmatskih stavova i odbacivanja kineske koncepcije. Jedina rezerva izneta je po pitanju rumunske potrebe za obustavljanjem javne polemike o važnim pitanjima međunarodnog radničkog pokreta.²⁵²¹

Ocene rumunske Deklaracije od strane drugih socijalističkih zemalja bile su identične. Prilikom razgovora ambasadora sa službenicima poljske Ambasade, izneto je mišljenje da Deklaracija sadrži već poznate stvari, koje su se rešile i u najvećoj meri bile prevaziđene. Stvaranje nadržavnih tela u okviru SEV-a, koje Rumunija naročito kritikuje, bilo je ostavljeno za neko drugo vreme, jer je mišljenje većine zemalja bilo da je za takvu saradnju još rano. O drugim oblicima saradnje i povezivanja u okviru SEV-a, rešeno je da države koje su zainteresovane uveliko rade na povezivanju pojedinih industrijskih sistema, a da niko ne prisiljava članice na tako nešto ako one to ne žele.²⁵²² Bugarski službenik Ambasade je izneo mišljenje da Deklaracija sadrži niz stavova, koji su identični sa stavovima KPSS i drugih evropskih komunističkih partija, a da ih ona predstavlja kao svoje. Po pitanju rada SEV-a i formiranja zajedničkih organa, gde je bilo najviše diferencijacije, stav je bio da su Rumuni ignorisali činjenicu da rad zajedničkog planskog organa ne bi predstavljao povredu suvereniteta, jer bi uvek mogli da odbace one predloge koji ne bi odgovarali rumunskim interesima. Bugari se takođe nisu složili sa rumunskim stavom o organizovanju savetovanja komunističkih partija na bazi prisustva svih partija.²⁵²³ Sovjeti su smatrali da Deklaracija ne donosi ništa novo. Rumunija je i dalje učestvovala u radu SEV-a, tj. onih organa koji nisu dirali suverenitet zemalja. Tu su pre svega bila tela koja su radila na usaglašavanju cena i bilateralnih planova razvoja do 1970. godine.

²⁵¹⁸ Antolie Bajora, Bogdan-Tudor Constantinov, „Rumunsko-jugoslovenski odnosi, od sukoba do saradnje (1948–1964), *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Vol. 8, 2021, 133–148; DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 3, Zabeleška iz razgovora R. Kneževića sa Emilom Georgeskuom, majorom RA i urednikom vojnog lista *Apararea Patriei (Odbrana Otadžbine)*, 04. 05. 1964, pov. br. 420181, 1–2.

²⁵¹⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 3, Zabeleška o razgovoru A. Čudine sa Mangovom, savetnikom bugarske Ambasade, 23. 05. 1964, pov. br. 646, 1–2.

²⁵²⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 15, Primedbe druga Marka Nikezića na zabelešku I Uprave od 08. 05. 1964, pov. br.419173, 1–2

²⁵²¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 08. 05. 1964, pov. br. 419693, 1

²⁵²² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 3, Zabeleška iz razgovora sa Baronskom–Berdnarz, II sekretarom poljske ambasade, 04. 05. 1964, pov. br. 420180, 1.

²⁵²³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 3, Zabeleška Pavla Živkovića, atašea za ekonomske poslove o razgovoru sa I Takanjacovom, III sekretarom bugarske ambasade, na dan 13. 05. 1964, pov. br. 423451, 1–2.

Deklaracija nije uticala na pogoršanje ekonomskih odnosa Rumunije i SSSR-a. Sovjetski Savez je bio spreman da zaključi ugovor o isporuci opreme za Đerdap, ali do odugovlačenja je došlo zbog toga što nije precizirala šta traži i što je očekivala druge ponude sa Zapada.²⁵²⁴ Sličnost u stavovima i uzdržanost od objavljivanja bilo kakvih informacija u štampi članica lagersa, nije bila slučajna. Moskva je nakon usvajanja Deklaracija izašla sa instrukcijom da je potrebno voditi politiku ignorisanja i nezauzimanja službenog stava. Na taj način Sovjeti su prešli preko antisovjetskih stavova u dokumentu. Cilj takvog postupka bilo je da se po svaku cenu izbegne raskid sa RRP. Rumuni su ubrzo prihvatili takvu politiku, jer ni oni sami nisu želeli da dođe do prekida saradnje sa Moskvom, što se videlo već nakon nekoliko meseci.²⁵²⁵

Na zapadu se antisovjetska kampanja Rumunije tumačila kao poželjna, ali i preterana. Francuzi su smatrali da Rumuni moraju biti oprezniji, jer se ne zna kako Moskva može da reaguje. Mišljenja su da dok je Hruščov na vlasti šansa za vojnu intervenciju je minimalna. Oni su otpor povezivali sa posetom rumunske delegacije SAD i mogućim garancijama dobijenim u vezi sa pomoći u privrednoj izgradnji.²⁵²⁶ Takođe, takav razvoj su dovodili i u vezu sa politikom Jugoslavije, za koju su smatrali da ima važnu ulogu u kretanjima i odnosima između socijalističkih zemalja.²⁵²⁷

Posle donošenja Deklaracije i njene prerade, Sovjeti su situaciju počeli da karakterišu kao alarmantnu. Na sugestiju Moskve, okolne države poput Bugarske i Mađarske, uputile su poziv da ih rumunska delegacija na čelu sa Dežom poseti. Međutim, iako su načelno prihvatili poziv, pomerali su ih za jesen, a u međuvremenu slali delegacije na visokom nivou koje su ispitivale atmosferu. Bugarsku je posetila parlamentarna delegacija i privredna na čelu sa Brladeanuom, a u Mađarsku je poslat Čaušesku. Cilj Rumuna bio je da postignu odnos jednakosti i uvedu sistem reciprociteta u odnosima. U početku, njima je bilo dovoljna da se SSSR i drugi prema njima odnose bez vređanja, kritike i peckanja i da pokažu želju za rešavanjem podvučenih problema u odnosima.²⁵²⁸

Posle izvesnog vremena sovjetsko rukovodstvo je izašlo sa zvaničnim stavom u vezi sa donetim rumunskim dokumentom. Njihovo polazište se baziralo na odlukama XX kongresa, zbog čega su postupke Rumunije javno komentarisali kao njihovu unutrašnju stvar. „Svaka KP je odgovorna pred svojim narodom za politiku koju vodi. Takva politika je odbačena zajedno sa kultom ličnosti. Socijalizam se gradi sa teškoćama i svaka zemlja ga gradi kako njoj najbolje odgovara. Rumuni su nacionalno preosetljiva nacija i zato su oštro reagovali. To će proći. Sada je stanje već mirnije“. Opšti utisak koji je stvoren kod jugoslovenskih predstavnika, bio je da su Rusi oprezno prilazili oceni situacije u Rumuniji. Njihov stav bio je da više sa Bukureštom nije moguće ništa silom, već samo smirivanjem situacije i kompromisima.²⁵²⁹

Tokom posete Kini, Mao Cedung je Maureru dao jasnu podršku u pogledu Besarabije. Hruščovu se eventualno pokretanje zahteva za oblasti koje su pripale Sovjetskom Savezu nije dopalo, te je prema

²⁵²⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 3, Zabeleška iz razgovora A. Živkovića sa II sekretarom Ambasade SSSR, Buličevim na dan 14. septembar 1964, pov. br.438214, 1.

²⁵²⁵ Robin Allison Remington, *The Warsaw Pact. Case studies in communist conflict resolution*, Cambridge 1971, 76.

²⁵²⁶ Takav stav nekih zapadnih zemalja stvoren je na osnovu činjenice da je SAD dao uopštenu izvoznu licencu za oko 85–90% američke robe. Data je i dozvola za kreditiranje opreme sa kamatama 2–4%. Za rumunski izvoz postojale su olakšice u vidu sniženja carine (DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 30. 06. 1964, pov. br. 428874, 1–2.

²⁵²⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 20.05. 1964, pov. br. 422442, 1.

²⁵²⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 22. 07. 1964, pov. br. 430874, 1–3.

²⁵²⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 16, Iz razgovora Kneževića sa Iljuhinom, ministrom savetnikom sovjetske ambasade u Bukureštu, 08. 06. 1964, pov. br. 42515, 1–2.

nekim izvorima, prilikom razgovora u Gagri, uzvratio postavljanjem pitanja Transilvanije i referendumu, što bi dovelo do pripajanja ove oblasti Mađarskoj.²⁵³⁰ Unošenje teritorijalnih pitanja je još više ubrzalo proces udaljavanja dve države. Konkretna odgovor na Hruščovljeve pretnje bilo je štampanje Marksovog kritičkog spisa o sovjetskoj aneksiji Besarabije iz 1812. godine – *Beležaka o Rumunima (Însemnări despre români)* na oko osamdesetak stranica, par meseci od donošenja Deklaracije. Nakon dvadesetogodišnje zabrane spominjanja bilo čega što je u vezi sa Besarabijom i skretanja pogleda sa nasilne sovjetizacije rumunskog stanovništva i doseljavanja drugih naroda u tu oblast, ponovo je počelo javno da se govori da u Besarabiji žive Rumuni.²⁵³¹ Marksov spis je Rumunima otkrio profesor poljskog Univerziteta u Ščecinu 1960. godine, naravno, uz znanje poljskih rukovodilaca, čija je želja i bila da Ruse predstave kao „otimače tuđih teritorija“. Zabeleške nemaju veliku istorijsku vrednost, međutim, u okolnostima jačanja rumunske nezavisne politike one su imale i te kako veliki politički značaj, jer su obilovale dokazima da je „Carska Rusija bila najveća prepreka oslobodilačkim kretanjima u Evropi“. Rukovodioci su posebno koristili delove koji su osuđivali otimanje teritorija, ekonomsku eksploataciju i teror Rusa nad stanovništvom. Činjenica da je Karl Marks nedvosmisleno osudio otimanje Besarabije od Rumuna, koji su u to vreme bili turski vazali, bila je više nego dobrodošla nakon objavljivanja Deklaracije. Primere nasilja, ekonomskog iskorišćavanja i uvođenja ruskog zakonodavstva, koristili su za poređenje sa onim što je SSSR radio posle Drugog svetskog rata. U političke svrhe su osim toga korišćeni i delovi u kojima je Karl Marks podvlačio da su Transilvanija i Bukovina rumunske zemlje.²⁵³²

Na aktuelizovanje prošlosti nezadovoljstvo su izrazile Moskva i Budimpešta. Knjiga je izazvala veliko interesovanje jer je dokazivala da je za Rumuniju najveća opasnost dolazila od Rusije, a ne od Turske. Rukovodstvo je iskoristilo Marksov autoritet da sebe predstavi kao revolucionare koji su u prošlosti stradali od Rusije i Austrougarske. Ipak par meseci nakon objavljivanja, zvanični stav rumunskog vrha bio je da knjiga nema aktuelnu vrednost i da nije povezana sa današnjim stanjem odnosa. To je posle velikog propagandnog isticanja došlo iz želje da se odnosi sa Mađarskom i Sovjetskim Savezom dalje ne kvare.²⁵³³ Međutim, zabrinutost sovjetskih i mađarskih rukovodilaca bila je pojačana i činjenicom da Bukurešt četiri godine držao materijal, a objavio ga tačno u periodu kada je i Kina postavila teritorijalne zahteve prema Sovjetskom Savezu.²⁵³⁴

Na kraju, Aprilska deklaracija, pogrešno upamćena kao Deklaracija nezavisnosti, bila je suštinski dokument o rumunskim spoljnopolitičkim principima. Njime je rumunsko rukovodstvo razglasilo da će se u odnosima sa drugim državama oslanjati isključivo na principima ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje stvari, poštovanja nacionalnih interesa i pune saradnje sa svim državama, bez obzira na sistem ili ideologiju. U njoj je Rumunija iznela i stavove o najbitnijim međunarodnim pitanjima. Na prvom mestu podvukla je kritički stav prema ambiciji SSSR-a, da uz pomoć SEV-a koordinira, tj. rukovodi ekonomskim razvitkom drugih socijalističkih zemlja. Dokument je kao glavnu opasnost po mir u svetu istakao vojne blokove. Na osnovu takve konstatacije će rumunska partija u budućnosti zastupati politiku istovremenog ukidanja NATO-a i Varšavskog ugovora. Iako je ovaj „vodič“ spoljne politike kao lajtmotiv isticao miroljubivu koegzistenciju i saradnju sa svim državama na ravnopravnoj

²⁵³⁰ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 229.

²⁵³¹ [Revista Luceafărul » Karl Marx – prietenul românilor: „Însemnări despre români”](http://luceafarul.net) (luceafarul.net), pristupljeno: 14. 11. 2022.

²⁵³² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 28. 01. 1965, pov. br. 43788, 1–3.

²⁵³³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 1, Zabeleška o razgovoru Milatovića sa Jon Popesku Pucuri, direktorom Instituta za istoriju partije pri CK RRP, dana 13. januara 1965, pov. br. 47800, 4–5.

²⁵³⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 10, Zabeleška o razgovoru Čudine sa J. Fidlerom, savetnikom poljske ambasade dana 13. 01. 1965, pov. br. 42392, 1.

osnovi, on nije propagirao odricanje od socijalističkog puta. Borba protiv imperijalizma i dalje širenje međunarodnog komunističkog pokreta su i dalje bili imperativi.²⁵³⁵ Objavljivanje novih spoljnopoličkih pogleda značilo je zvanično oglašavanje rađanja početka – nacional-komunizma, odnosno prilagođavanja marksističko-lenjinističke teorije rumunskim interesima i specifičnim okolnostima. Spajanje komunističke sa nacionalističkom ideologijom, nije bilo svojstveno samo Rumuniji, jer je tim putem krenula i Jugoslavija 1948. Milovan Đilas je ovom terminu posvetio dosta mesta u svojim knjigama. Na primer, on u *Novoj klasi*, objavljenoj 1957. godine, piše da u suštini ne postoji drugi oblik komunizma osim nacionalnog. Smatrao je da komunizam može da opstane u nekoj zemlji jedino ako se prilagodi i poprimi specifične obrise, odnosno razvije u nacionalni komunizam, jedinstven za svaku zemlju. Ipak, činjenica je da će rumunski komunisti nacional-komunizam dovesti na novu lestvicu i biti prvi koji su mnoge elemente nacionalne ideologije stopili sa komunizmom.²⁵³⁶

Tito kao posrednik u rumunsko-sovjetskom sukobu

Prkos Rumunije u ekonomskom, a sve više i u političkom pogledu, izazvao je veliku zabrinutost u Moskvi. Hruščovu u okolnostima sukoba sa Kinom nikako nije godila eskalacija još jednog sukoba. Vidljivo poboljšanje jugoslovensko-rumunskih odnosa uticalo je da se kod njega javi ideja o Titu kao posredniku u razmimoilaženju sa Bukureštom. Zbog toga je prvi sovjetski sekretar pozvao Josipa Broza Tita da, nakon završetka posete Finskoj, učini kratku posetu Sovjetskom Savezu. Tokom razgovora u Lenjingradu 8. juna 1964. Hruščov je od Tita zatražio da bude posrednik u sporu. U dužem govoru sovjetski lider je izneo niz optužbi na račun rumunske politike. Između ostalih, navodio je da Rumunija vodi antisovjetsku kampanju, da neosnovano kritikuju SEV, da postavljaju pitanje Besarabije, zatim da Jugoslaviju uzimaju za ideal, da SSSR smatraju krivcem za nizak životni standard i da su se okomili na njega lično. Prilikom traženja usluge od Tita, Hruščov je izneo bojazan da će se pre pomiriti sa Kinom jer oni nisu kidali sve mostove kao Rumuni. Tito je obećao da će nakon konsultacija sa jugoslovenskim rukovodiocima videti šta može da učini na tom planu. Po povratku u Beograd, na sastanku najužeg rukovodstva doneta je odluka da Jugoslavija treba na prijateljskoj osnovi da deluje u pravcu smirivanja tenzija na rumunsko rukovodstvo.²⁵³⁷

Georgiju Dež, informisan o sastanku u Lenjingradu, odmah je pokazao želju za razgovor sa Titom. O razgovoru Tita i Hruščova rumunski rukovodilac je bio informisan preko ambasadora u SSSR-u Nikolae Guine, a na osnovu izveštaja jugoslovenskog ambasadora Mijatovića. Interesu za sastanak doprineo je i boravak rumunske delegacije na čelu sa Kivu Stojkom u Moskvi, i razgovori vođeni sa Andropovim, Mikojanom i Podgornim. Nešto kasnije, 21. juna je Dež o krizi razgovarao i sa sovjetskim ambasadorom Žegalinim.²⁵³⁸ Koliko god je on želeo odvajanje od Sovjetskog Saveza, toliko ga je realizovanje takvog cilja u celosti plašilo zbog sumnjičavosti Zapada, ali i već ukorenjenog osećaja pripadnosti komunističkom pokretu. Prilikom razgovora sa Žegalinim, Dež je pokušavao da razmenu argumenata zadrži na ekonomskim nesuglasticama. Optužbe koje su dolazile iz Moskve da Rumunija vodi antisovjetsku politiku je odbacivao kao neosnovane. Na kraju dužeg

²⁵³⁵ N. Oleteanu, Ionel Ciobanu, „Declarația P.M.R. din aprilie 1964 – o adiere de primăvară înaintea înghetului”, in: *Anii 1961-1972: Țările Europei de Est, între speranțele reformei și realitatea stagnării*, ed. Rusan Rimulus, București, 511–517;

²⁵³⁶ V. Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași 2005, 220.

²⁵³⁷ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2013, 156.

²⁵³⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–34, Zabeleška o razgovorima između jugoslovenske delegacije s drugom Titom na čelu i rumunske delegacije sa drugom Dežom na čelu, vođenim u lovačkoj kući u Piškiji kod Temišvara 22. juna 1964, 27. 6. 1964, 2.

dijaloga razgovor se završio pomirljivim tonom. Dež je rumunski stav definisao tako da razlike mogu da postoje, ali da rumunsko drugačije sagledavanje određenog problema ne treba da bude tumačeno kao antisovjetsko mišljenje. Na to je Žegalin odgovorio, prelazeći preko svih problema, kratkom rečenicom „Glavno je da mi i dalje idemo zajedničkim putem“. Dakle, cilj Rumunije nije bio raskid, već zaštita nacionalne ekonomije i dalji razvitak, zbog čega je Dež bio spreman na ublažavanje zategnutosti. S takvim stavom rumunsko rukovodstvo je istaklo želju za konsultacijama sa jugoslovenskim rukovodstvom, koje je u takvim okolnostima bilo daleko iskusnije.²⁵³⁹

Nakon informisanja o razgovorima u Lenjingradu, Dež je održao sastanak Politbiroa CK RRP, na kojem je odlučeno da se uputi poziv jugoslovenskom predsedniku za sastanak, negde u blizini granice. Nakon toga Dež je na razgovor pozvao ambasadora Milatovića 18. juna i upoznao ga sa željom rumunskog rukovodstva. Na rumunski poziv se brzo odgovorilo. Zbog posete Poljskoj jedini termin koji im je odgovarao bio je ponedjeljak 22. jun. Milatović je telefonom obavestio Deža, koji se nalazio na crnomorskoj obali, o jugoslovenskom predlogu, što je on bez razmišljanja prihvatio. Organizacija susreta prepuštena je Nikolae Čaušeskuu, a za mesto je izabrana lovačka kuća u Piškiji u blizini Temišvara.²⁵⁴⁰ Sa jugoslovenske strane u razgovoru su osim Tita učestvovali Veljko Vlahović i Koča Popović, Bogdan Crnobrnja i ambasador Milatović, a sa rumunske, pored Deža, Maurer, Bodnaraš, Rautu i Manesku.

Kako su u javnosti izašle oskudne informacije, strane agencije su kao razloge susreta videle pokušaj Titovog posredovanja, razgovor o bilateralnoj saradnji, o kinesko-sovjetskom sporu, pitanju sazivanja svetske konferencije komunističke partije i sovjetsko-rumunskom razmimoilaženju na području ekonomske politike. U američkim listovima Tito i Dež su bili poređeni sa Šarl de Golom, kao lideri Istočne Evrope koji su Hruščovu tim sastankom priredili košmar.²⁵⁴¹ U jugoslovenskim listovima se navodilo samo da je razgovor protekao u srdačnoj atmosferi, o problemima od zajedničkog interesa iz oblasti bilateralnih i međunarodnih odnosa.²⁵⁴² Na osnovu informacija sa sastanka u Lenjingradu i Temišvaru, *Štuttgart cajtung* je 24. doneo dva članka. Prvi pod naslovom „Tito posreduje između Moskve i Bukurešta“ i drugi „Bukurešt na sopstvenom kursu“. Oba članka su govorila da je Rumunija krenula sopstvenim putem s ciljem da se oslobodi krute ekonomske politike SSSR-a u lageru, poveže sa Zapadom i popravi odnose sa Pekingom. List je u takvim nastojanjima smatrao da Tito ima posredničku ulogu u smislu zaustavljanja daljeg produbljanja razdora Bukurešta i Moskve. Nek pak drugi listovi su u Titovoj ulozi videli dozu ironije. Jugoslavija, kao zemlja koja se izvukla iz čvrstog zagrljaja Sovjetskog Saveza nakon sukoba sa Staljinom, i kojoj je Hruščov priznao pravo na sopstveni put u socijalizam, dobila je ulogu da na Rumuniju deluje u pravcu smirivanja i očuvanja socijalističkog sistema u Istočnoj Evropi, kao i jedinstva komunističkog pokreta. Francuzi su otišli najdalje u pogledima na sastanak Deža i Tita. U pariskom nedeljniku *Ekspres*, Isak Dojčer je na rumunsku aprilsku Deklaraciju, zbližavanje Jugoslavije i Rumunije, gledao kao na početke stvaranja nove Male antante, početak jugoslovensko-rumunskog saveza.²⁵⁴³

²⁵³⁹ C. Moraru, *Politica externă a României, 1958–1964*, București 2008, 50–51.

²⁵⁴⁰ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, II*, Ljubljana–Zagreb 1986, 152–153.

²⁵⁴¹ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, 1956–1967, „Rojter o razgovorima predsednika Tita i Georgiju Deža“, „TASS o razgovorima predsednika Tita i Georgiju Deža“, „Njujork Herald Tribjun o sastanku predsednika Tita i Georgiju Deža,“ *Tanjug*, 23. 6. 1964.

²⁵⁴² „Председник Тито и председник Дежа састали се јуче близу Темешвара“, *Борба*, 23. 6. 1964, 1.

²⁵⁴³ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, 1956–1967, „Tito posreduje između Moskve i Bukurešta“, *Tanjug*, 24. 6. 1964, 19; „AFP o razgovorima predsednika Tita i Georgiju Deža,“ *Tanjug*, 26. 6. 1964, 4; „Simpatije francuske vlade za rumunsko-jugoslovensku antantu“, *Ekspres*, 2. 7. 1964, 2.

Na osnovu zabeleški sa susreta, razgovori u Temišvaru su kao glavnu temu neosporno imali stanje u sovjetsko-rumunskim odnosima. Na početku Dež je Titu izrazio posebnu zahvalnost zbog podrške koju je SKJ pružila Deklaraciji i rumunskoj partiji, iako ona nije sa naročitim zadovoljstvom primljena u drugim socijalističkim zemljama. Informisao ga je da rumunsko rukovodstvo aktivno radi na sprovođenju glavnih teza iz Deklaracije i dalje izgradnje snažne materijalno-ekonomske baze, kao osnove nezavisnosti zemlje.²⁵⁴⁴

Dež je detaljnije govorio o sporu i svu krivicu prebacivao na sovjetsku stranu. Koren razdora je iz rumunske perspektive bio u drugačijem sagledavanju SEV-a i ekonomske politike. Pogoršanje odnosa u celini je takođe bila krivica eksploatatorske sovjetske politike prema Rumuniji, nakon Drugog svetskog rata. Dež je u detaljnom izlaganju pokazivao da imaju veliku dozu nepoverenja prema sovjetskom rukovodstvu i naročito prema Hruščovu. Prema raznim svedočanstvima, sa Hruščovom nikada nije vodio otvorene i prijateljske razgovore, zbog podjednake surevnjivosti. Optužbe da je rumunski lider nacionalista, a rumunska politika oportunistička, antisovjetska i usmerena ka Zapadu, Dež je primao vrlo emotivno. Zbog toga je eskaliranje sukoba uistinu imalo i jednu ličnu notu. Tokom četiri i po sata razgovora, druga pitanja poput bilateralne saradnje su samo usput pomenuta, jer tu više nije bilo nikakvih političkih prepreka.²⁵⁴⁵

Nakon Deževog elaboriranja, Tito je započeo izlaganje o nužnosti smirivanja odnosa i rešavanja spornih pitanja. On je podržavao rumunsku želju za većom samostalnošću i naročito razvijanju ekonomskih veza sa kapitalističkim zemljama, ali je naglašavao da sukob sa SSSR-om i antisovjetski izlivi nisu pravi način da se takva želja ostvari. Stav jugoslovenske delegacije bio je da treba što pre rešiti sva pitanje gde je moguće postići kompromis, dok ona gde su gledišta bila prilično udaljena ili su bila veštački preuveličavana, treba ostaviti po strani. Više puta je ponavljao da je u postojećim međunarodnim uslovima od krucijalne važnosti da se stvari sagledaju šire i iz ugla stupnja u kojem su se nalazili odnosi Istoka i Zapada.²⁵⁴⁶ Rumuni su prihvatili mnoga gledišta koje je Tito izneo, što se odrazilo i na zajedničko saopštenje, po kojem su u prijateljskoj i srdačnoj atmosferi razmenjena mišljenja jugoslovenskih i rumunskih državnih i partijskih rukovodilaca, o najvažnijim međunarodnim pitanjima. U njemu je, pored ostalog, naglašen uticaj Jugoslavije na korigovanje nekih sovjetskih stavova prema Rumuniji. Zajedno sa tim isticano je da se „od Jugoslavije može mnogo naučiti jer je njena istorijska zasluga što je prva istakla, razradila i primenila u praksi neke bitne principe u odnosima između socijalističkih zemalja“. Rumuni su podvlačili da žele da vode međunarodnu politiku sličnu jugoslovenskoj, ali da njihov put nije kopija jugoslovenskog puta u socijalizam.²⁵⁴⁷

Za razliku od toga, izjava za štampu je bila kratka i sadržala je samo detalje o atmosferi i imena učesnika razgovora. Navođenje njihovih partijskih funkcija bila je novost, a istovremeno i potvrda da su se i partijske veze dve zemlje nakon novembarske posete značajno poboljšale i učvrstile. Ugledanje na jugoslovenski put su mnogi protumačili kao priliku da se razviju posebni odnosi između Tita i rumunskog lidera Deža, te su sastanak dvojice predsednika posmatrali kao sastanak učitelja sa

²⁵⁴⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetnik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 1.

²⁵⁴⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-34, Zabeleška o razgovorima između jugoslovenske delegacije s drugom Titom na čelu i rumunske delegacije sa drugom Dežom na čelu, vođenim u lovačkoj kući u Piškiji kod Temišvara 22. juna 1964, 27. 6. 1964, 13-6.

²⁵⁴⁶ AJ, KPR-837, I-2/19, Razgovor Tito-Dež juna u Temišvaru, 1-3.

²⁵⁴⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 4, Odnosi SFR Jugoslavija – Rumunska Narodna Republika, pov. br. 420172, 1.

učenikom.²⁵⁴⁸ Utisak koji je Arso Milatović stekao iz razgovora vođenih sa Dežom i ostalim rumunskim rukovodiocima prilikom povratka u Bukurešt, nije bio daleko od toga. Dež mu je nakon analize saopštio da su veoma zadovoljni razgovorima i saopštio mu odluku: „Rešili smo da poslušamo Titove savete da bi umirili situaciju sa partnerima, pokazujući najveću staloženost i toleranciju, ali ne odstupajući od naših principijelnih stavova o ravnopravnosti, nezavisnosti i slobodi naše zemlje, braneći se od makar čijeg mešanja u naše unutrašnje stvari. Divimo se vama Jugoslovenima kako ste to odbranili!“²⁵⁴⁹

Posle sastanka predsednika Tita i Deža u Temišvaru 22. juna 1964. godine odnosi su dobili još jednu afirmaciju. Rumuniji je posle aprilske Deklaracije bila naročito bitna strana podrška, a u Jugoslaviji, zbog njenog geopolitičkog položaja i međunarodne uloge, videla je sigurnog podržaoca rumunskog nezavisnog kursa. Shodno tome, rukovodstvo je pokazivalo veliku zainteresovanost za razvijanje široke saradnje u svim oblastima. Može se reći da je Tito u sovjetsko-rumunskom sukobu imao posredničku ulogu. On se prema dokumentima koje se čuvaju u Diplomatskom arhivu Srbije, fond – strogo poverljiva arhiva, odlučio za politiku pomirenja. U Lenjingradu je isticao potrebu nedramatizovanja i strpljenja, a u Temišvaru da je potrebno razgovarati o problemima i rešiti ih bez javnosti. Rumunsko rukovodstvo je bilo nezadovoljno zbog nagomilanih problema u odnosima, naročito po pitanju lošeg stanja u SEV-u, za koje su optuživali Staljina, ali i aktuelno rukovodstvo Sovjetskog Saveza. Tito je kao jedini put za savladavanje poteškoća video postupno i smireno suočavanje i rešavanje, uz ostavljanje po strani svih onih problema koji su bili veštački ili odlaganje onih koji se nisu mogli odmah rešiti. Takvo mišljenje je bilo dobro primljeno u SSSR-u, a Titovi saveti su na Deža delovali u pravcu ulaganja napora za smirivanje napete atmosfere. Tokom razgovora u Temišvaru, pokazala se podudarnost pogleda o tome kako treba dalje da se razvijaju odnosi među socijalističkim zemljama. Dva lidera su se složila i u stavu da su težnje Rumunije ka dobijanju veće samostalnosti u skladu sa linijom pozitivnog razvitka u međunarodnom radničkom pokretu.²⁵⁵⁰ Značaj susreta bio je u tome što su Rumuni prevazišli kruto držanje, koje je samo komplikovalo poziciju i taktiku sakupljanja dokaza i pokretanja svih problema istovremeno. Jasan odraz antisovjetske kampanje mogao je samo smanjiti prostor za iznalaženje rešenja. Dež je posle Temišvara uvideo i da po ovom pitanju Jugoslavija nema poseban cilj ili interes, već da kao i Rumunija na prvo mesto stavlja dalji razvoj odnosa u MRP. Nesumnjivo da je aprilska Deklaracija izazvala veliko interesovanje Zapada. Na eventualno produblјivanje sukoba Rumunije sa Sovjetskim Savezom, kapitalističke zemlje nisu gledale sa odobravanjem, jer su smatrale da dodatno pogoršanje u Istočnom bloku može negativno uticati na proces sporazumevanja Istoka i Zapada, pre svega SAD i SSSR-a.²⁵⁵¹ U stvari, Tito jeste imao motiv zbog kojeg je angažovanje shvatao kao obavezu. Posmatrajući političke struje u Moskvi, smatrao je da Hruščov, kakav-takav, ipak predstavlja progresivnu snagu Sovjetskog Saveza. Rasplamsavanje sovjetsko-rumunskog sukoba bi dodatno smanjilo izgleda njegovog opstanka na vlasti. Jugoslovenski analitičari su smatrali da u slučaju njegovog pada, ne samo da bi se pogoršali odnosi na relaciji Jugoslavija–SSSR, već i odnosi dve polarizovane strane sveta. Stoga je opstanak Nikite Sergejeviča Hruščova na mestu prvog čoveka Sovjetskog Saveza bilo od suštinske važnosti za Jugoslaviju i njen spoljopolitički put.

²⁵⁴⁸ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, društveno-politički odnosi, 1956–1967, „Sličnost Jugoslavije i Rumunije“, *Mejl-star* –Otava, 30. 6. 1964,2.

²⁵⁴⁹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, II*, Ljubljana–Zagreb 1986, 155.

²⁵⁵⁰ DAMSPS, SPA, 1964, f. 1, dos. 1, Cirkularni telegram, Susret Tito–Dež, 26. 6. 1964, str. pov. br. 18, 1–2.

²⁵⁵¹ DAMSPS, SPA, 1964, f. 1, dos. 1,Telegram iz Kabineta državnog sekretara Ambasadi u Bukureštu od 30. 06. 1964, str. pov. br. 19, 1.

Rumunija je poslušala savete Tita, te je ubrzo poslala pismo u Moskvu, sa predlogom organizovanja sastanka, prvo na nivou članova Politburoa, a zatim i prvih sekretara. Do prvog sastanka došlo je 6. jula 1964. u Moskvi. Rumunska delegacija predvođena Maurerom, iako omalovažavana i stavljana ispred optužbi, trudila se da argumentovano vodi razgovore o svim tačkama u kojima se videla razlika. Rumuni su se u Moskvi suočili sa optužbama da javno šire razlike, da sprovedu reviziju međupartijskih odnosa, da KPSS i KPK tretiraju isto, da ne osuđuju kineske stavove, da preuveličavaju razlike u SEV-u, takođe da su se okrenuli trgovini sa kapitalističkim zemljama. Sovjetima je zasmetalo i rumunsko drugačije glasanje u međunarodnim organizacijama, negiranje oslobodilačke uloge Crvene armije 1944. i postavljanje pitanja Besarabije. Na zamerke koje su se odnosile na unutrašnju politiku RRP, delegacija je odgovarala sa stanovišta „nemešanja u unutrašnje stvari druge države“. Floskulom da je napad najbolja odbrana rukovodili su se i Rumuni. Oni su „sovjetske drugove“ optužili za rusifikaciju Rumunije, eksploataciju, korišćenje ekonomskih pritisaka, i obaveštajnu delatnost. Pitanje Besarabije je za njih takođe bilo vid sovjetskog pritiska, jer je mogućnost plebiscita u Besarabiji prvi pomenuo Hruščov tokom sastanka u Gagri.²⁵⁵² Iako sastanak nije doneo konkretne rezultate na planu smirivanja, činjenica da se o razlikama razgovaralo otvoreno, bila je posmatrana kao pozitivan znak.²⁵⁵³

Na kraju, Rumuni su bili zadovoljni držanjem jugoslovenskog vrha, kao i podrškom pruženom za uspostavljeni rumunski spoljnopolitički put. Sovjeti su takođe bili zadovoljni Titovim uspehom u posredovanju. Prilikom posete Andropova Jugoslaviji, i razgovorima vođenim sa Titom 12. avgusta 1964, potvrđeno je i sa sovjetske strane da je susret u Piškiji imao efekta i da je dogovoreno da Dež dođe u posetu čim mu se popravi zdravstveno stanje.²⁵⁵⁴ Međutim, borba za vlast u Moskvi je ulazila u završnu fazu. Hruščov je i mimo sukoba sa Rumunijom izgubio dosta sledbenika, te je suparnička struja ubrzo uspela da smeni Hruščova i zauzme vlast u prvoj zemlji socijalizma.

Tokom 1964. godine Tito je po prvi put dobio ulogu savetnika kod Rumuna. Sastanak u Piškiji i razgovor o odnosima na relaciji Bukurešt–Moskva, predstavljali su značajno angažovanje Tita na tom planu. Razumevanje koje je tom prilikom pokazao i otvorenost u razmeni mišljenja, što je rumunskom rukovodstvu naročito bilo potrebno u tom trenutku, delovali su vrlo efektno. Zaključci koji su posle toga doneti govore da je jugoslovenski lider uticao na odluku da se Sovjetima predloži susret i što pre razgovara o problemima, jer „što se više odužuje, problemi se više gomilaju i postaju teži za rešavanje“. Susret sa Titom je pomogao i uputio Rumune u Moskvu, sa namerom da izglađe nesuglasice, ali i da sačuvaju stavove i pozicije ravnopravnog partnera. Iza kuloara se sve češće, naročito od avgusta meseca, moglo čuti od Rumuna o potrebi sve tešnje saradnje jugoslovenskih i rumunskih delegacija na raznim međunarodnim skupovima, počev od OUN-a.²⁵⁵⁵

²⁵⁵² Rumuniji zbog Dobrudže i Transilvanije nije bilo u interesu da postavlja pitanje Besarabije. Bugarska je samo dve godine pre donošenja aprilskog dokumenta pokušala da „na bratskim socijalističkim osnovama“ revidira granice na Dunavu na štetu Rumunije, pomeranjem granice iznad toka reke. O tome se pregovaralo prvo sa Dimitrijem Genevim, a zatim i sa Todorom Živkovim. Kako Rumunija nije prihvatila reviziju i u minimalnom obimu, Bugari su odustali, ili bolje odložili pregovore za povoljnije okolnosti (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodilcima u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 13–14).

²⁵⁵³ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 328; AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Zabeleška o razgovoru druga Tita sa rumunskim ambasadorom u Beogradu Aurelom Malnašanom, na Brionima 11. 8. 1964, Prisutan Bogdan Crnobrnja, 1–7.

²⁵⁵⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107, 119/I–194, Zabeleška o razgovoru Tito–Andropov, Brioni 12. 8. 1964, 2.

²⁵⁵⁵ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 11, Telegram iz Bukurešta od 20. 08. 1964, pov. br. 433773, 1.

Korišćenje praznika u političke svrhe

Dvadesetogodišnjica oslobođenja Rumunije

Godine 1964. Rumunija je proslavljala dvadesetogodišnjicu od oslobođenja. Proslava praznika u okolnostima rumunskog nezavisnog postavljanja bila je od velike važnosti za rukovodstvo. Zbog toga, ono se trudilo da manifestaciju organizuje najbolje što može i da prisustvom brojnih delegacija pokaže da poseduje međunarodno priznanje svojih stavova. Pozivanjem svih trinaest priznatih komunističkih partija, kao i delegacije Kube, rumunski vrh je želeo da pred svima njima podvuče ulogu koju rumunska partija ima za razvoj međunarodnog pokreta. Ona je želela da deluje u smeru očuvanja jedinstva, ali nije imala iluzija da je rascep neminovan, te je u tom scenariju pokušavala da za sebe obezbedi što bolju poziciju. Za RRP je naročito bilo važno da obezbedi prisustvo kineske, sovjetske, albanske i jugoslovenske državno-partijske delegacije. Bez skrivanja želja, ambasador koji je preneo zvaničan poziv Titu, govorio je da su svim pozvanim komunističkim partijama naročito stavili do znanja da u obraćanjima ili ponašanju delegacija ne sme biti napada ili isticanja razlika sa drugim partijama, jer „rumunski praznik nije mesto za diskusije o razlikama“. Jugoslavija je na poziv odgovorila potvrdno, kao i ostale socijalističke zemlje. Za šefa delegacije je prema rumunskim uputstvima izabran član Izvršnog komiteta CK SKJ, Lazar Koliševski. Sa njim su put Bukurešta krenuli i Svetislav Stefanović, član CK i predsednik Odbora SIV-a za unutrašnje poslove, Ivan Božičević, član CK i generalni sekretar Saveza boraca i Jefto Šašić, general-pukovnik. Osim delegacije koja je prisustvovala glavnoj proslavi, još dve su krenule put Rumunije 20. avgusta – Pokrajinski komitet SKS za Vojvodinu i Opštinski komitet SK Zaječar. Te delegacije su prisustvovala proslavama u Krajovi i Temišvaru.²⁵⁵⁶ Jugoslovensku državno-partijsku delegaciju, koja je za tu priliku poslata, predvođenu Koliševskim, dočekali su Kivu Stojka i Mađaroš, dva najistaknutija Deževa saradnika. Iako se očekivalo da zbog sukoba u MRP tokom proslave bude i međusobnih napada između kineske i sovjetske delegacije, do toga nije došlo. Proslava dvadesetogodišnjice oslobođenja Rumunije protekla je u prazničnoj atmosferi, a jugoslovenska delegacija je imala naročit tretman i posebno mesto.

Kao doajen diplomatskog kora u Bukureštu, jugoslovenski ambasador Milatović je takođe imao istaknutu ulogu u proslavi 23. avgusta. On je šefovima diplomatskih misija predložio da se Dežu umesto kratkih čestitki, što je tada bio običaj, praznik čestita kolektivnom posetom i pojedinačnim usmenim saopštenjem želja. Takav predlog su prihvatili svi predstavnici, čak i Kinezi.

U duhu razvoja dobrih odnosa, Rumuni su se trudili da na svakom koraku jugoslovenskoj delegaciji pokažu gostoprimstvo, što se videlo i u predlozima susreta sa predstavnicima RRP, produženom boravku i proputovanju po Rumuniji. Jugoslovenska delegacija je par dana posle 23. avgusta provela u obilasku Dobrudže, Konstance, Južne Moldavije, Oltenije i Banata. U Beograd se delegacija vratila posle obilaska Krajove, Turn Severina i Oršave. Jugoslovensku delegaciju je kao domaćin pratio lično Kivu Stojka. Ovaj visoki rumunski predstavnik je otvoreno razgovarao, informisao Koliševskog o dostignućima Rumunije, njenim spoljopolitičkim stavovima i atmosferi u MRP. Jugoslovenska državno-partijska delegacija je tako u Rumuniji provela period od 21. do 30. avgusta.²⁵⁵⁷ Značajni

²⁵⁵⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-37a, Zabeleška o razgovoru Dobrivoja Vidića sa Čubaru Jonom, otpravnikom poslova rumunske ambasade u Beogradu, na dan 15. avgusta 1964.

²⁵⁵⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 21. 08. 1964, pov .br. 434585, 1.

segment posete bili su razgovori koje je delegacija vodila sa istaknutim rumunskim predstavnicima poput Deža, Čaušeskua, Dragićija i Bodnaraša.

Osim kineske i sovjetske delegacije, Dež je jedino posebno primio još jugoslovensku i to dva puta. Prvi put protokolarno prilikom dolaska, ali za razliku od drugih prijema, ovaj je trajao duplo duže, pola sata. Drugi, glavni prijem, bio je organizovan 28. avgusta i trajao je neočekivano dugo. U petočasovnom susretu Dež je, kako je u zabelešci preneo Koliševski, otvorenije nego ikada dotada govorio o odnosima Rumunije sa socijalističkim zemljama, zatim o sukobu Kine i Sovjetskog Saveza i drugim najvažnijim događajima.²⁵⁵⁸ Uzdržanost kineske i sovjetske delegacije i izbegavanje napada je naročito dobro bilo primljeno. Rumunija je tokom proslave podvlačila kako prijateljstvo sa SSSR-om, tako i sa Kinom. Proslava kojoj su prisustvovala brojne delegacije, i mnoštvo telegrama čestitki, za rumunsko rukovodstvo su bile važne kao potvrda njenog sve većeg prisustva u svetu i kao afirmacija sopstvenog političkog puta.²⁵⁵⁹ Zaista se dolazak sovjetske, kineske, albanske, kubanske i drugih delegacija može smatrati svojevrsnim gestom priznavanja novog položaja. Samo činjenica da je Mikojan, predsednik Prezidijuma Vrhovnog sovjeta SSSR, pristao da bude u društvu Li Sjennjena, potpredsednika Vlade Kine i ministra finansija, i Hisni Kapa, potpredsednika albanske Vlade, i da su se sve tri strane suzdržavale od napada i kritike, povećavala je ugled Rumuniji.²⁵⁶⁰

Na glavnoj svečanosti Dežev govor o istoriji, razvoju i načelima rumunske politike, bio je pozdravljen od strane svih delegacija i naroda. Govori šefova delegacija bili su odmereni i svečani, ali su se u njima mogle naslutiti ideološke razlike. Incidenata tokom proslave nije bilo, barem ne između Kine i SSSR. Zahvaljujući memoarima Arse Milatovića, ostalo je zabeleženo da je ipak došlo do varnica između Deža i Mikojana. Tokom svečane večere Mikojan je zdravicom Dežu „kao istaknutom prvaku rumunskog i međunarodnog radničkog pokreta koji, kao gordi orao vodi rumunski narod“ izrazio zahvalnost za organizovanje proslave, ali je Dež u tome video odraz Staljinovog vremena, što mu je zasmetalo. Veći skandal koji je mogao da izbije nakon Mikojanovog podsećanja na Dežev odnos sa Staljinom sprečilo je obezbeđenje, nakon čega se večera zvanično završila.²⁵⁶¹

Kao što je pomenuto, sastavni deo proslave bilo je prigodno obraćanje šefova delegacija. Među govorima rumunski vrh je sa naročitom pažnjom pratio govor Lazara Koliševskog. Prigodni govor o prijateljstvu i povoljnom razvoju bilateralnih odnosa, bio je praćen čestim i gromoglasnim aplauzima. Arso Milatović je uspeo da primeti i da je aplaudiranje često inicirao Nikolae Čaušesku, koji je, pored Kivu Stojke, takođe pokazivao gostoprimstvo jugoslovenskoj delegaciji.²⁵⁶² Rumunija je uticala i na reagovanje ostalih. Tako su na govor Koliševskog zajedno sa ostalima aplaudirali i Kinezi. Nakon toga, Li Sjennjen je zajedno sa Dežom prišao i pozdravio se sa jugoslovenskim članovima delegacije. Ova epizoda značila je da je posredstvom Rumunije došlo do ublažavanja odnosa Kine prema Jugoslaviji. Interes Deža u pomirenju Kine i SFRJ bio je u tome što je on svoju politiku bazirao na podršci ove dve zemlje. Kako je Vladimir Tišmaneanu ocenio, rumunska politika se tih godina kretala

²⁵⁵⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 28. 08. 1964, pov. br. 435203, 1.

²⁵⁵⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 190, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 01. 09. 1964, pov. br. 435278, 1–3.

²⁵⁶⁰ Vladimir Tismăneanu, Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism, *Working Paper No. 37*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington 2002, 49.

²⁵⁶¹ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, II*, Ljubljana, Zagreb 1987, 160–161.

²⁵⁶² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Izveštaj o razgovorima jugoslovenske partijske i državne delegacije sa rumunskim rukovodilcima u toku proslave 20-godišnjice RNR 21–30. 8. 1964, 3.

između praćenja jugoslovenskog primera i zadržavanja nekih staljinističkih vrednosti u rukovođenju državom.²⁵⁶³

Razgovori iza kulisa

Kako ne bi izazvale podozrenje ostalih socijalističkih zemalja, Rumunija i Kina su izbegavale organizovanje direktnih susreta. Međutim, svaka prilika da se sastanu po nekim drugim pitanjima je korišćena za razmenu mišljenja i dalje razvijanje odnosa. Proslave državnih praznika i slanje delegacije, bile su doživljavane kao odličan paravan za razgovore na vrhu. Tako je 1964. godine, tokom proslave 23. avgusta u Bukureštu, i kasnije proslave petnaestogodišnjice od proglašenja Narodne Republike Kine, došlo do razgovora koji nisu izazvali podozrenje ostalih. Rumunija i Kina su se međusobno posmatrale kao saveznici protiv sovjetskog hegemonizma. To se naročito vidi iz izjave koju je premijer Ču Enlaj dao rumunskom ambasadoru, prilikom prijema 17. jula. Kineski vrh je sa simpatijama gledao na rumunski otpor pritiscima Sovjetskog Saveza, jer se mala Rumunija „okružena državama koje su vodili revizionisti“, nalazila u teškoj situaciji od Kine.²⁵⁶⁴ Smatrajući je dragocenim saveznikom, Kina je nastojala da na svaki način jača njenu poziciju. Dolazak u Rumuniju, osim za razmenu mišljenja o politici prema SSSR-u, bio je iskorišćen za unapređenje bilateralne saradnje, konkretizaciju privredne i uspostavljanje vojne saradnje kroz isporuku naoružanja i davanja licenci. Kako bi podržali rumunsku poziciju, pristali su da ne izazivaju rasprave o razlikama sa sovjetskom delegacijom. Opširni razgovori dve delegacije o odnosima sa Sovjetskim Savezom, sazivanju savetovanja komunističkih partija i drugim međunarodnim pitanjima, vodile su se tajno tokom posete Timiške oblasti 26. i 27. avgusta. Dan pre toga, Dež je u Bukureštu vodio razgovor sa Mikojanom, koji je naročito bio zainteresovan za rumunske odnose sa kapitalističkim zemljama, zatim Maurerovu posetu Francuskoj od 27. jula do 3. avgusta i stav prema pitanju sazivanja savetovanja komunističkih partija.²⁵⁶⁵ Drugi povod bio je 1. oktobar 1949. i uspostavljanje Narodne Republike Kine. Tokom proslave ove godišnjice, ponovo je došlo do razgovora između rumunske i kineske delegacije.

Za razliku od Kine, Rumunija je razgovore sa Jugoslavijom mogla da vodi otvoreno, bez da joj ostale zemlje zameraju. Tako su proslave služile samo kao manifestacija dobrih odnosa, a ne kao povod da se iza kulisa razgovara o pitanjima od najvećeg interesa. Proslava jugoslovenskog nacionalnog praznika te godine u Rumuniji je bila primer toga. Na prijemu koji je organizovala Ambasada bilo je oko 300 zvanica. Pravilo reciprociteta, kojeg se Rumunija striktno pridržavala, a shodno nivou jugoslovenskih predstavnika tokom proslave rumunskog praznika u Beogradu, značilo je da od rumunskog najvišeg vrha bude prisutan samo Aleksandru Dragiçi, član Politbiroa, ministar unutrašnjih poslova i potpredsednik Vlade. Osim njega, bilo je dosta ministara i pomoćnika, kao i članova Centralnog komiteta. Rumunski listovi i časopisi su objavljivali mnoštvo članaka o prazniku i Jugoslaviji, a radio i TV su preneli svečani govor ambasadora. Osim pomenutog, bila su organizovana predavanja Čudine i Kneževića pred radnim kolektivima, a projektovan je i poseban film.²⁵⁶⁶

²⁵⁶³ Vladimir Tismăneanu, *Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism*, 51.

²⁵⁶⁴ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 330.

²⁵⁶⁵ Mihai Croitor, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, 337–338.

²⁵⁶⁶ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 105, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 30. 11. 1964, pov. br. 447525, 1.

Nastavak jugoslovensko-rumunskog informisanja, konsultovanja oko glavnih pitanja međunarodnog radničkog pokreta i izliva podrške, viđen je prilikom svečanog otvaranja izgradnje Đerdapa 7. septembra 1964.²⁵⁶⁷ Nakon završenog ceremonijalnog dela, istog dana uveče, u vozu je održan sastanak Deža i Tita. Tom prilikom su kao ključne teme razgovora postavljene sazivanje konferencije komunističkih partija i politika nesvrstanosti, odnosno održavanje konferencije nesvrstanih zemalja u Kairu. Po prvom pitanju, stavovi dve zemlje se nisu promenili od sastanka u Piškiji, te je i ovom prilikom došlo samo do ponavljanja poznatih stanovišta. Informacije koje je Tito podelio o drugoj temi bile su vrlo korisne za rumunski vrh, za koji su zemlje trećeg sveta i politika nesvrstanosti sve više dobijale na značaju. U posebnom razgovoru vođenom između Tita i Deža videla se sloboda jugoslovenskog lidera da izrazi svoje mišljenje o poziciji u kojoj su se nalazili rumunsko-sovjetski odnosi. Podsećanjem na trnovit put koji je Jugoslavija imala, Tito je želeo da pojača ono što će izneti sopstvenim iskustvom. Nedvosmislena saglasnost i podrška sa rumunskim stavovima, ni ovoga puta nije dovedena u pitanje, ali je Titovo izlaganje za cilj imalo ublažavanje rumunskih reakcija. Njegov savet bio je da rumunski vrh treba i da prećuti stvari od manjeg značaja, jer bi takvim ustupkom pojačali poziciju po najznačajnijim pitanjima i lišili neprijatelje socijalizma poželjnog materijala. Kao primer delotvornosti takvog pristupa, Tito je navodio jugoslovenski primer. Sfera gde je Beograd želeo da utiče na promenu rumunskog stava bio je odnos prema Kini. U razgovoru Josip Broz je pozdravljao razvijanje sa Kinom, ali je smatrao da zarad odnosa sa drugim socijalističkim zemljama i interesa MKP, Rumunska radnička partija mora da zauzme polemičan odnos prema štetnim stavovima kineske politike. Kao primer štetnosti naveo je odnos Poljske prema Rumuniji. Prilikom boravka u Poljskoj, krajem juna, Tito je sa Gomulkom pokrenuo i to pitanje. Stav poljskog lidera bio je da u poljsko-rumunskim odnosima nema prepreka za ubrzani razvoj, ali da je Poljska suzdržana zbog rumunskog pomirljivog stava prema Kini.²⁵⁶⁸

Poverenje, ali i prijateljstvo koje se od 1963. godine učvrstilo između jugoslovenskog i rumunskog lidera, uticalo je da Dež Titovo viđenje ne shvati kao akciju u korist Sovjetskog Saveza, već kao njegovo samostalno viđenje. Treba podvući na kraju da različitost stavova prema Kinini nije ni na koji način uticala na dalji tok i razvoj bilateralnih odnosa. Samim tim, razgovori o kineskim političkim percepcijama ostajali su u sferi razmene mišljenja i isticanja različitih viđenja, koje su obe strane mogle da „progutaju“ zarad daljeg razvoja odnosa.

Partijski odnosi su naročito dobili na intenzitetu krajem 1964. godine, dolaskom trojice rumunskih članova CK RRP na odmor u Jugoslaviju, i izborom Nikolae Čaušeskua za šefa delegacije, povodom VIII kongresa SKJ, sazvanog decembra meseca. Dvonedeljni odmor Aleksandru Dragićija, ministra unutrašnjih poslova, Jona Kozme, predsednika Narodnog saveta Bukurešta i Virdžila Trofina, bivšeg sekretara CK UTM i zamenika šefa organizacionog odeljenja CK RRP, bio je realizovan od 27. oktobra do 13. novembra. Tokom obilaska „Elektronske industrije“ u Nišu, fabrike „Rade Končar“, brodogradilišta u Splitu, rudnika „Velenje“, „Agrokombinata Ljubljana“ i dr., po prvi put se pokazao iskreni interes za funkcionisanje sistema samoupravljanja, za ulogu SKJ u preduzećima, planiranje proizvodnje i radničkog standarda i drugih pitanja funkcionisanja privrede u Jugoslaviji. Neočekivano, razgovori su vođeni i o odnosima Jugoslavije sa Vatikanom, o položaju crkava, naročito

²⁵⁶⁷ Više u poglavlju *Đerdap*, 736.

²⁵⁶⁸ „Notă cu privire la discuțiile dintre Gh. Gheorghiu-Dej, președinte al Consiliului de Stat și prim-secretar al CC al PMR, și Iosip Broz Tito, președinte al RSFI și secretar general al UCI, referitoare la divergențele sovieto-iugoslave, precum și la chestiunea apropierei româno-chineze, 7. 9. 1964,” in: *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciiov și Tito (1954-1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsă, Cluj-Napoca 2014, 519–522.

katoličke, i političkoj i ekonomskoj emigraciji. Dragići je otvoreno rekao da Rumuni mrze Ruse i Hruščova zbog eksploatacije, stavanja SEV-a, Hruščovljevog drskog ponašanja, uvredljivog poklona Konjeva za 23. avgust, u vidu zastava jedinice Crvene armije koja je oslobodila Bukurešt, i neravnopravnog tretmana Rumunije.²⁵⁶⁹ Samo dan nakon njihovog odlaska, u Moskvi se dogodila velika promena.

Reakcije na smenu Hruščova

Dugo pripreman plan smene Nikite Hruščova, od strane Leonida Brežnjeva, Nikolaja Podgornog, Vladimira Semičastnog, predsednika KGB-a, Mihaila Suslova, Rodiona Malinovskog, ministra odbrane, Alekseja Kosigina i drugih, realizovan je sredinom oktobra 1964. Hruščovljevo odsustvo iz Moskve, koje je trajalo čak pet meseci, od januara do oktobra 1964, pružilo je priliku Brežnjevu i ostalima da ubede članove Prezidijuma o neophodnosti smene. Njegova ekscentrična spoljna politika, promašaji u unutrašnjoj, naročito u poljoprivredi, naponi u smeru smanjenja vojne snage i pogoršanje životnog standarda, uticali su da prvi čovek Sovjetskog Saveza postepeno izgubi podršku članova partije, vojske i običnih ljudi. Dvanaestog oktobra članovi Prezidijuma KPSS-a su doneli odluku o sudbini Hruščova, koji se u tom trenutku nalazio na odmoru u Picundi na Crnom moru. On je hitno pozvan da se vrati u Moskvu, kako bi se na sednici istog tela, 13. oktobra, raspravljalo o nekim hitnim pitanjima. Na sastanku su iznete optužbe u vidu izveštaja Prezidijuma CK KPSS, koji je sastavio Dmitrij Stepanovič Poljanski. Pitanje Hruščovljeve smene najglasnije su postavljali Suslov i Šeljapin prema Roju Medvedevu.²⁵⁷⁰ U izveštaju je kritikovano celokupno njegovo desetogodišnje delovanje. Od uvođenja kulta ličnosti protiv čega se borio 1956. godine,²⁵⁷¹ zatim izgradnje „hruščovki“, petospratnica kao ekonomski neisplativih, loših rezultata poljoprivrednih reformi, zbog kojih je Sovjetskom Savezu pretela glad, zatim povećanja državnog aparata za pola miliona ljudi i smanjenja rasta društvenog proizvoda sa 11% 1953, na 5% 1963. godine. Vojska nije podržavala njegova dalja nastojanja da joj smanji snagu i finansije. Tokom 1960–1961. iz sovjetske armije je demobilisano 1.2 miliona vojnika i 250.000 oficira. Nakon toga, nastavio je sa zahtevima za smanjivanje vojnih izdataka i ljudstva, smatrajući da su rakete dovoljne za očuvanje bezbednosti. Zbog toga se skoro ceo vojni vrh osećao nelagodno u Hruščovljevom prisustvu.²⁵⁷²

Greške u spoljnoj politici su takođe bile podjednako važan faktor. Prezidijum je u prvom redu zamerao Hruščovu praksu čestog donošenja važnih odluka, bez rasprave sa njima i CK KPSS. Njegovi pokušaji da zaplaši SAD, kroz čvrsto postavljanje po pitanju berlinske krize, postavljanja raketa na Kubi i drugo, rezultovali su, prema izveštaju, samo povlačenjem Sovjetskog Saveza i unižavanjem njenog ugleda. Veliko nezadovoljstvo je vladalo njegovim potezima u okviru Međunarodnog radničkog pokreta. Hruščov je viđen kao krivac za stvaranje tri frakcije u socijalističkom svetu. Sa jedne strane su bile zemlje koje su stajale uz SSSR, zatim frakcija predvođena Kinom, i treća u kojoj su se svrstavale Jugoslavija i Rumunija. Iako za stanje nisu u potpunosti krivili Nikitu Sergerjeviča, smatrali su da je svojim ekscentričnim ponašanjem dosta doprineo takvom stanju. Tu se pominje i Rumunija, koja je od vernog sledbenika Moskve,

²⁵⁶⁹ Poklon su Rumuni odbili, smatrajući ga uvredom i „izvrtanjem istorije“, jer su rumunske snage oslobodile grad, a Crvena armija je stigla dva dana nakon toga (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–38, Izveštaj o boravku u Jugoslaviji grupe od tri člana CK RRP sa suprugama na odmor, 1–6).

²⁵⁷⁰ Roy Medvedev, Khrushchev, Oxford 1982, 194–195.

²⁵⁷¹ Kao glavni dokaz o kultu ličnosti Hruščova, navođen je podatak da je 1952. godine *Pravda* objavila samo šest portreta Josifa Visarionoviča Staljina, a da je u nezavršenoj 1964. godine isti list objavio 147 Hruščovljevih portreta.

²⁵⁷² Michel Tatu, *Power in the Kremlin, From Khrushchev to Kosigin*, New York 1969, 69–70;

zahvaljujući Hruščovljevim pritiscima, oholim ponašanjem prema rukovodstvu i kritikovanjem smera ekonomskog razvoja, postala zemlja koja se sve više udaljavala. Navođen je i primer njegovog kritičkog i gotovo neprijateljskog ponašanja tokom boravka u Rumuniji 1963. Ocenjeno je da je optužbama Rumuna da se ne razumeju u poljoprivredu i da prave pogreške u industrijskom razvoju, izvršio grubo mešanje u unutrašnje stvari zemlje. Hruščov nije cenio rumunsko rukovodstvo niti Rumune kao narod.²⁵⁷³ Kršenje protokola i bontona ponašanja tokom poseta drugim državama i tokom zasedanja međunarodnih organizacija, kao i odavanje tajni prilikom razgovora, krnjile ugled i strancima nametale pitanje: „Ako se sovjetski premijer ponaša ovako, šta onda možemo očekivati od ostalih?“²⁵⁷⁴ Sedamdesetogodišnji Hruščov, kada mu je data reč na sednici, od 14. oktobra je prihvatio većinu kritika, ističući da će ih u budućem radu ispraviti. Međutim, većina se glasanjem odlučila za njegovu smenu. Prihvatanje ostavke zbog „godina i slabog zdravlja“ značila je njegovo mirno povlačenje, dok bi odbijanje neizostavno značilo pozivanje na odgovornost i presudu. On se odlučio za prvu opciju, i prema sećanju njegovog sina Sergeja, uvidevši da je izgubio i da je ceo Prezidijum protiv njega, kao i da su se zaverenici služili istim sredstvima kao i on 1953. i 1957. godine, samo se zahvalio na datoj prilici da podnese ostavku. Njegovo mesto zauzeli su Brežnjev, kao generalni sekretar KPSS-a i Aleksej Kosigin, kao predsednik Ministarskog saveta, dok je Suslov postavljen za glavnog ideologa partije, a na čelu KGB je ostao Vladimir Semičastni. Iako na sastanku Prezidijuma nisu isticali pozitivni aspekti njegove vladavine, treba se složiti sa Hruščovljevom opaskom da je možda i najveći njegov uspeh bilo to što su mogli da ga smene jednostavnim glasanjem, dok bi za takav pokušaj u Staljinovo vreme svi bili uhapšeni i osuđeni.²⁵⁷⁵

U Jugoslaviji je vest o smeni Hruščova primljena kao znak mogućeg pogoršanja odnosa. Prve kratke vesti o smeni dobijene su već 15. oktobra, preko jugoslovenske Ambasade. Jugoslovenski vrh je u *Borbi* na osnovu dobijenih vesti, 23. oktobra objavio članak u kojem je izneo određenu dozu nezadovoljstva zbog načina na koji je smena izvršena, smatrajući da se radilo o zaveri. Projekcije sovjetskog pomirenja sa Kinom, jer su Kinezi smenu smatrali svojom pobedom, značilo bi nedvosmisleno zaoštavanje ideoloških razlika sa Jugoslavijom i vraćanje na period drugog ideološkog sukoba s kraja pedesetih godina. Vremenom je sve više bilo pokazatelja da se radilo o smeni zbog ličnih pogreški, a ne i lošeg pravca spoljne politike, što je umirivalo Beograd. Najznačajnija uveravanja od strane novog sovjetskog rukovodstva, zabeležena su tokom razgovora Nikezića i Gromika u Moskvi, tokom proslave Oktobarske revolucije 9. novembra i tokom razgovora Tita i ambasadora Aleksandra Puzanova, koji je kao član CK KPSS prisustvovao sednici na kojoj je smenjen Hruščov 11. novembra 1964. Jasne instrukcije da Puzanov sme da odgovori na sva pitanja, dovela su do detaljnog izveštaja i rekonstrukcije smene od poziva Hruščova u Moskvu do njegove ostavke. Ambasador je Titu preneo i Brežnjevljeva uveravanja da će nastaviti putem razvijanja saradnje sa Jugoslavijom i da priželjkuje susret sa jugoslovenskim liderom. Činjenica da je tokom proslave Oktobarske revolucije došlo do sastanka između kineske i sovjetske delegacije, ostavila je dozu sumnje. Ona je skinuta kasnijim saopštenjem rezultata, prema kojima je Moskva prihvatila kineski predlog o razgovorima, u nadi da će biti zaustavljena javna polemika i biti proučen predlog sazivanja savetovanja komunističkih partija. Činjenica da razgovori nisu završeni konkretnim rezultatima, kao i uveravanja da SSSR neće popustiti po ključnim pitanjima, među kojima je spadala i Jugoslavija, konačno su uverili Beograd da Moskva prihvata realnost i da je spremna za dalje

²⁵⁷³ Za Hruščova su Rumuni bili „Mamalizniki“ (kačamak ljudi), narod koji je po karakteristikama sličan ženama lakog morala (Paul Du Quenoy, „The Role of Foreign Affairs in the Fall of Nikita Khrushchev in October 1964“, *The International History Review*, vol. 25, no. 2 (jun 2003), 334–356.

²⁵⁷⁴ Самодур Хрущев. Доклад Д. С. Полянского, октябрь 1964 г. <https://kramtp.info/news/64/full/id=32307>, pristupljeno: 29. 11. 2022.

²⁵⁷⁵ William J. Tompson, „The Fall of Nikita Khrushchev“, *Soviet Studies*, vol. 43, no. 6 (1991), 1101–1121.

razvijanje saradnje. Potvrda je ubrzo stigla potpisivanjem značajno povećanog protokola trgovinske razmene, obezbeđivanjem kredita za čeličanu i obnovu Skoplja razorenog zemljotresom 1963. godine, kao i ugovorom o isporuci agregata za elektranu na Đerdapu i slanjem visoke delegacije na VIII kongres SKJ, održanog u decembru 1964.²⁵⁷⁶

Rumunija se, iako se sve više približavala jugoslovenskim pozicijama, odlučila za drugačije reagovanje. Ona u javnost nije izašla sa ocenom, već se zadovoljila hladnim reagovanjem u vidu prenošenja kratke vesti o smeni bez komentara. Rukovodstvo se trudilo da zadrži neutralan stav. Na vest o smeni odgovoreno je praznim pozdravom odluke novog rukovodstva iz Moskve. Drugačija reakcija se nije mogla ni očekivati. S jedne strane, Rumunija se držala principa nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja, a smena vlasti je svakako bila primer na kojem je trebalo pokazati rumunsku principijelnost. U stvari, smena Hruščova im je bila dobrodošla jer su sa njim imali puno poteškoća, ali sa načinom na koji je došlo do toga nisu bili zadovoljni i strogo su osuđivali takav čin.²⁵⁷⁷

Dež je ubrzo nakon smene nastavio putem sticanja samostalnosti. Kao važnu stepenicu video je čišćenje od sovjetskih agenata. On je od sovjetskog ambasadora, na prijemu od 21. oktobra, zatražio da povuče preostale sovjetske agente iz Rumunije. Oštar odgovor šefa KGB-a, Semičastnog, bio je upućen narednog dana Aleksandru Dragičiju. U njemu su sovjeti podsetili Rumune da se nalaze ispod zaštite sovjetskog kišobrana. Do kraja novembra vođeni su pregovori sa Semičastnim i sa generalom Aleksandrom Saharovskim, šefom I glavne uprave KGB, koja je bila zadužena za spoljne obaveštajne poslove. Posle burnih pregovora, Rumunija je uspela da se otarasi sovjetskih agenata i tako postane prva zemlja koja se oslobodila „sovjetskih saveznika“, činovnika sovjetske obaveštajne službe.²⁵⁷⁸

Tokom proslave Oktobarske revolucije, u Moskvi su vođeni razgovori, pored sovjetsko-kineskih, i rumunsko-sovjetski i rumunsko-kineski. Maurer, Bodnaraš, Mizil i ambasador Guina, u razgovorima vođenim od 7. do 10. novembra sa visokim predstavnicima dve zemlje, poput Ču Enlaja i Brežnjeva, iz prve ruke su dobili detalje razgovora između Kine i SSSR-a. Kinezi su bili nezadovoljni nespremnosti novog rukovodstva da razgovara o smeni Hruščova, ali i upornosti da se razgovara o sazivanju savetovanja. Rumuni su na ovom planu imali nešto više uspeha. Brežnjevi je kao glavne razloge smene podvukao Hruščovljevu ideju o podeli oblasnih komiteta na industrijske i poljoprivredne, zatim loše rezultate u poljoprivredi, mimoilaženje partijskih organa i načela kolektivnog odlučivanja. U nastavku razgovora, 12. novembra, Brežnjevi je Hruščova oslobodio krivice u vezi sa izbijanjem sukoba sa Kinom, nakon uverenja da je kinesko rukovodstvo, ohrabreno prvim nuklearnim testom, odustalo od napuštanja javne polemike i rešavanja problema kroz otvorene razgovore. Istog dana Rumunija je obavestila kinesku delegaciju o razgovorima sa Brežnjevim i još jednom bila u prilici da čuje kinesku stranu. Tako je Rumunija u Moskvi ostvarila dva cilja. Nastavila je sa politikom približavanja Kini i ponovo se našla u posredničkoj ulozi u sino-sovjetskom sukobu.²⁵⁷⁹

²⁵⁷⁶ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 249–251; Љубодраг Димић, „Југословенски државни врх и политичка смена Никите Сергејевича Хрушчова”. у: *Србија и Русија 1814–1914–2014*, Београд 2016, 371–398.

²⁵⁷⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 11, Telegram iz Bukurešta od 16. 11. 1964, pov .br. 445480, 1.

²⁵⁷⁸ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 230; Ion Расапа, *Mostenirea Kremlinului*, București 1993, 252–253.

²⁵⁷⁹ „1964 noiembrie 12, Moscova. Stenogramă a convorbirilor dintre delegația română de partid și guvernamentală condusă de Ion Gheorghe Maurer, președinte al Consiliului de Miniștri, și delegația chineză, condusă de Zhou Enlai, premier al Consiliului de Stat, aflate în vizită la Moscova“, în: Romulus Ioan Budura, *Relațiile româno-chineze, 1880–1974, Documente*, București 2005, 629 – 636.

Za Jugoslaviju i Rumuniju je razmena informacija i stavova bilo od obostrane koristi. O smeni Hruščova u jednom trenutku Tito je imao više informacija od Deža, ali je rumunsko rukovodstvo bilo upućenije o stanju sovjetsko-kineskih odnosa, nakon smene za koju je u Beogradu vladalo veliko interesovanje. Na sastanku ambasadora Milatovića i Nikolae Čaušeskua 7. novembra, bilo je reči i o smeni Hruščova i Kini. Po prvom pitanju, Čaušesku je rekao da Rumunija pažljivo posmatra dešavanja u Moskvi, ali bez komentarisanja, jer „ako se želi da se niko ne meša u tvoje unutrašnje stvari, onda to isto treba drugom priznavati i ne mešati se u njegove stvari.“ Iz tih razloga, prema Čaušeskuovom iskazu, Rumunija od Sovjeta nije ni tražila bliže informacije o smeni. Iz Milatovićeovog izveštaja jugoslovensko rukovodstvo je izvuklo i važne informacije o poboljšanju kineskog stava i realističnijeg pogleda na Jugoslaviju. Posetu je ambasador iskoristio i da uputi usmeni poziv Rumuniji za VIII kongres.²⁵⁸⁰

VIII kongres SKJ

Ustavom iz 1963, poznatim kao „povelja samoupravljanja“, započet je put organizacije svih sfera društvenog delovanja, na bazi samoupravljanja, a država koja je promenila ime u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, definisana je kao savezna država i socijalistička demokratska zajednica „zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanja“.²⁵⁸¹ Promene koje su Ustavom definisane, potvrdu i novi zamajac u realizaciji dobile su na VIII kongresu SKJ održanom 7–13. decembra 1964. godine, čije je ključno pitanje bilo samoupravljanje, te glavne osobenosti jugoslovenskog puta u socijalizam. Na Kongresu je nedvosmisleno podržan dalji razvoj samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa i kao cilj postavljena raspodela dohotka prema radu. U Rezoluciji kao ciljevi su navedeni jačanje materijalnih osnova i kompetencija radnih organizacija i mogućnost da kolektivi sami planiraju proizvodnju i raspolažu prihodima. Trebalo je postići da nosilac razvoja više ne bude država, već udruženja proizvođača, odnosno samoupravni kolektivi. Racionalno privređivanje trebalo je da se postigne kroz mere ukidanja investicionih fondova i prebacivanja kapitala na savezne, republičke i regionalne banke, od kojih su preduzeća mogla da uzimaju kredite. Tržište je postalo slobodnije, što je značilo skidanje državnih subvencija kako bi se ostvarila konkurentnost sa svetskim tržištem, što je međutim dovelo do povećanja cena. Trebalo je da lokalna preduzeća sama izdržavaju svoje društvene službe. Kako bi se izjednačio ekonomski razvoj svih oblasti, država je osnovala fond za brži razvoj privredno nerazvijenih područja.

Na Kongresu je prvi put posle rata pokrenuto pitanje međunacionalnih odnosa. S jedne strane je podržavan razvoj narodnosti, a sa druge kritikovano zatvaranje u republičke granice. Država je zvanično odustala od stvaranja jedinstvene jugoslovenske nacije, smatrajući to izrazom birokratizma, centralizma i unitarizma, konceptima koji su široko kritikovani tokom zasedanja od 7. do 13. decembra. Podršku takvom prilazu dao je i sam Tito, koji se tokom izbora na funkcije prvi put

²⁵⁸⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–39, Zabeleška o razgovoru ambasadora SFRJ u Bukureštu sa N. Čaušeskuom, sekretarom CK RRP, 7. 11. 1964, 1–4.

²⁵⁸¹ Ustav donet 7. aprila 1963. godine je kao osnov uzeo suvereno pravo radnih ljudi. Savezna narodna skupština je izvođenjem pet veća: Saveznog, Privrednog, Prosvetno-kulturnog, Zdravstveno-socijalnog i Organizaciono-političkog veća, postala najviši organ društvenog samoupravljanja. Uvedena su neka nova tela poput ustavnog sudstva, potpredsednika Republike i Saveta federacije, a Predsednik Republike je odvojen od SIV-a. *Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије*, Београд 1963, 1; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, knj, 3, Beograd 1988,

deklarisao kao Hrvat. Cilj Kongresa bio je da se „svim narodima Jugoslavije obezbedi mogućnost i pravo da žive u skladu sa rezultatima svog rada i proizvodnog razvoja“. Rezultati navedenih mera, pokazaće se brzo, doneli su više negativnih nego pozitivnih stvari. Ono što je delegacije na Kongresu obradovalo, bilo je isticanje politike da nacionalne manjine moraju biti most koji će spajati Jugoslaviju sa susednim zemljama – Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom, Albanijom, Italijom i Austrijom.²⁵⁸²

Rumunska delegacija koju su činili Čaušesku, Ilija Verdec, George Stojka i ambasador Malnašan, u Beograd je stigla je dan pre početka Kongresa, a otišla dan nakon završetka, u želji da obiđe i upozna Jugoslaviju. Pored značajnih kulturnih i privrednih institucija u glavnom gradu i njegovoj okolini, delegacija je posetila Fabriku automobila u Kragujevcu, Fabriku kablova u Jagodini i Elektronsku industriju u Nišu.

U početku Čaušesku se držao suzdržano, ali kako su se zasedanja odvijala sve više je ulazio u otvorene razgovore i diskusije. Iako se domaćin Stevan Dorjanski trudio da omogući najbolje uslove, rumunska delegacija nije pokazivala želju, naročito ne za odlaske na pozorišne predstave i koncerte. Za njih su prvi dani Kongresa bili dosadni, a pratnja Dorjanskog i prevodioca Mihaila Hornjaka im je smetala, te su često pokušavali da se odlepe od domaćina. Čaušesku nije izražavao želju ni za organizovane susrete sa drugim delegacijama, ali je uložio velike napore da se sretne i razgovara sa delegacijom KP Indije.²⁵⁸³ Promena u stavu se videla tek nakon susreta sa Josipom Brozom Titom 9. decembra. Posebno je hvalio organizaciju Kongresa i isticao da je Jugoslavija jedina koja ima dovoljno hrabrosti da pred 30 stranih partijskih delegacija i 27 pokreta, otvoreno iznosi svoje slabosti. Stavove o međunarodnim pitanjima Čaušesku i Malnašan su posebno otvoreno iznosili tokom večere, koju je za njih priredio Petar Stambolić 9. decembra. Rumuni su kao razloge dolaska u Beograd isticali podršku jugoslovenskom rukovodstvu, razvoj saradnje i bolje upoznavanje. Po prvi put javno je rečeno da su rumunski predstavnici u Jugoslaviji čuli mnogo stvari od kojih će neke biti moguće primeniti i u Rumuniji, ali takođe i stvari koje nisu bile razumljive, niti adekvatne za njihove uslove.

Poseban cilj bio je razmena mišljenja sa Josipom Brozom i zaključak o postojanju sličnih stavova po važnim pitanjima. Čaušesku je u tom smislu bio zahvalan što su mu omogućena čak četiri susreta i razgovora sa jugoslovenskim predsednikom. Tokom razgovora Čaušesku je potvrdio da je RRP i dalje protivna savetovanju komunističkih partija, pomerenom za 1. mart 1965, i da ako do njega dođe, oni neće učestvovati. U novembarskom pismu, kojim je Moskva obavestila Rumune o odlaganju savetovanja, Čaušesku je rekao da je pored sovjetskih stavova izneta i jasna presuda KP Kine i da po svemu sudeći, ono se neće razlikovati od sastanka Informbiroa u Bukureštu 1948, kada je osuđena KPJ. U razgovoru sa Titom Čaušesku je govorio i o smeni Hruščova. Rumunska ocena njegove desetogodišnje vladavine bila je više kritička, iako su mu priznavali velike zasluge na planu demokratizacije i politike mira. Smatrali su da nije imao snage da ta pitanja izvede do kraja. Deklaracije su bile pozitivna stvar, ali je njihovo sprovođenje bilo loše. „Hruščov je bio samo onaj seljak, zelenaš, koji parama potkupljuje, ucenjuje. Dao je Bugarima 300 miliona kako bi postali Sovjetska Republika, samo im mi (Rumuni) smetamo da to ostvare, na putu smo im“. Put ka samostalnosti značio je i drugačije postavljanje prema saradnji u međunarodnim organizacijama, kao

²⁵⁸² *Историја Савеза комуниста Југославије*, ур. Љубиша Вујошевић, Београд 1985, 432–435.

²⁵⁸³ Više o toku posete u: Vladimir Lj. Cvetković, „Nikolae Čaušesku na VIII kongresu SKJ: jugoslovenske impresije, *Tokovi istorije*, 1–2(2006), 212–226.

što je bila Skupština UN ili pak Varšavski pakt. Kao osnov viđeno je striktno držanje principa ravnopravnosti.²⁵⁸⁴

Čaušesku je bio otvoren za razgovore o unapređenju bilateralne saradnje u svim oblastima sem malograničnog prometa. U razgovoru sa Krajačićem, vođenim 13. decembra, i predlogom uspostavljanja sličnog režima malogranične saradnje, poput onog koji je Jugoslavija imala sa Italijom, Čaušesku je odgovorio: „Vize je bilo lako ukinuti, to je pre svega političko pitanje, ali malo teže ide sa malograničnim prometom, to je već ekonomsko pitanje, zahteva ekonomsko rešavanje niza pitanja. Vi nam, dodao je u šali, već i onako uzimate puno dolara, sada hoćete i na taj način da nam ih uzmete, a mi svoje dolare čuvamo za opremu.“ Ovakav stav, iako izrečen u šali, bio je pokazatelj da, poput Jugoslavije, i Rumunija ima problema sa obezbeđivanjem devizne valute. Činjenica da bi Rumuni u Jugoslaviji posredstvom malogranične trgovine kupovali u najvećoj meri tekstil i čokoladu, donosilo bi samo štete naporima Bukurešta, usmerenim ka nabavci kvalitetne opreme sa Zapada.²⁵⁸⁵ Utisci jugoslovenskih predstavnika su bili veoma pozitivni. Glavni zaključci su bili da je Rumunija čvrsto rešena da se emancipuje od Sovjetskog Saveza, da je promena u njenoj spoljnoj politici trajna i da je u novom političkom pravcu poboljšanje odnosa sa Jugoslavijom realna potreba.

Varšavski pakt

Osim ekonomskog, drugi aspekt rumunske borbe za nezavisnost bio je vojno-politički. Ako je ekonomsko bojište bilo u okvirima SEV-a, vojno-političko je bilo u Varšavskom paktu. Slabljenje položaja SSSR posle smene Hruščova, sukoba sa Kinom i dr., bili su prilika da se povede borba protiv druge prepreke, a to je bio podređen i zavisani položaj u Varšavskom paktu. Borba je otpočela iznošenjem mišljenja da VU treba reformisati i prilagoditi savremenim uslovima, a vremenom je učvrstila stavove od kojih su najvažniji: puna samostalnost nacionalnih armija, isključivo pravo vlada da same odlučuju o armiji, drugačiji prilaz komandi pakta, ukidanje predstavništva VP u zemljama članicama i prava da vrše inspekciju nacionalnih armija, reviziju finansiranja i dr.²⁵⁸⁶ Rumuni su znali svoje obaveze u okviru VU, ali su nakon Kubanske krize i Hruščovljevog zanemarivanja, savetovanja i donošenja odluka, sve više isticali potrebu za njegovim prilagođavanjem stvarnosti. Za njih jedinstvo lagera više nije bilo zasnovano na upravljanju iz jednog centra, niti se takvo stanje moglo vratiti. Kako bi se zajedničko odlučivanje o najvažnijim vojno-političkim pitanjima nastavilo kroz VU, i kako bi se izbegla situacija u koju je Hruščov postavljanjem raketa na Kubi, bez konsultacije, doveo sve članice pakta, i ceo svet pred rat, Rumunija je počela sa isticanjem važnosti jednakog tretiranja svih članica organizacije. U tim naporima ona se služila i opstrukcijom.

Rumunski stav prema kubanskoj raketnoj krizi iz 1962. i sovjetskog predloga da Mongolija postane deo Varšavskog pakta 1963. godine, bili su jasni pokazatelji rumunskog udaljavanja od Moskve u okviru pakta. Prema članku objavljenom 1995. godine od strane Rejmunda Garthofa, saradnika CIA i Stejt departmenta, kasnijeg ambasadora SAD u Bugarskoj i istoričara, Rumunija je već 1963. godine otišla dalje od opstruisanja rada. Na sastanku Korneliju Maneskua, ministra spoljnih poslova i Dina Raska, državnog sekretara Amerike, 4. oktobra 1964. godine, tokom zasedanja UN u Njujorku,

²⁵⁸⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija RRP i Osmi kongres i odnosi sa SKJ, 1-6.

²⁵⁸⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. 12. 1964, 3.

²⁵⁸⁶ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informacija o nekim aspektima spoljnopolitičke pozicije Rumunije, pov. br. 412560, 5.

Rumunija se jasno distancirala od VU. U prisustvu samo prevodioca i bez vođenja zapisnika, Manesku je izjavio da Rumunija nije bila konsultovana oko kubanske krize i da stoga nije bila deo spora. Rumunskom ministru je cilj bio da istakne poziciju, i od Vašingtona dobije garancije da u slučaju sličnog sukoba i eventualnog rata, Amerika neće napasti Rumuniju, samo na osnovu njenog članstva u VU. Prema pomenutom članku, Manesku je jasno zauzeo stav da će Rumunija u takvom eventualnom sukobu ostati neutralna. Kao vid garancije Bukurešt je bio spreman da dopusti da Vašington sam proveri iskaz da u Rumuniji nema nuklearnog naoružanja. Dogovoreno je da posebna komisija izvrši inspekciju, međutim, za Stejt department, obaveštajni podaci su bili dovoljni za utvrđivanje stanja.²⁵⁸⁷ Činjenica da se Garthofov članak poziva samo na intervju sa Raskom izaziva dozu nepoverenja. Rumunska i američka historiografija nije do danas pronašla potvrdu u arhivima, ali se kao naznaka da se razgovaralo o nečemu važnom može uzeti Maneskuov izveštaj na sastanku Politbiroa, od 11. novembra, u kojem se govori da je došlo do sastanka i da je iskorišćena prilika da Rumunija iznese svoje spoljnopolitičke stavove. Upitan o tome Manesku je 1997. odgovorio da je cilj bio da Raska ubedi kako Rumunija nije zemlja rata i da u skladu sa njenom miroljubivom politikom neće podržati sukob između dva vojna bloka.²⁵⁸⁸

Odnos Rumunije prema Varšavskom paktu jasno se pokazao prilikom učešća u aktivnostima organizacije. Promena je naročito bila vidljiva u pristupu organizovanja zajedničkih manevra u zemljama članicama.²⁵⁸⁹ Poslednje manevre na svojoj teritoriji organizovala je 1962. i 1963. godine. Oni su održani u prisustvu maršala Andreja Grečka i drugih visokih predstavnika Pakta, dok je trupama sastavljenim od rumunskih, sovjetskih i bugarskih vojnika, komandovao rumunski general Salažan. Nakon toga, više nije dozvoljavala izvođenje manevra na svojoj teritoriji, ali je slala svoje ljude u druge zemlje, a njihovo učešće je predstavljano kao prisustvo vojne delegacije sa statusom posmatrača.²⁵⁹⁰

U želji da istakne nezavisnost od Varšavskog pakta, Rumunija je 19. decembra 1964. godine objavila odluku o smanjenju vojnog roka, što je izazvalo nezadovoljstvo ostalih članica. Takav potez komentaran je kao želja da se istakne labavljenje odnosa Rumunije prema VP, što bi sa druge strane omogućilo bolji položaj u pregovorima sa Zapadom, naravno u ekonomskom smislu. Čaušesku je nakon proširenog Plenuma CK RRP od 30. i 1. decembra 1964. godine, na kome se raspravljalo o odnosu sa Sovjetskim Savezom i stanju u MRP,²⁵⁹¹ rekao jugoslovenskom ambasadoru Milatoviću da

²⁵⁸⁷ Raymond L. Garthoff, „When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact“, *Cold War International History Project Bulletin*, no. 5 (Spring 1995), 111.

²⁵⁸⁸ Dennis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 68.

²⁵⁸⁹ Zajedničke vojne vežbe članica Varšavskog pakta pojavile su se sa rastućim izazovima od strane NATO-a, sa jačanjem berlinske krize i pojavom sukoba SSSR–Kina. Prvi manevri organizovani su na predlog maršala Grečka oktobra 1961. godine na teritoriji Istočne Nemačke i Poljske. Cilj prve vojne vežbe nije bilo jačanje komandnih kompetencija i uvežbavanje trupa već pokazivanje snage pakta i slanje jasne poruke Zapadu o vojnoj sili Istoka. Treba naglasiti da su prvi zajednički manevri sovjetskih, istočnonemačkih, poljskih i čehoslovačkih trupa bili odgovor Varšavskog pakta na vojne vežbe koje je NATO intenzivirao nakon odluke o podizanju Berlinskog zida 13. avgusta 1961 (John M. Caravelli, „Soviet and Joint Warsaw Pact Exercises: Functions and Utility“, *Armed Forces & Society*, vol. 9, no. 3(1983), 393–426.

²⁵⁹⁰ Christopher Jones, „The Warsaw Pact: Military exercises and Military Interventions“, *Armed Forces & Society*, vol. 7, no. 1 (1980), 5–30.

²⁵⁹¹ Uoči plenuma CK RRP 30. 11–1. 12. Rumunija je objavila knjigu „Marks o Rumunima“, odnosno objavila Marksove beleške koje govore o pripadnosti Besarabije, Transilvanije, o rumunskoj borbi i držanju ruskog carstva. Tempiranje objavljivanja dela, kojim se aktuelizuje loš odnos Rusa prema Rumunima, služilo je da se istaknu problemi u odnosima sa Sovjetskim Savezom i pripremi atmosfera. Govorilo se da je sovjetski ambasador Žeglalin Dežu predao ultimatum, u kojem je traženo od rumunskog rukovodstva da se vrati na liniju saradnje sa IEZ i da prestane sa razvijanjem ekonomskih i drugih odnosa sa Zapadom. Tim ultimatumom je prećeno ekonomskim represalijama i pružanju podrške Mađarima u slučaju potezanja pitanja Transilvanije (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20, Telegram iz Moskve od 05. 01. 1965, pov. br. 418925, 1–2).

je rumunski državni vrh još krajem 1962. godine odlučio da pozove jugoslovenskog vojnog atašea na manevre VP u Rumuniji i Bugarskoj. Uistinu, taj poziv je za Beograd bio neobjašnjiv, jer nije mogla da se nazre pozadina takvog poteza. Čaušesku je ambasadoru tada rekao da im je bila želja da Jugoslaviji omoguće uvid u rad i odnose u VP.²⁵⁹²

Promena politike na polju vojske naročito je bila primetna nakon Aprilske deklaracije. Te promene su bile usmerene ka ograničavanju kompetencija i uticaja VP u rumunskoj armiji. Jačanjem i proširenjem kompetencija nacionalne komande, unošenjem specifičnih rešenja u organizaciji, obuci i opremanju vojske, Dež i Čaušesku su isticali samostalnost. Akcije usmerene ka što monolitnijoj armiji, iziskivale su eliminisanje nepouzdanih kadrova, a naročito onih za koje se znalo ili sumnjalo da su radili za Sovjetski Savez. Pažljivo se analizirao svaki oficir, a kao sumnjivi su se označavali svi oni koji su se ženili strankinjama. Glavni dokaz nezavisnosti jedne armije bio je u obezbeđivanju proizvodnje svog potrebnog domaćeg naoružanja i opreme, te su vlasti i tu ulagale velike napore. Interes za razvojem sopstvene namenske industrije je Rumuniju upućivao i na saradnju sa Jugoslavijom, koja je naročito razmatrana na sastancima CK KPR. Iako se nije deklarirala za napuštanje pakta, ona je jasno radila na smanjenju obaveza i zadržavanju samo onih najbitnijih, kao što su učešće u komandi i izradi ratnog plana, prisustvo zajedničkim manevrima i pitanjima standardizacije naoružanja.²⁵⁹³ Svestan promene koja je nastala u odnosu Rumunije i Varšavskog pakta, Hruščov je prilikom posete Pragu, avgusta 1964. godine, izjavio da u slučaju da rumunsko rukovodstvo planira da napusti pakt, poslednju reč će imati sovjetski vojnici. Dakle, ostanak Rumunije u članstvu je bio od velike važnosti, jer bi po analizama njen izlazak i sleđenje jugoslovenskog puta, dovelo verovatno do raspada celog sistema. Poput situacije koja je Mađarsku snašla 1956, slično bi se postupilo i prema Rumuniji, ako bi pokazala želju za napuštanjem Varšavskog ugovora.²⁵⁹⁴

Smena Hruščova na spoljnom planu bila je praćena ozbiljnom pretnjom za mir od strane Kine, koja je 16. oktobra 1964 uspešno testirala svoju atomsku bombu. Ulaskom u red nuklearnih sila, postala je još veća pretnja za mir, a Amerika se sve više eksponirala u Vijetnamskom ratu. Važan problem je bilo i pitanje evropske bezbednosti. Pretnji po mir je nakon smene Hruščova bilo sve više. U takvim okolnostima novo sovjetsko rukovodstvo je isticalo nužnost održanja Varšavskog ugovora, kao jedinstvenog vojnog saveza, i pojačane zajedničke budnosti socijalističkih zemalja. Ostale članice VU su takođe bile zainteresovane za zajednički nastup, ali ih je zanimalo sa kojim će stavovima izaći novo sovjetsko rukovodstvo. Prva prilika bilo je sedmo zasedanje političko-savetodavnog komiteta u Varšavi.²⁵⁹⁵ Po prvi put inicijativa za sastanak nije došla iz Moskve, što se tumačilo zauzetošću novog vođstva oko konsolidovanja vlasti. Konačno sastanak je bio realizovan krajem januara 1965. godine. Brežnjev i Kosigin, kojima je to bio prvi sastanak sa predstavnicima istočnoevropskih zemalja, isticali su neophodnost jedinstva i opstanak svih oblika saradnje između evropskih socijalističkih zemalja. Spremnost za saradnju u okviru pakta novo sovjetsko rukovodstvo pokazalo je i kroz mogućnost da se istočnoevropskim armijama podeli nuklearno naoružanje, u slučaju da NATO odluči da nuklearne glave pošalje u Zapadnu Nemačku. Ovom sastanku Političkog konsultativnog komiteta VU, kao predstavnici Rumunije, prisustvovali su Georgiju Dež i George Maurer. Za razliku od drugih, Dež je drugačije stanovište pokazao po pitanju predloga isključenja Albanije iz pakta i nacrtu predloga sporazuma o nuklearnoj neproliferaciji. Pitanju daljeg članstva Albanije, Rumunija je prilazila delom i sa stanovišta sopstvenog položaja: „ako ne uradimo pravu stvar (stavljanje veta), bilo koja od

²⁵⁹² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 30. 12. 1964, pov. br. 420, 1.

²⁵⁹³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetiik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 14.

²⁵⁹⁴ Laurențiu-Cristian Dumitru, „Romania and the Communist Bloc 1964–1968: Geopolitical Assessment“, *Bulletin of „Carol I” National Defence University*, No. 2(2012), 1–11.

²⁵⁹⁵ Radovan Vukadinović, Odnosi među evropskim socijalističkim državama, SEV i Varšavski ugovor, Zagreb 1970, 239–240.

socijalističkih država bi se mogla naći u situaciji da bude isključena iz Političkog konsultativnog komiteta VU“. Iako se u glavnim crtama slagao sa drugim predlogom i shvatao da je nacrt bio samo deo složenijeg i veoma važnog pitanja nuklearnog razoružanja, on je u njemu video priliku za isticanje samostalnih pozicija i distinkcije od stava koji je imala Moskva. Kao uslov za prihvatanje nacrt, Dež i Maurer su isticali potrebu da se pre donošenja odluke konsultuje i Peking. Iako je Brežnjev pokušavao da uveri rumunske predstavnike da je sovjetski cilj da prvi izađe sa inicijativom, što je bila stvar prestiža, Dež je ipak uložio veto, te je u zajedničkom saopštenju sa sastanka neproliferacija samo usputno pomenuta.²⁵⁹⁶

Nakon sastanka u Varšavi, Rumunija je sve više zagovarala stanovište da je potrebna reorganizacija Varšavskog pakta i njegovo prilagođavanje, pre svega potrebama demokratizacije i poštovanja suvereniteta zemalja članica, a u konačnici Rumunija je bezrezervno bila za likvidaciju vojnih blokova.²⁵⁹⁷ Čaušesku, koji je od marta meseca 1965. preuzeo upravljanje nad Rumunskom radničkom partijom, nastavio je spoljnopolitičkim pravcem koji je trasirao Dež, a u odnosu prema VU koncentrisao se na akcije usmerene ka njegovoj reformi.

Promene u Rumuniji 1965.

Period mart–septembar 1965. godine bio je prilično netipičan za rumunski model razvoja. Obazrivost, tradicionalna sporost u promenama i sklonost tihim smenama, zamenjene su tokom tih šest meseci nizom vrlo važnih događaja i velikih promena na političkoj sceni. Uvod u ovaj period predstavljali su izbori za Skupštinu, koji su prvi put značajno izmenili liste deputiraca, a kraj, donošenje novog Ustava i proglašenje Rumunije za Socijalističku Republiku. Izbori su bili zakazani za 7. mart, a kao i ranijih godina, postojala je samo jedna lista – Fronta narodne demokratije, koji se formirao neposredno pre izbora. Pravo glasa je u tom trenutku imalo oko 12.860.000 stanovnika, koji su mogli da biraju kandidate predložene od strane Fronta ili neke druge masovne organizacije, koja je opet bila pod neposrednim nadzorom partije. U sistemu gde je izlaznost bila gotovo stoprocentna, i gde je postojala samo jedna lista, nije se mogao očekivati drugi rezultat do 99.87% za listu Fronta, i svega 16.449 glasova, odnosno 0.13%, protiv. Ovakve rezultate bilo bi izlišno pominjati, kao i same izbore, da oni nisu doneli jednu novost – promenu strukture narodnih poslanika. Mnoga imena koja su se mogla naći u poslednjih nekoliko saziva izostala su. Mesta tih poslanika zauzela su mlada i nepoznata imena Rumuna. Prema podacima, oko 30% novoizabranih narodnih predstavnika nije bilo u prethodnom sazivu. Uvođenje novih ljudi, koji nisu toliko bili zadojeni sovjetskim uticajem, značilo je jačanje nacionalnog osećanja u čitavoj zemlji. Polovina poslanika bila je birana iz redova partijskih i državnih funkcionera, dok je druga polovina pripadala istaknutim pojedincima iz oblasti industrije, poljoprivrede, nauke i kulture.²⁵⁹⁸

Zajedno sa ovim izborima završavao se period vlasti Georgiju Deža, čoveka koji je oprezno i lukavo krojio put posleratnom razvitku i putu osamostaljivanja Rumunije. Njegovo poslednje pojavljivanje i obraćanje narodu bilo je na dan izbora. Drhtav i umoran glas bili su jasni pokazatelji lošeg

²⁵⁹⁶ Douglas Selvage, The Warsaw Pact and Nuclear Nonproliferation 1963–1965, Cold War International History Project, Working Paper No. 32, Washington, D.C. 2001, 14–16.

²⁵⁹⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 18.

²⁵⁹⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 09. 03. 1965, pov. br. 48845, 1–2.

zdravstvenog stanja. Nakon operacije bešike i prostate, obavljene od strane jednog britanskog hirurga 1964, zdravstveno stanje Deža je išlo nabolje. Međutim, januara meseca 1965. doktori su konstatovali da Dež ima razvijeni stadijum raka pluća, koji je ubrzo zahvatio i jetru. Iako je državni vrh zdravstveno stanje prvog čoveka partije skrivao sve do 18. marta, javnost je krišom nagađala razloge bolesti. Konzilijum rumunskih doktora, predvođenih ministrom zdravlja, tog dana je objavio vest da Dež boluje od bolesti pluća i komplikacija na jetri.²⁵⁹⁹ Dan kasnije, posle dvočasovne kome, George Georgiju Dež je umro. Vest je oko 19 sati objavljena preko radija, a narednog dana i u novinama. Period žalosti u Rumuniji trajao je sve do sprovoda, organizovanog 24. marta 1964. Deževo balsamovano telo je sve do 1991. počivalo u mauzoleju zvanom „Spomenik heroja za slobodu naroda i zemlje, za socijalizam“ u današnjem Karol parku, a zatim je premešteno na groblje Belu. Sahrana je bila masovna, a protokol je sadržao i neke elemente koji su korišćeni i za Staljinovu sahranu. Kao na primer, telo je bilo balsamovano i položeno u mauzolej, sam čin sahrane praćen je topovskom paljbom, a kovčeg je, od Palate Republike do mauzoleja, prevezen na topovskom lafetu. Takođe, posle dvočasovnog kretanja povorke, u trenutku kada je telo stiglo ispred mauzoleja, u pola tri oglasile su se sirene sa svih rumunskih fabrika, brodova i lokomotiva, koje su označile trominutnu sućut. Za razliku od sahrane iz 1953, ovoga puta nije bilo potajne radosti zbog smrti, jer je Dež, naročito u poslednjim godinama, od strane naroda počeo da biva posmatran kao lider spreman da Rumuniju izbavi iz zagrljaja Sovjetskog Saveza.²⁶⁰⁰

Na sahranu Georgiju Deža, Jugoslavija je poslala visoku delegaciju koju su činili Aleksandar Ranković, Ivan Gošnjak, Tanasije Jovanov kao prevodilac i Dušan Nešić kao sekretar delegacije.²⁶⁰¹ U novinama poput *Borbe* i *Politike*, objavljivane su opširne vesti o smrti, ličnosti i Deževom zalaganju za unapređenje odnosa sa Jugoslavijom. U znak saosećanja, Savezno izvršno veće SFRJ je donelo odluku da 20. i 24. marta otkaže priredbe zabavnog karaktera i zastave spusti na pola koplja. Telegramе saučešća uputili su svi značajni predstavnici, redom od Tita, Kardelja, Koče Popovića, Petra Stambolića, patrijarha Germana i drugih. U mnogim socijalističkim zemljama, u znak sećanja na rumunskog lidera, mnoge ulice, fabrike, pa čak i gradovi, poneli su njegovo ime. Tako je na Novim Beogradu imenovana jedna ulica, a u Sovjetskom Savezu su grad Luska, moskovska ulica, sovjetska podmornica i škola železničarskih inženjera, dobili nove nazive.²⁶⁰²

Još za njegovog života u rukovodstvu je počela borba za vlast. Prema mišljenju Maurera, Dež za svog naslednika nije video Čaušeskua, već njega, ali on nije pristao na takvu velikodušnu ponudu. Svaki od pretendenta je imao nedostatke u očima članova CK. Tako su se Dragićija plašili svi, Kivu Stojki su manjkale sposobnosti, a Apostol je važio za staljinistu i vrlo tvrdoglavog rukovodioca. Apostol, kao moguće prvo lice partije, nije se dopao članovima CK. Maurer, Bodnaraš i Kivu Stojka, smatrali

²⁵⁹⁹ Prema svedočenjima Jon Mihaj Paćepe, Dež je smatrao da je pogoršanju njegovog zdravstvenog stanja doprinela poseta Moskvi i moguće zračenje. Da takva teza nije bez osnova, navodi da je Čaušesku ubrzo nabavio osjetljive detektore na zračenje, da su tri lica iz Deževog obezbeđenja od ukupno četvorice koji su išli s njim u Moskvu, nekoliko godina nakon, umrli takođe od raka (<https://colectionaruldeistorie.ro/moartea-lui-gheorghe-gheorghiu-dej-marturia-lui-pacepa-primul-lider-comunist-al-romaniei-ar-fi-fost-iradiat-de-rusi-pentru-ca-i-a-evacuat-pe-consilierii-sovietici-din-tara-furia-k>, pristupljeno 6. 12. 2022).

²⁶⁰⁰ „Сахрањен Георгију Деж, У погребној поворци ношен је и венац председника Тита“, *Политика*, 25. 3. 1965, 1.

²⁶⁰¹ Osim ceremonijalnog dela, delegacija predvođena Aleksandarom Rankovićem, u Bukureštu vodila je razgovore sa novim rumunskim sekretarom Čaušeskuom. Tada je Čaušesku zvanično objavio da Rumunija želi da nastavi putem u odnosima koji je pokrenuo Dež naročito nakon 1963. godine (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 4, Rešenje o putovanju jugoslovenske delegacije u Bukurešt na sahranu Predsednika Državnog saveta NR Rumunije George Georgiju Deža, rov. br. 410706, 1; „Титов венац положен на одар Дежа“, *Борба*, 24. 3. 1965, 1).

²⁶⁰² „Умро Георге Георгију Деж, први секретар ЦК РПП и председник Државног савета Румунске Народне Републике“, *Борба*, 20. 3. 1965, 1.

su da je Čaušesku najprihvatljivija opcija. Kao najmlađi član CK, bez značajnije revolucionarne prošlosti i sa dotadašnjim poslušnim i skromnim predstavljanjem, bio je od starijih viđen kao pogodna figura za kontrolisanje. Zahvaljujući takvoj percepciji, došlo je do sporazuma Čaušeskua sa Maurerom.²⁶⁰³ Čaušesku je predložio Maurera za premijera 12. marta, a on je obećao da će nakon smrti Deža zauzvrat predložiti njega za prvog sekretara RRP. Predlog su podržali i ostali članovi Politbiroa, te je Dežev naslednik izabran 22. marta. Izborom Kivu Stojke za predsednika Državnog saveta, na dan sahrane stvoren je svojevrtni komunistički trijumvirat, koji je na kraju pomogao Čaušesku da osigura svoju vlast.²⁶⁰⁴ Njegov brzi uspon objašnjavao se pozicijama koje je zauzimao tokom Deževe vladavine. Mesto sekretara Saveza komunističke omladine 1944–1945, zatim politkomesara u Armiji i bavljenje kadrovskim i organizacionim pitanjima u CK, omogućili su mu poznanstvo sa generacijom koja je šezdesetih godina zauzela najvažnije funkcije u partiji i državi, a mnogi od njih su svoj položaj dugovali upravo njemu. Teorija, kojoj su bili privrženi mnogi koji su poznavali Čaušeskua, bila je da je za razliku od Maurera, Apostola, Stojke i drugih, on zauzimao položaje koji su mu omogućili veliku moć, direktan kontakt sa nižim članstvom, odakle je mogao da regrutuje pouzdane članove za svoju stvar i bavljenje pitanjima od velikog partijskog značaja. S druge strane, pomenuti rumunski rukovodioci zauzimali su najviše državne funkcije, koje u suštini nisu obezbeđivale veliku moć. Primer je mesto predsednika Državnog saveta, na kojem je bio Maurer, a koje je imalo čisto protokolarnu funkciju. Moć, ambicija, veliki broj sledbenika, ali i činjenica da je svojim viđenjem mogao da pomiri staru garnituru i novu zadojenu nacionalizmom, prokrčile su mu put do mesta generalnog sekretara partije. Analize da bi se sa njegovim izborom složila većina članstva, kao i pasivnost ostalih kandidata, poput Maurera, Apostola, Bodnaraša i Dragićija, osigurale su mu vlast i pre martovskog sastanka na kojem je izabran.²⁶⁰⁵

Posle smrti Georgiju Deža, novom sekretaru RRP je bilo veoma stalo do realizacije Titove posete, jer je saradnja sa Jugoslavijom značila sigurne političke poene i naklonost naroda, ali i bolje pozicioniranje u svetu. Čaušesku je jugoslovenskom ambasadoru na sastanku od 21. maja 1965. godine, saopštio da on kao novi prvi sekretar obnavlja sa zadovoljstvom poziv koji je još Dež uputio, i istakao da bi želeo da do posete dođe nakon IV kongresa, odnosno krajem leta ili početkom jeseni. Generalni sekretarijat Predsednika Republike je pozitivno odgovorio na poziv i kao adekvatan termin predložen je 28. 10 – 02. 11. 1965. godine.²⁶⁰⁶ Međutim, zbog pogoršanog zdravstvenog stanja Josipa Broza, 1. oktobra je rumunskom ambasadoru Malnašanu saopštena odluka da se poseta odloži.²⁶⁰⁷

Prvi znaci Čaušeskuovog uspona „iz kolektivnog rukovodstva“ viđeni su svega par meseci nakon izbora. Osnovni metod zadobijanja potpune kontrole bio je obračun sa oponentima i svima koji su mogli da ugroze put ka potpunoj kontroli. Prvi na udaru bio je Aleksandru Dragići, najveći oponent za vlast. Njegovo postepeno uklanjanje iz politike trajalo je tri godine. Prvi koraci sprovedeni su na IV Kongresu RRP, kada je na osnovu stava da jedno lice ne može imati više od jedne funkcije, Dragići, kao i mnogi drugi, morao da se odrekne državne ili partijske funkcije. U njegovom slučaju izbora nije bilo, on je morao da se odrekne mesta ministra unutrašnjih poslova, funkcije na kojoj je bio od 1952. godine i koja je bila osnov njegove moći.²⁶⁰⁸ Pored preuzimanja kontrole nad policijom i

²⁶⁰³ Pavel Câmpeanu, „Înscăunarea“, *Revista „22“*, nr. 33 (2001), 15–16.

²⁶⁰⁴ „Cum a venit la putere Nicolae Ceausescu“, *Magazin istoric*, no. 7 (July 1995), 3–8.

²⁶⁰⁵ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceausescu (1965-1989)*. Geniul Carpaților, București 2011, 121–126.

²⁶⁰⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Zabeleška o pozivu Predsedniku SFRJ i generalnom sekretaru CK SKJ Josipu Brozu Titu za posetu RNR, pov. br. 422686, 1.

²⁶⁰⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Zabeleška o razgovoru Miše Pavićevića, zamenika državnog sekretara za inostrane poslove sa Malnašanom, ambasadorom Rumunije u Jugoslavoji, 1. 10. 1965, pov. br. 433992, 1–2.

²⁶⁰⁸ Dennis Deletant, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019, 243.

Sekuritatom, Čaušesku je odmah želeo da pod svoju kontrolu stavi i propagandnu mašineriju. Iako je prvi čovek rumunske propagande Leonte Rautu podržao njegov izbor za prvog sekretara, a bio i u prijateljskim odnosima sa njim, Čaušesku je smatrao da propaganda u rukama jednog čoveka predstavlja potencijalnu opasnost. Zbog toga je Rautua izabrao za jednog od sekretara partije, ali je kontrolu nad propagandom morao da deli sa svojim dotadašnjim zamenikom Paulom Nikulesku Mizilom. Čaušesku je svoju vlast želeo da bazira na činjenici da je sa njim počela nova era za Rumuniju. U okviru takve želje morao je velike napore da usredsredi na ličnu promociju, kroz posete unutrašnjosti zemlje i razgovora sa lokalnim partijskim i administrativnim predstavnicima. Takođe, kako bi obezbedio podršku inteligencije, Čaušesku je na sastanku sa Savezom književnika kritikovao jednoličnost socijalističkog realizma i podržao zahteve umetnika i književnika za većim slobodama u stvaralaštvu. Pozivanje na velikane rumunske istorije, koji su domovinu branili od stranih osvajača, služilo je da se vremenom mitologizuje i njegovo suprotstavljanje Sovjetskom Savezu. Kako bi se ozvaničila nova era bilo je potrebno promeniti čak i ime države i partije.²⁶⁰⁹

IX kongres KPR

Kao neka vrsta prekretnice i početka novog doba, može se uzeti Kongres RRP, organizovan od 19. do 24. jula. Na pripremama za Kongres radilo se još za života Georgiju Deža,²⁶¹⁰ posle njegove smrti ubrzalo se sa pripremama, a odluka o vremenu održavanja bila je doneta na Plenumu 15. aprila 1965. Odlučeno je da izveštaj o aktivnostima partije između dva kongresa donese Nikolae Čaušesku, što je bio tradicionalni zadatak prvog sekretara, a da o planu razvoja nacionalne ekonomije za period 1966–1970. godine referiše Maurer. Zatim, da o energetici u narednih deset godina izveštaj podnese Kivu Stojka, a da o projektu statuta RKP govori George Apostol. U radu Kongresa učestvovalo je 1.375 delegata sa punim pravom glasa i 209 sa savetodavnim glasovima.²⁶¹¹ Na IV kongresu RRP prisustvovalo je 57 delegacija, a najvažnije delegacije KPSS, Jedinствene socijalističke partije Nemačke (SED), KPK, bile su predvođene prvim sekretarima – Brežnjevim, Ulbrihtom i generalnim sekretarom KPK Deng Sjaopingom.²⁶¹²

Jugoslovenska delegacija predvođena Kardeljem je i ovog puta imala poseban tretman. Jedino je nju dočekalo više od jednog člana Politbiroa. Kardelju su tako dobrodošlicu poželeli Apostol i Bodnaraš i još jedan kandidat za člana PB. Jugoslovenska delegacija je jedina imala privilegiju da joj se obezbedi materijal Kongresa, preveden na srpsko-hrvatski jezik. Za ostale su bili obezbeđeni samo prevodi na svetske jezike.²⁶¹³ Reakcija drugih država na Kongres bila je pozitivna. Brežnjev je bio zadovoljan iznetim podacima o unutrašnjoj i spoljnoj politici Rumunije, u Čaušeskuovim govorima.

²⁶⁰⁹ Vladimir Tismăneanu, *Raport final, Comisia Prezidențială pentu analiza dictaturii comuniste din România*, București 2006, 98–99.

²⁶¹⁰ Georgiju Dež je planirao da IV kongres RRP bude manifestacija rumunskog trijumfa, pobede nacional-komunizma na planu ideologije, samostalnosti unutar SEV-a i VU, veličanja prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom, ali i Francuskom, Britanijom, pa čak i Amerikom. Dakle, Kongres je trebalo da bude svečano prezentovanje uspeha rumunske politike kreirane pod rukovodstvom Deža.

²⁶¹¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, IX Kongres RKP (19–25. jula 1965), pov. br. 430571, 1–2.

²⁶¹² Rumuni su u oceni posećenosti svog Kongresa išli do te mere da su izjavljivali kako je RKP jedina u MRP koja je u tom periodu bila u stanju da održi saradnju sa svim KP i pokretima. Prisustvo delegacija pokreta, onih koji poput Demokratske partije Gvineje, Arapskog socijalističkog saveza UAR i Narodne stranke Konvencije Gane, pokazivali su elastičnost sa kojom je rumunsko rukovodstvo prilazilo odnosima u međunarodnom komunističkom pokretu.

²⁶¹³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 20.07. 1965, pov. br. 425844, 1.

O stavovima koji su se razlikovali od sovjetskih reakcija Moskve bila je da rumunsko rukovodstvo zauzima srednji kurs i da su njeni stavovi već poznati. Iz kasnijih izjavi videlo se da je Sovjetima zasmetalo prečesto isticanje nezavisnosti i rumunski stav o odnosima između socijalističkih zemalja. Mađarska ambasada je takođe saopštila da referat nije sadržao ništa što bi bilo neočekivano ili senzacionalno. Jedino su zamerili što je pitanje nacionalnih manjina postavljeno tako da tu problemi ne postoje. Poljaci su Čaušesku zamerili slabo i uzgredno pominjanje Deža, na osnovu čega su zaključili da generalni sekretar KPR želi da potiskivanjem Deževog imena, istakne svoju ličnost.²⁶¹⁴ Jedina neprijatnost na Kongresu bila je izazvana od strane albanske delegacije, koja za vreme govora Brežnjeva, Todorova i Ulbrihta nije ustala, a tokom obraćanja Kardelja je napustila salu.²⁶¹⁵ Činjenica da je Čaušesku uspeo da okupi najznačajnije predstavnike socijalističkog sveta, povećala je rumunski prestiž u svetu, njemu dala legitimitet, a od Bukurešta stvarala mesto koje je levitiralo između Moskve, dogmatskog Pekinga i slobodoumnog Beograda.

Na samom početku Čaušesku je predložio promenu imena partije, što je trebalo da povezivanjem sa periodom pre Drugog svetskog rata doprinese isticanju revolucionarne tradicije partije. Promena rednog broja Kongresa je u tom smislu takođe izvršena, te je IV kongres RRP, postao IX kongres KPR. Referat se najvećim delom bavio problemima u privredi, planovima za dalju industrijalizaciju i poboljšanjem stanja u poljoprivredi. Najmanje prostora u referatu dato je poboljšanju standarda, o čemu je samo rečeno „da će se realna primanja povećavati za 4–4.5% godišnje“, što je značilo da novo rukovodstvo u narednom petogodišnjem periodu neće veću pažnju posvetiti životnom standardu. Značajno mesto dato je s druge strane problemima ideološko-političkog rada i problemima kulture i umetnosti. Čaušesku se i pre Kongresa zalagao za politiku većih sloboda i liberalnijeg odnosa države prema umetnosti. Naročito je podvlačio potrebu izrade istorije partije. Istorija je za rumunski vrh predstavljala važan segment. Isticanje daleke prošlosti, oživljavanje junaka i ličnosti, poput Decebala, Mihaja Hrabrog, Stefana Velikog i Tudora Vladimireskua, trebalo je da ojačaju nacionalnu nezavisnost, definišu nacionalnu individualnost i motivišu narod da izdrži na putu socijalističke izgradnje sa rumunskim likom. Po pitanju spoljne politike Čaušesku nije uneo nijedan novi element.²⁶¹⁶ Kongres je u tom pogledu samo razradio i potvrdio stavove iznete u aprilskoj Deklaraciji iz 1964. Međutim, kako je dokument povezivan sa Dežom, Čaušesku je prećutkivao njegov značaj kao integralnog dokumenta, a veličao iznete principe. Ključno za Rumune bilo je podvlačenje principa ravnopravnosti, suvereniteta i nemešanja u unutrašnje stvari drugih. Rumuni nisu dozvolili da se tokom Kongresa održi konferencija komunističkih partija. Time su sprečili da Kongres padne u senku rasprave i sukoba predstavnika SSSR-a i Kine. O tom sporu Rumuni su izneli samo stav da treba otvoreno razgovarati i zajednički pronaći konstruktivna rešenja. Čaušesku je sa velikom odlučnošću pokazao da će se novo rukovodstvo u svakom pogledu strogo pridržavati pozicija oglašanih u Deklaraciji od 22. aprila 1964.²⁶¹⁷

Kongres je uneo izvesnu reorganizaciju u sistemu upravljanja državom. Umesto Politbiroa uvedena su dva nova organa: Izvršni komitet CK sa 15 članova i 10 kandidata i Prezidijum. Stvaranje pomenutih organa je neodoljivo podsećalo na organizaciju Komunističke partije Kine, koja je unutar

²⁶¹⁴ U Čaušeskuovom referatu Dež je pomenut samo dva puta. Prvi put kada je Čaušesku predložio minut ćutanja „saborcu i drugu u radu, vernom sinu i rukovodiocu partije i rumunskog naroda, eminentnom borcu međunarodnog komunističkog pokreta“. Drugi i poslednji put kada je govorio o industrijalizaciji zemlje i referatu koji je Dež podneo na Konferenciji partije 1945. godine.

²⁶¹⁵ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, Reagovanje na kongres RKP, pov. br. 427276, 1–5.

²⁶¹⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, IX Kongres RKP (19–25. jula 1965), pov. br. 430571, 22–27.

²⁶¹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–131, Informacija dopisnika Tanjuga o političkim zbivanjima u Rumuniji za poslednjih 6 meseci, 23. 9. 1965, 1–4.

Politburoa imala Stalni komitet, odnosno Prezidijum, u kojem je bila koncentrisana sva vlast. Takođe, kao novo telo uveden je osmočlani sekretarijat na čijem čelu se sada nalazio generalni sekretar umesto prvog sekretara. Od njih najvažniji je bio Prezidijum, iako se Izvršni komitet u nabranju uvek stavljao ispred (sastojao se od 7 članova, dakle dva manje od Politburoa). Prvi sastav stalnog Prezidijuma činili su Čaušesku, Stojka, Maurer, Apostol, Birladeanu, Bodnaraš i Dragiçi. Skriveni cilj reorganizacije Politburoa bilo je uklanjanje Aleskandru Mađaroša i Petru Borile iz vrha rukovodstva i uključivanje pouzdanih sledbenika, poput Mizila, George Raduleskua i Konstantina Dragana. Prošireni sekretarijat bilo je mesto za filtriranje. U njemu su se kao nagrađeni našli Manea Manesku, Paul Nikulesku Mizil, Vasile Patilinec i Virdžil Trofin, a kao skrajnuti Leonte Rautu, Aleksandru Mađaroš i Aleksandru Dragiçi. Izbor poslednjeg je u stvari predstavljao početak njegovog političkog pada, jer je nekoliko dana posle Kongresa morao da podnese ostavku na mesto potpredsednika Vlade i ministra unutrašnjih dela, koje je popunio Cornel Onesku, bivši šef sektora u Odeljenju za ideologiju i organizaciju CK RRP. Jasnu granicu nadležnosti između Prezidijuma i Izvršnog komiteta bilo je teško utvrditi. Na papiru prvo telo je trebalo da se bavi tekućim pitanjima, a drugo da vodi partiju između plenuma CK. Centralni komitet je imao 121 člana i 75 kandidata za članstvo, a podaci o broju članova za 1965. godinu kretali su se oko 1.4 miliona (44% radnika, 33% seljaka, 20% intelektualaca i 3% ostalih). To je bilo skoro duplo više od broja članova u vreme III Kongresa RRP 1960. godine.²⁶¹⁸

Može se reći da su nakon Kongresa svi rumunski rukovodioci izašli zadovoljni. Čaušesku je uspeo da raspodeli funkcije tako da ne stvori protivnike, čak i oni poput Dragiçija, Rautua i Mađaroša. Generalni sekretar je u najviša tela zadržao sve aktere Deževe ere, čak je neke poput generala Salažana i George Raduleskua unapredio, imenovavši ih za članove Izvršnog komiteta. Niko od pomenutih nije osetio da gubi vlast, čak ni Maurer, čiji je ugled na Zapadu Čaušesku maksimalno eksploatisao, a sa druge strane mu sve više smanjivao značaj u partijskoj nomenklaturi.

Sadržina Čaušeskuovog referata i diskusija pokazuju da je osnovni cilj bio izrada dugoročnog programa privrednog karaktera, koji bi doprineo daljem učvršćivanju i afirmaciji proklamovane rumunske politike. Privreda je bila stub na kojem je rumunsko rukovodstvo htelo da obezbedi ekonomsku i političku nezavisnost. Imajući to u vidu, doneti su zaključci za dalju ubranu industrijalizaciju. U novom petogodišnjem planu 1966–1970, stopa porasta celokupne industrije bila je planirana na 10.5% godišnje, nacionalni dohodak je trebalo da bude 1970. godine 40% veći nego 1965, a životni standard da skoči za 30%. Što se tiče spoljne politike, tu nije došlo do iznošenja novih elemenata, a stavovi nisu bili promenjeni ni po pitanju odnosa u MRP. Istaknut je princip ravnopravnosti i naročito podvučeno da način rešavanja unutrašnjih pitanja u jednoj zemlji ne sme biti predmet ocena drugih zemalja i partija. Rumunsko rukovodstvo je ostalo dosledno i po pitanju organizovanja konferencije KP. Čaušesku nije dozvolio da se Kongres Rumunske radničke partije pretvori u bojno polje između SSSR-a i Kine i njihovih partija pristalica.²⁶¹⁹

Projekat Statuta, koji je usvojen na IV kongresu Rumunske radničke partije 1965. godine, imao je za cilj dalju decentralizaciju aparata, demokratizacije i jačanja nadležnosti nižih instanci partijske vlasti. Kao najvažnije promene doneo je ukidanje kandidatskog staža i zabranu da član partije ima više od jedne rukovodeće političke funkcije koja je zahtevala stalno angažovanje. Taj član 13b imao je presudnog značaja za razdvajanje partijske od državne vlasti na lokalnom nivou, ali i na najvišem

²⁶¹⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 11.

²⁶¹⁹ DAMSPS, SPA, 1965, II, dos. 4, Bilten DSIP-a br. 8–9, str. pov. br. 65, 17–19.

državnom, što je Čaušesku rado iskoristio kako bi dodatno oslabio sve one za koje je smatrao da mu predstavljaju opoziciju. Pored toga, od političkog značaja bila je i odluka o promeni imena partije u Komunističku partiju Rumunije, kao i promena imena omladinske organizacije u Savez komunističke omladine (Uniunea Tineretului Comunist – UTC). Umesto prvog sekretara, uvedena je funkcija generalnog sekretara. U diplomatskom koru se govorilo da je niz promena koje je novi statut partije doneo, bio rezultat proučavanja statuta SKJ.²⁶²⁰

Čaušesku je nastavio glavni kurs politike koju je proklamovao i sledio Dež, a koja je u suštini bila da se do nezavisnosti može doći jedino stvaranjem jake materijalne baze kroz industrijalizaciju.²⁶²¹ Ipak, preuveličavanje Čaušeskuove uloge i prekrivanje Deža velom zaborava, posle nekoliko godina će novog lidera krunisati kao osnivača rumunskog nezavisnog puta. U tom razvojnom putu IX kongres Komunističke partije Rumunije predstavljaće polazište. Prema oceni Vladimira Tišmaneanua, Kongres je bio trenutak stvaranja Čaušeskuovog tumačenja socijalizma, obogaćenog tezama o homogenizaciji rumunske nacije, industrijalizaciji, maksimalnom eksploatiranju prirodnih resursa, veličanju generalnog sekretara kao oličenja jedinstva partije i naroda, nezavisne pozicije na međunarodnoj sceni, liberalizacije, demokratizacije i većih sloboda u umetničkom izražavanju. IX kongres je nakon nekoliko godina postao jedan od temeljnih mitova na kojima je izgrađen Čaušeskuov kult.²⁶²²

Promena imena države bila je uslovljena promenom Ustava. Na zasedanju Velike narodne skupštine, 21. avgusta, usvojen je novi Ustav sada Socijalističke Republike Rumunije. Nakon Čehoslovačke, koja je 1960. postala Socijalistička Republika, i Jugoslavije koja je to učinila promenom Ustava iz 1963, Rumunija je bila treća država koja je promenom imena želela da ozvaniči dostignuti stepen razvoja. O predlogu novog Ustava raspravljalo se na IX Kongresu KPR, ali se prilikom proučavanja predloga inicijator ustavnih promena, Georgiju Dež, nije pominjao. Shodno tome, u predlogu je dato značajno mesto građanskim pravima. Ona su premeštena iz sedmog poglavlja starog Ustava u drugo poglavlje. Takođe, u prvom članu je istaknuta nezavisnost, jedinstvenost, neotuđivost i nedeljivost teritorije. Odnos sa drugim zemljama se temeljio na principima ravnopravnosti i jednakosti, te je iz Ustava izbačeno pominjanje Sovjetskog Saveza, koji se u prethodnom iz 1952. godine pominjao čak pet puta. Ono što je moglo da zasmeta ostalim narodima koji su živeli u Rumuniji, bilo je izostavljanje pominjanja manjina, što je značilo da se išlo na jedinstvenu rumunsku naciju. Umesto toga pomenute su nacionalnosti. Izbačena su tri člana Ustava iz 1952. godine, koja su se ticala autonomne mađarske oblasti. Umesto njih priznato je samo pravo „zajedno nastanjenim nacionalnostima“ na jezik, knjige, novine, pozorišta i škole.²⁶²³ Novi Ustav imao je ukupno 121 član, raspoređen u devet glava, koje su se redom odnosile na državu, prava građana, organe vlasti, centralne i lokalne uprave, pravosuđe, tužilaštvo, državna obeležja i završnih odredbi kojima se ukidao stari, a u upotrebu uvodio novi Ustav SR Rumunije.²⁶²⁴

²⁶²⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20, Projekat Statuta KPR, 10. 06. 1965, pov. br. 421473, 1–2.

²⁶²¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetiik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 2.

²⁶²² Vladimir Tismăneanu, „Congresul al IX-lea și geneza mitului Ceaușescu“, *Revista „22“*, nr. 33 (2000), 12–20.

²⁶²³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 01. 07. 1965, pov. br. 423960, 1–2.

²⁶²⁴ https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm act_text?id=37735, pristupljeno: 13. 12. 2022.

Tretiranje Deževe ličnosti posle njegove smrti bilo je slabo. Činjenica da je bio skrajnut i zaboravljen, pravdala se time što je novom rukovodstvu bilo potrebno da se što pre afirmiše i uzdigne. Živo sećanje na Deža bi po mišljenju CK usporilo i omelo Čaušeskuovo uzdizanje, što bi se odrazilo i na sprovođenje određenih odluka na spoljnom i unutrašnjem planu. Isticanje novog lidera u senci starog bio bi spor i težak proces. Tako je posle ceremonijala sahrane i zakletvi rukovodstva, nad odrom da će slediti njegov put, Dež bio skrajnut. Njegova dela i štampani govori su povučeni iz knjižara, po gradovima i institucijama skidani njegovi portreti i biste, a u štampi je bilo zabranjeno pominjanje njegovog imena.²⁶²⁵ Prema izveštajima dopisnika „TANJUG-a“, Alekse Brajovića, čak je običan Rumun razumeo da Deža treba što pre zaboraviti. U akcijama novog rukovodstva mogle su se uočiti i povremene kritike i optužbe na njegov račun. Četiri meseca nakon smrti, na rumunskom Kongresu nije bilo njegovih slika, venac u ime Kongresa nije položen na njegov grob, kao ni dovoljno isticanje njegovih zasluga. Osim minuta ćutanja i jednim pomenom u Čaušeskuovom referatu u kontekstu isticanja industrijalizacije, Deževo ime na drugim mestima nije spominjano. Na IX kongresu KP Rumunije, Dežu je prebacivano da je narušio princip kolektivnog rukovođenja i da je pravio niz grešaka u segmentu planiranja i rukovođenja privredom. Kao konkretni primeri, navođeni su megalomanski objekti, poput čeličane u Galcu, za koju Rumunija nije imala dovoljno sirovine, ili brana sa njegovim imenom na reci Ardeš, koja nije imala dovoljno vode da iskoristi potencijal brane visoke 160 metara. U tom smislu Čaušesku je na Kongresu izjavio da se organi u privredi nisu uvek rukovodili ekonomskom efikasnošću pri planiranju industrijskih objekata. Iako je Dež bio glavni inicijator pokretanja zajedničkog projekta izgradnje hidroenergetskog i plovidbenog sistema na Đerdapu, prilikom obeležavanja godišnjice od početka radova, u rumunskoj štampi nije bilo nijednog njegovog pomena, za razliku od jugoslovenske štampe, koja nije skrivala njegovu ulogu i činjenicu da je on zajedno sa Titom otvorio radove 7. septembra 1964. godine. Na ovom primeru, kao i na nizu drugih, štampa je pokazivala da je Georgiju Dež postao nepopularna tema.²⁶²⁶

Sve dok novo rukovodstvo nije stabilizovalo svoje pozicije o Dežu se malo govorilo. Prilike kada je spominjan su najčešće imale istorijski kontekst. Dakle, njemu je novo rukovodstvo odavalo priznanje kao važnoj istorijskoj ličnosti, koja je puno doprinela socijalističkom razvoju Rumunije. U tom kontekstu vid priznanja bio je grad koji je nosio njegovo ime, skoro svako veće mesto je imalo ulicu sa njegovim imenom, a napravljen je i spomenik u Bukureštu. Rumunija je cenila i odluku Jugoslavije da jedna novobeogradska ulica ponese njegovo ime.²⁶²⁷ Situacija se popravila sa godišnjicom njegove smrti. Tada mu je na dostojanstven način odati priznanje kao istaknutom revolucionaru i borcu za socijalističku Rumuniju. To je bilo moguće jer je Čaušesku uspeo da se za godinu dana razvije kao autoritet, predstavi kao nacionalni lider i pokretačka snaga partije i nacije.²⁶²⁸ On je uspeo da obezbedi harmoničan odnos između stare i mlade garniture dovedene posle Deževe smrti. Tako je diplomatskim predstavnicima harmonično delovao zajednički rad Stojke, Maurera, Bodnaraša, Dragićija, Salažana sa Mizilom, Deleom i drugim mlađim rukovodiocima. Takvo stanje omogućio je entuzijazam

²⁶²⁵ *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996, 532–533.

²⁶²⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–131, Informacija dopisnika Tanjuga o političkim zbivanjima u Rumuniji za poslednjih 6 meseci, 23. 9. 1965, 5–7.

²⁶²⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 10.

²⁶²⁸ To je uspeo zahvaljujući brojim putovanjima po zemlji i naporima da se kod naroda uloga partije poistoveti sa ulogom Čaušeskua. Konstatno pojavljivanje na plenumima, kongresuma, skupštinom, televizijom i citiranje njegovih referata i govora doveli su do njegove sveprisutnosti.

nacionalnog preporoda koji je vladao. Najveći teret bio je na mladim kadrovima, koji su delovali uz poštovanje autoriteta starijih.²⁶²⁹ Sistem kolektivnog rukovodstva na čelu sa Čaušeskuom, Maurerom i Kivu Stojkom, propagiran u prvim mesecima nakon Deževe smrti, potisnut je do Kongresa. U novinama se sve manje moglo pronaći obraćanje predstavnicima kolektivnog rukovodstva, a sve više obraćanje lično Čaušeskuu. Iako nije držao najvišu državnu poziciju, Čaušesku je predložio za sastav Državnog saveta uspeo da to telo potčini Izvršnom komitetu kojim je on direktno rukovodio. Na taj način je zadobio moć i nad partijom i državom.

Posle Deža

Otvaranje Rumunije ka Zapadu donelo je slobodniji odnos građana i komunikaciju sa strancima. Više se kontakt i dopisivanje sa strancima i izdavanje stanova nije uzimalo kao povod za hapšenje. Sloboda se osetila i kod izgradnje stanova, kupovine automobila, slobodnog izražavanja mišljenja i kritike. Bilo je više sloboda u kulturnom stvaralaštvu. Do poboljšanja je, naravno u duhu Rumunije, dolazilo postepeno i bez naglih promena. Godine staljinizma su ostavile duboke tragove u postupku vlasti i zakonodavstvu o ljudskim pravima. Odnos prema čoveku, njegovim pravima i obavezama, bio je u suprotnosti sa ciljem ka kojem je Rumunija stremila. Važna promena u toj sferi nastupila je sa dolaskom Čaušeskua na vlast. On je već maja meseca 1965. godine održao sastanak sa predstavnicima MIP-a i oblasnim tužiocima, od kojih je u ime Centralnog komiteta tražio poštovanje zakona, zaštitu građanskih prava i slobode. Zakonodavne izmene, koje su poboljšale položaj čoveka, bile su avgusta meseca unete u novi Ustav. Proklamovani ustavni principi su došli naročito do izražaja sa donošenjem zakona o radu januara 1966. godine. Zakon o sudovima, o krivičnom postupku i krivični zakonik su garantovali zaštitu od samovoljnog hapšenja, pravo na naknadu štete načinjenu nezakonitim postupkom državnih organa i dr.²⁶³⁰

Insistiranje na nacionalnom segmentu dovelo je do izvesnog izolovanja Rumunije od procesa liberalizacije društveno-ekonomskih sistema u drugim socijalističkim državama. Rumunija je shodno svojim osobenostima zadržavala centralizam i sprovodila politiku daljeg jačanja centralnih organa u svim oblastima. Privredni razvoj Rumunije se odvijao po normama državnog plana, tj. po sistemu centralističke planske proizvodnje. Tako se oko 90% proizvodnje odvijalo prema zacrtanim godišnjim i višegodišnjim planovima. Takav sistem je dovodio do pojave krupnih privrednih problema, poput ekonomske efikasnosti, kvaliteta proizvoda, i blagovremenog puštanja u rad novih objekata. Pored izuzetnog prosečnog porasta industrijske proizvodnje, od 14.5% u nekim važnim granama, šestogodišnji plan nije bio ispunjen. Tako je hemijska industrija podbacila za 3.4%, elektroenergija za 2%, a najveći podbačaj na kraju šestogodišnjeg perioda 1960–1965. godine bio je u poljoprivredi. Ipak to nije umanjivalo uspeh i činjenicu da je Rumunija po dinamici industrijskog razvoja bila u samom vrhu u svetu. Samo postignuti rezultati u industrijskoj proizvodnji za 1965, bili su u visini od 80% od celokupne proizvodnje koju je ostvarila u I petogodišnjem privrednom planu 1951–1955.²⁶³¹

Od 1966. odnosno kraja 1965. godine, Rumunija je krenula putem demokratizacije društveno-ekonomskog sistema. Do polovine 1967. godine bio je primetan niz promena u poljoprivredi,

²⁶²⁹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, Telegram iz Bukurešta od 23. 03. 1966, pov. br. 411565, 1–2.

²⁶³⁰ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 26. 03. 1966, pov. br. 411858, 1–2.

²⁶³¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 7, Materijal za posetu Borisa Krajgera Rumuniji, Bukurešt 22. 02. 1966, pov. br. 47247, 12–5.

državnom sektoru i u planiranju. Rukovodstvo je sve više davalo prostora inicijativama i predlozima koji su dolazili odozdo. U rukovođenju investicijama takođe je bilo primetno pomeranje nadležnosti odozgo nadole. Za razliku od Deževog vremena, kritika je bila moguća i postajala je sve razvijenija i potpunija. Davanje prostora nižim instancama dovelo je do povećanja aktivnosti svih privrednih grana ka racionalnom iznalaženju rešenja za postojeće probleme. Veća sloboda u privrednom sektoru omogućila je i elastičnije postavljanje u spoljnoj trgovini. Promene koje su se dešavale navodile su na zaključak da će period do 1970. godine biti ujedno i vreme priprema za dublje promene u rumunskom privrednom sistemu.²⁶³²

Decembarski plenum CK RKP i zasedanje Velike narodne skupštine krajem 1967. godine, razmatrali su probleme koji su se vremenom akumulirali u nacionalnoj privredi. Za razliku od prethodnih plenuma sazivanih krajem godine, a u cilju razmatranja i usvajanja privrednog plana za narednu godinu, na ovom su postojeći problemi celovitije iznošeni i upoređivani sa stanjem u drugim socijalističkim i kapitalističkim zemljama. Na osnovu toga mogao se steći objektivniji stepen razvoja rumunske privrede i njeno mesto na svetskom tržištu. Iz otvorenog izlaganja Čaušeskua proizašla je zdrava polemika, što je bila novina za rumunsku praksu. Oštre kritike bile su upućene Ministarstvu građevinarstva, mašingradnje, hemijske industrije, a kritikovana je čak i Vlada. Na liniji oštrijeg shvatanja odgovornosti tokom cele godine su sprovedene kadrovske promene, a posle decembarskog Plenuma vrhunac je bio postavljanje Ilije Verdeca, Čaušeskuovog čoveka od poverenja, za potpredsednika Vlade zaduženog za rudarstvo, geologiju i geološka istraživanja. Na osnovu materijala sa pomenutih zasedanja, kao osnovni problemi rumunske privrede naročito su se isticali visoki materijalni troškovi proizvodnje, nizak stepen industrijske prerade, fenomen planiranih gubitaka, loš kvalitet proizvoda i efikasnost, produktivnost i disproporcija između teške i lake industrije. Za razliku od razvijenih zemalja gde su materijalni troškovi proizvodnje bili u opsegu od 30–35% od ukupne vrednosti, u Rumuniji su dostizali 58%, a u industriji čak 63%. Fenomen planiranih gubitaka je bio u procesu rasta. Preduzeća, pa čak i resorna ministarstva, opravdavala su takvo stanje zbog toga što im je to pružalo prostora za premašenje planskih zadataka. Ti gubici su 1966. godine iznosili oko 10% od ukupnih investicija. Gledanje na pomenuti fenomen kao normalnost dovelo je do toga da su neke proizvodne grane trošile više nego što su bile u stanju da proizvedu. Uska nomenklatura i nezadovoljavajući kvalitet proizvoda, pre svega mašinske industrije, doveo je do manje cene prilikom izvoza. To je dovelo do situacije da Rumunija prilikom uvoza plaća duplo veću cenu mašina, od one koju traži za izvoz istih tih mašina domaće proizvodnje. Produktivnost rada u Rumuniji je predstavljala veliki problem. Ona je u poređenju sa Italijom, Francuskom ili SR Nemačkom, bila dva do tri puta manja. Prezaposlenost i smanjena efikasnost je dovela do poskupljenja proizvodnje. U nekim sektorima je učešće radnika u troškovima proizvodnje išlo čak do 60%. Stavljanje razvoja teške industrije kao primarnog cilja, dovelo je da odnos teške i lake industrije u ukupnoj industrijskoj proizvodnji bude u odnosu 70 prema 30%. Veliki zaostatak lake industrije i proizvoda široke potrošnje, osećao se i te kako kroz česte nestašice i potrebu za švercom iz okolnih zemalja. Sve pomenute probleme Rumunija je razmotrila i donela mere koje su se vodile ka stvaranju uslova za slobodnije delovanje ekonomskih zakonitosti i primenu principa poslovanja na bazi dohotka.²⁶³³

²⁶³² DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 4, Zapisnik sa sastanka Kolegijuma Ambasade na dan 6. marta 1967, pov. br. 411894, 2–3.

²⁶³³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 1, Aktuelni problemi rumunske privrede i osnovne propozicije razvoja u 1967, pov. br.44203, 2–5.

Rumunija je u 1966. godini u potpunosti realizovala postavljeni plan razvoja. Globalna proizvodnja iznosila je 188.2 milijarde leja, a plan je premašen za 2%. Porast nacionalnog dohotka je iznosio 7.9%. U 1967. godini veća pažnja bila je poklonjena razvoju lake industrije i proizvodima široke potrošnje. Ohrabrujući rezultati u poljoprivredi i povećanje od 11.2 procenata u odnosu na 1965. godinu, doveli su do novih mera u 1967. Radilo se na povećanju proizvodnje, proširenju površina pod sistemima za navodnjavanje. Država je te godine po prvi put proširila ulaganja i na zadružni sektor. Kao vid motivacije 1967. godine je sprovedena ideja o sistemu takmičenja između zadruga, ekipa i brigada, a najbolji kolektivi i radnici su dobijali novčane nagrade.²⁶³⁴

U periodu 1961–1966. godine, prosečna stopa rasta nacionalnog dohotka bila je 9.3%, poljoprivredne proizvodnje 3.2%, a industrijske 13.4%. Industrijalizacija je dovela na kraju tog perioda do povećanja učešća industrijskog sektora u nacionalnom dohotku sa 44.6% na 49.7%, a istovremeno i do pada poljoprivrednog sa 33% na 29.7%. U Rumuniji je 1967. godine postojalo 264 stručnih instituta u kojima je radilo preko 23.000 visokokvalifikovanih stručnjaka. Iako je spoljnotrgovinska razmena porasla 1966. godine za preko 75% u odnosu na 1960. godinu i dostigla iznos oko 2.3 milijarde dolara, ona je zbog slabe razvijenosti viših oblika saradnje bila relativno niska. Prosek od 68 \$ izvoza po glavi stanovnika bila je jedna od najnižih u Evropi.²⁶³⁵

Iako je vlast sprovodila određene reforme, osnovna karakteristika unutrašnjeg života Rumunije u tom periodu, ostao je centralizam u svim oblastima sistema. Ulaganje velikih napora ka ostvarivanju političke i ekonomske samostalnosti, uticalo je da se razvoj unutrašnjeg sistema stavi u drugi ugao. Partija je i u godinama koje su sledile zadržala apsolutnu kontrolu nad svim sferama života i funkcionisanja države. Sa dolaskom Čaušeskua se, dakle, na unutrašnjem planu nije ništa promenilo. Kako stoji u jednom arhivskom dokumentu: „Stav Rumuna protiv novotarija koje su možda potrebne drugima, ali ne i Rumuniji, ostao je isti“.²⁶³⁶ Veća sloboda u iznošenju mišljenja, u kritici i iznošenju rešenja pojedinih problema, koja je data posle IX kongresa, prevashodno se zadržala samo u tehničkim aspektima privrede i organizacije, dok je centralistički okvir ostao nenarušen.²⁶³⁷ Isti je ostao i smer privrednog razvitka. Čaušesku je na IX kongresu RKP u rečenici – Iskustvo rumunskog naroda i istorije razvitka ljudskog društva pokazuje da je industrijalizacija jedini put koji vodi progresu i civilizaciji, podizanje životnog standarda, put koji, u stvari, obezbeđuje nacionalnu nezavisnost i suverenitet – jasno pokazao da je industrijalizacija rumunski adut u borbi za sticanje nezavisnosti. Tokom šestogodišnjeg perioda prosečna godišnja stopa rasta je prema zvaničnoj statistici bila na zavidnom nivou. Sredstva za proizvodnju su beležila godišnji rast od 15.7%, dok su potrošna dobra imala prosek od 12.3%. Posebno se u statistikama ističe činjenica da je podignuto preko 500 novih fabrika i da je najveći broj postojećih rekonstruisan i modernizovan. Zahvaljujući razvoju teške industrije, Rumunija je počela da proizvodi mnoge značajne proizvode, kao što je aluminijum, sintetički kaučuk, plastična masa, kvalitetan čelik, sintetička vlakna, celuloza iz slame i trske, nove vrste cementa i veliki broj proizvoda namenjenih za široku potrošnju. Mašinogradnja se takođe značajno razvila, tako da je Rumunija bila u stanju da podmiri 2/3 ličnih potreba za uređajima. Uvela je u proizvodnju 200 novih mašina i opreme, poput električnih lokomotiva, instalacija za bušenje, traktora, kamiona, hidroenergetskih agregata, strugova i druge opreme potrebne za čitav niz rumunskih fabrika. Velika ulaganja u razvoj industrije tokom šest godina, dovela su do velikog porasta

²⁶³⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 1, Plan razvoja u 1967, pov. br. 44203, 7.

²⁶³⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 27. 10. 1967, pov. br. 436894, 3–5.

²⁶³⁶ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 1.

²⁶³⁷ Isto, 2.

udela industrije u nacionalnom dohotku.²⁶³⁸ Godinu dana pre početka šestogodišnjeg privrednog plana, udeo je iznosio 41%, a 1964. godine već 48.5%. Recipročno je došlo i do smanjivanja udela poljoprivrede sa 38% u 1959. na 28.2% u 1964. godini. Nacionalni dohodak je od početnih 105 milijardi leja na kraju tog perioda, 1965. godine, dostigao vrednost od 158 milijardi leja, dok je dohodak po glavi stanovnika porastao sa 5.650 na 8.257 leja godišnje. Poslednje godine plana Rumunija se mogla pohvaliti velikim porastom vrednosti svog spoljnotrgovinskog prometa i strukture izvoza. Sa povećanjem od deset posto u odnosu na 1964. godinu, vrednost spoljnotrgovinskog prometa se popela na 2.385 miliona dolara, a od toga su čak 4/5 činili industrijski proizvodi.²⁶³⁹ Višegodišnje zapostavljanje poljoprivrede je ostavilo dubok trag. Iako se sredinom šezdesetih godina 67.5% stanovništva bavilo poljoprivredom, iako su obradive površine dostigle skoro 10 miliona hektara, minimalna ulaganja, kolektivizacija i ograničenje okućnice na 30 ari, negativno su delovali na želju seljaka da ulože veći trud. Slaba produktivnost i drugi faktori poput obaveznog otkupa, niske cene, i malih plata, doveli su do toga da je Rumunija pored velikog potencijala imala niske prinose po hektaru – pšenice oko 13 metričkih centi (mc), kukuruza 17.2, a krompira 90.9 mc. Treba naglasiti da su državna dobra imala poseban tretman. Njih 680 naspram preko 4.700 zadruga, zauzimala su 15% obradive površine i davale do 35% celokupne poljoprivredne proizvodnje. Najveći broj traktora, kombajna, sejalica i agrotehničkog materijala, kao i investicija, usmeravan je u tom pravcu. Država je na državna poljoprivredna dobra gledala kao na fabrike, te su i plate radnika bile na nivou onih u industriji, čiji je prosek bio 1.100 leja. Mesečne naknade ostalih u poljoprivredi bile su oko 350 leja. Iz jednog izveštaja SEV-a vidi se i da je životni standard rumunskog seoskog stanovništva bio na najnižem nivou od svih ostalih socijalističkih zemalja. Podbačaj poljoprivrede u ostvarivanju šestogodišnjeg plana odrazio se i na sledeći planski period 1966–1970. Kako bi se popravilo stanje, ciljevi su u poljoprivredi u najvećem broju slučajeva ostali isti kao u prethodnom planu, a negde su postavljeni i niži. Država je povećala investicije za 34% i napore usmerila na poboljšanje tehničko-materijalne baze. Celokupna poljoprivredna proizvodnja za petogodišnji period je trebalo da poraste 20 procenata, imajući u vidu razvoj industrije, to je bio nekada jednogodišnji, a u najvećem broju slučajeva dvogodišnji cilj. Želja plana bila je da se dostigne godišnji prinos kukuruza od 7.6 miliona tona i 4.8 miliona tona pšenice (1964. prinosi su bili 6.7 i 3.9 miliona tona). Takav plan, kao ni mere poput onih sa Plenuma krajem 1965. godine, usmerenih ka stvaranju efikasnijeg upravljanja privredom, suštinski nisu bili dovoljni da se bitnije izmeni stanje u poljoprivredi.²⁶⁴⁰

Proces nacionalnog osamostaljenja Rumunije se dolaskom Čaušeskua posebno pojačao u svim kulturnim i umetničkim poljima delatnosti. Sastanci Čaušeskua sa umetnicima i kulturnim radnicima i instrukcije CK, koje su omogućavale veću samostalnosti u stvaralaštvu, bile su sa oduševljenjem prihvaćene. To je bio još jedan stepenik na polju daljeg razvoja kulture, a napravljen je nakon oslobađanja od zavisnosti i imitiranja sovjetskih uzora. Potvrde da se radilo o novom političkom pravcu, što je možda i najviše osnažilo umetnike i književnike, bile su rehabilitacije najznačajnijih rumunskih ličnosti, poput Nikolae Jorge, Liviu Rebreanua, Tudora Argezija, Panait Istrati, Eugena Joneskua, skulptora Brankušija, pa čak i najznačajnijeg političara međuratnog perioda, Tituleskua.²⁶⁴¹ Rumuni su nastojali da ožive događaje i ličnosti koji su bili posle rata zaboravljeni ili skrajnuti. To je

²⁶³⁸ Tokom šestogodišnjeg privrednog perioda Rumunija je investirala ukupno 211 milijardi leja, a gotovo polovina od toga bila je usmerena na razvoj industrije (49.5% – 104.3 milijarde), naročito na izradu sredstava za proizvodnju.

²⁶³⁹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 4.

²⁶⁴⁰ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Plan za period 1966–1970, pov. br. 433107, 7–8..

²⁶⁴¹ Titulesku je iz zaborava izvučen povodom dvadesetpetogodišnjice od njegove smrti. Štampa je o njemu naširoko pisala, u mnogim mestima su organizovane proslave, a njegove biste i spomen-ploče bile su otkrivene u Bukureštu, Ženevi i Parizu.

išlo dotle da su neki važni događaji proslavljani pompezno i van zvaničnih jubileja. Tako je svečano proslavljeno 107 godina od ujedinjenja Vlaške i Moldavije i mnogi drugi događaji.²⁶⁴² Liberalizacija kulturnog života u Rumuniji dovela je i do otvaranja zemlje za razne strane kulturne uticaje, naročito one sa Zapada. Država je posebno naglašavala bliskost i saradnju sa frankofonim zemljama, poput Francuske i Italije. Na IX, tj. IV partijskom kongresu, data je jasna potvrda slobode u stvaralaštvu i želja da se Rumunija izvuče iz okvira socijalnog realizma. Već posle godinu dana u rumunskom kulturnom životu osetilo se novo strujanje. Umetnici su brzo usvajali zapadne tendencije u umetnosti, a kritika ih pozitivno ocenjivala. Takav brzi zaokret CK nije očekivao, te je od podržavanja takvih stremljenja, polako počela da se nazire i kritika liberalnih kretanja, koja su po rečima partijskih predstavnika bila nerazumljiva običnom čoveku. Na Kongresu omladine, održanom krajem marta 1966. godine, jasno je bio istaknut zahtev „da se umetnici ponovo okrenu i inspirišu bogatom socijalističkom sadašnjicom“. S druge strane, zvaničan stav partije bio je nešto blaži, jer je rumunski državno-partijski vrh nastojao samo u tome da se kretanja u umetnosti usaglase sa opštim naporima zemlje u izgradnji snažne ekonomske baze i obezbeđivanju samostalnosti.²⁶⁴³

Proslava rumunskog nacionalnog praznika Rumunije 1967. godine protekla je uobičajeno. Jedina razlika bila je u tome što, po prvi put, predstavnici zapadnih zemalja nisu napustili tribinu za vreme pevanja „Internacionale“ na završetku parade. Ambasadori zemalja NATO-a su pre proslave glasanjem odlučili da ne čine uobičajenu demonstraciju, zbog prijateljske politike Rumunije prema zapadnim zemljama. Čestitka koju je Tito uputio i ove godine bila je objavljena odmah posle sovjetske.²⁶⁴⁴ Nikolae Čaušeskua je Velika narodna skupština na zasedanju od 9. decembra 1967. godine izabrala za predsednika Državnog saveta SRR. Izborom na tu poziciju on je prema Ustavu postao i predstavnik države u međunarodnim odnosima. Tim činom on je i zvanično preuzeo potpunu kontrolu nad unutrašnjim i spoljnim životom zemlje.²⁶⁴⁵

Nastavak Deževe spoljne politike

Ako bi se govorilo o dokumentima kojim je bila definisana rumunska politika i borba za što nezavisniji položaj, svakako bi kao glavne trebalo navesti Deklaraciju od aprila 1964, odluke IX kongresa RKP i Ustav iz avgusta 1965. Sva tri dokumenta su sadržala osnovne principe na kojima je Rumunija gradila i razvijala odnose sa drugim zemljama. To su u srži bila opšta načela marksizma-lenjinizma, razrađena dodavanjem specifičnosti i osobenosti rumunskog društveno-političkog i ekonomskog iskustva. Trud koji je Rumunija ulagala u postizanje što bolje pozicije u svetu, doneo je posle nekoliko godina vidljive rezultate. Značajna međunarodna afirmacija i priznavanje rumunskih političkih težnji, bili su rezultat toga. Međutim, kritike koje su mogle da se upute na račun rumunske politike od strane drugih država, koliko-toliko objektivne, bile su da je zbog preokupacije nacionalnim interesima ona nedovoljno kritički posmatrala određene međunarodne probleme. Oportunizam i isticanje ličnih interesa u svakom trenutku, dovodili su često do labilnog ili uzdržanog postavljanja i korišćenja određenih sukoba u svoju korist. Zbog svega toga, naročito posle IX

²⁶⁴² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 9.

²⁶⁴³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 08. 04. 1966, pov. br. 413871, 1–2.

²⁶⁴⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 10, Proslava nacionalnog praznika Rumunije, 28. 08. 1967, pov. br. 430249, 1.

²⁶⁴⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 11, Telegram Protokolu DSIP-a od 19. decembra 1967, pov. br. 5175, 1.

kongresa, bio je primetan zaokret politike socijalističkih zemalja prema Rumunija. One su počele realnije da prilaze bilateralnim odnosima i da Rumuniju posmatraju kao državu jednaku u pregovorima.²⁶⁴⁶ Početak nezavisnog puta razvoja i postavljanje odnosa sa socijalističkim zemljama na ravnopravnoj osnovi, uz nemešanje u unutrašnje stvari, izazivalo je niz teškoća. Iako su se trudili da takva politika ne naruši odnose sa socijalističkim zemljama, do toga je ipak došlo. Uspeh za Rumuniju u tim nastojanjima bio je što se ekonomska saradnja nije smanjila, ali je po sadržaju i formi postala siromašnija. U ostalim sferama, naročito kulturnoj, oblici saradnje poput razmene ljudi, iskustava i organizovanje manifestacija, dobili su formalan karakter. Na primer, delatnost ARLUS-a i obaveštavanje o dostignućima razvoja u prvom redu Sovjetskog Saveza, a potom i ostalih, svedeno je na minimum ili je u najboljem slučaju primenjivan princip recipročnosti.²⁶⁴⁷

Odnosi Rumunija–SSSR bili su opterećeni vekovnim teritorijalnim i nacionalnim sukobom i činjenicom da je rumunska teritorija bila dugo kasarna sovjetske armije. Teritorijalni spor vođen je oko Besarabije i Bukovine, tačnije za oko 54.000 kilometara kvadratnih i preko četiri miliona stanovnika, od čega su 2–2.5 miliona bili Rumuni. Takva istorija odnosa ostavljala je dubok trag i donela veliku netrpeljivost prema Rusima, koja je dodatno bila pojačana delovanjem instaliranih komunista i eksploatacijom preko SOVROM-a. Političkom likvidacijom Ane Pauker i Patraškana i ukidanjem mešovitih društava, odnosi se nisu popravili. Do vrhunca je ubrzo došlo zbog nastojanja Sovjetskog Saveza da preko SEV-a naturi svoju ekonomsku liniju, odnosno da, kako su to Rumuni videli, nastavi sa eksploatacijom njihove države. Donošenjem aprilske Deklaracije 1964, posle koje je Moskva popustila pod pritiskom i dopustila Bukureštu da slobodno iskazuje svoj stav prema ekonomskoj i drugoj saradnji, jasno su bile izražene pozicije Bukurešta. Iako je atmosfera u odnosima bila napeta, obe strane su mogle biti zadovoljene činjenicom da je oko 50% rumunske spoljne trgovine išlo ka Sovjetskom Savezu. Osim ekonomske sfere, jedini tinjajući problem koji je ostao, bilo je pitanje rumunske manjine u Sovjetskom Savezu. Međutim, to pitanje je bilo vrlo opasno pokretati.²⁶⁴⁸

Važno je istaći da se Čaušesku nakon izbora za generalnog sekretara držao tradicije, te je za svoje prvo putovanje van zemlje izabrao Moskvu. U nekim analizama se može pročitati da je Čaušesku odlazak bila potreba da se od sovjetskog rukovodstva dobije potvrda za izbor, a samim tim i ojača legitimitet novopostavljene vlasti u nekoj socijalističkoj zemlji. Poziv za posetu uputio je Leonid Brežnjev tokom IX kongresa KP Rumunije. Ubrzo je kao datum određen period od 3. do 11. septembra 1965.²⁶⁴⁹ Da se radilo o veoma važnoj poseti i razgovorima, govori činjenica da su se u rumunskoj delegaciji, osim Čaušeskua, nalazili i Maurer, Apostol, Brladeanu, Korneliju Manesku i Mizil. Tom posetom Čaušesku je pokazao spremnost na dijalog i razmatranje spornih tačaka, koje su doprinele donošenju aprilske Deklaracije i razmimoilaženju dve države. Da su razgovori sa Rumunima bili bitni i za SSSR, pokazuje i to što su u dijalogu učestvovali Brežnjev, Kosigin, Podgorni, Šelepin, Andropov, Mikojan i Gromiko. Ipak nijedna strana nije uspela da ostvari svoje ciljeve. Sovjeti su insistirali na proširenju nadnacionalne saradnje kroz SEV i VU, a Rumuni na saradnji na principima ravnopravnosti i prava svake partije da sama pronalazi put u socijalizam. Zategnuta atmosfera koja je zbog toga nastala, nije omogućila rešenje nijednog bilateralnog pitanja. Zbog toga ni ovoga puta nije došlo do vraćanja rumunskog nacionalnog blaga, koje se od Prvog svetskog rata nalazilo u Moskvi. Ipak, susret je bio važan za utvrđivanje pozicija i ispitivanje

²⁶⁴⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 3–4.

²⁶⁴⁷ Isto 7.

²⁶⁴⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Problemi koji osvetljavaju odnose Rumunije sa susedima, pov. br. 47989, 7–8.

²⁶⁴⁹ AJ, TANJUG–112, f. 1189, Nedeljni bilten, 8. 9. 1965, Rumunska delegacija doputovala u Moskvu, 37

mogućnosti u kojima se može očekivati poboljšanje odnosa.²⁶⁵⁰ Moskva je razumela značaj posete, te je novom rumunskom lideru učinila neke ustupke, kojima su mogli biti zadovoljni. Najvažnije za Čaušeskua je bilo unošenje rumunskih stavova, o odnosima među socijalističkim zemljama, u kominike. Ponosni na rezultate, najviši rumunski predstavnici su razgovore u Moskvi svog generalnog sekretara i Brežnjeva doživljavali kao vrlo značajne. Čak su u razgovorima sa jugoslovenskim predstavnicima, donetu deklaraciju ponosno upoređivali sa dokumentom koji je Hruščov potpisao sa Titom prilikom posete Jugoslaviji 1955, i isticali da je to postala „njihova Beogradska deklaracija“.²⁶⁵¹ Godine su pokazale da je Brežnjeva za Čaušeskua bio idealni predstavnik Moskve, iako je dolazilo do čestih rasprava i kriza u odnosima, ekonomska i druga saradnja je nastavila da se razvija uzlaznom putanjom.

Odnos Rumunije sa prvom zemljom socijalizma nije bio čisto bilateralnog karaktera. SEV i Varšavski pakt su bili sastavni delovi rumunsko-sovjetskih odnosa i predstavljali su najproblematičniji deo. Od prvog sastanka Čaušeskua sa Brežnjevim, SSSR je bio u konstantnoj defanzivi, a rumunska taktika smenjivanja hladnih i vrućih momenata i politika cenkanja je Rumuniji donosila korist. Ipak, osnovni problem – rumunska rešenost da se osamostali, odsustvo sovjetske spremnosti da je prihvati i mogućnosti da joj se efikasno suprotstavi, stvarali su pat poziciju, bez izgleda da bi se kompromisno rešenje moglo naći.²⁶⁵²

Ipak, u takvim okvirima je Rumunija nastavila da uspešno razvija odnose sa Zapadom. U periodu od marta pa do Čaušeskuove posete Moskvi, gotovo da nije bilo važnijeg susreta sa zapadnim predstavnicima. Razlog je bio u tome što je novi generalni sekretar želeo prvo da definiše odnose sa prvom zemljom socijalizma, koja je uprkos svemu bila najznačajniji politički i ekonomski saradnik Rumunije.

Rumunija se prema Zapadu otvarala sporo i postepeno. Gibanje Rumunije u Istočnom bloku izazivalo je sve veće interesovanje zemalja Zapada, te su one, što iz političkih, što čisto ekonomskih razloga, sve lakše prihvatale saradnje sa njom. Sa dolaskom Čaušeskua još intenzivnije se prišlo politici prodora na Zapad. Godina 1966. bila je prva koja je po posetama i ostvarenoj saradnji napravila značajan skok u odnosu na prethodne. Ipak nivo rumunske saradnje sa Zapadom je bio preuveličan. Istina je bila da su Poljska i Čehoslovačka imale razgranatiju i razvijeniju saradnju sa kapitalističkim zemljama. Imajući to u vidu, Čaušesku se nije mnogo oslanjao na taj segment političkog delovanja, jer stepen odnosa sa Zapadom, osim što je bio pre svega ekonomske prirode, nije predstavljao dovoljnu rezervu od eventualnog poremećaja u trgovinskim aranžmanima sa socijalističkim zemljama, od kojih je Rumunija bila prilično zavisna. Veliki problemi bržeg razvoja ekonomskih odnosa sa kapitalističkim zemljama, bili su plaćanje zapadnih industrijskih proizvoda i nezainteresovanost zapadnog tržišta za rumunske industrijske proizvode, već isključivo za tradicionalne – poljoprivredne proizvode.

Rumunski aduti koji su dopuštali slobodnije postavljanje u politici, bili su u tome što za razliku od Mađarske, NDR i Poljske, Rumunija nije imala sovjetske trupe na svojoj teritoriji, nije je opterećivao problem bezbednosti granica i jedinstveno rukovodstvo, koje je za politiku nezavisnosti imalo ogromnu podršku naroda. Iako je Rumunija bila jedna od prirodno najbogatijih istočnoevropskih

²⁶⁵⁰ Paul Niculescu-Mizil, *O istorie trăitã. Memorii, vol. II, București, Moscova, Praga, Bologna*, București 2003, 17–24.

²⁶⁵¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informativni materijal o Socijalističkoj Republici Rumuniji, pov. br. 433107, 12.

²⁶⁵² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informacija o nekim aspektima spoljnopolitičke pozicije Rumunije, pov. br. 412560, 6.

zemalja, njeni resursi nisu mogli da zadovolje preambiciozne planove industrijskog razvoja. Podaci da je godišnje uvozila oko 3 miliona tona gvozdene rude i velike količine uglja, nisu dozvoljavale da se lako oslobodi ekonomske zavisnosti od lagera. Učešće IEZ u robnoj razmeni Rumunije od 67% nije bilo moguće preko noći zameniti, tako da je bar ta vrsta zavisnosti morala polako da se smanjuje. Dakle, velika ekonomska potčinjenost, nerazvijena saradnja sa Zapadom, zatim SSSR, Bugarska i Mađarska na njenim granicama bile su poteškoće o kojima je rukovodstvo moralo da vodi računa prilikom donošenja novih poteza na putu ostvarivanja konačnog cilja – izmene odnosa sa SSSR-om i ostvarenje pune nezavisnosti i samostalnosti.²⁶⁵³

U šestogodišnjem periodu, koji je trajao do 1965, Rumunija je ostvarila ekonomske odnose sa preko 100 zemalja i povećala obim trgovinske razmene preko dva puta u odnosu na 1960. godinu. Ostvaren obim od oko 2.2 milijarde dolara, 1965. godine bio je praćen povećanjem deficita trgovinskog bilansa, koji je od uravnoteženog 1960. godine, 1964. iznosio preko 168 miliona dolara. Najznačajniji rumunski spoljnotrgovinski partner bio je i dalje SSSR sa udelom od 42.2% od ukupne razmene u 1965. godini. Za Rumuniju je veliki interes predstavljala razmena sa socijalističkim zemljama, jer je od njih obezbeđivala najveći deo sirovina za svoju industriju (za crnu metalurgiju čak 80%), a sa druge strane, na ta tržišta izvozila je oko 70% od ukupnog izvoza mašina i opreme. Prema službenim podacima, socijalističke zemlje su u rumunskom spoljnotrgovinskom prometu učestvovala sa 67%, a kapitalističke i zemlje trećeg sveta sa ostalih 33%, odnosno sa oko 28% i 5%.²⁶⁵⁴

Tokom 1966. Rumunija je sprovela pravu diplomatsku ofanzivu prema Francuskoj, Britaniji, Zapadnoj Nemačkoj, Danskoj, ali i zemljama poput Vijetnama, Singapura, Egipta, Burme, Etiopije. Konkretni rezultati pokazali su se u podizanju diplomatskih predstavništava sa Holandijom, Nigerijom, Cejlonom i Kongom.²⁶⁵⁵ Zapad je na Rumuniju, kao na zemlju koja teži nezavisnom položaju, sve više obraćao pažnju. Stari diplomati i novinari su smatrali da je sada spremna da se odupre bilo kom pritisku, pa čak i onom koji bi došao iz Moskve. U jednom članku štampanom u *Njujork tajmsu*, britanski novinar i istoričar Tomas Lajonel Hodžkin, povlačio je paralele između francuske i rumunske spoljne politike. De Golovo zalaganje za nezavisan položaj, stavljanje francuskih interesa ispred interesa Evrope i Zapada, drugačiji stav u NATO-u i Evropskoj zajednici, kao i želja da bude medijator između SAD i SSSR-a, prema njemu su bile privlačne Čaušeskuu. Rumunski generalni sekretar je, privučen francuskom kulturnom uticaju i sopstvenim političkim ciljevima, prema oceni Hodžkina, želeo da igra sličnu ulogu u Istočnoj Evropi, kao De Gol u Zapadnoj.²⁶⁵⁶

Posle faze u kojoj su socijalističke zemlje pokazivale revoltirani odnos prema rumunskoj politici, usledila je faza normalizacije. Rukovodstvo je na bazi principa ravnopravnosti i nemešanja prilazilo ovom pitanju i ulagalo veće ili manje napore. Početkom 1966. godine najveći stepen saradnje i poverenja imala je sa Jugoslavijom, zatim sa Bugarskom i SSSR-om. Približavanje Bugarske i Rumunije bilo je obostrano potrebno zbog sličnih interesa, pregovora oko izgradnje hidroelektrane, puteva, kao i zbog stavova prema SEV-u i sličnom viđenju ekonomske saradnje među članicama.

²⁶⁵³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Informacija o nekim aspektima spoljnotrgovinske pozicije Rumunije, pov. br. 412560, 12–13.

²⁶⁵⁴ Najveću robnu razmenu od zapadnih zemalja Rumunija je imala sa Zapadnom Nemačkom koja se u ukupnoj rumunskoj spoljnotrgovinskoj razmeni nalazila na trećem mestu, zatim sa Italijom, Francuskom, Velikom Britanijom, SAD i Japanom (AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–136, Informativni materijal povodom posete Predsednika Republik, april 1966, 12–13).

²⁶⁵⁵ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România: o cronologie politică 1945–1989*, București 2002, 126–130.

²⁶⁵⁶ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu (1965–1989). Geniul Carpaților*, București 2011, 169–170.

Odmah nakon povratka iz Moskve 11. septembra, Čaušesku je posetio Sofiju 13. septembra 1965. Tokom njegovog boravka razmenjena su mišljenja po svim važnim temama, a na bilateralnom nivou je saradnja konkretizovana potpisivanjem trgovinskog protokola. Odlazak Maurera u posetu Mađarskoj, kao i uzvratna poseta Kadara tokom 1966, imale su uspeha, međutim odnose sa Mađarskom je u većoj meri od odnosa sa ostalim susednim zemljama, kočilo pitanje manjina i uzajamnih kritika po aktuelnim pitanjima MRP. Partijske veze su bile najslabije sa Pragom. U jednom izveštaju o spoljnoj politici Rumunije, stoji da ona sa Čehoslovačkom 1966. godine nije imala gotovo nikakve partijske veze, niti saradnju.²⁶⁵⁷ Tek tokom Kaderove posete bila je dogovorena razmena studijskih partijskih delegacija. Sa Jugoslavijom odnosi su bili više nego dobri, što se može tumačiti i kroz četiri susreta na najvišem nivou, ostvarenih 1966. godine. Rumunija je na Balkanu popravila odnose, kako sa socijalističkim, tako i sa kapitalističkim zemljama, naročito nakon Maurerovih poseta Turskoj i Grčkoj.²⁶⁵⁸

Snaga rumunske borbe za nezavisnost i pronalaženje mesta na svetskoj političkoj sceni, bila je u ekonomskom razvoju i industrijalizaciji. Želja da se stekne što jača baza donela je pre naglašenu orijentaciju ka industrijalizaciji. Politika tzv. „ekonomizma“ po svaku cenu, u određenoj meri je osiromašila društvene odnose i umrtvila tu sferu razvoja. U duhu izgradnje zemlje, odnos sa Zapadom je bio od izuzetne važnosti. Materijalno-ekonomski interesi, kojim se Rumunija vodila, i primenjivanje principa nemešanja u poslove drugih, kako se ne bi i drugi mešali u njihove poslove, dovodila je do rumunskih blagih reakcija na neke zapadne političke poteze. Držeći se pomenutog principa, rumunsko rukovodstvo je retko osuđivalo ili je to radilo indirektno, putem objavljivanja stranih komentara i stavova drugih. Vidljiva orijentacija ka bliskoj saradnji sa zapadnim zemljama dovodila je i do velike zainteresovanosti za njihovu kulturu, koja je usvajana bez kritičkog sagledavanja. Naročito se jasno primećuje francuski kulturni uticaj, koji je zbog istorije i bliskosti jezika bio vrlo popularan. Pored francuskog, Rumuni su imali velike afinitete i prema SAD. Izložbe, koncerti i druge manifestacije američke kulture su izazivale ogromnu zainteresovanost, ne samo običnih građana, već i najvišeg rukovodstva. Svaka pozitivna izjava i članak o Rumuniji u inostranim listovima je od strane rukovodstva dobijala širok publicitet i preuveličavana po značaju, dok je kritika posebno teško primana.²⁶⁵⁹ Težnja da se naglašava vrednost rumunske nacije i njena pripadnost i bliskost zapadnoj kulturi, dovodila je, osim pomenutog, i do isticanja latinskog porekla i veličanja nacionalnih ličnosti, poput Jorge i Emineskua, nekada čak i više od klasika marksizma.

Dolaskom Čaušeskua uočena je promena u stavu Rumunije i prema Zapadu. Čaušesku je tokom gradske Konferencije RRP u Bukureštu, održane juna 1965. godine, oštro kritikovao SAD zbog Vijetnama i Dominikanske Republike. Na toj konferenciji je prvi put javno govorio o principima rumunske unutrašnje i spoljne politike. Značaj govora bio je u delu o SAD, što je bila najoštija kritika američke politike od strane rumunskog vrha, od kako je u prvi plan stavljana želja za ekonomskom saradnjom i bliskim vezama sa zemljama Zapada.²⁶⁶⁰ Ipak, sudeći po izjavama službenika američke ambasade u Bukureštu, takvoj kritici Vašington nije pridao veći značaj. Oštro istupanje Rumunije je komentarisano kao „Rumuni tako moraju da rade. Vijetnam se ne tiče rumunske kože i zbog toga rumunsko rukovodstvo ne bi pokušalo nikada nešto ozbiljnije“. ²⁶⁶¹ Rumunija se 1966. godine

²⁶⁵⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 7, Telegram iz Praga od 10. 02. 1966, pov. br. 45829, 1.

²⁶⁵⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 7, Telegram iz Praga od 31. 03. 1966, pov. br. 411884, 1.

²⁶⁵⁹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Neki elementi spoljnog i unutrašnjeg razvoja Rumunije, pov. br. 42407, 2–3.

²⁶⁶⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20, Neki značajni momenti u vezi govora Čaušeskua na gr. konferenciji RRP, 14. 06. 1965, pov. br. 421748, 1–2.

²⁶⁶¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20 Telegram iz Bukurešta od 02. 07. 1965, pov. br. 423999, 1.

intenzivno angažovala na problemima rata u Vijetnamu i borbi FLN. Čaušesku je Vijetnam doživljavao kao veliku opasnost, uz mogućnost proširenja rata uz velike posledice. SAD kao pobednika nije video, jer se radilo o narodu koji je razvio veliku mržnju prema Amerikancima. Rešenje rata bilo je moguće samo uz povlačenje američkih trupa. Razgovori koje je Čaušesku vodio sa predstavnicima Vijetnama, kao i pokreta FLN, uvek su isticali rešenost da nastave borbu do pobeđe.²⁶⁶²

Tokom zasedanja VU u Bukureštu, januara 1966. godine, doneta je Deklaracija o Vijetnamu. Srž dokumenta bio je u obavezivanju potpisnica da će pomoći vijetnamskom narodu u borbi za slobodu protiv američke agresije. Rumunija je pružala vojnu i materijalnu pomoć Severnom Vijetnamu i FLN-u. U pogledu bilateralnih odnosa, činila je izvesne ustupke. Ona je potvrdno odgovorila na zahteve o odlaganju plaćanja dugova, o davanju beskamatnog kredita i dr. Po pitanju robne razmene za 1966. dopustila je da u velikoj meri Vijetnam sastavlja robne liste, određuje količine i uslova razmene. Istog meseca Jugoslavija je iz prve ruke informisana o odlukama Varšavskog pakta i obavezama koje je Rumunija preuzela u odnosu na Vijetnam. Jon George Maurer, predsednik Vlade SR Rumunije, od 26. do 29. januara 1966, boravio je u Jugoslaviji na poziv Petra Stambolića. Poseta je bila nezvaničnog karaktera, a koncipirana kao lov na Belju. U neformalnim razgovorima koje je vodio sa Stambolićem, Kardeljem, Kočom Popovićem i Titom na Brionima kao glavne teme javljale su se Kina, SSSR, Vijetnam, Indonezija i dr. Maurer je pokazao veću slobodu u oceni kineske politike i sukoba sa SSSR-om. On je politiku Kine ocenio kao štetnu i pogrešnu, ali da oni nisu jedini krivci sukoba. Zvaničan utisak Beograda nakon razgovora bio je da se Rumunija i dalje držala balansiranja između dve strane. Važan je bio i njen odnos prema MKP, u kojem je prema mišljenju njenog rukovodstva nijedna zemlja više nije mogla zauzeti rukovodeću ulogu, te da obnavljanje jedinstvenog socijalističkog sveta na starim osnovama prošlost. Kako je Vijetnam bio u središtu razgovora, Maurer je izneo mišljenje da je političko rešenje jedino moguće rešenje, jer po rumunskim analizama vojni poraz Amerike nije realni cilj Vijetnamaca. Kako bi se postiglo rešenje, rumunsko rukovodstvo je odlučilo da se angažuje i pokuša da utiče na Ho Ši Mina da prihvati pregovore i izađe sa protivpredlozima na američke inicijative.²⁶⁶³ Na kraju, vojna pomoć i podrška koju je Bukurešt pružio Hanoju tokom 1966. godine, uticali su da SAD u određenoj meri promeni stav prema Rumuniji, zbog čega su u kratku krizu i stagnaciju u prvom redu, zapali ekonomski odnosi dve zemlje.²⁶⁶⁴

Vijetnamski sukob bio je proba jedinstvenog delovanja Pokreta nesvrstanih i odnosa prema silama. Nakon sastanaka na Brionima u julu, i Nju Delhiju u oktobru 1966. godine, Tito, Naser i Indira Gandhi, saglasili su se o potrebi zajedničkih napora u pravcu pronalaženja miroljubivog rešenja u Vijetnamu. Takođe, mnogi druge članice su se složile sa takvim stavom. Međutim, istaknuto mišljenje da je SAD krivac za pogoršanje stvari, nisu svi želeli da čvrsto zastupaju, iako su osudili američko bombardovanje, jer bi takav čin doveo do značajnog pogoršanja odnosa sa tom velikom silom. U odnosima Beograda i Vašingtona pojavilo se zahlađenje, naročito zbog antiameričkih izjava i činjenice da Jugoslavija u slučaju Vijetnama nije mogla da igra ulogu posrednika.²⁶⁶⁵ Gubljenjem posredničke uloge u međunarodnim sukobima i odnosima između dveju velikih sila, zbog

²⁶⁶² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 7, Razgovor Šiljegovića sa Čaušeskuom 21. 01. 1966, pov. br. 43151, 1–2.

²⁶⁶³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 8, Informacija o poseti predsednika vlade SR Rumunije I. G. Maurera, pov. br. 4908, 3–6.

²⁶⁶⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 05. 01. 1966, pov. br. 41035, 1.

²⁶⁶⁵ Jugoslavija nije mogla, uprkos upronošču, da ostvari bolje odnose sa Hanojem. Ho Ši Min nije želeo da izgubi podršku Kine zarad mogućnosti prisnije saradnje sa Jugoslavijom, koja bi pokušala samo da ga skrene sa puta borbe do konačne pobeđe.

uspostavljanja direktne veze Moskva–Vašington, Jugoslavija je postajala sve manje atraktivna Stejt departmentu. To se naročito videlo u sferi ekonomske saradnje. Džonsonova administracija više nije bila spremna da kreditira Jugoslaviju kao ranije, a poslednja pomoć u vidu isporuke pšenice data je 1966. godine.²⁶⁶⁶ S druge strane, jugoslovensko-sovjetski odnosi su bili u usponu. Iako je 1965. dobijen kredit od 180 miliona²⁶⁶⁷ i potpisano dosta kooperativnih ugovora, potrebe jugoslovenske privrede, naročito u procesu sprovođenja privredne reforme, nisu mogle biti zadovoljene samo kroz saradnju sa Sovjetskim Savezom. Činjenica da se i Moskva suočavala sa velikim problemima u privredi, uveravala je Tita da ozbiljniju pomoć od Brežnjeva ne može da očekuje. Nakon smene Rankovića i susreta Tita i Brežnjeva u Beogradu 23–24. septembra 1966. došlo je do usporavanja saradnje. Činjenice da je privredna reforma vodila ka daljoj liberalizaciji i da se smenom Rankovića odustalo od čvrste linije, na sovjetsko rukovodstvo su delovale kao upozorenje da takav smer Jugoslavije može biti privlačniji ostalim istočnoevropskim zemljama, u prvom redu Rumuniji.²⁶⁶⁸

Kako Bukurešt nakon aprila 1967. više nije slao vojnu pomoć Severnom Vijetnamu, niti tako glasno kritikovao američko uplitanje, rumunsko-američki odnosi su se vratili na šine razvoja i saradnje. Nakon sastanka Maurera sa predsednikom Lindonom Džonsonom, 26. jula 1967, ekonomski i politički odnosi su drastično poboljšani. Amerika je čak podržala kandidaturu Korneliju Maneskua, rumunskog ministra inostranih poslova u UN, koji je zahvaljujući tome i izabran za predsedavajućeg XII zasedanja Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Amerika je nakon razgovora koje je Hariman vodio u Bukureštu, 28. novembra, na Rumuniju počela sve više da gleda kao na mogućeg posrednika u sukobu u Vijetnamu. Međutim, Rumunija nije planirala da se svim sredstvima posveti takvoj ulozi. S jedne strane, nadala se poboljšanju odnosa sa Vašingtonom i benefitima koji su sa tim dolazili, a sa druge nije želela da zbog toga dovodi u pitanje dobre odnose sa Hanojem i naročito Pekingom.²⁶⁶⁹

Rumunija će se kao disident Istočnog bloka poneti opet nakon nekoliko meseci u slučaju arapskog-izraelskog rata. Kao i u slučaju Nemačke, jedan od razloga drugačijeg stava bio je „prodaja viza“ rumunskim Jevrejima uz pomoć kojih su mogli da napuste zemlju i isticanje nezavisne pozicije kroz drugačije stavove od onih koje je Moskva zastupala.²⁶⁷⁰

Od ostalih zemalja sveta, Rumunija je posebnu pažnju pridavala odnosima sa Kinom. Jačanje Kine i njen rivalitet sa SSSR-om su i te kako bili važni. Jaka Kina omogućavala je Rumuniji slobodnije postavljanje, nastupanje, ali i razvoj u okviru Istočnog bloka. Pored toga, kineski teritorijalni zahtevi prema Sovjetskom Savezu su otvarali mogućnost da u jednom trenutku i rumunsko rukovodstvo postavi zahtev za ispravkom svojih istočnih granica, ili barem redigovanja položaja rumunske manjine u SSSR-u. U politici ostvarivanja pune nezavisnosti i postavljanja odnosa sa socijalističkim zemljama na principima ravnopravnosti, dobri odnosi sa Kinom su odgovarali nacionalnim rumunskim interesima i omogućavali joj potreban manevarski prostor. Sukob SSSR-a i Kine oslobodio je Rumuniju direktnog sovjetskog uticaja i omogućio da i Peking i Moskva žele što bolje odnose sa njom. Takav poriv dolazio je iz činjenice da se Rumunija, shodno svojim interesima, angažovala po ovom pitanju tek toliko da bi bio obezbeđen princip ravnomernog tretmana. Ona, dakle, nije išla dalje od izražavanja zabrinutosti i pozivanja na sporazumevanje i isticanja straha da bi razdor omogućio akciju reakcionarnih snaga. Kineskoj, kao i sovjetskoj strani, odgovaralo je njeno

²⁶⁶⁶ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd 2012, 208–211.

²⁶⁶⁷ Od te svote 60 miliona bili su krediti za izgradnju projekta Đerdap i obnovu Skoplja. Pregovori o dugoročnoj saradnji predviđali su da do 1970. godina spoljnotrgovinska razmena prevaziđe pola milijarde dolara.

²⁶⁶⁸ Đ. Tripković, „Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967“, *Istorija 20. veka*, 1(2010), 133–149.

²⁶⁶⁹ Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu (1965–1989). Geniul Carpaților*, București 2011, 133.

²⁶⁷⁰ *Više o tome u poglavlju: Arapsko-izraelski rat.*

postavljanje i spremnost da sasluša mišljenje svake strane. Rumunija je kao krivca za sukob videla i Kinu i SSSR. Ona se nije slagala sa nekim unutrašnjim i spoljnopolitičkim postavkama i jednih i drugih, ali je shodno principu nemešanja i uzdržanosti, odbijala da o tome javno iznosi stav ili kritiku. Pokušaj da se više veže za Kinu učinjen je prilikom osmodnevne poseta Ču Enlaja Rumuniji, juna meseca 1966. Za Kinu ona je bila neuspešna, jer nije dovela do rumunskog pomeranja sa linije balansiranja i uzdržanog postavljanja u kinesko-sovjetskom sukobu. Rumunija nije mogla da prihvati kineske stavove o politici SSSR, evropskoj bezbednosti i MRP. Sa druge strane, poseta je Čaušesku donela potvrdu rumunske nezavisne politike pred svetom i naročito istočnoevropskim zemljama, koje su je posmatrale kao prokinesku i pristrasnu u pomenutom sukobu.²⁶⁷¹ Nakon toga, Čaušesku je još slobodnije počeo da izražava svoje stavove i donosi odluke, koje su po nekim pitanjima bile u suprotnosti sa političkim stavovima obe strane. Primer toga bila je uspostava diplomatskih odnosa sa Zapadnom Nemačkom, čemu su se protivile i Moskva i Peking.²⁶⁷²

Aktuelizovanje odnosa sa Zapadom i sa Kinom, uticalo je istovremeno i na opadanje interesa za saradnjom sa istočnoevropskim zemljama. Formalno, Rumunija je izvršavala sve glavne obaveze u okviru vojne i ekonomske organizacije bloka i na taj način održavala odnose na određenom nivou. Ipak, gotovo svi socijalistički diplomatski predstavnici u Bukureštu su pokazivali nezadovoljstvo prema stanju odnosa, kao i prema pisanju rumunske štampe, koja nije beležila ništa novo i korisno, već se držala donošenja informacija o privrednoj saradnji, kulturnim manifestacijama i turističkim lepotama ovih zemalja.²⁶⁷³

Rumunija u Organizaciji ujedinjenih nacija

Rumunsko učešće u radu OUN sa svakom godinom je bilo sve izraženije. Po najvažnijim pitanjima, kao što je pomoć nerazvijenim zemljama, ona je iznosila konstruktivne predloge. Međutim, sam rumunski stav prema značaju koji je ova organizacija imala za mir i razvoj međunarodne saradnje imao je rezerve, a one su bile u pogledu nereprezentativnosti organizacije zbog neučešća Kine i Indonezije. Upoznavanje sa Titovom spoljnom politikom i načinom na koji je Jugoslavija delovala kroz ovu instituciju, Rumuniju je usmeravalo ka stavu da kroz Ujedinjene nacije može povećati svoj prestiž.

Rumunija je polako stremila i ka zadobijanju statusnog simbola, koji je donosilo mesto predsedavajućeg Skupštine UN. To mesto Korneliju Manesku je uspeo da zauzme 19. septembra 1967. i vrši ga tokom XXII zasedanja Generalne skupštine. Razlozi zbog kojih je Rumunija baš tada izabrana bili su u njenoj spoljnopolitičkoj aktivnosti. Uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SR Nemačkom i drugačije postavljanje u arapsko-izraelskom sukobu, doprineli su da se o Rumuniji tokom 1967. dosta govori u diplomatskim krugovima. Zahvaljujući dogovoru sa Avganistancem Abdul Rahman Pažvakom, koga je Rumunija podržala prilikom izbora za predsedavajućeg XXI zasedanja, bila je obezbeđena i podrška afroazijskih zemalja. Česte posete i razgovori koje su Manesku i ostali rumunski rukovodioci vodili u Bukureštu i drugim delovima sveta, doprineli su da se obezbedi podrška svih pet grupacija unutar Ujedinjenih nacija. U socijalističkoj grupi bilo je

²⁶⁷¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II-139, O poseti Ču En Laja Rumuniji, pov. br. 424175, 1-3.

²⁶⁷² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 30. 03. 1966, pov. br. 412428, 1

²⁶⁷³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Neki elementi spoljnog i unutrašnjeg razvoja Rumunije, pov. br. 42407, 5-6.

problema u liku mađarskog ministra inostranih dela, Petra Janoša, koji se takođe kandidovao. Njen jedinstven stav po mnogim pitanjima, ali i podrška od strane Vašingtona, rezultovali su da Rumunija bude prva socijalistička zemlja čiji je predstavnik izabran na mesto predsedavajućeg. Američka podrška dobijena je tokom razgovora, koji su Maurer i Manesku vodili sa Dinom Raskom i predsednikom Lindonom Đonsonom, 23. i 26. juna 1967. godine, u Njujorku.²⁶⁷⁴ Vašington je iz interesa daljeg produbljivanja ekonomskih odnosa, percepcije Rumunije kao mogućeg posrednika u Vijetnamskom ratu, ali i uticaja koji je imala na Kinu, smatrao da će podrška rumunskoj kandidaturi biti vrlo korisna.²⁶⁷⁵

Vreme tokom kojeg je Manesku predsedavao nije bilo ni malo lako. Započet je mandat Šestodnevnom ratom na Bliskom istoku, a završen intervencijom u Čehoslovačkoj. I pre nego što je Manesku preuzeo stolicu u UN, Rumunija je 11. juna 1967. izašla sa sopstvenom deklaracijom pred Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija, čime je pokazala želju da težište svoje spoljne aktivnosti prebaci na ovo telo. Maneskuove napore da osigura mir, razvije ekonomske i druge odnose među državama i naglasi važnost poštovanja ljudskih prava, otežavali su sukobi od Bliskog istoka, preko Vijetnama do Evrope, ali i otkrivanje mreže rumunskog obaveštajca Mihaja Karamana.²⁶⁷⁶ Zahvaljujući informacijama dobijenim od Evgenija Rungea, oficira KGB-a koji je oktobra 1967. prebegao u Ameriku, otkrivena je delatnost pomenutog rumunskog obaveštajca u Francuskoj. Karaman je od 1958. godine pod plaštom savetnika rumunske ambasade u Francuskoj vršio špijunažu. Njegova mreža je bila konačno razotkrivena 1969. godine, zahvaljujući prebegu Joanu Jakobesku, Karamanovom zameniku. Ipak, zaduženje da se stara o bezbednosti Šarl de Gola prilikom posete Bukureštu, spasilo je Karamana posledica. Tokom jedanaest godina rada, Karamanova mreža je Moskvi, a delom i Bukureštu, obezbeđivala dragocene informacije o NATO-u, njegovim planovima, bazama, o odnosima Francuske, ali i pozicijama rumunskih disidenata. Interes da se održi rumunska spoljna politika, uticao je da Amerika i druge zapadne zemlje umanje deo špijunaže namenjen interesima Bukurešta, i da gotovo prećutno pređu preko činjenice da se radilo o službeniku rumunske Ambasade u Parizu.²⁶⁷⁷

Nesvrstanost

Skretanja veće pažnje na nesvrstane zemlje u Rumuniji se pojavilo posle Titove posete 1964. Iznošenje jugoslovenskih stavova je, dakle, direktno uticalo na oblikovanje Čaušeskuove izjave date na IX kongresu KPR. On je istakao da se u nizu tih zemalja „provode programi nacionalizacije i agrarne reforme, preduzimaju ekonomske, političke i društvene mere progresivnog karaktera u pravcu socijalističkog razvitka, te da su zbog toga one pouzdani saveznik socijalizma.“ i igraju vidnu ulogu u međunarodnom životu, aktiva su antiimperijalistička snaga, faktor mira, slobode i nezavisnosti naroda.“ Smatrajući Jugoslaviju veoma važnim faktorom, Rumunija je sa pažnjom slušala mišljenja

²⁶⁷⁴ [1967. Succes românesc în plan internațional: Corneliu Mănescu, președinte al Adunării Generale ONU \(historia.ro\)](https://www.historia.ro), pristupljeno: 14. 12. 2022.

²⁶⁷⁵ Korneliju Manesku je bio zadržan da u akciji rumunskog posredovanja preko Dina Raska održava veze sa američkim Kongresom, dok su Bodnaraš, Maurer i Mizil pokušavali da utiču na Hanoj i njegov glavni oslonac Peking. Jedini konkretan rezultat rumunskog posredovanja bio je privremeni prekid bombardovanja Severnog Vijetnama 1968. (Livinia Betea, *Partea lor de adevăr*, Bucuresti 2008, 524–526).

²⁶⁷⁶ Lavinia Betea, *Corneliu Manescu in dialog cu Lavinia Betea - Convorbiri neterminate*, Bucuresti 2001, 170–173.

²⁶⁷⁷ Više u: Florian Banu, *Mihai Caraman, un spion roman in Razboiul Rece*, Bucuresti 2019, 131 i dalje.

Tita i drugih rukovodilaca o konferencijama u Beogradu i Kairu iz 1961. i 1964. godine, mestu neangažovanih država na međunarodnoj političkoj sceni i odnosima koje je Jugoslavija imala sa najvažnijim zemljama trećeg sveta, poput Indije, Indonezije, Egipta i drugih. Ipak, njen odnos se sporo menjao prema tom području.²⁶⁷⁸

Rumunska politika prema „nedavno oslobođenim zemljama“ kako su obično nazivali nesvrstane zemlje, bazirala se isključivo na ekonomskom interesu, a tome u prilog je išla i bliskost političkih stavova, kao i poštovanje principa ravnopravnosti, suvereniteta i nemešanja u unutrašnje stvari. Rastuća pažnja rumunskog rukovodstva ka ovoj sferi uticala je da RRP prilikom sastavljanja dokumenta od životne važnosti, kakva je bila Deklaracija doneta aprila 1964. godine, odluči da pitanju novooslobođenih zemalja posveti čitavo poglavlje. Aprilska deklaracija RRP priznala je doprinos nacionalno-oslobodilačkih pokreta u borbi protiv imperijalizma, za mir i društveni progres, dok je privrednu saradnju tih zemalja sa socijalističkim, videla kao ključnu za samostalan razvitak mladih oslobođenih država. Ovakav pogled se razlikovao od stava, koji je Maurer kao predsednik Vlade novembra 1963. godine izneo u jednom programskom članku. U njemu je podvukao da je od posebne važnosti pružanje pomoći od strane socijalističkih zemalja, koja nije politički uslovljena i čiji je cilj osiguravanje ekonomskog razvoja. Ipak, kasniji dokumenti su preskakali pominjanje materijalne pomoći. Takav stav je Radulesku, kao šef rumunske delegacije na SEK u Ženevi aprila 1964. godine, pravdao činjenicom da se Rumunija nalazila na prelazu iz nedovoljno razvijene u razvijenu zemlju. S druge strane, njihov značaj za MRP je nastavio da bude podvlačen. Kako stoji u Deklaraciji „nacionalno oslobodilački pokreti jesu sastavni deo svetskog revolucionarnog procesa i jedna od velikih revolucionarnih snaga savremenosti“²⁶⁷⁹

Ipak, treći svet Rumunija je prvenstveno posmatrala iz ekonomskog ugla. U naporima da svoju trgovinsku zavisnost u SEV-u smanji, ona se okretala svim zemljama. Zemlje trećeg sveta su u njenoj vizuri bile pogodne za nabavku potrebnih sirovina i plasiranje rumunskih industrijskih proizvoda i usluga. Ona je rado prihvatila naplatu u esencijalnim sirovinama koje su joj bile potrebne. U pogledu ekonomske saradnje sa nesvrstanim, Rumunija je takođe polazila i od davanja zajmova za kupovinu industrijske opreme, uz obezbeđivanje potrebne tehničke pomoći i obučavanja radne snage. Ipak takvi naponi nisu imali prevelikih uspeha, ako je sudeći po podatku da je od celokupne robne razmene Rumunije, 1964. godine samo oko 5% otpadalo na nedovoljno razvijene zemlje. Analiza odnosa dovodi do zaključka da je rumunska aktivnost na ovom planu bila usmerena na nekoliko glavnih centara. U Africi to su bile Egipat,²⁶⁸⁰ Alžir i Gana, u Aziji Indija, Indonezija i Iran, a u Latinskoj Americi to su bile Kuba, Argentina, Brazil i Urugvaj.²⁶⁸¹ Ekonomska saradnja sa Iranom je značajan rast zabeležila 1966. godine, kada je u tu zemlju izvezeno 15.000 traktora. Nakon par godina, rumunskim preduzećima je bio poveren projekat izgradnje fabrike traktora. Rumuni su u Iranu vršili istraživanja rudnih nalazišta, moderne eksploatacije šuma, gradnju poljoprivrednih kombinata. Posebno se izdvajao ugovor po kojem je do 1970. godine rumunska hemijska industrija trebalo da otkupi 3.5 miliona tona nafte.²⁶⁸² Sa UAR-om je pak imala potpisan petnaestogodišnji ugovor o ekonomskoj i tehničkoj saradnji, na osnovu koga je dogovorena isporuka fabrike sode, fabrike za ekstrakciju i koncentraciju fosfata, nekoliko cementara i drugih fabrika. Osim toga Rumunija je

²⁶⁷⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetnik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 12–13.

²⁶⁷⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–127, Analiza odnosa Rumunija–nesvrstane zemlje Ambasade SFRJ u Bukureštu, 21. 4. 1965, 1–3.

²⁶⁸⁰ Zvaničan naziv države bio je Ujedinjena Arapska Republika (UAR) od 1958. zbog unije sa Sirijom. Iako je ova napustila savez već 1961. ime države se zadržalo do 1972. godine.

²⁶⁸¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 15, Rumunija–nesvrstane zemlje, pov. br. 415272, 1–6.

²⁶⁸² „Novi privredni partneri“, *Dnevnik*, 29. 10. 1968, 3.

preuzela posao istraživanja nafte u UAR-u, a zauzvrat je dobijala sirovine poput gvozdene rude, fosfata i kalcinirane sode. Dalji pravci u saradnji pospešeni su posetom Maurera i stvaranjem Međudržavne komisije za privrednu saradnju, koja je svoju prvu sesiju održala 1966. godine. Treba naglasiti da je Egipat zbog kontrole Sueckog kanala bio važna karika i za rumunsku razmenu za zemljama indijskog potkontinenta i Dalekog istoka.²⁶⁸³ Sa Indijom robna razmena je u oba pravca bila oko 10 miliona dolara, s tim što je 70% indijskog izvoza bila gvozdena ruda. Rumunija je zajedno sa SSSR-om u Indiji izgradila 1964. godine rafineriju „Barauni“, a samostalno jednu cementaru. Što se tiče odnosa sa zemljama Latinske Amerike, Rumunija je tamo, osim ekonomskih interesa, potencirala i na bliskosti kulture i zajedničkom latinskom poreklu. Sa nerazvijenim zemljama je imala potpisane kulturne sporazume, koji zbog udaljenosti nisu bili obimni. Veliki broj studenata iz afričkih, azijskih i latinoameričkih zemalja je studirao u Rumuniji, dok je sa druge strane Rumunija slala samo po nekog svog i to isključivo na specijalizaciju jezika.²⁶⁸⁴

Osim ekonomske saradnje, Rumunija je širila sve više i političku, na osnovu sličnih gledišta prema najvažnijim međunarodnim pitanjima i bliskim principima, na kojima je trebalo da se regulišu međudržavni odnosi. Prilikom održavanja Konferencije u Kairu, pokazala je veliku zainteresovanost. Tito je u par navrata informisao rumunsko rukovodstvo o samoj organizaciji, dnevnom redu i ključnim pitanjima. U pravcu informisanja značajan je bio razgovor koji je Tito vodio avgusta meseca 1964. sa ambasadorom Malnašanom na Brionima. Na Konferenciji je pročitano pismo Georgiju Deža, puno pohvalnih fraza i nadanja da će politika nesvrstanosti nadjačati blokovsku podeljenost. Mesto koje je Konferenciji dato u štampi potvrđuje da su rumunski odgovorni faktori sa velikom pažnjom pratili događaje u pokretu. Ipak, rumunske ocene pokreta su često zavisile od njenih interesa. U slučaju kada se radilo o principima koji nisu direktno pogađali rumunske vitalne interese, Rumunija je znala da kalkuliše i prilagođava svoje komentare. Zbog Kine i Severnog Vijetnama, oprezno je prišla i relativizovala značaj Apela 17 nesvrstanih zemalja u vezi sa ratom u Vijetnamu. Želja da se održe dobri odnosi, pre svega sa Kinom, rezultovali su rumunskim izbegavanjem da podrži bilo kakvu akciju koja bi dovela do zauzimanja strane.²⁶⁸⁵

Odnos prema SEV-u u prvim godinama Čaušeskuove vladavine

„Ideja o jedinstvenom organu planiranja, koji bi bio zajednički svim zemljama SEV-a, nosi sa sobom ekonomske i političke implikacije najozbiljnije prirode. Plansko upravljanje nacionalnom privredom jedno je od najosnovnijih, suštinskih i neotuđivih svojstava suvereniteta socijalističke države, jer je državni plan glavni instrument kojim država ostvaruje svoje političke, društvene i ekonomske ciljeve, kojim određuje pravce i tempo razvoja nacionalne privrede, njene osnovne proporcije, akumulaciju, mere za podizanje životnog i kulturnog naroda“. U ovom citatu sadržana je srž sukoba Rumunije sa ostalim članicama Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć i principa od kojeg, zarad svojih interesa, nije želela da odustane.²⁶⁸⁶

²⁶⁸³ Cezar Stanciu, „Romania's Policy in the Middle East 1950–1970. Challenges and Opportunities“, *Valahian Journal of Historical Studies*, No.16 (2011), 73–94

²⁶⁸⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Neki elementi spoljnog i unutrašnjeg razvoja Rumunije, pov. br. 42407, 14–5.

²⁶⁸⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–127, Analiza odnosa Rumunija–nesvrstane zemlje Ambasade SFRJ u Bukureštu, 21. 4. 1965, 5–6.

²⁶⁸⁶ DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 137, dos. 9, Odnosi Rumunije–SEV, pov. br. 49980, 2.

Čvrsto držanje politike nacionalnog rukovođenja privredom dovelo je na kraju do popuštanja druge strane. Postavke u okviru SEV-a su se tokom 1965. godine promenile i približile rumunskim. Nova atmosfera dovela je do izjave Rumuna Telebakua, koji je u organizaciji bio na položaju zamenika Fadejeva, od 15. septembra 1965, da su njihovi stavovi dobili punu afirmaciju i da je „SEV postao organizacija za saradnju ravnopravnih partnera i mesto gde se otvoreno mogu iznositi stavovi.“²⁶⁸⁷

Kada se postavilo pitanje jugoslovenskog uključivanja u rad Saveta, Rumunija je zahtev za uključenjem podržala. Šta više, doživela ga je kao veliko osveženje, sa nadom da će držanje principa sa kojima je Jugoslavija prihvatila saradnju, značiti nedvosmislenu podršku njenim, već jasno definisanim stavovima. Njoj je na ruku išlo i sve veće ispoljavanje nacionalnih ekonomskih interesa ostalih članica, te su pod dejstvom takvih stavova u SEV-u, izraženije počeli da vladaju principi karakteristični za slobodnija tržišta.²⁶⁸⁸ Čaušeskuove posete Moskvi i Sofiji dovele su do stvaranja povoljnije atmosfere za dalji razvoj odnosa sa druge strane. Sovjetsko rukovodstvo u prvom redu je, u želji da odstrani naraslo nepoverenje, javno prihvatilo rumunske stavove o svim pitanjima odnosa sa socijalističkim zemljama. Kao dodatni gest dobre volje Moskva je na pregovorima o novom dugoročnom trgovinskom sporazumu došla otvorena za razgovore, što je doprinelo potpisivanju protokola koji je predviđao povećanje razmene za 25% i strukturu koja je u velikoj meri odgovarala Rumuniji. Takav razvoj odnosa sa Sovjetskim Savezom vodio je ka opreznom, ali primetno većom spremnošću rumunskog rukovodstva da prihvati razvoj saradnje u okviru SEV-a, iako sporna pitanja nisu bila rešena.

Usmerena ka daljem razvitku odnosa sa Zapadom, Rumunija je ulagala napore, ne samo da izbegne aktivnu saradnju u okviru SEV-a, već i da ometa ostale koji su bili zainteresovani. Njeni stavovi su naročito od 1964. godine onemogućavali donošenje rešenja za neka najvažnija pitanja. Posle XX zasedanja SEV-a u Sofiji (8–13. decembra 1966) doneta je odluka da se saradnja nastavi praktično bez nje.²⁶⁸⁹ Poljski stav bio je da planove treba postaviti na osnovama kao da Rumunija nije članica, jer manje poteškoća iziskuje njeno uključivanje u postojeći plan, nego prevazilaženje praznine u planu, tamo gde se računalo na nju.²⁶⁹⁰ Značaj zasedanja u Sofiji bio je u raščišćavanju rumunskih stavova, iako nije bilo rešeno nijedno ključno pitanje međusobne ekonomske saradnje zemalja članica SEV-a. Akcenat u diskusijama bio je stavljen na principe zainteresovanosti i jednoglasnosti. Ostale članice su tumačile Statut tako da ne moraju svi da sarađuju po svim pitanjima, ostavljajući prostora da ako se neka zemlja ne slaže sa zaključcima, da može odustati. Rumunija je princip tumačila na način da nijedna zemlja ne može da natera drugu da izrazi nezainteresovanost po određenom pitanju, pa prema tome, princip obavezne jednoglasnosti (drugim rečima to je bio princip veta) treba da služi zaštiti nacionalnog interesa neke zemlje.²⁶⁹¹

²⁶⁸⁷ DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 138, dos. 3, Telegram od 15. 09. 1965, pov. br. 432747, 1.

²⁶⁸⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetnik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 19

²⁶⁸⁹ Rumunski predstavnik na XX zasedanju SEV-a Radulesku isticao je da koordinacija planova privrednog razvoja treba da bude konsultativnog karaktera i da se odvija na bilateralnoj osnovi, a u okviru SEV-a, samo po pitanjima koja zatraže pojedine zemlje nakon bilateralnog usaglašavanja. Radulesku je izneo stav Vlade da je ona za naučno-tehničku saradnju, ali bez stvaranja zajedničkih istraživačkih centara, kao i za saradnju sa Zapadom na bazi uzajamnog informisanja o iskustvima (DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 138, dos. 9, Izveštaj o učešću delegacije SFRJ na XX zasedanju Saveza i XXVII zasedanju IK SEV-a u Sofiji od 8. do 13. decembra 1966, pov. br. 41841, 4–6).

²⁶⁹⁰ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 138, dos. 3, Zasedanje Saveta i IK SEV-a u Bukureštu i Sofiji, 06. 01. 1967, pov. br. 4561, 1–2.

²⁶⁹¹ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 138, dos. 9, Izveštaj o učešću delegacije SFRJ na XX zasedanju Saveza i XXVII zasedanju IK SEV-a u Sofiji od 8. do 13. decembra 1966, pov. br. 41841, 8–9.

Osećaj da će SEV nastaviti rad i bez Rumunije, uticao je na određene promene u držanju. Na XVIII zasedanju IK u Moskvi, februara 1967. godine postignut je kompromis o formulaciji politike koordinacije prema kapitalističkim zemljama. Dugo su po pitanju kooperacije u crnoj metalurgiji bili protiv koordinacije planova razvoja posle 1970. godine, međutim, osećanje da će se takva odluka doneti i mimo njih dovela je na kraju i do rumunske saglasnosti sa izradom programa i sadržaja koordinacije. Vrhunac saradnje na zasedanju u Moskvi bio je jednoglasno prihvatanje izučavanja ekonomskih, finansijskih i spoljopolitičkih pitanja, vezanih za specijalizaciju i kooperaciju. Rumunski predstavnik se saglasio i sa specijalizacijom i kooperacijom u hemijskoj industriji posle 1970. godine. Takođe, pristali su i na to da se izuče pitanja iz oblasti spoljne trgovine, koja su povezana sa daljim usavršavanjem sistema multilateralnih obračuna i odnosa rublja sa drugim valutama. O svim pomenutim pitanjima Rumunija je na zasedanju u Sofiji pokazala neslaganje.²⁶⁹² Ponovno zaoštavanje stavova došlo je sa XXX zasedanjem IK SEV-a, koje je održano 5–7. jula 1967. u Moskvi. Za razliku od prethodna dva, koja su pokazala tendenciju pronalaženja kompromisa i staloženiju atmosferu, na pomenutom su razlike ponovo izašle u prvi plan. Rumunija je zauzela različit stav po pitanju proširenja uloge Međunarodne banke za ekonomsku saradnju, a u vezi sa finansijsko-kreditnim pitanjima, zatim neslaganjem sa vremenskim ograničenjima koordinacije dugoročnih planova narodnih privreda i odbijanjem da se izvrši razmena mišljenja o koordinaciji mera pružanja pomoći arapskim zemljama u bilo kom okviru nakon Šestodnevno rata.²⁶⁹³

Karakteristična za SEV bila je višegodišnja kriza metoda i sredstava saradnje, koja je bila izazvana neadekvatnošću starih oblika i velikih razlika zajedničkih planova u odnosu na uslove i potrebe privreda zemalja. Brojne diskusije, koje su vođene o novim metodama i putevima saradnje, nisu donele konkretne predloge i rešenja. Razlog je bio u različitosti pogleda. S jedne strane bile su razvijene zemlje poput ČSSR, Mađarske i NDR, koje su tražile prelazak na ekonomske metode, dok su Bugarska i Rumunija težile političkim metodama, smatrajući da će im one obezbediti bolje uslove za razvoj. SSSR se tu nalazio kao moderator. U cilju održavanja jedinstva lagera, Moskva je tražila kompromisna rešenja, a u suštini naginjala održavanju stare prakse. Rumunija je bila ekstrem, njeni stavovi su se najviše razlikovali od svih ostalih, jer je njena politička pozicija zahtevala prevazilaženje starih odnosa u lageru. Jugoslavija se u rad Saveta uključila baš u vreme tih teškoća i diskusija. U početku se držala posmatračke pozicije u cilju upoznavanja i iznošenja iskustava. Od kraja 1966. godine ona je počela aktivno da učestvuje u zasedanjima najviših organa SEV-a, i istupa sa stavovima koji su bili u interesu SFRJ.

Specifičnost jugoslovenske privrede, a shodno tim i pozicije koju je delegacija zauzimala na zasedanjima u većini slučajeva, predstavljali su podršku stavovima onih zemalja koje su se zalagale za radikalniji razvoj ekonomske saradnje i novih metoda. Sve do XX zasedanja Saveta u Sofiji, odnos prema Jugoslaviji je bio uokviren potpisanim ugovorom, odnosno ona je pozivana samo na sastanke na kojima su razmatrana pitanja za koje je pokazivala interes, ostale informacije je dobijala u ograničenom obimu. Od Sofije situacija se promenila. Jugoslavija je bila potpunije informisana i pozivana i na skupove po pitanjima za koje nije postojao direktan interes. Tretiranje jugoslovenskih predstavnika se takođe poboljšalo, čak je išlo dotle da su uvažavani kao punopravni članovi. Takav odnos trajao je do zasedanja u Ulan Batoru oktobra 1967, na koje jugoslovenska delegacija nije pozvana.²⁶⁹⁴ Najverovatnije je period popuštanja i visokog tretiranja, bio motivisan željom da će je

²⁶⁹² DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 133, dos. 9, Telegram iz Bukourešta od 14. 03. 1967, pov. br. 47540, 1.

²⁶⁹³ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 134, dos. 2, Izveštaj o učešću delegacije SFRJ na XXX zasedanju IK SEV-a u Moskvi od 5. do 7. jula 1967, pov. br. 411382, 12–13.

²⁶⁹⁴ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 76, dos. 9, Neke karakteristike odnosa u SEV-u, 20. 10. 1967, pov. br. 444886, 1–3.

to naterati da se aktivnije uključi u rad SEV-a, odnosno da postane njen punopravni član. Pošto je sovjetsko rukovodstvo, kao i samo rukovodstvo Saveta, videlo da Jugoslavija nema takve pretenzije, odlučeno je da se saradnja vrati na okvire određene Ugovorom.

5.2. Evropska bezbednost

Nasleđe II svetskog rata donelo je Evropi problem bezbednosti, u centru kojeg je bilo nerešeno nemačko pitanje. Osim podele Nemačke, evropska bezbednost je bila pod teretom odnosa snaga između NATO-a i Varšavskog pakta, i uticaja pitanja razoružavanja i političke podeljenosti Evrope. Tokom 50-ih i 60-ih godina, u procesu prevazilaženja Hladnog rata, predlagane su brojne inicijative kojima bi se ublažio ili potpuno rešio problem bezbednosti Evrope. One su većinom bile uperene prema pitanju nuklearnog i opšteg razoružavanja.²⁶⁹⁵ Nemačko pitanje je bilo naročito bolna tačka evropske bezbednosti. Ulazak Zapadne Nemačke u NATO, a Istočne u Varšavski pakt 1955. godine, problem Berlina, kriza izazvana izgradnjom Berlinskog zida avgusta 1961, uticali su da inicijative o mogućem rešenju kroz ujedinjenje dve Nemačke ostanu samo mrtvo slovo na papiru.

Cilj predloga koji su dolazili sa Istoka, bili su da se zauzda naoružanje SR Nemačke i zaustavi širenje nuklearnog naoružanja, odnosno da se spreči mogućnost ponovne nemačke agresije. Sovjetski Savez je smatrao da bi pitanje ujedinjenja moglo biti prepušteno direktnim pregovorima Bona i Berlina nakon ispunjavanja bezbednosnih uslova. S druge strane, stajao je američki plan da se Zapadna Nemačka naoruža nuklearnim oružjem i da se nakon toga svi zapadnoevropski nuklearni kapaciteti stave pod američku kontrolu, posredstvom Severnoatlantskog pakta. Objavljivanjem Gomulkinog plana – Memoranduma o zamrzavanju nuklearnog i termonuklearnog naoružanja u Centralnoj Evropi, februara meseca 1964. Jugoslavija se po pitanju evropske bezbednosti približila ostalim socijalističkim zemljama. Nekoliko meseci kasnije Tito je posetio Poljsku i sa Gomulkom potvrdio podudarnost stavova. Obe države su smatrale da je nemačko pitanje ključno pitanje evropske bezbednosti i da njemu DR Nemačka prilazi iz ugla miroljubive politike, dok SR Nemačka zastupa

²⁶⁹⁵ Planovi koje su predlagali poljski ministar inostranih poslova, Adam Rapacki oktobra 1957, o denuklearizovanoj zoni na prostoru obe Nemačke, Poljske i Čehoslovačke (definitivna verzija uobličena februara 1958, a revidirana 1962), zatim sovjetski predstavnici kroz memorandume o smirivanju napetosti u Evropi, kao i Gomulka 1963. planom o zamrzavanju nuklearnog naoružavanja (uperenog protiv nuklearnog naoružavanja Zapadne Nemačke i njenog učešća u MLF) bili su odbijeni od strane Zapada. Udenovim planom iz 1960. o stvaranju bezatomskih zona u raznim delovima sveta, takođe je pokušano da se zaštite pre svega Severna i Centralna Evropa. Kekonenovim planom iz 1963. predlagano je stvaranje skandinavske bezatomske zone. Sovjetski predlog o denuklearizaciji Mediterana bio je pokušaj da se spreči nuklearna integracija mediteranskih članica NATO-a u nuklearnu strategiju SAD. Inicijativu na Balkanu u tom pogledu, uz podršku Sovjetskog Saveza, preuzela je Rumunija. Sve pomenute inicijative koje su dolazile sa Istoka bile su odbijene ili im nije data potrebna pažnja. Jugoslavija je većinu predloga podržavala, ali je poput plana koji je izneo Rapacki, smatrala teško ostvarljivim u datim okolnostima. Jugoslovenski pesimizam dolazio je delom i iz činjenice da je krajem 50-ih godina rukovodstvo u Beogradu bilo prilično zainteresovano za stvaranje sopstvenog atomskog programa. Kada su te želje splasnule početkom 60-ih, povećalo se i jugoslovensko interesovanje za mirovne inicijative. Gomulkin plan donet krajem 1963. prilikom otvaranja gasovoda SSSR–istočna Evropa u Plocku, bio je bliži jugoslovenskim stavovima zbog dodatka da se predloženoj zoni mogu pridružiti sve zainteresovane strane. (Više u: Lj. Acimović, *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, Beograd 1978; Dragan Bogetić, „Jugoslavija i „Plan Rapacki“. Prilaz Jugoslavije i Poljske pitanju bezbednosti u Evropi“ u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku, Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije*, ur. Momčilo Pavlović, Beograd 2017, 283–300; Ljubodrag Dimić, „Plan „Gomulka“ i stavovi jugoslovenskog državnog i partijskog vrha o pitanju evropske bezbednosti 60-ih godina XX veka“, u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku, Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije*, ur. Momčilo Pavlović, Beograd 2017, 301–322, Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016).

militarističke i revanšističke stavove. Kao ključne uslove stabilnosti na Starom kontinentu, Tito i Gomulka su videli priznanje nepromenljivosti nemačkih granica i granica Poljske, postojanje dve nemačke države i nuklearno razoružanje. Aktivnost na planu bezbednosti Jugoslavija je nastavila organizovanjem IV zasedanja Komiteta za balkansku saradnju juna 1964, i učešćem delegacije Jugoslovenske lige za mir na Konferenciji mediteranskih zemalja. U Alžiru je tada, 9. jula, usvojena Deklaracija o ukidanju vojnih baza, zabrani proizvodnje i posedovanja nuklearnog naoružanja, a pozvane su i sve mediteranske zemlje da same započnu stvaranje bezatomske zone, tako što će pozvati velike sile da uklone nuklearno naoružanje.²⁶⁹⁶

Osim denuklearizacije, postojali su i predlozi o sazivanju konferencije o evropskoj bezbednosti. Poljaci su takav predlog prvi izneli na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija 1964. godine. Jugoslavija je taj predlog podržala, a Tito je prilikom posete Čehoslovačke i Istočne Nemačke, zajedno sa Novotnim i Ulbrihtom juna 1965, podvukao značaj evropske bezbednosti i priznanja realnosti dve Nemačke i zajedno sa pomenutim podržao je sazivanje jedne konferencije, na kojoj bi se o evropskim problemima razgovaralo.²⁶⁹⁷

Slično Jugoslaviji, Rumunija je davala podršku svim inicijativama koje su mogle da utiču na povećanje bezbednosti i razvijanje saradnje na principima ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje stvari. Jednoglasno usvajanje rumunskog predloga rezolucije br. 2129, o razvoju dobrosusedskih odnosa između evropskih zemalja sa različitim društvenim sistemima, na XX zasedanju Generalne skupštine OUN decembra 1965, predstavljalo je značajan doprinos Rumunije, ne samo evropskoj bezbednosti, već i reafirmaciji uloge Ujedinjenih nacija na međunarodnoj sceni. Kako se sadržaj rezolucije poklapao sa politikom aktivne miroljubive koegzistencije, Jugoslavija je dala široku podršku prilikom same rasprave, ali i nakon usvajanja. Januara meseca 1966. Beograd je doneo aide-memoire o unapređenju saradnje evropskih zemalja, kojim je ponovo podržana Rezolucija 2129 i unapređena saradnja naročito sa Rumunijom i Austrijom.²⁶⁹⁸

Jugoslavija je otišla i dalje u razradi ideja o evropskoj bezbednosti iz Rezolucije. Na zasedanju Interparlamentarne unije, najstarije međunarodne parlamentarne organizacije, aprila 1966. u Kanberi, jugoslovenska delegacija je predložila održavanje jedne konferencije sa ciljem zbližavanja država sa različitim društvenim uređenjem.²⁶⁹⁹ Da to ne bi ostao samo predlog, jugoslovensko rukovodstvo je ubrzo nakon Kanbere započelo pripreme, kako bi u Beogradu okupilo što više evropskih delegacija. U toj nameri Tito se oslonio na Rumuniju, koju je posetio aprila 1966. Ta poseta je bila veoma značajna za dalje razvijanje prijateljskih odnosa dva lidera i dve države.

²⁶⁹⁶ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 249.

²⁶⁹⁷ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 242.

²⁶⁹⁸ Radovan Vukadinović, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama, SEV i Varšavski ugovor*, Zagreb 1970, 243.

²⁶⁹⁹ Ђ. Васиљевић, „Југословенски ставови о европском питању“, у: *Материјали о европској безбедности и сарадњи*, ур. Негосава Петровић, Београд 1969, 162–164.

Aprilska poseta Rumuniji 1966.

Radilo se o nekoliko puta odlaganoj poseti Tita Rumuniji, dogovorenoj prvi put za oktobar 1965. Na kraju, do njenog organizovanja došlo je 18–23. aprila 1966. U pratnji Tita i Jovanke Broz, nalazili su se Cvijetin Mijatović, politički sekretar CK SK BiH, Marko Nikezić, državni sekretar za inostrane poslove, Aleksandar Grlićkov, član SIV-a, Đurđica Jojkić, sekretar Pokrajinskog komiteta SKS za AP Vojvodinu, Bogdan Crnobrnja, generalni sekretar predsednika Republike, Milorad Pešić, načelnik I uprave DSIP-a i ambasador Jakša Petrić. Osim Bukurešta, delegacija je obišla oblasti Bakau, gradove Georgiju Dež (Onești), Brašov i Ploești, gde se upoznala sa najreprezentativnijim primerima rumunskog ekonomskog i kulturnog razvoja.²⁷⁰⁰ Delegacija je obišla postrojenja petrohemijske industrije, fabrike traktora i mašina alatjika, nekoliko socijalnih, kulturnih i turističkih institucija. Pažnja koja je posvećena delegaciji, srdačni i masovni dočeci u svim mestima, govorili su o tome koliki je bio rumunski interes da pokaže svetu da sa Jugoslavijom ima dobre odnose, jer je u njima i čestim posetama bila manifestacija uspeha i afirmacije, naročito rumunske spoljne politike.²⁷⁰¹

Nakon posete, više rumunskih rukovodilaca je Petriću saopštilo da je „Tito osvojio Rumune i da je njegova ličnost doprinela ovakvom do sada neviđenom interesu naroda za jednu posetu stranog državnika“. Reči zamenika ministra inostranih poslova Makoveskua, najbolje su opisale kakav je tada bio pogled na Jugoslaviju: „Od životne važnosti je postojanje nezavisne socijalističke Jugoslavije na rumunskoj granici i predstavlja garanciju da više nikad niko ne može bez obzira na moguće pritiske, razbiti i pokolebati politiku nezavisnosti, koja obezbeđuje Rumuniji siguran i pozitivan dalji razvitak“.²⁷⁰² Najznačajnije razgovore predsednik je vodio sa Čaušeskuom, Maurerom i Kivu Stojkom. Prilikom razgovora na temu evropske bezbednosti, učesnici u razgovorima su se složili sa tačkama iz Rezolucije 2129 i podvlačili važnost saradnje i dobrosusedskih odnosa, ali i stvaranje efikasnog sistema koji bi čuvao mir u Evropi, i u prvom redu sputao SR Nemačku u nameri da posegne za nuklearnim oružjem. Kao važan segment evropskog pitanja, izneto je i pitanje poboljšanja međudržavnih odnosa na Balkanu. Rumunija se saglasila sa stavom da je u cilju stvaranja bezatomske zone neophodno poboljšanje bilateralnih odnosa i zatvaranje nerešenih problema.²⁷⁰³

Takve zaključke sa sastanka Rumunija je ozbiljno shvatila, te je nizom poseta učinjenih Mađarskoj, Bugarskoj, Turskoj i Grčkoj, ostvarila vidne pomake. Tokom Maurerove posete Atini, bilo je rešeno pitanje naknade za nacionalizovanu imovinu grčkih državljana. Taj finansijski problem je dugo bio prepreka razvoju odnosa dve zemlje, ali i razvoju balkanske saradnje. Posle dugih i često odlaganih pregovora, nađeno je kompromisno rešenje i rok da za četiri godine Rumunija isplati naknadu u visini od 3.5 miliona dolara. Još osam drugih sporazuma o saradnji u oblasti privrede, kulture, nauke, plovidbe i dr., bile su pokazatelj da je u odnosima Rumunije i Grčke otvoren novi list. Poboljšanje bilateralnih odnosa sa pomenutim zemljama, značilo je istovremeno stvaranje dobrih odnosa za dalje unapređivanje balkanske saradnje i njeno grananje.²⁷⁰⁴

Izlaganje Tita o Africi i pokretu nesvrstanih, pokrenulo je Čaušeskua na akcije i u tom smeru. Ubrzo nakon posete Rumunija je obnovila poziv Naseru za posetu i na sastancima detaljnije razmatrala

²⁷⁰⁰ AJ, KPR, I-2/28, Program zvanične posete predsednika SFRJ i generalnog sekretara SKJ Josipa Broza Tita i supruge SR Rumuniji, 1–3.

²⁷⁰¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 8, Izveštaj o poseti Predsednika Republike Rumuniji, 30. 04. 1966, pov. br. 416040, 1–5.

²⁷⁰² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 27. 04. 1966, pov. br. 416431, 3.

²⁷⁰³ AJ, KPR-837, I-2/28, Poseta Josipa Broza Tita Rumuniji, 18–24. 3. 1966.

²⁷⁰⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 10. 09. 1966, pov. br. 432963, 1–2.

odnose sa afričko-azijskim i neangažovanim zemljama. Jugoslovensko gledanje na politiku nesvrstavanja odrazilo se na povećanje rumunskog angažovanja, posebno u ekonomskoj i političkoj sferi, i u podršci stavovima neangažovanih na zasjedanjima OUN-a. Rumunska praksa teškog upuštanja u diskusiju i otvoren razgovor sa strancima, opreznost prilikom iznošenja stavova, sve više su izostajali kada su bili u pitanju sastanci Čaušeskua sa Titom. Rumunski lider je dozvoljavao odstupanje od takve prakse, te su razgovori sa jugoslovenskim liderom sve više imali neformalan karakter i otvorenost.²⁷⁰⁵ Čaušesku je imao veliku potrebu da čuje njegovo mišljenje o važnim međunarodnim problemima, a sami susreti davali su rumunskom rukovodstvu dobru promociju u svetu i poboljšavali njen položaj. S druge strane, Tito je bio najviše zainteresovan za odnose Rumunije sa Sovjetskim Savezom. Čaušesku je sa istom otvorenošću, sa kojom je Tito govorio o nesvrstaniosti, odnosima sa drugim zemljama, opisivao stanje rumunsko-sovjetskih odnosa i razgovor sa Brežnjevim, u vreme XXIII kongresa KPSS u Moskvi. Iz tog izlaganja naročito je podvlačio prihvatanje rumunskog apela da se ne dozvole polemike i kritike povodom sukoba sa Kinom. Na bilateralnom planu susret je bila od koristi, jer je tada dogovoreno dosta poseta između jugoslovenskih i rumunskih zvaničnika – poput Maneskua, Marka Nikezića, Kivu Stojke, Miša Pavićevića, Mihai Dalee, sekretara CK, Krste Crvenkovskog, Petra Stambolića i drugih.²⁷⁰⁶

Evropska bezbednost i problemi u lageru

Pitanje sazivanja konferencije o evropskoj bezbednosti bilo je dugo prisutno na međunarodnoj sceni.²⁷⁰⁷ Ipak se u konkretizovanje često ponavljano apela od strane socijalističkih zemalja, krenulo tek nakon više od decenije, sredinom 1966. Ključan dokument koji je najavio da će u budućnosti doći do konferencije o evropskoj bezbednosti, donet je na sastanku Varšavskog pakta u Bukureštu juna 1966. godine. Američko uplitanje u Vijetnamski rat, pritisci na Evropu, unošenje straha od mogućnosti nuklearnog uključivanja Zapadne Nemačke u zapadnu celinu, kao i povlačenje Francuske iz komande Severnoatlantskog pakta, bili su ocenjeni kao dobra prilika da se izvrši pritisak mirovnim inicijativama od strane SSSR-a. U konačnici, cilj Moskve bio je da se poboljšaju odnosi sa evropskim zemljama, ojačaju veze i ako je moguće, stvori antiamerikansko raspoloženje, koje bi u vreme isteka NATO sporazuma 1969. dovelo do povlačenja bar nekih zemalja. Međutim, samostalni istupi, naročito Rumunije, remetili su planove Kremlja o jedinstvenom istupanju socijalističkih zemalja

²⁷⁰⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 16. 11. 1966, pov. br. 440664, 2.

²⁷⁰⁶ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 12, Zapisnik sa sastanka kolegijuma Ambassade na dan 25. 04. 1966. pov. br. 420772, 1–3.

²⁷⁰⁷ Prvi predlog o sazivanju sveopšte evropske konferencije o bezbednosti bio je postavljen od strane Sovjeta 1954. godine. U cilju sprečavanja naoružavanja Zapadne Nemačke, Molotov je na Berlinskoj konferenciji ministara inostranih poslova februara predložio da se problemi u Evropi reše na konferenciji otvorenoj za evropske države. Povremeno isticanje ovog predloga vršeno je do postavljanja Hruščovljevog ultimatumu 27. novembra 1958. da Berlin postane slobodan grad. Ponovno oživljavanje predloga nastupilo je sa planom Rapacki, a cilj je bilo sprečavanje da Zapadna Nemačka dobije pristup nuklearnom naoružanju (T. Flemming, *Berlin in the Cold War*, New York 2011 53–54). Priličnu pažnju evropskom problemu Sovjetski Savez je posvetio od XXIII kongresa KPSS održanog 29. marta do 8. aprila 1966. U Izveštaju CK koji je podneo Brežnjev, bio je upućen apel za sazivanje adekvatne internacionalne konferencije na kojoj bi se diskutovalo o razoružavanju, opasnosti od SAD i Zapadne Nemačke. Zasnovan na referatu Brežnjeva, Gromiko je ponovio apel novinarima u Rimu, a sam Brežnjev je uputio pismo mira Bonu 17. maja 1966. Takođe, juna meseca Svetski savet za mir, koji je bio pod uticajem Sovjetskog Saveza, usvojio je Memorandum o evropskoj sigurnosti, kojim je podržao apel o konferenciji. Ipak, sve do juna meseca 1966. godine nije bilo indicija da će Istočni blok pokušati da konkretizuje predloge o konferenciji (A. Ross Johnson, *The Warsaw Pact's Campaign for „European Security“*, November 1970, 6–9 <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0716806.pdf>, pristupljeno: 19. 12. 2022).

protiv američkog i zapadnonemačkog militarizma, i sazivanja konferencije koja bi izašla sa deklaracijom.²⁷⁰⁸

XXIII kongres KPSS 1966. i Brežnjevljevo zalaganje za jačanje Varšavskog pakta, bili su u suprotnosti sa rumunskim stavovima, što su tokom aprilskog susreta sa Titom jasno predložili jugoslovenskom političkom vrhu. Zarad zadržavanja jedinstva u VP, Moskva je bila spremna na kompromis i prihvatanje nekih rumunskih stavova. Tako je dva dana pred savetovanje, koje je održano početkom jula 1966. godine, u Bukureštu održan sastanak rumunske i sovjetske delegacije. Ministri spoljnih poslova su tom prilikom usaglasili stavove i izašli sa kompromisnim nacrtom, koji je zadržavao kraći deo o oceni situacije u Evropi i posebno Zapadnoj Nemačkoj, ali i dobio rumunsku crtu. Već unapred sklopljen dogovor omogućio je da savetovanje protekne brzo. Ipak, do saglasja se nije došlo lako. Rumunskim zahtevima su se naročito protivili predstavnici Poljske i Istočne Nemačke, dok je Brežnjevljev pokušavao da sa pozicije medijatora sačuva jedinstvo VU. On je nešto kasnije u razgovoru sa Ulbrihtom izjavio da „Čovek mora biti strpljiv sa drugom Čaušeskuom. On je još mlad i neiskusna“. Rumuni su uspeali u tome da zajednička deklaracija bude uopštena i u skladu sa osnovnim principima rumunske spoljne politike. Pored opšteg dela o potrebi stvaranja nove atmosfere u Evropi, što je bilo na tragu De Golovog programa stvaranja nove Evrope, dokument je sadržao i konkretne mere.²⁷⁰⁹

Bukureštanska deklaracija o miru i bezbednosti u Evropi, doneta 8. jula 1966. godine, bila je zajednički dokument istočnoevropskih zemalja, koji je obuhvatao sve ranije predloge povezane sa problemom bezbednosti u Evropi. Kako ju je doneo Političko-konsultativni komitet VU, ona je predstavljala zvaničan stav članica socijalističkog vojnog bloka. Sadržala je konkretne predloge za poboljšanje bezbednosne situacije u Evropi, počevši od važnosti razvijanja dobrosusedskih odnosa, likvidacije vojnih baza, povlačenja armija s tuđih teritorija, nenaoružavanja SR Nemačke, stvaranja bezatomske zone, preko priznavanja postojećih granica, zbližavanja dve nemačke države sa mogućnošću njihovog ujedinjenja, likvidaciju vojnih blokova i sazivanje sveevropske bezbednosne konferencije. Stav Deklaracije bio je da vojni blokovi nisu neophodni za bezbednost evropskih naroda i da je moguće njihovo istovremeno raspuštanje. O evropskoj bezbednosti podvučeno je da zavisi od samih evropskih zemalja i da one same mogu rešiti taj problem, kroz razvijanje bilateralnih odnosa i multilateralne saradnje.²⁷¹⁰

Bukureštanska deklaracija je s jedne strane osudila „pogubnu ulogu“ Sjedinjenih Država i Zapadne Nemačke za mir u Evropi, istakla potrebu za prihvatanjem realnosti dve nemačke države i nepromenljivosti granica. S druge strane, imala je i notu rumunske politike malih koraka. Rumunski

²⁷⁰⁸ Inicijative su dolazile i sa Zapada. Jednu takvu pokrenula je Danska 1966. godine, a britanski ministar spoljnih poslova Stjuart predložio je i izradio deklaraciju o principima i ciljevima saradnje između Istoka i Zapada. Međutim, kao što je Zapad imao primedbi na predloge istočnoevropskih zemalja, tako je i Istok imao zamerke na predloge druge strane (DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 137, dos. 3, Evropska bezbednost i saradnja, pov. br. 446438, 7–11).

²⁷⁰⁹ Veoma važan signal za Moskvu bila je Šarl de Golova spremnost da pregovara o evropskoj bezbednosti bez Amerikanaca. Tokom posete Sovjetskom Savezu, francuski predsednik je po ključnim pitanjima, poput povlačenja američkih trupa iz Evrope i priznanju posleratnih granica, imao istovetne stavove kao lager. Međutim, koliko god Brežnjevljev pozdravljao poteze i stavove Francuske, postojala je i određena doza straha da njeno napuštanje Severnoatlantskog pakta ne bude uzor Rumuniji i drugim zemljama da pokažu slične tendencije u Varšavskom paktu (*A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991* edited by Vojtech Mastny, Malcolm Byrne, Budapest–New York 2005, 32–33; DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 06. 07. 1966, pov. br. 425638, 1–2).

²⁷¹⁰ „Declaration on the Strngthening of Peace and Securits in Europe“, 8. 6. 1966, http://www.isn.ethz.ch/php/documents/collection_3/PCC_docs/1966_10.pdf; Radovan Vukadinović, Odnosi među evropskim socijalističkim državama, SEV i Varšavski ugovor, Zagreb 1970, 243.

spoljnopolitički stavovi su u Deklaraciji bili jasno vidljivi u nekoliko delova. Zahvaljujući načinjenom kompromisu je tako, nakon osude Zapadne Nemačke, istaknuto postojanje zdravih snaga u njoj i u drugim kapitalističkim zemljama. Zatim, dokument je istakao da je jedini put ka unapređenju evropske bezbednosti diskusija svih evropskih država. Dakle, jasno je podržan apel o sazivanju sveevropske konferencije. Rezultat takvog savetovanja bila bi deklaracija, kojom bi se potpisnice obavezale da će sporove rešavati mirnim putem, da će vršiti konsultacije i razmenu mišljenja o pitanjima od zajedničkog interesa, i da će raditi na razvoju ekonomskih, kulturnih i drugih odnosa. Rumunski uticaj vidljiv je i u poglavlju koje poziva na raspuštanje vojnih paktova, gašenje vojnih baza i povlačenje vojski sa strane teritorije. Deklaracija koja bi bila produkt sveevropskog kongresa, bila bi otvorena za sve zainteresovane zemlje, što je opravdano činjenicom da pravac razvoja u Evropi u velikoj meri utiče na razvoj drugih kontinenata.²⁷¹¹

Jasna rumunska melodijska linija u tekstu Deklaracije, sadržala je sve note nezavisne politike, doduše malo ublažene. Na primer, Čaušesku je smatrao da je glavni izvor poteškoća u Evropi podeljena Nemačka i da čvrst sistem bezbednosti nije moguće ostvariti dok ne dođe do ujedinjenja. Takvom stavu se žestoko protivila NDR, koja je smatrala da su Rumuni spremni da žrtvuju Istočnu Nemačku zarad izgradnje sistema evropske bezbednosti, ali i svojih ekonomskih interesa prema Zapadnoj Nemačkoj.²⁷¹² Kompromisno rešenje bilo je pronađeno u formulaciji. Reč ujedinjenje zamenjeno je unijom, a sam ton pasusa jasno je stavljao do znanja da državni sistem jedino može biti socijalistički. Značaj zasedanja VP u Bukureštu bio je u tome što je prihvaćeno da vojni paktovi nisu neophodni za bezbednost evropskih naroda, da ona zavisi od samih zemalja i njihovih odnosa.²⁷¹³

U posebnom dokumentu, sve članice, uključujući i Rumuniju, oštro su nastupile u osudi američkog imperijalizma u Vijetnamu i tome da američke vojne baze u Evropi predstavljaju direktnu opasnost za mir. Po vijetnamskom pitanju, članice su se po prvi put kolektivno izjasnile protiv agresije i za spremnost da pruže Severnom Vijetnamu svaku potrebnu pomoć. Međutim, oblici te pomoći, količina i trajanje nisu bili spomenuti, što je svakoj zemlji pružalo mogućnost da u tom smeru nastupa proizvoljno i u skladu sa svojim interesima. Oštar ton Deklaracije i osuda američke agresije, odgovarali su Rumuniji, koja je želela da se istakne na tom polju zbog odnosa sa glavnim saveznikom Ho Ši Mina, Mao Cedungom.

Deo o prevazilaženju blokova odražavao je očigledan napor da se i time da doprinos popuštanja zategnutosti. O pitanjima koje je pokrenula Rumunija, poput toga da VP treba da se pretvori u vojnu organizaciju i da izgubi politički karakter, te da shodno tome rukovodeći organ bude sastavljen od vojnih predstavnika i da se izvrše izmene u obliku komandovanja, rešeno je da se naknadno razmatra.²⁷¹⁴

Za razliku od evropskog pitanja, Rumunija nije imala uspeha u preoblikovanju Varšavskog pakta i njegovim vojno-organizacionim pitanjima. Tokom sastanka ministara odbrane članica Varšavskog pakta, održanog februara meseca 1966. godine u Moskvi, rumunska delegacija je tražila izmene u Statutu, odnosno promene dela po kojem komandant zajedničkih snaga ima veća ovlašćenja nad vojskom od samih država. Takođe, iznet je i zahtev o formiranju Saveta vojne komande, sastavljenog

²⁷¹¹ A. Ross Johnson, The Warsaw Pact's Campaign for „European Security“, November 1970, 10–12, (<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0716806.pdf>, pristupljeno: 19. 12. 2022).

²⁷¹² DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 4, Telegram iz Berlina od 19. 07. 1966, pov. br. 428403, 1.

²⁷¹³ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 4, Varšavski pakt i evropska bezbednost, 08. 09. 1966, pov. br. 445755, 2–4.

²⁷¹⁴ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 3, Telegram iz Moskve od 12. 07. 1966, pov. br. 426315, 4.

od komandanta zajedničkih snaga i generala narodnih armija. Zaključci Saveta bi imali snagu tek nakon odobrenja vlada svake članice. Na iznenađenje Bukurešta, na ovom sastanku, održanom 27–28. maja, većina rumunskih zahteva je bila uneta u nacrt Statuta. Međutim, na sastanku Političkog konsultativnog komiteta VP od jula meseca, o rumunskom nacrtu statuta nije bilo ni reči. Moskva je time otvorila novi politički pristup prema Bukureštu. U prvi mah je prihvatila većinu rumunskih predloga, a zatim ih je ignorisanjem odbacivala.²⁷¹⁵

Rumunska nadanja su bila usmerena ka tome da Političko-konsultativni komitet izgubi vojno-komandni karakter, a zadrži samo savetodavnu ulogu. Takav prilaz stvarao je razlike u rumunskom shvatanju i u sferama organizacije, komandovanja, finansiranja i dr. Prilikom razgovora rumunskih rukovodilaca sa Brežnjevim u Moskvi i Bukureštu tokom 1966. godine, jasno je bio izražen stav prema Varšavskom paktu i SEV-u. Čaušesku je otvoreno rekao da Rumunija ne želi da napusti Varšavski pakt niti želi neku vrstu revizije u svoju korist. Međutim, nije prećutana ni ocena da je politika vojnih blokova prevaziđena i da je potrebno politiku socijalističkih zemlja prilagoditi novoj situaciji u svetu. Isticanje suvereniteta zemalja članica, suštinski je ipak značilo da postoji zainteresovanost za određene korekcije. Rumuni su smatrali, pošto je VP stvoren kao odgovor na NATO, da je prvo potrebno raspustiti Severnoatlantski pakt, pa zatim VP. Važan korak ka tom cilju bilo bi povlačenje stranih trupa sa tuđih teritorija i likvidacija vojnih baza.²⁷¹⁶ Takođe, podvučena je velika zainteresovanost za SEV, ali i da su potrebne neke promene. Prema izjavi Čaušeskua, SEV kao organizacija ne bi smela da donosi obavezne odluke, niti da odlučuje o nacionalnim planovima razvoja zemalja članica, već da ima funkciju konsultativnog organa.²⁷¹⁷

Rezultate rada na novom Statutu, koji je trajao od julskog sastanka 1966. do sastanka u Sofiji 6. marta 1968. godine, Rumunija je dobila tek maja meseca. Na iznenađenje, mnogi njeni predlozi se nisu našli u nacrtu. Od mnogobrojnih predloga bili su prihvaćeni oni o formiranju Vojnog saveta, izboru predstavnika zajedničke komande, proporcionalnoj zastupljenosti trupa u komandnoj strukturi i njihova podređenost nacionalnim komandama. Ono što je zabrinjavalo rumunsko rukovodstvo, a ostalo je u Statutu, bilo je pravo glavnokomandujućeg da upravlja nacionalnim armijama, od onog trenutka kada mu zajednička komanda prepusti vlast i donošenje predloga i preporuka, po sistemu polovina plus jedan glas. Velika ovlašćenja koja su prevazilazila konsultativni nivo, zadržao je Političko-konsultativni komitet. Pored toga nacionalni suverenitet rušilo je donošenje jedinstvene protivvazdušne obrane, na osnovu koje bi nacionalni PVO sistemi izgubili samostalnost. Prema izveštaju generala Jon Jonice, Rumunsko odbijanje da prihvati takav Statut značilo je pozicioniranje izvan zajedničkih struktura VP. Istinitost tih reči potvrđena je tri meseca kasnije, kada Rumunija nije pitana, konsultovana, obavestena, a na kraju ni uključena u intervenciju pet članica Varšavskog pakta na Čehoslovačku, 21. avgusta 1968. Za razliku od Albanije, koja je i zvanično napustila VP 1968, rumunsko rukovodstvo je smatralo korisnijim da ostane u organizaciji. Čak je mesec dana nakon intervencije pokazana spremnost da se prihvati Statut iz maja 1968. godine, ali pod uslovom da je za donošenje odluka potreban jednoglasni pristanak svih članica. Naravno, Moskva na to nije mogla da pristane, jer bi osim opstrukcije daljeg rada, prihvatanje rumunskog uslova značilo da bi premeštanje trupa u Čehoslovačku bio nezakonit akt.²⁷¹⁸

²⁷¹⁵ Dennis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004, 77–80.

²⁷¹⁶ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 4, Telegram iz Bukurešta od 20. 05. 1966, pov. br. 420079, 1

²⁷¹⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 03. 06. 1966, pov. br. 421863, 1

²⁷¹⁸ Dennis Deletant and Mihai Ionescu, *Romania and the Warsaw Pact*, 82–83.

Decembarska poseta Temišvaru 1966.

Krajem septembra, početkom oktobra, u Rumuniji su boravile delegacije Savezne narodne skupštine, Jugoslovenske narodne armije, studentske delegacije CK SKJ, grada Beograda i predstavnici srpske i hrvatske akademije nauka. Mnogobrojne posete tokom 1966. godine doprinele su porastu poverenja i otvorenosti u razgovorima i razmeni mišljenja. Treba napomenuti da su, kako na najvišem nivou, tako i na nižim nivoima, susreti bili otvoreni i prijateljski. Mogućnosti za dalje proširenje odnosa otvarale su se zbog zajedničkih interesa i podudarnosti stavova o većini međunarodnih problema. Glavni rumunski interes bio je u tome da demonstriranjem dobrih odnosa sa Jugoslavijom, pokaže model saradnje na principima nezavisnosti, ravnopravnosti, i saradnje bazirane na obostranim interesima. Beograd je bio važan zbog podrške daljoj afirmaciji rumunske politike u MRP, Evropi i svetu. Susreti su postepeno gubili na protokolarnosti i manifestacionom i „turističkom“ karakteru, a više dobijali na operativnosti i radu. Primer je bio nova poseta Tita Rumuniji.

Do drugog susreta Josipa Broza Tita i Nikolae Čaušeskua 1966. godine, došlo je na rumunsku inicijativu. Želja za susretom bila je rezultat razvoja bilateralnih odnosa i velikog interesa za kontinuirane kontakte i razmenu mišljenja. Široka skala zajedničkih interesa i dodirnih tačaka na planu međunarodnih odnosa, bila je osnova za susret. Rumuni su pridavali veliki značaj odnosima sa Jugoslavijom, kao zemljom sa izgrađenom nezavisnom pozicijom. Podrška zapadnog suseda viđena je kod Čaušeskua kao garancija od izolovanja i mogućnost da se odlučnije odupru pritisku Sovjetskog Saveza i drugih zemalja.²⁷¹⁹ Tita su u nezvaničnoj poseti Temišvaru pratili Mijalko Todorović, sekretar Izvršnog komiteta CK, Marko Nikezić, državni sekretar za inostrane poslove i Kiro Gligorov. Sa delegacijom je doputovao i rumunski ambasador u Beogradu, Aurel Malnašan, dok se delegaciji priključio jugoslovenski ambasador u Bukureštu, na graničnom prelazu Stamura Moravica. Jugoslovenska delegacija je bila srdačno dočekanana, svuda su bile okačene njihove zastave i portreti dvojice lidera, dok je masa naroda duž ulica kojima je prolazila, srdačno pozdravljala Josipa Broza. Razgovori su bili započeti posle svečanog ručka koji je priredio Oblasni komitet RKP za Banat. Sa rumunske strane u razgovorima su učestvovali Emil Bodnaraš, Paul Nikulesku Mizil, Josif Bank, Korneliju Manesku i Malnašan. Krajem prvog dana posete, za jugoslovensku delegaciju bio je priređen bogat umetnički program u okviru kojeg se izdvajao nastup temišvarske opere. Drugog dana posete bio je organizovan lov u oblasti Krišana, gde su i nastavljani nezvanični razgovori.²⁷²⁰

Ako se uporede razgovori iz aprila, sa ovim vođenim u Banatu, primećuje se određen razvoj u rumunskim stavovima. Rumunska delegacija je referisala otvoreno o susretima sa Ču En Lajem, Brežnjevim, o sastanku Varšavskog pakta u Bukureštu, devet komunističkih partija u Moskvi i dr. U tom periodu ispoljila se još veća razlika u stavovima Bukurešta i Moskve. Zalaganje jedne strane protiv integracije, multilateralne saradnje i supernacionalnih organa i druge na jačanju uticaja i jedinstva lagera, još više su udaljili dva centra. U pogledu Vijetnamskog rata, rumunsko rukovodstvo je insistiralo na potrebi šire podrške svih socijalističkih zemalja u borbi za oslobođenje, ali ne i kroz savetovanje komunističkih partija.²⁷²¹

Takođe, izjasnili su se i protiv evropskog savetovanja KP, koje su doživljavali kao oruđe za ponovno uspostavljanje centra i dominacije SSSR-a u MRP. Za razliku od toga, jugoslovensko rukovodstvo

²⁷¹⁹ DAMSPS, SPA, 1967, IX, dos. 2, Biletan DSIP-a br. 1, 07. 01. 1967., str. pov. br. 1, 1–2.

²⁷²⁰ „Vizita tovarisul Iosip Broz în țara noastră“, *Scinteia, Organ al comitetului central al P.C.R.*, 01. 12. 1966, 1.

²⁷²¹ AJ, KPR, I–2/30, Zabeleška o razgovorima druga Predsednika prilikom nezvanične posete SR Rumuniji od 1. do 3. decembra 1966.

nije bilo protiv savetovanja, ali nije videlo ni svrhu u tadašnjim okolnostima, niti razumelo cilj. Razmena mišljenja o toj temi bila je dragocena. Rumunija je nakon susreta odlučila da jasnije istupi sa svojom evropskom vizurom. Čaušesku je širu aktivnost u Evropi video kao mogućnost stvaranja većeg manevarskog prostora i protivteže unutar Varšavskog pakta.²⁷²² Naročita pažnja bila je data odnosima sa SRN, zbog tesne ekonomske saradnje. Rumunija je bila spremna da učini veliki korak, kojim bi nedvosmisleno pokazala osnovno pravo nezavisne države, a to je da samostalno donosi spoljopolitičke odluke. Isticanje značaja odnosa sa obe nemačke države, dolazilo je iz uverenja da su dobri odnosi, kao i njihovo učešće, ključni za rešavanje evropskih pitanja i njene bezbednosti. Ispitujući stav Tita, Čaušesku je u zavijenoj formi rekao: „Neki bi hteli da put do odnosa sa SRN vodi kroz zajedničku tačku, kroz saobraćajni čvor gde se daje dozvola za prolaz. Ako se ta dozvola da, onda se može ići dalje, ako ne, ima da se stane. Mi nismo za prihvatanje ovakvog regulatora saobraćaja u takvim pitanjima.“ Tito je dobro razumeo da Rumunija ne bi imala ništa protiv ako bi Jugoslavija uspostavila diplomatske odnose sa SRN. Shodno tome Čaušesku je očekivao da će Beograd slično odreagovati kada sazna za njegove planove. Štaviše, smatrao je da bi normalizacija odnosa sa Zapadnom Nemačkom doprinela napuštanju Halštajnovne doktrine i da takva akcija ne bi izazvala oštru reakciju drugih zemalja, jer je i sam Sovjetski Savez od 1955. godine imao diplomatske odnose sa SRN. Važnost pitanja bila je povećana stavom da je ključni problem evropske bezbednosti bilo pitanje regulisanja odnosa sa obe nemačke države, i njihovo uključivanje u proces rešavanja drugih žarišta i problema na evropskom kontinentu.²⁷²³

Na putu ka Bukureštu nakon posete, Čaušesku je u prisustvu Maurera, Mizila i Maneskua, jugoslovenskom ambasadoru Jakši Petriću rekao da „granica između naše dve zemlje treba da bude formalno samo na geografskoj karti, a treba da stvorimo uslove za široko povezivanje Rumuna i Jugoslovena, kako bi se uzajamno još bolje upoznali, razumeli i pomagali.“ S druge strane, sekretaru Oblasnog komiteta i predsedniku oblasnog odbora Banata, rekao je da ne čekaju direktive iz Bukurešta, već da sami razvijaju široku saradnju sa graničnim oblastima Jugoslavije. Savetovao ih je da idu u Jugoslaviju po svim linijama i posmatraju kako se tamo rešavaju problemi, kako se živi i da uvek pozivaju njihove predstavnike u posetu.²⁷²⁴

Naročit značaj decembarske posete bio je u razmeni mišljenja o situaciji u Evropi. Ohrabrujuće delovanje sličnih stavova, protivljenje jednostranim akcijama u pravcu evropske bezbednosti, i zajednički stav da je saradnja zemalja sa različitim društvenim uređenjem potreba i realnost, učvrstili su Rumuniju u sprovođenju novih akcija. Početkom januara, Ministarstvo inostranih poslova SFRJ je u vidu aide-memoira o unapređenju saradnje evropskih zemalja, želelo da doprinese stvaranju novih uslova. Kao i Rumunija, ni ona nije videla budućnost Evrope u blokovskoj podeljenosti, već u širokoj saradnji svih zemalja. U konsoniranju sa politikom aktivne miroljubive koegzistencije, Jugoslavija je po pitanju Evrope želela da pokrene zajedničke akcije i širok dijalog o evropskim pitanjima, kao alternativu blokovskoj politici oružanog mira.

Treba naglasiti da je 1966. godina pokazala jednu pozitivnu tendenciju u odnosima, iako su se razlike u izgradnji socijalizma dodatno ispoljile posle IV i V plenuma CK SKJ.²⁷²⁵ Stepem na kojem su bili

²⁷²² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 7, Cirkularni telegram I uprave DSIP-a od 14. 12. 1966, pov. br. 440664, 1–3.

²⁷²³ AJ, KPR, I–2/30, Zabeleška o razgovorima druga Predsednika prilikom nezvanične posete SR Rumuniji od 1. do 3. decembra 1966, 27–28.

²⁷²⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 05. 12. 1966, pov. br. 442788, 1–2.

²⁷²⁵ Pomenuti plenumi bili su povod za kritiku od strane socijalističkih zemalja. Na udaru su bile najpre jugoslovenske koncepcije, rešenja i stav o ulozi SKJ. Atmosferu je otežavalo i pokretanje akcije za sazivanje savetovanja KP i razlike u pogledu otklanjanja problema u međunarodnom komunističkom pokretu.

bilateralni odnosi u 1966. godini, pokazao je da partijske razlike više nisu bile faktor koji je mogao da dovede do pogoršanja međudržavnih odnosa. Dugoročni obostrani interes za daljim razvijanjem saradnje je, za razliku od 1948. godine, odneo prevagu.²⁷²⁶ Pored toga, tokom 1966. godine došlo je do poboljšanja prakse uzajamnog informisanja i konsultacija između DSIP-a i rumunskog Ministarstva inostranih poslova. Tada je ostvarena i intenzivna razmena poseta na svim nivoima. Tito je dva puta posetio ovu zemlju, a osim njega to su učinili i Gošnjak²⁷²⁷, Crvenkovski i Veselinov²⁷²⁸, a Jugoslaviju su posetili Maurer, Radulesku i Manesku.²⁷²⁹

Rumunski primeri neposlušnosti, odnosi sa SR Nemačkom

Za Rumuniju su odnosi sa Zapadnom Nemačkom bili izuzetno bitni u ekonomskom pogledu, a sa rastom robne razmene i kredita jačale su i političke veze. Kao i po jugoslavenskom mišljenju, evropska bezbednost je u najvećem procentu zavisila od nemačkog pitanja. Gašenjem tog žarišta, Istok i Zapad bi izgubili ključno mesto za dokazivanje. Bon je nakon 1964. godine smatrao da je Rumunija idealno tle za početak akcije usmerene ka priznanju države. Želja da se kod nje razvije osećaj da Istočna Nemačka nije jedina država koja predstavlja Nemce, dovela je do značajnog razvijanja ekonomskih odnosa. SR Nemačka je često i na račun gubitka profita išla ka podizanju trgovinske razmene i kooperacije, kako bi stvorila što plodnije tle za svoj politički cilj. Tako je u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmeni Rumunije, Zapadna Nemačka sa 6.5% 1964. došla na 12% 1967.

Godinu dana ranije, Maurer je od 2. do 6. novembra 1966. posetio Bon, nakon čega je, svestan šta će se od njih tražiti u budućnosti, izjavio da Zapadna Nemačka ne treba da ima iluzije u vezi sa uspostavljanjem diplomatskih odnosa, jer Rumunija „ima dobre odnose sa Istočnom Nemačkom i drugim članicama lagera, a u interesu joj nije da ih kvari.“ Međutim, formiranje velike koalicije u Nemačkoj, 1. decembra, od strane Hrišćansko-demokratske unije i Socijaldemokratske partije Nemačke, na čelu sa kancelarom Kurtom Kisindžerom i ministrom spoljnih poslova Vilijem Brantom, stvorilo je novu atmosferu. Talas veće otvorenosti kapitalističkih zemalja, a naročito nastupi Francuske, stvorili su među rumunskim diplomatama stav da će dalji tok događaja ići u smeru

²⁷²⁶ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 70, dos. 11, Međunarodna situacija i aktivnost Jugoslavije u 1966, pov. br. 414430, 5.

²⁷²⁷ Od 27. septembra do 7. oktobra 1966. u Rumuniji je boravila delegacija JNA predvođena Ivanom Gošnjakom. Za državnog sekretara Narodne odbrane to je bila druga poseta, jer je kao član delegacije prisustvovao sahrani Deža 1965. godine i tom prilikom vodio razgovore sa rumunskim ministrom generalom Salažanom. Delegaciji je bio dat najviši tretman, a Rumuni su se potrudili da pokažu prijateljstvo i želju za razvijanjem saradnje u vojnoj sferi. U program posete bila je uključena i poseta vojnim jedinicama, koje su se nalazile u zoni granice prema Jugoslaviji. Razgovori sa rumunskim ministrom odbrane Jonicom, koncentrisali su se na rat u Vijetnamu i pretnju koju je taj sukob predstavljao za ceo svet. Na kraju posete delegaciju je primio i Čaušesku, sa kojim je Gošnjak govorio o brojnim važnim međunarodnim pitanjima, vojnoj saradnji ali i problemu blokovske podele. Čaušesku je izjavio da Rumunija žali što Jugoslavija nije članica Varšavskog pakta, jer da jeste, dve države bi mogle zajedno i sa mnogo više uspeha da rade na njegovoj likvidaciji. Dotadašnja saradnja se bazirala na prihvatanje molbi za odmor vojnih lica, realizovanje poseta i proslavu Dana armije u jednoj i drugoj zemlji. Razmene iskustava i informacija između dve vojske obično su se događale prilikom poseta vojnih delegacija („Иван Гошњак допутовао у посету Румунији, *Борба*, 28. 9. 1966, 1.DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 20, Poseta delegacije JNA sa Gošnjakom, pov. br. 435771, 1–2).

²⁷²⁸ U Rumuniji je od 23. do 30 septembra 1966. boravila delegacija Savezne skupštine Jugoslavije, predvođena Jovanom Veselinovim, poslanikom, članom IK CK SKJ i političkim sekretarom CK SK Srbije. Tokom boravka, osim Bukurešta, posetili su Jaši, Bakau i Brašov, i razgovarali sa mnogim visokim rumunskim funkcionerima. Najznačajniji razgovor bio je sa Čaušeskuom koji je i tom prilikom pokazao želju za susretom i razmenom mišljenja sa Titom.

²⁷²⁹ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 70, dos. 11, Međunarodna situacija i aktivnost Jugoslavije u 1966, pov. br. 414430, 9.

saradnje kapitalističke i socijalističke Evrope, te da rumunska inicijativa u tom pravcu može biti vrlo važna. Priznanje Zapadne Nemačke predstavljalo je vrlo riskantan potez za Bukurešt, ali uprkos tome, donosilo je sliku o Rumuniji, koja bi značajno poboljšala pregovaračke pozicije sa kapitalističkim svetom.

Glavni razgovori o uspostavljanju diplomatskih odnosa vodili su se u Bukureštu od 7. do 17. januara. Za javnost razlog dolaska nemačke delegacije bila je priprema posete Korneliju Maneskua, Bonu. Kako su tada bila rešena sva pitanja oko uspostavljanja diplomatskih odnosa, odlučeno je da se dogovor objavi zajedničkom notom, koju bi potpisali ministri inostranih poslova prilikom narednog susreta. Do tog susreta došlo je već krajem januara. Prilikom Maneskuove posete Zapadnoj Nemačkoj, potpisan je sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa na nivou ambasada, 31. januara 1967. Treba napomenuti da je od 1963. godine Rumunija imala svog trgovinskog predstavnika u Frankfurtu. On je otvaranjem Ambasade u Bonu inkorporiran.²⁷³⁰ Nemačka i Rumunija su maja meseca 1967. godine dale agreman za ambasadore. SRN je prihvatila Oancea Konstantina za prvog rumunskog ambasadora, a Rumunija dotadašnjeg šefa trgovinskog predstavništva SR Nemačke u Rumuniji, Eriha Stratlinga.²⁷³¹

Vest o uspostavljanju diplomatskih odnosa izazvala je pravi šok, pozitivan u očima Zapada, a negativan za Istok. Kao pravdanje za svoju odluku pred saveznicima Varšavskog pakta, Čaušesku je navodio zaključke zasedanja Političko-konsultativnog komiteta VU, održanog jula meseca 1966. u Bukureštu, na kome je trebalo pristupiti normalizaciji odnosa između dve nemačke države posredstvom sazivanja evropskog bezbednosnog kongresa. Naročito je oštro reagovala Istočna Nemačke i njena štampa. U diplomatskom koru je bilo rašireno mišljenje da SSSR preko toga izražava svoje nezadovoljstvo i opasnost od samostalnih akcija prema SR Nemačkoj. Osim ove, druge zemlje su se suzdržavale od komentara, izuzev SFRJ. Rumuni su bili zadovoljni pisanjem jugoslovenske štampe, a kritičke delove o Nemačkoj primili su sa razumevanjem, kao neophodnost jugoslovenske politike. Na revoltirano držanje štampe Berlina, kroz koju se video stav SSSR-a, Rumunija je odgovorila člankom glavnog urednika *Skantee*, Dumitru Popeskua, koji je redigovao Paul Nikulesku Mizil. Proračunato, Rumuni su na istoj strani objavili i natpis o prijateljstvu sa SSSR-om, povodom godišnjice Sporazuma o saradnji i prijateljstvu. Time su želeli da Moskvi daju do znanja da su za dobre odnose, ali da ne dozvoljavaju bilo kakvu vrstu pritiska i neravnopravnosti.²⁷³²

Inicijativu Poljske i NDR da se u Berlinu 7. februara održi sastanak ministara, Rumunija je prvo prihvatila, a kada je shvatila smisao, odlučila je da odustane. Brežnjev je tražio da se u Bukureštu 4. februara sastane sa Čaušeskuom, međutim, on je odbio uz obrazloženje da je na odmoru. Kao kompromis ponudio je da Brežnjev, ako želi, dođe u ponedeljak 7. februara, baš kada je bio zakazan sastanak u Berlinu. Odluka da ne učestvuju na savetovanju, bila je doneta 3. februara, a razlog je bio utisak da se zbog uspostavljanja odnosa sa SRN protiv Rumunije vodi kampanja.²⁷³³ Za razliku od toga, ona je pod uslovima da ne dođe do ocenjivanja i diskusije o odnosima prema SRN, prihvatila da učestvuje na sastanku ministara spoljnih poslova u Varšavi, 8–10. februara. Na tom sastanku svaki ministar je izneo poglede svoje Vlade na razvoj događaja u Evropi i Zapadnoj Nemačkoj bez diskusija. Iako nije bilo zajedničke izjave ili zaključka, jedna linija koja se provlačila u govorima svih

²⁷³⁰ „Nota de propuneri a direcției tratate adresată conducerii MAE Română referitor la viitoarele discuții dintre experții români și vest-germani despre stabilirea relațiilor diplomatice, 17. 1. 1967,“ in: *România–Republica Federală Germania, Începutul relațiilor diplomatice 1966–1967*, coord. Dumitru Predavol. 1, București 2009, 98–102.

²⁷³¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 24, Telegram iz Bukurešta od 19. 05. 1967, pov. br. 417937, 1.

²⁷³² DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 23, Telegram iz Bukurešta od 04. 02. 1967, pov. br. 44778, 1–2.

²⁷³³ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 137, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 03. 02. 1967, pov. br. 44098, 1.

ministara, bila je da se razvoj u Zapadnoj Evropi i SRN kreće u pozitivnom pravcu i da slabljenje položaja protagonista Hladnog rata utiče na poboljšanje odnosa sa socijalističkim zemljama. Zbog Rumunije je skoro svaki predstavnik u određenom obliku rekao da je pravo svake zemlje da samostalno odlučuje koje će mere preduzeti u svojoj spoljnoj politici.²⁷³⁴ Ministri inostranih poslova socijalističkih zemalja, koji su se okupili u Varšavi, kao reakciju na rumunsku politiku odlučili su da sprovedu kampanju masovnog priznavanja Istočne Nemačke i realizaciju evropske bezbednosne konferencije, sa ciljem izolovanja Zapadne Nemačke i podsticanja razdora unutar NATO-a.²⁷³⁵

Razloga za uspostavljanje diplomatskih odnosa bilo je više, a ključni su prilika za prkos rumunskog rukovodstva Moskvi, dobri ekonomski odnosi sa Zapadnom Nemačkom, interes prodaje Nemaca, za koju je Rumunija dobijala prosečno između 4 i 10 hiljada maraka, i dalja afirmacija spoljne politike. Koliko je Rumunija bila važna za „novu istočnu politiku – Ostpolitik“, govori i to što je Vili Brant, vicekancelar i ministar inostranih poslova, od 3. do 7. avgusta 1967. godine posetio Rumuniju. To je bila prva poseta jednog zapadnonemačkog državnika komunističkoj zemlji. Prvi benefit takve odluke bilo je potpisivanje Ugovora o tehničko-ekonomskoj saradnji. Mogućnostima koje je ugovor otvarao za proširenje saradnje, SR Nemačka je želela da nagradi jednu socijalističku zemlju koja se drznula da deluje mimo želje Sovjetskog Saveza.²⁷³⁶

Rumunski potez bio je presedan, ali i najava promene politike Zapadne Nemačke, koja se dotada čvrsto držala Halštajnovе doktrine, stava da je ona jedini predstavnik nemačke nacije i da će prekinuti diplomatske odnose sa svakom zemljom koja bude priznala Vladu Istočne Nemačke.²⁷³⁷ Simptomatično, početak sprovođenja Halštajnovе doktrine bio je označen prekidom odnosa sa Jugoslavijom 1957. godine, nakon što je 15. oktobra Beograd uspostavio diplomatske odnose sa DR Nemačkom, dok je nova Ostpolitika bila najavljena uspostavom diplomatskih odnosa Bona sa Bukureštom. Odnosi će se obnoviti i sa Jugoslavijom, godinu dana posle rumunskog primera – januara 1968. godine.²⁷³⁸

Uspostavljanje diplomatskih odnosa Rumunije sa Zapadnom Nemačkom, predstavljalo je novi momenat u odnosima sa lagerom. Do tog trenutka, ona je bila za politiku internog raščišćavanja spornih pitanja sa drugim istočnoevropskim zemljama. Odgovorom rumunskog rukovodstva na stav Istočne Nemačke, koji je bio manifestacija jednog šireg nezadovoljstva IEZ zbog stavova o VP, Kini, Savetovanju i drugo, okrenut je novi list. Bukurešt je od tada javno demonstrirao svoju odlučnost da ne dopusti bilo kakvo mešanje sa strane. U članku objavljenom u *Skantei* rukovodstvo je istaklo da u odnosima među socijalističkim zemljama treba da vladaju principi poštovanja nezavisnosti i

²⁷³⁴ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 137, dos. 18, Sastanak ministara inostranih poslova zemalja VU po pitanju politike prema SRN, pov. br. 45891, 1–3.

²⁷³⁵ *A Cardboard Castle?: An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, edited by Vojtech Mastny, Malcolm Byrne, Budapest–New York 2005, 31.

²⁷³⁶ Dušan Janković, „Međunarodni odnosi“, *Međunarodna politika*, časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu, br. 446, 14. 02. 1968.

²⁷³⁷ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România: o cronologie politică 1945–1989*, București 2002, 130–131; [Relațiile României cu Germania Federală \(historia.ro\)](https://www.historia.ro), pristupljeno: 13. 12. 2022.

²⁷³⁸ Od sukoba sa Informbiroom Jugoslavija se držala stava da je pravo svakog Nemca da živi u jedinstvenoj državi. Takav stav je bio identičan zapadnom o potrebi ujedinjenja dve nemačke države. Međutim, nemogućnost neutralizacije nakon stupanja Zapadne Nemačke u NATO i Istočne u Varšavski pakt, dovelo je do promene jugoslovenskog stava da je postojanje dve Nemačke realnost. Promena politike imala je određene posledice jer je Zapadna Nemačka političke odnose sa Jugoslavijom uslovljavala daljim razvojem ekonomskih. Ipak, ubrzo nakon prekida diplomatskih odnosa 1957, ekonomski su nastavili da se kreću uzlaznom putanjom sa pojavom nove antijugoslovenske kampanje u lageru. Iako su 1958. vođeni pregovori o uspostavljanju diplomatskih odnosa, do pozitivnog rešenja nije došlo iz razloga što je Beograd odbio da povuče ili makar spusti diplomatske odnose sa DR Nemačkom na rang predstavnštva (Драган Богетић, „Прекид Дипломатских односа Југославије и СР Немачке“, *Часопис Архив*, бр. 1/2(2005), 102–114.

nacionalnog suvereniteta, nemešanja u unutrašnje stvari drugih, a posebno je podvučeno da rumunska spoljna politika podleže liniji partije i naroda, što ne dozvoljava drugim da daju kvalifikaciju te politike.²⁷³⁹ Pomenuti članak bio je prvi javni stav Bukurešta o stanju u MRP, posle više od godinu dana. Osim odgovora na kritike Istočne Nemačke uprte ka uspostavljanju diplomatskih odnosa Rumunija–SRN, članak je dao i osvrt na sukob Kina–SSSR i Savetovanje KP.

Saradnja po pitanju evropske bezbednosti

Ostajući na putu angažovanja po pitanju evropske bezbednosti, Savezna skupština SFRJ je, na osnovu predloga iznetog u Kanberi, septembra meseca 1966. godine organizovala sastanak devet parlamentarnih delegacija evropskih država u Beogradu. Cilj sastanka bilo je razmatranje mogućnosti multilateralne ekonomske razmene, razvoj industrijske i naučno-tehničke saradnje i stvaranje boljeg okruženja za rešavanje političkih pitanja. Edvard Kardelj je u svojstvu predsednika Savezne skupštine, na sastanku izašao sa predlogom sazivanja konsultativnog zasedanja evropskih parlamentarnih predstavnika, u cilju razvoja saradnje među evropskim zemljama. Svi prisutni predstavnici Belgije, Finske, Danske, Bugarske, Rumunije i Mađarske, složili su se sa predlogom i obavezali da će raditi na ostvarenju ideje o sazivanju konferencije.²⁷⁴⁰ U pismu Edvarda Kardelja, upućenom 14. decembra 1966, iznet je predlog i uverenje Jugoslavije da bi jedna takva konferencija predstavljala veliku podršku započetom zbližavanju i stvaranju atmosfere poverenja, koja je prema pismu bila ključna za oslobađanje Evrope od hladnoratovskih posledica. Na Kardeljevu notu o sazivanju konferencije predstavnika evropskih parlamenata, sve države su pozitivno odgovorile do novembra 1967. godine. Međutim, o mestu, vremenu i dnevnom redu je tek trebalo da se dogovara.²⁷⁴¹

Za razliku od Francuske, koja je sastanak ocenila kao pozitivan akt u smeru bezbednosti i saradnje u Evropi, SAD i Britanija nisu blagonaklono gledale na jugoslovensku inicijativu. Uprkos tome, jugoslovenska diplomatija je uočavala da je interes saradnje među zemljama Evrope sve više potiskivao različitost društvenih sistema i pripadanje jednom ili drugom bloku. U tom smislu Beograd je naročito podvlačio da je njegova vizija evropske budućnosti u svestranoj saradnji izvanblokove podeljenosti i svestranoj saradnji zemalja na principu ravnopravnosti. Takve jugoslovenske koncepcije su oglašene kroz aide-memoire o unapređenju saradnje evropskih zemalja, objavljenom 9. januara 1967. De Golova odluka o napuštanju zajedničke komande NATO-a, donete marta 1966. godine, i prelazak sedišta pakta u Brisel, bili su čvrsti dokazi da Francuska ne želi da Evropa postane američki protektorat. U stavu da sudar velikih sila na tlu Evrope direktno ugrožava svetski mir, a popuštanje zategnutosti deluje suprotno, uticali su da Jugoslavija svoj spoljnopolitički fokus sve više usmerava ka Evropi.²⁷⁴² Kao ključan preduslov za sastanke i dalji razvoj evropske saradnje, jugoslovenski predstavnici su podvlačili učešće i jedne i druge strane. Zbog toga se na sovjetske

²⁷³⁹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 4, Zapisnik sa sastanka Kolegijuma Ambasade na dan 6. februara 1967, pov. br. 47798, 1–3.

²⁷⁴⁰ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 132, dos. 21, Beleška od 16. 09. 1966, pov. br. 432220, 1–2.

²⁷⁴¹ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 260; DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 132, dos. 24, Cirkularno pismo pomoćnika Državnog sekretara od 13. 10. 1967, pov. br. 432979, 1.

²⁷⁴² AJ, A CK SKJ, IX, 144/LVI–4, Inicijativa evropskih komunističkih partija za saziv Konferencije o evropskoj bezbednosti, 23. 5. 1966, 1–3.

predloge o organizovanju Konferencije evropskih komunističkih i radničkih partija, kao jednostrane akcije, Jugoslavija protivila.

Najbolji prikaz različitosti stavova dat je prilikom susreta Tita i Brežnjeva u Moskvi, 30. i 31. januara 1967. Tada je na sovjetski stav da su oni „u principu za“ savetovanje, Tito je odgovorio da „mi u principu nismo protiv“, aludirajući na uslov da sastanak bude postavljen na širem planu. Slična uverenja delila je i Rumunija, za koju je pitanje evropske bezbednosti bilo jedno od ključnih polja za razvijanje nezavisnih pozicija i dokazivanja pred Zapadom. Rumunska neposlušnost je početkom 1967. delimično pokvarila planove Kremlja, umanjivši važan adut njegovim rukama – jedinstven stav socijalističkih država prema evropskom pitanju.²⁷⁴³

Saradnja Jugoslavije i Rumunije na spoljnom planu se najbrže razvijala iz razloga što je Čaušesku Tita sve više posmatrao kao dobrog savetnika. Početkom 1967. godine, Rumunija je pokazala želju za razgovorima o programima rada za 1967. godinu, o planu evropske saradnje i dalje aktivnosti devetorice. Njeno rukovodstvo je želelo da pre nego što pokrene ili predloži neku ideju da se prvo konsultuje sa jugoslovenskim vrhom. Tako je Jugoslavija prva bila upoznata sa rumunskim predlozima evropske saradnje u oblastima nauke, tehnologije i turizma, odnosno u oblastima u kojima bi se lako moglo postići jedinstvo svih evropskih zemalja. Cilj takvih inicijativa bio je razvoj međudržavnih odnosa mimo blokova i istrzanje evropskog pitanja bezbednosti iz odnosa NATO–Varšavski pakt.²⁷⁴⁴ S druge strane, Rumuni su veoma poštovali i cenili jugoslovenske napore na planu evropske saradnje. Interese Jugoslavije su smatrali identičnim svojim, te su zbog toga mislili da je zajedničko delovanje ili uzajamno dopunjavanje na planu spoljne politike potrebno, čak i neophodno. Predlog o unapređenju saradnje u Evropi, iznet u vidu aide-memoire, bio je podržan od strane Rumunije prilikom posete Belovskog, pomoćnika Državnog sekretara DSIP-a, Bukureštu. Glavni značaj aide-memoire bio je u isticanju svestrane saradnje nezavisnih i ravnopravnih evropskih država, mimo blokovskih okvira, i u pomoći evropskih zemalja nerazvijenim i zemljama u razvoju. U dokumentu su takođe bili dati konkretni predlozi saradnje u političkoj, ekonomskoj sferi i saradnji u oblastima nauke i kulture. Rumuni, osim što su ga pozitivno ocenili, oni su istakli da će i oni ubrzo posle jugoslovenskog, izneti i svoj aide-memoire. Do dalje razrade i informisanja o aktivnosti između dveju zemalja, došlo je prilikom februarske posete Nikezića Rumuniji.²⁷⁴⁵

Problem evropske bezbednosti je postepeno gubio na oštini, sa jačanjem uverenja da u Evropi postoje uslovi i mogućnosti za koegzistenciju i rešavanje problema miroljubivim putem. Značajan doprinos takvom razvoju dalo je slabljenje blokovske zategnutosti. Slabljenje same kohezije Severnoatlantskog i Varšavskog pakta, i činjenica da blokovi više nisu bili prepreka za saradnju u okviru Evrope, što je uspostavljanje diplomatskih odnosa Rumunije sa Zapadnom Nemačkom konkretno i pokazalo otvaralo je novu etapu. Kao protagonisti miroljubive saradnje i prevazilaženja blokovskih podela, bili su Rumunija u Istočnom bloku i Francuska u Zapadnom. Aktivnosti ove dve države su imale veliki uticaj na pozitivan razvoj odnosa u Evropi, ali i pojavi elastičnih ideja i shvatanju nužnosti transformacije samih vojnih blokova. Njihovi stavovi pokazali su da se samo jedinstvo blokova više ne može ostvariti, a da se ne vodi računa o specifičnim interesima svake zemlje članice. S druge strane, SAD i Sovjetski Savez, kao supersile i predvodnici blokova, iako svesni da blokovi sve više gube snagu, ipak su se trudili da ih sačuvaju u cilju obezbeđivanja vlastitih pozicija

²⁷⁴³ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 196.

²⁷⁴⁴ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 132, dos. 14, Razgovor Jakše Petrića sa Malikom, pomoćnikom ministra inostranih poslova Rumunije, 04. 01. 1967, pov. br. 454, 1–2.

²⁷⁴⁵ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 132, dos. 14, Cilkularni telegram Belovskog od 16. 02. 1967, pov. br. 44638. 1–2.

i uticaja. Razlika od prethodnog perioda bila je u tome što su velike sile bile prinuđene da se bore za podršku svojih partnera u savezu.²⁷⁴⁶

Savetovanje u Karlovim Varima 1967.

Nakon obnove odnosa sa SR Nemačkom, poverenje ostalih članica u Rumuniju je drastično opalo. Rumunsko kočenje socijalističkog jedinstva po sovjetskom modelu, slobodno tumačenje, čak i onih zajedničkih dokumenata, gde je postojao potpis rumunskih zvaničnika, od Rumunije su sve više pravili disidenta u okviru lagera. Njeni odnosi sa balkanskim i evropskim zemljama, poput Jugoslavije, Albanije, SR Nemačke, Italije i drugih, nisu sa zadovoljstvom analizirani u ostalim članicama VU. Evropska bezbednost i rumunska politika prema Zapadu, bila je mesto gde su suprotni stavovi naročito dolazili do izražaja u odnosu na druge članice lagera. Jugoslavija je, često poput Rumunije, u svojim ključnim spoljnopolitičkim stremljenjima, evropsko pitanje navodila među prvima. Događaj koji je istakao razlike, s jedne strane jugoslovenskog i rumunskog pogleda, a s druge ostalih socijalističkih zemalja, bilo je sazivanje Konferencije evropskih komunističkih partija u Karlovim Varima 24–27. aprila 1967. godine, i savetovanja u Varšavi, koje joj je prethodilo. Predlog takvog vida sastanka potekao je iz Moskve 1965. godine, ali je kasnije inicijativa bila prepuštena Komunističkoj partiji Francuske, kojoj se pridružila i Poljska. Jugoslavija je negativan stav o konferenciji imala već sredinom 1966. godine. Činjenica da se radilo o skupu samo komunističkih partija i radničkih pokreta, da je, shodno sovjetskoj politici, smatrano da će cilj konferencije biti u prvom redu kritika SAD i SR Nemačke, kao i da će se insistirati na jedinstvenom pogledu nametnutom od Moskve, odbila je Jugoslaviju.²⁷⁴⁷

Rumunija je takođe imala izvesnih rezervi. U prvom redu smatrala je da je nova akcija nakon objavljivanja Bukureštanske deklaracije iz jula meseca 1966. godine suvišna. S druge strane, rumunskoj partiji je smetalo što nije bilo adekvatnih konsultacija i saglasnosti po pitanju karaktera, dnevnog reda i cilja.

Pre same konferencije Jugoslavija i Rumunija su smatrale potrebnim da se konsultuju. Tim povodom su Cvijetin Mijatović i Luka Soldić, 29. i 30. marta u Bukureštu, razgovarali sa predstavnicima KP Rumunije. Prvog dana razgovori su vođeni sa Mizilom, članom Izvršnog komiteta Stalnog predsedništva i sekretarom CK KPR, Dumitru Lazarom, pomoćnikom načelnika Odeljenja za međunarodne veze i sekretarom partije Mihail Daleom, a drugog dana delegate je primio Čaušesku. Rumuni su smatrali da nema razloga sazivati savetovanje, jer je o evropskoj bezbednosti rečeno sve u Bukureštanskoj deklaraciji od jula 1966. Zbog toga su dalje aktivnosti ka rešavanju problema evropske bezbednosti videli jedino kroz kontakte među državama. Zajedničko savetovanje između KP koje su na vlasti i onih koje nisu, ugrožavalo je bazu evropske bezbednosti i sužavalo aktivnost samih država u tom pravcu. Rumuni su kao dve glavne primedbe isticali mogućnost diskusije o aktivnosti neke partije, imajući pritom u vidu spremnost na kritiku politike KP Kine. Druga primedba odnosila se na donošenje zajedničkog programskog dokumenta. Rumunija je svoje učešće smatrala mogućim jedino ako do toga ne dođe. Prihvatljivi modul bio je da se bez deklaracije, naročito o borbi

²⁷⁴⁶ DAMSPS, SPA, 1967, VIII, dos. 1, Evropska bezbednost i saradnja, 17. 04. 1967, str. pov. br. 231, 1–4.

²⁷⁴⁷ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 262–263.

protiv antidemokratskih vlada, i bez dublje analize razmene mišljenja i konferencija, zaključio kratkim saopštenjem. S tim u vezi su organizatori KP Poljske, na čelu sa Gomulkom, i KP Francuske, sa Valdekom Rošcom, posetili Bukurešt 6. i 7. aprila. Pre toga Čaušesku je u Moskvi o tome razgovarao i sa sovjetskim rukovodstvom, međutim, Brežnjev nije želeo da se obaveže na rumunske zahteve, ističući da on nije organizator savetovanja. U Moskvi se govorilo i o ugovoru o neširenju nuklearnog oružja. Razgovor koji je Čaušesku imao sa Brežnjevom nije davao optimizma da će biti ispunjeni rumunski zahtevi. Takvo mišljenje je ojačano sazivanjem Redakcione komisije u Varšavi, a da KPR nije dobila ni nacrt Deklaracije.²⁷⁴⁸ Kako bi još jednom podvukao svoje pozicije, CK KPR je poslao pismo svim komunističkim i radničkim partijama u vezi sa konferencijom. Rumunski partijski vrh je izrazio rezerve i prigovore u pogledu samog sazivanja konferencije posvećene starim problemima, i posebno kritikovao pripreme koje nisu rasvetljavale probleme postavljene od strane mnogih partija, što je značilo favorizovanje drugih. Rumuni su zamerili i to što je materijal pripremljen za potrebe rada Redakcione komisije u Varšavi, nekim partijama bio poslat na drugačiji – diskriminatorni način.²⁷⁴⁹

Jugoslavija je sazivanje skupa takvog oblika posmatrala kao akciju koja sužava mogućnost za dogovor. Jednostrana konferencija, žigosanje SR Nemačke i SAD kao glavnih krivaca, a sa druge strane prenebregavanje pozitivnih pokazatelja razvoja, imali bi kontraproduktivni uticaj na kapitalističke zemlje. Osuda američke politike je na težini dodatno dobila sa vojnim udarom u Grčkoj 21. aprila, dakle, nekoliko dana pre konferencije. Beograd i Bukurešt su prevrat u Grčkoj smatrali rezultatom američkih interesa. U DSIP-u je smatrano da puč takođe predstavlja jasnu poruku svim članicama da neće biti tolerisano napuštanje Severnoatlantskog pakta. Ipak, Jugoslavija se nije u potpunosti ogradila od dešavanja zakazanog u Karlovim Varima. Ona je posredstvom pisama i nota pokušavala da utiče na krajnji izgled planiranih dokumenata. Slanjem predloga i jugoslovenskog pogleda na pitanje evropske bezbednosti, u određenom smislu je bilo obogaćeno savetovanje. Početkom aprila SSSR je pokušao da uvuče Jugoslaviju u zajedničku akciju masovnog priznavanja DR Nemačke. Neke od država, kojima se pismom obratila, bile su Egipat, Alžir, Sirija i Tanzanija. Kako bi obezbedilo što veći uspeh, sovjetsko rukovodstvo je pokušalo da pridobije Tita i iskoristi njegov ugled kod pomenutih i drugih zemalja. Međutim, odgovor je bio negativan, jer je ocenjeno da bi takav angažman štetio interesima i poziciji, koje je Jugoslavija imala u nesvrstanim zemljama. Zvaničan odgovor na poziv za učestvovanje na Konferenciji u Karlovim Varima je 20. aprila u Pragu predao Nijaz Dizdarević. Obrazloženje je osim principijelnih stavova sadržalo i argumente koji su išli ka zaključku da evropska bezbednost nije pitanje samo komunističkih partija, već svih naroda i država.²⁷⁵⁰

Iako je inicijator bila KP Francuske, a za mesto Konferencije odabrana Čehoslovačka, uloga organizatora bila je dodeljena Poljskoj ujedinjenoj radničkoj partiji (PURP). Na Konferenciji o „danas najugroženijem kontinentu“, kakvo je bilo Gomulkinovo viđenje, učesnice su uzele 24 partije, ispred kojih su referisali ili diskutovali generalni sekretari ili prvi sekretari. Partije koje se nisu odazvale pozivu bile su SKJ, KPR, APR, KP Holandije, Islanda i Norveške. Konferencija je imala manifestacioni karakter, jer je sastanak Redakcione komisije partija učesnica, na kome su usaglašeni tekstovi dokumenata (Izjava o miru i bezbednosti u Evropi, Apel o agresiji SAD u Vijetnamu, Izjava o osudi vojnog udara u Grčkoj, Komunique o radu Konferencije) održan u Pragu neposredno pre. U

²⁷⁴⁸ DAMSPS, SPA, 1967, VIII, dos. 2, Informacija o razgovorima koje su drugovi Cvijetin Mijatović i Luka Soldić vodili 29. i 30. marta 1967. u Bukureštu, str. pov. br. 385, 1–5.

²⁷⁴⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–96, Pismo CK Rumunske komunističke partije u vezi Konferencije evropskih KP, uručeno Titu 13. aprila od strane rumunskog ambasadora, 1–13.

²⁷⁵⁰ Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012, 196–197

dokumentima sa Konferencije bili su jasno izneti stavovi o nemačkom pitanju, pitanju blokova i razvoju saradnje Istoka i Zapada. Kao glavna opasnost mira u Evropi označena je politika SR Nemačke, a kao smetnja politika SAD. Istaknuta je bila uloga komunističkih partija i potreba saradnje u Evropi. Što se nemačkog pitanja tiče, podneti su predlozi za priznanje postojanja dve nemačke države i njihovih granica, i zatraženo je onemogućavanje pristupa nuklearnom oružju SR Nemačkoj. Partije su smatrale da je isticanje roka važnosti NATO-a 1969. godine povoljan trenutak za stvaranje Evrope bez blokova.²⁷⁵¹

Važno je naglasiti da su kao najvažniji ciljevi proklamovani potpisivanje sporazuma svih evropskih zemalja o odustajanju od upotrebe sile u rešavanju problema i poštovanja principa nemešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja. Takođe, kao cilj istaknuta je normalizacija odnosa među nemačkim državama i potpisivanje sporazuma o neširenju nuklearnog naoružanja. Važan dokument bila je Izjava o miru i bezbednosti u Evropi, koja je još za vreme kongresa bila nazvana „manifestom mira“. Ona je počivala na Bukureštanskoj deklaraciji zemalja Varšavskog pakta, usvojenoj jula 1966. godine. Pozitivan deo je bio u široko formulisanoj politici socijalističkih zemalja u odnosu na saradnju sa Zapadom. Iako u mirnijem tonu i ublaženoj varijanti, Izjava je kritikovala politiku bonske Vlade i razvoj nemačkog problema. Kao i u Bukureštanskoj deklaraciji, i ovde je iznet zahtev za povlačenjem stranih trupa sa teritorija evropskih država, zabranom pristupa SR Nemačke nuklearnom oružju, zatraženo je priznanje realnosti dve nemačke države i postojećih granica.²⁷⁵² Neprisustvovanje šest evropskih komunističkih partija, među kojima su se po značaju posebno izdvajali SKJ i KPR, većina predstavnika u Karlovim Varima nije komentarisala. U govorima Novotni, Longo i Kadar su pak naglašavali da neučestvovanje nekih partija neće predstavljati prepreku za razvoj dalje saradnje. Iako nije učestvovala, stavovi SKJ su, preko pisma poslatog CK KPČ i razgovorima na bilateralnom nivou, bili poznati u Karlovim Varima, a neki su bili i prihvaćeni, poput predloga o poboljšanju formulacije o situaciji i saradnji u Evropi i spremnosti na saradnju i pored razlika. Pozitivne strane bile su i isticanje zahteva za stvaranje bezatomskih zona u Evropi, na Balkanu i Skandinaviji, i ponavljanje apela za sazivanje sveopšte evropske konferencije.²⁷⁵³

KPSS je ovom Konferencijom u velikoj meri ostvario svoje ciljeve. Sve prisutne članice su usvojile Bukureštansku deklaraciju, što je omogućavalo SSSR-u da postane glavni pregovarač sa SR Nemačkom i drugim kapitalističkim zemljama, a smanjivalo mogućnost samostalnog pojedinačnog delovanja ostalih socijalističkih zemalja. Takvi zaključci i činjenica da je održano savetovanje komunističkih partija i da je ta institucija oživela, bili su glavni razlozi što Jugoslavija i Rumunija nisu uzele učešće. Ipak, one su pozdravile usvajanje principa nezavisnosti, samostalnosti i nemešanja u saradnji između komunističkih partija i to što na Konferenciji nije komentaran rad i politika onih partija koje nisu bile prisutne.²⁷⁵⁴

Čaušesku je nakon završetka Konferencije izašao sa izjavom da je zadovoljan što njegova zemlja nije učestvovala i da svaka KP ima pravo da prema svojoj oceni odlučuje da li će učestvovati ili ne. U razradi rumunske ocene, on se osvrnuo i protiv postojanja centra u MKRP, mešanja spolja i nekorisnosti eventualnog šireg sastanka.²⁷⁵⁵ Neučestvovanje u Karlovim Varima je Jugoslaviji i

²⁷⁵¹ DAMSPS, SPA, 1967, I, dos 8, Informacije Komisije za međunarodnu saradnju i veze SKSSRNJ, maj 1967, 1–3.

²⁷⁵² Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 264–265.

²⁷⁵³ A. Ross Johnson, *The Warsaw Pact's Campaign for „European Security“*, November 1970, 13–14. (<https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0716806.pdf>, pristupljeno: 19. 12. 2022).

²⁷⁵⁴ DAMSPS, SPA, 1967, I, dos 8, Informacije Komisije za međunarodnu saradnju i veze SKSSRNJ, maj 1967, 6–8.

²⁷⁵⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 09. 06. 1967, pov. br. 421199, 2.

Rumuniji donelo dodatno zahlađenje u političkoj komunikaciji sa SSSR-om, ali nije poremetilo bilateralnu saradnju. Pitanje evropske bezbednosti, koje je Bukureštanskom i Deklaracijom iz Karlovih Vara intenzivirano, uskoro je palo u senku krupnog događaja – arapsko-izraelskog rata. Zauzetost oko posledica Šestodnevnog rata, uticalo je da propagiranje evropskog pitanja splasne. Međutim, želja za sazivanjem sveevropske konferencije i rešavanja glavnih evropskih problema nije zamrla, nju su nastavile da ističu pojedinačno članice Varšavskog ugovora.²⁷⁵⁶

Balkanska saradnja

Oblast gde se pitanje evropske bezbednosti direktno ticalo Jugoslavije i Rumunije bio je Balkan. Iako je Tito podržao rumunske inicijative o balkanskoj bezatomskoj zoni, u govoru održanom u Smederevu 8. juna 1959, i čak predložio širenje na prostor Mediterana, smatrao je da je neophodan uslov za ispunjenje rumunskog predloga, bilo poboljšanje odnosa među balkanskim državama.²⁷⁵⁷ Jugoslavija je na trećem zasedanju u Bukureštu 1963. uporno zastupala stav o svestranom razvijanju saradnje država Balkana, a jedan od razloga zbog čega nije želela da izlazi sa inicijativama u pravcu kolektivnih bezbednosnih ugovora i stvaranja zona, bio je što su bez prijateljske saradnje takvi ugovori bili neodrživi, ali i što bi se takve inicijative mogle protumačiti na Zapadu kao jugoslovensko priklanjanje lageru. Kao domaćin narednog IV zasedanja Komiteta za balkansku saradnju, održanog juna 1964. godine, rukovodstvo SFRJ je odlučilo da se aktivnije angažuje i pridobije ostale zemlje za sprovođenje politike aktivne miroljubive koegzistencije, i naročito njenih principa sporazumevanja i miroljubivog rešenja otvorenih pitanja, zatim razvoja dobrosusedskih odnosa i angažovanja u svim akcijama koje za cilj imaju mir.²⁷⁵⁸

Važan pomak u regionalnoj saradnji učinjen je susretom novinara u Bukureštu, od 1. do 13. decembra 1965. godine. Inicijativa da se održi skup novinara balkanskih i jadranskih zemalja, potekla je od Saveza novinara Rumunije 1962. godine.²⁷⁵⁹ Tada je poziv bio upućen Savezu novinara Jugoslavije i Bugarske. Načelna saglasnost je tada postignuta, ali se organizovanje oteglilo na nekoliko godina. U planu je bilo da se u Bukureštu sastanu novinari iz osam zemalja. Skupovi novinara su se i pre toga održavali, ali su obično učešće uzimali predstavnici balkanskih zemalja. Tako su 1930. godine učestvovali četiri države u Atini, kada je stvoreno Udruženje balkanske štampe, a 1955. godine Turska, Grčka i Jugoslavija. Zbog zategnute situacije oko Kipra između Grčke i Turske, rumunski Savez novinara je smatrao da tokom 1964. i 1965. godine ovakav skup ne bi dao odgovarajuće rezultate.²⁷⁶⁰ Sa poboljšanjem atmosfere Savez novinara Rumunije je avgusta 1965. ponovo pokrenuo pitanje organizovanja susreta. U tom cilju je krajem jula, Beograd posetio direktor rumunske agencije „Vela“ i član predsedništva rumunskog Saveza. Konsultacije i kontakti sa predstavnicima Italije, Kipra, Grčke, Turske, Albanije i Bugarske, završena su do kraja oktobra. Jugoslovenski savez je svoje učešće potvrdio 15. novembra. Za delegate su bili određeni Božidar Novak, direktor zagrebačkog

²⁷⁵⁶

²⁷⁵⁷ AJ, KPR–837, II –1/60, f. 5, Poseta Josipa Broza Tita Smederevu, 8. 6. 1959.

²⁷⁵⁸ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 245.

²⁷⁵⁹ Може се рећи да је прва иницијатива за састанак новинара потекла од бугарске делегације 1962. године, али се од ње брзо одустало, те је напоре да се сазове конференција новинара Балкана преузела Румунија исте године.

²⁷⁶⁰ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, Zabeleška o susretu novinara i razgovorima vođenim u Rumuniji, pov. br. 41048, 2.

Vjesnika, Josif Jankulovski, urednik „Radio Skoplja“, Miodrag Avramović, generalni sekretar Saveza novinara Jugoslavije, Branko Dadić urednik „Radio Beograda“ i Slobodan Glumac, urednik *Večernjih novosti*. Osim delegacije, skupu je prisustvovalo još četiri novinara iz zemlje. To su bili Jaša Almuli, urednik „TANJUG-a“, Voja Đukić, urednik *Politike*, Aleksandar Javornik, urednik *Dela* iz Ljubljane i Dejan Lukić, urednik *Oslobođenja* iz Sarajeva. Susret novinara protekao je u diskusijama o opštim temama, zbog čega skup nije privukao veće interesovanje javnosti. Predlozi učesnika su pokazali dobru perspektivu za buduću saradnju. Dogovoreno je u načelu da se na sledećem susretu u Bugarskoj jasnije i na vreme postavi tema, kako bi delegacije mogle da se pripreme. Značajan rezultat susreta bio je u bilateralnim razgovorima i zaključenim aranžmanima između bugarskih i turskih, rumunskih i turskih i bugarskih i grčkih novinara. Za jugoslovensku delegaciju od najvećeg značaja su bili pregovori sa Rumunima, tokom kojih je preciziran protokol o saradnji novinara za 1966. i doneta odluka da će se protokol potpisati prilikom boravka rumunske delegacije u Beogradu.²⁷⁶¹ Osim susreta novinara, Konferencija balkanskih rektora, održana u Bukureštu 16–23. septembra, Sedmi balkanski košarkaški šampionat, održan u Tirani par dana posle susreta novinara, zatim Balkanski filmski festival, održan 27. januara 1965. u Sofiji i dr., predstavljali su značajan pomak na putu ka stvaranju uslova za razvijanje balkanske saradnje u svim oblastima.²⁷⁶²

Šesti sastanak komiteta za balkansko sporazumevanje i saradnju, bio je održan 23–25. maja 1966. godine u Sofiji. Na čelu rumunske delegacije bio je Mihail Gelmageanu, predsednik Rumunskog komiteta za balkansku saradnju, a jugoslovenske Nikola Vujanović, predsednik Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda. Na samom početku bilo je istaknuto zadovoljstvo razvojem bilateralnih odnosa i susreta predstavnika raznih balkanskih udruženja, poput udruženja lekara, arhitekata, učitelja, matematičara i pisaca, do kojih je došlo od V sastanka u Atini 1965. godine.²⁷⁶³ Kao segment koji može dosta da doprinese upoznavanju i zbližavanju, viđene su sportske manifestacije i turizam. Od međunarodnih problema, balkanske komitete je najviše zanimao kiparski problem. Stav svih delegacija bio je da ga treba rešiti miroljubivim sredstvima i uz poštovanje prava kiparskog naroda da sam odlučuje o svojoj sudbini, na osnovu poštovanja njegovih neotuđivih prava na potpunu nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet, bez stranih vojnih baza. Globalno gledano, komiteti su izrazili privrženost principima rezolucije Generalne skupštine OUN, izglasane decembra 1965. godine, koja je sadržala mere koje treba preduzeti na regionalnom nivou u cilju poboljšanja dobrosusedskih odnosa između evropskih zemalja, sa različitim društvenim i političkim uređenjima. Ta rezolucija je išla u pravcu već iznetih predloga o pretvaranju Balkana u zonu mira i miroljubive izgradnje. Na sastanku je dogovoreno proširenje delegacija u cilju priprema Balkanskog kongresa. Odlučeno je da sledeći sastanak bude održan septembra 1967. godine u Bukureštu.²⁷⁶⁴ Posle radnog dela, koji je trajao 23–26. maja, usledilo je putovanje po Bugarskoj, delegacije su imale priliku da do 31. maja obiđu Plovdiv, Staru Zagoru, Burgas, Varnu i druga mesta. Sastanku jedino nije prisustvovala albanska delegacija, koja je tražila da detaljno obaveštenje o tome o čemu će se

²⁷⁶¹ DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 143, dos. 14, Izveštaj delegacije SNJ o radu Susreta novinara balkanskih i jadranskih zemalja održanog u Bukureštu od 1–13. 12. 1965, pov. br. 43080, 8–11.

²⁷⁶² DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 143, dos. 14, Zabeleška o Konferenciji balkanskih rektora, pov. br. 442926, 1; DAMSPS, PA, 1965, Regionalno, f. 143, dos. 16, Telegram iz Tirane od 27. 05. 1965, pov. br. 419558, 1.

²⁷⁶³ Na bugarski predlog u Sofiji je 1964. godine održan sastanak književnika Balkana. Jugoslovensku delegaciju predvodio je sekretar Saveza književnika Ivan Lalić, a među članovima bio je i Dobrica Ćosić. Na osnovu tog sastanka i potpisanog dokumenta, predviđen je bio kontinuitet u sastancima koji bi se svake godine održavali u drugoj zemlji. Bugari su bili inicijatori i sastanka likovnih umetnika, do kojeg je 1965. došlo takođe u Sofiji, zatim lekara i matematičara i Balkanskog filmskog festivala, održanog u Varni 1965.

²⁷⁶⁴ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 154, dos. 2, Saopštenje o Šestom sastanku Komiteta za balkansko sporazumevanje i saradnju, maj 1966, pov. br. 445641, 1–4.

diskutovati, i kakvi zaključci će biti doneti na sastanku. Pored bugarske, grčke, rumunske i jugoslovenske delegacije, prisustvo u svojstvu posmatrača uzeo je jedan delegat sa Kipra.²⁷⁶⁵

Sve države Balkana bile su za saradnju, ali na različitim principima i iz različitih motiva. Jugoslavija je za balkansku saradnju bila kroz razvoj bilateralnih odnosa, polazeći od principa da dobri odnosi između balkanskih zemalja jedino mogu stvoriti povoljnu atmosferu za multilateralnu saradnju. S druge strane, Bugarska je bila za saradnju bez obzira na bilateralne odnose. Oni su smatrali da manifestacije na nivou Balkana mogu pozitivno uticati na poboljšanje samih bilateralnih odnosa. Sličan ovom bio je stav Rumuna, ali su nastojanja Bukurešta bila slabija i spremnija za kompromis. Grčka i Turska su takođe podržavale saradnju, ali kroz kontakte nevladinih organizacija. One su se odazivale i prihvatale inicijative ostalih zemalja i učestvovala na skupovima, ali same su retko istupale sa predlozima. Kipar je uzimao učešće, ali jedino iz interesa za dobijanje podrške, za njima najvažnijem kiparskom pitanju. Albanija, slično Kipru, gledala je u saradnji isključivo svoj propagandni interes. Svakom sastanku je pristupala pojedinačno i u zavisnosti od procenjenog značaja prihvatila ili odbijala učešće.²⁷⁶⁶

U Beogradu je 27. aprila 1966. godine održan prvi susret vladinih predstavnika šest balkanskih zemalja, na kojem su razmatrane mogućnosti zajedničke turističke saradnje. Tada je dogovoreno da se do kraja godine održi Turistička balkanska konferencija. Cilj saradnje bio je da povećaju udeo u evropskom prometu, koji je u tom trenutku iznosio svega 5%.²⁷⁶⁷

Važan rezultat napora balkanskih komiteta bilo je organizovanje I međunarodnog Kongresa o balkanistici, u Sofiji od 26. avgusta do 1. septembra 1966. Na Kongresu je učestvovalo 1.350 naučnika iz 24 zemlje i podneto je oko 600 referata iz oblasti arheologije, istorije, literature, lingvistike, folklor, etnografije i umetnosti balkanskih zemalja. Iz Jugoslavije je krenula delegacija od oko 70 naučnika.²⁷⁶⁸ Kako bi Kongres protekao bez polemika, jugoslovenski i bugarski istoričari su se juna meseca sastali i formirali Stalnu mešovitu komisiju za proučavanje spornih pitanja iz oblasti društvenih nauka. Kako bi privukli jugoslovenske istoričare da uzmu učešće, Bugari su bili spremni na saradnju i izbegavanje makedonskog pitanja. Pred sam Kongres su se dve delegacije ponovo sastale i pregledale referate. Ustanovljeno je da ima određen broj referata koji je odudarao od sklopljenog sporazuma. Problem je rešen time što je omogućeno jednom makedonskom istoričaru da u nepolemičnom tonu iznese stav jugoslovenske delegacije, koji je potom i ušao u dokumente Kongresa. Glavna karakteristika Kongresa bilo je nastojanje svih delegacija da se po svaku cenu izbegne zaoštavanje i polemika o spornim pitanjima. Istupanje rumunskih predstavnika je po oceni mnogih delegacija bilo opterećeno nacionalizmom. Slična ocena bila je data i grčkim referatima, dok su Bugari kao domaćini preterivali u glorifikovanju svoje prošlosti. Rad Kongresa se odvijao po sekcijama.²⁷⁶⁹

U rumunskom nastupu na Balkanu s kraja pedesetih i u prvoj polovi šezdesetih, primetna je velika promena. Rumunija je postepeno izgrađujući svoju poziciju prestala da bude eksponent sovjetske

²⁷⁶⁵ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 154, dos. 2, Izveštaj sa VI sastanka predstavnika nacionalnih komiteta za balkansku saradnju, Sofija 23–31. 05. 1966, pov. br. 445647, 3–5.

²⁷⁶⁶ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 1, Balkanska saradnja, 21. 02. 1966, pov. br. 497327, 7.

²⁷⁶⁷ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 1, Telegram I uprave upućen Bukureštu i Sofiji i Tirani od 07. 05. 1966, pov. br. 416977, 1–2.

²⁷⁶⁸ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 1, Izveštaj Saveznog saveta za koordinaciju naučnih delatnosti, pov. br. 433420, 3.

²⁷⁶⁹ DAMSPS, PA, 1966, Regionalno, f. 159, dos. 1, Informacija o I međunarodnom Kongresu o balkanistici, pob. br. 497327, 1–5.

politike na Balkanu i srdačnije, u sklopu svojih interesa, prilazila saradnji sa balkanskim zemljama. Time je, i kroz politiku na Balkanu, jačala svoj međunarodni položaj i ulogu u razvoju međunarodne saradnje. Ona je jedina imala dobre odnose sa svim zemljama poluostrva. Sa Grčkom i Turskom je od 1966. godine naročito poboljšala odnose, a sa Bugarskom u toku 1967. Ona je bila jedina zemlja koja je sa Albanijom održala dobre odnose.²⁷⁷⁰

Uticao državni udar u Grčkoj na odnose na Balkanu

Opasnost za pogoršanje stanja na Balkanu usledio je nakon francuskog napuštanja zajedničke komande Severnoatlantskog pakta. Analize u Jugoslaviji su pokazivale strah od moguće odluke da se vojne baze iz Francuske premeste u Grčku, koja je zajedno sa Turskom bila najisturenija članica pakta. Prema mišljenju Beograda, jačanje zapadnog vojnog prisustva u Grčkoj direktno bi se odrazilo na odnose između socijalističkih i kapitalističkih zemalja na Balkanskom poluostrvu. NATO je bio zabrinut zbog akcija koje je Sovjetski Savez sprovodio na Mediteranu, a posebno zbog jačanja socijalističkog uticaja kroz naoružavanje Egipta, Alžira, Jemena, Sirije i Iraka i prisustva sovjetske flote u arapskim lukama na Mediteranu. Grčka je zbog toga morala da zadrži antikomunistički put, koji je počeo da pokazuje gibanja kroz delovanje grčkog Komiteta za saradnju i mir, i povećanje ekonomske saradnje sa Bugarskom, Rumunijom i Jugoslavijom.²⁷⁷¹

Nakon građanskog rata 1945–1949. godine, vlast u Grčkoj je karakterisala nestabilnost i kriza. Takva atmosfera, pojačana kiparskim pitanjem, pružala je dosta prostora za aktivno uplitanje SAD, Britanije i drugih zemalja. Iako su od sredine 60-ih godina odnosi Beograda i Atine uznapredovali, što se videlo u ukidanju viza, jačanju ekonomske i kulturne saradnje, problem makedonskog pitanja je i dalje bio ozbiljna prepreka. Grci su konstantno vodili intenzivnu politiku negiranja postojanja makedonske nacije. Sa Bukureštom je 1966. uspešno otklonjen glavni kamen spoticanja u odnosima, pitanje naknade za nacionalizovanu imovinu grčkih građana u Rumuniji. Takav pozitivan razvoj u odnosima nije sa odobravanjem priman u Vašingtonu, koji je u strahu od daljeg gibanja vojnog pakta, podržavao onu struju u politici koja je mogla da obezbedi očuvanje američkih interesa. Politika poboljšanja odnosa sa socijalističkim zemljama, iza čega je stajao cilj grčkog nezavisnijeg položaja od SAD, koju je podsticao Jorgos Papandreu (premijer 1963–1965. godine), viđena je kao ozbiljna opasnost za Vašington.²⁷⁷² Kako su se približavali izbori 1967. godine, a predviđanja išla u korist Papandreua, vojska koja je smatrana stubom „grčkih vrednosti“ kojima je pretio komunizam, odlučila se na državni udar. Brigadni general Stilianos Patakos i pukovnici Jorgos Papadopoulos i Nikolaos Makarezos, uz pomoć tenkova, 21. aprila zauzeli su glavne tačke u Atini i preuzeli vlast. Tokom puča, bilo je uhapšeno oko 10.000 ljudi, političara i simpatizera levice. Kralj Konstantin II prvo je dao podršku pučistima, koji su ukinuli Ustav i otkazali izbore, ali je ubrzo grčki monarh decembra meseca pokušao uz pomoć avijacije da izvrši kontraudar. Međutim, kako akcija nije uspela, kralj je sa porodicom napustio Grčku, ali je monarhističko uređenje opstalo sve do 1973. godine.²⁷⁷³ Kasniji izvori su pokazali da je CIA bila aktivno uključena u državni udar od 21. aprila. Vest o tome i uspostavljanju vojne hunte, za jugoslovenske analitičare je komentarisana kao logičan rezultat

²⁷⁷⁰ AJ, KPR–837, I–3–a/97–18, Podsetnik za razgovore Predsednika Republike sa N. Čaušeskuom, generalnim sekretarom RKP, 6.

²⁷⁷¹ AJ, KPR–837, I–3–a/97–18, Odnosi i situacija na Balkanu i vojni udar u Grčkoj, 26. 5. 1967, 1–3.

²⁷⁷² Christos Kassimeris, „Causes of the 1967 Greek Coup“, *Democracy and Security*, Vol. 2, No. 1 (2006), 61–72.

²⁷⁷³ Richard Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992, 163–166.

razvoja događaja u Grčkoj. Tito i Čaušesku su od početka osudili i udar ocenili kao fašistički. Jugoslavija je naročito smatrala da je on deo politike Vašingtona i NATO-a i da je dolaskom ekstremne desnice na vlast u Grčkoj osiguran opstanak američke kontrole. U jačanju sovjetskog uticaja na Bliskom istoku, Grčka je sve više dobijala ključni strateški značaj, jer se zahvaljujući položaju, sa njene teritorije moglo izvršiti neposredno kontrolisanje Sredozemlja. Ocena 21. aprila među jugoslovenskim rukovodstvom bila je da je naneta velika šteta razvoju evropske i uže balkanske saradnje i da je Amerika vojnim udarom u Grčkoj pokazala da neće tolerisati napuštanje Severnoatlantskog pakta nijedne članice. Iako je Rumunija imala isto stanovište i takođe osudila puč, zajednički nastup dve države nije bio moguć, od bojazni da bi takvom akcijom Jugoslavija pogoršala pozicije prema Zapadu. Takođe, slabo reagovanje Sovjetskog Saveza ostavljalo je utisak da je Moskva priznavala da Grčka potpada pod američku sferu uticaja.²⁷⁷⁴

Stanje političkih strujanja na Balkanu predstavljalo je pravi mikrokosmos Hladnog rata. Na poluostrvu je bilo predstavnika Istočnog i Zapadnog bloka, predstavnika Pokreta nesvrstanih, ali i sledbenika kineske vizure. U takvoj konjungturi saradnja među zemljama bila je opterećena jakim političkim pritiscima velikih. Imajući to u vidu, Čaušesku je pokušavao da u postavljanju prema događajima u Grčkoj sledi prevashodno sopstvene interese. Možda i neočekivano, Hunta je pokazala ubrzo sklonost za ekonomskom saradnjom sa balkanskim predstavnicima Istočnog bloka – Rumunijom i Bugarskom, ali i sa Jugoslavijom. Želja da se odupre pritiscima sa Zapada, usmerila je režim da se odluči za politiku detanta na Balkanu i veću saradnju sa svim balkanskim zemljama. Tražeći adekvatni politički stav, Jugoslavija i Rumunija su nakon nekoliko meseci od osude, počele da stupaju u saradnju sa predstavnicima nove vlasti u Atini. Rumunsko, možda i najumerenije reagovanje na puč, doprinelo je da se posle kratkog prekida odnosi vrata na isti kolosek saradnje. Značajan gest sa grčke strane u tom smislu bila je ratifikacija devet sporazuma iz 1966. godine i povećanje ekonomske razmene.²⁷⁷⁵

Ipak treba istaći da je 21. april negativno uticao na razvoj multilateralne saradnje na Balkanu. Redovna godišnja konferencija Komiteta za balkansku saradnju je, prema dogovoru, trebalo da se 1967. godine održi u Bukureštu. Međutim, događaji u Grčkoj, kasnije i na Bliskom istoku, uticali su na to da Rumunija kao domaćin odluči da ne održi konferenciju predviđenu za septembar mesec. Shodno pravilniku, sastanak predsednika nacionalnih organizacija koji bi diskutovali o pripremama i dnevnom redu, trebalo je da bude maja meseca. Jugoslovenska liga za mir je uputila pismo rumunskom Komitetu 31. maja, ali nije dobila odgovor. Odlaganje konferencije kod Nikole Vujanovića, predsednika Jugoslovenske lige za mir, primljeno je sa nezadovoljstvom. On je smatrao da situacija izazvana krizama u Grčkoj i BI, iziskuje akcije i aktivnost nacionalnih komiteta Jugoslavije, Bugarske i Rumunije, kao i predstavnika Turske i u nekom obliku predstavnika Grčke (emigracija, Papandreuva Unija centra i Kenelopulosova frakcija Nacionalne radikalne unije – ERE), pošto je grčki komitet prevratom bio ugašen.²⁷⁷⁶

Usled stanja u Grčkoj nastalog nakon puča, politike Albanije i Bugarske na Balkanu, ali pre svega zbog posebnog interesa Rumunije za Zapadne zemlje, primetno je bilo slabljenje interesa u Bukureštu za balkansku saradnju. Osim okupiranosti oko razvoja kontakata sa Zapadom, Rumunija je veliku

²⁷⁷⁴ Љубодраг Димић, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022, 267–269.

²⁷⁷⁵ Paschalis Pechlivanis, „An Uneasy Triangle: Nicolae Ceausescu, the Greek Colonels and the Greek Communists (1967–1974)“, *The International History Review*, Vol. 43, No. 3 (2021), 598–613.

²⁷⁷⁶ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 137, dos. 1, Telegram Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda od 06. 10. 1967, pov. br. 434377, 1–2.

pažnju morala da posveti stabilizaciji i reformi samih stubova na kojima je počivao njen odnos sa istočnim zemljama. Njena želja da sa socijalističkim zemljama stvori odnos na principima doslednog poštovanja nezavisnosti i ravnopravnosti, doveli su je do određenog stepena izolovanosti. Zemlje Istočne Evorpe su je tako izuzele iz sastanaka u Drezdenu i Moskvi, a određenih poteškoća bilo je i po pitanju obnavljanja ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći. Zbog toga je delatnost u balkanskoj sferi stavila u drugi plan. Ona će se njoj ponovo vratiti 1968. godine.²⁷⁷⁷

Za razliku od godišnjeg zasedanja Komiteta, sastanci na nižem nivou su se normalno odvijali. Primer je bila saradnja turističkih organizacija. Na drugoj Konferenciji za turizam balkanskih zemalja, održanoj u Ankari od 28. juna do 3. jula 1967. godine, pokrenuta je ideja i predložen Nacrt sporazuma o saradnji balkanskih naroda u oblasti turizma, od strane turskih predstavnika. U Protokolu koji je tom prilikom bio donet, dogovoreno je da se na sledećem zasedanju nacrt podnese i detaljno razmotri od strane šest balkanskih zemalja. Nacrt je predviđao stvaranje zajedničkog komiteta, odnosno komisije od po tri predstavnika svake zemlje, a zasedanje je određeno na jednom godišnje.²⁷⁷⁸ Iako je rumunska delegacija pokušavala da manifestuje zalaganje za svestranu turističku saradnju među balkanskim zemljama, ona je po svojim stavovima težila da se ta saradnja odvija u okviru bilateralnih sporazuma.²⁷⁷⁹ Prebacivanje akcija na bilateralni nivo bilo je preslikano i na generalnu rumunsku liniju prema saradnji na Balkanu. Njen položaj u lageru i želja za razvojem saradnje sa kapitalističkim zemljama, politiku multilateralne saradnje i stvaranja balkanske zone mira, stavili su ad acta na određeno vreme.

5.3. Arapsko-izraelski rat

Ozbiljnije odvajanje Rumunije od Sovjetskog Saveza, javilo se januara 1967. godine, kada je ona postala prva evropska socijalistička država koja je uspostavila diplomatske odnose sa SRN. Politiku odvajanja od Moskve rumunski rukovodioci su nastavili da vode i kroz postavljanje prema VU, SEV-u, odbijanju da prisustvuju savetovanju u Karlovim Varima i dr. Međutim, prilika u kojoj je došlo do oštrijeg samostalnog istupanja Rumunije od lagera, ali i od ostatka sveta 1967, bio je stav prema događaju koji je promenio međunarodne odnose u svetu – arapsko-izraelskom ratu.

Stvaranje države Izrael 1948. godine, izazvalo je veliko žarište u svetu. Okolne arapske države poput Sirije, Jordana i Egipta, nisu se mirile sa odlukom Generalne skupštine UN da se na teritoriji Palestine stvori jevrejska država. Samo dan nakon svečanog proglašenja 14. maja 1948. godine, napali su je Liban, Sirija, Transjordan (Jordan od 1949. godine), Egipat, Arabija, Irak i Jemen. Nakon sedmomesečnog ratovanja Izrael je izašao kao pobednik, što je za arapski svet bio veliki udarac. Drugi veći sukob izbio je 1956. sa nacionalizacijom Sueckog kanala od strane Egipta. Sukob sa Francuskom i Britanijom je izraelska vojska iskoristila da izađe na Suec i obezbedi određene ustupke, poput bezbedne plovidbe svojih brodova, kao uslov potreban da bi povukla trupe. Militarizam koji se nakon toga razvio u arapskim zemljama, bio je znak da će u budućnosti doći do novog sukoba. Čekalo se samo da arapske zemlje obezbede dovoljno oružja, municije i vojne tehnike. Izraelska obaveštajna služba je posedovala podatke koji su upućivali da će do napada doći sredinom 1967. godine. Potvrde da se ide u tom pravcu bili su učestali incidenti, podrška palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji

²⁷⁷⁷ DAMSPS, SPA, 1968, XIII, dos. 50, Bilten DSIP-a br. 6–7, 15. 07. 1968, str. pov. br. 32, 29–31.

²⁷⁷⁸ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 132, dos. 26, Nacrt Sporazuma o saradnji balkanskih zemalja u oblasti turizma, 15. 02. 1967, pov. br. 443943, 1–4.

²⁷⁷⁹ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 75, dos. 25, Telegram iz Ankare od 10. 07. 1967, pov. br. 425292, 1.

Fatah, plan skretanja toka Jordana, raspoređivanje egipatskih trupa sredinom maja na Sinajskom poluostrvu i zatvaranje Tiranskog prolaza za izraelske brodove. Konačno, opasnost od istovremenog napada na tri fronta, sa stvaranjem zajedničke komande egipatskih i jordanskih snaga 30. maja je podiglo alarm o hitnom delovanju. Zbog činjenice da je bila okružena sa svih strana i da bi se rat vodio na njenoj teritoriji, odlučila je da izvede iznenadni napad i u prvom redu neutrališe arapsku avijaciju. S druge strane, lažne informacije koje su Sirija i Egipat dobijale iz Moskve, da će izraelska vojska napasti Siriju između 16. i 22. maja, uznemirile su drugu stranu. Prema mišljenju historičara Golštajna, sovjetska obavestajna delatnost uticala je na Nasera da od generalnog sekretara UN U Tanta, zatraži povlačenje Hitnih snaga Ujedinjenih nacija (UNEF), koje su na Sinajskom poluostrvu bile garant bezbednosti od 1956. i naredni pokret egipatskih trupa na Sinaj. U izraelskoj historiografiji je uvreženo mišljenje da je razlog plasiranja lažnih obavestajnih podataka od strane sovjetskog rukovodstva, bila želja da se SAD optereti političkim, ekonomskim, ali i vojnim angažovanjem na još jednom ratištu, pored onog u Vijetnamu. Za smanjenje američkog spoljnopoličkog položaja bilo je ključno da Izrael prvo napadne, jer bi zajedno sa njim Amerika bila proglašena za agresorsku stranu.²⁷⁸⁰

Iako su Jicak Rabin, načelnik izraelskog generalštaba i Moše Dajan, ministar odbrane postavljen 1. juna 1967, zastupali mišljenje da je neophodna oštra reakcija i preventivni napad, premijer Levi Eškol je sve do početka juna smatrao da će diplomatska akcija imati uspeha. Na to su svakako uticala pisma razmenjivana sa američkim predsednikom Džonsonom i sovjetskim premijerom Alekejem Kosiginim.²⁷⁸¹ U pismu američkog predsednika od 1. juna, izraelsko rukovodstvo je smatralo da je dobilo prećutno odobrenje za preventivni napad. Narednog dana je održan sastanak, na kojem je doneta odluka da se krene sa pripremama. Eškol je i tada tražio da se sa napadom sačeka još neko vreme.²⁷⁸² Napad je počeo u 8 sati i 45 minuta, 5. juna. Prvog dana izraelsko vazduhoplovstvo je uspelo da uništi gotovo celokupnu avijaciju Egipta, Sirije i Jordana, i da onesposobi 23 aerodroma. U nastavku kopnenog rata, koji je trajao do potpisivanja primirja 10. juna, izraelska vojska je uspela da okupira Sinajsko poluostrvo, Golansku visoravan, Zapadnu obalu, Pojas Gaze i Istočni Jerusalim. Time je država Jevreja četiri puta povećala svoju teritoriju. Sve oblasti su bile anektirane, osim Zapadne obale i dela Jerusalima, u kojima je uspostavljena vojna kontrola. Nemogućnost da se postigne dogovor, doveo je do niza manjih i većih sukoba između Arapa i Jevreja, koji traju do danas. Izrael je pokazao određenu spremnost za pregovore oko mira, nudivši da se povuče sa izvesnih teritorija poput Sinajskog poluostrva i Golanske visoravni. Međutim, za Arape su direktni pregovori bili jednaki izdaji. Rezolucija Saveta bezbednosti UN 242, usvojena 22. novembra 1967. godine, pozivala je na povlačenje Izraela sa okupiranih teritorija, priznavanje nezavisnosti svih država u regionu. što je podrazumelo i priznanje Izraela od strane arapskih zemalja, pravo na slobodnu plovidbu i pronalaženje rešenja za problem izbeglica. Ipak, Rezoluciju nisu prihvatile ni arapska ni izraelska strana.²⁷⁸³

²⁷⁸⁰ Ahron Bregman, *A History of Israel*, New York 2003, 105–106; Isabella Ginor, "The Cold War's Longest Cover-Up: How and Why the USSR Instigated the 1967 War", *Middle East Review of International Affairs*, 7 (2003), 36.

²⁷⁸¹ Prema nekim historičarima sovjetski izveštaj upućen Kairu je imao prvorazredni uticaj na donošenje odluka u egipatskom vrhu, ali rat kao cilj se relativizuje. Historičar Parker je u članku objavljenom 1992. godine istakao da očekivan rezultat nije bio rat, već samo zaoštavanje situacije na granici i podgrejavanje nemira. Kao dokaz on ističe upravo diplomatsko angažovanje američkog predsednika i sovjetskog premijera u cilju da se rat izbegne. Međutim, oni nisu imali uspeha. Džonson nije uspeo da smiri izraelske vojne strukture, mada je kod premijera Eškola imao izvesnih uspeha do kraja maja, a Kosigin i Brežnjev su omanuli u odvratanju Nasera od militantnih poteza (Richard Parker, „The June 1967 War: Some Mysteries Explored“, *Middle East Journal*, Vol.46, No.2 (1992), 177–197.

²⁷⁸² Yossi Goldstein, „The Six Day War: the war that no one wanted“, *Israel Affairs*, Volume 24, no. 5 (2018), 767–784.

²⁷⁸³ Više u: Jeremy Bowen, *Six Days: How the 1967 War Shaped the Middle East*, London 2003; Michael B. Oren, *Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East*, Oxford 2002; Shlaim, Avi, Louis, William Roger, *The 1967 Arab–Israeli War: Origins and Consequences*, Cambridge 2012.

Jugoslavija i Rumunija su pokušavale da u skladu sa svojim interesima izgrade odgovarajući stav prema sukobu. Jugoslavija, kao važna poluga u pokretu nesvrstanih, imala je određenu odgovornost prema arapskim članicama i posebno egipatskom lideru Naseru, koji je bio jedan od pokretača samog pokreta. Rumunija je, s druge strane, ako se izuzme opšti kontekst njene spoljne politike u okviru ideje nacional-komunizma (nezavisna spoljna politika i odvajanje od Moskve), takođe je imala i drugih ličnih motiva. U prvom redu to su bile brzorastuća ekonomska saradnja sa Egiptom, naročito od 1964, i sve veća zainteresovanost razmene sa Izraelom, zbog njenog većeg stepena razvoja. Tokom posete rumunske državne delegacije, marta meseca 1967. godine, bio je potpisan rumunsko-izraelski ugovor o ekonomskoj i tehničko-naučnoj saradnji, koji je pozitivno delovao na skok ekonomskih odnosa.²⁷⁸⁴ Zajedno su, pak, težile da se, u sklopu principa mirne koegzistencije, ravnopravne saradnje i nemešanja u stvari drugih zemalja, pozicioniraju u polarizovanom svetu, a da ne kompromituju svoj jedinstveni put.

Što se Jugoslavije tiče, poraz arapskih zemalja u ratu je loše uticao na politiku prema trećem svetu. Ozbiljan kontingent pomoći, koji je bio nužan arapskim zemljama, Jugoslavija nije mogla da obezbedi sama. Tito, osećajući dužnost da pomogne svom nesvrstanom savezniku Gamal Abdel Naseru, odlučio je da se približi Sovjetskom Savezu, jedinoj zemlji dovoljno sposobnoj i spremnoj da odgovori na zahteve Arapa.²⁷⁸⁵ Tito je bio spreman čak i da žrtvuje višegodišnje odbijanje SKJ da prisustvuje savetovanjima kompartija, kako bi stvorio što veću podršku arapskim prijateljima. Činjenica da je tim postupkom pogazio jedan od ključnih pokazatelja samostalnosti, ali i razloge zbog kojih je Beograd često bio na udaru lagerske propagande, govori dosta o važnosti sukoba na Bliskom istoku.²⁷⁸⁶

Shodno prethodno rečenom, Sovjetski Savez je želeo da u toj regiji izbije kriza, kako bi optužio Ameriku i na listu propagandnih napada dodao još jedno mesto gde su se američki prsti umešali. Međutim, Moskva je tek počela da razvija odnose sa arapskim zemljama, te joj je bila potrebna zemlja sa jakim vezama, kako bi posredovala u saradnji. Zbog uzajamnog interesa došlo je do saradnje na relaciji Tito–Brežnjev. Jugoslovenski lider je morao da deluje, zarad održanja prestiža u pokretu, a sovjetski je zarad političkih ciljeva bio spreman da bez uslovljavanja prihvati Titovu ponudu o saradnji.²⁷⁸⁷

Za razliku od većine zemalja, među kojima su i dve supersile, koje su čekale da se stanje u ratu kristališe, Rumunija se angažovala već istog dana kada je počeo rat. Zamenik ministra Makovesku se na dan izbivanja rata sastao sa ambasadorima UAR-a i Izraela. Nakon zatraženog objašnjenja, on je u ime vlade SRR uputio apel za prestanak svih neprijateljstava. Taj apel je dan kasnije objavljen u listu *Skantea*. Već tada je Rumunija pokazala u kom će pravcu ići njen angažman. Ona je pozvala na smirivanje situacije i pronalaženje mirnog rešenja, istovremeno izbegavši da okrivni bilo koju od strana za početak sukoba.²⁷⁸⁸ Jugoslaviji je bilo dosta teže da pravovremeno reaguje. Njen stav o bezrezervnoj podršci arapskoj strani, pokazanoj tokom maja, doveden je kratko u pitanje, zbog indijskog pogleda na sukob i odbijanja da zbog ličnih interesa podrži Nasera, zatim zbog većeg broja jugoslovenskih građana, koji su radili u arapskim zemljama, ali i zbog 310 vojnika koji su se u tom trenutku nalazili u mirovnoj misiji UN na Sinaju.²⁷⁸⁹ Tito je 5. juna primio ambasadore arapskih

²⁷⁸⁴ Cezar Stanciu, „Romania's Policy in the Middle East 1950–1970. Challenges and Opportunities“, *Valahian Journal of Historical Studies*, No.16 (2011), 73–94.

²⁷⁸⁵ A. Životić, „Jugoslavija i Bliski istok u Hladnom ratu“, u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 37–62.

²⁷⁸⁶ D. Bogetić, A. Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010, 131–137.

²⁷⁸⁷ Đ. Tripković *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, 198–205.

²⁷⁸⁸ „Apelul Guvernului Republicii Socialiste România pentru încetarea ostilităților în Orientul Apropiat“, *Scinteia*, 6. 6. 1967, 1.

²⁷⁸⁹ U sklopu povlačenja trupa UNEF-a 4. juna, određeno je da jugoslovenski odred krene iz luke Port Sajd ka domovini 19. juna. Međutim, početak rata je tu odluku i živote vojnika doveo u pitanje. Iako se kamp jugoslovenskih mirovnih snaga pod nazivom „Mala Jugoslavija“ u blizina El Ariša nalazio u centru borbenih dejstava, niko nije bio ubijen ili

zemlja i osudio izraelski napad, tražeći prekid vatre. Međutim, u tom trenutku ništa više nije mogao da učini, a da akcija ne bude proizvoljna i neutemeljena na obaveštajnim podacima o situaciji.²⁷⁹⁰

Članice Varšavskog pakta, ali i Jugoslavija, 8. juna su telefonom bile pozvane na hitan sastanak u Moskvi zakazan za naredni dan. U prestonici prve zemlje socijalizma su se okupili svi pozvani, ali je na sednici došlo do razlike u stavovima. Rumunija jedina nije bila spremna da podršku liniji koju je izložio Brežnjev. Čaušesku se često tokom diskusije vraćao na dva ključna pitanja, na osnovu kojih je gradio posebnu liniju – zašto do savetovanja nije došlo pre izbijanja sukoba i zašto je egipatska vojska brzo poražena. Ta pitanja zadirala su prvo u poštovanje odredbi Varšavskog pakta, da je potrebno savetovanje o vojno-političkim pitanjima pre donošenja odluke. Ovde se može primetiti sličnost u Čaušeskuovim kritikama sa onim koje je Dež izneo u vezi sa Kubanskom krizom. Drugo pitanje se ticalo direktno Sovjetskog Saveza i njegove vojne i obaveštajne sposobnosti. Predlog koji je izneo Brežnjev, u vezi sa donošenjem zajedničke deklaracije, u kojoj bi se Izrael označio kao agresor i koja bi donela odluku o prekidanju diplomatskih odnosa, bio je osporen jedino od strane Čaušeskua. On je jedini smatrao da su Arapi podjednako krivi za izbijanje rata, jer su svojim akcijama i izjavama poput „unišćemo Izrael” isprovocirali Jevreje da započnu rat. Ubrzo je rumunsko rukovodstvo odlučilo da više ne ulazi u pitanje koja je strana odgovorna za izbijanje sukoba, jer je atmosfera koja je prethodila sukobu bila takva da se samo čekalo ko će prvi da opali metak. Tito je, pak, za glavnog krivca Šestodnevnog rata smatrao SAD, dok su ostale zemlje prvo krivile Izrael.²⁷⁹¹

U privatnom razgovoru, Brežnjev je potencirao na tome da se Amerika nije direktno mešala u sukob. Takav stav prema velikoj sili, privukao je pažnju, jer se očekivalo da će Moskva rat iskoristiti da optuži Vašington. Pritisak ostalih delegata na rumunskog generalnog sekretara i premijera Maurera, nije promenio stanje. Tito je takođe pokušao da ubedi Čaušeskua, oslanjajući se na dobre lične i državne odnose. U privatnom razgovoru on mu je rekao: „Očigledno, ovu stvar su organizovali imperijalisti. Izrael je bio instrument, on je napao. Poznajem Nasera već 15 godina. On nije želeo ovaj rat. Ja sam njemu rekao kada smo se sreli da nije u pravu kada traži likvidaciju Izraela, ali nije hteo da me sluša...” Nakon što je pažljivo saslušao Tita, Čaušesku je odgovorio: „Druže Tito, da li želiš da ti kažem nešto iskreno? Mi imamo informacije koje pokazuju da je on (Naser, prim. prev) gurao dve države u sukob”. Nakon toga Tito nije nastavio da ga ubeđuje. Zajedničku Deklaraciju Rumunija nije potpisala, ali je predložila da se nezavisno od ovog dokumenta u javnost izađe sa zajedničkim saopštenjem. Kako bi odbranili svoj stav prema krizi, rumunski rukovodioci su nakon sednice CK od 10. juna, odlučili da narednog dana izađu sa Deklaracijom u kojoj bi detaljno obrazložili svoju poziciju.²⁷⁹²

Za Rumune je bilo važno da dokumentom istaknu da su izričito protiv upotrebe vojne sile kao sredstva za rešavanje sukoba, da su za hitan prekid vojnih akcija i za stvaranje uslova za zajedničku koegzistenciju naroda na tom području, putem pregovora. Stav Rumunije da vojska ne može da reši probleme u međunarodnim odnosima, indirektno je bio i kritika sovjetske vojne pomoći arapskim zemljama. Iako je Brežnjev dokazao da su sovjetski i američki brodovi mirno stajali jedni pored

ranjen. Zahvaljujući pregovorima pukovnika Slavka Đorđevića sa izraelskim komandantima, bili su obezbeđeni bolji uslovi, a 11. juna je naredbom Moše Dajana odred uz izraelsku vojnu pratnju prebačen do luke Ašdod, odakle je brodom stigao do Jugoslavije (Više o jugoslovenskom odred na Sinaju u: Bojan Dimitrijević, „UNEF: The Yugoslav Contingent, Yugoslav Army Contingent in the Sinai Peninsula 1956–1967“, *Middle East@War*, vol. 25 (2019); Александар Животић, „Одред Југословенске народне армије на Синају 1956–1967, Скица за тему“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2006), 111–129.

²⁷⁹⁰ D. Bogetić, A. Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010, 116–118.

²⁷⁹¹ AJ, KPR–837, I–2/33, Beleška sa Savetovanja rukovodilaca komunističkih partija i šefova socijalističkih država održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967, 13–14.

²⁷⁹² Cezar Stanciu, „Romania and the Six Day War“, *Middle Eastern Studies*, vol. 50, no. 5 (2014), 775–795.

drugih, te da se Amerika nije direktno umešala u sukob, u rumunskoj Deklaraciji je to zanemareno i kritikovan je imperijalizam.²⁷⁹³

Poput savetovanja u Moskvi, Bukurešt je uzeo učešće i na narednim savetovanjima po pitanju Bliskog istoka. U Budimpešti 11–12. jula, gde je kao najvažnije postavljeno pitanje nalaženja političkog rešenja i ublažavanja arapskog stava da je jedino rešenje novi rat, rumunska delegacija se nije odvojila od svojih stavova. U Beogradu 6. septembra, gde se raspravljalo o ekonomskoj pomoći i saradnji sa arapskim zemljama, Rumuni su isticali da su došli isključivo zbog prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom. Međutim, to ih nije zaustavilo u naporima da se njihov stav čuje, što je naročito došlo do izražaja u insistiranju da se ekonomska pomoć predstavi kao humanitarna i da se Izrael ne kvalifikuje kao agresorska strana. Zatim, u Moskvi 9. novembra, povodom pola veka od Oktobarske revolucije, Tito je još jednom pokušao da ubedi pesimističnog lidera u potrebu dalje podrške arapskoj strani. Međutim, on je već svoje delovanje usmeravao na propagiranje kompromisnog rešenja proisteklog iz sovjetsko-američkog sporazuma, koji je bio predložen Savetu bezbednosti UN. Savet je na kraju, 22. novembra, na bazi britanskog nacrtu usvojio Rezoluciju 242.

Rumunska delegacija, predvođena Čaušeskuom, pokazivala je uzdržanost, čak i po pitanjima sa kojima se slagala. Možda najupečatljiviji utisak na ostale delegate ostavilo je odbijanje Maurera i drugih da aplauzom pozdrave izlaganja bilo kog od predstavnika, koji su tokom sastanaka uzimali reč. I na kraju, kontriranje je pokazano i u Varšavi 19–20. decembra, gde su ministri spoljnih poslova diskutovali o krizi u svetlu donošenja Rezolucije Saveta bezbednosti. Iako nesavršena, Rezolucija je bila koncipirana kao solidna baza za pronalaženje političkog rešenja krize.²⁷⁹⁴ Sa time se u određenoj meri slagala i Rumunija. Ona je smatrala da Rezolucija sadrži elemente za rešavanje krize, ali da je potrebno veće zalaganje i konstruktivniji prilaz velikih sila. Za razliku od drugih, Bukurešt je imao više razumevanja za izraelsku stranu, te je bio spreman da podrži određene ispravke granica, koje bi doprinele jedino povećanoj bezbednosti jevrejske države.²⁷⁹⁵

Beogradu je odgovarao lagerski stav prema krizi, te se i nakon pomenutih savetovanja držao takve politike. Tito je nastavio sa isticanjem osude izraelskog napada na arapske zemlje i nije pristajao na politiku svršenog čina. Takođe, nastavio je sa otvorenom podrškom arapskoj strani, koju je isticao i pre Šestodnevog rata, ali se istovremeno zalagao da Naser usmeri ka mirnom rešenju krize i da spreče da se duh osvete širi.²⁷⁹⁶ Ključno pitanje međunarodne zajednice bilo je pitanje palestinskih izbeglica, koje je direktno bilo povezano sa željom da se ostvari trajan mir na Bliskom istoku. Tokom rada Generalne skupštine UN, na zasedanjima šefova socijalističkih partija u Moskvi i Budimpešti, kao i na sastanku ministara inostranih poslova u Varšavi, jugoslovenski rukovodioci su se držali stava da je nedopustivo prisvajanje tuđih teritorija. Kako rat nije bio viđen kao sredstvo da se do širenja dođe, Beograd je zahtevao hitno povlačenje trupa.²⁷⁹⁷

²⁷⁹³ Немања Митровић, *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020, 119.

²⁷⁹⁴ АЈ, А, СК СКЈ, IX, 107/II–143, Rumunski stav prema sastancima socijalističkih zemalja, 3–5; АЈ, А, СК СКЈ, IX, 107/II–146, Držanje rumunske delegacije na proslavi 50-godišnjice Oktobarske revolucije u Moskvi.

²⁷⁹⁵ АЈ, А, СК СКЈ, IX, 107/II–151, Spoljna politika Rumunije, Odnos prema Bliskom istoku, 3–4.

²⁷⁹⁶ Napori Jugoslavije da se smanji arapski radikalizam, ali i da se Naser odvrati od ostavke, viđeni su u poseti Koče Popovića Egiptu 12. juna, i Titovih poseta Egiptu, Siriji i Iraku od 10. do 17. avgusta 1967. Naser je ostao na vlasti, a posle Titovih putovanja, jugoslovenska diplomatija je iznosila da je predsednik uspeo da ubedi lidere da odustanu od rata kao rešenja, i da je kao kompromisnu platformu za rešenje krize dogovorio povlačenje izraelske vojske sa okupiranih teritorija i garancije velikih sila da će granice pre rata biti vraćene i poštovane za sve ratom zahvaćene države. Tito je u pismu Džonsonu izneo mišljenje da drugi stav predstavlja de facto priznanje postojanja Izraela kao države. Međutim, američki predsednik je Titove napore ocenio ispod onih iz sovjetsko-američke rezolucije podržane od većine članica UN. Džonson je Marku Nikeziću prilikom susreta u Vašingtonu rekao: „Ne može se tražiti od Izraelaca da polože oružje, a da im posle toga grlo bude preklano“ (Više u: D. Bogetić, A. Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010, 140–158).

²⁷⁹⁷ „Spoljna politika Jugoslavije u 1967. godini“, u: *Jugoslovenski pregled, informativno-dokumentarne sveske*, br. 1, god. 12, Beograd 1968, 37.

Rumunsko odbijanje da se prikloni jedinstvenom gledištu socijalističkih zemalja izazvalo je ogorčenje i oštre kritike „bratskih zemalja“. Odbijanje da prekine diplomatske odnose i proglasi Izrael za agresorsku stranu, učinilo ju je nepouzdanim saveznikom. Takav stav se u lageru sve više utemeljavao, što je pokazivala politika ignorisanja Rumunije u okviru VU i SEV-a.²⁷⁹⁸ Njeno kontriranje bio je glavni argument pritiska ostalih zemalja. Rumunskom rukovodstvu je često isticalo da je čak i Jugoslavija učestvovanjem u akcijama socijalističkog bloka podržala pozicije lagera. Ipak, Rumuni su bili nesalomivi. Akcije koje su sprovodile socijalističke zemlje u rumunskoj štampi nisu naglašavane niti komentarisane. Tako je Izjavu predsednika Tita štampa registrovala u jednoj rečenici, slično je postupila i u vezi sa sastankom socijalističkih zemalja u Moskvi i zajedničkom izjavom. Poslednja je samo spomenuta prilikom objavljivanja deklaracije KPR i Vlade Rumunije od 10. juna.²⁷⁹⁹ Oni su i dalje bili čvrsto protiv osude Izraela kao krivca, a za hitno povlačenje trupa i vraćanje izbeglica.

Rumunska politika prema Bliskom istoku je vođena kao da akcije socijalističkog bloka ne postoje. Na primer, iako nisu prihvatili predlog o koordinaciji akcija pomoći arapskim zemljama iznetim na sastanku IK SEV-a, smatrajući ga jasnom političkom manifestacijom, uputili su značajnu pomoć UAR-u i Siriji u pšenici, drugim životnim namirnicama i lekovima. Dakle, iako je postajala saglasnost u određenom broju stavova, Bukurešt ih je zanemarivao i propagirao ih kao jedinstvene rumunske.²⁸⁰⁰

Oštro su se iznosile osude „izdajničkog stava rumunskog rukovodstva koje se u suštini stavilo na stranu agresora“. Mnogi strani novinari su smatrali da pokazano distanciranje Rumunije od ostalih socijalističkih zemalja ne predstavlja poslednje iznenađenje i da treba očekivati rumunsko napuštanje Varšavskog pakta. Izlazak iz VP je po mnogim analitičarima bio samo pitanje vremena. Štampa ostalih socijalističkih država je kao reakciju svojih vlada na rumunski stav, predviđala slabljenje partijskih veza, ali ne i bilateralne saradnje koja bi imala ozbiljne posledice na jedinstvo socijalističkih zemalja.²⁸⁰¹

Odluku da zadrži diplomatske odnose sa Izraelom, Rumunija je pravdala time da takvim postupkom ostale zemlje potpomažu arapski militarizam. Smatrajući da je takva odluka kontraproduktivna, partija je odlučila da ostane na miroljubivom putu, i umesto note o prekidu odnosa, izraelskom, ali i arapskim ambasadorima, uputi apel o mirnom rešenju putem pregovora na bazi Deklaracije CK KPR od 11. juna. Prijateljski odnosi Rumunije i Izraela mogu se tumačiti i kroz rumunsku težnju da u svakoj prilici istakne nezavisan stav prema Moskvi. Bliskoistočna kriza je bila jedno od najznačajnijih međunarodnih pitanja, te je upravo tu naročito htela da istakne svoju samostalnost.²⁸⁰²

Kopču sa arapskim zemljama Bukurešt je pokušavao da uspostavi na osnovu zajedničkih principa, poput osude američke agresije, povlačenja izraelske vojske sa okupiranih teritorija i rumunske solidarnosti sa arapskim svetom. Rumunski lider je pre izbivanja Šestodnevno rata otvoreno govorio da podržava borbu arapskog naroda za odbranu nezavisnosti, ali ne po cenu oružanog sukoba. U većini govora je napominjao da „treba voditi računa o legitimnim pravima zainteresovanih naroda“. Tim nastojanjima ona je naglašavala da likvidacija Izraela, za šta se naročito Egipat zalagao, ne bi bila rešenje arapskih problema na duže staze. S druge strane, Korneliju Manesku je imao više uspeha

²⁷⁹⁸ Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012, 366.

²⁷⁹⁹ DAMSPS, SPA, 1967, II, dos. 21, Stav SR Rumunije o krizi na Bliskom istoku, 12–13.

²⁸⁰⁰ Isto, 24.

²⁸⁰¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 24, Iz razgovora Rodića sa zamenikom direktora BTA R. Velevom, spoljnopoličkim komentatorom i A. Atanasovim, urednikom *Ekonomskog života*, Sofija, 29. 06. 1967, pov. br. 423986, 1–2.

²⁸⁰² Cezar Stanciu, „Romania and the Six Day War“, *Middle Eastern Studies*, vol. 50, no. 5 (2014), 784.

sa izraelskim političkim predstavnicima. Zvanično 13. juna, izraelska Vlada im je uputila notu zahvalnosti, zbog stava koji je imala prema sukobu. Tel Aviv je uveravao Bukurešt da nema teritorijalnih pretenzija, već da mu je samo cilj da osigura mir i siguran pristup međunarodnim vodama. Zadovoljno rumunskim stavom, izraelsko rukovodstvo je preko ambasadora u Bukureštu zatražilo od pomogne naporima da se Arapi vrate za pregovarački sto.²⁸⁰³

Posebna vrsta odnosa pomenute dve zemlje, bila je po pitanju iseljavanja Jevreja iz Rumunije, što je za nju bilo dvostruko korisno. Prvo, jer su ciljevi prikrivene antisemitske politike bili ispunjavani, takoreći sami od sebe, a drugo, rumunska kasa je dobijala prekopotrebna devizna sredstva i širila odnose sa Izraelom i zapadnim državama.²⁸⁰⁴ Zbog osetljivosti, iseljavanje se odvijalo u nekoj vrsti polutajnosti. Tokom Drugog svetskog rata, antisemitska politika Adolfa Hitlera praktično je prepolovila broj Jevreja. Od 850.000, rat je preživelo oko 400.000. Od tog broja je početkom devedesetih godina ostalo samo 14.000, po svedočenju rabina Moziza Rosena. To znači da je za vreme komunističke ere Rumuniju napustilo ili nestalo skoro približno Jevreja, kao i tokom Holokausta.²⁸⁰⁵

Amerika je takođe pozdravljala Čaušeskuov poseban stav. Prilikom susreta Maurera i Lindona Džonsona u Njujorku, pred specijalnim zasjedanjem Skupštine UN, američki predsednik je pohvalio njenu nezavisnu poziciju i činjenicu da nije napadala Izrael. Povoljan položaj u očima Stejt departmenta značio je da će Rumunija sačuvati status povlašćene nacije i dobiti veće mogućnosti za razvoj saradnje sa Zapadom.²⁸⁰⁶ Pored Zapada, pokušavala je da održi dobre odnose i sa zemljama koje su imale potpuno suprotne stavove. Osuda američkog imperijalizma i više propagandna podrška borbi arapskog naroda, kod Sovjeta je odavala utisak da Bukurešt ne planira da napušta trenutni

²⁸⁰³ Isto.

²⁸⁰⁴ Prvi znaci diskriminatorne politike rumunske vlasti prema Jevrejima, javili su se nekoliko godina po ujedinjenju Vlaške i Moldavije. Po popisu iz 1859. godine u Moldaviji je živelo 118.000, a u Vlaškoj 9.200 Jevreja. Sam broj teško da bi izazvao zabrinutost i određene sankcije, međutim, Jevreji su živeli u gradovima i vremenom su ovladali velikim delom trgovine, industrije i bankarstva Rumunije, a bavili su se i kupovinom zemlje i zelenišnjem. Velika ekonomska moć je izazivala podozrenje veleposednika i trgovaca, koji su uspeali da u nacrt budućeg Ustava ubace član kojim se Jevrejima uskraćuje pravo na državljanstvo, a sa njim na obavljanje javnih poslova i vršenje državne službe. Ustav sa takvim članom je usvojen 1866. godine. Jevrejsko pitanje je na Berlinskom kongresu bilo kočnica Rumuniji na putu ka priznanju nezavisnosti od strane velikih sila. Za razliku od Kneževine Srbije, ona je za potpuno suverenu državu priznata tek februara 1880. (Leften Savrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005, 462).

²⁸⁰⁵ Ono što su šezdesete posebno donele Rumuniji bilo je rasplamsavanje nacionalizma i rast rasističke netrpeljivosti. Naročito su na udaru bili Jevreji. Nacionalistička retorika komunističkog vrha Rumunije stvorila je posebno povoljno okruženje za antisemitsku politiku, koja će naročito postati vidljiva 70-ih i 80-ih godina. Još od progona 50-ih godina, u Rumuniji su sa značajnih funkcija sklanjani svi komunisti koji su bili jevrejskog porekla, tako da ih do kraja 60-ih gotovo nije bilo u KP Rumunije. Dež je uz saglasnost, a može se reći i preporuku Nikite Hruščova, 50-ih godina počeo pregovore o iseljavanju Jevreja u Izrael. Dogovor je brzo sklopljen, tako da su rumunske vlasti dopustile emigraciju, ali u zamenu za određene trgovinske olakšice, a potom i novac. Čaušesku je na početku svoje vladavine prekinuo unosan posao „prodaje“ Jevreja i Nemaca, odnosno uzimanja novca za dozvolu koja je omogućavala odlazak iz Rumunije. Ipak, „trgovini živim mesom“ Čaušesku će se vratiti posle nekoliko godina. Ilustracije radi, 1950. godine Rumuniju je napustilo 46.000, 1964 – 26.000. Jevreja, a 1968. godine samo 226. Naredne, 1969. godine potpisan je tajni sporazum između rumunskog predstavnika George Markua i visokog funkcionera izraelske tajne službe Šake Danua o iseljenju 40.000 Jevreja u naredne tri godine. Rumunska država se nije pridržavala dogovora, tako da je tokom pomenutog perioda dozvolu da napuste zemlju dobilo oko 10.500 ljudi. Pojedinačne dozvole su koštale od 4.000 do 6.000 dolara, s tim što je cena bila drastično veća za obrazovane Jevreje i stručnjake u pojedinim oblastima (Videti: Leon Volovici, „Romanian Jewry under rabbi Moses Rosen during the Ceaușescu regime“, u: *Jews and the State: Dangerous Alliances and the Perils of Privilege*, urednik Ezra Mendelsohn, Oxford 2003, 181–192; Jon Mihaj Pačepa, *Crveni horizonti*, Beograd 1990; Rabbi Moses Rosen, *Leader of the Romanian Jews*, The New York Times, 7. 5. 1994, 30, <https://www.nytimes.com/1994/05/07/world/no-headline-017590.html> (pristupljeno 20. 11. 2019; Vlad Solomon, Comerț cu evrei pe ruta București-Ierusalim, <https://acum.tv/articol/43714/> (pristupljeno 13. 12. 2019; V. Tismaneanu, *Promises of 1968 : Crisis, Illusion, and Utopia*, 15; Немања Митровић, Тито–Чаушеску: године зближавања, 122–123.).

²⁸⁰⁶ D. Preda, „Foreign Policy of the United States and Romania. New Evidences, 1963–1969“, Totalitarianism Archives, No. 1–2 (2002), 263

položaj, već da samo želi da se afirmiše kao nezavisna država u okviru Varšavskog ugovora. Poseta Maurera Kini jula 1967. je doprinela održavanju dobrih odnosa i sa zemljom koja je oštro osudila Izrael i militaristički podsticala Egipat i ostale. Osim njih, samostalno propagiranje uticalo je da dođe do poboljšanja odnosa i sa drugim zemljama, poput Irana, sa kojim je u kratkom roku došlo do razmene poseta na najvišem nivou. Prvo je iranski premijer Ardešir Zahedi posetio Rumuniju avgusta meseca, a zatim je i Čaušesku uzvratilo posetu. Dakle, intenziviranjem poseta na najvišem nivou, rumunski vrh je pokušao da poboljša odnose sa svim stranama. Mnoge države su prihvatile takvu politiku, međutim, rumunski sused Jugoslavija je bio vrlo oprezan u tom pogledu.²⁸⁰⁷

Iako su se rumunski stavovi po pitanju krize na Bliskom istoku razlikovali od ostalih socijalističkih zemalja i išli više na stranu Izraela, ona je par meseci posle Šestodnevno rata pokazala spremnost da saraduje i sa jednom i drugom stranom. Zasedanje Mešovite rumunsko-egipatske komisije za ekonomsku saradnju, koje je bilo završeno 10. avgusta 1967. godine, pokazalo je veliku volju za istom. Od početnih 50.000 tona žitarica, koliko je Rumunija bila spreman da isporuči Egiptu na kredit, stiglo se do 150.000 tona, 15.000 tona brašna, 20 tona šećera i 5.000 tona jestivog ulja. Način otplate na koju je UAR pristao, bio je u pet godišnjih rata i 2.5% kamate. Izlaganje rumunskog stava o krizi i razgovori koje je Radulesku vodio sa Naserom, doprineli su poboljšanju odnosa i daljem povećanju obima saradnje. Rumunija je kao gest dobre volje obećala da će ubrzati isporuke opreme za cementare i fabriku fosfata i proučiti mogućnosti dalje industrijske kooperacije. Time je uspela da delimično popravi nepovoljni utisak koje je stvoren u afričkim zemljama njenim stavom o izraelskoj agresiji.²⁸⁰⁸ Ovakvu ekonomsku pomoć je iskoristila i tokom savetovanja predsednika Vlada socijalističkih zemalja, održanom od 4. do 6. septembra. Ipak, spremnost na saradnju nije značila da je odustala od svojih stavova prema krizi na Bliskom istoku. S tim u vezi insistirala je da se u završnom dokumentu sa savetovanja ne spominje izraelska agresija.²⁸⁰⁹

Jugoslovensko-rumunski odnosi u svetlu bliskoistočne krize

Razgovor Tita i Čaušeskua u Moskvi 9. juna, koji se nije završio obostranim razumevanjem, i odbijanje Rumunije da potpiše zajedničku Deklaraciju, uticali su na pogoršanje partijskih/političkih odnosa dve zemlje i odlaganje posete Jugoslaviji, koja je bila zakazana za period od 14. do 19. juna.²⁸¹⁰ Glavna želja Rumunije da poseta bude realizovana, bila je u potrebi da se na najvišem državnom i partijskom nivou objasne stavovi u vezi sa krizom na Bliskom istoku. Kao što je izloženo, način rumunskog sagledavanja krize bio je rezultat nedovoljnog informisanja socijalističkih zemalja od strane SSSR-a, o namerama i obavezama koje je Moskva preuzimala prema Arapima. Sovjetski Savez je podsticao politiku UAR-a, o čemu ostale socijalističke zemlje nisu bile informisane. Iz tog razloga je Bukurešt bio iznenađen moskovskim sastankom i zahtevom za podršku i jedinstven stav o tom pitanju. Rumuni, po rečima sekretara rumunske ambasade u Bonu, jesu bili za jedinstveno nastupanje, ali pod uslovom da budu informisani od početka i da o svakoj fazi i novim događajima

²⁸⁰⁷ Cezar Stanciu, „Romania and the Six Day War“, *Middle Eastern Studies*, vol. 50, no. 5 (2014), 786–788.

²⁸⁰⁸ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 134, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 18. 08. 1967, pov. br. 429650, 1–2.

²⁸⁰⁹ DAMSPS, PA, 1967, Regionalno, f. 134, dos. 3, Cirkularni telegram I uprave DSIP-a od 14. 09. 1967, pov. br. 429691, 1–3.

²⁸¹⁰ Osim nje došlo je do odlaganja odmora Todora Živkova u Rumuniji, ali i posete Šarla de Gola. To je nesumnjivo ukazivalo da rumunskim stavom o krizi na Bliskom istoku nisu bili nezadovoljni samo socijalistički opredeljeni lideri, već i pojedini sa Zapada (AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–144, Odnosi između Rumunije i Jugoslavije posle izbijanja sukoba na Bliskom istoku, 4–6).

mogu slobodno da zauzmu stav. Vrh se nije slagao sa argumentom da „ako SSSR ne pomogne i ne stane iza arapskih zemalja, da su iste prinuđene da dođu pod uticaj SAD“.²⁸¹¹

Prvi pokušaj da se razlike umanje i postigne obostrano razumevanje pozicija, došao je 16. juna sa posetom Korneliju Maneskua, ministra inostranih poslova. U pratnji svog pomoćnika Šandrua, načelnika uprave za Afriku, Štefan Kleja i ambasadora Malnašana, on se u svojstvu ličnog izaslanika partijskog i državnog rukovodstva SRR-a, u Dobanovcima sastao sa Titom, Mikom Špiljkom, Vladimirom Popovićem, Markom Nikezićem, Mišom Pavićevićem i Jakšom Petrićem. Njegova želja bila je da dođe do razmene mišljenja i rumunskog objašnjenja posebnih pozicija oko krize.²⁸¹² U njegovom izlaganju Deklaracija CK RRP je predstavljena kao apel za definitivnu obustavu borbi i rešavanje spornih pitanja u regionu, u interesu naroda koji tamo žive, uz poštovanje interesa arapskih država, nezavisnosti i suvereniteta. Jugoslovenske sagovornike Manesku je upoznao i sa apelom upućenim ministru inostranih poslova Izraela. U apelu su naveli da on ne treba da koristi vojne uspehe za aneksiju teritorije, jer bi to bila greška koja bi stvorila još više teškoća u toj zoni.²⁸¹³ Osvrnuli su se i na potrebu poštovanja rezolucije UN i rešavanja pitanja palestinskih Arapa. Rumunski ministar inostranih poslova je rekao da su sa sadržajem deklaracije i apela, Rumuni upoznali i arapsku stranu, dodajući simpatije za pravo tog naroda za nezavisnost i suverenitet, ali i realnost postojanja izraelske države. U želji da pokaže da njihovi stavovi nisu toliko različiti od jugoslovenskih, Manesku je u rekapitulaciji podvukao zajedničke stavove o zaustavljanju oružane borbe, vraćanju na stanje od 4. juna kao uslova za pregovore. Ovde treba naglasiti da Bukurešt nije video priznanje Izraela sa arapske strane, kao uslov za otpočinjanje mirovnih pregovora.²⁸¹⁴

Jugoslavija je ovo izlaganje posmatrala kroz rekapitulaciju rumunskih akcija. Između ostalog, Beogradu se nije dopalo to što je rukovodstvo od svoje javnosti skrivalo vesti o naporima drugih da se dođe do mira na Bliskom istoku. Tito se nije slagao sa ocenom da je akcija socijalističkih zemalja zakasnela i da davanje podrške arapskoj strani samo šteti naporima da se dođe do mira. Takođe, različit je bio pogled na mešanje treće strane. Za razliku od Bukurešta, Beograd je smatrao da je uplitanje neophodno, kako bi se dve strane nagovorile da pristupe pregovorima. Međutim, jugoslovenski vrh je pozitivno gledao na pokušaje rumunskih rukovodilaca da razlike u stavovima ne utiču na rastuću bilateralnu saradnju i dobrosusedske odnose.

U tom smislu pozitivno je ocenjeno i javno referisanje Čaušeskua na zasedanju Velike skupštine, od 24. jula 1967, o rumunskoj spoljnoj politici, u kojoj je Jugoslavija imala posebno naglašeno mesto. Kako bi Čaušeskuov glas došao do što šire domaće i inostrane javnosti, bilo je pozvano oko 50 stranih novinara i skoro svi strani diplomatski predstavnici. Zasedanje Skupštine, kako bi pored toga primilo oko 500 poslanika i još 2.500 državnih i partijskih rukovodilaca i novinara, održano je u najvećoj dvorani u Bukureštu. Takođe, direktan prenos su vršili radio i televizija. Ovim je Čaušesku želeo da izvrši bilans spoljpolitike aktivnosti od IX kongresa i da od šire javnosti dobije podršku za nacionalni karakter spoljne politike. Glavni značaj njegovog obraćanja, bio je u davanju opšteg nacionalnog značaja partijske politike. Upoznavanje običnog stanovništva sa aktivnostima na tom planu, davalo je politici veći autoritet i jačalo snagu rukovodstva u sprovođenju spoljpolitike linije. Čaušesku se trudio da državu predstavi kao nezavisnu socijalističku zemlju, sa velikim ugledom i poštovanjem u svetu. Posebno je naglašena saradnja sa svima u borbi za mir i ravnopravne odnose, bez obzira na karakter režima ili druge razlike. S tim je povezana bila i izjava da je rumunsko

²⁸¹¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 24, Telegram iz Bona od 28. 06. 1967, pov. br. 423660, 1–2.

²⁸¹² „Председник Тито примио Манескуа“, *Борба*, 17. 6. 1967, 1.

²⁸¹³ DAMSPS, SPA, 1967, III, dos. 35, Zabeleška o razgovoru Predsednika SFRJ sa rumunskim ministrom inostranih poslova Korneliju Maneskuom u Dobanovcima 16. juna 1967, str. pov. br. 631, 1–6.

²⁸¹⁴ AJ, KPR–837, I–3–a/97–17, Prijem ministra inostranih poslova Korneliju Maneskua, 16. 6. 1967, 1–3.

rukovodstvo protiv svih vidova uključivanja u akcije koje imaju blokovsko obeležje. O bilateralnim odnosima u prvi plan su stavljeni odnosi sa socijalističkim zemljama. Referat je od svih, odnose sa Jugoslavijom ocenio kao najbolje i najsrdačnije. Pošto je obraćanje došlo posle Šestodnevnog rata, najveću pažnju izazvala je kriza na Bliskom istoku. Rumunija je zadržala pozicije i stavove da Arapi treba da odustanu od koncepcije „svetog rata“ za uništenje Izraela, ali i neophodnost povlačenja izraelskih trupa. Rešenje je videla u direktnim pregovorima. Zbog mnogih špekulacija o potrebi održavanja dobrih rumunsko-izraelskih odnosa zbog kredita, Čaušesku je podvukao nepostojanje posebnih interesa na Bliskom istoku. Rumunija je na SAD gledala dvojako. Sa jedne strane ona je osudila američki imperijalizam i agresiju, a sa druge, zalagala se za dalje razvijanje saradnje sa Vašingtonom.²⁸¹⁵ U celini posmatrano Čaušeskuov govor nije izazvao burne reakcije, jer je u suštini samo umerenim tonom javno izneto sve ono o rumunskoj spoljnoj politici što je već bilo poznato. Zapad je očekivao više, ali je i iznetim bio zadovoljan, dok je na Istoku ocenjen kao manifestacija odlučnosti da se ostane na kursu nezavisnosti.²⁸¹⁶ Nedelju dana nakon govora, štampana je i brošura na rumunskom i posebno na engleskom jeziku pod nazivom „Speech concerning the foreign policy of the Communist party and of the Romanian government“. Ta brošura je na oko šezdesetak stranica objasnila osnove spoljne politike i principe na kojima je bila izgrađena, a bila je namenjena deljenju stranim diplomatskim predstavništvima. Rumunija je i takvom akcijom pokušala da svojoj politici da globalan značaj, i da je predstavi u što je moguće više zemalja sveta.²⁸¹⁷

Rumunija je bila svesna tendencija ostalih istočnoevropskih zemalja da je izoluju od Jugoslavije. Mnogi razgovori u lageru imali su kao jednu od glavnih tema rumunske stavove o savetovanju, Karlovim Varima, Moskvi i krizi na BI. Kako bi zaustavili takav razvoj događaja, Rumuni su isticali odnose u štampi i u razgovorima sa stalnim predstavnicima. Nastojali su da ničim ne stvore utisak opadanja interesa za saradnju sa Jugoslavijom, jer je ona bila ključna za opstanak jake pozicije prema ostalim socijalističkim zemljama. Prisustvo na sastanku socijalističkih zemalja u Beogradu početkom septembra, bilo je jasno predstavljeno kao uspeh i rezultat dobrih bilateralnih odnosa.²⁸¹⁸ Iako su insistirali da se u dokumentu ne pominje izraz agresija, učestvovanje je doprinelo stvaranju utiska o zajedničkom istupanju svih socijalističkih zemalja. Iniciranje kontakata i razmene mišljenja na najvišem nivou, kao i potreba da objasne svoje stavove i podvuku da između njih i nema bitnih razlika, išli su tome u prilog. Specifično stanje koje je u bilateralnim odnosima izazvala bliskoistočna

²⁸¹⁵ To se najbolje videlo u spremnosti najvišeg rukovodstva da primi i razgovara sa Niksonom tokom njegovog martovskog proputovanja po Evropi. Ričarda Niksona je prvo primio Manesku, pa zatim Čaušesku. Sa prvim, razgovor bio formalan i kurtoazan, a sa drugim otvoren i prijateljski. Tokom dva sata Čaušesku je iznosio stavove o evropskoj bezbednosti, značaju uspostavljanja odnosa sa SRN, o Balkanu i odnosima sa Jugoslavijom, kao primerom dobre i prijateljske saradnje. O odnosima sa SAD, Čaušesku je dao drugačiju vizuru od one koja je bila dominantna prošle godine. Tokom 1966. kao prepreka razvoju odnosa Rumunija–SAD bila je viđena agresija i rat u Vijetnamu. Niksonu je pak govorio o rumunskoj želji za razvijanjem saradnje i tome da Vijetnam ne predstavlja jedino mesto u kojem postoje razlike u pogledima, i da zbog toga ne treba da bude smetnja za razvoj bilateralne saradnje. Obostrani interes na ekonomskom planu bio je domen gde su se po mišljenju obojice odnosi mogli razvijati. Nikson je obećao podršku u Kongresu i izrazio zadovoljstvo zbog prijema, koji je za njega bio dokaz želje Rumunije za dobrim odnosima sa Amerikom (DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 23, Poseta Niksona, 25. 03. 1967, pov. br. 411256, 2–3).

²⁸¹⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 22, Istupanje Čaušeskua i debata o spoljnoj politici u Skupštini, telegram od 25. 07. 1967, pov. br. 426532, 1–4.

²⁸¹⁷ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 29, Telegram iz Štokholma od 15. 08. 1967, pov. br. 429119.

²⁸¹⁸ Reč je o sastanku potpredsednika socijalističkih zemalja u vezi sa pitanjem ekonomske pomoći arapskim zemljama. Poziv je otpravniku poslova Jon Rošanu uručio član SIV-a Aleksandar Grličkov, 8. avgusta 1967. Kao tačke dnevnog reda navedene su Informacije o odlukama Vlada socijalističkih zemalja, o dodeljivanju jednokratne ekonomske pomoći arapskim zemljama za suzbijanje posledica arapske agresije, zatim informacije o mogućnostima za proširenje ekonomske saradnje i namerama pojedinih vlada za razvoj dugoročne ekonomske saradnje (DAMSPS, SPA, 1967, I, dos 15, Beleška o razgovoru člana SIV-a Aleksandra Grličkova sa otpravnikom poslova Rumunske ambasade Jon Rošanuom, 8. 8. 1967, 1–2).

kriza, uticalo je i na određene predloge, koji u slučaju normalne atmosfere sigurno ne bi bili izneti. Najznačajnija je bila rumunska spremnost za uspostavljanje malograničnog prometa i što hitniji sastanak stručnjaka koji bi razmotrili problematiku vezanu za taj vid privredne saradnje.²⁸¹⁹

Odlaganje Čaušeskuove posete SFRJ je pretilo da razlike u stavovima prema Bliskom istoku utiču na dalji razvoj bilateralne saradnje. Kako bi umanjio štetan uticaj te odluke, dogovoreno je da se ulože zajednički naponi i intenziviraju susreti predsednika Vlada, ministara i drugih visokih rukovodilaca. Između ostalih bile su tako dogovorene posete Malice, pomoćnika ministra inostranih poslova, Verdeca, sekretara KPR, ali i niže delegacije, poput predstavnika grada Bukurešta Jona Kozme, kojom bi bila vraćena poseta gradonačelnika Pešića, kao i razmene partijskih delegacija. S druge strane, Rumunija je tada ugostila Đuricu Jojkića i Tihomira Vlaškalića,²⁸²⁰ Miku Špiljka i Vojteka.²⁸²¹

Najvažnija realizovana poseta od pomenutih, bila je poseta Mike Špiljka, predsednika SIV-a, od 16. do 19. novembra. Za razliku od razgovora sa Dorjanskim, koji se više koncentrisao na savetovanje KP, glavna tema je sada bila kriza na Bliskom istoku.²⁸²² Rumunija je smatrala da je na specijalnom zasedanju OUN od 17. juna do 18. septembra propuštena povoljna prilika za sporazumno povlačenje izraelskih trupa. Oni su od izbijanja krize do susreta sa Špiljkom, menjali i prilagođavali svoj stav novom razvoju situacije. Insistirali su na značaju diplomatskih akcija i pozitivnom uticaju Titove aktivnosti, naročito na smirivanje arapske strane. Rumunsko rukovodstvo je takođe želelo da posreduje. Priliku za to videlo je u ublažavanju negativnih reakcija Arapa kroz davanje konkretne pomoći, a sa druge strane, koristili su dobre odnose sa Izraelom u pravcu zahteva za povlačenje trupa sa okupiranih teritorija. U određenoj meri su odustali od direktnih pregovora, kao jedinom mogućem putu, i prihvatili međunarodnu akciju uz zahtev da se prilikom traženja rešenja uvažavaju interesi svih zainteresovanih strana.²⁸²³ Špiljak je o bilateralnim odnosima razgovarao sa Maurerom, a o međunarodnim pitanjima sa Čaušeskuom. Zaključak razgovora sa Maurerom bio je da se daju preporuke predstavnicima dve zemlje u Mešovitom komitetu, da ulože maksimalne napore za otklanjanje debalansa u robnoj razmeni i posvete pažnju razvoju kooperacije i naučno-tehničke saradnje.²⁸²⁴ Čaušesku je o Bliskom istoku izneo mišljenje da „treba uticati i na jedne i na druge da shvate da vreme radi i protiv jednih i protiv drugih. Neka saglasnost Arapa u pogledu bezbednosti granica ne mora značiti i formalno priznavanje Izraela“. On je smatrao da Izrael bez garancija neće povući vojsku, jer bi u slučaju da se prihvati takvo povlačenje, došlo do obaranja svake izraelske vlade. Kao grešku Arapa, video je očekivanja da se rešenje nađe posredstvom drugih. „Nijedna rezolucija OUN neće imati uspeha ako se i jedna i druga strana ne saglase sa njome“. Tito i Špiljak su se dotakli i rata u Vijetnamu. Rumunsko polazište je bilo da su uslov za pregovore bezuslovno obustavljanje bombardovanja i da treba vršiti pritisak na SAD u pravcu prihvatanja pregovora.²⁸²⁵ Špiljak je bio obavешten i o rumunskim stavovima o Evropi. Za njih je od velikog značaja bilo što manje zemlje članice NATO-a, poput Francuske, Italije i SRN, teže ka samostalnosti i oslobađanju od uticaja SAD. Čaušesku je preneo utisak, koji je stekao iz razgovora sa Brantom, da je SRN

²⁸¹⁹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 26, Informacija o nekim pitanjima odnosa sa SR Rumunijom, 08. 09. 1967, pov. br. 429354, 1–3.

²⁸²⁰ Đurica Jojkić, tada predsednik IV SR Srbije i Tihomir Vlaškalić, član IV SRR boravili su u Rumuniji od 13. do 19. septembra 1967. Svrha posete bilo je upoznavanje sa metodima rada u administraciji, industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji i trgovini (Arhiv novinske agencije *Borba*, „Izjava Đurice Jojkića“, *Aderpres*, 19. 9. 1967, 20).

²⁸²¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 26, Telegram iz Bukurešta od 01. 07. 1967, pov. br. 423984, 1–2.

²⁸²² „Мика Шпиљак отпутовао у Југославију“, *Борба*, 20. 11. 1967, 1.

²⁸²³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 11. 11. 1967, pov. br. 38475, 2–3.

²⁸²⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 11, Razgovor Špiljak–Maurer, 17. 11. 1967, pov. br. 439340, 1–3

²⁸²⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 11, Čaušesku u razgovoru sa Špiljkom, razgovori trajali 4 i po sata, pov. br. 439811, 1–2.

spremana na bezrezervnu normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom i elastičniji stav prema Poljskoj. Na kraju razgovora, koji je trajao četiri i po sata, podvučeno je da razlike ne smeju da budu prepreka između Jugoslavije i Rumunije, već da one dalje stimulišu saradnju.²⁸²⁶

Period hlađenja političkih odnosa između dve države, doprineo je okretanju ka ostalim vidovima saradnje i davalo veliki značaj kontaktima i manifestacijama u jugoslovensko-rumunskim odnosima. Inicijative se nisu samo ispoljile na polju poziva za susrete. Rumunija je te godine pokazala spremnost za rešavanje onih pitanja koje je do tada izbegavala, poput razmatranja mogućnosti otvaranja malograničnog prometa i otvaranja novih graničnih prelaza. Ekonomska saradnja se nezavisno razvijala i pokazivala slične teškoće, koje su se ispoljile u jugoslovenskoj razmeni sa drugim socijalističkim zemljama. Radilo se o izraženim strukturalnim problemima robne razmene, teškoćama u prometu mašina i opreme, problema visokog potražnog salda i sporog odvijanja kooperacije. Ipak, i pored tih problema, obim razmene je iz godine u godinu bivao sve veći.²⁸²⁷ Iako se situacija na Bliskom istoku od Šestodnevno rata nije smirivala, u jugoslovensko-rumunskim odnosima je posle nekoliko meseci potpuno iščezao negativan bliskoistočni uticaj.

Činjenica da je arapski svet izgubio preko 69.000 kilometara kvadratnih svoje teritorije za 132 sata ratovanja, da je broj Arapa u Izraelu posle rata porastao sa oko 200.000 na preko 1.250.000, zatim da su se mnogi ljudi našli u izbeglištvu, nije dozvoljavala da se preko toga pređe. Situaciju je pogoršavalo i to što prihvatljivog rešenja nije bilo ni na vidiku. Osam arapskih zemalja se u takvim okolnostima sastalo u Kartumu 28. avgusta 1967. godine i odlučilo da ni pod kojim uslovima ne pristane na priznanje postojanja jevrejske države. Takva stav uticao je na Naseru da otpočne rat iscrpljivanjem, sve dok se ogroman gubitak od preko 85% vojne opreme, nanet Šestodnevnom ratom, ne nadoknadi. U skladu sa tim, na arapsko-izraelskim granicama izazivani su incidenti, dolazilo je do kratkih obračuna pilota dve strane i do bombardovanja brojnih civilnih i vojnih objekata. Palestinske oslobodilačke organizacije su konstantno izazivale terorističke napade u Tel Avivu i drugim mestima. Takvo stanje potrajalo je do 1970. godine, kada je Naserov naslednik Anvar el Sadat odlučio da promeni taktiku i okrene se ratu do koga je i došlo 1973.²⁸²⁸

U suštini, stav Rumunije prema bliskoistočnoj krizi se nije promenio. Ona se i dalje zalagala za rešenje krize na osnovu Rezolucije Saveta bezbednosti iz 1967. godine. Takav pristup je podrazumevao da se Izrael povuče sa okupiranih teritorija i da se odrekne svih teritorijalnih pretenzija.²⁸²⁹ Ipak, posle izvesnog vremena, arapsko-izraelski rat više nije bio pitanje od najvećeg prioriteta. To se moglo jasno videti na sastanku Čaušeskua sa Brežnjevim u Moskvi 14. i 15. decembra. Razmeni stavova o bilateralnoj saradnji i međunarodnim pitanjima, poput savetovanja, Vijetnama, Kine, bila je data najveća pažnja. Kriza na Bliskom istoku je pomenuta u smislu potrebe za delovanjem u duhu Rezolucije UN. Istorijat sukoba i različitost u stavovima su bile teme o kojima je bilo suvišno govoriti.²⁸³⁰

²⁸²⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 11, Poseta druga Špiljka Rumuniji, pov. br. 439811, 4.

²⁸²⁷ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 70, dos. 11, SR Rumunija, pov. br. 414430, 1–2.

²⁸²⁸ Daniela Osiac, Războiile arabo-israeliane, in: *Stat și societate în Evropa*, coord. Marusia Cîrstea și Sorin Liviu Damean, Craiova, 2011, 526–550.

²⁸²⁹ „Nema promene u rumunskom stavu prema Bliskom istoku, *Politika*, 21. 8. 1969, 2.

²⁸³⁰ Na pitanje da li će Rumunija učestvovati na savetovanju u Budimpešti, Čaušesku je odgovorio nervozan „Kako je moguće učestvovati bez poziva?“ Na obećanje da će Rumunija dobiti poziv, izneo je stav da će ona učestvovati i zalagati se za svoje pozicije. Čaušesku je izrazio, između ostalog, i spremnost da od SSSR-a kupi moderno naoružanje, što je posebno dovelo do zadovoljstva sovjetskog rukovodstva. Na osnovu toga je u kominikeu data formulacija o potrebi jačanja VP, koja je odražavala i rumunsku poziciju zbog kriza na BI, Kipru i u Grčkoj. Napretka na polju zaključivanja dvadesetogodišnjeg ugovora o prijateljstvu, kao i dugoročnog programa robne razmene nije bilo (DAMSPS, PA, 1967,

Različitošć stavova sa početkom naredne 1968. godine više nije predstavljala prepreku za razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa na najvišem nivou. Nesuglasice oko bliskoistočne krize su bile potpuno prevaziđene nezvaničnim susretom Josipa Broza Tita i Nikolae Čaušeskua, u Belju od 3. do 5. januara 1968. godine. Osim što je kriza ostavila određen beleg na uspešan razvoj njihove saradnje, ona je promenila međunarodni položaj dve države. Rumunija je ojačala veze sa Zapadom, ali je konačno učinila da se na Istoku ona posmatra kao članica koju treba izostavljati iz zajedničkih planova i akcija u VU i SEV-u. S druge strane, na Jugoslaviju je bliskoistočna kriza ostavila veću štetu. Članice, ali ceo i svet, uvideo je da Pokret nesvrstanih nema moć, ali ni jedinstven nastup. Titu kao vođi pokreta je zbog toga opao uticaj u svetu, a i samo postojanje pokreta je dovedeno u pitanje. Jugoslovenskom položaju veliku štetu nanelo je i vraćanje u sistem lagerskog savetovanja i zajedničko istupanje sa Sovjetskim Savezom. Gaženjem osnovnih postulata spoljne politike, rukovodstvo je izgubilo kredibilitet nezavisne zemlje. Klatno se suviše zanelo ka Istoku, a vraćanje u početnu poziciju nije bilo moguće zbog pogoršanih odnosa sa Zapadom, zbog Vijetnamskog i Šestodnevnoĝ rata. Jugoslovenski vrh dugo nije mogao da se oporavi i pronade put za povratak države na mesto koje je nekad imala na međunarodnoj sceni. Neočekivano, vojna intervencija sovjetskih, istočnonemačkih, poljskih, mađarskih i bugarskih trupa u Čehoslovačkoj 21. avgusta, stvorila je povoljne okolnosti koje je Tito umešno iskoristio da povrać prestiž koji je nekad imao u svetu.

5.4. Susreti Tita i Čaušeskua u vreme krize u Čehoslovačkoj

Istovremeno sa talasom samostalnosti i nacionalizma koji je zapljusnuo rumunski narod, počele su da se osećaju i promene u Čehoslovačkoj. Njena inteligencija, ali i partijsko članstvo, sve više su govorili o reformama i nezadovoljstvu koji je obuzimao narod. Smatrajući da će ostvariti široku podršku masa, ustajali su i pojedini rukovodioci Partije, obećanjima da će ostvariti „socijalizam s ljudskim likom“.²⁸³¹ Poseban vetar takvom političkom obećanju dalo je svrgavanje Nikite Hruščova 1964. i jaćanje opozicionih raspoloženja u Sovjetskom Savezu. Naglo jaćanje reformističke struje, koja je svoj zenit pokazala III plenuma CK KPČ od oktobra 1967. do januara 1968. godine, iznenadilo je Brežnjeva koga je tadašnji prvi sekretar Novotni pozvao u pomoć kako bi saćuvao poziciju. Videvši snagu opozicije, sovjetski lider je nakon decembarske posete Pragu, Novotnog prepustio volji CK KPČ, koji ga je razrešio dužnosti i na mesto prvog sekretara izabrao Aleksandra Dupćeka.²⁸³² Četrdesetogodišnji Slovak, nekadašnji student moskovske Više partijske škole, sin komunista koji je pre rata došao u SSSR da gradi socijalizam, nije želeo da menja sistem već da ga „popravi i reformiše“ bez menjanja njegove osnove.²⁸³³ Dupćekovim dolaskom na čelo bili su stvoreni uslovi za razmatranje daljeg razvoja socijalizma u državi. U fokusu novog sekretara bila je privreda, jer je poput Deža, i on želeo da novo socijalističko društvo gradi na zdravoj ekonomskoj osnovi. Iako je

Rumunija, f. 138, dos. 25, Telegram iz Bukurešta, razgovor sa ambasadorom SSSR Basovim o susretu Brežnjev–Čaušesku, 31. 12. 1967, pov. br. 443136, 3–6).

²⁸³¹ Više u: B. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, 438–440, Љ. Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, у: *1968 – четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, Београд 2008; Günter Bischof, Stefan Karner, Peter Ruggenthaler, *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, Plymouth 2010; Mihai Retegan, *In the Shadow of the Prague Spring: Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia, 1968*, Bucharest 2000; Kevin McDermott, Matthew Stibbe, *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, Cham 2018.

²⁸³² Н. Ж. Петровић, Однос југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968, *Историја 20. века*, 28/3 (2010), 107–124.

²⁸³³ Geler, Nekrić, *nav. delo*, 580.

odlukom XIII kongresa KPČ iz 1966. bio prihvaćen zahtev da se partija odrekne mešanja u svakodnevni rad državnih i privrednih organa, do ostvarivanja tog cilja nije došlo. Marta meseca Antonin Novotni se povukao i sa mesta predsednika države, ustupivši mesto Ludviku Svobodi, koji je podržao reformističku politiku. Nošen zahtevima naroda, Dupček je u Čehoslovačkoj omogućio slobodu govora, čime je rasprava o politici i naročito događajima iz staljinističkog perioda, sa partijskog članstva prešla na sve slojeve društva.²⁸³⁴

Sovjetski Savez i zemlje lagerske su sve više bile zabrinute zbog puta kojim je krenula Čehoslovačka. Na sastanku partijskih i vojnih rukovodstava SSSR, Bugarske, i Istočne Nemačke, u Drezdenu 23. marta, izneti su stavovi da se Čehoslovačka polako uvlači u revizionizam, da u njoj jača buržoaska ideologija i špijunaža, da se iza parola o demokratizaciji i liberalizaciji kriju antisocijalistički elementi i da sve to vodi sukobu. Zbog toga su donete mere kojima bi se zaustavio započeti proces. Sukob je postao neminovan donošenjem Akcionog programa KPČ 30. aprila. On je predviđao povećanje slobode govora i štampe, smanjenje moći tajne policije, preorijentaciju na proizvodnju robe široke potrošnje i postepeni prelazak na „demokratski socijalizam“, čija bi osnovna karakteristika bili višestranački izbori.²⁸³⁵ Nove ideje koje su tu iznete su se suprotstavljale svemu postojećem u ČSSR, ali i važećem u Istočnom bloku. Akcioni plan je zagovarao saradnju sa SSSR-om, ali na principima uzajamnog poštovanja, suverenosti i ravnopravnosti i poštovanja specifičnih nacionalnih interesa, što je veoma podsećalo na principe iznete u rumunskoj Aprilskoj deklaraciji. Novo rukovodstvo KPČ u svojim reformama nije videlo ništa štetno po sistem. Za njih „socijalizam nije bio sporan, sporan je bio mehanizam naređivanja“.²⁸³⁶

Kako bi očuvala svoju ulogu, prva zemlja socijalizma je bila prinuđena da preduzme niz mera. Pokušaj da kanališe promene vidljiv je u osudi promena kao pokušaj udaljavanja od socijalizma. Svaka ideja o reformi ili pomisao na samostalno delovanje su kritikovani, a često i kažnjavani. Sovjetski rukovodioci su insistirali na monolitnosti bloka, te su predlagali stvaranje stalnog političkog komiteta Varšavskog pakta, kao što su insistirali na savetovanjima KP, kritici Jugoslavije i pojačavanju pritiska na Rumuniju.²⁸³⁷

Tokom zvanične posete Nikolae Čaušeskua Jugoslaviji, od 27. maja do 1. juna. 1968. godine, važno mesto u razmeni mišljenja imala je kriza u Čehoslovačkoj.²⁸³⁸ Ispoljavanje nezavisnih tendencija i sopstvenog puta u socijalizam od strane KPČ, donosilo je određene benefite za rumunsku poziciju u lageru i svetu. Činjenica da se pored Jugoslavije i Rumunije pojavila još jedna zemlja sa različitim stavovima od Moskve, delovala je ohrabrujuće i povećavala nadu da je moguće odnose u Istočnom bloku postaviti na novim pravednijim osnovama. Opšta ocena dvojice lidera o procesima koji su se odvijali u Čehoslovačkoj bila je pozitivna. Tito je smatrao da oni ne predstavljaju opasnost po socijalizam, jer se odvijaju pod kontrolom partije, a Čaušesku da reforma predstavlja učvršćivanje

²⁸³⁴ Anna J. Stoneman, „Socialism With a Human Face: The Leadership and Legacy of the Prague Spring“, *The History Teacher*, Vol. 49, No. 1 (November 2015), 103–125.

²⁸³⁵ „The CPCz CC Action Program, April 1968“, in: *The Prague Spring 1968, A National Security archive documents Reader*, ed. by Jaromir Navratil, Budapest 1998, 92–95.

²⁸³⁶ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd 2014, 321–327.

²⁸³⁷ DAMSPS, PA, 1968, Jugoslavija, f. 75, dos. 421313, Saopštenje svim predstavništvima sa zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ 20. maja, na kojoj su razmatrane nove pojave i kretanja u svetu, 31. 5. 1968.

²⁸³⁸ Radilo se o više puta odlaganoj poseti prvobitno zakazanoj za jun mesec 1967. godine. Osim Čaušeskua i njegove supruge Elene, delegaciju su činili: Jon George Maurer, član IK i Stalnog predsedništva Državnog saveta SR Rumunije i predsednik Ministarskog saveta sa suprugom, Paul Nikulesku Mizil, član IK i Stalnog predsedništva i sekretar CK RKP, George Radulesku, član IK CK RKP i potpredsednik Ministarskog saveta, George Makovesku, prvi zamenik ministra inostranih poslova i Malnašan, ambasador SRR u Jugoslaviji. To je bila prva zvanična poseta Čaušeskua, nakon preuzimanja funkcije šefa države.

tekovina revolucije koja se neće odraziti na pogoršanje odnosa sa ostalim članicama lagersa. Na veliku zabrinutost Brežnjeva za pravac kojim je krenuo Dupček, Tito i Čaušesku su odgovorili podrškom čehoslovačkih napora za dalje razvijanje socijalizma i stavom da je isključivo pravo svake partije da samostalno određuje svoju politiku.²⁸³⁹

Treba naglasiti da je novo rukovodstvo Čehoslovačke komunističke partije sa Aleksandrom Dupčekom na čelu, preduzelo reformu u cilju demokratizacije državnog sistema. Cilj Dupčekovog „socijalizma sa ljudskim likom“ bio je da spoji socijalnu sigurnost sa ljudskim pravima, a ne da zameni sistem.²⁸⁴⁰ Ovakav socijalizam je bio primamljiv mnogim komunističkim zemljama. Slični pokušaji demokratizacije su se javili u Poljskoj, ali je rukovodstvo predvođeno Vladisavom Gomulkom uspelo da suzbije taj pokret. Čehoslovačke promene – ukidanje cenzure, priprema programa za delovanje sa ciljem da se demokratizuje socijalizam i ekonomska reforma Oto Šika – dovele su do problema u odnosima među državama Istočnog bloka. Na sastancima u Drezdenu (23. marta), Moskvi (8. maja) i Varšavi (14–15. jula) rukovodioci država Varšavskog pakta oštro su kritikovali čehoslovačke reforme i postavljali su sve kategoričnije zahteve za uklanjanjem istih. Na kraju je strah Sovjetskog Saveza od opasnosti preliivanja čehoslovačke reforme na susedne države, doveo do odluke o vojnoj intervenciji.²⁸⁴¹ Na savetovanju rukovodilaca komunističkih partija, sazvanom u Varšavi 14. jula 1968. godine, zaključeno je da je ukidanje cenzure u Čehoslovačkoj bilo ravno odricanju od vlasti. Sovjetska štampa je ukidanje cenzure proglasila kontrarevolucijom, koja se sastojala u tome da se, pošto se „osvoje sredstva javnog informisanja, demoralise stanovništvo zemlje i pomuti svest radnih ljudi otrovom antisocijalističke ideje“.²⁸⁴²

U međuvremenu, Aleksandar Dupček i njegove pristalice su svim silama pokušavali da uvere rukovodioce „bratskih zemalja“ da su oni sposobni da sprovedu reforme kojima bi se prevazišla kriza, a da se pritom ne ugroze osnove socijalizma. Ipak, u tome nisu uspeli. Vrednujući događaje u Čehoslovačkoj kao kontrarevoluciju, na konferenciji u Varšavi²⁸⁴³ doneta je odluka o intervenciji. Ultimatum pet zemalja iz Varšave bio je kulminacija pritiska započetog dolaskom Brežnjeva u Prag 1967. i nastavljenog savetovanjima u Drezdenu i Moskvi. Sovjetski Savez je procenjivao da se u Čehoslovačkoj pod parolom borbe za demokratizaciju vodi bitka za restauraciju kapitalizma i buržoaskog poretka u zemlji. Ultimativan ton pisma iz Varšave nije uticao na odlučnost čehoslovačkog rukovodstva da nastavi sa započetim reformama. Lažnu nadu da je moguće izbeći intervenciju davali su sastanci KPČ-a i KPSS-a, prvi u Černi na Tisi 29. jula, a drugi u Bratislavi 3. avgusta.²⁸⁴⁴

Shvatajući da se na primeru Čehoslovačke ispituju neki osnovni principi jugoslovenske spoljne politike, CK SKJ je još jednom ponovio važnost principa nemešanja u unutrašnje stvari druge zemlje. U znak podrške novom čehoslovačkom rukovodstvu, Tito je posetio Prag. Ovom posetom od 9. i 10. avgusta, u vreme kada je definitivno doneta odluka o intervenciji, Jugoslavija se opredelila da po cenu sukoba sa SSSR, što je bilo neminovno, zadrži spoljnopolitičku orijentaciju i sačuva međunarodnu

²⁸³⁹ Više o poseti u: Н. Митровић, *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020, 285–291.

²⁸⁴⁰ Ђ. Трипковић, „Међународни положај Југославије и војна интервенција у Чехословачкој“, *Историја 20. века*, 1/2008, 115–130.

²⁸⁴¹ И. Баева, „1968 – повратна за Источна Европа“, у: *1968 – четрдесет година после*, 27–50.

²⁸⁴² М. Geler, А. Некрић, *Уторија на власти*, 581; Искра Баева, „1968 – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Београд 2008, 27–50.

²⁸⁴³ На Варшавском састанку Чехословачка, Румунија и Југославија су се често споминјале заједно. Валтер Улбрихт је изнео теорију о стварању трilateralног савеза три непослушне социјалистичке земље, по угледу на предратну Малу Антанту. По његовом мишљењу, циљ таквог савеза би био удаљјавање Чехословачке од СССР-а и Варшавског блока. (Н. Класић, *Југославија и свијет 1968*, Загреб 2012, 371).

²⁸⁴⁴ В. Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, 438–440.

poziciju i ugled. Josip Broz je tokom te posete ispoštovao i obećanje dato Brežnjevju prilikom posete Moskvi tokom aprila i pokušao da utiče na Dupčeka da zauzme oštriji stav prema antisocijalističkim snagama. Međutim, samo nekoliko dana po njegovom povratku u Beograd, usledila je intervencija pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj. Pogoršanje odnosa Jugoslavije i SSSR-a povodom vojne intervencije podsećalo je na vreme sovjetske intervencije u Mađarskoj, samo što je ovu prvu, iz 1956. godine, Jugoslavija ocenila kao „nužno zlo“, a drugu kao „nasilni akt i okupaciju“.²⁸⁴⁵

Rumunija je, poput Jugoslavije, izražavala punu podršku čehoslovačkom rukovodstvu. Nekoliko dana posle Titove posete Pragu, došlo je i do rumunske posete između 15. i 17. avgusta. Prilikom Čaušeskuovog boravka, 16. avgusta potpisan je ugovor između Čehoslovačke i Rumunije o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. U ugovoru akcenat je naročito stavljen na četiri načela: načelo nepovredivosti granica u Evropi; pravo na nezavisnost, suverenitet i nemešanje u poslove bilo koje zemlje; princip saradnje u Varšavskom paktu i, kao četvrto načelo, podrazumevalo se da u slučaju agresije od strane bilo koje zemlje, druga potpisnica dogovora ima obavezu na pomoć u skladu sa Poveljom Ujedinjenih nacija.²⁸⁴⁶ Tokom zvaničnih razgovora Čaušesku je više puta izražavao uverenje da će reforma koju čehoslovačko rukovodstvo sprovodi doprineti razvoju socijalizma. U sklopu poboljšanja odnosa osnovano je Društvo rumunsko-čehoslovačkog prijateljstva sa ciljem aktivne podrške reformama.²⁸⁴⁷ Početkom avgusta u Moskvu je stigla vest o planovima za Titovu i Čaušeskuovu posetu. Dolazak dva lidera u Prag i to u kratkom vremenskom razmaku, sovjetsko rukovodstvo je ocenilo kao potencijalno osnivanje saveza – Male Antante. Poljski lider Vladimir Gomulka razumeo je veze Beograda, Bukurešta i Praga kao njihovu težnju za približavanje Zapadu i vođenje zajedničke politike prema Istočnom bloku.²⁸⁴⁸

Aleksandar Dupček je koristio podršku Bukurešta i Beograda kao protivtežu oštrim kritikama Moskve, Budimpešte, Sofije, Istočnog Berlina i Varšave. Gledano sa strane, odnosi Rumunije, Čehoslovačke i Jugoslavije, značajno su poboljšani tokom 1967. i 1968. godine. Zbližavanje ove tri države – koje su u Sovjetskom Savezu i ostalim članicama Varšavskog pakta smatrane disidentskim blokom – ocenjivano je jako zabrinjavajućim, posebno stoga što su te države delovale izvan postojećih okvira međunarodne komunističke organizacije. Rumunsko rukovodstvo nije imalo ništa protiv karaktera odnosa ČSSR sa drugim socijalističkim državama. Uočavalo je da u tim događajima ima i antisocijalističkih pojava, ali je verovalo u snagu KPČ da može rešiti sve probleme na koje bi se naišlo u reformi.²⁸⁴⁹ Mrlju na sliku o potpunoj rumunskoj podršci čehoslovačkim reformama čine samo primeri nepotpunog informisanja rumunskog naroda od strane državnih listova. Tako izuzetno značajan dokument Akcioni program CK KPČ od 10. aprila nije komentarisano u rumunskoj štampi, kao ni manifest „Dve hiljade reči“. Rumuni nisu mogli ni da se informišu o reakciji i stavu Čehoslovaka prema predloženim reformama od strane vrha. To daje utisak da su znali šta se događa u Čehoslovačkoj, ali da nisu dobijali potpunu sliku. S druge strane, na osnovu arhivske građe i tajne dokumentacije, vidi se da je rumunski vrh bio detaljno upoznat i svestan svih aspekata „praškog proleća“.²⁸⁵⁰

²⁸⁴⁵ Д. Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој“, у: 1968 – четрдесет година после, 129–162.

²⁸⁴⁶ „Уговор савременог типа“, *Политика*, 16. 8. 1968, 3.

²⁸⁴⁷ „Stenographic transcript of meeting of the Executive Committee of the Central Committee of the Romanian Communist Party“, August 17, 1968, History and Public Policy Program Digital Archive, ANIC, RCPCC, Chancellery, folder 131/1968, pp. 4–10. Translated for PHP and CWIHP by Viorel Buta. <http://digitalarchive.wilson-center.org/document/112049> (pristupljeno 29. 9. 2019).

²⁸⁴⁸ A. Crowder, *Legacies of 1968: Autonomy and repression in Ceaușescu's Romania, 1965–1989*, Ohio 2007, 60.

²⁸⁴⁹ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 333.

²⁸⁵⁰ D. Petresku, „Continuity, Legitimacy and Identity: Understanding the Ro-manian August of 1968“, *Cuadernos de Historia Contemporanea*, 2009, vol. 31, 69–88.

Za razliku od Rumunije, ostale članice VU su bile na strani SSSR-a i osuđivale su reforme. Mađarski lider Janoš Kadar je u početku reformsku struju u Čehoslovačkoj video kao potencijalnog saveznika, u nastojanju ka modernizaciji i racionalizaciji socijalističkih privreda Istočne Evrope. Pokušao je čak da bude posrednik između Moskve i Praga. Nastojao je da ubedi Brežnjeva kako reforma u ČSSR neće ugroziti komunističku vlast ni sovjetske interese, ali je Čehoslovačkoj savetovao više diskrecije i pažnje prema sovjetskim interesima. Posle objavljivanja članka u jednom čehoslovačkom nedeljniku o 10-godišnjici pogubljenja Imre Nađa, Kadar je promenio stav i ocenio da čehoslovačko rukovodstvo gubi kontrolu nad procesom, te da postoji opasnost od ponavljanja sličnog scenarija u vreme mađarske krize. Kada je konačno doneta odluka o intervenciji, on se nije usudio da se suprotstavi zajedničkoj vojnoj akciji, jer nije hteo da ugrozi odnose sa Sovjetskim Savezom – glavnim garantom političke stabilnosti u Mađarskoj.²⁸⁵¹

Jugoslovensko rukovodstvo je u davanju podrške bilo još slobodnije, jer Jugoslavija nije bila vezana za Varšavski pakt, nije imala granicu sa SSSR-om kao Rumunija, tako da je strah od oštrijeg odgovora Moskve bio mnogo manji. Konačnu odluku o intervenciji Moskva je donela posle objavljivanja apela narodu u junu mesecu, poznatog kao manifest „Dve hiljade reči“. Ono što je, čini se, najviše plašilo sovjetsko rukovodstvo, bilo je stvaranje nezavisnog socijalističkog pokreta koji bi se suprotstavio Varšavskom bloku.²⁸⁵² Dodatnu potvrdu da je ta opasnost realna, davala je rumunska štampa koja je prikazivala Rumuniju i Čehoslovačku kao dva saveznika u zajedničkoj borbi za osamostaljenje od Moskve. Postojali su i drugi nazivi za ovu „Malu Antantu“. Brežnjevi je koristio ime „Dunavska koalicija“ koja, po njegovom mišljenju, treba da brani i širi samostalnost u regionu.²⁸⁵³ Sovjetski rukovodioci, poučeni iskustvom iz Mađarske, odlučili su da intervenciju u Čehoslovačkoj izvedu zajedničkim snagama svih članica VU. Rumunija je ostala po strani, a rukovodstvo iz Moskve, zbog napora Rumunije da vodi nezavisnu politiku, a konačno i zbog podrške Dupčekovoj politici, nije ni obavestilo Bukurešt o svojim planovima. Tako je intervencija bila šokantno iznenađenje ne samo za jugoslovenski već i za rumunski državno-partijski vrh.

Intervencija je izvršena u noći 20/21. avgusta. Vojne jedinice SSSR-a, Istočne Nemačke, Poljske, Mađarske i Bugarske, ušle su na teritoriju Čehoslovačke, članovi Politburoa KPČ su uhapšeni, i u lancima prebačeni avionom u Moskvu. Tamo su, pod pritiskom, morali da potpišu sporazum sa SSSR-om o boravku sovjetskih trupa na teritoriji Čehoslovačke i obavezali su se da će ponovo uvesti cenzuru i ukinuti sve reforme.²⁸⁵⁴ Brežnjevi je za Dupčekov najveći greh uzimao to što se nije savetovao sa Moskvom o kadrovskim promenama i odlukama. Smatrao ga je i odgovornim za podsticanje antisocijalističkih sklonosti i dopuštanje novinarima da pišu šta žele. Čehoslovaci su na intervenciju reagovali demonstracijama održanim 25. avgusta, ali demonstranti koji su izašli na ulice su odmah pohapšeni, izvedeni na sud i kažnjeni strogim kaznama. Zapad je upad trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku, dočekao kao normalnu meru zavođenja reda u zoni koja pripada SSSR-u. Videvši da Zapad nije reagovao, stanovništvo Čehoslovačke se smirilo. Dupček je 27. avgusta, iako vidno iscrpljen, održao govor u kojem je tvrdio da je reč o privremenim merama, a zatim zatražio od naroda da mu još jednom pokloni poverenje. Njegova dalja vladavina bila je nestabilna, sekventno su se smenjivali periodi kada je poslušno ispunjavao sovjetske zahteve i nepokolebljivo zastupao čehoslovačke interese. Posle intervencije, skoro 50.000 Čehoslovaka je napustilo zemlju pre nego što

²⁸⁵¹ Александр Стыкалин, „Пражская весна 1968. г. и позиция руководства Венгрии“, у: *1968 – четрдесет година касније*, 181–214.

²⁸⁵² M. Retegan, *In the Shadow of the Prague Spring: Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia, 1968*, 60.

²⁸⁵³ *Isto*, 167.

²⁸⁵⁴ M. Geler, A. Nekrič, *Utopija na vlasti*, 583–586.

su se granice zatvorile. Neki od onih koji su imali nameru da se vrate, morali su da čekaju i više od 20 godina na stvaranje povoljnih uslova.²⁸⁵⁵

Nošeni trenutkom, Čaušesku i Tito su samo nekoliko sati nakon intervencije veoma oštro osudili intervenciju pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj. Prva obraćanja dvojice državnika narodu povodom intervencije bila su veoma kritički okrenuta prema Moskvi. Tako je scena Čaušeskuovog govora sa balkona ostala upamćena kao herojska i često je upoređivana sa biblijskom pričom o Davidu i Golijatu. Taj 21. avgust ostao je upamćen kao dan kada je „rumunski David prkosio sovjetskom Golijatu“.²⁸⁵⁶

Često se u Moskvi, ali i na Zapadu, govorilo da su događaji u Čehoslovačkoj bili posledica uticaja „titoizma“. SSSR je vodio dvostruku politiku prema Jugoslaviji: s jedne strane, izražavao je želju za održavanjem prijateljskih odnosa i saradnje (stalnim razgovorima diplomatskih predstavnika Sovjeti su manifestovali taktiku smirivanja napetosti), dok je, s druge strane, zaoštravao kampanju i pokušavao da diskredituje Jugoslaviju, ponekad i direktnim pritiskom.²⁸⁵⁷

Jugoslavija je u vreme intervencije u Čehoslovačkoj i na Istoku i na Zapadu tretirana kao „siva zona“. Za nju se nije znalo da li pripada zoni sovjetskog uticaja ili ne. U takvoj situaciji Beograd nije bio siguran da li bi u slučaju sovjetske agresije dobio zaštitu Zapada. Strah od potencijalnog napada na Jugoslaviju se još više povećavao Brežnjevljevom doktrinom ograničenog suvereniteta, koja se svodila na pravo Sovjetskog Saveza da sam procenjuje da li je u nekoj državi ugrožen socijalizam, a ako jeste, da u cilju navodnog spasavanja i vojno interveniše. Suprotno doktrini, nalazili su se Povelja Ujedinjenih nacija i međunarodno pravo. Beograd je ovu doktrinu ocenio kao dugoročnu opasnost po Jugoslaviju, koja neće prestati sve dok ona ne bude uvučena u socijalistički lager.²⁸⁵⁸

Intervencija sovjetskih, poljskih, istočnonemačkih, mađarskih i bugarskih trupa 21. avgusta, bila je događaj svetskih razmera i obeležila je međunarodne odnose tog doba. Ma koliko da je ostavio utisak na ceo svet, taj događaj je na Jugoslaviju i Rumuniju uticao na poseban način. Neučestvovanje Rumunije u intervenciji predstavljalo je tačku najvećeg udaljavanja od Sovjetskog Saveza, ostalih članica Varšavskog pakta i SEV-a. To je bio istovremeno krajnji domet njihove politike distanciranja od SSSR-a, ali i vrhunac u odnosima sa Jugoslavijom, zemljom koja je tad već 20 godina živela za Rumuniju nedostižni san – o sopstvenom i nezavisnom putu u socijalizam.²⁸⁵⁹ Čaušesku je odmah posle okupacije Čehoslovačke izrazio želju da se što pre neformalno sastane sa Josipom Brozom, bilo na rumunskoj, bilo na jugoslovenskoj teritoriji.²⁸⁶⁰ Jugoslovenski ambasador u Bukureštu Jakša Petrić je to ocenio kao njenu nameru da ojača svoju poziciju. Rumunski lider je u više navrata naglasio da će Rumunija i Jugoslavija, ako budu jedinstvene, biti mnogo jače, o čemu bi SSSR morao da vodi računa – istakao je Petrić.²⁸⁶¹

U Rumuniji je već 22. avgusta održana vanredna sednica Velike narodne skupštine, kako bi sagledala novonastalu situaciju, stvorenu upadom oružanih snaga pet socijalističkih država u Čehoslovačku. Rumunsko rukovodstvo je smatralo potrebnim da se pred javno mnjenje iznesu principijelni stavovi

²⁸⁵⁵ M. Kurlansky, *1968 – godina koja je uzdrmala svijet*, 366–369.

²⁸⁵⁶ Vladimir Tismaneanu, *Promises of 1968: Crisis, Illusion and Utopia*, Budapest 2011, 258.

²⁸⁵⁷ DAMSPS, PA, 1968, Jugoslavija, f. 75, dos. 421313, Saopštenje svim predstavništvima sa zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ 20. maja, na kojoj su razmatrane nove pojave i kretanja u svetu, 31. 5. 1968.

²⁸⁵⁸ Д. Богетић, *Југославија између Истока и Запада*, 13–36.

²⁸⁵⁹ В. Љ. Цветковић, „Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. године“, у: *1968 – четрдесет година касније*, 163–181.

²⁸⁶⁰ АЈ, КРР–837, I-3-a/97-22, Poseta predsednika Državnog saveta NR Rumunije i generalnog sekretara KPR Nikolae Čaušeskua, 24. avgust 1968. godine.

²⁸⁶¹ DAMSPS, PA, 1968, Regionalno, f. 147, dos. 43331, Telegram ambasadora J. Petrića DSIP-u, 23. avgust 1968.

doneti na plenarnoj sednici CK KPR, naročito u pogledu odnosa sa socijalističkim zemljama, ali i državama sa različitim društvenim sistemima. Na skupštini je isticano pravo jednog naroda da odlučuje o svojoj sudbini, po svojoj volji i u skladu sa svojim interesima, bez stranog mešanja, zatim potreba za odbranom slobode, nacionalne nezavisnosti i učvršćivanja suvereniteta svake nacije. Skupština je ocenila da međunarodnom ugledu socijalizma i autoritetu socijalističkih država, kao i uticaju ideje komunizma, najviše škodi kršenje prethodno iznetih principa. Samim tim, „okupiranje jedne bratske države u najvećoj meri šteti borbi revolucionarnih snaga za pobedu ideja Marksa, Engelsa i Lenjina“. U Deklaraciji je iznet stav da razlike u gledištima koje mogu da iskrсну među socijalističkim zemljama u vezi sa tumačenjem bilo kojeg problema izgradnje socijalizma, komunističkog pokreta i međunarodne situacije, ni u kom slučaju ne treba da imaju odjeka na planu međudržavnih odnosa i da dovedu do ekonomskog, političkog ili drugog pritiska. Rumunija je bila čvrsto rešena da saradnju sa socijalističkim zemljama zasnuje isključivo na principima socijalističkog internacionalizma, te da se bori za poštovanje prava svakog naroda da odlučuje o svojoj sudbini i bira oblik izgradnje socijalizma.²⁸⁶²

U skladu sa tim odlukama, Rumunija se odlučno ogradila od vojne intervencije u ČSSR, osporavajući pravo VU na mešanje u unutrašnje stvari članica. Ipak, jasno je naglasila svoju privrženost obavezama u Varšavskom paktu na osnovu njegove osnovne uloge – zajedničke odbrane od napada imperijalizma. Što se tiče odnosa sa zapadnim zemljama, posebnu opasnost po mir i revolucionarna dostignuća je predstavljala agresivna politika imperijalizma, koja „kuje zavere i državne udare, ugrožava nezavisnost naroda i podstiče militarističke snage i stvara ratna žarišta“. Rumunsko rukovodstvo je podvuklo da je VU obrazovan isključivo kao instrument odbrane socijalističkih zemalja protiv imperijalističke agresije, pa zato ni u kom slučaju ova organizacija ne sme biti korišćena u svrhu vojne akcije protiv bilo koje socijalističke zemlje. VU je shvatala isključivo kao organizaciju u kojoj vlada ravnopravnost članica. Prema tome, svaka njena akcija je morala biti rezultat konsultacija i zajedničkih odluka. Ona je bila zainteresovana za dalje unapređivanje odnosa i jačanje međunarodne afirmacije, radi proširenja manevarskog prostora u odnosu na SSSR. Ipak, bila je svesna da Zapad priznaje postojanje zone uticaja, zbog čega se nadala, ali ne i očekivala pomoć Zapada u slučaju sovjetskog napada. Uostalom, tome ih je naučilo i mlako reagovanje Zapada na intervenciju u ČSSR. Zato su sve više isticali značaj OUN i potrebu striktnog poštovanja principa Povelje od strane svih naroda.²⁸⁶³

Velika narodna skupština je u deklaraciji osudila vojnu intervenciju pet zemalja u Čehoslovačkoj i pozvala na hitno povlačenje trupa sa teritorije ČSSR. „To je jedini put koji bi omogućio čehoslovačkoj komunističkoj partiji da samostalno, bez mešanja spolja, reši svoje unutrašnje stvari.“, Dakle, kao glavna pozicija istaknuto je pravo svake komunističke partije da sama rukovodi razvojem svoje zemlje. Iz deklaracije se može videti da je Rumunija bila spremna da brani svoju nezavisnost i da ne bi tako lako napustila politiku koju je počela da vodi.²⁸⁶⁴ Iako je rumunsko rukovodstvo uviđalo da je akcija slična onoj u Čehoslovačkoj teško izvodljiva kod njih, postojala je bojazan da SSSR odluči da vojnom silom povрати apsolutnu kontrolu u sferi uticaja koja im je bila zagarantovana na Jalti.²⁸⁶⁵ Očigledno je da su u Jugoslaviji videli saveznika protiv eventualne vojne intervencije.

²⁸⁶² DAMSPS, PA, 1968, Rumunija, f. 156, dos. 431474, Deklaracija Velike narodne skupštine Socijalističke Republike Rumunije od 22. avgusta 1968, 30. 8. 1968.

²⁸⁶³ DAMSPS, PA, 1969, Rumunija, f. 126, dos. 42803, Neke teze o politici Rumunije nakon 21. avgusta 1968, 21. 1. 1969.

²⁸⁶⁴ DAMSPS, PA, 1968, Rumunija, f. 156, dos. 431474, Deklaracija Velike narodne skupštine Socijalističke Republike Rumunije od 22. avgusta 1968, 30. 8. 1968.

²⁸⁶⁵ Na Krimskoj konferenciji februara 1945. Vinston Čerčil, Teodor Ruzvelt i Josif Visarionovič Staljin postigli su neformalan sporazum. Jedna od najvažnijih dogovorenih tačaka ticala se uticaja SSSR-a u zemljama istočne i centralne Evrope, u kojima je Sovjetski Savez već imao faktičku kontrolu i uspostavljao sebi privržene režime.

Sa intervencijom u ČSSR, Rumunija se prvi put našla direktno suočena sa opasnošću sličnog postupka SSSR prema njoj. Prva reakcija je bila snažna, alarmantna, uslovljena očekivanjem naroda. Teškoće na koje je naišao Sovjetski Savez u Čehoslovačkoj i opšta reakcija u svetu, posebno među komunističkim partijama, ublažili su strah od napada i omogućili mirniji politički prilaz. Značajnu ulogu u tome odigrao je susret u Vršcu između Tita i Čaušeskua 24. avgusta 1968.²⁸⁶⁶ Rumuni su u potpunosti prihvatili mišljenje izneto tokom razgovora sa Titom u Vršcu, da treba delovati u pravcu smirivanja napetosti, proklamovati lojalnost i zalagati se za saradnju na ravnopravnim odnosima. Prema svim članicama VU preduzeli su inicijativu za nastavljnje bilateralne saradnje. Izbegavali su odgovaranje na kritike štampe pojedinih zemalja. Preuzeli su i niz akcija na političkoj mobilizaciji rumunskog naroda radi jačanja jedinstva i afirmacije politike nezavisnosti i suvereniteta. Trudili su se da pitanje Čehoslovačke prestane da bude tema razgovora, jer bi svaki dijalog o tome stvarao dodatne teškoće u ionako osetljivim odnosima sa SSSR-om i drugima. Rumunija je poseban interes pokazivala prema graničnim socijalističkim zemljama, pa je pored Jugoslavije nastojala da razvije dobre odnose sa Bugarskom i Mađarskom. Ipak, najviše napora je ulagano u konsolidaciju bilateralne saradnje sa SSSR-om i to stalnim podvlačenjem zajedničkih interesa i mnoštva pitanja koja su od značaja za obe zemlje. U početku su SSSR i drugi iz VU pokazivali uzdržanost prema Rumuniji, ali vremenom su sve više ispoljavali spremnost da se odnosi dalje ne pogoršavaju.²⁸⁶⁷

I pre čehoslovačke krize rukovodstvo je uspevalo da ostvari jedinstvo masa oko CK i partije, po pitanju otpora sovjetskom hegemonističkom pritisku i očuvanju nezavisnosti, a u vreme krize je maksimalno mobilisalo mase oko partije. Rumuni su formirali narodnu miliciju, usvojili zakon o pripremi omladine za odbranu zemlje, rukovodioci su javno istupali u svim krajevima zemlje, a vidljiv je bio aktivniji partijski i drugi politički rad. Odlučnim stavom protiv intervencije petorice u ČSSR ojačan je ugled partije i samog Nikolae Čaušeskua u narodu. Čaušesku je svojim govorom sa balkona zgrade Centralnog komiteta dobio veliki politički kapital koji je uticao da njegova moć i vlast još više narastu.

Kasnije, zbog prećutkivanja okupacije i odstupanja pred pritiskom, kod ljudi je izazvana neverica, a mogle su se čuti i kritike. Međutim, taj utisak je otklonjen odlučnim reafirmisanjem stava o odnosima u VU i SEV, odnosno o saradnji među državama uopšte. Proces demokratizacije u Rumuniji sprovodio se na liniji angažovanja masa u kreiranju i izvršavanju politike partije, pri čemu je uloga partije ostala uglavnom nepromenjena. Privid učestvovanja masa je stvaran tako što su se važniji projekti zakona iznosili na javnu diskusiju, a u štampi se pojavljivala dozirana kritika grešaka.

²⁸⁶⁶ Nove okolnosti, stvorene intervencijom u Čehoslovačkoj, naročito su bile loše za Rumuniju i Jugoslaviju. Bukurešt i Beograd su razmatrali dalje sovjetske planove i ciljeve, pri čemu su planirali odbranu od eventualnog sovjetskog vojnog napada. Primarna potreba Rumunije je bila da sa Jugoslavijom sklopi vojni ugovor i dobije određenu vojnu pomoć od nje. Jugoslavija, koja se i sama nalazila pred realnom opasnošću od napada, nije bila spremna da vojnim ugovorom sa Rumunijom dodatno podgreva situaciju. U njenom interesu je bilo smirivanje situacije i izbegavanje ponavljanja čehoslovačkog scenarija. Opasnost od sovjetskog napada pokazala je tokom susreta u Vršcu granice do kojih su Rumunija i Jugoslavija bile spremne da idu u razvoju bilateralnih odnosa. Beograd nije bio spreman da po svaku cenu pritekne u pomoć Bukureštu. Čaušesku od Tita nije uspeo da izvuče konkretnu vojnu pomoć u slučaju sovjetske intervencije. Jedino što je Tito mogao da obeća jeste saradnja obaveštajnih službi i da Jugoslavija neće dozvoliti da napad na Rumuniju dođe preko njihove teritorije. Najvažniji rezultat ovog susreta bio je zaključak da je smirivanje situacije jedino povoljno rešenje krize nastale intervencijom u Čehoslovačkoj. Posle susreta znatno je smanjen intenzitet kritika upućen na račun sovjetske politike. Znatno umereniji stav Rumunije nije bio samo rezultat razgovora u Vršcu već i velikog sovjetskog pritiska (čiji je cilj bio da Rumuniju dovede u položaj poslušnosti), kao i činjenice da se Zapad pomirio da se Rumunija nalazi u sferi sovjetskog uticaja. Ona je, i pored isticanja svojih specifičnosti, zadržala članstvo u Varšavskom paktu i pripadnost socijalističkoj zajednici sve do pada komunističkog sistema i Čaušeskuovog režima decembra 1989. AJ, KPR, I-3-a/97-22, Zabeleške o razgovorima Tita i Čaušeskua, 24. avgust 1968; AJ, KPR, I-3-a/97-22, Informacije o razgovorima Tito–Čaušesku; DAMSPS, PA, 1968, Jugoslavija, f. 74, dos. 433798, Stavovi DS o međunarodnoj situaciji, u vezi sa ČSSR krizom, izneti na sednici Spoljnopolitičkog odbora SNS 5. 9. 1968, 12. 9. 1968; DAMSPS, PA, 1968, Jugoslavija, f. 74, dos. 433298, Telegram iz Rima, br. 601, 16. 9. 1968.

²⁸⁶⁷ DAMSPS, PA, 1969, Rumunija, f. 126, dos. 42803, Neke teze o politici Rumunije nakon 21. avgusta 1968, 21. 1. 1969.

Naglašavan je kolektivni rad rukovodstva, uz povećanje kolektivne i individualne odgovornosti. Sa administrativno-teritorijalnom organizacijom niži činovnici su dobili više samostalnosti. Ipak, građanin je i dalje bio objekat politike, kome prosvetiteljska vlast pruža dozu slobode prema svojim shvatanjima, a koja su često bila opterećena etatističkim principima. Stvaranje Fronta socijalističkog jedinstva, koji je predstavljao široku političku organizaciju sastavljenu od predstavnika svih masovnih i društvenih organizacija, na čijem čelu je bio Čaušesku, kao i organizovanje u okviru Fronta Saveta nacionalnih manjina, trebalo je da proširi demokratičnost u rukovođenju masovnim organizacijama i demonstrira prava nacionalnih manjina u SR Rumuniji.²⁸⁶⁸

Intervencija je teško primljena i u Jugoslaviji. Ozbiljnost događaja podstakla je Broza i najuži partijski vrh da sazovu hitnu sednicu. Tito je ocenio da su razlozi intervencije bili političko-ideološke prirode – liderima SSSR-a i Varšavskog bloka je smetala demokratizacija unutrašnjeg života Čehoslovačke. Bio je ubeđen da novi kurs koji su zauzele članice VU ima za cilj da spreči čehoslovačko rukovodstvo da ide putem demokratizacije unutrašnjeg života i socijalističkih odnosa.²⁸⁶⁹ Ubrzo je, 23. avgusta, sazvana X sednica CK SKJ, na kojoj je celovito sagledana situacija izazvana vojnom intervencijom u Čehoslovačkoj. Tito je na sednici rekao: „Potrebno je hladnokrvno prosuđivati stvari, ali moramo biti principijelni, moramo jasno svima dati do znanja da ćemo mi, ako bi nekada došlo do nečega što bi ugrožavalo našu nezavisnost, znati da je svim sredstvima branimo i očuvamo, da ćemo znati da odbranimo naš slobodni razvitak, ma sa koje strane došlo do tog ugrožavanja“.²⁸⁷⁰ U rezoluciji donetoj na ovoj sednici, naročito je podvučeno da je jugoslovenski narod plebiscitarno izrazio duboko ogorčenje i protest protiv okupacije ČSSR, i da narod te zemlje ima punu podršku Jugoslavije u borbi za nezavisnost i slobodan socijalistički razvitak. Intervencija je produbila rascep u međunarodnom radničkom pokretu i potvrdila da blokovska politika ne obezbeđuje ni pravedan mir, niti nezavisnost, već da podstiče stvaranje interesnih sfera među velikim silama, koje pak pritiskaju male da se opredele za jednu stranu. Istaknut je i značaj politike nesvrstavanja kao reakcija ugroženih naroda na takvo stanje u međunarodnim odnosima i njen doprinos većitoj borbi za mir i ravnopravnost svih naroda.²⁸⁷¹

Josip Broz Tito je na sednici naglasio da je intervencija bila direktna posledica nastojanja da se u lagerskim zemljama zauzdaju procesi koje je svojim primerom podstakla Jugoslavija. „Sasvim je moguća i nekakva intervencija u Jugoslaviji, zbog koje bi državna i nacionalna nezavisnost bila ugrožena“, ocenio je Tito. Jugoslavija je bila spremna da prihvati stanje nastalo posle intervencije, ali ne i da se odrekne svojih stavova i osude agresije. Sa tako definisanog položaja, ona je iskazivala želje za normalizacijom odnosa sa Sovjetskim Savezom i drugim socijalističkim zemljama. Na ruku je išla i orijentacija SSSR-a ka smirivanju situacije u Evropi i obnavljanju dijaloga o pitanjima evropske bezbednosti. Razlog za ovakvu promenu orijentacije nije bila samo rehabilitacija sovjetske politike u Evropi, koja je značajno narušena intervencijom, već i oštar sukob sa Kinom, zatim opadanje privlačnosti komunističke ideologije, nagomilavanje problema unutar lagera, a na kraju, sve veći unutrašnji problemi u prvoj zemlji komunizma. Državni vrh nije imao iluzije o pitanju da li je

²⁸⁶⁸ Isto.

²⁸⁶⁹ „Тито: Совјетски Савез није имао никаквог разлога да посумња у Чехословачку, циљ окупације је спречити позитиван развој у ЧССР“, *Политика*, 23.8.1968.

²⁸⁷⁰ „X седница Централног комитета Савеза комуниста Југославије“, у: *Југословенски преглед, информативно-документарне свеске*, год. 12, бр. 9, Београд 1968, 328.

²⁸⁷¹ „Резолуција X седнице ЦК СКЈ“, у: *Југословенски преглед, информативно-документарне свеске*, год. 12, бр. 9, Београд 1968, 329.

Jugoslavija prostor na kojem SSSR želi da ostvari veće ideološko, političko, vojno i ekonomsko prisustvo.²⁸⁷²

Pravilo koje je davalo ton posleratnom razdoblju spoljnopolitičkog razvoja Jugoslavije – da pogoršanje odnosa sa SSSR-om neminovno znači istovremeno poboljšanje odnosa sa SAD – potvrdilo se i posle vojne intervencije u Čehoslovačkoj. Ovaj put, zbog blizine i ozbiljnosti spoljne opasnosti, Jugoslavija je morala u što kraćem roku da pokaže Stejt departmentu iskrenost u vođenju nezavisne politike u odnosu na blok prosovjetskih država. Pošto je u Vašingtonu procenjeno da su jugoslovenska strahovanja od intervencije SSSR-a osnovana, Vlada SAD je odlučila da otvorenije izrazi svoju odlučnost da se suprotstavi reprizi čehoslovačkog scenarija u Jugoslaviji. Ovakva podrška jedne velike sile otklonila je u potpunosti strah od agresije i omogućila pouzdanije delovanje jugoslovenskog rukovodstva na spoljnopolitičkom planu.²⁸⁷³ Savet ministara NATO-a je na sastanku od 14. do 18. novembra zvanično skinuo veliko breme sa njih, zaključkom da neće tolerisati sovjetski napad na Jugoslaviju i Austriju.²⁸⁷⁴

Politički odnosi Beograda i Moskve su tokom čitave 1968. godine bili u znaku društvenih previranja u Čehoslovačkoj. Za razliku od prethodnih, ova kriza nije uticala na ekonomske odnose Jugoslavije i SSSR. Trgovinska razmena je posle kratkog prekida nastavljena uobičajenim tempom. Doslednost u stavovima bila je za Jugoslaviju ključna za održavanje pozicije u svetu. To je bio još jedan veliki razlog koji je oblikovao jugoslovensko protivljenje i kritikovanje intervencije. Ne treba, međutim, zaboraviti da se ona sa bliskoistočnom krizom zbližila sa Sovjetskim Savezom i tada uspostavila posebno dobru vojnu saradnju. Naročito je kritikovala američki intervencionizam, militarizam i imperijalizam u Vijetnamu tokom 1968. godine, zbog čega je posebno bilo teško da se preko noći kritika preusmeri na SSSR.²⁸⁷⁵ Tito, kao i Čaušesku uostalom, dobro je znao sovjetske prioritete i ciljeve. Svestan da se njegova država ne nalazi u interesnoj sferi Sovjetskog Saveza, ali sasvim blizu nje, on je mogao da pokaže nezadovoljstvo i iznosi kritike. Ipak, preterano izazivanje Moskve nije bilo poželjno, a nije bilo ni u interesu Jugoslavije da ponovi 1948. godinu.

Rumunija je zbog svog položaja u okviru istočnog lagerskog sistema i te kako bila svesna opasnosti od suprotstavljanja i kritikovanja političkih odluka Sovjetskog Saveza. Izolovana i gotovo sama predstavljala je laku metu za sovjetsku imperiju. Snovi koji su dotada postojali o američkoj pomoći su nestali tog 21. avgusta. Više nije bilo nedoumica oko podele između američke i sovjetske zone uticaja.²⁸⁷⁶ Sama 1968. godina bila je izuzetno nepogodna za vođenje rumunske nezavisne politike. Čaušesku je ubrzo posle prve burne reakcije uvideo da odnos velikih sila nije onakav kakav bi im odgovarao. Rat u Vijetnamu je za SAD bio od ključne važnosti, tako da Vašington nije imao dovoljno snage da se na pravi način posveti krizi u Čehoslovačkoj i pomogne jednoj lagerskoj zemlji da prkosi centru.²⁸⁷⁷ Čaušesku, delom razočaran Niksonovim slabim protestom protiv sovjetske intervencije, delom smirivan od strane Tita u Vršcu i svestan činjenice da ne može da računa na pomoć, odlučio je da zaštititi sebe i svoju državu i povede politiku smirivanja odnosa sa SSSR-om. Tog trenutka Rumunija je prestala da razmatra opciju izlaska iz Varšavskog pakta i da veruje u jaku podršku sa Zapada. Deceniju kasnije, sve više ljudi je bilo uvereno da nema značajnih razlika između dve sfere uticaja. Utisak je bio da su Vašington i Moskva isti i da su oba centra u nekoj meri uskraćivala

²⁸⁷² Љ. Димић, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, у: *1968 – четрдесет година после*, 339–375.

²⁸⁷³ D. Bogetić, „Jugoslavija između Istoka i Zapada“, u: *1968 – četrdeset godina kasnije*, 13–36.

²⁸⁷⁴ АЈ, КРР, I-3-a/ SAD, ф. 182, Информација о ставу САД према Југославији у вези са војном интервенцијом земља Варшавског пакта у ЧССР.

²⁸⁷⁵ Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010, 217.

²⁸⁷⁶ Џон В. Гедис, *Хладни рат*, Београд 2003, 83.

²⁸⁷⁷ Od Arne Vestad, *Globalni Hladni rat*, Beograd 2008, 257.

autonomiju svima ispod njih.²⁸⁷⁸ Već u oktobru došlo je do razmene pisama između Brežnjeva i Tita, iz kojih se vidi da su oba lidera bila za smirivanje napetosti i za zaustavljanje pogoršanja odnosa. Tito je bio spreman da prihvati realno stanje, ali ne i da promeni stav prema intervenciji. Pобољшanje odnosa je usledilo tek od proleća 1969. godine. Sa sedamdesetim godinama dolazi do značajnog povećanja uticaja Jugoslavije na međunarodnoj sceni. Često se te godine nazivaju zlatnom decenijom jugoslovenske diplomatije. Dobri odnosi sa SSSR-om i SAD, uspostavljeni početkom ove decenije, zadržaće se sve do odlaska Tita sa političke scene 1980. godine.²⁸⁷⁹

Svet u kojem su Tito i Čaušesku bili navikli da deluju i u kojem su imali kako-tako stabilnu i definisanu poziciju, srušio se u noći 20/21. avgusta. Intervencija u Čehoslovačkoj je uticala da se dve države, zbog zajedničkog straha od potencijalne opasnosti Sovjetskog Saveza, još više zbliže. Vremenom su u Beogradu i Bukureštu shvatili da je jedini način da se situacija smiri i otkloni velika opasnost od SSSR-a zaobilazanje čehoslovačkog pitanja i ublažavanje stavova suprotnih onima koje je Moskva imala. Godina 1968. predstavljala je za Istočni blok trenutak povlačenja iz revizionizma i bujanja različitih disidentskih pokreta. Štaviše, mnogi istoričari ovu godinu smatraju početkom raspada komunističkih režima, a kao preloman događaj uzima se intervencija u Čehoslovačkoj. Da ponovimo često citiranu rečenicu poznatog istoričara Tonija Džita: „Uprkos činjenici da je Berlinski zid pao 1989. godine, duša komunizma je umrla dvadeset godina ranije, u Pragu avgusta 1968. godine“.²⁸⁸⁰ Ova rečenica na pravi način oslikava važnost dešavanja u Čehoslovačkoj i smešta ih na pravo mesto u istoriji.²⁸⁸¹

5.5. Razvijanje bilateralne saradnje

Najveća bliskost u stavovima između jugoslovenskog i rumunskog rukovodstva nakon 1963. godine ispoljavala se u sferi spoljne politike. Principijelna jugoslovenska spoljna politika i delovanje ka razbijanju blokovskih okvira, kao i borba za nezavisnost i ravnopravnost svih naroda, upravo je ono na šta je Rumunija u trenucima stupanja na put samostalnosti mogla da se osloni. Bliskost u stavovima, a ponekad i zajednički nastup na međunarodnim skupovima, kvarili su samo povremena slaba reagovanja na važne međunarodne događaje. Za razliku od Jugoslavije, Rumunija je kalkulirala sa svojim izjavama, naročito kad se radilo o potezima Zapada. Na primer, ona je slabo reagovala na belgijsko-američku intervenciju u Kongu, na američku intervenciju u Severnom Vijetnamu, ili pak odluke Zapadne Nemačke o zastarelosti i odgovornosti za ratne zločine. Ipak, ta bliskost na spoljnopoličkom planu uticala je na otvaranje Rumunije prema Jugoslaviji, iako zbog različitih unutrašnjih problema rumunsko rukovodstvo nije želelo da svoju javnost upozna sa realnim stanjem u Jugoslaviji. Posle 1963. godine osetili su se izvesni uspesi i na tom planu.

Na polju bilateralne saradnje, Rumuni su se i dalje držali principa stroge recipročnosti i nemešanja u unutrašnje stvari. Površno predstavljanje Jugoslavije u Rumuniji je dovodilo do toga da rumunski građani nisu znali osnovne stvari o njoj – koliko republika ima, iz kojih nacionalnosti je sastavljena i koji je njen stepen razvoja. Zvanično, zapadni sused je predstavljan kao zemlja koja se nalazila na

²⁸⁷⁸ John Lewis Gaddis, „On Moral Equivalency and Cold War History“, *Ethnics and International Affairs*, Vol. 10, Cambridge University Press 1996, 131–148.

²⁸⁷⁹ Đoko Tripković, *Jugoslavija-SSSR 1956–1971*, 308–311.

²⁸⁸⁰ Tony Judt, *Postwar, A History of Europe since 1945*, New York, 2005, 447.

²⁸⁸¹ O stavovima dve države o događajima u Čehoslovačkoj više u: Nemaња Митровић, *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020; Nemaња Митровић, „Ставови југословенског и румунског руководства према догађајима у Чехословачкој током 1968“, *Часопис КСИО*, 1 (2018), 93–113.

„putu izgradnje socijalizma“, što je u prevodu značilo da je na nižem stupnju razvoja od RNR. Takvo znanje o Jugoslaviji, kao i pisanje štampe o njoj, bilo je u suprotnosti sa utiscima koje su nosili oni Rumuni koji su je posetili. Pohvalne reči o njenom razvoju, sistemu, o kvalitetu robe i položaju čoveka, demantovale su zvaničnu ocenu iznošenu u štampi.²⁸⁸² U celini gledano, jugoslovensko-rumunski odnosi su se konstantno poboljšavali i sa svakom godinom su bili sve bliži oceni da takvi bilateralni odnosi predstavljaju primer koji treba da vlada između socijalističkih zemalja.

Susreti Josipa Broza Tita i Georgiju Deža u Beogradu 22–30. novembra 1963, u Temišvaru 22. juna i prilikom otvaranja Đerdapa 7. septembra 1964. godine, uticali su povoljno na razvoj i jačanje veza po svim linijama, a može se primetiti i značajan uticaj Tita na uobličavanje stavova rumunskog rukovodstva po pitanjima iz međunarodnih odnosa i odnosa Rumunije sa istočnoevropskim zemljama. Od tada dve države su uspostavile saradnju i tokom zasedanja važnih međunarodnih organizacija, kao što su bile OUN, SEK, Dunavska komisija, Komitet za balkansku saradnju i dr. Delegacije su vršile redovne konsultacije i informisale su se međusobno o aktuelnim pitanjima. Odnos prema ambasadama je takođe bio poboljšán, te se i preko njih vršilo redovno informisanje o odnosima sa drugim zemljama i o najvažnijim međunarodnim pitanjima.

Novembarska poseta Deža Jugoslaviji je kao dominantan cilj u bilateralnoj sferi imala poboljšanje ekonomske saradnje. Zatezanje odnosa sa Sovjetskim Savezom pokrenulo je želju da se odnosi sa Jugoslavijom predstave kao dobri i prijateljski. Zajedno sa jugoslovenskim predstavnicima, tada je rešeno da se hitno preduzmu mere za povećanje obima robne razmene i širenje razmene na finalne industrijske proizvode, kao i za uspostavljanje industrijske kooperacije, naročito u sferi zajedničke proizvodnje opreme za Đerdap. Razmatrana su i pitanja drumskog, poštanskog saobraćaja, radio-frekvencija i povezivanja energetskih sistema.²⁸⁸³

Samo u roku od dva meseca posle posete, bili su potpisani Sporazum o drumskom saobraćaju i saglasnost o olakšicama prilikom prelaza železničkih vagona, Sporazum o mogućnosti saradnje u industrijskoj kooperaciji i Sporazum o povezivanju energetskih sistema dveju zemalja (iako po poslednjem jugoslovenska strana nije bila spremna za pregovore). Pregovori o povezivanju energetskih mreža počeli su sa dolaskom rumunske delegacije 20. septembra 1963. godine, a posle osam dana bio je potpisan Protokol, 28. septembra. Tada je dogovoreno da se povezivanje izvrši izgradnjom dalekovoda između Kikinde i Temišvara. Za te potrebe bilo je nužno izgraditi liniju dalekovoda u dužini oko 18 km na jugoslovenskoj i 45 km na rumunskoj teritoriji. Konačni sporazum o povezivanju elektroenergetskih sistema potpisali su inženjer Predrag Đurđević, direktor u Zajednici jugoslovenske elektroprivrede, po ovlašćenju Vlade SFRJ i Nikolae Armencoiu, direktor u Ministarstvu ruda i električne energije, 18. decembra 1963. godine.²⁸⁸⁴ Radovi na izgradnji dalekovoda od 110 kV počeli su januara, a završeni 15. marta 1964. godine. Prvi kilovati su kroz sistem prošli krajem istog meseca, nakon potpisivanja Ugovora o isporuci električne energije, između rumunskog „Industrijal eksporta” i Zajednice jugoslovenske elektroprivrede.²⁸⁸⁵ Ovim ugovorom Jugoslavija se obavezala da tokom 1964. godine Rumuniji isporuči 30 miliona kWh, a 1965. godine

²⁸⁸² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Neki elementi spoljnog i unutrašnjeg razvoja Rumunije, 15. 01. 1965, pov. br. 42407, 9–13.

²⁸⁸³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–118, Poseta rumunske državne delegacije Jugoslaviji, 18. 12. 1963, 2–4.

²⁸⁸⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 16, pov. br. 420172, Sporazum o povezivanju elektroenergetskih sistema SFRJ i RNR, pov. br. 93803.

²⁸⁸⁵ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, ekonomski odnosi, 1948–1969, „Rumunija –Novi partner u razmeni elektroenergije, *Pres-servis*, 28. 4. 1964, 1

50 miliona kWh električne energije, po ceni od 0.01 dolar za 1 kWh isporučen tokom radnih dana, i 0.006 dolara za isporučenu električnu energiju tokom noći i praznika.²⁸⁸⁶

Bilateralna saradnja je bila u fazi ubrzanog razvoja. Između ostalog, otvorena je agencija „JRB“ u Galcu, a vazdušni saobraćaj se odvijao preko aranžmana zaključenog između „JAT-a“ i rumunske vazduhoplovne kompanije. U okviru Sporazuma o izgradnji Đerdapa, potpisan je i protokol između SFRJ i RNR o isplati paušalne sume od 20 miliona dolara od strane Rumunije, na ime povećanih troškova koje je Jugoslavija predviđala zbog regulisanja toka reke Morave. Deo te sume koristio se prilikom nabavke robe od Rumunije, što je značajno doprinelo podizanju ekonomskih veza. Tokom 1964. godine potpisani su mnogi aranžmani, između ostalih i Sporazum između Narodne banke SFRJ i Državne banke Rumunije, kao i Sporazum o saradnji Jugoslovenske banke za spoljnu trgovinu, Jugoslovenske investicione banke, Jugoslovenske poljoprivredne banke i Rumunske državne banke.

Osnivanjem Mešovitog komiteta za privrednu saradnju marta 1964. godine, dat je snažan impuls razvoju ekonomske saradnje, koja je u toj godini već pokazala značajan porast. Sporazum između bankarskih institucija otvarao je mogućnost recipročnog davanja povoljnih kredita za nabavku proizvoda mašinogradnje u okvirima bilaterale, ali i zajedničkog istupanja na treća tržišta. Time su se stvorili povoljniji uslovi za poboljšanje u izvršenju zaključaka u mašinogradnji, koji prethodnih godina najčešće nisu bili realizovani.²⁸⁸⁷

Takođe, tokom iste godine uspostavljeni su prvi kontakti između pograničnih državnih i partijskih organa. Sporazum o ukidanju viza je bio veliki pokazatelj rumunske naklonosti, jer je predstavljao prvi takav sporazum potpisan sa nekom zemljom od strane Bukurešta. Tokom 1964. izvesnih pomaka bilo je i u pregovorima o starim potraživanjima, reemigrantskoj imovini i dvovlasničkim imanjima pokrenutim novembra meseca 1963. Ipak, zbog krutosti i suprotnih stanovišta poput visine naknade po hektaru i pitanja koja strane ima pozitivan saldo u proceni dvovlasničke imovine, dalji pregovori su prekinuti. Prema jugoslovenskim proračunima, Rumunija je trebalo da jugoslovenskim građanima nadoknadi 400 hiljada dolara, a prema rumunskim, Jugoslavija je trebalo da plati oko milion dolara. Nakon aprilske deklaracije neformalnim putevima najavljena je rumunska spremnost za nastavak pregovora. Poboljšanja su se osetila i na polju kulturne i naučne saradnje, kao i u kontaktima društvenih organizacija. Više reči o tome biće u nastavku, a na osnovu dosada navedenog, može se primetiti da su skoro u svim sferama bilateralni odnosi zakoračili za jedan stepenik više.²⁸⁸⁸ Rumuni jedino nisu pokazali spremnost za pregovore o malograničnom prometu.

Sporazum o drumskom saobraćaju 1963.

U razmatranju nerešenih pitanja, kao vrlo važno za odnose, ali i njihovo propagandno veličanje, bilo je viđeno pitanje drumskog saobraćaja. Pozitivno rešenje tog pitanja bilo bi korišćeno kao simbol povezivanja dve države, te se ono nakon novembarske posete pokrenulo vrlo brzo. Prvi predlog o zaključivanju sporazuma o drumskom saobraćaju potekao je od jugoslovenske strane 1957. godine. Iako je Ministarstvo transporta RNR dalo pozitivno mišljenje o predlogu, do pregovora nije došlo zbog protivljenja Ministarstva unutrašnjih poslova. Povoljne okolnosti 1963. godine dovele su do

²⁸⁸⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos 2, Telegram iz Bukurešta od 20. 12. 1963. godine, pov. br. 440737, 1.

²⁸⁸⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetnik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 15–16.

²⁸⁸⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–46, Pregled bilateralnih odnosa Jugoslavija–Rumunija, 15. 1. 1965, 3.

promene stava, te su pregovori o zaključivanju ovog sporazuma počeli iste godine, sada na rumunsku inicijativu. Avgusta 1963. godine Vasile Šandru, prvi sekretar rumunske Ambasade je Boži Dimitrijeviću, pomoćniku načelnika I uprave DSIP-a, saopštio želju svoje Vlade i predao mu rumunski nacrt sporazuma. Nacrt se suštinski nije puno razlikovao od jugoslovenskog predloga, što je olakšalo pregovore. Razlika je bila u tome što po rumunskom nacrtu konvencija ne bi trebalo da obuhvata saobraćaj lica, već samo promet robe.²⁸⁸⁹ Tada je dogovoreno da se delegacije za zaključivanje sporazuma sastanu 16. decembra 1963. godine u Bukureštu. Jugoslovensku delegaciju, sastavljenu od četiri člana, predvodio je Božidar Ilić, savetnik Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze. Pregovori su tekli dobro, ali uz dosta objašnjavanja. Prema izveštaju koji je po povratku podnela delegacija, razlog je bio neiskustvo rumunske delegacije, za koju su to bili prvi pregovori ovakvog tipa. Na kraju, usaglasili su se da sporazum bude i za putnički i robni saobraćaj, uz ogradu da je kod turističkih aranžmana moguće prevoziti samo državljane strana ugovornica. Rumunska delegacija je pristala da putnički saobraćaj bude oslobođen plaćanja svih taksi. Međutim, po pitanju teretnog dogovoren je sistem pojedinačnih dozvola i kombinovani sistem kontingenta uz recipročno oslobađanje od taksi za 200 pojedinačnih dozvola godišnje. Pored toga, ugovor je predviđao slobodnu upotrebu uz plaćanje redovnih taksi. Kako su sva pitanja bila rešena i nedoumice razjašnjene, više nije bilo razloga za odugovlačenje, te je Sporazum potpisan 25. decembra 1963. godine u Bukureštu. Jugoslavija ga je ratifikovala 24. februara 1964. godine, a ubrzo i Rumunija. Među jugoslovenskim analitičarima, rumunska saglasnost da potpiše ovakav sporazum sa njima, bila je prvi značajniji pokazatelj stvarne rumunske želje da uspostavi saradnju izvan lagerskih okvira.²⁸⁹⁰

U sferi saobraćaja novi korak načinjen je 1967. godine. Dotada se saobraćaj između Jugoslavije i Rumunije odvijao preko dva železnička (Kikinda–Žimolija i Vršac–Stamora Moravica) i jednog drumskog prelaza (Vatin). To je značilo da su granične veze dve države pre 1948. godine bile razgranatije nego dvadeset godina kasnije. Do sukoba sa Informbiroom, osim pomenutih graničnih prelaza, postojali su i granični punktovi kod Bele Crkve, Nakova i Srpske Crnje. Kao Republika koja se graničila sa Rumunijom, Srbija je imala najveći interes za otvaranje novih punktova. Predstavnici SR Srbije su tako 1966. godine predložili ponovno aktiviranje starih i nekih novih prelaza. U zahtevu upućenom SIV-u, kao realna mogućnost pomenuti su graničnih prelaza kod Nakova, Srpske Crnje, Jaše Tomića i Velikog Gradišta. Međutim, do pregovora sa Rumunijom te godine nije došlo, jer je SIV od SR Srbije tražio garanciju da će ona sama obezbediti materijalne i tehničke uslove za otvaranje novih prelaza. Ambiciozan plan se ubrzo sveo na samo jedan prelaz. Februara 1967. Rumunija je zvanično obavestila Ambasadu u Bukureštu da su njeni organi saglasni sa otvaranjem novog graničnog prelaza na Dunavu kod Tekije ili Kladova. Od strane Rumuna predlagan je prelaz Kladovo–Turn Severin, što je i prihvaćeno. Iako su od strane SIV-a i rumunskog Ministarskog saveta date saglasnosti za novi prelaz se dugo čekalo zbog odugovlačenja.²⁸⁹¹

Mali broj graničnih prelaza sa Rumunijom je sa povećanjem prometa putnika postajao sve veći problem. Preko tri granična prelaza, dva železnička –Kikinda i Vršac, i jednog drumskog –Vatin, tokom prvih šest meseci 1967. godine bilo je zabeleženo značajnije povećanje prelaska putnika. Tada

²⁸⁸⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 18, Sporazum o drumskom saobraćaju sa Rumunijom, 10. 10. 1963, pov. br. 433714, 1.

²⁸⁹⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 189, dos. 22, Informacija o vođenim pregovorima i zaključenom Sporazumu o međunarodnom drumskom prevozu putnika i robe između SFRJ i RNR održanim u Bukureštu od 16. do 25. decembra 1963. godine, pov. br. 45039, 1–2; „Uredba o ratifikaciji Sporazuma zaključenog između vlada Jugoslavije i Rumunije o međunarodnom drumskom saobraćaju“, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, br. 9 (1964), 727–729

²⁸⁹¹ AJ, KPR–837, I–3–a/97–28, Prilozi osnovnim materijalima u vezi posete N. Čaušesku Jugoslaviji od 14–19. juna 1967, 3.

je jugoslovensko-rumunsku granicu prešlo 154.490 lica, dok je za isti period 1966. zabeleženo 97.600 prelaska granice.²⁸⁹² Povećan priliv je na kraju doveo do otvaranja i drugih prelaza. Pored Stamora Moravice, preko kojeg se odvijao drumski i železnički saobraćaj, i Žimbolije, za međunarodni saobraćaj putnika, 1967. godine otvoreni su i punktovi Turn Severin i Oršava, a za prevoz robe i Otelak, Moldova, Veke, Drenčova i Ljubotina.²⁸⁹³ Na fluktuaciju putnika iz Rumunije i Jugoslavije, uticalo je u prvom redu ukidanje viza, a zatim i otvaranje novih prelaza. Drastičan skok prelazaka granice zabeležen je u 1967. godini, kada je granicu u Vojvodini prešlo ukupno oko 348.000 lica, što je bilo za 30% više od prošlogodišnjeg statističkog podatka.²⁸⁹⁴

Shodno Sporazumu o međunarodnom drumskom saobraćaju, od 22. do 25. marta 1967. godine, u Bukureštu je održano I zasedanje Mešovite komisije. Rezultat zasedanja bio je Protokol potpisan 25. marta, kojim su rešena mnoga pitanja drumskog saobraćaja između Jugoslavije i Rumunije. Postignuta je saglasnost o broju transportnih dozvola oslobođenih od plaćanja taksi i otvorena mogućnost za izdavanje dozvola sa sniženom tarifom. Kako bi se izbegle prazne vožnje, postignut je dogovor o potrebi saradnje transportnih i špediterskih preduzeća. Na zasedanju je bilo dogovoreno i otvaranje stalne putničke autobuske linije Novi Sad–Vršac–Temišvar. Protokolom je za dan otvaranja linije bio određen 1. jun 1967. godine.²⁸⁹⁵

Ponovno otvaranje agencije JRB-a u Galcu i problem vađenja olupina kod Prahova

Jugoslovensko rečno brodarstvo je do 1948. godine na teritoriji Rumunije imalo dva predstavništva. Jedno se nalazilo u Đurđevu, čiji je glavni zadatak bio uvoz rumunske nafte, a drugo u Braili, koje je odlukom rumunskih vlasti iz 1948. godine bilo zatvoreno, a šef agencije proteran. Zahtev za ponovnim otvaranjem tog drugog predstavništva, JRB je Rumuniji podnelo 13. decembra 1961. godine. Do odgovora na to pismo čekalo je više od godinu dana. Ukratko, rumunske vlasti su odbile zahtev s obrazloženjem da obim jugoslovenskog tranzita kroz Donji Dunav ne opravdava otvaranje još jedne agencije.

Marta 1963. godine Jugoslavija je još jednom pokušala da preko Ambasade dođe do pozitivnog odgovora na molbu za otvaranjem agencije u Braili ili Galcu. Kao argumente sa kojim je ambasador trebalo da nastupi, JRB je navelo da „Jugoslovensko rečno brodarstvo kao transportna organizacija na međunarodnom Dunavu, neprekidno učestvuje u prevozu robe, uglavnom iz jugoslovenske razmene dobara sa zemljama u basenu Crnog Mora, Bliskog istoka, i Sredozemlja.“ Statistički podaci jugoslovenskog transporta, koji je išao preko Braile i Galaca (277.000 tona u 1961, 198.000 tona u 1962. godini) i predviđanja za 1963. koja su išla preko 500.000 tona, bili su ključni razlog zašto je JRB tražilo otvaranje agencije. Namera da se pokuša preko Ambasade, bila je proistekla iz osećaja da su se početkom 1963. godine odnosi Jugoslavije i Rumunije popravili.²⁸⁹⁶ Ambasador je u drugoj

²⁸⁹² DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 3, Podsetnik za sastanak sa predsednicima Republika u vezi sa jugoslovenskim odnosima sa graničnim zemljama, pov. br. 438476, 1–2.

²⁸⁹³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 05. 06. 1967, pov. br. 420176, 1.

²⁸⁹⁴ „Uskoro otvaranje malograničnog prometa s Rumunijom?“, *Privredni pregled*, 4. 6. 1968, 3.

²⁸⁹⁵ Na čelu jugoslovenske delegacije bio je Anton Kacijan, načelnik Međunarodnog odeljenja Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze, a rumunske Tudor Dumitru, tehnički direktor Generalne direkcije auto-transporta. (DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 9, Protokol I zasedanja Mešovite komisije koja se sastala na osnovu člana 22 Sporazuma između vlada SFRJ i SRR u vezi sa međunarodnim drumskim saobraćajem u Bukureštu od 22. do 25. marta 1967, pov. br. 412226).

²⁸⁹⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 15, Otvaranje agencije JRB-a u Braili ili Galacu, 14. 03. 1963, pov. br. 49457, 1.

polovini aprila, kod MIP-a ponovo pokrenuo ovo pitanje. Rumunski zvaničnici, u prvom redu generalni sekretar MIP-a Burlaku, obećao je da će se založiti i NAVROM-u preporučiti da preispita raniji negativan odgovor po ovom pitanju.²⁸⁹⁷ Jugoslavija je želela da što pre dođe do otvaranja agencije, kako bi mogla da otpočne sa radom, sa otvaranjem plovidbene sezone početkom proleća. Međutim, kancelarija je dobijena tek oktobra meseca 1964. godine. Odugovlačenje sa odgovorom bio je rezultat želje da Rumunija ne pogazi prethodno izrečeni stav, a da s druge strane, zbog važnosti saradnje sa Jugoslavijom, izađe u susret zahtevu JRB-a. Pitanje je rešeno tako da nije dozvoljeno otvaranje nove agencijske ispostave, već se našlo kompromisno rešenje, po kojem je novootvorena kancelarija u Galcu bila definisana kao ispostava Agencije u Đurđu.²⁸⁹⁸

Nekako uporedo sa intenziviranjem ovog pitanja, došlo je i do postavljanja rumunskog zahteva za vađenjem potonulih plovnih objekata u Dunavu kod Prahova. Ovaj zahtev je proizašao iz Protokola o vađenju olupina iz Dunava, koji je bio potpisan 13. jula 1959. godine, od strane dve Vlade. Iako su istraživanja i pripreme radnje bile brzo završene, do samog vađenja olupina nije došlo. Jugoslavija je odlagala rad zbog toga što bi taj posao ometao funkcionisanje pristaništa kod Prahova, a verovatno i ošteti samo pristanište. Ipak, na insistiranje rumunske strane, Sekretarijat za saobraćajne veze je sredinom avgusta meseca 1963. pristao da se sastanu stručnjaci, koji bi ispitali da li je potrebno vađenje olupina u cilju uređenja plovnog puta na Dunavu. Drugim rečima, jugoslovensko rukovodstvo nije imalo interes da prerađuje gvožđe sa olupina, te bi pristalo na taj posao jedino u slučaju da one predstavljaju problem za prohodnost plovidbenog puta.²⁸⁹⁹

Uporedni pokazatelji privrednog razvitka SFRJ i SRR

Ove dve države su bile približne po veličini i broju stanovnika. Kao što je poznato, Jugoslavija se prostirala na 255.804 km², a Rumunija na 237.500 km². Statistički podaci za 1964. godinu kazuju da je prva država tada imala 19.279.000, a druga 18.927.081 stanovnika. Od ukupnog broja populacije Jugoslavije poljoprivredom se bavilo oko 47%, a u susednoj državi 67%. Iako se u Rumuniji veći procenat bavio zemljoradnjom, stopa rasta poljoprivredne proizvodnje je bila manja. Za period 1955–1963. prosečna je u Jugoslaviji bila 7.8%, a u susednoj zemlji 4.4%. Podaci o rastu industrijske proizvodnje ukazuju da se ona do 1960. godine razvijala brže, a nakon toga veći rast je počela da beleži Rumunija. Za period 1955–1960. prosečna stopa rasta industrijske proizvodnje bila je 13.6%, a NRR 11.8%, međutim za period 1961–1963. FNRJ je beležila stopu od 9.9%, a susedna Rumunija od 14.3%. Za petnaestogodišnji period 1951–1965. godina prosečan godišnji porast nacionalnog dohotka je u jednoj 7.2%, a u drugoj 10.3%.²⁹⁰⁰ Izneti podaci ukazuju da se do početka 60-ih godina Jugoslavija, kako u smislu industrijske proizvodnje, tako i u smislu rasta bruto društvenog proizvoda razvijala brže, a nakon toga brži razvoj je beležila susedna zemlja. Naročit skok se do 1965. godine osetio u proizvodnji električne energije, čelika, poljoprivrednih mašina i cementa.

²⁸⁹⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 22.04. 1963, pov. br. 44214.

²⁸⁹⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 1, Zapisnik sa sastanka Kolegijuma Ambasade SFRJ u Bukureštu, dana 27. oktobra 1964, pov. br. 444395, 1.

²⁸⁹⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 15. Zabeleška sa sastanka održanog u Službi za pravne poslove 11. septembra 1963. godine u vezi traženja Rumuna da se odmah pristupi vađenju olupina iz Dunava kod Prahova, pov. br. 430167, 1.

²⁹⁰⁰ Statistički godišnjak Jugoslavije za 1966, str. 117–134.

Tabela 37: Proizvodnja najvažnijih proizvoda u 1965. godini

	Jugoslavija	Rumunija	količina u
električna energija	15.523	17.700	mil. kWh
ugalj	30.000	11.970	hiljada tona
čelik	1.769	3.350	hiljada tona
aluminijum	41	20	hiljada tona
traktori	7	16	hiljada komada
mineralno đubrivo	1.261	340	hiljada tona
cement	3.102	5.600	hiljada tona
radio-aparati	504	315	hiljada komada
televizori	254	100	hiljada komada

Jugoslovenska poljoprivreda je beležila veći prinos najznačajnijih poljoprivrednih kultura, kako po hektaru, tako i po ukupnoj količini u nekim godinama. Iako je imala manje obradivog zemljišta i po proizvodnji bila na međuratnom nivou, prinos pšenice i raži po hektaru je u njoj bio veći za 38.4% (Jugoslavija je 1963. i 1964. godine imala prinos od 1.8 tona po hektaru, a Rumunija 1.3 tone).²⁹⁰¹ Ukupni prinos ovih kultura u SFRJ bio je 1960. godine 3.57 miliona tona, a 1964. 3.72 miliona tona, dok kod susedne u istim godinama ostvareno 3.45, odnosno 3.92 miliona tona. Prinos kukuruza po hektaru je bio još veći. Prva je 1960. godine ostvarila 2.4 tone prinosa po hektaru, a druga 1.5 tona, dok je 1964. godine prinos bio 2.8 prema 2 tone kukuruza po hektaru.²⁹⁰²

Iako je Rumunija raspolagala sa oko 2 miliona hektara obradivih površina više od Jugoslavije, ukupna proizvodnja u Jugoslaviji je bila veća. Proizvodnja pšenice je najčešće bila na istom nivou. Međutim, ekonomičnost proizvodnje, produktivnost rada, kao i primena agrotehničkih mera i kvalitetnih sorti semena pšenice i kukuruza, bile su na jugoslovenskoj strani. Potrošnja aktivne supstance je u Rumuniji po hektaru iznosila oko 20 kg aktivne materije, što je bilo oko 90 kg veštačkog đubriva po hektaru. Imali su više traktora, ali manje mehanizacije namenjene sakupljanju proizvoda, pre svega kombajna i berača.²⁹⁰³

Nakon usvajanja privredne reforme u Jugoslaviji, koja je negativno delovala na proizvodnju i cene, treba istaći da je ona imala i pozitivne strane u poljoprivredi. Mnogi individualni poljoprivrednici su tada uspeli da kupe traktore. U odnosu na 5.000 traktora u posedu samostalnih poljoprivrednih gazdinstava 1960, njihov broj je do 1966. godine narastao na 12.000.²⁹⁰⁴

²⁹⁰¹ „Rumunija Danas”, *Narodna armija, list JNA*, 22. 11. 1963, 4.

²⁹⁰² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Neki uporedni pokazatelji privrednog razvitka SFRJ i SRR, pov. br. 433107, 1–3

²⁹⁰³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 8, Izveštaj o boravku delegacije SKJ u Rumuniji od 20–30. 09. 1966, pov. br. 443525, 3.

²⁹⁰⁴ Историја Савеза комуниста Југославије, ур. Љубиша Вујошевић, Београд 1985, 438.

Udeo poljoprivrede u rumunskom nacionalnom dohotku 1965. godine se kretao oko 32%. Od ukupnih poljoprivrednih površina koje obuhvataju 14.7 miliona hektara, oranice su zauzimale oko 9.8 miliona. Od toga je kolektivizirano 91%, a svega 800.000 ha sa 200.000 porodica u planinskim krajevima je ostalo izvan zadruga. U zadrugama je živelo oko 3.4 miliona porodica, tj. 58% od ukupnog stanovništva Rumunije. Te porodice su u okviru zadruga imale pravo na okućnicu od 30 ari, jednu kravu, dve junice, 15 ovaca ili koza i neograničen broj živine, zečeva i pčelinjih društava, i njihove proizvode su mogli slobodno prodavati. Prosečna zadruga raspolagala je sa površinom između 1.500 ha i 2.500 ha i sa od 400 do 600 domaćinstava. Prosečan dohodak u zadrugama bio je upola manji od drugih poslova. Za trudodan se dobijalo između 28–44 leja, a u godini je prosečno bilo oko 200 trudodana. Od toga se u novcu seljacima isplaćivalo oko 70%, a ostatak je isplaćivan u naturi. Od ukupnog broja stanovništva na selu je živelo 61.8%.²⁹⁰⁵

Dolaskom Čaušeskua na vlast CK RRP i Ministarski savet su doneli odluku o povećanju otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda od kolektivnih gazdinstava i privatnika. U suštini, tom odlukom je ozakonjen princip slobodne pogodbe, a poboljšan položaj proizvođača iz kolektivnih gazdinstava i privatnika, na koje je otpadalo oko 80% obradivih površina i oko 65% proizvodnje. Sve do 1964–1965. godine, investiranje u poljoprivredi se striktno vezivalo za državna poljoprivredna dobra, te država ostalima nije pomagala. Male dnevnice za tzv. trudodane 10–15 leja na kolektivnim gazdinstvima, uticale su na pad interesovanja kod seljaka za obradu kolektivnog zemljišta i preusmerenje energije na obradu okućnice. Privatnici, odnosno inokosni seljaci, bili su u još težem položaju, jer su državne mere bile usmerene ka njihovoj likvidaciji kao poljoprivrednih proizvođača. Međutim, statistika koja je pokazala da se preko polovine stočnog fonda Rumunije nalazilo u posedu tih seljaka, nateralo je rumunsko rukovodstvo da promeni politiku i krene sa pomaganjem privatnih posednika. Pomaganje u stočnoj hrani, davanje kredita i drugo, bile su mere koje je država pokrenula kako bi zaustavila dalje opadanje stočnog fonda. Povećanje otkupnih cena je bilo neophodno i zbog poboljšanja kupovne moći seljaka, koja je bila naročito loša. U suštini ova odluka je trebalo da poveća budžet seoske porodice za oko 145 leja godišnje. Tim sredstvima je seljak mogao da priušti još jedan par cipela, dve košulje, 15 kg pirinča i jednu žensku haljinu. Dakle, računalo se da bi ova mera doprinela povećanju industrijskog prometa.²⁹⁰⁶

Rumunska robna razmena

Ako se pogleda statistika rumunskih spoljnotrgovinskih odnosa sa svetom, mogu se primetiti dve strane – to su odnosi sa Zapadom, koji su se konstantno povećavali, i odnosi sa Istokom, koji su u zavisnosti od realnih interesa varirali. Iz priložene tabele koja daje statističke podatke za 1959, 1963. i 1964. godinu, vidi se da je u poslednjoj posmatranoj godini došlo do opadanja robne razmene sa Poljskom i Bugarskom, dok je manji pad u slučaju kapitalističkih zemalja zabeležen samo u razmeni sa Engleskom. Jugoslavija je takođe beležila veliki skok, tako da je od početnih 5.6 miliona dolara u 1959. godini, 1964. godine dostigla 20.3 miliona dolara, dakle skoro nivo razmene koji je Rumunija imala sa Bugarskom.²⁹⁰⁷ Ključno pitanje za rukovodstvo nije bilo povećanje vrednosti razmene, već promena strukture. U prvih deset posleratnih godina rumunski uvoz su gotovo u potpunosti činili

²⁹⁰⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 8, Izveštaj o boravku delegacije SKJ u Rumuniji od 20–30. 09. 1966, pov. br. 443525, 16–20.

²⁹⁰⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 7, Informacija o najnovijim merama za stimulaciju poljoprivrednih proizvođača i sniženju cena nekim industrijskim proizvodima u Rumuniji, 24. 05. 1965, pov. br. 420009, 1–4.

²⁹⁰⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 20, Međunarodni ekonomski odnosi, pov. br. 424997, 2.

gotovi proizvodi, a izvoz sirovine. Ona je tako izvozila drvo, a uvozila nameštaj, izvozila pšenicu, a u slučaju sušnih godina uvozila brašno itd. Takav odnos značio je da je u proseku za 1 tonu gotovih proizvoda, morala da izveze od 8 do 12 tona sirovine. U tom periodu uvoz gotovih proizvoda zauzimao je 80% celokupnog uvoza. Do 1963. agrarno-sirovinski udeo izvoza se smanjio na 1/5, a izvoz mašina povećao za 20%. Želja za izvozom industrijskih proizvoda dovela je toga da Rumunija uspostavi trgovinske odnose sa 80 zemalja, i da 35% od ukupnog obima razmene preusmeri na nesocijalističke zemlje. Ključni artikli, mašine i oprema, sredinom 60-ih godina plasirani su u čak 50 zemalja, a sa većinom na osnovu dugoročnih trgovinskih sporazuma.²⁹⁰⁸

Tabela 38: Kratak pregled kretanja robne razmene Rumunije sa najvažnijim partnerima u milionima dolara.

Zemlje	1959.	1963.	1964.
SSSR	484	812	914.8
ČSSR	84	155	171.6
NDR	80.3	106	139.5
Poljska	39.6	74	70
Bugarska	11.5	25.5	20.8
Kina	59	28	34
Jugoslavija	5.6	14	20.3
Zapadna Nemačka	42.6	130	161
Italija	18	96	97.5
Francuska	24	56	71.6
Engleska	19	74	73

Međutim, ključne godine za rumunsku spoljnu trgovinu su tek nastupale. Od 1964. do 1967. godine ona je uspela značajno da promeni smer izvoza. Trgovina sa Sovjetskim Savezom je tako sa 42% od ukupne rumunske razmene spala na 27%, a sve članice SEV-a spale su ispod polovine ukupne robne razmene.²⁹⁰⁹ S druge strane, povećanje udela kapitalističkih zemalja se popelo na skoro 40%. U strukturi uvozne robne liste, zapadne mašine i oprema su se sa 25.8% u 1960. popele na skoro 60%. Od svih evropskih zemalja robna razmena se naročito brzo razvijala sa Zapadnom Nemačkom.²⁹¹⁰ Računajući na sovjetske pritiske, Rumunija je ulagala velike napore da pronađe alternativna tržišta,

²⁹⁰⁸ „Romania“, supplement to *The New York Times*, international edition, 12. 9. 1966, 3; „Rumunija Danas“, *Narodna armija, list JNA*, 22. 11. 1963, 4.

²⁹⁰⁹ Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, 597.

²⁹¹⁰ Paul Marer, *Soviet and East European Foreign Trade, 1946–1969, Statistical Compendium and Guide*, Indiana 1972, 30.

na kojim bi mogla da proda svoje artikle, ali i pronade potrebne sirovine. Već 1965. godine Brazil i Indija su postali važni izvoznici rude gvožđa i čeličnih rolni. One su tada zadovoljavale 38% ukupne rumunske potražnje za rudom gvožđa. Širenje prisustva na brojnim svetskim tržištima imalo je jasan cilj da se u što većoj meri ograniči ekonomska zavisnost od Sovjetskog Saveza, ali i obezbede devizna sredstva neophodna za nabavku potrebne tehnologije, mašina i opreme sa Zapada.²⁹¹¹

Od uvođenja privredne reforme u pokazatelji razvoja Jugoslaviji su opali. Na sprovođenje privredne reforme uticalo je i opadanje podrške Sjedinjenih Američkih Država. Iako se 1965. godine razmena sa SSSR-om povećala i zaključeni kreditni i brojni kooperativni ugovori, privredna reforma nije mogla da dobije puni zamah bez američke pomoći. Predviđanja stručnjaka bila su da je ključno za uspeh reforme bio nastavak američkog finansiranja od minimum četiri godine. Kako do toga nije došlo, osetilo se drastično opadanje stepena razvoja.²⁹¹² Tako je prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda za period 1965–1969. godina bio 4.5, industrija je sa nekadašnjih 12 procenata godišnjeg rasta spala na prosečnih 5.6%, poljoprivreda na 2%, izvoz sa 12.1 na 10.6, a uvoz robe sa 13.4 na 9.8%. Deficit trgovinskog bilansa rastao je sa svakom godinom i predstavljao sve veći problem za jugoslovensku spoljnu trgovinu. On se sa 249 miliona dolara u 1965. godini popeo na 427 miliona u 1968. Iako je izvoz rastao on nije mogao da pokrije plaćana po uvozu tako da je dobit od izvoza mogla da pokrije oko 80% uvoza.²⁹¹³ U pogledu razmene sa Istočnim blokom Jugoslavija je imala tendenciju da podiže obim razmene ali da on nikada više ne pređe polovinu kako se u slučaju ponovnog pogoršanja odnosa mogla lakše da se preorijentiše na ostala tržišta. Od ukupne jugoslovenske razmene na ovo tržište je tako 1956. otpadalo oko 22%, 1963. oko 24%, a 1967. oko 31%.²⁹¹⁴

Sa svakom godinom je razlika u uvozu i izvozu dve zemlje bila sve veća. Jugoslavija je do 1970. godine izvezla artikle u vrednosti od skoro 1.7 milijardi, a uvezla u vrednosti oko 2.9 milijardi dolara. Iako se Rumunija trudila da ujednači saldo, ipak je 1969. godine uvoz bio veći za oko 100 miliona dolara, odnosno njen izvoz se kretao oko 1.6, a uvoz oko 1.7 milijardi dolara.²⁹¹⁵

Životni standard

Prva polovina 60-ih godina pokazala je izvesno podizanje životnog standarda. Povećanje zarada ipak nije moglo da umanjí visoke troškove života. U gradovima je kilogram šećera koštao 9 leja, kilogram mesa i maslaca 30 leja, a prosečna cena za litar mleka, kilogram krompira i hleb bila je oko 2 leja. Drastično skuplji bili su odevni predmeti i obuća. Za par cipela, odelo ili bolji džemper trebalo je izdvojiti minimum 200 ili 300 leja. Prosečna plata od 700 leja koliko je imala medicinska sestra dopuštala je, nakon plaćanja troškova stanovanja i računa, dnevni trošak od 20 leja što je bilo dovoljno samo za hranu, ali ne i druge životne potrebe. Situacija je bila još teža ako je u porodici sa decom samo jedan član radio. Pomenuta mesečna zarada nije bila dovoljna za kupovinu usisivača, a godišnja

²⁹¹¹ Ronald Haly Linden, Bear and Foxes, *The International Relations of the East European States, 1965–1969*, New York 1979, 182–183.

²⁹¹² Više o značaju američke i sovjetske pomoći i saradnje u ostvarivanju privredne reforme u: Dragan Bogetić, *Jugoslovensk-američki odnosi 1961–1971*, Beograd 2012; Đoko Tripković, *Jugoslavija–SSSR 1956–1971*, Beograd 2012.

²⁹¹³ AJ, 130–SIV, f. 734, dos. 1191, Razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom, 4–7.

²⁹¹⁴ AJ, 130–SIV, f. 656, dos. 1086, Evropsko ekonomsko-političke integracije i jugoslovenski izvoz nekih važnijih proizvoda, jul 1968, 34–37.

²⁹¹⁵ *Društveno-ekonomski razvoj Socijalističke Republike Srbije 1950–1971*, Beograd 1972, 206.

je taman mogao da se kupi frižider, jer je prvi uređaj koštao oko 800, a drugi oko 7.000 leja. Za motor ili automobil trebalo je štedeti po nekoliko godina jer su se cene kretale od 8.000 za motocikl do 23.000 leja za najjeftiniji automobil „trabant“. Iz tih razloga Rumunija je za tri godine 1962–1964. uvezla svega 10.000 automobila.²⁹¹⁶

Standard u Rumuniji se u određenoj meri povećao šezdesetih godina. Do tada država je značajno unapredila sisteme socijalne i zdravstvene zaštite, besplatno je bilo školovanje, a deca u osmogodišnjem sistemu obrazovanja su od države besplatno dobijala knjige i potreban pribor. Obdaništa su bila široko dostupna, a odmarališta jeftina, a za određene kategorije i potpuno besplatna. U Rumuniji se stanarina određivala prema mesečnim primanjima i iznosila je u proseku oko 6% plate. Što se tiče ličnih primanja, u Rumuniji su radnici bili podeljeni u osam platnih razreda, sa prosečnom mesečnom zaradom od 1150 leja.²⁹¹⁷ U prva tri su ulazili nekvalifikovani radnici i njihove plate su se kretale od 500 do 600 leja. Kvalifikovani radnici su bili u sledeće tri kategorije i njima je plata išla do 800 leja. U poslednja dva razreda ulazili su visokokvalifikovani radnici i njima je osnovna plata bila oko 1200 leja. Bonusi su se davali za prebacivanje norme, a postojali su i dodaci za otežavajuće uslove za rad. Tako je prosečna plata u valjaonicama i topionicama bila oko 1500 leja. Napredovanje iz razreda u razred dolazilo je na predlog šefa i na osnovu radnog staža. Fakultetski obrazovani službenici u administraciji su imali početnu platu od 1800 leja, a direktori fabrika od 3000 do 4000 leja. Posebno poštovana grupa bili su inženjeri i tehničari čije su se plate kretale oko 2500 odnosno 2000 leja mesečno.²⁹¹⁸

S druge strane Jugoslavija je najveći porast u nominalnoj vrednosti ličnih dohodaka ostvarila tokom 1966. i 1967. godine. Oni su u odnosu na 1965. godinu porasli za 45%. Međutim, ako se želi videti realno stanje onda se porast plata mora uporediti i sa povećanjem cena i troškova života. Posle proračuna zaključak je da je realno povećanje bilo za oko 18.1 %. Prosečna plata zaposlenog Jugoslovena 1965. godine bila je oko 650 novih dinara, a 1968 oko 800.²⁹¹⁹ Najveće plate u privredi imali su radnici zaposleni u hidroelektranama i elektrodistribuciji, a prosek je bio preko 1600 novih dinara, zatim u naftnoj industriji nešto ispod 1400, dok su najniže zarade bile u drvnoprerađivačkoj industriji, fabrikama nameštaja i tekstilnoj industriji i one su se 1967. godine kretale između 610 i 630 dinara. Pomenuti podaci iz 1967. godine ako se uporede sa prosečnim zaradama iz 1964. godine pokazuju da je za par godina postignuto povećanje od 2 do čak 3 puta.

Razlike u standardu života u Jugoslaviji i Rumuniji se mogu delimično sagledati i kroz tehničku opremljenost Na 1000 stanovnika Rumunija je imala 1965. godine 147 radio aparata, 26 televizora i dva automobila, dok je u istoj godini Jugoslavija imala 143 radio aparata, 30 televizora i 10 automobila na 1000 stanovnika. Treba navesti i da je potrošnja električne energije po glavi stanovnika bila skoro 3 puta veća u Jugoslaviji. Pomenute godine prosečna godišnja potrošnja po glavi stanovnika bila je 54kWH u Rumuniji i 147 kWh u Jugoslaviji.²⁹²⁰

²⁹¹⁶ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa–Rumunija, unutrašnji život, opšti podaci, 1950–1970, „Socijalizam –da, ali kada će putovanja i automobili?“, *Mond*, br. 26–28, 8. 12. 1964, 3–5.

²⁹¹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–36, Izveštaj sa odmora u Rumuniji B. Jovanovića, M. Popovića i V. Begovića od 9. do 31. jula 1964, 3–4.

²⁹¹⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 10, Zabeleška o razgovoru Bogoljuba Koprivice, atašea za ekonomske poslove sa Stefanom Georgeskuom, šefom biroa u Ministarstvu mašinogradnje, 26. 01. 1965, pov. br. 47837, 1–3.

²⁹¹⁹ Jugoslavija je 1. avgusta 1965. godine u sklopu privredne reforme izvršila i denominaciju dinara. tako je nova novčanica od 1 dinara imala vrednost 100 starih dinara. Tako da je vredost prosečne plate od 650 dinara po starom sistemu bila vrednost od 65.000 dinara.

²⁹²⁰ DAMSPS, SPA, 1968, XIV, dos. 1, Životni standard, Materijal za analizu izvršenja Društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine, jun 1968, 14–18.

Ključna godina za dalji razvoj rumunske privrede bila je 1967. jer je višegodišnji razvoj industrije u visini od 15% godišnje konačno doveo do visine nacionalnog dohotka od 700 do 800 dolara po stanovniku. Taj iznos se smatrao stepenikom iznad kojeg se smatralo da je zemlja u vazi intenzivnog privrednog razvoja.²⁹²¹ Želja za praćenjem zapadnih standarda i povećanjem materijalne baze odrazila se na izgled glavnog grada i drugih razvijenih centara. U celom Istočnom bloku samo su se u Rumuniji mogle videti savremene samousluge, strana alkoholna pića, noćni klubovi, nadrealističke izložbe, pa čak i golf klub. Razvijeni trgovinski odnosi sa Zapadnom Nemačkom primećivali su se na ulicama kojima su u foksvagenovim automobilima patrolirali policajci. Takođe, rukovodioci su sovjetske limuzine „čajke“ koji su bili zvanična prevozna sredstva zvaničnika zamenili mercedesima i jaguarima.²⁹²²

Iako je Rumunija i dalje ogromna sredstva izdvajala za investicije (čak 30% nacionalnog budžeta), standard je značajno popravljen. Najniža plata u Rumuniji je 1968. godine iznosila 700, dok je prosečna bila 1.200 leja. Iako je roba široke potrošnje postala dostupnija, nedostaci u snabdevanju su umanjivali zadovoljstvo potrošača. Od tri snabdevača, državna gazdinstva i zadruge su često podbacivale, količinom i kvalitetom, dok je treći snabdevač seljak proizvode na pijaci prodavao po visokim cenama. Snabdevenost odećom, obućom i kućnim aparatima je bila mnogo bolja, ali su visoke cene i dalje predstavljale prepreku za većinu stanovništva. Sa prosečnim mesečnim primanjima ispod 2.500 leja, jedna porodica je teško mogla da obezbedi televizor čija je najmanja cena bila 4.000 leja, magnetofon (3000), ili auto za koji je trebalo izdvojiti između 23.000 i 80.000 leja.²⁹²³ Na kraju, zaključak koji bi se mogao doneti bio bi da Rumuni 60-ih godina nisu živeli u izobilju, ali nisu više živeli i u vremenu nestašica prehrambenih proizvoda i robe široke potrošnje, kao što je to bilo naročito u prvj polovini 50-ih godina.

Ekonomski odnosi

Otvaranje Rumunije za saradnju u oblasti privrede se primećivalo početkom 1963. Vrlo važna za razvoj ekonomskih odnosa i kooperacije između jugoslovenskih i rumunskih preduzeća bila je poseta delegacije Vlade RNR predvođena pomoćnikom ministra metalurgije i mašingradnje Abrahamom Teberuom od 12–22. februara 1963. Ona je došla kao nastavak na plodnu posetu Kekića i Gainovića Rumuniji iz 1962. godine. Cilj posete rumunske delegacije bio je sagledavanje mogućnosti za razvoj industrijske saradnje i upoznavanje Rumuna sa jugoslovenskom industrijom. Ova delegacija vratila se u Rumuniju sa izgrađenom koncepcijom o jugoslovenskim mogućnostima, što je bio osnov za planiranje budućih odnosa. U skladu sa rumunskim interesima kao moguća polja saradnje viđena su industrija mašina alatlička, energetika, elektro industrija, mašingradnja i petrohemijska industrija. Iako je rumunska delegacija odbila da potpiše bilo kakav dokument, pa čak i zajedničku izjavu, postignuta je načelna saglasnost da se formiraju mešovite grupe stručnjaka koje bi se bavile opštim industrijskim poslovima, a zaključivanje konkretnih poslova bi bilo prepušteno preduzećima.²⁹²⁴

²⁹²¹ „Dvoznamenkasti rast“, *Vjesnik*, 24. 8. 1967, 3.

²⁹²² Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa–Rumunija, unutrašnji život, opšti podaci, 1950–1970, „Rojter o načinu života u Rumuniji, 18. 4. 1968, 20.

²⁹²³ „Стандард Румуна“, *Дневник*, 1. 11. 1968, 3.

²⁹²⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 16, Izveštaj o poseti delegacije Vlade Narodne Republike Rumunije, koja je boravila u Jugoslaviji u cilju upoznavanja jugoslovenske industrije i sagledavanja mogućnosti za razvijanje industrijske saradnje, pov. br. 414019.

Abraham Teberu je prihvatio i da jedna jugoslovenska delegacija poseti Rumuniju. Ta poseta je realizovana od 10. do 22. decembra 1963. godine, a delegaciju je predvodio Vinko Hafner, državni podsekretar u Saveznom sekretarijatu za industriju. Poseban interes posete bio je dogovor o kooperaciji jugoslovenskih i rumunskih industrija oko opremanja Đerdapa.²⁹²⁵ Tu se tokom 1963. godine javio problem otvaranja predstavništva „Interexporta“, preduzeća za međunarodnu trgovinu u Rumuniji. To jugoslovensko predizeće je 1963. godine toliko razgranalo poslovanje sa Rumunijom da više nije bilo moguće funkcionisanje putem prepiske ili povremenih poseta. Naročite poteškoće stvarala je odluka da „Interexport“ bude objedinitelj realizacije robnog kredita koji je NR Rumunija dala Jugoslaviji za izgradnju Đerdapa. Međutim, rumunski sistem nije dozvoljavao otvaranje posebnog predstavništva jer se vodio sistemom reciprociteta. Jedina mogućnost bila je da Rade Bulić, predstavnik „Interexporta“ u Rumuniji deluje u okviru Ekonomskog odeljenja Ambasade FNRJ u Bukureštu.²⁹²⁶

Iako su se privredni odnosi uspešno razvijali, njihov nivo nije bio dovoljan za otvaranje saradnje na drugim privrednim poljima pored trgovinske razmene. O realnom usposatavljanju drugih oblika privredne saradnje se u Jugoslaviji nije računalo do 1965. godine. Pokušaji da se ona uspostavi posetom Kekića i razgovorima sa Raduleskuom nisu urodili plodom. Te ni zaključen sporazum o povećanju izvoza vozila Crvene zastave za 600.000 dolara u 1963. godini nije realizovan. Poseta rumunske delegacija i njihov obilazak 25 jugoslovenskih industrijskih preduzeća i rudnika, kao i uzvratna poseta jugoslovenske delegacije ostale su na nivou razgovora i planiranja.²⁹²⁷ Rumunija je po razvoju oblika privredne saradnje bila poslednja od svih socijalističkih zemalja što je bio rezultat opreznosti rumunskih rukovodilaca.

Sektor robne razmene je tokom 1963. godine nailazi na mnogobrojne probleme. Dok se rumunski izvoz odvijao dobrim tempom, jugoslovenski je kaskao za njim. Posle deset meseci jugoslovenski izvoz je bio u zaostatku za rumunskim za 2.8 milijardi dolara (4.5 prema 7.3 milijarde realizovanog izvoza u korist Rumunije). Glavni problem kod zaostajanja jugoslovenskog izvoza bili su rumunski prigovori na cenu. Rumuni su tvrdili da jugoslovenske cene odstupaju od prosečne svetske cene. Jugoslavija na prigovore nije mogla da odgovori potvrdno jer je za svetske cene Rumunija uzimala one na Zapadu, a Jugoslavija je Rumuniji nudila cene koje su važile za sve istočnoevropske zemlje. Smeša ekonomskih i političkih interesa nije dozvoljavala da Jugoslavija lako popusti pred zamerama. Politička strana snižavanja cena prouzrokovala bi zahteve i ostalih istočnoevropskih zemalja sa kojima je Jugoslavija imala daleko veću razmenu.²⁹²⁸ Zbog svega toga postavljena visina trgovinske razmene od 21 milion u oba pravca ostvaren je ispod 60%, odnosno u vrednosti od oko 11.6 miliona dolara.

Pored poteškoća u vidu struktura razmene i cena proizvoda došlo je do ozbiljnog pomaka u realizaciji protokola razmene za narednu 1964. godinu. Predviđena razmena predstavljala je povećanje od 28% u odnosu na 1963. godinu. Veći udeo od 14.5 miliona dolara otpadao je jugoslovenski izvoz, dok je na uvoz išao ostatak na 13 miliona dolara. Na robnoj listi jugoslovenskog izvoza najviše su bili zastupljeni feromangan, silikomangan, bandaži za železnice, valjani čelik, pocinkovani lim, cevi,

²⁹²⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 17, Odluka o vraćanju posete NR Rumuniji u okviru industrijske kooperacije, pov. br. 438896, 1–3.

²⁹²⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 3, Otvaranje predstavništva Interexporta u NR Rumuniji, pov. br. 434030, 19. 10. 1963, 1.

²⁹²⁷ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 3, Informacija u vezi sa predstojećim pregovorima za zaključivanje protokola o robnoj razmeni sa Rumunijom za 1964. godinu, pov. br. 436643, 4.

²⁹²⁸ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 3, Informacija u vezi sa predstojećim pregovorima za zaključivanje protokola o robnoj razmeni sa Rumunijom za 1964. godinu, pov. br. 436643, 3.

čelična i pocinkovana žica, elektrode za zavarivanje, aluminijum, mesing, kadijum, sijalice, akumulatori, tkanina, sveža riba, konzervirana hrana, hmelj i dr, a od Rumunije je kupovala plinsko ulje, ulje za loženje, bitumen, so, cement, hemijske i farmaceutske proizvode, gume, pamuk, rezani papir, ravno stalo, kuglične ležaje i dr.

Karakteristično za pregovore o zaključivanju obima robne razmene bio je problem oko zaključivanja robnih listi. Sve države, računajući tu i Rumuniju su uporno nastojale da povećaju svoj izvoz mašina, opreme i robe, a da pri tom obezbede što veće količine sirovina kroz uvoz. Takva postavka dovodila je do dugih pregovora, a kompromisno rešenje je postizano posle mnogobrojnih uzajamnih ustupaka. Osim toga, drugo problematično pitanje tokom trgovinskih pregovora bilo je pitanje cena. Jugoslavija je u spoljnoj trgovini primenjivala tzv. cene za konvertibilna tržišta koje su bile niže od određenih cena za klirinška područja. Istočnoevropske zemlje su insistirale da međusobna trgovina obavlja po tzv. svetskim cenama, odnosno po cenama koje je Jugoslavija nudila konvertibilnim tržištima. Do sredine 60-ih godina taj problem se rešavao kompromisima između preduzeća u onim slučajevima kad razlika između tih svetskih cena i onih za klirinška područja nije bila drastična, dok u slučajevima kada je razlika u ceni bila i preko 30% do zaključivanja ugovora nije dolazilo. Još jedan problem koji je bio u začetku mogao je takođe da predstavlja prepreku razvoju trgovinskih veza sa Istokom. Reč je o sve veći jugoslovenski aktivni saldo do kojeg je dolazilo usled manjeg uvoza. Tokom pregovora koji su doveli do zaključivanja jugoslovensko-rumunskog protokola o robnoj razmeni 24. decembra 1963. godine kao ključni problemi isplivali su upravo pomenuti. Što se tiče cena, dogovoreno je da se kao klauzula u Protokolu unese „da će osnovu za utvrđivanje cena predstavljati svetske cene na glavnim svetskim robnim tržištima koje važe u momentu zaključivanja ugovora za istu robu“. Rumunska delegacija je zbog problema neisporučivanja robe sa jugoslovenske strane insistirala da se kao klauzula stavi i princip obaveznog izvršavanja kontingenata i princip recipročnosti kontingenata pojedinih grupa roba. Ta klauzula za razliku od prethodne nije uneta jer je jugoslovenska strana smatrala da primena tih principa dovela do kočenja razmene.²⁹²⁹ Ovakav protokol doprineo je poboljšanju na polju ostvarivanja planirane razmene. Klauzula koja je uneta u nov protokol je trebalo da taj problem reši.²⁹³⁰ U realizovanju zaključka poteškoće su stvarale razlike u formi rukovođenja privredom. U Rumuniji je rukovođenje bilo centralizovano te su preduzeća bila u obavezi da izvršavaju direktive državnih organa. S druge strane, u Jugoslaviji su preduzeća imala slobodu. Na konkretnom primeru to je značilo da su sporazumi koje je rumunska vlada zaključivala sa jugoslovenskom bili obavezni za rumunska preduzeća, dok za jugoslovenska ti zaključci to nisu bili.²⁹³¹ Ipak razmena je krenula dobrim tempom. Prva polovina 1964. pokazala je ostvarenje predviđene razmene od oko 54%, što je na ukupan obim planirane razmene od 27.5 miliona dolara u oba pravca iznosilo 14.5 miliona dolara. U drugoj polovini godine došlo je do izvesnog usporavanja te je razmena ostvarena u vrednosti od 20.2 miliona dolara u oba pravca, što je u procentima bilo realizovanje Protokola u visini od 73.5%.

Iako ni te godine prometni plan nije bio ostvaren u potpunosti dve delegacije koje su krajem decembra pregovarale o smatrale su potrebnim da Protokol za 1965. godinu bude veći za 18% od prethodnog, odnosno da iznosi 35.6 miliona dolara u oba smera. Ono po čemu je razmena 1965. bila drugačija od prethodnik bilo je što je problem cena bio rešen, a liste postavljene realnije. Uz listi A i B bili su

²⁹²⁹ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 104, dos. 1, Informacija o pregovorima sa zemljama Istočne Evrope radi zaključenja protokola o robnoj razmeni za 1964. godinu, pov. br. 42133, 9–10.

²⁹³⁰ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 104, dos. 1, Cirkularni telegram I uprave ambasadama u Moskvi, Pragu, Varšavi, Sofiji, Budimpešti i Bukureštu i poslanstvu u Berlinu od 10. 02. 1964, pov. br. 44573, 1–2.

²⁹³¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 14, Zabeleška o razgovoru predsednika SIV-a Petra Stambolića sa prvim zamenikom predsednika vlade Rumunije Brladeanuom 29. 09. 1965, pov. br. 434758, 1–4.

izbačeni svi artikli kod kojih je godinama u nazad izostajala realizacija. Sastavljene na osnovu čistih ekonomskih interesa liste su obećavale dobru realizaciju. Na kraju Protokol je realizovan u visini od 73% odnosno u vrednosti od 26 miliona dolara.²⁹³²

Sve bolji rezultati doveli su do lakših pregovora i donošenja boljih godišnjih planova. Protokol o robnoj razmeni za 1966. godinu bio je potpisan 25. decembra 1965. godinu i postavio je vrednost obostrane razmene na 42 miliona dolara. O njemu je rumunski potpredsednik vlade George Radulesku Aleksandru Živkoviću rekao da je to po strukturi i volumenu najbolji protokol koji su do tada potpisale dve države. Rumunski stručnjaci su ga ocenili kao realnim jer je održavao stvarne potrebe dve strane. Prilična nekomplementarnost privreda, slični proizvodni programi nisu dozvoljavali značajniji porast saradnje u formi spoljnotrgovinske razmene. Za tako nešto bio je potreban prelazak na više forme saradnje poput kooperacije, specijalizacije i zajedničkog istupanja na treća tržišta. Interes pokazan za kooperaciju u proizvodnji dela opreme za Đerdap je posmatran kao uvod u to polje saradnje. Godine 1966. strukturu robne razmene kao i do tada karakterisao je veliki udeo sirovina. Sirovine i poluproizvodi su činili 86% prometa, dok je roba široke potrošnje imala udeo od 8.8%. Ostalih pet procenata zauzimali su poljoprivredno-prehrambeni proizvodi sa 3% i oprema sa 2.2%.²⁹³³

Predviđen obim za 1966. godinu povećan je dodatnim ugovorom koji je imao vrednost 1.9 miliona dolara. Taj dodatni ugovor je bio značajan i po tome što je uveo u razmenu nove artikule. Novi proizvodi u jugoslovenskom izvozu bili su bukova celuloza za viskoznu i celofan, valjani proizvodi od mesinga, bešavne cevi, ferolegure i boksit, a u uvozu sirovo gvožđe, aluminijum u bloku, celulozno drvo, sintetički kaučuk i dr.²⁹³⁴ I pored poznatih problema insistiranja na recipročnosti, neodgovarajuće cene i nepostojanje razvijenih oblika saradnje robna razmena je već u prvih osam meseci prevazišla ostvaren volumen iz 1965. godine za 20%.

Za dalji razvoj privrednih odnosa važan je bio susret potpredsednika SIV-a Borisa Krajgera sa potpredsednikom rumunske Vlade Brladeanuom. Na poziv rumunskog predstavnika Krajger je boravio u Rumuniji od 1. do 4. marta 1966. godine. Tom prilikom su vođeni razgovori o daljem razvoju privredne saradnje i sklapanju dugoročnog trgovinskog ugovora za period 1966–1970. koji je trebalo da udvostruči robnu razmenu dve zemlje. Krajgera je primio i Nikolae Čaušesku, a jugoslovenska delegacija je imala prilike da obiđe i neka važna rumunska industrijska postrojenja u oblastima Bakau gde se nalazio grad Georgiju Dež i kombinati petrohemijske industrije u Boržeštiju i Savineštiju, kao i rafineriju Brazi koja se nalazila u oblasti Ploești.²⁹³⁵ Prilikom razgovora Krajgera i Brladeanua rešena su skoro svi problemi koji su usporavali privrednu saradnju.

Dugoročni sporazum koji je predviđao plan razmene za narednih pet godina do 1970. potpisan je u Beogradu 7. aprila 1966. godine od strane Nikole Džuverovića, saveznog sekretara za spoljnu trgovinu i George Čoara, rumunskog ministra spoljne trgovine. Predviđena vrednost dugoročnog sporazuma bila je 208.6 miliona dolara, po jugoslovenskom izvozu 104.5 po uvozu 104.1 miliona dolara. Godišnji rast bio je postavljen u visini između 18. i 20%.²⁹³⁶ Treba naglasiti da se takva postavka nije razlikovala od globalnog plana razmene sa istočnoevropskim zemljama. Prema opštem planu po dugoročnim predviđanjima Jugoslavija je sa ovim zemljama trebalo da ostvari u periodu

²⁹³² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–46, Pregled bilateralnih odnosa Jugoslavija–Rumunija, 1.

²⁹³³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Bilateralni odnosi SFRJ–SRR, pov. br. 433107, 24.

²⁹³⁴ Isto, 23.

²⁹³⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 6, Informacija o poseti potpredsednika SIV-a Borisa Krajgera SR Rumuniji, pov. br. 433111, 1–2.

²⁹³⁶ „Potpisan jugoslovensko-rumunski dugoročni sporazum o robnoj razmeni“, *Privredni pregled*, 8. 4. 1966, 2.

1966–1970. godine razmenu u visini od 5.4 milijarde dolara. Predviđen dva puta veći promet u ovom periodu od ostvarenih 2.7 u prethodnom 1961–1965. godine bio je argumentovan proširenjem oblika saradnje. Osim tradicionalne razmene artikala u nov dugoročni plan bili su uključeni i svi dogovori privrednih organizacija koji se odnose na kooperaciju i specijalizaciju. Tu su spadali i aranžmani o korišćenju slobodnih kapaciteta i korišćenja transportnih i turističkih kapaciteta. Region istočne Evrope za Jugoslaviju je predstavljao pre svega područje za snabdevanje sirovinama i reproduktivnim materijalima. S tim u vezi plan je predviđao daleko veći uvoz ovih stavki (1.5 milijardi prema 1 milijardu izvoza). Na listama su najznačajnija mesta zauzele po količini nafta i derivati, valjani proizvodi crne metalurgije, uglj za koksiranje, koks, sirovo gvožđe, veštačka đubriva, sintetički kaučuk, azbest, aluminijum, nikl, hemijske sirovine, cement i dr. Jugoslovenska izvozna nomenklatura se u suštini nije drastično promenila u odnosu na period 1961–1965. Izvoz je uglavnom bio koncipiran kroz obojene metale, olovo i živu, valjanih materijala crne metalurgije, kablova, veštačkih vlakana, ali i poljoprivrednih proizvoda, robe široke potrošnje o transportno turističkih usluga.²⁹³⁷ U takvu koncepciju uklapao se i pomenuti petogodišnji plan ekonomske saradnje sa Rumunijom. Ako se uporedi sa dugoročnim sporazumom za period 1961–1965. godina primećuje se takođe više nego duplo povećanje vrednosti saradnje iako prethodni sporazum koji je predviđao razmenu od 86.6 miliona dolara nije bio dostignut. Njegova realizacija na kraju tog perioda 1965. iznosila je 81 milion dolara.

Tradicionalno dugoročnim sporazumima sa Rumunijom Jugoslavija je obezbeđivala potrebne količine goriva i maziva. Sporazumom za period 1961–1965. godine udeo goriva bio je 31% od ukupnog jugoslovenskog uvoza. Novi sporazum je bar na papiru ograničio snabdevanje naftom. Tako je od ukupnog uvoza iz Rumunije na derivate otpadalo svega 13%. Godišnji protokoli dozvoljavali su da se količina poveća i da se za svaku godinu posebno ugovara. Tako da je ugovorom Beograd obezbedio minimalne količine koje su mogle da se godišnje povećaju u zavisnosti od želje i interesa dve zemlje. Sa druge strane uvoz sirovina i reproduktivnih materijala se u udelu od 35% povećao na 57%, dok je uvoz finalnih proizvoda ostao na 30%.

Kod jugoslovenskog izvoza je takođe došlo do promena u poređenju sa periodom 1961–1965. Sa 65% na 70% od ukupnog jugoslovenskog izvoza povećan je udeo finalnih industrijskih proizvoda. Sirovine i reproduktivni materijali su tako od 35% spali na 30%. Struktura robnih lista bila je delimično izmenjena i obogaćena novim proizvodima. U listama jugoslovenskog izvoza uneti su proizvodi poput železničke šine, bukova celuloza, boksit, železna ruda, kožna galanterija i proizvodi elektroindustrije. Rumunske izvozne liste bile su obogaćene aluminijumom u bloku, sintetičkim kaučukom, autogumama, ingotom, kao i proizvodima elektroindustrije. Kod proizvoda crne metalurgije postignut je reciprocitet u volumenu. Za razliku od prethodnog perioda kada je razmena bila određena na 7 miliona dolara u oba pravca, a od čega nije gotovo ništa realizovano, volumen je u novom sporazumu bio sveden na realne mogućnosti. U periodu 1965. glavni problem nerealizovanja bio je pitanje cena i specifikacija valjanih čeličnih proizvoda kod kojih su na jugoslovenski izvoz otpadali uglavnom srednji i fini valjani materijali od visokokvalitetnih čelika, a na rumunski izvoz polufabrikanti kao što su blumovi, toplovaljane trake i gredice.²⁹³⁸ Takođe novi sporazum je predviđao da 17% od celokupne vrednosti (208 miliona dolara), odnosno oko 35 miliona bude izvršeno na osnovu kooperacije u industriji. Ključni doprinos Protokola o dugoročnoj privrednoj saradnji za period 1966–1970. jeste što je segmente koji su konstantno ulazili u plan razmene izbacio

²⁹³⁷ DAMSPS, SPA, 1966, II, dos. 2, Bilten DSIP-a broj 6, str. pov. br. 43, 17–19.

²⁹³⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 1, Informacija o završenim trgovinskim pregovorima sa SR Rumunijom za period 1967–1970, pov. br. 49248, 4–7.

ili sveo na realnu meru, što je predvideo šire mogućnosti saradnje i konačno u plan uključio i privrednu saradnju na osnovu industrijske kooperacije. Tokom pregovora o godišnjim protokolima saradnje uticaj dugoročnog sporazuma bio je jasno izražen. Spremnost za dalje unapređenje saradnje je uticala da se obično razmatraju samo njegove pozitivne strane, te on nije bio posmatran kao sredstvo koje bi moglo ograničiti saradnju već samo dodatno razviti.

Prvi vidljivi rezultati ostvareni su već u prvom godišnjem protokolu dugoročnog petogodišnjeg sporazuma. Godišnji protokol za 1966. godinu predviđao je razmenu u obimu od 42 miliona dolara. Za prvih devet meseci bili je zaključeno oko 83% odnosno u vrednosti od 35 miliona dolara. To je već bilo prilično više od realizovane razmene u vrednosti od 24.6 miliona dolara za 1965. godinu. Do kraja 1966. godine robna razmena je realizovana u iznosu od oko 40 miliona dolara, što se može oceniti kao veliki napredak jer je Protokol za tu godinu bio skoro ostvaren. Veliki pokretač saradnje u ovoj oblasti bilo je direktno povezivanje jugoslovenskih i rumunskih preduzeća, kao i jugoslovenskih preduzeća sa Ministarstvom unutrašnje trgovine. Tokom te godine sklopljeni su i uglavnom realizovani aranžmani u iznosu od 3.4 miliona dolara, što nije bilo predviđeno Protokolom. Jedan od značajnijih aranžmana mimo godišnjeg protokola bio je potpisan 15. aprila u Bukureštu između „Jugoslavija-komerca“ i rumunskog „Centrokoopa“, Centralnog saveza potrošačkih zadruga SR Rumunije. Ugovorom je bilo predviđeno da se do kraja godine ostvari razmena od preko dva miliona dolara. Jugoslavija bi prema planu izvozila alkoholna pića, tekstil, tepihe, cigarete i druge artikle široke potrošnje, a Rumunija bi izvozila staklo, hemiju i prehrambene proizvode.²⁹³⁹ Pomak je načinjen i u segmentu razmene mašina i opreme. Taj segment je godina bio neiskorišćen, a zauzimao je značajno mesto u svakom godišnjem protokolu. Konačno pokretanje i tog segmenta dovelo je do velikog skoka u realizovanju godišnjeg plana razmene. Sve veći značaj koji je Jugoslaviji pridavan od strane Rumunije odrazio se pozitivno na ekonomsku saradnju. Iz političkih razloga Rumunija manje insistirala na principu recipročnosti i uravnotežene razmene proizvoda mašinogradnje, što je pak omogućilo da sklopljeni ugovori premaše polovinu predviđenih kontingenata.²⁹⁴⁰

Protokol za 1967 godinu koji je potpisan novembra meseca 1966. godine u Bukureštu od strane Marijana Cuculića, pomoćnika ministra spoljne trgovine i Nikolae Angela, pomoćnika ministra spoljne trgovine. Protokol je predviđao povećanje od 13% u odnosu na robne liste za 1966. godine i obim od 48.2 miliona dolara u oba pravca.²⁹⁴¹ Treće zasedanje Jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju održano 12. i 13. januara 1967. u Bukureštu donelo je nova razmišljanja i nove mere. Tokom razgovora vođenih između dveju delegacija predvođenih Aleksandrom Grličkovim, članom SIV-a i potpredsednikom rumunske Vlade George Raduleskuom zaključeno je da je potrebno dalje razvijati saradnju naročito u oblasti kooperacije u metalurgiji, mašinskoj i ekstraktivnoj industriji. Iako je Mešoviti komitet značajno doprineo poboljšanju robnih listi, uklanjanju prepreka i povećanju obima razmene predstavnici privrednih organizacija koji su i samo počeli da ostvaruju kontakte ocenjivali su postojeće forme saradnje kao uske. Uzimajući u obzir ove primedbe Savezna privredna komora SFRJ i Trgovinska komora Rumunije su odlučile da u okviru svojih struktura oforme sekcije koje bi radile na unapređenju veza. Konačna odluka o tome pala je tokom posete Antona Bolea, predsednika Savezne privredne komore Rumuniji od 20. do 23. januara. On je sa predsednikom rumunske komore Viktorom Joneskuom razgovarao o saradnji privrednih komora i

²⁹³⁹ „Потписан југословенско-румунски протокол о додатној трговини“, *Политика*, 16. 4. 1966, 3.

²⁹⁴⁰ „Dobri rezultati—još bolji izgledi“, *Privredni pregled*, 19. 4. 1966, 2.

²⁹⁴¹ „Југословенско-румунска трговина износиће 48 милиона долара“, *Политика*, 1. 11. 1966, 3; DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 2, Informacija o završenim pregovorima sa Rumunijom, 25. oktobar–1. novembar 1966, pov. br. 440931

saradnje u oblasti industrijske kooperacije, turizma, informacija i transporta. Rezultat posete bio je odluka da se u cilju stvaranja direktne saradnje dve komore njenim upravnim odborima predloži osnivanje posebnih tela.²⁹⁴² Sekcija pri Saveznoj privrednoj komori u Beogradu bila je formirana 15. marta 1967. godine, a na osnivačkoj skupštini je za predsednika izabran Andraš Kovač, direktor „Naftagasa“, a za potpredsednike Đorđe Janković, direktor „Heminda“ i Josip Koprivica, direktor „Brodmaterijala“ iz Rijeke. Cilj postojanja bio je učestvovanje u trgovinskim pregovorima, posredovanje u rešavanju problema, podsticaj kooperativne saradnje i otvaranje novih oblika poput malogranične saradnje.²⁹⁴³ Sekcije se mogu posmatrati kao stručna i savetodavna tela koja su zajedno sa Komitetom za privrednu saradnju donosila mere za poboljšanje privredne sfere u odnosima.²⁹⁴⁴

Planirani obim saradnje u 1967. skočio je na 51 milion dolara zahvaljujući dodatnim ugovorima između zainteresovanih preduzeća. Od značajniji treba izdvojiti ugovor zaključen 1966. godine o uvozu „Torpedovih“ dizel motora u iznosu od preko milion dolara koji se realizovao u narednoj godini. To je bio prvi ugovor o jugoslovenskom izvozu potpisan bez ikakvih uslovljavanja sa rumunske strane ili vezivanje za neke druge artikle. Torpedovi dizel motori bili su kompatibilni sa rumunskim generatorima što je otvaralo mogućnost za dugoročnu kooperaciju. Značaj ugovora bio je i u tome što je Jugoslavija povoljnim uslovima počela da preuzima poslove starih rumunskih partnera, u ovom slučaju je to bila Poljska.²⁹⁴⁵

Povoljnijim uslovima jugoslovenski predstavnici su pokušavali da izazovu zainteresovanost rumunske industrije, a krajnji cilj je bio preorijentacija na uvoz mašina i opreme iz Jugoslavije. Tokom 1967. godine zaključen je aranžman sa Zenicom o razmeni proizvoda za 1968. godinu u vrednosti od 10 miliona dolara. Uspešno su privedeni kraju i razgovori o proširenju isporuke dizel motora torpedo i brodskih motora i opreme (Litostroj–Končar). Osim toga van redovnih listi zaključen je ugovor o proširenju razmene između „Intereksporta“ i Ministarstva unutrašnje trgovine Rumunije. Pored pozitivnih pokazatelja razvoj privredne saradnje je 1967 išao sporije. Glavni razlog bio je veliki debalans nastao povećanom dinamikom jugoslovenskog izvoza, a smanjenim uvozom iz Rumunije koji je jugoslovenska potraživanja povećao na oko 10 miliona dolara. U periodu od januara do septembra stvorena je razlika od 5.2 miliona dolara jer je vrednost robe koju je Jugoslavija izvezla bila oko 17.3 miliona, a vrednost rumunskog izvoza za isti period je bio oko 12.1 milion dolara. Debalans, problem cena rumunskih proizvoda od kojih su neki bili i 40% skuplji od svetske cene i struktura robe bili su glavni razlozi zašto planirani obim razmene od 48 miliona nije dostignut na kraju 1967.²⁹⁴⁶

Novoosnovane sekcije su na osnovu toga pokušale da donesu mere kojim bi se omogućilo povoljnije kretanje robne razmene u sledećoj 1968. godini. Jugoslovenska sekcija je smatrala da pored pomenutih problema treba da posebnu pažnju obrati stimulisanoj jugoslovenskih preduzeća za saradnju sa rumunskim. Pokazalo se da su oni bili raspoloženi samo za izvoz, ali ne i za uvoz iz Rumunije.²⁹⁴⁷ Drastično povećana razlika između ostvarenog uvoza i izvoza i jugoslovenski aktivni saldo od 13 miliona dolara predstavljali su veliki problem. Saldo koji je dostizao gotovo 3 obostrane razmene bio je viđen kao značajna prepreka daljem razvoju odnosa. Kako bi se vratio u normalu

²⁹⁴² „Румунија и Југославија повећавају трговинску размену“, *Политика*, 24. 1. 1967, 3.

²⁹⁴³ „Dobri izgledi za razvoj industrijske kooperacije sa Rumunijom“, *Privredni pregled*, 16. 3. 1967, 1–3.

²⁹⁴⁴ „Treće zasedanje Jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju počinje 12. januara, *Privredni pregled*, 7. 1. 1967, 3).

²⁹⁴⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 16, Ekonomski odnosi, pov. br. 438575, 1.

²⁹⁴⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 11. 11. 1967, pov. br. 438478, 1–3.

²⁹⁴⁷ „Razmena sa Rumunijom ispod očekivanja“, *Privredni pregled*, 12. 9. 1967, 2.

tokom III i IV zasedanja Komiteta za privrednu saradnju razmatrane su mnoge mere, koje su išle u pravcu restrikcija jugoslovenskog izvoza ili čvršćeg vezivanja izvoza sa uvozom. Kao dodatna mera koja se sprovodila i sa jugoslovenske i rumunske strane viđena je stimulacija jugoslovenskih preduzeća u smislu uvoza iz Rumunije i usmeravanje rumunskih na obimniji izvoz u Jugoslaviju.²⁹⁴⁸

Za Jugoslaviju Rumunija je bila od velike važnosti u ekonomskom smislu zbog obilja prirodnih sirovina i dinamike privrednog razvoja. Te dve činjenice su je predstavljale kao važnog dugoročnog privrednog partnera. Međutim, razlike u sistemu stvarale su dosta problema, pa je prilagođavanje instrumenata i rešavanje glavnih problema tokom 1967. godine postalo neophodnost za dalji razvoj ekonomske saradnje.

Tabela 39: Robna razmena 1960–1969.²⁹⁴⁹

Godina	Izvoz Jugoslavije	Izvoz Rumunije	Ukupno (u milionima dolara)
1960.	5.8	9	14.8
1961.	11	8.3	19.3
1962.	7	3.5	10.5
1963.	5	6.6	11.6
1964.	9.8	10.3	20.2
1965.	12.9	16	28.8
1966.	16	23.3	39.3
1967.	22.7	21.7	44.4
1968.	22.2	22.2	44.4
1969.	23.7	25	48.7

Iz priložene tabele se vide velike oscilacije u izvršenju protokola i robnih listi po godinama. Nekada je jugoslovenska strana u većem procentu izvršavala preuzete obaveze, a nekada Rumunija. Najveći skok u obimu razmene vidljiv je u 1964. godinu. U odnosu na 1963. godinu to povećanje bilo je u visini od 74%. Sledeća godina velikog skoka bila je 1966. kada je razmena skočila za 53%. Velika razlika između planiranog obima i ostvarenog u ovim godinama bila je najčešće rezultat malog ostvarenja razmene finalnih industrijskih proizvoda, mašina i opreme. Izuzev 1962. godine kada je

²⁹⁴⁸ „Obostranim naporima problemi se mogu rešiti“, *Privredni pregled*, 22. 3. 1968, 1.

²⁹⁴⁹ Podaci preuzeti iz: *Statistika spoljne trgovine FNRJ za 1960*, Beograd 1961, 16–20; *Statistika spoljne trgovine FNRJ za 1961*, Beograd 1962, 17–22; *Statistika spoljne trgovine FNRJ za 1962*, Beograd 1963; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1963*, Beograd 1964, 20–21; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1964*, Beograd 1965, 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1965*, Beograd 1966, 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1966*, Beograd 1967, 19–21; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1967*, Beograd 1968, 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1968*, Beograd 1969, 20–22; *Statistika spoljne trgovine SFRJ za 1969*, Beograd 1970, 22–24.

realizovano oko 50% od predviđene razmene, ona se u ostalim godinama ostvarivala u visini od 10–20%. Kao vid promocije mašina i opreme Rumunija je prenebregavala učešće na sajmovima. U periodu od 1948. do 1965. godine ona je učestvovala samo jednom na Zagrebačkom velesajmu sa nekoliko industrijskih proizvoda. Na ostalim sajmovima ili specijalizovanim izložbama Rumunija nije učestvovala. Osim slabog promovisanja problem je ležao i odbijanju zahteva da se uvoz mašina i opreme ostvari na osnovu kredita. Problem je bio u tome što je rumunska strana davanje ovakvih kredita uslovljavala principom recipročnosti. Dakle, za određeni kredit tražila je takođe kredit za uvoz jugoslovenskih mašina u približno jednakoj vrednosti. Još jedna ograničavajuća okolnost bila je što je rok za otplatu tih rumunskih kredita bio najviše četiri godine.²⁹⁵⁰

Industrijska saradnja

Jugoslavija je pregovorima o industrijskoj saradnji sa Rumunijom pristupila kasnije nego sa ostalim zemljama Istočne Evrope. Razlog zakasnelom razvoju ovog vida saradnje bio je u tome što dve države nisu dotada imale značajnije ekonomske odnose. Kao primer treba navesti podatak da je 1960. godine nije bilo gotovo nikakve razmene u oblasti mašinogradnje. Razlog pored toga, bio je što je rumunska industrija bila na nižem stepenu razvoja od većine ostalih istočnoevropskih zemalja. Prepreku je stvaralo i insistiranje na recipročnoj razmeni proizvoda mašinske industrije.²⁹⁵¹

Na osnovu Protokola o zajedničkim predlozima stručnih delegacija o mogućnostima industrijske saradnje od 23. decembra 1963. godine, stručne komisije su izradile predlog Protokola za prvo zasedanje Mešovitog komiteta za privrednu saradnju, koje je održano od 25. do 28. marta 1964. u Bukureštu. Jugoslovensku delegaciju predvodio je potpredsednik SIV-a SFRJ, Miloš Minić, a rumunsku Aleksandar Brladeanu, potpredsednik Ministarskog saveta RNR. Glavna tačka bila je formiranje komisije, koja bi se bavila mogućnostima kooperacije i saradnje u obezbeđivanju opreme za sistem „Đerdap“. Osim toga, formirano je još dvanaest stručnih grupa koje su trebale da proučavaju mogućnosti u raznim granama industrije. Na prvom zasedanju Mešovitog komiteta usvojen je nacrt i određeno da počnu sa radom u najkraćem mogućem roku.²⁹⁵² Većina sastanaka stručnih komisija za crnu metalurgiju, obojenu, brodogradnju, proizvodnju poljoprivrednih železničkih i drugih mašina, kao i elektroindustrije i petrohemijske, prehrambene i dr. industrije, počeli su u drugom i trećem kvartalu 1964. godine. Direktni doprinos prvog zasedanja bio je u nizu inicijativa koje su usledile i sa jugoslovenske i rumunske strane. Pored toga razmatrana su i pitanja drumskog, železničkog, vazdušnog i PTT saobraćaja i realizacije robne razmene.²⁹⁵³

Tokom prvog sastanka Mešovitog komiteta, usvojen je i Statut 28. marta. On je propisivao da se zasedanja Komiteta sazivaju po potrebi, a po pravilu jednom godišnje, da se dnevni red donosi najmanje mesec dana pre zasedanja, i da predstavnici oba dela Komiteta mogu na osnovu

²⁹⁵⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, 4, Informacija o predstojećem sastanku Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju, 10. 09. 1965, pov. br. 432145, 3–5.

²⁹⁵¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 9, Informacija o industrijskoj saradnji sa SR Rumunijom, 28. 09. 1966, pov. br. 434800, 5.

²⁹⁵² „Veoma povoljni izgledi za svestraniji razvoj ekonomske saradnje Rumunije i Jugoslavije“, *Privredni pregled*, 23. 3. 1964, 3. DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 2, Izveštaj o prvom zasedanju Mešovitog komiteta za privrednu saradnju sa NR Rumunijom, 10. 04. 1964, pov. br. 415743, 1–4.

²⁹⁵³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 2, Stanje realizacije obaveza koje proizilaze iz Protokola o I zasedanju Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju, pov. br. 422153, 3–5.

međusobnog sporazuma donositi odluke o pitanjima koja iskrnu u vreme između dva zasedanja.²⁹⁵⁴ Stvaranje Mešovite komisije i njeno prvo zasedanje predstavljalo je prekretnicu u rumunskom sagledavanju razvoja ekonomskih odnosa sa Jugoslavijom. Stručne komisije koje su sagledavale mogućnosti saradnje u crnoj metalurgiji, proizvodnji poljoprivrednih mašina i petrohemijskoj industriji, pokazale su da postoje velike mogućnosti i obostrani interes da se što pre ostvari kooperacija u tim poljima. Ipak, robna razmena je i dalje predstavljala najveći deo ekonomske saradnje.²⁹⁵⁵

Pregovori stručnih delegacija, vođeni tokom 1964. godine, posle prvog zasedanja Mešovitog privrednog komiteta, pokazali su da postoje velike mogućnosti za uspostavljanje kooperacije u crnoj i obojenoj metalurgiji, termo i hidroenergetskim postrojenjima i opremi, proizvodnji drumskih i šumskih vozila, mašina alatljika, hidrogradnji, mašinskoj i rudarskoj opremi. Ovaj podatak ne bi bio toliko važan ako se ne istakne činjenica da je već taj iznos premašio celokupnu ostvarenu prošlogodišnju razmenu. Pritom, juna meseca dogovoreno je povećanje razmene za dodatnih 3 miliona dolara.²⁹⁵⁶

U okviru ekonomskih odnosa veliki doprinos dala je jugoslovenska industrijska izložba, koja je održana tokom jula i avgusta u Bukureštu. Nju je u Rumuniji, u sportskoj hali „Floreska“, otvorio 15. jula Filip Bajković, savezni sekretar za industriju. Pored njega, pozdravne govore održali su direktor izložbe Jovan Ružić i rumunski ministar ruda i električne energije Buzor Almašan.²⁹⁵⁷ Osim otvaranja, zadatak delegacije, na čijem čelu je bio Bajković, bilo je potpisivanje i razmena ratifikacionih instrumenata Sporazuma o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, razgovori i poseta industrijskih preduzeća u Bukureštu, Ploestiju, Brašovu i Hunedoari. Boravak jugoslovenske delegacije trajao je do 19. jula.²⁹⁵⁸ Iako je akcenat bio na robu široke potrošnje, izložba je sadržala i proizvode mašinske, hemijske i elektroindustrije. Na otvorenom ispred izložbene hale „Floreska“, koja je raspolagala sa 1.200 m² pokrivenog prostora, bili su izložena vozila, građevinske i poljoprivredne mašine.²⁹⁵⁹ Jugoslavija se u Bukureštu predstavila sa oko 2.500 eksponata proizvedenih od strane 127 preduzeća. Sastavni deo bile su bioskopske predstave i posebne filmske projekcije za poslovne ljude i stručnjake. U hali su se mogle videti mašine za meso, testo, čišćenje, obradu drveta, frižideri, mašine za pranje veša, bojleri, šporeti, televizori, radio-aparati i dr. Osim toga, od prehrambenih proizvoda bile su zastupljene konzerve, alkoholna pića, čokolade, keks, a bilo je i sportskog i kancelarijskog materijala.²⁹⁶⁰ Zahvaljujući velikoj podršci vlasti, izložbu je pogledalo više od pola miliona ljudi. To je, u odnosu na dotadašnje izložbe, koje su mogle da se pohvale posećenošću ne većom od par hiljada ljudi, bio presedan. Pošto se radilo o industrijskoj izložbi, treba naglasiti da je za vreme i neposredno posle nje zaključeno dosta ugovora, čija je vrednost bila 1.5 miliona dolara. Osim konkretnog ekonomskog benefita i uspostavljanja kontakata sa rumunskim privrednicima, izložba je za Jugoslaviju bila važna i kao politička manifestacija.²⁹⁶¹ Oko pola miliona

²⁹⁵⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 1, Statut Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju, pov. br. 46702.

²⁹⁵⁵ „Југословесно-румунски привредни односи – На путу што тешње сарадње“, *Политика*, 23. 3. 1964, 6.

²⁹⁵⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 4, Odnosi SFR Jugoslavija – Rumunska Narodna Republika, pov. br. 420172, 4.

²⁹⁵⁷ „У Букурешту отворена индустријска изложба Југославије“, *Борба*, 16. 7. 1964, 2.

²⁹⁵⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 13, Izveštaj delegacije vlade SFRJ o boravku u Rumuniji, pov. br. 415215, 1–6.

²⁹⁵⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/II–120, Kraći osvrt na neke aspekte politike RN Rumunije, 18. 8. 1964, 10.

²⁹⁶⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 189, dos. 5, Definitivna nomenklatura uzoraka za izložbu Bukurešt 1964, pov. br. 428254.

²⁹⁶¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 189, dos. 5, Program učešća na izložbi u Bukureštu (od 15. jula do 5. avgusta), pov. br. 428254, 1–3.

ljudi koji su je pogledali, istovremeno su se dublje upoznali i sa Jugoslavijom, njenim unutrašnjim razvojem i mogućnostima, a svaki treći je dobio privredni, opšti i turistički prospekt. Veliko interesovanje Rumuna pobudio je i koncert grupe pevača predvođene Đorđem Marjanovićem, u pratnji orkestra „Radio-televizije Beograd“. Široko postavljena, bila je jedan od značajnijih događaja u Rumuniji, što potvrđuje broj od pola miliona ljudi koji su obišli postavku. Zainteresovanost publike, utisci izneti u knjigama utisaka, kao i simpatije Rumuna za Jugoslaviju i Josipa Broza Tita, pokazali su zvaničnicima velike mogućnosti za dalje produbljenje odnosa.²⁹⁶²

Formiranje i prvo zasedanja Komiteta za privrednu saradnju, najavilo je značajan pomak u privrednim odnosima. Robna razmena je sve do 1964. godine jedva dostizala nivo od 10 miliona dolara u oba pravca, a te godine je zabeleženo povećanje od čak 50%. Veliki doprinos tome su imale konsultacije i razgovori vođeni tokom prvog zasedanja Mešovitog komiteta za privrednu saradnju. Posle godinu i po dana od prvog, održano je II zasedanje u Beogradu, 28–30. septembra 1965. Domaćin je bio Boris Krajger, potpredsednik SIV-a, a rumunsku delegaciju je predvodio Brladeanu. Na njemu su sumirani rezultati saradnje, raspravljano o predlogu industrijske kooperacije i dugoročne robne razmene, diskutovano o mogućnostima poboljšanja odnosa u turizmu i saobraćaju, i sagledan je izveštaj Mešovite komisije za izgradnju hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap.²⁹⁶³

Glavna tačka zasedanja bila je pitanje razmene proizvoda mašingradnje, jer tokom 1965. godine nije zaključen nijedan ugovor, a nekoliko poslednjih godina razmena se kretala u visini između milion i milion i po dolara u oba pravca. Kao primer koliko je loše stanje, rumunska delegacija je navodila da sa NDR ostvaruje godišnji izvoz mašina od 30 miliona, a uvoz od 40 miliona dolara.²⁹⁶⁴ U okviru industrijske saradnje, glavna želja rumunske delegacije bila je da kroz kontakte privrednika obezbedi prodaju svojih mašina i opreme, a isto to je želela i jugoslovenska delegacija. Kooperacija koja je obeležila 1965. godinu, bila je između Železare u Zenici i „Metal-importa“ iz Bukurešta. Između njih je 17. septembra 1965. godine bio potpisan ugovor u vrednosti od 7 miliona dolara, za isporuku 30.000 tona železničkih šina tipa „65 kg“ i 36.000 valjanih blumova-gredica, od strane zeničke železare, i potrebne količine ingota za proizvodnju istih od strane „Metal-importa“.²⁹⁶⁵

Na zasedanju Komiteta održanog desetak dana kasnije, kroz razmatranje industrijske saradnje dogovorene su, pored isporuke ingota iz Rumunije i železničkih šina iz Jugoslavije, orijentacione liste za period 1966–1970. mnogih proizvoda crne i obojene metalurgije, elektroindustrije, alatnih mašina i dr. Definitivne količine i asortiman trebalo je da se zakluče prilikom potpisivanja sporazuma o dugoročnoj saradnji, ali se u suštini radilo o kablovima, akumulatorima, podsklopovima za prekidače srednjeg i visokog napona, transformatore, elektromotore, delove za šinska vozila i razne mašine. Treba spomenuti i opremu za brodove, postrojenja za bušenje, eksploataciju i preradu nafte, i opremu za hemijsku industriju. U periodu zasedanja vršena su ispitivanja poljoprivrednih mašina i traktora, kako bi se proverila njihova podobnost za korišćenje u specifičnim agrotehničkim uslovima svake zemlje, te se i o tome diskutovalo.

Na drugim poljima razmatrana je potreba drumskog povezivanja dve države, preko graničnih prelaza Vršac–Stamora Moravica i Kikinda–Lovrin. Problem prilikom uspostavljanja drumskog saobraćaja

²⁹⁶² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 189, dos. 5, Informacija o jugoslovenskoj izložbi u Bukureštu 1964. godine, 09. 08. 1964, 433264, 1–10.

²⁹⁶³ „Заседање југословенско-румунског Мешовитог комитета за привредну и научно-техничку сарадњу – Могућности шире међусобне сарадње“, *Борба*, 29. 9. 1965, 2.

²⁹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 9, Informacija o zasedanju jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju od 28–30. septembra 1965, pov. br. 444098, 1–3.

²⁹⁶⁵ „Кооперација зеничке Желеzare и Метал-импорта из Букурешта, *Борба*, 18. 9. 1965, 2.

na liniji Beograd–Bukurešt, koji je išao preko prelaza Vršac–Stamora Moravica, nalazio se na jugoslovenskoj strani, jer je Rumunija asfaltni put imala do same granice. Na jugoslovenskoj strani postojao je problem izgradnje nešto preko 12 km puta, za šta AP Vojvodina nije mogla da obezbedi sredstva. Sredstva su tokom 1966. godine bila pronađena i do kraja godine put je bio asfaltiran. Finansijski problem postojao je na jugoslovenskoj strani i po pitanju izgradnje objekata namenjenih proširenju PTT veza i prenosa televizijskog programa. Iako je nabavljena oprema, zbog privredne reforme organizacije, PTT i RTV su bile uskraćene za sredstva potrebna za izgradnju građevinskih objekata.²⁹⁶⁶ Radovi na izgradnji releja, prema Ugovoru jugoslovenske i rumunske radio-televizije, trebalo je da se završe do jula meseca. Međutim, zbog kašnjenja, završetak radova se otegao do kraja 1966. godine. Inače, Sporazum o saradnji radio-televizija dve države bio je potpisan u Beogradu 1963. godine.²⁹⁶⁷

U pregovorima između preduzeća i institucija zainteresovanih za privrednu saradnju, do izražaja je dolazilo nekoliko karakteristika tipičnih za Rumuniju. To su bile taktika odugovlačenja sa donošenjem odluka i insistiranje na apsolutnom vrednosnom reciprocitetu. Tako je, na primer, u periodu decembar–januar 1965. godine u Bukureštu niz jugoslovenskih preduzeća („Rade Končar“, „Jugoelektro“, „Hempro“, „Tekin-invest“, „Mašinoimpeks“, „Termoelektro“, „Jugotehna“, „Jugoplastika“, „Tehnopromet“...) pregovaralo, a nijedno nije uspelo da potpiše ugovore. Rumunska strana u pregovorima je najdalje išla u davanju uveravanja da „postoji interes i da stvar treba da se još ispita i prostudira“. U nekoliko primera izašli su sa stavom da su spremni da uvezu ponuđenu robu, ali pod uslovom da Jugoslavija u istoj vrednosti uveze od njih sličnu. Uticaj ljudskog faktora je takođe imao izvesnih posebnosti. Rumunski direktori preduzeća i spoljnotrgovinskih predstavništava su lakše stavljali potpis na ugovore sa zapadnim firmama, što zbog verovanja da sve što dolazi sa zapada je kvalitetnije i bolje, a delom i zbog činjenice da su zapadne delegacije obično dolazile sa poklonima, kojima su im kupovali pažnju.²⁹⁶⁸

U razvoju industrijske kooperacije sa Rumunijom, javljala su se tri glavna problema. Rumunija je značajnu pažnju poklanjala uvozu sa Zapada. Kako bi se obezbedio obimniji uvoz iz tog pravca, morala je da svoje najkvalitetnije proizvode, za koje je i Jugoslavija bila zainteresovana, rezerviše za zapadno tržište. Od ukupnog uvoza opreme, sa Zapada je dolazila trećina. To potvrđuju i podaci za 1964. godinu, po kojima je uvezena roba u vrednosti od 103 miliona dolara, a sa Istoka za 220 miliona dolara. Sam za sebe taj podatak ne govori mnogo, ali ako se uvoz zapadnih proizvoda uporedi sa drugim istočnoevropskim zemljama, koje su samo mali deo opreme uvozile iz zapadnih zemalja, a najviše do 10%, onda se situacija menja. Drugi problem je bio u vezi sa licencnim ograničenjima. Licence za proizvodnju, recimo, delova za transportna sredstva i motora za lokomotive, ograničavala su Rumuniji da sa istima slobodno raspolaže. Takođe, problem je predstavljalo i strogo insistiranje na principu reciprociteta. Na primer, Rumunija je dala dispoziciju za uvoz jugoslovenskih traktora za ispitivanje, tek onda kada je to isto učinila i Jugoslavija.²⁹⁶⁹

Dvogodišnji rad mešovityh stručnih grupa, koje su tokom 1964. i 1965. godine radile na utvrđivanju mogućnosti za kooperaciju, naročito je podvlačio sfere poput korišćenja slobodnih kapaciteta,

²⁹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 9, Informacija o zasedanju jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju od 28–30. septembra 1965, pov. br. 444098, 5.

²⁹⁶⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 9, Izveštaj o ispunjenju zaključaka Protokola II zasedanja MK, 3. septembar 1966, pov. br. 432271, 6.

²⁹⁶⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 18, Tendencija usmeravanja rumunske spoljne trgovine sa aspekta razmene proizvodnja nekih industrijskih grana, pov. br. 47846, 6–8.

²⁹⁶⁹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 9, Informacija o industrijskoj saradnji sa SR Rumunijom, 28. 09. 1966, pov. br. 434800, 6.

proširenje naučno-tehničke saradnje i zajednički nastup na treća tržišta. Od planiranog tokom 1966. u manjem obimu je sprovedena uzajamna isporuka roba i korišćeni su slobodni prerađivački kapaciteti u oblasti crne metalurgije. Treba naglasiti da je jedini pravi vid saradnje, koji je sadržao elemente kooperacije, bila izgradnja plovidbenog i hidroenergetskog sistema Đerdap.²⁹⁷⁰

Najveća mogućnost za kooperaciju do trećeg zasedanja Mešovitog komiteta zakazanog za 21–23. novembar 1966. godine, bila je u oblasti elektroindustrije. Tu je dogovorena kooperacija u proizvodnji delova i podsklopova. Do kraja septembra je zaključena vrednost od 482.000 dolara, a za narednu se predviđala vrednost od oko 900.000 dolara izvoza. Pored toga, značajna stavka, koja je, istina, bila vrsta nižeg oblika industrijske saradnje, ostvarena je u sferi crne metalurgije. Saradnja u ovoj oblasti odvijala se na bazi specijalizacije u proizvodnji, i dopunskog iskorišćavanja jugoslovenskih slobodnih kapaciteta za proizvodnju železničkih šina u Zenici, na bazi uvoza ingota iz Rumunije. Po dugoročnom sporazumu, za pet godina obim razmene crne metalurgije postavljen je u visini od 40 miliona dolara, što je bilo nešto manje od 20% od ukupne vrednosti robne razmene.²⁹⁷¹

Iako su grupe stručnjaka u okviru Mešovitog komiteta utvrdile mogućnosti industrijske kooperacije, ona je bila tek načeta u oblasti crne metalurgije i iskorišćavanju slobodnih kapaciteta u Zenici. Međutim, na duge staze, razvoj kako jugoslovenske crne metalurgije, tako i rumunske, taj vid kooperacije je sve više sužavao. Već za 1967. jugoslovenski predstavnici nisu mogli da prihvate da se poslovi predviđeni ugovorom u potpunosti izvrše. Privremene potrebe i slobodni kapaciteti, otvarali su mogućnost takve saradnje i u industriji aluminijuma i bakra. Međutim, kao što je napomenuto, kooperacija u vidu iskorišćavanja slobodnih kapaciteta jedne od strane druge, bila je privremeno bez potencijala za stvaranje dugoročnog programa.

Zajedničko istupanje na treća tržišta je te godine bilo u fazi ispitivanja. Jugoslavija je proučavala konkretne predloge koji su dolazili sa rumunske strane. Od tih predloga, najprivlačniji je bio uvoz poljoprivrednih proizvoda. Odsustvo saradnje, konkretno u izvozu kukuruza, onemogućavalo je postizanje bolje cene. Rumunski proračuni su pokazivali da su obe strane po toni izvezenog kukuruza na evropsko tržište, gubile minimum po 2 dolara. Na osnovu tih činjenica, Centar za unapređivanje poljoprivrede se obavezao da detaljno ispita benefite zajedničkog nastupa u izvozu kukuruza i drugih poljoprivrednih proizvoda, i da se zajednička analiza sa sličnom rumunskom institucijom podnese nadležnim organima dve zemlje.²⁹⁷²

Protokol o industrijskoj kooperaciji 1967.

Jugoslavija i Rumunija su 13. januara 1967. u Bukureštu, potpisale Protokol o industrijskoj kooperaciji. Protokol je potpisan posle III zasedanja jugoslovensko-rumunskog Komiteta za privrednu saradnju. On je razradio mogućnosti kooperacije na području mašinogradnje, hemije, petrohemije i industrije nafte. Na polju hemije i petrohemije, predlagana je izgradnja kapaciteta za proizvodnju titandioksida, polipropilena i sirovina za poliuretan u Jugoslaviji, i metanola i polietilena visokog pritiska u Rumuniji. U naftnoj industriji postojao je interes za zajedničko istraživanje nalazišta u graničnom pojasu, izradu projekta eksploatacije i isporuke opreme. U mašinogradnji je bilo najviše mogućnosti za saradnju. Dve zemlje su bile zainteresovane za kooperaciju u proizvodnji

²⁹⁷⁰ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 8, Bilateralna ekonomska saradnja, 02. 09. 1966, pov. br. 432292, 3.

²⁹⁷¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 9, Informacija o industrijskoj saradnji sa SR Rumunijom, 28. 09. 1966, pov. br. 434800, 3–4.

²⁹⁷² DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, 3, Informacije o SR Rumuniji, 20. 11. 1967, pov. br. 438476, 2.

mehaničkih i hidrauličkih podsklopova za alatne mašine, koje bi podmirile potrebe dve države, kao i isporuku na treća tržišta. U prvom redu zainteresovanost je postojala za mašine za sečenje metala, ekscentar prese, i autokompresore. Razgovaralo se o izgradnji brodova za okeanski ribolov, i isporuku takva tri broda iz SFRJ u Rumuniju, između 1968–1970. Protokol je podvukao i mogućnosti za saradnju u oblasti elektroindustrije jake struje, u proizvodnji provodnika, kablova, elektromotora, prekidača i transformatora. U toj sferi razmatrane su i mogućnosti izrade opreme za sistem Đerdap.

Proizvodnja lakih kamiona nosivosti od 1.5 do 2 tone bila je sfera u kojoj je moglo doći do ozbiljnije saradnje. Rumunski predlog je bio da se za povećanje nosivosti kamiona njihove proizvodnje koristi zadnji most vozila „Zastava 620B“, a jugoslovenska strana je predlagala kooperaciju u proizvodnji novog tipa nosivosti 2 tone, koji bi zadovoljio potrebe obe države i mogao da se izvozi na treća tržišta. Za kamione rumunske proizvodnje nosivosti od 3 i 5 tona, predlagano je prilagođavanje jugoslovenskih dizel motora. Jugoslavija je predlagala i korišćenje njenih agregata i opremljenih šasija za proizvodnju rumunskih autobusa. Protokol je predvideo i mogućnosti za saradnju u proizvodnji rashladnih uređaja za prehrambenu industriju, ugostiteljstvo, trgovinu i aparate za domaćinstvo. O svim predlozima iznetim u Protokolu, dokumentaciju su izradile stručne komisije tokom prve polovine 1967. godine. U mesecima nakon potpisivanja, Jugoslavija je podnela dodatne predloge o kooperaciji u proizvodnji električnih lokomotiva od strane firme „Rade Končar“, traktora guseničara od fabrike „14. oktobar“ i u hemijskoj industriji od strane SPK. Dodatne predloge imala je i rumunska strana.²⁹⁷³

Iako je došlo do konkretizacije nekoliko planova o kooperaciji dve privrede, ipak se ta vrsta saradnje i tokom 1967. godine nalazila u fazi pregovaranja. U realizaciji Protokola o industrijskoj kooperaciji, najdalje se otišlo na polju petrohemijske industrije. „Naftagas“ iz Novog Sada je sa rumunskim preduzećem za naftu, ostvario saradnju u oblasti ispitivanja i eksploatacije iste u pograničnoj oblasti. Od kooperacije, naročite uspehe beležila je saradnja na istraživanjima jedinstvenog nalazišta gasa i nafte u blizini Mokrina, koje se prostiralo i sa jedne i druge strane granice. Sa gasnog polja u Mokrinu otkrivenog 1961, Jugoslavija je za četiri godine eksploatacije, od avgusta 1963, kada je počela proizvodnja iz jedne gasne kape, pa do kraja 1967, dobila preko 500 miliona kubnih metara gasa, a određenih uspeha bilo je i u eksploataciji nafte na južnom delu polja. S druge strane, na severnom delu mokrinskog polja, koje delom prelazi u Rumuniju, pronađeno je više slojeva nafte i gasa. Istražni radovi koje je vodio „Naftagas“ bili su u koorelaciji sa rumunskim istraživanjima, a na svaka dva do tri meseca sastajale su se mešovite grupe stručnjaka, koje su razmenjivale iskustva i dokumentaciju. Na rumunskoj strani, čiji su stručnjaci imali više iskustva u istaživanjima, krajem 1967. godine je počela probna proizvodnja. Taj cilj je nešto kasnije dostigla i Jugoslavija.²⁹⁷⁴

Već naredne godine primera industrijske kooperacije je bilo sve više. Širenju saradnje naročito je doprinelo III i IV zasedanje Komiteta za privrednu saradnju, koja su održana januara i marta 1968. godine u Bukureštu i Beogradu. Zaključak sa tih sastanaka bilo je da se detaljnije ispituju i mogućnosti kooperacije iz oblasti mašinogradnje, sa posebnim fokusom na proizvodnju alatnih mašina. Jedan od primera saradnje, ostvaren ubrzo posle toga, bio je ugovor između „Mekanike“, fabrike alatnih mašina iz Sibiu, i „Pobede“, fabrike mašina i zupčanika iz Novog Sada, potpisan 7. maja 1968. Dve fabrike su se dogovorile o implementaciji klasičnog tipa kooperacije, zasnovanog na podeli rada i

²⁹⁷³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 8, Protokol o industrijskoj kooperaciji između SFRJ i SRR, pov. br. 42848, 1–5.

²⁹⁷⁴ „Нафтагас хвата корак, југословенско-румунска сарадња на јединственом налазишту гаса, *Дневник*, 5. 1. 1968, 8; *Netehnički rezime studije o proceni uticaja grp za utvrđivanje izvedenog stanja i nastavak eksploatacije nafte, kondenzata i gasa na eksploatacionom polju Mokrin, NIS, mart 2020, 8–9.*

zajedničkog nastupa na trećim tržištima. Prema dogovoru, jugoslovenska fabrika je trebalo da proizvodi komplikovanije delove, a rumunska fabrika lakše i jednostavnije. Kada je reč o saradnji u proizvodnji ekscentar presa, testera za rezanje metala i dr. dogovor je predviđao da obe fabrike odvojeno sklapaju finalne proizvode, a da saradnja, počevši od druge polovine 1968. godine, do 1970. godine pređe vrednost od 1.5 miliona dolara. Sličan dogovor postignut je u još nekoliko sfera nakon posete delegacije Ministarstva industrije SR Rumunije od juna meseca 1968. Među njima bile su zajednička proizvodnja univerzalnih bušilica, fabrika „Livnice železa i tempera“ iz Kikinde i „Fabrike alatnih mašina i agregata“ iz Bukurešta i proizvodnja agregatnih mašina, tipiziranih elemenata i specijalnih mašina, između „Prvomajske“ iz Zagreba, fabrike „Ivo Lola Ribar“ iz Beograda i nekoliko rumunskih preduzeća. Oba ugovora su bila sa rokom trajanja od tri do pet godina. Osim njih interesovanje u sferi proizvodnje automatizovanih alatnih mašina, pokazale su fabrike „Iskra“ iz Ljubljane i „Automatik“ iz Beograda, te su i na tom planu učinjeni određeni koraci.²⁹⁷⁵

Turizam

Poput rasta privredne saradnje, u ovom periodu beležen je i konstantan porast turističkih poseta. Podaci o posetama rumunskih turista pokazuju da je višednevni boravak bio zastupljeniji od jednodnevnih poseta. Sporazum o ukidanju viznog režima i želja turističkih organizacija za razvojem saradnje, pokazale su u 1964. godini dobre rezultate, što se vidi na osnovu udvostručenog broja noćenja u poređenju sa prethodnom godinom.²⁹⁷⁶

Tabela 40: Rumunski turisti u Jugoslaviji 1961–1964.

Godine	broj turista	broj noćenja
1961.	2.025	5.043
1962.	2.424	8.098
1963.	3.930	12.843
1964.	7.582	22.310

U cilju razvoja turizma, Rumunija je predložila otvaranje turističkih predstavništava u Beogradu i Bukureštu. Međutim, propisi nisu dozvoljavali otvaranje turističkih biroa drugih zemalja u Jugoslaviji. Ipak, kako bi postojanje ovakvih predstavništava doprinelo razvoju odnosa, odlučeno je da se to pitanje analizira i do kraja 1964. godine donese konačan stav. U slučaju da analiza pokaže opravdanost, komisija bi izašla sa predlogom SIV-u za izmenu zakona.²⁹⁷⁷ Marta meseca 1964. organizovan je sastanak turističkih delegacija u Beogradu. Predsednik državne turističke organizacije Rumunije „Karpati“, George Nikulesku, i Milka Kufrin, predsednica Saveznog komiteta za turizam, razmatrali su razvoj kroz tri segmenta – razmenu turista, privlačenje stranih i korišćenje Dunava za

²⁹⁷⁵ „Mekanika i Pobjeda ugovorile kooperaciju“, *Privredni pregled*, 8. 5. 1968, 2; „Jugoslavija i Rumunija proširile saradnju u proizvodnji alatnih mašina“, *Privredni pregled*, 18. 6. 1968, 2.

²⁹⁷⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, 4, Informacija o predstojećem sastanku Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju, 10. 09. 1965, pov. br. 432145, 16–17.

²⁹⁷⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 27. 07. 1964, pov. br. 428841, 1.

brodski turizam. Rezultat sastanka bio je potpisivanje konkretnih aranžmana za grupna putovanja po Rumuniji i Jugoslaviji. Ti predlozi su bili izneti u Protokolu, koji je potpisan 18. marta 1964. godine u Beogradu.²⁹⁷⁸ Već krajem 1965. godine, splasnuo je interes za ovu saradnju, kroz kolektivna putovanja u organizaciji turističkih agencija, naročito sa jugoslovenske strane. Veći interes samog stanovništva bio je za pojedinačna putovanja, međutim, nepovoljni kurs i minimalne sume novca od 3.700 dinara, koje Rumuni dobijaju u zamenu, ograničavali su i sputavali saradnju.

U oblasti turizma nije bilo značajnih pomaka, zbog nepovoljnog kursa i male zainteresovanosti jugoslovenskih turista za rumunsku turističku ponudu. Tu treba istaći i da su rumunska ograničenja prilikom izdavanja pasoša i minimalne sume novca koju je moguće zameniti, dodatno smanjivale zainteresovanost. Prepreka sa jugoslovenske strane u 1966. godini bio je nezavršen put od Vršca do granice. Naizgled, potpisan sporazum između turističkih organizacija o organizovanju kolektivnih putovanja je ulivao nadu za poboljšanje razmene. Ipak, zbog rumunskog insistiranja na reciprocitetu i male zainteresovanosti Jugoslovena, za putovanja u Rumuniju sporazum je ostao samo na papiru.

Zarada ostvarena od rumunskih turista je 1964. godine iznosila oko 83.000 dolara, naredne godine se ona gotovo duplirala, da bi 1966, na osnovu 8.000 rumunskih turista, ostvarila devizni priliv od 223.000 dolara. Takvo stanje u turizmu nije odgovaralo opštem bilateralnom stanju, kao nivou interesovanja za posete građana dve zemlje. Broj poseta Rumuna u 1966. godini iznosio je oko 31.000, što je bilo značajno smanjenje od ostvarenih poseta neposredno posle ukidanja viza 1964. godine, kada ih je bilo 60.000.²⁹⁷⁹ Rumunija je nakon objavljenog dodatka u *Njujork Tajmsu*, 12. septembra 1966. godine u turističkom smislu postala zanimljiva mnogim zapadnim putnicima. Dodatak je na oko 30 strana pokrio industrijski razvoj, prirodna bogatstva, kulturno-istorijsku baštinu, umetnost i druge sfere važne za predstavljanje jedne zemlje.²⁹⁸⁰ Naredne godine, zemlju je posetilo i njene prirodne i kulturno-istorijske lepote obišlo preko 1.2 miliona stranih turista, od čega je oko 270.000 bilo sa Zapada. Što se jugoslovenskih turista tiče, oni Rumuniju nisu smatrali privlačnom. Većina poseta je bila na rođačkoj liniji, a tu svakako ne treba zaboraviti motiv šverca, od kojeg su ljudi iz pograničnih mesta mogli lepo da žive.²⁹⁸¹

Granice i kontakt lokalne uprave

Tokom 1964. godine došlo je i do prvog kontakta predstavnika lokalnih organa dve države iz pogranične zone. Predsednik Skupštine opštine Vršac, načinio je prvi korak posetom Temišvara, a krajem januara 1965. godine, delegacija iz Lugoša je vratila posetom Pančevu. Delegacija Sreskog komiteta Zaječar je na poziv Oblasnog komiteta u Krajovi, prisustvovala proslavi dvadesetogodišnjice oslobođenja NR Rumunije, a zatim nekoliko dana obilazila zapadni deo zemlje. Kontakti sreskog komiteta Zaječara sa rumunskim Oblasnim komitetom bili su vrlo živi tokom svečanog otvaranja Đerdapa. U okviru proslave oko 4.000 jugoslovenskih građana je prešlo granicu i prisustvovalo manifestacijama u Turn Severinu, a oko 3.000 Rumuna je prisustvovalo proslavi u Kladovu. Na poziv OK Temišvar, Rumuniju je posetila i delegacija Pokrajinskog komiteta Vojvodine 1964. godine, koja je imala za cilj da se upozna sa društveno-političkim uređenjem i ulogom partije i

²⁹⁷⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 188, dos. 4, Zabeleška Pavla Živkovića, atašea za ekonomske poslove o razgovoru sa George Nikuleskuom vođenim dana 24.04. 1964, pov. br. 420187, 1.

²⁹⁷⁹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 11, Informacija u vezi posete predsednika SIV-a SR Rumuniji, 13. 11. 1967, pov. br. 440151, 15.

²⁹⁸⁰ „Romania“, supplement to *The New York*, international edition, 12. 9. 1966.

²⁹⁸¹ „Rumunjska iznutra“, *Vjesnik*, 7. 9. 1968, 3.

prisustvuje proslavi 23. avgusta. Oktobra iste godine delegacija OK iz Temišvara uzvratila je posetu i prisustvovala proslavi dvadesetogodišnjice oslobođenja Novog Sada.²⁹⁸² Po karakteru pomenute posete su bile isključivo manifestacione. Osim toplog prijema i lepih reči, drugih benefita nije bilo, odnosno nisu vođeni razgovori koji bi doveli do uspostavljanja pogranične ekonomske, kulturne i druge saradnje. Ukidanje viznog režima od 1. januara 1964. godine, ovi početni kontakti između gradova i sreskih, odnosno oblasnih organa, bili su povoljna naznaka za poboljšanje prekogranične saradnje i kontakta između manjina i matice, do kojih će doći za nekoliko godina.²⁹⁸³

Ukidanje viznog režima, ipak zbog rumunskih kočnica, nije sa oduševljenjem primljeno kod pripadnika manjine. Naročito je pod udarom komentara bila odluka da pravo na posetu može da se ostvari samo jednom godišnje, osim toga, tu su bili i visoki kriterijumi sa rumunske strane za dobijanje dozvole za prelazak granice. O tome govori podatak da je oko 200 jugoslovenskih građana posetilo Rumuniju, a samo 73 rumunskih državljana došlo u Jugoslaviju. Pored toga, izvesne poteškoće pravio je broj graničnih prelaza, nerešeno pitanje kursa dinar–lej i mali broj menjačnica.²⁹⁸⁴ Omogućavanje čak i takvog prelaska granice, dovodilo je do standardnih problema šverca. U jednom izveštaju direktora Konzularne direkcije MIP-a, Jon Angela, datiranog na 27. 05. 1967. godine, bili su dati podaci o jugoslovenskim građanima koji su od 1965. do 1967. godine uhvaćeni od strane rumunske policije, zbog bavljenja nedozvoljenom trgovinom. Oni su obično švercovali i prodavali ženske marame, jakne, deke, haljine, ručne satove i električne aparate.²⁹⁸⁵ Posebno dragi bili su im električni štednjaci koji su se u Rumuniji prodavali za oko 5.000 leja, odnosno oko 125.000 starih dinara. U jednom članku pod nazivom „Turist sa štednjakom“, novinar Ognjen Jović je opisao prelazak granice jugoslovenskih turista. Prema njegovom opisu, jedan građanin iz Vršca je kupio kombi kojim je svakim danom prevozio putnike do Temišvara, „a svakom od njih prišao bi po jedan štednjak“. Takvu vrstu sitnog šverca – prenošenja po jednog ili par artikala, rumunska carina u počeku nije sankcionisala, ali jeste druga strana – Savezna uprava carine, koja je poput štednjaka, s vremena na vreme zabranjivala iznošenje određenih artikala, čija je frekvencija u nekom periodu bila drastično povećana.²⁹⁸⁶ Rumunski organi su samo u slučaju većeg šverca privodili jugoslovenske građane i oduzimali im stvari. Ambasada je po ovom pitanju tražila samo da dobija obaveštenja o postupcima prema svojim građanima i kaznama prema onima koji budu uhvaćeni u prekršaju. Za artikle za koje je vladala velika potražnja, kao što je to bio štednjak 1966. godine, rumunski organi su ukinuli carinu na uvoz. Iste godine dnevni protok na glavnom graničnom prelazu Vatin bio je u proseku oko 2.000 automobila. Dakle, ovde nije bilo reči o razgranatom i dobro organizovanom međunarodnom švercu, već se radilo o švercu lokalnog karaktera manjeg značaja. To su bili obično ljudi iz pograničnih mesta, koji su posete rođacima i prijateljima koristili kao izgovor za prelazak granice i ostvarivanje određene finansijske dobiti.²⁹⁸⁷

Promet putnika i vozila na graničnim prelazima prema Rumuniji, tokom te godine, bio je u velikom porastu. Preko prelaza u Vojvodini, u oba pravca prešlo je 107.845 lica (1965. godine prešlo 77.526).

²⁹⁸² „Сарадња Војводине и румунских пограничних области“, Борба, 28. 5. 1967, 1.

²⁹⁸³ AJ, A, CK SKJ, IX, 107/I–27, Zabeleška iz ustupnih razgovora sa rumunskim rukovodiocima prilikom posete i putovanja kroz Jugoslaviju, 30. novembar, 3.

²⁹⁸⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 14, Prigranična saradnja i kontakti narodnosti sa matičnim etničkim zajednicama u 1964. godini, pov. br. 4185134–8.

²⁹⁸⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 26, Uabeleška prilikom posete direktoru Konzularne direkcije MIP-a Jon Angel dao sledeće podatke o jugoslovenskim građanima koji su za reme boravka u RUmuniji bavili nedozvoljenom trgovinom, 27. 05. 1967, pov. br. 419130, 1

²⁹⁸⁶ „Turist sa štednjakom“, *Vjesnik*, 27. 9. 1967, 4.

²⁹⁸⁷ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 3, Podsetnik zasastanak sa predsednicima Republika u vezi sa jugoslovenskim odnosima sa graničnim zemljama, pov. br. 438476, 3.

Prema jugoslovenskim podacima tokom 1966. godine granicu sa Rumunijom je prešlo 20.060 Jugoslovena, što je u odnosu na 10.360 u 1965. godini bilo skoro dva puta više. Od tog broja na privatna i turistička putovanja odlazilo je skoro 3/4, odnosno turistički je u Rumuniju otišlo 14.813 lica (1965. 6.306).²⁹⁸⁸

Izgradnja Đerdapa predstavljala je povod da se svake godine razmenom stanovnika Kladova i Turn Severina, uz kulturne-umetničke i sportske manifestacije, obeleži godišnjica gradnje. Septembra 1966. godine Turn Severin je posetilo oko 2.000 jugoslovenskih građana, a nešto manji broj Rumuna je boravilo u Kladovu. Za Rumune to je bila odlična prilika da nabave određene proizvode za novac koji su u vidu dnevnica dobijali od države. U Kladovu je tada napravljen promet od oko 18 miliona dinara, a najviše je kupovana roba široke potrošnje, poput tekstila i obuće, zatim prehrambene i suhomesnate proizvode. S druge strane, Jugosloveni su uglavnom kupovali suvenire. Veliki problem predstavljalo je nepostojanje stalnog rečnog graničnog prelaza.²⁹⁸⁹ Za tu svrhu su bili angažovani specijalni brodovi, koji su tog dana prevozili građane na drugu obalu. Dva grada su na dan svečanog otvaranja izgradnje bila ukrašena i oblepljena parolama o jugoslovensko-rumunskom prijateljstvu. U čast saradnje bile su organizovane mnoge, sportske, kulturne, i umetničke priredbe.²⁹⁹⁰ Sve do izmene nekih odredbi Sporazuma o ukidanju viza, do koje je došlo avgusta 1967. godine, broj prelaza jugoslovenskih državljana u Rumuniju je bio ograničen. Stupanjem tih izmena na snagu, od novembra meseca više nije bilo ograničenja u broju prelaska granice, niti potrebe da se poseduje bilo koji posebni dokument (pozivno pismo), sem pasoša.²⁹⁹¹

Uslov za razvoj lokalnih kontakata je osim poboljšanja političkih odnosa između Bukurešta i Beograda bilo i stanje na granicama. Od druge polovine 1962. godine osećalo se više želje za saradnjom između graničnih organa i više strpljenja prilikom rešavanja povreda teritorijalnosti na zasedanjima Mešovite komisije za incidente. Tendencija smanjivanja broja incidenata primetna je od 1963, kada je sa rumunske strane izazvano jedanaest povreda, od čega su sedam povrede vazdušnog prostora, a sa jugoslovenske ukupno sedam. Takvi pokazatelji upućivali su da su konačno likvidirani teledirigovani i organizovani incidenti i da se od tada radilo o nenamernim izgledima lokalnog stanovništva. Ilegalni prelasci preko granice su se ustalili na 50–80 godišnje, od čega je više od 2/3 lica bilo uspešno otkriveno i vraćano u matičnu zemlju. Takvo stanje doводilo je do razmišljanja o smanjenju broja angažovanih graničara po kilometru granične linije sa Rumunijom i drugim zemljama. Za 1964. godinu predviđeno je prilagođavanje gustine vojnika stvarnim potrebama na terenu. Razdelnu liniju sa Rumunijom čuvalo je tri vojnika po 1 km, a realne okolnosti su predviđale smanjenje na 2.6 vojnika po kilometru granične linije. Prema Rumuniji bilo je predviđeno smanjenje sa oko 1.640 na oko 1.420 vojnika. Analize su pokazivale da su poboljšanje stanja, prestanak organizovanih i unapred pripremanih incidenata i ubacivanja špijuna, stvorili mogućnost da se pažnja sa jugoslovensko-rumunske usmeri ka granicama na kojima su postojali veći izazovi, poput onih sa Albanijom i Italijom, gde je broj incidenata i pokušaja ilegalnog prelaska i dalje bio visok.²⁹⁹²

Liberalizacija na granici uticala je i na rumunske organe da 1964. donesu odluku o smanjenju broja angažovanih graničara. Rumunija je sve do te odluke imala na granici sa Jugoslavijom oko 5.920

²⁹⁸⁸ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 73, dos. 15, Putovanja jugoslovenskih građana u inostranstvo i pogranični saobraćaj u 1966. godini, pov. br. 47175, 2.

²⁹⁸⁹ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 73, dos. 15, Informacija o graničnom prometu i prigraničnoj saradnji u 1966. pov. br. 425281, 11–12.

²⁹⁹⁰ „Кладово и Турн Северин разменили становнике, *Борба* 9. 9. 1968, 1.

²⁹⁹¹ „Од 10. новембра у Румунију – без визе“, *Вечерње новости*, 29. 10. 1967, 2.

²⁹⁹² Војни архив (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 34, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1963, pov. br. 16, 3–4.

vojnika, a nakon smanjenja je ostalo oko 2.700 graničara. Smanjenjem za 3.220 vojnika gustina je opala sa 10 na manje od 5 vojnika po kilometru. Jugoslavija je nakon onih donela i druge mere. Reorganizacijom graničnih jedinica tokom 1964. dodatno je smanjila broj vojnika prema Rumuniji, sa nešto preko 1400 na svega 690 lica. Ispravnost ovih mera dokazana je podacima da smanjenje obezbeđenja nije dovelo do povećanja graničnih incidenata ili ilegalnih prelaska granice. Podaci za 1964. su pokazivali da je zabeleženo ukupno 22 (14 sa rumunske i 8 sa jugoslovenske strane) incidenata, a broj pokušaja ilegalnog prelaska granice je bio čak i manji od onog iz 1963.²⁹⁹³

Tokom godina granični incidenti su se smanjili na skoro beznačajan nivo. U toku drugog tromesečja 1967. godine, zabeleženo je ukupno 102 incidenta na jugoslovenskim granicama. Od tog broja, od strane Rumunije zabeležena su samo dva nedozvoljena prelaska granice, dok su sa jugoslovenske strane izvršene četiri povrede vazdušnog prostora. Dakle, drugih oblika graničnih incidenata, poput pucnjave, snimanja teritorije, ribarenja i povrede teritorijalnih voda i ubacivanja špijuna i materijala, nije bilo. U incidentima od svih okolnih država najviše je prednjačila Italija. U pomenutom periodu ona je izvršila deset nedozvoljenih prelaska granice, tri puta su zabeleženi pucnji iz njenog pravca, 28 povreda vazdušnog prostora, šest povreda teritorijalnih voda, a bilo je primera osvetljavanja i snimanja jugoslovenske teritorije. U Jugoslaviju je ilegalno uspelo da uđe tri Rumuna, a uhvaćeno je i vraćeno sedam od strane policijskih organa.²⁹⁹⁴

Atmosfera koja je vladala na granicama, u drugoj polovini 60-ih godina, dovela je do želje za intenziviranjem odnosa kroz konkretne primere malogranične saradnje. Ipak, činjenica da bi potpisivanje sporazuma o malograničnom prometu za Rumuniju bio presedan, zbog kojeg bi i drugi njeni susedi povelili slične akcije i time Bukurešt stavili u nezavidan položaj, uticala je da jugoslovenski pokušaji budu slabog intenziteta. Već na prve inicijative Rumunija je pokazala izvesno interesovanje za saradnju pograničnih reiona kroz susrete građana na Đerdapu i u Vršcu, razmenu sportskih ekipa i kulturnih društava. Ipak, zbog bojazni od uticaja na manjinu, saradnja u Banatu se sporo razvijala. U rejonu Zaječar–Turn Severin postojao je drugi problem, a to je nepostojanje graničnog prelaza. Odbijanje da se otvori prelaz preko Dunava pre otvaranja brane na Đerdapu, uticao je da saradnja dva reiona bude svedena na jednom godišnje, prilikom obeležavanja godišnjice otvaranja radova na hidrocentrali. Bez graničnog prelaza, o razvoju ekonomske i kulturne saradnje između Zaječara i Turn Severina nije moglo biti.²⁹⁹⁵

Malogranična saradnja

Posle posete Deža, odnosi SFRJ–RNR su se značajno poboljšali, a bolja atmosfera obećavala je da će se nerešena pitanja, poput dvovlasničkih imanja i starih potraživanja, rešiti. Uistinu, pregovori o dvovlasničkim imanjima vođeni su tokom decembra 1963. godine, ali pomaka nije bilo. Oni su ubrzo prekinuti zbog osporavanja ili minimalizovanja nekih jugoslovenskih potraživanja od strane rumunske delegacije. Slična situacija bila je i sa Konvencijom o socijalnom osiguranju, koja nije zaključena zbog insistiranja druge strane na teritorijalnom principu, i osporavanja prava osiguranika da primaju beneficije, ukoliko se nalaze van rumunske teritorije. Još jedna oblast u kojoj Rumuni nisu bili spremni da se upuštaju bio je malogranični promet. Jugoslavija je predlog o ovoj vrsti saradnje

²⁹⁹³ Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 36, dos. 1, Godišnji izveštaj o bojevoj gotovosti graničnih jedinica za 1961, pov. br. 351, 2–6.

²⁹⁹⁴ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 73, dos. 15, Pregled incidenata i bekstava preko granice i preduzetih mera u pograničnom saobraćaju u drugom tromesečju 1967. godine, 11. 09. 1967, pov. br. 432908, 2.

²⁹⁹⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 16, Ekonomski odnosi, pov. br. 438575, 2–3.

uputila 1960. godine, a posle Deževe posete iz novembra 1963, postojala je određena nada da će doći do zaključivanja sporazuma. Nadu da je to moguće budila je zainteresovanost Rumunije da prouči jugoslovensku praksu i tokom februara 1964. pošalje grupu stručnjaka. Međutim, delegacija tada nije stigla, te je i pitanje o malograničnom prometu stavljeno ad acta.²⁹⁹⁶

Prilikom zasedanja Mešovite komisije za rešavanje povreda graničnog režima na jugoslovensko-rumunskoj granici, od 27. 10. do 4. 11. 1964. godine u Beogradu, general Petruc je izneo predlog Rumunije koji se odnosio na olakšanje prelaska granice izvesnim kategorijama stanovništva. U suštini, on je predložio sporazum koji bi obuhvatao zonu od osam kilometara sa jedne i druge strane granice, a olakšice bi važile za rođake po prvoj liniji, odnosno braću, sestre, roditelje i decu. Prema predlogu granica bi se prelazila uz ličnu kartu i propusnicu, a uz poziv rođaka. Kao prihvatljiv razlog posete istaknuti su važni događaji poput svadbe, rođenja, bolesti ili smrti, a boravak je bio ograničen na jedno određeno mesto i rok od najviše sedam dana, pritom, dve strane su zadržavale pravo da dopuste ili odbiju prelazak bez obrazloženja. Sličan sporazum Rumunija je imala sa SSSR-om, imajući to u vidu, predlog nije bio ni po čemu poseban.²⁹⁹⁷

Beogradu su bili jasni razlozi zašto je Rumunija odugovlačila sa proučavanjem jugoslovenskog iskustva malogranične saradnje. Pristanak na proučavanje, a u krajnjoj liniji potpisivanje sporazuma o malograničnom prometu, bio bi svojevrsni presedan, koji bi doneo slične zahteve i ostalih susednih država. Zato je Jugoslavija spremila i rezervni plan, koji bi bio predložen u slučaju da Bukurešt izađe sa stavom da ne želi sporazum o malograničnom prometu. Rezervni plan bio je predlog da se bez sklopljenog sporazuma ostvaruje robna razmena u malograničnom pojasu. Ta razmena trebalo je da se odvija preko jednog jugoslovenskog i rumunskog preduzeća, a artikli bi bili uvršteni u redovne dvogodišnje robne liste.²⁹⁹⁸

Novi predlog o malograničnoj saradnji koncipirala je Skupština Vršca avgusta 1965. On je bio u vezi sa održavanjem turističko-kulturne manifestacije „Berba grožđa“, koja je kalendarski bila zakazana za period 12–19. septembra. Manifestacija je imala turistički karakter, pa je zbog toga viđena kao dobra prilika da građani Rumunije tih dana posete Jugoslaviju. Predlog je bio da se u tom periodu omogući slobodan prelaz granice i boravak u Vršcu. Rumunski odgovor na predlog Vršca, koji je Ambasada u Bukureštu prenela, bio je pozitivan, ali zbog zakasnelog odgovora do realizacije nije došlo.²⁹⁹⁹

U međuvremenu, osetio se pomak u pregovorima o malograničnom prometu. Rumunija je preko Ambasade SFRJ u Bukureštu, dostavila nacrt Konvencije po pitanju prelaska granice od strane rumunskih i jugoslovenskih građana, preko graničnih mesta početkom jula 1965. godine. Predlog je obuhvatao građane koji su živeli u mestima do 10 km udaljenosti od granice i koji su imali rođake na drugoj strani. Konvencija je predviđala da se dozvole³⁰⁰⁰ mogu izdavati samo u slučaju praznika,

²⁹⁹⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 4, Odnosi SFR Jugoslavija – Rumunska Narodna Republika, pov. br. 420172, 7.

²⁹⁹⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 188, dos. 6, Informacija o stavu Rumuna po pitanju malograničnog prometa lica, 30. oktobar 1964, pov. br. 450704, 1–3.

²⁹⁹⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 189, dos. 13, Informacija o malograničnom prometu sa Rumunijom, 31. 10. 1964, pov. br.438713, 1–2.

²⁹⁹⁹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 15, Predlog o poseti grupa priredbi u Vršcu, pov. br. 428170.

³⁰⁰⁰ Nekoliko meseci pre toga dve države su potpisale sporazum o unifikaciji dozvola za prelaženje jugoslovensko-rumunske državne granice u Beogradu 8. aprila 1965. godine. Taj sporazum je rešio problem formata dozvola i njihovog sadržaja (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 15, Sporazum između vlada SFRJ i RNR o unifikaciji dozvola za prelaženje jugoslovensko-rumunske državne granice, 8. 04. 1965, pov. br. 437033).

veselja, teških bolesti i u smrtnim slučajevima. Boravak je bio ograničen na najviše sedam dana od dana prelaska i bio vezan za mesto u kojem su živeli rođaci. Uz Konvenciju je kao prilog dat i spisak mesta koja su se nalazila u zoni od 10 km od razdelne linije.³⁰⁰¹ Jugoslovenski organi su se u principu slagali sa predlogom, ali su pokazivali želju da ona bude saobrazna sa sličnim konvencijama koje je SFRJ imala sa Italijom, Austrijom, Grčkom i Mađarskom od 9. avgusta 1965. Tako je na rumunski predlog, Beograd više gledao kao na dobru osnovu za početak razgovora, tokom kojih bi se insistiralo na prilagođavanju drugim ovakvim sporazumima, ali ne po cenu prekida pregovora. Predložen rumunski nacrt je po karakteru bio sličan prvom mađarskom predlogu, te je na osnovu iskustva sa jugoslovensko-mađarskih pregovora, očekivano da će se postići zadovoljavajući sporazum, naročito jer je Sporazum o ukidanju viza značajno smanjivao vrednost tačaka iz nacrta. Faktički on nije bio predlog o malograničnom prometu, a olakšice koje je predviđao su bile minimalne.³⁰⁰² Jugoslovenski pregovarački tim je smatrao da bi se željena saobraznost mogla postići omogućavanjem prelaza i drugih lica iz prigraničnog područja, a ne samo onih sa rođaćkim vezama. Osim toga, u jugoslovenskom nacrtu koji je ubrzo bio upućen, a u suštini je predstavljao izmenjen nacrt Konvencije sa Mađarskom, posebno se insistiralo da se ograničenje ne vezuje za mesto, već granični pojas kretanja. Zatim, da je granicu moguće preći preko svakog graničnog prelaza, da se ograničenje sa 10 km poveća na 15 km od granice, da dozvole omogućavaju prelazak bar dva puta godišnje i da se izdaju bez postavljanja pitanja opravdanosti posete.³⁰⁰³ O tome je inicijalne pregovore u Bukureštu pvela Glavna mešovita komisija za pogranična pitanja, koja se sastala krajem septembra 1965. Tada je rumunski deo komisije izašao sa predlogom da oni ne mogu prihvatiti jugoslovenski nacrt i da su spremni samo na omogućavanje rodbinskih poseta. Pošto je, uz saglasnost DSIP-a i Ambasade, jugoslovenski šef delegacije, Dimitrije Koljković, viši savetnik Sekretarijata za unutrašnje poslove SR Srbije, izneo mišljenje da pitanje rodbinskih poseta može biti rešeno i izmenom nota, pretres malograničnog prometa je na tome zaustavljen.³⁰⁰⁴

Bilo je potrebno još tri godine kako bi se stvorili uslovi za potpisivanje Sporazuma o malograničnom prometu roba. On je parafiran tek oktobra 1968. sa važenjem do kraja 1970. godine. Njegov cilj bio je da omogući razmenu u visini od 10 miliona dolara. Kako je naredna godina prošla u stvaranju uslova, razmena je krenula tek sa 1970. godinom. Problem malog broja prelaza i preduzeća registrovanih za malogranični promet, doveo je do toga da razmena ne dostigne ni pola miliona dolara. Od devet registrovanih jugoslovenskih preduzeća, razmenu sa Rumunijom vršilo je samo tri. S druge strane, SRR je imala samo jedno ovlašćeno preduzeće „Merkur“, sa siromašnim asortimanom artikala koje je mogla da izveze. Na robnim listama nalazili su se mahom prehrambeni proizvodi, hemija i električni aparati. Među njima su se posebno isticale peći i radijatori, parket, kozmetika, pamučne tkanine, marmelade, pivo i vinjak.³⁰⁰⁵

Sa svakom godinom bilo je sve više prelazaka granice, sa 77.526 lica u 1965, broj se 1968. popeo na 433.188 zabeleženih prelaza. Takav trend doveo je do otvaranja novih graničnih punktova, potpisivanja posebnih sporazuma, koji su olakšavali stanovnicima malograničnih oblasti da lakše pređu granicu, posećuju rodbinu i vrše ekonomsku i kulturnu razmenu. Treba naglasiti da je

³⁰⁰¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 15, Rumunski nacrt Sporazuma o pograničnom prometu, pov. br. 424986.

³⁰⁰² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 21, Informacija o pitanju malograničnog prometa sa SR Rumunijom, 07. 09. 1965, pov. br. 432156, 1–2.

³⁰⁰³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, dos. 15, Primedbe na nacrt Konvencije po pitanju prelaska jugoslovensko-rumunske granice od strane rumunskih i jugoslovenskih građana nastanjenih u graničnim mestima, 28. 09. 1965, pov. br. 434683, 1–5.

³⁰⁰⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 21, Informacija o malograničnom prometu, 28. 09. 1965, pov. br. 4321576, 1–3.

³⁰⁰⁵ AJ, KIIP, I-2/ 51, Informacije o razvoju trgovinskih odnosa SFRJ sa SR Rumunijom, 8. 10. 1971, 2.

međugradska saradnja uporedo rasla, gubila manifestacioni karakter, a poprimala obrise ekonomske, kulturne i sportske razmene.³⁰⁰⁶

Naučno-tehnička saradnja

Naučno-tehnička saradnja je bila direktno vezana sa privredom i doprinosila je razvoju i jačanju ekonomskih veza. Ona se između Jugoslavije i Rumunije do 1966. godine razvijala na osnovu Sporazuma potpisanog 1956. godine na Brionima. Boravci jugoslovenskih stručnjaka u Rumuniji u tom periodu omogućavali su upoznavanje sa najnovijim tehničkim dostignućima. Jugoslavija je naročito bila zainteresovana za petrohemiju, rudarstvo, geologiju, poljoprivredu, ali i za rumunska rešenja u teškoj i lakoj industriji. Naučno-tehnička saradnja odvijala se kroz dva segmenta – razmenu stručnjaka i predaju tehničke dokumentacije. Pri kraju tog desetogodišnjeg perioda, bilo je započeto proučavanje i drugih vidova saradnje, koja se mogla ostvariti kroz povezivanje privrednih preduzeća i institucija, i zajedničkom radu na rešavanju konkretnih problema proizvodnje.

Značajne promene na ovom polju doneo je Protokol o naučno-tehničkoj saradnji sa V zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije, usvojen 15. novembra 1963. godine u Bukureštu, a ratifikovan 24. februara 1964. godine od strane SIV-a.³⁰⁰⁷ Ovaj Protokol predstavljao je korak napred u razvoju saradnje, naročito ako se ima u vidu da je dotada naučna saradnja sprovedena posredstvom Protokola o kulturnoj saradnji. U okviru dvogodišnjeg kulturnog protokola, ostvarena je razmena od nekoliko rumunskih i jugoslovenskih naučnika 1962. i 1963. godine. Ti studijski boravci su prosečno trajali tri nedelje.

Dalje razvijanje političkih odnosa tokom 1963. godine, dovelo je do inicijative da se zaključi poseban sporazum o naučno-tehničkoj saradnji. Prilikom pregovora, kao glavni problem viđene su kompetencije predstavnika pregovaračkih delegacija. U ime Jugoslavije, Sporazum je zaključio Savezni savet za koordinaciju naučnih istraživanja, a u ime Rumunije, Akademija nauka. Za razliku od Saveznog saveta, koji je mogao da predstavlja sve naučne institucije u zemlji, rumunska Akademija nauka mogla je da predstavlja samo svoje institute. Ostale naučne ustanove koje su se nalazile u okvirima resornih ministarstava, nisu mogle biti deo Sporazuma. Na primer, jugoslovenski predstavnici bili su zainteresovani za razmenu iskustava i naučnih dostignuća na polju proizvodnje kukuruza, a svi poljoprivredni instituti su se nalazili u okviru Ministarstva poljoprivrede. I pored ovog hendikepa Sporazum je bio zaključen i predstavljao je novi stepen u razvoju odnosa. Jugoslavija je naročito bila zainteresovana za saradnju u oblasti matematičko-tehničkih nauka, medicine, onkologije, petrohemije i teorijske mehanike fluida. Pomenuti sporazum predviđao je tri oblika saradnje. Prvo, izvođenje zajedničkih naučno-istraživačkih radova, koji bi bili ostvareni direktnim kontaktom zainteresovanih institucija. Drugo, saradnju kroz razmenu naučne literature i drugog materijala. Treći oblik bio je u vidu studijskih boravka, učešća na naučnim skupovima i duža usavršavanja naučnih radnika.³⁰⁰⁸ Ubrzo je 10. jula 1964. godine potpisan i opšti Sporazumu o

³⁰⁰⁶ „Једна царинска контрола аутобуса“, *Политика*, 18. 12. 1970, 4; DAMSPS, PA, 1971, Jugoslavija, f. 73, dos.13, Pogranična saradnja SR Srbije u 1970, 1. 7. 1971, pov. br. 425140, 1–3.

³⁰⁰⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 14, Protokol V zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za naučno-tehničku saradnju, pov. br. 93624.

³⁰⁰⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 16, Naučna saradnja između SFRJ i RNR, mart 1964, pov. br.414704, 3–7.

naučnoj saradnji, koji je bio vrsta ugovora na neodređeno vreme i koji je trebalo da nagovesti samo pravce i oblike, dok su se konkretni vidovi dogovarali popisivanjem godišnjih planova.³⁰⁰⁹

Želju za daljim razvojem vidova u ovoj sferi kočili su problemi koji su se iz godine u godinu ponavljali u sferi razmene stručnjaka. Iz statističkih podataka koji slede može se primetiti da je uzastopno bilo zaključivano više dogovora nego što je moglo da se izvrši, a takođe nije se mnogo obraćala pažnja na tekuće probleme sa kojima su se stručnjaci suočavali po početku studijskih boravaka. Na primer, smatralo se da su zaključci o saradnji za period između VI i VII zasedanja Zajedničke komisije za naučno-tehničku saradnju (između oktobra 1964. i 1965. godine) bili u većoj meri ispunjeni. Od 34 zaključaka u korist Jugoslavije ostvareno je 20, tri zaključka su poništena, a 11 je ostalo na snazi i posle VII zasedanja. U korist rumunske strane, od 37 zaključenih, izvršeno je 27, poništena su dva, a na snazi je ostalo još osam zaključaka.

Problem koji se javio prilikom realizacije razmene stručnjaka sa jugoslovenske strane, bio je u slabom poznavanju stranih jezika, neadekvatnim finansijskim sredstvima, zbog kojih je često dolazilo do skraćivanja boravka, i nespremnosti domaćina da pruži dublji uvid u funkcionisanje neke privredne organizacije i proizvodnje. Zbog tih stvari boravak stručnjaka se svodio više na informisanje o radu nekih industrijskih postrojenja, nego o stvarnom studioznom proučavanju.³⁰¹⁰ Naučno-tehnička saradnja dogovorena na VII zasedanju, koje je održano u Bukureštu 7–12. oktobra 1965, donela je povećanje broja zaključaka. Tako je u korist Jugoslavije bio 51 zaključak (od tog broja 46 se odnosilo na praksu i obuhvatalo je 71 stručnjaka, a ostalih pet su se odnosili na zahteve za tehničkom dokumentacijom), a u korist Rumunije 47 zaključaka i svi su se odnosili na praksu koja je predviđala slanje 154 stručnjaka. Šef jugoslovenskog dela komisije, Milorad Birovjev i rumunskog Radukanu Ćoriju, uspeli su da naprave određeni pomak. Osim povećanja broja zaključaka, kao pozitivna promena bilo je povećanje dužine trajanja praksi. Protokol sa VII zasedanja sadržao je više jednomesečnih ili dvomesečnih aranžmana za boravak stručnjaka, nego prethodni protokoli o naučno-tehničkoj saradnji.³⁰¹¹

Sedam održanih zasedanja Mešovite komisije su pokazivali tendenciju stalnog povećanja obima saradnje iz godine u godinu. Na VIII zasedanju do kojeg je došlo oktobra 1966. godine, razmatran je nacrt novog Sporazuma o naučno-tehničkoj saradnji i podvučen bilans prethodnog desetogodišnjeg perioda.³⁰¹² Prvi sporazum iz 1956. godine imao je rok važnosti od pet godina, sa klauzulom na dodatnih pet, ako ga nijedna strana ne poništi. Taj rok je isticao je 27. oktobra 1966. godine. Tako je zaključak Osmog zasedanja datiran na 26. oktobar, iako je komisija rad završila tek 29. oktobra, kako bi se pravno gledano novi sporazum potpisao pre isteka postojećeg.³⁰¹³

³⁰⁰⁹ Nešto detaljniji program saradnje za 1965. i 1966. godinu bio je dat u Programu naučne, prosvetne i kulturne saradnje, koji je bio potpisan 6. novembra 1964. godine u Beogradu. On je konkretnije predviđao saradnju u prosvetnoj, kulturnoj, umetničkoj i sportskoj sferi i saradnju radija, televizije, štampe i muzeja, arhiva i drugih institucija (DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos 16, Program naučne, kulturne i prosvetne saradnje između SFRJ i RNR za 1965. i 1966. godinu, pov. br. 446640).

³⁰¹⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 34, Izveštaj o realizaciji zaključaka Protokola sa VI zasedanja Komisije, pov. br. 432347, 2–4.

³⁰¹¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 34, Protokol VII zasedanja Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za naučno-tehničku saradnju, pov. br. 437313.

³⁰¹² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 10, Naučno-tehnička saradnja sa Rumunijom, pov. br. 435618, 1–3.

³⁰¹³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 10, Zabeleška o VIII zasedanju jugoslovensko-rumunske komisije za naučno-tehničku saradnju, 22–29. 10. 1966, pov. br. 440524, 1.

Tabela 41: Pregled realizacije zahteva za naučno-tehničku saradnju Rumunije i Jugoslavije od 1958–1966.

	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.*	Ukupno
Tehnička dokumentacija										
SFRJ	4	1	4	-	2	2	1	4	5	23
Rumunija	6	3	4	-	3	4	5	2	1	28
Razmena stručnjaka										
SFRJ	25	11	4	15	9	20	35	66	48	233
Rumunija	10	7	2	11	20	36	54	143	138	421
<ul style="list-style-type: none"> • U 1957. godini bio je realizovan jedan jugoslovenski zahtev za razmenu stručnjaka i osam rumunskih. Za 1966. godinu u tabeli su podaci koji se odnose na prvih 10 meseci te godine. 										

Tabela pokazuje nesumnjiv uticaj političkih odnosa i na ovu sferu. U godinama antijugoslovenske kampanje primetno je bilo smanjenje broja realizovanih razmena, dok je od 1963. saradnja počela da se kreće uzlaznom putanjom. Podaci za 1965. godinu pokazuju najveći skok, koji se naročito primećuje po udvostručenom broju razmena stručnjaka u odnosu na 1964. godinu.

Napori na polju proširenja saradnje došli su do izražaja naročito tokom 1964. i 1965. godine. Dobra atmosfera koja je zavládala u odnosima, bila je velikim delom rezultat susreta Tita i Deža, Tita i Čaušesku, ali i prisustva Koliševskog na jubilarnoj proslavi dvadesetogodišnjice oslobođenja Rumunije, zatim Minića, Čaušesku na VIII kongresu SKJ, delegacije predvođene Rankovićem na sahrani Deža, Kardelja na IX kongresu RKP, Maurera Jugoslaviji i dr. Razmena partijskih funkcionera na odmoru u Jugoslaviji i Rumuniji, saradnja i razmena studijskih grupa centralnih komiteta, predavača sa partijskih škola, pokazali su da je nastupilo povoljno vreme i za saradnju između partija, koja je bila izbegavana prethodnih godina zbog različitosti u sistemima.

Naučno-tehnička saradnja bila je u konstantnom razvoju. Rumunija je za jugoslovenske stručnjake postajala interesantnija zbog instaliranja najmodernije tehnologije i opreme u novoizgrađenim industrijskim objektima, posebno u petrohemijskoj industriji i istraživačkim institutima. Međutim, slaba informisanost struke o razvoju rumunske industrije i nauke, uticao je upućivanje nezadovoljavajućeg broja zahteva. Što je stvaralo utisak da je Jugoslavija ta koja ne ulaže dovoljno napora za proširenje naučno-tehničke saradnje. Bukurešt je pokazivao daleko veći interes i spremnost. To se videlo i iz činjenice da je jugoslovenskim stručnjacima dozvoljavano informisanje i o stvarima koje nisu bile deo programa i o temama koje drugim stranim stručnjacima nisu bile odobrene. Pred zasedanje Komisije za naučno-tehničku saradnju 1966. godine, rumunska delegacija je izašla da duplo više zahteva, ali je i dalje insistirala na reciprocitetu.³⁰¹⁴

³⁰¹⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 16, Ekonomski odnosi –naučno-tehnička saradnja, pov. br. 438575, 4.

Naučna saradnja Jugoslavije i Rumunije odvijala se sve do 1967. godine na osnovu Ugovora o, koji je bio sklopljen jula 1964, između Saveznog saveta za koordinaciju naučne delatnosti SFRJ i Akademije nauka SRR, a na osnovu Sporazuma o naučno-tehničkoj saradnji od 10. februara 1956. godine. Takav način bio je dovoljan za upoznavanje i obim koji je pratio opšta bilateralna kretanja. Međutim, sa povećanjem interesa institucija, pojavila se potreba stvaranja okvira koji bi omogućili slobodno povezivanje naučnih institucija dve države, a u cilju sklapanja aranžmana o radu na temama od zajedničkog interesa. Pomenuti ugovor omogućavao je saradnju samo sa rumunskim institucijama, koje su bile pod okriljem Akademije, a nisu mogle zbog usmerenosti ka fundamentalnim istraživanjima da zadovolje interesovanje sa jugoslovenske strane. Osnivanjem Nacionalnog saveta za naučna istraživanja, otvorila se mogućnost za proširenje okvira.³⁰¹⁵ Razgovori o sklapanju novog sporazuma bili su vođeni između predstavnika nadležnih institucija u Beogradu i Bukureštu, tokom juna i jula 1967. godine.³⁰¹⁶ I pored povećanja, saradnja u naučno-tehničkoj sferi Jugoslavije i Rumunije je i nakon 1968. zaostajala, u poređenju sa onom koju je Jugoslavija ostvarivala sa drugim lagerskim zemljama. Poput privredne i trgovinske razmene, ona je bila ispod potreba i realnih mogućnosti.

Nuklearna saradnja

Posredovanje između SAD i Vijetnama u sukobu i razvijanje odnosa sa Vašingtonom, doveli su do pokretanja ideje u Bukureštu, o Rumuniji kao nuklearnoj sili. Treba istaći da pre nego što se ona odlučila na takav put, u Jugoslaviji je već opao entuzijazam da je moguće obezbediti kapacitete i znanje potrebno da se uspešno razvije civilni, a zatim i vojni nuklearni. Zainteresovanost Tita za atomsku bombu nastala je odmah nakon što je do njega došla vest da je Staljin izveo uspešno testiranje 29. avgusta 1949. Opasnost i od nuklearnog napada, 17. januara 1950. godine u Jugoslaviji je pokrenulo tajni projekat proučavanja mogućnosti stvaranja sopstvenog nuklearnog naoružanja. Za Tita posedovati bombu, značilo je sačuvati Jugoslaviju. Uprkos siromaštvu i nerazvijenosti, odlučeno je da se skupoceni projekat pokrene. Važnost nuklearne politike dovela je 1955. do osnivanja Savezne komisije za nuklearnu energiju (SKNE) sa zadatkom da koordinira i intenzivira rad instituta u Vinči, Zagrebu i Ljubljani.³⁰¹⁷ Pomirenje sa Hruščovim je u ovoj sferi donelo benefite, u vidu isporuke dva nuklearna reaktora 1958. i 1959. godine, koji su postavljeni u Institutu „Ruđer Bošković“ u Vinči. Posedovanje reaktora je krajem 50-ih početkom 60-ih pokrenulo nov talas interesovanja. Naravno, shodno politici miroljubive koegzistencije, isticano je samo korišćenje nuklearne energije u civilne svrhe. Posedovanje određenog teorijskog znanja, ali bez dovoljno ljudskih i materijalnih resursa, nije moglo da dovede do cilja, te je i rudnik urana na Staroj planini zbog nedovoljno bogate rude bio zatvoren 1965.³⁰¹⁸

³⁰¹⁵ Rumunija je decembra 1965. godine usvojila Zakon o osnivanju Nacionalnog saveta za naučna istraživanja. Do njegovog formiranja došlo je tek posle godinu dana. Zadatak ovog saveta bio je da usmerava i koordiniše naučno-istraživačku delatnost rumunskih institucija. On je imao velika ovlašćenja i sve naučne organizacije u zemlji su mu bile podređene. Direktna veza sa Vladom obezbeđena je time što je predsednik Nacionalnog saveta ujedno bio i potpredsednik Vlade SR Rumunije (DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 9, Zakon o osnivanju, radu i organizaciji Nacionalnog saveta za naučna istraživanja, 20. 12. 1965, pov. br. 440286).

³⁰¹⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 10, Beleška Komisije za koordinaciju pregovora i susreta DSIP-a od 02. 10. 1967, pov. br. 434330, 1–2.

³⁰¹⁷ Dragomir Bondžić, „Uloga srpskih i hrvatskih naučnika u kreiranju nuklearne politike“, u: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza*, knj. 2, ur. Bojan Dimitrijević i Hrvoje Čapo, Beograd–Zagreb 2022, 141–158.

³⁰¹⁸ Prema istraživanju Dragomira Bondžića, Jugoslavija se 70-ih godina još jednom vratila planovima o nuklearnoj bombi, naročito nakon uspešnog testiranja koje je izvršila Indija maja 1974. Jugoslovenska delegacija koja je ubrzo

Poput Jugoslavije, u Rumuniji je 1949. godine osnovan Institut za fiziku pri Akademiji, smešten u mestu Mgurele, 10 km od Bukurešta. Želja da se konkretnije bavi atomskom fizikom, javila se 1956, kada se pod vođstvom Horija Hulubeja odvojio Institut za atomsku fiziku (IFA). Rumunski fizičari su se u početku fokusirali na proučavanje radioaktivnih izotopa u medicinske i industrijske svrhe. Sedište je takođe bilo u selu Mgurele, ali je postojalo i jedno odeljenje u Klužu koje je radilo na primeni nuklearne energije u civilne svrhe.³⁰¹⁹

U vreme kada se Jugoslavija udaljavala od nuklearnog programa, Rumunija je činila prve ozbiljnije korake. Njeno rukovodstvo je od 1963. vodilo pregovore o nabavci nuklearne tehnologije za dvostruku upotrebu (za privrednu i vojnu) i sa Istokom i Zapadom. Važne razgovore u tom smeru je Gaston Martin, predsednik rumunskog Komiteta za nuklearnu energiju, 18. maja 1964. godine vodio sa Harimanom. Tada je Stejt departmentu predložena saradnja, a kao razlog je izneta želja da Rumunija uranijum koristi za proizvodnju električne energije, umesto da ga samo izvozi u Sovjetski Savez. Deo Džonsonove administracije je takvu nameru tumačio kao lažnu, iza koje stoji potreba za pravljjenjem atomske bombe, ali je Din Rask, državni sekretar, smatrao da bi ustupanje nuklearne tehnologije Rumuniji ojačalo njene autonomne pozicije. Takođe, Rask je nagrađivanjem jedne socijalističke zemlje želeo da pošalje snažnu poruku ostalim članicama lagera da i one mogu očekivati benefite u slučaju sprovođenja politike različite od Moskve. U svetlu tih pregovora, može se razumeti Deževo odbijanje da na sastanku Varšavskog pakta potpiše nacrt predloga o nuklearnoj neproliferaciji januara 1965. Možda i neočekivano, pregovori sa SAD su bili ubrzo zamrznuti zbog rumunske podrške Severnom Vijetnamu i osude američke agresije. Ipak, nadu da je moguće dobiti zapadnu nuklearnu tehnologiju, vratila je ideja o posredovanju u vijetnamskom sukobu. Na pritiske Brežnjeva da Rumunija prestane sa politikom protivljenja Sporazumu o nuklearnoj neproliferaciji, Maurer je marta 1967. odgovorio da bi „zalaganje za Sporazum od strane Rumunije značilo odricanje od mogućnosti da jednog dana Rumunija poseduje nuklearno naoružanje“. Ipak ona se nikada nije deklarirala da je protiv Sporazuma, već je samo uslovljavala njegovim prethodnim stupanjem na snagu. Uporedo sa propagiranjem neproliferacije od strane Istočnog bloka, Čaušesku je pokušavao da svoju zemlju uvede u red država koje su proizvodile nuklearnu energiju. Tako su od Francuske, Švedske, Britanije, Zapadne Nemačke i Kanade, 1966. godine zatražene ponude o isporuci nuklearnih elektrana i fabrika za proizvodnju teške vode. Ponude su ipak bile preskupe da bi ih rumunsko rukovodstvo uzelo u razmatranje. Visoka cena je na kraju dovela do izvesnog udaljavanja od nuklearnog programa. Novi entuzijazam unet je sa pripremanjem za X kongres KPR 1969. godine. Maja meseca CK je usvojio predlog nuklearnog programa, a decembra meseca je osnovan Državni komitet za nuklearnu energiju, telo koje je trebalo da taj plan i ostvari.³⁰²⁰

Određeni uspesi u posredovanju oko sukoba u Vijetnamu, doveli su na kraju do potpisivanja Sporazuma o nuklearnoj saradnji Rumunije i SAD 1969. godine. Zahvaljujući tome obezbeđen je nuklearni reaktor, visoko obogaćeni uranijum i postrojenje za proizvodnju teške vode i obuka rumunskih stručnjaka. Takođe, uz saglasnost Vašingtona, nabavljen je i reaktor teške vode iz Kanade,

posetila Nju Delhi, smatrala je da će od prijateljske zemlje dobiti potrebnu pomoć. Međutim, Indijci su na uvid jugoslovenskim stručnjacima dali samo dostignuća iz oblasti mirnodopskog korišćenja nuklearne energije, ne i vojnog. Nakon toga Jugoslavija se potpuno posvetila politici razoružavanja. Iako se od vojne sfere odustalo, na osnovu ugovora SR Hrvatske i SR Slovenije iz 1970. godine, sklopljen je sporazum o nabavci opreme i gradnji nuklearne elektrane u blizini gradića Krško sa američkom kompanijom „Vestinghaus elektrik korporacijom“ 1974. Nakon deset godina 1. januara 1984. godine Jugoslavija je dobila prvu i jedinu nuklearnu elektranu snage 632MW (Više u: Dragomir Bondžić, *Između ambicija i iluzija, Nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016).

³⁰¹⁹ <https://www.ifa-mg.ro/about.php>, prisupljeno: 12. 1. 2023.

³⁰²⁰ <https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/ceausescu-si-programul-nuclear-al-romaniei-1406355.html>, pristupljeno 12. 1. 2023.

koji je osim civilne upotrebe mogao da bude iskorišćen i za proizvodnju plutonijuma u vojne svrhe. Paralelno sa ovim pregovorima, vršeni su pregovori i sa Sovjetskim Savezom, sa kojim je 1970. godine sklopljen sporazum o isporuci nuklearne elektrane do 1978. na reci Olt, koja bi kao pogonsko gorivo koristila prirodni uranijum. Međutim, za razliku od projekta elektrane „Černavoda“, koji je uz pomoć Zapada realizovan osamdesetih godina, projekat sa Sovjetima nije. Njihovo uplitanje je samo na nekoliko godina odložilo nabavku na Zapadu. Prvi reaktor, od ukupno planiranih pet, puni radni kapacitet od 705 MW električne energije ostvario je 1996, drugi 2007, dok je otvaranje trećeg i četvrtog zbog poteškoća odloženo za 2030/2031. godinu. Postoje indicije da je Čaušesku naročito osamdesetih godina pokušavao da nuklearne potencijale iskoristi i za vojne svrhe. Međutim, izostanak rezultata i nedostatak arhivske građe relativizuje činjenicu da je Rumunija 1985. godine posedovala 100 mg plutonijuma, koji je bio dovoljan da se proizvede atomska bomba.³⁰²¹

Kao što je pomenuto, kako bi ostvarila svoju nuklearnu politiku, Rumunija se okretala i ka Istoku i ka Zapadu,³⁰²² ali i ka jednoj zemlji koja se nalazila između njih – Jugoslaviji. Privid da je u prvoj polovini 60-ih godina imala uspeha na tom polju, doveli su do ispitivanja mogućnosti da se sa Titovom Jugoslavijom uspostavi i ta nit u bilateralnoj saradnji. Tokom razgovora Čudine sa akademikom Horia Hulubejom, direktorom Instituta za atomsku fiziku, februara 1965. godine, Rumunija je pokazala veliko interesovanje za saradnju sa Jugoslavijom u oblasti nuklearne energije. Rumunski Institut za atomsku fiziku, želeo je da se razmenom delegacija upozna sa radom Instituta „Boris Kidrič“, Instituta „Josif Stefan“ iz Ljubljane i Instituta „Ruđer Bošković“ iz Zagreba i da pripreme neophodne materijale za potpisivanje sporazuma o saradnji. Rumunija je imala manje reaktora od Jugoslavije, kao i manje zaposlenih u toj naučnoj oblasti, te je zbog toga smatrala da su jugoslovenski instituti više uznapredovali na tom polju.³⁰²³

Načelni dogovor je bio da rumunska delegacija dođe krajem jula u Jugoslaviju, a da uzvratnom posetom planiranom za septembar, dođe do potpisivanja sporazuma o saradnji u oblasti mirnodopskog korišćenja atomske energije.³⁰²⁴ Jugoslovenska delegacija, sastavljena od profesora Milorada Mladenovića iz Instituta „Boris Kidrič“ – Vinča, Petra Strohala iz Instituta „Ruđer Bošković“ i Petra Gosara iz Instituta „Jožef Stefan“, uzvratila je posetu posle nekoliko odlaganja 13. januara 1967. godine.³⁰²⁵ U svrhu potpisivanja sporazuma o mirnodopskom korišćenju nuklearne

³⁰²¹ Eliza Gheorghe, „Atomic Maverick: Romania’s negotiations for nuclear technology, 1964–1970“, Cold War History, vol. 13, no. 3 (2013), 373–392; [npihp_issue_brief_2_us_canada_romania_nuclear_negotiations_1960s.pdf](https://www.wilsoncenter.org/publication/wilsoncenter-issues-brief-2-us-canada-romania-nuclear-negotiations-1960s) ([wilsoncenter.org](https://www.wilsoncenter.org/publication/wilsoncenter-issues-brief-2-us-canada-romania-nuclear-negotiations-1960s)); [Nuclearelectrica expects to make FID for Cernavoda in 2024 : Corporate - World Nuclear News](https://www.world-nuclear-news.org/World-Nuclear-News-2022-12-17) ([world-nuclear-news.org](https://www.world-nuclear-news.org/World-Nuclear-News-2022-12-17)), pristupljeno: 17. 12. 2022.

³⁰²²³⁰²² Saradnja u nuklearnoj sferi Rumunije i Sovejtskog Saveza počela je preko Sovromkvarcita (1951–1956), mešovito društva za istraživanje i eksploataciju rude uranijuma na teritoriji Rumunije i Bugarske. Ona se kasnije razvila u zajedničko preguće socijalističkih zemalja 1956. godine, osnivanjem Zajedničkog instituta za nuklearna istraživanja (JINR). Preko svojih naučnika Horia Hulubejia i Šerbana Cicejka, koji su od osnivanja aktivno učestvovali u radu Instituta (akademik Šerban je 1962–1964. godine bio zamenik direktora JIRN-a), Rumunija je pokušavala da obezbedi teorijska znanja za sopstvena preguća. Već naredne godine od SSSR-a je dobila prvi nuklearni reaktor i ciklotron (http://www.jinr.ru/posts/map_maps/romania/ pristupljeno: 12. 1. 2023). Takođe, ona je bila jedna od dvanaest osnivača međunarodnog tela pri UN 1957. godine – Međunarodne agencije za atomsku energiju (MAAE). Zadatak te organizacije sa sedištem u Beču, bio je koordinacija naučne i tehničke saradnje u oblasti korišćenja nuklearne energije u miroljubive svrhe i kontrolisanje nacionalnih nuklearnih programa u civilne svrhe. Ideja za formiranje takvog tela potekla je iz govora američkog predsednika Ajzenhaura održanog 8. decembra 1953. u Skupštini OUN (David Fischer, History of the International Atomic Energy Agency: the first forty years, Vienna 1997, 38–40).

³⁰²³ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 35, Zabeleška o razgovoru A. Čudine sa akademikom prof. Horia Hulubejom, direktorom Instituta za atomsku fiziku i članom Komiteta za nuklearnu energiju RNR, dana 18. februara 1965, pov. br. 47832, 1–2.

³⁰²⁴ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 35, Telegram iz Bukurešta od 05. 06. 1965, pov. br. 420422, 1.

³⁰²⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 23. 12. 1966, pov. br. 444293, 1.

energije sa Rumunijom i Bugarskom, septembra meseca je u Sofiju i Bukurešt boravila delegacija predvođena Vojinom Guzinom, predsednikom Savezne komisije za nuklearnu energiju. Delegacija je u Bukurešt stigla 11. septembra 1967. i posle pet dana pregovora Sporazum je bio potpisan.³⁰²⁶ On je predviđao saradnju po principu razmene naučnih radnika, učešća na konferencijama, razmene publikacija i naučno-tehničke dokumentacije iz oblasti korišćenja radioaktivnih izotopa u medicini i industriji, radiološke zaštite, prerade nuklearnih sirovina i eksploatacije nuklearnih reaktora.³⁰²⁷

Saradnja u drugim oblastima

Nakon zvanične posete Georgiju Deža 1963, od novembra, javila se želja za razvojem odnosa i na polju kulture, sindikalne saradnje, sporta i dr. Povezivanje masovnih organizacija i njihova saradnja, otpočela je posetom delegacije Saveza sindikata Jugoslavije od 2. do 12. februara 1964.³⁰²⁸ Poseta predsednika Centralnog veća SSJ Svetozara Vukmanovića Tempa, pokazala je spremnost Rumuna za saradnju sa Jugoslavijom po svim linijama, uključujući tu i partijske kontakte. Kao dokaz tome jugoslovenski analitičari su uzimali pismo u vezi sa kinesko-sovjetskim sukobom i CK SKJ. Rumunsko rukovodstvo se potrudilo da organizacija posete bude besprekorna i sadržajna.³⁰²⁹ Međutim, iako je bilo dosta reči o proširenju saradnje na sindikalnom nivou i potrebi češćih susreta, o kojima je uostalom govorio i sam Dež tokom prijema delegacije 12. februara, do konkretnih odluka i mera u tom pravcu nije došlo.³⁰³⁰

George Apostol, istaknuti član Politbiroa, krajem maja meseca 1964. sazvaio je sastanak sa predstavnicima propagandnih ustanova, poput televizije, radija, „Ađerpresa“ i drugih. Govoreći o Jugoslaviji, on je rekao da se prema njoj 1948. godine neprijateljski postupilo i da je 1960. godine ona bila nepravedno osuđena. U govoru je naročito istakao da je „jugoslovenska borba za nezavisnost i slobodu u poratnom periodu bila je i te kako odvažna i principijelna kao i tokom rata. Apostol je o Deklaraciji 81 i članu koji se odnosio na Jugoslaviju, rekao da je ona „od početka do kraja bila pogrešna i da je Rumunija sada osuđuje“. Takođe, on je hvalio izgradnju socijalizma, prijateljski stav SKJ prema RRP i naročito objavljivanje Deklaracije u jugoslovenskoj štampi.³⁰³¹ Takvo izlaganje proširilo je pozitivan talas, koji se u odnosu prema Jugoslaviji sve više širio i na novinare, kulturne radnike, umetnike i književnike. Drugaćija politička percepcija bila je ključna za slobodnije postavljanje ljudi različitih profesiji prema zapadnom susedu.

Deževa politika održavanja dobrih odnosa sa kulturnim radnicima i umetnicima pružala je veću slobodu u stvaralaštvu, ali i otvoren put da oni podrže političke napore rukovodstva. Posle njegove smrti Čaušesku je nastavio tu tradiciju. Na konferenciji namenjenoj umetnicima, on je u svom govoru pružio umetnicima bolju perspektivu. U govoru je istakao da se više neće vršiti kontrola iz centra, da će umetnici imati veća prava, a da će direktori pozorišta odlučivati o repertoaru. Obećano je i ukidanje cenzure prilikom izdavanja dela, kao i veća mogućnost putovanja umetnika u inostranstvo. Otvaranje

³⁰²⁶ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 79, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 04. 09. 1967, pov. br. 430720, 1.

³⁰²⁷ „Uredba o ratifikaciji Sporazuma između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Socijalističke Republike Rumunije o naučno-tehničkoj saradnji u oblasti korišćenja nuklearne energije u miroljubive svrhe, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori i drugi sporazumi, br. 3/1968, 14–16.

³⁰²⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 02. 03. 1964, pov. br. 45918, 1–3.

³⁰²⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 22. 02. 1964, pov. br. 414059, 1.

³⁰³⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 2, Informacija o poseti delegacije CV SSJ Rumuniji, pov. br. 47030, 4–7.

³⁰³¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, U vezi prorade Deklaracije, pov. br. 424635, 1–2.

zemlje i usmerenje ka Zapadu značilo je i usmerenje ka Jugoslaviji – za njih usputnoj stanici. On je umetnicima savetovao da koriste sve što je dobro iz inostranstva i da se orijentišu na zapadne najnovije tendencije i pravce. U umetnosti je dolaskom Čaušeskua sprovedena mini-reforma. Odbačene su propagandne forme oličene u zidnim novinama i parolama u institucijama, kao i na javnim mestima, a umetnicima je omogućena veća sloboda izražavanja. Iza darovane slobode, stajala je i želja da se kulturni potencijal države intenzivno koristi za promociju nezavisne politike.³⁰³²

Kulturna saradnja

Važne za dalji razvoj odnosa bile su uzajamne posete najviših kulturnih predstavnika tokom 1964. Prvo je na osnovu poziva koji je Malnašan uručio 24. februara, Janez Vipotnik, savezni sekretar za prosvetu i kulturu posetio Rumuniju. On je boravio 20–27. juna 1964. Tokom boravka najviše je razgovarao sa predsednikom Državnog komiteta za kulturu i umetnost.³⁰³³ Na kraju posete, Vipotnik je pozvao Konstancu Kračun da na čelu rumunske delegacije poseti Jugoslaviju i nastave razgovore o mogućnostima i formama unapređenja saradnje u sferi kulture i prosvete.³⁰³⁴

Te posete dovele su do proširivanja dvogodišnjih protokola o kulturnoj saradnji tokom 1964. i 1965. godine i potpisivanja nekoliko ugovora između udruženja i predstavnika likovnih i muzičkih umetnika i koncertnih agencija. Uspostavljena je i razmena publikacija i prošireno prevođenje književnih dela i prikazivanje dramskih komada u pozorištima. Treba posebno naglasiti poboljšanje u sadržaju udžbenika u kojima se govorilo o Jugoslaviji. Korekture koje su Rumuni u tom domenu sprovedli bile su manjeg obima i više se fokusirale na dalju prošlost. O socijalističkom periodu iz njih se mogla steći samo opšta slika. Bolje stanje bilo je sa enciklopedijom Rumunske akademije nauka, u kojoj je Jugoslavija celovitije prikazana, ali bez dovoljnih objašnjenja unutrašnjeg razvoja SFRJ.³⁰³⁵

Tih godina je po prvi put, pokrenuto pitanje poznavanja istorije Jugoslavije u Rumuniji. Aprila meseca 1964. u okviru šireg sastanka naučnih saradnika katedre za istoriju na Bukureštanskom univerzitetu, konstatovana je potreba boljeg izučavanja i šireg unošenja informacija o nacionalnoj istoriji Jugoslavije u predavanjima. Takav zaključak prihvatio je i akademik Andrej Ocetea kao šef katedre i rukovodilac instituta Akademije nauka. Pomenute tendencije navode na zaključak da je interesovanje Rumuna za Jugoslaviju i njenu istoriju bilo veliko, kao i da je vreme negativnog, staljinističkog pisanja o njoj, o revizionizmu i njenom društvenom razvoju, prošlo. Paralelno sa pokretanjem pitanja

³⁰³² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 11, Zabeleška o razgovoru Rajka Kneževića, sekretara, sa glumcem teatra Delavracea M. Duneom, 25. 05. 1965, pov. br. 419971, 1–2.

³⁰³³ Državni komitet za kulturu i umetnost bio je oformljen 1962. godine i predstavljao je državno telo sa širim dijapazonom delovanja. Na čelu Komiteta nalazio se predsednik koji je istovremeno bio i član Vlade. Komitet je u prvim godinama imao 201 člana. Sastajao se jednom ili dva puta godišnje. Glavno telo bio je Izvršni biro, sastavljen od 19 lica, koji je upravljao savetima. Saveti su bili stručna tela koja su se bavila određenim oblastima. Postojali su saveti za: pozorišnu i likovnu umetnost, muziku, kinematografiju, izdavačku delatnost, masovno-kulturni rad i širenje naučno-kulturnih znanja. Savet se u principu sastojao od 25 do 50 članova najvećih poznavalaca pomenutih oblasti. Predsednici saveta bili su članovi Izvršnog biroa (AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 7. dos. 15, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića, savetnika Ambasade SFRJ u Bukureštu sa Vasile Floreom, direktorom Direkcije za međunarodne veze Državnog komiteta za kulturu i umetnost RNR, dana 10. maja 1963, 1–2; DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 13, O radu Državnog komiteta za kulturu i umetnost, pov. br. 420132, 1–5).

³⁰³⁴ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom – 559, f. 7. dos. 16, Beleška o poseti ambasadora Rumunije Saveznom sekretarijatu za prosvetu i kulturu, 24. 2. 1964, 1; DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 12, Telegram komisije za koordinaciju pregovora i susreta Saveznom izvršnom veću, 14. 07. 1964, pov. br. 429231, 1–2.

³⁰³⁵ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 20–21.

nabavke literature i jugoslovenske istorijske publicistike, primećeno je veće interesovanje za stručne boravke i sama istraživanja u Jugoslaviji. Treba podvući i da jugoslovensko poznavanje rumunske istorije nije bilo na zavidnom nivou, naročito ako se posmatra posleratni period, te je sistem reciprociteta koji se obično primenjivao u naučnoj saradnji, značio i veliku mogućnost za upoznavanje rumunske istorije.³⁰³⁶

Interes za jugoslovensku istoriju, umetnost i kulturu, ispoljen 1964. godine, naročito se ističe u telegramima koje je predstavništvo slalo u Beograd. Tada su preko Ambasade stizali brojni zahtevi uglednih rumunskih listova i ustanova za materijalom iz oblasti kulture, na osnovu koga bi rumunski novinari mogli da se bolje upoznaju sa jugoslovenskim dostignućima i da ih kroz prikaze, izvode i kritike u publikacijama, predstave običnom narodu. Osim toga, od Ambasade su traženi materijali o školstvu, prosvetnom sistemu, programima, zatim o pozorištima, repertoarima i delima savremenih dramskih pisaca. Magazin *Contemporanul* je izrazio i želju da objavi prikaz razvoja jugoslovenske filmske umetnosti sa osvrtom na najistaknutije umetnike. U časopisima su se takođe mogli videti članci o jugoslovenskom slikarstvu, o slikarima, skulptorima i njihovim delima. Klub rumunskih kompozitora je takođe pokazao interesovanje za savremena dela jugoslovenske muzike. Ipak, na polju organizovanja izložbi bilo je poteškoća. Najverovatnije zbog pravila reciprocnosti, Rumuni su odbili da organizuju izložbu o Beogradu povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja, kao i izložbu o Narodnooslobodilačkoj borbi. Jedino je bila organizovana izložba o Vuku Karadžiću, koja je održana na katedri za slavistiku. Ona je bila problematična iz drugog ugla. Službenici Ambasade su odbili da prisustvuju, zbog toga što je jedan od učesnika bio poznati IB emigrant i profesor na katedri za slavistiku, Milan Gligorijević.³⁰³⁷

Segment kulturne saradnje, gde je bilo najmanje poteškoća, bila je muzika. Jugoslovenski i rumunski muzičari, kao i ansambli i orkestri, rado su se odazivali pozivima za gostovanje. Jedan od razloga je svakako bila činjenica da je muzika bila udaljena od politike, a folklor nit koja je od davnina povezivala dva naroda. Još jedan od razloga interesovanja, bio je taj što je klasična muzika dostigla gotovo svetski nivo u Rumuniji. Sedamnaest simfonijskih orkestara davalo je koncerte tri puta nedeljno, a devet opera priređivalo je program svaki dan.³⁰³⁸ Treba pomenuti i veliki broj ansambala, orkestara i kulturno-umetničkih društava. Kompozitori poput George Eneskua, Stan Golestana, Romana Vlada, dirigenti Đorđe Đorđesku, Jonel Parlea i Konstantin Silvesti, bili su poznati u svetu, kao i pijanisti Dinu Lipati i Klara Haskil. Prema rečima poznatog jugoslovenskog dirigenta, koji je nekoliko puta priređivao koncerte u Rumuniji sa filharmonijama iz Bukurešta i Jašija i simfonijskim orkestrima iz prestonice i Kluža, Rumuni su bili muzička nacija.³⁰³⁹ Iako je bilo razmena izvođača, institucionalne saradnje muzičara dve zemlje nije bilo. Kao početak saradnje između Saveza kompozitora Jugoslavije i Rumunije, može se uzeti oktobarski festival „Đorđe Enesku“ iz 1964. godine. Predsednik Saveza kompozitora, Vladimir Nikolovski, kao gost je vodio brojne razgovore i uspeo da sa predsednikom Jonom Dumitreskuom precizira ugovor, kojim bi se konkretizovala saradnja. Osamnaestodnevni festival je od Bukurešta pravio prestonicu muzike, ne samo zbog takmičara sa pet kontinenata, već i zbog imena svetskog glasa koji su bili članovi raznih žirija ili su držali koncerte. Te godine su na Festivalu, pored ostalih, učestvovali Rubinštajn, Hadžiturijan, Karajan, Zubin Mehta i mnogi drugi, a SFRJ je predstavljao operiski pevač Miroslav Čangalović i

³⁰³⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 24. 04. 1964, pov. br. 418801, 1.

³⁰³⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 12, Telegram iz Bukurešta od 08.12. 1964, pov. br 1422, 3–5.

³⁰³⁸ Prema statističkim podacima u Rumuniji je 1961. godine delovalo čak 2.350 amaterskih orkestara i 7.187 amaterskih horova.

³⁰³⁹ „Нација музичара“, *Борба*, 28. 4. 1963, 5.

dirigent Emil Hajek kao član žirija.³⁰⁴⁰ Tokom 1964. godine bio je uspešno organizovan niz poseta i koncerata rumunskih i jugoslovenskih grupa i pojedinaca - umetnika. Zapažen uticaj ostavili su koncerti Filharmonije iz Kluža, koja je tokom oktobra nastupala u Beogradu, Novom Sadu i Zlatiboru, i Zagrebačke filharmonije, koja je decembra vratila posetu nastupima u Bukureštu, Klužu i Temišvaru. U svetu slikarstva treba izdvojiti izložbe o Beogradu i slovenačkog slikara Marija Pregelja u Bukureštu³⁰⁴¹ i rumunskih umetnika Vida Geza i Aleksandrua Čukurenkua u Beogradu. Pored toga, još nekoliko slikara je na osnovu razmene posetilo Jugoslaviju. To su bili Nikulesku Korina, koji je obavljao funkciju šefa sekcije za srednjovekovno slikarstvo, zatim Jona Irimeskua i Sime Jon-Julijua.³⁰⁴²

Kao primer atmosfere koja je do 1965. pratila izložbe u Rumuniji, treba navesti izložbu Marija Pregalja. Stavljajući reciprocitet u prvi plan, oni su dali onakav i onoliki publicitet, koliki je dobila njihova izložba savremenog slikarstva u Beogradu. Sve što je odrađeno u svrhu promocije bilo je postavljanje par plakata ispred galerije, i rumunske i jugoslovenske zastave na dan otvaranja, nakon čega su one bile unete u dvorište. Kako je rumunsku izložbu posetilo oko 500 ljudi, organizatori nisu imali interesa da dodatno promovišu jugoslovensku. U novima je bilo kratko zabeležena vest od 23. januara da je izložba otvorena, a 26. januara je dat kraći tekst o autoru u listu *Romania libera*. Razlika u sistemima je takođe dovela do određenih poteškoća. Kako se radilo o eksponatima u privatnom vlasništvu, rumunski rukovodioci su smatrali da se ne radi o najboljem slikaru i da on kao „drugorazredni umetnik“ nije bio na nivou izložbe rumunskih slikara u Beogradu, čiji su izloženi radovi bili vlasništvo države, a jedan od njih, Čukurenko, kao emeritus je bio veoma priznat i cenjen umetnik. U izveštaju koji je podneo Komisiji za kulturne veze nakon povratka u Ljubljano, Pregalj je podvukao da je izložba bila s jedne strane prodor vrste izložbi modernog karaktera, a sa druge da za njega nije imala nikakve koristi već štetu. Mala finansijska naknada u vidu dnevnica za devet dana boravka i nemogućnost da iskoristi sredstva od jedne prodane slike i dve grafike, zbog isplate u lejima, uticalo je na autorovo nezadovoljstvo i stav da više ne želi da izlaže u Rumuniji.³⁰⁴³

Dok su od muzičkih izvođača naročit uspeh postigli koncerti Zenaide Pali, operске pevačice u Beogradu i Miroslava Čangalovića u Bukureštu.³⁰⁴⁴ Pored njih, 1963. gostovali su na osnovu sporazuma, koji su potpisali „Jugokonzert“ i OSTA, Milka Stojanović, prvakinja Beogradske opere, i dirigent Đura Jakšić. U Jugoslaviji koncerte su održali dirigent Mirča Basarab, violinista Jon Vojku, pijanista Valentin Georgiju i ansambl „Perenica“. Naredne godine u Rumuniji su nastupali ponovo Milka Stojanović, zatim Ana Lipša Tofović, prvakinja Skopske opere, dirigenti Jakov Cipci i Vančo Čavdarski, dok su u Jugoslaviji koncerte dali violinista Stefan Ruha, pijanista Ferdinand Vajs i orguljaš Helmut Platner.³⁰⁴⁵

³⁰⁴⁰ „Музички сусрет посвећен онима који долазе“ Фестивал Ђорђе Енеску на коме нисмо били достојно заступљени“, *Политика*, 11. 10. 1964, 6.

³⁰⁴¹ Izložba Marija Pregelja obuhvatala je 29 slika, 20 grafika i 10 ilustracija. Ona je bila otvorena 22. 1. 1965. godine u galeriji Muzeja slikarstva u Bukureštu od strane autora i slikara Kovaliu Braduca, sekretara Saveza rumunskih slikara. Program boravka obuhvatao je posete bukureštanskih galerija i ateljea, ali i posetu Sibiju i muzeju u Sinaji (*Scinteia*, 23. 1. 1965, 3; „Expoziția Marij Pregelj“, *Romania liberă*, 26. 1. 1965, 1).

³⁰⁴² AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 7. dos. 16, Zabeleška o razgovoru Ante Čudine, opunomoćenog ministra sa Vasile Moldovanom, pomoćnikom načelnika u MIP-u na dan 9. 7. 1964, 1–2.

³⁰⁴³ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 89, dos. 200, Izveštaj o izložbi Marija Pregelja u Bukureštu, 3. 3. 1965, 1–

³⁰⁴⁴ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 7. dos. 16, Zabeleška iz razgovora R. Kneževića sa Vasile Moldovanom i Petreskuom, referentom za Jugoslaviju, 16. 10. 1964, 1–2.

³⁰⁴⁵ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i NRR za 1963. i 1964. godinu, 4–5.

Protokol o kulturnoj saradnji Jugoslavije i Rumunije propisivao je i izvedbe pozorišnih komada druge zemlje. U rumunskim pozorištima su tako od 1953. do 1963. godine na repertoaru bili pozorišni komadi poput „Zajednički stan“ od Dobričanina, „Gospođa Ministarka“, „Dr“, „Sluge“ Ivana Cankara, „Dundo Maroje“ i „Ožalošćena porodica“. Duh razvoja odnosa koji je došao sa posetom George Deža, odrazio se i na polju kulturne saradnje u sferi razmene i upoznavanja sa dramskim delima. Zainteresovanost rumunskih umetnika se povećala nakon boravka jedne rumunske delegacije 1964. u Novom Sadu, tokom festivala „Sterijino pozorje“. Festival koji se od 1956. godine održavao sredinom aprila, doprineo je upoznavanju sa pozorišnim stvaralaštvom dve zemlje. Boravak direktora pozorišta u Krajovi u Novom Sadu, bio je značajan po tome što je on u Rumuniju doneo nekoliko jugoslovenskih dramskih komada. Sa jugoslovenske strane za razvoj pozorišne saradnje naročito se zalagao Andrej Kurent, režiser iz Ljubljane.

Nova afirmacija saradnje došla je 1965. godine posle predloga Nikolae Munteanua, sekretara Saveta pozorišta Državnog komiteta za kulturu i umetnost NR Rumunije, da se između država godišnje razmenjuju liste od petnaestak savremenih komada sa kratkim opisima, koje bi poslužile kao osnov za stavljanje određenih dela na repertoar pozorišta. Na osnovu toga pozorišni saveti bi odlučivali koja dela dolaze u obzir za izvođenje.³⁰⁴⁶ Tokom sastanka Munteanua sa Rajkom Kneževićem, 3. marta došlo je do predaje pomenutih listi i sa jugoslovenske strane prevoda dramskih dela koja su bila u planu za postavljanje na repertoar rumunskih pozorišta. Radilo se o „Vašaru snova“ Matkovića, „Ilonu nestalom gradu“ Ilića, „Klackalice u žalosnoj vrbi“ od Božića i dela Tudora Strocija „Igra i stvarnost“.³⁰⁴⁷

Kao povod za susrete, vremenom su se ustalile međunarodne manifestacije, poput Dubrovačkih letnjih igara, Sterijinog pozorja i Međunarodnog festivala pozorišta lutaka u Bukureštu. Prva manifestacija imala je muzički, baletski i dramski karakter i na njoj su rumunski predstavnici dolazili kao posmatrači. Slično je važno i za Sterijino pozorje osnovano 1956. godine u čast 150-godišnjice od rođenja i 100-godišnjice od smrti komediografa Jovana Sterije Popovića. Na Međunarodnom festivalu lutaka, čiji je domaćin tri puta (1958, 1960. i 1965. godine) bilo lutkarsko pozorište „Candarika“, nastupalo je Zagrebačko pozorište lutaka.

Dok je za rumunsku muziku, književnost i slikarstvo postojalo izvesno interesovanje, za film ga gotovo nije bilo. Rumunsko preduzeće za distribuciju filmova pokazivalo je veliko nezadovoljstvo odnosom sa jugoslovenskim preduzećem, koje je izbegavalo da nabavlja igrane i dokumentarne filmove. Rumuni su i pored pravila recipročnosti bili spremni da od Jugoslavije kupe više filmova, pod uslovom da Beograd bar nešto otkupi, jer 1963. godine nisu kupili nijedan film.³⁰⁴⁸ Bukurešt je bio svestan da je glavni krivac nezainteresovanosti bio umetnički kvalitet, stoga je 1964. godine organizovan prvi festival rumunskog filma u Mamaji. Stvaranjem festivala pokušano je da se, nalik pomenutom muzičkom festivalu, i ova rumunska grana umetnosti razvije i pročuje. Doprinos na tom polju dali su reditelj i scenarista Jon Popesku Gopo, koji je dva puta osvojio kansku „Zlatnu palmu“ za kratki animirani film, i Liviju Čulej, čiji je film nagrađen u Karlovim Varima 1960.³⁰⁴⁹ Takođe, važan stepenik za uzdizanje kinematografije bile su kooperacije sa Francuskom i Italijom, iz kojih

³⁰⁴⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 5, Zabeleška iz razgovora I sekretara Ambasade Rajka Kneževića sa sekretarom Saveta pozorišta Državnog komiteta za kulturu i umetnost NR Rumunije, Nikolae Munteanuom 29. decembra 1964. godine, pov. br. 42399, 5–6.

³⁰⁴⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 5, Zabeleška iz razgovora I sekretara Ambasade Rajka Kneževića sa sekretarom Saveta pozorišta Državnog komiteta za kulturu i umetnost NR Rumunije, Nikolae Munteanuom 3. marta 1965. godine, pov. br. 411154, 1–2.

³⁰⁴⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 16. 01. 1964, pov. br. 41782, 1.

³⁰⁴⁹ „Први фестивал румунског филма“, *Борба*, 23. 6. 1964, 5.

su nastali poznati i nagrađivani filmovi poput „Baraganski čičak“, „Kodin“ i „Ovidije“. Za takve filmove je jugoslovensko preduzeće pokazivalo zainteresovanost.³⁰⁵⁰ Razmena filmskih radnika učestalila se zahvaljujući festivalima u Beogradu, Puli i Mamai. Kako bi se intenzivirala, na ovom polju program je propisivao da se svake godine u Beogradu i Bukureštu održi po jedna svečana filmska premijera. Drugih oblika saradnje u oblasti filma nije bilo. Uprkos pokušajima, nije postojalo interesovanje da se potpiše sporazum o saradnji između saveza filmskih radnika.³⁰⁵¹

Po pitanju razmene lektora, predavača i specijalizanata, dolazilo je do određenih poteškoća oko odabira i slanja. Na osnovu dvogodišnjeg protokola za 1963. i 1964. godinu, bila je predviđena razmena po dva univerzitetska profesora, dva korisnika stipendije za specijalizaciju i po jednog lektora godišnje. Na osnovu toga u Rumuniji je 1963. boravio Zlatko Kostrenčić, profesor Građevinskog fakulteta u Zagrebu, a u Jugoslaviji Aleksandru Rau, profesor Politehničkog instituta iz Bukurešta i Krišan Silviu, profesor Poligrafskog instituta iz Brašova. Naredne godine Jugoslavija je poslala dvojicu svojih profesora i time ispunila kvotu za tu godinu. Kao lektor za srpskohrvatski jezik za dvogodišnji period na Univerzitetu u Bukureštu, bio je poslat Velimir Kulundžija, dok je na Univerzitet u Beogradu došao Jon Đakonesku. Mimo protokola izvršena je razmena dva jugoslovenska romanista i dva rumunska slavista u okviru letnjih seminara u Sinaji, odnosno u Zadru i Zagrebu. Za godinu 1963. to su bili Jelena Petrović sa Više pedagoške škole u Zrenjaninu i August Kovačec, asistent sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a za narednu Emil Filip, profesor Učiteljske škole iz Vršca i Ileanu Dorinu Bulak, student rumunskog jezika Filološkog fakulteta u Beogradu.³⁰⁵²

Treba naglasiti da tokom 1963. i 1964. godine mnoge tačke Protokola nisu bile realizovane. Tako nisu na repertoar stavljana dela kompozitora, pozorišna ili operaska ostvarenja dve države. Nije došlo do razmene ekspanata između muzeja zbog nedostatka finansijskih sredstava sa jugoslovenske strane. S druge strane, razmena novinara, arhitekata, književnika izdavača i drugih kulturnih radnika se odvijala po planu, kao i razmena materijala, televizijskog i radio-programa.³⁰⁵³

³⁰⁵⁰ „Од Гопоа до Чулеја...“, *Борба*, 24. 8. 1964, 3..

³⁰⁵¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Saradnja sa Rumunijom u oblasti prosvete i kulture, 4–5.

³⁰⁵² Seminari rumunskog jezika, istorije i kulture su počeli da se organizuju od 1961. godine. Već druge godine broj učesnika iz dvadesetak zemalja se popeo na 90, a 1963. se povećao na 150 profesora i studenata iz tridesetak zemalja. Poret gorepomenutih, na trećem seminaru su učestvovali i Branko Jovanović, asistent na Filozofskom fakultetu u Beogradu i Leosava Pavlović, profesor francuskog jezika. Tretman jugoslovenskih predstavnika je bio bolji nego proteklih godina. Iako se i dalje izbegavalo pominjanje roja škola i učenika u manjinskim školama u Rumuniji više nije bili izdvajanja Jugoslavije iz socijalističkog tabora. To se videlo i iz izlaganja profesora Konstantina Jašija na zatvaranju Seminaru. On je tada po prvi put naveo da postoji 14 socijalističkih zemalja, čime je i Jugoslavija svrstana u tu grupaciju (AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i NRR za 1963. i 1964. godinu, 3–4; AJ, A CK SKJ, IX, 107/III–60, Tretman SFRJ i njenih predstavnika na Seminaru rumunskog jezika, istorije i kulture, 1. 9. 1963, 1).

³⁰⁵³ Pored Programa kulturne saradnje za 1963. i 1964. godinu, potpisani su razni sporazumi o saradnji. „Jugokonzert“ i „Agencija za priredbe i umetničke turneje (OSTA)“ su protokol o razmeni umetnika potpisale 30. oktobra 1963. u Bukureštu. Devetog decembra iste godine Udruženje jugoslovenskih radio i televizijskih stanica i Komitet za radio i televiziju Rumunije, potpisali su Konvenciju o saradnji, a saradnja između izdavača dve države uspostavljena je Protokolom od 28. decembra 1963. „Tanjug“ i „Ađerpres“ su potpisali sporazum 13. aprila 1964. godine (AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Pregled realizacije programa kulturne saradnje između SFRJ i NRR za 1963. i 1964. godinu, 9–10).

Sporazum o kulturnoj saradnji 1965.

Prva godina u kojoj je došlo do šire i otvorenije kulturne saradnje bila je 1965. U atmosferi dobrih političkih odnosa prijemi jugoslovenskih predstavnika koji su u boravili u Rumuniji po osnovima naučne, prosvetne ili kulturne razmene, bili su veoma dobri, a razgovore je karakterisala otvorenost po svim pitanjima, osim po pitanjima koja su zadirala u unutrašnju organizaciju i sistem. Za razliku od naučne i prosvetne saradnje koja je bila realizovana u celosti, u realizaciji plana kulturne saradnje bilo je propusta. Treba naglasiti da se Rumunija držala principa uravnotežene razmene sa većinom zemalja sa kojima je imala potpisanu kulturnu konvenciju. Opšte odrednice bile su godišnja razmena najviše do dve likovne izložbe, jedna razmena pozorišnih gostovanja, prevođenje književnih dela uz izbegavanje savremenih pisaca i dr. Takav princip je u slučaju Jugoslavije, a u svetlu povoljnih političkih kretanja, rezultovao da Rumunija u velikoj meri ispuni sve što je godišnjim protokolima bilo predviđeno.³⁰⁵⁴

Sada su propusti i odlaganja uglavnom dolazili sa jugoslovenske strane. Kao primere treba navesti da je Rumunija otkupila 13 jugoslovenskih igranih i 10 kratkometražnih filmova, a Jugoslavija samo 5 igranih i 8 kratkometražnih.³⁰⁵⁵ Prevela je četiri jugoslovenska književna dela i izdala drugo izdanje romana *Na Drini ćuprija* (na mađarskom jeziku u 8.000 primeraka). Ukupni tiraž tog drugog izdanja, zatim *Doživljaji Nikoletine Bursaća* (15.000), *Tragom broskog dnevnika (Pe urmele jurnalului de bord, u 20.000)* Milivoja Matošeca, te dve zbirke basni *Srpsko-hrvatske basne* (20.000) i „Jazavac i lisica“ (80.000 i 7.000 na mađarskom) bio je 150.000 primeraka. Sa druge strane u Jugoslaviji nije prevedeno skoro nijedno delo rumunske literature. U poslednjih nekoliko godina jedino što je prevedeno bile su pesme Emineskua, objavljene u Ljubljani 1965.³⁰⁵⁶ Iako Jugoslavija nije dostavila predlog o pozorišnim komadima, Rumuni su samoinicijativno izvodili „Dundo Maroja“ i „Ožalošćeno porodicu“, a pripremali Cankarove „Sluge“ i Nušičeve „Gospođe ministarke“, dok su preko radija u etar puštena prilagođena dva Nušičeva dela, „Gospođa ministarka“ i „Dr“. Kao i u slučaju dramskih dela, Rumuniji nije bio dostavljen predlog reprezentativnih muzičkih, te ta tačka nije bila realizovana. Godine 1966. u prevodu je izdato nekoliko dela jugoslovenske književnosti: Ivo Andrić – *Travnička hronika* i *Pripovetke*, Mihajlo Lalić – *Svadba*, Deno Župačić – *Pozdrav Mariji*, Branko Ćopić – *Nečista krv* i pripovetke.³⁰⁵⁷

Iz navedenog se vidi da je Rumunija 1965. ulagala više napora u realizaciju kulturne saradnje i da je uprkos narušavanju sistema reciprociteta realizovala većinu tačaka Protokola o kulturnoj saradnji za

³⁰⁵⁴ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 5. dos. 11, Izveštaj o saradnji u domenu kulturnih i prosvetnih veza u toku protekle 1965, 14. 1. 1966, 1–5.

³⁰⁵⁵ Glavni razlog manje zainteresovanosti Državnog preduzeća za kupovinu i distribuciju filmova za rumunsku kinematografiju, bio je u kvalitetu rumunskih filmova i specifičnom ukusu publike. Veća sloboda koja je preduzećima davana i nepostojanje strogog centralizovanog rukovođenja, omogućavali su da u velikoj meri, tržište i interes gledalaca budu glavni kriterijumi prilikom odabira filmova za otkup.

³⁰⁵⁶ U periodu 1954–1965. u Rumuniji je prevedeno 20 dela jugoslovenske književnosti. *Gospođa ministarka* je 1954. štampana u 4.000 primeraka. Domanovićeva „Stradija“ i Nušičeve „Godine školovanja“ štampane su 1956. u tiražu od po 15.000 primeraka. Od 1957. do 1962. u tiražima od 10 do 15 hiljada primeraka štampana su dela: Dobrica Ćosić „Daleko je sunce“, Nušić „Izabrana dela“, Veselinović „Hajduk Stanko“, Grigor Vitez „Prepelica“, Bora Stanković „Nečista krv“, Branimir Ćosić „Pokošeno polje“ i Andrić „Na Drini ćuprija“. Roman „Pop Ćira i pop Spira“ preveden je i štampan 1963. u 25.000 primeraka. Naredne godine štampano je i prevedeno na rumunski četiri dela: Ivo Cipiko „Pauci, ahmet Hromedžić „Patuljak iz zaboravljene zemlje, Krleža „Malde misli Alojza Ticeka“, i Nušić „Sumnjivo lice“ čiji je tiraž od 40.000 primeraka bio sličan ukupnom tiražu ostala tri prevedena dela. Dok je za potrebe manjine na srpsko-hrvatskom štampano još 23 naslova u tiražima od 500 do 1.500 primeraka (DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 159, dos. 17, Osvrt na izdavačku delatnost jugoslovenskih dela u Rumuniji, kulturni atače Ambasade Veroljub Spasić, 29. 03. 1966, pov. br. 412541, 1–2).

³⁰⁵⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 18, Spisak dela jugoslovenske književnosti za 1966, pov. br. 412541, 2.

dvogodišnji period 1965–1966. U spoljašnjoj kulturnoj politici treba naglasiti želju da kulturne veze sa svim zemljama ostvari na sličnom nivou i okviru, tako da je intenzitet saradnje sa Jugoslavijom bio deo politike uravnoteženih odnosa sa svima. Tu se jedino po programu saradnje izdvajao SSSR, sa kojim je što zbog pređašnje ogromne razmene, što zbog sovjetskih dostignuća, pre svega u nauci, prevazilazio sve ostale zemlje.³⁰⁵⁸ Poteškoće, koje su se iz godine u godinu ponavljale, ni nakon 1965. godine nisu izčezle. Različitost u sistemima, s jedne strane centralizovano rukovođenje kulturnih veza, a sa druge dopuštanje svim institucijama da samostalno stupaju u kontakt sa sličnim inostranim organima, dovodilo je do usporavanja procesa uspostavljanja čvršćih direktnih veza. Nedovoljno poznavanje sistema i mogućnosti umanjivalo je zainteresovanost kulturnih delatnika, koji su pre birali da gostuju u zapadne zemlje, negoli u Jugoslaviju ili Rumuniju.³⁰⁵⁹

U dvogodišnjem periodu 1965–1966. saradnja u oblasti prosvete i kulture je bila upadljivo bolja. Tokom tih godina povećana je razmena univerzitetskih radnika. Za dve godine, u cilju razmene iskustva, upoznavanja ili predavanja, Jugoslaviju je posetilo 12 univerzitetskih profesora, a Rumuniju 10. Od 1965. godine program kulturne razmene je povećao broj planiranih učesnika seminara jezika, književnosti i istorije umetnosti u Sinaji, i slavističkog seminara u Zadru i Zagrebu, sa dva na tri godišnje.

Ovaj dvogodišnji period bio je značajan i po tome što je po prvi put nakon II svetskog rata uspostavljena kulturna razmena u pograničnom sektoru. Narodno pozorište „Sterija“ iz Vršca je 1965. godine iniciralo saradnju sa Teatrom „Matej Milo“ iz Temišvara, u sferi razmene gostovanja i međusobnog pomaganja u nabavci potrebnih rekvizita. Saradnja je uspostavljena dolaskom temišvarskog teatra maja 1966. godine, u okviru Susreta vojvođanskih pozorišta. Tada je bila izvedena prigodna predstava „Ja, Mirča Vojvoda“. Do kraja 60-ih godina „Matej Milo“ je u Vršcu, Pančevu, Alibunaru, Nikolincima, Banatskom Novom Selu, Uzdinu, a povremeno i Beogradu, izvodilo nekoliko predstava. Pored navedene, na repertoaru su se našli i „Take Janke i Kadir“, „Madam Sanžen“, „Mali pakao“, „Trojanke“ i „Kralj umire“. Veliko interesovanje je takođe bilo pokazano i za gostovanje vršačke „Sterije“ u Temišvaru, Varijašu, Čeneju, Sv. Petru, Sen Martonu, Dinjašu i Đelu. Za pomenuto vreme izvedene su predstave: „Dr“, „Ko bi se jedio na muške“, „Selo Sakule, a u Banatu“ i „Pop Ćira i pop Spira“. Uspeh ova dva pozorišta izazvao je želju i kod drugih da se uključe u saradnju na relaciji Vršac–Temišvar. Tako su bila organizovana gostovanja Državnog teatra iz Arada, lutkarskih pozorišta iz Temišvara i Kluža i Narodnog teatra iz Lugoža. Međupozorišna saradnja se prelila i na saradnju drugih kulturnih organizacija, a naročito folklornih društava, za čije nastupe je postojalo ogromno interesovanje u mestima sa rumunskim etnosom u Jugoslaviji i srpskim u Rumuniji.³⁰⁶⁰

Krajem 1965. početkom 1966. godine, Komisija za kulturne veze sa inostranstvom planirala je da sprovede izložbu savremene jugoslovenske tapiserije i malih skulptura u Mađarskoj, Bugarskoj, a naknadno i Rumuniji. Konkurs za prijavu izlagača bio je otvoren do 15. avgusta, nakon čega je urađen izbor od 36 tapiserija i 52 skulpture, čije je autorstvo potpisivalo 46 umetnika. Želja organizatora bila je da u glavnim gradovima graničnih socijalističkih država predstavi dostignuća, koja su jugoslovenski umetnici postigli u oblasti skulpture i tapiserije u periodu 1960–1965. Izložba je prvo

³⁰⁵⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 17, Izveštaj o saradnji u domenu kulturnih i prosvetnih veza u toku 1965. godine, pov. br. 42382, 2–5.

³⁰⁵⁹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Saradnja sa Rumunijom u oblasti prosvete i kulture, 3.

³⁰⁶⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 53. dos. 116, Kulturna razmena na pograničnom sektoru SFRJ i SR Rumunije, 7. 10. 1970, 1–2.

otvorena 20. decembra u Ernst muzeju u Budimpešti, nakon čega je premeštena u Sofiju.³⁰⁶¹ Iako je prvo planirano otvaranje u rumunskom glavnom gradu, zbog zauzetosti izložbenih prostora, ona je prvo predstavljena publici u Krajovi od 19. februara do 9. marta, a zatim u Bukureštu od 14. marta 1966. Izložbu u Krajovi je po nekim procenama videlo oko 3.000 ljudi, a broj posetilaca u Bukureštu se procenjivao na oko 15.000. Za razliku od prethodnih izložbi, u realizovanju ove rumunska vlast je pružila svesrdnu pomoć, u glasilima je bila najavljena, a zabeleženo je i nekoliko pozitivnih kritika. Na takav prijem je osim poboljšanih bilateralnih odnosa, uticala i veća sloboda koju je Čaušesku dao rumunskim umetnicima.³⁰⁶² U Novom Sadu, Beogradu i Zagrebu je od sredine oktobra do sredine decembra gostovala izložba rumunske savremene umetnosti.

Rumunski politički cilj, koji je neizostavno vodio i ka većem kulturnom otvaranju prema svim zemljama, davao je nove mogućnosti razvoja jugoslovensko-rumunskih kulturnih veza. Pošto Jugoslavija nije spadala u red frankofonih zemalja sa kojima je naročito potencirana kulturna saradnja, već je bila među ostalim zemljama sa kojima je planirana ujednačena razmena bazirana na recipročnosti, prevazilaženje tog okvira je u najvećoj meri zavisilo od inicijativa SFRJ. Politička bliskost, stremljenje ka principima nezavisnosti, samostalnosti i saradnje na bazi ravnopravnosti, svest naroda o vekovnim dobrosusedskim odnosima, kao i sama činjenica da su dve države imale dosta zajedničkih kulturnih elemenata, bili su plodno tle za brzi razvoj kulturne saradnje.

Vrlo važan korak napravljen je sastancima Mešovite komisije za izučavanje istorijskih spomenika pri Saveznom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu Saveznog izvršnog veća SFRJ i Komisije, pri Savetu muzeja Državnog saveta za kulturu i umetnost SR Rumunije, održanih tokom jula i septembra u Bukureštu i Beogradu. Na čelu jugoslovenskog dela nalazio se Vojislav Đurić, univerzitetski profesor iz Beograda, a rumunskog dela Grigore Jonesku, profesor na Institutu za arhitekturu i direktor Direkcije za istorijske spomenike.³⁰⁶³ Na tim sastancima odlučeno je da se formiraju komisije koje bi evidentirale istorijske spomenike koji su nastali između 1330. i 1965. godine. Osim evidentiranja, planirana je konzervacija i restauracija, organizovanje izložbi, razmena izvesnih istorijskih spomenika, studijska putovanja, skupovi, konferencije i dr. Detaljan popis i zaštita jugoslovenskih, odnosno srpskih spomenika kulture nastalih na teritoriji Rumunije i rumunskih u SFRJ, i sama svest o ogromnom broju kulturnih tragova i pomešanosti, trebalo je da ojača osnovu na kojoj bi se dalje zbližavale dve države.³⁰⁶⁴ Prema planu, godišnje je dolazilo do dvonedeljnih razmena delegacija, koje su obilazile istorijske spomenike i arhive u cilju daljeg proučavanja. Izrada detaljne dokumentacije za oko 50 spomenika kulture godišnje, rad na konverzaciji, organizovanju izložbi i drugo, sa rumunske strane su vršile Komisija za muzeje pri Komitetu za kulturu i Generalna direkcija državnih arhiva, a sa jugoslovenske niz institucija. Matica srpska je bila zadužena za evidentiranje i

³⁰⁶¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 89, dos. 200, Savremena jugoslovenska skulptura i tapiserija, 1–4.

³⁰⁶² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 18, Izveštaj o jugoslovenskoj izložbi tapiserije i SR Rumuniji, pov. br. 423182, 1–2.

³⁰⁶³ Jugoslovensku delegaciju činili su još i Nikola Petrović, savetnik Istorijskog instituta u Beogradu, Rastko Rašajski, upravnik Narodnog muzeja u Vršcu, Dejan Medaković, univerzitetski profesor i Svetozar Samurović, sekretar Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture. U rumunskom delu Mešovite komisije nalazili su se Štefan Štefanseku, doktor nauka na Istorijskom institutu Akademije SR Rumunije, Damaskin Miok, šef grupe u Istorijskom institutu, Marius Moga, direktor Regionalnog muzeja u Temišvaru i Liviu Štefanesku, sekretar Saveta muzeja Državnog saveta za kulturu i umetnost SR Rumunije (AJ, Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ –55, f. 49, dos. 248, Predlog programa rada rumunsko-jugoslovenske komisije za izučavanje istorijskih spomenika, 26. 11. 1965, 2).

³⁰⁶⁴ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 108, dos. 239, Poseta jugoslovenske delegacije na čelu sa Vojislavom Đurićem, vanrednim profesorom Filozofskog fakulteta u Beogradu Rumuniji od 30. juna do 13. jula 1965, 1; DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 150, dos. 19, Zapisnik stručne komisije za saradnju oko kulturnih dobara Jugoslavije i Rumunije predvođene dr Vojislavom Đurićem i Grigore Joneskuom, 25. 09. 1965, pov. br. 419850, 1–4.

katalogizovanje rumunskih spomenika. Narodni muzej u Beogradu i muzeji iz Vojvodine za arheološka istraživanja, Sekretarijat za kulturu SR Srbije bio je zadužen za konzervaciju spomenika i organizovanje izložbi i predavanja, dok su za arhivska istraživanja bili ovlašćeni Istorijski arhiv AP Vojvodine u Sremskim Karlovcima.³⁰⁶⁵

Rumunija je 1966. godine izdala jednu knjigu o Jugoslaviji, autora Viktora Brladeanu, pod nazivom *De la Dunare la Adriatica- Itinerar Jugoslav*, na oko 170 strana, a već naredne godine je radila na objavljivanju druge knjige većeg obima. Za drugu interesovanje je pokazalo Ministarstvo spoljnih poslova, koje je od izdavača „Editura“, tražilo da monografija bude sveobuhvatna i po kvalitetu dosta iznad knjige pomenutog novinara. Planirano je da knjiga „S.F.R. Jugoslavia“ imao oko 300 stranica i da je u stanju da rumunskom čitaocu pruži kratak geografski, istorijski prikaz, društveni i privredni razvoj u socijalizmu. Taj posao su uspešno sprovedi, Nicolae Căkir i Panait Galaceanu, a knjiga je štampana 1969. godine. S druge strane, u Jugoslaviji nije postojao naročit interes za objavljivanje monografije o Rumuniji. Prilikom postavljanja predloga da neko jugoslovensko preduzeće štampa monografiju o njoj, odazvao se samo Privredni pregled, koji je za objavljivanje tražio čak 10.000 dolara.³⁰⁶⁶

Značajnog povećanja bilo je na polju kulture. Predloženi program kulturne saradnje za 1967–1968. godinu imao je dosta novina i obuhvatao je širok spektar polja, čak i u okviru poljoprivrede. Broj razmena je bio značajno povećan, dogovorene su bile specijalizacije po dva novinara, zbog specijalizacije jezika iz temišvarske *Pravde* i *Libertatei* sa rumunske strane. Treba pomenuti i specijalizaciju nastavnog kadra visokog školstva, izdavanje knjiga, izložbe knjiga dela fotoamatera, skulptora poput Angela i Meštovića i slikara Baba u Jugoslaviji, gostovanja ansambala, simfonijskih orkestara i dr.³⁰⁶⁷ Program kulturne saradnje bio je zaključen 17. aprila 1967. godine posle pregovora u Bukureštu. Najveći uspeh pregovora bio je dogovor da Program upućuje na direktne kontakte između zainteresovanih institucija, što do tog trenutka zbog stroge centralizacije u Rumuniji nije bilo moguće. Izvršenje Programa kulturne saradnje za 1967. i 1968. godinu od tada zavisilo i od uspostavljanja veza i zainteresovanosti samih kulturnih institucija.³⁰⁶⁸ Želja za njom osetila se u svim oblastima, čak i u sedmoj umetnosti.

Na nivou balkanske saradnje, od 24. do 30. juna 1967. u Mamaji, održan je II balkanski filmski festival. Jugoslavija je na njemu nastupala sa šest filmova: „Ponedeljak ili utorak“, „Nemiri“, „Muha“, „Hokej“, „Sintetička komika“ i „Ratniče voljno“. Delegaciju je činilo pet filmskih radnika i dva kritičara.³⁰⁶⁹ Naredne godine, takođe u Mamaji od 23. do 28. juna, u Rumuniji se održavao Međunarodni festival animiranog filma. Protokol je predviđao saradnju između Studija crtanog filma iz Zagreba i drugih srodnih institucija sa „Animafilmom“ ili Bukurešta.³⁰⁷⁰ Rumuni su ulagali velike napore da se nivo odnosa u oblasti filma podigne. Prilikom susreta savetnika Brasćanua sa direktorom „Jugoslavija filma“ Dejanom Obradovićem, raspravljano je isključivo o toj temi. Predlozi poput povećanja kvote za otkup filmova bili su odbijeni, zbog specifičnog ukusa jugoslovenske publike.

³⁰⁶⁵ AJ, Savet akademija nauka i umetnosti SFRJ –55, f. 49, dos. 248, Program rada o načinu ostvarivanja programa predviđenog čl. 27 Programa saradnje između SFRJ i SRR, 1–2.

³⁰⁶⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 10, Plan za izradu monografije o Jugoslaviji izdavača „Editura“, 01. 02. 1967, pov. br. 44201, 3–4.

³⁰⁶⁷ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 06. 01. 1967, pov. br. 4211, 1–2.

³⁰⁶⁸ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 19. 04. 1967, pov. br. 414127, 2.

³⁰⁶⁹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 141. dos. 300, II balkanski filmski festival u Mamaji, 12. 5. 1967, 1–2.

³⁰⁷⁰ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 141. dos. 301, Al II-lea Festival internațional al filmului da animație „Mamaia 68“, 1–2.

Ponuda za kooperaciju razmatrana je u sferi filmskog oživljavanja neke zajedničke istorijske teme. Ipak, jedini filmski koopeativni projekat između Jugoslavije i Rumunije ostao je film o Đerdapu, u čijoj je realizaciji bilo dosta poteškoća. U ovom periodu u Beogradu su krajem 1967. i 1968. godine održane svečane premijere rumunskih filmova „Dačani“ i „Krađa devojaka“, a februara 1968. u Bukureštu premijerno je prikazan jugoslovenski film „Sakupljači perja“.³⁰⁷¹

Jugoslavija je sa Rumunijom vremenom stekla dosta razvijene i razgranate odnose na području kulture, obrazovanja i prosvete. Poslednjih godina šeste decenije 20. veka, došlo je do velike prekretnice na području kulturnih veza, zahvaljujući odluci Nikolae Čaušeskua da prihvati jugoslovenske predloge o prevazilaženju uobičajenih okvira saradnje, posredstvom državnih organa, i saradnje na principu kulturne politike otvorenog društva.³⁰⁷² Ovakvom odlukom ona je otvorila mogućnost direktnog povezivanja zainteresovanih kulturnih i drugih institucija sa sličnim u Jugoslaviji. Naročito je tokom 1968. godine uspostavljena plodna saradnja između jugoslovenskih i rumunskih univerziteta, prosvetno-pedagoških institucija, zatim muzičko-scenskih ustanova, filmskih i izdavačkih preduzeća, kao i individualni kontakti naučnika, umetnika i književnika. Tokom 1969. prvi put je došlo i do razmene studenata na redovnim studijama za izučavanje rumunskog, odnosno srpsko-hrvatskog jezika, čime su skoro svi vidovi kulturne saradnje bili otključani.

Stanje u konzularnim odnosima, emigranti

Opšti utisak poboljšanja odnosa u 1963. godini, nije se odrazio u većoj meri na nivo konzularne saradnje. Pokretanje pitanja repatrijacije IB emigranata i ostalih, pitanje imovine i nasleđstva, privatne posete i turizam, kod Rumuna je sagledavano u strahu da bi makar i delimično rešenje dovelo do jugoslovenskih novih zahteva, ali i pokretanja istih od drugih susednih zemalja. Na pitanju repatrijacije jugoslovenski predstavnici su naročito insistirali, jer bi povratak dela emigranata iz Rumunije, na osnovu Zakona o amnestiji iz marta 1962, doveo do raslojavanja i depolitizacije jugoslovenske emigracije u Rumuniji.³⁰⁷³ Interes rumunskog rukovodstva da kao rezervu i dalje podržava staljinistički orijentisane jugoslovenske emigrante, nije dozvoljavao da se molbe ostalih koji su želeli da se vrate u Jugoslaviju, a kojih je posle godinu dana bilo oko 60, pozitivno reše. Do sredine 1963. godine Rumunija je dozvolila da se svega šest lica vrati u Jugoslaviju, od tog broja su samo dva lica bila obuhvaćena pomenutom amnestijom. S druge strane, drugačiju politiku imala je prema drugim narodnostima poput Jevreja i Nemaca. Samo preko Jugoslavije je odlazeći za Izrael

³⁰⁷¹ AJ, Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom –559, f. 141. dos. 300, Zabeleška o poseti savetnika rumunske Ambasade Brasćanua, 26. 10. 1967, 1–3.

³⁰⁷² Dušan Vejnović, „Kulturna politika otvorenog društva“, *Međunarodna politika*, časopis, br. 450, 1. 1. 1969, 30.

³⁰⁷³ IB emigranata neprijateljski nastrojenih prema Jugoslaviji je u socijalističkim zemljama, prema podacima iz 1965. godine, bilo preko 1.100. Od tog broja najviše emigranata je živelo i delovalo u Sovjetskom Savezu, njih oko 450, zatim u Mađarskoj oko 160, Rumuniji između 150 i 110, zatim Čehoslovačkoj 142, Bugarskoj i Albaniji oko 100 i Poljskoj samo 17. Emigranti su bili raslojeni u tri grupe: prokinesku, prosovjetsku i projugoslovensku. Najradikalnija je bila prokineska, koja je na bazi kineskih stavova delovala protiv Tita i jugoslovenskog rukovodstva. Njih je bilo između 180 i 150. Njihov cilj je, između ostalog, bilo okupljanje svih emigranata i stvaranje nove Komunističke partije Jugoslavije. Prosovjetska grupa, koja je bila i najbrojnija, pratila je zvaničnu sovjetsku politiku prema Jugoslaviji te u skladu sa njom angažovala u periodima određenog pritiska. Poslednju grupu čini su emigranti koji su naročito nakon Amnestije iz 1962. godine pokazali želju za repatricijom. Većina njih je do 1965. uspeła da obezbedi papire potrebne za povratak za Jugoslaviju, a određeni broj onih koji su zbog životnih okolnosti odlučili da ostanu u jednoj od socijalističkih zemalja, izdat je jugoslovenski pasoš. Oni su se prema domovini i SKJ postavljali lojalno (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–54, IB emigracija u socijalističkim zemljama, 19. 4. 1965, 1–6).

1961. godine prešlo 10.000 Jevreja, a 1962. oko 6.000. Kao što je pomenuto, tu se radilo o finansijskim i političkim interesima.

Jezgro tzv. staljinističkog elementa informbiroovske emigracije, bilo je dobro pozicionirano i nalazilo se na odgovornim mestima u privredi, administraciji i partijskom aparatu. Oni su se nakon smirivanja antijugoslovenske kampanje od strane lagerskih zemalja usmerili na sprovođenje kineske politike i osim Jugoslavije napadali su i SSSR, nekadašnjeg patrona. Najistaknutiji predstavnici bili su Aleksandar Opojević, Miodrag (Milan) Georgijević, Milan Petrović i Čedo Stupar. Prvi je jedno vreme bio rukovodilac informbiroovca u Rumuniji, a radio je kao instruktor u oblasnom partijskom komitetu i kao predavač marksizma-lenjinizma partijskim kadrovima na selu. Da je rumunsko rukovodstvo imalo visoko poverenje u njega, pokazuju i ordeni koje je dobio tokom 1962. i početkom 1963. godine. Prvi, Orden za zasluge u radničkom pokretu, dobio je povodom četrdesetogodišnjice Rumunske radničke partije, drugi povodom zaključenja kolektivizacije, a Orden rada III reda dobio je početkom 1963. godine. Miodrag Georgijević, koji je više puta ubacivan u Jugoslaviju kao diverzant, radio je kao lektor za jugoslovensku književnost na Katedri srpsko-hrvatskog jezika na Filološkom fakultetu u Bukureštu. Milan Petrović je bio šef redakcije emisija za Jugoslaviju na „Radio Bukureštu“. Stupar je po zanimanju bio inženjer, a radio je kao projektant u jednoj od najvećih bukureštanskih fabrika po imenu „Vulkan“. On je takođe odlikovan Ordenom rada.³⁰⁷⁴ Pomenuti su naročito istupali protiv uspostavljanja dobrih odnosa Jugoslavije i Rumunije. Pored njih, Ambasada je kao predstavnik te struje videla i Zorana Mitrovića, inženjera u Ministarstvu šumarstva, koji je ostao poznat po skandalu prilikom dolaska jugoslovenske stručne delegacije, kojoj je dodeljen kao prevodilac i pratilac. Treba spomenuti još i Milutina Obradovića, filmskog reditelja dokumentarnih filmova, koji je često bio angažovan od strane MIP-a.³⁰⁷⁵ U suštini, samo navedeni emigranti nisu bili pomilovani od strane Jugoslavije, jer je ukaz o amnestiji obuhvatao blizu 300 emigranata u Rumuniji.³⁰⁷⁶

Situacija za Jugoslaviju se poboljšala sa ispoljavanjem rumunsko-sovjetskih nesuglasica. IB emigracija se podelila na više manjih grupa.³⁰⁷⁷ Jedni su stajali na stranu Moskve i Žegalinu, sovjetskom ambasadoru u Bukureštu, iznosili rumunski odnos prema njima i pritisak da prihvate rumunski pasoš. Drugi su pak, bili na strani Bukurešta i otvoreno kritikovali Hruščova i sovjetsku politiku prema Rumuniji.³⁰⁷⁸

Kako se situacija razvijala, istaknuti emigranti su se sve više približavali Kini, koja je jedina nastavila sa žestinom da napada Jugoslaviju. Antijugoslovenske materijale, dobijane od kineske ambasade,

³⁰⁷⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 11, Konzularna bilateralna Jugoslavija–Rumunija, 19. 03. 1963, pov. br. 49958, 1–2.

³⁰⁷⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 11, Zabeleška Arsa Milatovića o razgovoru vođenom sa Gliga Visilom, načelnikom Balkanskog odeljenja u MIP-u, dana 28. 02. 1963, pov. br. 49960, 3.

³⁰⁷⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 8, Zabeleška iz razgovora Veroljuba Spasića, šefa konzularnog odeljenja sa Virdžil Hucanuom, pomoćnikom načelnika konzularne direkcije MIP-a, 20. 05. 1965, pov. br. 420007, 1–3.

³⁰⁷⁷ U Rumuniji je bilo oko 120 IB emigranata, a u samom Bukureštu od toga oko 80. Od pomenutog broja tridesetak je imalo otvoren neprijateljski stav prema Jugoslaviji. I pored promene politike prema Jugoslaviji, neprijateljski nastrojena IB emigracija ostala na radnim mestima, kao i na pozicijama u partijskom i državnom aparatu (DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 1, Zapisnik sa sastanka Kolegijuma Ambasade SFRJ u Bukureštu održanog 29. januara 1964, pov. br. 420146). Njihova aktivnost je bila usmerena ka formiranju „nove KPJ“, propagandnom delovanju, rasturanju kineskih antijugoslovenskih materijala, odvratanju ostalih od repatrijacije u Jugoslaviju i ka kontaktiranju jugoslovenskih građana, koji su bili na privremenom boravku za potrebe najčešće rumunske službe bezbednosti. Oni su delom bili finansirani i od strane kineske ambasade (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 23)

³⁰⁷⁸ DAMSPS, PA, 1963, Regionalno, f. 107, dos. 7, Telegram iz Bukurešta od 14. 05. 1963, pov. br. 416940, 1.

emigranti su rasturali među rumunskim građanima, ali i među studentima neangažovanih zemalja, poput Gane, Sudana, Malija i dr.³⁰⁷⁹ Emigranti spremni za saradnju su od Ambasade NR Kine dobijali finansijska sredstva i pomoć prilikom kupovine pisanih mašina, radio-aparata, fotokopir-aparata i drugih uređaja. I pored toga, rumunsko rukovodstvo, svesno štetnosti koju emigracija može imati na dalji razvoj odnosa, nije preduzimalo korake da ih skloni sa položaja, koji su bili direktno povezani sa jugoslovensko-rumunskom komunikacijom. Na primer, u „Radio Bukureštu“ radili su Milan Petrović, kao šef emisije za Jugoslaviju, zatim kao spikeri Zorka Luburić i Miodrag Đukić, i Feliks Milorad kao honorarni saradnik. Oni su se držali svog uverenja i nastavili da istupaju protiv razvoja prijateljskih odnosa, nazivajući jugoslovensko rukovodstvo izdajnicima marksizma-lenjinizma.³⁰⁸⁰

Rumunsko oslanjanje na IB emigrante prestalo je do kraja 1964. godine. Jasan pokazatelj bilo je otpuštanje najistaknutijih emigranata sa posla, poput Aleksandra Opojevića, sa mesta instruktora CK RRP Bukurešt, Svetislava Markuševa, sa mesta docenta na Visokoj partijskoj školi, Todora Kneževića sa položaja sekretara Narodnog odbora Oltenice, gradića pored Bukurešta, i Vojislava Kojovića, direktora jednog većeg preduzeća iz Bukurešta.³⁰⁸¹

U Rumuniji je sredinom šezdesetih godina živelo još oko 110 IB emigranata, od čega čak 80 u Bukureštu. Dotada najveći procenat njih je postao lojalan državi, osim 20 emigranta pripadnika tzv. kineske grupe. Njih je Jugoslavija smatrala neprijateljima jer su radili na formiranju „nove KPJ“, rasturanju propagandnih, uglavnom kineskih materijala i odvracanju od repatrijacije ostalih emigranata. Pored toga što je pomenuta grupa finansijski i idejno bila bliska KP Kini i aktivno saradivala sa kineskom Ambasadom u Bukureštu, ona se nalazila i u službi rumunske Sekuritatee, za čije potrebe je stupala u kontakt sa jugoslovenskim građanima koji su boravili u Rumuniji.

Iako su glavni predstavnici bili smenjeni sa položaja u partijskim i državnim organima 1964. godine, njima je bilo omogućeno da povremeno istupaju protiv Jugoslavije. Državna bezbednost je naročito podržavala one emigrante koji su se izjasnili protiv repatrijacije. Njima su nuđene rumunske isprave i predlagano da na ostalu emigraciju deluju u pravcu odvracanja od povratka u Jugoslaviju.³⁰⁸² Tokom 1965. i 1966. godine kineska grupa je povećala aktivnost štampanjem i rasturanjem biltena pod nazivom „Bilten jugoslovenskih revolucionarnih komunista“. U njemu su iznošeni kineski stavovi i SKJ napadana kao oličenje savremenog revizionizma. „Titova klika“ je napadana kao odred američkog imperijalizma sa kontrarevolucionarnom ulogom i „jurišni odred u antikineskoj kampanji“. U četvrtom broju, koji je kao i prethodni bio pisan rukom, a zatim umnožavan, bila je pored članka koji je govorio o principijelnom stavu KP Kine prema Jugoslaviji, objavljena i pesma „Na grobu neznanog junaka“ Gorčila Mitrovića, koja je po sadržini bila poziv na ustanak protiv Titove partije. Rumunske službe, iako su bile dobro upućene u rad emigranata, poput Opojevića, Sredoja Zvečića, Svetislava Markovića i Slavka Dobrosavljeva, nisu činile ništa kako bi zaustavile deljenje biltena. S druge strane, ni jugoslovensko predstavništvo nije tražilo da Rumunija preduzima mere, smatrajući da takva delatnost više ne može da škodi državnim interesima u većoj meri.³⁰⁸³

³⁰⁷⁹ Naročito bliske kontakte sa kineskom Ambasadom imali su Milan Poznanj, zatim Slavko Dobrosavljev (obojska radili u Ministarstvu poljoprivrede), Svetislav Markušev (prevodilac u partijskoj školi „Stefan Georgiu“), Sredoje Zvečić (zaposlen u rumunskoj Akademiji nauka) i Grujić Konstantin (asistent na Ekonomskom fakultetu u Bukureštu).

³⁰⁸⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, Zabeleška o razgovoru Arsa Milatovića sa pomoćnikom ministra IP George Pele, dana 3. marta 1964. Razgovoru prisustvovali Stanku Simon, službenik ambasade i Toma Balaşoiu, sekretar Odeljenja za međunarodne veze, pov. br. 48280, 1–3.

³⁰⁸¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–54, IB emigracija u socijalističkim zemljama, 19. 4. 1965, 4.

³⁰⁸² AJ, KPR–837, I–2/28, Bilateralni odnosi SFRJ–SRR, 26–27.

³⁰⁸³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–74, Neki podaci o aktivnosti IB emigracije u Rumuniji, 24. 3. 1966, 1–2.

Da je Rumunija na Jugoslaviju gledala kao na kapitalističku zemlju, govori podatak da je rumunski građanin za pasoš i vizu prilikom odlaska u neku zemlju socijalističkog lagera, plaćao oko 50 leja, dok je za Jugoslaviju isto to koštalo oko 350 leja. U sreskim gradskim i oblasnim organima unutrašnjih poslova, gde su se podnosile molbe za putovanje u inostranstvo, Jugoslavija se nalazila u odeljenjima za kapitalističke zemlje. I pored izjava da žele razvoj ovih odnosa i naročito povećanje turističke razmene sa njom, ni na tom planu nije došlo do većih pomaka. Strah od kontakata sa Jugoslavijom i njenom stvarnošću je bio i dalje vrlo prisutan među rumunskim rukovodstvom.³⁰⁸⁴

Prilikom jednog koktela, Balčej, načelnik konzularnog odeljenja MIP-a, saopštio je Aleksiću 12. avgusta 1963. godine da je rumunsko rukovodstvo razmatralo mogućnost ukidanja viza sa Jugoslavijom. Zaključak je bio da, iako se konstantno povećava promet putnika, ukidanje viza za Rumuniju nema nekog većeg značaja. Kao izgovor, Balčej je saopštio da ni potpisani ugovori sa socijalističkim zemljama još nisu uhodani i da imaju dosta nedostataka. Načelnik konzularnog odeljenja je u nezvaničnoj formi saopštio da bi ukidanje viza dovelo do povećanja zahteva za putovanje u Jugoslaviju od strane pripadnika nacionalne manjine, što bi stvorilo po njemu politički problem, jer Rumunija ne bi bila u stanju da odobri sve zahteve. Ipak, on je saopštio da ne bi mogli da odbiju eventualni predlog o ukidanju, jer ne bi imali argumente za tako nešto.³⁰⁸⁵ Shvaćeno na pravi način, Jugoslavija je pokrenula to pitanje, koje je ubrzo uspešno i rešeno. Sporazum o ukidanju viza zaključen je 6. jula meseca 1964. godine. Sporazum je članom 4 i 5 odudarao od ostalih te vrste, jer je ograničavao boravak na 30 dana i putovanja u privatnu posetu na jednom godišnje, a bilo propisano da se u vize mora upisivati klauzula „važi za NR Rumuniju“. Izmene načinjene u jugoslovenskom zakonodavstvu nisu predviđale da se u dokumentu upisuje klauzula za zemlje za koju viza važi, te je to predstavljalo veliki problem i česte neprijatnosti građanima koji su putovali u Rumuniju. Pitanje izmene Sporazuma je u Jugoslaviji pokrenuto septembra meseca, a usmenu saglasnost da se pitanje pokrene i kod Rumuna dao je Isidor Balcej, direktor Konzularne direkcije MIP-a, 16. septembra Srećku Kovačiću, drugom sekretaru Ambasade u Bukureštu.³⁰⁸⁶ Novembra meseca poslat je zvanični dopis o izmeni Sporazuma iz 1964. godine, ali je do pregovora, i konačno potpisivanja sporazuma, došlo jula i avgusta 1967. Novi sporazum koji je doneo pomenute izmene, bio je potpisan 2. avgusta 1967. godine u Beogradu. Osim putovanja bez vize, izostanka ograničenja o broju prelaska u drugu zemlju i regulisanja putovanja porodičnim pasošima, u Sporazumu je izmenjeno i ime države sa Narodna Republika Rumunija u Socijalistička Republika Rumunija.³⁰⁸⁷

Manjina

Za rumunsko rukovodstvo je pitanje jugoslovenske manjine bilo u senci mađarskog i nemačkog etnosa. Oko 60.000 Jugoslovena, prema 2 miliona Mađara i 400.000 Nemaca, koji su živeli najvećim delom u Banatu i Transilvaniji, nije moglo da predstavlja veliku opasnost za režim. Međutim, davanje privilegovanog položaja bi izazvalo nemire, te je Rumunija prema svim manjinama zauzimala isti

³⁰⁸⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 11, Konzularna bilateralna Jugoslavija–Rumunija, 19. 03. 1963, pov. br. 49958,1–2.

³⁰⁸⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 12. 08. 1963, pov. br. 426645, 1.

³⁰⁸⁶ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. 18, Izmena sporazuma o ukidanju viza sa SR Rumunijom, 11. 10. 1966, pov. br. 434228, 1–2.

³⁰⁸⁷ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 21, Sporazum između vlade SFRJ i SRR o ukidanju viza za poslovna i privatna putovanja, pov. br. 428892.

stav.³⁰⁸⁸ Jugoslovensko-rumunski odnosi, koji su se ubrzano razvijali od 1963. godine, ipak su ostavili pozitivan trag na status te manjine.

Dolazak Deža u Jugoslaviju 1963. bio je iskorišćen za postavljanje mnogih tema, a među njima se na našao i položaj manjina. O tom problemu je tokom zvaničnih razgovora govorio Koča Popović. Rumunski ministar inostranih poslova Korneliu Manesku je nakon pokretanja pitanja u automobilu, tokom putovanja između Zagreba i Ljubljane, saopštio ambasadoru Milatoviću da je bio iznenađen Kočinim postavljanjem pitanja odnosa prema srpskoj manjini kao krupnog problema. Pokretanje teme tokom vožnje se činilo kao odlična prilika da se izvrši razmena mišljenja bez rumunskog posezanja za principom – manjine kao unutrašnje stvari svake zemlje. Ambasador je taj put iskoristio da ministra bliže upozna sa problemom škola, spomenika, zatvorenih omladinaca i pitanjem srpskog kulturnog blaga u rumunskom delu Banata. Kao najveću prepreku izneo je i nemogućnost Ambasade da ima uvid u rumunsku politiku prema manjini, jer je dotada MIP odbijao svaki predlog da se Ambasadi omogući uvid u njen život. Manesku o školama nije želeo da diskutuje, ali je strpljivo saslušao izlaganje Milatovića. Nakon toga je i obećao da će se postarati da se zatvorenci amnestiraju i da se „ta sitna pitanja“ u novoj atmosferi rešavaju kroz kontakte Ambasade i MIP-a. Arso Milatović je spomenuo i učešće Banaćana u NOVJ i dobrobit saradnje jugoslovenskih i rumunskih boračkih organizacija za rešavanje pitanja invalidnina, spomenika i grobova. Rumuni su i ovde dali načelnu saglasnost, jer je u suštini njima učešće Srba – rumunskih građana u borbi protiv fašizma, bilo i te kako dragoceno za afirmaciju te borbe. U korist manjine je svakako išla liberalizacija viznog režima, želja za razvijanjem turističke ponude i interesovanje za najniže oblike malogranične saradnje.³⁰⁸⁹

Povoljna klima koja je došla sa pripremama za posetu i samu posetu Deža Jugoslaviji, donela je oslobađanje tokom decembra i januara 1964, onih pripadnika srpske nacionalne manjine, koji su u prethodnom periodu bili osuđeni na kazne zatvora iz političkih razloga. Takođe, nekim jugoslovenskim državljanima bilo je dozvoljeno da se vrate u svoju zemlju.³⁰⁹⁰ Puštanjem nešto manje od 40 rumunskih građana po nacionalnosti Srba, stavljena je tačka na politički progon manjinaca. U rumunskim zatvorima više nije bilo politički osuđenih pripadnika manjine. Oslobađanje Srba, ali i drugih političkih osuđenika, vršeno je na osnovu Dekreta Državnog saveta. Još veći znak liberalizacije od ove amnestije bilo je ukidanje prinudnog, tj. obaveznog boravka posle amnestije u određenom mestu, i obezbeđivanje stana i zaposlenja za sva amnestirana lica. Zapad je posebno pozdravio odluku da se dvojni državljani, ili samo rumunski koji su imali porodice u inostranstvu, mogu iseliti iz Rumunije.³⁰⁹¹ U manjinskim mestima atmosfera je posle poseta Deža Jugoslaviji i puštanja manjinaca iz zatvora bila poboljšana. Oni su se okretali Jugoslaviji i Titu. „Izlazak Srba sa robije delo je Tita“. Kako u jednom izveštaju stoji, „za vreme Nove godine u mnogim srpskim kućama, gde su se ljudi vratili iz zatvora, igralo se Titovo kolo i pevale jugoslovenske pesme“.³⁰⁹²

Aprilska deklaracija donela je novi dašak poboljšanja. Na partijskim sastancima u Banatu, gde se vršila prorada članova ovog dokumenta, bila je naročito isticana kritika Sovjetskog Saveza i Hruščova i sličnosti sa jugoslovenskim stavovima. Kao posledica isticanja podrške zapadnog suseda, osetila se veća sloboda, javno slušanje i gledanje jugoslovenskih radio i televizijskih programa, kao i veća

³⁰⁸⁸ Јан Бриза, *Румунија: голгота и спасење*, Нови Сад 1990, 126–128.

³⁰⁸⁹ АЈ, А, СК SKJ, IX, 107/1–27, Zabeleška iz ustupnih razgovora sa rumunskim rukovodiocima prilikom posete i putovanja kroz Jugoslaviju, 30. novembar, 3.

³⁰⁹⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 2, Zabeleška o razgovoru Alesić Sretena sa Klimasom, šefom konzularnog odeljenja poljske Ambasade, 01. 02. 1964, pov. br. 413043, 1–2.

³⁰⁹¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 3, Telegram iz Bukurešta od 29. 01. 1964, pov. br. 43508, 1.

³⁰⁹² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 4, Zabeleška o razgovoru sa Necin Ljubinkom, manjinkom iz Temišvara, 15. 01. 1964, pov. br. 413183, 1.

upotreba srpskog jezika u ustanovama i ugostiteljskim objektima.³⁰⁹³ Ovakav razvoj je na kraju omogućio i kontakte službenika Ambasade sa manjinom. Interesantna je činjenica da je tada Ambasada izveštavala da ih ima daleko više u partiji i institucijama, nego što se dotada mislilo. Na primer, na Temišvarskom univerzitetu bilo je preko 300 Srba, a manjinaca je bilo i u nastavnom kadru. Naročito veliki efekat imao je ugovor o ukidanju viza koji im je omogućavao veću slobodu kretanja.³⁰⁹⁴

Ambasador Milatović je kod ministra Maneskua, februara 1964. godine, pokrenuo pitanje statusa manjinaca koji su se borili u Jugoslaviji, a bili klasifikovani kao dezerteri, čime su im bila uskraćena sva prava i privilegije. Manesku je prvo iznošenje ovog problema ocenio kao mešanje u unutrašnje stvari, ali kada je čuo da ga je ambasador postavio uz saglasnost Beograda, prihvatio je razgovor. Iz toga se vidi da je pitanje manjina i dalje bila bolna tema, ali da je zarad daljeg razvijanja odnosa sa SFRJ, rumunsko rukovodstvo bilo spremno na razgovor. Kako bi smanjili jugoslovensko interesovanje, oni su svom ambasadoru u Beogradu striktno naredili da se ne raspituje za položaj rumunske manjine i da na eventualna pitanja predstavnika odgovara kako Rumunija ima potpuno poverenje u SFRJ i partijsku politiku. Ipak, želja da se razvijaju odnosi u pozitivnom smeru, dovela je do toga da 3. novembra 1964. godine, Vasile Šandru, načelnik odeljenja u MIP-u, Čudini saopšti odgovore na neka pitanja, među kojima je bilo i pitanje statusa rumunskih građana jugoslovenskog porekla, koji su učestvovali u borbama JNA. Zvanični stav Bukurešta bio je zasnovan na zakonu broj 547 iz 1945. u kome je nedvosmisleno istaknuto da se dezerterima ne smatraju oni koji su se borili u armiji maršala Tita. Takav stav obavezivao je državu da poštuje boračka prava. Za regulisanje penzionog pitanja, Bukurešt je tražio da Ambasada dostavi potrebne podatke. Takođe, dato je obećanje da će se rešiti i status lica koji su bili osuđeni posle 1948. godine zbog Jugoslavije. Kao znak dobre volje predloženo je sakupljanje grobova svih Jugoslovena u Banatu na jednom mestu i podizanje spomen-ploče.³⁰⁹⁵

Da je Rumunija stvarno nameravala da reši ova dva pitanja koja su često isticana u razgovorima između predstavnika, govori jedan izveštaj sastavljen od strane ambasadora, datiran 25. 5. 1964. godine. U njemu je ambasador izneo da je u Banatu vršen popis bivših boraca NOVJ po opštinama. Od podataka traženo je vreme učešća u NOVJ, jedinica, čin, ranjavanje i dr. Pored toga, vlast je na razgovor pozivala i manjince koji su bili članovi RRP, a zbog sukoba sa Informbiroom isterani iz partije. Interesovanje za takva lica otvaralo je naznake o njihovom vraćanju u RRP i poboljšanju životnih uslova. Tokom realizacije bilo je mnogo problema. Manjinci su iz straha sakrivali činove i uništavali dokumenta kojima su potvrđivali njihovo učešće u ratu. Nekadašnji članovi partije, poučeni lošim iskustvom, takođe su bili nepoverljivi prema popisivačima.³⁰⁹⁶

Nova atmosfera tokom 1964. godine videla se i na samoj granici. Rumunija je smanjila jedinice na granici i punktovima za 2/3. Po prvi put Dunav je postao dostupan, a obala više nije bila vojna zona. Za manjince radosna vest bila je i to što je knjižara u Temišvaru bila napunjena knjigama kupljenim u Jugoslaviji.³⁰⁹⁷ Rad na sakupljanju i uređenju ostataka i izgradnje spomen-obeležja, završen je u sa početkom proleća 1965. godine. Rumunske vlasti su na Groblju Heroja u Temišvaru prenele ostatke 17 jugoslovenskih boraca. Njihova grobna mesta i spomenik nalazili su se na parceli između rumunskih i sovjetskih vojnih grobova. Tu su preneti ostaci nekoliko jugoslovenskih pilota, koje je Nemačka oborila na teritoriji Banata, osim njih tu su se nalazili i vojnici, koji su ubijeni prilikom bekstva iz kolone zarobljenika, koja je preko Rumunije išla ka Nemačkoj. Na spomeniku u obliku piramide od mermera bio je natpis na rumunskom „Ovde je sahranjeno 17 jugoslovenskih boraca koji

³⁰⁹³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 3, Telegram iz Bukurešta od 27. 05. 1964, pov. br. 423720, 1–3.

³⁰⁹⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 4, Telegram iz Bukurešta od 13. 07. 1964, pov. br. 429764, 1–2.

³⁰⁹⁵ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos 4, Telegram iz Bukurešta od 03. 11. 1964, pov. br. 443793, 1.

³⁰⁹⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 25. 05. 1964, pov. br. 422577, 1–2.

³⁰⁹⁷ AJ, KPR–837, I–3–a/97–28, Jugoslovenska nacionalna manjina i SR Rumuniji, 31. 5. 1967, 1–2.

su pali na području oblasti Banata u II svetskom ratu. Večna slava jugoslovenskim herojima palim u borbi protiv fašizma.³⁰⁹⁸ Svečano otvaranje ovog, kao i obnovljenog spomenika u Aradu, posvećenom žrtvama stradalim tokom Prvog svetskog rata u Aradskoj tvrđavi, bilo je organizovano 4. jula 1965. godine.³⁰⁹⁹

Ukidanje viza i slobodniji prelaz granice, doneli su novi problem za jugoslovensko-rumunske odnose. Mnogi rumunski građani jugoslovenske nacionalnosti su uz zahteve za dobijanje pasoša ili posetu rođacima, isticali i zahtev za stalnim naseljavanjem u Jugoslaviji. Među zahtevima za odlazak u maticu, najveći broj je bio podnet od bivših robijaša i logoraša. Najznačajniji zahtevi su bili od strane ljudi, poput Save Bugarskog, Lazara Vemića, Bože Stanojevića i Lazara Somešana. Relativno mladi ljudi od 31 do 38 godina, koji su nekada bili istaknuti politički ili omladinski rukovodioci i koji su imali, a robijanjem povećali ugled među manjinom. Posle smirivanja stanja, oni su bili zaposleni na administrativnim mestima koja nisu zadovoljavala njihovu nekadašnju političku poziciju. Nisu se mirili sa negativnim odgovorom na njihove zahteve iz 1964. godine. Za Jugoslaviju je naročito težak bio slučaj Bugarskog, koji je tokom učešća u NOVJ bio i pripadnik UDB-e i koji se po direktivi vratio u Rumuniju s ciljem da postane organ rumunskog MUP-a. Država je poput njega, poslala i Vemića, sa zadatkom da se istakne među omladinom i postane aktivista CK rumunske omladine. Njihovo insistiranje na odlasku bilo je motivisano stavom da oni u Rumuniji nemaju budućnost niti će im država omogućiti da napreduju u službi ili političkom angažovanju.³¹⁰⁰

Određenih pritisaka bilo je na jugoslovenske državljane, koji su dolazili u posetu rođacima ili prijateljima u Rumuniji. Još u vozu su ispitivani čime se bave, koliko zarađuju i koga posećuju, a dešavalo se da određene posetioce rumunski organi detaljnije ispituju, prate i ograničavaju im slobodu kretanja.³¹⁰¹ Dakle, svaka politička manifestacija dobre volje prema jugoslovenskoj manjini je bila praćena dodatnim merama opreza bezbednosnih službi. Strah od špijunaže i mogućih zloupotreba je dovodio do sumnjičavosti vlasti s jedne strane, i do sporog i opreznog prihvatanja olakšica od strane manjinaca.

Dolazak Čaušeskua na vlast i promocija politike jedinstva, unela je određene promene u stavu. Rumunija je na osnovu odluka IX kongresa sve stanovništvo, pa i manjinsko, grupisala pod pojmom „nacije koju spaja socijalizam“. Takav prilaz bio je dodatno razrađen u Ustavu donetom avgusta 1965. godine. U njemu je ostalo stanovništvo, koje nije bilo rumunske nacionalnosti, nazvano terminom „nacionalnosti koje zajedno žive“. Rumunija, kao ni pre ni posle ovog Ustava, nije blagonaklono delovala na interesovanje država za njihove manjine. U pogledu svoje jasno je isticala da ima poverenje u SKJ i njegovu politiku, što je značilo da i Jugoslavija treba da veruje u manjinsku politiku SRR.

Uistinu, jugoslovenska manjina je bila tretirana isto kao i ostale manjine u Rumuniji. Jedina razlika bila je nekoliko ostataka iz vremena informbiroovskog progona. Iako je sudski rehabilitovan veći broj hapšenih i progonjenih, postojali su i oni koji to nisu bili. Reč je o grupi od 15 manjinaca osuđenih zbog aktivnog otpora protiv rezolucije. Na žalbe zvanični odgovor bio je da su oni kao rumunski građani delovali protiv države. Oni su zbog nepromenjenog i antirumunskog stava, jedini izlaz videli u preseljenju u Jugoslaviju. Međutim, politika jugoslovenskih organa bila je da se manjincima ne

³⁰⁹⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 9, Dopis Ambasade SFRJ u Bukureštu od 11. 05. 1965, pov. br. 419958, 1–2.

³⁰⁹⁹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 1, Čudina: Svečanost na otvaranju spomenika u Temišvaru i Aradu 04. 07. 1965, pov. br. 424185, 1–2.

³¹⁰⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 8, Telegram Svetislavu Stefanoviću, prededniku Odbora za unutrašnje poslove, 27. 01. 1965, pov. br. 47823, 3–5.

³¹⁰¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 13, Zabeleška iz razgovora Veroljuba Spasića, šefa konzularnog Odeljenja Ambasade SFRJ u Bukureštu i Ficu Nikolae, šefa oteka u konzularnom Deljenju rum. MIP-a od 16. 04. 1965, pov. br. 415282, 1–2.

odobravaju molbe za useljenje u SFRJ, tako da su odbijeni. Dobijanjem odluke o rehabilitaciji, u najvećem broju slučajeva situacija se nije promenila. Vlast je na te ljude nastavila da gleda sa nepoverenjem. Njima nisu izdavane saglasnosti i pasoši za posetu Jugoslaviji, a nisu im nuđena ni adekvatna radna mesta.³¹⁰²

Rumunski organi vlasti nastojali su da smanje ili pak kontrolišu kontakte matice sa manjinom, što se da primetiti i iz sledećeg primera. Iako je Jugoslavija preko rumunske banke redovno vršila uplate korisnicima ličnih i porodičnih invalidnina, oni su ih od strane rumunskih vlasti dobijali neredovno, čime je efekat i veza između manjine, u ovom slučaju bivših boraca NOVJ sa Jugoslavijom, bila ometana.³¹⁰³ To, i mnoga druga ograničenja, izazivala su određen stepen nezadovoljstva. Februara meseca 1967. na „Radiju Beograd“ bilo je upućeno jedno nepotpisano pismo iz Temišvara sa nizom pitanja poput: „Zašto jugoslovensko-rumunski odnosi nisu tako razvijeni kao što to Jugoslavija ima sa drugim zemljama i zašto nema prelaza granice na više mesta? Zašto se teško izdaju pasoši za Jugoslaviju – od 100 građana jedva 10 dobije pasoše? Zašto u Rumuniji nacionalne manjine imaju jednaka prava samo preko radija i štampe, a u stvarnosti nemaju, i zašto u mnogim selima u Banatu srpska nacionalna manjina nema škola na maternjem jeziku?“ Na ova pitanja traženo je da odgovori rumunski ambasador Aurel Malnašan.³¹⁰⁴

Raskorak koji je postojao između odluka donošenih u Bukureštu i njihove implementacije u Banatu, gde je živela jugoslovenska manjina, ukazivao je na to da nije postojao veliki interes za promenama. Ono što je sigurno bilo, jeste da je metod brutalnog pritiska korišćen do 1955. godine bio zamenjen suptilnijim metodama. Nakon Deževe posete Jugoslaviji, normalizacija odnosa prema manjini ušla je u posebnu fazu. Nju je karakterisao ravnopravan tretman, ali i rumunizacija, koja je trebalo da dovede do asimilacije ili svođenja njihovog broja na beznačajan nivo.³¹⁰⁵

Jugoslavija je u sklopu svojih mogućnosti pokušavala da obezbedi što bolji standard za sve narode koji su u njoj živeli, tako i za Rumune. To ne znači da primera asimilacije nije bilo. Zarad recipročnosti, Ambasadi SR Rumunije u Beogradu je često nuđen uvid u život manjine i otvoren kontakt sa njenim predstavnicima, ali je ona to uspešno izbegavala iskazima da ima poverenje u politiku jugoslovenskog rukovodstva. Dok je u Vojvodini status manjine bio jasan, dotle je u istočnoj Srbiji postojala drugačija percepcija Bukurešta i Beograda. Prilikom posete Malnašana opštini Negotin oktobra 1967, postojalo je veliko interesovanje za stanovništvo istočne Srbije koje govori vlaškim jezikom. Na pitanje koliko ima sela u kojima se govori rumunski, republički poslanik Miodrag Petrović je odgovorio da stanovništvo tog kraja nije rumunskog porekla i da ne govori tim jezikom. Ambasadorov sarkastični smeh i veće interesovanje njegove supruge za postojanje škola na rumunskom jeziku, pokazali su da su oni smatrali da je to stanovništvo njihova nacionalna manjina, iako se ono u popisima tako nije izjašnjavalo. Zarad poštovanja principa nemešanja u unutrašnje stvari, svaka polemika o tome i interesovanje za Vlahe istočne Srbije su bili prekinuti.³¹⁰⁶

Prema popisu iz 1961. godine, na teritoriji Jugoslavije živelo je 60.862 pripadnika rumunske nacionalne manjine, od čega preko 59.500 na teritoriji Vojvodine. Rumunska populacija je u Jugoslaviji pokazivala znake sporog razvoja. Tako se i 60-ih godina preko 70% stanovnika bavilo poljoprivredom. Iako je manjina imala dovoljan broj škola i nastavnika, nakon osnovne škole mali procenat je upisivao srednje, a još manji više škole i fakultete. U školskoj 1963/64. godini, bilo je

³¹⁰² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Podsetik za posetu Rumuniji, 26. 09. 1965, pov. br. 47575, 23–24.

³¹⁰³ Isto, 25.

³¹⁰⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 20, Pismo upućeno Radio Beogradu iz Bukurešta, 15. 02. 1967, pov. br. 411143, 1.

³¹⁰⁵ Марко Лопушина, *Срби у Источној Европи, књ. 2*, Нови Сад 2016, 242–245.

³¹⁰⁶ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 12, Zabeleška o razgovorima sa rumunskim ambasadorom prilikom njegove posete Opštini Negotin 9. oktobra 1967, pov. br. 437257, 1–2.

5.255 osnovaca raspoređenih u 177 odeljenja, kojima je predavalo 222 učitelja. Iste godine je u dve srednje škole nastavu slušalo 234 đaka od strane 20 nastavnika. Prema procenama je oko 40% dece upisivalo srednju školu nakon završetka osnovnog nivoa školovanja. Studenata je u tom periodu bilo 276 i većinom su se školovali u Novom Sadu i Beogradu. Prema pomenutom popisu, preko 16.5% Rumuna bilo je bez školske spreme, a svega 3.8% je imalo srednjoškolsko ili više obrazovanje. Sredinom 60-ih godina kulturni život zajednice odvijao se oko amaterskih društava orijentisanih uglavnom na folklor, i oko par listova i radio-emisija. Najznačajniji je i dalje bio list *Libertatea* sa tiražom oko 5.500 primeraka, dečiji list *Bukarija kopilor* koji je izlazio dva puta mesečno u 3.500 primeraka, i književni časopis *Lumina* sa 750 primeraka. „Radio Novi Sad“ je 19% od svog ukupnog programa emitovao na rumunskom jeziku, kroz četiri emisije dnevno.³¹⁰⁷ Uslovi su bili bolji nego oni koje je jugoslovenska manjina imala u Rumuniji, ali je zatvorenost naroda dovela do sporog napuštanja tradicionalnih okvira i iskorišćavanja svih kapaciteta za kulturni i ekonomski razvoj.

5.6. Đerdap

Svečano otvaranje

Nakon sedmogodišnjeg rada na projektovanju, desetina zasedanja stručnih komisija, potpisivanja ugovora o izgradnji i nekoliko susreta na najvišem nivou, projekat „Hidroenergetski i plovidbeni sistem Đerdap“ je mogao da uđe u fazu izgradnje. Grandiozni poduhvat zahtevao je svečano proglašenje početka radova. Značaj koji je Đerdap imao za jednu i drugu državu doprineo je da radove otvore najviši državni i partijski predstavnici, Josip Broz Tito i George Georgiju Dež, 7. septembra 1964. godine.³¹⁰⁸ Centralni deo svečanosti bio je otkrivanje spomen-ploča postavljenih na jugoslovenskoj i rumunskoj obali. Posle ceremonijala, mitinga i otkrivanja ploča, na kojima je pisalo da su Tito i Dež 7. septembra 1964. svečano otvorili izgradnju sistema „Đerdap“, simbola saradnje i prijateljstva dva naroda, svita je obišla izgrađeno naselje građevinara u Karakašu. Specijalno izgrađenim pontonskim mostom, svečanost se zatim preselila na rumunsku obalu. Preko mosta je prešlo, prvo u smeru Jugoslavije, oko 2.000 rumunskih građana, a zatim je u Rumuniju sa nastavkom programa, prešlo isto toliko Jugoslovena. I jedni i drugi su od organizatora dobijali novac u visini jedne dnevnice, koji su mogli da potroše na jednoj ili drugoj strani. U Gura Vai je nakon sličnog programa otkrivena identična tabla na rumunskom jeziku. Svečanost je zatim nastavljena u Turn Severinu. Susret dva državnika bila je prilika da se razmene stavovi o bilateralnim i međunarodnim pitanjima. Ti razgovori su održani nakon svečanog ručka na brodu „Karpati“ i u vozu na putu iz Turn Severinu ka Temišvaru.³¹⁰⁹ Kraj svečanosti je održan u Turn Severinu, gde je bio organizovan kulturno-umetnički program. U članku o svečanom otvaranju izgradnje, reporter Obren Milićević, zapisao je da će „Đerdap rasti kao nova, silna kovanica jugoslovensko-rumunskog prijateljstva, boljeg poznavanja i shvatanja ljudi sa dve obale Dunava, koji su danas prelazili preko njega u kolonama,

³¹⁰⁷ AJ, KPR–837, I–2/28, Informacija o rumunskoj narodnosti, 9.4.1966, 1–2.

³¹⁰⁸ Jula meseca rumunski ambasador je kao datum svečanog otvaranja predložio 23. avgust. Želja da se na taj dan organizuje svečanost potekla je iz Deževe želje da grandioznim projektom, kakav je bio „Đerdap“, kruniše dvadesetogodišnjicu od državnog udara i zbacivanja Antoneskua. Jugoslaviji povezivanje Đerdapa sa rumunskim državnim praznikom nije odgovaralo, te je pod izgovorom Titove zauzetosti predlog odbijen i ponuđena prva nedelja septembra. Zbog kašnjenja pripremnih radova na rumunskoj strani, pomeranje datuma svečanog otvaranja je odgovaralo i rumunskoj strani, te je kao datum izabran ponedeljak 7. septembar (AJ, KPR, I–2/21, Beleška o svečanom otvaranju gradilišta HE Đerdap, 1–2).

³¹⁰⁹ Glavne teme razgovora bile su pitanje sazivanja novog savetovanja komunistički i radničkih partija i odnosi sa SSSR (AJ, KPR, I–2/21, Zabeleška o razgovorima između Tita i Deže u vozu između Turn Severina i Temišvara 7. septembra 1964, 1–7).

pod crvenim barjacima, bez carinskih kontrola i graničnih isprava.“ Ovakva vid prelaska Dunava uspostavljen je kao vid obeležavanja godišnjice od otvaranja radova na Đerdapu. Već sledeće godine pontonski most je zamenjen lađama, koje su tokom celog dana prevozile Rumune i Jugoslovene. Podjednakim intenzitetom je svečano, uz kulturni program i bazare, godinama proslavljan 7. septembar u Kladovu i Turn Severinu.³¹¹⁰

Kao vid obeležavanja početka rada na izgradnji, odlučeno je da se emituju zajedničke jugoslovensko-rumunske prigodne markice. Aranžman su sklopile „Jugofilantelija“ i rumunski „Cartimex“. Međutim, sporazum koji je predviđao razmenu markica, odnosno izvoz u druge zemlje, nije bio ispoštovan, jer rumunski „Cartimex“ nije poslao jugoslovenskom preduzeću dogovoreni kontingent. Sporazum između pomenuta dva preduzeća predviđao je da jedini izvoznik, i jugoslovenskog i rumunskog dela poštanskih marki u treće zemlje, bude „Jugofilantelija“.³¹¹¹

Problemi na početku

Konvencija o izradi projekta od 30. novembra 1963. godine predviđala je da projektnu dokumentaciju urade domaća preduzeća. „Energoprojekt“ i „Institutul de Studii și Proiectari Hidroenergetice (ISPH)“ izabrani su za glavne projektante idejnog projekta, glavnih i izvođačkih projekata HE „Đerdap“. Za glavnog inženjera rumunskog projektnog tima, bio je izabran Vlad Fokša,³¹¹² a jugoslovenskog Vukadin Đorđević.³¹¹³ U cilju koordinacije obrazovana je mešovita grupa, koja je

³¹¹⁰ „Тито и Деж свечано отворили радове на Ђердапу“, *Борба*, 8. 9. 1964, 1, 4.

³¹¹¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 22, Izvoz poštanskih marakta emisije „Đerdap. 10. 06. 1965, pov .br. 421925, 1–3.

³¹¹² Vlad Fokša (1909–1989), rođen je u mestu Pjatra Njamc. Srednjoškolsko znanje sticao je na Licejima u Jašiju i Bukureštu, dok je diplomu inženjera hidroenergetike dobio na Politehničkoj školi u Cirihu. Nakon usavršavanja u Beču i Berlinu, početkom tridesetih godina, zaposlio se kao inženjer u državnoj železnici „Căile Ferate Române“ (CFR), da bi od 1932. do 1942. obavljao funkciju šefa službe u Direkciji za mostove. Nakon toga, premešten je u Direkciju za elektrifikaciju u okviru CFR-a. Konkretno hidroenergetikom je intenzivnije počeo da se bavi nakon prelaska u Institut za energetske studije i projektovanja (ISPE). Tokom perioda 1951–1957. godine učestvovao je u projektovanju značajnih hidroelektrana poput Bikaz, Sadu V i Moroeni. Do 1953. godine bio je profesor na Katedri za hidroelektrane na Politehničkom institutu u Bukureštu. Na mesto šefa sekcije zadužene za hidrotehničke radove na Dunavu postavljen je 1957. godine. Tu funkciju zadržao je i nakon odvajanja Instituta za hidroenergetske studije i projektovanja (ISPH) od matične ISPE 1963. godine. Zahvaljujući poznavanju srpsko-hrvatskog, ali i mnogih drugih jezika poput engleskog, francuskog, nemačkog, italijanskog, španskog i ruskog, izabran je za šefa projektnog tima sistema „Đerdap I“. Istu funkciju je vršio i tokom izgradnje „Đerdapa II“. U međuperiodu 1971–1974. godine bio je direktor projekata brane na reci Niger i projekata navodnjavanja u državama Senegal i Maliju (*Personalități din energetica românească*, coord. Costin Rucăreanu, Bucuresti 2003, 140–142).

³¹¹³ Vukadin Đorđević (1922–2012), rođen je u Pirotu. Završio je Građevinski fakultet u Beogradu 1950. Zahvaljujući njegovom diplomskom radu predložena je izgradnja brane Gazivode na Ibru. Godine 1951. zaposlio se u „Hidro-termoelektro projektu“ iz kojeg je kasnije nastao „Energoprojekt“. Do 1957. godine rukovodio je projektima izgradnje niza malih hidroelektrana poput: HE „Gamzigrad“ na Crnom Timoku, HE „Kožnjari“ na Dečanskoj Bistrici, HE „Diknice“ na obroncima Šar planine, HE „Visoki Dečani“ na Dečanskoj Bistrici, HE „Rugovo“ na Pečkoj Bistrici, „Batlava“ na Batlavi, HE „Vrla IV“ u okviru Vlasinskog sistema i dr. Nakon toga uključuje se u istraživanja i projektovanja dunavskih hidroelektrana od septembra 1957. pa do 1985. Prvo kao projektant na izradi Tehničko-ekonomskog memoranduma, a zatim od 1963. kao šef jugoslovenskog projektnog tima. Nakon otvaranja HE „Đerdap I“ nastavio je u istom svojstvu rad na projektovanju druge hidroelektrane na Dunavu, čija je izgradnja počela 1977. godine. Izgradnja dve elektrane bila je veliki izazov za inženjere. Prva, naročito zbog faze skretanja toka Dunava, a druga zbog nesimetrične dispozicije i dotada nepoznatim kapsulnim agregatima. Veoma značajne za njegovu uspešnu karijeru bile su specijalizacije u Sovjetskom Savezu, Austriji, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, za vreme kojih se upoznao sa radom najznačajnijih projektnih instituta, hidroelektrana i drugih vodenih objekata. Po završetku izgradnje HE „Đerdap II“ 1985. postavljen je za glavnog inženjera „Energoprojekta“ za istočnu Srbiju. Penzionisan je 1987. godine. Dobitnik je više jugoslovenskih i rumunskih ordena i plaketa poput Sedmojulske nagrade, Ordena rada III stepena (1956), Ordena rada sa crvenom zastavom (1972), rumunskog Ordena rada I reda (1972). (https://www.grf.bg.ac.rs/p/docs/ostalo/vukadin_or_evi_1922_2012_dipl_in_graevinarstva_graditelj_velikih_hidroenergetskih_sistema_152940513530)

trebalo da pomogne šefovima projektnih timova da razmenjuju informacije, proračune i nacрте programa, te uspešno završe zajednički projekat izgradnje.³¹¹⁴

Završetak Idejnog projekta bio je planiran za kraj I tromesečja 1964. godine, međutim, rumunsko odugovlačenje implementacije usvojenih rešenja preostalih pitanja, dovelo je do toga da ni do kraja godine ne bude kompletiran. Rumunija je, radi balansa, pokušavala da nametne zaključke o jugoslovenskom povlačenju i odlaganju zbog materijalnih poteškoća, iako je ta stavka odlukom Savezne skupštine od 26. decembra 1964. godine otklonjena. Tom odlukom jugoslovenskom investitoru su obezbeđena sredstva za izgradnju sistema „Đerdap“ do završetka radova. Glavni problem je, u stvari, bilo neslaganje oko utvrđivanja vrednosti investicija na svakoj nacionalnoj teritoriji i razlike u saldu, koju je Rumunija trebalo da nadoknadi Jugoslaviji. Iako su različitosti u pristupu doveli do poteškoća, na samom kraju perioda pregovaranja odlučeno je da se otpočne sa pripremnim radovima. Pregovori oko Idejnog projekta su potrajali još skoro celu godinu, što se odrazilo i na završetak Glavnog projekta, prvobitno zakazanog za prvo tromesečje 1965. Jula meseca 1965. godine bio je revidiran Idejni projekat, a uskoro je bio i usvojen od strane Mešovite komisije. Kako bi se radovi odvijali prema planu, Mešovita komisija je donela odluku da se projekti neophodni za izvršenje radova do 1966. godine mogu i posebno izraditi. Prilikom izrade izvođačkog projekta za obezbeđivanje plovidbe razmatralo se da se teret plovidbe prebaci samo na jugoslovensku stranu, međutim, na kraju se došlo do rešenja da obe strane podjednako preuzmu tu obavezu.³¹¹⁵ U Idejnom projektu, kao i u Glavnom, koji je revidiran i usvojen decembra meseca 1966. godine, istaknut je princip ravnopravnosti. Odnosno, dve države su podjednako učestvovalе u troškovima izgradnje, a električnu energiju buduće hidroelektrane „Đerdap“, delili na ravne časti, bez obzira koja strana je proizvodila više.³¹¹⁶

Još jedan problem viđen je u pogledu na tzv. đerdapsku robnu listu. Radilo se o korišćenju sume od 20 miliona dolara, koju je na ime radova na sređivanju Morave, Rumunija trebalo da kroz robu isplati Jugoslaviji. Neizvršavanje dogovorenih artikala, zabeleženo je već u 1964 godini. Zbog rumunskog insistiranja na visokim cenama, došlo je do realizacije samo polovine ugovorene liste. Tu se pre svega radilo o problemu isporuke naftnih derivata. U narednoj godini, osim cene derivata, bilo je problema i oko cene i perioda isporuke cementa, betonskog gvožđa i konstrukcionog drveta. Posebni problem bila je isporuka mašina i opreme, do čije realizacije u 1964. godini takođe nije došlo.³¹¹⁷ Insistiranje Rumuna na višim cenama od realnih, značilo je u krajnjoj liniji smanjenje vrednosti uvezene robe. Tako da se, po tadašnjem stanju stvari, od 20 miliona moglo iskoristiti realno 15–16 miliona dolara. Zbog ovih i drugih problema oko finansiranja, nastalih sa Privrednom bankom SR Srbije i Jugoslovenskom investicionom bankom, Marku Nikeziću, sekretaru za spoljne poslove SIV-a, 20. jula 1965. godine je upućeno pismo od strane preduzeća HE „Đerdap“, o problemima nedostataka sredstava za izvođenje predviđenih radova u 1965. godini. Ovde je problem nastao jer su banke obezbedile iznos od 18.375 miliona dolara, a za sprovođenje planiranih radova bilo je potrebno oko 30.000 miliona dolara. Ta suma se delom razlikovala od zajedničkog predloga jugoslovensko-rumunskih investitora iz 1964. godine. Njihov proračun bio je da vrednost radova u 1964. i 1965.

7.pdf; https://lege5.ro/gratuit/gyydkmzw/decretul-nr-179-1972-privind-conferirea-de-ordine-si-medalii-ale-republicii-socialiste-romania?fbclid=IwAR39wsIBGvT30D_KymZXdJdiqwuVWUZnjc24gljRjkvzmZQq8MXAWx_4llobQ, pristupljeno: 5. 1. 2023).

³¹¹⁴ Радоје Р. Зечевић, *Србија и међународни положај Бердана, историја и садашњост*, Београд 2000, 162.

³¹¹⁵ AJ, KPR-837, I-2/28, Informacije o aktuelnim pitanjima vezanim za izgradnju hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 9. 4. 1966, 1–3.

³¹¹⁶ Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka krajina*, Zagreb 1970, 765–766.

³¹¹⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 36, Realizacija lista po Protokolu Đerdap, 13. 03. 1965, pov. br. 49587, 1–5.

godini na jugoslovenskoj strani nije veći od 25 miliona dolara. Ta suma je iz njihove perspektive trebalo da pokrije radove na pripremi gradilišta.³¹¹⁸

Želja Rumuna da iz preostalih pitanja izvuku maksimum, uticala je da na zasedanju Mešovite komisije za Đerdap, održanom 18–23. januara 1965. u Bukureštu, pomoćnik ministra inostranih poslova Malice izađe sa govorom koji je trebalo da doprinese sticanju utiska da Jugoslavija želi da odloži izgradnju Đerdapa.³¹¹⁹ Radom Mešovite komisije u prvoj polovini 1965. godine, utvrđeni su osnovi za rešenje preostalih otvorenih pitanja, što je omogućilo dovršenje Idejnog projekta.³¹²⁰ Njega je Mešovita komisija usvojila na zasedanju jula meseca 1965.³¹²¹ Na tom trećem zasedanju, održanom u Bukureštu od 27. do 31. jula 1965. godine, usvojena je i konačna predračunska vrednost investicija u visini od 394.418.000 dolara. Od te sume, radovi na teritoriji SFRJ su bili procenjeni na oko 206.709.000 dolara, a na teritoriji Rumunije na 187.709.000 dolara.³¹²² Mešovita komisija je u cilju pokrivanja preostalog salda od 9.5 miliona dolara u korist Jugoslavije, predložila da Rumunija izvrši dodatne radove u odgovarajućoj vrednosti na jugoslovenskoj teritoriji.³¹²³ Zahvaljujući postojećoj Konvenciji o izvršenju radova u vrednosti od 3.1 milion dolara, ostalo je samo pitanje preostalih 6.4 miliona. To pitanje je rešeno usvajanjem dodatnog zapisnika sa Drugog zasedanja Mešovite komisije za Đerdap od 17. aprila 1965. godine. Tom prilikom je dogovoreno da u cilju izjednačavanja dve strane u investicijama, u obim radova koje rumunska strana izvodi na jugoslovenskoj strani, uđe i izrada bunara i pijezometara u sklopu objekta i instalacija za zaštitu priobalnog područja, u vrednosti od 6.383.000 dolara.³¹²⁴

Po Idejnom projektu pregrađivanje Dunava je zamišljeno u tri faze, izgradnjom odgovarajućih pregrada – zagata u reci, koje bi omogućile zaštitu i uslove za obavljanje građevinskih radova. Međutim, Idejnim projektom nisu bila utvrđena rešenja za osiguravanje plovidbe za vreme izvođenja radova i zagata druge faze. Sužavanje korita reke postavljanjem zagata, bilo je praćeno povećanjem padova i brzine vode, koji su predstavljali problem za normalnu plovidbu, naročito tokom visokog vodostaja. Izgradnjom zagata druge faze, na jugoslovenskoj strani bi se tok Dunava sveo na oko 170 metara. Zbog toga su jugoslovenski i rumunski stručnjaci vršili ispitivanja i studije, kako bi izvođačkim projektom skretanja reke i obezbeđivanja plovidbe, rešili pomenuti problem. Pokazalo se da na rumunskoj strani nisu bile potrebne bilo kakve promene, što je značilo da jugoslovenska strana treba da odabere rešenje koje bi bilo najpovoljnije. Po tom pitanju bila je zatražena ekspertiza od „Gidroprojeta“ iz Moskve. Jugoslovenski i sovjetski stručnjaci su kao najbolje rešenje videli spajanje

³¹¹⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 36, Nedostatak sredstava za 1965, pov. br. 434112, 1–4.

³¹¹⁹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Operativno pismo od 23. 02. 1965, pov. br. 46475, 1–2.

³¹²⁰ Na zasedanju Mešovite komisije 18–23. januara u Bukureštu, raspravljalo se o preostalim nerešenim pitanjima. Radilo se o radovima na zaštiti priobalnog područja na jugoslovenskoj strani, problemima sa rudnikom Kostolac, pristaništima na teritoriji Rumunije, putevima sa obe strane, uređenju korita Dunava nizvodno od brane i raspodelom radova između investitora, odnosno izvođača dveju strana (DAMSPS, PA, 1965, Jugoslavija, f. 83, dos. 5, Materijal sa zasedanja Mešovite komisije za Đerdap 18–23. 01. 1965, pov. br. 44097, 3).

³¹²¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 9, Informacija o zasedanju jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju od 28–30. septembra 1965, pov. br. 444098, 6.

³¹²² U ukupnu procenu investicija nisu ulazili samo troškovi za uređenje sliva Morave od 40 miliona dolara, koji su bili rešeni posebnim protokolom potpisanim 30. novembra 1963. godine i dogovorenom rumunskom naknadom od 20 miliona u tu svrhu. (DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 36, Informacije o rezultatima rada zasedanja Mešovite komisije za Đerdap održanog od 27–31. jula 1965. godine u Bukureštu, šef jugoslovenskog dela bio Hasan Šiljak, pov. br. 434112, 3–5).

³¹²³ Protokol o prelasku granice koje je postojao omogućio je rumunskim radnicima i njihovoj opremi da bez formalnih administrativnih dozvola i carina izvode radove na jugoslovenskoj teritoriji glavnog objekta i dela priobalja, koje je u protokolu bilo naznačeno. Te radove je po planu Rumunija trebalo da započne u 1967. godini (DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 2, Informacija o predlozima za stavove jugoslovenske strane po pitanju radova koje će rumunska strana izvoditi u jugoslovenskom priobalnom području hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 10. 10. 1966, pov. br. 437163, 1–4).

³¹²⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 2, Radovi koje će u priobalnom jugoslovenskom području sistema Đerdap izvoditi rumunska strana, 21. 09. 1966, pov. br. 434224, 1–2.

izgradnje zagata druge i treće faze. Pošto takav predlog nije povećavao troškove, tehnička rešenja, niti produžavao rokove, brzo je bio usvojen Dodatnim zapisnikom na VI zasedanju Mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za Đerdap, održanom u Beogradu 16–22. jula 1966. Potrebne izmene i revizija projekta izvršeni su do 10. decembra, te je VII zasedanje Mešovite komisije 24–28. decembra 1966. godine u Bukureštu, odobrilo izmene Idejnog projekta i Generalnog plana gradnje.³¹²⁵

Prva faza izgradnje

Ubrzo nakon potpisivanja Sporazuma o izgradnji, osnovana su dva preduzeća sa zadatkom da rukovode procesom izgradnje, a zatim i eksploatacijom sistema nakon njegovog završetka. Prvi predsednik HE „Đerdap“ bio je Pantelija Jakovljević, a rumunskog preduzeća „Întreprinderea Centrala Hidroelectrică (I.C.H.) Porțile de Fier“, koje je osnovano 1. januara 1964. godine, inženjer Konstantin Marinescu, dok je generalni direktor građevinskih i instalacionih radova bio Nikolae Manescu.³¹²⁶ Na jugoslovenskoj strani su glavni izvođači radova bila preduzeća „Hidrotehnika“ iz Beograda i „Hidrogradnja“ iz Sarajeva. Prvo preduzeće je vršilo iskop temelja i građevinske radove na elektrani i prelivnoj brani, a drugo građevinske radove na brodskoj prevodnici sa pretpristaništima. Na rumunskoj strani glavni izvođač bila je „Hidrokonstrukcija“.³¹²⁷

Mimo pomenutih problema i kašnjenja sa završetkom projektne dokumentacije, radovi su otpočeli jula meseca 1964. Pravno gledano, to je bilo moguće zahvaljujući usvojenom Programu pripremnih radova, na zasedanju Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju iz marta 1964. godine, održanog u Bukureštu. Po tom planu do kraja godine svaka strana je trebalo da investira po 11 miliona dolara.³¹²⁸

Jula meseca su na jugoslovenskoj i rumunskoj strani počeli pripremi radovi, izrada zagata I faze i građenje radničkih naselja u Kladovu, Karakašu i Sipu. Na rumunskoj strani radničke kolonije u Gura Vai i Turn Severinu su počele da se grade dolaskom inženjera George Salažana sa 20 radnika 27. jula. Do svečanog otvaranja, nekoliko naselja je bilo završeno i ona su osim stambenog dela imala škole, ambulante, obdaništa, terene, pa čak i bioskop. Takav smeštaj bio je neophodan zbog činjenice da je tu trebalo da živi više hiljada radnika sa porodicama narednih sedam godina.³¹²⁹

Tokom prve tri godine, radovi na izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“, odvijali su se u skladu sa zajedničkim programom. Do kraja 1966. godine bili su završeni pripremi radovi neophodni za otpočinjanje izgradnje glavnog objekta, izgrađeni su zagati na obe strane i završen najveći deo iskopa za temelje glavnog objekta. Uporedo sa tim, radilo se i na izmeštanju komunikacija i naselja, koja su se nalazila u zoni planiranog akumulacionog jezera. Na jugoslovenskoj strani je do jula meseca 1965. godine završen zagat prve faze, kojim je bio pregrađen Dunav gotovo do polovine njegovog toka. Ulazak u reku gotovo 400 metara dogodio se šest meseci pre planiranog roka na jugoslovenskoj strani, što je doprinelo značajnom ohrabrenju glavnih inženjera da je radove moguće završiti na vreme. Takođe, dotada je izgrađen plato, pogoni za proizvodnju i transport betona i uređene

³¹²⁵ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 5, Zapisnik sa VI zasedanja jugoslovensko-rumunske mešovite komisije za Đerdap, pov. br. 428194, 1–3.

³¹²⁶ „Gradilište oteto Dunavu“, *Vjesnik*, 25.9. 1966, 2.

³¹²⁷ <https://www.hidroconstructia.com/rom/proiecte.html>, pristupljeno: 9. 1.2022.

³¹²⁸ AJ, KPR–837, I–2/28, Informacije o aktuelnim pitanjima vezanim za izgradnju hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 9. 4. 1966, 4.

³¹²⁹ Ранко Јаковљевић, *Историја једне границе*, Београд 2010, 211; <https://inconcediu.com/portile-de-fier-1/>, pristupljeno: 6. 1. 2023.

su komunikacije na gradilištu.³¹³⁰ Isušivanjem dela korita odvojenog zagatom, stvoreni su uslovi za otpočinjanje iskopa i rada na temelju delu glavnog objekta, koji je po Idejnom projektu obuhvatao prevodnice, elektranu i tri prelivna polja brane.³¹³¹ Takođe, u prvoj godini planirano je da se započne i sa preseljenjem stanovništva. Od oko deset hiljada stanovnika Sipa, Tekije, Donjeg Milanovca, Mosne Golubinja i drugih naselja, najhitnije je trebalo preseliti stanovnike Sipa, mesta koje se nalazilo na nepunih 2 km od gradilišta i elektrane. Prilikom rešenja pitanja stanovništva, predlagane su različite opcije, od zapošljavanja dela stanovništva na izgradnji sistema i njihovog naseljavanja u naselja namenjena radnicima, do preseljenja u Kladovo ili mogućnosti da stanovništvo na osnovu odštete samo bira gde će se naseliti. Krajnji rok za preseljenje ostalih bilo je pregrađivanje Dunava, odnosno 1969. godina.³¹³² Jugoslavija je u prvoj godini gradnje (do jeseni 1965) potpuno ostvarila planove, a u nekim sferama i premašila planirano, dok je Rumunija zbog nepovoljnijih uslova za izvođenje pripremnih radova podbacila sa izvršenjem preuzetih obaveza za prvu godinu.³¹³³

Problem na rumunskoj strani nastao je zbog činjenice da je deo zagata morao da bude izgrađen u opasnom toku Dunava, gde je protok bio i do 15.000 kubnih metara u sekundi, a dubina vode 12 metara. Zahvaljujući iskustvu stečenom tokom izgradnje hidroelektrana i brana „Bikaz“ (1960) i „Vidraru“ (1966), na planinskim rekama Bistrici i Ardešu, Rumunija je imala sveže praktično znanje i obučene ljude. Inženjeri su rešenje pronašli u korišćenju čeličnih talpi ispunjenih betonom ili kamenjem. Kod implementacije rešenja je takođe bilo poteškoća jer brzina vode nije dozvoljavala korišćenje postojećih metoda. Kako bi obezbedili minimalne bezbednosne i tehničke uslove, odlučili su se za korišćenje plutajuće platforme, nalik onima korišćenih za bušenje nafte u moru. Čelične ćelije ili talpe, proizvodila je francuska kompanija „Hersant“, dok je brodogradilište u Galcu izgradilo specijalnu platformu. Nakon što je platforma dovezena do gradilišta, bilo je moguće završiti izgradnju zagata I faze i na rumunskoj strani. Radovi su počeli u proleće 1965. godine i potrajali su do aprila 1966. godine. Nakon isušivanja, Rumunija je započela rad na izgradnji svog dela sistema. Pre planom predviđenog roka započeli su izgradnju prevodnice, a prvi kubici betona ugrađeni su 23. jula 1966. godine. Za razliku od jugoslovenskog dela, prva faza na rumunskoj obali je obuhvatala samo prevodnicu i elektranu, dok su sva prelivna polja prema projektu bila planirana u drugoj fazi.³¹³⁴ Radovi na jugoslovenskoj prevodnici počeli su 7. septembra iste godine.

Izgradnjom zagata I faze tok Dunava je bio sužen sa preko 1.200 na svega 275 metra.³¹³⁵ Do kraja 1966. godine bilo je utrošeno oko 93 miliona dolara, od toga 45.5 miliona za radove na jugoslovenskoj i 47.4 na radove na rumunskoj strani Dunava.³¹³⁶ Na jugoslovenskoj strani su se u prvim godinama

³¹³⁰ Uporedo sa tim radovima, građeno je naselje za skoro 3.000 radnika, postavljan dalekovod Bor–Sip–Kladovo–brana i građen put u dužini od 60 km Negotin–Kladovo i Kladovo–brana. Većina pomenutih radova završena su početkom 1965. godine. Naselje Karakaš bilo je namenjeno za samce, dok se u Kladovu izgradnjom stanova, škola, bolnica, doma kulture i drugih pratećih ustanova, obezbedio smeštaj za radnike sa porodicama. Uporedo sa radovima na Đerdapu, Kladovo se razvijalo, i iz male varošice posećivane samo od strane mornara, postalo polako veliko mesto sa hotelom i bogatim kulturnim programom. Gradilište je uticalo na povećanje turista koji su brodom „Raketa“ mogli za šest sati stići iz Beograda do Kladova („Хармонична ђердапска породица“, *Борба*, 23. 5. 1966, 3; „Ђердап подиже ново Кладово“, *Борба*, 25. 5. 1966, 2).

³¹³¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 37, Izvršenje radova na jugoslovenskoj strani, 24. 03. 1965, pov. br. 440098, 1.

³¹³² „Становништво ће почети да се пресељава већ у току идуће године, Политика, 6. 12. 1963, 5.

³¹³³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 2, Protokol III zasedanja Jugoslovensko-rumunskog mešovitog komiteta za privrednu saradnju održanog od 12. i 13. januara 1967. u Bukureštu potpisan od strane Aleksandra Grličkova, člana SIV-a i George Raduleskua, potpredsednika Ministarskog saveta SRR, pov. br. 44356, 8–9.

³¹³⁴ Više o toku izgradnje na rumunskoj obali u: *30 de ani de la inaugurarea oficială a sistemului hidroenergetic și de navigație Portile de Fier I: 1972–2002, coord. Radu Voinea, Bucuresti 2003.* i Ion Dan Predoiu, *Imblanzirea Dunării – Portile de Fier I (1964–1972), Marturiile vremii*, Bucuresti 2000.

³¹³⁵ „Чаушеску и Стојка посетили ђердапско градилиште“, *Борба*, 15. 6. 1966, 2.

³¹³⁶ AJ, KPR–837, I–3–a/97–28, Izgradnja hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, 31. 5. 1967, 1–2.

izgradnje javili ozbiljni problemi u obezbeđivanju finansija. Privredna reforma donela je ukidanje i saveznih, republičkih i drugih investicionih fondova i prebacivanje njihovih sredstava na banke. Za veliki projekat kao što je bio Đerdap, ova odluka je imala velikih posledica. Sam investitor preduzeće u izgradnji HE „Đerdap“, kao i SR Srbija, nisu imali dovoljno sredstava da obezbede finansiranje do kraja. Zakon po kojem su federacije finansirale 80%, a investitor i SR Srbija preostalih 20% od ukupnih investicionih troškova, nije poštovan. Investiciona banka je često po nekoliko meseci kasnila sa uplatama Privrednoj banci, a takođe je bilo problema sa obezbeđivanjem ostalih 20%.

Još jedan problem koji se javio bilo je povećanje investicija. Poskupljenje materijala i cene rada, kao i reforma dinara 1965, uticali su da se ukupna suma sa 2.3 milijardi novih dinara, popne na preko 3.3 milijardi. SIV je 1966. godine doneo odluku da svoj udeo fiksira na 2.6 milijardi dinara, dok je ostatak SR Srbija obezbedila jednim propisom. Na osnovu tog propisa sve radne organizacije u Republici bile su u obavezi da od sredstava predviđenih za investicije izdvoje 2% za Đerdap, a trgovinske, ugostiteljske i zanatske radnje oko 5% od sredstava opredeljenih za posebne fondove, poput poslovnog, rezervnog i fonda zajedničke potrošnje. Zahvaljujući takvim merama, finansiranje se u određenoj meri normalizovalo. Od predviđenih investicija za 1967. godinu, do decembra pomenute godine, bilo je utrošeno skoro 156 miliona dolara, od čega su na jugoslovenskoj strani izvršeni radovi u visini od preko 77 miliona, a na rumunskoj strani preko 78 miliona dolara.³¹³⁷

Najvažnija i najkompleksnija faza izgradnje bila je skretanje reke. Glavni projekat skretanja bio je odobren na X zasedanju Mešovite komisije održanom oktobra meseca 1968. godine. Kako bi se izgradnja odvijala po planu, đerdapski graditelji, kojih je na rumunskoj strani bilo i do 7.000, a na jugoslovenskoj oko 5.000 (u oba slučaja računani su radnici mimo glavnog projekta). Oni su radili u tri smene tokom cele godine. Izgradnjom zagata I faze ritam plovidbe nije bio poremećen, ali je bio otežan zbog povećanja brzine u središnjem toku reke, koji je ostao prometan u pomenutoj širini od 274 m.³¹³⁸

Kredit i nabavka opreme

Tokom pregovora za zaključivanje sporazuma o izgradnji Đerdapa, Rumunija je pokazala spremnost da kreditira Jugoslaviju sa 16 miliona dolara. Ta spremnost potvrđena je i pismom od 30. novembra 1964. Kredit je bio namenjen za kupovinu rumunske robe u periodu 1968–1970. uz kamatu od 2.5% godišnje i otplatu kroz električnu energiju po ceni od 0.007 dolara po kWh.³¹³⁹ Taj ugovor bio je zaključen tek 4. novembra 1967. godine. Istog dana došlo je do potpisivanja i Ugovora o međusobnoj isporuci hidrotehničke opreme u visini od 7.1 milion dolara. Posle nekoliko sastanka, došlo se do obostrano prihvatljivog rešenja i strukture robne liste. Tokom pomenutog perioda, Rumunija je morala da isporuči proizvode poput cementa, naftnih derivata, kaučuka, hemijskih proizvoda, gume, drvene građe, mašina i opreme, kao i svinjskog mesa i tekstila u vrednosti od 6 miliona u prvoj, 7 miliona u drugoj i 3 miliona u 1970. godini.³¹⁴⁰ Iako je rumunska delegacija dobila direktivu od rukovodstva da je obavezna da postigne sporazum, poteškoće je izazivala nemogućnost da zbog

³¹³⁷ „Đerdap postavlja rekorde“, *Ekonomska politika*, 14. 1. 1967, 7–8; „Zakon o finansiranju Đerdapa“, *Ekonomska politika*, 9. 7. 1967, 4.

³¹³⁸ AJ, SIV–130, f. 616, Izveštaj jugoslovenske grupe u Jugoslovensko-rumunskoj mešovitoj komisiji za Đerdap o radu u 1968. godini, 28. 3. 1969, 3.

³¹³⁹³¹³⁹ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 8, Beleška o korišćenju rumunskog kredita za izgradnju sistema Đerdap, 29. decembar 1964, pov. br. 434626, 1–2.

³¹⁴⁰ AJ, SEV–130, f. 616, Konvencija Vlade SFRJ i Vlade SRR o kreditu u vezi sa izgradnjom hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap na reci Dunavu, 4. 11. 1967, 1–3.

kašnjenja u izgradnji valjaonice u Galcu, povećanja unutrašnjih potreba i zaključenih obaveza prema inostranstvu, pristane na traženu visinu rezane građe i proizvoda crne metalurgije. U realizaciji roba na jugoslovenskom tržištu, problem se pojavio kod vrednosti od 2 miliona dolara iznad vrednosti već dogovorenih isporuka hidrotehničke opreme, koje je Rumunija pristala da uključi u pomenuti kredit.³¹⁴¹

Što se tiče glavnih komponenata za elektranu, dve države su se za pomoć obratile Moskvi. Tokom januara meseca 1965. „Energoprojekt“ je sa „Elektrosilom“ iz Moskve zaključio ugovor o isporuci tri kompletna hidroagregata (generator i turbina) i delove za preostala tri koje Jugoslavija sama nije mogla da proizvede.³¹⁴² Druga tri generatora su se uz tehničku dokumentaciju iz Moskve proizvela u fabrici „Rade Končar“. Dogovorena cena tri sovjetska generatora bila je 4.220.000 dolara, a turbina 6. 412.000 dolara. sa rokom otplate od deset godina sa kamatom od 2%. Jugoslavija je saradnju sa Sovjetskim Savezom učvrstila potpisivanjem Sporazuma o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u izgradnji HEPS „Đerdap“ 22. marta 1965.

Kako bi se energija pretvorila u električnu, bilo je potrebno instalirati četiri ogromna transformatora snage po 420kV na jugoslovenskoj strani. „Rade Kočar“ je u saradnji sa švedskom firmom „ASEA“ proizveo tri, a pomenuta firma jedan odgovarajući transformator. Rumunija je takođe najsloženiju opremu nabavljala iz SSSR-a. Međutim, ona se odlučila za nešto manji obim. Naručila je samo jednu Kaplanovu turbinu od 175 MW, dok je ostale proizvela u Rešici po sovjetskoj tehničkoj dokumentaciji (samostalno napravila tri).³¹⁴³

Zaključci III zasedanja Mešovitog jugoslovensko-rumunskog komiteta za privrednu saradnju od januara 1967. godine, bili su da dve strane razmotre mogućnost kooperacije u sferi proizvodnje opreme za sistem „Đerdap“. Rumunima je bilo predloženo da sve dizalice i hidromehaničku opremu za branu nabave u Jugoslaviji, dok bi ona od njih nabavila hidromehaničku opremu za elektranu i brodsku prevodnicu. Najvažnije elemente proizvodile su, pored „Končara“, fabrike „Litostroj“ iz Ljubljane i „Lola Ribar“ iz Beograda i fabrike iz Rešice i Galca Bokše, Bukurešta i Žilave, koje su se bavile metalurgijom, elektroindustrijom, proizvodnjom pumpi, gume i dr.³¹⁴⁴

Izvođenje radova je prvo palo na teret Đerdapske rečne uprave, koja je postepeno gubila stare zadatke, a sa izgradnjom HEPS „Đerdap I“ dobijala nove. Rezultati VII zasedanja bili su da su obe strane završile pripreme vezane za zaključivanje ugovora o kreditiranju Đerdapske rečne uprave (ĐRU), investicijama potrebnim za izgradnju plovidbenog dela sistema, na način koji je bio predviđen sporazumom od 30. novembra 1963. godine. Rumuni su bili spremni da još na samom zasedanju

³¹⁴¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Telegram iz Bukurešta od 07. 11. 1967, pov. br. 438219, 1.

³¹⁴² Jugoslovensko rukovodstvo se na ovakav metod nabavke odlučilo iz više razloga. Nakon analize načinjene 1964. godine utvrđeno je da bi kvalitet, rokovi isporuke kao i sama cena generatora koje bi Jugoslavija sama proizvela, bili nepovoljniji od nabavke generatora u inostranstvu. Želja da se domaća mašinogradnja angažuje u što većem obimu, dovela je do kompromisnog rešenja. Domaća industrija, što se tiče turbina, bila je u stanju da ih izradi uz uvoz delova poput vratila, glavčina, lopatica i aksijalnog ležišta, i naravno uz tehničku dokumentaciju. Takođe, uz nabavku materijala bila je u stanju da napravi potrebne generatore i transformatore, hidromehaničku opremu, dizalice i deo elektroopreme, izuzev kablova od 220 kV i specifičnih instrumenata (AJ, SIV-130, f. 616, Informacije o učešću jugoslovenske industrije u izgradnji hidroenergetskog sistema Đerdap, 2-6).

³¹⁴³ Jedan agregat težio je 3.680 tona a sastojao se iz Kaplanove turbine prečnika 9.5 metara. Sama osovina bila je duga 18 metara, a svaka od 6 lopatica turbine težila je 20 tona. Njen rotor bio je 14 metara širok i težak 600 tona. Da bi se pokrenula turbine sa 71.5 rotacija u minuti, bila je potrebna vodena snaga od 800 metara kubnih u sekundi i pad sa 27.5 metara (*Istoria tehnicii și a industriei românești, Vol. 2, Electrotehnica, energetica, transporturile și învățământul tehnic*, coord. Dorel Banabic. București 2020, 115).

³¹⁴⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Informacija o stanju ugovaranja opreme za hidroenergetski i plovidbeni sistem Đerdap, 09. 02. 1967, pov. br. 45381, 3-5.

pristupe potpisivanju ugovora između investitora i ĐRU, kao i Nacionalne banke i ĐRU. Međutim jugoslovenska delegacija je smatrala da je potrebno još jednom razmotriti nacрте ugovora.³¹⁴⁵

Budućnost Đerdapske rečne uprave bila je vezana za tok izgradnje HE Đerdap. Normalno funkcionisanje Uprave trajalo je sve do kraja 1967. godine. Od tada su se poslovi postepeno smanjivali. Dakle, potreba za održavanjem i obeležavanjem plovnog puta, njegovog regulisanja pomoću signalnih stanica i sprovođenje konvoja kroz sektor, postepeno je prestajalo do 1970. godine. Locevi, službeni piloti Uprave, prema planu su poslednje brodove trebali da sprovedu do septembra 1970. Od 182 upošljenika, Uprava je trebalo da spadne 1971. na ukupno šezdesetak, koji bi radili na brodskim prevodnicama i pretpristaništima, održavali plovni put tokom zime, odnosno razbijali sante leda i obeležavali signalizacijom plovni put.³¹⁴⁶

Sam Sporazum o izgradnji i eksploataciji hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“, predviđao je da se u zoni budućeg akumulacionog jezera i u zoni brane, izvrši izmena i obeležavanje državne granice. Izmjena državne granice vršena je dva puta. Prvi put nakon stupanja na snagu Sporazuma o izgradnji 16. jula 1964. godine, a drugi put nakon završetka izgradnje sistema i njegovog puštanja u upotrebu. Kako bi tačno polovina sistema pripala i jednoj i drugoj državi, granica je morala biti pomerena u korist Rumunije. Nova granica je povučena pravom linijom, koja je sekla branu po sredini, i nastavljala uzvodno dodatnih 700 metara do postojeće. Sporazumom o promeni granice, dogovoreno je da Rumunija kompenzaciju teritorije izvrši prilikom gradnje druge hidroelektrane na Dunavu kod Radujevca.³¹⁴⁷

Rok za završetak radova na obeležavanju granice bio je stvaranje akumulacionog jezera. Zbog toga je u 1965. godini formirana Mešovita komisija, sa zadatkom da izvrši obnovu graničnih oznaka na suvozemnom delu i postavljanje novih graničnih oznaka na Dunavu. Radovi su počeli 1966. godine. Zbog reke svaki deo Mešovite komisije je radio na svojoj teritoriji uz česte konsultacije. Nakon završetka svaka strana je postavila po 16 glavnih i 30-ak pomoćnih graničnih stubova. Stručnjaci su se povremeno sastajali radi usaglašavanja toka radova, razmene podataka i kontrole izvršenih radova. Tokom sezone bilo je završeno obeležavanje od ušća reke Nere do Golubačkog grada. Po završetku, radove je krajem jula meseca 1966. godine obišla Mešovita komisija za obnovu i obeležavanje državne granice, koja je izvršila kontrolu rada mešovite radne grupe. Sastanci Mešovite komisije odvijali su se u Oršavi i Belobreškoj, na rumunskoj strani, i Velikom Gradištu i Tekiji, na jugoslovenskoj. Pregled radova je prošao bez većih poteškoća, osim pitanja promene inicijala rumunske države iz RNR (Republica Populară Română) u RSR (Republica Socialistă România). Na kraju, jugoslovenska delegacija je prihvatila da u toku godina na svojoj teritoriji izmeni samo novopostavljena obeležja, dok bi ostala zamenila prilikom sledeće obnove granične linije, koja je po Konvenciji o održavanju padala za četiri godine. Treba napomenuti da je iz razloga reciprociteta odbijena i rumunska ponuda da ona zameni sva obeležja i na delu granice za koji je bila zadužena Jugoslavija. Određen obim radova vršen je u 1967. godini.³¹⁴⁸

³¹⁴⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Beleška Jugoslovenske grupe u Mešovitoj komisiji za Đerdap, 18. 01. 1967, pov. br. 42637, 1.

³¹⁴⁶ AJ, SIV-130, f. 616, Neki problemi Đerdapske rečne uprave i vezi sa izgradnjom hidroenergetskog i plovidbenog sistema Đerdap, novembar 1967.

³¹⁴⁷ Богољуб Милосављевић, *Коришћење Дунава у индустријске сврхе, са посебним освртом на југословенско-румунске споразуме*, Београд 1982, 101–102.

³¹⁴⁸ Vojni arhiv (VA), f Jugoslovenska narodna armija, k. 40, dos. 10, Zabeleška o sastanku mešovite komisije za obnovu i obeležavanje jugoslovensko-rumunske državne granice, 30. jul – 2. avgust 1966, pov. br. 4440, 1–2; DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 71, dos. 12, Godišnji izveštaj biroa za razgraničenje za 1966. godinu, pov. br. 404166, 5–6.

Učešće podunavskih zemalja u izgradnji

Prema Konvenciji o režimu plovidbe na Dunavu, zaključenoj 1948. godine, obaveza svih podunavskih zemalja bila je da održavaju i poboljšavaju plovidbeni put u svom sektoru reke. Na osnovu toga, Dunavska komisija je na sednici održanoj februara 1963. godine, donela plan radova za prvu etapu, po kojoj je trebalo da se obezbedi dubina plovnog puta od najmanje dva metra. Rok za završetak tog posla bila je 1965. godina. Druga etapa predviđala je produbljenje plovnog puta na 2.5 metara najmanje, do 1971. godine. U slučaju Jugoslavije, problem se javljao u slučaju obezbeđivanja finansijskih sredstava za drugu etapu, na osnovu koje bi se postigla željena dubina uzvodno od Beograda do Mađarske granice. Zahvaljujući izgradnji Đerdapa, problem nizvodno od Beograda nije postojao, jer je obezbeđivao dubinu od najmanje 3.5 metara. Za plovidbeni sistem „Đerdap“, Jugoslavija je tražila kreditiranje od strane podunavskih zemalja, ali za sektor uzvodno od Beograda je morala sama da pronađe sredstva.³¹⁴⁹ Četvrti član Konvencije propisivao je da, u slučaju da određena država nije u stanju da izvrši svoje obaveze, Dunavska komisija može da preuzme finansiranje i izvršenje radova. Međutim, do ovog perioda taj član niko nije iskoristio, jer su sve članice smatrale da mešanje Dunavske komisije nikako ne treba dozvoliti, te su održavanje i poboljšanje uslova plovidbe obezbeđivale iz sopstvenih sredstava.³¹⁵⁰ Međutim, izgradnja Đerdapa, grandioznog poduhvata koji je rešavao većinu problema plovidbe Dunavom, od Beograda pa do jugoslovensko-rumunsko-bugarske tromeđe, bila je nešto drugo, te je učešće drugih zemalja, koje su koristile plovni put u finansiranju dela projekta namenjenog plovidbi, razmatran kao realna i potrebna stvar.

Dunavska konvencija, koja je bila pravni osnov za rešavanje svakog pitanja na Dunavu, nije predvidela izgradnju objekata koji, osim plovidbe, može služiti i nekoj drugoj sferi, poput industrije, energetike ili poljoprivrede. Zbog toga je došlo do različitih stanovišta. S jedne strane, Jugoslavija i Rumunija su smatrale da izgradnja Đerdapa podrazumeva, osim hidroenergetskog, i plovidbeni sistem, te investicije u tom pravcu treba posmatrati kao one utrošene isključivo za radove namenjene poboljšanju plovidbe. S druge strane, ostale zemlje članice Dunavske komisije smatrale su da se radi o izgradnji hidrocentrale, te da su shodno međunarodnom pravu dve države bile dužne da izgrade i sistem za propuštanje brodova, koji bi obezbedio slobodu plovidbe i da zbog toga nemaju pravo na naplatu takse. Drugi razlog takvog stava ostalih članica bio je strah da se ne napravi presedan, kojim bi ista prava data „Đerdapu“, preneo i na hidrocentralu „Gabčikovo–Genje“ u mađarsko-čehoslovačkom sektoru Dunava. Ipak, sistem „Đerdap“ bi imao veliki efekat za plovidbu, zbog čega je polako došlo do popuštanja ostalih članica.³¹⁵¹ U sklopu plana o učešću podunavskih zemalja u finansiranju plovidbenog dela sistema, dve države su krajem jula i početkom avgusta 1963, sličnim notama zvanično obavestile vlade pomenutih zemalja, o odluci izgradnje sistema „Đerdap“. U to obaveštenje bilo je zatraženo i učešće u troškovima izgradnje, na osnovu argumenta da bi od regulisanog Đerdapa, svi imali velike koristi. Pored toga, Jugoslavija je bila zatražila i kredit u visini od polovine udela svake zemlje u troškovima izgradnje, tj. polovine od 95 miliona dolara. Istovremeno sa tim, dve države su zatražile vanredno zasedanje Dunavske komisije, za oktobar 1963.

³¹⁴⁹ I po pitanju učešća podunavskih zemalja u izgradnji plovidbenog puta sistema Đerdap druge članice Dunavske komisije nisu imale pozitivan stav na jugoslovensko-rumunski predlog. Na primer mađarski eksperti su smatrali da naplata taksi otpada automatski sa samim uređenjem sektora. Pristanak na finansiranje od strane ostalih bi predstavljalo po njihovom mišljenju opasan presedan jer druge države koje su gradile hidroelektrane zahtev za učešće ostalih nisu iznosile. Kao sumu koja bi mogla da padne na teret plovidbe i koja bi bila prihvatljiva naznačena je od strane mađarskih eksperta u visini od 15 miliona dolara (DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 4, Telegram iz Budimpešte od 17. 04. 1964, pov. br. 417262, 1).

³¹⁵⁰ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 4, Izveštaj Državnog sekretarijata za inostrane poslove i Saveznog sekretarijata za saobraćaj i veze, 10. 02. 1964, pov. br. 412433, 1–4.

³¹⁵¹ DAMSPS, SPA, 1955, I, dos. 3, Beleška o položaju Jugoslavije u Dunavskoj komisiji i učešću podunavskih zemalja u izgradnji Đerdapa, 5.

godine, na kojem je trebalo rešiti pitanje participacije podunavskih zemalja. Traženje vanrednog zasedanja pravdano je time što je redovno zasedanje Dunavske komisije bilo tek u maju, a početak radova bio je zakazan za proleće te 1964. godine. Odgovor, međutim, nije stizao.

Tek posle intervencije predstavnika, Austrija se početkom septembra negativno izjasnila, a zatim i Bugarska. Pošto je SSSR podržao zahtev za vanrednim zasedanjem, do njega je i došlo, a protivljenje Austrije, pošto nije Dunavskoj komisiji predato pismenim putem, pravno je gledano i tumačeno kao i da ne postoji. Tako je do zasedanja došlo 7. oktobra 1963. godine u Budimpešti.³¹⁵² Treba naglasiti da države nisu od Dunavske komisije tražile odobrenje, već da projekat primi k znanju i razmotri neka pitanja, poput onog vezanog za plovidbene takse. Na kraju, Komisija je prihvatila da sve podunavske zemlje učestvuju u troškovima izgradnje objekata namenjenih plovidbi, ali pod uslovom da to ne bude preko naplate taksi, već kroz učešće u troškovima izgradnje, na osnovu dobrovoljno preuzete obaveze od strane ostalih podunavskih zemalja. S tim u vezi, dve države su prišle poslu izračunavanja troškova izgradnje. Prvi metod je bio da se proceni cena izgradnje brane bez uređaja za plovidbe. Po tom metodu sistem plovidbe bi koštao oko 55 miliona. Iz želje da dobiju što bolje uslove, ovaj proračun nije iznet pred Dunavsku komisiju, već metod procene, koji je osim troškova izgradnje uzimao i učešće u troškovima naknade za potopljen teren. Tako dobijena cifra od 95 miliona dolara (bez učešća Jugoslavije i Rumunije procenjena vrednost bila je 66 miliona dolara) ušla je u jugoslovensko-rumunski sporazum i kasnije je prezentovana pred Komisijom. U razmatranju načina naplate, dve države su kretale od investicija tokom izgradnje do naplate te sume putem taksi. Povoljniji modalitet je bio prvi, dok bi kod drugog naplata u zavisnosti od variranja cene trajala od 25 do 100 godina.³¹⁵³

Zajednički jugoslovensko-rumunski predlog, koji je pre zasedanja bio od strane ambasadora predat potpredsednicima vlada zaduženim za privredne poslove, sadržao je osnovne odredbe, kao na primer da su troškovi izgradnje plovidbenog dela procenjeni na 95 miliona dolara, da je za naplatu učešća predložena đerdapska taksa od 0,37 dolara po toni nosivosti.³¹⁵⁴ Osim učešća u samoj izgradnji, predlog je sadržao i učešće zemalja u troškovima održavanja. Na zasedanju Dunavske komisije, većina zemalja, naročito lagerskih, pokazala je negativan odnos prema jugoslovenskom-rumunskom projektnom rešenju izgradnje Đerdapa.³¹⁵⁵ Bugarski predstavnici u Dunavskoj komisiji bili su naročito protiv predloga. Sovjetski Savez je javno podržavao jugoslovensko-rumunski poduhvat, ali njegov predstavnik u komisiji, Denisov, nije jasno pokazao tu podršku, koja bi svakako uticala pozitivno i na ostale predstavnike.³¹⁵⁶

³¹⁵² DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Tihomira Kondeva, referenta za Rumuniju, sa I sekretarom rumunske ambasade Jonom Čubotaruom, pov. br. 426217, 1.

³¹⁵³ DAMSPS, SPA, 1955, I, dos. 3, Beleška o položaju Jugoslavije u Dunavskoj komisiji i učešću podunavskih zemalja u izgradnji Đerdapa, 6.

³¹⁵⁴ Naplata kroz takse je predstavljala korišćenje već postojećeg mehanizma naplate od strane Đerdapske rečne uprave. Takav metod je bio pogodan, jer je Đerdapska administracija već koristila takse za održavanje i poboljšanje plovnog puta. Uprošćeno posmatrano, izgradnja sistema nije bila ništa drugo do poboljšanje, tj. konačno regulisanje plovnog puta. Način finansiranja Đerdapske rečne uprave i metod prikupljanja sredstava za radove unapred, na kontu taksi bi se preslikao i na izgradnju hiroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“. Pošto je reč o mnogo većoj svoti, ona se ne bi mogla prikupiti u roku od 7 godina, a da takse ne ugroze rentabilnost plovidbe. Iz tog razloga je predloženo da Jugoslavija i Rumunija avansiraju Đerdapskoj rečnoj upravi u vidu zajma na 25 godina sa 3% kamate godišnje. Time bi otplata počela tek posle puštanja sistema u pogon i punog plovnog iskorišćavanja. Matematičkim proračunima dobijenim na osnovu predviđenog godišnjeg protoka od 21.5 tona nosivosti na 25 godina, došlo se do zaključka da bi se kredit otplatio taksom od 0.37 dolara. To je opet bilo manje od tadašnjih ukupnih troškova od 0.60 dolara po toni (0.45 eksploatacioni troškovi, 0.145 dolara takse). Posle otplate taksa bi iznosila svega 0.20 dolara po toni.

³¹⁵⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Mirka Tepavca, pomoćnika državnog sekretara sa Aurelom Malnašanom, ambasadorom Rumunije u Beogradu, dana 24. 10. 1963, pov. br. 434620, 1.

³¹⁵⁶ DAMSPS, PA, 1963, Jugoslavija, f. 62, dos. 13, Zabeleška o razgovoru Mirka Tepavca sa sovjetskim ambasadorom Puzanovim, 9. novembra 1963, pov. br.436556, 1.

Dunavska komisija je primila predlog dve države i poverila ga ekspertsjoj komisiji na ispitivanje. Jugoslovenska delegacija predvođena M. Vilovićem je stekla utisak da podunavkse zemlje nisu bile protiv izgradnje sistema, ali da su imale ozbiljne rezerve po pitanju povećanja taksi i samog učešća u finansiranju. Bugarska je osporavala đerdapskoj administraciji, preko koje bi se učešće podunavskih zemalja sprovodilo, pravo na ubiranje taksi, a u pozadini se krila želja da Bugarska učestvuje u investicionim ulaganjima celog sistema i ostvari pravo na deobu energije. Austrijska delegacija je osporavala pravo na takse stavom da je brana potrebna isključivo za dobijanje energije, a ne i za plovidbu. Dunavska komisija je na kraju, na savet Denisova, donela odluku i primila k znanju informaciju dveju vlada o izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“.³¹⁵⁷

Dakle, na vanrednom zasedanju Dunavske komisije, održanom u oktobru mesecu, zajednički predlog je bio odbijen, ali je nadu da je moguće doći do kompromisnog rešenja, koje bi bilo zadovoljavajuće, dala usvojena odluka da Đerdapske rečne uprave dve zemlje podnesu detaljniju tehničku i ekonomsku dokumentaciju, koju bi početkom 1964. godine proučili eksperti. Tražena dokumentacija je dostavljena krajem februara, a grupa eksperata se sastala aprila 1964. godine. Mada je jugoslovensko-rumunski predlog bio ponovo odbijen, od važnosti je bilo prihvatanje tehničkog rešenja i delom principa učešća u finansiranju. Grupi eksperata podneta su još dva predloga, jedan od strane Sovjetskog Saveza, a drugi od strane Mađarske.³¹⁵⁸

Mađarska delegacija izašla je sa predlogom učešća svih zemalja u visini od 15 miliona dolara. Sovjetski Savez, kao zemlja koja je najviše koristila Dunav kao plovni put, predložio je iznos od 55.6 miliona dolara uz uslov da se posle obavljenih radova ukine Đerdapska rečna uprava i obustavi plaćanje taksi. To je značilo i bez prava za naplatu troškova za održavanje i eksploataciju plovnih objekata, a takođe i bez prava na kamatu. Druge države su imale još nepovoljnije predloge, pored spomenutog mađarskog, koji je na junskom zasedanju DK naredne godine povećan na 34 miliona dolara. Postojao je i bugarski predlog sa participacijom u iznosu od 24 miliona dolara.

Krajem aprila meseca 1964. došlo je do zasedanja grupe eksperata Dunavske komisije u Budimpešti, na kojem je razmatran jugoslovensko-rumunski predlog. Rezultati tog zasedanja bili su da koncepcija o učešću ostalih u finansiranju nije odobrena, ali ni osporena, jer su eksperti potvrdili značaj izgradnje Đerdapa za poboljšanje plovidbe. Dunavska komisija je usvojila kotu uspora od 63 metara, kao optimalnu i potrebnu za normalno funkcionisanje plovidbe. Eksperti su zvanično priznali da Jugoslaviji i Rumuniji treba dati izvesnu naknadu za investicije uložene u korist plovidbe. Pored jugoslovensko-rumunskog predloga o učešću, u visini od 95 miliona dolara i isplate u roku od 25 godina na osnovu prihoda od taksi, postojao je i sovjetski predlog kojim je nuđeno učešće od 55.6 miliona dolara, dok su troškovi održavanja i eksploatacije ostavljani državama vlasnicama, a da pritom takse ostanu na nivou od 0.145 dolara po toni kakve su bile i do tada.³¹⁵⁹ U suštini, Sovjetski predlog sa kojim su se ostali saglasili, značio je želju da dođe do ukidanja Đerdapske rečne uprave.

O pomenuta dva glavna predloga, jugoslovenskom i sovjetskom, Dunavska komisija je raspravljala na XXII zasedanju od 16. juna 1964. u Budimpešti. Jugoslovenski predlog je bio odbijen, ali je došlo do izvesnog poboljšanja prihvatanjem tehničkog rešenja, a načelno i stava da podunavske zemlje treba da učestvuju u finansiranju izgradnje plovidbenog puta. Mišljenje da je suma od 55.6 miliona maksimum koji se može postići u pregovorima, kao i pritisak koji je SSSR vršio na Jugoslaviju i Rumuniju, izjavom da ako se ne prihvati da će i on biti povučen, uticali su da posle usmenih

³¹⁵⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Podsetnik za druga Boška Vidakovića za put u Bukurešt maja 1966, pov. br. 417021, 4.

³¹⁵⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Podsetnik za druga Boška Vidakovića za put u Bukurešt maja 1966, pov. br. 417021, 10.

³¹⁵⁹ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 5, Beleška Mešovite komisije za Đerdap od 13. 05. 1964, pov. br. 417746, 1-5.

instrukcija SIV-a, delegacija izađe sa neformalnim predlogom da prihvata iznos, s tim da u tu sumu ne ulazi deo ove dve zemlje. Ovim predlogom je prihvaćena visina od 55.6 miliona dolara sa otplatom, na osnovu dotadašnje đerdapske takse od 0.145 dolara po toni nosivosti, uz zadržavanje Đerdapske rečne uprave i obezbeđivanje učešća podunavskih zemalja u investicionom održavanju, dok bi troškove redovnog održavanja po novom predlogu snosile Jugoslavija i Rumunija.³¹⁶⁰ Iznošenjem ovog predloga na neformalnom sastanku šefova delegacija, Jugoslavija je uspela da izdejstvuje da pitanje Đerdapa ostane na dnevnom redu sledećeg zasedanja zakazanog za april 1965. godine. Dve države su se obavezale da će usmeno iznet predlog predati i u pisanoj formi članicama DK, a koji će biti proučen i od strane grupe eksperata pre XXIII zasedanja.³¹⁶¹

Zvanično, takav zajednički predlog Jugoslavija i Rumunija su predstavnicima vlada podunavskih zemalja odvojeno podnele tek 28. decembra 1964. godine u Budimpešti. To isto je diplomatskim kanalima i vladama ovih zemalja učinjeno direktno, tokom januara 1965. Problem sa ovim predlogom bio je zahtev da se dve države izuzmu iz ukupne sume od 55.6 miliona dolara, ujedno to je bila i glavna razlika između novog predloga i onog sa kojim je pred Dunavsku komisiju izašla Moskva.³¹⁶² Po njemu bi od planiranih 95 miliona, dve države, računajući tu i njihovo učešće, obezbedile sumu od 77.6 miliona dolara. Sovjetski predlog, koji je podrazumevao i učešće Jugoslavije i Rumunije u ukupnoj sumi, značio je da bi one zajedno dobile 39.9 miliona dolara, dok je razlika do 55.6 miliona predstavljala njihov udeo.³¹⁶³ O jugoslovensko-rumunskom predlogu se jedino izjasnio Sovjetski Savez. Predstavnici ove države su u Budimpešti 21. aprila 1965. godine saopštili da ostaju pri svom predlogu. Dok su kod ČSSR, Austrije i Bugarske, postojale indicije da bi se na kraju saglasile sa sovjetskim predlogom, sa Mađarskom je situacija bila komplikovanija, jer je za sovjetski predlog bilo Ministarstvo spoljnih poslova, dok je Ministarstvo finansija bilo protiv.³¹⁶⁴

O novom predlogu raspravljano se na XXIII zasedanju Dunavske komisije, održanom od 10. do 22. juna 1965. Dan pre početka bio je održan sastanak grupe eksperata za pitanje finansijskog učešća u izgradnji plovidbenog dela sistema. Rezultat tog sastanka pokazao je da ne treba očekivati promenu stava ostalih zemalja, kao ni prihvatanje podnetog jugoslovensko-rumunskog predloga. Sve zemlje su na zasedanju odlučno odbacile predlog kao bazu za pregovore i izjasnili se za oblik dobrovoljne participacije u visini od oko 55 miliona dolara, uključujući tu i učešće Jugoslavije i Rumunije. Takođe, sve podunavske zemlje su na zasedanju odbile učešće u izdacima za kapitalno održavanje. Razlike između članica Dunavske komisije postojale su samo u modalitetu plaćanja udela u ukupnoj sumi. Čehoslovački predstavnici su bili za plaćanje u visini trenutnih taksi, prema prometu posle izgradnje sistema do konačne otplate. Drugi su bili za otplatu na bazi prometa kroz Đerdap, načinjenom tokom 1963. godine. Mađarska i Bugarska su predlagale produženje roka otplate, što je uz odbijanje plaćanja interesa dovodilo do poništavanja finansijskog efekta. Bez obzira na to, važan rezultat XXIII sastanka bilo je prihvatanje svih članica DK i visine naknade iz sovjetskog predloga. Iako je vršen veliki pritisak da se pitanje reši, čak je Bugarska izašla i sa nacrtom odluke kojom se prihvatao sovjetski

³¹⁶⁰ Predlog je nastao posle konsultacije delegacije sa SIV-om 10. juna 1964. godine. Ubrzo je bio načelno prihvaćen i od strane rumunske delegacije, ali zvanično tek posle pregovora mešovite jugoslovensko-rumunske komisije za Đerdap u Oršavi 14. 11. 1964. Rumunija je pristanak odlagala iz razloga što je bila spremna da ide na pritisak za anticipirano plaćanje učešća podunavskih zemalja, s tim da je spremna na odugovlačenje i raspravljanje i do 1971. godine, odnosno do završetka radova. Nacrt novog predloga, međutim, dve države su usaglasile jula 1964. godine, unošenjem rumunske sugestije da takse mogu da ostanu nepromenjene, ukoliko se postigne prihvatljiv aranžman poput anticipiranog plaćanja jednog dela učešća (DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 6, Informacija o đerdapskom pitanju u Dunavskoj komisiji, pov. br. 424022, 1–7).

³¹⁶¹ DAMSPS, PA, 1964, Jugoslavija, f. 107, dos. 9, Informacija o zajedničkom predlogu podunavskim zemljama za rešavanje problema finansiranja plovidbenog dela sistema Đerdap, pov. br. 444490, 1–3.

³¹⁶² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 9, Operativno pismo od 23. 02. 1965, pov. br. 46475, 3.

³¹⁶³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 4, Odnosi SFR Jugoslavija – Rumunska Narodna Republika, pov. br. 420172, 5.

³¹⁶⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Podsetnik za druga Boška Vidakovića za put u Bukurešt maja 1966, pov. br. 417021, 3.

predlog sa modifikacijama u pogledu modaliteta plaćanja, prema izjavama pojedinih zemalja, jugoslovenski i rumunski predstavnici su uspeli da odole pritiscima i da obezbede usvajanje odluke o daljem proučavanju problema, na sledećem sastanku eksperata zakazanom za 15. novembar 1965.³¹⁶⁵ Ni ono nije dovelo do pomaka, jedino je diskusija koja je vođena pokazala da je jugoslovenska i rumunska delegacija argumentima pokušavala da promeni situaciju u svoju korist, dok su ostali eksperti ostajali na prethodnim stavovima, ponavljajući ih bez dodatnog potkrepljivanja. Jugoslovenski predstavnik Aleksandar Jelić insistirao je da se uz vođenje zapisnika prodiskutuje o nerešenim pitanjima, poput: da li je učešće plovidbe obaveza ili dobrovoljni doprinos, o pitanju visine naknade, modalitetu plaćanja, o kamati, održavanju i pitanju daljeg postojanja Đerdapske rečne uprave.³¹⁶⁶ Između juna i novembra u nekoliko navrata vršene su konsultacije u Beogradu i Bukureštu o daljim koracima u DK. Na osnovu sastanka Krajgera i Brladeanu, i razmatranja u SIV-u, 14. oktobra zaključeno je da pred Dunavsku komisiju novembra meseca treba i dalje zastupati stav o učestvovanju svih država u iznosu od 77.6 miliona, odnosno bez Jugoslavije i Rumunije u visini od 55.6 miliona dolara. Postojala je i klauzula da Jugoslavija i Rumunija zadržavaju pravo specijalnog tretmana kod budućih taksi, tj. pravo generalnog remonta. U slučaju da predlog bude odbijen, dogovoreno je da dve države same finansiraju izgradnju, ali da će i same izraditi kriterijume za izračunavanje visine takse, kao naknade za izgradnju objekta i njegovo održavanje.

Pošto posle novembarskog sastanka nije stečen utisak da je moguće usvajanje predloga čak i u modifikovanom obliku, na sastanku kod B. Krajgera 21. februara odlučeno je da se u skladu sa odlukom SIV-a od 14. oktobra, pristupi izradi kriterijuma za izračunavanje visine taksi i troškova plovidbenog dela objekta. Posao je poveren Saveznom sekretarijatu za saobraćaj i veze, u saradnji sa Mešovitom komisijom za Đerdap i DSIP-om. Pored toga, na osnovu zaključka SIV-a od 23. marta 1966. godine i pristanka Rumuna, odlučeno je da se do narednog sastanka DK zakazanog za jun 1966. godine, sprovede diplomatska akcija na visokom nivou, da se predstavnici Vlada pozovu da posete Đerdap, pre zasedanja od 15. juna 1966. godine, i da se drugim zajedničkim diplomatskim akcijama podstaknu vlade zemalja članica DK, da ponovo razmotre mogućnost njihovog učešća u izgradnji i prihvatanju jugoslovensko-rumunskog predloga.³¹⁶⁷

Do dogovora oko daljih akcija Jugoslavije i Rumunije, došlo je u Bukureštu na sastanku od 22. do 24. maja 1966. Dve strane su se složile da se izađe pred DK sa predlogom o privremenom skidanju pitanja Đerdapa sa dnevnog reda. S tim u vezi, pre zasedanja obe države su se obratile podunavskim zemljama, sa predlogom da ovogodišnje zasedanje DK ne raspravlja o pitanju finansijskog učešća podunavskih zemalja u izgradnji Đerdapa, a da se otpočne sa bilateralnim razgovorima u cilju pronalaženja rešenja. Pošto je predlog prihvaćen, DK je jednoglasno usvojila odluku 24. juna. U odluci je naročito bilo važno unošenje tačke u kojoj je stajalo da se Dunavska komisija obavezuje da će nastaviti sa razmatranjem pitanja kada Jugoslavija i Rumunija to predlože. Time je Jugoslaviji i Rumuniji pružena mogućnost da rešenje traže u bilateralnoj sferi i da eventualni nastavak u DK dođe kada to zatraže.³¹⁶⁸ Odlukom od 24. juna 1966. godine, na zahtev dve države, pitanje učešća u finansiranju bilo je skinuto sa dnevnog reda. Razlog zašto su to tražile bio je da u međuvremenu pokušaju da na bilateralnoj osnovi postignu dogovor sa podunavskim zemljama. Nakon razmatranja i konsultovanja, zajednički jugoslovensko-rumunski predlog bio je upućen 1969. godine, kada je

³¹⁶⁵ AJ, SIV-130, f. 616, Informacija o pitanju učešća podunavskih zemalja u troškovima izgradnje plovnog dela sistema Đerdap na XXIII zasedanju Dunavske komisije, 1-3.

³¹⁶⁶ DAMSPS, PA, 1965, Jugoslavija, f. 83, dos. 8, Izveštaj o sastanku eksperata Dunavske komisije od 15-20. novembra, pov. br. 442325, 1-3.

³¹⁶⁷ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Podsetnik za druga Boška Vidakovića za put u Bukurešt maja 1966, pov. br. 417021, 10-11.

³¹⁶⁸ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 151, dos. 3, Informacija o XXIV zasedanju Dunavske komisije održanom u Budimpešti od 15. do 28. juna 1966, pov. br. 425449, 1-2.

pokrenuta akcija na bilateralnom nivou. Predlog je ostao na poziciji učešća u visini od 55 miliona dolara bez Jugoslavije i Rumunije.³¹⁶⁹

Druga faza izgradnje

Cilj narednog VIII zasedanja koje je bilo započeto u Beogradu 8. maja, a dovršeno u Kladovu 23. maja 1967. godine, bio je da se obezbedi završetak glavnih projekata glavnog objekta Đerdapa. Odugovlačenja do kojih je dolazilo pretila su da naruše izvođenje radova prema utvrđenoj dinamici. Zbog neslaganja oko potrebnih predmeta i predračuna, napravljena je pauza u zasedanju, koja je iskorišćena da komisije revidiraju projekte i postignu saglasnost. U nastavku zasedanja u Kladovu, Mešovita komisija je odobrila pripremljene projekte (građevinski radovi na brani, na elektranama, prevodnicama, pretpristaništima, na objektima za ribarstvo i pristupima glavnom objektu). Komisija je u zaključku konstatovala da „predmeri odgovaraju tehničkim rešenjima, a da su predračuni jednaki sa cenama iznetim u Idejnom projektu“. Iako je došlo do prekoračenja kod prevodnice i pristaništa, a smanjenja u predračunu radova na brani, ta variranja nisu uticala na utvrđena finansijska sredstva namenjena izgradnji, a do promena je došlo zbog gabarita i karakteristika opreme, za koju su se dve strane odlučile. Detaljnije istraženi geološki, geotehnički i morfološki uslovi glavnog objekta su takođe uticali na konačan izbor tehničkih rešenja, koja bi obezbedila ispunjenje zahteva iznetih u Idejnom projektu. Do povećanja od skoro 5 miliona dolara kod elektrane (47% više u odnosu na Idejni projekat), došlo je zbog izbora turbina koje su imale bolji koeficijent korisnog dejstva, što je po karakteristikama obezbeđivalo oko 600 GWh godišnje više u odnosu na Idejni projekat.³¹⁷⁰

Druga faza radova započela je 1968. izgradnjom privremenog mosta sa rumunske strane, dužine 100 metara, dok se sa jugoslovenske strane slobodni tok Dunava polako smenjivao guranjem velikih kamenih i betonskih blokova. Za to vreme saobraćaj se postepeno preusmeravao na otvorene prevodnice. U to vreme bila je u potpunosti osposobljena rumunska brodska prevodnica, kroz koju su svečano 3. avgusta prošli prvi brodovi (jugoslovenska je u potpunosti završena do oktobra 1970. godine). Za sve vreme izgradnje plovidba je bila zaustavljena na samo devet dana i to upravo avgusta 1969.³¹⁷¹

Tokom četrdeset dana neprekidnog spuštanja gabiona i stena u reku, 5. avgusta 1969. godine došlo se do najkritičnije faze pregrađivanja preostalih nekoliko desetina metara, a 13. avgusta je reka konačno pregrađena. Evakuacija vode vršena je preko završenih tri polja prelivne brane, dva turbinska otvora na jugoslovenskoj strani i po tri temelja ispusta na obe strane. Kroćenjem Dunava, završeno je 90% svih građevinskih radova. Ostala je još izgradnja jednog nizvodnog nasipa, prelivne brane, brodske prevodnice.³¹⁷² Iznad i ispod mesta gde je Dunav pregrađen, podignuti su zagadi koji su omogućili isušivanje središnjeg dela korita i izgradnju jedanaest polja prelivne brane. Završetak ovih radova je omogućio da već u narednoj godini bude pušten u rad prvi agregat.³¹⁷³

³¹⁶⁹ AJ, SIV-130, f. 616, Problem finansijskog učešća podunavskih zemalja u izgradnji plovnog dela sistema Đerdap, 13. 11. 1968, 1-3.

³¹⁷⁰ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 140, dos. 15, Izveštaj o rezultatima rada VIII zasedanja Mešovite komisije za Đerdap, 05. 06. 1967, pov. br. 421014, 1-3.

³¹⁷¹ M. Paunović, *Đerdap i Timočka krajina*, 768-769.

³¹⁷² ХЕПС Ђердап 1, <http://www.eps.rs/lat/djerdap/Stranice/istorija.aspx> (posećeno 14.09.2019).

³¹⁷³ AJ СИВ-130, ф 616, Извештај о извршењу програма радова на изградњи ХЕ Ђердап у 1969. години.

Poslednja faza je pripala montažerima turbina i ostalih uređaja za distribuciju električne energije do potrošača.³¹⁷⁴ Sporazumom o izgradnji Đerdapa, predviđeno je da do kraja 1970. budu puštena po dva generatora, a ceo sistem do kraja 1971.³¹⁷⁵ Zahvaljujući brzom tempu rada, prva turbina je puštena u rad 6. avgusta 1970. godine, tako da je struja potekla pet meseci pre predviđenog roka. Ovaj prvi agregat je uključen u energetska sistem zemlje u okviru probnih ispitivanja. Za samo jedan dan turbina je proizvela oko milion kilovat-časova električne energije.³¹⁷⁶ Druga turbina, a prva na rumunskoj strani, uključena je u energetska sistem 15. avgusta. Sledeći zadatak radnika je bio postavljanje čeličnih zatvarača na prelivna polja đerdapske brane. Funkcija tih zatvarača je bila stvaranje akumulacionog jezera, koje bi pokretalo turbine u vreme niskog vodostaja Dunava, i regulisanje nivoa na koti 63 ili 69.5 metara.³¹⁷⁷ Druga turbina na jugoslovenskom delu hidroelektrane je puštena u probni rad 11. novembra 1970, s tim što zbog ispitivanja ispravnosti uređaja ona nije proizvodila struju sve do 8. decembra.³¹⁷⁸ Treći agregat, od ukupnih šest, na jugoslovenskoj strani je bio pušten u rad krajem 1970. godine. Ostala tri su montirana i priključena na mrežu tokom 1971. godine.³¹⁷⁹

Uporedo sa radovima na glavnom objektu, sprovodili su se radovi na izgradnji puteva, relokaciji naselja i zaštiti priobalja.³¹⁸⁰ Dinamika radova na glavnom objektu zahtevala je da se mesta poput Sipa, Donjeg Milanovca, Tekije i drugih koji su bili na najmanjoj nadmorskoj visini, isprazne do kraja 1969. godine. Jedini sektor gde se radovi nisu odvijali po planu bio je rad na zaštiti priobalja. Do kraja 1968. godine trebalo je završiti 69% od ukupnog programa zaštite priobalja, a ostvaren je samo 1%. Problemi koji su se po ovom pitanju javili prvenstveno su bili rezultat neblagovremenog odobravanja sredstava od strane Jugoslovenske investicione banke. Pored toga, pojavile su se razlike u oceni mogućih tehničkih rešenja za radove u vrednosti od 6.4 miliona dolara, koje je po ugovoru o likvidaciji salda rumunska strana trebalo da izvede na jugoslovenskoj strani. Na kraju, tokom XIII zasedanja Mešovite komisije maja 1970. i jenskog sastanka Komiteta za privrednu saradnju, pronađeno je rešenje da jugoslovensko preduzeće „Dunav–Tisa–Dunav“ izvrši sve potrebne radove, a da pomenuta visina salda bude nadoknađena kroz radove koje bi rumunska strana izvršila na glavnom projektu, kroz isporuku opreme, robe ili električne energije nakon završetka sistema.³¹⁸¹

Izgradnjom brane stvoreno je akumulaciono jezero dužine 132 km i širine od 0.2 do 3 km. Poput širine, tako je i dubina jezera varirala od 20 do 120 metara. Loša strana stvaranja ovog veštačkog jezera je činjenica da je pod vodom potopljeno sedam naselja sa jugoslovenske i jedanaest sa rumunske strane, poput Sipa, Tekije, Donjeg Milanovca, Golupca, Verčiorova, Tufarija, Oršave, Tisovice, Kozle... Pod vodom su ostala i ostrva Ostrovo, Poreč i Adakale. Iz ovih mesta je preseljeno oko 23.000 stanovnika, 8.400 sa jugoslovenske i 14.600 sa rumunske strane. U svrhu zaštite priobalja od porasta nivoa Dunava, izgrađeno je još jedno jezero kod Velikog Gradišta dugo 17 km, a široko od 500 do 1000 m.³¹⁸²

³¹⁷⁴ П. Јанковић, Дунав преграђен за свега 22 дана, *Политика*, 14.8.1969, 1.

³¹⁷⁵ АЈ КПП I-2/40, Информација о изградњи система Ђердап, 30.5.1969.

³¹⁷⁶ П. Јанковић, Потекла ђердапска струја, *Политика*, 7.8.1970, 3.

³¹⁷⁷ Потекла и румунска струја, *Политика*, 16.8.1970, 6.

³¹⁷⁸ Струја потекла и из другог ђердапског агрегата, *Политика*, 9.12. 1970, 4.

³¹⁷⁹ Ђердап: прорадио и други агрегат, *Борба*, 12.11.1970, 5.

³¹⁸⁰ Najvažnije izgrađene saobraćajnice bile su pomenuti put Negotin–Kladovo, zatim, Kladovo–Tekija 22 km, Tekija–Golubac 107km. Poslednja je građena do 1970. godine zbog terena koji je zahtevao gradnju 28 mostova („Za tri godine savladan najteži deo posla“, *Privredni pregled, posebni prilog: Tri godine izgradnje HE Đerdapa*, 3. 9. 1967, 5).

³¹⁸¹ АЈ, SIV–130, f. 616, Информације о станју радова на заштити приобалног подручја од дејства успора система Ђердап, 23. 7. 1970, 1–4.

³¹⁸² М. Пауновић, *Đerdap i Timočka krajina*, 801.

Izgradnja hidroelektrane i stvaranje akumulacionog jezera, neminovno je značilo povećanje vodostaja Dunava, a samim tim i plavljenje pomenutih naselja, sela, ali i istorijskih lokaliteta i spomenika koji su se nalazili na priobalju. Zato se u realizaciju projekta krenulo radovima istraživačkog i zaštitnog karaktera. Vršena su etnološka istraživanja, zatim ispitivanja flore i faune, geološkog sastava, klime i drugih važnih prirodnih segmenata đerdapske oblasti. Posebna pažnja bila je posvećena zaštiti spomenika kulture i arheoloških nalazišta. Ovde kao najvažnije treba izdvojiti premeštanje Trajanove table i Lepenskog vira, zatim skidanje fresaka iz crkve na Porečkoj Adi, premeštanje spomenika Koče Kapetana i spomenika borcima Prvog svetskog rata.³¹⁸³ Podizanje vodostaja Dunava štetilo je i Golubačkom gradu, čiji su najniži delovi bili potopljeni.³¹⁸⁴ Dosta važnih nalazišta bilo je potopljeno i na rumunskoj strani. Iako su radovi na zaštiti kasnili u početku, na kraju su završeni u potrebnom roku. Na jugoslovenskoj strani izgrađeno je 370 km nasipa, 1200 km kanala, stotinak izlivnih i crpnih bunara i drugih drenažnih i crpnih sistema za zaštitu zemljišta i naselja.³¹⁸⁵

Svečano otvaranje hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“, bilo je održano 16. maja 1972. u prisustvu predsednika Josipa Broza i Nikolae Čaušeskua. Oni su kao najznačajnije iz projekta kroćenja Dunava, izdvojili stvaranje uslova za sigurnu plovidbu Đerdapskom klisurom i obezbeđivanje jeftine električne energije.³¹⁸⁶ Rezultat je bio sledeći. Stvorena je jugoslovensko-rumunska hidroelektrana „Đerdap – Portile de Fier“, dužine 1.278 metara i visine preko 72 metara, sa 14 prelivnih polja ukupne dužine 441 m, leve i desne elektrane dužine po 214 m, dve prevodnice po 53 m (širina korisnog dela je 34 m, a dužina 310 m) i dve nejednake neprelivne brane od 117 i 186 metara, te ukupne snage od 2.100 megavata, sa srednjom godišnjom proizvodnjom električne energije od 10,3 milijardi kilovat-časova. Ovi podaci sistem i danas stavljaju na peto mesto u svetu po proizvodnji, na četvrto po veličini, a prvo u Evropi.

Osim što je koštala preko 400.000 miliona dolara (preko 5 milijardi današnjih dolara), izgradnju HEPS „Đerdap I“ je životom platilo oko 100 ljudi, sa vekovnih ognjišta je bilo preseljeno preko dvadeset hiljada žitelja iz 18 naselja, potopljeno je oko 5.600 hektara zemlje i uništen veliki procenat kulturnog nasleđa Đerdapskog sektora. Ipak, doprinos je bio veliki. Prva elektrana na Đerdapu obezbedila je bržu, jeftiniju i bezbedniju plovidbu, ogroman izvor čiste električne energije i kopnenu vezu između dve zemlje. Hidroenergetski i plovidbeni sistem „Đerdap“, danas predstavlja sistem koji obezbeđuje 18% jugoslovenske i oko 10% rumunske ukupne nacionalne proizvodnje električne energije i most koji konstantno podstiče razvoj bilateralnih odnosa između dve države.

Odluka da se započne jedan grandiozan projekat poput Đerdapa³¹⁸⁷, može se posmatrati kao još jedna od rumunskih manifestacija nezavisnosti. Poseta Deža Jugoslaviji je bila jasan znak želje da se poveže i sa zemljama van bloka. Jugoslavija je bila idealna iz više razloga. Ona nije pripadala nijednom bloku, bila je u susedstvu i preko nje je bilo mnogo lakše uspostaviti kontakt sa Zapadom.³¹⁸⁸ Koliko je Đerdap bio važan i Titu, govori podatak da je on klisuru zvanično posetio šest puta, od toga se četiri puta sastao sa Georgiju Dežom i Nikolae Čaušeskuom (1964, 1969, 1972. i 1977), jednom je

³¹⁸³ Лазар Трифуновић, Борба са временом, Политика, Телеобјектив, 13.7.1969, 30-32.

³¹⁸⁴ Г. Маријановић, Вујовић, Голубац, средњовековни град, Старинар XXXIII-XXXIV, Београд 1982-83, 65-70.

³¹⁸⁵ Радоје Р. Зечевић, Србија и међународни положај Ђердана, историја и садашњост, Београд 2000, 228.

³¹⁸⁶ Milan Gulić, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants“, *Tibiscum* 5/2015, 511–528.

³¹⁸⁷ Jugoslovensko-rumunska hidroelektrana „Đerdap–Portile de Fier“ ima snagu od 2.100 megavata, sa srednjom godišnjom proizvodnjom električne energije od 10.3 milijardi kilovat-časova. To je sistem u vreme izgradnje stavljal na peto mesto u svetu po proizvodnji. Đerdap se po snazi meri sa Asuanskom branom, ali proizvodi više struje. HE „Đerdap“ je bila najveća evropska hidroelektrana, a po veličini četvrta u svetu (Milan Gulić, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants“, *Tibiscum* 5/2015, 511-528).

³¹⁸⁸ Kurt W. Treptow, *A history of Romania*, 531.

sam obišao Đerdap 1959. godine, a jednom u društvu predsednika Zambije, Keneta Kaunde 1970. godine.³¹⁸⁹ Njegove reči da je uspešna realizacija projekta ne samo pitanje velike ekonomske potrebe, već i pitanje prestiža najbolje govore o tome da je u očima rukovodstva u Beogradu, ali i onog u Bukureštu HE „Đerdap“ posmatran kao ispit na kojem svet preispituje njihove ambicije i sposobnost za velika dela.

³¹⁸⁹ Jovan Pejkić, *Tito na Đerdapu*, Negotin 1984, 1.

6. LJUDI I INSTITUCIJE

6.1. Josip Broz Tito i rumunski državno-partijski vrh

Bilateralni odnosi između država, u najvećem broju slučajeva, bili su zasnovani na realnim državnim interesima. Međutim, dubljom analizom mogu se otkriti mnogi drugi faktori koji su u određenoj mjeri uticali na razvoj. Čovjek kao nosilac saradnje je svakako jedan od značajnijih faktora. On je u zavisnosti od položaja koji je imao, mogao da utiče na razvoj ili pogoršanje odnosa u određenoj sferi. U tom smislu najznačajniju ulogu su imali oni koji su i rukovodili državama. Treba naglasiti da državnici nisu mogli da budu nosioci celokupnih bilateralnih odnosa, ali su mogli biti inicijatori razvoja. Kao krovne ličnosti svojih država, oni su svojom gestikulacijom ili stavovima, mogli da inspirišu ili nekad i naredi podređenima da ozbiljnije pristupe rešenju međudržavnih pitanja. Harizma državnika mogla je lako da rasplamsa u načelu prijateljska osećanja običnog naroda. Dobar primer toga, jesu odnosi između srpske-jugoslovenske i rumunske države.

Nakon II svetskog rata pečat bilateralnoj saradnji sa rumunske strane, davali su Georgiju Dež i Nikolae Čaušesku. Oni su sa jugoslovenskim liderom, Josipom Brozom Titom, stvorili jednu posebnu vrstu odnosa. Uticaj ideologije i sovjetskog rukovodstva u prvom redu, učinio je da razvoj kontakata Deža i Tita bude pun prekida. Radikalna rez, koji je nastao 1948, i petogodišnja stagnacija, započeta drugom antijugoslovenskom kampanjom od 1958. godine, bacili su senku na značajan angažman Georgiju Deža. On je naročito od 1963. godine bio nosilac politike zbližavanja prema Jugoslaviji. Njegov naslednik je, prema tome, bio samo nastavljatelj takve politike.

Saradnja Tita sa rumunskim komunistima i Dežom, kao prvim sekretarom, zbog iste ideologije bila je predodređena na brzu pozitivnu putanju. „Bratska saradnja“ je često uticala da se potpisuju ugovori koji nisu bili zasnovani samo na čistim interesima. Međutim, sukob jugoslovenskog lidera sa Josifom Staljinom, značio je promenu odnosa i sa ostalim sovjetskim satelitima, pa i Rumunijom. I dok su neki, poput Ane Pauker, Đorđeskua i Patraškana, odmah krenuli sa optužbama posle donošenja Rezolucije Informbiroa, Dež je pokazivao spremnost da sasluša i pruži priliku KPJ da pokaže ispravnost i otkloni sumnju. Ipak, kada je trebalo da se bira između Staljina i Tita, on se odlučio za moćnijeg. Kako bi dokazao svoju vernost, njemu je dat zadatak da pročita referat protiv KPJ i Tita, na drugom sastanku Informbiroa u Budimpešti 1949. Zbog toga je bio nagrađen podrškom u obračunu unutar Rumunske radničke partije.³¹⁹⁰ Slaba narodna podrška i totalna potčinjenost sovjetskom rukovodstvu, uslovljavali su da rumunsko postavljanje prema Jugoslaviji bude po uzoru na SSSR. Do 1953. godine Tito je bio nazivan raznim imenima, na granici je vladalo ratno stanje, a jugoslovenska manjina je bila proganjana. Nakon Staljinove smrti došlo je do pomirenja Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, ali je Dež bio oprezan. Čekao je da se uveri u trajnost pomirenja Tita i Hruščova. Zbog toga je sa Rumunijom normalizacija kasnila gotovo u svakom aspektu. Koliko je Deža radovalo pomirenje, toliko ga je i plašilo. Uticaj Jugoslavije kao nezavisne socijalističke zemlje na rumunski narod, mogao je da uruši i tako krh položaj Rumunske radničke partije. Imajući to u vidu, kao i stav da se odluke ne donose u Bukureštu već u Moskvi, jugoslovensko rukovodstvo je sa strpljenjem čekalo da i Dež od Hruščova dobije savet da treba otvorenije prići normalizaciji odnosa. Na proslavi Dana Republike u Ambasadi FNRJ, u Bukureštu 29. novembra 1954. godine, pored ostalih predstavnika Rumunije, bio je i Dež. Tom prilikom, on je ambasadoru Nikoli Vujanoviću rekao: „Ja i drug Tito smo bili dobri

³¹⁹⁰ Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999, 552–553.

prijatelji. Ali šta ćete, došla su takva vremena... vi to možete razumeti, ali važno je da zaboravimo ono što je bilo rđavo i da gledamo napred“.³¹⁹¹

Postepeno jačanje moći Georgiju Deža i popuštanje sovjetske kontrole, doveli su do realnijeg sagledavanja odnosa sa Titom. Mnoga poboljšanja koja su nastupila sredinom pedesetih godina, delom su bila postignuta Deževim zalaganjem. To se naročito osećalo uoči njegove posete Jugoslaviji 1956. godine, kada su mnogi bilateralni ugovori bili potpisani, a među njima i onaj o iskorišćavanju hidroenergetskog potencijala Dunava u Đerdapskom sektoru. Novi ideološki sukob koji je izbio nakon par godina, Rumuniju nije automatski svrstao u antijugoslovenski tabor. Karakteristično za period 1958–1962, bilo je da se Dež eksponirao samo onoliko koliko je bilo potrebno da zadovolji zahteve iz Moskve.

Sve veće suprotstavljanje integrativnim zahtevima u okviru SEV-a, vodilo je približavanju Jugoslavije i Rumunije. Dež je opet postao pokretač takvog pravca. Njegova poseta iz novembra 1963. može se smatrati temeljom ubrzanog razvoja, koji je nastupio u drugoj polovini godine. Susret u blizini Temišvara 1964. bio je pokazatelj poverenja koje je zavlдалo u odnosima, ali i velikog poštovanja Titovog ličnog iskustva od strane Deža. Savete kako da se RRP dalje postavi prema Moskvi, Dež je ozbiljno uzeo u obzir. Nakon razgovora sa Titom, ambasadoru Milatoviću je saopštio sledeće: „Rešili smo da poslušamo Titove savete da bi umirili situaciju sa partnerima, pokazujući najveću stalozhenost i toleranciju, ali ne odstupajući od naših principijelnih stavova o ravnopravnosti, nezavisnosti i slobodi naše zemlje, braneći se od makar čijeg mešanja u naše unutrašnje stvari. Divimo se vama Jugoslovenima kako ste to odbranili!“ Iz tih reči može se izvući zaključak da je Tito bio važna podrška, dragocen savetnik, a jugoslovenski put svojevrsni uzor na koji se treba ugledati. Na osnovu memoara Arsa Milatovića, stiče se utisak da je harizmatični Tito ostavio jak utisak na Georgiju Deža, koji se u neobaveznim razgovorima često prisećao anegdota i najvažnijih momenata iz ostvarenih susreta sa Titom.³¹⁹²

Ako se pogledaju Titovi kontakti sa raznim svetskim državicima, može se primetiti da je on tokom života najviše susreta imao sa Deževim naslednikom Nikolae Čaušeskuom.³¹⁹³ Od 1965. pa do Titove smrti 1980. godine, oni su se susreli čak 19 puta.³¹⁹⁴ Za mladog Čaušeskua, koji je 1965. izabran za generalnog sekretara KP Rumunije³¹⁹⁵, saveti i iskustvo jednog komunističkog lidera „slobodnog duha“ poput Tita, bili su više nego potrebni. Put samostalnosti za koji se rumunsko rukovodstvo opredelilo, zahtevao je svaku vrstu pomoći.³¹⁹⁶ Jugoslavija, koja je taj put uspešno sprovela, mogla je Rumunima da posluži kao model. Svakako ne manje važno, bio je i položaj Jugoslavije između Istoka i Zapada, što je bila idealna prilika da jedna socijalistička zemlja poput Rumunije, preko nje uspostavi značajnije kontakte sa svetom. Lično za Čaušeskua, Titov primer je pokazivao da su

³¹⁹¹ DAMSPS, PA, 1955, Rumunija, f. 56, dos. 25, Zvanične izjave rumunskih rukovodilaca povodom normalizacije odnosa sa Jugoslavijom, pov. br. 18984.

³¹⁹² Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, II*, Ljubljana–Zagreb 1986, 155.

³¹⁹³ Prema jednom popisu, koji se danas čuva u Arhivu Jugoslavije, Josip Broz Tito je od stupanja na mesto šefa države 1953. 159 puta napustio zemlju, posetio 70 zemalja i susreo se sa preko 250 stranih šefova država i premijera. U Jugoslaviju je do svoje smrti ugostio 175 šefova država, 110 premijera, oko 200 ministara inostranih poslova i ogroman broj parlamentarnih i drugih delegacija (AJ, KPR, Popis zemalja koje je posetio Josip Broz Tito i Prijemi stranih delegacija kod Josip Broza Tita).

³¹⁹⁴ U obzir su uzeti samo zvanični susreti i međudržavne posete, a ne susreti na međunarodnim skupovima, konferencijama i zasedanjima.

³¹⁹⁵ Sa 47 godina, koliko je imao kada je izabran za generalnog sekretara, Čaušesku je bio najmlađi partijski rukovodilac izabran na to mesto.

³¹⁹⁶ Francisko Veiga, „Sličnosti u političkom i društvenom životu Jugoslavije i Rumunije“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ur. Petar Kačavenda, redakcija Dragan Bogetić, Beograd 1996, 245–253.

putovanja i susreti sa stranim državicima, ključni mehanizam za učvršćivanje ličnog prestiža i afirmacije na internacionalnom planu.

Samit diplomatija, čiji je Tito bio pobornik, ubrzo je postala primamljiva i rumunskom vođi, koji je na sve načine pokušavao da pridobije podršku naroda, sveta i poveća lični ugled. Za razliku od ostalih komunističkih predstavnika, Čaušesku na početku nije imao široku podršku narodnih masa, jer ga pozicije koje je dotada zauzimao nisu stavljale u prvi plan.³¹⁹⁷ Kako nije raspolagao prestižom jednog revolucionara, niti imao stranu podršku, a teror više nije mogao da bude opcija, kao izvor svoje moći uzeo je politiku kompromisa. Ona se sastojala od kombinacije saradnje sa predstavnicima starije garde i oslanjala na mlađe generacije, zatim manipulacije i obilnog nagrađivanja svojih pristalica, od reformi u partijskom i državnom sistemu i naravno od izražene populističke politike. Kurs samostalnosti i antisovjetska politika su bili baza njegovog populizma, ali i ključni faktori koji su Čaušeskua približavali Titu.³¹⁹⁸

Želja da se izvuče iz zagrljaja Moskve, upućivala je Bukurešt ne samo na zemlje Zapada, nego i na treći svet. Za Čaušeskua podrška neangažovanih zemalja, pre svega u Ujedinjenim nacijama, bila je prekopotrebna.³¹⁹⁹ Tito, kao nekrunisani lider nesvrstanih, mogao je da odigra veliku ulogu. Oslanjajući se na odlične odnose sa Titom, on je naročito od 1973. počeo da se „udvara“ nesvrstanim.³²⁰⁰ Osim u političkom smislu treći svet, kao uostalom i za Jugoslaviju, bio je interesantan kao veliko tržište. Takav interes uvideo je Georgiju Dež iz saradnje sa Indijom sa kojom je od 1959. postojao dugoročni trgovinski ugovor. Rumunski proizvodi, koji nisu u velikom procentu bili konkurentni na zapadnom tržištu, jedinu šansu su videli u afričkim, azijskim i južnoameričkim zemljama i njihovim tržištima.³²⁰¹ Dakle, Čaušesku je Tito bio uzor na spoljno-političkom planu, dragoceni savetnik u antisovjetskoj politici, ali i važan posrednik u rumunskom prodoru ka zemljama trećeg sveta.

Iz samih kontakta koje je Tito imao sa Dežom, a kasnije i Čaušeskuom, rumunski rukovodioci su stekli visoko mišljenje. Otvorenost koju je imao u razgovorima, njegova percepcija najvažnijih međunarodnih problema i saveti koje je davao, uticali su da se u Rumuniji na njega sve više gleda kao na prijatelja i iskusnog savetodavca. Rumunski kontakti sa drugim zvaničnicima takođe su ulepšavali njegovu sliku u Bukureštu. Prilikom posete Naser (kraj 1966. ili početak 1967), Čaušesku je uvideo koliki je ugled Josip Broz imao u UAR. Naser ga je smatrao velikim državnikom i svojim najboljim prijateljem čiji su mu saveti mnogo pomogli. „I sad kad ima problema i dileme, on se obraća Predsedniku, jer je uveren da će od njega dobiti prijateljski i iskren savet“. Kivu Stojka koji je prisustvovao razgovorima Čaušesku–Naser, rekao je da se egipatski lider odlučio za širu saradnju sa Rumunijom, posle razgovora sa Titom i njegovom pomoći da bolje shvati njen značaj. Slično je Čaušesku čuo i od Hajle Selasija.³²⁰²

A kako je Tito gledao na ovu susednu zemlju i njenog lidera? Tokom 1962. godine, u diplomatskim krugovima, govorilo se o izvesnoj diferencijaciji među samim rumunskim rukovodstvom. Jedan deo je po njihovim iskazima naginjao progresivnom prvom zameniku predsednika Vlade, George

³¹⁹⁷ Adam Burakowski, *Dictatura lui Ceausescu (1965-1989)*, București 2011, 139.

³¹⁹⁸ Mary Ellen Fischer, *Nicolae Ceausescu and the Romanian Political Leadership: Nationalization and Personalization of Power*, Harvard 1983, 14.

³¹⁹⁹ Jadranka Jovanović, *Jugoslavija u Organizaciji Ujedinjenih nacija: 1945–1953*, Beograd 1985, 36–38.

³²⁰⁰ Lavinia Betea, Florin-Răzvan Mihai, Ilarion Țiu, *Viața Lui Ceausescu*, Târgoviște 2015, 118.

³²⁰¹ Colin W. Lawson, "National Independence and Reciprocal Advantages: The Political Economy of Romanian-South Relations", *Soviet Studies*, Vol. 35, no. 3 (jul 1983): 362–375.

³²⁰² DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 4, Razgovor ambasadora Petrića sa Kivu Stojkom prilikom predaje Povelje zahvalnosti Skoplja, 11. 01. 1967, pov. br. 4729,1.

Apostolu, a drugi Čaušeskuu, organizacionom sekretaru RRP, koji je viđen kao stub starih formi.³²⁰³ Sa prvim nagoveštajima o bolesti Deža i da se radi o raku, jugoslovenski analitičari su smatrali da bi dolazak Čaušeskua, koji je naročito počeo da se uzdiže, doneo veliko pogoršanje odnosima.³²⁰⁴ Želja da se takav razvoj predupredi, uticala je da se jugoslovenski predstavnici, prilikom prolaska Čaušeskua kroz zemlju, juna meseca 1963. godine, prema njemu odnose srdačno i da mu posvete veliku pažnju. Takvo gostoprimstvo je zapamtio, što se vidi i iz toga što je kasnije u nekoliko navrata to podvlačio, prilikom razgovora sa ambasadorom Savezne Federativne Republike Jugoslavije u Bukureštu, Arsom Milatovićem.³²⁰⁵

O Čaušeskuu jugoslovenske analize su menjale mišljenja od prilike do prilike. Još jedan primer bilo je njegovo postavljanje povodom boravka na VIII kongresu SKJ, održanog u decembru 1964, najpre uzdržano i hladno, a zatim veoma srdačno. Njegova uzdržanost je trajala do susreta sa Titom, što je u Beogradu tumačeno kao želja da ostvari glavni cilj svog boravka, a to je prenošenje da Rumunija nije promenila pozicije po pitanju savetovanja i drugih važnih problema u međunarodnom radničkom pokretu. Mihajlo Hornjak je u zabelešci o boravku opisao Čaušeskuovo ponašanje sledećim rečima: „Sav od živaca, menjao raspoloženje iz krajnosti u krajnost, ponekad bez ikakvog vidljivog razloga. Posle prvog razgovora sa drugom Titom, kad preneo poruku, sasvim se izmenio, na bolje, navalio na konjak i jelo“.³²⁰⁶

Kada je stupio na vlast, ostali čelnici Rumunske partije su o njegovom životu malo znali.³²⁰⁷ Za njih je on postojao samo u okviru partijskog funkcionisanja. Biografski podaci, koje je na traženje jugoslovenskog vrha Ambasada u Bukureštu uspela da sakupi, takođe su bili vrlo šturi, što je sputavalo dublju analizu i prognoze daljeg razvoja odnosa. Kako je primetio Silviu Brucan „Rumunijom je 1965. godine zavladao savršen partijski aparatčik“, vidljiv samo u okvirima službe.³²⁰⁸ Takvo viđenje podržava i činjenica da mu u početku svet, a i većina Rumuna, nisu pridavali veliku pažnju.³²⁰⁹

Nastavak Deževe politike, liberalizacija, držanje nezavisnog kursa, a naročito prkošenje Moskvi, kod Tita su još više podsticali zainteresovanost za istočnog suseda. Za njega su dobri odnosi i bliski kontakti sa predstavnicima rumunske vlasti, bili važan prozor u Istočni blok i blagovremeno

³²⁰³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 1, Odnosi Jugoslavija–Rumunija u toku 1962. i perspektive za 1963, pov. br. 42411, 4.

³²⁰⁴ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 05. 02. 1963, pov. br. 44307, 1.

³²⁰⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 29. 08. 1963, pov. br. 428669, 1.

³²⁰⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–45a, Delegacija Rumunske radničke partije, 15. 12. 1964, 5.

³²⁰⁷ Smatrajući da njegova biografija nije dovoljno dobra da bi on bio sledeći izbor, diplomatski predstavnici su se okretali drugim kandidatima. Ovakva postavka nije se promenila ni u 1965. godini. Predstavnici poljske Ambasade su sa jugoslovenskim savetnikom Čudinom, podelili informacije da se među Rumunima marta meseca govorilo da bi funkciju predsednika Državnog saveta mogao da preuzme Apostol, koji je imao velike revolucionarne zasluge, koji je zajedno sa Dežom bio u zatvoru i čitavo vreme učestvovao u rukovođenju revolucionarnim pokretom, a kasnije i državom. Maurera kao potencijalnog kandidata nisu uzimali u obzir, jer bi dolazak jednog Nemaca u vreme kada se u Rumuniji naročito propagira nacionalizam, bio loš potez. Poljaci Čaušeskua kao potencijalnog naslednika ni tada nisu videli iz razloga što je bio „mlad i ne naročito popularan“. Za njega se smatralo da je bio ambiciozan čovek čvrste ruke i jedan od bliskih Deževih saradnika. U oceni daljeg razvoja rumunske spoljne i unutrašnje politike, u diplomatskim krugovima je vladalo mišljenje da će trojka Čaušesku–Kivu Stojka–Maurer nastaviti Dežev kurs nacionalističke i antisovjetske politike, jačanja samostalnosti i demokratizacije na unutrašnjem planu. (DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 144, dos. 10, Zabeleška o razgovoru Čudine sa Ciroju, načelikom MIP-a za Aziju, Komarekom, savetnikom Ambasade ČSSR i Baronskom, II sekretarom poljske Ambasade na koktelu u Ambasadi Mongolije, 18. 03. 1965, pov. br. 411145, 1; DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 14, Telegram iz Varšave od 31. 03. 1965, pov. br. 412178, 1).

³²⁰⁸ Silviu Brucan, *The Wasted Generation: Memoirs of the Romanian Journey from Capitalism to Socialism and Back*, Boulder 1993, 100–103.

³²⁰⁹ Martyn Rady, *Romania in Turmoil: A Contemporary History*, New York 1992, 39; Nemanja Mitrović, *Tito–Čaušesku: godine zbližavanja*, Beograd 2020, 36.

informisanje o politici, kretanjima i odnosima unutar njega. Bukurešt, koji je pokazivao znakove samostalnosti od Moskve, mogao je da ojača pozicije koje je Jugoslavija imala u svetu, kao zemlja koja je u stanju da svojim primerom primami još neke komunističke zemlje i time poljulja monolitnost lagera.

Verovanje da je to moguće, postojalo je sve do 1971. godine, jer je do Čaušeskuove posete Kini, Vijetnamu i Severnoj Koreji, Rumuniju drmla „zapadna groznica“. Očaran onim što je tamo video, on se opet okrenuo Istoku. Čak je iz dalekih krajeva doneo u Rumuniju i „kulturnu revoluciju“. ³²¹⁰ Kraj jednog liberalnog perioda u Rumuniji i početak Čaušeskuove diktature, ipak nisu narušili odnos sa Titom. Oni su i posle toga nastavili da se sastaju i rade na uzdizanju bilateralne saradnje.

Prilikom analize ličnog doprinosa dvojice rukovodilaca, treba imati na umu da su obojica svoj kult gradila identifikacijom sa državom i partijom. Po principu „Država, to sam ja“ oni su nacionalne interese predstavljali kao svoje, a svoje kao državne. Zbog toga je njihov odnos bio mešovina ličnog i državnog. ³²¹¹

Lakoća sa kojom su dogovarani susreti na najvišem nivou, govori o raspoloženju i spremnosti dve strane na otvorenu razmenu mišljenja i sagledavanje problema, kako bilateralnih, tako i onih međunarodnih. Obojica lidera su bila pobornici samit diplomatije. Na osnovu njihovog političkog delovanja, može se reći da su se rukovodili mišljenjem Ruzvelta, da je putem razgovora moguće postići bilo kakav sporazum. ³²¹² Titovo lično angažovanje na međunarodnom planu, bilo je toliko da su se uspesi ili pogreške jugoslovenske diplomatije gotovo u celosti prepisivale njemu. Zbog toga se verovalo da su dobri odnosi sa stranim državicima rezultat isključivo njegovih napora. ³²¹³

Ličnost Čaušeskua je neposredno vezana za borbu Rumunije za ravnopravne odnose socijalističkih zemalja i nezavisniju politiku u odnosu na SSSR. Ambicije da se u kratkom roku ostvari modernija i nezavisnija država, ponekad su se sukobljavale sa njenim stvarnim mogućnostima. Rumunski lider je, poput Josipa Broza, težio da spoljnu politiku vremenom sve čvršće drži u svojim rukama, ali kao Tito, i on je bio rad da prihvati savete iskusnijih saradnika i diplomata, bar u prvim godinama vladavine. Takvi ljudi su imali znatan uticaj na Tita i Čaušeskua i formulisanje kursa u spoljnoj politici dve države. Svi oni su davali savete da je u interesu obe države da imaju dobre odnose. ³²¹⁴

Susreti i razgovori predsednika Tita i Čaušeskua su bili korisni, ne samo za upoznavanje stavova i pozicija dve zemlje, već i za jačanje poverenja i sagledavanje daljih mogućnosti saradnje na bilateralnom i spoljnopolitičkom planu. Brojni drugi susreti na visokom nivou su služili za održavanje stepena odnosa i interesa za saradnju, kao i za dublje sagledavanje problema. Godina koja se po broju susreta naročito izdvaja, jeste burna 1968. Ona je otkrila da je spoljna politika bila i te kako važna za razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa. ³²¹⁵ Kako primećuje Mari Žanin Čalić „jugoistočna Evropa ne samo da je bila i sama poprište blokovske konfrontacije, već je na razne načine bila isprepletana i

³²¹⁰ Dennis Deletant, *Romania under Communism Paradox and Degeneration*, New York 2019, 282.

³²¹¹ Vladimir Tismăneanu, „What Was National Stalinism?“, u: *The Oxford Handbook of Postwar European History*, Oxford 2012, 462–479.

³²¹² William E. Leuchtenburg, *Franklin D. Roosevelt and the New Deal*, New York 2009, 212.

³²¹³ O ulozi Josipa Broza Tita u jugoslovenskoj diplomatiji više u: Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010.

³²¹⁴ Za Čaušeskua je to bio Jon George Maurer, a za Tita Konstantin Koča Popović (DA MSP, PA, 1968, Rumunija f. 157, dok. 419232, 24. 5., Podaci o Čaušeskuu, Maureru i drugim rumunskim rukovodiocima; Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac: sećanja i komentari*, Beograd 1998, 59–65).

³²¹⁵ Nemanja Mitrović, „Međunarodni problemi posmatrani kroz razgovore Josipa Broza Tita i Nikolae Čaušeskua tokom 1968. godine“, *Istorija 20. veka (1/2020)*, 129–146.

sa ostalim žarištima Hladnog rata, Azijom i Bliskim istokom.“³²¹⁶ Mešanje i aktivno učestvovanje u globalnim problemima i želja da se posreduje u rešavanju velikih kriza, bila je izražena u obe države. Brojni globalni problemi, koji su naročito eskalirali krajem 60-ih godina, viđeni su kao prilika za samostalno isticanje malih država, kao što su bile ove dve na velikoj političkoj sceni. Upravo to je bilo i glavni motiv zblizavanja Tita i Čaušeskua.

Burne 1968. godine, Nikolae Čaušesku je tri puta dolazio u Jugoslaviju. Prva u tom nizu bila je nezvanična poseta i lov na gazdinstvu „Tikveš“ na Belju, od 3. do 5. januara. Treba naglasiti da je to bila prva njegova poseta Jugoslaviji, u svojstvu generalnog sekretara i predsednika Državnog saveta.³²¹⁷ Glavni razlog susreta bila je želja dvojice lidera da se prevaziđe udaljavanje nastalo drugačijom percepcijom krize na Bliskom istoku, nastalom 1967. godine. Dakle, putem samit diplomatije, Tito i Čaušesku su pokušali da prevaziđu zastoj u odnosima.

Izvor zastoja bila je različitost u sagledavanju bliskoistočne krize. Kao što je već rečeno, Rumunija je bila jedina komunistička zemlja koja je posle Šestodnevnog rata (5–11. juna 1967), zadržala diplomatske odnose sa Izraelom, pa čak i proširila obim saradnje. Bliskoistočna kriza je bila jedno od najznačajnijih međunarodnih pitanja, te je Rumunija upravo tu htela da istakne svoju samostalnost.³²¹⁸ S druge strane, za Jugoslaviju je kriza bila od velikog političkog značaja, jer se radilo o Titovom najznačajnijem savezniku među nesvrstanima – Egiptu i Gamal Abdel Naseru. Prognoze da bi pad Nasera drastično pogoršao položaj pokreta i njegov ugled u svetu, uticale su da se Tito angažuje i da čak, svestan da arapskim zemljama jedino Sovjetski Savez može da pruži potrebnu pomoć, priđe Moskvi.³²¹⁹ Vezivanje Jugoslavije za lager se najočiglednije pokazalo prilikom Titovog učešća na savetovanjima u Moskvi 9. juna, Budimpešti 11. jula, kao i u kasnijim savetovanjima u Beogradu i Varšavi, gde je usvojena zajednička strategija borbe protiv imperijalizma.³²²⁰

Pomenuto Savetovanje rukovodilaca komunističkih i radničkih partija i vlada socijalističkih zemalja, održano u Moskvi još tokom trajanja Šestodnevnog rata, bilo je ključno za odnose Tito–Čaušesku. Na njemu su se komunističke partije saglasile sa Titovim programom hitne pomoći arapskim zemljama. Zajedničke kominike su potpisale sve partije, osim rumunske. Upravo tu su različitost u stavovima i odluka Rumunije da ne potpiše zajedničku deklaraciju, kojom se osuđuje napad Izraela na arapske zemlje, doveli do udaljavanja dvojice lidera. Tito je bio frustriran činjenicom da Čaušesku zarad ličnog interesa prenebregava opasnost od imperijalizma.³²²¹

Prilika da se odnosi poprave, pružila se upravo tokom pomenute januarske posete. U pauzama između lova na divlje svinje, po čemu je lovište na Belju bilo poznato, dvojica lidera su razgovarala o bilateralnim i međunarodnim pitanjima.³²²² Svestan da mu hladni odnosa sa Titom ne idu u prilog, Čaušesku je krizu na Bliskom istoku i sukob Izraela sa arapskim zemljama pokušao da zaobiđe,

³²¹⁶ Mari Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*, Sarajevo 2020, 446.

³²¹⁷ Ako se izuzme prolazak Nikolae Čaušeskua kroz Jugoslaviju 1962. godine, ovo je bila druga poseta rumunskog lidera Jugoslaviji. On je prvi put zvanično boravio kao šef rumunske delegacije na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom decembra 1964. godine (AJ, KPR, I-3-a/97-20, Podsetnik za razgovore Predsednika Republike sa generalnim sekretarom RKP i predsednikom Državnog saveta SR Rumunije Nikolae Čaušeskom, 22. decembar 1967).

³²¹⁸ Cezar Stanciu, „Romania and the Six Day War“, *Middle Eastern Studies*, vol. 50, no. 5 (2014), 775-795.

³²¹⁹ Više u: Dragan Bogetić, Aleksandar Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010.

³²²⁰ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, 212–217.

³²²¹ AJ, KPR, I-2/33, Beleška sa Savetovanja rukovodilaca KP i šefova socijalističkih zemalja, održanog u Moskvi 9. i 10. juna 1967. godine.

³²²² Danilo Todorović, *Tito–lov–politika*, Beograd 2010, 155–159.

vezujući ih za prošlost, što znači da on nije promenio svoj stav.³²²³ Iako su obojica ostali pri svojim stavovima, vreme je učinilo da arapsko-izraelski rat više ne bude faktor sputavanja saradnje.

Drugi segment razgovora bio je bilateralna saradnja, koja je beležila pozitivan razvoj. Čaušesku je nekoliko puta tokom boravka, ponovio želju da odnosi sa Jugoslavijom budu na najvišem mogućem nivou i da posluže kao primer uspešne saradnje. Međutim, da bi se to ostvarilo, trebalo je još puno rada i zalaganja, naročito u ekonomskoj sferi.

Posle razgovora sa Titom, uočljiva je bila pozitivna evolucija u nekim Čaušeskuovim stavovima, poput saradnje sa progresivnim i demokratskim pokretima po pitanju očuvanja mira i razvoja odnosa. Primećen je i napor da se elastičnije postavi u odnosima sa Sovjetskim Savezom.³²²⁴ Na kraju, razmena mišljenja i trodnevni razgovori u Belju, doveli su do poboljšanja odnosa između dvojice lidera i predstavljali nov podstrek razvoju bilateralnih odnosa. Ključno je pak bilo da je Nikolae Čaušesku sve više Tita percipirao kao dragocenog savetnika.³²²⁵

Druge dve Čaušeskuove posete u 1968. godini, zvanična poseta Čaušeskua od 27. maja do 1. juna i jednodnevno savetovanje od 24. avgusta u Vršcu, bile su delom produkt zainteresovanosti za konsultacije oko događaja u Čehoslovačkoj. Poseta od 27. maja ostala je u istoriografiji upamćena kao prva zvanična poseta rumunskog lidera jednoj stranoj zemlji, u funkciji šefa partije i države. Činjenica da je izabrana Jugoslavija za njegovu prvu takvu posetu, davala je dodatni prestiž, jer su svi dotada komunistički političari, obično nakon dolaska na vlast, prvu posetu inostranstvu činili Sovjetskom Savezu. Tog pravila se držao i Čaušesku, kada je 1965. izabran za generalnog sekretara rumunske partije. Za bilateralu, susret Tita i Čaušeskua značio je potvrdu dobrih odnosa i manifestaciju snažnijeg interesa dva lidera za dalji pozitivan razvoj saradnje.³²²⁶ Razmena informacija o kretanjima u svetu je bila obično od prvorazrednog značaja. Rumunski lider je želeo da čuje Titove utiske sa višemesečnog proputovanja po Aziji i Africi, o planovima pokreta nesvrstanih, ali i o razgovorima sa Brežnjevim. Tita je, s druge strane, zanimalo stanje u Varšavskom paktu i SEV-u i značaj koji je imala De Golova poseta Rumuniji.³²²⁷

Ključna tema je ipak bila čehoslovačka kriza. Osećaj da ona može doneti velike benefite, ali i izazvati opasnost po dve države, delovalo je kao faktor zbližavanja dva lidera.³²²⁸ Zajednički stav bio je da se od njih očekuje da podrže Dupčeka, te su tokom avgusta, kao po dogovoru, u razmaku od samo nekoliko dana, posetili Čehoslovačku. Ta podrška imala je i dublji značaj, što su oni dobro razumeli.³²²⁹

Iako su pomno pratili razvoj situacije i bili dobro informisani,³²³⁰ intervencija pet zemalja Varšavskog pakta 21. avgusta je bila šokantno iznenađenje za jugoslovenski i rumunski vrh.³²³¹ Nošeni trenutkom, Čaušesku

³²²³ AJ, KPR, I-3-a/97-20, dok. 1226/8, Stenogramске beleške sa razgovora vođenih na Belju između Predsednika SFRJ i Predsednika SKJ Josipa Broza Tita i generalnog sekretara KP Rumunije i predsednika Državnog saveta Socijalističke Republike Rumunije Nikolae Čaušeskua dana 3. januara 1968. u 10 časova.

³²²⁴ DA MSP, PA, 1968, Rumunija, f. 157, dok. 41984, Šandru i drugi funkcioneri MIP-a o susretu na Belju, 15. 1. 1968.

³²²⁵ DA MSP, PA, 1968, Rumunija, f. 155, dok. 42281, Pisanje rumunske štampe 1–15 januar 1968, 15. 1. 1968.

³²²⁶ DA MSP, PA, 1968, Rumunija, f. 155, dok. 415896, Materijal u vezi zvanične posete Čaušeskua Jugoslaviji, 26. 6. 1968.

³²²⁷ Zoran Milošević, *Anatomija rumunske politike*, Šabac 2017, 83.

³²²⁸ AJ, KPR, I-3-a/97-21, Zabeleške o razgovorima.

³²²⁹ D. Bogetić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, 129–162.

³²³⁰ Na osnovu arhivske građe i tajne dokumentacije, Petresku je došao do zaključka da je rumunski vrh bio podrobno upoznat i svestan svih aspekata „praškog proleća“. Tito je takođe znao da Moskva neće dopustiti slabljenje bloka pojavom liberalnih struja među članicama Varšavskog pakta. (D. Petresku, „Continuity, Legitimacy and Identity: Understanding the Romanian August of 1968“, *Cuadernos de Historia Contemporanea*, 2009, vol. 31, 69–88).

³²³¹ Konačnu odluku o intervenciji, Moskva je donela posle objavljivanja apela narodu u junu mesecu, poznatog kao manifest „Dve hiljade reči“. Ono što je, čini se, najviše plašilo sovjetsko rukovodstvo, bilo je stvaranje nezavisnog socijalističkog pokreta koji bi se suprotstavio Varšavskom bloku. Dodatnu potvrdu da je ta opasnost realna, davala je

i Tito su, samo nekoliko sati nakon, veoma oštro osudili intervenciju. Neučestvovanje Rumunije u intervenciji, predstavljalo je krajnji domet Čaušeskuove politike distanciranja od SSSR-a, ali i vrhunac zblizavanja sa Titom, čiji su savezništvo i saveti bili ključni za dalje smer rumunske politike.³²³²

Ubrzo nakon intervencije došlo je do sastanka dvojice lidera u Vršcu 24. avgusta 1968. Osim vojnog saveza protiv eventualnog sovjetskog napada, Čaušesku je tražio i mišljenje iskusnog političara, koji se dvadeset godina uspešno opirao pritiscima Moskve. Titov savet je bio: „Moskvi najviše smeta kada socijalističke zemlje i njihove partije krenu sopstvenim putem u socijalizam. SSSR zato ne može da se pomiri sa politikom Jugoslavije, ali ni sa političkim pravcem kojim je išla i Rumunija. Obe zemlje treba da deluju mirno i hladnokrvno ali odlučno, uz preduzimanje svega što je potrebno za odbranu njihovog samostalnog puta“. Ti teški dani, uprkos odbijanju vojnog saveza, dodatno su ojačali odnose dva lidera.³²³³

Zajedničko istupanje Tita i Čaušeskua, posebno je bilo primećeno u vreme kada je SSSR pokušavao da umanj ili likvidira individualnost socijalističkih zemalja i vrši pritisak u cilju postizanja vojne, političke i ekonomske integracije bloka.³²³⁴ Posle susreta sa Titom, Čaušesku je počeo više da naglašava principe političke, vojne i ekonomske nezavisnosti, i pokaže granice do kojih je bio spreman da popušta zarad normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom. Udaljavanje od Moskve istovremeno je značilo zblizavanje sa Beogradom. Dok je blizak i otvoren odnos sa Titom omogućavao da se na pokrenuta pitanja od strane jednog lidera kod drugog reše, ne samo iz razloga realnih interesa već i daljeg produblivanja „prijateljstva“ Čaušeskua sa Titom.

Orijentacija dvojice lidera ka vođenju nezavisne politike, stvarala je obostrani interes za unapređivanje bilateralne saradnje. Razlike u međunarodnom položaju – Jugoslavija pripadala nesvrstanim, a Rumunija lageru, kao i u unutrašnjim sistemima, nisu više videne kao prepreke.³²³⁵ Titovo i Čaušeskuovo delovanje i kontakti, stvarali su povoljnu klimu za sprovođenje raznih inicijativa u ekonomskoj, kulturnoj ili nekoj drugoj sferi.³²³⁶ Smrt je Georgiju Deža sprečila da se ozbiljnije posveti ovom problemu, ali je njegov naslednik krajem 60-ih uspeo da učini određene korake, poput uspostavljanja malogranične saradnje i prvih ozbiljnijih ugovora o kooperaciji. Uprkos konstantnom napretku, ekonomski odnosi ipak nisu dobili crte karakteristične za odnos između dva suseda, sa jakim političkim interesima i vezama.³²³⁷

Pored politike, ekonomije i kulture, Tito i Čaušesku su doprineli razvoju jugoslovensko-rumunskih vojnih i obaveštajnih odnosa. Državno i vojno rukovodstvo Rumunije je od 1968. godine, zauzelo stav da sa Jugoslavijom razvija intenzivne vojne odnose, posebno u proizvodnji naoružanja i vojne opreme. Širi

rumunska štampa, koja je prikazivala Rumuniju i Čehoslovačku kao dva saveznika u zajedničkoj borbi za osamostaljenje od Moskve (M. Retegan, *In the Shadow of the Prague Spring: Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia, 1968*, 60).

³²³² V. Lj. Cvetković, „Jugoslovensko-rumunski odnosi u danima sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj 1968. godine“, u: *1968 – četrdeset godina kasnije*, 163–181.

³²³³ AJ, KPR, I-3-a/97-22, Zabeleške o razgovorima Tita i Čaušeskua, 24. avgust 1968.

³²³⁴ AJ, КПР, I-2/41, Информацја о посети Председника СФРЈ СР Румунији (1. и 2. фебруара 1969), бр. 446487, 12. 2. 1969.

³²³⁵ DA MSP, PA, 1970, Rumunija, f. 161, dok. 427267, Međunarodni položaj i orijentacija Rumunije i jugoslovensko-rumunski odnosi, 23. oktobar 1970.

³²³⁶ Vasile Șandru, „Rumunska komunistička partija – aktivan odred komunističkog i radničkog pokreta“, *Međunarodna politika*, br. 507, 16. 5. 1971, 20–22.

³²³⁷ Glavni razlog je što dve države nisu imale da ponude proizvode koji bi bili neophodni drugoj državi, jer su obe bile orijentisane na industrijsku proizvodnju. Njima nisu bili potrebni gotovi industrijski proizvodi, već sirovine. Obe su oskudevale u sirovinama potrebnim teškoj industriji (Nemanja Mitrović, „Economic Relations between Yugoslavia and Romania during the 1960s“, *Transylvanian Review*; Spring 2019, Vol. 28 Issue 1, 131–145).

vojnoekonomski odnosi odgovarali su i Jugoslaviji, zbog mogućnosti da naoruža svoju vojsku sredstvima koja, prvenstveno zbog finansijskih teškoća, ne bi mogla na drugi način da nabavi.³²³⁸

Kako se ne bi stekao pogrešan utisak, saradnja političara ovog ranga nije podrazumevala postojanje iskrenih prijateljskih osećanja, već odnosa zasnovanog na realnim potrebama, kako zbog opstanka na vlasti, tako i viših državnih ciljeva. U nekim memoarima i stranoj literaturi, mogu se pronaći delovi koji govore da Josip Broz Tito nije imao visoko mišljenje o Čaušeskuu, a posebno ga je iritiralo njegovo ponašanje u lovu.³²³⁹ Želja da bude najbolji u svemu, dovela je i do nekoliko rasprava oko toga čiji je hitac ubio životinju. Jedna takva bila je i prilikom spomenute januarske posete Belju 1968. godine. Prema sećanju Danila Todorovića, Tito je često govorio o rumunskom lideru, ali je o njegovom karakteru imao malo pozitivnih reči.³²⁴⁰

S druge strane, Josip Broz Tito, kao ličnost, izazivao je poštovanje kod svih, čak i kod onih zapadnih diplomata i novinara, koji su ga posmatrali kao komunističkog lidera. Nikolae Čaušesku se kao mlađi u velikoj meri ugledao na Tita, poštovao njegove stavove i osećaj, naročito u spoljnoj politici. Savete koje je tražio i dobijao, uzimao je krajnje ozbiljno.

Slični stavovi i ciljevi u spoljnoj politici su bili polazna tačka zbližavanja, kako sa Dežom, tako i sa Čaušeskuom. Njihova međusobna saradnja delovala je kao odlučujući faktor u podsticanju stalnog uzlaznog toka jugoslovensko-rumunskih odnosa, a njihovi susreti su se brzo ustalili kao obavezni. Svaki od tih susreta je obeležavao nove repere, koji su otvarali još širu perspektivu saradnje u svim oblastima. Njihova želja da se odnosi unaprede, dovela je do poboljšanja celokupne bilateralne saradnje. Mešovite komisije, koje su razrađivale zaključke sa susreta Tita i Deža, kasnije i Čaušeskua, o neophodnosti daljeg razvitka u ekonomskim, kulturnim, naučnim pa i vojnim odnosima, doživljavale su kao garanciju da će rezultati pregovora biti pozitivni. Zbog toga prilikom analiza razvoja bilateralne saradnje Jugoslavije i Rumunije, potrebno je određenu pažnju posvetiti i subjektivnom faktoru.

6.2. Ambasade i ambasadori

Diplomatska predstavništva predstavljaju najznačajniju sponu između dve države. Njihov značaj je među prvima uvideo knez Miloš Obrenović. Kako zbog državnih, tako i ličnih interesa Bukurešt je za njega imao veliki značaj. Iako vazalna kneževina, kakva je bila Srbija, nije imala pravo na diplomatske odnose sa drugim zemljama, pa čak ni sa drugim autonomnim jedinicama u okviru

³²³⁸ Projekat o zajedničkoj proizvodnji aviona, pokrenut je tokom sastanka delegacija SFRJ i SR Rumunije u Bukureštu, od 13. do 16. oktobra 1969. Protokol koji je nastao kao rezultat razgovora, odobren je od strane Saveznog izvršnog veća 17. juna 1970. i time je odobreno da se pregovara o uslovima realizacije saradnje i rada na pripremi međudržavnog ugovora. Projekat „Yurom“, o proizvodnji lovačko-bombarderskog aviona, imao je tehničku podršku Zapadne Evrope. Od Velike Britanije je kupljena licenca za motor, a od Francuske licenca za stajni trap. Za desetak godina, koliko je trajala proizvodnja (1981–1992), proizvedena su ukupno 203 aviona, od čega 115 za Jugoslaviju, a 88 za Rumuniju. Kako bilo, ovaj avion, koji je nosio jugoslovensku oznaku „J-22 Orao“, bio je okosnica jugoslovenske, pa i rumunske lovačko-bombarderske avijacije. Osim ove proizvodnje, razmatrane su i druge oblasti u kojima je moglo doći do nekog vida saradnje. Ovde treba pomenuti kooperaciju u proizvodnji, istraživanju i razvoju poluautomatskog i drugih sistema vođenja protivtenkovskih raketa, kooperaciju u proizvodnji diverzantskih sredstava, razmenu znanja i iskustva u usavršavanju artiljerijskog oruđa, zajednički razvoj hidroakustičnih mina itd. (Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, Beograd 2017, 87; AJ, KPR, I-2/ 51, Informacije o stanju i razvoju vojnih odnosa sa SR Rumunijom, 19. 11. 1971; AJ, SIV-130, f. 628, dok. 1153, Pitanja iz oblasti naoružanja i vojne tehnike, 23. 7. 1969).

³²³⁹ *Marshal Tito and Nicolae Ceaușescu, The Lives and Legag Notorious Non Soviet Leaders*, Charles River Editors, 2018, 8.

³²⁴⁰ Danilo Todorović, *Tito–lov–politika*, Beograd 2010, 157.

Osmanskog carstva poput Kneževine Vlaške, knez je odlučio da 1916. u Bukurešt pošalje svog ličnog agenta. Iako Mihailo Todorović German, trgovac avanturističkog duha i snalažljivi diplomata nije imao diplomatski status, svojim radom ostavio je velikog traga u zaštiti državnih i vladarevih interesa u Vlaškoj i zbližavanju dve vazalne kneževine.³²⁴¹ German je u Bukureštu ostao do 1919, kada je povučen na tursko insistiranje. Od tada je poslove u Bukureštu obavljao Germanov zamenik, Dimitrije Ivanović Mustakov, po narodnosti Bugarin, dok su poznavanje jezika i dobri odnosi sa Rusima, Germana preporučili za delikatne misije u Carigradu i Petrovgradu. On je povremeno funkciju posrednika između kneza i ruskog poslanstva u Bukureštu, obavljao do avgusta 1831, kada je na mesto prvog agenta postavljen Mustakov.³²⁴²

Konačno, fermanom sultana Mehmeda II, darovanog oktobra 1935. godine, Srbija je dobila pravo da otvori agenciju u Vlaškoj i Moldaviji i obratno. Knjaževsko-srpska agencija u Bukureštu je otvorena ukazom kneza Miloša od 17. februara 1936. Za agenta je postavljen Mihailo German, a osim njega u sedištu Agencije nalazili su se sekretar Jovan Gavrilović i još dva lica.³²⁴³ Međutim, ti prvi diplomatski počeci bili su praćeni mnogim teškoćama, koje su dovele i do prekida funkcionisanja 1939. Nakon skoro dvogodišnjeg prekida, izazvanog finansijskim poteškoćama i problemima sa vlaškim institucijama, Agencija je rad obnovila 1841. godine. Dolaskom kneza Aleksandra Karađorđevića na vlast 1842, napravljene su i određene promene u ustrojstvu. Agencija više nije bila potčinjena knezu, već Popečiteljstvu inostranih dela. Po prvi put, dobila je pravo da na kući uglednog trgovca Hristifora Sakelarija, u kojoj se od 1837. nalazilo sedište, postavi srpski grb i zastavu.³²⁴⁴ Pored činovnika u Bukureštu, Agencija je imala zastupnike u Jašiju, Galcu, Braili, Đurđevu i Černecu. Za vreme vlaških vladara, George Bibeskua (1843–1848) i Barbu Štribeja (1848–1853), predstavništvo je izgubilo zvanični status i funkcionisalo kao privatno preduzeće. U tom periodu funkciju agenta vršio je sekretar Zaharije Stemplovski. Nemogućnost normalnog funkcionisanja, dovela je do njenog ukidanja 1851. Rad je obnovljen tek sa povratkom kneza Miloša na presto, 1859. godine. Ukazom od 21. marta, za agenta je postavljen Kosta Anastasijević. Nakon toga više nije bilo većih izazova normalnom funkcionisanju srpskog predstavništva.

Za vreme rada Koste Magazinovića, Agencija je polovinom 1863. godine, prerasla u diplomatsko predstavništvo. U istoj godini je i knez Aleksandru Kuza, za prvog rumunskog diplomatu, u Beograd poslao vernog rođaka i veoma umešnog diplomatu – Teodora Kalimakija, dotadašnjeg rumunskog izaslanika u Carigradu.³²⁴⁵ On je bio prvi rumunski predstavnik u stranoj zemlji, posle Osmanskog

³²⁴¹ Njegov glavni zadatak bio je da se informiše o radu srpske emigracije, koja je bila naklonjena Karađorđu i Hadži Prodanu. Kako je odnose trebalo graditi ispočetka, on se u Bukureštu više oslanjao na odnose sa ruskim konzulatom nego vlaškim knezom.

³²⁴² В. Јовановић, „Михаило Теодоровић Герман“, *Српски биографски речник*, књ. 2 (В–Г), ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2006, 674–675.

³²⁴³ Ukaz je sadržao 22 tačke koje su regulisale obaveze i rad Agencije. Ključne su bile zaštita srpskog življa, njihove imovine, trgovine, staranje o mošijama i ličnoj trgovini kneza, kao i praćenje politike Rusije, Turske i dunavskih kneževina. Agencija je imala pravo da izdaje pasoše i overava razna dokumenta i zastupa interese pred vlaškim i moldavskim organima (Архив Србије (АС), Српска агенција у Букурешту (САБ), 1836, бр. 2, Наставление књаза Милоша о оснивању, раду и дужностима Књажевско-српске агенције у Валахији и Молдавији, 1–4).

³²⁴⁴ Za agenta je ponovo bio imenovan Mihailo German, a nakon njegove smrti 1845. Đorđe German, dok je za savetnika koji je u odsustvu preuzimao ovlašćenja agenta, postavljen pomenuti Mustakov (АС, САБ, 1837, бр. 395, О премештању Агенције у кућу Христифора Сакаларија, 1; Б. Миљковић-Костић, „Димитрије Ивановић Мустаков“, у: *Српски биографски речник*, том 7 (Мл–Пан), ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2018, 132–133.

³²⁴⁵ Teodor Kalimaki (1836–1894), poticao je iz poznate grčko-rumunske porodice, koja je Moldaviji dala četiri vladara – Jon Teodora (1758–1761), Grigorea (1761–1764, 1767–1769), Aleksandrua (1795–1769) i Skarlata Kalimakija (1806–1810, 1812–1821), koji je kratko 1821. bio i vojvoda Vlaške. Plemenito poreklo mu je omogućilo da studira u Parizu, kao vrlo mlad počeo je da se zalaže za ostvarenje rumunskog nacionalnog sna. Istoričar George Medijan smatra da su zahvaljujući njegovim diplomatskim veštinama, velike sile priznale stvaranje Ujedinjenih kneževina Vlaške i Moldavije i priznale za vladara njegovog rođaka Aleksandra Jon Kuzu. Princ koji je sa 23 godine kao diplomata bio poslat da zastupa

carstva.³²⁴⁶ Činjenica da je ono otvoreno baš u Beogradu govori o postojanju zajedničkih interesa, dobrih odnosa vladara, ali i volje da se dve vazalne države oslanjaju jedna na drugu.

Kako je od 1863. godine i Rumunija otvorila predstavništvo, to se uzima kao početak diplomatskih odnosa. U tom trenutku nivo predstavništva je bio u rangi konzulata. Pravno gledano, dve autonomne države i dalje nisu mogle da imaju svoja predstavništva u drugim državama, jer su bile deo Osmanskog carstva. Treba istaći da je Rumunija zbog finansijskih problema bila primorana da na godinu dana (od 1. marta 1877. do 24. februara 1878) zatvori predstavništvo u Beogradu. Za to vreme, konzul Laskar Katardžu je samo jednom poslat u Beograd u vanrednu misiju septembra 1877.³²⁴⁷

Tek nakon sticanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu, dve države su mogle nesmetano da razvijaju diplomatske veze. Stoga se kao datum uspostavljanja zvaničnih diplomatskih odnosa uzima 14. po starom, odnosno 26. april 1879. po novom kalendaru. Donošenjem Zakona o diplomatskim zastupništvima i konzulatima početkom 1879. godine, Kneževina Srbija je osim predstavništva u Bukureštu, Carigradu i Beču, postavila zadatak širenja i na druge države. Tim zakonom su diplomatska predstavništva podignuta na nivo poslanstva na čelu sa opunomoćenim ministrima. Podizanje ranga je u Bukureštu zateklo Milana Petronijevića, a u Beogradu Laskara K. Katardžiju.³²⁴⁸ Poput prelaska vlasti sa Kuze na Karola I 1866. godine, krvava zamena dinastija nakon Majskog prevrata 1903. godine, nije pomutila dobre diplomatske odnose. Karađorđevići su nastavili dalje jačanje veza kroz brak Aleksandra Karađorđevića i Marije Hoencolern Sigmaringen, i stvaranje Male Antante.

Plovidba Dunavom je imala veliki značaj za srpsku trgovinu, a naročito luke na donjem Dunavu, poput Ibraile (Braila) i Galca. Kao što je navedeno, tokom 19. veka srpsko predstavništvo u Bukureštu je u tim i drugim lukama imalo svoje vice-agente, koji su posedovali pečate, delovodne protokole i mogli da izdaju različite dozvole i potvrde.³²⁴⁹ Braila se po značaju naročito isticala, te je 1906. godine otvorena Trgovačka agencija, na čijem čelu je tokom čitavog perioda postojanja bio Đorđe Nikolić.³²⁵⁰ Ona je aprila 1926. prerasla u Konzulat. Prema istraživanju dr Srđana Mičića, razlog za prerastanje agencije u konzulat je, pored ekonomske potrebe, bio da se Janićiju Dimitrijeviću, penzionisanom konzulu u Carigradu, omogući sticanje uslova za punu penziju. Kako je taj postupak

interese kneza Kuze pred Napoleonom III, Vilhelmom II, lordom Palerstonom i sultanom Abdul Medžidom, izazvao je veliko interesovanje. Njegova mladost, znanje jezika i diplomatski talenat, omogućili su da prvo velike sile priznaju Kuzino postavljanje i u Vlaškoj i Moldaviji, a nešto kasnije i samo ujedinjenje dve kneževine 1961. On je postao prvi diplomatski predstavnik Rumunije u nekoj stranoj zemlji dolaskom jula 1963. u Srbiju. Mesto rumunskog diplomate u Srbiji zadržao je do 1866. godine i Kuzine abdikacije. Sa odlaskom rođaka sa čela Kneževine Rumunije iz diplomatske službe otišao je i Teodor Kalimaki. Ostatak života proveo je na porodičnom imanju Stančeštiju u oblasti Botošani. Umro je u 58. godini života (<https://adevarul.ro/stiri-locale/botosani/povestea-diplomatului-discret-care-l-a-ajutat-pe-1636784.html>, pristupljeno: 4. 11. 2022).

³²⁴⁶ Milan Vanku, „Uspostavljanje diplomatskih agencija u Beogradu i Bukureštu 1863“, *Balkanica, Godišnjak Balkanološkog instituta*, 5 (1974), 295–7.

³²⁴⁷ Adrian-Bogdan Ceobanu, „From Victoria Boulevard to Brancova Ulita. A Romanian Diplomat In Belgrade: Constantin G. Nanu(1905–1906)“, *Revue Roumaine d'Histoire*, Volume LVIII, No. 1–4 (2019), 1–13

³²⁴⁸ Milan Petronijević je bio diplomatski predstavnik u Bukureštu od 1873. do 1880. Oktobra 1879. imenovan je za ministra rezidenta, a sledeće godine dobio je zvanje opunomoćenog ministra. Njega je 1881. nasledio Ljubomir Kaljević (АС, Министарство иностраних дела (МИД), Посланство у Букурешту, Ф. I, 1881, р. 14, О именовану Л. Каљевића за посланика у Букурешту, 1). Laskar Katardžiju, koji je inače bio ujak kralja Milana, došao je u Beograd mesec dana pre podizanja predstavništva na nivo poslanstva, tačnije 11. marta 1879. i zadržao se do septembra 1882. Njega je nasledio Mihail Mitilineu (1882–1885). (Adrian-Bogdan Ceobanu, „From Victoria Boulevard to Brancova Ulita. A Romanian Diplomat In Belgrade: Constantin G. Nanu(1905–1906)“, *Isto*, 6–9).

³²⁴⁹ АС, САБ, 1859, бр. 249, 1; АС, САБ, 1863, Ф. I, 1863, бр. 63.

³²⁵⁰ Милан Гулић, *Краљевина Југославије и Дунав, Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 122.

uspešno sproveden 2. februara 1927, a pomenuti konzul otišao u punu penziju sa 47 godina života, predstavništvo u Braili je ugašeno. Ipak, potreba za nadzorom trgovine, a pre svega srpskog izvoza žitarica, dovela je do ponovnog otvaranja Konzulata, maja 1927. Time je Jugoslavija, osim Poslanstva u Bukureštu, dobila još jedno predstavništvo u Rumuniji.³²⁵¹

U međuratnom periodu se još smatralo da samo velike sile mogu imati predstavništva u rang u ambasade. One su takođe zadržavale „diskreciono pravo“ da malim državama dozvole otvaranje ambasada u njihovim prestonicama. Beograd je, kao i Bukurešt, smatrao da rang ambasade i pravo na viši ceremonijal, ne donosi toliku političku korist, koliko je to pravo bilo skupo. Ipak, u vreme postojanja Balkanskog sporazuma, na jednom od sastanaka u Ženevi 16. septembra 1938, bila je doneta odluka da se predstavništva članica Sporazuma podignu na taj nivo. To nije bio pokazatelj visine bilateralnih odnosa, već želja da se na međunarodnoj sceni poveća značaj njihove regionalne politike.³²⁵² U tom pravcu, Ministarstvo inostranih poslova je tokom 1938. odlučilo da podigne rang predstavništva sa Rumunijom i Turskom. Shodno toj odluci, ukazom od 22. decembra 1938. godine, podignut je rang predstavništva u Rumuniji. Ukazom namesnika, maloletnog kralja Petra II od 6. januara 1939. godine, Jovan Dučić je sa mesta opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika, promovisan u prvog opunomoćenog ambasadora Kraljevine Jugoslavije. U rang ambasadora u Beogradu je uzdignut Viktor Kadere.³²⁵³

Međutim, Ambasada nije bila dugog veka, jer je 20. marta 1941. godine Rumunija vratila svoju u poslanstvo, što je povlačilo i degradiranje Ambasade Kraljevine Jugoslavije u Bukureštu u Kraljevsko poslanstvo. Predlog da se snizi nivo jugoslovenskog predstavništva Ministarskom savetu Jugoslavije podneo je ministar inostranih poslova Cincar Marković 11. marta 1941. godine. Treba spomenuti da je samo dva meseca pre toga, Ministarski savet razmatrao predlog ministra inostranih poslova od 29. januara, da se u zapadnom delu Rumunije, u Temišvaru, otvori Generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije.³²⁵⁴ Da je došlo do njegovog otvaranja, bio bi treće predstavničko telo Kraljevine Jugoslavije, nakon Predstavništva u Bukureštu i Konzulata u Braili, koji je u suštini bio jugoslovensko trgovinsko predstavništvo.³²⁵⁵

Izbijanje Aprilskog rata dovelo je do velikog izazova za diplomatske kontakte. Iako je rumunska teritorija korišćena kao polazište nemačkih bombardera i baza sa koje je deo kopnene vojske prešao jugoslovenske granice, to nije uzeto kao dovoljan razlog da bi se diplomatski kontakti prekinuli. Prekid je ipak usledio je 7. maja, zbog rumunskog priznanja NDH, nakon čega je 13. maja rumunsko predstavništvo u Beogradu pretvoreno u konzulat. Interese Jugoslavije u Rumuniji, nakon odlaska jugoslovenskih predstavnika na čelu sa Avakumovićem, preuzela Amerika.³²⁵⁶ Nakon oslobođenja, dve države nisu mogle da uspostave normalne odnose, zbog činjenice da Rumunija nije bila među pobednicima. Postepeno preuzimanje diplomatskih predstavništva Kraljevine Jugoslavije od strane

³²⁵¹ Срђан Мићић, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд 2018, 233–234.

³²⁵² Isto, 238–240.

³²⁵³ Viktor Kadere (1891–1980), bio je istaknuti rumunski pravnik i diplomata. Paralelno sa profesorskom karijerom, vodio je diplomatsku. Kao diplomata prvo je službovao u Varšavi 1932–1935, zatim kao opunomoćeni ministar i poslanik u Beogradu 1936–1938, ambasador u Beogradu od 1. februara 1939. Od kraja 1941. do septembra 1944. godine službovao je kao ambasador u Lisabonu. Nakon rata bio je od 1952. do 1956. u zatvoru. Posle toga mu je dopušteno da napusti Rumuniju. Profesorsku karijeru započetu u Ordeji i Klužu, nastavio je u Parizu, gde je živeo sve do smrti 1980. (*Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe: 1920-1947*, ed. George G. Potra și alți, București 2004, 555–57).

³²⁵⁴ AJ, 138–4–345, Nota Ministrakom savetu od 11. marta 1945, 1.

³²⁵⁵ Gligor Popi, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984, 240.

³²⁵⁶ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe: 1920-1947*, ed. George G. Potra și alți, București 2004, 557

KPJ, započelo je nakon dogovora Tita i Šubašića na Visu, 16. juna, i u Beogradu, 1. novembra 1944. Uz pomoć ambasadora u Moskvi, Stanoja Simića, i SSSR-a, Tito je uspeo da povрати jugoslovensko predstavništvo u Rumuniji i tamo pošalje 1. oktobra člana AVNOJ-a, Nikolu Petrovića, da u ime NKOJ-a predstavlja državu. Kako mir sa Rumunijom nije bio brzo potpisan, Petrović i njegov naslednik Nikola Grulović nisu bili pravi diplomatski predstavnici, već politički, koji su saradnju ostvarivali prvenstveno sa sovjetskim predstavnicima vlasti.³²⁵⁷

Razvoj odnosa poprimio je diplomatski karakter tek razmenom ambasadora. Prvi posleratni ambasador Rumunije u Beogradu, bio je naučnik Tudor Vianu.³²⁵⁸ On je 30. marta 1946. predao akreditive, a 2. aprila ga je primio Josip Broz Tito. Rumunska Ambasada u Beogradu je prvobitno bila smeštena u hotelu „Mažestik“, u ulici Obilićev venac 28, koji i danas postoji. Najveći problem sa kojim su se zaposleni susreli, bila je nemogućnost konvertovanja leja u dinare i problem pronalaska adekvatnog smeštaja. Opcija zamene franaka za dinare, bila je po vrlo lošim uslovima, 1 franak za 10 dinara, a razmenu je vršila jedino Narodna banka.³²⁵⁹ Tokom drugog sastanka sa Titom 9. novembra iste godine, bilo je predloženo otvaranje vazdušne linije Beograd–Bukurešt i pitanje iskorišćena hidroenergetskog potencijala Dunava, što je pokazivalo veliku spremnost Rumunije za ubrzan razvoj saradnje, u kojoj su diplomatski predstavnici trebalo da odigraju važnu ulogu. Jugoslovensko rukovodstvo, kao ni komunistički deo vrha Rumunije, nije bio zadovoljan radom Vianua, jer se po zapažanjima jugoslovenskih organa, on isključivo kretao u društvu zapadnih diplomata i osim deklarativnih izraza nije činio konkretne napore za zbližavanje dve zemlje.³²⁶⁰ Njega je zbog toga 20. decembra 1947. godine zamenio Teodor Rudenko, koji je iz Beograda povučen krajem 1949. bez zvaničnog obaveštenja. U zvaničnim dokumentima on se sve do 10. septembra 1954. vodio kao ambasador u Beogradu, iako je od marta 1950. već bio na čelu diplomatskog predstavništva u Kini.³²⁶¹ Za vreme njegovog odsustva, 4. septembra 1950. održan je proces pred Okružnim sudom protiv grupe Rumuna koji su optuženi za špijunažu. U optužnici su kao organizatori obaveštajnog delovanja naznačeni diplomatski predstavnici Ambasade RNR, na čelu sa ambasadorom Teodorom Rudenkuom.

Prvi posleratni ambasador Jugoslavije u Rumuniji bio je Dane Medaković, kojeg je krajem 1947. zamenio Radonja Golubović iz Berana. Agreman za novog ambasadora, koji je pre toga bio ministar unutrašnjih poslova i pravosuđa u Crnoj Gori i opunomoćeni ministar Ministarstva inostranih poslova, zatražen je početkom oktobra 1947. godine. Golubović je akreditive predao rumunskom

³²⁵⁷ Slobodan Selinić, „Jugoslovenska diplomatija 1945–1950, stvaranje partijske diplomatije“, u: *Annales*, ser. hist. sociol, no. 24 (2014), 553–562.

³²⁵⁸ Tudor Vianu (1898–1964) bio je značajan rumunski književni kritičar, istoričar, pesnik i diplomata. Nakon završetka Pravnog i Filozofskog fakulteta u Bukureštu, školovanje je nastavio u Nemačkoj. Godine 1923. stekao je zvanje doktora filozofije na Univerzitetu u Tibingenu. Po povratku u zemlju, radio je kao profesor estetike na Fakultetu književnosti u Bukureštu. Nakon rata bio je kratko direktor Narodnog pozorišta 1945, a zatim ambasador u Beogradu. Zbog nezadovoljavajućeg rada, puvučen je iz Jugoslavije i smenjen sa Katedre za estetiku. Od 1952. godine radio je kao istraživač pri Institutu za lingvistiku, naročito na pravljenju Rečnika savremenog rumunskog jezika. Godine 1955. postao je redovan član akademije, a tri godine kasnije, direktor biblioteke rumunske Akademije. Umro je u Bukureštu od infarkta 21. maja 1964. Neka od njegovih najpoznatijih dela su *Estetika*, *Filozofija i poezija*, *Univerzalna književnost i nacionalna književnost*, *Studije univerzalne i komparativne književnosti* i dr. (https://www.globalinfo.ro/z/biografie_tudor_vianu.htm, pristupljeno: 4. 11. 2022).

³²⁵⁹ Izveštaji Ambasadora Tudora Vianua, potpredsedniku vlade Rumunije George Tataresuu, Arhiv MAE, fond 71, Jugoslavija, vol. 3, 1946, u: Miodrag Milin, Andrej Milin, *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi, Prilog i građa (1946–1949)*, Temišvar 2004. 103–110 i 115–118.

³²⁶⁰ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 3, Telegram iz Bukurešta 26. 07. 1947, pov. br. 436654, 3; „Маршал Тито примио румунског амбасадора Г. Виануа и генералног секретара за исхрану И. Захаријуа, Борба, 13. 7. 1947, 3.

³²⁶¹ *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe: 1920-1947*, ed. George G. Potra și alți, București 2004, 557.

kralju Mihaju, ubrzo po dolasku u Bukurešt 18. oktobra 1947.³²⁶² U to vreme Ambasada u Bukureštu je imala devet činovnika, šifranta, radiotelegrafistu i dva poslužitelja. Na propagandi je u Ambasadi radio Aleksandar Cvibak, a Jugoslavija je krajem 1947. godine poslala u Bukurešt i dopisnika „TANJUG-a“.³²⁶³

Ambasada FNRJ u Bukureštu imala je dve zgrade u dvorištu, koje su bile udaljene jedna od druge oko 50 metara. Prva zgrada bila je korišćena kao upravna, te su u njoj bile kancelarije ambasadora, savetnika i sekretara, kao i prijemni salon. U drugoj su se nalazile kancelarije i čekaonica konzularnog odeljenja, kancelarije atašea, stambeni prostor i garaže.³²⁶⁴ Pred sukob sa Informbiroom, predstavništvo je funkcionisalo kroz četiri odeljenja: za štampu, sekretarijat, konzularno odeljenje i odeljenje računovodstva i ekonomata. Neposredno pre sukoba Ambasada je dobila stan u Aleji Zoe br. 16. koji je služio kao rezidencija ambasadora. Sukob su u odeljenju za štampu Ambasade dočekali: Milenko Stojanović, kao ataše, Smiljan kao pomoćnik atašea, i još Vladimir Karišić i Dušan Janković, kao pomoćnici. Administrativne poslove sekretarijata obavljala je Višnja Stanišić. U konzularnom odeljenju su radili Vojislav Blažić i Dobrivoj Bogdanović. Računovođa je bio Mitar Božović. Pored pomenutih, Ambasada je imala još šest službenika, koji su obavljali poslove kurira, šofera, daktilografa, radiotelegrafista i veza sa Ministarstvom.³²⁶⁵ Kako je Jugoslavija februara 1948. godine u Rumuniji otvorila vojno izaslanstvo, prvi vojni ataše, pukovnik Miloš Zekić, koji je u vojnoj službi dogurao do komandanta brigade, a zatim i divizije, takođe je sačekao pogoršanje odnosa u Bukureštu. Specifičnost njegovih dužnosti značila je da će sa sukobom doći do brzog ukidanja tog mesta.³²⁶⁶

Dalji razvoj, kako diplomatskih, tako i generalnih odnosa, naglo je zaustavljen donošenjem Rezolucije Informbioa. Tadašnji ambasador Golubović je podržao Rezoluciju i oputovao u Moskvu, odakle je vodio propagandne napade u štampi kao istaknuti IB emigrant.³²⁶⁷ U Bukurešt je posle Radonje Golubovića došao Radoš Jovanović Selja³²⁶⁸, koji je akreditivne predao tek 14. oktobra 1949. Od druge polovine 1948, krenuli su oštriji napadi i provokacije, usmereni ka Ambasadi. Emigranti su kamenicama gađali automobil i sedište Ambasade, verbalno napadali osoblje. Na procesu Laslu Rajku, sprovedenom u Budimpešti, bila je fabrikovana informacija da je tadašnji sekretar Ambasade, Mihajlo Lompar, bio tokom rata Titov špijun u Švajcarskoj i da je tesno sarađivao sa šefom američke špijunske mreže, Alanom Dalsom, te da je kao iskusan obaveštajac nastavio rad u Rumuniji. Zbog

³²⁶² DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 03. 10. 1947, pov. br. 419333, 1; „Нови југословенски амбасадор у Румунији Радоња Голубовић предао акредитивна писма“, *Борба*, 19. 10. 1947, 1.

³²⁶³ DAMSPS, PA, 1947, Rumunija, f. 102, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 31. 01. 1947, pov. br. 42274, 1–2.

³²⁶⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 27. 2. 1960, pov. br. 45482, 1.

³²⁶⁵ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 8, Izveštaj o organizaciji Ambasade, pov. br. 416004, 1–2.

³²⁶⁶ DAMSPS, PA, 1948, Rumunija, f. 129, dos. 8, Telegram I regionalnog odeljenja Ambasadi u Bukureštu, 17. februar 1948, pov. br. 43314, 1.

³²⁶⁷ Tokom posete rumunske državne delegacije Jugoslaviji iz 1963. godine, Dež je ambasadoru Milatoviću govorio o položaju, u koji ga je 1948. godine dovela Rezolucija Informbioa. On je tada pomenuo i Radonju Golubovića, koji je po povratku sa V kongresa, zatražio prijem kod Deža. Izjave nade da se raskid može izbeći i žaljenje zbog sukoba je Deža navodno dovelo u veliku opasnost. Po odlasku u Moskvu, bivši ambasador Golubović je u jednom trenutku izvestio Staljina o razgovoru koji je vodio sa rumunskim prvim sekretarom, nakon čega je Dež pozvan na saslušanje u Moskvu (Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb, 1986, 130.

³²⁶⁸ Radoš Jovanović Selja (1912–1964), rođen je u Donjem Grguru u Toplici. Nakon završetka školovanja radio je kao profesor u Nižoj poljoprivrednoj školi u Prokuplju. Dalje školovanje nastavio je u Drezdenu i Tuluzu, gde je završio Poljoprivredni fakultet i stekao zvanje inženjera agronomije 1940. Nakon Aprilskog rata, priključio se Komunističkoj partiji Jugoslavije i ubrzo postao sekretar OK za Toplicu. Nakon rata bio je izabran za narodnog poslanika i pomoćnika ministra industrije. Od 1946. do 1948. bio je ministar finansija u vladi NR Srbije. Diplomatsku karijeru započeo je kao ambasador u Bukureštu, gde je proveo oko dve godine. Od 1950. do 1954. bio je ambasador u Grčkoj, a kasnije u Brazilu i Bugarskoj. Posle diplomatske karijere, koju je završio 1962. godine, bio je savezni poslanik do smrti. Umro je 12. decembra 1965. godine. Proglašen je za narodnog heroja (<https://toplickevesti.com/iz-istorije-narodni-heroj-rados-jovanovic-selja.html>), pristupljeno: 4. 11. 2022)

toga je 20. septembra, u noti upućenoj Ambasadi, Rumunija tražila da on hitno napusti zemlju. Osim njega, 30. oktobra 1948, usmenim putem su saopštili ambasadoru da su doneli odluku da Ranko Zec, sekretar, i ataše za štampu, Počjak, nisu više dobrodošli i da moraju da napuste zemlju u roku od 48 sati.³²⁶⁹

Tokom juna i jula 1949. napadi su bili naročito brojni. Ataše za štampu, Milenko Stojanović, 30. juna je bio fizički napadnut, a istog dana se desio i napad na službenika Boška Lacića. Prvog jula je službeni automobil bio napadnut i poliven lepljivom tečnošću koja se teško skidala, a uveče su kamenicama gađani stanovi sekretara Vladimira Karišića i atašea za štampu Stojanovića. Protest, koji je ambasador uložio kod generalnog sekretara rumunskog MIP-a, kao i ranije nije imao nikakvog rezultata. Represija je dostigla vrhunac 17. avgusta 1949, kada je došlo do hapšenja dvojice službenika – Nikole Medića i Boška Lacića.³²⁷⁰ Zvanične vesti o hapšenju i razlozima date su kroz štampu. Prema pisanju *Skantee*, službenike Ambasade su uhvatili stanovnici ulice Viitorului, u trenutku kada su rasturali propagandne letke protiv Rumunije. U daljem tekstu pisalo je da je Lacić kod sebe imao pištolj, kojim je pretio okupljenim građanima. „Intervencija policije je spasila činovnike jugoslovenskog predstavništva od opravdanog besa građana“, a „istraga je utvrdila da to nije bilo prvo delo ovih činovnika“, stajalo je u članku. Ambasadi nije bilo omogućeno da ih poseti ili pruži pravnu i diplomatsku zaštitu.³²⁷¹

Suočeno sa takvim okolnostima, Ministarstvo inostranih dela je smatralo da boravak ambasadora u Rumuniji više nije potreban. Tako je 4. februara 1950. zatražena izlazna viza za Radoša Jovanovića. Međutim, rumunske vlasti su odugovlačile sa izdavanjem vize i specijalne propusnice. Tek nakon protestne note, ambasadoru je 18. februara bilo dozvoljeno da napusti Rumuniju u koju se više nije vraćao. Po povratku u Beograd, zauzeo je poziciju pomoćnika ministra inostranih poslova.³²⁷² Zbog izuzetno teških uslova koji su vladali u Rumuniji, Jugoslavija nakon njegovog povlačenja nije slala zamenu, već je rukovođenje predstavništvom prepušteno otpravniku Ljubomiru Hrnjaku. Još jedan razlog takve odluke, bilo je to što je bez obaveštenja, krajem 1949. godine, rumunski ambasador napustio Beograd i što je, takođe bez objašnjenja, 9. marta bila potpuno zatvorena rumunska Ambasada. U njoj nije ostalo čak ni obezbeđenje. Takvo stanje trajalo je do 5. aprila 1950, kada se u Beograd vratio otpravnik poslova Laurentiu. On je sve do juna meseca 1954. i traženja agremana za novog ambasadora bio jedini predstavnik Rumunije u Jugoslavije.³²⁷³

Zatezanje odnosa videlo se i u povlačenju četiri službenika Ambasade u Bukureštu, među kojima je bio sekretar Vladimir Karašić. Nakon zatezanja oko izdavanja propusnica, 27. februara 1950. četiri službenika sa porodicama i šestoro male dece, našlo se na graničnom prelazu Stamora Moravica. Iako se radilo o diplomatskim predstavnicima, čije stvari nisu podlegale proveru, rumunski granični organi

³²⁶⁹ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „TASS javlja da Lompar mora napustiti Rumuniju, TASS, 23. 9. 1949, 2.

³²⁷⁰ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „AFP o članku *Borbe* povodom hapšenja članova Ambasade FNRJ u Bukureštu, Tanjug, 28. 7. 1949, 2; „Брутални напади на југословенске дипломатске представнике у Румунији, *Борба*, 5. 7. 1949, 1.

³²⁷¹ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „AFP o hapšenju dva službenika jugoslovenske Ambasade u Rumuniji“, *AFP*, 19. 8. 1949, 4.

³²⁷² „Румунске власти присилно задржавају у Румунији југословенског амбасадора Радоша Јовановића, 16. 2. 1950, *Политика*, 16. 2. 1950, 1.

³²⁷³ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „U Beogradu je potpuno zatvorena rumunska Ambasada, AFP, 11. 3. 1950; „AFP o povratku otpravnika poslova rumunske Ambasade u Beograd, AFP, 5. 4. 1950, 3.

su šest i po časova detaljno pregledali svaku torbu i kofer i čitali dokumente i knjige za koje su sumnjali da sadrže poverljive informacije.³²⁷⁴

Samo u periodu od objavljivanja Rezolucije do kraja 1950. godine, bilo je proterano ukupno 17 jugoslovenskih predstavnika iz Rumunije. Radilo se, kako o diplomatskim predstavnicima, tako i o službenicima Đerdapske rečne uprave.³²⁷⁵ Iako nisu prekinuti diplomatski odnosi, niti zvanično povučeni najviši predstavnici, činjenica da je u Jugoslaviji od kraja 1949. pa do 1954. bio samo jedan rumunski predstavnik nižeg ranga, a u Rumuniji je predstavništvo vodio otpravnik poslova, govori da se Bukurešt čvrsto držao, a u nekim segmentima prednjačio u napadima na Jugoslaviju.

Početak 1952. jugoslovenska Ambasada u Bukureštu imala je ukupno šest službenika, od čega su tri bila sa diplomatskim statusom. To su bili otpravnik poslova i I sekretar Ljubomir Hrnjak, Dimitrije Hadži Pavlović, pripravnik ataše, i Boško Kajgana, šifrant i blagajnik. Osim njih Ambasada je imala radistu, domaćina zgrade i daktilografkinju, rumunsku državljanku, koja je radila od 1949. godine. Honorarno su bili angažovani šofer i čistačica. Od pobrojanih službenika Ministarstvo je ocenilo da su samo dvojica bila pogodna za politički rad. Takvo stanje nije odgovaralo potrebama predstavništva, te je u Rumuniji tokom 1952. godine došlo do promene. Za otpravnika je septembra 1952. postavljen Ilija Topalvoski u rangu drugog savetnika,³²⁷⁶ kao treći sekretar doveden je Milutin Popović, kao ataše Vladimir Marić, dok je Boško Kajgana ostao na istoj poziciji. Za pomoćno osoblje takođe su postavljeni ljudi iz Jugoslavije. Tek tada Ambasada je bila spremna da odgovori na izazove, ali i zahteve svog matičnog Ministarstva. Već tokom 1952. godine osetio se boljitak u izveštavanju o događajima u Rumuniji, realnije su donošeni zaključci i ocene, a sa preko 150 upućenih nota, Ambasada se aktivnije založila za zaštitu svojih građana i njihovih prava. Iako to nije bila godina povoljna da se zahtevi, upućeni rumunskom MIP-u, preko koga je išlo celokupno opštenje sa rumunskim organima, ostvare, Ambasada je podigla ugled među jugoslovenskim državljanima i manjinom. Zategnuti međupartijski i državni odnosi, nepoznavanje jezika od strane službenika, zabrana kretanja i slabi kontakti, bili su realne prepreke da se postignu zapaženije rezultate.³²⁷⁷

Korespondencija između protokola i ambasada, tokom perioda Informbiroa, bila je zategnuta. Česti primeri bili su vraćanje nota ili odbijanje protokola rumunskog MIP-a, da primi jugoslovenske odgovore pisane srpsko-hrvatskim jezikom, dok je rumunska diplomatska služba najčešće jugoslovenskom protokolu slala note i telegrame na rumunskom jeziku. Takvo stanje rešeno je odlukom od 3. januara 1953. godine, da se note pisane na rumunskom jeziku takođe ne primaju. Takva recipročna mera bila je moguća, jer je jugoslovenski protokol sa rumunskim diplomatskim predstavništvom ili organima, svu prepisku vršio na francuskom jeziku.³²⁷⁸

³²⁷⁴ „Нов испад румунских власти према југословенским дипломатским представницима, *Политика*, 4. 3. 1950, 2.

³²⁷⁵ Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Evropa–Rumunija, unutrašnji život, opšti podaci, 1950–1970, „NR Rumunjska, opći podaci“, 1954, 18.

³²⁷⁶ Ilija Topalvoski (1922–1999), rođen je u Bitolju. Po zanimanju je bio novinar. Vrlo mlad se učlanio u komunistički pokret, a tokom rata je bio politički komesar čete, a osnivanjem Prve makedonsko-kosovske brigade, sarandik političkog komesara Mite Miljkovića i načelnik propagandnog odeljenja. Bio je jedan od delegata na osnivačkoj skupštini najvišeg zakonodavnog i izvršnog tela Makedonije ASNOM-a (Antifašističko sobranje narodnog oslobođenja Makedonije) održanog avgusta 1944. u blizini manastira Prohor Pčinjski. Posle rata bio je jedan od osnivača Saveza profesionalnih novinara Makedonije i njegov predsednik 1948. Nakon toga, započeo je diplomatsku karijeru. Najznačajnije funkcije koje je zauzimaao, bile su otpravnik poslova u Rumuniji, i ambasador u Tunisu, Gvineji, Norveškoj, Indiji i Japanu. Funkciju najvišeg diplomatskog predstavnika Jugoslavije, vršio je u navedenim zemljama neprekidno od 1958. do 1986. Umro je u Beogradu 1999. godine (*Makedonska enciklopedija*, 2, редактор Блаже Ристовски, Скопље 2009, 1495).

³²⁷⁷ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 6, Izveštaj o radu Ambasade FNRJ u Bukureštu i referade za Rumuniju u toku 1952. godine, pov. br. 417848, 3–6.

³²⁷⁸ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 75, dos. 20, Telegram I odeljenja Sekretarijata za inostrane poslove od 3. 1. 1953, pov. br. 41227, 1.

U Rumuniji je sve do septembra meseca 1953. važio rigorozan pravilnik o kretanju stranih predstavnika po zemlji. Prema važećim propisima, njima je bilo omogućeno kretanje u pojasu od 30 km oko Bukurešta. Za sva druga putovanja morala se tražiti pismena dozvola od Protokola MIP-a. Mimo tih zabrana, bio je dozvoljen jedino odlazak u turistička mesta Sinaju i Eforiju, uz najavu najmanje 48 sati ranije. Shodno promenama koje su se dešavale u istočnoevropskim zemljama posle Staljinove smrti, i popuštanja zategnutosti, očekivalo se da na ovom planu Rumunija sledi ostale zemlje, koje su popustile mere prema diplomatskom koru. Ipak, novim propisom, donetim 25. septembra 1953. godine, pokazala je da nije spremna da krene za ostalim zemljama. Nove mere bile su blaže, ali i dalje su zabranjivale kretanje u više od pola rumunske teritorije. Donet propis je zabranjivao kretanje u pograničnom pojasu u širini od 50 km i putovanja i boravak u 26 srezova i 6 gradova. Za kretanje po dozvoljenoj teritoriji, bila je kao i ranije, potrebna najava i dozvola. Slobodno kretanje bilo je jedino moguće u Bukureštu i okolini.³²⁷⁹

Diplomatski predstavnici, kao i obični građani u Rumuniji, imali su poteškoća u snabdevanju životnim namirnicama i robom široke potrošnje. Zbog toga se većina stranih predstavnika okretala uvozu iz inostranstva. Međutim, jugoslovenskom predstavništvu, kao i drugima, rumunske vlasti su pokušavale da na svaki način otežaju snabdevanje. Vlast je otežavala prijem svake pošiljke, bilo da je ona došla na ime Ambasade ili službenika. Pored toga, bile su uvedene carinske knjižice, koje su propisivale novčanu vrednost proizvoda koju službenik može da primi iz inostranstva tokom godine. Procedura za preuzimanje paketa je takođe bila komplikovana. Po prispeću, carina je obaveštavala Ambasadu o procesu koji je trajao do pet dana, a zatim se od rumunskog MIP-a tražilo odobrenje da Direkcija carina može predati paket, što je nekad znalo da potraje i skoro dve nedelje. Posle toga se odlazilo na carinu, gde su carinarnici detaljno pregledali pošiljku, popisivali i određivali vrednost svakog predmeta, zatim se ponovo od Direkcije carina tražilo odobrenje za preuzimanje, koje u pojedinim slučajevima trajalo i po dva meseca. Prema jugoslovenskom predstavništvu ove mere su naročito dolazile do izražaja.

Prilikom prijema hitnih pošiljki, koje su stizale avionom, rumunska služba je takođe odugovlačila sa isporukom. Prema izveštaju Topaloskog, informacija da je neka pošiljka stigla, nekada je do njega stizala tek posle mesec dana. Za razliku od avionskih pošiljki upućenih drugim predstavništvima, za jugoslovensko je carina na aerodromu odbijala da direktno izruči, već je pakete slala na glavnu carinu, što je još više prolongiralo period podizanja pošiljke. Diskriminacija je, dakle, i ovde bila velika.³²⁸⁰

Još jedan vid pritiska skoro svih predstavništva, bilo je prisluškivanje. Tokom januara 1953. godine, većina predstavništava je pronašla mikrofone po stanovima i kancelarijama. Amerikanci su, s tim u vezi, pokrenuli inicijativu za grupnu protestnu notu. Do tog trenutka, samo jugoslovenski službenici su otkrili preko 60 mikrofona. Poslednji su bili pronađeni u stanovima službenika Hadži Pavlovića i Milutina Popovića, drugog sekretara Ambasade. Sekuritatea je špijunažom primorava da se bave svi rumunski državljani koji su radili u diplomatskim misijama kao šoferi, kuriri, kelneri i drugi službenici. Protestna nota je trebalo da bude podneta u ime 14 diplomatskih misija u Bukureštu. Međutim, do toga nije došlo zbog odbijanja Engleza da u tome učestvuju, a delom je i objavljivanje vesti o otkrivenim mikrofonima od strane „TANJUG-a“ poremetilo zajedničku akciju.³²⁸¹

Marta meseca 1953. godine Rumuni su svim diplomatskim predstavništvima povišali stanarinu. Povećanje je za jugoslovensko poslanstvo bilo najveće. Sa 9.000 leja godišnje na 10.000, što je

³²⁷⁹ DAMSPS, SPA, 1953, II, dos. 22, Informativni bilten DSIP-a o IB zemljama, br. 8, str. pov. 513, 16–17.

³²⁸⁰ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 1, Telegram Ambasade iz Bukurešta od 03. 02. 1953, pov. br. 41851, 1–2.

³²⁸¹ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 1, Nacrt protesne note, 8. 01. 1953, pov. br. 41859, 1–4.

iznosilo oko 322.000 dinara. Osim toga, na ogrev, osvetljenje, vodu i telefon je godišnje odlazilo još oko 300.000, tako da su ukupni troškovi godišnje prelazili 620.000 dinara. Četiri porodice sa dvanaest članova živele su u sedam soba, a na raspolaganju su imale još nekoliko prostorija (dva kupatila i zajedničku kuhinju). U vešernici u istoj zgradi živeo je Tomašević Kuzma sa porodicom. Zgrada u kojoj su živeli nalazila se u ulici Strada Polona. U pomenutih sedam soba živelo je deset odraslih osoba i osmoro dece. „Egipatsko poslanstvo koje se nalazilo sprat ispod se stalno žalilo da ne može da radi zbog dečije galame“.³²⁸² Topaloski Ilija je sa porodicom živeo na prvom spratu Ambasade, dok su ostale tri porodice živele iznad konzularnog odeljenja i imale po jednu sobu, zajedničku kuhinju, trpezariju i kupatilo.³²⁸³ Smeštaj službenika je bio mnogo lošiji od smeštaja drugih predstavništava. Pokušaj da se situacija poboljša, došao je predlogom o recipročnom dodeljivanju stanova rumunskoj ambasadi u Beogradu i jugoslovenskoj u Bukureštu. Međutim, iako su Rumuni na to pristali, jugoslovenski Biro za usluge diplomatskim misijama, nije imao na raspolaganju traženi broj stanova u jednoj zgradi, te do dogovora tokom leta 1953. godine nije ni došlo.³²⁸⁴ Rumunski otpravnik poslova, Silviu Munteanu, prilikom razgovora sa Arsom Milatovićem, načelnikom prvog odeljenja, izneo je zahtev za dodeljivanje tri stana u jednoj zgradi za službenike Ambasade, 08. 07. 1953. Međutim, rumunski činovnici sa osam porodica su dugo ostali smešteni samo u zgradi Ambasade.

Jugoslovensko predstavništvo, kao i ostala, imali su pre rata vile u Sinaji. Godine 1950, te vile su im oduzete, kako bi se što više ograničilo kretanje diplomata. Mogućnost ponovnog korišćenja vila na Sinaji, nagoveštena je infomacijom datom 1953, da je moguće uzeti vile u najam. S tim u vezi, i jugoslovenska Ambasada je pokrenula zahtev za iznajmljivanje manje vile, koja bi mesečno koštala 70 dolara, ali je decembra meseca ona bila odbijena od rumunskih vlasti, najverovatnije kao još jedan vid pritiska, kako bi se stambeno pitanje rumunskog poslanstva rešilo.³²⁸⁵

Ambasada u Bukureštu je postepeno jačala od 1952, tako da je neposredno posle Staljinove smrti imala ukupno 11 službenika, od čega petoricu na diplomatskoj listi. To su bili Topaloski Ilija, Stevan Šoć, Dimitrije Hadži Pavlović, Vladimir Marić i Milutin Popović, a osim njih radili su još kao atašei i Sveto Sandić i Boško Kajgana. Poslednji je bio od velikog značaja za predstavništvo, jer vodio finasijski deo i administraciju, a znao je i rumunski jezik, te je održavao kontakte sa rumunskim institucijama. Njegovim povlačenjem avgusta 1953, veze sa rumunskim službenicima su se ohladile, zbog čega su se pojavile nove poteškoće. Ambasada je broj službenika koji su govorili rumunski svela na minimum. Odlaskom i Hadži Pavlovića, Ambasada je ostala samo sa jednim službenikom, koji je tečno govorio ovaj jezik.³²⁸⁶ Postepeno normalizovanje ophođenja prema jugoslovenskom predstavništvu, u konačnici je dovelo do predloga razmene ambasadora. Za razliku od drugih zemalja, koje su to učinile tokom 1953. godine, Rumunija je predlog uputila tek 5. juna 1954. Nakon razmene

³²⁸² DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 2, Telegram iz Bukurešta sekretarijatu za inostrane poslove, pov. br. 43375, 1.

³²⁸³ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 5 Pitanje stanova za osoblje jugoslovenske Ambasade u Bukureštu i za rumunske predstavnike u Beogradu, pov. br. 414519, 1.

³²⁸⁴ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 5, Zabeleška primljenoj noti od 8. jula od strane Rumunske ambasade, pov. br. 413409, 2.

³²⁸⁵ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 22. 12. 1953, 1.

³²⁸⁶ DAMSPS, PA, 1953, Rumunija, f. 76, dos. 6, Propratno pismo uz izveštaj Ambasade za mesec avgust 1953, pov. br. 418010, 1–3.

agremana, tokom jula i avgusta meseca, dve države su ponovo podigle rang na nivo ambasada. Kao što je u drugom poglavlju istaknuto, novi ambasadori bili su Nikolae Guina³²⁸⁷ i Nikola Vujanović.³²⁸⁸

Normalizacija rada diplomatskih predstavnika

Proces reuspostavljanja najvišeg nivoa diplomatskih odnosa, nije tekao u očekivanim okolnostima. Period poboljšanja odnosa prema članovima Ambasade u Bukureštu, bio je prekinut sredinom jula meseca 1954, kada je došlo do naglog pogoršanja. Ponovo je sprovedena politika provokacije, vređanja, otvorena praćenja vozila i članova predstavništva, kao i fizičkih napada. Za kratko vreme, rumunska tajna policija je izazvala na desetine incidenata. Takvo ponašanje usporilo je jugoslovensku odluku o slanju ambasadora Vujanovića, sve do novembra 1954.³²⁸⁹

Cilj brojnih pretnji praćenih provokacijama i incidentima, bio je iznuđivanje odluke o povlačenju tadašnjih članova Ambasade. To je pravdano činjenicom da je Guina, novoimenovani ambasador Rumunije, koji se u tom trenutku spremao da krene pravcem Beograda, izabrao nove saradnike, dok su stari dobili rešenje o povlačenju. Zamena osoblja rumunskog predstavništva, trebalo je da bude konkretni pokazatelj promena politike prema Jugoslaviji. S druge strane, isto se očekivalo od jugoslovenskog Ministarstva spoljnih poslova da učini sa osobljem u Bukureštu. Pošto do takve odluke nije došlo, Rumuni su pokušali da incidentima dovedu do toga. Želja da se promeni sastav jugoslovenske Ambasade, ležala je pre svega u tome što su službenici dobro poznavali unutrašnje probleme, bili upućeni u stanje odnosa, govorili rumunski jezik i što su imali razvijene kontakte, kako sa drugim diplomatskim predstavništvima, tako i sa određenim brojem običnih građana.³²⁹⁰

Navešćemo samo nekoliko provokacija kao primere. Uvod u veći incident, bilo je ponašanje agenata prema jugoslovenskim službenicima, od početka jula 1954. Verbalno vređanje i pretnje, blokiranje Ambasade i stanova činovnika automobilima policije i službe i opasnost od insceniranog sudara, koji se očekivao čim bi diplomatski automobil napustio dvorište, eskalirali su 15. jula. Tokom šetnje

³²⁸⁷ Nikolae Guina, rođen je 1911. u Puglini u Krajovi. Završio je Institut političkih nauka. Član partije postao je 1932, ali je ubrzo bio uhapšen. Duži period proveo je u zatvoru sa George Dežom, što je ubrzalo njegovu posleratnu karijeru, Posle Drugog svetskog rata, radio je kao savetnik u MIP-u. Godine 1948. boravio je u Jugoslaviji kao član rumunske delegacije, povodom Beogradske konferencije za konstituisanje Dunavske komisije. Član CK postao je 50-ih godina, a diplomatsku karijeru započeo je u Beogradu 1954. Za razliku od jugoslovenskog ambasadora Vujanovića, koji je govorio nemački, francuski i engleski, Guina nije govorio strane jezike, kao uostalom i većina rumunskih komunista. Jugoslovenska Vlada dala je agroman za Guinu sredinom juna, a on je u Beograd stigao 1. septembra (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 7. juna 1954, pov. br. 47594) Po dolasku, prvi zadatak Guina bio je da saopšti jugoslovenskim rukovodiocima da je Rumunija spremna da otpočne razgovore o uspostavljanju trgovinskih odnosa, bilo da se oni vode u Beogradu ili Bukureštu (DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 80, dos. 4, Zabeleške o razgovoru potsekretara dr Beblera sa Guinom na dan 2. oktobra 1954, pov. br. 413023). Nakon završetka službovanja u Beogradu, Guina je postavljen za ambasadora u Moskvi (1960–1966), a zatim u Ulan Batoru–Mongoliji. (<https://amintiridincomunism.wordpress.com/2014/03/19/guina-nicolae-ilegalist-comunist/>, pristupljeno: 5. 11. 2022).

³²⁸⁸ Nikola Vujanović (1911–1981), rođen je u Cetinju. Nakon osnovne i srednje škole završene u rodnom mestu, diplomirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu. Veći deo rata proveo je u nemačkom zarobljeništvu. Nakon oslobođenja bio je član CK KPJ, novinar i direktor Više partijske škole „Đuro Đaković“. Pre nego što će postati ambasador u Rumuniji, bio je sekretar CV Saveza sindikata Jugoslavije. Na mestu ambasadora u Bukureštu ostao je do januara 1958. godine, nakon toga radio je u Ministarstvu inostranih poslova. Kao diplomata se još jednom oprobao u Čehoslovačkoj (1961–1965), a zatim mu je postavljanje na mesto predsednika Jugoslovenske lige za mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda, još jednom pružena prilika da saraduje sa rumunskim zvaničnicima oko balkanske mirovne inicijative (*Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd 1970, 245; Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979, „AP o rumunskom predlogu za vraćanje ambasadora u Jugoslaviju, AP, 17. 6. 1954, 15.

³²⁸⁹ „Неприкидне тешке антијугословенске провокације румунске полиције“, *Борба*, 17. 7. 1954, 1.

³²⁹⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec jul i avgust, pov. br. 411173, 14-15

otpravnika Topaloskog i četiri druga činovnika, verbalno, a zatim i fizički, napali su ih agenti kojima se pridružio jedan policajac. Prema izveštaju Ambasade, takav incident nije zabeležen čak ni tokom sukoba od 1948. do 1953. Takav postupak je naišao na oštar protest Beograda, a o tome je pisala i štampa.³²⁹¹ Prava reakcija jugoslovenskih predstavnika, kako kod rumunskih vlasti, tako i u svetskoj javnosti, primorala je Bukurešt, ali i Moskvu, na reakciju. Takvim postupcima rumunske policije, ne samo što se kvario ugled Rumunije u svetu, nego i Sovjetskog Saveza. Pritisak na Ambasadu prestao je 26. jula, kada je Topaloskog pozvao Preoteasa i saopštio mu da su sprovedene mere protiv prestupnika i da rumunski MIP izražava žaljenje. Za otpravnika je bilo neočekivano da će doći do bilo kakvog zvaničnog odgovora, a kamoli izvinjenja. Spomenuta reakcija SSSR-a ogledala se u postupku sovjetskog otpravnika poslova. On se na prijemu u jednom stranom diplomatskom predstavništvu obratio Topalovskom, pitanjem da li se poboljšao odnos organa prema Ambasadi. Kako je dobio negativan odgovor, obećao je da će se lično založiti da pratnja i narušavanje bezbednosti prestanu.³²⁹²

Ova dešavanja nisu previše uticala na pokrenute pregovore o uspostavljanju direktnog železničkog saobraćaja, razmeni diplomatskih predstavnika i o rešavanju problema jugoslovenskih državljana. Samo su privremeno zakočila razgovore. Kako je u jednom članku objavljenom u *Borbi* istaknuto, incidenti u Beogradu nisu bili shvaćeni kao naredba rumunskog vrha, već su ocenjivani kao rezultat prevelike samovolje rumunskih organa unutrašnjih poslova i bezbednosti.³²⁹³ Beogradska deklaracija, XX kongres KPSS, Titov dolazak u Bukurešt i Deževa poseta Jugoslaviji, uticali su da gotovo potpuno isčezne diskriminacija prema Ambasadi u Bukureštu. Ambasador Nikola Vujanović je bio uvažavan, redovno priman kod visokih predstavnika vlasti, a na potrebne dozvole Ministarstva se više nije dugo čekalo. Do kraja njegovog mandata, vladala je pozitivna klima u odnosima, međutim, novog ambasadora je već posle nekoliko meseci snašlo neblagonaklono okruženje.

U Bukureštu se početkom 1958. godine spremala njegova zamena. Dotadašnji Nikola Vujanović je bio opozvan, a na njegovo mesto je trebalo da dođe dr France Hočevar,³²⁹⁴ predsednik Vrhovnog suda Slovenije. Povratak ambasadora, koji je bio zakazan za 17. januar, morao je da se odloži zbog smrti Petru Groze. To je uticalo da se prijemi u čast ispraćaja ambasadora odlože na nekoliko dana. Nakon oproštajnih prijema kod predsednika Ministarskog saveta Kivu Stojke, 19. januara, i prvog sekretara RRP Deža, 20. januara, i oproštajnog prijema u Ambasadi FNRJ narednog dana, Nikola Vujanović je 22. januara 1958. bio ispraćen sa železničke stanice u Bukureštu.³²⁹⁵

Novi ambasador je stigao 15. februara, a akreditivna pisma predao 19. februara Jon George Maureru, predsedniku Prezidijuma Velike narodne skupštine. U narednih mesec dana, Hočevar je posetio niz najznačajnijih rumunskih funkcionera, počevši od Kivu Stojke, predsednika Ministarskog saveta,

³²⁹¹ „Два тешка инцидента румунских власти према члановима југословенске амбасаде у Букурешту, *Политика*, 24. 7. 1954, 1.

³²⁹² *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. Robert L. Jarman, vol. IV, 1949–1965, London 1997, 555–556.

³²⁹³ „Насилје у Букурешту“, *Борба*, 17. 7. 1954, 3.

³²⁹⁴ France Hočevar (1913–1992). Rođen je u Ljubljani, gde je 1937. godine stekao zvanje doktora pravnih nauka. Član KPJ bio je od 1932. godine. Tokom rata delovao je kao sekretar OK Oslobođilačkog fronta za Novo mesto i Belu Krajunu. Godine 1942. bio je uhapšen od strane italijanske vojske, ali je posle kapitulacije Italije nastavio da aktivno učestvuje u ratu kao organizator i politički komesar I bataljona prekomorske brigade i komandant III prekomorske brigade, a na kraju rata i komesar I tenkovske brigade. Nakon rata bio je šef diplomatskog predstavništva u Beču, privredne delegacije u Trstu (1947–1949), javni tužilac i predsednik Vrhovnog suda NR Slovenije od 1951. do 1957. godine. Diplomatsku karijeru nastavio je kao ambasador u Bukureštu i Varšavi (1959–1963). Nakon toga postavljen je za saveznog javnog tužioca, a od 1967. do 1972. držao je funkciju potpredsednika IV Skupštine SR Slovenije. Umro je u Ljubljani 1992. (*Enciklopedija Slovenije*, vol. 4, ur. Marjan Javornik, Ljubljana 1987, 122).

³²⁹⁵ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 7. 1. 1958, pov. br. 4304, 1; „Опроштајне посете амбасадора Вујановића“, Амбасадор Вујановић посетио Героге Георгију Дежа“, Амбасадор Никола Вујановић приредио опроштајни пријем у Букурешту“, *Борба*, 19–23. 1. 1958.

Emila Bodnaraša, potpredsednika i ministra telekomunikacija, preko Konstantina Prvuleskua, predsednika Velike narodne skupštine, Aurela Malnašana, pomoćnika ministra spoljnih poslova, George Apostola, predsednika Rumunskih sindikata, do Marcela Popeskoa, ministra trgovine i George Deža, prvog sekretara RRP, 17. marta 1958.³²⁹⁶

Nakon tih poseta postepeno je počela da se menja atmosfera u odnosima. Par meseci po njegovom dolasku i predaji akreditiva, Rumunija je započela antijugoslovensku propagandu i gledala da oteža normalan rad Ambasade. Promena se videla i prilikom proslave 29. novembra, velikog jugoslovenskog praznika. Na prijemu sa oko 300 zvanica, od Rumuna pojavili su se Prvulesku, predsednik Velike narodne skupštine i član Politbiroa, Žoža, potpredsednik Velike narodne skupštine i ministar prosvete i kulture, zatim Suder ministar građevinarstva, Diakulesku, ministar pravosuđa, Marinesku, ministar zdravlja i Burka, general-major rumunske vojske. Ovakav sastav delegacije je, s obzirom na stanje u odnosima, bio iznenađujuć. Verovalo se da je dolazak Prvuleskua trebalo da manifestuje rumunsku dobru volju za saradnjom i da se na taj način Jugoslavija pokaže kao krivac za pogoršanje odnosa. S druge strane, od ustanova koje imaju direktnu saradnju sa njom, bilo je izuzetno malo predstavnika. Tako iz sektora Ministarstva spoljne trgovine (MST) i Mešovite komisije za Đerdap, nije došao niko, dok je iz MIP-a bio Malnašan, Zlatev i Apostolesku.³²⁹⁷ Za razliku od Albanaca, čiji se praznik javno obeležavao kroz niz različitih manifestacija, jugoslovenski je bio skrajnut. Od javnih manifestacija *Romania libera* dala je kratku informaciju o unutrašnjim teškoćama u Jugoslaviji, a „Radio Bukurešt“ je izvesno vreme puštao jugoslovenske pesme u etar. Ovakvim pristupom postignuto je da u Rumuniji 29. novembar u javnosti ne bude uopšte zapažen.³²⁹⁸

Suprotno dozvolama rumunske Ambasade o slobodnom kretanju po Jugoslaviji, jugoslovenska je u Bukureštu imala ograničen radijus kretanja i slobodu. Članovi su mogli da se kreću slobodno samo na relaciji MIP i MST, za sve drugo je bilo potrebno odobrenje. U slučaju da je Ambasada želela da poseti neku drugu instituciju, morala je da uputi zahtev i da očekuje odgovor Protokola MIP i MST. Obično se na odgovor čekalo nedeljama, a čest je bio i slučaj da se posete ne ostvare. Ambasadi je propagandna delatnost i štampa bila onemogućena tokom 1958. godine. Rumunske propagandne ustanove poput izdavačkih kuća, redakcija, udruženja i radija, nisu primale posete jugoslovenskih službenika. Na tom polju bili su mogući kontakti jedino sa Institutom za kulturne veze sa inostranstvom, koji je bio pod MIP-om. Shodno antijugoslovenskoj propagandi, bio joj je onemogućen i rad na popularizaciji Jugoslavije. Bio je zabranjen bilten, kao i rasturanje bilo kakvog materijala. Bilo je pokušaja da se ukloni i izlog sa slikama na ogradi same Ambasade.³²⁹⁹

Veliki problem za normalno funkcionisanje činovnika bila je zdravstvena zaštita. Za razliku od rumunske Ambasade u Beogradu, koja je imala pravo na besplatno lečenje u najboljim bolnicama, jugoslovenska je morala sama da brine o tome ili da lakše slučajeve rešava u Jugoslaviji. Rumunsko Ministarstvo inostranih poslova je tek marta 1957. godine, pozivajući se na reciprocitet, izašlo sa predlogom da se diplomatski predstavnici Ambasade u Bukureštu besplatno leče u bolnicama CK, a da će ostalom osoblju biti omogućena besplatna zdravstvena zaštita u gradskim bolnicama i drugim

³²⁹⁶ DAMSPS, PA, 1958, Rumunija, f. 104, dos. 19, Protokolarnе posete druga Ambasadora dr F. Hočevара rumunskim ličnostima, pov. br. 47322, 1–2; „Амбасадор Хочевар стигао у Букурешт, *Борба*, 16. 2. 1958, 2; „Амбасадор Хочевар предао акредитивна писма Георге Мауреру, *Борба* 20. 2. 1958, 1.

³²⁹⁷ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 62, 28, Telegram iz Bukurešta od 29. 11. 1958, pov. br. 428636, 1.

³²⁹⁸ DAMSPS, PA, 1958, Jugoslavija, f. 62, 28, Telegram iz Bukurešta od 5. 12. 1958, pov. br. 429288, 1.

³²⁹⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 105, dos. 2, Bilateralni odnosi FNRJ i RNR, pov. br. 427225, 2.

poliklinikama.³³⁰⁰ Ipak Sporazum o uzajamnom pružanju besplatnih zdravstvenih usluga osoblju, potpisan je tek 19. maja 1958. godine u Bukureštu.³³⁰¹

Nikolae Guina, koji je od septembra 1954. godine bio ambasador Rumunije u Beogradu, bio je povučen februara 1959. godine. Njega su pred odlazak u oproštajnu posetu, između ostalih, primili Ranković i Kardelj, 16. februara. Ambasador je na novu dužnost iz Beograda krenuo 18. februara. Krajem januara 1959. godine, Koču Popovića je posetio Guina, a povod je bilo traženje agremana za novog ambasadora Jona Raba.³³⁰² On je za narednog predstavnika bio izabran sa specifičnim zadatkom sprovođenja antijugoslovenske kampanje.³³⁰³ Njegove dobre veze sa sovjetskim rukovodstvom su bile glavni razlog zašto je poslat u Beograd, u trenutku kada je trebalo dalje razvijati napade protiv Jugoslavije.³³⁰⁴ Rab je u prestonicu stigao 11. aprila 1959, a ubrzo je bio primljen kod Tita u Belom dvoru, radi predaje akreditiva.³³⁰⁵ Pre njegovog dolaska, Rumunija je Deževim istupom na XXI kongresu KPSS-a, sa tezom o razbijačkoj ulozi SKJ svetskog komunističkog pokreta, zatim govorom od 6. marta u kome je napao spoljnu politiku Jugoslavije i put Josipa Broza u azijsko-afričke zemlje, ozvaničila ulazak u oštriju fazu antijugoslovenske kampanje. Tako je sa ideološkog polja sukob prešao na konkretna pitanja spoljne i unutrašnje politike FNRJ, a u tome je Rab, kao pouzdani sovjetski i rumunski činovnik, trebalo da zauzme određenu ulogu.

Prvi takvi napadi bili su usmereni ka putu Tita u azijsko-afričke zemlje, ka Balkanskom paktu, zatim ka unutrašnjem uređenju i jugoslovenskoj politici u domenu kulture. To je uticalo da se prvo pogoršanje odnosa oseti u odnosu rumunskog rukovodstva prema Ambasadi i jugoslovenskim građanima u Rumuniji. Predstavnicima FNRJ su bili ograničeni kontakti, otkazivano je gostoprimstvo, a u komunikaciji su se oštrije postavljali.³³⁰⁶ U 1959. godini bio je pojačan i pritisak na jugoslovensku nacionalnu manjinu. Pritisak sa ciljem denacionalizacije, video se u merama zabrane štampanja udžbenika na srpskom jeziku i fuziji manjinskih škola sa rumunskim. Pogoršanje se videlo i u trgovinskoj razmeni. Rumunija je iz čisto političkih razloga i potrebe aktivnijeg angažovanja u antijugoslovenskoj kampanji, obustavila isporuku nafte i još nekih artikala, koji su bili

³³⁰⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 88, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 08. 03. 1957, pov. br. 45126.

³³⁰¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 31, Pregled značajnih materijala o RNR i odnosima SFRJ–RNR (1963–1965), pov. br. 47575, 4.

³³⁰² „Потпредседник Карделј примио румунског амбасадора Гуину“, Румунски амбасадор Гуина отпутовао из Југославије“, Политика, 17. и 19. 2. 1959, 1, 2.

³³⁰³ Jon Rab (1904–1973), bio je član sindikalnog pokreta, a 1932. se priključio KP Rumuniji. U potrazi za zaradom, otišao je da radi kao građevinski radnik u Besarabiji 1939. Tamo ga je zatekla sovjetska okupacija. Zbog rada za NKVD i agitacije ostao je i dobio sovjetsko državljanstvo. Prvu važniju funkciju dobio je 1944. godine, imenovanjem za političkog komesara sa činom majora u diviziji „Tudor Vladimiresku“, sa kojom je učestvovao u oslobađanju Transilvanije, Mađarske i Čehoslovačke. U vojsci je napredovao do čina general-majora, što mu je omogućilo da postane načelnik uprave za kadrove Ministarstva vojnog. Značaju ulogu dobio je marta 1953. izborom za pomoćnika ministra građevine i građevinskog materijala. Od juna 1954. do maja 1956. godine, bio je ambasador NRR u Moskvi (a takođe u tom periodu za Finsku i Mongoliju), zatim u Pragu, a od 1957. godine vršio je funkciju načelnika u Ministarstvu inostranih poslova. Pre dolaska za ambasadora u Beogradu, rukovodio je direktijom istočno-evropskih zemalja. Njegova veza sa vrhom rukovodstva Rumunije ostvarena je brakom sa sestrom Rautua. Jugoslovenske ocene njegovog karaktera bile su: „skroman, osetljiv, ali nesamostalan, ograničen, krut i šablonista, nesposoban za samostalne ocene i inicijative“. Na mestu ambasadora u Beogradu bio je od 24. aprila 1959. do 8. aprila 1963. (*Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică: documente: 1941–1956 / trad. Laurențiu Constantiniu, Vitalie Văratice, Simion Iurac, București 2013, 70–71; AJ, KPR I–3–a/97–6, Beleška u vezi traženja agremana za novog rumunskog ambasadora u Beogradu, 11. 2. 1959, 1).*

³³⁰⁴ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 13, Zabeleška o ispraćaju rumunskog ambasadora u Beogradu, Jon Raba na dan 10. 4. 1959, pov. br. 411424, 1.

³³⁰⁵ „Нови румунски амбасадор Јон Раб допутовао у Београд“, *Борба*, 12. 4. 1959, 2; „Предаја акредитива румунског амбасадора Јона Раба“, *Борба*, 24. 4. 1959, 1.

³³⁰⁶ (DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Zabeleška o razgovoru dr F. Hočevara, ambasadora FNRJ u Beogradu sa Radu Komšom, sekretarom Ambasade RNR u Beogradu, prilikom službenog putovanja u Beograd 27. 3. 1959, pov. br. 411921, 1–2).

dogovoreni još po Brionskom sporazumu. Treba spomenuti da je bila sužena i saradnja u sferi kulture.³³⁰⁷ Još jedna u nizu, bila je odluka doneta početkom 1959. godine, o otkazivanju slanja crvenog biltena „TANJUG-a“, rumunskoj Ambasadi u Beogradu. Razlog je bio što sličan bilten jugoslovenska ambasada u Bukureštu neko vreme nije dobijala.

Mogućnost propagandnog delovanja jugoslovenske Ambasade u Bukureštu, bila je direktno vezana sa kretanjem antijugoslovenske kampanje. Period posle VII kongresa SKJ, bio je karakterističan po negativnom razvoju odnosa u propagandno-informativnoj sferi. U tom periodu držanje predstavnika rumunske štampe bilo je izrazito negativno. Štampanje odbijalo posete, pozive u Ambasadu, kao i druge vrste bilo kakvog kontakta. Tokom čitave 1959. godine propagandna delatnost Ambasade je bila ograničena na minimum. Otkazano je razmena biltena između država. Zabranjeno je slanje jugoslovenske štampe pretplatnicima u Rumuniji. Vlast je zahtevala i da svoju izložbenu vitrinu svede isključivo na turističko-umetnički sadržaj. Propagandni materijal je za sve to vreme, mogao da se rastura samo diplomatskom koru i malom broju Rumuna preko ličnih poznanstava.

Slučaj Gvozdena Ognjenovića

Jugoslavija je u Rumuniji tokom godina razvila određen stepen obaveštajnog rada, koji je dugi niz godina nesmetano funkcionisao. Prvi problem, odnosno otkrivanje koje su u ovom periodu dogodilo, bio je slučaj Gvozdena Ognjenovića, kapetana JNA, koji je bio u funkciji vojnog atašea u Rumuniji. Njega su 1. oktobra 1959. organi Sekuritater NR Rumunije, uhvatili prilikom upada u stan jednog rumunskog državljanina, koji je bio pod sumnjom da vrši neprijateljsku delatnost. Oni su u stan upali u trenutku kada je iznosio poverljive informacije vojnog karaktera Ognjenoviću, a ataše njemu predavao novac i dalje instrukcije za rad. Prilikom hapšenja, kod Gvozdena Ognjenovića pronađen je radio-prijemnik, „kvarcovi“, šifrovani kod i informativni materijal tajne prirode. Dokumenta koja su tom prilikom zaplenjena, nesumnjivo su dokazivala da se radilo o obaveštajnom radu jugoslovenskog atašea. Dokumentacija je otkrivala i da je Ognjenović nastavio informativnu delatnost razvijenu na rumunskoj teritoriji, od strane bivšeg jugoslovenskog vojnog atašea, potpukovnika Eda Bohinca, koji je povučen iz Rumunije septembra 1958. Naslednik Bohinca, Ognjenović, nastavio je prikupljanje informacija, snabdevanje neprijateljskih elemenata Rumunije radio-prijemnicima i predajnicima i novčanim nadoknadama.

U 1959. godini, ovo je bio drugi slučaj da je MIP NRR upućivao žalbe jugoslovenskoj Ambasadi, zbog njenog rada koji nije odgovarao diplomatskoj praksi i dogovoru Josipa Broza i Deža, prilikom posete iz 1956, da se sa obaveštajnim aktivnostima prestane.³³⁰⁸ Rumunska vlast je odmah posle hvatanja Ognjenovića uputila notu, u kojoj je tražila da se on povuče iz Rumunije, i da FNRJ preduzme mere potrebne radi definitivnog prekidanja obaveštajne aktivnosti.³³⁰⁹ Slučaj se još više zakomplikovao kada je jugoslovenski otpravnik poslova, Šobajić, 4. oktobra odbio da primi notu rumunske Vlade. S tim u vezi, rumunski ambasador Rab je zatražio prijem kod Veljka Mićunovića, 6. oktobra, u želji da iznese slučaj i preda prepis note, koju je otpravnik poslova odbio da primi.

³³⁰⁷ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 106, dos. 19, Beleška o jugoslovensko-rumunskim odnosima i podaci o rumunskom ambasadoru Rabu, pov. br. 410329, 1–2.

³³⁰⁸ Prvi je bio slučaj tri radnika Ambasade, čije je povlačenje iz Rumunije zbog neprijateljskog delovanja zatražilo Ministarstvo inostranih poslova 24. februara 1959. godine.

³³⁰⁹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 22, Nota Ministarstva inostranih poslova NR Rumunije od 3. 10. 1959, pov. br. 434869, 1–2.

Zahtevao je od Mićunovića da jugoslovenska Vlada učini kraj aktivnosti članova Ambasade, koja je uperena protiv interesa Rumunije i suprotna odnosima među državama.³³¹⁰

Ovaj slučaj naneo je veliku štetu, jer je bio nesumnjiv dokaz jugoslovenskog obaveštajnog delovanja preko Ambasade. Način na koji je Rumunija ukazala na slučaj i zahtevala njegovo rešenje, išao joj je u korist, jer se time jačala njena pozicija kao strane koja se brani, koja želi normalne odnose i traži samo da Jugoslavija prestane sa obaveštajnim radom. Proterivanjem Ognjenovića situacija se smirila. Zbog uzlaznog kretanja odnosa više nije bilo potrebe za obaveštajnim radom u Rumuniji, a promene koje su načinjene u Ambasadi dovele su do sofisticiranijeg rada njenih činovnika.³³¹¹

Arso Milatović u Bukureštu

U takvim okolnostima doktor France Hočevar se nije najbolje snalazio, a normalan rad više nije bio moguć. Zbog toga je odlučeno da bez ikakvog demonstrativnog gesta, Jugoslavija povuče svog ambasadora, i predstavništvo prepusti otpravniku poslova na neko vreme. Tokom avgusta 1959. godine, Hočevar je učinio oproštajne posete Konstantinu Prvuleskuu, predsedniku Velike narodne skupštine, Aleksandru Mađarošu, potpredsedniku rumunske Vlade kao i Stefanu Vojtehu i Anastasu Žoži.³³¹²

Nove okolnosti dovele su do odluke jugoslovenskog vrha da u Rumuniju pošalje diplomatu sa velikim iskustvom iz Rima, Sofije i Tirane. Za novog ambasadora FNRJ 1960. godine imenovan je tako Arso Milatović.³³¹³ Međutim, na zatraženi agroman, rumunska Vlada dugo nije odgovarala, niti iznosila razloge odbijanja. Ono što je kasnije bilo utvrđeno, jeste da se rukovodstvu nije dopadao Milatovićev prethodni diverzantski i obaveštajni rad u Bugarskoj i Albaniji. Rumunija je pozitivno odgovorila na zahtev, tek nakon razgovora Veljka Mićunovića, zamenika ministra inostranih poslova zadužnog za odnose sa istočnoevropskim zemljama, sa ambasadorom Rabom. Znajući njegovu vezu sa Leonte Rautuom, Mićunović je smatrao da je najbolji način za rešenje pitanja novog ambasadora bilo posredstvom Raba. U razgovoru je, osećajući pravi razlog rumunskog odugovlačenja, Mićunović dosta vremena utrošio na Milatovićevo angažovanje u Bugarskoj i Albaniji i klevetama koje su u tim zemljama iznošene o njemu. Na kraju je diskretno spomenuo da Beograd očekuje pozitivan i blagovremen odgovor Bukurešta, u vezi sa agromanom, i da bi u slučaju odbijanja, Vlada vođenje Ambasade u Rumuniji prepustila otpravniku poslova, što bi bio direktan pokazatelj pogoršanja odnosa. Shvatajući da bi time ostala jedina zemlja lagera sa kojom je Jugoslavija spustila nivo diplomatskih odnosa, odlučila je da bez ikakvih daljih primedbi prihvati naimenovanje Milatovića.

³³¹⁰³³¹⁰ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Veljka Mićunovića sa ambasadorom Rumunije u Beogradu Rabom, 6. 10. 1959, pov. br. 415724,1.

³³¹¹ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Veljka Mićunovića sa ambasadorom Rumunije u Beogradu Rabom, 6. 10. 1959, pov. br. 415724, 3.

³³¹² „Председник румунске Скупштине Првулеску примио амбасадора Хочевара“, *Борба*, 9. 8. 1959, 2; „Опроштајне посете амбасадора Хочевара у Букурешту“, *Борба*, 30. 8. 1959, 1.

³³¹³ Arso Milatović (1912–1988), Rođen je u Danilovgradu, ali se kao mali u talasu kolonizacije Kosova i Metohije za vreme Kraljevine Jugoslavije naselio u blizini Kline u Pećkom okrugu. Tamo je do hapšenja 1942. radio kao učitelj u seoskoj školi. Zarobljeništvo je proveo u Albaniji i Italiji. Nakon oslobođenja radio je pri jugoslovenskoj vojnoj misiji u Bariju 1944–1945, a zatim kao vojni ataše u Rumu do 1946. Nakon toga kao pripadnik UDBE poslat je u vojnu misiju u Bugarskoj. Prva ambasadorska pozicija mu je bila u Tirani (1956–1959), a nakon Bukurešta bio je psotavljen za ambasadora u Čehoslovačkoj (1967–1971). Iz službe se povukao 1971. godine. Autor je dvotomnih memoara *Pet diplomatskih misija i sećanja Kosmet 1935–1945: moje svedočenje*. (Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo*, Plymouth 2011, 187–188).

Ukaz o postavljanju, donet je 22. januara, a narednog dana je objavljen u štampi.³³¹⁴ Nakon priprema, Arsa Milatovića je u prisustvu Veljka Mićunovića, 12. februara, primio Josip Broz Tito. Zaključak tog razgovora bio je da novi ambasador mora da učini sve kako bi obezbedio poboljšanje odnosa. Tito je Milatovića na novu službu ispratio sledećim rečima: „Držanje vašeg kolektiva treba da bude tako da Rumuni ne bi mogli ni po čemu doći do pogrešnih zaključaka. Treba da paziš u odabiranju sastava svog novog kolektiva – tvojih saradnika, radi izvršenja ovih zaključaka“.³³¹⁵

Na novu dužnost je sa porodicom krenuo 18. februara. Pet dana po dolasku u Bukurešt, bio je primljen kod Avrama Bunaćua, ministra inostranih poslova, radi predaje kopije akreditiva, a original akreditivnog pisma predao je predsedniku Prezidijuma Skupštine, George Maureru, tek 2. marta. Prilikom predaje atmosfera je bila hladna i puna uobičajnih fraza. Razgovori novog ambasadora sa Bunaću Avramom i Maurerom, bili su kratki i bez interesovanja za njegovu biografiju. Posete koje je u narednom periodu činio Arso Milatović, pokazivale su takođe hladnu atmosferu i velike rezerve rumunskih domaćina.³³¹⁶ Važan susret za pozicioniranje, bio je prijem kod Kivu Stojke, 5. marta, u kasnim večernjim satima. Tokom prijema razgovori su posle formalnih pozdrava i izjava želja za razvijanje odnosa, krenuli od slučaja Ognjanovića i o tome što rumunska Vlada nije bila zadovoljna merama koje je bivši ambasador Hočevar sproveo posle tog incidenta. Ambasador je izneo mišljenje jugoslovenskih vlasti, formirano na osnovu istrage slučaja Ognjanović. Stav je bio suprotan rumunskom i svodio se na to da je on samo nesmotreno poslužio kao oruđe rumunskim organima, koji su imali zle namere. U daljem razgovoru, ambasador je još izneo i apel da rumunska Vlada onemogućujući kod svojih organa zlonamerne pokušaje. Kao primeri izneti su pozivi rumunskih lica i traženje novca, kao i policijsko praćenje automobila jugoslovenske Ambasade. U izveštaju koji je sastavio posle posete, vidi se da je takav njegov odgovor zatekao rumunske sagovornike. Izvesnu neprijatnost tokom razgovora, donelo je i pokretanje pitanja saradnje novinara od strane Kivu Stojke i njegovo skretanje pažnje na pisanje „TANJUG-a“, „čiji dopisnik o Rumuniji izveštava samo iz ugla šta u Rumuniji ne valja“. On je smatrao da takvo pisanje nanosi veliku štetu državi, jer „članke dopisnika prenose zapadni listovi, koji ih dodatno preuveličaju“. Iznošenjem ove teme tokom razgovora, Rumuni su želeli da sugerišu kako oni nisu bili protiv pisanja o slabostima njihove zemlje, ali da bi pisanje iz pozitivnog ugla, u smislu pružanja pomoći da se slabosti otklone, bilo prihvatljivije i korisnije za sam vrh.³³¹⁷

Iz ovog sastanka se zapaža jedna novina. Kivu Stojka, kao visoki predstavnik vlasti, o pomenutim škatljivim pitanjima nije želeo puno da razgovara. Čak na napade da su rumunski organi namestili slučaj sa Ognjanovićem, nije pokušavao da se brani, a o kritici rumunskog pisanja o savremenom revizionizmu, gde su SKJ i Jugoslavija direktno napadane, nije ni reč progovorio, samo je slegao ramenima. Na osnovu toga, Milatović je zaključio da je rumunsko rukovodstvo želelo da pokaže kako iskreno želi da se odnosi sa Jugoslavijom poboljšaju. Takav utisak se stekao iz tona razgovora. Stojka je pominjanjem slučaja obaveštajnog rada jugoslovenskih službenika, nedovoljnog angažovanja Hočevara, bivšeg ambasadora, kao i negativno pisanje štampe o Rumuniji, dok je istovremeno naglašavao da je Rumunija zabranjivala takav rad svojoj Ambasadi u Beogradu, prebcivao krivicu na drugu stranu. Opraštanjem špijunskog rada i negativnog izveštavanja želeo je da pokaže da poboljšanje zavisi samo od toga da li je Jugoslavija spremna da nadalje „prestane sa štetnim akcijama

³³¹⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 1, Telegram iz Bukurešta od 23. 1. 1960, pov. br. 41807, 1.

³³¹⁵ Arso Milatović, Pet diplomatskih misija, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 19–20.

³³¹⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 4, Zabeleška o razgovorima vođenim u vezi predaje akreditivnih pisama 23. 2 i 2. 3. 1960 pov. br. 46420, 1–2.

³³¹⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Razgovor A. Milatovića sa Kivu Stojkom, 4. marta u 20 i 15, pov. br. 46289, 1–4.

i okrene se razvijanju saradnje“. Na kraju, Stojka je napomenuo da je upoznat sa Milatovićevim radom u Bugarskoj i Albaniji i jasno stavio do znanja da, ako je došao da nastavi takav rad, bolje da nije ni dolazio. Odgovor ambasadora i podvlačenje lično Titove želje da se odnosi sa Rumunijom poboljšaju, umirio je rumunske sagovornike. Pominjanje Tita u razgovoru je imalo veliku težinu, jer je on bio visoko cenjen, a ujedno su njegove reči bile i garancija da će novi predstavnik učiniti sve da sprovede u život tu želju.³³¹⁸

Novi ambasador je, znajući da je u takvim okolnostima bio pod budnim okom Rumuna, poštovao sve zabrane i pravila postavljena od strane protokola. U želji da se ispita njegova vernost, u noći 14. marta, poslan je informbiroovac, da na vratima rezidencije ambasadora, u ulici Via Eremia Grigoresku 12, traži zaštitu. Milatoviću se takav nastup učinio sumnjivim, naročito zbog nereagovanja rumunskog čuvara, koji se nalazio ispred ulaza, pa je postupio kao da je reč o provokaciji.³³¹⁹ Incident je počeo nešto ranije u samoj Ambasadi. IB emigrant Radosav Ćirić je upao u dvorište, tražeći zaštitu od rumunske policije, sa kojom je navodno imao sukob. Pošto službenici sami nisu mogli da ga izbace, pozvali su u pomoć dežurnog rumunskog policajca, koji nije reagovao, već otišao da traži pojačanje. Za to vreme emigrant je preskočio ogradu visoku tri metara i uputio se ka stanu ambasadora. Policajac koji je dežurao ispred stana nije ništa učinio da ga odstrani, nakon što je Milatović odbio da ga primi.³³²⁰

Ambasador je o incidentu kasnije izvestio Malnašana i šefa protokola, Šerbanu. Podstaknuti notom koju je Voja Šobajić predao šefu protokola MIP-a, Šerbanu, rumunski organi su uhvatili i pritvorili Ćirića. Međutim, izvinjenje zbog incidenta i indiferentnog držanja dežurnih policajaca ispred Ambasade i rezidencije je izostalo. Rumuni na pitanje o obavezama i dužnostima policajaca ispred Ambasade, nisu želeli da daju konkretan odgovor, ističući da je to vrlo delikatno pitanje.³³²¹ Jedino su Malnašan i Šerban izjavili žaljenje zbog incidenta. Nakon toga, rumunsko rukovodstvo je počelo da veruje da je Milatović došao u Bukurešt sa željom da razvija odnose, te su mu postepeno pružali mogućnosti za takav rad i nastavak prijema kod istaknutih rukovodilaca.

Svakako najznačajniji prijem bio je kod Georgiju Deža, 25. marta 1960. godine. Tokom razgovora sa njim, nije došlo do konkretnijeg analiziranja mogućnosti za poboljšanje saradnje, samo je izneto uverenje da je to moguće. Prvi sekretar partije saopštio je Milatoviću da „nezavisno od ideoloških i političkih razlika, dve države treba da sarađuju, naročito po onim pitanjima gde se mišljenja ne razilaze.“ Za samog ambasadora, od velike koristi bilo je njegovo obećanje da će jugoslovenskoj Ambasadi omogućiti brojne kontakte sa predstavnicima raznih sektora, od kulturnog, preko privrednog do naučnog, i da će iz tih kontakata Jugoslavija moći da dobije sve potrebne informacije.³³²²

Od tada je Milatović bio tretiran bez diskriminacije, bilo mu je omogućeno da poseti bilo kog rumunskog predstavnika, a razgovori sa njima su sve više sadržali osmehe i tople reči. Ipak, na tim toplim, ali praznim rečima se sve završavalo. Ambasador nije bio u mogućnosti da razvija državnu saradnju, jer je interes druge strane još bio slab. Dakle, nekoliko meseci nakon njegovog dolaska u Rumuniju, nije bilo potrebe da se predstavništvo angažuje u cilju odbrane jugoslovenskih pozicija od rumunske antijugoslovenske propagande, jer je ona bila vrlo blaga i povremena, a sa druge strane,

³³¹⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Ocena razgovora sa Kivu Stojkom i A. Bunaćuom, 7. 3. 1960, 1–2.

³³¹⁹ Arso Milatović, Pet diplomatskih misija, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 24.

³³²⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 28, Telegram iz Bukurešta od 28. 03. 1960, pov. br. 48429, 1–2.

³³²¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 28, Zabeleška o razgovoru Voje Šobajića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, sa Niku Šerbanom, v. d. sefom Protokola MIP-a, an dan 11. 04. 1960, pov. br. 410414, 1–2;

³³²² AMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Zabeleška o poseti kod George Georgiju Deža, dana 25. 3. 1960, pov. br. 49648, 1–3.

konkretnije razvijanje bilateralnih odnosa takođe nije bilo moguće, zbog i dalje rumunskog osetljivog položaja u okviru lagera.³³²³

Ambasador je takođe brzo primetio da su se rumunski rukovodioci, u zavisnosti od okolnosti i situacije, drugačije postavljali prema jugoslovenskim službenicima. Od marta meseca i prijema Milatovića kod Kivu Stojke i Deža, atmosfera je bila mnogo toplija. Na svim prijemima na kojima su bili prisutni samo jugoslovenski i rumunski predstavnici, osećala se ljubaznost i normalnost u razgovorima, iako su to uglavnom bili kurtoazni razgovori o međudržavnim odnosima. Toplija atmosfera bila je vidljiva i u pojedinačnim prijemima u kancelarijama, i kod drugih lagerskih zemalja, pa čak i kod Kineza i Albanaca. Sasvim drugačije su se Rumuni ponašali prilikom prijema gde su prisustvovali mnogi drugi predstavnici. Obično, ako su bili u prisustvu delegacije Sovjetskog Saveza ili neke druge lagerske zemlje, prema jugoslovenskim predstavnicima su zauzimali hladan i formalan stav. Kratka pozdravljanja i izbegavanje zadržavanja, bili su karakteristika diplomatskih koktela. Na njima su svi predstavnici lagerskih zemalja izbegavali razgovor sa jugoslovenskim ambasadorom. Međutim, ako su prijemi bili kod zapadnih predstavnika, na kojima nije bilo naročito Rusa, Kineza ili predstavnika Istočne Nemačke, ljubaznost se ponovo pojavljivala.³³²⁴

Za razliku od službenih, mogućnost privatnih kontakata sa rumunskim građanima, bila je svedena na minimum. Radnici Ambasade su vrlo teško nailazili na lica, koja bi prihvatila razgovor na javnom mestu ili još manje dolažla u Ambasadu. Gotovo konstantna pojava, bilo je izbegavanje rumunskih zvaničnika da se upuste u razgovor o različitim pitanjima prilikom koktela, ručkova ili drugih neformalnih susreta. Sam ambasador se u jednom izveštaju žalio da posle takvih susreta nije imao materijala ni za jednu običnu zabeležku. Svaki pokušaj da se pokrene razgovor sa rumunskim državnim i partijskim predstavnicima, bio je uzaludan. Posebne teškoće su bile po pitanju prikupljanja podataka o manjini. Svako interesovanje i razgovor na ovu temu, sa strankama koje su posećivale Ambasadu, zbog tadašnje atmosfere u bilateralu, mogli su biti protumačeni kao neka diverzija ili provokacija. Poseta mestima naseljenim jugoslovenskom manjinom, takođe bi izazvala pogoršanje i otežala situaciju. Jedini podaci koje je Ambasada tada mogla da dobije, bili su u suštini podaci sadržani u statističkim i drugim „neobjektivnim režimskim materijalima“.³³²⁵

Iz želje da poboljša veze sa manjinom, Jugoslavija je novembra meseca 1960. godine pokrenula inicijativu o otvaranju Konzulata u Temišvaru. U slučaju da Rumuni prihvate, u Beogradu se očekivalo da će biti postavljeno pitanje otvaranje Konzulata u Vršcu, koji je bio centar rumunske nacionalne manjine. Međutim, rumunski predstavnici zatražili su otvaranje u Bitolju, zbog postojanja Cincara, koje su smatrali svojom etničkom grupom i nazivali ih Arumunima. Prvi predlog za otvaranje Konzulata u Bitolju podnet je još 1948. Tada su se Rumuni obratili Lazaru Koliševskom, predsedniku Narodnog sobranja NR Makedonije. Taj, kao i zahtev iz 1960. godine, bili su odbijeni sa jugoslovenske strane, jer bi pozitivnim odgovorom bilo priznato postojanje rumunske nacionalne manjine u Makedoniji. Postavljanje zahteva za Bitolj bilo je inspirisano i željom da Jugoslavija prestane sa zahtevima za otvaranjem Konzulata u Temišvaru, u centru jugoslovenske nacionalne manjine.³³²⁶ Nakon toga, više nije pokretano to pitanje, ali je Milatović prilikom prijema kod ministra inostranih poslova Avrama Bunaćua, pokušao da pokrene razgovor o položaju jugoslovenske manjine i eventualno sazna nešto više. Međutim, odgovor je bio isti kao i prilikom svih prethodnih pokušaja. Bunaću je rekao da je „Rumunija socijalistička zemlja, u kojoj manjine uživaju sva prava, prema

³³²³ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija, II*, Ljubljana, Zagreb 1986, 40.

³³²⁴ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 15, Kako sam primljen u dipkoru i kod Rumuna, pov. br. 410417, 1–2.

³³²⁵ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 19. januara 1961, pov. br. 42265, 4.

³³²⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 112, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 26. 12. 1960, pov. br. 431710, 1.

principima marksizma-lenjinizma i da je to unutrašnja stvar o kojoj se ne može diskutovati“. Kako je u memoarima zapisao, odgovor ministra je bio korektan, kontakt ljubazan, gostoprinstvo na visini, ali, iako očekivan, razočaravajući za Milatovića. „Najbolje da se preko tarabe ne gleda i da svak tamani u svom ataru“.³³²⁷

Tretman Ambasade je tokom 1961. godine bio mnogo bolji. Njeni službenici su bili srdačnije primani od strane vlasti i dobijali mogućnost da se obraćaju samom vrhu rukovodstva (razgovori sa Dežom, Apostolom, Maurerom i drugima). Međutim, to nije značilo da je jugoslovenskom predstavništvu bilo omogućeno šire delovanje i aktivnost u samoj zemlji. Razvoj se samo odnosio na napredovanje u kontaktima ka vrhu države, ne i u poboljšanju veza Ambasade po širini. Dakle, kao problem je i dalje postojala nemogućnost delovanja izvan oficijelnih obaveza.³³²⁸

Osim različitih prepreka od strane rumunske vlasti, koji su bili posledica amplitudinalog stanja u bilateralnim odnosima, jugoslovenska Ambasada u Bukureštu je imala poteškoća i zbog kadrovske promena. U toku 1960. godine je skoro u celini promenila diplomatski, administrativni i tehnički sastav. Takva odluka rezultovala je prekidom kontinuiteta u radu i izazvala velike probleme. Nepoznavanje zemlje, jezika i kontakata, novopostavljenim službenicima je otežalo izvršavanje svakodnevnih dužnosti. Jedini službenik koji je znao rumunski jezik, bio je u tom trenutku prevodilac Tanasije Jovanov, koji je u Rumuniju došao marta 1959. godine.³³²⁹ Nepoznavanje jezika je ostale službenike usporavalo u svakodnevnoj analizi događaja i pisanju izveštaja, dok je praćenje svakodnevnice iz štampe i literature takođe bio otežano. Kratki prevodi dobijani od strane prevodioca Jovanova, koji je radio i kao stalni tumač na skoro svim nivoima u razgovorima, nisu bili dovoljni za širinu koju su zahtevale potrebe Ambasade. Sa dolaskom nove postave, isključujući vojnog atašea pukovnika Đuru Ivanovića, predstavništvo je u diplomatskom sastavu imala sedmoro ljudi. Pored šefa misije nalazio se savetnik, prvi sekretar i dva druga sekretara, koji su imali po jednog pomoćnika – atašea.³³³⁰

Novi sastav je izvršio podelu zaduženja krajem 1960. godine, kada su završene sve kadrovske promene. Tako je Arso Milatović bio zadužen za političke bilateralne odnose, balkansku saradnju i spoljnu politiku Rumunije. Savetnik Luka Soldić za idejno-politički i kulturni sektor, ataše za štampu Slavko Polić za rumunsku vlast, propagandu i političke i društvene organizacije. Ekonomski ataše dr Vid Knežević je bio zadužen za unutrašnja i spoljna ekonomska kretanja. Pitanje nacionalne manjine, pograničnih odnosa i rumunsko zakonodavstvo, pratio je i analizirao sekretar za konzularne poslove, Sreten Aleksić.³³³¹ Stanje odnosa među državama, odražavalo se direktno na količinu poslova po sektorima u Ambasadi. Najrazbijeniji su bili poslovi na ekonomskom sektoru, zatim na kulturnom, konzularnom i najmanje u sektoru štampe.³³³²

³³²⁷ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 51.

³³²⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 121, dos. 5, Telegram iz Bukurešta od 29. 09. 1961, pov. br. 429665, 2.

³³²⁹ Tanasije Jovanov je pre honorarnog posla prevodioca u Ambasadi, radio kao profesor Više pedagoške škole u Zrenjaninu. Njegova žena je bila takođe profesorka. Posle godinu i po dana rada pod honorarnim ugovorom, Tanasije je, nezadovoljan tretmanom, odlučio da se vrati u Zrenjanin i tamo nastavi zajedno sa ženom rad i život. Uslovi rada u Ambasadi i života u Bukureštu nisu bili sjajni. Mnogi službenici su imali problema sa nalaženjem smeštaja, sa adaptiranjem i materijalnim sredstvima. Mnogi novi službenici koji su dolazili u Ambasadu su i više od pola godine morali da provedu u hotelima, pre nego što im je obezbeđen prihvatljiv smeštaj za njih i porodicu (DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 120, dos. 26, Telegram iz Bukurešta od 10. oktobra 1961, pov. br. 431822, 1–2).

³³³⁰ Od oktobra meseca 1961. godine na mesto pomoćnika drugog sekretara zaduženog za konzularne poslove bio je postavljen Ronald Strelec.

³³³¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 120, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 19. januara 1961, pov. br. 42265, 3.

³³³² DAMSPS, SPA, 1962, II, dos. 6, Plan rada službenika Ambasade, 24. 03. 1962, str. pov. br. 27, 4–6.

Sa dolaskom Milatovića, rad Ambasade je podignut na viši nivo. Osnovni vid organizovanja bili su svakodnevni kolegijumi, na kojima su podnošeni izveštaji, dogovarani pravci i stavovi prema problemima, i usvajani planovi za taj radni dan. Zahvaljujući tome, svi službenici su imali jedinstven nastup i stav prema odnosu sa rumunskim rukovodiocima i prema raznim, najpre političkim problemima. Svaki diplomatsko-konzularni službenik je uz pomoć savetnika pravio mesečni plan rada, koji je odobravao i instruisao sam ambasador. Veliki problem u prvih godinu i po dana od dolaska nove postave, bilo je poznavanje jezika, uhodavanje i upoznavanje sa radom u lagerskim zemljama, jer većini je rad u Rumuniji bilo prvo iskustvo sa lagerom. Želju za detaljnijim upoznavanjem sa zemljom kočila su različita ograničavanja kontakata i kretanja. Posete su jedino bile moguće preko Protokola MIP-a, izuzev poseta atašea za štampu, koji je mogao direktno da se obraća redakcijama listova. Međutim, šefovi redakcija su, kao i ostali rumunski predstavnici, kroz različite izgovore izbegavali ili otezali susrete. Dalje poboljšanje aktivnosti Ambasade, došlo je sa povećanjem pritiska od strane DSIP-a, koji je početkom 1962. godine uveo novine u načinu rada i kontakata sa jugoslovenskim predstavništvima. Od tada, predstavništva su bila dužna da svakog meseca šalju projekat aktivnosti svakog službenika, koji je po prijemu bio ocenjivan i dopunjavan sugestijama matične institucije. Ambasada u Bukureštu je u početku imala veliki broj primedbi, koje su se naročito odnosile na manjak kontakata sa rumunskim službenicima i običnim građanima. Treba naglasiti da na navedene kritike nije uticalo samo slabo angažovanje jugoslovenskih predstavnika, već i rumunski protokol zakazivanja susreta i pritisak državne bezbednosti da onemogući kontakte običnih građana sa diplomatskim predstavništvima.³³³³

Povlačenje Vida Kneževića i Konstantina Jakobutza

Rad Ambasade je i u 1961. godini bio omeđen raznim barijerama, a službenici su bili praćeni od strane policije i agenata. Policijska pratnja bila je povremeno intenzivnija i upadanja, naročito prema mlađim službenicima. Aprila meseca bio je zabeležen jedan takav postupak. Suprugu Vida Kneževića je uporno pratilo, i insistiralo na poznanstvu i dobijanju broja telefona, jedno lice u civilu. Ono je suprugu ekonomskog atašea, često pratilo do samog stana, a odustajalo je tek kada bi izašao njen suprug. Drugih grubosti, poput vređanja, šaranja kola Ambasade i dr., nije bilo, te se pomenuti incident smatrao kao akt pojedinca.³³³⁴ Međutim, ispostavilo se da je rumunska bezbednosna struktura bila naročito zainteresovana za ekonomskog atašea.

Pod optužbama zloupotrebe položaja, obaveštajnog rada i rada protiv Rumunije, ekonomski ataše Vid Knežević je krajem 1962. godine povučen iz Bukurešta. On je na tom mestu bio od 1959. godine. Pomoćnik ministra inostranih poslova Rumunije, Georgiju Pele, u poverljivom razgovoru sa Milatovićem, saopštio je da je više Rumuna pred vlastima dalo izjave da je Knežević koristio ljubavne veze i lične kontakte, kako bi vodio aktivnost protiv Rumunije. On je od uglavnom udatih službenica ekonomskih resora, i drugih žena, tražio poverljive podatke o zemlji, i obučavao ih kako da kriju vezu s njim. U izjavama je stajalo i da je klevetao Rumuniju, govoreći da ju je oslobodila Crvena armija, da u njoj nema slobode, psovao državne rukovodioce, posebno Deža i njegovu porodicu. Iako je ambasador demantovao takve optužbe i uveravao da se Jugoslavija i njeni predstavnici ne koriste špijunažom, Knežević je pod izgovorom bolesti povučen iz Bukurešta.³³³⁵ Demantujući optužbe,

³³³³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 19, Zapisnik sa referisanja Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, u I odeljenju DSIP, 22, 23. i 24. januara 1962, pov. br.45167, 3–6.

³³³⁴ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 23, Telegram iz Bukurešta od 12. 04. 1961, pov. br. 411341, 1.

³³³⁵ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 07. 12. 1962, pov. br. 440200, 1–2.

izjavio je da takvim aktom Rumunija šteti odnosima dve države i da po izveštajima može da se vidi da je Knežević radio u duhu međunarodne prakse i diplomatskih načela. Optužbe da je govorio da je zemlju oslobodila Crvena armija, pobijao je novinskim člancima, u kojima je Jugoslavija govorila pozitivno o njihovoj borbi. Ambasador je naveo da će optužbe i zahtev za povlačenje ekonomskog atašea, štetiti razvoju ekonomske saradnje i atmosferi bilateralnih odnosa u celini.³³³⁶

Kao odgovor Beograda, usledio je zahtev za povlačenje rumunskog službenika Ambasade u Beogradu, Konstantina Jakobutza, koji je radio na mestu šefa Trgovinskog predstavništva Rumunije u Beogradu.³³³⁷ Jugoslavija ga je optužila za obaveštajni rad, prikupljanje ekonomskih, vojnih i trgovačko-komercijalnih poverljivih podataka i korišćenje podmićivanja i ucena kao metoda rada. Pored toga, i zbog povezivanja sa IB elementima i iznošenjem neprijateljskog stava i klevetama prema zemlji.³³³⁸ Dakle, optužbe su bile slične onima koje su iznošene protiv Vida Kneževića. Recipročnom merom i proterivanjem Jakobutza, stavljena je tačka na optužbe za špijuniranje.

Problemi u radu diplomatskih predstavništava

Izvesnih problema Ambasada je imala prilikom ostvarivanja normalnih životnih uslova svojih službenika. Smeštaj za diplomatske službenike u Rumuniji je bio skup. Cena kirije je posle povećanja od 1. januara 1962. godine, dostizala polovinu ili čak 2/3 plate. To povećanje je važno za čitav dipkor. Ambasador FNRJ u Bukureštu je za svoju rezidenciju plaćao oko 20.000 leja godišnje, a od 1962. godine godišnja kirija je skočila na 75.000 leja. Rumunski motivi za povećanje, bili su velike kirije u drugim državama, unifikacija po statusu uživaoca i kvalitetu stana.³³³⁹ Demarši većine ambasada u Rumuniji i apeli za smanjenje ili vraćanje na staro, nisu urodili plodom. Povećanje je ostalo na snazi. Ambasador Milatović je u molbi izneo da bi u slučaju da se cena ne snizi, Jugoslavija po principu reciprociteta, mogla da poveća kiriju i rumunskom predstavništvu. Rab je za rezidenciju plaćao 2.082 leja, a savetnik Šandru 1.041 lej.

Pretnje o povećanju su bile spomenute više kao dodatni argument da se razmotri jugoslovenski zahtev. Povećanje stanarine samo za rumunske službenike, bilo bi veliki problem za Beograd, zbog mogućnosti tumačenja kao vida diskriminacije prema Bukureštu, jer bi za ostala predstavništva stranih zemalja cena ostala nepormenjena.³³⁴⁰ Jedino rešenje za problem stanovanja službenika, bilo je pronalaženje jeftinijih i manjih stanova ili dotacija od strane države. Kako drugo nije bilo moguće sprovesti, mnogi službenici su, počevši od savetnika Soldića do nižih činovnika, zamenili svoje stanove za manje i jeftinije.³³⁴¹ Na kraju, činovnici jugoslovenske Ambasade su morali da prihvate povećanje stanarine. Posle nekoliko meseci odbijanja i pregovora, bila su izmirena dugovanja za

³³³⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 20, Zabeleška o poseti Arsa Milatovića, ambasadora u Bukureštu, pomoćniku ministra IP, G. Pele, 6. 12. 1962, pov. br. 440823, 1–3.

³³³⁷ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 1, Zabeleška o razgovoru Dušana Kvedera, pomoćnika Državnog sekretara za inostrane poslove, sa Šandruom, otpravnikom poslova Rumunije, dana 15. 12. 1962, pov. br. 440867, 1–2.

³³³⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 22., Telegram iz Bukurešta od 17. 12. 1962, pov. br. 440990, 1.

³³³⁹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 20, Telegram iz Bukurešta od 04. 01. 1962, pov. br. 4923, 1.

³³⁴⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 19, Telegram iz Bukurešta od 04. 05. 1962, pov. br. 45035, 1.

³³⁴¹ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 20, Zabeleška o razgovoru Slavka Polića, prvog sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu sa pomoćnikom šefa Ureda za usluge stranim predstavnicima 28. 08, 1962, pov. br. 4430416, 1–2.

period od 1. januara do 31. avgusta 1962. Nakon toga, plaćanja su vršena po novom obračunskom modelu.³³⁴²

Šezdesetih godina se kao problem pojavljivala i nabavka osnovnih životnih namirnica. Porast maloprodajnih cena i depresijacija leja, dovele su do situacije da službenici Ambasade nisu bili u stanju da podmire troškove života. Cene su u odnosu na Jugoslaviju, bile tri i više puta veće. Odelo u Rumuniji je koštalo oko 200.000 dinara, cipele 25.000, meso 3.000, jaja 200, šećer 700, pomorandže 1.300 dinara za kilogram. Ambasada je većinu svojih potreba, izuzev mleka, mesa, hleba, voća i povrća, dotada nabavljala u Jugoslaviji ili u drugim zemljama. Sve veća orijentacija na zapadna tržišta, dovodila je do toga da dolarski deo plate nije bio dovoljan. Iako su plate službenika predstavništva u svim zemljama IE bili slične, položaj Ambasade u Rumuniji je bio gori, zbog pomenutih visokih cena i činjenice da u Bukureštu, za razliku od drugih, nije bilo diplomatskih prodavnica u kojima su se kupovali proizvodi po izvornim cenama za klirinške dolare. Stagniranje plata službenika i prosečni godišnji porast plata rumunskih građana od 6%, a u 1966. godini 10%, doveli su do toga da plate službenika Ambasade budu skoro jednake sa platama rumunskih službenika i stručnjacima slične školske spreme i radnog staža. Veći problem od same visine mesečne zarade upošljenika, bio je način isplate, po kojem je samo 10% zarade isplaćivano u dolarima. Takvo stanje dovelo je marta 1967. godine do upućivanja zahteva za povećanje dolarskog dela plata sa 10% na 50%.³³⁴³

Međusobne optužbe za špijunažu i povlačenje Kneževića i Jakobutza, kao i povećanje kirija, nisu uticali na dalji napredak u odnosima. Rumunija se sve više otvarala za saradnju, što je naročito bilo primetno u konzularnoj sferi. Dok je 1960. godine dala samo osam viza svojim građanima za privatnu posetu Jugoslaviji, u prva dva meseca 1962. izdala je 80 takvih isprava, a u narednom periodu je broj samo rastao.³³⁴⁴ Vrhunac u konzularnim odnosima, bilo je potpisivanje konzularne konvencije, prve u jugoslovensko-rumunskim posleratnim odnosima, od strane Milatovića i George Pelea, 9. novembra 1962.³³⁴⁵

Putem poboljšanja

Rumunsko Ministarstvo inostranih dela je po prvi put u odnosima prema Ambasadi FNRJ, pribeglo organizovanju specijalnog banketa za sve njene službenike, 10. novembra 1962. godine. Organizator je zvanično bio Malnašan, pomoćnik ministra, koji je uskoro trebalo da bude postavljen za novog ambasadora u Beogradu. U trenutku organizovanja večere, u jednom dvorcu u okolini Bukurešta, ta vest nije bila aktuelna. Takav gest i trenutak u kojem je aktuelizovan, upućuje da je bio direktno povezan sa povoljnijom klimom u odnosima Jugoslavije sa ostalim lagerskim zemljama. Večera je poslužila kao zgodan momenat da rumunski zvaničnici iskažu prijateljski stav i rešenost da u bližoj budućnosti aktivnije pristupe rešavanju problema u odnosima.³³⁴⁶

Arso Milatović je u Bukureštu, kao stari iskusni diplomata, bio veoma cenjen. U diplomatskom koru je, ubrzo nakon dolaska, imao titulu vicedojena, a nakon odlaska poljskog ambasadora Zambroviča,

³³⁴² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 29, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića sa Eugenom Harapom, savetnikom regionalnog odeljenja rumunskog MIP-a, dana 20. 09, 1962, pov. br. 431532, 1.

³³⁴³ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 139, dos. 11, Zahtev za povećanje dolarskog dela plate, 06. 03. 1967, pov. br. 48321, 1–3.

³³⁴⁴ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 2, Telegram iz Bukurešta od 22. 02. 1962, pov. br. 46573, 1.

³³⁴⁵ „У Букурешту потписана југословенско-румунска конзуларна конвенција, *Борба*, 10. 11. 1962, 1.

³³⁴⁶ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 117, dos. 3, Telegram iz Bukurešta od 12. 10. 1962, pov. br. 433809, 1.

početkom 1963, bio je izabran za doajena. Odnosno, bio je šef diplomatske misije, koji je najranije od svih, u određenom trenutku prisutnih predstavnika u nekoj zemlji, predao akreditivna pisma. Pozicija najstarijeg donosila je i neke obaveze. On je kao šef kora istupao u njegovo ime u svečanim ili protokolarnim prilikama, ali je bio dužan da štiti interese, bezbednost diplomatskog kora i upućuje zajedničke demarše.³³⁴⁷ Nešto pre toga su ga strane diplomate izabrale i za predsednika diplomatskog kluba. Takve pozicije, bile su znak da je položaj Jugoslavije bio značajno popravljen u svetu i Rumuniji, a njen predstavnik da je rado viđen i poštovan.³³⁴⁸

Uzlazni razvoj odnosa doprineo je donošenju odluke o promeni rumunskog ambasadora u Jugoslaviji. Umesto Raba, koji je bio školovan u Moskvi i sovjetski odgajan, došao je Aurel Malnašan,³³⁴⁹ jedan od najsposobnijih visokih službenika MIP-a. Vlada Rumunije je za njega agremen zatražila 5. februara 1963. godine, a dobila 18. februara. Ambasadu je do njegovog dolaska u Beograd, 28. marta 1963, a od povratka Raba u Rumuniju, 14. decembra 1962. godine, vodio Vasile Šandru, otpravnik poslova. Postavljanje Malnašana za ambasadora od strane jugoslovenskih predstavnika, viđeno je kao želja Rumunije da podigne odnose i da se više angažuje prema zemljama trećeg sveta, gde je Jugoslavija imala veliki ugled.³³⁵⁰

Shvatajući značaj naimenovanja jednog takvog funkcionera za buduće odnose, jugoslovensko rukovodstvo je pokušalo da njegovo postavljanje adekvatno proprati u štampi, i da omogući što više inicijalnih prijema. Akreditivna pisma Malnašan je Josipu Brozu predao 5. aprila, u zgradi Saveznog izvršnog veća.³³⁵¹ Pre i nakon toga, primili su ga Koča Popović, Vladimir Bakarić, predsednik Sabora Hrvatske, Petar Stambolić, predsednik Savezne skupštine, Janez Vipotnik, savezni sekretar za obrazovanje i kulturu, Mihajlo Švabić, potpredsednik IV SR Srbije i mnogi drugi. Štampa je sve te posete pratila, a članak o predaji akreditiva je u *Borbi* i drugim listovima objavljen sa fotografijom, što dotada nije bila praksa.³³⁵²

Novi ambasador je uveo određene izmene u rad rumunskog poslanstva. On je veću pažnju pridao razvoju kulturne saradnje, zbog čega je od Bukurešta tražio dozvolu da postavi posebnog saradnika za pitanja kulture. Sve do tada, rumunska Ambasada u Beogradu nije imala službenika, koji bi se posebno bavio ovim pitanjima.³³⁵³

U vreme Malnašanovog postavljanja, otpravnik poslova je, pored Šandrua, bio i Jon Ćubotaru, a kao sekretari radili su Jonel Stankulesku (II sekretar za ekonomske poslove), Konstantin Roman (šef konzularnog odeljenja), Dragomir Eminescu (za štampu), Panauit Lafter (kulturni ataše) i vojni ataše George Jauta. Kako je pri Ambasadi funkcionisalo trgovinsko predstavništvo, poslove ekonomskog

³³⁴⁷ <https://www.britannica.com/topic/diplomacy/Modern-diplomatic-practice>, pristupljeno: 7. 11. 2022.

³³⁴⁸ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 94–95.

³³⁴⁹ Malnašan je poreklom bio iz Transilvanije. Rođen je 1911, a u partiju je stupio 1930. godine. Od 1941. do 1948. godine bio je sekretar Oblasnog Komiteta KP Rumunije za departman Sibiu i Arad, a potom izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar poslanstva Rumunije u Budimpešti, a od 1952. do 1954. ambasador u Italiji. Sa mesta načelnika odeljenja u MIP-u je od 1955. godine postao pomoćnik ministra inostranih poslova, zadužen za sektor socijalističkih zemalja i Balkan. Faktički, on je bio zamenik ministra, a od drugih diplomatskih predstavnika je viđen kao stub tog Ministarstva.

³³⁵⁰ „Досадашњи румунски амбасадор Раб отпутовао из Београда“, *Борба*, 15. 12. 1962, 2; „Допутовао нови румунски амбасадор Малнашан“, *Борба*, 29. 3. 1963, 1.

³³⁵¹ „Председник Тито примио акредитиве од румунског амбасадора Малнашана“, *Борба*, 6. 4. 1963, 2.

³³⁵² Arhiv novinske agencije *Borba*, f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi 1963, *Borba* o novopostavljenom ambasadoru, predaji akreditiva i susretima, članci objavljeni u periodu od 2. 4. do 29. 5. 1963.

³³⁵³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 115, dos. 9, Zabeleška o poseti Aurela Malnašana, ambasadora NR Rumunije saveznom sekretaru za prosvetu i kulturu Janezu Vipotniku, 20. 06. 1963, pov. br. 420873, 1.

savetnika je vršio Angel Nikulae.³³⁵⁴ Nešto kasnije, došlo je do promena u sastavu, te je Jon Rešianu, došao na mesto savetnika sa profesorske pozicije na Univerzitetu u Bukureštu, a za šefa konzularnog odeljenja postavljen je Joan Dobrićanu.

Rumunska Ambasada je imala određenih poteškoća sa prostorijama i brojem stanova. Situacija je pogoršana juna 1964. godine, kada ih je Direkcija za izgradnju i održavanje zgrada diplomatskih predstavništva, obavestila o nacionalizaciji zgrade i povećanju kirije. Za Malnašana problem nije bio toliko u povećanju, već u zahtevu Direkcije za isplatu povećanja unazad. Rumunsko predstavništvo je tokom 1964. godine na raspolaganju imalo sedam stanova i iznajmljivalo je vilu sa još četiri stana, u kojoj je Direkcija trebalo da uvede centralno grejanje i telefon. Takođe, radovi u rezidenciji ambasadora nisu bili izvršeni tokom njegovog odmora, već su oni sprovedeni kasnije i trajali su dva meseca, što je stvaralo poteškoće prilikom izvršavanja svakodnevnih zadataka.³³⁵⁵

Pravne norme i protokoli u Jugoslaviji, omogućavali su normalan rad Ambasade. Rumunski službenici su mogli slobodno da se kreću i ostvaruju kontakte na teritoriji zemlje, što su često i činili. Jedino gde su ograničavali svoju delatnost, bilo je prema manjini u Banatu. Shodno instrukcijama dobijenim iz Bukurešta, predstavnici se nisu interesovali za njihov život. Ponude od strane jugoslovenskih predstavnika, da se učine posete rumunskim mestima i da se dublje informišu o problemima etnosa, službenici Ambasade su odbijali, strahujući da će Jugoslavija slično tražiti i za njenu manjinu u Istočnom Banatu. Prilikom poseta raznim institucijama, ni na koji način nisu pokazivali zainteresovanost za poboljšanje njihovog položaja. Na primer, prilikom posete atašea za štampu, Eminesku Dragomira, informativnim ustanovama u Novom Sadu, 9. aprila 1964, nije bilo pomena manjine sa rumunske strane. U razgovorima sa predstavnicima *Dnevnika*, *Formuna*, „Radio Novog Sada“ i Ureda za informacije, ataše je pokazao zainteresovanost za vesti koje ova sredstva donose o Rumuniji, ali ne i o manjini. Dragomir Eminesku se u Beogradu zadržao do kraja maja 1965. godine, a njega je zamenio na mestu atašea za štampu Vasile Salažan. Međutim, ni on nije pokazivao veće interesovanje, što je značilo da se radilo o jasnom državnom stavu. Pitanje je i dalje bilo bolna tačka, koje ni u periodu prisnije saradnje nije trebalo aktuelizovati.³³⁵⁶

Dolaskom Čaušeskua na vlast, usledili su novi koraci u smeru razvijanja saradnje i poboljšanja zvaničnih veza. Dugo očekivan odgovor u vezi slanja rumunskog dopisnika u Beograd, dobijen je konačno novembra 1965. godine. Na poziciju dopisnika „Ađerpresa“ u Beogradu, bio je poslat iskusni novinar Nikolae Popeanu.³³⁵⁷ Izbor Popeanua nije bio slučajan. Rumuni su ga premestili iz Kaira, gde je bio dve godine. Iz toga se može zaključiti da je izabran sa namerom da posebnu pažnju obrati pitanju odnosa među nesvrstanimi i položaju koji Jugoslavija zauzima u organizaciji. Dobro je govorio francuski i engleski, a služio se i ruskim jezikom. Pre Kaira bio je specijalni izveštač u Njujorku i Džakarti.³³⁵⁸

³³⁵⁴ AJ, KPR-837, V-1-c/11, Prijemi kod druga Predsednika, Prijem akreditivnih pisama novog ambasadora Rumunske Narodne Republike, 5. 4. 1963, 1. DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Tihomira Kondeva, referenta za Rumuniju sa rumunskim predstavnicima, 30. 10. 1963, pov. br. 423326, 1-3.

³³⁵⁵ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 2, Zabeleška o razgovoru načelnika Uprave za Istočnu Evropu Milana Venišnika sa rumunskim ambasadorom A. Malnašanom, 15. januara 1965, 1-2.

³³⁵⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 188, dos. 4, Beleška o poseti novinskim informativnim ustanovama atašea za štampu Ambasade NR Rumunije u Beogradu Eminesku Dragomira na dan 9. aprila 1964, pov. br. 426857, 1-3.

³³⁵⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 14, Zabeleška o poseti Vasile Sazažana, atašea za štampu drugu Dušanu Blagojeviću, načelniku uprave za informacije 6. 12. 1965, pov. br. 442287, 1.

³³⁵⁸ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 4, Zabeleška o razgovoru Alekse Brajovića, dopisnika Tanjuga iz Bukurešta sa novim dopisnikom „Ađerpresa“ u Beogradu Nikolae Popeanuom, vođenim za vreme ručka u njegovu čast 24. 10. 1965, pov. br. 438177, 1-2.

Pored direktnog kontakta ambasada sa Ministarstvima inostranih poslova, povremeno su kontakte ostvarivale ambasade međusobno. Ambasadori su prilikom odmora ili boravka u matičnoj zemlji, obavezno posećivali jedni druge. Takve u principu kurtoazne posete su služile i za razmenu mišljenja i indirektno sugerisanje vladama o eventualnim pitanjima i problemima. Na primer, prilikom posete Milatovića Malnašanu, 4. novembra 1963. godine, glavna tema bila je predstojeća poseta Deža Jugoslaviji. Malnašan je sugerisao da se u program uvrsti poseta Bosni i obilazak najvažnijih jugoslovenskih fabrika, ali i indirektno napomenuo da je pitanje manjina za Rumuniju teško i komplikovano. Tako bi postavljanje pitanja položaja jugoslovenske manjine u rumunskom Banatu, izazvalo nelagodnost kod državno-partijske delegacije.³³⁵⁹ Ipak, ono je postavljeno, ali se na odgovoru nije insistiralo.

Popravljanje bilateralnih odnosa 1963. godine omogućilo je rešavanje nekih manjinskih pitanja. Dež se jednom prilikom lično založio, da molbe dva manjinca, koje je Milatović usput spomenuo, budu uslišene. Prvi je bio prota Paja Marković, koji je tokom Informbiroa služio zatvorsku kaznu, a kao i ostali, ni on nije bio amnestiran. Kako su mu deca živela u Beogradu, molio je da mu se dozvoli preseljenje. Po ispunjenju te želje, prota se sa ženom preselio kod dece i zaposlio kao profesor na Teološkom fakultetu. Drugi je bio Ivan Stamoran, učitelj, direktor osnovne škole u selu Naćfale i do 1948. sekretar Društva rumunskih građana jugoslovenskog porekla u aradskom srezu. Iako je zbog dugogodišnjeg zatvora doživeo moždani udar, od čega mu je bila iskrivljena leva strana lica, on je vraćen na mesto učitelja u selu. Ovi i drugi primeri su pokazivali želju rumunskog rukovodstva da stvori što bolje okolnosti za jačanje bilateralnih odnosa, ali i da je ambasador od hladnog prijema prilikom predaje akreditiva, radom zadobio veliku naklonost.³³⁶⁰

Funkcionisanje Ambasade je naročito popravljeno posle Deževe posete Jugoslaviji 1963. Protokol prijema je bio uprošćen, a rumunski rukovodioci su rado pozitivno odgovarali na želje jugoslovenskih predstavnika za sastancima. Ugled ambasadora Milatovića je naročito porastao, nakon što je Dež nekoliko puta u zdravicama pohvalno govorio o njegovom radu i realističnom i prijateljskom postavljanju prema Rumuniji.³³⁶¹

Dokaz promene, bila je i poseta koju je Ministarstvo inostranih poslova organizovalo za službenike Ambasade, Mađarskoj autonomnoj oblasti Mureš i oblastima Kluž i Banat, između 7. i 11. aprila 1964. Povod za posetu bio je poziv Vasila Glige, načelnika odeljenja za Balkan, da Milatović sa suprugom poseti Kluž. Za razliku od prethodnih putovanja i organizovanih poseta, ova je osim turističke, imala i radnu atmosferu. Sagovornici, u najvećem broju članovi Oblasnih komiteta, detaljno su govorili o stanju, o industrijskom, društvenom i kulturnom razvoju, a odgovori nisu izostali ni na pitanja koja su postavljali Milatović i Rajko Knežević, I sekretar Ambasade. Osim Oblasnih komiteta, delegacija je imala prilike da upozna nekoliko industrijskih postrojenja, državna poljoprivredna dobra, Univerzitet Babeš–Boljaj u Klužu, biblioteke, razne kulturne ustanove i dr.

Hladna atmosfera je delegaciju Ambasade jedino dočekala prilikom posete redakciji lista *Pravda* u Temišvaru. Razgovor sa Keprenisan Božidarom, pomoćnikom glavnog urednika, i Milanom Jovanovićem, glavnim urednikom lista, vođen je na rumunskom jeziku, iako su obojica bili Srbi po nacionalnosti. Osim osnovnih stvari o listu – da je osnovan 7. oktobra 1944, da prenosi reč rumunske partije u cilju mobilizacije masa u izgradnji socijalizma i da izlazi u 4.000 primeraka, glavni urednik nije želeo više da kaže. Zbog jezika na kojem je vođen razgovor, ni gosti nisu imali potrebu da postave

³³⁵⁹ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 10, Zabeleška iz razgovora A. Milatovića, ambasadora SFRJ u Rumuniji sa rumunskim ambasadorom u Beogradu Malnašanom, pri susretu 4. novembra 1963, pov. br. 435877, 1–2.

³³⁶⁰ Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986, 98–99.

³³⁶¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-27, Poseta rumunske državne delegacije Jugoslaviji, 3.

dodatna pitanja. Ostatak susreta je dobro protekao, jer su se Rumuni potrudili da ostave pozitivan utisak. Treba istaći i da u plan nije bila uključena poseta nacionalnoj manjini, jer je poseta imala drugi karakter.³³⁶²

Važan trenutak u odnosu Rumuna prema jugoslovenskom predstavništvu, kao i državi u celini, bila je otvorena ponuda ministra spoljnih poslova Maneskua ambasadoru Milatoviću, od 14. jula 1964, da posreduje u rešavanju međudržavnih problema. Po prvi put, rumunski vrh se interesovao za teškoće i probleme u odnosima, kao i za jugoslovensko percipiranje bilaterale i daljeg razvoja. Manesku je obećao da će vrh primiti ambasadora kad god on poželi, i da će se oni maksimalno zauzeti da sve probleme reše. Direktiva koja je potekla od samog Deža, glasila je da sa Jugoslavijom treba razjasniti sve što je ostalo nerazjašnjeno.³³⁶³

Od 1965. godine odnos prema jugoslovenskom predstavništvu se značajno popravio. Službenici više nisu imali problema sa prijemima u MIP-u i drugim institucijama. Rumunski rukovodioci se u razgovorima nisu više držali uzdržano, i pokazivali su jasnu spremnost da sagovornike informišu o svim temama. Ipak, postojala je mala razlika između informacija koje su dolazile od najvišeg nivoa i nižih. Razgovori sa višim rumunskim zvaničnicima, bili su potpuniji i objektivniji, za razliku od drugih, kod kojih je ipak bilo primetno da se kreću u okvirima resora i odgovornosti.³³⁶⁴

Iako je mandat ambasadora bio do tri, maksimalno četiri godine, Arso Milatović je u Bukureštu ostao skoro šest godina. Nekako, sa smrću Deža, završavalo se i njegovo angažovanje. Period oproštajnih poseta i banketa, započeo je maja 1965. godine. Ambasadora su tako primili svi šefovi stranih misija i svi predstavnici rumunske Vlade, kao i mnogi pomoćnici ministara, članovi CK KPR, kulturni i naučni radnici. Tokom oproštajne posete kod Apostola, potpredsednika Ministarskog saveta, 8. juna 1965. godine, bilo je podvučeno da se njegov boravak poklapao sa rumunskim šestogodišnjim planom, te da je ambasador Jugoslavije imao jedinstvenu priliku da prati razvoj Rumunije u jednoj etapi.³³⁶⁵ Slično to je dan pre saopštio Jon Popesku Pucuri, direktor Instituta za istoriju partije pri CK RRP. On je rekao da je Arso bio svedok istorijskog razvoja ove države, ne samo na ekonomskom, kulturnom i naučnom planu, već i u pogledu afirmacije spoljne politike u svetu, a posebno za stvaranje pravilnih odnosa među socijalističkim zemljama.³³⁶⁶ Svi rumunski rukovodioci, koji su primili Milatovića u oproštajnu posetu, od Kivu Stojke, predsednika Državnog saveta, generalnog sekretara Čaušeskua, do mnogobrojnih ministara i pomoćnika, izražavali su doprinos koji je dao razvoju bilateralnih odnosa i jačanju prijateljskih veza dve države.³³⁶⁷

Ispraćaj Milatovića je prevazilazio uobičajne norme. Primeri srdačnosti su se mogli videti kroz upućivanje toplih reči, grljenja (od strane Kivu Stojke), preko organizovanja banketa u Snagovu od strane Korneliju Maneskua. Njegovo bavljenje u Rumuniji i ugled koji je stekao, može se direktno porediti sa razvojnom linijom bilateralnih odnosa. Činjenica da je dočekan rečima punim kritike, prekora i nepoverenja, a ispraćen zagrljajima i rečima prijateljstva, uz čašice stranih pića, oslikavaju promenu i zbližavanje, koje je u periodu 1960–1965. godine nastupilo u jugoslovensko-rumunskim

³³⁶² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 1, Zabeleška o posetama A. Milatovića, R. Kneževića i S. Stančua, službenika ambasade Mađarskoj autonomnoj oblasti Mureš i oblastima Kluž i Banat u vreme od 7. do 11. aprila 1964, pov. br. 420147.

³³⁶³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 17. 07. 1964, pov. br. 430713, 1.

³³⁶⁴ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 4, Operativno pismo od 3. marta 1967, pov. br. 47797, 3.

³³⁶⁵ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 11, Zabeleška o razgovoru A. Milatovića, ambasadora SFRJ u Rumuniji sa George Apostolom 8. juna 1965, pov. br. 424970, 1–2.

³³⁶⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 12, Zabeleška o razgovoru sa Jon Popesku Pucurarijem, u okviru oproštajne posete izvršene 7. juna 1965, pov. br. 425006, 1.

³³⁶⁷ „Киву Стојка примио у опроштајну посету амбасадора Милатовића“, *Политика*, 11. 6. 1965, 1.

odnosima. Milatović se u Beograd vratio 14. juna. Prilikom povratka, bilo mu je omogućeno da izvrši oproštajne posete sa rukovodiocima iz Temišvara i Arada, i da još jednom obiđe mesta i institucije za koje je pokazao interesovanje, poput aradskog muzeja.³³⁶⁸

Novog ambasadora, Jakšu Petrića³³⁶⁹, prvi je primio ministar inostranih poslova, Korneliju Manesku, 12. jula, a predaja akreditiva je u prisustvu Kivu Stojke, Grigore Đamanua, sekretara Državnog saveta i Maneskua, izvršena 15. jula 1965. godine. Za razliku od prvog prijema Milatovića i predaje akreditiva, ova je protekla u dobroj atmosferi i sa jasno izraženom dobrodošlicom novom ambasadoru SFRJ.³³⁷⁰ Za vreme njegovog mandata, odnos rumunskih predstavnika prema Ambasadi bio je više nego korektan, a odnosi su išli uzlaznim putem, bez većih oscilacija. Poput Milatovića, i Petrić je uveo nekoliko novih lica u kolektiv predstavnštva.³³⁷¹ Oktobra meseca, sa mesta opunomoćenog ministra – savetnika Ambasade, otišao je Ante Čudina, a zamenio ga je Đorđe Popović.³³⁷² Iste godine, ataše za ekonomske poslove, postao je Bogoljub Koprivica. Sredinom 1966. godine vojnog, vazduhoplovnog i pomorskog izaslanika JNA u Rumuniji, Ljuba Kržišnika, zamenio je pešadijski pukovnik Đoko Čamber.³³⁷³ Promena je bilo i u 1967. godini. Savetnik Ambasade je postao Milorad Komatina, Marjan Smole I sekretar, a Srećko Kovačić II sekretar i šef konzularnog odeljenja.

Intervencija u Čehoslovačkoj donela je izvesne promene u funkcionisanju same Ambasade. Potreba za postojanjem mesta i za vođenje poverljivih razgovora se tada javila i u Bukureštu. Gluve sobe, kao oruđe za ostvarivanje i obezbeđivanje poverljivosti razgovora, uspostavljene su Uputstvom o korišćenju gluve sobe od 15. juna 1963. godine. Po naredbi državnog sekretara Marka Nikezića, od 26. 11. 1968, u još preko dvadeset Ambasada i nekoliko konzulata, među kojima je bilo i predstavništvo u Bukureštu, stvorena je takva prostorija i uveden stroži pravilnik o njihovom

³³⁶⁸ Na službenim prijemima i banketima u Rumuniji, bila su u tom periodu služena samo domaća pića. Činjenica da su povodom banketa u čast ispraćaja Arsa Milatovića u vili u Snagovu, bili ponuđeni konjak, viski i šampanjac, značilo je napuštanje protokolarnih normi i pokazivanje prijateljstva prema jednom stranom predstavniku (Arso Milatović, *Pet diplomatskih misija*, II, 177–178).

³³⁶⁹ Jakša Petrić (1922–1993), rođen je u Postirama na ostrvu Brač. Učestvovao je u NOB od 1941. godine. Posle rata je bio na odgovornim partijskim dužnostima u SR Hrvatskoj i na državnim funkcijama u saveznoj vladi. U sferu diplomatije kročio je 1949. godine, kada je postavljen za poslanika FNRJ u Albaniji. Nakon toga bio je zamenik stalnog predstavnika Jugoslavije u OUN-u i Savetu bezbednosti, opunomoćeni ministar u Londonu i ambasador u ČSSR. U Državnom sekretarijatu obavljao je različite dužnosti i bio načelnik raznih političkih odeljenja – uprava. Tako se 1962. godine nalazio na mestu načelnika V političkog odeljenja DSIP-a. Na mesto ambasadora u Bukureštu otišao je sa pozicije sekretara Komisije za međunarodnu saradnju i veze Saveznog odbora SSRNJ. Nakon povlačenja iz Bukurešta 1969. godine, vršio je dužnost sekretara u Ministarstvu inostranih poslova, a kratko je krajem 1972. bio i ministar inostranih poslova. Sa mesta zamenika ministra inostranih poslova 1974. godine, odlazi na funkciju stalnog predstavnika SFRJ pri UN. Od 1978. godine postaje član Predsedništva SR Hrvatske i njen predsednik u periodu 1984–1985. godine (DAMSPS, SPA, 1962, II, dos. 7, Zabeleška o razgovoru Jakše Petrića sa otpravnikom poslova američke Ambasade Lezlijem, 22. 02. 1962, str. pov. br. 21, 1; DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 147, dos. 1, Agreman za novog ambasadora u Bukureštu, 05. 04. 1965, pov. br. 411885, 1; *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, ur. Radošin Rajović, Beograd 1970, 365).

³³⁷⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 11, Zabeleška o razgovoru Jakše Petrića sa ministrom inostranih poslova Korneliju Maneskuom, na dan 12. jula 1965, pov. br. 424289, 1–2.

³³⁷¹ Do 1965. godine službenici Ambasade bili su: Ante Čudina, opunomoćeni ministar, Rajko Knežević, I sekretar za štampu i kulturu, Aleksandar Živković, II sekretar za ekonomske poslove, Sreten Aleksić, II sekretar za konzularne poslove, Pavle Živković, III sekretar za ekonomske poslove, Miroslav Bakić, ataše za konzularne poslove i Dragan Šupičić, računopolagač i vojni ataše Ljubo Kržišnik. Krajem 1964. godine, šef konzularnog odeljenja postao je Veroljub Spasić (DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 1, Zapisnik sa kolegijuma Ambasade FNRJ u Bukureštu, 20. februar 1964, pov. br. 432157, 1).

³³⁷² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 12, Zabeleška o razgovoru Ante Čudine, opunomoćenog ministra sa Predeskuom, pomoćnikom načelnika za međunarodne organizacije MIP-a, na dan 26. oktobra 1965. pov. br. 428147, 1.

³³⁷³ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 149, dos. Telegram Državnog sekretarijata za narodnu odbranu (DSNO), 30. 06. 1966, pov. br. 425140, 1.

korišćenju. Njih su mogli da koriste samo stalno zaposleni u predstavništvu, dok je strancima i honorarnim radnicima bio zabranjen pristup.³³⁷⁴

Kao što se iz izloženog vidi, službenici diplomatskih predstavništva su imali određenu ulogu u trasiranju razvojnog puta međudržavnih odnosa. Preko njih je državno rukovodstvo dobijalo informacije, pravilo analize, donosilo zaključke i pokretalo razne inicijative. Oni su pored pripadnika manjine bili prvi na udaru u vreme pogoršanja odnosa. Ograničavanje rada, mogućnosti slobodnog kretanja, ali i razni pritisci bili su jasan pokazatelj pogoršanja odnosa. S druge strane, davanje širih mogućnosti, srdačnost prilikom prijema i razgovora pokazivali su želju rukovodstva da poboljša odnose. Takođe jasan pokazatelj takve želje bilo je postavljanje iskusnih diplomata, koji su svojim radom značajno uticali na razvojni put. U ovom periodu se po značaju koji su ostavili na poboljšanje jugoslovensko-rumunskih odnosa naročito ističu Arso Milatović i Aurel Malnašan.

6.3. Institucije i kadrovi

Partije i međupartijski odnosi

Za razliku od Saveza komunista Jugoslavije, Rumunska radnička partija nije imala zaledinu mita, koji bi je poistovetio sa narodom i uticao na međusobno zblizavanje. Oslanjanje na kartu nacionalnog ponosa i okretanja ka državnim interesima, viđeno je kao moguće rešenje. Međutim, trebalo je zatrpiti sećanja na doskorašnju ravnodušnost prema nacionalnim osećanjima i totalnu potčinjenost Moskvi. Prvi naponi u stvaranju uslova za jednu široku nacionalističku kampanju, bili su upereni na članstvo partije, jer je upravo ono trebalo da širi novu politiku odvajanja od Moskve i ekonomskog povezivanja sa Zapadom među običnim stanovništvom.³³⁷⁵

Od samog osnivanja, Komunistička partija Rumunije se suočavala sa velikim problemima. Već I kongres, održan u maju 1921, na kome je došlo do odvajanja levog krila Socijaldemokratske partije i osnivanja Socijal-komunističke partije Rumunije, odmah priključene Trećoj internacionali, bio je prekinut zbog policijskog upada. Tada su George Kristesku,³³⁷⁶ koji je izabran za prvog sekretara, i veliki broj drugih komunista i pristalica, bili uhapšeni. Nakon eksplozije bombe u Senatu, postavljene od strane komunista i anarhiste Maksa Goldenštajna, u kojoj su život izgubili ministar pravde Dimitrije Greceanu i dva senatora, a ranjen predsednik Senata Konstantin Koanda, sprovedeno je

³³⁷⁴ DAMSPS, SPA, 1968, III, dos. 78, Naredba o uspostavljanju i korišćenju gluve sobe za poverljive razgovore u diplomatskim i konzularnim predstavništvima SFRJ u inostranstvu, 26. 11. 1968, str. pov. br. 81, 1–4.

³³⁷⁵ Ronald Haly Linden, Bear and Foxes, *The International Relations of the East European States, 1965–1969*, New York 1979, 195.

³³⁷⁶ George Kristesku (1882–1973), poznat pod nazivom Plapumurul, što u prevodu znači „Jorgandžija“, bio je vlasnik prodavnice jorgana u rodnom mestu Kopačiju. U politički život upustio se 1898. učlanjenjem u rumunsku Socijaldemokratsku radničku partiju, a nakon njenog gašenja, bio je aktivan u kružoku Rumunskih radnika, na čijem čelu se nalazio Kristijan Rakovski. Bio je jedan od osnivača Socijalističke partije Rumunije i jedan od njenih predstavnika u Skupštini 1919. U njegovim stavovima bilo je dosta radikalnog boljševizma, ali i protivljenja želje da Kominterna ima kontrolu nad lokalnim partijama. Bio je više puta hapšen i zatvaran. Zbog neslaganja sa ostalim vođama, bio je 1926. godine izbačen iz partije. Iz politike se konačno povukao 1936. nakon nekoliko godina aktivnog rada u Nezavisnoj socijalističkoj partiji osnovanoj 1928. od strane Leona Gelertera, Štefana Vojteka i Konstantina Popovića. Njegova biografija se nije dopala Rumunskoj radničkoj partiji, te je period 1950–1954. proveo na građenju kanala Dunav–Crno more. Oslobođen je tokom prvog talasa amnestiranja, ali je rehabilitovan tek sa dolaskom Čaušeskua na vlast (110 ani de social-democratie în România, București 2003, 14–15; Florin Constantiniu, „Cristescu Gheorghe“, in *Biographical Dictionary of European Labor Leaders*, ed. Thomas Lane, vol. 1, Oxford, 1995, 229).

hapšenje i suđenje komunistima. Na procesu održanom na mestu Dealul Spirii (brdu na kojem se danas nalazi Palata Parlamenta), bilo je osuđeno preko 270 komunista. Zbog toga je Statut partije i Centralni komitet izglasan tek na II kongresu održanom u oktobru 1922.³³⁷⁷

Činjenica da su komunisti bili protiv stvaranja velike Rumunije i da su sprovodili terorističke akcije, dovela je 1924. godine do zabrane rada. Iako ilegalna i pod velikim pritiskom, ona je nastavila aktivnost kroz Radničko-seljački blok, osnovan 1925. ili spolja, uz pomoć Sovjetskog Saveza i Kominterne. Na IV kongresu u Harkovu 1928. godine, KPR je usvojila princip samoopredeljenja i tako podržala ujedinjenje Dobrudže sa Bugarskom, Bukovine sa Ukrajinom, a osudila rumunsko pripajanje Besarabije. Na politiku partije i na sam odabir rukovodstva, direktno je preko Kominterne uticala Moskva.³³⁷⁸ Pomenuti blok je 1931. godine postigao zapažene rezultate i zajedno sa Socijaldemokratskom partijom, obezbedio pet poslaničkih mesta. Međutim, vladajuća strana ih je oduzela revizijom izbornih rezultata, a nakon ustanka železničara u Grivici, Blok je bio zabranjen. Novoosnovana Radnička liga bila je kratkog veka, te je od 1934. godine prestalo svako političko angažovanje komunista.

U tih desetak godina, postojala je samo slaba propagandna delatnost onih članova koji su se nalazili na slobodi, jer je većina bila po zatvorima sve do 1944. godine. Treba naglasiti da je u međuratnom periodu, što zbog državne represije, što zbog nepopularnosti i otklona naroda, od ideologije koja dolazi iz SSSR-a, imala mali broj članova. Iako nema preciznih podataka, članstvo se kretalo između 1.000 i 5.000 ljudi, a u vreme 23. avgusta 1944. broj članova je pao i ispod 1.000.³³⁷⁹ Dakle, međuratno doba KPR bilo je slično onom koje je imala Komunistička partija Jugoslavije.

Ono gde se paralele mogu jasno povući, bili su dobri izborni rezultati na prvim posleratnim izborima, politika i oružani napadi, koji su doveli do progona i zabrane rada (KPJ zabranjena Zakonom o zaštiti države 1921. godine), ilegalnog rada i podeljenosti na rukovodstvo u zemlji i rukovodstvo u inostranstvu. Zajednički su im bili i pokušaji osnivanja legalnih organizacija (u Jugoslaviji to su bile Nezavisna radnička partija 1923–1924, Savez radničke omladine i nezavisni sindikati), učestvovanje u Španskom građanskom ratu i podređenost Kominterni i Moskvi. Drugačije ratne prilike omogućile su jednoj partiji da ojača i iz rata izađe kao pobednik sa 70.000 članova i 800.000 boraca u Jugoslovenskoj armiji. Iako se broj do 1948. povećao na preko 468.000 članova i preko 50.000 kandidata, KPJ je ostala kadrovska organizacija, članstvo je birano iz redova politički aktivnih i ideološki svesnih seljaka, radnika, ali i intelektualaca.³³⁸⁰ S druge strane, KP Rumunije je 23. avgusta 1944. godine imala manje od 1.000 članova. Uticaj Kremlja, doprineo je da se broj članova nakon ujedinjenja sa Socijaldemokratskom partijom i stvaranjem Rumunske radničke partije, poveća na preko milion pedeset hiljada članova. Takav skok za svega par godina, značio je da su kriterijumi bili vrlo niski i da je većina stupila u članstvo iz oportunističkih razloga. Postojanje malog broja ljudi koji su poznavali osnovne principe marksističke ideologije i posedovali želju da se aktivno uključe u rad partijskih organa, predstavljalo je ozbiljan problem. Obračuni u partiji iz pedesetih godina, doveli su i do postavljanja pitanja kriterijuma i opravdanosti tolikog broja pasivnih članova. Na kraju, do 1955.

³³⁷⁷ [Omul cu carlig: Teroristul care a aruncat in aer Senatul Romaniei - Documentar \(ziare.com\)](#), pristupljeno: 25. 1. 2023.

³³⁷⁸ Nakon George Kristeskua, za sekretara KPR su birani stranci ili rumunski komunisti iz etničkih manjina. Tako je drugi sekretar Elek Koboš (1924–1927) bio mađarske narodnosti. Njega je 1927. nasledio Vitalij Holostenko, Ukrajinac. Sekretar od 1931. do 1934. bio je Poljak Aleksandar Štefanski. Do George Deža koji je za sekretara izabran oktobra 1944. godine tu funkciju su vršili Jevrejin Eugen Jakobovići (1934–1936), Bugarin Boris Stefanov (1936–1940) i Mađar Štefan Fortiš (1940–1944).

³³⁷⁹ Više: *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R.*, București 1961.

³³⁸⁰ *История Савеза комуниста Југославије*, ур. Љубиша Вујошевић, Београд 1985, 310, 326.

godine broj članova je bio prepolovljen i sveden na 538.815 ljudi, koji su preko kurseva upoznawali ideologiju.³³⁸¹

Od događaja u Mađarskoj, RRP je veliku pažnju posvećivala idejno-političkom vaspitanju partijskih kadrova i radnika. Cilj partije je bio osposobljavanje što šireg kruga ljudi za agitaciono-propagandni rad, tako da svako preduzeće i naselje ima po nekoliko takvih, koji su završili neku partijsku školu, kurs ili seminar. Partijske organizacije su želele da svi članovi prođu kroz neku vrstu partijske škole, seminara ili kurseva, a kroz sličnu indoktrinaciju trebalo je da prođe i obično stanovništvo. Kako bi se uspelo u tome, formirane su grupe partijskih aktivista, sa zadatkom da rukovode raznim oblicima idejno-političkog rada sa masama. Prema podacima iz 1960. godine, Rumunija je imala oko 10.000 predavača, koji su kroz razne kurseve i partijske škole podučavali oko milion članova. Što se tiče običnog stanovništva, organizovanje predavanja bilo je obavezno, ali je u početku obuhvatalo samo određene grupe stanovništva. Sloj stanovništva gde je ovakva indoktrinacija bila najneophodnija, bili su inteligencija i studenti, jer su oni u najvećoj meri pokazivali tendencije ka liberalizaciji, bilo sa socijalističkih ili buržoasko-demokratskih pozicija.³³⁸²

Osim mera idejno-političkog vaspitanja, partija je primenjivala i druge metode, poput ograničavanja priliva studenata iz buržoaskih redova i favorizovanja onih koji su poticali iz radničkih i seljačkih porodica. Ta favorizacija je dopunjena odlukom da svako preduzeće i narodni savet izdvoji određena sredstva za stipendiranje dece radnika. Jedini uslov za stipendiju, bio je obavezna izjava da će po završetku studija deca raditi u preduzeću ili ustanovi koja ih je stipendirala tokom studija. Veliko ponižavanje školovanih ljudi i profesora, pokazano je na način na koji su bili primorani da slušaju predavanja često polupismenih partijskih aparatčika, koji jedino što su znali, bilo je ponavljanje naučenih fraza i dogmi. Neki od obaveznih kurseva bili su: Istorija Rumunske radničke partije, Istorija KPSS, Istorijski i dijalektički materijalizam i Politička ekonomija.³³⁸³ Kako je partija najmanje članova imala iz redova inteligencije, iz sektora društvenih nauka, rodila se ideja o obrazovanju Instituta za društvene nauke, koji bi radom i kontrolom partije, trebalo da smiri i humaniste približi marksističkoj ideologiji i Rumunskoj radničkoj partiji.³³⁸⁴

Kao zadatke za drugu polovinu pedesetih godina, partija je postavila promenu strukture članstva i jačanje lokalnih organizacija. Socijalni sastav novog članstva RRP u 1957. godini, bio je takav da su najveći broj činili radnici. U najviše oblasnih i sreskih komiteta procenat radnika se kretao između 80% i 90%. Oko 90% radničkog članstva bilo je u oblastima Bukurešt, Baia Mare, Bacau i Satu Mare. Od ostalih slojeva izdvajali su se inženjeri, tehničari i seljaci iz kolektiva. Broj radnika – članova, prelazio je 50% ukupnog članstva. Time je bio ispunjen zahtev II Kongresa da više od polovine članstva budu radnici (U članstvu 1955. godine oni su zauzimali 42.6%, a 1960. godine oko 51%).

Osim povećanja članstva, na kraju drugog petogodišnjeg plana zabeležen je porast osnovnih partijskih organizacija.³³⁸⁵ Osnivanjem po proizvodnim jedinicama i ustanovama, njihov broj je tako povećan za 5.600, tako da je 1960. godine partija imala preko 35.000 osnovnih partijskih ćelija. Neki od nedostataka koje je Dež izneo u referatu III kongresa, bili su da je u radu partijskih organa i

³³⁸¹ *Membrii C. C. al P. C. R. 1945–1989, Dicționar*, coor. Florica Dobre, București 2004, 21–22.

³³⁸² Arhiv novinske agencije Borba, f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije, „Rumunska štampa o partijskoj propagandi“, TANJUG, 13. 2. 1960, 17.

³³⁸³ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Praktična delatnost partijskih organizacija u periodu jun—oktobar 1957, pov. br. 422653, 11–12.

³³⁸⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 10, Praktična delatnost partijskih organizacija u periodu jun—oktobar 1957, pov. br. 422653, 14–15.

³³⁸⁵ „Upoznajte Rumunsku radničku partiju“, *Komunist*, 5. 7. 1957, 4–5.

organizacija primećeno nedovoljno izučavanje konkretnih situacija, i da je vidljiva zastarelost metoda i stilova koji su se primenjivali u radu. Zatim kao, problem je viđen i birokratski stav i lakomisleno isključivanje iz partije, umesto istrajnog vaspitavanja kandidata i članova, kao i površnost u odabiranju ljudi na rukovodeća mesta. I pored takvih nedostataka, treba istaći da je Rumunska radnička partija tokom drugog petogodišnjeg plana ostvarila vidan napredak. Ona je učvrstila i povećala svoje redove. Čišćenjima, odnosno isključivanjem „oportunističkih i sitnoburžoaskih elemenata“, pojačano je jedinstvo i u samom vrhu. Izrazito potenciranje jedinstva kroz propagiranje značaja Georgiju Deža, bio je kurs za koji se RRP opredelila. To se najbolje videlo na samom III kongresu, kao i u sporednim kongresnim aktivnostima. Tokom procesija i u ukrasima grada za Kongres, jedino su se mogle videti Deževine slike i portreti. Ostali rumunski rukovodioci, kao ni rukovodioci drugih partija, nisu bili isticani. Deževini portreti su isticani zajedno sa portretima Marksa i Engelsa i Lenjina. Ono na šta je Partija naročito stavljala akcenat, bilo je jačanje uloge partije.³³⁸⁶

U ideološkom razvoju partije, između dva rumunska kongresa, primetno je da je u teorijskom smislu zaostajala za drugim. Razlog je što se RRP usredsredila na razvitak materijalne baze socijalizma, tako da je teoretska misao bila zapostavljena ili je bila podređena razvoju materijalne baze. Ono što se moglo primetiti u periodu između 1955. i 1960. godine, bilo je postepeno brisanje Staljinovih fraza iz rečnika rumunske propagande. Karakteristika za rumunsko rukovodstvo – veliki oprez i sporost u donošenju odluka bila je vidljiva i na partijskom planu. Novim postavkama, idejama ili stavovima, Rumunska radnička partija je sporo prilazila. Najbolji primer jeste stav prema „jugoslovenskom revizionizmu“. Svoj stav i ulazak u antijugoslovensku kampanju iznela je mnogo kasnije od ostalih članica lagerskog sistema. Jedan od glavnih ciljeva iznetih u Deževom referatu, bio je borba protiv uticaja buržoaske kulture na svest ljudi i zadržavanje ispravnog kursa u socijalističkoj izgradnji.³³⁸⁷

Novost koju je III kongres doneo u pogledu jugoslovensko-rumunske saradnje, bio je u tome da je na njemu zvanično bila isključena svaka mogućnost saradnje Rumunske radničke partije sa Savezom komunista Jugoslavije. Takvim stavom RRP se trudila da pokaže kako ona ne zaostaje, čak ni u tom pitanju, za bratskim lagerskim partijama. Niz stranih delegata, poput Todora Živkova, upravo su u svojim govorima najviše naglašavali rumunsku aktivnost u antijugoslovenskoj kampanji.³³⁸⁸

Osnovna načela kojima se RRP rukovodila u spoljnoj politici, bili su prijateljstvo i savez sa ostalim socijalističkim zemljama. Likvidacija Hladnog rata, odbrana prava i interesa država, koje su dobile nezavisnost ili su na putu da je ostvare, razvijanje prijateljskih odnosa sa svim zemljama na postulatima poštovanja suvereniteta, ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje stvari. Naročito je potencirana aktivnost na planu međubalkanske saradnje i stvaranja bezatomske zone na Balkanu. Pored toga, u rumunskoj spoljnoj politici se naročito u tom periodu izdvajala orijentacija ka široj i svestranijoj trgovinskoj razmeni sa zapadnim zemljama. Takva orijentacija proistekla je iz želje da Rumunija pomoću zapadne opreme što efikasnije sprovede šestogodišnji i petnaestogodišnji plan razvoja. Dakle, osim razvoja partije, životnog standarda i kulture, Rumunija je i svoju spoljnu politiku podredila nacionalnom razvoju privrede.³³⁸⁹

Početakom 60-ih godina, Rumunska radnička partija je zabeležila veliki porast članstva i kvaliteta. Tako je 1962. godine ona imala preko 900.000 članova i kandidata, od čega je čak 59% bilo mlađe od 40 godina, a 25% između 18 i 30 godina. Značajan porast članstva započeo je u periodu nakon

³³⁸⁶ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 17.

³³⁸⁷ Isto, 20.

³³⁸⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 11, III Kongres RRP, pov. br. 435814, 9.

³³⁸⁹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 111, dos. 10, Izveštaj o III Kongresu RRP, pov. br. 418399, 24.

1959. godine. Treba istaći da je rast bio gotovo neprimetan u periodu između 1955. i 1959. godine, kada je primljeno samo oko 5.000 novih članova. Zbog pooštrenih kriterijuma i čišćenja redova, članstvo se posle četiri godine povećalo za samo 2.5%.³³⁹⁰

Za sprovođenje nove političke linije, trebalo je imati masovno i kvalitetno članstvo, te je početkom 60-ih godina intenzivno rađeno na jačanju partije iznutra. Prema podacima iz 1964. godine, RRP je imala oko 1.250.000 članova, od čega oko 250.000 kandidata. Oni su bili organizovani u 48.138 osnovnih jedinica. Negde oko 580 sekretara osnovnih organizacija, bili su plaćeni partijski funkcioneri. Po socijalnom sastavu, članstvo su najviše činili radnici 45% i seljaci 31%. Specifičnost RRP bila je u tome što ona nije imala program, već se rukovodila odlukama sa kongresa, plenuma ili onih donetih od strane Sekretarijata i Politbiroa. Nezavisan put zahtevao je čvrstu partiju i jasna pravila i ciljeve, te je Statut bio usvojen na III kongresu, juna 1960. godine, a u određenoj meri modifikovan je na Plenumu CK maja 1962.³³⁹¹

On je propisivao prava i obaveze članova, među kojima su se isticali – prednjačenje na poslu, poštovanje partijske i državne discipline, čuvanje partijske i državne tajne i propagiranje revolucionarnih načela. Izmene statuta iz 1962. godine, smanjile su broj kategorija u kojima su bili podeljeni kandidati i članovi. Da bi neko postao član, morao je da bude primljen u kandidate. U prvu kategoriju, za koju je trebalo imati preporuku dva člana sa trogodišnjim stažom, spadali su radnici, seljaci-kolhoznici, inženjeri, tehničari, naučnici i istraživači iz oblasti bliskih privredi. Za njih je kandidatski staž trajao godinu dana, s tim što je mogao biti produžen za godinu ili skraććen najviše za šest meseci. Drugu kategoriju činili su tzv. udruženi seljaci, koji su pripadali manjim zadružnim formama, zatim individualni seljaci, intelektualci, službenici i članovi zanatskih proizvodnih zadruga. Za pripadnike druge kategorije, bile su potrebne tri preporuke članova sa članstvom dužim od četiri godine, a za njih je staž trajao godinu i po dana. Ipak, postojala su i odstupanja od pomenutih pravila. Centralizovani partijski sistem podrazumevao je da odluka o prijemu mora da bude potvrđena od strane oblasnog komiteta, a u nekim slučajevima potvrda je dolazila i od samog CK. Ovakva postavka značila je da su više instance imale široka ovlašćenja i veliku moć nad nižim. Rukovodstvo se prema tome elastičnije postavilo, naročito u periodu posle završetka kolektivizacije. Tada su bez kandidatskog članstva, u partiju primani istaknuti stručnjaci i seljaci iz kolhoza gde nisu postojali članovi, kako bi se formirala partijska ćelija.

Osim zadataka u pogledu političkog i ideološkog rada, članstvo je čak kao najvažniji zadatak imalo rešavanje proizvodnih zadataka, što je samim tim podrazumevalo i mešanje partije u organizacione i tehnološke probleme proizvodnje. Takvo uplitanje davalo je partiji rukovodeću ulogu u društvu. Članovima su u radu pomagali aktivisti kojih je bilo preko 700.000, kao i brojni Savez radne omladine. Međutim, rukovodstvo tada još nije osećalo da je partija spremna da se suprotstavi Kremlju, te je sve do 1964. godine korišćen rusifikovan naziv države „Romînia” umesto tradicionalnog „România”.³³⁹² Na kraju, smatrali su da članstvo nije bilo spremno da podnese pritiske, do kojih su smatrali da će doći sa sve većim odvajanjem od Moskve.

Ideološki rad je bio vrlo značajan, što se zaključuje na osnovu činjenice da je oko 95% članstva u određenom svojstvu učestvovalo u ideološko-političkoj nastavi i predavanjima. Problemi u poljoprivredi, učinili su da se velika pažnja posveti i edukaciji u toj oblasti i korišćenju savremenih

³³⁹⁰ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 7, Odluka plenuma CK RRP u vezi prijema novih članova sa zasedanja od 23–25. aprila 1962, pov. br. 420670, 8.

³³⁹¹ Prema statutu modifikacije može da vrši samo kongres, tako da su promene načinjene na majskom plenumu u stvari bile kršenje statuta.

³³⁹² G. Gheorghiu-Dej, *Raport la cel de al III-lea Congres al Partidului Muncitoresc Romîn*, Bucureşti 1960, 86–90.

agrotehničkih mera.³³⁹³ Nakon III kongresa, propagandni i ideološki rad RRP je najvećim delom bio povezan sa ekonomskom izgradnjom zemlje, vaspitanjem radnika i jačanjem socijalističkog patriotizma naroda.

Objavljivanje Deklaracije iz aprila 1964, dosta je ojačalo vezu naroda i Rumunske radničke partije. Sa njom je ideološko delovanje bilo brzo usklađeno. Georgiju Dež je smatrao da naročita pažnja mora biti posvećena književnicima, umetnicima i omladini. Oslobođanjem skoro svih političkih zatvorenika, u prvoj polovini 1964. godine, teror i prisila kao metodi su bili izbačeni iz upotrebe. Partijski uticaj na prve dve grupe je bio elastičnije postavljen. Umetnici su dobili više slobode, ali svesni uticaja, nisu prekoračavali granice, čime su ostajali u milosti partije.

Rad sa omladinom je bio vrlo važan. Naročito su se u edukacijama partijski predavači trudili da udalje rumunsku mladež od crkve. Protiv religioznosti RRP se borila naučnim objašnjavanjem različitih pojava, za koje se smatralo da bi mogle imati religijsku konotaciju. Kontrolu nad propagandnim radom, RRP je držala posredstvom direkcije za propagandu i kulturu, u okviru koje su delovale sekcije za propagandu i agitaciju, kulturu i umetnosti, nastavu i zdravlje. Pored te, RRP je imala i Direkciju za organizaciona pitanja i ekonomsku direkciju.³³⁹⁴ U prvim godinama Čaušeskuove vladavine, sprovedena je politika bliska narodu, te je broj članova nastavio da raste. U vreme IX kongresa KPR, bilo je oko 1.410.000, a krajem 1969. broj je prešao dva miliona. Propagiranje nacionalizma i težnje ka odvajanju od Moskve, pružili su mogućnost da se partija afirmiše kao pokretač u svim sferama.³³⁹⁵

Upravo takav strogi centralizam i sveobuhvatna partijska kontrola društva, kakvu nije imala nijedna druga socijalistička država su, prema mišljenju Valtera Bejkona, ključ za odgovor na pitanje: „Zašto je Moskva dopustila da se Rumunija delagerizuje?”. Po svim kriterijumima, ona je bila prava komunistička partija – država, te Moskva ni u jednom trenutku nije pomislila da je vlast komunista ugrožena, kao što je to bilo u Mađarskoj 1956. ili Čehoslovačkoj 1968. Realnih razloga za intervenciju nije bilo, jer se Nikolae Čaušesku kretao samo u granicama u kojim je moglo doći do verbalnog zlostavljanja i pritiska od strane Moskve. Drugim rečima, oni nisu prelazili crvenu liniju koju je zacrtao SSSR, željom za oslanjanjem na svoje potencijale, razvijenijim odnosima sa Zapadom, ili odbijanjem poslušnosti u okviru SEV-a ili Varšavskog pakta (bez njihovog napuštanja). Sve dok su postojala druga goruća pitanja, poput nemačkog ili kineskog, disidentstvo Bukurešta je posmatrano kao trećerazredno.³³⁹⁶

Partijska saradnja sa Beogradom kao protivteža Moskvi

Prvi kontakt između SKJ i RRP, došao je par godina posle Staljinove smrti. Prilikom povratka jugoslovenske delegacije iz Moskve, juna 1956. godine, načinjena je poseta Bukureštu. Razgovor između Tita, Kardelja, Koče Popovića, Mijalka Todorovića i Jakova Blaževića sa jedne, i Deža, Kivu Stojka, Bodnaraša, Petru Boriče, Mađaroša i Preotease sa druge strane, imali su informativni karakter. Po prvi put je izvršena razmena mišljenja o nekim tada aktuelnim pitanjima, poput problema Nemačke, razoružanja, evropske bezbednosti i odnosa SKJ–KPSS. Tada je rumunski vrh prihvatio i

³³⁹³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 15, Neka pitanja organizacije i funkcionisanja RRP, pov. br. 423461, 1–10.

³³⁹⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–42, Zabeleška o razgovoru A. Milatovića, ambasadora SFRJ u RUmuniji sa Leonte Rautuom, direktorom Direkcije za propagandu i kulturu CK, 11. 11. 1964, 1–9.

³³⁹⁵ *Membrii C. C. al P. C. R. 1945–1989, Dicționar*, coor. Florica Dobre, București 2004, 25.

³³⁹⁶ Walter M. Bacon, „Romania“ in: *Communism in Eastern Europe*, ed. by Teresa Rakowska-Harmstone, Bloomington 1984, 177–178.

ponudu da delegacija CK RRP dođe u Jugoslaviju. Ta poseta, do koje je došlo oktobra 1956. godine, značajna je po principima koji su uzeti za osnov daljeg razvoja partijskih veza. U zajedničkoj deklaraciji prihvaćen je specifičan put u izgradnji socijalizma, zatim kao baza razvoja odnosa među partijama, uzeta je ravnopravnost i nemešanje u unutrašnje stvari. Kao zajednički cilj na spoljopolitičkom planu, viđena je borba za mir i koegzistenciju među narodima, bez obzira na razlike u društvenim i političkim sistemima. Takođe, istaknuta je slobodna razmena mišljenja i gledišta, kao i „konstruktivne i drugarske kritike“. Kao oblici dalje saradnje, usvojeni su lični kontakti, razmene mišljenja o problemima međunarodnog radničkog pokreta i razmena partijskih i delegacija društvenih organizacija.

Dakle, tokom boravka definisani su principi saradnje, ali je glavna tema razgovora – dešavanja u Mađarskoj, već tada nagovestila da će sprovođenje tih odluka ići teško. I zaista, do realizacije tačaka iz zajedničke deklaracije tokom 1957. godine nije došlo. Osim nezvaničnog susreta novembra meseca u Moskvi, tokom te godine nije izvršena razmena delegacija niti partijskog materijala i publikacija. Na pogoršanje atmosfere u narednoj godini, uticao je VII kongres SKJ. Iako je Dež krajem marta, nezvanično potvrdno odgovorio na poziv CK SKJ, upućen februara, da rumunska delegacija prisustvuje Kongresu, do toga nije došlo. Dež je 16. aprila uputio pismo u ime CK RRP da zbog neslaganja sa nacrtom programa SKJ, neće poslati delegaciju, ali da će ovlastiti ambasadora da u svojstvu posmatrača prisustvuje radu Kongresa. Tadašnji ambasador Guina se pojavio, ali je salu napustio za vreme govora Aleksandra Rankovića.

Od partijske saradnje ostala je samo razmena pisama. CK SKJ se trudila da redovno izveštava CK RRP, naročito o razmeni pisama sa Komunističkom partijom Sovjetskog Saveza. Tako je 15. aprila poslat prepis odgovora na pismo CK KPSS od 5. aprila, a juna meseca prepis pisma od 14. juna i stenogramskih beležaka sa razgovora delegacija KPSS i SKJ u Bukureštu. Naredne 1959. godine, nije ostvaren nikakav kontakt, niti razmena materijala i partijske štampe.³³⁹⁷ Treba istaći da, za razliku od drugih partija, RRP se suzdržavala od učešća u antijugoslovenskoj kampanji. Kao što je pomenuto, prvi sopstveni članak objavljen je u *Skantei* 18. maja, i on je stav RRP izneo u blagoj formi. Uzdržavanje se osećalo i u istupanju rukovodilaca na partijskim kongresima u Sofiji, Pragu i Berlinu. Međutim, zajednička deklaracija, objavljena prilikom posete državno-partijske delegacije Čehoslovačkoj, pojačala je intenzitet rumunskog učešća u kampanji.

Bez obzira što najistaknutiji rukovodioci nisu javno učestvovali u napadima, antijugoslovenska kampanja u Rumuniji se razbuktala 1959. godine. Postepenost rukovodstava u svemu se i ovde osetilo. U periodima kada je kampanja u svim zemljama bila smanjena (april, septembar 1959), u Rumuniji se održala, pa čak i povećala intenzitet. Tako je broj natpisa u štampi u tim mesecima, prednjačio za brojem u ostalim istočnoevropskim zemljama. Na udaru rumunske kritike, najčešće se nalazio ekonomski sistem i stanje u kulturi i umetnosti, a sporadično su kritikovani i neki teoretski stavovi SKJ. Možda je zanimljiva činjenica bila da CK RRP nije vraćao bilten CK SKJ, ali nije ni potvrđivao njegov prijem. Određene inicijative su čak i bile prihvatane, ali do njihove realizacije se kasnilo ili nije uopšte ni dolazilo. Primer toga, bio je predlog za uspostavljanjem veza između partijskih istoriografskih institucija, u vidu upućivanja izvesnih materijala o istoriji partije Istorijskog arhiva CK SKJ Institutu za istoriju pri CK RRP, uz predlog o saradnji ove dve institucije. Na iznenađenje podnosioca, Rumuni su prihvatili predlog, ali do realizacije nije došlo.

Jedan od prvih pokušaja da se uspostave najniži oblici partijske saradnje, bio je predlog o razmeni dokumentacije. Krajem 1960, Beograd je pokušao da obnovi odnose preko razmene arhivskog

³³⁹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-26, Pregled bilateralnih odnosa SKJ–RRP, 2–3.

materijala komunističkih partija. Poziv koji je tom prilikom Institut za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije uputio Institutu za istoriju RRP, ostao je bez odgovora. Maja 1962. godine, Luka Soldić je posetio rumunsku Instituciju i razgovarao sa Titu Đorđeskuom, tada naučnim sekretarom Instituta, a jednim od najpoznatijih komunističkih istoričara. Njegovo obrazloženje zašto nije došlo do saradnje, bilo je da Institut za istoriju RRP nema ovlašćenja da stupa u saradnju sa drugim inostranim institucijama, već da se ta saradnja ostvaruje isključivo preko CK i Agitpropa. Takođe, dodao je da se u aktuelnim projektima Instituta nije pojavila potreba za arhivskim materijalom iz Jugoslavije. Dakle, iako su bilateralni odnosi beležili izvesno poboljšanje, partijski odnosi, čak i u segmentu razmene arhivskog materijala između istorijskih institucija, nisu ni u 1962. godini bili mogući.³³⁹⁸

Naznake poboljšanja videle su se za dve godine, prilikom posete ambasadora Milatovića Institutu za istoriju partije pri CK RRP, 17. februara 1964. Ambasador je direktoru Instituta Jon Popesku Pucuriu, izneo predlog da rumunski istoričari istražuju u jugoslovenskim arhivima i Institutu za međunarodni radnički pokret, i dobijaju kopije materijala koji govore o rumunskoj prošlosti, počev od seljačkog ustanka iz 1907, pa do kraja II svetskog rata. Direktor je ovakav predlog prihvatio, nudeći pod sličnim uslovima arhivsku građu, koja bi bila interesantna jugoslovenskim istoričarima.³³⁹⁹ To je bila naznaka početka međupartijske saradnje, koja je iste godine počela da se razvija i kroz odluku da se jugoslovenskim predstavnicima u Bukureštu omoguće radne posete Centralnom komitetu RRP. Ambasador Milatović, Čudina, Knežević i Aleksić, samo su u prvom kvartalu po nekoliko puta razgovarali sa najvišim partijskim rukovodiocima, dobijali informacije ili završavali poslove u Organizacionoj direkciji, Međunarodnom odeljenju, Agitpropu, kao i u oblasnim i sreskim komitetima.³⁴⁰⁰

Ukratko, do međupartijskih kontakata i saradnje nije došlo sve do novembra 1963. godine. Predstavnici rumunske partije su se sve dotada držali rezervisano i izbegavali kontakte. Drugačiji prilaz međupartijskim odnosima, kod rumunskog vrha osetio se prilikom razgovora ambasadora Milatovića sa Dežom, oko pripreme posete Jugoslaviji. Dež je ambasadoru nagovestio da je spreman da sa Titom razgovara i o pitanjima međunarodnog radničkog pokreta i saradnje između partija.³⁴⁰¹ Kontakti društvenih organizacija su takođe bili oskudni u tom periodu. Do poboljšanja stanja došlo je sa početkom 1963. godine. Najveći pomak se osetio po pitanju saradnje sindikata. Razmene prvomajskih delegacija, zatim sindikalnih delegacija građevinara, industrije i rudarstva, a naročito poseta delegacije Centralnog veća rumunskih sindikata, na čelu sa predsednikom Isakom Martinom, pokazale su interes za razmenu iskustava i dubljim uzajamnim upoznavanjem. U smislu saradnje partija, ovi kontakti nisu imali veći značaj, jer su rumunski članovi delegacija izbegavali razgovore o Sovjetskom Savezu, Kini i njihovim odnosima. Ipak, po povratku, Isak Martin je izjavom za štampu, do koje je došlo posle kineskog napada na Jugoslaviju, javno pokazao neslaganje Rumunije sa kineskim shvatanjem sindikalnih odnosa, što je bilo pozitivno primljeno u Beogradu.

Saradnja omladinskih i studentskih organizacija, koja je ranijih godina bila zaleđena, tokom 1963. godine ušla je u novu fazu. Karakteristično za razvoj saradnje ovih organizacija, bilo je to što je većina inicijativa dolazila sa rumunske strane. U analizama vršenim u DSIP-u, mogu se primetiti predviđanja

³³⁹⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 6, Zabeleška o razgovoru Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, sa Tutu Georgeskuom, naučnim sekretarom Instituta za istoriju RRP, 17. maja 1962, pov. br.447170, 1–3.

³³⁹⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 19. 02. 1964, pov. br. 413443, 1.

³⁴⁰⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 17, Telegram iz Bukurešta od 16. 04. 1964, pov. br. 417450, 1.

³⁴⁰¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, 1, Kratak pregled bilateralnih odnosa SKJ–RRP (1956–1963), pov. br. 410578, 1–5.

da će Rumunija vremenom otvorenije prići svim sferama saradnje, pa čak i one gde je bilo najviše razlika – partijske.³⁴⁰²

Počeci saradnje

U godini kada su Jugoslavija i Rumunija, potpisivanjem Sporazuma o izgradnji Đerdapa, otvorile novu fazu u razvoju odnosa, o prošlosti se počelo otvorenije pričati. Tako je Dež prilikom jednog razgovora sa Arsom Milatovićem, rekao da je on sam i 1948. godine razumeo i u srcu podržavao jugoslovenske stavove, ali da je bio nemoćan da nešto preduzme oko toga. Slično je govorio i o zahlađenju koje je nastalo između Jugoslavije i lagersa od 1957. godine. O tome je rekao „Mi smo imali velikih poteškoća, neki koji vole da alarmne pištolje vade iza pojasa, što češće su kritikovali naš CK, mene, da nam treba mnogo vremena dok donesemo stav, da merimo reči i zaostajemo sa osudom Tita i SKJ, da smo neprincipijelni, oportunisti, pomirljivci itd. I meni lično nije bilo lako posle susreta drugova Tita i Hruščova u Bukureštu, a posebno posle sastanka u Moskvi 1957. Mi nismo za česte alarme, takva nam je priroda, mi dugo razmišljamo pre nego odlučimo. Mi smo još tada iznosili u vezi Jugoslavije da nismo za bučno svađanje, da smo protiv psovki, raznih epiteta, neosnovanih optužbi. Nama treba dugo vremena i za zblizavanje, a još više za razdvajanje. Tada smo zbog Jugoslavije imali teških momenata, oštrih kritika, o čemu vi ne znate“.³⁴⁰³ U zaključku svog viđenja prošlosti, ali i percepcije zajedničke budućnosti, u kojoj je saradnja više nego poželjna, Dež je rekao sledeće: „Ko je pametan zna šta je Jugoslavija i Tito, samo slepi ljudi mogu drukčije govoriti, jer je za nas Jugoslavija bila socijalistička zemlja i 1948. godine i za sve vreme do danas. To je abeceda marksizma potvrdila. Različitost pojava i različito rešavanje problema u svakoj zemlji obogaćuje socijalizam. Osobenost svake zemlje obogaćuje život, te je time doprinos svake zemlje još veći, što samo brbljivci ne mogu da shvate. Na toj liniji nisu mogli neki da shvate ni naše odnose u prošlosti, našu revolucionarnu borbu, našu KP. No to je prošlost, mi smo uspeli da to regulišemo, da nam se priznaju činjenice, a da stvari i sporovi ne izađu u javnost. Isto tako, mi smo imali teškoća i u vezi SEV-a.“³⁴⁰⁴ Diskutovali smo i mnoge stvari rešili povoljno, a da i tu ne pravimo spektakle za one druge – kapitaliste. Naša linija je jasna, mi nismo za uske zone, za zone u socijalizmu. Mi smo da nove ekonomske i druge odnose među socijalističkim zemljama, uredimo tako da to bude privlačno i za druge, nove zemlje, jer progres nije ograničen samo na teritoriju nekoliko socijalističkih zemalja.“³⁴⁰⁵

Nekoliko puta naglašena karakteristika rumunskog rukovodstva da razvoju odnosa ili promeni stavova prilaze sporo, preispitujući svaki korak u tome, pokazala se i u daljem osnaživanju bilateralne saradnje. Na primer, rezerve po pitanju partijskih odnosa su i dalje bile izražene, ali su određene pozitivne manifestacije svakako bile vidljive. Saradnja partija se u ovom periodu ogledala u razmeni pisama o stanju u MRP, boravku jugoslovenske partijsko-državne delegacije i partijskih funkcionera

³⁴⁰² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, 1, Saranja društvenih organizacija sa odgovarajućim partnerima u Rumuniji, pov. br. 410578, 6–7.

³⁴⁰³ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 17. 09. 1963, pov. br. 438238, 1–2.

³⁴⁰⁴ Po rečima Deža „rumunsko rukovodstvo neće nikada pristati da rumunske sirovine idu u ČSSR ili Istočnu Nemačku, da Rumuni kopaju rude, a drugi koristeći njihove sirovine suču brk.“ Takav stav je ostalim članicama SEV-a govorio da Rumuni neće popustiti pod pritiskom i pristati na Hruščovljevu ideju o razvoju i povezivanju Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 11, Zabeleška iz razgovora sa članovima rumunske delegacije, konkretno sa Dežom u prisutvu Bodnaraša, Brladeanua, a povremeno i Maurera, u vozu prilikom praćenja od Vršca do Beograda i od Beograda kroz Bosnu, decembar 1963, pov. br. 439080, 4–5).

³⁴⁰⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 114, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 17. 09. 1963, pov. br. 438238, 3.

na odmoru u Rumuniji, kontaktima sindikata, omladinskih, ženskih i drugih organizacija. Jugoslovenskoj partijsko-državnoj delegaciji, predvođenoj Lazarom Koliševskim, bila je ukazana velika pažnja na proslavi dvadesetogodišnjice od oslobođenja Rumunije. B. Jovanović, M. Popović, V. Begović, I. Krajačić, Filip Brajković, B. Crnobrnja i drugi istaknuti partijski rukovodioci Jugoslavije, proveli su višenedeljne odmori u Rumuniji. Sam Dež je zahtevao da im se posveti posebna pažnja i omogućiti da posete sve ono što budu želeli da vide. Na kraju njihovih odmora, Dež ih je lično primio i razgovarao sa njima.³⁴⁰⁶

Tokom 1964. godine saradnja na nivou partija nastavljena je putem razmene pisama i delegacija. To se ogledalo u aprilskom pismu CK RRP, poslatom pred put rumunske državno-partijske delegacije u Peking, boravku i odmoru rukovodilaca u Jugoslaviji i Rumuniji i učešću rumunske delegacije na VIII kongresu SKJ. Napredak se video i u želji dve strane da uspostave razmenu predavača između partijskih škola i želji za izučavanjem partijskih arhiva druge zemlje.³⁴⁰⁷ Pismo koje je CK RRP uputilo aprila meseca ticalo se sukoba u međunarodnom komunističkom pokretu. Pismom je SKJ informisana o želji rumunske partije da se polemika o sukobu KPSS-a i KP Kine obustavi i pronađu rešenja. Bukurešt je značajno usmerilo na partijsku saradnju objavljivanje Aprilske deklaracije u jugoslovenskoj štampi. Podrška koja je od strane SKJ data ovom izuzetno značajnom dokumentu za rumunski dalji spoljnopolički put, neizostavno je bila znak da se dve partije zalažu za vođenje slične politike na međunarodnoj sceni i da će nezavisni istupi Bukurešta biti podržani od strane Beograda i u narednom periodu. Rukovodioci, poput Čaušeskua, Rautua i ostalih, više puta su stavljali do znanja da „više ništa ne može promeniti drugarsku saradnju između dve zemlje i partije“.³⁴⁰⁸ Ubrzo posle toga, razmena mišljenja između partija nastavljena je tokom posete Minića Rumuniji. Dež, koji ga je primio, dao je opširno objašnjenje u pogledu rumunskih stavova prema međunarodnim problemima i informisao o rezultatima posete rumunske delegacije Kini.

Partijska saradnja u vidu odmora rukovodilaca počela se primenjivati od 1964. godine. Prema dogovoru, po tri rukovodilaca sa suprugama je godišnje trebalo da odlazi na odmor u Jugoslaviju, odnosno Rumuniju. Za međupartijsku saradnju su 1964. godine veliki značaj imali odmori Aleksandru Dragićija, ministra unutrašnjih poslova, Jona Kozme, člana CK RRP i predsednika Narodnog odbora Bukurešta, i Virdžila Trofina, člana CK RRP u Jugoslaviji, Blaža Jovanovića, Milentija Popovića i Vljaka Begovića, sa porodicama u Rumuniji. Tokom odmora trojice visokih partijskih predstavnika SKJ, od 9. do 30. jula 1964. godine, vođeni su sadržajni razgovori sa raznim rumunskim partijskim predstavnicima, od Nikolae Čaušeskua, do predstavnika oblasnih partijskih organizacija. Delegacija je uspela da za tri nedelje obiđe Temišvar, Arad, Sibiju, Pitešti, Bukurešt, Mamaju, Konstancu, Mangaliju, Predeal, Brašov, Poljanu, Sinaju, Krajovu, Turn Severin, Oršavu i druga mesta. Opšti utisak delegacije bio je da se Rumunija ubrzano razvija i da je stepen materijalnog i kulturnog razvitka bio veći nego što su jugoslovenske analize pokazivale. Takav stav bio je podržan činjenicom da, iako je Rumunija ulagala 29% nacionalnog dohotka u dalje investicije, životni standard nije bio na mnogo nižem nivou, nego što je slučaj u Jugoslaviji, kao i da ne postoje velike razlike u platnim razredima.³⁴⁰⁹

³⁴⁰⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 187, dos. 4, Odnosi SFR Jugoslavija – Rumunska Narodna Republika, pov. br. 420172, 3.

³⁴⁰⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 18, Pregled odnosa Rumunija–Jugoslavija, 15. 01. 1965, pov. br. 42390, 1–4.

³⁴⁰⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–49, Bilateralna saradnja SKJ–RRP, 1

³⁴⁰⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–36, Izveštaj sa odmora u Rumuniji B. Jovanovića, M. Popovića i V. Begovića od 9. do 31. jula 1964, 2–3.

Boravak Begovića iskorišćen je za kontakte sa predstavnicima Visoke partijske škole „Stefan Nikolau“ u Bukureštu. Prilikom njegovog susreta sa rektorom, razmatrana je saradnja između partijskih škola i dogovorena razmena direktora i držanje predavanja. Takođe se razmatrala mogućnost razmene studijskih delegacija, koje bi proučavale društveno-ekonomska kretanja i ulogu partije u savremenom životu.³⁴¹⁰

Škola „Stefan Georgiju“ bila je najznačajnija partijska obrazovna ustanova, osnovana još 1945. godine. U početku je školovanje trajalo šest meseci, da bi se 60-ih godina popelo na tri godine. Zadatak joj je bio da obuči kadrove za potrebe partijskih centralnih organa, štampe i izdavački sektor, a za niža kadrovska mesta obuka se vršila preko kurseva.³⁴¹¹ Pitanje saradnje partijskih škola detaljnije je razrađeno prilikom boravka delegacije predvođene Nikolae Čaušeskuom, koja je prisustvovala radu VIII kongresa SKJ. Čaušesku je predložio dalju partijsku saradnju, putem razmene studijskih partijskih delegacija, istraživanja dokumenata u jugoslovenskim arhivima vezanim za prošlost RRP, da se materijali sa kongresa štampaju na rumunskom jeziku i drugo.³⁴¹² Razvoj partijske saradnje afirmisan je tokom boravka studijske delegacije SKJ, predvođene Bogdanom Osolnikom, tokom aprila 1965. Delegacija je sa Kivu Stojkom, Ilije Verdecum, Jon Kozmom i drugim visokim funkcionerima, razmatrala mogućnosti povezivanja između partijskih institucija i listova. Ponovo je pokrenut predlog o razmeni po tri partijska funkcionera, koji bi sa porodicama došli na odmor. Sledećeg meseca, partijski radnici Petru Aurel i Nikolae Popesku, posetili su Jugoslaviju, sa ciljem izučavanja istorijskih dokumenata vezanih za radnički pokret Rumunije između dva svetska rata. Takođe, gost Visoke škole političkih nauka u tom periodu bio je Ervin Hutira, prorektor partijske škole „Stefan Georgiju“ u Bukureštu. On je održao predavanja u Beogradu i Visokoj školi za društvene nauke u Ljubljani.³⁴¹³

Drugačija percepcija Jugoslavije nakon 1963. i doživljaj Tita i drugih rukovodilaca kao dragocenih savetnika, ubrzali su razvoj partijskih odnosa. Rumunija je revnosno izveštavala o sastancima sa drugim državicima i posebno o razvoju rumunsko-sovjetskog sukoba. Jedan od takvih izveštaja je Titu lično podneo Aurel Malnašan. On je na Brionima, 11. avgusta 1964. godine, detaljno referisao o razvoju odnosa sa Moskvom, nakon susreta Tita i Deža u Piškiji juna meseca. Jugoslovenskog predsednika je naročito interesovao susret Deža i Podgornog u Eforiji, i razgovori koje je rumunska delegacija, predvođena Maurerom, vodila pre toga u Moskvi sa sovjetskim rukovodstvom.

Po pitanju savetovanja komunističkih država, SKJ i RRP su imale bliske stavove. Rumunija je, kao i Jugoslavija, u načelu bila za organizovanje takvog jednog skupa, ali ne kao manifestaciju kolektivne osude Kine. Dež je Podgornom naročito podvlačio da bi savetovanje predstavljalo samo zvanično objavljivanje rascepa unutar MKP-a, što bi zaustavilo svaka dalja nastojanja da se odnosi između Kine i SSSR-a smire. Malnašan je posetom Tita želeo da pokaže kako RRP poštuje savete, i podršku koju je jugoslovenska partija pružila, da je njihova politika miroljubiva i usmerena ka održavanju jedinstva MKP-a, ali bez diskriminacije bilo koje partije. U Moskvi su dve delegacije vodile razgovore o svim temama gde su postojale razlike, od SEV-a, preko međunarodnog komunističkog pokreta, glasanja Rumunije u OUN, o pitanju Besarabije i istoriografskih pogleda na ulogu sovjetske armije u oslobađanju Rumunije. Ambasadoru se naročito dopao način na koji je Tito ocenjivao

³⁴¹⁰ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, Neke karakteristike društveno-ekonomskog razvitka NR Rumunije i neki aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu, 01. 07. 1965, pov. br. 426589, 33–34.

³⁴¹¹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–36, Beleška iz razgovora koje je vodio drug Vlajko Begović, član CK SKJ sa rukovodstvom Visoke partijske škole „Stefan Nikolau“ u Bukureštu, krajem jula 1964, 27. 8. 1964, 1–3.

³⁴¹² DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 145, dos. 21, Neke karakteristike društveno-ekonomskog razvitka NR Rumunije i neki aktuelni problemi u međunarodnom radničkom pokretu, 01. 07. 1965, pov. br. 426589, 33–34.

³⁴¹³ Isto, 37.

rumunsko postavljanje. Njegovi komentari bili su da je Rumunija pokazala odlučnost u odbrani svojih stavova, ali i da je potrebno da se sličan stav kao prema Moskvi ima i prema Peking, jer je izbegavanje komentarisanja razlika između rumunskih i kineskih pozicija izazivalo sumnje u rumunske spoljnopolitičke principe. Iako je između rumunskih i jugoslovenskih partijskih stavova dolazilo do razlika, iznošenje otvorenog mišljenja bez nametanja stavova i kritikovanja, bilo je dragoceno za obe strane. Jugoslaviji, jer joj se pružila prilika da se preko RRP detaljno i na vreme informiše o stanju u lageru, a Dežu da pored podrške čuje savete prekaljene partije, kao što je bila SKJ. Informisanje je bilo sve intenzivnije, razmene delegacija češće i sadržajnije.³⁴¹⁴

Partijska saradnja se toliko učvrstila, da je tokom 1964. godine rumunsko rukovodstvo u svojim razgovorima sa kineskim i sovjetskim predstavnicima, stalno isticalo „faktor Jugoslavije“ i dobre odnose sa njom. Pored toga, u razgovorima sa kineskom partijom, RRP je branila jugoslovensku politiku i pokušavala da omekša kineski stav prema SKJ. Rezultati tih napora jasno su se videli tokom proslave, 23. avgusta 1964.³⁴¹⁵ Zbližavanje na spoljnopolitičkom planu stvaralo je interesovanje RRP i za informisanje o specifičnostima jugoslovenskog sistema i mesta SKJ u rukovođenju unutrašnjom politikom države. Bliska saradnja rezultovala je i posetom rumunske delegacije, koja je učestvovala na proslavi dvadesetogodišnjice proglašenja NR Albanije u Tirani. Delegacija sačinjena od Dimitria Kola, kandidata za člana CK, Konstantina Tuzua, potpredsednika Vlade i Georgiju Pelea, zamenika ministra inostranih poslova, smatrala je važnim da obavesti jugoslovensko rukovodstvo o proslavi, i na neki način opravda rumunski odlazak u Tiranu. Razlog zbog čega je pozitivno odgovoreno na albanski poziv, bio je u tome što se i albanska delegacija pojavila na proslavi 23. novembra i, možda važnije, pridržavala zahteva da se po svaku cenu izbegnu skandali. Samim tim je, po rečima delegacije, prisustvo bila obaveza. Rumunska delegacija se nakon razgovora u Ohridu i Skoplju, gde je obišla polikliniku čiju izgradnju finansira Rumunija, nakon zemljotresa 1963. godine, preko Sofije vratila u Bukurešt.³⁴¹⁶

Rumunija je veliku volju za razvojem međupartijske saradnje pokazala prilikom boravka Čaušeskua na VIII kongresu decembra 1964. Tom prilikom je pokazana i želja za davanjem nove sadržine bilateralnim odnosima, naročito u sferi međupartijske saradnje. Kao konkretne korake, Čaušesku je predložio razmenu studijskih delegacija dveju partija, molbu da istoričari pri CK RRP istraže dokumenta u jugoslovenskim arhivima, o prošlosti rumunske partije, da se materijal sa Kongresa prevede na rumunski jezik i razmenu prorektora partijskih škola, u cilju održavanja ciklusa predavanja.³⁴¹⁷

Smrcu Deža, partijska saradnja nije doživela ni najmanji zastoj. Na sastanku Malnašana sa Boškom Šiljegovićem 22. marta, rumunski ambasador je s posebnom pažnjom podvukao da će novo rukovodstvo nastaviti dosadašnju politiku prema Jugoslaviji i da će saradnja nastaviti da se razvija u prijateljskom duhu. Slične želje jugoslovensko rukovodstvo je iznelo u telegramu, kojim je uputilo

³⁴¹⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–37, Zabeleška o razgovoru druga Tita sa rumunskim ambasadorom na Brionima, 11. 8. 1964,

³⁴¹⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–49, Informacije o bilateralnoj saradnji SKJ–RRP u 1964. i 1965, 3.

³⁴¹⁶ Rumunska Narodna Republika dodelila je pomoć Skoplju u vidu izgradnje i opremanja bolnice i 100 stanova. Međutim, zbog poteškoća u načinu plaćanja i cenama, rumunska pomoć je pokrivala dve trećine ukupne vrednosti radova (AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–45, Zabeleška o razgovoru sa rumunskom partijsko-državnom delegacijom vođenom u skoplju 1. decembra 1964 sa Vančom Apostolskim, 1–3).

³⁴¹⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–45a, Delegacija RRRP na VIII kongresu, 6–8.

čestitke Nikolae Čaušeskuu, za izbor za prvog sekretara RRP. Telegram je u celosti bio objavljen u *Politici*, 25. marta 1965. godine.³⁴¹⁸

Novi vid saradnje započeo je dolaskom delegacije Instituta za istoriju KPR, maja meseca 1965. Partijski historičari Nikolae Popesku i Aurel Petrik, posetili su Institut za izučavanje radničkog pokreta, s ciljem ispitivanja mogućnosti za uspostavljanje kontakta dva instituta. U sklopu boravka bila im je organizovana poseta i istraživanje u brojnim arhivima. Iako nije došlo do potpisivanja međuinstitucionalnog ugovora, posete partijskih istraživača bile su pokazatelj mogućnosti šire saradnje između SKJ i KPR. Tokom 1966. godine, došlo je do daljeg razvoja. Kao i prethodne godine, vršena je razmena po šest lica kroz odmor, posete partijskih delegacija i razmene informacija. Dve strane su zajednički radile na obeležavanju dvogodišnjice od početka radova na Đerdapu, a izvršena je i razmena oblasnih delegacija iz Vojvodine i Zaječara, s jedne, i Temišvara i Turn Severina, s druge strane.

Kao što je Čaušeskuu posvećena velika pažnja, kao šefu rumunske delegacije na VIII kongresu SKJ, tako je i Edvard Kardelj imao poseban tretman tokom rada IX kongresa KPR, jula 1965. Izdvajanje Jugoslavije od ostalih, videlo se kroz prijem koji je Čaušesku organizovao za Kardelja. Osim jugoslovenskog predstavnika, tokom rada Kongresa, generalni sekretar nije primio nijednog drugog šefa delegacije na zvanične razgovore. U jednočasovnom razgovoru, ponovljena je želja za razvojem državne i partijske saradnje, a naročito je pohvaljen govor koji je u prijateljskom tonu održao Edvard Kardelj na otvaranju Kongresa.³⁴¹⁹

U periodu od 20. do 30. septembra 1965. godine, Jugoslaviju je posetila studijska delegacija Rumunske komunističke partije, predvođena Kazaku Virdilom, članom CK KPR i prvim sekretarom Oblasnog komiteta u Jašiju. Cilj boravka studijske delegacije, bio je da se upozna sa zadacima SKJ i njegovoj ulozi u razvoju društveno-ekonomskih odnosa. Pored toga, zanimala ih je i sama partija, njen politički, organizacioni i ideološki rad, ali i neka ekonomska pitanja, poput organizacije proizvodnje, tehničkih rešenja, produktivnosti i planiranja.³⁴²⁰ Jedino gde su pokazivali manjak interesovanja, bio je sistem samoupravljanja. Delegacija je imala prilike da se upozna i sa stanjem u različitim krajevima zemlje, kroz posete Novom Sadu, Dubrovniku, Sarajevu, Zenici i Skoplju. Na kraju boravka, delegaciju je primio Petar Stambolić, predsednik SIV-a, 30. septembra 1965. Posle iznetih utisaka, razgovor je usmeren ka objašnjavanju privredne reforme u Jugoslaviji.³⁴²¹ Pokazano veće interesovanje za partijski razvoj, naravno osim samoupravnog dela, značilo je da rumunsko rukovodstvo želi da bolje upozna SKJ i izdvoji sve oblasti partijskog rada, u kojima nije postojala prepreka za saradnju.

Sredinom šezdesetih godina bili su ostvareni i kontakti oblasnih partijskih organizacija. Primer toga, bila je poseta OK Zaječara Krajovi, povodom proslave dvadesetogodišnjice 23. avgusta i uzvratna poseta rumunske delegacije, na čelu sa Jon Staneskuom, prvim sekretarom Oblasnog komiteta Oltenije, jula naredne godine Zaječaru. Kontakti nižih instanci održavali su se i između PK Vojvodine i Oblasnog komiteta u Temišvaru. Omladinske organizacije, boračka udruženja i ženska društva, takođe su putem razmena delegacija održavali i proširivali saradnju. Međutim, ono što je bilo primetno, jeste dihotomija između spremnosti na saradnju viših partijskih rukovodilaca i nižih. Dok

³⁴¹⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-51, Beleška o razgovoru Boška Šiljegovića sa rumunskim ambasadorom Malnašanom, 22. 3. 1965, 1; „Председник Републике честитао избор Николае Чаушескуа на место првог секретара РРП“, *Политика*, 25. 3. 1965, 1.

³⁴¹⁹ AJ, KPR-837, I-2/28, Prilozi informativnom materijalu o SR Rumuniji, april 1966, 15.

³⁴²⁰ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-64, Informacije o studijskoj delegaciji RKP, 17. 9. 1965, 1-2.

³⁴²¹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 146, 3, Zabeleška o razgovoru predsednika SIV-a Petra Stambolića sa studijskom delegacijom KP Rumunije 30. 09. 1965, pov .br. 435145, 1-4.

je vrh partije i države pokazivao inicijativu na planu razvitka međupartijske saradnje, niži organi, poput partijskih škola, instituta, listova i pograničnih komiteta, trudili su se da održe samo minimum kontakata, bez posebne želje da se odnosi dublje razvijaju.³⁴²² Put razvoja ovih odnosa je bio spor, ali se napredak osećao.

Za partijsku saradnju u 1966. godini, bila je veoma značajna četvorodnevna poseta, koju je januara Rumuniji učinio Boško Šiljegović, predsednik Komisije za međunarodne veze CK SKJ. Tokom njegovog boravka, on je značajne razgovore vodio sa Mihai Daleom, predsednikom Direkcije za međunarodne veze CK KPR i sa generalnim sekretarom Čaušeskuom. Tada su bile određene smernice za godišnju partijsku saradnju, dogovorena je razmena po jedne specijalne delegacije, koje bi proučavale pitanja od posebnog značaja za saradnju partija, zatim razmena delegacija povodom odmora, proslave praznika i raznih konferencija, kao i razmene predavača partijskih škola. Što se razmene specijalnih delegacija tiče, Rumunija je aprila 1966. godine u Jugoslaviju poslala delegaciju, s ciljem upoznavanja sa iskustvom partijskog rada u građevinarstvu i arhitekturi. Jugoslavija je posetu vratila septembra meseca. Predmet interesovanja jugoslovenskih partijskih rukovodilaca, bio je rad partije u oblasti poljoprivrede i sela.³⁴²³

Poseta koja je otvorila vrata saradnji između partijskih glasila, bila je poseta Štefana Vojkua, glavnog urednika teoretskog časopisa *Lupta de clasa*, od 27. maja do 7. juna 1966. Tokom njegovog boravka, dogovorena je razmena saradnika, materijala i članaka, između pomenutog časopisa i jugoslovenskog *Socijalizma*, i prihvaćen predlog da novinari dve države ubuduće više pišu o jednoj, odnosno drugoj zemlji.³⁴²⁴

Temelj partijske saradnje 1967. godine postavila je poseta Mihai Dalee, sekretara CK KPR i načelnika odeljenja za međunarodne veze CK KPR, Vasiile Vlada, u periodu 31. januara – 6. februara 1967. godine. Decembarški susret Tita i Čaušeskua, stvorio je dobru atmosferu i oživeo inicijative za dalji razvoj svih vidova saradnje, pa i međupartijskog. Imajući u vidu zaključke proistekle iz pomenutog susreta dva lidera, Dalea je pokrenuo inicijativu za dalje razvijanje odnosa između SKJ i KPR.³⁴²⁵ Prilikom razgovora sa jugoslovenskim predstavnicima, u prvom redu Nijazom Dizdarevićem, članom IK CK SKJ i Danilom Purićem, načelnikom Odeljenja za međunarodne veze CK SKJ, bio je iznet niz predloga. Predloženo je da se broj specijalnih delegacija poveća sa dve godišnje na četiri.³⁴²⁶ Rumunija je uputila predloge da tokom godine dođe do saradnje između partijskih listova *Borbe* i *Skantee*. Rumunski predstavnici su, pored ostalog, predložili da se broj lica upućenih na godišnje odmore poveća sa šest na deset, i da se pored toga izvrši razmena i po jednog urednika nekog od centralnih partijskih listova, ali bili su spremni i da se ovaj vid saradnje zameni običnim ili turističkim posetama i susretima partijskih predstavnika.

S jugoslovenske strane, iznete su inicijative za dalji razvoj pogranične saradnje i poseta između oblasnih komiteta Novog Sada, odnosno i Temišvara, Zrenjanina i Krajove, Pančeva i Jašija, Kladova i Tekije, Vršca i Turn Severina. Po ovom pitanju, jugoslovenski predlozi su išli u pravcu promene

³⁴²² AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-66, Pregled saradnje SKJ-KPR u 1964-1965. godini .3.

³⁴²³ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-68, Poseta Boška Šiljegovića Rumuniji 18-22. januara 1966, 1-3.

³⁴²⁴ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-83, Zabeleška povodom boravka u Jugoslaviji Štefana Vojkua, člana CK KPR i glavnog urednika teoretskog časopisa *Lupta de clasa*, 4-6.

³⁴²⁵ „Представници ЦК РКП допутовали у Београд“, *Политика*, 1. 2. 1967, 2.

³⁴²⁶ Dve rumunske delegacije bi tokom 1967. godine trebalo da izučavaju jugoslovenska iskustva u oblasti brodogradnje i oblasti poljoprivrede. Bilo je predviđeno i nekoliko uzvratnih poseta. Tako je delegacija Instituta za izučavanje radničkog pokreta trebalo da vrati posetu Institutu za istoriju KP Rumunije iz Bukurešta, a direktor časopisa *Socijalizam* časopisu *Lupta de clasa*.

karaktera kontakata, sa manifestacionog na radni, što zbog širenja ekonomskih veza između pomenutih gradova i oblasti, ali i razvoja turizma i drugih vidova saradnje.³⁴²⁷

Rumunski rukovodioci su jedino bili iznenađeni jugoslovenskim idejama o konkretnoj saradnji po pitanju manjina. Predlozi poput nabavke udžbenika, knjiga za rumunsku manjinu u Jugoslaviji, slanje novinara manjinskog lista *Libertatee* na usavršavanje jezika u Rumuniji i dr., koje je iznosio Stevan Dorjanski, sekretar IK CK SK Srbije, nisu dobili određeniji odgovor.³⁴²⁸ Izneti predlozi su u velikom procentu bili prihvaćeni. Po pitanju godišnjih odmora, odlučeno je da oni budu zamenjeni češćim jednonedeljnim posetama predstavnika dve partije. Ono što nije bilo prihvaćeno, jeste predlog o povećanju specijalnih delegacija sa dve na četiri godišnje. Tokom godine, precizirano da jedna rumunska delegacija proučava jugoslovenska iskustva u oblasti partijskog rada u poljoprivredi, a jugoslovenska rumunsko iskustvo u upravljanju privredom i ulogom partije u sprovođenju mera. Iako je došlo do nekoliko susreta lokalnih partijskih organizacija dve države, oni nisu uspeali da poprime vid radnih kontakata i stvore prostor za saradnju lokalnih privrednih, kulturnih, obrazovnih i drugih organizacija. Rezultat takvog stanja, bio je u zatvorenosti oblasnih predstavnika KP Rumunije i državnog centralizma.³⁴²⁹

Različiti pogledi na bliskoistočnu krizu, doveli su do kratkotrajnog udaljavanja, što se videlo prvenstveno u odlaganju posete Rumuniji, na najvišem nivou. Već od januara 1968. godine odnosi na najvišem nivou su se normalizovali, a pomenuti modaliteti partijske saradnje su nastavili da se razvijaju. Vrhunac zbližavanja, razmena poverljivih saznanja, čak i predlaganje saradnje obaveštajnih službi, došlo je sa krizom u Čehoslovačkoj. U avgustovskim uzavrelim danima nakon intervencije, postignut je vrhunac u međupartijskoj saradnji. Opasnost od prelivanja sovjetske hegemonije na dve zemlje, uticala je na zbližavanje, potrebu za savezništvom, ali i kopiranje određenih iskustava. Međupartijska saradnja je tokom 1968. uzdignuta na viši nivo, a jedan od razloga bio je veliko poverenje koje je zavladao između državno-partijskog rukovodstva. Razmene delegacija i partijskih stručnjaka, otvoreni razgovori o svim temama, pismena korespondencija, saradnja partijskih glasila i institucija, doveli su i do poboljšanja određenih vidova bilateralne saradnje. Na kraju, došlo je i do podizanja ugleda dve partije i države među običnim stanovništvom.

Rumunski propagandni organi

Rumunska propaganda se po strukturi i metodama, kao nameni, nije razlikovala od sovjetske, po čijem šablonu je i nastala. Ona je potpuno bila pod kontrolom partije i iz nje se nije moglo ništa detaljnije saznati, niti zaključiti između redaka „punih praznih i bombastičnih agitacionih fraza, koje su se ponavljale u nedogled“.³⁴³⁰

Već od 1945. propaganda u Rumuniji je radila punom parom. U posleratnim godinama, prevashodni cilj članaka u novinama, književnosti, slikarstvu i ostalim granama umetnosti, bio je da se pokaže korist od rumunsko-sovjetskog prijateljstva i dostignuća Sovjetskog Saveza, kojima treba težiti. U tu svrhu, iz rumunske Akademije je izbačeno dosta članova koji nisu želeli da se prilagode novim

³⁴²⁷ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-93, Materijal o boravku predstavnika KPR u Jugoslaviji od 31. 1. do 6. 2. 1967, Saradnja sa rumunskom KP, 1-4.

³⁴²⁸ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-93 Informacija o boravku sekretara CK KPR Mihail Dalea i načelnika Odeljenja za međunarodne veze CK KPR Vasile Vlada, 11-13.

³⁴²⁹ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I-95, Bilateralna saradnja SKJ-RKP, 28. 3. 1967, 1-2.

³⁴³⁰ DAMSPS, PA, 1954, Rumunija, f. 79, dos. 2, Izveštaj Ambasade FNRJ u Bukureštu za mesec novembar i decembar, pov. br. 416752, 8.

političkim ciljevima, a sama Akademija je 1948. godine preimenovana u Akademiju Narodne Republike Rumunije. Sve do sukoba sa Informbiroom, sličnim ciljevima se rukovodio i jugoslovenski Agitprop, koji je, istina, stvorio jake korene još tokom rata i rada na mobilizaciji i podizanju borbenog morala pripadnika NOB-a. On je sve do 1949. godine koristio sovjetske modele kulturne politike, a u nedostatku teoretičara oslanjao se i na sovjetsku teoriju i socijalistički realizam. Nakon toga, napravljen je zaokret ka sopstvenom iskustvu i otvaranju prema drugim zemljama, čime je omogućen uslov za šire kulturno povezivanje zemlje sa Zapadom. Ipak, posredstvom brojnih udruženja, zakonima i administracionom procedurom, mogućnost delovanja kulturnih radnika van institucionalnih okvira i van kontrole partije, bila je svedena na najmanju meru. Okretanje ka novim umetničkim pravcima, kulturnim odnosima sa svetom, promenama u načinu finansiranja i rukovođenja i gašenjem aparata za agitaciju i propagandu, doveli su do stvaranja jedne nove kulturne politike u Jugoslaviji, tokom 1951. godine. Od tada, kulturna politika je krenula novim pravcem, ali se partija nije odrekla kontrole nad sadržajem i procesima koji su se odvijali na polju kulture i umetnosti.³⁴³¹

Fizičko prisustvo sovjetskih vojnika, kulturnih radnika i raznih drugih stručnjaka, primoralo je Rumuniju da duže bude vezana za sovjetski model. U prevođenju sovjetske literature, učenju ruskog jezika i prenošenju kulturnog uticaja, partiji su pomagala razna udruženja i novoformirane institucije. Ključni su bili Udruženje za jačanje veza sa Sovjetskim Savezom (ARLUS), Institut „Maksim Gorki“ i izdavačka kuća „Ruska knjiga“. Kako bi obezbedili bolje životne uslove, većina rumunskih književnika i umetnika se uklopila u sistem, te ni oni nisu zaostajali za veličanjem velikog SSSR-a, partije i marksističke ideologije.³⁴³² Ipak, najviše truda trebalo je uložiti u historiografiju, u kojoj se gotovo izgubila linija između propagande i nauke. Manjkavost rumunskog revolucionarnog puta, dovela je do menjanja istorijske istine i stvaranja slike prošlosti po merilima politike partije. Ličnost koja je imala gotovo potpunu kontrolu nad rumunskom historiografijom, do 1958. godine, bio je istoričar školovan u Moskvi, Mihail Roler. Treba spomenuti kao partijske istoričare i Barbu Kampina, Petre Konstantinesku-Jašija, Popesku Pucurija, Mirona Konstantineskua, pa i Andrej Oceteu. Sve do povlačenja sovjetskih trupa drugačiji put nije bio ni moguć.³⁴³³

Iako se poslušnost nije dovođila u pitanje, vremenom je došlo do izvesnih odstupanja u unutrašnjoj i spoljašnjoj propagandi. U celini spoljašnja je bila istovetna sovjetskoj i nije nosila nikakvo posebno obeležje, osim u blažem stavu prema Jugoslaviji u vreme druge antijugoslovenske kampanje. Rumunska je po pitanju Jugoslavije bila mnogo umerenija, nego propaganda sovjetskog saveza i drugih istočnoevropskih zemalja. Za razliku od nje, unutrašnja je s vremena na vreme imala nečeg posebnog. Ona je bila više usredsređena na sopstvena pitanja, čije je rešenje nekada bilo potpuno različito od sovjetskog iskustva sa sličnim temama. Ali treba imati na umu da je propagandno tretiranje rumunskih specifičnih pitanja, uvek polazilo od sovjetskih modela, pa kada bi se ustanovilo da takvo tretiranje ne daje rezultate, prelazilo bi se na sopstveni metod.³⁴³⁴

Rumunska propaganda, više od godinu dana posle XX kongresa, koji je prihvatio ideju o sopstvenom putu u socijalizam, gotovo da se nije promenila. Posle izvesnih oscilacija i eksperimentisanja, koja nisu dala pozitivne rezultate, Rumunija se vratila na pređašnje stanje u ovoj sferi. Organizacija

³⁴³¹ Više o propagandi i kulturi u: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, Agitpropska faza kulturne politike u Srbiji, 1945–1952*, Beograd 1988.

³⁴³² [Propaganda comunistă din România în artă și știință \(history.ro\)](https://www.history.ro), pristupljeno: 26. 1. 2023.

³⁴³³ Više u: Francesco Zavatti, *Writing History in a Propaganda Institute, Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Stockholm 2016.

³⁴³⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957, pov. br. 413737, 1.

propagandne mašinerije je takođe bila slična sovjetskoj. Celokupnim radom, upravljao je Agitprop. Od događaja u Mađarskoj pa sve do bukureštanskog Plenuma od 28. juna do 3. jula 1957, njime je rukovodio Miron Konstantinesku, tadašnji član Politbiroa, potpredsednik Vlade i ministar prosvete. On je bio odgovoran za rad Agitpropa, ali je njegovim operativnim radom rukovodio Leonte Rautu, kandidat za člana Politbiroa. Poput samog CK, koji je bio podeljen na odeljenja za ekonomsku, političku i društvenu aktivnost zemlje, tako je i Agitprop imao svoje sekcije. Sekcije su imale punu administrativnu vlast nad odgovarajućim partijskim i državnim organima. Na čelo obično su bili istaknuti članovi CK. Najvažnije sekcije su bile sekcija za štampu i propagandu, za literaturu i likovnu umetnost. Prvom i najvažnijom, rukovodio je tada Paul Nikulesku Mizil. Ova sekcija je bila vrhovni organ za kontrolnu i naredbodavni organ za celokupnu rumunsku štampu i druge propagandne institucije, poput radija, agencije „Ađerpres“, izdavačka preduzeća i drugo. Nikolesku i dvanaest šefova referata, imali su potpunu kontrolu na sve centralne i provincijske listove i propagandnu štampu oblasnih komiteta partije. Često su prisustvovali sastancima uređivačkih odbora i davali instrukcije za pisanje ili kritikovali rad nekog lista. Sekcija je pratila sve izvore informacija i redovno cenzurisala pisanje, stavljajući zabranu ili trenutni embargo na objavljivanje određenih vesti. Za spoljnopolitičke vesti, jedini dozvoljeni izvor i jedina instuticija koja je imala dozvolu da ima dopisnike u inostranstvu, bila je agencija „Ađerpres“.³⁴³⁵

Što se tiče spoljnopolitičke propagande, ovde se sekcija držala čvrstog kriterijuma sovjetske propagande, i revnosno čekala da slične vesti budu prvo štampane u sovjetskim listovima, pa su tek onda davali dozvolu rumunskim listovima za objavljivanje. U ovakvom upiranju pogleda ka Moskvi, sekcija je često gubila iz vida interese sopstvene zemlje. Čak za važnije uvodnike, teze su davali članovi Politbiroa, a često je to činio i sam Dež. Pored davanja smernica, najviše rukovodstvo u takvim situacijama se bavilo i redigovanjem članaka, koji su trebali da idu u štampu. Ovakav sistem grubog mešanja u posao novinara, lišio ih je svake inicijative, ali i odgovornosti. Rumunski novinari bili su u suštini svedeni na obične činovnike, koji su prepisivali ili prevodili članke stranih listova, ili samo sklapali informacije za koje su dobijali dozvolu odozgo.

Druga sekcija namenjena literaturi, bila je mnogo rasterećenija, jer je pod sobom imala samo jedno izdavačko preduzeće za literaturu i umetnost, i samo nekoliko književnih časopisa. Kontrola i cenzura je olakšana i time što su rukopisi morali prvo da se dostave sekciji, koja je davala svoje primedbe. Olakšavajuća okolnost je bila da su tu bili isti ljudi, koji su rukovodili i Udruženjem književnika Rumunije. Sekcija u suštini nije imala problema, jedini časopisi koji su tražili pažnju bili su oni u Klužu i Jašiju, jer se oko njih okupljala grupa mladih pisaca, koji su imali tendencije da štampaju bez odobrenja.

Poslednja sekcija, zadužena za likovnu umetnost, u suštini se bavila pitanjima Udruženja likovnih umetnika, izborom dela za kolektivne izložbe, davanjem saglasnosti za samostalne izložbe slikara, koje su tek od 1956. godine počele da se održavaju, i kao glavno zaduženje, nalazilo se sprovođenje politike socijalnog realizma u umetnosti. Veliki problem za ovo odeljenje pojavio se na skupštini Saveza likovnih umetnika, jer je glasanjem iz vrha ovog tela izbačeno dosta propagatora i podržavalaca politike koju je sekcija vodila.³⁴³⁶

Sve ove sekcije su svoju aktivnost sprovodile preko odgovarajućih državnih organa. Tako je sekcija za štampu i propagandu, delovala kroz Direkciju za štampu pri Predsedništvu Vlade, a za literaturu i

³⁴³⁵ Ovde je jedino izuzetak predstavljala *Skantea*, kojoj je bilo dozvoljeno da drži svog dopisnika u Moskvi. Osim tog nije smela da ima dopisnike u drugim mestima i državama.

³⁴³⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957, pov. br. 413737, 2-4.

likovnu umetnost, preko Direkcije za literaturu, umetnost i pozorišta, pri Ministarstvu prosvete i kulture. Ova Direkcija je davala formalnu saglasnost za štampanje ili prevođenje dela, zatim je određivala repertoar pozorišta i radila svu drugu kontrolu, ali uz dobijenu prethodnu saglasnost zaduženih sekcija. Izvesno popuštanje kontrole, partija je želela da dozvoli posle događaja u Mađarskoj. Međutim, atmosfera u kojoj se odvijala skupština Saveza likovnih umetnika, teme o kojima su pisali određeni pisci, i ono što je štampano u književnim časopisima u Klužu i Jašiju, kao i istupanja Dimitrija Šepilovljeva u oblasti sovjetske umetnosti, pokolebale su rukovodstvo u toj odluci, te se propagandna politika partije vratila na staro.³⁴³⁷

Dakle, rukovođenje propagandom na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu u Rumuniji, bilo je organizovano po šablonu sovjetske. Taj šablon je bio karakterističan po tome što su sva sredstva propagande, stalno angažovana na reprodukciji i popularizaciji svih odluka i mera Centralnog komiteta i Vlade, u svim oblastima života. Pored toga, postojanje Agitpropa značilo je da partija pod kontrolom drži štampu, radio-emisije, revije i sva druga štampana izdanja. Rumunija, kao poslušni član lagersa, dosta je pažnje posvećivala i popularizaciji Sovjetskog Saveza i njegovih uspeha u izgradnji socijalizma.³⁴³⁸

Rumunski listovi

Rumunija je između dva svetska rata, spadala među zemljama sa najvećim brojem listova i časopisa. Mnogi od tih listova su izlazili i posle Drugog svetskog rata. Za vreme vlade Petru Groze, samo u Bukureštu je izlazilo 29 dnevnih, 37 nedeljnih i veliki broj mesečnih listova i godišnjaka. Ukupno je tih godina u Bukureštu štampano oko 300 publikacija. Takvo stanje je potrajalo do proglašenja Rumunije za republiku. Pod pritiskom komunista, postepeno su se gasili listovi svih partija, koji su bili sa njima u koaliciji, kroz Narodni front, kao i opoziciona i nezavisna štampa. Na kraju su ostali samo listovi koji su bili pod direktnom kontrolom partije. Krajem šezdesetih godina, u Bukureštu je izlazilo samo osam dnevnih listova.³⁴³⁹ Najznačajniji su bili *Skantea* i *Romana libera*.³⁴⁴⁰

Skantea je bila najvažniji list sa korenima direktno vezanim za komuniste. Prva novina koja je štampana pod tim imenom izašla je 1919. godine u Odesi, a štampani su je rumunski revolucionari koji su se tada nalazili u Sovjetskom Savezu. Kao glasilo partije, pojavila se 1931. i izlazila sve do 1940, kada je zbog neprijateljstva prema Sovjetskom Savezu, država zabranila svaku vrstu komunističke propagande. Ponovo se pojavila nakon 23. avgusta 1944. godine. Prvi urednik lista bio je Miron Konstantinesku. Već novembra 1944. godine, osnovan je sličan list pod nazivom *Skantea*

³⁴³⁷ Nakon što ga je Andrej Gromiko 1957. zamenio na mestu ministra inostranih poslova Šepilov je izabran za sekretara CK zaduženog za ideologiju. U tom svojstvu je prisustvovao na nekoliko umetničkih kongresa, na kojima je kritikovao neke od najznačajnijih rumunskih umetnika. Na primer, na Kongresu kompozitora marta meseca, on je za govornicom napao rad Dimitrija Šostakoviča, i sve trendove koji su dolazili sa Zapada. Između ostalih pravaca naročito je kritikovana džez i rok muzika. (David Caute, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*, Oxford 2003, 455–457).

³⁴³⁸ DAMSPS, PA, 1959, Rumunija, f. 107, dos. 15, Delatnost kulturnog atašea i atašea za štampu u 1958. godini i dalje perspektive rada, pov. br. 45001, 1.

³⁴³⁹ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957. godine, pov. br. 413737, 5-6.

³⁴⁴⁰ Pored ova dva najznačajnija dnevna lista, izlazili su još i: *Skantea Tineretului* — organ CK, *Stagul Roșu* — organ oblasnog komiteta i oblasnog narodnog saveta Bukurešta, *Munka* — organ Centralnog saveta Sindikata, *Informacija Bukureștului* — organ gradskog komiteta i gradskog narodnog saveta Bukurešta, *Nojer veg* — list nemačke nacionalne manjine u Rumuniji, ali i organ oblasnog komiteta partije i narodnog saveta oblasti Bukurešta i *Elere* — list mađarske nacionalne manjine u Rumuniji, ali i organ oblasnog komiteta i oblasnog narodnog saveta.

Tineratului namenjen omladini, a čiji je izdavač bio Savez komunističke omladine Rumunije.³⁴⁴¹ Kao najznačajniji list, *Skantea* je dobila svoju zgradu. Dom „Skantee“ bio je završen 1957. godine i sa svojih 104 metara bio je najviša zgrada u Bukureštu, sve do 2007. godine, a po površini najveća sve do izgradnje Doma naroda. Dnevni kapacitet štamparije „Skantea“ 1956. godine, bio je 2.5 miliona primeraka, od čega je 1/3 tiraž istoimenog lista i do 200.000 primeraka knjiga i časopisa.³⁴⁴²

Skantea, kao list Centralnog komiteta RRP, izlazio je u velikim tiražima i imao brojne novinare i redakciju. Glavni i odgovorni urednik tih godina bio je omrznuti vođa grupe „proletkultovaca“ i član CK, Toma Sorin. On je imao tri pomoćnika. To su bili Valeriu Pop, Nestor Ignat i Nikolae Korbu.³⁴⁴³ Ignat je bio zadužen za rubriku o unutrašnjim pitanjima u Rumuniji, a Nikolae Korbu za spoljnopolitičku stranu lista. Redakcija lista je i posle politike smanjivanja u državnim institucijama, brojala oko 100 novinara i još oko 300 ljudi u administraciji, koji su bili podeljeni na veliki broj sekcija. U svakoj sekciji, kao što je na primer industrijska, partijska, sindikalna, trgovinska, muzička ili pozorišna, radilo je po nekoliko novinara, koji su svakodnevno pripremali glomazan materijal i predavali pomoćnicima glavnog urednika. Ako se uzme u obzir da list nije imao dopisnike u inostranstvu, sem u Moskvi, i da je obim lista bio samo četiri stranice (subotom šest), onda je teško zamisliti potrebu za tolikim brojem zaposlenih. Iako je *Skantea* raspolagala dovoljnim brojem novinara, njeno rukovodstvo nije planiralo da povećava obim lista.³⁴⁴⁴ Ako se na sve to, doda i činjenica da je glavni kriterijum lista bio sličnost sa moskovskom *Pravdom*, zbog čega je sve do početka 1957. godine u potpunosti prilagođavan obim, tematski raspored i prelom stranica, onda se stiče utisak da su novinari bili, u stvari, činovnici koji su izvršavali naređenja i prikupljali informacije, bez prava da ih samostalno uređuju.

Želja partije nastala posle XX kongresa, za oživljavanjem rumunske tradicije, stvorila je prostor i za poboljšanje štampe. Dodatan zamajac toj ideji, dao je kritički govor prema rumunskoj štampi, koji je Dež krajem 1956. godine održao u Mađarskoj autonomnoj oblasti. Već u januaru na sastanku redakcije u prisustvu Rautua, diskutovalo se o mogućnostima poboljšanja lista, a dosta je kritike izneseno na dotadašnji rad *Skantee*. Međutim, do konkretnih poboljšanja nije došlo ni nakon aprilske Deklaracije 1964. Iako je novinarima data veća sloboda, sadržaj lista nije poboljšan, niti je povećan. I dalje je izlazio na četiri strane, ali je tiraž povećan na 900.000 primeraka. Zbog nedostatka papira, broj stranica i tiraž u tom periodu više nije mogao da raste, iako su procene bile da potražnja dostiže dva miliona primeraka.³⁴⁴⁵

Drugi list *Romania libera*, kao organ narodnih saveta Rumunije, imao je dosta sličnih karakteristika i problema kao i *Skantea*. On je štampan u pola miliona primeraka, u obliku od četiri stranice. Poput predhodnog, *Romania libera* se ugledala na sovjetsku štampu, konkretno na *Izvestiju*. Redakcija je imao 70 novinara i dosta administrativnog osoblja, a predstavljao je i najstariji rumunski list, koji je i dalje izlazio, stariji i od *Skantee*.³⁴⁴⁶ Njegovi koreni bili su u listu koji je pod istim imenom osnovan 1877. godine, ali je komunistički serijal bio nastavak ilegalnog lista, osnovanog 1943. godine od

³⁴⁴¹ <https://web.archive.org/web/20071014181630/http://www.evz.ro/article.php?artid=208601>, pristupljeno: 26. 1. 2023.

³⁴⁴² Штампарија са шефом протокола“ *Борба*, 16. 10. 1956, 3.

³⁴⁴³ Nikolae Korbu je zajedno sa Leonte Rautuom napisao pominjani članak „Jedinstvo socijalističkih zemalja – uslov izgradnje socijalizma“, objavljenog 3. marta 1957. godine u *Skantei*. Tim člankom Rumunija je umerenim tonom kritikovala Jugoslaviju čime se pridružila antijugoslovenskoj kampanji ostalih istočnoevropskih zemalja na čelu sa SSSR.

³⁴⁴⁴ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 27, Zabeleška o razgovoru drugova P. Prokića i M. Zupana–sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu u redakciji Skantee, 15. jul 1957, pov. br. 418354, 1.

³⁴⁴⁵ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–36, Beleška iz razgovora druga Vlačka Begovića sa odgovornim urednikom „Scanteia“, Marineskuom i zamenikom odgovornog urednika Korbuom, krajem jula 1964, 1–2.

³⁴⁴⁶ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 27, Zabeleška o razgovoru drugova P. Prokića i M. Zupana–sekretara Ambasade FNRJ u Bukureštu u redakciji *Romania libera*, 20. jul 1957, pov. br. 418355.

strane Unije patriota, organizacije koja je korišćena kao paravan za aktivnost Komunističke partije Rumunije.³⁴⁴⁷

Sem centralnih novina, u Rumuniji je svaki oblasni komitet i narodni savet imao svoje dnevne i nedeljne listove. Veliki broj sreskih komiteta i saveta, takođe je mogao da se pohvali svojim novinama. Tako je u Rumuniji izlazilo, pored centralnih, još 133 lokalna lista, čiji je ukupni tiraž bio dva i po miliona primeraka dnevno, 1957. godine. Zahvaljujući državnoj dotaciji, održavana je niska cena, a veliki procenat tiraža se delio besplatno, preko državnih i partijskih ustanova, sindikata, omladinskih i drugih organizacija.³⁴⁴⁸

Još jedno bitno sredstvo informisanja u Rumuniji bio je radio. Najpoznatiji je svakako bio „Radio Bukurešt“, koji je imao dva programa Bukurešt I i Bukurešt II. Pritisak vlasti je i ovde bio toliko veliki, da su radio-stanice poput Temišvara i Kluža, koje su imale svoje programe, bile ukinute, odnosno svedene na to da su mogle da emituju samo nekoliko emisija lokalnog tipa dnevno. Radio-stanicama je upravljala Rumunska radio-difuzna agencija, na čijem se čelu dugo nalazila Melita, žena George Apostola. Agencija je bila podeljena na nekoliko redakcija, koje su se bavile realizacijom emisija unutrašnjeg, spoljnopolitičkog, kulturnog i dečijeg sadržaja. Iako je studio „Radio Bukurešta“ bio jedan od najvećih i najmodernijih u Evropi, zbog kontrole nije imao neku reputaciju u inostranstvu.³⁴⁴⁹

Rumunija je imala jednu zvaničnu novinarsku agenciju, koja se bavila svim mogućim pitanjima iz sfere štampe. „Aderpres“ je osnovan 20. maja 1949, odlukom Ministarskog saveta i preuzimanjem osoblja i imovine međuratne rumunske Telegrafске informativne agencije (Rador). Godine 1957. na čelu te agencije, bio je jedan od najsposobnijih rumunskih novinara i predratni član partije, Vasile Dumutresku.

Agencija je bila podeljena na dve velike službe, koje su se bavile spoljnopolitičkim i unutrašnjim političkim pitanjima. Prva služba je izdavala nekoliko, a druga samo dva biltena, jedan za centralnu štampu i radio, a drugi za listove u provinciji. Pored njih, kao posebno, postojalo je odeljenje tehničke službe. Osim biltena koji su redovno izlazili, povremeno je štampala i specijalne biltene o raznim pitanjima koja su interesovala Centralni komitet RRP. Tako je za potrebe CK, napravljena i zbirka članaka, koje je objavljivala jugoslovenska štampa u polemici sa SSSR-om i ostalim socijalističkim zemljama, koja je bila izazvana oprečnim stavovima prema događajima u Mađarskoj. Treba naglasiti da je Agencija imala samo stalne dopisnike u zemljama narodne demokratije, dok je u pojedinim kapitalističkim zemljama, angažovala novinare tamošnje komunističke štampe, koji su joj slali informacije o temama koje bi je zanimale. Razmenu informacija vršila je samo sa agencijom „TASS“ i agencijama drugih zemalja bloka. Od sovjetske agencije je preuzimala gotovo 80% vesti koje je objavljivala. Zbog tolike zavisnosti i slabe mreže dopisnika, nije bila osposobljena da samostalno objavljuje i plasira vesti u inostranstvo. Glavni krivac blede uloge Agencije bio je i sistem kontrole i cenzure od strane Agitpropa.³⁴⁵⁰

Za razliku od rumunske, jugoslovenska agencija „TANJUG“, osnovana je u Jajcu 1943. godine, na čelu sa Vladislavom Ribnikarom, iskusnim novinarom, bratom istoimenog osnivača Politike i njenim dugogodišnjim direktorom. Agencija se brzo razvijala, tako da je 60-ih godina imala oko hiljadu

³⁴⁴⁷ Corneliu Crăciun, „Uniunea Patrioților în Bihor“, *Revista Crisia*, vol. 39 (2009), 299–310.

³⁴⁴⁸ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957. godine, pov. br. 413737, 7–8.

³⁴⁴⁹ Isto, 1–12.

³⁴⁵⁰ DAMSPS, PA, 1957, Rumunija, f. 87, dos. 13, Izveštaj o rumunskoj propagandi i štampi za period od 01. 01. do 01. 06. 1957. godine, pov. br. 413737, 9–10.

zaposlenih i dopisnike u oko 50 zemalja sveta. U sam vrh novinskih agencija, uvrstila se činjenicom da je prva javila vest o svrgnuću Patrisa Lumumbe 1960. godine, kao i da je američka invazija u Zalivu svinja 1961. propala, a Fidel Kastro izašao kao pobednik. Jugoslovenski dopisnik Petar Tomić je, nešto kasnije, 1989. prvi javio iz Bukurešta vest o svrgnuću Nikolae Čaušesku.³⁴⁵¹

TANJUG i njegovi dopisnici

Jugoslavija je još pre kraja rata pokazivala veliko interesovanje za događaje u Rumuniji. U početku, teškoće u ostvarivanju i donošenju vesti, bile su što Ministarstvo propagande do kraja oktobra 1945. godine nije imalo prevodioca za srpsko-hrvatski jezik i što su novine stizale sa višednevnim kašnjenjem. Od oktobra, Predstavništvo DFJ u Bukureštu je, u želji da pomogne, organizovalo kolektivno hvatanje diktata za štampu preko radija, a dopisnik „TANJUG-a“ se bavio njihovim prevođenjem i dostavljanjem zainteresovanim listovima. Do izbora u Jugoslaviji sistem je bio spreman da opširno izveštava o dešavanjima. Pored direktnih vesti, rumunski listovi su prenosili i pisanje inostranih agencija poput „Rojtersa“, „Asošijed presa“ (AP), „Junajted pres internešnala“ (UPI) i drugih. Rumunija je za izbore poslala i jednog novinara u Beograd.³⁴⁵² Time su već u 1945. godini stvoreni uslovi za informisanje o najvažnijim događajima u jednoj i drugoj državi, a preko rada dve agencije i o dešavanjima u svetu.

Telegrafaska agencija nove Jugoslavije³⁴⁵³ je po kapacitetu prevazilazila potrebe domaće štampe, radija i televizije. Možda po nekima i bitnija uloga „TANJUG-a“, bila je pružanje usluga i informacija za potrebe državnih i političkih institucija. Profesionalnost agencije i dobra informisanost, uzrok je razgranatih izvora informacija. „TANJUG“ je iz inostranstva primao biltene iz skoro svih svetskih novinskih agencija, poput „Rojtersa“, AP, UPI, „Frans-presa“ (AFP) i drugih. Njihov broj je sredinom 60-ih godina bio 46. Prema informacijama iz 1966. godine, imao je ugovore o saradnji, na osnovu kojih je primao preko radija ili pošte, materijal od 34 nacionalne agencije. Pored toga, saradivao je povremeno sa još oko tridesetak nacionalnih agencija. Šezdesetih godina imao je 30

³⁴⁵¹ <https://www.vreme.com/vreme/kratka-istorija-slave-i-propasti/> pristupljeno: 26. 1. 2023.

³⁴⁵² DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 9, Pisanje štampe u odnosu na Jugoslaviju, 04. 11. 1945, pov. br. 5768, 1; DAMSPS, PA, 1945, Rumunija, f. 27, dos. 9, Pisanje štampe u odnosu na Jugoslaviju, 17. 11. 1945, pov. br. 6212, 1–2.

³⁴⁵³ Potreba za sopstvenom agencijom, koja će pravovremeno prikupljati i odašiljati vest, u Jugoslaviji se javila ubrzo nakon njenog prvog osnivanja. Zahvaljujući podršci države i saradnje sa francuskim novinarom Alberom Museom, u Beogradu je septembra 1919. godine otvorena prva jugoslovenska telegrafaska agencija „Avala“. Tokom 1924. ona je stupila u definisanu saradnju sa evropskim agencijama, kao što su bile „Rojter“, „Avas“ i „Volfbiro“. Zahvaljujući postavljenoj obavezi da svaka agencija informiše druge o najbitnijim dešavanjima u njenoj zemlji, razvoj Agencije je bio ubrzan. Do njenog ukidanja, sa početkom II svetskog rata, uspela je da postane jedna od poznatijih u Evropi. Najznačajniji oblik rada bilo je u štampanju biltena na francuskom jeziku, berzanskog biltena i emisije „Radioavalion“. Tri puta dnevno se vršilo štampanje vesti, a radio-odašiljanje vršilo se šest puta dnevno. Vrhunac razvoja zabeležen je 1940. godine, kada je „Avala“ saradivala sa 24 strane telegrafske agencije. Osim dopisnika u većim jugoslovenskim gradovima i u Tirani, ona nije imala predstavnike u inostranstvu. Iako je tokom većeg perioda bila akcionarsko društvo, u velikoj meri je predstavljala vlasništvo države i propagandno sredstvo njenih stavova. Po ukidanju imovina i zaposleni su potpali pod kontrolu nemačke agencije, a ubrzo je formalno osnovana i Agencija „Rudnik“, koja je bila pod kontrolom Nedićeve vlade. Kao protivteža, a u cilju informisanja, iz partizanskog ugla u Jajcu je 5. novembra osnovana „Telegrafaska agencija nove Jugoslavije“. Njen prvi direktor bio je Vladislav Ribnikar. Značaj koji je propaganda imala za novu državu, doveo je do njenog brzog razvoja. Ubrzo su širom sveta razmešteni dopisnici koji su često uspevali da među prvima jave vest o najznačajnijim događajima. Broj zaposlenih je u jednom periodu prelazio 1.200 ljudi (Više u: Бојан Симић, „Агенција „Авала“, Зборник Матице српске за историју, бр. 75–76 (2007), 75–92; <https://web.archive.org/web/20080702220253/http://www.tanjug.co.yu/otanjugu.aspx>, pristupljeno: 29. 1. 2023).

stalnih dopisnika, međutim, 1966. godine broj se smanjio za tri, zbog finansijskih poteškoća, a naredne godine bilo je 25 dopisnika sa po dva novinara u Moskvi i Peking.³⁴⁵⁴

Ključ uspeha Agencije bili su njeni dopisnici. Njihov zadatak bio je da dostavljaju izveštaje za dnevni servis vesti namenjen štampi, radiju i televiziji, da prave specijalne dopise koji su se plasirali na osnovu posebnih aranžmana sa korisnicima, dostavljaju informacije o pisanju strane štampe o Jugoslaviji, a za potrebe Dnevnog informativnog biltena, da sarađuju sa inostranim agencijama i doprinose širenju vesti u inostranstvu. Ovi dopisnici, uz pomoć još nekoliko honorarnih, obezbeđivali su „TANJUG-u“ sopstvene informacije iz preko 40 zemalja. Njegov prijemni centar je redovno slušao emisije sa 15 najvažnijih stanica. Njegove usluge koristile su država, partija, razne institucije, štampa, ali i inostrane agencije.

Po ugledu na zemlje u svetu, koje su praktikovale informisanje svojih predstavništva preko agencija, postepeno su usluge „TANJUG-a“ počele aktivnije da koriste i jugoslovenska predstavništva u inostranstvu, jer je to bio najbrži put prenošenja vesti od matice do ambasada i konzulata. Posebno odeljenje se bavilo stvaranjem i prometom fotografija. Mnoge ambasade su od Agencije uz biltene dobijale i fotografije iz zemlje. Ona je na bazi reciprociteta, razmenjivala fotografije sa drugim stranim agencijama, što je stvaralo dobru arhivu, ali služilo i za propagandno promovisanje države. Veliki broj zaposlenih, troškovi održavanja i modernizacije sistema, plaćanje usluga svetskih agencija, dovodili su u pitanje rentabilnost Agencije. Značaj koji je „TANJUG“ imao za državu, partiju i druge, bio je razlog što se delom finansirao iz sopstvenih prihoda, a delom iz budžeta federacije i republika.³⁴⁵⁵

U godinama postepene normalizacije odnosa, dopisnik u Rumuniji je bio jedan od važnijih faktora. Njegovi izveštaji su nekad doprinosili odnosima, a nekada i izazivali probleme. Žalbe na jugoslovensko pisanje, često su bile povod razgovora različitih predstavnika. Takvo pisanje, Rumunija je nekada koristila i u svoju korist, pravdajući time svoje povremeno učešće u antijugoslovenskim kampanjama. Optužbe da jugoslovenski dopisnik Momo Pudar izvrće činjenice, traži samo loše stvari i daje materijale zapadnoj štampi, bile su nekoliko puta razmatrane od strane državnog i agencijskog rukovodstva i jugoslovenskog poslanstva. Ambasada, pritisnuta čestim optužbama od strane Rumuna, naročito tokom 1959. godine, predlagala je da se povede računa o tome koliko i kako jugoslovenska štampa koristi izveštaje dopisnika. Prema analizi, upravo taj dopisnik je ocenjen kao najproduktivniji od svih koji su se nalazili u IEZ. Količina njegovih izveštaja i objavljivanje u domaćoj štampi, bila je stvar potrebe čitalaca. Primećeno je od strane analitičara, da bez obzira o kojim se vestima radilo, publicitet jugoslovenske štampe o Rumuniji je išao ispred bilateralnih odnosa i mesta koje je joj po značaju pripadalo u lageru, ali i širem međunarodnom planu. U vreme antijugoslovenske kampanje, DSIP je prigovore odbijao, jer je u vreme ideološke napetosti, iz njihove vizure bilo normalno da Rumuni u dopisniku „TANJUG-a“ vide kamen spoticanja. Želja rukovodstva u Bukureštu da se drži podalje od skandala, dovela je do toga da se ne zahteva proterivanje najplodnijeg jugoslovenskog dopisnika,³⁴⁵⁶ već da ga država sama povuče. Interes Jugoslavije da posle smirivanja antijugoslovenske kampanje krene putem popravljanja međusobnih

³⁴⁵⁴ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 71, dos. 10, Informisanje iz inostranstva, pov. br. 414460, 5–7.

³⁴⁵⁵ DAMSPS, PA, 1967, Jugoslavija, f. 70, dos. 1, Podsetnik za razgovore o poslovima koje Tanjug obavlja za federaciju, pov. br. 42079, 1–6.

³⁴⁵⁶ U tom periodu dopisnik „TANJUG-a“ u Rumuniji je bio Momo Pudar. Ambasada je smatrala da on nije svojim pisanjem, niti nekim subjektivizmom, krivac za stanje. Smatrali su da je problem bio u zahtevima „TANJUG-a“, distribuciji vesti i tendencioznom korišćenju izveštaja od strane novinara, koji daju negativne i senzacionalističke naslove. Pudar je bio spreman da svoj rad u punoj meri prilagodi potrebama jugoslovenskih odnosa sa Rumunijom. Na kraju je ipak došlo do njegovog povlačenja.

odnosa, stvorio je potrebu da razmotri direktno mešanje u izbor i pisanje štampe u Rumuniji. Međutim, na tome je i ostalo.

Početak 1960. godine nije ništa učinjeno da se publicitet uskladi i svede na realne okvire bilateralnih odnosa i interese prema Rumuniji. Forsiranje i isticanje, naročito njenih unutrašnjih pitanja u štampi, i njeno stavljanje u prvi plan među ostalim zemljama lagera, dovelo je do toga da publicitet koji je dat ne odgovara stvarnom značaju objavljenih vesti. Takva štampa je doprinela da u periodima popravljanja odnosa, ona dobije povoljniji položaj u odnosu na Jugoslaviju. Pitanje preteranog publiciteta, druga strana je koristila kao jednu od ozbiljnijih smetnji u „ozdravljenju atmosfere međusobnih odnosa“.³⁴⁵⁷ Prilikom sastanka Pantelije Prokića sa Konstantineskuom, zamenikom načelnika MIP-a NRR marta meseca, još jednom je istaknuto pisanje jugoslovenskog dopisnika i nezadovoljstvo objavljenim člancima. Konstantinesku je napomenuo da je oko 80% objavljenih članaka, Rumuniji bilo tendencioznog karaktera.³⁴⁵⁸ Ubrzo nakon toga, Momo Pudar je povučen iz Bukurešta.

Od druge polovine 1960. godine situacija se promenila, jer je Jugoslavija ozbiljnije prišla problemu publiciteta vesti o Rumuniji. Tokom posete Arsa Milatovića načelniku Odeljenja za štampu MIP-a Kornelu Bogdanu, saopšteno je da su sada zadovoljni pisanjem jugoslovenske štampe i time što je došlo do povlačenja dopisnika.³⁴⁵⁹ Kornel je obećao ambasadoru da će novom dopisniku i atašeu za štampu, omogućiti što širu saradnju i utvrđivanje plana za posećivanje onoga što ih bude interesovalo. Prilikom razgovora, ambasador je izneo i stav o pisanju rumunske štampe o Jugoslaviji. Zaobilaženje jugoslovenskih stavova o nizu međunarodnih pitanja, i prećutkivanje privrednih uspeha u rumunskoj štampi, izazvalo je veliko nezadovoljstvo jugoslovenskog rukovodstva. Takve teme nisu imale nikakve veze sa ideološkim razlikama, koje je u pravcu zblizavanja trebalo i zaobilaziti. Kornel je obećao na kraju sastanka da će obavestiti rukovodstvo o oceni i dublje proučiti problem rezervisanosti rumunske štampe.³⁴⁶⁰

Odnosi u svetu informisanja su se od marta 1960. godine promenili. Postojalo je dosta izgleda da će krenuti putem razvoja i saradnje. Rumunsko Udruženje novinara je na sastanku glavnog odbora, od 4. marta 1960. godine, razmatralo pitanje sazivanja Balkanske konferencije novinara, slanja grupe svojih novinara u Jugoslaviju, s ciljem upoznavanja i stvaranja kontakata, kao i pitanje slanja dopisnika u Jugoslaviju. O poslednjem na sastanku nije doneta konačna odluka, ali je po rečima Viktora Brladeanu, člana spoljnopolitičke redakcije *Skantee* i člana Glavnog odbora Udruženja

³⁴⁵⁷ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 19, Mišljenje Ambasade o pisanju TANJUG-a o Rumuniji, pov. br. 46288, 1–3.

³⁴⁵⁸ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 21, Zabilješka o razgovoru P. Prokića sa Konstantineskuom, zamenikom načelnika MIP-a RNR, na dan 03. 03. 1960, pov. br. 46430, 1.

³⁴⁵⁹ Momo Pudar se vratio u Beograd, a na mesto dopisnika u Bukurešt je došao Božidar Đurica, jula meseca 1960. godine. Iako je posle marta Pudar nailazio na bolji primer, zvanična rumunska strana mu je omogućavala sastanke sa rukovodiocima državnih organa i pokazivala spremnost za uspostavljanje bližih kontakata. Iako je držanje distance i dalje bilo primetno, dopisnik „TANJUG-a“ više nije nailazio na pokušaje izolovanja od strane rumunskih kolega i zvaničnih predstavnika. Ipak, prilikom njegovog odlaska za Beograd, rukovodioci „Aderpresa“ i većih rumunskih listova, nisu želeli da ga prime u oproštajnu posetu i oprost se s njim. Time je pokazano, da u globalu oni nisu bili zadovoljni negovim radom i načinom izveštavanja o Rumuniji. Pudara zajedno sa novim dopisnikom, primio je samo Konstantinesku, načelnik Odeljenja za štampu rumunskog MIP-a, 22. jula. Božidar Đurica je na prvi prijem u novinsku agenciju i rumunske listove morao da čeka i nekoliko nedelja, što je bio pokazatelj postojanja nepoverenja prema „TANJUG-ovim“ dopisnicima (DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 21, Telegram iz Bukurešta od 18. 05. 1960, pov. br. 413718; DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 21, Zabeleška o poseti Božidara Đurice, dopisnika TANJUG-a, Struzanu (Strujanu), pomoćniku direktora agencije „Aderpresa“, dana 4. avgusta 1960, pov. br. 425783, 1–2).

³⁴⁶⁰ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 19, Zabeleška o poseti Arse Milatovića, ambasadora FNR Jugoslavije u Bukureštu, načelniku Odeljenja za štampu MIP-a Kornelu Bogdanu, na dan 9. septembra 1960, pov. br. 424486, 1–3.

rumunskih novinara, na sastanku stvoren utisak da se ozbiljno razmišlja da se dopisnik što pre pošalje u Beograd. Međutim, do toga nije došlo tako brzo.³⁴⁶¹

Rad novog dopisnika „TANJUG-a“ u Rumuniji, Božidara Đurice, kao i u slučaju njegovog prethodnika, naišao je na kritike od strane rukovodstva. Rumuni nisu bili zadovoljni dopisima i kritičkom crtom koju su oni sadržali, i kao takvi bili objavljeni u jugoslovenskoj štampi. Problem sa jugoslovenskim dopisnicima, bio je u tome što su oni bili jedini vanlagerski dopisnici u Rumuniji. Za razliku od blokovskih, koji su pisali malo i uglavnom pohvalno o zemlji, kritički dopisi „TANJUG-ovih“ novinara bili su doživljavani kao uvreda i rezultat lične subjektivnosti, pa čak i lošeg odnosa Jugoslavije prema Rumuniji u celini. Objektivna ocena tih dopisa, bila bi da su oni sadržali tačne činjenice i informacije, ali da je njima prilaženo, u skladu sa direktivama Agencije, na blago tendenciozan i kritičan način. Na primer, dopis Đurice o odluci državnog rukovodstva da kupi u Kanadi malu količinu semenske pšenice, u jugoslovenskim listovima je objavljen pod naslovom „Rumunija kupuje pšenicu u Kanadi“. Dakle, na ocenu dopisa svakako su uticali tendenciozni naslovi, koje Đurica nije davao, već novinari u Jugoslaviji.³⁴⁶²

Kao jedan od mnogobrojnih napada na dopisništvo, može se navesti primer kada je Đuricu napao list *Gazeta literara* u članku od 5. oktobra, pod nazivom „Kome služi?“. Članak je izneo oštru kritiku pisanja Đurice o mestu i zadacima savremene rumunske poezije, i članka koji je na osnovu njegovog dopisa objavio sarajevski list *Oslobođenje*, krajem septembra. Kritički članak ga je okarakterisao kao zlonamernog, da njegovo pisanje služi neprijateljima, jer je dopis iskoristio „Radio Slobodna Evropa“, kao i da ga „ljuti rumunska politička poezija i njena uloga u likvidaciji ostatka buržoaskog vaspitanja“.³⁴⁶³ Đurica se zadržao u Bukureštu dve-tri godine i tokom njegovog boravka rumunska vlast je sa velikom sumnjom posmatrala njegovo pisanje. Nasledio ga je Aleksa Brajović. Za razliku od svojih prethodnika, Brajović je naročito od 1964. godine nailazio na otvorena vrata i njemu su rumunske agencije i novinski listovi više izlazili u susret.³⁴⁶⁴

Jugoslavija u rumunskoj štampi tokom drugog ideološkog sukoba

Rumunsko pisanje o Jugoslaviji je imalo drugačije crte. Osnovna karakteristika bilo je prećutkivanje i nastojanje da se ona što manje pominje. Pisanje rumunske štampe je bilo, tokom 1960. godine, vrlo šturo, a ignorisanje unutrašnjih događaja je bilo najočitije. Štampanje nije dovoljno prostora posvećivala ni događajima iz bilaterale. Tako su izložbe, koncerti i druge manifestacije, primećivane u vidu kratkih informacija o otvaranju ili češće veću da se neka manifestacija održala. Bogatije izjave u novinama bile su o jugoslovenskoj spoljnoj politici, i to naravno, samo onda kada su njihovi stavovi išli u prilog rumunskim. Rumunija je čak tokom 1960. godine bila uzdržana i u pogledu kritike jugoslovenskog revizionizma, koji je novu notu dobio Izjavom 81 partije.

Kontakti sa rumunskim redakcijama i novinarima su bili malobrojni. U 1960. godini, došlo je do postavljanja novog jugoslovenskog atašea za štampu u Rumuniji. Poštujući protokol, on je po dolasku

³⁴⁶¹ DAMSPS, PA, 1960, Rumunija, f. 114, dos. 21, Zabeleška o razgovoru Prokić Pantelije sa Birladeanu Viktorom, članom spoljno-političke redakcije *Skantee* i članom Glavnog odbora Udruženja rumunskih novinara, pov. br. 46434, 1.

³⁴⁶² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 18, Telegram iz Bukurešta od 20. 12. 1961, pov. br. 438772, 1–4.

³⁴⁶³ Arhiv novinske agencije Borba, f. Jugoslavija–Rumunija, opšte 1960–1976, „Rumunski list napao dopisnika TANJUG-a u Bukureštu, Tanjug, 5. 10. 1961, 1

³⁴⁶⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 11, Zabeleška o razgovorima A. Brajković, dopisnika Tanjuga u Bukureštu sa Dobrobancijem, referentom za strane dopisnike u MIP-u i V. Salažanom, sekretarom u MIP-u, dana 15. 12. 1964, pov. br. 42355, 1–2.

zatražio da poseti i da se upozna sa važnijim rumunskim redakcijama. Ni posle četiri meseca nije uspeo da dobije potvrđan odgovor za većinu redakcija. Tokom tih poseta, razgovori su bili ljubazni, ali prazni. O politici se nije moglo govoriti, ali nije se lako dolazilo ni do dogovora o uspostavljanju boljih i češćih kontakata. Atašeu za štampu su, na primer, u „Ađerpresu“ odgovorili da se, ukoliko bude bilo problema ili pitanja, obrati Direkciji za štampu MIP-a. Na primedbu pisanja o Jugoslaviji, redakcije su davale različite odgovore, ali uvek negativne. Oni su se kretali od „nema prostora jer listovi imaju samo četiri strane“, preko „ni jugoslovenska štampa ne piše više o Rumuniji“ i „nećemo mi to rešiti, ne zavisi to od nas“ do izjave pomoćnika ministra Malnašana da je bolje o Jugoslaviji ne pisati, nego pisati sa rumunskog stanovišta.³⁴⁶⁵

Kao konstanta u rumunskom izveštavanju, vidljivo je ignorisanje. Ono je naročito bilo na snazi od Moskovske deklaracije. U štampi se jedino mogla pročitati vest o zasedanju Narodne skupštine, što se tiče unutrašnjeg razvoja. Po pitanju spoljne politike, ona je jedino pominjana u nizu zemalja koje su učestvovala na zasedanju OUN-a ili neke velike međunarodne konferencije. O jugoslovenskim stavovima o događajima koji su izazivali veliko interesovanje u svetu, nije se pisalo. U pomenutom periodu važniji događaji su bili ubistvo Patrisa Lumumbe, napad na Kubu i događaji u Bizerti.³⁴⁶⁶ Rumunija je o njima dosta pisala, prenosila je reagovanja iz čitavog sveta, zatim pisanja strane štampe, izjave državnika i telegrame solidarnosti. Međutim, prenošenje jugoslovenskog stava o poslednja dva događaja je izostalo, a o prvom je prenet sa velikim zakašnjenjem, tako da je stvoren utisak da je reakcija Jugoslavija bila odočnela. Kao primer ignorisanja, može se navesti redovno praćenje putovanja lidera Gane, Kvame Nakrumaha, sve do posete Beogradu. Tada je rumunska štampa prestala da objavljuje članke o njegovom putovanju. Nešto više *Skantea* i drugi listovi su pisali o poseti Koče Popovića Moskvi. Razlog je što se to, s jedne strane, ticalo i Sovjetskog Saveza o kome je štampa najviše i pisala, a sama vest sastavila je agencija „TASS“, a „Ađerpres“ je samo preneo.³⁴⁶⁷

Izvesnog prećutkivanja nakon Moskovske deklaracije, bilo je i u pogledu informisanja o bilateralnim odnosima. U suštini, vesti su se svodile na kratko registrovanje događaja, poseta, potpisivanje ugovora i drugo. Mnogi važni susreti ostali su ispod radara štampe. Tako ona nije registrovala dolazak pregovore o Đerdapu, posetu jugoslovenskih privrednih stručnjaka, gostovanje nekih umetnika. Pisanje o ideološkim razlikama se takođe nije promenilo. Rumunija nije imala svoje članke o revizionizmu, a u drugim koje je prenosila trudila se da unese izmene kojim bi se ublažila oštrica napada. U pogledu Moskovske deklaracije, kroz uvodnike u dnevnoj štampi, izostavljeno sve ono što je direktno kritikovalo FNRJ, poput delova o zavisnosti od američke pomoći, o dovođenju revolucionarnih tekovina u opasnost i podrivačkoj delatnosti. Poput štampe, tako su i rukovodioci izbegavali da direktno spominju i napadaju jugoslovenski revizionizam. Povodom XXII kongresa KPSS-a, Rumunija je samo u jednoj rečenici prenela da je Suslov kritikovao stav jugoslovenskih komunista po pitanju države.³⁴⁶⁸ Tokom čitavog tog perioda, štampa nije prenosila druge napade na Jugoslaviju, bilo da su to bili govori državnika ili članci u časopisima i listovima. Kritika revizionizma je, dakle, poprimila onaj najopštiji oblik. U govorima rumunskih rukovodilaca Jugoslavija se nije

³⁴⁶⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 18, Godišnji izveštaj o propagandnoj delatnosti u 1960, pov. br. 45931, 1–3.

³⁴⁶⁶ Reč je o blokadi Bizerte, koju su Tunizani izveli zbog francuske baze koja je tamo postojala. Na blokadu Francuska je odgovorila slanjem vazdušne invazije i spuštanjem oko 7.000 padobranaca. Konačan rasplet desio se 1963. kada je Francuska napustila Bizertu.

³⁴⁶⁷ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 19, Tretiranje Jugoslavije u rumunskoj štampi i propagandi od Moskovske deklaracije, novembar 1961, pov. br. 431861, 1–3.

³⁴⁶⁸ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 19, Tretiranje Jugoslavije u rumunskoj štampi i propagandi od Moskovske deklaracije, novembar 1961, pov. br. 431861, 6.

pominjala, ali se pod kritikovanjem savremenog revizionizma mislilo o njoj. Direktno pominjanje zabeleženo je samo u četiri članka rumunskih teoretskih časopisa. Tu se radilo o osudama jugoslovenskih stavova o nekim širim problemima.³⁴⁶⁹ Direktnih govora je bilo i u brošurama političkog izdanja „Osnovni problemi marksističko-lenjinističke teorije“ Tu su članci Šerbaneskua, Rošianua i M. Černea, direktno napadali Program SKJ, Kardelja i njegovu knjigu *Socijalizam i rat*, kao i unutrašnju privrednu politiku.³⁴⁷⁰

Rumunsko rukovodstvo je nastojalo da svim sredstvima sačuva politički i ideološki mir naroda i da ga izoluje od eventualnog spoljašnjeg uticaja iz Jugoslavije. Ono se u štampi rukovodilo izbegavanjem natpisa koji bi mogli da na bilo koji način izazovu polemiku ili simpatije. Te u tom cilju se više nije ni pisalo o jugoslovenskom revizionizmu, niti o bilo kojoj drugoj negativnoj ili pozitivnoj temi.³⁴⁷¹ Manjak interesovanja za razvojem odnosa kroz štampu i strah od idejnog i drugog uticaja, koji bi Jugoslavija mogla da ima, uticali su da na ovom polju dugo ne dođe do značajnijeg pomaka. Čak ni plan o saradnji za 1961. godinu, koji je podrazumevao i vraćanje posete rumunskih novinara listu *Politika i Večernje novosti*, kao i razmenu dvojice novinara, nije bio ostvaren.³⁴⁷²

Insistiranje na razgovore radnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, sa Direkcijom za štampu, „Aderpresom“, rumunskim radio-stanicama i listovima, na uklanjanju svih poteškoća, završavalo se obično dugim čekanjem na prijeme, neodređenim odgovorima ili razgovorima koji su malo obećavali. Treba naglasiti da je štampa u Rumuniji bila teledirigovana, odnosno da se njenim radom upravljalo sa vrha. Zbog toga, urednici, direktori novinskih agencija, poverenici za štampu pri MIP-u i predstavnici Saveza novinara, i da su želeli, nisu mogli samostalno ništa da učine. Iako je u Bukureštu postojalo Udruženje strane štampe, koje je okupljalo strane dopisnike i atašee za štampu, ono nije imalo ikakav značaj. Zadatak njegovog postojanja nije bio da okuplja strane novinare i povezuje ih sa Direkcijom za štampu ili rumunskim novinarima i štampom, već da izoluje strane novinare od domaćih. Rad Udruženja bio je ograničen samo na povremene projekcije filmova i organizovanje propagandnih konferencija za štampu. Na politiku Bukurešta u sektoru štampe, osim Jugoslavije, i druge zemlje, čak i lagerske, imale su puno zamerki. Iako su te zemlje bile u daleko povoljnijem položaju, i o njima je slabo izveštavano.³⁴⁷³

Takvo se stanje nastavilo i u 1962. godini. U periodu mart–april, moglo se samo pročitati kratko saopštenje o katastrofi u rudniku Banovići, što se tiče unutrašnjih događaja u Jugoslaviji. O spoljnopolitičkoj aktivnosti, bilo je vesti o poruci Tita U Tantu, poseti Gromika Jugoslaviji i saopštenju ministra Maneskua, da Beograd podržava predlog o stvaranju bezatomske zone na Balkanu. Ni bilateralni događaji nisu bili praćeni. Gostovanja jugoslovenskih umetnika nisu dobila dovoljno prostora u štampi, ona su najavljivana, ali se posle toga nisu štampali osvrti niti kritike. O najvažnijem pitanju – pregovorima o Đerdapu, nije takođe pisano.³⁴⁷⁴

³⁴⁶⁹ To su članci: „Opšta kriza kapitalizma u novoj epohi“ u januarskom broju *Probleme economice*, „Naša epoha–epoha prelaska čovečanstva iz kapitalizam u socijalizam“ *Lupta de clasa*, br. 2 za 1961, „Pobeda marksizma-lenjinizma i kriza savremene buržoaske ideologije“, *aprilski broj Lupta de clasa* i „Demokratski centralizam – osnovni principi organizacije i rukovođenja nacionalnom privredom“ u *sedmom broju Probleme economice* 1961.

³⁴⁷⁰ Šerbanesku – Marksizam-lenjinizam o problemu rata i mira, Rošeanu – Marksizam-lenjinizam o socijalističkom patriotizmu i proleterskom internacionalizmu i M. Černea – Marskističko-lenjinistička filozofija – dijalektički i istorijski materijalizam. U poslednjoj Jugoslavija nije direktno pominjana, ali je jasno da se u tekstu misli o njoj.

³⁴⁷¹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 19, Tretiranje Jugoslavije u rumunskoj štampi i propagandi od Moskovske deklaracije, novembar 1961, pov. br. 431861, 7–10.

³⁴⁷² DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 19, Zapisnik sa referisanja Luke Soldića, savetnika Ambasade FNRJ u Bukureštu, u I odeljenju DSIP, 22, 23. i 24. januara 1962, pov. br.45167, 12.

³⁴⁷³ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 116, dos. 2, Operativni izveštaj za period mart–april 1962, pov. br. 417156, 2–3.

³⁴⁷⁴ Isto, 4–5.

Iz jedne analize rumunske štampe sačinjene u Ambasadi FNRJ, maja 1962, daje se podatak da Rumunija nije objavila nijednu vest o unutrašnjoj politici i stanju u Jugoslaviji. Ona često nije pisala ni o bilateralnim događajima, poput razgovora o Đerdapu, razmeni pisama između Tita i Maurera. Takva politika dovela je i do slabije antijugoslovenske kampanje. Međutim, iako je retko direktno pominjana u tom kontekstu, najvažniji dokumenti rumunskih državnika, kao i članci u štampi, redovno su sadržali delove o savremenom revizionizmu. Povremeno je dolazilo i do prenosa napada drugih na Jugoslaviju, u listovima poput *Lupta de clasa* ili sindikalnom listu *Munka*. Iz toga proizilazi da Rumunija u biti nije menjala svoj stav prema njoj i njenoj ideologiji ili politici. Osnovni postulati su ostali nepromenjeni – prećutkivanje, izbegavanje direktnih napada, prenošenje najvažnijih lagerskih stavova i polemika sa savremenim revizionizmom, kroz teoretske časopise i brošure. Zahvaljujući posvećenom radu, naročito u partijskim školama³⁴⁷⁵, i povremenim direktnim pominjanjem, savremeni revizionizam je bio jasan pojam u Rumuniji. Svi građani su znali ko su bili „savremeni revizionisti“ te direktno napadanje Jugoslavije i njenog rukovodstva nije bilo ni potrebno.³⁴⁷⁶

Tokom 1962. godine Rumunija nije pokazivala zainteresovanost za razvojem odnosa u sektoru štampe. Strah od uticaja jugoslovenske stvarnosti na narod je bio i dalje jako izražen među rukovodstvom. U pomenutoj godini, naročito je došlo do izražaja minimalnog izveštavanja štampe o Jugoslaviji, pod izgovorom da u listovima nema dovoljno mesta ili da to prosto nije zavisilo od urednika. Česte pritužbe na pisanje dopisnika „TANJUG-a“, ali i na pisanje specijalnog dopisnika *Borbe*, koji je početkom godine boravio u Rumuniji,³⁴⁷⁷ zatim odugovlačenja sa slanjem svog dopisnika, kao i odbijanje predloga za razmenu novinara, u Beogradu je razvilo mišljenje da Bukurešt nije zainteresovan i da čak saradnju u ovoj sferi smatra štetnom.³⁴⁷⁸ Nepromenjen odnos o izveštavanju se dugo zadržao, sve do 1963. godine. Analizom izveštaja o pisanju štampe, može se zaključiti da je ona o Jugoslaviji pisala šturo, birala vesti koje su joj išle na ruku i o njima donosila kratke informacije.

Propagandni rad Ambasade

Jedini vid uspešnijeg predstavljanja zemlje u Rumuniji, krajem 50-ih i početkom 60-ih, postalo je rasturanje propagandnog materijala i izlog Ambasade. Ambasada je tokom 1960. godine, uspela da direktno rumunskim ličnostima, ustanovama i udruženjima, deli materijal koji je dobijala iz Jugoslavije. Tu se radilo o *Međunarodnoj politici*, člancima i brošurama o različitim temama izdavačkog preduzeća „Jugoslavija“ i dr., na francuskom, engleskom i ruskom jeziku. Jedini primer vraćanja materijala, bio je od strane korejskog ambasadora, koji je rad Kardelja „Socijalizam i rat“ preveden na ruski, vratio. Šireći svoje kontakte među umetnicima i književnicima, Ambasada je delila

³⁴⁷⁵ Od jeseni 1961. godine primećeno je od strane službenika jugoslovenske Ambasade u Bukureštu, da se više na partijskim sastancima, političkim kursevima, na fakultetima i višim školama, ne upotrebljava termin „jugorevizionizam“, a da je potpuno izčezao posle plenuma CK RRP posvećenog XXII kongresu KPSS. Takođe iz biblioteka i knjižara bile su izbačene brošure i knjige koje su sadržale delove o njemu, a na fakultetima su bila odstranjena pitanja na ispitima o jugorevizionizmu i savremenom revizionizmu (DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 38, Odnos prema manjini, pov br. 422122, 1.

³⁴⁷⁶ AJ, A CK SKJ, IX, 107/I–24, Analiza antijugoslovenske propagande u NRR, 20. 05. 1962, pov. br. 447154, 1–3.

³⁴⁷⁷ Prvi primer slanja dopisnika *Borbe* u Rumuniji zabeležen je 1956. godine. Novinar Ljubiša Adamović je sa višenedeljnog boravka sakupio materijale o društveno-ekonomskom, kulturnom i drugom razvitku zemlje, koji je u vidu članaka u rubrici „S puta po Rumuniji“ objavljivao u *Borbi* i drugim listovima u Jugoslaviji („Перспективе новог живота“, *Борба*, 20. 10. 1956, 2.

³⁴⁷⁸ DAMSPS, PA, 1962, Rumunija, f. 118, dos. 34, Štampanje i propaganda

turističke albume i albume sa reprodukcijama dela jugoslovenskih umetnika. Ovakve veze bile su viđene kao dobra prilika da se propagandno deluje među istaknutim predstavnicima različitih kulturnih sfera.³⁴⁷⁹ Međutim, marta meseca 1961, pomoćnik ministra inostranih poslova Vasile Dumitresku, izrazio je protest sa takvim delovanjem predstavništva, optužujući ga da je rasturanjem propagandnog materijala, naročito slanjem Kardeljeve knjige i referata Vlahovića sa plenuma IK, prekršilo diplomatski običaj jer „takav materijal nije bio u skladu sa rumunskim ideološko-političkim stavovima“. Istina je bila da je ambasador poslao svega petnaestak primeraka *Međunarodne politike*, koji su kao dodatak sadržali problematičan materijal. Takve pošiljke su slate službenim i javnim putevima, i to na adresu najvažnijih funkcionera, poput Deža, glavnog urednika *Skantee*, Instituta CK za međunarodnu politiku, načelniku za štampu MIP-a i drugima. Problem za vlast, dakle, nije bio u tome kome je Ambasada adresirala, već da li je pored navedenih 15 primeraka, ona dostavila takav sadržaj i nekim drugim licima za koje vlast nije znala. Bojazan od ideološkog uticaja na istaknute ličnosti rumunskog javnog i političkog života je, kao što se vidi, bio velik.³⁴⁸⁰

Filmovi su takođe bili vrlo važni propagandni materijal. Ambasada je 1960. prikazala mali broj filmova i to uglavnom dokumentarnih.³⁴⁸¹ Kako je u pitanju bila mala publika, mnogo važniji aspekt jugoslovenske propagande kroz filmove, bio je u vidu otkupljivanja od strane Rumuna za prikazivanje u bioskopima. Iako je bilo diskriminacija po pitanju reklamiranja ili prevođenja, kao i odabira filmova, oni su dobro primani od strane rumunske publike. Rumunija je izbegavala da otkupljuje najbolje jugoslovenske filmove, a tokom 1960. godine smanjila je količinu otkupa, navodeći kao razlog disproporciju u otkupu njihovih filmova.³⁴⁸²

Kao najbolji vid propagandne delatnosti, pokazala se vitrina u dvorištu Ambasade, koja je bila smeštena odmah do ograde. Pošto je Ambasada bila u prometnoj ulici, frekventnost ljudi je bila velika, tako da su Rumuni često zadržavali pogled na nju. Postavka vitrine se menjala na svakih 15 do 20 dana, a svaka je obuhvatala različiti sadržaj. Na ovom polju do smetnji je došlo samo u periodu od 1959. do prvih nekoliko meseci 1960, kada je Rumunija zahtevala da se sadržaj ograniči isključivo na fotografije turističko-kulturnog karaktera. Ambasada, kada je osetila povoljnije vetrove u odnosima, počela je sa proširenjem sadržaja. Prvo je uvela fotografije o životu stranih studenata u Jugoslaviji, lečenju alžirskih ranjenika, izgradnji i otvaranju Beogradskog sajma. Vremenom, videvši da nema primedbi sa rumunske strane, postavljane su i fotografije o jugoslovenskim dostignućima na polju industrije, poljoprivrede i uopšte o izgradnji zemlje. Posebne izložbene postavke bile su povodom Dana Republike, kada je uz Titovu sliku, bio prikazan pregled od AVNOJ-a, proglašenja Republike, stvaranja radničkih saveta do afirmacije Jugoslavije na spoljnopoličkom planu i Dana armije, kada je izložen niz fotografija koje su prikazivale razvojni put i trenutni izgled Jugoslovenske armije.³⁴⁸³

Izostanak primedbi na rasturanje propagandnih materijala od strane Ambasade, dopuštanja politizovanja izloga i njegovog postavljanja van ograde samog predstavništva krajem 1962, bili su vesnici promene. Doduše, kod rasturanja materijala, predstavnici FNRJ su se trudili da izostave sve one elemente koji su negativno govorili o zemljama sa kojima je Rumunija imala prijateljski odnos.

³⁴⁷⁹ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 18, Godišnji izveštaj o propagandnoj delatnosti u 1960, pov. br. 45931, 7.

³⁴⁸⁰ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 23, Telegram iz Bukurešta od 4. marta 1961, pov. br. 47322, 1–2.

³⁴⁸¹ Tokom 1960. godine u Diplomatskom klubu prikazan je film „Vlak bez voznog reda“, a u Udruženju strane štampe filmovi „H–8“, „Dobri stari pianino“ i „Vlak bez voznog reda“.

³⁴⁸² DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 18, Godišnji izveštaj o propagandnoj delatnosti u 1960, pov. br. 45931, 9.

³⁴⁸³ Isto, 11–12.

Tako je materijal rasturan te 1962. godine, prošao ispod radara rumunske kritike, za razliku od prethodne godine, u kojoj je puno zamerki bilo zbog referata Vlahovića i Kardeljeve knjige *Socijalizam i mir*.

Štampa u vreme poboljšanja jugoslovensko-rumunskih odnosa

Odnosi u sferi štampe, pitanja razmene novinara, uzajamnog obaveštavanja, za nijansu su se poboljšali od druge polovine 1962. godine. U rumunskom stavu je tada došlo do blagog popuštanja, konačno je bila prihvaćena razmena novinara (posle dve godine insistiranja), a primetno je bilo i nešto više naslova o Jugoslaviji. Vlastima nije smetalo ni propagandno delovanje Ambasade i isticanje politizovanih plakata u izlogu ispred Ambasade FNRJ. Ako se odnos u sferi štampe posmatra kao deo šire slike, onda se kao razlog poboljšanja mogu navesti sledeće činjenice: podizanje jugoslovenske međunarodne uloge, poboljšanje odnosa na liniji Beograd–Moskva³⁴⁸⁴ i blaže i obimnije pisanje jugoslovenskih listova o Rumuniji i njenom razvoju.³⁴⁸⁵

Ipak, do reciprociteta u obimu pisanja, došlo je tek uoči susreta Tito–Dež krajem 1963. godine. Listovi kao što su *Skantea*, *Romania libera* i *Munka*, tada su učestalije pisali o Jugoslaviji. Na polju ekonomije držali su se članaka o konkretnim objektima i industrijama, jer pisanje o društvenim odnosima ili sistemu rukovodstva nije bilo u interesu iz poznatih razloga. Način pisanja bio je prijateljski i dobronameran sa pozitivnim zaključcima, što je bilo sračunato u cilju daljeg razvijanja bilateralnih odnosa.³⁴⁸⁶

Pozitivnije pisanje jugoslovenskih listova, poput *Politike* i *Borbe*, bilo je često isticano u Bukureštu. Generalni direktor „Ađerpresa“ Vela, pisanje dopisnika „TANJUG-a“, ocenjivao je kao „pravilno informisanje Jugoslovena i svetske javnosti o Rumuniji“. U tom duhu, on je predložio i saradnju dve agencije, potpisivanjem sporazuma prilikom posete direktora Mićunovića Bukureštu.³⁴⁸⁷

Možda i ključna činjenica poboljšanja, bilo je da su rumunska informativna sredstva, informacije o Jugoslaviji od tada donosila u rubrici o socijalističkim zemljama, što pre toga nije bilo slučaj. Prekretnica je bila zvanična poseta Deža, koja je zbog ostalih socijalističkih zemalja, predstavljana kao odlazak na potpisivanje sporazuma o Đerdapu. Celokupna rumunska propagandna mašinerija, uključujući štampu, kulturne i političke časopise, kao i radio-televiziju, posvetila je obiman publicitet susednoj zemlji.³⁴⁸⁸

Povećana saradnja novinskih agencija i udruženja novinara, bila je praćena i postavljanjem stalnog dopisnika rumunske agencije „Ađerpres“ u Beogradu, Petre Popa 1964.³⁴⁸⁹ On se na tom mestu zadržao do novembra meseca, kada ga je zamenio Oprika Konstantin.³⁴⁹⁰

³⁴⁸⁴ Intenzivniji kontakti sa SSSR najviše su se ogledali u broju poseta najviših zvaničnika, kao vrlo važne treba izdvojiti posete Stambolića i M. Todorovića, Brežnjeva Jugoslaviji, susreta Gormika i Koče i Titove posete SSSR-u.

³⁴⁸⁵ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 113, dos. 3, Štampa i propaganda, pov. br. 434554, 1–2.

³⁴⁸⁶ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 9, Telegram iz Bukurešta od 26. 02. 1964, pov. br. 45955, 1.

³⁴⁸⁷ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 10, Telegram iz Bukurešta od 09. 03. 1964, pov. br. 47501, 1–2.

³⁴⁸⁸ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 10, Ocena pisanja rumunske štampe o Jugoslaviji, 13. 03. 1964, pov. br. 47562, 1–4.

³⁴⁸⁹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 14, Službena bilješka o razgovoru sa dopisnikom rumunjske agencije „Ađerpres“ u Beogradu Petre Popa, 02. 03. 1964, pov. br. 49262, 1.

³⁴⁹⁰ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos 15, Telegram iz Bukurešta od 16. 11. 1964, pov. br. 445505, 1.

Povoljne okolnosti omogućile su da tokom marta meseca 1964, bude postignut i sporazum o ponovnom uspostavljanju redovne razmene biltena između dveju agencija. „TANJUG“ je ponovo počeo da dostavlja biltene Ambasadi Rumunije u Beogradu, a „Ađerpres“ jugoslovenskoj u Bukureštu, od maja 1964. godine.³⁴⁹¹ Međutim, za razliku od biltena „TANJUG-a“, koji su sadržali najvažnije informacije o događajima iz sveta i Jugoslavije, rumunski bilteni bili su šturi i skoro bez informacija o Rumuniji i odnosu između socijalističkih zemalja.³⁴⁹² Zvanični Ugovor o saradnji „TANJUG-a“ i „Ađerpresa“, bio je potpisan u Bukureštu 13. aprila 1964. godine.

Krajem jula meseca 1964. godine, dve Vlade su se saglasile i sa predlogom omogućavanja međusobne prodaje *Borbe i Skantee*. Ugovor o prodaji i distribuciji dva pomenuta lista, trebalo je da potpišu pomenute novinske kuće. Zajedno sa usvajanjem ovog predloga, doneto je rešenje da se ambasadama ponovo dozvoli izdavanje biltena.³⁴⁹³ Rumunski književni časopisi, koji su bili izuzetno popularni, počeli su da se više interesuju za jugoslovensku književnost i da preko Ambasade traže prevode dela, naročito na francuskom jeziku, koji je bio široko poznat u stručnim krugovima. Najugledniji časopisi poput *Contemporanul*, *Gazeta Literara*, *XX vek*, *Viata Romaneasca*, želeli su da se bolje upoznaju sa jugoslovenskom književnošću i da o njoj objavljuju isečke, prikaze, biografije književnika i dr. Takav interes je bio dobrodošao, jer je uz književnost, film i umetnost, Jugoslavija mogla da promoviše svoje društveno-ekonomske uspehe.³⁴⁹⁴

Pre nego što je došlo do potpisivanja ugovora o prodaji i prometu novina, na osnovu usmenog dogovora, došlo je do razmene izdanja *Skantee i Borbe*. Jugoslovenski list je posebno bio tražen u Banatu i Krajovi. Pošto se radilo o listu koji je bio bogatiji informacijama i zanimljiviji po sadržaju, dozvoljen tiraž nije mogao da zadovolji interesovanje. Mogućnost prodaje novina, pored slušanja radio-emisija i gledanja jugoslovenskih TV programa, poboljšalo je propagandno delovanje u Rumuniji. Na osnovu ovoga Rumuni, kao i pripadnici jugoslovenske manjine, mogli su da upoređuju nivo razvitka u zemljama i stvaraju pozitivan odnos prema SFRJ.³⁴⁹⁵

Razmena listova se vršila preko rumunske firme „Cartimex“, koja je od septembra 1964. godine posredovala dnevno u razmeni po 350 primeraka *Borbe i Skantee*. Od početka naredne godine, potražnja za jugoslovenskim listovima je povećana, tako je zatraženo čak 189 raznih listova i časopisa u 2.173 primeraka. Osim *Borbe*, tu su bili listovi poput *Politike*, *NIN-a*, *Ježa*, *Sveta*, *Beogradske nedelje*, *Politikinog zabavnika* i još mnogi namenjeni sportu, razvoju tehnologije, filmu i modi. Tu su bili različiti stručni časopisi iz oblasti ekonomije, privrede, humanističkih nauka, medicine, književnosti i dr.³⁴⁹⁶ S druge strane, Jugoslavija je bila zainteresovana za rumunske listove i časopise, poput *Viaca economica*, *Viaca militare*, *Viaca romaneasca*, *Scrisul Banatean*, *Skantea tineratului*, *Seculul XX*, *Probleme agricole*, *Lupta de clasa*, *Gazeta literara*, *Arhitectura*, *Arhives de l Union medicale Balcanique* i druge.³⁴⁹⁷

Od Deževe posete rumunski listovi su skoro svakodnevno donosili informacije o Jugoslaviji, njenom rukovodstvu, razvoju, spoljnopoličkom kursu i turističkim potencijalima. On je imao posebnu ulogu

³⁴⁹¹ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 184, dos. 9, Zabeleška iz razgovora Rajka Kneževića, prvog sekretara Ambasade sa Petru Josifom, zamenikom direktora Direkcije za štampu, 02. 04. 1964, pov. br. 48272, 1–3.

³⁴⁹² DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 3, Zabeleška o razgovoru Ante Čudine, opunomoćenog ministra sa Oanceom, pomoćnikom načelnika odeljenja za štampu u MIP-u, na dan 13. 05. 1964, pov. br. 423451, 1.

³⁴⁹³ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 185, dos. 3, Zabeleška o razgovoru druga Bože Dimitrijevića, zamenika načelnika I uprave sa ambasadorom NR Rumunije A. Malnašanom, dana 4. avgusta 1964, pov. br. 432105, 1–2.

³⁴⁹⁴ DAMSPS, PA, 1964, Rumunija, f. 186, dos. 12, Telegram iz Bukurešta od 08.12. 1964, pov. br. 1422, 2.

³⁴⁹⁵ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Telegram iz Bukurešta od 29. 12. 1964, pov. br. 41416, 1.

³⁴⁹⁶ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Spisak porudžbina firme „Cartimex“ iz Bukurešta za I kvartal 1965, pov. br. 450623, 1–6.

³⁴⁹⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Pretplata rumunskih časopisa za 1965. godine, pov. br. 41416, 1.

u procesu razvoja saradnje, te je i povodom njegove smrti dato dužno poštovanje i u rumunskim i jugoslovenskim listovima. U *Borbi*, *Politici* i drugim, pisalo se o njegovom životu, posetama, i mestu u rumunskoj istoriji. Prvog dana žalosti objavljen je u *Skantei* Titov telegram. Pisanje o boravku jugoslovenske delegacije, takođe je bilo na nivou pisanja o delegacijama najvećih država, a štampa je davala i izvode iz pisanja jugoslovenskih listova. Na televiziji je u vesti o smrti Deža, bio emitovan deo filma sa njegove posete Jugoslaviji i potpisivanja sporazuma o Đerdapu.³⁴⁹⁸

Prvih meseci 1965. godine, u Rumuniji je opalo pisanje o Jugoslaviji, naročito o njenoj ekonomiji. Razlog toga bila je želja rumunskog rukovodstva da sačeka da mere, koje je Jugoslavija sprovodila radi otklanjanja poteškoća u privredi, dobiju određen karakter. Glavni urednik *Viata Economica*, Murgescu, prilikom posete ambasadora Milatovića, jasno je istakao da Rumunija ne želi da o Jugoslaviji slabo piše. Ipak ubrzo posle tog razgovora, na intervenciju Milatovića, pomenuti list je objavio članak o privrednoj reformi na osnovu pisanja *Borbe* i govora jugoslovenskih rukovodilaca. „Ađerpres“ je slabije pisanje pravdao skućenošću prostora listova i nedovoljnoj smelosti rumunskih novinara. Na taj problem primedbe su iznosili kako jugoslovenski tako i rumunski rukovodioci koji su u nekom trenutku boravili u Jugoslaviji. Njihovo mišljenje bilo je da se na osnovu pisanja listova, ne može steći realna slika o SFRJ. Ozbiljna teškoća za štampu, bila je što u tom periodu nisu imali dopisnika u Beogradu, jer je na zahtev ambasadora on bio vraćen u Rumuniju. Kao razlog je naveden, da je za rumunsku agenciju Beograd veoma važan centar i da „zbog brojnih stranih dopisnika i rumunski mora biti na visini zadatka“.³⁴⁹⁹

Razmena novinara od dolaska Čaušeskua na vlast se povećala i ustalila. Boravak novinara je često doprinosa boljem upoznavanju preko sakupljanja materijala i boljeg odnosa prilikom pisanja članaka. Zahvaljujući takvoj razmeni u Rumuniji je 1966. objavljena knjiga o Jugoslaviji. Njen autor je bio novinar Viktora Birladeanua. Iako je bila koncipirana kao turistički vodič, delovi o borbi jugoslovenskih naroda tokom rata, kao i deo o posleratnom razvitku joj davali na propagandnom značaju. Jedino je iz knjige bio izostavljen segment o unutrašnjem društveno-političkom životu, što je bio i očekivano.³⁵⁰⁰

U pisanju rumunske štampe, položaj Jugoslavije je sa svakom godinom bio sve bolji. Do naročitog povećanja naslova, dolazilo je u vreme praznika ili važnih poseta. O proslavi jugoslovenskog nacionalnog praznika 1965. godine, pisalo se dosta. Pored agencijskih vesti, pod rubrikom „Vesti iz SFRJ“, gde se pisalo o industrijskim dostignućima, reportažama sa putovanja po Jugoslaviji, o samoj istorijskoj pozadini praznika, pisano je i o aktuelnim događajima, posetama zvaničnika i spoljnoj politici. Rumunska RTV je pored sedmominutnog govora ambasadora, emitovala emisije o muzici, turizmu i industriji. Po čitavoj zemlji su davane projekcije jugoslovenskih filmova, organizovane večeri i svečane akademije.³⁵⁰¹

Kao drugi primer može se uzeti Titova aprilska poseta iz 1966. Naslovnice rumunskih listova su 17. aprila 1966, dakle dan pre dolaska delegacije, bile ispunjene Titovim fotografijama i prigodnim člancima sa biografskim elementima. Iz biografije, posebno se podvlačila Titova aktivnost za postavljanje međunarodnih odnosa na principima jednakosti i naponi ka konsolidovanju mira u svetu. Kao zajednički elementi dve države i naroda, uzimani su istorijsko prijateljstvo, dobrosusedstvo i

³⁴⁹⁸ Telegram iz Bukurešta od 01. 04. 1964, pov. br. 412270, 1–2.

³⁴⁹⁹ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Operativni izveštaj Ambasade u Bukureštu, 26. 03. 1965, pov. br. 419953, 1–3.

³⁵⁰⁰ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 12, Odnosi na sektoru štampe i kulture, pov. br. 438575, 1–4.

³⁵⁰¹ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 11, Pregled pisanja štampe i manifestacije povodom nacionalnog praznika, 17. 12. 1965, pov. br. 42385, 1–2.

„zajednička borba dva naroda za socijalni progres, nezavisnost i nacionalni suverenitet“. Dakle, o Jugoslaviji i njenom predsedniku pisalo se sa pozicije naglašavanja zajedničkih principa. Razlike koje su postojale se naravno nisu navodile.³⁵⁰²

Pregledom rumunske centralne štampe u dužem vremenu, može se primetiti da je broj vesti o Jugoslaviji mesečno varirao, u zavisnosti od važnosti spoljnopolitičkih i unutrašnjih događaja, bilateralnih susreta ili druge saradnje. Tokom juna 1966. godine, bilo je registrovano oko 50 agencijskih i širih vesti. Štampa je registrovala posete Kadara, Šaha i Gromika Beogradu, gostovanje rumunskog pozorišta i jugoslovenskog u Rumuniji, prikaze jugoslovenskih filmova i knjige *Stihovi* Vaska Pope. Rumuni su se trudili da o delikatnim stvarima, kakav je bio Brionski plenum, pišu kratko i neodređeno. Tako je o smeni Rankovića pisala samo *Skantea*. U kratkoj informaciji navedeno je da „pojedini rukovodioci službe bezbednosti, koriste istu u cilju nametanja kontrole nad društvom. Država je ostala manje-više monopol pojedinca“. Za jugoslovenske političare i samog Josipa Broza, bilo je jasno da Rumunija neće izaći sa ocenom ili stavom prema IV plenumu i smeni Rankovića. Ipak, Crvenkovski, koji je učinio posetu neposredno posle Plenuma, posle objašnjenja je pokušao da sazna mišljenje Čaušeskua. Međutim, Čaušesku se nije ni na koji način izjasnio, već je kao i drugi, rekao da Jugoslavija najbolje zna šta treba da radi i da veruje u pravilnost odluke. Na osnovu ovog primera, pokazalo se još jednom da, dokle god je za Rumune aktuelno pitanje sovjetskog uticaja i hegemonije, sistemska pitanja ne mogu dobiti na značaju. Za Čaušeskua i ostalo rumunsko rukovodstvo, glavno pitanje je bilo borba za nezavisnost. Ono je ujedinjavalo sve Rumune i na neki način ih sputavala u sagledavanju ostalih unutrašnjih pitanja. Tako su i sama sistemska pitanja uglavnom ostavljena po strani.³⁵⁰³

Za razliku od smene Rankovića, o izboru Koče Popovića za potpredsednika Republike, pisali su svi listovi i prenosili čestitke upućene od Čaušeskua i ostalih. Avgusta meseca, broj vesti je opao na 36. Na osnovu broja, može se zaključiti da je dnevno objavljivana bar jedna, a nekad i nekoliko vesti o jugoslovenskoj spoljnoj politici, unutrašnjem životu i bilateralnim odnosima sa susedom. Sve više je do izražaja dolazila i želja da u obliku intervjuja, visoki rukovodioci iz Beograda iznesu mišljenja o najvažnijim spoljnopolitičkim pitanjima. Tako je *Skantea* decembra 1966. uputila molbu Marku Nikeziću, državnom sekretaru za inostrane poslove, da za novogodišnji broj napiše članak na temu „Šta mislite o spoljnoj politici Rumunije“.³⁵⁰⁴

Analizom pisanja rumunske štampe o Jugoslaviji, tokom 1966. godine, dolazi se do podatka da je objavljeno ukupno oko 370 vesti, reportaža ili članaka. Od tog broja je najviše napisano bilo o spoljnoj politici – 111, zatim o bilateralnoj sadnji 68, kulturi 50, a sledile su unutrašnja jugoslovenska politika, privreda i turizam. U rumunskoj štampi bilo je objavljeno i oko pedesetak fotografija. U ovu statistiku nisu ulazili prigodni članci, koji su bili objavljivani prilikom zvaničnih poseta na najvišem nivou.³⁵⁰⁵

³⁵⁰² DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 11, Telegram iz Bukurešta od 17. 04. 1966, pov. br. 414926, 1.

³⁵⁰³ DAMSPS, SPA, 1966, VII, dos. 4, Zabeleška sa sastanka održanog kod Predsednika Republike na dan 22. novembar 1966, str. pov. br. 96/67, 5.

³⁵⁰⁴ DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 11, Zabeleška od 16. 12. 1966, pov. br. 442367, 1

³⁵⁰⁵ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 27, Socijalistička Republika Rumunija, Informativno propagandna delatnost, 06. 01. 1967, pov. br. 41860, 7–11.

Od izbijanja sukoba na Bliskom istoku, jugoslovenska štampa je obimnije pisala o Rumuniji. Po nekim analizama, za mesec dana je objavljeno više vesti nego što je učinjeno od početka 1967. godine. Osim spoljnopolitičkih, koje su bile u fokusu, domaći novinari su objavljivali i članke o unutrašnjem životu i razne druge reportaže o Rumuniji. Delimičan razlog toga, bio je planirana poseta Čaušeskua i slanje nekoliko jugoslovenskih novinara u posetu Bukureštu. Iako do posete nije došlo, članci na kojima su ti novinari radili, bili su objavljeni. *Politika* je objavila seriju članaka o unutrašnjem životu, *Komunist* opširan članak o događajima u Rumuniji, *Oslobođenje* i *Novosadski dnevnik* su šire prenosili pisanje lista *Romania libera* i drugo.

Što se tiče krize na Bliskom istoku, jugoslovenska štampa nije komentarisala rumunska stanovišta, već je prenosila njene akcije i kontakte. Nešto opširnije je bilo izveštavano o poseti Maneskua, ministra inostranih poslova, susretu u Dobanovcima i njegovim razgovorom sa Špiljkom. Jugoslovenska informativna sredstva su izvestila o Deklaraciji rumunske Vlade i CK, u kojoj je bio iznesen stav prema situaciji na Bliskom istoku. Pisalo se o sastancima u Budimpešti i Moskvi, o susretima Maurera sa Džonsonom, De Golom i njegovim putovanjem u Peking. Štampa je detaljno objavila istupanja Čaušeskua u vezi sa događajima na BI i prenosila pisanje rumunskih listova o ovoj temi. Iako nije komentarisala, niti podvlačila razlike između dve države u pogledu krize, prenos pisanja nekih arapskih listova, koji su na određen način kritikovali stav Rumunije, izazivao je nezadovoljstvo Bukurešta.³⁵⁰⁶ Primedbu je jugoslovenskom ambasadoru tokom prijema u francuskoj Ambasadi, u nezvaničnoj formi saopštio Makovesku, zamenik ministra inostranih poslova.

Korišćenje metoda prenošenja vesti drugih zemalja bez komentara, koje je Bukurešt gotovo kao pravilo koristio tokom druge antijugoslovenske kampanje, izazvalo je potrebu za analizom jugoslovenskog stava prema Rumuniji. U samom vrhu države gde se odlučivalo da li da se reaguje na takvo pisanje ili ne. Zabeležene su glavne tačke koje su izazivale nezadovoljstvo. To su bile vesti dobijene prenošenjem pisanja arapskih listova o povezanosti Rumunije sa Zapadom, o proizraelskom stavu, o unutrašnjim rumunskim problemima, poput sprovođenja odluke o radnoj disciplini ili problemu birokratije. O poslednjem *Politika* je prenela članak „Motike i tašne“ *Romania libere*, koji je kritikovao birokratizam, a kao primer navođeno je da Generalna direkcija za meso i hladnjače, Ministarstva prehrambene industrije, pored generalnog direktora, ima još jedanaest direktora.³⁵⁰⁷

Kao što je Beograd imao razumevanja za prenošenje članaka socijalističkih zemalja krajem 50-ih i početkom 60-ih, tako je i rumunsko rukovodstvo donelo odluku da ne treba reagovati jer se radio o prolaznoj fazi. Dakle, rumunska štampa nije pisala o jugoslovenskom stavu o krizi na Bliskom istoku, želeći da izbegne svaku polemiku. Zbog razlike, prenošenje bez komentara nije razmatrano. Rumunska uzdržljivost bila je motivisana proračunima da bi javna polemika izazvala široke posledice za put kojim su rumunski komunisti krenuli. Reakcija je razmatrana samo u slučaju ako bi analize ustanovile da se radi o organizovanoj kampanji u Jugoslaviji. Činjenica da su jugoslovenski listovi

³⁵⁰⁶ *Borba* je 30. juna prenela pisanje kairskog lista *Al Masavar*, u kojem je naznačeno da je Rumunija jedina istočnoevropska država koja nije osudila izraelsku agresiju. *Politika* je pak objavila izjavu sudanskog premijera, koji je rekao „sve evropske socijalističke zemlje bile su na našoj strani, izuzev Rumunije gde izgleda da je izraelski i američki uticaj izvršio svoju ulogu. Ali, mislim da će Rumunija time više izgubiti nego što će dobiti“.

³⁵⁰⁷ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 26, Pisanje jugoslovenske štampe o Rumuniji, 20. 07. 1967, pov. br. 425951, 1–4.

imali određenu slobodu pisanja i da nisu bili pod direktnom kontrolom vlasti, takođe je uzimana u obzir kao olakšavajući faktor.³⁵⁰⁸

Mesto SFRJ je u rumunskim sredstvima propagande, pre i posle Šestodnevnog rata, bilo vidno, ali je praksa da se vesti daju agencijski i na osnovu zvaničnih saopštenja „TANJUG-a“, ostala da se koristi. Drugim rečima, štampa se nije upuštala u komentarisanje problema. Komentari i opisi su bili prisutni samo prilikom obrade tema, kao što su bile kulturne manifestacije, turistički prikazi i slično, odnosno u onim sferama gde je postojala, u većini slučajeva, samo pozitivna ocena. Ako se natpisi posmatraju u celini, može se reći da se Rumunija trudila da u svakom trenutku zadrži pozitivan odnos, a da sačuva koliko je moguće objektivnost.³⁵⁰⁹

Segment kontakata i razmene novinskih delegacija je i dalje bio pun prepreka. Problem za jugoslovensku stranu bila je nemogućnost izbora pojedinačnih novinara i upućivanje direktnih poziva. Pravilo je bilo da se poziv uputi nekom listu ili agenciji, koja bi sama birala koga će poslati. Time je izbor odgovarajućih novinara, za koje se znalo da bi na najbolji mogući način izneli utiske o Jugoslaviji i njenom razvoju, bio onemogućen. Popravljanje bilateralnih odnosa uticalo je na delimično popravljanje stvari. Jugoslavija je 1967. godine iskoristila povoljne okolnosti da uputi direktan poziv Sergiju Veroni, novinaru lista *Lumea*.³⁵¹⁰ Poziv je bio upućen od strane lista *Nova Makedonija*, a na preporuku Belovskog, koji je pomenutog novinara lično poznao. Ipak, pregovori oko prihvatanja i dolaska trajali su čitavu godinu. Iako je na kraju dogovoreno da novinar Verona dođe u trodnevnu posetu Jugoslaviji, 5. januara 1968. godine, ona ipak nije ostvarena.³⁵¹¹

Radio propaganda

Propagandu prema Jugoslaviji, preko radio-signalu, preuzeo je sa rumunske strane „Radio Bukurešt“. U tu svrhu, postavljeni su emiteri u Temišvaru. Emisije „Radio Bukurešta“ na srpsko-hrvatskom jeziku, bile su namenjene pre svega slušaocima u Jugoslaviji. To je vidljivo iz samog obraćanja spikera slušaocima, kao i iz brižljivo biranog i pripremanog programa tih emisija. Česti nagradni konkursi i veliki odziv iz Jugoslavije, pokazuju da je postojala velika zainteresovanost za ovu radio-stanicu. Za razliku od programa namenjenih Rumunima, programi na srpsko-hrvatskom bili su puni izjava intervju, izveštaja sa otvaranja jugoslovenskih izložbi, koncerata i drugih manifestacija. Na ovaj način, stvarao se lažan utisak da Rumunija redovno i široko informiše o bilateralnim stvarima i posetama. Razlog tako koncipiranih programa, bio je ostvarivanje bližeg i neposrednijeg kontakta sa jugoslovenskom publikom. Kako ne bi rušili popularnost, „Radio Bukurešt“ je izbegavao direktne napade, a emisijama o razvoju Rumunije indirektno se pokušavalo da odgovori na izgradnju druge strane. Pored „Radio Bukurešta“, od velikog značaja bio je i „Radio Temišvar“. Njegova emisija na srpsko-hrvatskom jeziku, pod nazivom „Radio pošta“, bila je namenjena takođe slušaocima iz Jugoslavije.³⁵¹² Popularne nagradne igre i na ovoj stanici su bile deo propagandne aktivnosti. Na primer, na konkursu organizovanom za Dan žena 1960. godine, samo sa područja Vršca i Pančeva učestvovalo je oko 5.000 ljudi. Spoljnopolitička emisija na srpsko-hrvatskom jeziku, temišvarske

³⁵⁰⁸ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 26, Telegram iz Bukurešta od 15. 07. 1967, 425951, 2.

³⁵⁰⁹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 2, Pregled štampe za septembar 1967. pov. br. 434216, 1–2.

³⁵¹⁰ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. 15, Sergio Verona, novinar lista „Lumea“ iz Rumunije, poziv z posetu SFRJ, 25. 01. 1967, pov. br. 43417, 1.

³⁵¹¹ DAMSPS, PA, 1967, Rumunija, f. 138, dos. Telegram iz Bukurešta od 15. 01. 1968, pov. br. 443779, 1.

³⁵¹² DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 64, dos. 28, Jugoslovenska nacionalna manjina u NR Mađarskoj i NR Rumuniji, pov. br. 39797, 17–18.

radio-stanice, bila je identična sa emisijama koje je u etar puštala „Radio Moskva“. Ostale emisije bavile su se privrednim uspesima Rumunije i agitacijom usmerenom ka bržoj kolektivizaciji sela.³⁵¹³

Glavna jugoslovenska radio-propaganda se odvijala preko „Radija Novi Sad“. Međutim, za razliku od „Radio Bukurešta“, ova stanica nije bila namenjena slušaocima u Rumuniji, već isključivo rumunskoj manjini u Jugoslaviji. Spikeri su se obraćali upravo njima, najave emisija nisu sadržale informaciju o početku programa po rumunskom vremenu, a sadržinski se radilo najviše o emisijama lokalnog, vojvođanskog karaktera. Teme koje su pokrивane, nisu mogle da rumunskim slušaocima ponude celovitu sliku jugoslovenskog razvoja, na planu privrednog, društveno-političkog i kulturnog života. „Radio Novi Sad“ je na rumunskom jeziku nedeljno imao po 37 emisija ukupnog trajanja od 360 minuta.³⁵¹⁴

U Rumuniji se osim „Radija Novi Sad“, slušao i „Radio Beograd“, ali najvećim delom je u oba slučaja vladala zainteresovanost za jugoslovensku muziku. Mnogi Rumuni, ne samo u Banatu i Transilvaniji, tj. do Karpata, gde je signal bio najbolji, već i u drugim krajevima, pohvalno su govorili o srpskoj muzici. Za razliku od novosadske radio-stanice, beogradska nije imala informativne programe na rumunskom jeziku, a oni na francuskom i ruskom nisu imali brojniju publiku u Rumuniji. Veliki propagandni potencijal imala je i jugoslovenska televizija. S obzirom na to da rumunska televizija 1960. godine, nije programom uspela da pokrije zapadni deo zemlje, Rumuni i drugi narodi koji su živeli naročito u Banatu, a imali su televizore, bili su primorani na programe jugoslovenskih i mađarskih televizija. U Temišvaru je naročito bio popularan prvi program RTB-a, a preko njegovih emisija su se obaveštavali o životu i događajima u Jugoslaviji, ali i u zbivanjima na Zapadu.³⁵¹⁵

Veliko interesovanje postojalo je i za saradnju između televizijskih stanica dve države. Rumunski ambasador u Beogradu je u prisustvu Laftera Panauita, atašea za štampu i kulturu, 1963, prilikom posete generalnog sekretara „Jugoslovenske radio-televizije“ (JRT), poveo razgovore o saradnji, i uručio predlog sastavljen od strane Komiteta za radio i televiziju pri Savetu ministara NR Rumunije. Ambasador se naročito interesovao za uspostavljanje stalnih TV veza sa Mađarskom i Bugarskom. Tu je video mogućnost da Rumunija preko Jugoslavije, kao i pomenute dve države, smanji troškove video tranzita, u slučaju da neka zemlja članica Intervizije ne prenosi određeni program. Rumunija je u tom trenutku imala jedino uspostavljenu vezu sa Sovjetskim Savezom. Želja za razmenom programa, poticala je i iz činjenice da je RTB već 1961. godine prenosio Evroviziju, pomračenje Sunca, a naredne godine je sproveo i prvi uspešan interkontinentalni satelitski prenos.³⁵¹⁶

Godine 1963. oni su imali oko 20.000 prijemnika i TV program je emitovan pet puta nedeljno. S tim u vezi, Rumunija je želela da od Jugoslavije dobije programe koji nisu zahtevali prevođenje ili adaptaciju. To su u suštini bili muzički i sportski programi. Dogovoreno je da Jugoslavija do kraja godine ugosti rumunsku radiodifuznu delegaciju, koja bi vodila pregovore sa JRT. Saradnja sa RTV je početkom 1965. godine naišla na poteškoće, zbog kašnjenja sa izgradnjom TV releja na jugoslovenskoj strani Banata. Kašnjenje sa postavljanjem releja je izazivalo problem kod direktnog prenošenja programa druge strane. Rumunski predstavnici Komiteta za RTVR (Radio-televizije

³⁵¹³ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 30, Izveštaj o nacionalnoj manjini u Rumuniji, pov. br. 45933, 7.

³⁵¹⁴ Osim na rumunskom „Radio Novi Sad“ je davao na nedeljnom nivou još i 103 emisije na mađarskom i 19 emisija na slovačkom jeziku. Time je ta radio-stanica imala najveći udeo programa na jezicima nacionalnih manjina u Jugoslaviji (DAMSPS, PA, 1961, Jugoslavija, f. 63, dos. 23, Informativno-propagandna delatnost za inostranstvo 1960/61, knjiga druga, pov. br. 411600,2).

³⁵¹⁵ DAMSPS, PA, 1961, Rumunija, f. 122, dos. 18, Godišnji izveštaj o propagandnoj delatnosti u 1960, pov. br. 45931, 16.

³⁵¹⁶ DAMSPS, PA, 1963, Rumunija, f. 116, dos. 9, Zabeleška o razgovoru sa ambasadorom NRR drugom Aurelom Malnašanom na dan 26. 7. 1963, pov. br. 425267, 1–2.

Rumunije), marta meseca su izrazili gotovost da započnu sa direktnim prenosom programa, onog trenutka kada se relej instalira. Direktnan prenos je bio od većeg značaja za Jugoslaviju, jer bi radio i TV programom, automatski bili rešena mnoga informativno-propagandna pitanja.³⁵¹⁷

Veća sloboda koju su rumunski građani osetili dolaskom Čaušeskua, usvajanjem novog Ustava i propratnih zakona, odrazila se i na poboljšanje ličnih kontakata službenika dve države. Od 1966. godine, brojni kontakti u sferi kulture i propagande, stvorili su jake lične veze. Rumunski službenici i novinari, oslobođeni stega, pokazivali su više želje za saradnjom, liberalniji pristup i slobodniju koncepciju pisanja o Jugoslaviji. Jedino je uzdržanost bila primećena u pogledu pisanja o unutrašnjim problemima i sistemu, ipak i na tom polju se osetilo poboljšanje, jer je pisanje pokrilo sve krupnije događaje. Broj natpisa je pored važnosti događaja tokom nekog meseca, zavisio i od principa reciprociteta. Rumunski rukovodioci i urednici listova su se strogo držali tog principa prema drugim državama. Sredstvo javnog informisanja, koje je sve više uzimalo maha, bila je televizija. O bilateralnim događajima, spoljnoj politici Jugoslavije, moglo se dosta doznati i sa malih ekrana. Rumunska televizija je uglavnom registrovala sve veće spoljnopolitičke manifestacije Jugoslavije, emitovala kratke filmove o zemlji, njenim gradovima, turizmu, industrijskom razvitku i drugo.³⁵¹⁸

Treba napomenuti da je 60-ih godina rumunska televizija težila dostizanju zapadnih normi, te je program sve do 1969/1970. godine, bio razvijan bez velike cenzure i drugih ograničenja od strane partije.³⁵¹⁹ Čaušesku se prvi put pojavio u TV programu 1968. godine, ali je potpunu kontrolu nad televizijom uspostavio tek 1973, kada je ona, može se reći, postala njegov lični medij. Na programu „Televizije Rumunije“ 60-ih godina su emitovane emisije raznog karaktera, u periodu od 19 do 22.30 časova, a nedeljom od 8.50 do 22.30. Činjenica da su na nacionalnoj televiziji mogli da čuju većinu stvari za koje su bili zainteresovani, smanjivala je želju za praćenjem programa na nekom stranom jeziku. Kada je reč o jugoslovenskoj televiziji, izuzetak su bile muzičke emisije. U tom periodu praćenje inostranih kanala, bugarskih na jugu, jugoslovenskih na zapadu, mađarskih na severu, bilo je dominantno samo u pograničnim oblastima, i onim predelima gde signal nacionalne televizije nije mogao da dopre.³⁵²⁰

Masovno praćenje jugoslovenskih radio i TV stanica u Rumuniji, dostiglo je poseban nivo 70-ih i 80-ih godina. Prema jednom dokumentu Sekuritatee iz 1982. godine, procenjivalo se da je negde oko 4 miliona Rumuna pratilo jugoslovenske TV programe. Signal je naročito bio jak u celom Banatu, Transilvaniji i delovima Oltenije i Muntenije. Sa jačanjem Čaušeskuovog kulta, sadržaj državne televizije se smanjivao, da bi 80-ih godina bio sveden na dva sata dnevno, i to uglavnom propagandnih

³⁵¹⁷ DAMSPS, PA, 1965, Rumunija, f. 144, dos. 8, Operativni izveštaj Ambasade, 26. 03. 1965, pov. br. 419953, 4–5.

³⁵¹⁸ Bračni par Bazenesku, koji se bavio amaterskim filmom, tokom leta 1966. uz pomoć jugoslovenskih institucija je boravio i pripremio dosta materijala u boji u vidu reportaža, tako da je u čitavoj Rumuniji bio prikazivan materijal preko kojeg su građani mogli da se upoznaju sa Jugoslavijom (DAMSPS, PA, 1966, Rumunija, f. 148, dos. 12, Odnosi na sektoru štampe i kulture, pov. br. 438575, 1–4).

³⁵¹⁹ Emitovanje televizijskog signala u Rumuniji započelo je 1956. godine. Do 1965. signal se mogao uhvatiti na 40% teritorije države, a u celoj zemlji je bilo oko pola miliona pretplatnika. Drugi program „TV Rumunije“ je počeo da se emituje od 1968. godine. Do 1970. pokrivenost je dostigla preko 80% teritorije i 1.5 miliona pretplatnika (<http://www.tvr.ro/istoric-alb-negru-si-color-2223.html#view>, pristupljeno: 29. 1. 2023). U Jugoslaviji eksperimentalni program je prvi počeo da emituje „TV Zagreb“, a „Televizija Beograd“ je počela sa radom 23. avgusta 1958. Zbog finansiranja i administrativnih procesa, odlučeno je da televizija bude deo jedinstvene medijske kuće sa radijom. Tako je nastala „Radio-televizija Beograd“ (RTB). Redovni program RTB, koji se najviše pratilo u Rumuniji, počeo je da se emituje od 1966. godine. Do tada, pokrivenost signalom na teritoriji Srbije dostigla je 75%, naročito zahvaljujući izgradnji Avalskog tornja (Više o razvoju Radio-televizije Beograd u: Vasilija Popović, *Iz istorije Televizije Beograd*, Beograd 1986; Igor Leandrov, *Pre početka. Sećanje na pripreme za uvođenje televizijskog programa u Beogradu*, Beograd 1986.

³⁵²⁰ Matei Alexandru, *O tribună captivantă. Televiziune, ideologie, societate în România socialistă (1965–1983)*, București 2013, 35–41.

vesti punih imena Nikolae i Elene Čaušesku. U takvim okolnostima su „Radio Beograd“, „Radio Novi Sad“ i beogradska televizija, bili prozor u svet. Praćenjem njihovih emisija, rumunski građani su dobijali informacije o životu ljudi u drugim zemljama, o najvažnijim događajima i pravcima u umetnosti i modi. Stanovništvo SRR je, kao što je par puta istaknuto, najviše pratilo muzički program, ali i ostali sadržaj, od crtanih filmova, dokumentarnih emisija, filmova, sporta i vesti. Prema istraživanju Anamarie Soresku Marinković, mnogi Rumuni iz Banata su uz jugoslovenske kanale, naučili srpski jezik i zavoleli muzičare i TV lica. Pun stadion na koncertu Lepe Brene u Temišvaru 1984. godine, kao i pomama koja je nastala za šešire, nalik onom koji je u seriji „Vruć vetar“ nosio Ljubiša Samardžić, popularni Borivoje Šurdilović Šurda, o tome najbolje govore.³⁵²¹

³⁵²¹ Annemarie Sorescu-Marinkovic, „Multimedial Perception and Discursive Representation of the Others: Yugoslav Television in Communist Romania“, in: *The Multi-Mediatized Other The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980*, edited by Dagnosław Demski, Anelia Kassabova, Ildikó Sz. Kristóf Budapest 2017,

ZAKLJUČAK

Period od 1954. do 1968. godine u jugoslovensko-rumunskim odnosima može se najkraće opisati kao vreme normalizacije, povratka poverenja, razvoja i stvaranja osnova za dalju prosperitetnu političku i ekonomsku saradnju dve države.

Tradicionalno dobre jugoslovensko-rumunske odnose, ni teška vremena nisu mogla da pomute u većoj meri. Poslednji veliki izazov odnosima pojavio se tokom perioda socijalizma. Ideologija, koja je u prvim posleratnim godinama bila jak faktor zbližavanja, od 1948. postala je razlog neprijateljske atmosfere na granici i prekida svih kontakata. Normalizacija odnosa, do koje je došlo u godinama posle Staljinove smrti, nije mogla dugo da otkloni nepoverenje i obazrivost, koje je razlaz Josipa Broza Tita i Josifa Visarionoviča Staljina doneo saradnji jugoslovenskih i rumunskih političara.

Kao što je Vlaška 1330. kod Velbužda učestvovala na strani bugarskog cara Mihaila III Šišmana protiv kralja Stefana Dečanskog, tako je i NR Rumunija tokom Informbiroa nastupala na strani Staljina protiv jugoslovenskog rukovodstva. Dakle, do sukoba je i u jednom i u drugom slučaju došlo posredstvom treće strane. Uticaj koji je Kremlj imao na rukovodstvo u Bukureštu, navodio je na zaključak da je Rumunija okupirana zemlja, te da je započinjanje procesa jugoslovensko-rumunske normalizacije zavisilo prvenstveno od sovjetskog stava. Protivrečne rumunske mere bile su dokaz takve pozicije. Oživljavanje sportskih takmičenja, uspostavljanje Đerdapske rečne administracije, uklanjanje antijugoslovenskih parola, bili su pozitivni primeri. Međutim, oni su poništavani povećanjem graničnih incidenata, intenziviranjem antijugoslovenske propagande, kao i pritiscima na srpsku manjinu i predstavništvo u Bukureštu. Takvim postupcima rumunsko rukovodstvo je pokazivalo nesigurnost. George Georgiju Dež, prvi sekretar Rumunske radničke partije je putem normalizacije krenuo sporo iz najmanje dva razloga. Priznanje da su višegodišnji napadi bili neutemeljeni, uticalo bi na dodatno smanjenje popularnosti režima kod naroda, a drugi razlog bio je postojanje sumnji u trajnost sovjetske pomirljive politike prema Titu. Ipak, tokom 1954. normalizovani su diplomatski odnosi, saobraćajne i poštanske veze, a naredne godine je otvorena granica, potpisan hidrotehnički i trgovinski sporazum, a manjinci su oslobođeni iz Baragana i kazamata. Uverenje da se radilo o trajnijoj promeni, rumunsko rukovodstvo je steklo nakon tri važna događaja iz 1955. i 1956. – Beogradske i Moskovske deklaracije i XX kongresa KPSS. Međutim, priznati krivicu nije bilo lako, niti moguće, zbog daljeg unutrašnjeg i spoljnog razvoja zemlje. Primer toga bile su amnestije zatvorenika bez pune rehabilitacije, zbog čega su deportovani i iz zatvora pušteni pripadnici manjine, ostajali na društvenim marginama i bez ikakvih izgleda za zaposlenjem u skladu sa kvalifikacijama.

Nov period u razvoju odnosa počeo je sa Titovom posetom Bukureštu juna meseca 1955. i Deževim dolaskom u Jugoslaviju oktobra naredne godine. Prva poseta donela je plan i osnovne principe saradnje, a druga je većinu tih planova raznim ugovorima ozvaničila. Na Brionima 1956. su bili potpisani dugoročni trgovinski sporazum, naučno-tehnički i kulturni sporazum, uspostavljeni partijski odnosi i pokrenuto proučavanje mogućnosti za iskorišćavanje hidroenergetskog i plovidbenog potencijala Dunava u sektoru Đerdapa. Pored ostalog, pokazana je i volja za pokretanjem rešenja pitanja dvovlasničkih imanja, reemigrantske imovine predratnih i ratnih potraživanja i rehabilitacije osuđenih pripadnika manjine. Brionski sporazumi bili su od prvorazrednog značaja i dugo su se posmatrali kao temelj razvoja bilateralnih odnosa. Međutim, njihove domete su ubrzo ograničile dve međunarodne krize, započete u vreme dok je poseta Deža još trajala – Mađarski ustanak i Suecki rat.

Mađarska revolucija je u određenoj meri zaustavila početni polet. Strah da se ustanak ne prelije na brojnu manjinu u Transilvaniji i Banatu, doveo je do kombinacije pritisaka i mera za poboljšanje životnih uslova u Rumuniji. Pod uticajem razgovora sa Titom, Dež je shvatio da su glavni razlozi

mađarskog nezadovoljstva bili staljinističke metode rukovodstva i loši životni uslovi. Sovjetski tenkovi u Mađarskoj ubedili su većinu Rumuna da će oslobođenje od komunističkih stega biti gotovo nemoguće i da je svaki otpor uzaludan. To je partija i pokazala sankcionisanjem svakog izliva podrške studenata i profesora u Klužu, Temišvaru, Bukureštu i drugim centrima tokom ustanka u Mađarskoj. Nakon hapšenja Imre Nađa, 21. novembra, po izlasku iz jugoslovenske Ambasade u Budimpešti, Rumunija je dobila funkciju njegovog tamničara. Pogoršanje odnosa Beograda i Moskve oko sudbine Nađa, nije se u velikoj meri odrazilo na saradnju sa Bukureštom. Izostanak kritike i normalan tok bilateralne saradnje, bili su pokazatelji da je Rumunija spremna da odnose sa Jugoslavijom gradi na osnovu svojih potreba, i da je u stanju da odoli pritiscima iz Moskve.

Početak 1957. Bukurešt je i dalje bio na putu razvoja odnosa sa Beogradom. Trgovinski ugovor veći za 30% od onog za 1956. o tome najbolje govori. Ipak, sa pozicije posmatrača, Dež je vremenom morao da pređe na poziciju napadača. Doduše, blagi istupi od marta 1957. godine protiv revizionizma, putem prenošenja članaka drugih zemalja, izazivali su sumnju, ali je Rumunija ostala na putu saradnje. Susretom Tita i Hruščova u Snagovu, na rumunskoj teritoriji, Dež se oprobao i u ulozi posrednika. Iako su iskazi za unapređenjem bilateralnih odnosa bili česti, do pokretanja novih inicijativa, čime bi se realizovale mnogobrojne želje, nije došlo. Ipak, obe strane su se trudile da preuzete obaveze iz ugovora sprovedu. Do zaoštavanja antijugoslovenske kampanje došlo je sa VII kongresom SKJ 1958. i usvajanjem partijskog programa. Rumunija je, u njenom maniru, opet sporo ulazila u kampanju i bez komentara prenosila agencijske vesti drugih.

Cilj da zadrži dobre odnose sa Jugoslavijom, i pored pritiska, može se objasniti iz ugla spoljnopolitičkih htenja Rumunije. Bukurešt je želeo da prekine sa trinaestogodišnjom izolacijom i raširi svoje kontakte sa ostatkom sveta. Za tu nameru vrlo važna bila je Jugoslavija, kao jedina susedna zemlja sa dobrim kontaktima u kapitalističkom svetu. Činjenica da su jugoslovensko-rumunski odnosi dobri, afirmativno je delovala na rumunski spoljnopolitički položaj i na lakše prihvatanje rumunske pružene ruke od strane Zapada. Nastojanjima da uspostavi diplomatske odnose sa Grčkom i Zapadnom Nemačkom, pojača veze sa frankofonim rođacima, Francuskom i Italijom, kao i da se predstavi zemljama Azije i Afrike, gde je Titov uticaj bivao sve veći, antijugoslovenska kampanja mogla je samo da šteti. S druge strane, „kratki izleti“ u antirevizionističku kampanju, bili su produkt održanja poverenja kod Sovjeta, ali i potrebe za podrškom Hruščova Georgiju Dežu za obračun sa Mironom Konstantineskuom i Josifom Kišinjevskim, njegovim poslednjim oponentima.

„Mukotrpano izgrađivanje poverenja“ najbolje oslikava kraj 50-ih i početak 60-ih godina. U tom periodu Jugoslavija je revnosno iznosila razne predloge o podizanju saradnje i strpljivo čekala rumunski odgovor. Na primeru uzvratne posete parlamentarne delegacije, to je moglo da traje i pet godina. Svako rumunsko popuštanje je u Beogradu tumačeno kao znak da je započet put razvoja bilateralne saradnje. Poteškoće izazvane ideološkim sukobom nisu unazadile odnose, ali jesu usporile njegov razvojni put. Iako je Dež pokazivao određene znake odvajanja, bilateralna je i dalje bila vezana za generalnu razinu odnosa sa lagerom. Rumunija je prema FNRJ sledila Hruščovljevu politiku „vruće–hladno“, ali s tim što se nije isticala ekstremnim postupcima u pravcu zaoštavanja ili poboljšanja. Bitan faktor bio je strah od jugoslovenskog uticaja na rumunske mase i od iznošenja problema u javnost. Zbog toga je rukovodstvo popuštalo pred upornim jugoslovenskim insistiranjima, kako bi sprečilo da vest o odbijanju dođe do naroda. Odluka da se ostane po strani u antijugoslovenskoj kampanji, prouzrokovanoj prvo događajima u Mađarskoj, a zatim VII kongresom SKJ, delom je bila motivisana unutrašnjim razlozima.

Među najvišim rukovodstvom su se mogla čuti mišljenja kako se Rumunija jednom opekla sukobom sa Jugoslavijom, te da bi još jedan takav scenario uticao na potpuno diskreditovanje rukovodstva u narodu. S druge strane, ni politika bezuslovne podrške i pokoravanja Moskvi nije davala dobre rezultate. Nova taktika rumunskog rukovodstva, ojačana izvesnim ekonomskim olakšicama i pomoći iz SSSR-a, hrabrila je rukovodstvo u ispravnost njihove odluke. Smatrali su da i sam Hruščov želi da

Rumunija ima dobre odnose sa Jugoslavijom, i da eventualno posluži kao faktor posredovanja i smirivanja na relaciji Beograd–Moskva.

Neinsistiranje sovjetskog rukovodstva na učešće u antijugoslovenskoj propagandi, glavni je razlog koji je omogućio ovakvo postavljanje. Da je Moskva vršila veće pritiske, rumunsko rukovodstvo, opterećeno staljinističkim shvatanjima i poprilično ekonomski i politički zavisno od Sovjetskog Saveza, bilo bi prinuđeno da stane na njegovu stranu. Ovakva atmosfera stvarala je i određene negativne uticaje na odnose Beograda i Bukurešta. Rumunska opreznost i laviranje između želje za saradnjom i učestvovanjem u kampanji, taman toliko da kritike iz Moskve ne budu oštre, privremeno su zaustavile proučavanje jugoslovenskog iskustva i stopirale primenu nekih dobrih strana. Kako Moskva produbljivanje odnosa sa Jugoslavijom ne bi shvatila kao izazivanje, rukovodstvo je odlučilo da uspori tempo razvoja bilaterale, i sačeka da vidi kako će se sukob Moskve i Beograda dalje razvijati. Pošto je taj put išao u negativnom pravcu, Dež je istupanjem na XXI kongresu KPSS-a, sa tezom o razbijačkoj ulozi SKJ svetskog komunističkog pokreta, govorom od 6. marta 1959. u kome je napao spoljnu politiku Jugoslavije i put Josipa Broza u azijsko-afričke zemlje ozvaničio ulazak Rumunije u oštriju fazu antijugoslovenske kampanje. U tom trenutku je sa ideološkog polja, sukob prešao i na konkretna pitanja spoljne i unutrašnje politike FNRJ.

Vrhunac uticaja lagerske kampanje bio je izražen tokom 1959. godine. Tada je Rumunija naročito bila neaktivna i sistemski kočila privrednu i svaku drugu saradnju sa Jugoslavijom. U toj godini bio je pojačan i pritisak na jugoslovensku nacionalnu manjinu. Da je cilj denacionalizacija, videlo se u merama zabrane štampanja udžbenika na srpskom jeziku, fuziji manjinskih škola sa rumunskim i ukidanju pojedinih. Jugoslovenska knjižara u Temišvaru je tada pretvorena u prodavnicu igračaka i školskog pribora. Želja da se podigne zavesa prema Jugoslaviji ogledala se i u zabrani uvoza novina poput *Borbe* i *Politike* koje su se sve do tada mogle kupiti u Temišvaru i pojedinim manjim mestima istočnog Banata. Proces kolektivizacije i raskulačivanja koji su primoravali manjinsko, u najvećem procentu seljačko stanovništvo da napušta svoja vekovna ognjišta i prelazi u gradove kako bi fabrikama pronašlo izvor egzistencije, uticali su na razbijanje jedinstva srpskog etnosa i povećavali uspešnost rumunizacije.

Kalibrisanje odnosa prema jačini antijugoslovenske kampanje, od strane rukovodstva u Bukureštu, iako su se trudili da u istoj javno ne uzimaju značajnijeg učešća, uticalo je najviše na privredne i kulturne odnose dve države. Tako je ekonomska razmena za dvogodišnji period 1957–1959. bila jedva 7–8 miliona dolara u oba pravca, u odnosu na planiranih 18 miliona po Brionskom sporazumu. Iz čisto političkih razloga i potrebe aktivnijeg angažovanja u antijugoslovenskoj kampanji, Rumunija je obustavila je isporuku nafte i još nekih ključnih artikala.

Prvi pokazatelji promene stava u privrednoj sferi bili su ispoljeni tokom 1960, kada je Rumunija počela da oživljava robnu razmenu i da u Beograd šalje svoje stručnjake radi izučavanja tržišta i kupovine robe. Želje za vodećom ulogom na Balkanu, kao i interes da se što pre zaključi ugovor o izgradnji sistema „Đerdap“, zahtevale su manifestaciju dobre saradnje sa Jugoslavijom. Kinesko-sovjetski sukob i razmimoilaženja Bukurešta i Moskve u percepciji razvoja saradnje kroz Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć, bili su dodatni faktor.

Prelomni događaj u postavljanju prema Jugoslaviji bila je Deževa poseta iz novembra 1963. i potpisivanje ugovora o izgradnji Đerdapa. Sve veće udaljavanje Rumunije, sovjetsko-kineski spor i drugi problemi u lageru, ipak su zabrinjavali Tita. Interes da se održi odnos snaga između Istoka i Zapada, kao i poboljša saradnja sa Moskvom, navele su jugoslovenskog predsednika da prihvati ulogu posrednika u smirivanju razlika između Bukurešta i Moskve. Naročito nakon donošenja rumunske Deklaracije o nezavisnosti od 22. aprila 1964, dokumenta u kojem su javno izneti stavovi RRP, o pitanjima međunarodnog komunističkog pokreta i rešenosti da se ostane na putu industrijske izgradnje i nezavisne politike.

Iako je George Dež poslednjih godina svoje vladavine radio na prevazilaženju problema i razvoju jugoslovensko-rumunskih odnosa, pravi rezultati usledili su sa dolaskom Nikolae Čaušeskua na vlast. U periodu od 1965. do 1968. Rumunija se, s jedne strane, sve više udaljavala od Moskve, a s druge približavala Beogradu. Godina 1966. pokazala je jednu pozitivnu tendenciju u odnosima. Iako su razlike u izgradnji socijalizma bile izražene, stepen na kojem su bili bilateralni odnosi u toj godini, pokazao je da ideološke razlike više nisu bile faktor koji je mogao da dovede do pogoršanja. Dugoročni obostrani interes za daljim razvijanjem saradnje je, za razliku od 1948. godine, odneo prevagu nad ideologijom. Pored toga, tokom 1966. godine došlo je do poboljšanja prakse uzajamnog informisanja i konsultacija između DSIP-a i rumunskog Ministarstva inostranih poslova. Ostvarena je i intenzivna razmena poseta na svim nivoima. Tito je dva puta posetio Rumuniju, a osim njega, to su učinili i Ivan Gošnjak, državni sekretar za poslove narodne odbrane, Krste Crvenkovski, član Izvršnog komiteta CK SKJ i Jovan Veselinov, sekretar CK Saveza komunista Srbije. Jugoslaviju su posetili mnogi istaknuti rukovodioci Komunističke partije Rumunije.

Saradnja se na spoljnom planu najbrže razvijala, iz razloga što je Čaušesku u Titu video i dobrog savetnika. Sve više je do izražaja dolazila želja rumunskog rukovodstva, da pre iznošenja predloga o poboljšanju stanja u Evropi ili svetu, obavi konsultacije sa jugoslovenskim rukovodstvom. Tako je Jugoslavija prva bila upoznata sa rumunskim predlozima evropske saradnje u oblastima nauke, tehnologije i turizma, odnosno u oblastima u kojima bi se lako moglo postići jedinstvo svih evropskih zemalja. Interese Jugoslavije su smatrali kao identične svojim, zbog čega je zajedničko delovanje ili uzajamno dopunjavanje na planu spoljne politike, viđeno kao potrebno, čak i neophodno. O ključnim pitanjima, kao što je bilo nemačko, rumunskom lideru je naročito bilo stalo do Titovog mišljenja. Prilikom razgovora u Temišvaru 1966. Čaušesku je u zavijenoj formi ispitivao njegov stav i najavio nameru da uspostavi diplomatske odnose sa Zapadnom Nemačkom. Značaj razmene ambasadora bio je veliki. Za Rumuniju to je bilo dalje razvijanje ekonomskih i drugih veza, pokazivanje otvorenosti prema Zapadu i javno protivljenje sovjetskoj politici uniformnog postavljanja prema kapitalističkom svetu. Za Bon, to je bio novi momenat odnosa prema lagerskim zemljama, tj. trenutak menjanja Halštajnovе doktrine novom Ostpolitikom. Jugoslovenski način komentarisanja, pozitivno o načinjenom koraku, negativno o nekim aspektima politike koju je vodio Bon, značili su da će i Beograd ubrzo krenuti rumunskim stopama. To se i dogodilo nakon godinu dana, januara 1968.

Želja za distanciranjem od Moskve, naročito se pokazala tokom arapsko-izraelskog rata 1967. Rumunija je bila jedina socijalistička zemlja, računajući i Jugoslaviju, koja zbog izraelske agresije nije sa njom prekinula diplomatske veze. Ekonomska pomoć koja je data arapskom svetu, pre svega Egiptu, neophodnost pregovora i zalaganje za rešenje na bazi Rezolucije UN, pokazivali su da su rumunski stavovi u biti slični stavovima koje je Jugoslavija delila sa Istočnim blokom. Titovo neshvatanje Čaušeskuove spremnosti da zarad širih socijalističkih interesa stavi nacionalne i rukovodi se politikom oportunitizma, pokvarilo je komunikaciju dva lidera.

Različitost stavova, sa početkom naredne 1968. godine, više nije predstavljala prepreku za razvoj jugoslovensko-rumunskih odnosa na najvišem nivou. Nesuglasice oko bliskoistočne krize su bile potpuno prevaziđene nezvaničnim susretom Josipa Broza Tita i Nikolae Čaušeskua, u Belju od 3. do 5. januara 1968. godine. Osim što je kriza ostavila određen beleg na uspešan razvoj njihove saradnje, ona je poljuljala međunarodni položaj dve države. Rumunija je ojačala veze sa Zapadom, ali je konačno učinila da na Istoku bude posmatrana kao članica koju treba izostavljati iz zajedničkih planova i akcija u VU i SEV-u. S druge strane, na Jugoslaviju je bliskoistočna kriza ostavila veću štetu. Svet je uvideo da Pokret nesvrstanih nema moć, ali ni jedinstven nastup. Titu kao jednom od predvodnika pokreta je zbog toga opao uticaj u svetu, a i samo postojanje Pokreta je dovedeno u pitanje. Jugoslovenskom položaju veliku štetu nanelo je i vraćanje u sistem lagerskog savetovanja i zajedničko istupanje sa Sovjetskim Savezom. Gaženjem osnovnih postulata spoljne politike,

jugoslovensko rukovodstvo je izgubilo kredibilitet nezavisne zemlje. Klatno se suviše zanelo ka Istoku, a vraćanje u početnu poziciju nije bilo moguće zbog pogoršanih odnosa sa Zapadom, naročito oko Vijetnamskog i Šestodnevnog rata. Jugoslovenski vrh nije mogao dugo da se oporavi i pronađe put za povratak države, na mesto koje je nekad imala na međunarodnoj sceni.

Neočekivano, vojna intervencija sovjetskih, istočnonemačkih, poljskih, mađarskih i bugarskih trupa u Čehoslovačkoj, 21. avgusta 1968, stvorila je povoljne okolnosti, koje je Tito umešno iskoristio da povрати prestiž koji je nekad imao u svetu. Intervencija je slično delovala i na Čaušeskua, jedinog člana Varšavskog ugovora koji je javno i principijelno kritikovao „okupaciju Čehoslovačke“. Njegov govor sa balkona doneo mu je veliku popularnost u zemlji i svetu. Možda i najznačajnije, po prvi put je ceo rumunski narod ujedinjeno stao iza svog lidera i komunističke partije, spreman i da se i oružjem bori protiv mogućeg pritiska iz Sovjetskog Saveza. Strah od intervencije je zbližila jugoslovenski i rumunski vrh. Razgovori u Vršcu od 24. avgusta o savezu i vojnoj pomoći, predstavljali su vrhunac u političkim odnosima dve zemlje. Ova poseta je imala velikog uticaja na oba lidera, bez obzira što je Tito jedino mogao da obeća, da neće dozvoliti da napad na Rumuniju dođe preko jugoslovenske teritorije, i da predloži saradnju obaveštajnih službi. Najvažniji rezultat ovog susreta bio je zaključak da je smirivanje situacije jedino povoljno rešenje nastale krize. Posle susreta znatno je smanjen intenzitet kritika upućen na račun sovjetske politike i u Jugoslaviji i u Rumuniji.

Na osnovu rečenog može se primetiti da su faktori koji su trasirali put saradnji dve države bili njihova međunarodna pozicija i njihove težnje. Odnosi se mogu posmatrati i kroz razvoj rumunskog položaja u lageru. Istoriografska periodizacija rumunskog spoljnopolitičkog položaja nakon Drugog svetskog rata do 1968, prepoznaje tri zasebna razdoblja. Period do 1955. bio je vreme apsolutne podređenosti Sovjetskom Savezu. Drugi period trajao je do 1962, a bio je karakterističan po ekonomskom približavanju Zapadu i počecima ignorisanja direktiva sovjetskog rukovodstva. U trećem periodu, 1962–1965, javilo se kategorično odbijanje podređenog položaja i oštrog razmimoilaženja između Bukurešta i Moskve i rumunske afirmacije na međunarodnoj sceni. Zbog toga se može smatrati da je Rumunija tek nakon 1962. godine postala spremna da razvija odnose sa Jugoslavijom isključivo na osnovu svojih interesa.

Nasuprot političkim odnosima, tokom čitavog perioda 1954–1968, drastičnih oscilacija i naglih poboljšanja u privrednoj, naučnoj i kulturnoj sferi, nije bilo. Od početka normalizacije odnosa do kraja 1959. godine, Jugoslavija je sa Rumunijom zaključila 22 međudržavna sporazuma, kojima su regulisana razna pitanja u odnosima dve zemlje. Međutim, iako je njima bio obezbeđen normalan odnos, mnoga pitanja su ostala nerešena. U prvom redu to su bila pitanja dvovlasničkih imanja, predratnih i ratnih potraživanja, reemigrantske imovine, rehabilitacije i obeštećenja osuđenih jugoslovenskih građana i pripadnika nacionalne manjine na antijugoslovenskim procesima u Rumuniji. Neka od njih rešena su nakon višegodišnjih pregovora 1964. Jedno od važnijih pitanja bilo je uspostavljanje malogranične saradnje, koje je rešeno tek 1968. godine.

Privredna saradnja se razvijala postepeno. Prvi trgovinski sporazum sa Rumunijom, nakon prekida odnosa prouzrokovanih sukobom Tita i Staljina, bio je potpisan u Beogradu marta 1955. On je predviđao ukupnu razmenu u visini od šest miliona dolara. Sporazumom je bio predviđen uvoz naftnih derivata, hemikalija, soli i drugih sirovina, a izvoz metalne robe, valjanih i drugih proizvoda. Činjenica da je ugovorena suma bila upravo ona koja je trebalo da bude izvršena 1948, govori o tome da je postojala želja da se period između prevaziđe, ali i o tome da zbog slabe upoznatosti sa kapacitetima i ponudom i jednog i drugog tržišta, pregovarači nisu mogli racionalno da sagledaju mogućnosti razmene. Zbog toga je u prvom talasu odlučeno da se uspostave ekonomske veze i sprovede razmena na nivou preduzeća i komora. Od ukupne razmene realizovano je svega 1.5 miliona dolara, odnosno 24% od uvoza i 28% od izvoza. Delimičan krivac za to bila je jugoslovenska

nemogućnost da zbog obaveza prema Zapadu i prethodno potpisanim ugovorima sa Sovjetskim Savezom, Mađarskom i Bugarskom, odgovori na rumunske zahteve.

Dugo je trgovinska razmena bila jedini vid te saradnje. Ipak, postavljeni ciljevi dugoročnih programa razmene su bili dostizani. Prvi višegodišnji sporazum potpisan je na Brionima 1956. sa rokom važenja do 1960. godine. Karakterističan za ovaj period razmene bio je uticaj političkih interesa. Do 1958. oni su stavljeni ispred ekonomske opravdanosti visine razmene, a nakon toga bili su razlog što je plan razmene ostvarivan polovično. Dugoročni plan za period 1961–1965, od 86 miliona dolara, ostvaren je sa 94%, dok je drugi za period 1966–1970, ostvaren sa nešto preko 227 miliona, odnosno, plan od 208 miliona dolara je bio prebačen za skoro 9%. Ugovor o industrijskoj kooperaciji, potpisan je tek 1967, a vidljivijih primera kooperacije bilo je tek od naredne godine. U razdoblju od 1954. do 1968. godine trgovinska razmena u oba pravca iznosila je oko 261 milion dolara.

Tabela 42: Trgovinska razmena Jugoslavije sa Rumunijom u periodu 1954–1968.

*u milionima dolara			
Godina:	Izvoz:	Uvoz:	Ukupno:
1954.	–	0.08	–
1955.	0.8	0.7	1.5
1956.	2.3	2.9	5.2
1957.	4.3	3.7	8
1958.	2.4	4.7	7.1
1959.	2.4	3.7	6.1
1960.	5.8	9	14.8
1961.	11	8.3	19.3
1962.	7	3.5	10.5
1963.	5	6.6	11.6
1964.	9.8	10.3	20.1
1965.	12.8	16	28.8
1966.	16	23.3	39.3
1967.	22.7	21.7	44.4
1968.	22.2	22.2	44.4
Ukupno:	124.5	136.7	261.2 miliona \$

Ako se analizira priložena tabela mogu se primetiti dve pojave – povremeni pad razmene i pozitivni jugoslovenski bilans. Na pad trgovinskih odnosa u periodu 1957–1959. uticala je u prvom redu antijugoslovenska kampanja, dok je za period 1962–1963. ona bila rezultat mnogih faktora. Skok razmene tokom 1960. i 1961. godine bio je rezultat vanplanskih ugovora, poput izgradnje jugoslovenskih sušara u Rumuniji, prerade čeličnih gredica u jugoslovenskoj fabrici kablova i otplate za remont rumunskih brodova u Jugoslaviji. Pad razmene 1962. i 1963. bio je rezultat nerealnih robnih listi, visoko postavljenih količina jugoslovenskog uvoza, nerealnih cena i nezadovoljavajućeg kvaliteta proizvoda. Takvi faktori su u konačnici doveli do polovičnog ostvarenja godišnjih planova razmene. Od zacrtanog obima od 20 miliona u 1961, ostvareno je 10.5 miliona dolara, dok je za narednu 1962. od planiranih 22 miliona ukupne razmene, ostvareno 11.6 miliona dolara. Ubrzani razvoj nakon 1964. godine bio je delom rezultat kooperacije u izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema „Đerdap“ i povećane razmene mašinskih proizvoda i polufabrikata.

Kulturna i naučno-tehnička saradnja se odvijala na niskom nivou i u unapred određenim okvirima jednogodišnjih, a kasnije dvogodišnjih programa. Nedovoljno poznavanje stadijuma razvoja jedne i druge zemlje, kao i razlike u sistemima, dovodili su do poteškoća, ali i do male zainteresovanosti umetnika, književnika i naučnih radnika za širenje međusobnih kontakata. Ugovorena saradnja

obuhvatala je saradnju naučnih ustanova i akademija, razmenu stručnog materijala, umetničkih eksponata između muzeja, posete stručnih delegacija, izložbe, učešće na festivalima i gostovanja pozorišnih, trupa, ansambala i umetničkih izvođača.

Kako je muzika bila najudaljenija od politike, u toj sferi je zabeležena intenzivnija saradnja. „Jugokonzert“ i rumunski Biro za umetničke turneje (OSTA) su međusobno dogovarali nastupe. Tokom posmatranog perioda mnogi rumunski umetnici poput: dirigenta Mirče Basaraba, violinista Jona Vojkua i Stefana Ruha, pijaniste Valentina Georgiju, soprana Zeneide Pali i Ekatarine Vilkovići. Dok su od jugoslovenskih naročito uspeh beležili: dirigenti Đura Jakšić, Živojin Zdravković i Mladen Jagušt, pijanista Ranko Filjak i operski pevači Milka Stojanović, Marija Skalovska Dušan Popović i Miroslav Čangalović i pevač zabavne muzike Đorđe Marjanović. Pored njih su vršene razmene ansambala poput Ansambla „Barbu Lautaru“ i Ansambla „Branko Krsmanović“.

Protokol o kulturnoj saradnji Jugoslavije i Rumunije propisivao je i izvedbe pozorišnih komada druge zemlje. U rumunskim pozorištima su tako prikazivani pozorišni komadi poput: „Gospođa ministarka“, „Dr“, „Sluge“ Ivana Cankara, „Dundo Maroje“ i „Ožalošćena porodica“. Određeno interesovanje postojalo je i za prevođenje jugoslovenskih pisaca, mahom onih koji su stvarali pre II svetskog rata. Tako su u velikim tiražima prevedena i objavljivana dela Branislava Nušića, Radoja Domanovića, Janka Veselinovića, Bore Stankovića, Ive Andrića, Branka Ćopića i Dobrice Ćosića. Dok je u periodu 1954–65. Rumunija prevela oko 20 jugoslovenskih književnih dela, dotle je u Jugoslaviji prevedeno samo nekoliko, poput zbirke pesama Mihaja Emineskua i Tudora Argezija.

Dok je za rumunsku muziku, književnost i slikarstvo postojalo izvesno interesovanje, za film ga gotovo nije bilo. Rumunsko preduzeće za distribuciju filmova „Romfilm“ pokazivalo je veliko nezadovoljstvo odnosom sa jugoslovenskim preduzećem, koje je izbegavalo da nabavlja igrane i dokumentarne filmove. Rumuni su i pored pravila recipročnosti bili spremni da od Jugoslavije kupe više filmova, pod uslovom da Beograd bar nešto otkupi, jer se dešavalo da Jugoslavija tokom godine ne kupi nijedan film. Retki filmovi koji su od strane jugoslovenske publike bili dobro primljeni bili su „Dunavski talasi“, „Baraganski čičak“, „Kodin“, „Ovidije“ i „Dačani“. Preduzeće je u proseku godišnje kupovalo do tri puta više dugometražnih i dokumentarnih filmova.

Poput filma, zainteresovanost jugoslovenskih sportista za takmičenje sa rumunskim ekipama je bila mala. Gostovanja su u većini slučajeva prihvatale drugorazredne ekipe, a vodeći klubovi, ako su se odazivali, odlazili su sa rezervnim sastavima. Rezultat takvog stava bili su česti porazi i revolt rumunskih klubova zbog potcenjivanja njihovog sporta.

U kulturi je možda najveći trag ostavio projekat pokrenut 1965. u cilju izučavanja i popisivanja istorijskih spomenika u Rumuniji i Jugoslaviji nastalih između 1330. i 1965. Rad na ovom projektu se realizovao u nekoliko etapa: popis spomenika važnih za istoriju Jugoslavije na teritoriji Rumunije i za NRR na teritoriji Jugoslavije, konzervacija, organizovanje izložbi, razmena izvesnih spomenika kulture i kroz organizaciju studijskih putovanja i predavanja. Izrada detaljne dokumentacije za oko 50 spomenika kulture godišnje, rad na konzervaciji, organizovanju izložbi i drugo, sa rumunske strane su vršile Komisija za muzeje pri Komitetu za kulturu i Generalna direkcija državnih arhiva, a sa jugoslovenske niz institucija od Matice srpske, Narodnog muzeja u Beogradu, Sekretarijata za kulturu SR Srbije do Istorijskog arhiva AP Vojvodine u Sremskim Karlovcima.

Kada je strah od uticaja „jugoslovenske realnosti“ prestao, sprovedena je u život ideja o objavljivanju knjige o Jugoslaviji. Tako je prva pod naslovom *De la Dunare la Adriatica- Itinerar Jugoslav* štampana 1966, a druga obimnija je štampana 1969. godine pod naslovom *R.S.F. Jugoslavia*.

Određeno interesovanje da se objavi knjiga o Rumuniji u Jugoslaviji je postojalo, ali se zbog tražene visoke cene od strane izdavačkih preduzeća od toga odustalo.

Zajednički rad na projektu, kakav je bio „Đerdap“, inicirao je razvoj saradnje u mnogim sferama. Kooperacija u mašinogradnji i drugim granama industrije, pokrenuta je upravo zahtevima gradilišta, a mnoge stavke iz godišnjih listi trgovinske razmene bile su vezane takođe za njega. Svečano otvaranje radova 1964. i obeležavanje godišnjica, uticalo je na organizovanje prvih kontakata pograničnog stanovništva, i međunarodnih kulturnih i sportskih manifestacija – prvo stanovnika Kladova i Turn Severina, a nešto kasnije i drugih gradova. Vremenom se iz toga razvila potreba za sklapanjem sporazuma o malograničnoj saradnji, koji je od strane Rumunije dugo odbijan. Đerdap je bio povod i za kooperaciju u sferi kinematografije. Rad na stvaranju dokumentarnog filma o Đerdapskoj klisuri i izgradnji hidroenergetskog i plovidbenog sistema ipak nije ušao u završnu fazu.

Poput Đerdapa, kao mostovi koji su povezivali dve strane, mogu se posmatrati i najviši rukovodioci i diplomatska predstavništva. Ljudi u čijim je rukama bila vlast, nisu mogli da spreče uticaj faktora subjektivnosti na proces donošenja odluka. Tito, Dež i Čaušesku su primeri toga. Oni su se u analiziranom periodu zvanično sastali jedanaest puta. Sa Georgiju Dežom jugoslovenski predsednik je imao pet susreta. Po dva susreta bila su realizovana 1956. i 1964. i jedan 1963. godine. Sa Čaušeskuom prvi susret bio je tokom VIII kongresa SKJ 1964. Tito je 1966. godine dva puta posetio Rumuniju, a Čaušesku je tokom burne 1968. u tri navrata prelazio jugoslovensku granicu. Svaki od susreta imao je vidan uticaj na poboljšanje jugoslovensko-rumunske bilateralne saradnje i usklađivanje stavova o najvažnijim međunarodnim pitanjima. Za oživljavanje prijateljskih osećanja srpskog i rumunskog naroda veliki značaj imale su zvanične posete patrijaraha dve pomesne crkve. Činjenica da je većinsko stanovništvo i u jednoj i u drugoj zemlji bilo pravoslavne veroispovesti, uticala je da poseta rumunskog patrijarha Justinijana Jugoslaviji iz 1957. i poseta poglavara Srpske pravoslavne crkve, Germana, Rumuniji iz 1962. godine budu izuzetno medijski praćene i organizovane po protokolu za posete na najvišem državnom nivou.

Državni interesi, ojačani dobrom komunikacijom najvišeg rukovodstva, bili su realni faktori koji su još sredinom pedesetih godina stvarali pozitivne analize razvoja odnosa. Na tom putu, izvesnu ulogu su imali ambasadori. U posmatranom periodu, od ukupno sedam ambasadora Rumunije u Beogradu i Jugoslavije u Bukureštu, posebno su se istakli Arso Milatović i Aurel Malnašan. Jedan od primera Milatovićeve pozitivne funkcije, bio je izražen u molbi ministra Korneliju Maneskua od 14. jula 1964, da posreduje u rešavanju zaostalih problema u partijskoj, privrednoj i kulturnoj sferi bilateralnih odnosa. Preko pomenutog jugoslovenskog ambasadora, rumunski vrh je po prvi put pokazao želju da se informiše o teškoćama i problemima u odnosima, i da se bliže upozna sa jugoslovenskom percepcijom daljeg razvoja saradnje. Od tada su ambasadoru sva vrata bila otvorena, a njegovi predlozi bili ozbiljno razmatrani, sa željom da budu i sprovedeni. Arso Milatović je u direktivi, koja je potekla od samog Deža, da sa Jugoslavijom treba razjasniti sve što je ostalo nerazjašnjeno, imao ulogu moderatora, a često i inicijatora brojnih pitanja. Njegovo bavljenje u Rumuniji i ugled koji je stekao, može se direktno porediti sa razvojnom linijom bilateralnih odnosa. Činjenice da je dočekan rečima punim kritike, prekora i nepoverenja, a ispraćen zagrljajima i rečima prijateljstva uz čašice stranih pića, oslikavaju promenu i zbližavanje, koje je u periodu 1960–1965. godine nastupilo u jugoslovensko-rumunskim odnosima. Sličnu ulogu je imao i rumunski ambasador Aurel Malnašan, jedan od najtalentovanijih rumunskih diplomata. Slanje takvog kadra u Beograd 1963. značilo je nedvosmislenu želju da se odnosi podignu na viši nivo. Njegovo zalaganje je posebne rezultate ostvarilo u kulturnoj sferi bilateralne saradnje.

Godina 1963. bila je ključna i za obnavljanje partijskih odnosa. Različito tumačenje socijalizma i osetljivost ideoloških rasprava, bili su faktori koji su od partijskih odnosa stvarali sferu u kojoj je najteže dolazilo do poboljšanja. Iako su se vremenom razvili razni vidovi kooperacije, poput razmene kadrova, saradnje partijskih institucija, slanja materijala i organizovanja predavanja, dublje odnose

nije bilo moguće uspostaviti. Različitost sistema i strah od neželjenog uticaja, doveli su samo do površnog interesovanja za jedinstvene pojave, kao što je bio sistem samoupravljanja. Strah da jugoslovenska stvarnost ne ostavi negativni uticaj na rumunski narod, doveo je do mera zaštite od informacija o razvoju Jugoslavije. Stakleno zvono je ipak imalo pukotinu. U početku krišom, a kasnije i javno, Rumuni su slušali jugoslovenske radio i televizijske emisije, u želji da doznaju nešto o načinu života komšija, ali i saznaju više o događajima u svetu. Pozitivno percipiranje Jugoslavije u narodu, olakšalo je rukovodstvu stupanje na šine zbližavanja, jer niko od Rumuna nije bio protiv saradnje u duhu prijateljstva, sa prvim susedom. Ipak, potčinjenost mase volji vladajuće grupe, pokazala se i na primeru jugoslovensko-rumunskih odnosa. Iako je duh prijateljstva bio duboko rasprostranjen u rumunskom i jugoslovenskom, naročito srpskom narodu, partijskim interesima je pošlo za rukom da prvo povedu odnose u negativnom smeru, a zatim usporavaju obnovu saradnje.

Dug period vakuuma u odnosima od 1948. do 1953. i ispoljavanje neprijateljstva, ostavili su dosta negativnog, što dinamika odnosa pedesetih i šezdesetih nije mogla da nadoknadi. Ni u godinama intenzivnog političkog zbližavanja, međusobno poznavanje nije bilo na zadovoljavajućem nivou. Nedovoljna upućenost u stepen razvoja, privredne, naučne i kulturne mogućnosti, stvarala je velike poteškoće i zadržavala nepoverenje prilikom kontakata. Bez toga, trgovinska razmena i industrijska kooperacija je ostajala na niskom nivou, a bez znanja o dostignućima, nije moglo biti ni dovoljnog interesovanja obične i stručne javnosti za drugu stranu. Ipak, vremenom su zajednički interesi, poput očuvanja/postizanja nezavisnosti, odbrane od sovjetske hegemonije, vođenja samostalne spoljne politike na bazi miroljubive koegzistencije i nemešanja u unutrašnje stvari drugih, kao i interes za zajedničko iskorišćavanje hidroenergetskih i plovidbenih potencijala Dunava, doveli do ponovnog zbližavanja dve strane. Nakon 1968. godine, ključni zadatak Beograda i Bukurešta bio je da ekonomsku i kulturnu saradnju dalje razvijaju i podignu je na nivo političkih odnosa.

IZVORI I LITERATURA

Arhivski izvori:

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSPRS), Beograd

1. Politička arhiva (PA) 1945–1968 (Rumunija, Jugoslavija, Regionalno)
2. Strogo poverljiva arhiva (SPA) 1945–1968

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

1. fond 837 – Kabinet Predsednika Republike (KPR)
2. fond 507 – Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CKSKJ)
3. fond 130 – Savezno izvršno veće (SIV)
4. fond 112 – Telegrafaska agencija Nove Jugoslavije (TANJUG)
5. fond 190 – Đerdapska rečna uprava Tekija–Kladovo
6. fond 465 – Savezni zavod za međunarodnu naučnu, prosvetno-kulturnu i tehničku saradnju
7. fond 559 – Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom
8. fond 751 – Saveznog sekretarijata za ekonomske odnose sa inostranstvom
9. fond 314 – Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ
10. fond 315 – Komitet za škole i nauku pri Vladi FNRJ
11. fond 313 – Ministarstvo prosvete FNRJ
12. fond 138 – Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije
13. fond 103 – Emigrantska vlada KJ
14. fond 341 – Poslanstvo KJ u Velikoj Britaniji
15. fond 318 – Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu
16. fond 319 – Savezni savet za obrazovanje i kulturu
17. fond 117 – Savez sindikata Jugoslavije
18. fond 25 – Ministarstvo rada FNRJ, Odeljenje za iseljenike
19. fond 55 – Savez akademija nauka i umetnosti SFRJ
20. fond 145 – Savez studenata Jugoslavije
21. fond 50 – Predsedništvo Vlade FNRJ
22. fond 142 – Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije

Arhiv Srbije (AS), Beograd

1. fond Bezbednosno informativne agencije (BIA)
2. fond Knjaževsko srpska agencija u Valahiji i Moldaviji (SAB)
3. fond Kraljevsko srpsko poslanstvo u Bukureštu (MID), Poslanstvo u Bukureštu

Vojni arhiv, Beograd

1. fond Jugoslovenske narodne armije
2. fond Korpus narodne odbrane Jugoslavije stanje na granicama (KNOJ)

Arhiv Vojvodine, Novi Sad

1. fond 334 – Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine

Arhiv novinske agencije *Borba*, Beograd

1. f. Jugoslavija– Rumunija, društveno-politički odnosi, posete 1956–1967.
2. f. Evropa, Rumunija 1947–1965, društveno-političke organizacije
3. f. Evropa, Rumunija 1951–1977, unutrašnji život
4. f. Evropa, Rumunija, 1957–1974. rukovodioci George Georgiu Dež i George Maurer
5. f. Evropa, Rumunija, unutrašnji život, opšti podaci, 1950–1970.
6. f. Jugoslavija, industrija, hidroelektrane, HE Đerdap, 1956–1965.
7. f. Jugoslavija–Rumunija, diplomatski odnosi, 1945–1979.
8. f. Jugoslavija–Rumunija, ekonomski odnosi, 1948–1969.
9. f. Jugoslavija–Rumunija, kulturni odnosi, 1945–1979.

Objavljeni izvori:

1. *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*, ed. by Mastny Vojtech, Malcolm Byrne Budapest 2005.
2. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Beograd 1951.
3. *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961*, ур. Драган Богетић и Љубодраг Димић, Београд 2013.
4. Broz Tito Josip, *Govori i članci*, tom X, Zagreb 1955.
5. Broz Tito Josip, *Govori i članci*, tom XI, Zagreb 1959.
6. Broz Tito Josip, *Govori i članci*, tom XII, Zagreb 1966.
7. Broz Tito Josip, *Sabrana djela*, XIII, Beograd 1982.
8. Бранковић Ђорђе, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео и приредио Стеван Бугарски, Нови Сад 1994.
9. Броз Тито Јосип, *Борба за мир и међународну сарадњу*, том IX, Београд 1957.
10. *Documents on German Foreign Policy 1918–1945*, Series D (1937–1945), Volume XII – The war years, February 1 – June 22, 1941 (DGFP, D, vol. 12).
11. *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1993*, priredio Momčilo Pavlović, Beograd 2009.

12. Душанов законик, приред Ђорђе Бубало, Београд 2011.
13. Gheorghiu-Dej Gheorghe, *Articole și cuvîntări, 1955–1959*, București 1959.
14. Gheorghiu-Dej Gheorghe, *Raport la cel de al III-lea Congres al Partidului Muncitoresc Român*, București 1960.
15. Golopenția Anton; Georgescu D C, *Populația Republicii Populare Române la 25 Ianuarie 1948; rezultatele provizorii ale recensământului*, București 1948.
16. *În umbra Kremlinului: Gheorghe Gheorghiu-Dej și geneza Declarației din Aprilie 1964*, ed. Mihai Croitor, Cluj-Napoca 2012.
17. *Între Beijing și Moscova: România și conflictul sovieto-chinez, (1957–1965)*, vol. I, ed. Dan Cătănuș, București 2004.
18. *Istoria românilor. România în anii 1948–1989*, vol. X, ed. Dinu C. Giurescu, București 2013.
19. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1945-1956*, Zbornik dokumenata, priredili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borozan, V. Buharkin..., Beograd 2010.
20. Качик Миливој, *Матични протокол Срба у Барагану 1951–1955*, приредио Стеван Бугарски, Темишвар 2011.
21. Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех) - Житије деспота Стефана Лазаревића, Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига 11, Београд 1989.
22. *Љетопис попа Дукљанина*, приредио Славко Мијушковић, Београд, 1988.
23. Milin Miodrag i Andrej, *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi, Prilog i građa (1944–1948)*, Vršac 2004.
24. *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe: 1920–1947*, ed. George G. Potra și alți, București 2004.
25. *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*, priredio R. Luburić, Podgorica 2007.
26. *Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică: documente: 1941–1956 / trad. Laurențiu Constantiniu, Vitalie Văratie, Simion Iurac*, București 2013.
27. *Relațiile româno-chineze, 1880–1974, Documente*, coord. Romulus Ioan Budura București 2005.
28. *România. Retragerea trupelor sovietice. 1958*, coord. Ioan Scurtu, București 1996.
29. *România: relațiile cu vecinii în perioada războiului rece: relațiile României cu Iugoslavia*, Colecția de documente, seria I, ur. Ioan Chiper, Andi Mihail Băncilă, Ovidiu Georgescu, ... București 2015.
30. *România–Republica Federală Germania, Începutul relațiilor diplomatice 1966–1967*, coord. Dumitru Predavol. 1, București 2009.
31. *Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы*. редакторй Е. Д. Орехова, В. Т. Серета, А. С. Стыкалин, Москва 1998.
32. *Srbi iz Rumunije i rumunsko-jugoslovenski odnosi, Prilog i građa (1946–1949)*, prir. Milin Miodrag, Milin Andrej, Temišvar 2004.
33. *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri: guvernarea Ion Antonescu*, vol. III (aprilie–iunie 1941) eds. Marcel-Dumitru Ciuca, Maria Ignat, Aurelian Teodorescu, Bucuresti 1999.
34. *The Prague Spring 1968, A National Security archive documents Reader*, ed. by Jaromir Navratil, Budapest 1998.
35. *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954–1964)*, vol. II, Documente, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014.
36. *Вукова преписка*, књ. 1, прир. Љубомир Стојановић, Београд 1907.
37. *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. Robert Jarman, vol. IV, 1949–1965, London 1997.

Dnevnići, memoari, sećanja:

1. Adamović Mladen, *Brozovi strahovi, Kako je čuvan Tito i pokušaju atentata: prema kazivanju i dnevniku generala Milana Žeželja*, Beograd 2004.
2. Baghiu Aurel, *Printre gratii*, vol. I-II, Cluj 1995.
3. Betea Lavinia, *Corneliu Manescu in dialog cu Lavinia Betea - Convorbiri neterminate*, Bucuresti 2001.
4. Betea Lavinia, *Lucrețiu Pătrășcanu: moartea unui lider comunist*, Bucuresti 2011.
5. Betea Lavinia, *Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Cluj Napoca 2001.
6. Betea Livinia, *Partea lor de adevar*, Bucureti 2008.
7. Brucan Silviu, *The Wasted Generation: Memoirs of the Romanian Journey from Capitalism to Socialism and Back*, Boulder 1993.
8. Бриза Јан, *Румунија: голгота и спасење*, Нови Сад 1990.
9. Đilas Milovan, *Tamnica ideja*, Beograd 1989.
10. Đilas Milovan, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991.
11. Gavrilă-Ogoreanu Ion, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol.2, Timișoara 1995.
12. Kardelj Edvard, *Sećanja. Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana 1980.
13. *Khrushchev Remembers*, by Edward Crankshav, translated by Strobe Talbott, New York 1970.
14. Kosanović Dušan, *Životne vetrometine*, Beograd 2005.
15. Leandrov Igor, *Pre početka. Sećanje na pripreme za uvođenje televizijskog programa u Beogradu*, Beograd 1986.
16. Mićunović Veljko, *Moskovske godine 1956–1958*, Beograd 1984.
17. Mihaj Pačepa Jon, *Crveni horizonti*, Beograd 1990.
18. Milatović Arso, *Pet diplomatskih misija*, II, Ljubljana, Zagreb 1986.
19. Miljković Mita, *Burne diplomatske godine. Iz sofijskog dnevnika 1953–1956*, Beograd, 1995.
20. Nenadović Alesandar, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd 1998.
21. Niculescu-Mizil Paul, *O istorie trăită. Memorii, vol. II, București, Moscova, Praga, Bologna*, București 2003.
22. Petrović Đ. Slavoljub, *Sećanja i zapisi borca i diplomate*, Beograd 2012.
23. Пилетић Велимир, *Судбина српског официра*, приредио Марко Милуновић Пипер, Крагујевац 2002.
24. Predoiu Ion Dan, *Imblanzirea Dunarii – Portile de Fier I (1964–1972), Marturiile vremii*", Bucuresti 2000.
25. Todorović Danilo, *Tito–lov–politika*, Beograd 2010.
26. Vukmanović Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče*, II, Beograd 1971.
27. Vukmanović Tempo Svetozar, *Revolucija koja teče*, Memoari, knj. IV, Zagreb 1982.

Štampa i periodika:

1. *Anuarul statistic al RPR 1956*, Bucuresti 1957
2. *Anuarul statistic al RPR 1958*, Bucuresti 1959
3. *Banatski Radikal*
4. *Banatul, časopis za kulturu, organ Kulturnog udruženja u Banatu*
5. *Buletinul Oficial R.P.R*
6. *Cercetari filozofice*
7. *Dnevnik*

8. *Društveno-ekonomski razvoj Socijalističke Republike Srbije 1950–1971*, Beograd 1972.
9. *Ekonomska politika*, nedeljni privredni list Borbe
10. *Femeia și Caminul*
11. *Godišnji bilten, Savezna uprava za civilnu vazdušnu plovību*
12. *Graničar*
13. *Hronika Rumuna u Kraljevini SHS*, Kalendar Nadajdea za 1928, Vršac.
14. *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, Beograd 1989
15. *Komunist*
16. *Libertatea*
17. *Lupta de clasa*
18. *Međunarodna politika*, časopis Instituta za međunarodnu politiku i privredu
19. *Narodna armija*
20. *NIN*
21. *Oslobođenje*
22. *Pod zastavom internacionalizma*
23. *Pravda, organ SSKDUR-a*
24. *Privredni pregled*,
25. *Romania Libera*
26. *Scanteia*
27. *Secret US MIGs, Air Forces Monthly*
28. *Službeni list SFRJ*
29. *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori i drugi sporazumi*
30. *Statistički godišnjak 1931*, Beograd 1932
31. *Statistika spoljne trgovine FNRJ za period 1954–1962.*
32. *Statistika spoljne trgovine SFRJ za period 1963–1969.*
33. *Temišvarski Vesnik*
34. *The New York Times*
35. *Večernje novosti*
36. *Viata Romaneasca*
37. *Vjesnik*
38. *Борба*
39. *Илустрована политика*
40. *Југословенски преглед, информативно-документарне свеске*
41. *Политика*
42. *Слободна Далмација*

Enciklopedije i rečnici:

1. *Biographical Dictionary of European Labor Leaders*, ed. Thomas Lane, vol. 1, Oxford, 1995.
2. *Dezvoltarea economice României 1944–64*, Bucuresti 1964.
3. *Dicționar biografic de istorie a României*, coord. Stan Soica, Bucuresti 2009.
4. *Enciklopedija Slovenije*, vol. 4, ur. Marjan Javornik Ljubljana 1987.
5. *Енциклопедија српског народа*, ур. Радош Љушић, Београд 2008
6. *Historical Dictionary of Kosovo*, ed. Robert Elsie, Plymouth 2011.
7. *Istoria tehnicii și a industriei românești, Vol. 2, Electrotehnica, energetica, transporturile și învățământul tehnic*, coord. Dorel Banabic. București 2020.
8. *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*, ur. Radošin Rajović, Beograd 1970.
9. *Македонска енциклопедија*, vol. 2, редактор Блаже Ристовски, Скопље 2009.

10. *Membrii C. C. al P. C. R. 1945–1989, Dicționar*, coor. Florica Dobre, București 2004.
11. *Personalități din energetica românească*, coord. Costin Rucăreanu, București 2003.
12. *Personalități din energetica românească*, coord. Costin Rucăreanu, București 2003.
13. *Српски биографски речник*, том 2 (В–Г), ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2006.
14. *Српски биографски речник*, том 5 (Кв–Мао), ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2011.
15. *Српски биографски речник*, том 7 (Мл–Пан), ур. Чедомир Попов, Нови Сад 2018.
16. *Tehnička enciklopedija*, том 4, ур. Rikard Podhorsky, Zagreb 1973.
17. *Vojna enciklopedija*, ур. Nikola Gažević, knj. 1, Beograd 1970.

Doktorske disertacije u rukopisu:

1. Cvetković Vladimir, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu: 1953–1958*, doktorska disertacija, Beograd 2012.
2. Kicošev Saša, *Geografske i demografske karakteristike rumunske narodnosti u SAP Vojvodini*, Novi Sad 1989.
3. Kovačević M. Katarina, *Jugoslovensko-mađarski odnosi 1953–1956*, doktorska disertacija, Beograd 2018.
4. Mavrodin Corina, *A Maverick in the Making: Romanias de-Satellization Process and the Global Cold War (1953–1963)*, doctoral thesis, London 2017.
5. Милетић Б. Марко, *Политика одбране Југославије (1945–1958): идеје и пракса*, докторска дисертација, Београд 2021.
6. Мићић Срђан, *Балкански и подунавски концепт југословенске спољне политике (1925–1938)*, докторска дисертација, Београд 2017.
7. Radu Cosmin, *Crossings and Dwellings, or the Impossibility of the Black Box: The Romania-Yugoslavia Border's Closings and Openings, 1940's to 1980's*, A thesis submitted to the University Of Manchester for the degree of Master of Philosophy in the Faculty of Humanities, Manchester 2012.

Monografije i sinteze:

1. *110 ani de social-democratie în România*, București 2003.
2. *30 de ani de la inaugurarea oficială a sistemului hidroenergetic și de navigație Porțile de Fier I: 1972–2002*, coord. Radu Voinea, București 2003.
3. *A history of Romania*, ed. Kurt Treptow, Iasi, 1996.
4. Aćimović Ljubivoje, *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, Beograd 1978.
5. Aleksandrovich Medvedev Roy, Zhores A. Medvedev, *Khrushchev: the years in power*, New York 1976.
6. Alexandru Matei, *O tribună captivantă. Televiziune, ideologie, societate în România socialistă (1965–1983)*, București 2013.
7. Avramovski Živko, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986.
8. Banu Florian, *Mihai Caraman, un spion roman in Razboiul Rece*, București 2019.
9. Bărbulescu Ilie, *Românii față de Sârbi și Bulgari*, București, 1905.
10. Баев Ђ., *Военнополитическите конфликти след втората световна война и България*, София, 1995.
11. Bekić Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988.

12. Berend Ivan, *Centralna i istočna Evropa 1944–1993, Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001.
13. Betea Lavinia, Florin-Răzvan Mihai, Țiu Ilarion, *Viața Lui Ceaușescu*, Târgoviște 2015.
14. Bialer Seweryn, *Stalin's Successors: Leadership, Stability, and Change in the Soviet Union*, Cambridge 1982.
15. Bischof Günter, Karner Stefan, Ruggenthaler Peter, *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, Plymouth 2010.
16. Boffa Giuseppe, *Povijest Sovjetskog saveza. Od Domovinskog rata do položaja druge velesile–Staljin i Hruščov 1941–1964, II*, Opatija 1985.
17. Bogetić Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000.
18. Bogetić Dragan, *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nezavisnost*, Beograd 1990.
19. Bogetić Dragan, *Nesvrstanost kroz istoriju, Od ideje do pokreta*, Beograd 2019.
20. Bogetić Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije*, Beograd 2006..
21. Bogetić Dragan., Životić Aleksandar, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd 2010.
22. Bogle James and Joanna, *A Heart for Europe: The Lives of Emperor Charles and Empress Zita of Austria-Hungary*. Leominster 2005.
23. Boia Eugen, *The Apple of Discord in Romanian-Yugoslav Relations: The Banat Issue, 1944–1947, Belgrade's claims to the Romanian Banat*, Elyria 2015.
24. Bondžić Dragomir, *Između ambicija i iluzija: nuklearna politika Jugoslavije 1945–1990*, Beograd 2016.
25. Borșa Sanda, *Between Propaganda and Repression: the Collectivization of the Romanian Agriculture and the Metamorphoses of the Rural World (1949–1962)*, Cluj-Napoca 2013.
26. Bosomitu Ștefan, *Miron Constantinescu. O biografie*, Bucuresti 2014.
27. Bowen Jeremy, *Six Days: How the 1967 War Shaped the Middle East*, London 2000.
28. Борисович Едемский Андрей. От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах. Москва 2008.
29. Bregman Ahron, *A History of Israel*, New York 2003.
30. Бриза Јан, *Румунија: голгота и спасење*, Нови Сад 1990.
31. Bulei Ion, *Scurtă istorie a Românilor*, București 1996.
32. Burakowski Adam, *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu (1965-1989). Geniul Carpaților*, București 2011.
33. Cauter David, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*, Oxford 2003.
34. Церовић Љубивоје, *Знаменити Срби у румунским земљама*, Нови Сад 1993.
35. Церовић Љубивоје, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњих дана*, Београд 1997.
36. Церовић Љубивоје, *Срби у Румунију*, Нови Сад 1997.
37. Chang H.Gordon, *Friends and enemies: the United States, China, and the Soviet Union, 1948–1972*, Stanford 1991.
38. Chiper Ioan, Constantiniu Florin, Pop Adrian, *Sovietizarea Romaniei: perceptii anglo-americe (1944–1947)*, București 1993.
39. Chirîțoiu Mircea, *Intre David și Goliat: România și Iugoslavia în Balanța războiului rece*, Iași 2005.
40. Cioroianu Adrian, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, Bucharest 2005.
41. Clogg Richard, *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992.
42. Constantinescu Florin, *O istorie sincera a poporului roman*, Bucuresti 2002.

43. Croitor Mihai, *România și conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, Cluj-Napoca 2009.
44. Crowder A., *Legacies of 1968: Autonomy and repression in Ceaușescu's Romania, 1965–1989*, Ohio 2007.
45. Cvetković Lj. Vladimir, *Pogled iza gvozdene zavese*, Beograd 2014.
46. Čalić Mari-Zanin, *Jugoistočna Evropa, globalna historija*, Sarajevo 2020.
47. Čedomir Krunic, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije, I*, Beograd 2010.
48. Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja, Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd 1975.
49. Dedijer Vladimir, *Izgubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969.
50. Deletant Denis and Ionescu Mihai, *Romania and the Warsaw Pact*, Cold War International History Project, Washington 2004.
51. Deletant Dennis, *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*, London 1995.
52. Deletant Dennis, *Romania under Communism, Paradox and Degeneration*, London – New York 2019.
53. Diac Cristina, *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*, Târgoviște 2014.
54. Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura, agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988.
55. Dimić Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat (1944–1974)*, Beograd 2014.
56. Dimitrijević Bojan, *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*, Beograd 2014.
57. Dimitrijević Bojan, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd 2017.
58. Dimitrijević Duško, *Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije*, Beograd 2012.
59. Димић Љубодраг, *Између Истока и Запада, Југославија, велике силе и питање безбедности у Европи (1945–1975)*, Београд 2022.
60. Dudas Vasile, *Banatul in anii primei mari conflagratii mondiale*, Timisoara 2014.
61. Ђоровић Владимир, *Црна књига патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918*, (прештампано издање из 1920) Нови Сад 2015.
62. Đuvara Neagu, *Kratka istorija Rumuna za mlade*, Beograd 2004.
63. Елан Клод, *Живот и смрт Александра I краља Југославије*, Београд 1988.
64. Fischer David, *History of the International Atomic Energy Agency: the first forty years*, Vienna 1997.
65. Fischer Ellen Mary, *Nicolae Ceaușescu and the Romanian Political Leadership: Nationalization and Personalization of Power*, Harvard 1983.
66. Flemming T., *Berlin in the Cold War*, New York 2011.
67. Flora Radu, *Relațiile sârbo-române. Noi contribuții, Panciova, 1968*.
68. Friedman Jeremy, *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*, North Carolina 2015.
69. Frunză Victor, *Istoria stalinismului în România*, Bucharesti 1990.
70. Gašić Ranka, *Jugoslovenski Detroit*, Beograd 2017.
71. Гавриловић Никола, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове*, Нови Сад, 1997.
72. Georgescu Vlad, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, București 1992.
73. Гелер Михаил, Некрич Александар, *Утопија на власти, Подгорица 2000*.
74. Gheorghe Duca Ion, *Amintiri politice, Vol. 1*, Munchen 1981.
75. Giurescu Dinu, *Romania in the Second World War: 1939–1945*, New York 2000.
76. Гулић Милан, *Краљевина Југославија и Дунав, Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014.

77. Гулић Милан, *Од Батине до Галца, Дунав у југословенској политици према Совјетском Савезу 1944–1953*.
78. Hanter Robert, *Security in Europe*, London 1969.
79. Harald Wydra, *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge 2007.
80. Herța Laura-Maria, *Construcția amenințării titoiste și impunerea modelului sovietic, Conflictul româno-iugoslav prin lentila socio-constructivistă (1948–1954)*, Cluj-Napoca 2016.
81. Hitchins Keith, *A Concise History of Romania*, Cambridge 2014.
82. Hodos N. George, *Show trials: Stalinist purges in Eastern Europe, 1948–1954*, New York 1987.
83. Holzer Jerzy, *Komunizam u Europi: povijest pokreta i sustava vlasti*. Zagreb, 2002.
84. Hoptner Jakob, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973.
85. Iașin Sașa, *Scurt istoric al sârbilor din România*, 2018.
86. Ionescu Ghica, *Communism in Romania 1944–1962*, London 1964.
87. Ionescu Ghica, *Comunismul în România*, București 1994.
88. Ionescu Ghiță, *The Reluctant Ally: a study of communist Neo-colonialism*, London 1965,
89. *Историја Савеза комуниста Југославије*, ур. Љубиша Вујошевић, Београд 1985.
90. *Историја српског народа*, књ. V-1, Београд 1981.
91. Jankulov Borislav, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad 1961.
92. Janjetović Zoran, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*, Beograd 2022.
93. Јаковиљевић Ранко, *Историја једне границе*, Београд 2010.
94. Јовановић Јадранка, *Jugoslavija u Savetu bezbednosti 1945–1985*, Beograd 1990.
95. Јорга Николае, *Историја Румуна и њихове цивилизације*, Вршац 1935.
96. Judt Tony, *Postwar, A History of Europe since 1945*, New York, 2005.
97. *Југословенска држава 1918–1998*, ур. Ђорђе Пиљевић, Београд 1999.
98. King R., *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*, Cambridge 1973.
99. Kisindžer Henri, *Diplomatija*, Beograd 2016.
100. Klasić Hrvoje, *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012.
101. Кнежевић Бранка, *Манастир Манастирица – предање и историја*, Београд 1985.
102. *Koliko se poznajemo, iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*, ur. Alena Peškova, Novi Sad 2014.
103. Koltai Ferenc, László Rajk and his Accomplices before the People's Court, Budapest 1949.
104. Kostić Slobodan, *Srbi u rumunskom Banatu, istorijski, brojni i ekonomski-pregled pregled za 1940*, Temišvar 1940.
105. Кремптон Џ. Ричард, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
106. Kurlansky M., *1968 – godina koja je uzdrmala svijet*, Zagreb 2007.
107. Кукобат Илија, *Совјетски утицаји на југословенско ваздухопловство 1944–1949: Између сарадње и супротстављања*, Београд 2020.
108. Lampe R. John, Prickett O. Russell, Ljubiša S. Adamović, *Yugoslav-American economic relations since World War II*, Durham 1990.
109. Лакер Волтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
110. *Lecții în ajutorul celor care studiază istoria P.M.R.*, București 1961.
111. Lempí R. Džon, *Jugoslavija kao istorija, Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004.
112. Lendvai Paul, *One Day That Shook the Communist World: The 1956 Hungarian Uprising and Its Legacy*, Princeton 2008.

113. Leuchtenburg E. William, *Franklin D. Roosevelt and the New Deal*, New York 2009.
114. Leustean N. Lucian, *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947–65*, New York 2009.
115. Levy Robert, *Ana Pauker—The Rise and Fall of a Jewish Communist*, California 2001.
116. Леовац Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1968)*, Београд 2015.
117. Louis Shlaim Avi, Roger William, *The 1967 Arab–Israeli War: Origins and Consequences*, Cambridge 2012.
118. Ломпар Растко, *Димитрије Љотић, учитељ или фарисеј*, Београд 2021.
119. Лопушина Марко, *Срби у Источној Европи, књ. 1*, Нови Сад 2014.
120. Лопушина Марко, *Срби у Источној Европи, књ. 2*, Нови Сад 2016.
121. Lungu Corneliu Mihai, Retegan Mihai, *1956 explozia: percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*, București 1996.
122. Луис Гедис Џон, *Хладни рат*, Београд 2003.
123. Maran Mircea, *Românii din Voivodina: istorie, demografie, identitate românească în localitățile Voivodinei*, Zrenjanin 2009.
124. Maran Mirča, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945–1952*, Vršac 2008.
125. Maran Mirča, *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*, Pančevo 2004.
126. Maran Mirča, *Rumunski putnici u Srbiji*, Pančevo–Vršac 2017.
127. Marer Paul, *Soviet and East European Foreign Trade, 1946–1969, Statistical Compendium and Guide*, Indiana 1972.
128. Marinko Paunović, *Đerdap i Timočka krajina*, Zagreb 1970.
129. Marinković B. Pribislav, *Velikani. Znamenite ličnosti cincarskog porekla u istoriji Srba*, Београд 2005.
130. Marković J. Predrag, Čedomir Antić i Danilo Šarenac, *Korak ispred vremena – 125 godina Simensa u Srbiji*, Београд 2012.
131. *Marshal Tito and Nicolae Ceaușescu, The Lives and Legag Notorious Non Soviet Leaders*, Charles River Editors, 2018.
132. Маринковић Ђ. Александар, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд 2004.
133. McDermott Kevin, Stibbe Matthew, *Eastern Europe in 1968: Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*, Cham 2018.
134. Medvedev Roy, *Khrushchev*, Oxford 1982.
135. Milin Miodrag, Stepanov Ljuba, *Srbi iz Rumunije u Baraganској голготи*, Vršac 2002.
136. Milošević Zoran, *Anatomija rumunske politike*, Šabac 2017.
137. Mirdita Zef, *Vlasi. Starobalkanski narod*, Zagreb 2009.
138. Misha Glenney, *The Balkans 1804–1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London 1999.
139. Милан Стојадиновић: *политика у време глобалних ломова*, ур. Миша Ђурковић, Београд 2013.
140. Милин Андреј, Милин Миодраг, *ССКДУР или Срби из Румуније на барикадама Хладног рата*, Темишвар 2009.
141. Милин Миодраг, Михајлов Цветко, Андреј Милин, *Срби у Бараганској голготи: нови прилози*. Темишвар 2016.
142. Милосављевић Богољуб, *Коришћење Дунава у индустријске сврхе, са посебним освртом на југословенско-румунске споразуме*, Београд 1982.
143. Митровић Андреј, *Разграничење Југославије са Мађарском и Румунијом, (прештапано издање)*, Нови Сад 2019.

144. Митровић Андреј, *Југославија на конференцији мира у Паризу 1919–1920*, (прештампано издање), Нови Сад 2019.
145. Митровић Немања, *Тито–Чаушеску: године зближавања*, Београд 2020.
146. Мићић Срђан, *Од бирократије до дипломатије, Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*, Београд 2018.
147. Mocanu Radu Marin, *Cazarma scriitorilor*, Bucuresti 1998.
148. Moraru C., *Politica externă a României, 1958–1964*, București 2008.
149. Musat Mircea, Ardeleanu Ion, *Political life in Romania 1918–1921*, Bucurest 1982.
150. Neagoe Stelian, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 1995*, Bucharest 1995.
151. Ocetea Andrej, *Istoriја rumunskog naroda*, Novi Sad 1979.
152. Onilov Tatiana, *Generalul Pavel Kiseleff, Principatele Române și Regulamentele Organice (1829–1834)*, București 2020.
153. Oren B. Michael, *Six days of war: June 1967 and the making of the modern Middle East*, Oxford 2002.
154. Расапа Ion, *Mostenirea Kremlinului*, București 1993.
155. Păiușan Cristina, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România: o cronologie politică 1945–1989*, București 2002.
156. Pajps Ričard, *Komunizam– Kratka istorija*, Beograd 2004.
157. Рауповић Маринко, *Ђердап и Тимочка крајина*, Zagreb 1970.
158. Павловић Б. Будимир, *Краљица Марија Карађорђевић – велики српски добротвор и задужбинар*, Београд 2000.
159. Павловић Момчило, *За Тита или за краља, Избори за уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд 2019.
160. Павловић Момчило, *Српско село 1945–52, Откуп*, Београд 1997.
161. Реџићан Овидију, *Istoriја Rumuna*, Beograd 2015.
162. Пејкић Јован, *Tito na Ђердапу*, Negotin: Krajina 1984.
163. Pertot Vladimir, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Analiza razdoblja između 1919. i 1968*, Zagreb 1971, 245.
164. Petranović Branko, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1989.
165. Petranović Branko, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, knj. 2, Beograd 1988.
166. Petranović Branko, *Istoriја Jugoslavije 1918–1988: Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, knj. 3, Beograd 1988.
167. Petranović Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
168. Petrović Vladimir, *Etničko čišćenje: geneza koncepta*, Beograd 2019.
169. Petrović Vladimir, *Titova lična diplomatija*, Beograd 2010.
170. *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, ур. Митар Пешићан, Катарина Мано-Зиси, Миљко Ковачевић, Нови Сад 1994.
171. Pirjevec Jože, *Tito i drugovi, I*, Beograd 2013.
172. Popi Gligor, *Formiranje, razvoj i delovanje Rumunske stranke (1923–1929)*, Novi Sad 1974.
173. Popi Gligor, *Jugoslovensko-rumunski odnosi 1918–1941*, Vršac 1984
174. Popi Gligor, *Români din Voivodina în viața publică postelică*, Novi Sad 2002.
175. Popi Gligor, *Românii din Banatul Sârbesc (1941–1996)*, II, Pančevo 1998.
176. Popi Gligor, *Rumuni u jugoslovenskom Banatu između dva rata (1918–1941)*, Novi Sad 1976.
177. Попов Јелена, *Narodni front u Vojvodini 1944–1953*, Novi Sad 1986.
178. Popović Vasilija, *Iz istorije Televizije Beograd*, Beograd 1986.

179. Попов Јелена, *Драма на војвођанском селу 1945–1952*, Нови Сад 2002.
180. Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцинга*, Београд 2015.
181. Поповић Ј. Душан, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд 1937.
182. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, red. Rodoljub Čolaković, Dragoslav Janković, Pero Morača, Београд 1963.
183. Previšić Martin, *Povijest Golog otoka*, Zagreb 2019.
184. Pržić Ilija, *Zaštita manjina prema ugovoru o miru 1919–1920. godine i suverena prava države*, Београд 1922.
185. *Radio Novi Sad, Redacția programului în limba română 1949–2004*, priredio Pavel Gătăianțu, Novi Sad 2004.
186. Radu Mocanu Marin, *Cazarma scriitorilor*, Bucuresti 1998.
187. Rady Martyn, *Romania in Turmoil: A Contemporary History*, New York 1992.
188. Remington Robin Allison, *The Warsaw Pact. Case studies in communist conflict resolution*, Cambridge 1971.
189. Retegan Mihai, *In the Shadow of the Prague Spring: Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia, 1968*, Bucharest 2000.
190. Reynolds D., *One world divisible, A global history sins 1945*, London 2001.
191. Ronald Haly Linden, *Bear and Foxes, The International Relations of the East European States, 1965–1969*, New York 1979.
192. Sangster Andrew, *The Times, Life and Moral Dilemma of Beria*, Cambridge 2019.
193. Savrijanos Leften, *Balkan posle 1453. godine*, Београд 2005.
194. Scurtu Ioan, *Istoria contemporană a României (1918–2005)*, Bucuresti, 2005.
195. Simić Dragoslav, Milan Petrović, *Dražesni KGB – javi se*, Београд 2009.
196. Скоко Саво, *Други Балкански рат 1913*, књ. 2, Београд 1975.
197. Сладек Здењек, *Мала Антанта 1918-1938: њене привредне, политичке и војне компоненте*, Београд 2019.
198. Соболев Дмитрий: *Хроника советской гражданской авиации 1941–1960*, Москва 2020.
199. Șperlea Florin, *De la armata regală la armata populară. Sovietizarea armatei române, 1948-1955*, București, 2003.
200. *Срби у Румунији за време комунизма*, ур. Андреј Милин, Миодраг Милин и Цветко Михајлов, Темишвар 2011.
201. Staar F. Richard, *Communist Regimes in Eastern Europe*, Stanford 1977.
202. Steininger Rolf, *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*, New York 1990.
203. Stojanović Dubravka, *Rađanje globalnog sveta 1880–2015*, Београд 2015.
204. Stojanović Milinko, *Goli otok–Anatomija zločina*, Београд 1991.
205. Stojanović Trajan, *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Београд 1997.
206. Степанов Љубомир, *Савез Срба у Румунији*, Темишвар 2016.
207. Стојанов Павле, *Југословенска национална мањина у Румунији*, Београд 1953.
208. *Штампарија у Римнику и обнова штампанга српских књига 1726. године*, Нови Сад 1976.
209. Tatu Michel, *Power in the Kremlin, From Khrushchev to Kosigin*, New York 1969.
210. Taubman William, *Khrushchev: The Man and His Era*, London 2003.
211. *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, Vol. II, ed. M. C. Kaser, Oxford 1986.
212. *The Economic history of Eastern Europe, 1919–1975*, Vol. III (Institutional Change within a Planned Economy), ed. Michael Charles Kaser, Oxford 1986.
213. *The Tito–Stalin Split, 70 Years After*, eds. Tvrtko Jakovina and Martin Previšić, Zagreb–Ljubljana 2020.

214. Tismăneanu Vladimir, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, București 1995.
215. Tismăneanu Vladimir, *Promises of 1968: Crisis, Illusion, and Utopia*, Budapest 2011.
216. Tismăneanu Vladimir, *Raport final, Comisia Prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România*, București 2006.
217. Tismăneanu Vladimir, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, 2005.
218. Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
219. Trifon Nikola, *Cincari. Narod koji nestaje*, Beograd 2010.
220. Tripković Đoko, *Jugoslavija –SSSR 1956–1971*, Beograd 2012.
221. *Triunghiul suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, vol. I, ed. Mihai Croitor and Sandra Borsa, Cluj-Napoca 2014.
222. Tudor Alina and Catanus Dan, *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu – Iosif Chișinevschi 1956–1961*, Bucharest 2001.
223. Țurlea Petre, *Românii din Serbia 1940–1944*, București 2012.
224. Vanku Milan, *Mala Antanta 1920–1938*, Užice 1969.
225. Vanku Milan, *Srpsko-jugoslovensko rumunski odnosi kroz vekove*, Beograd 2005.
226. Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzorci i posledice poraza*, II, Beograd 1982.
227. Verona Sergiu, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania 1944–1958*, London 1992.
228. Vestad Od Arne, *Globalni hladni rat. Intervencije u Trećem svetu i oblikovanje našeg doba*, Beograd 2008.
229. Viorel Marineasa, Daniel Vighi, Valentin Sămîntă, *Deportarea în Bărăgan – Destine, documente, reportaje*, Timisoara 1996.
230. Војводић Славко, *Речник славизама у румунском језику*, Кикинда 2008.
231. Vučetić Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd 2019.
232. Vuic Jason, *The Yugo. The Rise and Fall of the Worst Car in History*, New York 2010.
233. Vukadinović Radovan, *Odnosi među evropskim socijalističkim državama, SEV i Varšavski ugovor*, Zagreb 1970.
234. Vultur Smaranda, *Istorie trăită – Istorie povestită. Deportarea în Bărăgan, 1951–1956*, Timișoara 1997.
235. Zavatti Francesco, *Writing History in a Propaganda Institute, Political Power and Network Dynamics in Communist Romania*, Stockholm 2016.
236. Зечевић Р. Радоје, *Србија и међународни положај Бердана, историја и садашњост*, Београд 2000.
237. Žic Zoran, *Mesto i uloga Organizacije Varšavskog ugovora u međunarodnim odnosima u Evropi*, Beograd 1978.
238. Životić Aleksandar, *Jugoslavija i Suecka kriza 1956–1957*, Beograd 2008.
239. Животић Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011.

Članci:

1. Abraham Florin, „Gheorghe Gheorghiu-Dej and Romania's Eastern Neighbourhood“, *Eurolimes*, Vol. 11 (Spring 2011), 11–29.
2. Albert Carmen, „Ocupația sârbă din Banat în memorialistica bănățeană (1918–1919)“, *Analele Banatului, S.N. Arheologie și Istorie*, XIX (2011), 449–456.
3. Александровна Быков Елизавета, Олеговна Гриднева Анна, „Югославский фактор в восстании в Венгрии 1956 года и его влияние на советско-югославские отношения“, *Конфликтология/nota bene*, но. 1 (2021), 1–12.
4. Avram Cezar, „Relațiile Româno-Iugoslave în perioada confruntării dintre stalinism și titoism“, *Arhivele Olteniei*, serie nouă, nr. 35, 2021, 201–212.
5. Avramovski Živko, *Pitanje sovjetsko-rumunskog pakta i pad Tituleskua i posledice za rumunsku spoljno političkuorijentaciju* (Poseban otisak iz knjige Istorija XX veka – Zbornik VII), Beograd 1971, 54–58.
6. Bacon M. Walter, „Romania“ in: *Communism in Eastern Europe*, ed. by Teresa Rakowska-Harmstone, Bloomington 1984, 177–178.
7. Bajora Antolie, Bogdan-Tudor Constantinov, „Rumunsko-jugoslovenski odnosi, od sukoba do saradnje (1948–1964)“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Vol. 8, 2021, 133–148.
8. Banac Ivo, „Yugoslav Cominformist Organizations and Insurgent Activity: 1948-1954“, in: *At the Bink of Wor and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspectiue*, ed. W. Vucinich, New York 1982, 247–248.
9. Bara Mario, „Prešućeni karaševski Hrvati: Karaševci u vojvođanskom dijelu Banata“, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 2011, 57–84.
10. Баева И., „1968 – повратна за Источна Европа“, у: *1968 – четрдесет година после*, 27–50.
11. Békés Chaba, „The 1956 Hungarian Revolution and international politics“, *Storia e politica. Annali della Fondazione Ugo La Malfa*, XXX (September 2016), 23–41.
12. Бјелаяц Миле, „Ратни губици Србије у Првом светском рату – контроверзе око бројева“, *Токови историје*, 1(2021), 41–84.
13. Boca Ioana, „Romania after the Hungarian revolution of 1956, The Reaction Of The Authorities To Student Protests“, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006), ed. János M. RAINER and Katalin SOMLAI, Budapest 2006, 38–47.
14. Bogetić Dragan, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije“, *Istorija 20. veka*, 2 (2004), 123-154.
15. Bogetić Dragan, „Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom“, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, zbornik, Beograd 1999, 46–47.
16. Bogetić Dragan, „Jugoslavija i „Plan Rapacki“. Prilaz Jugoslavije i Poljske pitanju bezbednosti u Evropi“ u: *Jugoslavija i Poljska u XX veku, Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije*, ur. Momčilo Pavlović, Beograd 2017, 283–300.
17. Bogetić Dragan, „Jugoslavija između Istoka i Zapada“, u: *1968 – četrdeset godina kasnije*, 13–36.
18. Bogetić Dragan, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj“, u: *1968 – četrdeset godina posle*, 129–162.
19. Bogetić Dragan, „Sjedinjene Američke Države i formiranje Balkanskog pakta 1952–1955“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1 (2001).

20. Boia Eugene, "The Withdrawal of Soviet Troops from Romania, 1955–1958", *Proceedings of the Ohio Academy of History, Ohio Academy of History Annual Meeting*, 8–9 April 2005, held at Wittenberg University, Springfield 2009, 11–24.
21. Bondžić Dragomir, „Uloga srpskih i hrvatskih naučnika u kreiranju nuklearne politike“, u: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza*, knj. 2, ur. Bojan Dimitrijević i Hrvoje Čapo, Beograd–Zagreb 2022, 141–158.
22. Borozan Đorđe, „Posrednik mira između „gvozdениh zavjesa“ (Razgovori Tito-Hruščov u Kremlju 1956. godine)“, *Vojno-istorijski glasnik*, 2–3 (1997), 133–153.
23. Богетић Драган, „Прекид Дипломатских односа Југославије и СР Немачке“, *Часопис Архив*, бр. 1/2(2005), 102–114.
24. Бојковић Душан, „Српски добровољци у борбеним операцијама у Добруци 1916“, у: *Лексикон Првог светског рата у Србији*, ур. Момчило Павловић, Београд 2015, 92–94.
25. Brenner Philip, „Cuba and the Missile Crisis“, *Journal of Latin American Studies*, Vol. 22, No. 1 (Februar, 1990).
26. Buga Vasile, „Relațiile româno-sovietice, 1953–1958 (II)“, *Arhivele totalitarismului*, 3–4 (2004), 45–63.
27. Bukur Marija, „Kralj Karol II Rumunski“, *Balkanski diktatori: diktatori i autoritarni vladari jugoistočne Evrope*, ur. Bernd J. Fišer, Beograd 2009, 87–117.
28. Бундало Зоран, Милосављевић Милан, Најкраћа пруга на свету – Сипска локомотивска вуча“, у: *Дунавом кроз Бердапску клисуру*, зборник радова са научног скупа Историја пловидбе Бердапском клисуром одржаног 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и технике, ур. Гордана Каровић, ПИСУС 9–10, Београд 2019, 181–208.
29. Câmpeanu Pavel, „Încăunarea“, *Revista „22“*, nr. 33 (2001), 15–16.
30. Caravelli M. John, „Soviet and Joint Warsaw Pact Exercises: Functions and Utility“, *Armed Forces & Society*, vol. 9, no. 3(1983), 393–426.
31. Catalan Gabriel, Mircea Stanescu, „Scurtă istorie a Securității“, *Sfera Politicii*, 109 (2004), 38–41.
32. Cătănuș Dan, „Declarația din aprilie 1964: context istoric și ecou internațional“, *Arhivele Totalitarismului*, nr.3–4(2006), 118–124.
33. Cătănuș Dan, „Reluarea relațiilor româno-iugoslave. Vizita lui Tito la București, 23–26 iunie 1956“, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3–4, București, 2004, 72–86.
34. Ceobanu Adrian-Bogdan, „From Victoria Boulevard to Brancova Ulita. A Romanian Diplomat In Belgrade: Constantin G. Nanu(1905–1906)“, *Revue Roumaine d'Histoire*, Volume LVIII, No. 1–4 (2019), 1–13.
35. Constantiniu Florin, „Diplomație curojoasă“, *Dosarele Istoriei*, 11(2006).
36. Copilaș Emanuel, „Economical divergences and geopolitical opportunities. Romanian. Foreign Policy in the last period of Gheorghiu-Dej Regime“, *Revista Română de Geografie Politică*, no. 2, (November 2010), 356–374.
37. Crăciun Corneliu, „Uniunea Patrioților în Bihor“, *Revista Crisia*, vol. 39 (2009), 299–310.
38. Croitor Mihai „An Episode of the Romanian-Soviet Differences. The medium body weight of slaughtered pigs in Romania“, *Historia, Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Vol. 56, Nr. 2(2011), 105–115.
39. Culiciu Cristian, „Teohari Georgescu: a short biography of the minister who transformed Romania into a communist state“, *Romanian Journal of History and International Studies*, vol. IV, no. 2 (2017), 99–129.
40. Cvetković Lj. Vladimir, „Nikolae Čaušesku na VIII kongresu SKJ: jugoslovenske impresije, *Tokovi istorije*, 1–2(2006), 212–226.

41. Cvetković Lj. Vladimir, Jugoslavija, Zapad i susedne zemlje „narodne demokratije“ posle Beogradske deklaracije 1955”, *Istorija 20. veka*, 3 (2012), 149–162.
42. Cvetković Srđan, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine 20. juna 1945“, *Istorija 20. veka*, br. 1 2011, 189–200.
43. Цветковић Љ. В., „Југословенско-румунски односи у данима совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. године“, у: *1968 – четрдесет година касније*, 163–181.
44. Цветковић Љ. Владимир, „Дипломатске мисије ФНРЈ у Софији, Букурешту и Тирани 1953–1954: повратак амбасадора, услови рада и инциденти“, у: *Југословенска дипломатија 1945–1961*, зборник радова, ур. Слободан Селинић, Београд 2012, 205–222.
45. Цветковић Љ. Владимир, „Економски односи Југославије и Румуније 1945–1948. године“, *Токови историје*, 1 (2021), 165–190.
46. Цветковић Љ. Владимир, „Југословенско/српско-румунски односи током 1941. године, у: *Други светски рат, 75 година касније*, том 1, ур. Далибор Денда, Бојан Димитријевић, Дмитар Тасић, Београд 2021.
47. Цветковић Љ. Владимир, „Одјек Београдске конференције 1961. године у суседним земљама Источног блока“, *Токови историје*, 1(2017), 155–171.
48. Цветковић Љ. Владимир, „Прве иницијативе за обнову економских односа Југославије са земљама „народне демократије“ у суседству 1953–1954“, *Архив, часопис Архива Југославије*, 1/2 (2012), 156–172.
49. Цветковић Љ. Владимир, „Црвена армија на Дунаву, ослобођење Београда и тежња Срба из Румуније ка присаједињењу Југославији 1944–1945“, у: *Ослобођење Београда 1944*, Београд 2010, 168–184.
50. Цветковић Љ., „Обнова дипломатских односа Југославије и Румуније после Другог светског рата“, *Токови историје*, 1(2022), 131–150.
51. Цвркота Сања, „Нова истраживања о српској православној епархији темишварској“, *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*, ур. Ненад Васић, Сандра Давидовић, Београд 2020, 173–174.
52. Dimić Lj., „Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje 1955-1956“, *Tokovi istorije*, 1–4 (1998), 23–59.
53. Dimić Ljubodrag, „Plan „Gomulka“ i stavovi jugoslovenskog državnog i partijskog vrha o pitanju evropske bezbednosti 60-ih godina XX veka“, у: *Jugoslavija i Poljska u XX veku, Međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije*, ур. Momčilo Pavlović, Београд 2017, 301–322.
54. Dimić Ljubodrag, „Titovo putovanje u Indiju i Burmu 1954–1955. Prilog za istoriju hladnog rata“, *Tokovi istorije*, 3–4 (2004), 27–54.
55. Dimić Ljubodrag, Jugoslovensko-sovjetski односи 1953–1956“, у: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, ур. Đoko Tripković, Београд 1999.
56. Dimitrijevic Bojan, „UNEF: The Yugoslav Contingent, Yugoslav Army Contingent in the Sinai Peninsula 1956–1967“, *Middle East@War*, vol. 25 (2019).
57. Димић Љубодраг, „Година 1968 – исходиште нове југословенске спољнополитичке оријентације“, у: *1968 – четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, Београд 2008.
58. Димић Љубодраг, „Држава, интегрално југословенство и култура“, *Књижевност*, 1–2–3 (1994), 171–207.

59. Димић Љубодраг, „Јосип Броз и Никита Сергејевич Хрушчов. Разговори у Београду 27. мај–2. јун 1955“, *Историјски гласник*, Орган Историјског друштва СРС, 1–2 (1997), 35–67.
60. Димић Љубодраг, „Југословенски државни врх и политичка смена Никите Сергејевича Хрушчова“. у: *Србија и Русија 1814–1914–2014*, Београд 2016, 371–398.
61. Димић Љубодраг, „Министарски савети Краљевине Југославије 1918–1941“, *Владе Србије: 1805–2005*, ур. Радош Љушић, Београд 2005, 245–272.
62. Добривојевић Ивана, „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра“, *Историја 20. века*, 2 (2008), 131–161.
63. Драгишић Оливера, „Покрет у планинама: антикомунистички покрет отпора у Румунији 1944–1962. године“, *Токови историје*, 2 (2020), 161–184.
64. Dobrinescu Florin Valeriu, „Cu privire la raporturile româno-iugoslave (1945-1947)“, *Cercetări istorice*, (serie nouă), vol. IX–X, 1978–1979.
65. Dorogostaisky Leonard, „Ultimul val (1950–'56). Inutila povară a liniei de fortificații construită la granița cu Iugoslavia“, *Arheovest*, nr. VIII: In Honorem Alexandru Radulescu, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara 2022, 687–723.
66. Dostanić Radmilo, „Teodor Janković Mirijevski“, *Pedagoška stvarnost: časopis za školska i kulturno-prosvetna pitanja*, god. 42, br. 7/8 (1996).
67. Dragomir Elena, „The creation of the Council for Mutual Economic Assistance as seen from the Romanian archives“, *Historical Research*, Volume 88, Issue 240 (may 2015), 355–379.
68. Dragomir Elena, „The Formation of the Soviet Bloc’s Council for Mutual Economic Assistance: Romania’s Involvement“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, No. 1 (2012), 34–47.
69. Dumitru Laurențiu-Cristian, „Romania and the Communist Bloc 1964–1968: Geopolitical Assessment“, *Bulletin of “Carol I” National Defence University*, No. 2(2012), 1–11.
70. Đuričić Siniša, „Grof Đorđe Branković između istoriografije i političkog oportunitizma“, у: *Историја и интерпретација: тумачи и тумачења војвођанске прошлости*, ур. Момир Самарџић, Нови Сад 2020, 10–27.
71. Đurović S., „Industrija Srbije na početku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Istorija XX veka*, 1 (1969).
72. Evangelista Matthew, „Why Keep Such an Army?“ Khrushchev’s Troop Reductions, *Working Paper No. 19*, Cold War International History Project, Washington 1997.
73. Falls Donald, „Soviet Decision-Making and the Withdrawal of Soviet Troops from Romania“, *East European Quarterly*, vol. XXVII, no.4 (1993), 488–490.
74. Ferring L. Robert, „The Austrian State Treaty of 1955 and the Cold War“, *The Western Political Quarterly*, vol. 21, no. 4 (Dec., 1968), 651–667.
75. Gaćeša Nikola, „Agrarna reforma i kolonizacija u Vojvodini 1945–1948“, у: *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad 1995, 450–477.
76. Gaćeša Nikola, „Položaj vojvođanskih Rumuna u agrarnoj reformi i kolonizaciji između dva svetska rata“, *Savremeno obrazovanje 3, Prilozi za istoriju Rumuna*, Novi Sad 1970, 109–126.
77. Garthoff L. Raymond, „When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact“, *Cold War International History Project Bulletin*, no. 5 (Spring 1995).
78. Gheorghe Eliza, „Atomic Maverick: Romania’s negotiations for nuclear technology, 1964–1970“, *Cold War History*, vol. 13, no. 3 (2013), 373–392.
79. Gibianski Leonid, „Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2 (1996), 153–156.

80. Ginor Isabella, „The Cold War’s Longest Cover-Up: How and Why the USSR Instigated the 1967 War”, *Middle East Review of International Affairs*, 7 (2003).
81. Глигоријевић Бранислав, „Југословенско-румунска конвенција о уређењу мањинских школа Румуна у Банату 1933. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 7 (1973), 79–103.
82. Gnjatović Dragana, „Kneževina Srbija na putu ka evropskim monetarnim standardima“, *Bankarstvo*, br. 2 (2015).
83. Goldstein Yossi, „The Six Day War: the war that no one wanted“, *Israel Affairs*, Volume 24, no. 5 (2018), 767–784.
84. Granville Johanna, „Dej-a-Vu: Early Roots of Romania's Independence,” *East European Quarterly*, XLII, vol. 4 January 2009, 368–404.
85. Granville Johanna, „Hungary, 101: Seven Ways to Avoid a Revolution and Soviet Invasion of Romania“, *Cold War History*, vol. 10, no. 1 (February 2010), 81–106.
86. Granville Johanna, „If Hope is Sin, Then We Are All Guilty”: Romanian Students’ Reactions to the Hungarian Revolution and Soviet Intervention 1956–1958”, *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, no. 1905 (2008), 1–78.
87. Gulić Milan, „Yugoslav authorities and construction of the Iron Gates hydroelectric power plants”, *Tibiscum* 5/2015, 511–528.
88. Gulić Milan, „Dunav kao Berlinski zid istoka: represija, propaganda i prijetnja na obalama rijeke tokom sukoba Jugoslavije sa zemljama Informbiroa“, u: *Polska i Jugoslawia w stosunkach miedzynarodowych po II wojnie swiatowej*, redakcija M. Pavlović, N. Stambolija, Andrzej Zaćminski, Bydgoszcz 2014, 28–46.
89. Gulić Milan, „Važnost Dunava i Đerdapa u ratnim operacijama na području Jugoslavije 1941–1944”, *Istorija 20. veka*, 3 (2012), 39–62.
90. Gulić Milan, Ninković Momir, Mješovita jugoslovensko-sovjetska društva slučaja JUSTE, *Istorija 20. veka*, 1(2014), 143–163.
91. Гулић Милан, „Београдска дунавска конференција 1948“, *Токови историје*, 1 (2013), 173–202.
92. Гулић Милан, „Ђердапска речна управа“, у: *Дунавом кроз Ђердапску клисуру*, зборник радова са научног скупа Историја пловидбе Ђердапском клисуром одржаног 27. и 28. септембра 2016. у Музеју науке и технике, ур. Гордана Каровић, ПИЛУС 9–10, Београд 2019, 141–180.
93. Гулић Милан, „Питање Ђердапа између два свјетска рата“, *Токови историје*, 1 (2014), 175–199;
94. Гулић Милан, „Стварање Ђердапске речне управе 1953. године као један од првих знакова промјене у односима Југославије и совјетског блока“, *Архив Југославије*, 1–2 (2012), 142–156.
95. Haynes Ann Rebecca, „A New Greater Romania? Romanian Claims to the Serbian Banat in 1941”, *Central Europe*, Vol. 3, No. 2 (2005), 99–120.
96. Хорват Александар, „Барањска република 1921. године“, *Рад Музеја Војводине*, бр. 56 (2014), 127–137.
97. Iancovici Sava, „Din legăturile lui Miloş Obrenovici cu Ţara Românească”, *Romanoslavica*, Bucureşti V, 1962.
98. Iordachi Constantin and Dobrinicu Dorin, „The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962“, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, editors. Constantin Iordachi and Arnd Bauerkamper, Budapest and New York 2014, 251–292.

99. Iordachi Constantin, „The Legion Archangel Michael in Romania 1927–1941“, *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, ed. John R. Lampe and Ulf Brunnbauer, London 2021, 248–256.
100. Janjetović Zoran, „Vojvođanski Nemci i stvaranje jugoslovenske države“, *Mitološki zbornik* 41 –Sto godina od prisajedinjenja Vojvodine Srbiji, Rača 2019, 143–144.
101. Jašetrović Zoran, „Југословенски Банат 1941, године“, у: *Срби и рат у Југославију 1941. године*, ур. Драган Алексић, Београд 2014.
102. Jones Christopher, „The Warsaw Pact: Military exercises and Military Interventions“, *Armed Forces & Society*, vol. 7, no. 1 (1980), 5–30.
103. Jovanov Tanasije, „Teodor Janković Mirijevski i prvi koraci srpske i rumunske pedagoške misli“, *Simpozijum o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim odnosima: Actele Simpozionului dedicat reltairilor sîrbo (iugoslavo) - române* (Vršac.22-23.V 1970).
104. Kassimeris Christos, „Causes of the 1967 Greek Coup“, *Democracy and Security*, Vol. 2, No. 1 (2006), 61–72.
105. Karra B., „Победа демократских снага у Румунији“, *Политичка библиотека*, ур. Танасије Младеновић, бр. 23 (1947).
106. Keckes Gustav, „The Suez crisis and the 1956 Hungaria Revolution“, *East European Quarterly*, vol. 35, no. 1 (2001), 47–58.
107. Kemp-Welch Tony, "Dethroning Stalin: Poland 1956 and its legacy." *Europe-Asia Studies*, vol. 58, no. 8 (2006), 1261–1284.
108. Kiraly Bela, „The Hungarian Army under Soviet Control” in: *20th Century Hungaria and the Great Powers*. New York, 1995.
109. Kovačević Katarina, „The Refugee problem in Yugoslavia”, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006), ed. János M. Rainer and Katalin Somlai, Budapest 2006, 111–128.
110. Kovačević Katarina, „Yugoslav-Hungarian Relations 1953 – 1956“, u: *Velike sile i male države u Hladnom ratu-slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005.
111. Lawson W. Colin, “National Independence and Reciprocal Advantages: The Political Economy of Romanian-South Relations”, *Soviet Studies*, Vol. 35, no. 3 (jul 1983): 362–375.
112. Lăzărescu Emil, „Nicodim de le Tismana si rolul său în cultura veche românească I (pîna in 1385)“, *Romanoslavica*, XI, Bucuresti 1965.
113. Leustean N. Lucian, „Constructing Communism in the Romanian People's Republic. Orthodoxy and State, 1948–49“, *Europe-Asia Studies*, Vol. 59, No. 2 (March, 2007), 303–329;
114. Lowenthal Richard, „National Interests and the Orthodox Faith”, *Sino-Soviet Rivalry*, ed. Climent Zablocki, New York 1966, 31–32.
115. Luburić Radoica, „Hladni rat i sukob Staljin – Tito u sovjetskoj informbirovske i politemigrantske štampi“, *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945–1955*, ur. Ljubodrag Dimić, Beograd 2005.
116. Лубурић Радоица, „Политичка емиграција из информбироовских земаља у Југославији (1948–1953)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3 (1996) 215–228.
117. MacGregor A. Douglas, „Uncertain Allies? East European Forces in the Warsaw Pact“, *Soviet Studies*, vol. 38, no. 2 (Apr., 1986), 227–247.
118. Maran Mirča, Aleksandra Đurić-Milovanović, „Kulturna udruženja Rumuna u Vojvodini”, *Етнолошко-антрополошке свеске* 24 (2014), 70–84.
119. Maran Mirča, Nevena Knežević, „Vršačka gimnazija i daroviti učenici“, u: *Dostignuća i perspektive u obrazovanju darovitih*, 24. tematski zbornik Visoke škole strukovnih studija za

- vaspitače „Mihailo Palov“, ur. Grozdanka Gojkov i Aleksandar Stojanović, Vršac– Arad 2019, 238–248.
120. Maran Mircea, *Vladimirovat – pagini de istorie culturala*, Novi Sad 1998, 45–49; Petru Sosdeanu, *Activitatea teatrala la Uzdin*, Uzdin 2002, 86.
121. Mark Eduard, „The OSS in Romania, 1944–45: An Intelligence Operation of the Early Cold War“, *Intelligence and National Security* 9/2, (1994), 320–344.
122. Marković J. Predrag, „Jugoslavija i mađarska kriza 1956. godine u svetlu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe“, u: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ur. Petar Kačavenda, Beograd 1996, 142–155.
123. Martins Dan, „The Cuban Missile Crisis and the Joint Chiefs: Military Operations to Meet Political Ends“, *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 4 (Autumn 2018), 91–110
124. Mavrodin Corina, „Courting the non-aligned: Romania, petro-diplomacy and the global Cold War“, *Cold War History*, vol. 21, no. 2 (2021), 179–195.
125. Mayzel Matitiah, „Israeli Intelligence and the leakage of Khrushchev's “Secret Speech”, *Journal of Israeli History*, 32 (2013), 257–283.
126. Маријановић Вујовић Г., „Голубац, средњовековн град“, *Старинар XXXIII-XXXIV, Beograd 1982-83*, 65–70.
127. Milikić Ratimir, „Povlačenje jugoslovenskog diplomatskog osoblja iz Kraljevine Rumunije 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 1 (2022), 73–88.
128. Milin Miodrag, „Titoismul” la granița româno-iugoslavă. Preliminarii (octombrie 1944 – ianuarie 1945), *Revista istorică*, Serie nouă, tom VII, nr. 3–4 (martie – aprilie), 1996, 221–232.
129. Milošević Srđan, „Od stagnacije do revolucije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja i dr, Beograd 2017, 327–365.
130. Mitrović Nemanja, „Economic Relations between Yugoslavia and Romania during the 1960s”, *Transylvanian Review*; Spring 2019, Vol. 28 Issue 1, 131–145.
131. Мијатовић Чедомиљ, „Српски одзраци из румунске историје“, *Летопис Матице српске*, књ. 187, св. трећа, Нови Сад 1896.
132. Милетић Марко, „Инциденти на границама између Југославије и земаља Информбироа (1948–1955)“, *Токови историје* 2/2020, 185–208.
133. Милин Миодраг, „Срби из Румуније у Бараганској голготи“, *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 321–335.
134. Милин Миодраг, „Срби у Румунији на комунистичкој странпутици домаће државе (Између Тита–„Југе“ и генијалца Стаљина), *Братство: часопис Друштва „Свето Сава“*, 17 (2013), 307–319.
135. Милкић Миљан, „Југословенска дипломатија и решавање тршћанске кризе 1954”, *Војно-историјски гласник*, 2 (2021), 182–206.
136. Миљковић Ема, Кожокару Јонут, „Изгубљена или уклопљена државност: Србија, Влашка и Молдавија у оквирима Османског царства“, *Државност, демократизација и култура мира*, ur. Бојана Димитријевић, Ниш 2015, 14–15.
137. Митровић Момчил, Селинић Слободан, „Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964”, *Токови историје*, 1–2 (2009), 31–54.
138. Митровић Немања, „Ставови југословенског и румунског руководства према догађајима у Чехословачкој током 1968“, *Часопис КСИО*, 1 (2018), 93–113.
139. Moldovan B. Sivi, „Relațiile româno-iugoslave în primii ani postbelici”, in: *Istoria relațiilor internaționale*, coord. Cătălin Turliuc, Iași, 2000, 333.
140. Neagoe-Plesa Elis, „Rolul lui Gheorghe Gheorghiu Dej în elaborarea politicii externe și în direcționarea relațiilor româno-sovietice (1960–1965)“, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 9/I (2005), 231–240.

141. Nedeljković Saša, „Od lokalnog i regionalnog do nacionalnog: konstrukcija identiteta Karaševaca u XXI veku“, *Etnoantropološki problemi*, 1(2018), 65–82.
142. Обрадовић Жарко, „Положај мањина у Југославијама“, *Социолошки преглед*, 4 (2018), 1171–1195.
143. Oleteanu N., Ciobanu Ionel, „Declarația P.M.R. din aprilie 1964 – o adiere de primăvară înaintea înghețului“, in: *Anii 1961-1972: Țările Europei de Est, între speranțele reformei și realitatea stagnării*, ed. Rusan Rimulus, București, 511–517;
144. Onișoru Gheorghe, „Defecțiunea titoistă și România“, u: *Problema Iugoslavă: Studii și marginalii*, urednik Silviu B. Moldovan, Timișoara, 1998.
145. Oprea Marius, The Final Offensive: The Socialist Transformation of Agriculture from Slogans do Reality (1953–1962), in: *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*, ed. Dorin Dobrinu and Constantin Iordachi, Budapest 2009, 66–67.
146. Oprea Petre, „Indian-Soviet-Chinese Relations in Bucharest’s Perspective, 1955–1964, II“, *Arhivele Totalitarismului*, 1–2(2012), 86–95.
147. Oprea Petre, „Romania and the Cuban Missile Crisis: Soviet Nuclear Warheads for Romania?, in: *Cold War International History Project Bulletin – The Global Cuban Missile Crisis at 50. New Evidence From Behind the Iron, Bamboo, and Sugarcane Curtains, and Beyond*, 17/18 (2012), Washington D.C., 514–521.
148. Osiac Daniela, Războile arabo-israeliane, in: *Stat și societate în Evropa*, coord. Marusia Cîrstea și Sorin Liviu Damean, Craiova, 2011, 526–550.
149. Parker Richard, „The June 1967 War: Some Mysteries Explored“, *Middle East Journal*, Vol.46, No.2 (1992), 177–197.
150. Pavlović Momčilo, „Rumunija i Srbija 1914. godine“, u: *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*, ur. Joan Bolovan i Momčilo Pavlović, Kluž Napoka 2018.
151. Pavlović St. Kosta, „Yugoslavia and Romania, 1941“, *Journal of Central European Affairs*, 21, 1964, 4, 451–472.
152. Pechlivanis Paschalis, „An Uneasy Triangle: Nicolae Ceausescu, the Greek Colonels and the Greek Communists (1967–1974)“, *The International History Review*, Vol. 43, No. 3 (2021), 598–613.
153. Pejin Jovan, „Pogled na prošlost Srba u rumunskom Banatu 1918–1941“, u: *Seobe Srba nekad i sad*, ur. Vladimir Grečić, Beograd 1990, 232–234.
154. Pelikan Jan, „Jugoslavija i Sovjetski Savez polovinom 1954. godine. Od normalizacije diplomatskih odnosa do političke saradnje“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2 (1997), 1 42–156.
155. Petrescu Dragoș, „Fifty-six as an identity-shaping experience, The case of the Romanian communists“, in: *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (An international conference, Budapest 22–23 September, 2006), ed. János M. Rainer and Katalin Somlai, Budapest 2006, 48–68.
156. Petrescu D., „Continuity, Legitimacy and Identity: Understanding the Romanian August of 1968“, *Cuadernos de Historia Contemporanea*, 2009, vol. 31, 69–88.
157. Petrović Dragoljub, „Iredenta fašističke Rumunije u severo-istočnoj Srbiji 1941–1944. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis* br. 3–4 (1966), 31–54.
158. Петровић Драган, Стојановић Богдан, „Југословенско-румунски односи у време владе Милана Стојадиновића 1935–1939“, у: *Култура Републике Србије и Срба у Румунији*, Београд 2020, 344.
159. Петровић Ж. Н., Однос југословенског врха према интервенцији у Чехословачкој 1968, *Историја 20. века*, 28/3 (2010), 107–124.

160. Pintilescu Corneliu, „Oraşul Stalin (Stalin City), 1950–1960, The Political Construction of an Urban Identity”, in: *Histoire urbaine*, Volume 25, Issue 2 (2009), 49–68.
161. Popi Gligor, „Srpsko-rumunska saradnja i zajednička borba ugnjetenih narodnosti u periodu dualizma“, *Balkanica VII*, Beograd 1976, 209–217.
162. Prebilič Vladimir, Gušten Damjan, „The Intervention that Never Happened: Yugoslavia under the Threat of Soviet Intervention, 1948–1953”, in: *Exiting War. Post Conflict Military Operations. 6th international conference Military History Working Group*, ed. Miloslav Čaplovič, Maria Stanová, Andre Rakoto, Bratislava 2006, 290–301.
163. Preda D., „Foreign Policy of the United States and Romania. New Evidences, 1963–1969“, *Totalitarianism Archives*, No. 1–2 (2002).
164. Quenoy Du, „The Role of Foreign Affairs in the Fall of Nikita Khrushchev in October 1964“, *The International History Review*, vol. 25, no. 2 (jun 2003), 334–356.
165. Radić Radmila, „Sećanje Koste St. Pavlovića“, *Tokovi istorije*, 1–2 (2009), 249–304.
166. Radojčić Đorđe, „Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVI veka“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novi Sad 1956, 13–29.
167. Rajak Svetozar, „In Search of a Life Outside the Two Blocs: Yugoslavia’s Road to Non-alignment“, u: *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945 – 1955. Slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd 2005, 84–105.
168. Радан Н. Михај, Миљана Радмила Ускату, „О карашевској антропонимији из XVI века“, *Исходишта*, 8 (2022), 235–264.
169. Радојичић Марица, „Слика о животу југословенске краљице Марије Карађорђевић“, *КСИО: Хуманистички часопис за младе истраживаче*, бр. 2 (2019), 49–65.
170. Rehak L., „Regulisanje položaja rumunske nacionalne manjine u međuradnim ugovorima između dva svetska rata“, *Lumina* br. 1, 1966, 1–12.
171. Retegan Mihai, „Actul decizional în timpul revoluţiei ungare“, *Dosarele Istoriei*, vol. 3, no. 8 (1997).
172. Rieber J. Alfred, „The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War“, *The Journal of Modern History*, Vol. 76, No. 1 (March 2004), 62–106.
173. Rijnoveanu Carmen, „The Impact of Hungarian Revolution of 1956 on Romanian Political “Establishment””, in: *The Crisis of the ‘50s- Political and Military Aspects” – Proceedings of the Romania-Israeli seminar, IDF- Department of History*, Tel Aviv 2007, 6–21.
174. Robu Lucian, „Declaraţia PMR din aprilie 1964 şi poziţia intelectualităţii din RPR”, *Transilvania*, 8 (2009), 11–23.
175. Rusnac Mircea, „Procesul intentat liderilor sarbi „titoisti“, 1950, si implicatiile sale“, *Analele Banatului, seria noua, Arheologie-Istorie*, V/1997, 383–395.
176. Румунска антологија из „Српских народних пјесама“ В. С. Карацића (1861–1977), у: *Langue et culture romaines dans l’espace Sud-Est europeen*, ur. G. Mihăilă, Bucureşti 2001, 677–692.
177. Safonov Nikola, „Upotreba mina na Dunavu u Drugom svetskom ratu“, *Mornarički glasnik*, 3 (1980), 511–519.
178. Савић Д. Момчило, „Савременост румунског у оквиру балкканских језика“, *Анали Филолошког факултета*, бр. 20 (2000).
179. Самарцић Радован, „Српски народ крајем XVI и почетком XVII века и његов поновни излазак на историјску позорницу“, *Старина Новак и његово доба*, ур. Радован Самарцић, Београд 1988.
180. Scurtu Ioan, „Stav Rumunije o napadu Austrougarske nad Srbijom 1914. godine“, *Rumuni i Srbi u Velikom ratu*, Kluž Napoka 2018.

181. Selinić Slobodan, „Jugoslovenska diplomatija 1945–1950, stvaranje partijske diplomatije“, u: *Annales*, ser. hist. sociol, no. 24 (2014), 553–562.
182. Selva Douglas, *The Warsaw Pact and Nuclear Nonproliferation 1963–1965*, Cold War International History Project, Working Paper No. 32, Washington, D.C. 2001, 14–16.
183. Simić Aleksandar, Mitrović Nemanja, „Djerdap Through the Centuries“, *Transylvanian Review* 29 (2021– Supliment 2): 227–252.
184. Симић Бојан, „Агенција „Авала“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 75–76 (2007), 75–92
185. Solonari Vladimir, „Romania in the Second World War“, *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, ed. John R. Lampe and Ulf Brunnbauer, London 2021, 373–382.
186. Sorescu-Marinkovic Annemarie, „Multimedial Perception and Discursive Representation of the Others: Yugoslav Television in Communist Romania“, in: *The Multi-Mediatized Other The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980*, edited by Dagnosław Demski, Anelia Kassabova, Ildikó Sz. Kristóf, Budapest 2017.
187. Спариосу Траило, „Стање и проблеми румунске националне мањине у СР Југославији“, у: *Положај мањина у СРЈ*, ур. Милош Маџура и Војислав Становић, Београд 1996, 688–689.
188. Stanciu Cezar, „Romania and the Six Day War“, *Middle Eastern Studies*, vol. 50, no. 5 (2014), 775–795.
189. Stanciu Cezar, „Romania's Policy in the Middle East 1950–1970. Challenges and Opportunities“, *Valahian Journal of Historical Studies*, No.16 (2011), 73–94.
190. Stoneman J. Anna, „Socialism With a Human Face: The Leadership and Legacy of the Prague Spring“, *The History Teacher*, Vol. 49, No. 1 (November 2015), 103–125.
191. Stopić Zvonimir, „Četiri etape kineske kritike Jugoslavije“, *Historijski zbornik*, no. 2 (2019), 357–372.
192. Стыкалин Александр, „Пражская весна 1968. г. и позиция руководства Венгрии“, у: *1968 – четрдесет година касније*, 181–214.
193. Стыкалин Александр, „Советско-югославская полемика вокруг судьбы „группы И. Надя и позиция румынского руководства (ноябрь–декабрь 1956 года)“, *Славяноведение*, 1 (2000), 70–81.
194. Tashjean John, „The Sino-Soviet Split“, *The China Quarterly*, vol. 94, June 1983, 342–361.
195. Терзић Милан, „Југославија и Балкански пакт 1953/1954“, у: *Југославија у Хладном рату- прилози истраживањима*, ур. Александар Животић, Београд 2010, 111–124.
196. Tismăneanu Vladimir, „Congresul al IX-lea și geneza mitului Ceaușescu“, *Revista „22“*, nr. 33 (2000), 12–20.
197. Tismăneanu Vladimir, „Gheorghiu-Dej and the Romanian Workers' Party: From De-Sovietization to the Emergence of National Communism“, in: *Working Paper No. 37*, Woodrow Wilson International Center for Scholar, Washington 2002, 25–27.
198. Tismăneanu Vladimir, „The Tragicomedy of Romanian Communism“, *East European Politics and Societies*, vol. 3, no. 2 (Spring 1989), 361–365.
199. Tismăneanu Vladimir, „What Was National Stalinism?“, u: *The Oxford Handbook of Postwar European History*, Oxford 2012, 462–479.
200. Tismăneanu Vladimir, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*, Berkeley 2003, 188–190.
201. Tomić Mile, *Antroponimija Karaševaca*, Novi Sad 1972, (Poseban otisak iz *Zbornika za filologiju i lingvistiku*, XV/2, 1972) 213–227.
202. Tompson J. William, „The Fall of Nikita Khrushchev“, *Soviet Studies*, vol. 43, no. 6 (1991), 1101–1121.

203. Tripković Đ., „Međunarodni položaj Jugoslavije i vojna intervencija u Čehoslovačkoj“, *Istorija 20. veka*, 1/2008, 115–130.
204. Tripković Đ., „Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967“, *Istorija 20. veka*, 1(2010), 133–149.
205. Tripković Đoko, „Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa“, *Istorija 20. veka*, 1 (1997), 61–74.
206. Tripković Đoko, „Kubanska kriza i odnos Jugoslavije prema njoj“, *Istorija 20. veka*, 2 (2002), 89–102.
207. Tripković Đoko, „Obnavljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1954–1955. godine“, *Vojno-istorijski glasnik*, 2–3 (1997), 251 – 274;
208. Tripković Đoko, „Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956“, *Istorija 20. veka*, 2 (1998), 121 – 141.
209. Tripković Đoko, „XX kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza i jugoslovensko-sovjetski odnosi“, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 1 (2001), 200–213.
210. Turnock David, „The Danube-Black Sea Canal and its Impact on Southern Romania“, *GeoJournal*, vol. 12, no. 1 (1986), 65–79.
211. Vanku Milan, „Uspostavljanje diplomatskih agencija u Beogradu i Bukureštu 1863“, *Balkanica, Godišnjak Balkanološkog instituta*, 5 (1974), 295–7.
212. Вајагић Ј. Предраг, „Улазак српске војске у Војводину новембра 1918“, *Војно дело*, 2018, vol. 70, br. 2, 570–3.
213. Васиљевић М., „Југословенски ставови о европском питању“, у: *Материјали о европској безбедности и сарадњи*, ур. Негосава Петровић, Београд 1969, 162–164.
214. Veiga Francisko, „Sličnosti u političkom i društvenom životu Jugoslavije i Rumunije“, у: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ur. Petar Kačavenda, redakcija Dragan Bogetic, Beograd 1996, 245–253.
215. Verona Sergiu, Donald R. Falls, „1944–1958, 14 ani de prezență militară sovietică în România“, *Magazin Istoric*, 5(1995), București, 44–52.
216. Вемић Мирчета, „Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 2014 (147): 201–234.
217. Vladimirova Katya, „General Nicolae Radescu: New Sources, New Perspectives, 1940s–1950s“, *History, The Journal of the Historical Association*, Volume 103, Issue 357 (2018), 610–627.
218. Volokitina Tatjana, „Povodom 50-godišnjice sovjetsko-jugoslovenskog konflikta 1948. godine“, у: *1948: Jugoslavija i Kominform – pedeset godina kasnije*, Beograd 1998, 162.
219. Volovici Leon, „Romanian Jewry under rabbi Moses Rosen during the Ceaușescu regime“, у: *Jews and the State: Dangerous Alliances and the Perils of Privilege*, urednik Ezra Mendelsohn, Oxford 2003
220. Vukadinović Radovan, „Pravna struktura Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 2, No. 1 (1965), 7–56.
221. Vukelić Vlatka, Vladimir Šumanović, „Arso Jovanović – an erased biography“, *Balkanica Posnaniensia Acta et studia* 25 (2019), 161–180.
222. Walters S. Robert, „Soviet Economic Aid to Cuba: 1959–1964“, *International Affairs, Royal Institute of International Affairs*, vol. 42, no. 1 (Januar 1966), 74–86.
223. Watts Larry, „Romania Security Policy and the Cuban Missile Crisis“ in: *Cold War International History Project*, no 38, Washington 2013.
224. Wight David, „East-West Cooperation and the United Nations Economic Commission for Europe“, *International Organization*, vol. 11, no. 1 (1957), 1–12.

225. Živanović Sava, „Uzroci i posledice sukoba”, u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, ur. Petar Kačavenda, Beograd 1999, 29.
226. Životić Aleksandar, „Jugoslavija i Bliski istok u Hladnom ratu“, u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 37–62.
227. Животић Александар, „Одред Југословенске народне армије на Синају 1956–1967, Скица за тему“, *Војноисторијски гласник*, 1–2 (2006), 111–129.
228. Живановић Вишеслав, Бановић Урош, „120 година од пуштања у саобраћај Сипског канала: било некад, да се подсетимо“, *Баитиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, 18 (2016), 285–300.

Internet izvori:

1. <http://rehes.org/avtor2/banchik.html>, (pristupljeno 17. 10. 2022).
2. http://www.jinr.ru/posts/map_maps/romania/ (pristupljeno: 12. 1. 2023).
3. „Stenographic transcript of meeting of the Executive Committee of the Central Committee of the Romanian Communist Party“, August 17, 1968, History and Public Policy Program Digital Archive, ANIC, RCPC, Chancellery, folder 131/1968, pp. 4–10. Translated for PHP and CWIHP by Viorel Buta. <http://digitalarchive.wilson-center.org/document/112049> (pristupljeno 29. 9. 2019).
4. [1967. Succes românesc în plan internațional: Corneliu Mănescu, președinte al Adunării Generale ONU \(historia.ro\)](#), (pristupljeno: 14. 12. 2022).
5. [Creșterea și descreșterea Combinatului Siderurgic Galați. S-au împlinit 45 de ani de când Ceaușescu a tăiat panglica FOTO | adevarul.ro](#), (pristupljeno: 21. 10. 2022).
6. Declaration on the Strngthening of Peace and Securits in Europe“, 8. 6. 1966, http://www.isn.ethz.ch/php/documents/collection_3/PCC_docs/1966_10.pdf, (pristupljeno: 14. 12. 2022).
7. [Filološki fakultet u Beogradu - Rumunski jezik i književnost \(bg.ac.rs\)](#), (pristupljeno 14. 9. 2022).
8. <http://presamil.ro/istoricul-tinutei-actuale-pentru-oras-si-serviciu/>, (pristupljeno 10. 12. 2022).
9. <http://rbardalzo.narod.ru/4/rum.html> (pristupljeno 18. 9. 2022).
10. <http://www.centre-robert-schuman.org/userfiles/files/REPERES%20%E2%80%93%20module%201-1-1%20-%20explanatory%20notes%20%E2%80%93%20World%20War%20I%20casualties%20%E2%80%93%20EN.pdf> (pristupljeno: 9. 10. 2022).
11. http://www.hrono.ru/biograf/bio_je/epishev_aa.php, (pristupljeno 23. 9. 2022).
12. <http://www.knowbysight.info/MMM/04051.asp>; (pristupljeno 23. 9. 2022).
13. http://www.tvr.ro/istoric-alb-negru-si-color_2223.html#view, (pristupljeno: 29. 1. 2023).
14. <https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/16-februarie-1968-controversele-ultimei-1410491.html>, (pristupljeno: 21. 1. 2023).
15. <https://adevarul.ro/stil-de-viata/cultura/ceausescu-si-programul-nuclear-al-romaniei-1406355.html>, (pristupljeno 12. 1. 2023).
16. <https://adevarul.ro/stiri-locale/botosani/povestea-diplomatului-discret-care-l-a-ajutat-pe-1636784.html>, (pristupljeno: 4. 11. 2022).

17. <https://adevarul.ro/stiri-locale/botosani/povestea-diplomatului-discret-care-l-a-ajutat-pe-1636784.html>, (pristupljeno: 4. 11. 2022).
18. <https://amintiridincomunism.wordpress.com/2014/03/19/guina-nicolae-ilegalist-comunist/>, (pristupljeno: 5. 11. 2022).
19. <https://colectionaruldeistorie.ro/moartea-lui-gheorghe-gheorghiu-dej-marturia-lui-pacepa-primul-lider-comunist-al-romaniei-ar-fi-fost-iradiat-de-rusi-pentru-ca-i-a-evacuat-pe-consilierii-sovietici-din-tara-furia-k>,(pristupljeno 6. 12. 2022).
20. <https://inconcediu.com/portile-de-fier-1/>,(pristupljeno: 6. 1. 2023).
21. <https://inconcediu.com/portile-de-fier-1/>,(pristupljeno: 6. 1. 2023).
22. <https://lege5.ro/Gratuit/g43denzw/conventia-din-30111963-intre-guvernul-republicii-populare-romine-si-guvernul-republicii-socialiste-federative-iugoslavia-privind-elaborarea-proiectelor-pentru-realizarea-sistemului-hidroenergetic-si-d/3>, (pristupljeno: 5. 1. 2023).
23. <https://lege5.ro/gratuit/gyydkmzw/decretul-nr-179-1972-privind-conferirea-de-ordine-si-medalii-ale-republicii-socialiste-romania?fbclid=IwAR39wsIBGvT30DKymZXdJdiqwuVWUZnjc24gljRjkvzmZQq8MXAWx4llobQ> (pristupljeno: 5. 1. 2023).
24. <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/37670>, (pristupljeno 12.05. 2022).
25. <https://legislation.lawi.us/battle-act/> (pristupljeno: 10. 11. 2022).
26. <https://mihaipelin.wordpress.com/category/relatiile-regimului-comunist-cu-iugoslavia/>, (prustupljeno 23.5.2022).
27. <https://toplickevesti.com/iz-istorije-narodni-heroj-rados-jovanovic-selja.html>, (pristupljeno: 4. 11. 2022)
28. <https://web.archive.org/web/20071014181630/http://www.evz.ro/article.php?artid=208601>, (pristupljeno: 26. 1. 2023).
29. <https://web.archive.org/web/20080702220253/http://www.tanjug.co.yu/otanjugu.aspx>, (pristupljeno: 29. 1. 2023).
30. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Romania/Why-were-the-East-Germans-taking-the-Romania-route-to-West-Germany-180488>, (pristupljeno 22. 10. 2022).
31. <https://www.britanica.com/biography/Ivan-Stepanovich-Konev>, (pristupljeno 11.10.2022).
32. <https://www.britannica.com/topic/diplomacy/Modern-diplomatic-practice>, (pristupljeno: 7. 11. 2022).
33. https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=37735, (pristupljeno: 13. 12. 2022).
34. <https://www.geopolitic.ro/2020/01/structura-etnica-romaniei-unite-scurt-comentariu-pe-baza-datelor-recensamantului-din-29-decembrie-1930/#sdfootnote373sym>, (pristupljeno: 15. 04. 2022).
35. https://www.globalinfo.ro/z/biografie_tudor_vianu.htm,(pristupljeno: 4. 11. 2022).
36. https://www.grf.bg.ac.rs/p/docs/ostalo/vukadin_or_evi_1922_2012_dipl_in_gra_e_vinarstva_graditelj_velikih_hidroenergetskih_sistema_1529405135307.pdf(pristupljeno 17. 10. 2022).
37. https://www.grf.bg.ac.rs/p/docs/ostalo/vukadin_or_evi_1922_2012_dipl_in_gra_evinarstva_graditelj_velikih_hidroenergetskih_sistema_1529405135307.pdf; <https://lege5.ro/gratuit/gyydkmzw/decretul-nr-179-1972-privind-conferirea-de-ordine-si-medalii-ale-republicii-socialiste-romania?fbclid=IwAR39wsIBGvT30DKymZXdJdiqwuVWUZnjc24gljRjkvzmZQq8MXAWx4llobQ> (pristupljeno: 5. 1. 2023).
38. <https://www.hidroconstructia.com/rom/proiecte.html>, (pristupljeno: 9. 1.2022).
39. <https://www.hidroelectrica.ro/article/41>, (pristupljeno: 5. 1. 2023).

40. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cum-s-a-strictat-prietenia-dintre-romania-si-iugoslavia>, (pristupljeno 20.04.2022).
41. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/cum-s-a-strictat-prietenia-dintre-romania-si-iugoslavia>, (pristupljeno: 24. 01. 2022.)
42. <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/o-carte-fundamentala-pentru-limba-romana-biblia-lui-serban-cantacuzino>, (pristupljeno: 10.04.2022).
43. <https://www.ifa-mg.ro/about.php>, (pristupljeno: 12. 1. 2023).
44. <https://www.nytimes.com/1994/05/07/world/no-headline-017590.html> (pristupljeno 20. 11. 2019).
45. <https://www.politika.rs/scc/clanak/362821/Svet/Rumuni-ne-zaboravljaju-zrtve-sccpskih-ratnika>, (pristupljeno: 12. 04. 2022).
46. <https://www.rador.ro/2021/06/29/documentar-scrisoarea-lui-neacsu-cel-mai-vechi-text-datat-in-limba-romana-care-se-pastreaza-pana-astazi-500-de-ani/>, (pristupljeno: 04.04.2022).
47. https://www.rastko.rs/isk/isk_09.html, (pristupljeno 04. 04. 2022).
48. <https://www.rastko.rs/istorija/delo/12771> (pristupljeno 8.3.2022).
49. <https://www.reprezentacija.rs/drama-u-tampereu/> (pristupljeno 24. 11. 2021)
50. <https://www.semanticscholar.org/paper/Stalin%2C-Soviet-Policy%2C-and-the-Consolidation-of-a-Kramer/ab11a98f1e2cb37654319b84d204d75237423cb7>,(pristupljeno 29. 05. 2022).
51. <https://www.vreme.com/vreme/kratka-istorija-slave-i-propasti/> (pristupljeno: 26. 1. 2023).
52. <https://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/in-memori-am-george-georgescu-la-sala-radio-de-ziarul-de-duminica-10252349>, (pristupljeno 18. 10. 2022).
53. [Imaginea lui Tito în Lupta de clasă – Echinox Journal \(ubbcluj.ro\) http://caieteechinox.lett.ubbcluj.ro/?p=2315#_edn9](http://caieteechinox.lett.ubbcluj.ro/?p=2315#_edn9), (pristupljeno: 13. 06. 2022).
54. [INEDIT. Cum l-a topit Ceausescu pe Stalin in statuia lui Sadoveanu de la Falticeni dupa o intalnire privata cu Ion Irimescu - Ziaristi Online](http://www.ziare.com/inedit/cum-l-a-topit-ceausescu-pe-stalin-in-statuia-lui-sadoveanu-de-la-falticeni-dupa-o-intalnire-privata-cu-ion-irimescu-ziaristi-online),(pristupljeno: 7. 11. 2022).
55. [npiph_issue_brief_2_us_canada_romania_nuclear_negotiations_1960s.pdf \(wilsoncenter.org\)](http://www.wilsoncenter.org/publication/npiph_issue_brief_2_us_canada_romania_nuclear_negotiations_1960s.pdf) (pristupljeno 17. 10. 2022).
56. [Nuclearelectrica expects to make FID for Cernavoda in 2024 : Corporate - World Nuclear News \(world-nuclear-news.org\)](http://www.world-nuclear-news.org/News/Nuclearelectrica-expects-to-make-FID-for-Cernavoda-in-2024-Corporate-World-Nuclear-News), (pristupljeno: 17. 12. 2022).
57. [Ogoranu, partizanal anticomunist care a umilit Securitatea \(I\) \(ziare.com\)](http://www.ziare.com/ogoranu-partizanal-anticomunist-care-a-umilit-securitatea-i), (pristupljeno 22. 9. 2022).
58. [Omul cu carlig: Teroristul care a aruncat in aer Senatul Romaniei - Documentar \(ziare.com\)](http://www.ziare.com/omul-cu-carlig-teroristul-care-a-aruncat-in-aer-senatul-romaniei-documentar), (pristupljeno: 25. 1. 2023).
59. [Propaganda comunistă din România în artă și știință \(historia.ro\)](http://www.historia.ro/propaganda-comunist-a-din-romania-in-arta-si-stiinta), (pristupljeno: 26. 1. 2023).
60. [Relațiile României cu Germania Federală \(historia.ro\)](http://www.historia.ro/relatiile-romaniei-cu-germania-federala), (pristupljeno: 13. 12. 2022).
61. Resolution on Yugoslavia of the Political Bureau of the Central Committee of the Romanian Workers' Party April 22, 1948, Wilson Center, Digital Archive, [Wilson Center Digital Archive](http://www.wilsoncenter.org/digital-archive/resolution-on-yugoslavia), (pristupljeno 12. 10. 2022).
62. [Revista Luceafărul » Karl Marx – prietenul românilor: „Însemnări despre români” \(luceafarul.net\)](http://www.luceafarul.net/revista-luceafarul-»-karl-marx-prietenul-românilor-„însemnări-despre-români”), (pristupljeno: 14. 11. 2022).
63. Ross Johnson, The Warsaw Pact's Campaign for „European Security“, November 1970, 6–9 <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0716806.pdf>, (pristupljeno: 19. 12. 2022).
64. [Tog ljeta u Tampereu Jugoslavija protiv SSSR-a, Tito protiv Staljina / Bljesak.info | BH Internet magazin](http://www.bljesak.info/tog-ljeta-u-tampereu-jugoslavija-protiv-sssr-a-tito-protiv-staljina), (pristupljeno 19. 9. 2022).
65. [TRANSILVANIA | marinarii.ro](http://www.marinarii.ro/transilvania), <https://marinarii.ro/nava-de-croaziera-transilvania/> (pristupljeno 12.11.2022).
66. [Vasile Luca către Dej: „Nu merit să mor în închisoare” \(historia.ro\)](http://www.historia.ro/vasile-luca-catre-dej-„nu-merit-sa-mor-in-închisoare”), (pristupljeno 20. 9. 2022).

67. Vlad Solomon, Comerț cu evrei pe ruta București-Ierusalim, <https://acum.tv/articol/43714/> (pristupljeno 13. 12. 2019).
68. [Музеј Николе Тесле | Историјат \(nikolateslamuseum.org\)](http://nikolateslamuseum.org) (pristupljeno 14. 9. 2022).
69. Самодур Хрущев. Доклад Д. С. Полянскогo, октябрь 1964 г. <https://kramtp.info/news/64/full/id=32307>, (pristupljeno: 29. 11. 2022).
70. [Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије \(1963\) — Викизворник, слободна библиотека \(wikisource.org\)](http://wikisource.org), pristupljeno: 21. 1. 2023).
71. ХЕПС Ђердап 1, <http://www.eps.rs/lat/djerdap/Stranice/istorija.aspx> (pristupljeno: 14.09.2019).

BIOGRAFIJA AUTORA

Nemanja Mitrović rođen je 11. aprila 1994. godine u Leskovcu. Diplomirao je i masterirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Katedri za istoriju Jugoslavije. Master rad Jugoslovensko-rumunski odnosi: Susreti i razgovori Josipa Broza Tita i Nikolae Čaušeskua tokom 1969. i 1970. godine odbranio je 2018. godine. Povodom proslave dana Instituta za savremenu istoriju 31. januara 2019. uručena mu je nagrada „Dr Ljubomir Ljuba Petrović“ koja se dodeljuje za najbolji master rad odbranjen na Katedri za istoriju Jugoslavije. Januara 2019. godine upisao je doktorske studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Uporedo sa doktorskim studijama, kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja angažovan je na Institutu za savremenu istoriju u Beogradu. Autor je monografije *Tito–Čaušesku: godine zbližavanja* i desetak naučnih radova u domaćim i stranim časopisima i zbornicima. Uže oblasti naučnog interesovanja su mu istorija jugoslovensko-rumunskih odnosa u socijalističkom periodu, odnosi Jugoslavije sa balkanskim državama tokom Hladnog rata i istorija leskovačkog kraja u 20. veku.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Немања Митровић

Број индекса 5i 18-0006

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Југословенско-румунски односи (1954–1968)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 25. 03. 2023. године

Немања Митровић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Немања Митровић

Број индекса 5i 18-0006

Студијски програм Историја

Наслов рада Југословенско-румунски односи (1954–1968)

Ментор академик Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 25. 03. 2023. године

Немања Митровић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Југословенско-румунски односи (1954–1968)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 25. 03. 2023. године

Nenada Marković

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.